

વેદધર્મસભાના તંત્રી રા. રા. દેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટનું.

દુઃખહાયક મૃત્યુ.

જન્મવાને અત્યંત ખેડ થાય છે કે, વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ ગ્રાપેલી વેદ-
ધર્મસભાના તંત્રી રા. રા. દેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ, ગયે શુભનારે ૪૫ વર્ષની
યયે મોરખીમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. વેદધર્મસભાનો એક મોટો આધાર આજે
ચાલ્યો ગયો છે અને મનુષ્યઅતઃકરણે મદ્ગુણની પૂજનીયતાનો એક આદર્શ
આજે ગુમાવ્યો છે. મદ્ગુણનો અખડ દીપ એકમગ્ની વિમલ ન્યોતિથી પ્રકાશી
આજે લય પામ્યો છે. વ્યવહાર અને પરમાર્થનું અંદર સમજ તેમનું માદુ અ-
ને મરવ જીવન નિરતર એક નિશ્ચિત માર્ગે વહી આજે લય પામ્યું છે. માર્ગ
પણ જ્ઞાતની મહેટ્વા કે પ્રીતિરોબ વિના કેવળ ઇશ્વરપરાયણ રહી ૨૩ વર્ષપર્યંત
એકનિષ્ઠ અને પ્રમાણિકપણથી કામ કરતા તેમણે આજે વેદધર્મસભાને તથા
મહા તરફથી આવતી પાઠશાળાને ઘણી મારી ગિયતિમા મળ્યાં છે, તથા લોગપયોગી
ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી મહાના દુડમાં મારો વધારો કર્યો છે. વેદધર્મસભાની
ઉન્નતિને અર્થે તેમણે પોતાના આખા જીવનનો ભોગ આપ્યો હતો. તે પણ
સામાન્ય રીતે વેદધર્મનો ઉત્કર્ષ એ તેમનું દ્રષ્ટિગિદ્ધ હતું. દેશદાઝ, પવિત્ર
તાપર પ્રીતિ, અને કર્તવ્યનિષ્ઠા એ તેમના આખા જીવનમા એકરૂપે પ્રકાશી
આજે અસ્ત થયા છે. તેમના મગ્નુથી આજે મુમુષુ ઇલાકાએ એક વ્યવધર્મભિ-
માની લેખક બોલ્યો છે. ભરતખંડમા તેમજ આખા જગતની દ્રષ્ટિમર્યાદામાથી,
એક ગુપ્ત મહુ નિરતર મદ્ગુણના એકમગ્ના તેજ પ્રકાશી રહેતું ઉમદા રત્ન
હમેશાંને માટે ચાલુ ગયું છે. આવા એક પવિત્ર અતઃકરણનું જીવન અમે
અમારા આવતા અકમા આપીશું. ઇશ્વર તેને અખડ ગાન્તિ આપે!

પ્રભુરામ જીવનરામ વૈદ્ય.

કા. દ્વારકાદાસ ધરમશી,

રાખવાની વાત છે. જ્યેષ્ઠા-લોકો વિચાર્યાવિના કહે છે કે નમ્રતાજ સઘળી વાતમાં નખોદ વાળે છે, પરંતુ એમ કહેનારા નમ્રતાનો કાંતો ખરો અર્થ સમજતા નહિ હોય અથવા તો નમ્રતાનો ઉપયોગ કરી નહિ જાણતા હોય. નમ્રતાવાળા થવું એટલે મૂઠ મૂર્ખ આજણુ કે બાયલા પતી જવું એવો કાંઈ અર્થ નથી. એવા દુર્ગુણો તો નમ્રતાનો નાશ કરનારા છે. નમ્રતામાં સમય જાણનાર થવું જોઈએ, વિદ્વાન થવું જોઈએ, ઉત્સાહી થવું જોઈએ અને પરાક્રમી થવું જોઈએ. તેવા ગુણો નમ્રતાને સોનું હીરાને શોભાવે તેમ શોભાવે છે. અમારી તો આર્યપ્રજાનાં બાલકા પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના છે કે તેમણે આસપાસના હલકા કે નકારા અથવા પોતાનાં કુલ-જાતિને યોગ્ય ન હોય એવા પ્રસંગમાં આવીને જરા પણ ઉદ્વેગ થવું નહિ. પરંતુ જમ મર્યાદા સચવાય, ધર્મ સચવાય અને સુખ સંપાદન થાય તેમ નમ્રતાવાળા થવું. નમ્રતાથી જ કાંઈ સધાય છે તેના પ્રમાણમાં ઉદ્વેગથી હજાર ગણી હાનિ થાય છે; માટે સરલ અને શાંતપણથી માણસે નરમ રહેવું જોઈએ.

સ્ત્રીએ પોતાના પતિને મન-વચન-કર્મથી અતુલ રહી સેવા કરતાં સર્વ કુટુંબમાં સંપ રાખવો, વિનય-વિવેકથી જ્યાં જમ ઘટે તેમ હિત અને પ્રિય વચન બોલવું, યોગ્ય વ્યવહારમાં ટાઇનું પણ અંતઃકરણ ક્યવાવું નહિ. જમ તેમ અમર્યાદથી બેસવું નહિ, જને જેટલું માન ઘટે તેટલું આપવું અને કાંઈ પણ પ્રકારની વેશ-વાણીમાં તોછડાઈ ન રાખતાં સદ્વર્તન રાખવું તે નમ્રતા છે. પુત્રે માતાપિતાની આજ્ઞા માની તેની સેવા કરવી, બોલાવે ત્યારે નીચે સ્વરે માનપૂર્વક જવાબ દેવો, શિષ્યામણુ દે તે હિતરૂપ જાણી દૃઢ્યમાં રાખવી, વ્યવહારમાં કુશળ રહેવું, વસ્ત્ર સાદાં અને શક્તિ પ્રમાણે પહેરવાં, પ્રિય વચનથી સર્વને સંતોષ આપવો અને સંગ સારો રાખી સર્વ કુલજાતિ વગેરેના ધર્મ સચવાય તેમ વર્તવું તે નમ્રતા છે. આકરે ધણીની એક મનથી સેવા કરવી, જે જોઈએ તે તેને હાજર કરવું, તેની ઇચ્છાપ્રમાણે સઘળું તૈયાર રાખવું, બોલાવે ત્યારે ધીરથી ઉત્તર આપવો, તેનાપર પૂર્ણ ભાવ રાખવો અને તેની આગળ મર્યાદાથી બેસવું ઉઠવું તે નમ્રતા છે. નોખાં નોખાં મનુષ્યોમાટે ન બોલતાં સર્વને માટે એકસરખી રીતે બોલિયે તો જમ સર્વને સંતોષુપજ તેમ બોલવું, શરીરનો વેશ પ્રોઠ અને આછકડો ન હોય તેવો સાદો રાખવો, ગુરુજન-પ્રત્યે ભક્તિથી, સમાનપ્રત્યે મિત્રતાથી અને કનિષ્ઠપ્રત્યે વત્સલભાવથી વર્તવું, કાંઈ પણ પ્રસંગે કાંઈ પણ વર્તનમાં આડાઈ કે તેડાઈ ન આવવા દેવી અને

દુકામાં બોલિયે તો સ્વચ્છંદ નહિ થઈ જતાં સર્વ પ્રકારે સદ્વર્તન રાખવું એ નમ્રતા છે. એ સર્વ નમ્રતા છે એમ કહી દેવાનો ભાવ એ છે કે નમ્રતાને અંગે એ રીતે હોવું જોઈએ અને એ રીતે હોય ત્યાં નમ્રતા પણ હોય. નમ્રતા શબ્દમાં “ નમવાપાણું ” એટલો અર્થ થાય છે પણ તેમાં ઘણી ગંભીરતા સમાયેલી છે, એટલે સર્વ પ્રકારનું સદ્વર્તન હોય ત્યાં નમ્રતા આવે અને નમ્રતા હોય ત્યાં સદ્વર્તન હોય એમ કહિયે તો અધટિત નથી. પણ જ્યારે મન-વાણી-ક્રિયામાં કોઈ પણ જાતનો દુર્ગુણ કે ઉદ્વેગ અથવા અસદ્વર્તન ન હોય અને સુસ્વભાવ હોય ત્યારે તેવું થવાય છે માટે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા માણસે દુર્ગુણ ઉદ્વેગ અથવા અસદ્વર્તનનો ત્યાગ કરી સુસ્વભાવવાળા થવું જોઈએ.

એવા થઈને જે નમ્રતાવાળા થાય છે તેનો ધર્મ સચવાય છે, લાજ સચવાય છે, સમય સચવાય છે, ધારેલું શુભ કાર્ય થાય છે, યશ વધે છે, ધન વિદ્યા અને ચતુરતા લેખે લાગે છે, ગરીબાઈ શોભી નીકળે છે, શ્રીમંતાઈ યોગ્યતા પામે છે, દેવતાઓની પ્રીતિ મેળવાય છે અને દુકામાં કહિયે તો જન્મ-જીવિત સફલ કરાય છે. માટે કોઈએ પણ નમ્રતાને રીસાવા દેવી નહિ. પ્રયત્નથી કશું ન થઈ શકે તેમ નથી તેમ નમ્રતા રાખવી એ કોઈ પરાધીન વાત પણ નથી. પોતાની સ્વતંત્ર વાતમાં પણ જે અસાવધાન રહે તેનાથી ખીજું કોણ હીન-ભાગ્ય હોય ? પરમેશ્વર સર્વને સુખતિ આપે.

ધન અને આરોગ્યતાવિષે સંવાદ.

એક દિવસ કોય ભવ્યનગરની બહાર એક સુંદર સરોવરના તીર ઉપરની ઝાડની ઝાડીમાં આવેલા શિવાલયની આગળના કોઠાડામાં બે મિત્રો બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. એકનું નામ નિર્ધનલાલ હતું અને બીજાનું નામ રોગીદાસ હતું. વાત ઉપર વાત કરતાં કરતાં લક્ષ્મી (ધન) અને આરોગ્યતા ઉપર ઉખળી પડ્યા.

રોગીદાસ—તમે જ્યારે ને ત્યારે ધનનાંજ વખાણ કરો છો તે વાતને હું મળતો આવતો નથી. ખાવાપીવાનું તો પરમેશ્વર સહુને આપી રહે છે તો પછી ધનનાં ગીત ગાવામાં શું ફલ છે ? એના સુખ કરતાં તો આરોગ્યતાનું સુખ લાખ વાતે સારું છે.

નિર્ધનલાલ—તમે એ વિષયમાં જાણતા નથી એટલે એમ કહો છો. પણ ધન જેવી સારી વસ્તુ તો આખા જગતમાં કોઈ બીજી નથી; લોકો

પરમેશ્વરને વીસરી જઈને ધનના દર્શનમાટે ઇચ્છા રાખે છે તે કાંઈ અમયા નહિ રાખતા હોય. તમે આરોગ્યતાનું વાળું વગાડો છો પણ ધન વગર આરોગ્યતામાં ક્યાં સુખ છે ? આરોગ્યતાને સફલ કરનારું જ ધન છે.

રોગીદાસ—હું એ વિષયમાં નથી જાણતો એમ તમારું કહેવું બૂલભરેલું છે, પણ તમે જાણો છો તેમાં અને હું જાણું છું તેમાં ફેર છે ખરો. મને તો લાગે છે કે ધન નિરુપયોગી વસ્તુ નથી, તોપણ અંધાપો આપનારી એના જીવી વસ્તુ બીજી ક્ષાય નથી. તેમ છતાં ઉપરથી મોહ પામીને જ્યો પરમેશ્વરને વીસરી તેની માળા ફેરવે છે તે તો હીરાને મેલીને કાચને સેવે છે. આરોગ્યતા આગળ એ ધનનું કશું મૂલ્ય નથી. તેને ઉપયોગીપણામાં આરોગ્યતાજ મેલે છે અને તે ન હોયતો પણ તેના વિના આરોગ્યતાવાળો આનંદ ભોગવે છે.

નિર્ધનલાલ—મારાથી તો એમ કહી શકાય નહિ. ધન હોય તો માણસ મોટું માન મેળવેછે, જ્યાં જય ત્યાં માર્ગ મેળવેછે, નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર ખરીદે છે, ભારે ભારે જીવનો ચલાવે છે અને ગાડી ઘોડા દોડાવે છે એ એનો ઠટલો બધો ગુણ છે ? ધન ન હોય તો લોહિા જેતે વાતમાં અપમાન કરે, કાંઈ સામું પણ જીવે નહિ, પરાધીનતા ભોગવવી પડે, અલંકાર તો ક્યાંથી હોય પણ જડાં-પાતળાં કે મેલાં લુગડાં પણ માંડ સાંપડે, ચોમાસામાં પાણી સુવે એવા છાપરામાં વસવું પડે અને ક્યાંઈ દૂર જવું હોય તો પગે ચાલીને થાક ચડિ આવે, તેમ છતાં તમે તેનો કેમ અનાદર કરો છો ? આરોગ્યતામાં તો હું એવા ગુણ દેખતો નથી, તેથી તે નિરર્થક જીવી છે.

રોગીદાસ—તમારા માનવામાં ઘણી ભૂલ છે. ધન મેળવનામાં દુઃખ, સાચવવામાં દુઃખ અને વપરાઈ જાય તોપણ દુઃખ થાય છે. તે કદિ ન ગણિયે તોપણ એનાથી જ મોટા મોટા અનર્થો થાય છે તેનો વિચાર કરતાં તેના સાધારણ ગુણો તો કશા લેખામાં નથી. ધનથી આંખે અંધાપો આવે છે, કાને સંભળાતું નથી, સાઈ-નરતું સમજાતું નથી, અભિમાન વધો જાય છે, નમ્રતા નાસી જાય છે, આછકડાઈ આવી જાય છે, અને નાચ-નમાસા જેવા નકામા માર્ગમાં આયુષ્ય નીકળી જાય છે તથા ધનનો ઉપયોગ પણ તેમાંજ થાય છે. સદાચાર કે નીતિનિયમને તો ધન સાંભરવાજ દેતું નથી. ધનવગરના માણસો તો આંખે દેખે છે, કાને સાંભળે છે, સાઈ-નરતું સમજે છે, અભિમાન રાખતા નથી, નરમ થઈને રહે છે, સાદાઈ સાચવે છે, અને પોતાનું આયુષ્ય પ્રભુમાં કે પરમાર્થમાં ગાળે છે ને જે પૈમા પાસે હોય તોપણ તે તેનેજ સારે

માર્ગે વાપરે છે. નીતિનિયમને માર્ગેથી તેઓ જરા પણ ખસતા નથી. આરોગ્યતાની સફલતા ધન ઉપર આધાર રાખતીજ નથી. એ તો ઝાંઝવાના પાણી જેવા ખોટા સુખની તૃષ્ણાવાળાનેજ તેમ લાગે. મને તો એમ લાગે છે કે ધનના મદથી મદી ગયેલાનીજ આરોગ્યતા નિર્રથક થાય છે. અને એવાઓને આરોગ્યતાના ગુણની ખબર ન પડે એટલે તેઓ ગુણ ન દેખે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ ભાઈ, એના ગુણનો તો પારજ નથી.

નિર્ધનલાલ—તમે ધનના અવગુણ ગાઓ છો તે મારે ગળે ઉતરતા નથી. ધન તો પ્રાણી માત્રની આરોગ્યતાનું મૂળ છે અને એટલામાટેજ તે બહિશ્વર પ્રાણુ જેવું ગણાય છે. મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ, પ્રજાના સુખનાં ખાંધકામો, અને કીર્તિ વધારનારાં કામો ધનવિના થતાંજ નથી. મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ધનવાનને ઘેર ધક્કા ખાય છે તે તો તમે પણ જાણતા હશો. ધનવગરના લોકો દેખે, સાંભળે, સાઈ-નરતું સમજે, સરલ સ્વભાવના થાય, એ શા કામનું ? અને એની પાસે હોય પણ શું કે તે ધર્માર્થે વાપરે ? એવાનો તો આરોગ્યતા પણ શા કામની ? જે પ્રકારના દોષો તમે ધન મળવાથી થાય છે એમ કહો છો તેજ પ્રકારના દોષો આરોગ્યતાવાળાને પણ યુવાવસ્થામાં થાય છે. આંખે અંધ થાય, કાને બહેરો થાય, સાઈ-નરતું ભુલી જાય અને ઉદ્વેગ થઈ જાય. એ બધું થાય તેમ છતાં તમે એક ધનનાજ દોષો ઉપર ઉતરો છો !! ધનનો જ દોષ છે તે એવા લોકોના અવિવેકનેલીધેજ થયેલો છે. ખાંડી ધન તો ખિચાઈ નિર્દોષ દેખાય છે.

રોગીદાસ—તમે કહો છો તેમ આરોગ્યતાનું મૂલ્ય ધન નથી પણ ધનનું મૂલ્ય આરોગ્યતા છે. શરીર નિરોગી હોય તો ધનનેમાટે ઉદ્વેગ થાય છે અને તેનો સુમાર્ગે લાભ લઈ શકાય છે. પરંતુ ક્લેશમાત્ર પણ શરીરમાં રોગ આવે તો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે, કમાવામાં મન લાગતું નથી, પોતે મેળવેલું હોય કે ખીજાયે મેળવી આપેલ હોય તે પણ પ્રીતિ-ઉપજવતું નથી, તે ધનથી થતા સ્ત્રી-પુત્રાદિક પદાર્થો, ભારે ભારે ભોગો, અને રાગરંગ સર્વ એવી સ્થિતિમાં ઊર-જેવાં લાગે છે. નાના પ્રકારના હાનિ-લાભના વિચારોથી અને અનેક પ્રકારના અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા ધનવાળાને પ્રાણુની પેઠે સાચવેલું ધન તણ માત્ર પણ શાંતિ ઉપજવતું નથી. એવા સમયમાં તો હલકી સ્થિતિના ગરીબને તે સુખીઓ ગણે છે. વિચારો કે હવે આરોગ્યતા સારી કે ધન સાઈ ? ધનને પ્રાણુ જેવું માનનારા કાંઈ વિદ્વાન્ હોતા નથી. વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ છે તેથી

તેને પ્રાણના જેવું ગણી કાઢ્યું તેથી શું થયું ? ધનથી રહિત થયેલા માણસો ધણાય જીવે છે પણ આરોગ્યતાથી રહિત થયેલા જીવતા નથી. વિદ્વાનો જે ધનિકને ઘેર ધક્કા ખાય છે તે તો ધનિકના ભલામાટે ખાય છે, અને એમાં તો વિદ્વાનોની મહત્તા સમાયેલી છે. વિવેકના બલથી ધન વિનાના લોકો જે આવે છે તે ધનિક લોકોથી ભાગ્યેજ અપાય છે. ધનવાનની અનારોગ્યતા કરતાં ગરીબની આરોગ્યતા વખાણવા યોગ્ય છે. જે કંઈ સુખ છે તે આરોગ્યતામાં છે. આરોગ્યતા ન હોય તો ધનને શું કરવું છે ? બોલવું-ચાલવું, ખાવું-પીવું, રમવું જમવું, વિધાનો સ્વાદ લેવો, ઉત્સવમાં ભાગ લેવો, તીર્થાટન કરવું, અને ખીજ જે કાંઈ શારિરિક કે માનસિક ક્રિયા થાય છે તે સંબંધી સુખનો આધાર આરોગ્યતા ઉપર છે. રોગનો ભોગ થઈને મરો જાય કે ખાટલામાં પડ્યા પિડાયા કરે એવા માણસો ધનનો શો ઉપયોગ કરે અને તેનાથી તેને શું સુખ ઉપજે ? બાકી વગર હિસાબે વણકાઈ જાય તો ખરું. ધનથી અને તેથી થતા વૈભવોથી જે સુખ દેખાતું હોય તો તેનો હેતુ કેવળ આરોગ્યતાજ છે. આરોગ્યતાના આનંદનાં કિરણો ધન ઉપર અને તેથી થતા વૈભવ ઉપર પડીને પાછાં અંતઃકરણપ્રત્યે આવે છે તેથી સામા પદાર્થો સુંખરૂપ ભાસે છે, પણ ખરો સુંખરૂપ તો આરોગ્યતાજ છે. તડકા, ટાઢ, વરસાદ અને ખીજાં બહારનાં દુઃખો આરોગ્યતાવાળાને બહુ પીડતાં નથી. મહા વિપત્તિમાં પણ આરોગ્યતાવાળો ધારણરૂપ શસ્ત્ર ધારીને એકલો આનંદથી ઉભો રહે છે. જરા પણ કાયર થતો નથી. કહો જોઈએ તમારી ધનની સત્તા એની આગળ કયા હિસાબમાં છે ? આરોગ્યતાને લઈને યુવાવસ્થામાં જે દોષો આવે છે તેને હૃદયસ્વોકાંક્ષા, પણ ધનવાનમાં જેવા દોષો એ અવસ્થામાં આવે છે તેવા ધનવગરનાને નથી આવતા. વળી યુવાવસ્થામાં ધન અને અધિકાર સાથે અથવા એક પછી એક મળે તોજ તેનો નિશો વધારે ચડે છે. ધનવગરના તો ખિયારા. ચમકો ચમકીને પોતાની ગરીબાઈને લાંછન ન લાગે તેનેમાટે સમાજથી ચાલે છે. ધનિકને કે અધિકારીને તો પોતાની સત્તાનું ભર હોય છે તેથી તેને બહુ ખીક રહેતી નથી એટલે જટલી ઉદ્વેગતા ન આવે તેટલી થોડી. મને તો લાગે છે કે જ્યાં ત્યાં કનિયા કરાવે છે, અને અનર્થ કરાવે છે તે ધનજ કરાવે છે. આરોગ્યતા તો ખિયારો પરાધીન છે તેથી જેવા કામમાં જોડા તેવામાં જોડાય, તેમાં તે ખિયારીનો દોષ નથી પણ ધનનોજ દોષ છે.

નિર્ધનલાલ—તમે ગમેતેમ કહો, પણ ધનથી જજે સાધન સજી શકાય

છે તે નિરવધિ છે. લેશ માત્ર શરીરમાં કસર થઇ આવે તો મોટા પલંગ કે ટોલિયા પર મશરૂના ગાદલા માથે ચડીને સુખેથી સુધ રહેવાય, સુગંધવાળા ઉંચા ગુલાબજલનાં પોતાં માથાપર વારંવાર મેલાય અને ચારે કારથી સગાં-સંખંધી તથા નોકરો હાજરને હાજર રહી મોઢામાંથી જ ખોલ પડે તે ઝીલી લઈ તે પ્રમાણે કરી આપે. ધન ન હોય તો ચાકર પણ ક્યાંથી હોય અને સગાં-સંખંધી પણ તેવાને ત્યાં શામાટે જાય ? ગરીબ માણસ ખદુ માંદો હોય તો પણ તેની કાંઈ સંભાળ લે નહિ, તેથી તે બિચારો એકલો જીવી તેવી જગ્યામાં પડ્યો સડ્યો કરે.

રોગીદાસ—ધનવાળાને ત્યાં જ માણસો અને સગાં-સંખંધિઓ ઉભાં રહે છે તે ખરું; પણ તેથી કાંઈ તેને સુખ થઈ જતું નથી. વળી સહુ કાંઈ સ્વાર્થને માટે ધનિકનો આશ્રય કરે છે. પરમાર્થને માટે કાંઈ તેનો આશ્રય કરતું નથી. માંદા થઈને સુધ રહેવું એ સુખનું સુવું તો તમારા જવાજ માને. ખરું સુખનું સુવું તો આરોગ્યતાનું જ છે. પલંગ પર પડેલો અનારોગ્ય ધનિક માણસ દેખવા માત્ર સુતો હોય પરંતુ તેને નિદ્રાના સુખનો ભાગ્યેજ અનુભવ થતો હશે અને નિરોગી માણસ તો ઘસઘસાટ ઉંઘી જઈને સમાધિજીવી આનંદવાળી દશાને અનુભવે છે, એનું નામ તે ખરું સુવું સમજવું. અનારોગ્યતાથી સુધ રહેવું એ તો માત્ર દુઃખનું સુવું જ છે. ગમે તેવા જંગલમાં ખડખડો જગ્યા ઉપર સાધારણ ઝાડને ઓથે પડેલો માણસ જ સુખમાં સુવાનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવ અનારોગ્ય સ્થિતિવાળા ધનિકને શી રીતે થાય ? ઝાઝું શું કહેવું ? પણ આરોગ્ય સ્થિતિમાં પણ બિચારા શ્રીમંતને તેના જેવું સુખ નથી હોતું તો અનારોગ્ય સ્થિતિમાં તો ક્યાંથીજ હોય ? ભાઈ ! વૈભવસંખંધી મનાતાં સુખ તો ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે દેખવામાત્ર જ છે અને ઉલટાં આરોગ્યતાને પણ ખગાડી દે છે. તમે તપાસી જોશો તો ધનવાન લોકો ધણું કરી વધારે આરોગ્ય નથી હોતા, પણ નિર્ધન કે જે ઉઘમ કરીને પોતાના નિર્વાહ જેટલું કમાઈ લાવે છે તેવા લોકો ધણું કરી વધારે આરોગ્ય હોય છે. એવા આરોગ્ય માણસો ખીજાને તનમનથી સહાય આપવામાં તત્પર રહે છે. ધનવાન હોય તેનાથી ગરીબના જીવી ચાકરી કરવામાં ખીજને સહાયતા થતી નથી. કદાચિત્ કદાચ નિર્ધન માંદો પડે તો તેનાં સ્નેહી-સંખંધીઓ કશા પણ સ્વાર્થવિના પ્રેમથી તેને સહાયતા આપે છે. ધનિકને જ સ્નેહી-સંખંધી હોય એવો કાંઈ નિશ્ચય નથી. ધનિકની પેઠે ગરીબને પણ ગરીબના પ્રમાણમાં સ્નેહી-સંખંધી હોય છે. પાકી

સુખ-દુઃખની વાત તો દૈવાધીન છે. એમાં શ્રીમંત ને ગરીબ સર્વે સમાન છે. ધણીવાર અશક્ત કે અસાધ્ય સ્થિતિમાં ધનવંતો પણ ખિચારા ગરીબની પેઠે એકલાજ સડયા કરે છે. ખીજનું દુઃખ ડાઘથી લેવાતું નથી અને આખો દિવસ કામ ધંધો મેલીને ડાઘથી બેસી પણ રહેવાતું નથી.

નિર્વનલાલ-તમે કહો છો ખરા, પણ ધનનું તો તેજજ કાંઈક ચમત્કારિક છે. વગરકારણે પણ સામા મળતા લોકો ધનિકને નમીને નમસ્કાર કરે છે કે સલામ ભરે છે. આરોગ્યતાવાળાની સામું પણ કાણ જુવે છે ? ધનનું માન છે એટલું ખીજ એક વસ્તુનું માન નથી. રૂપ પણ ધનવાનનેજ વરે છે. રૂપવંતી સ્ત્રીઓથી અને પ્રજાથી ધનવંતનું ધર ઝગડી ઉઠે છે. ગરમ પોશાક પહેરાવીને પાણીમાં પોઢાડવામાં આવતાં બાળકને જે લાડ લડાવાય છે તેનો અનુભવ ગરીબનાં બાળકને ક્યાંથી હોય ? તેઓ તો ખિચારાં ધૂળમાં અને ગારામાં ઉછરીને મોટાં થાય છે. ધનવંતનાં બાળકો ઘોડિયામાંથી વરી જાય છે તે પ્રમાણે ગરીબનાં વરતાં નથી. બાળકોના વિવાહમાં કે માતાપિતાના કાર્યમાં મોટા વરા કરીને વાહવાહ કહેવગવવાનો સમય ધનવાનનેજ આવે છે. ગમે તેવા આરોગ્ય ગરીબથી શું થવાનું છે ? એ તો ધનવાનને ઘેર ખરચ થતું હોય તો પેટ ભરીને ખાઈ જાય.

રોગીદાસ-તમે ધનવંતનું તેજ વખાણો છો, પણ વિધાના કે અધિકારના તેજ આગળ તે કાંઈ નથી; બાકી લોક નમે છે તે તો કટલાક સ્વાર્થમાટે અને તેનાથી પરાભવ ન પમાય તેનેમાટે નમે છે. એના તેજથી અંતર્ધ જઈને નમતા નથી. ઉપર ઉપરથી કદી એમ લાગે કે ધનિકને લોકો નમે છે પણ એવા પણ દાખલાઓ મેં જોયા છે કે ઘણા ધનવંતો આરોગ્યતાવાળાને કાંઈ ન જાય તેમ નમે છે. સમર્થનું કામ હોય ત્યાં આરોગ્યતાવાળા બલવાન ગરીબોનોજ ધનવંતને ખપ પડે છે. એના ધનનો અને શરીરાદિકની રક્ષા ગરોબ આરોગ્યતાવાળાથીજ થાય છે. વળી મેં એવા ઘણા દીકા છે કે જે હાથનાં બોર પણ તેનાં કાંચ ન ખાય, એટલે ધનવાનજ રૂપવંત હોય એ નિશ્ચય ખોટો છે. એના કરતાં ખીજ ઘણા સદાચારી આરોગ્ય માણસો નિર્વન સ્થિતિમાં છતાં રૂપવાન હોય છે. પ્રજાનું પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું. રાત દિવસ ઘરમાં ને ઘરમાં ધસાઈ રહેવાથી ધનવંતનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો પીળાં પડી જાય છે, ખાધું પચતું નથી, અને રોજ રોજ તેનેમાટે દાક્તરો કે વૈદોને બોલાવવા પડે છે. આરોગ્યતાવાળા પોતે રુદ્ધ પ્રુદ્ધ હોય છે અને તેની સ્ત્રીઓ અને પ્રજાઓ પણ તેવાંજ હોય છે.

ગરીબ લોકોનાં ખેરા છોડ્યાં ઘાસ-લાકડાંના ભારા ધમધમાવી ઉપાડી લાવે છે તે પ્રતાપ આરોગ્યતાનો છે. ગરીબને આરોગ્યતા છે તેજ લક્ષ્મીરૂપ છે, અને તેથી તેઓ બહુ આનંદમાં દિવસો ગાળે છે. ધૂળમાં અને ગારામાં જ્યાં ત્યાં ઉઘાડાં પડ્યાં રહેતાં આરોગ્યતાવાળાનાં બાળકો જ સુખ માને છે અને જવી શોભા આપે છે તે, ઢાંકી ટુપીને પારણામાં પોઢાડેલાં શ્રીમંતનાં બાળકોના માણવાથી અને શોભાથી ચડે છે. કામકાજમાં, શરીરની શક્તિમાં અને ભણવા ગણવામાં શ્રીમંતનાં બાળકો કરતાં આરોગ્યતાવાળાનાં બાળકો ચડે છે. ધનવાનનાં બાળકો વેલાં વરી જાય એ તો દુઃખની વાત છે, કમકામ વખતે તેથી હીણવડ થાય છે. મોટી ઉમરે વરીને વિવાહ થયા હોય તેવી પ્રજાની આરોગ્યતા વિશેષ જળવાય છે. ખાઈ ખવરાવીને વાહવાહ કહેવરાવવું એ તો ગરીબને પણ ગરીબના પ્રમાણમાં હોય છે. આરોગ્યતાવાળા ખાઈ શકે એ તો એના સુખનું ચિન્હ છે. ધનવાનને કાચ ના કહેતું નથી, પણ તેવો શક્તિ કાંઈ આરોગ્ય માણસ પાસેથી ઉછાની લેવાતી નથી. કટલાક તો ખિયારા વલખી વલખીને થાકી જાય તો પણ પ્રજનું મુખ પણ દેખતા નથી. પણ આરોગ્યતાવાળા નિર્ધનને એવિશે ચિંતાજ રહેતી નથી.

નિર્ધનલાલ—પશુની પેઠે પ્રજાનો વધારો થઈ પડે એ કાંઈ વખણવા યોગ્ય વાત નથી. એ તો ઉલટી શરમની વાત છે અને વળી તેના ભરણપોષણ માટે આરોગ્યતાવાળાને ખિયારાને વધારે રખડવું પડે છે.

રોગીદાસ—સાવ પ્રજા નજ થાય કે થઈ થઈને રામચરણ પહોચતી જાય એ કરતાં વધારે પ્રજા થઈને આરોગ્ય રહે એજ વાત સારી છે. તેથી વિપરિત અનુભવ કરનારા ધનિકોને તો તેથી ખેદ કરવાનો છે. જેને પરમેશ્વરે આરોગ્યતા આપી છે તે રખડીને સ્ત્રી-પ્રજનું રક્ષણ કરવામાં બહુ સુખ માને છે અને પરમેશ્વર તેને તેના પ્રમાણમાં ગમે ત્યાંથી અન્ન અપાવે છે.

નિર્ધનલાલ—તમે ભલે ગમે તેમ બીજી વાત કરો, પણ ધનથી જ કાંઈ સંપાદન થાય તે આરોગ્યતાથી થાય નહિ. કુલવાન થવાય છે, ધર્મ સચવાય તેવાં સાધનો સધાય છે, અને કાઠની ઉપર હાથ રખાય છે, એ ધનવાનથીજ બને છે.

રોગીદાસ—ધનથી કુલવાન બનવા કરતાં સદાચારથી અને સરલતાદિક ગુણથી કુલવાન બનવું તેજ ખરું કુલવાનપણું છે. ધર્મ સાચવવાનાં સાધનો ધનવાનથી સધાય તે ખરું હશે, પરંતુ ઘણો ભાગ તો ધર્મવિષયમાં પ્રીતિમાનજ હોતો નથી. જ્યાં જોશો ત્યાં નાસ્તિકતા દેખાશે. અને કદી કાંઈ કાંઈ

દેખાવ કરે તો તે માત્ર લોકસાજને માટેજ. આરોગ્યતાવાળો ગરીબ ગમે તે સ્થિતિમાં ધર્મ સાચવી શકે છે, કેમકે ધનિક કરતાં પાપથી તે વધારે બિહે છે તથા ઈશ્વર ઉપર તેને આસ્થા હોય છે. કોઈ ઉપર હાથ રાખવો એ પણ આરોગ્યતાવાળો કાંઈ ઓછો રાખતો નથી. ધનવાળો માત્ર ધનજ આપે તો આરોગ્યતાવાળો પોતાનું શરીર આપનામાં પણ પાછળ નથી પડતો. કહો બેઠાએ તમારા ધનિકથી તે થવાનું છે ? દેશના ઉદ્યનું કહેતા હોતો તે પણ એના ધર્માચરણી આરોગ્યતાવાળા લોકોથીજ થવાનો છે કે જેમાં વિદ્યા છે તે સુખ્ય સંહાયભૂત છે. મને તો એમ લાગે છે કે ધન તે ધન નથી પણ વિદ્યા અને અંગે આરોગ્યતા એજ ઉત્તમ ધન છે, કે જે સર્વ પ્રકારના ઉદ્યમાં નિરંતર સહાય થાય છે. એનાવિના શું ધનનાં પટકાં ભરાય ? નિર્ધન કે ગરીબને આરોગ્યતા છે તેજ સુખરૂપ છે અને જે દેશમાં આરોગ્યતા વિશેષ હોય તે દેશ સર્વ પ્રકારનો ઉદ્ય ભોગવે છે.

નિર્ધનલાલ—નાના પ્રકારના ધાતુનાં ભસ્મો, ચંદ્રાદ્યાદિક ઉત્તમ રસો, મોતી અને માણિક્યની ભસ્મો, કસ્તુરી અને અમ્મર ત્રિગેરે મોંઘી વસ્તુઓ; અને આમળાં વગેરેના મુરખાઓ, ધનિક વગર કોણ ખાઈ શકે ? એવી બનાવટ કરનારાઓને તે તે પદાર્થોની કીમત અને ડાકતરો તથા વૈદોની મોટી મોટી ફી શું ગરીબોથી ભરી શકશે ?

રોગીદાસ—વળી તમે જૂની ગયા. મારું કહેવું એમ છે કે આરોગ્યતાવાળાને તેવા પદાર્થોની કીમત કે વૈદ ડાકતરોની ફી ખરચવી પડતી નથી. એ બોલે તો કેવળ ધનિક લોકોનેજ માથે છે. કદો કાયને તેનો જરૂર પડી તો ગરીબોનાં દવાખાનાં અને ધર્માર્થે ઔષધ આપનારા વૈદ્યદાકતરો પણ જામતુ છે. એટલુંજ નહિ પણ તે શિવાય ગરીબોને તો સુઠ-પીપર-મરી કે કરિયાતુ-ઠાકચિયા જેવાં સાધારણ ઓસડો પણ કામ પડ્યે તમે કહેલી કીમતી વસ્તુઓની ગરજ સારે છે એ શું તમે નથી જાણતા ? કાંઈને ઘેર જમવા જનાર પરોણાને રસોડામાં રોટલાના ટપાકા બોલતા હોય કે ન બોલતા હોય તેની સાથે સંબંધ નથી, માત્ર ભૂખ મટવા સાથે કે પેટ ભરવા સાથે સંબંધ છે. રોગ થાયજ નહિ અને થાય તો હલકાં ઓસડોથી મટી જાય તો પછી ધનની કે તેથી મેળવાતી કોમ્મતવાળી વસ્તુઓની અધિકતા શું રહી ?

નિર્ધનલાલ—ભાઈ, એ વાત જવા દઈએ તો પણ ધનવાનના સુખની તો સીમાજ નથી. સોના-રૂપાનાં નકસીદાર વાસણો, બિલોરી કાચના સામાનો,

અને કાંચ ખુરશી તથા કપાટોથી શણગારેલાં દિવાનખાનામાં મખમલના ગાલીચાપર ગાદી-તકિયા પાથરી ગાલમસુરિયાના ટેકા દમને લોકો સુતા હોય તે સમયે થતી શોભાનો અને આનંદનો અનુભવ તમે કર્યો હોય તો સમજો. જે જોઈએ તે સુશોભિત પાત્રોમાં હાજર રહેલાં માણસો વગર માગ્યે લાવી આપે છે. માંદા થઈને પણ એવા સુખનો અનુભવ કોઈ ભાગ્યશાળીના ભાગ્યમાં જ હોય છે.

રોગીદાસ-વળી તમે ભૂલી ગયા. ગમે તેટલો વૈભવ ઉભરાઈ જતો હોય તથાપિ તે આધિવ્યાધિને દૂર કરતો નથી. ગમે તો સાદડીપર બેસતો કે ત્રાખા-પીતંજનાં કે માટીનાં વાસણથી પાણી પીતો હોય તોપણ અતિ આરોગ્ય માણસ માટીના ઘરમાં કે જંગલમાં જે સુખનો અનુભવ કરે છે તે આરોગ્ય રહિત ધનવાંતને સ્વપ્નમાં પણ હોવું સંભવતું નથી. ધન-વૈભવ હોય તો અનારોગ્યતા પણ પ્રિય લાગે એવા તો તમે એક જ આખા જગતમાં મને જણાવ્યો છો. ધનથી થતો વૈભવ વીજળીના ઝખકારા જેવો ક્ષણિક છે. સદા કાલનું ખર્ચ સુખ તો આરોગ્યતામાં જ રહેલું છે. ઘણે દિવસે કોઈ મળે ત્યારે સમાચાર પણ કુશલતાના પૂછે છે. ધનના સમાચાર કોઈ પૂછતું નથી. મૂલ જ્યાં જુવો ત્યાં વાત જ બધી આરોગ્યતાની છે. તમારું ધન તો તેની આગળ ઢીંગલે પાંચ શેર જેખાય તેમ છે. દુઃખ ન લગાડશો.

નિર્ધનલાલ-હું ભૂલું છું ને તમે નથી ભૂલતા એનો નિશ્ચય કોણ કરે? ગમે તેવી આરોગ્યતાવાળો પણ ધનની ઇચ્છા કરે છે તે જે ધનથી થતા વૈભવોમાં સુખ ન હોય તો શા માટે કરે? વિજળીના ઝખકારા જેવા વૈભવનો તેવા જ પ્રકારના જીવિતમાં થોડો ઉપયોગ નથી એ તો આ વાત ઉપરથી જણાય છે. કુશળતા સમાચાર કાંઈ પૂછે તેમાં સ્ત્રી પુત્ર ધન વગેરે સર્વ આવી જાય છે એટલે નાંખું નામ ન લહે તો તેથી શું થયું? હું આરોગ્યતાને તમારા કહેવાથી કયુલ કરું છું, પણ ધન વગર તો મને સર્વ નિઃસાર લાગે છે. માર્ગ ઉપર પોતાના તોરમાં ચાલ્યાં જતાં શ્રીમંત લોકોનાં કુટુંબો કેવાં મન હરણ કરી લે છે!!

રોગીદાસ-તમે આરોગ્યતાને કયુલ કરો છો તો એટલા તમને હું વિવેકી ગણીશ. ધનમાં કેવળ દોષ જ ભર્યા છે અને ગુણ છે જ નહિ એમ મારું પણ માનવું નથી. એના ઉપયોગ પ્રમાણે એમાં પણ ગુણો રહ્યા છે. સર્વ પ્રકારનાં રાજસી સુખો ધનથી વધતાં દેખાય છે પણ આરોગ્યતાના સુખ આગળ તે કદી ન હોય તો તેની ન્યૂનતા તો જણાય જ નહિ. માર્ગ પર ચાલ્યાં જતાં કુટુંબો જે સત્તાથી મન હરી લે છે તે સત્તા-લુચ્ચા અને લૂટારા લોકોથી પરાભવ

પામતી ધણીવાર જોઈએ છિયે. ધને ધણા ધણાને રોગરાગ્યા છે, આરોગ્યતા તો નિરંતર હર્યનેજ આવે છે.

નિર્ધનલાલ— ધનને ચોરી જવાની કે પડાવી લેવાની ખીકનો ખરી, પણ નેને ભંડારમાં ભરી રાખિયે અને જોઈએ ત્યારેજ વાપરિયે તો દાણુ લઈ શકે.

રોગીદાસ— ગમે ત્યાં રાખી મેલો પણ તે વસ્તુ જવાની હોવાથી તેને માર્યે ભય તો ખરો ને ખરો. એનો ઉપયોગ જોશો તોપણ જણાશે કે કાંતો કાઢતો અપાય, કાંતો ભોગવાય અને કાંતો નાશ પામે. ધણું કરીને જેનું નાણું દેવકોપથી, રાજના કોપથી કે ભારે ઉચ્ચપાથવથી નાશ થયું હોય એવા લોકો ધણા હોય છે, તેના કરતાં ચોગ્ય માર્ગે ભોવનારા થોડા અને તેના કરતાં પણ કેવળ પંચપકારે વાપરો નાખનારા થોડા. ધન હોય ને તે તે જોરીમાં પડ્યું રહે તોપણ શા કામનું? જગતની રીત છે કે ન હોય ત્યારે વાપરવાનું મન થાય અને હોય ત્યારે સાચવી રાખવાનું મન થાય, પછી પરિણામે તો જ થવાનું હોય તે થાય.

નિર્ધનલાલ— તેમ છતાં પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ધનજ પથરાયેલું જોવામાં આવે છે, ઠેક ઠેકાણે તેનાંજ ગીત ગવાય છે, અને પ્રયત્ન પણ તેનુંજ થાય છે.

રોગીદાસ— તેમ જોમ ધનને ચારે કારે દેખો છો તેમ હું આરોગ્યતાને ચારે દોર પથરાયેલી દેખું છું. ધન ઉપયોગી પદાર્થ છે એટલે તેનાં ગીત ગવાય અને દુર્લભ હોય એટલે પ્રયત્ન પણ તેનુંજ હોય. આરોગ્યતામાટે પણ તેમને તેમ નિરંતર થયા કરે છે, તેની તપાસ કરો તો ખબર પડે. તે વાત દર રાખીને જુવો તો ધનને ચોરની, અગ્નિની, રાજની, અને આછું થઈ જવાની ખીક છે. આરોગ્યતામાં તેવી ખીક હોતી નથી.

નિર્ધનલાલ— એ તો બોલશોજ નહિ. આરોગ્યતામાં પણ રોગ વિગેરેનો આછો ભય નથી. પરાણ તો જોમ ધનને થાય તેમજ આરોગ્યતાને થાય છે. ધનને ચોર લઈ જાય, તો આરોગ્યતાને રોગ લઈ જાય. ધનને રાજની ખીક તો આરોગ્યતાને કાલની ખીક. ધન વપરાઈ જાય તો આરોગ્યતા આયુષ્ય સાથે ચાલી જાય. ધન નહારે માર્ગે જાય તો આરોગ્યતા પણ તેવે માર્ગે જાય. ધન સુ-માર્ગે જાય તો આરોગ્યતા પણ તેવે માર્ગે જાય.

રોગીદાસ— તમે કહો છો તેમ હું હા કહું, તોપણ તેમાં ફેર ઘણો છે. કેમકે આરોગ્યતા કાંઈ આકારવાળી વસ્તુ નથી. તેમ છતાં રોગ-મરણાદિકના વિચારથી તમે કદપના કરી તો ઠીક છે. પરંતુ તેના તાર્તમ્યનો પણ સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. એક કાચ માણસ અદ્વાવિપત્તિમાં આવ્યો હશે તો પ્ર-

ખાર, ધન-વૈભવ, સ્ત્રી-પુત્ર, એ સર્વ જતાં પણ આરોગ્ય રહેવાને ઇચ્છશે. એ બધાંને દુશ્સ રાખીને આરોગ્યતાને મેલી દેવાને તો કોઈ મૂર્ખ પણ ઇચ્છશે નહિ, કેમકે આરોગ્યતા મરણ સુધીના સુખને આપનારી છે અને ગયેલા સર્વ પદાર્થોને મેળવી આપનારી છે. મરણ થાય તે આરોગ્યતાનો નાશ સમજી લેશે તો ત્યારપછી તો તેનો જોનાર કે અંતુભવનાર પણ કોઈ ન હોવાથી ગઈ કે રહી કોને સમજવાનું છે? એ વિચાર તો પાછળનાં જોનારાં બાંધી લે છે. રોગ થાય એ આરોગ્યતાનો ધસારો છે એમ માનો તોપણ તે મટી ગયા પછી તે ધસારો જણાતો નથી અને દુઃખ પણ રહેતું નથી. પરંતુ એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે તે ધસારો દુપથ્યનેલીધે ધનવાનને આરોગ્યવાન કરતાં વેહેતો પકડે છે.

નિર્ધનલાલ—આરોગ્યતાતો સધનને સારી, બાકી નિર્ધનને તો બહુ દુઃખ થાય છે. ધનિક લોહિા સારા સારા મેવા ખાય તે જોઈને મોઢામાં પાણી આવી જાય તે વાત તો રહી, પણ તેના જીવું સર્વ પ્રકારનું સુખ ન હોવાથી આંખ-માં પણ વખતે પાણી આવી જાય છે.

રોગીલાલ—ભાઈ! એ વિચારમાં તમે ભૂલ કરો છે. ગરીબના મેવાની મીઠાશ તવંગરના મેવામાં હોતી નથી. એટલે તવંગરના મેવા તેને હોય તો ભાવે ખરાં, પણ ન હોય તો ઇચ્છા ન થાય. આખમાં પાણી તો કોઈ અંદરે મૂર્ખ માણસ કે જે ધનના દોષને ન જણતો હોય તેને આવે. ધન માણસના અંતઃકરણને બીજના વૈભવો દેખાયાથી ખેચતું હોય તે વાત માનિયે તોપણ તે નહિ હોવાથી આરોગ્યતાના જીવું દુઃખ થવાનો સ્વપ્ને પણ સંભવ નથી. બીજાં ગમે તેવાં સુખ હોય અને વૈભવો હોય પણ તન-મનની આરોગ્યતા ન હોય તો તે સર્વ સુખરૂપ થાય નહિ. અને આરોગ્યતા હોય તો તે સર્વ ન હોય તો પણ દુઃખ થાય નહિ.

નિર્ધનલાલ—ત્યારે મને તો એમ જણાય છે કે આરોગ્યતા સાથે ધન હોય તો સુખરૂપ છે.

રોગીલાલ—હવે તમે સરખા માર્ગ પર આવ્યા. ધન જોકે આરોગ્યતાવાળાને પણ કેવળ સુખ આપનાર નથી તોપણ તમારી વાતને હું માન્ય કરું છું. સુખ્ય આરોગ્યતા સાચવીને ધન મેળવવું અને મેળવેલા ધનનો પણ પોતાની તથા પરની આરોગ્યતા સાચવવા ઉપયોગ કરવો.

નિર્ધનલાલ—ત્યારે બેમાંથી મહત્તા કોની વધારે?

રોગીલાલ—એમાં પુછવા જેવું શું છે? મહત્તા આરોગ્યતાની મોટી.

જગત તો માયામાં અંજાઈ જઈ ઊંચું લઈ ભાગે તેને દાણ વારે ? આરોગ્યતા પિયારી વિશેષે ગરીબને વરી એટલે એનું માન દાણ રાખે ? અને લક્ષ્મીજી તો જતાં ભગવાનને વર્ષા એટલે એને દાણ ભરું ન મનાવે ? પણ પ્રાણીજા ઉપર નેટલો ઉપકાર આરોગ્યતાનો છે તેટલો લક્ષ્મીજીનો નથી.

નિર્ધનજ્ઞાન—ત્યારે હુંતો હવે લક્ષ્મીની ઉપાસના મેલીને આરોગ્યતાનીજ ઉપાસના કરતો ગંડીશ, માટે ઉપાય હોયતો બતાવો.

શેખીદાસ—જે જે વળી આજસુ થઈ જતા નહિ. આજસુને ધન તો ન મળે પણ આરોગ્યતા હોય તે પણ રીસાઈ જાય છે. પોતાનું અને પોતાનાનું ભરણ-પોષણ કર્યા વગર નથી ચાલતું માટે એટલી ઉપાસના આરોગ્યતાની સહાયતાથી ધનની કરવી. આજસુથી આરોગ્યતાની ઉપાસના ન થાય, કેમકે ધનના કરતાં પણ એમાં વધારે શ્રમ પડે છે. પથ્ય પાળવું, ધીરજ રાખવી, શાંતિ રાખવી, નીતિથી ચાલવું, સમય સાચવવો, વિકારોને વશ ન થવું અને ઈશ્વરનું આરાધન કરવું એ સર્વ આરોગ્યતાનાં સાધનો છે. અને તે ધન મેળવવામાં પણ આડાં નહિ આવતાં વખતે અનુકૂલ થાય છે. ધન આરોગ્યતાની અદેખાઈ કરે પણ આરોગ્યતા એવી બલી છે કે ધનની અદેખાઈ કરે નહિ.

નિર્ધનજ્ઞાન—તમારું કહેવું હવે હું સમજ્યો. પણ અનારોગ્ય સ્થિતિમાં ધન બહુ સહાય કરે છે એમ તો તમારે માનવું પડશે.

શેખીદાસ—તમારે આગ્રહજ હોય તો તેમ હું માનીશ. પરંતુ જોકે આરોગ્યતા અને ધનિકપણું એ બેય દૈવાધીન મનાય છે તોપણ તે બેયને વધારવામાટે સદ્વર્તન રાખવું. આરોગ્યતા તો પરમેશ્વરે આપેલીજ હોય છે તો તેનો સદુપયોગ કરવો. અને ધન મળે ત્યારે, તેનો સદુપયોગ કરવો. કેમકે તેમ ન થાય તો બેય નાશવાન વસ્તુની પ્રાપ્તિ નિર્ઝંક થાય છે.

નિર્ધનજ્ઞાન—આપનું એ કહેવું હું માન્ય કરું છું અને મરજું છું કે પરમેશ્વર સર્વને પ્રથમ આરોગ્યતા અને પછીથી ધન આપે. અને સર્વે પ્રજા તેની સહાયતાથી સ્વાર્થ-પરમાર્થ સાધીને આ લોક-પરલોકને સુધારે. (તથાસ્તુ)

પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા ઉપર એક વાત.

[મંજાઈ ગયા વર્ષેને પાને ૨૮૫ થી.]

વિજયગઢ બાહુબા અને દેવશંકરના સાહેબા અને ઉત્સાહથી દિવસે દિવસે ઉદયપામતું જતું હતું. ઉંચી ટેકરી પર આવેલું હોવાથી તે માટેની મેદિયો અને

દેવાલયોનાં શિખરો, ધ્વજ પતાકાઓ, ચળકતા મુવર્ણકુંભો અને ઝાડના ઝુંડોથી
 જમ. રમણીય દીસતું હતું તેમ તેનો અંદરનો ભાગ પણ સ્વચ્છ અને રમ-
 ãણીય હતો. એકસરખી રીતે ગોઠવાયેલી શેરીઓ અને ચોવટાઓમાં નાનાં-
 મોટાં ઘરોની હારો નવા નવા આકારોથી અને રંગથી શોભતી હતી. ચારેકારે
 સાંજ-સવાર પાણીનો છંટકાવ થઈ રહેતો હતો. ગૃહસ્થો અને અમલદારોની
 ગાડીઓ સાંજ-સવાર ફરતી હતી. ધનવંતોને ઘેર ટાંગેલાં મેના-પોપટનાં
 યાજરામાં પક્ષીઓ મધુર સ્વર સુણાવતાં હતાં. સવાર-સાંજ ધૂપ-દીપની
 શીખાઓ જાળીઆંમાંથી બહાર નીકળી માર્ગનાં માણસોને સુગંધ આપતી
 હતી. ઘરનાં આગણાંઓમાં તુલસીના ક્યારાઓ અને ક્યાંઈ ક્યાંઈ ફૂલ ફૂલનાં
 નાનાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓ પ્રતિદિવસ ઘરનાં
 ઉમરા આગળ અને આંગણામાં સ્વચ્છ કરેલી વેદીપર ચિત્રો કાઢતી હતી.
 દર્શન કરવા જતી નારીઓ દેવમંદિરમાં ચિત્રો અને સાથિયાઓ પૂરીને શોભા
 વધારતી હતી. નિર્ભય રીતે વાતો કરતી પાણીઆરીઓનાં ત્રાપ્પાપીતળનાં
 ખેડાંના ચકચકાટથી અને પહેલવેહલું પાણી ભરવા આવેલી બહુવારુઓનાં
 ઝાંઝરના જુંકારથી આખી નગરી નવી અવસ્થાવાળી લાગતી હતી. માર્ગમાં
 ખોડેલાં ફાંતસોના અને ઘરમાં પ્રકાશતા દીવાઓથી આખી નગરીમાં રાત્રિએ
 અંધારું દેખાતું ન હોતું. બાગબગીચાઓમાં સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ શોભાથી
 ચારેકારે રમણીયતા પથરાઈ રહેતી હતી. પ્રજા સઘળી ધર્માચરણમાં અને
 સુખશાંતિમાં વધતી જતી હતી. કોઈ કોઈના ધનમાલ સામો કોઈ નજર પણ
 કરતું નહિ. વિદ્યા અને લક્ષ્મીએ રમણીયતાનેત્રીધે જાણે આજ શહેરમાં
 વાસ કર્યો હોય તેમ દેખાતું હતું. રોજ રોજ દાનધર્મનાં કાર્યોથી અને
 સ્વધર્મના આચરણથી લોકોનાં અંતઃકરણ પવિત્ર થઈ રહ્યાં હતાં. અન્યાય
 કોઈ કરતું નહિ તેથી ન્યાય કરવાનો જરૂર પડતો નહિ. અપરાધ કોઈ
 કરતું નહિ તેથી બંધીખાનાં ખાલીજ પડ્યાં રહેતાં. બાંધો મેલવું અને
 છોડી મેલવું માત્ર પશુવર્ગમાંજ જઈ વશ્યું હતું. નિર્ભયતા એટલી બધી
 હતી કે લોકોને ઘરનાં બારણાં બંધ કરવાની પણ જરૂર પડતી નહિ.
 છુટ-ફાટની અને સંધિ-વિચ્છેદની વાતો ઇતિહાસોનાં પાનામાંજ જેવામાં
 આવતી હતી. ઋતુઓ સઘળી અનુકૂલ રીતે આવતી જતી હતી. નાના
 પ્રકારની વ્યાધિઓ અને તેના ઉપચારો આયુર્વેદના પાનામાંજ લખાઈ રહ્યા
 હતા. નાના પ્રકારના વેપાર અને કારીગરીથી પ્રજા ઉદ્ય પામતી જતી હતી.

સ્નેહ અને સંબંધ ચારે કોરે ઉભરાઈ જતો હતો. વિચાસધાતને દેશપાર કરી દીધો હતો. પરોપકાર અને પરમાર્થમાંજ લોકો સ્વાર્થ સમજતા હતા. પરદેશી પરોણાઓને અહીં આવ્યા પછી પાછું નીકળવું ગમતું ન હતું. પ્રજાનું રક્ષણ કરનારાઓ નિશ્ચિંત હોવા છતાં તે પ્રજાના ક્ષેમકુશલમાટે નિરંતર સચિંત રહેતા હતા અને સુખચેતનાં દિવસો ગાળવાનું તે સમજ્યાજ ન હતા. જે નગરનો અધિકારી ઉત્સાહી, ઉલોગી અને ધર્માચરણી હોય તેની પ્રજા નેવી થઈને સુખ ભોગવે એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ. આટાણે તો ભૂપતિસિંહના શ્રેષ્ઠ સમયને પણ જેઓએ જોયોતો તેઓ તે સમય કરતાં પણ આજનો વિજયગઢની પ્રજાનો સમય વખાણતા હતા. આવી રીતે સુખશાંતિ અને ઉદયમાં જે રાજા-પ્રજા દિવસ ગાળતાં હોય તેને ધન્ય છે. મનુષ્યપ્રાણીઓને તો સારી કે માઠી દશા પ્રારબ્ધયોગથી આવે છે. પણ પશુ-પક્ષી અને પાણી-પથ્થર તથા પૃથ્વી વગેરે પણ પ્રારબ્ધયોગથી સારી માઠી દશા ભોગવે છે. જેવી આજે વિજયગઢની ઉત્તમ સ્થિતિ આપણે જોઈ તેવીજ સ્થિતિ મહારાજ ભૂપતિસિંહના સમયમાં રાજનગરની હતી. તેજ રાજનગર બોમબાના સમયમાં હાલ દેવી દુર્દશા ભોગવે છે તે આપણે આગળ જોઈ લીધું છે. વિજયગઢ આજે પરમ ઉદયને ભોગવે છે તેવિધે આગળનો વિચાર કરિયે તો એક ઉજડ ખંડેર પડ્યું હતું અને કળાકી લોહા તે તરફ લાકડાં કાપવા જતા. એ ઠેકાણે આજે સ્વર્ગપૂરી જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. આવી રીતે ચડતી-પડતી સર્વત્ર અનાદિકાલથી ચાલી આવે છે. પ્રાચીન સમયની મોટી મોટી રાજધાનીઓ આજ પાયમાલ થઈ ગયેલી છે તેની નિશાનિઓ પણ નહિ મળતી હોય અને જે નાનાં નાનાં જંગલી લોકોનાં ગામડાંઓ હતાં તે આજે ભવ્ય ભુવનોવાળી રાજધાની થઈ પડી છે તે જની પૂર્વસ્થિતિ દેવી હશે એ સ્વપ્નમાંપણ સમજાય નહિ. અહો ! આ વિચિત્ર ફેરફાર કરનાર કાલયોગના મહિમાને કાણ પહોંચી શકે તેમ છે ! જ્યારે કાલ અનુકૂલ હોય ત્યારે અવળા વિચારો પણ સવળા વિચારનું ફક્ત આપે છે અને કાલ જ્યારે વિપરીત હોય ત્યારે સવળા વિચારો પણ અવળા વિચારનું ફક્ત આપે છે. આયુષ્ય જેનું તુટી ગયું હોય તેને અનુકૂલ ઉપચારો પણ પ્રતિકૂલ પડે છે અને જેનું આયુષ્ય તુટું નથી તેને અવળા ઉપાયો પણ અનુકૂલ થઈ પડે છે. આટાણે તો વિજયગઢની ટકરી પૂર્ણ ઉદયને ભોગવતી હતી અને ચારે કોરે તે ઉદયનો પ્રકાશ ચથરાઈ રહ્યો હતો. રાજા સુખી હોય તો પ્રજા દુઃખી હોય અને પ્રજા સુખી હોય તો રાજા દુઃખી હોય એમ ધણે

ઠેકાણે બને છે, પરંતુ વિજયગઢની પ્રજા અને રાજા બન્ને સુખી હતાં એ કાંઈ થોડી ઈશ્વરકૃપા નહિ.

દેવશંકરની સ્ત્રી દુર્ગા જ્યારે સ્વર્ગવાસી થઈ ત્યારે તે પાંચ વર્ષનો પુત્ર મેલી ગઈ હતી. તેને દેવશંકર વિજયગઢ તેડી આવ્યો હતો. તેનું નામ ગુણસાગર હતું. વર્ષ-વીત્યા પછી દેવશંકરે ખોળે વિવાહ કર્યો, કેમકે સ્ત્રીવિના ઘર સચવાય નહિ અને બાલકનું સંરક્ષણ થાય નહિ. નવી સ્ત્રીનું નામ પદ્માકુવર હતું. સ્વભાવે તે દુર્ગાકુવર જેવીજ હતી. નાની અવસ્થામાંજ તે પ્રૌઢ વિચારની હતી. તેણે ગુણસાગરને, પોતાથી જન્મ પામેલા પુત્ર કરતાં પણ અધિક માની લીધો. એવિષે દેવશંકરને કશી ભજામણુ દેવી પડે તેવું હતુંજ નહિ. મમત્વથી મનુષ્યને શું નથી થતું? પતિ પ્રિયા મિત્ર વગેરે પ્રત્યે તેના તેવા ભાવો પણ મમત્વથી થાય છે તો ગુણસાગરપ્રત્યે પુત્રભાવ પદ્માકુવરને મમત્વથી બંધાય એમાં નવાઈ નથી. સંસારમાં સર્વ સંબંધો વિચારી જોતાં મમત્વના છે એમ જણાય છે એટલુંજ નહિ પણ પોતાના દેહનો સંબંધ પણ મમત્વથીજ છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પદ્માકુવર દેવશંકરને પ્રસન્ન રાખવામાં અને તેની છાયા જેવી થઈ વર્તવામાં ઘણા પ્રકારે ન્યૂન ન હતી તેથી તેના પતિને દુર્ગાકુવર સાંભરે એમ ન હતું, 'તોપણ ગુણના સાદૃશ્યથી તેનું નિરંતર સ્મરણ થતું અને તે ઉપરથી ઘડીવાર વિચિત્ર રચનાના વિચારમાં પડી જતો. ગુણસાગર માવગરનો હોવાથી દેવશંકર તેને બહુ લડાવતો તેમ તેનો નવી માતા પણ બહુ લડાવતી. શ્રી-મંત્રનો છોકરો અને તેમાં વળી મા વગરનો તેથી મોઢે ચઢતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. ગમે તેવું તોફાન કરે તોપણ પદ્માકુવરથી એક અક્ષર પણ તાણીને તેને કહેવાય નહિ તે બિચારી પોતાના પેટનાં બાલકની પેઠે તેને ઉછેરતી. નવી મા આવે તે છોકરાંની સંભાળ ન રાખે એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી તેને દુઃખ દે એવી લોકવાણીથી તે બિચારી બહુ ખીતી હતી અને વળી દેવશંકર પણ તેવી બાબતમાં જરા વિશેષ દખાણુ રાખતો હતો. છોકરાંનું પોષણ ગમે તેટલા સ્નેહથી કરવામાં આવે પણ જો તેને કાઈનો પણ ભય હોય તો બહુ તોફાની થતું નથી. પણ જો નિર્ભય હોયતો કેટલીક વાર બહુ કઞ્જિયાખોર થઈ જાય છે. છોકરાં તો ઘણું કરી કળ્યાણો હોય છે પરંતુ ગુણસાગર તો બહુ કઞ્જિયાણો થઈ ગયો. મોટા થતો ગયો તેમ તેમ કાંઈ કાંઈ તોફાન વધારે શોખતો ગયો. જો તે માણસને તોછડી જીભે બોલાવે, ન બોલવાના અક્ષરથી શ્રી-પુરુષનું અપમાન કરે, કાઈનાં લુગડા ખેંચે, ઘાઈની પાગડી ખાંડી નાંખે, ગમે તેવો સારો પદાર્થ

ફૂકી નાંખે, એવી રીતે અનેક ઉત્પાતથી માખાપને કંટાળો આપે. તેના માખા-
પને જ્યાં પોતે છે તેવોજ ગુણસાગર થાય તો કીક એની ઇચ્છા હોવાથી તે બહુ
ખેદ કરતાં હતાં. પદ્માકુવરનું તો પછી માનનોજ નહિ અને જરા પણ કાંઈ તે
કહે કે દેવશંકરની પાસે ચાડી ખાય. દેવશંકર વળી સમાધાન કરીને મા-દીકરાને
નોખાં નોખાં સમજાવે. આમ કરતાં કરતાં ગુણસાગર મોટા થતો ગયો અને પછી
તો નાના નાના પોતાના જોવડા છોકરા સાથે રમવા જવા લાગ્યો. એનો આપ શંજ
સારી સોખત રાખવાને બળામણ કરે અને માતા શીખામણ દે તોપણ તે ગમે
તેની સાથે રખડતો. હલકી જતના છોકરાઓની સોખત તેને ગમતી સાચું
કહ્યું તેને શૂન્ય જેવું લાગતું. પણ ગમે તેવો યુવ કુઃખ ઉત્પન્ન કરે તોપણ તેના-
પ્રત્યે માતાપિતાને પ્રેમ ઓછો ન થાય. માખાપ જ્યાં છોકરાં થાય એમ જગતમાં
હેવાય છે અને થાય પણ છે, તોપણ દેવશંકર જેવો ના ગુણસાગર હજી સુધી
થયો નહિ. એ કાંઈ થોડા અસંતોષની વાત નહિ. જગતમાં સારી પ્રજા હોય
તોજ સંતોષ થાય છે અને નામ રહે છે, પણ કર્મની વિચિત્રતાથી ધાર્યા પ્રમાણે
ઉતરતું નથી. ક્યાંઈ નહારા વંશમાં સારી પ્રજા થઈ જાય છે અને ક્યાંઈ સારા
વંશમાં નહારી પ્રજા થઈ જાય છે એવા ઇતિહાસોમાં બધા દાખલા છે અને નજરે
પણ દેખાય છે. મીઠા ફલના બીજમાંથી થયેલા ગ્રાહનાં ફલ મીઠાં થાય એવો
દાખલો તો ગ્રાહવાંઓમાંજ વધારે મળે છે. મનુષ્યમાં એ નિયમ બરાબર
ચાલતો નથી. એ વાતને ગુણસાગર પણ એક નવા દાખલારૂપ થઈ પડ્યો.
સ્વભાવે ઉડાઉ અને પોતાનું-પારકું મૂર્ખતાથીજ ન સમજે એવો, તેમાં વળી
શ્રીમંતનો-છોકરો એટલે ગુણસાગર શું કરવા ન્યૂનતા રાખે ! અને ભાઈ-
બંધો ચામાટે તેને ધૂતી ન ખાય ? અક્ષમંદ છોકરાને તેના તાલીમિત્ર સ્વાર્થને-
હીધે સ્નેહ બતાવી ધૂતીકે છે તેની તેને ખબર પડતી નથી. ગુણસાગર પણ
એવોજ હતો તેમજતાં સર્વે કુટુંબીઓ તેને આહતાં હતાં અને કશોય ભિન્નતા
વિના તેની સાથે વર્તતાં હતાં. તે ઉચ્છ્રંખસ અને ઉદ્વેગવાળો વેશ વર્તનમાં
દેખાતો હતો તેમ છતાં તેને માટે કાંઈ બહુ શંકા લાવતાં નહિ. સમજી આવત-
રની શિખામણો બાલકોના હિતરૂપજ હોય છે તેમ છતાં વિચિત્ર સ્વભાવનાં
થયેલાં બાલકોને તે ગમતી નથી. ગુણસાગરને પણ તેમ થતું હતું તેથી તેનાં
માતાપિતાને અત્યંત ખેદ થતો. સ્વભાવવિશે વિચાર કરતાં બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.
જગતમાં કાંઈ પણ એવું મનુષ્ય નહિ હોય કે જેનો સ્વભાવની સર્વ રીતે બીજા
સાથે સમાનતા જેવામાં આવે. પેટનાં છોકરાં હોય તેનો સ્વભાવ પણ પોતાનાં

આનંદપૂર્ણ પરબ્રહ્મનું ગાન ગાયે,
બ્રહ્માંડ આ નિખિલનો નૃપ એક જ છે.
ગાયો ! ભલે ! સતત ગાન મને સુણાવો;
રૂહેજો સદૈવ મુજ અંતર વાસ તેનો !

પણ ક્ષણિક જગતમાં જ્યાં આવા આનંદની વિરલ પળો પણ કાંઈ બા-
અશાળી મનુષ્યજ મેળવો શકે છે, ત્યાં તેનો 'સતત' 'અંતરવાસ' મારા જવા-
ના ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ! તેજ પળે અંદ્રમા વાદળાથી ઘેરાઈ ગયો અને
સુતેલા જગત ઉપર અંધકારનો પડદો પડ્યો. -- કવિતાની સુંદર કલ્પનાને
સ્થાને અંધકાર વ્યાપી ગયો !

'ક્ષણિક ! ક્ષણિક !' અંતઃકરણે ખેદથી નિશ્વાસ મૂક્યો : 'અહા એ સુંદર
ગાયન, એ પવિત્ર આનંદ, પળવારમાં નષ્ટ થઈ ગયાં ! શું સૃષ્ટિનો સર્વ આનંદ
આવોજ ક્ષણિક છે ? હા, અને જીંદગીને અંતે સ્ત્રી કે પુરુષ, રાજા કે રાંક,
બાળ, યુવક કે વૃદ્ધ સર્વને એક દિવસ મૃત્યુની છાયામાં સુવાનું.' મનનું સ-
માધાન મનેજ કર્યું. પણ--

'પણ વિધાતાની સૃષ્ટિનો સર્વ આનંદ ક્ષણિક શાને છે ? આ જગત તે
આત્માના ચિરસ્થાયી આનંદનું સ્થલ દેમ નથી ? ઉદય પછી અસ્ત અને
જન્મ પછી મૃત્યુ શાને જોઈએ ?' ખેદિત અંતરને ઉત્તર નજ મળ્યો.

પરંતુ ઇશ્વરકૃત નિયમમાં દોષ બતાવા કોણ સમર્થ છે ? છતાં ભાસે
તે પણ મનુષ્યદૃષ્ટિનોજ દોષ છે. એવા બાલપણની રસિક કથાઓમાં માતાએ
કરેલા બોધનું મને સ્મરણ થતું હતું. અંધકારમાં વિચાર કરતો હું સ્તબ્ધજ
ઉભો હતો. થોડી વારમાં પવિત્ર સરિતામાંથી કાંઈ દિવ્ય આકૃતિ નીકળતી જણાઈ.

મારા હૃદયમાં અચિંત્યો ભણકાર થયો : 'પણ મૃત્યુને દોષ દેવા તને
શું હક છે ?' હંચું જોયું તો મારી પાસે કાંઈ દિવ્ય પુરૂષ ઉભો હતો. તુર-
તજ તેણે કહ્યું :

'સંસારમાં મનુષ્યને પોતાનાં કર્તવ્ય તરફજ દ્રષ્ટિ કરવાનો હક છે.
મૃત્યુને દોષ દેવા મનુષ્ય જાતને શું હક છે ? કર્તવ્ય પૂર્ણ થયા પછી મૃત્યુએ
કાંઈ વસ્તુજ નથી'

મેં આતુરતાથી પૂછ્યું : 'અને મનુષ્યજાતિનું ભલું ઈચ્છવું એ શું
મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી ? સૃષ્ટિના આરંભ કાલથી મૃત્યુએ કેટલા કેટલા મનુ-
ષ્યોને જામીનની અંદર સુવાર્યા છે ?'

તેણે કહ્યું: ‘હા, પણ, તેમાં મૃત્યુનો દોષ શું?’

મેં કહ્યું ‘દોષ? કેટલી કુરતા! કેટલો અન્યાય! ક્યાકે ન્યાયને તે સમજ છે ક્યારે? સૃષ્ટિના આરંભથી સર્વ મનુષ્યોને તેણે ખાધા છે. સત્ય કે અસત્ય, પ્રેમી કે ક્રૂર, કૃતજ કે વિશ્વાસઘાતી અને પવિત્ર કે અપવિત્ર અંતઃકરણોને તેણે એક નજરે જોયાં છે.’

તેણે કહ્યું: ‘પણ એ સર્વ દોષ કોને? હું કહું છું કે મૃત્યુ એ કાંઈ વસ્તુ નથી. આત્માને, અનાદિ—અનંત જણાતા કલોદધિપર મુસાફરી કરતાં, જન્મ-મૃત્યુના પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર જન્મ છે; તેમ તેને છોડી જવાનું દ્વાર મૃત્યુ છે. સંસારના દરેક મનુષ્યને એ અવસ્થા છે; અને તેમાં દોષ કાંઈ નથી.’—

તેને આગળ બોલતાં અટકાવી વચ્ચેજ મેં કહ્યું: ‘પણ મૃત્યુ એ કાંઈ વસ્તુ નથી એટલા પરથી કંઈ તેના દોષ રહ જતા નથી. મૃત્યુએ ગમેતે—વસ્તુ, સ્થાન, કાલ, ખનાવ,—ચાહે તે—હોય તેની સાથે આપણે થોડોજ સંબંધ છે. તેને લીધે સૃષ્ટિના આરંભકાલથી મનુષ્ય જીવન કેટલું ક્ષણિક, કેટલું દુઃખમય બનેલું છે! મૃત્યુ એ નામધારી કાંઈ પણ ઉપાધિની શી જરૂર? મનુષ્ય જીવન ક્ષણિક શાને જોઈએ? આ જગત તે આત્માના ચિરસ્થાયી આનંદનું સ્થાન શાને નથી?’

મારા બોલવામાં કાંઈ મૂર્ખતા રહેલી તે સમજતો હોય અને તેને હસતો હોય તેમ હસતાં હસતાં તેણે મને કહ્યું: ‘વાર, વાર, હું સમજ્યો, તારે શું જગતને ચિરંજીવ ખનાવવાનો ઇચ્છા છે? તારા પવિત્ર—પ્રેમી અંતરને ખાતર એટલું હું કરી શકીશ, પરંતુ તેથી તું ક્યા લાલની ઇચ્છા રાખે છે? — મનુષ્ય જન્મ-તિનું શું લલું કરવા ધારે છે?’

મેં કહ્યું: ‘લલું? — એથી બીજું શું લલું? સંસારમાં અનેક માણસોને પોતાના સ્નેહીના મરણથી રડતા સાંભળ્યા છે. કાંઈ પવિત્ર પતિવ્રતા પોતાના પતિ માટે તો કાંઈ પતિ પોતાની પવિત્ર પ્રિયતમાને માટે, અને કાંઈ માખાપ પુત્રને માટે તો પુત્ર માખાપને માટે રડે છે. સંસારમાં હજારો મનુષ્યોએ પોતાની પ્રિય-વસ્તુના નાશથી હૃદયનો તીવ્ર ધા અનુભવ્યો છે. સ્થળે સ્થળે જગતમાં મૃત્યુ-નાંજ દુઃખ રોવાય છે. મૃત્યુ જતાં આ જગત આત્માના ચિરસ્થાયી આનંદ-નુંજ સ્થાન થઈ રહે—અને એથી બીજું શું લલું?’

તેણે કહ્યું: ‘વાર, જવી તારી ઇચ્છા! પણ આ જગત ચિરંજીવ થયા પછી તું ધારે છે તેમ આત્માના ચિરકાલ આનંદનું સ્થાન ન થઈ રહે અને ઉલટુંજ પરિણામ આવે તેનો દોષ—તેનું પાપ—

‘જ્ઞાને શિર?’ તે આગળ શું બોલવા માગેછે એ જાણી ગયો હોઉં તેમ અ-
ધીરાધથી વચ્ચેજ હું બોલી ઉઠ્યો: ‘એ સર્વ મારે શિર. હું ધારૂં છું કે એમ કદાપિ
બનેજ નહિ. અને ઉલ્લટુંજ પરિણામ આવવાનું કાંઈ કારણ? અને દોષ,—પાપ—
એટલે સુધીનો બનાવ? એ તે મનાયજ કેમ? હિત કરવાની પ્રવૃત્તિથી અહિતનો
ઉદ્ભવ? મોગરાના ખીજમાંથી આવળનું ઝાડ ઉગ્યું કદાપિ સાંભળ્યું નથી.’

પણ જગતના નિયમો કાંઈ ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોની પેઠે સિદ્ધ નથી થતા.
હૃદયની પવિત્ર ભાવનાથી થયેલાં અનિષ્ટ કાર્યો પણ આપણા જોવામાં આવે છે.
“ધરમ કરતાં ધાડ” એ ગુજરાતી કહેવતનો અર્થ પણ એજ સૂચના કરે છે.
મનુષ્ય જાને કાંઈ સર્વજ્ઞ નથી. કાર્યને લગતી દેશકાલાદિની સર્વ સંસ્થિતિનું જ્ઞાન
તેને મળી શકતું નથી. કંઈક જ્ઞાન અને કંઈક કલ્પનાથી તે કામ ચલાવે છે.
કલ્પનામાં કોઈ કોઈ વખત તે ઠગાય છે. મનુષ્યને સર્વજ્ઞતા નથી આપી તેમાં
પણ જગતકર્તા ઈશ્વરનો શુભ હેતુજ છે. એવી કાંઈ કાંઈ બાબતો મૃત્યુપરના પક્ષ-
પાતે મારા લક્ષ્યમાંથી ખસેડી દીધીઅને મારા ઉત્તરને અંતે તે બોલ્યો:
‘પણ સૃષ્ટિને ચિરંજીવ જોયા પહેલાં તેનાં સુખદુઃખોનો અનુભવ મેળવવો ઉ-
ચિત છે અને તું તે-મેળવ.’ એટલું બોલતાં તે અટક્યો. આ પછી શું બન્યું તે
મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. * * * *

થોડીવાર પછી કોઈ રમ્ય પર્વતના શિખર ઉપર એક મોટા વૃક્ષની
છાયામાં એક શિલા ઉપર હું બેઠો હતો. જે દિવ્ય પુરૂષ વાતચિત કરતાં છેવટ
સુધી મારી સાથે હતો તે હમણા મારી પાસે જણાતો ન હોતો.

‘ચિરંજીવ સૃષ્ટિનાં સુખ-દુઃખોનો અનુભવ અહિંથી થશે.’ બાબુથી જ-
વાબ આવતો હોય એમ જણાયું. ‘આ અનુભવ પછી ચોગ્ય જણાશે તો મળીશ,
નહિતો છેલ્લો’ * * * આકાશ માર્ગે કોઈ ઉડી જતું હોય એવો ભાસ થયો.

આ રમ્ય સ્થળમાં હવે હું એકલો હતો: ચારે બાજુ લીલાંછમ વૃક્ષો
ઉભેલાં હતાં. ભૂમિઉપર હરિત દુર્લાકુરો ઉભેલાં હતાં. અનેક પ્રકારની સુંદર
પુષ્પની વેલો વૃક્ષને વીંટી વળી હતી અને કેટલીક ભૂમિ ઉપર પથરાયેલી
હતી. પર્વતમાંથી નીકળી સુંદર સ્વચ્છ ઝરણાંઓ ચારે બાજુ દોડતાં હતાં.
ચંદ્રમાનાં શિતલ કિરણો, દોડતાં ઝરણોમાંથી ઉડતાં સિકર બિંદુઓ, પુષ્પની
સુવાસ, અને તે સર્વને ચારે બાજુ ફેલાવતા મંદ પવનની લહરીઓ, એ
સર્વથી આ સ્થલ આનંદમય બનેલું હતું. આ આનંદનો અનુભવ કરતું
હૃદય કર્તવ્યના વિચારમાં મગ્ન થયું.

પળવારમાં વિચાર થયો કે તે દિવ્ય પુરૂષે કહેલી ચિરંજીવ સૃષ્ટિની માહિતી અહિંથી શી રીતે મળી શકશે ? અત્રે કોઈ પ્રાણી પણ જણાતું નથી કે જ પરથી આ રમ્ય પ્રદેશવિશે કંઈપણ હકીકત મળી શકે. વિચાર કરતાં શિલા પરથી ઉઠી મેં આનુષાનુ ફરવા માંડ્યું, તો થોડે દૂર વૃક્ષની છાયામાં કોઈ વૃદ્ધ રોગી માણસ મૃત્યુની આણી ઉપર પડ્યો હતો. તેના આખા શરીરમાં છિદ્રો પડેલાં હતાં અને તેમાં અનંત જીવો તરવરતા હતા. તેની આંખો-માંથી આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી. દીન બનેલી મુખમુદ્રા પરથી તેના અંતરમાં ભરેલા સંતાપનું સહજ અનુમાન થતું હતું. તેને જોતાંજ મને દયા આવી અને પાસે જઈ મારા વસ્ત્રથી તેની આંસુની ધારા લુછી મેં પૂછ્યું :

‘તમે આ નિર્જન પણ રમ્ય પ્રદેશમાં આવી સ્થિતિમાં કેમ પડ્યા છો ? તમે કોણ છો ? તમારી આવી સ્થિતિ થવાનું શું કારણ ?’ મારા પ્રશ્નથી તેના હૃદયમાં કંઈપણ અસર થઈ હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. માત્ર, એ બધી વખત, તેણે મારી સામું ટગર ટગર જોયાં કીધું; અને તેના નેત્રમાંથી આંસુની ધારા ફરી ચાલુ થઈ. ફરીથી મેં પૂછ્યું :

‘આપ કોણ છો ? અહિં આવી સ્થિતિમાં શા કારણથી પડ્યા છો ! વિધાતાની ચિરંજીવ સૃષ્ટિવિષે તમે કંઈ જાણો છો ?’

તુરતજ તે ચમક્યો અને જાણે મારા વિચારને અગાઉથીજ જાણી ગયો હોય તેમ તેણે કહ્યું : ‘હું ધાડું છું કે તમે તે ચિરંજીવ સૃષ્ટિનાં સુખ-આનંદ ભોગવવાનું આવ્યા હશે.’

મેં કહ્યું : ‘હા, અને તે અનંતકાલનું સુખ જોવા મારી ઇચ્છા છે.’

‘પણ તમારી તે ઇચ્છામાં તમે નિષ્ફલજ થશો; સુખ જોવા જતાં તમને દુઃખનોજ અનુભવ થશે. આખી સૃષ્ટિ જોવા કરતાં, અનંત કાલનાં સૌંદર્ય દુઃખ ભોગવવાને સરજાએલા-તમારી પાસે પડેલા ચિરંજીવ સૃષ્ટિના આ એક મનુષ્યને જુઓ; તમે તમારા વિચાર ફેરવો.’

માયાળુ અવાજથી મેં કહ્યું : ‘તમારી આવી અવસ્થા જોઈ માડું હૃદય દુઃખાય છે; પણ ચિરંજીવ સૃષ્ટિનાં આ દુઃખો હું સમજી શકતો નથી. મને કહેશો કે આપની આ સ્થિતિ શાથી થયેલી છે; અને આપ કોણ છો ?’

તેણે કહ્યું : ‘હું એક રાજપુત્ર છું.’ પણ બોલતાં બોલતાં તેનું અંતઃકરણ મરાઈ આવ્યું; અને તેણે મસ્તક ધાનુએ ઢાળી દીધું.

‘આપનું હૃદય કાંઈ તીવ્ર ધાર્મી ચિરાતું હોય એમ લાગે છે. હું ધારું છું કે આપ મને તે કહી શકશો નહિ.’

‘ના,ના, એવું કંઈ નથી.’ સુખઉપર ધિરજનાં ચિહ્નો લાવવાનો પ્રયાસ કરતાં તેણે મને કહ્યું: ‘હું તે આપને કહીશ, મારા જેવા દુઃખમાંથી બચાવીશ. મારા લાંબા જીવનમાં એટલું પણ મારાથી બને તો મારા હૃદયને શાન્તિ થાય.’

‘પૂર્વે અનંત વર્ષોઉપર ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા શ્રીનગરનામે શહેરમાં મારા પિતા જ્યેષ્ઠપુત્ર રાજ્ય હતું. પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે જન્મ થયો હતો; અને એકજ પુત્ર હોવાથી મારી ઉપર માતા પિતાનો તેમજ સર્વ પ્રજાનો અત્યંત સ્નેહ હતો. અપાર સ્નેહ અને અપાર વૈભવની વચ્ચે ઉછરતાં આ સૃષ્ટિની એકજ ખાબુ હું જોઈ શક્યો હતો. આ જીવન સર્વ સુખમયજ લાસતું હતું. સર્વ મનુષ્યોને મારા જવાંજ પવિત્ર હૃદયનાં ધારતો હતો. સર્વ મનુષ્યો જમ ઉપરથી તેમ અંદરથી પણ પોતાના મનુષ્ય બધુંને અંતરના પ્રેમથી અહાતા હશે, મનુષ્ય ઈશ્વરનું અને નીતિનું માહાત્મ્ય બહારથી સ્વીકારે છે તેટલુંજ તેમના અંતરમાં સદૈવ વસતું હશે, એમજ હું સમજતો હતો. મનુષ્ય મનુષ્યની વચ્ચે અવિશ્વાસ, કપટ, અસત્ય અને ચોરી આદિ પાપના કૃદ્ધો રમાતા હશે, ઉપરથી મિત્રતા દેખાડનાર અંદરથી વૈરના ઘાટ ધડતો હશે, પવિત્રતાના આછા પડદા નીચે ઢંકાએલી જગતમાં સર્વ અપવિત્રતાજ હશે, જગતને ભયંકર દુઃખમય બનાવનાર અપવિત્રતા અનુકૂલતાના સાધનની કંઈક ખોટથીજ દેખાએલી હશે, અને આ જગત ઉપર ઉપરથી જેવું દેખાય છે તે કરતાં અંદરથી જુદુંજ હશે, એ સર્વ જ્ઞાત મારી દ્રષ્ટિની બહાર હતું. હું માત્ર દ્રશ્ય સ્નેહ, દ્રશ્ય પવિત્રતાથીજ હર્ષ માનતો હતો અને છેતરાતો હતો.’ (અપૂર્ણ.)

ભરતખંડનું સામાન્ય અવલોકન.

[સાંધણ ગયા વર્ષમાં પાને ૨૩૫ થી.]

મહામદ ગજનવી હિંદમાંથી ગયો અને મહામદ ઘોરીએ હિંદુસ્તાનમાં પગલું મૂક્યું, એ બે સમયની વચ્ચે જે અંતર પડ્યું તેટલા સમયનો તથા તે પછીનો પણ ભરતખંડનાં રજપૂત રાજ્યોનો ઇતિહાસ, ઈર્ષ્યા અને કુસંપની લડાલડોથી ભરેલો છે. નીતિબદ્ધ વિનાનું શરીરબદ્ધ કેવું હાનિકારક છે તે આ સમયના ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે. હિંદમાં આ વખતે પાંચ

મુખ્ય રાજ્યો હતાં. માળવાનું, અજમેરનું, દીલ્હીનું, ગુજરાતનું અને કનોજનું. તેમાં ભોજના સમયથી માલવા અને ગુજરાત વચ્ચે અણુખનાવ ચાલતો હતો. વિદ્યોત્તેજક રાજા ભોજને આપણે ભૂલવો જોઈએ નહિ, સંસ્કૃત ભાષાના ઉદ્ધારને અર્થે તથા વિદ્વાનોના આશ્રયને માટે તેણે કાંઈ ઓછું કામ નથી કર્યું; જનું સચુક્તિક અત્યુક્તિ ભર્યું વર્ણન ભોજપ્રબંધ નામે ગ્રંથમાં છે. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે કાશીના રાજા કરણની સાથે મળી જઈ ભોજની સાથે વૈર બાંધ્યું હતું; અને જ્યારે કરણે ધારાનગરીનો ભંડાર લૂટી ભીમને ભાગ આપ્યો નહિ, ત્યારે ભીમને તેની સાથે પણ અણુખનાવ થયો. જ્યારે માળવાની ગાદીએ યશોવર્મા બેઠો, ત્યારે ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજજયસિંહે તેને હરાવી માળવાને તાળેદાર રાજ્ય બનાવ્યું. પાછળથી તે સોલંકીવંશની પડતીના સમયથી સ્વતંત્ર થયું હતું; પરંતુ ઈર્ષાપણુ પરદેશી જોરાવર શત્રુના હુમલાની આગળ ટકી શકવાનું સામાર્થ્ય હવે તેનામાં રહ્યું ન હતું.

અજમેરના રાજા સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથુરાજનો વિવાહ (વેવિશાળ) આણુના રાજાની પુત્રી વેરે થયો હતો. તે કન્યાને ગુજરાતના રાજા ખીજ ભીમદેવે માગી, પણ રજપૂત મરતાં સુધી પોતાની ટેક મૂકે એમ ન હતું. આણુ રાજાએ પોતાની કન્યાને અજમેર મોકલી દીધી અને ભીમને ના કહાવી. અવિચારી અને સ્વાર્થીભીમ આથી રીસે ભરાયો, અને તેણે આણુ ઉપર ચડાઈ કરી. અણુરાજની મદદે અજમેરથી સોમેશ્વર ચડ્યો. લડાઈ ચાલી અને તેમાં સોમેશ્વર મરાયો. પોતાને મળેલા અપમાનનો ખદલો વાળી ભીમદેવ ગુજરાતમાં પાછો આવ્યો; પરંતુ આથી અજમેર અને ગુજરાતની વચ્ચે વેર બંધાયું. અજમેરનો સ્વાભિમાની પ્રથુરાજ ભીમને તેના અવિનયની શિક્ષા આપવા તલપી રહેલો હતો; અને ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો એ વૈર-કંટક તેના હૃદયમાં દિન પ્રતિદિન વધારે વધારે સાલવા લાગ્યો. તે નિરંતર પોતાના અંતરાત્માને સ્મરણુ આપવાને બોલતો ‘હ સોમેશ્વરને ભીમે માર્યો હરિ હરિ!’ આ વેરે અંતે તેને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને ઉશ્કેર્યો. સાઠ હજાર લશ્કર સાથે તેણે ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી; અને ભીમ એક લાખ લશ્કર લઈ સામો આવ્યો. બન્ને લશ્કર સાબ્રમતીને તીરે એકઠાં થયાં અને બિચારી પવિત્ર સરિતાના વહેણમાં હજારો ક્ષત્રિઓનું લોહી મિશ્ર થઈ વધ્યું. લડાઈમાં ભીમ હાર્યો અને પૃથુરાજ વૈરનો ખદલો લઈ અજમેર ગયો. પરિણામે ગુજરાતનું રાજ્ય નબળું પડ્યું, અને ગુજરાતની ગાદીએ સોલંકી વંશનો પાયો નિર્મલ થયો. પણ આ હાનિ માત્ર ગુજરાતને જ હતી એમ નહિ

અજમેરને પણ હતી. સંપ કરવાને સમયે પરસ્પર લડીને નબળાં પડવું એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે. તોપણ પ્રથુરાજનો ઉત્સાહ, હજી જયના દર્પથી યુવાવસ્થાના રંગમાં ખીલતો હતો; અને એ સ્થિતિમાં પોતાનો પાયો ઠટકો નિર્બલ છે તે લક્ષ્યમાં આવવું મૂશ્કેલ હતું. અણીને પ્રસંગે તેને માત્ર સ્વાશ્રયથીજ લડવાનું હતું, હિંદમાંના કોઈ રાજ્ય તરફથી મદદની આશા ન હતી. યુજરાતની સાથે વૈર હતું, તેમ કનોજની સાથે પણ હતું. અને દિવસાનુદિવસ વધતું જતું હતું.

દીલ્હીમાં તોમારકુળનો અનંગપાળ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પેટ પુત્ર નહિ પરંતુ બે પુત્રીઓ માત્ર હતી. એક અજમેરના રાજા સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના રાઠોડ રાજા સાથે પરણાવી હતી. પહેલીથી પ્રથુરાજ અને બીજીથી કનોજનો રાજા જયચંદ જન્મ્યો. યમુના નદીને કીનારે આવેલું આ કનોજ શહેર આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું શહેર ગણાતું હતું. કનોજનું રાજ્ય આખા ભરતખંડ પર અધિકાર ધરાવવાનો દાવો કરતું હતું. અને ત્યાંના રાજા જયચંદની પાસે અમિત સૈન્યબલ હતું. કનોજનું રાજ્ય પ્રબલ છે, અને તેને સહાયની જરૂર નથી, એમ વિચારી દીલ્હીના અપુત્ર રાજા અનંગપાળે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં વાનપ્રસ્થ સ્વીકારતાં દીલ્હીનું રાજ્ય પ્રથુરાજને દત્તક કરી આપ્યું. દિલ્હીના રાજ્યમાં પોતાને ભાગ નહિ મળવાથી, અને દીલ્હી તથા અજમેર એ બે રાજ્ય સંયુક્ત થતાં પ્રથુરાજ પોતાને સમાન જોવો જાયો તેથી, કનોજના રાજા જયચંદને ઇર્ષ્યા થઈ. જયચંદની ઇચ્છા આખા ભરતખંડમાં ચક્રવર્તી પદ ધારણ કરવાની હતી; તે ઇચ્છા પાર પાડવામાં આ પ્રતિકુલતા થઈ એમ તેને ભાશ્યું. ભરતખંડના સકલ તાબેદાર રાજાઓને આમંત્રણ કરી જયચંદે રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. તેમાં પ્રથુરાજને પણ આમંત્રણ હતું. પરંતુ સ્વાભિમાન અને યુવાવસ્થાના ઉત્સાહમાં ખીલતો પ્રથુરાજ કોઈને નમ્યું આપે એમ ન હતું. આમંત્રણ લઈ આવનાર દૃતને, પ્રથુરાજની સભામાં જયચંદનું અપમાન કરી, કહેવામાં આવ્યું કે મહારાજાધિરાજ ચક્રવાલ પ્રથુરાજ જ્યાંસુધી રાજ્ય કરે છે, ત્યાંસુધી ખીજા કોઈની તાકાત નથી કે ચક્રવર્તી પદ ધારણ કરી શકે. આ બનાવથી પ્રથુરાજ અને જયચંદની વચ્ચે વૈર ઉઘાડું થયું, જે વૈરનો અગ્નિ લાંબી મુદત ધુંધવાઈ ન રહેતાં જલદી પ્રદિપ્ત થયો.

પ્રથુરાજ અને તેનો બનેલી રાજા સમરસિંહ એ બે રાજાઓએ રાજસૂય

યજ્ઞનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહતું. પ્રથુરાજને ખદ્દે તેનું ખાવલું કરી દ્વારપા-
 લને સ્થાને બેસાર્યું; અને જયચંદે રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો. યજ્ઞની સાથે તેની
 કન્યા સંયોગ્તાનો સ્વયંવર કરવાનો હતો; પરંતુ દીલ્હીના રાજા પ્રથુરાજની
 શૂરવીરતાનાં વખાણ સાંભળી સંયોગ્તાનો સ્નેહ પ્રથુરાજ ઉપર ખંધાયો હતો.
 પ્રથુરાજ પણ આ વાતથી અજાણ્યો નહતો, અને તેથી ગમે તે બહાને કનોજ
 જવા તેનું હૃદય ઉત્કંઠિત થયું હતું. રાજસૂય યજ્ઞમાં ખાશેટ તરીકે ચંદે
 જવું અને તેની સાથે પ્રથુરાજ પોતાના સર્વ સામંતોની સાથે ગુપ્ત વેશે
 રહેવું એમ ઠર્યું. પણ કનોજ ગયા પછી આ વાત ગુપ્ત રહી શકી નહી.
 જયચંદ વિચક્ષણ હતો, પ્રથુરાજ વિશે તેને વેહેમ પડ્યો. અને જાહેરમાં
 પ્રથુરાજ ચંદના સેવક તરીકે રહેતો, પરંતુ ખાનગીમાં ગાદી પ્રથુરાજને
 મળતી એ વિશે જયચંદના કાંઈ માણસને ખબર પડવાથી તેણે તે સમાચાર
 જયચંદને કહ્યા. અને જયચંદે તે વિશે પાકી તપાસ કરી નિશ્ચય કર્યો તો તેને
 જણાયું કે ચંદની સાથે પ્રથુરાજ છે. હવે જયચંદે પ્રથુરાજને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.
 પરંતુ દીલ્હીના રાજપૂતો કંઈ કાયા ન હતા. જયચંદને ગુપ્ત વાત જાહેર થઈ
 છે એમ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજસૂય યજ્ઞમાં વિદ્વ કર-
 વાને તથા સંયોગ્તાનું હરણ કરવાને તેમણે પુરતી તૈયારી કરી રાખી હતી. રાજાએ
 સંયોગ્તાનું હરણ કરી જવું અને તેઓ દીલ્હીના કીલ્લામાં સુરક્ષિત પહોંચે ત્યાં-
 સુધી સર્વ સામંતોએ જયચંદના લશ્કરનો પ્રતિરોધ કર્યો, ખંધાએ સાથે ન લડતાં
 એકે એકે લડવું, એ ઠરાવ તેમણે કરી રાખ્યો હતો. પ્રથુરાજ સંયોગ્તાનું હરણ
 કર્યું. રાજસૂય યજ્ઞમાં ભંગાણ પડ્યું અને જયચંદ પ્રથુરાજની પછવાડે ચડ્યો.
 પરંતુ પ્રથુરાજને પકડવાનો તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ હતો. દીલ્હી સુધી પહોંચતાં
 પ્રથુરાજના એકે એક સામંતે તેને રોક્યો. દીલ્હી પહોંચતાં પોતાના અસંખ્ય
 લશ્કરનો ધાણ નીકળી ગયેલો જોઈ તેને ખંને પક્ષને થયેલું નુકશાન
 સમજવામાં આવ્યું. અને તે બોલ્યો કે “હજી પણ મારામાં સત્તા છે કે હું
 દીલ્હીના રાજા પ્રથુરાજને મારી કન્યાને લઈ જઈ; પરંતુ કન્યાનું સુખ જોઈ
 આ દીલ્હી નગર તેને દાયજામાં આપી પાછો ચાલ્યો જઈ છું.” જયચંદ સમજ્યો
 ખરો પણ જરા મોડો. પ્રથુરાજને તો પ્રેમશૌર્યમાં કંઈ જણાયું જ નથી.
 મુસલમાનોને તો તે કેવલ હલકા ગણી બેરકાર રહેતો હતો. તેણે શાહબુદ્દીન
 ને પકડી દેઢ કર્યો હતો અને પાછો દંડ લઈ છાડી દીધો હતો. એવી ચંદના
 પ્રથુરાજ રાસામાં કયા છે.

પણ હવે સમય બદલાઈ ગયો હતો: જો સરદારોની મદદથી ધોરીશાહને સાત વખત પકડી ઢંદ કરેલો તે સરદારો હવે ન હતા; અને મદદની આશા એકે તરફથી ન હતી. લાંબી મુદતથી પ્રયત્ન કરતો, વારંવાર લડતાં હારી થાકી ન જતાં અધિકતર ઉત્તેજિત થએલો, ધોરી વંશનોબહાદુર શાહજુદીન આ લાગ બૂંદ્યો નહિ. ભરતખંડનાં ગુજરાત, માલવા, અજમેર, દીલ્હી તથા કોનોજ એમાંના એક રાજ્યમાં હવે સત્ત્વ નથી એ તેના સમજવામાં આવી ગયું હતું; અને પ્રથુરાજની તરફથી અપમાન પામેલો હાહુલીરાય નામે સામંત ક્રોધે બરાઈ શાહજુદીનને મળી ગયો તેથી તે વધારે જોરપર આવ્યો હતો. હાહુલીરાયને સાથે લઈ શાહજુદીને પ્રથુરાજ ઉપર ચડાઈ કરી, અને કુરૂક્ષેત્રના મેદાનમાં હિંદની દુર્દશા સાથે લડાઈનો આરંભ થયો. રણમાં પ્રથુરાજ તેના વિજયી ધર્મમૂર્તિ બનેલી રાજ સમરસિંહની સાથે રણમાં પડ્યો: અને પછવાડે બનેલી સાધ્વી રાણીઆ સતી થઈ. પ્રથુરાજને મારી શાહજુદીને દીલ્હી અને અજમેર કબજે કર્યાં. ચંદના કહેવા પ્રમાણે તો અજમેર પ્રથુરાજના જીવતાં મુસલમાનોના હાથમાં ગયું જણાય છે; અને એ તો એટલેસુધી જણાવે છે કે એ કારણથીજ પ્રથુરાજને પોતાની રાજધાની દીલ્હીમાં કરવી પડી હતી. પરંતુ પાશ્વિમાત્ય વિદ્વાનો એથી જુદો અભિપ્રાય આપે છે અને તેજ આપણે અહીંઆં માન્ય છે.

દીલ્હી અને અજમેર જતાયા પછી કોનોજની પણ એજ દશા થઈ, પોતાની હારથી લજવાઈ રાઠોડ રાજ જયચંદ ગંગામાં ડુબી મુલો. કોનોજ ધોરીશાહે લીધું, બંગાળના રાજ લક્ષ્મણસેનને હરાવી બંગાળા પણ કબજે કર્યું, અને પંજાબ તો તેના હાથમાં હતુંજ; એ રીતે સકલ ઉત્તર હિંદુસ્તાન મુસલમાનોને કબજે થતાં આપણી ભારતભૂમિએ પહેલવહેલો પરતંત્રતાનો સ્વાદ ચાખ્યો. બંગાળા જીતીને સ્વદેશ જતાં સિંધુ નદીને કીનારે ગઝ્ઝર નામે પહાડી લોટાએ શાહજુદીનના પ્રાણ લીધા. અને તેને પેટ પુત્ર નહિ હોવાથી તેના ઉછેરેલા ગુલામ કુતુબુદીનને હાથ ભરતખંડનો વહીવટ પડ્યો. ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં હવે મુસલમાની રાજ્ય કાયમ થયું; અને માલવા માંડ્યું. મુસલમાની આ વંશનું નામ ગુલામ વંશ પડ્યું.

ઉત્તરમાં પંજાબમાંના અને ગંગાના પ્રદેશનાં શૂરવીર ક્ષત્રિઓનાં રાજ્યોનો એ રીતે નાશ થયો, અને ત્યાં મુસલમાનનું રાજ્ય થયું. તથાપિ ગુજરાતમાં અને માળવામાં રજપૂત રાજ્ય કંઈ મંદ પ્રકાશથી થોડા સમયને માટે દગ્યાં

હતાં. તેમાંનું માળવાનું રાજ્ય કુતખુદીનના એક જ અપાટાની સાથે ડુબ્યું, અને ભરતખંડના મધ્ય દેશનો ગર્ભભાગ પણ આ રીતે મુસલમાનના હાથમાં ગયો. સોલંકી વંશની નબળાઈને પરિણામે ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશનું રાજ્ય સ્થપાયું, આલવા માંડ્યું, અને ગુલામ વંશની જીંદગી પર્યંત ટક્યું. ગુલામ વંશનો છેલ્લો રાજા કૈકુબાદ નબળો હોવાથી ખીલજી વંશના વૃદ્ધ સરદાર જલાલુદ્દીન હસ્તક દીલ્હીનું રાજ્ય આવ્યું. જે અલ્લાઉદ્દીન ખુતીએ પાછળથી કુરતાનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો તે આ જલાલુદ્દીનનો ભત્રિજો થાય. રાજ્યની લાલચે પોતાના કાકાને મારી તેણે ગાદી લીધી. હિંદના ઇતિહાસમાં તેણે પોતાના કુર કૃત્યોથી ખુતી ઉપનામ અંકિત કર્યું છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે જગતમાં નામે મેળવવાનાએ સારો અને નરસો એવો બે રસ્તા છે! રાજ્ય મળ્યા પહેલાં પણ તેણે મહારાષ્ટ્રના રાજા રામદેવને ઠગ્યો હતો. આ શાહના વંશમાં ગુજરાત પ્રાંત પણ મુસલમાનને તાબે થયો. વાઘેલા વંશના છેલ્લા રાજા કરણને, પોતાના દુષ્ટકૃત્યથી માધવ નામે પ્રધાનની સાથે વૈર બંધાયું; અને માધવે પોતાના ઉપર જૂઠ્ઠામ કરનારનો નાશ કરવાને પણ લીધું. દીલ્હીથી અલ્લાઉદ્દીનને ઉશ્કેરી ગુજરાત પર ચડાઈ કરાવી. કરણ હારી દક્ષિણના પર્વતોમાં નાશી ગયો; અને તેની રાણી અલ્લાઉદ્દીનને હાથ ગઈ. મુસલમાનોએ ગુજરાત લૂટ્યું અને દેશની પાયમાલી થઈ.

ગુજરાત જીતીને અલ્લાઉદ્દીને દક્ષિણ હિંદ જીતવાનો અયત્ન કર્યો. અને તેમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત તેના કબજામાં આવ્યો. મલેકકાફૂર નામે તેનો અત્યંત વિશ્વાસુ ગુલામ જે ખંભાતમાંથી પકડાયો હતો, તેણે દક્ષિણમાં કર્ણાટક અને મલબાર સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો. પણ પાછળથી એજ ગુલામે ગાદીની લાલચે અલ્લાઉદ્દીનના પ્રાણ લીધા. ખરે! ખીલજી વંશના સર્વ રાજાઓના સમયમાં એવોજ ખનાવ ખનતો ગયો છે કે એકનો ધાત કરી બીજો પાટો બેસે, અને પાછળથી બીજાની પણ એજ દશા થાય.

ખીલજી વંશનો નાશ થતાં તથલખ વંશનો માયાજી ધાજીઉદ્દીન—જ્યા સુદીન ગાદીએ આવે છે, પરંતુ તે ચાર દહાડાના આંદરણાની માફક માત્ર ચાર વર્ષ રાજ્ય કરી ગત થાય છે; અને હીનભાગી ભારતભૂમિના નસીબે ગાડો મહમદ પાટો બેસે છે. તાંબાનાણું ચલાવનારો ગાડો પવન આ રાજાના મગજમાં ભરાયો અને તેથી દેશના વેપારમાં એહદે તુકશાન થયું. પરંતુ એટલેથીજ અટક્યું નહિ, માલ ઉપરની જકાતમાં અને વસુલાતમાં, લોહિાએ સરકારમાં

પણ ત્રાંખાનાણું સરવા માંડયું; અને આથી ત્રીજેરીમાં પણ ખોટ પડી. ખોટ પડી તે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ ત્યારે પણ તેનું ગાંડું મગજ ઠેકાણે આવ્યું નહિ. ચીન અને ઇરાન જીતવાના ઇરાદાથી તેણે ઠેકલુંક સરકરાએકહું કર્યું. એકત્ર થએલા સરકરમાંનું ઠેકલુંક માર્ગમાં નાશ પામ્યું અને ઠેકલુંક હરકતને લીધે પાછું વળ્યું. પાછા વળેલા સરકરે આવી પગાર માગ્યો, પરંતુ તે માગ્યો નહિ ત્યારે બૂખે મરતા સૈનિકો લૂટાર થયા, અને મૂલક લૂટ્યો. ફ્રેન્ચ રૈયતની ખરાબ હાલત કરી હતો તેમાં તેણે મનુષ્ય શિકારની પદ્ધતિ ચલાવી બેહદ વધારો કર્યો. દક્ષિણના હિંદ્રાખાદમાં રાજ્યધાની કરવાના હેતુથી દીલ્લીની રૈયતને ત્યાં જઈ રહેવાની ફરજ પાડી. લોકો બે વખત ગયા અને પાછા આવ્યા. દુર્ભાગ્યે એ અરસામાં દુકાળ પડ્યો. આ સિવાય તેની કુરતાનાં કે ગાંડાઇનાં ઘણાંએ ઉધા, હરણો છે. પડેલા દાંતની ઉપર કબર ચણાવવાનો બુદ્ધિ તેને સૂઝી હતી! આ રાજ ગાંડો હતો તે સાથે સત્તાહીન પણ હતો, અને એજ સાડું હતું; નહિ તો તેણે ભરતખંડની શી દશા કરી હોત તે કહી શકાતું નથી. (અપૂર્ણ.)

‘સોવત તેવી અસર.’

આ વિષય ઘણો વખત અને ઘણે સ્થાને ચર્ચાએલો છે, અને અમે પણ તેમાં કાંઈ વિશેષ કહેવા માગીએ છીએ એમ નથી; પરંતુ જે કહેવામાં આવ્યું છે અને કહેવાય છે તેનું પ્રયક્ષરણ કરી તેજ વિશેષ સ્પષ્ટ કરી બતાવવાનો અમારો હેતુ છે. તથા તે ઉપરથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં કેવા મોટા લાભ તેમજ ગેરલાભોનાં દર્શન થાય છે તે જણાવવાનોજ અમારો આશય છે.

આપણામાં એક કહેવત છે કે ‘કમળાવાળો સધલું પાળું દેખે’ અથવા તો ‘ગુણથી ગુણ મળતા જગતમાં સહેજ સ્વભાવે જઇ ભળે.’ એ પ્રમાણે નિર્મલ દૃઢ્યના મનુષ્યને જગત સધળું પોતાના જેવુંજ પવિત્ર જણાય છે. જગતનો દુર્વૃત્તિઓ-દુષ્કૃત્યો-તેની નજરથી બહાર રહે છે. તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિનાં કિરણો અપવિત્ર પદાર્થને પ્રકાશિત કરતાં નથી—અને જ્યારે વધતા જતા જ્ઞાનથીએ દૃષ્ટિમાં આવે છે; ત્યારે પણ તેની તરફ ચિકારજ ઉત્ત્ર થાય છે. તેની આવી વૃત્તિઓથી તેના સ્વભાવનું અંધારણ સ્વાભાવિક રીતેજ નિર્મલ થાય છે. નિર્મલતા ઉપર પ્રેમ હોવાથી-સ્વભાવ નિર્મલ થવાથી—તેને તેવાજ માણસોની સાથે સ્નેહ થાય છે. અને હમેશાં એજ ક્રમે દૃઢ્યનું સંવર્ધન થતાં તેને દુર્વાસનાનો સ્પર્શ થઈ શ-

કતો નથી. પરંતુ પાપપથગામી માણસો ‘ચોરની ગતિ ચોર જાણે’ તે પ્રમાણે જગતનાં દુષ્કૃત્યો જલદીથી જોઈ શકે છે; અને જગત સઘળું આપણા જીવું હોય એ અનુમાન પાપી યુદ્ધિમાં ઠસતાં વાર લાગતી નથી. તથા આ રીતે પોતાના પાપકૃત્યનો વિચાર તેની દૃષ્ટિ મર્યાદાની બહાર રહે છે. ઘણા માણસો પાપ કરતાં બોલે છે કે ‘ભાઈ જગતમાં એમજ ચાલે છે.’ આવા માણસોની સ્વાર્થ-દૃષ્ટિ પાપ શું તે જોઈ શકતી નથી; અને જગતમાં સર્વ માણસો પાપ કરે છે માટે મારે પણ કરવા કંઈ હરકત નથી એવું માનતાં તેને બિલકુલ સંશય રહેતો નથી. ઘણા ‘જુઠા’ માણસો બોલે છે કે ‘સાચા બોલો સગી માએ માર્યો’ ‘સાચનો આ વખત નથી.’ આવા માણસો સ્વાભાવિક રીતેજ પવિત્ર આચરણના મનુષ્યને ધિક્કારે છે કે નિર્માલ્ય કહી ભાંડે છે. પોતાને અનુકૂલ માણસોની સાથેજ તેમનો સ્નેહ થાય છે; અને અનુકરણ પણ સ્નેહ પાત્રોનુંજ થાય છે. આથી આવાં અંતઃકરણો સન્માર્ગની હવાથી દુરજ રહે છે. અને હવે—

‘બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો.’

‘જની યુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ તેનો અધઃપાત પછી અનેકધા થવા માંડે છે.’ એ પ્રમાણે અનેક રસ્તે-દરેક રસ્તે-હમેશાં તેનો અધઃપાત થતો જાય છે.

પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિર્મલ અને પાપી માણસો શું ઇશ્વરની સૃષ્ટિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે? ઇશ્વરની સૃષ્ટિ સ્વભાવથીજ પવિત્ર છે. ત્યારે મનુષ્ય હૃદયમાં પવિત્રતા કે પાપનો ઉદય કયારે અને સાથી થાય છે? અમારે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. બાલક જન્મે છે ત્યારે તેને સારાસારનો વિચાર કરવાને શક્તિ હોતી નથી. કુદરતની નિર્મલ છાયા તેના અંતઃકરણમાં છવાયેલી હોય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાં કોઈ પણ જાતની વાસનાનો ઉદય હોતો નથી. પણ હમેશાને માટે તેમજ રહેતું નથી, સંસારની કોઈ પણ ઉપાધિથી પીડાતાં બાલકને દુઃખનો અનુભવ થાય છે; અને ત્યારે પ્રથમનો પોતાની સ્થિતિને મુકાબલે આ દુઃખમય સ્થિતિમાં તેને અસંતોષ થાય છે. અસંતોષ એ સર્વ વાસનાઓની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે. આ અવસ્થામાં ધીમેધીમે તેનો સઘળો વાસનાઓ વિકસિત થાય છે. બાલકનું અંતઃકરણ કોમલ છે અને પોતાને પ્રેમથી ચહાનારને તે પ્રેમથી ચહાય છે. હવે પ્રેમમાં અત્માર્પણનો ગુણ છે, અને તેથી બાલક પોતાને ચહાનારને વશ થઈ રહે છે; વળી કેટલીક વખત બાલક બાહ્ય-સુંદરતામાં અંજલિ મોહ પામે છે, અને તેથી તે સુંદરતાને અધીન થઈ જાય છે; આ બન્ને અધિનતાને લીધે તેના અંતઃકરણમાં અનુકરણ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ હમેશાં

પ્રેમથી ચાહનાર માણસનું આચરણ પવિત્રજ હોય, કે બાહ્ય સુંદરતાના ગર્ભમાં પવિત્રતાજ સમાયેલી હોય એમ કંઈ બનતું નથી. સારાસારનો નિર્ણય કરવાને અશક્ત બાલકનું અંતઃકરણ પવિત્રતા કે અપવિત્રતાનો ભેદ જાણ્યા સિવાય અનુકરણ માત્ર કરે છે; અને આ અનુકરણથી તે જે કાર્ય કરે છે તેની ઉપર પણ તેનો પ્રેમ થાય છે. તેની કળાઓ જાણે છે, સાધનો ઝાળખે છે, અને સાઈં શું કે ખોટું શું એ તપાસવા કરતાં, પોતાને થતા હાનિલાભ ઉપર તેવા કાર્યમાં તેની અગ્રવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિનો આધાર રહે છે. એક બાળકના સંબંધમાં આવતાં દરેક માણસ અપવિત્રજ હોય એમ કંઈ બનતું નથી, અને અપવિત્ર મનુષ્યનાં પણ જાહેર આચરણોમાં અપવિત્રતાનો અશ બેઠ શકાય એમ થોડાજ હોય છે, તેથી હાનિ ઝાણી છે; અને દુનિયામાં કેવલ પાપમય જેતાં દુદયો હોય એવા માણસો થોડાજ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ત્યારે પવિત્રતાનો માર્ગ વિકટ હોવાથી, તથા અપવિત્ર આચરણોમાં કેટલીક વખત સ્વાર્થનો પ્રત્યક્ષ લાભ હોય છે તેથી, જનું જીવન કેવલ નિર્મલ હોય એવા માણસો પણ થોડાજ ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યવર્ગ માત્ર સારાસારની મેળવણી જેવો હોય છે. પરંતુ બાલક જ્યાંસુધીમાં સમજતું થાય ત્યાંસુધીમાં વિશેષ કરીને તે કયે રસ્તે-સન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગે-પોતાનું જીવન ચલાવશે તે નક્કી થઈ જાય છે. અગરજે અમે એટલું તો કપૂર કરીશું કે બિવિધમાં જના જીવનમાર્ગનું પરિવર્તન થએલું એવા પ્રુરૂષો પણ દુનિયામાં થએલા છે, તોપણ આ પરિવર્તન બહુ થોડાંજ હોય છે. મોટા ‘ક્ષોભવગર કુદરત મોટા ફેરફારો સહન કરતો નથી.’

ખરેખર, જીવનમાર્ગનું પરિવર્તન બહુ વિરલ છે, તોપણ સંગતિની અસરથી મોટી ઉમરમાં પણ સ્વભાવમાં કંઈ સહેજ ફેરફાર થાય છે ખરો. પરંતુ આપણે આગળ કહ્યું છે કે અપવિત્ર મનુષ્યો પવિત્ર આચરણના મનુષ્યોને ધિક્કારે છે, અથવા નિર્માલ્ય કહી ભાંડે છે; તેમજ પવિત્ર મનુષ્યો અપવિત્રતા તરફ ધિક્કારથી જુએ છે; ત્યારે આ સહેજ પરિવર્તન શી રીતે થાય છે ? ‘સત્સંગાદ્ભવતિ હી સાધુતા સ્થલાનાં,’ ‘કુસંગીને પ્રસંગ દે કુસંગ રંગ અંગમાં’ ઈત્યાદિ વાક્યો શા પરથી ઉત્પન્ન થએલાં ? ખરેખર આ વાક્યો કંઈ બાલકના અંતઃકરણનું પરિવર્તન નથી દર્શાવતાં. ત્યારે પ્રથમ આપણે તપાસીએ કે અપુરૂષોના સંબંધથી ખલ પ્રુરૂષોને શી રીતે સાધુતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે ઉપર બતાવ્યું છે કે કેવલ પાપમય અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો બહુ થોડા હોય છે. અને ઉમર વધતાં-જગનના રંગમંડપમાં પરિઠમણ કરતાં-તેને સારાસારનું

જ્ઞાન-પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અમે કપૂલ કરીએ છીએ કે સાઈ શું છે તે સમજવાથી મનુષ્ય હમેશાં સાઈજ કરશે. એમ કહી શકાય નહિ, તોપણ સત્યનું જ્ઞાન થયા પછી-સાઈ શું છે તે સમજ્યા પછી-તેનું આચરણ કરવામાં મનુષ્યને સ્વાર્થ-વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ વૃત્તિ પ્રતિરોધ કરતી નથી. આ સ્વાર્થ કેટલીક વખત પૈસાનો, કેટલીક વખત મિથ્યા સુખ ભોગવવાનો, કેટલીક વખત સ્નેહ સંપાદન કરવાનો, કેટલીક વખત માન કે આખરનો, કે કેટલીક વખત અધિકાર વગેરેનો હોય છે. હવે આ સર્વ સ્વાર્થ ક્ષણિક છે, ખરો સ્વાર્થ પરલોકમાં સુખ મેળવવાને માટે તૈયારી કરવી એ છે, અત્રેનાં લક્ષ્મી, આખર, અધિકાર, પ્રીતિ વગેરે સાધનો પણ એ તૈયારીમાં જટલી મદદ કરે તેટલે અંશેજ લાભકારક છે, એમ સત્સંગથી માણસના સમજવામાં આવે; અથવા તો સત્પુરૂષના પરિચયમાં, અંતઃકરણમાં રહેલી કોઈ પણ પવિત્ર ભાવનાથી, સત્પુરૂષ ઉપર સ્નેહ બંધાય; તો મનુષ્ય સુધરી શકે. બીજી તરફ જોઈએ કે ‘કુસંગીનો પ્રસંગ કે કુસંગ રંગ અંગમાં’ એ વાક્ય શી રીતે ખરું ઠરે છે ? ઘણા ભોળા માણસોને માટે તો કુસંગનો રંગ સહેજ લાગે એમ કદાચ માનીએ, તોપણ સારા માણસો જોયા સાઈ શું છે તે સમજી શકે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેને કુસંગનો રંગ શી રીતે લાગી શકે ? મનુષ્યનું અંતઃકરણ વર્તમાનના પડદા આગળ ભૂત કાલનો પડદો ભૂલી જાય છે; અને વર્તમાન બનાવોપર તેનું લક્ષ્ય ઠરે છે. હવે કેટલીક વખત, અપવિત્ર મનુષ્યના સહવાસ-વર્તમાન-સમયમાં બનતા બનાવો, વર્તમાનમાં અંજએલી દૃષ્ટિને, પોતાની સ્થિતિને અનુકૂલ-લાભકારક જણાય છે; અને આ લાભથી તૃપ્ત થએલી સ્વાર્થવૃત્તિ તે કાર્ય તરફ સ્નેહનું અપર્ણ કરે છે. અપવિત્ર બનાવો લાભકારક જણાયા અને તેને સ્નેહનું અપર્ણ થયું, એટલે મનુષ્ય મનથી-હૃદયથી-બ્રહ્મ થઈ ચૂક્યો. અને પછી ‘બ્રહ્મ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો.’

પણ હજી ‘સત્સંગાદ્ભવતિ હિ સાધુતા સ્થાનાં’ (સત્પુરૂષના સમાગમથી ખલ પુરૂષોમાં પણ સાધુતા આવે છે) તે વાક્ય, તથા ‘કુસંગીનો પ્રસંગ કે કુસંગ રંગ અંગમાં’ (નહારા માણસોના સંગથી સારા માણસોને પણ કુસંગની અસર લાગે છે) એવાક્ય, એ બેમાં કોઈને વિરોધ સમજાય તો તેનું સમાધાન કરવું જોઈએ. એક વાક્યથી સાબિત થાય છે. કે સત્પુરૂષો અને ખલ પુરૂષોના સંગમાં ખલ પુરૂષો સુધરે છે. બીજું વાક્ય સિદ્ધ કરે છે કે સારા અને નહારા માણસોના સંગમાં સારા માણસો બગડે છે. વિરોધનું સમાધાન અહીં-

આંજ છે. પ્રસ્તુત વાક્યોને જગ વધારે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી તપાસતાં આપણને સમજાય છે, કે હરકાઈ બે વિરુદ્ધ સ્વભાવનાં અંતઃકરણોના સહવાસ-સખ્યમાં જની મહત્તા વિશેષ, તેને ઝોછી મહત્તાવાળું અંતઃકરણ અનુસરે છે. અમે - આ મહત્તા તે આત્મપ્રતિષ્ઠા, અથવા હરકાઈ મનુષ્યના પ્રનાપની કહીએ છીએ. મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં અનેક મનુષ્યની સાથે સંસર્ગ થાય છે. અને તેમાંના કાઈ પવિત્ર, કાઈ અપવિત્ર, અને કાઈ સામાન્ય મનુષ્યો-સારાસારની મેળવણી જવા હોય છે. તેમાં કાઈની આત્મનિષ્ઠા તેના પોતાના કરતાં વધારે અને કાઈની ઝોછી હોય છે; અને તે પ્રમાણે તેઓ તેના જીવનમાં પવિત્રતા કે અપવિત્રતાનો અંશ મૂકે છે અથવા તેની પાસેથી લે છે. પણ આ અસર, સહ-વાસ તથા પોતાની સ્વભાવિક પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં, ઝોછી, વધતી, ક્ષણિક હોય છે. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે ‘મોટા કોલ વગર કુદરત મોટા ફેરફારો સહન કરતી નથી.’

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ પ્રાણપ-ણમાં બંધાય છે, અને તે પ્રકૃતિ ઉપરજ મનુષ્યજીવનનાં યુભાયુભ કર્તવ્યોનો બહુધા આધાર રહે છે. કાઈ આકસ્મિક યોગે પ્રકૃતિજ આખી બદલાઈ જાય છે; પરંતુ એવા પુરુષોનાં ઉદાહરણો બહુ થોડાં નીકળે. ત્યારે દેટલીક વખત આપણને સારા જણાતા મનુષ્યો એકાએક બદલાઈ ગયેલા લાગે છે તેનું શું કારણ? આમાં એટલુંજ સમજવાનું છે, કે તેના જીવનમાં તેવી દુર્વાસનાને પ્રસંગ કે અનુકૂલતાના યોગનીજ ખામી રહેલી. મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિનું ખરૂં પરીક્ષણ તો પ્રસંગ કે અનુકૂલતાના યોગની વખતેજ થાય છે; અને

આપત્તુ મિત્રં જાનીયાત્ યુદ્ધે શૂરમુણે શુચિમ્

ભાર્યા ક્ષીણેષુ વિત્તેષુ વ્યસનેષુ ચ વૉષવાન્ .

એ શ્લોક પણ પ્રસંગેજ વસ્તુની સ્વાભાવિક પરિક્ષા થાય એમ મુચ્યે છે. ત્યારે, જીવનમાં જ્યારે મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિનું બંધારણ થાય છે, એ કોલ બહુ ધ્યાન આપવા લાયક છે. અગર જો બાળકની પ્રકૃતિના બંધારણમાં મનુષ્યનો કૃત્રિમ ઉપાય પૂર્ણ થઈ શકે તેમ નથી; તોપણ થોડો લાભ-થઈ શકે તેમ છે. માખાપ વગેરે કુટુંબીઓનો સહવાસ બાળપણમાં બાલકને હોય છે; અને પગરૂ-રના સ્નેહને લીધે બાલક પોતાના વડીલોનેજ અનુસરે છે. માખાપ કે કુટુંબીઓ જો આ વખતે દેટલી સંભાળ રાખવાની છે તે અમારા ઉપરના વિવેચનથી સહજ સમજાયું હશે. પરંતુ તે છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, શકિત લગભગ

સરખી હોવા છતાં, સ્વાભાવિક પ્રકૃતિની દૃષ્ટતા કે પવિત્રતા ઉપરથી મનુષ્ય, દુનિયાના ઇતિહાસમાં કેવા લાભ કે ગેરલાભ કરી શકેછે, તે અયોધ્યાના પવિત્ર રાજા રામચંદ્ર અને લંકાના રાક્ષસાધિપ રાવણના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. અર્વાચીન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો, અકબર અને ઔરંગઝેબ બન્ને બંને મુસલમાન હતા, અને અકબરના કરતાં ઔરંગઝેબની શક્તિ કંઈ ઉતરતી ન હતી; પરંતુ આજે હિંદુ પ્રજા પણ અકબરને માનની નજરથી સંભારેછે; અને ઔરંગઝેબ તેનાં દુષ્ટ કૃત્યોને માટે પ્રસિદ્ધ છે.—આમ છતાં જીવનની અવસ્થા ઉપર મનુષ્યના આખા જીવનનો આધાર છે, તે ઉપર જ માખાપો દુર્લભ રાખેછે, તેઓ ખાલક ઉપરના પોતાના સ્નેહનો કેવો ખોટો ઉપયોગ કરેછે ! એમ આ ઉપરથી ખાલકની તરફ કઠોર વર્તનની ભલામણ કરીએ છીએ એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ હમેશાંની ટેવથી ખાલક જમ બને તેમ નીતિ શીખે, માખાપના પોતાના વર્તનમાંથી પણ તેને સદ્ગુણ ઉપરજ સ્નેહ થાય, અને માખાપને પોતાને પણ એજ રહેછે એમ એ જાણે, એમ કરવાથીજ માખાપનો ખાલક ઉપરનો સ્નેહ સફલ છે. તથાસ્તુ.

ૐ તત્ સત્

આપણો ઉદય કેમ થાય ?

જે વિષય ઉપર ઘણા દિવસથી કાંઈ લખવાની ઈચ્છા હતી, તેજ વિષય લખવાને શુરૂનની પ્રેરણા થવાથી હું યથામતિ શાસ્ત્રાનુસાર લખું છું.

“આપણો ઉદય કેમ થાય” આ પ્રશ્ન સાર્વજનિક છે, એટલે કે સર્વ મનુષ્ય એમ વિચારે છે કે—“આપણો ઉદય કેમ થાય” પરંતુ ઉદય કે અસ્ત થવાનો મુખ્ય આધાર પોતાનાં કૃત્ય ઉપર રહેલો છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે—

યાત્યધોધો વ્રજત્યુચ્ચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ કર્મભિઃ ॥

કૂપસ્ય સ્વનિતા યદ્વત્પ્રાકારસ્યૈવકારકઃ ॥ ૧ ॥

જેમ કુવાનો ખોદનાર નીચે નીચે ઉતરતો જાય છે, અને ગઢનો ચણનાર ઉંચો ઉંચો ચડતો જાય છે. તેમ માણસ પોતાનાંજ કર્મથી નીચ ઉચ્ચ ગતિને પામે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પણ વહે છે કે—

કર્મણા જાયતે જંતુઃ કર્મણૈવ ત્રિલીયતે ॥

સુખં દુઃખં ભયં ક્ષેમં કર્મણૈવાભિપદ્યતે ॥ ૨ ॥

કર્મથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કર્મથીજ લય પામે છે, તથા સુખ, દુઃખ, ભય અને ક્ષેમાણુ એ પણ કર્મથીજ પામે છે.

જ્યારે આમ પોતાના કર્મ ઉપરજ આપણા ઉદ્યનો આધાર છે, ત્યારે હવે આપણો ઉદ્ય થવાને આપણે કેવાં કૃત્યો કરવાની આવશ્યકતા છે તેનો વિચાર કરી તેવાં કરવાં જોઈએ. પરંતુ પ્રથમ આપણે ટાણું અને આપણો ઉદ્ય તે શું ? તે જાણી લેવાનું છે. જો કાંઈ એમ જાણતું હોય કે ગમે તે રીતે પૈસો સંપાદન કરી એશઆરામ ભોગવવો તે ઉદ્ય, તથા જની પાસે વધારે પૈસો, ઘરેણાં, ગાંઠાં, ખાગ, ખગીચા, નોકરો, ગાડી, ઘોડા, અને મોટા મોટા માળા વિગેરે હોય અને વધારે એશઆરામ ભોગવતો હોય તેનો વધારે ઉદ્ય, તો આ તેનું સમજવું ભૂલ જરૂર છે. ભૂલ એ સ્વાભાવિક છે એટલે આવા વિચારમાં ભૂલ થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. સત્ય વિચાર કરતાં જણાય છે કે એ ઉદ્ય નથી, પણ ઉદ્યનું સ્વરૂપ તેથી જુદુંજ છે. જ્યાંસુધી તે ઉદ્યનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય નહિ, ત્યાંસુધી તેવાં કૃત્યો પણ ક્રમ અને ! માટે આપણે ટાણું, અને આપણો ઉદ્ય તે શું, તેનો વિચાર કરીએ.

આર્યધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાર વર્ણમાં પ્રથમ વર્ણ બ્રાહ્મણ તે આપણે છીએ, એ કાનાથી અજાણ્યું છે ? પ્રાચીન પુરાણો અને ઇતિહાસો ઉપરથી જણાય છે કે, તે સમયમાં રાજ પ્રજાના ધર્મ, અને રાજાએ પ્રજાને ક્રમ પાળવી તેના નિયમો, જ આપણે બ્રાહ્મણો બાંધી આપતા, તેજ પ્રમાણે રાજાઓ પ્રજાનું પાલન કરતા હતા. વર્ણવ્યવસ્થા પણ એવાજ હેતુથી કરેલી જણાય છે. સ્મૃતિઓ (કાયદા) બાંધી આપવી એ કામ બ્રાહ્મણોનું, તે પ્રમાણે નિયમથી પ્રજાપાલન કરવું એ કામ ક્ષત્રિયનું, વ્યાપારાદિકથી સર્વને જોઈતા પદાર્થો પુરા પાડના એ વૈશ્યનું કાર્ય, માટેજ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા કરેલી છે. નહિ કે તેઓનો ભોજનાદિ વ્યવહાર બંધ હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણને તો વૈદિક કર્મનો સમાન અધિકાર હતો, અને તે ત્રણે વર્ણની “ દ્વીજ ” એવી સંજ્ઞા હતી. તેથી તેઓમાં ભોજનાદિ વ્યવહાર ચાલતો હતો. (વર્તમાનકાલમાં ભોજનાદિ વ્યવહાર બંધ પડેલો છે.)

આ સમયમાં આપણો એટલે બ્રાહ્મણોનો અને તદનુયાયી સર્વ આર્ય પ્રજાનો ખરો અભ્યુદય હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે. જોકે તે સમયમાં આપણી

થાય છે કે, બ્રાહ્મણોએ દીન (સર્વ પ્રજા)નું ભણું કેમ થાય એ વિચારી તે રીતે રાજ્યોને ચલાવવા, એજ બ્રાહ્મણનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એમ જો બ્રાહ્મણ ન કરે તો તેનું પ્રભત્વ રહેતું નથી.

મહારાજ પરીક્ષિતે શમીક ઋષિના ગળામાં મરેલ સર્પ નાખ્યો એ ખબર સાંભળી તેના પુત્રે કહેલું છે કે—

ब्राह्मणैः क्षत्रवंशुर्हि द्वारपालो निरूपितः ॥

બ્રાહ્મણોએ અધમક્ષત્રિયને દ્વારપાલ નિમેલ છે. આ શ્લોક પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મહામુનિ અવતરનું નામ કોના સાંભળવામાં નથી આવ્યું? જમણે પોતાના સસરા શર્યાતિ રાજના યજ્ઞમાં, દેવવૈદ્ય અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞમાં ભાગ મળતો નહિ, તે અપાવ્યો. આ વખતે ત્રિલોકીના રાજા ઈંદ્રે “ના” “હા” કરવાથી તેમને પણ પોતાનો પ્રતાપ બતાવી કમ્પૂલ કરાવ્યું કે “હવેથી દેવવૈદ્યને હમેશાં યજ્ઞમાં ભાગ આપવો.”

શુકાચાર્ય એ દૈત્યોના ગુરુ હતા, જ્યો મૃતસંજીવિની વિદ્યા જાણતા હતા. તેમણે “શુકનીતિ” નામે એક ગ્રંથ બનાવ્યો છે, તે આજ પણ વિદ્વજ્જનોને આનંદ ઉપજાવે છે. રાજનીતિનો પ્રથમ ગ્રંથ એજ છે. તેમનું માન દૈત્યોનાં રાજ્યમાં એટલું બધું હતું કે—રાજની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીને કાંઈ કઠિન શબ્દો કહીને કુવામાં નાંખી દેવાથી, શુકાચાર્યે રાજ્યનું પુરોહિતપણું છોડી દેવાનો વિચાર કરતાં, દૈત્યોના રાજા વૃષપર્વાએ, દેવયાની જ્યાં પરણીને જાય ત્યાં શર્મિષ્ઠાને તેની દાસી તરીકે મોકલવાનું કમ્પૂલ કરીને પણ, પોતાના ગુરુ શુકાચાર્યને પ્રસન્ન કરેલા છે. એ શું બ્રાહ્મણની આજ્ઞા રાજ્યોને પાળવી પડતી એમ સિદ્ધ નથી કરતું? કરે છે. તેથી આખી દુનિયાનું રાજ્ય બ્રાહ્મણોજ કરતા એમ નિશ્ચય થાય છે. કેમકે—

राज्यं किमाज्ञाफलं राज्यं शुं ? आज्ञा प्रमाणेन थाय ते राज्य.

તે સમયના મહાપ્રતાપી રાજ્યોનો બ્રાહ્મણોને માટે દેવો જાણે મત હતો તે પણ જાણવા જેવી વાત છે.

મહારાજ પૃથુ કહે છે કે—

सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥

(અપૂર્ણ.)

પવિત્ર આત્માનો માયાપ્રતિ તિરસ્કાર.

સન્માર્ગગામી આત્માને અવરોધતાં કાલ્પનિક
સંબંધીયોને તેણે આપેલો સમયસૂચક પ્રત્યુત્તર.

- અમે પ્રસંગ્યા પૃથ્વી માંહી થાવા વૈરાગી ;
જગજાળ દહેન લગાર, શત જોજન આધી.
મિથ્યા જગ, મિથ્યા તમે, મારાં માનું કેમ ;
ઝડપી ઝાંટે સકળને કાળ ન રાખે ક્ષેમ.
મેળવી બેસાડયાં એક હોડી સંગાથી.— અમે પ્રસંગ્યા. ૧
- મારો રસ્તો આમ છે, હોય તમારો જમ ;
સૌ સૌને પન્થે પળો, ઉડે પંખી એમ.
માત-પીતા અને ધર કાણુ? -હો હું રાતવાસી.— અમે પ્રસંગ્યા. ૨
- અલક જગાવે ખલકમાં, ઉધડે તાળાંકાન ;
છેક કટાયાં હોય તે, જે જન પશુ સમાન.
અહે વાણીરૂપી જો વહાણુ, યુક્તિ તરવાની.— અમે પ્રસંગ્યા. ૩
- સિંહ વાધને સ્વકરથી હણતા દીઠા હજાર ;
પદ્ અરિ તનમાં રહી રીળે તેને કા હણનાર ?
ચડયું ચાકડે આ જગ આમ “શે સમજે રાની.”— અમે પ્રસંગ્યા. ૪
- ઉઠયું ચિત સંસારથી, હવે નથી ચળનાર ;
ઈન્દ્રાદિ નવ ખેસવે આસન દૃઢ નિરધાર.
હવે માયારૂપી મોહીની નથી અંજવાની.— અમે પ્રસંગ્યા. ૫
- જયા ત્યારે એકલા અન્તે જતાં એક ;
ધુમ્ર પાયકા જગતના, “ભરવા એ અવિવેક.”
પ્રગટયું અંતર પરભાત “દુનિયાં માયાવી.”— અમે પ્રસંગ્યા. ૬
- ખીલે ખાંધ્યો અશ્વને, ના છૂટો ચરનાર ;
હાણુ કરી સાંજ વળે, ધરગમ નિત્યગમાર ;
જણે ભટકાવીને ખૂખ મેળવ્યા ધૂળધાણી.— અમે પ્રસંગ્યા. ૭

- ૧ ગ્રહી ગુલામી સર્વની હું તેનો સંરદાર ;
તોપણ હૂંચો દેહને માર્યો મૂંગો માર.
હવે એની નથી ખમનાર પણ પણ પતરાળ.— અમે પ્રસવ્યા. ૮
અરણ્ય અમારાં નગર છે, તરૂં તે ભૂવન સમાન.
તરસ, ટાઢને તોપતે, અમૃત ભોજન માન્ય.
હવે દૃષ્ટિ થૈ ૨કૈલાસ પન્થે પળવાંતી— અમે પ્રસવ્યા. ૯
મધ્ય લલાટે ઝગી રહ્યું, ત્રિપુંડ્ર ભાવિ દેખ ;
“ મુજ સૃષ્ટિ મુજ મનવિષે”, મંત્ર સુત્રની રેખ ;
મન માર્યું પછી શી વાત, જગમાં વસવાંતી.— અમે પ્રસવ્યા. ૧૦
કાણુ પીગાળે જગતમાં, લપટાવા મન થાય ;
ગિરિ સોનાના ગતિ વિષે આડાં જો મૂકાય ;
તોય ઠેળે કરીને ઠેલાય, જમનાં પગલાંથી.— અમે પ્રસવ્યા. ૧૧
ઉગ્ર દૃષ્ટિ શા પીત જ્વલક, અખંધૂત અદ્ભૂત રૂપ ;
અર્ધ દેહને ખદલીને કરી દે, અમૃત રૂપ.
દીપાવતા માની રૂપ, ધન્ય એની જનની.— અમે પ્રસવ્યા. ૧૨

સ્વેદકારક મૃત્યુ.

લખવાને અત્યંત ખેદ ઉપજેછે કે સ્વસ્થાન શ્રી મોરખીના રહેવાસી રા. રા. વૈદરાજ ભટ્ટ શ્રી ઝીણા પીતાંબરના પુત્ર ભાઈ હરીલાલે સં. ૧૯૫૧ના આસો સુદિ ૫ સોમવારે સાયં-કાલે કૈલાસવાસ કર્યો છે. આ દુઃખદાયક મૃત્યુ થવાથી તેમના કુટુંબમાં અત્યંત ખેદ પસરી રહ્યો છે. એ ભાઈએ સં. ૧૯૧૬ ના ભાદરવા વદી ૧૦ ને રોજ જન્મ લીધો હતો. સં. ૧૯૩૦ ના વૈશાક માસમાં શ્રી જમનગરના રહેવાસી ભટ્ટ કેવળરામ લીલાધરની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. તેણે ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિદ્યામાં ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. દાકતર વિદ્યામાં ઉત્તમ અભ્યાસ કરેલ હતો. તેણે પોતાના મુરખી ભટ્ટ સુન્દરજી સાથે શ્રી અમદાવાદમાં વૈદાની દુકાન કરી હતી અને અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. દૈવયોગથી તેને દુષ્ટ વ્રણ થઈ આવ્યું અને તેની પીડા ચાર માસ ભોગવી ઉપર લખેલે દિવસે તે કૈલાસવાસી થયા. તેને વેદાંતમાં તેમજ યોગમાં ઘણું જ્ઞાન હતું. અને હિમત તથા સદાગ્રહમાં એ એકો હતો. તેણે ૩૨ વર્ષ ને ૨૫ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું છે.

૧ ઈન્દ્રિયાદિતું સ્વામીત્વ.

૨ કૈલાસ (આત્મનિમજ્જનરૂપી.)

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૪ મું.

પૌષ, સંવત્ ૧૯૫૨.

અંક ૩ નો.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

વિપયોમાં વૈરાગ્ય વહુ કઠણ છે.

[હરિગીત]

જોયા ઘણા આ જગતમાં યોગી વિયોગી ભોગિયો,
નિર્ધન દરિદ્રી દીનજન રહતા રહતા રોગિયો ;
ગ્રીણી નજરથી નિરસ્વતાં ધન-ધામની તકરાર છે,
વિપયોવિપે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૧
સંસાર સુખ મધલુ તજી વનવાસ કરવા જાયછે,
મધલું ક્ષણિક જાણ્યા છતાં વલવાન પળ વંધાય છે;
શમ દમ અને શ્રદ્ધા તિતિસા કામ શુ કરનાર છે ?
વિપયોવિપે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૨
તાણે ત્વરાથી ઇન્દ્રિયો મનને મથી નિજદેશમાં,
સાહુ સ્મરણ વિસરાય છે અજ્ઞાનના અવેશમાં;
માથે થયા ઉત્પન્ન કામ ક્રોધ ક્યાં જાનાર છે ?
વિપયોવિપે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૩
મૃગજલ સમાન સમગ્ર પળ આસક્તિ અંતે છે સ્વરી,
વહુ થાય હૈયે હર્ષ-શોક સદાય મુલ દુઃસ્વે કરી;
મોહાંધ મનમાતંગને નર કોણ વશ કરનાર છે ?
વિપયોવિપે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૪
સંસારના વ્યવહારમાં મુલ્ય હોય સોમાં કોકને,
તો પળ વૃથા તૃષ્ણાવડે અતિ લોભ લાગે લોકને;
વર કોણ કષ્ટવિના અનાથ વિરક્તિને વરનાર છે,
વિપયોવિપે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૫

શાસ્ત્રો પુરાણો વાંચનારા નીતિવંત ગણાય છે,
 આ લોકમાં નહિ તો નર્કી પરલોકમાંહિ તળાય છે;
 સમુદાયમાં સિદ્ધાઈની વાતો ઘણા વદનાર છે,
 વિષયોવિષે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૬
 છે કોણ એવો કુશલ કેશવ કઠળ આવા કામમાં ?
 શંકા ન કરવી કોઈયે હરિભક્ત આત્મારામમાં;
 શૂરા સદાચરણી મહાઅભ્યાસથી ધરનાર છે,
 વિષયોવિષે વૈરાગ્ય તો તરવારની સ્વર ધાર છે. ૭

અસ્ત થતો સૂર્ય.

(શિશ્વરિણી છંદ)

ઉગેલો આકાશે પૂર્વભાગે તેજ જળાહણી,
 હવે શાને કાજે જલધોલહરીમાં જવું ભણી ?
 દોંસે આંખો આંખો દુઃખ કંઈ વસે શું હૃદયમાં ?
 વિચારે શું બહાલા ! જલધોતટ ઉભો રહી હવાં ?
 સુખી સંસારે કો નહિ, દુઃખ વસે માત્ર જગમાં,
 વિધિની સૃષ્ટિમાં પણ પળ નવાં દુઃખ સરજ્યાં,
 નિહાળી એવું કે દિવસ સઘળો દુઃખ ધરીને,
 ઉભો તું શું બહાલા ! જગતથકો સંન્યાસ અહીંને ?
 નિહાળે વા કાઠ સુખી જગતને દિવ્ય નજરે,
 અહીંના લોકાને સતત સુખ દેવા ધરો ઉરે ?
 ભલે ! તારી દૃષ્ટિ ઉપકૃતિતાણું કાર્ય કરજે !
 અને આ તારું એ દુઃખ સકલ નાશી દુર જાજે !
 પરંતુ તેં જોયું જગત સઘળું દિવ્ય નજરે,
 દોંડાં કેવાં કૃત્યો જગતજનમાં, મિત્ર કહીદે.
 દોંડા પ્રેમી કાઈ પુનિત જન, કે માત્ર જગમાં

૧ અસ્ત સમયે સૂર્ય પશ્ચિમ સાગરમાં પડે છે-એ શાસ્ત્રોક્ત વચનને અનુસરી, જાણે કે આમુક દુઃખથી કંટાળી રવિ સમુદ્રમાં ડુબી મરવા તૈયાર થયેલો હોય, એવી અંત્ર દૃષ્ટના છે

ભર્યા સ્વાર્થે એવા પતિત જન, દીઠા જગતમાં,
 ન જોયું જોયું વા કર્યું કંઈ હશે શ્રેષ્ઠ હૃદયે,
 પરંતુ કાંઈ છે શરમ તુજ ધારી હૃદય તે?
 થતું અંધારે તે અવગણી ભલે ના ધર્યું હરે;
 પરંતુ ઉઘાડે દિવસ ઠગતા પાપો તુજને.
 પ્રપંચે ખલે છે જન વિવિધ કુંદો કપટના,
 રચેછે માયામાં અતિગહન કુબ્ધર્મરચના ;
 ન જાણે જાણે દેહ મુરખ કરતા પાપ કરમે—
 ઠગેછે તહારા ને પરમપ્રભુના દિવ્ય પદને.
 ધરે કાને કાજ કુખગણો હવે દુઃખ દિલમાં ?
 ન છાજે કુષ્ટાને સુખ લગીર હા પાપફલમાં.
 હશે કાંઈ ક્યાંહિ પુનિત જન જે આ જગતમાં,
 નહિ તેને તો કંઈ સુખ દુઃખતણો ભેદ મનમાં.
 તજીદે તું ચિંતા દિનમણિ ! તજીને જગત આ—
 હવે ચાલ્યો જાને ! પતિત જન છે અંધ ખનતા.
 રખે ! તહારી કાન્તિ પતિત જનથી બ્રષ્ટ ખનશે !
 ખરે ! પાપી કેરું ઉપકૃતિતણું એજ ફલ છે.

એક સ્વપ્ન.

—કવિ—

(મૃત્યુ અને તેની આવશ્યકતા)

[સાધણ પાને ૩૧ થી.]

એક વખત—જ્યારે મારી ઉમર લગભગ બાર વર્ષની હતી ત્યારે—હુતા-
 શનીને દિવસે સંધ્યાકાલે, હું એક મારા વહાલા સિપાઈ વિજયસેનની સાથે

૨ મૂંડે ઠગે છે એમ કહેવાનું કારણ એજ કે—સૂર્ય આપણા વર્તનનો સાત્તા છે એમ
 શાસ્ત્ર કહે છે, અને લોકો, તે સ્વીકારતા છતાં, સૂર્ય આપણાં રૂઢ પ્રપંચભ્રમ કાઈ સમજ
 શકે તેમ નથી એમ ગણી, અનેક પાપ કર્મો કરેછે.—પાપ કર્મો મૂંડેથી ચુપ્ત રાખવા
 રૂઢ પ્રપંચભ્રમ રચવાં તે ઠગાર્થ

આદિત્યચદ્રાવાનિલોડનલશ્ચ યૌર્મમિરાપો હૃદય યમથ

અહથ રાત્રિશ્ચ ઉમે ચ સધ્યે ધર્મોડપિ જાનાતિ નરસ્ય વૃત્તમ્

સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, પૃથ્વી, જલ, દિવસ, રાત્રિ, અને સંધ્યાઓ, અને
 ધર્મ પણ મનુષ્યનું વતેન જાણે છે.—

હુતાશનીનાં દર્શન કરવા ગયો. આજ દિવસ સુધી હું નગરની બહાર ક્વચિત્ જ નીકળતો હતો, કોઈ વખત મારા પિતાજી સાથે માત્ર બાગ સુધી જતો; પરંતુ આજ રોજ હુતાશનીમાતાનાં દર્શન કરી અમે જરા દૂર નીકળી ગયા. જરા દૂર-નગરની આબુખાબુ ઉંચે ગગનસુધી ગયેલા શિવાલિક પર્વતની ટેકરીઓ આવેલી છે, અને તેની અંદરની ખીણોમાં જ્યાં ભરતખંડની મહા નદી સિંધુ અનિયમિત રીતે પણ ધુધવાટ કરતી પૂર્ણ જોમથી વહે છે, ત્યાં આગળ અમે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે સંધ્યાકાલ વીતી ગયો હતો; અને શાન્ત જણાતા જગત ઉપર ચંદ્રમાનો આછો પ્રકાશ પથરાતો હતો. ગગન સુધી પહોંચી જતા પર્વતોનાં ભવ્ય શિખરો, અડગ ઉભેલા ખડકાને તોડી પાડી પ્રમલ વેગથી વહેતી સરિતાનો ધુધવાટ, અને તે સર્વની ઉપર છવાયેલો ચંદ્રમાનો આછો પ્રકાશ, એ સર્વથી માઈ આત્માભિમાની હૃદય નરમ બની ગયું. આ સ્થિતિ મેં હજી પહેલીજ અનુભવી, આ શું થાય છે તે મને કંઈ સમજાયું નહિ; અને અને જરા દૂર ગયા તો દૂર પર્વત ઉપર કોઈ રડતું હતું, તથા અગ્નિની જ્વાલા નીકળતી જણાતી હતી. આવા ભવ્ય સ્થાને રડવાના હૃદયભેદી દીન અવાજથી માઈ અંતઃકરણ ચીરાયું. હું કોઈ પણ મનુષ્યને રડતું જોઈ શકતો નહિ. આબુખાબુની કોઈ પણ વસ્તુ જોવાને બદલે માઈ સકલ લક્ષ્ય તે સ્વર તરફ જતું હતું. આ સ્થલે આ શું થાય છે? રૂએ છે કોણ? અગ્નિની જ્વાલા શાથી નીકળે છે? અહીંયાં અરણ્યમાં કોઈ અંતાર્ય લોકે હુતાશની પ્રગટેલી હોય પણ રૂએ છે કોણ? આ સર્વ વિચાર મારા મનમાં થયા. અને મેં આતુરતાર્થી મારા બહાલા સિપાઈ વિજયસેનને પૂછ્યું કે ‘આ અરણ્યમાં અત્યારે રૂએ છે કોણ? અને આ ભડકા શાના નીકળે છે? નગરની બહાર આટલે સુધી કોઈ રહે છે?’

ગંભીર સ્વરે વિજયસેને ઉત્તર આપ્યો: ‘કુમાર, આ સ્મશાન છે; કોઈને અત્યારે ત્યાં બાળતા હશે.’

આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યું: ‘સ્મશાન એટલે શું? અને વળી બાળે તેમાં રડવાની શો જરૂર? હુતાશનીમાં તો કોઈ રડતું નહોતું.’

મારી અણસમજ વિજયસેનના સમજવામાં આવી. અત્યારે આ વાત સમજાવવાથી કુમાર વખતે ડરશે, એમ લાગવાથી તે અહીં સુધી આવ્યો તેને માટે તેને પસ્તાવો થયો. વાત ઉઠાવતાં તેણે કહ્યું: ‘આપણે તેની શી જરૂર છે? હું ધાઈ છું કે આપણે બહુ દૂર આવ્યા છીએ, અને જલદી ધેર જઈએ: પિતાજી આપણને શોધશે.’

મેં કહ્યું: 'પણ આ દોણ રડે છે તે તો મારે જોવું જોઈએ; આપણે તે જોઈને જલદી ઘેર જઈશું.'

વિજયસેને કહ્યું: 'પણ પિતાજી આપણને ઠપકા દેશે; હું તમને ઘેર જઈને બધું સમજાવીશ.'

મેં કહ્યું: 'નહિ, પણ મારે તે જોવું છે; જોઈને આપણે જલદી જઈશું, પિતાજીને હું કહીશ.'

વિજયસેને કહ્યું: 'પણ વળી ખીજી કોઈ વખત આપણે અહીં જોવા આવીશું; અત્યારે રાત્રિ થઈ ગઈ છે મારે ઘેર જઈએ કે પિતાજીને કે માતાજીને પણ ફિકર ન થાય.'

મેં કહ્યું: 'ફિકર કંઈ નહિ થાય, હું જોયા વિના તો નહિજ આવું. આપણે જલદી જોઈને જઈશું; તેમ નહિતો તારે જવું હોય તો ખુશીથી જા, હું જલદી આવીશ, બહુ વાર નહિ લગાડું.'

વિજયસેને કહ્યું: 'કુમાર એ સ્મરણ છે, ત્યાં, જ માણસો મરી જાય છે તેને જાગે છે, એમાં શું જોવું?'

મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'કાને માણસને જાગે છે?'

વિજયસેને કહ્યું: 'જ માણસ મરી જાય તેને ત્યાં જાગે છે; અને જાગવા આવેલા તેના સંબંધી પૈકી કોઈ ત્યાં રડતો હશે.'

મેં પૂછ્યું: 'પણ માણસ મરી જાય એટલે શું? અને માણસે માણસને જાણીને રડવું શું કરવા?'

વિજયસેને ગુંથવારામાં પડ્યો. તેણે કહ્યું: 'તેમાં શું સમજવું? મનુષ્યના શરીરમાં રહેલા જ ચેતનતત્ત્વથી મનુષ્ય જોલે છે, હાલે છે, ચાલે છે, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ કરે છે, તે ચેતનતત્ત્વ આ ક્ષણિક દેહથી છુટું પડી આત્મ્ય જાય છે, ત્યારે માણસ મરી ગયો એમ કહેવાય છે. જીવ ગયા પછી દેહ નકામો છે, તો તેને જાગે નહિતો ખીજું શું કરે? મૃત્યુની ઝડપ આગળ મનુષ્ય નિરૂપાય બની, પોતાની પ્રિય વસ્તુના નાશથી દુઃખ પામી રડે છે. જાકી મૃત્યુ તો વહેલું મોડું સર્વને ઝડપે : ૧-ચિરંજીવી કોઈ નથી.'

'શું સૃષ્ટિના દરેક મનુષ્યને મૃત્યુ ઝડપે છે?' આતુરતાથી મેં પૂછ્યું.

વિજયસેને કહ્યું: 'હા, અને તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? સૃષ્ટિના આરંભ કાલથી જ જ મનુષ્યો જન્મ્યા છે, તે સર્વ આજ સુધી જીવતા હોય તો સૃષ્ટિની શી દશા થાય? કેટલી અનવસ્થા થાય? સૂર્ય અને ચંદ્ર જવાને પણ ઉદય

સાથે અસ્ત છે; સૃષ્ટિની કંઈ વસ્તુ નાશવંત નથી? અસ્તથીજ ઉદયની કીમત વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને મરણથીજ મનુષ્યજીવનનું મૂલ્ય સમજાય છે?’

તેના લાંબા ભાષણ ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન ન આપતાં મેં પૂછ્યું: ‘પણ મનુષ્યનો જીવ લેવા મૃત્યુને શો હક છે? ક્ષત્રિયનો અને ત્યારે મારો પણ ધર્મ છે કે પ્રજાનું પાલન કરવું; અને હું એ મારો ધર્મ પ્રાણાન્તે પણ ખજવીશ. મૃત્યુને યોગ્ય શાસન કરવા માટે શસ્ત્ર તૈયાર છે. હું પિતાજીની રજા લઇશ.’

વિજયસેને કહ્યું: ‘પણ મૃત્યુને શાસન કરવા કોઈપણ અધિપતિની શી સત્તા છે? મોટા મોટા ચક્રવર્તી મહારાજાધિરાજો પણ મૃત્યુના ઝપાટાથી આ ક્ષણિક દુનિયા તજી ગયેલા છે. મૃત્યુ એ કોઈ મનુષ્ય, પ્રાણી કે વસ્તુ નથી; પરંતુ એક સ્થિતિ માત્ર છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

‘દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા । તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ’

(જન્મ મનુષ્યને પોતાની જીંદગીમાં બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેવીજ રીતે મૃત્યુ—*દેહાન્તર પણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

વિજયસેન ધર્મશ્રદ્ધાલુ માણસ હતો, અને તેનું અંતઃકરણ બાલકના જેવું સરલ-નિર્મલ હતું. તેની આ પવિત્રતાને લીધેજ પિતાજીનો તેના ઉપર સ્નેહ હતો; અને તે ધર્મની પવિત્ર અસરમાં ઉછેરવાની ખાતરજ પિતાજીએ મારી પાસે તેને રાખ્યો હતો. તે કહેતો કે:—ઈશ્વરેજ મનુષ્યને જન્મ આપ્યો છે, અને તેની ઇચ્છાથીજ મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે, તેમાં તેનો શો હેતુ છે તે આપણે અદ્યપ્યુદ્ધિ મનુષ્ય સમજી શકીએ તેમ નથી. ઈશ્વરની સમીપ આપણે અદ્યપ્યુદ્ધિ બાલક છીએ. ઘડીમાં હસતા અને ઘડીમાં રડતા અજ્ઞાન બાલકની તરફ માબાપ પ્રેમની નજરથી જુએ છે; અને ઈશ્વર પણ, સંસારનાં સુખ-દુઃખ-માં તન્મય બની ઘડીમાં હર્ષ અને ઘડીમાં શોક ધરતા અદ્યપ્યુદ્ધિ મનુષ્ય-બાલ ઉપર, પ્રેમની નજરથી જુએ છે. વળી આટલા ઉપરથી તે કહેતો કે જગત પિતા પરમેશ્વર જે કરે છે તે મનુષ્યજાતિના ભણા માટેજ કરે છે, તેની આજ્ઞાને હેતુ ન સમજાય તેથી ડરવાનું નથી; માત્ર એટલુંજ કે મનુષ્યે હરકોઈ અવસ્થામાં તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. વળી મનુષ્યજીવનના કર્તવ્ય ખાતર તે કહેતો કે-દયાલુ પિતા પરમેશ્વરને સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ વધારે પ્રિય છે,

* મૃત્યુ થયા પછી મનુષ્ય જીવ બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपेराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही,

અને ત્યારે મનુષ્યે પોતાના જીવનમાં શક્તિ પ્રમાણે પરમાર્થ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. પરંતુ તેની આ ધર્મશ્રદ્ધા અને ધર્મસિદ્ધાંતોવિષે અને પાછળથી ખખર પડી, હાલ તુરંત તો હું તે સમજી શકું તેમ નહોતું; કારણ કે મૃત્યુ સંબંધીજ્ઞાનના આ પ્રથમ દર્શનમાં, આજે મને મૃત્યુની કૂરતાનું જ લાન થયું હતું; અને સૃષ્ટિમાં મૃત્યુથી થતા લાલાલાલનો ખરો વિચાર હજી મારી દૃષ્ટિની બહાર હતો. અને તેથી. વિજયસેનના ઉત્તરને અંતે મને માત્ર એટલું જ સમજાયું કે મૃત્યુની કૂરતા અનિવાર્ય છે; મોટા મોટા રાજાઓ પણ તે અટકાવી શકે તેમ નથી. મૃત્યુ એ મનુષ્યજીવનની એક સ્થિતિ માત્ર છે, ત્યારે કોઈ પણ શાસનથી તેની કૂરતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે વ્યર્થ છે. આ સમજતાં માફ સર્વ અભિમાન પળવારમાં નાશ પામ્યું. મૃત્યુને શાસન કરવા મારી શક્તિ કંઈ નથી એ લાન થતાં—હું અદ્ય છું અને આ સંસારનું સુખ પણ અદ્ય છે, ત્યારે જે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આનંદની મનુષ્ય ઈચ્છા રાખે તે તેને ક્યાં—ક્યાં રે મળવાનો ? આ સૃષ્ટિમાં—આ જીવનમાં તો નહિજ ત્યારે ક્યાં—ક્યાં રે ? તે કાણ જાણે ! ભવિષ્યમાં આમ થશેજ એમ વિચાર કરી નિશ્ચિંત જેસી રહેવું તેના જેવી ખીજી મૂર્ખતા કઈ ? ઇત્યાદિ અનેક વિચારોમાં,—માફ દૃઢ્ય લીન થઈ ગયું.

એટલામાં પાછળથી કોઈ અમને યોલાવતું હોય એવો અવાજ સાંભળાયો: ‘વિજયસેન; વિજયસેન !’ હજુરી ચંદ્રસિંહનો અવાજ હતો.

‘કાણ ?’ વિજયસેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—‘ચંદ્રસિંહ ? કેમ વાડ ?’

ચંદ્રસિંહે પાસે આવી કહ્યું: કુમારશ્રીની સાથે તમને જરા વાર લાગવાથી મહારાજ સાહેબને ચિંતા થવાથી મને શોધવા મોકલ્યો છે; કહેવરાવ્યું છે કે જલદી આવે.

સ્મશાન જોવાનું હવે કંઈ પ્રયોજન ન હતું. અમે સર્વ ધેર ગયા; પરંતુ આ પ્રસંગથી માફ મન સર્વ બદલાઈ ગયેલું હતું. સંસારના કોઈ પણ આનંદ ઉપર માફ ચિંત્ત ઠરતું નહિ. હું સદા એકાન્તમાં અને વિચાર કરવામાં જ વખત કાઢતો હતો. મારી પ્રજામાં દરરોજ થતાં મરણોની વાત માત્ર હું ધ્યાન દઈ સાંભળતો હતો; અને ધેર ધેર વર્તાતા ઠરતુંજ રૂદન મારે કાને આવતું હતું. એકાંતમાં કે મિત્રમંડલમાં, રાત્રિએ કે દિવસે, મારા મનમાં મૃત્યુનાજ વિચારો આલતા હતા: શું મારી ઉપર જે માતાપિતા, આટલો સ્નેહ બતાવે છે, મારા વિના જે જગતને શૂન્ય જેવું માને છે, તેને છોડીને જગતમાંથી એક દિવસ આલ્યાં જવું? અથવા તો જે માતાપિતા મારા ઉપર આટલી મમતા દેખાડે છે, તેમાંથી એક

પણ મને છોડી જાય તો મને કેવું લાગે ? જે પ્રજા મને જોઈને આનંદે છે, અને મારી ઉપર અપાર મમતા દાખવે છે, તે પણ એક વખત મારી નથીજ ! વળી જે અપાર વૈભવની વચ્ચે ઉછરતાં સૂર્યનો તાપ સરખો પણ મેં અનુભવ્યો નથી, તેમાંની એક પાછ પણ મૃત્યુ પછી મારી નથી. અપાર સૈનિકોનું બંધ પણ મૃત્યુ પાસે નથી ચાલતું. ત્યારે જગતનો પ્રેમ, અપાર વૈભવ, અપાર બલ, સર્વ મૃત્યુથી નકામાં છે—આનંદ દેવાને બદલે દુઃખદાયક નિવડે છે. અરે ! મૃત્યુથી મનુષ્યને પોતાના કર્તવ્યમાં પણ હાનિજ થાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી પોતાને શિર અનેક મનુષ્યનું ઝગણ વહોરે છે, તે પતાવીને પણ સૃષ્ટિ માંનો કવચિત્ લાભે એક મરતો હશે. અનેક કષ્ટે ઉછેરેલા અને જતી ઉપર અનેક આશાઓ બાંધેલી એવા પુત્રો, માબાપને રખડતાં મૂકી, એક પળમાં ચાંદ્યા જતાં જોઈ છું; અને અનેક પુરૂષો પોતાને આશરે રહેલાં નાનાં બાલકો અને ગરીબ બિચારી પતિવ્રતા અબલાને નિરાધાર મૂકી ચાંદ્યા જાય છે. મિત્ર મિત્રને તેમ ભાઈ ભાઈને વચન આપ્યા છતાં ફરી મળી શકતો નથી—પ્રેમને પણ ક્ષતિજ છે. વળી અવસાન સમયે, ‘અરેરે મારાથી ઈશ્વરભક્તિ પણ બરાબર ન થઈ’ એમ કહી, હજારો મનુષ્યોને રડતા સાંભળ્યા છે; એવા એવા વિચારો મને થતા હતા, અને પ્રતિદિવસ મૃત્યુ પરનો પક્ષપાત વધતો જતો હતો. મારા મનમાં સર્વ વિચારોને છોડે એજ વિચાર આવતો હતો કે—આ સર્વ ગેરલાભ શાથી દૂર થાય ? શું કરવાથી મનુષ્યસૃષ્ટિ ચિરંજીવ બને ? (અપૂર્ણ.)

હિંદુધર્મ.

મહાન આર્ય જાતિની એક શાખા મધ્ય એશિયામાંથી પર્વતોના ધાટોને માર્ગે હિંદમાં ઉતરી આવી, અને પ્રથમ સિંધુનદીની આસપાસના પ્રદેશમાં વસી.

સિંધુ શબ્દનો પારશી લોહો હિંદુ એવો ઉચ્ચાર કરતા, અને તેથી તે નદીની આસપાસ રહેતા પોતાના આર્યબંધુઓને પણ હિંદુ નામથી ઓળખતા. ગ્રીક લોહો, જેઓએ ઘણુંકરી પોતાના હિંદસંબંધી પહેલવહેલા વિચારો બહુધા પારશી લોહો પાસેથીજ લીધા છે તેઓ, પ્રથમના ‘હ’નો લોપ કરી હિંદુ શબ્દનો ઇન્ડો એવો ઉચ્ચાર કરતા.

વખત જતાં હિંદી આર્યો ગંગા નદીના પ્રદેશમાં ફેલાવા લાગ્યા, અને પારશી લોકોએ આ પ્રદેશ—કાશીથી પંજાબ સુધીના સઘળા પ્રદેશ—નું 'હિંદુસ્તાન' અથવા હિંદુ લોકોનું વસવાનું ઠેકાણું એવું નામ આપ્યું. આ નામનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે, બહુધા મુસલમાન લોકો, વધારે વધારે વિશાલ પ્રદેશને—વિંધ્યાપર્વત સુધીના પ્રદેશને—માટે કરવા લાગ્યા; અને મુદત જતાં શબ્દપ્રયોગમાં ખરાબર સંભાળ ન રહેતાં, હિંદના ખીજ ભાગને માટે પણ, એ નામનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

તોપણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાતું, અને સમગ્ર આર્ય પ્રજાએ સ્વીકારેલું, હિંદનું ખરૂં નામ તો ભારત અથવા ભારતવર્ષ એટલે ભરત રાજનો દેશ છે. (કાંઈ કાંઈ વખત તેને ભરતખંડ અથવા કુમારિકાખંડ પણ કહેવામાં આવે છે.) આ ભરત રાજને પ્રાચીન સમયમાં એક વિશાલ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરેલું જણાય છે. હિમાલય અને વિંધ્યા પર્વતની વચ્ચે આવેલા સઘળા પ્રદેશને માટે, મનુ, આર્યાવર્ત નામ આપે છે; અને એ નામ હિંદના એ ભાગને માટે ખરેખરૂં રૂઠ છે. સંસ્કૃત કાવ્યમાં વપરાતું આખા હિંદનું એક જંતુદ્વીપ એવું નામ પણ છે; પરંતુ ખરેખરી રીતે કહીએ તો એ નામ પૃથ્વીના એક ઘણા મોટા ભાગને માટે આપવામાં આવ્યું છે, અને ભરતખંડ તો તેનો એક ભાગ માત્ર છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૧માં હિંદની વસ્તી ૨૮,૭૮,૨૮,૧૩૩ માણસની ગણવામાં આવી છે. બેશક આવું મોટું જનમંડલ કદાપિ એક પ્રજા તરીકે રહી શકે નહિ. હિંદુસ્તાન તે બહુધા યુરોપના જેવો એક ખંડ છે, અને તેની અત્યંત દોલતને લીધે પ્રાચીન કાલથી, યુરપ અને એશિયાના ખીચાખીચ વસ્તીવાળા તથા વધારે કંગાલ પ્રદેશોમાં વસતા અનેક જાતના મનુષ્યો,—કાંઈ તેમાં વસવાને તો કાંઈ હુમલો કરવાને—લલચાયા છે. કાંઈ પણ ખંડની જૂદી જૂદી પ્રજાની માફક અહીંની પ્રજા પણ જૂદી જૂદી છે; અને તે દરેકને પોતા-પોતાની જૂદી જૂદી ભાષાઓ છે.

પ્રાચીન કાલમાં, સર્વથી પ્રથમ, મધ્ય એશિયા અને તાર્તરી તથા ટીબેટનાં મેદાનોમાંથી ફટલીક જતો, વાયવ્યમાં પંજાબના ધાટોને માર્ગે તથા ઈશાનમાં જ્યાં શ્રક્ષપુત્રા વહે છે તેની આસપાસના ધાટોને રસ્તે, હિંદમાં ઉતરી આવી. આમાંની કાંઈ મૂળ માંગોલીઅન અને કાંઈ સીથોઅન હોવા છતાં, તે સર્વનો સમાવેશ એક મોટી તુરેનીઅન પ્રજામાં કરી શકાય.

દક્ષિણ હિંદની મોટી દ્રાવિડીઅન જાત, (જેને ધણુકરી આપણા રામાયણ નામે વીરરસ કાવ્યમાંના રાવણ અને વિલિષણની સાથે સરખાવી શકાય) આ પ્રથમ ઉતરી આવેલા લોકોની સમર્થ શક્તિ ખતાવે છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આ જાતિ, હિંદના પર્વતોમાં અને જંગલોમાં વસનારી તથા રામાયણમાં વાનર નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી વધારે અણુધક પ્રજાથી, ખિન્નકુલ જૂદીજ હતી.

ત્યારપછી, પોતાને આર્ય કે ઉમરાવ કુલના કહેવરાવનાર તથા એશિઆની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઝંદ, ફારશી, આર્મીનીયન, તેમજ યુરપની હેલેનીક, ઇટાલીક, કેલ્ટીક, ટ્યુટોનીક, સ્લેવોનીક, વગેરે ભાષાઓની મૂળભૂત એવી એક પોતાની જુદીજ ભાષા બોલનાર આર્ય લોકોની ટેટલીક શાખાઓ, મધ્ય એશિઆના મૂળવાસમાં તેમની સંખ્યા વધવાથી, હિંદના મેદાનોમાં ઉતરી આવી. પહેલાંની તુરેનીઅન પ્રજાથી જરા મોડા, પરંતુ તેમનીજ માફક, આર્ય લોકો, મધ્ય એશિઆના કોઈ સપાટ પ્રદેશમાંથી—ધણુકરીને યુખારાની નજીક આમુ નદીની આજુબાજુના સપાટ પ્રદેશમાંથી—જુદી જુદી પ્રજાઓ તરીકે વહેંચાઈ ગયા; અને તેમણે યુરપ, ઇરાન અને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો વાસ હમેશને માટે કર્યો. મધ્ય એશિઆના મૂળ વાસમાંથી જુદી જુદી દિશા તરફ વહેતા આર્ય લોકોના વહનમાંથી છૂટા પડ્યા પછી, હિંદી આર્યો, સિંધુ, પવિત્ર સરસ્વતી અને પંજાબની ખીજ પાંચ નદીઓના (આ સાતે નદીઓને સંસ્કૃતમાં સપ્ત સિંધુ અને ઝંદમાં હપ્ત હિંદુ કહેવામાં આવે છે.) પ્રદેશમાં, ખેડુત તરીકે વશ્યા. વખત જતાં તેઓ ગંગાના પ્રદેશમાં—વિજયપૂર્વક આગળ વધ્યા, અને આર્યાવર્ત નામથી ઓળખાતા આખા મધ્ય હિંદમાં ફેલાયા. મૂળ વતનીઓમાંના જે તેમની સાથે મળી ગયા તેઓને તેમણે પોતાની સાથે મેળવી લીધા; અને જો સામા થયા તે સર્વને દક્ષિણમાં કે પર્વતોમાં હાંકી કાઢ્યા. હિંદની નીતિ—બુદ્ધિ સંબંધી સુધારણાના પ્રયોજક તથા તેને તેના શ્રેષ્ઠ રૂપમાં મૂકનાર આર્યોજ હતા. અને પ્રથમના દ્રાવિડીઅન લોકોના વખતથી હિંદમાં આ સુધારણાને અર્જુણોદય થઈ ચૂક્યો હતો.

આ વખત પછી પણ હિંદુસ્તાન વારંવાર પરદેશીઓનો ભોગ થઈ પડેલું છે. હિરોડોટસના મત પ્રમાણે તેને કારાયસ હિસ્ટારસે જીતી લીધું હતું. આ જીત ધણુકરીને ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થએલી, પરંતુ તે ઘણા જુજ પ્રદેશ ઉપરની હતી; અને પંજાબ તથા સિંધના પ્રદેશમાં સમાવેશ પામતાં

સિંધુ નદીનાં મેદાનોની પેલી તરફ તે વધીરૂન હતી. તોપણ આથી હિંદુસ્તાન અને ઈરાનની વચ્ચે વેપારનો ગાઢ સંબંધ થયો; અને આ વેપારી સંબંધને લીધે, ધર્મ સંબંધી તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ઘણાક નવા વિચારો, અને દિનિશીયન મૂળાક્ષરો, —જેનો, અશોકનાં આજ્ઞાપત્રો અને શિલાલેખોમાંનાં ઘણાંના અક્ષરોની સાથે, સંબંધ છે, એમ હાલ ધારવામાં આવે છે— તે પણ, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એમ ધારી શકાય.

આશરે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં, સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં મોટા અલેક્ઝાંડરનો હુમલો, એ વધારે સપ્રમાણ હકિકત છે. આ ચકાઈને લીધેજ હિંદના વાયવ્ય તરફના ભાગતું, અને જેના મુખ તરફ સીકંદરે, નીઆર્કસ નામે સરદારના ઉપરી પણા નીચે ગ્રીસ લશ્કરને વહાણમાં બેસાડી મોકલ્યું હતું, તે પાંચ નદીઓના પ્રદેશતું-પહેલવહેલું ભડંસા લાયક જ્ઞાન યુરપના લોકોને મળ્યું. સેલ્યુકસ (અલેક્ઝાંડરનો સરદાર, યુદ્ધેતીસ તથા સિંધુની વચ્ચે આવેલા સધળા પ્રદેશનો રાજા. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૨.) ના તરફથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં નીમાએલો મેગાસ્થિનીસ નામે એલચી, પાટલીપુત્રમાં લાંબી સુદત સુધી મુસાફર તરીકે રહેલો, અને તેજ શહેરમાં રહીને તેણે હિંદ સંબંધી ઘણું વધારે જ્ઞાન મેળવેલું; જેનો પાછળથી સ્ટ્રાબો, પ્લીની, એરીસીન અને ખીગ્ન ઘણાઓએ લાભ લીધો છે.

ત્યાર પછી, પરંતુ ઘણા લાંબા વખતને અંતરે, પારસીઓ આવ્યા. ઓમર ખલીફના હાથ નીચેના મુસલમાન હુમલો કરનારાઓએ આ નાની જતને, ઈરાનમાંથી ઈસ્વી સનના સાતમાં સૈકમાં, હાંકી કાઢી. તેમનો મૂળધર્મ જ ધણું કરીને વેદને મળતો આવેછે (એક ઇશ્વરની ભક્તિ, અને પંચમહાભૂતોમાં મૂખ્યત્વે અગ્નિની પૂજા.) તેને વળગી રહીને, તથા તેમના પેગમ્બર ઝોરોએસ્ટારે (જરથોસ્થે) આપેલું પુસ્તક ઝંદ અવસ્તા—તેમની શ્રદ્ધાનો મુખ્ય લેખ—સાથે લાવીને, તેઓ, આજથી અગીયારસે વર્ષ ઉપર દક્ષિણમાં સુરતની પડોશમાં વસ્યા; અને મોટા વેપારી તથા વહાણ બાંધનાર થયા. પરંતુ ત્રણ ઠે આર સૈકાને માટે આપણે તેમનો થોડોજ ઇતિહાસ જાણીએ છીએ. પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં લેવાની તેમના ધર્મમાં મના છે, અને આથી તેઓ પોતાની સંખ્યામાં અમુક હદ સુધી પણ વધારો કરી શક્યા નથી; વળી તેઓ હિંદુ સાથે ભળી ગયા પણ નથી. તેથી તેમની સંખ્યા કુલ સીતેર હજાર-લગભગ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ આ સઘળું છતાં, તેમનો ઉદ્યોગ તથા તેમની સાહાસિક

પ્રકૃતિ—જેમાં તેઓ યુરપીઅનોની ખરેખરી કરેછે—તેને લીધે, તેઓ મુંબઈ અને પશ્ચિમ હિંદુસતાનની પ્રજાના એક અગત્યના ભાગ તરીકે ગણાય છે.

પારસીઓ પછી લિન્નલિન્ન વખતે, લિન્નલિન્ન મુસલમાની જાતો, (અરબ, તુર્ક, અફગાન, મુગલ, ઇરાની વગેરે) હિંદમાં પેઠી છે. તેમની વસ્તી હાલ ચાર કરોડ અને દશ લાખ એટલે કે આખા હિંદની વસ્તીના $\frac{1}{5}$ ની ખરેખરી છે; તોપણ આ સંખ્યામાંનો ઘણો ભાગ, જે હિંદુપ્રજાને વટલાવી મુસલમાન કરેલી તેનાથીજ બનેલો છે. હિંદની રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં જોઈ મુસલમાનોએ વડાઈ ભોગવેલી છે, તોપણ હિંદુઓએ તેમની પહેલાંની પ્રજા ઉપર જે અધિકાર ભોગવ્યો છે તે અધિકાર, હિંદુઓની ઉપર ભોગવવાને તેઓ કદાપી સમર્થ થયા નથી. વળી મુસલમાન જીતનારાઓની પદ્ધતિ, હિંદના તેમના રાજ્ય તરફ બહુ ભાગે મમતાથી વળતી હતી; અને તેથી ભાષા, રીતભાત, ચાલચલગત વગેરેમાં તેઓ ઘણું અંશે હિંદુ જેવાજ થઈ ગયા છે.

આપણો ઉદય કેમ થાય ?

[સાંધણ પાને ૪૬ થી.]

વેદ શાસ્ત્ર જાણનાર બ્રાહ્મણ, સેનાપતિપણને, (લશ્કરી અમલદારીને) રાજ્યને, (રેવન્યુબાતાની અમલદારીને) દંડનેતાપણને, (ન્યાયાધીશપણને) અને સર્વ લોકના આધિપત્યને, (મ્યુનિસિપાલિટીની અમલદારીને) યોગ્ય છે. એ બધાં કામ વેદશાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણને હાથજ હોવાં જોઈએ. આદિરાજ મનુ લખે છે કે :—

બ્રાહ્મણં દશવર્ષં તુ શતવર્ષં તુ ભૂમિપં ॥

પિતાપુત્રૌ વિજાનીયાત્ બ્રાહ્મણસ્તુ તયોઃ પિતા ॥

દશ વર્ષનો બ્રાહ્મણ, અને સો વર્ષનો ક્ષત્રિયરાજ, એ બન્નેને પિતાપુત્ર જાણવા; તેમાં બ્રાહ્મણ બાલક છતાં, સો વર્ષના વૃદ્ધ ક્ષત્રિયનો પિતા છે. માટે તેનું પિતાતુલ્ય માન રાખવું. માહાભારત શાંતિ પર્વમાં ભીષ્મ પિતામહે, મહારાજ યુધિષ્ઠિરને, બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાની ખાસ ભલામણ કરીને, છેવટે કહ્યું છે કે —

અન્નોગ્નિર્બ્રહ્મતઃ ક્ષત્રમશ્મનો લોહમુત્થિતં ॥

તેષાં સર્વગતં તેજઃ સ્વાસુ યોનિષુ શામ્યતિ ॥

જલમાંથી અગ્નિ, બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય, અને પાપાણુમાંથી લોહ, (ધાતુ) ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેઓનું સર્વત્ર જઈ શકે તેવું તેજ, પોતાની ઉત્પત્તિ જમાંથી થઈ છે ત્યાં, શાંત થાય છે. સર્જણ મૂર્તિ રામચંદ્રને માટે એમ લખેલ છે કે :—

મન્યમાન इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निस्पृहः ॥

નિસ્પૃહ બ્રાહ્મણ આ સમગ્ર જગત્ને ભોગવવા યોગ્ય છે, એવું માનનાર (રામ હતા). મહારાજ ઋષભદેવ કહે છે કે :—

न ब्राह्मणैस्तुल्ये भूतमन्यत

બ્રાહ્મણની બરાબર ખીનું દોષ પ્રાણી નથી. વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ કહે છે :—

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमे तच्चतुर्भुजं ॥

બ્રાહ્મણોના કરતાં મને આ માફ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ પણ વહાલું નથી. આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે, તેમાંથી કેટલાં લખી શકાય ? માત્ર આટલાંજ લખી જણાવ્યાં છે. આ ઉપરથી એટલુંતો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે, મહારાજાધિરાજાઓ પણ, આપણી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાને આધીન હતા એટલુંજ નહિ, પણ તે આજ્ઞા થવામાં પોતાને મોઢું માન સમજતા હતા. આ સમયને જુઠું આપણો ખરો અબ્યુદયકાલ માનું છું.

પરંતુ કાલે કરીને જમ આપણે આપણું ઈર્તવ્ય છોડતા ગયા, તેમ રાજાઓ પણ અભિમાની અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે ચાલનારા થતા ગયા, તેથી વિદ્વાનો વૈરાગ્ય પામી વનમાં જઈ બેઠા ; અને પાછળથી આપણે આગસુ તથા અજ્ઞાની થઈ નીચ કર્મ કરવા લાગ્યા. આપણાં મન સાંકડાં થઈ ગયાં : એટલે સંપ તુટી ગયો, ધર્મનો છેક લોપ થયો, અને સ્વાર્થનું ભેર વધી ગયું ; અને તેથી છેવટે બલ, બુદ્ધિ, વીર્ય, તથા આયુષ્યહીન થતાં ક્રમે કરીને આપણે આવી દીનદશાને પામ્યા. અસ્તોદયના નિયમાનુસાર જોવો ઉદય હતો તેવોજ અસ્ત થયો. આજ આપણે ટૂંકી સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ તે લખવા જરૂર નથી, કેમકે તે તો સર્વતા જાણવામાં છે. પરંતુ પૂર્વની આપણી ઉન્નતિ સાથે આજની સ્થિતિની તુલના કરીએ છીએ, ત્યારે અંતઃકરણમાં ખરેખરો ખેદ થાય છે, આંખમાં અશ્રુ આવે છે, અને હૃદય કંપવા લાગે છે. પ્રિય બંધુજનો ! ગમે તેટલો શોક કરવાથી ફરીને ઉદય થવાનો નથી; પણ જો ફરીને ઉદય પામવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે તેવાં કર્મ કરવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. કેમકે અસ્તોદયનો મુખ્ય આધાર આપણાં કર્મ ઉપરજ છે, એમ પ્રથમ લેખાઈ ગયું છે. માટે

આપણે અધ્યુદય થવાને હવે આપણે કેવાં કૃત્યો કરવાં જોઈએ તેને વિચાર કરીએ.

મહાન્ મન

પ્રથમતો ઉદય પામવાને મહાન્ મન થવું જોઈએ, ટમકે :—

સત્વાનુરૂપં સર્વસ્ય યાતા સર્વં પ્રયच्छति ॥

પરમેશ્વર સર્વને તેના મનના પ્રમાણમાં સર્વ આપે છે. એટલે મહાન્ મન થયા વિના ઉદયની આશા રાખવી એ નિષ્ફલ છે.

નાનાં પાત્રમાં મોટી વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેમજૂંસાંકડાં મનમાં ઉદય પામવાના વિચારો રહી શકેજ નહિ. ઉદય પામવા માટે જ જ સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે, તેને યોગ્ય શુદ્ધ મહાન્ મન થવું જોઈએ; એટલે ઉદય થયેજ સમજવો. મહાન્ મન એટલે શું ? “ ઘણાનું લઘુ એજ પોતાનું લઘુ એમ સમજી તેવી ક્રિયા કરવી.” બીજાને દુઃખે દુઃખ અને બીજાને સુખે સુખ એમ ખરા અંતઃકરણથી કરાય તે મહાન્ મનવાળાથીજ ખતી શકે છે. આ સ્થલે એક ઉદાહરણ લખવા યોગ્ય છે.

મહામુનિ દધીચિની પાસે જઈ દેવતાઓએ તેનું ગાત્ર માગ્યું, તે વખતે તે મહાત્માનું મહાન્ મન પોતાનું ગાત્ર આપવાને પણ પાછું ન હઠ્યું. તે સમયે તેમનું જ બોલવું થયું છે, તે સર્વદા સ્મરણમાં રાખવા લાયક છે,

एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ॥

यो भूतलोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥

પુણ્યશ્લોક મહાત્માઓએ આટલોજ અવિનાશી ધર્મ સેવ્યો છે કે, પ્રાણીમાત્રના શોકથી પોતે શોકમાં રહેવું, અને તેઓના હર્ષથી પોતે રાજ થવું. આ રીતે એ મહાત્માના મુખમાંથી નિકળેલો આ અમુલ્ય શ્લોક, આપણું પ્રાણણું શું કર્તવ્ય છે, તે બતાવી આપે છે. ટમકે તેઓ પ્રાણણ હતા.

મહારાજ પરીક્ષિતના પ્રતાપી પુત્ર જનમેજયે પુછ્યું કે—મારા પ્રપિતા મહાના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં કાંઈ આશ્ચર્યકરક બતાવ બન્યો હતો ? તેના ઉત્તરમાં વૈશંપાયને કહેવું છે કે—તમારા પ્રપિતામહે જ્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો, અને સર્વને દાન-માનથી સંતુષ્ટ કર્યા, તે સમયે ત્યાં એક નોળીયું આવીને પાણીમાં આલોટવા લાગ્યું ; તેનું અર્ધ શરીર (એક આજુ) સુવર્ણમય હતું. થોડીવાર આલોટયા પછી મનુષ્યના જેવી વાણીથી તે બોલ્યું કે—

सक्तप्रसेन वो यज्ञः समो नायं नराधिपाः ॥

यया चार्धं शरीरस्य ममेदं कांचनीकृतं ॥

હે રાજાઓ ! આ તમારો યજ્ઞ, ખશેર સાથવાની ખરાખર નથી, જ ખશેર સાથવાએ મારું અર્ધ શરીર સુવર્ણમય કરેલ છે. આ પ્રમાણે તેનું બોલવું સાંભળી સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને તેને એ વાત વિસ્તારથી પુછી, તેથી તે નોળીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ‘કુરૂક્ષેત્રમાં એક કપોતના જવો ઉંછવૃત્તિથી નિર્વાહ કરનાર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક પતિવ્રતા સ્ત્રી તથા એક સુશીલ પુત્ર હતો. પુત્રને પણ કુળવાન સ્ત્રી હતી. એ રીતે એ બ્રાહ્મણનું કુટુંબ પોત-પોતાના સ્વધર્મમાં રહીને ઉંછવૃત્તિથી ધણા કષ્ટથી નિર્વાહ ચલાવતું. કોઈ વખતે અન્ન મળે, કોઈ વખત ન મળે તો બે દીવસ ઉપવાસ થઈ જાય, આમ દુઃખ પામતાં પણ સંતોષથી તેઓ જ મળે તેમાં પૂર્ણ સુખ માનતાં હતાં. એક વખત દુઃકાલના સમયમાં પાંચ દિવસ સુધી તેઓને કંઈ પણ ખાવાનું મળ્યું નહિ; છઠ્ઠે દિવસે ખશેર જવ ક્યાંયથી મળી ગયા. તે ઘેર લઈ આવી તેનો સાથવો કરીને તેના ચાર ભાગ પાડીને અર્ધ અર્ધ શેર તે સર્વેએ વહેંચી લીધો. તેટલામાં એક ધણા દીવસનો ભૂખ્યો અતિથિ તેમને ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈ પ્રસન્નતાથી પોતાની પર્ણકુટીમાં આસન ઉપર બેસારી પાદ તથા અર્ધ આપીને, પોતાનો અર્ધ શેર સાથવો, તે બ્રાહ્મણે તેને આપ્યો. પરંતુ ધણા દિવસની ક્ષુધા એટલાથી શાંત ક્રમ થાય ? બ્રીજું અન્ન તો પોતા પાસે ન હતું, તેથી હવે શું કરવું એમજ જ્યાં ચીંતા થઈ, ત્યાં તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાનો ભાગ આપવા કહ્યું. “તું પોતે ભૂખી છે, અને તારું પોષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે, માટે તારે તારો ભાગ દેવા જરૂર નહિ.” એમ પતિએ ના પાડી તોપણ, અતિથિને વ્રમ કરવામાટે, પોતે ન ખાતાં, તે સાથવો તે સ્ત્રીએ અતિથિને આપ્યો. ત્યાર પછી તેના પુત્રે પણ, પિતાએ ના પાડવા છતાં, અતિથિને પોતાનો ભાગ આપી દીધો. છેવટે પુત્રની સ્ત્રીએ, પોતાનો ભાગ, સસરાએ ધણા આગ્રહથી ના પાડી તોપણ આપ્યો,—ત્યારે તે ખશેર સાથવો ખાવાથી અતિથિ પૂર્ણ વ્રમ થયો. એટલે ઉઠીને હાથ ધોયા, અને ખરા અંતઃકરણથી આશિર્વાદ આપ્યો કે-તમારું કલ્યાણ થજે, તમારે માટે સ્વર્ગનો માર્ગ ખુલ્લો છે, માટે વિમાનમાં બેસીને તમે ત્યાં જાઓ.’ ઇત્યાદિ. પેલું નોળીયું કહે છે કે-તે સાથવાની સુગંધથી હું જમીનમાંથી બહાર નીકળી ત્યાં ગયો; અને મારું અર્ધ શરીર એ હાથ ધોયેલ પાણીમાં ભીંજવાથી સુવર્ણમય થયું છે. ત્યાર પછી ઘણાં ઘણાં પુણ્ય કર્મો થતાં હોય તે સ્થલે હું ગયો, પરંતુ મારું અર્ધ શરીર હજી સુવર્ણમય ન થતાં તેવુંજ રહે છે. તેથી હું કહું છું કે આ યજ્ઞ પણ એ બ્રાહ્મણના ખશેર

સાથવાની ખરાખર નથી'. આ રીતે મહાભારતના આશ્વમેધિક પર્વના અધ્યાય ૯૦ નેવુમાં લખેલ છે. એ બ્રાહ્મણકુટુંબનું મહાન્ મન પણ સ્મરણ કરવા જેવું છે. ખરી સાથવો બ્રાહ્મણને દેવો એ જોકે સાધારણ વાત જણાય છે, તોપણ ખરી વખતે પ્રસન્નતાથી આપવું, એ મહાન્ મનવાળાથીજ બને છે. જે કુટુંબમાં સર્વનું એવું મહાન્ મન હોય તેનો અભ્યુદય હોય તેમાં કાંઈ શંકા રાખવા જેવું નથી.

આયુર્વેદમાં નિપુણ થયેલા વાગ્લઙ્ગાચાર્ય પણ સદાચાર વિષે લખતાં જણાવે છે કે—

આત્મવત્સતતં પश्येदपि कीटपिपीलिकं ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सदृक्तं ॥

કીડાઓ અને કીડીઓ પર્યંત પણ સર્વને પોતા ખરાખર જોવાં, (જાણવાં) અને 'પરાર્થમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી, એજ સદાચરણની સમાપ્તિ છે." આ વાતનો સાર પણ એટલોજ છે કે, ઘણાના ભલામાં પોતાનું ભલું સમજી તે પ્રમાણેજ ચાલવું. એક કવિએ પરમ કૃપાલુ પરમેશ્વર માટે જે લખ્યું છે તે યથાર્થ છે કે—

परोपकृति कैवल्ये तोलयित्वा जनार्दनः ॥

गुर्वोमुपकृतिं मत्वा ह्यवतारान्दशाग्रहीत् ॥

જનાર્દન ભગવાને, પરોપકાર અને કૈવલ્ય મોક્ષ એ બન્નેનો તોલ કરીને, તેમાં ઉપકારને વધારે વજનદાર માનીને, દશ અવતાર ગ્રહણ કર્યા. મતલબકે પરમ પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષમાં પરોપકાર ન બને, અને અવતારો લેવાથી પરોપકાર થઈ શકે છે, તેટલા માટે પરમેશ્વર અવતાર લે છે.

આ સાત ધાતુથી બનેલા સાત વૈતના અતિ ઉત્તમ પણ અનિત્ય દેહમાં અહંતા, અને તે સાથે સંબંધ રાખનારાં સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મમતા, કરી બેસવું એજ સાંકડા મનનું કાર્ય છે; અને તેનેજ તત્ત્વવેત્તાઓ અવિદ્યા અથવા ઈશ્વરની માયા કહે છે. એ અવિદ્યાથી માની લેવાએલાં અહંમમત્વને છોડી દેવા માટેજ સાંખ્ય, વેદાંતાદિશાસ્ત્રો રચાયેલાં છે. જ્યારે તે શાસ્ત્રોથી ખરૂં તત્ત્વ સમજાય ત્યારેપછી અહંમમત્વ છુટી જાય છે. અને મહાન્ મન થાય છે. અને ત્યારેજ ઘણાંના ભલામાં આપણું ભલું છે એમ જાણી તેવાં કૃત્યો બને છે. મહાન્, મહાત્મા, સત્પુરુષ, સાધુ અને સહ્ય, એ બધાં મહાન્ મનવાળા મનુષ્યનાં પર્યાયવાચક નામ છે. તેથી તેઓમાં જેટલા સદ્ગુણ હોવા જોઈએ તે સર્વ હોય ત્યારેજ તે મહાન્ મનવાળો મનાય છે. પૂર્વે આપણુ બ્રાહ્મણોમાં તેવા સર્વ

સદ્ગુણો હતા, તેથીજ આપણો ઉદ્ય હતો. માટે દ્રીને ઉદ્ય પામવાને પ્રથમ સર્વ સદ્ગુણથી ભરપૂર મહાન્ મનની મુખ્ય જરૂર છે.

દૃઢતા અથવા મનોનિરોધ.

શુદ્ધ મહાન્ મનને દૃઢ કરવાની પણ જરૂર છે. કેમકે મન અતિશય ચંચલ છે, તેથી જ જ સદ્ગુણો અને સદ્વિચારો ગ્રહણ કરવાના છે, તે મનની દૃઢતા વગર સ્થિર રહી શકે નહિ. એટલાસાથ જ મહામુનિ પતંજલિએ યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે. તે યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિગ્રહ કરાય તો પછી તે દૃઢતાવાળું મન સુસ્થિર થાય છે. એમ ધારીનેજ આપણા પૂર્વજેએ સ્નાન, સંધ્યા, પ્રાણાયામ, આદિ ક્રમ ગોઠવેલ છે, કેજથી રાજયોગ સિદ્ધ થાય. આ ક્રમ શા માટે ગોઠવેલ છે તે વાત પાછળથી ન સમજતાં, ગતાનુગતિક ન્યાયથી, ઉપર ઉપરની ક્રિયા માન કરવી રહી ગઈ; અને યોગમાર્ગથી બ્રહ્મ થતાં આ દશા થઈ છે. પરંતુ પ્રથમ સર્વ બ્રાહ્મણો યોગ જાણતા અને એ યોગનાજ પ્રભાવથી અલૌકિક કાર્યો કરી શકતા હતા. જુઓ મહામુનિ કદમે પોતાની પ્રિયા દેવહુતિનું પ્રિય કરવા માટે, પ્રભાવથી એક વિમાન બનાવ્યું છે. તેનું વર્ણન સાંભળતાંજ આપણને અતિ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. તે વિમાનમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે બેસીને પૃથ્વીના ગોળાઉપર પોતે ફર્યા અને જ્યાં પોતાની ઇચ્છા થઈ ત્યાં રોકાયા. એ શું થોડો યોગપ્રભાવ છે? સૌભરિ મુનિ કે જોએ એક રાજકન્યાને પરણવાની ઇચ્છાથી મહારાજ માંધાતાપાસે ગયા; અને ત્યાં યોગ પ્રભાવથી પચાસ રાજકન્યાઓનાં ચિત્તને આકર્ષણ કરે તેનું રૂપ ધારણ કરી તે સર્વને પરણ્યા. અને પછી સ્વગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય એવો તો વૈભવ બનાવ્યો કે જેને જોઈ ચક્રવર્તી મહારાજ માંધાતાને પોતાનો રાજ્ય ગર્વ ઉતરી ગયો. આ શાથી થયું? કેવલ તેમના યોગપ્રભાવથીજ. હું કેટલા ગણાવું? પૂર્વ કાલમાં સર્વ બ્રાહ્મણો યોગપ્રભાવથી આવીજ અલૌકિક શક્તિવાળા હતા.

સદ્વિદ્યા.

મહાન્ શુદ્ધ અને દૃઢ મન થવાને પ્રથમ સદ્વિદ્યાની ખરેખરી જરૂર છે. વિદ્યા વિનાનો માણસ તે માણસજ નથી, પણ પામર પશુ છે એમ માનિએ તો તે ખોટું નથી. ખરી સદ્વિદ્યા એ કલ્પલતા, કામધેનુ અને ચિંતામણિથી પણ વધારે ચમત્કારિક છે. વિદ્યા એજ આપણું 'ખરૂં' ધન છે. સદ્વિદ્યા વધિક્કિ-વનૈઃ ॥ આવાં અનેક વાક્યો છે તે સર્વથા સત્ય છે. વિદ્યા ધન એ ચોરથી લુટા-વું નથી, ભાર કરતું નથી, અને કદી પણ ખુટતું નથી, એ ઠાનાથી અજાણ્યું

છે ? આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો પાસે એજ ધનના અખુટ ખજાના ભરેલા હતા, તેથીજ તેઓ પરમ અભ્યુદયને પામ્યા હતા એ નિઃસંદેહ વાત છે.

યોગસૂત્ર ખનાવનાર પતંજલિ, સાંખ્યસૂત્ર ખનાવનાર કપિલ, પૂર્વમી-માંસાસૂત્રકાર જૈમિનિ, ઉત્તરમીમાંસાસૂત્રકાર વ્યાસ, ન્યાયસૂત્રપ્રણેતા ગૌતમ અને વ્યાકરણસૂત્રપ્રણેતા પાણિનિ આદિ મહાત્માઓએ ઉત્તમ ગ્રાહણ કુલમાંજ જન્મ લીધા છે; અને તે તે સૂત્રોના ભાષ્યકારો પણ ગ્રાહણોજ છે. એટલુંજ નહિ, પણ વાલ્મીકી, વ્યાસ, દંડી કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવી આદિ, ઈતિહાસ, પુરાણ, કાવ્યો અને નાટકો ખનાવનારા મહા કવિઓ પણ, પ્રાયશઃ ગ્રાહણોજ થયાં છે. કે જોઓની સદ્વિધાના નમુનારૂપ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને સાનંદશ્ચર્ય થાય છે. પણ અરે ! તે સદ્વિધા આપણામાંથી ક્યારે, ક્યાં અને કેમ જતી રહી, તેનો વિચાર કરતાં અંતઃકરણ અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય છે ! આપણી આ દશા થઈ તેનું કારણ સદ્વિધાની ન્યૂનતા એજ છે. માટે ફરીને ઉદય પામવાને સદ્વિધા સંપાદન કરવી જોઈએ. આપણે સર્વ આખાલ-વૃદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ જ છીએ એમ સમજવાનું છે. અને એક “સદ્વિધામંદિર” સ્થાપવાની પૂરેપૂરી અગત્ય છે, કે જેમાં સદ્વિધાભ્યાસ જ થાય.

આપણા આર્યધર્મશાસ્ત્રમાં, આપણે ગ્રાહણોએ, આઠ વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી, ચાર આશ્રમમાંનો પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પાળવો, એમ લખેલું છે. તે આશ્રમમાં પ્રવેશ થતાં ગ્રાહણોએ ગુરૂને ઘેર રહીને વેદાભ્યાસ કરવો એમ પણ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આ સ્થલે “વેદ ભણવો” તેનો અર્થ એમ સમજવાનો નથી કે, પોતાની શાખાનો જે વેદ ભાગ છે, તેની સંહિતા માત્ર અર્થ વિના કંઠસ્થ કરી જવી. (જે રીતિ હાલ પણ ક્યાંય ક્યાંય ચાલે છે.) એવી અંતર્ધી ભણતાં મનમાં માની લીધેલું કંઈ ફલ મળતું હોયતો ભલે, પણ ખીજે કાંઈ જાતનો લાભ જણાતો નથી.

આલસ્ય અને સ્વાર્થ.

આ માફ, આ માફ નહિ, એવી જે તુચ્છ હૃદયની સંકુચિતવૃત્તિ તે સ્વાર્થ છે. જે પોતાનું નથી તેને માટે મનુષ્યને ઓછીજ દરકાર રહે છે; પોતાનું—પોતાની જાતનું અને પોતાના માનેલાનું—ભલું કરવા દરેક માણસ પ્રયત્ન કરે છે. આખું જગત્ એક મહાન્ પિતા પરમેશ્વરનું ખનાવેલું છે, અને

દુનિઆના દરેક માણસ તરફ પ્રેમની નજરથી જોવું એ આપણા બંધુકૃત્ય-રૂપ એક આપણી ફરજ છે, એમ મનુષ્ય જ્યારે ભૂલી જાય છે, અને જ્યારે ઈશ્વરના અનાદરને લીધે ખરું શ્રેય શું છે તે ભૂલી જવામાં આવે છે, ત્યારે આવી સંકુચિત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેના જોછા વધતા સંકાય પ્રમાણે મનુષ્યનો પ્રેમ અમુક વ્યક્તિઓ સુધીમાં, કે જેવડ, કેવલ પોતાની જાત ઉપર આવી અટકે છે. આવા સંકુચિત હૃદયમાંથી સ્વાર્થ અને આલસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે પોતાનું નથી તેની તરફ મનુષ્ય પોતાની કાંઈ પણ ફરજ સમજતું નથી; ખીજાનું ગમે તે થાય-સુધરે કે ખગડે-તેની કશી પણ દરકાર વિના, મનુષ્ય પોતાનું કે પોતાની માનેલી વ્યક્તિઓનું ભણું કરવા મથે છે. હવે એટલું તો સિદ્ધ છે કે, જે મનુષ્ય કેવલ પોતાની જાત ઉપર જ માત્ર દ્રષ્ટિ રાખે છે, અને પોતા સિવાય ખીજા કોઈ મનુષ્ય તરફ જેને પ્રેમ નથી, તેના કરતાં; અમુક વ્યક્તિઓ તરફ પણ જે પ્રેમ દેખાડે છે, થોડા માણસ તરફની પણ પોતાની ફરજ સમજી તે અદા કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, તે માણસનો આત્મા વધારે ઉચ્ચ છે. અને તેથી કેવલ પડયાં પડયાં કુતરાં બિલાડાંની પેઠે, કે તદ્દન આળસુ મનુષ્યો જે રીતે પેટ ભરે છે તે રીતે, પેટ ભરવું તેમને પસંદ પડતું નથી; અને ઝાઝી વ્યક્તિઓનો નિર્વાહ આલસ્યથી થઈ શકે પણ નહિ. તેથી આ મનુષ્યો ઉદ્યોગી રહે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક તો, ખીજાને છે તે મારે થાય એવી ઈચ્છાવાળા હોવાથી, દુનિઆના ખીજા માણસો કરતાં પણ વધારે ઉદ્યોગી હોય છે. અગરજો આવા ઉદ્યોગમાં પણ તેઓનું સંકુચિત હૃદય, ખીજાના સારા નર-સાની દરકાર ન હોવાથી, ઈર્ષ્યા-દ્વેષ ઇત્યાદિનો રસ્તો ધણીવાર પકડે છે, અને ખરું પરાક્રમ તો ક્વચિત્ જ દેખાડે છે; તોપણ આવા સ્વાર્થી લોકો સારે કે નહારે રસ્તે પોતાનું કામ પાર પાડવાને દુનિઆની નજરમાં નિરંતર મહેનત કરતા જણાય છે. પરંતુ જે મનુષ્યનો પ્રેમ કેવલ પોતામાં જ પર્યાપ્ત થાય છે, અને જે દુનિઆના ખીજા કોઈ પણ મનુષ્ય તરફ પોતાની કાંઈ ફરજ છે એમ સમજતા નથી, એવા મનુષ્યોને કરવાનાં કર્તવ્ય બહુ ઓછાં થઈ જાય છે; અને ત્યારે તેટલે દરજ્જે ઉદ્યોગ ઓછો થાય છે. આવા માણસને પણ પોતાના જીવન તરફની ફરજે યજ્ઞવવાની રહે છે. કેવલ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાને પણ મનુષ્યને દુનિઆમાં ઉદ્યોગની જરૂર પડશે; પછી ભલે તે સારે માર્ગે હોય કે કુમાર્ગે હોય. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં અંતઃકરણો

માંથી આલસ્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? જ્યો પોતાની જાત સિવાય દુનિઆના કોઈ પણ માણસ તરફ પોતાની ફરજ સમજતા નથી તેવા કેવલ ક્ષુદ્ર-સંકુચિત હૃદયના માણસો, જ્યારે જીવે છે કે કેવલ પોતાના ફેહ તરફની ફરજ ઉદ્યોગવિના પણ ખજાવી શકાય છે, ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં રહેલી સ્વાર્થવૃત્તિ તેને આલસ્ય બનાવે છે. ખીજનું ખગાડીને પણ પોતાનું પેટ ભરવું એમાં સ્વાર્થી મનુષ્યને કાંઈ પાપ જણાતું નથી. વળી આવાં ક્ષુદ્ર અંતઃકરણ સ્વભાવથીજ નીચ હોવાથી, તેમાં આ નીચતાના સહવાસી ગુણો પણ આવ્યાવિના રહેતા નથી. સ્વાર્થી મનુષ્યો, જ્યોનો પ્રેમ અમુક વ્યક્તિ સુધીમાં બંધાએલો રહે છે તેવા માણસોમાં, ઉત્સાહશક્તિ પણ સંકુચિત હોય છે; સ્વાર્થી મનુષ્યોએ દુનિઆના ઇતિહાસમાં કદિ પણ ખરું પરાક્રમ કર્યું હોય તેમ આપણે જાણતા નથી.* આજસુ મનુષ્યોમાં ઉત્સાહનો કેવલ નાશ હોય છે; અને પોતાનો જીવન વ્યવહાર પણ ખીજથી ચાલે તો કીક એમ તે માને છે. આ રીતે જોતાં આપણને સહજ જણાય છે કે સ્વાર્થ અને આલસ્ય એ એકજ સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મતલબ કે સ્વાર્થ અને આલસ્યમાં પાયરીનો ભેદ છે, પ્રકારનો નહિ. આલસ્ય એ સ્વાર્થનું હૃદયાર ગએલું રૂપ છે.

વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

सत्वात्संजायते ज्ञानम् रजसो लोभ एव च
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञान मेव च.

સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણમાંથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રમાદ, મોહ તેમજ અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તમોગુણમાંથી થાય છે. હવે સ્વાર્થ અને આલસ્યમાં, જ, આ મારું, અમારું નહિ, ઈત્યાદિ માનવામાં આવે છે અને ઈશ્વરનો અનાદર કરવામાં આવે છે તે મોહ અને અજ્ઞાન છે. તે બન્નેમાં ઉત્સાહનો અભાવ છે, તે પ્રમાદ છે. આ રીતે આ બન્ને ગુણની ઉત્પત્તિ એકજ તમોગુણમાંથી થયેલી માલમ પડે છે; અને તે ક્ષુદ્ર અંતઃકરણમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે આલસ્ય અને સ્વાર્થી મનુષ્યો, હલકા હૃદયના અને પાપપથગામી હોય છે. નીતિ અને ધર્મના સિદ્ધાંતો† જગતના કહ્યા મુજબ તેઓ કદાચ મો-

* એ યાદ રાખવું કે કોઈનું ખગાડવું એમાં ખરું પરાક્રમ છેજ નહિ. ખરું પરાક્રમ તો કોઈ મનુષ્યનું ભલું કરવામાંજ એટલે કે પરમાર્થમાંજ છે.

† આવા મનુષ્યો નીતિ કે ધર્મ સંબંધી ક્વચિત્જ વિચાર કરે છે; કારણ કે તેમાં ઐહિક સુખ થોડું છે, અને વળી સ્વાર્થનો લોભ આપવો પડે છે. જગતના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો મોદેથી સ્વીકારવામાં તેમને તુકશાન જણાતું નથી, ઉલટો લાભ સમજાય છે.

દેથી સ્વીકારે છે; પરંતુ તેઓની ધર્મશ્રદ્ધા એટલી શિથિલ હોય છે, કે તેઓ કદાપિ નિસ્વાર્થપણે પરાપકારમાં પ્રવર્તતા નથી.* આવાં અંતઃકરણો ઐહિક સુખની આગલ પારલૌકિક શ્રેય ભુલી જાય છે. ક્ષણિક સુખને ખાતર સનાતન શ્રેયની અવગણના કરે છે, અને વર્તમાન મનુષ્ય દેહની આગલ આત્માની ભૂત અને ભવિષ્ય સ્થિતિ ભુલી જાય છે. અને આ રીતે ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વની પણ અવગણના કરવામાં આવે છે. આવાં અંતઃકરણ સૃષ્ટિની તરફ પોતાની દ્રષ્ટિ શું છે તે સમજતાં નથી; અને ત્યારે કર્તવ્યમાં હાનિ થાય છે. કર્તવ્યમાં હાનિ, તે ધર્મની ખામી એટલે પાપજ છે. જે પ્રેમને લીધે મહાત્માઓનાં અંતઃકરણોનો આખા પ્રભાંડની સાથે સંબંધ થાય છે, તે પ્રેમ અહીં કદિ જોવામાં આવતો નથી. નીચ અને શ્રેષ્ઠ અંતઃકરણોનો ખરો ભેદ એમાંજ છે.

अयं नीजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्

આ માફ, આ માફ નહિ, એવી ગણના તો ક્ષુદ્ર અંતઃકરણના મનુષ્યોની હોય છે. ખરેખરા ઉદારચરિત મહાત્માઓ તો આખા જગતને પોતાના કુટુંબ સમાન ગણે છે.

પરંતુ સ્વાર્થી મનુષ્યો, આલસ્ય મનુષ્યોના કરતાં અમુક અંશે પણ લાલકારક છે. સ્વાર્થી મનુષ્યો, પોતાના સ્વાર્થને ખાતરજ બીજાનું લલું કરતા નથી અથવા તો પ્રસંગે બીજાનો હક ડુબાવે છે; પરંતુ ત્યારે એજ પ્રમાણે તેઓને કવચિત્ સ્વાર્થને માતર પરમાર્થ કરવાની પણ દ્રષ્ટિ પડે છે. આજસુ માણસને એમાંનું કશું નથી. આજસુ માણસ દુનિયાને બિલકુલ બોળ રૂપ છે, અને ખરેખરી રીતે હીએ તો આત્મઘાતી મનુષ્યના કરતાં પણ આજસુ માણસ વધારે હાનિકારક છે. આત્મઘાતી મનુષ્ય, ત્યારે પોતાને કાંઈ પણ મનુષ્ય તરફની દ્રષ્ટિ બંધાવવાને મશક્ત માને છે, ત્યારે તે પોતાનું શરીર છોડી દે છે; અને તે પણ કાંઈ ખરેખરી વિપત્તિ વિના મનુષ્ય તેમ કરતો નથી. આ પ્રમાણે આત્મઘાતી, આજસુ

* ધર્મ પ્રમાણે વર્તવામાં દેટલીક વખત સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડે છે, મારે અહીંયાં નેસ્વાર્થપણે તેઓ પરાકાર કરતા નથી એમ લખેલું છે. પારલૌકિક શ્રેયની ઈચ્છાને મહીંયાં સ્વાર્થ ગણવામાં આવ્યો નથી. સ્વાર્થની વૃત્તિજ દુકી છે, સનાતન શ્રેયને ખાતર થોડા લાભને મૂકી દઈ શકતા નથી. આથીજ આવા માણસોમાં ઉત્સાહ થોડો હોય છે, અને તેઓ દુનિયામાં ખરું પરાક્રમ કરી શકતા નથી.

વળી અહીંયાં માની લીધેલું છે કે સ્વાર્થ સાધતાં પરમાર્થ થતો હોય તો સ્વાર્થ લોડો ભાં બાધ લેતા નથી. આગળ બતાવવામાં આવશે કે સ્વાર્થ લોડો તેટલે દરજ્જે નિયાને લાભકારક છે.

મનુષ્ય કરતાં બે રીતે ચઢે છે. એક તો ખરેખરી વિપત્તિ સિવાય તે પોતાનાં કર્તવ્ય છોડતો નથી; અને બીજું એ કે જ્યારે કર્તવ્ય થઈ શકતાં નથી ત્યારે પણ તે દુનિયાને નુકસાન કરતો નથી. આત્મઘાતી મનુષ્યે ગમે તે વિચારથી આત્મઘાત કર્યો હોય તેનો વિચાર આપણે કરવાનો નથી; આપણે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે તેવા માણસોના કરતાં દુનિયામાં આજસુ માણસો વધારે હાનિકારક છે. આત્મઘાતીના આત્મઘાત ઉપરથી આપણને બોધ મળે છે કે આજસુ મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દુનિયાને હાનિકારક પણ છે.

ખરેખરી રીતે કહીએ તો આવી આજસુ અને સ્વાર્થી તમોમય પ્રકૃતિથી જ, આપણા ભારત વર્ષની પડતી થયેલી છે. અને ખરેખર પંડિતરાય જગન્નાથ-

સત્પૂરુષઃ સ્વલુ હિતાચરણૈરમન્દમ્

આનન્દયત્યલિલલોકમનુક્ત એવ.

સત્પુરુષો, ક્રોધની પ્રેરણાવિના પણ, સતત ઉત્સાહવડે, પોતાનાં હિતકારક આચરણોથી, આખા જગતને સુખ કરે છે. એમ કહીને—તથા ભર્તૃહરિ,

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાઃ

ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ

પરગુણપરમાણૂન્પર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્

નિજંહદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ

મનમાં, વચનમાં, અને આખા શરીરમાં પવિત્રતારૂપી અમૃતથી ભરેલા, ઉપકારપરંપરાથી ત્રિભુવનને ખુશ કરતા, અને બીજાના લવમાત્ર ગુણને પણ પર્વત સમાન ગણી નિરંતર આનંદ માનતા, કેટલાક સત્પુરુષો છે. એ કહીને—સત્પુરુષની જે મહત્તા ખતાવે છે તેનો સહસ્રાંશ પણ હાલ આપણામાં નથી. આપણામાં આલસ્ય અને સ્વાર્થ ધર કરી રહ્યાં છે. બેશક, આવાં અંતઃકરણોમાં, હિતાચરણથી જગતને આનંદ આપવા જેવું કે ઉપકાર પરંપરાથી ત્રિભુવનને ખુશી કરવા જેવું કશું હોયજ નહિ. એ પણ સિદ્ધ છે કે આવી શ્રેષ્ઠ પવિત્રતા અને ધર્મશ્રદ્ધાની મહત્તાવિના ઉદય પણ હોયજ નહિ; અને નથી.

આપણે આપણા પ્રાચીન ધર્મને માટે ગુમાન રાખીએ છીએ, પરંતુ તે પણ આપણે સ્વાર્થ અને આલસ્યથી ગુમાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન માર્ગમાં નિવૃત્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવ્યો છે. અને જ્યારે વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ કરી પારલૌકિક શ્રેયની ઈચ્છાતો પણ જ્યારે નાશ કરવામાં આવે છે, ત્યારે નિવૃત્તિ કહી શકાય છે.—ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે. પરંતુ સ્વાર્થ અને આલસ્ય, જમાં,

કેવલ ક્ષુદ્ર અને ઐહિક સુખની અનેક ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે તેમાં, નિવૃત્તિની આશા રાખવી ફેાકટ છે. હાલ તો આલસ્ય અને નિવૃત્તિનો ખરેખરો લેદ સમજવાની પણ આપણામાં શક્તિ રહેલી નથી. લોહા ઉદ્યોગને પ્રવૃત્તિ, અને નવરાશ-હરકોઇ કામવિના ખેસવું-એ નિવૃત્તિ છે, એમ માનતાં-એવટ આલસ્ય અને નિવૃત્તિને એકરૂપ સમજતાં શીખ્યા છે. આલસ્ય અને નિવૃત્તિ એ બન્નેમાં એક જાતની કર્મરહિતતા છે, તેને લીધે ધણા માણસો આ લેદ સમજી શકતા નથી; અને એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે.

આળસુ માણસ માત્ર કર્મરહિત છે, તેની ઈચ્છાનો નાશ થએલો નથી; અને ઈચ્છાના નાશ સિવાય નિવૃત્તિ કહી શકાય નહિ. ઉદ્યોગ કરતાં છતાં પણ, જો તે ઉદ્યોગ નિસ્વાર્થરીતે-કોઈ પણ જાતના ફલની સ્પૃહા સિવાય-કરવામાં આવતો હોય તો તે નિવૃત્તિ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે:-

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્
ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃસ ઉચ્યતે

* * * * *

યસ્તિન્વંદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યાઽરમતેઽર્જુન
કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે-
નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ
શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિચ્છેદકર્મણઃ

* * * * *

તદર્થ કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર

અર્થ. પાંચ કર્મેન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરીને, જ માણસ મનથી ભગવાનના ધ્યાનને મિથે વિષયોનું ધ્યાન કરે છે, તે દંભી છે; અને હે અર્જુન ! જ પુરૂષ મન-વડે ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મ કરવા છતાં અસક્ત રહે છે, મતલબ કે તેના ફલની અભિલાષા કરતો નથી, તે વધારે સારો છે. માટે તું તારાં અવશ્યનાં નિત્ય કર્મો કર. કર્મ ન કરવા કરતાં, તે કરવાં તે સારું છે. તું કર્મ કરીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ થઈ શકશે નહિ. (મતલબ કે 'શરીર માઘં સ્વલુ ધર્મસાધનમ્' શરીર એ ધર્મ આચરવામાં ખરેખર પહેલું અને મુખ્ય સાધન છે; તેના નાશ થતાં ધર્મનું આચરણ થઈ શકે નહિ.) માટે તું ફલની સ્પૃહા વિના-અલિપ્ત રહીને-નિષ્કામ કર્મો કર.

હેવેઆ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ છે કે, ઈચ્છાના નાશ સિવાય નિવૃત્તિ કહી શકાય નહિ; અને કર્મ કરતાં છતાં ફલની સ્પૃહા ન હોય તો તે નિવૃત્તિ

કહી શકાય. માટે આલસ્ય અને સ્વાર્થ જ્યાં હોય ત્યાં નિવૃત્તિ કદાપિ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ આ ભેદ આપણા ભારતવાસી અર્થો કેટલે દરજ્જે સમજે છે ? આપણું પ્રાચીન જ્ઞાન ખંધું નષ્ટ થયું છે. અને ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે, 'પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ'—આસુરી સંપત્તિવાળા માણસો પ્રવૃત્તિને કે નિવૃત્તિને જાણતા નથી એમ કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે અધમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ.* આપણી આર્યભૂમિ ભારતવર્ષ, જે એક વખત દેવભૂમિ તરીકે ગણાતો હતો, તે હાલ આલસ્ય અને સ્વાર્થનું ધર થઈ પડેલ છે. ત્યારે અને ત્યાં સુધી ઉદ્યોગ અને પરોપકારમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની ભલામણની સાથે અમે અમારો ટુંકો નિબંધ પૂર્ણ કરીશું.

ભાવવડે ભગવાનને ભજવા વિષે.

ધન્યાશ્રી.

(વિનતિ ધરજો ધ્યાન એ રાહ)

ભાવવડે ભગવાન, ભજો જન ભાવવડે ભગવાન
આ ભવસાગરમાં શુભ નૌકા એક હરિનું નામ—ભજો
કરુણાસાગર કમલાસ્વામી એક અવિચલ ધામ—ભજો
વિશ્વંભર વ્યાપક છે સઘળે ખાલી ન તેવિણ ઠામ—ભજો
પુરૂષોત્તમ પાલક નિજજનના નવજલધરસમ શ્યામ—ભજો
મગ્ધ, વરાહ, નૃસિંહ, નરોત્તમ, વામન, વિષ્ણુ; રામ—ભજો
રૂપ એક ધરી સેવકનાં સાર્યાં સઘળાં કામ—ભજો
ગોવિંદનું ગુણગાન કર્યાથી કાઢી ન લાગે દામ—ભજો
ભાવવિના મળતા નથી માધવ ખોળે ગામે ગામ—ભજો
જુઠી માયા જુઠી કાયા જુહું જગત તમામ—ભજો
મારું મારું કરતાં મરવું છોડી સઘળી હામ—ભજો
સુત-દારા-ધન-યૌવન-ખંધુ સર્વે સ્વપ્નસમાન—ભજો
આ માનવતન માંડ મળ્યું છે ખાલી ન ખોશો આમ—ભજો
યાદવના પતિના પદપંકજ સેવો આઠે યામ—ભજો

* ભર્તૃહરી પણ, સ્વાર્થ મનુષ્યોને માટે, 'તેઽમી માનવરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્ન-ન્તિ ચે' એમ કહી, રાક્ષસ-અસુર-એવુંજ વિશેષણ દર્શાવે છે. જેઓ સ્વાર્થમાટે ખીજના હિતનો નાશ કરે છે તેઓ રાક્ષસ છે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २४ भुं.

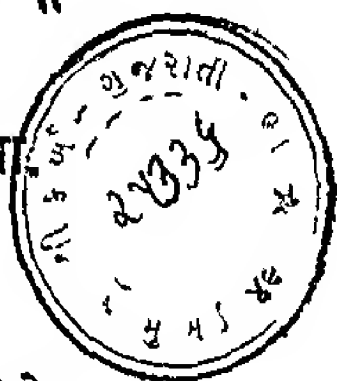
भाष, संवत् १९५२.

अंक ४ थो.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

सत्यना प्रकाशनी एकता

(रोळावृत)

उडी वलनमां वेशी जगतनी रचना जोजे,
गिरिनिर्झरतटकुंझ रम्यतामां वा वसजे,
जोइ पडे पढ पृथ्वीतणां भूस्तरवेत्ता तुं-
वनजे, वा कविराज हृदय जगनुं जोजे तुं,
घोर रात्रिमां अगर चलकता तारक निरखी-
अगर कौमुदी शान्त निहाळी नजरे हरखी-
सुणी गंभीरं गान उदधीनुं फिलसुफ वनजे,
वनी ज्ञानी वा कोइ रूप मायानुं जोजे,
भले चितारो थजे सृष्टिसौंदर्य चीतरजे,
वनी रसिक वा कोइ रसिक उर संगे रमजे,
अगर गवैयो थजे सूरथुं उर मेळववा,
भले गमे ते थई रहे नथी तेनी परवा;
सकल स्थानमां एक निर्यता ईश्वर केरुं-
अखंड तेजमय रूप राज तुं रहे भरेलुं,
तुज उरमध्य प्रकाश पडे तेनो जो कांइ-
धन्य धन्य ए दिवस ! मळे मुजने पण क्यांहि ?

ભરતચંદ્રનું સામાન્ય અવલોકન.

[સાંધણ પાને ૩૭ થી.]

આ સમયમાં દક્ષિણમાં પ્રાક્ષણીરાજ્ય ઉભું થયું; અને તેણે તથા વિજયનગરના રજપૂત રાજ્યે આખા ઉક્ષિણનો કબજો કર્યો. આ જ પ્રસંગે ગૂજરાત, માળવા, ખંગાલા, વગેરે પ્રાંતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા. આ સમયેથી મુસલમાની રાજ્યની પડતી આવી, તે સૈયદવંશ પૂરો થતાં સુધીમાં એટલી વધી કે, રાજ્યની હદ દિલ્હીની આબુખાબુ નજર નાંખી શકાય તેટલામાંજ આવી રહી. લોદીવંશે તેનો પુનરોદ્ધાર કરવા માંડ્યો, પરંતુ તે બે રાજ સુધીજ માત્ર ચાલ્યો; ત્રીજાના અહમદને લીધે ભરતખંડે ઘણુંજ વેઠ્યું. પંજાબના સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા સુબાએ, મધ્ય એશિયામાંથી સેલ્જુકી લોકથી હારી આવેલો તેમુરના વંશજ બાબર, જે હાલ કાબૂલનો રાજ હતો તેને, મદદે બોલાવ્યો. બાબરે આવી પાણિપતના મેદાનમાં લડી લોદીવંશનું નિર્ધન કાઢ્યું; અને સ્વતંત્ર થઈ ગયેલાં રાજ્યો દિલ્હીના તખ્ત નિચે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. રજપૂતસંસ્થાનના રજપૂતો, કે જેઓ કંતોજનું જયચંદનું રાજ્ય તૂટતાં જસલમેરના રણની પાસે સંસ્થાનો બાંધી રહ્યા હતા, તેની ઉપર બાબર પ્રથમ ચડ્યો. તેમાં ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં ઉદેપૂરના પ્રતાપીરાજ સંગ અને બાબરની વચ્ચે મહાન જંગ મચ્યો. રજપૂત રાજ જેમ ખેતરમાં ઝણસલાં લણાય તેમ માથાં લણુતો આવે છે. અને બાબરનો જીવ ઇશ્વરધામ નજર આગળ નિહાળે છે, આ પ્રસંગે બાબરે દારૂની બાધા લઈ ઈશ્વર પાસે જયની યાચના કરી, તે તેને મળ્યો ખરો; પરંતુ તેના પ્રતાપી પૌત્ર અકબરને સંગના પૌત્ર પ્રતાપે જે ધુમ્ર બાયકા ભરાવી પોતાની પાછળ ભટકાવ્યો છે, અને મુસલમાનોથી બ્રહ્મ થતી રજપૂતોની શ્રેષ્ઠતાનો બચાવ કર્યો છે, તે ઉદેપૂરના રાજાઓને અધાપિ પર્યંત યશથી ઉજળા બતાવે છે.

બાબરના મરણ પછી તેનો પુત્ર હુમાયુ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના વખતમાં ખંગાળાના પઠાણ સરદાર શિરશાહે બળવો કર્યો તેને શિક્ષા કરવા જતાં હુમાયુ હાર્યો અને તેને ઈરાનમાં નાશી જવું પડ્યું. શિરશાહે દિલ્હીનું તખ્ત જીતી ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં કલિંજરપર ચડાઈ કરી. પરંતુ એકાએક દારૂખાનું સળગી ઉઠવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી પઠાણ વંશની પડતી આવી. અને હુમાયુએ આવી શિરશાહના પૌત્ર અદિલશાહ પાસેથી રાજ્યની લગામ

પાણિપત-કુરૂક્ષેત્રના મેદાનમાં જંગ મચાવી લીધી. તેના યશમાં બહેરામ અને અકબર સરખા ભાગીઆ છે. હુમાયુ ઇ. સ. ૧૫૫૬માં મરણ પામ્યો; અને તેનો પુત્ર અકબર ગાદીપતિ થયો. અકબર બાળક હોવાથી રાજ્યની લગામ બહેરામના હાથમાં હતી. સમય જતાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિના અકબરને આ અસ્વતંત્રતા પસંદ પડી નહિ; અને સ્વતંત્ર થવાનું ધાર્યું. અકબર દીલ્હીથી આગ્રે ગયો, અને હુકમ કર્યો કે પ્રજાએ મારા સિવાય બીજા દાદાનો હુકમ માનવો નહિ. અકબરે સ્વતંત્ર કારભાર ચલાવતાં બહેરામે બળવો કર્યો; પરંતુ સમજી અકબરે તેનું સમાધાન કર્યું. બળવાથી વિરામ પામી બહેરામ મક્કે યાત્રા કરવા ગયો, પરંતુ માર્ગમાં તેનો દાદાએ ઘાત કર્યો. ખાનખાના બહેરામનું મૃત્યુ થતાં અકબરે હિંદી રાજ્યને એક નજરે જોયું; અને સકલ ભરતખંડનો હું બાદશાહ થાઉં એવી ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તેણે અત્યારથી ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા; અને તેમાં તેની આવડ પૂરી હોવાથી તે દેટલેક દરજ્જે સફલ પણ થયો. ગુજરાત, માળવા, સિંધ, કાશ્મીર, બંગાળા વગેરે ઉત્તર હિંદના સકલ ભાગ તેણે ધીમે ધીમે કબજા કર્યા. પરંતુ દક્ષિણમાં તેનું તેટલું કાબુ નહિ, તોપણ ખાનદેશ મળ્યો હતો ખરો.

રજપૂત સંસ્થાનનાં સંસ્થાનો પૈકી જોધપુરના રાજાએ પોતાની કુંવરી અકબરને દીધી. રજપૂતરાજ્યોને વશ કરવાને એજ રીત સર્વોત્તમ ગણી અકબરે બહુધા ચલાવી છે. અને માયાણુપણે વર્તતાં ધણાંખરાં રજપૂત રાજ્યોએ એ પ્રમાણે નમન આપ્યું પણ ખરું. કારણ કે રજપૂતો આ વખતે દીલ્હીના બાદશાહી તખ્તની સાથે અમુક સંબંધથી જોડાવું તેમાં માન સમજવા લાગ્યા હતા. તોપણ આર્ય ક્ષત્રિયતા ખરા બીજાંથી સ્વમાનનું બીજા નષ્ટ થયું નહતું. મરણ થાય તો કબૂલ પરંતુ શત્રુને નમન આપવું નહિ એ ક્ષત્રિયનો ખરો ધર્મ છે, અને એ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું તેમાંજ ખરું માન છે, એમ મેવાડનો પ્રતાપી પ્રતાપ સમજતો હતો. તેણે અકબરને નમન આપ્યું નહિ. મોટા રાજ્યની સાથે બાથ ભીડતાં તેને અનેક વિપત્તિઓ વેઠવી પડી: રણમાં વશ્યો, ખાવાનું ન મળ્યું, અને ભૂખથી રડતાં બાળકોને જોઈ તેના પ્રેમી હૃદયમાં ખરેખરો ખેદ થયો. પરંતુ ગમે તેવી વિપત્તિ મહાપુરુષના આત્માનો પરાભવ કરી શકતી નથી. એમાંજ પુરૂષનું પુરુષાર્થ છે. અકબરે લડાઈથી પ્રતાપને જીત્યો; પરંતુ એ માત્ર શરીરખલની જીત હતી, આત્મ ખલની નહિ. ભામાશાહ નામે એક દેશસંત વાણીઆએ પ્રતાપને ધનથી મદદ આપી, જે મદદ મળતાં પ્રતાપે પોતાનું રાજ્ય લગભગ પુનઃસંપાદન કર્યું.

હવે અકબરની વિદ્યા ઉપરની પ્રીતિ અને ધર્મચર્યા નિહાળી આપણે મુસલમાની રાજ્યની આણી ઉપર જઈએ. અકબરને આ બંને કામમાં અત્યુલકાંજલ અને ફેઝીએ ઘણી મદદ કરી છે. રામાયણ અને મહાભારતાદિ સંસ્કૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી તેનું ફારસીમાં ભાષાન્તર કર્યું. ટોડરમલ અને માનસિંહ એ બે જન્મ તેના શૂરવીર હિંદુ સરદાર હતા, તેમ રસશાસ્ત્રપારંગત પંડિતશ્રી જગન્નાથ તથા ખિરખલ વગેરે તેના હિંદુ દરબારીઓ પણ હતા. જગન્નાથનાં પુસ્તકો અદ્યાપિ પ્રખ્યાતજ છે; અને તે રસથી ભભકે છે. ગંગ અને તાનસેન તેના દરબારના કવિ અને ગવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

અકબરના દરબારમાં દર શુક્રવારે ધર્મચર્યા થતી હતી. મુસલમાની, ખ્રીસ્તી અને હિંદુધર્મરૂપ સમુદ્રમાંથી, ચર્યારૂપ મંથનવડે તેણે એક પોતાનો ધર્મ કાઢ્યો, જેમાં શ્રેષ્ઠ ભાગ બ્રાહ્મણ ધર્મનોજ હતો. અને એતો આપણે જાણીએ. છીએ કે અકબર હમેશ સૂર્યપૂજા ઉઘાડી રીતે કરતો હતો. આથી કેટલાક ઝનુની મુસલમાનોએ તેની નાસ્તિક તરીકે નિંદા કરી છે. અકબર ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં મૃત્યુ પામ્યો. તે ઘણો માયાળુ, વિચારવંત, પ્રમાણિક હતો,—પરંતુ સંતતિ તરફથી તેને યોગ્ય સંતોષ મળ્યો નથી. તેને ચાર પુત્રો હતા. દરેક દારૂડીઆને દુરાચરણી હતા. તોપણ માખાપનો પુત્ર ઉપર જે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે, તે પ્રેમથી તેણે મરતી વખતે પોતાની તરવાર જહાંગીરને બંધાવી.

અકબર જતાં જહાંગીર અને શાહજહાં અનુક્રમે પાદશાહ થયા. તેમણે પોતાની જાંદગી ઠાઠમાઠમાં અને રંગભોગમાંજ બહુધા ગુજારી છે. જોકે શાહજહાંએ એકાદ પ્રાંત જીત્યો છે, તોપણ તે સિવાય સઘળે શાન્તિજ હતી. અને જહાંગીરે જન્મ પોતાની જાંદગી નૂરજહાંની સાથે વૈભવમાં ગાળી, તેમ શાહજહાંએ પણ પોતાની ઘણીખરી ઉમર પોતાની સુંદર પત્નિ મુમતાજ-મહાલની સાથેજ ગાળી. મુમતાજમહાલની કબર ઉપરનો રોજો જે અદ્યાપિ ભરતખંડની ભવ્ય ઈમારત તરીકે રાજે છે, તે શાહજહાંએ બંધાવ્યો છે. શાહજહાંના સમયનું મયુરાસન પણ તેના વૈભવની ખરી ખૂબી દેખાડે છે. તાવર્તનીચર નામે ઝવેરીએ તેના પૂંછડાની કિંમત સાડા છ કરોડ રૂપિયા કરી હતી.

શાહજહાંને ચાર પુત્ર હતા: દારા, સુબ, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ. તેમાંથી ઔરંગઝેબે, ભાઈઓનો હત્યા કરી શાહજહાંને કેદમાં નાંખો ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં વગર હાથે ગાદી લીધી: તેણે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજ્યને ઉંઘું

વાળ્યું, અને આખો ભરતખંડ કબજે કર્યો. આજા પાત્રને સામાન્ય પદવી છાજી નહિ. હિંદુપ્રજા ઉપરનો બુદ્ધિમંત્ર ઐશ્વર્યગ્રાંથના સમયનો મુખ્ય ખનાવ છે, અને દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો તોડવામાં મહારાષ્ટ્રના સિંહ 'શરવીર શિવાજી'નું તેજ વૃદ્ધિ પામવા દીધું, એ ઐશ્વર્યગ્રાંથની મુગસારી રાજ્યને હવે પછી ઉંધું વાળશે એવી મોટી ભૂલ છે. ઐશ્વર્યગ્રાંથ દક્ષિણનાં ગો-વલ્લભાંડા અને વિજયપુરનાં મુસલમાની રાજ્યોને તોડવામાં રોકાયો હતો, તેજ સમયમાં રાયગઢના કિલ્લામાં રાજ્યધાની કરી, આબુખાબુના હસ્તગત કરેલા કીલ્લાઓને કબજામાં રાખી, શિવાજીએ મુગસારી રાજ્ય ઉથલાવવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ તેના ગૂઢપ્રયત્ને, રણ આતુર્યે એ કામ જ્યાં થોડું થયું ક્યું, ત્યાં તો એ પ્રતાપી દેશભક્તનો આત્મા આ જગત છોડી આદ્યો ગયો. શિવાજી મરતાં મરાઠાની પડતી દશા આવી. પરંતુ શિવાજીનાં કૃત્યોએ મુસલમાની રાજ્ય ઉપર જે અસર કરી હતી તે, મુસલમાનોના પરસ્પરના દુસંપને લીધે, તથા શેષ રહેલા મરાઠા વંશને લીધે, વધારે પ્રબલ થતી ગઈ; અને ઐશ્વર્યગ્રાંથના મરણ પછી મુગસારી રાજ્ય ધીમે ધીમે ઘસાતાં તદ્દન નાશ પામ્યું. છેવટ મરાઠા તેમજ પેશ્વાનું તેજ પણ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મેદાનમાં હતું ન હતું થઈ ગયું. અરે! પાણીપત! તેં તો હદ વાળો! પાંડવ દૌરવના સમ-યથી તેં ધણા ભારતવાસી સુપુત્રો ખાંધા છે! હજી તારૂં તૃપિત મુખ શાન્તિ પામ્યું નથી! હવે જરા જંપ અને તારા તૃપિત મુખને શરમથી નીચું નમાવ. વિકાર છે! સ્વદેશી સુપુત્રોનેજ લક્ષનારી પાણીપત ભૂમિ—પ્રત્યક્ષ જક્ષણી તને!

રજપૂત રાજ્યોના કલહથી માંડીને મુગસારી રાજ્યના અંત સુધીના ખનાવોથી, શંકરાચાર્યે હિંદની પ્રજાને જે ધર્મમાં મૂકી હતી તેમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા અને હિંદની પ્રજાનું સ્વરૂપ કેટલું બદલાઈ ગયું તે, આ નિબંધ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં આપણે ટુંકામાં જોઈએ તો—આરંભમાં નવા નવા ધર્મપંથો, અને તેમના પરસ્પરના વિરોધમાં રચાયેલાં પુરાણોની સાથે જાતિ બંધન સખ્ત થતું જોવામાં આવે છે. દરમીયાનમાં મુસલમાન બાદશાહોના બુદ્ધિમંત્રી હિંદુધર્મની તેમજ હિંદની વિધાની પડતી સર થાય છે. હિંદુ અને મુસલમાન એ બેદ મુસલમાન બાદશાહોના હૃદયમાં હમેશ રહેતો હતો એટ-લુંજ નહિ, પરંતુ હિંદુઓને ધર્મશ્રદ્ધ કરી મુસલમાન કરવા એમાં ધર્મ છે એમ તેઓ સમજતા હતા. પરદેશી મુસલમાન ચડાઈ કરનારાઓનું પણ, હિંદુઓને વટલાવવા, તેમનાં દેવલો લૂટવાં, અને મૂર્તિઓ ભાંગવી તે ઉપ-

રજ, મૂખ્ય લક્ષ્ય રહેતું હતું. આ પ્રમાણે સખત જીવનની પરતંત્રતાના બંધનમાં લાંબી મુદત સુધી રહીને, હિંદુઓએ પોતાના આત્માની પ્રખલતા ગુમાવી છે. છેવટ અંતના સમયમાં પશ્ચિમ તરફની પ્રજાઓ—પોર્ટુગીઝ, વલંદા, ઈંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ ઇત્યાદિ—નું આવવું થયું; અને પ્રથમ વેપારને નામે નાના ઝગડાઓ કરતાં, પાછલથી મુગલાઈ રાજ્યના અંતના સમયમાં ઉઠેલા મોટા ભારતીય રાજ્ય-ક્ષેત્રમાં તેમણે ભાગ લીધો. દક્ષિણમાં મરાઠાની લૂટફાટ શરૂ થઈ, અને મુગલાઈ રાજ્ય પડી ભાગતાં મુલક લૂટાવા લાગ્યો. જેનું જેમ કાવ્યું તેમ દેશના સુખાઓ મુલક દબાવી પડ્યા; અને દેશમાં મારામારી તથા જીવનનો ભડકાલીયાં ઠેકાણે ઠેકાણે જગ્યાં. તેમાં હિંદનાં સત્વહીન થયેલાં શૌર્ય-ધર્મ અને જ્ઞાનનો અગ્નિદાહ થયો ! અને બિચારી ભારત જનની એ દુઃખદ અવસ્થામાં ગત પુત્રોને માટે શોકાશ્રુ મૂક્યાં !!

હવે પછીનું ભારતવર્ષનું અવલોકન, વર્તમાન ઈંગ્રેજ રાજ્યની તવારીખમાં, આપણે સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ રૂપે જોઈ શકીએ છીએ. ત્યારે અમે અમારો ટુંકો નિબંધ, સુજ્ઞ વાચક પ્રતિ ટુંકા સંબોધનની સાથે, સમાપ્ત કરીશું.

પ્રિય વાંચક બંધુઓ ! આપણી ભારતભૂમિના ઇતિહાસનું અવલોકન પૂર્ણ થયું ! પ્રાચીનથી અવાચીન તરફ સંક્રમણ કરતાં ક્રમે ક્રમે આપણા ખેદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પરંતુ એ ખેદનાં અશ્રુથી સ્વદેશભૂમિને દૂષિત કરવી એ આપણને ઉચિત નથી ; રહતી માતાના ખોળામાં પડેલું રહતું બાલક માતાના ખેદની વૃદ્ધિ કરે છે, માતાને શાન્તિ આપવાને બાળકે તેનાં અશ્રુ લુછવાં જોઈએ.

આપણો ઉદય કેમ થાય ?

[સાંધણ પાને ૬૬ થી.]

કેમકે તે રીતિથી વેદની જે મહત્તા છે તે કાંઈ પણ જાણવામાં આવતી નથી, પણ વેદાભ્યાસ કરવો એ આજ્ઞામાં ચૈદ વિધાનો સમાવેશ થાય છે. મહારાજ મનુ લખે છે કે—

અંગાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસાન્યાયવિસ્તરઃ

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યાસ્ત્વેતાશ્ચતુર્દશ

ચાર વેદ (ઉપવેદ સહિત), તેનાં છ અંગ, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ, (આ ચાર ઉપાંગ છે) એ ચૈદ વિદ્યા છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ-

વેદ, અને અથર્વવેદ. તેમાં પણ યજુર્વેદ મુખ્ય જણાય છે. વિષ્ણુપુ-
રાણમાં લખ્યું છે કે:—

एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्

પ્રથમ એકજ યજુર્વેદ હતો, પછીથી તેના ચાર વિભાગ કરેલ છે.

મહામુનિ વેદવ્યાસે પોતાના ચાર શિષ્ય,—પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ
અને સુમંતુને યથાક્રમે ચાર વેદ પ્રથમ ભણાવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં ચોસઠ અધ્યાય, દશ મંડલ, બેહજાર છવર્ગ, અને ૧૦૧૭
સૂકતો છે. તથા તેના ૧૦૫૮૦ મંત્રો છે. તેની મુખ્ય પાંચ શાખા છે.

યજુર્વેદના ૧૯૦૦ મંત્રો છે. ચરણવ્યુહમાં લખ્યું છે કે દ્વેસહસ્ત્રે
શતે ન્યૂને મંત્રે વાજસનેયકે—વાજસનેય એટલે શુક્લ યજુર્વેદના બે હજારમાં સો
મંત્ર ગોણા છે. તે યજુર્વેદના ૮૬ લેદ છે. તેમાં ચરકાદ્યર્ચુઓના બાર લેદ
છે. તે વાજસનેય અથવા શુક્લ યજુર્વેદના બીજા પંદર લેદ મળીને, કુલ ૧૦૧
શાખા છે. કહ્યું છે કે—

यजुर्वेदतरोरासनं शाखा एकोत्तरं शतम्

યજુર્વેદ ૩૫ વૃક્ષની એકસો એક શાખા છે. યજુર્વેદનો ગ્રાહણ ભાગ
જને શતપથ ગ્રાહણ કહે છે, તે બહુ મોટો છે. તૈત્તિરીય અથવા કૃષ્ણ યજુર્વે-
દના મુખ્ય બે લેદ છે.

સામ વેદના ૮૦૧૪ મંત્રો છે. કહ્યું છે કે—

अष्टौ साम सहस्राणि सामानि च चर्तुदश

સામ આઠ હજાર અને ચૌદ છે. તેના પ્રથમ એક હજાર લેદ હતા, પણ
અનધ્યાય સમયે અભ્યાસ કરવાથી તે નષ્ટ થયા છે. લખ્યું છે કે—

अनध्यायेष्वधीयाना भ्रियन्ते विदुताखलु

અભ્યાસ ન કરવાના સમયે અભ્યાસ કરનારા વિદુત્થી મરે છે. (હા-
લના આલતા સમયમાં આ વાત ઉપર બિલકુલ ધ્યાન અપાતું નથી, તેથીજ
ખરી વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થતાં કેવલ ઉદ્ધતાદ્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે. એમ કાં ન
હોય ! કવચિત્ આયુષ્ય પણ ગોણું ભોગવાય છે એવું દેખાય છે.) તેમાંથી
અવશેષ રહેલી શાખાઓમાંની મુખ્ય ત્રણ શાખા છે.

* ત્રીદશાંગધરામિતે મતેઽદ્વે મધુમાસે દશમી તિથી સુષાક્ષો મોદદાસવુધો પરોપકૃત્યે ચર-
ણન્યૂહમિદં વ્યકારિ કારયમા.

આ મહિદાસ બટ પ્રજ્ઞોર હતા; અને કાશીમાં રહેતા હતા.

અર્થર્થવેદના મુખ્ય નવ ભેદ છે, અને તેના ૧૨૦૦૦ મંત્રો છે. તેના પાંચ કલ્પ છે: નક્ષત્રકલ્પ, વિધાનકલ્પ, સંહિતાવિધિ, અભિચારકલ્પ, અને શાન્તિકલ્પ.

મહાભારત એ એક ઇતિહાસનો મોટો ગ્રંથ પણ મહામુનિ વેદ વ્યાસનો જ બનાવેલ છે. તેમાં તેણે વેદનો સમગ્ર અર્થ જણાવ્યો કહેવાય છે. એમ લખ્યું છે કે—

ભારતવ્યપદેશેન હ્યામ્નાયાર્યશ્વદર્શિતઃ

મહાભારતના મિષથી વેદનો અર્થ દેખાડેલ છે. મહાભારતનું પુર એક લાખ શ્લોકનું છે.

ચાર વેદના ચાર ઉપવેદ છે. આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, અને સ્થાપત્યવેદ. (કોઈ અર્થશાસ્ત્રને ચોથો ઉપવેદ ગણે છે.) આ ચાર ઉપવેદ તો વેદના પેટામાં જ આવી જાય છે. વેદનાં અંગ-છ છે. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદસ્ અને જ્યોતિષ. શિક્ષામાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, તથા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત આદિ શુદ્ધ ઉચ્ચારનો વિષય છે. પાણિનિ આચાર્યની બનાવેલ શિક્ષા સર્વમાન્ય છે. કલ્પમાં યજ્ઞાદિ સર્વ ક્રિયાનો વિધિ લખેલો છે. વ્યાકરણમાં શબ્દોને સિદ્ધ કરેલ છે. પાણિનિ આચાર્યે કરેલાં સૂત્રો જને અષ્ટાધ્યાયી કહે છે, એ તેનું મૂલ છે. નિરૂક્તમાં શબ્દોના અર્થો લખ્યા છે. છંદસ્માં મંત્રોનો છંદોવિચાર કરેલો છે. પિંગલાચાર્યે તેનો ઉત્તમ વિચાર કરેલો છે, તેથી તે અંગને પિંગલ એ નામથી જ ઘણા લોકો સમજે છે. અને જ્યોતિષમાં કાલનો નિર્ણય કરેલો છે. એ છ અંગ પ્રથમ જાણવાં જોઈએ. એટલા માટે જ મહારાજ મનુએ ચાર વેદની પહેલાં અંગાંનિ એ શબ્દ મૂક્યો છે. એ છ અંગ જાણવાથી જ વેદાભ્યાસની સફલતા છે. કહ્યું છે કે—

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते

ज्योतिषामयनं चक्षु निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते

शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्

षडंगैः सहितो वेदो यथोक्तफलदो भवेत्

છંદસ્ એ વેદના બે પગ છે, કલ્પ એ બે હાથ છે, જ્યોતિષ એ આંખ છે, નિરૂક્ત એ કાન છે, શિક્ષા એ નાક છે, અને વ્યાકરણ એ વેદનું મુખ છે. એ છ અંગ સહિત વેદનો અભ્યાસ કરવાથી તે યથોક્તફલ (શાસ્ત્રમાં વેદાભ્યાસની જે મહત્તા લખી છે તેવું ફલ) આપનાર થાય છે. વેદનાં ચાર

ઉપાંગ છે. ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, મિમાંસા અને ન્યાય. ધર્મશાસ્ત્ર એટલે સ્મૃતિઓ તે મુખ્ય ૧૮ છે. પુરાણો પણ ૧૮ છે, તે સર્વ પુરાણોના કુલ ચાર લાખ શ્લોક ગણાય છે. કહ્યું છે કે:-

एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः

મિમાંસા બે છે, પૂર્વ અને ઉત્તર. પૂર્વમિમાંસામાં કર્મકાંડ છે, અને ઉત્તરમિમાંસા તે જ્ઞાનકાંડ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં પદાર્થનિર્ણય છે. તેના પણ બે વિભાગ છે. એક ગૌતમપ્રણીત ન્યાય અને બીજું કણ્ણદપ્રણીત ન્યાય. એ રીતે બે મિમાંસા, બે ન્યાય, અને બે સાંખ્ય, (નિરીશ્વર સાંખ્ય, સૈશ્વર સાંખ્યયોગ.) એ છ શાસ્ત્ર ગણાય છે. એ સર્વનો યથાર્થ અભ્યાસ પૂર્ણ થાય ત્યારેજ વેદાભ્યાસ પૂર્ણ થયો એમ કહેવાય.

આ પ્રમાણે સાંગોપાંગ ઉપવેદ સહિત વેદ અર્થ સહિત ભણવો, અને ગુરુને ઘેર રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એ પ્રથમ આશ્રમમાં આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રત્યેક વેદ માટે કેટલો સમય જોઈએ તે મહાત્મુનિ યાજ્ઞવલ્કય જણાવે છે કે:-

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा

પ્રતિવેદ એટલે અઢેકા વેદ માટે બાર વર્ષ અથવા પાંચ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળવું. (તેટલો વખત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરવો.) કહો હવે 'વેદાભ્યાસ કરવો' એ આજ્ઞામાં કેટલી મહત્તા રહી છે ! વેદના અર્થજ્ઞાન માટે ઉપર લખેલાં બધાં સાધનો છે, તે સિવાય ચારે વેદની ઉપર સાયણાચાર્યનાં ભાષ્ય છે. યજુર્વેદના ઉપર મહીધરભટ્ટનું પણ ભાષ્ય છે.* બીજા પણ ઉગ્રવટ આદિ ભાષ્યકારો છે. તે ભાષ્યો ઉપરથી વેદ મંત્રોના અર્થ સારી રીતે સમજી શકાય છે, પણ તે તે મંત્રોનો તેટલોજ અર્થ છે એમ માની લેવું ન જોઈએ. ઢેમકે વેદને માટે એમ લખ્યું છે કે તન્ન મુહ્યન્તિ સૂરયઃ માટે શોધક બુદ્ધિથી ખની શકે તો ઉપર લખેલાં સર્વ સાધનોને આધારે આગળ વિચાર કરતાં રહેવું એ પણ આપણુંજ કામ છે.

જે સમયમાં આપણી આર્યભાષાને રાજ્યો અને સમ્રાજ્યો તરફથી સંપૂર્ણ ઉત્તેજન મળતું હતું, તે સમયમાં વેદનાં અંગ, ઉપાંગ, ઉપવેદ, અને છ શાસ્ત્રોના આપણા પૂર્વજોએ અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. તે બધાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મારું માનવું તો એમજ છે કે હાલના સમયમાં પણ જે જીવણી અપાય છે, તે પણ ઉપર લખેલા અભ્યાસ

* મહીધરભટ્ટ પ્રત્નોરાનાગર હતા.

સની માત્ર જુદી શૈલીજ છે, બાકી વાસ્તવ વાત ઉપર લખી છે તેજ છે. જમ ઠ-

પ્રાચીન	અર્વાચીન	પ્રાચીન	અર્વાચીન
૧ આયુર્વેદ	વૈદ્ય-ડાકતરી ઢળવણી	૧૦ ન્યાયશાસ્ત્ર	ન્યાય, કાયદાની
૨ ધનુર્વેદ	લડાઇની ઢળવણી	૧૧ ધર્મશાસ્ત્ર	ઢળવણી
૩ ગાંધર્વવેદ	ગાયનશાસ્ત્ર	૧૨ પુરાણ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ	
૪ સ્થાપત્યવેદ	{ બાંધકામ ઇજનેરી- ઢળવણી	૧૩ મિમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિબોધ, પુરાણ, ઇતિહાસ	{ ધર્મબોધ
૫ શિક્ષા	શુદ્ધ ઉચ્ચાર		ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.
૬ વ્યાકરણ	વ્યાકરણશાસ્ત્ર		
૭ છંદસ્	પિંગલશાસ્ત્ર		
૮ નિરૂક્ત	ઢાપ-ડિક્ષનેરીઓ		
૯ જ્યોતિષ	{ ખગોળવિદ્યા-ગણિત- શાસ્ત્ર		

આ પ્રમાણે જ્યારે આજપણ પૂર્વની વિદ્યાનોજ અભ્યાસ માત્ર શૈલીના ફેરફારથી થાય છે, તો પછી પ્રથમનીજ શૈલીથી અભ્યાસ કરવો એ કાંઈ અયોગ્ય નથી. ઢમઢ ઢટલાંક કારણોથી એમ તો સિદ્ધ થયું છે ઢ, હાલની અભ્યાસ શૈલી ગમે તેવી સુધરેલી ગણાય છે, તો પણ તે પૂર્વની શૈલી જવી નથીજ. માટે સદ્વિદ્યામંદિર સ્થાપવા ઉપર મેં લખેલું છે તેમાં પૂર્વની અભ્યાસશૈલીજ દાખલ કરવી. અને સર્વે શાસ્ત્રોમાં જ સત્ય સાર હોય તેને ગ્રહણ કરવો જોઇએ. ભાગવતમાં કહેલું છે ઢ—

અણુભ્યશ્ચ મહન્નશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુષ્પેભ્ય ઇવ પદ્મપદઃ

જમ ભ્રમર સર્વ પુષ્પમાંથી સારરૂપ મકરંદને ગ્રહણ કરી લે છે, તે રીતે ચતુર માણસે મોટાં તથા નાનાં શાસ્ત્રોમાંથી અને સર્વ સ્થલેથી જ સાર હોય તે ગ્રહણ કરવો.

વેદ, ઉપવેદ, અંગ, ઉપાંગ, અને શાસ્ત્રોમાંથી અથવા ઢુંકામાં કહીએ તો ઐદ વિદ્યામાંથી, જ સાર ગ્રહણ કરવો તેજ ખરી વિદ્યા ઢે સદ્વિદ્યા કહેવાય છે. અને તેના અભ્યાસથીજ ફલ છે. તેમ ન થાય તો પછી—

યથા સ્વરશ્વંદનભારવાહી ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય

જમ ગધેડા ચંદનનો બાર ઉપાડે તોપણ તે બાર ઉપાડનારજ છે. કાંઈ ચંદનની સુગંધી તેના બાણવામાં આવતી નથી । આવું થાય માટે ખરી વિધાનો અભ્યાસ કરવો તે સાથે ચોસઠ્ કલાનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તેના ગુરૂ સાંદીપિનિએ તે કલા ભણાવેલી છે. તેથી એમ જણાય છે કે પૂર્વકાલમાં બ્રાહ્મણો તે સર્વ કલાઓ બાણતા હતા, માટે આપણે તે કલાઓ બાણવી જરૂરની છે. તેમાં પણ ‘દેશભાષા જ્ઞાન’ એ નામની એક કલા છે, તે બહુજ ઉપયોગી છે. એટલે કે જ દેશમાં જ ભાષાઓ બોલાતી હોય તે તે ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ અવશ્યતું છે. હાલમાં આ આર્યદેશ ઉપર જ્યો રાજ્ય કરે છે, તે જ દેશના છે તે દેશની ભાષાનું આજે કેટલું જ્ઞાન છે, તે સર્વેના બાણવામાં છે. તેમજ જ્યારે યવન લોકોના રાજ્ય હતું, ત્યારે તેઓની ભાષાનું જ્ઞાન વધારે હતું. મતલબ એ છે કે બધા દેશોની ભાષાનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય તો તે વધારે સારું છે; નહિતો જ દેશના રાજ આપણી આર્યભૂમિ ઉપર અમલ ચલાવતા હોય તે દેશની ભાષાનું તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી તેઓમાં સર્વોત્તમ પદવીને યોગ્ય થવું જોઈએ. છેવટે એટલુંજ લખવું યોગ્ય છે કે ખરી વિદ્યા એજ આપણા અશ્યુદ્યનું મૂળ છે.

સંપ અથવા એકતા

જ્યારે સદ્વિદ્યા સંપાદન કરીને આપણાં મહાન્ મન થાય, ત્યારે પ્રથમ એજ વિચાર આવવો જોઈએ કે, આપણા અશ્યુદ્ય માટે આપણામાં સંયત્ની ખરી જરૂર છે. સંયત્નિના કાંઈ કાલે કાંઈનો અશ્યુદ્ય થવા સંભવજ નથી. કથાસરિત્સાગરમાં લખ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય જણાય છે.

पंचभिर्मिलितैः किं यज्जगतीह न साध्यते

एक चित्ते द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति ॥

આ જગતમાં એવું શું છે કે જ પાંચ માણસના મળવાથી સિદ્ધ ન થાય ? (આ પ્રમાણે જ્યારે કાંઈએ સૂચના કરી ત્યારે ખીજા મહાપુદ્ધિમાને કહ્યું કે) જો બે માણસનાંજ એક ચિત્ત થાય તો આ જગતમાં ન બને એવું શું છે ? કશું નથી.

ગમે તેવું મહા કઠિન કાર્ય પણ એક ચિત્તવાળા મનુષ્યોથી બને છે. પણ જો એકતા ન હોય તો પછી મહા સમર્થ પુરુષો પણ કાંઈ કાર્યમાં વિજય પામતા નથી. મહાભારતમાં ભીષ્મપિતામહે કહેલું છે કે—

बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः

मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः

બલ (વિજય પામનારા જનસમુદાય) ને માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ જટલાં વ્યસનો કહેલાં છે, તે સર્વમાં પાપિષ્ઠ એવો ભેદ એજ મુખ્ય વ્યસન છે. એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તે યથાર્થ છે.

આ રીતે અન્વયવ્યતિરેક ઉદાહરણોથી સંપત્તિ આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. હાલના સમયમાં સર્વત્ર ચાલતા પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોમાં માત્ર બે યોગ્ય અધિકારીની એકાદ બે ક્ષણની એકતાથી ઠવાં અલૌકિક કાર્યો થતાં અનુભવાય છે.

હું તો એમજ માનું છું કે, પૂર્વકાલમાં પિતા-પુત્રાદિ સર્વ સેવ્ય-સેવકા, સ્વતઃ વિધાયક વિધેયજ હતાં; તેથીજ આપણો તે સમયમાં અભ્યુદય હતો. હાલમાં એ વાતનું સ્મરણ ન રહેવાથી પરસ્પરની એકતાનો લોપ થઇ જતાં, આપણી આવી દશા થઈ છે. માટે ફરીને તે એકતા અથવા સંપ અવશ્ય કરવો જોઈએ. *

સદ્ધર્મ

આપણા અભ્યુદયનો મુખ્ય આધાર આપણા ધર્મ ઉપરજ છે. સંપ થવાનું કારણ પણ ધર્મ છે. ધણા માણસોનું ભલું કરવા માટે જ એક ધોરણને ધારણ કરવું તે ધર્મ. અને તે ધોરણ પ્રમાણેજ એકમતથી ચાલવું તે સંપ છે. ધૃત ધાતુ ઉપરથી ધારણ કરાય તે ધર્મ એ શબ્દ થયો છે. પણ કાલે કરીને એ ધર્મના મનઃકલ્પિત અનેક ભેદ થઈ જતાં, એ ધર્મજ હાલમાં આપણા કુસંપનું કારણ થઇ પડ્યો હોય એવું જણાય છે. પ્રથમ કાર્યના વિભાગ પાડવા માટે ચાર વર્ણ બંધાયા એમ ઉપર લખ્યું છે તે વ્યવસ્થાનું છેક વિસ્મરણ થતાં, એ ચાર જાત જુદી પડી ગઈ. તેઓનો ભોજનાદિ વ્યવહાર છેક બંધન થયો, અને પછી એક જાતમાં અનેક જાત થઇ પડો. ગ્રાહણ જાતિની ચોરાશી જાત છે. (તેમાં પણ પાંચ ગૌડ અને પાંચ દ્રવિડ એમ બે ભેદ છે.) તેમાંની એકજ જ્ઞાતિમાં પણ ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કાંઈ શૈવ તો કાંઈ વૈષ્ણવ, કાંઈ રામાનુજ તો કાંઈ સ્વામીનારાયણ, આમ અનેક મતમતાંતરોનેજ ખરો ધર્મ માની તેના દૃઢ આગ્રહથી અન્યનો તિરસ્કાર કરતાં, પરસ્પર શત્રુતા રાખનારાઓમાં સંપ ક્યાંથી હોય ! દેશમાં શું કે જાત જાતમાં શું, પણ જ્યાં એકજ (ભલે ગમેતે) ધર્મ હોય તેમાં સંપ વધારે ટકે છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. ન્યાય સૂત્રમાં લખ્યું છે કે યતોઽભ્યુદયનિશ્ચેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ નેર્થ અભ્યુદય અને પરમ કલ્યાણ પમાય તેજ ખરો ધર્મ. (અપૂર્ણ.)

એકતા માટે મેં અદ્વૈતસિદ્ધિમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે એટલે અહીં વિશેષ નથી લખતો.

દુઃખી જગતમાં સુખ મેલવવાનો ઉપાય.

સર્વ મનુષ્યો કહે છે કે જગતં દુઃખથી ભરેલું છે પણ થોડા મનુષ્યો વિચારે છે કે જગત શાથી દુઃખમય બનેલું છે? સોલન નામે ગ્રીક કાયદા બાંધનારને સાદિસના રાજ્યે પોતાનો અપાર વૈભવ બતાવી પુછ્યું હતું કે, સોલન ! દુનિયામાં સર્વથી સુખી માણસ કોણ છે? જેના ઉત્તરમાં સોલને બે અપ્રસિદ્ધ ગ્રીકનાં નામ આપ્યાં હતાં. રાજ્યે આશ્ચર્યથી ફરી વખત પુછ્યું કે ‘શું હું સુખી નથી.’ સોલને કહ્યું કે ‘કાંઈ પણ મનુષ્યને માટે તેના મૃત્યુ પેહેલાં તે સુખી છે એમ કહી શકાય નહિ.’ ગમે તેવા વૈભવમાં પણ દુઃખ હોય છે અને વૈભવ વિના પણ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એમ આટલા પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ: અપાર રાજ્યવૈભવમાં ઊછરવા છતાં, મહાત્મા બુદ્ધને, એક સન્યાસીની જીંદગી વધારે સુખી લાગી હતી; અને મેવાડનો પ્રતાપ તેના રાજ્યમહેલમાં સુતો ત્યારે પણ તેનું અંતઃકરણ દુઃખથીજ ભરેલું હતું. જ્યારે એક નાનું બાલક પારણામાં પડ્યું પડ્યું હોય, ત્યારે તેનાં સેખરાલ્લી માબાપો બાલકના ભવિષ્યની અનેક ચિંતા-આથી દુઃખી હોય છે; અને સહજ અવલોકનથી જોઈએ તો પણ જણાય છે કે, મનુષ્ય જીવનના કરતાં પશુ-પક્ષીઓ વધારે સુખી છે. આમ શાથી થાય છે? શું અજ્ઞાનમાં સુખ રહેલું છે? અને મનુષ્ય જ્ઞાનથી દુઃખ પામે છે? જો એમ હોય તો વ્યવહારમાં, અજ્ઞાનનું પરિણામ દુઃખ અને જ્ઞાનનું પરિણામ સુખ, આપણે કણી વખત જોઈએ છીએ તેનું શું કારણ? દિવો પકડવાને બાલક અજ્ઞાનથી હાથ લાંબો કરે છે અને દાઝે છે; સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ પાણી અને પુષ્ટિકારક ખોરાકના જ્ઞાનથી મનુષ્ય તંદુરસ્તીનું સુખ ભોગવી શકે છે. ત્યારે ફરીને પણ એજ પ્રશ્ન થાય છે કે મનુષ્યજીવન શાથી દુઃખી બનેલું છે?

પરંતુ મનુષ્યજીવન શા કારણથી દુઃખી બનેલું છે, તે જોવાને માટે પ્રથમ તો આપણે દુનિયાના દરેક મનુષ્યના દુઃખનું કારણ તપાસવું જોઈએ. જો કાંઈ એવું યંત્ર બનાવે, કે જેમાંથી દુનિયાના દરેક માણસ પોતાના દુઃખનું શું કારણ બતાવે છે તે સાંભળી શકાય; તો અમને ખાતરી છે કે કાંઈ વિરલ મહાત્માઓ સિવાય દુનિયાનો દરેક મનુષ્ય તેને રડતો સંભળાશે. અને અનેક અવાજો સાથે છતાં પ્રથમ પ્રથમ સાંભળી શકાય એવી તેમાં રચના

કરવામાં આવે, તો કટકા રોટલીની ઇચ્છાથી મોહોટલામાં બેસી ખુલ્લે અવાજ રડતાં ગરીબ નિરાધાર અંતઃકરણો, અને રાજમહેલમાં બેસી ખુશામતમાં છુ-પાયેલું રૂદન કરતાં જગતનાં અધિકારી માણસોથી; મોટા મોટા ચક્રવર્તી મહારાજાઓનાં રૂદન તેને કાને પડશે. ભૂખે મરતાં અપંગ માણસો, રસ્તા વચ્ચે ભટકતા ભીખારીઓ, બેરોજગાર થયેલા મજૂરો, વેપારમાં ખોટ ગએલી એવા વેપારીઓ, અપુત્ર માળાપો, વિધવાઓ, નિરાધાર બાલકો, નિર્વેન કંગાલ મનુષ્યો, કીર્તિના લાલચુઓ, અને રાજ્યના અનેક પ્રપંચોમાં ફસાઇ પડતા રાજાઓનાં રૂદન તેને કાને પડશે એટલુંજ નહિ; પરંતુ બાબીલનમાં મરણ પામતો સિકંદર બોલતો સંભળાશે કે મારાથી ધારેલો વિજય પૂર્ણ થયો નહિ, સેન્ટહેલીનામાંથી નેપોલીયનનું અંતઃકરણ રડતું સંભળાશે કે વોટરલુની લડાઇથી તેના આખા જીવનનો પ્રયાસ નિષ્ફલ થયો, અને દાઇ ગુપ્ત પહાડોમાં ભટકતું નાનાસાહેબનું અંતઃકરણ રડતું સંભળાશે કે અંગ્રેજોએ તેનું પેન્સન પણ ઝુંટાવી લીધું. આ સર્વ રૂદન પરથી સાંભળનારને કેવો ભાવ થશે તે તો તેનો સ્વભાવ જાણ્યા વિના શું કહી શકાય, પરંતુ અમે એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે દુર રહી માત્ર દુનિયાની વિચિત્રતાનું અવલોકન કરનારને તો એથી હસવું આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કેવી વિચિત્રતા ! દાઇ કીર્તિની લાલસાથી તૂટેલ થતું નથી, તો દાઇ ધનની લાલચથી દુઃખ ભોગવે છે. દાઇને અધિકાર જોઈએ છીએ, તો દાઇને દુનિયાની અનેક પ્રકારની ભૌતિક વસ્તુઓનો લોભ છે. દુનિયાના પ્રત્યેક વિચિત્ર મનુષ્યોની વિચિત્ર વિચિત્ર ઇચ્છાઓ છે; અને તે પાર ન પડવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં દુઃખો પોતાને શિર વહોરી લે છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મનુષ્ય ભૌતિક સુખોમાં લુબ્ધ થઇ તેને માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે સુખો ક્ષણિક હોવાથી તેને દુઃખ સિવાય બીજું મળતું નથી.

ત્યારે હવે વિચારવાનું એ છે કે મનુષ્ય ભૌતિક સુખોમાં શા માટે લુબ્ધ થાય છે ? શું મનુષ્ય જીવનની ભૌતિક સુખો ભોગવવામાં સાર્યકતા છે ? જો એમ હોય તો નીતિના નિયમો જાંઘા વળે, ધર્મ પંથોની કાંઈ જરૂર રહે નહિ, અને ઈશ્વરભક્તિની પણ કાંઈ આવશ્યકતા નથી એમજ સિદ્ધ થાય. પણ મનુષ્ય પોતાની જન્મ-મરણની વચ્ચેની સ્થિતિમાં પોતાની સનાતન સ્થિતિ ભૂલી જાય છે. અને આ સંસાર, જે તેની સુસાદ્રીના રસ્તાનાં એક ભાગ બેરોબર છે. તેટલામાંજ તે પોતાની હાલની સ્થિતિ સમજે છે. એટલુંજ નહિ

પરંતુ મૃત્યુ પછી *દેહના નાશની સાથે પોતાનો પણ નાશ છે એમ સમજ છે. અને તેથી દુનિયાની વસ્તુમાંથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. આર્થી-

વિષયેન્દ્રિય સંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્
પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્
યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ
નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તન્તામસમુદાહૃતમ્

ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, આ સુખ પરિણામે વિષ સમાન થઇ રહે છે. અને મનુષ્યસસારને-જગતને દુઃખમય બનાવે છે.

પરંતુ મનુષ્યો મોઢેથી તો આ જ્ઞાન સ્વીકારે છે, છતાં તેઓ ભૌતિક સુખની ઇચ્છા મૂકી પારભૌતિક શ્રેયની ઇચ્છામાં ડેમ તત્પર થતા નથી? જગતની વસ્તુઓ પરથી મનુષ્ય હૃદયનું મમત્વ ઉઠી જાય તો પછી જગતમાં દુઃખ છેજ નહિ, ત્યારે મનુષ્ય તે મમત્વને ડેમ તોડી શકતો નથી? શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન આજ પ્રશ્ન પૂછે છે:

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ
અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય વલાદેવ નિયોજિતઃ

(હે વૃષ્ણિ કુલમાં જન્મેલા કૃષ્ણ! માણસ, કાંઈએ બલાતકારે પ્રેરેલો હોય તેમ ઇચ્છા નહિ છતાં પણ, પાપ કરે છે. તે દેાની પ્રેરણાથી કરે છે?)

તેનો ઉત્તર આપતાં મહાત્મા કૃષ્ણે કહે છે કે-

કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च
इन्द्रियाणि मनो बुद्धि रस्याधिष्ठानमुच्यते
एतैर्विमोहयत्येपज्ञानमावृत्य देहिनम्

(હે અર્જુન પાપમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ-કામ છે, અને કામ તેજ ક્રોધ છે. કારણકે કામ-ઇચ્છાનો ભંગ થવાથી કામજ ક્રોધનું સ્વરૂપ પકડે છે-તે રજોગુણથી હૃત્પન્ન થએલો અને કાંઈ દિવસ પૂર્ણ ન થાય એવો તથા અતિ ભીમ છે.)

* અહીંઆ દેહનો નાશ એ વ્યવહારિક પરિણાયામાં લખાએલું છે ખરેખરી રીતે જોઈએ તો દુનિયામાં કાંઈ પણ પદાર્થનો નાશ તો થતોજ નથી, ફાન્ટર માનવાય છે.

આ કામને તું મોક્ષ માર્ગમાં વૈરી બાણ. જેમ ધુમાડા વડે અગ્નિ ઢંકાઈ બ-
યછે, જેમ મેલ વડે અરીસો ઢંકાઈ બયછે, જેમ ઓરવડે ગર્ભ વિંટાએલોછે,
તેમજ કામ વડે આ જ્ઞાન ઘેરાયલું છે. હે કુંતીના પુત્ર કોઈ દિવસ પૂર્ણ નહિ
થનારા તથા શોક સંતાપના કારણ ભૂત હોવાથી અગ્નિ તુલ્ય એવા કામરૂપી આ
જ્ઞાનીના નિરંતરના વૈરીએ, જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે. ઈંદ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિ
એ તેને રહેવાનું ઠેકાણું છે. વિષયને દેખવા, સાંભળવા વગેરેથી, સંકલ્પથી, ત-
થા બુદ્ધિના નિશ્ચયથી કામ-ધ્ય્છાઓ ઉત્પન્ન થાયછે.-તે કામ ઇંદ્રિય આદિ વડે
જ્ઞાનને ઢાંકી દધને, જીવને મોહ પમાડેછે. માટે હે ભારત શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કામે
તને મોહિત નથી કર્યો તે પહેલાં તું ઇંદ્રિય, મન, તથા બુદ્ધિને આધીન રા-
ખીને, આત્મજ્ઞાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાનને નાશ કરનારા આ પાપી કામ નામના
શત્રુનો ધાત કર.) વળી એક ખીજ ઠેકાણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંજ, શ્રીકૃષ્ણ,
કામની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાયછે તે બતાવતાં, તથા તેથી મનુષ્યના જ્ઞાનનો નાશ
થઈ પરિણામે મનુષ્યની શી સ્થિતિ થાયછે તે દેખાડતાં, કહે છે કે-

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસસ્સંગસ્તેષૂપજાયતે
સંગાત્સંજાયતે કામો કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે
ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહ સ્સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ
સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ

(વિષયોનો ગુણબુદ્ધિથી વિચાર કરતાં પુરુષને તેમાં આસક્તિ થાયછે,
આસક્તિથી ધ્ય્છા ઉત્પન્ન થાયછે, અને ધ્ય્છાથી (તેમાં અવરોધ થવાથી)
ક્રોધ ઉત્પન્ન થાયછે. ક્રોધથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાયછે.-કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક
નાશ પામેછે-મોહથી ગુરૂ તથા શાસ્ત્રથી મેળવેલા જ્ઞાનની સ્મૃતિનો પણ નાશ
થાયછે. સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાયછે, અને બુદ્ધિનો નાશ થવા-
થી મનુષ્ય નાશ પામેછે.)

ત્યારે સિદ્ધ થાય છેકે, મનુષ્યની ભૌતિક વિષયો-જ ક્ષણિકછે-તેની તરફની
ધ્ય્છાઓથી અને મમત્વથી, મનુષ્ય દુઃખી બનેછે. અને તેમાં દોષ મનુષ્યનોજ
છે. પણ પ્રશ્ન થઈ શકે કે જો સંસારમાં આવીને મનુષ્યે કોઈ અમુક વસ્તુની
ધ્ય્છા કરવાની નથી તો સંસારમાં મનુષ્યને મૂક્યો શું કરવાને ? અને જો
સંસારમાં મનુષ્ય આવ્યોછે તો વિષયો તરફની તેની પ્રવૃત્તિ દુઃખકારક
શામાટે હોવી જોઈએ ? પણ વિચારવાનું એ છે કે સંસાર-જન્મ મરણના
દરવાજાની વચ્ચેનું મનુષ્યજીવન-દુનિયાના ક્ષણિક વિષયો ભોગવવાનેજ છે,

એમ શા પરથી ધારી લેવું? કદાચ કહેવામાં આવે કે એમ હોય તો દુનિયામાં તે વિષયો મૂક્યા છે શા માટે? તેનો જીતાર અમે હમણાં આપીશું; પરંતુ સાથે એટલું પૂછીશું કે, દુનિયામાં વિષયોની સ્થિતિનો આવશ્યકતા મનુષ્યથી ન સમજાય માટે તે ઉપરથી મનુષ્યજીવન વિષયો માટેનું સર્જિત છે એમ ધારવું તે શું યોગ્ય છે? જો મનુષ્યજીવન એ વિષયો માટેનું નિર્મિત થયું હોત તો મનુષ્યજીવન અને તે વિષયો ક્ષણિક શાને હોત? પોતાના અગાધ બુદ્ધિબલથી સંસારના વિકટ પ્રપંચોનાં પડ ઉઠેલનારના મગજમાં આ પ્રશ્નો ન આવી શકે તો અમે કહી શકીએ તે સ્વાર્થી છે.

જો સૃષ્ટિની અમુક રચના ઉપરથીજ આપણે ઇશ્વરી નિયમની કલ્પના કરી શકીએ, તોપણ મનુષ્યનો અધિકાર કેટલો છે? તે હરકાઈ વસ્તુને કદાચ પ્રયત્નથી પોતાની પાસે લઈ શકે, પણ તેથી તે વસ્તુ તેના ઉપભોગમાં આવી શકેજ એમ કહી શકાય નહિ. અને જો ઉપભોગમાં આવી શકેજ એમ કહી શકાય નહિતો તે મનુષ્યની પોતાની કેમ માની શકાય?—

यहदासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने

तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षयसि

(જે તું સત્પાત્રને આપે છે, અને જ હમેશાં ભોગવે છે, તે મિલકત તારી છે; બાકીની મિલકતનું તો તું બીજા માટે રક્ષણ કરે છે.) અને મનુષ્ય ગમે તેટલી મિલકતમાંથી પણ ટેટલીનો ઉપભોગ કરી શકે, તે જોવું હોયતો વિદૂર આપણને સારી રીતે સમજાવે છે કે—

गोशतादपि गोक्षीरं मस्थं धान्यशतादपि

प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतय.

સેકડો ગાયોમાંથી (કદાચ) એક ગાયનું દૂધ, ધાન્યના સેંકડો ઢગલા-માંથી એક શેર અનાજ, અને મહેલમાંથી પણ પહાંગનો અર્ધ ભાગ, મનુષ્ય પોતાના ઉપભોગમાં લઈ શકે; ત્યારે બાકીની સમૃદ્ધિ તો બીજાની—તેનો ભોગવટો કરનારની—છે. આ પ્રમાણે જો સૃષ્ટિના નિયમને અનુસરી જોઈએ તો પણ મૃત્યુ સુધીના ભોગવટા તરીકે મનુષ્યનો કેટલી જીજ્ઞ વસ્તુ ઉપર અધિકાર છે! અમારું એમ કહેવું નથી કે મનુષ્યોનો અધિકાર જીજ્ઞ વસ્તુ ઉપર છે માટે તેણે તેટલી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાનેજ પ્રયત્ન કરવો. જીવનપર્યંતના સતત ઉદ્ધે ગયી મનુષ્ય ભલે ગમે તેટલી વસ્તુઓ મેળવે; પરંતુ તેમાં પોતાનો અધિકાર કેટલાની ઉપર હોઈ શકે તે સમજાયા પછી, હરકાઈ વસ્તુના નાશથી તેને ખેદ

થશે નહિ. અને બાકીની વસ્તુઓનો તેણે બીજાના શ્રેયને માટે સંચય કર્યો તો તેટલું તેનું જીવન પરોપકારક લેખાશે.

હવે આપણે કહી શકીશું કે આ સંસાર, મનુષ્યને પોતાના જીવનનો ખરો જિદ્દ નહિ સમજવાથીજ, દુઃખ રૂપ બનેલો છે. અને મનુષ્ય, દેહમાં આત્મભાવ માની, પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે, તેથીજ તેને પોતાના જીવનનો ખરો જિદ્દ સમજતો નથી. પોતે-આત્મા-અનંત કાલથી છે અને અનંતકાલ સુધી રહેશે. જન્મ-મરણના દરવાજાની વચ્ચે આવેલા સંસારનું ઊલ્લંઘન, તેની લાંબી મુસાફરીના પ્રસંગમાં માત્ર એક શહેરના ઊલ્લંઘનની ખરોખર છે. શહેરમાં પેસવા માત્રથી શહેરની દરેક વસ્તુ પોતાની થઈ જતી નથી; અને રસ્તાનું શહેર છોડી જતાં મુસાફરને ખેદ થાય તો તે મિથ્યા છે, એમ સર્વ કાંઈ કહેશે. વળી સંસારના દરવાજામાં મનુષ્ય પ્રવેશ કરે છે ત્યારથી તેને છોડી જાય છે ત્યાં સુધીમાં, મનુષ્ય નિરંતર જીએ છે કે, દુનિયાનો દરેક પદાર્થ નાશવંત છે; અને કાંઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે મનુષ્યના હાથમાં નિરંતર રહેતી હોય; વધારે તો શું પણ તેનો દેહ પણ અંતે તેનો નથી.—આ જીપરથી તે જો જરા વિચાર કરી જીએ તોપણ સહજ જોઈ શકાય કે, દુનિયાની દરેક વસ્તુ જીપર કાંઈ મોટા અધિકારીનો હાથ છે; અને તે અધિકારીનીજ ઈચ્છા મુજબ દુનિયાની દરેક વસ્તુ કાંઈ એકજ દિશામાં નિરંતર સંક્રમણ કરે છે કાંઈ આગળ જાય છે તો કાંઈ પાછળ જાય છે, પરંતુ દરેકની દિશા એકજ છે.—અને સંસારમાં જે વસ્તુઓ મનુષ્ય પોતાની નજરે જીએ છે, તે તો થોડી મુદતના સમાગમમાં આવેલી માત્ર છે.—

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महादधी

समेत्यच व्यपेयाताम् तद्वद्भूतसमागमः

(મહાસમુદ્રમાં અનેક કાષ્ઠના કકડાઓ નિરંતર તેના વહનની દિશામાં સંક્રમણ કરે છે, તેમાં એક કકડાની સાથે બીજો કકડો મળે છે, મળીને જુદો પડે છે; તેજ પ્રમાણે આ સંસારની વસ્તુઓનો સમાગમ છે.) [અપૂર્ણ.]

उपदेश.

—ॐ—

मालिनि छंद.

ભજ ભજ ભજ ભાવે સ્નેહથી શ્રી હરિને,
ત્યજ ત્યજ ત્યજ તૃષ્ણા મોહ આદિ ચરીને;

સજ સજ સજ શાણા મોક્ષની સૌ તયારી,
 સમજ સમજ કાયા સ્વમવત્ છે જનારી.
 પલ પછી પણ નિશ્ચે શું થશે તે ન થાય,
 તદપિ મનથી મોટી વાત નિત્યે કરાય;
 વિષસમ વિષયોમાં ચિત્ત ચોમેર દોડે,
 ધન-સુત-યુવતિમાં સ્નેહસંબંધ જોડે.
 નહિ નહિ સુખ એથી સ્વદપ તુંને થવાનું,
 ચમપુર તણી વાટે અંતમાં છે જવાનું;
 નહિ કંઈ પણ આવે કામ ત્યાં એક ડાહી,
 છલ, મદ, મમતા ને ગર્વને, નાખ્ય તોડી.
 શમ, દમ, સમતાથી, ધૈર્યતાને ધરો લે,
 ભવજલ તરવાનાં સાધનોને કરી લે;
 નરતન નહિ પાછું આવશે એમ માની,
 શ્રવણ-મનનથી તું સર્વ લે વાત જાણી.
 પરહિત કર નિત્યે નીતિમાં રાખ્ય પ્રીતિ,
 અલગ કર અનીતિ એજ સન્માર્ગ રીતિ;
 રવિ-શશિ-વસુધાનો નાશ નિશ્ચે થવાનો,
 નિગમ પણ પુકારે દેહ તારો જવાનો.
 વપૂ જરઠ જણાતાં કૈક થાસે ઉપાધી,
 પ્રથમ વય વિષે તું સર્વ લે કાર્ય સાધી;
 મરણ પછી થવાનાં એક સત્કર્મ બેટી,
 સકલ સમજ આ છે યાદવાધીશ કેલી.

વૈદ્યધર્મસભાનો વાર્ષિક મેળાવડો.

આ સભાની એક બેઠક, સં. ૧૯૫૨ના માર્ગશિર્ષ વદી ૧૪ રવિવારને દિવસે, સદ્દુ સભા તરફથી આલતો સંસ્કૃત પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને બક્ષીસ આપવાને, વૈદરાજ પ્રભુરામ જીવનરામના ઔષધાલયમાં, બપોરના ત્રણ વાગતાને સુમારે, મળી હતી. તેમાં સદ્બોધપ્રવર્તક બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રી જયકૃષ્ણજી, મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી રાજરામ, મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી

ભીમાચાર્ય, શાસ્ત્રીજી રણછોડજી, શાસ્ત્રીજી જીવનરામ, શાસ્ત્રીજી નથુરામ, શાસ્ત્રીજી વિષ્ણુશાસ્ત્રી, શાસ્ત્રીજી છગનશાસ્ત્રી, શાસ્ત્રીજી કાનજી કેવલરામ, તથા શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન વગેરે વિદ્વાનમંડળ મળેલું હતું. અને શેઠજી શ્રી લખમીદાસ ખીમજી, રા. રા. વૈદરાજ મણિશંકર વિકલજી, તથા શેઠજી ભગવાનદાસ મૂળચંદ વગેરે ગ્રહસ્થમંડલ મળેલું હતું. સભાપતિનું સ્થાન પંડિતજી મહારાજ જયકૃષ્ણ જીવનરામે શોભાવ્યું હતું.

સભાનું કામ શરૂ થતાં, પ્રથમ ગદ્ય સાલનો રિપોર્ટ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. જેમાં સદર્જ સભાની પ્રતિદિવસ થતી જતી આખાદી અને પાઠશાલાની સુસ્થિતિનો હેવાલ જણાવતાં, અને પ્રાચીન આર્યધર્મનું શુભતત્ત્વ લોકોના સમજવામાં આવે તે માટે સભા તરફથી થતા શુભ પ્રયત્નો ખતાવતાં, એ આખાદી, એ સુસ્થિતિ અને એ પ્રયત્નોને જે સદ્ગ્રહસ્થોની તરફથી નિરંતર ઉત્તેજન મળે છે, તેમનો સભાએ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો હતો. રિપોર્ટ વંચાઈ રહ્યાખાદ પાઠશાલાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવામાં આવી હતી. તેમાં, પેહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ શિશુપાલવધ અને તર્કસંગ્રહમાં ખીજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ કૌમુદી અને કિરાતાનર્તુનીયમાં, ત્રીજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ કૌમુદી અને રઘુવંશમાં, અને ચોથા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ પંચ તંત્રમાં, પરીક્ષા આપી હતી. એ વર્ગ સિવાય એક પરચુરણ વર્ગને પણ તપાસવામાં આવ્યો હતો. ખાકીના વિદ્યાર્થીઓ સમય બહુ જવાને લીધે તપાસાયા ન હતા. પેહેલા વર્ગના એ વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષકોને સારો સંતોષ આપ્યો હતો.

પરીક્ષાનું કામ પૂર્ણ થઈ રહ્યા ખાદ અધ્યક્ષના હાથથી વિદ્યાર્થીઓને સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામે અપાયાં; અને સભામાં પધારેલા શાસ્ત્રી મંડલનો પણ સારો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. અને ત્યાર પછી પરચુરણ ગ્રાહણ વર્ગને દક્ષિણાથી સંતોષવામાં આવ્યો હતો.

એ સર્વ થઈ રહ્યા પછી રા. રા. વૈદરાજ પ્રભુરામ બોલ્યા કે, -હાલના સમયમાં જ્યારે ઇંગ્લેજ વિધાનો ઉપયોગ અને અભ્યાસ ચારે બાજુ ઉભરાઈ ચાલ્યો છે, ત્યારે સંસ્કૃત વિધાને છેકળ ભૂલી જવામાં આવી છે. દૂરની વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોનાર પાસેની વસ્તુ જોઈ શકતો નથી; અને જોની દરકાર કરવામાં આવતી નથી તેના ગુણ જાણી શકાતા પણ નથી. બેશક, માફ કહેવું એમ તો નથીજ કે, મનુષ્યે દૂર દૃષ્ટિ રાખવીજ નહિ. એમ કરવાથી તો અભ્યુદયનાં સર્વ દ્વાર બંધ થઈ જાય; પરંતુ એ તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી

કે મનુષ્યે સર્વ બાબુ દૃષ્ટિ રાખતાં શીખવાનું છે. સંસ્કૃત કે ઇંગ્રેજ પૈકી ગમે તે એક ભાષામાં આગ્રહ બાંધી બેસનારને બેમાંથી એકેનું ખર્ચ મુલ્ય સમજાતું નથી, કેમકે વસ્તુનું મુલ્ય તે ખરેખરી રીતે એક વસ્તુની સાથે બીજી વસ્તુનો મુકાબલો છે ; અને દાદાપણ બે વસ્તુનો મુકાબલો બને વસ્તુના ગુણ સંપૂર્ણ રીતે જાણ્યા સિવાય થઈ શકે નહિ. હાલ ઇંગ્રેજ ભાષાપરના એકાન્ત આગ્રહને લીધે સંસ્કૃતનું ખર્ચ મુલ્ય ન સમજાય તો તેમાં દોષ તે એકાન્ત આગ્રહનોજ છે. અખલત રાજયકર્તા તરફથી સંસ્કૃત ભાષાને કંઈ ઉત્તેજન મળે છે. પરંતુ પરીક્ષામાં પસાર થવાને સતત અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓનું લક્ષ્ય પ્રધાન ભાગે ઇંગ્રેજ ઉપરજ રહે છે ; અને પેટા વિષય તરીકે સંસ્કૃતની થોડીજ દરકાર રાખવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ કવચિત્ કંટાળો પણ આવે છે. આમ થતાં સંસ્કૃત પુસ્તકો તપાસવાની દરકાર થોડાજ રાખે છે; અને જ થોડા રાખે છે તેમને પણ, સંસ્કૃતનાં સર્વ પુસ્તકો સરહસ્ય સમજવાને જટલા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, તેટલું કવચિત્જ હોય છે. આ સિવાય ઇંગ્રેજ ભણેલા માણસોને ઉપજીવિકાનાં સર્વ સાધન ઇંગ્રેજ વિદ્યામાંથીજ પ્રાપ્ત કરવાનાં હોવાને લીધે, અને હાલની ભારત વર્ષનો દુર્દશાના સમયમાં ઉપજીવિકાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગમાંથી મનુષ્ય કવચિત્જ વખત મેળવી શકે છે તેથી, આખા જીવનની સહવાસિની થએલો ઇંગ્રેજ ભાષા તરફ લોઠા મોહ પામે છે. અને અપરિચિત સંસ્કૃત ભાષા તરફ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન થતાં, તેમાં કાંઈ પણ તત્ત્વ છે એ વિચારવાને પણ કવચિત્જ અવકાશ મળે છે. આથી હું કહું છું તેમ પરિણામ એ થાય છે કે, ઇંગ્રેજ કે સંસ્કૃત-બેમાંથી એકેને યોગ્ય ન્યાય મળતો નથી. એકની તરફ જોઈએ ને કરતાં વધારે માનની એટલે મોહની નજરથી જોવામાં આવે છે; તો બીજીની છેકજ અવગણના થાય છે. આવી સંસ્થિતિમાં દરેક આર્ય સદ્ગ્રહસ્થની ફરજ છે કે, પોતાથી બને તેટલું આવા કામમાં ઉત્તેજન આપવું. મારા આ સ્વરૂપ પ્રયાસમાં પ્રસંગોપાત્ત યોગ્ય જણાતી સૂચના આપવાને હું સર્વ વિદ્વાનમંડલને વિનંતિ કરું છું.

બીજી રીતે જોઈએ તો મૂળ આપણીજ ખરી વિદ્યા યુરોપમાં ગએલ છે. વૈદક સંબંધી કે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધી પ્રથમ શોધ આપણામાંજ થએલ છે; અને યુરોપીઅન ગ્રંથકારો પણ એ વાત સ્વીકારે છે. વૈદક અને ગણિત શાસ્ત્ર બન્ને ઈ. સ. પૂ. ૮ માં સૈકામાં યુરોપમાં આરબોની માર્ફત ગએલાં, કે બ્યારે થોડી સુધરેલી પ્રજા સિવાય આખો યુરોપ જંગલી લોઠાથી ભરેલો હતો.

પરંતુ તેજ લોકા આજે આપણા દેશી વૈદોના કરતાં આપણાજ દેશ ઉપર ઠેક ટલું વિશેષ માન ભોગવે છે ? પણ તેમાં દોષ આપણોજ છે; અને આપણેજ આપણી સર્વ વિદ્યા ગુમાવી છે. હવે મારી ઈચ્છા છે કે વૈદધર્મસભાની પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ કે ખીજા હરઠાઇ ઉમેદવારને માટે, એક વૈદક સંખંધી વર્ગ ઉઘાડવો. જ્યાં તેમને વૈદક સંખંધી મૂળતત્ત્વના જ્ઞાનની સાથે જાતે અનુભવ મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવશે. આથી આપણી પ્રાચીન વૈદક વિદ્યાનો કંઈ અંશે પણ જીર્ણોદ્ધાર થશે એમ માફ ધારવું છે. વૈદોની કિમત વધશે, અને ગરીબોને લાભ થશે.

શાસ્ત્રીજી ભીમાચાર્યે કહ્યું કે, ખરેખર વૈદરાજનો સંસ્કૃત ઉપરનો પ્રેમ અને દેશી વૈદક વિદ્યા તરફની લાગણી જોઈ હર્ષ થાય છે. અને બેશક જો દેશી વૈદકના ઉદ્ધારને અર્થે એકાદ વર્ગ ઉઘાડવામાં આવે, તો એક મોટા પરોપકારનું કામ થાય. દાકતરને માટે ઝાઝામાં ઝાઝા દશ રૂપિયા તો ફીના જોઈએ; અને મુખર્થ જવા શહેરમાં જ્યાં સાધારણ લોકો પણ પોતાનું જીવન બેઠે ચાર રૂપીઆના ભાડાની સાંકડી ઝોરડીમાં ગુજારે છે, ત્યાં આ ફી તેમનાથી ભરી શકાય તેમ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એટલી સાંકડી ઝોરડીમાં કોઈ યુરોપીઅન ડાક્ટરને લઈ જવાનું સાહસ ખરેખર હાસ્યાસ્પદ થાય. મંદવાડના સમયમાં ખિચારાં ગરીબ માણસો જ બેહદ દુઃખ ભોગવે છે તે, દેશી વૈદક શાળામાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓને, વૈદકનાં મૂળતત્ત્વનું અનુભવી જ્ઞાન આપી તૈયાર કર્યા વિના, ખંધ થઈ શકે તેમ નથી. ખરેખર વૈદરાજના સ્તુત્ય પ્રયત્નને માટે આપણે ખુશી થવા જવું છે.

વૈદરાજે વિશેષ યોગ્યતાં જણાવ્યું કે, જ્યોતિષ સંખંધી કેવલ કુળદેશના નહિ પરંતુ સારા સિદ્ધાંત ગ્રંથ શિખવનાર જો કોઈ સારો માણસ મળી શકે, તો હું તે સંખંધી પણ એક વર્ગ ઉઘાડવાનો વિચાર રાખું છું. વૈદરાજની આર્વાશુભ ધારણા માટે સભામાં એકઠા મળેલા સદ્ગ્રહસ્થોએ તેમની પ્રશંસા કરી હતી.

ત્યાર પછી વખત ઘણો જવાને લીધે, પાન અને તોરા આપી સભા વિસર્જન કરવામાં આવી હતી. સભાનું વિસર્જન કરતાં, વૈદરાજે સભામ એકઠા મળેલા સદ્ગ્રહસ્થોનો, તેમણે લીધેલી તસ્દીને માટે, ઉપકાં માન્યો હતો.

અમૃત-પ્યાલું.

(ધીરાને પદે.)

ધટ ઘટાવો પ્યાલાંરે, ફેગટ ફેરા જય મટી;
 અમર-અલય પદ પામોરે; જમો કામી રામ રટી:
 જલધિમાંથી પ્રગટે મોજાં, તે તેમાંજ સમાય,
 સંમીલન મૃત્યુથી થાતું, તેજ તેજની માંહ,
 આ જગ આપું સુતુંરે, તો તારે શી છે ભીતિ ?—ધટ ઘટાવો.
 જ્યમ નિદ્રા આવે શ્રમટાળક, તન સુષ્પદાયક તેમ,
 મહાનિદ્રા મળજે બ્રમછેદક, સુજને મીઠી એમ,
 જે જનાં તે તેમાંરે, પંચે ભૂત જગો ભળી.—ધટ ઘટાવો.
 ઈશ્વરની કરુણાથી જ્યારે, માયાઆંખ મીંચાય,
 જ્ઞાનસુધારસ તણા કમુંખા, રેડીયાજ ધુંટાય;
 પીયો પ્રેમીને પચશેરે, અજરો કમલાગીને.—ધટ ઘટાવો.
 ખીલ્યાં તે ખરવાનાં ફૂલો, ઉગે તપે ને અસ્ત,
 કાળ ભરખતો જગ આખીને, શું માયામાં મસ્ત ?
 આ હેવાની તારીરે, દેશે કામ કાળજમંદિ.—ધટ ઘટાવો.
 વાંકલડી સુછાળા ચોદા, છાતીઠ્ઠા શૂરવીર,
 પડકારે ત્યાં ભૂતલ કમ્પે, થંભે સાગરનીર,
 તલવારો રહી ટાંગીરે, સુતા લાંખી સોડ તાણી.—ધટ ઘટાવો.
 વાદળ સાથે વાતો કરતાં, જે સુંદર મંદિર,
 માટી સાથે ગયાં મળી તે, નામ નિશાન લગીર—
 મળે ન તેનું એકરે, પંજો મૃત્યુનો વિજયી.—ધટ ઘટાવો.
 વગવસીલો દાનો ન ચાલે, દાઢ આજ દાઢ કાલ,
 જોણુ પહેર, દાઢ મોડું વહેલું, અંતે ન ભિગરનાર,
 નિગંઠય ગાંઠો છૂટેરે, તો તે વિપ જય મટી.—ધટ ઘટાવો.
 વિશ્વવાટિકા બૂધરે ફેરી, પ્રાણી પુષ્પ સમાન,
 માયાવેલી મોહપવનપર, ડોલે આઠે જમ,
 કાલ પ્રભુનો માળીરે, જોઈએ તેમ જય ચુંટી.—ધટ ઘટાવો.

કરવાનું કર્તવ્ય શું રહ્યું ? પણ વસ્તુને પોતાથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિ-સમજવા પછી પણ મનુષ્યને કર્તવ્ય રહે છે; કોઈ પણ જાતની ઈચ્છા ન છતાં સોક્રેટીસ, જનક અને શંકરાચાર્ય સરખાનું જીવન નિષ્ક્રિય ખન્યું ન હતું. પ્રાચીન આર્યરૂષિ-મુનિઓના જીવનમાંથી પણ આપણે આ સમજી શકીએ એમ છે. સૃષ્ટિની વસ્તુને પોતાથી સ્વતંત્ર સમજવા પછી પણ તે વસ્તુ તરફની મનુષ્યની ફરજો નષ્ટ નથી થતી. અને દુનિયાની દરેક વસ્તુ તરફની ફરજો બળવળી એજ મનુષ્યનું સત્કૃત્ય-ધર્માચરણ છે. જ્યારે સૃષ્ટિકર્તા આ સંસારમાંથી મનુષ્યને બોલાવી લેશે, ત્યારે આ સત્કૃત્યનો જવાબ મનુષ્યે આપવાનો છે. કહેવામાં આવે કે એવું જીવન તો સંન્યાસીનું હોય શકે તો ભલે; પરંતુ મનની સર્વ વૃત્તિઓનો હૃદયમાં લય કરી દઈ કેવલ ઈશ્વરપરાયણ થઈ રહેવું એ જ સંન્યાસીનું મુખ્ય લક્ષણ માનવામાં આવે છે, તો અમારું માનવું છે કે ગૃહસ્થ પણ સંન્યાસીની જાદગી ભોગવી શકે. માખાપ, ભાઈ ભાંડુ, સ્ત્રી પુત્રાદિક, વગેરે સર્વ કોઈ આ સંસારના પ્રવાસમાં થોડી મુદતનાં સહવાસી છે; અને તેમની તરફની અને આખા જગત તરફની ફરજો બળવળી એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એમ માનતાં ગૃહસ્થ પણ ઈશ્વરપરાયણ રહી શકે, એમ અમારું ધારવું છે.

પણ આટલી વાતને અંતે અમે એક ખીજ વાત કહી લેવા માગીએ છીએ, તે એકે જગતની તરફનો મનુષ્યનો પ્રેમ પણ આજ રીતે વર્તવાથી સફલ થાય છે. પ્રેમમાં આત્માપર્ણનો ગુણ છે, અને મનુષ્ય હૃદયમાં જે ખરે પ્રેમ રહે છે તે ત્યારેજ વિરામ પામે છે. એવા મહાત્મા જગતને પોતાનું માનતા નથી પણ જગતને અર્થે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવામાં તેઓ પોતાના જીવનની સફલતા સમજે છે. આવા મહાત્મા વિરલ છે, અને સર્વ કોઈ મહાત્મા થઈ શકે પણ નહિ; તોપણ સાધારણ મનુષ્યો પ્રસંગોપાત્ત આવી પડેલા કૃત્યથી પોતાથી બને તેટલો ગુણ કરી શકે.

આવા ધીરવીર પુરુષો મૃત્યુથી ડરતા નથી અને કોઈ વસ્તુના નાશથી ખેદ કરતા નથી. મહાકવિ કાલિદાસ, પોતાની પત્નિને માટે રડતા અજને વશિષ્ઠના શિષ્યની પાસે કહેવરાવે છે કે:—

અવગच्छति मूढचेतनः प्रियनाशे हृदिशल्यमर्पितम्

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम्

મૂઢધ્વક્ષિના માણસોજ પ્રિય વસ્તુના નાશથી શોક માને છે; સ્થિર-ન્યાયધ્વક્ષિથી વિચારનાર તો તેથી સંતોષ માને છે, જેમ મનુષ્ય

રસ્તામાં જતાં કોઈ પડેલી વસ્તુ જુએ છે, અને તેનો કોઈ માલિક મળે ત્યાં સુધીમાં તેની યોગ્ય સાચવણ રાખે છે; પરંતુ માલિક મળતાં તેની તે વસ્તુ પાછી આપે છે, અને તેથી તેને ખિલકુલ ખેદ થતો નથી પણ સંતોષ થાય છે. કારણકે પોતાને તે વસ્તુ તરફની જે ફરજો બજાવવાની હતી તે ગઈ અને વસ્તુ તેના માલિકને સુરક્ષિત પહોંચી. ખરેખર જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાનું શરીર પણ નિરંતરને માટે પોતાનું સમજતો નથી. ઈશ્વરની તરફથી અમુક મુદતને માટે અમુક હેતુ પાર પાડવાને—સંસાર તરફની પોતાની ચડેલી ફરજો પૂર્ણ કરવાને—શરીર મળેલું છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે તે પાછું જશે. મહાકવિ કાલિદાસ કહે છે કે:—

સ્વશરીરશરીરિણાવપિ શ્રુતસંયોગવિપર્યયૌ યદા

ચિરહઃ કિમુવાનુતાપયેદ્દવાત્તૈર્વિપર્યૈર્વિપશ્ચિતમ્

આત્માનો પોતાના શરીરની સાથે પણ સંયોગ અને વિયોગ થાય છે, તો પછી જગતના બાહ્ય વિષયોના વિયોગથી વિદ્વાન પુરુષોને શોક શા માટે કરવો ! ખરું છે, મરણ થાય તેમાં દિલગીર થવાની શી જરૂર છે ? કવિ સારી રીતે સમજાવે છે કે—

મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે તુષૈઃ

ક્ષણમપ્યવતિષ્ઠતે શ્વસન્ યદિ જન્તુર્નનુ લાભવાનસૌ

મરણ—દેહત્યાગ—એતો આત્માની પ્રકૃતિજ છે. જીવિત—દેહધારણ—એજ વિકાર છે. અને એ દેહધારણ કરેલી સ્થિતિમાં મનુષ્ય એક ઘડી પણ રહી શકે તેટલો તેણે લાભ માની લેવાનો છે—કે જથી તે જગત તરફની પોતાની ફરજો અદા કરી શકે ; બાકી વસ્તુ પોતાની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય એમાં ખેદ કરવા જેવું કંઈ નથી.

હવે આ વિષય પૂર્ણ કરતાં જે સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય આવા પ્રકારના વર્તનથી દુનિયામાં સુખનોજ ઉપલોગ કરે છે, તે માણસનું લક્ષણ કેવું હોય છે તેનું દર્શન કરાવી, એજ હું કા ઉપસંહારની સાથે અમે અટકીશું. મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં કહે છે કે:—

મજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્

આત્મન્યેવાત્મનાસ્તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે

દુઃસ્વેપ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેપુ ત્રિગતસ્પૃહઃ

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મનિરુચ્યતે

યઃસર્વજ્ઞાનભિસ્ત્રેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્
નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા
યદા સંહરતે ચાયં કુર્મોગાતીવ સર્વશઃ
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા

*

*

*

*

*

*

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્
આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ
પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે

(જ્યારે માણસ મનમાં રહેલી સઘળી કામનાને તજી દે છે, તથા પરમ આનંદ એવા પોતાનાજ સ્વરૂપને વિષે સંતુષ્ટ હોય છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. દુઃખને વખતે જેનું મન ઉદ્વેગ રહિત છે, સુખની તરફ જે એક-રકાર રહે છે, અને જે રાગ, ભય તથા ક્રોધ રહિત છે, તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો-મુનિ કહેવાય છે. જેને સ્ત્રીપુત્રાદિકને વિષે સ્નેહ નથી, જે અનુકુલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ-થી ખુશી થતો નથી, તથા પ્રતિકુલ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી તેની ઉપર દ્વેષ લાવતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. જેમ કાચબો પોતાનાં હાથ-પગ આદિ સઘળાં અંગો અનાયાસે સંકોચી લે છે, તેમ જે વિષયો તરફથી ઈન્દ્રિયોને ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ નિશ્ચલ છે. * * આવો વશીભૂત મનવાળો પુરુષ રાગદ્વેષરહિત તથા પોતાના મનને આધીન ઈન્દ્રિયો વડે, વિષયોને ભોગવે છે તોપણ પ્રસાદ-ચિત્તની પ્રસન્નતા-મેળવે છે. આ પ્રસાદથી મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે; અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની બુદ્ધિ તરતજ સ્થિર થાય છે. તથાસ્તુ.

આપણો ઉદય કેમ થાય ?

(સાંધણ પાને ૮૪ થી ચાલુ.)

વાગ્ભટ્ટાચાર્ય પ્રણ સદાચારના પ્રારંભમાં લખે છે કે:—

સુખાર્થાઃ સર્વં ભૂતાનાં મતાઃસર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ

સુખં ચ ન વિના ધર્માત્તસ્માદ્ધર્મ પરોભવેત્

સર્વ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ માત્ર સુખને માટે છે; અને પરમ સુખ, એ ધર્મ

વિના મળતું નથી; માટે ધર્મ પરાયણ થવું. આ ઉપરથી એમનું સિદ્ધ થાય છે કે હાલમાં આપણે ખરો ધર્મ પાળતાજ નથી; અને તેથીજ આપણી આવી સ્થિતિ છે. પણ જો આપણો ખરો ધર્મ પાળવામાં આવતો હોય તો આપણો અભ્યુદય હોવોજ જોઈએ અને પરમ સુખ મળવુંજ જોઈએ. માટે તે ધર્મનો વિચાર કરીએ.

ધર્મનું લક્ષણ એવું છે કે વેદ પ્રમાણકઃ શ્રેયઃસાધનં ધર્મઃ વેદના પ્રમાણ-વાળું કલ્યાણનું જ સાધન તે ધર્મ. ધર્મ એટલે શું તે વિષે એક વિષયમાં લખેલું છે કે:—

મનહર.

પ્રથમ વિચાર કરી પછી તેમ ચાલવામાં
ચુસ્ત રહે તોજ તેમાં માણસોનું શર્મ છે,
આપણા પ્રાચીન મહા પંડિતો જ શિષ્ટ લોક
તેઓના વિચાર તણે એજ ખરો ધર્મ છે;
સ્મૃતિઓમાં ચારે ઢાંચે માણસો નિરાગ રહે
એવી રીતે ગોઠવેલાં કેટલાંક ધર્મ છે,
જીવિત વધારનાર વેદનાં પ્રમાણવાળું
ધીરનરે ધારેલું જ ધોરણ તે ધર્મ છે.

(કાવ્યકુસુમ).

ધર્મ એટલે ધોરણ એમ તો ઉપર લખાઈ ગયું. તે ધોરણ શા ઉપરથી બંધાયું તેને માટે આદિરાજ મનુ લખે છે કે—

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ
एतच्चतुर्विधं ब्राह्मः साक्षाद्धर्मस्यलक्षणम्

વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને પોતાના અંતરાત્માની પ્રસન્નતા, એ ચાર ધર્મનું સાક્ષાત્ લક્ષણ છે. (આ ચાર ઉપરથી ધર્મનું ધોરણ બંધાયું છે.) તેમાં યથાપૂર્વ પ્રાધાન્યતા છે; જમકે કોઈ બે રીતિમાં એકમાં આપણો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થતો હોય ત્યારે સદાચારમાંજ રીતિ હોય તેની પ્રાધાન્યતા છે. મહાભારત વનપર્વમાં યક્ષે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કહેલું છે કે સર્વ ભૂત હિતઃ સાધુઃ (સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર તેજ સાધુ.) એવા સત્પુરુષોનો આચાર એજ પ્રમાણ ભૂત ગણાય છે. તે સદાચારમાં બે રીતિ હોય તો તેમાં જ રીતિ સ્મૃતિઓમાં

માન્ય હોય તેનું પ્રાધાન્ય સમજવું. અને જ્યારે સ્મૃતિઓમાં જે રીતિ કહેલી હોય ત્યારે તેમાંથી વેદમાં જે રીતિ સંમત હોય તેજ પ્રાધાન્ય માનવી. અને જે રીતિ વેદમાં જે કહેલી હોય તે બન્ને માન્ય રાખવી જોઈએ. આવો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને આપણા પૂર્વજ મહર્ષિઓએ ધર્મનું ધોરણ બાંધેલું છે તે અભ્યુદયકારક કેમ ન હોય ? તેને માટે શ્રી ભાગવત સપ્તમ સ્કંધમાં નારદે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને કહેલું છે કે—

શમો દમસ્તપઃ શૌચં સંતોષઃ ક્ષાન્તિ રાર્જવમ્

જ્ઞાનં દયાચ્યુતાત્મત્વં સત્યં ચ બ્રહ્મલક્ષણમ્

૧ શમ મનોનિગ્રહ ૨ દમ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ૩ તપસ્ વિપત્તિ સહન કરવી ૪ શૌચ પવિત્રતા ૫ સંતોષ ૬ ક્ષમા ૭ આર્જવ શીલ ૮ જ્ઞાન ૯ દયા ૧૦ અચ્યુતાત્મત્વ ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને ૧૧ સત્ય એ બ્રાહ્મણોનું લક્ષણ છે. આ અગીઆર ગુણો જ્યાં હોય ત્યાંજ બ્રાહ્મણત્વ રહે છે. જેમ ઉગ્નત્વ એ અગ્નિનો ધર્મ છે અને જલનો ધર્મ શીતત્વ છે, તેમ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ધર્મ ઉપર લખેલા અગિયાર ગુણોજ છે. પૂર્વ કાલમાં આ ગુણો આપણામાં હતા તેથીજ આપણે ઉદય હતો, માટે કરીને ઉદય પામવાને આ અગીઆર ગુણોને ગ્રહણ કરો. આ અગીઆર સદ્ગુણો મુપ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમને માટે વિશેષ વિસ્તારથી લખવા જરૂર જણાતી નથી, તોપણ તેમાંના કેટલાક ગુણોને માટે લખી જણાવું છું. ક્ષમાને માટે ભગવાન પરશુરામને તેમના પિતાએ શું કહેલું છે ?

વયં हि ब्राह्मणास्तात क्षमयाऽर्हणतां गताः

ક્ષમયા રોચતે લક્ષ્મી બ્રાહ્મી સૌરી યથા પ્રમા

ક્ષમિણામાશુ ભગવાંસ્તુષ્યતે હરિરીશ્વરઃ

હે તાત ! આપણે બ્રાહ્મણો ક્ષમાથી પૂજ્યપણાને પામ્યા છીએ. ક્ષમાથીજ સૂર્યની પ્રભા જેવી બ્રાહ્મી લક્ષ્મી શોભે છે. ક્ષમા કરનારાઓને પરમેશ્વર તુરત પ્રસન્ન થાય છે. આવો એક ક્ષમાનોજ પ્રભાવ છે.

સંતોષને માટે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ઋકિમણીનો સંદેશો લઈ આવનાર બ્રાહ્મણને શું કહેલું છે તે પણ સ્મરણમાં લેવા જેવું છે.

સંતુષ્ટો यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित्

અહીંયમાનઃ સ્વાદ્ધર્માત્ સ હસ્યાશ્ચિલકામથુક્

વિપ્રાન્સ્વલાભસંતુષ્ટાન્ સાધૂન્ ભૂતસુહૃત્તમાન્
નિરહંકારિણઃ શાંતાન્ નમસ્યે શિરસા સકૃત્

જ્યારે બ્રાહ્મણ ઇશ્વરેચ્છાથી જે મળે તેમાં સંતોષ રાખે છે અને પોતાના ધર્મથી જરા પણ હઠતો નથી, ત્યારે તે સંતોષરૂપ તેના ખરે ધર્મ તેની અખિલ કામનાને પૂરનાર થાય છે. અને પોતાને જે મળે તેમાં સંતોષી, સાધુ, સર્વ પ્રાણીઓના સુહૃત્તમ, (જેમ પિતા એ પુત્રનો હિતૈષી છે તેવા સર્વ પ્રાણીઓના હિતૈષી) અહંકાર રહિત અને શાન્ત બ્રાહ્મણોને હું વારંવાર નમન કરું છું.

આ શું સંતોષનો થોડો ચમત્કાર છે ! આપણે હાલમાં આપણા આ એકજ સંતોષ ગુણને છેકજ છોડી દીધો છે, તેથીજ આપણી આવી દુર્દશા થઈ છે; અને આપણે દરિદ્ર બની ગયા છીએ. દરિદ્રો યસ્ત્વસંતુષ્ટઃ (દરિદ્ર કોણ ?) જે અસંતોષી છે તે દરિદ્ર.

અસંતુષ્ટસ્ય વિપ્રસ્ય તેજો વિદ્યા તપો યશઃ
સવર્તીંદ્રિયલૌલ્યેન જ્ઞાનં ચૈવાવકરિયતે

ઇન્દ્રિય આપલ્યથી અસંતોષી બ્રાહ્મણનાં તેજ, તપ, અને યશ એ ઝરી જાય છે; અને જ્ઞાન વિખરાઈ જાય છે. ખરેખર એમજ છે. આપણા અસંતોષે આપણું બધું નાશ કરી દીધું છે, માટે ફરીને ઉદય પામવાને આ સંતોષરૂપ સુરતરની સુખદ છાયાનો આશ્રય કરો.

શ્રી સુદામાજી એ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના પરમ મિત્ર હતા; અને ઘણાજ ગરીબ ગ્રહસ્થ હતા. અત્યંત દુઃખિત સ્થિતિથી પીડા પામતી પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ વારંવાર પ્રાર્થના કરી, ત્યારે પોતે દ્વારકામાં પોતાના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને મળવા ગયા; અને ત્યાં એક દિવસ રહી મિત્રને મળી અતિશય આનંદ પામી બીજે દિવસ પોતાને ઘેર ગયા. પરમ કૃપાલુ પરમેશ્વરે ત્યાંતો તેને કાંઈજ આપ્યું નહિ; પણ તેના ઉત્તમોત્તમ સહુગુણોથી પ્રસન્ન થઈ પ્રથમથીજ તેને ઘેર પરમ સમૃદ્ધિ પહોંચાડી દીધી હતી. તે ખરું, પણ તે સુદામાને માટે મહામુનિ વ્યાસ શું લખે છે તે સ્મરણ કરો.—

સચાલબ્ધધનઃ કૃષ્ણાન્નતુ યાચિતવાન્સ્વયમ્

તે સુદામો કૃષ્ણ પાસેથી કાંઈ પણ ધન ન પામ્યો, પણ પોતે માગ્યું નહિ. આ શું તેમનો થોડો સંતોષ અને થોડી ધીરજ છે ! એવા બ્રાહ્મણો ફરીને ક્યારે જન્મ પામશે !

જેના નામ ઉપરથી આપણે આ દેશ ભરતખંડ કહેવાય છે તે મહારાજ ભરતજીનો ત્રીજો અવતાર શમ-દમાદિક સદ્ગુણયુક્ત આંગિરસ કુલમાં કોઈ બ્રાહ્મણને ત્યાં થયો હતો. તેને લોકો જડભરત કહે છે, પરંતુ એ બ્રાહ્મણના સદ્ગુણો પણ સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે: જોને, ભગવતી ભદ્રકાળી પાસે મારવાની તૈયારી વખતે, મનમાં જરા પણ સંભ્રમ થયો નહિ; અને રહુગણની પાલખી ઉપાડવામાં વેઠે પકડાયાથી તે પાલખી પણ ઉપાડીને ચાલ્યા, અને અન્તે તેજ રહુગણને ઉત્તમ જ્ઞાનનો બોધ આપ્યો. આ તેની કેવી ધિરજ! કેવી શાન્તિ! કેવું જ્ઞાન! અને કેવી ક્ષમા! ધન્ય છે તે આપણા પૂર્વજોને.

પવિત્રસ્થલમાં નિવાસ

શૌચ-પવિત્રતા.—આપણે આપણો આ ગુણ પાળવાની પણ ઘણી જરૂર છે. આપણા પૂર્વજોની શારીરિક અને માનસિક પવિત્રતાથીજ ઉન્નતિ હતી એ નિઃશંક વાત છે. શરીરની પવિત્રતા બરાબર જળવાય તોજ મન પણ પવિત્ર રહે છે. આવા હેતુથીજ આપણા પૂર્વજો પવિત્ર અને નિરોગી હવા વાળા, રમ્ય, એકાન્ત સ્થલમાંજ નિવાસ કરતા હતા. મહાભારત અને રામાયણ તથા પુરાણો અને કાવ્યોમાં મહર્ષિઓના આશ્રમેનું વર્ણન આપણે જ્યારે વાંચીએ છીએ, ત્યારે પણ આપણને કેટલો આનંદ થાય છે? તેમ જ્યારે કોઈ પવિત્ર એકાન્ત સ્થલમાં આપણે બેઠા હોઈએ ત્યારે આપણું અંતઃકરણ કેટલું પ્રસન્ન થાય છે અને કેવા ઉત્તમ વિચારો સ્ફુરે છે? તો પછી હમેશ તેવાજ સ્થલમાં નિવાસ કરનારા આપણા પૂર્વજોના ઉત્તમ વિચારો માટે આશ્ચર્ય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. આપણે તેવો પવિત્ર નિવાસ છોડી ગ્રામ્ય નિવાસ કરેલો છે તેથી આપણો પવિત્રતાનો છેક નાશ થઈ ગયેલો છે, એટલે શરીર અને મન એ બન્ને અત્યંત અપવિત્ર હોવાથી મનમાં સદ્વિચારો ક્યાંથી આવે અને નિરોગી અને દીર્ઘાયુષ્ પણ ક્યાંથી થવાય? મહામુનિ ચરકાચાર્યે પણ લખ્યું છે કે ગ્રામ્યોહિ વાસો મૂલ-મશક્તાનામ્—ગ્રામ્ય વાસ એજ અશસ્ત્ર એટલે અકલ્યાણકારી જટલી બાબત છે તે બધાનું મૂળ છે. આ ખરેખર મહાવાક્ય છે. માટે ફરીને ઉદ્ય પામવાની ઇચ્છા હોય તો ગ્રામ્ય વાસ છોડી શુદ્ધ નીરોગી હવા આવતી હોય તેવા, પવિત્ર એકાન્ત સ્થલમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. તેથી આપણી પવિત્રતાનો ગુણ બરાબર પાળી શકાશે; અને ત્યારે આપણે નિરોગી, દીર્ઘાયુ, અને ઉત્તમ સદ્વિચારો કરવાને શક્તિવાન થશું. કેમકે પવિત્ર મગજમાં ત્રિકાલજ્ઞાની થવાની શક્તિ છે. આપણા પૂર્વજોનું ત્રિકાલજ્ઞાન તેમની પવિત્રતાથીજ તેઓએ પ્રાપ્ત

કરેલું છે એ વાત કયો સુજ્ઞ પુરુષ કપૂલ નહિ કરે ? હાલમાં આર્યભૂમિ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓનાં નિવાસસ્થાન એતાં એમ જણાય છે કે આપણા પૂર્વજો આવીજ રીતે રહેતા હશે. મને એક વખત કહેવાની રજા આપો કે મારું અનુમાન તો એમ પણ છે કે, આપણા પૂર્વજોનું ઠેકાણું ધોરણ ગ્રહણ કરવા-થીજ તેઓ આવી ઉત્તમ સ્થિતિને પહોંચ્યા છે. કમઠ ‘મારે તેની તસવાર અને પાળે તેનો ધર્મ’ આ એક સાધારણ કહેવત છે; તેમ આપણા શાસ્ત્રનો પણ એજ સિદ્ધાંત છે. શ્રીભાગવત સપ્તમ સ્કંધમાં નારદે કહેલું છે કે:-

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाऽभिव्यंजकम्

यदन्यत्राऽपि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत्

જ પુરુષનું વર્ણ (જાતિને) બતાવનાર જ લક્ષણ કહેલ છે તે લક્ષણ જો ખીજ (ખીજી જાતિમાં) જોવામાં આવે તો, તે જ જાતિનું લક્ષણ પાળતો હોય તે જાતિનોજ છે એમ જાણવું. મતલબ એજ કે જાતિનો આધાર કુલપર-ત્વે નથી, પણ તેના ધર્મપરત્વે છે.

હજી તેઓ આપણા ધર્મનું રહસ્ય જાણતા નથી, પણ માત્ર આપણા ધર્મનું લેશ અનુકરણ કરવાથી આવી ઉત્તમ સ્થિતિને પોચ્યા છે. ત્યારે જો આપણે આપણો ધર્મ યથાર્થ પાળીએ તો આપણી સ્થિતિ કેવી થાય તે વિચાર કરવાનું આપને સોંપીને આ ધર્મ વિષયની અહીં સમાપ્તિ કરું છું.

આ ધર્મનો વિષય જટલો ગહન છે તેટલોજ મહાન્ છે, તેથી તેની પૂર્ણતા મારા જેવા એક વિદ્યાર્થીના હાથથી થવા સંભવજ નથી; તોપણ તેના વિષે જ કાંઈ ઉપર લખ્યું છે તે ઉપર લક્ષ્ય આપવા મારી સવિનય પ્રાર્થના છે. છેવટ એટલું લખવું યોગ્ય છે કે ચતો ધર્મસ્તતો જયઃ (જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય.)

सद्बुद्धोग अने ईश्वर उपर दृढविश्वास

જમ ધર્મ એ સંપ થવાનું મુખ્ય સાધન છતાં, હાલમાં અન્યથા મનાતો એ ધર્મજ આપણા કુસંપનું કારણ થએલો જોવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે સદ્બુદ્ધિ એ અભ્યુદયનું મુખ્ય સાધન છતાં આ સમયનો આપણો અન્યથા મનાતો ઉદ્યોગજ આપણા અભ્યુદયમાં અટકાવ કરે છે. પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને મહાન્ ઉદ્યોગમાં મચ્યાં રહેવાથી શું ન અને તેવું છે ! કશું નથી. પરંતુ પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ આપણો સર્વોત્તમ ગુણ આપણે છોડી દીધો ત્યારથી અસંતોષનાં વિષખીજો આપણી અંતઃકરણ ભૂમિમાં પડેલાં છે; તેમાં પછી ‘મારું પેટ ટમ ભરાશે’ ‘મારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ કુટુંબનું પો-

પણ કેમ થશે ? આવા નીચ વિચારોરૂપ ખાતર મળવાથી તેમાં અનેક આશાઓનાં અંકુરો કુટી નીકળે છે; એટલે તે આશાઓને પૂરણ કરવી એજ આ સમયનો આપણો ઉદ્દેશ છે. પોતાને અનુકૂલ પડે તેવાં શાસ્ત્રવચનો શોધીને, ગમે તેની પાસેથી દાન લેવું, ભીક્ષા માગવી, એ બ્રાહ્મણોનોજ ધર્મ છે એવું માની લેવાય છે. એટલુંજ નહિ પણ પદ્મપત્રમિવાંમસા એવા ઉદાહરણો આપીને બ્રાહ્મણ ગમે તેવાં કૃત્યો કરે તેમાં કશો બાધ નથી એવું સમજીને, કેટલાક બ્રાહ્મણો, આખી બ્રાહ્મણ જાતિને કલંક લગાડે એવાં કાર્યો કરવાને પણ ચૂકતા નથી. જો કોઈ નિંદા કરે તો ઉત્તર એવો આપે છે કે—યુગ પ્રમાણે એવાજ બ્રાહ્મણ હોય ; આજ કાંઈ સત્યયુગ નથી કે તેવા બ્રાહ્મણો હોય.—એવો ઉત્તર આપતાં નિંદા કરનારનેજ બ્રહ્મદ્વેષી ઠરાવે છે. આવા ઉદ્દેશથી આપણી આ દશા થાય એ વાસ્તવ છે. એક કવિ સૂર્યાન્યોક્તિથી આપણે માટે લખે છે કે—

દક્ષિણાશાપ્રવૃત્તેન પ્રસારિતકરેણ ચ

ન કેવલમનેનાત્મા દિવસોઽપિ લઘુકૃતઃ

દક્ષિણાની આશાથી આલતા અને લાંબો હાથ કરનારા બ્રાહ્મણો પોતાનો આત્માજ નહિ, પણ પોતાનો દિવસ પણ હલકા કરે છે. આ ખરેખર છે, આપણો દિવસજ હલકા થઈ ગયો છે.

ગાન-તૃષ્ણા.

૧

“ કંઈકે કંઈકે મીઠી રેલાવી ગાન અંતરે. ”

... વર્ણયે મહોમુનિ ચરકાચાયે એકવાર ઉઠ્યા હતા.

નશસ્તાનામ્—આમ્ય વાસ એજ અશસ્ત્ર ઝી

છે તે બધાનું મૂળ છે. આ ખરેખર મહાન સુગાને રતિ ધરી—
ધૃત્તિ હોય તો આમ્ય વાસ છોડી શુદ્ધ પ્રેય તજીને વહો ગઈ.
પવિત્ર એકાન્ત સ્થલમાં નિવાસ કરવો જોઈ નિરાશા ધરી ઉરે—
બરાબર પાળી શકાશે; અને ત્યારે આપણે [સધળું શૂન્ય ગણીને.
ચારો કરવાને શક્તિવાન થશું. કેમકે પવિત્ર ગઈ દિવ્ય રસની,
શક્તિ છે. આપણા પૂર્વજોનું ત્રિકાલજ્ઞાન આ રહ્યું આ જગ મહી.

જગાડે આ કાલે રમણીય સુસંગીત રસનો,
હંધેલા આત્માને, હૃદયચીરતો દિવ્ય ધ્વનિ દે.

૩

ખોલતો આંદનો અર્ધ નિશા વિષે,
હૃદયો મંદ કરે ધુધવાટ ને,
પવન શિતલ દહેરયો કંઈ વહે,
રસિક ઢાકેલ ગાન મોહું સૌંચે.
હૃદયભેદ કરી કંઈ આત્મને,
રસિક અમૃતપાનની આશ દે.
છુપું કંઈ હૃદય ઢાકોલ-ગાનમાં-
પોંચૂષ, હા પણ તે પલ્લવારમાં-
રહો ગયુંજ, હકી ગદ્ય ઢાકોલા;
તૃપ્તિ ચેતન રંક બની દ્રવે.

૪

બની રંક કંઈ આત્મા મોહો ઢાકોલને સ્તવે:
“ કંઈદે કંઈદે મીઠી રેલાવી ગાન અંતરે. ”

૫

“ વરસાદ મોઠો વરસાવ હવે,
પ્રિય ઢાકેલ તું નવરાવ મને.
તુજ ગાન વિષે છુપું કાંઈ વસે,
મોહું અમૃત ક્યાંથી મળ્યું ! કંઈદે !
રહું ચંદ્રતણા ફિરણે મહીં જ,
છુપું કાંઈ વસે તુજ ગાન વિષે.
મુજ ઉત્સુક આ ઉર નાચી રહું;
તલસે તુજ ગાન મોહું સુણીયું.
ફરીદે, કંઈદે, તુજ બંધુ થયો,
પ્રિય ઢાકેલ ! તૃપ્તિ નથી થતો આ !

પ્રિય સ્વર્ગ ગધ, ઉડો તુંય ગધ,
મોઠો ! નિર્દયતા રસમાં શું કંઈ ?
રસોલાં ઉરમાંજ દયા વસતી,
ધણીવાર સુણ્યું, પણ સંશયથી
સુજ અંતર કંઈક વિમાશી રહ્યું;
વિધિ-તંત્ર ન કાંઈ ઉઠેલી શક્યું.”

૬

રસિક ચેતન ખેદિત થઈ દ્રવે:
“ વસતું દુઃખ સજી જગમાં ખરે.
તજી શરીર અને જગ સર્વ આ-
સુવું નિરાશથી મૃત્યુ-તિમિરમાં.
મનુષ્યજીવન વ્યર્થ શું છે બધું ?
મરણ એજ શું અન્ત શરીરીનો ?
શું કરવા દુઃખ તો સહું સર્વ આ.
કુણું, તજી દુઃખ, મૃત્યુ-તિમિરમાં.”

૭

આકાશેથી રમણીય વહી દિવ્ય ટા વાણી એવે,
આત્માને કેં ધિરજ અરપે કાપી નૈરાશ્ય સર્વે.
“ છે નિયંતા જગત સહુનો એક આનંદરૂપ;
જો બ્રહ્માંડે લસી રહ્યું દીસે ગાન છુપું અનંત.”

૮

“ પવન-દહેરમહી છુપું કેંક જ,
રસિક ઠાકિલ કંઠથી જ વહે,
ઉદધિ-ગર્જનમાં વશ્યું એક જ,
શશિમયૂખ પીંગૂપ રૂપે દ્રવે,
કંઈ ગંભીર પયોદની પંકિતમાં-
રહ્યું છુપાઈ અલૌકિક તત્ત્વ જ,
ચમકતી ચપલા મહી જ લસે,
છુપું કંઈ જલધારવિપે દ્રવે,

સહુ અનંત સુગાન તણા જ તે
કંઈ તરંગ, જણાય રસિકને.
સ્થિર અખંડ સુગાન રહ્યું લસી
જગતમાં સધળે છુપું મોહથી;
કદિ તરંગથી મોહ કુટી જતાં,
રસિક ચેતન કંઈક અનુભવે.
છુપું ગાન વશ્યું જગમાં સધળે,
ઉછળ્યું પ્રિય ઢાકીલ-રાગ વિષે,
પટ-માયિક ભેદ થતાં લગૌરે,
વહ્યું કંઈ સુકામલ રાગ વિષે.
કંઈ દૃશ્ય થયું, ઘણું ગુપ્ત રહ્યું,
ઉર-અશ્વ કદાપિ ન જોઈ શક્યું.
પટ-માયિક તૂટી જશે સહુ ને
ઉર-અશ્વ મીંચાઈ જશે તવ એ,
તુજ આત્મનું અશ્વ જશે ઉધડી,
મોહું ગાન પોશે તલસી તલસી;
રસરૂપ જશે ખની આત્મ અને”
મળશે રસમાં રસ એક રૂપે.”

વાણી અદૃશ્ય થઈ એ નભમાં વિરામી;
આશ્ચર્યયુક્ત રહ્યું ચેતન કંઈ નિહાળી.
ભૂલી જઈ જગત મોહ ખરેડો લીધો,
સંગાનમાં દ્રવ્યો મળી ગયું તેજ ત્યાં તો.

૧૦

મોઠી ઢાકિલાઓ ! તુંજ રસિક સંગીતધ્વનિથી—
જતો આત્મા મોહી, નવીન સુણી એ વાત અવ મ્હેં.
ભલે ત્યારે બહાલી ! જગત સધળે ગાન સિંચજે,
મોઠાં ત્હારાં નિત્યે, પ્રતિપલ નવું રૂપ ધરીને.

ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધ.

ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધ--નર્સીય એ બેમાંથી એકની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાને આજ પર્યંત ઘણું લખાયું તેમજ બોલાયું છે; નિર્ણય કાંઈ થયો નથી. બેશક ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધ એ બેમાંથી કોણુ શ્રેષ્ઠ એનો જવાબ આપવો એ મુશ્કેલ છે. જો આપણે આપણું મત ઉદ્યોગની તરફ આપવા વળીએ છીએ તો જગતમાંનાં કેટલાંક કાર્યનાં પરિણામ સંબંધે પૂછાએલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણે આપી શકતા નથી; અને જો પ્રારબ્ધનેજ મુખ્ય માની બેસીએ છીએ તો ઉદ્યોગની આવશ્યકતા સમજી શકાતી નથી. બેશક જો પ્રારબ્ધવાદી ઉદ્યોગને ઉડાવી દેવામાં આવે તો જગતને નામે પછવાડે શૂન્યજ રહેશે. ક્રિયા-શૂન્ય પ્રારબ્ધવાદીની શારીરિક ફરજો પણ નષ્ટ થવાને લીધે, દેવી સ્થિતિ થાય છે તે શામળ ભટે આપણને સારી રીતે ખતાવ્યું છે. તેમજ વિષ્ણુશર્મા પણ કહે છે કે—

નહિ સુપ્તસ્ય સિંહસ્ય પ્રવિશન્તિ મુખે મૃગા :

સુતેલા સિંહના મુખમાં મૃગો જતે આવી પેસતા નથી.

આ ગુંચવારામાંથી મનુષ્યઅંતઃકરણે એક નવો ખુલાસો શોધી કાઢ્યો છે; ગમે તેવા સંશયમાંથી મનુષ્યઅંતઃકરણ નિર્ણયપર આવવા મથે છે, અને જ્યાં એ મથનમાંથી નીકળતા ખુલાસાપર પોતાના અમુક કર્તવ્યનો આધાર છે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હોય, ત્યાં એ ખુલાસો કોઈ વખત પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં તો કાઢી વખત મનુષ્યઅંતઃકરણને અનુકૂલ સ્વરૂપમાં પણ બંધાયા વિના રહેતો નથી. મનુષ્યઅંતઃકરણે જોયું કે પ્રારબ્ધને અસત્ય ઠરાવી શકાય તેમ નથી, અને ઉદ્યોગને ન માનવા—કરવાથી મનુષ્યજીવન સમગ્ર નિરર્થક થવા જાય છે, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે:—

આસ્તે ભગ આસીનસ્યોર્ધ્વ તિષ્ઠતિ તિષ્ઠત :

શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગ :

“બેસનારનું નસીબ બેસે છે, ઉભા રહેનારનું નસીબ ઉભું રહે છે, સુનારનું સુએ છે, અને ફરનારનું નસીબ ફરે છે,” એ અને ‘ઉદ્યોગ વિના દૈવ લૂછું છે.’ ઈત્યાદિ વચનોનો મર્મ એવો છે કે નસીબ હોય તે ખરું, એટલે કે મનુષ્યને પોતાનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મ—પ્રારબ્ધ—અનુસાર ફળ મળે એ ખરું, પરંતુ તે મેળવવાને તેણે યત્ન કરવો જોઈએ. યત્ન વિના આ ફળ તેને મળી શકશે નહિ.

પણ આ ખુલાસામાં સત્યતા કેટલી છે ? તેનો પાયો કાચો છે તે આપણે સહજ જોઈ શકીએ એમ છે; અને વિવાદમાં તે ક્ષણભર પણ ટકી શકે એમ નથી. ખરેખરી રીતે કહીએ તો પ્રારબ્ધ એ આપણે પૂર્વ જન્મોમાં સંચિત કરેલાં કર્મોનો અમુક ભાગ છે, કે જના દંડ અને ઇનામમાં આપણે સુખ-દુઃખ રૂપી ફળ ભોગવવાનાં છે; અને તે ગમે તે પ્રકારે પણ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મનું ફળ સંપાદન કરવાનો આધાર, આ ભવમાં કરાતા ઉદ્યોગ ઉપર રહે, એ વાત ઇશ્વરી ન્યાયનું સમર્થન કરતી નથી. પૂર્વે કરેલાં કર્મનું ફળ આ જન્મમાં જોને દુઃખના રૂપમાં ભોગવવાનું છે, તે માણસને ઉદ્યોગ ન કરવાથી તે ફળ ન મળે એમ આપણે કદાપિ કહીએ, તો સર્વ કાંઈ કહેશે કે એવો ઇશ્વરી ન્યાય હોય એમ કદાપિ માન્ય કરી શકાય નહિ. આ કહેવું જો સત્ય હોય તો એ પણ સત્યજ હોવું જોઈએ કે, હર કાંઈ નરસા કે સારા-કર્મનું ફળ પણ આ ભવમાં કરેલા ઉદ્યોગ વિના ન મળે એવો ઇશ્વરી ન્યાય પણ કદાપિ હોઈ શકે નહિ. વળી આ પ્રમાણે માનતાં કેટલાંક નિર્બલ અંતઃકરણો એકાદ બે કાર્યનાં ફળ પ્રતિકૂલ મળ્યાથી હારી જઈ, પોતાના નસીબની પ્રતિકૂલતા કલ્પી, આલસુ થઈ જશે એ ભય નડે છે. અને એ પ્રમાણે નસીબની મહત્તાને શિથિલ કરી દઈ કરેલું ઉદ્યોગની મહત્તાનું સમર્થન પણ શિથિલ થાય છે.

પણ પલવાર આ શિથિલતા વિસારી દઈએ; તો ખીજ એક વાતથી પણ આ ખુલાસાની નિર્બલતા જણાઈ આવે છે. આ ખુલાસાની સામે કેટલાક એવી દલીલો લાવે છે કે, આ ભવમાં કરેલાં કર્મો. માત્ર પ્રારબ્ધનાં સુખ-દુઃખાદિરૂપ ફળ ભોગવવાનો પ્રયાસજ હોય, તો તે આપણા હવે પછીના ભવને માટે સંચિત શી રીતે હોઈ શકે ? અને સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં, જ્યારે પૂર્વના સંચિત કે પ્રારબ્ધનો અભાવ હતો ત્યારે, મનુષ્યને ઉદ્યોગી થવાની શી જરૂર હતી ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આ ખુલાસામાંથી ઉઠેલી શકાતા નથી, અને મનુષ્ય-હૃદય એક ગુંચવારામાંથી નીકળી ખીજ ગુંચવારામાં પડે છે.

પણ ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધ-નસીબ-ત્રાદીઓની તકરારનો મુદ્દો તપાસવાની જરૂર છે; અને તેઓની તકરારનું ખિંદુ ક્યાં આગળ છે તે તેમાંથી આપણે શોધી શકીએ તો કંઈ ખુલાસો થવા સંભવ છે. સૃષ્ટિમાં કેટલાક મનુષ્ય વધારે દુખી અને કેટલાક મનુષ્યો વધારે સુખી જણાય છે, અને વધારે કે સારો ઉદ્યોગ કરનારના કરતાં, ઓછા કે હલકા ઉદ્યોગ કરનાર મનુષ્ય પણ

કવચિત્ વધારે સારું કૃણ ભોગવતાં દેખાય છે, ત્યારે ઈશ્વરી ન્યાય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતું હૃદય, આ ભવનાં મુખ-દુઃખને, પૂર્વ કર્મનાં કૃણ કહી ખુલાસો કરે છે. ઉદ્યોગ વાદીઓ કહે છે કે જો નશીબ એ પૂર્વ કર્મનાં કૃણ હોય તો કર્મનેજ મુખ્ય માનવાની જરૂર છે; અને સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં જ્યારે પૂર્વ કર્મ ન હોવાને લીધે નશીબનો પણ અભાવ હતો, ત્યારે પ્રથમ કર્મ ઉપરથીજ નશીબનું બંધારણ થયેલું. બેશક બન્નેની વાત સત્ય છે, પરંતુ તેથી પરસ્પરની શંકાનું સમાધાન થતું નથી; અને તેથી બન્નેની તકરાર જીવીને તેવીજ નિર્ણયરહિત ઉભી રહે છે.

બન્નેની વાત સત્ય હોવા છતાં અપૂર્ણ છે, અને તેથી પરસ્પરની શંકાનું સમાધાન થતું નથી. ઉદ્યોગને કે નશીબને મુખ્ય માની, મનુષ્ય, જ્યાં એ તકરાર સૃષ્ટિના આરંભકાલપર લઈ જાય છે, ત્યાં એક મુખ્ય અડચણ આવે છે: સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં પૂર્વકર્મનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યનું આચરણ એક સરખું હોવું જોઈએ, અને તેનાં કૃણ પણ દરેક માણસને સમાનજ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ. પરંતુ ત્યારે એજ શ્રેણિએ જો અઘાપિ જગતનો વ્યવહાર ચાલ્યો આવતો હોય, તો હાલ જે સિન્નતા જણાય છે તે ક્યાંથી આવી? અને સૃષ્ટિના આરંભકાલથીજ એ સિન્નતા હોય તો તેમ થવાનું કારણ શું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી શકાતો નથી. અને ખરેખરી રીતે એ પ્રશ્નોમાંજ સઘળી તકરારનું બીજ આવી રહે છે.

પણ એ ઉત્તર મનુષ્ય અંતઃકરણ ઉઠસી શકતું નથી તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે, કે તેમ કરવા જતાં તેને ઇશ્વરપર અન્યાયનો આરોપ મૂકવાનો પ્રસંગ આવે છે. બેશક આવી સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ લાંબી મુદત સુધી રહી શકતું નથી; અને તેથી જીજ્ઞાસુ જ્યારે સત્ય શું છે તે ખોળવામાં પડે છે, ત્યારે નિર્બલ અંતઃકરણોમાં બે દરકારી ઉત્પન્ન થાય છે. જોનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ, અને જે નિર્ણયથી મનુષ્યજીવનની ફરજોમાં કાંઈ વિશેષ અજવાળું પડે તેમ નથી, તેમાં બેશક બેદરકારી રાખવી એ કાંઈ હોય નથી, અને ઠેકલીક વખત તો રાખવી અગત્યની પણ છે; પરંતુ જ્યાં ફરજ એ ઉદ્યોગનુંજ સ્વરૂપ છે, ત્યાં તો બેશક કાંઈ નિર્ણયપર અવાય તોજ લાભ છે. અને ઉદ્યોગની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા સિવાય ફરજની આવશ્યકતા પૂર્ણ સિદ્ધ કરી શકાયજ નહિ. ત્યારે નિર્ણય શું છે?

પણ ઇશ્વરપર અન્યાયનો આરોપ કરવાની શી જરૂર છે? પરમકૃપાળુ

ન્યાયસ્વરૂપ ઈશ્વરે પોતાની સૃષ્ટિના દરેક મનુષ્યને સરખાં સાધનો આપેલાં છે. મનુષ્યને જે કરવાનું છે તે પોતાની જાતથીજ કરવાને દરેક મનુષ્યને સામર્થ્ય આપેલું છે. તેને શું કરવાનું છે અને કેવી રીતે-કયે માર્ગે કરવાનું છે તે મનુષ્ય પોતે સૃષ્ટિના નિયમો ઉપરથી જોઈ શકે, માટે દરેક મનુષ્યને બુદ્ધિ આપેલી છે. અને કર્તવ્યો બજાવવાને સહાય તરીકે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું સાધન તે પણ દરેક મનુષ્યને આપેલ છે. એથી વધારે શું જોઈએ? શક્તિ, સાધન અને બુદ્ધિના ઉપયોગથી સંસારમાં પોતાની દુરજો બજાવવાને મનુષ્ય જાતે સ્વતંત્ર છે; અને હાલ તો કદાચ મનુષ્યનાં દરેક કર્મોનું ફળ પ્રારબ્ધાધીન માનીએ; પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભકાલે પણ શક્તિ, સાધન અને સદસદ્-વિવેક માટે બુદ્ધિ આપ્યા પછી, પળપળની વૃત્તિઓ અને કૃતિઓનો લેખ, ઇશ્વરે મનુષ્યના નશીબમાં અગાઉથી લખી રાખ્યો હોય એવો કલ્પના પણ હસના સરખો છે. મનુષ્યજીવન કેવલ પરાધીન નથી; મનુષ્યના કર્તવ્યનું જોખમ મનુષ્યને શિર રહે તેટલા માટે અમુક સ્વતંત્રતા તેને હોવી જોઈએ, અને છે. શક્તિ અને સાધન આપી, કરવાનું કર્તવ્ય બુદ્ધિદ્વારા બતાવી, તે કર્તવ્ય સિદ્ધ કરવાને અનંત લિપ્ત લિપ્ત સ્થિતિમાં મૂકી અનંત લિપ્ત લિપ્ત માર્ગ બતાવ્યા પછી, ઇશ્વરે, ગમે તે માર્ગે કર્તવ્ય સિદ્ધ કરવા મનુષ્યને સ્વતંત્રતા આપેલી છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરનારને માટે રસ્તો પણ એટલોજ સરલ છે. મનુષ્યે માત્ર ખંતથી કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં-

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રસવાયો ન વિચયતે

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્.

એ શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ આ કર્તવ્ય કર્મમાં પછી કાંઈ પણ જાતની અપૂર્ણતા કે વિમ્બનો સંભવજ નથી; અને એ કર્તવ્યાચરણ, થોડું પણ, મનુષ્યને સંસાર-જન્મ-મરણ રૂપી મોટા લયથી બચાવે છે. મનુષ્યનું કર્તવ્ય ધર્મ—આસ્તિકતા સિવાય બીજું હોઈ શકે નહિ; અને મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં, લિપ્ત લિપ્ત સ્થિતિ પ્રમાણે લિપ્ત બિન્ન માર્ગે પણ, આ કર્તવ્ય લક્ષ્યમાં રાખી પ્રવર્તે, તો તેમાં હમેશાં શ્રેય છે જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-

યે યયા માં પ્રપદ્યન્તે તૌસ્તયૈવ મજામ્યહમ્

મમ વર્ત્માનુવર્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ

“જે માણસો મને જવી રીતે બજે છે, તેને હું તેવી રીતે પ્રાપ્ત થાઉં

છું; અને પવિત્ર-આસ્તિક બુદ્ધિથી ચાલતાં મનુષ્યે ગમે તે રસ્તો પકડેલો હોય તોપણ તે મને પામવાનોજ રસ્તો છે.”

પણ ઘણી વખત મનુષ્ય સંસારમાં આવી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ તેમજ પોતાનાં કર્તવ્યો જુલો જાય છે, આ ભૂલ એજ પાપ-અધર્મ છે. પવિત્રતા, આસ્તિકતા, નાસ્તિકતા, પાપ, પુણ્ય અને સુખ, દુઃખ એ શબ્દો આ અધર્મને લીધેજ ઉત્પન્ન થયા છે. પવિત્રતા—આસ્તિકતા એ આત્માની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ છે; અને નાસ્તિકતા એ મનુષ્યની ભ્રષ્ટતા છે. એ ભ્રષ્ટતા, એ નાસ્તિકતા, મનુષ્ય ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જુલો જાય છે તેથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા ઈશ્વર તરફથી મનુષ્યને મળેલી સ્વતંત્રતાનો આ દુરુપયોગ છે. આ સ્વતંત્રતાના સદુપયોગ દુરુપયોગના મિશ્રણથી, સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં જે હાલ, ઈશ્વરની ન્યાયદૃષ્ટિ સર્વ તરફ સમાન હોવા છતાં, મનુષ્યજીવનમાં અનેક જાતની ભિન્નતા જોવામાં આવી છે, અને આવે છે. તેમાં દોષ ઈશ્વરનો નહિ પણ મનુષ્યનો જ છે.

હવે ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધની શ્રેષ્ઠતા સંબંધી તકરાર તૂટી જાય છે; અને પવિત્રતાને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળે છે. પવિત્રતા રાખી વર્તન કરવું એ મનુષ્યની ફરજ છે; અને પ્રારબ્ધ—નશીબ એ તેનું ફળ છે. અને જ્યાં જ્યાં ફળની ઈચ્છા વિના માત્ર ઈશ્વરપરાયણ થઈ કર્મો કરવામાં આવે છે, ત્યાં નશીબ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી.

एक स्वप्न.

(મૃત્યુ અને તેની આવશ્યકતા)

(સાંધણ પાને પદ થી ચાલુ.)

ઉપરના ખનાવ પછી લગભગ એકાદ બે વર્ષ વીતી ગયાં, પરંતુ માઈ હૃદય સ્થિર થયું ન હતું. પરિચિત સર્વ જનના સમજવામાં માઈ દુઃખ આવી ગયું હતું. સર્વેએ મને અનેક શિખામણો દીધી હતી; પરંતુ માઈ હૃદય નિશ્ચયથી કચ્યું ન હતું. સર્વ દાઢ કહેતા હતા કે મારો શોક વ્યર્થ છે, અને તેમાંથી કાંઈ ફળ નીપજી શકે તેમ નથી; અને એ તો હું પણ સમજતો હતો કે, પ્રયત્નથી પણ જે વસ્તુ અસાધ્ય છે, તે વસ્તુ ન પ્રાપ્ત થાય તેમાં શોક કરવાથી કાંઈ ફળ નથી. પણ એ કારણથી હું મૃત્યુ ઉપરનો દોષ રદ કરી શકતો નહિ; અને દિવસો જતાં હૃદયનો ખેદ ઓછો થવા છતાં, મૃત્યુ પરનો મારો ધિક્કાર જોવા ને તેવોજ હતો.

નગરથી થોડે દૂર શિવાલિક પર્વતની હિમપ્રભા નામે રમણીય ટકરી ઉપર ભગવાન શશિશેખરનું પવિત્ર ધામ છે; અને દેવતાઓ પણ ત્યાં વાર-વાર દર્શન કરવા આવે છે. અહીંયાં એક વખત મહાશિવરાત્રિને દિવસે, યાત્રાએ પૃથ્વી પર્યટન કરતાં મહામુનિ નારદજી, ભગવાન શશિશેખરનાં દર્શન કરવા આવ્યા; અને પિતાજીએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. રાત્રિએ ભગવાન શશિશેખરની મહાપૂજનાં દર્શન કરી હું વિજયસેનની સાથે મહા મુનિ નારદજીનાં દર્શન કરવા ગયો; અને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કરી બેઠો. મને જોઈ નારદજી ખુશી થયા; અને આશિર્વાદ આપતાં કહ્યું કે, “પુત્ર ચિરંજીવ રહે; તારી પ્રજાનું નિરંતર ન્યાયથી પાલન કર, અને દેશની પ્રજા ઉગતા ગળતી તરફથી રક્ષણની જે જે નવી આશાઓ બાંધે છે, તે તારી તરફથી પૂરી પડે.”

મેં કહ્યું. “તે પૂરી પાડવાને મને ઉત્કંઠા છે. મારી પ્રજાને અને છેવટ આખી દુનિયાને સુખી કરવા હું ધારું છું. મારી ધારણા પૂર્ણ કરવા હું આપની પાસે કાંઈ યાચના કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. મારી ઉપર કૃપા કરી આપ મને એટલું આપશો એવી આશા મને સહજ ઉત્પન્ન થાય છે.” જગતના કલ્યાણને માટે જેનો અવતાર કહેવાય છે—એવા મહામુનિ નારદજી તરફથી મને આટલું વચન મળશે એ આશા, મારી ઉપર તેમણે દેખાડેલા સ્નેહને લીધે, મને સહજ ઉત્પન્ન થઈ.

નારદજીએ હસીને કહ્યું. “તારી આવી શુભ ધારણા પૂર્ણ થાય એવું વચન હું ખુશીથી આપીશ. જગતને સુખી કરવાની ઇચ્છાથી તું કયું વચન માગવાની ઇચ્છા રાખે છે ?”

મેં કહ્યું. “જગતના અનેક મનુષ્યોનું જીવન મૃત્યુથી દુઃખમય બનેલું છે; જે આ જગત ચિરંજીવ થાય તો મનુષ્યજીવન હમેશાને માટે સુખમય થઈ રહે. હું આપની પાસે જે વચન માગવા ઇચ્છું છું તે એ જ છે કે આ જગત ચિરંજીવ બને.”

મારા આ શબ્દથી મારું અજ્ઞાન નારદજીના સમજવામાં આવ્યું. પરંતુ દૃઢ્યના કાંઈ પણ વિકાર વિના, અજ્ઞાનનું ક્ષણ ભોગવવું એજ અજ્ઞાનને નાશ કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે એમ ધારી મારા શ્રેયને ખાતર કે પોતાના વચનની સફલતા ખાતર, કંઈ પણ શિખામણ આપવાને બદલે તેમણે કહ્યું. “ન્યાસુધી સત્યનો સંપૂર્ણ માર્ગ સમજવામાં આવે નહિ અને અજ્ઞાન રહે, ત્યાં સુધી તારાં

ઈશ્વર સમીપ જવા યોગ્ય થએલાં પવિત્ર માતાપિતા સિવાય, તું અને તારી સર્વ પ્રજા ચિરંજીવ રહેશે. કોઈ પણ મનુષ્યને હમેશાંને માટે ચિરંજીવ બનાવવાની મારી ઇચ્છા કે શક્તિ નથી; અને એક માણસના અજ્ઞાનનું ક્ષણ આખા જગતને ભોગવાવવા હું ઇચ્છતો નથી. ચિરંજીવ સૃષ્ટિનાં સુખ-દુઃખ વિષે હું કંઈ બોલી શકતો નથી ” એટલું બોલતાં નારદજી અંતર્ધ્વાન થઈ ગયા.

મહામુનિ નારદજીનાં આ વચનોથી મારા હૃદયમાં અનેક વિચારો થયા. મારી ધારણા કંઈ અંશે પણ સફલ થઈ તેથી હું હર્ષ પામ્યો હતો; પરંતુ મનુષ્યને અપૂર્ણતા રૂપી જ નથી. મારાં પવિત્ર માતા પિતા તો મારાં નથી જ! પ્રજાને ચિરંજીવ કરવા છતાં મને નારદજીએ એટલું કેમ ન આપ્યું? ઈત્યાદિ વિચારોથી હું ખેદ પામતો હતો. વળી વિચાર થયો કે નારદજીએ ચિરંજીવ સૃષ્ટિનાં સુખ-દુઃખ વિશે શું કહ્યું? જગત ચિરંજીવ થાય તેમાં તેને મારા અજ્ઞાનનું ક્ષણ શું ભોગવવું પડે? પણ આ અનુભવ હજી મારી દૃષ્ટિની બહાર હતો; તેનો ખુલાસો મને એથી વિશેષ મળ્યો જ નહિ. પળવારમાં સર્વ વિચાર હર્ષમાં જ પરિણામ પામ્યા; અને હું વિજયસેનની સાથે મારા ઉદ્ધાનના એકાન્ત ભુવનમાં જઈ સુઈ ગયો. વિજયસેને કંઈ પણ હર્ષનાં ચિહ્નો બતાવ્યા સિવાય માત્ર એટલું કહ્યું કે, “સત્ય જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી સૃષ્ટિમાં અનેક જન્મ ધારણ કરવા, કે મોક્ષપર્યંત માત્ર એક જ જન્મ લાંબી વય સુધી ભોગવવો, એ બેમાં શું શ્રેષ્ઠ છે તે હું જાણતો નથી. ”

આ વખત પછી મારા સર્વ દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા. વખત જતાં પિતાજીની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, અને યોગ્ય ઉમરે રાજ્યકાર્યને ઉચિત અનુભવી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર લાગવાને લીધે, રાજ્ય કારભારમાં પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર લાગી. આજ સુધીમાં મેં પવિત્ર રાજ્યગુરૂની પાસે યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો, અને સૈન્યના મુખ્ય પટાવતોની સાથે પટા ખેલવામાં પણ મેં પૂર્ણ શ્રેષ્ઠતા મેળવી હતી; પણ તે સર્વ વખત મૃત્યુની કુરતા વિષે મારા વિચાર જવા ને તેવા જ હતા. રમણીય પ્રભાતે અશ્વને ખેલાવતાં, સંધ્યા કાલે પર્વતના શિખર પર ઉભા રહી-એક બાજુ જગતની દરકાર વિના અંદરની એકાન્ત ખીણમાં દોડી જતી ભરતખંડની પવિત્ર સિંધુ નદી તરફ, અને ખીજી બાજુ પથરાતું સુંદર લીલું મેદાન અને તે ઉપર ફરતાં નિર્દોષ સુખી હરિણખાળો તરફ-દૃષ્ટિ કરતાં, તથા ઉદ્ધાનના એકાન્ત ભુવનમાં બેસી ખીલતાં પુષ્પથી સુવાસિત થએલા મંદમંદ આવતા પવનની લહ-

રીઝાથી આનંદનો અનુભવ કરતાં, હું જગતમાં મૃત્યુથી થતાં દુઃખો સંબંધી વિચારમાં લીન થતો હતો.

થોડા સમયમાં મને યુવરાજપદ મળ્યું; અને મારું સર્વ ધ્યાન રાજ-કાજમાં આપવાની મને દ્રવ્ય પડી. પિતાના સત્યશીલ નામે પવિત્ર ન્યાયાધી-શની સાથે હું દરરોજ ન્યાયનું કામ તપાસવા બેસતો. અહીંયાં મનુષ્યદ્વયની અપવિત્રતાના સ્પષ્ટ દર્શનથી પહેલે દિવસે જ મારા હૃદયમાં ખેદ થયો, અને પ્રતિ દિવસ મને આ પ્રદેશમાં નવું જ ભાન થતું ગયું. દરરોજ ન્યાય સભામાં વિચિત્ર ગુન્હેગારો ઉભા કરવામાં આવતા અને મનુષ્યજાતિનાં તરેહવાર અપ-કૃત્યો મારી દષ્ટિએ પડતાં હતાં: ઠાઈ ઠાઈ વખત ભાઈ ભાઈમાં, મિત્ર મિત્રમાં, પિતા પુત્રમાં, અને પતિપત્નિમાં અનેક તરેહની તકરારો ઊભી થતી. ભાઈ ભાઈમાં ઘર્ષા, મિત્ર મિત્રમાં અવિશ્વાસ. પિતા પુત્રમાં વૈર અને પતિ પત્નિમાં અનેક તરેહનાં કુભાંડો રચાતાં દૃષ્ટિએ પડતાં, અને મારું હૃદય ખેદ પામતું હતું. મોઢેથી મીઠાસ રાખી અંતરના દ્વેષથી હરઠાઈ મનુષ્યનું શું કરવા-માં જ ગંભીર કહાપણનો ઉપયોગ થતો. વ્યભિચાર કરવામાં જ રસિક બહાદૂરી ગણાતી. ઠાઈ મનુષ્યને ઠગવામાં અને પાછલથી નિર્માલ્ય કહી હસવામાં હુશિ-આરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, નમ્ર પણ સદ્ગુણી પુરુષોને નિર્માલ્ય કહી ભાંડવામાં પોતાની બહાદૂરી બતાવવામાં આવતી, અને સદ્ગુણી પણ નિસ્પૃહી મનુષ્યને અભિમાની કહી પોતાની શ્રેષ્ઠતા માની લેવામાં આવતી હતી. આ અને એવી બીજી અનેક નાની મોટી દુર્વૃત્તિઓનું દર્શન થતાં મને ખેદ થતો હતો; અને ઠાઈ ઠાઈ વખત કામમાં ધ્યાન આપવાનું ભૂલી જઈ હું અનેક વિચારોમાં લીન થતો હતો. મનુષ્ય મનુષ્યની વચ્ચે જે બંધુત્વ હોવું જોઈએ તેનો અંશ પણ જગતમાં નથી; જગતમાં સઘળે સ્વાર્થની જ મીઠાસ છે. મનુષ્ય મનુષ્યની સાથે ઉપર ઉપરથી પણ જ મીઠાસ જ મમતા બતાવે છે તે માત્ર સ્વાર્થને લીધે જ. શુદ્ધ પ્રેમનો અંશ પણ જગતમાં નથી. સ્વાર્થ ન હોયતો ઠાઈ એક બીજાને બોલાવે પણ નહિ. ખાપ દીકરામાં, ભાઈ ભાઈમાં, અને પતિપત્નિમાં પણ સ્નેહ કરતાં સ્વાર્થનું બંધન વિશેષ છે. મૃત્યુથી થતાં દુઃખો ખાદ કરીએ તોપણ મનુષ્ય અંતઃકરણની અપવિત્રતાથી પણ મનુષ્ય જીવન કલંકિત—અ-નંત દુઃખમય બનેલું છે; મૃત્યુનું દુઃખ તેની આગળ કશા લેખામાં નથી એ સર્વ જ્ઞાન મને ક્રમે ક્રમે થવા લાગ્યું. મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય સત્તાનો આટલો શાખ—આટલો અધિકાર છતાં અનેક પાપના કંદો રચાય છે, તો મનુષ્ય દ્વયમાં

સહજ પવિત્ર ભાવનાનો ઉદ્ભવ તો કોઈ વિરલ પણીએ જ થવો જોઈએ. ત્યારે સૃષ્ટિના ઢટલા મનુષ્યની અપવિત્રતા આ રાજ્યસત્તા-કંઈ લોકલજ્ઞાની અટકાવાએલી હશે ?

પણ આ વિચારો તે માત્ર વિચારોજ હતા, વિચારોને અન્તે તત્ત્વ કાંઈ હાથ આવતું નહિ; અને મારા દૃઢ્યનો ખેદ જોઈો થવાને બદલે પ્રતિદિવસ વધતો જતો હતો. મનુષ્ય જીવનમાં મૃત્યુથી જ દુઃખો આવે છે તે સંબંધી હું વિચાર કરતો હતો, તેમાં આ મનુષ્યની દુર્વાસના અને તેથી થતાં દુઃખ જોઈ મારા મનમાં કાંઈ નવીન ફેરફાર થયો; અને વિચારનો એક નવીન પ્રદેશ ખુલ્લો થતાં, ધર્મ વિચારની સાથે ધીમે ધીમે તેનો સંબંધ થવા લાગ્યો. મનુષ્ય જીવન અને તેનો ઉદ્દેશ, સૃષ્ટિકર્તા અને તેનાં ગુણો તથા ઇચ્છા વગેરે વિષય તરફ દરેક વિચારો સંક્રમણ કરવા લાગ્યા; અને કોઈ પણ જાતના નિર્ણય સિવાય વિચારોનું ઢેવળ મંથન થવા લાગ્યું. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં મેં અઘાપિ થોડો જ વિચાર કર્યો હતો. ક્ષત્રિયને કરવાની હમેશની ધર્મક્રિયાઓ પરંપરાગત રૂઢિને લીધે હું બાળપણથી કરતો હતો, અને તેને માટે મને પિતાજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે ‘ઇશ્વર આ જગતનો ખનાવનાર અને બલવાન અધિપતિ છે, તે સર્વ મનુષ્યની ઉપર દયા અને ન્યાયની દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને ભક્તિથી તે પ્રસન્ન થાય છે.’ એજ ભાવના ઉપર બાલ્યકાલથી હું શ્રદ્ધાપૂર્વક જોતો હતો. પણ હવે મને આ શ્રદ્ધામાં શંકા આવવા લાગી. સંસાર દુઃખમય જણાતાં ઇશ્વરી દયા હું જોઈ શક્યો નહિ. અને મારા મનમાં વારંવાર પ્રશ્નો થવા લાગ્યા કે, મનુષ્ય જીવનનું ઢેવલક્ષુદ્રવૃત્તિઓ અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો ભોગવવાને જ સરજાએલું છે ? આ દુઃખમાં પણ, પરસ્પરના પરિચયથી ઉત્પન્ન થતા રનેહને લીધે મનુષ્ય કદાચ કાંઈ સુખનો પ્રકાશ જોઈ શકે, તો તે પણ મૃત્યુને લીધે ખુંચવી લેવામાં આવે છે; ત્યારે મનુષ્ય જીવન ઢેવલ દુઃખમય ખનાવવામાં ઇશ્વરનો શો હેતુ છે ? ઇશ્વર ઉપર કોઈ પણ જાતનું દોષારોપણ કરવાને માટે અંતઃકરણ કોઈ સહજ શ્રદ્ધાથી પાછું હઠતું હતું; અને સર્વ વિચાર નિર્ણયરહિત રહેતા હતા. અને કોઈ કોઈ વખત તો મને લાગતું કે, જ્યાંસુધી દુર્વાસનાના ઉદ્ભવનું મૂળ સમજાય નહિ, મનુષ્યનાં આ જન્મનાં દુઃખોથી કોઈ શ્રેષ્ઠ સુખ સાધ્ય કરવાનું છે એમ સિદ્ધ થાય નહિ, અને મૃત્યુની આવશ્યકતા સમજાય નહિ, ત્યાંસુધી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ કેમ માની શકાય ? વિજયસેનની સાથે પણ ઘણી વખત ચર્ચા થતી; પરંતુ તે કહેતો કે “મનુષ્ય પોતાનાંજ દુષ્કૃત્યોથી

દુઃખ ભોગવે તેમાં ઇશ્વર શું કરે ?” અને જ્યારે હું પૂછતો કે “સત્કૃત્યનું ક્ષણ ઠાઠ વખત દુઃખ અને દુષ્કૃત્યોનું ક્ષણ ઠાઠ સુખ આપણે દુનિઆમાં જોઈએ છીએ તેનું કારણ શું ?” ત્યારે તે કહેતો કે આ જન્મનાં સુખ દુઃખ એ તો પૂર્વનાં પ્રારબ્ધાધીન છે; અને મનુષ્યના આ જન્મના સત્કૃત્યનાં ક્ષણ તેને આવતા જન્મમાં મળે છે.” વળી તે કહેતો કે “પુત્રને માખાપ ઉપર ‘તેઓ માડું શ્રેય જ હજીશે’ એવો શ્રદ્ધા ન હોય તો તે વહેમી થાય છે; અને એજ વહેમથી તે દુઃખ ભોગવે છે. તેવી જ રીતે મનુષ્યો પણ પોતાની ઈશ્વર ઉપરની અશ્રદ્ધાને લીધે જ, સત્ય સુખની અવગણના કરી, અનેક જાતનાં ક્ષણિક સુખમાં લુબ્ધ થઈ, પાપના જાળમાં સપડાય છે; અને દુઃખ ભોગવે છે. માખાપ તેમજ ઈશ્વર તો સદૈવ પોતાનાં સર્વ ખાલકો તરફ સમાન દૃષ્ટિથી જ જુએ છે. અને શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય હમેશા કહે છે કે, ‘ઈશ્વર જ કરે છે તે મનુષ્ય જાતિના ભલા માટેજ કરે છે.’ આનો પ્રત્યુત્તર હું કાંઈ આપી શકતો નહિ, અને તેથી મને લાગેલું કે તેમાં કાંઈ સત્ય હોવું જોઈએ; પરંતુ તેથી મારા મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન થતું નહિ, અને હૃદયમાં કાંઈ ઉંડો અસંતોષ રહેતો જણાતો હતો. પિતાજીને પુછવાથી કાંઈ ખુલાસો થશે એમ મને પળવાર લાગ્યું; પરંતુ મારા આવા વિચારોથી તેમને ખેદ થાય, અથવા તેઓ મને નાસ્તિક ગણી મારી તરફ કંઈક ખેદ અને અવકૃપાની નજરથી જુએ, એ દંડ સહન કરવાને માડું હૃદય અશક્ય હિતું, અને એ ખાત્રીના ભયને લીધે, તથા કંઈક શરમને લીધે, હું માડું હૃદય તેમને બતાવી શક્યો નહિ.

એવામાં એક વખત વસંતોત્સવને દિવસે, પિતાજી વગેરે સર્વ પ્રધાન મંડળની સાથે હું ભગવાન શશિશેખરનાં દર્શન કરવા ગયો. આજ અહીં-આં ઢેટલાક ઋષિકુમારો ગમતને ખાતર મહાભારતમાંના ઢેટલાક પ્રસંગો ભજવી બતાવતા હતા: પ્રથમ અયોધ્યાના સત્યવાદી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રના આખ્યાનમાંથી રોહિતના મરણનો પ્રસંગ ભજવવામાં આવ્યો. મરેલા રોહિતને લઈ તારામતીએ સ્મશાનભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને એક નોકર તરીકે રહેલ હરિશ્ચંદ્રે કર લીધા વિના પુત્રને અન્નિદાહ દેવાને મના કરી. તારામતીના રડવાના દીન અવાજથી તેનું અંતઃકરણ ભેદાતું હતું; અને તેના મુખની સૌમ્ય કાન્તિમાં દિલગીરીનો આછો પણ સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડેલો હતો; પરંતુ તે પોતાની દ્રશ્યથી ડગ્યો નહિ. નિરાધાર અબલા પુત્રના શબને ખોળામાં લઈ હીન અવાજે રૂદત કરતી કાલાવાલા કરતી હતી. અંતે પૂર્વના

સંસ્કારોને લીધે, કે હૃદયની ઠાઠ લાગણીને લીધે, તારામતીએ જ્યારે, પોતાનો પતિજ પોતાની પાસે કર માગે છે એમ જાણ્યું, ત્યારે પુત્ર સ્નેહથી રક્તી, અને પતિવિના જગતને શૂન્ય જેવું ગણતી પતિવ્રતા પતિને કંઠે ખાઝી પડી. આ દેખાવ જોઈ સર્વની આંખમાં અશ્રુ આંવ્યાં; અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ હરિશ્ચંદ્રની પોતાના ધર્મમાં અચળ ધીરતા જોઈ સર્વેએ તેની સ્તુતિ કરી. ખીજે પ્રસંગ દ્રૌપદીવઞ્ઞહરણમાંથી સજ્જી બતાવવામાં આવ્યો. પાંડવો ઘૂત રમતાં હાર્યા, અને ઘૂતમાં જીતાએલી દ્રૌપદીને ચોટલે પકડી દુઃશાસન ખેંચી લાવ્યો, બ્રહ્મ વચન કહ્યું, અને ભરસામાં દુષ્ટ પતિવ્રતાનાં ચીર તાણ્યાં. આ જોઈ સર્વને દુઃશાસન—દુર્યોધન વગેરે ચંડાળ ચોકડીના દુષ્ટ હિમાયતીઓ તરફ ધિક્કાર છુટ્યો; અને પતિવ્રતાને માટે સર્વને લાગણી પુર્વક પુજ્યપુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. પોતાનું કામ પૂર્ણ કરતાં એક ઋષિદુમારે મા-પણ કયું:—“જગતમાં દરેક માણસને ઈશ્વરે સરખાં સાધન આપેલાં છે, કામ કરવાના રસ્તા પણ અનેક છે, અને તે દરેક પર દરેક મનુષ્યનો સરખો હક છે, અને સારાસારનો વિવેક કરવાને યુદ્ધિ પણ દરેક મનુષ્યને આપેલી છે. છતાં મનુષ્યો દુનિઆમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જુઝી પોતાનાં સાધનોનો કેવો દુરુપયોગ કરે છે? મનુષ્યની દુર્વૃત્તિ જોઈ ઠાઠ વખત આપણને એમ લાગે છે કે જગતમાં દુર્વૃત્તિ જ ન હોત તો મનુષ્યજીવન કેવું આનંદમય બનેલું હોત! પરંતુ વિચારવાનું એ છે કે, દુર્વૃત્તિ ન હોત તો મનુષ્યને કરવાનું કર્તવ્ય પણ શું હોત? દુર્વૃત્તિના અસ્તિત્વ પછી તેને દુર્વૃત્તિ રૂપે સમજવાની યુદ્ધિ મનુષ્યમાં ન હોત તો ખેદ કરવાનો આવકાશ હતો; પણ અહીંઆં દિલ્લગીર થવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ સંસારમાં દુર્વૃત્તિ ઉપર જીત મેળવી સદ્ભાવનામાં અંતઃકરણને સ્થિર કરવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ તથા તેની આજ્ઞાઓ લક્ષ્યમાં રાખી તદનુસાર વર્તન કરતાં આ કર્તવ્ય સહજ સાધ્ય છે. આ કર્તવ્ય બળવવું ન બળવવું તે મનુષ્યના પોતાના હાથમાં છે, તે આ સત્યવાદી મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર તથા દુઃશાસનાદિના વર્તનમાં સ્પષ્ટ છે. અને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

આત્મેવ હ્યાત્મનો વંધુ રાત્મેવ રિપુરાત્મન:

“આત્માજ આત્માનો બંધુ અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.” તે અમારા આજના પ્રયાસનો સાર છે. ઈશ્વરને ઘેર તો સદ્ભાવનાનો જય સદૈવ છે, અને સદૈવ રહેશે. (અપૂર્ણ.)

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २४ भुं.

धैत्र, मंत्र, १८५२.

अंक ६ हो.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

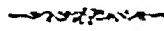
विपत्तिने.

(शार्दूल विक्रिडित.)

ज्ञाने दूर जवुं विपत्ति हमणां ले आव तैयारलुं,
मापीले उर धीरता सकळ आ सामो हुं आवेललुं;
धारी धैर्य हवे तने हठववी कर्तव्य ए माहरूं,
नाशी दूर जवुं न शूर नरने छाजे लगारे खरुं.
तहारा एकज अस्त्रना अनुभवे आनंदनुं पारखुं-
थाये छे उरने, अने अनुभवुं छे ज्ञान कांइ नवुं;
बुद्धि निर्मल थाय ईश्वरपदे ने चित्त म्हाळुं ठरे,
तहारो योग पवित्र आ हृदयने सन्मार्गनुं ज्ञानदे.
तोये निर्दयता अति तुज तणीं संभारतां थायछे
कंपारी, मही ना शके हृदयआ अन्यायना मारने.
शुं त्हांळुं क्रतयुगना मणि हरिश्चंद्रे वगाड्युं हतुं ?
सोक्नेटीस पवित्र वीरमह शुं के वर सांध्युं हतुं ?
जेनां केवळ शुद्ध ए विजयनां संगानने सांभळी,
अद्यापि जन कैक सद्गुण ग्रहे छे सत्यने जाळवी.
एवा पूज्य पुरुषना पदविपे हुं तो प्रणामो करुं;
ने हम्मेण दया धरुं हृदयमां अन्याय ना आचरुं.

નવીન ડાયરી.

મહેરબાન આર્યધર્મપ્રકાશના તંત્રીની સેવામાં:—

ચોપાટીના રસ્તાપરથી મને એક ડાયરી હાથ લાગેલી છે. પરંતુ તેમાં કોઈ વિચિત્ર મનસ્વી મનુષ્યે કરેલા વિચારોની નોંધ છે. હું જાણતો નથી કે તેમાં કેટલું સત્ય છે, તોપણ આપના તરફથી તેની યોગ્ય પરીક્ષા થશે એમ હું ધારું છું. આપને જો યોગ્ય જણાય તો આપના માસિકમાં તેમાંના આ લેખ દાખલ કરશો.

“તા. ૧-૧૧-૯૪ ગુરુવાર. આ ડાયરી બેશક દરરોજનાં કરવાનાં કામની નોંધ નથી, પરંતુ મારા મનસ્વી અંતઃકરણે ગુપ્તરીતે કરેલાં મનુષ્ય સ્વભાવનાં અવલોકનોની નોંધ છે. માટે જીવન સરલ પણ જ્ઞાસુ હતું, પરંતુ જે પ્રાસંગિક જ્ઞાસા મનુષ્યજીવનમાં ક્ષણિક પણ નિર્દોષ ગમતની સાથે આનંદી સ્વભાવ લેતી આવે છે, અથવા તો જે આનંદી સ્વભાવની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે, તેના કરતાં કોઈ વધારે ગંભીર અને હંમેશની જ્ઞાસાથી માટે જીવન કાંઈ ગુપ્ત અને ગંભીર બનેલું હતું. દુનિઆનાં ક્ષણિક કાર્યો, જે હૃદયને પોતાની સ્વતંત્ર ઉચ્ચ ભાવનામાં રમવાનો ક્વચિત્ જ અવકાશ આપે છે, તે જમ બને તેમ સંભારી રાખવાની મને થોડીજ દરકાર હતી. પણ દુનિઆના વિચિત્ર મનુષ્યોના વિચિત્ર સ્વભાવોનું અવલોકન એ માટે હંમેશનું અને મુખ્ય કામ હતું. સ્થિતિમાં હું નિર્વિન પણ વિચારવંત હતો, અને લોકો મને એક સારા વિદ્યાપાત્ર તરીકે ઓળખતા હતા, ખીજી રીતે માટે સંપૂર્ણ જીવન જાણવાની તેઓને થોડીજ દરકાર હતી; અને પરિચયથી કદાચ કોઈને કાંઈ જાણવાની જરૂર પડતી ત્યારે પણ વ્યવહારમાં પક્ષોટાએલાં અંતઃકરણો ગુપ્ત કરતાં બાહ્ય જીવનજ માત્ર તપાસી શકતાં. વિદ્વાન લોકોની સાથે મારે ક્વચિત્ જ પ્રસંગ પડતો, પરંતુ ત્યારે પણ મારી ગરીબાઈને લીધે મારા પર ખાસ ધ્યાન આપવાનું ક્વચિત્ જ બની આવતું; અને તેમ છતાં ક્વચિત્ જો કદાચ મારા જેવાજ નિશ્ચયવાળો માણસ મળી આવતો તો તેની પાસે મને માટે અંતઃકરણ જણાવતાં ગિલકુલ હરકત ન હતી. કારણ હું સમજતો હતો કે, મનુષ્ય જીવનમાં એવું કાંઈ પણ ન હોવું જોઈએ કે, જે તેની યોગ્ય કદર કરનાર પવિત્ર મનુષ્યની સમીપ ઉઘાડું ન મૂકી શકાય. પણ આવી પવિત્રતા થોડી જોવામાં આવતી, અને પવિત્રતા કરતાં પણ કદરનો પ્રદેશ બહુજ દુર્લભ હતો.

પોતાની સ્થિતિ અનુસાર પવિત્ર વર્તનમાં સંતોષ રાખી રહેનાર માત્ર સ્વાનુભવને લીધે સર્વ સ્થિતિના મનુષ્યની યોગ્ય કદર કરી શકે નથી. કદર કરનારને સર્વ સ્થિતિની યોગ્યતાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, અને સ્થિતિ તથા મનુષ્યસ્વભાવપર થએલી તેની અસર એ બંનેને ખાદ કરી બાકી રહેલા શુણ્ણવગુણનું તેણે યોગ્ય પ્રયત્નકરણ કરવું જોઈએ. આથી કદર કરનારનું હૃદય જગતમાં એક પરીક્ષકના જેવું કામ કરે છે; અને મનુષ્યોએ તેની પરીક્ષણીય વસ્તુ બને છે. આ જગત અનેક પાસાના બિત્તેરી કાચના જેવું છે, અને અદ્ય મનુષ્ય બહુધા તેની એકજ બાજુ જોઈ શકે છે; અને આ એક બાજુથી પણ અનેક રંગો નિહાળી જાણે સર્વ અનુભવો થયા હોય તેમ મનુષ્ય અભિમાન ધરે છે. દ્રવ્ય, અધિકાર, કીર્તિ, વિદ્યા, સ્નેહ, એ સર્વના મિશ્રણસમાન સ્વાર્થ, અને વ્યવહારકુશળતા, ઇત્યાદિ અનેક વિષયોથી મનુષ્યની દૃષ્ટિ અંજાય છે; સૃષ્ટિમાં ભિન્નભિન્ન સ્થિતિ અનુસાર થએલા ભિન્નભિન્ન અનુભવના માણસો સર્વ પોતપોતાનાંજ અને વિચિત્ર ગાયન ગાય છે; અને પોતાનેજ માપે આખા જગતને માપે છે. પ્રેમ વ્યવહારને હસે છે તો વ્યવહાર પ્રેમને હસે છે; વિદ્યા, લક્ષ્મી અને કીર્તિને હસે છે તો જી ઉભય વિદ્યાને હસે છે; પરંતુ નિષ્પક્ષપાત કદરદાન અંતઃકરણને તો એ સર્વ સમાન સત્તાધિકારીજ માલમ પડે છે; અને મનુષ્ય અંતઃકરણને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવવામાં જટલે દરજજે સહાય કરે છે, તેટલે દરજજે ઉપયોગી જણાય છે.

બેશક મનુષ્યજીવનનું આ અવલોકન સુલભ નથી. દ્રવ્ય—અધિકારાદિની જે જળમાં મનુષ્યહૃદય અંજાય છે, તે જળ તોડ્યા સિવાય તેમાં પડેલાં હૃદયોની ચેષ્ટા જોઈ શકાતી નથી. મનુષ્યજીવનના અભ્યાસકાને આ વર્ગના જીવનમાંથી ધણું જાણવાનું મળી શકે એમ છે; અને મને ધણું મળી શક્યું છે. પરંતુ જે સૂક્ષ્મતા પરાવલોકન કરવામાં વાપરવામાં આવતી હોય, તેટલીજ કે તેથી અધિકતર સૂક્ષ્મતાથી આત્માવલોકન કરનારની પૂજનીય ગણનાજ આ વર્ગમાં માન્ય છે. વિશુદ્ધ આત્માજ વિશુદ્ધ અવલોકન કરી શકે છે.

“ તા. ૪—૧—૯૫ શુક્રવાર. સાંખ્ય પરિચયથી જ્યારે મને જણાયું કે, આ કદરદાન પવિત્ર અંતઃકરણોના સર્વાનુભવમાં પણ પોતાની સ્થિતિની સૂક્ષ્મ અસર આબ્યાત્રિના રહેતી નથી, અને તેટલે દરજજે તેમના સર્વાનુભવી-પણામાં ખામી આવે છે, ત્યારે મને લાગ્યું કે, પવિત્ર મનુષ્યો જે સ્થિતિની અસરથી અંજાયેલાં રહે છે, અને જ્યાં તેઓ પોતાથી ભિન્ન સ્થિતિની ભિન્ન

અસરના પવિત્ર અંતઃકરણની કદર કરી શકતાં નથી, તેજ અસર જેમ જેમ ઘટતી જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યનું અવલોકન વિશુદ્ધ થતું જાય છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં મને જણાયું છે કે, સ્થિતિની અસરથી જ હમેશાં કેવળ સુક્ત હોય અને તેથી જેનું મનુષ્યાવલોકન પણ હમેશાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોય, એવું પૂજનીય અંતઃકરણ મને એકે મળી શક્યું નથી. મેં માની લીધું હતું કે, સ્થિતિની અસર એ સર્વાનુભવથી વિરુદ્ધ છે. પોતાની કે હરકોઈએક વ્યક્તિની દૃષ્ટિને દૂર મૂકી સર્વમાં રહેલા એક સામાન્ય સત્યનીજ દ્રષ્ટિએ મનુષ્ય જ્યારે પોતાને અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને જુએ ત્યારેજ તે સર્વાનુભવ કહેવાય. સ્થિતિની અસર એ સર્વાનુભવથી વિરુદ્ધ છે, અને એટલાજમાટે અજ્ઞાન જન્ય છે. આ પ્રમાણે હાલમાં શાલાની કે યુનિવર્સિટિની ઉંચા વર્ગની પરીક્ષામાં પસાર થવા પરથી, કેટલાક જ્ઞાનનું માપ કહાડી એકથી બીજાને ઉંચો ઠરાવે છે તેમ ન કરતાં, હું આ અસરની ઝાંછી વધતી સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે મનુષ્યના જ્ઞાનનું માપ કહાડી, મારી સાથે તેમને સરખાવતો; અને મારી દ્રષ્ટિમાં આ અસરની છાયા કેટલી રહેલી છે તે તપાસતો. તેમજ કેટલીક વખત દુનિયામાં વિદ્વાન કે પ્રશસ્ત ગણાતા માણસોમાં પણ આ અસરની ભૂતો જોઈ હસતો.

એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનના લેખમાં મેં એક વખત વાંચ્યું હતું કે 'વૃત્તિએ અનુરંગી વસ્તુ દેખાય છે.' અને મારા એક વિદ્વાન મિત્રે કહેલું કે 'વસ્તુ એકજ હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો તેને કાંઈ કાંઈ ભિન્નતાથી જુએ છે તે વૃત્તિ-જોને લીધેજ; અને આ વૃત્તિજોપરથી પ્રત્યેક મનુષ્યમાં એક જાતનું વ્યક્તિત્વ આવે છે કે, જથી કરીને સૃષ્ટિનો પ્રત્યેક મનુષ્ય એક બીજાથી સ્વભાવમાં પણ જૂદો જણાઈ આવે છે.' આ ઉપરથી વિચાર કરતાં મને જણાયું કે હું જેને સ્થિતિની અસર કહું છું તે વ્યક્તિત્વ છે. પણ આ વ્યક્તિત્વ કે સ્થિતિની અસર શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? હું ધારું છું કે તે જગતના અપૂર્ણ અવલોકનનું ફલ હોવું જોઈએ, કેમકે સંપૂર્ણ અવલોકન થાય તો ઘણાખરા મનુષ્યો—સત્યના જ્ઞાસુઓ—તો સામાન્ય સત્ય જોઈ શકે. પરંતુ બાળપણમાં મનુષ્ય પોતાની આબુખાબુ જે સંસાર જુએ છે તેનેજ સંપૂર્ણ માને છે. પોતાની આબુખાબુના સંસારનું બાળક અવલોકન કરે છે, અને તેમાં સામાન્યથી વિશેષને છૂટું રાખવાને, સાધન કે શક્તિ ન હોવાને લીધે, બન્ને-સામાન્ય અને વિશેષ—સેળસેળ રીતે બાળકના અંતઃકરણમાં ઠસે છે; એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય નિયમોની સાથે આવતા વિશેષને પણ સામાન્ય તરીકે ગણવામાં

આવે છે; અને તે પ્રમાણે સ્થિતિની અસરનું બંધારણ થાય છે. આ અસર પોતાના જવાંજ અંતઃકરણોના સહવાસથી કે સત્યાનુભવી મનુષ્યના સંસર્ગથી સહજ વધે ઘટે છે, તોપણ સાધારણ રીતે 'પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથેજ જાય' એ કહેવત મુજબ સ્થિતિની અસરમાં સમૂહ ફેરફાર તો કવચિત્ જ થાય છે. પણ આ ફેરફાર નથી થતો તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે આ સ્થિતિની અસરનું બંધારણ-લાંબા આત્મમંથન પછી થયેલું સ્થિતિની અસરનું બંધારણ-જેને લોકો પ્રકૃતિનું બંધારણ કહે છે, તે થયા પછી ઘણા મનુષ્યો એ પ્રકૃતિનેજ સત્ય માને છે; અને તે પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએજ પોતાની આસપાસના સંસારનું અવલોકન કરી તોલન કરે છે. આથી આવા મનુષ્યો કદાચ વિશેષ પ્રદેશોમાં ફરી વધારે હકીકત જોઈ શકે છે, પરંતુ તેથી પ્રકૃતિના હેયોપાદેય અંશમાં કાંઈ પણ ફેરફાર ન થતાં પ્રકૃતિનોજ-હેયોપાદેય-ઉભય અંશોનો-વિકાસ થાય છે. કદરદાન અંતઃકરણો પ્રકૃતિને નહિ પણ સત્યનેજ સત્ય ગણી પૂજે છે; અને પોતાનું તેમજ જગતની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું માન સત્યથીજ કરે છે. ત્યારે આત્માવલોકન ન કરતાં કેવળ પરાવલોકન કરનારની તરફ મનુષ્યોને માન પેદા થતું નથી તેનું કારણ એ કે, કેવળ પરાવલોકન કરનાર પોતાની પ્રકૃતિને માન આપે છે સત્યને નહિ. આત્માવલોકન કરનારમાં પણ પ્રકૃતિનું બંધારણ તો હોય છે પરંતુ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને નહિ પરંતુ સત્યનેજ માન આપે છે, અને સત્યને માપે પોતાની પ્રકૃતિના હેયોપાદેય અંશ તપાસી, હેય અંશ તજવાને પ્રયત્ન કરે છે. અને હેયને તજવું એજ ઉપાદેયનું ગ્રહણ છે. સત્યને યોગ્ય પદે સ્થાપી અસત્યને માટે દુરાગ્રહ ન રાખતાં, તેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો એ સત્યના જીજ્ઞાસુ અને આત્માવલોકનમાં તત્પર કદરદાન અંતઃકરણોનું લક્ષણ છે. અને પ્રકૃતિના ઉપાદેય સત્ય અંશનો સાથે હેય અસત્ય અંશને પણ માન આપવું-તેને માટે પણ આગ્રહ રાખવો-તે દુરાગ્રહી મનુષ્યનું લક્ષણ છે. પણ સ્થિતિની અસરથી જ કેવળ મુક્ત હોય તેવો મનુષ્ય ઠાઠ નથી, એટલે કે અસત્યથી નિર્લેપ ઠાઠ નથી, ત્યારે સુધારાવાળા કહે છે કે, મનુષ્ય જાતે સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોઈ શકે નહિ તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; પણ તેઓ જો એમ માનતા હોય કે મનુષ્ય સંપૂર્ણ શુદ્ધ થઈ શકે નહિ તો તે ખોટું છે.

- ભિન્ન ભિન્ન સંસારમાં ઉછરતાં દરેક મનુષ્યના અંતઃકરણોમાં પ્રકૃતિનું બીજ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે બંધાય છે; અને એ બંધારણથી પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને હું સ્થિતિની અસર કહું છું. એકજ વસ્તુનું સ્થિતિની

इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम्

प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम्

યજ્ઞ કરવો, અભ્યાસ કરવો, અને દાન લેવું, એ સર્વ દ્વિજો-પ્રાણી, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યનું કર્મ છે. અને દાન લેવું, અભ્યાસ કરાવવો, અને યજ્ઞ કરાવવો એ બ્રાહ્મણનું જ કર્મ છે. પરંતુ-

प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपतेजोयशोनुदम्

अन्याभ्यामिव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः

દાન લેવું એ તપ, તેજ અને યશનો નાશ કરનાર છે એવું માનનાર બ્રાહ્મણ, અન્ય બે (યજ્ઞનાધ્યાપન) કાર્યથી જીવે; અને તે બેમાં પણ દોષ દેખનાર શિલોચ્છવૃત્તિથી જીવે. આ શ્લોકથી એ ત્રણે કર્મ દુષિત એમ સમજાય છે; અને શિલોચ્છવૃત્તિ એ સર્વોત્તમ જણાય છે.

એક ખીજ સ્થલે પણ લખ્યું છે કે-

वार्ता विचित्रा शालीन यायावर शिलोच्छनम्

विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयम् श्रेयसी चोत्तरोत्तरा

વિચિત્ર વ્યાપાર, અયાચિત, ધાન્યયાંચા અને શિલોચ્છન એ ચાર બ્રાહ્મણની વૃત્તિ છે; અને તે ઉત્તરોત્તર એટલે વાર્તાથી શાલીન તેનાથી યાયાવર અને તે સર્વથી શિલોચ્છન વૃત્તિ શ્રેયસી-કલ્યાણકારી છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ એટલું જ થાય છે કે પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને શિલોચ્છન વૃત્તિથી પણ પૂર્ણ સંતોષ રાખવો એ આપણો બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. અને ઠાઠ પ્રકારની આશા કે અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય સર્વ મનુષ્યનું બલું કરવું એજ આપણો સદુદ્દેશ છે. જે જે કાર્યો કરવામાં પ્રથમથીજ આશા કે અપેક્ષા રખાય, અને પછી તે કાર્ય કરવામાં આવે, તેનું કશું ફળ થતું નથી; અને કદિ થાય તો કાર્યના પ્રમાણમાં તે ઘણું થોડું જ થાય છે. તેજ કાર્ય જે આશા કે અપેક્ષા રહિત થઈને કરાય છે, તો તેનું ફળ કાર્યના પ્રમાણથી ઘણું જ વધારે થાય છે, તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. એટલું જ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે-

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम्

अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यंग्रिरेणुभिः

નિર્વૈર, સમદૃષ્ટિવાદી, શાન્ત, નિરપેક્ષ મુનીની પાછળ, તેઓના ચરણરજથી પવિત્ર થાઉં એવા અભિપ્રાયથી, હું હમેશાં ચાલું છું.

માટે સર્વજનહિતૈર્પી કાર્યો કરવાં અને તેમાં લેશ પણ આશા કે અપેક્ષા રાખવી નહિ, પણ પરમેશ્વરનો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો કે—

येन शुक्लीकृताहंसाः शुकाश्च हरितीकृताः

मयूराश्चित्रिता येन स मे दृष्टिं विधास्यति

જેણે હંસોને યોળા કરેલા છે, પોપટને લીલા કરેલા છે, અને મયુરોને ચીતરેલા છે, તે પરમેશ્વર મારા સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરશેજ. શ્રીકૃષ્ણે પોતેજ ગીતામાં અર્જુનને કહેલું છે કે—

अनन्याश्रितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्

જે લોકો અનન્ય થઈને માફેજ ધ્યાન કરતાં મને એવે છે, તેવા કાર્યમાં નિત્ય અભિયુક્ત લોકોનો હું યોગ-ક્ષેમ ચલાવું છું. આ પોતાનાં વચનોને પરમેશ્વર અસત્ય કેમ કરે, એ રીતે પક્ષી ખાતરી થવી જોઈએ, તો પક્ષી ભક્ષે અકિંચન થઈ જઈએ તોપણ શી ચિંતા છે? કેમકે પરમકૃપાલુ પરમેશ્વર એજ આપણું સર્વસ્વ છે. શ્રી ભાગવતમાં એક સ્થલે ઈશ્વર માટે લખ્યું છે કે, નમોઽર્કિંચન વિત્તાય (અકિંચનોના વિત્તરૂપ તમને નમસ્કાર.) આ વિચાર દૃઢ થાય એટલીજ આપણો ઉદ્ય થવામાં વાર છે. જ્યારે એ વિચારો દૃઢ થયા ત્યારે અભ્યુદય થયોજ જાણવો. પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરે આપણે જ્યારે ગર્ભાશયમાં હતા ત્યારે પણ આપણું પોપણ કરેલ છે, એ વાતનું પણ વિસ્મરણ થઈ જાય એ કોઈ મહામાયાનો પ્રભાવ જોછો નથી. આપણા પ્રારબ્ધ કર્મથી બંધાયેલ આ શરીરને, સુખ દુઃખાદિક તે કર્માનુસાર ભોગવ્યાવિના છુટકોજ નથી, ત્યારે સુખ મળવામાટે ચિંતા શા સાર કરવી જોઈએ? શું દુઃખ મળવાની ટોઈને ઇચ્છા થાય છે? ના, નહિજ. ત્યારે તોપણ દુઃખ કેમ મળે છે? તેજ રીતે સુખ પણ પ્રારબ્ધાનુસાર મળવુંજ જોઈએ, તો પક્ષી તેને માટે પ્રયાસ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. તેમ છતાં હાલનો આપણો પોતાનાં પેટ ભરવા માટેનો ઉદ્બોગ, કેવલ અણસમજણથી આપણા આયુષ્યનો વૃથા વ્યય કરવા માટે છે, એક કવિ કહેછે કે—

अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनः

सुखान्यपि तथा यान्ति दैन्यमत्रातिरिच्यते.

જેમ માણસોને પ્રાર્થના કર્યા વગરજ દુઃખો આવે છે, તેમ સુખ પણ પ્રાર્થના કર્યાવગર મળે છે; ત્યારે માત્ર દીનતા કરવી એજ વટાવમાં રહે છે. તો તે દીનતા શા માટે કરવી? નજ કરવી.

ત્યારે હવે આપણે શું કરવું એમ જો કાઠ મને પ્રશ્ન કરે તો તેઓને મારે કહેવું જોઈએ કે, ધણા માણસોનું ભલું કેમ થાય તેના વિચારો કરવા. અને તેવાં કૃત્યો આપણે હાથેજ થવાં જોઈએ. તેમાં પણ પ્રથમ સર્વ મનુષ્યોના શારીરિક અને માનસિક રોગોનો નાશ કરી તેઓનું જીવિત સાચવવું એ કાર્ય સર્વોત્તમ છે એમ મારું માનવું છે.

આપણો ગ્રાહણોનો દાન લેવાનો તેમ દેવાનો ધર્મ છે, તેનો અભિપ્રાય મારા હૃંકા વિચાર પ્રમાણે એજ છે કે—

न हि जीवितदानाद्धि दानमन्याद्विशेष्यते

સર્વ મનુષ્યોને સર્વોત્તમ જીવિતનું દાન આપવું એટલે જીવિત વધારનાર ઉપાયો ખતાવી તેઓનું જીવન વધારવું; તથા આપણને કાંઈ જીવિત વધારવાનો ઉપાય ખતાવે તે ગ્રહણ કરી તે પ્રમાણે ચાલી પોતાનું જીવન વધારવું. —એ દાન લેવું. આપણા પૂર્વજો એજ પ્રમાણે કરતા હતા એ નીચે લખેલાં ઉદાહરણોથી સિદ્ધ થાય છે.

મહામાન્ય ચરકચાર્ય પોતાની સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના આરંભમાં લખે છે કે,—પ્રથમ જ્યારે અનેક પ્રકારના રોગોથી મનુષ્યો દુઃખ પામવા લાગ્યાં, ત્યારે તે મનુષ્યો ઉપર દયા લાવીને તેઓના રોગોની શાન્તિ કેમ થાય એ વિચાર કરવા માટે, હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં નીચે લખેલા મહર્ષિઓનો એક સમાજ ભેગો થયો હતો. અંગિરા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ભૃગુ, આત્રેય, ગૌતમ, સાંખ્ય, પુલસ્ત્ય, નારદ, અસિત, અગસ્ત્ય; વામદેવ, માર્કંડેય, અશ્વલાયન, પરિક્ષિત, શિશુ, આત્રેય, ભરદ્વાજ, કપિષ્ઠલ, વિશ્વામિત્ર, અશ્વરથ્ય, ચ્યવન, અભિજિત, સાર્ગ્ય, શાંડિલ્ય, કૌડિલ્ય, વાક્ષી, દેવલ, ગાલવ, સાંકૃત્ય, વૈજવાપિ, કુશિક, ખાદરાયણ, ખિક્ષ, શરલોમા, કાપ્ય, કાત્યાયન, કાંકાયન, કૈકશેષ, ધૌમ્ય, મારિચ, કાશ્યપ, શર્કરાક્ષ, હિરણ્યાક્ષ, લૌગાક્ષી, પૌગી, શૌનક, શાકુનેય, મૈત્રેય, મૈમતાયનિ, વૈષ્ણનસિ, ખાલખિલ્યો તથા બીજા પણ મહર્ષિઓ એ સમાજમાં બેઠા હતા. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર લખેલા સર્વ પ્રખ્યાત મહર્ષિઓ સર્વ મનુષ્યનું જીવન કેમ સચવાય તે વિચારો કરતા, અને સર્વનું જીવિત સાચવતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ જાતે તે વિધાનો ઠટલોક શોધ કરી નવા નવા પ્રયોગો ખતાવ્યા છે; અને ઠટલાક પ્રયોગો જાતે અનુભવી તેનો ગુણ લોકોને ખતાવ્યો છે. એવાં પણ ઉદાહરણો મળી આવે છે.

મહામુનિ અવને ‘અવનપ્રાશ્યાવલેહ’નો પોતે ખાઈને અનુભવ કરેલો છે, તે ઉપરથી તે પ્રયોગનું નામજ ‘અવનપ્રાશ્યાવલેહ’ પડેલું જણાય છે. તે સિવાય એક પ્રયોગ માટે ચરકમાં લખેલું છે કે—

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोंऽगिरा
जमदग्निर्भरद्वाज भृगुरन्ये च तद्विधाः
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात्
यावदिच्छन्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः

આ રસાયનને પૂર્વકાલમાં વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અંગિરા, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ભૃગુ અને તેવા ખીજ મહર્ષિઓએ સેવેલ છે. અને તે ઔષધના પ્રભાવથી શ્રમ, વ્યાધિ, જરા આદિથી મુક્ત થઈને મહાબલવાન બનીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓએ તપ કરેલું છે. આવી રીતે તેઓ રસાયનોનો અનુભવ કરતા અને તેથી આરોગ્ય રહેતા હતા.

મારું માનવું તો એમજ છે કે આજ પણ તે સર્વ મહર્ષિઓ રસાયનના અને પોતાના તપના પ્રભાવથી જીવે છે. માત્ર તેઓને આપણી ચર્મચક્ષુથી આપણે જોઈ શકતા નથી; પણ તેઓ આપણને દેખી શકે છે તેમાં કાંઈ શંકા રાખવા જવું નથી. પરંતુ આ વાત પણ બહુ સૂક્ષ્મ છે તેથી તેને સંત્ય જણવાની પણ આપણામાં શક્તિ રહી નથી.

તે મહર્ષિઓએ જ જ પ્રયોગો બનાવેલા છે તેમાના ઠંટલાક પ્રયોગોમાં તેઓનાં નામ આવેછે જમઠે—

विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः
पिवेत्कांकायनप्रोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम्
कथितं खरनादेन तैलमर्शोविनाशिनम्
शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण भाषितम्
एतत्फलवृत्तं नाम भारद्वाजेन भाषितम्

અગસ્ત્ય મુનીએ સર્વ રોગ નાશ કરે તેવો અવલેહ બનાવ્યો છે. કાંકાયન મુનિએ ગુલ્મનાશક એક ગુટિકા બનાવેલ છે. ખરનાદે અર્શને નાશ કરે તેવું એક તૈલ બનાવ્યું છે. કૃષ્ણાત્રેયે શતાવરી તૈલ કહેલું છે અને ભારદ્વાજે ફલધૃત બનાવેલ છે. આ પાંચ પ્રયોગોથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓએ તે પ્રયોગો બનાવી તેનો પૂર્ણ અનુભવ લઈ બહાર પાડેલા હશે.

આનાં ઊદાહરણો અનેક છે તેમાંથી હું ઠંટલાં લખી જણાવું. આ બધી વાતનો સારાંશ એટલોજ છે કે પ્રાચીન કાળમાં આપણા પૂર્વજ મહર્ષિઓ

પોતાનું તથા સર્વ મનુષ્યોનું જીવિત સાચવવું એ કાર્ય સર્વોત્તમ ગણીને કરતા હતા, તે પછી આપણે પણ તે પ્રમાણે કરવું એજ યોગ્ય છે. અને એ સદ્દોષ એવો છે કે તેથી અવશ્ય અભ્યુદય થાયજ.

વૈદ્યવિદ્યા એ એટલી મોટી અને એવી તે વિસ્તીર્ણ વિદ્યા છે કે તેમાં આપણી સમગ્ર પ્રાણજીવિત એકસંપથી અને એક ધોરણથી મોટો ઉદ્યોગ આરંભે તોપણ તે વિદ્યાનો સંપૂર્ણ અનુભવ લેવાઈ રહે એવું નથી ; એટલુંજ નહિ પણ વૈદ્યવિદ્યાનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી કેવળ પરોપકાર બુદ્ધિથી સર્વ મનુષ્યોને રોગથી મુક્ત કરી તેઓનું જીવિત સાચવવું એ હેતુ પાર પાડવાને એક સંપથી જોડાએલા ધણા જનસમુદાયની ખરેખરી આવશ્યકતા છે. કેમકે એમ થવાથીજ વૈદ્યવિદ્યાનો ખરો અનુભવ મળી શકે છે; અને તેથી જ લાભ થાય છે તે વાણીથી અમેય છે. પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે હાલમાં એકસંપ વિના અને તે વિદ્યાનો અવશ્ય જોઈતો અભ્યાસ પણ કર્યાવગર, પોતાના પેટ ભરવા માટે ધણા લોકો વૈદ્યનો ધંધો કરવા લાગ્યા છે. તેથીજ જવી આપણી દુર્દશા છે તેવી દેશી વૈદ્યની પણ દુર્દશા થઈ છે. મહામુનિ ચરકાચાર્યે તેને માટે લખ્યું છે તે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

કુર્વતે ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम्
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते
वरमाशीविषविषम् कथितं ताम्रमेव वा
पीतमत्यग्निसंतप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः
न तु श्रुतवता वेदम् विभ्रता शरणागतात्
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात्

જાઓ પોતાની વૃત્તિને માટે ચિકિત્સાનો વ્યાપારની પેઠે વિક્રય કરે છે, તેઓ સોનાના ઢગલાને છોડીને ધુલના ઢગલાને સેવે છે. સર્પનું ઝેર, અગ્નિ-માં તપાવી ગાળેલું ત્રાંબુ, અને અગ્નિમાં અત્યંત તપાવેલા લોઢાના ગોળા ખાવા એ સાડું છે; પણ વિદ્વાન્ વૈદ્યે રોગથી પીડા પામતા અને પોતાને શરણે આવેલા રોગી પાસેથી અન્ન, પાન કે પૈસો લેવો એ સાડું નથી. આ કેવો ઉત્તમ સદ્બોધ છે. એજ મહાત્મા ચિકિત્સા કેમ કરવી તેને માટે લખે છે કે—

भिषगप्यातुरासर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान्
आवाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन्वर्ममनुत्तमम्
परो भूतदयाधर्म इति मत्वा चिकित्सया
वर्तते यः स सिद्धार्थःसुखमत्यंतमश्रुते

વૈદ્યે સર્વ રોગીને પોતાના પુત્રની પેઠે ગણીને ધણીજ કાળજીથી તેઓના ધર્મને ઢવળ ઉત્તમ ધર્મની ઈચ્છા રાખીને મટાડવા. મનુષ્યો ઉપર દયા એજ ઉત્તમ ધર્મ છે એવું માનીને જે ચિકિત્સા કરે છે, તેના સર્વ અર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ) સિદ્ધ થાય છે અને તે અત્યંત સુખ એટલે પરમ અભ્યુદયને પામે છે.

દયા એ ગુણ આપણો બ્રાહ્મણોનોજ છે. માટે તે ગુણને ઉપર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં પાળવો એ આપણુંજ કામ છે. અને એ રીતે સર્વ મનુષ્ય ઉપર દયા રાખી તેઓનું જીવિત સાચવવું એ અભ્યુદય પામવાનો ખરો માર્ગ છે એવું મને જણાય છે. તેવીજ રીતે બીજાં પણ સર્વજનહિતૈષી કાર્યોમાં પરમ ઉદ્યોગી થવું આપણને ઉચિત છે.

જમ શરીરના ત્રણ દોષ વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતાથી થતા રોગની ચિકિત્સા છે; તેમજ મનના પણ બે દોષ રજ અને તમથી થતા રોગોની ચિકિત્સા છે. વાગ્ભટ્ટાચાર્ય લખે છે કે—

રજસ્તમશ્ચ મનસો દ્વૌ ચ દોષાવુદાહૃતૌ

ધીર્ધૈર્યાત્માદિવિજ્ઞાનં મનોદોષૌષધં પરમ્

રજસ અને તમસ એ બે મનના દોષ છે. બુદ્ધિ, ધિરજ અને આત્માદિકનું વિજ્ઞાન એ મનના દોષનું પરમ ઔષધ છે.

પોતાના મનના દોષની ચિકિત્સા ખરાખર કરીને પછી સર્વ મનુષ્યોના મનના દોષની ચિકિત્સા કરવીએ આવશ્યક છે. ખરું તત્ત્વ શું છે અને ખોટું શું છે તેના વિવેકથી, અધિષ્ઠાન ક્ષેત્રે એજ પોતાનું સત્-ચિત્-આનંદ સત્ય સ્વરૂપ છે એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં, અજ્ઞાન તથા તેથી થએલી આવરણ અને વિક્ષેપ અવસ્થાનો નાશ થવાથી, સર્વ શોકની શાન્તિ થઇ નિરંકુશ તૃપ્તિ થાય છે, ત્યારેજ મનના દોષ શાન્ત થાય છે. અંધીભેદ પણ તેનેજ કહે છે; અને પરમપુરુષાર્થ મોક્ષ પણ તેજ છે. તેનું સાધન શ્રવણ, મનન અને નિદધ્યાસન છે. તે સાધનોથી જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન ગુણ પણ આપણો બ્રાહ્મણોનોજ છે. માટે પ્રથમ પોતે પૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પછી સર્વ મનુષ્યોને એ જ્ઞાન આપી મુક્ત કરવા એ પણ મહાન્ ઉદ્યોગ છે. આપણા પૂર્વજો એ ઉદ્યોગ કરતા એવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. મહામુનિ વસિષ્ઠે રામચંદ્રને જ્ઞાન આપ્યું છે. શુકદેવે મહારાજ પરિક્ષિતને જ્ઞાન આપ્યું છે. સનકાદિ ષ્ઠ પૃથુરાજને જ્ઞાન આપ્યું છે. જડભરતે રહુગણને જ્ઞાન આપ્યું છે. અને દત્તાત્રેયે અલર્કરાજ, યદુરાજ અને પ્રદહાદને જ્ઞાન આપેલ છે. હાલમાં આપણે કથાપ્રસંગરૂપ એ

ઉદ્યોગજ કરીએ છીએ; પરંતુ તે માત્ર આપણું પેટ ભરવામાટેજ સમજાય છે તેથી તે ઉદ્યોગ કુળદાયક થતો નથી. જ્ઞાન તો પ્રથમ આપણામાં હોય ત્યારે શ્રોતાઓને મળે તે ગુણ તો આપણે હાલમાં છેક છોડી બેઠા છઈએ; માટે ફરીને આપણા એ ઉત્તમ ગુણ 'જ્ઞાન' આપણે અવશ્ય ગ્રહણ કરવો જોઈએ; અને પછી એ જ્ઞાન કથાપ્રસંગે સર્વ મનુષ્યોને આપવામાં આવે તો તે પણ સર્વોત્તમ ઉદ્યોગ છે. હાલનો સમય એ આપત્તિ કાળ છે એમ ગણિએ તો આપત્તિના વખતમાં સ્વતંત્ર રહીને વિચિત્રવાર્તા (કૃષિ-વ્યાપારાદિ) નો ઉદ્યોગ કરવાનું, અથવા ખજૂર ધારણ કરી ક્ષત્રિયવૃત્તિ (લડાઈની ઉત્તમ ઢળવણી લઈ તેમાં સર્વોત્તમ પદવી) ધારણ કરવાનું, ઉપર લખાઈ ગયું છે; અને કાલને અનુસરી આપણા ધર્મને વિરોધી ન હોય તેવા ખીજા પણ અધ્યાપનાદિ સદુદ્યોગ કરવામાં કશો ખાધ નથી.

(અપૂર્ણ.)

હરિસ્મરણનો મહિમા.

ઈશ્વરના અનુગ્રહે કરીને સાંપ્રત કાળમાં, "ઈશ્વર છેજ નહિ, સ્વભાવ માત્રથીજ સર્વ જગત રચાયું છે અને સ્વભાવ માત્રના યોગેજ તેના વ્યાપારો આક્રી રહેલા છે" એમ માનનારા લોકો ભારત વર્ષમાં ઘણા થોડા છે; અને તેવા વિચારના લોકોના બોલવાનું વળતર પણ પડી શકે તેમ નથી એ એક સમાધાન-કારક વાર્તા ગણાય. નિરીશ્વરવાદીઓ જ શંકાઓ કરે છે તે આ પ્રમાણે છે: "ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિત્વ નથી અને તેથી તેનામાં જગત્કર્તૃત્વ હોવાનો પણ સંભવ રહેવા પામતો નથી. કારણ કે સાધારણ એકાદ રાજાને, શિલ્પજનને કે વિદ્વાનને, પોતાના નગરમાંનાં લોકોની સુવ્યવસ્થા અને ધરો, કિલ્લા ઇત્યાદિ બાંધવામાં અને સર્વ વિદ્વન્મનોરંજક ગ્રંથ અને અધ્યાપન કરવામાં, દીર્ઘકાલપર્યંત ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે; અને તેમ છતાં દેટલીકવાર સફલતા પ્રાપ્ત ન થતાં હોય રહેલા જણાય છે. તો પછી સર્વ જગતની રચનાના કર્તા-ઈશ્વર, કે જનામાં સર્વજ્ઞત્વાદિક ધર્મ અવશ્ય હોવોજ જોઈએ તે સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન થએલાં સર્વ પ્રાણીઓને દાઈપણ પ્રકારનું દુઃખ હોવું નહિ જોઈએ. તથાપિ ઘણાં પ્રાણીઓ દુઃખી અને થોડાંક પ્રાણીઓ સુખી દેખાય છે એમ થવું કિંવા કરવું ઈશ્વરને યુક્ત નથી. કારણ કે તે સર્વનો માતાપિતા રૂપ છે. જેમ પુત્રને સુખ થવા વિષે માતાપિતા યત્ન કરે છે,

તેમ ઈશ્વરે પણ સર્વ પ્રાણીઓને અનાયાસે કરીને સુખ આપવું જોઈએ; દુઃખ શબ્દજ ન રહેવા દેવો જોઈએ. પરંતુ આ જંગતમાં એવું થએલું ક્યાં જોવામાં આવે છે? જ્યારે એમ થએલું જોવામાં આવતું નથી ત્યારે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું એ મિથ્યા છે.” આ શંકાનું સમાધાન જો પૂર્વ-કર્મ અને પુનર્જન્મને માનવામાં આવે તોજ ઠીક રીતિએ થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ નિરીશ્વરવાદીઓ તો કહે છે કે “મનુષ્યોને કે ઈતર પ્રાણીઓને માટે પૂર્વકર્મ કે પૂનર્જન્માદિ-કશું છેજ નહિ. સૃષ્ટધર્મને તાણે, પ્રાણી માત્રને, ઇચ્છા હોય યા ન હોય તોપણ થવું પડે છે; અને વ્યવહારધર્મનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો જીવનમાં અનેક પ્રકારની હાનિ ભોગવવી પડે છે. આમ હોવાથી લાભહાનિનો ‘દાયક’ બીજો કોઈ નથી પણ મનુષ્ય પોતેજ છે. સૃષ્ટધર્મની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી આવી? એવા પ્રશ્નનું સમાધાન, “પદાર્થના ગુણ અને પ્રમાણ-મિશ્રભાવના ચમત્કાર કિંવા અપૂર્વ શક્તિવડે સૃષ્ટધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” એમ કહીને નિરીશ્વરવાદીઓ કરે છે. જોકે એમાં કશો સાર નથી, તથાપિ “જગદુત્પત્યાદિક સ્વાભાવિક છે” એજ મહાસૂત્ર નિરીશ્વરવાદીઓનું હોઈને, તેઓના મનથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું વ્યર્થ છે! જ્યાં “ઈશ્વરજ નથી” એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં ઘટિત, સયુક્તિક પ્રમાણો પણ નહીં શકતાં નથી. તેવા નિરીશ્વરવાદીને માટે આ લેખ નથી એમ અમારે સ્પષ્ટપણે જ-ણાવી દેવું જોઈએ. જે શ્રદ્ધાલુ વિદ્વજ્જનો પૂર્વાપરજન્મ અને મોક્ષના પ્રકારને માને છે; અને “ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખે છે. એટલે “એક રાત્રને ત્યાં અને બીજો આંડાલને ત્યાં જન્મ પામે છે તે જન્મોત્તરના પાપ-પુણ્યનો યોગ છે.” “જેવું કારણ તેવું કાર્ય” એમ સમજે છે. તેમના માટેજ આ વિષય લખવામાં આવે છે એમ સમજવું.

સાંપ્રત કાળમાં વ્યવહારને અંગે પણ લોઠા વિશ્વાસ બેસાડવા કિંવા સત્ય વાત કહેવરાવવા માટે “હું ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને કહું છું” કિંવા “તું ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને જે હોય તે કહી દે” એવાં વચનો બોલવાનો પ્રચાર પડેલો જોવામાં આવે છે. ન્યાયની દોડોમાં પણ પ્રથમ ધર્મશાસ્ત્રનું પ-વિત્ર પુસ્તક હાથમાં આપીને કિંવા “ઈશ્વરને માથે રાખીને સાચું કહીશ” એવું વચન બોલાવીને પછીથી બીજી હકીકત પૂછવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એટ-લોજ કે વ્યવહારમાં પણ ઈશ્વર માનવાની અત્યંત જરૂર છે. કારણકે જે તેમ કરવામાં ન આવે તો સર્વ લોઠા-ઉચ્છૃંખલ બનીને વ્યવહારનો ઉચ્છેદ કરી

નાંખે. “ઈશ્વર ” શબ્દ “ ઇશ એશ્વર્યે એ ધાતુ વડે “ સ્પેશભાસપિ સકસોવરચ્ ” આ પાણિનિસૂત્ર થકી વરચ્ પ્રત્યય આવીને થયેલો છે. એમાં ઐશ્વર્ય એટલે સર્વશક્તિયુક્તત્વ-એવો અર્થ સમાયલો છે. એ સર્વશક્તિ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયકર્તૃત્વરૂપ છે; અને તેનેજ ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. ભૂમ્યાદિકના રાજાઓને ઈશ્વરનું કાંઈક સાધર્મ્ય હોવાના કારણે વિદ્વાનો “ દેવાંશી ” “અધીશ” “અધિરાજ ” આદિ વિશેષણો લગાડે છે; પરંતુ તેઓ ગૌણ પંક્તિએ મનાય છે. ઈશ્વરની અપૂર્વ શક્તિ ઇતર દેવ-મનુષ્યાદિમાં ન હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવી વાર્તા છે. અવિદ્યા, અહંકાર, રાગ, દ્વેષ, અને મરણ, ભય ઇત્યાદિ કલેશ; તજજન્યકર્મો; તેનાં જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગાદિ ફલો; અને આવતા ભવમાં જન્મનું કારણ થનાર સંસ્કારરૂપ વાસના; એ પ્રકાર ઈશ્વર સિવાય સર્વ પ્રાણીઓમાં હોઈને ઈશ્વર એ સર્વથી ભિન્ન પરમાત્મા છે. એમાં “આત્મ ” શબ્દ “અત સાતત્યગમને” એ ધાતુથી મનિન્ પ્રત્યય કરવાથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. એ ઉપરથી સતત ગમન એટલે નિત્યજ્ઞાન એ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જીવને પણ આત્મા કહેવામાં આવે છે; અને તેને પણ સતત-ક્ષણિક-જ્ઞાન થાય છે. ગાઢ નિદ્રામાં પણ તેને જ્ઞાનનો આભાસ થયાં કરે છે, તથાપિ તેનામાં જ ઈશ્વરના કરતાં ન્યુનતા છે તે માત્ર કર્મ-જન્ય આવરણો છે. એવું આવરણ ઈશ્વરને ન હોવાના કારણથી તે પરમાત્મા કહેવાય છે. આત્મા કર્મ કરીને ઉપાધિમાં પડે છે. ઈશ્વરમાં કર્તૃત્વ હોવા છતાં તેને કશી ઉપાધિ કે બંધન રહેવા પામતું નથી. આત્મા જીવદોષીમાં પડ્યા પછી તેને તેની વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ઈશ્વર તો સર્વજ્ઞ છે એ જ્ઞાનબલ અને નિશ્ચયબલના યોગે “કર્મ કરીને કર્મનો ક્ષય ” થયા પછીજ દેહધારી આત્મા ઐશ્વર્યને પામી શકે છે. આત્મા પરત્તામાં આટલો તક્ષાવત રહેલો છે. પરમાત્મા સતત જ્ઞાનસ્વરૂપ અખંડ એકરસરૂપ છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે થોડાં જનો સુખી અને ઘણાંજનો દુઃખી એવું જગતમાં વૈચિત્ર્ય ઢમ જોવામાં આવે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ છે કે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી જોતાં “થોડાંજનો સુખી ” એ શંકા, ઈશ્વર નહિ માનનારા લોકોની સંગતિથી કિંવા દુઃખવડે કાયર થયેલા હૃદયની ઉદ્વિગ્નતાથી, ઈશ્વરને માનનારા લોકોમાં પણ ઉપજે છે; પરંતુ એ માત્ર બ્રાંતિ છે. કારણ કે જોઈને ઘણો સાધુ સમાગમ થયેલો હોય છે, અને જોઈએ યહુ શાસ્ત્રપરિશીલન કરેલું હોય છે, તેમની એવા પ્રકારની બ્રાંતિ રહેવા પામતી નથી. યહુ જલદીથી તેમની એ બ્રાંતિનો

નાશ થાય છે. શાસ્ત્રરીતિએ સર્વ પ્રજ્ઞાંકની રચના મનમાં લાવીએ તો તેમાં મૃત્યુ લોક એક ઘણોજ નહાનો ભાગ છે; તેમાંના પ્રાણીઓ પણ સ્વર્ગ લોકાદિગત દેવાદિક કરતાં ઘણું થોડાં છે. મૃત્યુ લોકનાં માનવીઓમાં જ્યો ઈશ્વરોપદિષ્ટ સત્કર્મો કરતા નથી, અસત્યથી વર્તે છે, અને પોતાના શારીરિક કે માનસિક બળનો દુરુપયોગ કરી નિરપરાધી પણ નિર્બલ એવાં જનોનો છલ કરે છે, તેઓ “કર્મકર્મ”નું કળ ભોગવે છે તેમાં કશો પણ શક નથી. તથાપિ નિરપરાધી છતાં બળવાન જનો તરફનું વિના કારણે કષ્ટ સહન કરે છે, તેઓના દુઃખનું નિવારણ ઈશ્વર કરી શકતો નથી, કારણ કે દુઃખભોગ પુનઃ દુઃખપ્રાપ્તિ ન થવા માટે વૈરાગ્યનો સંપાદક છે; જમ શિષ્યને વિદ્યા પ્રાપ્ત થવા માટે ગુરુ શિક્ષા કરે છે અને શિક્ષા ભોગવનાર શિષ્ય વિદ્વાન થાય છે. પણ જે શિષ્ય ગુરુની શિક્ષાથી ત્રાસ પામે છે તે મૂર્ખ અને દુઃખી નિવડે છે. આમ હોવાથી ગુરુશિક્ષા અપકારક નથી પણ ઉપકારક છે એમ સમજવું ઘટે છે. આના સંબંધમાં પાતંજલભાષ્યમાં કહેવામાં આવેલું છે કે:—“સામૃતૈઃ પાણિભિર્દ્વંન્તિ ગુરવો ન વિષોક્ષિતૈઃ લાલનાશ્રયિણો દોષા સ્તાહનાશ્રયિણો ગુણાઃ ॥” જે જનો અહીં ઈશ્વરોપદિષ્ટ માર્ગને અનુસરી સત્યથી વર્તે છે, અને સર્વદા પરોપકાર કરે છે, તેઓ દેવત્વાદિ પ્રાપ્ત કરી ચિરકાળ સુખજ ભોગવતા થાય છે. જે શિષ્ય વિદ્યા-અહણુ કાળમાં શ્રમ કરે છે, તેને સુખકર વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે તે શ્રમથી કંટાળો કે ત્રાસ પામે છે, તે દાસત્વાદિપ્રયુક્ત દુઃખ યાવજજીવ ભોગવતો થાય છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ જગતમાં ઉન્નત અવસ્થા અર્થે પણ એટલી દુઃખરૂપી શિક્ષા હોવીજ જોઈએ. ઉણુ તાપમાં કંઈ વિના શિતળ છાયાનું સુખ સમજી શકાતું નથી. દારિદ્ર્ય વિના શ્રીમંતાઈનું ભાન આવતું નથી. ભુખ વિના આહારની કિંમત જાણી શકાતી નથી. અંધકારનો અનુભવ લીધા વિના પ્રકાશની ખુખીનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. તેવીજ રીતે દુઃખ વિના સુખનું મૂલ્ય જાણવામાં આવી શકતું નથી. કાંઈ કહેશે કે પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન છે અને તેથી દુઃખ થાય એવા પદાર્થોજ તેણે ઉત્પન્ન કરવા ન હોતા ! વાત ખરી છે, પણ પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાંજ કાંઈ સુખદુઃખ સમાયેલાં નથી. સુખ દુઃખનું કારણ તો મનુષ્યના ઘેના-વિક્ષેપ મનથીજ ઉછેર થવા પામે છે. પ્રાણી-પદાર્થ પ્રત્યે બંધાતી મનની આસક્તિ કિંવા પ્રાણી પદાર્થ પ્રત્યે ઉપજતી વૈરાગ્ય વૃત્તિ એજ દુઃખ કે સુખની જનેતા છે. મિથ્યા-અસત્ વ્યાપાર દુઃખનું મૂલ છે. દુઃખ કાંઈ ઈશ્વર આપતો નથી અને તેમ છતાં તે સર્વ

નિયંતા છે. કોઈ કહેશે કે જ્યારે એમ છે ત્યારે, અસત્ કાર્ય કરવાની તેણે શા માટે બુદ્ધિ આપી ? ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે. સર્વ પ્રસિદ્ધ શક્તિનો તે નિયામક છે. જે શક્તિ આપણા બાણવામાં નથી તે શક્તિ વિષેનો વિચાર કરવો અનુપયોગી ગણાય. “ઈશ્વરે ક્ષણે દમ ન આપ્યું ?” એ કલ્પના બૂલ ભરેલી એટલા જ માટે છે કે “દમ ન આપ્યું ?” તે આપણે બાણતા નથી. જે આપ્યું છે તેના મહિમાનો પાર નથી; જે આપ્યું છે તેવું બતાવવાને કે બીજાને આપવાને આપણે પોતે સમર્થ નથી; તો જે આપ્યું છે તે વડે “ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે” એવું શું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ? જે કારણે ક્ષણે આપ્યું નથી તે કારણે દમ બાણે કે ઈશ્વરથી અબાણું છે ? ઈશ્વરની કર્તૃત્વશક્તિવિષેની આપણી અજ્ઞાનતા વડે આપણે ઈશ્વરનો દોષ કહાડીએ એ મૂર્ખત્વ નહિતો બીજું શું સમજવું ? મનુષ્યને શિંગડાં આપ્યાં હોત તો શત્રુને મારવા થાત; અને પુછકું આપ્યું હોત તો શરીર પર બેસતી માખીઓ અને મચ્છર ઉડાડી શકાત. પણ એ પશુઅંગની ઇચ્છા મનુષ્યના સંસ્કારી હૃદયમાં થતી સંભવતી નથી. એ કલ્પના તો જડબુદ્ધિના માનુષ્યના મગજમાંથી જ નીકળી શકે ! ! શિંગડાં અને પુછકું મનુષ્યને ઈશ્વરે આપ્યાં નથી તેથી કાંઈ ઈશ્વરત્વને બાધ આવતો નથી. “બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી” એ શાસ્ત્રવચનનો તાત્પર્ય યથાર્થ રીતિએ સમજવો ઘટે છે. અસત્કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ ઈશ્વરનો નહિ પણ મનુષ્યનો જ દોષ છે. કર્મ કર્યો પછી પશ્ચાતાપ થવો, ચોગ્યાચોગ્ય વિચારનિર્ણય થવો, એ કાર્ય જો બુદ્ધિનું છે; તો અસત્કર્મ નહિ કરવું એ પણ બુદ્ધિને આધીન છે. છતાં મનુષ્યો કરે છે અને તેથી સાડ અને નકાડ-બન્ને કાર્યો બુદ્ધિ વડે થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તો બન્ને માટે ઈશ્વરને દોષ આપવો શું ચોગ્ય છે ? જણે સાડ કાર્ય કરવાની બુદ્ધિ આપેલી છે તેનાથી નકાડ કર્મ કરવાની બુદ્ધિ અપાય તો તે પ્રકાશમાં અંધકાર હોવાની બ્રાન્તિ સરખો પ્રકાર ગણાય. સર્વ જનોને સરખી સુખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનો પણ સંભવ નથી. કારણ કે તેમ થવાથી સ્વામિભૂત્યાદિક ધર્મનો ઉચ્છેદ થાય તેમ છે. બીજી એમ થવાથી મહત્વપ્રયુક્ત સુખ કાઢને પણ મળી શકે નહિ. જો કોઈ એમ કહે કે “મહત્વપ્રયુક્ત સુખ નહિ જોઈએ, આત્મા આનંદમાં રહે એટલું થયું.” તો તે ઠીક છે કારણ કે સંસારપરની આસક્તિ તથા લીધાવિના આત્માનંદી થવાનું નથી.

(અપૂર્ણ.)

વેદધર્મ સમાના તંત્રી રા. રા. કેશવલાલ હરિરામ મદનું જીવનચરિત્ર.

(શ્રદ્ધાંજલિ)

સંધ્યાકાલે મૃદુ નજરથી જગતને જોતું જોતું,
આલ્યું જાયે દિનકરતાણું બિમ્બ ક્ષિતિજમાંથી.
આલ્યું જવું ! જગપતિ તણી એવી ઇચ્છા હશે હા !
ઝાંખું તોએ જગત સઘળું શોક ધારી બને કાં ? ૧
સુખે દુઃખે ધિરજ ધરીને એક રૂપે રહેવું,
ને અન્તે તો સુખ દુઃખ કરી વસ્તુઓ છેજ નહિ, એ
બહુ વેળાએ મૃદુ નજરમાં બોધ રેલી રહેતો
તે સૌ ભૂલી દિનપતિ જતાં જગત ઝાંખું બને કાં ? ૨
ભાસે જે આ જગત નજરે ઉગવું અસ્ત થાવું,
તેતો મિથ્યા દિનપતિ જુએ એક રૂપે રહેતાં.
જો વેળાએ ધુળ ધુમસ કે વાદળાંથી છવાયો,
ઝાંખો ભાસે મનુજ નજરે નેત્રનો દોષ એતો. ૩
હા, હા, તોએ પણ દૂર જતાં નેત્રને દોરનાર
પેલું મીઠું મૃદુ નજરનું દિવ્ય સદ્બોધ-તેજ,
ઝાંખું થાયે જગત સહ આ શોક છાયા છવાયે ;
જો તું સૌ એ મૃદુ નજરથી ભાનું બિમ્બ જાયે. ૪
જાયે અન્તે જગપતિ તણી એવી ઇચ્છા ગણીને;
જો ! જો ! તેનાં મૃદુલ કિરણો અબ્રમાં કંઈક થંભે.
થંભે છે આ કિરણ રવિનાં બોધ દેવા મનુને,
નિત્યે આજ્ઞા જગપતિ તણી લક્ષ્યમાં રાખવી એ. ૫
સુખે દુઃખે ધિરજ ધરીને એક રૂપે રહેવું,
ને અન્તે તો સુખ દુઃખ કરી વસ્તુઓ છેજ નહિ, એ
કહેતું કાંઈ મૃદુ નજરથી મૃદુ આશ્વાસ દેતું
અન્તે આજ્ઞા પ્રભુની ગણીને ભાનું બિમ્બ આલ્યું. ૬

વેદધર્મ સભાના તંત્રી રા. રા. કેશવલાલ હરીરામ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર. ૧૩૬

પુષ્પો વેરી તરવર જતા ભાનુને આ વધાવે,
અપે છે આ સુનિવર સ્તવી અર્ધ્યની અંજલી, તે
હુંએ અર્પું મુજ હૃદયની પ્રેમ-શ્રદ્ધાંજલીઓ.

૭

૧ ઉપોદ્ધાત.

કાળની અનંતતા તરફ મનુષ્ય જ્યારે દ્રષ્ટિ ફેંકે છે, ત્યારે તેને પોતાનું જીવન અદ્ય અંતે ક્ષણિક જણાય છે. ઘણા લાંબા ફેરફારોથી બદલાતો જમાનો પણ પળે પળે બદલાતો તેની નજરે પડે છે. મનુષ્યજીવન અક્ષયત આ પ્રમાણે એક પળનો ચમકારો માત્ર છે; પરંતુ તેટલા સમયમાં પણ સત્ય સમજાય તો તેનો ઉપયોગ જવો તેવો નથી. સત્યની જાણના ધરાવનારને આ એક પળ પણ યુગ જવી છે; અને બેદરકાર અંધતમ મનુષ્યોને માટે તો અનંત યુગ પણ ખુટી પડે એમ છે. બેશક સત્યની જાણના દુર્લભ છે અને એટલા માટેજ એક છે. સત્યજ્ઞાન અને તદનુસારવર્તન પરથીજ મનુષ્ય જીવનની સફલતાનું માન થાય છે. આવા એક સફલ પવિત્ર જીવનનો આલેખ અમે કંઈક ખેદ અને સંતોષની સાથે અમારા સુજ્ઞ વાચકોની સમક્ષ મુકીએ છીએ. સત્પુરુષના જીવનમાંથી જે જોવાનું અને લેવાનું છે તે સઘળું જોઈ લેવાનો અમને અવકાશ મળ્યો નથી, અને તેથી આ આલેખ એ જીવનને અનુરૂપ થશે કે કેમ એ અમને શંકા રહે છે; તોપણ અમે જે થોડું પણ જોઈ શક્યા છીએ તે અમારા સુજ્ઞ વાચકની સમીપ આ આલેખના રૂપમાં મૂકતાં અમને કંઈક સંતોષ થાય છે.

જીવનચરિત્ર.

પૌરખંદરમાં ૨ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના વ્યાસ જગજીવનને ૩ જીવનરામ

૧ આ કુંડા જીવનના આરંભે કુંડા પણ ઉપોદ્ધાત આપવાની અમને સહજ ઈચ્છા થાય છે. આશા છે કે સુર વાચક તેને અનુચિત નહિ ધારે.

૨ નાગરના છ વર્ગમાં પ્રશ્નોરા નાગરનું મંડળ બહુ કુંડું છે; અને તેનો ઘણો ભાગ ગુજરાત અને અરેબી રીતે ફલીએ તો કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)માં વસે છે. ઈમેજ રાજ્યના ઉદય પેઢેલાં આ જ્ઞાનિ ભરતખંડના કોઈ ઉત્તર ભાગમાંથી કાઠિયાવાડમાં આવી વસેલી જણાય છે. પ્રશ્નોરા નાગર મુખ્યત્વે સારા વિદ્વાન અને સુધર છે; અને બહુધા કથા તથા વૈદ્યાથી પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવે છે.

૩ જીવનરામ વ્યાસને બે પુત્ર-એક બ્રહ્મનિષ્ઠ પડિતજી જયકૃષ્ણ તથા બીજા રા. વૈદરાજ પ્રભુરામ-છે. તે બન્નેનો નિવાસ હાલ કેટલાંક વર્ષ થયાં મુંબાઈમાં છે, અને કે-શવલાલમાર્છની પાછલી બધી વયનો તેમની સાથેનો સંબંધ જે અમે અગાડી બતાવીશું તે આ તેમના મોસાળના સંબંધને લીધેજ થએલો.

અને પુરુષોત્તમ નામે જે પુત્ર હતા. પુરુષોત્તમ વ્યાસને એક પુત્ર તથા એક પુત્રી થયાં. પુત્રનું નામ આદિત્યરામ અને પુત્રીનું નામ ઝવેર હતું. ઝવેરનું લગ્ન મોરખીમાં મહા હરિરામ ઉર્ફે છોટાભટની સાથે થયું હતું; અને તેમને પેટે કેશવલાલભાઈનો જન્મ થયો હતો. કેશવલાલ ભાઈની ખાડ્યાવસ્થા ખ. હુધા રમતમાં ગએલી, અને યજ્ઞોપવિતસંસ્કાર સુધી કે ત્યારપછી પણ એટલે લગભગ અગીઆર વર્ષની વય સુધી તો તેમને બિલકુલ વાંચતાં કે લખતાં આવડતું ન હતું. મહોદ્દામાં કે ગામ બહાર પણ સમવયસ્ક બાળદાની સાથે તેઓ રમતમાં દાખલ થતા. પોતે દુઃખ સહન કરવા છતાં બીજાનું દુઃખ લેશ પણ ન દુઃખવતું એવી એક દૃઢ્યની શુદ્ધ સ્નેહની લાગણીથી, તેઓ સર્વની સાથે વર્તતા; અને આથી, રમતમાં જો કે તેઓ તેમની મૂળની થંડી પ્રકૃતિને લીધે આગળ પડી શક્યા નહિ, તોપણ તેમના દૃઢ્યની સર્વ પ્રત્યેની એક શ્રેષ્ઠ સ્નેહની લાગણીને લીધે, એકએક બાળક તેમને ચહાતો હતો. કેમ કે નિર્દોષ બાળક અંતઃકરણે શુદ્ધ સ્નેહની પરીક્ષા જલદી કરી શકે છે. જે રમતમાં કેશવલાલભાઈ હાજર ન હોય તેમાં તેઓ આનંદ જોઈ શકતા નહિ; અને તેથી ક્વચિત્ તેમની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે પણ આગ્રહથી તેઓ તેમને રમતમાં તેડી જતા, અને પોતાને જોઈતો આનંદ મળે તેથી, તે આનંદ જની તરફથી મળે છે તેની તરફ માનની નજરથી જોતા. આ માનપૂર્વક મિત્રતાનો સંબંધ વય વધતાં જોઈએ ન થતાં વધતો ગયો હતો; સન્નિમત્રની મિત્રતાનું એજ લક્ષણ છે.

પણ જે ઉચ્ચદૃઢ્ય આમ શાળા કે ગુરુમુખની ટેળવણીથી કેવલ દૂર રહે છે, તેને માટે પણ ટેળવણીનાં સર્વ દ્વાર ઈશ્વરે બંધ કીધેલાં નથી. અક્ષરે જોખખવા કે “મા ખા છે” વગેરે વાંચતાં શીખવું એ કાંઈ ટેળવણી નથી. બે-શક ભાષાથી—પુસ્તકો વાંચવાથી—આપણને બીજાના વિચારોનો લાભ મળે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજાના વિચારો જાણવાથી આપણા વિચારોના સત્યા-સત્ય અંશનું પ્રયત્નકરણ યોગ્ય રીતે કરી શકીએ છીએ. તોપણ દૃઢ્યનું સંવર્ધન ભાષાથી નહિ પણ વિચારથી થાય છે; અને જે શબ્દોચ્ચાર કે વાક્યા-વલિથી કંઈ પણ વિચાર પ્રતીત થતો નથી, તે આ અર્થે કેવલ નિરૂપયોગી છે. જગત્કર્તાની વિચિત્ર સૃષ્ટિમાં બુદ્ધિમાન દૃઢ્યને પળે પળે નવું નવું જોવાનું અને જાણવાનું મળી આવે છે; અને કેવલ હકીકતનું જ્ઞાન નહિ, પણ આ સૃષ્ટિરચનામાં, મહાન સૃષ્ટિયંત્રને ચલાવનાર એક ગુપ્ત શક્તિ—સ્રષ્ટા—ઈશ્વરની છાપ

વેદધર્મ સમાના તંત્રી રા. રા. દેશવલાલ હરીરામ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર. ૧૪૧

જોઈ, મનુષ્યદુદયમાં ધર્મની જાણ પશુ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ બાળક અંતઃકરણને સમગ્ર સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાની શક્તિ નથી; અને તેથી આજીવન બાળના સંસાર પરથી બાળકની પ્રકૃતિ ધડાય છે. રા. દેશવલાલભાઈની પ્રકૃતિના બંધારણમાં જે સાધનોએ સહાયતા કરી છે તે સંબંધી વિચાર કરતાં, તેમની કૌટુંબિક તેમજ જ્ઞાતિ સંબંધી સ્થિતિને લીધે, તેમના માનસિક જીવનમાં જે અસર થયેલી છે તે તપાસનાની જરૂર છે.

પવિત્ર આત્મામાં ધર્મશ્રદ્ધાનો ઉદ્ભવ સહજ થાય છે; પરંતુ આ ધર્મ શ્રદ્ધાને પણ ઓછી વત્તી સ્થિતિની અસર લાગ્યા વિના રહેતો નથી. જ્યારે સં. ૧૯૦૭ માં દેશવલાલભાઈનો મોરબીમાં જન્મ થયો, ત્યારે ઈંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય હજી થતો હતો; ઈંગ્રેજ કેળવણી તથા ઈંગ્રેજ સુધારાનો ઉદય હજી તેના ગર્ભમાં હતો; અને કાઠિઆવાડમાં તો તેનાં કિરણો જણાયાં પણ ન હતાં. જ્ઞાતિબંધનની સખત રૂઢિઓમાં હિંદુ પ્રજાનાં અંતઃકરણો એક હજાર વર્ષ થયાં કેળવાયેલાં હતાં; અને જ્ઞાતિની શ્રેષ્ઠ ગણના આચારની શ્રેષ્ઠ ગણના પરથી નિર્ણિત થતી હતી, એટલુંજ નહિ પણ બાહ્યચારપરથી દોષ અમુક માણસની આંતર ધર્મશ્રદ્ધાનો નિર્ણય કરતાં, આચારવિમુખતા તે ધર્મવિમુખતા સમજવામાં આવતી. પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિ આચારમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન અઘાપિ ધરાવે છે; અને તે અભિમાન તે સમયે પણ હતું. પોરબંદરમાં વ્યાસજીનું ઘર આચારમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું; અને તેમાં પણ પુરૂષ વર્ગ કરતાં સ્ત્રી વર્ગ આચારને અંતઃકરણપૂર્વક ચહાતો હતો. દેશવલાલભાઈનાં માતૃશ્રીમાં પોતાના પિયરની આ સર્વ રીતભાત ઉતરી આવી હતી. દેશવલાલભાઈના પિતા પણ સ્વધર્મનિષ્ઠ દોષ આચારને માન આપતા હતા; દોષ પણ શૂદ્ર કે મુસલમાનના સ્પર્શથી તેઓ પોતાનાં સર્વ વસ્ત્રો ધોળતા અને સ્નાન કરતા. આથી આ નાના કુટુંબમાં ઇશ્વરભક્તિ અને આચારની રીતભાતનું એક બંધારણ જોવામાં આવતું હતું; અને તેની છાયા દેશવલાલભાઈના બાળક અંતઃકરણમાં જવી ને તેવી પડી હતી.

ખીજી રીતે હરિરામ ભટ્ટના કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી; અને જ્ઞાતિમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. ભટ્ટજી હરિરામ ધર્માચરણમાં કુશળ અને સંસ્કૃત સાહ્ય ભણેલા હતા, તેમની રીતભાત પ્રતિષ્ઠિત અને માયાળુ હતી, અને કથા વાંચીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. તેમની ઇચ્છા દેશવલાલભાઈને સંસ્કૃત ભણાવવાની હતી; અને પુત્ર જ્ઞાતિમાં પ્રતિષ્ઠિત અને બે અક્ષર

ભણેલો ગણાય એ જોવાને તેમની આશા આતુર હતી. ખેશક કેશવલાલભાઈના જીવનમાં તેમની આ આશા તો સર્વાંશે સફળ થએલી ગણાય; અને તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તોપણ હજી બાળપણ હતું; અને જીવનનો પ્રવાહ ભવિષ્યને માટે કંઈ રસ્તે પડશે તે નિર્ણય ન હતું. હજી જીવનના ભૂતકાળને સંભારી રાખવાની કાંઈ દરકાર ન હતી; જે ગંભીર જાણસા આત્મામાં તનમનાટ મચાવી મૂકે છે, અને તેને કંઈ કંઈ કાર્યમાં પ્રેરે છે, તેણે હજી પોતાને માટે ભવિષ્યનો માર્ગ જોયો ન હતો; અને આમ વર્તમાન રમત ગમતના આનંદમાં તેમનું હૃદય દોરાતું હતું. તોપણ આ આનંદ કરતાં બીજે કોઈ ઉચ્ચતર નિત્યનો આનંદ હોવો જોઈએ એવી કોઈ ન સમજી શકાય એવી શ્રદ્ધાથી તેમની જાણસા પ્રસંગોપાત્ત તેમને ગંભીર વિચારમાં નાંખતી. રમતના તુચ્છ અને ક્ષણિક આનંદ કરતાં બીજે કોઈ શ્રેષ્ઠ અને ચિરસ્થાયી આનંદ હોઈ શકે, અને તે મેળવવાની તેમના આત્માની કોઈ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિમાં એકતાને લીધેજ, બાળપણની રમતોમાં પણ આપણે તેમના હૃદયનો ઉત્સાહ જોઈ શકતા નથી. અગરજો તેમના હૃદયની સરલતા અને સર્વની તરફ તેમની એક સરખી શુદ્ધ સ્નેહની લાગણીને લીધે, તેઓ સર્વ પરિચિત બાળમિત્રોને ચહાતા હતા; અને એ બાળમિત્રોએ તેનો યથાશક્તિ પ્રતિદવનિ પણ કરેલો, તો પણ તેમની રમતમાં તેમણે અંતઃકરણના ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હોય એવું કદાપિ બન્યું નથી. કવચિત્ અનિચ્છાપૂર્વક ભાગ લીધેલો પણ ઘણી વખત તો જ્યારે બીજા રમે ત્યારે પોતે દૂર ઉભા રહી માત્ર જોતા; અને બાળકોના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતા. મનુષ્યસ્વભાવના અવલોકનની શરૂઆત આ રીતે બાળપણ થીજ થએલી, અને તેણે તેમની કવિત્વશક્તિને એક સારો લાભ કરેલો છે. પરંતુ તે આપણે આગળ જોઈશું.

અગીઆર વર્ષની વયે આ મોરબીની બાળરમતોનો અંત આવ્યો; અને સં. ૧૯૧૮ માં તેઓ પોરબંદર આવ્યા, અને મામાને ઘેર રહી સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ રમતીઆળ મિત્રોનો સહવાસ અહીં ન હતો એમ નહિ; તેઓ પણ તેમને તેવીજ રીતે ચહાતા હતા. પોરબંદરમાં કેશવલાલભાઈ ચાર વર્ષ રહ્યા અને તેનું પરિણામ માત્ર એ થયું કે સંસ્કૃત અભ્યાસમાં તેમનો પ્રવેશ થયો; અને આગળ ચાલુ રહ્યો. સં. ૧૯૨૨ માં તેઓ મોરબી આવ્યા ત્યારે હજી તેમનો સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પ્રવેશ માત્ર થયો હતો. અગરજો મોરબીમાં આવ્યા ત્યાર પછી પણ તે આગળ ચાલુ રહ્યો, અને સં. ૧૯૨૪

વેદધર્મ સભાના તંત્રી રા. રા. કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર. ૧૪૩

તેમના મામા બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિતજી જયકૃષ્ણ જીવનરામની સાથે જ્યારે તેઓ મુંબાઇ આવ્યા ત્યારે, તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતનો અભ્યાસ કરતા હતા, તોપણ આ અભ્યાસ અખંડિત અને અંતઃકરણપૂર્વક ન હતો; અને એ પણ કહેવું જોઈએ કે કેશવલાલભાઈની વિદ્વત્તા, ધણા મોટા પુરૂષોના જીવનમાં બને છે તેમ, ઘણે ભાગે પુસ્તકોના અભ્યાસની નહિ પરંતુ તેમના આધ્યાત્મિક વિચારો અને મનુષ્ય સ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની હતી.

સં. ૧૯૨૪ માં મુંબાઇ આવ્યા અને લગભગ એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. વિશાળ પ્રદેશના અવલોકનથી મનુષ્યના હૃદયનો વિકાસ થાય છે; અને આ હૃદયવિકાસનો આરંભ કેશવલાલભાઈના જીવનમાં અત્યારથી થયો. આ હૃદયવિકાસની સાથે તેમના જીવનના જે ઉમદા ગુણો આપણે પાછળના જીવનમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ, તેનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો. આ ગુણોનું ખીજ આજીવનના સંસાર પરથી ઘડાયું હતું. કેશવલાલભાઈનો અત્યાર સુધીનો ઘણોખરો પરિચય પોતાના જ્ઞાતિમંડળમાં જ હતો. તેમની પ્રકૃતિના બંધારણમાં આ પરિચયે સારી અસર કરેલી છે. આ અસર તપાસતાં આપણે એ જ્ઞાતિમંડળ વિશે જે બોલ બોલીએ તો કહેવું જોઈએ કે, પ્રેમોરા નાગર જ્ઞાતિએ, અગરજે, ખીજા ઠેકાણે નાગર જ્ઞાતિની માફક, કાઠિયાવાડની રાજ્યખટપટોમાં કવચિત્ જ લાગ લીધો છે; તોપણ નાગરજ્ઞાતિને યોગ્ય તેની સઘળી રીતભાત સુધડ અને પ્રતિષ્ઠિત છે, તેમજ વિદ્વત્તા, ડાહપણ, વિચાર અને કાર્યદક્ષતા ઈત્યાદિ મનુષ્ય જીવનના ઉજ્જવલ અને એક ગુણોમાં તે સારી રીતે દુશળ છે. આ સર્વ ગુણોનું ખીજ કેશવલાલભાઈના વિમલ અંતઃકરણમાં બાળપણથી રોપાયું હતું; અને ઈશ્વરકૃપાએ વધતી જતી ધર્મશ્રદ્ધાથી પોપણ ખામી ખીલતા જીવનમાં તેનો યોગ્ય વિકાસ થવા લાગ્યો હતો.

એક વર્ષ પછી મુંબઈ છોડી મોરબી આવ્યા. આ વખતે સંસ્કૃત અભ્યાસ સાધારણ રીતે સારો થએલો હતો, પણ મોરબીમાં આવ્યા પછી તેમને ગુજરાતી અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા થઈ, અને સં. ૧૯૨૫ માં લગભગ ૧૮ વર્ષની ઉમરે ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણમાં દાખલ થયા. હિસાબ, નામું, વગેરે ટટલુંક વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન અહીં મળ્યું એટલું જ નહિ, પણ જૂની પદ્ધતિના સંસ્કૃત જ્ઞાનમાં અર્વાચીન પદ્ધતિનું ગુજરાતી જ્ઞાન મિશ્ર થતાં હૃદય સંસ્કારી થયું. પણ હવે મિત્રોની રમત ખરી ગઈ અને તેમના અંતઃકરણમાં વિષયના જીવનને માટે દોઈ અમુક માર્ગ નિર્ણય કરવાની ઈચ્છા થઈ.

आर्यधर्मप्रकाशः

पुस्तक २४ भुं.

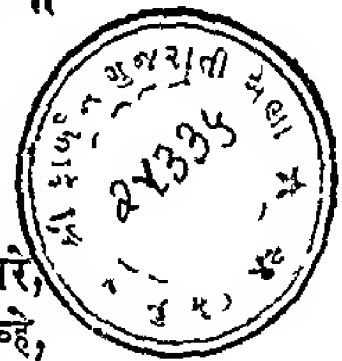
वैशाख, संवत् १८५२.

अंक ७ भा.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

निर्दोष आनंद.

(वसततिलका.)

जो, चंद्र आ स्मितप्रभा जगमां प्रसारें,
आ मंद वायुलहरी सुख शान्तिमां व्हे,
गंभीर मीढुं उदधी कंई गान मांडे,
आ कुमळां रसिक पुष्प हसे-रमे छे,
आ वृक्ष शान्त झरणां पण शान्तिमां व्हे,
सृष्टि वधी अकथ शान्ति विपे रमे छे,
जोता मृदु नजरथी कंई तारलाओ
धीमे व्हे गगनमां सुख शान्तिमां जो,
सौंदर्य खीलीं हसतुं वधतुं जणाय,
आनंदनां सकळ सत्त्व सुगान गाय.
भूतस्थिति भूलीं जई विसरी भविष्य
आ वर्तमान सुखमां सज सृष्टि लीन.
ढंकायलो उर प्रपंच तणा पडे जे,
आनंद, गुप्त मनुथी अहीआं रमे छे
ढोळी दीधुं विमल कोई पीयूष संधे,
छुपु करे जगत पान रमे लहेरे.
ओ उंचता हृदय मानव ! जागीं जो तुं
केवी मधूर छवी ! अमृतपान केवुं !
जो ! जो ! लगार वडीवार शके तुं जोई
निर्दोषता उर-प्रपंचथी भिन्न आवी.

આપણો ઉદય કેમ થાય?

(સાંધણ પાને ૧૩૩ થી ચાલુ.)

આપણા સદુદ્યોગ માટે જે લખવાનું હતું તે લખાઈ ગયું છે. લખનારના જાણવામાં છે કે ચર્મચણ્ડી જેનારા મારા દેટલાક મિત્રો આ વિષયને હાસ્યાસ્પદ માનશે; પરંતુ આપણો અભ્યુદય કેમ થાય તેનું ખરું તત્ત્વ જાણનારાઓ તેથી અવશ્ય સંતોષ પામશેજ. જ્યાં સુધી ઉપર લખવા પ્રમાણે સદુદ્યોગ કરાયો નથી, ત્યાં સુધી જે અનુમાન બંધાય તે ખોટાં ન કહી શકાય; પણ જ્યારે ખરો અનુભવ લેવાય ત્યારે પછી કોનું અનુમાન ખરું પડે છે તે સિદ્ધ થાય એમ છે. માટે હવે આ પ્રસંગે તે વિષે વધારે કાંઈ પણ લખવું અયોગ્ય ધારૂં છું.

તપ:

અભ્યુદયનો જે માર્ગ છે તે માર્ગે ચાલતાં અનેક અંતરાયો અને કષ્ટ આવે છે મહાકવિ ભારવી લખે છે કે:—

શ્રેયાંસિ લઙ્ઘુમસુખાનિ વિનાન્તરાયૈઃ.

“ અંતરાયો આવ્યા વિના શ્રેય પામવું બહુ કઠિન છે. ” તેથી તેવે પ્રસંગે વિપત્તિને સહન કરી પાછું ન હઠવું અને અવળે રસ્તે પગ ન દેવો અને જે જે કષ્ટો આવે તે સહન કરવાં એજ ખરું તપ કહી શકાય. તપ ધાતુ પરથી એ શબ્દ થયો છે તેનો અર્થ કષ્ટ પામવું તપવું એજ થાય છે. કૃષ્ણ આંદ્રા-યણુ આદિ પણ કષ્ટ દેનાર છે અને તેથી તપ ગણાય છે. મનુ લખે છે કે:—બ્રાહ્મણસ્ય તપો જ્ઞાનં (બ્રાહ્મણોનું તપ જ્ઞાન છે.) એટલે કે બ્રાહ્મણો એ સદ્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન મેળવવું અને તેમાં જે જે કષ્ટ આવે તે સહન કરવાં એ તેઓનું તપ છે. સદ્વિદ્યા શું કે સદુદ્યોગ શું જે કાંઈ અભ્યુદયકારક છે તેમાં ઘણાં કષ્ટો વેઠ્યા વગર અભ્યુદય પામી શકાતુંજ નથી, જે જે ધીરવીર પુરુષોએ વિપત્તિને સહન કરી તેનો પરાજય કરીને પોતાનો સન્માર્ગ છોડ્યો નથી તેઓજ અભ્યુદય પામ્યા છે; પણ જેઓ વિપત્તિથી વિફૂલ બનીને અભ્યુદયનો માર્ગ છોડી પાછા હઠ્યા છે, કે અવળે રસ્તે ચાલ્યા છે તેઓ કદિ અભ્યુદય પામ્યા નથી; એવા અનેક ઈતિહાસો મળી આવે છે. આપણા પૂર્વજોનો અભ્યુદય આ તેમના તપ ગુણથીજ થયો હતો એ વાતમાં કોને શંકા છે? આ-

પણ એ તપને છેક છોડવાથીજ આવી અધમ સ્થિતિને પામ્યા છિએ, માટે ફરીને પણ તપ અથવા વિપત્તિ સહન કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણો અભ્યુદય થવાનો જ માર્ગ છે તેમાં ચાલતાં જ જ કદ આપે તેને સહન કરવાં, પણ સર્વ મનુષ્યોનું ભલું આપણા હાથથી કેમ થાય એ વિચાર અને એ કાર્યથી પાછું ન હઠવું. આટલું આપણાથી ખરાખરા થાય એટલે અભ્યુદય થઈ ચુક્યો. પછી ભલે ઠાઈ તેને તપ કહો કે વિપત્તિ કહો પણ હું તેનેજ અભ્યુદય કહું છું. આપણા પૂર્વજે વનમાં રહીને અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ વેઠતા પણ પોતાનું કાર્ય જ સર્વ મનુષ્યોનું ભલું કરવું તે કદિ છોડતા નહિ તેથીજ તેમનો અભ્યુદય હતો.

દુઃખ તો સર્વને સહન કરવાં પડે છે, પણ દુઃખ પામતી વખતે તેના મનમાં શો વિચાર છે તેના પ્રમાણમાં તેને ફળ મળે છે. આપણને શું દુઃખો નથી આવતાં ! પણ આપણે આપણુંજ ભલું કેમ થાય એજ વિચાર કરીએ છીએ; અને આપણા પૂર્વજ મહર્ષિઓ દુઃખ પામતા તોપણ સર્વ મનુષ્યોનું ભલું કેમ થાય એજ વિચાર કરતા એટલે આપણામાં તથા તેઓમાં અંતર છે:—

સોદા દુઃસહવાતવર્ષતપનક્રેશા ન તપ્તં તપઃ.

સહન ન થાય એવા વાયુ વર્ષાદ અને તડકાના કલેશો સહન કર્યા પણ તપ ન કર્યું. આનો સારાંશ એજ છે કે દુઃખ સહન કરતી વખતે તેઓના અંતઃકરણમાં સર્વ જનોનું હિત કેમ થાય એવા ઉત્તમ વિચારો હતા, તેથી તે દુઃખોજ તપ રૂપે પરિણામ પામી તેઓને ફળદાયક થાય છે. અને આપણે તે સર્વ દુઃખ સહન કરતાં છતાં, આપણો સ્વાર્થ કેમ સાધવો એજ વિચાર કરીએ છીએ. તેથી, એ દુઃખો તપ રૂપમાં પરિણામ ન પામતાં દુઃખ રૂપેજ રહે છે. એમ મારું માનવું છે. પરંતુ ખરા તપથીજ પ્રાણણત્વ છે. તપ વિના પ્રાણણપણું રહેતું નથી. શુકનીતિમાં કહેલું છે કે:—

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ

તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ અને નારદાદિ મહર્ષિઓ પોતાના તપો વિશેષથીજ ઉત્તમપણું પામ્યા છે. જાતિથી નથી પામ્યા.

મહાત્મા વિશ્વામિત્ર કે જ્યો પ્રથમ ક્ષત્રિયકુળમાં મહારાજ ગાધીને ઘેર જન્મ્યા હતા; પરંતુ પાછળથી પોતાનાં અત્યુત્તમ તપોબળથીજ તેઓ ઉત્ત-

મ આહારપાણું પામ્યા. એ વાત કોનાથી અજ્ઞાત છે. મહાભારતમાં ભીષ્મ-
પિતામહે કહેલું છે કે:—

ચદુરાપં ભવોક્તિંચિત્ તત્સર્વં તપસા ભવેત્

ऐश्वर्यमृषयःप्राप्तास्तपसैव न संशयः

જે કાંઈ ન પામી શકાય એવું હોય તે સર્વ તપથી પામી શકાય છે. પૂર્વ
કાળમાં મહર્ષિઓ પોતાનાં ઉત્તમ તપથીજ ઐશ્વર્યને પામ્યા છે. આપણે એ
તપ છોડી ધનની આશાથી મૃગજલ જોઈને હરિણોની પેઠે ભટકવા માંડ્યું છે.
પરંતુ શ્રી ભાગવતમાં તપને માટે લખ્યું છે કે નિષ્કિંચનાનાં નૃપ યદ્દનં વિદુઃ
(નિષ્કિંચનોતું ધન જે ગણાય છે) આપણું ખરું ધન એ તપજ છે અને
તેથીજ અભ્યુદય પમાય છે.

દેશકાલવિચાર

આપણા પ્રાચીન પંડિત મહાત્માઓએ દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં, તેનો
સંકલ્પ કરતી વખતેજ દેશકાલો સંકીર્ત્ય આવી આજ્ઞા કરીને, દેશકાલનો
વિચાર પ્રતિક્ષણ કરીનેજ ચાલવાનું ફરમાવ્યું છે. આ તેઓનો સદ્બોધ કેવો
ગંભીર છે તે તપાસીએ:—

ઈશ્વરી એક એવો અચલ નિયમ છે કે કાળે કરીને સકલ પદાર્થો અને
વિચારો વગેરેમાં ફરફેર થયા કરે છે. ત્યારે તે ઈશ્વરી નિયમને અનુસરીને
ચાલવું તેથીજ અભ્યુદય પમાય છે. પ્રવાહમાં પ્રતિકૂલ તરવાનો પ્રયાસ ભય
ભરેલો છે અને અનુકૂલ તરતાં પાર પામી શકાય છે એ દેખીતુંજ છે. તેજ
પ્રમાણે અનાદિકાલનો પ્રબલ પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે તેને અનુસરવું એજ શ્રેય-
સ્કર છે. જે જે લોકો દેશકાળનો વિચાર કરી ચાલ્યા છે અને ચાલે છે તેઓજ
અભ્યુદય પામ્યા છે અને પામે છે એ આપણે નજરે જોઈએ છીએ. તો પછી
આપણે પણ દેશકાલનો વિચાર કરી આપણા ધર્મને બાધ ન આવે તે રીતે
શા માટે ન ચાલવું ? આપણા પૂર્વજ મહર્ષિઓએ યુગાદિ સમય પરત્વે તે તે
સમયાનુકૂલ ધર્માદિ વ્યવસ્થા બાંધી છે; અને સમય પરત્વે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રો,
શાસ્ત્રો અને પુરાણો વિશેષ માન્ય થયાં છે; તે પણ આપણા પૂર્વજોની દેશકાલને
અનુસરવાનીજ ગોઠવણ છે. આપણે એ દેશકાલનો વિચાર કરવાથીજ આવી
સ્થિતિને પામ્યા છીએ. આ ચાલતા સમયમાં આપણા ઉપર કયાંયથી તાર
આવે છે તે પણ આપણે ઢાઢ બીજ પાસે વંચાવવા જવું પડે છે એ કટલી
શરમની વાત છે ? (તેથીજ મેં સદ્વિદ્વાના પ્રકરણમાં દેશભાષાજ્ઞાન એ કળા

જાણવાનું લાખ્યું છે) બેસવામાં અને ઉઠવામાં, ખાવામાં અને પીવામાં, પહેરવામાં અને ઝોઢવામાં તથા બોલવામાં અને ચાલવામાં પણ દેશકાલને અનુસરવું અગત્યનું છે. જો તેમ ન થાય તો ગમે તેટલો વિદ્વાન છતાં “વેદીયાં ઢોરમાં” ગણાય છે. માટે આપણી ઢટલીક પ્રાચીન રૂઢિઓ જે હાલના દેશ કાલને અનુકૂલ નજ હોય તે આપણે છોડી દેવી જોઈએ; અને આજના દેશ કાલની જે રીતિઓ સારી હોય તે આપણામાં દાખલ કરવી જોઈએ.

પરંતુ આ પ્રસંગે એક વાત ધ્યાન દેવા જવી છે તે એ કે—આ સમયની જે રીતિઓ દૂષિત છે તેને છોડી દેવી અને ઢટલીક પ્રાચીન રીતિઓ સારી છે અને જો આપણે છોડી દીધી છે તેને પાછી ગ્રહણ કરવી. જુનું તેજ સાડું અને નવું તે નઠાડું અથવા નવું તેજ સાડું અને જુનું તે નઠાડું એવો દુરાગ્રહ ન રાખવો જોઈએ; પણ વિચાર કરી જે સાડું હોય તથા જોનો પરિણામ પણ સારો હોય તે સાડું સમજી ગ્રહણ કરવું, અને જે ખરાબ હોય અથવા ભલે હમણાં સાડું લાગતું હોય પણ તેનો પરિણામ ખરાબ હોય તો તેને ખરાબ જાણી છોડી દેવું જોઈએ; તો તેથી અભ્યુદય થાય.

આ પ્રમાણે દેશકાળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ આપણે એક સમાજ (કોમ્યુનિટી) સ્થાપવો જોઈએ. તે પ્રતિવર્ષ જુદે જુદે સ્થલે ભેગો થાય અને આપણે ઉદય કેમ થાય તેનોજ વિચાર કરતો રહે. તે સમાજમાં વૃદ્ધો અને વિદ્વાનો એ મુખ્ય સભાસદો હોવા જોઈએ. સક્ષમ વિચાર કરતાં, આપણામાં શુભપ્રસંગે સર્વને પત્ર લખી તેકાવવાનો ચાલ છે તે અને તેવે પ્રસંગે પહેલાં પણ સર્વ ભેગા થતા તે આવાજ હેતુથી હોવું જોઈએ. અને તેમાં ઢટલાક સદ્વિચારો થતા, તેમાં વિદ્વજ્ઞનો પરસ્પર તકરાર કરતી વખતે પોતાના પક્ષને શાસ્ત્ર પુરાણોનાં ઉદાહરણો આપીને સિદ્ધ કરતા, તે એટલે મુધી કે જમવા વખતે પણ એજ પ્રસંગ ચાલતો અને તેમાં રલોક બોલવામાં આવતા હતા. તે ઉપરથીજ આજ પણ જમતી વખતે રલોક બોલવાની રીતિ આપણામાં ચાલે છે એવું મારું અનુમાન છે. ન્યારે ન્યારે ક્યાંય શુભાશુભપ્રસંગો આવે ત્યારે ભેળું થવાથી વર્ષમાં એકાદ બે વખતે ભેળું થઇ શકતું હતું. તેઓને ભોજનખર્ચ કાર્ય કરનાર તરફથી મળતું હતું એટલે એ ચિંતા રહે નહિ. પછી તેઓ તો સદ્વિચારોજ કરતા હતા. આજના સમય જવી તે સમયે મોંઘવારી ન હોવાથી કાર્ય કરનારને એ ખર્ચ ભારે ન પડતું, તેથી

સર્વજનહિતૈષી સમાજને મદદ આપવી એજ પોતાનો ખરો ધર્મ સમજીને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સમાજને યથેચ્છ ભોજન કરાવવામાં આવતું હતું. આ સમાજને ભોજન આપવા સિવાય કાર્ય કરનારને વિવાહ શું કે યજ્ઞોપવિત શું ગમે તે કાર્યમાં વધારે પૈસાની જરૂર પડે એમ ન હતું. એ તો તેને કાર્યની “પદ્ધતિ” વાંચવાથી જણાઈ રહે છે.

જો આ હેતુજ કાર્ય કરવામાં રહેલો હોય તો તે કેટલો સ્તુત્ય છે તે વિદ્વાનોએ વિચારવા જવું છે. મારે તો માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે-હવે એવો એક સમાજ સ્થાપવાની જરૂર છે. તે સમાજ દેશકાળ આદિ સર્વનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી આપણા ધર્મનું એક ધોરણ બાંધવું અને પછી તે ધર્મનાં ધોરણ પ્રમાણેજ આપણે એક સંપત્તી ચાલવું જોઈએ. આપણા સર્વનો જન્મ-સમય તથા મરણસમય ખરાખર નોંધાય અને તે સમાજમાં એકત્ર થાય તે ઉપરથી આયુષ્યની સરાસરીનો માપ કાઢવાની ગોઠવણ અવશ્ય થવી જોઈએ. હાલમાં આપણાં આયુષ્યની અવરેજ કેટલી આવે છે તેનો પાકા તપાસ કરીને એ સમાજ આપણા ધર્મનું ધોરણ એવુંજ બાંધવું કે તે પ્રમાણે ચાલવાથી પ્રતિવર્ષ આપણાં આયુષ્યની સરાસરીમાં વૃદ્ધિજ થતી આવે. આપણા પૂર્વજો દીર્ઘાયુષી હતા અને આપણે આજે આટલાયુષી થઈ ગયા છીએ તે આપણા ધર્મના ધોરણથીજ થયું છે. માટે તે ધોરણમાં સુધારો કરીને ચાલવાથી ફરીને આપણે દીર્ઘાયુષી થઈશું તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ઉદય પામવાનો પણ એજ માર્ગ છે.

આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખાવાની પણ પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. કેમકે તે ઇતિહાસ ઉપરથી આપણામાં કેવા કેવા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, તેઓ કેવો ધર્મ પાળતા હતા, તેઓની સ્થિતિ કેવી હતી અને તેઓની વિદ્યા કેવી હતી એ સઘળું જ્ઞાન આપણને મળે છે. તેથી તે ઇતિહાસ ધર્મનું ધોરણ બાંધવામાં એક મુખ્ય સાધનરૂપ થાય છે. જન્મ ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે તેજ રીતે હવે પછી સર્વ જનોએ પોતાનું જન્મચરિત્ર લખવાની રીતિ પોઠવી જોઈએ. પોતાનું જન્મચરિત્ર પોતે (જો ખરું લખવા ધારે તો) જવું યથાર્થ લખી શકે તેવું બીજાઓથી નજ લખાય એ વાસ્તવ વાત છે. માટે પોતેજ પોતાનું ચરિત્ર ખરું લખવું. આપણે આ રીતિ છેક છોડી દીધી છે ત્યારથી આપણો આવી સ્થિતિ થઈ છે. કારણ કે ઇતિહાસ અને જન્મચરિત્ર એ વારસુઓને માટે અનુભવના ખજાનારૂપ થઈ પડે છે. જે

માણસને એ ખજાનાની ખોટ છે તેને સઘળી ખોટ છે એમ સમજવું. તેથી આપણે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ જટલો મળે તેટલો લખીને તથા આપણાં જન્મચરિત્રો લખીને એ અનુભવનો ઉત્તમ ખજાનો આપણા વારસુઓને માટે ભરી આપવો જોઈએ.

દાંપત્યવિચાર.

આપણો અભ્યુદય થવાને આ વિચાર પણ અવશ્ય કરવા જોઈ છે. મહારાજ મનુ લખે છે કે—

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્ત્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવચ ॥

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવં ॥

જે કુળમાં નિત્ય સ્ત્રીથી પતિ અને પતિથી સ્ત્રી સતુષ્ટ રહે તે કુળમાં નિશ્ચય કલ્યાણ હોય છે. (તે કુળનો ઉદ્ય હોય છે.)

આ વાત ખરેખરી છે. તેમાં કાઈનાથી ના કહેવાશે નહીં. પરંતુ આમ થવાને શીજ સદગુણો અને સદ્વિદ્યાની સાથે યોગ્ય વયનાં સ્ત્રી પુરૂષોનો વિવાહ એ પણ મુખ્ય કારણ છે. આજગતનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણ શક્તિથીજ ચાલે છે. સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહેલ છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે અને સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. એ આકર્ષણ શક્તિ નરનારીઓની યોગ્ય વયેજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારેજ તે તે જાતિનાં નરનારીઓ કાંઈ વિવક્ષણ આકર્ષણ શક્તિના બલથી પરસ્પર ખેંચાય છે; તે વખતેજ તેઓનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પર ખરા પ્રેમનું તથા સંતોષનું કારણ બને છે. આ પ્રમાણે ગુણવાનુ યોગ્ય વયનાં દંપતી ખરેખર લાઝ્યશાળી છે. તેઓને પરસ્પર ઉપયોગીપણાનું ખરૂં જ્ઞાન હોય છે તેથી અન્યોન્ય અમુલ્યતાનો અનુભવ તેઓ કરી શકે છે. પણ જો યોગ્ય વય વિના (સ્ત્રીની યુવાવસ્થા અને પુરૂષની બાલ્યવસ્થા તેમજ પુરૂષની વૃદ્ધાવસ્થા અને સ્ત્રીની બાલ્યવસ્થા) તેઓનો સંયોગ થાય તો પછી એ આકર્ષણ શક્તિ તે સમયે ન હોવાથી તેઓનું અંતઃકરણ પરસ્પર ખેંચાતુ નથી. એટલે, પરસ્પર તેઓ ઠટલાં ઉપયોગી છે તેનું ખરૂં જ્ઞાન તેઓને થતું નથી. તેથી અન્યોન્ય પ્રેમ અને સંતોષને બદલે અપ્રેમ અને અસંતોષ ઉપજે છે તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી; અને પછી અવસ્થાએ થતી આકર્ષણશક્તિનો દુરુપયોગ થવાનો પણ સંભવ છે.

આપણી આવી સ્થિતિ થવાનું મુખ્ય કારણ ખાલલગ્ન એ કળેડાંની કુચાલન છે એમ હવે સારી રીતે સમજવામાં આવ્યું છે કેવળ આપણીજ નહિ પણ આ દેશની જ જ નતિમાં એ કુચાલ પગલાં થયાં છે તે સર્વની દુર્દશા થઈ છે એ આપણે નજરે જોઈએ છીએ. જ સુધી આ રીતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આપણો અભ્યુદય થવાની આશા સ્વામાં પણ રાખી શકાતી નથી. આપણે સર્વ અદ્વિપાયુ, બલહીન, બુદ્ધિહીન, વિદહીન અને અતિદીન બની ગયા એ પણ એ દુષ્ટ રિવાજનોજ પ્રતાપ છે. જ સમય વિનાનાં કાચાં ફળમાં કાંઈ રસ કે મીઠાશ હોતી નથી, અને તેમાં રહે બીજ વાવવાથી તે ઉગતું નથી, તેમજ આ દુષ્ટ રિવાજથી ઉત્પન્ન થતી પ્રમાં પણ અપૂર્ણતા રહે છે. તેથી ઉત્તરોત્તર પ્રજા અદ્વિપાયુ, અશક્ત અને ઉત્સવિનાની થતાં અંતે નિર્વંશપણું થાય છે. સુશ્રુતમાં લખ્યું છે કે—

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ ષોડશે ॥

સમત્વાગત વીર્યૌ તૌ જાનીયાત્કુશલો મિષક્ર ॥

અનષોડષવર્ષાયામપ્રાપ્તઃ પંચવિંશતિ ॥

યદ્યાધત્તે પુમાન્ ગર્ભ કુક્ષિસ્થઃ સવિપદ્યતે ॥

જાતો વા ન ચિરં જીવેત્ જીવેદ્વા દુર્બલેન્દ્રિયઃ ॥

કુશળ વૈદે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરૂષ તથા સોળમે વર્ષે સ્ત્રી એ બ. સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. સોળ વર્ષ પૂર્ણ થયા વિના સ્ત્રીમાં પચીશ વર્ષ પૂર્ણ થયા વિનાનો પુરૂષ ગર્ભાધાન કરે તો તે ગર્ભ પેટમાં નાશ પામે, કદી જન્મે તો તે લાંબો વખત જીવી શકે નહિ અને કદિ જ તો તે દુર્બલ ઈન્દ્રિયોવાળો રહે છે. એટલે કે જ મગજમાં રહેલ જ્ઞાનતંતુ દ્વારા સધળી ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે છે, તે મગજ નબળું ત્યારેજ સર્વ ઈન્દ્રિયો દુર્બલ રહે છે. આથી સિદ્ધ એ થયું કે—મગજ નબળું રહેવાથી સદ્વિચારો અને અનેક પ્રકારની નવીન શોધો કરન બુદ્ધિ—વિચારશક્તિ આદિ મગજનાં કાર્યો હમેશ ને માટે અપૂર્ણજ રહે આપણા પુર્વજોના જ સદ્વિચારો હતા તે આપણામાંથી નાશ પામ્યા. તેઓ જ શક્તિ હતી તે નાશ પામી અને તેઓનું જ આયુષ્ય હતું તે પણ નાશ પામ્યું. તેનું કારણ માત્ર ખાલલગ્ન અને કળેડાંની કુચાલન આપણા પૂર્વજ મહર્ષિઓએ વર તથા કન્યા માટે યોગ્ય વયનો તેમજ ગુણુ વરને કન્યા દેવાનો કેવો ઉત્તમ વિચાર કરેલો છે તે આપણે સ્મૃતિ વાંચવાથી જાણી શકીએ છીએ. મહારાજ મનુ પોતાની સ્મૃતિમાં લખે છે કે

નચૈવૈનાં મયચ્છેત્તુ ગુણહીનાયકાર્હૈચિત્ત ॥

કન્યાને ગુણહીન વરને કદી પણ નજ પરણાવવી.

ત્રિશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં હૃદ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકો ॥

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષા વા

ત્રીશ વર્ષના પુરૂષે ખાર વર્ષની હૃદયને પ્રિય હોય તે કન્યા પરણવી; અથવા ચોવીસ વર્ષના પુરૂષે આઠ વર્ષની કન્યા પરણવી. આ પ્રમાણે આપણા પૂર્વજેએ લખ્યું છે તથા તેજ પ્રમાણે તેઓએ કરેલું છે. તો પછી આપણે તે ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ્ય નથી આપતા એ કેટલું શોકજનક છે. માટે આ વિષય ઉપર સત્તર ધ્યાન આપીને એ દુષ્ટ રીતિને આપણામાંથી દૂર કરવી નેથીજ અભ્યુદય થશે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર આપણામાંથી એ રીતિને જલદી દૂર કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે. જ્યાં હવે પછી યોગ્ય વયનાં ગુણવાન્ અને વિદ્યાવાન્ દંપતીનાં જોડાંઓ જોડાઈ ઉત્તરેત્તર આપણી પ્રજા દીર્ઘાયુ, ખલવાન, શુદ્ધિવાન, નિરોગી અને સર્વ મનુષ્યનું જલુ કરવાનું મહાન્ કાર્ય કરવાને પૂર્ણ શક્તિવાન ઉત્પન્ન થાય. તથાસ્તુ.

પ્રાચીન ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન અને બોધ.

મનુષ્યજીવનના ઇતિહાસની શરૂઆતમાં આપણે થોડા દેશોને પ્રખ્યાતિમાં આવેલા જોઈએ છીએ; આર્યાવર્ત, ગ્રીસ, મિસર વગેરે. તે સર્વેનો થોડો કે ઘણો ઇતિહાસ આપણી આગળ છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આજે પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યજીવનની સ્ફુરણા જોઈએ છીએ તેવીજ તે તે વખતે હતી. અર્વાચીન શોધોના આવેશમાં પ્રાચીન જીવનની અવગણના કરવી, એ અલ્પ દ્રષ્ટિનું કામ છે. કેમકે ઇતિહાસનો હેતુજ ભૂત ઉપરથી ભવિષ્ય ઘડી કહાડવાનો છે; અને મનુષ્યજીવનની સાર્યકતા જટલી નવું જ્ઞાન મેળવવામાં છે, તેટલીજ મળેલું ન ભૂલી જવામાં છે.

સર્વ પ્રાચીન દેશોની માફક આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પણ આપણી પાસે છે. પણ ખીજા ઇતિહાસો કરતાં તે ઇતિહાસમાં એટલો ભેદ છે કે, તેમાં સમય-ક્રમ પ્રમાણે બનાવો નોંધેલા નથી. આર્યાવર્તના મનુષ્યોનું જીવન આપણે કાવ્ય-રૂપે કે વિચારરૂપે જોઈએ છીએ; અને ઇતિહાસનું તત્ત્વ શોધનારને તો તે પણ તેવાં તેવાં ઉપયોગી છે. ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન, તદ્વત્સાર નીતિના

નિયમો, તથા તે પ્રમાણે ઘડાએલી રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ, તે બધાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીએ છીએ. અને તેનેજ આધારે તારીખના આધાર સિવાય પણ બધી સ્થિતિના કાલનિર્ણય પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો કરે છે. એ પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારોનો પવન આ તરફ પણ લાગ્યો છે. અને આર્યવર્તના વિદ્વાનો જૂના શોધને આધારે જૂદી જૂદી સ્થિતિનું સ્વરૂપ વાંચનારની દ્રષ્ટિ આગળ મૂકે છે. પણ સત્ય નિર્ણયપર આવવામાં બાધ માત્ર એટલોજ આવે છે કે, તે શોધનારની દ્રષ્ટિમાં બીજા દેશોના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ પણ છે; અને તેમજ વળી તેમનાં મન જૂદી હવામાં ઉછરેલાં છે; તેથી તે લોકોને તેનું યથાર્થ દર્શન થઈ શકતું નથી, અને તેથીજ તે નિર્ણયોમાં વારંવાર ફેરફાર કરવો પડે છે. આર્યવર્તમાં બ્રાહ્મણોનું જોર તેમને યૂરપના પાદરીઓના જોર જેવુંજ લાગે છે, બુદ્ધના પ્રયાસને દ્યુથરના પ્રયાસ સમાન ગણે છે, અને તેમ છતાં બન્નેને પરસ્પર ક્ષમાદૃષ્ટિ રહેલી તેને ધોરણની મંદતા સમજે છે. કાવ્યોમાં તથા પુરાણોમાં આવતા મહાપુરૂષોને વાસ્તવિક કરતાં કાલ્પનિક વધારે માને છે; અને વિચારે પણ અનુભવસિદ્ધ થોડા અને ઘણા ખરા તાર્કિક એમજ સમજે છે. આ પ્રસંગે સત્ય શું છે તે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. ભૂતસ્થિતિના સાક્ષી ઇતિહાસ છે અને આપણામાં રામાયણ અને મહાભારત એ બે ઇતિહાસ ગ્રંથો અસલથીજ પ્રમાણ ગણાય છે. તેમાં આપેલી અલૌકિક વાતોને માટે સહજ શંકા થાય, પરંતુ તે અલૌકિક વાતોને પણ કોઈ સત્ય ઠરાવવાનો દાવો કરે તે પહેલાં આપણે એટલું કહેવું જોઈએ કે, મનુષ્યહૃદયની ઉચ્ચ સ્થિતિ બનાવવાને મોટા પ્રસંગો પણ સહાયભૂત છે. વળી એ પણ વિચારવાનું છે કે બનાવો તર્કથી ચીતરી શકાય પણ હૃદયબલની કલ્પના કવિના મગજમાંથી નીકળી શકતી નથી. ત્યારે એ હૃદયબલ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો ઉત્પાદક ધર્મ છે. ધર્મવૃત્તિથી હૃદય ઘડાઈ તેમાંથી નીતિ, સંસાર, રાજરાતિ, અને અનેક પરાક્રમો નીકળી મંડળનું જીવન બંધાય છે. તો તે ધર્મ, તેમાંથી બંધાતું હૃદય, અને તેમાંથી નીકળતી મનુષ્ય જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓની પ્રાચીન સમયમાં કેવી સ્થિતિ હતી તે હવે તપાસીએ:

इज्याऽध्ययन दानानि तपः कर्म वृत्तिः क्षमा अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविवः
 स्मृतः ब्राह्मणेने અનેક દાન આપી કરોડો રૂપિયા ખરચી યજ્ઞો આચરતા, નિત્યને નૈમિત્તિક કર્મ કરતા, અને ચારે આશ્રમનો ક્રમે ક્રમે અંગીકાર કરતા આપણે ત્રણે વર્ણને જોઈએ છીએ એટલુંજ નહિ, પણ શૂદ્રો અધમ ગણાતાં છતાં તેમાંથી

મહાજ્ઞાનીઓ થયા છે. વળી ધર્મન્યાં શ્રેષ્ઠ હોય ત્યાં નીતિ શ્રેષ્ઠ હોય તેમાં નવાઈ નથી. રામ પોતાના પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન નહિ કરવા ખાતરજ મોટું રાજ્ય મૂકી વનવાસ કરે છે. સીતા શરીરનાં સુખ ત્યાગ કરી પોતાના સ્વામીનેજ અનુસરે છે. આટલો પ્રપંચ થયા છતાં ભરતજી પોતાનો રાજ્યાસન ઉપર હક્ક નથી એમ માનીને રાજ્ય લેતા નથી. તેમ પાંડવોના સમયમાં પાંચે ભાઈઓ મહા પરાક્રમી હોવા છતાં વચને બંધાયા તેથી રાજપાટ છોડી દઈ વનમાં આટલા બળે છે. અનેક સંકટો વેઠ્યા છતાં અતિ પરાક્રમ છતાં અનીતિએ રાજ્ય લેવા ઇચ્છતા નથી. વળી દુઃખની વખતે પણ પોતાનો ધર્મ ચુકતા નથી. અને અધર્મ દર્શાને પામ્યા છતાં પણ ધૈર્ય મૂકતા નથી. એ સર્વ શું આણું આત્મબલ છે? એ શું એમનું નિર્માલ્યપણું હતું? નહિ, નહિ, આપણામાં જ એમ કહેવાય છે કે જણે મન જીત્યું છે તે મોટો પરાક્રમી છે અને તેવા તેઓ હતા. મનની વૃત્તિઓને આધીન વર્તનારાઓમાં ખરું બલ હોતુંજ નથી. ખરું પરાક્રમ તો મનને વશ રાખનારાજ કરી શકે છે. ખરું આત્મબલ તો એનુંજ નામ કે દૈવયોગે અધર્મ દર્શા થયા છતાં પણ પોતાની ટેક મૂકે નહિ. રાજ હરિશ્ચંદ્ર અને યુધિષ્ઠિરનો સત્યને માટેના આગ્રહની વાતો તે વાતો માત્રજ નથી; પણ એવો પણ સમય હતો કે જે વખતે સત્યનું આવું બલ હતું. અસત્ય બોલવું અને અસત્ય વર્તવું એ પોતેજ પોતાને છેતર્યા જેવું ગણાતું. તેની સાક્ષી પુરાણ અને ઇતિહાસમાંથીજ નહિ પણ આપણા જુના કાયદા જે સૂત્રચંચોને નામે જાળખાય છે તેમાંથી મળી આવે છે. સ્વલ્પ જુદું બોલવાને માટે કે સ્વલ્પ ચોરીને માટે મહા મહા શિક્ષા કરાવેલી છે, પણ તેમ છતાં કાયદા ધણા નથી. વળી ન્યાય સભામાં શપથ લેવરાવવાની રીતિ પણ બહુ ગંભીર અને વજનવાળી છે. સાક્ષી લેતી વખતે ન્યાયાધીશ કહે છે કે “હે સાક્ષી ! વિચાર કર, તું જે જાણતો હોય તે બરાબર કહે, તારા ઉત્તરની રાહ જોઈ તારા પિત્ર-ઓ સ્વર્ગમાં અધ્ધર લટકી રહ્યા છે. તું સત્ય બોલીશ તો તેઓની સદ્ગતિ થશે અને અસત્ય બોલીશ તો અસદ્ગતિ થશે.” નીતિને માટે આવો આગ્રહ દોષ પણ સુધરેલી પ્રજામાં કવચિત્જ જેવામાં આવશે. જે કોઈ એમ કહેવા માગતું હોય કે પુરાણની કલ્પિત વાતો ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ, તો પરદેશી ઇતિહાસનું તેને માટે પ્રમાણ મળી શકે એમ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે આજથી બે હજાર વર્ષ અગાઉ શ્રીકૃતો મહાન સિકંદર બાદશાહ આપણા દેશમાં આવેલો તેની સાથે તેના લેખકો પણ હતા. તેમાં પ્રખ્યાત લખ-

નાર મેળાસ્થનીઝે ભરતખંડની તમામ સ્થિતિ, તે વખતનો આચાર અને તે વખતની નીતિ વિષે લખ્યું છે. આ ખતાવ રામાયણ અને મહાભારત લખાયા પછી ઘણે કાળે બનેલો છે, તેમ છતાં તેમાં પણ તે વખતના જીવીજ નીતિ ધર્મ અને પરાક્રમ જોવામાં આવે છે. તે લખે છે કે “યુદ્ધમાં આર્યાવર્તના યોદ્ધાઓ જવા બહાદુર થોડાજ જોવામાં આવશે. મનુષ્યનાજ કદ જવડું ધનુષ્ય રાખી તેની દોરી કાનપર્યંત ખેંચી જ્યારે તીર ફેંકે ત્યારે તેના લક્ષ્યમાંથી નીકળી જવાને કાઠકજ ભાગ્યશાળી થાય; પણ નીતિ તેમની એવી કે બીજી પ્રજાઓમાં લડાઈને વખતે દેશે. ઉજડ કરી નાંખવાનો રિવાજ છે, અને લોકોને મહા ત્રાસ આપે છે, ત્યારે આ લોકો (એટલે આપણા આર્યો) એક તરફ લડાઈ કરતા હોય તેની પાડોશનાજ ખેતરમાં ખેડું નિર્ભયપણે ખેતી કરતો હોય, અને તેને પોતાની કે પોતાનાં પશુઓને લઈ જવાની બિલકુલ ધારતી ન હોય.” વળી સામાન્ય નીતિને માટે તેજ લેખક લખે છે કે “પ્રજા તરીકે તે લોકો ઘણા પ્રમાણિક અને ઠરેલ યુદ્ધિના છે. તેમનામાં સત્ય અને પ્રમાણિકતાનું અતિમાન છે; અને તે લોકો ધરખાર કે માલ મિલકત તાણું દીધા સિવાય અથવા રક્ષણ કર્યા સિવાય મૂકી જઈ શકે છે.” આ ઉપરથી એટલોજ ખ્યાલ કરવાનો છે અસત્ય કે ચોરી જવા ગુન્હા મુદ્દલ ન થતા હોય ત્યાં બીજા ગુન્હાઓનો સંભવ ક્યાંથીજ હોય ? આમ જોતાં રઘુ રાજાનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ શ્રુતૌ તસ્કરતા સ્થિતા એમ જ લખે છે તે કવિનો તર્ક માત્ર નહિ પણ અક્ષરશઃ ખરી વાત છે.

પણ આપણે પ્રાચીન કાલની ઉદયદશા સંભારી તેને માટે ખેડ કરવો એટલામાંજ સાર્યક નથી. આપણે તો તેમાંથી બોધ લઈ તે રસ્તે ચાલી ઉન્નત દશાએ પહોંચવું છે. પણ ખરી ઉન્નતિ સારા ગુણોનો સંચય કરવામાં રહેલી છે. ઘણા માણસો એમ માને છે કે લક્ષ્મીમાં ઉન્નતિ રહેલી છે પણ તેમ નથી, ઉન્નતિ કરતાર સદ્ગુણો છે; અને કીર્તિ તથા લક્ષ્મી ઉન્નતિ થયા પછીનાં ચિહ્ન છે. માટે જમ બને તેમ વિદ્યાવૃદ્ધિ કરી ગુણનો વધારો કરો, અનેક વિદ્યાઓ શીખો, અનેક હુન્નરો શીખો, સત્યને માટે પ્રમાણિકતાને માટે આગ્રહ રાખો, આપણે આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે, માટે ધર્મનું ખડું રહસ્ય સમજી બીજાઓને તે સમજાવી દેશને અર્થે થતા પ્રયાસોમાં તમે પણ સામેલ થાઓ.

શુચિ ભૂષયતિ શ્રુતં વપુઃ પ્રશમસ્તસ્યભવત્યલંક્રિયા

પ્રશમાભરણં પરાક્રમં સ નયાપાદિતસિદ્ધિભૂષણઃ

સુંદર શરીરનું વિદ્યા ભૂષણ છે, વિદ્યાનું ભૂષણ શાન્તિ છે, શાન્તિનું ભૂષણ પરાક્રમ છે, અને પરાક્રમ પણ નીતિએ કચેલું શીલે છે, માટે એ નીતિને અનુસરે:

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ .

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્

અહિંસા સત્સમક્રોધસ્ત્યાગ શાન્તિરપૈશુનમ્

દયાભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્

તેજઃક્ષમા ધૃતિઃશોચમદ્રોહો નાતિમાનિતા

ભવન્તિ સંપદં દૈવી મભિજાતસ્ય (ભારત)

અર્થ “ નિર્ભયપણું, ચિત્તની પ્રસન્નતા, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયોમાં સર્વશે નિષ્ઠા, દાન, ખાદ્ય ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, યજ્ઞ, સરલતા, અહિંસા એટલે મન વાણી તથા શરીર વડે કાઢને પીડા નહિ કરવી તે, યથાર્થ ભાષણ, અક્રોધ, ઉદારતા, ચિત્તની શાન્તિ, પછવાડે કાઢના દોષ ન કહેવા, ભૂતદયા, લોલુપતા ન રાખવી એટલે કે વિપયોમાં લંપટ ન થવું, કામલતા, અકૃત્ય કરવામાં લોકલજ્ઞન, અચળપણું એટલે વ્યર્થ ક્રિયા ન કરવી, તેજ (પ્રતાપ), ક્ષમા, ધૃતિ એટલે વિપત્તિના સમયમાં પણ ચિત્તને સ્થિર રાખવું, ખાદ્ય તથા આલેખંતર શુદ્ધિ, અદ્રોહ એટલે કાઢનું પણ અહિત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, અને અભિમાન ન રાખવું, એ દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણ છે અને તે સાત્ત્વિક સંપત્તિ ભોગવવાને ઉત્પન્ન થએલા અર્થોત્ જનું શ્રેય થવાનું છે એવા-પુરૂષમાં હોય છે.” આ દૈવી સંપત્તિનું અનુસરણ કરે એજ ખરીઉત્તતિ-પરમ શ્રેય સંપાદન કરવાનો શ્રેષ્ઠ રસ્તો છે: આ દૈવી સંપત્તિને આસુરી સંપત્તિ સાથે સરખાવો !

દંયોદયોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધપારુષ્યમેવ ચ

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય (પાર્થ) સંપદમાસુરીમ્

અર્થ-“ દંભ એટલે ધર્મનો ડોળ દેખાડવો, ધન-વિદ્યા વગેરેથી ઉપજતો ગર્વ, પોતાને વિષે પૂજ્યપણાનું અભિમાન, ક્રોધ, નિર્દયતા કે કઠણ વચન બોલવાં, તથા અજ્ઞાન, એ લક્ષણ આસુરી સંપત્તિ ભોગવવા માટે જન્મેલા એટલે કે જનું અકલ્યાણ થવાનું હોય છે તેવા-પુરૂષમાં હોય છે.” તમને સહજ એમ લાગશે કે દૈવી સંપત્તિજ શ્રેયસ્કર છે તોપણ આગળ જતાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા આસુરી સંપત્તિની નાસ્તિકતા મનનું સમાધાન થવા માટે ખેંતાવી આપે છે:

મૃદૃષ્તિં ચ નિર્દૃષ્તિં ચ જન્તા ન વિદુરાસુરાઃ

ન શૌચં ચાપિચાચારો ન સસં તેષુ વિચિતે .”

અસત્યમપ્રતિષ્ઠંતે જગદાહુરનીશ્વરમ્
અપસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્ કામહૈતુકમ્
એતાં દ્વષ્ટિમવષ્ટમ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ
મભવંત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ

અર્થ—“ આસુરી સ્વભાવવાળા પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિને જાણતા નથી; તેમજ પવિત્રતા સદાચાર, તથા સત્ય એ પણ આ સુજ્ઞ સંપત્તિવાળા મનુષ્યમાં હોતાં નથી. તેઓ કહે છે કે આ જગત અસત્યથી ભરપૂર છે. કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી એમ સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ વિચિત્ર છે. આ જગતનો કર્તા તથા વ્યવસ્થાપક ઇશ્વર નથી. તે સ્ત્રી તથા પુરુષના પરસ્પર સંગથી થયું છે; માટે સ્ત્રી પુરુષનો કામ એજ જગતના પ્રવાહનું કારણ છે, બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. આ પ્રમાણે આર્વક આદિના મતનો આશ્રય કરીને મલિનચિત્તવાળા થએલા, દેવજ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનનારા તથા હિંસાવાળાં કર્મ કરનારા લોકો શત્રુ થઈને જગતના નાશને માટે ઉત્પન્ન થાય છે.”

પણ આટલાથીજ અટકતું નથી, આ નાસ્તિકતાનું પરિણામ-વ્યવહારની બ્રષ્ટતા-અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. અને મનુષ્યજીવન દૈવી છતાં આસુર રૂપ ધારણ કરે છે:

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ
મોહાદૃહીત્વાઽસદગ્રાહાન્પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ
ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ
કામોપભોગપરમા એતાવદિતિનિશ્ચિતાઃ
આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃકામક્રોધપરાયણાઃ
ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્
ઇદમદ્ય મયા લઘ્યમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્
ઇદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્યનમ્
અસૌ મયા હતઃશત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ
ઈશ્વરોહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહંબલવાન્સુખી
આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોસ્તિ સદૃશો મયા
યક્ષ્યે યાસ્યામિ મોદિષ્યેત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ
અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃત્તાઃ
પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુચૌ

આત્મસંભાવિતાઃસ્તથા ધનમાનમદાન્વિતાઃ
યજંતે નામયજ્ઞેસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્
અહંકારં વલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ
મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપંતોઽભ્યમૂયકાઃ

અર્થ, “ધણા કદથી પણ પૂર્ણ ન થઈ શકે એવા કામનો આશ્રય કરીને દંભ, માન તથા મદ્યુક્ત થઈ મદમમાંસાદિનો જેમાં ખપ પડે છે એવાં વ્રત આચરનારા, તેઓ નકારા આગ્રહને—એટલે ‘આ મંત્રથી આ દેવનું આરાધન કરીને મોહોટા ધનના ભંડારને પામીશું’ એવા દુરાગ્રહને—માત્ર મોહવડે સ્વીકારીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, મરણથીજ જેનો અંત આવે એવી અપાર ચિંતા-ઓ ભોગવ્યા કરે છે. કામનો ઉપભોગ એજ જેનું મૂખ્ય કામ છે અને તે વિના બીજે પુરૂષાર્થ નથી એવો જણે નિશ્ચય કર્યો છે એવા, સેંકડો આશાઓના બંધનથી બંધાએલા, કામ ક્રોધને આધિન થએલા, તેઓ ચોરી કરવી ઇત્યાદિ અન્યાયથી દ્રવ્ય લેશું કરવાને ઈચ્છે છે. આજે આ મનુષ્ય અને હજી આવી ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવીશ, આટલું ધન મારી પાસે છે અને હજી આટલું મળશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાઓને પણ મારીશ, હું સર્વને વશ રાખનારો છું, ભોગ ભોગવનારો છું, કૃતકૃત્ય છું અને બલવાન તથા સુખી છું, હું દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી ભરેલ છું, હું કુલવાન અને કુટુંબના વિસ્તાર-વાળો છું, મારા જેવો જગતમાં બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીને બીજા યાજ્ઞિકો કરતાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ, મારી પ્રશંસા કરનારાને દાન આપીશ, અને આનંદ પામીશ—એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી મોહને પામેલા અને મનોરથ વડે ભ્રમ પામેલા ચિત્તવાળા, મોહજળમાં સપડાએલા, તેઓ વિષયભોગમાં લંપટ થઈ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. પોતેજ પોતાની મેળે પૂજ્ય બની બેઠેલા, અનન્ન, ધનથી થએલા માન અને મદવાળા, અહંકાર, બલ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધનો આ-શ્રય કરીને રહેલા, સન્માર્ગમાં ચાલનારા પુરુષ ઉપર દોષનો આરોપ કરનારા, તથા હું જે પોતાના તથા બીજાના દેહમાં ચૈતન્યાંશ વડે રહ્યો છું તેનો દ્વેષ કરનારા એવા ઉપર કહેલા આસુર જીવો, દંભથી માત્ર નામનાજ યજ્ઞો વડે યજન કરે છે.”

આ આસુરી સંપત્તિ જે સર્વ જાતના અનર્થનું મૂળ છે, તેનો ત્યાગ કરો; અને તેની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જેતાં શ્રેષ્ઠ એવી દૈવી સંપત્તિમાં હૃદયને સ્થિર કરો. આપણી અધમ સ્થિતિ આસુરી સંપત્તિને લીધેજ થએલી છે, અને તેજ સર્વ જાતની અધમતાનું મૂળ છે. આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્ય-પશુ માટે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કહે છે કે:—

તાનહં દ્વિષતઃકૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્-
ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનામુરીષ્વેવ યોનિષુ
આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ
મામપ્રાપ્યૈવ કૌતેય તતો યાંસધમાં ગતિમ્

અર્થ “મારો દ્વેષ કરનાર કુર તે અધમ પુરૂષોને જન્મ મરણના માર્ગ-
રૂપ સંસારમાં આસુરીયોનિમાં—અતિ કુર વ્યાધ્રાદિયોનિઓમાં ફેંકું છું. અને
એ આસુરી યોનિને પામેલા મૂઢ પુરૂષો પ્રત્યેક જન્મમાં મને પામ્યાવિના-
મને પામવાના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગને પણ પામ્યાવિના અઅધમાં અધમ ગતિને
પામે છે.” માટે એ આસુરી સંપત્તિમાંથી એક પણ દોષ આવ્યો તો તે મહા
અનર્થ કરનાર છે. ખરું શ્રેય તો જ ત્રણ જાતનાં તપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
કહેલાં છે, તેમાંજ રહેલું છે.

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્
બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે
અનુદ્વેગકરં વાક્યં સસં પ્રિયહિતં ચ યત્
સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે
મનઃપ્રસાદઃસૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ
ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે
શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તન્નિવિધં નરૈઃ
અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે

અર્થ—દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા વિદ્વાનનું પૂજન, શરીરની શુદ્ધિ, નમ્રતા,
બ્રહ્મચર્ય, તથા અહિંસા એ શારીર તપ છે. ભય નહિ કરનાર, સાચું, શ્રવણ
કરનારને પ્રિય લાગે એવું, તથા પરિણામે સુખકારક એવું વચન બોલવું;
અને વેદનો અભ્યાસ કરવો એ વાણીનું તપ કહેવાય છે. મનનું સ્વસ્થપણું,
સૌમ્યપણું, મનન (સદા આત્મવિચાર), વિષયોમાંથી મનને ખેંચી પાછું
વશ કરવું, અને વ્યવહારમાં કપટ નહિ કરવું એ માનસિક તપ કહેવાય છે. ક-
લની ઇચ્છા વગરના અને એકાગ્રચિત્તવાળા પુરૂષોએ તે ત્રણ પ્રકારનું તપ
ઉત્તમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું હોય છે તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. સર્વ મનુષ્યોના
તેમજ ભરતખંડના જીવનમાં શુદ્ધ આર્ય બીજ રોપવાનું મુખ્ય સાધન દેવી
સંપત્તિમાં હૃદયની સ્થિરતા, અને આ ત્રણ પ્રકારનાં સાત્ત્વિક તપ એજ છે. એ
બીજથીજ ભરતખંડના જીવનમાં પ્રાચીન આર્યજીવનની સ્ફુરણા આવશે, એ

સ્ફુરણાથીજ ભરતખંડનો ઉદય થશે. આ આર્યત્વનું ખીજ ન્યાંસુધી ચોગ્ય રૂપમાં
ઘડાયું નથી, ત્યાં સુધી ખાણ પ્રયત્ન સર્વે વૃથા છે. આપણા પ્રાચીન ભારતનું
જીવન એમાંજ હતું, અને એથીજ એ જીવન આપણે મેળવી શકીશું. ભરતખંડનું
હિતઘચ્છનાર સર્વ આર્યખંધુઓને અમે ભરતખંડના એક એક મનુષ્યના
હૃદયમાં આ આર્યત્વનું ખીજ અર્પવાને આમંત્રણ કરીએ છીએ. ઇશ્વર
અમારો પ્રયાસ સફલ કરે. તથાસ્તુ !

કેશવ વિરહાષ્ટક.

(શાર્દુલ વિક્રિહિત.)

વૈરાગ્યાદિક સદ્ગુણોથકી હતા ને પૂર્ણ શોભાભર્યા,
જાણે દેશહિતાર્થ ધાર્મિક ધણાં ખાંતેથી કામો કર્યા;
તે શ્રીકેશવલાલ આજ શિવની પાસે જતાં લોકને,
દેખું પૂર્ણપણે પરાધીન થયા જાણે મહા શોકને

૧

(માલિની છંદ)

કવિવરમણિ આજે હાય ! લોકે ગુમાવ્યો,
કરુણજનક પદો આદિનો અંત આવ્યો;
હરિ ! હરિસુત આજે દેહ છોડી જવાથી,
હૃદય સંદય કેપે જમ પેત્રો હવાથી.

૨

(ઈન્દ્રવજ્રા છંદ)

આજે ગુરુ નમ્રપણું હણાઈ,
વૈરાગ્ય વૃત્તિ ગદ્ય છે તણાઈ;
હા ! આર્યધર્મી સઘળા ઉદાસ,
ખન્યા જતાં કેશવ વિગળ પાસ.
સંબંધીને દુઃખ વિષે દુખાડી,
સુવૈર્ય જાણે જનનું નસાડી;
ગયા અરે કેશવલાલ આજે,
લોકાન્તરે તે થકી ચિત્ત દાઝે.
શાન્તિ તણો એક નિવાસ જઈ,
દાન્તિ તણા જઈ હતાજ ગેહ;

૩

૪

તે કેશવ શ્રીશિવલોક જાતાં,
 દેખાય જ્ઞાતિજન સૌ દુખાતાં.
 જ જન્મ પામી વર નાગરોમાં,
 પ્રખ્યાતિ પામ્યા સઘળા જનોમાં;
 તે સ્વર્ગ જાતાં ગુણીરત્ન આજે,
 મુખ્યા પુરી શોક ભરેલી ભાસે.

(વસંત તિલકા)

હા ! આર્યધર્મી સહુ સભ્યજનો રહે છે,
 દુઃખે કરી નિજ કુદુખ ભણી બુદ્ધિ છે;
 આ ખાલ વૃદ્ધજન શોક થકી રહે છે ;
 જાતાં ગુણી શિવપુરે મન તો તપે છે.

(ઈંદ્રવજા)

સૌજન્યથી કીર્તિ અહિં કરીને,
 સંબંધીઓનાં મનને હરીને;
 જાતાં અરે કેશવ સ્વર્ગમાંહે,
 ભાસે બધે દુઃખજ ખેદદાહે.

શાસ્ત્રી કેશવલાલ રેવાશંકર.

સંસાર તમ હૃદય અને જ્ઞાન્તિનું આવાહન.

અરે મન ! તું મુંઝવેકાં ? નહિ કંઈ સાર દુનિયામાં.
 સુખી માટે નહિ દુનિયા; સુખ જોવા નથી જનમ્યા.—
 કરેલાં કામ મિથ્યા થાય, ઉમંગી આશએ વહી જાય,
 કદરનો ક્યાંય પત્તો નહિ, નિરાશા આણુ ઉડીછે.—
 ભલે ખાપ, ભલે ભાઈ, કમાઈ છે બંધી સ્વાર્થી ?
 સમાયો સ્નેહ સ્વાર્થીમાં, જગત જનલ જવેથી.
 થઈ વિદ્વાન કીધું શું ? અસર થયેની થઈ તે શું ?
 પ્રપંચથી રમીને શું ? જગત છોડી જવું ચાલી.
 ગઈ વિદ્યા, ગયું જ્ઞાન, થયું સર્વે બળી ખાખ.
 નથી અંતે નહિ કંઈ, નહીં કંઈ સાર જોયો અહીં.

કરેવાં કામ મિથ્યા થ્યાં, ભણેલા સર્વ ભૂવી ગ્યા,
ઉમર આપી ઉપાધીમાં, અરે ! શાંતિ મળે ક્યાંથી. ૬
ગણાવું નહિં થઇ વિદ્વાન, ગણાવું નહિં થઇ જ્ઞાની.
નથી જોતું નહિ માન, કૃપા કર જો તું શાંતિ આ. ૭
અરે ! શાંતિજ શાંતિ તું, ખરી દેવીજ માનું હું,
ઉગારી લે પ્રપંચોથી, કૃપાથી ભેટ શાંતિ આ. ૮

વેદધર્મસમાના તંત્રી રા. રા. કેઝવલાલ હરિરામ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર.

(સાધણ પાને ૧૪૪ થી)

આ પ્રત્યક્ષાત-આ મંદવાડની અસર એ થઇ કે તેમણે સરકારી નોકરી કરવાનો વિચાર હમેશાંને માટે માંડી વાળ્યો ; અને મેરખીમાં રહીને કરીને સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અને જણાવવાની જરૂર છે કે હરિરામ ભટ્ટનું કુટુંબ જરા વિસ્તારવાળું હતું, અને પૈસા સંબંધે તેમની સાધારણ સ્થિતિ હતી. કૃષ્ણલાલભાઈ તેમના ત્રીજા પુત્ર હતા ; અને દલપતગમ તથા કાનજી એ નામે બે પુત્રો કૃષ્ણલાલભાઈનાથી મોટા હતા. ત્રણે ભાઈઓ પરણેલા હતા, અને તેમનાં છોકરાં છૈયાં સાથેજ રહેતાં હતાં. આ સિવાય હરિરામ ભટ્ટને બે પુત્રીઓ પણ હતી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ કૃષ્ણલાલભાઈના પિતામાં ઓછી થતી હતી, અને ઘણો ભાર મોટા ભાઈને માથે પડ્યો હતો. આ અવસ્થામાં જીવનમાર્ગ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા હતી. માખાપ બેઠાં છે ત્યાં સુધીમાં યોગ્યશક્તિ સંપાદન કરવાનો અવકાશ છે, અને આત્મશક્તિ વિના આ દુસ્તર સંસાર સાગરમાં તરવું મુશ્કેલ છે, એ લેખ ભવિષ્ય કાળના પડદા પર લખેલો તેથી ઉછરતું દ્વંદ્વ જાગૃત થયું, અને ગંભીર જીજ્ઞાસા પ્રેરિત પ્રવૃત્તિએ પોતાને શું કામ કરવાનું છે તે શોધી કહાડ્યું. જગતમાં પોતાની કરજો શું છે? સંસારની કરજો પાર પાડવાનું કામ વેઠ જવું નહિં પણ આનંદ-દાયક શાથી લાગે? જ સ્થિતિમાં આપણે મૂકાયા છીએ તે સ્થિતિમાં જ કરજો આપણે બજાવવાની છે, તેને અનુરૂપ આત્મ શક્તિ સંપાદન કરવી. એથી દુસ્તર સંસારપણ સુખકર થઈ જાય છે; અને આવી કરજો ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે કરવામાં આવે તેજ આ વિકટ સંસારમાં ધર્મનું-સનાતન ત્રેય સંપાદન કરવાનું બીજ છે. બેશક

આ સર્વ વિચાર કેશવલાલભાઈના જીવનમાં કદાચ વધારે મોટી ઉમરે થયા હશે ; તોપણ તેની આછી છાયા અત્યારથી તેમના જીવનમાં પડે અને તે વખત જતાં બેઠ શકાય એવી સ્પષ્ટ થએલી.

આ વખત પછી તેમના જીવનનો એક નિશ્ચિત માર્ગ આપણે શકીએ છીએ. એક વર્ષ જામનગરમાં રહી અને બે વર્ષ મોરબીમાં : શાસ્ત્રીજી શંકરલાલના હાથ નીચે સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ખાલ્યક રમતો ખરી ગઈ, સંસારમાં આગળ વધતાં અને વિશેષ પ્રદેશનું અવકાશ કરતાં હૃદય ગંભીર અને પ્રૌઢ બન્યું, સંસ્કૃતના વિશેષ અભ્યાસથી સંસ્કારી થયું, અને કાવ્ય સાહિત્ય વગેરેના અભ્યાસથી હૃદયની રસિક યોગ્ય વિકાસ થયો. શાસ્ત્રીજીશંકરલાલ જેની શિષ્ય કવિત્વશક્તિ પ્રજામાં સુપ્રસિદ્ધ છે, અને જેનો ગૂર્જર પ્રજા ઉપરનો ઉપકાર અનેકધા થયે છે, તેમના સહવાસથી પરિચય જન્ય સંસ્કારોને બળે, તેમની કવિત્વ ઉત્તેજિત થઈ. અગરજો આ સંબંધી જે વિશેષ વિવેચનની જરૂર છે, તે અમે અગાડી આપીશું, તોપણ અત્યારે એટલું કહી દેવાની જરૂર. સંવત ૧૯૨૯ માં અત્યારે આપણી 'વેદધર્મસલામાં' કેશવલાલભાઈ નીત્યારે ત્યાર સુધીમાં તેનું સઘળું કામ ઉપાડી લેવાને તેઓ સર્વેશ શક્તિ થયા હતા, એટલું જ નહિ પણ 'આર્યધર્મપ્રકાશ' યોગ્ય રૂપમાં ચલે જઈતી યોગ્યતા પણ તેમનામાં આવેલી હતી. વાંચનાર ! આટલા શબ્દ કદાચ અતૃપ્ત રહેશે તો અમે તેને શબ્દથી તૃપ્ત કરવા માંગતા 'આર્યધર્મપ્રકાશ' લખવા જઈતી યોગ્યતા એ કદાચ તેને કાંઈ નહિ. તો અમને આશ્ચર્ય નથી. માસિકપત્રોની કિંમત હાલ ઢાણ કરે છે ? નરસાનો ભેદ હાલ ઢાણ બુલે છે ? જે હૃદયની ઉગ્રતાને ખાતર જે વિખાતર અમે કેશવલાલભાઈને પૂજ્ય ગણી અંતઃકરણપૂર્વક માન આપીએ, તે ઉગ્રતાની-તે વિદ્વત્તાની પ્રસંસા માટે અમે બીજા શબ્દો ધારતા નથી. લખવું મૂર્ખ કરતાં વિદ્વાનને વધારે કઠિણ છે.

મોરબીમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયમાં કેશવલાલભાઈના મૃત્યુ પામ્યા ; અને ત્યારપછી થોડા વખતમાં તેમનાં માતૃશ્રી પણ પામ્યાં. ગમે તેવી અવસ્થામાં માખાપતું મરણ પુત્રને ખોટરૂપ થઈ આ ખોટ કેશવલાલભાઈએ અનુભવી ; અને હવે કાંઈ નિશ્ચિત ધંધો તરફ તેમનું ધ્યાન વળ્યું. એવામાં સુખમાં તેમના મામા રા. વૈદરાજ

વેદધર્મ સભાના તંત્રી રા. રા. કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર. ૧૬૫

રામ જીવનરામના હાથ નીચે સ્થપાએલી 'વેદધર્મસભામાં' એક સારા પ્રમાણિક વિદ્વાન માણસની જરૂર પડવાને લીધે, તેમને એ કામ પર બોલાવ્યા. સંવત ૧૯૨૯ માં તેઓ આ કામપર દાખલ થયા ; અને ત્યારથી 'આજ ૨૩ વર્ષ પૂર્વે'ત વેદધર્મસભાની ઉત્પત્તિને ખાતર કાંઈપણ યશની લાલસા વિના તેમણે એકનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકપણાથી કામ કર્યું. અમે' તો તેને એક ખરેખર ઇશ્વર પરાયણ મનુષ્યનું સ્વધર્મના ઉદયને અર્થે કરેલું આત્માર્પણ સમજીએ છીએ ; અને તે અમારા વાચકોના લક્ષમાં પણ ખરાબર આવે માટે, જ્યારે કેશવલાલભાઈ આવ્યા ત્યારે સભાની કેવી સ્થિતિ હતી તે ખતાવતાં, હાલ સભાની કેવી સ્થિતિ છે, તથા કેશવલાલભાઈના તંત્રીપણા નીચે કામ કરતાં તેણે જનસમાજ ઉપર કેવી અસર કરેલી છે તે પણ ખતાવવાની જરૂર છે.

સંવત ૧૯૨૬ કે ૨૭ ની સાલમાં જ્યારે એક તરફ સુધારાનો ડંઢો ગાજતો હતો, એ ડંકાના અવાજમાં જ્યારે ભરતખંડની સર્વ પ્રજા મોહથી કાન માંડી લીન થતી હતી. અને મહારાજના લાઘવલ દેશ વગેરેના ઉદાહરણોથી ધર્મપથોથી થતી હાનિ સિદ્ધ કરી, આગલ વધી સુધારાનો પ્રવાહ, સમગ્ર પ્રાચીન વાતને નિંદા ગણી તેનું ઉચ્છેદન કરવા મથતો હતો, તે પ્રસંગે કેટલાક સ્વદેશ હિતેચ્છુ સ્વધર્મલિમાની મનુષ્યોએ સુધારાથી થતું પ્રાચીનધર્મનું ખંડન અથોગ્ય સમજી, તે ઉપરથી લોક રચિ ઉઠી જાય એ અનિષ્ઠ ધાર્યું ; અને સુધારા વિરુદ્ધ મંડળો ઉભાં થયાં એક ખાનુ દયાનંદસરસ્વતી વેદને સંપૂર્ણ મહતા આપી પ્રાચીનતાનો પ્રકાશ પ્રજાની દૃષ્ટિ સમીપ મૂકવા લાગ્યા અને મુગ્ધ પણ આં પવનથી મુક્ત ન રહ્યું. અને આપણો વેદધર્મસભા તે તેનું પરિણામ છે. પ્રથમ થોડા સ્વધર્મલિમાની અહરસ્યોના હાથ નીચે એક 'વેદાન્ત શ્રવણ' નામે સભા સ્થપાઈ ; અને તેમાં દર રવિવારે બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિતજી શ્રી જયકૃષ્ણ જીવનરામ વેદાન્તનું શ્રવણ કરાવતા હતા સમાનો ઉદ્દેશ લોકોમાં પ્રચલિત થાય, અને પોતાના આર્યખંડુઓ આર્યધર્મનું મહત્ત્વ જોઈ શકે, એવા હેતુથી આ સભા તરફથી એક હૃદયંચક્ષુ નામે માસિક પત્ર નીકળતું હતું. આગળ ચાલતાં સભાને મુર્તિ પૂજા સંબંધે સ્વામી શ્રીદયાનંદની સાથે કાંઈ વિરોધ પડ્યો ; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ઘણા સારા અહરસ્યો સભા તરફથી ફરી ગયા આ પ્રસંગે રા. વૈદરાજ પ્રજુરામ જીવનરામ વગેરે કેટલાક ઉદાર અહરસ્યોના આશ્રયથી આ સભા ટકી પરંતુ હમેશાંને માટે સભાની દેખરેખ રાખી તેને નીભાવી આગળ ચલાવે ; એવા એક માણસની

જરૂર હતી આ જગા ઉપર આપણે ઉપર કહ્યું તેમ રા. વૈદરાજની ભલામણ પરથી કેશવલાલભાઈ નીમાયા; એને હવે પછી તેમનો નિવાસ ઘણે ભાગે મુંબઈમાં નિશ્ચિત થયો. અપૂર્ણ.

પુસ્તકોની પહોંચ

શિક્ષણનો ઇતિહાસ —આ નામનો એક ગ્રંથ અમારા અભિપ્રાય માટે અમારી સાથે સંબંધ રાખતા એક સાક્ષરને ઘણા દિવસથી માગ્યો છે. આ ગ્રંથના યોજક રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ તથા શોધક અને પ્રકાશક રા. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજૂર છે તથા તે ગ્રંથ શ્રીમંત મહારાજ શિયાજી-રાવ ગાયકવાડની આજ્ઞાનુસાર પ્રસિદ્ધ થતી 'શ્રીશિયાજીજ્ઞાનમંજુષા' માનો એક છે. વિદ્યાવૃદ્ધિમાં ઉત્સાહ રાખવાનું માન સાંપ્રતકાળમાં મહારાજ શિયાજી-રાવથી વિશેષ કોઈપણ ભરતખંડના રાજાએ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. તેમને રાજ્યાભિષેક થયા પછી વડોદરામાં એ કાર્યને ઉપયોગી બહુબહુ સાધનો પ્રાપ્ત થવા માંડ્યાં છે, અને તે સાધનોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાને વિદ્વાનોનો સમૂહ પણ મહારાજની ઉચ્ચવૃત્તિને જોઈ બહુ ભેળો થવા માંડ્યો છે આ માટે મહારાજને ધન્યવાદ આપ્યા વિના ચાલતું નથી. ઉપર સૂચિત સાધનોમાં જ્ઞાનમંજુષાનું સાધન યોજવાનું કાર્ય રા. ત્રિભુવનદાસ ગજૂરને સોંપવામાં આવ્યું આ કાર્યને માટે એમના જોવા અન્ય ઉત્સાહી અને વિદ્વાન પુરુષ મળવો કઠણ પડે આ ગ્રંથની યોજના કરનાર રા. મણિશંકર ભટ્ટ સાક્ષરોમાં સારા લેખક તરીકે પંકાયા છે તેમજ તેમનું જ્ઞાન પણ તેમના કાર્યને યોગ્ય સુદૃઢ અને પરિપક્વ છે શિક્ષણ ગ્રહણ કર્યા પછી એ શિક્ષણ અન્યને કેવી રીતે આપવું તે વિષેનો વિચાર તેઓ દૈનંદિન વર્ષથી કર્યા કરે છે અને તત્સંબંધે કરેલા પ્રયાસ અને અધ્યયનનું આ ફળ છે.

આ મંજુષાના ઉદ્ભવનો મુખ્ય હેતુ શિષ્યને સ્વભાષા દ્વારા જ્ઞાન આપવાનો છે શિક્ષણ આપવાના સાધન રૂપે જ ગણાઈ રહેલું ઇંગ્લીશ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવતાં શિક્ષણનો સમયજ વ્યતીત થાય અથવા યોગ્ય શિક્ષણ માટે બહુ અલ્પ સમય રહે, આમ થતાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેમાં શિષ્યની જ્ઞાનલવડુવિવિદગ્ધતા રહે આથી વિશેષ દુઃખદ પ્રસંગ જ્ઞાન વિષયમાં નજ હોય આ પ્રસંગને ટાળવા આ ઉપાયનું મૂલ્ય સર્વ સુવિચારી જનો સમજે છે અને તે ઉપાયને અનુમોદન આપે છે.

અંતમાં અવેશ કરતાં વિષયનું મહત્વ તથા વિષય સમજાવવાની ચોજનાની પરિપાટી બહુ સરલ રીતેજ ધ્યાનમાં આવે છે આવા વિષયનો ઉપયોગ શું એ બહુ સ્ફૂટ રીતે થોડા શબ્દોમાં સમજાવવામાં આવે છે “હાલમાં વખતમાં નવીન વિચારો શોધવાની બહુ અપેક્ષા નથી પણ જે વિચારો પ્રચલિત છે તેને ખરા સ્વરૂપમાં સમજવા, તેમાંથી યોગ્ય હાગે તેનું ગ્રહણ કરવું અને દઢતાથી તેને પ્રયોગમાં મૂકવા એનીજ ખાસ જરૂર છે ” આ અને એવા બહુ માન્ય સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ ક્રમાનુસાર થતું આવે છે. પુરાતન કાવ્યના શિક્ષણમાં, વેદ, બ્રાહ્મણ સૂત્ર, પુરાણ, બૌદ્ધ એ આદિ સમયોમાં જે જે શિક્ષણની રીતિ અને સ્થિતિ હતી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેમાં યાદુદીઆ, ચીનાઓ, બહુ પ્રસિદ્ધ થએલા ઈશ્વરનાનું પણ વિવેચન કરી લે છે. પ્રકરણ બીજા તથા ત્રીજામાં એટલે લગભગ પોણેશો પાનામાં ત્રીસ અને ચેમના શિક્ષણનો ઇતિહાસ છે સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ, સીસરો, સેનેકા, એ આદિ વિદ્વાનોનું વિવેચન કરવાનાં સાધનો હમણાં બહુ મળી રાકે એમ છે અને તેનો ઉપયોગ આ અંતકર્ત્તાએ યથાસ્થિત બહુ છૂટથી કર્યો છે. મધ્યકાલના યુરોપીયન શિક્ષણને પણ આઠેક પાનામાં જગ્યા મળી છે. આટલા સુધીમાં આપણે લગભગ ઇસ્વીસનની પંદરમી સદી સુધી આવી પહોંચીએ છીએ. પ્રકરણ પાંચથી આરંભકરી સત્તરમા પ્રકરણ સુધી અર્વાચિન કાળના યુરોપીયન શિક્ષણનુંજ વિવેચન છે. અમને કદા વગર ચાલતું નથી કે હાંખા અવલોકનો લખવાં એ આ પત્રના નિયમની બહાર છે રા. મણિશંકરના અંતના પ્રત્યેક પ્રકરણ ઉપર ઠેવળ સ્તુતિ નકરીએ તોપણ બહુ બહુ લખવાનું મન થાય તેવું છે પણ તે કાર્ય અમે અવલોકનના કાર્યમાંજ તત્પર થએલા બીજા સામયિક પત્રોને સોંપીશું. હુંકામાં એક બે સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય ધારીએ છીએ. ’

ધર્મોદ્ધાર અને પ્રાથમિક શિક્ષણ, ધર્મ સમાજોનાં શિક્ષણ વગેરે વિષયો ઉપર વિચાર કરતાં પૂર્વદિશાનેજ જાણે રા. મણિશંકર ભૂલી ગયા છે તેમને સ્મરણમાં હશે કે જેવાં પ્રબંધ યુદ્ધ તથા જેવો પ્રબલ પ્રયાસ ધર્મને નામે પશ્ચિમ દેશોમાં થએલ છે તેવાંજ યુદ્ધ તથા પ્રયાસો તેવાજ પ્રસંગોમાં પૂર્વના દેશોમાં થએલાં છે ભિન્નતા માત્ર એટલીજ છે કે પાશ્વિમાત્મ દેશોમાં એ પ્રસંગોનેજ સંબંધે અંથો લખાયા હતા. પૂર્વના દેશોમાં તેવું ન બન્યું. આમ થતાં જેવું અવલોકન તેમણે અર્વાચિન પાશ્વિમાત્મ ધર્મ સમાજો વિષે કર્યું છે તેવું પૂર્વના ધર્મ સમાજોનું થઈ શક્યું નથી. અથોના અભાવે પ્રસંગોને અભાવ તો સિદ્ધ

નથી થતો. સાહિત્યમાં પૂર્વ દેશના સાહિત્યનું અધ્યયન કરતાં તેવા પ્રસંગોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ પ્રસંગોથી પણ શિક્ષણને શું લાભ હાનિ થયાં તે નશોધી શકાય તો એટલી અપૂર્ણતા રહી જાય અમને કાંઈક એમ પણ દિસે છે કે એ પ્રસંગોનું અધ્યયન થતાં પૂર્વ દેશના લોકોની અભિરૂચિનું જ્ઞાન થાય તથા તે સાથેજ પાશ્વિમાત્ય પંદ્રુતિનું અવલોકન કરી ભરતખંડને અનુકૂળ પડતી કાંઈક વિશેષ સરલતા વાળી પદ્ધતિ યોજી શકાય. શિક્ષણને ઉત્તેજન આજ સુધી સર્વકાળમાં ધર્મથીજ મળ્યું છે ભરતખંડની આજની કંઈક સ્થિતિ એવી છે કે ધર્મને બાળુએ રાખવો પડે છે પ્રાચીન અર્વાચિન સમયનો વિચાર કરી તથા તે વિચારનું ઉપર જણાવેલા વિચાર સાથે સંમેલન કરી હાલની ચાલતી રીતિથી લાભ હાનિ શું છે તે પણ સમજવાની જરૂર છે.

હમણાં લખાતા ધણા ખરા ગ્રંથોનો આધાર બહુશ : યુરોપીય ગ્રંથો ઉપર હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે તે ગ્રંથોનું અનુસરણ થવાનો વિશેષ સંભવ છે અને તેથીજ આપણા ગ્રંથકારો ઉપર અનુકરણ કરવાનો દોષ આવે છે તે દોષથી આ ગ્રંથ ધણે અંશે મુક્ત છે તો પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જમ અર્વાચિન પાશ્વિમાત્ય વિદ્વાનોના મતનો સંગ્રહ કરી તેનું અવલોકન કર્યું છે તે પ્રમાણે ભરતખંડના અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતનું અવલોકન કર્યું હોત તો થોડી ઢગવણી લીધેલા પણ વિદ્યાવિલાસી જનોને આ ગ્રંથ વાંચવામાં અભિરૂચી વધત. બેશક આ અવલોકન ઘણું ટુંકુંજ થાત પણ ગ્રંથના અધિકારીઓમાં વાંચવાની અભિરૂચિ વધત. આટલુંજ કહીને રા. મણિશંકરને પોતાના પ્રયાસ અને જ્ઞાન માટે અભિનંદન આપી અમે અટકીએ છીએ.

શિક્ષકનો ભોમીયો નામે નાનકડું પુસ્તક, તેના કર્તા રા. રા. જદવજી માવજી ગાંધી ભાવનગર તાલુકા-સ્કૂલ માસ્તર તરફથી અમને અભિપ્રાય માટે લેટ દાખલ મલેલું છે, તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. કર્તાને પોતાને થએલા લાંબી મુદતના અનુભવની નોંધ પરથી આ પુસ્તકની યોજના કરવામાં આવી હોય એ સંભવિત છે ; અને જોકે શિક્ષણની આત્મિક જીવન શક્તિને ઉત્તેજન આપવા જેવું આ લઘુ પુસ્તકમાં કાંઈ નથી, તોપણ, બેશક જ્યાં શિષ્ય વવામાં, શિક્ષકો, ખંદોખસ્તને માટે બેચાર અપશબ્દો અને જૂલમગાર આંકણી-ઓના ત્રાસની સાથે, વાંચવા લખવામાં કાંઈપણ સમજણની આવશ્યકતા, કવચિતજ સમજ છે, તેવા સમયમાં તો આ અદ્ય પુસ્તક પણ ઘણું ઉપયોગી થશે. શિક્ષણના અજ્ઞાનની મહા નિદ્રામાંથી થોડા ઉત્તમ શિક્ષકોની પણ જાગૃતિ જોઈ અમને આનંદ થાય છે.

आर्यधर्मप्रकाश.

(१६७)

पुस्तक २४ मुं.

वेष्ट, संवत् १८५२.

अंक ८ भो

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

भाविन मटवाविपे.

(भजेतुं)

(भाट)

छोडी दे तुं शोकनें मन भावि नहीं खसे.
लख्यं नथी जे भालमां ते शी रीतें थसे. टेक.
भाविनें दीसे अधीनज ब्रह्माविष्णु महेश;
लाख उपाय कर्यां थकीं पण भावि न मटे लेशरे. मन. १
काम न आवे कांड कुशलता विद्यादिक तुं जाण;
वरासण सर्व वृथा छे एतो मानी ले तुं प्रमाणरे. मन. २
बसुने माटें वास करे जड देश के परदेश;
मरु देशोंके मेरुमाथे वित्तमळे न विशेषरे. मन. ३
कस्तूरीनिं कोयलकाळी सोनामां न सुगंध;
शोतल चंद्रतणा किरणथी चकवा चकवी अंधरे. मन. ४
कंटकतोछे गुलाब विपेने चंदन फलफुल होन;
दशरथ मरण हरण सीतानुं एभाविने आधीनरे. मन. ५
उग्रमतोसूक्ष्मनहिसाचो भाविमां जो न होय;
भावितो उद्यमविण फलशे श्रीफलमां जेय तोय रे. मन. ६
शत्रु सहोदर विभिषणनेंतो रामें आप्युं राज;
तेलकपिवर कार्य कुशलने एभाविनां काजरे. मन. ७
छोडी दे जंजाल सकल तुं भजने तुं यदुनाथ;
मुखदुःख जन्ममरण आदिकतो सर्वे एने हाथरे. मन. ८

આપણો ઉદય કેમ થાય?

('મળેલું').

(સાંધણ પાને ૧૫૩ થી)

બ્રહ્મચર્ય અથવા શમદમ અને આર્જવ.

બ્રહ્મચર્યની આપણાં શાસ્ત્રોમાં એટલી બધી સ્તુતિ લખી છે કે જો તે જૂદી લખવામાં આવેતો એક મોટું પુસ્તક થાય એમ છે. તે સ્તુતિ યથાર્થ છે કેમકે જીવન તત્ત્વની રક્ષા બ્રહ્મચર્યથી જ થાય છે. ચરકમાં પણ લખ્યું છે કે આહાર, નિદ્રા અને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ઉપસ્થાન છે. અહસ્થોને માટે ઋતુગામીપણું (ઋતુના નિયમ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી પાસે જવું તે) એ બ્રહ્મચર્યજ ગણાય છે. શ્રી ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—અહસ્થસ્યર્તુગામિન:

યોગ્ય વયે અવસ્થા અને શરીરશક્તિનો વિચાર કરી અમાવાસ્યાદિ પર્વકામનો ત્યાગ કરીને પોતાની સ્ત્રી પાસે યથેચ્છ ગમન કરવામાં પણ કશો પ્રાધ નથી. મહાસુનિ યાજ્ઞવલ્ક્ય લખે છે કે યથા કામી મહેદ્વાપિ પરંતુ પરસ્ત્રીની ઇચ્છા કદી પણ કરવી નહિ. મહાસુનિ ચરકાચાર્ય સદાચાર લખતાં જણાવે છે કે નાન્યસ્ત્રિયમમિલપેત્ (અન્ય સ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરવી) એ સત્ય છે અભ્યુદયના ઉચ્ચતર-માર્ગમાં પ્રથમ પેહેલો મોટામાં મોટો એજ અંતરાય નડે છે માટે તેનાથી ચેતતાં રહેવું જોઈએ. આજ દિવસ સુધીના ઇતિહાસો તપાસી જોતાં એ દુર્ગુણવાળાનો અભ્યુદય થયો જણાયો નથી રાવણ દુર્યોધન આદિ મોટા મહારાજાઓ પણ આ અતિ નીચ દુર્ગુણથી કેવી દુર્દશા પામ્યા છે એ કોનાથી અજાણ્યું છે? આખા રામાયણ અને મહાભારતનો ટુંકામાં ટુંકા સાર કાઢી મને પુછે તો હું તેને એટલું જ કહું કે નાન્યસ્ત્રિયમમિલપેત્ (અન્ય સ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરવી). તંત્ર માત્રમાં કાર્ય સિદ્ધિ ન થવા માટે આ શ્લોક લખેલ હોય છે:—

પારાન્નેનોદરં દર્શ્યં કરૌ દર્શ્યૌ પ્રતિગ્રહાત્ ।

પરસ્ત્રીં મિર્મનોદર્શ્યં કાર્યસિદ્ધિઃ કથં ભવેત્ ॥

પરાન્ત ખાધને પેટ દર્શ્ય થયું છે, દાન લઈને હાથ દર્શ્ય થયા છે, અને પર સ્ત્રીથી મન દર્શ્ય થયું છે ત્યાં કાર્ય સિદ્ધિ ક્યાંથી થાય? આ વાત ખરેખરી છે મનમાં પરસ્ત્રીની ઇચ્છા થતી હોય ત્યાં સુધી દોષ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવાની જ નહિ. મહારાજ પુરસ્સા કહે છે કે:—

કિં વિઘ્નયા કિં તપસા કિં સાગેન શ્રુતેન વા ।

કિં વિવક્તેન મૌનેન સ્ત્રીભિર્યસ્ય મનોહતમ્ ॥

જનું મન સ્ત્રીથી હરાયેલું છે તેના વિઘ્ન, તપ, ત્યાગ, શ્રુત (જ સાંભળ્યું છે તે) એકાન્ત અને મૌનથી શુ ? કાંઈજ નહિ. સારાંશ કે સ્ત્રીથી જનું મન હરાયેલું છે એવા પુરૂષનું એ બધું વ્યર્થ છે આ વાતમાં કાંઈ પણ ખોટું નથી.

આપણા શરીરમાં પાંચ દોષ છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. આમા પ્રથમનો એ (અન્ન-પ્રાણ) અને છેલ્લા એ (વિજ્ઞાન અને આનંદ) ની વચમાં મનોમય દોષ ગણેલો છે તે ઉપરજ મનુષ્યત્વનો આધાર છે. મન ધાતુ ઉપરથી વિચાર કરનાર તે મન-મનુ-મનુષ્ય એ શબ્દ થયા છે તે મન શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારનું છે. શુદ્ધ સત્વગુણવાળું મન તે શુદ્ધ હોય છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણ એ બે દોષવાળું મન અશુદ્ધ હોય છે. એ અશુદ્ધ મનમાં કામનો નિવાસ છે અને તેથીજ કામ ને મનોજ કહેવામાં આવે છે. આ કામ મહા પ્રખલ શત્રુ છે. યુવાવસ્થામાં તેની પણ યુવાવસ્થા હોવાથી તેનું જોર વધે છે. તે કામના જ્ય પરાજ્ય ઉપરજ મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો સંધળો આધાર છે. જો અશુદ્ધ મનમાં રહેલ કામે જ્ય મેળવ્યો તો પછી તે માણસ માણસ નથી પણ મનુષ્યાકાર પશુજ છે એમ જાણવું; પણ જો શુદ્ધ મન અને વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) થી વિચાર કરી કામનો પરાજ્ય કરવામાં આવે તો તે પુરૂષ ઉત્તમ કોટીનો દૈવી પુરૂષ જાણવો. કામની પ્રેરણાથી બધી ઈંદ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય (વિષય ગ્રહણ) કરે છે તેને જો દોઈ અટકાવનાર ન હોય તો પશુની પેઠે અંત સુધી અતૃપ્ત ઈંદ્રિયો સ્વવિપયથી કદિ પણ પાછી હઠતી નથી, એટલા માટેજ શમ દમની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે આ વાત ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે વિસ્તારથી કહેલી છે. અર્જુને પૂછ્યું છે કે:-

अथ केनमयुक्तोऽयं पापंचरतिपूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णेय बलादेव नियोजितः ॥

હે વૃષ્ણી કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા પરમાત્મન, પોતે ઈચ્છા ન કરતો હોય તો પણ બલાત્કારથી દોઈ પ્રેરતું હોય તેમ કોની પ્રેરણાથી મનુષ્ય પાપ કર્મ કરે છે ? પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તરમાં કહેલું છે કે રજોગુણ અને તમો ગુણ યુક્ત અશુદ્ધ મનમાં રહેનાર મહાપાપી કામ એવા નામનો એ મહા પ્રખલ શત્રુ છે. ક્રોધ પણ એજ છે કેમકે કામમાંથીજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનીઓના નિત્ય વૈરી એ કામથી જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય એટલે પછી પાપકર્મ

પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે પ્રથમતું એ કામને છૂત નહિ તો બહુ હાનિ છે. એમ કહીને તેનો કમ પણ જણાવ્યો છે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્પુન્સસંગ સ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્રવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષને પ્રથમ તેઓમાં સંગ થાય છે. સંગ થવાથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામમાં કાંઈ હરકત આવે તો ક્રોધ ઉપજે છે. ક્રોધમાંથી મોહ થાય છે એટલે તે મોહથી સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થાય છે. સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થતાં બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થયેથી મનુષ્ય નાશ પામે છે. એટલે જે હમેશાંને માટે મનુષ્યત્વનો વિનાશ થઈ જાય છે. આ કટલી મોટી હાનિ છે ? એટલા માટેજ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ મહાશત્રુ માનેલા છે. એ છ શત્રુઓમાં પણ કામ એ મુખ્ય શત્રુ છે, તેનો વિજય મેળવવા પ્રતિક્ષણ પ્રયત્નમાંજ રહેવું યોગ્ય છે. એટલા સાફજ સદાચાર પાળવાની જરૂર છે અને તેમાં પરસ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરવી એમ લખવાનો હેતુ પણ એજ છે કે કામ વિજયની એજ મુખ્ય નિશાની છે. પરસ્ત્રીની ઇચ્છા થાય કે તુરત કામ તે માણસ ઉપર સવાર થાય છે અને એ નીચ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તેને લલચાવે છે; અનેક દુર્ગુણોની જગમાં તેના અમર આત્માને ફસાવી દે છે, એટલે પછી કાંઈ કૃત્યા કૃત્યનું ભાન પણ રહેતું નથી એવો એ મનુષ્ય કામ વશ થઈ જાય છે. આ દુર્ગુણથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે એથી કુલ જાતિના ધર્મનો નાશ થાય છે અને આયુષ્યનો ક્ષય થઈ જાય છે મહારાજ મનુ કહે છે કે:—

नही दशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येदं परदारोप सेवनम् ॥

જેવી પરસ્ત્રીના સેવનથી આયુષ્યની હાનિ થાય છે તેવી આ જગત માં આયુષ્યની હાનિ કરનાર ખીજી કોઈ પણ વાત નથી. આ દુર્ગુણ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી આયુષ્ય વધવાના ખીજા બધા ઉપાયો નકામાંજ છે માટે એ ઇચ્છાથી સદા સર્વદા દુર રહેવું. એક કવિ કહે છે કે:—

उदर्क भूतिमिच्छद्भिः सद्भिः खलुन दृश्यते ।

चतुर्थी चंद्रलेखेव परस्त्री भाल पट्टिका ॥

ઉદય લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર સત્પુરુષોએ ચોયના મંદ્રની પેઠે ૫૨ સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું નથી—મતલબ કે તોજ ઉદય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

આવો શમ દમ વાળો પુરુષ હોય તેજ શીળવાન કે આર્જવ વાળો ગણાય છે. શીળને માટે મહાભારત શાન્તિપર્વમાં એક આખ્યાન, ભિષ્મપિતામહે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને, કહેલું તે વાંચવાની સર્વને મારી છેલ્લી પ્રાર્થના છે. આ ત્રણે ગુણ આપણા બ્રાહ્મણોના છે, જ્યાં, સુધી એ ગુણ ન હોય ત્યાં સુધી આપણામાં એટલી અપુર્ણતાજ છે એમ જાણી એ ગુણ પણ અવસ્ય ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

ઈશ્વર કૃપા.

અશ્યુદય પામવાનું મુખ્ય સાધન ઈશ્વર કૃપા છે. કથાસારિત્સાગરમાં લખેલું છે કે વિના હિ તત્પ્રસાદેન કૃતો વાચ્છિત સિદ્ધયઃ ઈશ્વરના પ્રસાદ વગર વાંચ્છિત સિદ્ધિઓ ક્યાંથી મળે ; જના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા છે તેને જ કાર્ય કરવું હોય તે થઈ શકે છે પરંતુ સર્વ સાધનો છતાં એક ઈશ્વર કૃપાજ ન હોય તો ધારેલું કાર્ય પાર પડતું નથી. જ્યારે પરમેશ્વરની કૃપા થાય છે ત્યારે જ જ સાધનોની આશ્ચર્યજ્ઞતા હોય છે તે સર્વ વિના અયાસે મળી આવે છે એટલે કાર્ય કરવામાં કાંઈજ વિલંબ થતો નથી. કથાસારિત્સાગરમાં લખે છે કે —

इच्छत्यनुग्रहं यस्य कर्तुं सुकृत कर्मणः ।

ददाति तस्य कल्याणमित्र संयोग मीश्वरः ॥

જ સુકૃત કરનાર પુરુષનો અનુગ્રહ કરવાને ઈશ્વર ઈચ્છે છે તેને કલ્યાણ કારી મિત્રોનો સંયોગ દેવા માંડે છે. જ્યારે કલ્યાણકારી મિત્રોનો સંબંધ થવા લાગે ત્યારે જાણવું કે ઈશ્વરનો આપણા ઉપર અનુગ્રહ છે એ ઉપરથી જવાબલકાચાર્ય સદાચારના પ્રારંભમાં લખે છે—

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतर दूरगः ॥

ઈતર (અ કલ્યાણકારી) પુરુષોથી દુર રહીને કલ્યાણકારી મિત્રોને ભક્તિથી સેવવાથી સદ્વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મહાન્ મન થાય છે એટલે પછી સંપ થવામાં કાંઈ પણ વાર લાગતી નથી. કલ્યાણકારી મિત્રો તથા સત્પુરુષોના સંયોગથી સદ્કર્મ તથા સદુદ્યોગનું પણ ખરું સ્વરૂપ સમજાય છે અને તે સદ્કર્મ પાળવાથી અને તે સદુદ્યોગ કરવાથી આપણી સ્થિતિ સુધરી જાય છે અને ચોખ્ખ વચે ગુણવાન દંપતીઓનાં જોડાંઓ જોડાયાથી પ્રત્ત પણ દિવસે દિવસે બળવાન, બુદ્ધિવાન અને દીર્ઘાયુષી થતી જાય છે એટલે ઉદય લક્ષ્મી

ત્યાંજ નિવાસ કરે છે. હવે સમજાયું હશે કે આ બધાનું મૂળ ઈશ્વર કૃપાજ છે માટે તે ઈશ્વર કૃપા મેળવવા આપણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે:-
દોહરો.

સુખનું કારણ સંપ છે, તેનું કારણ જ્ઞાન;

જ્ઞાન મૂળ સત્સંગનું, ઈશ્વર કૃપા નિદાન.

સારાં કર્મો કરનારનો અનુગ્રહ કરવાને ઈશ્વર ઇચ્છા રાખે છે એમ ઉપરના શ્લોકમાંજ જણાવ્યું છે તો આપણે જ જ સત્કર્મો હોય તેજ કરવાં જોઈએ. સર્વ મનુષ્યોનું ભલું કરવું એ બધાં સત્કર્મોમાં સર્વોત્તમ છે અને આપણે હાથે એજ સત્કર્મ થવું જોઈએ એજ આ આખા નિબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે. તે સત્કર્મ કરવાથી અવશ્ય આપણી ઉપર પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ થવોજ જોઈએ.

પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ કેમ થાય એ ખરું જાણવું એ પણ ઈશ્વર કૃપા હોય ત્યારેજ બને છે, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઈશ્વર કૃપા થવા માટે લખ્યું છે કે:-

દયયા સર્વ ભૂતેષુ સંતુષ્ટયા યેન કેનવા ।

સર્વેન્દ્રિયોપશાંત્યાચ તુલ્યત્યાશુ જનાર્દનઃ ॥

તિતિક્ષયા કરુણયા મૈત્ર્યાચાશ્વિલજંતુષુ ।

સમત્વેનચ સર્વાત્મા ગગવાન સંપ્રસીદતિ ॥

તપ્યંતે લોક તાપેન સાધવઃપ્રાયશો જનાઃ ।

પરમારાધનંતદ્ધિ પુરુષસ્યા શ્વિલાત્મનઃ ॥

સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવાથી, જ મળે તેમાં સંતોષ રાખવાથી અને સર્વ ઈંદ્રીઓની શાન્તિથી જનાર્દન પરમેશ્વર તુરત પ્રસન્ન થાય છે. અખિલ જંતુ ઉપર તિતિક્ષા, કડ્ડણ અને મિત્રાઈરાખવાથી-દુઃકામાં સર્વની સાથે સમત્વથી (પોતાની સમાન જાણવાથી) સર્વાત્મા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે પ્રાયશઃ સાધુ પુરૂષો લોકોના તાપથી પોતે તપે છે (દુઃખ પામે છે) કેમકે એજ અખિલાત્મા પરમેશ્વરનું પરમ આરાધન છે. આખા નિબંધનો સાર અને આપણે બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ધર્મ આજ છે અને તેથીજ પરમેશ્વર સત્વર પ્રસન્ન થાય છે અને ત્યારેજ ખરે અભ્યુદય પામી શકાય છે. શુંલ લવતુ.

આ નૂના નિબંધની સમાપ્તિ આંહીજ થાય છે પણ તેમાં લખવા પ્રમાણે ચાલવાથી આપણો ખરો અભ્યુદય થવાની લખનાર પોતાના અંતઃકરણમાં આશા રાખે છે. આપ જવા સુજ્ઞ વિદ્વજ્ઞનો પાસે અદ્ય મતિ આ

મનુષ્યે જ પોતાનું ચિત્ત ચાંચલ્ય પ્રગટ કરેલ છે તે કવળ હાસ્યાસ્પદજ છે. તે પણ હંસની પેઠે નીરક્ષીર વિવેકી આપના તરફથી જટલો સત્કાર થાય તે આપના સહજ સૌજન્યનીજ શોભા છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણે સર્વ એક સંપીલા મહાન્ મનના વિદ્વાનો થઈને સર્વ મનુષ્યોનું ભલું કરવું એજ આપણો ખરો ધર્મ છે એમ જાણીને, તે ધર્મને યથાર્થ રીતે પાળતાં સર્વ સદગુણોથી ભરેલાં પરમ અભ્યુદયનાં પાત્રો થઈએ કે જથી સર્વ મનુષ્યોનું પણ આપણાજ શુભ વિચારોને અનુસરવાથી કલ્યાણ થાય. તથાસ્તુ.

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલુ).

~~~~~

રઘુપતિ પદકમલ વિમલ પરિમલ મલ સાપહાય તે પ્રીતિઃ ।

અતિપયમ વિષય વિપતરુસુમનઃ સુ મનોદ્વિરેફ નો ઘટતે ॥ ૧ ॥

હે મનરૂપ ભ્રમર ! શ્રીરામચંદ્રજીના ચરણારવિંદના નિર્મલ પરાગને આળસથી તજી દઈને અતિ વિષમ વિષયરૂપ વૃક્ષોના ફૂલમાં તને પ્રીતિ યોગ્ય નથી. ૧

સસં રામપદાંબુજમાનંદામોદમંદિરંહિત્વા ।

વિષયગગન કુસુમસમૂહમિચ્છસિર્કિરે મનોમધુષ ॥ ૨ ॥

આનંદરૂપ સુગંધને આપનાર શ્રીરામચંદ્રનું ચરણારવિંદ કે જ સાચું છે તેને મેલી દઈને હેમનરૂપી ભ્રમરા ! વિષયરૂપી આકાશ પુષ્પને શુ ઈચ્છે !

પરિમલવહુલાં રઘુપતિચરણ નલ મયૂલ મંજરી હિત્વા ।

હૃદયમધુવ્રત વિરસે વિષય કરીરે કથં રમસે ? ॥ ૩ ॥

હે હૃદયરૂપી ભ્રમરા ! શ્રીરામચંદ્રના ચરણ નખની કિરણોરૂપ મંજરીને મેલી દઈને રસ વગર વિષયરૂપ આખરામાં શું રમે છે । ॥ ૩ ॥

રઘુરાજ મ્હાલભાસિતમલયજતિલકરુચિજન્હુ કન્યાર્યા ॥

ભ્રમ્યમુનામિલિતાયાં સ્નાહિમનોજહિ હિવિષયરથ્યાંબુ ॥ ૪ ॥

શ્રી રઘુપતિના લલાટમાં શોભતા મલયાચલના ચંદનમાં રુચિ થવા રૂપ ગંગાજી કે જમાં બે બ્રુકુટી રૂપ યમુના સાથે મળેલાં છે તેને વિષે સ્નાન કર. અને હે મન ! વિષયોરૂપ માર્ગના જલને (ખરાબ પાણી ગટર કે ખાલમાં વહેતું હોય તેવું તેને) છોડી દે. ॥ ૪ ॥

તે ષૂચિતા કથં વા પ્રીતિર્વિષયેષુ દુર્જનેષ્વિવતે ।

ઉન્મીલયંતિસ્વેદં સતતં ચે સેવિતાએવ ॥ ૬ ॥

જે વિષયો નિરંતર સેવન કરવાથી ખેદને ઉત્પન્ન કરે છે તે દુર્જન જેવા વિષયોને વિષે તારે પ્રીતિ કેમ થટે ? ન થટે. ॥ ૫ ॥

ન વિષય મોગોમાગ્યં સ્વલુ યત્ર જંતુમાત્રમપિ ।

બ્રહ્મેદ્રરુદ્રં મૃગ્યં માગ્યં વિષયેષુ વૈરાગ્યમ્ ॥ ૬ ॥

જેને વિષે પ્રાણીમાત્ર છે એવા વિષયો ભોગવવા એ ભાગ્ય નથી પણ બ્રહ્મા, ઈંદ્ર અને રુદ્ર જેને ગોતે છે એવું વિષયોમાં વૈરાગ્ય એજ ભાગ્ય અરેખર ભાગ્ય છે ॥ ૬ ॥

વિદ્યા વિનય વિશાલૈરિન્દ્રિયશિશવોપિ વિક્રીતાઃ ।

વિષયવિદેશ્વપિયસ્માત્ ધિક્ તત્ વૈરાગ્યદારિદ્રમ્ ॥ ૭ ॥

વિદ્યા અને વિનયવાળાઓએ પણ વિષયોરૂપી ભડવાઓને વિષે ઈન્દ્રિયોરૂપ બાલકોને વેચ્યા છે માટે તે વૈરાગ્યની દરિદ્રતાને (વૈરાગ્ય રહિત-પણાને) ધિકાર છે. ॥ ૭ ॥

ઈક્ષંત એવચેતો મિત્રં દુઃસ્નેહ પાશવદ્દં ચે ।

અહહકદર્યંતરાણાં ધીધનમુપયુજ્યતે ક્વાતેષામ્ ॥ ૮ ॥

જેઓ ચિત્તરૂપ મિત્ર દુઃખરૂપ સ્નેહપાશમાં બંધાયેલું જીવે છે અહોહો !

તેવા અત્યંત લોભી લોકોનું બુદ્ધિરૂપ ક્યાં વાપરવામાં આવતું હશે. ॥ ૮ ॥

દાસી કૃતામપિ વિદૈર્બુદ્ધિં જનની મુપેક્ષતે વિષયૈઃ ।

સકથં સાધુસમાજે વાધુસમાજે વદનં શક્નોતિ દર્શયતુમ્ ॥ ૯ ॥

જે માણસ વિષયોરૂપ ભડવાઓએ બુદ્ધિરૂપ માતાને દાસી કરી લીધા

છતાં ઉપેક્ષા રાખે છે તે માણસ સુજન સમાજમાં મુખ્ય દેખાડવાને કેમ સમર્થ થાય ? ન થાય. ॥ ૯ ॥

ધિક્ તન્માનુષભાવં ધિક્ચાતુર્યંચ ધિક્ ચ તદ્વિદ્યામ્ ।

ઉદરામેધ્ય નિવાસાત્ ક્રમિરિવ યોયાતિનોદ્વેગમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય કીડાઓની પેઠે પેટને વિષે મલ મૂત્રાદિકમાં રહેવાથી ખેદ

પામતા નથી તે મનુષ્યના માણસપણાને ધિકાર, ચતુરાઈને ધિકાર, અને વિદ્યાને ધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

માંસત્વગાદિમય્યો વનિતાઃ સુધયેવ ભિત્તયો લિપ્તાઃ ।

ત્વાંવંચયંતિ ચેતઃ સ્ફુરતા વાહોન રંગેન ॥ ૧૧ ॥

હે મન ! માંસ અને આમડાંમય વનિતાઓ, યુનાથી લીધેલી ખીતોની પેઠે ઉપરના રંગથી તને છેતરે છે. ॥ ૧૧ ॥

જાનીં હિં તત્પ્રસંગં સમૃતિર્સિંધું તિર્તીર્પિતાં હિમતામ્ ।
સહસા વિહિત વિચાતં દૃષદાંષાતં વિવેકપોતસ્ય ॥ ૧૨ ॥

તે વનિતાઓનો પ્રસંગ સંસારસાગરને તરવાની ઈચ્છાવાળા મુળનોના વિવેકરૂપ વહાણને એકાએક વિદ્ર કરનાર પાણીનો ખરાબો છે. ॥ ૧૨ ॥

યાતિ ચિત્ત દુરાત્મન ! ચર્મણિ વિષ્ણુત્રપૂરિતેપિ રતિઃ ।
સૂચયતિ સંવત્સરં ચમપુરનરકેપુમાવિર્નો પ્રીતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

હે નહારા મન, મહામૂવથી ભરેલા આમડામાં પણ તને જે આસક્તિ છે, તેજ આસક્તિ ચમપુરીમાં નરકા વિષે થવાની પ્રીતિને સૂચવે છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્નેહાદિહયદિ સ્વદો જન્મમુજાતો ન કેપુ તે તદયમ્ ।
ધિક્ ત્વાં નિસ્રપયત્તે સ્નેહાદગ્રાપિર્નોદ્વેગઃ ॥ ૧૪ ॥

જો તેમાં સ્નેહથી ખેદ થતો હોય તો તે ખેદ કયા કયા જન્મોમાં નથી થયો ? બધા જન્મોમાં થયો છે. હે જ્ઞાન વગરના, તને ધિકાર છે; કેમકે હજી સુધી તારે સ્નેહથી ઉદ્ધોગ થાતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનાન્નં ન લભસેહ યદિચોત્તમ દેહ મેહેપિ ।
ચેતોતિ યેષ્યા તે ભ્રમણં કાન્યત્ર તલાભઃ ॥ ૧૫ ॥

હે ચિત્તરૂપ અતિથિ ! જો ઉત્તમ દેહ અને ધરને વિષે જ્ઞાનને નહિ મેળવ તો તારું કરવું ફેાકટ થશે કેમકે તે જ્ઞાનનો લાભ બીજા કયાંથી થવાનો ન થવાનો.* ॥ ૧૫ ॥

ત્વામાત્મલાભલોભાદુચિતં ચેતોઢમાશ્રિતો મિત્રમ્ ।
સંકલ્પજાલ કલનૈ ભવતા વદ્ધોસ્મિ હાકિમિદમ્ ॥ ૧૬ ॥

હે ચિત્ત ! આત્મ લાભ થવાના લોભને લીધે તું સરખા થોડા મિત્રનો મેં આશ્રય કર્યો ત્યાં તેં અનેક સંકલ્પોના સ્ફુરણો વડે મને બાંધી લીધો ! ! અરે એ શું કેહેવાય ? ॥ ૧૬ ॥

* સારાંશકે ઉત્તમ કુલમાં મનુષ્યાવતાર પામ્યા છતાં પણ જ્ઞાનરૂપ અમ જો તને નહિ મળે તો તારું સંસારમાં ભટકવું વૃથા થશે કેમકે મનુષ્ય જન્મ શિવાય બીજા કયા અવતારમાં જ્ઞાનનો લાભ થાય છે. દ્રોણમાં થતો નથી.

સંસારમાં આમ તેમ બટકે છે તે માટે મનને અતિથિ કહ્યું છે અતિથિને અમ મળે તો શાંતિ થાય અને કરવું મટે. ચિત્તને જ્ઞાન મળે તો શાંતિ થાય અને જન્મમરણ મટે એ પ્રત્યક્ષ છે.

અયમુચ્ચ દેહ ગેહે વાસો હાસાય તે યદિદમ્ ।

મચ્ચ્યાદ્યનેક લલનાકીર્ણે ન જ્ઞાન સંપદાપૂર્ણમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઉત્તમ શરીરરૂપ ધરમાં આ તારે વાસ છે તે જો આ ધર ભક્તિ વગેરે સ્ત્રીઓથી યુક્ત અને જ્ઞાનરૂપ સંપત્તિઓથી ભરેલું ન થયું તો, હસના જવો છે.

ઇન્દ્રિયસંતતિરવશે ન વશે તત્રચિત્ત વૃત્તિકાંતાપિ ।

ધિક્ દેહ ગેહ વાસં જનયતિ જનતા પરી હાસમ્ ॥ ૧૮ ॥

હે ચિત્ત ! ઇન્દ્રિયા રૂપ સંતતિ તારે વશ નથી અને વૃત્તિરૂપ સ્ત્રી પણ તારે સ્વાધીન નથી માટે શરીરરૂપ ધરમાં વસવું તેને ધિક્કાર છે કેમકે માણસોમાં હાંસી ઉપજાવે છે. ॥ ૧૮ ॥

ન દયાદયોપિ કાંતાઃ ક્ષણમપિ સસ્ત્રેહમીક્ષંતે ।

ધિક્ દેહગેહ વાસં તવ માનસ લજ્જસે ન થમ્ ॥ ૧૯ ॥

હે મન ! દયા આદિક કાંતાઓ ક્ષણવાર પણ સ્નેહ સહિત જોતી નથી માટે તારાં શરીર રૂપ ધરમાં વાસ છે તેને ધિક્કાર છે ! કેમ શરમાતું નથી ! ૧૯

અવજાનાસિ શમાદીનિ તિથી ન નિશં નિવાસેપિ ।

માનસ ન લજ્જસે હા કથમુચ્ચ દેહગેહ વાસેન ॥ ૨૦ ॥

હેમન ! નિરંતર રહે છે તો પણ શમાદિક અતિથિઓને જાળખતું નથી ! હાય હાય માનવ શરીર રૂપ ધરમાં વસવાથી કેમ લાજ પામતું નથી ! ॥ ૨૦ ॥

હૃદય જરદ્રવ ઇવ કિં પતિતં હા હંત મોહગત્તેઽસ્મિન્ ।

તત્રૈવનયસિકાલં તત્રસ્યવિષય તૃણેહયા ધિક્ત્વામ્ ॥ ૨૧ ॥

હે હૃદય ! તું ધરડા બળદની પેઠે આ મોહ રૂપી ખાડામાં પડેલું છે અને તે ઠેકાણાના વિષયોરૂપ ઘાસને ખાવાની ઇચ્છાથી મોહરૂપ ખાડામાંજ કાલ કાઠી નાખે છે માટે તને ધિક્કાર છે ! ॥ ૨૧ ॥

પતિતઃ પથુરપિ કૂપે નિઃસર્તું ચરણ ચાલનં કુરુતે ।

ધિક્ત્વાંચિત્ત ભવાબ્ધેરિચ્છાપિચનો વિમાર્ષિં નિઃસર્તુમ્ ॥ ૨૨ ॥

કુવામાં પડી ગયેલો પથુ પણ નીકળવા માટે પગ હલાવે છે પણ હે ચિત્ત તને તો ધિક્કાર છે કે ભવસાગરમાંથી નીકળવા માટે ઇચ્છા પણ ધરતું નથી ! ॥ ૨૨ ॥

પતનં નાવગતં ચેત્ અવગતપતના કૃતોદ્યમા ગાત્રઃ ।

લોકે તેકિલ પશવઃ સુધિયઃ કુધિયોપિ હા મનુજાઃ ॥ ૨૩ ॥

ચોપગાં પ્રાણીઓ પોતાનું ખાડમાં પડી જવું જણતા હોવાથી બહાર નીકળવાને પ્રયત્ન કરે છે એવા બુદ્ધિમાન છતાં લોકમાં પશુ દેહેવાય છે અને આપણે આપણું સંસારમાં પડવું નહીં જણવાથી મુર્ખ છિયે તો પણ માણસ દેહેવાઇએ છિયે એ આશ્ચર્યની વાત છે! ॥ ૨૩ ॥

किं सिद्धसे वियोगान्मानस मिथ्यैव पुत्रमित्रादेः ।

कलयसि कथं न सकलं विगलित मोदोह मेवेति ॥ २४ ॥

હે મન ! પુત્ર-મિત્ર વગેરેના વિયોગથી શા માટે ખેદ પામે છે ? જમાં દેશકાળ વગેરેનો ભેદ નથી એવો આત્માજી સર્વ રૂપ છે તેને દેખ નથી દેખતું ? ॥ ૨૪ ॥

समुचित गौरव हंतून् परिमित दातृन् तिकेशात् ।

किं सेवसेवदान्यान ज्ञानपि पंडितमन्यान् ॥ २५ ॥

ચોગ્ય મોટાઇનો નાશ કરનાર અને ઘણા ક્ષેત્રે થોડુંક આપનારા અજ્ઞાની છતાં પંડિતપણાનું અભિમાન કરનારા કષ્ટોને શા માટે સેવે છે ? ॥ ૨૫ ॥

यान्सेवसे सखेदं द्रविण कर्णाथी विहाय धृणाम् ।

सुचिरं चित्त विचारय दत्तं तत्केन तेभ्यः ॥ २६ ॥

હે મિત્ર ! વિચાર તો કરી જો કે-જાજ મેલીને ખેદ થાય તેમ ધનના કટકા માટે જને તું સેવે છે તેમાના દાઇએ તે ધન આપ્યું છે ? ॥ ૨૬ ॥

લિંગાષ્ટક

~*~*~*~

વિષ્ણુ આદિ જુદા જુદા દેવતાઓની મૂર્તિના જુદા જુદા આકારો કહ્યેલા છે, તેમ રુદ્ર દેવનો આકાર લિંગ કહ્યેલો છે. લિંગ શબ્દ સંસ્કૃત છે, ને તે લિંગ્=જવું-ઉપરથી વ્યુત્પન્ન છે. સૃષ્ટિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ, પછી સ્થિતિ અને પછી લય-એમ ત્રણ સ્થિતિઓ છે. આ અખિન્ન સૃષ્ટિ જ દૃશ્ય છે તેમાં ચેતન વ્યાપીને રહેલ છે, એ ચેતન-અથવા એ સૃષ્ટિનું કારણ જ ચેતન છે, તે ચેતનમાંજ એ ત્રણ મકારની શક્તિ રહેલી છે. ઉત્પાદક શક્તિને આપણે બ્રહ્મા કહિયે છિયે, પોષક શક્તિ અથવા સૃષ્ટિને સ્થિત રાખનાર શક્તિને વિષ્ણુ કહિયે છિયે, અને લયકર શક્તિને રુદ્ર કહિયે છિયે. બ્રહ્ ધાતુ વિસ્તાર વાયક હોઇ સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિસ્તાર-ઉત્પત્તિ-નો અર્થ સૂચવે છે, વિશ્ ધાતુ પ્રવેશાર્થક હોઇ

વ્યાપ્તિનો સૂચક છે, અને સ્વ ધાતુ નાદવાચક હોઇ યોગ સૂચક પ્રણવાર્ય બતાવે છે. આ ત્રણે ત્રિમૂર્તિ કહેવાય છે. સમગ્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને લયરૂપ વ્યક્તિને વ્રહ્માંડ કહેવાય છે, અને તેને જ લિંગ કહે છે. એ લિંગની સ્તુતિ આઠ શ્લોકમાં છે. તેનું ભાષાન્તર અત્ર મૂળ સહિત પ્રસિદ્ધ કરિયે છિયે, અને તેની સાથે તેના અધ્યાત્મ અર્થ બતાવનારી ટીકા પણ કરી છે.

ઓં ॥ વ્રહ્મમુરારિ સુરાચિત્ લિંગમ્ ।

નિર્મલભાસ્કર શોભિત લિંગમ્ ॥

જન્મનિદુઃખનિવારણ લિંગમ્ ।

ત્વાંપ્રણતોઽસ્મિ સદાશિવલિંગમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ દેવોએ પૂજાલા; નિર્મલ સૂર્ય સરખા શોભિત; અને જન્મ મરણાદિ દુઃખને નિવારણ કરનારા સદા કલ્યાણ કર લિંગને હું પ્રણમેલો છું.

ટીકા—લયશક્તિ રૂપ ચેતન જ રૂદ્ર, તેની સ્તુતિ લિંગ રૂપે કરેલી છે. કારણમાં કાર્યનો લય થવો તેને જ મોક્ષ કહે છે; માટે મોક્ષગતિ (Involution) તે જ અત્ર શિવલિંગ છે. બ્રહ્મા ઉત્પાદક ચેતન, અને પોષક ચેતન વિષ્ણુ તથા ખીજ દેવતાઓથી જ લિંગ અર્થિત—પૂજયલું છે, એવા લિંગને પ્રણામ પ્રથમ શ્લોકમાં કરેલ છે.

બ્રહ્માનો શબ્દાર્થ પૂર્વે કહેવાયલો છે. વિષ્ણુનું નામ આ શ્લોકમાં મુરારિ કહેલ છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત છે. મુર્ ધાતુવેષ્ટન વાચક હોઈ અજ્ઞાનાવરણ કે જથી જીવ વીંટાયલો છે, તેના અરિ એટલે શત્રુ-અજ્ઞાનના શત્રુ-એમ અર્થ છે. પુરાણમાં મુર નામના દૈત્યને વિષ્ણુએ માર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે—એ પરથી પંચકોશ રૂપ આવરણ-તેનો નાશ કરનાર તે મુરારિ. વળી એ મુર દૈત્ય નરક-સુરનો પ્રધાન હતો. શરીરમાં જન્મ ધરવો અને વીંટાવું એ જ નરક છે. નરકરૂપ શરીરનો પ્રધાન પંચકોશરૂપ આવરણ છે. મુર શબ્દ પ્રકાશ વાચક તેમ જ અમુર શબ્દ અપ્રકાશવાચક છે, એ પરથી દેવતાઓ સુર અને દૈત્યો અમુર કહેવાય છે.

ભાસ્કર શબ્દ સંસ્કૃત છે. ને તે પ્રકાશવાચક છે. પ્રકાશને કરનાર તે ભાસ્કર. પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય છે માટે સૂર્યનું નામ ભાસ્કર છે. શિવલિંગ એટલે રૂદ્રનું શરીર, અથવા શિવ-કલ્યાણ-તેને કરનાર લિંગ, એમ અર્થ છે.

સિદ્ધસુરા સુરવંદિત લિંગમ્ ।

શુદ્ધ સુગંધ સુલેપિત લિંગમ્ ॥

બુદ્ધિ વિવર્દનકારણ લિંગમ્ ।

ત્વાં પ્રણતોઽસ્મિસદાશિવ લિંગમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સિદ્ધપુરૂષો તથા સુર અને અસુરથી વંદાયલા, અને શુદ્ધ તથા સુગંધથી લેપાયલા, તથા બુદ્ધિની વિવૃદ્ધિના કારણરૂપ કલ્યાણકર લિંગને હું પ્રણમેલો છું.

ટીકા—સિવ્ ધાતુનો અર્થ “પૂર્ણથવું” થાય છે. એ પરથી સિદ્ધ એટલે “પહેંચેલું” થાય છે. યોગાદિથી જણે સિદ્ધિ મેળવી હોય, અથવા પરમ જ્ઞાન પામી જે પરમપદને પહેંચેલો હોય, તે સિદ્ધ કહેવાય છે. સૃષ્ટિને પ્રકાશકરનાર તત્વો—દેવો—અસુર, એ સર્વે જને વંદન કરે છે એવું લિંગ છે તેને ; શુદ્ધ—નિર્મલ—સુગંધથી લેપિત લિંગને પ્રણામ કરેલ છે. લય માર્ગમાં ચાલતાં, એટલે કે યોગમાં કુંડલિનિ ચાલતી થતાં દિવ્ય સુગંધનો અનુભવ થાય છે એમ યોગીઓ કહે છે. લિંગ જે મોક્ષમાર્ગ—તે દિવ્ય સુગંધમય છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એમ ત્રણ અવસ્થા બ્રહ્માંડની છે. બ્રહ્માંડનાં સર્વ તત્વો સંપૂર્ણરીતે વ્યક્ત થઈ રહે એટલે લય ક્રમ આરંભાય છે. એ લય ક્રમમાં બુદ્ધિ તત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થતું જાય છે, માટે લય માર્ગ થવા શિવ-લિંગ બુદ્ધિની વિશેષ વૃદ્ધિનું કારણ છે.

આર્યધર્મ.

(મળેલું.)

લખનાર—માધુસાહેબ—મુંબઈ.

(આ વિષય લખનાર તરફથી આવેલો છે તેવોજ છાપવામાં આવે છે તેમાં કંઈ સુધારો અમારા તરફથી કરવામાં આવ્યો નથી. માત્ર અમુક શબ્દો ઉપર નીચે ટીકા અમારી આપેલી છે; માટે ટીકા સિવાય મૂલવિષયની જવાબદારી તેના કર્તાની ઉપર છે. તંત્રી.

પરમેશ્વર^૧ સૃષ્ટિ રચીને માણસોને અન્યુદય અને મોક્ષ બે આપવાને વેદ કહ્યા છે. તેમાં માણસોને માટે ધર્મ અને બ્રહ્મ બેદુનું વર્ણન છે. ઠેકઠેકાએક વેદનો ભાગ કાલાંતરે ઉચ્છેદ થયો, ત્યારે તેની યાદ કરીને મન્વાદિક સ્મૃતિયો

૧ પરમ મોટું; અને કંઈક શક્તિમાન, મહાન શક્તિમાન, એમ અર્થ છે. સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર તે પરમેશ્વર. વેદ જોવા ગદન વિષય પણ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરનું કૃતી શકે. તંત્રી,

લખી છે. પરમેશ્વરે પ્રભાને પ્રથમ વેદ સંલગ્નાવ્યો, તે ઉપરથી વેદનું શ્રુતિ નામ પડ્યું છે. અને મન્વાદિકે યાદ કરીને લખ્યો, તે ઉપરથી મન્વાદિકનાં વચનોને સ્મૃતિ કહે છે. માટે આપણા આર્યો શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મને, અને જ્ઞાનને માને છે. પ્રભાદિક સહુ વેદ પ્રમાણે આચરવા લાગ્યા, અને વેદની સંસ્કૃત ભાષામાં બોલવા લાગ્યા, તેઓ સહુ આર્ય કહેવાયા. અને જ લોકો વેદ સાંભળ્યાવિના પ્રભાનાં વંશમાંથી નાસી છુટ્યા, તેમાં વેદનો ગંધ રહ્યો નહિ, અને સંસ્કૃત ભાષાનો ગંધ પણ રહ્યો નહિ, તેથી તેઓ અનાર્ય કહેવાયા. તેથી સંસ્કૃતને આર્ય ભાષા કહેવાય છે, આફ્રીની મ્લેચ્છ ભાષા કહેવાય છે. પર્વતોમાં રહેનારા ભીલ, કિરાત, શમર ઇત્યાદિ મ્લેચ્છમાં ગણાય છે. તે લોકોમાં વેદનો અને સંસ્કૃત ભાષાનો ગંધ નથી, અને ધર્મ નથી, પશુ જવા હોવાથી મ્લેચ્છ અને અનાર્ય કહેવાયા !

આર્ય એટલે સર્જન, સુધરેલ, સારા માણસ કહેવાય છે. એથી ઉલટા અનાર્ય કહેવાય છે. આર્યમાં ચાર વર્ણ થયા છે. બ્રાહ્મણને વર્ણમાં મુખ્ય કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે પરમેશ્વરથી પ્રભાદેવને વેદ મળ્યા. તેણે પોતાની પ્રજામાં પ્રકટ કર્યા, તે સહુ ઋષિ થઈને ધર્મ પાળવા લાગ્યા. વનમાં રહેવું કંદ નિવારાદિક ખાવાં, હોમ કરવો, અને ત્રિદા ભણવી, એવુંજ કરતા હતા. તેમાંથી કાલાંતરે કટલાએક યુદ્ધ કરીને રાજ કરવા લાગ્યા. તેઓનો બ્રાહ્મણ-માંથી બીજો ક્ષત્રિય વર્ગ થયો. ક્ષત્રિયવર્ગમાંથી કટલાએક ખેતી, પશુપાલન, વણજ કરવા લાગ્યા તે ત્રીજા વર્ગના વૈશ્ય થયા, અને જ લોકો અભણ રહીને ત્રણ વર્ણની મનુરીથી પેટ ભરવા લાગ્યા, તે શૂદ્ર થયા.

ત્રૈવર્ણિક વેદ ભણવો, અને શૂદ્રને વેદના અર્થનું અર્થાંતર કહેવું, પણ વેદ ભણાવવા નહિ, એવો પ્રાચીન કાયદો બંધાયલો છે. આર્યલોકને જનોઈ દઈને વેદ ભણાવે છે, ત્યાંથી ધર્મનો આરંભ થાય છે. જનોઈ દીધાની પૂર્વેતો તે શૂદ્રવત્ ગણાય છે. ચોટલી અને જનોઈ બે રાખીને ધર્મ પાળવો; પોતાનો ગુરુ હોય તે ધર્મ શીખવે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાંજ ધર્મ રહ્યો છે માટે આર્ય-

૨ સત્ત્વ રજસ્સુને તમસઃ એમ ત્રણગુણવાળી પ્રકૃતિથી આવૃત્ત પ્રભા (પરતુ માતૃત્વ આદિ કારણ) તેમાં રજેગુણનું આધિપ્ય તે “પ્રભા” કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિરૂપ ઉત્પત્તિના તે કર્તા છે. વાસ્તવિક એજ વેદાદિના કર્તા છે. તંત્રી.

૩ વેદભાષા અને હાલની સંસ્કૃત ભાષામાં થોડો ફેર છે. વેદભાષા પાછળથી સંસ્કાર ખામી તેથી સંસ્કૃત કહેવાય છે. તંત્રી.

જને એ વિના અન્ય શીખવું નહિ.* વેદ ભણીને પછી તેનો વિચાર કરીને પરમેશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું હોય, ત્યારે પ્રલ્હનિષ્ઠ ઋષિ ગુરુ હોય, તેની પાસે જવું.

વેદ ઉપરથી ધર્મને પ્રલ્હનું જ્ઞાન મેળવ્યાથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ થાય છે. માટે આર્ય લોકો પ્રેરેનેજ પરમેશ્વરથી મળેલું શાસ્ત્ર કહે છે; અને તે પ્રમાણે દૃઢ ભક્તિથી વર્તે છે.

માણસ માત્રનું પ્રથમ ધર્મ પુસ્તક ક્રિયું એમ કહિયે તો વેદ છે. માણસોને અપૂર્વ જ્ઞાન વેદ આપે છે બાકીનાં સહુ ધર્મ પુસ્તકો વેદની છાયા સમને કરેલાં છે.

પ્રથમ સૃષ્ટિના લોકો સત્ય એજ ધર્મ પાળતા, અને ઑંકાર એજ પરમેશ્વરનું નામ ભજતા, સત્ય અને ઑંકાર આ બે શબ્દની ટીકાજ વેદ સ્મૃતિ આદિક ગ્રંથ છે. પરમેશ્વરે માણસને સદુથી ઉત્તમ કરેલું છે, અને એજ દેહ વડે સત્યરૂપી ધર્મ તત્ત્વ, અને ઑંકાર નામનો પરમેશ્વર ઓળખાય છે. પરમેશ્વરે માણસના શરીરમાંજ સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વ અને ઑંકાર એ પ્રભુ નામ મુક્યાં છે; તે ક્રિયાં એમ પ્રુછે તો તે આ યોછે:—જીવો કાઈ બે માણસ સકતાં હોય, તેમાં આનો વાંક છે, અને આનો વાંક નથી, એવું ત્રીજા જોનારાના મનમાં આવે છે. જો સત્ય છે તોજ આવે છે, સત્યથી ન્યાય સુઝે છે, અને આણે અન્યાય કર્યો, એવું પણ સુઝે છે. ચોરી ન કરવી, ઈત્યાદિક સત્યનાજ ભેદ છે. તેનેજ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ધર્મ એવું નામ આપ્યું છે. હવે ઑંકાર ક્રિયો દે જમાંથી પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા, ને વૈષ્ણવી પ્રકટ થાય છે; ને જમાંથી અક્ષર નામ અને વાક્ય બને છે, જમાંથી ભાષાઓ બને છે, તે આ પિંડ પ્રમાણે પ્રહ્લાંડમાં સમજવું. મહદાકાશમાં પ્રલ્હ રહે છે, પ્રહ્લાંડમાં વૈરાજ પુરૂષ રહે છે, અને આપણા શરીરમાં જીવાત્મા રહે છે.* હવે એ સત્ય અને ઑંકારની સ્થિતિ જીવાત્મામાં છે, એમ સમજવું. જીવ સત્ય એજ ધર્મ પાળીને ઑંકાર વડે પ્રભુને ભજે છે. આ સર્વોત્તમ ભજન કહેવાય છે. આસમાધિ કહેવાય છે. ઑંકાર એજ પરમેશ્વરનું મૂળ નામ છે. બીજાં નામ સૃષ્ટિ ઉપરથી પરમેશ્વરના ગુણ જોઈને કવિયો એ પાડેલાં છે, તે આગળ સ્પષ્ટ દેખાડીશું. ઑંકાર સર્વત્ર

* અન્ય શીખવુંજ નહિ એ મત વાસ્તવિક સાગતો નથી, પરંતુ શ્રુતિ સ્મૃતિરૂપ ધર્મના અભ્યાસની આવશ્યકતા છેજ. તત્રી.

પ્રલ્હ, વિરાજ, અને જીવાત્મા—એ ભિન્ન ભિન્ન નામો ઉપાધિ ભેદથી પડેલા છે. તંત્રી.

આપક પ્રત્નનો અર્થ કહેનારો આદિ શબ્દ છે. તે પ્રત્નાંડમાં હવા રૂપે છે, તેમાંથી દેહધારીના શરીરમાં આવે છે. દેહધારી તેમાંથી તાલુનાસિકાદિક સ્થાનો વડે અક્ષર બોલે છે, તે અક્ષરોનાં નામ થાય છે નામનાં વાક્ય થાય છે. એથી ભાષાઓ અને શાસ્ત્ર થાય છે ઓંકારનું નામજ સૂક્ષ્મ વેદ છે. એનો મહિમા શ્રુતિ સ્મૃતિ, પુરાણાદિક ગ્રંથોમાં ધણો છે. ઓંકાર એ નામવડે જ પરમેશ્વરને ભજે છે તે અભ્યુદય અને મોક્ષ પામે છે. સહુવેદ મંત્ર લખવાની અગાઉ ઓંકાર લખે તોજ વેદમંત્ર ક્ષણદાયક—થાય છે. અપૂર્ણ.

આયુર્વેદ વિદ્યાલય.

વૈદ્યક વિદ્યાનું સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા અને એ વિદ્યાને સારી સ્થિતિમાં લાવવા ખાતર વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ તરફથી એક “આયુર્વેદ વિદ્યાલય” સ્થાપવાની યોજના કરેલી છે. એ યોજનાને ધણા વિદ્વાનો તરફથી પસંદ કરવામાં આવતાં એ વિદ્યાલય સ્થાપવાના સંબંધમાં એક સભા ગઈ તા. ૧૮ મી મે સન ૧૮૯૬ ને રોજ એકત્ર મળી હતી. એ સમારંભમાં ધણા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા આનરેબલ જસ્ટિસ રાનાડે એ પ્રમુખ સ્થાન લીધા પછી વૈદ્યરાજ પ્રભુરામે વિસ્તારપૂર્વક પ્રાચીન વૈદ્ય વિદ્યાના મહાત્મ્ય વિષે કહી સંભળાવ્યું હતું. એ પછી ડાક્ટર પોપટ ભાઈએ ઘડી કાઢેલી યોજના વાંચી સંભળાવી. ઠટલાક સારા વિદ્વાન ડાક્ટરો અને વૈદ્યોએ આ વિદ્યાલયમાં મક્ત શિક્ષણ આપવાનું કામ માથે લીધેલું છે, અને આવતા જુન માસની તારિખ ૧૫ મીએ એ વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવનાર છે.

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈએ જણાવ્યું કે અગાઉ તો વૈદ્યો સલાહ માટે રૂપિયો—અરધો રૂપિયો લેઈ દવાઓ લખી આપતા હતા અને એ દવાઓ પાછી ગાંધીને ત્યાંથી વેચાતી લેવી પડતી હતી; પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી ધર્મોદ્ધાર દવાશાળાઓ સ્થાપન થઈ, અને દેશી વૈદ્યોનો ભાવ ઓછો થવા લાગ્યો; પરંતુ દેશી વૈદ્ય બહુ ઉપયોગી છે. ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનનાં હવા પાણીમાં ફેર હોવાથી અંગ્રેજી વૈદ્ય આપણા લોકોને જોઈયે તેવું માફક આવતું નથી. ૧૮૭૮ માં મદ્રાસની મેડિકલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સર્જન જનરલ ફર્નલે વિચાર જણાવ્યો હતો કે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ

ઉપર મહાન સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે પણ કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનનું વૈદ્ય સંપૂર્ણ હાલતમાં છે. આપણે અંગ્રેજ વૈદાંતો ત્યાગ કરવો નથી પણ દેશો વૈદાંતો ઉત્પત્તિ કરવામાં તેની ઘટતી સહાયતા સેના ઉપરાંત યુનાની વૈદાંતો પણ લક્ષ આપી શકશે. આ યોજના વડોદેશો વૈદાંતો ઉદ્ધાર માટે રૂડા ચત્તની શરૂવાત થશે, એમ હું માનું છું અને તેને માટે વૈદરાજ પ્રભુગમજીને તથા તેમના પુત્ર ડા. પોપટભાઈને ધન્યવાદ ઘટે છે.

એ પછી શેઠ વિક્રમદાસ દમોદરદાસનો દરખાસ્તને શેઠ વીજભૂખણદાસ આત્મારામનું અનુમોદન મળવાથી સર્વાનુમતે પ્રમુખ, વ્યવસ્થાપક મંડળી, કાર્યબાર મંડળી અને મંત્રીની નીમણૂક કરવામાં આવી. શેઠ વીજભૂખણદાસે ખંતતા સંબંધમાં ડા. પોપટભાઈ તથા તેમના પિતાની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે આ કામ તેમના વડે ઘણી સારી રીતે પાર પડશે તેમાં કશો શક નથી.

એ પછી ડા. ભાલચંદ્ર ભાટવડેકરે જણાવ્યું કે નામદાર સરકાર તરફથી દેશી વૈદાંતોમાં કાંઈપણ કરવામાં આવતું નથી ત્યારે આપણે તે માટે ચત્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. વૈદરાજ પ્રભુગમજીએ દેશી વૈદાંતે ઘણી સારી રીતે ખીલવ્યું છે; તેમણે આપણી વૈદ્યવિદ્યાને પુનર્જીવન આપ્યું છે, અને તેથી મુંબઈએ તો શુ પણ આખા ભરતખંડે તેમનો આભાર માનવો ઘટે છે. આ યોજના ઘણી ઉત્તમ છે, આવી યોજના હિંદુસ્તાનના કાંઈ પણ ભાગમાં અત્યારસુધી થયેલી નથી આ યોજનાથી પ્રજાને ઉત્તમ વૈદો મળશે. આ કામમાં સર દીનશાહજી પીટીટ દશ હજાર અને શેઠ ચતુર્ભુજ મુરારજી સાત હજાર રૂપિયાની સહાયતા આપવાનું વચન આપેલું છે, તો બીજા ગૃહસ્થો અને રાજા મહારાજાઓ આ સાર્વજનિક રીતના કાર્યને જરૂર મદદ કરશે.

એ પછી ડા. દેશમુખે આ યોજનાનો પ્રશંસા કરી પશ્ચિમનો શસ્ત્રવિદ્યા વિષે કહી સંભળાવ્યું હતું.

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામે પણ એ યોજનાનાં વખાણ કર્યો હતો.

હેવટે પ્રમુખે શાળા ખુલ્લી મૂકતાં વૈદરાજ પ્રભુગમજીની પરગજુ સા-
ગણી અને વૈદ્યવિદ્યાના શોધ વિષેની ખત માટે તેમને ધન્યવાદ આપી જણાવ્યું કે આમાં પૂર્વનું ગ્રહણ કરવું અને પશ્ચિમનું તથા દેવું એવો કંઈ દુરાગ્રહ રાખવામાં આવેલો નથી. સારાને ઉપયોગીનો સ્વીકાર કરવો અને તે વિષે અભ્યાસીઓને ઘટતું જ્ઞાન આપી ઉત્તમ વૈદ્ય બનાવવાનો હેતુ રાખવામાં આવેલો છે. એ હેતુ ઘણો સ્તુત્ય છે. અને ગૃહસ્થો તેમજ રાજ્ય તરફથી પણ તેને સારી સહાયતા મળશે એવી આશા છે.

૯. વિદ્યાલય અને હોસ્પિટલ (હાલ ધર્મદા દવાશાળા) ને લગતું સર્વ કામકાજ નિમાયેલ મંત્રી “ વ્યવસ્થાપક મંડળે ” ચુંટી કહાડેલ વૈદ્ય અને ડાક્ટરોનાં એક “ કાર્યભારમંડલ ”ની સહાયતાથી કરશે.

૧૦ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખતા વિદ્યાર્થીઓને, શાળામાં થતાં ભાષણો તથા શીખવાતી સર્વ બાબતો સમજી શકે તેટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને તે બાબત નકો થવા માટે તેઓને નીચે જણાવેલા વિષયોમાં એક પ્રવેશક પરીક્ષા આપવી પડશે.

(ક) ભાષા.

૧ ગુજરાતી અર્થવા મરાઠી

૨ સંસ્કૃત.

(ખ) ઇતિહાસ. ... ... હિન્દુસ્તાનનો.

(ગ) ભૂગોળ. ... સાધારણ જ્ઞાન, દરેક દેશ અને ખંડનું.

(ધ) ગણિત. ... મૂળતત્વો.

૧૧. જે વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામાં લાયક નિવડશે તેઓને ૩. ૩ ની ફી લઈ શાળામાં દાખલ કરવામાં આવશે અને તે પછી દર મહિને ૩. ૧ ની માસિક ફી તેમણે આપવી પડશે.

૧૨. વિદ્યાર્થીઓએ ત્રણ વર્ષ સુધી શાળાના ધોરણ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો પડશે, અને તે સમયમાં તેમને નીચેની બાબતોનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે.

વર્ષ ૧ લું—૧ વનસ્પતિવિદ્યા.

૨ શારીર અને ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

૩ ઔષધિક્રિયા તથા રસાયણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો.

૪ વાગ્લટ્કૃત અષ્ટાંગહૃદય.

૫ ધર્મદા દવાશાળામાં ઔષધોની મેળવણી કેમ કરવી તથા તે કેમ આપવાં તેનો અનુભવ.

વર્ષ ૨ નું—૧ ઔષધોના ગુણ દોષ.

૨ વિષપ્રકરણ.

૩ આરોગ્યવિદ્યા.

૪ વાગ્લટ્કૃત અષ્ટાંગહૃદય.

૫ ધર્મદા દવાશાળામાં નિદાન અને ચિકિત્સા કેમ કરવી તેનો અનુભવ.

વર્ષ ૩ નું-૧ નિદાનસહચિકિત્સા.

૨ સ્ત્રીરોગ, બાલરોગ અને મૂતિદા.

૩ શસ્ત્રવિદ્યા, નેત્રરોગ.

૪ વાઙ્મદકૃત અષ્ટાંગહૃદય.

૫ ધર્માદા દવાશાળામાં શિક્ષકની દેખરેખ નીચે સ્વતંત્ર નિદાન અને ચિકિત્સાનો અનુભવ.

૧૩ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વૈદક શાસ્ત્રમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલાં જ્ઞાનની ખાત્રી થવા માટે તેમની પરિક્ષા લઈ તેમની લાયકતા પ્રમાણે તેમને નીચે પ્રમાણે પદ્વીપત્રો તથા માનચિન્હ આપવામાં આવશે.

વૈદ્ય-જે વિદ્યાર્થી આ શાળામાં ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી તેને શિષ્યવત્તામાં આવેલ વિષયોમાં પરીક્ષા આપી તેમાં લાયક નિવડશે તેને “વૈદ્ય” તરીકેનું પદ્વીપત્ર આપવામાં આવશે.

વૈદ્યરાજ-જે વિદ્યાર્થી “વૈદ્ય” ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવી અથવા ડોકાણે એજ ધંધાને લગતી નોકરી કરી ઉપર જણાવેલા વિષયોમાં તથા સુશ્રુતના વૈદક ગ્રંથમાં વધારે અધરો પરીક્ષા આપી, પરીક્ષકને સંતોષ આપશે, તથા વૈદક સંબંધી તેમણે નકી કરેલ ઢાઢ પણ બાબત ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નિબંધ લખશે અને તે સાથે સારી ચાલચલણનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરશે તેને “વૈદ્યરાજ” તરીકેનું પદ્વીપત્ર આપવામાં આવશે.

ધનવન્તરી અથવા ધનવન્તરી વૈદ્યરાજ-જે વિદ્યાર્થી “વૈદ્યરાજની” પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી બીજાં પાંચ વર્ષો સુધી સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવી અથવા ડોકાણે એ ધંધાને લગતી નોકરી કરી એજ વિષયોમાં તથા સુશ્રુત અને ચરકના વૈદક ગ્રંથોમાં એથી પણ વધારે અધરો પરીક્ષા આપી પરીક્ષકને સંતોષ આપશે તથા વૈદક સંબંધી તેમણે નકી કરેલ ઢાઢ પણ બાબત ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં નિબંધ લખશે અને તે સાથે સારી ચાલચલણનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરશે તેને “ધનવન્તરી” અથવા “ધનવન્તરી વૈદ્યરાજ” નું પદ્વીપત્ર આપવામાં આવશે.

પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય.

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

પુસ્તકોની પહોંચ.

* એની બેસન્ટકૃત વ્યાખ્યાન માલા-૧- થીઓસોફી વિષયનાં એની બેસન્ટના અત્યુત્તમ ભાષણોમાંનાં ત્રણ ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર રા. રા. મનમોહનદાસ દયાળદાસ તરફથી પ્રકટ થતાં તેની એક પ્રતિ અમારી ઉપર આવેલી છે તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારિયે છિયે.

એની બેસન્ટનાં ભાષણો ઘણાં સુબોધ આપનારાં તેમજ મનન કરવા યોગ્ય છે. માલામાં ત્રણ ભાષણો છે. (૧) મનુષ્ય, તેનો સ્વભાવ અને શક્તિ; (૨) મહાત્માઓ; અને (૩) થીઓસોફીનો સિદ્ધાંત. આમાંનું પ્રથમ ભાષણ એ વિદુષી ખાઇએ રાતા સમુદ્રમાં ઢશરેહીંદનામની ખોટમાં આપેલું છે, ખીજું લંડનમાં સેન્ટ જમ્સહાલમાં અને ત્રીજું વડોદરામાં આપેલું છે. એની બેસન્ટના લેખોમાટે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે પ્રાચીન તત્ત્વ જ્ઞાનને હાલના સાયન્સથી સિદ્ધ કરી આપવામાં એ બાઈનું સામર્થ્ય દીપી નીકળે છે, અને તેટલામાટે હાલમાં સાયન્સના ભક્ત જડવાદીઓને એ ભાષણો અવશ્ય વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. ભાષા શુદ્ધ, સરલ અને રસીલી છે. મી૦ મનમોહનદાસે આ માળાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું હાથ લીધું છે એ બેશક સ્તુત્ય છે.

† છોટાલાલ ખાવની-શ્રી કચ્છ દેશાધિપતિ માહારાજના સેક્રેટરી રા. રા. છોટાલાલ સેવકરામ તરફથી ભેટ મળેલું છે. વૈરાગ્યબોધક મનહર છંદમાં આ પુસ્તક રચેલું છે. જીવને વૈરાગ્ય ઉપર બોધ આમાં સારો આપેલો છે.

‡ સમાલોચક-આ નામનું ત્રીમાસિક પત્ર મુંબઈ એન. એમ. એન્ડ કંપની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે. તેના પ્રથમ પુસ્તકનો ખીજો અંક અમને મળેલો છે. આ ત્રિમાસિકમાં સારી વિદ્વત્તા ભરેલા પુષ્કળ વિષયો ચર્ચાય છે. તાર્કિક સાંસારિક તેમજ ખીજ અનેક બોધક વિષયો તેમાં આવતા હોવાથી સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોને તે લાલકારકજ છે. આજકાલ નજીવાં ચોપાનિયાંઓ વધી જવાથી આવાં સારાંની કદર થવી પણ દુર્લભ થઈ પડી છે !

* મુંબઈ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

† અમદાવાદ યુનિયન પ્રેસ, કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

‡ અમદાવાદ સરસ્વતી પ્રેસ, વાર્ષિક લગાજમ પોછેજ સાથે રૂ. ૧-૮-૦

શાસ્ત્ર અને કલા—આ પુસ્તકનો પ્રથમ અંક મળ્યો છે તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. જે જ્ઞાનની હાલમાં બહુજ અગત્ય છે તેવાં જ્ઞાનનું કાંઈક દર્શન કરાવનાર આ માસિક પત્ર છે. કલાવિજ્ઞાનને માટે આ દેશમાં પ્રયત્ન કરવાની બહુજ જરૂર છે. મુંબઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અને તેમાં પણ વંડોદરામાં તેનાં સુચિન્દો જણાવા લાગ્યાં છે અને તે ચિન્હનું દર્શન આ પત્રથી થાય છે. રસ રંગ રહસ્ય નામના યોગ સમયપર નિકળેલા પત્રની પદ્ધતિને બહુ તો નહિ પણ કાંઈક આ પત્ર અનુસરે છે. ઉપર જણાવેલાં પત્રના જેવી અત્યંત શાસ્ત્રીય રીતિ આમાં ન હોવાથી સામાન્ય જન સમૂહને વિશેષ રૂચિ કર થવા સંભવ છે. આ પ્રકારના લેખોને સદા ઉત્તેજન મેળવુંજ જોઈએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે પ્રથમ અંકમાં આવેલા વિષયોમાં “શાસ્ત્ર અને કલા” એ નામના ઉપક્રમમાં આ દેશમાં અપાતાં શિક્ષણનું સંક્ષિપ્ત ઇતિવૃત્ત આપો “આજ સુધીના શાસ્ત્ર”માં આજ સુધીની શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ દર્શાવી તૃતીય “જીવન ચરિત્ર” ના વિભાગમાં કૈલાસવાસો વિદ્વદ્વર્ચ આપેલું બહુજ હુંકું વૃત્તાન્ત આપેલું છે. “શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો” માં તદ્વિષયક સ્થૂળ વિચાર છે. “કર્મગત રસાયન” “શિક્ષણ કલા” તથા “ચિત્રકલા” એ વિષયો વિશેષ પ્રાદીથી લખાયા છે. પ્રથમ અંક જેતાં આરંભ બહુ સારો છે.

*શ્રી પંદશી-સટીકા-સભાષાનો દશમા પ્રકરણના આરંભનાં થોડાં પાનાં અમને મળ્યાં છે. આ અંથ આગળ છપાએલાની બીજી આવૃત્તિ છે. અંથ સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને વિષે બોલવું જરૂર નથી. પંડિત પીતાંબરજીની ભાષા-ટીકા પણ સંસ્કૃત-ટીકાને અનુસાર લખાએલી છતાં કેટલાક ભાગનો વિશેષ સ્પષ્ટ કરી દેખાડે છે. ઘણાં વર્ષોપર આ અંથ છપાયો હતો. આ નવી આવૃત્તિ છે અને ઉત્તેજનને યોગ્ય છે.

સૌ. ઘાઈ શ્રી માળેકઘાઈનો સ્વર્ગવાસ.

લખવાને અતિ ખેદ ઉપજે છે કે મુંબઈમાં કાપક બજારમાં જાણીતા

*શાસ્ત્ર અને કલા તંત્રીઓ—કનૈયાલાલ- ડાયાભાઈ બી. એસ. સી., તથા શિવરામ જોષિદે કાલકે, તથા રા. જ. બુધવારકર.

* શ્રી પંચદશી, સટીકા, સભાષા, ભાષા-ટીકાકાર પંડિત પીતાંબરજી- છપાવનાર શરીફ સાલેમહમદ વેરાવળ.

થયેલા શેઠજી કાનજીભાઈ ધરમશીનાં સ્ત્રી સૌ. ખાઈ માણેકખાઈ સંવત ૧૯૫૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને રોજ ૨૬ વર્ષની નાની ઉમરે આ ક્ષણભંગુર સંસાર છોડી ગયાં છે. આ ખાઈ શેઠજી કાનજીભાઈનાં ખીજી વખતનાં સ્ત્રી હતાં. ભર્યા ઘરમાં આવી સાવકાં ખાળકો ઉપર અપ્રતિમ સ્નેહ રાખી ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખી સર્વને સંતોષ આપતાં ત્રણ માસથી કંઈક સુવાવડના રોગથી હેરાન થતાં હતાં. શેઠજી કાનજીભાઈને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ દુઃખ આવ્યું તેને માટે તેમના સ્નેહીમંડળમાં સર્વ કોઈ દિલગીર છે.

સૌભાગ્યવંતી કંકુબાઈનો સ્વર્ગવાસ.

લખત્રાને અતિશય ખેદ થાય છે કે મુંખાંઘના પ્રખ્યાત પંડિતજી અ-કૃષ્ણજીવનરામ વ્યાસના પુત્ર જટાશંકરનાં પત્ની સૌ. કંકુખાઈ સંવત ૧૯૫૨ ના પ્રથમ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧ રવિવારને દીવસે સાંજે ૨૨ વર્ષની નાની વયમાં આ સંસારનો ત્યાગ કરી ગયાં છે. સસરાના ઘરમાં આવતાંજ ખાલક વયથી, સંસારભાર ઉપાડી સર્વને સંતોષ આપતાં પોતાની પછવાડે બે પુત્રોને મુકી ગયાં છે. ઈશ્વરેચ્છા આગળ સર્વ નિરૂપાય છે!

શેઠ હરમુખરાય સ્વેતશીદાસનો સ્વર્ગવાસ.

અત્યંત દિલગીરી સાથે નોંધ લેવામાં આવે છે કે શેઠ હરમુખરાય ખેત-શીદાસ, જન્મે વેદધર્મ સભાના પહેલા વર્ગના સભાસદ હતા તેઓ પ્રથમ જન્મ વદ ૯ ગુરુવાર તા. ૪-૬-૯૬ એ મૃત્યુ પામ્યા છે. આ વિષે વિવેચન આવતામાં આપીશું.

વેદધર્મસભાને વક્ષિસ.

મુંખાંઘની કાપડ ખજારમાં જણીતા થયેલા શેઠજી કાનજીભાઈ ધરમશીનાં પત્ની ખાઈ શ્રી માણેકખાઈ ગુજરી જતાં વેદધર્મસભામાં તેમણે રૂપિયા ૨૫ અક્ષીસ આપ્યા છે, જે રકમનો સદુપયોગ કરવામાં આવશે.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૪ મું.

આપાઠ, સંવત્ ૧૯૫૨.

અંક ૯ મો.

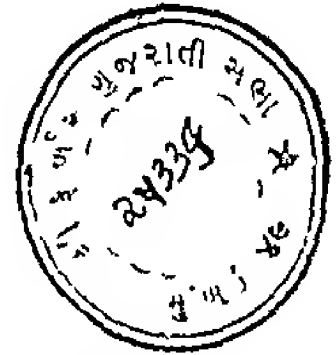
॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

પ્રભુ સ્તુતિ.

(મહેશ્વર).

પદ.

પ્રભુ તુજ પદ આધાર મને છે,
નથી સાધનવલ કેમ તરું હું,
નિઃસાધન નિર્ધાર. મને છે.
તરવો આ ભવસાગર ભારી,
અતિ ઝંડોજ અપાર,
આ તન નૌકા નથી દ્રઢ નિશ્ચલ,
નહિ પહોંચાડેપાર. મને છે.
અધવચ પટકી છટકી જશે તો—
તરફડી હું હુલનાર,
અતિ મદમય મોજાના મારો
દિઝ્ઝુઝ કરનાર. મને છે.
કાલયવનને પૂર્ણ જ્ઞાપાડે—
તનનૌકા તુટનાર,
મન નાવિક નિર્વલ અસ્થિર છે,
તે નકરે મુજ હાર. મને છે.
તનનૌકા તૂટ્યાપછી તરવા—
શક્ત નથી પલવાર,

પ્રભુ.

૧

૨

૩

૪

નથી મુજપાસેં પુણ્ય રૂપે—
 તુંવીફલ હરિ આવાર. મને છે. ૬
 પાપશિલાનો ભાર શિરપર,
 તે નથી દૂર થનાર;
 અતિ દુઃખ પામી દીન દયાહુ,
 તેથી હું ડુબી મરનાર. મને છે. ૬
 કરી કરુણા પલ્લવ ભવસાગર—
 સરલ કરો કર્તાર,
 કાલિંદી કિંકર તોપ્હોંચે
 આ તન નાવેં પાર. મને છે. ૭

મનને ઉપદેશ.

(શાર્દૂલ વિક્રિંદિત.)

આ સંસાર સમુદ્રનેંજ તરવા સારૂમળી દેહઆ—
 નૌકારૂપતનેં, ચલાવ જલદી મારી હલેસાંજરા;
 ચાલેનાવ શરીરરૂપજલદી સત્કર્મથી તો સ્વરે—
 માર્ગે, નેં નહિચાલશે પળ કદી દુષ્કર્મથી લેશરે.

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલું).

(સાંધણુ પાને ૧૭૯ થી)

યદિરામ એવદાતા તેષાં તુભ્યં દદાતિ રેનસકિમ્ ।
 નારાધિત્ત ઇતિ યદિરે તત્કિદૈન્યં પરાનતે વ્રજસિ ॥ ૨૭ ॥
 જો તેઓને રામજ આપનાર છે તો શું તુને નહિ આપે ?
 જો આરાધના નથી કરી એમ કહેલું હોતો તો બીજાએ મેળવેલામાં
 દીનતા શા માટે પામે છે ? ॥ ૨૭ ॥

તદ્વ્યં વદાન્ય એકસ્ત્રિ જગતિ જગતી મુતાજાનિ ।
 આરાધ્યતાં નિહંતું વિજ્ઞાનદરિદ્ર મુન્નિદ્રમ્ ॥ ૨૮ ॥

ત્રિલોકીમાં ઉદાર એક સીતા પતિજ છે માટે જગતો થકને જ્ઞાનનું
દારિદ્ર મટાડવા માટે તેનું આરાધન કર. ॥ ૨૮ ॥

દંતવસને નરસને હીનાયાવજ્જરાપિશાચિકયા ।

ત્વંનભવસિ ભજમજતાત્ । સુતતુ શ્રીરામનામવરમ્ ॥ ૨૯ ॥

હે જીભ ! જ્યાંસુધી તુંને જરા રૂપ પિશાચીએ દાંત રૂપ લુગડાં રહિતુ
નથી કરી ત્યાં સુધીમાં સુંદર શરીરવાલા રામના નામને બહુ લે. ॥ ૨૯ ॥

પરિહાય દંતવસનં જલપસિ રસને પિયત્ કિંચિત્ ।

તત્કિંચિત્રમલજ્જે યદ્યવજાનાસિ રામ વરંમ્ ॥ ૩૦ ॥

હે લાજ વગરની રસના ! દાંત રૂપ વસ્ત્રથી રહિત થકને પણ જુનું તેનું
બંધ છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી કેમકે ઉત્તમ રામ નામથી તું અબણી છે. ॥ ૩૦ ॥

વિપયરસાકુલભાવં પરિભૂવદા નિરંતરં રસને ।

શ્રીરામ નામજપસિ લાગઃ શોભેત વ્રામમોપિ તદા ॥ ૩૧ ॥

હે રસના ! વિપરસની આકુલતા રામાવી દર્શને નિરંતર જ્યારે શ્રી
રામનામનો જપ કર ત્યારે તારે વસ્ત્રનો ત્યાગ શોભે. અર્થાત્ દાંત પડી ગયા
પછી રામ નામજ જીભમાં શોભે છે. ॥ ૩૧ ॥

રસને રઘુપતિગુણગણશીતલ પચૂપત્રાપિકાયાંચેત્ ।

ભવસિ નિમગ્નૈવ તદા વાસો વ્યાસો ન હાસાવ ॥ ૩૨ ॥

હે રસના ! રઘુપતિના શુણુ સમૂહ રૂપ શીતલ અમૃતનો વાવમાં જ્યારે
તું નિમગ્ન થાઈશ ત્યારે તારે વસ્ત્ર ત્યાગ હસવા થોડ્ય નહિ થાય ॥ ૩૨ ॥

કોપાદ્વિજવર નિકરૈઃ સદનં રસને તવ સત્ત્વં ।

પ્રીતિં નમુંચસિ તથાપ્યસદાલાપેન પાપેન ॥ ૩૩ ॥

હે રસના, દ્વિજવરોના સમૂહોએ (દાંતોએ) તારું ધરે છેડું દીધું
તો પણ મિથ્યા આલાપ રૂપ પાપ સાથે તું પ્રીતિ નથી ઓડતી? ॥ ૩૩ ॥

દ્વિજવરનિકરસમોપે પ્યાલિંગતી કિલાધમાલાપં ।

શ્રીરામનામકાંતંહિત્વા હાર્કોં નલજ્જસે રસને ॥ ૩૪ ॥

હે રસના, શ્રી રામ નામ રૂપ કાંતને મેલી દર્શને દ્વિજ વરોના સમૂહ
પાસે ખરે અધમ આલાપને તું વળગી રહેતાં છતાં પણ હાયહાય કેમ
લજતી નથી? ॥ ૩૪ ॥

દ્વિજવર નિકરાન્પરિતઃ પરગુણાનિંદા રજોન્વિતે રસને ।

શ્રીરામનામ નચામ કૃત સ્નાનૈવકિંસ્પૃશસિ ? ॥ ૩૫ ॥

પારકી નિંદા કરવા રૂપ ધૂળથી ભરેલું હે રસના ! શ્રી રામ નામ રૂપ
નદીમાં સ્નાન કર્યા વગર આરે કારે દ્વિજવરના સમૂહોને (દાંતોને) કેમ
સ્પર્શ કરે છે ? ॥ ૩૫ ॥

કાંતે રઘુપતિનામનિ ગુણધામનિ યન્નતે પ્રીતિઃ ।

દ્વિજવરસઙ્ગનિ જન્મનિ રસનેનેયં તવોચિતા રાતિઃ ॥ ૩૬ ॥

હે રસના, દ્વિજવરના ધરમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં ગુણના ધામરૂપ રઘુપ-
તિના નામ રૂપ કાંતમાં (પતિમાં) તારે પ્રીતિ નથી તે રીતિ તારે યોગ્ય
નથી. ॥ ૩૬ ॥

પરગુણનિંદાગુંજા ફલમયહારૈ રત્નીવસંતુષ્ટા ।

હરિનામ મૌક્તિકગુણં રસનેન્દ્રશવરી વધીકરુષે ॥ ૩૭ ॥

હે રસના ! પારકા ગુણની નિંદા કરવા રૂપ ગુંજા ફલની માલાથી
બહુજ રાજ્ય રહેનારી તું, હરિનામ રૂપ મુક્તાહારને ભીલડીની પેઠે
અનાદર કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

વિષયાભિલાષતપ્તાપર ગુણનિંદાદિ ધૂલિભિર્લિપ્તા ।

રસને નપશ્યસિપુરો હરિગુણ પીયૂષસિંધુમંધેકિમ્ ॥ ૩૮ ॥

હે અંધરસના ! વિષયોની આશાથી તપેલી અને પરગુણની નિંદા
કરવા આદિ રૂપ ધૂળથી ભરેલી તું મોઢા આગળ પરમેશ્વરના ગુણ કીર્તન રૂપ
સુધા સમુદ્રને કેમ નથી દેખતી ? ॥ ૩૮ ॥

લોભજ્વરેણજિવ્હે પરગુણનિંદાપિત્તમત્તાસિ ।

હરિકીર્તનામૃતરસં તિક્તં મત્ત્વા તિરસ્કુરુષે ॥ ૩૯ ॥

હે જીભ ! લોભરૂપી તાવથી તું પરગુણની નિંદા કરવા રૂપ પિત્તને
ખાય છે અને હરિકીર્તન રૂપ અમૃતને કડવું માનીને તિરસ્કાર કરે છે !! ॥ ૩૯ ॥

અનનુભવંતી તૃપ્તિં સ્થિનારસને રસાંતરસ્પૃહયા ।

નિરવધિતૃપ્તિનિદાનં હરિનામરસં તતો રસયા ॥ ૪૦ ॥

હે જીભ ! તૃપ્તિને નહિ પામતી બીજી બીજી રસોની ઇચ્છા વડે તૃપ્તિને
નહિ થવાથી ખેદને પામેલી છો માટે અત્યંત તૃપ્તિને આપનાર હરિનામ
રૂપ રસને સ્વાદ લે. ॥ ૪૦ ॥

કિમગારદારવિષયવ્યાસંગેનાંગમુદ્યતે વિફલમ્ ।

આશુજહીર્હિચેતઃ સ્વીયામાલોકયાવસ્થામ્ ॥ ૪૧ ॥

હે પ્રિયચિત્ત ! ધર સ્ત્રી અને વિધવોના સંગથી શા માટે વૃથા મોહી રહ્યું છે ? પોતાની અવસ્થા બોધને તત્કાલ તેને તજી દે ॥ ૪૧ ॥

સંસારદાવભૂમિઃ પ્રતિપદદુઃસ્વૈક કંઠ કાકુલિતા ।

દુષ્કર્મ દાઘ દહન જ્વાલિતા કુલિતા ચ દસ્યુભિર્વિષયૈઃ ॥૪૨॥

મોહાંધકાર રજની ગર્જુહ હંકારનીરદોલ્લસિતા* ।

પરિતો વહેંતિ સરિતો હિંસાસૂયાદયઃ પૂર્ણાઃ ॥ ૪૩ ॥

ઇહકામાદિપિશાચા ઉદિતા તૃષ્ણાદિ શાકિની મુદિતાઃ ।

અપિધૈર્યામિપમસિતું લજ્જામજ્જાનમસ્ત્રમોજોપિ ॥ ૪૪ ॥

સંસારરૂપ વનભૂમિ પગલે પગલે કેવળ દુઃખરૂપ કાંટાઓથી ભરેલી છે, દુષ્કર્મ રૂપ દાવાનલથી બળી ગયેલી છે, અને વિષરૂપ ચોરો વડે આકુલ છે ॥ ૪૨ ॥

ગાજતા અહંકારરૂપ મેઘ જમાં વરસે છે એવી મોહરૂપ અંધારી રાત્રિ છે અને ચારે કોરે પૂર આવેલી અદેખાધરૂપ નદિયે વહે છે ॥ ૪૩ ॥

આ વન ભૂમિમાં વૈર્યરૂપ માંસને લાગરૂપ મજ્જાને તથા બલરૂપ લોહિતે ખાવા માટે રાજી થઇ રહેલા કામાદિક પિશાચો અને તૃષ્ણા રૂપ કાકિનિઓ તૈયાર થઇ રહેલ છે. ॥ ૪૪ ॥

પૃષ્ઠેતિષ્ઠતિ મરણવ્યાધઃ પાર્શ્વેજરાક્ષસી હજરા ।

વ્યાધિભુજંગગણાસ્તે વ્યાદાયાસ્તેચસન્મુલ્લંચમુલ્લમ્ ॥ ૪૫ ॥

અહીં તારે પછવાડે મરણરૂપ પારાધી છે પડખે જરા રૂપ રાક્ષસી છે અને વ્યાધીઓ રૂપ સર્પો તારી સામા મોહું ફાડી રહ્યા છે. ॥ ૪૫ ॥

પુરુષપજન્મગતો વિપુલાવર્તોનિવર્તકોહિષ્ટતેઃ ।

શક્યોનતર્તુ માર્તેઃ સ્ફૂર્તિર્ને શસ્તિ કિમપિવા કર્તુમ્ ॥ ૪૬ ॥

ધણી ધુમરીઓવાળો અને ધીરજને હરી લેનારો આન્યરૂપ ખાડો આગળ છે. પીડાએલા લોકોથી તો તે તરી શકતો નથી અને અહીં કાંઈ પણ કરવાની હોંશ રહેતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

તત્રાપિ સન્નિપાતો ધનજન વિદ્યાત્રિદોષજોર્ગર્વઃ ।

તત્રાપિપશ્ય કણ્ઠં વિપુલાગે હાદિશ્રૃંખલા પદયોઃ ॥ ૪૭ ॥

તેમાં વળી ધન સહાય વિદ્યા રૂપ ત્રણ દોષથી થનારો ગર્વ એજ સન્નિ-

કલમતિ એમ પણ પાઠ છે તેનો 'વરસાદ વરસે' છે એમ અર્થ થાય છે.
સંસારને જંગલનું રૂપક આપી તેનું બવાનકપાતું બતાવે છે

પાત છે. તેમાં વળી ખેદની વાત છે કે ધર વગેરે રૂપ મોટી સાંકળ પગમાં પડી છે તેનો. ॥ ૪૭ ॥

વદ્ધસ્ય મોહપાશૌર્વિપયાહિ વિષેણ સદાથસ્ય ।

મૂર્છાવશેનજાતા સ્વજ્ઞાનેચ્છાપિતે તુચ્છા ॥ ૪૮ ॥

મોહ પાશથી બંધાયેલું અને વિષયરૂપ સર્પના ઝેરથી આંધળો થયેલું તું તેને મૂર્છાની પરવશતાથી પોતાને જાણવાની ઈચ્છા પણ ન થઈ. ॥ ૪૮ ॥

દૈવેન કષ્ટકાષ્ટાં ગમિતં ચેતોસિદુર્દશમિતામ્ ।

હાકસ્ય પાપરાશોઃ પરિણતિરેવા તવોદિતા વિષમા ॥ ૪૯ ॥

હે ચિત્ત ! દૈવે તને દુઃખરૂપ દિશારૂપી આ દુર્દશાને પમાડ્યું છે. હાય હાય !! આ વિષય (નઠાર) પરિણામ તારા કયા પાપ સમૂહનું ઉદય થયું. ॥ ૪૯ ॥

કિંતે પ્રવાણિ પાપિન્નીદૃશિવિષયેપિ હંતનિદ્રાલો ।

નૃપશો ! નાવરુરોયં હસિતું વાજલ્પિતું ભોક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

અરેરે !! આવા વિષયમાં (નજરે દેખાતી માઠી દશામાં અથવા ભારે મામલામાં) પણ ઉદયા કરનાર હે પાપી ! તુંને શું કહું ? હે નર પશુ ! હસવાનો યોલાવવાનો આ સમય નથી. ॥ ૫૦ ॥

વિષય રતિ પરિહર્તુ માહંપરિપંથિનં ચ સંહર્તુમ્ ।

ચેતઃ સણ્ણ સમયો રઘુપતિપદ પંકજં સ્મર્તુમ્ ॥ ૫૧ ॥

હે ચિત્ત ! વિષયની પ્રીતિ છોડવા સાડ અને મોહરૂપ શત્રુને હણવા સાડ તેમજ રઘુપતિના ચરણ કમળને સ્મરણ કરવા સાડ આજ સમય છે. ॥ ૫૧ ॥

હામૈથિલી રમણ હારાઘવ હારામ હા દયા જલથે ।

જગદિષ્ટ ભૂરિકષ્ટા દસ્મા દસ્માન્ન કિંપાસિ ॥ ૫૨ ॥

હે સીતા પતિ ! હે રાઘવા હે દયાસિંધુ ! હે રામ ! જગતને પ્રિય લાગે એવા આ કષ્ટથી અમને કેમ બચાવતા નથી ? ॥ ૫૨ ॥

મૃત્યસ્યમે પરાધાન્નાયં સમયો રઘુત્તમ સ્મર્તુમ્ ।

યદ્વૈરિણોપિ વિપદિ સ્મૃતિમપરાધઃ સતાંનૈતિ ॥ ૫૩ ॥

હે રઘુત્તમ ! હું કે જે આપનો સેવક છું તેના અપરાધો સંભારવાનો આ સમય નથી કેમકે વિપત્તિને વિષે વૈરિઓનો અપરાધ પણ સત્પુરુષને સંભરતો નથી. ॥ ૫૩ ॥

પુસ્તકોની પહોંચ.

જગદુ ચરિત—એક શ્રાવક શ્રીમાળી વણિક વ્યાપારી જગદુશા કરીને સં. ૧૯૧૩ માં થઈ ગયો છે. તેનું આ ચરિત સર્વાનંદસુરિ નામના જૈનયતિએ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર હાલમાં રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે રચેલું છે. મૂળ સંસ્કૃત અર્થ સર્ગમાહ મહાકાવ્ય છે, ને તેને માહા કાવ્યનાં કેટલાંક વક્ષણો લાગુ પાડવામાં આવેલાં છે. કાવ્ય રસિક તથા ઐતિહાસિક હોવા સાથે તેમાં અલંકાર પણ આવેલા છે. ભાષાન્તરકર્તાએ તેન ઉત્તમતામાં વધારો કરવા માટે ઘણો શ્રમ લીધેલો જણાય છે. પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ધાત, અંતનું ભાષાન્તર અને તે પછી પુરવણી અને છેલ્લે મૂળ અર્થ આપેલો છે.

આમાં ઉપોદ્ધાત તથા પુરવણી સાક્ષર વર્ગના વાંચનારાઓને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ઢબથી લખાયેલાં છે. મૂળ અર્થમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામો ઉપરથી તેને લગતો કેટલોક મનોરંજક ઇતિહાસ પુરવણીમાં આપેલો છે; જેમ કે “શ્રીમાળી વણિયા” શબ્દ મૂલમાં આવવાથી દશા, વીશા, ઇત્યાદિ વણિયાઓને લગતો ઇતિહાસ તેમાં આપેલો છે. “ગિરનાર” શબ્દમાં ગિરનારનું વર્ણન તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ આપેલો છે. એ રીતે પુરવણી બહુ કામની કરેલી છે.

ઉપોદ્ધાત પણ કર્તાની સાક્ષરતાના પ્રદર્શનનો પૂરતો નમુનો છે. રા. મગનલાલે આ અર્થ રચવામાં બેશક સારો શ્રમ લીધેલો છે. આ અર્થ આજ સુધી અપ્રાપ્ય અને અપ્રસિદ્ધ હતો, તે પ્રસિદ્ધ થવાથી પ્રાચીન શોધના શોખિનોને અગત્યનો થાય તેવો છે. આ અર્થથી ગુજરાતી ભાષાનાં સાહિત્યમાં ઘણી સારી રીતે ખોટ પૂરી પડેલી છે, એમ અમારું માનવું થઈ શકે છે. આવા ઉપયોગી અર્થનો કીમત રૂપીયો ૫ એકજ છે.

સત્યશોધકચંદ્ર—અધ્યાત્મ વિષયનો વારતા રૂપ આ અર્થ મૂળ બંગાળી ભાષામાં સ્વર્ગસ્થ બાળુ પિયારીમાંદમિત્રે રચેલો છે, તેનું આ ગુજરાતી ભાષાન્તર મુંબઈના ઠા. વાઘજી કલ્યાણજી સુખડવાળાએ હાલમાં છપાવી બહાર પાડેલ છે. મૂળ બંગાળીમાં આ અર્થ એક સારા વિદ્વાનને હાથે રચાયેલો હોવાથી તે ઘણો સરસ છે. રા. રા. ઈચ્છારામ સૂર્યરામે “ચંદ્રકાંત” નું પુસ્તક રચેલું છે, તેમજ રા. રા. મનમોહનદાસ ટ્યાગદાસે “રાજર્ષિ” ના-

મનું પુસ્તક રચેલું છે. તેની માફક આમાં પણ અધ્યાત્મ વિદ્યાને વારતાદ્વે સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો દેખાય છે; પરંતુ ભાષાન્તર કરનારની ખામીને કીધે ભાષા ઘણી અશુદ્ધ લખાયેલી છે. “બૃહત્” શબ્દને બદલે “બૃહૂત” “ગાંભીર્યતા,” “બહુકાળિકલાવણ્યતી,” એવા એવા અશુદ્ધ પ્રયોગો ઘણા એવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભાષાન્તરની ભાષા સંબંધી દોષોને અલગ રાખી તે તરફ નહિ એનાં માત્ર વિષય તરફજ અવલોકન કરિયે તો એકંદરે તે સારો છે, તેમાં અમને કશો શક નથી.

વિવેચક-હાલમાં ઘણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની એક “ સાક્ષર સહાયક તથા પ્રજ્ઞ પ્રબોધક ” નામની મંડળી ઉભી થયેલી છે. તેમના તરફથી આ નામનું ત્રીમાસિક પત્ર નિકળે છે. જે જે ગુજરાતી ગ્રંથો, ભાષાન્તરો કે માસિક વિગેરે હાલમાં પ્રકટ થાય છે તેમના ઉપર તેમાં વિસ્તારથી વિવેચનો આપવામાં આવે છે. આ સિવાય મહાભારતાદિ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપર પણ તેમાં વિવેચનના ઉમદા ફકરાઓ એવામાં આવે છે. કાવ્ય ચર્માદિ વિદ્વતિય વિષયો પણ તેમાં દાખલ થાય છે. આ ત્રીમાસિક લખવાનું કામ એસક ઘણું જોખમ ભરેલું છે, છતાં ઘણા ઉમદા સાક્ષરો એ મંડળીના કાર્યભારો હોવાથી તે લખવામાં કોઈ જાતનો દોષ અમને જણાતો નથી, અને એશક ઉમદા કલમથી વિષયો લખાય છે.

આથી હવે ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ પ્રતિભા ગ્રંથો રચાવાનો તેમજ નજીવા ગ્રંથોનો ઉભરો શાંત થવાની હેતુલેક અંશે આશા બંધાય છે. મંડળિના અંગ ભૂતોને આ પત્ર બક્ષિસ મળે છે. પ્રવૃત્તિક રા. રા. વનમાળી સાધાભાઈ મોદી છે.

ગુલ્લાનુ-આ નામનો એક વારતા ગ્રંથ એક પારસી ગૃહસ્થ ડ્રસ્ટમજી હોરમસજી મીસ્ત્રી તરફથી હાલમાં પ્રકટ થયો છે, તેની એક પ્રતિ અમને મળતાં તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારિયે છિયે. લખનાર પારસી હોવા છતાં ભાષા ઠીક લખાઈ છે.

કુષ્ટ રોગ અને તેના ઉપાય—Observations on Leprosy and its Treatment.—આ નામનું એક અંગ્રેજી લઘુ પુસ્તક તેના ડક્ટર સી. એસ. હયુરાંડ, એમ. ડી. તરફથી અમને મેટ દાખલ મળેલું છે, તેમાં કુષ્ટ-રોગને માટે સારું વર્ણન તથા ઉપાય પદ્ધતિ જણાય છે. ડાકતર લોડોને આ લઘુ પુસ્તક વાંચવા યોગ્ય છે. ઈમન રૂપિયો એક છે.

તપ.

—૧૭૦—

પુરાણોમાં ઘણી કથાઓ આવે છે કે ઋષિ મુનિઓ હજારો વર્ષ સુધી તપ કરતા હતા, અને ઇષ્ટ દેવને પ્રસન્ન કરી ઇચ્છિત ફળ મેળવતા હતા. આવી આવી વાતોમાં હાલના પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી રંગિત બુદ્ધિવાળાઓને અનાદર વૃત્તિ થાય છે; પરંતુ તેમ થવાનું કારણ પ્રત્યેક વાતનો સ્થૂણાર્થ ગ્રહણ કરવાવિના અન્ય નથીજ. પુરાણોને પાંચમો વેદ કહેવું છે, તો એવા ત્રીંચોમાં કંઈ અણુસમજી ગપ હોયજ નહિ, પરંતુ તેમાં કંઈ શુભાર્થ હોવા ભેદ્ય એ કે જે આપણે સમજી શકતા નથી અને તેથી ગોટાળામાં પડીએ છીએ; ત્યારે તપનો અર્થ શું તેજ અત્ર આપણે તપાસીશું. આમાં ભેદવાનું એ છે કે તપ એટલે શું? તપ કરનારા ઋષિ મુનિઓ કાણ? શામાટે તપ કરતા અને શું ફળ મેળવતા? એટલી ખાખતો સમજાવાથી સર્વ સમાધાન થાય છે. તપ્ ધાતુના ઘણા અર્થ થાય છે. આત્મનેપદ ચોથાગણના ધાતુ તપ્ ના અર્થો શ્રમ આપવો, દુઃખ આપવું, શક્તિમાન્ થવું, એટલા છે; ઉભય પદી પ્રથમ ગણના તપ્ ધાતુના અર્થ—પ્રકાશવું, ઉજાળવું, ઉજાળ કરવું, ખાળવું, દુઃખ ખમવું, એટલા થાય છે; અને ઉભય પદી દશમા ગણના તપ્ ધાતુનો અર્થ—ઉજાળ કરવું થાય છે. આ સર્વ પરથી તપ્ ધાતુનો મુખ્યાર્થ ઉજાળવાચક ઠરેછે, અને દુઃખ દેવું કે ખમવું ઇત્યાદિ અર્થો ગૌણ અથવા લક્ષ્યાર્થ છે.

દાદા પણ પદનો મુખ્યાર્થ ખંધ બેસો શકે ત્યાં સુધી ગૌણાર્થનું પ્રયોજન નથી. અત્રલક્ષ્યાર્થ લેતાં તો ઋષિઓ દુઃખ પામતા અથવા (દેવને) શ્રમ આપતા—એવો અર્થ થાય છે ને તેજ સ્થૂણાર્થ છે.

પહેલી નજરે હમેશાં સ્થૂણાર્થ આવે છે, કેમકે મુખ્યાર્થમાં કંઈક ગૂઢત્વ રહેલું હોય છે, ને તે આપણે અત્ર ભેદીશું. અત્ર મુખ્યાર્થ ખંધ બેસે છે કે કેમ? ખંધ બેસે છે, અને તે નક્કી કરવામાં આપણે ઋષિ, મુનિ શબ્દોના અર્થો તપાસવા પડશે, કારણ કે ઉજાળ થનાર કે કરનાર અથવા તપ કરનાર તેઓ છે. ઋષ્ ધાતુ પરસ્મૈપદ છઠા ગણનો છે, ને તેના અર્થ—જવું, પહોંચવું, દુઃખ દેવું—થાય છે. આ ઉપરથી સૃષ્ટિની ગતિનો વાચક છે. સૃષ્ટિની ગતિ તે સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોનું ખનવું, વધવું, ઇત્યાદિ તત્ત્વોની સૃષ્ટિ બનેલી છે, એ પરથી એ આકાશાદિ તત્ત્વોજ ઋષિ ઠરે છે. એ ઋષિ કે તત્ત્વ ઉજાળવાથીજ બને તથા વધે છે. “ઋષિઓ તપ કરે છે” એટલે “તત્ત્વોમાં ઉજાળતા આવે છે,” એમ અર્થ

થાય છે. આવી રીતે કરેલા અર્થને અધ્યાત્મ કે ગુમાર્થ કહે છે. આ અર્થ સ્વીકારવાથી પુરાણોના અર્થ કરવામાં ઠીક સમાધાન થાય છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વો તે ઋષિઓ અને તેમની ગતિ તે તપ, એમ અર્થ ની-
કળ્યો છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે શું માણસ જવા ઋષિઓ નહિજ ? અને એક પગે
સૂર્ય સામું જોઈ ઉભી રહેવું ઈત્યાદિ તે તપ નહિજ ? ઉત્તર એમ છે કે માણસ
પોતે શું છે ? તત્ત્વસમૂહજ પાંચે મહાભૂતો, અંતઃકરણ ઈત્યાદિ તત્ત્વોજ છે, અને
એ સર્વના એકીકરણનેજ આપણે માણસ કહિયે છિયે; એટલે માણસ પણ
સૃષ્ટિમાં જ જ કર્મ કરે છે, તે પણ તપજ છે. એક પગે ઉભા રહેવા ઈત્યાદિ
કર્મ પણ વિશ્વમાં આગળ-ઉચ્ચગતિ થવા અર્થેજ છે, માટે તે પણ સ્થૂણ તપજ
છે, અને તેમ કરવાનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે તેથી સ્થૂણ શરીરાદિ તત્ત્વો પરિ-
શ્રમને લીધે ઉષ્ણ થઈ ક્ષીણ થાય એટલે માનસિક વૃત્તિઓ પણ ક્ષીણ થાય;
અને વૃત્તિનો લય તેજ યોગ-મોક્ષ-છે. શારીરિક તત્ત્વોમાં ઉષ્ણતા થવાથી સૃષ્ટિ
કાર્યમાં તેઓ આગળ ગતિ કરે છે. ઉત્પત્તિ ક્રમ સંપૂર્ણ થઈ રહેં લય ક્રમ શરૂ
થવો એ પણ સૃષ્ટિકાર્યજ છે. પરંતુ ઉંચેથી ટાઇ વસ્તુ જમીન ઉપર પડે તેમાં
ખહુ શ્રમ નથી પડતો, પરંતુ નીચેથી ઉંચે ચડાવવામાં ખહુ શ્રમ પડે છે. તેમ
ઉત્પત્તિ ક્રમનો અંત આવતાં સુધી જમીનપર આવવું છે, એટલે તે તો સહેલા-
ઈથી થાય છેજ, પરંતુ હવે લય ક્રમમાં પાછું ઉપર ચડવારૂપ સૃષ્ટિ કાર્ય થવાનું
છે, માટે તેમાં અત્યંત ઉષ્ણ તાનો ખપ છે, તેથી તપ કરવાની તેમાં વિશેષ
જરૂર છે. નહિતો ઉપરગતિ નહિ થતાં ત્યાને ત્યાંજ પડી રહેવાય છે.

એ રીતે આધ્યાત્મિક તેમજ સ્થૂણાર્થ બંને અત્ર અવિરોધી રીતે મળતા
આવી શકે છે, અને બંને અર્થો મળે ત્યારેજ એ અર્થ ખરા ઠીક શકે, પરંતુ
એકજ અર્થ લેવાથી વિરોધ આવી સત્ય સમજી શકાતું નથી.

આર્યધર્મ.

(મળેલું).

(સાંધણ પાને ૧૮૪ થી)

સૃષ્ટિ ઉપરથી જ પરમેશ્વરના નામ પડ્યાં છે, તે હવે કહિયે છિયે.
સત્-સદાય રહે છે. સૃષ્ટિના ઉપજેલા પદાર્થની પેઠે વિનાશ પામતો
નથી, માટે પરમેશ્વરને સત્ કહે છે. એથી અન્યને અસત્ કહે છે.

ચિત્—જ્ઞાન સ્વરૂપીને ચિત્ કહે છે. જે પોતાને જાણે અને પરને જાણે. જે પોતાને અને પરને જાણે નહિ, તે જડ કહેવાય છે.

આનંદ—સદા સુખ રૂપને આનંદ કહે છે. એથી ઉત્પન્નને દુઃખ કહે છે. સત્, ચિત્, અને આનંદથી ઉત્પન્ન તે અસત્, જડ, અને દુઃખ છે તે માયામાં છે.

બ્રહ્મ—જે સર્વથી મોટા, એથી મોટું કંઈ નહિ, એ માટે તેને બ્રહ્મ^૧ કહે છે. એમાં મોટાપણું સ્વરૂપે અને શુણે કરીને છે.

આત્મા—જે નિરંતર રહે છે. કંઈ કાળે એ નથી, એમ નથી, માટે એને આત્મા કહે છે. જીવે પણ નિરંતર રહે છે. જ્યારે જીવને આત્મા કહે છે, ત્યારે પરમેશ્વરને પરમાત્મા કહે છે ?

ઈશ્વર—સૃષ્ટિનો મહા સમર્થ ધણી જે ઇચ્છે તે કરે એવો ખીજ દેવો વિષે, જ્યારે ઇશ્વર શબ્દ વાપરે છે, ત્યારે એને પરમેશ્વર કહે છે; એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ઈશ્વર.

કર્તા—જગતને ધડે છે, તે પરથી આ નામ પડ્યું છે. એક મેર સૃષ્ટિ રચવાનું કામ સદાય ચાલ્યું જાય છે, ચારે તરફથી તપાસીને સૃષ્ટિનું કામ કરે છે, માટે કવિયોએ આ નામને ચતુર્મુખ^૨વેદા, વિદ્યાતા, પિતામહ ઇત્યાદિ નામ પાડીને એક દેવ કહ્યો છે. ઉપાસના માટે એને દેવનું રૂપક આપ્યું છે.^૩

પાલક—જેમ ચારે મગ તપાસીને સૃષ્ટિ ધડવાથી ચતુર્મુખ નામ પડ્યું, એમ ચારે મગથી રક્ષણ કરવાથી ચતુર્ભુજ નામ પડ્યું છે. ઉપાસના માટે કવિયોએ તેનો દેહ વણ્યો છે.^૪

હર્તા—જગત ઉપજીને વધી જાય, માય નહિ, માટે તેના સંહારનું કામ કરે છે; તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. ઉત્પત્તિ, પાલન, અને સંહાર ત્રણને જીવે છે, માટે ત્રિનેત્રાદિક નામ પડ્યાં છે. ઉપાસના માટે એનું રૂપ છે. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે જમ કોઈ ક્ષેત્રી ખેતરમાં ધાન્ય વાવે છે ત્યારે તેને વાવક એટલે વાવનાર કહે છે. પાલે છે, ત્યારે તેજ પાલક કહેવાય છે, અને કાપે છે, ત્યારે તેજ હેદક કહેવાય છે. એમ પરમેશ્વર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે, ત્યારે એનાંજ વિદ્યાતા ક્રિષ્ણ, શિવ, એવાં નામ પડે છે; પણ એ ત્રણ એક છે. હવે પરમેશ્વરની કવિયોએ રૂપની કલ્પના કરી,

૧. વ્રજ્ ધાતુ વિસ્તાર વાચક છે.

૨. સોપાધિક આત્મા જીવ તથા નિરુપાધિક આત્મા કહેવાય છે.

૩. બ્રહ્મા.

૪. વિષ્ણુ.

તેનું કારણ—ચિન્મય—અદ્વિતીય—નિષ્કલ—અશરીરી એવો પરમેશ્વર, એને રૂપ નથી, પણ ઉપાસના કરવાને માટે કવિઓએ રૂપની કલ્પના કરી છે, અને પુરાણોમાં તેની કથાઓમાં મોટો વૈભવ ખતાવ્યો છે. પરમેશ્વર માણસની પેઠે જન્મતો નથી, માટે અજ કહેવાય છે. પણ તેણે ભક્તોના હિતમાટે કૃત્રિમ રૂપ ધારણ કર્યાં છે; માટે એને લિલા વિગ્રહ એટલે રમત માટે વિગ્રહ જે શરીર તે ધારણ કરેલ છે. પરમેશ્વરને કોઈ નિત્ય વિગ્રહ માને છે. તે મત વેદ વિરુદ્ધ છે.^૧ જે પ્રભુસદાય શરીરવાન હોય, તો અનેક દોષવાન થાય છે. તે આગળ કહેવાશે. પરમેશ્વરમાં ઉત્પતિ, પાલન, અને વિનાશ કરવા રૂપ જે શક્તિ રહી છે, તેને દેવીનું રૂપક આપ્યું છે. દેવી, વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્માદિકના અવતાર તે કાંઈ આપણી પેઠે માને પેટ જણ્યા નથી, અકસ્માત થયા છે? માટે પોતે પોતાનું અજપણું ખોયું નથી. એમજ પરમેશ્વરના એક એક કામને દેવનાં રૂપક આપ્યાં છે એમ સમજવું. જટલાં ઈશ્વરનાં કામ તેટલાં રૂપ વેદમાં એવાં રૂપક આપીને પાછળથી કહ્યું છે કે પરમેશ્વર એક છે. તેનાં રૂપક આપીને બ્રાહ્મણો બહુ દેવ કહે છે, પણ વિષ્ણુ, શિવ, ગૌરી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી ઇત્યાદી એકજ છે. કુવાનું જળ, તળાવનું જળ, નદીજળ, ઇત્યાદિક જળ છે. તેજ ખરૂં તો વૃષ્ટિજલ છે. એમ સર્વ દેવતો એકજ દેવ છે. આર્ય લોકો બહુ પરમેશ્વર કહે છે, એવું સમજનારા ભ્રાંત છે.^૨ આ નિર્ણય બહુ ગ્રંથો તપાસીને કર્યો છે, માટે સાચો છે. ઘણા ગ્રંથોમાં એવું કહે છે કે સર્વ દેવની તે એકજ દેવની પૂજા થાય છે. દેવનાં નામ અનેક પણ નામી એક છે, તેજ પૂજા લે છે.

વિષ્ણુ—વ્યાપક, જ્યાં જોઈએ, ત્યાં પરમેશ્વર છે. એ વિના ખાલી નથી.

સાક્ષી—પ્રાણિઓ સારાં માઠાં કર્મ કરે છે, તે પોતે સાક્ષાત્ જુવે છે, માટે આ નામ પડ્યું છે. સાક્ષાત્ દષ્ટાને સાક્ષી કહે છે. કર્મ જુવેતોજ કર્મ પ્રમાણે તે કર્મ વિપાક આપે.

સર્વજ્ઞ—પરમેશ્વર પોતે સર્વને સદાય સાથે પ્રત્યક્ષ જાણે છે. તે ઉપરથી તેને સર્વજ્ઞ કહે છે. જીવ તો ઈંદ્રિયો વડે જાણે છે, પરમેશ્વર તો પોતે જાણે છે. જીવ તો થોડાને જાણે છે, પરમેશ્વર તો સર્વને જાણે છે. જીવ તો જાણવા ઈચ્છે છે ત્યારે જાણે, પરમેશ્વર તો સદાય જાણે છે. જીવતો એકને જાણ્યા પછી બીજાને જાણે છે, પરમેશ્વર તો સહુને સાથે જાણે છે.

૧. આમ કહી શકાય નહીં.

૨. પરમેશ્વરને કોઈ બહુ માનવું હોય એમ લાગતું નથી. દેવો બહુ છે એમ મનાય છે ખરું. તંત્રી.

વિશ્વંમર વિશ્વનું ધારણ, પોષણ કરે છે તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે.

પશુપતિ—પશુ જે જીવ માત્ર તેનો પતિ એટલે ધણી—જમાં સમજાવી જોઈએ તેવી નથી. તે માટે જીવોને પશુ કહે છે. પોતાને સ્વાધીન નથી, સદાય પરાધીન થઈ વર્તે છે, એમ જીવ પરમેશ્વરને આધીન વર્તે છે, આપખળ્યા કશું થતું નથી. પરમેશ્વર જટલું ક્ષણ આપે, તેજ પોતે ભોગવે છે. વધારે ઇચ્છે પણ મળતું નથી; એમ કૃત્ય ઉપરથી અનેક નામ પડ્યાં છે. અદ્વૈત, અગોચર, અખંડ ઇત્યાદિ.

સત્ય, એજ ધર્મ તત્ત્વ પરમેશ્વરે માણસના જીવાત્માને વિષે મૂક્યું છે, તેથી માણસ આ સાચું અને આ ખોટું એવો વિવેક કરે છે. નિષ્પાપી માણસમાં આ ધર્મ તત્ત્વ જગૃત દેદિધ્યમાન રહેલું છે. પાપીમાં તો આ તત્ત્વ પાપથી આવરણ પામેલું, એટલે ઢંકાયલું રહે છે. જેવું પોતાને દુઃખ થાય છે, તેવું સામાને થાય છે, એવું માણસ માત્ર સમજે છે, પણ પાપથી પ્રેરેલો લોભ સામાને દુઃખ દેવાને ધર્મ તત્ત્વનું આવરણ કરીને પ્રવર્તીવે છે; માટે “લોભ મૂલ્હાનિ પાપાનિ” કહે છે. નિષ્પાપીતો જેવું આપણને તેવુંજ સામાને થાય છે, માટે સામાને દુઃખ ઉપજે તેવું કરવું નહિ; એમ કરવાથી વિશ્વનાથનો ઠાપ થાય છે, એમ સમજે છે. લોભ, વિવેકરૂપી માણસનાં અંતર નેત્રને, પડલ બઢાવે છે, તેથી માણસ પાપી થાય છે. સત્ય રૂપી ધર્મ, માણસને આસ્તિકતા ઉપજાવે છે. પરમેશ્વર સાચો છે, અને પરમેશ્વરે કરેલો સૃષ્ટિનો કાયદો જ વેદ, તે સાચો છે, એવી જ શ્રદ્ધા, તેને આસ્તિકતા કહેવાય છે. શ્રદ્ધાથી પરમેશ્વર ફલદાયક થાય છે; શ્રદ્ધાથી પુણ્ય કર્મ ક્ષણતઃ થાય છે; માટે શ્રદ્ધાને પુરાણોમાં એક મોટી દેવી કહીને તેની ઉપાસના કહી છે. તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં શ્રદ્ધાનું ચાર મંત્રોમાં વખાણ કર્યું છે. શ્રદ્ધા દેવી મનોરથની માતા છે. શ્રદ્ધા વિના કોઈ પણ કર્મ ક્ષણતઃ થતું નથી, પાપથી ઉપજેલો લોભ સત્ય રૂપી ધર્મ તત્ત્વને ઢાંકે છે, ત્યારે માણસ નાસ્તિક થાય છે, ત્યારે તેનો વિશ્વાસ પરમેશ્વર અને તેનો કાયદો ઉપરથી ઉઠી જાય છે, પછી તે હરાયા દોર જેવો યથેષ્ટાચરણ કરે છે, પછી તે નરકનો અધિકારી થાય છે. નાસ્તિકો કહે છે કે “પરમેશ્વરો નાસ્તિ,” પરમેશ્વર

૧ આ જે કંઈ છે, તેનું કંઈ પણ કારણ છે, એટલું માનનારને પણ અમારા મત પ્રમાણે આસ્તિક કહી શકાય. કેવળ તટસ્થેશ્વરને માનનારજ આસ્તિક અને ખીજા નહીં, એમ કહી શકાય નહિજ. જગતને કોઈ સ્વયમેવ માને તોપણ તેનું કંઈ ઉપાદાન માનવાથી આસ્તિક કહેવાઈ શકે.

અને વેદના વચનનો તિરસ્કાર કરતા. વેદ બોલે તો કાનમાં આંગલિયો ધાલતા. આ સમયમાં કોઈ પણ યજ્ઞ કે સંધ્યાદિક કર્મ કરતું નહિ, સર્વે નાસ્તિક થયા; કોઈ ઈશ્વરનું ભજન કરતું નહિ, પુણ્ય પાપનો માર્ગ કોઈ જાણતું નહિ.

હાલમાં દેટલાએક ગ્રામણો એમના જવા પાખંડી છે. તેમણે ચેટને વાસ્તે પાખંડ ચલાવ્યું છે. અને શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત ઇત્યાદિક ધર્મ ચલાવ્યા છે તેઓ થોડોક વેદને પણ માને છે. બાકી તેમણે જ નવા ગ્રંથો કર્યા છે તેને તંત્ર કરીને કહે છે,^૧ તેમને માને છે. એ રીતે સર્વ લોકો પાખંડ તરફ વળ્યા છે. કોઈ ખરે માર્ગે ચાલતું નથી. પરમેશ્વર જ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલો છે તેને કોઈ ભજતું નથી. સામસામી અનેક ધર્મની તકરારો થાય છે. સર્વ ધર્મમાંથી કાલાંતરે અનેક પાખંડો નીકળ્યાં છે. હવે એ પાખંડ માર્ગનું ખંડન કાણ કરે માટે તમેજ સહાય કરો. તમે જ્યારે વેદમાર્ગનો ઉદ્ધાર નહિ કરો; તો હે વિભુ, વેદમાર્ગ હવે પૃથ્વી ઉપર શી રીતે રહેશે. પૂર્વે સધળી પૃથ્વી ઉપર એકજ વેદધર્મ હતો. વેદ સાક્ષાત પરમેશ્વરની વાણી છે, માણસોને વેદહિતનો ઉપદેશ કરે છે. પછી શિવજી બોલ્યા, ઈ ઋષિઓ તમારે ચિંતા કરવી નહિ. વિષ્ણુએ જ શુભ માર્ગ બતાવ્યો હતો તે માર્ગ તો એક તરફ રહી ગયો, અને અને તે માર્ગ છોડીને બૌદ્ધો બીજા માર્ગે વળ્યા છે; માટે એ નાસ્તિકાનો વિનાશ કરીશ. હું આદિમાયાનો એક ગુણ તમો ગુણ છું, મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ તો પરબ્રહ્મ છે, પણ જ્યારે મારે ગુણનો ખપ પડે છે, ત્યારે હું ગુણી થઈને અવતાર ધરું છું; એમ કહીને શિવે ઋષિઓને પ્રસન્ન કર્યા પછી શિવે તમામ દેવોને આજ્ઞા કરીને તમે અંશ થઈ અવતરો, પછી હું અવતરીશ પછી ઈંદ્ર હતો તે પાવકાયલ પર્વત આગળ ચંપા નગરીમાં રાજનો પુત્ર થયો તેનું સુધન્વા નામ પાડ્યું. સ્વામિ કાર્તિકનો અવતાર ગંગા યમુનાના સંગમ આગલ પ્રયાગ નગરમાં એક બ્રહ્મણને ઘેર થયો, તેનું નામ કુમારિલ-લક પાડ્યું. પછી બહુ વિદ્યા ભણ્યા ત્યારે કુમારિલ લકાચાર્ય અથવા કુમારિલલકપાદ એવું નામ પડ્યું. એમને દેટલાએક લકાચાર્ય પણ કહે છે એ લકાચાર્યે અથા તો ધર્મ જિજ્ઞાસા એ જૈમિનીય સૂત્ર જ પૂર્વ મિમાંસાનાં છે તેની ઉપર વાર્ત્તિકના ગ્રંથ કર્યા પછી ઘણાએક શિષ્યોને ભણાવ્યા, તેમાં

૧ તંત્રોનો મત મૂળે પાખંડ નથી, પણ પાછલથી તેનો દુરુપયોગ થવા માંડ્યો. તેથી તે દૂષિત ગણાયો છે. તંત્રી.

મંડન મિત્ર, મુરારિમિત્ર, પાર્થ સારથિ મિત્ર, પ્રભાકર એ ચાર મુખ્ય હતા. તેમના શિષ્ય પ્રશિષ્ય કરીને આખો ભરતખંડ છપાઈ ગયો. તે સર્વે જૈદ્ધાદિક નાસ્તિકો જોડે તકરાર (શાસ્ત્રાર્થ) કરવા લાગ્યા. જૈદ્ધો વેદનું ખંડન કરવા લાગ્યા. પૂર્વે કહેલા મીમાંસક બ્રાહ્મણો વેદનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. એ રીતે ઠામો ઠામ, દેશે દેશ, બ્રાહ્મણ અને જૈદ્ધોને વિવાદ ચાલ્યો. પણ બ્રાહ્મણો જૈદ્ધના અંથોમાં વાકેફ નહિ તેથી જૈદ્ધો જીતવા લાગ્યા. ત્યારે કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યે વિચાર કર્યો, કે હવે જૈદ્ધોના અંથો જાણવા; જાણીને તેના ખંડન અંથ કરવા એવું વિચારીને પોતે ધરથી નીકળીને પાવકાચક તલેટીમાં ચંપા-નગરીમાં જ્યાં જૈદ્ધાચાર્ય અનેક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા ભણાવતા હતા, તેમાં ભટ્ટાચાર્ય પણ છાતો જૈદ્ધ થઈને અંથો સાંભળવા લાગ્યો. એ રીતે અંથ સાંભળતાં જૈદ્ધાચાર્યે વેદ નિંદાનું પ્રકરણ ચલાવ્યું. તે સાંભળતાં ભટ્ટાચાર્યની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં; તે જોઈને જૈદ્ધોએ વિચાર્યું, કે આ દાર્ઢ્ય બ્રાહ્મણ છે, એ જૈદ્ધ નથી. પછી તેમના મનમાં શકા પેઠી. એક દિવસે બધા જૈદ્ધોએ મળીને વિચાર કર્યો કે આપણા અંથો સાંભળીને બ્રાહ્મણ આપણા ધર્મનું ખંડન કરશે; માટે એને જીવથી મારી નાખવો. જૈદ્ધ લોકોએ વિચાર કરીને ભટ્ટાચાર્યને સર્વે મળી હવેલી ઉપરથી ધક્કા મારીને હેઠે પાડી નાંખ્યા. તે વેળા ભટ્ટાચાર્ય બોલ્યા કે જો વેદ પ્રમાણ હોય તો મને કંઈ થશે નહીં. પછી જમ રૂના ટેકરા ઉપર પડે એમ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પણ કંઈ વાગ્યું નહીં. પછી ભટ્ટાચાર્યે વિચાર્યું કે બુદ્ધ ભગવંતે જ દયા માર્ગ પ્રકટ કર્યો છે તે દયા એમના શિષ્યોમાં નથી, ત્યારેજ તેમણે મને ધક્કા માર્યો, માટે એ બુદ્ધ ભગવંતને માનનારા નથી; માટે એમનો નાશ કરતાં પરમેશ્વરનો દ્રાપ થવાનો નથી. પછી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી, કે હવે મારે એમનો વિનાશ કરીને વેદ ધર્મનું સ્થાપન કરવું. એમ કહીને પોતે પોતાના શિષ્યોને લઈને પાવકાચક પર્વતની આગળ જ્યાં ચંપાનગરી છે, ત્યાં સુધન્વા રાજા રાજ કરતો હતો ત્યાં ગયા. એક બાગમાં ઉતરીને જૈદ્ધાચાર્ય વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા ભણાવતો હતો તેનું આખ્યાન નિત્ય સાંભળતો હતો. એક સમયે એ બાગમાં એક માળી તુલસીના પત્ર ચુંટતો હતો, તેણે ભટ્ટાચાર્યને જોયા એટલે થરથર કંપી ગયો. જો આ જૈદ્ધ પંડિત છે તે જો રાજાને કહેશે, કે તુલસીનાં પત્ર ચુંટે છે તો રાજા મને દંડ દેશે. તેથી થરથરતો હતો. પણ ભટ્ટાચાર્યે જાણીને પૂછ્યું, કે તું કેને વાસ્તે આ પત્ર ચુંટે છે કાંઈ વિશ્વજીની પૂજા કરે છે તે ભટ્ટાચાર્યને પગે પડીને બોલ્યો, કે સ્વામી મને

ઉગારે, મેં તો અબણપણામાં ચુંટયા છે. રાજની મના છે, કે કોઈ તુંલસી ચુંટે નહીં. પછી ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું, કે ફિકર કરવી નહી, હું તો બ્રાહ્મણ છું. પછી ભટ્ટાચાર્યે માળી સાથે ઘણી પ્રીતિ કરી, ત્યારે માળીએ કહ્યું, કે રાજની રાણી વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે તેને માટે છાની તુંલસી લઈ જાઉં છું. પછી ભટ્ટાચાર્યે રાણી ઉપર એક પત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યો; તે એ મતલબથી કે હું ભટ્ટાચાર્ય છાનો રહું છું, અને બૌદ્ધોના તર્ક જાણું છું. પછી રાણીએ જાણ્યું, કે હવે કાંઈ સાડું થશે. રાજ રાણીને કહેતો હતો કે હું બૌદ્ધ થયો; તું પણ થા અને બૌદ્ધ ગુરૂને પગે લાગ્ય ત્યારે રાણીએ કહ્યું કે માડું માથું કાપીને બૌદ્ધ ગુરૂને નમાવો તો નમે, નહિ તો વેદ, વિપ્ર, કે વિષ્ણુને આ માથું નમ્યું છે તે બૌદ્ધ ગુરૂને નમવાનું નહીં. એક દિવસે એ રાણી શ્લોકાર્થ ગોષ્ઠે બેસીને ભણતી હતી. કિં કરોમિ ક્વ ગચ્છામિ કોવેદાનુ હરિણ્યતિ ॥ એ પૂર્વાર્થ રાણી બોલી. તેનો અર્થ એવો છે, કે શું કરું ને ક્યાં જાઉં, હવે વેદનો ઉદ્ધાર દેણ કરશે. તે સણીને નીચે માર્ગે થઈ ભટ્ટાચાર્ય જતા હતા, તેમણે ઉત્તર આપ્યો, કે મા વિષાદ વરારોહે મદ્દાચાર્યોઽસ્મિભૂતલે ॥ એનો અર્થ એવો છે કે હો સુંદર આસનવાળી, તું મનમાં ખેદ માં પામ્ય. હું પૃથ્વી ઉપર ભટ્ટાચાર્ય છું. પછી તેણે પોતાની દાસી મોકલીને ભટ્ટાચાર્યને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. તે બૌદ્ધ સાધુનો વેશ ધરીને ફરતા ત્યાં આવ્યા. પછી ભટ્ટાચાર્ય અને રાણીને વાતચીત થઈ. રાણી કહે, કે જો કોઈ વેદનો ઉદ્ધાર નહિ કરે તો હું મરીશ. રાજ મારો કંડો મૂકતો નથી. ભટ્ટાચાર્ય કહે કે ફિકર કરવી નહીં. ઇત્યાદિ કહીને રાણીના આંસુ લુછ્યાં. પછી રાણીએ રાજને કહ્યું કે તમે મને બૌદ્ધ ધર્મમાં લેવાની કરોછો. પણ જો તમારા ગુરૂ અને મારા ગુરૂને વાદ કરાવો ને જ જીતે તેનો ધર્મ મારે તથા તમારે પાળવો. રાજએ કબુલ કર્યું. પછી ભટ્ટાચાર્ય શિષ્યો સહિત સભામાં ગયા.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની ૧૮૭૧ ની મુસાફરી.

ઉપોદ્ધાત.

જુનાગઢના વતની પ્રસિદ્ધ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પ્રાચીન શાંધ પાતાનાં ઉત્તમ કામો કર્યા માટે આ દેશ તેમજ યુરોપમાં સાડું માન પામી

ગયા છે. તેમણે સન ૧૮૭૧ ની સાલમાં કરેલી મુસાફરીના વર્ણનના પત્રો પોતાના મિત્ર શેઠ કૃષ્ણદાસ વલ્લભદાસ ઉપર લખેલા છે, તે ઘણા મનોરંજક તથા ઉપયોગી જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાને લીધે અત્રે પ્રસિદ્ધ કરિયે છિયે:-

પત્ર ૧ લો.

હું તા. ૭ મી માર્ચ ૧૮૭૧ અને મંગલવારને રોજ મુંબઈથી ૧૧૫૫ વાગાની ગાડીમાં બેસીને આદ્યો તે તેજ રોજ રાતના ત્રણ વાગતે ખંડવે જઈ પહોંચ્યો. ખંડવાના સ્ટેશન પાસેજ એક મોટું મુસાફરખાનું છે તેમાં ઉતર્યો. તા. ૮ ને રોજ સવારમાં ગામમાં ગયો. ખંડવા ગામમાં આશરે ૧૦૦૦ ઘર અને ૩૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, પણ માળવાનું અક્ષીણ અને ધાન્ય તથા કપાસ આદિનો વેપાર મુંબઈ સાથે ચલાવવાને રેલવેનું મથક હોવાથી સેંકડો ગાડી અને ઉંટ અહીં આવે છે. ગામના રસ્તા સાફ છે, અને શેહેરની દક્ષિણ બાજુએ નવી વસ્તીના રસ્તા ઘણાજ મોટા છે અને એક એક વગરે મિતારા ઉપર ઘડીઆળ છે, તે (મિતારો) ૧૮૫૬ માં બાંધેલા છે. ઉત્તર તરફની ગામની વસ્તી જુની છે. તે રસ્તા સાંકડા છે, પણ અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે સારા અને સાફ રહે છે, ને સડકો બાંધેલી છે. લોઢાનાં ઘર બે માળથી ઉંચા નથી, અને ઉપલા ભાગમાં ઘણું કરીને નળીયેર છે. લોઢાનો પેશાગ કંઈ શુજરાતી અને મારવાડીને મળતો છે. બાપા નીમાડી જ શુજરાતી, મરાઠી અને હીંદી મળીને થયેલી છે. ફરતો ફરતો એક સ્કુલ માસ્તરને મળ્યો અને તેની સાથે ગામથી પશ્ચિમ તરફ એક જુનો કુંડ છે, જેને લોઢા પદ્મ કુંડ કહે છે, ત્યાં આળ્યો અને તેના ગોખલા ઉપર સંવત ૧૧૮૬ના વર્ષના લખેલા કુંડા લેખો હતા તે લખી લીધા. આખા ગામમાં જુના દેવળના પત્થરો પડેલા છે, તેમાં ઘણું કરીને જૈન દિગંબર મતના અને સૈવ લોઢાના દેવળના છે. આખો દિવસ હું ખંડવામાં રહ્યો, અને ઈંદોરની ગાડી ૧ બાડે કરી, તેમાં વરાડ કર્યો કે ઈંદોર અને ખંડવાના રસ્તાથી બાજુએ ત્રણ દાસ ઉપર ઓંકારેશ્વર નામનું તીર્થ જ ઓંકારમાં ધાતાને નામે ઓળખાય છે, ત્યાં થઇને જવું, અને ત્યાં એક દિવસ વધારે રોકાઈશ તો મુકામ આપીશ. તેથી તા. ૧૦ મી માર્ચને રોજ હું ખંડવાથી સવારના પાંચ વાગે આદ્યો તે બપોરે ૬ દાસ એક નાના ગામની પાસે જમી સાંજના ગામમાં રાત રહ્યા.

આ દેશમાં હોળી ખેલવાનો ધણો ચાલ છે. ગામડાના લોકોએ—પુરુષોએ—સ્ત્રીઓના ધાધરા પોતીયાં ઉપર ખાંધેલા હતા, અને દીવાળી ટાણામાં જેવા લોંડા લોંડા છાતીએ કપડાં ખાંધી અને કંડે ધુધરમાળ ખાંધી ડાંડિયારાસ લે છે ને ગાય છે, તેજ પ્રમાણે તેજ પોશાક પહેરી આ લોકો હોળીના ગીત ગાઇને નાચતા હતા. સ્ત્રીઓનાં ટોળાં પણ ત્યાં હાજર હતાં. તેઓએ પોશાગમાં કંઈ ફેર કંઈ નહોતો, પણ થોડો ગુલાલ માત્ર મોહોડે ચોપડેલો હતો. તેઓ પણ હોળીનાં નાગાં ગીતો ગાતી હતી. તા. ૧૦ મીને રોજ સવારના ૪ વાગે ત્યાંથી ચાલ્યા, તે સાંજના ૩ વાગે ઝોંકારેશ્વર, જે પ્રખ્યાત શિવલિંગનું દેવળ છે, ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

ઝોંકારેશ્વરનું મોટું દેવળ નર્મદાને ઉત્તર કિનારે એક ડુંગરના કડા ઉપર છે. એ કડા ઉપર દેવળની પાસે કેટલા એક લોકોનાં ઘરો છે; નર્મદાનો દક્ષિણ કિનારો પણ ઉંચા પથરના ખડકનો છે, અને નર્મદાની તરફ કડો તૂટેલો છે, તેથી ઘણો ઉંચો લાગે છે, તેને કાપીને કપિલા નામનું નાનું નાલું ઝોંકારેશ્વરની સામેજ નર્મદાને મળે છે, એ પણ પવિત્ર ગણાય છે. એથી નર્મદાના દક્ષિણ કિનારાના પૂર્વ પશ્ચિમ—બે નાના ટેકરા બનેલા છે. પૂર્વના ટેકરા ઉપર બ્રહ્મેશ્વરનું દેવળ પશ્ચિમાદે મોહોડે છે. તેમાં હાલ શિવલિંગ છે, પણ હું ધાર છું કે પ્રથમ બ્રહ્માની મૂર્તિ હશે. બીજાં પણ દેવળો છે. તેમાં અમરેશ્વર મહાદેવનું મુખ્ય દેવળ છે. એ જ્યોતિર્લિંગ ગણાય છે. પશ્ચિમ કિનારે બ્રહ્મેશ્વરના મંદિરની સામુંજ પૂર્વ મુખે વિષ્ણુનું મંદિર છે, અને ત્યાં પણ લોકોનાં ઘર છે. ગાડી અને સામાન અંહી રાખ્યો હતો. એવી રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઉત્તર કિનારે મહેશ્વર—એમ ત્રણ પુરિ કહેવાય છે. ઝોંકારેશ્વરનું મોટું મંદિર આશરે ૧૧૦ ફુટ ઉંચું—બે માળવાળું છે. પ્રથમ જીતું દેવળ મુસલમાનોએ તોડવાથી પાછો તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરેલો છે. તેનો નીચલો ભાગ હજી જીતો છે. આ બેઉ કિનારાની વચ્ચે નર્મદા મોટા પટથી વહે છે, અને ઘણીજ થંડી છે. તેમાં મોટા મોટા મચ્છ છે, તેને લોકો ચણાં ખવરાવે છે. તેથી બહાર દેખાય છે, અને હોડીમાં બેસીને પાર જવાય છે. ઝોંકારેશ્વરના મંદિર પાસેથી નર્મદા સુધી ઘાટ ખાંધેલો છે, અને નર્મદાને કિનારે ઢાટી તીર્થ કહેવાય છે. આ પાહાડ ઉપર પ્રાચીન કિલ્લો છે. તે રેતીના પથરનો ખાંધેલો છે, પણ ઘણોખરો તટી ગયો છે. તેને દરવાજા છે. તેમાં એક મોટું શિવાલય છે. તે સિવાય બીજા પણ ઘણી તટી કુટી મૂર્તિ છે.

તા. ૧૨ મીને રોજ ઓંકારેશ્વરથી સવારના ૧૦ વાગે આદ્યો બડવા ગામ જઈ રાત રહ્યો. બડવાએ પણ ૪૦૦૦ માણસની વસ્તીનું ગામ છે. ગામથી પૂર્વે નાનું નાણું વહેછે, તેને કાંઠે એક સુંદર કુંડ છે અને દેવાસયો અર્ધાચીન અને જુનાં છે. તા. ૧૩ મીને રોજ સહવારમાં આદ્યો આખો રસ્તો જંગલનો અને પાહાડી હતો. એક નાના ગામમાં રાત્રી રહી, રાતના ૪ વાગે આદ્યો તે તા. ૧૪ મીને રોજ સહવારના ૬ થી વાગે ઈંદોર આવી પહોંચ્યો. તા. ૧૫ મીને રોજ બક્ષી ખુમાનસિંહને મળ્યો. એ સારા સ્વભાવના માણસ છે અને મોટા માણસ છે. અંહીના રાજ્યના મોટા અધિકારી છે. — — — — — ઈંદોર તા. ૧૭-૩-૭૧

પત્ર ૨ જો.

તા. ૧૮ મીને રોજ ઈંદોરથી ઉજ્જયિની જવા વાસ્તે નીકળ્યો. મને અંહી જવાને સારી મદદ મળના સેન્ટ્રલ ઈંડિયાના એજન્ટ સાહેબે અંહિના અફીણખાતાના પારસી ઉપર અને અંહીના સીંધીયા સરકારના સર સુખા ઉપર સારી ભલામણના પત્રો આપ્યા. એ સાહેબ ઘણા સ્નેહથી મને મળ્યા હતા, અને મારે બાધ જવું છે માટે ભોપાવરના એજન્ટ ઈંદોરમાં આવ્યા હતા તેમને પણ સારી રીતે મેળવ્યો. હું પત્ર લેઈ તા. ૧૯ મીને રોજ રાત્રે ઉજ્જય (ઉજ્જયિની) આવ્યો છું. અંહી હું પાંચ દિવસ રોકાવાને ધારૂં છું; એટલે તા. ૨૪ મીએ નીકળોશ તે ધાર જઈશ, અને ત્યાંથી ભોપાવરની છાવણીમાં જઈશ. — — — — —

ઈંદોર એ મોટું શહેર છે, આશરે ત્રીશથી ચાળીશ હજાર માણસની વસ્તી હશે. અંહી સુખ્ય કરીને અફીણનો વેપાર છે, જે ખીજ દેશાવરની સાથે ચાલે છે, થોડુંક રૂ પણ પાક છે, અનાજ પણ સુંબઈ તરફ ચડે છે, ગામના લોકો મારવાડી અને ગુજરાતીની વચ્ચેની માળતી ભાષા બોલે છે, એ ગુજરાતીને વધારે મળતી છે, પુરૂષનો પોશાક મરાઠા અને મારવાડીની વચ્ચેનો છે, અને સ્ત્રીઓનો પોશાક ગુજરાતી અને મારવાડીની વચ્ચેનો છે, સ્ત્રીઓ ધાધરા ગુજરાતીની પેઠે ઢુંકા ઘેરના પેઢેરે છે, અને ઓઢણી મારવાડીના કરતાં થોડી મોટી અને આગલ પાટલીવાળી થોડી ખોસાય તેમ પહેરે છે, ઘરેણાં અને ચુકા મારવાડીના જેવા પણ નથી તેવી નહીં. લોકો મારવાડ કરતાં ખુશ્નુરત છે, અને ગુજરાતીની ખરાબરના કહીએ તો આવે, ગામની પીઠ અને દક્ષિણ ખા-

જીએ નદીછે, તેને કાંઠે દેવળોછે, પીઠ બાબુએ નદીને કિનારે રાજની ચિતાઓ ઉપર સારાં શિવાલયો બાંધેલાંછે; અને ચાર્લ્સ હેમિલ્ટન સાહેબનું સાફ સાઈ-જનું સંગેમરમરનું પૂતલું ઉભું રહેલુંછે; પણ તે એવી તો કઢંગી બેઠક અને જગા ઉપર ઉભું કરેલું છે કે કંઈ શોભતું નથી. જે સ્તંભ ઉપર તે ઉભું કરેલું છે, તે કાળા પથ્થરનો જેવોતેવોછે, તેની પછવાડે બાળબોધ અક્ષરથી એક સંગે-મરમરની પાટ ઉપર લેખ કાતરેલો છે, તે બેવકુફીનો નમુનો છે. તેમાં તેનું નામ ચમત્કારિક બેઠણીથી લખેલું છે. આગલી બાબુએ દુકા અંગ્રેજી લેખ છે, પણ તેમાં સત પણ નથી લખેલો.

હોલ્કર સરકારનો મેહેલ ગામનો અંદર પૂર્વ છેડાની પાસે છે. એ સઘળો મેહેલ ૬૦ ચોરસ કદમમાં છે, અને ચારે ખુણે ચાર ધુરજ છે, તેથી એક નાના કિલ્લા જેવું લાગે છે, અને ઉંચાણવાળી ચારે બાબુએ ભીંત છે તેને ચારે બાબુએ દરવાજ છે, પણ પૂર્વ તરફનો દરવાજો મુખ્ય છે. એ દરવાજાની બેઠ બાબુ છ માળના ધુરજ છે, અને તે દરેક માળ ૧૧ થી તે ૧૪ ફુટની ઉંચાઈના હશે; એથી હું ધારું છું કે આશરે ૬૦ થી ૮૦ ફુટની અંદર ઉંચા હશે.

હાલ કલકતેથી લોર્ડ આવવાના છે એવી લોકોમાં વાત ચાલવાને લીધે તેને બહારથી ચુનો દેવાવેલો છે; પણ બારીઓ એવી તો જીની અને એટલા તો કચરાવાળી છે કે જોઈને આપણને ગાયકવાડની વધારે સારી સફાઈ લાગે, અને અંદર ગાયકવાડના મેહેલ જેવુંજ અંધારું છે દરવાજા આગળ ચોક છે, પણ તેમાં પથ્થરો અને કચરો ઘણો પડેલો છે. પૂર્વ તરફ નદી ઉપર પુલ છે એ ઉપર થઈને છાવણીમાં જવાય છે. ત્યાં સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા ખાતાના ગવર-નર જનરલના એજન્ટ રહે છે, અને થોડું લશ્કર રહે છે. ઈંદોરના લોકો ઉદ્યોગી અને સધન છે. માળવા દેશ ગુજરાત જેવોજ સધન છે, અને ગુજરાતની પેઠેજ આંહી પણ ભીખારી લોકો ઘણાં નથી; અને અંગ ઉપર કપડું પણ મહારાષ્ટ્ર અને બીજા હિંદુસ્તાનના મુલદો કરતાં ઘણું હોય છે.

કેશવ વિરહાટક.

સોરઠા.

હરિ સુત કેશવ, હાય, આર્ય ધર્મ બોધક ગયો,	
અંતર લાગી લાય વિરલ પુરૂષ એ વહિ જતાં.	૧
ઉમદા એની કાવ્ય, અધવચ્ચો અટકી પડી,	
કેશવ પાછો લાવ્ય, કેશવ તું કરૂણા કરી.	૨
અંધ બન્યા છે આર્ય, ભારત ભૂમિના બધા,	
ધર્મતાણું શુભ કાર્ય, એના વણુ વિસરી જશે.	૩
ધર્મગણું શુભ ઢાલ, મળે માર્ગ સુમોક્ષનો,	
એવણુ સૌ બેહાલ કેશવલાલ જતાં થયા.	૪
ભણી પ્રલસ સમાજ, શોભાવી મુંબઈ વિષે,	
શુભ દિલથી એ કાજ, કરશે કાણુ કેશવ જતાં.	૫
અંતે થઈ નિરાશ, આશિષ એ ઉરથી લાણું,	
શિવ સમીપે વાસ, થાજે કેશવલાલનો.	૬

ગીતિ.

તંત્રી મલશે ઝાઝા, વસુધા વંઝયા વળી નથી ક્યાંઈ,	
પણુ તારી સમ માજ, સાચવનારો નહી મળે આંઈ.	૭
જ્ઞાન બળે બહુ બળિઓ, હુરિસુત કેશવલાલ હતો હીરો.	
સારધાર વૃતપાળી શંભૂ સ્થાને ગયો મહા વીરો.	૮

સિંહાવલેટ્ટી સર્વેયો.

કેશવલાલ જતાંજત આજ, તમામ ઉદાસ થયાં નિજ અંતર
અંતરમાં અકસોસ કરે વળિ ધર્મ તણેજ ગયો શુભ મંતર,
મંતરરૂપી સુમોધ હતો પણ અંતરથી જગ શું તજ તંતર,
તંતર તજ વિના ન મળે, પાંછ મંતરથીજ બળે મુજ અંતર.

પ્રિન્સ હેનરીના મૃત્યુ વિષે સરકારનું જાહેરનામું.

બ્રાઇનબર્ગના શાહાબદ નામદાર પ્રિન્સહેનરી મોરીસના દુઃખદમૃત્યુના સંબંધમાં લોકોએ અખંડ પ્રાદ્યપ્રતાપ દેશરેહિંદ મહારાણી શ્રી પ્રતિ લાગણી દર્શાવી તેના ઉત્તરમાં મહારાણી શ્રીએ નીચેનો પત્ર મોકલ્યો છે, અને તેની એક નકલ અમને પહોંચાડતાં આ પત્રમાં તેની પ્રસિદ્ધી કરવાની અમને દ્વરમારા થઇ છે.—

.દાદરો.

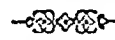
કેમ જન્મ મૃત્યુનાજ ફંદમાં ફરો,
ન ધૂલધાળી આ મનુષ્ય જન્મને કરો.   અરે
દોહિરા.

સદસત્કાર્યવિવેકથી તજિ કર્તૃત્વનું માન,
સર્વ સમર્પો બ્રહ્મમાં ધરી ધૈર્યથી ધ્યાન.

.દાદરો.

એજ મોક્ષ માર્ગનો પ્રચાર છે સ્વરો,
સમગ્રમાં સમાનમાન માનજો નરો.   અરે

ઉપદેશ.

ગીતિ.

તન મન ધન સ્વરચીને, હામ ધરીને ભજો હરિચર્ણો;
અન્ય તજી દ્યો કામો, થાશે તેથી પવિત્રતો કર્ણો.
તાપહરણ દહન થશે, હરિભજવાથી નકી તમેજ ગળો;
મિથ્યા શોક જશેને, થાશે સંસારસરલ તેથી ઘળો.
માટે મન વશ કરીને, રામ ચરણમાં ધરોજ ધ્યાનતમે;
ભવસાગર સ્વોટાનેં તરશો, મઝશે સુખ સઘઢૂં તમને.

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલું).

(સાંધણ પાને ૧૯૮ થી)

એતાદૃશી મવસ્થાં ગમિતસ્યાપેક્ષસેઽપિ કિં સેવામ્ ।

કરુણાબ્ધે યદિનૈવં તદ્વદ્ કિં મામુપેક્ષસે દીનમ્ ॥ ૫૪ ॥

હે કૃષ્ણા સિંધુ ! શું આવી અવસ્થાને પામેલાની પણ સેવાને ઇચ્છો
છો ? જો એમ ન હોય તો હું કે જે દીન છું તેને કેમ છોડી દિયો છો ? ॥ ૫૪ ॥

કરુણાવાનપિ જાનન્ પ્રભુરપિ યદિ હંસિનેદૃશી માર્તિમ્ ।

તન્નિર્ગુણત્વ મુચિતં વેદાંતાસ્તે વર્દાત્ દાશરથે ॥ ૫૫ ॥

ધ્યાતુ છો, જાણો છો, અને સમર્થ છો, તો પણ જો આવી પીડાને મટાડશો નહિ તો હે દશરથના પુત્ર, વેદાંતે તમારું નિર્ગુણપણું કહે છે તે ઘટિત છે. સારાંશ કે મારી પીડા નહિ મટાડો તો તમે નિર્ગુણ એટલે ગુણ વગરના છો એમ વેદ કહે છે તે સત્ય ઠરશે. હું તો આપને ગુણવાન જાણું છું માટે પીડાને મટાડો, પણ મટાડો તો ગુણવાન થઈ જાઓ, માટે નહિ મટાડતા હો. (અહીં વક્રોક્તિ પણ થાય) ॥ ૫૫ ॥

નાલોકયે ત્વદન્યં દૈન્યં કયયામિ યસ્યાગ્રે ।

વિજ્ઞાપયામ્યતોહં કર્મવિહીનં ચ નિર્ગુણં ચત્ત્વં ॥ ૫૬ ॥

આપ વિના બીજાને હું દેખતો નથી કે જની આગળ દીનપણું કહી દેખાડું, માટે કર્મ વિનાના અને ગુણ વિનાના (અકર્તા નિર્ગુણ) આપને વિનતી કરું છું- ॥ ૫૬ ॥

અપિમામપિહિતદ્દર્ષિં પદ્યન્ ક્લેશોર્મિમાલાભિઃ ।

ભવાસિંધુ મગ્નમાર્ત્ત તારણશક્તિયપિ કિં નતારયસિ ॥ ૫૭ ॥

હું કે જ નહિ વીચેલો આંખવાળો ઉધાડી આંખવાળો જીવતો છું, ક્લેશ રૂપી તરંગોના સમૂહથી ભવસાગરમાં ઘુડેલો છું, અને પીડાયેલો છું, તેને દેખતા છતાં પણ, અને તારવાને સમર્થ છતાં પણ ક્રમ ઉગારતા નથી ? ॥ ૫૭ ॥

અવિહિત કારિતયા મામાલોકયસે નચે ત્કૃપયા ।

દીનં કિમિતિ ન દાસં વિહિતે તન્માંવિનિયોજયસિ ॥ ૫૮ ॥

અવળાં કર્મ કરવાપણાથી કૃપાદૃષ્ટિવડે મને ન જોતા હો તો દીનદાસને સારા કર્મમાં ક્રમ જોડતા નથી ? ॥ ૫૮ ॥

આકોટ્મપિહિ કિંચા ત્વત્પ્રેરણ મંતરેણ યલ્લોકે ।

ચલતિ રયુત્તમ વદમે ભવતા ચલુજલપતે સકલમ્ ॥ ૫૯ ॥

હે રધુવર ! જગત કીડાયા માંડીને જ દાઢ છે તે તમારી પ્રેરણાવિના ચાલે છે અથવા ચલાયમાન છે ? (નહિ) ! આપના વડેજ સર્વ જોલે છે. ॥ ૫૯ ॥

અવિહિત મનિર્શં કારય ચારય સીતાપતેઽથવા તસ્માત્ ।

મોચયિતો ભયથાપિ પ્રણતં ત્વેનં ત્વમેવ દાશરથે ॥ ૬૦ ॥

હે સીતાપતિ, નિરંતર નહારાં કામ કરાવો કે તેનાથી વારી રાખો, પણ હે દશરથ પુત્ર ! બેયરીતે શરણુ આવેલાને આપજ છોડાવનાર છો. ॥ ૬૦ ॥

દાદરો.

કેમ જન્મ મૃત્યુનાજ ફંદમાં ફરો,
ન ધૂલધાળી આ મનુષ્ય જન્મને કરો.

અરે

દોહેરા.

સદસત્કાર્યવિવેકથી તજિ કર્તૃત્વનું માન,
સર્વ સમર્પો બ્રહ્મમાં ધરી ધૈર્યથી ધ્યાન.

દાદરો.

એજ મોક્ષ માર્ગનો પ્રચાર છે સ્વરો,
સમગ્રમાં સમાનમાન માનજો નરો.

અરે

ઉપદેશ.

ગીતિ.

તન મન ધન સ્વરચીને, હામ ધરીને ભજો હરિચર્ણો;
અન્ય તજી ઘો કામો, થાશે તેથી પવિત્રતો કર્ણો.
તાપહરણ દહન થશે, હરિભજવાથી નકી તમેજ ગળો;
મિથ્યા શોક જશેને, થાશે સંસારસરલ તેથી ઘળો.
માટે મન વશ કરીને, રામ ચરણમાં ધરોજ ધ્યાનતમે;
ભવસાગર સ્વોટાને તરશો, મલ્લશે સુખ સઘલૂં તમને.

દયાલુ છો, જાણો છો, અને સમર્થ છો, તો પણ જો આવી પીડાને
મટાડશે નહિ તો હે દશરથના પુત્ર, વેદાંતે તમારું નિર્ગુણપણું કહે છે તે ધટિત
છે. સારાંશ કે મારી પીડા નહિ મટાડો તો તમે નિર્ગુણ એટલે ગુણ વગરના
છો એમ વેદ કહે છે તે સત્ય ઠરશે. હું તો આપને ગુણવાન જાણું છું માટે
પીડાને મટાડો, પણ મટાડો તો ગુણવાન થઈ જાઓ, માટે નહિ મટાડતા હો.
(અંહી વક્રોક્તિ પણ થાય) ॥ ૫૫ ॥

નાલોકયે ત્વદન્યં દૈન્યં કથયामિ યસ્યાગ્રે ।

વિજ્ઞાપયામ્યતોહં કર્મવિહીનં ચ નિર્ગુણં ચત્ત્વં ॥ ૫૬ ॥

આપ વિના ખીજાને હું દેખતો નથી કે જની આગળ દીનપણું કહી
દેખાડું, માટે કર્મ વિનાના અને ગુણ વિનાના (અર્થાત્ નિર્ગુણ) આપને
વિનતી કરું છું- ॥ ૫૬ ॥

અપિમામપિહિતદષ્ટિં પश्यન્ ક્લેશોમિમાલાભિઃ ।

ભવસિંધુ મગ્નમાર્ત્ત તારણશક્તિયપિ કિં નતારયસિ ॥ ૫૭ ॥

હું કે જે નહિ વીચેલો આંખવાળો ઉઘાડી આંખવાળો જીવતો
છું, કલેશ રૂપી તરંગોના સમૂહથી ભવસાગરમાં ધૂડેલો
પીડાયેલો છું, તેને દેખતા છતાં પણ, અને તારવારથી
ઉગારતા નથી ? ॥ ૫૭ ॥

વક્યન્નપિકિં ॥ ૭૧ ॥

રમાં વહી જતી મારી ચિત્તવૃત્તિરૂપ

અવિહિત

નહી છતાં પણ શું અટકાવતા નથી ? ॥ ૭૧ ॥

ચેતો વૃત્તિગર્ભમે વિષયા વ્યાગ્રા વિદારયંતે તે ।

શિવશિવ કિમિદ મુદાસ્તે શ્રી રામ દિલીપવંશ્યસ્ત્વમ્ ॥ ૭૨ ॥

આ વિષય રૂપી વ્યાગ્રે મારી ચિત્તવૃત્તિરૂપ ગાયને કાડી ખાયછે, હે
શિવ શિવ !! હે રામા આપ દિલીપવંશના થઈને આ કામમાં દેખ ઉદાસ
જાઓ છો ? ॥ ૭૨ ॥

વિષયાંધ કૂપપતિતામેતાં મે રામ વાસના મવલામ્ ।

ત્વદ્ગત્તિચારુ રજના મુદ્ધરદત્વા દયાસિંધો ॥ ૭૩ ॥

હે દયા સિંધુરામ ! વિષય રૂપ આંધળા કુવામાં પડેલી આ વાસના
રૂપ મારી અખલાને તમારી ભક્તિરૂપ દોરી આપીને બહાર કાઢો. ॥ ૭૩ ॥

વંધો રામ ભવાન્ધૌ વિષયવિપાંધં પતંત મંથે મામ્ ।

ત્વદ્ગત્તિયટ્ટિહીનં દીનંદ્વદ્વાપિતે ન દયા ? ॥ ૭૪ ॥

હે બંધુરામ, હું વિષય રૂપ ઝેરથી અંધ થયેલો અને અગાધ ભવ સાગરમાં પડતો એવો હું કે જે તમારી ભક્તિરૂપ લાકડી (આધાર) વગરનો અને દીન છું, તેને બેઠને પણ તમને દયા નથી આવતી ? ॥ ૭૪ ॥

હાચિત્તવિહગમેનં પતિતં પાપેન મોહજાલેડસ્મિન્ ।

મોચય મોચય ભગવન્ કરુણાવન્ જાનકી જાને ॥ ૭૫ ॥

હે ભગવાન! હે કરુણાવાન! હે જનકીપતિ! અરેરે પાપ વડે આ મોહ-
જાલમાં પડેલા આ ચિત્તરૂપ પક્ષીને (બંધનમાંથી આપ) છોડાવો છોડાવો. ॥ ૭૫ ॥

ભવદહને ડિપિનિપતિતં મમતાપસ્મારવેગાત્મામ્ ।

રાજેન્દ્ર સાન્દ્રકરુણા વરુણાલય પાલય ત્વરયા ॥ ૭૬ ॥

ગાઠ કરુણાના સમુદ્રરૂપ હે રાજેન્દ્ર ! મમતારૂપ અવસ્મારથી સંસારરૂપ
અગ્નિમાં પડતો એવો હું, તેને ઉત્તાવલથી બચાવ. ॥ ૭૬ ॥

વારં વારં રઘુવર યદુદરકારાગૃહે ક્ષિપસ્યેનમ્ ।

શિક્ષયસિ સાપરાધં ચરણ સરોજે પરાહ્મુખં ભવતઃ ॥ ૭૭ ॥

હે રઘુવર ! આપના ચરણ કમલથી દૂર રહેલા અને અપરાધી એવા
આ માણસને (મને) વારંવાર માતાના ઉદરરૂપ કારાગૃહમાં નાંખો છો તે આપ
શિક્ષા કરો છો. ॥ ૭૭ ॥

ઇયંતાપિચેન્નલગ્ના શિક્ષા રાજેન્દ્ર રામચંદ્ર મમ ।

કિમતઃપરંભવિત્રી તન્નિર્લજ્જસ્ય શિક્ષયાલમલમ્ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજેન્દ્ર રામચંદ્ર ! આવડી શિક્ષા પણ જે મને લાગી નહિ તે
હવેથી બીજી શી થવાની છે ? માટે નિર્લજ્જને શિક્ષાથી ઘણું થયું. ॥ ૭૮ ॥

સંસારદંઘ્રિવદને પ્રસભં મોહેન વૈરિણાક્ષિતમ્ ।

મમતાપાશનિબંધં ત્વદ્વતે પાયેત કઃ કૃપયા ॥ ૭૯ ॥

મોહરૂપ વૈરીએ બલાત્કારથી સંસારરૂપ ફાડી ખાનાર પ્રાણીના મુખમાં
નાંખેલો અને મમતારૂપ પાશથી બંધાયેલો છું તેને આપ વિના કૃપા વડે
કોણ રક્ષા કરે ? ॥ ૭૯ ॥

દૈવેન સંસૃતિ વને પ્રવલે ક્લેશાતપેસક્તમ્ ।

માંદીન મગ્નમેકં ત્વદ્વતે પાયતેકઃ કૃપયા ॥ ૮૦ ॥

સંસાર રૂપ વનમાં પ્રબલ ક્લેશ રૂપ તડકા વિષે દૈવે નાંખતો, રાંક
અન્નપુરો, અને એકલો હું તેને આપના વિના કોણ રક્ષણ કરે. ॥ ૮૦ ॥

[અપૂર્ણ.]

યજ્ઞ.

—*—

તપ કરી જમ ઇષ્ટકલ ઋષિઓ મેળવતા, તેમ યજ્ઞ કરીને રાજાઓ ઇષ્ટકલ મેળવતા હતા. માટીનું કુંડ બનાવી તેમાં અગ્નિ સંગ્રાહી તેમાં અમુક દ્રવ્યોની આહૂતિઓ હોમવામાં આવે તે યજ્ઞ, એમ “યજ્ઞ” શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રચલિત છે. તપના જમ સૂક્ષ્મ સ્થૂલ અર્થોએ તેવીજ રીતે આ યજ્ઞના પણ અર્થો છે, તેમાં ઉપરનો સ્થૂલ યજ્ઞ છે. હવે યજ્ઞનો ગુમાર્થ શું, તે આપણે અષ્ટ ભેદ શું. અષ્ટ આપણે પ્રારંભમાં યજ્ઞ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તપાસી તેનો ભાવાર્થ શું છે તે જોઈએ. યજ્ ધાતુનો અર્થ “સેવવું,” “હોમવું,” થાય છે. “સેવવું” એટલે તેનુંજ રટણ રાખવું, તેની સ્મૃતિ રાખવી, એમ અર્થ છે, ને તેથી જ દેવને પ્રસન્ન કરવાના તે દેવમાંજ ચિત્તને જોડવું, એમ અર્થ થાય છે. “હોમવું” એટલે પ્રસન્ન કરવું, ખવરાવવું. દેવને ખવરાવવું એટલે સૃષ્ટિનાં તત્ત્વ જ દેવ—અગ્નિઆદિ, તેને ખવરાવવું, તોષવાં, પુષ્ટ કરવાં અર્થાત્—વિશ્વગતિમાં આગળ ચાલવું, એમ અર્થ છે.

અન્નથીજ શારીરિક તત્ત્વોનું પોષણ થાય છે. અન્ન ખાવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ પાચન થાય છે. એ પાચન થએલ અન્ન રસમાંથી રક્તાદિ ધાતુઓ બની છેવટે વીર્ય બને છે. એ વીર્યજ જીવન છે, માટે જીવન રૂપ પ્રાપ્તિ અન્નથીજ થાય છે. એજ રીતે વિશ્વગતિને પોષાય છે.

રસાયનશાસ્ત્ર જાણનારને વિદિત હોય છે કે તત્ત્વોના સંયોગ વિયોગ રૂપ ક્રિયાથીજ તત્ત્વો પોષાઈને વૃદ્ધિ કે સૂક્ષ્મરૂપ ધરી શકે છે. વાયુરૂપ પદાર્થો સ્થૂલરૂપ ધરી શકે છે તથા સ્થૂલ પદાર્થો જલ કે વાયુરૂપ બની શકે છે. આમાં સંયોગ વિયોગ રૂપ ક્રિયાનું થવું તેજ યજ્ઞ છે, ને તે કરનાર એથી ઇષ્ટ કલ મેળવે છે. આવી રીતે મોક્ષપદ મેળવવામાં, અગર સ્વર્ગાદિ મેળવવામાં જ જ ક્રિયાઓ ઉપયુક્ત હોય, તે તે ક્રિયાઓનું કરાવું, તે યજ્ઞજ થાય છે.

આવી રીતે આ સૃષ્ટિનું રચાવું, વધવું, ધટવું, ને લય થવો, એ સર્વ યજ્ઞજ છે.

ઋષિઓ તપ કરી મોક્ષ મેળવતા અને રાજાઓ યજ્ઞ કરી સ્વર્ગ મેળવતા. આમાંપણ ધણું સમજવાનું છે. તત્ત્વોમાં ઉગ્ણતા લાવી લય ગતિ વધારવાથી મોક્ષ સંભવે છે ને તે ઋષિઓ-ત્યાગીઓજ કરી શકે, માટે ઋષિઓ તપ કરે છે.

જે વિરક્ત નથી, ત્યાગી નથી એવા રાજાઓ મોક્ષ કરતાં સુખ મેળવવાને ઇચ્છે માટેજ તેમનાં કૃત્ય સકામ હોય છે. તત્ત્વોને પોષીને સંતોષ મેળવવો તત્ત્વોને પોષવાથી ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થાય, એટલે વૈરાગ્ય થાય ને પછી મોક્ષેચ્છા થાય; માટે યજ્ઞથી સ્વર્ગ સુખ મેળવીને પછી તૃપ્તિ થયાથી ઋષિ થવાય; માટેજ રાજાઓ વગેરે સુખની ઇચ્છાવાળાઓ યજ્ઞ કરે છે. યજ્ઞમાં દાન કર્મનો અર્થ રહેલો છે, એટલે કે અર્પણ બુદ્ધિ હોય છે.

આ સૃષ્ટિમાં ગતિ કરાવનાર અગ્નિ દેવજ છે. એ અગ્નિને પોષવાથી તેની વૃદ્ધિ થાય, ને તેથી ગતિ ઝડપવાળી થઈ શકે છે. માટે પણ યજ્ઞ કર્તવ્યજ છે.

અગ્નિનું સ્થૂલ સ્વરૂપ જે કાષ્ઠાદિમાં દેખાય છે, તેમાં સ્થૂલ દ્રવ્યો પડવાથી તે પોષાય છે. સ્થૂલ દ્રવ્યથી સ્થૂલ શરીર પોષાય છે. આમ સમજી માનસિક યજ્ઞો વિષમ લાગવાથી સ્થૂલ યજ્ઞ થવા લાગ્યા. સ્થૂલ ક્રિયાથી સૂક્ષ્મ ક્રિયા સરલ થાય છે, માટેજ સ્થૂલ યજ્ઞ કર્યાથી સૂક્ષ્મ યજ્ઞ કરી શકાય છે. આ ઉપરથી સ્થૂલ યજ્ઞ પણ કર્તવ્ય ઠરે છે. એ અગ્નિમાં સ્થૂલ દેવભાવ હોવાથી તેને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ, ને તે પ્રમાણે યજ્ઞોની ભાવના ચાલેલી છે.

પશુ હોમ પણ અર્પણ બુદ્ધિનું પરિણામ છે. પશુમાં મૂળ અર્થ ઉપાધિ સહિત જીવનો રહેલો છે. ઉપાધિ તથા જીવભાવનાને હોમી દેધ નિરુપાધિક આત્મ રૂપ થવું—એમ મૂળ અર્થ છે, તે જીવો એ સ્થૂલ યજ્ઞમાં સ્થૂલ પશુ હોમવું જોઈએ; એટલે વાસ્તવિકતા પોતેજ તેમાં હોમાવું જોઈએ; પરંતુ પોતાથી ઉતરતી ચીજો જે પોતે નહિ, પણ પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુ હોય તેને હોમે છે. પોતાની ઈષ્ટ જે સજીવ વસ્તુ તે હોમે છે.

આ ભાવના ગમે તેવા સારા અર્થમાં આરંભાઈ હશે તો પણ તે પાછલથી અનર્થક થઈ પડી છે, ને તેથી તે અકર્તવ્ય છે. કૂરતા વધારનારી છે. માટે યજ્ઞનો ખરો અર્થ સમજી જ્ઞાન પરત્વે એ ક્રિયાની યોજના કરવામાં આવે તો મોક્ષ સુધી લેઈ જનારી છેજ.

એ રીતે યજ્ઞનો અધ્વાત્માર્થ તથા સ્થૂલાર્થ અવિશેધી રીતે મળતા આવે છે, માટે તેનો જે દુરુપયોગ થઈ ગયો હશે તે છોડી દેતાં સદુપયોગ થવાની પૂરી જરૂર છે.

આર્યધર્મ.

(મહેસુ.)

(સાંધણ પાને ૨૦૬ થી.)

સૃષ્ટિના આદિમાં માણસોમાં સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વ જન્ય હતું, તે વેળાએ સહુ પુણ્યવંત, નિર્વિરોધી અને ગુણવાન હતા. જેમાં સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વ જન્ય છે, તેની યુદ્ધિ એજ શાસ્ત્ર છે; એને કાંઈ શાસ્ત્રની જરૂર નથી. સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વ સત્પુરૂષોએજ પોતાની યુદ્ધિમાંથી કહાડીને શાસ્ત્ર બાંધ્યા છે, તે જે બોલે તે પ્રમાણ કહેવાય છે. એવાનેજ આમ કહે છે. એજ યથાર્થ વક્તા કહેવાય છે. સમદૃષ્ટિવાન, ધર્માત્મા, વિવેકી, વિનયી; સત્પુરૂષ, સદ્ગુરૂં શ્રદ્ધાવંત, જ્ઞાની કહેવાય છે. એવા પુરૂષો ધણા મળે, તો તેમને મત બદલાતું નથી; માટે સહુ જ્ઞાનીનું એક મત કહેવાય છે. જે માણસોના સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વમાં વિકાર પેઠેલા છે, તેમણેજ ભિન્નભિન્ન મત ચલાવેલા છે. તેથી લોકોમાં ધર્મના ટંટા ઉભા થયા છે. આ ટંટા જીજ્ઞાસુને ભ્રમ ઉપજાવે છે. કિયું સાચું ને કિયું ખોટું, એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પછી તેઓ અતોષ્રદ્ધ તતોષ્રદ્ધ થાય છે. નહિ માયા, નહિ રામ, પણ જેમાં સત્યરૂપી ધર્મતત્ત્વ જન્ય છે, તે સત્ય જુઠની પરીક્ષા કરીને સાચને ગૃહે છે, અને જુઠાને તજે છે; ક્રમકે નિર્ણયકારક યુદ્ધિ તેમાં હોય છે. તળાવડીમાં તરતી તુંબડી, જેમનો વાધુ આવે તેમ જાય, એમ દુનિયાના જીવોની ધર્મ જીજ્ઞાસા કરતાં અવસ્થા બની છે. ભગવાન વિષ્ણુએ વેદ વ્યાસનું રૂપ લઈને, સત્યધર્મ અને પરમેશ્વરનો માર્ગ નિર્મળ કરી આપ્યો છે. ત્યાર પછી વળી બહુ પંથોએ માર્ગ બગાડી દીધા છે.

અગ્નિ, બૃહુ, મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, કુલહ, કતુ, વસિષ્ઠ ઇત્યાદિક મહાર્ષિયો સત્યવાન હતા, ત્યારે તેમને પરમેશ્વર હાજરાહજુર હતા. સહુ સિદ્ધિયો હાથ જોડીને ખડી હતી, પણ તેની સાચું જોતા નહિ. ધર્મ અને પરમેશ્વર એ બે વિના ત્રીજું માનતા નહિ. તેઓ કેવળ અજ્ઞાનનાં સુખમાં કલ્લોલ કરતા હતા. નિરંતર બ્રહ્મસત્ થતાં, કળિરૂપી ઢેકતો તેમના જોવામાં નહોતો. આ ઋષિયો ગૃહસ્થ હતા, પણ સનકાદિક ત્યાગીઓથી કાંઈ ઓછા જ્ઞાનવાળા નહોતા. જેવું સનકાદિકમાં ત્રૈકાલિક જ્ઞાન, તેવું એઓમાં હતું. જેવું સનકાદિકમાં પૂર્વકલ્પનું જ્ઞાન, તેવું એઓમાં હતું.

ઉજ્જૈનની પ્રાચીન વસ્તી હાલના ઉજ્જૈનથી ઉત્તરે હતી. હાલ ત્યાં ઘણી જગામાં ખંડેરો પડેલાં છે. અહીંથી પત્થરો, ઇંટો અને પુરાણી ધમારતની સઘળી ચીજો ઉપાડી લાવીને ઉજ્જૈનનાં ઘરો બંધાય છે; તેથી હાલ ત્યાં કંઈ રહ્યું નથી. ચોમાસામાં ત્યાંથી ઘણા પ્રાચીન શિક્કાઓ મળે છે. મેં શરાફો પાસેથી ૩૦૦ શિક્કાઓ જમા કર્યા. એક ભોજ રાજના વખતનું તામ્રપત્ર મળ્યું. ઉજ્જૈન હિંદુઓનું મોટું તીર્થનું ગામકહેવાય છે. સાત મોક્ષદાયી પુરીમાં ઉજ્જૈનને પણ ગણેલું, અને ક્ષિપ્રા નદી મોટું તીર્થ ગણાય છે. ગામની પશ્ચિમે ક્ષિપ્રાને કિનારે ઘાટ બાંધેલો છે, તેમાં વચમાં સિંધિયા સરકારનો બંધાવેલો છે; ઉત્તર તરફનો હોદ્દર સરકારની અહલ્યાબાઈનો બંધાવેલો, અને દક્ષિણ તરફનો પેશવા બાજીરાવના વખતનો છે, એમ લોકો કહે છે. અહીં પિશાય માયતનું મુખ્ય સ્થળ ગણાય છે, ત્યાં ક્ષિપ્રાને કાંઠે નદી છે. ઘાટ ઉપર નાના મોટાં અર્વાચીન શિવનાં અને વિષ્ણુના દેવળો છે. હિંદુસ્તાનમાંના પ્રખ્યાત બાર જ્યોતિર્લિંગમાં મહાકાલેશ્વર નામનું જ્યોતિર્લિંગ ઉજ્જૈનમાં હતું. એના દેવળનો મુસલમાનોએ સાફ નાશ કરી નાખેલો હતો. પાછળથી જયસિંહ જપુરના રાજ થઈ ગયા છે, તેના વખતમાં અહીં મહાકાલની પાછી સ્થાપના થઈ; પણ જે ઠેકાણે મહાકાલનું પ્રાચીન મંદિર હતું તે ઠેકાણે મુસલમાની જગા હતી તે વખતે તેઓને મુસલમાનોના દબાણ અને ખુશામતમાં રહેવું પડતું તેથી તેણે બાબુએ મંદિર કરાવ્યું, પણ પાછળથી પેશવાની ચડતી થયા પછી મુસલમાની જગા ખોદી નાખીને મહાકાલેશ્વરનું મંદિર બનાવેલું છે. એમાં આજ મહાકાલની પૂજા થાય છે. આની પાસે એક નાનો કુંડ છે, તેને કાટિ તીર્થ કરી કહે છે, અને એક મોટું તળાવ છે, એને સાધારણ લોકો હરસતીનું તળાવ કહે છે, પણ તેનું ખરું નામ રુદ્ર-સાગર કહે છે. એ તળાવની પશ્ચિમ બાબુએ હરસતી દેવીનું દેવળ અર્વાચીન કાળમાં બાંધેલું છે; પણ ઉજ્જૈનમાં હરસતી પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાત છે. આમાં અર્વાચીન સંગેમરમરની હરસતીની મૂર્તિ છે. પછી લખીશ.

ભોપાવર તા. ૩૧ ૩-૯૬.

પત્ર ૪ થો.

આજ રોજ હું બાધની ગુફાથી અહીં આવ્યો છું બાધની ગુફામાં અઢાર દિવસ રહ્યો. જે માટે મારી ઘણી હાંશ હતી તે (લેખો) માંહેલું મને કંઈજ મળ્યું નથી; કારણ કે બાધની ગુફાઓ જે પત્થરની કરેલી છે તે તરમ

હોવાને લીધે સઘળી આગલા ભાગમાંથી તુટી ગઈ છે તેથી તેના લેખો પણ તુટી ગયા હશે. અઢાર દિવસમાં જતાં એક બે દિવસ સઘળી ગુફાઓ સારી-પેઠે તપાસી બેઠી. પછી તેના ફોટોગ્રાફની ચઉદ પ્રતિ લીધી, તેમાં ત્રણ દિવસ ગુમાવ્યા, તે પછી ત્રણ દિવસ સારી રીતે માપણી કરીને ત્રણ ગુફા જે અહીં સારી છે તેના આઉંડપ્લેન કીધા. સાત દિવસ ચિત્રો ટ્રેસ કરીને બે દેખાવનાં ચિત્રો લીધાં, ત્રણ દિવસ સારી રીતે તપાસીને ખારીક વર્ણન લખી લીધું. — — — હવે હું કાલ રોજ અહીંથી ધાર જઈશ. ધારમાં આશરે બે દિવસ રહીને માંડું જેનું અસલ નામ માડય બેટ કરી હતું, અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન તવારીખમાં સારીપેઠે જણીતું છે ત્યાં જઈશ, ને ત્યાંથી આશરે ૩-૪ મેઈલ દૂર આવીશ. ત્યાં બે દિવસ રહીને તુરત ભીલસા તરફ જઈશ. આપનો પત્ર ઈંદોરમાં આહું છું, તે પોસ્ટ હાફીસમાં તપાસીશ.

— — — — —

ખાધની ગુફાઓ—ખાધ ગામથી આશરે ત્રણ માઇલ દૂર થોડી ઉંચાઇના નાના ડુંગરની એક શાખા ઈશાન કોણથી નૈઋત્ય તરફ લાંબી જઈને પૂરી થઈ છે — — — આ ડુંગરની નીકળતી નોખી ધાર સહુ કરતાં વધારે ઉંચી છે. તે ઠેકાણે તેની ઉંચાઈ ૧૨૦ ફુટ આશરે છે. ત્યાંની સપાટીથી એટલે નદી ઉપરથી ગુફાઓની ઉંચાઈ આશરે ૪૦ ફુટ છે, અને ગુફાઓ આશરે ૧૫ ફીટ ઉંચા છે, અને ખાકી રહેલો ભાગ પહાડ ઉપરના ભાગમાં ડુંગર છે. એ ડુંગરના પાસમાંજ નદી વહે છે, તેને વાગની કરીને કહે છે. એ ગુફામાંહેની પ્રથમ પહેલાં આવતાં તખ્ત ૧ વાલી ગુફા માત્ર ઝાડમાં ઢંકાયેલી દેખાય છે. એના આગલા ભાગમાં એક ચોતરો ખાંધેલો છે. એ એક વેરાગીની સમાધ છે. એ વેરાગીએ એક મોટો ચોતરો ખાંધેલો છે, તેથી એના દેખાવ ઘણોજ બેડોળ કરી નાખ્યો છે, અને હમેશા ધુણી રાખવાથી ભીતો ઘણીજ કાળી કરી નાખી છે. આગલા ભાગમાં સ્તંભોની હાર તુટી ગઈ છે, તેથી તેની ખહારની ખુબી હાલ કંઈજ દેખાતી નથી. પણ તેની આગળના વખતમાં જે વખતે ૧૫ ફીટ ઉંચાઇના છ સ્તંભો તથા ૮૮ ફીટની આશરી સુંદર ચિત્રોથી લભકાદાર અને નક્શીદાર નીચેથી દેખાતી હશે, તે વખતે એની શોભા વર્ણનીય દેખાતી હશે, એ સહજ માલમ પડે છે. આગળ લખીશ.

ભોપાવર તા. ૨૪-૪-૭૧.

પત્ર ૫ મો.

— — — હું પરમ દહાડે રાત્રે અહીં આવ્યો છું — — — આજ રોજ જનરલ ડેલી સાહેબ જે સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયાના એજન્ટ છે તેઓને મળવા જઈ પત્રો લઈ કાલ રોજ ભીલસે જવા નીકળીશ. — — —

બાધની ગુફા પગથિયાં ચડી ઉપર જઈએ તો પ્રથમ એ પેહલા નંબરની ગુફાની ઝોશરીમાં અવાય છે. એ ઝોશરી ૮૮ ફુટ લાંબી અને આશરે ૧૨ ફુટ પહોળી છે. તેના આગલા ભાગમાં છ અષ્ટકાણુ સ્તંભો આશરે ૩ ફુટ વ્યાસના હતા પણ તે સાવ તુટી ગયા છે. એ ઝોશરીમાંથી અંદર જવાને ૩ દરવાજા છે, તેમાંનો વચલો દરવાજો મોટો છે. એ વચલા દરવાજા અને બંને બાજુના દરવાજાની વચ્ચે બારીઓ છે.

એ દરવાજાની અંદરથી વચલા મંડપમાં જવાય છે. એ મંડપ ૮૮ ફુટ લાંબો, ૮૫ ફુટ પહોળો છે. તેના વચલા ભાગમાં ૨૪ સ્તંભો છે; અને બાજુએ ભીંતે ફાટડીઓ સાધુને રહેવાને છે. એ વચલા મંડપમાં સામેની ભીંતે પડથાળ છે એની બાજુએ ભીંતમાં મોટી મોટી બુદ્ધની ઉભી મૂર્તિ છે; અને ને તે પૂજા કરનારા અને ચમર કરનારાની મૂર્તિ છે. તે ઝોશરીમાંથી દરવાજામાં થઈને અંતગ્રહમાં જવાય છે, ત્યાં ચૈત્ય છે, તે આ વિહારમાં મુખ્ય પૂજની વસ્તુ છે.

આ ચૈત્યગૃહના દરવાજાની બેઉ બાજુએ બોધિસત્ત્વ અવલોકિતેશ્વરની મોટી મુર્તિ છે. વચલા મંડપમાં ડાબા પડખાની એક ફાટડીમાં આશરે બે ફુટની નાની બારીમાં થઈને અંદર જવાય છે, ત્યાં એક દબાઈ ગએલી મોટી ગુફા છે. આ બાબત લખતાં બાધના વર્ણન લખનારાઓ સઘળાઓએ ચુક કરેલી છે. એ એક દબાઈ ગએલો વિહાર છે.

પેહલા નંબરની ગુફાની જમણી બાજુએ બીજી ગુફા છે. એ સાધુઓને રહેવાનું છે. તેની બાજુએથી નીચે ઉતરીને નંબર ૩ ની ગુફામાં જવાય છે. એ ગુફા અહીંની ગુફામાં જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં આજસુધી જણાવેલી ગુફામાં એક જોવાલાયક હતી, પણ તે તુટી ફુટી હાલતમાં આવી ગઈ છે. તેમાં ચિત્રો અઘાપિ થોડાં રહેલાં છે, અને તેની નકશીનું કામ પણ સારું છે, આનો મેં જમીનનો નકશો કરી લીધો છે; અને નંબર ૧ નો પણ જમીનનો નકશો કરી લીધો છે.

નંબર ૪ એ સાધુને વ્યાખ્યાન કરવાની જૂજગા છે. એ સારો વિહાર છે, અને તેના સ્તંભો સારા છે.

એ પછીની બીજી પાંચ ગુફાઓ છે. તે સઘળી તુટી ફુટી હાલતમાં છે, પણ ઘણીજ મોટી અને જોવાલાયક હતી.

મેં આંહીની સઘળી ગુફાઓનું વર્ણન લખી લીધું છે. ત્રણ ગુફાઓનો નકશો કરી લીધો છે. બે દબાવેલોના ટ્રેસ કરીને ચિત્રો ઉતારી લીધાં છે; અને

ચૈદ પ્લેટા ફેટાઆફની લીધી છે. આટલું કરવાને મને ૧૮ દિવસો લાગ્યા. એ સઘળું કરી ત્યાંથી કંઈ લેખ અથવા નવલ ન મળવાથી નિરાશ થઈ ચાલ્યો. હજી માફ મન અતિ પ્રસન્ન નથી, કારણ કે મને કંઈ નવાઈ જેવું મળ્યું નથી. આગળની મુસાફરીના જેવું મન અતિ પ્રસન્ન આ મુસાફરીમાં નથી રહેતું, તેનું કારણ એ કે આમાં વધારે ચિંતા છે, કે મારો સ્વભાવ ચિંતા કરવાનો વધારે છે. બાકી સમાચાર આવતા કાગળમાં લખીશ, સં ૧૯૨૭ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ વાર ગુરૂ મુ. ઈંદાર.

પત્ર ૬ ઠો.

હું વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે સેંટ્રલ ઈંડિયા આતાના ગવર્નર જન-રલના એજન્ટ ડેલી સાહેબને મળવાને સવારના ૧૧ વાગતે ગયો. એ ઘણા સારા સ્વભાવના અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક વિદ્યામાં હોંશ રાખનારા છે; તેથી તે દિવસે ઘણા કામમાં હતા તોપણ મને ઘણી સારી રીતે આદરથી મળ્યું અને ઉજ્જણ આદિ જગાએ હું જઈ આવ્યો તેના ખખર પૂછ્યા ને મને કે જે આજમને ઘણું કામ છે માટે કાલ ૧૧ વાગતે મળજો. વદિ ૧ ને રોજની પાછો જઈને મળ્યો. આશરે બે કલાક વાતો કરતાં હોલ્કર સરકારના વખતે રામજી અને સીધીયા સરકારના વકીલને તેડાવી પરવાનો લખાવી સાર જોઈતી સઘળી મદદ અને સ્વાર આપવાને આખા હોલ્કર સરકારના છાર કામાં અને સીધીયા સરકારના ઇલાકામાં હુકમ અપાવ્યો. તે પછી અગ્રે સરકારની તરફનો સેંટ્રલ ઈંડિયા આખામાં જોઈતી મદદનો પરવાનો લખાવી આપ્યો. ભીલસાની પાસે સેહોરની છાવણીના એજન્ટ ઉપર પોતે કાગળ લખી આપ્યો કે ભીલસામાં જોઈતી મદદ મળે. તે શિવાય મને કહ્યું કે વચમાં કંઈ કામ પડે તો લખજો તેથી હું જોઈતી મદદ અપાવીશ. (ભીલસા ટોપનું અગ્રેજી બુક રજીસ્ટર બેંગી કરી ભીલસે મોકલાવશે. મેહરબાની કરી જલદી.)

હોલ્કર સરકારના વકીલને કહ્યું કે આવા માણસને મહારાજ મળીને ઘણા ખુશી થશે માટે મહારાજની ઠેમ મુલાકાત નથી કરાવી ? તેથી તેણે કહ્યું કે આજરોજ મહારાજ પાસે વાત કરી રાત્રે મુલાકાત કરાવીશ. મળેથી તેના સમાચાર લખીશ. કાલરોજ અહીંથી ચાલીશ તે ભોપાલ થઈને ભીલસે જઈશ. — — — — —

ધાર-આ પ્રખ્યાત ધારા નગરી જે સંસ્કૃત વિધાનું ભોજરાજના વખ-
તમાં મોટું ઠેકાણું ગણાતું હતું, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં એ ભોજની
કેટલીએક કદિપત કયાઓથી આજસુધી આખાલવૃદ્ધોમાં જાણીતું શેહેર
ઈંદોરથી પશ્ચિમદિશા તરફ આશરે ૧૮ કોસ છે. આ શેહેર હાલ એક મોટા
કસબા જેવડું છે. અને માહારાષ્ટ્ર પવારોને તામે છે. હાલની ધારની જગા
અસલની ધારની જગાએજ છે, પણ તે સંકોડાઈને થોડામાં આવી ગયું છે.
પણ પ્રથમ તેની સીમા મોટી હતી, એમ તેની આજુબાજુ પાયાની નીશા-
નીથી દેખાય છે, અને તેને ફરતો આગલા વખતમાં ધુડ કોટ હતો, તે પણ
તેનો આગળનો વિસ્તાર દેખાડે છે. એ ધુડકોટ, ધારને ફરતાં તળાવો ખોદા-
વતાં તેની માટીના ઢગલા કોટની પેઠે કરવાથી ગામને ફરતો મોટો કોટ થઈ
ગયો છે. હાલના ધારને કિલ્લો ગડગડિયા પથરો અને માટીની ભીંતડી જેવો
થોડો ઉંચાઈનો છે; અને તેમાં આશરે ૨૫ થી ૩ હજાર ઘર અને ૧૦૦૦૦થી
મવસ્તી છે. ગામથી ઉતર પૂર્વદિશા તરફ એક મોટો મજબુત કિલ્લો પથર-
મોટાખડક ઉપર બાંધેલો છે, તે આશરે ૮૦૦ થી તે ૧૦૦૦ ફુટ લાંબો અને
એ ૬૦ થી ૫૦૦ ફુટ પહોળો છે, અને તેની ફરતી મજબુત દિવાલ આશરે
મોટાંથી ૬૦ ફુટ ઉંચી કેટલેક ઠેકાણે છે, પણ તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૩૦ થી
ચુક ફુટની છે એ કિલ્લો મજબુત અને રેતીના પથરોથી બાંધેલો છે, અને
હુશંગશાહ ગોરીના વખતનો છે, એમ કહેવાય છે. ધારમાં પ્રાચીન જગા
કંઈજ રહી નથી. સઘળી હિંદુઓની જગા મુસલમાનોએ ધાર ફતેહ કર્યા
પછી ખોદી નાખેલી હશે, પણ મુસલમાનોની મસીદો તપાસવાથી અહીં
ઘણી મોટી અને સરસ શૈવ, જૈન, વૈષ્ણવ મંદિરો હતાં, એમ જલદી દેખાય
છે. એક મશીદને લાટ મશીદ કહે છે, કારણ કે ત્યાં એક ૨૪ ફુટ લાંબો અને
૧૧ ઈંચ ચોરસ એવો લોઢાનો સ્તંભ પડેલો છે, તેને લાટ કહે છે. એ સ્તંભનું
મૂળ આશરે એક હાથ જમીનમાં ડટાયલું છે, અને બીજો છેડો એ મશીદની
બેઠકને લાગીને આડો પડેલ છે, તેથી લોઢામાં એટલી તો ગપ ચાલે છે કે
ત્યાંના અમલદાર સહિત સઘળા તે ગપને માનતા હતા ! તે એ કે એ સ્તંભ
અથવા લાટનો એક છેડો કિલ્લાનો અંદર વાવમાં છે, અને બીજો ઉપરનો
આટલો ભાગ દેખાય છે ! ! મેં તે ખોદાવીને જોયો, અને તે સ્તંભની ખરી
ઉંચાઈ માપી લીધી તે ખરાર ૨૪ ફુટ છે. ગામના સામાન્ય લોકોમાં એવી
ગપ ચાલી છે કે એ સ્તંભ ઉપરથી લપટતો નીચે નહિ ઉતરે તેને ગધેડાનો

અવતાર લોગવો પડે છે. આથી ગામની સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો તેને ઉપરથી લપટી નીચે ઉતરતાં પડે તો આ ભવમાં તો ગધેડી અથવા ગધેડો કહેવાય તેમાં કંઈજ શક નથી. આગળ લખીશ.

કનિંગહામની જોગાદીમાં જોઈને ખીદ્રામાં શું શું જોવાનું છે તે લખશે. મને ડેલી સાહેબે જરૂર જોવાને કહ્યું છે તેનો માત્ર સાર દુકામાં લખશે તો પણ ચાલશે. — — — — —

વૈશાખ વદ ૨ શનીવાર.

કાઠિયાવાડમાં દીસતાં કેળવણીનાં સુપરિણામ.

આ વર્ષમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મળતી રજાનો લાભ લઈ કાઠિયાવાડમાં ઢેળવણીના કાર્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા વિદ્વાનોએ અતિ અનુસરણીય ઉત્સવ કર્યો હતો. આવો ઉત્સવ બેક વર્ષથી થાય છે. પરંતુ આ વર્ષના પ્રસંગમાં તો તદ્દનુપંગી લોકોનો ઉત્સાહ અપૂર્વ ખીલ્યો હતો. ત્યારથી દેશમાં મુનામ લોર્ડ રિપનના કાર્યોએ આ દેશમાં સ્વાશ્રયના વિચારને ઉત્તેજન આપી તેની મહત્તા દર્શાવી છે ત્યારથી કંઈ અમત્કારિક રીતે દેશના સર્વ પ્રદેશમાં અને સર્વ કાર્યમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે. રાજકીય શિક્ષણને “નેશનલ કાંગ્રેસે,” સંસાર સુધારાના મિષને “સંસાર સમાજ” તથા તેવાંજ ખીજાં શિક્ષણને તદ્દનુસાર મંડળોએ ઉત્તેજિત કરવા માંડ્યા. તેજ ખીજનું આ શિક્ષકસમાજ પણ વૃક્ષ છે. એમાંથી આપણે મિષ્ટ ફલનીજ આશા રાખીશું.

વેરાવલ ખંદર ગ્રીષ્મ કાલમાં સૌરાષ્ટ્રના વિદ્વદ્ગર્ગ તથા રાજકીય વર્ગનું ૧મ સ્થાન છે. સુંદર ખંદર, વિશેષ સુંદર મકાનોથી રમણીય થતું તે વિશ્રાન્તિ આપતાં તેમાં સુવિચારનોજ વાસ કરાવે છે. આવે પ્રસંગે ત્યાં ચાવાડના શિક્ષકોએ પોતાની સમાજ ભરી. દુક બંડોળના પણ ઉત્સાહી તાજીઓને આ દુર્ઘટ કાર્યમાં સૌરાષ્ટ્રના વિદ્યાવિલાસી ઉદાર અને દયાળુ ૧૫ સાહેબે મદદ કરવા ધાર્યું અને હજુરની ઇચ્છા થતાંજ, વઝીર સાહેબ ૧૬૬૧ના ભાઈ, દિવાન સાહેબ સરદાર બહાદુર બેચરદાસભાઈ તથા નાયબ ૧૧૧ સાહેબ રા. રા. પુરૂષોત્તમરાયજી ઝાલાજીએ, દ્વિગુણ ઉદ્ઘાસથી સર્વપ્રકારની તૈયતી આપી દેશના તથા રાજ્યના મોખા પ્રમાણે સમાજને રોખાવી મુક્યાં. ૧૮૬૦જ નહિ પરંતુ તેને વાસ્તવિક રીતે દીપાવવા તથા પોતાની આવા ૧૧માં પ્રકૃષ્ટ અનુમતિ દર્શાવવા છેક જુનાગઢથી સ્પેશલ ટ્રેનોમાં આવી એ રાજપુરૂષોએ આ સમાજના ઉત્પાદકો માન આપ્યું.

હવે આપણે શોધવાનું કે તેમણે તેમાં શું શું કર્યો કર્યો. મુખ્ય વક્તાઓમાં સૌરાષ્ટ્રના ડે. એ. ઇ. રા. ગણપતરામ તથા ભાવનગરના શિક્ષણ ખાતાના ઉપરી રા. રતિલાલે કરેલાં ભાષણો ગૂઢ વિચારણીય સૂચનાઓવાલાં છે. તેમજ ખીજાં પણ તેવાંજ મનનીય જણાય છે. રિપન રાજ્યના સમયમાં સ્થપાએલ ફળવણી કમીશને અંગ્રેજ રાજકીય પુરૂશોને કરેલી સૂચના ઉપર આ સમાજ વિશેષ લક્ષ્ય આપવા માડ્યું છે. એ કમીશનની સૂચનાઓ ખહુ મનન કર્યા પછી એમણે બહાર પાડી હતી. વિદ્વાનોએ ત્યાર પછી એ સૂચનાઓને ચર્ચાવી હતી પરંતુ અત્યારની ઘણીખરી હજી અમલમાં આવી શકી નથી. આ સમાજની વિશેષ ચર્ચાથી આપણને સમજશે કે તેનો અમલ કરવામાં શું શું વિધનો નડે છે.

આ સમાજે નિચલા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે:—

૧ દેશના સર્વ પ્રદેશમાં શિક્ષણની એકજ પદ્ધતિ રાખવાનો દુરાશ્રદ્ધ રાખવો નહિ.

૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાં હાલ ચાલતાં ધોરણો ઉપર વિચાર કરવા.

૩ આવી સમાજે કરી કેલવણી વિશે વિચાર કરતા રહેવું.

૪ ચાલતા ધોરણથી ખાસ કારણવિના જુદું ન પડવું.

૫ દેશ પરત્વે પ્રજાની જરૂરોને યોગ્ય થોડા સમયમાં ધણું જ્ઞાન સરલતાથી

અને સુદૃઢ આંતરિક શક્તિ વડે ઉપાય યોજવા.

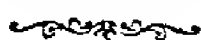
૬ પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને વય જોઈ તે પ્રમાણે ધોરણ યોજના કરવી.

૭ અનુભવી શિક્ષકોના સમૂહ વધારવા.

૮ ગૃહ ફળવણી.

ઉપર લખેલા આઠ વિષયો અમારા સમાજના પ્રમાણે ચર્ચાયા હતા અને હવે પછી તેનું કાંઈક પરિણામ દર્શાવવાની અમને આશા મળે છે અમને જે દુકા હસ્ત લિખિત વૃત્તાન્ત મળ્યું છે તેમાંથી અમે આ મુદ્દાને ઉપજાવી કાઢ્યા છે. મુદ્દાઓ સર્વ યોગ્ય છે. તેનો વિચાર શું થયો તે હ પછી જાણવાનું છે. આ મુદ્દાઓ વિષે અમારે બહુ કહેવાનું છે. પણ તે સ મુદ્દાઓ ઉપર બોલનારાથી બહુ લિનનતાવાળું થાય એમ અમને લાગે નથી. તોપણ થોડા કાગમાં નવાં ધોરણો અમારા વિચાર માટે અમારી પા આવતાં અમે આ વિવેચન લખાવ્યું છે.

જગત્નું સ્વરૂપ.

આ જગત્ ઈશ્વરમાંથી થયું છે, ઈશ્વરમાંજ રહે છે, અને હીન પણ ઈશ્વરમાંજ થાય છે, માટે જગત્ ઈશ્વરરૂપ છે. જેમ માટીનો ઘડો માટી રૂપ છે તેમ જગત્ ઈશ્વરરૂપ છે. આકૃતિ ભેદથી માટીનુંજ નામ ઘડો પડે છે તેમ ઈશ્વરનુંજ નામ જગત્ પડેલું છે. પૂર્વે હાલ અને હવે પછી જેમ ત્રણે કાળમાં ઘડો માટી રૂપજ છે તેમ જગત્ પણ ત્રણે કાળમાં ઈશ્વરરૂપજ છે. માટી અને ઘડાનાં નામ અને રૂપનોજ માત્ર ભેદ છે તેટલોજ ભેદ ઈશ્વર અને જગત્માં પણ છે. એ નામ અને રૂપ જગત્નો ધર્મ થયો એટલું ઈશ્વરથી વિશેષ તેમાં છે, પરંતુ એ ધર્મો વડે જગત્ રૂપાંતર પામનારું—પરિચ્છિન્ન—છે માટે અસત્ છે, અને ઈશ્વર ત્રણે કાળમાં માટીની પેઠે એકસરખો અપરિચ્છિન્ન હોવાથી સત્ છે. ઈશ્વર પોતેજ જગત્ રૂપ છે તોપણી તેને અપરિચ્છિન્ન કેમ નહિ કહેવાય ? આમ શંકા થાય, તેને માટે એમ છે કે ઈશ્વર વાસ્તવિક રૂપે જગત્ રૂપ થએલાજ નથી, પણ આપણને તેમ ભ્રાંતિથીજ લાગે છે.

પદાર્થ શાસ્ત્રાનુસાર પદાર્થોત્પત્તિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ—અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાંથી છે એ પરમાણુઓ અવિભાજ્ય છે, અદ્વય પણ જોરેદિ તેવા નથી માત્ર કલ્પનામય છે. એ પરમાણુઓમાં સંયોજક બળથી પરમાણુઓ એકત્ર થઈને પદાર્થ રૂપ બને છે, અને વિયોજક બળથી તેઓ છુટાપડી પદાર્થનો નાશ થાય છે. આ બળને આપણે આર્ય શાસ્ત્રોમાં શક્તિ નામ આપેલું જોઈએ છિયે. પુરુષ પ્રકૃતિ, ઈશ્વર શક્તિ ઇત્યાદિ તેજ પરમાણુ અને બળ છે. પરમાણુ અવિભાજ્યાદિ છે માટે ઈશ્વર નિરંજન, નિરાકાર, નિર્ગુણ, અવ્યક્ત છે તેમાંથીજ જગત્ને બનવા કરો સંભવ નથીજ, છતાં આ જ ભ્રાંત છે તે કેવળ નિરાકારજ સાકારરૂપે લાગે છે. સ્વમાનું દૃષ્ટાંત ઉત્તમ છે. સ્વમામાં દેખાતી વસ્તુઓ ખરેખર હોતીજ નથી ને દેખાય છે તેમ આ જગતમાં દેખાતી વસ્તુઓ પણ છેજ નહિ, માત્ર જગત્નું દૃશ્યજ છે ત્યાં સુધી તે ટાળવા અર્થે દ્વૈતવ્યવહાર બને છે; વાસ્તવિક નથીજ.

કેટલાક લોકો જગત્ પ્રલયમાંથીજ બનેલું માની તેને સત્ય કહે છે, અને આર્વિર્ભાવતીરોભાવ માને છે, મૃત્તિકામાંથી ઘટરૂપ થયું તેને આર્વિર્ભાવ અને ઘટનું પાછું મૃત્તિકારૂપ થયું તેને તીરોભાવ કહે છે; પરંતુ આ મત વાસ્તવિક નથી. મૃત્તિકા અને ઘટ બેકે એકજ છે, તોપણ ઘટાવસ્થામાં પણ તેનું મૃત્તિકાત્વ જતું નથી, પરંતુ તીરોભાવાવસ્થામાં તો મૃત્તિકાત્વ એકજ છે પણ ઘટત્વ રહેતું નથી. એ રીતે ઘટત્વ અને મૃત્તિકાત્વમાં ભેદ છે, ને તેથી મૃત્તિકાત્વ

સર્વકાળમાં અખાધિત હોવાથી તેને જ વિશેષણો લાગે તેનાથી ઘટત્વ સર્વ કાળમાં ખાધિત હોવાથી તેને સર્વ ઉદ્વટાંજ વિશેષણો લાગી શકે; અને એ રીતે મૂત્તિકાને સત્ય વિશેષણ લગાડિયેતો ઘટને અસત્યજ લાગી શકે. આવિર્ભાવ તીરેભાવ માનનારા પણ એ રીતે એકને નિત્ય ને બીજાને અનિત્ય એમ ઉદ્વટાંજ વિશેષણો લગાડે છે. એમ બધાં વિશેષણો ઉદ્વટાં અંગીકાર કરી માત્ર સત્ અને અસત્, એ બે સાથેજ વાંધો રાખી બંનેને સત્ કહે છે એ મોટી ભૂલજ છે. માટે કારણથી કાર્ય નિરંતર વિપરીત ધર્મવાળુંજ હોય છે, અને તેથી ઈશ્વર સત્ય છે તો આ જગત્ અસત્ય છે. સત્ ધાતુ અસ્તિત્વ વાચક છે માટે અસત્ય છે.

[અપૂર્ણ.]

પુસ્તકોની પહોંચ.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ—આ નામનું એક લઘુપુસ્તક કર્ત્તાતરફથી ભેટ મળતાં તે સ્વીકારવામાં આવે છે. રા. રા. હીરાલાલ બ્રીજભુષનદાસ શરાફ બી. એ. તરફથી લાડમંડળ આગળ આપેલાં વ્યાખ્યાનોના સારનું આ પુસ્તક છે. આખું પુસ્તક વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે કર્ત્તાએ વેદાંત શાસ્ત્રનું સાદું જ્ઞાન મેળવેલું છે. આ પુસ્તક સર્વેએ વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે તેમાં સંશય નથી. ૧૧૮ પૃષ્ઠના પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૦-૪-૦ છે. હાલના ગ્રાડ્યુએટોમાં આવો સંસ્કૃત વિદ્યાનો શોખ વધતો જોઈ આનંદ પામવા જેવું છે.

શેઠ હરમુખરાય સ્વેતશીદાસ.

શેઠ હરમુખરાયના મૃત્યુની નોંધ અમે જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં લીધેલી છે. એ શેઠ શીકર જીલ્લામાં આવેલ રામઘડના મૂલ વતની હતા, પરંતુ આશરે પીસ્તાળીશ વર્ષથી મુંબઈમાં આવી વસેલા હતા તેઓ ૩ તથા અફીણનો વ્યાપાર કરતા હતા. તેમણે પોતાના ગામમાં એક પાઠશાળા તથા એક દવાશાળા પોતાને ખર્ચે સ્થાપેલી છે. તે શિવાય તેમણે બે મોટાં મકાન મુંબઈમાં બંધાવી તેના ભાડાની ઉપજતી રકમમાંથી કાશીમાં સદાવ્રત બાંધેલું છે. તેઓ ૬૪ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા છે. આવા ધર્માચરણી શેઠિયા ના મૃત્યુથી અમે અત્યંત દિલગીર થઈએ છીએ, પરંતુ ઇશ્વરીગ્રા આગળ પામર મનુષ્યનું ચાલતું નથી !

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २४ भुं.

भा.६५६, मंथत् १८५२.

अंक ११ भो.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

अर्वाचीन वृथा वेदान्तीविषयक.
(मजेर)

“ढोडवु बीजे दोहलु, वेदात शुणवे सोहलु.”

चावको.

“प्राणिया भजी लेने किरतार.” ऐ राह.

चालो शुणो वेदांत, जेवढे, नकामी कडाकुटो नव नडे. देक.

कथा पुराणनी पोथिये निस कांड, मुख्याविना नव रडे;

पर्याणिये देवुं पाण पावलुं एवी, पंचात केम पग्गडे? हारे चालो १

जवुं जरुर एवी जगो जोईने ज्यां, जतां वेतज मान जडे;

चपटी चोखा के मजेल मोपारी एक, पाई नव आपवी पडे. हारे चालो २

वक्ताने वधु वाह ! वाह ! ! वदशुं, ब्हालप-वचनो वडे;

खुशी रे'शे खुव तेथी कहो आपणे, खजानेथी शुं खडे? हारे चालो ३

“तप यज्ञादिक दान पुण्य करो भाई” रत्ना पुराणी आरडे;

आमां तो “आपवुं करवुं काई नहि” वंचाय एम चोर्क छडे. हारे चालो ४

विषयादिकने वखोडे ए शुणी, थी जीव राखमां घडे;

इंद्रिय इंद्रियनां कामो करे एमां, कहो शो दोप आपडे? हारे चालो ५

परायां आपणां गणी प्रीते जे, उंधा चत्तां आवडे;

धनधंधानां करता रहो धम-धोकार काम कडेवडे. हारे चालो ६

पुरी प्रक्रियाओ करी मुखपाठे, पढशुं पंडित जेम पडे;

ज्ञानीना गणमां ज्ञानी गणाइ बनी, फरशुं राव फांकडे! हारे चालो ७

વરિષ્ઠ એવું વેદાંતનું નામ, વહું વગોવવા વહે ;
 વગોવનારાતણું પોતાનું ! પોકલ ઉઘાડું પહે.
 જગ ઠગવા એમ કરેછે ઠાવકાઈ, ધર્યાંવિના શિશ વહે ;
 પળ અંતે વગમત્તો ભાલજો, રૌરવ જઈ રહવહે !

હારે ચાલો ૦ ૮

હારે ચાલો ૦ ૯
સ્પષ્ટવક્તા.

મનનેઉપદેશ.

(શિખરિણી.)

અરે માયાથી તું અતિશય વિટાઈ વ્યયમ રહે,
 કદી છુદ્દ થાવા મનવલ કશું શું નવ કરે;
 અરે પાપી થામાં-કરનહિ કુકર્મો પળ કદી,
 સુકર્મોથી તું તો વિચર સુખથી સ્વર્ગજ જઈ.

આત્માનું સ્વરૂપ,

(સરસ્વતી મંડળમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.)

ૐ

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્ય પિહિતં મુખં ॥
 તત્ત્વં પુષ્પપાત્રેણ સત્ય ધર્માય દ્રષ્ટવ્યે ॥ ૧ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

પ્રિય બાલુગણ ! આ વિષયનો અનુબંધ અતુષ્ટ્ય જણાવતાં એટલું કહે-
 માનું કે એમનાટે આત્માનું સ્વરૂપ જણવાની સર્વને આવશ્યકતા છે. આત્માનું
 સ્વરૂપ આવુંજ છે એમ ગાજી ગગડીને તો ટાઢથી પણ કહી શકાતું નથી.
 શ્રુતિયો પણ નેતિ નેતિ “એમ નહિ” “એમ નહિ” વદીને વિરામે છે. પદ-
 શાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ એના નિર્ણયમાં ભૂડા ભટક્યા છે.* પરંતુ “હવે તે જણી
 શકાય એમ નથી માટે માથાફેડ જવા દો.” એમ બોલી શ્રમનો પરિત્યાગ
 કરવામાં પુરૂષાર્થ નથી. અરે પુરૂષાર્થ તો યથાશક્તિ તે સ્વરૂપ સમજવામાં
 સમાયો છે. અન્યુઓ આજે આવો ગહન વિષય હાથમાં લીધો છે તેનું પ્રયો-
 જન એજ કે આપની એ વિષયપર અભિરૂચિ થાય. હવે પ્રસ્તુત વિષય સમજો.

* શાસ્ત્રધારેના સિદ્ધાન્તોમાં જે ભેદ જણાય છે તે આપણી બુદ્ધિમાં રહેલા ભેદભૂત
 પરિણામ છે, પણ વાસ્તવિક અભેદજ છે, એમ અમારું મત છે. તંત્રી.

૧ જડથી ભિન્ન કાંઈક ચૈતન્યરૂપ છે.

આ સિદ્ધ કરવામાં તો ઘણું કહેવું પડે તેમ નથી. ચૈતન્ય નથી એમ બોલવું એ તો “મારા મોઢામાં જીવ નથી” એમ બોલવા સમાન છે. જીવ નથી તો બોલનાર બોલ્યો શાથી? તેમ જો ચૈતન્ય નથી તો બોલનારનું અસ્તિત્વજ કેમ હોઈ શકે? જડ અને ચૈતન્ય એવા બે વિભાગ તો સર્વ કોઈ માન્ય કરે છે. માત્રજડ વિધાપર (કહેદે અવિધા ઉપર) લક્ષ રાખનાર રસાયન શાસ્ત્રીઓ કે જ્યોત્ષ્ણ ધર્મ, નાત, જાત અને આચાર કોઈને તેમજ શાસ્ત્રોને પણ પ્રમાણ માનતા નથી.* તેઓને પણ ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ તો કબૂલ કરવું પડે છે. તેઓ કહે છે કે સર્વવ્યાપી “ઈથર”થી પણ કોઈ એવું તત્ત્વ છે કે જેને માટે આપણે કાંઈ જાણી શકતા નથી. તેને ખાંડી, વાટી, બાળી, સડાવી કે મિશ્રણ કરી કાંઈ રસાયનિક પ્રયોગ કરી શકતા નથી. આ શું દર્શાવે છે? વળી આપણા પ્રાચીન આર્યો જેને હડાહડ નાસ્તિક માનતા અને જ્યોત્ષ્ણ આપણા પવિત્ર વેદની અને તેના યજ્ઞયાગાદિ કર્મની નિંદા કરી છે તે આર્યાકાંદિને પણ

અત્ર ચત્વારિ ભૂતાનિ ભૂમિ વાયુનલાનિલાઃ ।

ચતુર્મ્યઃ સ્વભૂતેભ્ય ચૈતન્ય મુપજાયતે ॥

“ભૂમિ, વારિ, અગ્નિ અને પવન એ ચાર ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય ઉપજે છે” એમ બોલીને પણ ચૈતન્યની હયાતીતો માનવીજ પડી છે. એ ચૈતન્યના કીણાભેદો વિષે આગળ ઉપર બોલવાનું બાકી રાખી હાલતમાંતો ચૈતન્ય છે એટલુંજ પ્રસ્તુત કથન છે તેજ કહીશું.

૨ આત્મા, જીવ, મન, બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયો અને દેહથી ભિન્ન છે.

“મારો જીવ મુંઝાય છે,” “મારું મન ઠેકાણે નથી,” “મારી બુદ્ધિ ચપળ છે,” “મારી ઈન્દ્રિયો ઘણી તિવ્ર છે,” “મારો દેહ આરોગ્ય છે,” આવાં આવાં અનેક વાક્યો આપણા બોલવામાં આવે છે તે પર જરા વિચારીએ. છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ ભિન્નતાદર્શક છે. “મારું ઘર” આમાં ધરના પાણીનો અને ધરનો ભેદ છે જો બંને એકરૂપે હોત તો “મારું ઘર” ન કહેતાં “હું ઘર” એમ બોલત, ફલિતાર્થ કે “મારો જીવ” મારું મન, મારી બુદ્ધિ, મારી ઈન્દ્રિયો અને મારો દેહ આમ બોલનારની અને તેનાથી જીવ, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો

* ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ જડથી એમ જડ વાદીઓનું મત નથી, પરંતુ બે જડના સંયોગથી તેમાં ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થાય છે, માટે ચૈતન્ય જડાધીન છે, એમ તેઓ માને છે. તંત્રી.

અને દેહથી ભિન્નતા માનવી જોઈશે. ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ કહે છે કે દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃપરઃ (આ શરીરમાં પુરુષ જુદોજ છે.)

૩ આત્મા સત્ છે.

“હું નાનો હતો ત્યારે ભણવા જતો ને હવે ધરડો થયો ત્યારે અભ્યાસ કરતો નથી.” આ વાક્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે નાનો ને ધરડો બંને સ્થિતિનો ભોક્તા તો એકનો એકજ છે. એટલે કે જન્મ્યો ત્યારથી મૂંઝો ત્યાંસુધીની નિત્યતાતો સ્પષ્ટ છે. વળી આનો વિચાર કરો. એકજ માખાપનાં છોકરાં છે તે બંને સરખાજ સહવાસમાં રહે છે અને એકજ ગુરૂ પાસે અધ્યયન કરે છે, છતાં એક તીવ્ર બુદ્ધિનું થાય છે ને એક મંદ બુદ્ધિવાળું થાય છે. વળી સંસારની ઉપાધિમાં પડતાં તેઓ સરખોજ વારસો લઈ ઉતર્યા છતાં એક શ્રીમંત થાય ને એક દરિદ્ર થાય. આવા તફાવત થવાનું કારણ શું? પૂર્વજન્મનાં પાપ-પુણ્ય સિવાય એનું અન્યકારણ સમજતું નથી. વળી જો પૂર્વજન્મ છે અને તેનાં પાપ-પુણ્યોનાં ફળ આ જન્મમાં ભોગવવાનાં છે તો તો આ જન્મનાં કર્મો અને સંસ્કારોના પરિપાકને માટે પુર્નજન્મ શામાટે ન થવો જોઈએ ! પુર્નજન્મ ન માનીએ તો તો પ્રાગ્જોપ દોષ આવશે. આમ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા, ભૂત, વર્તમાનને ભવિષ્યમાં અવિનાશી છે. વળી જો કોઈ પ્રતિપક્ષી કહે કે આત્મા નાશવંત છે તો તેને પૂછવું કે તમે તેનો અનુભવ કર્યો છે કે નહિ? જો આત્મા નાશવંત છે એ બાબતનો તેણે પોતે અનુભવ કર્યો કહેશે તો તો તે પોતાનું માથું વાઢનારના અનુભવ કરનારની માફક અસત્યવાદી ગણાય. જો તેણે આત્માની અનિત્યતાનો અનુભવ કર્યો નથી તોતો આત્મા નિત્ય છે—સત્ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. રસાયન શાસ્ત્રીઓ મીણખત્તીના પ્રયોગપરથી એમ સમજાવે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી તો આત્માને નાશવંત માનવો તે કેમ બ્યાજખી ગણાય? ત્યારે શું ક્લિત થયું? આત્મા અનાદિ છે તે સાથે અનંત છે. કોઈને શંકા થશે કે જો આત્મા સદાકાળથી તેનો તેજ છે તો આપણને પૂર્વજન્મનું કાંઈ સ્મરણ કેમ થતું નથી? આનો જવાબતો સેહેલો છે. પૂર્વજન્મને આ જન્મ વચ્ચે એક અંતઃપટ આવી ગયો છે તે અંતઃપટ ખસી જાયતો બધું યાદ આવે છે જમ ઘણાજણને ધ્રાણુશક્તિ તિવ્ર હોય છે, ઘણાને સ્પર્શશક્તિ તિવ્ર હોય છે, તેમ કોઈને સ્મરણ શક્તિ તિવ્ર હોય છે, જથી તે પૂર્વજન્મનાં વૃત્તાન્તો પણ કહી શકે છે. આવા ઘણા દાખલાઓ બન્યા છે ને બને છે. મહાત્માઓ પણ પૂર્વજન્મની બિના સ્મૃતિમાં લાવી શકે છે. પૂર્વ-

જન્મ અને પુનર્જન્મ વિષે વધુ બોલી શકાય તેમ છે તોપણ આત્માના સામાન્ય સ્વરૂપના સંબંધમાં લઘુદર્શનમાં અતિ વિસ્તાર કરવો અનુચિત ધારી માત્ર શાસ્ત્રના આધારે દર્શાવીનેજ વિરામિયે. ભગવદ્ગીતામાં આત્મા સત્ છે, નિત્ય છે, એ સંબંધનાં આ વાક્યો વાંચો.

देहिनोस्मिन् यथादेहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहांतर प्राप्तिर्धौरस्तत्र न मुह्यति ॥ ૧ ॥

अविनाशि तु तद्विद्वियेन सर्व मिदंततं ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ता शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धस्वभारत ॥

वेदाविनाशिनो नित्यं यएन मजमव्ययं ॥

તાત્પર્ય કે આત્મા અજ (જન્મરહિત)ને અવ્યય (વિકાર રહિત=નાશ રહિત) છે માટે સત્-નિત્ય છે.

૪ આત્મા એક અને સર્વવ્યાપક છે.

આ સિદ્ધાંતમાં ઘણી તકરારો છે. કાંઈ આત્માને અનેક માને છે, કાંઈ એક માને છે, કાંઈ વ્યાપક માને છે, કાંઈ અવ્યાપક માને છે. આપણે આ સંબંધનાં યુગલો કરી ઉલટપક્ષથી સિદ્ધ કરીએ. યુક્તિલક્ષના પહેલા રકંધની છઠ્ઠી પ્રતિજ્ઞા સ્મરણમાં લો ને તેમાં જવી સાબીતિ છે તેવી પદ્ધતિપરની આ સિદ્ધતા તપાસો. આ ચાર યુગલો-લો.

અ આત્મા અનેક અને સર્વવ્યાપક છે.

વ આત્મા અનેક અને અવ્યાપક છે.

ક આત્મા એક અને અવ્યાપક છે.

ઙ આત્મા એક અને સર્વવ્યાપક છે.

તકરાર ખાતર અ સિદ્ધાંત માન્ય કરીએ તો પ્રત્યેક આત્મા સર્વ વ્યાપક હોવાથી અને આત્મા અનેક હોવાથી એક દેહે અનેક આત્માના ઝુંડેઝુંડ વળગેલાં માન્ય કરવાં પડશે. આમ થશે તો એક દેહે કરેલાં પાપ પુણ્ય કોને લાગશે ? આ મારો દેહ છે એવો બાસ જ્ઞાને થશે ? ને એક શરીરને દુઃખ થતાં અનેક આત્માઓ દુઃખો થશે જથી મને વીંછી કરડશે તો તમારે બધાને ખૂમો નાંખવી જોઈશે !! આમ તો થતું નથી માટે માનો કે આ કલ્પનાતો ખોટી.

વ કલ્પના લો. આત્મા અનેક છે છતાં અવ્યાપક છે. આમાં પહેલો સવાલતો એજ છે કે આત્મા જો અવ્યાપક છે તો તેનું કદ કેવડું ? હાથી જેવડું ?

હાથી જેવડો આત્મા હશે તો કીડીના શરીરમાં કેમ રહી શકશે ? ત્યારે શું કીડી જેવડું ? જો કીડી જેવડો આત્મા હશે તો તે હાથીના પૂછડામાં રહેશે તો શુંડનો ભાગ ચૈતન્ય રહિત થશે ને શુંડમાં રહેશે તો ખીજ ભાગો આત્મા રહિત થશે. આમ તો અનેક વાંધા આવશે ત્યારે તમે તેને સ્થિતિસ્થાપક માનો. રબ્બર જેમ લાંબું અને ટુકું થાય છે તેમ આત્મા પણ કીડીના અંગમાં કીડીના જેવડો ને હાથીના અંગમાં હાથી જેવડો થાય છે આમ માનો, ના ના તેમ ધારવામાં પણ વાંધો છે. આવો વિકારી આત્મા માનતાંતો નાશ પણ માનવો પડશે, જે ઉપર સિદ્ધ કરેલા સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે. ત્યારે આત્માને ખીજ રૂપ માનો ખીજ જેમ વધી વધી મોટું થાય છે તેમ આત્મા પણ જેવડા શરીરમાં જાય તેવડો થઈ જાય. આમ માનવામાં એ દોષ આવશે કે મોટા દેહમાંથી નાના દેહમાં જતાં આત્માનો દોષ ભાગ નાશવાળો માનવો પડશે ને અંતે આત્માને નાશવંત માનતાં મહા દોષ આવશે. વળી નાશ પામવાનું કયો ભાગ કપૂલ કરશે ? ઝાડનું મૂળ, ડાળાં કે પાંદડાં ? કોઈ ભાગ નાશ થવાનું કપૂલ નહિ કરેતો ગડબડ મચી રહેશે ને તેના સમાધાન માટે જડજો ને જુ-રીઓ નીમવાં પડશે !! આમ કોઈપણ રીતે આત્મા અનેક અને અવ્યાપક માનવામાં સિદ્ધિ નથી માટે આ કલ્પના તે કલ્પનાજ છે સત્ય નથી.

ક હવે માનો કે આત્મા એક અને અવ્યાપક છે.

આ કલ્પનાતો ઘણીજ અવિચારવાળી. જો આત્મા એકજ હોય ને વળી અવ્યાપક હોય તો તો આ જગત્માં ભિન્નભિન્ન દેહોમાં જે ચૈતન્ય દેખાય છે તે કેમ દેખાય ? દુનિયામાં એકજ ચૈતન્યવાળો હોવો જોઈએ ખીજ તમામ જડ હોવા જોઈએ માટે આ પણ અયોગ્ય છે.

હ ઉપરની ત્રણે બાબતો દોષવાલી છે ત્યારે હવે માનવુંજ પડશે કે આત્મા એક છે અને તે સર્વ વ્યાપક છે. આ તો અમે પ્રથમથીજ કહ્યું છે, આત્મા વ્યાપક હોવાથી સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહ્યો છે. આકાશ જેમ સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેમ આત્માનું પણ સમજવું. સર્વસ્થાનમાં વ્યાપેલા આકાશના (મહા-કાશના) ઉપાધિ ભેદે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર ભાસે છે. અબ્ર જટલા ભાગને અબ્રાકાશ, ઘટ ઉપાધિથી ઘટાકાશ, ઘટમાં ભરેલા પાણી જટલા ભાગમાં આવેળા આકાશને જલાકાશ કહે છે તેમ આત્માપણે ઉપાધિ ભેદે આ મૂળશંકર, આ મણિશંકર, આ પોપટ, આ મકનજી એમ ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે. વસ્તુતઃ જેમ આકાશ પણ એકજ છે તેમ આત્મા પણ એકનો એકજ છે. એ ઉપાધિ દૂર થાય એટલીજ

વાર કોઇને શંકા થશે કે જે આત્મા એક અને સર્વવ્યાપક હશે તો મોક્ષ એકનો થતાં બધાનો મોક્ષ થવો જોઈએ, પણ નહિ. એક ઘડાનું જલાકાશ રાતારંગનું થાયતો તેથી શું બધાં જલાકાશો તેવાં થવાં જોઈએ ? નહિજ. તેમ જ કોઇ સ્થળે આત્મા ઉપાધિ રહિત થયો તો તેથી તેનાં બધાં વિવર્તોને પણ તેમ થવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. ત્યારે શું સમજાયું ? ઉપાધિભેદે આત્મા લિંગલિંગ જીવરૂપે ભાસે છે વસ્તુતઃ એકજ છે, અદ્વૈત છે. શ્રુતિયો પણ એજ બોધ કરે છે કે

एकरसोऽस्यमात्मा ॥ द्वितीयाद्वैभयं भवति ॥ ઇત્યાદિ વચનો આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે.

૫ આત્મા ચિત્ (જ્ઞાનરૂપ—પ્રવાશરૂપ) છે.

આપણે આ ટેબલ જોયું. જેતાં વેંતજ તરત આ કાંઈક છે એમ સમજાયું જ્ઞાન થયું. તેનું નામ ટેબલ છે, તે લાકડાનું છે, વળી તે ચાખુંડુ અને રંગે રાતું છે. આ તેનો આકાર; રૂપ સમજાય છે આમ દરેક પદાર્થ જેતાં તેનાં નામ ને રૂપ જણાય છે. પણ એ ટેબલ નામ શાનું છે ? તે આકાર પણ શેનો છે ? આ બાબત કાંઈ સ્પષ્ટ સમજતું નથી. કાંઈક ભાસ થાય છે. ખર તત્ત્વતો કાંઈક અસ્પષ્ટજ રહે છે. જ્ઞાનથી જુદી વસ્તુ જણાતી નથી માટે જ્ઞાનને જ્ઞેય જુદાં પડી શકતા નથી. માત્ર જ્ઞાનજ સર્વવ્યાપ્ત છે. જેમ જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો અભેદ છે તેમ જ્ઞાતાનો પણ અભેદ છે. વળી જ્ઞાન અખંડ છે; ઉઘેલો માણસ જગીને કહે છે કે “ હું સાડું ઉઘ્યો ” આ પરથી શું જણાય છે ? ઉંઘવાની અવસ્થામાં પણ જ્ઞાન તો અખંડ છે. આત્મામાં સદા જ્ઞાન રહે છે. અરે આત્માજ જ્ઞાન રૂપ છે, આમ વાક્યાંતર કરવાનું કારણ એ કે જે આત્મામાં જ્ઞાનનો ગુણ હોયતો તો તે ગુણ વખતે હોવો પણ જોઈએ ને વખતે ન પણ હોય આ વસ્ત્રમાં સ્થામતાનો ગુણ છે. હવે એ સ્થામતાતો વખતે લૂગડામાં હોય પણ ખરી અને નદીમાં ધોવાથી વખતે દૂર પણ થાય. માટે આત્મામાં જ્ઞાનનો ગુણ નથી પણ તે પોતેજ જ્ઞાનરૂપ છે—જ્ઞાનમય છે. વનિહમાં જમ ઉઘણતા છે અથવા વનિહ ઉઘણતામય છે, સૂર્યમાં જમ પ્રકાશ છે અથવા સૂર્ય પ્રકાશમય છે તેમ આત્મામાં જ્ઞાન છે. અથવા આત્મા જ્ઞાનમય છે તે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોદ્ધાર બહાર બહારના પદાર્થને જ્ઞાનમય દ્રવીવે છે વસ્તુતઃ તે જ્ઞાન આત્મામાંનુંજ જ્ઞાન છે શ્રુતિયો પણ કહે છે કે:-પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, સઃસર્વજ્ઞ સર્વવિત્.

૬ આત્મા આનંદરૂપ છે.

આત્મા પોતેજ આનંદરૂપ છે. અન્ય વસ્તુઓમાં આનંદ નથી. જે વસ્તુઓમાં આનંદ માનીશું તો નીચેની હરકતો આવશે.

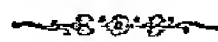
અ માનો કે વસ્તુમાં આનંદ છે. એક સિંહમાં તેની સિંહણને આનંદ લાગે છે. માટે સિંહ આનંદરૂપ છે. પણ ક્ષણભર વિચારે કે જો સિંહમાં આનંદ હોય તો તો હરિણીને પણ સિંહને જોઈ આનંદ થવો જોઈએ. પણ તેને દુઃખ કેમ થાય છે ? અને સિંહણને આનંદ કેમ થાય છે ? સિંહણનો વૃત્તિ દ્વારા તેના આત્માનો આનંદ બહાર નિકળી તેને સિંહમાં આનંદનું ભાન કરાવે છે. વસ્તુતઃ સિંહણને આનંદ થાય છે તે સિંહથી નહિ-વસ્તુથી નહિ પણ પોતાના સ્વરૂપ જ્ઞાનથી છે.

બ વળી જો વસ્તુમાં આનંદ હોયતો તે વસ્તુમાં આનંદ સદા રહેવો જોઈએ પણ તેમ થતું નથી તેથી પણ જણાય છે કે વસ્તુમાં આનંદ નથી. આને માટે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. કાઠ પુરૂષને દુર્લભ રીતે એક સુંદર રમણી પ્રાપ્ત થઈ તેથી તે પુરૂષને અતિશય આનંદ થયો અને પુરૂષે માન્યું કે સ્ત્રી આનંદ રૂપ છે. કાળ ગયો ને સ્ત્રી જુની થઈ, પછી કોઈ નવી સુંદર સ્ત્રી દીઠી. તેને મહા પ્રયાસે પ્રાપ્ત કરી તેને તે સ્ત્રી આનંદરૂપ લાગવા માંડી અને પ્રથમ સ્ત્રી દુઃખકર થઈ. આમ જ ચોજ આનંદ રૂપ લાગે છે તેજ પાછી દુઃખકર લાગે છે ત્યારે શું વસ્તુમાં આનંદ છે ? ના, જો વસ્તુમાં આનંદ હોયતો તો લિપ્તલિપ્ત રૂપે શા માટે જણાય ? આનુ કારણ શું ? આનુ કારણ એકે વસ્તુ આનંદ રૂપ નથી પણ જ્યારે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે માણસની વૃત્તિ અંતર્મુખી થઈ આત્માનું ક્ષણવાર દર્શન કરીલે છે જથી તે આનંદ સ્વરૂપ લાગે છે. સંસ્કાર રહિત માણસને એમ નથી સમજતું કે આ આનંદ આત્મ સ્વરૂપનો છે. જથી તે વસ્તુમાં આનંદ સમજે છે. ખરે શોચનીય છે કે આનંદ ક્યાં છે તે સમજ્યા વિના આપણે આનંદ માટે પ્રયાસ કરીએ છીએ ને નવીન નવીન પદાર્થો આનંદ માટે મેળવીએ છીએ. રાજાઓ આનંદ મેળવવા માટે નવા નવા મેહલો, નવી નવી રાણીઓ, નવા નવા ગવૈયાઓ મેળવ્યાજ કરે છે પણ નવું તે જુનું થયું કે નિરાશી. કાલિકા પોતાની માયા વિસ્તારી ઘેરી લે છે. પરંતુ જે મહાત્માઓ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે તેઓને બહારના પદાર્થોમાં આનંદ ખોળવા જવું પડતું નથી, ને ગવૈયાઓ ખોલાવવા પડતા નથી છતાં સદા આનંદમાં મગ્ન રહે છે. કહો ત્યારે આનંદ શામાં છે ? વસ્તુમાં ? ના. વસ્તુમાં હોતો સમાધિ અવસ્થામાં કોઈપણ વસ્તુનું લક્ષ્ય નથી છતાં તેમાં પરમ આનંદ મળે છે તે ન મળત. માટે આનંદજ આત્માના સ્વરૂપમાં છે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે આનંદવત્ ॥

આધાર માનન્દમંત્રણ્ડવોધં

અપૂર્ણ

આર્થા શતદ્વયી.

મોહમહાર્ણવમગ્નં મમતા વેલાભિરુહ્યમાનં મામ્ ।

સંસારમકરવત્કાત્ત્વદત્તે ત્રાયેત કઃ કૃપયા ॥ ૮૧ ॥

મોહરૂપી મહાસાગરમાં ખૂડેલો, મમતારૂપ મોહનએ તણાતો, એવો હું તેને સંસારરૂપ મગરમચ્છના મોઢામાંથી આપવિના કાણ છોડાવે ? ॥ ૮૧ ॥

દુષ્ટે દ્રિયૈરિહ વૃક્ષૈર્મા માકુલિતં મુહુર્મ વારણ્યે ।

एकाकिनमसमर्थं त्वदत्ते त्रાયेत कः कृपया ॥ ८२ ॥

નહાર જેવી દુષ્ટ ધંદ્રિયો એ સંસારરૂપ જંગલમાં વારંવાર ગભરાવેલો એકલો અને સત્તા વિનાનો હું તેને આપવિના કાણ છોડાવે ? ॥ ૮૨ ॥

त्वत्सेवयाजनन्या हीनोदीनः शमादिभिः स्वजनैः ।

वैराग्यभाग्यहीनः करुणापात्र न ते किमहम् ॥ ८३ ॥

આપની સેવારૂપી માતાથી રહીત શમદમ આદિ સ્વજનોથી રહિત અને વૈરાગ્યમાં લાભ વગરનો હું શું આપની કૃપાનું પાત્ર નથી ? ॥ ૮૩ ॥

संसारशाल्मलितरो स्तत्फलविषय ग्रहाग्रहेण पतन् ।

मूढो विशीर्ण गात्रः करुणापात्रं न ते किमहम् ॥ ८४ ॥

સંસારરૂપ શાલ્મલીના ઝાડ ઉપર તેના ફલરૂપ વિષય ગ્રહણ કરવાના આ-અહુથી પડતો અને ભાંગી ગયેલા ગાત્રવાળો હું શું આપની કૃપાનું પાત્ર નથી ? ॥ ૮૪ ॥

मोह ज्वरात्त मूर्तिः शुष्यत्कडो भवाटवी पतितः ।

एकाकी किमयंते नविलोकयतः कृपापात्रम् ॥ ८५ ॥

મોહજ્વરથી પીડાતા દેહવાળો, સુકાતા કંઠવાળો અને ભવાટવીમાં પડેલો અને એકલો આ માણસ (હું) શું જોનારા આપની કૃપાનું પાત્ર નથી ? ॥ ૮૫ ॥

आकृष्टबोधव्रसना प्रसभं दुःशासनेन मोहेन ।

नकृपापात्रं भवतः किमियं कृष्णा मनो वृत्तिः ॥ ८६ ॥

મોહરૂપી દુઃશાસને બલાત્કારથી બોધરૂપ વસ્ત્ર જનાં ખેંચેલાં છે એવી આ મનોવૃત્તિરૂપ દ્રોપદી શું આપનું કૃપા પાત્ર નથી ? ॥ ૮૬ ॥

सुचिरं जल वसनान्नैर्हीनः सेवाविरक्ति विज्ञानैः ।

द्वारे लुठन्नपि हरे करुणापात्रं भवामि न किम् ॥ ८७ ॥

હે દુઃખ હરનાર ! અન્ન પાણી અને વસ્ત્રોથી અત્યંત રહિત એવો હું ભક્તિ વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન વડે ખારણામાં લોટતા છતાં પણ શું (આપની) કરુણાનું પાત્ર નથી ? ॥ ૮૭ ॥

दुःस्नेहपंकपूर्णं परितः शोकोर्मिमालयाकुलिते ।

नकिमाकंठनिमग्नो ममता गर्ते रुपापात्रम् ॥ ८८ ॥

દુઃસ્નેહપંકપૂર્ણ પરિતઃ શોકોર્મિમાલયાકુલિતે ।
નકિમાકંઠનિમગ્નો મમતા ગર્તે રુપાપાત્રમ્ ॥ ૮૮ ॥

સ્નેહરૂપ ગારાથી ભરેલા, અને શોકરૂપી લેહેરોની પંક્તિઓથી આકુલ
એવા મમતારૂપી ખાડામાં ગળાસુધી બુડેલો હું શું કૃપાનું પાત્ર નથી ? ॥૮૮॥

અજ્ઞાન મારવવને ભ્રાંતઃ શ્રાંતો ભવાતિ મારેણ ।

દુષ્કર્મઘર્મણિકથં પાંથોયંના તુકંપ્યસ્તે ॥ ૮૯ ॥

અજ્ઞાનરૂપ મસ ભૂમિના વનમાં ભૂલો પડેલો, અને દુષ્કર્મ રૂપ ગરમીમાં
સંસારના ઘણા ભારથી થાકેલો આ પથિક શું આપે કૃપા કરવા યોગ્ય નથી ? ॥૮૯॥

સંતમ્નજનવનેસ્મિ નુન્નત હર્ષ કૃપાવર્ષમ્ ।

દુરિતાવગ્રહદૂને કુર્યાદાર્યઃ કદાનુરામઘનઃ ॥ ૯૦ ॥

પાપરૂપ નઠારા ગ્રહથી પીડાયેલા આ તપેલા મનુષ્યરૂપ વનને વિષે માન
આપવા યોગ્ય રામચંદ્રરૂપ મેઘહર્ષથી ભરેલો કૃપારૂપ વર્ષાદ ક્યારે કરશે ? ॥૯૦॥

મયિમેથિલી રમણહે કરુણા મર્હસ્યનર્હેપિ ।

શરણાગતેતિદીને કરુણાયદહૈતુકી ભવતઃ ॥ ૯૧ ॥

હે સીતાકાંત ! શરણાગત અને અતિદીન એવો હું અયોગ્ય હોઉં તો-
પણ તેની ઉપર આપકરુણા કરવાને યોગ્ય છો કેમકે આપની કરુણાને કશે
હેતુ હોતો નથી. ॥ ૯૧ ॥

અથવાનર્થ કમર્થન મૈતત્તવયત્કૃપા સુધાં સતતમ્ ।

વર્ષતિપરં નુપાપઃ પ્રવિશતિ તપ્તોપિ વિષયસૌધ મસૌ ॥ ૯૨ ॥

અથવા આવી રીતે માગવું એ વૃથા છે કેમકે આ આપની કૃપારૂપ
અમૃત નિરંતર વર્ષે છે પરંતુ આ પાપી તપેલો છતાં પણ વિષયરૂપ મેહેલમાં
પેસી જાય છે. ॥ ૯૨ ॥

શ્રીરામચંદ્રભવતઃ સતતં પ્રમૃતેવ કકૌમુદી કરુણા ।

કિલેષમંદભાગો વિષયાવરણાનુરાગી યત્ ॥ ૯૩ ॥

હે શ્રીરામચંદ્ર ! આપની કરુણારૂપ કિરણો (તેજ) ફેલાયેલાજ છે.
પરંતુ આ મંદભાગ્યવાળો છે (અર્થાત્ આ નેજ તે કરુણારૂપ કિરણો મળતી
નથી) કેમકે વિષયરૂપ વાડમાં પ્રીતિવાળો છે. ॥ ૯૩ ॥

અનિશંચિંતિતવિષયો મૂઢો કરુણાંચ કામયે ભવતઃ ।

હાલાહલંકવલયે રાઘવયાચે ચિરંચાયુઃ ॥ ૯૪ ॥

હે રાઘવ ! મૂઢ એવો હું વિષયોને ચિંતવું છું, આપની પાસે કરુણાને
માગું છું એ ઝેરખાઉછું, અને લાળું આયુષ્ય માગું છું. ॥ ૯૪ ॥

હારામ કિંવિધેયં પરિહૃતમક્ત્યાદિકા મિનીસંગ

વિષયાનુરાગ એકસ્તપસ્સ ઇવૈતન્મનોવનૈ વસતિ ॥ ૯૫ ॥

હે રામ ! શું કરવું ? ભક્તિઆદિ કામિનીનો જીણે સંગ છોડી દીધોછે
એવો વિષયાનુરાગ જીણે તપને અર્થેએકલો આ મનરૂપ વનમાં વસેછે ॥ ૯૫ ॥

અવતાર.

પુરાણો ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં વિષ્ણુ આદિ દેવોના અવતારોની કથા વારં-
વાર ધણી જોવામાં આવે છે. અવતાર વિષે ચૈતન્ય નામના એક મહાત્માએ
બહુ સરસ સમજ આપેલી છે. મહાત્મા ચૈતન્યવિષે આ માસિકમાં આગળ
એક લેખ છપાઈ ગયો છે. મહાત્મા ચૈતન્યને તેના શિષ્યો વિષ્ણુનો
અવતાર માનતા હતા, અને એટલું તો ખરૂં જ કે તે કદાચ મોટા યોગીતો
હતા. એમના ચરિત્રનો એક ગ્રંથ ચૈતન્યચરિતામૃત નામનો લખાયેલો છે તેમાંથી
અવતાર વિષેનો ભાગ અત્રે લખીશું.

અવ્યક્ત પુરૂષ મનુષ્યાવતાર ત્રણ પ્રકારે લે છે. (૧) જ્ઞાનથી, (૨) યો-
ગથી અને (૩) ભક્તિથી. કેવળ નિર્ગુણ, એકજ, અદ્વિતીય સત્ત્વરૂપ, અદ્વિતીય
ચિદ્રૂપ અને અદ્વિતીય આનંદરૂપ પ્રથમ વ્યક્તિ છે, તેને બ્રહ્મ કહે છે, એજ
જ્ઞાનાવતાર છે.

ચિત્તની વૃત્તિઓને શકવાથી અને મનને અત્યંત એકાગ્ર કરવાથી અવ્ય-
ક્તનું પ્રતિબિંબ મન ઉપર પડે છે. આને આત્મા કહે છે, ને તે યોગાવતાર છે.

ત્રીજો ભક્તિનો અવતાર છે ને તે મગવાદ્ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને લય એ સર્વ તેનાં છે. સૃષ્ટિમાં રાજાઓ, મહાત્માઓ, વગેરેમાં તેનોજ
અવતાર થાય છે, કેમકે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર, પાલનાર, ને લય કરનાર તેજ છે.
સૃષ્ટિનો તેનેજ નિકટ સંબંધ હોવાથી તે ભક્તિથી પ્રસન્ન પણ થાય છે. આ
ભગવાનના અવતાર પણ ત્રણ પ્રકારના થાય છે. (૧) સ્વયંરૂપ, (૨) તદેકાત્મા-
રૂપ અને (૩) આવેશ.

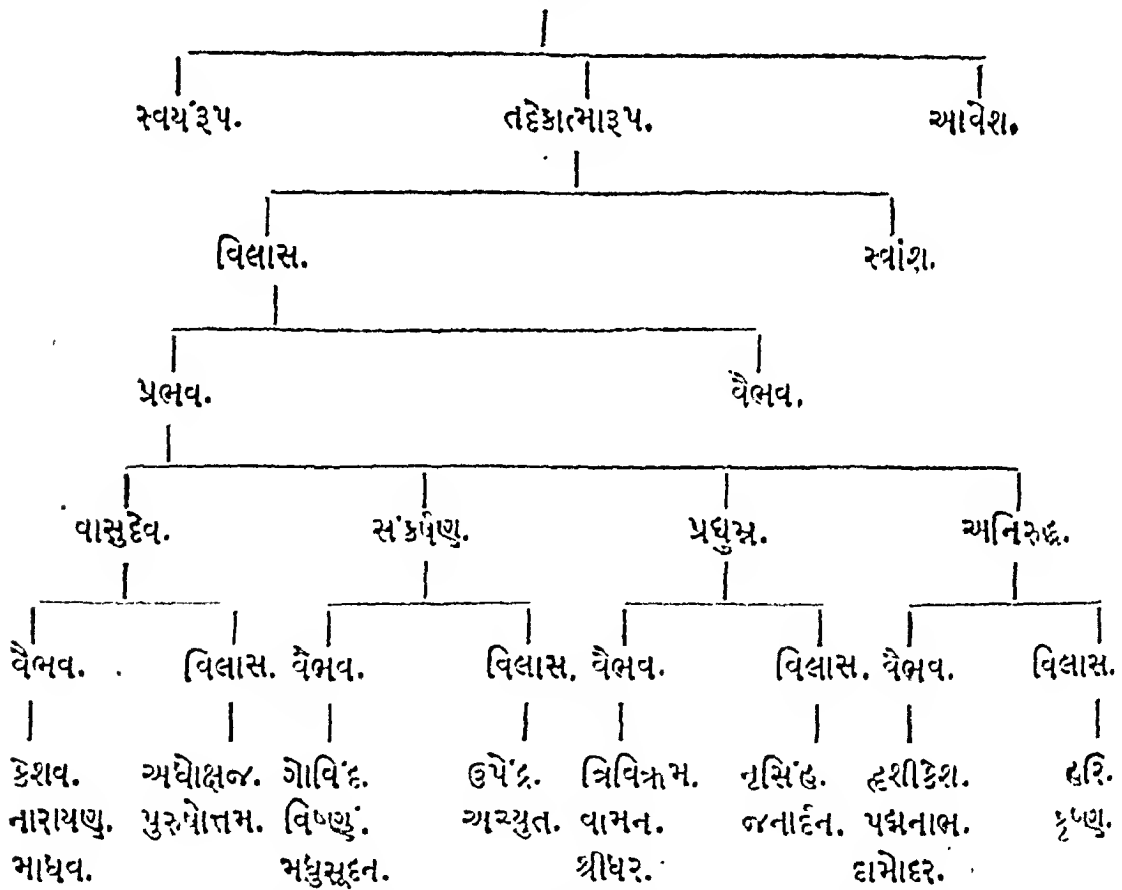
સ્વયંરૂપ—નિત્ય, અવિકૃત વ્યક્તિ ભગવાનની છે, તેને વિકારનો કશો
લેશ હોતો નથીજ. તદેકાત્મારૂપ સ્વયંરૂપનોજ અવતાર પણ કાર્યોના ભિન્ન પણા
વાળો છે. ભગવાનની શક્તિ કદાચ પણ વ્યક્તિમાં મૂકાય અને તે દ્વારા કાર્ય
કરાય તે આવેશાવતાર છે. તદેકાત્મારૂપના બે વિભાગ છે: (૧) વિલામ અને
સ્વાંશ. ઈશ્વરનો સંપૂર્ણાવતાર તે વિલાસ, અને અંશાવતાર તે સ્વાંશ છે. વિલા-
સના પાછા બે ઉપભાગો છે (૧) પ્રમદ. અને (૨) વૈમદ. એકરૂપ ખીજ સ્વરૂ-
પોના સંબંધમાં આવે, અથવા સામટા રૂપોનું એક સ્વરૂપ બને તે પ્રમદ છે;
અને સ્વરૂપો જુદાં જુદાંજ હોય તે વૈમદ છે. પ્રલવના ચાર વર્ગ (tetraactys) છે—
(૧) વાસુદેવ, (૨) સકર્ષણ, (૩) પ્રદ્યુમ્ન અને (૪) અનિરુદ્ધ. આ ચારે ચિત્ત,

અહંકાર, મન અને બુદ્ધિ છે, એમ શ્રીચૈતન્ય કહે છે. વાસુદેવના પણ વૈભવ અને વિલાસ એમ બે પ્રકાર છે, વૈભવમાંથી ત્રણ વિવર્ગ નીકળે છે:—(૧) કૈશવ, (૨) નારાયણ અને (૩) માધવ; અને વિલાસના બે વિવર્ગમાં (૧) અધોક્ષજ અને (૨) પુરુષોત્તમ છે. સંકર્ષણના પણ વૈભવ અને વિલાસ બે પ્રકાર છે, તેમાં વૈભવના ત્રણ વિવર્ગો થાય છે. (૧) ગોવિંદ, (૨) વિષ્ણુ અને (૩) મધુસૂદન; અને વિલાસના બે વિવર્ગોમાં (૧) ઉપેન્દ્ર અને (૨) અચ્યુત. પ્રદુન્નના પણ વૈભવથી ત્રણ અને વિલાસથી બે વિવર્ગો થાય છે. વૈભવના ત્રણમાં (૧) ત્રિવિક્રમ, (૨) વામન અને (૩) શ્રીધર; તથા વિલાસમાં (૧) નૃસિંહ અને (૨) જનાર્દન છે. અનિરુદ્ધના પણ ત્રણ વિવર્ગો છે, તેમાં પણ વૈભવથી ત્રણ અને વિલાસથી બે છે. વૈભવના ત્રણમાં (૧) હરીકૈશ, (૨) પદ્મનાભ અને (૩) દામોદર; તથા વિલાસમાં હરિ અને કૃષ્ણ છે.

આ સમગ્ર અવતારોની સમજ નીચેના દ્વાષ્ટકથી સરલ થાય છે:—

ભગવાન.

આમાં વૈભવના ત્રણ ત્રણ અવતારો થઈ કુલ પાંચ છે, તે પાંચે માસનાં નામો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

દ્રશ્ય-માર્ગશીર્ષ. ગોવિંદ-ક્રાંત્યુત. ત્રિવિક્રમ-જટ. દ્રશીદ્રશ-ભાદ્રપદ.
નારાયણ-પૌષ. વિષ્ણુ-ચૈત્ર. વામન-આષાઢ. પદ્મનાભ-આશ્વિન.
માધવ-માઘ. મધુસૂદન-વૈશાખ. શ્રીધર-શ્રાવણ. દામોદર-કાર્તિક.

આ બારે નામો વળી બાર આદિત્યો પણ છે, અને મંત્ર જપ સમયે શરીરનાં જ બાર સ્થાનોનો સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તે પણ છે.

વાસુદેવાદિ ચાર, તથા તેના પ્રત્યેકનાં પાંચ પાંચ રૂપો મળી વીશરૂપો-એ સર્વ મળી કુલ ચોવીસ અવતાર થાય છે. આ ચોવીસ અવતારો દિશા અને કાળનાં સ્વરૂપ છે. દિશા આઠ છે, તે પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ ગણતાં ૨૪ થાય છે; અને વળી તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે સ્થળો રૂપ તે છે :-

કુશવ-મથુરા.	વાસુદેવ	} —આનંદારણ્ય.	હરિ-માયાપુર.
પુરુષોત્તમ-જગન્નાથ.	પદ્મનાભ		
માધવ-પ્રયાગ.	જનાર્દન		
મધુસૂદન-મંદાર.	વિષ્ણુ-વિષ્ણુકાંચી (કાંજેવરમ).		

આત્મા.

—૪૪—

૧

પ્રત્યેક વસ્તુ, જે અસ્તિત્વ ધારી રહેલી છે, તેમાં આત્મા છે. આત્મા તેજ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા એકજ અથવા અદ્વૈત છે. આત્માવિનાની વસ્તુ નિર્ણવ છે. આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે—એટલે તે પોતેજ પ્રકાશમાન છે, તથા બીજી વસ્તુને પ્રકાશમાન કરે છે. જીવ એજ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ તેજ જીવ છે. ઉપાધિ સહિત બ્રહ્મ તે જીવ અને ઉપાધિરહિત જીવ તે બ્રહ્મ છે. મહાસાગર અને નદીમાં જટલો ફેર છે, તેટલોજ જીવ અને બ્રહ્મમાં ફેર છે, તું પણ બ્રહ્મ છે ને હું પણ બ્રહ્મ છું; કારણકે જેમ સર્વ નદીઓ એક મહાસાગરમાં મળે છે, તેમ સર્વ આત્મા પણ એક પરમાત્મામાં અંતે એક થાય છે, બ્રહ્મમાંથીજ સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાછી બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે ક્રમકે સર્વ વસ્તુ પરમાણુરૂપી અદૃશ્યમાંથી પદાર્થરૂપી થાય છે, અને પાછી પરમાણુરૂપ ધારી શકે છે. જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોવતી તમસૂનો નાશકરી ઉજ્જવલ પ્રકાશ કરી મૂકે છે, તેમજ પરમાત્મા આત્માસ્વરૂપથી સર્વ વસ્તુ પ્રકાશિત કરી અજ્ઞાનરૂપી તમસૂનો નાશ કરે છે. એ આત્મા ત્હારામાં તેમજ મહારામાં પણ છે, માટેજ

તહારામાં તથા મહારામાં કંઈ તદ્દાવત નથીજ; માટે તું તેજ હું અને હું તેજ તું છે; કારણકે દૃષ્ય પદાર્થ અદૃષ્ય પરમાણુરૂપ થઈ શકે છે. તેટલામાટે ઉત્પાદ રૂપ જે પદાર્થ, તે અસત્ય છે અને પરમાણુ રૂપ અદૃષ્ય તેજ સત્ય છે; માટે હું તે સત્ય, અને તું તે અસત્ય છે.

દેવો, કર્મો અને વિજ્ઞાનમય જીવની જે પંદર કલા, તેનો બાંધ તેજ પરમાત્મા છે. એ પરમાત્મા અવિનાશી અને એકજ છે, અને તેમાંજ સર્વ વસ્તુઓ મળે છે. પરમેશ્વરના તેજની સોળ કળા છે, તેમાંની મુખ્યકળા સિવાયની બાકીની પંદર કળા તે તે વસ્તુઓમાં ઓછા વધતી મૂકે છે. મહા પ્રલયસમય સર્વ વસ્તુઓનું એકય થાય છે; ત્યારે અદૃષ્ય, અવર્ણનીય, નિત્ય, અને અનામી ઑં માત્ર રહે છે.

ઉપાધિઓ પાંચ છે.

૧-અન્નમય. ૨-પ્રાણમય. ૩-મનોમય. ૪-વિજ્ઞાનમય. ૫-આનંદમય.

જીવ અથવા આત્માઓથી વિજ્ઞાનમય ઉપાધિથી વેષિત છે. પાંચમી ઉપાધિ પરમાત્માની છે. આત્મા ચતુર્થી ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ પાંચમીમાં જવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે પહેલી ઉપાધિઓથી મુક્ત થતે થતે છેલ્લીએ પહોંચવું, તે દૃષ્ય પદાર્થ રૂપ તજી મૂળ અદૃષ્ય પરમાણુ રૂપમાં જવા-બરાબર છે. એમ થાય છે ત્યારે છેલ્લે ઉપાધિ રહિત બ્રહ્મ થાય છે—અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ઑં કારમાંથી નીકળી પાછી તેમાંજ મળી જાય છે.

જે કાંઈ સાંભળે છે, સુંબે છે, જીવે છે, બોલે છે, ને સારો નરસો સ્વાદ વર્તે છે, તેને “પ્રજ્ઞાન” કહે છે. પ્રજ્ઞાનનો ગુણ માત્ર પરમેશ્વરમાંજ છે. એ ગુણ ઈંદ્રિયોમાં પોતાનો નથી, પરંતુ મનની સહાયતાથીજ ઈંદ્રિયો એ ગુણ ધારણ કરી શકે છે. જે મન ન હોય, તો એ ક્રિયાઓ ઈંદ્રિયો કરી શકે નહિ. જ્યારે મનની એકાગ્રતા કરવામાં આવે, ત્યારે ઈંદ્રિયો વડે બાહ્ય વસ્તુ નહિ દેખાતાં માત્ર સત્ય આત્મરૂપજ બની જવાશે. ચતુર્મુખ બ્રહ્મા (સૃષ્ટા) ઈંદ્ર, દેવો, મનુષ્યો, અશ્વો, ગાયો, ઇત્યાદિ સર્વમાં એકજ ઇશ્વરી ચૈતન્ય છે, તેનેજ “ચૈતન્ય બ્રહ્મ” કહે છે, તે એકજ છે, ને તેટલા માટે મારામાં જે શક્તિ છે, તેજ એ “પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ” છે.

બ્રહ્મ સર્વવ્યાપ્ત છે. મોટામાં મોટા પદાર્થોથી તે છેક નાનામાં નાના પરમાણુમાં તે છે. સર્વમાં ચૈતન્ય છે ને ચૈતન્ય તેજ બ્રહ્મ છે, માટે તે “ચૈતન્ય બ્રહ્મ” કહેવાય છે. શરીર, કે જને વિષે જાણવાનું છે, તેમાં હું તેજ પરમાત્મા

છે. ને તે મન અથવા બુદ્ધિનો દૃષ્ટા તથા સાક્ષી છે. આંવિષય ઉપર કા. બેઈન અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે તકરારો કરેલી છે. હું એટલે શું ? પ્રત્યક્ પૂર્ણ વસ્તુ આત્માથી ભિન્ન નથી, અને આત્માજ માત્ર કહી શકે છે કે “હું સુધું છું, હું જોઉં છું” ઈત્યાદિ ; તેટલા માટે શરીર, અવયવો, માંસ, રક્ત, અસ્થિ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, કે કોઈપણ ઇતર વસ્તુ તે હું નહિ, એમ દૃઢ સમજવું જોઈએ. એમ ન સમજાય તેટલું મિથ્યા છે. જો કે પગ ચાલે છે, હાથ કામ કરે છે, મન જુએ છે, તે છતાં આપણે કારિયે છિયે, કે એ સર્વ હું કરું છું, તે મિથ્યા અજ્ઞાનથીજ કહેવાય છે, કેમકે હું તો કંઈ કરતોજ નથી. હું, તે તો આત્મા, આત્મા તેજ પરમાત્મા—બ્રહ્મ છે. ને તે કંઈ કરતોજ નથી. દેટલાક વેદાંતીઓ હું ને જીવ કહે છે, પરંતુ શ્રીમંચક્રાચાર્યજી તો પોતાના “મહાવાક્ય=દર્પણ”-નામના ગ્રંથમાં ‘જીવ’ તથા ‘આત્મા’ને એકજ કહે છે, તેટલામાટે પરમાત્મા તેજ બ્રહ્મ છે. યોગ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે કરીને હું પણ બ્રહ્મ છું. તે એક, અદ્વૈત, અનામી, અને અરૂપ છે. તે સૃષ્ટિની પૂર્વે હતો, હાલ છે ને ભવિષ્યમાં પણ હશે ; માટે તે અનાદિ તથા અનંત છે. ઉપાધિ સહિતનો તે જીવાત્મા, તે સખલ બ્રહ્મ કહેવાય છે, ને તેજ પરમાત્મા પણ છેજ ; એટલામાટે આત્મા અને પરમાત્મા એ બે નામ માત્ર ભિન્ન છે, ને તે શબ્દાર્થથી છે.

વેદાંતમાં મન એજ મુખ્ય છે; કેમકે ઉત્પત્તિ તથા લયનું તેજ મુખ્ય કારણ છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી પર ન પડે, તેને ત્વં=તું, કહે છે, એટલે કે એક્યનું જ અસ્તિત્વ, તેને અસિ=એ, કહે છે. સ્વયં પ્રકાશ—તો પણ અદૃશ્યના અર્થમાં અયં=આ; અહંકારથી તે દેહસુધી વ્યાપ્ત રહેલો જ આત્મા તેને પ્રત્યક્=જીવ કહેછે, અને આખી દૃષ્ટ સૃષ્ટિને તત્ત્વં=તે તું, એમ કહે છે. બ્રહ્મ પોતાના દૃષ્ટ આકારમાં (વિશ્વરૂપમાં) વિરાટ કહેવાય છે. નિયમ સહિતની જ કુદરત, તેજ ઈશ્વર છે, બ્રહ્મ માત્ર વિરાટ એટલે વિશ્વરૂપથીજ દૃષ્ટ છે, માટે તે વિશ્વને બ્રહ્મતત્ત્વ કહે છે, કુદરતનું કાઢને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહિ, બ્રહ્મનું મૂળરૂપ પણ જણાય નહિ, બ્રહ્મ તેજ આત્મા છે. માયા અને અવિદ્યાથી જીવ વિટાયલો છે, તેથી જ્યારે તે મુક્ત થાય, ત્યારે તે પરબ્રહ્મ સમિચ્છદાનંદને જોઈ શકે છે.

હવે સનો અર્થ ત્વં થાય છે, ઇ=પરમેશ અથવા બ્રહ્મ; તથા તેનો અર્થ તત્ત્વ બરોબર છે. સ કારથી બ્રહ્મનો વિચાર થાય છે, અને હકાર તેજ બ્રહ્મ છે. આત્માને ઓળખવાની પાંચ મુદ્રા અથવા રીતિ છે. ૧ ખેચરી,

૨ ભૂચરી ઉમધ્યલક્ષ્ય, ૪ પાણુમુક્તિ, ૫ સ્યાંભવી. આ પાંચ લક્ષણો સકારનાં છે, તેવડે કરીને હકાર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. વળી રા શબ્દનો અર્થ પણ તત્ થાય છે, અને મનો અર્થ ત્વં થાય છે. હવે તત્ અને ત્વં એ બેનો સંયોગ તેના અર્થ બસિ બરોબર છે, એટલે રામ=તત્ત્વં તે તું, અને અસિ=તત્ત્વમસિ=તે તું છે. નમઃ=નમન ને તે ત્વં બરોબર છે, અને રામ તે તત્ બરોબર છે. ત્રણ મંત્રો આર્ય લોકોના મુખ્ય આ પ્રમાણે છે. ૧ સોહં આ મંત્રને અજપા મંત્ર કહે છે. ૨ રામઃ આ મંત્ર તે રામમંત્ર કે તારકમંત્ર કહેવાય છે. ૩ રામાયનમઃ આને રામ પંચાક્ષરી અથવા તારકમંત્ર કહે છે.

આ હકીકત સમજવા માટે નીચે દાષ્ટક આપવામાં આવે છે—

મંત્ર	તત્ = તે	અસિ = છે	ત્વમ્ = તું
	(આત્મા)		

૧ સોહં	હ	(સંયોગ અધ્યાહાર)	સ
૨ રામ	રા	"	મ
૩ રામાયનમઃ	રામા	ય	નમઃ

આ ત્રણે મંત્રોનો એકજ મંત્ર તત્ત્વમસિ તે તું છે, છે.

જમ દુધદુધમાં, ને તેલતેલમાં મળી જાય છે, તેમજ આત્માને જે દાષ્ટ જાળખે છે, તે આત્મારૂપ થઈ જાય છે, જ્યારે ધડાને ફેડી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તે માહેનું આકાશ અને વાયુ, તે બહારના વિસ્તૃત આકાશ વાયુ સાથે મળી જાય છે, તેમજ ઉપાધિથી મુક્ત થયેલો આત્મા, પરમાત્મામાં મળી જાય છે

શંકર ચરિત્ર.

(મળેલું)

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૩૧ થી)

હવે તેમનું ચરિત્ર ક્રમ થયું તે પુછે છે ભરતખંડની દક્ષિણ દિશામાં કેરલ દેશ છે. વૃષાદ્રિ એટલે વૃષપર્વત છે. તહિ પૂર્ણા નદિને કાંઠે કાલ્પી નામના ગામમાં વિંધ્યાધિરાજ નામે અગ્નિહોત્ર બ્રાહ્મણ તેનો દીકરો શિવગુરુ તેપણ પિતા જોયો થયો, તેની સ્ત્રીથી શંકરે જન્મ લીધો. શંકરને જનોઈ દીધી. શંકરે વિદ્યા ભણવા લાગ્યા, એવામાં તેમના પિતા સ્વર્ગલોક પામ્યા. માતા એકલી

રહી. શંકરને ઝટઝટ વિદ્યા આવડી ગઈ. શંકરાચાર્યની ખાળપણમાંથીજ ચમત્કારિ વિદ્યા વખણાવા લાગી, તેથી કરત્ત દેશનો રાજા હતો તેણે શંકરને તેડવા હાથી શણગારીને પ્રધાનને મોકલ્યો. પ્રધાન આવીને બોલ્યો કે રાજા આપનું દર્શન થયે છે; માટે આ હાથી ઉપર બેસીને પધારો. શંકર બોલ્યા, 'કે હું બ્રહ્મચારી છું અને ભિક્ષા માગુ છું, મૃગચર્મ બોદું છું, અને ગુરૂની સેવામાં રહું છું; માટે એ સેવા છોડીને મારે રાજા પાસે આવવું યોગ્ય નથી. રાજાએ પોતાની પ્રજાનું પાલન કરવું, એ તેનો ધર્મ છે તે પાળવો એવું સાંભળીને પ્રધાન પાછો આવ્યો. પછી રાજા પોતે શંકરને મળવા ગયો. દશ હજાર સુવર્ણની મોહોરો મૂકીને શંકરને પગે લાગ્યો પોતે રચેલાં ત્રણ નાટક શંકરને આપ્યાં. શંકરે કહ્યું કે વરદાન માગ્ય. તેણે પુત્ર માગ્યો. શંકરે કહ્યું કે પુત્રેષ્ટિચંદ્ર કરજે પુત્ર થશે. વેદશાસ્ત્રનું વચન પરિપાલન કરજે.

શંકર પાસે ઘણા શિષ્યો વેદ જાણતા હતા. શંકરને પરણાવવા તેમના પિતરાઈઓ સારા કુળની કન્યા ખોળતા હતા. શંકર પૂર્ણા નદીમાં સ્નાન કરના પેઠા તેવામાં મગરે પગ ઝાલ્યો; એટલે પોતે આતુર સંન્યાસ લીધો. મગરે પગ મૂક્યો એટલે બહાર નીકળ્યા. માને કહ્યું, 'કે આ ધન છે તે તમારે જીવતાં લગી ચાલશે. આપણા પિતરાઈઓ તમારી સેવા કરશે. ચિંતા નથી, મેં આતુર સંન્યાસ મનવડે લીધો છે માટે હું સંન્યાસી થયો છું, હવે મારે પરણવું નથી. માને દુઃખ લાગ્યું ત્યારે તેને જ્ઞાન કહીને પોતે સંન્યાસીઓ સાથે રેવા નદી તીરે જ્યાં ગોવિંદાચાર્ય સંન્યાસીઓના આચાર્ય રહેતા હતા તેની પાસે ગયા. ગોવિંદાચાર્યનું પૂજન કર્યું. વ્યાસના પુત્ર શુકદેવ તેની પરંપરાના ગૌડપાદાચાર્ય હતા, તેમના શિષ્ય ગોવિંદપાદાચાર્ય, અને તેમના શિષ્ય શંકરાચાર્ય પ્રસાદમી થયા. શંકરને ગોવિંદપાદે દિક્ષા આપી, બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. વ્યાસ સૂત્ર ઉપર ભટ્ટ ભાસ્કરાચાર્યે ભાષ્ય કરેલું હતું તે દેખાડ્યું. ગોવિંદપાદપાસે ઘણા દિન નિવાસ કરી ગુરૂની સેવા કરી, પછી કાશીમાં ગયા. ગોવિંદપાદે કહ્યું કે તું શિવનો અંશ છે; માટે હાલ વેદ માર્ગમાં જે પાખંડ પ્રસરેલાં છે, તેનું ખંડન કર. વેદમાં એક ઈશ્વર કહેલો છે, અને ભેદવાદિઓ જે શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત થયા છે; તેમણે જૂઠા જૂઠા ઈશ્વર કહેલા છે. તેનું ખંડન કરી એક ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કર. મીમાંસક લોકોએ પૂર્વકાંડ વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો, પણ ઉત્તરકાંડનો કર્યો નથી; માટે તું ઉત્તરકાંડનો ઉદ્ધાર કર. વિદ્યા શીખવા, કાશી બદ્રિનાથ વગેરે જે પુણ્ય તીર્થ છે, ત્યાં મહર્ષિઓ પાસેથી વેદના ખરા

સિદ્ધાંત શીખ્ય. તને મદદ કરવાને દેવો અવતરેલા છે તે તારા શિષ્ય થશે. અંબા નગરીનો સુધન્વા રાજા વેદનો ઉદ્ધાર કરવામાં તને સહાય થશે. એ રાજાને ન થયો હોત તો આજને સમે વેદનું નામ પણ રહેત નહીં, અને બ્રાહ્મણો પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં જતા રહેત. પણ એ રાજા ઈંદ્રનો અવતાર છે, અને ભદ્રાચાર્યનો શિષ્ય છે, તે તને સહાય થશે ઇત્યાદિ શિક્ષાગુરૂની અંગીકાર કરીને શંકર કાશીમાં ગયા. તહિ ચૌલ દેશનો એક બ્રાહ્મણ સનંદન નામે અરુણનો અવતાર થયો હતો તે શંકરાચાર્યનો શિષ્ય થયો. વિમલ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર વિષ્ણુનો અવતાર પદ્મપાદ થયો તેણે સનંદન પછી શંકર પાસે દિક્ષા લીધી. પ્રભાકર નામના બ્રાહ્મણને ઘેર હસ્તામલકાચાર્ય વાયુનો અવતાર થયો. શિલાદેનો પુત્ર તોટકાચાર્ય થયો. બૃહસ્પતિનો અવતાર આનંદગિરિ, અને વરુણનો અવતાર ચિત્સુખાચાર્ય થયો; તથા બ્રહ્માનો અવતાર સુરેશ્વરાચાર્ય એટલે મંડનમિશ્ર થયો.

ગંગામાં સ્નાન કરીને વિશ્વેશ્વરના દેવસ્થાન ભણી શંકર જતા હતા, તહિ માર્ગમાં ચંડાળ બ્રહ્મજ્ઞાની મળ્યો તેનાથી વાત થઈ. પછી તહિથી શંકરાચાર્ય બદ્રિનાથ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં જઈને રૂપિઓ પાસે વિદ્યા ભણ્યા, જ્ઞાન સુણ્યું; પછી ત્યાં બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય કર્યું. દશ ઉપનિષદનાં ભાષ્ય કર્યાં. સનતસુજ્ઞાતીયનું ભાષ્ય કર્યું. નૃસિંહપૂર્વતાપની ઉપર ભાષ્ય કર્યું. ઇત્યાદિ સોળ ભાષ્ય શંકરે રચ્યાં. તે સનંદનને ભણાવ્યાં. શંકરાચાર્ય સામા વાદ કરવાને શૈવ, પાશુપત મતવાળા વાદ કરતા તેનું શંકર ખંડન કરતા. પછી બદ્રિકાશ્રમથી શંકરાચાર્ય દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ પ્રયાગમાં આવ્યા. તહિ ત્રિવેણી સ્નાન કર્યું, અને તમાલના વૃક્ષ હેઠે બેઠા છે; એવામાં એવી વાત સાંભળી કે કુમારિલ-ભદ્રાચાર્યે બૌદ્ધોનું મત ખંડન કરીને તેમને મારી નખાવ્યા હતા; તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા બળી મરે છે. એવી વાત સાંભળીને શંકર ભદ્રાચાર્ય પાસે આવ્યા:—

ગંગા યુમનાના સંગમમાં છોડીયાંનો કુંડ કરીને ભદ્રાચાર્ય વચ્ચે બેઠા હતા, અને છોડિયાં સળગાવ્યાં હતાં; ભદ્રાચાર્યના શિષ્ય જ પ્રભાકર, મુરારિ-મિશ્ર, પાર્થ સારથિ મિશ્ર વગેરે ઉભા હતા, તેમની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલતી હતી તે જોઈને શંકરાચાર્ય બોલ્યાં. ભદ્રાચાર્ય ખડ્યા નહોતા; તે બોલતા હતા. તેવામાં શંકરે કહ્યું, કે તમે શા માટે બળો છો? ત્યારે તેમણે અથથી તે ઈતિ લગી બૌદ્ધોને જીતવાની કથા કહી, અને બળવાનું કારણ કહ્યું. જે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે એક પણ અક્ષર દાતા ગુરુ જાણવો. મેં બૌદ્ધાચાર્યો

પાસેથી તેમનાં આખ્યાન શ્રવણ કર્યો, પછી તેમનુંજ ખંડન કર્યું છે. શંકર બોલ્યા, કે વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો, અને બૌદ્ધોને મરાવ્યા તેથી કંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહીં. શ્રુતિમાર્ગના ઉત્થાપકોને તમે ખરાખર શિક્ષા કરી, તેમાં શું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પછી ભટ્ટાચાર્ય બોલ્યા, કે તમારું આવવું અહીં કેમ થયું. શંકર બોલ્યા, કે તમે વેદનો પૂર્વકાંડ ઉદ્ધાર્યો, પણ ઉત્તરકાંડ વિષે કંઈ પણ કર્યું નહિ તેથી મારે ઉત્તરકાંડનો ઉદ્ધાર કરવો છે. અને તમને જીતવા માટે હું આવ્યો હતો; પણ તમારી આવી આવસ્થા જોઈ હું કંઈ બોલતો નથી. તમે બૌદ્ધોનું ખંડન કર્યું તે સાચું કર્યું, પણ ઇશ્વરનું વર્ણન તમારા ગ્રંથોમાં નથી, ફક્ત કર્મનુંજ વર્ણન છે; માટે લોકો કેમ કરી તરશે. પછી ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું કે મને તો બળવાનીજ આજ્ઞા આપો. મને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, તોપણ લોક વિરુદ્ધ જે મનુષ્ય હિંસાદિ કૃત્ય થયું છે તે બળી મરવાથી મટશે. મારા શિષ્યો મંડન-મિશ્રાદિક છે, તેમને તમે જીતો, અને ઉત્તરમીમાંસાનો ઉદ્ધાર કરો. હવે તમે શિવ પધાર્યા—મરણ વેળા માટે મને તારકનો ઉપદેશ કરો. શંકરે તેમને તારક-બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. ભટ્ટાચાર્ય પોતે સ્વર્ગે ગયા. મનુસ્મૃતિ આદિક સ્મૃતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે ભટ્ટાચાર્યે પોતે બળી મરવું એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, પણ શ્રુતિનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેમની કીર્તિ અચળ કરી. પછી તહિથી શંકર મંડન મિશ્રના દેશ તરફ આલ્યા. રેવાતીરે માહિષ્મતી પુરી છે, તેમાં મંડન પુરુષ રહેતો હતો તહિ ગયા. પોતે રેવાતટ ઉપર શિવાલય હતું તેમાં ઉતારો કરીને, પોતાના શિષ્યોને ત્યાં મૂકી મધ્યાનહ સમયમાં રેવામાં સ્નાન કરીને મંડન પંડિતને ઘેર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મંડન પંડિતની દાસી મળી તેને મંડનનું ઘર પૂછ્યું; ત્યારે તે બોલી, કે જને ઘેર મેના પોપટ ફળ આપનાર કર્મ, અને ફળ આપનાર ઇશ્વર એવો વાદ કરે છે તે મંડન મિશ્રનું ઘર. (મીમાંસામાં ફળ આપનાર કર્મ છે અને ન્યાયમાં ફળ આપનાર ઇશ્વર છે એવું લખ્યું છે.) પછી શંકર સ્વામી મંડનને ઘેર ગયા. મધ્યાનહે તે શ્રાદ્ધ કરવા બેઠો હતો, અને બારણે થઈને દ્વારપાળ અંદર જવા દેતો નહોતો. ત્યારે શંકરાચાર્ય આકાશ માર્ગે ચઢી માંહે પેઠા. મંડન પંડિત કર્મઠ હતો, તેણે સન્યાસીને જોઈને મનમાં સાચ માન્યું નહીં. પછી પૂછ્યું, કે તમે અહિં કેમ આવ્યા ? આજ લિક્ષા કરો. તે બોલ્યા, કે હું તો પંડિતોને ઘેરથી તો વાદનીજ લિક્ષા કરું છું. પછી તેમણે કહ્યું, કે આજ તો મારે ઘેર શ્રાદ્ધ છે માટે કાલે વાદ કરીશું—તમે જમો. પછી શંકરે પોતાના શિષ્યો સહિત તહીં ભિક્ષા કરી.

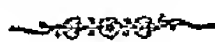

મંડનમિત્રની સ્ત્રી સરસ્વતી નામે હતી, તે મહા વિદુષી પંડિતા હતી તે મંડન મિત્રને એ પ્રકારે પરણી હતી, કે કાશીથી ગયાજી તરફ જતાં માર્ગે શોણભદ્ર નામે નદ આવે છે. એ નદને કાંઠે એક બ્રાહ્મવાસ ગામ હતું તેમાં બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. સર્વે વેદ શાસ્ત્ર પારંગત, તે ગામમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના લોક રહેતા હતા. તેમનાં બાળ ગોપાળ સર્વે સંસ્કૃત ભાષામાં જ વાતચિત કરતાં હતાં, સર્વે સંસ્કૃત વિદ્યા ભણેલાં તેમાં પણ એક વિષ્ણુમિત્ર બ્રાહ્મણને ઘેર સરસ્વતી નામે કન્યા હતી તે સર્વ વિદ્યા ભણી હતી. વેદ શાસ્ત્ર, ન્યાયાદિક તમામ ગ્રંથ શીખી હતી. વાદ કરતાં કોઈ માણસ તેને જીતી શકતો નહીં. એની કીર્તિ આખા ભરતખંડમાં ચાલી. યાત્રાજી બ્રાહ્મણોના સુખથી એવું સાંભળ્યું, જે રેવાતીરે માહિષ્મતી નગરીમાં મંડનમિત્ર નામે ભટ્ટાચાર્યનો શિષ્ય મહા વિદ્વાન્ છે; તેને કોઈ જીતી શકતું નથી. એજ પ્રમાણે મંડન મિત્રે પણ બ્રાહ્મણોના સુખથી સરસ્વતીની વાત સાંભળી. પરસ્પર બે જણને મળવાને ઈચ્છા થઈ તથા સરસ્વતીના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો, કે એજ સ્વામી મારે વરવો. તેમજ મંડનના મનમાં પણ એજ કન્યા પરણવી એવી ઈચ્છા થઈ, પણ બે જણનો મેળાપ થયો નહીં. તથી તે બન્થોનાં શરીર સુકાવા લાગ્યાં. મંડનને તેના પિતાએ કહ્યું, કે પુત્ર તું દુર્બળ કેમ થયો, તું વાદ કરતાં કોઈથી હારે એવો તો નથી; માટે હાર્યાથી ચિંતા કરતો હોઉ એવું તો સંભવતું નથી. વળી સ્વભાવથી તું વેદોક્ત સુકર્મમાં સાસક્ત છે, માટે પાપ કર્યાથી ચિંતા થઈ હોય એવું સંભવતું નથી. તારી લોહા સ્તુતિ કરે છે, માટે નિંદાથી ચિંતા થઈ હોય એવું પણ સંભવતું નથી. ત્યારે તું શાથી દૂખજો પડ્યો છે? પછી મંડને વિચાર્યું કે કહેવાય એવું નથી, પણ પિતા આગળ અસત્ય બોલીશ તો મૃષાવાદનું પાપ લાગશે; માટે સત્ય કહેવું. પછી મંડન બોલ્યો, કે પિતાજી શોણ નદને કાંઠે એક બ્રાહ્મણ વિષ્ણુ મિત્રની પુત્રી વિદ્વાન્ છે, તેને જોવાની મને ઈચ્છા છે. પછી પંડિતનો પિતા સમજી ગયો. અણસારામાં કહેલી વાત હોય તે ઉપરથી પંડિતો તર્ક કરીને વધારે સમજે છે. પછી હિમ મિત્રે બે બ્રાહ્મણો જે વિવાહના કામમાં ડાહ્યા હતા તેમને બ્રાહ્મણવાસ મોકલ્યા. તેવામાં સરસ્વતીના પિતાએ સરસ્વતીને પુછ્યું, કે તું દૂખજી કેમ થઈ? પછી તે બોલી, કે માહિષ્મતીમાં હિમ મિત્ર પંડિતનો પુત્ર વિશ્વરૂપ છે. તે મહા પંડિત કોઈથી જીતાતો નથી. તે ભટ્ટાચાર્ય પાસે વિદ્યા ભણ્યો છે. તેનું નામ વિશ્વરૂપ છે પણ તેણે વેદનું મંડન કર્યું તેથી તેનું નામ મંડન

મિશ્ર પંડિતોએ પાડ્યું છે. એના ચરણરજની સેવા કરવાને બને ઇચ્છા છે. એવામાં બે બ્રાહ્મણો આવી પહોચ્યા. તેમણે સરસ્વતીના બાપને કહ્યું, કે તમારી પુત્રી મંડન મિશ્રને પરણાવશે. તેણે પોતાની સ્ત્રીને પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, કે રૂપ, કુળ, વિદ્યા વય, વિત્ત અને સદ્ગુણ જમાં હોય એવો વર જોવો. તો એમાં એટલાં હોયતો મારી ઇચ્છા છે. પછી તેણે પુત્રીને પૂછ્યું, પુત્રીને જ ગમતું હતું તેજ થયું એટલે હા કહી. પછી જોશીએને બોલાવી મૂર્ત્તનો દિવસ ઠરાવીને પત્ર લખ્યો, જે આજથી એક માસમાં અમુક દિવસે લગ્ન નિર્ધાર્યું છે. “વિશ્વરૂપ નામે વરાય સરસ્વતી નામ્ની કન્યા દાસ્યામિ” એવું લખીને બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. પછી જાન તૈયાર કરી હિમમિત્ર આપ્યા. વિશ્વરૂપને મધુપર્ક આપીને મંડપમાં તેડ્યા. તહિ હિમમિત્રનો દીકરો વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ મિશ્રની દીકરી સાથે પરણ્યો. તે વેળે વાદિત્ર વાજ્યાં ને ધોળ મંગળ ગવરાવ્યાં. વળાવતી વેળે સરસ્વતીની વિમલા માતાએ શીખામણ દીધી. પછી તેને વળાવી, તે વિશ્વરૂપને ઘેર ગઈ અને જોવો વિશ્વરૂપ તેવીજ તે શોભી. તેને સુંદર ગુણવાળા બે પુત્ર થયા, તે પણ તેવાજ થયા.—

[અપૂર્ણ.]

કેશવ વિરહાષ્ટક.

(મજેલું)

સોરઠા.

કેશવ મન ગંભીર, જોતાં ક્યાંય જડે નહીં ;
એવો સાચો વીર, લાખોમાં ડોકળ જડે. ॥ ૧ ॥
તારી કવિતા એજ, સવિતા સમ જગમાં દિસે ;
ખટકો મનમાં રેજ, કેશવકૃતિ છાપી નહીં. ॥ ૨ ॥
પ્રમાણિક થઈ આપ, જગમાં નિશ્ચય વિચર્યા ;
પ્રસિદ્ધિની પણ છાપ, આપે અંગે મેળવી. ॥ ૩ ॥
સદાચરણમાં છેક, વિવેકમાં પણ એકછો ;
એવો કેશવ એક, જ્ઞાતીમાં નીરખ્યો હતો. ॥ ૪ ॥
લલપણનો જ મેર, ઠેર કરી ચાલી ગયો ;
વરસ્યું તેથી ઝર, મેર મરી ગઈ તે વડે ॥ ૫ ॥

એક પલિવૃત નાથ, પલિને માટે ગયો.
 યમથી ભીડી ખાથ, છોડાવ્યો છુટ્યો નહીં. ॥ ૬ ॥
 આવ્યા વિવા કાજ, હર્ષાશ્રુ પાડ્યાં તમે ;
 હૃદયેં ખળતાં આજ, શોકાશ્રુ પાડ્યાં અમે. ॥ ૭ ॥
 ફાગણ શુદ્ધની ખીજ, કાળ રાત્રી સમજે હતી ;
 યમ ગણની જે ખીજ, તેજ દિવસ પુરી થઈ. ॥ ૮ ॥
 ખાવન કેરી સાલ, ચકચક થઈ હૃદયેં ખળે ;
 મિત્રમણી ને હાલ, શુભાવીને પાછા વળ્યા. ॥ ૯ ॥
 મુ. વઢવાણ. સં. ૧૮૫૨ શ. શુ. ૬ ગુર. વી. સે. નંદરામ લીલાધર.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની ૧૮૭૧ ની મુસાફરી.

(સંખંધ પાને ૨૩૭ થી).

મં.

પત્ર ૭ મો.

— — — — — હું ચોમાસાના ભયથી દિવસ આખો ઘણી મહે-
 નત કરું છું. આઠાણે રાત્ર છે હું એવી મજની જગા ઉપર ઉભો છું કે આવો
 ઉત્સાહ આ મુસાફરીમાં મને કદી મળ્યો નહિ હતો. એક મજની આશરે
 ૩૦૦ ફુટ ઉંચી ટેકરી ઉપર સાંચીનાં સ્તૂપ છે. તેને પૂર્વ છેડે નીચે ઉતરવાની
 જગા આગળ એક ધરનો ઝારડો છે, તેમાં હાલ એક નાનું શિવલિંગ બેસા-
 રેલું છે, અને આગળ સુંદર ચોરસ છત્રી છે, અને ખાનુએ એક સ્વાભાવિક
 પણ મજની ગુફા છે. ત્યાં કોઈ લોકની ગડબડાટ નથી, તેવી જગ્યાએ ઉતર્યો
 છું. આ જગાની આગળની છત્રીમાં બેઠો બેઠો પૂર્વ દિશા તરફ નજર કરું છું
 તો મેદાનની વચ્ચે સુંદર વેત્રવતી નદી વહે છે. તે એક રૂપેરી રેલાજવી
 દેખાય છે, અને મહુડાં તથા આંખાનાં જંગલોથી જગે જગે ખેતરોની ખાનુએ
 લીલાડો રમી રહ્યો છે. ઉત્તર-પૂર્વ દિશા તરફ ભીલસાની પાસેનો ડુંગર જેને
 મેઘદૂતમાં વિદિશાની પાસેનો નિચયગિરિ લખેલ છે તે દેખાય છે, અને
 નીચે મારી પાસેજ આશરે ૪૦૦ ફુટ દૂર અને મારી રહેવાની સપાટીથી
 આશરે ૧૫૦ ફુટ નીચી સપાટી ઉપર સાંચી નામનું નાનું ગામડું આશરે ૪૦
 ઝુપડાંનું વસે છે. હું કાલ રોજ અહીં સાંજરે આવ્યો છું, અને તેજ વખતે
 અહીં આવી સામાન ઉતારવી સ્તૂપ જોઈ આવ્યો, અને આજરોજ સહ-

વારમાંથી ૬૪ વાગામુધી સારી પેઠે તપાસ કરી, જમવા આવ્યો, જમીને પાછો તરતજ સ્તૂપ પાસે ગયો, અને પાંચ નાના નાના તથા એક મોટા-અંદ્ર-ગુમના વખતના લેખની નકલ કરી. — — — — —

તા. ૨૪-૫-૭૧.

પત્ર ૮ મો.

હું બીલસેથી ઐરન ૨૦ દાસ છે ત્યાં ગયો હતો. કાલરાજ બીલસે પાછો આવ્યો છું. વરસાદ ઘણો થયો છે. ગાડાં આવે તેમ નથી માટે થોડો બંધ થયે પાલખી અને ઘોડાની તજવીજ કરું છું. આંદોથી સોદાગપુર ૩૦ દાસ છે, ત્યાંના સ્ટેશનથી રેલમાં બેસી જખલપોર જઈશ; માટે પત્ર લખ્યો તે જખલપોર લખજો મને ઐરનમાંથી અને ઉદયગિરિમાંથી નવા લેખો મળ્યા છે. વિસ્તારથી પછી લખીશ — — — — —

પત્ર ૯ મો.

ઉત્તર /

ખનારસથી લા. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીના આશિર્વાદ, હું કાલરાજ સાંગરે ખનારસમાં આવ્યો છું. બીલસેથી સોદાગપુર ૩૦ દાસ છે. ત્યાં પહોંચવાને આઠ દિવસ લાગ્યા. રસ્તે વરસાદ ઘણો થયો, ૨૦ ભોંઈ કર્યા હતા, તે ના ડોલી અને ફોટોગ્રાફની પેટી ઉપાડી લાવ્યા. બે ઘોડા સામાન લાવવાને કર્યા હતાં, અને ૧ ઘોડું મારે બેસવાને કર્યું હતું. આ મહીનો મને ધારવા કરતાં વધારે ખરચનો થયો હતો. હાલ મારી પાસે ૧૫૦ રૂપિયા છે, તેથી ખુટશે ત્યારે થોડા રોજ ઉપર હુંડી લખીશ, લક્ષ્મીનારાયણ ક્વોર્કરે તમોને ભારતના પુસ્તક માટે લખેલું છે તે બને તો ઠાઈ મારફત તેની કિંમત પુછાવી મને લખશે.

હાલ હું ૨-૩ રોજ માટે બામુલાલ ચોખ્ખાની જગ્યામાં રહ્યો છું. ચારી જગ્યા ગોતું છું તે મળ્યેથી રહીશ, ત્યારે તમોને લખી જણાવીશ. — — —

ખનારસ, તા. ૨૬-૬-૭૧.

પત્ર ૧૦ મો.

ધારા નગરી. ભોજરાજની પ્રખ્યાત ધારાનગરી હાલ થોડી ઉંચાઈવાળા ધૂંડિયા કિલ્લાની અંદર આશરે ૪૦૦૦ માલસની વસતીનો કર્મો છે. તે દક્ષિણના પરમારોને તાબે છે, અને આશરે ૮૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના મુલકની રાજ્યધાની છે. પણ તેના પ્રાચીન વખતના રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમ બોહોળો હતો. ખુદેલખંડ, મારવાડ અને ગુજરાતની સાથે તેના રાજ્યની

સીમા સેજલેજ થઈ ગઈ હતી; તેથી એ મોટા પ્રદેશની રાજ્યધાની કંઈ હાલના નાના કસબાના જવો ન હોવી જોઈએ; તેમ ત્યાંના ભોજરાજની ઉદારતા અને વિદ્યાનો આખાદેશમાં આજ સેંકડો સુધી સરખી તારીફ થતી આવે છે; અને એ રાજ તથા તેની પછીના ઉદાર ઉદ્યાદિત્ય રાજના વખતમાં બંધાવેલાં સુંદર દેવાલયો માળવામાં દેખાય છે, તે પોતાની રાજ્યધાનીમાં કરવાને કસર રાખી હોય એમ પણ સંભવતું નથી; પણ હાલની ધારામાં આપણને કંઈજ દેખાતું નથી. એનું મૂળ કારણ જુલમી મુસલમાનો છે. એ ઉપરથી મેં મુસલમાનોની મસીદો ધારમાંની તપાસી, તેમાં કમાલ મોલવી કરી એક મોલવીની મુકરબાની પાસેં મસીદ છે, તેને અઘાપિલોદા ભોજરાજની પાઠશાળા કહે છે. એ જોવાથી મને ધારાનગરીની પ્રાચીન સ્થિતિની મોટાઈ અને ખાણોની ખાતરી થાય તેવી નિશાનીઓ મળી.

આ મસીદ હિંદુનાં ઘણાં દેવાલયો તોડીને બનાવેલી છે. તેમાં ઘણા સ્તંભો **સ્તંભો** **મગરી** ગરીના હિંદુઓના દેવળના છે તે ઉપરની માત્ર મૂર્તિઓને જ તોડી નાખ્યાં. માકો નકશી તેમને તેમ છે. એ સ્તંભો અને મસીદની છત ઉપરના સુંદર નકશીદાર પાંખો આપણને પ્રખ્યાત ધારાનગરીના નામને ધાજે તેવાં દેવળો હતાં તેની ખુબ અતિ સુંદર અક્ષરોથી કોરેલા ત્રીશથી સુંદર ઘસીને રૂંદ કીધેલા પથ્થરો ઉપરથી બનાવેલી સંસ્કૃત વધારે લેખોમાં લખેલી સુંદર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કવિતાઓ વારંતરી સંસ્કૃત વિદ્યા અને કવીઓની તારીફની સારી સાહેદી આપે છે; અને મસીદના સ્તંભો ઉપર સુંદર વ્યાકરણના ધાતુઓનાં ડાહ્યા અને પ્રયોગો આદિ કોતરેલાં છે. એ સંસ્કૃત પાઠશાળાની સાહેદી નિઃસંદેહે દેખાડે છે; અને તેમાં સ્તંભો ઉપર ભોજ અને ઉદ્યાદિત્યના નામો છે, એ ભોજની વિદ્યાની ચાહનાની અને તેના વખતમાં તે પાઠશાળા હતી એવી ખાતરી આપે છે.

પણ એ સઘળું જોઈને આનંદને બદલે એટલોતો મને ખેદ થયો કે તે હું કહી શકતો નથી. ૩૦ કરતાં વધારે સુંદર લેખો, તે સઘળા ઉપરના લેખોની સંખ્યા કરીયે તો ૪૦૦૦ આશરે શ્લોક થાય તેવા લેખો જુલમી મુસલમાનોએ સાફ ઘસી નાખીને જમીન ઉપર પાથરેલા છે. તે એટલા તો ખરાબ થયા છે કે તેમાંની એક પંક્તિ પણ વાંચી શકાય તેવી તો રહી, પણ શખ વાંચવાને પણ મોટી પંચાયત છે. માત્ર અક્ષરો કંઈ કંઈ વંચાય છે તેનું ખુબી અને તેના કોરનારની શિષ્યવિદ્યા વખાણવા લાયક છે. લેખો મોટા મોટા છે. તેમાંના કેટલાએક સાત ફુટ કરતાં વધારે પોહોપોટીયં લાંબા છે. આ લેખો સાખીત હોત તો પરમારવંશની અને ધામાશરે ૪ ઈતિહાસ તેમાંથી મળત.

તેજ વખ
રોજ સદ

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २४ अं.

आश्विन, संवत् १८५२.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

आ संसारमां तारुं कांईज छे नहि.

(भण्डु)

“द्रव्याणिभूमौ पशवश्च गोष्ठे
भायां गृहद्वारिजनःश्मशाने ।
देहश्चितायां परलोकमार्गे
कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥”

~ (तात्पर्यार्थ. पद-ठुमरो.)

“ जुहुं जुहुं जीवित खरुं जाणमारें ” ए राह.

तारुं छे नहि, कथुंए आ संसारमारें,	तारुं०	टेक.
आ संसारमारें, लेहुं विचारमारें.	तारुं०	१
तारुं नथी ते मान्युं मारुं, ते थुं लीलुं करशे तारुं;	तारुं०	२
नथी आवनारुं कंई संग करारमारें.	तारुं०	३
गायो भेंशो आदि गोंदरे, रे'शे द्रव्योभूमि ओदरे;	तारुं०	४
भले वैभवो भरेल छे भंडारमारें.	तारुं०	५
प्यारी सारी तारी नारी, नयनकटाक्षोने करनारी;	तारुं०	६
रे'शे वांहि पसारी, गृहना द्वारमारें.	तारुं०	७
स्वज्ञाति कुटुंबना कहावे, स्त्रीओ चकलालगी वळावे;	तारुं०	८
पुरुषो श्मशान सुधी आवे, वेवारमारें.	तारुं०	९
विशेष व्हालपमां छे न भेंणा, एहुं तन अवयव अति नैमणा;	तारुं०	१०
ए पण रे'शे अग्नितणा अंगारमारें.	तारुं०	११

ને નિર્ગુણી છે. પણ વચ્ચેને જોતાં જમ ગાયને સ્વતઃ કુબ્ધધારા ઝરે છે તેમ પુરુષને જોતાં પ્રકૃતિ સ્વતઃ ત્રણ ગુણવાળી થઈ દ્રવે છે; પુરુષમાં ગુણ નથી.

૧૧ આત્મા દૂરમાંદૂર છે ને પાસેમાં પાસે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે ને મહત્માં મહત્ છે.

બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષો જોયો આ સંસાર યાતનાથી મુક્ત હોઈ બ્રહ્મચિંતન-માંજ મસ્ત રહે છે તેમનેતો આત્મા પાસેમાં પાસે છે. પણ આપણા જવા અજ્ઞાનનો જોયો સંસારની વિકટ જાળમાં લુબ્ધ છે, બ્રહ્મસ્વરૂપનો કદિપણ વિચાર કરતા નથી તેમનેતો દૂરમાંદૂર છે. વળી તે સ્વરૂપ જો જાણવામાં આવેતો સર્વ વ્યાપ્ત છે, મોટામાં મોટું છે. ને અંધારે આથકનાર અજ્ઞાનીઓને તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ-રસાયન શાસ્ત્રીઓ આણુની કલ્પના કરે છે તેથી પણ સૂક્ષ્મ છે.

૧૨ આ સ્વરૂપ જાણ્યું ક્યારે કહેવાય ?

વેદાંત પરિભાષાના શબ્દો મિથ્યા ઉચ્ચાર કરવાથી જે અજગરવૃત્તિ ધારી, સંસાર ત્યાગ કરી બેસવાથી આ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું ન કહેવાય પણ જ્યારે કીટ બ્રમર ન્યાયે તદ્દરૂપ થવાય ત્યારેજ જાણ્યું કહેવાય. એક શ્રુતિ કહે છે કે જે જાણ્યું કહે છે તેણે જાણ્યું નથી ને જણે નથી જાણ્યું તેણેજ જાણ્યું છે. આમાં કેટલો બધો મર્મ સમાયો છે ? જે માણસ જાણ્યું કહે છે તેને સવાલ કરો કે તમે જાણ્યું તો શું જાણ્યું ? પોતાનાથી જો ભિન્ન સ્વરૂપ હોયતો જાણવાનું હોય શકે પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટીનો અદ્વૈત છે ત્યાં જાણ્યું એમ કહેવું અસત્ પ્રલાપ છે.

ब्रह्मा सशिवः सैन्द्रः सोऽक्षरः स्वराट् ॥

सविष्णुः सप्राणः सःकालाग्निः सचंद्रमाः ॥ १ ॥

सएव सर्वमद्भुतं यश्चभव्यं सनातनं

ज्ञात्वा तं मृत्युमस्येति नान्यःपन्था विमुक्तये ॥ २ ॥

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव नाशनं

तस्मादेवं विदित्वौनं आत्मानं पदमश्रुते ॥ ३ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण मुदच्यते ॥

पूर्णात्पूर्ण मादाय पूर्णमेवावाशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

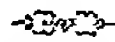
સાં

જગજીવન કાળિદાસ પાંડક,

મેહેતાજી રાણા કંબોરજી.

આર્થો શતદ્વયી.

(મળેલુ)

(સંખંધ પાને ૨૫૦ થી).

વિષયાનુરાગવન્હે જ્વાલમાલાભિરા કુલીભૂતઃ ॥

ત્વત્કરુણામૃતસરસી મપગતભાગ્યોલભે કિમહમ્ ॥ ૯૬ ॥

વિષયાનુરાગ ૩૫ અગ્નિની જ્વાલાની માલાથી આકૃષ્ટ થયેલો હુંભાગ્ય
વિનાનો હોવાથી આપની કરુણા ૩૫ અમૃતની તળાવડીને ઘું પામું ? ॥ ૯૬ ॥

મોહમદેભવિલાસાદાસાદિત મૂરિકલુપભાવાયામ્ ।

કથમિહ હૃદયસરસ્યાં શાંતિમૃણાલી સમુલ્લસતિ ॥ ૯૭ ॥

મોહ ૩૫ મોટા હાથીના વિલાસથી ડોળાઈ ગયેલી હૃદય ૩૫ તળાવડીમાં
શાંતિ ૩૫ કમલિની ઢમ ખીલે ? ॥ ૯૭ ॥

સતતં દર્પવિશાદૈર્વાપ્તૈઃ પિઠિતે હૃદાદર્શે ।

જગદાનંદાનિદાનં સ્ફુરતિકથંતે મનોહરામૂર્તિઃ ॥ ૯૮ ॥

નિરંતર દર્પ શોકથી અને આંસુથી ઢંકાયેલા (છવરાઈ ગયેલા)
હૃદય ૩૫ અરીસામાં જગતના આનંદના કરુણ ૩૫ આપણો મનોહરમૂર્તિ
ઢમ સ્ફુરે ? ॥ ૯૮ ॥

વિષયામિપલવલોલુપ માનસમીનસ્ય દૈવદીનસ્ય ।

સ્મરણમપિતંતુવેલં ઘટ્તામિહમે કથં કારમ્ ॥ ૯૯ ॥

ભાગ્ય વગરનો અને વિષય ૩૫માંસના લેશમાં જનું મન ૩૫ મત્સ્ય
લોભાયમાન છે એવો હું તેને આપનું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ પણ ઢવીરીતે ઘટે ? ॥ ૯૯ ॥

જહવિપયૈકપ્રીતિઃ સહસૈવોદ્દૃષ્ણચિત્તવૃત્તિર્મે ।

શાફરીવદેવસહતે કર્તુમેમાજહેભવતિ ॥ ૧૦૦ ॥

મત્સ્ય જમ જડ એટલે જલ ૩૫ વિષયમાંજ એક પ્રીતિને તુરત છોડી
દર્ધને અજડ એટલે જલથી બુદ્ધ પદાર્થમાં કરવાને સમર્થ નથી તેમ
મારી ચિત્તવૃત્તિ જડ એટલે મિથ્યા વિષયમાં એક પ્રીતિને તુરત ખેંચી લઇને
અજડ એટલે ચેતન ૩૫ આપમાં કરવાને સમર્થ થતી નથી. ॥ ૧૦૦ ॥

શતધાચિત્તમૃગોયંવિદ્ધઃ કામાદિભિન્યાયૈઃ ।

ત્વત્સ્મૃતિ લતિકાછાયાં યાતુશક્તોતિમોહ ધર્મણિકિમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

મોહરૂપ તડકામાં કામાદિ પારધીઓથી અનેક પ્રકારે વીધાએલો
આ (મારો) મનોભુગ આપના સ્મરણરૂપ લતાની છાયામાં જવાને કેમ
સમર્થ થાય ! ॥ ૧૦૧ ॥

તૂળાવાલા અમિતં ચેતોતિદુરાપ વીધીષુ ।

લભતે નાવસરં હા ક્ષણમપિચરણૈઃ તવસ્મર્તુમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

તૂળણરૂપ વીતોળીઆએ દુઃખેય ન મળે એવા માર્ગોમાં લભાવેલું (મારું)
ચિત્ત, આપના ચરણોને સંભારવાને લેશ પણ અવસર પામતું નથી ! ॥ ૧૦૨ ॥

રાક્ષસકદનશ્રાંતઃ સુચિરંકામાદિરાક્ષસક્રીતમ્ ।

મીતઃશ્રમાદિવપુનઃ સ્વજસિ મન્મનોગહનં ॥ ૧૦૩ ॥

ધણ કાલથી કામાદિ રાક્ષસોએ લઇ લીધેલા આ મારા મનરૂપ વનને
રાક્ષસોને મારીને થાકી ગયેલા આપ શું ફરીને શ્રમ પડવાની ખીકથી
છાંડી ઘોઊં ? ॥ ૧૦૩ ॥

કામાદિકંઠકવર્તી દ્વૃતિકઠિનાંમેમનો વનક્ષોણીમ્ ।

સ્વપ્નેપિનેચ્છસીમાં યુક્તંવનવાસ દૃષ્ટકષ્ટોસિ ॥ ૧૦૪ ॥

કામાદિક કંઠકવાળી અને તેથી ચાલવામાં કઠણ પડે એવી મારા આ
મનરૂપ વનની ધરતીને આપ સ્વપ્નમાં પણ ઈચ્છતા નથી તે યોગ્ય છે, કેમકે
વનવાસના કષ્ટ આપે જોએલ છે. ॥ ૧૦૪ ॥

હૃદયાંબરેમદીયે, સતતં દુર્વાસના કુહૂરાત્રૌ ।

કથમિવ મુક્તકલંકઃ સ્ફુરસિ શ્રીરામચંદ્રત્વમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

હે રામચંદ્ર ! નિરંતર કષ્ટ વાસના રૂપ અમાસ્યાવાળી રાતવાળા મારા
હૃદયરૂપ આકાશમાં કલંક વગરના આપ કેમ કરી સ્ફુરો ? ॥ ૧૦૫ ॥

મોહાંધકાર ઘોરેઽકીર્ણેકામાદિ કૌશિકૈરશુભૈઃ ।

હૃદયાંબરે રઘુપતે ચિદ્ધાનુસ્ત્વં કથં સ્ફુરસિ ॥ ૧૦૬ ॥

હે રઘુપતિ ! મોહરૂપ જેમાં અંધકાર છે અને અશુભ એવાં કામાદિક
વિકારરૂપ ધુડપક્ષીથી વ્યાપ્ત એવા હૃદયરૂપ આકાશમાં ચેતનસ્વરૂપ સૂર્ય કય
રીતે સ્ફુરો ! ॥ ૧૦૬ ॥

વ્યામોહમેઘમલિને સતતં દુર્બુદ્ધિવિતુદાકુલિતે ।

શ્રીરામ રાજહંસઃ કથમિવ શોભેત મન્મનો ગગને ॥ ૧૦૭ ॥

વ્યામોહરૂપ મેઘથી મલિન, અને નિરંતર દુર્બુદ્ધિરૂપ વીજળીથી
વ્યાપ્ત, એવા મારા મનરૂપ આકાશમાં શ્રીરામચંદ્રરૂપ રાજહંસ કેમ
શોભે ? ॥ ૧૦૭ ॥

દુર્વાસના કુલદયા, કામાદિવિદે નિરંતરા ક્રીતે ।

યુક્તં નેચ્છસિરંતું રાઘવ મત્સ્વાંત પર્યકે ॥ ૧૦૮ ॥

હે રાઘવ ! દુર્વાસના રૂપ કુલટા અને કામાદિક બડવાથી નિરંતર લઈ લીધેલા મારા દૃઢચરૂપ પલંગમાં રમવાને ઇચ્છતા નથી એ યોગ્ય છે ! ॥ ૧૦૮ ॥

રક્ષપુરમિવદત્તં રાજેન્દ્ર વિભીષણાય મોહાય ।

પ્રવિશસિહા કિંકરવૈ નૈતથેતપુરંરામ ॥ ૧૦૯ ॥

હે રાજેન્દ્રરામ ! વિભીષણને આપેલી લંકામાં જમ આપ નથી પેઠા તેમ (મેં મોહને આપી દીધેલા) આ ચિત્તરૂપ નગરમાં આપ પેસતા નથી. અરે હું શું કરું ? ॥ ૧૦૯ ॥

સાહંકારભુજંગે પરિતો દુર્વાસનામયોચ્છિદ્રે ।

લૂતાતંતુભિરમિતઃકીર્ણે ક્લેશૈરસંસ્કૃતે સુચિરં ॥ ૧૧૦ ॥

જ્ઞાનપ્રદીપહીને રજસાતમસા ચ સંતતાકુલિતે ।

ઝગ્રાતિકૃષ્ણતૃષ્ણાનાર્યા નાર્યો કૃતે સતતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

સતિકુત્તિસૈરતૃષ્ણૈર્નોતે કુત્સામર્યોદ્રિયૈઃ શિશુમિઃ ।

આકારિતોપિરાજન્ યુક્તં નાયાસિ મન્મનોભવને ॥ ૧૧૨ ॥

અહંકાર રૂપ જમાં સર્પ છે આરેકાર દુર્વાસના રૂપ રોગે અપવિત્ર કરેલ ભોગવેલ, લૂતા રોગની રેખાથી વ્યાપ્ર, કલેશોએ અત્યંત મલિન કરેલ જ્ઞાનરૂપ દીવાથી રહિત નિરંતર રજથી અનેતમથી નિરંતર બરેલ, નિરંતર ઊગ્ર અને અતિકાળી તૃષ્ણારૂપ નારીએ હણકું કરેલ, અતિ નિંદા કરવા યોગ્ય ઈર્દ્રિ-યોરૂપ અતિ નકારા અતૃપ્ત છોકરાથી તણાયલ એવા મારા મનરૂપ ભુવનમાં બોલાવ્યા છતાં પણ હે રામ આપ આવતા નથી એ યોગ્ય છે ! ॥ ૧૧૨ ॥

મ્લાનં મોહરજન્યા નિદત્તં તૃષ્ણા હિમાનીભિઃ ।

તવચરણાર્હણયોગ્યં કથમપિનેદં મનઃકમલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

મોહરૂપ રાત્રીએ કરમાવેલું અને તૃષ્ણારૂપ ખરફના વિસ્તાર વડે હણાએલું આ (મારા) મનરૂપ કમલ શું ઠાઈ રીતે પણ તમારા ચરણ સેવવાને યોગ્ય નથી ? ॥ ૧૧૩ ॥

મોહમહાંતલલગ્નં સુચિરંકામાદિમૃત્તિકા ભ્રમમ્ ।

ભવ દુચિતૈર્માવિકદા સુવર્ણસિંહાસનં ચૈતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

મોહરૂપી પૃથ્વીમાં લાગેલું અને અત્યંત કામાદીક માટીથી મેલું થયેલું ચિત્તરૂપ સિંહાસન આપને યોગ્ય ક્યારે થશે ? ॥ ૧૧૪ ॥

મક્તિજ્ઞાન સમુલ્લસદેલા કર્પૂર પરિમલાકુલિતમ્ ।

ત્વચ્ચરણાર્હણયોગ્યં ચેતઃ સલિલં કદાનુમેભાવિ ॥ ૧૧૫ ॥

ભક્તિ અને જ્ઞાનરૂપ શોભતાં ઝેળયી અને કપૂરના સુગંધથી સુવાસિત એવું ચિત્તરૂપ પાણી આપના ચરણને સેવવા યોગ્ય ક્યારે થશે ? ॥ ૧૧૫ ॥

[અપૂર્ણ.]

અવતાર.

—x—

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૫૩ થી.)

તદેકાત્માના પ્રભવ વિલાસના ઉપર પ્રમાણે અવતારો કહેવાયા છે. હવે સ્વાંશના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે :-

સ્વાંશ.

પુરુષાવતાર	લીલાવતાર	ગુણાવતાર	મન્વંતરાવતાર.	યુગાવતાર.

પુરુષાવતારના પાંચ પ્રકાર છે :-

૧—પુરુષાવતાર.

(૧) આદિ પુરુષ—શબ્દબ્રહ્મ અવ્યક્ત. આને કારણાભિશાયિન્ કહેછે, એટલે માયારૂપ સાગરમાં વસેલ ચેતનરૂપ પુરુષ.

(૨). દ્વિતીયપુરુષ—વ્યક્ત. આને શેષશાયિન્ કહે છે. તેના નાલિકમ્બ માથે બ્રહ્મા છે. આ પુરુષનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. (૧) કર્ત્તા, (૨) મર્ત્તા, અને (૩) સંહર્ત્તા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એજ ત્રણ ક્રમસર છે. આ ત્રણે વ્યક્ત પુરુષના ગુણાવતાર છે. વ્યક્તને વળી હિરણ્યગર્ભ, સહસ્રશીર્ષ, વિરાટપુરુષ, ગર્ભોદકશાયી, ઇત્યાદિ પણ કહે છે.

(૩) તૃતીય પુરુષ વિષ્ણુ છે. એ પણ ગુણાવતાર છે. આખી સૃષ્ટિમાં પ્રાણિપદાર્થ માત્રમાં વ્યાપ્ત ચેતન તેજ છે. એજ મર્ત્તા છે. તેને ક્ષીરોદશાયી પણ કહે છે.

૨—લીલાવતાર.

મત્સ્ય, કુર્મ, રામ, નૃસિંહ, વામન, વરાહ, ઈત્યાદિ અવતારો અમુક અમુક પ્રસંગે સૃષ્ટિના ઉદ્ધારાર્થ પ્રકટ થાય છે.

૩—ગુણાવતાર.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ—ગુણાવતાર છે.

૪—મન્વંતરાવતાર.

બ્રહ્માના એક દિવસમાં ૧૪ મન્વંતરો આવે છે. બ્રહ્માના, ૧ માસમાં ૪૨૦ અને ૧ વર્ષમાં ૫૦૪૦ આવે છે, અને બ્રહ્માનું આયુષ્ય જે તેના ૧૦૦ વર્ષનું છે, તેટલા સમયમાં ૫૦૪૦૦૦ મન્વંતરો આવે છે. આને ૧ કલ્પ કહે છે; અને એ રીતે ૧ કલ્પમાં ૫૦૪૦૦૦ મન્વંતરાવતાર થાય છે.

૫—યુગાવતાર.

પ્રત્યેક યુગનો પણ અવતાર હોય છે. આયુગાવતારને ચાર રંગ હોય છે. (૧) શ્વેત, (૨) રક્ત (૩) પીત, અને (૪) કૃષ્ણ.

આવેશાવતારમાં ભગવાન્ની શક્તિ કાઠમાં પ્રવેશે છે, તેના પણ બે પ્રકારો છે. (૧) સીધી શક્તિ જાય છે તેને મુખ્ય કહે છે, જેમ કે સનકાદિક, નારદ, વૃષ્ણ, પરશુરામ, શેષ અને અવંત; અને (૨) ગોળ છે, ને તે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ની વિભૂતિરૂપ છે.

આ પ્રમાણે અવતાર વિષે સમજ આપેલી છે, તે પરથી જણાય છે કે તેમાં ઘણો ગુપ્તાર્થ સમાયેલો છે.

શંકર ચરિત્ર.

(મળેલું.)

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૬૧ થી.)

શંકરસ્વામી રેવાના તટ ઉપર મહાદેવના દેવલમાં રાત્રી રહીને સવારમાં વિશ્વરૂપને ઘેર ગયા—અને વાદ કરવા લાગ્યા; તેમાં મધ્યસ્થ સરસ્વતીને ઠરાવી. શંકરાચાર્ય હારે તો તેને કહે, અને વિશ્વરૂપ હારે તો તેને કહે; એવું મધ્યસ્થનું કામ છે. શંકરે પ્રતિજ્ઞા કરી, કે હું હારું તો શ્વેત વસ્ત્ર ધરું. પછી મંડને પ્રતિજ્ઞા કરી, કે હું હારું તો પીત વસ્ત્ર ધરું. શંકર જોડ્યા, કે વેદના નિંદક જોડોને મીમાંસકોએ જીત્યા, અને વેદનો પૂર્વકાંડ ઉઢાડ્યો. જૈમિનીયમતને અનુસરીને કર્મ માર્ગજ દેવળ નિરૂપ્યો છે; પણ દાર્ઘ્ય ઉપનિષદો તરફ જોઈ નથી. ઉપનિષદોમાં જગત્નો કરનાર ઈશ્વર કહ્યો છે. ઈશ્વરઃસર્વભૂતાનાં ઇત્યાદિ વેદ વાક્યો છે. તે ઉપર મીમાંસકોએ કંઈ પણ વિચાર કર્યો નથી. જૈમિની

ઋષિએ કર્મનાં સૂત્ર કર્યાં છે. અને વ્યાસ ઋષિએ જ્ઞાનનાં સૂત્ર કર્યાં છે. એમ કરીને બધા વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. જ્યાં લગી જ્ઞાનકાંડ જગત્માં ચાલતું નથી, ત્યાં લગી વેદના એક ભાગનોજ ઉદ્ધાર થયો કહેવાશે. જેમ કાંઈ એક આંખે સુજતું હોય એવું જણાય છે. કર્મ અને જ્ઞાન એ બે નેત્ર પ્રાણણનાં છે, તેમાંથી એક નહોય તો તે કાણો, અને એ ન હોય તો તે અંધ; માટે સર્વ પૂર્વ મીમાંસકો કાણા છે. મને ગોવિંદાચાર્યે કહ્યું છે, કે મીમાંસકોને જીત્યા એટલે જ્ઞાન કાંડનો ઉદ્ધાર થશે. જે કરવા જેવું હતું તે પ્રાણણોએ કર્યું. હવે સન્યાસીઓને કરવા જેવું છે તે સન્યાસી કરશે. પછી મંડનમિશ્ર જૈમિની સૂત્રોના આધાર ઉપરથી ઈશ્વર નથી એવા તર્ક કરવા લાગ્યો. તે વેળે શંકરે વેદ વચનમાંજ ઈશ્વર દેખાડ્યો. ત્યારે તે બોલ્યો, કે હું ઉપનિષદનાં વચનને કર્મનાં અંગ માનું છું, પણ મુખ્ય કર્મનેજ માનું છું. પછી શંકરે જૈમિની સૂત્રમાંજ ઇશ્વરનું વર્ણન કરેલું બતાવ્યું. અને જૈમિની સૂત્રનો જૂઠો અર્થ કરીને જે મીમાંસકોએ ઇશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું હતું તે ખંડી નાખ્યું. ત્યારે મંડનમિશ્રે કબુલ કર્યું. પછી બીજો વાદ એવો ચાલ્યો કે—મંડનમિશ્રે બોલ્યો જે માણસો કર્મ કરે છે, તે કર્મ છે તેજ કર્મનું ફળ આપે છે, પણ ઇશ્વર આપતો નથી. એવો અમારો સિદ્ધાંત છે. પછી શંકરે વેદ વચન તથા જૈમિની વચન ઉપરથી એવું બતાવ્યું, કે કર્મ ફળ આપનાર ઈશ્વર છે. કર્મ એ ક્રિયા છે, તેમાં ફળ આપવાની શક્તિ નથી. ફળ આપવું એ જ્ઞાનવાનનું કામ છે. જેમ દાઢએ હિંસાકર્મ કર્યું હોય, તેને રાજ, કે જે જ્ઞાનવાન છે તે કર્મ ફળ આવે છે પણ હિંસાકર્મ કાંઈ તેને ફળ આપતું નથી માટે કર્મ ફળદાતા ઈશ્વર છે. પ્રથમ ઈશ્વરનો સિદ્ધિ કરી પછી ઈશ્વર કર્મ ફળદાતા છે; એવી સિદ્ધિ કરી ત્યારે ઈશ્વરને ભજવો એવો ભક્તિમાર્ગ, અને ઇશ્વરને જાણવો એવો જ્ઞાન માર્ગસિદ્ધ થયો. જ્ઞાન માર્ગસિદ્ધ થયો એટલે શંકરાચાર્યે દરેક વ્યાસસૂત્ર જે જ્ઞાન મીમાંસાનાં છે, તેનો અર્થ કરીને શ્રુતિનાં પ્રમાણ આપીને જ્ઞાન મીમાંસા ખરી કરી દેખાડી. અને સરસ્વતીને કહ્યું કે તું સાક્ષી છે માટે ખડું કહે. જો ખોટું હોય તો જલદીથી કહે. પછી સરસ્વતીએ મંડનને કહ્યું, કે પૂર્વે કેટલાએક નિરીશ્વર વાદી યોગી હતા, તેઓ પદાર્થની શક્તિને માનતા હતા પણ ઈશ્વરને માનતા નહીં. તેમનું ખંડન પતંજલિ યોગીએ કર્યું છે. એ તર્ક દર્શનવાળા પણ ઈશ્વરને વેદ ઉપરથી માને છે. અને લોક પ્રમાણ વડે પણ ઈશ્વર છે એવું સિદ્ધ થાય છે. માટે શંકરાચાર્ય કહે છે તે ખરું છે. માટે તમારે શંકરનો ઉપદેશ

લેવો. પછી મંડને શંકરાચાર્યનાં વચન અંગીકાર કર્યા. પણ સરસ્વતી બોલી
ઠાવેદમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રી પુરુષનું અર્ધું અંગ છે, માટે મને જીતો તો મંડને
જીત્યા કહેવાય.

પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની ૧૮૭૧ ની મુસાફરી.

(સબ્ધ પાને ૨૬૨ થી).

ખીજી લાટ મસીદ કરીને ગામની દક્ષિણ તરફ છે. એને લાટ મસીદ
કહેવાનું કારણ એ કે ત્યાં બાવીસ ફુટ લાંબો અને અગ્યાર ઈંચ ચોરસ જાડો
પોહાળો લોઢાનો સ્તંભ તે મસીદની બાહાર પડેલો છે. આ સ્તંભ દોઢ વખતે
દેવળનો ઘંટ ટાંગવાને કે એવાંજ કાઈ કામને માટે કરાવેલો હશે. મુસલમાનોએ
એ સ્તંભ મસીદની પાસે ઉભો કીધેલો હતો, તે પાછો પડી ગયેલો છે. તેથી
એક છેડો આશરે દોઢ ફુટ જમીનમાં છે, અને બીજો છેડો મસીદના આશરે
આઠ ફુટ ઉંચા ચોતરા ઉપર લાગેલો છે; તેથી વાંકા ઢગાણવાળો પડેલો છે;
માટે ધારના અને તેની આબુખાબુના ગામડાના લોકો જ એ સ્તંભ જોવા
આવે છે તેઓ તે સ્તંભ ઉપર બેસીને નીચે ધસડાતાં ઉતરે છે; અને લોકોમાં
એવી વાત છે કે જ એ સ્તંભ ઉપર લપટે તેને ગધેડાંનો અવતાર આવતો
નથી; પણ તેઓને માલમ નથી કે થવું ન થવું તો એક કોગ, પણ તે ઉપરથી
પડેલો તુરતજ ગધેડો તો કહેવાય. એ સ્તંભનો નીચેનો છેડો આશરે ૧૫ ફુટ
જમીનમાં છે; તે ઉપરથી લોકો કહે છે કે— આ માત્ર ઉપરના ભાગમાં દેખાય છે,
એટલેજ જાહેર છે; પણ જમીનમાં તે શણે લાંબો છે, અને તેનો છેડો આશરે
૧૫ માર્ગ દુર એક વાવ છે તેમાં દેખાય છે. એક અંગ્રેજ તેને ખોદાવેલો હતો
પણ તેનો પાર આવ્યો નહિ. આ વાત ત્યાંના દિવાન સુધી માયી મનાતી
હતી!! મેં તે સ્તંભની ખરી માપણી કરવા ખોદાવ્યો તો માત્ર ૧૫ ફુટ
જમીનમાં હતો.

ધાર ગામની ઉત્તર પૂર્વ બાબુએ ઉંચી જમીન ઉપર મજબૂત અને
મોટો કિલ્લો છે. એ હુસંગશાહગેરીનો વખતમાં બંધાવેલો છે. હાલ તેમાં ધારના
રાજાનું થોડું લશ્કર રહે છે. ધારની ચોતરફ તળાવો છે. તેઓ આગલા
વખતમાં ખોદાવેલ છે. તે એવી યુક્તિથી ખોદાવેલાં છે કે એકનો ગામને
જોઈતી પાણીની મદદ થાય અને તે તળાવ ખોદવાની માટીથી ફરતો મોટો

ધૂડકાટ થયો છે. ધૂડકાટ પુરાણી ધારની સીમા બતાવે છે; કારણકે તેટલી જગા સુધી પ્રાચીન ધારાનાં ખંડેરો દેખાય છે; અને એ તળાવો જુના વખતનાં છે, કારણ કે તેમાંના એકનું નામ મુંજ સાગર છે, જે ભોજના દુરમત કાકા મુંજના નામથી ઝોળખાય છે.

હાલના ધારમાં જે પરમાર છે તે પાછલથી દક્ષિણના મરાઠા પરમાર છે. હાલના રાજની આશરે ૨૪ વર્ષની ઉંમર છે. રંગે કાળો છે. મોઢું અને ઢેડ સુધી તેની ઉંમરને લાયકતા છે પણ તેના હાથ પગ થણા ઢુંકા છે. આપે વામન-સ્વરૂપ કટલા એક દીઠા હશે. તેઓએ ઘણું કરી એક સરખાજ કદના હોય છે, તેવા છે. પણ અક્ષલવાળા અને વિવેકી છે. સંસ્કૃત પાઠશાળા અને અંગ્રેજી સ્કુલઆદિ સ્થાપ્યાં છે, અને પોતાને પણ ભણવાની હોંશ છે. અશાહ, વદિ ૪.

ધારમાં હું ગામથી બહાર ધારેશ્વર મહાદેવની જગામાં ઉતર્યો હતો. મારી ચોંકી સાડ ધારના રાજની તરફથી ત્રણ સીપાઈઓ આવતા હતા. ધાર આખામાં સારી હાલતવાળા મુસાફરને ઉતરવાની જગા એજ છે. ત્યાં કંઈ બીક નથી, તોપણ શિષ્ટાચાર વાસ્તે સીપાઈ મોકલતા. હું ધારમાં ત્રણ દિવસ રહી ચોથે રોજ રાત્રે ૧૧ વાગે ચાલ્યો. ધારની સરકારથી મને મૂકવાને એક સીપાઈ અને એક સ્વાર આવેલા હતા. ધારથી છ કાસ મોડવગઢ થાય છે અને તે ધારના રાજ્યમાં છે. તે જોવા સાડ ગયો, માટે મારા જવા પેહેલાં ધારના રાજ સાહેબે એક મુત્સદ્દાને મોડવગઢ મારી સરખરા કરવા આગળથી મોકલ્યો હતો. હું બીજા દિવસે સહવારના ૧૧ વાગે મોડવગઢ પોહોચ્યો.

પત્ર ૧૧ મો.

કાલ તમોને પત્ર લખ્યા પછી પંડિત આપુદેવજી મને મળ્યા. તેઓએ એક ખેદકારક ખબર દીધા કે ડાકટર ભાઉ સાહેબ સ્વર્ગવાસી થયાના ખબર મેં આશરે ૧૨ દિવસ ઉપર હરિશ્ચંદ્રને મોઢેથી સાંભળ્યા છે. આ વાત સાંભળી હું થણોજ આશ્ચર્ય થયો છું, કારણ કે થોડા દિવસ ઉપર અટલે તેની કહેલી મુદત પછી તો આપનો કાગળ મળ્યો છે, તેમાં કંઈ સમાચાર નથી; માટે એ વાત ઉપર મને કંઈ સરોસો નથી; તોપણ મારા ચિત્તમાં સંદેહ પોહોચવાથી આપને તસ્દી આપું છું કે આ પત્ર પહોંચતાં તુરત પત્ર લખશે, અને આવી વાત ઉડવાનું કંઈ કારણ મૂકે તો તેપણ લખશે. પ્રથમ પણ એક વખત એવું કાઢ્યું ઉડાડેલું હતું તે જુનાગઢ સુધી મેં સાંભળ્યું હતું. મને શંકા રહે છે કે

વખતે પ્રેક્ષકારક સમાચાર જાણી આપે લખેલા ન હોય—ઈત્યાદિ હજારો કલ્પના થાય છે.

જુલાઈ ૧૮૭૧.

ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી.

પત્ર ૨૨ મો.

— — — — —

મોડવગઢ એ ધારથી આશરે ૧૪ માઈલ દૂર છે. એથી અશરે ૧ માઈલ દૂર એક નાલછા કરી નાનો કસબો છે. તેની બાહર મોટા સુંદર બાંધેલાં અને સ્વચ્છ જળથી ભરેલાં બે તળાવ છે. ગામથી મોડવના કિલ્લા તરફ જમ જમ જઈયે છિયે તેમ તેમ મુસલમાની મુકરબા આપણી નજરે પડે છે, અને સુંદર ઝાડીનું જંગલ આવે છે. એ મુકરબામાં સુંદર સંગેમરમરની કબરો અને ફરસખાંધી છે, અને મુકરબાઓ પણ મોટા અને નાના કદના કીધેલા છે. તેમાંના કેટલાકમાં તેની અંદર દટાયેલા પુરૂષના નામનો નોંધ છે, અને કેટલા-એકમાં નામ નથી, જ્યાં દાઈ તેને જાણતું પણ નથી. ટાઇ વખતે તેમાં સૂનારા ઘણી મગફળીઓ ચાલતા હશે, અને તેની મુલાકાત લેવાને પણ ઘણી મુશ્કેલી પડતી હશે. એવા લશ્કરી, દરબારી અને ધર્મના અભિરો ગણાતા હશે. અને તેઓની જીભોના માત્ર ઈસારામાં સેંકડો હોંદુઓનાં મૃત્યુ થયાં હશે! તેઓની કીર્તિનો નાશ જલદી થઈ ગયો છે. — — — — —

જ્યારે કિલ્લાની પાસે આવી પહોંચિયે છિયે ત્યારે ઉંડી ખાહીમાં ઉતરવું પડે છે. અહીંથી સુંદર રસ્તો બાંધેલો છે. અહીં હાથી, ઘોડા અને સર્વ જનાવરો જઈ શકે તેવો રસ્તો છે. ત્યાંથી આશરે ૩૦૦ ફુટ ઉંચું ડુંગર ઉપર ચડવું પડે છે. ચડવાને રસ્તો આડો આવેલો છે. તેમાં ત્રણ દરવાજા ઓળંગવા પડે છે, ત્યારે આપણે કિલ્લામાં જઈયે છિયે. ઉપર ગયા એટલે જમીન સપાટ છે. દક્ષિણ-અને પશ્ચિમ તરફ એ ડુંગરાની નીચેનો દેશ ઘણો જ નીચો છે. આશરે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ફુટ નીચો છે. તેમાં આવવાને ડુંગરને ફરતો કિલ્લો છે, તેમાં આવવાને પાંચ દરવાજા છે. સઘળા દરવાજાથી મુશ્કેલીથી માણસ આવી શકે તેવા છે. માત્ર એક જ દરવાજાથી ગાડી આદિવાહન સહિત જવાય છે. આ કિલ્લાની અંદર આવ્યા પછી સેંકડો મોટી મોટી ઈમારતોનાં ખંડેરો પડેલાં દેખાય છે; તેમાં સંગેમરમર અને બીજા સારા પત્થરોના નકસીદાર બાગો જોવામાં આવે છે. મોટાં મોટાં તળાવો અને ટાંકાંઓ છે, તેથી પાણીની તંગી નથી. ઉનાળાના દિવસમાં પણ સુંદર થંડી હવા છે. એ ઉપરથી જ માણવાના

સુખાઓએ મુસલમાની વખતમાં તેને પોતાની સુખ્ય જગા ઠેરવવાને પસંદ કરી હશે. હાલ સઘળી ઇમારતો ઘણું કરીને પડી તુટી હાલતમાં છે. એ વિષે પાછળથી લખીશ.

૧૯-૭-૭૧.

પત્ર ૧૩ મો.*

પત્ર ૧૪ મો.*

પત્ર ૧૫ મો.*

પત્ર ૧૬ મો.*

મોડવગઠ.-હું ધારથી મોડવગઠ ગયો. મોડવગઠનો કિલ્લો ઉજડ છે, અને તેમાં થોડાંજ ઝુપડાં વસે છે, પરંતુ તેમાં પડેલાં ખંડેરાં અને મોટી મોટી ઇમારતો હજી જ ઉભેલી છે તેના દમદમામ અને ભલકાથી જરા આંખ વીંચીને વિચાર કરિયે છિયે તો આપણને દેખાય છે કે કાંઈ વખતે કાફરના નીચ નામોથી જાળખાતા હિંદુઓને આ મંદિરોનાં બહારના પગથિયાંનાં દર્શનો પણ ભાગ્યેજ થતાં થશે ! અને ઘણા બલવાખેર અને ધર્માભિમાની મુસલમાન સરદારો અને અમિરો મેહેલામાં રહેતા હશે અને સાંજને વખતે ગરમીના દિવસમાં બાહારના ભાગમાં કિચેરી કરીને બેસતા હશે તે વખતે તેઓની પાસે જાતજાતનાં ફુલનો બાગ ખીલી રહ્યો હશે અને બાજુએથી રેંટથી ચડાવેલા ઉંચા હોદમાંથી પાણી ઘણું ખેંચાવાથી શિલાઓની ઉપરથી ખળખળ શબ્દની સાથે ઉડતું હશે ! અને કુવારાની ધારાઓ ઉનાળાના દિવસમાં વરસાદની પેઠે વરસી રહી હશે, અને તેઓના બોલવાને તુરત ઝીલી લેનારા હાજીખાઓની તારીફથી ફુલીને પોતાને અતિ મોટા માનીને યાવગચ્છંદ્ર અમારી કીર્તિ દુનિયા ઉપર ગાજી રહેશે—એમ ધારતા હશે તેઓને આજ કાંઈ બાણતું પણ નથી અને તેઓના મેહેલોને જમ લગતું નામ આવ્યું તેમ લોકોએ નામો આપી દીધાં છે; અને તે ઇમારતો તૂટી પુટીને ખંડેરાં થઈ ગઈ છે.

* આ પત્રો ખાનગીજ છે તેમાં કંઈ મુસાફરી સંબંધી હકીકત નથીજ તેથી મુકી દીધા છે.

પણ માત્ર તેમાં રહેલી તૂટી ફૂટી વૈભવોની નિશાની તેમના પૂર્વ વૈભવોની યાદ આપે છે.

તેમજ તેમની ખીખીઓને રહેવાના જનાની મેહેલો પણ આપણને તા-
બુખી આપે છે. મોટી મોટી ભીંતોવાળી ઉંચી બુઠી ઇમારત, પણ ઝીણી જાળી-
વાળી, થોડી બારીવાળી ઇમારતોમાં કાઈ વખતે તેઓ રહેતી હશે! તેઓ વખતે
કાઈ હિંદુઓની પુત્રીઓ હશે! પણ તેઓને અતિ કૂરતા ભરેલા જીવમયી ઉઠાવી
લાવીને એ કંદખાનામાં પૂરી હશેજ-કે વખતે તેઓના ઇસ્લામી ધર્મમાંથી
અતિ આસ્થાવાળી ઘણા પ્યારથી પરણેલી હુરમો તેમાં રહેતી હશે! જ્યે
ઉપર કાઈ દિવસ સૂર્યનો પ્રકાશ પણ નહિ પડ્યો હોય; તેવીઓ ફરતી હશે
તેમાં આજ કૂર વાધ અને ચિત્તાઓ દિવસે ફરે છે! હું જોવા ગયો! હા!
મોટી મસજીદ જોને જીમામસજીદ કહે છે, તે હિંદુસ્થાનમાંથી સઘળા હિંદુ-
ઓની છેક નાશ કરી નાખીને ઇસ્લામનો મત ફેલાવવાને વારંવાર ઉશ્કરેનારા
અતિ ધર્માભિમાની મુલ્લાઓ અને મીરોની સાથે સેંકડો અને હજારો મુસલ-
માનોથી શુક્રવારની નીમાજ પડવાને માટે ભરાઈ જતા હશે! અને તેમાં ઘણી
અદખથી મુસલમાનો પગ ધોઈ વળુ કરી પાક થતા હશે;

— — — — —

તેમજ હુશંગશાજોરીનો સંગેમરમરનો મુકરબો પણ જે હાલના ધારના-
મહારાજાએ તે ઉપરનાં વૃક્ષો ન કાપ્યાં હોત તો અને કંઈ મરામત ન કરાવી
હોત તો તે ધૂડ સાથે મળી જત! તેમાં સૂતેલો હુશંગશા કાઈ વખતે તેના લશ્ક-
રથી શેહેરોમાં પણ નહિ માતો હોય તે આજ નાની કબરમાં અસ્થિપંજર
થઈ પડેલો હશે! એ પણ ખરેખર વૈરાગ્ય ઉપજાવે છે! તેની સાથેની બીજી
કબરોવાળા તેઓ જાણતા હશે કે અમે બાદશાહની સાથે બેસનારા છિયે, અને
યાવચ્ચંદ્ર અમારાં નામ પૃથ્વી ઉપર રહેશે. તેઓનાં આજ ટુંકી મુદતમાં
પણ કાઈનામ જાણતું નથી.

તા. ૨૩-૮-૭૧.

પત્ર ૧૭ મો.

બનારસથી લા. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીવી તમારો કાગળ પહોંચ્યો. સમાચાર
વાંચી ખુશી થયો. ઉત્તર લખવાને વાર લાગવાનું કારણ એકે ડાકટર સાહેબ
લેખો જલદી મગાવે છે; માટે રીપોર્ટ તૈયાર કરવાની મેહેનત કરું છું. આ
કાગળની સાથે કવીશ્વર લક્ષ્મીનારાયણજીનું બનાવેલું પાંચુલાવૃત્તિપ્રકાશ નામનું

અષ્ટક તેમાં ખરેખરી વાત હોવાને લીધે તમને જોવાને મોકલ્યું છે. - - -
મોડવગઢથી ઇંદોર થઈ શિહોરની છાવણી.

મોડવગઢ હું જે દિવસ રહ્યો. ધારના રાજાની તરફથી મારી સરખરા માટે એક મુત્સદી મોકલેલો હતો. તેણે મારી ઘણી સારી રીતે સરખરા કરી. રાજાનો હાથી ત્યાં રહે છે તે જે દિવસ સુધી મારે સઘળે ટેકાણે ફરવા જવાને રખાવ્યો હતો. મોડવગઢથી સાંજના ૬ વાગે ચાલ્યો. ધારની સરકારની તરફથી એક સ્વાર ચોક્કી સાડ આપ્યો હતો. રાતની રાત ચાલી બીજા દિવસે એક નાના ગામડાની પાસે રાત રહી ત્રીજા દિવસે ઇંદોર આવ્યો. બીજા દિવસે સેન્ટ્રલ ઇંડિયાના એજન્ટ જનરલ ડેલી સાહેબને મળવા ગયો. એ ઘણા સારા સ્વભાવના માણસ છે. તેઓએ મને સઘળા ખખર પૂછ્યા, અને હવે તું ક્યાં જવાને મદદ માગે છે. એ પૂછવાથી ભીલસા તરફની મદદ માગી, તેથી બીજા દિવસે મળવા ગયો ત્યારે તેમણે હોલ્કર સરકારના વકીલ તથા સિંધિયા સરકારના વકીલોને મોલાવીને મારી લલામણ કરીને પરવાના લખાવી આપ્યા. સિંધિયા સરકારના રાજ્યમાં ભીલસા છે; તેથી ત્યાંના કુમાવીસદાર ઉપર બુદ્ધિ કાગળ લખાવી આપ્યો. એક એજન્ટની તરફનો પરવાનો પોતે અપાવ્યો; અને સાંચીનાંસ્તૂપો ભોપાલની બેગમના તાબામાં છે, તેથી ભોપાલના પોલિટિકલ એજન્ટ ઉપર પોતે કાગળ લખી આપ્યો; અને હોલ્કર સરકારની તરફથી એક સ્વાર તેઓના રાજ્યની હદ સુધી અપાવ્યો; અને કહ્યું કે આ સ્વારથી જ રાજાના રાજ્યમાં જઈશ ત્યાં તને તેઓના રાજ્યની સીમા સુધી સ્વાર આપશે, નહિતો સીપાઈ આપશે.

ઇંદોરથી રાત્રે ચાલ્યો તે બીજા દિવસે સવારના નવ વાગે ગડ કરી મોટું ગામ છે ત્યાં આવ્યો. ત્યાં હોલ્કર સરકારની સીમા પૂરી થાય છે, અને તે ધારના રાજાના ભાઈનું ગામ છે. ત્યાંથી તેઓએ સ્વાર આપ્યો. બીજા દિવસે સવારમાં ટપ્પા કરી ગામ છે ત્યાં પોહોંચ્યો. આખો રસ્તો ઉગડ મુલકનો હતો. રસ્તો સડક વગરનો અને ડુંગરાઉ છે. આ પ્રાંતમાં ગરમીના દિવસોમાં જો એક પણ ચોક્કીદાર સરકારી સાથે હોય તો રાતનું ચાલવું ઘણું જ સાડ છે, નહિતો ચોરોનો ભય ઘણો છે. લોટા કહે છે કે ઘણું કરી રાજાની તરફના ચોક્કીદાર છે તેજ લૂટે છે. ત્રીજા દિવસે અષ્ટા કરી એક કસ્બો છે, ત્યાં પહોંચ્યો. એ ભોપાલની સરકારના તાબામાં છે. ગામની પાસે એક ખંધિયું સુંદર મોટું તળાવ છે તેની કાંઠે દિવસસર ચોકાઈ રાતના ૧૦ વાગે અષ્ટાથી ચાલ્યો તે

ગોથે દિવસે બપોરના બાર વાગે સીહોર પહોંચ્યો. સીહોર નાનો કસ્બો છે. તેને લગતીજ સારી છાવણી વસે છે, તેમાં પોલિટિકલ એજન્ટ અને થોડું લશ્કર રહે છે. ગામની પાસે પરખતી કરી નદી વહે છે. તે ઉપર ખુલ ખાંધેલો છે. નદીને કિનારે પોલિટિકલ એજન્ટનો બંગલો છે. ત્યાં નદીને બંધ ખાંધીને સુંદર બનાવી છે. તેની સામે કાંઠે વૃક્ષોનું ઝુંડ છે, તેથી ઘણી રમણીય શોભા દેખાય છે. — — — — —

બનારસ તા. ૧૦-૯-૭૧.

પત્ર ૧૮ મો.

બનારસથી લા. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી. — — — — —

સીહોરમાં હું ત્રણ દિવસ રહ્યો. ત્યાંના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ ઉપર મને જનરલ ડેલી સાહેબે પત્ર આપ્યો હતો તે લેઈ હું મળવા ગયો. તેઓને પ્રથમથીજ મુબંધ સરકારથી મારે માટે પત્રતો પોહોંચ્યોજ હતો, તેથી તેઓ સત્કારથી મળ્યા, અને બીજા દિવસે મને નવ વાગે સહવારમાં બોલાવ્યો. તેઓની મહમ ઘણાજ સારા સ્વભાવનાં છે. તેઓ એ પ્રાંતમાં સારીપેઠે ફરેલા છે. તેઓએ મને સીધું ફરવાને ઠીકપેઠે તેવો રસ્તો લખાવ્યો.

પોલિટિકલ સાહેબે એજન્સી તરફથી એક પરવાનો અપાવ્યો, અને બીલસા સિંધિયા સરકારના તાબામાં છે માટે તેઓના વકીલને તાકીદ કરી કે મારે માટે બીલસે લખે, અને એક પત્ર પણ તેઓ પાસેથી લખાવી આપ્યો. સાંચી અને બીજાં સ્ત્રૂપો લોપાલની બેગમના તાબામાં છે, માટે તેઓના વકીલને પણ બોલાવીને એક પરવાનો લખાવી આપ્યો; અને મારી બરદાસ્ત માટે પરબાઈ ત્યાં લખવાને કહ્યું, અને લોપાલ સુધી એક સીપાર્થ સાથે આપવાને કહ્યું. સીહોરથી હું લોપાલ ગયો. લોપાલ બાર ઢાસ થાય છે. એ મોટું શહેર છે. ગામની ચારે ક્કાર ઉંચી ધારે છે. ઢેટલાંએક મોટાં તળાવો છે. મુસલમાની અમલદારીમાં જવી તરેહનો બંદોબસ્ત હોય તેવી તરેહનો બંદોબસ્ત છે, તોપણ ઇંગ્લેજ કામ ઉપર સારો લક્ષ રાખે છે.

લોપાલથી સાત ઢાસ લોજપુર કરી લોજરાજના વખતનું એક ગામ છે. ત્યાં જવા નીકળ્યો. લોપાલથી એક સીપાર્થ મારે માટે સાથે મોકલ્યો હતો. હું રાત્રે લોપાલથી નીકળ્યો. બીજા દિવસે સહવારના સાત વાગે લોજપુર પોહોંચ્યો. લોજપુર એક નાનું ગામડું ડુંગરની ધાર ઉપર વસે છે. એ ધાર અખડાખડા પથ્થરની છે. તેની આગળ આગલા વખતમાં લોપાળનું જ મોટું તજાવ ઢેટલા-

સાંચીના સ્તૂપ—સાંચીના ડુંગરને મથાળે વચ્ચે મોટા સ્તૂપ છે. તેની સરાસરી ઊંચાઈ આશરે ૭૫ ફીટની છે, અને પહોળાઈ આશરે ૧૪૦ ફીટની છે. તેનો આકાર ગોળ ચોતરા ઉપર કુંડું ઊંધું વાળ્યું હોય તેવો—તેને ફરતો પથ્થરનો કઠોડો છે, અને ચારે દરવાજા સુંદર નકશીદાર દેવડીઓ છે. દેવડી ઉપર જાત જાતનાં બુદ્ધ ધર્મને લગતાં ચિત્રો છે. કઠોડાના દરેક પથ્થર પર તે આપનારાના નામના લેખો છે.

સાંચીનો બીજો સ્તૂપ મોટા સ્તૂપથી પશ્ચિમે નીચાણમાં છે. તે પહેલા કરતાં આશરે અરધો છે. તેને પણ ફરતો કઠોડો છે, પણ દેવડી નથી.

ત્રીજો સ્તૂપ મોટા સ્તૂપની પાસેજ ઉત્તરે છે; પણ તે સાવ પડી ગયો છે. તેને દેવડી પણ હતી. એ સઘળું તૂટી ગયું છે. એક દેવડી ઉભી છે.

મોટાં સ્તૂપથી પૂર્વ બાજુએ પણ દેવળોના ખંડેરા છે. તેમાં એક દેવળ આશરે આઠ વર્ષ ઉપર બાંધેલું છે તે શિવાય બીજાં સઘળાં સાવ પડી ગયાં છે. વિશેષ પછી લખીશ.

પુસ્તકોની પોંહોચ.

ભાટિયા મિત્રમંડળમાં અપાયલાં વ્યાખ્યાનો—આનામનું એક લઘુ પુસ્તક તેનો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઠક્કર લીલાધર તરફથી અભિપ્રાય માટે અમને ભેટ મળેલું છે. આમાં બીજું, ત્રીજું અને ચોથું—એમ કુલ ત્રણ વ્યાખ્યાનો છે. બીજું વ્યાખ્યાન મોરબીવાળા રણછોડદાસ વસનજીએ “આપણી જ્ઞાતિના અતિ ખરચાલુ સંસાર—વ્યાવહારિક રીતો અને તેથી ગરીબ તેમજ મધ્યમ સ્થિતિના લાઘ્યોને થતા ગેરફાયદા” વિષેનું છે; ત્રીજું વ્યાખ્યાન હીરજી ટોપણે “ભાટીયાઓની હાલની સ્થિતિ ઉપર અવલોકન” વિષેનું આપેલું છે; અને ચોથું પુરૂષોત્તમ જીવણદાસ અંબરિયાએ “સ્રી કૃષ્ણવણી” ઉપર આપેલું છે. ત્રણે વ્યાખ્યાનો વાંચી જોતાં એકંદરે ખુબ સારાં છે. આવી રીતે જ્ઞાતિઓની સુધારણા અર્થે મંડળીઓ થાય તે બેશક વખાણવા યોગ્ય છે. સર્વ આર્યબંધુઓએ આ દાખલો લઈ પોતપોતાની જ્ઞાતિના સુધારા અર્થે આવું કંઈક કરવું જોઈએ. એ પુસ્તકની કિંમત ત્રણ આના છે. “કચ્છ-સમાચાર” છાપખાનામાં છાપેલું છે.

કાવ્ય પ્રભાકર—ભાગ ૧ લો—આ ગ્રંથ મહુવાના ઓઝા લલુભાઈ કાળીદાસનો રચેલો તેમનાજ તરફથી અમને અભિપ્રાય માટે મળેલો છે. એમાં શ્વિરસ્તુતિ તથા પરચુરણ બોધક વિષયો ઉપર વૃત્તબદ્ધ કવિતાઓ છે. કવિતા મારી કરેલ છે, તોપણ ગીતિ આદિ માત્રામેળવૃત્તમાં ગણુરચનાપર લક્ષ આપેલું જણાતું નથી. દષ્ટાન્ત તરીકે પૃષ્ઠ ૧૧ મે ૧૪ મી ગીતિ આ પ્રમાણે છે:—

“સરજનહાર અમારો રક્ષણ કરતા તને તાત જાણી,
ધૃડું ધ્યાન ધરણીમાં નિત્યે તારું દૃઢ્ય પ્રીતિ આણી.”

આમાં તને, ધૃડું ધ્યાન અને દૃઢ્ય પ્રીતિ, એ શબ્દોમાં ગણની માત્રા નજતી આવતી નથી. એકંદરે ગ્રંથ સારો છે, ને માહે છત્રાદિ પ્રખંધો પણ રેલ છે. કિંમત રૂપિયો સવા છે, તથા અમદાવાદ યુનિયન છાપખાનામાં પ્રાપ્ય છે.

દુઃખમાં દિલાસો અને વિપત્તિમાં ધીરજ—આ ગ્રંથની બીજી માવૃત્તિની એક પ્રતિ પણ તેના કર્તા મહુવાના ઓઝાલલુભાઈ કાળીદાસ તરફથી અમને અભિપ્રાય માટે મળી છે. એમાં વિપત્તિવેગા ધીરજ મળે તેવી વાત માલે છે. પુસ્તક સાડું છે. કિંમત છ આના. યુનિયન છાપખાનામાં છાપેલું છે.

બાલા સદુપદેશ ધ્વત્રીશી—આ પુસ્તક પણ ઓઝા લલુભાઈ કાળીદાસ તરફથી અમને અભિપ્રાય માટે મળેલું છે, તેમાં નાની છોકરીઓને સદુપદેશની કવિતાઓ છે. નડિયાદ સત્યસાગર છાપખાનામાં છાપેલી, કિંમત આના ૧૨ છે. પુસ્તક સાડું છે.

આર્યોપદેશ—કર્તા ઓઝા લલુભાઈ કાળીદાસ. મુખર્થ સમશેર છાપખાનામાં છાપેલી. કિંમત ચાર આના. બોધક કવિતાઓ ઠીક છે.

લલુસતશાઈ—કર્તા ઓઝાલલુભાઈ કાળીદાસ. અમદાવાદ યુનિયન છાપખાનું. કિંમત આના છ. આમાં પણ બોધક કવિતાઓ છે.

કોલેશ વિષે નિખંધ—આ નામનું લઘુ પુસ્તક તેના કર્તા ઉના રેવેન્યુ-લાર્ક રા. છોટાલાલ દુર્ગાદાસ નાણાવટી તરફથી અમને ભેટ મળેલું છે. તેમાં લેરાના દેશી તેમજ પાશ્ચાત્ય ઉપાયોનો સંગ્રહ કરેલો છે. કિંમત આના ચાર.

અનુભવાર્થી—આ નામના માસિક પત્રના પ્રથમ પુસ્તકનો પ્રથમ અંક સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૬ નો) અમને તેના પ્રસિદ્ધ કર્તા એમ. એમ. આચાર્ય તરફથી

મળેલો છે. તેમાં વૈધક સંબંધી, કાયદા સંબંધી, નીતિ સંબંધી વગેરે ઠીક રીતે લખાય છે. કાઠિયાવાડમાં વહીવટીખાતાના ટેટલાક શબ્દો ખાસ રાય છે તેનો એક કાશ તેમાં આપેલો છે તેમાં અંગ્રેજીમાં તથા ગુજરાતી સારી સમજણ પ્રત્યેક શબ્દની આપેલી છે. પ્રત્યેક ધંધાદારીને આ સંસ. આ માસિક ઉપયોગી થાય તેવી ગોઠવણ તેમાં કરવાનો પ્રયાસ જણાય છે પણ વગેરે પણ સરસ છે. હાલમાં નીકળતાં અસંખ્ય ચીથરિયાં માસિકો આની ગણના ન થઈ જાય તો સાડાં ડેઢી ચોવીશ પૃષ્ઠનું સારા કાગળપાછાપેલું છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૩-૦ અગાઉથીજ રાખેલું છે, જરા આકર્ષક છે.

વેદાન્ત વિલાસ—ભાગ ૧ લો—આ પુસ્તક જમનગરના સોના કાળીદાસ ડોસાએ રચી જમનગર મનોરંજક છાપખાનામાં છપાવ્યો છે, તે તેના પ્રસ્તાવના લખનાર રા. અંબાશંકર ભાણુજી દ્વિવેદી તરફથી અભિપ્રાય માટે અમને તેની એક પ્રતિ મળેલી છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે. તેમાં વેદાન્ત વિષયનાં રાગ રાગિણીમાં પદો છે. તેનાં ચાર પ્રકરણ પાડેલાં છે. પહેલાં “ડોસાકૃત કાવ્ય” નામના પ્રકરણમાં બ્રહ્મ, માયા આદિના સ્વરૂપ વિષેનાં પદો તથા નવરાત્રીમાં ગાવાનાં છંદો છે; બીજા પ્રકરણમાં પણ એ વિષયના લક્ષ્મીશંકરકૃત કાવ્ય છે; ત્રીજા પ્રકરણમાં અંબાશંકરકૃત કાવ્ય છે; અને ચોથા પ્રકરણમાં જીવનકૃત કાવ્ય છે. આખા ગ્રંથમાં વેદાન્ત ઠીક બતાવેલું છે ગ્રંથકાર સોના કાળીદાસ ડોસા પ્રખ્યાત રામગુરના શિષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ વિશ્વનાથનાં શિષ્ય છે, તેથી તેમણે આ ગ્રંથ એ બ્રહ્મનિષ્ઠ વિશ્વનાથના પુત્ર ભગવાનજીને અર્પણ કરેલો છે.

ગણપતિના તહેવાર.

પ્રતિ વર્ષની ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૪ ગણેશ ચોથ કહેવાય છે, અને ત્યારજ દશ દિવસ સુધી ગણપતિની સ્થાપના કરી પૂજન કીર્તન કરી છેવટે તેમાં સમુદ્રમાં પધરાવવામાં આવે છે. આ રીવાજ જુનો છે, તેમ છતાં બહુ પ્રસિદ્ધ ન હોતો. ગુજરાતી કરતાં દક્ષિણી ભાગમાં તેનો મહિમા વધારે છે. હાલ વર્ષથી એ તહેવાર જરાવધારે ભલકામાં સુખ્યમાં પળાતો થયો છે. દશદિવસ સુધી રાત્રીએ કીર્તનાદિ કરવામાં આવ્યાં અને છેલ્લે દિવસ મોટા ભલ:

માથે આખા શેહેરના ગણપતિઓનું એક મોટું અને લાંબું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું. માધવખાગથી ગીરગામ ખ્યાકરોડપર થઈ, ત્યાંથી ચરનીરોડ પર થઈ ચોપાટીના ખ્યાક બેમાં ગણપતિને પધરાવવામાં આવેલા હતા.

આ તહેવારના સરઘસમાં પાટિયાંઓમાં “ઐક્ય,” “સંપ,” આદિ ખંડો તથા વાક્યો લખેલાં હતાં, અને ઘણા મોટા લોકોનું એવું મત છે કે આથી હિંદુમાં ઐક્ય વધશે. અમે આ મતની વિરુદ્ધ તો નથીજ, તેમ તેથી શો લાભ પાને તે પણ કંઈ સમજી શકતા નથી ત્યાંસુધી એ ત્રિપે કંઈપણ અભિપ્રાય આપવો ઉચિત નથી, તેમ તે અભિપ્રાય ખરેખર પણ માની શકાય નહિ; પણ તેના ભવિષ્ય પરિણામ ઉપર વિચાર દર્શાવવામાં અમને દોષ જણાતો નથી.

આ રીવાજનો દેખાવ પહેલેથીજ મુસલમાન લોકોના તાજીયાના દિવસના જેવોજ આપવામાં આવેલો છે. તાજીયામાં પણ દશ દિવસ સુધી રાત્રીએ કાંઈ જાગે તથા ચોકાશે લે છે, અને ખાંસ કાઢે છે, તેવીજ રીતે આમાં પણ ત્રીજી કીર્તન કરી જાગવામાં આવે છે, અને ખાંસ પણ રસ્તામાં કાઢવામાં આવે છે. કીર્તન થાય છે તેપણ તાજીયામાં જેમ મરશિયા ગવાય છે તેના જેવાજ રાગોમાં ગવાય છે અને મુસલમાનો જેમ ફકીરો ખતે છે તેમ કેસરી કે મુલાખી બદનો પહેરી વેશ પણ લેવામાં આવે છે. જેવટે તાજીયાના સરઘસમાં જેમ ગાડાંમાં રમતો કરતા નીકળે છે, તેમ રમતો તો નહિ પણ ગાડામાં નોખત રણાઈ આમાં જોઈવામાં આવે છે. પાછળ મરશિયા બોલે છે ને તાજીયાને કાણે ગણપતિઓ નીકળે છે. કાંઈ પણ વિચારશાળ અજ્ઞણા મનુષ્યની પ્રથમ દ્રષ્ટિમાંજ જોતાં તે આબેહૂબ તાજીયાની નકલ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. તાજીયામાં જેમ ખાંસ ઉપર તકવારો લટકાવે છે તેમ આમાં અનેક બીજી તરેહના આપો કરવામાં આવેલા હતા.

આ બધું ઐક્ય વધારનારું હોય એમ અમને તો લાગતું નથી; તોપણ ઐક્ય વધારવાનો ગમે તેટલો હેતુ આ વિષયમાં રાખવામાં આવેલો હોય, તોપણ તે આમ આરંભવો જોઈતો નથી. દશદિવસ સુધી કીર્તન કરવામાં કંઈ કરકત નથી, પરંતુ આપણાં દેશી ભજનકીર્તન છોડી નવીન રાગોમાં મરશિયાની રીતેજ બોલવા તે અમને ઠીક દેખાતું નથી. નવીન કીર્તનો જોડવાં નહિ એમ અમારો મત નથી, પરંતુ તાજીયાના જેવો દેખાવ નહિ આપતાં આપોનાં ભજનનો દેખાવ આપવાની જરૂર છે. ઝાંઝ પખાળથીજ કીર્તન શોભે છે.

જીવને ઉપદેશ.

(મળેલું.)

(રાગ-કાલીંગડો.)

જીવડા રે, જન્મ વૃથા ન ગુમાવ ! ટેક.

મનુષ્ય જન્મ મહાદુર્લભ છે,

ભવજલતારણ નાવ.

જીવડા રે૦ ૧

સદગુરુ સચ્છાત્માનુસરીને,

જન્મ્યાનો લે શુભ લ્હાવ.

જીવડા રે૦ ૨

સત્યાદિક સદગુણને સજીને,

ક્રોધાદિકને દવાવ.

જીવડા રે૦ ૩

શ્રદ્ધા ભક્ત્યાદિકથી ભવાની,

પામ મલો વ્રહ્મભાવ.

જીવડા રે૦ ૪

ભવાનીશંકર વિ૦ નરોત્તમ દ્વિવેદી.

નવું વર્ષ.

આ માસિકને આજે ચોવીશ વર્ષ પૂરાં થઇ પચ્ચીશમું શરૂ થાય છે તેની ભર યુવાનીની આ અવસ્થા ચાલે છે. તેણે આપણુ આર્યોનો પ્રાચીન સનાતન ધર્મ—જે વેદધર્મ—તેને પોષી વધારવા તથા લોકોમાં તેનો પ્રસાર કરવા યથા શક્તિ શ્રમ બજાવ્યો છે, અને બજાવ્યો જાય છે. આ માસિક મુંબઈની વેદધર્મ સભા પ્રકટ કરે છે. એ સભાનો હેતુ કાંઈથી અબાધુઓ નહિ હોવો જોઈએ. આપણી આર્ય પ્રજામાં નીતિ, વ્યવહાર, આચાર, વિચાર આ સારી રીતે પ્રવર્તે એવો સદ્બોધ આપવો ઇત્યાદિ હેતુ એ સભાનો છે. આ માટે સભા તરફથી વખતો વખત નીતિના સુબોધક ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર પણ છપાવવામાં આવે છે. આ કાર્યમાં સભાને ટેકા આપનારા સદ્ગૃહસ્થોનો પૂરો રીતે આભાર છે. તેમના આશ્રયથી આ સભા પોતાનું કામ સરસતાથી કરી જાય છે, અને એ લોકોપકારક તથા વેદધર્મપ્રચારક કર્મના શુભ બદલા તેમજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી !

સભા તરફથી યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ નામના અતિ ઉત્કૃષ્ટ વેદાન્ત વિષયક અથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર માસિકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે હવે પૂરું થઈ ગયું છે. તેનાં આખાં સુંદર સુશોભિત બે પુસ્તકો તૃણચાર થઈ જવામાં છે. મહાત્મા શ્રી મચ્છંકરાચાર્યજીએ રચેલા ચર્ચટપંગરિકા નામના સોળ શ્લોકો અત્યંત સરસ અને જ્ઞાનને આપવાવાળા છે, તેના ઉપર આ સભાના માજી તંત્રી રા. ઠેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટે લખેલા વિસ્તૃત અને સુબોધક ગુજરાતી વ્યાખ્યાન આ માસિકમાં પ્રથમ છપાઈ ગયું છે, તે પુસ્તકનાં આકારમાં છપાય છે તે થોડા રોજમાં બહાર પડશે. અનસૂયાલ્યુદય નામના પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રતિ પણ તમામ ખર્ચે જતાં ચોથી આવૃત્તિ છપાવા માંડી છે તેપણ થોડા રોજમાં બહાર પડશે. આ શિવાય ખીજાં પણ ધર્મોત્તેજક ગ્રંથો છપાવવાની તજવીજ થાય છે.

સભાની પાઠશાળાનું કામ પણ સારી રીતે ચાલે છે. તેમાં હાલ કુલ ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે, તેમાં પણ હાલ એક નવા શાસ્ત્રીની નીમણુક કરેલી છે, તેમજ તેમાં શિષ્ટ શાસ્ત્રીઓની સલાહથી નકી થએલા ધોરણ પ્રમાણે અભ્યાસ ચલાવવામાં આવે છે.

આખા ચોવીસમા વર્ષમાં ઘટલાક વિષયો સારા પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા ઉપર એક વાત, આચારનીતિની પદ્ધતિ અને ભરતખંડનું અવલોકનાદિ વિષયો અપૂર્ણ રહેલા તે આ વર્ષમાં પૂર્ણ કરવામાં આવશે, એમ પ્રથમથી સૂચવ્યા છતાં તંત્રી રા. ઠેશવલાલભાઈનું ખેદકારક મૃત્યુ થવાથી તથા ઘટલોક સમય સુધી એ જગો ખાલી રહ્યાથી પૂર્ણ થઈ શક્યા નથી, તે હવે ઈશ્વરીઅછાથી પૂરા કરી શકાશે.

મનુષ્યોની પ્રકૃતિઓની વિચિત્રતા હોવાથી સર્વને સમાન રીતે આ પંથના વિષયો પ્રિય થઈ પડે એમતો માની શકાતું નથી, તોપણ તેમ થાય તેને ત્રાટે બનતો પ્રયાસ થતો આવ્યો છે, ને થતો આવશેજ.

સભાના આ બધા કાર્યમાં આશ્રય આપનારાઓનો ઉપકાર માની છેવટે હવે આ લેખ બંધ કરતી વેળા જણાવવાનું કે એજ રીતે સરલતાથી સભાનું કામ ચાલ્યું જાય તેમ ઈશ્વર પાસે માગિયે છિયે. તથાસ્તુ.

ચંડ-કૌશિક નાટક.

અંક પહેલો.

નાન્દી.^૧

ત્રૈગુણ્યે સર્વપાળો નાશ કરતા ઝોંકાર આ લોકને,
 જની મુરતી આઠમાં રમી રહું પ્રલાંઠ આખું અને-
 જને પૂજ્ય ન કોઈ તેહ ચરણે શંભુતણા નૃત્યમાં-
 અર્પી ગોળ-ફણી-કુંડાટથી તને રક્ષે સુપુષ્યાંજલી. ૧^૨
 રાતાં નેત્રે અધર ફરકે ભૂતણા ભંગથી શી,
 તારૂં મો'ડું સુતનુ ! શશિની ઝાંખી પાડેછ કાન્તિ !
 તારો વાધે અનુનય કર્યે માનિની કાપ છેને,
 એવું જોતા શિવ શુભ કરો ભેટી છે દેવી જને. ૨^૩
 સમાધિ-આનંદે શિથિળ, સતી-મુખે વિણસતાં,
 ગએલાં ઉંચાને ક્ષણ ભ્રમિત, હસ્તાં વિકૃતિમાં,
 ચડયું આપે જોઈ મનસિજ-તોરકોધિત તથા,
 થતાં તેનો દાહ અતિ કરણ સંક્રાંચિત યથા.
 રડે તેની કાન્તા નિરખી નિરખી અશ્રુથી ભોંતાં
 કરો શંભુ નેત્રો તમતણીજ રક્ષા સરવથા. ૩^૪

૧ સંસ્કૃત નાટકકારો નાટક લખતાં પ્રથમ નાન્દી લખે છે. જેમાં દેવ, દિવ્ય, કે રાજા વિગેરેની આશિર્વચનયુક્ત સ્તુતિ કરી હોય તેને નાન્દી કહે છે. નાન્દીમાં ઘણુંકરીને આઠ થી બાર પદ હોય છે. નાન્દીથી કોઈ કોઈ લેખો વસ્તુનું પણ સૂચન કરે છે.

૨ ત્રૈગુણ્યે=સત્, રજઃ, અને તમઃ એ ત્રણ ગુણનું ભેદ કરીને પુરાણાદી જગતનો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય માને છે. આઠમૂર્તિ=વિષ્ણુપુરાણમાં એ આઠ રૂપો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:- પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને દીક્ષિત બ્રાહ્મણ. એ ત્રિમૂર્તિને ઋષિ મુનીઓ પણ ઓળખવા અસમર્થ હોય છે તેથી પોતાના નૃત્યમાં ગોનસ આદિસર્પો કુંડળાકાર થઈ જતાં તેઓના શ્વસોશ્વાસને લીધે કંઠમાં પહેરેલી માળાના કુસુમો શંભુના ચરણે પડે છે અને એ પુષ્પાંજલી દેવદત્ત ગણાઈ છે. શાર્દુલવિકીરિત વૃત્ત.

૩ પ્રણય કાપવાળી દેવીનું તેના મુખની પ્રશંસા કરી હર્ષ ઉપજાવી, માનભંગ કરે છે. પ્રશંસા કરી હર્ષ ઉપજાવી માનભંગ કરવું એ માનભંગ કરવાના છ ઉપાયોમાંનો એક ઉપાય છે. મન્દાકાન્તા વૃત્ત.

૪ આ શ્લોકથી શંકરનું સુપ્રસિદ્ધ ભોળપણ બતાવ્યું છે. અને તે સાભિપ્રાય વિશેષણ બતાવ્યું છે તેથી પરિકરાણકાર બોલ્યો છે. શિખરિણી વૃત્ત.

સૂત્રધાર-બહુ વિસ્તાર થયો. દુષ્ટ સચિવો, બુદ્ધિ-બળથી અગોચર, સિંહગતિવાળા, નિમેષ માત્રમાં બાકી રહેલ કાંટો કાઢી નાખનાર, સંગ્રામ સમુદ્રના મધ્યમાં ભમતા બાહુ-દંડ-મંદરે ખેંચેલી લક્ષ્મીના સ્વયંવરમાં લો-ભાયલા શ્રીમહીપાલ દેવે મને આજ્ઞા કરી છે. એ મહીપાલ દેવનું ઐતહાસિક નીચે પ્રમાણે વખાણ કરે છે. ૧

લેઈ આશ્રી પ્રકૃતિ ગૂઢ જ આર્ય ચાણક્ય નીતિ (નો),

જીત્યા નન્દો કુસુમ નગરે ચંદ્રગુપ્તે જીતીને-

કર્ણાટના અધિપતિ થયા તેમને મારવાને,

બાહુ ગર્વી ફરી અવતર્યા શ્રીમહીપાળ દેવ (રૂપે) ૪^૨

પારિપાર્શ્વક-(પ્રવેશ કરીને) આર્ય ! તે રાજાએ વળી શી આજ્ઞા કરી છે ?

સૂત્રધાર-એવી આજ્ઞા કરી છે કે વિન્યપ્રદાનના પ્રપૌત્ર આર્ય ક્ષેત્રીશ્વર કવિએ રચેલું 'ચંડ-કૌશિક નામનું' નાટક બજાવી બતાવવું. કવિશ્રી પણ નટ વિદ્યામાં વિચક્ષણ, વિદ્યાકળામાં નિપુણ, વ્યવહારમાં કુશળ સભાસદોને એવું કહેતા હતા કે:-

'દીઠું કંઈ ન લોકમાં નિદોષ કે ન નિર્ગુણ,

કરી દોષની વિદ્વાન શોધો સદાગુણ. ૫^૩

પારિપાર્શ્વક-(શંકાશીલ-અધોમુખ ઉભોરહી) આર્ય ! સાંભળો. અહણુ સમયે જ દ્વિજવરને આપે દક્ષિણા આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તેમણે દોષાય-માન છે તેથી સંધળો નટ-વર્ગ વ્યાકુળ હોય એમ લાગે છે. ૪

૧ સચિવો ઇન્=સચિવોના પ્રપંચમાં ફસાય નહિ તેવા એટલે કે કાયા કાનના નહિ. નિમેષ =આંખની પલક મારવી તે. સંગ્રામ ઇન્=સંગ્રામરૂપી સમુદ્રનું પોતાના હાથરૂપી વલોણાએ મંચન થવાથી ઉપર તરી આવેલી એટલે મેળવેલી દુશ્મનની લક્ષ્મીથી પોતાનો બંડાર ભરવા તત્પર.

૨ આ શ્લોક ઉપરથી શ્રી મહીપાળ દેવ ચંદ્રગુપ્તના વંશના હોય તથા કર્ણાટના રાજા નંદના વંશના હોય અને તેઓનું આગયું વેર હજી કાયમ હોય એમ માલમ પડે છે. ચાણક્ય એકવાર નંદની દરબારમાં ગયા હતા ત્યાં તેનું અપમાન થવાથી એ નંદોનો નાશ કરવાનું પણ લાઇ ચાલી નીકર્યા. ખજી ચંદ્રગુપ્તને પોતાને આશ્રયે રાખી નંદોનો નાશ કર્યો એવું મુદ્રા રાક્ષસ નાટક ઉપરથી માલમ પડે છે. પ્રકૃતીગૂઢ=સ્વાભાવિક રીતે જ ગૂઢ. બાહુગર્વી= પોતાના પરાક્રમ ઉપર ખુસ્તકીમ રહેલા ને તેથી ગર્વિષ્ટ. મંદાકાંતાવૃત્ત.

૩ કવિ સૂત્રધાર પાસે પોતાની તેમજ સભાસદોની સ્તુતિ કરાવે છે તેથી પ્રત્યેયના નામે અંગ વર્ણાયું છે. ઉપેક્ષા ઇન્=વિદ્વાન હંમેશાં દોષ જોવા નથી, ગુણનું જ અહણુ કરે છે.

૪ પારિપાર્શ્વક સૂત્રધારરૂપી ચંદ્રને બ્રાહ્મણરૂપી રાહુથી ઘેરાયેલા કહી હરિશ્ચંદ્ર તથા વિશ્વામિત્રનું સૂચન કરે છે. જેવી રીતે હરિશ્ચંદ્ર વિશ્વામિત્રથી પદબ્રષ્ટ થતાં તેની મળ બ્યાકુળ થઈ હતી તેવી રીતે સૂત્રધારને લીધે નટવર્ગ વ્યાકુળ થાય એવો સંભવ દર્શાવ્યો છે.

સૂત્રધાર-(ભયથી ગભરાયલા જોવો; ચિન્તા યુક્ત; તથા ખુશી થતો.)
મારિષ ! હવે વ્યાકુળ થવાની જરૂર નથી. આ હું હમણાજ:-

સત્ય પાળી આપીશ હું દક્ષિણા દ્વિજને હવે,

આજ હરિશ્ચંદ્ર પેઠે પુત્રદારાત્મ વેચીને. ૬

(નેપથ્યમાં) પ્રિય-વયસ્યનો જય થાઓ જય થાઓ.^૨

સૂત્રધાર-(નેપથ્ય તરફ જોઈને) અરે ! મહાકષ્ટ સૂચિત વિપત્તિનું
શાન્તિમાટે અનેક પ્રકારના યજ્ઞયાગાદિવિસ્તારથી આદરી બેઠેલ
પુરોહિતે આજ્ઞા કરેલા નિયમ તથા જંગરણની સમાપ્તિ વેળાએ ક્લિષ્ટ
મનવાળા શું દેવ હરિશ્ચંદ્રસખા બૌધાયને ખતાવેલે માર્ગે અંતઃપુર તરફ
જાય છે ? એજ:-

નિદ્રાને વશ આ અરુણ નયનો વેરાય દિસે અહા !

લક્ષ્મી મુખંતો ક્ષીણતાજ ધરતી ઊજગરેથી તથા !

સાયંઝળ સમે સ્વયૂથથી પડી છુટા ભમંતા કરી !

પ્રાતઃકાળ સમે વિયોગપીડથી દુઃખી દિસે છે હરિ ! ૭

આલો ત્યારે આપણે જતા રહીએ. ^૩

(જાય છે.)

૧ સૂત્રધાર પોતાના પરિજનને મારિષ કહી બોલાવે છે. તથા નદીને બોલા-
વવી હોય તો આર્ય કહી બોલાવે છે. પારિપાર્શ્વિક સૂત્રધારને આર્ય, ભાવ-સંબોધનથી
અને નદી સૂત્રધારને આર્ય-સંબોધનથી બોલાવે છે. સત્ય ઇન્દ્ર-આ શ્લોકથી નાટકની વસ્તુ-
નું સૂચન કરેલું છે; તેમજ નાટકના નેતાનું આગમન વિના પ્રયોજને થતું નથી, તેથી
તેનું આગમન આ શ્લોકથી કરાવ્યું છે. પુત્રદારાત્મ બાધડી છોકરો તથા પોતાને વેચીને.
અનુક્રુણ્ વૃત્ત.

૨ નેપથ્ય=વેશ ધારણ કરવાની જે જગા તે. “પડેલ, રંગભૂમિ અને અલંકાર.”
એ સર્વને નેપથ્ય કહે છે.

૩. પ્રસ્તાવના ત્રણ પ્રકારની દશ-રૂપકકારે વર્ણવી છે (૧) કથોદ્ધાત, (૨) પ્રવૃત્તક,
અને (૩) પ્રયોગાતિશય. જ્યાં આગળ કોઈ પાત્રનું આગમન “આ તે આવે છે”
એવા શબ્દો વિગેરેથી સૂત્રધાર સૂચિત કરે છે તેને પ્રયોગાતિશય કહે છે. સાહિત્ય દર્પણમાં
પ્રસ્તાવનાના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, પરંતુ દશરૂપકમાં “ઉદ્ધાતક” અને “અવગણિત”
નો વીધીમાં સમાવેશ કર્યો છે, નિદ્રાને ઇન્દ્ર-સંજોગને સમયે હાથી પોતાના ટાળાથી છુટા
પડી વને વન ભટકી ઉજગરેથી તથા વિયોગ દુઃખે સવારે જોવો દેખાય છે તેવી સ્થિતિ
રાજની વર્ણવી છે. તેથી ઉપમાલંકાર. શાહૂલવિકીરિત વૃત્ત.

પ્રસ્તાવના.

(જાગરણે ખિન્ન થયેલા રાજા તથા વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)^૧

વિદૂષક—હે સખા ! દરમાંથી મો'ડું કાઢવાલ કરતા કાચખાની માફક જાગરણને લીધે મંદ થયેલાં લોચનોએ ચેણની પેઠે માર્ગના ફાંફાં મારતો આમ તેમ હેમ ભટકે છે ?

રાજા—સખા ! નિદ્રા એજ પ્રાણીના શરીર-ધારણતું મુખ્ય કારણ છે. હેમકે—

ચિત્ત પ્રસન્ન કરીને, સ્ફુરતી વધારે,
પ્રત્યંગ, ધન્વળ કરે મંત્રિની ગતિને,
દોષો નિવારણ કરે, વર્ણો ધાતુ-સામ્ય,
આનંદ યોગ-જનિત અરપે સદાય.

મને પણ એમજ થાય છે. જો:—

નિદ્રાલસે ભાંગી ગયાં છ ગાત્ર,
ખેદ દિસે માનસ ભારવાળું,
આવે જગાસાં મુખ્ય ખુલ્લો જાય,
ખાલાકને જોઈ શકે ન દ્રષ્ટિ.

૯^૩

(વિસ્મયતાથી વિચાર કરતો) રાત્રી—જાગરણ કરાવવામાં ભગવાન કુલપતિનો વળી શો આશય હશે ? નહિ ! નહિ ! ગુરુ—આત્માનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. ^૪

૧ નેતાને ત્રણ સહાયકારી હોય છે. (૧) પીઠમર્દ, (૨) વિટ, (૩) વિદૂષક—“ હાસ્યકૃદ્ વિદૂષક ” વપ, વાણી, અને વિચિત્ર રૂપથી હાસ્યની ઉત્પત્તિ કરનારને વિદૂષક કહે છે.

૨ ચિત્ત ઇન્નિદ્રા કરવાથી શરીરમાં થતા ફેરફાર વર્ણવ્યા છે. નિદ્રા એ કારક છે અને ફેરફાર એ ક્રિયાઓ છે. કારક એક હોય અને તેથી ક્રિયાઓ અનેક ઉદ્ભવતી હોય ત્યારે દીપકાલંકાર થાય છે. એમ દર્પણકાર લખે છે. વસંતતિલકા વૃત્ત.

૩ નિદ્રાલસે=નિદ્રા નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું આલસ્ય. ખાલાક=ઉદય થતો સૂર્ય-ઈન્દ્રવજ્ર વૃત્ત.

૪ કુલપતિ= “ વિપ્રરષિના અધ્યાપક ” એવું લક્ષણ કુળપતીનું કહેવું છે; ગુરુઆત્મા ઈન્ન-ઉપર કહેવા કુળપતીના લક્ષણવાળાઓનેજ અહલ ગુરુપદ અપાતું હતું. અને એવા ગુરુઓની આત્માનું કદી પણ ઉલ્લંઘન થતું ન હતું એ પપરથી માલમ પડે છે કે અસંલે રાજા ઓના ઉપર કુલપતિની સત્તા પુરેપુરી ચાલતી અને તેથી રાજા સત્તા ના દોરમાં કોઇનો પણ અનક્ષી કરી શકતા નહી.

વિદૂષક—મારો તો એ અભિપ્રાય છે કે વાસકસજ્જા દેવીના ખંડન અનર્થ શિવાય ખીજો કંઈ પણ ન હોઈ શકે.^૧

રાજા—સખા ! તારી મસ્કરી બંધ કર.

વિદૂષક—તારે મન જે મસ્કરી છે તેજ મારો અનાથ બટુકનો અનર્થ છે.

રાજા—(શંકાશીલ તથા ઉત્સુ) સખા ! તું શું ધારે છે ? દેવી શું કરતી

હશે ?

વિદૂષક—ઢાપાયમાન હશે એવું હું અનુમાન કરું છું.

સદ્વૃત્તિ.

સદ્વૃત્તિ એટલે સારી વૃત્તિ. મનમાં નવીન વિચારનું પ્રથમ ઉત્થાન થવું તે વૃત્તિ છે. વૃત્ત ધાતુ ભાવવાચક છે, એપરથી વિચારનો ભાવ—પ્રથમેત્પત્તિ તેજ વૃત્તિ છે. સદ્વિચારના ઉત્થાનને સદ્વૃત્તિ કહેવાય છે તથા નઠારાવિચારની ઉપત્તિને દુર્વૃત્તિ કહે છે. વૃત્તિ ઉઠ્યાપછી વિચાર ગતિમાન થાય છે, અનેપછી છેવટ બુદ્ધિથી નિશ્ચય થાય છે ત્યારે તદનુસાર આચરણ થાય છે. માટેજ કહે વાય છે કે જેવીવૃત્તિ તેવાં આચરણ. સારી વૃત્તિહોયતો આચરણ પણ સારાં હોય છે, અને નઠારી વૃત્તિ હોયતો નઠારાં આચરણ હોય છે. આચરણ એટલે કર્મ; સારાં આચરણનાં સારાં ફળ મળી શકે છે અને નઠારાં આચરણથી નઠારાં ફળ મળે છે; તેટલામાટે સર્વે એ સદાચરણ કર્તવ્ય સિદ્ધ થાય છે. કારણકે નઠારા ફળની ઈચ્છાઠોઠ કરતું નથી. આપણે જેવા ફળની અપેક્ષા રાખતા હોઈએ તેવા તેવા ફળમલે તેવાં કર્મો આપણે આચરવાં જોઈએ. ત્યારે એવાં આચરણ થવાને માટે તદનુકૂલ વૃત્તિપણ હોવીજોઈએ, તે ન હોયતો તેમ કરવાની જરૂર છે. એટલેકે વૃત્તિ બતાવે તેવું આચરણનહિ કરતાં તેને રોકીને સદાચરણ કરવું. આમ વૃત્તિરોકી પ્રતિકૂલ વર્તન કરવાથી તેવા વર્તનને અનુકૂલ વૃત્તિ થવાનીજ, કારણકે વૃત્તિ અનુસાર જેમ આચરણ તેમ આચરણ તેવી વૃત્તિ પણ થતી આવે છે. ત્યારે એરીતે સદાચરણ યુક્તવૃત્તિ થવા માટે પ્રયત્નની જરૂર છે.

હવે ઉઠેલી વૃત્તિને રોકીને સુધારવાનો પ્રયત્ન સહેલોનથી, પણ અતિ વિલમ્બ છે. તે પોતાની મેષતો થવો અશક્ય છે એમ કહિયેતોપણ ચાલે-તેવું છે,

તેટલામાટે ખીજ સદ્વૃત્તિવાળાઓએ ખાંધી આપેલા ખંધારણ પ્રમાણે જ ચાલવાની ફરજમાં ખંધાઈએ તો જ તેમ થઈ શકે તેમ છે.

આટલામાટે સર્વ દેશોમાં અમુક નીતિનાં ખંધારણો ખાંધેલાં તથા તે પ્રમાણે જ નથી વર્તતા તેમને વર્તીવવા ખીજાઓ પ્રયાસ કરતા આપણા જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દેશોમાં આવાં ખંધારણો રાજ્ય પળાવે છે, પરંતુ આપણા દેશમાં તેમ બહુશઃ થતું નથી, તેથી આચારવિચાર આપણ આર્યોના બહુ બહુ રીતથી થતા જાય છે, તથા સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. આમ થવાનું કારણ રાજ્ય કર્તા સ્વદેશી નથી પણ વિદેશી છે, તેજ છે. જ્યાં ખંધારણના ખાંધનાર, તથા જ્યાં ખંધારણ હોય, તેવું જનસમૂહનું આચરણ થાય છે. પૂર્વના આપણા આર્ય લોકોનાં પ્રાચીન ખંધારણોમાં અને આધુનિક પાશ્ચાત્ય નીતિના ખંધારણમાં ઘણો મોટો તફાવત જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દેશોમાં ભૂમિની કષ્ટસાધ્યતા તથા વિશ્વરચના અનુકૂલતાવાળી નહિ હોવાથી, તેમજ હવાપાણી પણ સમશીતોષ્ણાદિ અનુકૂલ નહિ હોવાથી ત્યાંના લોકોને વ્યવહાર ચક્રાવળ માટે અનેક માર્ગો શોધવાની જરૂર જણાઈ, તે ઉપરથી તેઓ સાંસારિક સુખની વૃદ્ધિને લગતા પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં જ રોકાવા લાગ્યા, અને આપણા દેશમાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોવાથી લોકોનો વ્યવહાર સરલતાથી ચાલી શકતો હોવાથી આપણા પૂર્વજોને વ્યવહાર નીતિનાં ધારણ શોધવાની જરૂર થોડી રહેતાં તેઓ પરમાર્થ કે પરલોકના વિચારમાં વિશેષ મગ્ન થવા લાગ્યા. આથી એમ થયું કે પારલૌકિક વિદ્યાની શોધમાં પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વના લોકો વિશેષ આગલ વધી ગયા.

આપણે જ્યાંથી આજ્યા છીએ, તથા જ્યાં જવાના છીએ તે ખાખતરું જો સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, તો જ વચમાંની આલોકની સ્થિતિમાં આપણું કર્તવ્ય શું છે તે આપણે ખરી રીતે સમજી શકીએ, તેટલામાટે પૂર્વના લોકો એ વિષય સારી રીતે સમજેલા તેથી તેમણે જ મનુષ્યાચરણના નિયમો ખાંધેલા છે તે વિશેષ ઉંચાસારાને લાભકારક હોવા જોઈએ, એમ જણાય છે. માણસો વિચાર કરવાથી વસ્તુ ગતિ સમજી શકે છે, માટે એ વિચારની પદ્ધતિ આવામાં પાયા ઉપર રચાયેલી હોવી જોઈએ.

વિચારનું સ્થાન મન છે. તે એટલું તો અસ્થિર હોય છે કે જ્યાંસુધી તેમાં અસ્થિરતા હોય ત્યાં સુધી વિચારની પણ અસ્થિરતા જ રહે છે, અને જ્યાં સુધી વિચારની અસ્થિરતા હોય ત્યાં સુધી નિશ્ચયપણું સુલક્ષિત થવાનો સંભવ

નથીજ, અને નિશ્ચય હુલવાળો ન મટે ત્યાં સુધી આચરણ પણ શુદ્ધ થવાં હર્લભછે, અને આચરણ જ્યાંસુધી શુદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી વૃત્તિપણ સુધરી શકતી નથી, તેટલામાટે મૂળ મુદ્દે પ્રથમતો વિચારનું સ્થૈર્ય થવાસાડ મનને અસ્થિર મટાડી સ્થિર કરવાં પ્રયત્નની જરૂર છે. આને માટે યોગક્રિયા કર્તવ્યછે. એ સિવાય ખીજે ઉપાય નથી. મનને ધીરે ધીરે એકજ વિચારમાં લાંબો લાંબો સમય રોકવાની ટેવ પાડવી તેને યોગ કહેછે. એક વસ્તુની મનમાં ધારણા કરવી, પછી તેના ઉપર વિચારમાં લીન થવું. અસ્થિરમનમાં ખીજી અનેક વસ્તુઓ આડી આવવા નહિ દેવાનો પ્રયાસ કરશો, તો પણ તેને આવીકે તુરત ખેસવતાં જવી અને પેલી ધારિતવસ્તુને ખસવા નજ દેવી, આમ વારંવાર લાંબો વખત કર્યાકરવાની ટેવ પાડવાથી પછી તેમ કરવું સરલ થતુંજાયછે, અને મનસ્થિર થતાં શીખેછે.

પરંતુ હજી આમ થવું પણ બહુજ કઠિણ છે. સહેલું ખીલકુલ નથી, અને તેને માટે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાયોગ શોધેલોછે. અત્રે આ યોગવિદ્યા લખવા બેઠાનથી. અત્રે આટલું લખવાનો હેતુ એટલોજ છે કે આપણા પૂર્વજે યોગી-ઓ હતા અને યોગવિદ્યાથી ચિત્તકે મનની સ્થિરતાનો અભ્યાસ કરતા, અને એ રીતે સ્થિર થએલ મનવાળા તેઓ જે વિચારકરી નિશ્ચય ઉપર આવતા, તેવા નિશ્ચય ઉપર અસ્થિર તર્કજ આવી શકેજનહિ, તેટલા માટે તેમના નિ-શ્ચયો વિશેષ ભૂલરહિત હતા તેમ માનવાંમાં કશી શંકા રાખવા જવું છે નહિ; અને તેથી એવા શુષ્કતકોથી રચાયલાં બંધારણો અથવા નીતિના કે વ્યવહારનાં આચરણના નિયમો વિશેષ હંચા જે લાભકારક હોવા બેઠયે એમ સિદ્ધ છે.

આપણા દેશમાં રાજ્યકર્તા વર્ગ વિદેશી છે, અને રાજ્ય કર્તાઓનાં આચરણોની છાપ લોકો ઉપર વિશેષ અસર કરેછે. તેટલામાટે આપણા ડાહ્યા પુર્વજેએ આગળ ઉપર વખતે વિદેશીસત્તા પ્રસરે તોપણ આપણા લોકો-નાં આચરણ બગડે નહિ તેવાં બંધનોનાખી મજબુત નિયમો ઘડી ગયાછે; એ બંધનો આજના સુધારકો તોડી નાખવા ઘણાઘણો પ્રયાસ ચલાવેછે તોપણ તે ટુટી શકતાં નથી, એવાં મજબુત છે, એજ તેના બાંધનારાઓની બુદ્ધિની મહત્તા સૂચવી આપેછે.

બુદ્ધિ કર્માનુસાર પ્રવર્તે છે તેને માટે કહેલું છે:—

સત્યાનુસારિણી લક્ષ્મી : કીર્તિસ્ત્યાગાનુસારિણી ।

અભ્યાસસારિણીવિદ્યા   બુદ્ધિ:કર્માનુસારિણી ॥

“ લક્ષ્મી સત્યાનુસારી છે, કીર્તિ ત્યાગાનુસારી - છે અને અભ્યાસ-સારી વિદ્યા છે, તથા કર્મોનુસારી બુદ્ધિ છે. ”

આમાં લક્ષ્મીને સત્યને અનુસરનાર કહેલી છે. અસત્યને અનુસરવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ નથી. ધણાનું માનવું એમ હશે કે અનીતિ વિના પૈસો એકઠો થતો નથી, પરંતુ એ વિચાર કેવળ મુશ્કેલીરેલો છે. અસત્યથી કદાપિ કંઈ પૈસો મળે, તો પણ તે રહેતો નથી, પણ કેવળ ઢાઢ રીતે પણ ખરચાઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ, પણ કાંતો તે ચોરાઈ લુટાઈ પણ જાય છે. ઉપરથી કદાચ લાભ દેખાશે તો પણ વાસ્તવિક રીતે જેતાં અંતે અનીતિમાં લાભ છેજ નહિ, માટેજ કહેલું છે કે લક્ષ્મી સત્યને અનુસરે છે. ખીન્નું કીર્તિને ત્યાગને અનુસરનારી કહેલી છે. કંઈ સાફ કીર્તિ વધે તેવું કામ ઢાઢ કરી આવી ને પછી તેના બદલાની ઇચ્છા રાખે, તો તેની કીર્તિને ઝાંખ લાગી જાય છે, પણ “ મેં એમાં શું કર્યું ” એમ નિર્લોભતા કે નિરભિમાનપણું રાખવામાં આવે તો તેની કીર્તિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. મતક્ષમ કે નિરભિમાનીની કીર્તિ પ્રસરે છે તેવી અભિમાનીની પ્રસરતી નથી, એમ તાત્પર્ય છે. તેવીજ રીતે વિદ્યા અભ્યાસને અનુસરનારી છે. અભ્યાસવિના વિદ્યા પ્રાપ્તજ કરી શકતી નથી, અને પ્રાપ્તકરી લીધા પછી પણ જે અભ્યાસ ચાલુ હોય તોજ તે જળવાઈ રહે છે, પરંતુ અભ્યાસ છોડી દેવામાં આવેતો કાળે કરી પ્રાપ્ત વિદ્યા પણ પાછી નાશ પામતી જાય છે; માટે વિદ્યા અભ્યાસથીજ ટકે છે, ને તેથીજ તે અભ્યાસસારિણી કહેલી છે. આવીજ રીતે બુદ્ધિને કર્મોનુસારી કહેલી છે. પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ—એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી મનન-ધર્મવાળું ચિત્ત રંગાય છે; અથવા પ્રારબ્ધ સંચિત અને ક્રિયમાણરૂપ કર્મોથી મનન ધર્મવાળા ચિત્તરૂપ પટમાં છાપ પડે છે; અથવા વળી ત્રીજી રીતે બોલિયે તો પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણરૂપ કર્મોના મનન ધર્મવાળા ચિત્તરૂપ પટમાં સંસ્કાર લાગે છે; અને આવી રીતે સંસ્કારથી રંગિત ચિત્તમાં થતું મનન પણ તેવા રંગનું થાય છે. મનન કરવાથી હેવટ નિશ્ચય કરવાનું કામ બુદ્ધિનું છે, કર્મોના સંસ્કારોથી રંગાયેલા મનન ઉપરથી બુદ્ધિને રંગ લાગી નિશ્ચય પણ તેજ રંગના થાય છે. આમ સ્પષ્ટરીતે સમજી શકાય છે કે બુદ્ધિ કર્મોનેજ અનુસરનારી છે.

સદ્વૃત્તિ વિદ્યાથી પણ મળે છે, એમ ધણાનું માનવું છે; તે સર્વાંશે ખોટું નથી. વિદ્યાઅભ્યાસ પણ કર્મ છે, ને તેના સંસ્કારથી બુદ્ધિ રંગાતાં તેમાં

ફેરફાર થઈ શકવા સંભવ છે; તેટલાજ માટે ધરમાં આચારવિચાર સારાં સહ મોટાં પાળતાં હોય તો બાળક તેવાં નાનપણથીજ થતાં શીખે છે. આ દુનિયામાંના સર્વ મનુષ્યોએ, પ્રાણી પશુ આદિ જીવ માત્રમાં આત્મભાવ રાખી ધ્યા, નીતિ આદિ સદાચરણથી વર્તવું તેમાંજ શ્રેય છે એ વાત સુખ્ય સમજવાની છે.

સત્સંગ.

સોખત તેવી અસર—એ કહેવત પ્રમાણે સોખત સારી હોય તો વૃત્તિ તથા આચરણ સારાં થઈ શકે છે, અને સોખત નહારી હોય તો વૃત્તિ તથા આચરણ પણ નહારાં થાય છે. એટલા માટે સત્સંગ—એટલે સારી સંગત કે સોખત રાખવાની પુરેપુરી જરૂર છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે, કે:—

॥ સદ્ગિરેવસહાસીતિ સદ્ગિઃકુર્વોત સંગતિમ્ ॥

॥ સદ્ગિર્વિવાદં મૈત્રીંચ નાસદ્ગિઃકિંચિદાચરેત્ ॥

“ સત્પુરૂષની સાથેજ બેસવું, ” સત્પુરૂષોનીજ સંગતિ કરવી, સત્પુરૂષોસાથેજ વિવાદ અને મૈત્રી પણ કરવી, અને અસત્પુરૂષોથી કંઈ પણ આચરણ કરવું નહિ. ”

“ સત્પુરૂષો પાસેજ બેસવું. ” તેમ કરવાથી વાતચીત સદ્વિચારોજ શ્રવણ થઈ શકે છે, અને સદ્વિચારીનુંજ નિરંતર શ્રવણ થવાથી મનમાં સદ્વિચારોની છાપો વધારે પડતી જાય છે. એ રીતે વૃત્તિ સુધરતી આવે છે, તેટલા માટે આમાં કહ્યું કે “ સત્પુરૂષો સાથેજ બેસવું ” “ સાથેજ ” માં “ જ ” મુકવાથી એમ સિદ્ધ સમજાય છે. સત્પુરૂષવિના બીજા પાસે નહિજ બેસવું. વળી “ સત્પુરૂષોની સંગતિ કરવી. ” એમાં પણ એજ અર્થ સૂચવાય છે. જમ સત્પુરૂષો પાસેજ બેસવું, તેમ બોલવું ચાલવું ઇત્યાદિ વ્યવહાર પ્રસંગ પણ તેવાની સાથેજ પાડવો. બીજાનો પ્રસંગ પણ પાડવો નહિ. વળી કહ્યું છે કે “ સત્પુરૂષો સાથેજ વિવાદ તથામૈત્રી કરવી. ” નહારા સાથે વિવાદ કરવામાં પુષ્કળ હાની થાય છે, માટે વિવાદ પણ સત્પુરૂષો સાથેજ કરવો કે જથી આપણી જીલ્લ હશે તો તેથી સુધરશે, અગર તેની જીલ્લ હશે તો તે સુધારશે; પણ નહારા માણસ સાથે વિવાદ કરવાથી તે સુધરવાનો પણ નહિ, તેમ વખતે આપણને તેના બોલવાની અસર થઈ જાય તો આપણે પણ તેના જેવાજ મતના થઈ જવાય, તેટલા માટે એવાની સંગતિજ ઠાઈ પ્રકારની નહિ રાખવી.

મૈત્રી પણ સત્પુરુષનીજ કરવી કારણ કે લુચ્ચાની મૈત્રી કરવાથી તેની સંગતિ થવાથી તેના કંઈક પણ ગુણો આપણામાં આવી જાય; તેટલા માટે છેવટ કહે છે કે અસત્પુરુષ સાથે કરી સંબંધ કાઢી દિવસપણ પાડવોજ નહિ. સત્પુરુષની સંગતિ આદિ તો કરવાં એટલુંજ કહ્યું, પરંતુ અસત્સંબંધતો કદાપિ પણ નજ કરવો, એમ “કદાપિ” શબ્દથી ભાર પૂર્વક આદેશ કરેલો છે.

જમ સત્પુરુષની સંગતિ કરવી પણ દુષ્ટ જનની નહિ કરવી, તેવીજ રીતે વસ્તુ માત્ર જે આપણા વ્યવહારમાં આવે છે તેમાં સદ્વસ્તુનોજ સંસર્ગ રાખવો, અસદ્વસ્તુનો રાખવો નહિ. આને માટે પણ કહેલું છે કે:—

અવૃત્તિક સજેદેશં વૃત્તિ સોપદ્રવાં સજેત્ ।

સજેન્માયા વિનંમિત્રં ધનં પ્રાણ હરં સજેત્ ॥

અવૃત્તિક દેશને તણ દેવો, સોપદ્રવ વૃત્તિને તણ દેવી, માયા વિનાના મિત્રને તણ દેવો, અને પ્રાણહરણ ધનને તણ દેવું.”

“અવૃત્તિક દેશને તણ દેવો”—એટલે જે દેશમાં વૃત્તિ એટલે રોજગાર ધંધો ન મળી શકે, તેવા દેશનો ત્યાગ કરવો. એવા દેશમાં રહેવાથી હુખે મરવું પડે, માટે તેમાં રહેવાથી કંઈ લાભ નહિ. તેમજ કદી રોજગાર ધંધો મળી શકે તો પણ તે ઉપદ્રવ વેઠ્યાવિના ન મળે તો તેવા રોજગારનો પણ ત્યાગકરી દેવો, કાંઈ ધંધો એવો મળે કે જ્યાં આપણી નજર ન પહોંચતી હોય, અગર નજર ન પહોંચતી હોય તો પણ કામગીરી સમ્પત્ત અને વિશેષ શ્રમવાળી હોય અગર કાંઈ પણ રીતે કષ્ટને દેનાર ધંધો હોય તો તેવા ધંધાથી પણ કંઈ લાભ નહિ, માટે તેનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. વળી માયા એટલે હેતુ પ્રીતિ વગરનો મીત્ર હોય તો તે પણ ઉલટો કલેશને આપનારો થાય. એવો મિત્ર શું કામનો? કષ્ટ જનાથી થાય તે મિત્રજ શેનો? માટે માયા મમતા વગરનો કાંઈ હોય તેની સાથે કદી મિત્રતા બંધાઈ ગઈ તો પણ તેની પાછળથી ખંખર પડે ત્યારે તણ દેવો, કમકે તેથી સુખ થવાનું નથીજ, અને સુખ માટે અનુબ્યભાતની પ્રવૃત્તિ હોય છે. “પ્રાણહર ધનને તણ દેવું”—એ પણ પરમ યોગ્યજ છે. કાંઈ કહેશે કે “આર કુટ ઊંચેથી એકાઠેકડો મારી ધુલનો મોટો ઢગલો કુદી જવો, તો ૧૦૦ રૂપિયા આપું” પણ આમ કરવાજતાં હાથ પગ લાગે તો સો રૂપિયા શું કામના થાય? માટે જ્યાં પ્રાણને નુકશાન થાય તેવું ધન મળતું હોય તો તે પણ છોડી દેવું. આ બધું તણ દેવા યોગ્ય બતાવ્યું તે પણ અસત્યવસ્તુઓ છે. જ્યાં સુખ મળે

અને જે સત્વસ્તુ હોય તેનોજ સંબંધ કરવો. જેથી સુખ મળે તેજ સત્વસ્તુ છે અને જેથી દુઃખ મળે અથવા જેનું પરિણામ સારું ન હોય તે બધી અસત્વસ્તુ છે. આમ સદસત્વસ્તુનો વિવેક કરી સત્ત્વું ગ્રહણ અને અસત્ત્વનો પરિત્યાગ કરવો જોઈયે.

જેથી સુખ ન થાય ને દુઃખજ થાય તે બધાને તણ દેવું. તેને માટે વળી કહેલું છે કે:—

સજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલંસજેત્ ।

ગ્રામંજનપદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિર્વાં સજેત્ ॥

“કુલને અર્થે એક (મનુષ્ય) નો ત્યાગ કરવો, ગામને અર્થે કુલ તણ દેવું, જનપદને અર્થે ગામ તજવું, અને આત્માને અર્થે પૃથ્વી તણ દેવી.”

એક ઘરમાં પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુત્રી, વહુ ઇત્યાદિ જટલા મનુષ્યો રહેતાં હોય તેને કુલ કહે છે. આવાં કાંઈ કુળમાં એકાદ મનુષ્ય એવું નહાઈ નીવડે કે જે આખા કુળને નુકશાન લગાડે અગર કલંક પહોંચાડે તો તેવા નહારા મનુષ્યનો એ કુળમાંથી તુરત ત્યાગ કરી દેવો; કારણકે તેનો સંબંધ કુળને વિશેષ નુકશાન કરે, તેટલા માટે તેનો ત્યાગ કર્યાથી આખા કુળને નુકશાન થાય નહિ. આખા કુળમાં જેમ એક માણસ આવું નહાઈ હોય, તેમજ એક આખા ગામમાં કાંઈ આખું કુળ નહાઈ હોય તો તે આખા ગામના સુખને અર્થે તે કુળનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈયે. એજ રીતે દેશ આખાને નુકશાન કરનાર એક ગામ આખું નીકળે તો તે ગામનો ત્યાગ કરી દેવો, અને આત્મા એટલે પોતાનું સુખ અને સગવડ જાળવવા માટે ગમે તે કરવું. આમાં એમ અર્થ લેવાનો નથી કે પોતાના સુખને અર્થે બીજાને નુકશાન કરવું, પરંતુ પોતાના સુખને અર્થે હર કાંઈનો પણ ત્યાગ કરવો, એમ અર્થ છે. સુખકર સદ્વસ્તુ સિવાય દુઃખકર અસદ્વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, એમ તાત્પર્ય છે.

વળી કહેલું છે કે:—

અનાયકે નવસ્તવ્યં નવસે દ્રહુનાયકે ।

સ્ત્રીનાયકે નવસ્તવ્યં નવસે દ્વાલનાયકે ॥

“અનાયકમાં, બહુનાયકમાં, સ્ત્રીનાયકમાં (અને) બાલનાયકમાં વસવું નહિ.”

અનાયક એટલે જે દેશમાં નાયક કે રાજા ન હોય, અને મનુષ્ય માત્ર સ્વતંત્ર હોય તે દેશમાં વસવું નહિ, કેમકે તેવા દેશમાં કાંઈ કાંઈને કહેનાર

નહિ હોવાથી મનુષ્ય માત્ર સ્વચ્છંદ હોય છે તેથી ઘણું શોસવું પડે છે. બળીયો હોય તે ક્ષવે અને નબળાને દુઃખ પડે છે. માટે તેવા દેશમાં વસવું નહિ. વળી જ્યાં બહુનાયક એટલે ઝાઝા હુકમદાર હોય ત્યાં પણ વસવું નહિ, કેમકે એક કંઈ હુકમ કરે, બીજે કંઈ કરે, ને ત્રીજે કંઈ કરે, તેમાંથી શું કરવું તે નક્કી થાય નહિ. તેમ એકના કહ્યા પ્રમાણે કરતાં બીજાને ઠીક ન લાગે, તો તેથી નુકશાન ખમવું પડે છે. માટે બધાની પ્રીતિ મેળવી શકાય નહિ, તેથી તેવા દેશનો ત્યાગજ વધારે સરસ છે. જ્યાં સ્ત્રીના મતાનુસાર અમલ ચાલતો હોય, અથવા જ્યાં સ્ત્રીનોજ અમલ ચાલતો હોય ત્યાં પણ વસવું નહિ; કારણકે સ્ત્રીઓ અદ્ય બુદ્ધિની હોય છે, અને અદ્ય બુદ્ધિનાં માણસોના મનનું બંધારણ અચળ હોતું નથી. સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષ જેટલી દૃઢ અને બધી વાતમાં પુરૂષ સમાન થઈ શકે એવું હાલના ઘણા લોકોનું મત છે. પરંતુ એ વિષય યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવો મુનાસબ છે, અત્રે એ વિષયયાંતર કરવાનું કદ્યું પ્રયોજન હોતું નથી. મતલબકે પુરૂષ જેટલી શારીરિકકે માનસિક બળની સ્ત્રી હોઈ શકે તો તે જવલજે બને છે, પણ સામાન્ય નિયમ તરીકે એ બનવું અશક્ય છે. એજ રીતે બાળક નાયક હોય ત્યાં પણ વસવું યોગ્ય નથીજ, કેમકે બાળકમાં પણ સમજણશક્તિ પરિપક્વ હોતો નથી, માટે એટલાંવાનાનો પણ સંગ નહિ કરવો જોઈયે.

બળી સંબંધ ગમે તેની સાથે બાંધવામાં આવેતો પણ સર્વ વાતમાં જ્યાં સુધી સમાનતા ન હોય, ત્યાં સુધી એ સંબંધ ગાઢ જામતો નથીજ, તેને માટે પણ કહેલું છે કે—

ययोरैवसमंवित्त ययोरैव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च नतु पुष्ट विपुष्टयोः ॥

“જેમની ધન સંબંધી સ્થિતિ સમાન હોય, જેમનાં કુલ સમાન હોય, તેમની મૈત્રી અને વિવાહ (થાય તો વધારે શોભે છે, પરંતુ) અસમાનતામાં નહિ.”

પૈસો સમાન હોય તેમની મૈત્રી સારી બાઝી શકે માટે સ્ત્રી પુરૂષના વિવાહ પણ સમાન ધનવાળાઓમાં કરવા જોઈયે; નહિ તો મૈત્રી બાઝશે નહિ. મૈત્રી એટલે પ્રીતિ. પ્રીતિવિનાનું જોડું સુખી થતું નથી; તેમજ સારા ધનાઢ્યની પુત્રીને પોતાના પિતાને ઘેર રહે તેટલામાં સારાં સારાં ખાવાપીવા, પહેરવા ઓઢવા મળેલ હોય છે, તે ગરીબ સાસરા મળવાથી સાસરે ગયા પછી

દુઃખી થાયછે કેમકે સાડું સાડું સુખ ભોગવવાથી દુઃખ ભોગવવાને અયોગ્ય શરીરને દુઃખ વશનું લાગે છે. ગરીબના ઘરમાં જોકે ટેવાઈ રહેલ માણસને દુઃખ ન લાગે, પણ જોવી જોને ટેવ પડી ગઈ હોય ને તે છોડવી પડે, એ વધારે દુઃખકર લાગે છે. માટેજ દીકરી દેવી તે સમાન સ્થિતિવાળાનેજ આપવી કે જથી તેની ટેવો છોડવી પડે નહિ અને દુઃખી થાય નહિ. જમ સ્ત્રીને તેમજ પુરુષને પણ અસમાન સ્ત્રી મળવાથી ખમવું પડે છે તેમ ઉંચા ઘરની સ્ત્રી મળી હોય તેની તાલી સાચવવી મુશ્કેલ પડે છે, અને તેમ ન કરી શકે તો સ્ત્રી દુઃખી થાય અથવા ભૂંડો કરે; અને પોતાથી નીચા ઘરની સ્ત્રી મળી હોય તો તેને ઉંચી ઉંચી ટેવો હોય તેથી તે અનુચિત જોવી થઈ રહે. આપણા ઉંચા ખોરાક વગેરે તે સમજે નહિ—વગેરે પણ દુઃખજ છે. માત્ર ધન સંબંધી સમાન સ્થિતિમાંજ મૈત્રી અને વિવાહ કરવા, એટલુંજ નહિ, પણ પાછું કુળ પણ સમાન જોઈએ ધન સંબંધી સ્થિતિમાં સમાન હોવા છતાં કુળમાં ફેર પડે છે. કુળ સ્વભાવ તથા રીતભાત અને વર્તણૂક ઉપર આધાર રાખે છે. નહારા કુળનો પુરુષ અથવા સ્ત્રી એક હોય ને બીજું સારા કુળનું હોય તો પણ ખતાવ સારો રહી શકે નહિ, એટલે પણ પ્રીતિવિનાની મિત્રતા કામની નથી. માટે સંબંધ સમાનતામાં કરવામાં આવે તોજ તે જામે છે ને સુખકર નીવડે છે.

માટે જ જ વસ્તુ દુઃખકર હોય તે તમામનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને જ જ વસ્તુ સારી સુખકર હોય તેનું ગ્રહણ કરી સંબંધ કરવો જોઈએ. વિનયાદિ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ નિરંતરની સારી સોખતથીજ થઈ શકે છે, અને વિદ્યાથી વિનયાદિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જગત્ત્વં સ્વરૂપ.

(સાંધણું-ગયાં વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૪૦ થી.)

તેઓ મિથ્યા તકરાર કરે છે કે જગત્ પ્રલયપણે, એમ ગીતા, વેદ, આદિમાં વારંવાર કહેલું છે તે જો જગત્ને અસત્ કહિયે તો પ્રલય પણ અસત્ થાય. આ વાદ છેક મિથ્યા છે. જગત્જ પ્રલય છે તો પ્રલયને નિત્ય અને જગત્ને અનિત્ય શા માટે માનો છો ? તમારા મતપ્રમાણે તો પ્રલયથી જગત્ની ઘાઈ પણ વિપરીત રીતે લક્ષણા બાંધી શકાશે નહિ. પ્રકાશ અને અપ્રકાશ, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ—એમ નિરંતર દ્વિત્વભાવ સરખો હોતોજ નથી.

એકથી બીજાં છેક પ્રતિકૂલજ હોય છે, અને તેમાંથી એક ભાવરૂપ હોય તો બીજું અભાવરૂપનું હોવું જોઈએ; માટે એકને લીધેજ બીજું છે. બીજું સ્વતંત્ર નથી, તેમજ કારણરૂપ પ્રલજ સત્ય છે અને અભાવરૂપ કાર્ય-જગત્ છેજ નહિ એ નક્કી થાય છે. પ્રલથી ભિન્ન કંઈજ નથી. પ્રલરૂપે તો સર્વ સત્યજ છે. ગીતામાંજ કહેલું છે કે વાસુદેવઃ સર્વમિતિ “આ સર્વ વાસુદેવજ છે.” પ્રચલિત લૌકિક ન્યાય છે કે ચદિસ્યાન્નીપલમ્બેતય દિસ્યાદુપલમ્બેતે “જો ન હોય તો તેની ઉપલબ્ધિજ ન હોય, અને જો હોય તોજ ઉપલબ્ધિ હોય.” આ પ્રમાણે પ્રચલિત ન્યાયનો અર્થ પણ જગત્ નથી તેથી તેની ઉપલબ્ધિજ નથી એમ લેવાનો છે, પણ જગત્ની ઉપલબ્ધિ છે એમ તો માત્ર અધ્યાસથીજ માનેલું છે.

વળી પુરૂષ સૂક્તમાં એમ કહેલું છે કે “આ સર્વ જ થયું છે ને થશે તે પુરૂષજ છે.” આ ઉપરથી પણ જગત્ પ્રલથી ભિન્ન કરતુંજ નથી. છાંદોગ્યોપનિષદ્ની ભૂમ વિદ્યામાં કહેલું છે કે “આત્માજ આ સર્વ.” વળી એજ ઉપનિષદ્ની શાંડિલ્ય વિદ્યામાં કહેલું છે કે “સર્વ નક્કી આ પ્રલ ” તથા “તેજરૂપે જન્મ, લય, સ્થિતિવાળું ” બૃહદારણ્યકોપનિષદ્માં કહેલું છે કે “આત્માજ આ સર્વ આગળ હતું.”

ઐતરેયોપનિષદ્માં કહેલું છે કે “આત્માજ નિશ્ચય આ એકજ આગળ હતો, નહિ બીજું કંઈ એટા કરનાર” આમાં “આ” પદવડે જગતાદિ છે.

આ બધું જગત્નું અસ્તિત્વ ખતાવનારાં વાક્યો ઉપનિષદાદિમાં છે એમ છટલાક વાદીઓનું માનવું છે, પરંતુ એ વાક્યોનો તાત્પર્ય એમ છે કે ગજાન દશામાં આ સર્વ જ ભાસે છે તે કંઈજ નથી પરંતુ પ્રલજ આ સર્વરૂપે દેખાય છે, એવો બોધ ખતાવવા અર્થે છે. આથી આમ નહિ સમજવું જોઈએ કે વેદાદિ શાસ્ત્રો અજ્ઞાનીનેજ બોધ કરવામાટે છે, પરંતુ જ્ઞાનીને તો તે કંઈ કામનાં નથીજ, જ્ઞાની તેનું રહસ્ય સમજી અનુભવાનંદ લે છે. આમને સર્વ શબ્દનો વ્યવહાર અધ્યાસ અને અજ્ઞાન દશાના બોધ સૂધીજ છે. છી માત્ર પ્રલજ છે.

વળી વાદીઓ એમ પણ શંકા કરે છે કે વ્યાસ સૂત્ર “તેનું અનન્યપણું” છે તેમાં જગત્ અને પ્રલનું અનન્યપણું કહેલું છે, પરંતુ “તેજ

માત્ર ” એમ કાં ન કહ્યું, પરંતુ બે હોય તો અનન્યત્વ કહેવાની જરૂર છે; પરંતુ ભેદદૃષ્ટિથીજ આ વાત સમજી શકાય નહિ તેવી છે ખીજી વસ્તુ છે નહિ, પણ દેખાય છે તેને માટેજ એમ કહેવું યોગ્યજ હતું. જો ખીજી વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે હોયજ તો પછી અનન્યપણું સંભવે નહિ. બે જુદી જુદી વસ્તુ હોય તો અનન્યત્વનો કેવળ અસંભવજ છે. એકજ વસ્તુ બે રૂપે દેખાતી હોય ત્યાંજ અનન્યત્વ સંભવી શકે છે, માટે એ વાદ કેવલ જલ્પ રૂપજ છે. મતલબકે આ બધાં શાસ્ત્ર વાક્યોથી જગત્ ભાવરૂપ સમજવાનું નથીજ કરતું. બ્રાંત ચિત્તના બોધાર્થજ સર્વ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ છે. જ્ઞાનીને તો બોધની જરૂરજ શાની હોય માટે બોધ અને શાસ્ત્રો અજ્ઞાની માટેજ છે. આજે સર્વ દેખાય છે તે જવું દેખાય છે તથા તેને જે નામ રૂપ આપણે વ્યવહારાર્થ આપિયે છિયે તેવું કંઈ છેજ નહિ પણ એ સર્વરૂપ બ્રહ્મજ દેખાય છે. આમ અનન્યત્વ ખતાવે છે. જગત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે પણ વાસ્તવિક તેનું સ્વરૂપજ અકથ છે. તદ્ ભાવઃ એમ ન કહ્યું ને તદનન્યત્વ કહ્યું તે ઠીકજ છે, છતાં બ્રાંતિથી આવા વાદો જગત્માં પેદા થાય છે, એ શુષ્કતર્કનુંજ પરિણામ તથા અનધિકારત્વ સૂચવે છે.

ભેદનો જો અભાવ ન હોય પણ ભાવ હોય તો ચોખ્ખેચોખ્ખું દ્વૈત થઈ રહે છે, અને તો પછી શાસ્ત્ર માત્ર ખોટાં પડી જાય, કેમકે તેમાં તો અદ્વૈત, એક, એમ કહેલ છે. વળી નિરાકાર, નિર્ગુણાદિ તેને કહેલ છે એટલે સાકાર ને સગુણ પણ નથીજ, અને આ જગત્ તો તેવુંજ છે, માટે જવું દેખાય છે તેવું નથીજ પણ તેથી કંઈ વિલક્ષણ છે. હવે કાંઈ એમ શંકા કરે કે આવી બ્રાંતિ શામાટે થાય છે? તેને માટે વ્યાસજી કહે છે કે એ બ્રાંતિથીજ પરમ બ્રહ્મનું સત્ત્વ સમજાય છે. પ્રતિકૂલ ભાવનાથી અનુકૂલ ભાવના સમજાય છે, માટે અભાવ રૂપ જગત્ વડે ભાવરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. અંધારું હોય તો અજવાળું સમજાય, ના હોય તો હા સમજાય, તેવીજ રીતે અભાવ હોય તો ભાવ સમજી શકાય છે, તેટલાજ માટે વૈશેષિક દર્શનમાં અભાવને પણ સાતમે પદાર્થ માનેલો છે.

આયુર્વેદ.

एक निश्चित शिक्षण पद्धतिनी जरूर.

(૯. પોપટ મનુરામ વેદ એલ. એમ. એસ. વ્યવસ્થાપક આયુર્વેદ વિદ્યાલય.)

વૈદકનો વિષય ગહન અને ગંભીર છે તેનું ઉપયોગીપણું અટલેથીજ સિદ્ધ થાય છે કે એ વિષય જાણનારની ઉપર મનુષ્યની જીંદગીનો આધાર રહે છે. ખાળક જન્મ્યું ત્યારથી જુદા જુદા આશ્રમમાં થઇ મરણ પર્યંત તેને વૈદની જરૂર પડે છે. દુકમાં જન્મ ભર દરિયે જતાં એક વહાણને આજીવન જીવી આવતા ભયંકર મોજા અને તોફાની પવનથી ખચાવવાને એક હુશિયાર સુકાનીની જરૂર છે તેમ માણસને જન્મથી મરણ પર્યંત વારંવાર આવતા અનેક રોગો અને આઘાતોથી ખચાવવાને એક વિદ્વાન વૈદની જરૂર છે. આવા વૈદ ઉત્પન્ન કરવા અને આવા વૈદના હાથમાંજ શરીરરૂપી વહાણ સોંપવું એ એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે. અને તેને માટે જટલું યોજાય અને કરી શકાય તેટલું ઉપયોગી છે.

ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ આદિ પ્રાચીન મહાન વૈદોએ પોતાના વખતમાં એ અતિ ઉપયોગી વિષયમાં શું શું કર્યું છે તે આજે આપણે તેમનાં પુસ્તકો વાંચીએ તથા સમજી શકીએ છીએ. જે વખતે પૃથ્વી ઉપરના સર્વ દેશો અજ્ઞાન અને અણસમજી સ્થિતિમાં હતા તે વખતે હિન્દુસ્થાન એકજ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિએ હતો કે જેનો દાખલો ખોજી સર્વ પ્રજાએ લેવા માંડ્યો હતો; જેમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાનો સાજા ખીજા દેશના લોકો લેતા હતા અને જેનાં ધન અને સમૃદ્ધિ તરફ ખીજા પ્રજાઓની આંખ નિરંતરને માટે ખેંચાતી હતી. આવા એક વિદ્યાથી, ધનથી, સુખથી અને સંપત્તિથી ભરપૂર દેશની આજે જે હીન દશા આપણા જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શોધવું એ આજનો વિષય નથી. પણ જે એક ખાખત જેની ઉપર સર્વ મનુષ્યના જીવનનો આધાર રહ્યો છે, જે વિદ્યા આરોગ્યરક્ષક અને આયુષ્યવર્ધક કહેવાય છે, જે શિક્ષણ સર્વને સરખી રીતે ઉપયોગી અને લાભકારક ગણાય છે અને જે જ્ઞાન ખીજાં સર્વ જ્ઞાન કરતાં વધારે જરૂરનું લેખાય છે, તે એક “વૈદક” “ખરૂ વૈદક” આપણી અર્વાચીન પ્રજામાંથી જડમૂળથી નિકળી ગયલું જોઈ કયા દેશાભિમાની યુરૂપને સંતાપ નહિ થાય!

ચરક સુશ્રુતના ગ્રંથો અને તે પછી થયેલા અર્વાચીન ગ્રંથો એ ઉપ-
યોગી વિષય ઉપર જટલું અજવાળું પાડે છે તેથી પણ વિશેષ અજવાળું પાડી
શકે એવાં પુસ્તકો ઘણાં વખતે આ ભૂમિમાં હયાત હશે એમ કહ્યા વગર
ચાલતું નથી. છતાં આજ જે કંઈ આધારભૂત તરિક્કે આપણી પાસે રહ્યું છે
તેનો આશ્રય લઈ આપણે એ વિષયમાં આગળ વધવું ધણું જરૂરનું છે. મહાન્
સિકંદર જુદા જુદા દેશ જીતતો જે વખતે સિન્ધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારા
તરફ આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેના સૈન્યમાં રોગથી પીડિત અને આઘાતથી
દુઃખી માણસોના ઉપચારને માટે તેમણે આર્ય વૈદ્યોનો આશ્રય લીધો હતો
એમ ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ વખતે થયેલા ઉપચારોએ તેનું
ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એ વિધાના મૂળ તત્ત્વોને તેણે આ રીતે પોતાના
દેશ તરફ ફેલાવ્યાં હતાં. ફટલાક એમ માને છે કે વૈદ્યકનો પ્રથમ પ્રચાર
અરબસ્થાનમાં હતો. ગમે તેમ હોય તોપણ આટલું સિદ્ધ છે કે જે વખતે
પૃથ્વી ઉપરની સર્વ પ્રજા અજ્ઞાન અને જંગલી જવી હતી તે વખતે હિન્દુ-
સ્થાનની પ્રજાએ વૈદ્યક વિષયને ઘણો ખિલવ્યો હતો અને તેના દેખીતા
લાભો સર્વ પ્રજાને દેખાડ્યા હતા.

આ રીતે વખણાયેલું આર્ય વૈદ્યક પોતાની ઉન્નત સ્થિતિમાં લાંબો વખત
સુધી રહ્યું હશે એમ માનવાને કંઈ પણ અડચણ નથી. આર્ય નૃપતિઓએ આર્ય-
વિધાના વધારામાટે ઘણું ઘણું કરેલું છે અને જો કાંઈક સૈકામાં તેમને હાથે એ બાબત
કંઈ નહિ થઈ શક્યું હોય તો તે જવી હતી તેવી સ્થિતિમાં તો રહીજ હશે; પણ
હિન્દુસ્થાનનાં મંદ ભાગ્યે ચડતી પડતીના ચાલતા આવેલા નિયમાનુસાર વિદેશી
લોકોની ચઢાઈઓ, તેમની વારંવારની લૂટફાટો અને તેમનું ધર્મ સંબંધી અ-
નુન આર્ય દેશમાંથી આર્યપણાનો, આર્યવિધાનો, આર્ય આચારવિચારનો અને
આર્યધર્મ ધ્યાનનો નાશ કરવામાં અને તે સર્વને હગમગાવી દેવામાં મુખ્ય
કારણરૂપ હતાં, અને તે કારણને લીધે આર્ય વૈદ્યકને પણ ઘણુંજ ખમવું પડ્યું
હતું. ખીજાં ધર્મનાં પુસ્તકો પ્રમાણે આર્યવૈદ્યકનાં પુસ્તકો પણ વેદના એક
અંગ તરીકે ગણાઈ ધર્મ પુસ્તક તરીકે પણ ગણાતાં હતાં અને અન્ય જાતિમાં,
સ્વેચ્છ વિગેરે વર્ણમાં, આપણા ધર્મ પુસ્તકો નજવાં જોઈએ એ ધર્માભિમાન-
પણાએ એ ગ્રંથ ધરાવનારાઓને જુદેજ માર્ગે લઈ જઈ આ પુસ્તકો સંતાડી
રાખવાના અને ઘાટી દેવાના સાધન ભૂત કર્યા હતા. અને એ બાબત જાણનાર
પુરુષોનો લોપ થતાં એવાં ઉપયોગી પુસ્તકો કયાં મુકવામાં આવ્યાં હતાં તે

જાણનાર ઠાઠ રહ્યું નહિ, અને આ પ્રમાણે જ રસ્તેથી આપણે જીવિત જાન-વનાર શ્રેષ્ઠ યુક્તિઓ જાણવાને હાલ છિયે તેથી પણ સારી રીતે શક્તિમાન થઈ શકત, તે રસ્તો આર્ય પ્રજાને માટે નિરંતર સાદું બંધ થયો !

આર્ય પ્રજા મ્હેંચ્છા અને ખીજ સત્તાધારીઓના હાથમાં જતાં જ દીનદશાએ આવી પહોંચી તે આપણે જોઈ શક્યા છિયે અને એ ગયેલા વખત તરફ આપણને ઝાની અને દુઃખથી જોયા વગર ચાલતું નથી. એક વીજળીનો પ્રકાશ પડી પાછું અંધેર થયું, સૂર્ય ઉગી આધમ્યો અથવા દીવો સળગી ખુઝવાયો, એ વિચાર કરતાં જેટલો વખત આજે આપણને લાગે છે તે-ટલાજ વખતમાં દુઃખદ દૃદ્યે આપણે આપણી પ્રાચીન પૂર્વજોની ઉચ્ચસ્થિતિ અને તે પછી આપણી આવેલી અધમ સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શકિયે છિયે.

આર્ય દેશ એક પછી ખીજે અને ખીજ પછી ત્રીજે એમ નવા નવા વિચાર, અને ક્રાંટાવાળા સત્તાધિકારિયોના હાથમાં જતો ગયો અને એ હિં-ગામમાં રોજની મારામારી, રોજની કાપાકપી, રોજની લુટફાટ અને રોજની અનિશ્ચિત જીવનની વચ્ચે કામાડોલ સ્થિતિએ રહેનાર આર્ય લોકો પોતાનું અને પોતાનાં બાલ બચ્ચાનું સાચવવાને અસમર્થ હતા ત્યારે આ ઉપયોગી વિષયને નાશ થતો અટકાવવાને સાધનભૂત તો ક્યાંયોજ થઈ શકે ! વખત આવો આવ્યો, સર્વ લુટાઈ ગયું, કંઈ રહ્યું નહિ અને જ્યારે દરેક ઉપયોગી ચીજને માટે પરાધીનતાજ લોગવવી પડે ત્યારે પણ આ હિન્દુસ્થાન દેશ એકજ એવી સ્થિતિએ રહ્યો કે જેની અંદર ગયેલા વખત માટે ગયેલી પ્રજા માટે અને નાશ પામેલા શાસ્ત્રો અને પુરાણો માટે માન રહ્યું અને તેનું સંશોધન અને શિક્ષણ ચાલુ રાખવાની જિજ્ઞાસા આજ સુધી પણ સજીવન રહી. આ સ્વાભિમાન કાઈકજ બીજી પ્રજામાં જોવામાં આવશે !

પશ્ચિમ તરફની પ્રજાએ જ્યારે હિન્દુસ્થાન દેશ લીધો ત્યારે એ દેશની અને તેની અંદર વસતી પ્રજાની આવી અંદમ સ્થિતિ હતી. તેઓ પોતાની સર્વ તરેહની સ્થિતિમાટે અનિશ્ચિત હતા અને હજી શું થશે અને કેવો વખત આવશે તેને માટે સંશયવાન હતા, પણ ઈશ્વરકૃપાએ જોકે ગયેલું પાછું મળ્યું નહિ, ખોવાયેલું જડ્યું નહિ, અને નાશ પામેલાં સર્વ ઉત્તમ વિદ્યાવૃદ્ધિનાં સાધનો નિરંતરને માટે હાથમાંથી જતાં રહ્યાં, તોપણ આ નવા રાજ્યકર્તાના હાથ નીચે થોડા વખતમાં સ્થળ સ્થળ શાંતિ ફેલાઈ અને પ્રજા પોતાની સ્થિતિ માટે નિશ્ચિંત અને સ્થાયી બની. આમ થોડા વખત ચાલ્યા પછી હવે આપણે શું ખોયું અને તે પાછું કેવી રીતે મેળવી શક્યું તે તરફ વિદ્વાન અને શોધક વૃત્તિના ગૃહસ્થોની નજર ગઈ અને હાલ જે કંઈ વક્ષણ પ્રાચીન વિદ્યા તરફ જાય છે તે એ શોધક વિદ્વાનોના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે.

મુંબઈનું આરોગ્ય.

વૈકૃત સન્નિપાત.

એક આણુધાર્યો ઉત્પાત.

સર્વ જાણ જાણે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં સર્વથી વધારે ઉપયોગી અને સર્વ ખાખતમાં ચડિયાતું શેહેર મુંબઈ છે. મુંબઈ ઇલાકાની તે રાજ્યધાની ગણાય છે અને વેપાર અને વિધાનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. આ શેહેરનું આરોગ્ય, સાચવવાને માટે શેહેરમાં આરોગ્યરક્ષકખાતું ખાસ રાખવામાં આવ્યું છે. જેની અંદર લગભગ ૪૦૦૦ માણસ કામ કરે છે. એક નિરૂપયોગી ટેકરી, જેને નિરર્થકનો બોલે ગણી ભેટ તરીકે ઈંગ્રેજ લોકોને આપી દેવામાં આવી હતી, તે પરિણામે આ રૂપ પકડશે એમ કોઈકે જાણ્યું હતું. પણ આજે મુંબઈ જવી શોભા, રચના અને સર્વ તરેહનો ખંદોખસ્ત ખીજ કોઈકે જોઈને જોવામાં આવશે !

ફરતો સમુદ્ર હોવાથી આ શેહેરની હવા ઘણું કરીને દરેક ઋતુમાં ઠંડક આપનારી અને આરોગ્ય સાચવનારી રહે છે. જ્યારે જ્યારે કાઠીયાવાડ અને ખીજ દેશોમાં ઢાલેરા, તાવ, વિગેરેનો ઉત્પાત સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મુંબઈ મધ્યમ સ્થિતિએ સર્વ ઋતુના ફેરફારમાં કોઈ પણ હલે ગયા વગર દરેક ઋતુઓની જુદી જુદી અસરોમાંથી પસાર થાય છે. મુંબઈનું આરોગ્ય સાચવવાને માટે જે જે સાધનો કરવામાં આવ્યા છે તે ખીજ કોઈકે જોઈને શેહેરમાં જોવામાં આવશે અને તેથી સાધારણ રીતે એમ માની શકાય કે મુંબઈએ આરોગ્યના વિષયમાં સર્વથી ચડિયાતી સ્થિતિ ભોગવવી જોઈએ.

પણ આ વર્ષ તેમ નથી થયું. અને મુંબઈની પ્રજાએ દુઃખ અને સંતાપ વચ્ચે જોયું છે કે તેમનાં આરોગ્યમાટે અપાતા મોટા કરો અને કરાતા લાંબો ના ખર્ચો છતાં હાલ બે માસથી મુંબઈ આરોગ્ય સંબંધી જે દુઃખદાયક સ્થિતિમાં આવી પડેલ છે તે ખરેખર શોચનીય છે !

મુંબઈમાં હાલ એક ઝેરી તાવ લાગુ પડેલ છે, આ તાવ લાગુ પડતાંજ તેની તરફ કેટલાક શોધકવૃત્તિના વિદ્વાનોતુ ધ્યાન ખેંચાયું અને તેઓ એમ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે એ રોગ એક જાતની ખરકી છે અને તે લાંબો વખત ચાલુ રહી તો માણસોના મોટા ભાગનો નાશ કરી નાખશે. આરોગ્ય રક્ષકખાતું જે આજસુધી કંઈક સુસ્ત હતું તે હવે જાગૃત થયું. અને એ રોગના

કારણ તરફ સર્વનો જૂતિ દોડી. થોડા વખત ઉપર ચીનમાં આવેલ હોન્ગકાંગ નામના શેહેરમાં એજ જાતનો રોગ ચાલતો હોવાથી એ રોગ ત્યાંથી માણસ મારફત, સામાન મારફત અથવા જંતુ વિગેરે મારફત અહિં આવેલ છે, એમ કટલાકનું માનવું થયું. કટલાકે મુંબઈમાં બધી તરફથી વખોડાતી ગટરો ઉપર સર્વ દોષ મેલ્યો અને તેને આ અતિ બયાનક રોગના મૂળ તરીકે ગણ્યું. મેડિકલ યુનિયનની સભામાં એક ડાક્ટરે પોર્ટ ટ્રસ્ટની જમીન ઉપરના કચરાને આ રોગની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે ગણ્યો અને મુંબઈમાં થયેલાં આટલાં બધાં મરણોના મૂળ તરિક્કે એ કચરાને દૂષિત ગણ્યો, પણ આજ સુધી સંતોષકારક કંઈ પણ કારણ એવું મળ્યું નથી કે જેની ઉપર પૂરતો ભરોસો રાખી એ વિષય સારી રીતે સમજી શકાય.

મુંબઈની આવી સ્થિતિ વિષે વિચાર ચલાવવાને સારા સારા વૈદ્યો અને ડાક્ટરોના મંડલોની સલાહો થઈ હતી અને તેમાં વૈધરાજ શંકર દાજી શાસ્ત્રીપટે તથા વાસુદેવ બાલાચાર્ય ઐનાપુરેએ બોલાવેલી સભા કંઈક સારા નિર્ણય ઉપર આવી શકી હતી. આ સભાએ પોતાની પેહેલો બેઠક વખતે આ રોગ વિષે વિચાર ચલાવવાને એક વિદ્વાન્ વૈદ્યોની કમિટી નીમી હતી, અને તેણે ચાર દિવસ સુધી દરરોજ ચાર ચાર કલાક આ વિષય ઉપર વાદવિવાદ ચલાવ્યો હતો. છેવટ શુક્રવાર તા. ૧૬ મી અક્ટોબરે ડાક્ટર પોપટના પ્રમુખપણા નીચે ફરીથી એ સભા મળી હતી અને ત્યારે કમિટીએ ફરેલા ઠરાવો આ સભામાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, જે સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા. એ ઠરાવો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ મુંબઈમાં હાલ ચાલતો રોગ વૈકૃતસન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત બે રૂપમાં જોવામાં આવે છે. એકમાં શરીરનાં કંઈ પણ સ્થાનમાં ગાંઠ હોય છે, અને બીજામાં ગાંઠ હોતી નથી. પેહેલા રૂપને ગ્રંથિક સન્નિપાત અને બીજાને નિર્ગ્રંથિક સન્નિપાત એવું નામ આપ્યું છે.

૨ આ સન્નિપાતના કારણ તરીકે વિકાર પામેલી વિષમય હવા, તથા તે વિષની માઠી અસર થઈ શકે તેવી પ્રકૃતિવાળાં સ્થળો તથા મનુષ્યો ઉપર તેની થતી પ્રતિકૂલ અસર શિવાય બીજું કંઈ પણ શોધી શકાતું નથી. આ ઠરાવના ટેકામાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, થવું જોઈએ તે ન થતાં તેથી ઉલટું જ કાર્ય થવાથી, એટલે કે જે ઋતુમાં જવી હવા હોવી જોઈએ તેથી ઉલટીજ હવા ઉત્પન્ન થવાથી તેણે પોતાની જે અસર ફેલાવી તેનાં પરિણામ

તરીકે આ રોગની ઉત્પત્તિ થયેલી જોવામાં આવે છે. મુખ્યમાં આગળ કોઈજ વખત જણાયેલી છે તેવી ઋતુની વિરુદ્ધતા આ વખત જોવામાં આવી હતી. વર્ષાઋતુની અંધવચ્ચે અચાનક માસ એક સુધી એટલો વર્ષાદ પડ્યો હતો કે સૂર્ય ક્વચિતજ દેખવામાં આવતો હતો. આ વર્ષાદ બંધ થતાં તુરંતજ એજ ઋતુમાં એટલો સખ્ત તાપ પડવા માંડ્યો કે જે કોઈકજ વખત જોવામાં આવ્યો હશે. પરિણામ એ આવ્યું કે જે જે પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ ઉપર ઋતુની આ હાલતથી અસર થઈ શકે તેમ હતું ત્યાંની હવામાં એક જાતનું વિષ ઉત્પન્ન થયું અને તે વિષ વાળી હવા જેના સંબંધમાં આવી તેની પ્રકૃતિ એ હવાની સામે ટકી શકવાને જ્યાં જ્યાં અયોગ્ય જણાઈ ત્યાં ત્યાં આ રોગે હુમલો કર્યો.

બંધ જગાઓ, જ્યાં હવાની આવજાવ ખરાબર ન હોય તેવાં ઘરો, જ્યાં ક્વચિતજ ખુલ્લી હવા જતી આવતી હશે તેવી વખારો અને જો ગટરોમાં હવાની આવજાવ કચરો ભરાવાને લીધે બંધ થઈ હશે તે ગટરો આ સર્વની ઉપર, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઋતુના અસાધારણ ફેરફારે અસર કરી અને એ સર્વ જગ્યાઓની અંદરની હવાને દુષિત કરી. આ દુષિત થયેલી હવાએ પોતાને અનુકૂલ પડતાં સ્થળો ઉપર પોતાની અસર કરી અને તેના પરિણામમાં જે જે માણસોની પ્રકૃતિ એવી હવાની અસર તળે આવી શકે તેવી હતી તે તે માણસો ઉપર જણાવેલી બંધ જગ્યા, વખારો અથવા ગટરના સંબંધમાં આવતાં આ નાશકારક રોગને આધીન થયાં.

૩. પોપટના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી આ સભાએ પસાર કરેલા આ એ ઠરાવોમાંથી બીજા ઠરાવનો મુદ્દો આતિશય ઉપયોગી અને ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. ઠરાવમાં વપરાયેલા શબ્દો “વિકાર પામેલી વિષમય હવા તથા તે વિષની માઠી અસર થઈ શકે તેવી પ્રકૃતિવાંસાં સ્થળો તથા મનુષ્યો ઉપર તેની થતી પ્રતિકૂલ અસર”-આ રોગની ખાખતમાં હમા થતા સર્વ સંશયો દૂર કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ મુખ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં થતા એ રોગના અનિયમિત રીતના પ્રચાર ઉપર કેટલુંક અજવાળું નાંખે છે. આ રોગ પ્રથમ દેશાતાંજ તે માંડવીઅંદર ઉપરની જુદી જુદી વખારોમાં કામ કરતા માણસો ઉપર લાગુ પડતો જોવામાં આવ્યો હતો અને એ સાબીત કરે છે કે તેનું મૂળ-વખારોની અંદરની હવાની થયેલી વિષમય સ્થિતિ વગર બીજું કંઈજ નથી.

અપૂર્ણ.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २५ भुं.

भार्गशीर्ष, संवत् १८५३.

अंक २ नो.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

जगत्तु ब्रह्ममयत्व.

(भजेधुं.)

पद.

अखिल ब्रह्ममय जाण, जगत्तुं अखिल ब्रह्ममय जाण.
भेद नहीं मन आण, जगत्तुं अखिल ब्रह्ममय जाण.
तुंतद्रूप जगत पण ते विभु, ते गुरु ते ते ज्ञान.
घटधटमां ते एक निरंतर व्यापकव्योम समान. जगत् १
गुरुकरुणाविण विपरित भासे, मायामय तोफान.
वाया वायु हैं हरे व्यजनविण तापज ए एधांण. जगत् २
करकरुणावरुणालयविभुनां निज रूपेंज वखाण.
कालिंदीकिकर करकंकण सांदर्पण शुं प्रमाण. जगत् ३

भेरवी गजल अजमेरी.

मान मानव मान छोडी तुं जाय फोकट जीन्दगी.
भुल आ तहारी दीसे जे मोहनीज पसंदगी—मानमानव. १
आशा अने तृष्णातणा पाशें फसीखुशी थै रह्यो तुं.
पस्ताव अन्तेए थशे न करी अरे में वंदगी—मान. २
जाण्याछतां जडता वधे बेभान केफानी पठे.
उपयोग ए शुं नृदेहनो केवी अरे शरमिन्दगी—मान. ३

ઉત્તમ વૌધ.

મહાત્મા શ્રીમદ્બટાવક મુનિ કહે છે કે:—

॥ મુક્તિ મિચ્છાસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિપવચ્ચજ ॥

॥ ક્ષમાર્જવ દયા તોષ સસં પીયૂષ વદ્ધજ ॥

અર્થ:—મુક્તિ મેળવવાની જે ઇચ્છા હોય તો વિષનીપેઠે વિષયને છોડી દે. ક્ષમા, આર્જવ, દયા, સંતોષ, અને સત્યનું અમૃતની પેઠે સેવન કર.

આ સંસારમાં અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી આકુલ હોય છે, તેમને અબટાવક મુનિ ઉપર પ્રમાણે બોધ કરે છે, કે સંસારથી જે તું છૂટાણી ગયો હોય, અને જે તેથી કરીને તું એ સંસારમાં આવવા જવાનું તને નહિ ગમતું હોય—અર્થાત તેથી છુટવા—મુક્ત થવા ઇચ્છા રાખતો હોય, તો વિષનીપેઠે વિષયને છોડી દે. સત્કર્મ વડે વિષય એટલે કામનાનો ત્યાગ કરવો, એમ અર્થ છે. આ જગત્માં મનુષ્યો કામનાવાળા હોય છે. પ્રત્યેકને બુદ્ધી બુદ્ધી ઇચ્છાઓ હોય છે, અને એ ઇચ્છાઓ કદી પાર પડે તો પણ વિશેષ વિશેષ નવી નવી ઇચ્છાઓ વધતીજ જાય છે, તેટલા માટે સંતોષ વડે કામનાનોજ ત્યાગ કરવો, અને તે પણ સત્કર્મ વડે કરવો. આ ઉપરથી સત્કર્મ એટલે નિષ્કામ કર્મ—એમ અર્થ લેઈ શકાય છે, કર્મવિના તો વ્યવહાર ચાલી શકતોજ નથી, તેટલા માટે કર્મ ત્યાગ કેવળ અશક્ય છે, એમ જાણી નિષ્કામ કરવાનું કહેણું છે. ઘણું પણ ફક્તની ઇચ્છા રહિત કર્મ કરવું તેનેજ નિષ્કામ કર્મ કહે છે.

ખીજી રીતે એમ પણ અર્થ થાય છે કે—વિષય વડે વિષયને તણ દે—એટલે વિષય (ઝેર) ની પેઠે વિષયનો ત્યાગ કરી દે, એમ બોધ છે. વિષયને છોડી દેવો ત્યારે શું શું કરવું? જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય તેને શાસ્ત્ર પરિભાષામાં હેચ કહે છે. અને જે વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તેને ઉપાદેય કહે છે? ત્યારે વિષય હેચ છે, એમ કહ્યું ત્યારે ઉપાદેય શું? આને માટે કહે છે કે:—ક્ષમા, આર્જવ, દયા, સંતોષ અને સત્ય—આને અમૃતની પેઠે લજ—સેવ. આ ઉપાદેય છે. ક્ષમા. ઘણું ઉપર ક્રોધ નહિ કરવો, પણ શાંત સ્વભાવ રાખી યુબોધ આપવો અને ઘર્ષને કસુર માટે સજ્જ નહિ કરતાં તેને સુમાર્ગે ચડાવવા યત્ન કરવો, એને ક્ષમા કહે છે. ખુલ્લા મનવાલા થવું,

સીધે રસ્તે ચાલ્યાં જવું, આને આર્જન કહે છે. સર્વનું ભલું ઈચ્છવું તથા કોઇપર કબ્જ પડેલું દેખી મનમાં દુભાવું તેને દયા કહે છે. દાર્ઘના અપરાધ સામું નહિ જોતાં માફજ કરવું તે ક્ષમા, અને માફજ કરવું એટલુંજ નહિ, પણ તેને માટે કશ્ચાભાવ લાવવો તે દયા છે. સંતોષ એટલે સુખ દુઃખને સમાન ગણતાં જ કંઈ પ્રાપ્ત હોય તેથી તૃપ્તજ રહેવું. દાર્ઘ વાતની ઇચ્છા ન રાખવી સુખ મળે તોપણ શું અને દુઃખ મળે તોપણ શું, એમ બંને તરફ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ રાખવી. એજ સંતોષ છે સત્ય એટલે નીતિને માર્ગે ચાલવું, સ્વાર્થ માટે પણ ખોટું બોલવું કે આચરવું નહિ.

આ બધા સદ્ગુણ કહેવાય છે, તેનું ગ્રહણ કરવું. હુંકામાં કામનાનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ બુદ્ધિ વડે સદાચરણ કરવાં, એમ સુબોધ છે.

આ પ્રમાણે નિષ્કામ બનવામાં અહંતા મમતાનો ત્યાગ સમાયલો છે, અને અહંતા મમતાનો ત્યાગ દ્વૈતભાવ મટવાથીજ થાય છે, તેટલા માટે અષ્ટાવક્ર મુનિ કહે છેકે:—

॥ ન પૃથ્વી ન જલ ન અગ્નિ ન વાયુ ઘૌર્નિવામવાન્ ॥

॥ एषां साक्षिण मात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥

અર્થ:—તું પૃથ્વી નથી, જલ નથી, અગ્નિ નથી, વાયુ નથી અને આકાશ પણ નથી, પણ એ સર્વનો તું સાક્ષી છે, એમ મુક્તિ થવા માટે જાણુ.

પૃથ્વી જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ—આ પંચ મહાભૂત છે. આખી સૃષ્ટિ આ પંચ તત્ત્વોની બનેલી છે. એ શિવાય અન્ય વસ્તુ છેજ નહિ. એ પાંચે તત્ત્વ તે તું નથી, પણ એ સર્વથી તું તો જુદોજ છે, એમ શ્રી અષ્ટાવક્ર મુનિ યોધ કરે છે. પંચતત્ત્વમય આ શરીર, મન, બુદ્ધિ, આદિ કંઈ હું નથી, પણ એ સર્વ નામ અને રૂપમય પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થોથી હું લિપ્ત તેમનો દ્વૈત-સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ એકજ છું, એમ જ્ઞાન દૃઢ થવાથી અહંતા મમતાનો ત્યાગ થઈ શકે છે, અને એ ત્યાગ થયાથી નિષ્કામ બન્યા, એટલે મુક્તજ છિયે. એનેજ મોક્ષ—જીવનમુક્તિ—કહે છે. મન તથા ઈન્દ્રિયોમાં કામના વસે છે, તેને તેમાંથી દૂર કરવી જોઈયે, તેટલા માટે તથા ઉપર પ્રમાણેનું જ્ઞાન થવા માટે ઈન્દ્રિયોને વશ કરવી જરૂરની છે, કારણ કે જમ જમ કામનાને પુરી પાડવામાં અથવા તૃપ્ત કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાં કામનાનો વધારો થવાનો સ્વભાવ છે. કામનામયજ ઈન્દ્રિયો છે, તેટલા માટે ઈન્દ્રિયોનો જય કરવો અત્યંત જરૂરનો છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આને માટે અર્જુનને કહેલું છે કે:—

॥ તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

॥ વશેહિયસેંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

અર્થઃ—મુનિયે સર્વ ઈંદ્રિયોને વશ કરી લઈને મારે પરાયણ થવું. જે ઈંદ્રિયો વશ હોય તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિર કહેવાય છે.

બુદ્ધિની સ્થિરતાવિના ઈંદ્રિય વશ કહેવાય નહિ. ઈંદ્રિયો બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન આપનારી છે, અને બહારના પદાર્થો દેખાયા કરે ત્યાં સુધી અંતરાત્માનું ઉપર કહ્યું તેવું જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેટલા માટે ઈંદ્રિયોનો સંયમ—જય—કરવો જોઈએ. એ જય યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરી શકાય છે. ભગવાન્ પતંજલિએ પણ યોગની વ્યાખ્યા એવીજ આપી છે કે યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ (ચિત્ત નીવૃત્તિનો નિરોધ, તે યોગ). આ નિરોધ અથવા વૃત્તિ જય અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થઈ શકે છે. ભગવાન્ પતંજલિએ કહ્યું છે કે અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાંતંનિરોધઃ (તેનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે થાય છે). ધીરે ધીરે મનમાં ઉઠતી વૃત્તિઓ ને રોકતાં શીખવી પણ તેને પોષાવા નહિ દેવી, તેને અભ્યાસ કહે છે, અને ખીજું વસ્તુ માનમાં અભાવ ઉત્પન્ન કરવો તેને વૈરાગ્ય કહે છે. એટલા માટેજ કહેલું છે કે:—

॥ મોક્ષોવિષયવૈરસ્ય વંધોવિષયિકોરસઃ ॥

॥ એતાવદેવ વિજ્ઞાનં યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥

અર્થઃ—વિષયમાં વૈરસ્ય તેજ મોક્ષ છે અને વિષયોમાં રસ માનવો તેજ બંધ છે. આ બેજ બાબતને સમજી લઈને જેમ મરજી હોય તેમ કર.

વિષય એટલે કામના નાના પ્રકારની સંસારની વસ્તુઓમાં રહેલી આસક્તિ તે મટે એટલે કે તેમાં વૈરસ્ય થાય—રસ ન દેખાય—તેજ મોક્ષ છે, અને એ આસક્તિ જે તુટે નહિ પણ એ વિષયોમાં વાંછાજ રહેતી જય તો તે બંધ છે. એ રીતે બંધ અને મોક્ષનાં સ્વરૂપો કહીને શ્રીઅષ્ટાવક્રમુનિ કહે છે કે એમ છે, માટે એ બેમાંથી તને કવે તેમ કર. જોઈએ તો વિષયોમાં રક્ત બની બંધમાં પડ, અને જોઈએ તો વિષયોથી વિરક્ત થઈ મોક્ષ મેળવ.

અને શંકા થાય કે જે માણસને વિષયથી દુઃખ પ્રાપ્તિ ન થાય તેને જ્યાં સુધી દુઃખ શું છે તેનો અનુભવ થવો અશક્ય છે; ત્યારે આવા માણસને તો વિષયથી સંપૂર્ણ સુખજ અનુભવમાં આવે છે, તો પછી તે તો બંધનો માર્ગજ પસંદ કરે! ત્યારે બંધ અને મોક્ષ વ્યવસ્થા સુખ અને દુઃખ પરત્વેજ રહી, તેનું ક્રમ! આને માટે એટલોજ ઉત્તર છે કે—દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોતાં સંસારમાં સુખ છેજ

નહિ. ઘાઈ માનતું હોય તોપણ તેને પણ દુઃખ થયા વિના તો રહેતુંજ નથી. વળી એ સુખ અચળ અને સ્થાયિ નથી પણ ચળ અને અસ્થાયિ છે. જે સ્થાયિ નથી તેનો અંત આવે દુઃખનો ભાવજ થવાનો. તેટલામાટે સાંસારિક સુખ તે સુખ નથીજ. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે, કે:—

॥ બુધ્વાપ્યસંતવૈરસ્યં યઃપદાર્થેષુદુર્મતિઃ ॥

॥ વગ્નાતિ ભાવનાંભૂયોનરોનાસૌ સગર્દભઃ ॥

અર્થ:—વિષયોનું અત્યંત વિરસપણું જાણ્યા છતાં પણ જે દુર્મતિ પુરૂષ તેમાં રહીને આસક્ત થઈ પ્રીતિ બાંધે છે તે પુરૂષ નહિ પણ ગધેડો જાણવો.

વિષયોથીજ હું દુઃખ પામું છું એમ સમજ્યા છતાં પણ મનની વાસના જે દૃઢ થએલી હોય છે તે તેને વિષયોમાંજ પ્રીતિ કરાવ્યા કરે છે. આવા માણસને માટે કહેલું છે કે જાણી બુદ્ધને એમ કરે તો તે માણસ નહિ પણ ગધેડો જાણવો, કેમકે કૂવો જાણ્યા છતાં ધોળે દિવસે મશાલ લઈને કુવામાં ઠેકડો મારે છે તો પછી મર્યાવિના કેમજ રહે! માટે વિષયોમાં આસક્તિ રાખવીજ નહિ. ધણા કાળની દૃઢ થયેલી દેહાભિવાસનાનો ત્યાગ કરવામાટે કહેલું છે કે:—

॥ દેહાભિમાનપાશેન ચિરંવદ્ધોસિપુત્રક ॥

॥ વૌધોર્હંજ્ઞાનસદ્ગેનતંનિષ્ઠસસુસ્ત્રીમવ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર તું દેહાભિમાન રૂપી પાશથી ધણા કાળથી બંધાયેલો છે, માટે એ “હું બંધાયેલો છું” એવા દેહાભિમાનના પાશને “હું બોધરૂપ છું” એવા જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખીને સુખી થા.

હું અને મારું એવો ભેદ જે વસ્તુ હોય ત્યારેજ રહે છે. હુંથી ભિન્ન કંઈ નથી એમ એકતા થઈ દ્વૈતભાવ મટવાથી ભેદરૂપ ભ્રમ નાશે છે, અને પછી પ્રત્યેક બાહ્ય દૃશ્ય વસ્તુ તે હું નહિ, પણ હું સર્વનો સાક્ષી છું એમ જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ લય ટળે છે ને તેજ જીવન્મુક્તિ છે. આમ શરીરાર્દિતે હું નહિ, એમ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઈન્દ્રિયજયનો ઉપાય.

હુંકી નજરવાળાને એક મોટી મશાલ આગળ ધરો તોપણ તે જીણી-વસ્તુને ખરોખર જોઈ શકતા નથી, તેવીજ રીતે આ સંસારના વિવિધ પ્રકારના ભોગોજ ભોગવવામાં જમતું મન લાગી રહેલું છે અને-જમની

આસક્તિ ઓછી થએલી નથી તેવા લોકોને ઈંદ્રિયજન્ય નહિ થએલ હોવાથી અથવા ઈંદ્રિયજન્ય થઈ શકવાને તેઓ અશક્ત હોવાને લીધે તેઓને જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી. જ્ઞાનના તેઓ અધિકારીજ થઈ શકતા નથી; કેમકે જ્ઞાનવિના મોક્ષ થતો નથી, તેમ ઈંદ્રિયજન્યવિના જ્ઞાન થતું નથી, અને વિશ્વના પદાર્થોમાંની આસક્તિ તૂટતી નથી ત્યાંસુધી ઈંદ્રિયજન્ય પણ થઈ શકતો નથી. તેટલા-માટે ઈંદ્રિયજન્ય થવા સાર આસક્તિ છોડવી એજ પરમયોગ્ય છે. પુરૂષ પોતે જે ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે, તે ચિત્ત કે જેનો સ્વભાવ સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવનારો છે, તેને આધીન થઈ જવાથી જીવ એવું નામ ધારણ કરે છે, અને એ જીવ ચિત્તવૃત્તિદ્વારા જે તરફ ખેંચાય છે તેમાં તે આસક્ત થાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ચિત્ત જે બહારની વસ્તુઓને જીવે છે તેની સાથે તદ્દાકાર થાય છે, ને તેથીજ જીવને આસક્તિ થાય છે, માટે ચિત્ત જે બહારની વસ્તુને જીવેજ નહિ પણ અંતર્મુખજ રહે તો જીવને પણ બહારની વસ્તુની આસક્તિ થશેજ નહિ; કેમકે ચિત્ત અંતર્મુખ થવાથીજ તે બહારની વસ્તુ જોતું નથી, અને જોતું નથી તેથી તદ્દાકાર પણ થતું નથી, અને તદ્દાકાર નથી થતું એટલે જીવને બહારની વસ્તુપર આસક્તિ પણ થઈ શકતી નથી. ત્યારે ચિત્તને અંતર્મુખ કરવું એ કર્તવ્ય ઠર્યું. ત્યારે તે શી રીતે થઈ શકે ?

ચિત્તને બહારના પદાર્થો જોવાનો અવકાશ ન આપતાં એક આંતરાત્માના સ્વરૂપનાજ ચિંતનમાં રોકી રાખવાનો અભ્યાસ પાડવાથી ચિત્ત આંતર્મુખ થઈ શકે છે. એ રીતે એક ચિત્તજ વશ થવાથી સર્વ ઈંદ્રિયો પણ વશ થાયજ છે, કારણકે ઈંદ્રિયોરૂપી મોટું સૈન્ય છે તેનો નાયક અથવા સરદાર કે રાજા ચિત્તજ છે. એ મુખ્ય નાયક હાથ આંચાથી સૈન્ય કંઈપણ કરી શકતું નથીજ માટે ચિત્તરૂપી હાથીને એકાગ્રતારૂપી મજબૂત સાંકળવડે બાંધીને અંદરજ કેદ કરી રાખવાથી તેના અનુચરરૂપ ઈંદ્રિયોનું બળ નષ્ટ થઈ જાય છે. પગમાં પગરખાં પહેરેલાંને જેમ આખી પૃથ્વી કાંટારહિત તથા ચર્મમય છે તેની પેઠે એક ચિત્તનો જય થયે ઈંદ્રિયો જીતાયલીજ રહેછે. જીવાત્માને પ્રલભમાં એક કરી દેઈ ધ્યાનમાંજ રહેનારનું મન અથવા ચિત્ત કેવળ શાંત પડેલું રહે છે. એક ધ્યાન અથવા એકાગ્રતા થવાથી તે સ્થિર રહે છે, અને તેથી પોતાનો જાતિ સ્વભાવજ અસ્થિર રહેવાનો છે અથવા સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાનો છે તે લાંબો કાળ ટેવ પાડવાથી છોડતું જાય છે. આજ ઈંદ્રિય જય અથવા મનોજયનો મુખ્ય ઉપાય છે. તપ, તીર્થ યજ્ઞ, દાન

આદિ કર્મ માત્રમાં આજ ઉપાય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ધ્યાનવિના ઈંદ્રિય જય નથીજ થવાનો, અને ઈંદ્રિયજયવિના મનોજય નહિ, અને મન અથવા ચિત્તના જયવિના આંતર્મુખ વૃત્તિઓ થવાની નહિ, અને વૃત્તિઓ અંતર્મુખ થયાવિના જ્ઞાન નહિ અને જ્ઞાનવિના મોક્ષ નહિ એ રીતે છે; માટે તપાદિ ઉપર કહી તે બધી બાહ્ય ક્રિયાઓ છે, ને તેથી મોક્ષ થવાનો સંભવ તો ધ્યાનથીજ છે, માટે તેજ કર્તવ્ય ઠરે છે. બહારના પદાર્થો જે જે બલાત્કારથી અંદર પ્રવેશે તેને દૃઢ નિશ્ચયથી કાઢતા જવા, અને તેમને ચિત્તમાં જરાપણ વસવા નજ દેવા અને તેના સંસ્કારની છાપ જે ચિત્તમાં પડી તેને પણ કાઢી નાખવાનોજ પ્રયત્ન કરતા જવો. આ પ્રયત્ન વિના ખીજ અનેક પ્રયત્નો મિથ્યાજ સમજવા, કંઈ કામના નથી. આમ કર્યાવિના મનોજય કદાપી થવાનોજ નથી. બાહ્ય-ધર્મ્યતું સ્મરણજ થવા દેવું નહિ. જેવું થયું કે તેનું વિસ્મરણ કરવાનીજ ટેવ પાડતાં જવી જોઈએ. સર્વ ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ કરતાં જવો, કેવળ નિઃસ્પૃહી બની જઈ કેવળ એકતાનમાંજ થતાં શીખવું જોઈએ. આને શમ કહે છે. એ રીતે શમમાં અને સંતોષમાં રહેવાથીજ જિતેન્દ્રિય થવાય છે. ખીજો કાંઈ ઉપાય નથીજ. આમ અભ્યાસ વધતો જવાથી ચિત્ત ઉપશમને પામતું જઈ વૃત્તિને રોકવાને પ્રયાસ કરવામાં રહેલાઈ થતી જાય છે. મન ઈચ્છા રહિત તથા સંતોષી એની મેળેજ થતું જાય છે. જરાપણ તેમાં શ્રમ કરવો પડતો નથી.

આ પ્રમાણે જેણે ઈંદ્રિયોનો જય કરેલો છે તેવો પુરૂષ કાંઈપણ જગત્ની વસ્તુની ઇચ્છા કરતોજ નથી; ઇચ્છા કરતોજ નથી એમ નહિ પણ તેને ઈચ્છા થતી નથી, તેથી તેને એ વસ્તુઓ કંઈપણ બાંધકે અસર કરતીજ નથી. નિર્ભયપણે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય, તે સંતોષથી લે છે. વિશેષની ઈચ્છા નથી હોતી, તેમ ખીલકુલ ન મળે તોપણ શું ? આવો થઈ રહે છે. આવો જે હોય તે પરમ સુખી છે. તેને દુઃખનો લેશ પણ થતોજ નથી. કાંઈ વસ્તુમાં ઇચ્છા થાય તો તેથીજ દુઃખ થાય છે; પણ આને તો ઈચ્છાજ ન થાય તો પછી દુઃખપણ થતુંજ નથી. તે તો સદાકાળ પરમસુખીજ છે.

જેમ એક નેતરની સોટીને વાંકીવાળી રાખવામાં આવે તો તે છુટી જઈ સીધી થઈ જવાને પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ થતી અટકાવવાને આપણે બહુ બહુ સાવધાની રાખવી પડે છે, તેમ ચિત્તનો વેગ રોકવામાં પણ પ્રથમ બહુજ શ્રમ કરવો પડે છે. શ્રમ કરતાં પણ જો સોટી છુટી જાય તો ફડાટ કરતી ઉઠી જઈ કંઈ નુકસાન કરે છે તેમ આ ચિત્ત પણ રોકવા જતાં છુટી

જ્ય તો બહુજ હરકત કરે છે, માટે પ્રથમ પ્રયત્નમાં બહુજ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. નેતરની સોટીને પાણીમાં ખુબ ભીંજવી રાખીને પછી વાંકી-વાળી મજખૂત બંધથી-નજ છુટી શકે તેવા બંધથી-ખાંધી રાખી કેટલાક કાળ સુધી-લાંબા વખત સુગી તેમજ રાખી મુકવામાં આવે તો તેને પછી બંધ છોડી નાંખવાથી પણ વાંકીજ રહે છે. પછી તે સીધી થતી નથી, તેવીજ રીતે ચિત્તને પણ અભ્યાસવડે મજખૂત બાંધતા જવું, અને તેથી કેટલેક કાળે તેને છુટું મૂકવાથી પણ તેનો ચપલ સ્વભાવ છોડી દે છે. એટલે પછી પ્રથમના જેટલું બળ વાપરવું પડતુંજ નથી. સંતોષી તેજ સુખી છે.

અનાદિ કાળથી “હું,” “તમે,” ઈત્યાદિ લેદમય જગત્ આ ચિત્તમાં વસી રહેલું છે, તેને કાઢવામાં કાંઈ ઓછો શ્રમ નજ પડે. તેને તો પુષ્કળ શ્રમ જોઈએ તેમ પુષ્કળ સમય પણ જોઈએ. વખતે કેટલાક અવતારો સુધી પણ શ્રમ કર્યા કરવો પડે અને જથી ઘણા કાળનો સંસ્કાર હોય તેમ શ્રમ પણ ઘણો કાળ સુધી કરવો પડે; માટે તેમ થાય તો તેથી જરાપણ કંટાળવું નહિ. કંટાળો આવે તો બંધ છુટી જશે, અને તો પછી એક ઉંચી સીડીપર ચડતાં અરધેથી પડિયે તો વાગે છે તેમ થશે. માટે ઉંચે ચડવા માંડ્યા પછી પાછું નીચું જોવુંજ નહિ, નહિ તો તમર આવવાથી પડી જવાશે. ચડ્યા પછી તો ચડ્યાજ જવું. ગમે તેટલું ઉંચું ચડવાનું હોય અને ગમે તેટલો લાંબો રસ્તો આવે તોપણ વગર કંટાળે ચાલ્યુંજ જવું; તો કાંઈ વખત પણ અંત આવ્યા-વિના નહિજ રહે. આવા કામમાં વિલંબ યોગ્ય નથી.

સારા કામમાં ઘણાં વિધનો આવે છે, એવો નિયમ છે, એ પ્રમાણે આમ થાય તો પણ તેથી ડરવું કે કંટાળવું નહિ. નેતરની સોટીનો દાખલો ઉપર આવ્યો છે તે પ્રમાણે મનને રોકવામાં પણ તેમાં વસેલી વૃત્તિઓ બહાર નીકળવા બહુ બહુ શ્રમ કરે છે, તેથી નહિ ડરી જતાં અત્યંત બળ વાપરી તેને દબાવવી જોઈએ, નહિ તો ઉધડકી નીકળ્યા વગર રહેશે નહિ, અને જે ઉધડકી નીકળી તો બધો પ્રયત્ન વ્યર્થ જઈ મહા અનર્થને કરી નાખશે; માટે પુષ્કળ દૃઢતા વાપરી બળથી વૃત્તિને રોકી રાખવી.

આ પ્રમાણે ઈંદ્રિયોનો જ્ય થાય છે. એમ કરવું મુમુક્ષુઓને અત્યંત જરૂરનું છે.

દૃશ્યપદાર્થોનો બાધ તથા વાસનાભેદનું લક્ષણ.

આકાશ લીલા રંગનું દેખાય છે એ જન્મ ભ્રમ છે તેમ આજગત્ બ્રહ્મ-
માં ભ્રમ માત્ર રૂપ દેખાય છે. તેનું પાછું કોઈવાર સ્મરણ નજ થાય, એવી
રીતે વિસ્મરણ થવું તેજ મુક્તિનું સર્વોત્તમ લક્ષણ અને સ્વરૂપ છે. આ દૃશ્ય
પદાર્થોનો અત્યંત બાધ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એ વાત સમજાય તેવી
નથીજ, એટલા માટે સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર થવાની પૂરી જરૂર છે. આ દૃશ્ય
પદાર્થ કંઈજ છે નહિ એમ છેક સમજાય ત્યારેજ મુક્ત થવાય છે. અનાદિ
કાળના અજ્ઞાનથી ઘેરાયલા તથા શાસ્ત્રોનાવાદરૂપી ખાડાઓમાં ગોથાં
ખાંધા કરતા લોટા હજારે કાળ પર્યંત પણ મોક્ષ સુખ મેળવી શકતાજ નથી.
બહારના પદાર્થનું ઈન્દ્રિયોદ્વારા મનમાં જવું થાય છે, ત્યાં ચિદાકાશમાં તે
પદાર્થની છાપ પડે છે ને તેજ વાસના કહેવાય છે. એ વાસનાનો અત્યંત ઊચ્છેદ
થાય તેજ મોક્ષ કહેવાય છે. એમ ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના થતું નથી. ચિત્ત-
શુદ્ધિ શ્રવણ મનનાદિ અભ્યાસથી થાય છે. ગરમી લાગનાથી જન્મ હિમકણી
ગળી જાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનાગ્નિથી વાસના પીગળીને દ્રવી જાય છે. દોરે
જન્મ માળાને ધારી રાખે છે તેમ વાસનાજ આ જગત્ને ધારણ કરી રાખે છે.
આ વાસના બે પ્રકારની છે. (૧) શુદ્ધ અને (૨) મલીન. જન્મ આપનારી
વાસના મલીન છે. જન્મ ટાળનારી વાસના શુદ્ધ છે. અજ્ઞાનરૂપી ખેતર-
માં વિષયોના અનુસંધાન ને લીધે ઘાટી જન્મેલી અને અત્યંત દૃઢ અહંકાર
રૂપી માળી જ ને નિરંતર પોપણ આપ્યા કરે છે એવી મલીન વાસના પુન-
ર્જન્મ આપનારી છે. તત્ત્વબોધથી શુદ્ધ વાસના થાય છે, ને તે જન્મ આ-
પનારી નથીજ. એ વાસના પ્રારબ્ધની સ્થિતિ સુધીજ રહે છે.

એક શુદ્ધ રંગ વિનાના કાચના પ્યાલોમાં શુદ્ધ નિર્મલ પાણી ભરવામાં
આવે. પછી તેમાં જુદા જુદા અનેક જાતના રંગને જુદી જુદી માત્રાઓથી ના-
ખવામાં આવે તો પાણી એ અનેક રંગોના મિશ્રણથી પરિણામ પામનાર રંગનું
બની જાય છે, અને કાચનો પ્યાલો પણ એજ રંગનો દેખાય છે. આવોજ
રીતે પાણીથી ભરેલો પ્યાલો તેજ મન છે. તેમાં શુદ્ધશુદ્ધ વિચારની સ્ફુરણા
ઘટ્યાદિ કર્મ તે જુદી જુદી માત્રાના રંગો પડે છે. કર્મ ત્રણ પ્રકારે કરાય છે.
(૧) સારે નરસો વિચાર થયો તે, (૨) બોલી બતાવવું તે અને (૩) કરી
બતાવવું તે. આ અક્રેકથી અક્રેક બળવાન છે, માટે જુદી જુદી માત્રા કહેલી

છે. એક વિચાર થયો તેની આપણે એક રતિભાર માત્ર ઠરાવિયે, તે બોલવાની ક્રિયાની જે રતિ અને કરવાની ૩ રતિ—એ રીતે ગણાય છે.

હવે એ નિત્ય જે કર્યા કરાયછે અથવા નિત્ય નિત્ય અને ક્ષણે ક્ષણે ધ્યાનામાં જે જે રંગ પડતા આવે છે, તે કર્મોને ક્રિયમાણ કહેવાય છે. ક્રિયમાણ એટલે વર્તમાન કર્મો. આવાં ક્રિયમાણો થતે થતે એકવાર અંતે મૃત્યુ સમય આવી જાયછે, ત્યારે ક્રિયમાણ બંધ પડેછે. રંગો પડતે પડતે છેવટ પડતા બંધ થાયછે. એવખતે પરિણામનો રંગ ધ્યાનામાં છે તે એક સ્થળે અમુક સમય સાચવી રાખવામાં આવે અને પછી અમુક સમય પછી પાછા તેમાં નવા નવા રંગો નાખવાનું કામ શરૂ થાય. તેમ મૃત્યુ પછી પાછો જન્મ થતાં સુધી પરિણામી રંગ જોમનો એમજ રહે છે. પછી જન્મ થયા પછી પાછાં કર્મો નવાં શરૂ થાય તેજ નવા રંગો પડવા માંડે છે.

મૃત્યુ થાય ત્યારે જે પરિણામી રંગ થયો તે વાસ્તવિક રીતે કરેલાં ક્રિયમાણોનો સરવાળો છે. એ સરવાળાને સંચિત કહે છે. સંચિત એટલે એક કરી રાખેલાં કર્મ—ક્રિયમાણોનો સરવાળો. નવો જન્મ થયો કે તુરત એ સંચિતનું નામ બદલાઈ જઈ પ્રારબ્ધ નામ થાય છે. રાખી મૂકેલા ધ્યાનામાં પાછા નવા રંગો નાખવાને લીધે તેજ પ્રારબ્ધ છે. પ્રારબ્ધ એટલે નવી શરૂવાત. જેમ એક કરાર મુદત બંધી એવો કરવામાં આવે કે અમુક મુદત થાય ત્યાંસુધી અમુક કામ ન થાય તો અમુક આ પ્રમાણે કરવું ને તે મુદતમાં તેમ થાય તો નહિ કરવું. આમાં મુદત થઈ જાય તો તે પ્રમાણે કરવું પડે. તેવીજ રીતે સંચિત જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી પીડી શકે નહિ પણ પ્રારબ્ધ થયા પછી તે નિવારી શકાતાં નથીજ ; માટેજ કહ્યું છે કે પ્રારબ્ધમપરિત્યાગ્ય-મેવ—પ્રારબ્ધ અપરિત્યાજ્ય છે, એટલે તેનો ત્યાગ થઈ શકતોજ નથી.

પ્રારબ્ધ પછી પાછાં નવાં કર્મો કરવામાં આવતા જાય તે તે પાછાં ક્રિયમાણજ છે. એ રીતે કર્મની સમજ છે. ખીન્નું દૃષ્ટાંત એવું પણ છે કે ખાતામાં જમા અને ખાતે હોય છે તેજ ક્રિયમાણ છે. છેવટે ખતે ખાત્રુના સરવાળા થતાં ખાકી કાઢવામાં આવે તે સંચિત છે, અને તે ખાકીને પાછું ખાતું પાડી જમા કે ખાતે માંડવામાં આવે, તે પ્રારબ્ધ અને પછી વળી ખાતું આગળ આલે તે ક્રિયમાણ એ રીતે છે.

હવે ત્યારે કર્તવ્ય શું છે ? ધ્યાનો પ્રથમજ નિર્મલ રંગરહિત પાણીથી ભરેલો હોતો તેવો કરવો જોઈએ. તેને માટે કાળા, લીલા, ઈત્યાદી મસીન

રંગોનું તત્ત્વ જ તેમાં છે તે તો ઓછું થવાનું નહિજ. તોપણ તેનાથી બીજા શ્વેતાદિ રંગો એટલા બધા વધારવા જોઈએ કે પેલાને દાબીને દેવળ શ્વેત રંગજ થાય તેમ કરવું જોઈએ. એવીજરીતે કર્મોમાં પણ એટલાં બધાં સત્કર્મો કરવાં જોઈએ કે આગલાં કર્મોને દબાવીને તેનું બળ વધે તેમ થવું જોઈએ. એ થવાથી સત્કર્મનું બળ વધવાથી સદ્વૃત્તિ થાય છે, અને સદ્વૃત્તિ થવાથી મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે; તેથી જ્ઞાનમાર્ગે જવાય છે, અધિકારી થવાય છે અને છેવટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે કર્મનો પ્યાલો ફુટી જઈ સારાંનરસાં બધાં કર્મો નાશ પામી જાય છે, અને મોક્ષ થાય છે.

એ રીતે સત્કર્મથીજ છેવટ કર્મ ક્ષય થઈ શકે છે. હાલમાં હનીમાન નામના ડાકટરે હોમીયોપાથી નામની ચિકિત્સાપદ્ધતિ શોધી છે. તેમાં વિપ્લવ વિપ્લવમૌષધમ્ એવી રીતિ પ્રસિદ્ધ ચલાવી છે, અને ગરમીપર ગરમ દવા તથા શરદીપર શરદ દવા અપાય છે. એ ચિકિત્સાપદ્ધતિથી ઘણાને આરામ થાય પણ છે. એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે આપણાં કર્મ ક્ષય થવા માટેં કર્મ કરવાં જોઈએ, એમ ઠ્યું છે. મોક્ષ મેળવવા માટેં પ્રથમ સીડી ત્યારે સત્કર્મની થઈ; માટેં સર્વે એ સત્કર્મો આચરવાં જોઈ છે.

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલુ)

—૨૨—

(સાધણ ગયા વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૭૨ થી.)

અતિકૃત્તિસતૈરતૃપ્તૈર્નોત્તેકૈ સારમયેન્દ્રિયૈઃ શિશુભિઃ ।

આકારિતોપિરાજન્ મુક્તં નાયાસિમન્મનોભવને ॥ ૧૧૫ ॥

અત્યંત કૃત્તિસત અને નહિ તૃપ્તિ પામેલી એવી ઈન્દ્રિયો વડે અને પુત્રાદિ વડે કૃત્તિસત સારને દૂર કર્યા છતાં હે રાજન્, મારા મનરૂપ સ્થાનને વિષે બોલાવતાં છતાં કેમ આવતા નથી ! ॥ ૧૧૫ ॥

મ્લાનં મોદરજન્યાં નિદ્રતં તૃષ્ણારિમાનીભિઃ ।

ત્વચરણાર્હણયોગ્યં કયમપિનેદંમનઃ કમલં ॥ ૧૧૬ ॥

અજ્ઞાનરૂપી રાત્રીમાં જ્ઞાનિ પામેલું અને તૃષ્ણારૂપી શત્રુઓ વડે હણાયલું એવું આ મનરૂપ કમલ આપની ચરણ સેવામાં યોગ્ય કેમ પણ થતું નથી. ॥ ૧૧૬ ॥

મોદમહીતલમજ્ઞં સુચિરંકામાદિમૃત્તિકામંથ્રં ।

ભવદુચિતંભાવિકદા સુવર્ણાસિંહાસનંચેતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મોહ છે પૃથ્વી જેની અને જ્ઞાનરહિત શુદ્ધકામ આદિ માટીમાં દુબેલું
અને સાડું વર્ણુ (સ્વરૂપ) છે સિંહાસન જેનું એવું આ અંતઃકરણ છે સમયંદ્ર
આપને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય ક્યારે થશે ! ॥ ૧૧૭ ॥

ભક્તિજ્ઞાન સમુલ્લસદેલા કર્પૂરપરિમલા કુલિતમ્ ।

ત્વચ્ચરણાર્હણ યોગ્યં ચેતઃ સલિલં કદાનુ મેભાવિ ॥ ૧૧૮ ॥

લક્ષિત અતે જ્ઞાન વડે સુશોભિત અને એકાગ્રચી કપૂર આદિ જે
સુગંધી પદાર્થ, તેવડે વ્યાપ્ત એવું માડું અંતઃકરણરૂપ જે જલ તે આપની
સેવામાં યોગ્ય ક્યારે થશે ! ॥ ૧૧૮ ॥

શોભિત શમાદિકમલા સ્વાજિત કામાદિ પંકશૈવલા ।

ત્વત્કૃપયૈવ ભવિત્રિ ચેતોવાપિતવોચિતારંતુમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

સુશોભિત છે શમ આદિ કમલ જેમાં અને ત્યાગ થયેલ છે કામ આદિ
કાલવ અને શેવાલ જેની, એવી આપની સેવા, તેમાં ક્ષીડા કરવાને તત્પર
આપની કૃપાવડેજ થશે ! ॥ ૧૧૯ ॥

પાપેન વદ્ધસરુયં ભ્રમમૃગુ શાપેન પીડિતં પરિતઃ ।

ચરણરજોભિઃ કૃપયા યાવયસિ ચિત્તદંડકારણ્યમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

પાપ સાથે જણે મિત્રતા બાંધેલ છે, અને ભૃગુશીના શાપ વડે દુઃખી
થયેલ એવા અંતઃકરણરૂપ દંડકારણ્યને કૃપા કરીને આપના ચરણનારજો
વડે પાવન કરે છે. ॥ ૧૨૦ ॥

મુનિજનદુઃખદક્ષીલાન્હત્વા કામાદિરાક્ષસાન્પ્રસમમ્ ।

મચ્ચિત્તપંચવટિકા મેતુંસમનઃ કદાનુમેભાવિ ॥ ૧૨૧ ॥

મુનિજનોને દુઃખ આપવાનું છે આચરણ જેમનું, એવા કામ આદિ
રાક્ષસોને બસાત્કારથી મારીને મારી ચિત્તરૂપ પંચવટિકાને પ્રાપ્ત થવાને મારો
સમય ક્યારે આવશે ! ॥ ૧૨૧ ॥

ઉત્સારિતાઃ શમાદ્યા મુનયો નક્તંચરે રમીલિયં ।

વિચરિષ્યંતિપુનસ્તે કૃપયાલવતઃ કદાનુદાશરથે ॥ ૧૨૨ ॥

હે સમયંદ્ર કામ આદિ રાક્ષસો વડે નાશ પામેલા એવા જે શમાદિ
મુનિઓ, તે આપની કૃપા વડે ક્યારે દ્રી સેવામાં તત્પર થશે ! ॥ ૧૨૨ ॥

કામાદિમિપમુવાહુ પ્રમુખૈ રક્ષૌનિરંતરોપદતં ।

કૌશિક મસામિવપાલય મચ્ચેતો જાનકી જાને ॥ ૧૨૩ ॥

કામ આદિ જે સારાં હાથો છે મુખ્ય જમને એવા રાક્ષસો હણાયલા
મારા ચિત્તને હે સીતાપતિ, ઈશિક રૂપિના યજ્ઞનું જેમ રક્ષણ કર્યું તેમ રક્ષણ
કરે ! ॥ ૧૨૩ ॥

મમતાશક્ત્યાગાઢં હૃદયેઽહંકાર શક્રજિદ્ભિન્નમ્ ।

સૌમિત્રિમિવતિતાંતં ક્ષાંતંશ્રીરામમાંપાહિ ॥ ૧૨૪ ॥

મમતારૂપ શક્તિથી વ્યાપ્ત એવો અને હૃદયને વિષે અહંકારરૂપ જે
અગ્નિ તેણે કરી ભેદાયલો એવો અને ગ્લાનિ પામેલો એવો જે હું, તેનું લક્ષ-
ણની પેઠે હે રામચંદ્ર રક્ષણ કરે ! ॥ ૧૨૪ ॥

સંસૃતિ કારાગારે વલિનામોદેન સંયતોરામ ।

કારિતનૃસો મમતા દાસ્યાદૂયે દશાસ્ય ઇવ ॥ ૧૨૫ ॥

હે રામચંદ્રજી ! આ સંસારરૂપ કારાગારના બળવાન મોહવડે મને
નિયમિત રાખતાં છતાં અને અહંતા મમતારૂપ દાસી વડે નૃત્ય કરાયેલ એવો
હું રાવણની પેઠે અહંકારચસ્ત થયેલ છું ! ॥ ૧૨૫ ॥

ત્વદતેરાઘવકોવા ત્હદયેઽહંકાર શલ્યપતન્મે ।

ઈષ્ટેમર્મણિવિષ્ટં કષ્ટં કૃપયા સમુદ્વર્તમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

હે રાઘવ ! આપના વિના હૃદયનેવિષે અહંકારરૂપ પાપાણવાળું મારું
ઈષ્ટકામમાં પ્રવેશિત કદને કૃપા વડે ઉદ્ધાર કરવાને ખીજે કાણ સમર્થ છે !
(અર્થાત્) કોઈ નહિ. ॥ ૧૨૬ ॥

સમમિવ રાયવ વિદ્વાસ્તાલા : સપ્તૈકવાણતોલવતા ।

મદદંકારતરોસ્તે છેદેક્લેશ : કિયાન્ભાવિ ॥ ૧૨૭ ॥

હે રામચંદ્ર ! આપે એક બાણ વડે સાત તાડના વૃક્ષ સરખા વિધ્યા.
તો મારા અહંકાર વૃક્ષને છેદવામાં કેટલોક ક્લેશ આપને થશે ? (અર્થાત્)
એમાં કાંઈ ક્લેશ ઓછો થાય એમ નથી. ॥ ૧૨૭ ॥

કોનુહતો વાલવતા મમતા મંદોદરી કૃતાનંદ : ।

આસ્તેચિત્તગુહાયાં યદિમેઽહંકારપૌલસ્ત્વ : ॥ ૧૨૮ ॥

હે રામચંદ્ર મમતારૂપ મંદોદરી સાથે કરેલ છે આનંદ જણે એવો
અહંકારરૂપ રાવણ તો હજી મારી ચિત્ત શુદ્ધમાં છે તો પછી આપે ક્યા
રાવણનો વધ કર્યો ! ॥ ૧૨૮ ॥

પશ્યેમ રાયવકદા લવતાહંકાર રાવણંતિહતમ્ ।

સ્નેહમરાદંનુયાતી મમતામંદોદરીમપિતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

હે રાધવ આપે તે અહંકાર રાવણને માર્યો અને અત્યંત સ્નેહ થકી અહં-
કારની પાછળ આવતી એવી મમતા મંદોદરીને પણ હમે ક્યારે જોઈએ ! ॥ ૧૨૬ ॥

અધુનાપિલંવસે ચેત્તુ સમયે કરિણ્યસિપ્રાય : ।

અવિલંવસદસિદંતુ શ્રોતવ્યં વદાન્યદાશરથે ॥ ૧૩૦ ॥

હે દશરથના પુત્ર રામ ! હજી પણ આપ જો વાર લગાડો છો તો પછી
કહ્યા સમયે તે અહંકાર રાવણનો વધ કરશો ! હજી શું આપને સાંભળવું
છે બોલો ? ॥ ૧૩૦ ॥

ચંદ-કૌશિક નાટક.

(મળેલું.)

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૮ થી).

રાજા-નકી એમજ. એમાં સંદેહ શો ! દેવીને ઢાપ કરવાનું લગારે
કારણ નથી. તોપણ :-

શું રોક્યા સચીવે હશે ? પ્રણયિના ગોષ્ઠિ રસે થોભિઆ ?

દે શું દે વર્ણો પ્રીતિપાત્ર મર્ણોયુ ? જ્યાં ધુર્ત એ પર્વયા !

એવા ઢાપથી રક્ત-નેત્ર-ગળતાં આંસુથી ઘોષ મુખ,

નિશ્વાસે દયિતા મને શઠ ગણે તેમાં શું સંદેહ રે ! ૬^૧

વળી.^૨

સંધ્યા ગાળો હશે વિલાસ-ભૂષણો થોજી જ આતંદમાં ?

ગાજ્યો યામ બોલે હશે નિરખતાં શું વાટ મારી તથા ?

૧. સચીવ=મધાન. પ્રણયિ=મિત્ર. ગોષ્ઠિરસ=વાર્તાનો ચરસ, થોભિઆ=રોકાયા. પ્રીતિ-
પાત્ર ઈ=કોઈ અન્ય સ્ત્રી વિષે મોહ ઉત્પન્ન થયો દે શું. પર્વયા=ગયા. એવા ઈ=એવા
વિચાર કરતી દેવીનું-કોપને લીધે લાલ થયલાં નેત્રોમાંથી આંસુની ધાર વહેવાને લીધે ગાલ
ઉપર શેરડા પડી પત્રાવલીવાળું-મુખ ઘોવાઈ ગયું હશે. નિશ્વાસે ઈ=રડવાથી છાતી
ભરાઈ આવતાં નિશ્વાસા નાખતી દેવી મને શઠ ગણે તેમાં પણ શો સંદેહ. શૃંગાર રસના
તણુ ભેદ છે. (૧) અયોગ, (૨) વિપ્રયોગ, અને (૩) સંભોગ. દેટલાક બેજ પ્રકાર માને
છે. (૧) વિપ્રલંભ, અને (૨) સંભોગ, આદિ વિપ્રયોગ શ્રંગાર વર્ણિવામાં છે અને તર્ક
નામે વ્યભિચારી ભાવ છે. શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત.

૨. સંસ્કૃત નાટકોમાં એક શ્લોક બોલ્યા પછી બીજો બોલવાનો હોય ત્યારે
“ અપિચ ” શબ્દ લખવાનો પ્રથા છે.

ના આવ્યા હજી ધૂત ધારો ત્પજતાં આભૂપણે, આંસુના
પાતે ગાળી હશે નિશા પછો ક્યમે સેજ્ય આળોટતાં. ૧૦^૧

(ચિન્તાયુક્ત ચેહેરે) અરર ! ખરેખર એ નતભ-

નનજતું પથમાં જોઈ જાણી, ઉઠતીં ભ્રમિત હું આવતો, વૃથાએ,
મુખ ધરી પટ હસ્તોં માંહોં માંહી, સખોં પ્રતિ ઉભોં હશે નોંચુ નિહાળી. ૧૧^૨

વિદૂષક-(હસ્તો હસ્તો) હે સખા ! શામાટે અતિ શોક કરી દુ ખિત
યાય છે ? આલ આપણે ત્યાં જઈ દેવીને ખુશી કરીએ.

રાજા-(તેનાં વખાણ કરતો હોય તેમ) બરાબર કહ્યું ભાઈ ! આવો
ત્યારે આપણે ત્યાં જઈએ. (આલવા માંડે છે.)

રાજા-(સખેદ નિશ્વાસ નાખીને) અવસર વ્યતીત થયા પછી જવામાં
ખેદ થવાનો સંભવ છે. કારણ કે -

હાલતાં તુણ મા'રુ આગમન થયું જાણી નિગમી થતાં,
જોતી વાટડો લાંખોં દ્રષ્ટિયોં સખી વિચાર ઝાઝા કરી.
ના આલિંગોં અજાણતાં છુપોં રોંતે પૂઠેયોં હાથો દઈ,
એના લોચન નીલ પદ્મ સમજે દાખ્યાં વિલાસે વળી. ૧૨^૩

વિદૂષક-(થોડુંક આલી નેપથ્ય તરફ જોઈ ખુશી થતો) હે સખા !
જે ! જે ! ! પેલી દેવી, અલંકાર, લાવી ઉભેલી ચાડમની સાથે કંઈ સંભાવણ
કરતી ઉભી છે.

રાજા-(જોઈ ખુશી થતો) અરે ! શું ?

૧ સધ્યા ઈન્દ્રેલીએ ગત્રીનો પ્રથમ પ્રહર જે સધ્યા, તે વિવામમાટે સખેલા
બૂપણો ઠીક ઠીક કરી પેહેવામા ગાળ્યો હશે, બીજો પ્રહર મારી રાહ જોવામા ગાળ્યો
હશે, ત્રીજો પતિ ન આવવાથી ખડન થવાને લીધે પ્રથમ પ્રહરમા ચોજેતા આભૂપણો
ત્યજી દેવામા ગાળ્યો હશે, અને ચોથો રડી રડીને રાખ્યામા આજોડી ગાળ્યો હશે તર્ક
નામે વ્યભિચારી બાવ વિખયોગ સુગાર શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત

૨ નતભૂ=જોતા ભવા નમી ગયલા છે એવી જનનતુ ઈન્દ્રેલીમા કોઈ માણસ
જતા હું સાં જાઉં છું એવી ભ્રમણાથી મને માન આપવા ઉઠતી હશે તે જોઈ તેની સખીઓ
મોઢે સાડીને છેડે દઈ માહોમાહે હસતી હશે, પગ તુ દેવી પોતાનું માન ખડન થયતુ તેથી અગર
માગી રાહની ભ્રમણમા તેમના સાચુ જોતી નથી ને નીચુ જોઈ રહેતી હશે પુષ્પિતામ્ન વૃત્ત

૩ હાનતા ઈન્દ્રેલી=પવનના સપાટાએ તૂણતુ ચનન થવાથી હું આજો દહશ એતુ
ધાગતી પણ પાળજથી નિરાશ થતી તેથી મારે માટે કંઈ કંઈ તર્ક વિતર્ક કરતી એવી
દેવીને પાળજથી આંખે હાથ દઈ બેડી નથી નાચક અનુકૂળ અને ધીરવલિત છે નાચિકા
મધુર છે તર્ક નામે વ્યભિચારી બાવ છે લોચન ઈન્દ્રેલી=ઉપમા અનકાર. શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત.

સંબંધ તોડી પ્રતિ વસ્તુજ દ્રશ્યનો, ને—

જોડી સ્વમાં સુખદ જ્ઞાન પ્રકાશ દિવ્ય,

જોડાય છે પછીજ પંડિત તે હરિમાં,

એવા હરિ ચરણ પંકજ દાસ થાઉં.

૧૦.

આ દૃશ્ય વિશ્વ તજી પૂર્ણપણે અનિત્ય,

ફેંકી વળી શરીર વેષન નાશવંત

ખાકી રહેલ અવશેષ ખતેજને જ—

યોગી વિચાર કરીને હરિનેજ પામે.

૧૧.

જનેજ નામો ગણતા વર્ણો સર્વ રૂપી,

સર્વસ્થ, નેતિ, ન જણાય કદાપિ કોથી,

સર્વજ્ઞ ને વળિજ વ્યાપક સર્વમાં જ,

એવા હરિ હૃદયમાં સહુના વિરાજે.

૧૨.

પોતા વિષે વર્ણીજ સર્વજનો વિષે એ—

આત્મા અજતજ, અનંત, અખિલ વિશ્વે—

દેખી, પછી મુનિવરો કરતાજ પોતે—

પોતા તણું હરિ વિષે અતિ ઐક્ય ચિત્તે.

૧૩.

માનેજ કોહરિ વસી બહુ ઠામ એક,

સ્પર્શે, જુવે, શ્રવણ, ખાયજ, જણતાતે;

માનેજ અન્ય વર્ણો કર્મ વિષેજ સાક્ષી,

જુવેરહી અલગ કર્મ ખતેજ જજ.

૧૪.

જણી, શુણી, વર્ણીજ જોઈ, સુગંધ સુધી,

ચાખી, ખમીજ—સઘળી વર્ણો લાગણીઓ—

જેનાર છે,—શરીર જીવ દશા તણાતો;

એવાગણે નૃહરિ પંડિત લોક ચિત્તે.

૧૫.

જુવેજ વસ્તુ જડ જગત તો સ્થિતિમાં,

માયા જુવેજ વર્ણો સ્વપ્નવિષે, અતે જ—

જુવે સુષુપ્તિજ વિષે રહી શબ્દને જ,

જુવે શરીર રહિને તુરિયા વિષે તે.

૧૬.

જોકેય શુદ્ધ અવિનાશિન એક દૃષ્ટા—
કર્મો ગુણો વિવિધનાન તથાપિ ભિન્ન—

કર્મોત્પન્ન કલ થકી રહ્યોને પ્રકાશે,
આશ્ચર્યવત્સ્ફટિકવત્ હરિ પ્રભ પોતે.

૧૭.

છે એક સત્ રૂપ તથાપિ જનો વદે છે—
નામો અનેક ભ્રમથીજ હુતાશ, રુદ્ર,
પ્રહ્લાન, વિષ્ણુ, વણિ સૂર્યજ, ચંદ્ર, ઈંદ્ર,
વાયુજ, યજ્ઞ, વિવિધો હરિનાં અસંખ્ય.

૧૮.

પાંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની ૧૮૭૧ ની મુસાફરી.

(સાંધણ ગયા વર્ષને પૃષ્ઠ ૨૮૪ થી.)

પત્ર ૨૩ મો.

દીલ્હીમાં કાગળ એક અને મગાવેલી ચોપડી અને કાગળ એક પ્રયાગમાં મળ્યો છે. કાગળ લખવાને વાર લાગે છે તેનું કારણ એ કે માર્ચ સુધીમાં આ પ્રાંતનું સઘળું કામ ઉકેલી દેવાને ધાડંછું; અને કામ ધણું છે તેથી ઢાકાઢાક વધારે કરવી પડે છે. પ્રયાગમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર આવવા સુધી રોકાવું પડ્યું, તેટલામાં પ્રયાગથી બત્રીસ માહલ દૂર મઠના કરી પ્રાચીન જગ્યા છે તે જોઈ આવ્યો. તા. ૫ મી નવેમ્બરને રોજ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર આવ્યા પછી તા. ૬ ને રોજ તેઓને મળ્યો અને નોર્થવેસ્ટ પ્રોવિન્સિસમાં ફરવાનો પરવાનો લઈ ત્યાંથી ૮ મી ને રોજ રાતના ૧૨ વાગાની ગાડીમાં આવ્યો તે સહવાર ૯ વાગે ઈંટાળા સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યો. તેજ રોજ રાતના ૬ વાગે પાછો ગાડીમાં બેઠો તે તા. ૧૧ મી ને રોજ સહવારના ૬૧ વાગે દીલ્હી આવ્યો. બીજા દિવસે રવિવાર હતો તેથી કમિશનરને મળવા ન ગયો ને સોમવારે કમિશનરને મળ્યો. તેણે ડેપ્યુટી કમિશનર ઉપર ચીઠ્ઠી લખી આપી તેથી બીજા દિવસે તેઓને મળી પરવાનો લીધો અને એક સીપાઈ લઈ હિંદુરાવની કાઠી આગળના અ-શોકના સ્તંભ ઉપરનો લેખ ઉતારવાને શરૂ કર્યો તે આજ ઉતારી આવ્યો છું. એ લેખ મેળવેલી લીધો છે. તે પછી કુતુબખાદ જઈ ત્યાંના ફોટોગ્રાફ લઈ મ્યુઝીયમમાંથી ત્રણ મૂર્તિના ફોટોગ્રાફ લઈ ખાલસી જઈશ. — — — — —

મને કાગળ લખો તો દીલ્હી લખશો. હું ખાલસીથી પાછો દીલ્હી તા. ૨૮ સુધીમાં આવીશ. — — — — —

ઉદયગિરિ. ઉદયગિરિનો ડુંગર સાંચીથી આશરે ૬૫ માઈલ દક્ષિણ તરફ છે. ત્યાં હું તા. ૩૦ મીને રોજ હાજરે ગયો. મારી ચોકી તથા સરભરા સાડી ભીલસેથી એક ઢાટવાળનો કારકુન તથા ચાર સીપાઈઓ આવ્યા હતા, તેથી ઉદયગિરિની ગુફામાં હું ચાર દિવસ સુધી રહ્યો.

ઉદયગિરિએ સફેદ રેતીયા પથ્થરની નાની ટેકરી છે. આ ટેકરીના બે વિભાગ છે. એક ઉત્તર અને બીજો દક્ષિણ તરફ છે. ઉત્તર દિશાવાળી ટેકરી દક્ષિણ દિશાવાળી ટેકરી કરતાં દોઢી ઇંચી છે. તેની ઇંચાઈ આશરે ૨૫૦ થી ૩૦૦ ફીટની છે. એ બંને ટેકરીને સાંધનારી વચમાં ધાર છે. તેમાં પીઠ બાબુ તરફ ગુફાઓ ખોદેલી છે.

મુંબઈનું આરોગ્ય.

(સાંધણ પાને ૨૪ થી.)

વૈકૃત સન્નિપાત.

એક અણુધાર્યો ઉત્પાત.

આ વિષમય સ્થિતિ થવાનું કારણ ઋતુની અવ્યવસ્થિત હાલતજ હતી; અને હવાના આવજવ વગરની વખારો કે જની અંદર લાંબો વખત થયા અનાજ તથા જુદી જુદી જાતના દાણાઓ રાખી મેલવામાં આવ્યા હતા તેની ઉપર આ અવ્યવસ્થિત હવાની અસર થવાથી ઉપર જણાવેલ વિષ ઉત્પન્ન થવાને માટે સર્વ સાધનો મળી શક્યાં. આ વિષ ઉત્પન્ન થયા પછી ઘણા દિવસ સુધી કદાચ જણાયેલ નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ જ્યારે એ વખારોમાં રહેતા ઉંદરો મોટી સંખ્યામાં મરણ પામેલ જોવામાં આવ્યા તથા તેની અંદરના કામ કરતા માણસોને એક ચોકસ જાતનો તાવ આવી એવાં માણસો મરણ પામવા માંડ્યાં ત્યારેજ ખરેખર વિપરીત બન્યું છે અને તેનું મૂળ શોધવાની તથા તે વિપરીત દશા દૂર કરવાની જરૂર છે એમ નિશ્ચય થયો. જમ જમ આ શોધમાં વધારો થતો ગયો. અને એજ બાબતમાં હંડા ઉતરવાને કારણે મળતાં ગયાં તેમ તેમ બંધ અને લાંબો વખત સુધી ન ધોયેલી જે કારણને લીધે કચરાનો જમાવ થઈ હવાની આવજવ બંધ થવાથી દૂષિત થયેલી ગટરો તરફ ઘણાંકિનું ધ્યાન ખેંચાયું. આ ગટરમાં પણ બંધ વખારોની ખેડે-ઋતુની અસરની અંદરની બંધ હવા તથા જમાવ થયેલ

કચરા ઉપર થયેલી અસરે ત્યાં પણ એ વિષ પેદા કર્યું અને જ્યાં જ્યાં એવી સ્થિતિમાં ગટરે રાખવામાં આવી હતી ત્યાં ત્યાં આ રોગ લાગુ પડ્યો અને તેથીજ એકલી વખારોને આ રોગ માટે દુષિત ન ગણતાં આવી ગટરોને પણ તેનાં કારણ તરિક્ક સાથે સાથે સેવાની જરૂર પડી. અને એ ખુલાસાથીજ વખારમાં કામ કરતાં માણસો શિવાય ખીજાં માણસોમાં આ રોગ કેમ લાગુ પડ્યો ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ શકે છે. છેવટ જ્યાં જ્યાં આવી વખારો ન હોતી અને જ્યાં જ્યાં ગટરોની આવી સ્થિતિ ન હોતી તેવા મુખર્ધના ઢંઢાક ભાગોમાં પણ જ્યારે આ રોગે દેખાવ દીધો ત્યારે તેના કારણ માટે ઉભી થયેલી શંકાનું નિવારણ પણ એજ ખીજા ઠરાવના રાખદોથી સારી રીતે થઈ શકે છે. જે વૈધ અથવા ડાક્ટરને આ મરકીવાળા રોગીનો થોડોઘણો પણ અનુભવ થયો હશે તેઓ ખાતરીથી કહી શકશે કે મુખર્ધના આવેલાં ધરોમાં જે જે ધરમાં ઘણીજ નાની ચોરડીઓ જેની અંદર હવાના આવજવ માટે કંઈ પણ સાફ સાધન નથી હોતું અથવા જે ચોરડીમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે માણસો રહે છે અથવા જેની અંદર ગંદકી તથા એકવાક વિગેરે વગર સંભાલે પડ્યા રહેવા દેવામાં આવે છે, અને જે જગ્યા અથવા ચોરડી લાંબો વખત સુધી ઉઘાડી રાખવામાં આવતી નથી અથવા જે સ્વચ્છ કરવામાં આવતી નથી તેવી જગ્યામાં મુખર્ધના ખીજા ભાગોમાં પણ આ રોગની ઉત્પત્તિ થયેલી જોવામાં આવે છે. અહિં ચોરડો પોતે ખીજા ઠેકાણે કહેલી વખાર અથવા ગટરની ગરજ સારે છે, અંદરની હવા અહિં પણ ખીજા ઠેકાણાંની પેઠે બંધ છે. અને અંદરનો ગંદો સામાન વખારની અંદર રહેલા ઢાણા અથવા ગટરની અંદર રહેલા કચરાની ગરજ સારે છે. અને આ પ્રમાણે અહિંપણ એ ત્રણે ચીજોના સંમિશ્રનથી થતું જોઈતું વિષ ઉત્પન્ન થવાને સર્વ સાધનો મળી રહે છે. અને તેથીજ વખારની નજીકમાં અથવા દૂષિત ગટરોની નજીકમાં ન વસનારા લોકોને પણ આરોગ લાગુ પડવાનાં કારણો વિષેનો સંદેહ બહુ સહેલાઈથી ટળી જાય છે.

આ પ્રમાણે મુખર્ધના જુદા જુદા ભાગોમાં આ મરકી પ્રમરવાનો ખુલાસો થયા પછી એ બાબતમાં શું શું ઉપચારો કરવા તે વિષે આ સલાહ અંકમાં અભિપ્રાય આપ્યો હતો. વૈકૃત સંનિપાતમાં પિત્તનો પ્રકાપ વિશેષ હોઈને પિત્ત ગામકદવા આ રોગમાં વિશેષ લાભકારક થઈ શકશે એમ વૈદોના મોટા ભાગે માન્યું હતું, અને તેથી ચંદ્રપ્રભા, ગળોનું પાણી, સુરોખાર, ઘાણા,

વરિયાળી, દ્રાક્ષ, ખડસલિયો, રક્તરોહિડો, વિગેરે દવા વાપરવાની વિશેષ અનુકૂલતા થઈ પડવાનો સંભવ બતાવવામાં આવ્યો હતો. વિશેષ કરીને આ રોગનાં જુદા જુદા ચિન્હો ઉપર જુદી જુદી દવાઓનો ઉપયોગ લાભકારક થઈ પડશે એમ માનવાને કારણ છે. અને દરેક ચિન્હને તેના જુદા જુદા વર્ગમાં નાખી તે તે વર્ગના પ્રકાપને શામક દવા વાપરવી વધારે લાભકારક થઈ પડશે. આ રોગનું મુખ્ય ચિન્હ સાથલ, ગળું કે કાખમાં થતી ગાંઠ ઉપર ઉપચાર તરિક્કે દોષપ્રલેપ, દશાંગલેપ, ધતુરાનો પાલો, નગોડનો પાલો, ફાંગનો પાલો, ઘઉંનો લોઠ, સુરાખારનું પાણી, ઠંડી પોટીસ, અથવા જળો-આટલી ચીજ ધ્યાનમાં લેવા લાયક ગણવામાં આવે છે.

આ સલામાં વિવેચન થયેલી આ બાબતો પુરેપુરી લક્ષમાં લીધા પછી અમારી મુંબઈનાં વૈદ્ય મંડલને ખાસ લક્ષમણ છે કે આવો અચાનક આવતો દોષપ્રલેપ રોગ જ્યાં એકજ જાતનાં ચિન્હથી ઘણા માણસો એકદમ મરી જાય છે, તેવે ઠેકાણે સુશિક્ષિત અને પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યોના મેળાવડા કરી તેમાં સિદ્ધ થયેલ નિદાન અને ચિકિત્સા ઉપર ચાલવાથી દરેક વૈદ્ય પોતાના દરદીને વધારે સારી રીતે સંતોષ આપી શકશે તથા એવા રોગીઓ વધારે પ્રમાણમાં સારા થવાનો સંભવ રહેશે.

આ વખતે એક ઘણી ખેદકારક બાબત ઉપર મુંબઈના વૈદ્ય સમૂહનું ધ્યાન ખેંચવાને અમે ચુકશું નહિ. પ્રાચીન વૈદ્યક શાસ્ત્રને અંધારામાં રાખી તેમાં જાણવેલા મહાન ઉપચારોને પ્રસિદ્ધિ ન આપી, એવા ઉપચારોને એક હાથ કરી લેવાની આગળથી ચાલતી આવેલી રીતિ વૈદ્યક શાસ્ત્રના વધારા તથા સુધારાને માટે ઘણીજ હાનીકારક છે. એટલુંજ નહિ પણ અનાયાસે અથવા બુદ્ધિબળે તર્કમાં આવેલ દોષ યોગ્ય ઉપચાર ગુપ્ત રાખી તેનો લાભ અતિશય નાહતા સમૂહને આપવાની દૃઢલાક વૈદ્યોમાં ચાલતી આવેલી રીતિ પણ ઘણીજ ખેદકારક છે. આવે સમયે જ્યારે માણસને પોતાની પોતાનાં બાળ બચ્ચાંની અને સગાંવહાલાંની જીંદગી માટે હરથડિ ચિંતા રહે છે તેવે વખતે દોષપ્રલેપ સિદ્ધ થયેલો, ઉપયોગી નિવડેલો અને લાભકારક ધલાજ ગુપ્ત ન રાખતાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકવો એ રોગીને પોતાને માટે, વૈદ્યને પોતાને માટે તથા જનસમૂહને માટે ઘણુંજ લાભકારક છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મુંબઈમાં હાલ ચાલતો ઉપદ્રવ જલદી શાંત પામે અને દરેક વૈદ્ય પોતાને એ ઉપદ્રવ વિષે મળેલો અનુભવ જન સમૂહના લાભને માટે જાહેરમાં મુકે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २५ भुं.

चौ५, संवत् १८५३:

अंक ३ जे.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

पद.

(भजेषुं.)

(अब तुम कब समरोगे राम.) ए ढाल.

मेल ममत मतिमूढ ! मनथी मेल० टेक .
द्रोह मोह मातंग पीठ पर, वन नहि दृढ आरूढ.-मन०
निपद पदोपद प्रति एयी, अहिं पेखीश प्ररूढ.-मन०
छे संसार असार समज आ, स्वप्न सदृश संरूढ.-मन०
शोध बोधमय अनाद्यंत हरि, हृदय गुहागत गूढ.-मन०

स्तम्भरा.

मूतो शुं आंख मींची नजर कर अरे जिंदगी जाय चाली,
खाता पीता खसे छे खबर नव पडे खोप शुं खोद खाली;
राग द्वेपे विशेषे दिन पर दिन तुं मस्त शुं चुस्त थातो,
अते नकी रहेशे अधवच रखडी स्वप्ननो ठाठ आ तो!

मेता गोकलदास रामरुण, जामनगर.

पद १ लुं (शोई राम समरोरे तमे आत्मना आधार) ए/रागमां. ।

साचा जाणीरे मन भजतुं सीताराम (२)

जेने भजतारे शिव विधिने देव तमामः साचा जाणीरे.० टेक ॥

भजवा माटे भवमां मल्लिया मनुष्य देह सुख धाम,

તે તો તું ફોકટમાં હાર્યોં કરિ કરિ ઘરના કામ,
 ચેતજે ચેતાવુંરે હજી હૈયામાં ધરી હામ, સાચા જાણીરે ૦॥ ૧ ॥
 ઘણા ભજીનેં ભવ દુઃખ વામ્યા પામ્યા અવિચલ ઠામ,
 અજામેલ, ગણિકાનેં શવરી ગીધ જટાયુ નામ,
 નારદ શારદરે ગાય શેષ જેના ગુણ ગ્રામ, સાચા જાણીરે ૦॥ ૨ ॥
 અનંત કોટિ વિશ્વના નિયંતા ભગ્તતણા વિશ્રામ,
 વિપત વિનાશી સુખના રાશિ દયા સિધુ ઘનશ્યામ,
 સ્મરતાં તેનેરે નહિ પડે સ્વરચવાંદામ, સાચા જાણીરે ૦॥ ૩ ॥
 વશિષ્ઠ વ્યાસને શુકજી જેને ભજતા આઠે જામ,
 તેને ભજતાં મૂર્ખ તુજને કેમ વળે છે ઘામ,
 વારે વારે રે તને કહે રામજી આમ. સાચા જાણીરે ૦॥ ૪ ॥

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલું.)

—*—

(સાંધણુ ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૩૮ થી.)

સકૃદિન્દ્રિય વાલેશ્વેતો વૃત્તિઃ કુટુંબિની રાજન્ ॥

દુર્લભ પરિતોષાતૈર્વિફલી ક્રિયતેઢનુવેલમલમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

હે રામચંદ્ર ? ઇન્દ્રિય ૩૫ ખાલકાવડે આ અંતઃકરણની વૃત્તિ મોટા
 કુટુંબવાળી થઈ છે માટે તેઓવડે સંતોષ ખોલકુલ મળતો નથી જ્યથી દરેક
 સમય વૃથા જાય છે. ॥ ૧૩૧ ॥

ઇદમુચ્ચ દેહ ગેહં સ્ફુરદિન્દ્રિય શક્તિયો પિતોપ્યેતા; ॥

દુઃસ્વાયજાતમશ્વિલં રાજન્ વિજ્ઞાનદારિદ્ર્યાત્ ॥ ૧૩૨ ॥

હે રામચંદ્ર ? આ હંયા કુલમાં દેહ પ્રાપ્ત થયો એ ધર છે અને આ ઇ-
 ન્દ્રિયોની શક્તિ છે તે સ્ત્રીઓ છે; પરંતુ એ બધું અજ્ઞાન ૩૫ દરિદ્રતાથી
 દુઃખને માટે ઉત્પન્ન છે. ॥ ૧૩૨ ॥

સ્વાનંદમન્નમીષત્કથમપિ સુચિરાદનીક્ષમાણસ્ય ॥

રાજન્નિહંતુ મર્દસિદીર્ઘ વિજ્ઞાન દારિદ્ર્યમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

હે રાજન ? કાંઈક આનંદરૂપી અન્નને ધણા કાલથી નહિ જોનારો

એવો હું તેતું મોહું એવું જે અજ્ઞાન રૂપ દારિદ્ર્ય, તેનો નાશ કરવાને આપ
ચોગ્ય છો. ॥ ૧૩૩ ॥

તોપાત્રેન વિહીના હીનાવૈરાગ્યવાસસાચચિરમ્ ॥

વિજ્ઞાનૌપધહીના સતતં મોહત્વરાધીના ॥ ૧૩૪ ॥

સંતોષ રૂપી અત્રવડે રહિત અને વળી વૈરાગ્ય રૂપી વસ્ત્ર વડે ધણા
કાલથી રહિત અને જ્ઞાન રૂપ ઔપધથી રહિત અને નિરંતર મોહ અને ત્વરા-
ને આધીન એવા છિયે. ॥ ૧૩૪ ॥

ત્વત્કર્મકર્તૃમસદા તવદાસીયં મનોવૃત્તિઃ ॥

ઇન્દ્રિયબાલૈઃ સહિતા સીદંતિ સીતાપતે સતતમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હે સીતાપતિ ! નિરંતર પોતાના ઇન્દ્રિય રૂપ બાલકોની સાથે બેઠેલી
એવી આપની દાસી રૂપ આ મનની વૃત્તિ તે આપના કર્મ કરવાને (સેવા
કરવાને) શક્તિવાળી નથી. ॥ ૧૩૫ ॥

જાનન્નુપેક્ષસેચેદ્દમૌદાર્યે ન રાજેન્દ્ર ॥

યુક્તં ચેદંભવતઃ સાર્ધીં પત્નીમપિસજતઃ ॥ ૧૩૬ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! ધર્મ અને ઉદારતાને બાળુનારા એવા છો પણ આપ શું
કામ ઉપેક્ષા કરો છો ? સારી પતિવ્રતા સ્ત્રીને પણ ત્યાગ કરનાર એવા આપના
જવાને એ કંઈ ચોગ્ય નથી. ॥ ૧૩૬ ॥

જાનાસિનયદિતર્લિક મંદ ભાગ્યાચ્ચદેવ દાશરથે ॥

સર્વજ્ઞતાગતાતે સદૈવ ગૃહમેધિધર્મેણ ॥ ૧૩૭ ॥

હે દાશરથી રામચંદ્ર ! મારાં મંદ ભાગ્ય થકી ને આપ બંધુતા નથી
કે શું ? અથવા તો હે દેવ આપની ધર્મની સાથે સર્વજ્ઞતા પણ ગઈ કે
શું ? ॥ ૧૩૭ ॥

કિંકિમુચિતં ત્વદીયં વ્રૂમો લજ્જાપિ જાયતે વચને ॥

કિં સ્તતિશયં નશક્તઃ સોહું તદ્દૂમહે કિમપિ ॥ ૧૩૮ ॥

હે મહારાજ ! હવે શું કહિયે જે આપને ચોગ્ય હોય તે કહિયે. કારણ
કે હવે તો કેહેતાં કેહેતાં વચનમાં પણ લાજ આવે છે. હવે અતિશય અમે
સહન કરવાને શક્તિમાન નથી તે માટે હવે કંઈપણ બોલિયે છિયે. ॥ ૧૩૮ ॥

વિશ્વોચ્છિષ્ટા વિપયાઃ પર્યુપિતાફાલમે વમયા ॥

દીનેન દીનિવંધો યત્કેશયુતેન ભુજ્યન્તે ॥ ૧૩૯ ॥

હે દીનબંધુ ! જગતમાં ઉચ્છિષ્ટ એવા વિષયો કલેશયુક્ત એવો અને ગરીબ એવો હું તેને ભોગવાય છે. ॥ ૧૩૯ ॥

લજ્જાનજાયતેરાઘવ રાજેન્દ્રસાતવૈવરમ્ ॥

દાસસ્ત્વેતિવિદિતો વિશ્વોચ્છિષ્ટે રમેયહમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

હે રાઘવ ! હે રાજેન્દ્ર ! આપનો દાસ છું એમ જાણતાં છતાં આ હું સંસારના ખરાબ ભોગ વિલાસમાં રમું છું, એથી આપને મોટી લાજ ઉત્પન્ન થતી નથી ? ॥ ૧૪૦ ॥

દોષો થવાતવાયમ્ વક્તું યુક્તો નજાનકી જાને ॥

કાંતાધીનં સર્વં યુક્તાયુક્તં યતઃ સદને ॥ ૧૪૧ ॥

હે સીતાપતિ ! આ યોગ્યાયોગ્ય ગ્રહસ્થાશ્રમમાં બધું સ્ત્રીને આધીન છે. માટે એ દોષ આપનો છે એમ કહેવાને યોગ્ય નથી. ॥ ૧૪૧ ॥

અથવા પતિવ્રતાયાઃ પરિજનવાત્સલ્યમેવયત્સહજં ॥

તસ્થાસ્તેનનદોષો રાઘવ મદ્ભાગ્યદોષોયમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

અથવા તો હે રાઘવ ! તે પતિવ્રતા સ્ત્રીનું પોતાનું કુટુંબ વાત્સલ્ય સહજ હોયજ છે. તે માટે એ તેનો દોષ નથી માત્ર મારા ભાગ્યનોજ દોષ છે. ॥ ૧૪૨ ॥

વિદ્યાપયામિતેહમ્ દાસેનમયોયોગશ્ચેત્ ॥

પરમાનંદમનતં ભવદુચ્છિષ્ટં દયાનિધે દેવમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

હે દયાનિધિ ! હે અનંત ! આપની હું વિનંતિ કરું છું કે સેવાદ્વારાયે. મારો જોઉપયોગ હોય તો અત્યંત આનંદદાયક એવું આપનું ઉચ્છિષ્ટ મને આપવું. ॥ ૧૪૩ ॥

રઘુવર કારયભગવન્નથવાનશને નતેદાસ્યમ્ ॥

પરિહાસકરં પરમિદમુચ્છિષ્ટં નોપયુજ્યતે ચમમ ॥ ૧૪૪ ॥

અથવા તો હે ભગવન્ ! ભોજન રહિત તારૂં દાસત્વ (સેવા) આપો. રઘુવર ! હાસ્ય કરવાને યોગ્ય એવું આ ઉચ્છિષ્ટ મને યુક્ત નથી. ॥ ૧૪૪ ॥

પરતો વિશુદ્ધભૂમિક મસકૃદ્દેદોક્તકર્મ કાંડેન ॥

સત્સંગ રંગચિત્તં સમતાસુધયા સમંતોપિસિતં ॥ ૧૪૫ ॥

વારંવાર વેદોક્ત કર્મ કાંડે કરિને અત્યંત શુદ્ધભૂમિકાવાળું અને સ-

તસંગે કરિને યુક્ત છે ચિત્તજનું, તેનાથી પણ વિશેષ સ્વચ્છ અમૃતના તુલ્ય એવું. ॥ ૧૪૫ ॥

મૈત્રી ચંદનમાલા વિલસદાર્હિસાસત્પતાકાદૈઃ ॥

ચિન્હૌર્વિરાજમાનં ભવદાગમસૂચકૈરચિરાત્ ॥ ૧૪૬ ॥

મૈત્રી અને ચંદનની માળાવડે શોભાયમાન અને અહિંસા રૂપ સારી ધ્વજાઓ વડે અને આપના આરાધનમાં સૂચક એવાં ચિન્હો વડે સુશોભિત. ॥ ૧૪૬ ॥

અપૂર્ણ.

ઉત્તમ વોધ.

(સાંધણુ ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૨૯ થી.)

મહાત્મા શ્રીમદ્બટાવક મુનિ કહે છે કે:—

દેહાભિમાનને પાશ કહેલી છે. પાશ વસ્તુને બાંધવામાં કામ લાગે છે. દેહરૂપ પાશવડે આત્મા બાંધાયેલો છે. એ પાશથી છુટવાનો માર્ગ માત્ર દેહનું અભિમાન—એટલે હું દેહ અથવા મારી દેહ એ ટાળવા રૂપીજ છે. દેહ તે હું નહિ અને દેહ મારો નહિ એમ અભિમાન છુટી જવાથી સર્વ ભયનો નાશ થઈ જીવન્મુક્ત થવાય છે. જ્યાં સુધી દેહ તે હું અને મારું એમ રહે ત્યાં સુધી એ દેહ બાહ્યદૃશ્ય પદાર્થ રૂપ વિષય હોવાથી દુઃખકર થાય છે, માટે તેનું અભિમાન છોડી દેવું જોઈયે. દેહરૂપ પાશથી મુક્ત થવા માટે શું કરવું? તેને માટે ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે કે “જ્ઞાનરૂપ ખર્જૂથી” એ પાશને કાપી નાખવી. આ ઉપરથી દેહ પાત કરવાનું કરતું નથી, પણ “હું દેહ નથી,” પણ “હું જ્ઞાનરૂપ—મોઢરૂપ—આત્મા છું,” એમ જ્ઞાન થાય એટલે એ દેહ પાશથી મુક્ત થવાય છે. અર્થાત્ અભિમાન રહિત થવું જોઈયે, એમ તાત્પર્ય છે. જીવન્મુક્તિ એટલે સશરીર, મુક્તિ. શરીર ધારી રહ્યા છતાં તેમાંથી અહંતા ગમતા ગઈ એટલે મોક્ષજ છે. આને માટે વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

यदिदेहं पृथकृत्य चित्तिविश्राम्य तिष्ठति ।

अधुनैव सुखी शान्तो बंध मुक्तो भविष्यति ॥

અર્થ:—જો દેહને પોતાથી જુદો કરી નાખીને ચિત્તરૂપમાં વિશ્રામ કરી

રહીશ, તો હમણાંથીજ બંધથી મુક્ત થઈને સુખી અને શાંત થઈશ.

જેવું દેહાભિમાન ટળ્યું, અથવા જેવી પદાર્થોમાંની અહંતા મમતા ટળી કે તુરતજ સંતોષ થઈ જવાથી નિર્ભય બનીજઈ સુખ અને શાંતિ મળી જાય છે, કારણ કે પછી કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા કે લાલસા ઉભી રહેતીજ નથી. કેવળ વિજ્ઞાન તેજ મોક્ષ, એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે, અને વિષયેચ્છા-ત્યાગ તેજ બંધથી મુક્તિ છે. આને માટે કહેલું છે કે:—

તૃષ્ણા માત્રાત્કો વંધસ્તન્નાશો મોક્ષઃચ્યતે ।

વંધ મોક્ષૌ નવિદ્યેતે નિત્ય મુક્તસ્યચાત્મનઃ ॥

અર્થ:—આત્મા નિરંતર મુક્તજ છે. તેને બંધકે મોક્ષ કંઈ છેજ નહિ. માત્ર તૃષ્ણા રૂપ એક બંધન ગણાય છે તેનો ત્યાગ થયો એટલે મોક્ષ થયો કહેવાય છે.

તૃષ્ણા એટલે પણ ઇચ્છા, લાલસા, કામના. એજ બંધન રૂપ છે. તે ન હોય એટલે મોક્ષજ છે, ને તે જ્ઞાનવડેજ નાશ પામી શકે છે. અર્થાત્ તૃષ્ણા-રૂપ પદાર્થ ન હોય તો આત્મા તો નિત્ય મુક્તજ છે, તેને કંઈ બંધ કે મોક્ષ છેજ નહિ. બંધ અને મોક્ષ બંને અવસ્થા કલ્પનારૂપ છે, વાસ્તવિક નથીજ, પણ એટલું માત્ર સમજવું જોઈયે! મહા સ્વપ્નમાં બનતી વાતને છેક સત્ય માની ખેઠેલા તે માત્ર જગત થતાં યથાર્થ સમજાય છે, તેમ આમાં પણ માત્ર જગત થતાંજ જણાઈ આવશે કે સ્વપ્નમાં બનતી વાત કંઈ હતીજ નહિ, પણ માત્ર માયા હતી, અથવા કેવળ અપુષ્પવત્ હતી. આ બધું સ્વપ્નવત્ છે. તો પછી સ્વપ્ન તે શું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એટલુંજ નીકળે છે કે અનાદિ કાળથી થતાં આવતાં કર્મોની વાસના મનમાં પડતી આવે છે. એ વાસના તદ્દનુ દ્વંદ્વ કર્મોની વૃદ્ધિથી વિશેષ રૂઢતા પામતી જાય છે અને વિશેષ સ્થૂણતા પામતી જાય છે. આટલા માટે એ વાસનાને સ્થૂણ નહિ થવા દેતાં કૃશ કરી નાખી તેનો છેક નાશ કરી નાખવો તેજ ઉચિત છે; તેને માટે કહેલું છે કે:—

વાસના એવ સંસાર ઇતિ સર્વા વિમુંચતાઃ ।

તત્સાગો વાસના સાગાશ્ચિતિ રદ્યથાતથા ॥

અર્થ:—વાસના છે તેજ સંસાર છે, એમ જાણી તે (વાસનાઓ) ને છોડી દેવી. વાસના ગઈ એટલે સંસાર પણ ગયોજ છે; પછી શરીરની સ્થિતિ જમ થવી હશે તેમ થશે.

વાસના એ શબ્દ વસ્ ધાતુ પરથી વ્યુત્પન્ન છે. કૃત કર્મની જે અસર મનમાં જઈ નિરંતર તે માટે એ કર્મનાં ફળ આપવા માટે જઈવસે છે, માટે તે વાસના કહેવાય છે. કરેલાં કર્મની ઉત્પત્તિ એવી રીતે હોય છે કે પ્રથમ તે કર્મ કરવાનો સંકલ્પ મનમાં ઉઠે, પછી તેવિષે મનન-વિચાર ચાલે, અને છેવટે નિશ્ચય થતાં તે કર્મ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે કર્મનો સંયોગ આધાર મન ઉપરજ રહેલો છે, અને મન પાછું જવી વાસનાવાળું હશે તેવાં કર્મો કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતું રહે છે, માટે મનમાં વાસના સારી હોય તો સત્કર્મો ખની શકે છે અને નકારી હોય તો દુષ્કર્મ કરાવે છે. આથી એમ જણાય છે કે કર્મમય સંસાર આખો વાસનારૂપજ જણાય છે. એટલા માટેજ ઉપર કહેલું છે કે વાસના ગઈ એટલે સંસાર ગયો, અને સંસાર ગયો એટલે અહંતા મમતાદિ શારીર ભાવ ગયો, એમ સિદ્ધ થાય છે. અહંતા મમતા ગઈ એટલે મોક્ષજ છે. પછી મોક્ષને ઢાઢ જગો લેવા જવો પડતો નથી. આમ મોક્ષ આપણી સમીપમાજ છે છતાં હજારો ગાઉ દૂર હોય એમ શોધ્યા કરિયે છિયે, અને સમીપ છે એમ ઢાઈ ખતાવે તો તે આપણે નથી દેખતા માટે નથીજ, એમ માની આગળ આજ્ઞાજ કરિયે, એ કેટલી શોચનીય વાત છે? માટે વાસના ત્યાગજ મુખ્ય છે.

વાસના ત્યાગ માટે સમાધિ સ્થિતિનું વર્ણન શ્રી મદ્વિદ્યારણ્ય સ્વામી એ શ્રી પંચદશીમાં કરેલું છે, કે —

ધ્યાતૃધ્યાને પરિસજ્ય ક્રમાદ્યૈકગોચરમ્ ।

નીવાતદીપવચ્ચિત્તં સમાધિરભિધીયતે ॥

અર્થ:—ધ્યાતા અને ધ્યાન એ બેયનો ત્યાગ કરી ક્રમે કરી એક દ્યેય રૂપજ ચિત્ત થઈ જાય અને વાયુ વગરના સ્થાનમાંના દીવાની પેઠે નિશ્ચલ થઈ જાય તેને સમાધિ કહેવાય છે.

આ આખા જગત્માં ત્રિપુટીજ વ્યાપ્ત છે. એ ત્રિપુટીનું જ્ઞાન તેજ પરમ જ્ઞાન છે. ક્રિયાનો કર્તા, ક્રિયા પોતે અને ક્રિયાનું કરાવું—એ ત્રણની ત્રિપુટી ગણાય છે. ઉપરના લોકમાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને દ્યેયની ત્રિપુટી કહેલી છે. ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા કહેવાય છે. જેનું તે ધ્યાન કરે છે તે દ્યેય કહેવાય છે અને ધ્યાનની જે ક્રિયાનું થવું તે ધ્યાન છે. આ ત્રણે ત્રિપુટીનું પૃથક્ત્વ ટળી તેની છક એકતા—અત્યંત એકતા—સમજી જવાય તેજ પરમ

જ્ઞાન છે. દ્વૈતાદ્વૈમયં ભવતિ એ પ્રમાણે બેપણું છે ત્યાંજ ભય છે, માટે ધ્યાતા, ધ્યાન અને દ્યેય, એ ત્રણની અત્યંત એકતા થવી યોગ્ય છે. ધ્યાતા પણ દ્યેયજ છે, ધ્યાન પણ દ્યેયજ છે અને દ્યેય પોતે પણ દ્યેયજ છે, આમ સર્વત્ર દ્યેય એકજ રહે, તેજ પરમ વિજ્ઞાન છે, તેજ મોક્ષ છે, અને તેજ વાસનાથી રહિત અવસ્થા છે. દ્યેયરૂપ એકાકાર થઈ જઈ ભેદ ટળી જઈ એકતાનતા થઈ જાય અથવા ચિત્ત દેવળ એક દ્યેયમાંજ પરાયણ રહી બીજી વસ્તુમાં સ્પંદતા ન પામે તેવું થઈ જાય તેમ કરવાનું છે. દીવાની પેઠે સ્થિર થવું જોઈ છે.

આ પ્રમાણે ધ્યાન એટલે યોગ કર્તવ્ય ઠયો. ત્યારે એ યોગનાં આઠ અંગ કહેવાય છે. પરંતુ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં તે ત્રીચે પ્રમાણે પંદર કહેલાં છે:—

યમોહિ નિયમસ્થાગો મૌનં દેશચકાલતા ।

આસનં મૂલબંધશ્ચ દેહસામ્યંચ દૃક્સ્થિતિઃ ॥

પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ।

આત્મધ્યાનં સમાધિશ્ચ પ્રોક્તાન્યંગા નિવૈક્રમાત્ ॥

અર્થ:—યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાલ, આસન, મૂલબંધ, દેહસામ્ય, દૃક્ સ્થિતિ, પ્રાણસંયમન, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્મધ્યાન અને સમાધિ—એ ક્રમસર અંગો કહેવાય છે.

યોગનાં મૂળ આઠ અંગો કહેવાય છે. (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, અને (૮) સમાધિ. આ આઠે પણ ઉપરના પંદર અંગોમાં આવી જાય છે. માત્ર (૧) ત્યાગ, (૨) મૌન, (૩) દેશ, (૪) કાલ, (૫) મૂલબંધ, (૬) દેહસામ્ય, અને (૭) દૃક્ સ્થિતિ, એ સાત વિશેષ કહેલાં છે. આ સાતેનો સમાવેશ ઉપરનાં આઠ અંગોમાં થઈ જાય છે, છતાં પૃથક્કરણ કરી સ્પષ્ટ બતાવવા સાડે ઉપરના શ્લોકમાં પંદર કહેલાં છે.

[અપૂર્ણ.]

પાંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની ૧૮૭૧ ની મુસાફરી.

(પૃષ્ઠ ૪૬ થી આશુ)

એ ખાનુ એ ધારમાં એક મોટી વરાહ અવતારની મૂર્તિ ખોદેલી છે. એ આશરે ૧૩ ફીટ ઉંચી છે. તેના પગનીચે શેષ છે, અને સીના આકારની પૃથ્વી તેની ડાઠે વળગેલી છે. દેવતાઓ, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને પ્રજ્ઞા, મહેશ, એ સ્તુતિ કરતા આગળ ઉભેલા છે. મૂર્તિ ઘણી સારી કારીગરીથી કાતરેલી છે. તે સમુદ્રમાં ઉભી હોય તેમ ભીંતમાં સમુદ્ર કાતરેલો છે, તથા ગંગા અને યમુના આકાશમાંથી ઉતરીને અંહી સમુદ્રમાં મળતી હોય તેમ કાતરેલી છે. તેના પ્રવાહની વચ્ચે ગંગા યમુનાની સીના આકારની ઉભેલી મૂર્તિ છે. ગંગા મક્કર ઉપર હાથમાં કળશ લઈ ઉભેલી છે અને યમુના કાચખા ઉપર હાથમાં કળશ લઈ ઉભેલી છે. યમુનાની મૂર્તિ ગંગાના કરતાં થોડી નાની કીધેલી છે. સમુદ્રમાં પુરૂષના આકારના સમુદ્ર હાથમાં કળશ લઈ ઉભેલા છે.

એ વરાહ અવતારની મૂર્તિની જમણી ખાનુ એક ગુહા છે. તેમાં હાલ મહાદેવનું લિંગ બેસાડેલું છે; પણ તે જગાએ પ્રથમ વિષ્ણુની મૂર્તિ હશે. આ ગુહાના દરવાજાની ખાનુએ મૂર્તિઓ કાઢેલી છે, અને એક લેખ છે.

વરાહ અવતારની ડાબી ખાનુ તરફ પણ ત્રણ ગુફાઓ છે અને વરાહ અવતારની સામે તળાવ છે.

આ ગુફાના સમુદાય પાસેથી થોડું ચાલ્યા પછી ડુંગર ઉપર જવાને ખડકમાંથી ખોદી કાઢેલો રસ્તો છે. આ રસ્તાની ખાંને ખાનુએ ગુફાઓ કાઢેલી છે. ત્યાં થઈ ડુંગર ઉપર જવાય છે તો પછવાડે વેત્રવતી નામે નદી વહે છે. તે ખાનુએ ડુંગર ટટાર ઉતરેલો છે, તેથી ઘણું રમણીય દેખાય છે. આ ડુંગર ઉપર બેસી પૂર્વ ખાનુ તરફ નજર કરિયે તો શીલસાનો ડુંગર દેખાય છે. દક્ષિણ, ઉત્તરને પૂર્વ દિશા તરફ વિદિશાનગરનાં ખડેરાની જગા નજરે આવે છે, અને પશ્ચિમ દિશા તરફ સાંચીનો સ્તૂપ દેખાય છે. આ ઉદયગિરિ તે મેઘદૂતમાં લખેલો નિચૈગિરિ હશે !

ઉદયગિરિમાંથી ત્રણ લેખો મને નવા મળ્યા, અને તેમાંના બે ઘણા જરૂરના છે.

બેરીનગર. ઉદયગિરિ થી આશરે એક માઈલ દુર બેરીનગર છે ત્યાં ગયો. એ પ્રાચીન વિદિશા નગરની જગા છે. હાલ ત્યાં જુજ ઝુપડાં વસે છે; પણ કોઈ વખતે એ ઘણું મોટું શહેર હતું. માળવામાં ઉજ્જૈણથી બીજા નંબરનું એ શહેર ગણાતું હતું. અશોકના વખતમાં પણ તે વસતું હતું, પણ પાછળથી શા કારણથી ઉજ્જ થયું તેની ખબર નથી; તથાપિ ઘણું કરી કોઈ દુશ્મનોના હુમલાથી થયું હશે. વિદિશા ઉજ્જ થઈને બીલસા વસ્યું હશે!

બીલસા. બીલાસ—બેરી નગરથી આશરે એક માઈલ છે. બેરી નગરથી હું ત્યાં ગયો. એ મોટો કસબો છે, પણ પ્રથમ એ મોટું શહેર હશે. હાલ પ્રતિદિન ઉજ્જ થતું જાય છે. લોઢાની મોટી મોટી ઇમારતો ખાલી પડેલી છે. બીલસામાં જોવા લાયક એક જુની મસીદ છે. એ પ્રથમ હિંદુનું મોટું દેવળ તોડીને બનાવેલી છે. એ ઘણું કરી સૂર્યનું મંદિર હતું!

પત્ર ૨૪ મો.

કાલસીથીલા. લગવાનલાલ ઇંદ્રજી. આપને દીલ્હીથી પત્ર લખ્યા પછી પત્ર લખી શક્યો નથી. તેનું કારણ એકતો કામની દોડાદોડથી અને હાલ હું રહ્યો છું એ જગાથી કાલસી આશરે સવા બે માઈલ દૂર છે. ત્યાં ડાક છે, તેથી ત્યાં મોકલવાને માણસ અને કાગળ લખવાને વખત એ સાથે નથી મળતાં. આજરોજ હું કામથી નિવૃત્ત થયો છું.

તા. ૨૬ મી નવેંબરને રોજ રાતના ૭ા વાગે મીરત જવા દીલ્હીથી રેલમાં બેઠો. રાતના ૧ વાગે મીરત ઉતર્યો. રાતની રાત સ્ટેશન પાસે એક ખંગલામાં રહી બીજા દિવસે ગામમાં સરાઈમાં ઉતારો કરી મીરતના કલેક્ટરને મળવા ગયો. કલેક્ટર પ્રાંતમાં ફરવા ગયા હતા તેથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને મળ્યો. તેઓની પાસે મેં ડેરાદુનના સુપરિન્ટેંડેન્ટ ઉપર કાગળ માગ્યો. તેઓએ કહ્યું કે તારે આંહી આવવાનો પણ જરૂર નહિ હતી. લેક્ચરનેન્ટ ગવર્નરનો પત્ર પરખારો ત્યાં ગયેલો છે. તેથી તેજ રોજ રાતના ૧૦ વાગાની ગાડીમાં સવાર થઈ રાતના એક વાગે સાહારનપુર ઉતર્યો.

સાહારનપુર એક મોટો કસબો છે. લોઢાની ભાષા પંજાબી અને હિંદુસ્તાની સેળસેળ છે. લોઢાની હાલત સારી છે. ગામના રસ્તા ટુંકા અને ઘરો

જેથી તે ત્રણ મજલાનાં ઇંટ ચુનાથી બાંધેલાં છે. બજારમાં જથ્થાબંધ દુકાનો છે, એટલે કે એક ગલીમાં સુખડિયા તો સુખડિયાજ, બીજી ગલીમાં ગાંધીજ, ત્રીજી ગલીમાં માંસ વેંચનારાજ, ઇત્યાદિ. હિંદુઓમાં ધણે ભાગ માંસભક્ષક છે. સાહારનપોરની બજારમાંથી મને દૃષ્ટાએક ઓક રૂપાના શિક્ષા મળ્યા, તેમાં બે મિનાકરસ, એક અલકિડસ, બે આઝિલિમસના હતા. એક રોમન શિક્ષો મળ્યો તે ત્રાંબાનો હતો, અને એક કુણુંદનો. એ હાઇ બૌદ્ધરાજ છે, જે આશરે ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં થયો હશે.

સાહારનપોરમાં હું એક સરાની અંદર ઉપરની મેડીએ ઉતર્યો હતો. ત્યાં જેસી ઉત્તર તરફ દુર નજર કરવાથી બરફથી છવાયલા સફેદ ચળકતાં પર્વતોનાં શિખરો દેખાય છે. આવીરીતે બરફનાં છલાયલાં શિખરો મેં મારી નજરે આજેજ જોયાં છે! સાહારનપોરથી ગાડીઆ ભાડે કરી ડેરા જવા નીકળ્યો. ડેરા એ સાહારનપોરથી ચાળીશ માઈલ ઉત્તર તરફ છે. બીજે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યો. વીશ માઇલ સાહારનપોર છોડ્યા પછી પહાડ ચડવો પડે છે. રસ્તો ડુંગરી છે, અને સુંદર લીલાં ઝાડોથી ભરેલો છે, જે બાબુએ ઝાડ ને વચમાં જેમ બાગમાં (પરંતુ બાગ કરતાં પણ ઉત્તમ) ચાલ્યા જતા હોઇયે તેવું દેખાય છે. અતિ ઠંડી વાય છે, અને પાણી બરફ નાખેલા પાણી જેવું ઠંડું લાગે છે. તા૦ ૩૦ મી ડીસેમ્બરને રોજ ડેરા આંચ્યો. ત્યાંના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મળી ખાલસીના ભલામણ પત્રલેખા બે દિવસ ડેરામાં રહ્યો.

ડેરાનો પ્રાંત પહાડની ઉત્તર દક્ષિણ પહાડની વચ્ચે અને પૂર્વ પશ્ચિમ ગંગા અને જમનાની વચ્ચે આશરે પચાસ માઈલ લાંબો છે. તેને “ દૂન ” કહે છે. “ દૂન ” નો ધણું કરીને અર્થ “ દોન ” અથવા “ બે ” નદીની વચ્ચેનો પ્રાંત હશે ! ડેરા એ એક કસબો છે. હાલ ત્યાં અંગ્રેજી છાવણીને લીધે સારી વસતી વધી છે. લોકની સ્થિતિ પણ સારી છે. “ દેરા ” એ નામ નાનકાના શિષ્યોમાં રામરાય દરીને એક અવતારી ગણાતો પુરૂષ થઇ ગયો છે, તેની અહીં જગા છે, તે ઉપરથી પડેલું જણાય છે. એ જગાની બાંધણી મક્કામાં મહમદના મુકરબાના જેવી છે. વચમાં મુસલમાની મુકરબો હોય તેવો છે, અને ચારે બાજુએ તેની ચાર સીની બેઠક છે, તે પણ મુકરબાના આકારની છે. વચલા મુકરબાની અંદર એક પક્ષંગ ઉપર નાનકનું સુખ્ય પુસ્તક—અંધસાહેબ—રાખેલું છે. એ ડેરા ઉપરથી એ જગાનું નામ પણ ડેરા પડ્યું.

ડેરાગામ રામરાયના શિષ્ય જે ગાદીએ બેસે છે તેના તાબામાં છે. પ્રથમ એ પ્રાંત આખો તેના તાબામાં હતો, પણ હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે.

ડેરાથી બે ગાડી ભાડે કરી કાલસી જવા નીકળ્યો. રસ્તો પહાડી, ઉંચાનીચો છે, અને અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય પછી ગાડી ચાલવા લાયક થયો છે. તે મોહોરથી તો આ પ્રાંત મુસાફરી કરવાને માટે પણ ઘણો લયાનક હશે. ડેરાથી આટલા પછી પેહેલે દિવસે રાત્રે એક ગામમાં રહી બીજે દિવસે એટલે તા. ૪ ડીસેમ્બરને રોજ સહવારના બાર વાગે જમના કિનારે આંચો. અહીંથી સવા બે માઇલ દૂર છે અને જે લેખસાફ હું અહીં આંચો છું, તે અહીં પાસેજ છે, તેથી અહીંજ રહેવાને ધાર્યું. ખાલસીથી ઉપર ચકરાટા કરીને ૬૦૦૦ ફુટ ઉંચો અને સમુદ્રથી ૮૦૦૦ ફુટ ઉંચો પહાડ છે, તેમાં અંગ્રેજી લશ્કર રહે છે. તેઓની મેનેજ સાફ કમિસરિયટ ખાતાનો ચંડીચરણ નામે બાબુ પણ અહીં રહે છે; અને જમના ઉપર પુલ બંધાય છે તેથી એનજીનીયરના પણ ફેટલાએક લોકો અહીં રહે છે; અને ઘણીજ રમણીય આ જગા બેઠા અહીં રહેવાને મેં પણ ઈરાદો કર્યો. જંગલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એક તુટેલું ધાંસતું ઝુપડું હતું તેને સાફ કરાવી તેમાં રહ્યો.

આ જગામાં જે મજા અને આનંદ મેં જોયો તેવો મને કાંઈ મુસાફરીમાં નહિ આંચો હતો. અહીં મારી પાસેજ ઘણી જોરથી જગના વહે છે, અને બીજી નેહેરો પણ વહે છે. પાણી એવું તો સ્વચ્છ છે કે તેવું બીજા પ્રાંતોમાં ઘણુંકરીને નજરે પડતું નથી. ચારે કાર ઉંચા ઉંચા પહાડો વેલો-ઓથી છવાઈ ગયેલાં ઝાડોથી ભરેલા છે. જે દિશાતરફ જોઈએ ત્યાં આનંદકારક દેખાવ છે. પાણી તો એવું મીઠું અને ઠંડું છે કે તેવું મેં થોડેજ ઠેકાણે પીધું છે, અને દિવસ આખો ઠંડી લાગે છે. સાંજના ચાર વાગેથી તે સહવારના આઠ વાગા સુધી તો ઘણીજ ઠંડ વાય છે. થરમોમીટર ૫૦ અને ૪૦ની વચ્ચેમાં રહે છે. બપોરે ધૂપમાં ૬૦ થાય છે. અહીંના જવી ઠંડીમેં મારી ઉમરમાં પહેલી જોઈ છે. મેં અંગ્રેજોથી સાંભળ્યું છે કે ઈંગ્લંડમાં ગરમીના દિવસોમાં ઠંડી પડે છે એથી અહીં વધારે છે ખરી, પણ પહાડ ઉપર—એટલે આ જગાથી આગળ ઘણે ગયા પછી આશરે ૮૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈવાળા પહાડ ઉપર ચારહાથનો બરફનો થર જમ્યો છે! અને ૨૫૦ ફુટ ફરતાં ઉંચાઈવાળાં

દેવદારનાં વૃક્ષો જેવા લાયક છે; પરંતુ મારાથી આ દિવસોમાં ત્યાંની ઠંડી ખમાશે નહિ, એ જગાની મજા ઉનાળાના દિવસોમાં છે.

મારાં ઝુપડાંથી આશરે પા માઈલ કરતાં થોડું દૂર એક લેખ છે. એ લેખ એક ગ્રાનીટની છૂટી પડેલી મોટી શિલા ઉપર છે. દક્ષિણ બાજુએ એ લેખ લખેલો છે અને થોડો બાકી રહેલો ભાગ પશ્ચિમ બાજુએ લખેલો છે. દક્ષિણ બાજુએ કંઈ મોટી પંક્તિઓ છે. આ લેખ ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર મહારાજા અશોકે ઠાતરાવેલો છે, અને તે જુનાગઢના લેખ સાથે મળતો છે. માત્ર જુજ શબ્દોનો ફેર છે; પરંતુ જુનાગઢના લેખમાં જ ભાગ તૂટી ગયો છે તેમાંનો અગત્યનો ભાગ આ લેખથી પૂરો થાય છે. મેં આ લેખનું અક્ષરાન્તર, નકશો તથા તેની નકલ લીધી, અને ફોટોગ્રાફ લીધા. તેમાં સઘળા આજ સોળ દિવસ લાગ્યા છે. હવે પરમ દિવસે અહીંથી દીલ્હી જવા નીકળીશ અને દીલ્હીથી આપને પત્ર લખીશ.

ખાલસી. તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૧.

પત્ર ૨૫ મો.

દીલ્હીથી લા. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી. હું કાલરોજ કાલસીથી અંહી આંચો છું ઠંડી અતિ પડે છે, અને આજરોજ થોડો વરસાદ પણ થયો છે. તમારા કાગળની થોડી આશા રાખતો હતો, પરંતુ હું ક્યાં છું તેની તમોને ખબર નહિ હોવાથી લખ્યો નહિ હોય. હવે હું ત્રણદિવસ પછો અંહીથી બી. રાટ તરફ જવા નીકળીશ. હું અંહી કાલસીનું કામ કરી જલદી આવીશ, એમ ધારતો હતો, પણ એકમાસ આખો પાછું આવતાં લાગે.

દીલ્હી. તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૮૭૨.

પત્ર ૨૬ મો.

તા. ૭ મી જાનેવારીને રોજ ખપોરના ૧ વાગતે દીલ્હીથી બીરાટ જવા નીકળ્યો. બીરાટ એ દીલ્હીથી આશરે ૪૦ કોસ દૂર છે. રસ્તે બાંધેલી સડક નથી તેથી બે ભારકસ ગાડી કરી ચાલ્યો. દીલ્હીથી પહેલે રોજ ૭ કોસ પર કિલ્લાવાળા નાના ગામમાં રહ્યો (જે ગામનું નામ મને યાદ નથી). એ ગામ સુધીનો રસ્તો પથ્થરોથી ખડખડિયો હતો. તે સઘળી ગ્રાનીટ પથ્થર

રોની ધારો હતી. રસ્તે નાનાં નાનાં ગામો હતાં તેમાં કદાચ વિશેષ જાણવા જેવું નહોતું. ખીજે દિવસે તા. ૮ મીને રોજ એક નાના ગામડામાં રાત રહ્યાં. રસ્તો રેતાળ હતો પણ ઠેક ઠેકાણે ખેતરો જવનાં ઘણાં જોવામાં આવતાં હતાં. તા. ૯ મીને રોજ રિવાડી નામનો મોટો કસબો છે ત્યાં પોંહોંચ્યો. ગામ સાફ છે. લોકોની સ્થિતિ પણ સારી છે. રસ્તે રસ્તે સડક બાંધેલી છે. બજારની પણ સારી હાલત છે. લોકોનાં ઘરો ટુંકા સ્લેટના પથ્થરો અને ચુનાવડે ઘણાં બાંધેલાં છે, અને કેટલાંએક મટીયર પણ છે. ગામથી દક્ષિણ દિશા તરફ ત્યાંના જમીનદારનું બંધાવેલું તળાવ છે, તેને કાંઠે સારી શોભા છે. રિવાડી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. તા. ૧૦ મીને રોજ રિવાડીથી ૧૮ માઈલ ઉપર શાહજહાનપુર છે ત્યાં ગયો. એ નાનો કસબો છે. લોકોનાં ઘરો નાનાં નાનાં છે આશરે ૫૦ દુકાનો છે. તેના ચોકની વચ્ચે એક મસીદ છે. લોકોની હાલત દુખળી છે. રિવાડીથી શાહજહાનપુર સુધીનો રસ્તો રેતાળ છે. ગામની પાસે વૃક્ષો રોપાવેલાં છે, તેમાં લીમડાશિવાય ખીલુડી કવચિત્ જોવામાં આવે છે; તોપણ ઠેકાણુ ઠેકાણુ ખેતીની સ્થિતિ સારી જોવામાં આવે છે.

શાહજહાનપુરથી ચાલ્યા પછી તા. ૧૧ મીને રોજ સાંજરેં ગુજરવાસા કરી નાના ગામમાં રહ્યાં. આ ગામને ગુજરવાસા કહેવાનું કારણ એકે એ ગામમાં ગુજરાનોનાં ઘરો વિશેષ છે. ગુજર એ એક પશુપાલક જાત છે. તે લાંબા અને સુંદર લોકો છે. ધારવા પ્રમાણે આ લોકોના નામ પરથી ગુજરાત કહેવાય છે. આજનો રસ્તો પણ રેતાળ હતો. આકડાઓ અને કવચિત્ ખીલુડી શિવાય ખીજાં વૃક્ષોનાં દર્શન કમ થતાં હતાં, રેતીમાં દોડતા જંગો જંગો ઉંદરો દેખાતા હતા. એ ઉંદરોને પુંછડોને છેડે વાળતું છોગું—એ આપણા ધરના ઉંદરોથી વિલક્ષણતા છે. તેઓ આકડાનાં પાત્રાં ખાય છે. તા. ૧૨ મીને રોજ રાત્રેં પ્રયાગપુર નામના મોટા ગામડામાં આવ્યો. આખો રસ્તો રેતીનો હતો. મેં સીંધનાં રેતીનાં મોટાં મેદાનમાં કરાચીથી જસલમેર સુધી મુસાફરી કરી હતી, તે મને યાદ આવતી. રિવાડીથી પ્રયાગપુર સુધી હરરોજ ખારાં પાણીનો સ્વાદ લેવો પડતો હતો. ત્યાંના લોકો જ પાણીને ઘણું મીઠું કહે તે પણ આપણે પીવું સેહેલ નહિ હતું. તા. ૧૩ મીને રોજ બયોરના ત્રણ વાગેખીરાટ આવી પહોંચ્યો. જપુરના રાજની તરફથી એક માણસને

ભારી સરભરા માટે પોલિટિકલ સાહેબનો પત્ર આપીને મોકલ્યો હતો, તેણે ઉતારો આપ્યો ત્યાં ઉતર્યો.

પત્ર ૨૭ મો. *

પત્ર ૨૮ મો. *

પત્ર ૨૯ મો. *

પત્ર ૩૦ મો. *

હિંદુ ધર્મ

(ગયા વર્ષના પૃષ્ઠ ૬૦ થી ચાલુ.)

પોર્તુગીઝ, વલંદા, ડેનલોકા, ફ્રેંચ અને છેવટે અંગ્રેજો આ દેશમાં આવવા છતાં હિંદુ તત્ત્વ તેની મહત્તામાં કંઈ કમી થયું નથી; જોકે અંગ્રેજો આખા દેશમાં પથરાયલા છે અને મુસલમાનો કરતાં તેમની રાજ્યસત્તા વિશેષ પ્રબળ છે, છતાં તેઓ લોકોના સહવાસમાં ઘણા થોડા આવેલા છે. હાલના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચે જોઈએ તેટલું ઐક્ય નથી. પ્રજાનો મોટો ભાગ હિંદુઓનો છે, અને તેથી તેમની નીતિસત્તા પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. યુરોપના વતનીઓ પોતાના મતભેદને લીધે જમ જુદી જુદી પ્રજા તરીકે ઓળખાય છે તેમ હિંદુસ્તાનના વતનીઓ પણ એક પ્રજા તરીકે ઓળખાતા નથી. આ ભિન્નત્વ ઘણાં કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થયું છે.

યુરોપમાં જમ ત્યુટન અને ટેલ્ટ કરતાં ગ્રીક અને રોમન જુદા પડે છે તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરોત્તર આવી વસેલા આર્યોમાં પણ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. હવાના ભેદથી પણ તેમના આચારવિચારમાં ફેર પડેલો છે. વળી અનાર્ય મૂળ વતનીઓ અને મુસલમાન તથા યુરોપીયનોના સમાગમથી પણ હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા ભાગોના આર્યો ઉપર જુદીજુદી અસરો થયેલી છે.

* આ ચાર પત્રોમાં કંઈ જાણવા જેવા હકીકત નથી, પણ ખાનગી જવા છે, તેથી પ્રસિદ્ધ કરેલા નથી.—નંત્રી.

અનાર્ય જાતિમાં પણ હાલ ઘણો તફાવત જોવામાં આવે છે. તેઓના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) દ્રાવિડિયન અને (૨) કાલેરિયન; પરંતુ દ્રાવિડિયન વિષે જાણવું અગત્યનું છે, કારણ કે તેઓએ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનામાં સુધારો કર્યો છે, અને ધર્મ, રીતભાત અને ખીજા વ્યવહારમાં તેઓ ઘણે ભાગે આર્ય જેવાજ થઈ ગયા છે. કાલેરિયન લોકો હજી સુધી તેમની અર્ધ સુધરેલી મૂળ સ્થિતિમાં છે.

તેટલા માટે આર્ય અને અનાર્યની ગણના કરવામાં અને જુદીજુદી બોલાતી ભાષા પ્રમાણે ભાગ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં ચઉદ જુદીજુદી જાતિના લોકો વસે છે, એમ આપણે કદપી શકિયે. એ ચઉદ ભાષાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. હિંદી. આ ભાષા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ માણસો બોલે છે; તેના બે ભેદ છે (૧) શુદ્ધહિંદી અને (૨) મુસલમાની હિંદી અથવા હિંદુસ્તાની. હિંદી ભાષામાં ખીજા બોલીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેવી કે વજભાષા, કનોજ, મેવાડી, જુની પુઠવી, અવધી, ભોજપુરી, મારવાડી.
૨. બંગાલી. આ ભાષા ૩૮૦૦૦૦૦૦ માણસો બંગાલામાં બોલે છે.
૩. મરાઠી. આ ભાષા દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં ૧૭૦૦૦૦૦૦ માણસો બોલે છે. તેમાં કાકણી બોલી આવી જાય છે.
૪. ગુજરાતી. આ ભાષા ગુજરાતમાં ૮૦૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર લોકો બોલે છે.
૫. પંજાબી. પંજાબમાં ૧૪૦૦૦૦૦ લોકો બોલે છે.
૬. કાશ્મીર. કાશ્મીરમાં ૨૦૦૦૦૦૦ લોકો બોલે છે.
૭. સીંધી. સીંધદેશમાં લગભગ ૨૦૦૦૦૦૦ માણસો બોલે છે.
૮. ઓરીયા. ઓરીસા પ્રાંતમાં ૭૦૦૦૦૦૦ માણસો બોલે છે.

આ આઠ ભાષાઓ શુદ્ધ આર્ય ભાષાઓ છે. હવે અનાર્ય લોકોને ધ્યાનમાં લેતાં તેમનાં નામો નીચેની છ ભાષા પરથી પડેલાં છે.

૯. તામિલ. આ ભાષા લંકાના ઉત્તર છેડાથી શરૂ થઈને કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ ત્રાવણકોર અને જેને હાલ કર્ણાટક કહે છે તે ભાગોમાં લગભગ ૧૩૦૦૦૦૦૦ લોકો બોલે છે, એટલેકે જેને હમણાં કોરોમાંડેલ કહે છે તેના દક્ષિણ ભાગથી મદ્રાસની ઉત્તરે સો માઈલ સુધી બોલાય છે.
૧૦. મલારી. આ એક તામિલનો ભાગ છે, તે ત્રાવણકોર તથા મલબારના દક્ષિણ ભાગમાં આશરે ૫૦૦૦૦૦૦ લોકો બોલે છે.
૧૧. તેલુગુ. જે પોતાની કોમળતાને લીધે હિંદુસ્તાનની ઇટાલિયન કહેવાય છે, તેમા મદ્રાસની ઉત્તર ભાષા સરકાર તથા નિજમના મુલકમાં ૧૭૦૦૦૦૦૦ માણસો બોલે છે.

૧૨. કેનેરી. મ્હેસુરમાં મુખ્ય ઈલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, કાનડામાં અને મલ્લખારના થોડાક ભાગમાં ૮૦૦૦૦૦૦ થ વધારે લોકો બોલે છે

ઉપરની ચાર સ્ક્રાર પામેલી દ્રાવિડિયન ભાષાઓ છે. હવે બાકીની બે અસંસ્કૃત દ્રાવિડિયન છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૩. ગોંડ. મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા ગોંડવાના નામના પ્રદેશમાં વસતા લગભગ ૪૦૦૦૦૦૦ વતનીઓ આ ભાષા બોલે છે.

૧૪. કોલેરિયન આ ભાષા છોટાનાગપુરના મેદાનમાં રહેતા કેલ જાતિના આ-શરે ૩૦૦૦૦૦૦ લોકો બોલે છે

આખા હિંદુમાંની આ મુખ્ય ભાષાઓ ગણાવી છે, પરંતુ મી. કસ્ટ નામના વિદ્વાનનો ગણતરી પ્રમાણે આખા ભરતખંડમાં કુલ ૫૩૬ ભાષા વપરાય છે. આ સર્વ ભાષાઓન. મળતાપણા ઉપરથી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે કે પ્રારંભમાં સર્વત્ર એકતાજ હતી, અને પાછળથી લિન્ન લિન્ન ભેદો વધેલા છે. આર્યોના પ્રમાણ ૩૫ વેદમાંજ છે કે એકમેવાદ્વિતીયમ્ (એકજ અદ્વિતીય)! આ ઉપરથી એકતા સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ જ કંઈ છે તે એક બ્રહ્મજ છે, તેથી લિન્ન કંઈજ નથી, લિન્ન જ લાસે તે કંઈજ નહિ પણ માત્ર માયાજ છે. આ મત શુદ્ધ બ્રાહ્મણોનો છે. વેદનું ખરું રહસ્ય પણ એજ ગણાય છે.

પાછળથી જ્ઞાન અને કર્મના બે માર્ગ થયા તેમાં પણ મોક્ષ માર્ગ ઉપરના મતવાળા જ્ઞાન માર્ગનેજ માનેલો છે. કર્મ માર્ગના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧). યજ્ઞ, કર્મ, તપ ઇત્યાદિથી શ્રેયસ્સાધવાનો માર્ગ, તે કર્મ-માર્ગ છે.

(૨) અમુક દેવતાની વ્યક્તિની સેવાથી શ્રેયસ્સાધન માર્ગને ભક્તિ-માર્ગ કહે છે. ઉપનિષદોમાં જને ઉપાસના કહે છે તેજ આ ભક્તિ છે.

એકજ દારણરૂપ બ્રહ્મમાંથી કાર્યરૂપ માયા ત્રિવિધ બને છે, તે ઉપરથી બહુત્વવાદ, મૂર્તિપૂજવાદ અને જ્ઞાતિભેદાદિનો ઉત્પત્તિ છે. જમ એકજ ઈંદ્રધનુષમાં અનેક રંગો દેખાય છે, તેવીરીતે એકજ બ્રહ્મમાં આ બધી લિન્નલિન્ન પ્રતીતિનું દર્શન થાય છે આ સર્વ દશ્ય વસ્તુ માત્ર ચેતન અને જડરૂપ, સારી અને નકારો, દેવો, મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, ઇત્યાદિ ગર્વ નેમાંથીજ વ્યક્ત છે, અને પાછાં તેમાંજ ક્ષય પામે છે. અર્થાત્કે એકજ સ્થળે જવામાંટે અનેક માર્ગ માર્ગોતર આર્ય ધર્મમાં એટલાં બધાં છે, કે તેના સંપૂર્ણ અભ્યાસ

માટે દુનિયાના લગભગ બધા ધર્મોના અભ્યાસની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા રહેલી છે.

વેદથી આરંભાઈને હિંદુધર્મ એટલો બધો વિવિધ રૂપ ધરવા લાગ્યો છે કે આજે તે લગભગ સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓને માટે સામાન્ય જોવા યોગ્ય પડેલો છે. સર્વને તે ઋચે તેવો થઈ પડેલો છે. તે ચેતન અને જડવાદીઓને પણ અનુકૂલ થાય તેવો છે, તેમજ આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ઇત્યાદિ સર્વાનુકૂલતાને પામેલો છે. તેનું સ્વરૂપ એક મહાનૂ અંક (Polygon) રૂપ છે. તેની એક બાજુ અનુભવરૂપ, બીજી દૃઢનીતિ વ્યવહારના નિયમરૂપ અને બીજી બાજુઓ ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મોદ્દિરૂપ છે. કર્મવાદિઓ કાર્મિક બાજુથીજ સંતોષ માની રહે છે, ભક્તિવાદીઓ એ બાજુથીજ સંતોષે છે, અને એજ રીતે સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓ પોત પોતાની વૃત્તિઓને અનુકૂલ બાજુઓથીજ સંતોષ માને છે. દુઃકમાં એટલુંજ કે સર્વ પ્રકાર હિંદુધર્મમાંથી મળી શકે તેમ છે.

આ બધી વિવિધતા ઉપરથી હિંદુ ધર્મને શું નામ આપવું તે એકજ મળી શકે તેમ નથી, તોપણ કેવળ સર્વમયત્વ તરફ જોતાં તેને બ્રાહ્મધર્મ અને બહુત્વ તરફ જોતાં હિંદુધર્મ—એમ નામો આપી શકાય તેમ છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૫૦૦ થી ઉપર ભાષાઓ છે, અસંખ્ય જાતનાં અને વિવિધ મતો હોવા છતાં આખા દેશની ધર્મ સંબંધી ભાષા અને શાસ્ત્ર એકજ છે. એ ભાષા સંસ્કૃત છે તથા શાસ્ત્ર પણ સંસ્કૃતજ છે, જે તેને વેદ એવા વિસ્તૃત જ્ઞાનવાચક નામથી કહેવાય છે. હિંદુ લોકોના ધર્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્મૃતિ, પુરાણોદિસર્વેનું મૂળ એક વેદજ ગણાય છે. વેદ એક દર્પણરૂપ છે, તેમાં અસંખ્ય બંધા, મત, કર્મ, ઇત્યાદિ એકત્ર દેખાય છે.

યુરોપમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં શાસ્ત્રો પણ જુદાં જુદાં હોય છે. ત્યાંની હાલની પ્રત્યેક ભાષામાં તેનું શાસ્ત્ર જુદુંજ હોય છે, અને તે શાસ્ત્ર પરથી એ ભાષા બોલનારાનાં ધર્મ, વ્યવહાર અને મન રચાયલાં સ્પષ્ટ માલમ પડી શકે છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે ઇટાલિયન લોકોની રીતભાતાદિ સમજવા માટે આપણે તેમની ધાર્મિક ભાષા લાટિન જાણવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ હાલની ઇટાલિયન ભાષાજ સમજવી જોઈએ:

“મનુષ્યત્વ.”

(શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર)

મનુષ્યપ્રકૃતિ જેમ પાશવ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે તેમજ દૈવી પ્રવૃત્તિની વિહાર ભૂમિ છે. મનુષ્ય જેમ જેમ દૈવી પ્રવૃત્તિથી ઉન્નત દશામાં આવે છે, તેમ તેમ પાશવ પ્રવૃત્તિ નેનાથી દૂર દૂર જાય છે. ધર્મગ્રાધે ઉપદેશ કરતી વેળા કહ્યું છે કે;—સૂર્યના ઉદયથી જેમ અંધારાનો નાશ થાય છે તેમજ પુણ્યના ઉદયથી પાપનો નાશ થાય છે. યુગેપીય સાહિત્ય પાશવ પ્રવૃત્તિના દમનને માટે જટલો ઉપદેશ આપે છે તેટલો દૈવી પ્રવૃત્તિની સ્પૂર્તિમાટે અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કરતો નથી. આર્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે;—પાશવ પ્રવૃત્તિ શમાવવાના બે ઉપાયો છે. પાપનું ભયંકર પરિણામ જોઈને તેનો ત્યાગ કરવો અને પુણ્યમાં વૃદ્ધિ કરનારાં સાધનો કરીને પાપના માર્ગમાંથી નિવૃત્ત રહેવું. જેમ જેમ પુણ્યનો વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ પાપ પોતાની મેજે દૂર નાશતું જાય છે. પુણ્યોથી તથા દૈવીસંપત્તિથી અંતઃકરણને ઉન્નત કરવામાટે અને પાપને દૂર કરવામાટે આર્ય જાતિના પંડિતોએ શંશોર અને ગૃહ્યાર્થવાળા અનેક ગ્રંથો રચેલા છે, તે ગ્રંથોના મનનથી મનને સંસ્કૃત-કરીને ઉચ્ચ ભાવનાવાળું કરવું તેનું નામ મનુષ્યત્વ.

મનુષ્યમાં દૈવી પ્રવૃત્તિ કરતાં પાશવ પ્રવૃત્તિનું બળ વિશેષ હોય છે જ્યાં તે સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય પાશવ કર્મ કરવામાં પરાયણ રહે છે. પણ પશુ મનુષ્યને જ્યારે વિનાશી ભાવ તરફ ખેંચે છે ત્યારે દેવાંશ તેને દૈવી સૌંદર્ય તરફ આકર્ષે છે. પાશવકર્મ દુઃખ પ્રધાન હોય છે ત્યારે દૈવીકર્મ સુખપ્રધાન હોય છે. પાશવ પ્રવૃત્તિથી સુખ--દુઃખ ઉભવનો લાભ થાય છે ત્યારે દૈવી પ્રવૃત્તિથી દેવગ સુખનોજ લાભ થાય છે, જે શાંતિના નામથી કહેવાય છે. મનુષ્યે તે શાંતિસુખ મેળવવામાટે આતુરતા સાથે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે, અને પાશવ પ્રવૃત્તિના ક્ષણિક સુખનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. વિવેચના. ચિન્તન અને વિચારશક્તિ મનુષ્યની બુદ્ધિને સદુપાય દર્શાવે છે. તે સદુપાયનો નિર્ણય કરવો અને પછી તેનો આશ્રય કરવો આનું નામ મનુષ્યત્વ, અને તેને લીધેજ મનુષ્ય પશુ કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. જે મનુષ્યને જટલો દરજ્જો સદુપદેશ સહજ અને પરિશ્રમ વિના મળી શકે છે તે તેટલો દરજ્જો દેવ સમાન ગણાય છે. તેની દૈવી શક્તિ તેટલી વિકસિત થયેલી છે. એમ જ-

ણું. આર્ય જાતિમાં રીતિ નીતિની એવીરીતે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે કે જે દ્વારા તે સર્વ ઉપાયો સ્વીકાર કરી શકાય છે. એટલા માટેજ આર્ય જાતિ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે તો સહજમાં કરી શકે છે. યોગ્ય રીતિ-નીતિથી પશુપણાનો ત્યાગ કરીને દેવપણાનું અવલંબન કરવું જરૂરનું છે. ને તેને માટે જ સંયમનું આવશ્યક છે તે સંયમ આર્ય જાતિનું પ્રધાન બળ અથવા તો નીતિ ગણાય છે. જટલા પ્રમાણમાં તે સંયમ બળનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવત્વ સ્થિર કરવામાટે આર્ય જાતિમાં નીતિ રીતિનું દૃઢ બંધન છે. શાસ્ત્રની ધરણી ઉપર રચાયેલી આર્ય રીતિનીતિનો ઉચ્છેદ કરીને જ્યો પાશ્વિમાત્યની તાર્કિક રીતિ નીતિ ઉપર આરોહ કરવામાટે ઇચ્છતા હોય તેજો ભલે પાશવપ્રવૃત્તિની પાશમાં સપડાય, જ્યો આર્ય નિયમાવલીમાં ઉદ્દિષ્ટિત સંયમનું અવલંબન કરે છે તેજોજ પાશવ પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થઈને દેવપણાને પામે છે. દૈવી સંપત્તિ તેને સામી આવીને વરે છે. સંયમની સાધનામાંજ મનુષ્યત્વ રહેલું છે, અને આર્ય જાતિમાંજ તેમનુષ્યત્વનો વિકાસ થઈ શકે છે.

પ્રાચીન કાળમાં આર્યજાતિની સ્ત્રીઓએ સતીગૌરવથી પરિપૂર્ણ થઈને જેવું પરાક્રમ તથા સંયમ દર્શાવી આપ્યો છે તેવિશે આર્યના ઇતિહાસ પુરાણોમાંથી ઉજવળ કથાઓ મળી આવે છે. ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ પોતાના શીયળની રક્ષાનિમિત્તે પોતાના પ્રાણો ત્યાગ કરતાં પણ ભયભીત થઈ નથી. દેહલીએક રજપૂતોનો વીરનારીઓએ યવનોના અંગ સ્પર્શથી કરીને અગ્નિ કુંડમાં પોતાના દેહને હોમ્યા છે. પતિના મરણથી ઉન્મત્ત થનારી સતી નારીઓ એક પળ પણ વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરવાની ઇચ્છા રાખતી નથી.

જે સ્ત્રીઓનું સતીગૌરવ પરાક્રમ પામેલું છે તે વીરનારીઓ સહ મરણથી ડરતી નથી, પરંતુ પોતાના પતિની સાથે આનંદથી ચિતામાં બેસવા તૈયાર થાય છે. આ મહાસાહસ કાર્ય જે આંતરિક બળથી થાય છે તે આંતરિક બળ કઈ નાનું સુનું ગણાય નહીં! આર્ય સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ તેજ આંતરિક બળથી સાંસારિક વ્યવહારોમાં પોતાના સંયમનો દાખલો લોકોને સારી રીતે દેખાડી આપે છે અને પોતાના પતિને માટે સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવે તથા સ્વસ્વનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે. હમણાં સતીઓનું ગૌરવબલ જે-

ટલું તેઓના અંગમાં ગુપ્ત રહેલું છે તેટલું જ ને અદૃશ્ય રહેલું છે. હવણાના આર્ય લોકો અથવા તો ખીજા લોકો આ સંયમ બળ શું આર્ય સ્ત્રીઓને શિખવી શકવાને સમર્થ છે? જો તેઓ આ સંયમ બળ શિખવવાને અસમર્થ હોય તો તેઓ પૂર્વગત કાળથી વંશપરંપરામાં શ્રોણિત દ્વારા હિતરી આવેલા સંયમ ધર્મનો નાશ કરવામાટે શામાટે મથન કરતા હશે! આર્ય શાસ્ત્રમાં જે રીતિ નીતિ છે તે સર્વાંશે પૂર્ણ અને ચિરકાળ થયા અખાદિત દશા ભોગવતી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત વર્તનરીતિને પાછી સજીવન કરવી એ સર્વ આર્યોનું કર્તવ્ય છે. આર્ય નારીઓમાં જો તે પ્રાર્થના સંયમ બળ જે કે હુમણા ધસાયલું ઝાપું ઝાપું દૃષ્ટિએ પડે છે તેને સજીવન કરવામાં આવે તો તે બળ પર્વતની પેઠે અક્લંધ્ય થઈ પડે, તે બળથી બળવતી આર્યનારીસમાજના બળ સમાન બળ કાઈપણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. માટે આપણી આર્ય જાતિનું પુરાણું સતી ગૌરવ જે રીતે સુરક્ષિત રહે તે રીતે ઉપાય કરવા અને તેમાં અંતરાય કરનારાં વર્તનનો નાશ કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. શ્રીગીતામાં અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જા-યતે વર્ણસંકરઃ ॥ સંકરોનરકાયૈવ કુલગ્નાનાં કુલસ્ય ચ ॥ હે શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થવાથી વર્ણમાં સંકરતા આવે છે અને તે સંકર પ્રજા કુળનો ના-શ કરનારાઓના કુળને નરકમાંજ નાખે છે. “આશ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આર્ય સંસારનો આધાર આર્ય જાતિની સદૃશી સ્ત્રીના ઉપર છે. આર્યો પશુ ભાવથી મુક્ત થઈને પુરુષાર્થનો લાભ કરવામાં તેઓની સહાયતા મેળવે છે, અને પતિવ્રતાના સહાયથી માનવ લોકનો વિજય કરે છે.

રામની માતા કૌશલ્યાએ પોતાનાં સતી ગૌરવની રક્ષામાટે મનોનિ-શ્ચલનું દૃષ્ટાંત લોકોને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું હતું. આત્મ સંયમ એજ સ્ત્રીઓ-નું ભૂપણ છે અને તેથી સ્ત્રીઓનું પાતિવ્રત્ય અચળ રહે છે. પતિ દશરથ કેંડેયીને અધીન થયેલા હતા તોપણ પતિપ્રાણ કૌશલ્યાએ એકાંતમાં ચિરકાળ મુઠ્ઠી નીરવ રૂદન કરીને કાળ કાઢ્યો હતો. કેંડેયીએ તથા તેમની દાસીઓએ અપમાન અને કહોર વચનો કહેવામાં બાકી રાખ્યું નહતું, તેઓએ દ્રોહની પરિસીમા દર્શાવી આપી હતી, તોપણ કૌશલ્યા દશરથ તરફ પ્રેમ વૃત્તિ રાખતાં હતાં. તેના મનમાં દશરથ માટે રહેલી પૂજ્ય શુદ્ધિ-દક્ષિણ શુદ્ધિ જરાપણ ન્યૂન થઈ નહતી. તે વિચાર કરતાં હતાં કે પુત્રનો રાજ્યાસન ઉપર અભિષેક થયા પછી

માંડ દુઃખ દૂરથાશે, તે રામ રાજ્યાભિષેકનો સમય પાસે આવ્યો અને કૌશલ્યાના મનોરથોને પુષ્પો આવ્યાં પરંતુ બીજાજક્ષણે વનવાસમાટે તૈયાર થયેલા રામ માતાની વિદાયગિરિ માગવામાટે આવ્યા, તે વખતે કૌશલ્યાનું હૃદય શતધા ફાટી ગયું, તેને હવે કાઠપણ ઠેકાણેથી કાઠ પણ જાતની આશ્વાસનાની આશા રહી નહીં—પુત્રના પ્રબળ સ્નેહથી માતાનું હૃદય ચીરાવા માંડ્યું, તે હવે ઘરમાં કેવીરીતે રહી શકે! કૌશલ્યાને હવે અયોધ્યા અકાદ્ થઈ પડ્યું તેણે હવે રામસાથે વનવાસમાંજ સુખ માન્યું. કૌશલ્યાએ મનના દારણ આવેશથી રામની સાથે વનમાં જવાની ઈચ્છા કરી અને ઘરમાં રહેવા માટે પોતાની અનિચ્છા પ્રકટ કરી, પરંતુ તે વખતેજ રામચંદ્રે માતાને પોતાના કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરવાની વિનંતિ કરી. પિતા દશરથ જ્યાંસુધી જીવતા હોય ત્યાં સુધી તેમનો ત્યાગ કરીને તેનાથી કાઠ ઠેકાણે જઈ શકાય નહીં. આમ કહીને કૌશલ્યાની ભૂલ ભાંગી. એક તરફ ગાઠ પુત્રસ્નેહ આકર્ષણ કરવા લાગ્યો, ત્યારે બીજી તરફ પતિનો પ્રેમ તેને પાછો ખેંચવા લાગ્યો અને આખરે પ્રેમ વચ્ચે સતીધર્મનું જ્ઞાન આવીને ઉભુ રહ્યું. કર્તવ્ય બુદ્ધિએ આત્મસંયમ પ્રકટ કર્યો. આ સર્વ સંયોગ વચ્ચે અગતિક કૌશલ્યા દશરથનો ત્યાગ કરીને રામસાથે વનવાસ જઈ શક્યાં નહીં. પ્રેમના એક તરંગે બીજા તરંગને પોતાના અધીન કર્યો, સતીના પતિપ્રેમે પુત્રના સ્નેહઉપર વિજય મેળવ્યો અને સતી કૌશલ્યા પતિ દશરથની સેવામાં પરાયણ થયાં.

રામ પિતાની આજ્ઞાથી વનવાસ કરવામાટે તૈયાર થયા હતા; પરંતુ લક્ષ્મણે શામાટે વનવાસ વોહોરી લીધો? માત્ર બંધુપ્રીતિજ તેમાં કારણ હતું. જ બંધુપ્રીતિ મનુષ્યત્વ મેળવતી એક સરણીરૂપ ગણાય છે. સુમિત્રાની બુદ્ધિ તથા મનોનિગ્રહ અલૌકિક હતો, તેણે રૂદન કર્યા વિના પુત્ર લક્ષ્મણને વનમાં જવામાટે આજ્ઞા આપી. સુમિત્રાના અંતઃકરણમાં રાગ, દ્વેષે બહુજ યુક્ત આરંભ્યું પરંતુ કઠિણ મનનાં સુમિત્રાએ તેને અંતરમાંજ સમાવી દીધા અને વિશેષમનથી લક્ષ્મણને વનવાસમાટે આજ્ઞા આપી પોતે દશરથની સેવામાં પરાયણ થયાં.

સેકસપીયરની ઈજાએલાનો મનોનિગ્રહ જુઓ! ઈજાએલાએ સાંસારિક પ્રેમ ભગવાનને અર્પણ કર્યો હતો. તેણે માનવપ્રેમને દૈવી પ્રેમમાં બદલી નાખ્યો હતો. આર્ય સ્ત્રીએ જમ પોતાની સર્વ સંસારાસક્તિ પતિને પરમા-

તમાના ચરણમાં સમર્પણ કરે છે તેમજ ઈજ્ઞાનેશ્વરે પણ પોતાની સંસાર-
ક્રિતો ઈશ્વર ભક્તિમાં પરિવર્ત કર્યો હતો. ઈજ્ઞાનેશ્વર ભક્તિથી ઉત્પન્ન
થઈને ધર્મમઠમાં પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થઈ તે સમયે તે નવીન તપ-
સ્વિનીના યૌવન પ્રેમનો ઉદ્ઘાસ અસૌકિક હતો. એકસપીયરે આ દેવી પ્રેમનું
ચિત્ર ખ્રીસ્તી ધર્મની શાખા ગણાતા ક્યાથેલીક સંપ્રદાયમાં જોયું હતું. ક્યા-
થેલીક સંપ્રદાયે બૌદ્ધ મઠોનો નિયમ અદલ કરીને યુરોપીય સમાજમાં જે દેવી
પ્રેમને દાખલ કર્યો છે તેનું સ્વરૂપ ઉદાર ચિત્તના વિવેચક ઈથેનેએ પોતાના
લેખોથી દેખાડી આપ્યું છે. ઈજ્ઞાનેશ્વરની ધર્મ તરફ અને વૈરાગ્ય તરફ જે
અસૌકિક વૃત્તિ હતી તેનું સુખ્ય કારણ આત્મ સંયમ હતું આ આત્મ સંયમ
ભારત વર્ષનું અનુપમ આભૂષણ ગણાય છે અને આત્મ મયમનું પણ સર્વ
બળ કરતાં ઉત્તમ બળ ગણાય છે, જેના બળવડે નારીઓ પોતાનાં શીયળનું
રક્ષણ કરે છે.

કીચકને લોભાવવામાટે દ્રૌપદીનો પણ તે પ્રભાવેજ મનોનિઘડ હતો.
દ્રૌપદીએ પોતાના શીયળની રક્ષાકરવામાટે મનોનિઘડ કરીને કીચકની દુ-
ર્દશા કરીહતી. તે આર્ય જાતિમાં આળાળવૃદ્ધ સર્વ જાણે છે.

ભરતનો મનોનિઘડ કેવો અસૌકિક! ધન્ય છે તેના નિસ્પૃહીપણાને!
અયોધ્યાનું રાજ્યાસન ભરતમાટે તૈયાર હતું. તેની માતાએ સવળા અંત-
રાઓ દૂર કરીને પુત્રના ચરણ પાસે રાજ્ય સિંહાસન લાવી મૂક્યું હતું. પરંતુ
ભરતે શું તે રાજ્યાસન અહણ કર્યું હતું? ના તેણે પોતાની માતાના વ્યવહાર
ઉપર આરી રીતે વિચાર કર્યો. રામ અને લક્ષ્મણે વનવાસ કરીને તે સિંહા-
સનને ખરીદી લીધું હતું. પિતા દશરથનું પુત્રવિયોગથી મરણ થયું, સકળપૌર
જનોએ રૂદનધ્વનિથી અયોધ્યાને વ્યાકુળ કરી મૂક્યું. અને અયોધ્યાની પ્રજા
રામના વિયોગથી હાહાકાર કરવા માંડી. તે વખતે શું ભરત રાજ્યાસન
ઉપર બેસી શકે કે? તે સમયે ભરતના પત્રિત હૃદયમાં ભાતૃમકિત જાગૃત થઈ
આવી, અને તેણે દેવી પ્રેમના ઉભરામાં ભરતે માતાનો અનાદર કર્યો,
સિંહાસનના લોભને સાત મારી અને રામ જ્યાંસુધી ભરતના વિનયપૂર્વક
બોલાવવા છતાં પણ ઘેર પાછા ફર્યા નહીં ત્યાંસુધી ભરતે રાજ્યાસન ઉપર
રામની પાહુકાને સ્થાપન કરી પોતે નિસ્પૃહી થઈને જગર છૂટકે રાજ્યકાંચો
કરવા લાગ્યા તે એક તરફ ભાઈની પાહુકાનું પૂજન કરવા લાગ્યા તથા બીજી

તરફ રાજ્યકાર્યની નિરીક્ષા કરવા લાગ્યા. ભરતે જે કાર્ય કર્યું છે તે કાર્ય ભરતને તુચ્છ રાજ્યાસન ઉપરથી દેવાસન ઉપર બેસાર્યો છે. ભરત અયોધ્યાનો રાજા થયો હોતો તો રામ કે લક્ષ્મણ તેને અંતરાય કરત નહીં પરંતુ ભરતનું અસ્પૃહ હૃદય અઘાપિ તેનાં કલક રૂપે લોકમાં જાણીતું થઈ જત. ભરતે પોતાનાં કૃત્યથી સઠ લોકોના અને સર્વ કાળના હૃદયસિંહાસનઉપર પોતાનો અધિકાર મેળવ્યો છે અને તેની ભાવુકિતએ તેને દેવસમાન કર્યો છે.

મરકીનો મયંકર ઉપદ્રવ.

દૈવની ગતિ ગહન છે જ્ઞાણ પછી શું થાયે તે કોઈપણ જાણતું નથી. આજ કાલ કરતાં મરકીના ઉપદ્રવને પાંચ માસ વિતી ગયા છે અને મુંબઈના વિદ્વાન ડાક્ટરો તેમજ દેશી વૈદ્યો પણ વિમાસણમાં પડી ગયા છે દૈવ કોપ આગળ કોનું બલ ચાલે? પ્રથમ તો આ ઉપદ્રવ માંડવો વિભાગમાંજ માત્ર હતો પરંતુ ધીરે ધીરે તે આખી મુંબઈમાં ફેલાઈ ગયો છે અને તેથી મુંબઈના વ્યાપારને મોટો ધક્કો પોચ્યો છે. રોજ રોજ મરણની તથા નાશભાગની વાતો વિના બીજું કંઈપણ સાંભળવામાં આવતું નથી. આ રીતે નાશ ભાગ થવાથી મુંબઈના ધોરી રસ્તાઓ તેમજ તેઓને સંગમ પામતા શેકડો ગલીઓ ઉજડ અને ખાવા ધાય તેવી થઈ પડી છે; અને મુંબઈનું સૌભાગ્ય ચાલતી વિપત્તિને લીધે કલંકિત થઈ પડ્યું છે.

આ ઉપદ્રવનું કારણ કોઈ ગટર ઠરાવે છે ત્યારે કોઈ તેને ખાહારના દેશો માંથી આવેલો કહાને સાંસર્ગિક ઠરાવે છે, ત્યારે કેટલા એક શ્રદ્ધાળુઓ દૈવ કોપ કહે છે ગમે તે હો ! પરંતુ મુંબઈની હવા હવણાં બગડી છે તેમાં કોઈના બેમત નથી અને તેનાં કારણો પણ હોવાજ નંધએ કારણ કે કાર્ય કારણ વગર હોતું નથી આ સહજ સિદ્ધાંત છે માટે અમે ઈશ્વર અરણમાં પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે ઈશ્વર મુંબઈમાંથી દુષ્ટ રોગાનો નાશ કરીને પાછી સર્વત્ર આરોગ્ય સાથે શાંતિ ફેલાવે.

આ ઉપદ્રવથી જન્મ સર્વને અગવડો નડી છે તેમજ અમને પણ નડી છે તેથી માર્ગશીર્ષનો અંક તૈયાર છતાં પણ આ અંકનીસાથે મોકલવવામાં આવ્યો છે અને આ અંક પણ પોતાના સમય કરતા જરા મોડો ખાહાર પડ્યો છે. વળી બીજી સૂચના એ છે કે કેટલાએક સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પુસ્તકો વગેરે ભેટ આવી છે તેઓની પોહોચ તથા કેટલાએક સદ્ ગૃહસ્થોનાં મરણની નોંધ પણ આ વખતે ચાલતી મરકીને લીધે આપી શક્યા નથી તે આવતા અંકમાં આપશું.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક રૂપ મુ.

માધ, મંવત્ ૧૯૫૩.

અંક ૪ થો.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

પરમેશ્વરને વિનંતિ.*

(મળેલું.)

સવૈયાના રાગે

મમ અપરાધ ન મન ધર માધવ હું છું દીન તમારો-ટેક.

દયા ન કીધી દિન સંગાયે પર પીડા નહીં જાણી,

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ સત્ય ન ભાલ્યો વાળી.

માયા મોહ તણે મદ રાહ્યો રમ્યો અનોપમ રંગે

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ રહ્યો ન સાધૂ સંગે.

હરિ કથા શ્રવણે ન સાંભળી વેદ પુરાણ ન જાણ્યું.

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ હરિસુ હેત ન આપ્યું.

ન ગયો તિરથ વૃત ન કીધું. ^૧ રેવા નીર ન નહાયો.

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ હર્લે હરિ ના ગાયો.

પ્રયાગ ન માધવટો મેં કીધો ^૨ વેળી સંગમ રહીને,

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ રહ્યો ન તિરથ ગ્રહીને.

ન ગયો કાશી ન થયો સંન્યાસી ^૩ મળીકર્ણો ના નાહ્યો,

તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ભૂલો પડ્યો મમાયો.

* જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સોધ કરતાં કવિના નામ વિનાની પણ બોધકારક કવિતા હાથ આવવાથી પ્રસિદ્ધ કરી છે. ૧ તિર્ય ૨ નમેદાજ ૩ ત્રિવેણી સંગમ ન્યાં આગળ ગંગા જમુનાને સરસ્વતિ બેગાં થાય છે. ૪ કાશીમા ગંગાજનો પવિત્રને પ્રસિદ્ધ મણિકર્ણકાનો ઘાટ.

પંચકોશી પરકમ્મા ન કીધી અવગાહન એક વાર,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ન પૂજ્યા વિશ્વાધાર.
 નારાયણનું પદ ના જાણ્યું સોલે પદ સંઘાથે,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ગયા ન ગયો જાતે.
 આઘપુરી જે અયોધ્યા ને ચિત્રકૂટ ના જોયું.
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ સર્વ શીશ ના ધોયું.
 ગોદાવરી ગૌતમી ગંગા પંચવટીના પામ્યો.
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ન ગયો નાશક સામો.
 શ્રી ગોકુલ મથુરાંની લીલા શ્રી કૃષ્ણે જ્યાં કીધી,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ નયણે નીરણી ન લીધી.
 યમુનાંજીમાં સ્નાન કરીને શ્રી નાથજી નહિ નિરણ્યો,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ હેતે હું ના હણ્યો.
 જ્યાં પ્રભુએ વાંસળી વગાડી તે વ્રજવન નહિ જોયું,
 તે અપરાધ ન મન માધવ પુષ્કર પાપ ન ધોયું,
 દ્વારામતી ગોમતી સાગર સંગમ સ્નાન ન કીધું,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ગંગા દાન ન દીધું.
 શ્રી રણછોડ-જી ના જોયા ચર્ણોદક નહિ પીધું,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ ભાવે ભજન ન કીધું.
 જ્ઞાન ગીતા કથા ન સાંભળી હરિ ચર્ચા કહેવાય,
 તે અપરાધ ન મન ધર માધવ એવે જન્મ ગમાય.

રામ કૃષ્ણ હૃદિયામાં રાખી ગુણ ગોવિંદ ન ગાયા,
 આશ તે આશ્રાધ ન મન ધર માધવ જીવ વન્ધાયો માયા.

આ ઉપદ્રેશના મંદિર સામું રહી ના નામ્યું શીશ,
 છે તેથી માર્ગશીર્ષને મુઝ ધર માધવ નહિ સેવ્યા જગદીશ.
 વ્યો છે અને આ અંક પણ જન્મના જે અમારા જાણો.
 છે. વળી ખીજ સૂચના એ - માધવ હૈયે હેત જ આણો.
 વગેરે ભેટ આવી છે તેઓની તિ હરિ હૈયાસુ ધરજો,
 નોંધ પણ આ વખતે આલે તિ અમારી કરજો,
 તા અંકમાં આપશું. રાખી જાણી હૈયે.

તુજ વિના સંસાર તળો આ કોયો પાર ન લડે.
આ પ્રભુને વિનતિ કહી તે જે નરનારી કહેશે,
તે ઉપર હરિ દયા કરશે મન માન્યું ફલ લેશે.
હેત કરી જે કાને મુળશે હૈયામુ જે ધરશે,
જનમ જનમનાં પાતક સોશે ભવથી પાર ઉતરશે.

ઉત્તમ વોધ.

(સાંધણ ગયા અંકના ૫૯ પદ થી.)

તેમાં પણ ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ કરવામાં આઠ અંગ કહેલાં છે. યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધ્યાન ધારણા સમાધિ. તેમાં અહિંસા સત્ય ચોરી ન કરવી પ્રહયર્થ અને પરિગ્રહ ન કરવો તેને યમ સમજવો. પવિત્રપણું સંતોષ તપ સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર આરાધન એ નિયમ દેહેવાય છે. પદ્માસન લદ્રાસન આદિ આસનોને આસન કહેવાય છે પૂરક કુંભક રેચકની રીતે જ પ્રાણને રોકવો તેને પ્રાણયામ કહે છે વિપયોમાં ઈન્દ્રિયોને ન જવાં દેવાં એનું નામ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. આત્મ તત્વમાં વૃત્તિ બાંધવી તેને ધ્યાન કહેવું બીજાં કાર્યમાં વૃત્તિ ન જાય અર્થાત્ જ દેશમાં વૃત્તિ રહેલી હોય તેજ દેશમાં વૃત્તિનું સ્થીરપણું રહેવું એનું નામ ધારણા કહેવાય છે. અને તેને તેજ દેશમાં વૃત્તિનું એકાગ્ર થવું એને સમાધિ કહે છે.

તેમાં સમાધિ બે પ્રકારની છે જમકે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ. ધ્યાન કરનાર પોતે ધ્યાન અને ધ્યેય બંનેનું જ્ઞાન રાખે તેને સવિકલ્પ સમાધિ કહેવી અને ત્રિપુટીનું જ્ઞાન નરહે તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સમજવી.

સવિકલ્પ ના દૃઢ અભ્યાસ પછી નિર્વિકલ્પ થાય છે માટે સવિકલ્પ સમાધિ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું અંગ છે.

હવે જે સાત વિશેષ અંગો કહેલાં છે તેમનાં લક્ષણ જમકે જનાથી સર્વ જગતનો વ્યવહાર થાય છે. અને જનાથી સર્વ સંસાર સ્ફુરણાય માન થાય છે. એવા ચૈતન્ય રૂપ પરમાત્મા ને જાણિને નામરૂપ જગતનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ત્યાગ કહેવાય. જેને મન અને વાણિ પહોંચતાં નથી તેમ છતાં પણ જેને યોગિયો જાણિ શકે છે. એવું જ પ્રલ સ્વરૂપ છે તદ્દપ થઇ જવાને અભ્યાસ

રાખવો તેનું નામ મૌન કહેવાય. અથવા આ જગત પણ વાણીનો વિષય નથી તેથી તેમાં વાદ વાદ બહુ રહે છે. માટે તે વાદથી દુર થવું એ પણ મૌન કહેવાય છે.

જેને વિષે આદિમાં કે અંતમાં જગત્ દેખાતું નથી અને જેના વડે આખું જગત્ વ્યાપ્ત છે એવો જે આત્મા તેજ દેશ છે. પ્રજાદિ સર્વ ભૂતપ્રાણિ માત્રને જે પ્રેરણા કરવાથી કલરૂપ કહેવાય છે અને જે અખંડ આનંદ રૂપ પરમાત્મા છે તેજ કલરૂપ છે. જે સર્વ પ્રાણિ માત્રનું મૂળ છે અને જે ચિત્તના બંધનરૂપ અજ્ઞાનનું પણ મૂળ છે અર્થાત્ સર્વના આશ્રય રૂપ જે પ્રભ છે તેજ મૂળ બંધ છે. પ્રભનું જ્ઞાન થવાથી દેહના અંગપણુ તેમાં લય થઈ જાય છે. તે કાંઈ જુદાં રહેતાં નથી એમ જાણવું તે દેહ સામ્ય કહેવાય છે. જ્ઞાન મય દૃષ્ટીથી આત્મા જગત્ ને પ્રભરૂપ જોવું તેનું નામ દૃક્સ્થિતી કહેવાય છે. અથવા દૃષ્ટી દર્શન અને દૃશ્ય એત્રિપુટી જ્યાંલય થાય એવું જે પ્રભ તેને વિષે એકાત્ર વૃત્તિ રાખવી તેનું નામ દૃક્સ્થિતી કહેવાય છે.

આ પંદર અંગવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિ જેને પ્રાપ્ત છે તેજ માણસ આ અસાર સંસારમાં સુખેથી સૂવે છે. અને એ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થવાનાં સાધનો ઉઘમી થઈને આપણેજ મેળવવાં જોઈએ. એ સાધનો સેહેલાઈથી લલ્પ નથી માટે તેમાં નિશ્તસાહી થવું ન જોઈએ સર્વસિદ્ધિ તેમજ સાધનો ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે ઉઘમી હોય તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે ઉઘમ રહિત કદી થવું નહિ; તેમજ એને માટે “ આજથી કરિશું કલથી કરિશું ” એમ પ્રતીક્ષા પણ કરવી નહિં કારણ કે કાળરૂપ રિપુ આપણી સમીપમાં આવતો જાય છે આ રિપુ આપણાંથી પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી તેથી આપણે ઉઘમ રહિત રહિયે છેયે, પણ આજ કલ કરતાં કાળરૂપ આસ કલ્પા સમયે ભક્ષ કરશે એનો ભરોસો નથી માટે ઉઘમી થવું જોઈએ. એક સાધારણ દૃષ્ટાંત કે એક મદોન્મત્ત હાથી લગલગ સાયંકાળની વખતે કમલોની સુગંધથી વ્યાપ્ત એક સુંદર તળાવમાં પાણિ પીવાને આવ્યો. તે તળાવમાં એક ભ્રમર પેલાં કમલોની સુગંધને લોભે ત્યાં કર્યા કરતો હતો. પછી ધણો સમય ભ્રમણ કર્યા પછી પેલો ભ્રમર એક કમલમાં બેસી સુગંધીનો આનંદ ભોગવવા માંડ્યો એ આનંદમાં એટલો લીન થઈ ગયો કે તેને ભાન ન રહ્યું કે હું ક્યાં છું અને ઢાણ છું તથા સાયંકાળ થશે એટલે આ વિકસિત કમલ ખીડાઈ જશે. એમ કરતાં કરતાં સાયંકાળ થયો અને કમલ ખીડાઈ ગયું. અને ભ્રમર •

અંદરજ રહી ગયો. કમલ ખીડાયા પછી તે નિકળવા ગયો પણ નિકળાયું નહિં. હવે જુઓ બ્રમર એક વાંસ જેવી કઠિણ વસ્તુને ટારી નાંખીને તેમાં રહે છે પરંતુ સુગંધની માયાથી તેનામાં આવું સુકુમાર કમલ ટારવાની શક્તિ હતી નહિં. અને તેથી તે અંદરજ રહ્યો. અને કમલમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે.

રાત્રિર્ગમિष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुद्देश्यति हसिष्यति पंकजश्री;
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हाहंत हन्त नलिर्नो गज उज्जहार ॥

હવે યત્રિ થોડા વખતમાં જશે, અને સાડાં પ્રાતઃકાળ થશે અને સૂર્યના-રાયણ ઉદય થશે અને ત્યાર પછી આ કમલની શોભા પણ ખીલશે અર્થાત્ કમલ ખીડાઈ ગયું છે તે પાછું પ્રકુલિત થશે અને હું માંહેથી નિકળી જઈશ.

એ પ્રમાણે કમલમાં બેઠો બેઠો બ્રમર વિચાર કરે છે, એટલામાં પેલા હાથીએ કમલને (જેમાં બ્રમર છે તે) પોતાની સુંઠ વડે ચુંટી લીધું. આમ થતાં પેલો બ્રમર પણ સાથે કાલચસ્ત થયો. તેજ પ્રમાણે આ દેહરૂપ કમલમાં જીવરૂપ બ્રમર અર્થ પુત્ર આદિ માયારૂપ સુગંધીમાંલીન થઈને પછી વિચાર કરે છે કે ઉપર જણાવેલાં નિર્વિકલ્પ સમાધીના સાધન મેળવવાનો ઉદ્ધમ આજ કરિશ કાલે કરીશ એમ વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠો રહે છે એવામાં કાળરૂપ હાથીએ દેહરૂપ કમલનો આસ કરે છે. આમ થતાં સાધનો મેળવવાનાં એમનાં એમ રહે છે. માટે આજ કાલ નહિં કરતાં નિર્વિકલ્પ સમાધીના સાધનો મેળવવાને ઉત્સુકત રહેવું. અને એ સાધનો મેળવતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ જને પ્રાપ્ત થયેલ છે તે પરમાનંદ ભોગવે છે એમ સમજવું. આવાં સુખનો અનુભવ જે સમાધિવાળો હોય છે તેજ ખણે છે.

ખહારની સર્વ ક્રિયા કર્યા કરે છે તથાપિ તે સમાધિ ઉતરતિ નથી જેમકે ગાય ચરવા જાય છે, ત્યાં ખડખાય છે, પાણી પીયે છે તદ્દપિ તેનું લક્ષ તેના વાછડાં તરફજ હોય છે. તથા દાઈ સ્ત્રી પાણીની હેલ ભરીને ચાલી જતી હોય તે પોતાની સખીયો સાથે વાત કરતિ તથા તાળિઓ પાડતિ આવે છે તો પણ તેનું લક્ષ પોતાના મસ્તક ઉપર જ બેઠું હોય તેના ઉપર હોય છે.

તેમજ ઉપર કહેલી સમાધિવાળો જે હોય છે તેનું શરીર શરીરની હાલવા ચાલવા વિગેરેની ક્રિયા કરે છે તથાપિ તે સમાધિ અવસ્થામાંજ હોય છે. જને તે સમાધિ લાગી હોય તેજ સુખે સુતો સમજવો. જેઓ નાના પ્રકારની હીરની પાટી ભરેલા પલંગો ઉપર ઉંચા મશરૂનાં ગાદલાં બિછાવી ધોળાં દૂધ જેવાં

જણે સત્ અને અસત્ વિવેક (સમજણ) જાણ્યો તેજ આ દુનિયામાં જાગે છે. અને સત્ અસત્નો વિવેક જાણવામાં મુખ્ય ઈંદ્રિયો વશ્ય રાખવી એ જરૂરનું છે. દરેક ઈંદ્રિયો કાંઈ એકદમ વશ્ય રાખી ન શકાય તો એક એક ઈંદ્રિયો વશ્ય કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે બધી વશ્ય કરવી. કારણ કે એનાથી રાગ દ્વેષ લોભ મોહ ઈત્યાદિ ઉત્પન્ન થવાનાં હેતુ છે. માટે એને જડમૂલથી ત્યાગ કરવાનો ઉપાય ઈંદ્રિય વિનય શિવાય ખીજો નથી. અને ઈંદ્રિય વિનય મુમૂક્ષુને અવશ્ય છે એ વિચાર વિસ્તારથી આગલા અંકમાં વિવેચન થઈ ચુક્યો છે. અને તેના ઉપાય પણ સાધારણ વિવેચન કરાયા છે. છતાં વ્યવહાર નીતિ તેમજ શાસ્ત્ર નીતિને અનુસરીને ઈંદ્રિયો વશ્ય રાખવાના ઉદ્ધમો જાણવાની જરૂર છે. એ સંપાદન કરવામાં જ્યાં સુધી આ દેહમાં બલ છે ત્યાંસુધીજ પ્રયત્ન થઈ શકશે પછી તો.

ગાત્રસંકુચિતંગતિર્વિંગલિતાભ્રષ્ટાચદન્તાવલિ

દૃષ્ટિર્નગ્યતિવર્ધતેવધિરતાવક્રંચલાલાયતે ॥

વાક્યંનાદ્રિયતેસ્વવાંધવજનૈર્ભાર્યાનશુશ્રૂયતે

હાહંતઃ પુરુષસ્યર્જાર્ણવયસઃપુત્રોપ્યમિત્રાયતે ॥

ગાત્રો બધાં સંકોચાઈ જાય અને ગતિ પણ ભાંગી જાય અને દાંતની પંક્તી પણ નષ્ટ થાય, નેત્રબળ પણ કમી થતું જાય અને કર્ણયુગલ પણ બેહેરાટુંભારી જાય, અને મોઢાંમાંથી પણ લાળ ગળ્યા કરે, અને અતિવૃદ્ધ થયો કે તેના ભાઈબંધો અથવા સોદર ભાઈઓ પણ તેના વચનનો સ્વિકાર ન કરે, અને પોતાની સ્ત્રી પણ શુશ્રુષા કરે નહિ. એ બધા તો ઠીક છે પણ અતિ ખેદની વાત એ છે કે પોતાના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ તેની સાથે શત્રુવત્ આચરણ કરે. અર્થાત્ કોઈ પણ વાતમાં પેલો વૃદ્ધ બોલવા જાય કે શિખામણ આપે તો તેનો પુત્રજ તિરસ્કાર કરી નાંખે માટે એવી અવસ્થામાં કાંઈ બનતું નથી. તો યુવાવસ્થાથીજ બનતાં સુધી સત્કર્મો કરવામાં ચિત્તવૃત્તિ પ્રેરવી આવશ્યકની છે. અને એ કરવામાં ઘણાં વિદ્ધો આવે છે. કારણ કે શ્રેયાંસિવદુર્વિધાનિ સારા કામ કરવામાં વિદ્ધો ઘણા આવે, પરંતુ એવાં વિદ્ધોથી ભલે દુઃખી થઈયે પણ સત્કર્મથી વિરામ પામી અસત્કર્મો પાસના ગ્રહણ કરવીજ નહીં. જમક

શ્લુક્ષામોપિજરાકૃશોપિશિથિલપ્રાયોતિકષ્ણંદશા

માપન્નોપિવિપન્નદીધિતિરપિપ્રાણેષુનશ્યત્સ્વપિ ॥

મત્તેભેન્દ્રવિભિન્નકુંભકવલગ્રાસૈકવદ્ધસ્પૃહઃ

કિંજીર્ણવૃણમત્તિમાનમહતામગ્રેસરઃકેસરી ॥

મદોન્મત્ત હાથિનું ગડસ્થલ ફાડીને તેનાજ ગ્રાસમાં ઇચ્છા-રાખનાર તથા પોતાનું ઉદરપોષણ તે વડેજ કરનાર સિંહ, ક્ષુધા વડે દુઃખી થતો હોય, અને જગવસ્થાથી નિર્બલ થયેલ પણ હોય, અને છેક ગાત્ર પોતાના શિથિલ થયેલ હોય, અને અત્યંત દુઃખી દશાને પણ પ્રાપ્ત થયેલ હોય, અને એવાં એવાં દુઃખોવડે પોતાનું સ્વતેજ પણ નાશ થયું હોય, તેમ પ્રાણ પણ જતો હોય, એક ક્ષુધાથી આટલાં દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં હોય છતાં તેના મ્હેં આગળ જીવું ધાસ પડ્યું હોય તો શું માની સિંહ જીવું ધાસ ખાશેએમ એ પ્રાણ ભલે જવાના હોય તો જઓ, પણ સિંહ ધાસ કદી ખાશે નહિ. તેમજ ભલે સત્કર્મ કરતાં ગમે તેટલું ઐહિક દુઃખ થતું હોય, અથવા તેમાં વિદ્ન આવતાં હોય છતાં તેથી વિરામ પામવોજ નહિ. તો પછી આગળ તેમાં વિદ્ન આવતાં પણ બંધ થાય. જે વિદ્નનો ભય આગળ કરી તે કાર્યમાં ચિત્ત પ્રેરણ કરવુંજ નહિ. એપણ ઉત્તમ પક્ષિનું કામ નથી જુઓ નીતિમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, આદિના લક્ષણો ક્યાં છે તેમાં લખે છે કે

પ્રારમ્ભ્યતેનસ્રલુવિદ્નમયેન નીચૈ પ્રારમ્ભ્યવિદ્નવિહતાવિરમંતિમધ્યાઃ ॥

વિદ્નૈઃ પુન પુનરપિપ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારમ્ભ્યતૂત્તમજનનનિવર્તયંતિ ॥

આ કામ કરિશું તો વિદ્ન આવશે માટે તે કામ કરવું નહિ. એ પ્રમાણે વિદ્નના ભયવડે કનિષ્ઠ માણસો પ્રથમ તો કાર્યનો આરંભજ કરતા નથી. અને મધ્યમ માણસો એક વાર કાર્યનો આરંભ કરે, અને તેમાં ઠાઈ પણ પ્રકારે વિદ્ન આવ્યું કે તુરંત ત્યાંથી વિરામ પામે અર્થાત્ તે કાર્ય કરવુંજ પડતું મુકે. અને ઉત્તમ માણસો જ કાર્યનો આરંભ કરે અને તે કાર્યમાં દર પ્રસંગે વિદ્નોવડે પાછા પડે અર્થાત્ વારંવાર તેના કાર્યનો વિધાત વિદ્નથી થાય છતાં, તેઓ કાર્યથી નિવૃત્તિ પામતાજ નથી. અને ખરૂં છે કે કદાચિત્ એક વખત એક કામમાં ફતેહ નપામ્યા માટે તદ્દન તે કાર્ય છોડીજ દેવું એ કાંઈ ચોખ્ખું વિચાર નહિ. પણ તે સત્કર્મ હોવું જોઈયે. અસત્કર્મમાં ધ્યાન ન ખેંચવું કે જનાથી ઐહિક અને પારલૌકિક બે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય. સત્કર્મથી પારલૌકિક સુખ છે. તો ઐહિક દુઃખના ભયથી સત્કર્મ સાધ્ય પારલૌકિક સુખનો ત્યાગ થવા દેવો નહિ. એ મુમુક્ષુને મુખ્ય ધ્યાનમાં લેવાનું જરૂર છે. તેમજ સત્કર્મથી કેટલા લાભ થાય છે કે એક તો સ્વકુલ વૃદ્ધિ, સ્વતેજોવ્રતિ, પારલૌકિક સુખ, ઇષ્ટકૃપા આદિ સર્વ લાભ મળે છે. એ લાભ મુમુક્ષુને તેમજ તદ્યતિરિક્તને એટલે બંનેને છે. ઐહિક સુખ ઇચ્છનારાઓને પણ સત્કર્મથી સારા ભોગ

વિલાસાદિ પ્રારબ્ધ દ્વારાએ થાય છે. અને સુમુક્ષુઓને મોક્ષનું સાધન સત્કર્મ એજ મુખ્યત્વે કરિને છે. તેમજ ઘણાં સત્કર્મ એવાં છે કે ઐહિક રૂઢીથી વિરુદ્ધ દેખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક જમકે કેટલાક સંસ્કાર કાર્ય કુટુંબમાં તેમ જ્ઞાતિમાં તો કહે છે કે હમારા કુલમાં ધારે નહિં. તેમ કેટલાએક કર્મ લોપ ન થવા દેતાં કરે છે. તેમાં વિચાર કરો કે જ જ જાતિના કર્મો શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે. તે શું એકજ જાતિમાં કાઢને ધારે અને કાઢને ન ધારે એમ બંને પણ ખરું ? નહિંજ બંને, માત્ર રૂઢી છે એ એક મોટો માર્ગ પડયો છે. પરંતુ ગમે તેવી રૂઢી પોતપોતાની જ્ઞાતિમાં તેમજ કુટુંબમાં ચાલુ હોય, અને તે રૂઢીથી જ સત્કર્મ લોપ તથા સ્વધર્મનો લોપ થતો હોય તો તે રૂઢીને બાબુપર રાખીને કર્મલોપ ન થવા દેવો. તેમ શાસ્ત્રનીતિ છોડવી નહિં. અને તેમ કરવામાં ઐહિકનિંદા આદિ દુઃખ થાય તો ભલે પણ નીતિનો ત્યાગ ન થવા દેવો જમક.

નિંદન્તુ નીતિ નિપુણાયદિવાસ્તૂવંતુ લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુગચ્છતુવાયયેષ્ટમ્ ॥

અથૈવવામરણમસ્તુયુગાંતરેવા ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલંતિપદંનધોરાઃ ॥

વ્યવહારમાં હુશિયાર માણસો આય નિંદા કરે અથવા તો વખાણ કરે, તેમજ લક્ષ્મી આવો અથવા પોતાની જમ ઇચ્છા હોય તેમ જાઓ. મૃત્યુ હાલ યાઓ, અથવા ખીજ યુગમાં યાઓ, તોપણ ધીર માણસ પોતાના ખરા રસ્તાથી બ્રહ્મ કદિપણ થતા નથી. કારણ કે ઉપર જણાવેલાં નિંદાપ્રભૃતિ દુઃખો ઐહિક છે. તો ઐહિક ભયથી પારલૌકિક સુખ છોડી દેવું. તેમજ સત્કર્મ તથા સ્વધર્મનો નાશ થવા દેવો, એ નીતિજ્ઞનો માર્ગ નથી. તેમ સુમુક્ષુનો પણ નથી. અને એવી નીતિ શિવાય ખર્જની ધાર જવો આ સંસાર જીતવો ઘણોજ મુશ્કેલ છે. વારંવાર નીતિને અનુસરીને સત્કર્મ વિરહ કદી થવા દેવો ન જોઈયે. અસત્કર્મ કર્યાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાનું નથી અને કદાચિત તાત્કાલિક સુખ દૃષ્ટમાં આવતું હશે, તો તે સુખ અક્ષય નથી. કિંતુ નાશવંત છે. સુખ મેળવવું તો એવું કે અક્ષય રહે. બાકી ખીજાં સુખ માત્ર નિર્ચયક છે.

આર્યા શતદ્વયી.

(મળેલું.)

—X—

(સાંધણ ગયા અંકતા પૃષ્ઠ ૫૩ થી.)

પરતોવિશુદ્ધભૂમિકમસકૃદ્દેદોક્તકર્મકાંડેન ॥

સત્સંગરંગચિત્તં સમતાસુધયાસમંતતોપિશીતં ॥ ૧૪૭ ॥

મૈત્રીચંદનમાલા વિલસદહિંસાસત્પતાકાઘૈઃ ॥

ચિન્દૈર્વિરાજમાનં ભવદાગમસૂચકૈરચિરાત્ ॥ ૧૪૮ ॥

વૈરાગ્યકુસુમભાસિતવિજ્ઞાનવિતાનભક્તિપર્યેકમ્ ॥

પ્રશમાદિપુત્રપાત્રેર્લલિતંકરુણા કુટુંબિનીકલિતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

કલિતાનંદમમંદસત્પતિતિજ્ઞાદિદાસવર્ગેણ ॥

ત્વદનુગ્રહેણભવતાદેતાદશમન્મનોભવનમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

વારંવાર વેદોક્ત કર્મકાંડવડે અત્યંત શુદ્ધ ભૂમિકાવાળું અને સત્સંગે કરિને યુક્ત ચિત્તથી પણ વિશેષ અને અમૃતતાં સરખું ઠંડું મિત્રતારૂપ ચંદન માળાવડે શોભાયમાન અને અહિંસારૂપ સારી દ્વન્નજોએ કરિને આપની આરાધનતા સૂચક એવાં ચિન્દોવડે શોભાયમાન વૈરાગ્ય પુષ્પવડે સુશોભિત અને જ્ઞાનવડે પથરાયલી છે ભક્તિ શય્યા લેની અને શમદમ આદિ પુત્રપૌત્રોવડે શોભાયમાન અને દયારૂપ સ્ત્રીવડે શબ્દાયમાન આશ્રય વિનાનું અને સત્ય તથા સહનતા આદિ દાસ વર્ગોવડે પ્રકાશિત આનંદવાળું મારું મનરૂપ ગ્રહ. હે પરમેશ્વર! આપના અનુગ્રહવડે થાઓ. ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦

કરુણાતુલ્યલતાનત શમાદિચિંતાત્તરુચ્છાયે ॥

આમ્લાયાંતહિમાચલચલદવબોધામરાપગામિલિતે ॥ ૧૫૧ ॥

વૈરાગ્યકુસુમમુરભાસિતવિજ્ઞાદિપલ્લવોચ્છવસિતે ॥

શ્રીરામચંદ્રસેવાકલ્પલતામંડપાકલિતે ॥ ૧૫૨ ॥

સંસારોપવનેઽસ્મિન્મૈત્રીવાનિતાવિનોદમોદેન ॥

કમનીયભૂમિકાયાંચિહરનિજાનંદનિર્મરંચેતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

દયારૂપ લતાવડે નમેશા શમઆદિ ચિંતારૂપ વૃક્ષની છાયામાં અને હિમાચલ પર્વતથી નિકળેલી જ્ઞાનરૂપ અચલ ગંગા સાથે સંમિશ્રિત થયેલ. અને વૈરાગ્યરૂપ પુષ્પની સુગંધવાળા અને સત્ય તથા તિતિજ્ઞા આદિ નવાંકુર વડે શોભાયમાન અને શ્રીરામચંદ્રની સેવારૂપ કલ્પલતાના મંડપવડે સુશોભિત.

સંસારરૂપ ખાગમાં સુંદર સ્થાને વિશેષે પોતાના આનંદવડે પરિપૂર્ણ, હે ચિત્ત! તું સારી મૈત્રીરૂપ સ્ત્રીના વિનોદરૂપ હર્ષ સાથે ક્રિડા કર. ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩

દ્વિત્વાદુઃખનિદાનંદારાગારાદિદૂરદૂરેણ ॥

તસ્મિન્નશેષવંધૌરમતાંચેતોપિશેષવંધૌમે ૧૫૪ ॥

શ્રી તથા ધર આદિ દુઃખના કારણ દૂરથીજ ત્યાગ કરિને તે પરિપૂર્ણ
ખંધુ રામચંદ્રને વિશેજ માફ અંતઃકરણ કીડા કરો. ૧૫૪ ।

કિમિતિવિષીદાસિમિધ્યમિધ્યાજ્ઞાનેનપીડિતોરિપુણા ॥

મજતમવનાનુરક્તદશરથસૂતું વનાનુરક્તમાપિ ॥ ૧૫૫ ॥

હે ચિત્ત મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ શત્રુવડે દુઃખો થઇને તું નિષ્કારણ શુંકામ
ખેદ કરે છે ? સંસારમાં અનુરક્ત નહિ. તથા સંસારમાં અનુરક્ત એવા શ્રી
દશરથજીના પુત્ર રામચંદ્રજીનું સેવન કર. ૧૫૫

શ્રુતિલતિકાયામૂલંચેતઃ શ્રવણેઘૃહિતંચેત્ ॥

નવિષયવિષધરવર્ગોભર્ગમિવત્વાંક્ષમેતપીડયિતું ॥ ૧૫૬ ॥

શ્રુતિરૂપ વેદીનું મૂલ ભૂત એવું હેચિત્ત ? તું જે દશરથના પુત્ર શ્રીરામ-
ચંદ્રની કથાશ્રવણમાં ખેંચાયું હોય તો વિષયરૂપ વિષને ધારણ કરનારાનો
સમુદાય જન્મ તેજસ્વી પુરૂષને પીડતો નથી તેમ વિષયરૂપ વિષ તને દુઃખી
કરવાને સમર્થ નહિ થાય. ૧૫૬

માકુલ્કામપિચિંતાંસકૃદપિમનસાવિલોકિતોરામઃ ॥

અપસાર્યતેપિમોહં દત્તેસાનંદસામ્રાજ્યં ॥ ૧૫૭ ॥

હે ચિત્ત તેં એકવાર પણ મનવડે શ્રીરામચંદ્રનું દર્શન કર્યું હોય તો
કાંઈ પણ જાતની ચિંતા તું નહિં કર. કારણ કે તે શ્રીરામચંદ્ર અજ્ઞાનનો
નાશ કરે છે અને આનંદરૂપ સામ્રાજ્ય આપે છે. ૧૫૭

વિષયજરજસાસિમુક્તા રઘુપતિસેવાસુરાપગાસ્નાતા ॥

સ્વાનંદંપતિમયુનાઘ્રુદ્ધેઃસમયોવિલોકયિતુમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

શ્રીરામચંદ્રજીની સેવા ઢેવી છે ! કે વિષયથી ઉત્તમ થયેલા રજેગુણરૂપ
ખડ્ગથી મુક્ત કરનારી અને શ્રી ગંગાજીના સ્નાન સમાન ફલ આપનારી છે
હે ચિત્ત હાલ અત્યંત આનંદમય શ્રી રામચંદ્રજીને જોવાનો સમય છે. ॥ ૧૫૮

શ્રીરામનામકમલંવદનસરસ્વાં યદુલ્લસતિ ॥

તન્મે સંસૃતિરજની ગલિતપ્રાયેતિપશ્યામિ ॥ ૧૫૯ ॥

મુખરૂપ સરોવરમાં શ્રી રામનામરૂપ કમલ ઘણું સાફ શોભે છે. પણ
યારે જે રાત્રીમાં મારાથી રામનામ લેવાયું નહિં તે રાત્રી જાણે મારી ગણિત
પ્રથમ હોય એમ હું સમજું છું અર્થાત્ તે રાત્રી વ્યર્થ ગઇ હોય એ
હું છું. ૧૬૫

અધુનાદર્શિતમેતદુધતોમમજન્મનિરઘૌષ્ટિચિરમ્ ॥

શ્રીરામનામકૂલદૈવેનૈવાનુકૂલેન ॥ ૧૬૦ ॥

શ્રી રામચંદ્રજીના જન્મ થતાં જ્ઞાની એવાં મારાં અનુકૂલ દૈવે મને પૃથ્વીના ફેરાને છેદ કરનાર શ્રી રામનામરૂપ ફૂલ ખતાવ્યું. ૧૬૦

આનંદૈકનિકેતેચેતંસ્વર્નાતિ સકલમાકેતે ॥

નાનાશક્તિસમેતે રમતાંસુગ્રીવવિહિતસંકેતે ॥ ૧૬૧ ॥

આનંદ છે તેજ એક સ્થલ જનું અને પોતાની નીતિવડે સમગ્ર વ્યાપાર વાન અને સુશ્રિવને જણાવેલ સંકેત જણે અને નાના પ્રકારનાં સામર્થ્યવડે યુક્ત એવા શ્રી રામચંદ્રજીને વિશે મારું અંતઃકરણ ક્રિડા કરે. ૧૬૧

નયનાધરિતકુરંગે સીતાનયનાંત ભંગરંગેન ॥

ચેતશ્ચાપલમુક્તં કાપિચનીલાંબુજેયુક્તમ્ ૧૬૨

સીતાના નેત્રાંત ભાગરૂપી ભ્રમરના રંગવડે નેત્રમાધારીત છે કટાક્ષ જોના એવાં નીલકમલને વિશે, અંચલતાથી મુક્ત થયેલ અંતઃકરણ ક્યાં પણ યુક્ત થયું ૧૬૨

સમરસમાપિતરાવળ લવણેસંતતદોહિનાં શરણે ॥

ક્વચિદપિચિત્સલિલેમે મયંચેતોશ્રુતાપસંવિગ્રં ॥ ૧૬૩ ॥

યુક્તને વિશે રાવણને મારનાર અને નિરંતર પ્રાણીઓના રક્ષણ કરનાર શ્રી રામચંદ્રજીને વિશે અશ્રુના સંતાપથી દુઃખી મારું અંતઃકરણ મગ્ન થાયો. ૧૬૩

વિશ્વોદિતગુણગાનં કૃતભૂમિસુતાકરાદાનમ્ ॥

વિહિતવિવિધાવધાનંચંદેજગતામુપાદાનમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

આખી સૃષ્ટીએ કરેલ છે ગાયન જનું તેમજ સીતાનો હસ્તગ્રહણ કરનાર અને નાના પ્રકારના સ્થાન કરનાર અને સંસારના ઉપાદાન કારણ શ્રી રામચંદ્રજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૬૪

જગતિમહોધિકમાનંવિમલપ્રશમામૃતસ્થાનમ્ ॥

મંદીકૃતારિમાનં પ્રાપિતપાપાણ સંજ્ઞાનં ॥ ૧૬૫ ॥

જગતમાં અત્યંત પ્રકાશમાન અને નિર્મલ શાંતિનું અમૃતના જનું સ્થાનરૂપ અને શત્રુઓનું અભિમાન મંદ કરનાર અને પાપાણરૂપ અદલ્યાને જ્ઞાન આપનાર. ૧૬૫

અવિદિતગુણસંખ્યાનં પ્રકાટિતરક્ષોવધાખ્યાનમ્ ॥

સ્વીકૃતવિશ્વાવિધાનં તેજઃસૃતયેસમાહિતધ્યાનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

નથી જણાતિ ગુણની સંખ્યા જેની અને પ્રકાશિત છે રાક્ષસો મારવાના આખ્યાનો જેનાં અને સૃષ્ટીકૃત્ય સ્વિકારનાર અને સંસારમાં આપેલ છે ધ્યાન જેણે એવું શ્રી રામચંદ્રજીનું તેજ સર્વોત્કર્ષ વડે કરિને રહ્યો. ૧૬૬

કૌતુકકલિતાજ્ઞાનં દૂરીકૃતસંક્રુતાજ્ઞાનમ્ ॥

વંદેકિમપિજ્ઞાનંવિશ્વામિત્રોપદિષ્ટવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

જેનું જ્ઞાન કૌતુક થકી જણાયેલ છે, જેનું અજ્ઞાન દૂર થયેલ છે, જેને વિશ્વામિત્ર એ ઉપદેશ વિશેષ જ્ઞાનનો કરેલ છે, એવાં જ્ઞાનરૂપ શ્રી રામચંદ્રજીને હું નમન કરું છું. ૧૬૭

તુંગીકૃતાતિદીનં ચંપકચીનંરજસ્તમોહીનં ॥

સ્વાનંદામૃતપીનં તેજઃ કલયે વનીસુતાધીનં ॥ ૧૬૮ ॥

અત્યંત દીનજનોને ઉન્નત કરનાર ચંપાના સરખા રંગવાળું વસ્ત્રધારણું કરનાર અને રંગેગુણ તથા તમોગુણથી રહીત અને પોતાના આનંદરૂપ અમૃતવડે સ્થૂળ અને સીતાને આધીન શ્રી રામચંદ્રજીને નમન કરું છું. ૧૬૮

અનધિગતજન્મમૂર્તિં રક્ષક્ષપકૌતુકાલલિતમૂર્તિં ॥

કામપિસુનીલમૂર્તિં કલયે કાલિતાશ્ચિલસ્ફૂર્તિમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

જેના જન્મ સમયની મૂર્તિ જણાયલી નથી અને રાક્ષસોના નાશરૂપ કૌતુકમાં વ્યાપ્ત અને જેનામાં સમગ્ર વિશ્વની સ્ફુરણાયામાન શક્તિ સમાયલી છે. એવિ ધનશ્યામ મૂર્તિનું હું ધ્યાન કરું છું. ૧૬૯

યશસાલજ્જિતસૌમં ભવપરિતાપેસતાંશરત્સોમં ॥

વિહિતનિશાચરહોમં તડિતાકલિતંસ્તુમસ્તમસ્તોમં ॥ ૧૭૦ ॥

જેણે પોતાના ઉજવલ યશ વડે ચંદ્રને પણ શરમાવેલ છે. અને સંસારરૂપ તાપમાં સાધુ પુરૂષોને શરદ ઋતુની પેઠે શીતલ કરનાર અને યુદ્ધ યજ્ઞમાં રાક્ષસોનો હોમ કરનાર અને સ્તોમ રહિત તે રામચંદ્રજીનું સ્તવન કરીએ છીએ. ૧૭૦

નક્તંચરોચ્ચયહરંરવિકુલકમલપ્રકાશકરમ્ ॥

યોર્ગોદ્રમાનસચરંશરચાપધરંસ્તુમસ્તમોનિકરમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

રાક્ષસોના સમુદાયને નાશ કરનાર અને સૂર્યવંશરૂપ કમલને પ્રકાશ કરનાર અને મોટા યોગીઓનાં અંતઃકરણમાં ફરનાર અને ધનુષ્યાણુ ધારણુ કરનાર અને અંધકારને નાશ કરનાર શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૭૧

નિગમાંતગહનચારી માયિકસકલપ્રપંચસંચારી ॥ ૧૭૧ ॥

માયામૃગાનુસારી દુર્મતિહારીહરિર્ભવતુ ॥ ૧૭૨ ॥

વેદના અંતમાં પણ ગહનગતિવાળા અને સમગ્ર માયિક સંસારમાં ફર-
નાર માયારૂપ મૃગની પાછળ ફરનાર એવા હરિ મારી દુષ્ટ મતિના નાશ
કરનાર થાઓ. ॥ ૧૭૨ ॥

પદરેણુમોચિતગિલાંજગદાનંદૈકહેતુમચ્છીલામ્ ॥

નિગમનિરૂપિતલીલાં કામપિકલયેકલાંનીલાં ॥ ૧૭૩ ॥

જેણે ચરણ રજથી અહુલ્યા જે શલ્યા ખની હતિ તેને મુક્ત કરિ અને
જગતમાં આનંદ એજ એક હેતુ જેમાં એવા આચરણવાળી અને વેદમાં
નિરૂપણ કરાયેલ છે લીલા જેની એવી પણ કાંઈ કલાને હું સેવન કરું છું.

૧૭૩

ત્રિભુવનપાલનયોગ્યંવિદલિતપૌલસ્ત્વસુંદરીભાગ્યમ્ ॥

કિમપિનિગમાન્તમૃગ્યં ભૂમિર્દુહિતુર્ભજામિસૌભાગ્યમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

મણુ લોકના રક્ષણ કરવાને યોગ્ય અને રાવણની સ્ત્રી મ મોદરીનું સૌભાગ્ય
જેણે નાશ કરેલ છે અને કાંઈક વેદમાં શોધવાને યોગ્ય અને પૃથ્વી સુતા જે
સીતા તેના સૌભાગ્ય રૂપને હું સેવન કરું છું. ॥ ૧૭૪ ॥

સ્વર્ણેનાજિનશયનો યોજિતશયનોદશાસ્યદિગ્ભાગે ॥

મુહુસ્વલોકિતચાપઃ કોપિદુરાપઃ સનીલિમા શરણમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

સ્વચ્છ મૃગ ચર્મ છે શલ્યા જેની અને રાવણની દીશા તરફ અર્ચાત
દક્ષણ દીશા તરફ કરેલ છે શયન જેણે અને વારંવાર બેયું છે ધનુષ જેણે
એવા કાંઈ દુઃખે કરિ પામવાને યોગ્ય ધનશ્યામ ભૂતિ શ્રી રામચંદ્રજી માર
શરણ છે. ॥ ૧૭૫ ॥

ભોગોપયોગિવન્યઃ પ્રમુતાનન્યઃ સકોપિકોદંઢો ॥

પ્રકઠિતકપિભટસૈન્યો દૈન્યોપશમાયજાયતાંજગતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

રાજ્યાદિ લોગમાં ઉપયુક્ત છતાં વનમાં રહેનાર અને જેની પ્રમુતામાંથી
જો કાંઈ સરખાપણું કરી ન શકે. એકઠી કરેલ છે કપિની સેના જેણે એવા
કાંઈ રાજ અર્થાત શ્રી રામચંદ્રજી જગતની દીનતા શમન કરવા માટે
થાઓ. ॥ ૧૭૬ ॥

સીતાલોચનચુલકૈઃ પીતંપીતાંવરાવિત ॥

શ્રુતિલતિકારસમસમં ભજમજમજ્યેતયેનતેવિપ્રમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

વેદ૩૫ વેલીના રસ સરખું ખીજી કોઈ પણ વસ્તુ જેના સરખી નથી
એવું સીતાના નેત્ર૩૫ અંજલીઓવડે શ્રી રામચંદ્રનું દર્શન કર્યું. એવા શ્રી
રામચંદ્રજીનું તું સેવન કર, કે જેણે કરિને તારું દુઃખ નાશ પામે. ॥ ૧૭૭ ॥

માયાકાચિદપૂર્વાદૂર્વાદલનીલસુંદરચ્છાયા ॥

માયાપાયાદુદયં યાતીજયતિસ્વયંભાન્તિ ॥ ૧૭૮ ॥

કોઈ અપૂર્વ માયા અને દૂર્વીનાં પાંદડાં જેવી નીલ છે સુંદર છાયા
જેની અને ઉદય પામતી અને પોતાની મેળેજ શોભાયમાન એવી માયા
સર્વોત્કર્ષ વડે રહો અને રક્ષણ કરો. ॥ ૧૭૮ ॥

નિજપદપંકજરજસા ભાવિનદૃષદંગના ભાવા ॥

નયનાંચલેનચાલિતશૈલાકાચિત્પુરોસ્તુમેલીલા ॥ ૧૭૯ ॥

પોતાના ચરણકમલની રજવડે શિલામય ભાવ હોતો તે સ્ત્રીમય થયો
અર્થાત્ શલ્યાની અહલ્યા ખની અને જેનાં નૈત્રની ગતી વડે ચલાયમાન કર્યા
છે પર્વતો જેણે એવા શ્રી રામચંદ્રજીની કીડા મને પ્રાપ્ત થાઓ. ॥ ૧૭૯ ॥

ઉપનિષદુપવનભૂમૌ ભૂમીતનયાસહાસમાસીનઃ ॥

સ્વાનંદામૃતરસિકો રાજારાજીવલોચનોજયતિ ॥ ૧૮૦ ॥

ઉપનિષદ્રુપ જંગલની ભૂમિમાં સીતાની સાથે હાસ્ય કરતા હોય તેમ
બેઠેલા અને પોતાના આનંદ૩૫ અમૃતવડે રસિક અને શોભાયમાન નેત્રવાન
રાજા શ્રી રામચંદ્રજી સર્વોત્કર્ષ વડે રહો. ॥ ૧૮૦ ॥

દક્ષોણકોણલીલા હુંઠિતલંકેશસામ્રાજ્યઃ ॥

કૃપ્યાલોકયતાન્માંરાજારાજીવલોચનઃ કોપિ ॥ ૧૮૧ ॥

દૃષ્ટીના આરક્ત ખુણાની કિડાવડે એટલે કોઈ કટાક્ષ વડે વિચ્છેદ કરેલ
છે રાવણનું રાજ્ય જેણે એવા રાજવલોચન શ્રી રાજા રામચંદ્રજી મારાપર
કૃપા દૃષ્ટી વડે જુવો. ॥ ૧૮૧ ॥

માયામૃગમનુધાવન્ કરકૃતકાંઠારકોદંઢઃ ॥

ક્ષણમેતુવીક્ષણપથં રાજારાજીવલોચનઃ કોપિ ॥ ૧૮૨ ॥

માયામય મૃગની પાછળ દોડતા અને હસ્તમાં ધારણ કરેલ છે દંડ
જેણે એવા રાજવલોચન લગવાન રામચંદ્રજી મારા નેત્ર પથમાં ક્ષણમાત્ર
આવો. ॥ ૧૮૨ ॥

દક્ષોણ કોણશોષિતમૃગુપતિમાનાર્ણવંમહઃ કિમપિ ॥

ભાવાભાવવિલક્ષણમીક્ષણવિષયક્ષણં ભવેદપિમે ॥ ૧૮૩ ॥

દૃષ્ટિના આરક્ત ભાગવડે શુકાચાર્યનો માન સમુદ્ર શોષણ કરેલ જણે
અને ભાવ અને અભાવવડે બુદ્ધ પ્રધારનું એવું કંઈ શ્રીરામચંદ્રરૂપ તેજ મારા
નેત્રપથમાં ફણુમાત્ર પણ આવે ! ॥ ૧૮૩ ॥

વિપિનેવલ્કલવસનાવસનાશનદાજગત્રયસ્યાપિ ॥

સુરમુકુટનિકટચરણા શરણં કરુણાજટાવતીધ્વાપિ ॥ ૧૮૪ ॥

જગંભમાં વૃક્ષની છાલના વસવાળી અને ત્રણ જગતને વસા અને ખાવાનું
આપવાવાળી દેવતાઓના મુકુટની પાસે છે ચરણો જના એવી કાંઈ પણ અને
જટાવાન ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી સખંધી કરણા તે માફ શરણ છે. ॥ ૧૮૪ ॥

લંકેશવદનપંકેરુહવનદાનોહિમાનીયા ॥

સાકાપિહન્તુકૃપયામાયામત્સ્વાંતસંતાપં ॥ ૧૮૫ ॥

રાવણના મુખરૂપ કમસોનો નાશ કરવામાં માનનીય એવી કાંઈ શ્રી
રામચંદ્રજીની માયા મારા અંતકરણના સંતાપને નાશ કરે. ॥ ૧૮૫ ॥

અવચિતપલ્લવશાખાંનાકાધિપધામરક્ષણાયાકા ॥

સાકાપિ મનસિ માયાવિલસતુકારુણ્યાચંદ્રિકારાકા ॥ ૧૮૬ ॥

નથી ચુંટાયલાં નવાંદુર અને શાખાઓ જની અને સ્વર્ગના સ્વામી
ઈંદ્રરાજના ધામને રક્ષણ કરનાર અને કરણારૂપ ચંદ્રિકાવડે યુક્ત રાત્રી જેવી
એવી કાંઈ શ્રી રામચંદ્રજીની માયા મારા અંતકરણમાં પ્રકાશ કરે. ॥ ૧૮૬ ॥

વ્યગ્રીકૃતદશવદનોવિગ્રીકરણેનરાક્ષસ્યાઃ ॥

સુગ્રીવાગ્રજહંતા વ્યગ્રીભાવંનિહંતુમેમનસઃ ॥ ૧૮૭ ॥

રાવણને જણે નાશ પમાડ્યો. અને તાડકાનો નાશ કરનાર અને સુગ્રી-
વનો મોટા ભાઈ વાળી તેનો નાશ કરનાર શ્રી રામચંદ્રજી મારા મનનો
વ્યગ્રી ભાવ હરણ કરે. ॥ ૧૮૭ ॥

કરકમલોચિતકુતુકાચામિતચઢીશપાપચંડત્વં ॥

સત્ત્વંશોધયતાન્મેતેજોહરિનીલનીલંતત્ત્વ ॥ ૧૮૮ ॥

હસ્તકમલ યોગ્ય ધનુષ વડે ધીમું પાડેલ છે શિવના ધનુષનું ઉગ્રપણું
જણે અને ધનુષ્યામ સત્ત્વગુણી તેજ મને શુદ્ધ કરે. ॥ ૧૮૮ ॥

રુચિરાપાંગતરંગૈરપહત્તજનતાપપરિતાપં ॥

પાપંનાશયતાન્મે તેજઃ કરુણારસાકુલંકિમપિ ॥ ૧૮૯ ॥

સુંદર નેત્રકટાક્ષના તરંગોવડે નાશ કરેલ છે મનુષ્યના તાપરૂપ પરિ-
તાપ જણે અને કરણારૂપી રસવડે વ્યાપ્ત એવું કાંઈ પણ તેજ માફ પાપ
નાશ કરે. ॥ ૧૮૯ ॥

ચંપકકાલિકાકુલિતઃ કથનચિંતામણિર્લાલિતઃ ॥

દિનમણિવંશાભરણં વિલસતુદ્ગદયેમમાભરણં ॥ ૧૯૦ ॥

ચંપાનિ કક્ષીવડે વ્યાપ્ત અને સુંદર એવા કોઈ શ્રી રામચંદ્રરૂપ ચિંતા-
મણિ સૂર્યવંશના અલંકારરૂપ મારો અલંકાર હૃદયને વિષે પ્રકાશમાન
થાઓ. ॥ ૧૯૦ ॥

કનકાકલ્પ લતિકાકુવલયલીલાંચિતંકમપિ ॥

વિવિધસ્વીકૃતલીલં કલયેચિંતામાણે નીલમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

સુવર્ણની કંપરૂપ વેલીના કુડમલ (ખીડ્યાવીનાનું કમલ)ની કીડ-
વડે વ્યાપ્ત અને અનેક પ્રકારના સ્વીકારેલ છે કીડા જેણે અને વનશ્યામ શ્રી
રામચંદ્રરૂપ ચિંતામણીને હું લખું છું. ॥ ૧૯૧ ॥

મુલલિત કાંચનલતિકા લિંગિતમાલિંગિતાસિલોલ્લાસં ॥

સ્મિતમુમનોતિમનોજ્ઞં કમપિતમાલં તમાલંબે ॥ ૧૯૨ ॥

સુંદર કાંચન લતિકાવડે ચિન્હિત અને આલિંગિત છે સમગ્ર ઉદ્ધાસ
જેને અને હાસ્યરૂપ પુષ્પવડે અત્યંત શોભાયમાન વનશ્યામ એવા તે શ્રી
રામચંદ્રજીને ગ્રહણ કરું છું. ॥ ૧૯૨ ॥

અભિનવમશોકમેકંવિકાસિતમવનીમુતાસમાશ્લેષાત્ ॥

જગદાલવાલમમુલસદાનંદફલંભેમકદા ॥ ૧૯૩ ॥

પૃથ્વીદુહિતા જે સીતા તેના આલિંગનથી પ્રદુઃખિત એક નૂતન અશોક-
વૃક્ષ જેવા જગતરૂપ ક્યારામાં ઉદ્ધાસિત છે આનંદ દેલ જેનું એવા એક શ્રી
રામચંદ્રજીને હમે ધ્યાને પ્રાપ્ત થઈએ. ॥ ૧૯૩ ॥

મૈથિલ ભૂમન્સુતયા નિમ્નગયાયુક્તમેકયાકમપિ ॥

સદ્ગુણસિંધુમવંધેચિત્તંસમાસાદયેમકદા ॥ ૧૯૪ ॥

મૈથિલ દેશના રાજાનિ દુહિતા અત્યંત નિમ્નગમન કરનારિ એવી એક
સીતા વડે યુક્ત અને સદ્ગુણના સિંધુરૂપ અને નથી અંધન જેને એવા શ્રી
રામચંદ્રજી પ્રત્યે હમે ધ્યાને ચિત્ત સ્વસ્થ કરિશું. ॥ ૧૯૪ ॥

કોપમલાંચિતલોચનચલદંચલગોચરીકૃતેજલયૌ ॥

સલતામાથુવિલોકિયદાલોકચિત્તુંમહામહોત્કંઠા ॥ ૧૯૫ ॥

કોપરૂપ મલવડે વ્યાપ્ત નેત્રની ચંચલ અંચલને વિશે સ્થાન ભૂત કરેલ
ના સમુદાયને વિશે જલદી સ્થળ જોનાર એવા શ્રી રામચંદ્રજીને જોવાની
મોટી ઉત્કંઠા છે. ॥ ૧૯૫ ॥

મદયાલોકવિલાસૈરંચિત્તહાસૈઃપ્રમોદસંવાસૈઃ ॥

ઉત્કંઠયાકુલમલંમમનુગૃહ્ણિષ્વજાનકીજાને ॥ ૧૯૬ ॥

દયાથી જોવાના વિલાસોવડે અને વ્યાપ્ત હાસ્યવડે અને હર્ષિત સ્થાનો વડે અને ઉત્સાહવડે આકુલવ્યાકુલ એવો હું છું તો હે જનકીના સ્વામિ રામચંદ્ર ? મારો અનુગ્રહ કરો. ૧૯૬

ઉત્કંઠયાકુલમલંભવદંઘ્રિદિદ્વક્ષયાચિરંચેતઃ ॥

સદયંવિધાયદ્દયંદર્શનદાનેનતોષ્યતાંતદિદમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ઘણું કાલ થયાં આપના ચરણને જોવા ઈચ્છનાર આ મારું ચિત્ત છે દયાવાન હૃદયે કરિને દર્શનના દાનવડે હે રામચંદ્ર ? સંતોષ કરો. ૧૯૭

રુચિરાવલોકલીલા ચોરિતભૂમીસુતાચેતઃ ॥

ચોરયતિહામદીયંચેતઃ કપટીજટીકોપિ ॥ ૧૯૮ ॥

સુંદર દૃષ્ટી અને ક્રિડાવડે સીતાનું અંતઃકરણ ચોરનાર અને જટાધારિ તથા કપટી એવો કોઈ પણ મારા અંતઃકરણને ચોરે છે. ૧૯૮

પ્રકટિતમાનુપવેષઃ કપટીલંકેશસદ્વેષઃ ॥

કોપિહટેનશઠોમાં નિકટીકુર્વન્નિહન્નિમાનુષ્યમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

પ્રકાશ કરેલ છે મનુષ્યનો વેશ જણે અને કપટી રાવણ સાથે દ્વેષ કરનાર એવો કોઈ શઠ બલાત્કારવડે મને પાસે લઇને મનુષ્યપણું નાશ કરો ? ૧૯૯

કોપિમુનિવેષધારોચેતોનાનાવિરૂપકારીમે ॥

અનુસારીકુરુતેહાકિંવાકર્તૃયથેચ્છયાચારી ॥ ૨૦૦ ॥

મારા ચિત્તને નાનાપ્રકારનો વિરૂપ કરનાર અને મુનીનો વેશ ધારણ કરનાર કોઈ પણ ઈચ્છા પ્રમાણે પાળનાર શું કરવાને માટે અનુસરણ કરે છે ? ૨૦૦

ક્ષોર્ણાસુતાવિલાસીદાસીકુરુતેવલાદેવ ॥

હાચિત્તટ્ટત્તિમેતારાજારાજીવલોચનઃ કોપિ ॥ ૨૦૧ ॥

પૃથ્વી સુતાનો વિલાસ કરનાર અને બલથીજ આ ચિત્તવૃત્તિને સુંદર લોચન વાળો કોઈ પણ રાજા રામચંદ્રજી દાસી સરખી કરે છે ? ૨૦૧

વલ્કલપટીકટીકૃતપંચવટીકુટીરવાટીકં ॥

નિકટીભવતુમહોમેપ્રકટીકૃતમાનટીનૃસં ॥ ૨૦૨ ॥

ઝાડની છાલને કટી વસ્ત્ર ઠેકાણે ધારણ કરનાર અને પંચવટીમાં રહેવાને બાંધેલ છે પર્ણકુટી જણે અને પ્રકાશ કરેલું નાનું સરખું નૃત્ય રૂપ તેજ મારી પાસે થાઓ. ૨૦૨

પ્રેમાતિરેકરચિતા કિયદધિકશતદ્વયીયમાર્યાણામ્ ॥

અંબોજપુંજપૂજા ભવતાત્સીતાપતેઃ પદયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

આર્યાવૃત્તની અત્યંત પ્રેમવડે રચેલી ખસો કરતાં કંઈક અધિક એવી
આ આર્યાશતદ્વયી શ્રી રામચંદ્રજીના ચરણને વિશે કમલના સમુદાય વડે
પૂજા ૩૫ થાઓ. ૨૦૩

આર્યાશતદ્વયીયંભક્તિવિરક્તિપ્રવોધમયી ॥

વિષયાસક્તિવિમુક્તેઃ શક્તામુક્તંજગત્કર્તુમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

આ આર્યાશતદ્વયી ભક્તી અને વૈરાગ્ય ને યોધ કરનારી અને વિષયની
આસક્તિમાં પડેલાં જગતને મુક્તી કરવાને સમર્થ છે. ૨૦૪

આર્યા શ્રીવિશ્વનાથસ્યનંદનૌરઘુનંદને ॥

રામચંદ્રોદધત્પ્રેમ સાંદ્રિનિર્મિતવાનિમાઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્રી વિશ્વનાથજીના પુત્ર રામચંદ્ર નામે તે શ્રી રામચંદ્રજીને વિશે
પ્રેમાર્દ્ર થઈને આ આર્યાશતદ્વયી રચી છે. ૨૦૫

॥ આર્યા શતદ્વયી સમાપ્ત ॥

(સતિ કથા.)

(મળેલું)

મંગલાચરણ

(રાગ ઇશ્વરવિવાહ.)

ગૌરી નંદન ગજમુખ સ્વામીરે

ગણનાયક લાયક દેવરે

વિઘ્ન હરતાહ મોવિઘ્ન હરશેરે

સહુ સાથમાં રાખશે ક્ષેમરે

અહો ભારતી આરતી હારીરે

વિણાપુસ્તક ધારિણી માયરે

કયો કેંક અમર વરદાયીરે

તેમ વાણી આપીને નીભાવોરે

ધરં ધ્યાન પ્રેમે શિર નામીરે

છો આનંદ દાયક સત્ય મેવરે

કરં વિનતીતે અંતર ધરશેરે

રહે અવિચલ આનંદ જમરે

અલતનયા હેસ્વર્ગ વિહારીરે

હંસ વાહિની આપો સહાયરે

વ્યાસ વાલ્મિક આદી આધરે

આદ્યો ગંથ સંપૂર્ણ કરાવોરે

ઇષ્ટદેવ ગુરુ ચરણે નામુરે
જની કરુણાથી પાંગળો ચાલેરે
વહે મુંગો મધુર શુભ વાણીરે
કરે આપ મારું ઉપરાણુરે
દેવી ભાગવત તૃતીયસ્કંધરે
વ્યાસ જન્મે જયનો સંવાદરે
કરું વિરતાર જન હિત કાજરે
કાલો ઘેલો હું કાંઈન જાણુરે
મને જાણીને દાસ તમારોરે
પદબંધ પીંગલ અનુસારે
સર્વ કવિયો તણો હું છું દાસરે
નમુ શંકર જે કરે જોડરે

જથી મુદ્ધ મુખુદ્ધિ હું પામુરે
જની કરુણાથી આંધળો બાળેરે
હોય કરુણા જે સારંગ પાણીરે
તો સતીનું ચરિત્ર વખાણુરે
અધ્યાય ચૌદનો શ્રેષ્ઠ સંબંધરે
તેમાં યુક્તિજ્ઞો ચોજી આખાદરે
ગુરુ દેવ વધારશે ક્ષાજરે
આપ કરુણાને શ્રેષ્ઠ પ્રમાણુરે
અંથ પૂર્ણ કરાવશે મારોરે
નથી જાણતો હું તલ ભારરે
દોષો દઇને ન કરશે નિરાશરે
ગણી શિષ્યનાલેખશે ખોડરે

વલણ.

શિષ્યગણી ખોડ ના લેખશે નમું મહાશય પાયરે,
કહે શંકર તોજ ભાખી શકે સહુસહાય કથાયરે. ॥ ૧ ॥

કડવું ૨ જી.

સગ ઈશ્વર વિવાહનો.

એક સમે જનમે જયરાયરે
સાથે મહા વિદ્યાનો મહિમાયરે
જે મહા માય ગણુ કહેવાયરે
કાંઈ ભુવનેશ્વરી કરિ ગાયરે
મહાવિદ્યાને સતી ચરિત્રરે
કહે વ્યાસ રાજ ધન્ય ધન્યરે
તારી મતિ અતિ પુણ્ય રૂપરે
મારા હૈડામાં હરખન માયરે
જગની ઉત્પત્તિ સ્થિતિને લયરે
મહા વિદ્યાથી વિશ્વસ્રજયરે
મહા વિદ્યાથી વિશ્વ પગાયરે
મહા વિદ્યાથી જગ સંહારાયરે

પુછે વ્યાસને સતી કથાયરે
કહે વ્યાસગુરુ સુખદાયરે
સરસ્વતીથી પણ જ્ઞાનખાયરે
ભારતી રૂપે પણ વખણાયરે
સુણી અંગથશે સુપવિત્રરે
તારો અવતાર પૂરણ પુન્યરે
તે કથા પુછી મને અનુપરે
કહેતાં વિદ્યા સતી મહિમાયરે
એ છે મહા વિદ્યાદેવો વ્યયરે
નતો અજથી કશું ન યાયરે
વિના વિદ્યા વિષ્ણુથી શું થાયરે
જે વિના શિવ પણ ગોથાં ખાયરે

દેવમાં જે રહ્યું છે દેવત્વરે
 આકાશે કેવા ચલકતા તારારે
 એ સહુ છે આ પૃથિવથી મોટારે
 ન પડે નખડે ન કાલડેરે
 દીનરાત ઋતુઓ જે થાયરે
 મેલી પૃથિવથી અનેક રંગરે
 એસૌમાનો વિદ્યાની શક્તીરે
 વિદ્યાથી આવે સૌ વ્યવહારરે
 ભુડાંગારાથી વૃક્ષોમાં મસરે
 વિદ્યાથી માતખર દેશ થાયરે
 વિદ્યાથી જન વૈભવી હોયરે
 વિદ્યા અને ધન રાજ અપાવેરે
 વિદ્યા વનવાસમાં સુખ આપેરે
 મહા વિદ્યાની ભક્તિ જે કરેરે
 વિદ્યાથી મળે ઉત્તમ જ્ઞાનરે
 એ વિશે કહું એક આખ્યાનરે
 તેમાં વર્ણિશ સતી ચરિત્રરે
 પૂર્વે ઉત્તમ દેશ દાશલરે
 તેજસ્વી સૂર્ય વંશી ને સારેરે
 જીતેન્દ્રિય ધર્માત્માજ અતિરે
 અયોધ્યાપુરિનું કરે રાજરે
 પાળે બેટા બેટી સમ પ્રજરે
 આશ્રમે અને વર્ણનું હીતરે
 નિયમે જના શુદ્ધ પવિત્રરે
 બ્રાહ્મણ ક્ષત્ર્યાદિ વર્ણ અઢારરે
 પોત પોતાનીવૃત્તિમાં રહિરે
 એ નગરના સૌ રહેવાસીરે
 આખાં રાજ્યમાં કે સ્થળ વિશેરે
 કૂર કૃતધ્વી ધૂતારા ઢોંગીરે
 એવા જનનું ન બી જળણાયરે

એ સૌ વિદ્યાની શક્તીનું તત્ત્વરે
 નિરાધાર બુવો છે અપારારે
 ઘણું અંતરથી લાગે છોટારે
 રહે હૃદમાં સહુ વિદ્યારે વડેરે
 માનો ઇશ્વરીની વિદ્યાયરે
 વનસ્પતિને આખ્યા અભંગરે
 કાણુ મૂઠ કરે નહિ ભક્તિરે
 એ વિના કીટી જાય સંસારરે
 આખ્યાં સુગંધીને ખટરસરે
 વિના વિદ્યાયે વણસી જવાયરે
 વિદ્યા વિણ દરીદ્રિ સહુ કાયરે
 વિદ્યા ભય દુઃખ શોક શમાવેરે
 વિદ્યા અત્યુચ બંધન કાપેરે
 તેના કાર્ય સૌ સેહેજ સરેરે
 જ્ઞાન મુક્તિનું માનો નિદાનરે
 સાંભળો ધરી શ્રદ્ધાએ ધ્યાનરે
 જે સુણી થાય પાપી પવિત્રરે
 તેનો ધ્રુવસંધી રાજ સખલરે
 સત્ય પ્રતિજ્ઞાને પાળનારેરે
 દયા દાનમાં હરદમ રતીરે
 પ્રજના કરે ઉત્તમ કાજરે.
 નિતિ ધર્મની રોપીને ધજરે
 કરવામાં સંતત જેનું ચિતરે
 નિતિવાન વિદ્વાનનો મીત્રરે
 પાળે મર્યાદાઓ સ્વાચારરે
 ધર્મથી મળતા કાળનહિરે
 મહા વિદ્યાના પૂર્ણ ઉપાસીરે
 ચાર ચાડીયા લુગ્યા નાંદીસેરે
 અજ્ઞાની લંપટ શોંગીરે
 પ્રજ પ્રેમે પ્રભુ ગુણ ગાયરે

વિશે

એની રાણી દયાળી રૂપાળીરે
 યૌદ વિદ્યાના તત્ત્વની જાણુરે
 રાજ નીતિ રીતિ જાણનારીરે
 શુભ નામ જેનું મનોરમાંરે
 પરસ્પર દંપતી ધરે પ્રીતિરે
 ધર્મદાન ધણાં ધણાં કરેરે
 રાજ્ય વૈભવ દંપતિ માણુરે
 એમ વર્ષ ગયાં ધણાં વહીરે
 એક દિવસ સ્વમેહેલમાં ભૂપરે
 પોઠા સાંજે અતિખેદ આણુરે
 સર્વજ્ઞ ગમગીન થઇ મોટા શ્વાસરે
 નમુને જોઈ મસ દલગીરે

સુશીલા ભલી શુભશુણ વાળીરે
 પતિ સેવામાં પાથરે પ્રાણુરે
 રાજને પણ પ્રાણથી ધ્યારીરે
 વિચિક્ષણ જાણે એખીજી રમારે
 વખાણે ડાહ્યા જન જેની રીતિરે
 દેવ પ્રાણણુને અનુસરેરે
 ઉદાસ ન દિસે કાંઈ ટાણુરે
 જવા માંડી જીવાની સહીરે
 રાજ વૈભવ જોઈ અનુપરે
 એવે આઘ્યાં મનોરમા રાણીરે
 અઠ્ઠમાત મુકે થઈ ઉદાસરે
 પુછે મનોરમાં ધરી ધીરરે

વલણ.

રાજ દિલગીર જોઇને કહે રાણી મનોરમાં વ્યાકુળ મુખે
 ક્ષમા તમોને નાથજી આસુખેરોશું દુ.ખે.

કડવું ૩ જી.

એક સમે

માથે મન તમ પ્રાણુ આધારરે
 વ્યોમના રોગ શું કે કાંઈ અંગરે
 શું શરીરમાં નિકળે છે રાજરે
 શું દુખે છે પેટમાં કે શીરરે
 સાંભરી આઘ્યાં શું સ્વર્ગવાસીરે
 ખમાંતમને અહો પ્રાણુ નાથરે
 એમ કંહિ પ્રેમે થકી વળગીરે
 યોલો યોલો મારા ભરથારરે
 શું આપેલું વચન મરજીરૂપરે
 રાજાગતની રક્ષા શું ન થઇરે
 આપ સત્તાનું કાંઈ મન મટયુરે

(રાગમારૂ.)

શું દુઃખે ખેરો આંસુ આ વારરે
 દમ કારમો બદલ્યો શું રંગરે
 કે થઈ કાંઈ ખાવાંમાં ભૂલરે
 ભડ થઈ તજે દમ ધીરરે
 માતતાત કે થયા ઉદાસીરે
 કરે રક્ષા ત્રિલોકિનો નાથરે
 નવ થાય પતિ થકી અળગીરે
 શું સંજોગ બન્યો દુખકારરે
 ન પગાઇ શક્યું શું ભૂપરે
 કે શું વૃત્તિ કુમાર્ગમાં ગઇરે
 કે શું સુખ સંસારીક ધટયુરે

આપ પ્રત્યે પ્રજ્ઞનો શું પ્રેમરે
 આવી ખોટ ખજાને આ વારરે
 ધાતુ રત્ન અને રસ ગંધરે
 કેશું શત્રુએ દેશ દબાવ્યોરે
 ઇશ્વરીનો અજાણે શું વાંકરે
 પાલ્ય જીવ પલાઈ ન શક્યારે
 પુણ્ય રૂપને રાજ બંધનરે
 પ્રજામાં શું અધર્મ ફેલાયોરે
 થવામાંડયો વિદ્યામાં શુંલયરે
 શું ? નારી પતી વૃત છોડનારીરે
 અજાણે શું દો અન્યાય થયોરે
 મારી સામું જીવો પ્રાણ નાથરે
 દાસી પર રાખો પૂર્ણ વિશ્વાસરે
 થોડી વાર પછી વદે રાયરે
 સતી તેં બધા દુઃખ લેખ્યારે
 મને દુઃખજ દેહમાં વલગુરે
 તુંને દેહેવામાં શ્રેયન લેખુરે
 સુણુશો દુઃખ કારણ સતિન્યારેરે
 તોય આગ્રહ તમારો જાણીરે
 જન્મથી આજ સુધી ચાલીશેરે
 આજ આરીસામાં જોતાં મુખરે
 દાઢી પર દેખાયો ધોળો વાળરે
 હવે જીવાનીનો કાળ ખુટયોરે
 જીવાનીનું જવા માંડયું નીરરે
 હવે જાશે જોખનીયાનું તેજરે
 ગયું જોખન પાછું ન ફરેરે
 કદી ચોરાયું ધન વળે પાછુરે
 ગયાં વળે કદાચિત્ત વહાણુરે
 દશરથને હતી ત્રણ નારરે
 પુત્ર વિયોગે અકાળ મુવોરે

ઉતરી ગયો દુખ થાય જમરે
 કે શું ચૂક્યા કાંઈ વ્યવહારરે
 ધરા દુઝતી શું થઈ બંધરે
 ભુંડો સંદેશો શું દોઢએ કહ્યાવ્યોરે
 થયો કે શું દુભાયા કો રાંકરે
 કે આવેશમાં વિપરીત બક્યારે
 તે શું ત્રુટયું કે કચવાઓ મનરે
 કે શું અપયશ જગમાં ગવાયોરે
 કે શું ધર્મ સભા પામી ક્ષયરે
 ઉપજી પ્રજામાં દુઃખકારીરે
 નિરપરાધી શું માર્યો ગયોરે
 યથારથ કહો દાસી ને વાતરે
 કહો કેમ મુઠાછો નિશ્વાસરે
 પ્યારી તુથી શું છાનું રખાયરે
 તે કદી સ્વપ્નેમેં નથી દેખ્યારે
 તે કદી થવાનું નથી અલગુરે
 ઉલટો તારો કલેશ પણ દેખુરે
 તમે પણ દુઃખ પામશો ત્યારેરે
 કહું છું સુણો સાધવી શાણીરે
 વર્ષમાં હર્ષ આપ્યો છે ઇશેરે
 કાર મુક થયું મને દુઃખરે
 કે પડી પેટમાં મોટી ક્ષાળરે
 વૃદ્ધા વસ્થાનો અંકુર કુટયોરે
 માંડશે ધસાવા આ શરીરરે
 એવું ભાસેછે મુજને સેજરે
 છાને અગણીત ઉપાય કરેરે
 દેવાળે ગયું પણ થાય સાચુરે
 પણ જોખન ન વળે સુખણુરે
 તેણે જર કરાવ્યો સંસારરે
 તેનો ખરખરો મુજને હુવોરે

તેથી મેં કયો મનમાં વિચારે
તને પરણીને રાખીયે ટકરે
પણ ફળ તેનું કેનું થયુંરે
તદપિ સાંપડયું ન સંતાનરે
તારાથી સંતતીની ન આગરે
ધરા ધામ અન્ન સાળ ધનરે
ન મળે પુત્ર વિના સદ્ગતીરે
આવે વખતે બીજી હોય નારરે
રાજ ઝાઝી પરણવાને માંગેરે
એકને કદિ સંતાન નોયરે
પણ મારી પ્રતિજ્ઞા મુનેરે
કહ્યું એ સર્વ દુઃખનું કારણરે
જળ વિનાની દૂપત ડાગરે
લૂણ વિનાનું જવું ભોજનરે
ચંદ્ર વિણ રત્નની ભયંકારરે
ક્ષેત્ર શોભે ન હોય હુડી હુડુરે
રાજ્ય વૈભવને મોટા મેહલરે
ઘોડા ગજ રથ ધેનું ને હાટરે
ધાતુ રત્નને મોટા ઉદાનરે
જોકે સાધન સહુ અનુકલરે
દૂધ સાકર સુષ્ટુ ભોજનરે
એટલું કહિને મુંગો રહોરે

મારે પરણવી એકજ નારરે
પાછા વાર્યો માંગામેં અનેકરે
મારું આયુષ્ય અરધું ગયુંરે
માંડયો ફરવા શરીરનો વાનરે
થયા મનોરથો સહુ નાશરે,
મારી પુઠે ભોગવશે કા જનરે
એમ મુંઝાણી મારી મતીરે
તો કદાપી આપે તે કુમારરે
તેનું કારણ પણ આવું લાગેરે
તો બીજી સંતતી વાળી હોયરે
નારી શુ કહું સાધવી તુનેરે
થાય એનું શી વિધ નીવારણરે
ફલફૂલ વિના જવો બાગરે
તેવું પુત્ર વિનાનું જીવનરે
દ્રવ્ય વિનાના કોશ ભંડારરે
તેમ સંતતી વિણ ઘર ભુંડરે
મને લાગેછે દુઃખના ભરેલરે
આજ જોયા ભંડાર અખૂટરે
મેતા ભૂત્યો ને મોટા દિવાનરે
પણ મારી પાછળ સહુ ધૂળરે
પુત્રવિના ગરલસમ અંતરે
રાણીયે એમાંથી અર્થ ગ્રથોરે

(વલણ)

અર્થ ગ્રથો રાણીએ રાજ થઈ ગયા ચૂપરે
કહે શંકર શ્રીતા સુણો પાવન કથા અનૂપરે

કહ્યું ૪ થું

(રાગ ઉપરનો)

કહે વ્યાસ સુણોજી રાજનેરે
પછી મનમાં કરેછે વિચારરે

થઈઅસર સતી કરે મનરે
મારો નાથ ઉદાસ અપારરે

મારામાં વંશ વૃદ્ધિના ચિન્હરે
 શી રીતે પ્રાણ નાથ રિઝાવુંરે
 પૂર્વે જન્મે કર્યા હશે પાપરે
 પૂર્વે પતિ સેવા મેં નવ કીધીરે
 હશે સાસુને સસરા સંતાપ્યાંરે
 લાખો સદ્ગુણ છતાં જ નારરે
 સોળ શણગાર સજ્જી નારીરે
 તેમ સંતતી વિનાનિ નારરે
 પણ વિચારવું મારે એમરે
 કિસ્મતે કદિ વંધ્યા હું રહીરે
 સ્વામીને હોય જો બીજી નારીરે
 મારા નાથની ઈચ્છા લાગેછેરે
 એમ થાયતો હું બહુ રાજીરે
 પણ મારા પતિનો વિચારરે
 પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ વિચારીરે
 પતિવ્રતાનો એ છે ધર્મરે
 મનવચન અને નિમકાયરે
 પતિવ્રતા તો તેજ દેહેવાયરે
 એજ હેતુથી જન્મે છે નારીરે
 માઝં લણતર વિદ્યા કે શક્તિરે
 એ સહુપર હોજો ધિક્કારરે
 જ નારી ન કરે પતિહિતરે
 પતિનો વંશ રાખવા મારેરે
 લાવું ઉત્તમ રાજ કુમારીરે
 જવડે વંશની વૃદ્ધિ થાયરે
 એમ કરતાં જશે માઝં સુખરે
 પતિ માટે સર્વે હું સહીશરે
 પોતાનું સુખ તજતાં પતિનેરે
 દોડાવવી સતીએ તુરતરે

નથી દેખાતાં તેથી છું ખીન્નરે
 શું ઉપાય કરને મનાવુંરે
 તેથી વંધ્યા રહિ ગઈ આપરે
 કાંઈ દુવા વડીલોની લીધીરે
 જથી ઈશ્વરે સંતાન નાખ્યારે
 રહે વંધ્યાતે નહિં શોભનારે
 નાક વિના તે લાગે ન સારીરે
 સંસારે કદી નહિં શોભનારે
 નાથનું શી રીતે થાય ક્ષેમરે
 એમાં કંથનો દોષછે નહિરે
 આપે સંતતી આનંદ કારીરે
 મર્મમાં બીજી કરવા માંગેછેરે
 પાછી વળે સહુ હારી બાજીરે
 એમાં આટો આવે છે લગારરે
 તેની પ્રતિજ્ઞા નાશું નિવારીરે
 સ્વામી હિતના કરવાં સહુ કર્મરે
 પતિહિતમાં જ ખરચે સદાયરે
 સ્વામીજીના ઉપર ધોળી જાયરે
 થાય સર્વદા પતિહિત કારીરે
 વળી સુયુદ્ધિને પતિભક્તિરે
 જો ન થાય પતિહિત સારરે
 તે નારીને નર્ક છે ખચીતરે
 યોજવી યુક્તિ કાઢ પ્રકારેરે
 નવજન્મન રૂપ અપારીરે
 મારો પ્રાણુપતિ હરખાયરે
 સાલશે કદી શોખનું દુઃખરે
 કાળું ગોઝં કદી ન કહિશરે
 સુખ થાય તો નીજની ગતિનેરે
 એમ વેદ પુરાણનું મતરે

એમ મનમાં વિચારીને રાણીરે
મૃદુવાણીથી ખુબ રિઝાવ્યારે
જશ આપજશને સુખ દુઃખરે
સંતતી થવી કે લાજ એટરે
કરે કીડા ધંધા રાખી હામરે
તોપણ જ્યાં સુધી સુખુદ્ધિ દોડેરે
સંતતી સારું શોચન કરવોરે

નાથનો હાથમાં લઈ પાણીરે
ઘતિહાસ અનેક સુણાવ્યારે
જન્મ મરણ કે બુદ્ધિની રૂપરે
દૈવાધીન છે શું કરવી દોડરે
ભાગ્યવિના મળે ન બદામરે
ત્યાં સુધી ઉલોગ કરવો દોડેરે
જગદીશ ઉપર ભાવ ધરવોરે.

અપૂર્ણ.

ઉધમસાધ્ય ભાગ્યોદય.

આકાશી કાળમાં ભાગ્યોદય ઉધમ સાધ્ય છે. ઘણા માણસો જોશીઆને
ચોતાની જન્મપત્રિકા વર્ષફલ આદિ બતાવે છે અને તેમાં પ્રશ્ન, મુખ્યત્વે કરિ-
જોજ કરે છે કે મારો ભાગ્યોદય ક્યારે થશે. ત્યારે જોશી અહના સ્થાનપરત્વ
તે તે અહોનું ફલ તેને સંભળાવે છે અને સાધારણ અહો ઉપરથી એવો નિયમ
પણ બાંધી આપે છે કે અમુક વર્ષ ગયા બાદ ફલાણાં અહની દશામાં ભાગ્યો-
દય સારો થશે.

જો એ વચન પરજ કેવળ આધાર રાખીને ઉધમરહિત બેસી રહિયેતો
કદાપિ ભાગ્યોદય થવાનો સંભવ રહેતોજ નથી. કારણ કે ઉધમ રહિત થયા
એટલે આલસ્ય અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે એટલો બધો સખલ રાતુ છે કે
મોટા મોટા ધનવાન માણસોને પણ દરિદ્રતાના દરીન કરાવે છે.

ઉધમ શું નથી કરિ શકતો? મનુષ્યને રિદ્ધિસિદ્ધિ આપનાર ઉધમજ છે.
કામ પણ દુનિયામાં એવી વસ્તુ નથી કે જે ઉધમ વડે અસાધ્ય હોય. બન્ને
કદાચિત્ કામ કાર્ય એવું હોય છે કે ઉધમ કર્યાથી પાછા પડી જવાય છે. તો-
પણ તેમાં ઉધમ રાખીયે તો તે સાધ્ય થાય છે એ નિઃસંદેહ છે.

કુટલાએકા કહે છે કે દૈવમાં હોયતોજ ઉધમ મળે. નહિંતો ઉધમ સ-
ત્તોજ નથી. પણ એ બોલવું કાયર પુરૂષોનું છે. જમદ્ નીતિશાસ્ત્ર વદે છે કે:

उद्योगिनंपुरूपसिंहमुयैतिलक्ष्मीः दैवेनदेयमितिकापुरुषावदन्ति ।-

दैवनिहसकुरूपौरूपमात्मशक्त्या यत्नेकृतेयदिनसिध्यतिकोत्रदोषः ॥

ઉઘમી પુરૂષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. અને દૈવમાં હશે, તો મળશે. એ પ્રમાણે કાયર પુરૂષો જોલે છે, તે માટે દૈવને હણીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરૂષાર્થ કરવો. પછી મેહેનત કરતાં છતાં જ્યારે અર્થ સિદ્ધ ન થાય ત્યારે તેમાં દોષ દાઈનો પણ નહિં સમજવો. ઉઘમ છે એ સર્વ પદાર્થનું સાધન છે. કદાચિત્ વૈરાગ્ય દશામાં ઉતરીયે તો ત્યાં વૈરાગ્ય પણ ઉઘમ સાધ્ય છે. ધીર પુરૂષો કાર્યમાં પાછા પડે છે છતાં પાછો ધીમે ધીમે ઉઘમ કરીને પોતાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે.

જુઓ કે ઉત્તાનપાદ રાજનો પુત્ર ધ્રૂવ જ પોતાની શિશુ અવસ્થામાં પોતાના પિતાના ખોળામાં જોસવા ગયો ત્યારે તેની અપર માતાએ એવું કઠોર વચન કહ્યું કે “પુત્ર તું અધૂરી તપશ્ચર્યાનો છે માટે એ ઉત્સંગમાં જોસવાને યોગ્ય નથી.” આ વચન સાંભળતાંજ તેને ખોટું લાગ્યું અને તુરત પોતાની માતા પાસે આવીને કહ્યું કે માડું તપશ્ચરણ સમાપ્ત થયું નથી એમ અપરમાતાના જોલવા પરથી મને જણાયું છે, તો આપ મને આજ્ઞા આપો હું મારી અધૂરી તપશ્ચર્યા સમાપ્ત કરિને આપની સેવામાં હાજર થઈશ.

માતાએ ધણું ના કેહેતાં છતાં પણ આખર તેમની આજ્ઞા સંપાદન કરીને તપશ્ચર્યા સમાપ્ત કરવાનો ઉઘમ સ્વીકારી વનમાં ગયો. જ વનમાં ઘણાં ઘાતક પ્રાણીઓ વસતાં હતાં તેનો પણ હર મનમાં ન આણીને વનમાં ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં નારદજી તેને માર્ગમાં મળ્યા, અને તેને પુછવા પરથી તેણે જણાવ્યું કે મહારાજ ! હું ઉત્તાનપાદ રાજનો પુત્ર અને માડું નામ ધ્રૂવ છે. મને મારી અપર માતાનાં વાક્ય પરથી માલમ પડ્યું કે મારી તપશ્ચર્યા સમાપ્ત થઈ નથી. માટે હું મારી અવશિષ્ટ રહેલી તપશ્ચર્યા કરવાને જઈ છું.

આ વાક્ય સાંભળતાં નારદજીએ તેને બહુ સમજાવ્યો, કે હજી તારૂં વય તપશ્ચર્યા યોગ્ય થયું નથી. વનમાં ઘાતક પ્રાણી કોઈ તારો ભક્ષ કરશે. આ તારી ક્રોમળ કાયા જોઈ મને ધણીજ દયા ઉમ્મન થાય છે. માટે તું તારા રાજ્યમાં પાછો જ. જો તને રાજ્યની અપેક્ષા હોયતો ચાલ હું તારી સાથે આવું અને તારા પિતાને કહિને રાજ્યાસન પર તને જોસાડું.”

નારદજીનું એટલું કહેવું થયું છતાં ધ્રૂવે તે માન્યું નહિં, અને પ્રાર્થના કરી કે મહારાજ આપ મહાત્મા છો માટે રાજ્ય મને અપાવવા કરતાં તપશ્ચરણનો માર્ગ ખતાવો કે જથી હું કૃતાર્થ થાઉં.

પછી નારદજીએ તેમને તપશ્ચર્યાનો ઉપદેશ કર્યો અને વરદાન આપ્યું કે આ તપશ્ચર્યાથી છ માસમાં ચતુર્ભુજ ભગવાન તમને દર્શન આપશે તથા સર્વ વાતથી સુખી થશો.

આવી રીતનું વરદાન આપી નારદજી ત્યાંથી અંતર્ધ્યાન થયા અને ધ્રુવે એક પગથી ઉભા રહી તથા નિરાહારી થઇને તપશ્ચર્યા સાધી. છ માસ પુરા થતાં ભગવાન ભક્ત વત્સલે દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે વરમાગ છતાં તેમણે એજ માગ્યું કે આપના ચરણનાં સેવન શિવાય કાંઇ જોતું નથી. છતાં પરમાત્માએ કહ્યું કે તું તારા રાજ્યમાંજ, અને તારો પિતા રાજ્ય આસન પર તને બેસાડશે અને તું પ્રજાનું મન રંજન બરાબર કરિને નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવીશ. તથા તારો દેહ અમર રહેશે. અને આજથી તું મારાચરણમાંજ છે એમ સમજજે.

આમ થયા પછી ધ્રુવ પોતાની તપશ્ચર્યા સમાપ્ત થઇ એમ સમજી પોતાનાં રાજ્યમાં આવ્યો અને માતપિતા ને અભિવાદન કર્યું. પછી ઉત્તાન-પાદ રાજાએ પોતાના પુત્ર ધ્રુવને રાજ્યાસન સોંપીને વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. અને ધ્રુવ સુખી થઈ ચીરંજીવ બન્યો. હે વાંચક વૃન્દો ! વિચાર કરો કે એ ધ્રુવ બાદ્યા વસ્થામાંજ વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો ત્યાં શું એને હિંસક પ્રાણી વ્યાઘ્રાદિનો ભય ન લાગ્યો હોય ? એને ક્ષુધા તૃષ્ણા એ નહિ પીડયો હોય ? જંગલમાં એને ટાઢ તડફા નહિ લાગ્યો હોય ? અરે જે રાજા કુમાર ધ્રુવે વાહન શિવાય કદિ પણ ગમન કર્યું નથી તેને પગે ચાલીને વનમાં જતાં શું કાંઈ પણ દુઃખ થયું નહિ હોય ? પરંતુ એ સર્વ દુઃખો વેઠીને પણ અવશેષ રહેલી અર્ધ તપશ્ચર્યા સમાપ્ત કરવી એવોજ મનમાં દૃઢનિશ્ચય કરિને તેનો ઉઘમ કર્યો તો તે અત્યંત સુખ પામ્યો.

એનો દેહ ચીરંજીવ બન્યો એઉપરાંત ખીજું સુખશું ? જને ચતુર્ભુજ ભગવાને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં એના જવું આ દેહનું ખીજું સાદ્વ્ય શું ? ઈત્યાદિ ઘણાં સુખો એણે તપશ્ચર્યા રૂપ ઉઘમથી મેળવ્યાં. જો કદાપિ અપર માતાનું કહેલું કઠોર વચન સાંભળીને બેસી રહેતો આટલાં સુખનો લાભ એને કદિ મળતજ નહિ.

માટે ઉઘમથી સારાંજ ફલ મળે છે. પાંડવો કે જમના દુઃખની સીમા રહિ નથી. છતાં પોતાનું રાજ્ય સંપાદન કરવામાં ઉઘમરહિત થયા નહિંતો આખર સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું. બાકી દુષ્ટ દુર્યોધને તો એ પાંડવોને રાજ્યથી

બ્રહ્મકર્યા, અને આખર કપટ કરીને જંગલમાં કહાડ્યા. એટલાથી પણ નિવૃત્તિ નહિં થઇ અને તેમને સમૂળ ઉખેડીજ નાંખવાનો વિચાર કરીને લાક્ષાત્રહમાં ખાળવાનો પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંથી તે પાંડવો નીકળીને દુપદ રાજાને ત્યાં સ્વયંવર છે એવી વાત સાંભળવાથી ઋષી મંડલીમાં મળીને સ્વયંવર સભામાં ગયા. ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ આદિ મોટા મોટા શૂરવીરો બેઠા રહ્યા અને અર્જુને મત્સ્ય વેધ કરિને દ્રૌપદીનું પાણિત્રહણ કર્યું. ત્યારેજ લાક્ષાત્રહમાં ખાળી મુક્યા છે અને હવે પાંડુ રાજાનો વંશજ કોઈ નથી એમ માનનારા શકુનિ દુર્યોધનાદિને ખબર પડીને કલેજમાં કારી ધા લાગ્યો કે “હજી સુધી પાંડુ પુત્રો જીવે છે.” અને તેમને પુનઃચિંતા થઇ કે એ ઉઘમી પાંડુ પુત્રો જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી સુખે રાજ્ય કરવા નહિં દે.

તેમજ બાર વર્ષના વનવાસમાં પણ લોકલજ્જ અને સુખને વિરૂદ્ધ ઉઘમ કરનાર દુર્યોધને પોતાને દ્વારે ભિક્ષાર્યે આવેલા દુર્વાસાઋષિને પ્રસન્ન કરિને તેની પાસે એવું વરદાન માગ્યું કે અહિંથી વનમાં જ્યાં પાંડવો છે ત્યાં અતિથિ થઇને તમારા સાઠ હજાર શિષ્ય સાથે જવું.

આવા દુષ્ટ ઉદ્યોગથી તેને એવાં વિપરીત ફલની ઈચ્છા હતી કે દુર્વાસા મુની પાંડવોને ત્યાં અતિથિ બનીને જાય, અને પાંડવોથી અતિથિ સત્કાર બનને નહિં જથી અતિ ક્રોધી દુર્વાસા શાપદે અને પાંડવો પાછા હસ્તિનાપુર આવવા નપામે.

ઉપર પ્રમાણે વર્તવાનું દુર્વાસા કયુલ કરિને પોતાના સાઠ હજાર શિષ્ય સાથે જ વનમાં પાંડવો નિવાસ કરતા હતા તે વનમાં પાંડવોને ત્યાં જઇ “મવત્તિમિક્ષાંદેહિ”^૧ કરિને ઉભા રહ્યા. આમ થતાં બે ઘડી આગળજ ભોજન કરિને બેઠેલા યુધિષ્ઠિરાદિ પાંચે પાંડુ પુત્રોએ તેમને સન્માન આપીને પ્રાર્થના કરિ. “હે મહારાજ બહુ દયા કરિ. આપ પાસેના તીર્થમાં નિત્ય કર્મ કરિને જલદી પધારો.”

૧. આ ચાલુ વાતમાં અક્ષયપાત્ર શું છે, એ જાણવાની જરૂર છે માટે થોડું લખવું પડે છે કે—

એક સમયે સૂર્ય દ્રૌપદી ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઈને તેને અક્ષય પાત્ર આપ્યું. અને કહ્યું કે આ અક્ષય પાત્ર એવું છે કે તમારા ભોજન કર્યા પેહેલાં ગમેતેટલાં માણસોને જે ભોજન કરાવવા ઈચ્છો તે પદાર્થ આ અક્ષય પાત્રમાં તૈયાર રહેશે. અને અતે તમે ભોજન કરિને પાત્ર માંજ નાંખીને હાથે વાળશે. એટલે પછી પાત્ર બીજે દોવમેજ નેમાંથી ભોજન મળશે.

દુર્વાસા મહામુનિ પોતાનાં સાઠ હજાર શિષ્ય સાથે સ્નાન કરવા ગયા. તે પછી પાંડવો મનમાં વિચાર કરે છે કે ઋષિરાજ તો નિત્ય નિયમ કરીને સશિષ્ય હમણાંજ આવશે. અને અહિં તો દ્રૌપદીને પુછતાં જણાય છે કે અક્ષયપાત્ર ધોઈને સાફ કીધેલું છે.

હવે અહિં દુર્વાસા જ સમયે આવ્યા તે સમયે દ્રૌપદી પણ ભોળન કરિ ચુક્યાં હતાં, માટે હાલ શું કરવું? એમ પાંચે પાંડુપુત્રો દ્રૌપદી સાથે વિચારમાં પડ્યાં. તેમને ચિંતા થઈ કે જો દુર્વાસા નિત્ય વિધી કરિને આવશે, અને ભોળન તૈયાર નહિ હોય તો તે ક્રોધી છે એટલે શાપ દેશે. તે શાપ અહણુ કરવો તે કરતાં મરવું એ માર્ગ ઉત્તમ છે: આમ વિચારીને યુધિષ્ઠીર તથા દ્રૌપદી બેઠાં રહ્યાં અને બીજા ચારે ભાઈ ચારે દિશામાં જઈને કાષ્ટ એકઠાં કરિને તેની ચિન્તાઓ ખનાવી, તેમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો. અને તે બધાં પરમાત્માનું સ્મરણ કરિને જવામાં અગ્નિમાં પડવા જાય છે તેવામાં, સાક્ષાત્ ભક્ત વત્સલ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને તેઓને ચિન્તામાં પડતાં અટકાવીને, તેમ કરવાનું કારણ પુછી ભગવાન દુર્વાસાના આગમન રૂપ સર્વ વૃત્તાંતથી વાકેફ થઈને, દ્રૌપદીની પાસે જઈ પુછ્યું કે તમારું અક્ષય પાત્ર ક્યાં છે? પછી દ્રૌપદીએ સ્તુતિની સાથે જણાવ્યું કે મહારાજ! આ અક્ષય પાત્ર. પરંતુ એમાં કાંઈજ નથી. એમ કહિને અક્ષયપાત્ર દીનબંધુના હાથમાં આપ્યું. ભગવાન તે અક્ષયપાત્ર તપાસે છે. પરંતુ દ્રૌપદીના ધોયામાં એક અનાજનો દાણો પણ હોય ક્યાંથી કે મળે? છતાં ભગવાનની માયા અપાર છે. તેમણે પોતાનાં ભક્તોનું રક્ષણ કરવું છે. માટે તેજ અક્ષયપાત્રમાંથી એક ભાણનું પાંદડું શોધી કહાડ્યું અને પછી તે લઈને. (અનેનસર્વાધારવિશ્વાત્માતુલ્યતામ્) એમ બોલીને પેલું પાંદડું પોતે ભક્ષણ કરિ ગયા. અને પછી ચિન્તાઓ શાંત પડાવી નંખાવીને ભીમસેનને કહ્યું કે જાઓ શિષ્ય સહવર્તમાન દુર્વાસાને જઈને કહોદિ પધારો મહારાજ ભોળન સમય થયો. એ પ્રમાણે પરમાત્માનું વાક્ય શ્રવણ કરિને વૃકોદર દુર્વાસા મહામુનીને તેડવા ગયા.

ત્યાં દુર્વાસા તથા તેમના શિષ્યોમાં બળ ભળાર થઈ ગયો હતો તેઓ પરસ્પર વિચાર કરે છે. એક કહે કે ભાઈ મને તો લાગે છે કે જાણે હાલજ લાડુ જમીને ઉઠ્યો માટે આપણે તો જમવું નથી.

બીજો શિષ્ય કહે છે કે હું તો જાણે પડરસમય સુંદર ભોળન કરિને હાલજ આસનપરથી ઉઠ્યો હોવું એમ થાય છે. ઇત્યાદિ દરેક શિષ્યો પરસ્પર વાતચિતો કરે છે.

દુર્વાસા મહામુનિ પણ પોતાનું ઉદર તૃપ્ત થયલું જોઈ, તથા તેનાથી આવતા ઝોટકાર વટે વિસ્મય થઈ ગયા. કે હાલતો હું શુધાતુર હતો, અને આસ્નાન કરિને નિત્ય નિયમ કરું છું એટલામાં હું તૃપ્ત કેમ થયો !

હવે કદાચિત્ પાંડવોએ રસોઈ તૈયાર કરિ હશે, અને તેઓ વિશંખ ઘણો થયો છે માટે બોલાવવા આવશે તો ત્યાં જઈને જમીશું શી રીતે ! ઈત્યાદિ મનમાં વિચારો કરિને પોતાના શિષ્યોને પુછે છે.

દુર્વાસા—હે શિષ્યો ! હવે નિત્ય નિયમ સમાપ્ત થયો હોય તો ચાલો પાંડવો આપણી રાહ જોતા હશે.

શિષ્યો—ગુરુ મહારાજ ! હમારા નિત્ય નિયમો સમાપ્ત થયા છે. અને હમે ભોજન પણ કરિ ચુક્યા છઈયે.

દુર્વાસા—(સવિસ્મય) અરે ભોજન ક્યાં કર્યું ?

શિષ્યો—મહારાજ ! કોણ જાણે શું ઈશ્વરી માયા થઈ કે હમે જ્યારે આપની સાથે તીર્થ ઉપર સ્નાનાદિક કર્મ કરવા આવ્યા ત્યારે તો હમને શુધા અત્યંત પીડતી હતી, અને જ્યાં સ્નાન કરિને નિત્ય વિધિ કરવા બેઠા ત્યાંતો જાણે હમે મન ગમતાં ભોજન કરિને હાલજ ઉઠ્યા હોઈયે તેમ થયું છે. માટે મહારાજ ! આપની સાથે હમે આવીશું પરંતુ હમે કોઈ ભોજન કરવાના નથી.

દુર્વાસા—અરે ! મને પણ એમજ થયું છે. અને તેનો પાક ખગડશે એટલે તે પણ ક્ષત્રી પુત્રો છે તેને રીસ લાગશે માટે દમ કરવું.

શિષ્યો—જેમ ગુરુની આજ્ઞા.

દુર્વાસા—મારો વિચાર એમ થાય છે કે આપણે ખદા અહિંથી પલાયમાન થઈયે એટલે પછી ભોજનની હા કે ના કાંઈ દેહેવી પડેજ નહિં.

એ પ્રમાણે દુર્વાસાની આજ્ઞાથી શિષ્ય સહવર્તમાન દુર્વાસા જ્યાં પલાયમાન થવાની તૈયારિ કરે છે ત્યાં ભીમસેન આવ્યા અને શિષ્ય સહવર્તમાન દુર્વાસાને પ્રણામ કરીને કહે છે.

ભીમસેન—મહારાજ ! ભોજન કરવાને પધારો ? વિશંખ ઘણો થઈ ગયો છે.

દુર્વાસા—હે ક્ષત્રી કુલદીપક ભીમસેન ! તમારા તરફથી હમને અતિથિ સત્કાર ઉત્તમ પ્રકારે થઈ ચુક્યો છે માટે તમે જાઓ હમે કાંઈ પણ ભોજન કરવાના નથી.

મીમસેન—મહારાજ ? એટલી બધી અકૃપા થવાનું કારણ શું ? જો પાક બ્ર-
તાનો સંદેહ હોય તો ફરિ બીજો પાક કરાવું.

દુર્વાસા—હું તમારા પર ધણેજ પ્રસન્ન છું. દ્રૌપદી જેવી સાધ્વી સતીયો પાક
કરે તેમાં બ્રહ્મતા હોય કેમ ? માટે જાઓ.

મીમસેન—મહારાજ આપ ભલે ભોજન ન કરોતો પરંતુ આશ્રમ સુધીતો પ-
ધારો. જો આપ નહિં પધારો તો મારા જ્યેષ્ઠ બ્રાતા યુધિષ્ઠરને એવો
સંદેહ પડશે કે વૃકોદર તેમને આમંત્રણ કરવાજ નહીં ગયા હોય.

દુર્વાસા—જો એમજ છે તો ભલે હું આવું છું. પરંતુ હમે ભોજન કરિશું નહિં.

મીમસેન—જેમ મહાત્માની ઈચ્છા.

આ પ્રમાણે વાતચિત્ત કરિને શિષ્ય સહવર્તમાન દુર્વાસા પાંડવોના આ-
શ્રમે આવ્યા.

દુર્વાસા—હે યુધિષ્ઠીર આપના તરફથી અતિથિ સત્કાર ધણેજ ઉત્તમ થયો છે.
અને હમે ભોજન કરવાનો નથી.

યુધિષ્ઠીર—મહારાજ જંગલમાં ઉત્તમ અતિથિ સત્કાર તો ક્યાંથી થાય ? પ-
રંતુ આપ કૃપાલુ થઇને માનો છો એજ મોટો આપનો અનુગ્રહ છે.
એટલામાં

શ્રી કૃષ્ણ—મહાગજ ? દુર્યોધને આપને પ્રસન્ન કરીને પાંડવોને ત્યાં આતિથિ
સત્કાર માટે આપે જવું, એવો આપની પાસે વર માંગ્યો. તેનું કા-
રણ માત્ર એટલુંજ કે, દુર્વાસા, જેવા મહામુનિ કે જેના સાઠ
હજાર તો શિષ્ય સાથે છે, તે પાંડવોને ત્યાં અતિથિ સત્કાર માટે
જશે. એટલે પાંડવો જંગલમાં પડેલા છે. તેનાથી અતિથિ સત્કાર
બનશે નહિં. આમંત્રતાં મહામુનિ તેઓને શાપ દેશે જેથી પાંડવો
પાછા હસ્તિનાપુરની ગાદીપર પોતાનો હક્ક બજાવવા આવશેજ
નહિં, અને નિષ્કંટક રાજ્ય કરિશું.

દુર્વાસા—(ક્રોધમાં) અરે કપટી દુર્યોધન ! શું તેં મને આવા સુશીલ, સ્વધર્મ-
નિષ્ઠ, પરમ પવિત્ર પાંડુ પુત્રોને શાપ દેવાવવાના અભિપ્રાયથી
અહિં મોકલ્યો. અરે આત્મા મહાત્મા જેવા પાંડુના પુત્રોને મારાથી
શાપ કેમ દેવાય ? અને વળી જેને શ્રી કૃષ્ણ જેવા સહાયમાં છે, તેનો
વાળ પણ વાંઠા ઢાણ કરિ શકે એમ છે. માટે શાપ દેવાના બદલામાં

એમનાથી થયલા અતિથિ સત્કારથી તથા તદનુસંગી, શ્રી યદુકુલ
દીપક કૃષ્ણના દર્શનથી પ્રસન્ન થઇને કહું છું કે

સતત પદવિભોગી હસ્તિનાપૂર વિષે,
અખિલ વિધિનિ સૃષ્ટીમાં યુધિષ્ઠીર દીસે
સ્વનિયમરત નિત્યે સત્ય વાણી પ્રવક્તા
મુજવચનથી બોલું ભાવિ એ રાજ્ય ભોક્તા.

દુર્યોધન કપટી એ રાજ્યને ચોગ્ય નથી. આ મારું વરદાન થોડાં સમ-
યમાં તમને સફલ થશે. એમ કહિ શિષ્ય સહવર્તમાન દુર્વાસા મહામુનીયે
ત્યાંથી ગમન કર્યું પછી એ વાતને બરોબર એક વર્ષ ગયા બાદ પાંડવો પોતાનું
વચન પાળવાને માટે વૈરાટ નગરમાં આવીને ગુપ્ત નિવાસ કરી એક વર્ષ
ગુજર્યું. પછી પાછા હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા, અને રાજ્યમાંથી કાંઈ પણ
વિભાગ મેળવવાને ઉદ્દેશ કર્યો છતાં તે પાર પડ્યો નહિ. આખર યુધ્ધનો
ઉદ્દેશ કરીને શ્રી કૃષ્ણની સહાયતા વડે કૌરવોનો સંહાર કરીને પોતાનું રાજ્ય
સંપાદન કર્યું.

હવે બુવો કે વનવાસમાંજ જો કાયર થઇને બેસી રહેતે તો આ રાજ્ય
સંપાદન ક્યાંથી થતે ? પણ ઉદ્દેશથી પાછા હઠ્યા નહિંતો આખર દુઃખોનાં
દુંગર ઉલ્લંઘન કરીને પણ સ્વસત્તાથી દુષ્ટોનું હનન કરીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

માટે દૈવમાં હશેતો મળશે એમવિચાર રાખીને કદાપી બેસી રહેવું
નહિં. અને ઉદ્દેશનો કર્યાજ કરવો.

તેમજ ભગિરથ રાજા કે જ્યોત્ષ્ણો કટલાં કટલાં વિદ્યો રસ્તામાં આવતાં
છતાં પણ પોતાના વંશજોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પિત્રોના આશિષથી
સુખી તથા યશસ્વિ થયો. બુજો તેનો ઉદ્દેશ કે એક સમયે સગર રાજાએ
અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો જેમાં એવો ક્રમ છે કે જે અશ્વ સંબંધી યજ્ઞ
થવાનો હોય તેને પૃથ્વી પર છુટો મુકવો જોઈએ. અને તે અશ્વ ગમે ત્યાં જાય
અને તેને રાજા અથવા તપસ્વી આદિ ડાઘપણ બાંધેતો તેને યુધ્ધથી છોડાવવો
અને જ્યાં તે અશ્વ ગમન કરે ત્યાં તેનું રક્ષણ માત્ર કરવું. એટલા માટે સગરે
અશ્વ છોડ્યો અને તેના રક્ષણને માટે પોતાના સાઠ હજાર પુત્રોને
પાછળ મુક્યા.

પેલો અશ્વ પોતાની સ્વેચ્છાથી ગમન કરે છે અને તેની પાછળ તેના
રક્ષણ માટે સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રનું દળ આદ્યું જાય છે.

એટલામાં તે અશ્વનું ઈંદ્રે^૧ હરણુ કર્યું. અને જ્યાં કપિલ મુની તપશ્ચર્યા કરવા બેઠા હતા ત્યાં એક વૃક્ષ સાથે બાંધીને અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા.

હવે સગર રાજાના પુત્રો અશ્વની પાછળ દોડ્યા જતાં જતાં એક મોટી ગુફામાં ગયા અને ત્યાં એક ઋષિરાજનો આશ્રમ જોયો તથા ત્યાં એક ગ્રાહની છાયા નીચે પેલા અશ્વને બાંધેલો જોયો. પેલા મહામુનિ સમાધિમાં બેઠેલા છે તે જોઈને સર્વ વિચાર કરે છે કે આપણે આ અશ્વ એમને એમ છોડી જવો એ શૌર્યતાનું કામ નથી. માટે ઋષીરાજને જગૃતાવસ્થામાં લાવી, અને તેનો પરાજય કરીને પછી અશ્વને લઈ જવો.

પછી તે ઋષીરાજને ઘણાં અભિમાની વચનથી જગાડ્યા એટલે અર્ધ સમાધિથી જગૃત થયેલા મહાત્માએ આરક્ત દૃષ્ટીથી વક્ર નજરે જોતાં તેજ નેત્રમાંથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિએ સૈન્યયુક્ત સાઠ હજાર સગર રાજાના પુત્રને ભસ્મીભૂત કર્યા. પછી પેલા મહાત્મા પક્ષી જગૃતાવસ્થામાં આવીને જોયુંતો પાસે રાખ પડેલી હતિ અને નજીકના ગ્રાહે અશ્વમથનો ઘોડો બાંધેલો જોઈ તે વિચાર કરેછે, કે આ દોણુ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા હશે ? એમ થોડો વાર ચિંતા-તૂર થઈને પાછા પ્રકૃત સમાધિમાં લીન થયા.

કેટલાંએક વર્ષ વિતી ગયા બાદ સગર રાજાએ પણ સાઠહજાર પુત્રોની આશા છોડી દીધી તથા તેનાજ પિપેત્ર ભગિરથને રાજ્યાસનપર બેસાડીને વાનપ્રસ્થાશ્રમ તેમણે ગ્રહણ કર્યો.

બાદ કેટલાંએક વર્ષો ગુજરી પછી મહામુનિ નારદજીએ આવીને ભસ્મી ભૂત થયેલા પોતાના વંશજોનું વૃત્તાંત સંભળાવીને તે ભસ્મ ગંગાજીમાં નાંખવી કે જથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય એમ સૂચ્યું.

હવે સાઠ હજારની રાખ શીરીતે ગંગાજીમાં લઈ જવાય^૨ ગંગાજી તો સ્વર્ગમાં છે. માટે એનો ઈલાજ શું કરવો એમ વિચાર કરતાં એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વર્ગથી શ્રી ગંગાજીનેજ સાક્ષાત્ પધરાવિને મારા વંશજોનું ઉદ્ધારણુ કરાવવું. એમ વિચારીને શ્રી ગંગાજીની તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો.

અપૂર્ણ.

૧. ઈંદ્ર રાજાને એ અશ્વ હરણુ કરવાનું કારણ માત્ર એજ હતુ કે જે કોઈ સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞે અવિહિત યથાવિધિ કરે તેને ઈંદ્રાસન મળે અને આગળના ઈંદ્રને પદ્મપ્રતાપણુ પ્રાપ્ત થાય માટે આ સગર રાજાને ૧૦૦ સોમો સમાપ્તિ અશ્વમેધ હતો તેને પૂર્ણ થાય તો પેલા ઈંદ્ર રાજાને પદ્મપ્રદ થવું પડે, અને ઈંદ્રાસન મગર રાજાને મળે તે ન થવા દેવાને માટે.

ભૂતવિવેક.

વેદાન્ત દર્શનમાં પ્રવેશ કરતા અધિકારીઓને સુલભ જ્ઞાન થવા સારૂ આરંભમાં, ગુરૂ સ્થાનાપત્ત વિદ્વાનો સદસદિવેક અથવા તત્ત્વવિવેક અથવા સત્યાસત્ય વિવેકરૂપી ઉપદેશ કરે છે; અથવા દૃશ્યમાન જગત્ મિથ્યા છે, જડ છે, નાશવંત છે ; તથા તેથી ભિન્ન ચૈતન્ય, આત્મસ્વરૂપ સત્ય છે એમ અધિકારીને અનુભવ કરાવવા મથે છે. એ ઉપદેશ ગોળાકાર થાય છે. તેમાં શંકા સમાધાનનો અવકાશ બહુ રહે છે. એકાકાર વૃત્તિમાં સત્ અને અસત્ પદાર્થોનો ભેદ શી રીતે ધટે ? તથા તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે સમજાય ? વિગેરે શંકાઓ સમાધાન વિનાજ રહી જાય છે. આમ થતાં એ શંકાઓનું નિવારણ કરવાને વિશેષ ઉપદેશની જરૂર હોવાથી સૃષ્ટિનો ક્રમ દર્શાવતાં ભૂત પદાર્થ તથા ભૌતિક પદાર્થોનો વિવેક કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. ઉત્પત્તિ ક્રમથી આરંભ કરતાં પંચદશીકાર દ્વિતીય પ્રકરણમાં “સદેવ સોમ્યે દમગ્ર આસીત્” શ્રુતિનું વિવેચન કરવા માંડે છે.

સદેવસૌમ્યેદમગ્રઆસીત્ ॥ એકમેવાદિતીયમ્ ॥ જાંદોગ્ય ૬-૨-૧ આ શ્રુતિ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું ભાન કરાવતી, ભિન્ન ભિન્ન દર્શનવાળાઓને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સ્વરૂપમાં દેખાય છે. શ્રીમત્ શંકરાનુયાયિઓ અખંડ એકરસ બ્રહ્મ સ્વરૂપનું ભાન કરાવવામાં તેનું તાત્પર્ય લેખે છે. અન્યવાદીઓ એ તાત્પર્યને કબૂલ કરતાં પણ જગતનું મિથ્યાત્વ કબૂલ નથી કરતા. દેહલાગેક નાસ્તિકોતો બહુજ આગળ વધી પૂર્વાપર વિચાર કર્યા શિવાય તથા વાંચ્યનો સંબંધ બેચા વિનાજ અસદેવેદમગ્ર આસીત્) એવું શ્રુતિનું સ્વરૂપ દર્શાવી શુન્યથી જગતની ઉત્પત્તિ છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. યથાયોગ્ય સંબંધ દર્શાવવાને એ શ્રુતિ ને સ્વરૂપમાં છે તથા તેનો સંબંધ જટલે સુધી છે તે દર્શાવવા અહિયાં લખવા અનુકૂલ પડશે.

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્

તદ્દૈક આહુરસદેવેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥

તસ્માદસતઃસજ્જાયેત ? ॥ ૧ ॥

કુતસ્તુ खलु सौम्यैव स्यादिति होवाच

कथमसतः सज्जાયतेति सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

અર્થ—હે સોમ્ય પુરૂષ ? પૂર્વે આ સત જ હતું, એક જ હતું, અદ્વિતીય

હતું, તે ડટલાકા એમ કેહે છે કે પૂર્વે આ અસત જ હતું, એકજ હતું ને અદ્વિતીય હતું. તેટલા માટે અસત્થી સત્ થાય.

હે સોમ્ય ? એમ ક્યાંથી થાય ? અસત્થી સત્ કેમ થાય ? તેજ પૂર્વે હતું, એક હતું, અદ્વિતીય હતું. આવી રીતે પૂર્વાપર વિચાર કરી પ્રત્યોક્તથી નિશ્ચય ક્યો કે, જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ બ્રહ્મ છે. આમ થતાં તેનું જ્ઞાન થવા માટે વસ્તુ માત્રથી તેનો ભેદ દર્શાવવા, અથવા ભેદ દર્શાવી પારમાર્થિક વિચારમાં ભેદ માત્રનો લય કરી એકાકાર વસ્તુ દર્શાવવા, તથા તેનું દૃઢી કરણ કરવા, પંચમહાભૂત તથા ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા સ્થિતિ ના સંબંધે તેના ગુણ તથા ક્રિયાઓ, અને અંતે તેનો લય સમજવાની આવશ્યકતા રહે છે.

અનાદિ કાળથી સિદ્ધ મનાયલી, તથાપિ નાશવંત માયાનો સંબંધ બ્રહ્મ વસ્તુ સાથે પ્રતિપાદન કરી, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે એવું મત ઘણાં દર્શનોએ દર્શાવ્યું છે. તેમાંથીજ તન્માત્રાદિકનો ક્રમ લેતાં પંચ ભૂતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ. અને પૃથ્વી એ પંચ મહા ભૂતનો ઉત્પત્તિ ક્રમ છે. કારણ પદાર્થ કરતાં કાર્ય પદાર્થમાં વિશેષ ગુણ હોય છે. તે નિયમને અનુસરતાં આક્રમ યથાયોગ્ય જણાય છે. છેલ્લાં ભૂત પૃથ્વી તેમાં પાંચ ગુણ જણાય છે. શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, તથા ગંધ-તેમાં પ્રથમના ચાર ગુણ પૃથ્વીમાં જલની સાથે સામાન્ય છે, અને પાંચમો ગુણ પૃથ્વીનો પોતાનો અસાધારણ છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, અને રસ એ ચાર ગુણ જલમાં દેખાય છે. તેમાંનાં પેહેલા ત્રણ જલમાં તેજની સાથે સામાન્ય છે અને રસ જલનો અસાધારણ ગુણ છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ તેજમાં દેખાય છે. પેહેલા બે તેજમાં વાયુની સાથે સામાન્ય છે, અને ત્રીજો ગુણ રૂપ, તેજનો અસાધારણ ગુણ છે. શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ વાયુની અદર દેખાય છે. પેહેલા વાયુમાં આકાશની સાથે સામાન્ય છે. બીજો વાયુનો અસાધારણ ગુણ છે.

શબ્દ, એ એકજ ગુણ આકાશમાં છે.

જલમાંથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ છે તથા તેજમાંથી જલનો ઉત્પત્તિ છે. એ વિચારને માન્ય રાખતાં એવું અનુમાન થાય છે કે કાર્ય પદાર્થમાં કારણ પદાર્થ કરતાં એક એક ગુણ વિશેષ આવે છે. એ અનુક્રમે આકાશની જમાંથી ઉત્પત્તિ થાય તે પદાર્થ કેવળ નિર્ગુણ હોવો જોઈએ.

ઉપર પ્રતિપાદન કરેલી વાતને વિશેષ સ્ફુટ કરવા ઉદાહરણનો આવશ્યકતા છે. અને તે દર્શાવવા નિચેનું પત્રક વધારે અનૂદ્ધા થશે.

.	ગુણ	ઉદાહરણ	ગુણ ૨ જો	ઉદાહરણ	ગુણ ૩ જો	ઉદાહરણ	ગુણ ૪	ઉદાહરણ	ગુણ ૫	ઉદાહરણ.
વદ્ય	નિગુણ	.	.	.	.	.	.	.	.	.
આકાશ	શબ્દ	પ્રતિધ્વનિ	.	.	.	.	.	.	.	.
વાયુ	શબ્દ	સત્કાર	સ્પર્શ	વહુ શીત નહિ તેમ ઉષ્ણ નહિ.	.	.	.	.	.	.
તેજ	„	ભુગ્ભુગ્	„	ઉષ્ણ	રૂપ	ભાસ્વર	.	.	.	.
જલ	„	પ્રવાહમાં થતો શબ્દ	„	શીત	„	નીલ શુદ્ધ	રસ	મધુર	.	.
પૃથ્વી	„	કટકડાટ	„	કઠિણ	.	નિલિ આદિ	.	મધુરા મ્લાદિ-ક રસ.	ગંધ	ગુદામાં અને અમુરગી.

આ પાંચ ગુણોનું ગ્રહણ કરવાને પંચભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય એવ, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને વ્રાણ છે. સ્ફૂટ સ્થૂણ દેહમાં દેખાતા ભિન્ન ભિન્ન ગોલકમાં તે ઈન્દ્રિયોનું સ્થાન છે. પદાર્થને અથવા ગુણને પ્રત્યક્ષ કરનારાં તે હોવાથી તેમને પ્રત્યક્ષ કરનાર કાંઈ નથી. તેમનું અસ્તિત્વ કાર્યથી જણાય છે.

ઉપર લખેલા કોષ્ટકમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણ દર્શાવ્યા તેને ગ્રહણ કરનાર ઈન્દ્રિયો બહિર્ભુજ સમજાય ; કારણ કે ગુણો પણ સર્વ બહાર રહેનારાં હોય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેજ ગુણો સ્થૂણ શરીરના આંતરિય પ્રદેશમાં પણ અનુભવમાં આવે છે. અને ઉપર લખેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ક્રમે કરી તેમને અંતર્ભુજપણાંથી ગ્રહણ કરે છે. બહારથી કણ ઈન્દ્રિય પાંચ કરતાં શરિરની અંદરના ભાગમાં અવ્યક્ત શબ્દ સંબંધાય છે. તેમજ અંદરના ભાગમાં સ્પર્શ સમજાય છે, અંધારું દેખાય છે. ઉદ્ગાર આવતાં રસ સમજાય છે, તથા ગંધનું ગ્રહણ થાય છે.

એજ પંચમહાભૂતમાંથી પાંચ ક્ષેત્રિયો ઉત્પન્ન થય છે. તે વાણી હસ્ત, પાદ, ત્રિંગ, અને ગુદા, તેપણ ચેતપોતાને અનુદ્ધા ક્રીયા કર્ષ શારિર

વ્યવહાર ચલાવે છે. આ દશ ઈંદ્રિયોની ઉપર મન, અધ્યક્ષ રૂપે રહિ પ્રેરક-પણે વર્તે છે. તથા તેજ બીજાં ઈંદ્રિયો વિના અસમર્થ હોવાથી અંતઃકરણ કહેવાય છે.

પદાર્થની અંદર સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણમાં કાઠનું પ્રાધાન્ય છે અથવા એ ત્રિપુટીની અમુક પદાર્થમાં શું સ્થિતિ છે તે નિશ્ચય થવા એ પદાર્થની સાથે ઈંદ્રિયનો સંબંધ થયા પછી તે ઈંદ્રિયો દ્વારા અવલોકન કરી મન નિશ્ચય કરે છે.

આ એકદશ ઈંદ્રિયથી અનુભવમાં આવતો સર્વ પદાર્થ વ્યવહારમાં પ્રારંભમાં લખેલી શ્રુતિમાં इदम् શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે શ્રુતિનો અર્થ એવો થાય છે કે વર્તમાન કાળમાં ઈંદ્રિયના સંબંધને લઇને દૃષ્ટીમાં અથવા અનુભવમાં આવતું જગત્ માત્ર इदम् શબ્દાર્થ પૂર્વે અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ એવું એકજ હતું અને તે અદ્વિતીય હતું.

અખંડ એક રસ બ્રહ્મ વસ્તુને ગુણાતીત કહેવાય છે. તેમજ ભેદાતીત પણ કહેવાય છે. આ ભેદ કયા કયા ? તે સ્ફુટપણે સમજાવવા ઉદાહરણ સહિત પંચ દર્શકાર કહે છે.

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः

वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥

સ્વગત, સજાતીય, અને વિજાતીય એ ત્રણ ભેદ પદાર્થ માત્રમાં દેખાય છે. ઉદાહરણ તરિકે વૃક્ષને લેતાં, તેની અંદર સ્વગત એટલે તેના પોતાના શરિરમાંથી ઉમળ થયેલા પદાર્થોથી તેની ભિન્નતા જણાય છે. જવીકે પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છત્યાદિથી, તે જમાંથી ઉમળ થયાં છે તે વૃક્ષ જુડું છે. સજાતીય ભેદ એટલે એક પદાર્થની તેના પોતાના વર્ગના અન્ય પદાર્થથી ભિન્નતા. જમકે વૃક્ષ વર્ગમાં આમ્ર વૃક્ષ તથા કેળું વૃક્ષ એ ઉભય વૃક્ષવર્ગમાંજ આવેલા છે, તોપણ તેમાં ભિન્નતા છે. વિજાતીય ભેદ એટલે એક વર્ગના પદાર્થથી અન્ય વર્ગના પદાર્થની ભિન્નતા. જમકે વૃક્ષથી શિલાઆદિની ભિન્નતા. તેમજ બીજું ઉદાહરણ લઈએતો ગાયની, તેમાંથી ઉમળ થતાં દૂધ આદિથી જ ભેદ જણાય તે સ્વગત ભેદ, અથવા ગાયનો તેના પગ અથવા શિંગડાથી જ ભેદ જણાય તે સ્વગત ભેદ, અને ગોવર્ગમાંથી એક ગાયનો બીજી ગાયથી જ ભેદ તે સજાતીય ભેદ કહેવાય. તથા ગાયનો બકરાંથી જ ભેદ તે વિજાતીય ભેદ કહેવાય.

આવી રીતે પણ ભેદ સમજાવ્યા પછી નિર્ભેદ અથવા ભેદાતીત જે પ્રભુ સ્વરૂપ તેની અંદર સૃષ્ટિ માત્રમાં અનુભવમાં આવતાં ભેદત્રય નથી, એ સમજવાનું છે. શ્રુતિ પોતાના શબ્દથીજ એ વાક્યને પ્રતિપાદન કરે છે. ઈન્દ્રિયને વિષય ન થતાં પ્રભુસ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ઉપયોગ ન હોવાથી શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કરેલી અભેદ પ્રતિજ્ઞાનું જ્ઞાન અનુમાનથીજ થાય છે. પરંતુ અનુમાનમાં જતાં પેહેલાં આ વિષયના પ્રારંભમાં ઉગ્યારેલી શ્રુતિનો અભિપ્રાય પણ આવેજ છે. યુક્તિથી જોતાં સ્વગત સજાતીય તથા વિજાતીય ભેદનું પ્રભુવસ્તુમાં પ્રતિપાદન કરવાને પ્રભુમાં તેના અંશે જોઈએ, પ્રભુનું સજાતીય અન્ય પ્રભુ જોઈએ તથા પ્રભુથી વિજાતીય અમુક પદાર્થ જોઈએ. આમાંનો એક પણ વિચાર પરપ્રભુમાં ઘટે તેમ નથી.

નિરવયવત્વ પ્રતિપાદન કરતાં પ્રભુવસ્તુ નિરાકાર હોવાથી તેમાં સ્વગત ભેદ ઘટે નહિ. જેમકે આકાશ નિરવયવ હોવાથી તે પણ સ્વગત ભેદ રહિત છે.

સજાતીય પદાર્થોમાં એક બીજાથી ભિન્નતા દર્શાવિયે તો સજાતીય ભેદની સિદ્ધિ છે. પ્રભુ એક હોવાથી તેનું સજાતીય કોઈ હોય એમ માનવું મિથ્યા છે. તેથી સજાતીય ભેદ પણ ઘટતો નથી. પ્રભુ અથવા સત્ તેથી વિજાતીય પદાર્થ અપ્રભુ અથવા અસત્ હોઈ શકે. અસત્, અર્થાત્ અભાવ, નાસ્તિત્વ તેથી સત્નો ભેદ હોવો એ વિચાર શૂન્યતાજ છે. કારણ, જે પદાર્થજ નથી તેનાથી ભિન્નતા કેમ કહી શકાય ?

સૂર્યને લક્ષ્ય કરીને અંધારાને તેનો પ્રતિ યોગી હોવો એ મિથ્યા આડંબર છે. કારણકે સૂર્યના અભાવવિના અંધારાનું કોઈ પણ સ્વરૂપ નથી. આ વિચારમાં કોઈ તર્કવાદી સદસ્તુમાં સ્વગત ભેદ નથી. એ વિચારનો અનાદર કરી પ્રશ્ન ઉઠાવે કે નામ અથવા રૂપ એ પદાર્થના અંશ છે. પ્રભુ શબ્દ એ પ્રભુનું નામ છે. તથા જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે અને જે કોઈ રૂપ દર્શનમાં આવે છે તે પ્રભુનુંજ રૂપ છે. માટે નામ અને રૂપ પ્રભુના અંશ કહી શકાય, અને તે નામ અને રૂપથી પ્રભુનો ભેદ એ સ્વગત ભેદ, પ્રભુમાં ઘટે.

શુદ્ધક દૃષ્ટીથી આ વાત સત્ય લાગે, પરંતુ વસ્તુતઃ નામરૂપ છેજ નહિ. અસત્ જગત્ને લઈને નામ અને રૂપની કલ્પનાજ છે. એ કલ્પના ન્યાસુધી ઉત્પન્ન નથી થઈ ત્યાંસુધી નામ અને રૂપની પણ ઉત્પત્તિ નથી.

વૈકૃત સન્નિપાતનો ઉત્પાત.

ભરત ખંડના પ્રાચીન કાવ્યકારોથી એવી દેહેણી ચાલી આવે છે કે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર બહુ ભાર થઈ જાય છે ત્યારે ઇશ્વર ઉત્પાતને ઉત્પન્ન કરી સ્થાવર જંગમાદિકનો નાશ કરી તે ભાર ઝાછો કરે છે. આવોજ કાંઈ પ્રકાર આ વર્ષમાં ભરત ખંડના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં જણાયો છે. ગયા વર્ષના શ્રાવણ માસથી કાંઈ અપરિચિત ચિન્હોવાળા રોગોની ચર્ચા વૈદો તથા ડાક્ટરોમાં થવા માંડી. સ્વસ્થ શરિરવાળા મનુષ્યોને બે ચાર કલાક જ્વર આવી દેહાંત થવા માંડ્યો. જ્વરની પરિક્ષા તથા ચિકિત્સામાં કાંઈ ફેર પડે છે એમ તેમને સમજાવવા માંડ્યું. ઝીણી નજરે તપાસ કરતાં શરિરનાં કોઈ સાંધાના મૂળમાં એકાદ ગ્રંથિનું વિશેષ ચિન્હ જણાયું, એ જાતના અમુક રોગીને એક જાતનો ઉપચાર કરતાં તે સ્વસ્થ થાય. પરંતુ તેજ ઉપચારનો ઉપયોગ તેજ જાતના અન્ય રોગી ઉપર કરતાં પ્રયાસ નિષ્ફલ જાય. આવી રીતે ઘણાં ઘણાં ઉપચારો સંશયાત્મક થવા માંડ્યા. અનાયાસે એકાદ માર્ગમાંથી મરી ગયેલાં ઉંદરોનાં શરિર મળતાં બહુ શ્રુત વૈદોને અને ડાક્ટરને એવો સંશય પડ્યો કે આ ઉત્પાતિક રોગ છે.

નગર સુધારણાં ખાતામાંથી આ વિચાર સાંભળતાં ધનનો વ્યય ન ગણ-કારતાં લોકને નિરોગી રાખવા જુદા જુદા પ્રકારો યોજાવવા માંડ્યા. ઉપચાર પેહેલાં રોગનું કારણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. એ વિચારને અનુસરી સર-કારે તે કાર્ય ઉપર વિદ્વાન ડાક્ટરોની યોજના કરી. દેશી વૈદોએ પણ પોતાના ઉત્સાહથી એ કાર્યમાં પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પરંતુ તેનો પણ નિશ્ચયાત્મક પરિણામ ન આવ્યો.

તેની શાંતિને માટે ડાક્ટર હૉફકિન નામના સમર્થ વિદ્વાને એ રોગ જંતુ જન્ય છે; એમ માની તથા વિષથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ વિષથીજ અટકે, એ વિચારને અનુસરી તે જંતુઓનું પોપણ કરી તેમાંથી નિકળતાં વિષનો સંગ્રહ કરી, યોગ્યતા પ્રમાણે મનુષ્યનાં શરિરમાં તેનો પ્રવેશ કરાવિને શરિરને એ રોગના વિષથી હાની ન થાય એવો મહાભારત પ્રયાસ આદર્યો. છ માસ સુધી મનુષ્યોને પોતાની આસપાસ મરતાં દેખતાં પણ ધૈર્ય ધારી આ પુરૂષ પોતાનાં કાર્યમાં મંડ્યો રહ્યો. અતે કાંઈક સફળતા મળી, એમ તેને તથા લોકોને સંતોષ આવ્યો, પણ નિશ્ચયાત્મક નહિ. ઉત્પાતની શાંતિ અમે કરિ શક્યું એવું અભિમાન ધરાવતાં કેટલાક વિદેશી ડાક્ટરો તથા ગર્વ રહિત તથા હમેતો માત્ર આરોગનું અવલોકન કરવાજ આવિયે છીયે, એવો વિચાર જણાવતા પણ ઘણા વિદેશી ડાક્ટરો સુબંધ શેહેરમાં આવી પોહ્યાં. પણ તેમાંથી કોઈપણ પોતાનાં કાર્યમાં પૂર્ણતાથી યશ મેળવી શક્યા નહિ.

આ રોગ જંતુ જન્ય હોવાથી વાયુનાં પ્રવાહમાં ફરતાં જંતુઓ એક શરિરમાંથી અન્ય શરિરમાં પ્રવેશ કરે; છે એ વિચારને પ્રધાનતા આવી, સરકારે રોગિઓને નિરોગિથી ભિન્ન રાખવાનો વિચાર કર્યો. ભરત ખંડના દેશીઓ ભરતાં સુધીપણ સંબંધીથી છુટાં ન પડવાનાં વિચારને વળગી રહ્યાં. આ સારી પણ આરંભમાં દુઃખદ જણાતી સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થયા. શરિરનો નાશ થાયતો ભલે. ઉપજીવિકાના સાંધનો જતાં રહે, ધન ચોરાઈ જાય, એ સર્વ સહન કરિને પણ સંબંધીથી છુટા ન પડવું, એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરૂષો જ્યાં બલાત્કારે છુટા પાડે છે તેવા દેશમાં પણ ન રહેવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી મુંબાઈ શહેરમાંથી નાશવા માંડયા.

મુંબઈના રેલવેના સ્ટેશનો ઉપર આગે દિવસ માણસો કચરાઈ જાય એવિ ભીડ થવામાંડી. ઉપરાઉપર વધારાની ટ્રેનો ચાલવા માંડી. જેમ માણસો ગાંસડાઓને ખડકે તેમ પોતાની ઇચ્છાથીજ રેલવેવાળાઓનો કાંઈ પણ વાંક ન કહાડતાં જેવાં ગાડાં મળ્યાં તેવામાં ખડકાઈને લોદ્યાએ મુંબઈ શહેરનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. શહેરની અંદર જે સ્થાન દે હજારો માણસો વિચરતાં ત્યાં થોડે દિવસે સાદ પાડતાં કોઈ પ્રત્યુત્તર નહે, તથા ચારગણાં પાંચગણાં નાણાં દેતાં ખાવાનું અન્ન ન મળે તેવો પ્રસંગ આવી ગયો.

આઠ લક્ષની વસ્તિમાંથી અનુમાન પ્રમાણે ચાર લક્ષ વસ્તિ જતી રહી. જે લક્ષ લોદ્યાએ કાર્ય પરત્વેજ મુંબઈ આવવાનું રાખી આસપાસના પ્રદેશમાં રહેવા માંડ્યું, અને શહેરમાં રહેલા જે લક્ષ મનુષ્યોનો દરરોજ ખસોથી અઠોસો સુધી મરણ થવા માંડ્યાં. લોદ્યા ચમક્યા. વ્યાપારિઓએ ધાર્યું કે મુંબઈની અવધશા આવી. હજારોને લાખો રૂપીયા ખરચી મોટીમોટી હવેલી બંધાવનારા ગ્રહસ્થાને પૈસાના કાંકરા થયા એવો વિચાર આવી ખેદ થવા માંડ્યો.

લાખો રૂપીયા ખરચી ઉભાં કરેલાં કારખાનાઓમાં સંબંધ રાખનારા વ્યાપારિઓને શું કર્તવ્ય છે; એ સુઝતુંજ બંધ થઈ ગયું.

ઉત્પાત એટલેથીજ ન અટકતાં જજ પ્રદેશમાં મુંબાઈના લોદ્યા ગયા તેને દેશમાં પણ પ્રસર્યો. હવે દુઃખની સીમા રહિ નહિ. સરકારે છેવટનો ઉપાય લઈ સૈનિક પદ્ધતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનો આરંભ કર્યો આપધ્વતિ લોદ્યાને માન્ય થાય તેવી નથી. બાહરથી સુખનાફરતાં તેમાં દુઃખ વિશેષ દેખાય છે. કાલાનુંકમે પરિણામ સુખમાંજ છે. પરંતુ લોદ્યા તાત્કાલિક દુઃખની ગણના વિશેષ કરે છે. સમર્થ સૈનિક ગેટેકરે મુંબઈ શહેરને પોતાના હસ્તમાં લઈ લોદ્યાના પ્રયાણ ઉપર જખરો અંકુશ મુક્યો.

નગર સુધારણાં ખાતાંએપણ જખરો ધ્યાસ કરી શહેરમાંની ગલિચીનો ખને તેટલો નાશ કર્યો. રોગી જણાતા પુરૂષોને બલાત્કારથી જુદી જુદી

આસ્પિટલમાં રાખી આ અસાધ્ય રોગના ઉપચાર કરવા માંડ્યા. વાસ્તવિક છે કે આજે પ્રસંગે લોકોને મનમાં દુઃખ લાગે. પરંતુ ખરાં દુઃખે આવા માનિ લીધેલાં દુઃખની અવગણના કરવાનું તેમને શિખવ્યું, અને પછીનો ઘણા ખરા લોકો ઉત્સાહથી રોગોજીને આસ્પિટલમાં મોકલવા માંડ્યા.

ઈશ્વરની કૃપાથી અંતે નવ મહિનાનાં દુઃખ પછી આજે શાંતી પ્રસરેલી, પરંતુ પાછી પ્રાપ્ત થયેલી શાંતિ દુઃખના સમયને વિસરી ન જતાં તેમાં મળેલો સુગોધ નોંધી રાખી, આપણા અનુભવમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એ આ ઉત્પાતે આપણને શિખવ્યું છે. જોડે આવા ઉત્પાતનું કારણ છે તે નિશ્ચય નથી તો પણ ઉત્પાત શરૂ થતાં જે પ્રદેશમાં ગલિયી વિશેષ હોય તે પ્રદેશમાં તેનું પોપણ વિશેષ થાય છે. અર્થાત્ સર્વદા સ્વચ્છતા રાખવી.

ખીજે જોધ એ મળે છે કે આવા રોગ જંતુ જન્ય છે, એમ માનતાં એવા જંતુઓનો પ્રસાર વિશેષ ન થવા દેવા બને તેવી રીતે રોગોને ખીજીઓથી જુદો રાખવો. તથા જે પ્રદેશમાં એ રોગ ફેલાયો હોય તે પ્રદેશના લોકોને અન્ય પ્રદેશના લોકોથી સંબંધ રાખતા અટકાવવા.

ગલિયી નાશ કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય ગલિય વસ્તુને ખાળીને ભસ્મ કરવાનો છે.

મુંબઈ શહેર ટ્રેટલાએક વિભાગમાં અત્યંત મહત્ત્વના તથા રસ્તા સાંકડાં છે. ઘરો એક ખીજ સાથે એવા સંબંધમાં છે કે તેમાં હવા તથા અનવાજું આવીજ ન શકે. શહેરની આ સ્થિતિ જોતાં તથા તેને સારી સ્થિતિમાં લાવવા ઘણાં વર્ષથી વિચાર ચાલે છે તે જોતાં વિચાર થાય છે કે આ પ્રસંગનો ઉપયોગ કરી ટ્રેટલાક ક્ષણ રૂપીયા ખરચી શહેર સુધારણા ખાતાંએ આવાં મહત્ત્વના ધર્મે વાસ્તવિક મૂલ્યથી પણ વિશેષ મૂલ્ય આપીને વેચાતિ લઈ તેને ખાળી નાંખ્યા હોત તો શહેરમાં જલદીથી શાંતિ પથરાઈ એક પંથ અને દોઝાજ જેવું થાત. આવો પણ એક વિદ્વાનનો વિચાર છે. અને તે અનુભવમાં લાવવા જવો છે. અને સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ આ પ્રસંગે એજ ગ્રહણ કરવાનો છે કે સર્વશક્તિમાન જગન્નિયન્તાનું વિસ્મરણ કદિપણ ન થવા દેવું. ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી તેથી ખીજું કંઈ નહિં તો ગમે તેવા દુઃખમાં પણ મનમાં ધૈર્ય અને શાંતિ રહે છે. આવા પુરૂષો ટ્રેટલાં ધૈર્યથી આ સમયમાં રહ્યા છે, તે તેવા પુરૂષના સંબંધમાં આવનાર સજ્જનોએ જોયલું છે.

આટલું લખી હમે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર પાસે માંગીયે છીયે કે આવો પ્રસંગ ફરિથી ન લાવે. ધાર્મિક વિચારવાળા એમજ કેહેશે કે હમે હવે અધર્મિક આચરણ નહિંજ કરિયે અને તેથી હે જગન્નિયન્તા! આવી શિક્ષાનો પ્રસંગ પણ નહિં આવવા દઈએ.

સ્વર્ગવાસી રા. રા. ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક.

વૈશાખ સુદી ૬ ને વાર રાત્રિનો દિવસ મુંબાઈમાં અશુભ ગયો એમ કહિયે તો તેમાં ખોટું નથી. વૈકૃત સન્નિપાતથી થતાં મૃત્યુઓનો ઢાલાહલ આઠેક માસથી લોકના અંતઃકરણ ઉપર દુખની છાપ મારી રહ્યો હતો; તેનું દુઃખ કાંઈક અંશે ઓછું થવા માંડ્યું હતું, તેવામાં ઉપર જણાવેલા દિવસે આઠ માસ સુધી થયેલા દુઃખને વિસરાવી દે એવો ધા રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલના મૃત્યુથી મુંબઈનેજ નહિ, પણ આખાં હિંદુસ્તાનને લાગ્યો. વ્યાપારી તથા વિદ્વાનો, ધનિક તથા રંક, સર્વજણ એકદમ, આ ગ્રહસ્થના મરણથી, શોકગ્રસ્ત થઈ ગયા.

રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલનો સ્વભાવ એટલો તો સરલ હતો કે તેમના જીવિ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં તેઓ રહ્યા છતાં પણ, દાઢ પણ સ્થિતિનો મનુષ્ય તેમની સાથે પ્રસંગ પાડી શકતો. આમ હોવાથી તેમના સંબંધમાં આવેલા તથા તેમનાં સદ્ગુણોથી સારી સ્થિતિને પામેલા મનુષ્યનો સમૂહ એટલો મોટો હતો કે તેમનું શરિર પડતાં જખરો ઢાલાહલ થઈ રહ્યો, તેમાં આશ્ચર્યની વાત નથી.

રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલભાઈનો જન્મ સંવત્ ૧૮૯૦-૯૧ માં થયો હતો. એમની બાલ્યાવસ્થા એમના માતામહને ત્યાં ઘણીખરી ગઈ હતી. એમના પિતા ઉમિયાશંકરજી સરકારિ નોકરીથી પરાધીન હતા અને તેવા પ્રસંગમાં ઝવેરીલાલભાઈનું અધ્યયન અમદાવાદમાંજ થયું હતું. તેમના તે સમયમાં અંગ્રેજી જીવણીનો બહુ પ્રસાર થયો ન હતો. તોપણ તેમણે તે વિદ્યા સંપાદન કરવામાં પેહેલ કરી હતી.

અમદાવાદ છોડી તેઓ મુંબઈ આવ્યા, અને થોડા વર્ષમાં પરિક્ષાગ્રંથ પાસ કરી તેઓ ઘણા સારા લેખક અને શિક્ષક તરિક્કે ઓળખાવા લાગ્યા.

સને ૧૮૫૭માં વિદ્યા દેવીની ઉપાસના સાથે, લક્ષ્મી મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન કરવા, કેટલાક વિશ્વાસુ મિત્રોની સહાયતાથી તેઓએ ડુંગર વ્યાપાર કરવા માંડ્યો, અને તેમાં બહુ સાફ નાણુ લેણું કરી મોટા શ્રીમંત ગણાવા લાગ્યા. પરંતુ લગભગ આઠ વર્ષમાંજ, જાણીતા શેર સદાના વખતમાં, વ્યાપારની ધૂનમાંજ મેળવેલો ઘણોખરો પૈસો ખોઈ દઈ, તેઓ હતા તેવા થઈ ગયા, તથા ત્યાર પછી ઘણું કરિ વ્યાપારમાં પડવાનું તેમણે માંડીજ વાળ્યું.

આ સમય પછી રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલભાઈ તેમની વિદ્વતા માટેજ લોક-સમૂહમાં જાણીતા રહ્યા અને સમયાનુસારે જુદા જુદા વિષયોથી જમ જમ

તેમના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઇ, તેમ તેમ લોકોમાં તેમના પ્રતિ પૂજ્ય બુદ્ધિ વધતી ચાલી. આ સમય પછી આપણે તેમને દેહલાએક વર્તમાનપત્રોમાં લેખક તરિકે, દેહલાક વિદ્વાન મંડળોમાં લાખણકર્તા તરિકે, તથા યુનિવર્સિટીમાં પરિક્ષક તરિકેજ ઓળખતા રહ્યા છીએ. તેમને માટે દેશી રજવાડામાં પણ બહુ સારો વિચાર બંધાયો હતો, તથા દેહલાંક રાજ્યોમાંથી તો પોતાના વિશ્વાસ પાત્ર તારિકે તેમને કામ સોંપવામાં આવતું.

સને ૧૮૭૦ પછી આપણે ઝવેરીલાલભાઈને બહુ આગળ પડતા જોઈએ છીએ. સાહિત્યમાંજ ન ગુથાઈ રહેતાં, આ સમય પછી તેઓ રાજકીય તથા સાર્વજનિક કાર્યમાં બહુ આગળ પડવા માંડ્યાં. લોકનું દુ.ખ શું છે, દેશને જીવન આપનાર ખેડુતોની સ્થિતિ શું છે, રાજ્ય આધાર જેની ઉપર છે, એવા કર લોકોની ઉપર દેવી રીતે નાંખવામાં આવે છે, તેમાં અયોગ્યતા દેહલી છે, ન્યાયની રીતે નાંખેલા કર પણ ઉધરાવતાં અધિકારીઓની અણસમજથી ગરિબો ઉપર દેહલો જીલ્લમ ગુજરે છે, એ આદિ વિષયોનું અપ્રતિમ અધ્યયન કરી, તે ઉપર નિબંધો લખી, સત્તાધીશોની આંખો ઉઘાડવાનું કામ એવી સારી રીતે તેમણે કરવા માંડ્યું કે, રાજપુરુષોને પણ, તેમની શક્તિ બહુજ સારી છે, એમ કબુલ કરવાને ફરજ પડી તથા તેમના નિબંધોમાં જણાવેલા વિચારો ઉપર વિવેચન કરી, તેમણેજ દર્શાવેલા માર્ગો વિશે વાદવિવાદ કરવાને તજવીજ તેમણે કરવા માંડી. સ્થાનિક સ્વરાજને જન્મ આપનાર પ્રધાન સત્તાધીશ લોર્ડ રીપનના વિચારોને સરળતાથી લોક સમૂહને સમજાવવા તેમણે લખેલા નિબંધ આજપણ રાજ્યના અધિકારી તેમજ અન્ય પુરુષોને અધ્યયનનો અંથ થઈ પડ્યો છે.

આ સમયથી તો ઝવેરીલાલભાઈ મ્યુનિસિપાલ કારપોરેશન, ટાઉન કાઉન્સિલ, પ્રેસિડન્સી એસોસિએસન વિગેરે સ્થાનિક સભાઓમાં અગ્રેસર ગણાવવા માંડ્યા તથા ધારા બાંધનારી સભામાં પણ તેમનું વચન વજનદાર ગણાવવા માંડ્યું. કાંઈ પણ સાર્વજનિક હિતના કાર્યમાં તેમનો મત પુછાવા માંડ્યો.

રાજકીય સુધારણાને માટે સ્થપાયેલી રાષ્ટ્રસલા (નેશીનલ કાંગ્રેસ) માં પણ આગળ પડતા પુરુષોમાં તેઓ હતા. પાશ્વિમાત્ય દેખવણી લઈ રાજકીય સુધારણા તેજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા તથા તે કર્તવ્યનીજ પછવાડે ગાંડા થયેલા, આધુપાણું ન જોતાં, ગમેતેમ દોડતા જીવાનો, રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલભાઈની શિક્ષાથી સીધે રસ્તે જતાં શિષ્યા હતા.

આ રીતે આપણે રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલભાઈની ઉન્નતિ જોઈ. તે ઉન્નતિ થવાનાં કારણ શોધતાં સમજાય છે કે તેમનામાં રહેલી સાદાઈ, દેશ વાત્મકતા, સ્વધર્માભિમાન, ધૈર્ય, અને અશબ્ધિત ઉદ્યોગને દેખીએ છીએ.

રાજ્યશ્રી ઝવેરીલાલભાઈની સાદાઈ અનુકરણીય હતી. એમનો વેશ જોયો હોયતો શુદ્ધ ગુજરાતી. ઇંગ્લેન્ડ તથા ઇંગ્લેન્ડના પોષાકમાં બેઠેલા પારસીઓ તથા હિંદુઓની મોટી મોટી સભાઓમાં, મધ્ય સ્થાનમાં, સાદુ અંગરખું, ધોતિયું, અને પીછાડી નાંખી, પોતાના વેષને માટે અભિમાન રાખતા ઝવેરી લાલભાઈ ઉભા રહી ભાષણ કરતાં સંક્રાંત્ય પામતા નહિં.

આચરણમાં સાદાઈ એટલી બધી હતી, કે રસ્તામાં આલ્યા જતાં ગમે તેવી ઉતરતી સ્થિતીના મનુષ્ય સાથે પણ વાતચિતમાં ઉતરી, પોતાનો આશય તેને સમજાવવામાં પોતાનો સમય વ્યર્થ વ્યતીત થાય છે, અથવા અમુક મનુષ્ય જેવા મૂર્ખ માણસ સાથે માથાફટ કરવી વ્યર્થ છે, એવો વિચાર તેમનાં મસ્તિષ્કમાં કદીપણ આવતો નહિં. સ્નેહિ વા અસ્નેહિ, ક્રોધ પણ મનુષ્યને ગરજ પડતાં તેમને જોલાવે તો તેવા ગરજાઉ મનુષ્યનું કાર્ય સિદ્ધ કરિ આપવામાં તેમને ઝાનિ થતી નહિં.

તેમનાં દેશ વાત્સલ્ય માટે જટલું લખવું તે પિષ્ટ પેષણ છે. અમારા દેશના ખેડુતો બહુ ગરિબ અવસ્થામાં આવી ગયા છે, એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને મુંબઈની રાજકીય સભાના અધિકારીથી તે સત્તાધીશ તથા આખા ભરતખંડના પ્રધાનસત્તાધીશ સાથે પણ વાદવિવાદમાં ઉતરવું હોય, તથા તેવા વાદવિવાદથી પોતાને હાનિ થાય તેવો પ્રસંગ હોય તોપણ દેશહિતના કાર્યથી તેઓ પાછા હઠતા નહિ.

એક ગરીબ મનુષ્યની સાથે પણ બહુ બલમનસાઈથી વાત કરનારા તેઓને દેશહિતના વાદમાં ગમે તેવા મોટા અધિકારીની પણ મૂર્ખતા દેખાડવામાં સંક્રાંત્ય થતો નહિં.

આ સમયમાં પાશ્વિમાત્ય કેળવણીનું પરિણામ ક્રોધ અકલિત કારણથી એવું આવે છે કે લોકો ધર્મબ્રષ્ટ થવા માંડે છે. સ્વધર્મનું અધ્યયન ન હોવાથી તેમાં અનાસ્થા થાય છે. પરધર્મનું કાંઈક અધ્યયન થતાં તે સારો દેખાય છે; પણ તેમાં શ્રદ્ધા બેસતી નથી. આમ થતાં ઉભય બ્રષ્ટ જેવી દશા થાય છે. મનુષ્યને પોતાના કાર્યમાં દૃઢતા આપનાર ધર્મ છે. ક્રોધ પણ પ્રકારથી ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનાર મનુષ્યો જેવા પોતાના ઉદ્યોગમાં સફલ થાય છે તેવા નાસ્તિક થતા નથી. પરધર્મમાં આસ્થા બેસવી એ બહુ કઠિણ છે. સ્વધર્મનો તિરસ્કાર કરતાં પણ પરધર્મનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. આટલા માટે વિદ્વાન પુરૂષો સ્વધર્મમાંજ મગ્ન રહે છે. કેવળ ધર્મ ઉપર આસ્થાજ રાખવી તથા શ્રદ્ધાજડ બની સારાસાર વિચાર ન કરવો એ પણ એક દૂષણ છે. એ દૂષણથી વિરક્ત રહેવામાંજ મનુષ્યની મહત્તા છે. એ દૂષણથી રહિત ધર્માભિમાની પુરૂષ પોતાના સર્વ કાર્યમાં સતત ઉદ્યોગી રહી ઉન્નતિ પામે છે.

પાશ્વિમાત્ય વિદ્વાનોના અંથોમાં ગૂઢ આશયોને સાંગોપાંગ સમજી લેનાર, ઇંગ્લીશ ભાષામાં ઈંગ્રેજોને પણ છક કરિ નાંખે એવા ગૂઢ નિષ્પદો લખનાર ઝવેરીલાલભાઈ સ્વધર્મમાં ખૂડયાળ રહેતા. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને નિત્યવિધિ કરી સંધ્યાદિક કર્યાવિના ઢાઢ પણ અન્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું એ એમને પાપરૂપ દિસતું. ગમેતેવા સત્તાધીશ પુરુષોને મળવા જવું હોય, તેમની પાસેથી કામ કઢાવવું હોય અથવા ગમે તેવો પ્રસંગ આવ્યો હોય, તોપણ ધર્મના નિયમમાંથી ઘડી માત્ર પણ તેઓ ચુકતા નહિં. શરરીનાં પોપણુને માટે અન્નનું ભક્ષણ જમ આવશ્યક છે. તેમ વ્યવહારના પોપણુને માટે ધર્મવૃત્તિની આવશ્યકતા તેમને દીસતી. પ્રાતઃકાળમાં ઢાઈ કાર્ય પ્રસંગે તેમને ત્યાં જઈયેતો ભસ્મ ત્રિપુંડ ધારણ કરી, દર્ભાસન ઉપર બેઠેલા, સંધ્યા આચરતા, ઝવેરીલાલભાઈના દર્શન થાય. વ્યવહારની વાત કરવી હોયતો સંધ્યાવંદનની સમાપ્તિ પછીજ બને. આવાં તેમના આચરણથી તેમનું અંતઃકરણ સદા શુદ્ધ, સદ્વિચારથી ભરપૂર, ઉદાર અને લોકહિતના વિચારથીજ પરિપૂર્ણ રહેતું ધર્મનિષ્ઠા તેમને એવાં સદ્ કાર્યોમાં ઉદ્યોગી થવા ઉશ્કેરતી.

તેમનામાં અપ્રતિમ ધૈર્ય હતું ઉપરની દૃષ્ટીથી જોતાં મનુષ્યને ઢાઢ ઢાઢ પ્રસંગે ઝવેરીલાલભાઈ ઉશ્કેરાઈ ગયેલા દિસતા. પોતાનાં કાર્યમાં પ્રતિવાદિ તરફથી અડચણ થતાં તેઓ બેબાકળા જેવા દેખાવા લાગતા; પણ તે દર્શન તેમના અકળામણનાં નહિં પણ ઢાઈ ખીજજ સ્વભાવનાં હતાં. વાદ વિવાદમાં ઉતરતાં પોતાના વાદને તોડવાને પ્રતિપક્ષવાલા ખીજ મજબૂત વાદને આગળ કરે તો તેઓ ગભરાઈ નહિ જતા, પણ તેમનાં મગજમાં એ વાદને તોડવાને એટલા પ્રતિવાદ સમાધ રહેલા હતા કે, તેમાંથી કયો વાદ આગળ કરવો, તેના વિચારમાં તે યડી જતા. એક દાણ બે દાણમાંજ શાંત થઈ તેઓ એટલીતો ઉગ્રતાથી સામાં પક્ષને તોડી નાખતાં કે તે પક્ષનો નાશ જ થઈ જાય.

પોતાનો અમુક વાદ સિદ્ધ કરવાને રાત્રિ કે દિવસ ન જોતાં મહિનાના મહિના સુધી જીનાં તેમજ નવાં પુસ્તકોના સમુદ્રમાં તરતાં તરતાં ગમે ત્યાંથી પોતાને જોઈતી વસ્તુ શોધી કહાડતા. આ રીતે તેમનું જ્ઞાન એટલુંતો વધ્યું હતું કે તેને અગાધ કહિયે તો ખોટું નથી. ભરતખંડના રાજકીય વિષયમાંતો એવો કાઈ પણ વિચાર નહિં હોય કે જનેમાટે તેમની સલાહ લેવી અનુપયોગી થાય. આણું દૃઢ અધ્યયન અનુપમ ધૈર્ય વિના પ્રાપ્ત થતું નથી.

જેવું ધૈર્ય તેવોજ તેમનો ઉદ્યોગ પણ અત્યંત હતો. લીધેલાં કાર્યને પાર પાડવામાંજ તેઓ પોતાની મહાત્તા સમજતા. સામા થનારા પુરૂષથી બહીને

અથવા કંટાળીને ઉદ્વેગ છોડી દેવો એ એમને લજ્જાસ્પદ લાગતું. એક વાત વાસ્તવિક રીતે પોતાના મનમાં ઠસી તો તે તેવીજ રીતે બીજાનાં મનમાં ઠસાવવાને પણ જુદી જુદી યુક્તિ કરવામાં તેઓ કદી પછાત પડતા નહિં. શરીરમાં વ્યાધિ થાય, ધનની હાનો થાય, સત્ય વસ્તુ પ્રતિપાદન કરાવતાં લોકોની પોતા ઉપર અપ્રીતિ થાય, તોપણ પોતાને લાગેલું સત્ય બીજાને પ્રતિપાદન કરાવવામાં તેમનો ઉદ્વેગ કદિ પણ શિથિલ થતો નહિં.

આવા અનુકરણીય સ્વભાવ તથા શક્તિના પુરૂષનો સ્વર્ગવાસ થતાં આપણા દેશને તથા ધર્મને, કટલી ખોટ ગદ્ય છે તે કહિ શકાય તેમ નથી. યુવાવસ્થાના નાવમાં ડોલતા વિદ્વાનોને લક્ષમાં રાખવાનો ધ્રૂવનો તારક લોપ થઈ ગયો.

હાલમાં તો તેમનું સ્થાન કોઈ પણ લઘુ શક એમ દીસતું નથી. નાશવંત વસ્તુનો કોઈ પણ કાળે નાશ થાય એ વિચારથી મનને વાળવું પડે. પરંતુ ખેદ એટલોજ થાય છે કે ગયેલી વસ્તુ દેખાતી પણ નથી. પરમ શક્તિવાન પરમેશ્વર એવા કોઈ પુરૂષને હવે પછી ઉત્પન્ન કરે એમ આપણે ઇચ્છી શકીએ.

શોક કરવો મિથ્યા છે. ધૈર્ય રાખી રહેવું એ પ્રકારનું આશ્વાસન તેમનાં કુટુંબીઓને, તેમના સનેહિઓને તથા આખા ભરતખંડને આપવું યોગ્ય છે, પરંતુ તે આશ્વાસન વાસ્તવિક નથી. ખરું આશ્વાસન તે એજ છે કે, આપણા દેશના વિદ્વાન જીવાનોએ આવા અનુકરણીય પુરૂષોના સ્વભાવનું, તેમનાં કાર્યોનું, તેમના વચનોનું તથા તેમણે અભ્યાસથી પ્રતિપાદન કરેલી શક્તિનું અવલોકન કરી, કટલેક અંશે પણ તેમના જેવા થવાનો પ્રયત્ન કરવો. એમ કરવાથીજ સ્વર્ગવાસી પુરૂષ પ્રત્યે આપણે આપણો ધર્મ બજાવ્યો એમ કાંઈક કહિ શકાય.

પરમકૃપાલુ પરમેશ્વર અમારા ગુર્જર વિદ્વાનોનાં અંતઃકરણમાં રાખ્ય શ્રી ઝવેરિલાલભાઈ જેવા થવાની પ્રેરણા મુકે. તથાસ્તુ.

પુસ્તકોની પોંહોચ.

પ્લેટોના પ્રશ્નોત્તર યુક્ત “સૉક્રેટીસ” નું જીવન ચરિત્ર નામનું પુસ્તક એમને મળ્યું છે તે અમે માનપૂર્વક સ્વિકાર્યું છે. એ પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા, તેમજ શબ્દ ગાંભીર્યતા સારી સમાયલી છે. આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કર્તા નો પણ પ્રયત્ન ધણો છે. અને નીતિ વ્યવહાર સ્વધર્મ આદિના અતિ વિસ્તાર વિવેચનથી એ પુસ્તક લોકોમાં ઘણું ઉપયોગી છે, એ પુસ્તક તરફ જોતાં એની કિંમત ઘણીજ જીજ છે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २५ भू.]

चैत्र, शवत १९५३.

[अंक ६ ठो.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

सद्गुण संपत्तिः.

सारग—६।६२।.

प्रभुत्वनुं विभूषण तो सुजनता गणो,
शूरवीरनुं वळी मुनित्वने गणो. प्रभुत्व. १
प्रकृति सुशांत एज ज्ञानीनुं गणो,
वेदशास्त्र जाणनार विनयधी गणो. ॥ २
वित्त तणो खर्चतो सुपात्रमां करो,
तपस्त्रिलोक तो सदा अक्रोधधी रहो. ॥ ३
जनो महानतो सदा क्षमाय राखजो,
धर्मे विपेज दंभ त्यागतो करो. ॥ ४
प्रभुत्व, शूरताज, ज्ञान, शास्त्र जाणतो,
ए सर्वनुं विभूषण तो शील जाणजो. ॥ ५

१ ब्रुवो लर्तुहरी कृत नीतिशतक —

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वाक्संयमो,
ज्ञानस्योपशमः, श्रुतस्य विनयो, वित्तस्य पात्रेव्ययः,
अक्रोधस्तपसः, क्षमा प्रभवितुः, धर्मस्य निर्व्याजता,
सर्वेषामपि सर्वकारणं मिदं शीलं परं भूषणम्

મૃદુપુષ્પ—વિનાશ.

(મળેલું)

તોટક.

રમતું હસતું હજી બાલવયે,
ખીલતું લયતું મૃદુ પુષ્પ અયે !
અધરો મધુરો ખીલતી કળી શી !
તુજ જ્યોતિ અનુપમ દીસતી શી !

શી હતી તુજ લાલો કપોલ તણી !
રમતું કરી હાસ્ય સમીર ભણી;
નહિ તે દોઢી રમ્ય વસંત મળ,
પ્રીતિ—ગાન શુણ્યાં નહિ ભૂંગ તણાં !

લહરી વહી હા ! શિશિરાનિલની,
સુકુમાર ગયું કરમાઈ બની;
સ્મિત—હાસ્ય હતું મૃદુ મુખ પર,
શર્શો અસ્ત થયો નભ મેઘ વિષે.

સુખ દુઃખ તણે નહિ સ્પર્ષ થયો,
કુર કાળ તહને ઝડપીજ ગયો !
લય ઉદય ચક્ર પળે ફરતું,
રડતું મરતું જગ આ ખીલતું.

ભય ધારી રહી નર ! મૃત્યુ તણે,
કરતાં કરવું નરતું મનમાં;
નથી હા ! મરવું ધીર રાખી મને,
સપ્રવર્ત થવું નિજ ઉદ્ધમમાં.

હદિ તું ન બમીશ નિરાશ વિષે,
 ન થવું રત એક પ્રસંગ વિષે;
 મળતાં અનિવાર્ય ધડી ધડીમાં,
 પોર ધારી રહે નિજ વિજયમાં.

ખોલશે નબમાં વળી અસ્ત યશે,
 યશી ને રવિ તારક મંડળ આ;
 જગદીશતણા અરણે પડીને,
 કરવું કરવું નિજ આયુ વિષે.

“આમ.” (મુંબાઈ)

મદાલસા ચરિત્ર.

પૂર્વે એક શત્રુજિત નામે રાજા હતો. તેનેએક ઋતધ્વજ નામે પુત્ર હતો. એકનો એક પુત્ર રાજાને અત્યંત પ્રીતિ વાળો હતો. એ પુત્ર લાડકવાયો હોવા છતાં બુદ્ધિમાં તીવ્ર હતો. તે એકવાર રમતો હતો તેવામાં ખાતાલમાં નાગલોકિના રાજા અશ્વતરના બે પુત્રો બ્રાહ્મણના વેશ ધારણ કરી આવ્યા. રાજપુત્ર રમતો હતો તે જોતા હતા. બાલકોને મિત્રતા કે વડવાડ થતાં વાંર લાગતી નથી. તે પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ પુત્રો પણ તે રાજપુત્રની સાથે રમતમાં સામેલ થયા, અને તેમને અત્યંત સ્નેહ બંધાઈ ગયો. આથી પછી નિત્ય તે નાગપુત્રો બ્રાહ્મણનાં રૂપે ધારણ કરી ઋતધ્વજ પાસે દિવસે રમવા આવવા લાગ્યા, અને દિવસ આખો પૃથ્વી ઉપરજ રહી રાત્રિએ ઘેર જતા હતા.

બાળક વયમાં છોકરાં બહાર રખડે અને આખો દિવસ બહારજ રહે ત્યારે માબાપે તેની તપાસ લેવીજ જોઈએ. આપણાં છોકરાં ક્યાં જાય છે? ક્યાંની સોબતમાં રહે છે? કેવી વર્તણૂક વાળાનો તે સંમર્ગ રાખે છે? ઈત્યાદિ બાબતો જો માબાપ સક્ષમાં ન રાખે તો બાળક કુમળી વયમાંજ ખરાબ

માર્ગે ચઢી જતાં વાર લાગતી નથી. આટલા માટે સારાં માણસે અને વળી જ્યો પોતાનાં બાળકો ને સારી ઢળવણી આપી સારાં બનાવવા ચાહના રાખતા હોય, તેમણે તો ખાસ રીતે નાનપણથીજ બાળકોની વર્તણુક ઉપર તપાસ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે તે નાગરાજ અશ્વતરે એકવાર પોતાના બંને પુત્રોને પાસે બોલાવી પૂછ્યું—“હે પ્રિય પુત્રો ! તમે સવારમાંથી ક્યાં રહેછો ? અને શું કરો છો ?”

પોતાના પિતાનાં આવાં વચન સાંભળી તે બંને પુત્રો અતિ વિનયથી નમન કરીને બોલ્યા—“ હે તીર્થરૂપ પિતાજી, પૃથ્વી ઉપર એક શત્રુજિત રાજા છે તેનો પુત્ર ઋતધ્વજ અમારો મિત્ર છે, તેની સાથે રમવાને અમે જઈએ છિયે. પિતાજી, એ રાજપુત્ર અત્યંત ડાહ્યો, સુશીલ અને સદ્ગુણી છે. તેને એવો ઉત્તમ ગુણવાન જાણીને અમે તેને અમારો મિત્ર કર્યો છે. આપ હવે અમને જેવી આજ્ઞા કરો તેમ વર્તવામાં અમે અમારો ધર્મ સમજીએ છિયે.”

સારાં માણસનાં છોકરાં પણ સારાંજ નીવડે છે. તે પ્રમાણે આ બંને છોકરાઓએ અતિ વિનય પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો તે સાંભળી પિતા અશ્વતર અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પોતાનાં છોકરાં મીઠું મીઠું બોલે અને સદ્ગુણી નીવડે તે જોઈ દ્રાણ મા બાપને સાઈ ન લાગે ? પ્રસન્ન થયેલા અશ્વતરે ઉપરનો ઉત્તર સાંભળી વિચાર્યું કે—“ આ છોકરાં સારા છે. પોતાના સમાન કુલના રાજપુત્રની સોળતમાં છે એ પણ ઠીકજ છે, પરંતુ મિત્રતા બાંધી છે તેમ તેઓ મિત્રોના ધર્મ બરોબર સમજે કે દેમ, તે પણ જરા તપાસી લઉં; અને સમજતા ન હોય તો સમજાવવાનો આ ઠીક પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત છે.” આમ જાણી તેણે સ્વપુત્રોને કહ્યું—

“ હે બહાલા પુત્રો ! તમે તમારો મિત્ર ધર્મ બરોબર સમજો છો ; તમારા જેવા મિત્રથી એ રાજપુત્રને કંઈ લાભ થવો જોઈએ. તે તમે કંઈ આપ્યો છે ? તમે આટલા દિવસથી ત્યાં જાઓ છો તેમાં તમે તેનું પ્રિય કર્યું છે ? ” આ પ્રશ્નો સાંભળી પુત્રોએ જવાબ આપ્યો કે—“ હે પિતાજી, એ રાજપુત્રને જે અભીષ્ટ છે તે અમારાથી આપી શકાય તેવું નથી માટે શું કરવું ? તેથીજ અમે તેનું અભીષ્ટ પૂરી શક્યા નથી ! ” આ સાંભળી પિતા બોલ્યો કે “હે પુત્રો ! આરટણિમાં પાર નજ પડી શકે તેવી દેધ વાત છે ? તમે એક નાગરાજના

પુત્રો થઇ પોતાના પ્રિયમિત્રનું કામ ન કરી શકે એ ટટલી શરમની વાત છે । ”

પોતાના પુત્રોમાં જુરસો ઉશ્કેળવા ખાતર આ પ્રસંગ લેઈ પિતા-એ તેમને ચાનક આપનાર વચનો કહ્યાં. તે બોલ્યો કે—“ હે પુત્રો ! પૂર્વે ઉત્તાનપાદ રાજના પુત્ર ક્રુવે પાર કદી ન પડે તેવું અભીષ્ઠ ધાગણ કરી તે પણ ઉદ્યોગથી પાર પાડયે રહ્યો હતો, તો એથી આકર અભીષ્ઠ ઋત્તંવજનું તો નહીંજ હોય ! માટે નાહીંમત દુઃખ થાઓ છે । ” આ પ્રમાણે પિતાનાં વચન સાંભળી તે બંને નાગપુત્રો કર જોડી બોલ્યા કે “ હે પિતાજી, અમારા પ્રિય મિત્રનું જે અભીષ્ઠ છે તે આપ કૃપા કરી સાંભળો તો કહિયે. ” અધતર બોલ્યો કે—“ સુખેથી કહો. ” ત્યારે બંને પુત્રો બોલ્યા—

“એક વાર શત્રુજિત રાજ પાસે ઘાઈ ગાલવ નામના ઋષિ આવ્યા, તેણે એક અશ્વ રાજ ને આપીને કહ્યું કે— ‘હે રાજ, એક રાક્ષસ મને બહુ રંજડે છે, તેના શોકમાં મગ્ન હું એક વાર બેઠેલો હતો તેવામાં અકાશમાંથી આ અશ્વ મને મળ્યો. અશ્વ મળતી વેળાજ આકાશવાણી થઈ કે—આ અશ્વ ગમે ત્યાં જઈ શકે. કુ એટલે પૃથ્વી અને વલય એટલે ભ્રમણ, એ ઉપરથી આખી પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરી શકનાર આ અશ્વનું નામ કુવલય છે. આ અશ્વ ઉપર બેસીને શત્રુજિત રાજનો પુત્ર તને રંજડનાર રાક્ષસને મારશે—આવી અકાશવાણી સાંભળતાંજ હું આ અશ્વને લઈ આવીશો છું, માટે હે પ્રજાને તથા ધર્મ ને પાળનાર રાજ, તારાપુત્રને મોકલી માર કુ બ ટાળી આપ. ’ ”

“રાજધર્મ પાળવામાં સુદૃઢ એવા શત્રુજિત રાજએ ગાલવ મુનિનાં આવાં વચન સાંભળી પોતાના એકના એક અને માંડ પુત્રને રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલવામાં જરા પણ બેદ નહિ કરતાં એકદમ પુત્રને આજ્ઞા કરી, અને અમારા મિત્ર તે કુલલયાશ્વપર આરોહણ કરી ગાલવ મુનિનું કુ બ ટાળવા ચાલી નીકળ્યો. ”

“ઋત્તંવજ ગાલવ મુનિને આશ્રમેજાળે રહ્યો, અને ઋષિ સધ્યા કરવા બેઠા તે સમયે વરાહનું રૂપ ધારણ કરી રાક્ષસ કુ બ દેવા આવ્યો

જેવો તે આવ્યો તેવું જ ઋતધ્વજે તેને બાણ માર્યું. બાણ સહિત તે વરાહ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો અને રાજપુત્ર પણ તેની પાછળ કુવાલયાશ્વપર આ-
શહણકરી પડ્યો. અરણ્યમાંથી નાસતો નાસતો તે વરાહ એક ગુહામાં પેસી
પાતાલમાં આલ્યો ગયો અને તેની પાછળ અશ્વ સહિત રાજપુત્ર પણ પેઠો,
પરંતુ અંદર જઈ જુવે છે તો તેની દૃષ્ટિએ વરાહ પડ્યો નહિ. તે
તો કાણ જાણે ક્યાં એ આલ્યો ગયો. રાજપુત્ર તો ગુહામાં ફરતો
ફરતો આગળ જાય છે તો એક અતિસુંદર નગરી તેને જોવામાં આવી.
એ નગરી ઘણી સુશોભિત તથા જોવાલાયક હતી. આવી સુંદર નગરી
જેઠ તે રાજપુત્ર તેમાં ગયો, પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરતાં તેને અત્યંત
આશ્ચર્ય થયું કે એ નગરીમાં તેણે કાઈ પણ વસતી દીઠી નહીં. આખી
નગરી શૂન્ય મંતુષ્ય રહિતની જેઠ સાશ્વર્ય થઈ આગળ જાય છે તો
તેણે એક સ્ત્રીને જોઈ. એ સ્ત્રીને 'તમે કાણ છો' એમ રાજપુત્રે
પૂછ્યું, પરંતુ તે સ્ત્રીએ તો તેને કશો ઉત્તર નહીં આપતાં પાસે
એક અતિ સુશોભિત મહાલય હતું તેમાં ગઈ. આ જોઈ તે રાજ-
પુત્ર પણ અશ્વને નીચે બાંધી પોતે તે મહાલયમાં પેઠો. અંદર જઈ
જુવે છે તો એક સુવર્ણમય પલંગ ઉપર શોળ વર્ષની કુમારિકા બેઠેલી
દીઠી. અને તેની પાસે પેલી પ્રથમ દેખાયેલી સ્ત્રી ઉભી હતી. "

રાજપુત્રનું અત્યંત મનોહર રૂપ જોઈ તે બાલા કામાસક્ત થઈ,
અને તેના મુખ ઉપર આસક્તિનાં ચિન્હો કાતરાતાંજ તે લજ્જા પામી
ગઈ અને મૂર્છા પામી પલંગપર પડી ગઈ. આવી રીતે પરવશ થઈ
પડેલી તે બાલાને કટલીક વારે જ્ઞાન આવતાં ઉઠી બેઠી થઈ ત્યારે
રાજપુત્રે તેને મૂર્છા આવવાનું કારણ પૂછ્યું. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લજ્જા-
વશ બાલા શી રીતે આપી શકે! આથી તેણે પોતા પાસે ઉભેલી સ્ત્રી-
ને સાનમાં સમજાવી અને તેથી તે સ્ત્રીએ રાજપુત્રને તેના પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપી કહ્યું કે:—'અમારાં બાઈ આપને જોઈ આસક્ત થયાં છે,
પછી તે સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે:—'દેવલોકમાં વિશ્વાવસુ નામનો ગંધર્વો-
નો રાજા વસે છે. તેની આ પુત્રી છે. તેનું નામ મદાલસા છે. એક
સમયે વજ્રકેતુ નામના રાક્ષસનો પુત્ર પાતાલકેતુ, કે જે પાતાલની
મધ્ય ભાગમાં રહે છે તે તેને હરી ગયો અને તેને અહીં લાવીને તેણે

રાખેલી છે. એ રાક્ષસ આ બાધ સાથે આવતી ત્રયોદશીને દિવસે સજ કરનાર છે. આને માટે દુઃખથી પીડાતી આ બાધ આપઘાત કરી મરી જવાને તત્પર થઈ, ત્યારે કામધેનુ એ તેને અટકાવીને કહ્યું કે—તું મરીશ નહીં. એ રાક્ષસને વીંધનાર મનુષ્ય તને પરણશે—આવાં કામધેનુનાં વચનથી શાંત થયેલી અમારી આ સખિએ પ્રાણત્યાગ કરવાનું બંધ રાખ્યું છે અને આપની રાક્ષા જોઈ તે બેઠેલી છે. હું તેની કુંડલા નામની દાસી છું. હું વિંધ્યાચલની પુત્રી તથા પુષ્કરમાલી ગંધર્વની સ્ત્રી છું. મારા પ્રિય પતિને શુંલ નામના રાક્ષસે મારી નાખવાથી હું વિધવા થઈ, તેથી હું તીર્થે તીર્થે ફરતી ફરું છું; પરંતુ મારી આ સખી સાથેના અત્યંત પ્રેમને લીધે હાલ હું પણ અહીં તેની સાથે રહું છું. થોડા સમય પહેલાં પાતાલકેતુ દૈત્ય વીંધાયો, એમ અમને માલમ પડતાં ઢાણેવિંધ્યે તેની તપાસ કરવા માટે હું બહાર ગઈ તો તમને જોયા. આથી હું મારી સખીને ખબર આપવા હર્ષભેર અંદર આવતી રહી, તેવામાં આપ પણ અત્રજ પધાર્યા. હવે મારી આ પ્રિય સખી તો આપને જોતાંજ પરવશ થઈ પડેલી છે. કામધેનુના વચન પ્રમાણે તો તે તમારી સ્ત્રી થઈ ચૂકીજ છે. આ પ્રમાણે અમારી કથા છે, હવે આપ ઢાણ છે તો કૃપા કરી કહેશો, એમ આશા છે.’ આ પ્રમાણે સખીનાં વચન સાંભળી ઋતધ્વજે પણ પોતે ઢાણ છે અને અત્ર કંઈ રીતે આવ્યો તે સર્વ વૃત્તાંત તેમને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યો.”

“આથી તે સ્ત્રી બોલી કે ‘કામધેનુએ કહેલ પુરૂષ આપજ છે, માટે જમ કાંતિ ચંદ્રને, તેજ સૂર્યને, વૈભવ પુણ્યશાલીને, ધૃતિ ધીરને તથા ક્ષમા ઉત્તમ પુરૂષને પામીને શોભે છે, તેમ મારી આ સખી પણ આપને પામીને સ્થિર થવા ઇચ્છે છે.’ આમ કહી તે સ્ત્રીએ ગંધર્વોના કુલચુર તુંબુરનું ધ્યાન કર્યું; એટલે તે ત્યાં આવ્યા. પછી તેમણે તેમને બંનેને વિધિવત્ પરણાવ્યાં અને તે પાછા સ્વસ્થાનમાં ગયા. આ પછી તે દાસી તેમને બંનેને પતિપત્નીના ધર્મે સમજાવીને પોતે તપશ્ચર્યા કરવાને આલી નીકળી.”

(અપૂર્ણ.)

સ્ત્રી કેલવણી.

(ચળેલું)

યત્રનાર્યસ્તુ પૂજ્યંતેરમંતેતત્રદેવતાઃ॥

આલતા કાળમાં સ્ત્રી કેલવણીની ખાસ જરૂર છે એમ તો દહાડે દહાડે લોકોની ખાતરી થતી જાય છે તોપણ ખુણે ખાંચરેના અજ્ઞાન ભોળા લોકો એ સ્ત્રીકેલવણીની વિરુદ્ધ છે. સ્ત્રીકેલવણીનો ફેલાવો બેક દિન મતિદિન વધતો જાય છે. તોપણ ઘણા ભાગ તેથી ખીલકુલ બેનસિખ રહેલો છે, ખરું છે કે દહાડે દહાડે કન્યાશાળા વધતી જાય છે. વર્તમાન પત્રો વાંચતા વખતે વખત સ્ત્રીકેલવણીના વધારાના ખબરથી આપણે આનંદદિત થઈએ છીએ તો પણ આપણને અતિશય હરખાઈ જવાનો સમય હતો ઘણો દૂર છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના પ્રમાણમાં સ્ત્રી કેલવણીનો વિસ્તાર હાલમાં સાગરમાં ખાખોચીયાં જટલો છે. એમ જાણી આપણે અસંતોષી થવું જોઈતું નથી, પણ ખંતથી આગ્રહથી તે વધારવા પાછળ મંડ્યાં રહેવું જોઈએ છે.

દેશની અખાદીનો પાયો સ્ત્રી કેલવણી ઉપર રચાયેલો છે એમ સર્વાનુમતે નહીં તો વધુમતે વિદ્વાનોના મતથી સિદ્ધ થયેલું છે. શાણી માતાઓથી જ થતી પ્રજા કુશળ અને સુજ થાય છે. એ નિર્વિવાદ અનુભવ સિદ્ધ છે પ્રાચિન કાળના લોકોનાં પૂરાં ચરિત્ર સચવાયેલાં નથી એટલે જોઈએ તેટલા દાખલા મળી શકતા નથી પણ કૌશલ્યા આદિ માતાઓની કુશળતાથી રામચંદ્રજી જેવા સુશિક્ષિત ખાલકો થયાના દાખલાઓ છે. પાંડવોમાં કુંતાજીએ કુશળતા મુકી હશે એમ માનવામાં આપણે અતિશયોક્તિ કરતા નથી. અભિમન્યુમાં સુભદ્રાનું શૌર્ય ઉતર્યું હોય તો તેમાં નવાઇ શું ! ઘટોત્કચમાં હિંદિખાના અંશ કાં ન ગણાય ? ઈતિહાસ વાંચનાર જાણે છે કે લડાઈમાંથી પાછા ફેરલા ઠાકારને જોઈ 'અરે દારસી કડછી ઠોક નહીં કેમકે ઠાકાર જહી જશે.' એવું વ્યંગમાં બોલવાં વાળી બહાદુર રખુજતાણીયો હતી ત્યાં સુધી રજપુતસ્થાનમાં ધસ્લામની ધ્વજ ફરકવા પામી નહોતી અને આ વાત મશહુર છે કે, જીજ્ઞાસના બુરસાથી-

જ શિવાજીએ આરંગજેખને હંકાર્યો હતો એટલુંજ નહીં પણ ખરું કહીએ તો જીજ્ઞાસના ઉત્સાહથીજ મરેઠી રાજ્ય ઉભું થયું હતું.

એક દેવવાએલી માતા પોતાના બચ્ચને બેમૂલ કાયદા કરી શકે છે, અને તેના સેંકડો દાખલા યુરોપમાં પણ મળી આવે છે. શ્રી દેવવણીની જરૂર સઘળી પ્રજામાં અને સઘળા કાળમાં છેજ એમ દેહેવામાં કાંઈ હદ બહાર જવાતું નથી. ભૂતકાળ કરતાં વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં શ્રી દેવવણીની વધારે જરૂર છે અને તેનાં સ્કુટ કારણો છે. જે કાળમાં આપણી ચોથી પાંચમી પેઢીના વડવાઓ પાટીપર ધુળનાખી વતાણેથી ભણતા હતા, જે કાળે થોડા દેશી હીસાખની રીતિ અને અક્ષર લખતાં આવડે ભણતર પૂરું ગણાતું હતું, જે કાળે થોડા ધણા સાચા ખોટા શ્લોકમાં શાસ્ત્ર શિક્ષણ સમાપ્ત થતું હતું, જે કાળે રૂઢીમાં રૂઢ થએલ બ્રાહ્મણોની જીભ ન્યાય હતો,* જે કાળે હાલનું ગુજરાતી ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થી જેટલું જાણનાર વિદ્વાન ગણાતા હતા, જે કાળે થોડી ક્ષરસી બોલી જાણ્યે મુનશી આદિ ખેતાખ મળતા હતા, જે કાળે લોકો પોતાના જન માલ ધાસ્તીમાં ધારતા હતા, જે કાળે ન્યાય પદ્ધતિનું નામ નહોતું, જે કાળે મારે તેની તરવાર હતી, જે કાળે સરસ્વતિ વિદેશની યાત્રા કરવા સીધાવી હતી, જે કાળે રૂઢીના રાજ્યમાં વેહેમ દેવની આજુ ફરતી હતી, જે કાળે અખળાએને છુટ આપવાના બીલકુલ રસ્તા ન હોતા†, જે કાળે સૌસૌના ધંધા ઉપ્રાંત વધુ દેવવણીની જરૂર મનાતી નહી, જે કાળે પોતાના ધંધાનું અધ કચર્યું જ્ઞાન મેળવ્યે જ્ઞાનની સમાપ્તિ થતી હતી, જે કાળે સરસ્વતિની શ્રદ્ધતા લોકો સમજતા નહોતા, જે કાળે ખંડખોરા લુટારૂ ધાડ પાડુ વીગેરની ધાસ્તી હતી, જે કાળે સ્ત્રીનો દર-જો છેક નેહ વર્ગનો ગણાતો હતો, જે કાળે સુધરેલી પ્રજાનો હાલના જેટલો સંસર્ગ નહોતો, જે કાળે કુટુંબનું પોષણ કરતાં આવડ્યે સંસાર-

* એવું હાલ વિરોધ છે તેવું પૂરું ન હોતું. પૂર્વે બ્રાહ્મણોની સના વિશેષ હતી તે-પણ બ્રાહ્મણો એવેળા હાલના જેવા અજ્ઞાન અને ગેર બ્યાજખી રૂઢીને અદ્રાવનારા ન હોતા. તંત્રી.

† આ વિષયને મથાળે મૂકેલ શ્લોકાર્થ મહાત્મા મનુનો છે. એપરથી પ્રાચીન કાય-માં સ્ત્રીઓનો મરતબો હાલનાથી મોટો ગણાતો હતો, એટલે હાલના કાલથી એ કાલ વધારે સારોજ ગણાવો જોઈએ. તંત્રી.

સાગર ઉદ્ભવી ગયા સમજતું હતું, જે કાળે લગ્ન મરણ વગેરે કાર્યો માટે જીવન અપતા હતા, જે કાળે રૂઢી વિરૂધ આચરણ કરનારને માટે હાલના જેટલાં સાધનો નહોતાં, સખ્ત શિક્ષા અમલી પડતી હતી અને જે કાળે લોક વચણ બુદ્ધિ પ્રકારતું હતું, ત્યારે તેઓએ સ્ત્રી દેહવણીની જરૂર ન માની હોય તો તે બનના જોગ છે. ખરું છે કે તેઓનો સંસાર આપણા હાલના સંસાર કરતાં વધારે સુખી હતો તો પણ વખતની સાથે પ્રજામત ફરતાં તેઓની રીતનું અનુકરણ કરવું હાલમાં આપણને યોગ્ય લાગશે નહીં. જ્યારે તેઓ સ્ત્રીઓને લાજ કદાવતા હતા ત્યારે આપણે તે રીવાજ કાઢી નાખવામાં માન સમજીએ છિયે, જ્યારે તેઓ વડીલ પુરૂષો સમક્ષ સ્ત્રીઓને બોલવું અપમાન ભરેલું માનતા હતા, ત્યારે આપણે સ્ત્રીઓને ઝાઝર પુરૂષ મંડલીમાં લાગ લેતી જેવા ઈચ્છિયે છિયે, અને જ્યારે તેઓ કુટુંબ સ્ત્રીઓને ધાકમાં રાખવા યત્ન કરતા હતા ત્યારે હાલમાં સ્ત્રી પર હાથ ઉગામવા જેવા કાર્ય માટે બાહોશ સત્યવક્તા મી. જી. સી. વાલાને પ્રોફેસરનો હોદ્દો છોડવો પડ્યો છે. * જ્યારે તેઓ સ્ત્રીને સ્ત્રી રાખવા માગતા હતા ત્યારે આપણે મી. ગ્લાડસ્ટનના કહેવા મુજબ સ્ત્રીને કાઢી વગરનો પુરૂષ બનાવવા ઈચ્છિયે છિયે, અને જ્યારે તેઓ સ્ત્રીઓનો સંસારી દરજ્જે પુરૂષ કરતાં સહજ ઉતરતો સમજતા હતા ત્યારે હાલ આપણે તેનો ચલકીયાતો થતો + જોઈએ છિયે.

જમાનાને અનુસરતા ઈજ્ઞવાયલા વિદ્વાન ખુલ્લું વિચારોથી સભાઓ ગઠવી મૂકતા હોય, દેશહિત સારૂ મંડલીઓ સ્થાપન કરતા હોય, લોકોમાં માન મરતો જોગવતા હોય, સરકારના રૂઢા ખેતામતી શોભતા હોય અને જેનાં વિદેશમાં કીર્તિના ઝરણો વહેતાં હોય પણ ઘેર આવે ત્યારે કંઈશા નહીંતો ચાલતા કાળના પવનથી તદ્દન જે નશિય રહેલી અબજાનાં અવિવેકી વચન સાંભળવાં, જે રીત અમેતો કદી પણ પસંદ કરવાના નથી અને ઠાઠ પણ સુજાન પસંદ કરશે નહીં.

* આખા પ્રાચીન અને હાલના વિચારોની તુલનામાં અગત્યના પ્રાચીન વિદ્વાને લાખ આદિના વિદેશ યોગ્ય હતા એમ લાગે છે, અને સેમકનો વિચાર પણ તેને અનુકૂળ ગણાય છે. તંત્રી

† હાલ અધ્યાત્મિક યાગ છે કે કેમ એ સવાલ છે તંત્રી.

જાતે અમુક શ્રી ભક્તિ ખવાસની હોય પણ દેલવણી વિના તેના તે કાંઈ શકતા નથી. હું એમ નથી કહેતો કે દેલવણી રહિત મનુષ્યો હિતમ. લાગણીઓ રહિત હોય છે, અથવા કેળવાએલા સર્વ ઉમદા ખવાસનાજ હોય છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે કેળવાએલાં મનુષ્ય સાર અસાર શોધી શકે છે. અને દ્રઢ મનથી ધારે તો દટલીક બદ શક્તિઓને હરાવી હાંકી કાઢાડે છે. ભક્તિ લાગણીના અજ્ઞાન મનુષ્યોથી દેલવણીની ખામીને લઈ, દટલાંક ખોટાં કૃત્ય બનતાં જાય છે. જેમકે કેળવાએલી શ્રી જ્યારે પાતિવ્રત વાપરવા જરૂર અને પોતાનો ધર્મ સમજે છે. ત્યારે અભણ શ્રી મગરૂરીને ખાતર પાતિવ્રત સાચવે છે. તુંડ સ્વભાવની પણ પંડિત પત્ની જ્યારે પ્રસંગ પડતાં મનુષ્યોને માન આપવા બંધાએલી સમજે છે, ત્યારે ભક્તિ ખવાસની પણ અભણ ભોળી ભક્તિ ભામિની તેમ કરતાં તેઓ ઉપર 'એહેસાન કરવાનું' ધારી લે છે. જ્યારે એક પહેંચેલી અને શીએલી શ્રી પોતાના બચાને સારી દેલવણી આપવા યત્ન કરે છે ત્યારે એક ભક્તિ લાગણીની પણ અભણ શ્રી અજ્ઞાનતાથી પોતાના બચાને ખોટાં લાડ અને તે વાળખીજ કારણથી ચોક્કસ ખામીઓ વાળાં બનાવી મેલે છે.

યુરોપીયનોના ઉપરના ભક્તિઓ અનુકરણ કરનાર આપણા હાલના પ્રપંચી યુવાનીયાને રૂઢીની ધરડમાં ધસડાવા વાળી શાળાનું સુખ નહીં જોએલ ભોળી સુંદરી સંતોષ આપી શકશે ! પુરા પચાસ સુધી પણ ગણતાં ન આવડે એવી કાહીબાઈ સુધરેલી દુનિયાનું શું સુખ આપી શકશે ? અને ભણવામાં દોષ માનનારી માનિની પોતાના બચાને શું દેલવણી આપી શકશે.

હવે સવાલ ઉઠે છે કે શું અભણ શ્રી બચાને દેલવણી નહીં આપી શકે ? આજ સુધી ભણેલી શ્રીઓ ક્યાં હતી અને ક્યાં છે, આજ સુધી એવી અસુધરેલ શ્રીઓ સાથે ભક્તિને કેમ ચાલ્યું અને હવે તેઓને આ માટે એવી શ્રીઓથી સંતોષ નથી મળતો ! આપણે ઉપલા સવાલ પુછનારાઓએ દેલવણી ખાતાંના દફતરનું અવલોકન કરવું જોઈએ. ભૂતકાળની અને વર્તમાન કાળની સરખામણી કરવી જોઈએ અને ઉપરની પ્રશ્નનું વલણ જાણવું જોઈએ.

દુનિયાંદારીમાં કામ લાગતું વ્યવહારપયોગી જ્ઞાન વધારે નહીં તો જરૂર જેટલું તો દૈનિક મનુષ્યને મળવું જોઈએ. આઉપદેશ હાલની

હાલતે પહેલ્યે તેના જે કાંઈ કારણો હોય તેમાં સ્ત્રી કલવણીની ખામી પેહેલા વર્ગમાં પેહેલો નંબર મેળવશે. કલવણીની ખામીથી સ્ત્રીઓની ધ્યામણી હાલત થઈ પડી છે તેનો ખરો ખ્યાલ આપવાને મારી નાખેશ કલમ તાકાત ધરાવતી નથી અને સેંકડો સુજાળન ઉમરની ઉમર જતાં પણ તેનું સંપૂર્ણ ચીત્ર પાડી શકશે નહીં. *

એક ઝીણી નજરની સ્ત્રી પાડોશણને જરૂરની વખતે ઘરમાં પ્રવેશું શ્રીફળ અચકાતે અચકાતે ઉછીકું આપશે પણ તેની પાસેથી પાછું લેતાં જરા નાનુ આપ્યું એમ માની અરધો કલાક તેની સાથે જીવ કરશે, આગલી પાછલી ગઈ ગુજરી યાદ કરી આપશે, ટેટલાંક લાગતા વચનો પોતે પણ સાંભળશે, પ્રસંગ પડ્યો યાદ દેવા હૃદયની ચોપડીમાં જીંદગી સુધી તે નોંધ નોંધી રાખશે અને બેરાંઓની સભાને અમુક દીવસ સુધી ચર્ચા ચલાવવાનું એક કામ મળશે. ટાઈ ફેરીયો પાવલાની વસ્તુ ત્રણ રૂપીએ આપી જાય તો તેની ફીકર નહીં, કારણ અમને તેના ભાવની શું ખબર એ જવાબ હાજરજ હોય પણ પેલી પાડોશણ એક આખી અરધી ઓછીનું નાળીએર આપી જાય એ વાંશીદાંમાં સાંભેલું ઠમ જવા દેવાય? છોકરો પરિક્ષામાં પાસ થઈ બાપને પુસ્તકો લેવા કહે એટલે મા કહે જ પીટ્યો મેંતાજી તે એવો ઢાણ મૂવો છે. મુવો ખાલી ખાલી ખરચ કરાવ્યા કરે છે હજી હમણાં ચાર મહીના ઉપર ચોપડી લીધી હતી તે ક્યાં ગઈ તું પણ ઢાણ જાણે ઢાણ જોવો જાણ્યો છે. ચોપડાં તે ટેટલાંક જોઈએ! છોકરીને રમાડવાનું કહું તો ભણવા ભાગી જાય ને ચોપડાં લેવા માટે તૈયાર. અંતે છોકરાને રડાવી ઢાચવી અભ્યાસમાં પછાડી પાડી બે ત્રણ અઠવાડીયે પુસ્તકો મંગાવી આપે છે. પોતે કાંઈ વ્રત કર્યું હોય તો તે ઉજવવા ધણીની તાકાત ન હોય તો પણ સગાંજાલાં અને પ્રાણીઓને જમાડવા જોઈએ પણ એતો વાજખી ખરચ છે દુનિયામાં આવીને લાણ લેય નહીં ત્યારે જીવનું શું કામનું! છોકરો ભણે નહીં તો શું થઈ ગયું! શું નથી ભણતાં તેનું નથી ચાલતું! ચોપડીયોનો ખાલી ખર્ચ ઘડીકમાં કરી દેવાય કે!

(અપાર્ણ.)

*અભણસ્ત્રીઓ પોતે એટલી ગંધી દુઃખદાયક પોતાની માનતી હોય એમ તો જાણતુંથી. લખનાર પોતાના ઉદ્દેશોના ઉબરામાં આગળ વધી જાય છે. તંત્રી.

સમ્યાસમ્ય વિવેક

(મળેલું.)

મનુષ્યના ગૌરવનું મૂળ અથવા મનુષ્યત્વનું મુખ્ય કારણ સમ્યતા છે. સમ્ય 'કિંવા' ઉન્નત બનવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થશે કે 'સમ્યના કોને કહેવી?' સમ્યતા એ કોઈ વસ્તુ કે અન્ય નથી. દૈત્વીક 'બાબતોમાં' હિંદુ પ્રજા જેને સમ્યતા કહે છે તેજ રૂપ કિંવા વસ્તુને પાશ્ચાત્ય સુધારાવાળાઓ અસમ્યતા કહે છે. તેવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના નિયમ પ્રમાણે સમ્યતા વિષે અનેક મતભેદ પડે છે. ત્યારે અત્ર એવો પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રાકૃતિક સમ્યતા કયા પ્રકારની છે? અને તેના મુખ્યત્વે કરીને કયાં લક્ષણ છે?

સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાય છે કે પ્રાકૃતિક અવસ્થા એટલે પ્રકૃતિને આધીન થવું તે અસમ્યતા અને અપ્રાકૃતિક અવસ્થા અથવા પ્રકૃતિને નિયમમાં રાખવી તે સમ્યતા છે. સ્પષ્ટ રીતે એટલું કહી શકાય કે જે સમય પર્યન્ત જે મનુષ્યો પ્રાકૃતિક અવસ્થામાં રહે, અનાવૃત સ્થાનમાં રહે, ફક્ત મૂળકંદનો આહાર કરે કે ઇચ્છાનુસાર વિચરણ કરે, તે સમય પર્યન્ત પ્રકૃતિનો નિગ્રહ કરી નિર્માણ પૂર્વક રહી શકે છે તે મનુષ્યો તેમજ જે લોકો દ્રવ્ય રક્ષણ કરે છે, અને જે ઇન્દ્રિય દમન કરી નિદ્રિષ્ટ સ્ત્રીનો ત્યાગનહિ કરીને અન્ય સ્ત્રીને ગ્રહણ કરતા નથી તે સમ્યકે. પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે કે જે સમય પર્યન્ત પ્રકૃતિને નિયમમાં રાખી શકે તે સમય પર્યન્ત સર્વ મનુષ્ય સમ્યક છે, અને જે સમય પર્યન્ત પ્રકૃતિને આધીન રહે છે તે સમય પર્યન્ત તે અસમ્યક છે.

જે પર્ણ કૂટીમાં નિવાસ કરી રહે છે તે સમ્યક છે, અને જે દૃઢ અદાસિકા નિર્માણ કરી રહે છે તે પૂર્ણ સમ્યક છે. વળી લૌકિક દષ્ટિમાં જે નગ્ન રહે છે તે અસમ્યક છે, પણ જે અંગ પર વસ્ત્ર લધારણ કરે છે તે અસમ્યક છે, અને જે શિલ્પજાત વસ્ત્રનું પરિધાન કરે તે પૂર્ણ સમ્યક છે. જે અરણ્યમાં રહી ફક્ત, કુસાદિકતું બક્ષણ કરે છે તે સુધાર-

કેની દૃષ્ટિમાં અસભ્ય છે. કૃષિ જાત વસ્ત્રો કે જે વ્યવસાય છે તે વાસ્તુ કરનાર સભ્ય છે, જેના હૃદયમાં સ્ત્રી ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા છે તે અસભ્ય છે, અને જે જીવન પર્યન્ત ખરો દામ્પત્ય પ્રણય રાખી વિવાહનું બાંધન જાળવી રાખે છે તે પૂર્ણ સભ્ય છે. જે દેવળ પોતાનું ભરણ પોષણ કરે છે તે અસભ્ય છે. જે સ્ત્રી પુત્રા દિકનું સારી રીતે ભરણ પોષણ કરે છે તે સભ્ય છે, અને જે સર્વ પ્રણીઓનું લાલન પાલન કરવાના પ્રયત્નમ્ પ્રવૃત્ત છે તે પૂર્ણ સભ્ય છે. જે દેવળ પોતાના દુઃખને માટે સદા ચિન્તિત રહે છે તે અસભ્ય છે. જે પોતાના દેશના તેમજ પ્રદેશના લોકોની ચિન્તા કરે છે તે સભ્ય છે, જે સર્વ પ્રાણીઓને આત્મવત્ માને છે તે પૂર્ણ સભ્ય છે. જે પ્રણયને લીધે પ્યાર થોજે છે તે અસભ્ય છે, પણ જે કંત્રીય સમજી પ્યાર થોજે છે તે સભ્ય છે. જે પોતાને માથે જ્યારે દુઃખનું વાહનું ગંગડી ઉઠે તે સમયે રૂદન ક્રિંવા કહ્યાન્ત કરે છે, અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જેની મુખમુદ્રા પર સ્મિતહાસ્ય ચળકે છે તે અસભ્ય છે. જે ક્રોધવશ થઈને લાલચઈ ગર્જના કરી ઉઠે છે તે અસભ્ય છે, પણ જે ક્રોધ નિવારણ કરી શકે છે તે સભ્ય છે તેમજ જે ક્ષમાવાન છે તે સભ્ય છે.

આ પરથી સમજવામાં આવશે કે જે કાર્ય પ્રકૃતિને આધિન છે તે બહુવા અસભ્ય છે, અને જે કાર્ય પ્રકૃતિને આધીન નથી તે સભ્ય છે. પ્રાકૃતિક કાર્ય કરવામાં મનુષ્યને શ્રમ કરવો પડતો નથી, પણ જે અપ્રાકૃતિક કાર્ય છે તે મનુષ્યના યત્નદ્વારાજ સિદ્ધ થાય છે. જે મનુષ્ય જેટલું બુદ્ધિ કૌશલ્ય ક્રિંવા શિષ્ટ નૈપુણ્ય પ્રકાશિત કરી શકે છે તે તેજ પ્રમાણમાં ઉત્તમ કાર્ય કરવા સમર્થ બને છે. ઉત્તમ કાર્ય કરવામાં બુદ્ધિ ચલાવવી પડે છે અને તેની સાથે વિશેષ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. આ કારણને લીધે સર્વ મનુષ્ય ઉત્તમ કાર્ય કરી શકતા નથી. આથી જે જેટલું કરી શકે છે તે તેટલા પ્રમાણમાં સભ્ય છે. આ પ્રમાણે અનેક કારણોને લીધે પ્રાકૃતિક અસભ્યતા અને અપ્રાકૃતિક સભ્યતા છે.

તોપણ કેટલાક પ્રાકૃતિક વિષયમાં અસભ્યતા મનાતી નથી મનુષ્યની આહાર નિદ્રા પ્રાકૃતિક છે, અને ઉપર લખેલ નિયમાનુસાર જ્યાં સુધી નિદ્રા લેછે ક્રિંવા અન્નાદાર કરે છે તે અસભ્યતા નથી; તો પણ

આહાર કિંવા નિદ્રાનો પગલાગ ચોગીઓ કરે છે તેઓ સભ્ય છે. અર્થાત્ ઠેટલાક પ્રાકૃતિક વિષયોનું આચરણ અસભ્ય ગણાતું નથી.

પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધાચરણ કરવું એ દેવળ અસંભવિત નથી તો પ્રકૃતિને વશ કરી શકાય તેટલું સાદું છે. જનસમૂહમાં ખોટું ન લાગે તેવી રીતે પ્રકૃતિને અધીન વર્તીવી જે શુભાચરણ કંવામાં આવે તેજ હિતકર ખરી સભ્યતા છે.

સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં માણસ પડે છે કે મનુષ્ય નિર્મિત દ્રાઈ પદાર્થ અકૃત્રિમ નથી સર્વે પદાર્થ ઇશ્વર નિર્મિત જ છે તો તેમાં કંઈ ખાધ નથી, પણ તેમાં માણસો કલ્પનામિશ્રણથી ફેરફાર કરે તે પદાર્થ કૃત્રિમ છે. મનુષ્ય જેને કરે છે તે પ્રાકૃતિક શક્તિનો પ્રભાવ છે. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ કરવું એ મનુષ્યને શ્રમ સાધ્ય છે. જીવન રક્ષાને માટે આહાર નિદ્રાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જે તોનો નાશ કરવામાં આવે તો મનુષ્યના પ્રાણનોનાશ થાય. માટે માત્ર પ્રકૃતિનું વશ થવું અને લોહાને અનુકૂલ રહેતાં સદાચરણ તેજ સભ્યતા છે.

મિત્રતા—સ્નેહ.

ઠેટલાક સાગ સાક્ષરો દ્રાઈપણ માણસનો અતિ સંસર્ગ ઇચ્છતા નથી, પણ તેઓ તેથી દૂર—અલગ રહેવાને વધારે ઇચ્છે છે. તેમની આવી વર્તણૂક ને સાધારણ લોકદૃષ્ટિ દાંભિક તથા અભિમાની ગણે છે અને તેમને એકલપેટા કહેવામાં આવે છે. પરંતુ સાધારણ બુદ્ધિના લોકોનો આવો અભિપ્રાય જમ સાધારણ રીતે હોય છે, તેવીજરીતે વિદ્વદ્વર્ગના લોકોમતો ધણો ભાગ ઉપર જણાવેલી વર્તણૂક ને ખમંદ કરનારો પણ સાધારણ રીતેજ હોય છે. આ ખરેખર વિચિત્ર છે! તેનું કારણ શું હશે? શું તેઓ માનવ જાતિનેજ ધિક્કારતા હશે! કે શું તેમની વિદ્યામાં દયાનો અવકાશજ નહિ હશે; પરંતુ સૂક્ષ્માવલોકનથી જણાય છે કે તેમાં તેમનો કશો દાખ હોતોજ નથી. તેમનામાં અત્યંત દયા હોય — ઉપરાંત હોવાથીજ તેઓ એવા થાય છે. તેમણે સુ-

જિનો એટલો બધો અનુભવ મેળવેલો હોય છે કે સૃષ્ટિનું દુઃખ ન એઈ શકવાથી તથા પોતે તે ટાળી નાખવાને પૂરતા સમર્થ નથી હોતા તેથી જીવરાધ જતી દયાના પરિણામમાં તેઓ એવા થઈ જાય છે.

આમજ એ હોય તો પછી દુનિયામાં મિત્રતા કે સ્નેહ હોય નહિ! પણ તેમ નથીજ. સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેઓ મિત્રતા રાખે છે, તેમને સ્નેહ પણ હોય છે, પરંતુ તેઓ સ્નેહ યોગ કે મિત્રતાની યોગ્યતા તપાસે છે અને તે મળ્યેથીજ સંસર્ગ રાખે છે. મિત્રતાની ખરે ખરી સર્વને જરૂર હોય છે, પરંતુ યોગ્યતા અને મળતાપણા વિના તે જામતી નથી. સુખદુઃખમાં દિલાસા રૂપ તથા આનંદ આપનારજ ખરો મિત્ર છે. એ મિત્રની યોગ્યતાની પરીક્ષા ખરેખર તો આપત્તિકાળમાંજ થાય છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે:—

“A friend in need is a friend indeed.”

જરૂરી પ્રસંગે જે કામ આવે તેજ ખરો મિત્ર છે. મિત્રતા જન મંડળને બહુજ અગત્યની છે. એથી સ્નેહમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે, અને અંતે સુખ મળે છે. એક અંગ્રેજ કવિ મિત્રતાના સંબંધમાં જે કવે છે તેનો ભાવાર્થ નીચેના પદ્યમાં આપેલો છે:—

અસંત તિલકા. *

ફ મિત્રતા, તું મનને હરે છે,
નિરાશ મીઠી રહી તું કરે છે;
આવે જનોને પણ અંતનીએ,
થાએ અતી દુઃખ મને ખરેતો.

* Friendship, thou charmer of the mind,
Thou sweet deluding ill;
The brightest moments mortals find,
And sharpest pain we feel.

Eate has divided all our shares—
of pleasure and of pain;
In love, the Friendship and the cares,
Are mixed and join'd again.

DR. WATTS.

પ્રારબ્ધ વેચી જનનેજ આપે,
સુખો તથા દુઃખ તણા વિભાગો;
સ્નેહે વળી મિત્રજ મિત્રતાને—
સંભાળએકત્રજ બેય સાથે ।

આ વચન ઉપરથી કવી મિત્રતાને ધિકારે છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ અત્ર મિત્રતા શબ્દથી સંસારાસક્તિ લીધેલી છે, અને આસક્તિથી મોહ થાય છે, સારે પ્રાપ્ત વસ્તુના વિયોગથી તે વસ્તુ પર મુગ્ધ પુરૂષને દુઃખ થાય છે. પણ એ ઉપરથી મિત્રતાને કશો બાંધજ નથી. આ દુનિયાંના વ્યવહારનો આગળ કરનાર ને પણ પ્રારબ્ધ ફળ છોડતું નથી. પ્રસિદ્ધ કવિ વિશાખદત્ત પ્રણીત મુદ્રારાક્ષસનું વાક્ય પરમ સત્ય છે કે—

પ્રારબ્ધમપરિત્યાજ્યમેવ.

(પ્રારબ્ધ અત્યાજ્ય છે).

માટે વ્યવહારમાં રહેતાં સુધી મિત્રતાદિની ખરેખરી અને પૂરે પૂરી જરૂર છે. સંસાર તેના વિના ચાલીજ શકે તેમ નથી. આપણને સુખ પ્રાપ્ત થાય કે દુઃખ થાય, સારે મિત્રને જણાવવાથી સંતોષ તથા દિલાસો મળે છે. એકલા મુંઝાઈ મરે છે માટે મિત્રતા વગર ક્ષણ પણ ચાલે તેવું નથીજ. મનુષ્યને સુખ કે દુઃખનું કાગણુ પણ મિત્રતાજ છે. આમાં મિત્રની પસંદગી ઉપર આધાર છે. સારા મિત્રથી સુખ અરસપરસને મળે છે અને નહારા મિત્રથી ઉભયને દુઃખ થાય છે. મિત્રતા એક લજ્જા સંબંધ જવી છે, એટલે કે તે જીંદગી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મિત્રતાથી જનમંડળ ગ્યાય છે અને જનમંડળ બંધાયાથી અરસપરસના વિચારોની લેવડ દેવડ છૂટથી થઈ શકે છે, અને અરસપરસના વિચારોની લેવડ દેવડ થવાથી ઘણા લાભો મેળવી શકાય છે. પરોપકાર, દયા, ઇત્યાદિ મિત્રતાનાજ વિભાગો છે.

આ સધળા ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે મિત્રતાની જમ જરૂર છે તેમ મિત્ર પસંદ કરવામાં ઘણીજ ઝાળજની આવશ્યકતા પણ છેજ. આ પ્રમાણે પરીક્ષા વગરની મિત્રતા ઘણું કરીને લાંબી ટકતી નથીજ, પણ તે માત્ર બંધજ પડતી નથી પણ અત્યંત શત્રુતાનું બીજ વાવી પોષતી જાય છે. આમ થાય તો મિત્રતા કશા ઉપયોગનીજ નથી. એથીતો અત્યંતહાની

છે. માટે મિત્ર પસંદ કરવામાં પૂરતી કાળજી અને હુશિયારી જોઈએ છે. મહાત્મા ભર્તૃહરિ સ્વપત્નીના સ્નેહમાં લીન થઈ ગયા હતા, પરંતુ તેની પત્ની જો એના નિર્મલ સ્નેહને યોગ્ય નહોતી તો પરિણામ કેટલું માહું આપું તે વાત પ્રસિદ્ધ જ છે; તેમજ જો ભર્તૃહરિએ પોતાની પત્ની ઉપર અત્યંત નિર્મલ અને સત્ય પ્રેમ બતાવતાં પહેલાં તે સ્ત્રી તેવા પ્રેમને યોગ્ય છે કે કેમ, તેની જો પહેલેથી ખાત્રી કરેલી હોત તો પણ એવું માહું પરિણામ કદી આવત નહિજ. માટે પરીક્ષા કરી મિત્રતા વધારવાનો પ્રયાસ સર્વને માટે કર્તવ્યજ સંસારી માત્રને છેજ.

શ્રીપંચાક્ષરસ્તોત્ર.

જગદ્ગુરુ શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યજીએ વિવિધ વૃત્તોમાં અનેક દેવ દેવીનાં સ્તોત્રો રચેલાં છે. તેમાં શિવજીનું પંચાક્ષર સ્તોત્ર છે. નમઃ શિવાય (શિવજીને નમસ્કાર), આ પંચાક્ષર મંત્રે અત્યંત પવિત્ર તથા અનેક સિદ્ધિનો દેનારો છે. એ મંત્રના પ્રત્યેક વર્ણની સ્તુતિના કુલ પાંચ શ્લોકોનું આ સ્તોત્ર છે. એ સ્તોત્ર બ્રાહ્મણો નિત્ય પ્રાતઃકાળે ભણે છે. આવા પવિત્ર સ્તોત્રનું લોકોપકારાર્થ મૂળ સહિત ભાષાન્તર તથા તેના અધ્યાત્મ અર્થ બતાવનારી ટીકા અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—

નમઃ શિવાય એમાંના પ્રથમ અક્ષર ન કારની સ્તુતિ પ્રથમ શ્લોકમાં કરેલ છે:—

નાગેન્દ્રહારાય ત્રિલોચનાય ભસ્માંગરાય મહેશ્વરાય ।

નિત્યાયશુદ્ધાય દિગંબરાય તસ્મૈ નકારાયનમઃ શિવાય ॥ ૧. ॥ *

અર્થ:—નાગેન્દ્રહાર, ત્રિલોચન. ભસ્માંંગરાગ, મહેશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધ, અને દિગંબર એવા ન કાર રૂપ શિવજીને નમસ્કાર.

ટીકા:—આ આખા શ્લોકમાં શિવજીનાં વિશેષણો આવેલાં છે. તેમાં પ્રથમ વિશેષણ નાગેન્દ્રહાર છે. આ શબ્દ ત્રણ શબ્દોના સંયોગથી થયો છે. નાગ,

* વસંતતિગ્રંથ.

નાગેન્દ્રહારેજ, ત્રિલોચનેય, ભસ્માંંગરાગેય, મહેશ્વરે જ, નિત્યે વિશુદ્ધેજ, દિગંબરેય, એવા નકાર પ્રતિ છે પ્રણામ.

ઈંદ્ર અને હાર. ના=નહિ, ગ=ગમન, ઉત્પત્તિ, નાગ=અગમન કે અનુત્પત્તિ. સચ્ચિદાનંદની ત્રિપુટીમાં સત્ જે બ્રહ્મ તે ચિત્ (positive) અને અચિત્ (negative) વડે સૃષ્ટિ રૂપ થાય છે; એ ઉપરથી સત્ ચિદચિદ્રૂપ છે. સત્ પોતે કારણ રૂપ છે અને ચિત્ અચિત્ બંને કાર્ય રૂપ છે, તેથી અસત્ છે. સત્ શબ્દ અસ્તિત્વવાચક અને અસત્ નાસ્તિત્વવાચક છે. એ રીતે ચિત્ અને અચિત્ બંને અસત્ હોવાથી નાસ્તિત્વ રૂપ છે, અજ્ઞાત છે, અનુત્પન્ન છે. એ ઉપરથી ચિત્ અને અચિત્નો વાચક નાગ શબ્દ છે. નાગ=અનુત્પન્ન ચિદચિત્. નાગ શબ્દનો 'આ સૂક્ષ્માર્થ' કે. ગુપ્તાર્થ થયો, પણ તેનો સ્થૂલ કે સ્પષ્ટાર્થ 'સર્પ' થાય છે. ચિત્ અચિત્ ને સર્પથી શો સંબંધ? નાગ શબ્દનો સૂક્ષ્માર્થ 'અનુત્પન્ન' કરેલો છે. ચિદચિદ્રૂપ સૃષ્ટિ-માયા-અનુત્પન્ન તો છે, માટે નાગ શબ્દ ચિદચિદ્રૂપ સૃષ્ટિ કે માયાને અર્થે થયો છે. નાગનોજ પર્યાય શબ્દ સર્પ છે, તે સ્પષ્ટ=સરકવું-ઉપરથી વ્યુત્પન્ન છે. માયા એક સરખી અચળ નથી, પણ નિરંતર સરકયા કરે છે-ગતિમાનજ છે-પરિચ્છિન્ન છે, માટે સર્પ અને નાગ બંને શબ્દો માયાના વાચક છે. માયા જીવોને બાંધવાનું કાર્ય કરે છે. બાંધીને મારે છે. દોરડાં જેવા સર્પોના કરડવાથી પણ જીવ મરી જાય છે, માટે સરકીને ચાલનાર તથા કરડીને મારનાર માયા જે ચિદચિત્, તેને સરકીને ચાલનાર તથા કરડીને મારનાર સર્પનું રૂપ સર્વ-રીતે ઉપયુક્તજ છે. બીજો શબ્દ ઇન્દ્ર છે. ઇન્દ્ર ધાતુ પ્રકાશવાચક હોવાથી ઇન્દ્ર શબ્દ પ્રકાશવાચક છે. પ્રકાશ ધર્મ સૂર્યાદિનો છે. ઈંદ્ર પણ બાર સૂર્ય-માનો એક ગણાય છે. ઈંદ્રિયો શરીરમાં પ્રકાશક તત્વો છે. ઈંદ્ર બ્રહ્માંડનો રાજા છે, તેમ શરીરમાં પણ ઈંદ્રિયોનુંજ રાજ્ય છે. ઈંદ્રિયો દેવતા છે, તેનો રાજા અથવા ઈંદ્ર શરીરમાં મન છે. મનમાં કામના રહે છે. સારે સકામ મન તેજ ઈંદ્ર છે. સકામ મનજ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. અનુત્પન્ન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો લાસ કરનાર મન, તેજ માયા છે, કેમ કે પ્રાંતિદશન કરાવવાનો ધર્મ માયાનોજ હોઈ શકે. ત્રીજો શબ્દ હાર છે. હરણ કરવું, ઉપરથી હાર=હરણ કરનાર. નાગેંદ્રહાર આખા શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે:-

સ્થૂલાર્થ.

નાગોમાં ઈંદ્ર તેનો હાર કંઠમાં ધારણ કરેલો છે જેણે તેના.

સૂક્ષ્માર્થ.

અનુત્પન્ન ચિદચિદ્રૂપ માયા (ઈંદ્રિયો) રૂપી મન (ઈંદ્ર) નેહણનાર.

બીજું વિશેષણ ત્રિલોચન છે. આ શબ્દ ત્રિ=ત્રણ અને લોચન ચક્ષુ અથવા દર્શન, એ બે શબ્દોના સંયોગથી થયો છે, માટે તેનો અર્થ “ત્રણચક્ષુ” અથવા “ત્રણ દર્શન” થાય છે. શિવજીને ત્રણ આંખ કહેવાય છે. આમાં ત્રિપુટીજ્ઞાન સમાયલું છે. સત્ત્વ, રજસ્સુ, તમસ્સુ; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ; ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા; ઈલાદિ અનેક ત્રિપુટીમયત્વ શિવજીનું બતાવેલું છે. એ પરથી તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

સ્થૂળાર્થ.

સૂક્ષ્માર્થ.

ત્રણ આંખ વાળા.

ત્રિપુટીમય.

ત્રીજું વિશેષણ મસ્માંગરાગ છે. આ શબ્દ મસ્મ અને અંગરાગ, એમ બે શબ્દોનો બનેલો છે. વળી અંગરાગ શબ્દ અંગ અને રાગ, એ બે શબ્દોનો સંયોગ છે. મસ્મ ધાતુ પ્રકાશવાચક—દાહવાચક છે; એ પરથી સ્થૂળાર્થમાં દહનનું પરિણામ—રાખ—અર્થ થાય છે. કામરૂપ ઉત્પત્તિને હણનાર તેથી દગ્ધ કરનાર શિવ હોવાથી મસ્મ એટલે દગ્ધ એવી સૃષ્ટિ. અંગ. અગ્નિ ધાતુ ગતિવાચક છે, અને રંજ ધાતુ રંગવાચક છે. સૃષ્ટિની ગતિથી રંગિત—રાગ—વાળા, એમ અર્થ છે. દગ્ધ કરવામાં અગ્નિ રૂપનો રાતો રંગ હોય છે, અર્થવા દગ્ધ વસ્તુની રાતા રંગની રાખ હોય છે. ત્યારે મસ્માંગરાગ નો આખો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

સ્થૂળાર્થ.

સૂક્ષ્માર્થ.

લસેમરૂપી અંગરાગ (શરીરે ચોળવાનો લેપ) વાળા.

દગ્ધ સૃષ્ટિની ગતિથી રાગી થયેલા.

ચોથું વિશેષણ મહેશ્વર છે. મહા=મોટા અને ईश्वर=શક્તિમાન. મોટી શક્તિવાળા, સર્વશક્તિમાન, એમ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

નિત્ય. આદ્યંતરહિત—અખંડ—એકસરખું—કારણ—સત્. આ સૃષ્ટિ થયા પૂર્વે અને લય પછી પણ જે અવશિષ્ટ એક સરખું છે, તે હાલ પણ છે તે.

શુદ્ધ. નિર્મલ, નિર્વિકારી. ચિદચિદ્રૂપ વિકારથી યુક્ત જણાતાં છતાં તે અસત્ રૂપ હોવાથી અને પોતે સદ્રૂપ હોવાથી શુદ્ધ છે.

દિગંવર. દિક્=દિશા (space), અને અંવર=વસ્ત્ર. દિશારૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનાર—એમ સ્થૂળાર્થ છે, અમ્=નાદ કરવો, અને વર્દ=વિસ્તારવું; એ

ઉપરથી ઝિંબર=નાદવિસ્તાર. દિગંબર=દિશામાં નાદવિસ્તાર. ગૃહપ્રજ્વળ આ સર્વ છે, તેથીજ શિવનું નામ રુદ્ર છે. રુદ્ર નાદવાચક છે. પ્રણવ વા ઑંકાર રૂપનેજ દિગંબર કહેલ છે, એમ સંક્રમાર્થ છે.

આ પ્રમાણે નમઃશિવાય એ પંચાક્ષર મંત્રના પ્રથમ વર્ણ નકારનું ઘર્ણન પ્રથમ શ્લોકમાં કરેલું છે. આરંભમાં મૂળ શ્લોકની નીચે સ્થૂણાર્થ લખેલો છે. હવે ગુમાર્થ આખા શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે થાય છે —

“અનુત્પન્ન ત્રિદયિદ્રૂપ માયા (ઈદ્રિયો) રૂપી સકામ મન (ઈદ્ર) ને હરનાર, ત્રિપુટીમય, દ્વ્ય સૃષ્ટિની ગતિમાં રાગી, સર્વ શક્તિમાન, આઘંત રહિત અખંડ સદ્રૂપ, નિર્વિકારી, (અને) દિશામાં વિસ્તરેલા નાદપ્રજ્વળ ન કાર પ્રતિ નમસ્કાર.”

આ શ્લોકમાં ન કારની સ્તુતિ છે, તેથી શ્લોકારંભ પણ ન કારથીજ કરેલો છે. આ શ્લોક ઈદ્રવળા છે.

મંદાકિની સલિલચંદન ચૌચતાય નંદીશ્વર પ્રથમનાથ મહેશ્વરાય ।

મંદારપુષ્પ વહુપુષ્પ સુપૂજિતાય તસ્મૈ મકાશય નમઃશિવાય ॥ ૨ ॥ *

અર્થ:—મંદાકિની (ના) સલિલ (વાળા) ચંદન (થી) ચર્ચિત, નંદીશ્વર, પ્રથમનાથ, મહેશ્વર, મંદારપુષ્પા (થીડીથી) બહુ પુષ્પ (થી) સુપૂજિત, એવા પ્રકારરૂપ શિવજીને નમસ્કાર.

(અપૂર્ણ).

વેદાંત.

સામાન્ય રીતે આસુષ્ટિમાં વિશેષ કરીને હાલના સમયમાં મનુષ્ય-માત્રને હું જાણુ, આ જણાય છે તે જગત્ શું છે અને તેખને ક્યાંથી થયાં, આ ત્રણ પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ જાણવાની ઉત્કંઠા વધારે જણાય છે,

* વસંતતિલકા.

મંદાકિની સલિલચંદન ચર્ચિતેષ, નંદીશ્વર, પ્રથમનાથ, મહેશ્વરેન્,
મંદારપુષ્પ બહુપુષ્પ સુપૂજિતે ને, એવા મંદાર પ્રતિ છે પ્રણામ.

અવ્યક્તરૂપ લય સમયે થઈ જાય છે. આમ આવિર્ભાવ તીરોભાવરૂપ ભાવના શ્રીવલ્લભાચાર્યની છે.

૩-પરબ્રહ્મ અવ્યક્તરૂપે નિર્ગુણાદિ રૂપે અને તેમાંજ સગુણતાદિ નામરૂપ મળી રહેતાં તે ત્રિધા છે. કારણ, કાર્ય અને ક્રિયારૂપે ત્રિધા છે. જીવશક્તિ, પ્રત્યેક વ્યક્તિની, બ્રહ્માંડગત ચેતનરૂપ ઈશ્વરશક્તિ અને માયા-શક્તિ, એમ ત્રણ બાબતો સત્યરૂપ છે; એમ શ્રીરામાનુજાચાર્યનું મત છે.

૪-જીવ જગત્તે ઈશ્વર ત્રણે ક્વલ લિપ્ત છે. પરબ્રહ્મરૂપ ઉપાદાન એક નથીજ. નિમિત્ત કારણરૂપ તટસ્થેશ્વરજ છે. આ મધ્વાચાર્યનું મત છે.

આમાં પ્રથમ ત્રણ અદ્વૈત મતો છે અને છેલ્લો દ્વૈતમત છે. ક્વલ દ્વૈતમત મધ્વાચાર્યનો ક્વલ અસંગત અને અસંભવિતજ છે. તે માત્ર મંદાધિકારીનેજ યોગ્ય છે. શ્રીરામાનુજાચાર્યનું મત અદ્વૈત મતવાદી છે, પણ તે વિશિષ્ટાદ્વૈત છે. એટલેકે નામરૂપ વિશેષણે યુક્ત અદ્વૈત માન્યું છે માટે તેમાં પણ વાસ્તવિક તો દ્વૈતતાજ રહેલી છે, તોપણ મધ્વાચાર્યથી ઠીક છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજનો મત શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે અને તે રામાનુજાચાર્યથી ઠીક છે, પરંતુ આવિર્ભાવ તીરોભાવરૂપ સગુણ વિકાર તે પરબ્રહ્મને આરોપે છે એટલું ઠીક નથી. પરબ્રહ્મ નિર્વિકારીજ છે. શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યજ ક્વલોદ્વૈત કરે છે. અધ્યાસ સ્વપ્નવત્ માનવાથી તેમ થવું કંઈ અસંભવિતતો નથીજ; અને તેમ છે તે વિશેષ વાસ્તવિક અને સંભવિત છે. આમ વેદાંતવિષેના ચાર પ્રકારના મતો છે.

અસ્તિ એટલે છે, ભાતિ એટલે ભાસે છે, પ્રિય એટલે સુખકર છે, નામ, અને રૂપ (આકાર), આ પાંચ વસ્તુમાત્રમાં છે. આમાંથી પ્રથમ ત્રણ તો નિત્ય છે અને નામ અને રૂપ અનિત્ય તથા વ્યવહારાર્થે મનુષ્ય કલ્પિત કૃત્રિમ છે, માટે તેઓને મિથ્યા ગણતાં અસ્તિ, ભાતિને પ્રિય, અથવા સત્ ચિત્તને આનંદરૂપ એક કારણ પરબ્રહ્મમાં છેજ. એટલે નિશ્ચય થવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે વિચારકરી દૃઢ ખાત્રી સહિત સમજી લેવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક જ્ઞાતુ-મુમુક્ષુઓ એ કર્તવ્ય છે.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૫ થું.] વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, મંચર ૧૯૫૩. [અંક ૭ પ્રા.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

જીવશિવૈક્ય.

(અદ્વૈત્ય દિત)

૧. વિંહ વિપે તો જીવમે વ્રામાંડ વિપે તો દેવે રમે છે.
૨. જ્યોષ્ઠિ સમાષ્ઠિ વેય વિપેએ એક તથા અદ્વૈત વર્ગ છે.
૩. વ્રાણજ તું ને, હું પણ પોતે વ્રાણજ છું ને, એકજ હું તું.
૪. પંદર છે જે મુલ્ય કાન્નાઓ, દેવતણા કર્મોંજ અને વિ-
૫. જ્ઞાનજ ઠપી જીવ તણો એ, મર્ચ તણું તો કારણ એ છે.
૬. ઈશ્વરનો તો નાશ નથી ને, મર્ચમયી ને એકજ છે તે.
૭. માંખળનારા કાન થકી ને, ઘોઝ થદે જે તે પણ લોકો,
૮. સ્વાદજ છે જે એ મગ્ગલાજ જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ તેજ ગણોને.
૯. ચાર મુગી વ્રાણા, વેંઝી દંડે, દેવ મનુષ્યો, બ્રહ્મજ, ગાયો,
૧૦. એ મગ્ગાં જે માંચવેસે છે. ચૈતન્યવ્રાણનો ગણનો ને.

માયા—મોહિનીનો પ્રભાવ.

(મળેલું.)

વસંતતિજડા.

વિચારના વદનમાં મન મરત સ્થાયી,
બાવો દર્શા દુષિન શા દૃષ્ટે મદાયી !

સારૂં અનિષ્ટ વર્ણો શું નહિ કાંઈ જાણું,
તેમાં પ્રવૃત્ત થઈને સુખ હું પ્રમાણું.

ઢાંક્યો નભે ગુણ શશી ધન દુર્ગુણોએ,
વ્યાપ્યો પ્રકાશ સુખ જ્યાં દુખ અંધકાર;
જેના પ્રભાવથી થયું સ્થળ રમ્ય શૂન્ય,
ચાલી ગઈ શિતળતા હતી; સ્થાન અન્ય.

યોગી મહેશ્વર હતો રતયોગ માંહી,
જે શક્તિથી લય કર્યો નિજ ટેક છોડી;
રે! મેનકાસહ વને ફસી પ્રેમ વિષે,
ઉત્તન હા! કરો શકુંતલ વિશ્વમિત્રે.

જે શક્તિના ખળ થકી થઈ મુગ્ધ ઇંદ્ર,
છોડી દઈ ધોર થયો વિકલાંગ ચંદ્ર;
યોગી પરાશર ખન્યો મતિશૂન્ય જથી,
મોહિત હીન મહિલા ખની, ટેક વળી.

અન્યાયો આચરણથી ખની મોહ અંધી,
ભોક્તા થયો વય જરા નૃપતિ યયાતિ;
વિવેક શૂન્ય જ થયા મુનિ ને નરેન્દ્ર,
શી વિશ્વ શક્તિ વસી છે? દુખવે જીતેન્દ્ર.

જે શક્તિથી જન વિષે મદ મોહ થાયે,
હા! હા! કરાય પળમાં સુખ ના કથાયે;
છેદાવતી ભમવતી કુલટા મોહલા,
તે પ્રાણ નાશ કરતી ધડોમાં કુટિલા.

“ આત્મ.” (મુખ્ય)

વિનાશ માર્ગ.

(મળેલું.)

ગઝલ.

પડે મૃત્યુ તણે પડે વિચારી જીવ તું તે જો,
બનેના કાલ વિકાલ તુજ પ્રત્યેજ પ્રેમાળ. ૧

નાટકને સ્થળે જશે નિરખવાને સહૂ હોંશે,
નહીં કાઈ કદી ગહાશે મરણની વાત જો થાશે. ૨

રહી સંસારમાં મગ્ન થઈ માયા વિષે લુબ્ધ,
સહસો ખેલ સૌ ભજવે સદા જોને ગમે જે તે. ૩

કરી જુદી જુદી રચના હમેશાં ચિત્તમાં રમતાં,
વૃથા છે મોહને માયા ત્યજશે જે સમે કંઠ્યા. ૪

અરે ! ચૈતન્ય માટે શું ? હતી કાયા બનાવી શું ?
વિષાદાનંદ શા માટે પ્રપંચ વિષે તું શું રાચે ! ૫

ઉડૂંગણ આવિયા ઉડી નિરાળાં સ્થાનને છોડી,
જશે સ્વસ્થાનમાં તેજો સમય રાત્રી થશે જોવો. ૬

જુમેછે કાળ જે સમયે બની વિકાળ મુખ ફાડે,
નિહાળેના રસિકતા હા ! યુવા બાલા જરા વચની. ૭

મહા બુધ્ધિબલો ચોગે કરે લાખો પ્રયત્નો જે,
થશે ક્ષણ એકમાં લુપ્ત બળે છે દીપ જે શુભ. ૮

માયાનો ખેલ છે ખોટો યથા જલનોજ પરપોટો,
મરી જવું નથી મિથ્યા ત્યજી સંબંધીને વહાલા. ૯

હતા ગુણવાન પ્રણ્યાત્મા પ્રતાપીને શૂરા દાતા,
વહો સન્માર્ગમાં આપ્ત જગત્તે નાશથી વ્યાપ્ત. ૧૦

“આપ્ત.” (મુંબઈ.)

“Though they are the works of individuals, they show to their authors little more than their form.....”

“જોકે આ (ગ્રંથો) મનુષ્ય કૃત છે, તો પણ તેઓ તેમના રચનારાઓને તેમના સ્વરૂપથી જરા વિશેષ દર્શાવે છે.”

યોગ વિધાથી સમાધિસ્થ થઇ ચિત્તની એકાગ્રતા (Concentration of Mind) કરી બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા મેળવીને આવી રચના કરતા એટલે પછી એ ગ્રંથોને માનુષી ન ગણિયે તો પણ ચુક્તજ છે. ખરેખરાં શાસ્ત્રોજ છે.

સૂત્રોની ભાષા.

કેટલાંક પ્રાચીન સૂત્રોની ભાષા વેદ કાલ સમીપની હોવાથી તેમાં વૈદિક અસંસ્કૃતતા જેવામાં આવે છે. જેમકે શુદ્ધસંસ્કૃત તાનિવશંગમાનિ ને બદલે પ્રથમ પ્રાતિશાખ્ય (૪-૩૩)માં તાવશંગમાનિએમ વાક્ય છે. આ સ્થળે ટીકાકાર કહે છે કે, તાનિશબ્દેલોપોદ્દૃષ્ટવ્યઃ । છંદોવત્સૂત્રાણિ ભવંતિ ॥ આવીજ રીતે આપસ્તંબ સામયાચારિક સૂત્ર (૧-૫૩)માં અધાસનશાયી એવો લેખ છે, ત્યાં એ અનિયમિત રૂપને ટીકાકાર આવી રીતે સ્વંષ્ટ કરે છે કે:—

“અધઃશબ્દસ્ય સર્વળદીર્ઘશ્છાંદસોડમપાઠોવા ॥” આવાંજ બીજાં ધણાં દૃષ્ટાન્તો પરથી અસંસ્કૃતતા પ્રાચીન સૂત્રોમાં જણાય છે, ને એ ઉપરથી તેઓ વેદકાલની સમીપના—એટલે વિશેષ પ્રાચીન માની શકાય છે.

આ સૂત્ર ગ્રંથ પણ શ્રુતિ ને આધારે રચિત હોવાથી તેઓમાંનાં કેટલાંક શ્રૌત સૂત્ર કહેવાય છે. અને અન્ય સ્માર્ત સૂત્રો છે. વેદ ગ્રંથો કાઠિની રચિત નથી, તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓને શ્રુત છે માટે શ્રુતિ કહેવાય છે, અને તેને આધારે જજે રચાયું તે તે શ્રૌત કહેવાય છે. આ શ્રુતિને આધારેજ ઋષિઓએ સ્મરણ કરીને જજે રચ્યું તે તે સ્મૃતિ કહેવાય છે, તથા સ્મૃતિને આધારે રચાયેલા ગ્રંથો સ્માર્ત કહેવાય છે.

શ્રૌતસૂત્ર ગ્રંથો.

શ્રૌત સૂત્રોમાં આશ્વલાયન, શાંખ્યાયન, આપસ્તંબ અને લાટ્યાયનના સૂત્ર ગ્રંથો મુખ્ય છે.

આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્ર.

આશ્વલાયન શ્રૌત સૂત્ર ઉપર ગાર્ગ્યનારાયણનું ભાષ્ય છે. તે બેંગાલ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી બાધાબ્દઓથિકાઈડિકા

નામક અંથમાલામાં સન ૧૮૭૪ માં કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. એ અંથ બાબુ રામનારાયણ વિધારતને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ અંથમાં બાર અધ્યાયો છે. અને અધ્યાયોમાં કંડિકાં તથા કંડિકામાં સૂત્રો છે. પ્રથમાધ્યાયમાં ૧૩ કંડિકા છે તેમાં દર્શપૌર્ણમાસોનું વ્યાખ્યાન છે, દ્વિતીયાધ્યાયની ૨૦ કંડિકામાં ઇષ્ટિ-ઓનું વ્યાખ્યાન છે, તૃતીયાધ્યાયમાં ૧૪ કંડિકામાં પશુકર્માધિકાર છે, ચતુર્થાધ્યાયમાં ૧૫ કંડિકામાં સોમયાગ સંબંધી વ્યાખ્યાન છે, પંચમાધ્યાયની ૨૦ કંડિકામાં અગ્નિષ્ટોમાધિકાર છે, ષષ્ઠાધ્યાયની ૧૪ કંડિકામાં તૃતીયસવનાતિરાત્રાદિ વર્ણન છે, સપ્તમાધ્યાયમાં સત્રયાગ વિષય ૧૨ કંડિકામાં છે, અષ્ટમાધ્યાયમાં ૧૪ કંડિકામાં વૈશ્વદેવાદિ પ્રકારોક્તિ છે, નવમાધ્યાયમાં ૧૧ કંડિકામાં એકહાહીનાદિસત્રવિધિ છે, દશમાધ્યાયની ૧૦ કંડિકા માં જ્યોતિરાદિસુત્યાંતવર્ણન છે, એકાદશાધ્યાયનમાં ૭ કંડિકામાં અહર્યોગ વિશેષ પ્રભૃતિ ગત્રામય નિકાન્ત છે, અને બારમા અધ્યાયમાં ૧૫ કંડિકામાં આદિત્યોનું અયનાદિ અદક્ષિણ સત્રાંત આવે છે.

કુલ બારે અધ્યાયોની ૧૬૫ કંડિકાઓ છે, તેમાં કુલ સૂત્રો ૨૩૦ છે. આખા અંથનાં બે પટ્ટ પાડેલાં છે; તેમાં પ્રથમ પટ્ટમાં પ્રથમ છ અધ્યાયો તથા દ્વિતીય પટ્ટમાં દ્વિતીય છ અધ્યાયો છે. એ રીતે તેમાં ક્રમેના વિષય શમાવેલો છે.

શાંખાયન ઐતસૂત્ર.

શાંખાયન ઐતસૂત્ર ઉપર વરદત્ત સુત આનર્તીયનું લાખ્ય છે. એ પણ ઉપરનીજ અંથમાલામાં કલકત્તામાં ૧૮૮૮ માં આલ્ફ્રેડ હિલ્લેબ્રાન્ડ (Hillebrandt) નામના વિદ્વાને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેમાં ૧૮ અધ્યાયો છે, અને પ્રત્યેક અધ્યાયમાં અનિયમિત સંખ્યાથી કુલ ૪૬૬ કંડિકાઓ છે. બહુ વિસ્તાર અનુચિત છે. તેમાં પણ યજ્ઞ વિષય છે.

આપસ્તંબ ઐતસૂત્ર.

આપસ્તંબ ઐત સૂત્રો ઉપર રુદ્રદત્તની ટીકા છે. ને તે પણ ઉપરની જમાલામાં કલકત્તામાં ૧૮૮૨ માં ડા. ગિયર્ડ ગાર્બે (Garbe) પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં પંદર અધ્યાયો છે, ને કુલ ૨૭૩ કંડિકાઓ છે. અખિલ વિષય યજ્ઞ સંબંધીજ છે.

લાટ્યાયન ઐતસૂત્ર.

લાટ્યાયન ઐત ત્રો ઉપર અગ્નિસ્વામીની ટીકા છે. તેપણ જાણે

અંથમાલામાં કલકતામાં ૧૮૭૨ માં આનંદચંદ્ર વેદાન્તવાગીશે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેમાં ૧૦ પ્રપાઠકો છે, ૭ મામાં ૧૩, ૧૦ મામાં ૨૦ અને બાકીના પ્રપાઠકોમાં બાર બાર કંડિકાઓ છે.

ગૃહ્યસૂત્રગ્રંથો,

ગૃહ્યસૂત્રો પણ આશ્વલાયન, આપસ્તંબ, પારાશર્ય ઇત્યાદિ મુખ્ય છે.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રનો અંથ બાધખિલગ્રાથિકા ઈંડિકામાં કલકતામાં ૧૮૬૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના ઉપર ગાર્ગ્યનારાયણની ટીકા છે અને રામનારાયણ વિદ્યારત્ન તથા આનંદચંદ્ર વેદાન્તવાગીશે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેના બે મુખ્ય ભાગો છે. મૂળ ભાગમાં ચાર તથા પરિશિષ્ટ ભાગમાં પણ ૪ અધ્યાયો છે. મૂળભાગમાં પ્રથમાધ્યાયમાં ૨૪, દ્વિતીયમાં ૧૦, તૃતીયમાં ૧૨, ચતુર્થમાં ૯ કંડિકા છે. પરિશિષ્ટભાગમાં પ્રથમાધ્યાયમાં ૨૬, દ્વિતીયમાં ૧૯, તૃતીયમાં ૧૮ અને ચતુર્થાધ્યાયમાં ૨૨ કંડિકાઓ છે. કુલ સૂત્રો ૮૧૬ છે. તેમાં મૂળ ભાગમાં ૭૩૧ અને પરિશિષ્ટ ભાગમાં ૮૫ સૂત્રો છે. આમાં પણ યજ્ઞ વિષય છે. મુખ્યત્વે ગૃહસ્થાશ્રમનાં સર્વ કર્મો આમાં આવે છે.

આપસ્તંબાદિ ઇતરસૂત્રો.

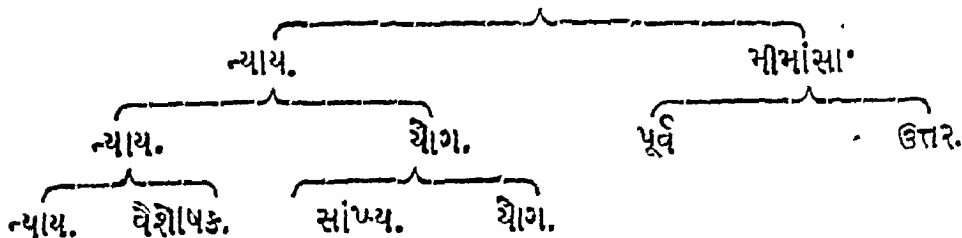
આપસ્તંબાદિ ઇતર ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ યજ્ઞનું પ્રધાન્ય છે.

પદ્મશાસ્ત્ર.

આવા મહા બુદ્ધિ પ્રદર્શક સૂત્ર ગ્રંથોની રચના જૌદ્ધમત (Schism of Buddha) ની પૂર્વે રચાયેલા પંડિત મંકસમ્બૂલર લિખે છે.

સૂત્ર ગ્રંથોમાં છ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો મુખ્ય છે. તેમાં આર્યોની મહાબુદ્ધિ પ્રકાશી રહેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ છ શાસ્ત્રોના વિભાગ આ પ્રમાણે પાડી શકાય:—

પદ્મશાસ્ત્રો.

તર્ક-શાસ્ત્રની પ્રધાનતા.

આમાં શાસ્ત્રના મૂલ્ય બે ભાગો પાડેલા છે: (૧) ન્યાય, (૨) મીમાંસા. આ બંને ભાગોને ક્રમસર તર્ક પ્રધાન શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્ર પ્રધાન શાસ્ત્રો કહી શકાય, કારણ કે ન્યાય વિભાગમાં તર્કની પ્રધાનતા અને મીમાંસા વિભાગમાં શાસ્ત્ર પ્રાધાન્ય બેવામાં આવે છે.

કર્મ-કર્તૃ જ્ઞાનની પ્રધાનતા

ન્યાયના પેટામાં પણ બે વિભાગોમાં કર્મજ્ઞાન (Objective knowledge) અને યોગ વિભાગમાં કર્તૃજ્ઞાન (Subjective knowledge) ની પ્રધાનતા છે; એટલે કે પ્રથમમાં સૃષ્ટિ વિષયક પદાર્થજ્ઞાનમુખ્ય છે અને દ્વિતીયમાં ચેતન રૂપ કારણ વિષયક જ્ઞાન મુખ્ય છે.

વાદનિયમ, પદાર્થ શાસ્ત્ર, તાર્કિક ચેતનવાદ અને અનુભૂત ચેતનવાદ.

વળી ન્યાય વિભાગમાં ન્યાય અને અને વૈશેષિક બે છે, તથા યોગ વિભાગમાં સાંખ્ય અને યોગ બે છે. આમાં ન્યાયમાં વાદનીયમોનું પ્રાધાન્ય છે. વૈશેષિકમાં પદાર્થિક પ્રાધાન્ય છે, અને સાંખ્યમાં તાર્કિક ચેતનવાદનું અને યોગમાં અનુભૂત ચેતનવાદનું પ્રાધાન્ય છે.

કર્મ-જ્ઞાનમાર્ગ,

પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાઓમાં ક્રમસર કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગનું વિવેચન સિદ્ધિ આવેલું હોય છે.

આ સર્વમાં इदं શબ્દથી વ્યવહારનું આ જગત, તેનું ઉત્પત્તિઆદિ અને આપણો તે સાર્થનો સંબંધ—એ સર્વ બાબતો વર્ણવેલી હોય છે.

બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણમત.

બૌદ્ધમતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે પદ્ધતિ છે તે બ્રાહ્મણો ધિકારે છે છતાં તેમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન સાંખ્યાદિને મળતું જ છે. બુદ્ધને બ્રાહ્મણો નાસ્તિક કહે છે. બૌદ્ધ સ્તોટ્રો કહે છે કે મૂલ્ય વેદો હાલ નષ્ટ થયા છે અને તેનો નાશ બ્રાહ્મણોએ કરી નાખ્યો છે. તેમજ બ્રાહ્મણો કહે છે કે બુદ્ધે પોતે બ્રાહ્મણ થવાને ધણો યત્ન કરેલો પણ નિષ્ફળ થયો છે. આ બાબતમાં કુમારિલ્લ ભટ્ટાચાર્ય વહે છે કે:—

બુદ્ધની બ્રાહ્મણ થવાની ઇચ્છા

“સ્વધર્માતિરેકેણ ચ ક્ષત્રિયેણ સત્તા પ્રવચ્ચત્વ પ્રતિગ્રહૌ પ્રતિપન્નૌ । બુદ્ધાદેઃ પુનરયમેવાતિક્રમોઽલંકારબુદ્ધૌ સ્થિતઃ યે નૈવ માહ કાલિકલુપ કૃતાનિ ચાનિ

લોકે મયિ નિપતંતુ વિમુચ્યતાં તુ લોકે इति. સકલ લોક હિતાર્થે ક્ષત્રિયધર્મ-
મતિક્રમ્ય બ્રાહ્મણશ્રુતિ પ્રવક્તૃત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રતિષેધાત્તિક્રમ સમર્થે બ્રાહ્મણે રનનુ
શિષ્ટે ધર્મે બાહ્ય જનાનુશાસ્ત્રિ ધર્મવીંદામપ્યાત્મનોડગી કૃત્ય પદાનુગ્રહં કૃતવાનિ-
ત્યેવં વિષેરેન્ન ભુજૈઃ સુથમે ॥”

ભાવાર્થ:—“અને બુદ્ધ તથા તેના અનુયાયીઓના અતિક્રમણે તેને જાણે
માન આપેલું છે. કારણ કે તે સ્તવાયો છે, કેમકે તેણે કહ્યું છે કે—‘સૃષ્ટિનાં સર્વ
પાપો મારા ઉપર પડો પણ સૃષ્ટિની મુક્તિ થાઓ.’ એમ કહેવાયું છે કે જો તે
આ પ્રમાણે ક્ષાત્ર ધર્મને અતિક્રમ્યો છે અને—બ્રાહ્મ ધર્મ, ગ્રહણ કરી બોધક
થયો છે, તો તે માનવ જાતિના શુભાર્થ છે; અને બ્રાહ્મજનોની અનુશાસ્ત્રિ જે
બ્રાહ્મણોએ કરી નથી તે તેણે ગ્રહણ કરીને તેણે તેમનાં પાપો પોતે લઇ તેમને
લાલ કરી આપ્યો છે.”

બુદ્ધદેવ ક્ષત્રિય હતા, તથા ભૂપતિ હતા: ક્ષાત્રધર્મ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા-
નો છતાં માત્ર બુદ્ધ દેવેજ બ્રાહ્મણોની નિરૂદ્ધતા પકડી હતી, આવીજ રીતે
પૂર્વે વિશ્વામિત્રની કથા પણ હતી. તેઓ પણ ક્ષત્રિય હતા અને બ્રાહ્મણોની જ-
તિભેદ પદ્ધતિને ધિકારી પોતે બ્રાહ્મણ થવા ઇચ્છતા હતા. એ કાલે વિશ્વામિત્ર
તો બ્રાહ્મણ થવામાં ફાળ્યા હતા પરંતુ બુદ્ધ તેમ થઈ શક્યા નથી.

બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણમતનાં ફેર.

બુદ્ધ દેવનો મુખ્ય હેતુ વેદમાં આવતી યજ્ઞાદિની પશુહિંસા બંધ કરવાનો
હતો. યજ્ઞભાવનાના આધ્યાત્મિક અર્થોનો લોપ થઇજતાં તે સમયના બ્રાહ્મણોમાં
સ્થૂલ પશ્ચાદ્ધિ—પોદાર્થિક યજ્ઞો પ્રવર્ત્યા, એ ખરેખર વેદાર્થ ન સમજવાનું ફલ છે.
આટલા માટેજ બુદ્ધદેવે એ હિંસા બંધ પાડવાના સંબંધમાંજ બ્રાહ્મણોનું
પ્રતિપક્ષિત્વ ધર્યું હતું.

બુદ્ધદેવ વેદદ્રેષી નહોતા.

આમજ માનિયે તો બૌદ્ધાનું કહેવું છે કે ‘બ્રાહ્મણો એ વેદોને બ્રહ્મ કર્યા-
છે’ તે તેમજ કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યનું કહેવું છે કે ‘બુદ્ધ બ્રાહ્મણત્વ ઇચ્છતા હતા’
એ સર્વ સત્ય કરી શકે છે. વાસ્તવિક તેઓ શત્રુ નહોતા પણ માત્ર વેદાર્થ પરત્વે
તેમને મતભેદ હતો. વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠનો કંઈક આવા પ્રકારના મતભેદનો
ન હોતો. વિશ્વામિત્રનો મત કર્મ માર્ગથી મોક્ષ માનનારો હતો, કે જે વાસ્તવિક
રીતે જ્ઞાનમાર્ગવિના અશક્ય હતો.

અપૂર્ણ.

મદાલસા ચરિત્ર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૨૭ થી).

“ પછી અમારો મિત્ર ઋતુધ્વજ મદાલસા ને પોતાની સાથે લઈ તે દિવ્ય મહાસયમાંથી નીકળી અશ્વ ઉપર બેસી ઘેર જવા માટે નીકળ્યો. જોવો તે જય છે તેવામાં પાતાલકેતુ સામે આવી ઉભો. અમારા મિત્રને અને એ પાતાલકેતુને ભારી યુધ્ધ થયું, અને તે દુષ્ટ રાક્ષસે અનેક રૂપો ધરી એક રાક્ષસોની મોટી ફોજ ઉત્તર કરી અને લડ્યો, તો પણ મહા બળવાન પરાક્રમી અમારા મિત્રે તે સર્વનો ક્ષય કરી નાખ્યો. અંતે તે રાક્ષસે માયા કરી તથા અનેક પ્રકારની જાળો રમવા માંડી, અને અંધકારાદિ કરીને લડ્યો; પરંતુ દૈવેચ્છાથી તે સર્વનો ક્ષય કરી નાખી અંતે તે પાપી રાક્ષસ પાતાલકેતુને પોતાને પણ મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે મહા પરિશ્રમ વેઠી અંતે વિજયને મેળવીને અમારો સુજ્ઞ મિત્ર રાજપુત્ર ઋતુધ્વજ મહા પરાક્રમથી શોભાયમાન એવો અત્યંત રૂપવંતી તથા ગુણવંતી ઉત્તમાંગના મદાલસાને પોતાની સાથે લઈ કુવલયાશ્વપર આરોહણ કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને મદાલસા રાણી સહિત પોતાના નગરમાં આવ્યો અને નેને શત્રુ જિતરાજાએ સારી રીતે વખાણ્યો. પછી અમારો એ મિત્ર મદાલસા રાણી સાથે યથેચ્છ મુખ્ય રોગવવા લાગ્યો. ”

“ આ પછી રાજાએ ઋતુધ્વજને આજ્ઞા કરી કે—“તારે આ કુવલયાશ્વ ઉપર બેસી નિત્ય આ પૃથ્વી ઉપર ભ્રમણ કર્યા કરવું અને ઋષિમુનિઓને દાનવોથી થતાં દુઃખો ટાળી આપવાં. ” આ પ્રમાણેની પોતાના પ્રિય પિતાશ્રીની આજ્ઞાને માન આપી અમારો મિત્ર તે રાજપુત્ર નિત્ય પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. એકવાર તે રાજપુત્ર યમુના નદીના તટ ઉપર જઈ ચડ્યો ત્યાં વેર લેવાની અભિલાશાથી પેલા પાતાલકેતુનો ભાઈ તાલકેતુ મુનિનો વેશ ધારણ કરી બેઠો હતો. તે વેશ ધારી મુનિએ રાજપુત્રને કહ્યું કે—“મારે યજ્ઞ કરવો છે તેમાં વિદ્વન આવે માટે તું આ આશ્રમની ચોટી કર, એટલામાં હું આ નદીમાં પ્રવેશ કરી વરુણ દેવનું આરાધન કરી લઉં. તેમજ તારી યજ્ઞકર્મમાં ધનની જરૂર, તેટલા માટે આ તારા કંઠનું આભૂષણ મને આપ. ” રાજપુત્રે તે મુનિના આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળીને તુરત જ આભૂષણ તેને કાઢી આપ્યું. તે લઈને તે મુનિએ નદીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી

તે અદૃશ્ય રીતે નીકળીને શત્રુજિત રાજા પાસે ગયો અને તેને પેલું આજ્ઞાપત્ર બતાવી બોલ્યો કે—‘તારો પુત્ર રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરતાં મરાઈ ગયો છે.’ આ વાતની મહાકવચને ખબર પડતાંજ તે મૃત્યુ પામી. બ્રાહ્મણના કાર્યમાં પોતાનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો એમ સમજી રાજાએ તેને શોક કર્યો નહિ. પછી પેલો દુષ્ટ તાલકે-તુ પાછો યમુના નદીમાંથી નીકળ્યો અને તે રાજપુત્રને તેણે રજત આપી. રાજપુત્ર પાછો ઘેર આવ્યો. પુત્રને પાછો આવ્યો જાણી સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા, પરંતુ રાજપુત્રે જ્યારે મહાકવચના મૃત્યુની વાત જાણી, સ્વારથી તે બીજી કોઇ પણ સ્ત્રીનો ભાગ કરવો નહિ—એમ પ્રતિજ્ઞા લઇને બેઠો છે. ”

આમ કહી તે નાગપુત્રો બોલ્યા કે—“હે પૂજ્ય પિતાશ્રી, મહાકવચ, જે મૃત્યુ પામી છે તેજેનું અભીષ્ટ છે, એવા અમારા મિત્રની ઇચ્છા અમે શી રીતે પૂર્ણ કરી શકિયે. ”

આ પ્રમાણે પુત્રોની વાત સાંભળી અશ્વતરના મનમાં ઋતધ્વજ ઉપર અત્યંત દયા આવી ગઇ. આથી તેણે તેને સહાય કરવાનો મનમાં વિચાર કરી, પોતે હિમાલય પર્વતમાં પ્લક્ષાવતરણ નામે તીર્થ છે ત્યાં જઇ પરમ તપ આરંભી દીધું. તેણે સરસ્વતીનું આરાધન કરવા માંડયું.

“હે દેવિ, અકાર, ઉકાર અને મૂકાર—એ ત્રિમાત્રા; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર—એ ત્રિદેવ; સાંખ્ય, યોગ અને ન્યાય—એ ત્રિવિદ્યા; ગાર્હસ્પત્ય, લૌકિક અને આહુવનીય—ત્રિવલ્લિ; સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ—એ ત્રિતેજ; ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ; સત્વ, રજસ્ અને તમસ્—એ ત્રિગુણ; બ્રાહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થ્ય—એ આશ્રમ; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન—એ ત્રિકાલ; જાત્રીત; દેવમ અને મુહુર્ણિન—એ અવસ્થા; પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ—એ ત્રિપિતૃ; દિવસ, રાત્રી અને સંધ્યા—એ ત્રિસમય—આ સર્વ પ્રકારની ત્રિપુટીઓ તારું સ્વરૂપ છે. સપ્ત સોમસંસ્થા, સપ્તલવિપ્ કે હુતદૃવ્ય સંસ્થા અને સપ્ત પાઠસંસ્થા—આ સંસ્થાઓ ઝોંકારના ઉચ્ચારવડે થઈ શકે છે, પણ તારૂંજ સ્વરૂપ છે. તું એક, અનેક અને એકાનેક છે. ”

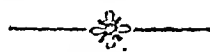
આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં વિષ્ણુની જિહ્વારૂપ સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થયાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યાં:—

“હે કંબલના ભાઇ-નાગરાજ, તારા ઉપર હું પ્રસન્ન છું, માટે માગ, “ત્યારે અશ્વતરે માગ્યું કે—“કંબલની સહાયતા મને આપો, અને અમે બંને ગાન-વિધામાં કુશલ થઇએ, તેમ કરો.” સરસ્વતી બોલ્યાં:—“પદ્મજાતિ સમેશ્વરો, અવયવ ભેદ રહિત નો મુખ્ય એક આમ, તથા છરાગ, સાત ગીતક, ભેદ રહિત મૂલભૂત એવી સાત મૂર્છનાઓ—ઓગણપંચાશ તાલ, એકમાંથી ભેદ કરી-નેથયેલા ત્રણ આમો—આ સર્વે તને તેમજ તારા ભાઇ કંબલને પ્રાપ્ત થશે. વળી ચાર પ્રકારનું પદ, ત્રણ પ્રકારનો તાલ, ત્રણ પ્રકારનો લય, ત્રણ પ્રકારનો યતિ, અને ચાર પ્રકારનું તોધ, એ સર્વે પણ જાણનામાં આવશે.” આમ વરદાન આપીને દેવી અદૃષ્ટ થયાં, અને ગાનવિધામાં કુશલ થયેલા તે અશ્વતર તથા કંબલ, એ બંને ભાઇઓ કૈલાસ પર્વતના શિખરપર ગયા, અને મહાદેવની ગાનથી સ્તુતિ કરી. આથી મહાદેવે પ્રસન્ન થઇ વર માગવા કહ્યું, ત્યારે અશ્વતરે માગ્યું કે—“મદાલસા જેવા રૂપ તથા વય આદિમાં મૃત્યુ પામી છે તેવાજ રૂપ વયાદિમાં મારી પુત્રી થાય.” આ પ્રમાણેની તેની માગણી સાંભળીને શ્રી મહાદેવજી બોલ્યા—“તું પિતૃશ્રાદ્ધ કરી, ત્રણ પિંડ મૂકજે અને તેમાંનો મધ્ય પિંડ ખાજે. આમ કરવાથી તારી મધ્ય ફેણમાંથી શ્વાસ નીકળશે, તેમાંથી પૂર્વના જેવી મદાલસા ઉત્પન્ન થશે.”

આ પ્રમાણે મહાદેવજીથી વરદાન મેળવીને તેઓ ઘેર આવ્યા. પછી અશ્વતર રાજાએ શ્રાદ્ધાદિક કર્યું. અને તેથી મદાલસા પહેલાંના જેવીજ અવતરો આ વાતની તોણે પોતાના પુત્રોને ખબર થવા દીધી નહોતી. આ પછી તેણે પુત્રોને કહ્યું, કે—“તમારા મિત્ર તે રાજપુત્રને અત્ર તેડી લાવો અને મીઝખાની આપો.” પછી તે પ્રમાણે તે પુત્રોએ રાજપુત્રને સમજાવીને પોતાને ઘેર આણ્યો. પિતા અશ્વતરે તેને ભોજન કરાવ્યું અને પછી કંઈપણ વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે નાગપુત્રોએ મદાલસાનીજ તેને ઇચ્છા છે, એમ ફરી કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે અશ્વતરે મદાલસાને ત્યાં લાવી તે રાજપુત્રને અર્પણ કરી. રાજપુત્રે તેને અત્યંત ઉપકાર સાથે સ્વીકારી, અને મદાલસા પણ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ તે રાજપુત્રની સાથે પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી, અને તે બંને દંપતી પૂર્વવત્ મુખ ભોગવવા લાગ્યાં.

આ પછી કેટલેક કાલે શત્રુજિત રાજા મૃત્યુ પામતાં ઋતુધ્વજ ગાદીએ બેઠો અને નીતિથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

સ્ત્રીકેલવળી.

(મળેલું).

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી).

પોતાના પતિને ગરીબ અપંગ ફકીરને દોંઢીયું આપતો દેખી અરે એ શું કહે છે એવાને આપીએ તો ઉલટું પાપ લાગે ફકીરને આપણાથી અપાય પોતે ધર્મગુરુનો વેશ લેઈ બેઠેલાને સ્વામીથી છુપી રીતે હાથનાં કરડા અથવા સાંકળી આપીઆવે તેનું કાંઈ નહીં. કારણ એતો ઠેકાણે કેહેવાય પોતેજ દાન કર્યું ગણાય. પ્રસંગ પડ્યે કદાચિત દેરાણી એકાદ બે દેરાં પાણી કાઢે વા સીંચણું માગેતો તે કેમ અપાય સીંચણું ધસાઈ જવાની બહીક બતાવે, પણ વખતે કોઈ પરોપકારી સાધુ કાંઈ તાવખાવનો દોરો કરી આપે તો પાંચ દસ રૂપીયા દિયે તેમાં શું પેલાએ પચાસ કહ્યા ત્યારે દસજ આપ્યા છે ના? મીત્રને જમવા તેડી પતિ પ્રમદાને કહે આજે એક શાક તથા લાખ્યાં વધારે કરજે અને હું બજારમાંથી ખરડી લેતો આવીશ ઘણીનો એવો ઉડાઉ હુકમ આપણા ઝીણી નજરના પનોતાં બાઈને કેમ પસંદ પડે તરત રોકડો જવાબ આપ્યો કે ના એમ નહીં થાય એવાતો તમારા સગા કંઈક આવ્યા કરશે એમ બેબે શાક કરીને શું દીવાણું કાઢવું છે. ઘર માંડયું છે કે ઘોલકાં? છોકરીના કાનમાંથી ઉમદાં નંગનું ધરેણું કાઢી બાળક છોકરાંઓ હુંગડાંના પડદા બાંધી નાની લાકડાંની ધંટી નાની ચુલી વીગેરેથી રમે છે તેને ઘોલકાં કહે છે.

કીમતનું લવીંગીઉં ખોવાઈગયું અને બીજા દાગીનામાંથી કેટલાક ધુધરી ખરીગઈ પણ તેમાં શું એતો ખમાય કારણ છોકરી બાળક એટલે તેનો શું વાંક કાઢે અને ધુધરી ખરી ગઈ એમતો મૂવા સોનીનો વાંક એ બીચારી દોઢડાહીનો શું વાંક ખબડદાર વાંચનાર તેનો વાંક કાઢશે નહીં નહીં તો તમોને પણ થોડીક ચોપડી દેશે. બીચારી મહા મેહેનતે કમાઈને પતિનાના પૈસા લાવે માટે દીલદારના દોસ્ત સાથે એક શાક વધારે કરવાનો ખર્ચ ન ખમાય પણ એકાદ દાગીનો ખોવાઈ જાય તે તો ખમવું જોઈએ દીકરો દસબાર દીવસે હજમત કરે

રાવે એ કેમ ખમાય શું પ દર વીસ દીવસે મુડાવે તો નચાલે? પોતાને સોસો રૂપીયાના ધાટ પાનેતર વિના ન ચાલે નવી ખાનકનાં છીંટ છાએલ ખરીદવા વિના ચાલે? એતો વાજખી ખરચ. સાંઝે લુગડું એતો ધરતું રાજ પણ આઠ આઠ દસ દસ દીવસે મુંડાવીને હજમોનાં ધર શા માટે ભરવાં જોઈએ, ધરસંસાર ચલાવનારી ક્ષીલસુદ્ધ આરતો એવા ખોટા ખર્ચને કેમ મંજુર રાખે

દાદાના વખતના ખંધાવેલાં ધરના સાંકડાં ખારી ખારણાં જતાં આવતાં માણસોના માથાંની વખતાવખત ખખર લેતાં હોય એથી કંટાળી દીકરો મોટાં ખારણાં મુકાવવા કહે ત્યારે મા કહે કે એમ થાય નહિ. સારાં મુરતના એ ખારણાંને કટાયજ કેમ. માથાં ભાગે તેની કીકર નહીં સંભાળીને ચાલે. પણ એ રૂડાં મુહરતનાં ખારણાંને કેમ કઢાય? તુરતનો પરણેલો જુવાન દીકરો સારો આછાક વાપરે તો તે કેમ અનુકુળ આવે એવી આછકડાછ કેમ ખમી શકાય એવા ખોટા ખર્ચ કેમ થવાદેવાય આજ સુધી એવો આછાક નહોતા વાપરતા તેનું શું નહોતું ચાલતું. હવેના છોકરાઓ તો લઈઉઠ્યા છે. સસરો ગચ્છંતી થાય તો ક્રિયાની જે નાતતો ધણોની તાકાત ન હોય તોય કરવી જોઈએ કારણ એ અવસર કાંઈ ફરી ફરી આવવાનો છે. એમ નકરે તો જીવનો ઉદાર કેમ થાય. ફાટેલાં ગંદીલાં ગોદડાં હોય તેની કીકર નહીં એતો ધરમાં એમજ ચાલે પણ પગમાં દોઢસો તોલાનાં કલાં બેડી પેહેર્યાનીના કાંઠ ચાલે? ધરમાં ગમે તેમ હોય પણ લોકલાજમાં તો ઉલટું જોઈએ કાંઈક વખત પોતાનાં છોકરાંની સાથે રમવા આવેલ ખીજાંના છોકરાંને હીડોળાખાટપર હીંચકાવા કેમ દેવાય કડાં જે ચાર વરસમાં ધસાઇ જયાથી પારકાંના છોકરાં શું દુધ દેતાં હોય તે તેને હીંચકવા દય? આત્રી ઝીણી નજરની જોડેને પણ આસપાસના તીર્થની જત્રા કર્યાવિના ચાલે શું એકલી જત્રા કરવા જાય સાથે પોતાની બેન એકાદ પાડોશણ વીગેરે જોઈએ ના એ ખંધાનો ખરચ ધરધણી ભોગવે ખીજાને શું? પાડોશણના છોકરાંને જીલવા દઈ કડાં ન ધસાવા દેવાય પણ સહીયણી-જીવ મળેલી સખીને જત્રા કરાવ્યાવિના ચાલે? ભાગેલી પેટીમાં નકુચો નંખાવવાનો ખર્ચ ન ખમાય કુટેલાં ફાનસનો નવો કાચ લઇ શકાય કુટીને ગાંઠા છુટીને એક બે વખત ડોલ કુવામાં પડે ત્યાંસુધી નવાં દોરડાંનો ખરચ ન કરાય ભાગેલી ઢાંકણી ચાલે ત્યાંસુધી ન બદલાવાય. સહેલું અથાણું જીવાત પડે ત્યાંસુધી અનાથને ન અપાય અને હમેંશા વધું લાકડાં બળે તેની કીકર નહીં પણ ભાગેલો ન બદલાવાય પણ

પીતૃ નડતા હોય તો લીલ અથવા નારાયણ બળી અને છેલ્લે ત્રિપિંડી સરાવ્યા વિના કાંઈ ચાલે, ઉપલી બાબતોમાં સગડસ્તાઉ ચાલે પણ કાંઈ પીતૃની બાબતમાં એમ ચાલે? જો તેના માગ્યા મુજબ ન કરે તો તરત ઉધું કરી નાંખે.

આવી ઉંડી ગણતરી વાળી વિવતતાઓ દાનેસમંદ દિલદારો દળીદ્ર લાવે? હિંદુઓની અધમ હાલતનું કારણ આવી અબળાઓ કાં નગણાય? અમારી કુલીન અબળાઓ અતિશે મુંઝવણ લોગવતા જરૂરને પ્રસંગ પણ સસરા આદિ વકીલ પુરૂષો સમક્ષ બોલવાની તક લશે નહીં પણ લક્ષમાં તેઓના સાંભળતાં વેવાણોને ગમેતેવી છુંડી ગાળ્યો દધ શકાશે. ભલે સાઈં સાચું જરૂરનું પણ સસરા સાથે—એથિ બોલાય કેમ? કુટામણા એતો લક્ષની ખેરીયાત વેવાણોને ખારવાને સોંપ્યા વિના સંતોષ કેમ વળે. જોઈએજો અમારી આખરૂદાર અબળાઓની લાજ.

વાડામાં થાપેલાં છાંણાં એજરાઈ જાય તો ભલે પણ મુરત વિના મોઢવો કેમ ખડકાય માથું ગમે એટલું મેલું થાય ને મગજનો ગમેતેવી ખરાબી થાય પણ સું ચોકશ વાર વિના માથે ન હવાયકે? ભલે તે ગમેતેવી આંખો દુખે પણ ભદ્રા તીથીમાં ભરણ નંખાય કે ભલેને ગમે તેટલા પુરા પડે પણ અમુક વાર વીના ગોળા વિછળાય કે? લાકડાં થઈ રહ્યાં હોય તો ગમે તેમ ચલવો પણ શું પંચકમાં લેવાય કે? પ્યારી પાડોશણને ભલેને ગમે તેટલું અમુર થતું હોય પણ આતવાર મંગળવાર દેવતા દેવાય કે? ભલેને દહીં ખવાઈ જાય પણ કાંઈ ચૌદસને દીવસે છાશ કરાય કે? ભલેને શરીર લથડી પડ્યું હોય પ્રતિકુળ ચીજ ખાવાની હોય તો પણ ચોકસ જતનાં વ્રત કર્યા વિના ચાલે કે? ભલેને રાટલી તાવડીમાં બળી જાય ભલેને છોકરું રડી મરે ભલેને ધણી ચીરડાતો બેઠો રહે પણ મંગળાના દર્શનનો નિયમ ચુકાય કે? એક બ્રાહ્મણી પોતાના છોકરાને વાંચતો જોઈ “આખો દીવસ એજ કામ એમાં દહાડો નહીં વળે એ ચોપડા વાંચે કાંઈ ધરમાં આવી પડશે નહીં જો ઉકાપટેલની જાન જાય છે તે લઠેશ્વર શ્વાનણ લખરદાસ એ બધા જાય છે તેની સાથે દીબરે જાતે પાલી બે પાલી જુવાર લઈ આવીશ એ થોથામાં કાંઈ નહીં વળે પીટયા છાપવાવાળાં પણ નવરા બેઠા શું કરે? આખા મુલકની પરડ ચીતરીને ધડેલી મૂક છે એ બધા પૈસા પુટવાનું છે.

છોકરો—આપણને ક્યાં પેલા પડ્યા છે. એતો મણીશંકર મદત મોકલે છે.

બાઈ—મદત મોકલે પણ વખતતો જાય! ત્યારનો વાંચ્યા કરે છે પણ લોટ ગયો હોત તો ત્રાંબડી ભરાતના. કેમ માધુ પાંચમા ધોરણમાં પાસ થયોના? હાજી.

કલકતામાં એક નોકરી જહુ સારી છે માધુને મોકલશેના. નારે બાઈ અમારે આંહીજ કલકતા છે. એ એનું ગામડું સાચવે ને બે રોટલાનો લોટ માર્ગી આવે એટલે ખસ. મારે ક્યાં સાત પાંચ ઉપર માફ જીવતર છે. જ્યાં પેટ ભરાય ત્યાં આપણું કલકતા. અરધો ખૂટીને આખાને ન શોધિયે. ના બાઈ એને ધર બાહાર મોકલતાં મારો તો જીવ સામે નહી. ગામ ગયો હોયને આવતાં અસુર થાય તો મારો જીવ અરધો થાય છે ને વળી કલકતે ક્યાં મોકલું, એવી વાત છોકરા પાસે કરશો નહીં.

માધુ—નહીં મા હું તો જઈશ.

જવાય કેમ તરત નાત બહાર ખૂટે, આપણાથી આગળોટમાં કાંઈ જવાય કે? સાજાં માંદા થઈયે ત્યારે ત્યાં કોઈ આપણું સચુબ્ધાલું ખરું કે? આપણા વંશમાં દાણ ગયું છે તે તું જઈશ. આગળોટમાં બેસતાં જીવ કેમ સામે? બેને અવલનો દીકરો આદત ગયો તે ત્યાંજ રહેના. પાછા મોં મિલાપ પણ થયો? તું જવાનું કહે છે તેમાં તારો વાંક નથી. હવેનાં છોકરાંજ એવા નિર્દય થાય છે. મા બાપ તેઓ સાફ મરી પડતાં હોય પણ તેઓને મન કાંઈ નહીં. તું જરા મોડોઆવ્ય તો મને ખાવું ભાવે નહીં, હજારો વિચાર થાય ને તારે કલકતે જવું છે, હું તારી ઉપર લાંબી લાંબી આશા બાંધી બેઠી છું ને તું આજથી કહ્યું નહીં માન તો પછે મારો તો જન જાળોજના. પ્રીતમલાલનો કાગળ બે દિવસ મોડો આવે તો તેની મા રોઈ રોઈને મરે છે એ નથી બેતો. મારા પણ એવા હાલ કરવા હોય તો જા. આપણે કયુલ કરવું બેઠ્યે અભણ લોકોમાં જટલો પ્રેમલાવ છે તેટલો આપણા હાલના સુધરેલા દેશોમાં—સુધરેલા લોકોમાં વર્તમાનથી એની કલવણી આપણા મગજમાં પ્રભાવનો પ્રતિસ્પર્ધિ છુટાપણાનો પવન વધારે બેસથી ઠસાવે છે અને તેના પરિણામમાં અજ્ઞાન લોકોને ઉછરતી પ્રજા નિર્દય જીવી દિસે છે. બીજું એ પણ ખરું છે કે સમજ દેરથી ઠટલીક, બાળકમાં અજ્ઞાન મા બાપો પોતાનું અપમાન માની લે છે અને તેથી તેઓને ઉછરતી પ્રજાને મેહર—માયા વિનાની ગણવાનું કારણ મળે છે.

હમેશને માટે તે કદી પણ નથી શકેજ નહીં અને તેથી તે છોકરાકેની હાવતનાં
યડ પડે છે તે છોકરાંમાંજ જીવત માનનારી માતા શુ સમજી શકશે ?

અબળાઓને અત્યાચારની તક મળેજ વ્યાપી ? જો આર્યયુવતી અશ્યામમાં
ગેકાય તો પછે કુચલીનો કાન્સાઝ દોણકરે ? વગર પૈસે કંઈ ધોખણો પાગકાંના
ધોમે ? શીવ કુવગના છોકરાનુ નાક બહુ લાંબુ, પ્રેમકોરને તો રમોઇ પણ પુત્રી આ-
વડતી નથી, અવલને વાંકા મુકા બોલતાં બહુ આવડેછે, નગ્ને એ કુચીને ગાળો
બહુ દીધી, ભાણીને તો કુટતાં પણ આવતુ નથી, બાઇ ર ભા ડોશીની પછવાડે ડોઇ
ગેયુ પણ નહીં, હીરની મુત્રાવડ પણ કચરે નકરી, ગમકુંવરને તો તેના વેહેવાઇ સાથે
વગેલાંમારૂ બોલતુ પડયુ, કાનજી કાકાના દાહાડામાં તો દાળ પણ ખાતી આપણી
ખાનુઓ ભણશે તો નાનામાં નાની વાત ને પણ ગલીઝ રૂપ આપી અથથી ઇતિ
સુધી મમાલો ભભગવેલી રમિક ભાપામાં આગવા પાછવા દોખવા દલીલ સાથે
છટાદાર પછે અસગકારક ગીતે બીજના અત કંગલમાં કોણે દયાવશે ? બહેન
શ્રીઓમાં વણેન શકિતનો અદ્ભુત ગુણ ગ્રહેનો છે પણ અકસોસ કે તે ગુણ ન-
કામાં ટાયવાં-પાટ્ટી નિ દા-પાટ્ટી પીડામાં વગ્નગાય છે મને લાગે છે કે લેખ
કે શ્રીની વણેન શકિતનુ અવનોકન-અનુકરણ કરવુ જોજી

તમે શ્રીઓને કહોછો કે ભણો ભણો પણ કોની પાસે ભણો ? જમાઇ બનેવી
ભાઇનો માળો અને બીજા ઓળખીતાઓ સાથે ભવે નીખાવસ પણ નાગી મરક-
રીનો વેહેવાર આવે પણ નાની ઉમરના છોકરા પાસે બેશીને ભણાય કેમ ?
શરમ ન લાગે ?

જો આર્ય અબળાઓ કેળવણી લે તો વેવાણાના વાંકા દોણ બોલે કુધમાથી
પુરા કોણ કહાડે, વાતવાતમાં પાડેશનુ સાથે લડાઇ કોણ કરે, વહુની આવચ
લગતની ખારીક નહીં જીવી ખામીઓ કોણ ખોળી કાઢે, નણદોની નગમ ભૂલો ભ-
ય કર રૂપમાં ખતાવે, વગ સાથે વાત વાતમાં કોણ રીંસાય, છોકરાને ગાળો કોણ
ભાડે, ભાંડુ ભાંડુમાં કળયો કોણ કરે, વિસ્તાર વિનાની વાતની જીભી ભગ
યાદી કોણ રાખે, નજીવા બનાવની ગોઠવણી કોણ કરે, રમુજમાં કોણ ગેઇ પડે,
ફાગટમાં કોણ ચીરડાજ નય, ખાતી ખાતો કોણ કરે, નાહકની બળતગ કોણ
ભોગવે, કલ્પિત સુખ દુ ખની દહેરમાં કોણ તણાય, વેહેમને ઉત્તેજન કોણ આ-
પે, રૂઢીનુ ઉપાસક કોણ ગ્રહે, ઠગાગના ધગ કોણ ભગે, ઢોંગીઓનો શીકાર કોણ

થાય, તિત્ર વચનના ખાણ કોણ મારે અને ધર્મને નામે કર્મ કોણ ખાધે?

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ચાલતા કાળમાં સ્ત્રી દેવવણીની ખાસ જરૂર છે. દરેક સમજી મા ખાપોએ પોતાની ખાળકીઓને ઘર સંસાર ઉપયોગી જરૂરની દેળવણી આવશ્ય આપવી જોઈએ છે. આજ સુધી સ્ત્રીઓને જે દેળવણી અપાણી છે અને અપાય છે તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું? જેટલું અગત્યનું છે તેટલું જ કઠિન છે. હું સુધરેલી સ્ત્રીઓના સહવાસનો લાભ લેવા ભાગ્યવાન થયો નથી, કન્યાશાળાઓની હકીકત જાણવા મને તક મળી નથી અને ફીમેલકોલેજોનાં દર્શન લેવા હું હજું શક્તિવાન થયો નથી, એટલે હાલમાં અપાતી દેવવણીના પરિણામ વિષે વિચાર ખાંધવા એ મારા અનુભવ બહારનું કામ છે. તો પણ એટલું તો ખરું કે એ પરિણામ પુરેપુરું સંતોષ લાયક અથવા ખીજાંને મજબુત દાખલો લેવા જોગ અસરકારક થઈ પડે એમ માનવું બ્રાંતિ ભરેલું છે. સ્ત્રી દેળવણી વિષેના વર્તમાન પક્ષોમાં વિષયો વાંચતાં, સરઠી માધવરાવની ટીકા પ્રોફેસર જીન્સીવાલાના ભાષણ અને ગુજરાતી અધિપતિ સાહેબના અભિપ્રાય જોતાં હાલની સ્ત્રી દેવવણીનું પરિણામ લોકોનું વળણ પોતાની તરફ ખેંચનારું થાય એમ માનવા આપણી પાસે આધાર રહેતો નથી એટલું તો ખરું કે હાલમાં અપાતી દેવવણીનું પરિણામ કદાપી ગમે તેવું સારું હોય તો પણ અધુરી ઉછાંછળી દેળવણી લીધેલી ખાળકીઓએ ખનતાં સુધી પોતાની આજ્ઞાન બેહેનો આગળ પડતી નીવડી એ દાખલા દેળવણીના વિસ્તારના પ્રમાણમાં થોડાજ મળી આવશે માંડ માંડ વાંચી શકે તેવી ભણેલીયોના પ્રસંગમાં હું જે ત્રણ વખત આવેલો છું અને તેઓને સદેવંત સાવળંગાની ચોપડી ભર્તૃહરિના નાંટકના ગાયનોની ચોપડી મારી પાસે માગતાં મેં જોયેલી છે આ ઉપરથી હાલની કન્યા શાળાઓની અધુરી દેળવણીનો કાંઈક અંખો ખ્યાલ મને ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે એજ કે હાલ અપાતી દેળવણીથી કન્યકાઓમાં ઉન્મતાઈના અંશ જોવામાં આવે છે હું કાંઈ પણ રીતે સ્ત્રી દેળવણીને વિરૂદ્ધ જવ ઇચ્છતો નથી પણ અંતઃકરણથી તેને વધતી જતી જોવા ઇચ્છું છું.

સ્ત્રીઓની દેળવણી આવા પ્રકારની અપાવી જોઈએ તેઓ પારીસની યું નાઇટેડ સ્ટેટસની હાલની મહિમા જોવા ખવાસની નહી પણ પ્રાચીનકાળન

સતી સીતા સાવિત્રીના સ્વભાવની થાય કેટલીક પ્રાચીન રૂઢી રીતિનું અનુકરણ જેટલું કાયદા કારક છે તેટલુંજ કેટલી અર્વાચીન પાશ્વિમાત્ય ભબકાનાર રીતિનું અનુકરણ નુકશાન કારક છે અને તેથી સુધારાની શરૂઆતની આ ઉછાંછળી ઓગણીસમી સદીમાં બહુ વિચારીને પગલાં ભરવાં પડે છે. હીંદુનો સુધારો હજું સુધી બાલ અવસ્થામાં ગણી શકાય તેથી તેને જેમ વાવવા માગીએ તે આપી શકે એમ છે. જો જે દરકારીથી આ રૂઢી તક પસાર થઈ જશે તો પછે એટલી સેહેલાઈથી તેવી તક આવવી મુશ્કેલ છે. કેટલાકો જાણે પ્રાચીન હીંદુ રીવાજને ધિકારવાનું પણ લમ્બ બેઠેલા છે, અને કેટલાક અરવાચીન સંઘના રીવાજોને ધિકારવામાં જ માન માને છે. હું એ બે પક્ષકારોથી નિરાળો છું. સુધારાને માટે મારા વિચાર વધારે આગળ પડતા છે, જે રીતિથી ઈશ્વરનાં કાયદાનો ભંગ થતો હોય, નીતિના કાનુનેને નુકશાન ન થતું હોય તેવી રીતિ યોગ્ય છે.

એતો પરમેશ્વરે મનુષ્યમાં અકલ નામે જે શક્તિ મૂકેલી છે તેને થાપ મારવા બરોબર છે મારી વયના ઉછરતા ઉછાંછળા જુવાનોઆઓ ઉપલા લખાણથી ઉન્મત્ત બને માટે મારે જણાવવું જોઈએ. હૃદયમાં રહેવા માટે સારા સારા નિયમો સંભાળવા માટે રૂઢા રસ્તા બતાવવા માટે અને બીજાં ઘણા હિત સારૂ સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રજાને શીલસુક્ષેના જીવંદ વિચારથી લખે એટલાં પ્રમાણ પુસ્તકોની પુરી જરૂર છેજ એમ કહેવું એ કાંઈ હૃદયનાર જવાતું નથી, ફક્ત હિંદુઓમાંજ નહીં પણ સઘળી ઠામમાં પોતપોતાનો ધર્મશાસ્ત્રને માટે જેટલું માન ધરાવવું વાજબી છે તેથી વધારે માન ધરાવવાની રીત ચાલતીજ આવેલી છે અને તેનું કારણ શાસ્ત્રને ઈશ્વરદત્ત માનવું એ છે.

હું જુદા ત્રિપય પર ઉતરી પડ્યો છું. જો કે તે જરૂરનું છે તો પણ આ જગ્યો એ તેનું વધુ વિવેચન કરવું એ મૂળ ઉદ્દેશ મૂકી દીધા જેવું છે.

અમૃત.

આસપાસ ઉભેલા માણસો તરફ માથું ઉંચું કરી જોયું અને એવા સુખના આ-
ગાઓ કરવા લાગ્યો કે સર્વેને બહુ હસવું આવવા લાગ્યું. તે વધારે વધારે આગા
કરવા લાગ્યો અને પોતે પણ હસવા લાગ્યો. કેટલીકવાર સુધી આમ આજ્યા
પછી તે બધું શાંત થયું અને છેવટે તેનાથી મલ્લ લાગ થઈ ગયો અને પછી
છેક આંતે થઈ ગયો હતો. અર્થાત્ આમાં મગજ ઉપર વેલાઈની અસર કર-
વાનો પણ ગુણ છે.

જેવું કહેવાય છે કે ચણોટીના ચૂર્ણને આકડાના દુધમાં વાટીને તેની શ-
લાકા ખનાવીને તેને સૂર્યના તડકામાં સૂકવી મજાપુત અને કઠિણ ખનાવીને
પછી શરીરમાં તેની અણી એવી રીતે ભોંકવામાં આવે કે તેની અણીનો કંઈ
ભાગ ત્વચામાં ભાંગી જાય, તો તે માણસને કંઈપણ ઈજા થયા વગર તથા ખ-
ખર પડયા વગર જો કે ત્રણ દિવસમાં તેનું મૃત્યુ થઈ જાય છે.^૧ વળી તે મરનાર
ના શરીરની તપાસણી કરતાં કંઈપણ ઊંચતાં ચિહ્ન જણાતાં નથી, પણ માત્ર જે
સ્થળે શલાકા ઘોંચી હોય, તે સ્થળે મચ્છરના કરડ જેવો હાથ માત્ર રહે છે.

ત્રીજો છોડ ગાંજો છે. તેને નાનાં પુખ્તો થાય છે. એ ગાંજો ભાંગમાંથી બને
છે. ભાંગ અને ગાંજની એકજ પ્રકારની મગજ ઉપર અસર છે, તોપણ ભાંગ
કરતાં ગાંજમાં શરીરને થોડી નુકશાની ગણાય છે. જંગલી અને ખાગાત છોડો
ઘણીવાર દેખાવમાં છેક મળતા આવે છે, તોપણ તેમાં ઘણો તફાવત હોય છે.
ખાગાત ગાંજનો છોડ અજમાના જેવો હોય છે, તોપણ જરા વધારે મજાપુત
અને વધારે પાંદડાંવાળો હોય છે, અને જંગલી ગાંજમાં સખત બંધક વાસ હો-
ય છે, ત્યારે તેમાં કંઈપણ વાસ હોતી નથી. ઘણા લોકનું માનવું છે કે ગાંજો
ખીવાથી શરીરમાં તાકાત અથવા કૌવત રહે છે, અને ઘણા ખાવા જોગીઓ
તેનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાં ભક્તિની અંદર મસ્ત રહેવાની ભાવના મૂળે તો
જણાય છે, અને એટલું તો ખરું છે કે કોઈપણ વાતમાં એકતાન ધ્યાન લગાડ-
વામાં આવી કેફી વસ્તુઓ એક સ્થૂણ સાધન તરીકે છેજ, પણ હિમેશાં સારાં પ-
રિણામો માટે પણ વપરાતાં સ્થૂણ સાધનો અંતે બહુ નુકશાનકારક છેજ. એક
સંખ્યાને હદ ઉપરાંત દોડાવવાથી તે વહેલો નકામો થાય છે, તેમ શરીરને દવા
વગેરેના કૃત્રિમ સાધનથી વિશેષ બળવાન કરવા જતાં તે વહેલું છાંદગીની મુ-
સાફરી સમાપ્ત કરે છે.

અપૂર્ણ.

શ્રી પંચાક્ષરસ્તોત્ર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી).

ટીકા:—આપણા આખા શ્લોકમાં વિશેષણોથી વર્ણન છે. મંદાકિની સલિલ ચંદન ચર્ચિત એ આખો શબ્દ છે, તે મંદાકિની, સલિલ, ચંદન, ચર્ચિત, એ ચાર શબ્દોના સંયોગથી બનેલો છે. પ્રથમ શબ્દ મંદાકિની છે તેમાં પણ મંદ અને આકિની એ બે શબ્દો આવેલા છે. મંદ=ધીમી, અને આકિની=ગતિ કરનારી, એમ મંદાકિની=ધીમી ગતિ કરનારી—ગંગા નદીનો વાચક સ્થૂલાર્થમાં છે. સૂક્ષ્માર્થ આ પ્રમાણે થાય:—મદ્ ધાતુનો અર્થ “ ધીમુ ” થાય છે, અને અક્=વિક્રમિતિ. આખો અર્થ “ ધીમી વિક્રમિતિ ” થાય છે. યોગવિધામાં મસ્તકથી પીઠના ભાગમાં બેસણી સૂધીમાં સુપુમ્ણા માર્ગ છે, એ માર્ગમાં કુંડલિની નામની શક્તિનું ગમન થાય છે, તે નીચેથી ઉપર ચડે ત્યારે યોગ થાય છે, અને નીચી ઉતરે ત્યારે સમાધિ અવસ્થા છૂટે છે. કુંડલિનીની આ ગતિનેજ વહનરૂપ નદીનું રૂપ આ પેલું છે. તે ધીમી અને વિક્રમિતિથી ચાલે છે, માટે તેજ મંદાકિની છે. કુંડલિનીને યોગશાસ્ત્રમાં સર્પાકાર કહેલી છે. સલિલનો સ્થૂલાર્થ “ જલ ” છે. ગંગા નદીનું જલ. સૂક્ષ્માર્થ આ પ્રમાણે છે. સલ્ ધાતુ ગતિવાચક છે, એથી મંદાકિની સલિલ એટલાનો અર્થ “ ધીમી વિક્રમિતિ ” છે. ચંદન. ચદ્ ધાતુ પ્રકાશ વાચક છે, તે પરથી સુપુમ્ણામાં વહન કરતા ચંદ્રરસનો વાચક ચંદન શબ્દ છે મંદાકિની સલિલ ચંદન એટલાનો આખો અર્થ “ ધીમી વિક્રમિતિથી વહન કરતો ચંદ્રરસ ” થાય છે. ચર્ચિત. ચર્ચ્ ધાતુનો અર્થ “ જપ ” થાય છે. આ ઉપરથી મંદાકિની સલિલ ચંદન ચર્ચિત નો આખો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

સ્થૂલાર્થ.

મંદાકિની (ગંગા નદીના) જળથી ઘસેલા ચંદનથી લેપિત શરીરવાળા.

આખા શ્લોકનો અર્થ શુભાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:—

“ ધીમી વિક્રમિતિથી વહન કરનાર ચંદ્ર રસરૂપે જપાયલા, આનંદરૂપ, પ્રણવરૂપ, સૃષ્ટિના આદિકારણરૂપ (અથવા) પાસે આવતા કાળરૂપ ભયનો નાશ કરનાર, (અને) સર્વ શક્તિમાન મહાર પ્રતિ નમસ્કાર. ”

આ શ્લોકમાં મહારની સ્તુતિ હોવાથી શ્લોકારંભ મહારથી થયેલો છે. ઈંદ્ર-

વળા વૃત્ત છે. હવે શિકાર સ્તવન ત્રીજા શ્લોકમાં આવે છે:—

શિવાયગૌરીવદનાજ્ઞવૃંદસૂર્યાયદક્ષાધ્વરનાશકાય ।

શ્રીનીલકંઠાયવૃષધ્વજાય તસ્મૈશિકારાયનમઃશિવાયા ॥ ૩ ॥

અર્થ:—ગૌરીના વદનરૂપી કમલવૃંદમાં સૂર્યરૂપ (અને) દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનાર શિવજી, શ્રી નીલકંઠ, વૃષધ્વજ, એવા શિકારને નમસ્કાર.

મંદારપુષ્પ વહુપુષ્પ સુપૂજિત એટલે શબ્દ મંદારપુષ્પ, વહુપુષ્પ અને સુપૂજિત એ ત્રણ શબ્દોનો સંયોગ છે. મંદારપુષ્પમાં પણ મંદાર અને પુષ્પ એ બે શબ્દો છે. મંદાર પુષ્પ વિશેષતઃ નામ છે. એ પુષ્પ (Calotropis gigantid) શિવજીને પ્રિય છે. પુષ્પનો અર્થ તો સ્પષ્ટજ છે. સૂક્ષ્માર્થમાં મદ્ ધાતુ મંદતાના અર્થમાં છે અને ક્લ ગમન વાચક છે. મંદગતિમાન, એમ અર્થ છે. મંદાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વળી બીજી રીતે પણ થાય છે. મન્ ધાતુ વિચાર વાચક છે, અને દ્રુ ધાતુ મરણવાચક છે; એ પદ્ધતી “મનને મારવું” એમ અર્થ થાય છે. દાર=મારનાર, મનને મારનાર. પુષ્પ શબ્દ પુષ્પ=રક્ષણ ઉપરથી રક્ષક વાચક છે. ત્યારે મંદારપુષ્પ નો આખો અર્થ “મનને મારનાર રક્ષક” એમ થાય છે. વહુપુષ્પ શબ્દ પણ વહુ અને પુષ્પનો સંયોગ છે. વદ્ ધાતુ વૃદ્ધિવાચક હોવાથી વહુ એટલે “ધણું,” અને પુષ્પનો અર્થ ઉપર બતાવાઇ ગયો છે, એ પરથી વહુપુષ્પ=‘ધણું રક્ષણ’ થાય છે. સુપૂજિત શબ્દ પણ સુ=સારી રીતે અને પૂજિત=પૂજ્યતા બે શબ્દો છે. આખો અર્થ નીચે પ્રયાણે છે:—

સ્થૂલાર્થ.

ધણું મંદાર પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજ્યતા.

સૂક્ષ્માર્થ.

મનને મારીને સારી રીતે રક્ષણ કરનાર તરીકે સારી રીતે પૂજ્યતા.

ટીકા:—પ્રથમ શબ્દ શિવ છે; અને ગૌરીવદનાજ્ઞવૃંદસૂર્ય તથા દક્ષાધ્વરનાશક, એ બે તેનાં (શિવનાં) વિશેષણો છે. આમાંનું પહેલું વિશેષણ ગૌરીવદનાજ્ઞવૃંદ અને સૂર્ય એ બે પદ્ધતી સંયુક્ત છે. આમાં પણ પ્રથમ પદમાં ગૌરી, વદન્, અજ્ઞ અને વૃંદ એમ ચાર શબ્દો છે. પ્રથમ શબ્દ ગૌરી છે. એ પાર્વતીજીનું નામ છે, અને અર્થ “ગૌરવર્ણ” થાય છે. ગુર્ ધાતુનો અર્થ “મારીનાવું” થાય છે. શિવજીની શક્તિ તેજ ગૌરી-લયશક્તિ. બીજો શબ્દ વદન છે. વદ્-બોલવું, એ પરથી સ્થૂલાર્થમાં “મુંબ” પાંતુ સૂક્ષ્માર્થમાં લયશક્તિનો

“નાદ”-પ્રણવ. સમાધિમાં થતો શબ્દ. અજ્ઞનો અર્થ “કમલ” છે. મુખને કમલની ઉપમા અપાય છે. સૂક્ષ્માર્થમાં અપૂ-જન અને જન્મ. કમલ જન-માં ઉગે છે, પ્રણવરૂપ ઉત્પત્તિ પણ જનમાંજ છે, માટે કુંડલિની જે લયશક્તિ છે તેનું સુપુમ્ણા માર્ગમાં-ગંગા નદીના જનમાં ચાલવું તે, એમ અર્થ થાય છે. વૃદ્ શબ્દ સમૂહવાચક છે. વૃણ ધાતુનો અર્થ “ખાઈજવું” થાય છે, અને ન્ નાશ-વાચક છે. સૂર્ય શબ્દ તો સ્પષ્ટજ છે, પણ સૂક્ષ્માર્થમાં સુર શબ્દ પ્રકાશનો વાચક છે. આખો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:-

સ્થૂલાર્થ.

સૂક્ષ્માર્થ.

ઘોરીના વદનકમળના વૃંદમાં
સૂર્યરૂપ શિવજી.

લયશક્તિના લયકર ધોર શબ્દના પ્ર-
કાશરૂપ, અથવા સુપુમ્ણા માર્ગમાં ચાલતી
કુંડલિનીના ધોર નાદ પ્રકાશરૂપ શિવજી.

શિવ શબ્દમાં શિ ધાતુનો અર્થ “ધસીનાખવું” થાય છે અને વ વાતાવરણ-નો વાચક છે. વાતાવરણરૂપ વિશ્વને ધસી નાખવું-લય કરવો-એમ અર્થ થતાં-શિવ એટલે “સૃષ્ટિનો લય કરનાર” થાય છે.

દક્ષાધ્વર નાશક. દક્ષ, અધ્વર અને નાશક, એમ ત્રણ શબ્દો આમાં છે. દક્ષ પ્રજાપતિ શિવજીના સસરા હતા, અધ્વર=યજ્ઞ, અને નાશક=નાશ કરનાર; “દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનાર” એમ સ્થૂળ અર્થ છે. સૂક્ષ્માર્થ નીચે પ્રમાણે છે:- દક્ષ ધાતુ ઉત્પત્તિ વાચક છે. અધ્વર=યજ્ઞ. દક્ષાધ્વર=ઉત્પત્તિરૂપ યજ્ઞ. યજ્ઞ ઉત્પત્તિરૂપ છે. નાશકનો અર્થ “નાશ કરનાર” છે. આખો અર્થ નીચે પ્રમાણે:-

સ્થૂલાર્થ.

સૂક્ષ્માર્થ.

દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનાર.

યજ્ઞરૂપ ઉત્પત્તિનો લય કરનાર.

શ્રી નીલકંઠ. શિવજીએ વિષ પીધું. તે જેવા પીવા જાય છે તેવું પાર્વતીએ તેમનું મુખ પકડીને કહ્યું કે “મને મૂંઝીને!” આથી વિષ નીચે ન ઉતરતાં શિવજીના કંઠમાંજ રહી ગયું. વિષનો રંગ નીલ હોય છે, માટે શિવજીન કંઠમાં વિષ રહી ગયું તેથી તેમની કંઠ નીલ રંગની છે, માટે શિવજીનું નામ નીલકંઠ છે. આવી વાત કથાભાગોમાં છે. નીલ શબ્દ વિષવાચક છે અને શઠ ધાતુ ઇ-અવાચક છે. “વિષની ઇચ્છા રાખનાર” તે નીલકંઠ, એ પરથી “લય કરવાની ઇચ્છા રાખનાર” એમ બાવ નીકળે શકે છે. શ્રી તો નામની પૂર્વે માન

કારી તરીકે વપરાય છે.

વૃષધ્વજ. આમાં બે શબ્દો વૃષ અને ધ્વજ છે. વૃષ=પોઠિયો, તે શિવજીનું વાહન છે. પ્રથમ નાંદિ વિષે લખેલું છે તે જોવું. વૃષ ધાતુ પ્રવાહવાચક છે, એ પરથી સુષુમ્ણામાંના નાદ પ્રવાહનું રૂપ વૃષ, ને તેજ પ્રણવરૂપ શિવનું વાહન છે. ધ્વજનો અર્થ ચિન્હ છે. અર્થાત્ “પ્રણવ જેનું સ્વરૂપ છે એવા,” એમ અર્થ થાય છે.

આખા શ્લોકનો ગુપ્તાર્થ હવે નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“લયશક્તિના લયકર ધોર શબ્દના પ્રકાશ (પ્રભાવ) રૂપ અથવા સુષુમ્ણા માર્ગમાં ચાલતી કુંડલિનીના ધોરનાદ પ્રભાવરૂપ, અને યજ્ઞરૂપ ઉત્પત્તિનો લય કરનાર શિવજી, લયની ધૃમ્છા રાખનાર, (સૃષ્ટિના વિષરૂપ અને) પ્રણવ જેનું સ્વરૂપ છે એવા શિકારને નમસ્કાર.”

આ શ્લોકમાં શિકારરૂપ શિવજીનું સ્તવન શિકારાદિ શ્લોકથીજ કરેલું છે. હવે વકાર સ્તવન કરે છે:—

વસિષ્ઠકુંભોદ્ભવગૌતમાર્યમુનીંદ્રદેવાર્ચિતશેખરાય ।

ચંદ્રાર્કવૈશ્વાનરલોચનાયતસ્મૈવકારાયનમઃશિવાય ॥૪॥

અર્થ:—વસિષ્ઠ, કુંભોદ્ભવ, ગૌતમ, આર્ય, (તથા) મુનીંદ્ર (અને) શ્રી વૌથી અર્ચિત શેખર; ચંદ્રાર્ક વૈશ્વાનરલોચન-એવા વકારરૂપ શિવજી પ્રતિ નમસ્કાર.

ટીકા:—વસિષ્ઠ, કુંભોદ્ભવ અને ગૌતમ—એ ત્રણ મહર્ષિઓના નામે ઋષિરૂપ વ્યક્તિ સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોને આપેલી છે. એ પ્રમાણે અવલોકતાં તેના રક્ષણ થી આમ થાય છે:—વસિષ્ઠ. વસ્ વસવું—એ ઉપરથી વસિ=ગૃહ, અને સ્થી=વસતું. “ઘરમાં વસવું,” એમ અર્થ થાય છે. “ઘર” એટલે “શરીર”. શરીરમાં વિજ્ઞાનાત્મા વસે છે, તેજ વસિષ્ઠ છે. આત્મા એ રામ છે તેને યોગ વસિષ્ઠ માહેનું વિજ્ઞાન વસિષ્ઠથીજ મળે છે; ત્યારે વસિષ્ઠ=વિજ્ઞાનાત્મા.

કુંભોદ્ભવ. કુંભ=ઘટ, અને હ્રદય ઉત્પત્તિ, ઘડામાંથી ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠ તથા અગ-સ્ત્યની થયાની કથા માર્કંડેયપુરાણમાં છે. શરીરરૂપી ઘટમાં વિજ્ઞાનાત્મા વ્યાપક છે, તેથી વસિષ્ઠજ કુંભોદ્ભવ પણ છે. એમ દેતાં કુંભોદ્ભવ શબ્દ વસિષ્ઠનું વિશેષણ છે; પરંતુ બંને શબ્દો જુદા ગણિયે તો કુંભોદ્ભવ નો અર્થ અગત્ય લેવાશે. એ તેના

ઋષિ છે. અગ્નિ ધાતુ ગતિવાચક છે, અને સ્વૈધાતુ નાદવાચક છે. એ પરથી “નાદગતિ” એમ અગસ્ય શબ્દનો અર્થ થાય છે.

ગૌતમ. ગોઽકિરણ, અને તમસ્=અંધકાર. એ પરથી “અજ્ઞાનાત્મા” — “સોપાધિક છવ” — એમ અર્થ થાય છે.

આર્ય. આ શબ્દનો અર્થ માનવાચક છે. તે ઋ ગમન—એ ધાતુગરથી વ્યુત્પન્ન છે. ઋ નો તેના ઉપર ચ પ્રત્યય લાગતાં ગુણ થાય છે, તેથી અર્ એવું રૂપ થાય છે. એ રીતે અર્થ થતાં તે ઉપરથી વૃદ્ધિ થઈ આર્ય શબ્દ થયો છે. વિશ્વગતિમાં નિયમિત ગમન કરનારજ આર્ય કહેવાય, અને વિશ્વગતિમાં નિયમિત ગમન કરવું તે ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તે પ્રમાણે કરનારને માનકારી આર્ય શબ્દ યોગ્યજ છે.

મુનીન્દ્ર. મુનિ અને ઇન્દ્ર એ શબ્દોનો સંયોગ છે. મૌનાદિ પ્રતો પાળે તે મુનિ કહેવાય. મુનિઓમાં પણ ઇન્દ્ર જેવા મુનિઓ એમ અર્થ છે. મુ એટલે “મોક્ષ” અને નિ એટલે “સામિપ્ય,” એ ઉપરથી મુનિ શબ્દનો અર્થ “મોક્ષ સામિપ્ય” થાય છે. મુનિઓ કર્મ રહિત હોવાથી તેમને મોક્ષ સમિપ હોય છે. મુનિ શબ્દનો અર્થ વળી “સાત” નો અંક થાય છે, માટે મુનિ એટલે સપ્તર્ષિનો વાચક છે. ઇન્દ્રનો અર્થ “મન” પૂર્વે કહેવાયલોજ છે. આખો અર્થ એમ થાય છે કે “મોક્ષ સમિપ મન.”

દેવ. દિવ્ ધાતુ પ્રકાશવાચક છે, એપરથી સ્પષ્ટિનાં પ્રકાશક તત્વોનો વાચક છે. પંચભૂત જડ છે, તેથી તેઓ મુનિ છે અને ઇન્દ્રિયાદિ ચેતનવસ્તુઓ પ્રકાશક હોવાથી દેવો છે.

ઉત્પા. અર્ચિત—પૂજયક્ષા. તસિષ્ઠકુંભોદ્રવ ગૌતમાર્ય મુનીન્દ્રદેવાર્ચિત એ આખું પદ તરતું વિશેષણ છે, અને તેનો સમગ્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

સ્થૂલાર્થ.

સૂક્ષ્માર્થ.

વસિષ્ઠ, કુંભોદ્રવ, ગૌતમ,
આર્ય મુનીન્દ્ર (અને) દેવોથી
પૂજયક્ષા શેષર.

વિજ્ઞાનાત્મા, નાદગતિ, છવાત્મા,
(વિશ્વગતિમાં નિયમિત ગમન કરનાર)
આર્ય મોક્ષ સમિપ મન, (અને ઇન્દ્રિ-
યાદિ પ્રકાશક) દેવો, (એ સર્વેથી)

૧/

પૂજયક્ષા શેષર.

શેષર. શિશ્વ ધાતુગતિ વાચક હોવાથી “ચેતનગતિ” વાચક એ શબ્દનો

૫. “મરંતક,” “ઐશ્વર્ય,” “અર્ધોત્તમ” — થાય છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણના વિષય.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જ્યોતિષ્ટામ (ચતુઃસંસ્થા), ગવામયન, આદિત્યાનામયન, અંગિરસામયન અને દ્વાદશાહ વિષયે વર્ણન આવે છે. ગોષ્ટામ અને આયુષ્ટામાદિ જ્યોતિષ્ટામ સોમયાગમાં પ્રથમ હોય છે. એ જ્યોતિષ્ટામની અંદર સાત યજ્ઞો (સપ્તસંસ્થા) આવે છે. આમાંની ચાર (૧) અગ્નિષ્ટામ, (૨) ઉક્થ, (૩) ષોડશિનૂ અને (૪) અતિરાત્ર. આમાં પ્રથમ અગ્નિષ્ટામનું વિશેષ વિર્ણન છે. તે યજ્ઞમાં હોતા સંબંધી સર્વ ક્રિયાઓ વિસ્તારથી દર્શાવેલી છે.

અધ્યાય સંખ્યા કારણ.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ૪૦ અને ૩૦ અધ્યાયો હોય છે, એ ઉપરથી તેના બે ગ પ્રકાર છે; (૧) ત્રૈંશ અને (૨) ચાત્વારિંશ.

મુખ્ય દેવતાઓ.

તેમાં અગ્નિને પ્રથમ દેવ અને વિષ્ણુને છેલ્લા દેવ કહેલા છે (અગ્નિર્ધંદેવાનામવમોવિષ્ણુઃ પરમસ્તદંતરેણ સર્વાઽન્યોદેવતાઃ ઐત. બ્રા. ૧-૧-૧-૧) બાકીના ઈતર દેવો એ બંનેની વચમાં છે. દીકાકાર કહે છે કે અગ્નિષ્ટામમાંના દેવતાઓમાં અગ્નિ પ્રથમ અને વિષ્ણુ અંતમાં છે. આમાં બાર સૂક્તો આવે છે, તેમાંનું પ્રથમ અગ્નિનું છે. (મૂરગ્નિજ્યોતિઃ). છેલ્લું સૂક્ત અગ્નિ માફતનું છે, તેમાં વિષ્ણુ સ્તુતિ આવે છે. (વિષ્ણોર્નુકમ્). જુઓ કૌશીતકિ બ્રાહ્મણ (૮-૧). તેમાં અગ્નિને અવરાર્ધ અને વિષ્ણુને પરાધ્વ કહેલ છે. આના અર્થ દીકાકાર 'પ્રથમાર્ધમાં પ્રથમ' અને દ્વિતીયાર્ધમાં પ્રથમ' કરે છે.

અગ્નિ અને વિષ્ણુ દેવો.

અગ્નિ અને વિષ્ણુના બંધિ સંબંધમાંનો દટલોક ભાગ ઐતરેય બ્રાહ્મણના અત્ર ઉતારીયું:—

“એકાદશ પાત્રમાં તથ્યાર કરેલ દીક્ષણીયા^૧ માટેનો પુરોહિત^૨ તેઓ તેમને અર્પે છે.”

“ખરેખર આ ક્રિયાના સર્વ દેવતાઓને તેઓ ભેદ વિના અર્પે છે.”

“કારણ કે અગ્નિ અને વિષ્ણુ સર્વ દેવતાઓ છે.”

૧ દીક્ષાનો મૂળ અર્થ ‘દુધ થવું’ એવો છે.

૨ પુરોહિત. (પક્ષ:પિપ્તૃપિંડ:).

“તેઓ યજ્ઞની બેપરિસીમાઓ છે, અગ્નિ અને વિષ્ણુ એ રીતે મનુષ્ય અને વિષ્ણુને પુરોહિત અર્પે છે, સારે તેઓ (મનુષ્યો બંને સીમાની વચમાંના સર્વ) દેવોને સેવે છે.”

“અત્ર તેઓ વહે છે કે જો પુરોહિત એકાદશ પાત્રમાં છે અને અગ્નિ તથા વિષ્ણુ બે દેવો છે, તો તેમના વિભાગ સંબંધી શું નિયમ છે?”

“અષ્ટ પાત્રનો પુરોહિત અગ્નિનો છે, કારણ કે ગાયત્રી મંત્ર અષ્ટ પદનો છે, અને ગાયત્રી અગ્નિનો છંદ છે. ત્રણ પાત્રો વિષ્ણુનાં છે, કેમકે વિષ્ણુએ આ વિશ્વ ત્રણ પાદથી ભરેલાં છે. આ નિયમ તે આ પ્રમાણે ભાગ છે.”

“જે કોઈ પોતાને નિર્ધન માનતો હોય, તેણે ધૃત પૂર્ણ ચરુ અર્પવો.”

“જે નિધન હશે તે આ સૃષ્ટિમાં જય મેળવશે નહિ.”

“ચરુમાંનું ધૃત સ્ત્રીનું દૂધ છે, દાણા પુરૂષના છે; બંને એકત્ર થતાં યુગ્મ છે. આ પ્રમાણે ચરુ, આજ યુગ્મવતે તેની પ્રજા, ઢોર અને આબાદી સહિત વૃદ્ધિ કરશે.”

“જે આ બાણે છે તે પ્રજા સહિત વૃદ્ધિ પામશે.”

“જે દ્વિતીયા અને પૂર્ણિમાએ શ્રાદ્ધ (યજ્ઞ) કરશે તેણે યજ્ઞ અને દેવો સહિત આરંભ કરેલો છે. દ્વિતીયા અને પૂર્ણિમાનાં શ્રાદ્ધ કર્યા પછી એજ બલિની દીક્ષા એજ યજ્ઞ સ્થાનમાં કરવી.”

“આ એક દીક્ષા છે.”

“હોતા એ સત્તર સામિધેની^૧ મંત્રો જપવા.”

“વિશ્વપતિ પ્રજાપતિ સપ્તદશધા છે, માસો દ્વાદશ છે, અને ઋતુઓ હે-

૧ દીક્ષાકાર હવિઃ શબ્દનો અર્થ ‘યજ્ઞ’ કરે છે, અને વર્હિનો અર્થ પણ એ જ છે. હવિઃશદ્ધવર્હિઃશબ્દોઽપિયજ્ઞે, પલક્ષકઃ । તસ્મિન્નામાત્રાસ્યાલ્ખ્યેહવિપિયજ્ઞેતસ્મિન્નૌર્જમાસાલ્ખ્યેવર્હિપિયજ્ઞેઽનુષ્ટિતે માતિપથાદેવદીક્ષેત ॥).

૨ હેલા શબ્દો “આ એક દીક્ષા છે.” એ પરથી જણાય છે કે બીજા પણ છે, એટલે કે કેટલાક દીક્ષાથી આરંભતા સોમયાગ ને દર્શપૂર્ણિમાસની પૂર્વે ગણે છે.

૩ સપ્તદશમામિધેનીરનુવ્રૂયાત્ ॥ (અ. બ્રા. ૧-૧-૧-૧).

સપ્તમા કહી છે, કેમકે સામિધેની સામાન્યતઃ ૧૫ છે. આ પંદર મૂળે ૧૧ મંત્રમાં હતા, અને તેમાનો પહેલો તથા છેલ્લો ત્રણવાર જપાનો હતો.

૪ યજ્ઞ સમયે બોલાતા મંત્રનું નામ છે.

મંત્ર અને શિશિરને એક ગણુતાં પંચ છે. એટલાંજ વર્ષ છે, અને વર્ષ, તેજ પ્રજપતિ છે.”

“જે આ જાણે છે તે પ્રજપતિમાં વસતા એ મંત્રોથી આખાદી પામેછે.”

“દેવોમાંથી યજ્ઞ જતો રહ્યો. તેમણે ઇષ્ટિઓના સાધનથી તે મેળવવા ઇચ્છ્યું. ઇષ્ટિથી તેમણે ઇચ્છ્યો માટે ઇષ્ટિઓ ઇષ્ટિ કહેવાય છે.” (ઈષ્-ઈચ્છવું). તેમને તે મળ્યો.”

“જે આ જાણે છે તે યજ્ઞ જાણ્યા પછી આખાદ થાય છે”

“જે આહૂતિ કહેવાય છે તેજ આહૂતિ છે; તેમના વતે યજમાન દેવોને લાવે છે, તેટલા માટેજ તે આહૂતિ કહેવાય છે.”^૨

“ઊતિ વતે યજમાનના આવાહનથી દેવો આવે છે, માટે તેઓ ઊતિ કહેવાય છે; કેમકે તેઓ સ્વર્ગમાં જવાનો યજમાનનો માર્ગ છે.”

“ત્યાં તેઓ કહેછે કે ખીજે ઋત્વિજ ખલિ કરે છે તેથી તેઓ તેને હોતા કેમ કહે છે, કે જે પ્રાર્થના કરે છે ને મંત્રો ભણે છે !”

કારણ કે તે (હોતા) દેવતાઓને તેમના સ્થાનમાંથી લાવી આપે છે, તેઓમ કહીને કે ‘તેને લાવ, તે લાવ’ આટલા માટે તે હોતા કહેવાય છે. તે હોતા છે. (આવદ્ પાસે લાવવું)”.^૩

“જે આ જાણે છે તે હોતા કહેવાય છે.”

“જેને ઋત્વિજે જપે છે (દીક્ષાવતે) તે પાછો ગર્ભ બને છે.”

૧ અત્ર ઇષ્ટિ (યજ્ઞનું પારિભાષિક નામ), અહૂતિ (ખલિ), એ શબ્દોની ત્રણ વ્યુત્પત્તિઓ બતાવી છે. ઇષ્ટિ શબ્દનો ધાતુ ઇષ્-ઈચ્છવું) નહિ પણ યજ્ઞ (યજ્ઞ કરવો કહેાછે, આહૂતિનો હવયતિ (ખોલાવવું) નહિ પણ જુહોતિ (માગવું) કહેા છે, અને ઊતિનો આયાતિ (આવવું) નહિ પણ અવતિ (રક્ષવું) કહેા છે આથી પ્રો. મેક્સમ્યુલર તેને કલિપત વ્યુત્પત્તિ કહે છે, તેમણે બતાવેલી વ્યુત્પત્તિ પણ જ્ઞાન માર્ગ પરત્વે યુક્ત છે, પરંતુ કર્મ માર્ગ અને જ્ઞાન માર્ગના વાંધાનાં સમયમાં કર્મ પ્રાધાન્ય માનનાર ટીકાકાર સાચણાર્ય એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરે તો તે પણ અસત્ય માનવા જેવી તો નથીજ.

૨ ટીકાકાર હોતાનું વિશેષ નામ અનુવક્તા કે ચણ છે, કેમકે પુરોહિતવાક્યાંચાનુ-
બ્રૂતેયાજ્યાંચપઠતિ ॥

ખલિદાન આર્યનાર તો અધ્વર્યુ હોય છે, ત્યારે દેવોને આવાહન કરનાર હોતા શા માટે? આમ પ્રશ્ન અત્ર છે. તેનો ઉત્તર નીચે આપેલો છે.

“તેઓ તેને જલ સિંચે છે.”

“જલ ખીજ છે; આ-પ્રમાણે આ તેને અર્પાને તેઓ તેને જપે છે.”

“તેઓ તેને નવનીત વતે અભ્યંજે છે. દેવતાઓને માટે ધૂત (આખ્ય) છે; સુરભિધૂત મનુષ્યોનું છે; આયુત પિતૃઓનું છે; નવનીત ગર્ભનું છે તેટલા માટે તેને નવનીત વતે અભ્યંજવાથી તેઓ તેને તેના પોતાના ભાગમાં વધારે છે.”^૧

“તેઓ તેની ચક્ષુઓ કાજળથી આંજે છે.”

“અંજન ચક્ષુનું તેજ છે. આમ તેને તેજ અર્પાને તેઓ તેને જપે છે.”

“તેઓ તેને ધસે છે (અને) ૨૧ મુઠી કુશ તૃણ વતે તેને સ્વચ્છ કરે છે.”

“જે આ પ્રમાણે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ કરાવેલ છે, તેને તેઓ જપે છે.”

“તેઓ તેને મંદિરમાં લે છે.”^૨

“મંદિર દીક્ષિતને માટે ગર્ભાશય છે. તેને મંદિરમાં લેઈ જવાથી તેઓ તેને (૧) પૂર્વે ગર્ભ કહેવાયો છે તે) ગર્ભાશયમાં લે છે.”

“આ ખરા ગર્ભાશયમાં તે બેસે છે, અને તેથી તે ચાલે છે.”

“તેટલા માટે ખરા ગર્ભાશયમાં ફલ જન્મેલું છે, અને તેમાંથી લાવેલ છે.”

“તેટલા માટે મંદિરમાંથી ઉદય અથવા અસ્ત પામતાં સૂર્યને તેના ઉપર આવવા દેવો નહિ.”

“તેઓ તેને વસ્ત્ર વતે ઢાંકે છે.”

“એ વસ્ત્ર એક જાળ છે, તેમાં બચ્ચું જન્મવાનું છે; આમ તેઓ તેને જાળમાં વીંટાળે છે.”

૧ દીકાકાર કહે છે કે વીધારેલુ ધી ‘આખ્ય’ કહેવાય છે, દરેલુ ધી ‘ધૂત’ કહેવાય છે, જરા વીધારેલુ ‘આયુત’ કહેવાય છે, અને સારી ઝાતુનુ ધી ‘સુરભિ’ કહેવાય છે. દીકાકાર આ કથન માટે શ્લોક આપે છે કે:—

“સર્પિર્ધિલીનમઃજ્યંસ્યાદ્દનીભુતંઘૃતંત્રિદુઃ ॥”

ईषाद्वित्रीनमायुतंसुरभियोग्यंप्रियमिति.

પરંતુ તૈત્તિરીયો કહે છે કે—“દેવો માટે ધૂત, પિતૃઓ માટે અસ્તુ, મનુષ્યો માટે નિષ્પકવ.” આન અસ્તુ શબ્દ આયુત-જરા વીધારેલું-ના અર્થમાં છે, તથા નિષ્પકવ એટલે છેક વીધારેલું.

૨ મંદિરનેજ દીક્ષિત વિભિત કહે છે, કારણ કે તે જપાયલા (દીક્ષિત)ને માટે બનેલું હતું (વિભિત). તેને સામાન્યતઃ પ્રાચીનવરા કહે છે.

“કૃષ્ણ હરિણની ત્વચા તેનું ખીજું પડ છે.”

“જાળની પછી તુરતજ જરાયુ છે; આમ તેઓ તેને જરાયુથી આવરે છે.”

“તે પોતાના હાથ બંધ રાખે છે.”

“બંધ હસ્તો સહિત ગર્ભ પડી રહે છે, બંધ હસ્તો સહિત બાળક જન્મે છે. તે હસ્ત બંધ રાખે છે તેથી તે યજ્ઞ કરે છે, અને તે (યજ્ઞ)ના સર્વ દેવતાઓ તેના હાથમાં હોય છે.”

“તેઓ કહે છે કે જણે પ્રથમથી પોતાની દીક્ષા પૂર્ણ કરી છે તેને ગભરાટ થતો નથી; કેમકે તેનો યજ્ઞ મજબુત હોતો. (હાથમાં), અને તેવીજ રીતે દેવો હતા. તેટલા માટે જની દીક્ષા મોડી થઈ હોય તેની પેઠે તેને તુકશાન થતું નથી.”^૧

“પોતાનું કૃષ્ણાગ્નિન ચૂકી દધને તે નહાવાને ઉતરે છે. તેટલા માટે જરાથી ભિન્ન થયા પછી ગર્ભ જન્મે છે.”

“તે પોતાના વસ્ત્ર સહિત ઉતરે છે—તેટલા માટે બાળક જાળ સહિત જન્મે છે.”

“જણે પ્રથમ યજ્ઞ કર્યો નથી હોતો તેને માટે હોતા એ બે પુરોહિતવાક્ય પ્રથમ ભણવાં, ‘ત્વમગ્નેસપ્રથાઅસિ’ અને ધીના ખીજ લાગ માટે ‘સોમવાસ્તે-મનોહુવઃ ભણવું’”^૨

“ધી દ્વારા તેઓ યજ્ઞ કરે છે.”

“જણે પ્રથમ યજ્ઞ કર્યો હોય તેને માટે હોતા ‘અદિઃપ્રત્નેનમન્મના’ તથા ‘સોમગીર્નિદ્વાવયમ્’ ભણે છે.”

“પ્રત્નમ (પ્રથમનું) શબ્દ પ્રથમ મંત્રમાં છે તેનું ઉચ્ચારણ કરીને તે પ્રથમના યજ્ઞને ઉદ્દેશે છે.”

૧ દીક્ષકાર કહે છે કે જો બે કે વિશેષ બ્રાહ્મણો સોમ યજ્ઞ એકજ રથજે અને એકજ સમયે કરે તો તેઓ પાપ કરે છે, તે (પાપ) સંસય-બલિદાનની ગણતર કરવાય છે. તેમની વચ્ચે નદી કે પાતાના અંતર ભેદાયે. તોપણ જણે પોતાની દીક્ષા પ્રથમ પૂર્ણ કરી છે અને દેવાને હાથમાં બંધ રાખે છે તે સસવને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તેની સાથે-દેવો હશે તેથી જની દીક્ષા પાછળના ઘઘ તેની સાથે નથી હોતા.

૨ પ્રથમ ત્રણ ખંડોમાં દીક્ષણુચિદિ વિષયે સામાન્ય દીક્ષા કરીને હવે ચતુર્થ ખંડમાં હોતાનાં કર્મ વિષયે કહે છે. ત્યારે કંઈ મંત્ર ભણવાં હોતાને, અથવા આગવું કરે ત્યારે તે તે ભણે છે.

“આ બંને નિયમો (પ્રથમ યજ્ઞ કરેલા તથા નહિ કરેલાને માટેના) આ-
દરવા નહિ. ”

“વૃત્તના નાશ સંબંધી બે મંત્રો તેણે પઠવા—‘અગ્નિર્વૃત્તોત્તમઃ ’ અને
ત્વંસોમાસિસત્પતિઃ ”

“જેને યજ્ઞ પહોંચે છે તે વૃત્તને હણે છે; તેટલા માટે વૃત્તના નાશ વિષયના
મંત્રો લાણવા જોઈએ.”

આ બંને ધૃતબલિ ક્રિયાર્થે એકત્ર કરીને, બ્રાહ્મણ હવે મુખ્ય બલિ માટે
યાજ્ઞ્યાનુવાક્યો કહેવાને શરૂ કરે છે.

“અગ્નિર્મુલ્યમથમાંદેવતાનામ્ ઇત્યાદિ પુરોવાક્ય છે. ‘અગ્નિશ્ચવિષ્ણોત્તમઃ
મમ્મહઃ) ઇત્યાદિ યાજ્ઞ્યાનુવાક્ય છે. આ બંને અગ્નિ અને વિષ્ણુના મંત્રો
સ્વરૂપે સત્ય છે યજ્ઞની સત્યતા સ્વરૂપની સત્યતામાં રહેલી-છે, ઉચ્ચારેલો મંત્ર
કૃત્કર્મને ઉદ્દેશે છે તેમાં તે છે. ”^૧

“દેવતાઓમાં અગ્નિ અને વિષ્ણુ દીક્ષાના રક્ષકો છે. તેઓ દીક્ષાના દેવતા
છે. તેથી અગ્નિ અને વિષ્ણુના બલિદાન અપાય છે, તેથી તેઓ દીક્ષાના પતિ
હોવાથી બહુ પ્રસન્ન થઈને દીક્ષા અર્પે છે, તે એમ કહીને કે—જેઓ આ કર્મ
કરે તે દીક્ષિત (initiated) થાઓ.”

“તેઓ શારીરિક બલ આપે તેટલા માટે ત્રિષ્ટુલો છે.”

“યજ્ઞના મુખ્ય ભાગમાં હોતા એ લાણવાના મંત્રો સમજાવીને હવે સ્વિષ્ટ
કૃત મંત્રો બતાવે છે.”

“જે કોઈ સૌંદર્ય અને બુદ્ધિની ઇચ્છા કરે તેણે સ્વિષ્ટકૃતના બે ગાયત્રી
મંત્રો જપવા.”^૨

ગાયત્રી રૂપમયી અને બુદ્ધિમયી છે.

૧ આમાં યાજ્ઞ્યાનુવાક્યે એ પાછો ત્યાં અનુવાક્યયાજ્યે એમ જોઈએ, આમ
શંકા કરવાની જરૂર નથી વ્યાકરણ નિયમાનુસાર સમાસની સરજતાથી ઉપરનું પદ
ગોચ્ય છે એથી પૂર્વોક્તર પદમાં ફેર સમજવાના નથી.

૨ સ્વિષ્ટકૃત ગાયત્રી મંત્રો આ પ્રમાણે છે: (૧) સદ્યવાલ્લભર્ત્યઃ અને (૨) અ-
ગ્નિર્હોતાપુરોઠિતઃ ॥

ગાયત્ર્યોસ્વિષ્ટકૃતઃ સંયાજ્યેકુર્વાંતેજસ્કામોઽન્નમર્ચસકામઃ ॥ (જે શા. ૧ ૧-૫)

“જ આ જાણીને ગાયત્રીનો ઉપયોગ કરે છે, તે સૌંદર્ય અને બુદ્ધિને મેળવે છે.”

“જ દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છે તેણે બે ઉષ્ણિઃ મંત્રો જપવા.”^૧

“ઉષ્ણિઃ જીવન છે.”

“જ આ બે ઉષ્ણિઃ જાણે છે તે ગમે તે વયે પહોંચે છે.”

“જને સ્વર્ગેચ્છા હોય તેણે બે અનુષ્ટુભો જપવા.”

“બે અનુષ્ટુભોમાં ચોસઠ પદો હોય છે, અને આ સૃષ્ટિ ત્રણ છે (પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ), તે પ્રત્યેક ભાગ ૨૧ નો થયો. પ્રત્યેક ૨૧ પદોથી તે આ વિશ્વમાં ચઢે છે, અને ચોસઠમાંથી સ્થિર થાય છે.”

“જ આ જાણે છે તે બે અનુષ્ટુભોનો ઉપયોગ કરીને સ્થિર રહે છે.”

“જ ધન તથા કીર્તિની ઇચ્છાવાળો હોય, એણે બે બૃહતીઓનો ઉપયોગ કરવો.”

“બૃહતીજ ધન અને કીર્તિ છે.”

“જ આ બે બૃહતીનો ઉપયોગ જાણે છે તે પોતે ધન અને કીર્તિ અર્પે છે.”

“જ યજ્ઞને ઇચ્છે છે તેણે બે પંક્તિનો ઉપયોગ કરવો.”^૩

“યજ્ઞ પંક્તિવત્ છે.”

“જ આ જાણીને બે પંક્તિને વાપરે છે તેને યજ્ઞ મળે છે.”

“બલની ઇચ્છાવાળા એ બે ત્રિષ્ટુભ વાપરવા.”

“ત્રિષ્ટુભ બલ છે, જે શક્તિ અને તાકાત છે.”^૪

“જ આમ બે ત્રિષ્ટુભનો ઉપયોગ જાણે છે, તે મજબૂત, શક્તિમાન અને બલિષ્ઠ થાય છે.”

“ઢોરોની ઇચ્છાવાળાએ બે જગતી વાપરવા.”

“ઢોરો જગતીવત્ છે.”^૫

૧ આ મંત્રો આમ છે:— (૧) અગ્નેવાજસ્યગોમતઃ, અને (૨) સદ્ધાનોવસુષ્કપિઃ॥

૨ તેઓ ઇનાવોઅગ્નિમ્ તથા ઉદસ્યશૌચિઃ છે.

૩ તેઓ અગ્નિતંમન્યે છે.

૪ તેઓ દ્વૈપિરુપેચરતઃ છે.

૫ તેઓ જનસ્યગોપા છે.

“જે આ જાણીને જે જગતી વાપરે છે, તે ઢોરો વાળો થાય છે.”

“જેને અન્નની ઇચ્છા હોય તેણે જે વિરાજ્ મંત્રો ભણવા.”

“વિરાજ્ અન્ન છે.” (વિરાજ્=પ્રકાશવું^૧).

“તેથી જેની પાસે પુષ્કળ અન્ન હોય તે આંહી પૃથ્વી ઉપર અત્યંત પ્રકાશ છે. આથીજ તે વિરાજ્ કહેવાય છે.”

“જે આ જાણે છે તે સ્વર્લોકમાં પ્રકાશે છે; તે સ્વમિત્રોમાં ઉત્તમ છે.”

“હવે વિરાજ છંદમાં પાંચ શક્તિઓ છે.”

“૪મકે તેનાં ત્રણ ચરણ છે, તેથી તે ગાયત્રી અને ઉષ્ણિઃ છે, અને પ્રત્યેક ચરણમાં ૧૧ પદો છે તેથી તે ત્રિષ્ટુલ છે. તેમાં કુલ ૩૩ પદો છે તેથી તે અનુષ્ટુલ છે. તે એક ૪ જે પદોથી ધરતો નથી. પંચમી શક્તિ તે પોતે વિરાજ છે.”

“જે આ જાણીને આ જે વિરાજ મંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે, તે સર્વ છંદોની શક્તિ મેળવે છે, સર્વ છંદોની શક્તિ ધરાવે છે, સર્વ છંદો સાથે ઐશ્વર્ય, તદ્ગુણતા અને યોગ મેળવે છે, ખાય છે અને ખારો, પોતાના કુટુંબ સહિત અન્નવાળો થશે.”

“તેટલા માટે જે વિરાજ મંત્રો જપવા બેઠાયે, જેઓ મેદોઅગ્ને અને ઈમોઅગ્નેથી આરંભાય છે.”

“દીક્ષા સત્ત્વ છે, દીક્ષા ખરી છે, તેટલા માટે જે માણસ દીક્ષા કરે છે તેણે સત્ત્વ યોગવુંજ બેઠાયે.”^૨

“હવે તેઓ વદ વદ છે કે કિયો મનુષ્ય સત્ય બોલે ? ઈશ્વર સત્યથી ભરિત છે, મનુષ્યો અસત્યથી ભરિત છે.”

“તે પ્રત્યે કે વિચક્ષણ (જેનો અર્થ જે મનુષ્યને બોલાવવો હોય તેના નામની અંતે વિચક્ષણ શબ્દ તેણે મૂકવો, એમ થાય છે) શબ્દ સહિત વાપરવું કરવું.”^૩

૧ તેઓ મેદોઅગ્ને અને ઈમોઅગ્ને છે.

૨ ક્રતુ અને સત્ત્વ એમ એકજ અર્થના જે શબ્દો અન્ન વાપરવાના કારણમાં ગ્રો. મંત્રસમૂહર લખે છે કે ક્રતુ એટલે “સત્ય વિચાર” અને સત્ત્વ એટલે “સત્ય વાણી.”

૩ દર્શાવતઃ—એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘દેવદત્ત, ગાયલાવ;’ તો આમાં એમ કહેવું બેઠવું હતું કે ‘દેવદત્ત વિચક્ષણ, ગાય લાવ’ આ પરતબનામનુસાર ‘વિચક્ષણ’ શબ્દ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના નામોનેજ લગાડાય, અને બ્રાહ્મણના નામને તો ‘ચતસિત’ શબ્દ લગાડાય.

“અશુ વિચક્ષણ છે, કેમકે તેના વતે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. (વિચક્ષ=જેવું).”

“મનુષ્યોમાં અશુ સત્ય તરીકે સ્થાપિત છે.”

“તેથી લોકો જ્યારે કાંઈ માણસ કંઈપણ કહે છે ત્યારે પૂછે છે કે ‘તે’ તે જોયું છે!’ અને જો તે કહે છે ‘મેં’ તે જોયું છે!’ તો તેઓ તે માને છે. અને જો કાંઈ કંઈ વસ્તુ પોતે જ જુવે છે, તો તે ખીજ માનતા નથી, કદી ઘણા હોય તોપણ.”

“તેટલા માટે મનુષ્યે વિચક્ષણ શબ્દ સહિતજ લાપા વાપરવી; એથી તેની કહેલી વાત સત્ય થાય છે.”

ઐતરેય બ્રાહ્મણના પ્રથમાધ્યાયનાં છ ખંડો છે. એ છએ ખંડો અત્ર લાપાંતર સહિત ઉતાર્યા છે. એ ઉપરથી તેમાં શો વિષય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ પાવી શકશે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આખ્યાયિકાઓ પણ આવે છે, તેના નમુના તરીકે નીચે આપીશું. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૩) માં શુનઃશેદ્ધતું આખ્યાન છે:-

“હરિશ્ચંદ્ર ગજને સંતતિ નહોતી, તેથી તેણે મહર્ષિ નારદને પૂછ્યું ‘પુત્રથી શો લાભ?’ નારદે ઉત્તર આપ્યો, ‘પિતા પુત્રથી ઋણમુક્ત થાય છે, પેતે પોતામાંથી પુત્ર રૂપે જન્મે છે. પિતા પુત્ર સુખથી વિશેષ ધતર સુખ નથીજ અન્ન જીવન છે, વસ્ત્ર રક્ષણ છે, સુવર્ણ. અસંકાર છે, પ્રીતિવાળી ભાર્યા ઉત્તમ મિત્ર છે, પુત્રી દયાનું પાત્ર છે’, પરંતુ પુત્ર તો માહાસ્વર્ગમાંથી અવતરેલા તેજ સમ છે. માટે વરુણ દેવ પાસે જાઓ અને કહો કે-‘હે રાજા, મને માત્ર એક જ પુત્ર અર્પો અને હું એ પુત્ર આપને અર્પીશ ?’ આ પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્રે કર્યું, અને તેથી તેને એક પુત્ર થયો, તેનું નામ રોહિત પાડ્યું એક દિવસે પિતાએ પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું-‘મારા પુત્ર, જોણે તને મને અર્પ્યો છે, તેને તને પાછો અર્પવા મેં કયુલ્યું છે, માટે તથ્યાર થા.’ પુત્ર બોલ્યો-‘ના’ પછી તે પુત્ર પોતાનું તીર કામઠું લેઈને પિતાનું

૧ પુત્રી દયા પાત્ર છે તને માટે નીચે પ્રમાણે છે:-

સંધદેસ્વજનદુઃખકારિકાસંપ્રદાનસમયેઽર્થદારિકા ।

યૌવનેઽપિવદુઃખકારિકાદારિકાદૃદયદારિકાપિતુઃ ॥

અર્થ:-“જન્મેથી સ્વજન દુઃખકારિકા છે, પરણવાની સમયે અર્થ (ધન) દારિકા છે, યૌવન પ્રાપ્ત થાયે બહુ દોષ કારિકા છે. (આમ) પિતાની કારિકા (પુત્રી) દૃદય કારિકા (અંતઃકરણને પીડા કરનારી) છે.”

ધર છોડી આડ્યો ગયો હરિશ્ચંદ્રે વચન પ્રમાણે સ્વપુત્ર પોતાને ન આપ્યો તેથી વરુણ દેવે તેને જલોદ્ધત્તી પીડ્યો.”

“હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર તો છ વર્ષ સુધી અગ્નિપ્રસ્થમાં બટક્યા કર્યો, એક દિવસે તેને એક સુખાંત્ર બ્રાહ્મણ કપિ અજીર્ણ નામે મળ્યો. તે ભૂખથી અર્ધમૃત સમ હતો. તેની સાથે તેની સ્ત્રી પણ હતી, અને ત્રણ બાળકો પુત્રો પણ હતા. ગેહિતે તેને પૂછ્યું—‘હે બ્રાહ્મણ, આ તારા પુત્રોમાંના એકને બદલે હું તને એક મો ગાયો આપીશ’ ગિતાએ મોટા પુત્રને હાથથી પકડી કહ્યું—‘હું તેનાથી જુદા પડી શકતો નથી.’ સાચે માતાએ સહુથી નાના પુત્રને ગોદમાં લેઝને કહ્યું—‘હું તેનાથી જુદી પડી શકતી નથી’ આથી વચસો પુત્ર શુન-શેઠ ગોડ્યો—‘પિતાજી, હું જઈશ.’” પછી તેને રોહિતે શત ગાયો આપી લીધો, અને અગ્નિપ્રસ્થ છોડી તુલ્લજ તેને પોતાના પિતા હરિશ્ચંદ્ર પાસે લાવી બોલ્યો—‘પિતાજી મારે બદલે આ પુત્રને લ્યો.’ પછી હરિશ્ચંદ્ર વરુણ પાસે ગયા અને પ્રાર્થના કરી—‘મારા પુત્ર તરીકે આને આપ સ્વીકારો.’ વરુણેવ બોલ્યા—‘તેને યજ્ઞબલિ તરીકે આપ. કનિય કરતાં બ્રાહ્મણ વિશેષ યોગ્ય છે.’ પછી યજ્ઞારણ થયો, ધણા બ્રાહ્મણો તે માં આવ્યા હતા, પરંતુ કોઈની હિંમત તે પુત્રને બાંધીને યજ્ઞ વેદિ પાસે લાવવાની આવી નહિ. આથી તેનો પિતા અજીર્ણ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો —”

“‘મને શત ગાયો આપો, ‘હું તેને બાંધીશ.’ તેમણે તેને તે આપી અને તે પુત્રને બાંધ્યો, પણ હવે તેને કોઈએ મારવાની હા કહી નહિ ત્યારે વળી તે પિતાજી બોલ્યો—‘મને હજી બીજી સો ગાયો આપો તો હું તેને કાપી આપીશ.’ વળી તેને ગાયો આપવામાં આવી અને તેણે પુત્રને માગ્યા સાફ છગે કાઢ્યો. ત્યારે પુત્ર બોલ્યો—‘મને દેવોની પ્રાર્થના કરવા દો, તેઓ મને મૃત્યુથી રક્ષશે’ પછી

૧ મુળ બ્રાહ્મણમાં તે માતા પિતાએ ૮ બીજા પુત્રને વેચવાનું કહ્યું, એ ૮ માં પણ પુત્રજ માગણી કરી તે માન નથી પા. એ વા. રામાયણમાં છે તેમાં પુત્રે કહ્યું કે, પરંતુ રામાયણમાં માન જન કે માણી છે —“અયોધ્યાના રાજા અંબરીષે યજ્ઞ કરી, પશુ પશુ હરે ચોરી લીધે તેને કલિનગે કહ્યું કે ‘કાનો પશુ પાડે લાવે’ ત્યારે તેની અમથ પ્રજા વધે’ અમરીષ પશુ એક મા ગયો તે એક કનિક નામ બ્રાહ્મણ. માધી લાવ્યો, તે તેને આપવાના યદ્વામાં એક શક્ષ નામ આપતા કહ્યું તેણે મેટા પુત્ર ન આપતા કહ્યું તે તે ૮ અંબરીષના નાં આપતા કહ્યું આથી વચસા શુન-શેઠ જર કહ્યું. પછી ન ગયો, પણ તને વિશિષ્ટ દો, ન તેને અગ્નિમુજ તથા દર માને વિચના ન તો ગીવ્યા

વર્ણી એતદેય આહ્વાન (૧-૪-૬) માં એક વાત છે —

“દેવો અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. દાનવોએ આ વિશ્વનો કિલ્લો કર્યો. પૃથ્વીનો હોડ કાઢ કર્યો, અતઃક્ષિનો ગેય કાઢ કર્યો અને સ્વર્ગનો સુવર્ણ કાઢ કર્યો. પછી દેવોએ તેની સામે બીજો વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવા વિચાર કર્યો. પછી તેમણે યજ્ઞ વેદિઓ રચી, અને ત્યાં તેમણે ત્રિધા દગ્ધ બલિ કર્યું. પ્રથમ યજ્ઞથી તેમણે દાનવોને પૃથ્વીમાંથી કાઢ્યા, બીજાથી અંતઃક્ષિમાંથી કાઢ્યા, અને ત્રીજા બલિથી સ્વર્ગમાંથી કાઢ્યા. આ પ્રમાણે દેવોએ દાનવો ઉપર જય મેળવ્યો.”

હવે એતદેય આહ્વાન (૨-૪-૬) માં એક વાત છે, કે જે ઉપરથી પ્રો. મોનિયર વિલિયમ્સ આર્યોની શુદ્ધિ ઉપર ઉચ્ચમત દર્શાવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે —

“મર્ય કદાપિ ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. મર્ય અસ્ત પામે છે એટલે તે માત્ર દિવસાંત સુચવે છે, (વિપર્યસ્યતે) અને રાત્રી કરે છે તથા પોતે બીજા બાળુઓ દિવસ કરે છે. ’ દિવસ પાછો થાય છે એટલે રાત્રીનો અંત આવે છે અને નીચેના ભાગમાં રાત્રી તથા બીજા બાળુઓ દિવસ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તે કદાપિ અસ્ત પામતોજ નથી. જે સૂર્યાસ્ત નથીજ એમ જણે છે તેનો મોક્ષ થાય છે.”

આ ઉપર પ્રો. વિલિયમ્સ પોતાના “ઇસિયન વિરડમ” નામના ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ ૩૫ મે લખે છે, કે —

‘ We may close the subject of the Brahmanas by paying a tribute of respect to the acuteness of the Hindu mind, which seems to have made some shrewd astronomical guesses more than 2000 years before the birth of Copernicus ’

કૌશીતકિ આહ્વાન.

હવે ઋગ્વેદના દ્વિતીય આહ્વાન કૌશીતકિ વિષયે બોલીએ. પ્રો. વિલ્મન એતદેય આહ્વાનનો સમય ઈસ્વીસન પૂર્વ ૭૬૬ શતકમાં મુદ્દે છે. પ્રો. મેક્સમ્યુઅલ એતદેય આહ્વાનથી કૌશીતકિ આહ્વાનને અર્વાચીન માને છે. કૌશીતકિ આહ્વાનમાં

૧ તંયદસ્ત મેતીનિ મન્યંતેઽદ્ભૂત્વ તદન્ત મિત્વાઽથાઽઽત્માનં વિપર્યસ્યતે રાત્રીમેવાવસ્તાત્કુર્મ્નેઽહઃ પરસ્તાવ ॥ અથ યદેન પ્રાતરુદેતીતિ મન્યંતે રાત્રેરેવતદન મિત્વાઽથાઽઽત્માનં વિપર્યસ્યતે હરેવાવસ્તાત્કુર્મ્ને રાત્રિ પરસ્તાવ ॥ (નો. મા. ૧૮૧)

૨ “દિંદુઓ ॥ અહિ, જે પ્રાતરે નિદ્રામાં જઈને પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષો ઉપર, ખગોળ વિજ્ઞાના ત્રીજા દેખાય છે, તેની તીવ્રતાના અનુભવ માત્ર તેમને આપણે જુદાંદેને વિવેક આપણે તથા મીઠા

થી પણ એકાદ તમુનો નીચે ઉતારીશું:—

“અને પછી દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન નિમિષમાં ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા ત્યાં ગયો અને બેસીને તેણે પૂછ્યું—‘જે સદસ્ય થઈ ગયેલી ભૂલ બતાવે તો તે પાપથી તમે શી રીતે મુક્ત થઈ શકો?’ બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેમાં વાચસ્પતિના વંશમાં અલીક્યુ નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેણે કહ્યું—‘અક્રોસ? હું તે બ્રહ્મણો નથી. આપણે પિતાશ્રીના ગુરુ વૃદ્ધ જતુકર્ણ્યને તે પૂછિયે.’ તેણે તેને પૂછ્યું—‘જે યજ્ઞ કરનારને પોતાની ભૂલ પાછળથી માલમ પડે, અથવા કોઈ બીજો તે સૂચવે તો તે ભૂલ કેમ સુધરી શકે? ફરી મંત્ર ભણવાથી કે નવો યજ્ઞ કરવાથી સુધરે?’ જતુ કર્ણ્યે ઉત્તર આપ્યો—‘પુત્ર: પાઠ ભણવો જોઈએ.’ અલીક્યુએ ફરી પૂછ્યું—‘શાસ્ત્ર, અંતુવચન, નિગદ, યાજ્ઞ, કે જે કંઈ હોય તે પ્રારંભથી અંત સુધી પુત્ર: પઠવું જોઈએ?’ જતુ કર્ણ્યે કહ્યું—‘જેટલા ભાગમાં ભુલ રહી હોય તેટલો ભાગ ફરી ભણવો જોઈએ. પછી તે મંત્ર, અર્કમંત્ર, પાઠ, કે શબ્દ કે વર્ણ જ હોય તોપણ.’ પછી કૌશીતકિ બોલ્યા—‘તેણે ફરી પાઠ કે ક્રિયા કંઈ કરવાની જરૂર નથી; તે ભુલ જ નથી, કેમકે હોતા જે જે યજ્ઞમાં ભુલ અજ્ઞાણતાં કરે, તે તે દેવી હોતા અગ્નિ પૂર્ણ કરી લેછે; અને આ વાત ઋગ્વેદના મંત્રથી પણ સિદ્ધ છે.’

ઐતરેય તથા કૌશીતકિના કર્તા તથા પ્રસિદ્ધ કર્તા.

ઐતરેય બ્રાહ્મણના કર્તા આશ્વલાયન છે, અને કૌશીતકિના કર્તા શાંખાયન છે. ઋગ્વેદની આ બેજ મુખ્ય શાખાઓ છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણની એક પ્રતિ પુના કાલેજના સંસ્કૃત અધ્યાપક માર્ટિન હોગે (Haug) સન ૧૮૬૩ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે, તે મૂળજ છે; પરંતુ તેની સાચા ભાષ્ય સહિતની પ્રતિ જે ભાગમાં હાલમાં પુના આનંદાશ્રમસ્થ પંડિત ગણીનાથ શાસ્ત્રા આગાસેએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. કૌશીતકિ બ્રાહ્મણની પ્રતિ પ્રો. કાવેલે બિઝિગ્નોયિકા ઈટાલીની માલામાં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.

ત્રિકૂટાદિ.

અદ્રિ શબ્દ સંસ્કૃત છે અને તેનો અર્થ “પર્વત” થાય છે. ત્રિકૂટ પણ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને તેનો અર્થ “ત્રણ શિખર” થાય છે. આથી ત્રિકૂટાદિ.

એટલે “ ત્રણ શિખવાળો પર્વત ” વાચ્ય છે. શ્રીક બાપામાં ત્રિકોટુકમ શબ્દ છે મેહ પર્વત ત્રિકટવાળો છે. તેને શ્રીક લોકો મેનોમ કહે છે (સિકોરીફમ) આ મેહ પર્વતને કાણુવ પામે હોવાનુ મનાય છે, એ વાત વારતવિક નથી, પરંતુ ખરૂં તો એ છે કે મેહ પર્વત આખી સૃષ્ટિનો વાચક છે તેને ત્રણ શિખરો અને સાત પગથિયાં કહેવાય છે કૃષ્ણ ગણને સમૃત્તમાંમૂળ અર્થ તો “ કાટ ” થાય છે ત્રણ કાટવાળી નગરી “ શરીર ” છે પિડનુ શરીર અને બ્રહ્માંડનુ શરીર પણ મેહન છે પૂર્વે પૃથ્વીનો આકાર ગોળ દડા જેવો ભાગત વર્ષમાં મનાતો હતો. આર્યો સાત દ્વીપો કે કટિબધો માને છે, તે વાત પૂર્વે યાહુદી લોકોની બાણમાં હતી પરંતુ યાહુદી લોકોના ઇતિહાસમાં બારનેજ નામના લેખકે ઉત્પત્તિ સબધી ગ્રાહ્ય મનાન્સી નામે નિપય લખ્યો છે, તેમાં એક વિચિત્ર વાક્ય એવું છે કે “ સાત પૃથ્વીઓ છે, અને તે અડેક ઉપર અડેક એમ છે સદુથી ઉપરની પવિત્ર ભૂમિ કે લોકની મધ્યમાં મોનિયાહ (મેહ) છે, તે ઈશ્વરનો પર્વત છે.”—પુરાતન ભાવના (Old Testament) માં પણ એવુંજ કહેલું છે મહાન પર્વત ઉપર મહેશ્વર ગજ્ય કરે છે અને તે તેની ઉપર ઉત્તર તરફ બેસે છે, એમ ઇસાઈ આહ કહે છે, અને ત્યાં પરમેશ્વરનુ નગર છે આર્યો પણ મેહને સભા કહે છે અને તેના ઉપર ઉત્તર તરફ દેવતાઓ બેસે છે, અને ત્યાં બ્રહ્મપુત્રિ છે, તેમાં બ્રહ્મ વસે અને તે ઈલાવત ખડમા છે. બાઇબલના ન્યુટેસ્ટમેન્ટમાં ગ્રાહ્ય નામના પુસ્તકમાં ૮૮ મા અધ્યાયમાં પણ આજ કથા ભાગ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે. “ (૧) પ્રભુ મહાન છે, અને તેના પવિત્ર પર્વતમાં આપણા ઈશ્વરના નગરમાં તે ઘણો પૂજાય છે. (૨) સુદૃઢ સ્થળવાળો, આખી પૃથ્વીના આનંદરૂપ આયન પર્વત છે, તેની ઉત્તરમાં તે મહાગજનુ નગર છે ૧ ”

આ પ્રમાણે મેહ એટલે બ્રહ્માંડનુ શરીરરૂપી દેવાલય છે, અને તેમાં પરમાત્મા ગજ્ય કરે છે; એ પરમાત્મા ત્રિમૂર્તિરૂપ હોવાથી તેની એ ત્રણ શક્તિ રૂપ ત્રણ શિખરો કહેવાય છે માક્રોબિયસ પણ સૃષ્ટિ અથવા મેહને ઈશ્વરનું દેવાલય કહે છે. આ પ્રમાણે ત્રિકોણાકાર ગળીરૂપી ઉચો પર્વત તે મેહ છે અને તેની ઉપર ત્રણ શિખરનુ દેવળ છે.

આ દેવળને બૌદ્ધ મતમાં દેવતાઈ કબર કહે છે અને તે પ્રત્યેક કલ્પના પ્રથમ મનુષ્ય અથવા મનુનુ સ્થાન છે. આસિરિસ અને ન્યુપિતર ગ્રામીઅનની પેઠે તેનાં અગ્નિઓ આખી પૃથ્વીમાં વિસ્તરેલાં છે એ અગ્નિઓને એકલાં કૃત્રીને

લોહા તેને જમીનમાં દાટીને તે ઉપર કળર કરેછે. આ પ્રમાણે તાતારદેશ અને ચિનદેશના કેટલાક બાદો આજે પણ કરેછે. એક મિનારો આશરે પચાસ ફીટ ઉંચો છે, અને તેનજીના આકારનો છે. આવીજ જાતના મિનારા પણ માગચ્ચ ફીટજ ઉંચા હિંદુઓ પતિ સાથે બગી મરતી સ્ત્રીઓની કળર ઉપર બાંધે છે. આવી રીતે પતિની સાથે બગી મરતી સ્ત્રી સતી કહેવાય છે. સારનાથનો મિનારો જે કાશીની પાસેછે, તે યુદ્ધનાં અસ્થિની ઉપર એક સતીનોજ છે. મુસલમાનોના હુમલા સમયે પડેલા મહાવીરોના પડવાને સ્થળે પણ આવા મિનારાઓ ઉભા કરવામાં આવેછે. આ રીતિ રજપૂતોમાં વિશેષ હોયછે અને તેને “પાવળિયા” કહેવાય છે. આ અસ્થિને દાટલાં હોય તેવા મિનારાને “ઠાકુરની કુટ્ટી” કહેવાય. આ મિનારાની નીચે એક કોળ છે, તેમાં કાળેલું છે કે:—

“બંગાલમાં ગૌડના રાજના પુત્રો સ્થિરપાલ અને વસતે આ કુટ્ટી બંધાવીછે.”

આ કુટ્ટી જમીનમાં સત્યાવીશ ધનફીટની ઉંડી છે, તે તે વિક્રમ સંવત ૧૦૮૬ માં, એટલે ઈ સ. ૧૦૧૭ ના આશરમાં બંધાઈ છે. ફીલોસોફીસ કહેછે કે ભરતખંડના વાયવ્ય ભાગમાં ગ્રીક-કારીગરીના મિનારાઓ છે; તેમજ રટ્ટાઓ પણ તેમજ કહેછે, અને ભરૂચ પાસે ગ્રીક દેવળો હોવાનું એરિયન પોતાના પેરિપ્લસ નામના ગ્રંથમાં કહે છે.

ચિનદેશના ઇતિહાસમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે ચિનાઓના દેવ ફેનીંગ અસ્થિઓ ભરતખંડમાંથી ચિનદેશના પાદશાહને ઇ. સ. ૩૩૫ માં મોકલાવવામાં આવ્યાં હતાં. આથી તે પાદશાહ અતિ પ્રસન્ન થયો હતો અને તેનો પ્રધાન હન્યુ જો કે તેથી નારાજ થયો હતો; તોપણ તે તેથી ખુશી થયો હતો. આ વાત હુક-લ્લીના ચિનામાં છે.

હિંદુઓમાં પણ આ નિયમ જણાય છે ખરો. જગન્નાથમાં શ્રીકૃષ્ણનાં અસ્થિ હોવાનું કહેવાય છે. યુદ્ધનું નામ “બલ” છે, તે ગ્રીક “બેલોસ” અને લાટિન “બેલુસ” સાથે મળતો આવેછે. બાળીક્ષોનમાં આ બેલુસની કળરનો મિનારો છે, તે આવાજ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. તેના શિખર ઉપર પણ બેલુસનું દેવળ છે. એમ હીરોડોટસ કહેછે. હિઓડોરસ પણ કહેછે, પરંતુ એક બેલુસજ વિધા છે. ઈજિપ્તમાંની પીરામિડો પણ આવીજ એક કૃતિ છે, કેમકે ઈજિપ્શ્યન, ફીનિશ્યન, બાળીક્ષોનિયન અને હિંદુઓને પણ આવા બેલુસો હતા. બંગાલમાં સુંદરખંડ

પાસે આવા ઘણા બેઠુસો છે. આ બધા મિનારાઓને મેરુની આકૃતિ કરેલી છે. એવું કહેવાય છે કે મંદીર પાસે આસિરિસની કબર છે. બાબેલના કિલ્લા ત્રિપે ને કહેવાય છે તે પણ મેરુનું જ રૂપ છે !

અરેબર તો આર યુદ્ધ તથા આ આદમ થયા છે, અને બાદ તથા મહમદી મત પ્રમાણે હાલ ચોથા યુદ્ધ તથા આદમનો સમય આવેછે. આદમનું શરીર તેની ઓજા પ્રમાણે સૃષ્ટિના મધ્યબિંદુ ઉપરના આસ્કાનુઝ નામના પર્વતમાં દાટલું કહેવાય છે, અને એજ હિંદુઓનો મેરુ છે.

તેના વંશજો એ પર્વતમાં વસવા ગયા હતા. કેનનાં દુષ્ટ સંતાનો તેની તળેટીમાં વસતાં હતાં, અને સેઠનાં સંતાનો તેની ઉપલી ટાચ ઉપર વસતાં હતાં. સ્મીર્નાનો કાઠાંદુસ કહે છે કે આ પવિત્ર પર્વત એચિલીસની ઢાલ ઉપર હતો. પરમાત્માના આ પુત્રો ચિનાઓમાં પુએંદુ, યુદ્ધ, આસિરિસ, હાયોનિરયસ અથવા આદમ હતા. આદમની ખોપરી રેમના ભાગમાં આવતાં તેણે તેને મોરિયાહ કે મોરેહની પવિત્ર ટેકરીની પાસે કાદવરીના પર્વતમાં દાટી છે. સીલોનના લોકો પાસે પહેલાં તેનો દાંત હતો અને તેમની પાસે તે હોવાનું કહેવાય છે, કેમકે તેમનો છેલ્લો આદમ અથવા યુદ્ધ હાથીના રૂપમાં હતો તથા તે મેરુ પર્વત (Adam's Peak) ના શિખર ઉપરથી સ્વર્ગમાં ગયો હતો, એમ કહેવાય છે. આ યુદ્ધ લોકોના કહેવાને ટેકા આપનાર ફારસી લેખકો પણ લખે છે કે આદમને સીલોનમાં દેશનિકાલ કર્યો હતો, અને સાંના પર્વત ઉપરથી તે સ્વર્ગમાં ગયો હતો.

પારસી લોકોના મહાન જરથુસ્ત્ર (Zoroastrian) ને કાદિહયન લોકો ઝરાદી, ઝોરોડીસ, અથવા ઝરત કહે છે. કેટલાક કહે છે કે કાદિહયન લોકોને પહેલવેલી ખગોળ વિદ્યા બેલુસે શિખવી હતી અને કેટલાક કહે છે કે હામનો પુત્ર મિઝાઈમજ જરથુસ્ત્ર હતો અને તેણે સર્વ વિદ્યા તેમને શિખવી હતી. ગમેતેમ હોય, તોપણ એ તો ખરું છે કે સુદૃઢાઝના કહેવા પ્રમાણે જરથુસ્ત્ર ઝોરોમેઝીસનો પુત્ર હતો. આ ઝોરોમેઝીકજ આહુરમઝ્દ (ઈશ્વર) છે. આણે પણ પોતાનાં અસ્થિ સચવાવી રાખેલાં કહેવાય છે અને બલ અથવા યુદ્ધ, આસિરિસ, અને રેહકીના બાહ્યસૂની પેઠે પૂજાય છે. આ જરથુસ્ત્રજ કાદિહયનોનો બેલુસ અને આરબ લેખકોનો સૈરિદ છે અને તેની સ્ત્રી ઝરેટિમ્ દેવી છે.

કેટલાક પૂર્વ તરફની વિધાના લેખકો કહે છે કે આ જરથુસ્ત્રજ બાબેલના કિલ્લાની ઇમારતમાં સહાયક હતો અને તેજ જોહાક કે નિમરોદ હતો, અને સૌરિદ તરીકે તેણે ઇજિપ્તની પીરામિડ બંધાવી હતી. ભરતખંડના પારસીઓ તેને ચિન દેશનો કહે છે પણ તે બાકિટ્ર્યાનો લાગે છે, અને સમરકંદ પાસેનો પ્રદેશ પૂર્વે ચિનિસ્તાન કહેવાતો હતો.

મેરુનાં ત્રણ શિખરોમાં એક સુવર્ણનું, બીજું રૂપાનું અને ત્રીજું લોઢાનું છે. લોઢાના શિખરને પથ્થર કે માટીનું પણ કહેવાય છે, કેમકે લોઢાનેજ પથ્થર કે માટી કહેછે. આથી લોહરૂપ કલિયુગને પથ્થર કે મૃત્તિકાનો યુગ કહેવાય છે. કલિયુગના આરંભમાં ડીયુકાલિયનઅને પાછાંજ્યે પ્રેકલા પથ્થરોમાંથી માનવીઓ બન્યાનું કહેવાય છે, અને તેમાંથી હાલની પથ્થરરૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. એટલા

ત્રણ શિખરોવાળા મિનારાઓ હાલ પથ્થરના બાંધવામાં આવેછે. પોલીઈનસ આ ત્રણે શિખરોનાં નામ મેનોન, કંડાસ્કે, અને કોરાસિએ આપે છે. તેને હિંદુઓ કમસર મન, કુંઠાખ્ય અને કૈલાસોપિ અથવા મન, કુંઠ અને કૈલાસ કહેછે. પ્રથમ શિખર ઉપર બ્રહ્મા વસેછે, અને તે સ્થાન બ્રહ્મપુરિ કહેવાય છે. વળી તેને મનપુરિ પણ કહેછે અને તેની પાસે માનસ સરોવર આકાશમાંથી ઉતરેલું છે. ત્યાંથી મસ્તકમાં જવાનો માર્ગ છે. કુંઠ તેજ વૈકુંઠ છે. વિષ્ણુની માતા પાંચમા મન્વંતરમાં તેમના એક અવતારમાં કુંઠ હતાં, ને તેથી તેઓ વૈકુંઠ કહેવાય છે. બીજું શિખર કૈલાસનું છે. આ પ્રમાણે આ ત્રિકૂટાદ્રિ સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે. બીજા દ્વિકૂટારીક્રીઅન પર્વતો ઉતરતા ગણાય છે. આની પછી વાયવ્યકોણ તરફ ત્રણ શિખરી ભૂમિ છે, તેને શ્વેતદ્વીપ કહેછે. તે ચંદ્ર પર્વત ગણાય છે, ને તે સ્વર્ગ છે.

આની પછી અગ્નિકોણમાં ત્રિકૂટ પર્વત છે. તેમાં મલાકા, સુમાત્રા અને સીલોન આવેછે. આ બંને ત્રિકૂટ દ્વીપોતે પ્રાચીનોના પૂર્વ અને પશ્ચિમના પર્વતો છે. દેવતાઓ એક પર્વતપરથી બીજા ઉપર મુસાફરી કરતા ફરેછે અને મલાકાના દ્વીપકલ્પમાં યમપુરિ છે ત્યાં મૃત જીવો જાયછે. ત્યાં કેટલોક વખત રહીને તે જીવો વાયવ્ય દિશા તરફ ધર્મપુરિમાં જાયછે, કે જ્યાં તેઓ દુઃખમય મુસાફરી કરતા પૂરા બાર માસે પહોંચે છે.

અગ્નિકોણના ત્રણ ટાપુઓ સામાન્ય રીતે લંકા કહેવાય છે, અને તેમાં લંકા પુરિ હોયછે. આ નામની પુરિ સુમાત્રામાં ખરેખર છે, એમ મી. માર્સડન કહેછે.

એ ટાપુઓની જમીન જે પદાર્થની છે, તેજ પદાર્થની એ ત્રણે નગરીઓની દિવાલો પણ છે. સુવર્ણના ટાપુ મહિની લંકાપુરિની દિવાલો તથા મહાલયો સુવર્ણનાં છે, અને રૂપાના ટાપુમાં રૂપાનાં છે. લોહ, પિત્તલ, પર્યર કે માટ્ટીના ટાપુમાં તેમનાં છે. સુવર્ણના ટાપુની લંકા મહાલંકા કે માલંકા કહેવાય છે, અને તે ઉપરથીજ હાલનું નામ માલાકા પડ્યું છે, અને તેને દેવીપુત્રાલમાં મલાખ્ય કહેવું છે.

પ્રાચીનોના દીસી, આર્છરીઆ અને ટાપ્રોથેનના ટાપુઓ—તેજ—આ ટાપુઓ છે. ટાપ્રોથેન તેજ સીતોન છે. બાઈઝેંશ્યમનો સ્ટીફાનસ કહે છે કે આર્છરીઆ અથવા રૂપાનો ટાપુ (સુમાત્રા), ટાપ્રોથેનનોજ બાગ હતો. ટાપ્રોથેન નામ “ ટાપુ રાવણ ” ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. “ રાવણ ” શબ્દનો ઉચ્ચાર દક્ષિણી લોહો “ રાખન ” કરે છે. તેને સંસ્કૃતમાં કંચન અથવા સુવર્ણનો ટાપુ કહે છે. રૂપાના ટાપુને રજત કહે છે અને સીતોનને સિંદલ કહે છે. લોહના ટાપુને ટાલેમી પિત્તલનો કહે છે.

સુવર્ણના ટાપુમાં અથવા માલંકામાં યમરાજ વસે છે અને ને યમપૂરિ છે, અને મલાકાનીસામુદ્રધુનીને પુરાણોમાં લંકાદ્વાર કહેલી છે. (રકંદપુરાણ, તાપીખંડ). યમરાજ (Pluto) નું બીજું નામ કંક છે, અને તે લંકાદ્વાર ને કંકદ્વાર (યમદ્વાર) પણ કહેવાય છે. મુસલમાન લેખકોએ લખેલ કંકાદ્વાર નામ આ કંકદ્વારનુંજ છે. તેઓ આને તગર કહે છે ને કંકાનોર ટાલેમીનું દોષા-નગર, તે આજ છે. આ કંકદેશને મુસલમાનો ગંગદીઝ કહે છે.

અપૂર્ણ.

પ્રમાણિકતા.

૪૪૭૦૧૪૪.

(એક મુળોપક અને મનોરંજક વાર્તા)

—૫—

પ્રમાણિકતા બહુ અગત્યનો ગુણ છે. એ ગુણ સર્વમાં હોવો નથી, અને કદી કોઈમાં હોય તોપણ તે યથાર્થ સચવાવો વિષય છે. એ ઉપર કંક તાન મનોરંજક તેમજ મુળોપક અત્ર આપીયું:—

ગમનગર નામના એક વ્યાપારી શેઠેરમાં એક દિનતાં કપડાંવેચનાર વ્યાપારી હતો. આ વ્યાપારીની દુકાનમાં એક દેખાવડો યુવાન ઓકેડા વાળોનર

હતો. એકવાર તે છોકરો કંઈ પુસ્તક લઈ તેમાં માથું ઢાલી દઈ તેમાં તક્લીન ખની જઈ બેઠો હતો. તે છોકરાનું નામ રામરાય હતું. તે આવી સ્થિતિમાં બેઠો હતો, તેટલામાં તેનો શેઠ આવ્યો, અને તેને એકદમ તેણે પૂછ્યું કે—“આજે કંઈ તારીખ થઈ ?” આ પ્રમાણે પૂછતાં તે શેઠ કે જેનું નામ કેશવદાસ હતું તે એક પાસે પડેલી આરામ ખુરશી ઉપર બેઠો.

રામરાયે તુરતજ ઉત્તર આપ્યો કે—“સંવત ૧૯૪૨ ના આવણ શુદ્ધ ૪ છે.” આ ઉત્તર તેણે ચોપડીમાંથી માથું ડાઢયા વગરજ આપ્યો.

કેશવદાસે એકદમ બોલી ઉઠ્યો “બેશક પૂરે પૂરો ઉત્તર ખરો નથીજ. તારીખ અને માસ ખરોખર છે, પરંતુ સાલ ખરી નથી. હાલ તો ૧૯૪૪ ની સાલ ચાલે છે! તારા જેવા પંદર વર્ષની ઉમરના છોકરાએ આવી ભૂલ કરવી નહિ બેઠાએ !”

“હવેથી હું એવી ભૂલ નહિ કરીશ, જી સાહેબ, મારું મન આ પુસ્તકમાં લીન થઈ ગયું હોવાથી એ ભૂલ થઈ ગઈ છે જી ?” તે છોકરાએ ચોપડીમાંથી મોઢું લઈ લઈને એ પ્રમાણે પોતાના શેઠની ક્ષમા માગી.

“અહો ! હું જાણું છું, પણ એ ચોપડી શાની છે ? તને એટલો ખધો તક્લીન કરી નાખનાર કિયો વિષય છે ?” પોતાના નોકરને કેવા વિષયમાં પ્રીતિ છે, તે જાણવા ઇચ્છીને શેઠે એ રીતે પ્રશ્ન કર્યો.

“સાહેબજી, હું બર્કનું ભાષણ વાંચું છું.”

“બર્કનું ભાષણ વાંચે છે ? તેનું તારે શું કામ છે ? તું પોતે પોતાને મહા-પુરુષમાં ગણતો જણાય છે ! કેમકે તું જમીનદાર પ્રેમરાયના કુટુંબનો છે !” પોતાનો નોકર પોતાના ધંધાની ફરજમાં ચિત્ત નહિ રાખતાં આમ રાજ્યદારી વિષય કે જેનું તેને કંઈ કામ નથી તેમાં મગ્ન રહે, એ ઠીક નહિ ધારીને તેના શેઠે તેને ઉપર પ્રમાણે મજાક કરી ધમકાવ્યો.

“બેશક ! સાહેબજી, પ્રેમરાયનું કુટુંબ હાલ ગરીબ પરંતુ ખાનદાન તો છેજ ? તેમાં કેમ ના કહેવાય !” તે છોકરે પોતે ગરીબ હતો તેથી શેઠે આમ ટકાર કરી તેથી પોતાને લાગી આવ્યાથી ઉત્તર વાળ્યો.

પરંતુ તે શેઠે વધારે મગરૂરીથી કહ્યું કે—“વાહ ! છોકરા, તું જાણે છે કે તારી માતા તને મારે ત્યાં નોકર રખાવવા આવી હતી ત્યારે તે મારી બેનની

મિત્ર હોવાથી મેં તને નોકર રાખ્યો છે ! માટે અહીં એ જ્ઞાનદાનિયતનું કશું કામ નથી. સમજ્યો કે ? અહીં તો આ કપડાના તાકા સાચવવા અને ગળથી ભરી ભરીને વેચવામાં ચિત્ત રાખવાનું છે ? ”

આથી તે છોકરાને બહુ અપમાન લાગ્યું, પરંતુ પોતાની સ્થિતિ યાદ કરીને તેમજ પોતાની અસલ જ્ઞાનદાનિયત યાદ કરીને તેણે વિનયથી માત્ર સાદો ઉત્તર આપ્યો કે,—“ સાહેબજી, ખરેખર છે હું એ કામ ચિત્ત દબને કરું છું અને કરીશ. ”

તેના આવા સાદાને વિનયી ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈને તે શેઠ બોલ્યો, કે “ ખરખર ! તું ધીરે ધીરે તારું કામ શીખશે ખરે, એમ મારી ખાત્રી છે. ”

વાંચનાર, રામરાય ઉંઝા કુલનો હોવા છતાં એ કુલની આ સમયે પડતી આવ્યાથી તેને આમ નોકર રહેવું પડ્યું હતું. નોકરી કેવી વસ્તુ છે, તેનો ખ્યાલ કરો. સહનશીળ જો આ વખતે તે ન થયો હોત, તો તેને વધારે તુકશાન ખમવું પડત, પરંતુ તે છોકરો મૂળ જ્ઞાનદાન હતો તેથી તેનામાં શાંતિનો ગુણ સ્વાભાવિક હતો, તેણે નમ્રતાનો જવાબ વાળ્યો, અને તેથી તેના મગજ શેઠને પણ પ્રસન્ન કરી શક્યો ! માટે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં શાંતિનો ગુણ હોવો જોઈએ, ને તે હોય, તો તે સુખી થાય છે. તે બર્ક વાંચતો હતો તેમાં તેનો શેઠ આમ કચવાયો હતો. ધણા શેઠોની આવી અદેખી પ્રકૃતિ હોય છે. તે શેઠે તેને પૂછ્યું— “ ભલા તું બર્ક વાંચે છે, તો કહે કે બર્ક શા વિષય ઉપર લાપણુ આપેલ છે ? ”

“ સાહેબજી, ભરતખંડના પહેલા વાઘસરાય વોરન હેરિટંગ્સ ઉપર આવેલા આરોપના સંબંધમાં તે બચાવનો વકીલ હતો, તેથી તે હેરિટંગ્સ તરફથી તેના રક્ષણના સંબંધમાં લાપણુ આપતો..... ”

તે છોકરાનાં ગંભીર અને ડહાપણુ ભરેલાં ઉપરનાં વચનો સાંભળીને તેના ચહેરા તરફ તાકીને જોઈ રહેલો તે શેઠ વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ આ છોકરો ખરેખર રાજ્યદ્વારી છે ! તેની બોલવાની આવડત અને વિષયો સમજવાની શક્તિ તથા સ્વભાવની ઉંડાઈ તથા શાંતિ બેશક વખાણવા યોગ્ય તો છેજ ! ”

તે છોકરે વાત આગળ ચલાવી કે—“ સાહેબ, વોરનહેરિટંગ્સે ભરતખંડમાં જે રાજ્ય નીતિ ચલાવી છે, તે વિચારતાં જણાય છે કે તેણે જે જે પાપાયરણું કરેલાં હતાં, તે તે જો તેણે નહિ કર્યું હોત, તો બેશક આજ ભરતખંડના શેઠેર

શેહેર અને ગામે ગામમાં જે બ્રિટિશ વાવટા ફરકે છે, તેમ ફરકતા નહિ હોત! તેમ બીજી તરફ જોતાં એ સર્વ સ્વાર્થ તો છેજ! અને ન્યાયપક્ષે તો તે કર્મોને પાપી તો કહેવાંજ જોઈયે! આ પ્રસંગના વિચારમાં હુંલીન હતો!”

આ છોકરો માત્ર ઇતિહાસજ વાંચે છે એમ નહિ, પરંતુ તેમાંથી ઘણા ઉંડા સાર લે છે, એ જોઈ, તે શેઠ ઘણાજ આશ્ચર્ય પામ્યો. પોતાનો શેઠ પોતાની વાત ખુશીથી સાંભળે છે એમ જોઈને બાળક છોકરો આગળ ચાલવા લાગ્યો—“સાહેબ, રાજ્ય કર્તાઓ બહુજ કૂર, આપ મતલબિયા અને સ્વાર્થી હોઈ ઘેર કર્મોના કરનારા હોયછે! અને બેશક જો કદી હું મુખ્ય પ્રધાન હોત, તો....”

તે આટલું બોલે છે તેવામાં તો તેનો શેઠ હસવા લાગ્યો અને ચાંપીને ચાળા કરી બોલ્યો “જો હું—મુ—ખ્ય—પ્ર—ધા—ન—હોઈ! જો—તું—મુ—ખ્ય—પ્ર—ધા—ન—હો, તો છોકરા, હું તને અરજ કરૂં છું કે મહેરબાની કરીને મને મારા વ્યાપારમાંજ મદદ કર, અને મને કમાણી થાય, તેમ કંઈ કરવામાં તારી—મુ—ખ્ય—પ્ર—ધા—ન—ના જવી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર!”

આ સાંભળી તે છોકરો અત્યાર સુધી પોતાની વાતથી તેનો શેઠ ખુશી થાય છે, એમ માનતો હતો, તે માનવામાં પોતે ઠગાયો છે, એમ સમજી જઈને તે બોલ્યો—“સાહેબ, મેં પ્રથમ કહેલુંજ છે કે હું તેમ કરૂં છું અને કરીશ. મેં કંઈ અવિનય કર્યો હોય તો માફ કરોજ!”

“ઠીક, ઠીક. કંઈ નહિ. હવે તારી ચોપડી આધી ચૂક, અને હું જો કહું, તે સાંભળ. આ એક ખીલ છે. તે જટાશંકર અને શિવશંકરની દુકાન ચલાવનાર જટાશંકર ઉપરનું છે. તે ખીલ તથા પેલાં કપડાં તેણે ખરીદેલાં છે. તેની ગાંસડી લઈને તું તેની પાસે જ અને નંબર ૧ છે તે કપડું ત્રણ રૂપિયે આવ, હું તને કિંમતની સમજણ પાડું. આ રહે, ૨ ૩ નું ૮ રૂપિયે વાર અને વાર છે, નંબર ૨ નું કપડું ૭ રૂપિયે વાર છે, નંબર ૩ નું ૮ રૂપિયે વાર અને નંબર ૪ નું કપડું ૧૫ રૂપિયે વાર છે. આ ભાવ બહુ મોં?”

રામરાયે ગાંસડી એક મજબૂરને માથે ચૂકાવી દીધી. “સાહેબ, આમાં કંઈ ચૂકાણ કરવાનું છે?”

“શું? ચૂકાણ? એક પછ પછ નહિ! પૂરેપૂરી કિંમત લેવાની છે અને તે

મેકડા લેનાના છે તો યાદ ગળતો ॥” એકે જનવીને કહ્યું

મૂળજી નામના છોકરાને માથે કપડાની મોટી ગાંસડી ઉપડાવીને નમગાય ચાલ્યો અને થોડા સમયમાં જટાશ કરને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. માર્ગમાં નમગાયને વિચારમાં મગ્ન જોઈને મનુરનો છોકરો—મૂળજી—બોલ્યો—“કેમ શુ વિચારમાં છો ? એકે કહ્યું છે તે યાદ છે કે ? નંબર ૧ ના ૩ રૂપિયા, નંબર ૨ ના ૬ રૂપિયા, નંબર ૩ ના ૮ રૂપિયા અને નંબર ૪ ના ૧૫ રૂપિયા ભાવ છે, તે યાદ છે કે ?”

રામરાયે કહ્યું—“મૂળજી, એમ કેમ બોલે છે ? મારે શેઠ મને સારી ગીતે જાણે છે અને વ્યાપાર કેમ કરવો તે હું સમજું છું”

મૂળજી બોલ્યો—“ગમરાય, તમે ગુસ્સો કરો નહિ. તમે ખુલકણા બહુ છો, એમ શેઠ કહેતા હતા, તે ઉપરથી કદાચ ભાવ ભૂલી ગયાથી આ વિચારમાં પડી ગયા હશે, એમ ધારી મેં તો તમને યાદ દેવાડ્યું છે ! હોય ! ભૂલી પણ જવાય ! ધીરે ધીરે સુધરી જશે ચાલો, આ જટાશ કરનું ધર આવ્યું સાવધાન રહેજો”

વાંચનાર, જોઈ લેજો કે ધણા શેઠો પોતાના નોકરોને ખીજ તેનાથી હવકા લોકોના દેખતાંજ ઠપકા આપે છે, તેથી શુ થાય છે, તે ? રામગાયને ખુલ કરનારે શેઠે આ મૂળજીના દેખતાં કહેવો તેથી તેને એક લેખે તેણે આવા હવકા મનુર આગળ હવકો પાડ્યો છે ! નોકરને જે કંઈ કહેવું, તે તેનાથી ઉત્તરતા દરજ્જાના માણસના દેખતાં નહિ કહેવું જોઈએ, પરંતુ અક્સોસ છે કે ધનાદિના મદથી છકવા મોટા લોકોમાં આવી ખામી સાધાગણ હોય છે ! પણ રામરાયે આ હવકા મનુરને કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ અને તે બંને જણા જટાશ કરની ડેલીએ જઈને ઉભા અને નોકરને રામગાયે કહ્યું, “જટાશ કરભાઈને મારે મળવું છે” તે નોકરે જવાબ દીધો કે—“પહેલે દાદરે ડાબી ખાજુએ નંબર ૮ અને ૧૯ માં તે રહે છે.” આ સાંભળીને તે બંને જણા ઉપર ગયા અને ખાજુઓંકયાં તો એક નોકરે તે ઉઘાડ્યાં અને તે બંને અંદર ગયા અને જટાશ કરની પાસે જઈને ઉભા.

ગમગાયે નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—“મને મારા એક કેશવદાસે મોકલ્યો છે જી” તે વધુ બોલે છે તેવામાં મૂળજી એ ટેબલ ઉપર ગાંમડી મૂકીને કહ્યું કે—“આપને માટે આ કપડાં મોકલાવ્યાં છે” અભણ અને મૂર્ખ મનુર લોકો પોતે સમજે કંઈ નહિ તોપણ ડાહ્યા ધણા હોય છે ! દાર્ઘ્યપણ સારા ગૃહસ્થ પાસે જતાં પોતાથી મોટા હોય તેને બોલવા દઈ પોતે ઉભા રહેવું જોઈએ, તેને બદલે

તેને તો જાણે બોલતાં નહિ આવડે, એમ માની પોતે શીખવવા જાય અને પોતાને બીલકુલ બોલવાની રીતિનીજ ખબર ન હોય તેનું કંઈ નહિ ! મૂર્ખ શેઠાની પાસે આવા મૂર્ખ નોકરો ફાવેછે અને હાથમાં ગણાય છે, તથા હાથ નોકરો તેવા શેઠાની પાસે મૂર્ખમાં ખપે છે ! આ એક દૈવનીજ વિચિત્રતા છે !

જટાશંકર એટલુંજ બોલ્યો કે—“જેવા દે.” એમ કહી ગાંસડી છોડી તા-કાઓ એક પછી એક જોઈ જુદા મૂડી તેમાંનો એક લઈને કહ્યું કે—“આ સારો શું કિંમત છે ?”

રામરાયે કહ્યું—“એક વારના પંદર રૂપિયા, સાહેબ.” મૂળજી મુખના આળા કરતો ઉભો રહ્યો. પોતાના શેઠે આ ભાવ વધારે પડતો કહ્યો છે એમ આ હલકા માણસ જાણતો હતો, તેથી તેણે આમ હલકાઈ દેખાડી; પરંતુ ખરેખરા મોટા શેઠાને તો આવી હલકાઈ તરફ ધ્યાન પણ હોતું નથી, તે પ્રમાણે રામરાય કે જટાશંકરનું ધ્યાન તેના તરફ હતુંજ નહિ. આટલો બધો આકરો ભાવ કહ્યો તે દેખીતોજ ખોટો લાગ્યા છતાં ખરા સદ્ગૃહસ્થ તરીકે તેને ખોટો કહેવો બ્યા-જબી ન ગણાય, એમ સમજી જટાશંકરે મર્મમાંજ ઉત્તર આપ્યો કે—

“મારે તો તે પડદા કરવા માટે જોઈયે છે; પણ આમાં કેટલાવાર છે ?”

પડદા કરવા જોઈયે છે એમ કહેવાથી સમજી શકાય કે તેમાં એટલી ભારી કિંમત ન જોઈએ—અર્થાત્ તમારી કિંમત આકરી છે એમ ભાવ એ બોલવામાંથી નીકળી શકે, છતાં તે સ્પષ્ટ ન કહેવાય. આમ પોતે વિચાર ગર્હિતપણે બતાવીને પણ તુરત કેટલાવાર છે, એમ પૂછીને એ વાત ઉડાડી દીધી, કેમકે સમજી માણસને એટલો ઇસારોજ બસ હોય છે, એમ મોટા લોકો માને છે. પણ રામરાયથી તો કિંમત ઘટાડાય તેમ નહોતું તેથી તે તેનો ભાવ સમજે તોપણ શું કામનો ? રામરાયે ઉત્તર આપ્યો કે “કુલ ત્રીસવાર છે.”

વળી વગર પૂછે મૂળજી વચમાં બોલી ઉઠ્યો કે—“સાહેબ, કહો તો ભરી આપું.” જટાશંકરને અવિશ્વાસ નહોતો છતાં આ હલકા માણસને એવો વિચાર આવ્યાથી તેને એમ કહ્યું, પણ જટાશંકરે તો તેના બોલવા તરફ કશું ધ્યાન નહિ આપતાં રામરાયનેજ કહ્યું કે—

“મી. કેશવદાસનો અવિશ્વાસ મને નથીજ. ત્રીસવારના રૂપિયા ચારસો પચાસ થાય અને તે આ રહ્યા.” એમ કહી ટેબલ ઉપરથી સાડાચારસો રૂપિયા કાઢી

રામરાયને તેણે આપ્યા અને તાકો લેઈ લીધો, અને તેણે રામરાયને કહ્યું—
“તમને લખતાં આવડે છે ?”

“હા સાહેબજી.” રામરાયે ટુંકામાંજ શરમાઈને ઉત્તર આપ્યો.

“તમે મને પહેાંચ લખી આપો.” આમ જટાશંકરના કહેવાથી રામ-
રાયે તેને પહેાંચ લખી આપી અને મૂળજીએ ખાદીના તાકા ખાંધી લીધા અને
તે બંને જણા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. દુકાને આવ્યા અને કેશવદાસે તાકા તપાસી
લેતાં કહ્યું—“વાર, હું ધારૂં છું કે તેં કંઈ ભૂલ તો નહિ કરી હોય !”

રામરાયે સાદો ઉત્તર આપ્યો કે—“નહિજી.”

પણ મૂળજી અત્ર બોલી ઉઠ્યો—“હા, તેં ભૂલ કરી છે,” એમ કહીને
તે હસી પડ્યો.

કેશવદાસ ગુસ્સો કરીને બોલી ઉઠ્યો—“એ ગધેડો ભૂલ કર્યા વગર રહેજ
નહિ, એમ હું માતું છું; હા, આમાં નંબર ત્રણનો તાકોજ નથી. જા જટાશંકર
પાસેથી લેઈ આવ; જે તે ના પાડશે તો તેની કિંમત તારે ભરી આપવી પડશે !
સમજ્યો કે ? તેની કિંમત એક વારના છ રૂપિયા, એરે નહિ, એક વારના
આઠ રૂપિયા છે. મને તો ગભરાટ થાય છે ?”

“આઠ રૂપિયા, આઠ રૂપિયા ?” રામરાય ગભર ધને બોલી ઉઠ્યો—“સા-
હેબ, શું ખરૂં કહો છો ?”

શેઠ કોધથી બોલ્યો—“અરે લુચ્યા, ખરૂં કહું છું કે તે આઠ રૂપિયાનો હતો !”

રામરાયે બહાદુરીથી કહ્યું—“સાહેબજી, જે તે આઠ રૂપિયાનો હતો, તો હું
તો પંદર રૂપિયે આપી આવ્યો છું !”

હવે શેઠ તેની મજાક કરવા લાગ્યો—“વાહ ! મારાં પણ ધન્ય લાગ્ય કે
આવો નોકર મળ્યો ! આઠ રૂપિયાનો તાકો પંદર રૂપિયે વેચી આવ્યો ! વાહરે !
સાત સાત રૂપિયાનો વારે નફો ! મુ-ખ્ય-પ્ર-ધા-ને-શુદ્ધિ વાપરી મને તો સારો
નફો કરી આપ્યો ને શું ? પંદર રૂપિયે ત્રીશવાર વેચ્યું ! વાહ વારે ! સાત રૂપિયા
નફો ! અને વળી ત્રીશવારે બસોને દશ રૂપિયા નફો ! આહા હા ! હુંતો આજે
કમાઈજા ગયો ! તારા જેવો નોકર તો બાગ્યશાળીને મળે !”

આ સાંભળી રામરાય ચકિત થઈ ગયો અને બોલ્યો—“એમ છે તો મારે તે
જટાશંકરને વધારાના પૈસા પાછા આપી આવવા જોઈયે !”

શેઠ બોલ્યો—“ઠીક ઠીક, હવે ! આપ્યા, એતો !”

રામરાય—“નહિ નહિજી !” એમ કહીને તે ત્યાંથી એકદમ ચાલી નીકળ્યો, અને શેઠના જોતાંમાંજ તે દોડી ગયો, અને જટાશંકરને ઘેર જઈને તેના નોકરને તેણે કહ્યું કે—“શેઠનું મારે બહુ જરૂરનું કામ છે. ગમે તેમ કરી મને મેળવી આપો.”

નોકરે કહ્યું—“તેઓ છે તો ખરા, પણ તમને મળી શકશે, એમ હું ધારતો નથી, કેમકે તેઓ બહાર જવાને કપડાં પહેરે છે.”

“સાહેબ, હું પ્રાર્થના કરું છું કે મને તેમને તુરતજ મેળવી આપો; મને અત્યંત જરૂરનું કામ છે, સાહેબ !” આમ ઘણીજ અગત્ય તેણે બતાવી.

તે નોકર બોલ્યો—“હું જઈને તપાસ કરું છું.” એમ કહી તે અંદર ગયો અને રામરાય તેની પાછળ ગયો.

જટાશંકર બટન ખીડતો આરસા ભણી જોઈ ઉભો હતો તેણે ચાકર તરફ નહિ જોતાં કહ્યું—“કેમ, શું છે ? રામલા !”

ચાકરે જવાબ દીધો—“એતો હમણાંજ આવી ગયો હતો તે યુવાન આપારી છે; તે આપને બહુ ઉતાવળથી મળવા માગે છે.”

શેઠે કહ્યું—“કહે કે હું હવે મળી શકતો નથી !”

આજીજી કરતા અવાજે રામરાય બોલી ઉઠ્યો—“કૃપા કરીને સાહેબજી, મારો એક શબ્દ પણ સાંભળો !”

“શું કામ છે ? તારે શું જોઈએ છે ? મેં તને પૈસા તો આપી દીધા છે, નહિ ! જા, મને બહુ કામ છે.” આમ તેણે ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો; પરંતુ ખીલકુલ ભય પામ્યા વગર અને સાચને આંચ નહિ, એમ દૃઢ માનનાર રામરાય તો બેચાર પગલાં ચાલી ચોરડાની અંદરજ આવ્યો, અને તેની આવી નિર્ભયતા તથા બહાદુરી જોઈને ચકિત થઈને ઉભેલાં જટાશંકરથી તો નેને “જા” એમ પણ કહી શકાયું નહિ, અને રામરાય હિંમતથી બોલ્યો “સાહેબ, હું આપનો અપરાધી છું, પણ અજાણતાં તેમ થયો છું. બેશક મેં અપરાધ આપનો કર્યો છે ખરો, તોપણ તેમાં આપને માહું લગાડવાનું કશું કારણ નથી.”

આમ કહી તે આગળ ગયો અને થેલીમાંથી રૂપિયા દેખાડપર બાલી કરી તે તે બોલ્યો “આ આપના સારાચારસો રૂપિયા આપ પાછા દ્યો, અને મારી

સખી આપેલી પંદરાંચ મન કૃપા કરીને પાછી કાઢી આપે; કારણ કે જે કપડું મેં આપને હુમણાં આપ્યું છે, તેની કિંમત એકવારના પંદર રૂપિયા નહિ, પણ આઠ જ છે. આઠ રૂપિયાના એકવારને ભાવે ત્રીશવારના રૂપિયા માત્ર બસો સાળીશ થાય ! આથી બસોને દશ રૂપિયા પાછા સંભાળી દ્યો. કૃપા કરો. આ રથા, સાહેબ !”

જટાશંકરે કોંધ ઉતારી નાખી નમ્રોશથી કહ્યું—“હું તું સાચું કહે છે ? તુ ભૂલ નથી કરતો એમ તારી ખાત્રી છે ?”

“આપની પાસે જે કપડું છે. તેના ઉપર શું નંબર ૩ નો અંક નથી ?”

“જેશક છે !”

“ત્યારે સાહેબ, નંબર ૩ ના અંકવાળા કપડાનો ભાવ આઠ રૂપિયાનો છે. સાહેબ હું તેમાં ભૂલ કરતો નથી. મને માફ કરો, સાહેબ, હવે મને રાત્ર આપો !”

“ઉસો રહે ! જરા ધોળ ! હું કપડાનો પરીક્ષક નથી !”

“પણ સાહેબ, મને ખાત્રી છે કે જે કપડું આઠ રૂપિયાથી વધારે બાવનું નથી.”

જરા હસીને જટાશંકરે કહ્યું, “ત્યારે આ રૂપિયા તમે તમારા માટેજ લઈ ગએલા કે ?”

આ વાક્ય સમગ્રમને મરકરીતું હોવા છતાં પણ જેવું લાગે તેવું હવું, તોપણ તે નમ્રતાથી એકરાર પૂર્વક બોલ્યો કે — “સાહેબ, મારા મનમાં એવો વિચાર કદી પણ નહોતો !”

જટાશંકરે હજી પણ મરકરી ચાલુ રાખી—“પણ તમે તેવો વિચાર કર્યો હોત તો શું !”

“સાહેબ, એ કેવળ અશક્ય છે ! મારા માથામાં એવો વિચાર આવેજ નહિ !” આમ કહેતાં તે છોકરાના ચહેરા ઉપર લાજ અને કોંધ દેખાઈ આવ્યાં !

જટાશંકર—“ધારો કે તમે પ્રમાણિકતાથી મારા પૈસા પાછા લાવ્યા છો, તેના બદલામાં હું તમને તે બક્ષીશ આપી દઉં તો !” આમ કહીને તે કેવો ઉત્તર આપે છે તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેના તરફ હસતે મુખે તે તાડીને જોઈ રહ્યો.

અપૂર્ણ.

ચરિત્ર માલા.

૬

હુડંદિસિપ.

દેવ લોડિનો રાજા અને યુરોપના મહાન્ રાજ્યદારીઆમાંનો એક હુડંદિસિપ ૧૭૭૩ ના એકટોબરની ૬ થી તારીખે પારિસ નગરમાં જન્મ્યો હતો. હુડંદિસિપ-એસકે, આર્લીઅન્સનો ડયૂક, કે જે તેના સહાયક સ્વસાવને થીવે દિસિપ હયેકાર્ટ કહેવાતો હતો, તેનો, અને પેંથિયેવરના ધનવાન ડયૂકની એકની એક વારસ પુત્રી સેરીનો તે પુત્ર હતો. મુર્બાન કુટુંબ, કે જેનો વડો હુડંદિસિપ હતો, તેની આર્લીઅન્સની શાખા, ૧૩ મા હુડંદિસિપથી આરંભાઈ હતી, તેમાંથી ડયૂક-ડી-આર્લીઅન્સ થયા અને તે તેના મોટા ભાઈ ૧૪ ના હુડંદિસિપ, કે જેના પૈત્રનો પ્રપૌત્ર હુડંદિસિપ હતો. પહેલો ડયૂક એક આર્લીઅન્સ દિસિપ એવાર પરણ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના પહેલા જેમ્સની પાત્રી મોરિસિયાનો સિક્રામેથ જાકોટ્ટી, તેની ખીલ સ્ત્રી હતી. આ સ્ત્રીથી આર્લીઅન્સ કુટુંબ ઉતરેલું હતું, અને સ્ટુઅર્ટ વંશ તેમજ ઇંગ્લાંડના હાલના રાજ્ય કુટુંબ સાથેનો સ્ત્રીનો સંબંધ બેઠાયતો હતો. બાળપણથીજ હુડંદિસિપ વેલોન-રે ડયૂક થયો હતો, પરંતુ ૧૭૮૫ માં તેનો પિતા આર્લીઅન્સનો ડયૂક પહેલો આરથી તે આર્ટસનો ડયૂક થયો હતો અને ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યો હતો.

સેકેરના લોડિના જાતના તથા રાજ્યકીય ગમે તેવા વાંઝે થતા, તોપણ તે એક સાચાણુ પિતા જેવો હતો, અને તેનાં પાંચ છોકરાં કે જેમાંથી એક દીકરી વયમાં મુજરી ગઈ હતી, તેમનો તેના ઉપર ખુબ પ્યાર હતો. પોતે પિટે એક ડેખવહીથી એનસીબ રહેલો હતો તેથી પોતાની આ પ્રજાને હવે કંઈથી નહીં અપવવાની ઇચ્છાથી તેણે તેમને કોટેસ-ડી-જેન્લિસ તરીકે બાળખતી નામ આપ્યું. આર્લીઅન્સની સ્ત્રીવેરો નામની સ્ત્રીને હવાલે સોંપ્યાં હતાં. આ આઈનાં જે કે કેટ-લેસ હતાં, તેઓ હતી, તોપણ એકંદરે તે બળકેને ડેખવવામાં હીક હતી. તેણે તેમને આપવાની જે પદ્ધતિ વાપરી હતી તે બેશક કંઈ પ્રકારની યુક્તિ-બાધી હતી. બાળકને એવી રીતે ડેખવહી શરૂ કરવી એકએકે તેને બચપણથીજ ડેખવું વસ્તુ ઉપર ધિકાર કે માહી અચર ન થાય. પરંતુ તેમનાં મન મોટાં ને-એમ ને માનતી હતી, અને નેટલ મોટેજ ને માનતી હતી કે તેમને ન-

દારી વાતો ક સોમતથી બહુજ દુર રાખવા જોઈએ, તેમનામા સામાન્ય રીતે નર્વેત્ર પ્રેમ લાવ રોપવો, અને ઈશ્વર તથા તેમનાં કર્મોમાં પ્રીતિ બેસાડવી, તે મન જે હઈ થાય છે, તે એ સર્વ શક્તિમાન પાસકન કરે છે, એની દૃઢ શ્રદ્ધા તેમનામાં બેસાડવી, એ પૂર્ણ અને પ્રથમ અગત્યનું છે, એમ તે માનતી હતી. આને માટે તે હજેક તક લેતી હતી અને આસપાસ નિત્ય બનતા પ્રત્યેક બનાવોની તે તેમને સમજાણ પાડતી હતી તથા એવી તકનો લાભ લઈ તમને સુખોત આપવાને ચૂકતી નહિ હતી, અને નજીવા બનાવોમાંથી મોટા વિચારો દેખ કરવા અને સમજાવા, તે સમજાવતી હતી અને સમજતાં શિખવતી હતી, વળી તેનાં બાળક શિષ્યોની આવચક્ષગત સુધારવાને તેણે બીજા સાધનો યોગ્ય, તે પણ વખાણવા યોગ્ય હતાં. તેનાં શિષ્યોમાં વેલોઇડનોડયૂક, મોંટપેન્સિયન્નોડયૂક, ક્રોંટ બોન્નેવેઇઝ, અને તેમની બેન પ્રિન્સેસ એડીલેડ હતાં નીતિ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારથી તેઓ લેતાં હતાં અને બરોબર યોગ્યશિક્ષકથી પ્રિન્સિપલની ફેળવણી લેતા હતાં, તેવામાં વળી તેઓ વગર શ્રમ અને વગર કુખે અજેઇ, જર્મન અને ઇટાલિયન ભાષાઓ બોલતાં પણ સહેલાઈથી શિખ્યાં હતા તેમને શારીરિક ફેળવણી આપવા પણ ભૂલાયુ નહોતુ. દીકરાઓને સઘળી બનતની થાક મટાડનારી કનચતો અને રમતો શિખવવામાં આવી હતી પારિસની પાસે સેટ લ્યૂ નામના સુદર ન્યજમાં આ કુટુંબ રહેતુ હતુ, ત્યાં મેડમ-ડી-જેન્વિસની દેખરેખ નીચે યુવાન મજબુતોએ વળી એક જર્મન માળી પાસેવી એક નાની વાડી પણ ખેડી હતી; તેથી તેમને વનસ્પતિ વિધાનું જ્ઞાન પણ મળ્યુ હતુ, અને એક ગૃહસ્થ ત્યાં આવતો હતો તેની પાસેથી વૈદ્યવિધાનો પણ અનુભવ તેમણે મેળવ્યો હતો વળી તેમને માટે એક કારખાનું બનાવ્યુ હતુ, તેમાં તેઓ ટાપલા બનાવતાં, વણતાં અને સુતારનુ કામ પણ શિખતા હતા. નાનો વેલોઇડનોડયૂક આ કામો શિખવામાં બહુજ અત્રયબ જેવી હોશ ધરાવતો દેખાતો હતો, તેણે અને તેના ભાઈ મોંટપેન્સિયન્નાડયૂકે મળીને એક ઘણું મોટું કુખાટ તથા ખાનાવાણુ દેખાય બનાવ્યુ હતુ, અને તે સેટ લ્યૂની એક ગરીબ સ્ત્રીને આપ્યા હતાં

તેની આ યુવાનીને મમયે, અને વધારે મોટી વયે તે પહોંચ્યો તે નમયે, તેણે ઘણાં ઘણાં સમ્પાવતના અને દયાના કામો કર્યા હતાં, તથા ગરીબ અને દુખી માણસોને પોતાના ખાનગી ખેસા ખરચીને મદદ આપી હતી પોતાની

દેખરેખ નીચેના તેમના અભ્યાસના સંબંધમાં ખેલતાં કોર્ટસ-ડી-જેન્સિસ કરે છે કે—“ ગયા વર્ષમાં ચાર્ટર્સનો ડયૂક સ્વલાંબમાં ધણોજ સુધરી ગયો છે. તે યુદ્ધિમાનજ જન્મ્યો હતો અને તે હાલ સંતુર અને સદ્ગુણી છે. નાની વયમાં જ જ બદલાવો શિખાય છે, તે સર્વથી રહિત હોઇને, તે યુવાન મોટા લોકમાં પણ જ કાશન, પોશાક, ઇત્યાદિની ચૂર્ખાઇઓ હોય છે, તેને તે આજથીજ ધિકારે છે, અને તે પોતે તો માત્ર નવીનતાનેજ ચાહે છે, તેને કનનો લોભ નથી, ખીજે પણ લોભ નથી, અને કાઇની તરફ દૃષ્ટિ નાખવી, તેને તે ધિકારે છે, અને આથી તે એક ખરેખરો ખાનદાન છે, તેનું હૃદય ઉત્તમ અને શુદ્ધ છે, અને તેના ભાઇ તથા બેનનાં હૃદયો પણ તેવાંજ છે, અને તેઓમાં પણ ધણા ઉત્તમ ગુણો છે. ”

મેડમ-ડી-જેન્સિસે શોધેલી યોગ્ય કેળવણીની પદ્ધતિમાં એ પણ હતું કે જેવારોની રજના દિવસોમાં જાત જાતની ગમતો કરવામાં આવતી હતી. મનો-ગરીબ ખેડૂતની રમતો, ઐતિહાસિક ગમતો, તરેહવાર ચીજોનું પ્રદર્શન, નાનાં કારખાનાંઓ, ઇત્યાદિના મેળાઓ લેરવામાં આવતા હતા, અને નાનાં ગમત સાથે ઉત્તમ જ્ઞાન સર્વને મળી શકતું હતું. ૧૭૮૭ના ઉતાળામાં ઓર્લીઅન્સનાં ડચેસ અને તેનાં છોકરાંઓ તેમની દેખરેખ રાખનાર સહિત સ્પા-વાસે આવ્યાં હતાં, કેમકે ડચેસની તનદુરસ્તીને એ જગોના આરોગ્ય પાણીના જેવી જરૂર હતી. ઓર્લીઅન્સ કુટુંબની ગમતી વાર્તા ચાલતી હતી અને ડચેસની તનદુરસ્તી સૈવેનિયેરીના જળથી સુધરી હતી. એ નવાણ નગરથી થોડાક માઈલ દૂર હતું, ત્યાં ચાર્ટર્સના ડયૂક અને તેનાં ભાઇ બેને તેની શિક્ષકની સલાહથી ગમત કરવાનું ધાર્યું હતું. એ ઝરાણની આસપાસ તેમણે એક સુંદર માર્ગ પથરાવીને ખેસવીને બનાવ્યો, એ માર્ગમાં બેઠકા તથા નાળાં ઉપર પુલો બનાવ્યાં, અને આવળુઆવળું સુશોભિત પુષ્પનાં વૃક્ષો રોપાવી સુંદર વન જવું બનાવી દીધું હતું. મોગને છેડે સુંદર તળાવ આવેલું હતું ત્યાંથી લાકડાનો માર્ગ બનાવી એક સુંદર ટેકરી જરા ઉંચી બનાવી હતી. તેની પાસે ખુદલું ખુશનુમાં મેદાન બનાવ્યું હતું. ગ્રાડીમાં વચ્ચે એક ચારસની બેઠક ચણાવી તેના ઉપર લેખ કાતરાવ્યો હતો કે—“ સૈવેનિયેરીના જળે ઓર્લીઅન્સની ડચેસની તનદુરસ્તી સુધારી, તેથી તેનાં છોકરાંઓ આ સ્થળે આવ્યાં અને એ ઝરાણની આસપાસમાં સાફસુદ કરી બેસનાથી પણ વધારે શ્રમે અને ખંતથી તેમણે જાતે માર્ગ બનાવ્યો છે. ” મી-

જાળાનીને દિવસે ચાર્ટર્સના યુવાન હયુકે પ્યાર અને ભક્તિની પોતાની લાગણીનાં વચનો કહ્યાં અને તુરતજ પોતાની માતાની બાન્તુએથી ઉઠીને પોતાના ભાઈ એનની હારમાં જમીને તેણે એક વીંધણું હાથમાં લીધું, અને તે વતે તેણે “આમાર” એવો શબ્દ કાઢ્યો. આ જોઈ સર્વ મંડળને ધણેજ આનંદ આવી ગયો હતો.

જે સ્થળેથી અમે ઉપરની વાર્તા લીધેલી છે, તે સ્થળે એવી પણ એક મનોરંજક વાર્તા છે કે, જ્યાં આ કુટુંબે નોર્મડીમાં યુ ખાને કરેલી મુસાફરીનું વર્ણન છે. ત્યાંથી તેઓ પશ્ચિમ તરફ દેવર અને એનાંચીસના ઉપસાગર સુધી ગયા હતાં. આઠી તેમણે સેન્ટ મિકાએલનો ગઢથરનો કાટ જોયો. તે સમુદ્ર તટ ઉપર ઘણા માછલને છેડે એક જોવા લાયક કિલ્લો છે. આ સ્થળમાં સેન્ટ મિકાએલનું સુંદર દેવળ છે, ત્યાં હજારો યાત્રાળુઓ ધણાં વર્ષોથી આવે છે, અને એ જગોની પ્રસિદ્ધતા, કુદરતી સુંદર દેખાવ, અને-ઐતિહાસિક વાર્તાઓથી તે સ્થળ કંઈક ખાસ ધ્યાનથી જોવાનું મન ઓડીઅન્સના રાજપુત્રોને ધર્યું હતું. છેક હાલના અમય સુધી એ કિલ્લામાંના કેદખાનાંઓ રાજ્યપ્રીય કેદીઓ માટે વપરાતાં હતાં, અને તે જોઈને જોનારને દુઃખ થતું હતું. એ કેદખાનાં વગેરેની સત્તા ધર્માચાર્યો પાસે હતી, તેથી એક ધર્માચાર્યની સાથે ફરતાં ફરતાં યુવાન ચાર્ટર્સના હયુકે લોઢાના પાંજરામાં બંધ કેદખાનાંઓ હોવાના સંબંધમાં પૂછપરછ કરી. ધર્માચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે “એ પાંજરાં લોઢાનાં નથી પણ લાકડાનાં છે, અને તેને માત્ર લોહું જડેલું છે. આજ આશરે પંદર વર્ષથી આ પાંજરામાં એકેક કેદી આવેલો નથી અને કદી કાઢી આવે, તો તે ભાગ્યેજ ચોવીસ કલાક તેમાં રહે છે.” ચાર્ટર્સના હયુકે અંચા સહિત જણાવ્યું કે “આવી કૂરતા ચાલે છે કે આવી ભેજવાળી જગોમાં માણસને રીખાવાય છે !” તે ધર્માચાર્યે કહ્યું કે “થોડા માસ પહેલાં સેન્ટ મિકાએલ ખાતે ક્રાંટ-ડી-આર્ટોઇઝ (પાછળથી ૧૦ મો ચાર્ટર્સ) આવેલા ત્યારથી તેનો વિચાર આ કુર કેદખાના ભાંગી નાખવાનો વિચાર જણાવી ગયેલ છે.” આ સાંભળી ચાર્ટર્સનો હયુકે બોલ્યો કે—“આહા! આના શુભ કાર્ય પ્રસંગે અમે અહીં હોઈએ તો કેવું સારું !” તે ધર્માચાર્યે એ કામ માટે બીજે દિવસ ઠરાવ્યો અને ચાર્ટર્સના હયુકે પોતાને હાથે એક ધા માર્યો અને આ કેદખાના તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે આનંદ અને હર્ષના ધોર્ણોરે કેદીઓ તથા ‘બીબ’ સર્વ તરફથી થઈ રહ્યા હતા. એક સ્વિસ આ કેદખાનાં દેખાડનાર હતો જેજ માત્ર અપ્રતી શાંત અને ગંભીર દેખાવથી ઉભો રહેતા દેખાતો હતો, અને કંઈક ‘બાકિસેડ’ પણ

દેખાયો હતો, કારણ કે પરદેશીઓને તે દેખાડતો હતો અને પૈસા મેળવતો હતો. જ્યારે ચાર્ટર્સના ડ્યૂકને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે તેને દશ હજાર ઇનામ આપ્યા અને તેને વિવેકથી તેણે સમજાવીને કહ્યું કે—“ભલા માણસ, પરદેશીઓને આ ભયંકર જગો તું દેખાડતો હતો, તે હવેથી તેમને આ જગોએ આ ભયંકર જગો હતી, એમ દેખાડજે, અને તેથી એનારને વધારે ખુશી તું કરી શકશે.”

વળી મેડમ-ડી-જનિલસે પોતાનાં શિષ્યોને કળવવા માટે એક માર્ગ એ પકડ્યો હતો કે તેમના અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તથા ચાલ ચલગતની પરીક્ષા કરવી, અને તેને માટે તેણે નિત્ય નોંધપોથી રખાવી હતી. તેમાં હમેશના નાના મોટા બનાવો, કે જ્યાં તેઓ જોડાયા હોય, તે તે નોંધી લેવરાવતી હતી. આવી જ નિત્યનોંધ ચાર્ટર્સના ડ્યૂકે રાખેલી હતી, તે પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, તેથી તેનાં બાલવયનાં કાર્યોની કેટલીક મનોરંજક હકીકત આપણને મળી શકે છે, અને તેમાં તેની કેટલીક ઉંચી ખાશિયતો આપણને માલમ પડે છે. ૧૭૮૬ ના રાજકીય કારોબારમાં મેડમ-ડી-જનિલસ અને તેના પતિએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો, અને ઓર્લીઅન્સના ડ્યૂકની સાથે મળી ને તેમણે પોતાનાં શિષ્યોને તેનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું હતું. જોકાબિન કલબ તથા નેશનેલ એસેમ્બલીમાં ચાર્ટર્સનો ડ્યૂક મેંબર હતો, અને તેની પ્રત્યેક બેઠકમાં તે બરોબર હાજરી રાખી કામો કરતો હતો, એમ તેની નોંધ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. તેની કળવણી સંબંધમાં મુખ્ય જાણવા જેવી વાત તો વળી એ હતી કે તે નિત્ય પારિસની મુખ્ય દવાશાળા હોટલ ડ્યૂમાં જતો હતો અને ત્યાં તેણે શસ્ત્ર ક્રિયાના કામમાં સારો અતુલ્ય મેળવ્યો હતો, આના સંબંધની કેટલીક તેની નોંધ આપણે અત્ર ઉતારીશું:—

“ નવેમ્બર ૨ (૧૭૯૦) — ગઈ કાલે હું જોકાબિનનો મેંબર થયો હતો અને ઘણી ખુશીથી તેમાં હું દાખલ થયો હતો. તેમણે મને તેમાં જે માન આપ્યું તે મેં ખુશીથી સ્વીકાર્યું હતું અને એક સારા દેશલક્ષ અને શેહેરી તરીકે તેમના વચ્ચે ભાગ લેવાને મેં તેમને આનંદ સહિત જણાવ્યું હતું.”

“ નવેમ્બર ૨૬ મી — આજે સહવારે હું હોટલ ડ્યૂમાં ગયો હતો. હવે પાછો જમણા તરફે ફરતીને પાટા મલન હું પોતે કરીશ.”

“ ડિસેમ્બર ૨ ૭ — ગઈ કાલે સહવારે હું હોટલ ડ્યૂમાં ગયો હતો. ત્યાં મેં

જે દેવીને મલમ પાટા અને કર્ચો હતો તથા એકને છ અને ગીઝને ત્રણ સિ-
વને ઠેનામ આપ્યા હતા. ”

“ ગ્રીએ બા ૨૫ મી-ગઈ કાલે સહવારે હું દેવળમાં ગયો હતો. મેં પેલેઝ
રાયસમાં ખાણું લીધું હતું અને પછી દ્વિલાંદ્રાપિક સોસાઈટીમાં ગયો હતો.
ત્યાં હું આઠ કલાક રોકાયો હતો. .. મધ્યરાત્રે હું સેન્ટ યુસ્ટાચીમાં ગયો હતો
અને રાત્રીના જે વાગે ત્યાંથી પાછો કર્યો હતો, તથા અઢી વાગે મૂતો હતો.
મેં ખ્રિસ્તમાસની પ્રાર્થના કરી હતી. ”

“ જન્યુઆરી ૭ (૧૭૯૧)-આજે સવારે હું હોટલ ડ્યૂમાં ગયો હતો,
વરસાદ બહુ જ પડતો હતો. મેં જે દરદીઓને મલમપાટા કર્યા હતાં અને ત્રણ
ઝીઓને લોહી કાઢ્યું હતું. ”

“ જન્યુઆરી ૮-સહવારમાં એસેમ્બલીમાં અને સાંજરે છ બજે જોકાબિ-
નમાં ગયો હતો. એમ્-ડી-જોઈલીસે એક મંથ મને ભેટ આપ્યો, તે બર્કના
ઉત્તરરૂપ મી. જોસફ ટાવર્સનો રચેલો રેવોલ્યુશન સંબંધી હતો. તેણે તેનાં ઘણાં
વખાણ કર્યા અને દરખાસ્ત કરી કે મારે તેનો તરજુમો કરવો. આ દરખાસ્તને
સર્વ તરફથી ખુશીના પોકાર સાથે ટેકા મળ્યો હતો અને મેં તે મૂખ્યાઈથી કયુલ
સંખી હતી, તોપણ મેં તેમાં ભૂલ કંઈપણ થવા બાબત ભય બતાવ્યો હતો. હું
મવાસાતે ઘેર આવ્યો હતો. ઘેર આવ્યા પછી ભાષાંતર કરવાનું મેં માથે લી-
ધેલું તેના સંબંધમાં મારા પિતાજીએ ના પાડી અને જોકાબિનમાં રવિવારે જઈ
માફી માગી લેવાને મને આજ્ઞા આપી. (આપણા જાણવામાં આવેલું છે કે માછ
ળથી તેણેજ તે ભાષાંતર કરેલું અને તે તેના શિક્ષક મી. પાયરીએ સુધાર્યું હતું.
તથા તે છપાયું હતું. ”

“ જન્યુઆરી ૨૮-(પોતાને શ્લેષ્મ થયો હતો તેના દુઃખનું વર્ણન કરે
છે). એલ્લીગેસી ગયો હતો. (મેડમ-ડી-જેન્લિસનું ઘર). ત્યાં માથું દુઃખતું હતું
અને તાવ ચડી આવ્યો હતો તોપણ રહેવાને ખુશી હતો, તોપણ મેડમે મને
ઘેર જવાને તથા વળતે દિવસે સહવારે હોટલ ડ્યૂમાં જવાને ભલામણ કરી હતી. ”

“ આર્ટર્સનો ડ્યૂક મેડમ-ડી-જેન્લિસને બહુ ચાહતો હતો અને તેને માતાજી
તરીકે માન આપતો હતો. મેની ૨૨ મી તારીખના એક પત્રમાં તેમણે લખેલું છે
કે “ હું મારા માતાજી, યુવાન લોકોને જે દુર્ગુણ વળગી જાય છે તે સંધર્ભથી મને

આપે બચાવ્યો છે, તેનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકું ? મારી આખી જીંદગીમાં હું સુખી થઈ એવી રીતે મને ધર્મને માર્ગે આપેજ વાળેલો છે : ”

આ સમયની પૂર્વે કેટલાંક વર્ષો ઉપર ડયૂક-ડ્યુનની ચહેદમી રેજીમેન્ટનો જ્ઞાનરરી કરનલ નીચાયો હતો. આવી જગ્યાએ હાલ કાઠી નાખવામાં આવેલી હોવાથી તેને પોતાની રેજીમેન્ટનીજ સત્તા રહી હતી અને તેથી તે એમપાયરીની સાથે ૧૭૬૧ નાં જુન માસમાં વેંડોમી ખાતે ગયો હતો. આ સમયે ઘણાખરા સિપાઈઓ તરફથી સોગત લેવાના નવા ધારા સાંમે વાંધો ઉઠાવવામાં આવતાં તકરાર વધી ગઈ હતી. નાફરમાન સિપાઈઓને ચારેમેરથી ખરતરફ કરવામાં આવ્યા તથા તેમને ઘણાં દુઃખો આપવામાં આવ્યાં હતાં. વેંડોમી ખાતે ચાર્ટર્સનો ડયૂક હતો તેથી ત્યાં ખરોખર સમાધાન રહ્યું હતું, નહિ તો એક બે પણ ખૂન થયા વગર ત્યાં પણ રહેત નહિ. આ બનાવનું વર્ણન તેની નોંધપોથીમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે:-

“ જુન ૨૭-(જે સિપાઈઓએ હુકમ પ્રમાણે સોગત લીધા હતા, તેમનું સરઘસ નીકળ્યું, તે વિષે વર્ણન કરેલું છે). ખપોરે હું મારી રેજીમેન્ટને પાછી લાવ્યો હતો, પરંતુ ખૂટ અને ઘોડાનો સામાન ઓડયા વગરજ લાવ્યો હતો. મેં મી. ડુગોઈસ, ડી. આલિખસ; જેફ્ફીમિન્, અને ફિલિપને જ-મવા નોંતર્યા હતા. તેમણે મને કહેવરાવ્યું હતું કે ઘણા લોકો એકઠા થઈ ગયા છે અને બે ધર્મગુરુઓને ફાંસી દેઈ દેવાની તઈયારીમાં છે. તુરતજ હું-પાયરી, ડુગોઈસ અને ડી. આલિખસની સાથે એ જગ્યાએ દાડી ગયો હતો. જેવો હું ત્યાં પહોંચ્યો તેવો ત્યાં મેં દશખાર ચોકીદારો, કોટવાળ, કાન્કુન અને બીજા ઘણા માણસોને પોકારતા બોલ્યા કે ‘તેમણે હુકમનો ભંગ કર્યો છે માટે તેમને લટકાવી દેવા બેઠાએ.’ મેં કોટવાળને ‘આ સર્વ શું છે’ તે પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો કે-‘એતો એક નાફરમાન પાદરી અને તેનો પિતા છે. તેઓ આ ધરમાં નારી ભરાયા છે. લોકો એમ કહે છે. કે તેમણે એચ્યુઈસન નામના ધર્માચાર્યની આજ્ઞા તોડી છે, કે જેણે સોગત લીધા છે આથી હું તેમને ફાંસી શકતો નથી. આ લોકોને વિખેરી નાંખવાને મેં મા-લુસો બોલાવ્યાં છે, પણ તેમને સહાય કરવા માટે આપ કૃપા કરીને બે ડ્યુન મોકલો તો વધારે સારું.’ મેં તુરતજ તેમ કહ્યું. કોટવાળ કંઈપણ બોલ્યા વગર ખારણામાં ઉભો રહ્યો, આથી એક ધરના ટોળામાંથી જે કેટલાક આગેવાન

જેવા લાગતા હતા, તેમને મેં જોલાગ્યા અને તેમને કહ્યું કે—‘કાર્ધપાલુ માણસનો વાંક તજવીજ કરી સાખીત કર્યા વગર તેને ટાંગી મારી નાખવો, તે કેવું ખોટું કહેવાય ! આવી રીતની તપાસ કરનારા સરકારે ન્યાયાધિશે નીમેલા છે, અને તેમની આજ્ઞા થાય તો મારી નાખવાનું કામ કરનારા પણ છે, છતાં તમે જાતે આવું કામ કરવાનું માથે લઈ બેઠા છો, એ કેટલું ખોટું કહેવાય !’ એ લોકોએ જવાબ આપ્યો કે ‘ન્યાયાધિશે સ્વાર્થી છે અને તેઓ આને કસુરવાન ગણે તેમ નથી.’ મેં જવાબ આપ્યો—‘એતો તમારીજ ભૂલ છે, કેમકે તેમની પમંદગી તમેએજ કરેલી છે હવે તમારે પોતાને પોતાના હાથમાં એટલા માટે કાયદો લેઈ શકાય નહિ.’ લોકોના ટોળામાં ઘણો ખળભળાટ થઈ પડ્યો અને છેવટે એક જણ બોલ્યો —‘એમ્. ડી—આર્ટર્સની ખાતર આપણે તેને બચાવવો જોઈએ.’ બધા લોકો ‘હા, હા, હા’ એમ પોકારી ઉઠ્યા, ‘તે બહુ ભલા માણસ છે, તેણે આપણને બેહુ સારી સલાહ આપી છે. આપણે તેમને હરકત કરવી નહિ જોઈએ.’ હું તુરતજ તે ઘરમાં ગયો અને તે બંને અભાગિયા માણસોને પૂછ્યું કે—‘તમને મારો વિશ્વાસ છે ?’ તેમણે ‘હા’ કહી. હું તેમને મારી આગળ કરી બહાર લાગ્યો અને લોકોને કહ્યું કે ‘તમે વચન આપેલું છે તે યાદ રાખજો.’ તેઓ વળી પોકારી ઉઠ્યા કે—‘સુખી રહો. તેઓ કશી હરકત કરશે નહિજ.’ ‘મેં’ તેમને માટે ગાડી મગાવવા હુકમ કર્યો પણ લોકો બોલી ઉઠ્યા કે ‘નહિ, નહિ, અમે તેને મારીશું નહિ, અમે અમારી વચ્ચેથી તેમને સહિસલામતીથી જવા દઈશું.’ મેં કહ્યું—‘વારૂ, મને ખાત્રી છે કે તમે તમારો શબ્દ પાળશોજ, તો ભલે તેમ કરો.’ તે બંને માણસોને હાથથી ઝાલી હું ચાલ્યો ને મારી ખાનુએ કાટવાળ ચાલ્યો ને પાછળ બંધું ટાણુ પોકાર કરતુ ચાલ્યુ. મી. ડુબોઇસ અને ડી. આલ્બિસ પણ સાથે ચાલતા હતા. મેં તુરતજ પારિસ બર્ણીનો રસ્તો લીધો. કાટવાળે તે બંનેને પૂછ્યું કે—‘તમારે ક્યાં જવું છે ?’ તેમણે કહ્યું કે ‘બ્રોઈસ.’ પણ તેથી કેવળ ઉલટજ માર્ગે અમે તો ચાલ્યા હતા કાટવાળે પાછા ફરી આખા શેહેરમાં થઈને જવાને ધાર્યું, પણ મેં તેમ કરવાની નાપાડી અને શેહેરના રસ્તામાં થઈને નહિ પણ જરા માર્ગ ફેર કરી ચાલ્યા અને એક નદીના પુલ ઉપર થઈને ચાલ્યા, ત્યારે વળી ટોળામાંના કેટલાક તે બંનેને નદીમાં નાખી દેવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા, પણ મેં તેમને તેમનું વચન દીધેલું તે યાદ આપ્યું તેથી વળી શાંત ન્હા આગળે શેહેરથી એક માઈલ અમે ગયા, તેવામાં પાસેની ટકરી પગથી

માણસોનું એક ટોળું ઉતરી આવ્યું અને બોલી ઉઠ્યું—‘આ બે ગધેડાઓને ટાંગી દે, અથવા નીચે ઢોળી પાડો.’ તેમાંના એક જણે તો આવીને તે બિચારા બે જણમાંથી એકનું કપડું પકડ્યું અને એમ્. ડુબોઇસ તથા ડી. આલ્ફિન્સને ખસેડી નાખ્યા. હું એમ્. ડુબોઇસ પાસે જઈ ઉભો અને તે કપડું પકડનારને સે છોડી દેવા મેં કહ્યું. મેં તેને પકડ્યો અને કપડું છોડાવવા લાગ્યો એટલામાં નેશનલ ગાર્ડમાંની એક ટુકડી અમારી મદદે આવી લાગી, અને સઘળા ટોળાને જખરીનથી વિખેરી નાખ્યું; પણ એ ટોળું વધતું ગયું. માત્ર વેંટમીના લોકોને સાબાશ છે કે તેમણે તો તેમનું વચન ખરોખર પાળ્યું, અને બીજા લોકોને પણ તેઓ સમજાવવા લાગ્યા હતા. મેં વિચાર્યું કે, આ બંને જણને લઈને વધારે આગળ ચાલતાં વળી ભય આવી પડશે, માટે મેં કહ્યું કે—‘આ બંનેને કેદખાનામાં લઈ ચાલો.’ આ સાંભળી સર્વે પોકારી ઉઠ્યા—‘કેદમાં, કેદમાં? બહુ ઠીક,’ આમ કહી મારાં વખાણ કરવા લાગ્યા. અમે તુરતજ કેદખાના તરફ ચાલ્યા. જોવા અમે આગળ ચાલ્યા તેવામાં એક માણસ અમારી સામે બંદુક લઈને આવ્યો અને બોલ્યો કે—‘તમે દૂર ખસી જાઓ, એટલે હું તેમને ગોળીથી મારીશ.’ તે જરૂર તેમને મારશેજ, એમ મારી ખાત્રી થતાંજ હું તે બંને માણસોની આડો જઈને ઉભો અને બોલ્યો—‘અથમ મને માર?’ તે માણસે જરા સારો પોશાક પહેર્યો હતો તેથી એમ્. પાયરીએ તેને કહ્યું—‘તમે આમ કેમ કરો છો?’ તે માણસ તુરતજ બોલ્યો—‘હું તો મશ્કરી કરતો હતો. મારી બંદુક ગોઝારી નથી.’ અમે વળી અમારો માર્ગ કાપવા લાગ્યા અને તે બંને માણસોને કેદખાનામાં મૂક્યા !!

પાછળથી તે અભાગિયા પાદરીઓ ઉપરથી લોકોનો કટાક્ષ જતો રહ્યો, અને જુલાઈની પહેલી તારીખે નીચે પ્રમાણે નોંધ આપણને માલમ પડે છે:—‘એક દિવસ અગાઉ જે અત્યંત વિકાળ દેખાતા હતા તેમાંના કેટલાક લોકો આંખમાં બાંસુ-સાથે મારી પાસે માફી માગવાને આવ્યા, અને તેમને કસુર માટે મેં કશી સજા ન કરી તેને માટે આભાર માનવા લાગ્યા.’ આ સમયે ડચૂકને તેમના ઉપર અત્યંત શેપ હોતો બોધ્યો, પરંતુ એતો શું, પણ નીચેના બનાવથી પણ તેને કરો શુસ્સો ચડ્યો નહોતો.

“ઝાગરટ ૩.—ખુશનુમા દિવસ છે ! મેં એક માણસનો જીવ બચાવ્યો, અથવા બચાવવામાં બ્રેખમમાં ઉતર્યો હતો. આજે સાંજે પોપ, મેટાસ્ટાશિયો અને એમાઇલ વાંચીને હું નહાવા ગયો હતો. એટલે અને હું કપડાં પહેરના

હતા નેવામાં અમે રાહ સાંભળી કે 'બચાવો, ડાઈ બચાવો, હું હુપ્પી મરું છું.' તુરતજ હું તે રાહ તરફ દોડી ગયો અને એકવર્ડે પણ તેમ કયું, પરંતુ તે જસ દૂર હતો. હું પહેલો પહોંચ્યો તો એક માણસનાં માત્ર આંગળીનાં ટાયકાંજ દેખાતાં હતાં. મેં તે માણસની આંગળીઓ પકડી લીધી, પરંતુ તે માણસે તો મને એવા જોરથી સામો પકડ્યો કે હું તુરતજ પાણીમાં પડી જત; પણ એકવર્ડે આવી પહોંચ્યો તેણે તેના પગ મજબુત પકડી લીધા. અમે તેને કાઠે ધસડી કાઢ્યો. તે બોલી શકતો નહોતો, પરંતુ સાનથી મારો તેમજ એકવર્ડનો આભાર માનવા લાગ્યો. એ માણસ વેડોમીનો હતો અને રરતા અને પુલોનો સગ જોજીનીયર એમ્. સિરેટ હતો. ”

“ ઑગષ્ટ ૧૧ મી.—બીજો પુરસ્કારક દિવસ છે. ગઈ કાલે કેટલાક અગલદારો તરફથી મને ટાઉન હાઉસખાતે આમંત્રણ આવ્યું હતું ! હું આજે ત્યાં ગયો હતો અને તેમણે મને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. વગી તેમાં એમ્. સિરેટ તરફનો એક પત્ર વાંચવામાં આવ્યો હતો કે ‘ દાઢપણુ શેહેરી દાઢનો પણ જીવ બચાવે, તો તેને શેહેર સુધરાઈ ખાતા તરફથી ચાંદ આપવાનો ઠરાવ કરવો જોઈએ. અને આવો એક ચાંદ મને આપવો જોઈએ. ’ શેહેર સુધરાઈ ખાતાએ તે વાત મંજૂર કરી તેવો ઠરાવ પસાર કર્યો અને સર્વ એકઠા થએલાઓની પુર્ણાલી વચ્ચે મને એક ચાંદ પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. મને આથી ખુબી શરમ આવી, તોપણ બની શક્યા પ્રમાણે મેં તેમનો આભાર માન્યો હતો. ”

જે નિત્યનોંધ ઉપરથી ઉપરની હકીકત લીધેલી છે તે નોંધ ઉપરથી ક્વાર્ટલી રીવ્યુમાં ટીકા આવેલી છે, એ ટીકાકાર જરા લુહરિસિપની પ્રતિકૂળ લખનાર જણાય છે; તે જરા ઉતારીશું—“ . આમાંના કેટલાંક વાક્યો નકામાં છે અને નજીવી હકીકતવાળાં છે તેથી અંથ દોષયુક્ત જણાય છે ...તોપણ એકંદરે જોતાં આ અંથ સારો અને હ્યૂકને માન આપવા યોગ્ય છે. તેમાં તેની સરસ બુદ્ધિ અને ઉત્તમ સ્વભાવ બતાવેલા છે. તે અંથકર્તાએ તેની સત્તર વર્ષની વયે લખેલો છે, અને એવડી ઉમરે પણ તેનું મન રાજ્યદ્વારી વિચારો કરી શકે તેવું જણાય છે, પરંતુ એ સર્વ તેના પિતા અને શિક્ષકને માનપ્રદ છે.... ”

૧૭૯૧ ના ઑગસ્ટના મધ્યમાં આર્ટર્સનો હ્યૂક વેડોમીના સૈન્યનું આધિપત્ય છોડ્યું અને તેથી તે પોતાની રેજીમેન્ટને છોડીને વેલેન્શિયેનીસ, જે જ ફ્રાંસમાં ઉત્તરે છે ત્યાં ગયો. ત્યાંપણ તેણે ફ્રેન્ચખાતાનું કામ કર્યું. ૧૭૯૨ ના

એપ્રિલમાં ફાંસના જયના સંબંધમાં આશ્ચિયા સાથે યુદ્ધ થયું, તેમાં ચાર્ટર્સનો ડચૂક પહેલવહેલો ગયો હતો, ફક્તરમાને સોપેલા સૈન્યના ઉપરીપણાથી તે વાદમાં આગળ લડ્યો (સપ્ટેમ્બર ૨૦, ૧૭૯૨); અને પછી (નવેમ્બર ૬), ડુસોરી-જના હાથ નીચે જમાપીસની લડાઈ લડ્યો હતો.

અહીંયા લુધફિલિપની જીંદગીની પ્રથમ સફર અથવા સુખનો સમય પૂર્ણ થાય-છે. હવેથી તેના તથા તેના કુટુંબ ઉપર દુઃખનું વાદળ તૂટી પડ્યું, તે આપણે હવે જોઈશું.

અપૂર્ણ.

સેવ્યસેવક

(એક મીલનો ધંધો કરનાર તથા રૂનો વ્યાપાર કરનારનો સંવાદ) તરફ
રામદાસ—મી. નગીનદાસજી, હું આપને મળવાને ઈચ્છતો હતો. કૃપાંકુ
મારા ઘરમાં પધારો, હું આપની સાથે કમાણીના સંબંધમાં કંઈ વાણીથી
કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. નોકરોની પાસેથી નોકરી લેવાની હાલની પદ્ધતિ માણ-
જથી નથી હોતી તેના સંબંધમાં મારો મત આપને બતાવવા ધાણું મારું
પણ એક ધંધાદારી છે અને હું એક મીલનો ધણી છું તેથી આપણે શી છેલ્લે ? તે
કરોને (સેવકોને) નોકરી આપનારા (સેવ્ય) છિયે, તેથી આ વિષયમાં આપનાં
તથા મારા અભિપ્રાયોની તુલના કરવાની મારી મરજી થઈ છે.

નગીનદાસ—વાહ ! સાહેબ, હું આપનો ઉપકાર માનું છું. હું સાચે સાચું
કહેનારો છું, તેથી એ વિષયમાં મારો જે ખરો અભિપ્રાય હશે તે હું સ્પષ્ટપણે
કહી સંભળાવીશ. આથી આપની માગણીને હું ખુશીથી સ્વીકાર કરું છું.

રામદાસ—વાહ, ત્યારે મી. નગીનદાસજી, બેસો કૃપા કરીને મને આગળ
કહો કે એક ધંધાદારીને શું શું જરૂરીયાતો જોઈએ છે ?

નગીનદાસ—સાહેબજી, આપણી સ્થિતિ વ્યાજબી રીતે જવી હોવી જોઈયે,
તેનાથી ઝાઝી સુંખી છે, એમ માફ માનવું છે. બેશક આપણે ગરીબ કહેવાઈએ
અને કોઈ રીતે તવંગરતો નહિજ. ધંધો કરનારાઓમાંથી કોઈ ભાગ્યેજ અઠવા-
રિયાના ૧૩-૧૪ રૂપિયા કમાતા હશે ! અને સરાસરી ૮-૯ રૂપિયા થયા. આ
માથર ખટલાવાળા ગાણુસને માટે અત્યંત થોડી તથા દુઃખે જીંદગી કઢાવનારી

છે. પ્રત્યેક માણસને સુખ ચેતથી ગુજગન ચાલી શકે તેટલી કમાણી તો જોઈયે.

રામદાસ—ત્યારે આ ઉપરથી તો જાણાય છે કે કામ કરનારાઓને જોઈએ તેથી જોછો પગાર કામ લેનારાઓ તરફથી મળે છે. શું આપના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી ?

નગીનદાસ—હા ! હું ધારું કે તમારે કંઈ નહિ તોપણ જોઈમાં જોછો પચીસ ટકા વધારે આપવા જોઈયે; એટલે કે જે માણસ હાલ ૧૨ રૂપિયાનો પગાર ખાતો હોય તેને ૧૫ રૂપિયા મળવા જોઈએ, એજ હિસાબે વધારે મળવું જોઈયે.

— રામદાસ—બહુ સારું ! હવે આપ મને કૃપા કરીને એ પ્રમાણે હોવું જોઈયે મા'ં કારણો જણાવો.

નગીનદાસ—કેમકે તમે વિશેષ લાભ મેળવવા જાઓ છો, અને હાલ જે પગારો લઈપોછો, તેથી વિશેષ તમે આપી શકો તેમ છે. જેમ નફો વધારે, તેમ તે નફો ગયો મહેનતથી મળેલો હોય તેમને પણ લાભ વે'હે'ચી આપવો જોઈએ.

રેટ તામદાસ—ઠીક. હું આપનું કહેવું ખરાખર સમજ્યો છું. આપનો મત હું જીવળી માનું છું. નફાના પ્રમાણમાં નોકરોનો પગાર વધારે આપવાનો મત આપ રવો જો છો, ત્યારે દાખલા તરીકે મારા પોતાનાજ ખાતાને લેઈશું, અને ધારે કે તાજે તેમાં એક કામ કરનારા છો, તો હું આપને પૂછુ છું કે તમે તેમાં શું કરો ?

— પુશાલી નદાસ—હું પોતે ! કેમ ? હું તમને સોમવારની સહવારથી તે શનિવારની રાત્રી સુધી નોકરી આપું !

રામદાસ—આ તમારી કામગીરી તો તમને જે મારા તરફથી મળે તેનો બદલો થયો ! તમને કામગીરીના બદલામાં અઠવાડિયાના ૧૨ રૂપિયા મળે છે, ત્યારે એ ઉપરથી તો એમ થયું કે તમે મને અઠવાડિયામાં ૧૨ રૂપિયાની કામગીરી કરી આપો છો, અને તેથી એટલા કામની કિંમત ૧૨ રૂપિયા થઈ.

નગીનદાસ—હા ધારું છું કે એમજ.

રામદાસ—ત્યારે એમ ઠર્યું કે દરેક માણસને તે જે પ્રમાણે કામ કરે તેના પ્રમાણમાં મહેનતાણો મળવો જોઈએ. ત્યારે કામના જોખમનો બદલો પણ તે જોખમના બદલામાંજ મળવો જોઈએ. ?

નગીનદાસ—જેશક ! કેમ નહિ !

રામદાસ—ત્યારે હવે હું આપની પાસે જઈ હકીકત મૂકું છું. મકાનની છ-

મારત, જમીન, સંચા કામ અને કારખાનું શરૂ કરવામાં જોઈતી ચીજોનું એક-
દર ખર્ચ રૂપિયા ૧૦૦૦૦૦૦ થયા હતા; અને પરચુરણ સામાન ખરીદવાના
તથા માલ તઈયાર થઈ વેચાય ત્યાં સુધીના વ્યાજના અને નોકરોના પગારના
મળીને ખીજ ૧૫૦૦૦૦ રૂપિયા થયા હતા. મારી પાસે ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા
એકઠા કર્યા વગર મેં કામ શરૂ કર્યું નહોતું. જે એથી ઓછી રકમ મેં કામ
શરૂ કર્યું હોત, તો મારા ધાર્યા પ્રમાણે લાભ હું મેળવી શકત નહિ, અને
કારખાનું ચાલત પણ નહિ. આવડી મોટી ગંજવર દશલાખ રૂપિયાની રકમ
મેળવવી, એ ખરેખર બહુ ભારી કામ હતું. મારા પિતા આપના જવાબ ધંધા-
દારી હતા. તેઓ અઠવાડિયાના ૧૦ રૂપિયાથી વધારે મેળવતા નહોતા, પરંતુ
મારાં માતૃશ્રી બહુ કરકસરવાળાં હતાં તેથી એટલામાં અમારા કુટુંબનું પોષણ
જમતેમ ચાલી શકતું હતું. હું નિશાળે જતો તે લંખતાં વાંચતાં શિખ્યો હતો.
૧૪ વર્ષની વયે મને એક રૂંતા કારખાનામાં દાખલ કર્યો, અને ત્યાં ધણાં વર્ષો
સુધી તો હું અઠવાડિયાના ત્રણ રૂપિયાજ મેળવતો રહ્યો હતો. પાછળથી કંઈક
બુદ્ધિ અને ખંતથી કામ કરવાની ટેવથી કાંતનાર થયો, અમે અઠવાડિયાના
૧૩ રૂપિયા કમાવા લાગ્યો, પરંતુ તેમાંથી મારે એક મદદગાર નાના છોકરાને
૩ રૂપિયા આપવા પડતા હતા, અને મારી ખરેખરી કમાઈ તો અઠવાડિયાના ૧૦
રૂપિયાજ હતી. આ કારખાનામાં સાડાચાર વર્ષની મુદતમાં રૂપિયા ૩૫૦ ખ-
ચાવ્યા હતા, તે મેં બેંકમાં મૂકી રાખ્યા હતા. એક દિવસે હું કારખાનામાં
કામ કરતો હતો, તેવામાં કેટલાક દર્શકો કારખાનું જોવાને આવ્યા હતા. તેમને
અમદાવાદમાં એક નવું કારખાનું ઉઘાડવાનું હોવાથી તેમાં કેટલાક ઉપયોગી
કામદારો જોઈતા હતા. ઘણે દૂર છતાં મેં ત્યાં જવા કબુલ કર્યું અને ત્યાં કેટ-
લાક વખત સુધી મને ખમણી કમાણી મળી હતી. ત્રણ વર્ષ પછી કારખાનાનો
ઓવરસીઅર મરી ગયો, તેની જગો મને મળતાં મને વર્ષના ૩૦૦૦ રૂપિયા મળવા
લાગ્યા. હજી પણ મેં થાપણ વધારવા માટે કરકસર કરવી ચાલુ રાખી હતી અને
તેથી હું અઠાવીશ વર્ષની વયનો થયો ત્યારે મારી પાસે ૧૦૦૦૦ રૂપિયા થયા હતા.
મારા એક મિત્રની સલાહથી મેં તે રકમ એક વ્યાપારમાં રોકવાનું જોખમ
માથે લીધું, અને તેમાં તે બધી રકમ હું ખોત, તોપણ નશીબયોગે લાભ થયો
અને મારા ૧૦૦૦૦ રૂપિયામાંથી ૧૫૦૦૦ રૂપિયા થયા. મને એ ધંધો ખાત્રી-
વાળો લાગ્યો તેથી મેં વળી એ ૧૫૦૦૦ રૂપિયાને પણ જોખમમાં નાખ્યા અને

એ રીતે મેં કેટલાંક વર્ષો સુધી કર્યો કર્યું, તો મારી રકમ વધતીજ ચાલતી હતી. ૩૫ વર્ષની ઉંમરે હું પરણ્યો, ત્યારે મારી પાસે ૩૦૦૦૦ રૂપિયા હતા. પછી હું મુંબઈ ગયો, અને ત્યાં ઘણાં વર્ષ સુધી ભાગદારનો ધંધો કર્યો, તેથી ૧૫ વર્ષે જ્યારે મેં ધંધો છોડ્યો ત્યારે મારી પાસે ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા થઈ ગયો હતો. આ રકમમાંથી મેં માફ હાલતું કારખાનું ઉઘાડ્યું છે અને. મહા જોખમ ભરેલું કામ માથે લીધું છે. જે મેં બહુ શ્રમ ન લીધો હોત, તો હું આટલું મેળવી શકત નહિ ! આ પ્રમાણે મહેનતના બદલામાં હું દર વર્ષે, કમાયો છું; પહેલે વર્ષે—મેં મારા પૈસાનું વ્યાજ મેળવ્યું, કે જે હું કોઈને ધીરવાથી મેળવી શકત. બીજે વર્ષે ખોટ આવે તે પૂરાય તથા કરજ કરવું પડે તે ન પડે તેટલો નફો મેળવી લીધો; ત્રીજે વર્ષે સાંચાકામ ભાગે તુટે તેને સમારવાનું ખર્ચ મેળવ્યું, અને ચોથું મારી જતલ મહેનત અથવા કમાણી મેળવી. આ પ્રમાણે મારો ખર્ચ ચલાવતાં મેં મેળવ્યું હતું. આપ ચોખ્ખા માણસ છો, તે મને કૃપા કરીને ઉત્તર આપો, કે મેં જે આ બધું જોખમ ને જહેમત ઉઠાવી, નહિ હોત, તો આપ, કે જે માત્ર અડવાડિયાના ૧૨ રૂપિયાજ મેળવો છો તેનાથી વધારે, કમાયો હોત ખરો !

નગીનદાસ—કેમ સાહેબ, એમાં શો શક છે ! તોપણ એમાં જેવાનું એટલું છે કે બધા કામ કરનારાઓ એ રીતે બદલો મેળવી શકતા નથી. તમે અને તમારા જેવા શેઠિયાઓ તો તમારા પૈસાને જોખમમાં નાખો છો, પરંતુ અમારા જેવાનો તો વખત, મહેનત, તનદુરસ્તી, અને સઘળુંજ તમારા જેવાને મદદ કરવાની મહેનતમાંજ ચાલ્યાં જાય છે. અમે મધપૂડો બાંધનારી મધમાખીઓ થઈ શકતા નથી, પરંતુ અમે મધ પેદા કરી આપનારી મધમાખીઓ તો છિયે; અને હવે હું આપને પૂછું કે અમને તેનો બદલો ખરોખર મળે છે ?

રામદાસ—મારા મિત્ર, આપની કામગીરી કંઈપણ અસંતોષ આપનારી જણાય છે. કારખાના વાળોઓ પોતાના નોકરોનો નફામાં ભાગરાખે, એવી મતલબનું આપનું જોણવું છે. તેઓ તેમ કરતા નથી. કામદાર કમાણી વધે તેવી યુક્તિઓ રચે છે, મહેનત કરે છે અને વ્યવસ્થા બાંધે છે. જે તેની યુક્તિમાં તે નિષ્ફળ જાય, તો તેનો જોખમદાર પણ તે એકલોજ રહે છે, અને ખોટ પણ તે પોતે એકલોજ ખમે છે. નોકરને માથે માત્ર તેની યુક્તિનો અમલ કરવાનુંજ રહેલું હોય છે અને તેથી તેને નેટલાનો બદલો મળી શકે છે. એ અમલ ખરોખર કરવો તે

એ નોકરનાજ હાથમાં હોયછે. માટે એટલી કામગીરીના બદલામાંજ તેને પગાર મળેછે, અને એથી વધારેની ઉપજ ઉપર પછી કશો હક રહી શકતો નથી. કદી ધારો કે ધણીના નફામાં નોકરનો ભાગ ગણવો જોઈએ, તો એ ભાગદારી ધણી વિચિત્ર પ્રકારની થાય, કેમકે જેમ તે નફામાં ભાગ લેવા જાય છે તેવો ખોટમાં તો ભાગ આપવાનો નહિજ. ભાગદારેતો તે ખર્ચમાં ભાગ આપવો જોઈએ, અને તેમ નહિ તો પછી તે ભાગદાર કેમ થઈ શકે ? આવી ભાગીદારી કાયદો તેમજ સાધારણ બુદ્ધિ પણ કબુલ રાખી શકે તેવી નથીજ. જેમ નોકરને નફામાંથી ભાગ મળતો તેમ તેને ખોટનો ભાગ પણ સહન કરવો પડતો નથી અને એતો તેને વધારે ઠીક છે. ગમે તેમ થાઓ તોપણ તેના પગારમાંથી કંઈ ફેરફાર થવાનો નહિજ. જ્યારે વ્યાપાર પડી ભાગવાનો થાય ત્યારે ધણીને ધણી ફીકર થાય છે, પરંતુ નોકરો તો તુરત ખીજ સારા કારખાનામાં રહી જવાના. હવે આપ સમજાવો જ્યાં કે સેવ્ય અને સેવકનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ?

નગીનદાસ—હજી છેકતો સમજી શક્યો નથીજ. હું કબુલ કરું છું કે ધણી કામગીરીમાં નોકરનો ભાગ તો નથીજ; તોપણ તે ધણીએ તેને પોતાના ધંધાના એક ઉપયોગી તરીકે તો ગણવો જોઈએ, અને તેના બદલામાં જો કે તે નોકરને માગી તો નજ શકે, તોપણ તે ધણી તરફથી તે બદલો મળવા માટે મનઃક્રમ રાખી શકે.

રામદાસ—મી. નગીનદાસજી, તમે તમામ ધણીઓના સંબંધમાં જણાવ્યાના છે તે યોગ્ય નથી. તમામ ધણીઓ ઝાઝી મજૂરી આપનારા હોય નહિ. હું એમ કહેતો નથી કે તમામ ધણીઓ સારાજ હોય. કેટલાક એવા પણ હોય કે જેઓ પોતાના સ્વાર્થ તથા લોભને લીધે થોડે પગારે વધારે મજૂરી નોકર પાસેથી લેતા હશે, અને એવા ધણીઓને માટે બેશક હું ધિક્કાર બતાવું છું; પરંતુ મારું કહેવું એટલુંજ છે કે તમામ ધણીઓ એવા નહોય. આપણે અત્રે જે વાત કરિયે છિયે તે કંઈ અમુક ધણીના સંબંધની નહિ, પરંતુ સાર્વજનિક વાત કરિયે છિયે તેમાં ખાસ કરીને અન્યાયના દાખલા પણ હશે. ત્યારે હવે એમ થયું કે સમગ્ર રીતે ધંધાદારીઓ સંબંધી જોઈએ તો તેઓ મજૂરીનો સારો બદલો મેળવે છે. આપણે કેટલીક બાબતો તપાસીશું. મારી પોતાનીજ મીલની વાત પ્રથમ કરીશું.

અપૂર્ણ.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક રૂપ મું. આવૃત્તિ, આદ્યપદ, આશ્રિત. સં. ૧૯૫૩. [અંક ૧૦-૧૧-૧૨ મો.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

સૂત્રકાલ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૫૪ થી.)

જૈન મત ખંડન.

વેદાન્ત સૂત્ર અથવા ઉત્તર મીમાંસા સૂત્ર ઉપરના ટીકાકારો જૈન મતનું હેતુ ન કરે છે. એક ભાષ્યકાર વાચસ્પતિ મિશ્ર લિખે છે કે:—“સદસદાદિ વિ-
નાં વિવાદ નહિ.” (સદાદીનામન્યતમદ્વિચારનસહતે). આ બુદ્ધદેવના વાક્ય
છે કે વાચસ્પતિ મિશ્ર ટીકા કરે છે કે તેમાં સત્ અસતનો ભેદ બતાવેલો છે.
તરતુ બુદ્ધદેવે માત્ર સ્વમત સ્થાપનામાં શ્રુત્યાધાર બતાવ્યો નથી, પરંતુ સાં-
ખ્ય મતમાં શ્રુત્યાધાર સાથે એજ પ્રતિપાદન કરેલું છે. વેદમાં જ જૈન મતને
અનુસરતાં ઘણાં વાક્યો છે, જેવાં કે—નહન્યાત્ (હણવું નહિ), નપિવેત્ (મદ્યાદિ
પીવું નહિ), તિષ્ઠન્મુંજીત (ઉભે ઉભે ખાવું), ઇત્યાદિ. આ વાક્યોનો ઉપયોગ નહિ
કરવામાં બુદ્ધનો વિચાર માત્ર સ્વમત તર્કથી જ બતાવવાનો હેતુ જણાય છે.

ભટ્ટાચાર્ય જૈન મતના દ્વેષી હતા.

કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય બુદ્ધ દેવના કટા શત્રુ હતા. તેમના તંત્ર વાર્તિક નામક
ગ્રંથમાં જૈન મતનો પૂર્વ પક્ષ લીધેલો છે કે—

“અર્કર્ત્વકતયાનાપિ કર્ત્વદોષેણદુષ્યતિ ।

વેદવદ્બુદ્ધવાક્યાદિ કર્ત્વસ્મરણવર્જનાત્ ॥

બુદ્ધવાક્યસમાખ્યાપિ પ્રવક્તૃત્વનિબંધના ।

તદ્દષ્ટ્વનિમિત્તાવા કાર્ત્વકાંગિરસાદિવત્ ॥

યાવદેવોદિતંકિંચિત્ વેદયામાણ્યમિદ્રયે ।

તત્સર્વેહુદ્ધવાક્યાનામતિદેશેનગમ્યતે ॥”

ભાવાર્થ:—“અંકર્તૃતાથી કર્તૃ દોષ સાગુ થતો નથી. (આમ) કર્તૃ સ્મરણુ વ-
ર્જનથી યુદ્ધ વાક્યાદિ વેદવત્ છે. અને યુદ્ધ આ વાક્યોનો કર્તા નહિ પણ યોધક
હોવાથી તથા તેનાં યોધ વાક્યોનો કોઈ કર્તા જ્ઞાત નથી તેથી મનુષ્ય કર્તાના
દોષ જેમ વેદને સાગુ નથી થડતા તેવીજ રીતે આને પણ સાગુ નથી પડતા.”

આ પૂર્વ પક્ષના તિરાસાર્ય સદાચાર્ય વદે છે કે—‘આ શાક્યો, વૈશેષિકો
અને ઇતર નાસ્તિકો કૃત્ત્વ મીમાંસકોથી પરાજય પામી સયથી આપણાજ સ-
બ્દોની છાયાનો આશ્રય કરી જડપન કરે છે!’ આમ કહીને તેઓ છેવટે વદે છે
કે—‘આ બૌદ્ધો ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી હોવાથી તેઓ નિત્ય વસ્તુ વિષયે ચર્ચા કર-
વાને અયોગ્યજ છે.”

શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ અવિરોધ છે.

આ પ્રમાણે બૌદ્ધમતને ધિકારે છે, અને સ્મૃતિઓ શ્રુતિમૂલક હોવાથી
તેમની વાસ્તવિક ભાષાને માન આપે છે. વિરોધ માત્ર અર્થાજ્ઞાનાધીન હોય છે.
સત્યાર્થ સ્ફુરણે અવિરોધજ મિલે છે.

સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય.

સદાચાર્ય તેમજ સાયણાદિ બીજા આચાર્યો, ભાષ્યકારો, ઇત્યાદિ સર્વ સ્મ-
તિઓની રક્ષા કરે છે, અને જ્યાં જ્યાં શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ ભાસતો લેખ સ્મૃતિમાં
જણાય તેવા લેખને રક્ષવા બહુ પ્રયત્ન આચરે છે. સાયણચાર્ય પારાશર સ્મૃતિ-
પરની સ્વકૃત ટીકામાં કહે છે કે—‘સ્મૃતિઓ શ્રુતિમૂલક હોવાથી પ્રમાણુપ છે.’

વળી સાયણચાર્ય સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય માટે વદે છે કે, ‘મનુ, પરાશર, વસિષ્ઠ
ઇત્યાદિ સ્મૃતિકારોનાં નામો વેદ-શ્રુતિમાં આવે છે, તેથી તેઓની કૃતિ શ્રુતિએ
માન્ય રાખેલી ગણાય.’ વળી તૈત્તિરીય સંહિતાદિનાં વાક્યો આખી વિશેષ દૃઢ
આ સિદ્ધાન્તને કરે છે.

સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય માટેનો આ વિષય અત્ર ચર્ચવો વ્યર્થ નહિ ગણી એ પ્ર-
માણુ ભૂત વાક્યો અત્ર ઉતારીશું. તૈત્તિરીય સંહિતા (૩-૭-૨) માં આ પ્રમાણે છે:—

વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય.

ઋષયો વાંદ્રં પ્રત્યક્ષં નોપશ્યન્તં વસિષ્ઠઃ પ્રત્યક્ષમપશ્યન્સોઽન્નવીન્વાક્ષર્ણને વક્ષ્યા-

મિયથાત્વત્પુરોહિતાઃપ્રજાઃ પ્રજનિષ્યંતેડથમેતરેભ્યઃકૃપિભ્યોમા પ્રવોચદ્રતિ । તસ્મા
 ઇતાન્સ્તોમભાગાનવ્રવીત્તોવાસિષ્ઠપુરોહિતાઃપ્રજાઃપ્રજાયંતતસ્માદ્વાસિષ્ઠોબ્રહ્માકાર્ય૥

અર્થ:—“ ઋષિઓએ ઇન્દ્રને પ્રત્યક્ષ જોયો નથી પણ વસિષ્ઠે જુવેલ છે.
 ઇન્દ્રે કહ્યું—‘હું તને એક બ્રાહ્મણ કહીશ, એથી કરીને પ્રજનિત પ્રજાનો તું પુરો-
 હિત થશે; પરંતુ મારા વિષયે ઇતર ઋષિઓને કહીશ નહિ. ’ આ પ્રમાણે તેણે,
 તેને સૂક્તોનો આ ભાગ કહ્યો. અને જન્મ પામનાર મનુષ્ય માત્રના પુરોહિત
 વસિષ્ઠ છે. તેટલા માટે વસિષ્ઠને બ્રહ્મા તરીકે માનવા.”

- વસિષ્ઠના પુરોહિતત્વ સંબંધી તાંડ્ય બ્રાહ્મણમાં પણ છે. (૧૫-૫).

અત્રિ સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય.

વસિષ્ઠની પેરેજ અત્રિ મુનિ પણ સ્મૃતિકાર છે. તેમના સંબંધમાં પણ
 તૈત્તિરીય સંહિતા (૭-૧-૮) માં લખેલું છે કે—

“અત્રિરદદાદૌર્વાય પ્રજાંપુત્રકામાયસારિસ્ત્રિચાનોડર્મન્યતનિર્વૌયઃશિથિલોચા-
 તયામા સપ્તંચતુરાત્રમપશ્યત્તમાહરત્તેનાયજતતતોવૈતસ્યચત્વારોવીરાઅજાયંતસુહો-
 તામૃદ્વાતા સ્વધ્વર્યુઃસુસમેયઃ ॥ ”

અર્થ:—“ અત્રિએ પોતાની પ્રજાને પુત્રેઆવાન્ ઉર્વને અર્પો, આથી તે
 એકાન્ત થયા અને પોતે તો નિર્વૌય અને શિથિલ થયા હતા. તેણે આ ચતુરાત્ર
 જોયું; અને તેણે તે લઈને યજ્ઞ કર્યો. તેમાંથી તેને ચારપુત્રો ઉત્પન્ન થયા. સુ-
 હોતા, સૂદૃઢાતા, સ્વધ્વર્યુ અને સુપ્રભા.”

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય.

યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ સ્મૃતિકાર છે, અને તેમના સંબંધમાં પણ શતપથ
 (૧૭-૪-૫) બ્રાહ્મણમાં છે.

વળી સ્મૃતિઓમાં શ્રુતિ વાક્યોના આધાર કે ઉતારા આપેલા નથી, પરંતુ
 તેમાં જ જ કથન આવે છે તેજ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ નથી હોતાં. સ્મૃતિમાં લખેલું
 છે કે—“ આ પંચમહાયજ્ઞો નિત્ય આરંભાય તથા પૂર્ણ કરાય છે; દેવયજ્ઞ (દેવો-
 પ્રતિ), પિતૃયજ્ઞ (પિતૃઓ—Manes પ્રતિ), ભૂતયજ્ઞ (પ્રાણીઓપ્રતિ), અને
 મનુષ્યયજ્ઞ (મનુષ્યોપ્રતિ), તથા અલ્પયજ્ઞ (અલ્પાપ્રતિ). ” આજ પ્રમાણે તૈ-
 ત્તિરીયારણ્યક (૨-૧૦) માં પણ છે. મુનિઓએ શ્રુતિ સાંભળી છે અને તે
 પ્રમાણે સ્મરણ રાખી બોધ કર્યો, તે સ્મૃતિ છે; માટે અને સપ્રમાણ છે.

વિશેષ પ્રમાણની અંગત્ય નથી. સાયણાચાર્યે તે વિસ્તૃત લેખ લખેલો છે.
સ્મૃતિ ગ્રંથો.

સ્મૃતિઓ અઢાર છે:—

૧—મનુ. ૨—અત્રિ. ૩—વિષ્ણુ. ૪—હારિત. ૫—યાજ્ઞવાલ્ક્ય. ૬—ઉશન.
૭—અંગિરા. ૮—પરાશર. ૯—દક્ષ. ૧૦—સંવર્ત. ૧૧—વ્યાસ. ૧૨—શાતાતપ.
૧૩—વસિષ્ઠ. ૧૪—યમ. ૧૫—આપસ્તંબ. ૧૬—ગૌતમ. ૧૭—શંખ. ૧૮—લિખિત.

બડંગોનું શાસ્ત્રત્વ.

છ વેદાંગો—સૂત્રમય છે તેમને શ્રુતિમાં ગણવા કે સ્મૃતિમાં—તત્સંબંધમાં
કુમારિલ ભટ્ટ વદે છે કે—“સ્મૃતિત્વં ત્વંગાનાં ધર્મસૂત્રાણાંચાવિશિષ્ટં ॥ યદ્યપિ
સ્મૃતિશબ્દેનનાંગાનામભિધેયતા । તથાપ્યેષાંનશાસ્ત્રત્વપ્રમાણત્વનિરાક્રિયા ॥ (અંગો
અને ધર્મસૂત્રોનું સ્મૃતિત્વ અવિશિષ્ટ છે. તોપણ સ્મૃતિ શબ્દવડે અંગોની અ-
ભિધેયતા નથી. તથાપિ આનું શાસ્ત્રત્વ પ્રમાણત્વ નિરાકરણું નથી.)

સૂત્રોનું આમાણ્ય.

આનાં સંબંધમાં વળી હિરણ્ય દેશી સૂત્રો ઉપરના સ્વભાષ્યમાં મહાદેવ
લખે છે કે “સૂત્રોમાં સ્મૃત્યધિકરણને વિષે સ્મૃતિત્વ સ્થિત છે.” મીમાંસાદિમાં
પણુ ઝેજૂરીતે સૂત્રોનું શાસ્ત્રત્વ પ્રમાણ્યું છે. સાયણાચાર્ય સૂત્રોને ઐત કહેતા
નથી તે સર્વ સૂત્ર ગ્રંથોના સંબંધમાં છે; પરંતુ ઐત સૂત્રાદિને તેઓ ઐતજ
માને છે.

કલ્પાદિ સૂત્રો ઐત નથી.

કુમારિલભટ્ટ વળી કલ્પ સૂત્રાદિને શ્રુતિ કે ઐત માનતા નથી. તેઓ તત્ત-
વાર્તિકમાં કહે છે કે—“વેદત્વંકલ્પસૂત્રાણાંનોવક્તવ્યમનાગપિ.” (કલ્પ સૂત્રોનું
વેદત્વ ક્વચિત્તત્પણ કહેવાય નહિ.) વળી તેઓ વદે છે કે—

“યથાચક્રંઠાદિચરણૈરનાદિમિઃ પ્રોચ્યમાનાનામનાદિવેદશાખાનામનાદિસમા-
રવ્યાસંભવોનૈવ નિત્યાવસ્થિતમશકાદિગોત્રચરણપ્રવચનનિમિત્તસમાખ્યોપપત્તિઃ ।
મશકવૌધાયનાપસ્તંવાદિશદ્ધાહ્યાદિમદેકદ્યોપદેશિનઈતિનતેભ્યઃ પ્રકૃતિભૂતેભ્યો-
ડનાદિગ્રંથવિષયસમાખ્યાવ્યુત્પાદનસંભવઃ ॥ ”

અર્થ:—“જેવી રીતે કહાદિચરણોથી પ્રોક્ત વેદ શાખા નિત્યમાંથી થયેલી છે,
તેવી રીતે તે નિત્યજ કહેવાવી જોઈએ. પરંતુ મશકાદિ ગોત્ર વા ચરણોથી નિ-

૧૦ ક્ષિત્ર અથો ગમે તેટલા પ્રાચીન છતાં પણ અનાદિતો નથીજ. કારણ કે મશક, ઐધાયન અને આપસ્તંબાદિ નામો આદિ જોને છે એવા જન વાચક છે, અને તેથી તેમની કૃતિને અનાદિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથીજ.”

૨ વળી તેઓ કથે છે કે—

“યથૈવદ્વિકલ્પમૂત્રગ્રંથાનિતરાંગસ્મૃતિનિબંધનાનિચાધ્યેત્રધ્યાપયિતારઃસ્મરંતિ-
તથાશ્વલાયનઐધાયનાપસ્તંબકાસ્યાયનમ્ભૃતીનગ્રંથંકારત્વેન ॥”

અર્થ:—“કારણ કે શિક્ષકો અને શિષ્યો કલ્પસૂત્ર અથો અને ઇતર વેદાંગ તથા સ્મૃતિ અથો, માત્ર મુખેજ રાખતા નથી, પરંતુ વળી આશ્વલાયન, ઐધાયન, આપસ્તંબ, કાત્યાયન અને બીજાઓ—એ અથોના કર્તા છે, એમ પણ સ્મરણમાં રાખે છે.”

આ અથોનો વિષય કંઈક વેદમૂલક અને કંઈક ઇતર સ્થલમૂલક છે. આજ નિયમ ઇતર વેદાંગ, સ્મૃતિ અને કાવ્ય પુરાણાદિને પણ લાગુ પડે છે. આને માટે ભટ્ટપાદ લિખે છે કે:—

“તત્રયાવદર્મમોક્ષસંબંધિતદ્વેદમ્ભવં । યત્ત્વર્યસુખવિપયંતલ્લોકવ્યવહારપૂર્વક-
મિતિવિવેક્તવ્યં । एवैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानांगतिः ॥”

અર્થ:—“જે સર્વ ધર્મ તથા મોક્ષ સંબંધી લેખ છે, તે વેદમાંથી લીધેલો છે; અને ઇતર વિષયો, જે સુખ લાક્ષાદિ અર્થનો છે, તે લોક વ્યવહાર મૂલક છે. આ ભેદ માત્ર વેદાંગોનેજ નહિ, કિંતુ પુરાણો અને ઇતિહાસમાંનાં આદેશ-વાક્યોને પણ લાગુ છે.”

મૂત્રો ઐત અને સ્માર્ત-એ પ્રકારનાં છે.

૧ ઉવટાચાર્ય પોતાની શાકલ પ્રાતિશાખ્ય ઉપરની ટીકામાં એજાસીતે લિખે છે કે—“વેદ સ્વયમેવ સમજવાને અતિ દુર્ઘટ હોવાથી વિદ્વાન્ પંડિતોએ તેમાંથી કર્મકાંડ, છંદસ્ અને વ્યાકરણાદિ ભિન્ન ભિન્ન મતોનું દોહન કરેલું છે અને તેમને ઉત્તમ મૂત્રોમાં ગ્રથેલા છે.”

૨ પંડિત મેક્સમ્યુલર આ ઉપરથી સ્મૃતિ શબ્દના ભેદ કરે છે. તેઓ લિખે છે, કે:—

“It might therefore be best to distinguish between Smriti or Tradition in general, and the Smritis or Law-books in particular.”

(તેટલા માટે સામાન્ય કથા વા સ્મૃતિ અને ન્યાયગ્રંથો-સ્મૃતિઓ-વચનો સેદ સમજવાને આ ઉત્તમ વાત છે.)

સ્માર્તકર્મ વ્યાખ્યા.

સ્માર્તકર્મની વ્યાખ્યા પ્રહ્યુરુ શિષ્યે સર્વાનુક્રમણી લાખ્યમાં એવી કરી છે કે-

“નિષેકાદિશ્મશાનાંતસ્મૃતિગૃહ્યવિહિતકર્મ ॥” (નિષેકાદિથી શ્મશાનાંત સુધી સ્મૃતિ ગૃહ્ય વિહિત કર્મ છે).

હુમ શાખાએ.

એમ પણ મત છે કે જે સૂત્રોનું મૂલ વૈદિક નથી તેપણ વેદમૂલક છે અને તેમનાં મૂલોવાળી વેદશાખાઓ અપ્રાપ્ય અથવા નષ્ટ થએલી છે. આ વિચાર આપસ્તંબીય સામયાચારિક સૂત્રોપરના સ્વલાખ્યમાં હરદત્ત દર્શાવે છે. પ્રથમ સૂત્ર (અથાત્સામયાચારિકાન્ધર્માન્વ્યાख्याસ્યામઃ) ઉપર તે ટીકાકરે છે કે-“અથાત્સ શબ્દ પૂર્વે શ્રાત (sacrificial) અને ગૃહ્ય (domestic) કર્મો સંબંધી વિવેચન થઇ ગયું છે તેથી હવે ઇતર સમયોચિત કર્મો વર્ણવાય છે.” આવી રીતે કહીને પછી કહે છે કે હવે સામયાચારિક (temporal) કર્મો કહેવાય છે. સામયાચારિક શબ્દ સમય (agreement) અને આચાર (custom) ઉપરથી થયો છે. સમયના ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે. ૧ વિધિ (injuction), ૨ નિયમ (restriction), (૩) પ્રતિષેધ (prohibition).

આ પ્રમાણે હુમશાખાપરથી સર્વ સૂત્રગ્રંથોને પણ વેદમૂલક હરદત્ત ઠરાવે છે.

બૌદ્ધમતનુ અપ્રમાણ્ય.

હરદત્ત પણ બૌદ્ધમતની વિરુદ્ધ છે. તે દ્વિતીયસૂત્રના અવતરણમાં કહે છે કે આ સમયનું પ્રમાણ બૌદ્ધોને લાગુ પડતું નથી, તેને માટે બીજું સૂત્ર છે. એ બીજું સૂત્ર એવું છે કે-“ધર્મજ્ઞસયયઃપ્રમાણમ્.” (ધર્મજ્ઞનો સમય પ્રમાણ છે). આથી બુદ્ધ ધર્મજ્ઞ નહિ હોવાથી તેનો સમય પ્રમાણ નથી. આમ કહે છે.

બુદ્ધદેવે પણ દર્શનોને અનુકૂલસમ સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યા છતાં તેમણે માત્ર શ્રુત્યાધાર નહિ લીધો તેટલા માટેજ તેને અપ્રમાણ ગણવામાં આવેલા છે.

વેદાજ્ઞો.

વેદનુ પુરૂષરૂપ-વેદાંગ.

સૂત્રગ્રંથોમાં વેદનાં પાંચ આંગ્રે છે. વેદને પુરૂષનું રૂપ આપતાં તેની શરીર-

કદપનામાં અ ગોની અપેક્ષા છે. જેમકે અક્ષુ દર્શન સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે વેદની અક્ષુપ્રાપ્તિ કર્યાથી વેદદર્શન સંભવે છે. વેદાંગોને મનુ પ્રવચન કહે છે. પ્રવચનાન્યગાનિ એમ કુદ્ધુકભટ્ટ કહે છે. વળી ગ્રાહણો પણ પ્રવચન કહેવાય છે. (પ્રવચનગન્ઢેનગ્રાહણમુન્યતે).

પુરાણાદિ વ્યાખ્યાઓ.

બૃહદ્દારણ્યકનો ટીકાકાર પુગણાદિ શખ્તેની વ્યાખ્યાઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧-વેદાંગ ગ્રાહણોનો મુખ્ય ભાગ છે.

૨-શતપથ ગ્રાહણમાં ઉર્વશી અને પુરૂરવસની કથા આવે છે, તેવી કથાઓ ઇતિહાસ કહેવાય છે.

૩-સૃષ્ટ્યુત્પત્તિ ઇત્યાદિ વિષયક લેખને પુરાણ કહેવાય છે.

૪-ઉપનિષદ્ એટલે ગુપ્તજ્ઞાન.

વેદાંગ નામો.

ચારક મુનિ નિરૂક્તમાં વેદાંગો વિષયે બોલે છે, પણ તેમાં છની સખ્યા કહેતા નથી, ચરણ વ્યૂહમાં “શિક્ષા કલ્પોવ્યાકરણં નિરુક્તં છંદો જ્યોતિષમ્” એમ લિખેલ છે. આપસ્તંબ લિખે છે કે “ પદંગોવેદઃ છંદઃ કલ્પોવ્યાકરણં જ્યોતિષં નિરુક્તં શિક્ષા. ” શાકલ પ્રાતિશાખ્યમાં છે કે—“કલ્પોવ્યાકરણં નિરુક્તં શિક્ષા છંદો વિવિતિ જ્યોતિષામયનમ્. ” છાંદોગ્યોપનિષદ્માં શાસ્ત્રો ગણાવેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

વિદ્યાઓ.

૧-ઋગ્વેદ, ૨-યજુર્વેદ, ૩-સામવેદ, ૪-આયર્વણ, ૫-ઇતિહાસ-પુરાણ ૬-વ્યાકરણ, ૭-પિત્ર્ય (the obsequies of the manes), ૮-રાશિ (art of computation), ૯-દૈવ (knowledge of omen), ૧૦-નિધિ (revolution of periods), ૧૧-વક્રોવાક્ય (art of reasoning), ૧૨-અકાયન (maxims of ethics), ૧૩-દેવવિદ્યા (construction of scriptures), ૧૪-પ્રજાવિદ્યા, ૧૫-ભૂતવિદ્યા (adjuration of spirits), ૧૬-ક્ષત્રવિદ્યા, ૧૭-નક્ષત્ર વિદ્યા, ૧૮-સર્પવિદ્યા, ૧૯-ગાર્હપત્યવિદ્યા (science of domestic duties)

ચઉદ કે અદારવિદ્યા.

આ પ્રમાણેની વિદ્યાની ગણતરી કંઈ વિગિત છે. મૂળ ચઉદવિદ્યા કે અદારવિદ્યાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાય છે —

૪-વેદો.

૬-અંગો.

૪-ઉપાંગો.

૪-ઉપવેદો.

ઉપવેદો ન ગણતાં ૧૪ થાય છે.

વેદ વિભાગ.

વેદો ચાર (૧) ઋક્, (૨) યજુષ્, (૩) સામન અને (૪) અથર્વ છે. એ પ્રત્યેકની અનેક શાખાઓ છે. ઋગ્વેદની મુખ્ય પાંચ શાખાઓ છે:-

. ઋક્ શાખા.

(૧) શાકલ. (૨) ખાલકલ. ૩ આશ્વલાયન. (૪) શાંખાયન. (૫) મૌં અને

યજુ શાખા.

યજુર્વેદની ૮૬ શાખાઓ તેનાં મુખ્ય ૪૨ નીચે પ્રમાણે છે:— ૩-“અ-
પ્રથમ સૂત્ર

(૧) ચરક.	(૨) આહ્વરક.	(૩) કર્મો સંબંધી
(૪) પ્રાચ્યકઠ.	(૫) કપિસ્થલકઠ.	(૬) છે. ” આવી
(૭) વારતંતવીય.	(૮) શ્વેતાશ્વતર.	(૯) કહેવાય છે.
(૧૦) પાત.	(૧૧) ઐંડિનેય.	(૧૨) ઉપરથી
(૧૩) માનવ.	(૧૪) વારાહ.	(૧૫) નિયમ
(૧૬) છાગલેય.	(૧૭) હારિદ્રવીય.	(૧૮) શ્યામ.
(૧૯) શ્યામાયણીય.	(૨૦) તૈત્તિરીય.	(૨૧) ઔષ્ણીય.
(૨૨) આંડિકીય.	(૨૩) કાલેય.	(૨૪) શાટ્યયની.
(૨૫) હિરણ્યકેશી.	(૨૬) ભારદ્વાજ.	(૨૭) આપસ્તંબી.

આટલી શાખાઓ વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલી છે. બાકીની વાજસનેયી ખાઓ છે.

(૨૮) જળપાલ.	(૨૯) બૌધેય.	(૩૦) કાણ્વ.
(૩૧) માધ્યંદિન.	(૩૨) શાક્ય.	(૩૩) તાપનીય.
(૩૪) કપોલ.	(૩૫) પૌંડ્રવ્રત્સ.	(૩૬) આવટીક.
(૩૭) પરમાવટીક.	(૩૮) પારાશર્ય.	(૩૯) વૈનેય.
(૪૦) વૈધેય.	(૪૧) ઔઢેય.	(૪૨) મૌનેય.

કાઠકની ચરક શાખામાં કુલ યજુર્વેદની શાખાઓ ૧૦૧ કહેલી છે.

મામશાખા.

સામવેદની સહસ્ર શાખાઓ કહેવાય છે. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાણાયણીય.	(૨) સાત્યમુચ્ય.
(૩) કાલાય.	(૪) મહાકલોપ.
(૫) લાંગલાયન.	(૬) શાર્દૂલ.
(૭) કૌયુમ.	(૮) આશ્વરાયણ.
(૯) વાતાયન.	(૧૦) પ્રાંગલિદ્વૈતભૃતી.
(૧૧) પ્રાચીન યોગ્ય.	(૧૨) નૈગેયકૌયુમ.

અથર્વ શાખા.

૩- વેદની ૯ શાખામુખ્ય છે —

૪-૩૧

(૧) યેષ્યલાદ.

(૨) શૌનક.

(૩) હામોદ.

(૪) તોતાયન.

ચારક મુ

(૫) જ્યાલ.

(૬) બ્રાહ્મપલાશ.

કહેતા નથી,

(૭) કૌનખી.

(૮) દેવદર્શની.

અમ સિખેશ છે

(૯) આરણ્યવિદ્યા.

જ્યોતિષં નિરુત્તં

ઉપાંગો

૧-૧૧ નિમિત્ત

આમાં ધણીખરી શાખાની શાખાઓ પણ ગણાઈ છે. અંગો વિષે આગળ આવશે. ચાર ઉપાંગો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) મીમાંસા.

(૨) ન્યાય.

(૩) ધર્મશાસ્ત્ર.

(૪) પુરાણ.

મીમાંસામાં બંને (પૂર્વોક્તર) મીમાંસાઓ તથા ન્યાયમાં ન્યાયાદિ ચાર દર્શનો છે, એ વિષયે પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં અષ્ટાદશ સ્મૃતિઓ વિષે પણ કહેવાઈ ગયું ને પુરાણો વિષયે અત્ર કહેવાનું:—

પુરાણો.

પુરાણો પણ કુલ ૩૬ છે; તેમાં ૧૮ મહાપુરાણો અને ૧૮ ઉપ પુરાણ છે.

માહાપુરાણો.

૧૮ મહાપુરાણો નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) વ્રાહ્મ.

(૨) પાદ્મ.

(૩) વૈષ્ણવ.

(૪) શૈવ.	(૫) ભાગવત.	(૬) નારદીય.
(૭) માકુંડેય.	(૮) આગ્નેય.	(૯) ભવિષ્ય.
(૧૦) બ્રહ્મવૈવર્ત.	(૧૧) લૈંગ.	(૧૨) વારાહ.
(૧૩) સ્કાંદ,	(૧૪) વામન.	(૧૫) કૌર્મ.
(૧૬) માત્સ્ય.	(૧૭) ગાઝડ.	(૧૮) બ્રહ્માંડ.

ઉપપુરાણો.

૧૮ ઉપપુરાણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સનત્કુમાર.	(૨) નારસિંહ.	(૩) નારદ.
(૪) શિવ.	(૫) દૌર્વાસસ્.	(૬) કાપિલ.
(૭) માનવ.	(૮) ઔશનસ્.	(૯) બ્રહ્માંડ.
(૧૦) વાણ્ણ.	(૧૧) કાલિકા.	(૧૨) માહેશ્વર.
(૧૨) સાંખ્ય.	(૧૪) સૌર.	(૧૫) કૌર્મ.
(૧૬) પારાશર.	(૧૭) ભાગવત.	(૧૮) વાયુ.

વેદાંગો છ ઉપર ગણાવેલાં છે; તેપણ તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ષડંગ.

૧—શિક્ષા (Phonetics or Pronunciation).

૨—છંદસ્ (Metre or Prosody).

૩—વ્યાકરણ (Grammar).

૪—નિરૂક્ત (Lexicon).

૫—જ્યોતિષ (Astronomy).

૬—કર્તવ્ય (Cerimonial).

વેદનું યોરૂપ.

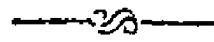
ષડવિંશ બ્રાહ્મણમાં પણ આ છ ને વેદનાં અંગો કહેલાં છે (૪-૭).

“ચત્ત્વારોઽસ્યૈવેદાઃશરીરષડંગાન્યંગાનિ । ઔષધિવનસ્પતયોલોમાનિ. ” ॥

(આ ચાર વેદોનું શરીર, ષડંગ અંગો, ઔષધિ અને વનસ્પતિ લોભો).

આપૂર્ણ.

શ્રી ચતુઃશ્લોકી ભાગવત.^૧

(મરાઠી માખી.)

“વિશેષ જ્ઞાન સહિત જે મારું જ્ઞાન પરમ ગુણજ છે,
રહસ્યને વર્ણી અંગ સહિત તે હું કહુંછું સાંભળ તે; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૧

“ગુણ કર્મોને રૂપ પ્રમાણે આવે ભાવજ જેવો,
તેજ પ્રમાણે મુજ કૃપાર્થી સમજી લેજે તુંતો; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૨

“મુજથી પર સદ તથા અસત્ કઈં નહોતું ત્યારે હુંતો,
હતો એકલો, પ્રલય પછી પળ હુંનો હું રહેવાનો; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૩

“અર્થ રહિતમાં થાય પ્રતીતિ, આત્મામાં નહિ થાએ,
એ વિદ્યા મારી માયાર્થી ભાસ અને તમ પ્રકટે; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૪

“મહા ભૂતતો ઉચ્ચ નીચમાં પ્રવેશ જેમ કરેછે,
તથા જેમ તે નથીજ કરતાં, તેમજ હું પળ તેમાં—
રહુંછું અને વળી તેમાં નયીજ રહેતો. ” ૫

“તત્ત્વ તળી જિજ્ઞાસા જેને તેણે સમજી લેવું,
અન્વયને વર્ણી વ્યતિરકથી હમેશાં સર્વજ; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૬

“પરમ સમાધિ થકીજ આ મત ગ્રહણ કરીને લેવો,
તો તો કલ્પવિકલ્પ વિષે પળ મોહ કદી નહિ પાગો; ”
કહેછે કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને. ૭

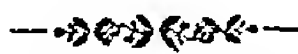
શ્રી પુરુષસૂક્ત.

(ગીતિ).

- શીર્ષ સહસ્ર-પુરુષને, ચક્ષુ સહસ્રજ, સહસ્ર પદ પણુ છે; ૧
 ભૂમિને વીટીને, દશ આંગળીથી ગચ્છેલ પારજ તે.
 ભૂત તથા જે લાબ્યજ તે સર્વે આ પુરુષનેજ ગણો;
 અન્ન થકી પ્રસરે છે ત્યારે અમૃત તણો પ્રભુ જાણો. ૨
 તેનો મહિમા એવો, એથી પણ તે પુરુષ ઉત્તમ છે;
 એકપદે જગ ભૂતો, અમૃત તેના ત્રિપાદ માંતો છે. ૩
 ત્રણ પાદો ઉપર છે, એક અહીં પદ રહેલ તેનો છે;
 સાશન અનશન બંને ઉપર પ્રસરેલ તેજ પોતે છે. ૪
 તેમાંથી જન્મેલો વિરાજ ને વર્ણી વિરાજથી પુરુષ;
 ભૂમિ આગળ પાછળ પ્રસરેલો તે સદાય છે પુરુષ. ૫
 તેનો વેદાએ તો યજ્ઞ હવિષથી કર્યોજ જે સમયે;
 ત્યારે વસંત ધી ને, ઈંધન ગ્રીષ્મજ, હવિષ શરદ્ જાણો. ૬
 પૂર્વે જન્મેલા તે પુરુષ બલિને ચઢાવિયોજ તણે;
 દેવો, સાધ્યો, ઋષિઓ, તેનો યજ્ઞજ કર્યો મળી તેણે. ૭
 તે વિશ્વ યજ્ઞમાંથી ધી ને દહીં પણ બન્યાંજ સર્વે છે;
 પાળેલાં પશુઓનો, તેમજ વનપશુ તણોજ યજ્ઞ બને. ૮
 તે વિશ્વ યજ્ઞમાંથી ઋગ્વેદ અને બન્યોજ સામ વળી;
 તેમાંથી છંદોને યજુર્વેદ પણ બન્યોજ તેમાંથી. ૯
 તેમાંથી અશ્વોને દાંતોની બે સુહાર વાળાં જે;
 તેઓ સર્વ બન્યાં છે, બકરાં, મેંઢાં થયાંજ તેમાંથી. ૧૦
 ભાગ પુરુષના પાડયા ત્યારે તે ફેટલા પડયા ભાગો ?
 મુખ, બાહુ, ઉર, જંઘા, તેમજ પગમાં થકી બન્યાં શું-શું ? ૧૧
 મુખમાંથી બ્રાહ્મણને, બાહુમાંથી બન્યા સુક્ષત્ર વળી;
 ઊરમાંથી વૈશ્યો, પગમાંથી તો બન્યાજ શૂદ્ર બળી. ૧૨

- મનથી ચંદ્ર થયો ને, ચન્દ્રપાંથી બન્યોજ મૂર્ચ વળી:
 મુખમાંથી ઈંદુ અને અગ્નિ બન્યા; ને અનિલજ પ્રાણ થકી. ૧૩
- નાભિ થકી અતરિક્ષ, મસ્તકમાંથી તથા પગોમાંથી—
 આકાશ અને પૃથ્વી બન્યાં કમેથી દિશાજ કહ્યાંથી. ૧૪
- યજ્ઞ સમે દેવોએ બાંધ્યો જ્યારે પુરુષ પશુ ને તો;
 સપ્ત પરિધ વેદીને હતી અને એકવીશ સમિધ હતાં. ૧૫
- યજ્ઞવડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો, આ અતીજ પ્રાચીન—
 કર્મ હતાં તે શક્તિ, આકાશે તો જીવેજ સાધ્યો ને. ૧૬

સૃષ્ટિસર્ગ.

(શાર્દૂલવિકીરિત).

- બ્રહ્માએ મનમાં પ્રજા કરણની ઇચ્છા કરી ભાવથી,
 ત્રિવૃત્સ્તોમજ, અગ્નિ દેવ, રચિયા, ગાયત્રી મંત્રે, વળી;
 તેણે સામરથંતરે, મનુજમાં ભૂદેવ, ને અજ પશુ,
 પોતાના મુખમાં થકી સરવ આ તેણે રચ્યાં છે વસુ. ૧
- છાતીને જીજથીજ પંચદશ તો સ્તોમ, બૃહત્સામને,
 ત્રિષ્ટુપ્ મનજ, ઇંદ્ર દેવ, જનમાં રાજન્ય, મેંઢાં, અને—
 તેથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે વદન, ને છાતી કરે તો બલી,
 વિશ્વેદેવ સુદેવ, સપ્તદશ તો સ્તોમે રચ્યો મધ્યથી. ૨
- છંદોમાં જગતી રચ્યો, વળી રચ્યો સામેજ વૈશ્વતો,
 વૈશ્યો માનવ જાતિમાં, પશુ વિષે ગાયો રચી મધ્યથી;
 ખાએ અન્નજ સર્વ આ રચિ થકી અન્નાશયેથી બન્યાં—
 તેથી ને; પગથી બન્યા જન વિષે શૂદ્રો, અનુષ્ટુબને, ૩
- સ્તોમોમાં પણ એકવિંશ રચિયો, સામેજ વૈરાજને,
 અશ્વોને રચિયા વળી પગ થકી, આ સર્વ નીચાંજ છે;
 આ રીતે અજ નામના પુરુષથી સૃષ્ટિ બની છે બધી,
 દેવો માનવ જાતિની, પશુ તણી, સર્વેજ યજ્ઞો થકી. ૪

સ્ત્રી કેળવણી.

—○※○—

મારી ખાત્રી છે કે સ્ત્રીઓને લેઈ જનાવવામાં જેટલો લાભ છે તે કરતાં આર્ય યુવતી બનાવવામાં વધારે લાભ છે. એક દેશી અબજાની યુરોપીયન મેડમ સાથે સરખામણી કરવી એ જેટલું સાઈ છે તે કરતાં એક ઋષિ પત્ની સાથે સરખામણી કરવી એ હું વધારે સાઈ સમજું છું. એક આર્ય યુવતીને છટાદાર રીતે ઇંગ્લેન્ડ ખોલતી જોઈ આપણે જેટલા ખુશી થઈએ તે કરતાં ભાગી દુટ્ટી સંસ્કૃત ખોલતી જોઈ વધારે ખુશી થવું જોઈએ. આપણી કામિનીઓ રમવામાં કાગેલ થાય તે કરતાં કંથની સેવા કરવામાં કાગેલ થાય એ જોઈ વધારે ખુશી થવું જોઈએ. એક ચતુર ચતુરાને ચરમા ચઢાવવામાં ચાલાકી બતાવતાં જોઈએ તે કરતાં તેને એક આથા તરીકેની સમજ આવડતી જોઈ આપણે વધારે આનંદિત થવું જોઈએ. આપણી જોરતો ઘોડા ઉપડાવવામાં, ગાડી દોડાવવામાં કુશળ થાય તે કરતાં પોતાના મન ઘોડા (વૃત્તિ) ને અંકુશમાં રાખતાં શીખે એ જોઈ વધારે હર્ષિત થવું જોઈએ. અમુક કામિની પાળેલા કુતરાની સંભાળ લેવામાં આગળ પડતી નીવડે તે કરતાં પાળેલા પશુઓની સંભાળ લેવામાં આગળ પડતી નીવડે એ વધારે માન ભરેલી વાત છે. એક પ્રમદા પીયાનો વગાડવામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવે તે કરતાં પતિનો પ્રેમ મેળવવાની પ્રસિદ્ધિ મેળવે એ હજાર દરજ્જે ખુશી થવા જોગ છે. એક બાતુ જેન્ડની શોકીન બને તે કરતાં બાળકોની સંભાળ લેવાની શોકીન બને એ વધારે પસંદ કરવા જોગ છે. એક સુંદરી પરાયાને સંતોષ આપવામાં પંકાય તે કરતાં ધરનાં માણસને સંતોષ આપવાની શક્તિ ધરાવે એ વધારે વખાણવા લાયક છે. પારકા પુરૂષનો પ્યારથી હાથ દાખી સલામ કરવી તે કરતાં દૂરથીજ યોગ્યતા પ્રમાણે મુખથી બોલી અથવા માથું નમાવી માન આપવું એ વધારે સલામતી બનેલું છે. પુરૂષ મંડળીમાં ભાગ લેવો એ જેટલું હિતકારક છે તે કરતાં સ્ત્રીએ સ્ત્રીમંડળમાં જ રહેવું એ હજાર ગણું વધુ હિતકારક છે. ઉછરતી આર્ય કન્યાઓ ઉંચી એડીનાં ફકટા પહેરતાં શીખે તે કરતાં દેશી જનાવટના સાદાં રાપાટ પેહેરે એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. રૂઢી અનુસાર જોડાળ મોટી લાજ કાઢવી અથવા ઉન્નતનાયથી પેદરકારખણે છોકરીઓની માફક અરંધા ઉઘાડે માથે રહેવું તે કરતાં આગવર

પણે માટે જોઈવું એ આર્ય નામને વધારે દીપાવનાર છે. હરેક શ્રીએ ખમ્બુસ
યાદ રાખવું જોઈએ કે ધણી સસરા આદિ જેટલું વર્ગ સાથે બર છુટથી વર્તવામાં
જેટલી મજે છે તે કરતાં ધટતી અદ્વયથી વર્તવામાં હમેશાં વધુ મજે રહેલી છે.
એક સી ફાન્સની તવારીખ જોખે તે કરતાં સાવિત્રી ચરિત્રના દાળીયાં વાંચે
એમ હું ઇચ્છું છું. રામાઓ રાજ પ્રકરણી કામોમાં ધ્યાન આપવું શીખે તે કરતાં
ધર્મમાં ધ્યાન આપવું શીખે એ વધારે મહા બાગ્યની નિશાની છે. ઓરતો આ-
સ્ત્રેલિયાની સોનાની ખાણોની હકીકત જાણે તેથી જેટલો ક્ષાયદો છે તે કરતાં
તનદુરસ્તીના નિયમો જાણે તેમાં વધારે લાભ છે. મૃગનયનીઓને નેપોલિયનના
પ્રશસ્ત વાંચે જેટલો ક્ષાયદો થશે તે કરતાં ચંદાની બહાદુરીના વર્ણનનું વાચન
વધારે અસરકારક થઈ પડશે. રામાઓને રામની તવારીખ જેટલો ક્ષાયદો કરશે
તે કરતાં અનુમૂલ્યાએ રીતને શીખવેલા શ્રી ધર્મ વધારે ક્ષાયદો કરી શકશે.
આફ્રિકાની મુસાફરીનાં પુસ્તકો અબજાઓનું જેટલું હિત કરશે તે કરતાં સામુ-
નો સખત પણ સાચો ઠપકો ખમવાની શક્તિ વધારે હિતકારક થઈ પડશે. ગ-
ણિતના ગંભીર સવાલમાં શુદ્ધાયાથી જેટલો લાભ છે તે કરતાં ધર સંસારની
ઝીણી બાબતો ઉપર ગંભીર લક્ષ્ય ખેંચવામાં વધારે લાભ છે. અબજાઓ ભૂમિ-
તિના સિદ્ધાંતો જોખે તે કરતાં બાળકનાં હાલરડાં શીખે એ હું વધારે સાફ સ-
મજું છું. ફાન્સનું લાભારેસલાજનું ગીત શીખે જેટલો ક્ષાયદો થશે તે કરતાં પ્રા-
ચીન કવિઓનાં શાંત રસનાં હરી કીર્તનો શીખ્યાથી વધારે ક્ષાયદો થશે.

હોમરનું ઇલિયડ અને નર્મદાશંકરનું રૂતુ વર્ણન બ્યારે તેણીના દૃઢ ઉ-
રકરી મુક્રશે ત્યારે નૃસિંહ મેહેતાના પ્રભાતિયાં તેને શાંત રસમાં ઉતારશે. ભામિની
ભૂસ્તર વિદ્યામાં પ્રવીણ થાય તે કરતાં રસોઈના કામમાં પ્રવીણ થાય એ હું વધા-
રે સાફ સમજું છું. વિનતાઓ વીજળીના પ્રયોગ કરી જાણે એ જેટલી સંતોષની
વાત છે તે કરતાં પ્રીતમની પ્રીતિ મેળવવાના પ્રયોગ કરી જાણે એ વધારે
સંતોષકારક છે. એક દિલોસોફરેનું ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ વિષેનું ભાષણ સાંભળવાથી
અબજાઓને જેટલો લાભ છે તે કરતાં માતાઓનીજ શીખામણો સાંભળવામાં
વધારે લાભ છે. બાનુઓએ મેસ્મમેરીઝમ અને ફ્રેનોલોજીના ફીલ્મસ્ટ્રી વારેલાં
ભાષણ સાંભળવામાં જેટલી ખુશી માનવી જોઈએ, તે કરતાં પતિનાં વચન સાં-
ભળવામાં વધારે મોજ માનવાની આદત પાડવી જોઈએ. એ કે આર્ય અબજાને
ઝાંઘેર સ્થળમાં પુરૂષ મંડલીમાં યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચેના તફાવત રસાવતી

બેઠ જોડલા ખુશી થઈએ તે કરતાં તેને સ્ત્રી સભામાં પતિ અને પ્રિયા, એ વિ-
 ધય ઉપર ભાષણો આપતી બેઠ વધારે ખુશી થવું બેઠએ. આદેર સભામાં બેઠ
 ખાનુએ મુંખાઈની ગલીચી એ વિધયપર ભાષણ આપતાં સાંભળી આનંદિત થ-
 ઇએ તે કરતાં તેણીને માતા પ્રતિની દ્રવ્ય એ વિધય ઉપર સ્ત્રીમંડળમાં ભાષણ
 આપતી બેઠ વધારે આનંદિત થવું બેઠએ. રામનોની બહોળલાલી એ વિધય
 ઉપર હિંદુ અખળાને ભાષણ આપતી બેઠ મને જોડલો સંતોષ થાય તે કરતાં
 તેણીને સ્ત્રીમંડળમાં સંબંધીઓ સાથે શ્રી રીતે વર્તવું એ વિધયપર ભાષણ
 આપતી સાંભળી વધારે સંતોષ ઉપજશે, રેણવેના દાયદા એ વિધયનું ચિંતવન
 કરે તે કરતાં આળકાને દેમ દેળવવાં એ વિધયનું ચિંતવન કરતી બહી આ-
 પણે વધારે હર્ષિત થવું બેઠએ, આખકારી ખાતાની સંખેતાઈનું સુંદરીઓ મનન
 કરે તે કરતાં, ગરીબાઈથી સંસાર દેમ ચલાવવો, એ વિધયનું તેઓ મનન કરે
 એમ હું ઈચ્છું છું. સરકાર અને રાજનીતિ એ આખતનું ખાનુઓ અધ્યયન કરે
 તે કરતાં સ્ત્રીઓની દ્રવ્ય એ વિધયનું અધ્યયન કરતી બેઠ આપણે વધારે
 હર્ષિત થવું બેઠએ. ભેળું અને તેની રચના એ વિધય ઉપર ભામિની ભાષણ આ-
 પે તે કરતાં પોતાની અજ્ઞાન બેનોમાં ભટનાં ભોપાળાં, એ વિધય ઉપર ચર્ચા ચ-
 લાવે એ વધારે લાભકારક છે. ઇતિહાસનું વ્યાખ્યાન આપવા વનિતાઓ બહાર
 પડે તે કરતાં પ્રમદાઓના પોશાકમાં રહેતી બેદરકારી એ વિધયનું વ્યાખ્યાન આ-
 પવું વધારે હિતકારક છે, વિનતાઓ ફક્ત હંચી વિદ્યા મેળવે, તે કરતાં
 વિદ્યા સાથે ધર સંસારી વ્યવહારોપયોગી ખાખતોમાં અડીયાતી નીવડવા-
 ની કીર્તિ મેળવે એ વધારે સંતોષકારક છે. ગુણવંતી ગણીતની હરીફાઈમાં ઈનામ
 મેળવે તે કરતાં રસોઈની હરીફાઈમાં ઈનામ મેળવે એ વધારે ખુશી થવા બેગ છે.
 સુંદરીઓ ઘોડા દોડની શરતના બુગારનું ઈનામ જીતે તે કરતાં સુવાવડીની મા-
 વજત દેમ કરવી એ વિધયનું ઈનામ મેળવે એ વધારે તારીફ લાયક છે. માનિની
 મરદ લોકનું કામ કરવા શીખે તે કરતાં ભરત કામ શીખે એ હું વધારે સલા-
 મતી ભર્યું સમજું છું. અખળાઓ પુરુષ વર્ગમાં કામ કરવા નિકળે તે કરતાં સ્ત્રી
 મંડળમાંજ રહે એ પવિત્ર આર્ય નામને વધારે છાજતું છે. પ્રમદાઓ પીંગલાના
 ઇશકનું વર્ણન વાંચી રસ વૃત્તિને ઉરકેરે તે કરતાં ભામિની ભુષણ જેવાં પુસ્તકો
 વાંચે એમ હું ઈચ્છું છું. ખગોળનું અધકું જ્ઞાન મેળવ્યે તેઓને જોડલો લાભ થશે
 તે કરતાં દરદીની માવજત દેમ કરવી એ શીખ્યાથી તેઓને વધારે લાભ થશે.

શ્રેષ્ઠસખીઅરનો હેમલેટનો ખેત્ર તેઓને અસર કરશે તે કરતાં આંપરાજ હાટાનો ખેત્ર વધારે સારી અસર કરી શકશે. આર્ય રૂઢી વિરૂદ્ધ યુરોપીયન સંસારનાં નખળાં ચિત્ર તેઓની આગળ ધરવામાં જેટલો લાભ છે, તે કરતાં પ્રાચીન આર્યોનાં વખણાએલાં ચિત્રો ખતાવવામાં વધારે લાભ છે. ગમે તેવી પણ પ્રાચીન રીતનુંજ અનુકરણ કરવું એ મતને હું અનુસરતો નથી, પણ તેમાંની વ્યાજળીને પકડી રાખવાતો હું માગીશ. છુટાપણું એ જો કે જમાનાને અનુસરતું હોય તોપણ યાદ રાખો કે તેમાં પ્રીતિની રીતિ ખચિત કમતી છે, તમે હવે ઉપરાંત વ્યવજાને જેટલી વધારે છુટ આપશો તેટલી હરકત તમારે ભોગવવી પડશે. જેટલું તમારું કામ કામિનીને સોંપશો તેટલું તેનું કામ તમારે કરવું પડશે. હું કેહું છું કે પુરૂષનું કામ કરવાની શક્તિ પ્રમદામાં છે પણ તેમ કરવાની તેને જરૂર નથી. ઈશ્વરે અનુકરણ કરવાની બળવાન શક્તિ સ્ત્રીઓમાં પુરૂષ કરતાં વધારે તિવ્ર મૂકેલી છે પણ આવલોકન કરવાની શક્તિ તેના પ્રમાણમાં ઘણી કમતી છે. પુરૂષની દેખાદેખી સ્ત્રીઓ કરી શકશે પણ તેની બરોબરી કરી શકે એવી હજારોમાં એકજ નિકળશે. બહારની વિદ્યામાં સ્ત્રીઓ જેટલી વધીશકશે તે કરતાં તે ઘરસંસારી બાબતોમાં વધારે દીપી નીકળશે. કદાચ ધારો કે તેણી પુરૂષનો હરીફ હોય શકે તોપણ તેથી લાભ નથી. હરીફાઈ કરતાં તાબેદારનો ગુણ તેનામાં વધારે રહેલો છે અને એ ગુણ દેવગણ્યથીજ પ્રજાના સુખનો વધારો થઈ શકશે. હમેશાં એક ફીલસુફના ગુણ કરતાં માતા તરીકેના ગુણ તેનામાં જ્યાદા રહેવા જોઈએ અને તોજ તેણી તમારું ઘર ચલાવવાને યોગ્ય ગણાશે. સર દી. માધવરાવના મત પ્રમાણે તેણીને એવી દેલવણી આપો કે જે હમેશ તેના કામમાં લાગે. જમીનમાં પાણી ખરબચાની રીતિ જાણે તેને જેટલો લાભ થશે તે કરતાં સારૂ અર્થપાણું બનાવવું શિખ્યાથી વધારે સંતોષ મેળવી શકશે. વખત ગુજરવા નિરૂપયોગી નાટકો વાંચે તે કરતાં ચોખ્ખા વીણવાની ટેવથી સંજાંવીને પથરીની પીડાથી બચાવી શકશે. દેવવણીની અસરથી ખર્ચમાંથી છુટે પણ પાછી તેજ વખતે દેશનની ફીસીયારી માં ફૂંસી ન જાય એ સંભાળવું. હાલની દેવવણીના ફળમાં ખાતુઓને ઉચી ઈંટીના બુટ જોડા મળ્યા તે પેહેરીને ચાલતાં તેટલી ઠાગજી ગરીબાઈની બચવાની રાખે તો તેણી તવંગર કાં ન થાય? ખરૂં છે કે શીખેલી વીંઘા વ્યય જતી નથી તોપણ જરૂરની દેલવણી પ્રથમ મળવી જોઈએ. અમેરિકન યુરોપીયનો જ્યારે સ્ત્રીને છુટાપણું આપવામાં મગરૂરી માને છે ત્યારે આપણે તેણીને તા-

બેદાર રહેતી જોઇ મગફર થઈએ છિએ. અમેરિકનોને જ્યારે બહાર જવા સ્ત્રીની રજા લેવી પડે છે ત્યારે હિંદમાં બહાર ફરવા માટે સ્ત્રીને પુરૂષની પુરેપુરી રજા લેવી પડે છે. અમેરિકનો જ્યારે પોતે તાપ વરસાદ ખામતા રહી સ્ત્રીઓપર છત્રી ધરવામાં આદહાદ માને છે, યુરોપીયન સ્ત્રીઓ જ્યારે નજીવા વાંકસર પાણીથી તલાક મેળવવા બહાર પડે છે, ત્યારે હિંદુ સ્ત્રીઓ જીંદગી પર્યંત તેની સોડમાં રહેવા ધર્મથી બંધાએલી સમજે છે. દુકામાં હિંદુ રીત રીવાજથી તેઓના રીવાજ તદ્દન ઉલટા છે એટલે દરેક બાબતમાં અને તેમાં પણ સંસારી બાબતમાં અને તેઓનું અનુકરણ કરવાથી આપણું શ્રેય કેમ થશે ? કાર્ય પેહેલાં કારણ તપાસો. ધણી વખત તુરતમાં સારા લાગતા કાર્યનું પરિણામ ભવિષ્યમાં ભયંકર નીપજે છે. હું કબુલ કરું છું કે યુરોપીયનના સહવાસથી અને પણ કેટલીક બાબતમાં સુધર્યા છીએ, સુખી થયા છીએ, હજારો ગાઉ દૂરના નરે માચાર ઘડીમાં તેઓની મેહેનતથી મેળવી શકીએ છીએ, હજારો ગાઉની સુકરે ફરી આશાએશથી ધણા દુક વખતમાં કરી શકીએ છીએ, આપણા વડવાઓના સ્વંમમાં પણ નહીં જોએલ એવાં સુંદર વસ્ત્રો પેહેરવા ભાગ્યવાન થઈએ છીએ. માંઆ-જક ખેલોથી ખુશી થઈએ છીએ. અદ્ભુત નવાઈઓથી આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. સ્વર્ગભવનના નંદન વન જેવી મજે સુધરેલી બગીચાથી મેળવીએ છીએ. તેબહાર અત્યુત્તમ કારીગરીના નમુનાથી આપણે વારે વારે અજબ થઈએ છીએ. આ-યાના હરકોઈ ભાગની ગમે તે જણસ સેહેલાઈથી મેળવી શકીએ છીએ, કરતાં ઇત્યાદિ. આપણે ઉપરના વૈભવમાં વધ્યા છીએ, એટલે ઉપર ટપકે સુખી વડવા-છીએ પણ તેથી અંતઃકરણમાં આપણે શાંતિ મેળવીજ નથી, કારણ કે ઈનામ વૈભવમાં વધ્યા છીએ તેટલા નીતિના નિયમમાં પાછળ પડેલા છીએ, એ-ર્થાત્ નીતિના નિયમોનું સત્યાનાશ વળતું જાય છે અને તે યુરોપીયન ટેલવણીનું પરિણામ છે. સ્ત્રીઓ ભણે તે પારકા પુરૂષપર પ્રીતિના પત્ર લખવા ખાતર નહિ, શૃંગાર રસના દુહા વાંચવા ખાતર નહિ, ડોળડી-માકે રાખવા ખાતર નહિ, ધણીને ધમકાવવા ખાતર નહિ, સંબંધીનું અપમાન કરવા માટે નહિ, ઘરને ઘરેણે ચૂકી રહુજ જેવા જવા માટે નહિ, પણ નીતિના નિયમો સંભાળવા માટે, સંબંધીઓને સંતોષ આપવા માટે, પ્રજનનું પાલન કરવા માટે, સંસાર સુધારા માટે, ઈશ્વરમાં આસ્થા રાખવા માટે. અને પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને ઉંચી

કેળવણીની જરૂર નથી એમ માનનારાની દીપમા હું માગ નામનો ઉમેરો કરીશ નહિ, પણ હું એમજ કહું છું કે જરૂરની કેળવણી કે જ્યાં તેણી આર્ય-ગૃહિણી તરીકે શોભી ઉઠે એની કેળવણી પ્રથમ આપવી જોઈએ સ્ત્રીઓને ઉચી દેલવણી આપતાં પેહેલાં કેટલાક દશકા ચાલ્યા જવા જોઈએ હજી તેણીઓને ફીવસુક બનાવી દેવાનો વખત બહુ દૂર છે^૧. બાળવય આદિ બ વનોતુ જ્યાં સુધી પ્રાધાન્ય છે ત્યાં સુધી ઉચી દેલવણીનો વધુ રેવાનો થઈ શકશે નહિ^૨ ઠાકરીઓને ભણાવવાની બહી લાગણી હજી ઘણા માખાપોમા જાગત થઈ નથી. બહેન ઘણા ઘણા કુટુંબોમાં વીરોધે સ્ત્રીઓમાં કેળવણી માટે વેહેમી માન્યતા છે કેટલાક સાગ વિચારના હાલના જમાનાના કેળવાએવા મેહેતા છોએને મે સ્ત્રીકેલવણી વિષય વિચાર આપતા ઈએવાઠે અને તેનું કારણ હાલમાં અપાતી સ્ત્રી કેળવણીનું પગિણામ સારૂ નથી એવી ન્મની માન્યતા છે એ ચોક્કસ છે કે સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ અધુરો કેળવણી લેખ નિખને સ પૂર્ણ જ્ઞાને એ લખ કર ચીજ છે. એ ઇમેજ કહેવતે આપણે વીસારી પુડી જોઈતી નથી. અધુરો ધડો છયકાય એ સર્વને અનુભવ મિદ્દ હશે. જ્યાં એકને કેળવણી મળે છે તેવીજ કેળવણી જો સ્ત્રીઓને મળે તો મ મારમાં હા બા કરતાં વધુ સુખ મેળવવું તો રહ્યું પડે છે તે પણ ખોલવું એમ કહેવામાં તેથી ચક્રા ખાતો નથી મગ્દમાં જ્યારે મદીધનો જુઓ-વીરત્વ મુકવું જોઈએ અ સ્ત્રીમાં શાંતિ સહનશીનતા મુકવી જોઈએ પુરૂષે જ્યારે શરમાળપણુ ના શું જોઈએ ત્યારે મહાજાને ખાતર સ્ત્રીઓમાં યોગ્ય શરમાળપણુ ગહેતુ જો-તેણી પુરૂષ જ્યારે બહાનના કામમા બહાદુરી બતાવે ત્યારે સ્ત્રીઓએ ધર્મ મારી તેજીતમાં ચાવાડી બતાવવી જોઈએ. હમેશાં છોકરાઓ તેની ગકિતમાં અને ઠાકરીઓ સ્વભાવમાં મારી થાય એ માઝ છે, એવી ઘણા જુના લોકની માન્યતા છે, હું તેમને બગબગ મળતો થાકે છું. કેટલાક એવા ગુપ્ત છે કે જની જરૂર જટલી પુરૂષને પડે છે તેટલી સ્ત્રીને પડતી નથી એ બાબત કેળવણી ખાતાએ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ છકેલી નહિ પણ ઘટતી મર્યાદામાં નહે, કાંકડી નહિ પણ સાદી ગઢે વામાં સતોષ પામે, હુચી નહિ પણ લક્ષી ગણાય, કૂ નહિ પણ માયાણ, પ્ર-

૧ આ કથન વાસ્તવિક લગતુ નથી કદુમારના કુલમા લેખક આમ નવ આપે છે પરતુ મુખ્ય જોવતુ એજુજ છે કે આ કેળવણી અને પુરૂષની કેળવણીની રીતિ એજ હોતી જોઈએ કે કેમ ? આ પ્રશ્નનું નિગદ્ય મત મ વાતુ છે તત્રી

૨ બાળવયથી હાતી છે, એ વાત ખરી, પરંતુ મોટી જરૂરની સ્ત્રીને કરી પરતુ-વચી પા નો એ હની કળા નામ વધારે હોય તો કપરનો મત સામ્યિકલ છે તત્રી.

પંચી નહિ પણ નીખાલસ, માની નહિ પણ માન આપવાવાળી, સંતતીથી શરમ માનનારી નહિ પણ સંતતીમાં સંતોષ આનંદ માનનારી, ધરના કામકાજને બેજો માનનારી નહિ પણ મજે માનનારી, નજીવી બાબતમાં અપમાન માનનારી નહિ પણ રીસાએલા ને પટાવવાની શક્તિ ધરાવનારી, હુકમ ચલાવવાની વૃત્તિ વાળી નહિ પણ હુકમ બજાવવાની વૃત્તિવાળી, ગરીબાઇથી કંટાળનારી નહિ પણ વગર બકબકવે ગરીબાઇ નીભાવી લેનારી, તુંડ સ્વભાવની નહિ પણ ભલા બવાસની, ઉન્મત્ત નહિ પણ નમ્રવૃત્તિની, કઠિન બોલનારી નહિ પણ મીઠું બોલનારી, અઢેલા અઢેરાની નહિ પણ હસમુખા ચેહેરાવાળી, ચેષ્ટા કરનારી નહિ પણ ચેષ્ટા નહિ બાણુનારી, નહિ સાંભળનારી વહેમી નહિ પણ વેહેમથી દૂર રહેનારી, ધર્મની નિંદા કરનારી નહિ પણ ઈશ્વર ઉપર પુર્ણ આસ્થા રાખનારી, નીતિ ભંગ નહિ પણ નીતિને મજબુત માન આપનારી, ઢંગધડા વગરની નહિ પણ નિયમવાળી, એક મનોવૃત્તિને ઉશ્કેરનારી નહિ પણ વશ રાખનારી, ફક્ત મોજ-શોખમાં મચેલી નહિ પણ ઉદાસીનતા વિનાની, કલ્પિત ખ્યાલોથી ભરેલી નહિ પણ ઉંચી કદપનાવાળી, અઢેખાઈના આતસ વાળી નહિ પણ સર્વતું ભલું ઇચ્છનારી, ભોળી ભટાક નહિ પણ જમાનાને છાજતી, દૂર સ્વભાવની નહિ પણ દયાની લાગણીવાળી, નબળી નહિ પણ સખળી, નાબુક ભુલોને ભયંકર રૂપ આપનાર નહિ પણ નાના ગુણોનું સ્મરણ રાખનારી, ધડી ધડીમાં ગુસ્સે થનારી નહિ પણ ગુસ્સો તામોસ કરનારી, આકરપર ચીડ કરનારી નહિ પણ કદર બાણુનારી, મદમાં ફસેલી નહિ પણ પાકા પ્યારમાં મચેલો, સાહસ કર્મ કરનારી નહિ પણ સમયસુચકતાવાળી અને સુધરેલા દેશોની ખાતુઓની પેઠે.....સમજનારી નહિ પણ પતિની પતિજ સમજનારી, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ગુણ શક્તિવાળી થાય એવી કેલવણી તેઓને મળવી જોઈએ. આ વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે શરૂઆતમાં તેણીને એક વહુ બની પારકે ઘેર અજાણ્યા માણસોમાં રહેવાનું છે. જે કે વહુનો દરજ્જો ઉંચો છે તોપણ હિંદુ સાસુઓને હાલમાં તે વાત માન્ય નથી. ભલી સાસુઓ જે કે વહુને દીકરીની પેઠે રાખે છે તોપણ તેણીને પોતાની હયાતીમાં ધરની ધણી-માણી નહિ પણ તાબેદાર સમજે છે. આપણામાં ભલે હલકા ખવાસની સાસુ-મા થોડી હોય તોપણ તેઓ વહુને મારી આણેલી અને તારા બાપને પૈસા દા-ને લીધી છે એમ તાનો મારતાં ચુકતી નથી. આપણે યુરોપીયન ઢગવણીનું

અનુકરણ કરતાં પેહેલાં તેની ખીજ કેટલીક રીતો પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેઓ આપણી પેઠે લાકડેમાકડું જોડી દેતા નથી પણ સ્વયંવરથી પરણે છે. પરણીને આપણી પેઠે ઘણીધીચો કુટુંબમાં વહુને રાખતા નથી પણ જુદું ઘર માંડે છે. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તેઓ જેટલું માન ધરાવે છે તેનો શોળાંશ ભાગ પણ આપણી પાસે નથી. એની સાસુઓ જેવી સમજી છે તેવી હિંદુ સાસુઓ નથી. તેઓને જણીતા સગા કુટુંબની કન્યા મળે છે તેમ હિંદુમાં નજદીકના સગા-નીજ નહિ પણ એક ગોત્રની કન્યા પણ ખપી શકતી નથી. તેઓ છોકરીના સ્વાર્થ તરફ લક્ષ રાખે છે ત્યારે હિંદુનો મોટો ભાગ માળાપો પોતાના સ્વાર્થ તરફ લક્ષ રાખે છે. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રીતિ લક્ષમાં રાખી કુમુદ સુંદરીની પેઠે ખુણમાં ભરાઈ રેવું ન પડે. સરયુખાળાની પેઠે ઘરમાંથી ભાગી જવું ન પડે, લલિતાનો પેઠે આપઘાત કરવા વખત ન આવે, એવી કેલવણી તેઓને આપવી જોઈએ. પતિને માટે જેટલું જ્યાદામાન ધરાવવું શિખશે તેટલું તેણી જ્યાદા સુખ ભોગવી શકશે. પ્રાચીન આર્ય અંથકારોનો એજ ઉદ્દેશ છે. તેઓનો એ મહાન ઉદ્દેશ સફળ છે. આજે આપણો સુધારો એ મહાન ઉદ્દેશને તોડી પાડવા ઈચ્છે છે, હું સ્ત્રીના હક ડુળાડવા માગતો નથી, રૂઢીના ઉપાસકની પેઠે તેણીને ગુલામ ગણવાનો છુંડો ખ્યાલ કરતો નથી, તોપણ તેણીના સંસાર સુખ સારૂ એટલું બધું કહીશ કે જેટલા છુટાપણાની જરૂર પુરૂષને છે, તેટલા છુટાપણાની જરૂર સ્ત્રીને નથી. સ્ત્રી પુરૂષના સમાન હક છે એ હું કપુલ કઈ છું પણ આર્ય સંસારના સુખ ખાતર હાલ તુરતમાં તે અમલ કરવા યોગ્ય નહિ પણ માત્ર બોલવા યોગ્ય છે. સ્ત્રીપુરૂષના સમાનહક સમજનારાએ જાણવું જોઈએ કે સને ૧૮૮૫ માં યુનાઈટેડસ્ટેટસમાં એકવીસ હજાર અને યુરોપમાં એકવીસ હજાર છુટા છેડા થયાહતા. યુરોપના કેળવાયલા દેશના કેટલાક શેહેરોમાં પરણેલી કરતાં કુંવારી સ્ત્રીઓએ જન્મેલા છોકરાની સંખ્યા વધારે આવે છે. જ્યાં સુધી પોતાની બાઇડી પારકા પુરૂષની બગલમાં હાથ નાખી ચાલે એ નિરૂદ્દેગપણે જેવાની શક્તિ હિંદુઓમાં આવી નથી, જ્યાં સુધી કુમારિકાના સંતાનના રક્ષણનાં સ્થળ બંધાયું નથી, અને ઈશ્વર કૃપાથી જ્યાંસુધી છુટા છેડા કરવાની કારટો સ્થાપન થઈ નથી, ત્યાંસુધી સ્ત્રી પુરૂષના સમાન હક કેમ મનાય ? જે હાલમાં સમાન હકની કેળવણી બાળકોને અપાશે તો આપણા સંસારના કેટલાક ખુલ્લું રીવાજ ઉલટ સુલટ થઈ જશે. મારી ખાત્રી છે કે હિંદુઓ સ્ત્રીઓને સમાન હક

નહિ આપશે તો કાળ તેઓને એ હક સુપ્રદ કરશે. પણ તેમ બનતાં પહેલાં
 ઢેઢલોક કાળ આદ્યો જવો જોઈએ, શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર સંભવતાં
 અધિકાર આપ્યો નથી અને હાલ તો એમજ ચાલવા દેવામાં લાભ છે. હું નથી
 કહેતો કે તેણીને કચરી નાખો પણ પવિત્ર આર્ય રૂઢિર મારી નસોમાં ઉછરે
 માટે હું એમ તો આગ્રહ પૂર્વક વારેવારે માગીશ કે તેણી ધણીને ભાગીઓ સ-
 મજનારી નહિ પણ ધણીજ સમજનારી થાય એવી ઢળવણી તેણીને આપો. એ
 બાળપણથીજ પતિની શ્રેષ્ઠતા તેના હૃદયમાં ઇસાવશે તો પછી સમાન હકતા
 ઉદ્દેગતું કારણ તેઓમાં રહેશે નહિ. વાચક વર્ગે એ પણ નહિ ભૂલવું જોઈએ કે
 અભ્યાસનો વખત બીજા દેશોની બીજા વર્ણની સ્ત્રીઓને જોડલો મળે છે તેનો
 અરથો ભાગ પણ હિંદુ સ્ત્રીઓને મળતો નથી. વધુ ભાગે બાર વરસની બાળા-
 ને કન્યાશાળાની ઢળવણી સમાપ્ત કરવી પડે છે, સાસરે જવા પછી પુસ્તક
 પાઠીટનેજ અર્પણ કરવામાં આવે છે, બાર વરસની બાળ વયમાં હિંદી ઢળવણી
 અને સંગીત જ્ઞાન મેળવી શકાતું નથી. સાત વરસની શાળામાં બેસી બારમા વરસ
 સુધી અભ્યાસ કરે તો એ પાંચ વરસમાં શું જ્ઞાન એકઠું કરી શકે? પણ જો તે
 અભ્યાસ પાછળજ મચી રહે તો વ્યવહારોપયોગી ધર સંસાર બાળતમાં તદ્દન
 અજાણી રહે છે, અને તેનું પરિણામ ધ્યાનમાં રાખો કે તેરમે વરસે સાસરે જતાં
 “ભણેલી ભાણીને કઠી કરતાં પણ આવડતી નથી” એ નણુંદતું એકજ વા-
 ક્ય હાલની ઢળવણીથી તેજ થએલા મગજને ઉરડેરી મૂકવા ખસ છે, તમો-
 એ આપેલી ઢળવણી તેને બાળનારી ન થઈ પડે એ સંભાળ દ્યો, એક દ્વીપસુદ્ધ
 મેઠમ ધર સંસારી બાળતમાં અજ્ઞાન હશે તો હોટલનો આશ્રય લેશે પણ
 યાદ રાખો કે હિંદુ બાળુઓ માટે હજી હોટલો બંધાયા નથી. શ્રીમંત
 બાલિકાઓજ શિખે છે એટલે તેઓ ધર સંસારી બાળતમાં અજ્ઞાન
 રહેશે તોપણ ચાલશે પણ એમ નથી, સામાન્ય અને ગરીબ લોકો પણ દરોડ
 દહાડે ઢળવણીનો લાભ લેતાં જાય છે, તેઓ સર્વને મનમાનતો પગાર અથવા
 શ્રીમંત સ્વામી મળશેજ એમ માનવા મારી પાસે આધાર નથી. જેનું અતુ-
 કરણ કરીએ છીએ તે કરતાં આપણે ધણાજ દરીદ્રી છીએ એ બૂલી જવું જો-
 ઈતું નથી. હઃખના વખતમાં અને જંગલીપણામાં પણ આર્ય સંસાર હિંદી રિતિ-
 તિનો નીતિવાન રહ્યો તેનું કારણ પતિ પ્રત્યે પતિની હિંચ ભાવના છે. એ મદાન
 ભાવનાની આગીચીજ સુધરેલા લોકોના સંસાર નિંદ્ય એમજે છીએ.

પ્રાચીનકાળની ઋષિ પત્નિની પેઠે હાલની યૌવનાઓએ વલ્કલ પેહેરવા અથવા યુરોપીયન મેડમની પેઠે હજારો જનવરને મારી નાબુક પીછાનો ભલકાદાર પટા વિનાકારણગણામાં વીંટવો એ જેમાંથી એકે રીતિ અમો પસંદ કરીશું નહિ પણ વયલાભાર્ગની જમાનાને ઇજ્જતીઆર્ય અખળાને શોભતી રીતેવર્તવા ભલામણ કરીશું.

કન્યાજ્યાં સુધી પતિ મર્યાદા તથા પતિ સેવા ન જાણે અને ધર્મ શાસનથી અજાણી રહે ત્યાં સુધી પિતાએ તેનો વિવાહ કરવો નહિ. આર્ય કન્યકાઓને લુપ્તી કેળવણી આપતાં પહેલાં ઉપલુ મહાવાક્ય યાદ રાખવું જોઈએ.

ખાત્રી રાખો કે સંસાર સુખનો સંપૂર્ણ આધાર સ્ત્રી ઉપર છે. રસ્તા ઉપર વોહરાની દુકાને રંગીત રેશમ લેવા ઉભાં ત્યાં માથેથી કપડું ઉડી જાય અને આડો અવળો છેડો ખસી જાય તેની દગ્ગાર નહિ એવી બેદરકારી બતાવનારી કેલવણી પવિત્ર આર્ય અખળાને નહિ જોઈએ. એક ઈંગ્રેજ ક્રીસચુક લખે છે કે:-

“પુરૂષનાં ભલાં કામ તથા ઉચ્ચ સદ્ગુણને વખાણી ચહાવાની પ્રેરણા તથા શક્તિ સ્ત્રીમાં ઘણી તિફલ અને નાબુક હોયછે. સ્ત્રીને તેનું ખરૂં સુખ અને દરજ્જો પુરૂષની પદવીએ તેને અહહાવ્યાથી મેળવી અપાશે એમ નથી.”

“પોતાનું ઉતરતાપણુ તેણી ખરેખર સમજે અને પુરૂષ પોતાની કુદરતી મરદાનગી ભરી પ્રેરણાથી તેણીની નખળાઇને માન આપે તેમાંતેણીનું ખરૂં સુખ અને મરતબો છે.”

“પુરૂષ જ્યારે ખરેખર મોટા હોયછે ત્યારેજ સ્ત્રી તાની રહેવાનું કબુલ કરેછે. તેવી વેળા સ્ત્રી પોતાને ઉતરતી દેખાડવાને ખીલકુલ અચકાતી નથી પણ જમ તેણી પુરૂષની અકલની શુભામ થઇ રહેછે તેમ પોતાની ઈચ્છાને આધીન કરી તેને પોતાની તાબેદારીમાં લાવી શકેછે.”

“માણસ જતનું સર્વાનુમત સ્ત્રીના સગ્ખાપણાના વિચારની વિરૂદ્ધ હુમેશાં રહેતું આવ્યું છે.”

“લડાઈ, રાજકીય કળા, કવિતા, નવી શોધ, અથવાઠાઠપણ પ્રકારના મન અથવા નીનિ સંબંધી અગતીયત દેખાડનાર્ગ કામ માટે નેણીની (સ્ત્રીની) લાયકાત ખીલકુલ નથી.”

પારકા પુરૂષો સાથે નખરાં કરનારી સ્ત્રી ગુલાબના ઝાડ જેવી છે. દરેક એ-
શક્તી તેપરથી એકેકું પાતડું તોડી લાવેછે અને વરને માટે માત્ર કાંટા રહી જાય છે.
જ્યાં જ્ઞાનથી દુઃખ પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યાં અજ્ઞાનપણાને પસંદ કરજો. ખુબસુરતીનો
આધાર તનદુરસ્તી પર છે. જીંદગીની સૌથી મોટી ખુશાલી બીજને ખુશી કરવામાં
છે અને હમેશાં એ ગુણ સ્ત્રીમાં જ પ્રાપ્ત હોય તો જ પ્રજાના સુખનો વધારો થઈ
શકેછે. યાદ રાખો કે વ્યવહારોપયોગી ઘર સંસારી કે અવશ્યની કેલવણી શિવાય
ફક્ત સ્વિદ્મજ્જીવના સરોવર અને આદ્યસની ઉંચાઈ જાણ્યે તેઓની ઉન્નતિ
થઈ શકશે નહિ.

સ્ત્રી કેલવણીના વધારામાં વિલંબ થાયછે તેનું એ ખાસ કારણ વધુ ભાગે
સાધારણ લોકોની સમજ એવી છે કે જે આપણે સ્ત્રીઓને ભણાવશું તો તેણીના-
ફરમાન બની જશે અને તેથી વખતે આપણે છોકરાંની વિદ્યા ધોવાનું કામ કરવું
પડશે. ઉપલી માન્યતા ખોટી હોય તો પણ તે વિચાર સ્ત્રી કેલવણીખાતાએ કન્ય-
કાઓને ખુલ્લું કેલવણી આપી માટે કાઠપણ રીતે સારો ગણાય નહિ. કેલવણી
લોકોની એ ખરાબ માન્યતા ધોધ નાખવી જોઈએ. પ્રથમ વિષે તો આપણે હાલનો
સુધરતાં જતાં સંસાર સુખી છે એમ માનવું એ વાંધા પડતી વાત હતી. હું હી-
મતથી ઠરાવ ભરેલી રીતે ખાત્રી પૂર્વક કહું છું કે હાલની ઉછરતી પ્રજાસ માખાપો
તરફ જટલી બેદરકારના ફરમાન છે તેટલી આપણા વડવાઓના વખતેકાતમાં ન-
હોતી. કેસરેહીંદમાં મી. એ. લવ (ધ્યાર)ના લગનની નીખસતી જાણ્યો છે તેનું
કારણ મારી માન્યતા પ્રમાણેની ખામીવાળી કેલવણી જોઈ છે. હું લવના લગ-
નને પસંદ કરનારો ચુસ્ત હીમાયતી છું. આપણે એ તરફથી સાંભળીએ છીએ
કે હાલના બુવાનિયાનાં મગજ ગરમ છે અને તેમને તેવાજ ગરમ મીઠાજની
સ્ત્રી મળે તો લવના લગન નિષ્ફલ જિવડે એ બનવા જોગ છે. લવના લગનમાં
મી. એ. ધ્યારની ખામી દેખાડે છે તેમ નહી પણ હાલની કેલવણીના કઠંગા
ધોરણનું એ પરિણામ છે એમ માનવા આપણી પાસ વિશેષ આધાર છે. એક
સરસ માસ્તર કરતાં એક ભલી સ્ત્રીના સહવાસથી મર્યાદા વધુ શીખાય છે. કે-
દરતી રીતે આર્ય અબળાઓમાં એટલી બધી મર્યાદા રહેલી છે તેને ઉદ્ધત કે-

ચરિત્ર માલા.

૧

લુઇસિય.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી,)

કમ નશીબને ભટકવું.

જેવામાં ચાર્ટર્સનો ડયૂક પરદેશી લશ્કરોને ફ્રેંચ રાજ્યમાંથી હાંટી કાઢવામાં શુંધાયો હતો તેવામાં રાજ્યની ઉથલપાથલ (Revolution) નાં ચિન્હો રચાતાં હતાં. આ ઉથલપાથલમાં રાજ્યનો નાશ થયો અને રાજ તથા તેના કુટુંબને દેદ કરવામાં આવતાં બુર્જોઅ કુટુંબનાં સધળાં મનુષ્યોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં. આ સમય ઘણો બારીક સમજીને ચાર્ટર્સના ડયૂકે દેશનિકાલ થવાને પોતાના પિતાને સમજાવ્યો, ઓર્લીઅન્સના ડયૂકને તેણે કહ્યું કે—“તમે પોતે આ સમયે ઘણા બચ્ચિત્ત સ્થિતિમાં છો ! જે મંડળીના તમે મેંબર છો તે મંડળી તરફથી ૧૬ મા લુઇ ઉપર આરોપ મુકાવાનો છે, અને તમારે પોતાને તેનો ન્યાય કરવાને બેસવું પડશે ! આવી અણધટતી સ્થિતિનો ઉઠાવ કરવાની ના પાડો અને હાલ આપના કુટુંબ સાથે અમેરિકા જાઓ, અને ફ્રાંસના શત્રુઓથી વેગળે, જ્યાં સુધી સારા દિવસો આવે ત્યાં સુધી વાસ કરો.” આ સલાહ તરફ ઓર્લીઅન્સના ડયૂકે કાન ધર્યો નહિ; કાંતો તેણે એમ ધાર્યું કે આવે બચને સમયે પોતાની જગો અને ધર્મનો લાગ કરીને નાસી જવું, એથી તેના મોનમાં ખામી આવશે, અથવા તો ખરેખર તો તેણે એમ ધાર્યું કે આ ઉથલપાથલના સમયમાં વખતે તેને કંઈ રાજ્ય લાભ પણ મળી જાય ! આમ છતાં પણ પુત્રના અતિ આગ્રહને લીધે ઓર્લીઅન્સના ડયૂકે મંડળીના એક મુખ્ય સભાસદની આ બાબતમાં સલાહ લેવાનું, તથા તે જે સલાહ આપે તે તેને જણાવવાનું કબુલ કર્યું. પરંતુ એ મેંબરે પોતાનો કંઈપણ અભિપ્રાય આપવાની ના કહી. તેણે કહ્યું કે—“તમારા પિતાને કંઈપણ સલાહ આપવાને મારામાં યોગ્યતા નથી. અમારી સ્થિતિ અસમાન છે. હું પોતે પણ કેટલાક નુકશાનથી છૂટવા માગું છું. તમારા પિતા ડયૂક ઓફ ઓર્લીઅન્સે એક ગજા તરીકે પોતાની પ્રજા ત-

રીકની ફરજોનો પોતેજ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. ” આ અપૂર્ણ અભિપ્રાયથી ઓર્લીઅન્સના ડચૂકને કંઈપણ વિચાર કરવાને કારણ મળ્યું નહિ, તેમજ તેના પુત્રની દલીલની તરફેણમાં પણ તે નહોતો. ઉલ્ટો “ પ્રજા તરીકની ફરજ ” એ શબ્દોનો અર્થ તેણે એમ કર્યો કે આવે ખરે વળતે જે માણસ સ્વદેશ છોડી જાય, તે ગેશક નામોશી ભરેલું છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે માણસ દગલખાજ કહેવાય. જ્યારે પુત્રે જોયું કે તેનો પિતા આખરૂં કારણને ખરોખર વળગી રહેલો છે અને આ ખાળતમાં રાજ્યદારી પ્રશ્ન રહેલ છે, ત્યારે તેણે વિશેષ સમજાવવાનું માંડી વાળ્યું, અને તે પોતાના લશ્કરમાં પાછો ગયો.

તોફાન તુરતજ શરૂ થયું હતું. ૧૭૯૩ ના જન્યુઆરીની ૨૧ મી એ કમ-નશીખ ૧૬ મા લૂંટને દેખાનામાં લેઇ જવામાં આવ્યો, અને પછી થોડા મહિના પછી ઓર્લીઅન્સના ડચૂકને પણ પ્રજા સામે ખટપટ કરવાનો વાંક મૂકી પકડવામાં આવ્યો હતો. નવેંબરની ૬ ઠી એ તેને કાર્ટમાં લાવવામાં આવ્યો અને મરકરી જેવી થોડી તપાસ આપ્યા પછી તેના ઉપર અનેક વાંકો મૂકીને તેને દેહાંતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. ગેશક આ બધી કસુરોમાં તે કેવલ નિરપરાધી હતો. ન્યાયાધીશોના અભિપ્રાયે ખરોખર વાંચી લીધા પછી તેણે માત્ર હુકમનો અમલ ઉતાળળથી કરવાની અરજ કરી. તેની આ અરજ મંજૂર થઇ હતી અને ચાર કલાક પછી તેની શિક્ષાનો ભયંકર અમલ યુસેન્ટ-હોનોરી ખાતે કરવામાં આવ્યો હતો. ઘણાં માણસોનું ટોળું આ ખતાવ જોવાને એકઠું મળ્યું હતું, અને જરા ઉશ્કેરાયું પણ હતું. આની સાથે બીજા પણ ઘણા ભોગો હતા. ઓર્લીઅન્સ કેવળ નિરપરાધી દેખાવથી હિંમતમાંજ હતો અને તેનું ગાઢું લેઇ જતી વેળા રાજમહાલય પાસે રાજને જોવા માટે લેઇ જવામાં આવ્યું હતું. તેનાં કપડાં કાઢવા માંડ્યાં ત્યારે તે માત્ર એટલુંજ બોલ્યો હતો કે “ ખ-હુવાર શામાટે લગાડો છો ? મૃતદેહ ઉપરથી તે સહેલાઈથી કાઢી નાખજે ! ” તુરતજ તે મરી ગયો હતો. આ સમયે તેની ઉંમર છેંતાળીશ વર્ષની હતી. તે ધણી તરીક આકરો હતો અને ૧૬ મા લૂંટની સામે થવામાં રાજ્ય લોભ, એ મુખ્ય કારણ હતું.

પોતાના પિતાના મૃત્યુની પહેલાં સાત મહિનાથી આર્ટિસના ડચૂકને તથા તેના મિત્ર જનરલ ડુમોરીઝને માલમ પડ્યું હતું કે ખટપટ વધવાની છે અને રાજ્યની સલામતી ખયમાં છે. તોફાનનો જન્મ થઇ ચૂક્યો છે. પોતાની વિધિ

માટે વિચાર કરવાને વખત હવે રહેલો નેહોતો. પ્રજાની સલામતીની મંડળી એકઠી થઇ તેમાં તેને યોલાવવામાં આવ્યો હતો અને તેમને લાગ્યું કે આ કા-
ચોમાંથી દેહાંત પામવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે, આથી તેઓ ખંને ક્રેંચ રાજ્યની
સરહદ ઉપર નાસી ગયા. તુરંતજ તેમને પકડવાને માણસો દોડયાં હતાં, પરંતુ
સારાં ભાગ્યે તેઓ બેદગ્યમની નીચા પ્રદેશની હદમાં પહોંચી ગયા, કે જે પ્ર-
દેશ એ સમયે આસિટ્રીયાને તાબે હતો. આ વખતે આર્ટર્સના ડયૂકના મનમાં જે
વિચારો હતા તેની આપણે કલ્પના પણ કરી શકિયે તેમ નથી.

આસિટ્રીયાના રાજ્યમાં ડયૂકને બહુ માન આપવામાં આવ્યું અને નોકરીમાં
દાખલ કરવા ઇચ્છા જણાવવામાં આવી હતી, પરંતુ તેણે ફ્રાંસની સામે હથિ-
યાર પકડવાની ના પાડી, અને દેટલાક વખત સુધો ખાનગી જીંદગી ગાળવાની
તેણે મરજી બતાવી. પછી તેણે એક્સ-લા-ચેપલ, કાલન, અને દાબ્લેટ્રઝ તરફ
અને સ્વિટ્ઝરલેંડ તરફ મુસાફરીઓ કરી. આ મુસાફરી તેણે પૈસાની કલકસરથી
તથા પકડાઇ જવાના ભય સહિત કરી હતી. તેની બેન એડીલેડ અથવા મેડ-
મ-ડી ઓર્લીઅન્સ પણ મેડમ-ડી-જન્લિસની સાથે એજ દેશમાં નાસી આવી
હતી, અને તેઓએ સ્વાઈઝરલેંડ આગળ ભેળાં થઇને ઝ્યૂરિચ તરફ મુસાફરી કરી.

ઓર્લીઅન્સના ડયૂકના બે નાના પુત્રો મોંટપેન્સીઅર અને બોબેલેઇસ, તે-
મના મોટા ભાઈ અને બેનના જેવા નસીબદાર નહોતા. પ્રથમતો તેમને તેના ખા-
પની સાથે માર્સેલ્સ ખાતે સેન્ટજીનમાં કેદમાં રાખવામાં આવેલા હતા તેથી તેમના
મનને દિલાસો મળતો હતો, પરંતુ તેમના પિતાના દેહાંત પછી તેમને બહુ
બહુ અપમાનો અને દુઃખો આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમના સાથીઓને
ખારી નાખવામાં આવતા હતા તથા દેદખાનાઓ વધારે સખત બંધ કરી દેવામાં
આવતાં હતાં તેથી તેમને જીંદગીનો પણ બહુ ભય રહેતો હતો. રોબીસપાયર-
ના નાશ પછી તેમને તેમની માતા વિધવા ઓર્લીઅન્સની ડચેસ કે જે પારિસ
માં એક વૈધના ઘરમાં માંદી પડેલી હતી તેની સાથે તેમને પત્ર વ્યવહાર ચ-
લાવવાની રજા આપવામાં આવી હતી. આવી સ્થિતિમાં તેમને બહુ ગમ્યું
નહિ, તેથી તેમણે ૧૭૮૫ના નવેંબરની ૧૮મીએ નાસી જવાની કાશીસ કરી.
મોંટપેન્સીઅર એક ખારીએથી ઉતરવા જતાં જમીનપર પડી ગયો અને બાન
આવતાં ઉઠીને જીવે છે તો તેનો પગ લાગી ગયો હતો. બોબેલેઇઝ નસીબદાર
હતો અને સુખેથી ખંદરમાંથી જતા વહાણમાં નાસી શક્યો હોત, પરંતુ તેના

ભાઈને આવી સ્થિતિમાં એકલો ચૂકી જવાનું તેને ઠીક નહિ લાગવાથી તે કેદખાનામાં જ રહ્યો. આ પ્રમાણે નાસવાની કોશીસ કરી તેટલા માટે તેમને માથે કૂર જેલરે વધારે સખ્તાઈ નાખી. આ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ સુધી દુઃખો ભોગવ્યા પછી તેની માતાની અરજ ઉપરથી તેમને છોડવામાં આવ્યા, પણ તે એવી શરતે કે તેમણે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં જવું, અને ત્યાં તેઓએ તેમના મોટા ભાઈ લુઈફિલિપ પાસે જઈ રહેવું.

જ્યૂરિયના નગરમાં આવીને આર્ટસના ડયૂકનો ઈન્દો પોતાની બેન અને મેડમ ડી. જન્લિસની સાથે ત્યાંજ રહેવાનો હતો; પણ તેમ કરવામાં કેટલીક હરકતો હતી તેની તેને પ્રથમથી ખબર પડી નહોતી. જ્યૂરીયની રાજ્ય સત્તાએ આ લોકોને આશ્રય આપ્યા માટે કેંચ રાજ્ય તરફથી ધમકી આપવામાં આવી હતી. આ વાતની આ પાદશાહી મુસાફરને ખબર થતાંજ તેઓ ત્યાંથી છાનામાનાં ભાગી ગયાં અને પર્વતો ઉત્તરધીને ઝગ નગરમાં ગયાં. પાસેના સરોવર નજીકના એક ઘરમાં તેમણે ઉતારો લીધો. અહીં તેઓ બહુવાર રહ્યાં નહિ. તેમની સ્થિતિ અને રીતભાત ઝાળખાઈ ન જાય એવી કોઈ સલામતીવાળી જગોએ જઈ વસવાંની તેમને જરૂર હતી. આવા બારીક સમયમાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડના એક મિત્ર એમ. ડી. મોર્ટિસ્કવિચની સલાહથી બ્રેમગાર્ટન પાસેના સેન્ટકલેયરના દેવળમાં મેડમ-ડી-ઓર્લીઅન્સ અને તેની શિક્ષકને માટે સ્થળ શોધી કાઢ્યું. પોતાની બેનની ફીકરથી આમ મુક્ત થઈને આર્ટસનો ડયૂક યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં મુસાફરીએ ભટકતો ફર્યો અને જુદા જુદા દેશોની રીતભાત વગેરેથી કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું અને જે મહા દુઃખ તેને માથે આવી પડ્યું હતું, તે ભોગવવાને ખમતીધર થઈ ગયો હતો. એક બહારવટિયા અને દેશ નિકાલની સ્થિતિમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં તેનામાં કુદરતી હિંમત આવી અને તેણે જે ઉંચા પ્રકારની કેળવણી લીધી હતી તે વિશેષ પુષ્ટ થઈ હતી.

તે પહેલાં વેલો બેઝલ ખાતે ગયો અને ત્યાં તેણે પોતાની પાસે એકજ ઘોડો રાખીને બાકીના બધા ઘોડાઓ માત્ર સાઠજ લૂધમાં વેચી નાખ્યા અને એકજ ઘોડા સાથે તથા બુડોઈન નામનો એક નોકર, જે તેની સાથેજ રહેવા ઇચ્છતો હતો તેની સાથે તેણે પોતાની મુસાફરી આગળ ચલાવી. આગળ જતાં બુડોઈન માંદો પડ્યો અને ચાલી શકે તેવો ન રહ્યો. આથી તે ચાકરને પોતાની

પાસે જ એકજ ઘોડો હતો તેની ઉપર બેસાડયો અને પોતે ચાર્ટર્સના માયાળુ ડયૂકે તે ઘોડાને દ્યાર્યો, અને એ રીતે તેમણે બેઝલ છોડ્યું.

સ્વિટઝર્લેન્ડના ડેટલાક જોવા લાયક અને ઐતિહાસિક સ્થળોમાં ડેટલાક મહિના સુધી કરીને તેણે મુસાફરીથી થતા લાભોનો અનુભવ મેળવ્યો, અને તેથી તેનું મન વધારે મોટું થયું હતું. એમ કરતાં એવો પણ પ્રસંગ આવી ગયો કે એકજ ઘોડો જ તેની પાસે રહેલો હતો તે પણ ખોયો અને તે પોતે તથા તેના દુઃખમાં ભાગ લેનારો નોકર ખુડોઇન હાથમાં લાકડી રાખી પગે પાળા મુસાફરી કરવા લાગ્યા અને આખરે તો પાસે પાઈ પણ ન મળે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયા ! પાદશાહી વંશીને માથે પણ ઢવી સ્થિતિ ! દુઃખી મનુષ્યોને આ ઉપરથી ધણો દિલાસો અને ધડો લેવાનો છે ! એક પ્રસંગે ધણી શ્રમ ભરેલી મુસાફરી કરીને તે થાક્યો પાક્યો આદિપાઇન પર્વત ઉપરના સેન્ટ ગોથાર્ડની ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ ધર્મશાળાવાળાએ તેને તેમાં ઉતરવાને સાફ ના પાડી અને જંગલમાં પહાડમાં રાત્રીને સમયે અત્યંત થાકેલ ને આમ ઉતારો ન મળ્યો ! આવા આવા પ્રસંગો પછી તેને ખોરાક માટે ચિંતા થવા લાગી. તેણે મનુરી કરી પેટ ભરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે વિચાર્યું કે રાત્ર શું અને રંક શું ? કુદરતમાં અદ્વિત્ય કે મહત્તાનો ભેદ નથી એ મહાન પુરુષોનું સૂત્ર પરમ સત્ય ઠર્યું છે ! સારા-સુખના દિવસમાં હું રાત્ર હતો અને હાલ મનુરી કરું ને મનુર કહેવાઉં, એ કેવળ કાળ બળજ છે ! દીડીનો કુંજર અને તરણનો મેરૂ, એ કહેવત પરમ સત્ય છે, એમ હવે મને અનુભવ થયો છે ! આમ વિચારી મનુરીમાં ખોટ નથી, એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાના ગુજરાન માટે વિચારમાં તે આમ તેમ શું થાયો હતો, એવામાં તેના મિત્ર એમ મોટીસ્કવીઆ તરફથી એક પત્ર આવ્યો, તેમાં તેણે તેને માટે સ્વિટઝર્લેન્ડના અશિક્ષણમાં હાઇન નદીના સંગમ પાસેના ગામ રીચેન્નોની પાઠશાળામાં શિક્ષકની જગો શોધી રાખ્યાનું લખ્યું હતું. આવી જાતની કામગીરી મળ્યાથી તે ખુશી થયો અને એકદમ રીચેન્નો તરફ જવા ઉપડી ચુક્યો. તરતજ તે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં આવ્યો તે હાથમાં પાટીટ, ખભે બોલ્ડે અને લાકડી, આવી સ્થિતિમાં ચાલતો તે આવ્યો હતો અને શાળાના હેડમાસ્તર ઉપરની ભલામણનો પત્ર લેતો ગયો હતો. મુખ્ય મહેતાજીએ તેને તપાસ્યો તો તે ૨૦ જ વર્ષનો હોવા છતાં પોતાના ખાતા માટે તેને પાસ કર્યો. અહીં તેણે ચાપુડ-લાટૂર નામ રાખ્યું હતું અને આઠ મહિના-

ની હુંક મુદતમાં શાળામાં ઇતિહાસ, ક્રેંચ, અંગ્રેજી અને ગણિત શિખવ્યાં હતાં. અહીં તેણે માત્ર પોતાના ઉપરીઓ અને વિદ્યાર્થીઓનું માન મેળવ્યું હતું એમ નહિ, પણ આખા રીચેન્નાની વસ્તીમાં તેણે ધણું ઉંચું માન મેળવ્યું હતું.

પોતાના પિતાના કઙ્કણા જનક સમાચાર તેણે અહીં આ સ્થિતિમાં સાંભળ્યા હતા. ગ્રિસન્સ ખાતે પણ કંઈ રાજ્ય ખટપટ ચાલતી હતી તેવામાં મેડમ ડી ઓર્લીઅન્સે પ્રેમગાર્ડનનું દેવળ છોડી હંગેરીમાં પોતાની કાકી કેાંટીની રાણી પાસે જઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો. એમ. મેાંટીસ્કવીઓએ આથી એ દેવળ ખાતે ચાર્ટર્સના ડચૂકની ગોઠવણ કરી આપવાનું વિચાર્યું, કારણ કે હવે તેને પકડવાની વાત ખંધ થઈ પડી હતી. આથી તેણે રીચેન્ના ખાતેની શિક્ષકની જગોતું રાજનામું આપ્યું અને લાંથી સર્વનાં સારાં ખાત્રી પત્રો લેઈને તે રહ્યો હતો. ત્યાર પછી તેણે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં છાત્ર રહી શકાશે નહિ, એમ ધારી એ દેશ છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું.

તેના પિતાના મરણથી હવે તે પોતે ઓર્લીઅન્સનો ડચૂક થયો હતો, તેમ છતાં તે ફ્રેંચ સત્તાવાળાઓથી સંતાતો ભટકતો હતો અને આમ પકડાઈ ન જવાય તેવા કોઈ નિર્ભય સ્થળની નિવાસ માટે શોધ કર્યા કરતો હતો. તેણે અમેરિકા જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ત્યાં જવાને માટે વહાણે ચઢવા માટે હેન્ઝર્ગ વધારે યોગ્ય માલમ પડ્યું. ૧૭૮૫માં તે એ શેહેરમાં આવ્યો; પરંતુ અહીં આવ્યો ત્યાં તેની પાસે ખરચી ખુટી અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પહોંચવા જેટલી ખરચી તેના પાસે નહિ હતી; પરંતુ જવાની આતુરતાથી તથા કોપનહેગનના એક શરાદ્ પાસેથી કંઈ નાની રકમ મળી શકી, તેથી તેણે ઉત્તર યુરોપમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી એ શરાદ્ તેને ડેન્માર્કના રાજા પાસેથી એક મુસાફરીની પાસ પણ અપાવી, પણ તે ઓર્લીઅન્સના ડચૂક તરીકે નહિ, પણ એક સ્વિસ મુસાફર તરીકેની લીધી હતી. એથી તે સલામતીથી ફરી શક્યો માર્ગની જોવા લાયક વસ્તુઓ અને સ્થળો જોતો જોતો તે સ્વીડન અને નોર્વેમાં

તે લાપ્લાન્ડરોની સાથે તેણે પહોંચેલાં પગે મુસાફરી કરી. તે ૧૭૮૫નું રાખીને બાકીનાં ઉત્તર ભૂશીર્ષ આગળ જઈ પહોંચ્યો.

ઘોડા સાથે તથા ખુડોળ એક સ્વીડિશ પત્રમાં ૧૮૪૪ ના જુન માસમાં લુઈ. રતો તેની સાથે તેણે પોતાના સંગ્રહીની હકીકત છપાઈ હતી:—

“ ૨ જી તારીખે વાઈસક્રોન્સલ બર્કે તેની ૩૨ મા વર્ષની વર્ષગાંઠ કરી હતી. તેજ દીવસે તેણે ફ્રેંચ રાજ તરફથી એક પ્રત મેળવ્યો હતો. એ પ્રત રાજના પોતાના હાથથી લખેલો હતો અને તેમાં તેને એક સોનાનો ચાંદ મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ ચાંદની એક બાજુએ રાજનું મહોદં તથા બીજી બાજુએ આ પ્રમાણે લેખ કાતરેલો હતો:— ‘ ૧૭૮૫માં તેની કરેલી પરોણાગતના બદલામાં રાજ લુઈક્સિય તરફથી મી. એમ. સી. બર્કેને આપવામાં આવ્યો.’ પ્રત ન્યુઈલી, તા. ૬ ઈ જુનનો હતો, તેમાં લખેલું હતું કે— ‘ મુસાફર મ્યૂસરે વેશપાલટે સારી રીતે કરેલી એ દેશમાંની મુસાફરી જુલી જવામાં આવતી નથી, કે તે મને બહુજ અનુકૂલ પડી હતી, અને એ મુસાફરી મને સાંભરતાં આનંદ મળે છે. નોર્વેમાં અને વિશેષે કરીને નોર્વેડ તથા ફિન્માર્ક ખાતેની મુસાફરી વખતની પરોણાગત ઘણીજ માયાજીપણે કરવામાં આવી હતી, અને આજે એ વાતને ૪૯ વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ તે સંભારી રાખતાં મને બહુજ આનંદ થાય છે. ”

ઉત્તર ધ્રુવથી ૧૮ અંશ ઉપર થોડા દિવસ રહીને તે લાખ્લાંડમાં થઈને બોથનિયાના અખાતને કઠિ ટોર્નૌઓ ખાતે ગયો. ત્યાંથી તે એઓ ખાતે ગયો, અને ફિન્લાંડમાં ફર્યો, પરંતુ કેથેરાઇનના દ્વેષી સ્વભાવને લીધે તે રશિયામાં ગયો નહિ.

લુઈક્સિયની યુરોપની મુસાફરી વિષે ઘણું ખરો અહેવાલ ‘ ફ્રાંસ, તેનો રાજ અને રાજ્ય ’ એ નામનું પુસ્તક એક અમેરિકને (ન્યૂયોર્ક, વિલિ અને પુટનામ, ૧૮૪૦) છપાવ્યું છે તેમાં છે, તેમજ નોર્થ અમેરિકન રીવ્યુમાં પણ આવેલી હતી. આ ગ્રંથકાર યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તરફનો લુઈક્સિયની દરબારમાં એલચી હતો, આથી એ એહેવાલ ભરોસા પાત્ર લાગે છે.

આ બધી મુસાફરીથી લુઈક્સિય બહુ ઘડાયો હતો અને તેથી તેણે બહુ ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એ વાત ખરેખરી છે. આ ઉત્તરના દેશોની સુંદરતા તથા તેના લોકોની ભલાઈ તે બહુ વખાણે છે.

આ પ્રાચીન રાજ્યોની તપાસ કરી રહીને તે સ્ટોખોમ ગયો અને ત્યાંથી તે ડેન્માર્ક આવ્યો, અને ખોટું નામ રાખીને ત્યાં તે છાંતો રહ્યો હતો. આ મુસાફરીના પ્રસંગમાં તેની સ્થિતિ કે રાજ્ય દ્વારી બાબતમાં કંઈ જાણવા જેવું

બન્યું નથી; પણ આટલું બધું છતાં—દુઃખો ભોગવતાં છતાં—પણ તેણે ફાંસ સામે હથિયાર પકડવા ઇચ્છા કરી નહિ હતી, કે જે ૧૮માં લૂંચ્યે તેને ઢાંડીના પ્રિન્સની નીચે રહી વાપરવા માગણી કરી હતી !

આ બધી મુસાફરીના સમયમાં તેણે એવી ડહાપણ ભરેલી ચાલ ચલાવે રાખી હતી કે ફ્રેંચ રાજ્યે તેનો પીછો છોડી લીધો હતો, અને તેના નિવાસનું સ્થળ શોધી કાઢવાનાં પ્રયત્નો છોડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રશિયા અને પોલાંડ-માં તે હશે, એમ ધારીને ત્યાં કેટલીક તજવીજો કરવામાં આવેલી હતી, પણ પછી એ સર્વ છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. પછી રાજ્ય અને ગ્રોર્ડોઅન્સની ડચેસ વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો હતો. તેને રાજ્ય તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે જો તેનો મોટો પુત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ખાતે જતો રહે, તો તેની જન્મ યજ્ઞેલ માલ મીલકત તેને પાછી સોંપવામાં આવે, અને તેના બે નાના પુત્રોને પણ તેના મોટા ભાઈની સાથે અમેરિકામાં રહેવાની શરતે છોડી મૂકવામાં આવે. આ માગણી ડચેસને પસંદ પડી અને તેણે એ દરખાસ્ત તેના મોટા પુત્રને લખી જણાવી તથા તેમાં તેણે લખ્યું કે—“ તમારી ગરીબ માતાને દુઃખ-માંથી છોડાવવાનો આ ઉપાયછે; તેમજ તમારા ભાઈઓને કષ્ટમાંથી છોડાવવાનો પણ એજ ઉપાય છે. આમ કરવાથી તમારી ઉદારતાનો પાર ગણાશે નહિ!”

આ પત્ર તેના પુત્રને પહોંચાડવા માટે રાજ્યે માગી લીધો હતો, અને એ બહાને તેને પકડી લેવા ધાર્યું હતું. એમ માનવામાં આવ્યું હતું કે હેંબર્ગના વેપારી મી. વેસ્ટફર્ડ મારફત તેને પત્રો પહોંચે છે. આથી ફ્રેંચ રાજ્યે મી. વેસ્ટફર્ડને લાલચો આપી, પણ તે ભલા ગૃહસ્થે બીલકુલ તેના ઠેકાણા વિષેની કશી માહિતી આપી નહિ. લૂંચ હવેથી રોજ ઠેકાણું બદલ્યાં કરતો હતો અને પોતાની માતાની માગણી પ્રમાણે કરવાને તત્પર થયો હતો. તેણે યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાની માતાને તુરતજ લખ્યું કે—“ આ પત્ર મારાં પ્યારાં માતાજીને મળશે તેવોજ હું યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તરફ ઉપડી જઇશ.”

હેંબર્ગ અને ફ્રિલાડેલ્ફિયા વચ્ચે ચાલતી વ્યાપારી આગળોટ “અમેરિકન” નામની, જેનો કપ્તાન યુઇંગ હતો, તે એલ્બમાં નાંગરેલી હતી. ડયૂક કપ્તાન પાસે એક ડેન તરીકે ગયો અને તે સમયના દર પ્રમાણે પાંત્રીસ ગીની આપીને તેણે પાસ લીધી. તેની સાથે રહી તેની આતરજ દુઃખ પામતો તેનો નિમક-

હલાલ ચાકર યુડોઇન પણ તેની સાથે જવાનો હતો, પરંતુ કમાને તેને સાથે લેવાની ના પાડી, કહ્યું કે અહીંથી નોકરો ખર્ચ કરાવી સાથે આવે છે, પરંતુ ત્યાંથી પછી તુરત નોકરી છોડી જતા રહે છે પરંતુ આખરે તેને પણ સાથે લઈ જવો ઠર્યો, ને તેનું અરધું લાકડું ઠર્યું અને તે બે ને એ રીતે અમેરિકા ગયા.

હે'બર્ગમાં વહાણની તપાસણી થાય તેમાંથી બચવાના ધરાદારી ડયૂકે વહાણમાં પોતાની કેટલીક સોશ્વે કરી રાખવા માટે કેટલાક દિવસ અગાઉથી વહાણમાં જઈ રહેવાની માગણી કરી, તે કમાનને ઠીક ન લાગી, તો પણ તેના ગુપ્ત ભેદથી તે અબાણુઓ હતો તેથી તેને તેણે તેમ કરવા પણ રજા આપી; પણ પાછળથી કમાનને ખબર પડતાં તેને માટે તેનો અભિપ્રાય સારો રહેલો નહોતો.

આગયોટ ઉપડયા પહેલાં રાત્રીએ ઘણું મોડેથી એક ફ્રેંચ ગૃહસ્થ તેની કુખીનમાં બેસવાને આવ્યો. તે ગૃહસ્થ ખરાબ અંગ્રેજી બોલતો હતો અને અંગ્રેજીમાં પોતાના વિચારો મહા મુશ્કેલીથી જણાવતો હતો. તેણે ડાર્ઠ દુભાશિયો બોલાવ્યો, પણ વહાણમાં ઢાઢ નહિ મળવાથી બોલવાની ઈછાવાળો તે નિરાશ બનીને આખરે સુવા ગયો. સહવારમાં ઉઠીને તેણે પહેલી તપાસ એ કરી કે તે (ડયૂક) ને ફ્રેંચ આવડે છે? જ્યારે તેણે હા કહી ત્યારે તે અત્યંત ખુશી થઈ ગયો અને બોલ્યો—“તમે બહુ સારા બોલનારા ડેન છે, તો કૃપા કરીને આપ યુવાન છો અને હું વૃદ્ધ છું માટે મારા આપ દુભાશિયા થશે!” ડયૂકે હા કહી અને પછી તેણે તેની પાસે પોતાનાં દુખો ગાવા માંડ્યાં. તે સેન્ટ ડુમિંગોનો એક ખેડુત હતો, તે પોતાને દેશ જતો હતો. પોતાને દાંત નહોતા અને શેટલી રસોયો ચવડ કરે છે, સારા રસોયા વગર વહાણમાં જવું સાઈ નથી, આવીજ અમલોડો સઘલાં ફ્રેંચ વહાણોમાં પણ હોય છે, પોતાથી અમેરિકન બિસ્કિટ ચવાતાં નથી, આમ બધું બડબડવા લાગ્યો. આ સઘળાંથી કમાનનેતો ગુસ્સો આવ્યો તેથી બોલ્યો કે—“જવું છે તેવું છે, ખાવું હોયતો ખાઓ નહિતો માઈ વહાણ છોડી દેજો.” તે વૃદ્ધને તો પોતાનો દેશ છોડવોજ હતો તેથી દાંતનું તુક-શાન કથુલ કરીને પણ વહાણમાંજ રહેવું કમુલ કર્યું. જર્મન, અલ્સાશિયન, ઈત્યાદિ બીજા પણ ઘણા ઉતાડ્યો યુનાઇટેડસ્ટેટસ ખાતે જનારા હતા. ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪ મીએ એલબમાંથી વહાણ ઉપડયું, અને સતાવીશ દિવસની ખુશકીની મુસાફરી સહિત તે ફિલાડેલ્ફિયા ખાતે પહોંચ્યું. ટીલાવેરનાં ભૂશીર્ષો ઉપર ગયા પહેલાં પોતે કાણુ છે તે બીના લોકોથી કમાન જણે તે ઠીક નહિ લા

ગ્યાથી પોતે કાણ છે તે કાઢને જણાવ્યું નહિ. છુટા પડતી વેળા કમ્પાને તેને ન-
મસ્કાર કર્યા, પણ તે કાઢ સાથે બોલતો ચાલતો નહોતો તે ઉપરથી કમ્પાને તેને
હુચ્ચો ટેવ્યો અને ધાર્યું કે આ કાઢ હુચ્ચાઈથી અત્રે નાસ્તી આવેલો જણાય છે
અને તેને કાઢ ઓળખે નહિ તેમ ઘચ્છતો જણાય છે. એ પ્રમાણે તેને માટે
ગમેતેવા ખોટા વિચારો બંધાતા હતા, તોપણ તેણે તેમ કરવામાં બેશક
મોટું ડહાપણ વાપરેલું હતું! પેલા કુમિંગોના ખેડુતનેતો તેના નામની ખબર
છેક ફિલાડેલ્ફિયામાંજ પડી અને તેથી તે ખેડુ શરમાયો અને તેની પાસે આ-
વીને નમ્રાશથી માફી માગી નમન કરી ગયો.

અપૂર્ણ.

પ્રમાણિકતા.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૦૧ થી)

રામરાય—“ સાહેબ, પણ મને તે લેવાનો હક શું છે? અને આપ મને
શા માટે તે આપો? મારાથી તે લેવાયજ નહિ, સાહેબ ! ”

“ તમે બહુ પ્રમાણિક જણાઓ છો ! ” આમ કહી તે યુવાન શેઠ રામરાય
—તરફ ગયો અને તેનો હાથ પકડી બોલ્યો “ તમે પ્રમાણિક
છો ? ”

“ આપનો તાબેદાર રામરાય છું જી. ”

“ અને રામરાય, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં છે ? ”

“ સાહેબજી, પંદર. ”

કંઈ યાદ કરતો હોય તેમ વિચારીને જટાશંકર બોલ્યો:— “ રામરાય,
શું તમે સુરતના પ્રેમરાયના કુલના તો નથી ? ”

“ સાહેબજી, એજ ! ” છોકરે સાદાઈમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ અને ત્યારે આવા ઉચ્ચ કુટુંબનો માણસ એક ઉનનો વ્યાપાર કેમ કરે છે ? ”

આ પ્રશ્નથી રામરાયને લાગી આવ્યું, તોપણ તે દ્રઢ બની બોલ્યો “ સા-
હેબજી, હું ઉનનો વ્યાપારી નથી, પરંતુ મારું કુટુંબ એટલી ગરીબ સ્થિતિમાં
આવી ગયું છે, કે મારે ઉનના વ્યાપારી કેશવદાસની દુકાને વાણીતર રહેવું
પડ્યું છે ! ”

“ ગરીબ છોકરા; આટલો બધો વિવેકી ! સત્ય, માયાણુ અને પ્રમાણિક છતાં કમનશીબ ! દેવી દિલગીરી ! આહા ! કેવી દિલગીરી ! ”

એટલામાં નોકર પાછો આવ્યો અને બોલ્યો “ સાહેબ ગાડી તૈયાર છે. ”

તે સદ્મહરયે તે છોકરાનો હાથ અફસોસ સાથે છોડી દીધો. ટબલ ઉપરના તમામ પૈસા એ છોકરાને આપી દેવાની તેની પૂર્ણ મરજી હતી છતાં આવા ખાનદાન છોકરાને તે લેવા કેમ કહી શકાય, એ મુશ્કેલી વચ્ચે તે દબાયો હતો. આખરે પાછલા વિચારતું બળ વધતાં તે કંઈ કરી શક્યો નહિ, પણ એટલુંજ બોલ્યો કે “ છોકરા હાલતો બ. પછી આપણે મળીશું. ” અને માયાણુ નજર-થી તે તેની સામે જઈ રહ્યો અને તે છોકરો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

રામરાય સીડી ઉતરી એકદમ રસ્તે પડ્યો એટલામાં પાછળથી તેનો ગળ-પટ્ટો દોઈ મજબુત હાથે પકડી તેને ઉભો રાખ્યો. આ તેનો શેઠ હતો. તે તેને પૈસા પાછા આપવાને તે દોડ્યો ત્યારે તેની પાછળ તે પણ દોડ્યો હતો, તેથી આ વખતે તે તેને પકડીને ગાળો દઈ પૈસા પાછા આપી આવ્યો માટે ધમકાવવા લાગ્યો. રામરાયે ગમે તેટલી દલીલો પોતાનો વાંક નહિ હોવા માટે આપી, પણ તે બધી બ્યર્થ ગઈ. તોપણ તેનો શેઠ એટલો બધો દુષ્ટ નહોતો, પણ તેનો સ્વભાવ દોષી તથા ઉતાવળિયો હતો તેથી તેને હાથે પશ્ચાત્તાપ થાય તેવાં કામો થઈ જતાં હતાં.

તેણે કહ્યું:—“ તું મારી નોકરીમાંથી ને મારી પાસેથી જતો રહે ! તું મારી પાસેથી જ, અને તને છેવટની શીખામણ હું આપું છું તે પ્રમાણે કરજે ! બી-જે લકુલ વચ્ચે બોલતો નહિ અને પાછો મારે ત્યાં આવતો નહિ, એજ સલાહકારક છે. યાદ રાખ. ”

પોતાના ધણીને હજી પણ વિશેષ ગુસ્સો કરતો જોવાની રામરાયે આશા રાખી હતી અને તેને માટે સહન કરવાને તે પોતે તક્યારજ થઈ રહેલો હતો, તો પણ તે પોતાને આમ નોકરીમાંથી રજા આપશે, એવી આશા તેને હતીજ નહિ. આથી પોતાના આ પાપી શેઠને નમસ્કાર કરીને તે તુરતજ પોતાના બાપના ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યો. .

સાંજના સાત વાગ્યા હતા અને ત્રેમગાય પોતાની પત્ની અને એક છ વ-ર્ષના બાળકની સાથે વાળુ કરવા બેઠો હતો; એવામાં બારણું ઉઘડ્યું અને રામ-

રાય અંદર આવ્યો. છોકરાને ભયથી દલગીર અને ગભરાટ સાથે આવેલો જોઈને બાપ અને મા બંને બહુ આશ્ચર્ય પામી ગયાં. “શું છે? અઠવાડિયા દરમિયાન તેં દુકાન કેમ છોડી? તારો શેઠ માંદો પડ્યો છે? અથવા તું માંદો પડ્યો છે? બોલ, શું છે?”

મા અને બાપે આ સવાલો એવી રીતે ઉતાવળા પૂછ્યા કે તે છોકરો તો કરો ઉત્તરજ આપી શક્યો નહિ. ઘણાં માબાપો પોતાનાં છોકરાંને સદ્ગુણી કરવા માટે અને કેળવણી આપવા માટે તેમના ઉપર કૂર બની રહે છે પણ એ રીતિ છેક પસંદ કરવા જેવી નથીજ. અતિ કૂરતાથી બાળક ગભરાટમાં રહે છે અને ખોટું બોલતાં શિખે છે; માટે માયાળુપણાથી જે કામ બને છે તેવું કૂરતાથી બનતું નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય ઉણુ બુદ્ધિની કેળવણી પામેલાં માબાપોથી આવો શાંત સ્વભાવ ધારણ કરી શકવો મુશ્કેલ હોય છે! આખરે એક નિઃશ્વાસ ખુદી રામરાયે જવાબ દીધો કે “શેઠ મને રજા આપી દીધી છે?” જ્યાં બહુ ભયં હોય ત્યાં મનુષ્ય નિર્ભય બને છે; તે પ્રમાણે આ છોકરે ખરેખર કહી દીધું.

કેટલીક સખત ટીકા કરીને પ્રેમરાય બોલ્યો કે—“તેં કંઈ મૂર્ખાઈ કરી હશે!”

રામરાયે વિનયથી ઉત્તર આપ્યો કે—“તે બાબત આપજ ન્યાય કરશે.”

માતાતો કશું બોલીજ શકી નહિ. ગમેતેમ તોપણ માતાનો જીવ દીકરાનો વાંક થાય તે પણ તેને જેમ ઠીક લાગે નહિતેમ તેને કાઈ વઢે તે પણ માને ઠીક ન લાગે, એ ગુણ સ્ત્રીઓમાં કુદરતી હોયછે! આથી બાપે છોકરાને વઢવા માંડ્યો. તેમાં માતો બોલીજ શકી નહિ.

પ્રેમરાય —“પણ છે શું? બોલી દે.”

રામરાય—“પિતાજી આજે જે બનાવ બનેલ છે તે બધો આપની રજાથી હું આપને કહું છું અને પછી આપ મને કહો કે તેમાં મેં ખોટું શું કર્યું છે? કેમકે હું તો એમ સમજું છું કે મેં કશું ખોટું કરેલું નથી. જો કે આમ ખરતરક થઈ આપની પ્રાસે આવવામાં મને બહુજ દુઃખ થાય છે, તોપણ હું કહું છું કે હજી પણ એવો પ્રસંગ આવે, તો હું એમજ કર્યો વગર રહું નહિ.”

“ચલાવ, બોલી દે,” એમ પિતાજી કહ્યું અને પોતાના દીકરાનું આમ નિર્ભયપણે બોલવું સાંભળીને તેનું નિરપરાધીપણું લાગ્યાથી માતાના મનમાં કંઈક જોર આવ્યું. કંઈપણ વધારો ધંધારો કે મીઠું મરચું લેખળ્યા વગર જે

પ્રમાણે ખરેખર બનેલું હતું, તે પ્રમાણે તે સર્વ સમસ્યાએ વિનયથી અને સ્નાદ-
ધર્મી વર્ણુથી કહી બતાવ્યું, અને જાણે ન્યાય મળવાની ઇચ્છા રાખ્યો હોય તેમ
તે કહીને ઉભો રહ્યો, અને તે બોલ્યો કે—“ મારો શેઠ એટલો બધો પૈસાનો
લોભી છે કે આટલો બધો નફો તેને ખોટી રીતે આવે હોતો ! તે હું કેમ ખાવા
દઉં ? આનો, બે આના કે ચાર આના વારે નફો ખાય તે પણ અન્યાય ગણાય
ત્યારે આટલી બધી જીવતી માંખ ગળવા દેવાય ? કેવી વાત છે ? પિતાજી, પણ
આ વાત ખરીજ છે ! ”

“ આવ, અને મારાપુત્ર, મને આલિંગન આપ ! ” પોતાના પુત્રની સત્ય
વાત સાંભળી તેના ઉપર પિતા પ્રસન્ન થઈ ગયો ! પોતાના પુત્ર સિવાય તેના
શેઠ તરફથી કે જીજ્ઞ પુરાવા તેણે કંઈ જાણ્યા નહોતા તોપણ માત્ર તેના પુત્ર-
નાજ બોલવા ઉપરથી તે એકદમ પ્રસન્ન થઈ ગયો. આમાં જો કે તે ઠગાથો
નહોતો, તોપણ એકદમ તપી જવાની દેવવાળા ઉપ્પુ પ્રકૃતિના લોકોને શાંત
થતાં પણ વાર લાગતી નથી. આમ કહીને પ્રેમરાયે પોતાના હાથ લાંબા કર્યા
અને સમસ્યા તેના પગ આગળ સાધાંગ દ ઉવત્ પડ્યો. પ્રેમરાય બોલ્યો—“ આવ
ખરેખરે તું મારો પુત્ર છે; તેં બહુજ ઠીક કર્યું છે અને તેથી હું ધણો પ્રસન્ન
થયો છું. ” પોતાના પુત્રની કસુર નથી એમ ઈશ્વરે માતાને હિંમત આવી ગઈ
અને તે પણ હવે બોલી ઉઠી—“ હા ! પ્યારા પુત્ર, તેં ઠીકજ કરેલું છે. ” અને
તેણે પણ પુત્રને હાથ લાંબા કર્યા. “ તેં વ્યાજબી કરેલું છે, મારી પાસે અહીં
બેસી જાતને જીવ લાગી હશે ! હવે તને એ શેઠને ત્યાં નહિ મોકલીશું હોં ! તને
હું વચન આપું છું ! ”

“હું તમારા ઉપર બોલ્લો થઈ પડવા ઇચ્છતો નથી.” માતાએ નોકરી પર
હવેથી નહિ મોકલવાનું વચન આપ્યું તે સાંભળી મદત માળાપ ઉપર નહિ પડી
રહેવા ઇચ્છતા પ્રમાણિક પુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું અને તે માતાની પાસે જઈને બેઠો.

પ્રેમરાય—“આપણે તે વિષે આવતી કાલે વિચાર કરીશું હાલતો આપણે
કેવી રીતે ખુશાલી કરવી તેજ વિચાર છે. ”

એટલામાં એક ચાકરે બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર આવીને તે બોલ્યો—
“ સાહેબ, દાઢ પ્રહર્ય આપને મળવા ઇચ્છે છે. ”

“કાણ ? શું નામ ? ”

“ સાહેબ, તે કહે છે કે આપ તેનું નામ જાણતા નથી તેથી નામ કહેવું વ્યર્થ છે, પરંતુ તે આપને મળવાને બહુ આતુરતા જણાવે છે. ”

“ તે અજાણ્યો હોય તોપણ તેને મળવાની ના પાડવાનું કશું કારણ મને જણાતું નથી; કેશવા, તેને આવવા દે, ” આમ કહી પ્રેમરાય પોતે તે આવનારને લેવા માટે ખુરશી ઉપરથી ઉભો થયો.

તે આવનાર ધણીને જોતાં વારજ રામરાય આશ્ચર્ય પામી ગયો.

પ્રેમરાયને નમસ્કાર કરીને તથા તેની સ્ત્રીને પણ નમીને તે ગૃહસ્થ બોલ્યો—
“સાહેબ, મારે અહીં આવવાની જરૂર થઈ છે, તેને માટે હું તમારી પાસે માફી માગું છું. મારે આવતી કાલે બહારગામ જવાનું છે માટે જે કામે હું અહીં આવેલો છું તેમાં ઢીલ થવી નહિ જોઈએ. હું જટાશંકર અને શિવશંકરની પેઢીવાળો જટાશંકર છું.”

પ્રેમરાય—“ અને હું આપની શી સેવા કરું? ” એમ કહી તેણે જટાશંકરને ખુરશી આપી.

જટાશંકર—“ આ છોકરો, તે તમારો પુત્ર થાય છે નહિ? ” આ સાંભળી રામરાય વધારે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો.

પ્રેમરાય—“ હા સાહેબ ! ”

જટાશંકર—“ તેણે આજ સહવારે મારા ઉપર ધણો ઉપકાર કરેલો છે ! ”

“ તેણે તેમ કરવું જોઈએ, સાહેબ, તેમ કરવું તેને યોગ્ય હતું ! ” રામરાયની માતા એકદમ બોલી ઉઠી.

“ માતાજી, બેશક ! તમે એ વાત જાણતાં લાગો છો; પરંતુ તમારા આ પ્રમાણિક છોકરાએ એક વાત તમને કહી નહિ હશે. મને જે વાતથી બહુજ આનંદ થયો છે, એ વાત બેશક તેણે વિનય ખાતર તમને કહેલી નહિ હશે. હું મી. કેશવદાસની દુકાને ગયો હતો અને સાંના એક છોકરાથી મેં જાણ્યું કે મી. કેશવદાસે તેને મારી પાસેથી વધારે આવેલા પૈસામાંથી ભાગ આપવા લલ્લ આપ્યો, તોપણ તેણે તે લીધો નથી ! ”

રામરાયની માતા પોતાના છોકરાનાં આમ વખાણ સાંભળી બોલી ઉઠી—
“ વાહ, વાહ ! બહુજ ઉત્તમ ! મારા પ્યારા પુત્ર, બહુજ ઉત્તમ ! ” એમ કહી પુત્રને હૃદયમાં આંખે.

રામરાય—“ એમાં પ્રમાણિકતા મેં શી કરી ? ”

પિતા પણ તેના આ શબ્દોથી ખ્યાની દ્રષ્ટિથી તે પુત્ર ભણી જોવા લાગ્યો ! અને તેણે જટાશંકરને કહ્યું—“ સાહેબ, જે સારી ચાલને માટે આપ આ છોકરાનાં વખાણ કરો છો અને જે સાંભળીને એક પિતા તરીકે માફ દૃષ્ટિ ધર્યેથી થઈ છે, તેજ ચાલને માટે મી. કેશવદાસે મારા પુત્રને નોકરીમાંથી ગળ આપી દીધી છે ! ”

“ સાહેબજી, તે હું જાણુ છું ! તે છોકરાએજ મને કહેલું છે અને તેટલા સારજ માફ અહીં આવતું થયું છે. તમાને છોકરા ધણો પ્રમાણિક છે અને તેટલા માટેજ મારા ખાતામાં હું તેને ગળવા ધારુ છું ! મને લાગે છે કે તે છોકરા એ કામમાં લાભ મેળવશેજ ! કમ માતાજી, મને તો તે ઠીક લાગે છે ! ”

ખરેખર પ્રમાણિકતા અને સત્યને બદલો ઈશ્વર આપ્યા વગર રહેતોજ નથી ! કેટલી બધી મોટી રકમ રામરાય ખાઈ જવા ઇચ્છત તો ખાઈ ગયો હોત, પરંતુ એવડી નાની ઉંમરમાંથીજ તેણે પોતાના મન ઉપર દબાણ રાખી પ્રમાણિકતા છોડી નહિ, તો આવી રીતે એક દિવસ પણ નોકરી વગરનો નહિ બેસાડતાં ઈશ્વરે તેને તેનો આમ તુરતજ બદલો વાળી આપ્યો ! આવીજ રીતે ઈશ્વર ઉપર આસ્થા રાખી સત્ય પાળવાથી બદલો મળ્યા વગર રહેતોજ નથી !

જટાશંકરનું આ બોલવું સાંભળીને રામરાયની માતા ખુશી થઈ ગઈ અને ઉઠી “ સાહેબ, ઈશ્વર આપતું ભલું કરે ! ”

અત્યાર સુધી રામરાય જોયા કરતો હતો, તે આ સાંભળી બોલ્યો—“ જે મારાં માતાજી અને પિતાજીને છોટવાં પડે તેમ હોય તો મારે એવી નોકરી જોઈતી નથી ! ”

આ સાંભળી તેનો પિતા નર્મશથી તોપણ આત્તા કરતો હોય તેમ બોલ્યો—
“ છોકરા, તું ના પાડે છે, તો પણ હું તેની હા પાડુ છું. છોકરા, આપણે બહુ ગરીબ છીએ અને કેવળ મારા ધંધાથી આપણું ઉચ્ચ આવશે નહિજ ! આ ગૃહસ્થ તારા ઉપર પ્રમત્ત થઈને સામા ચાલી આપણે ઘેર આવીને કહેવા આવ્યા છે, ત્યારે હું તો તેમનો પૂર્ણ આભારી થયો છું. મને તેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે ! માટે હું તને તેમને સોંપું છું અને મારા કુટુંબનો દિવસ તું તારી પ્રમાણિકતાવડે વાળજે ! તારા ખર્ચ પિતા આ ગૃહસ્થજ છે અને મોટા શેઠમાં

તેઓ તારી સાંભાળ દીકરાની પેઠે લેશે! માટે તું તેમની ભેળો જા. તેઓ જેમ કહે તેમ કરજે અને તેમને જરા પણ નારાજ કરીશ નહિ? અને પ્રત્યેક કામમાં તેમને સલાહ પ્રમાણેજ વર્તજે?"

પિતાનું આ વચન સાંભળીને રામરાયની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પરંતુ પિતાની આજ્ઞાથી તેણે તે કશુંક કર્યું. કુટુંબની સ્થિતિ સુધારવાની હોંશથી આ આંસુ તેની આંખમાં બહુવાર રહ્યાં નહિ, તોપણ જતી વેળા તેનું મન બહુ ભારી થઈ ગયું હતું. પોતાનું સૂળ ઘર તથા તેમાંના ખુણે ખુણામાં પોતાને રમવાનાં સ્થળો મૂકીને જતાં તેને બહુ લાગી આવ્યું. પરંતુ તેમ છતાં પણ આવડી નાની વયમાં જવાની હિંમત કરી તે ખાતે તેને ઘણી સાબાશી ધટે છે. તે મુંબઈ આવ્યો. હવે તે ધીરેધીરે ક્વેરીરીતે ચઢ્યો અને મોટો થયો તે આપણે જોઈએ.

મુંબઈમાં આવ્યા પછી રામરાયની જીંદગી નવી થવા લાગી હતી. હંમેશાં તે સુખી અને ખુશી રહેવા લાગ્યો અને ઘણા શ્રમથી અને ઉસટથી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો હતો. આથી તેનું માન ધારેધીરે વધવા લાગ્યું નાનપણથીજ તેણે પોતાના ધંધામાં બહુ સારૂ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેથી તે મોટો થયો ત્યારે તે શરાફી ધંધામાં ઘણો હુશયાર થઈ ગયો હતો. તેને ઘણાં જોખમી કામો સોંપવામાં આવ્યાં અને છેલ્લે તેને પેઢી તરફથી મુસાફરીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

મુસાફરીથી તેનો વિદાહુત્તરનો અભ્યાસ પણ વધ્યો હતો અને વ્યાપાર, કે જે તેનો ખાસ ધંધો હતો તેમાં તે ઘણો અનુભવી બન્યો અને ઘણા સુધારા કરી શક્યો. ૧૯૪૮માં તે ૦૦ વર્ષનો હતો, ત્યારે તેના એક સગાએ પોતાનો બનેલી ઉદ્દેષ્યોરનો નાયબ કારભારી હોવા તેની સાથે તેને જોડ્યો. આ કારભારીએ તેને મુખ્ય દિવાન સાથે મેળવી દીધો હતો. હવે રામરાયની બુદ્ધિથી એ મુખ્ય દિવાન ઘણો પ્રસન્ન થયો હતો. તેણે તેને પોતાની પાસે રાખી દીધો. મુખ્ય દિવાને તેને પોતાનો ખાનગી સેક્રેટરી નીમ્યો અને પ્રત્યેક રાત્રી તેની બુદ્ધિ ધણી લાભકારક નીવડતાં તેને માટેનું માન ઘણું વધ્યું હતું. આ પ્રસંગે મુખ્ય દિવાન પ્રજાને બહુ અપ્રિય થઈ પડતાં તેને પોતાની જગાએથી ખસી જવાનો પરદેશ જઈ રહેવાની ફરજ પડી હતી. આ વખતે દૂર રહેલા દિવાન અને રાણી તે સંદેશો આપે તે પહેલાં આડતો હતો. તેનાં લગ્ન એક રાજ્યના અમિરની પુત્રી સુ

વૃત્તા આગે થયાં હતાં, અને આમાં તેણે ગાળી તથા દિવાનનો બદલો વિધાન સેવ્યો હતો.

આવી મિનિમાં તે પોતાના પિતાને જુવી ગયો નહોતો. તેને એક જગીર પણ મળી હતી પોતાના વડવાને પણ મજબૂત કારોબારમાં હતી પદવી મળી હતી પોતાના એક ભાઈને વરકુળના ઉપરીની જગો આપી હતી અને દિવાની કાયદો આપ્યો તેણે પોતે વડી કાઢ્યો હતો આ પ્રમાણે ગમનપ ન હાન પદવીએ ચડ્યા પછી તેણે પોતાના કુટુંબને તાર્યું હતું. પોતે પોતાના ગુરુશ્રી જટાશ કા ઉપર પત્ર લખતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું -

“ મારું અને મારા કુટુંબનું મુલ આપનાશ્રીનું થયું છે, તેનો બદલો મારા મથી દોઝપણ પ્રકારે આપી શકાય તેમ નથી. ”

પાછળથી આજેના મરકાત તરફથી તે C S I નો ઈલકાળ પામ્યો હતો, અને તેના સબધમાં તેણે પોતાના ગતને લખ્યું હતું કે “ આ મારી આપને લીધે છે. ” ગતને પણ તેણે જોડતું બહુ માન હતું કે તેણે તેને જોડેનુવ ખાતાનો ઉપરી બનાવ્યો હતો, અને તેમાં તેણે પોતાની શુદ્ધિથી ધણો સુધારો કર્યો હતો.

એ સમયે એ ગમનમાં વ્યાપારની બાબતમાં બહુ જ અજ્ઞાન હતું. મુખ્ય મુખ્ય રસ્તાઓમાં પણ વ્યાપાર ને જ્યે તેણે નહોતો આવતો. મગાણે વ્યાપારના માર્ગો નવા ખુલ્લા કર્યા અને જુના સુધાર્યા.

તેણે ખીન પણ મજબૂતમાં ધણા સુધારા કર્યા હતા આવી રીતે એવું ડુર્ગલ સ્થિતિમાંથી અત્યંત દુખ વેદ્યા છતાં પણ પોતાનું નલ ન છોડ્યું, તેણે પગિણામ તે પામ્યો હતો. જગત્રિયતા પ્રથમ મલ ના જો ઉપર બહુ બહુ દુખો નાળી કસોટી કરે છે, અને તેમાં પણ ઉતરે છે તેને અક્ષય સુખ આપે છે, અને વચમાં ચળી જાય છે તે નીચે પડે છે

સેવ્ય સેવક.

(નાંવણ પૃષ્ઠ ૨૧૬થી).

એ પ્રથમ કથુ તે પ્રમાણે જે ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો હમગત વગેરેમાં પડ્યો છે. હવે બાકી બહુ નોકરોને પગારમાં પડ્યા છે. જે ગાદીમાંથી હટાડે અને

છે, જે પથ્થરને ખાળીને તમામ ચુનો બને છે, જમીનમાં ઝાડવું લાકડું જે ઉગે છે, જે લોઢું ખાણમાંથી નીકળે છે, તે સર્વે તેની મૂળ સ્થિતિમાં એટલાં કિંમતી નહોતાં, પરંતુ જ્યારે તેમના ઉપર મેહેનત કરી બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કિંમતી થાય છે, અને એ મેહેનતના બદલામાં પૈસા મળે છે. ઘર બનાવવામાં કેટલાં બધાં માણસો કાંમે લાગેલાં હોય છે? ઇંટ બનાવનારાઓ, ચુનો ખાળનારાઓ, કોલસા બનાવનારાઓ, ગાડાં વાળાઓ, લાકડાં કાપનારાઓ, ખલાસીઓ, સૂતારો, કડિયાઓ, સલાટો, પ્લાસ્ટર કરનારાઓ, કાચ બનાવનારાઓ, લોઢું ગાળનારાઓ, એંજીનિયર; અને માત્ર આટલા બધાજ નહિ પરંતુ તેમના મેહેતાઓ વગેરે ઘણા લોકો એ ઘર બનાવવામાંથી કમાય છે. આપણે તેની બરોબર ગણતરી કરીએ તો ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયામાંથી ૯૦૦૦૦ રૂપિયા તો આ કામ કરનારાઓને દેવાયા છે, અને ખાકીના ૧૦૦૦૦ રૂપિયાની ચીજો ખરીદાઈ છે. જે લોકો આવી બાબત ઉપર જરા વિચાર કરે તો જણાય કે સાધારણ કામમાંથી પણ મજૂર લોકોનો કેટલો બધો ભાગ જતો રહે છે ! બરોબર હિસાબ ગણી બનાવવાથી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. ૧૦૦૦ રૂપિયાની સુંદર કાતરોમાંથી ૯૬૦ રૂપિયા મજૂરીના જાય છે; ૧૦૦૦ રૂપિયાના અસ્ત્રાઓમાંથી ૯૦૦ રૂપિયા મજૂરીના જાય છે; ૧૦૦૦ રૂપિયાના ચમચામાંથી ૬૫૦ રૂપિયા મજૂરીના જાય છે; ૧૦૦૦ રૂપિયાના શણના કાપડના ૬૦૦ થાય છે; સાધારણ માટીનાં વાસણો ૧૦૦૦ રૂપિયાના ૪૦૦ રૂપિયા થાય છે; અને એજ રીતે ગણાય છે. સોઈ, ટાંકણી, નાનાં ઘડિયાળો અને બીજી નાનુક ધાતુની વસ્તુઓમાં તેની કિંમતથી બહુ જુજ નફો રહે છે. કેટલાક ધંધાઓમાં માત્ર મજૂરીજ મળી રહે છે અને કોલસાની ખાણવાળાને તો ૧૦૦૦ રૂપિયાના ૯૦૦ માંડ મળે છે. ત્યારે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ધંધાદારીઓને ખર્ચ ઉપર ઘણું જુજ નફો માત્ર મળે છે, અને તેમની કમાણીનો મોટો ભાગ કામની વસ્તુઓમાં રોકાઈ ગયેલો હોય છે. કેમ આપ સમજ્યા?

નગીનદાસ—આપે જે વાત કહી તે બેશક અગત્યની છે, તોપણ નોકરોને જે શ્રમ પડે છે, તેના કરતાં ધંધાદારી વસ્તુઓ વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકે છે.

રામદાસ—તમે સહેલાઈથી કહો છો? મેં કેવી રીતે પૈસા મેળવવા શ્રમ લીધેલો, તે વાત તમે ભૂલી ગયા ! ઘણા લોકો મીજમાની, નાટકો, વગેરે ગંભીર કાળ ગાળે છે ત્યારે મેં રાત્રી દિવસ મહાશ્રમમાં મારા ઘરમાં નાના કુટુંબ સાથે

માગેલ છે ધણાં વર્ષો સુધી મેં મારા સ્વદેશ છોડી દીધેલો અને અર્ધ જંગલી લોકોમાં વાસ કરેલો હતો. એકવાર ગોળીથી હું બચી ગયો હતો અને બે વાર ડુબતો બચ્યો હતો. તમે તો વીશ વર્ષના થયા સારથીજ સ્ત્રી પરણ્યા અને કુટુંબવાળા થઈ રહ્યા છો ! હું તો પાંત્રીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી પરણ્યો પણ નહોતો. હવે ધારોકે મારી પેઠે તમે પણ શ્રમ વેઠ્યો હોત તો આજે મારા જીવી સ્થિતિમાં નહિ હોત ? !

નગીનદાસ—ગેશક ખરૂંજ તો ! પરંતુ એવા તમે એકજ છો ! બીજા ધંધાદારીઓને કંઈ એટલો શ્રમ વેઠવો પડે નહિજ !

રામદાસ—હું કંઈ સધળાંજ કારખાનાંઓનો ઇતિહાસ જાણતો નથી, પણ હું એટલું જાણું છું કે કારખાનાંવાળાઓ અને વ્યાપારીઓનો મોટો ભાગ, કે જે સાધારણ રીતે મધ્યમ વર્ગમાં ગણાય છે, તેઓ મૂળ તો મહેનતુ અને ગરીબ હોઈને પાછળથી કરકસર, ઉદ્યોગ અને હુશિયારીથી હાલની સ્થિતિએ પહોંચેલ હોય છે. ગેશક ખરૂંજ કહું છું કે મહા મુશીબતો વેઠ્યા વગર પૈસો કમાઈ શકાતો નથીજ !

નગીનદાસ—પૈસો ! મુંડી ! આહા ! એ શબ્દ દેવો અગત્યનો છે ! તેનીજ દ્રવીયાદ છે !

રામદાસ—મુંડી શબ્દમાં તમે ગભરાઓ છો, તો તે શું છે તે હું તમને થોડા શબ્દોમાં સમજાવીશ. જેની કંઈ પણ કિંમત થાય તે મુંડી કહેવાય છે. મુંડીમાં મહેનત, ધર, જમીન, મિલકત, સરસામાન, અથવા પૈસો ગણાય છે. જેનો કંઈ પણ બદલો મળે અથવા જેની કંઈ પણ કિંમત ઉપજે, અથવા જે શુદ્ધરૂપે અલાવવાના કામમાં આવે તે સર્વ વસ્તુ મુંડી કહેવાય છે. આ સર્વ વસ્તુઓને મિલકત પણ કહેવાય છે. એ મિલકત જેણે મેળવી હોય તેની કહેવાય છે. જે-શકે તમારે યાદ રાખવું એમણે કે આ મિલકત કે મુંડી મહેનતનો બદલો છે, પણ મહેનત પોતે નથી, અને તે બદલો વર્ષોએ અને કેટલીકવાર તો સંક્રાંતિએ મળી શકે છે ! જે માણસ કંઈપણ બચાવે નહિ, અને રોજ રોજ જે કંઈ મેળવે તેટલુંજ ખાઈ જાય, તો તેની પાસે કંઈપણ મુંડી થાયજ નહિ. બચાવી બચાવીને માણસ જમીન, ધર, રસ્તાઓ, પૈસો અને બીજી વસ્તુઓમાં મુંડી એકઠી કરી શકે છે. મુંડીમાંથી કંઈપણ જોઈતું થતું નથી. એ મુંડી મહા શ્રમનું

ફલ કે પરિણામ છે. દાખલા તરીકે કાંઈ માણસ પાસે પૈસાની મોટી મુંડી હોય, તો તે માણસ બીજાં માણસોને કામગીરી આપી શકે છે. તમે સારી રીતે જાણો છો કે મેં માફ કરાખાતું અહીં સ્થાપ્યું, તે પહેલાં ગામમાં કામગીરી બહુ થોડી હતી, પરંતુ હવે જુવો કે કેટલા બધા કામ કરનારાઓ તથા તેમના કુટુંબો નક્કી શકે છે? યાદ રાખજો કે અહીં કરાખાતું સ્થાપવાની મને ફરજ પડી નહોતી. હું તો વળી બીજે ગયો હોત ! ત્યારે હવે જુવો કે એક અઠવાડિયામાં મારે કેટલી મજૂરી ખર્ચવી પડે છે ! ૧૦૦ મરદો, ૧૪૬ સ્ત્રી તથા છોકરીઓ, અને ૭૦ છોકરાઓને હું કામ આપું છું તે બધાં મળીને ૩૧૬ માણસો માફ કામ કરનારાં છે, અને તેમને હું દર અઠવાડિયે ૩૦૦૦ રૂપિયા આપી દઉં છું. હું ખર્ચ કહું છું કે દર અઠવાડિયે હું તેમને મજૂરીના બદલામાં ૩૦૦૦ રૂપિયા આપું છું. હવે તેમને ખાતરી થશે કે એ મુંડી ધણી સારી છે. કામ કરનારાઓને માટે તે ધણી સારી મુંડી છે. આ મુંડી તેમને કામ આપે છે. આ મુંડી તેમનો મહેનતાણો છે. આ મુંડીથી તેઓ હમેશાં ઉઘોગી રહે છે. સારો સમય આવતાં સુધી આ મુંડી તેમને પૂરતી થાય તેવી છે. બધા દેશો કરતાં ઇંગ્લાંડમાં સહુથી વધારે કરાખાતાંઓ શા માટે છે ? કારણ એજ કે બીજા દેશોના કરતાં ત્યાં વધારે મોટી મુંડી છે અને વધારે ખર્ચી રહે છે. ભરતખંડની ગરીબાઈનું કારણ શું છે ? એજ કે તેમાં માણસની વસ્તીના પ્રમાણમાં મુંડી ધણીજ આછી છે. થોડા ધણા પૈસાદાર લોકો છે, તેઓ કામગીરીનાં કરાખાનાઓ કાઢે છે, તોપણ કામ કરનારાઓ એટલા બધા સંખ્યાબંધ છે કે તેમને મજૂરી પૂરતી નહિ થવાથી તેમની સ્થિતિ વિશેષ કંગાલ હોય છે. માટે મુંડીને શત્રુ નહિ ગણતાં મિત્ર ગણવી જોઈએ.

નગીનદાસ—તમે જે કહો છો તેનાં કારણો હશે તે હું કબુલ કરું છું. હું એ પણ માનું છું કે આપે કે બીજા કોઈ પણ જો કામગીરીનાં કરાખાનાઓ કાઢ્યાં નહિ હોત, તો કામ કરનારા લોકો બહુજ વધારે ગરીબી અવસ્થામાં રહેત. આપે આટલે સુધી જે કાંઈ કહ્યું, તેને માટે હું બહુજ આભાર માનું છું. કરાખાનાવાળાને જે ખર્ચ થાય છે તેના પ્રમાણમાં આ કામ કરનારાઓને ધણું વધારે મળે છે, એ વાત પણ હું કબુલ કરું છું; તો પણ હજી મને એટલું નથી સમજતું કે કરાખાનાની ઉપજ વધવા છતાં કામ કરનારાઓને હાલ જે મળે છે તેથી વધારે મહેનતાણો શા માટે નથી મળતો ?

રામદાસ—જરા સચ્ચર કરો. હું એજ વાતપર આવું છું. તમે જાણો છો કે શી ચીજ હું પેદા કરું છું ?

નગીનદાસ—હા ! રૂમાંથી સુતર.

રામદાસ—બરોબર. એ સુતર રૂમાંથી બનાવીને બહાર મોકલાય છે. મને ખાતરી છે કે જે ગાંસડીઓ મોકલાય છે તે તમે જાણતા હશેજ. તે પરદેશમાં પણ મોકલાય છે. વિશેષે મુંબઈ જાય છે અને ત્યાં તેમાંથી કાપડ બને છે. ઇંગ્લંડ તથા આ દેશમાં પણ રૂ વણવા તથા કાંતવાનાં કારખાનાઓ છે, પરંતુ આના જેટલું સસ્તું તે નથી. મારા કારખાનામાં તે નવાજ સંચાથી દબાવવામાં આવે છે; તોપણ બેશક આ ધંધો હાલ બહુ વધી તથા સુધરી ગયો છે અને તેમાં સારી પેઠે હરીફાઈ વધી ગઈ છે. મારા સિવાય બીજાં ધણાં સુતરનાં કારખાનાઓમાંથી પણ સુતર બની બહાર દેશાવર ખાતે જાય છે. દરેક જણ પોતાનો માલ સરસ અને સસ્તો બને તેને માટે સારી કળજી રાખતા જાય છે. કેટલાક કહે છે કે પરદેશીને માટે એકજ ભાવ રાખવાને માટે બધાએ એકમત શા માટે નહિ થવું જોઈએ ? પણ એ અશક્ય છે તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ છે કે દરેક કારખાનાવાળાઓને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ફરજ પડે છે. તેમને પગારો આપવા પડે છે તથા ખર્ચો કરવાં પડે છે તેથી ગમે તેમ કરી તક્યાર થયેલ માલ વેચી નાખવો પડે છે. કદાચ કોઈ આકરી કિંમતે વેચવા ધારે, તોપણ બીજા બધા તેમ નથી કરી શક્તા કેમકે તેમને જરૂર વધારે હોય છે, તેથી એવો નિયમ પણી શકતો નથી. દરેક ધંધામાં વેચનારાઓ બીજા હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે જે કદી બધાજ સંપ કરી સુતર મોંઘું વેચે તો પરદેશીઓ તે નહિ ખરીદ કરતાં બીજા દેશો અમેરિકા આદિમાંથી સુતર ખરીદવા માંડે, તેથી આપણા સુતરની ધરાડી ઝાઝી થઈ જાય. માટે એ પ્રમાણે બની શકે તેવું નથીજ. હરીફાઈ બધા દેશોમાં બહુ વધતી જાય છે અને તે કંઈ માત્ર રૂના વ્યાપારમાંજ નહિ પણ બધી જાતના ધંધામાં વધતીજ જાય છે. લોહું, રેશમ અને બધા ધંધાઓમાં દેશ દેશના લોકો વચ્ચે હરીફાઈ વધતી જાય છે; અને કેટલાક ધંધામાં તો પરદેશીઓએ બહુજ સુધારો કરેલો હોય છે. દાખલા તરીકે શેફીલ્ડના લોઢાના કારખાના જેવાં કોઈ જગોએ નહોતાં તે બે-હિજીયમમાં તેના જેવાં થવા લાગ્યાં !

નગીનદાસ—વાર ! ત્યારે તમારામાં હરીફાઈ પણ ચાલે છે ! અને તે પણ

સારી પેઠે ! જ્યારે હું પગરખાં ખરીદવા જઈ છું ત્યારે બેશક જ્યાંથી સસ્તાં મળ્યાંથી લઉં છું, અને બંધાજ તેમ કરે છે. પરંતુ હજી હું સમજી શક્યો નથી કે તમારા જેવા શેઠો નોકરોને પૂરતો બદલો નથી આપતા, તેનું કારણ શું છે.

રામદાસ-તે હું કહું છું. મારે તમને જે કંઈ કહેવાનું હતું તેની મતલબ એજ છે એક તો ધંધાદારીઓમાં એટલીબધી હરીફાઈ ચાલે છે કે તેમને મળે સસ્તો વેચવાની ફરજ પડે છે, ખીનું એકે તેનો કંઈપણ ઉપાય હાલ મળી શકે તેવું નથીજ, અને ત્રીનું એકે તેટલા માટે દરેક ધંધાદારીઓએ માલ સરકરવામાં લાભ સમજવો જોઈએ છે. ત્યારે હવે એમ કરવા માટે ધંધાદારી માલ નફો મળે તેમ ખરીદવો જોઈએ, સંચા કામ ઉત્તમ રાખવું જોઈએ, અને કામ કરનારાઓને જોઈએ ખર્ચે રાખી ખર્ચ જોઈએ કરવો જોઈએ. ધંધાદારી મુખ્ય લાભનો આધાર ઉત્તમ સંચાકામ અને સારા કામ ઉપર રહ્યો છે. ત્યારે પ્રથમ સંચા કામ ઉપર યોલિયે. જ્યાં સુધી તમામ કારખાનાંઓમાં એક જાતના સંચાઓ હોય, ત્યાં સુધી તો કામ બંધાવું એક સમાનતામાં હોય છે પરંતુ કોઈ એવો સંચો મેળવે કે થોડા ખર્ચમાં વધારે કામ બની શકે, ત્યારે બીજાઓનાથી વધારે લાભ મેળવી શકે છે, અને તેથી સઘળાને તેના જે સંચા મેળવવાની જરૂર પ્રાપ્ત થાય. દરરોજ આવી રીતે નવા નવા સુધારા થાય જાય, તેમ તેમ સંચા આદિ ખરીદવાનો ખર્ચ પણ વધતો જાય એ સ્વાભાવિક છે. પ્રથમ તમે બોલ્યા હતા કે કારખાનાવાળાઓ સુખી જીંદગી ગાળે છે, પણ એ તમે માત્ર બહારના દેખાવથી કહો છો, પણ તેમનાં મનોમાં શું હોય છે તે તમે સમજતા નથી. હવે ત્યારે આપણે ખર્ચ વિષે બોલિયે. માલની ખર્ચ વધવા માટે કારખાનાવાળાઓ સસ્તી કિંમત રાખવી પડે તેટલામાટે ખર્ચ ને બંધાવે તેમ જોઈએ રાખવો જોઈએ. વધારે પગાર આપવા માટે તેમને લાગણી વધણી હોય, પરંતુ તે ધંધા ઉપર આધાર રાખે છે. લાગણી કામ આવતી નથી વળી બંધા જે પ્રમાણે પગારો ખર્ચતા હોય તે પ્રમાણે તેને પણ ખર્ચ રાખવો પડે છે. જે સઘળા કારખાનાવાળાઓ તમારા કહેવા પ્રમાણે અઠવાડિયે રૂ. ૨૫ રૂપિયા ખર્ચે તો મારાથી પણ વધારે ખર્ચાય નહિજ, તેમ છતાં કદી હું વધુ ખર્ચું, તો બીજા પણ ખર્ચે, અને તો પછી ખર્ચ વધી જતાં માલ મોંઘો થઈ પડે મારો નફો જોઈએ થઈ જાય, તેમ બંધાનો થાય ! માટે ખરેખર એ પ્રમાણે કોઈપણ ધંધાદારી કરી શકે નહિજ !

નગીનદાસ—પણ ત્યારે બંધાજ કારખાનાવાળાઓ વધારે આપે તો શું ?

રામદાસ—તમે જુડી કેમ જાઓ છો કે તેઓ સઘળા એક બીજા સામે હરી કાઢ રાખે છે ! તેઓ સઘળા ખર્ચ જાઓ કેમ થાય અને ઉપજ કેમ વધે, તે તરફજ પ્રયત્ન કરે છે.

નગીનદાસ—અને તેઓ સઘળા એવી સમજણ ઉપર કેમ આવ્યા છે ! દર અઠવાડિયે ૧૦૦ રૂપિયાજ ખર્ચવા, એવો વિચાર શી રીતે બંધાયો ? !

રામદાસ—આતો આધાર મુખ્યત્વે કરીને નોકરોની છત અછત ઉપર છે, તેમજ તેમની જરૂરિયાત ઉપર છે. અહીં તેમજ બીજી જગોએ મળી અમુક જથ્થામાં કામ છે અને અમુક જથ્થામાં કામનારાઓ પણ છે. જેમ કામ વધારે હોય અને કામ કરનારા થોડા હોય, તેમ પગાર વધારે મળે છે; અને જેમ કામ થોડું તથા કામ કરનારા ઘણા હોય, તેમ પગાર જોછા મળે છે. અરસ્પરસ ભેળા થઈને કારખાનાવાળાઓ પગારાદિ ખર્ચ સંબંધી નિયમો બાંધતા નથી, પણ એની મેળેજ એક નિયમ બંધાઈ જાય છે. ખરેખર જેતાં તો પગાર નક્કી કરવો, તેનો આધાર શેઠો પાસે નથી હોતો, પરંતુ ચાકરો ઉપર આધાર રહેલો છે. તેમનામાં પણ અરસ્પરસ હરીફાઈ હોય છે એટલે તે ઉપર આધાર રહે છે.

જેમ કારખાનાવાળાઓમાં અરસ્પરસ હરીફાઈ હોય છે તેવીજ રીતે મજૂરોમાં પણ હોય છે. ગુજરાન ચલાવવા માટે ધંધો મેળવવાની સર્વને જરૂર પડે છે, અને તે મેળવવા માટે ગમે તે રકમ પણ તેઓ કચ્છ કરે છે; તોપણ વળી ઠાઈ જગોએ વધારે પૈસા મળે છે એવી તેમને ખચર પડે છે, તો તેઓ તુરત ત્યાં પણ ધણા જાય, એટલે પૈસા જોછા મળવા લાગે છે. આ પ્રમાણે મજૂરી નક્કી કરવામાં શેઠો કે નોકરો કંઈપર મળીને ઠર વ કરતા નથી, પણ તેમના માંની હરીફાઈના પ્રમાણ ઉપરથી ઠરાવ થઈ જાય છે.

નગીનદાસ—પરંતુ એવા દેટલાક દાખલાઓ નથી કે જેમાં ધણીજ જોછી મજૂરી અપાય છે ?

રામદાસ—જેશકે કોઈ કોઈવાર તે એટલી જોછી હોય છે કે તેમને સાધારણ રીતે પણ ગુજરાન ચલાવવું ભારી થઈ પડે તેવું હોય છે ! અને તે ખરેખર દયાજનક છે ! પરંતુ મેં તમને કહ્યું છે તેમ મજૂરીનો આધાર દયા ઉપર નથી હોતો. તેમાં દયા કામ નથી આવતી, પણ કામ ઉપર એ આધાર રહે છે, અને

તેઓ બીજા શેઠોથી વધારે આપી શકે તેમ નથી હોતું પણ કામ કરનારાઓની અને કામની વધવટના પ્રમાણમાં આપી શકાય છે. હવે મને તમારો પોતાનો જ દાખલો આપવા દો. તમે પોતે પણ કોઈને ગમે તેટલી ક્યા આવવા છતાં વધારે આપી શકો તેમ નથી. તમેજ કહો છો કે તમે પગરખાં ખરીદવામાં પણ સસ્તું બજાર શોધો છો ! ત્યારે હવે વિચાર કરો કે તમે પોતેજ પણ સસ્તાઈ નથી શોધતા ? આમાં મોટી કામ કરનાર છે અને તમે તેને કામ આપનારા છો. હવે એ તમારે માટે તે પગરખાં શીવી આપે છે તેની મજૂરી તમે તેને વધારે આપી શકશો ? લોકો માત્ર આ પ્રમાણે વ્યાપારીને ઓછો ભાવ લેવાને ફરજ પાડે છે, તેથી વ્યાપારી પણ કારખાનાવાળાઓ પાસેથી સસ્તો માલ શોધે છે, અને તેથીજ કારખાનાવાળાઓ ઓછો પગાર ખર્ચ કરવાની ફરજમાં આવી પડે છે ! હવે તમે જુવો આ બધું વર્તુલાકાર બને છે. એક બીજને, બીજે ત્રીજને ને ત્રીજે પહેલાને, એમ અરસપરસ સર્વને સસ્તાઈની ફરજ પાડે છે ! આમ દરેક માણસ સસ્તાઈનેજ શોધે છે. આમ છે ત્યારે કોને ઠપકો આપી શકાય તેમ છે ? મોટાં કારખાનાંવાળાઓને હવે તમે ઠપકો આપી શકશો ? તમે સસ્તો માલ લેવા જાઓ, અથવા થોડી મજૂરી આપવા જાઓ, ત્યારે તેને પણ સામું તેમ કરવુંજ પડે ! આ પ્રમાણે મેં પ્રથમ કહ્યું તેમ એક બીજની ગરજના પ્રમાણમાં ખર્ચના નિયમો એની મેળેજ બંધાતા જાય છે. ખરેખર ત્યારે એમ થયું કે કામ નહિ કરનારાજ એ ભાવ ઠરાવી આપે છે. એક દાખલો આપું. ધારો કે ૧૦૦૦ કામ કરનારાઓ હોય, તેમાં પચાસજ કામ કરી ન શકે તેવા હોય, તો મજૂરી ઠરાવના આધાર બાકીના ૯૫૦ ના હાથમાં નહિ, પણ ૫૦ નહિ કામ કરનારાના હાથમાં રહે છે ! કેમકે નોકરી આપનારા તો તે ઓછો મહેનતાણો લેનારનેજ પસંદ કરે છે. જો એ ૫૦ જણા અઠવાડિયાના ૧૫ રૂપિયાને બદલે ૧૨ રૂપિયામાં કામ કરવાનું કબજા કરે, તો પેલા ૯૫૦ ને પણ તેમ કરવાની જરૂર પડેજ ! કારણ કે શેઠો ૧૨ રૂપિયાવાળાનેજ રાખે અને ૧૫ વાળાને ન રાખે, ત્યારે ૧૫ વાળાને પણ કામતો બેઠતું હોય, એટલે પરાણે ૧૨ ની તેમને હા પાડવીજ બેઠયે ! આવીજ રીતે મજૂરી ઓછી થાય છે, તેનો આધાર વ્યાપાર ઉપર રહેલો છે. થોડા સરખા ૫૦ લોકોથી ૯૫૦ જેટલા ધણાને ખમવું પડે છે ! આમ છે !

નેગીનદાસ—હુ ધાડ હુ કે કામ કરનાગએની ભાડું વંચાવા ધટાગવાની એક્ય શક્તિ આપ ભૂલી જાએ છો! વ્યાપાગની મ ડળીઓ હોય છે, તે ગેમ અને તેમ વંચાએ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યા કરે છે !

ગમદાસ—તમે તો તેમ છડો છો, પરંતુ બંધા તેમ કરી શક્તા નથી ! દરેક જણ—તમે પોતે પણ લેવા વધારે છડો, પરંતુ દેવાને ઓછુ છડો છો! એટલે તમે કહો છો તેવી વ્યાપાગ મ ડળીની રચના એક મૂર્ખાઇ ભરેલીજ હોય છે. એવી મ ડળી જેમ વધારવા ઈચ્છા રાખી યત્ન કરે છે, તેમ તે કંઈ થઈ તો શક્તુ નથી, કેમકે પોતામાં બળીયાર્થ એમની એમ હોય છે! તમારી મરજી હોય તો હુ તમને કંઈ વાંચી મ ભગાવુ. વિવગ્ધુવની શ્રિટિશ એસોશિયેશનમાં એક ભાષણ વચ્ચાધુ હતુ, તે ૧૮૩૮ ના વર્કિંગમેન્સ ક પાનિયનમાં છપાયુ છે, તે હુ તમને વાંચી મ ભગાવુ છુ તેમાં મનુગીના સબધમાં જે બાબત જોવા જેવી છે, એક તો એકે લ કાશિયર પ્રગણામાં ૧૮૩૬-૭ ના શિયાળામાં પ્રેસ્ટન ખાતે બની છે, અને બીજી ઢેટલાક મહિના પહેલાં લેનાર્ક શિયર પ્રગણામાં ગ્વાસગો ખાતે બની છે

“પ્રેસ્ટન ખાતે રૂના કાગખાનામાં કામે લાગેલા મનુરોમાં મનુગીના સબધમાં અમર ઉત્પન્ન થઈ હતી ત્યાં દરેક માણસને અઠવાડિયે ૧૩ રૂપિયા ઓખે ઓખા મળતા હતા. આ અમર ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતુ કે બોલ્ટન ખાતે મનુરી વનારે મળતી હતી આ વંચાગે ખરેખરે નહોતો પણ માનેલો હતો, કેમકે બોલ્ટનનુ સુતર પ્રેસ્ટન કરતાં મોંધુ મળવા લાગ્યાથી તેના કરતાં પ્રેસ્ટનનું સુતર ધાડુ સસ્તુ અને મારૂ મળતુ હતુ ગમે તેમ, પણ આથી મનુરી વધારવા મોટે પ્રેસ્ટનના કામ કરનાગએ મ ડળી ઉભી કરી પ્રયત્ન લેવા માંડ્યા. આ અમર એટલી બરી વધી ગઈ હતી કે તમામ મનુગેએ એકલા યવા નક્કી કર્યુ અને બીજાઓને ભય આદિ આપીને પોતાની સાથે મેળગ્યા, અને ઓકટાબગની ૧૩મી તારીખે એક મકાનમાં મોટી સભા એઠી મેળવવામાં આવી હતી ! ”

“પ્રથમતો એક મોટામાં મોટા કારખાનાવાળાઓએ મનુગી વચાગવા તેના એકને કહ્યુ, પરંતુ તેણે તેમ કરવાની ના પાડી આથી તુગતજ તેમાંના છ મનુગેએ કામમાં આડાગ કરવા માંડી અને તેથી તેમને કાગખાનામાંથી રત

આપવામાં આવી આથી બાકીના બધાએ, જ્યાં સુધી એ છ જણને પાછા રાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કોઈ કશું કામ નહિ કરે, એવી ધમકી આપી. આથી બોલ્ટનના ભાવ મંગાત્રીને કંઈપણ ઠરાવ કરવા કારણાત્તાવાળાએ કચ્છુસ કર્યું. આ ઉપરથી સઘળાં કારણનાંવાળાઓએ એ પ્રમાણે કર્યું. શેઠોએ તો આ ઉપર કશું ધ્યાનજ આપ્યું નહિ અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સઘળા મનુરોએ કામ છોડી દેવાની નોટીસો પોત પોતાના શેઠોને આપી દીધી. ”

“શેઠોએ પણ આ ઉપરથી સલાં ભરી એવો ઠરાવ કર્યો કે અડવાડિયાના બે રૂપિયા વધારવામાં આવશે અને તેના બદલામાં તેમણે તકરાર છોડી દેવી. આ વાત કેટલાક મનુરોએ તો કચ્છુસ કરી, પરંતુ તેમની આખી સલાએ તે વાત કચ્છુસ ન રાખતાં બોલ્ટનના ભાવ મંગાત્રી તે પ્રમાણે કરવાનોજ આગ્રહ રાખ્યો. ”

“આ વાત શેઠોએ કચ્છુસ કરી નહિ અને તેથી ૭ મી નવેંબરથી તમામ મનુરોએ કામ બંધ કરી દેતાં તમામ કારણનાઓ બંધ થઇ ગયાં. આ બધા મગીને મનુરો ૮૫૦૦ આમાં હતા. આમાં:—

૬૬૦ કાંતનારા હતા.

૧૩૨૦ ફીંડલાં વાળનારા છોકરાઓ, કાંતનારાઓનાજ હતા.

૬૧૦૦ શાળ કરનાર વગેરે બીજાં કામો કરનારાઓ અને વણનારા હતા.

૪૨૦ દેખરેખ રાખનારા, ગાંસડી બાંધનારા અને સંચા ચલાવનારા, ઇત્યાદિ હતા.

૮૫૦૦ કુલ હતા. આમાં ૬૬૦, એટલે કે સઘળા કાંતનારાઓએ કામ બંધ કરી દીધું, આથી બાકીના ૭૮૪૦ માંથી પણ મોટા ભાગ કામ બંધ કરી બેઠો હતો. ”

“પહેલા પખવાડિયામાં તો કંઈપણ હિલચાલ થઇ નહોતી. શેઠોની તથા નોકરોની કેટલીક સલાઓ ભરાઇ હતી, પણ કંઈ જાણવા જેવું થયું નહોતું; પરંતુ બીજા પખવાડિયાના આરંભમાં બનરોમાં તેની અસર પેઠી અને હોકારો થયો! ”

“ડીસેંબરની પહેલી તારીખે મીલો બંધ થયે એક માસ થયો, સારે તો રસ્તાઓમાં ભીખારીઓની સંખ્યા વધી પડવામાંડી અને જોરાવરીથી ભીખ

જેળવવામાં આવવા લાગી. મજુરોની સભા તરફથી કાંતનારાઓને અઠવાડિયાના ૩ રૂપિયા અને બીજાઓને ઢાઠને જે, એક, એમ મળતા હતા. જેમણે શેઠોને છોડ્યા નહોતા તેમને શેઠો ખાવાનું માત્ર આપતા હતા! આવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી !”

“હીસેંબર માસમાં શેઠેર સુધરાઈખાતા તરફથી ગરીબોના ફંડમાં ૧૫૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા અને બીજા રૂપિયા પણ ભરાયા હતા. પરંતુ હીસેંબર પૂરે નહિ થયે તેટલામાં તો આ બધું ફંડ પણ છેક ખૂટી ગયું હતું.”

અપૂર્ણ.

વ્યસન.

દરેક માણસને પોતાની તનદુરસ્તી જાળવવા માટે તથા શરીરના પોષણને માટે થોડો કે ઘણો પ્રવાહી અને સ્થૂણ પદાર્થ ખોરાકમાં લેવાની જરૂર છે. ઢાઠને થોડો લેવાની અને ઢાઠને વિશેષ લેવાની જરૂર હોય છે, તેનો આધાર પ્રકૃતિ રચના ઉપર હોય છે. હાલની રસાયન વિદ્યા અનુસાર આપણા શરીરમાં ચેતન વધારનાર અશ્નિને પ્રદિત કરનાર બળતણરૂપ ખોરાક છે. એ બળતણ વગર અશ્નિ હોલવાઈ જઈ આપણી જીંદગી ક્ષીણ અથવા નાશ પામી જાય છે. આ ખોરાક પ્રમાણથી વધારે ખાવાથી તુકશાન છે, તેમ ઓછા ખોરાકથી પણ છે. જેમ રાંધવાના ચૂકામાં તેની મોટાઇ તથા રાંધવાના અગ્નના થોડા ઘણા જલ્દયાના પ્રમાણમાં બળતણ પણ થોડાં ઘણાં જોઈએ છે, તેવીજરીતે ખોરાકરૂપ બળતણ પણ શરીરરૂપી ચૂકાના નાના મોટા કદ તથા પાચનક્રિયાની શક્તિના પ્રમાણમાંજ જોઈએ, અને એ પ્રમાણ સર્વનું એક સરખું હોતું નથી.

આ ખોરાકના પદાર્થોમાં ઘણી જાતના હોય છે, અને ઉપર જતાગ્યા પ્રમાણે ને લેવાનું પ્રમાણ પ્રત્યેક માણસે પોતપોતાનું સમજીને તે પ્રમાણે તે જ લે, તો શરીરની આરોગ્યતા બહુ સારી રહી શકે, પરંતુ સ્વાદ અને જંદ માણસને લાગે છે, તેથી તેઓ પોતાના એ પ્રમાણને સાચવી શકતા નથી. આથી આરોગ્યતામાં ખામી અને ફેરફાર થાય છે. પ્રમાણ નહિ રાચવાયાથી પાચન-શક્તિમાં ખામી થાય છે. વિશેષ ખોરાક લેવાયાથી પાચનક્રિયાનાં યંત્રને વિશેષ બળ વાપરવું પડે છે, તેથી અંતે એ યંત્ર થાકી જઈ તેની ક્રિયા શક્તિ ઓછી

થઈ જાય છે, તેથી પાચન જોઈએ તેવું થતું નથી. સારે ખોરાકના પ્રમાણનો ભંગુજ શારીરિક ગતિમાં ફેરફાર કરે છે. ખોરાક પચીને તેનું રક્ત ખની જઈ શરીરમાં જમાવું કરે છે, અને ટૂંકામાં ખોરાકનુંજ શરીર રચાય છે; માટે જોવો ખોરાક, તેવી શરીરની રચના થાય છે ખોરાકના સાત્વિકાદિ ગુણ લેઈ ઉપરથી જોવો ખોરાક ખવાય છે તેવી બુદ્ધિ પણ રચાય છે. સાત્વિક ખોરાકથી સાત્વિક બુદ્ધિ થાય છે તેમજ તામસ આહારથી તેવી બુદ્ધિ થાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સદ્ગુણ અને દુર્ગુણની ઉત્પત્તિનું મૂળ ખોરાકજ છે. પ્રમાણથી વધારે ઘટારે ખાવું પીવું, તેપણ એક દુર્ગુણજ છે. કેટલાંક વ્યસનો માણસને ખંધાય છે, તેથી બહુ બહુ હાની થાય છે. આના સંબંધમાં અત્ર આપણે કંઈક ચર્ચા કરીશું.

(વ્યસની દ્રવ્યો.)

વ્યસન, એટલે જે વસ્તુ ખાધા પછી તે ખાવાનું મન થાય, અને પછી જમજમ તે વધારે ખવાય, તેમતેમ પછી તે વસ્તુ વગર રહી શકાય નહિ. આ જે દ્રવ્ય પડી જવી, તે વ્યસન કહેવાય છે. આવા પદાર્થો જમજમ શરીરમાં જાય છે તેમતેમ શરીરને તદ્રૂપ કરતા જાય છે, તેથી તે પદાર્થ વગર ચાલતું નથી. ઉપર કહેલું છે કે શરીરની રચના ખોરાકમાંથી થાય છે, તે પ્રમાણે આવા વ્યસની પદાર્થમાંથી બનેલા શરીરને પછી તેજ પરમાણુઓની જરૂરિયાત થાય છે તેથી તેના વિના રહી શકાતું નથી.

આવા વ્યસનના પદાર્થોને સ્વાદિષ્ટ કરવા તથા મનપસંદ લેહેજતદાર કરવા માટે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ તથા બહુબહુ શ્રમો લેવામાં આવે છે. દુનિયામાં સુધારો વધતો જાય છે, તેમતેમ માણસો પોતાના મનની પ્રસન્નતા, કે જોતે તેઓ સુખ માને છે, તે વધારવા માટે આવા આવા છંદોમાં લપેટાતા જાય છે. મનની પ્રસન્નતા એજ સુખ છે, એ માનવું ખરું છે કે ખોટું છે, અથવા કેટલે અંશે ખરું કે ખોટું છે, એ શોધી ખરા સુખની વ્યાખ્યાનો પ્રશ્ન બાબુએ રાખતાં એટલુંજ અત્ર કહેવું બસ છે કે હાલ દુનિયાં સુખની વ્યાખ્યામાં મનની પ્રસન્નતાનેજ ગણે છે એમાં શક નથી.

આવાં વ્યસનોથી શરીરમાં એકદમ ચેતન આવે છે અને તેટલા માટેજ લોહા આવાં વ્યસનો કરે છે. ઘણા લોહા તમાકુ ખાય છે, પીએ છે અને સુધે છે. કેટલાક ભાંગ પીએ છે, કેટલાક અફીણ ખાય છે, કેટલાક ગાંજો પીએ છે. આ-

ન ઘણાં વણાં વ્યસનો માણસોને હોય છે. જે દોયલુ, ન તુગે અને એવા કેટલાક ઝેરી પદાર્થો પણ ખવાય છે. આ પદાર્થોથી ચેતન વૃદ્ધિ થાય છે અને અતિ-ચેતન વૃદ્ધિજ ગાંડા પાણુ છે; માટે આવા વ્યસન કરનાગઓ હુમેશાં મસ્ત રહે છે આ પદાર્થોમાં ઓલકોહોલ નતનુ તત્ત્વ હોયછે, તે તે પદાર્થોમાં તેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં ગાંડાઈ લાવે છે.

આવી રીતે નિશ્ચો કરવાના મળ ધમાં કથા પુગણોમાં પણ લેખો માન્ય પડે છે, અને છેક વેદમાં પણ સોમપાનાદિનાં વખાણ કરેલાં જણાય છે પ્રત્યેક ધર્મના પુસ્તકોમાં તેનાં વખાણ કરેલાં હોયછે હોમર એક સ્થળે લખેછે કે -

“... Mixed was the howl,

With drugs of power to quench the soul.”

(આત્માની તૃપ્તિ અર્થે શક્તિમાન દ્રવ્યો થી મિશ્ર પ્યાલો હતો, અર્થાત્ પુષ્ટિ કાગક ઘણી ઓપડીઓનુ મિશ્રણ કરીને મદ્યપાન કરવાનો ન પ્રત્યક્ષ અતિ પ્રાચીન કાળથીજ જણાય છે.)

બાર્બરી, ઈજિપ્ત અને પૂર્વ તગ્દના ઘણા દેશોમાં જથાબધ લાંગ પીવામાં આવે છે. આપણે હિંદુઓ તેને માગકહિયે છિયે અને તુર્કી લોકો મલાચ (મજ્જા હાદ=શિવગ્ની કૃતિ) કહે છે. આરબ અને મૂર લોકો તેને હાપેશ કહેછે સંસ્કૃતમાં તો આ લાંગને ત્રિલોક વિજયા (ત્રણે લોકને જીતનારી) કહેલી છે તથા તે સૃષ્ટિનો મહાર કરનાર શકર ભગવાનને અતિ પ્રિય કહેલી છે. શિવ ભક્તો તે પીએ છે આમ વ્યસની નિશ્ચો અઢાવનાર વસ્તુઓ પ્રાચીન કાળથી સર્વ ધર્મોમાં કેમ વખાણી હુગે? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. આનુ કાગણુ ગમે તે હશે અને તે સબ ધી આગળ ઉપર તપાસ કરીશુ, હાલતો આગળ ચાલીશુ. લાંગ-માં શાકર વગેરે મિષ્ટ પદાર્થ નાખી સ્વાદિષ્ટ કરવામાં આવેછે. તેનાં પાત્રાંઓની બીડી કરી તેમાં તમાકુ ભરી પીવામાં આવે છે. લાંગમાં ઝેર છે. જેને મહાવગે ન હોય તેનાથી તે જે વસાગે પી જનાય, તો તેથી તુગ્ત અંગમાં જડતા (Catalepsy) લાવે છે.

પૂર્વના લોકોમાં સુપારીનું વ્યસન પણ લાગુ હોયછે. નાગરવેવના પાનમાં કળીચૂનો ચોપડી તેના ઉપર કેવડીઆ કાથાનુ ચૂર્ણ ભજરાવી, તેમાં સુપારીનું ચૂર્ણ મૂકી ખાવામાં આવે છે. આ સિવાય વળી ઘણા લોકો તેમાં તમાકુનાં પાત્રાં ચાવીને ખાય છે. દક્ષિણ અમેરિકાની ખાણોના મજુગે વળી દોકા

નામની વનસ્પતિ પીએ છે. એ પણ ભયંકર પદાર્થ છે. આકના ખારીક ખાંડેલા ચૂર્ણ સાથે ઢોકાનાં પાત્રાંનું ચૂર્ણ કરી મેળવીને આવવામાં આવેછે. પ્રથમતો એથી હસવે ચઢાય છે અને પછી છેવટે પાસેથી જતી દરેક વસ્તુ તરફ બેદરકારી થઈ જડતા આવી જાય છે. આવું પરિણામ ધણું કરીને પ્રત્યેક વ્યસની ચીજોમાં હોય છે. ઉપર કહેવાયું છે તેમ વ્યસની ચીજો ચેતનવર્ધક છે, પરંતુ ધોડો ધીરે ચાલવાથી જેટલા ગાઉ ચાલી શકે તેટલો દોડવાથી નહિ ચાલી શકતાં થાડી જઈ વહેલો નકામો થઈ જાય છે, તેમ આવા પદાર્થથી અત્યંત ચેતનની વૃદ્ધિ થવાથી અંગની એટલા વધેછે, તેથી હસવા વીગેરેની ક્રિયા બનેછે અને પછી વધારે જડતા એ અંગની થાકથી આવેછે. ઢોકા અક્રીણ જેટલી માઠી અસર દેખાડતી નથી, તોપણ ઘણા દિવસ આઘાથી શરીરની સ્થિતિ ઉપર અત્યંત માઠી અસર કરેછે. આવાજ બીજા પણ ઘણાઘણા ઊંચા પદાર્થો વ્યસની તરીકે વપરાયછે.

હવે આપણે આમાંના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોની હકીકત અત્ર ટાંકીશું; આ સર્વ વ્યસનની ચીજોમાં બહુજ સામાન્ય અને અગત્યની ચીજ અક્રીણ છે, માટે પ્રથમ તે લઈશું.

અક્રીણ—આખી સૃષ્ટિમાં બહુજ અગત્યનું તથા ઘણા લોકોને લાગેલું વ્યસન અક્રીણ છે. તે શ્વેત ખસખસના ડોડવાનો જડો થઈ ગએલો રસ છે. તે દવાઓમાં અગત્યતા દર્શાવે છે, તોપણ દિલગીરી છે કે પશ્ચિમના લોકો ઉપર આદેશોહોલે જે બિગાડ ફેલાવ્યો છે, તેવોજ પૂર્વના લોકો ઉપર આ અક્રીણ ફેલાવ્યો છે. હવેતો અક્રીણે લગભગ આખી દુનિયામાં સત્તા બેસાડી દીધી છે. અમેરિકા માંહેનાં યુનૈટેડસ્ટેટસ ખાતે અક્રીણનો ઉપયોગ વધતો જવાની દ્રષ્ટિયાદ લીબર કરે છે. બ્રિટનમાં પણ ૧૮૩૫ ની સાલમાં દર રતલના ૨-૮-૦ રૂપિયાના ભાવે ૩૦૩૬૮ રતલ અક્રીણ ખપી ગયું હતું; તે ૧૮૩૯ માં રતલ ૧ ના ૦-૧૨-૦ રૂપિયાના ઉતરી ગએલા ભાવે ૪૦૭૮૪ રતલ ખપી ગયું હતું. આમાંથી ઘણો ભાગતો પ્રવાહી રૂપમાં વપરાયું હતું. એ પ્રવાહી રૂપને લોડેનમ (Laudanum) કહે છે અને તે દવામાં વપરાય છે.

અક્રીણની અસર પ્રાણીઓ ઉપર, તેના જ્ઞાનતંતુઓની રચના (nervous structure) ઉપર આધાર રાખે છે. ખરડાની કરોડ વગરનાં પ્રાણીઓ (invertebrata) માં ખરડાનો જ્ઞાનતંતુઓમય મધ્ય ભાગ નહિ હોવાથી તેમના શરીરમાંની સંકુચિતપેશીઓને ગતિ વગરની જડ કરી નાખે છે. આથી ધીરે

ધીરે જીવ ઉડો ઉતરતો જઈ મૃત્યુ પામે છે, તેપણુ જગડાવાળા પ્રાણી ઉપગ્રની અસર જેવી એ નથી જરડાની અને તેની આસપાસના જ્ઞાનતત્ત્વોની જેમ વધારે વધતા હોય, તેમ વધારે વધારે અસર વતી આવે છે જલવાસી માછલાઓ, જલસ્યવવાસી પ્રાણીઓ, ઇત્યાદિમાં તે પેશીઓની જડતા (paralysis) ઉપગ્રત નાણુએ ચ પાણુ પેદા કરે છે પક્ષીઓ અને સ્તનવાળાં પ્રાણીઓમાંતો વળી ખે ચનાણુ ઉપગ્રત બેલાની થાય છે અને તે પાણુ જે માણુસનું મગજ જ્ઞાનવાન હોય તેને વધારે તમ થાય છે મગજ શક્તિના પ્રમાણુમા માણુસ ઉપર તેની અમર વધારે જોછી થાય છે. આ પ્રમાણુે અક્રીણુની અમર માણુમના સ્વભાવ ઉપર પણ થાય છે

અક્રીણુ ખાવાથી ધીરે ધીરે જ્ઞાનતત્ત્વવ્યવસ્થા (nervous system) ની અવ્યવસ્થા થવા લાગે છે, પાવનશક્તિ જગડે છે અને આરોગ્યતામાં ખામી લાવે છે ખરેખર તે શરીર અને મન બંનેને જગડે છે, અને આવા ક્ષણિક ચેતન વધારનાર અસ્વાભાવિક પદાર્થને માટે તેના ખાનારાઓ ભારીમાં ભારી ક્રિમત જગ્રીને તે ખાય છે તુર્કસ્તાનમા આ વ્યસન એક સામાન્ય થઈ પડેલ છે ત્યાં તેના બહુજ શોક કારક પરિણામો આવે છે એ દેશમાં તેની જે માઠી અસર પોતે જોઈ છે તેની હકીકત હા જોખનહીન આપેછે કે —“(તુર્કસ્તાનમાં) અક્રીણુનો ઉપયોગ વધવાનાં કારણો ધણાંછે એકતો એકે ત્યાં અતિસારનો રોગ સામાન્ય છે તે ટાળના સારૂ દવા તરીકે તે વપરાય છે, અને પછી તેની લાંબો વખત વાપરવાથી ટેવ પડી જાય છે જીર્ણ ઉતરસ ઉપર પણ તે દવા તરીકે વપરાય છે. દારૂ પીનારાઓને દારૂનું વ્યયન સામાન્ય થઈ પડ્યા પછી શરીર અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે ત્યારે શરીરમાં ચેતન લાવવા માટે અક્રીણુનો ઉપયોગ કરેછે મોટી મોટી જગોના અમલદારોને સ્વભાવ જળવવા માટે દારૂ પીવો ફાવતો નથી ત્યારે તેઓ અક્રીણુ ખાવામાડે છે કેટલાક શારીરિક મજુરી કરનારાઓ શરીરમા જળ રાખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. તાતારી લોકો આ કારણુ માટે તેનો બહુ ઉપયોગ કરેછે કેટલીક વાર શરખત અથવા જાડા કાંઈ ગસમાં મેળવીને વપરાય છે, પણ આવી રીતે વપરાય છે તેથી બહુ નિશ્ચે ચડતો નથી અને તે મંદના દારૂ (meat) ને મળતું આવે છે. અને ચમચા વતી પીનાય છે અથવા ગેટલીમાં ખનાય છે એ રોટલીઓ ઉપર “મશ અવાહ ” એવું છાપેલું હોય છે અક્રીણુનું જે વ્યયન થઈ જાય છે તે તેના

દેખાવ ઉપરથીજ વર્તીય છે. શરીર છેક કૃશ થઈ જાય છે, કરચલી વાળો પીળો ચહેરો થાય છે, ખરડો વળી જાય છે. તે ખૂંધ નીકળે છે, પગ ફૂલા થાય છે અને આંખો ઉંડી ઉતરી જાય છે. પાચન શક્તિ તો બહુજ ખગડી જાય છે, અને તે બહુ ખાઈ શકતો નથી. મન તથા તનની શક્તિ નાશ પામી જાય છે, જેમજેમ ટેવ બહુ વધતી જાય છે તેમતેમ શક્તિ છેક જતી રહે છે, બળ લાવવા માટે ફાંદાં વધે છે અને ચેતન વૃદ્ધિ માટે માત્રાપણ વધતી જાય છે. દિવસમાં બેઠે ત્રણ ક્લામ અક્રીણ પીવાથી પણ કંઈ નિશ્ચો ચડતો નથી, ત્યારે પછી તે અક્રીણમાં પા-રાતું મિશ્રણ કરે છે અને વધારે વધારે માત્રા ખાય છે, અને વધતે વધતે દિવસ-માં દશ દશ ક્લામ સુધી ખાય છે. આથી છેવટે દેહમાં પીડા વધે છે અને તે અક્રીણથી મટતી નથી. નાનપણથી અક્રીણ ખાવા માંડે છે તે ભાગ્યેજ ચાળીશ વર્ષ સુધી પહોંચે છે. વ્યસન વધ્યા પછી તે બિલકુલ ચૂકાતું નથી, અને તેને ક-હીં ચેત પડતું નથી. અક્રીણ ચૂકનારાઓ તેમાં મીણ મેળવીને ખાય છે અને તે-અક્રીણની માત્રા ઓછી કરતે કરતે છેવટ કેવળ મીણનીજ ગોળી ખાય છે.” અક્રીણ ખાનારનો ઇતિહાસ ડી. કવીન્સી તથા ટાલેરિન્જ આપે છે, અને તેઓ બંને અક્રીણના ખાનારા હતા.

તમાકુ—આ એક તીખાં પાત્રાં છે, તેને સૂકવીને તથ્યાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં ચેતન વધારવાનો અને નિશ્ચો લાવવાનો ગુણ આવે છે અને વધારે ખવાય તો ઝેર ચડે છે. તેનો ઉપયોગ ઘણે પ્રકારે થાય છે. હુકાની ચલમમાં ભરી તેના ઉપર અગ્નિ મૂકી કુંક લગાવવાથી ધૂમાડા નીકળે છે, તે પીવાથી નિશ્ચો ચડે છે અને જ્ઞાનતાંતુઓ ઉશ્કરાઈને તેમને ગાંડા કરે છે. બહુ મહેનતુ લોહા વારંવાર તમાકુ પીવા કરે છે. તમાકુની અસર પણ શરીર તેમજ સ્વ-ભાવ ઉપર પણ થાય છે, અને એકંદરે તેમાં પણ કશો લાભ જણાતો નથી. તમાકુ પીવાથી ભૂખ અટકે છે એમ મનાય છે, પરંતુ તેમાં તે માનનારાઓ ઠગાય છે. તમાકુ ખાવાથી ભૂખ લાગે છે. તમાકુ જુદી જુદી રીતે પીવાય છે. પાત્રાંની ખીડીઓ, ચલમો અને હુકાઓમાં તે પીવાય છે. વળી તમાકુ ખવાય પણ છે, અને પીવા કરતાં ખાવામાં તે વધારે લાભ કારક છે. ડોઝપણ પ્રકારે તમાકુનો ઉપયોગ કરવાથી નિશ્ચો ચડે છે. ખીજ નિશ્ચા કરનારાના જીવોગ આ પણ નિશ્ચો છે, પરંતુ મદ્ય વગેરેના જીવો આકરો નિશ્ચો તમાકુનો નથી. તે થોડી તુકશાન કારક છે. તમાકુના વ્યસનનો આરંભ કરનારને જરા ઝેરની

અસર થાય છે. તેને ઉત્તરીની હાજત થાય છે, પરસેવો છૂટે છે ને ઉત્તરી થાય પાનુ છે. તે જો વધારે લે, તો ગાંડાઈ, તાણુ આંચકી અને મરણુ પણ થાય છે. આ અને વ્યસન માત્ર પાચનશક્તિ ઉપર તથા સ્વભાવ ઉપર અસર કરે છે અને તેમને બહુ બગાડી નાખે છે. થુંકનો વધારો થાય છે, અને લાળ બહુ પડે છે, તરસ બહુજ લાગે છે અને આ પ્રમાણે થતાં છેવટે તે માર્કક થઈ જાય છે.

હવાની ભીનાશ ઉપર તમાકુ પીવી એ બહુ લાભકારક છે એમ મનાય છે અને વલંદા લોડા તેટલામાટે તે પીએ છે; પરંતુ આ પણ ભૂખાઈ છે. તમાકુ પીવાથી શક્તિ આવવાને બદલે માનસિક અને શારીરિક તનદુરસ્તીને બહુ તુક-શાન થાય છે. એજ વલંદાઓની સ્ત્રીઓ તમાકુ પીતી નથી અને પુરૂષો પીએ છે, તો પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે આરોગ્ય રહે છે. વળી તમાકુનાં પક્ષવાળાઓ કહે છે કે તે અભ્યાસીને બહુ લાભકારક છે, બુદ્ધિને વધારે છે અને ચિત્તને એકાગ્ર કરે છે, અને એટલા માટેજ પ્રાચીન કવિઓ અને ઋષિમુનિઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ લોડાને અમે ઉત્તર આપિયે છિયે કે કેવડ આરોગ્ય મગજને તો આવા પદાર્થોની સહાયતાની કશી જરૂર નથી, પરંતુ આવા ચોખ્ખા મગજમાં તેની પ્રથમ અસર એવી થાય છે કે તે સુસ્તી લાવે છે અને વિચાર શક્તિને ગૂંમ કરી નાખી સ્વભાવસ્થા લાવે છે. મગજમાં તેથી એકં જાતનું વાદળું થઈ અંધાંડું થઈ જાય છે, અને જોશક તેમાં કશો ફાયદો છેજ નહિ.

તમાકુ નાકમાં સુંઘવામાં આવે છે. આથી પણ તમાકુનો નિશ્શો આવે છે. તમાકુના રજકણોથી નાકના તંતુઓમાં ચેતન વધે છે અને તેથી મગજમાં અસર થાય છે, તથા મગજ, સર્વ ચેતનનું મધ્યબિંદુ હોવાથી નિશ્શો આવે છે. હંમેશાં થોડી થોડી સુંઘવાથી તો જરાક અસર થાય છે, અને પછી નાકનાં કેટલાંક કામોને અવ્યવસ્થિત કરી નાખે છે. આ કામો બહુ અગત્યનાં છે. આંખો સ્વચ્છ રાખવા માટે એકઠા કરી રાખેલ પુષ્કળ દ્રવ પદાર્થને માટે નક-સોરાં દ્વાર છે. અને જો એ દ્વાર બંધ રહે છે, તો અંદરનો દ્રવ પદાર્થ જે કચરા તરીકે કાઢી નાખવો જોઈએ, તે આંખોને બગાડે છે તેથી આંખમાં પીડા અને ઝાંખ થાય છે. વળી નકસોરાં મારફત અંદરની ત્વચામાંનો ખરાબ કદ-બહાર નીકળે છે, તેપણુ નીકળતો બંધ થવાથી નાકની ઇન્દ્રિય ખરાબ થઈ જાય છે. વળી નાક બંધ થવાથી શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં પણ હરકત આવે છે, અને કુદરને રચેલી અગત્યની ક્રિયાનો એથી અટકાવ થાય છે. વળી નાકનો માર્ગ સીધો

કંઠમાં અન્ન નળી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેથી બહાર નીકળવાનો કંઈ જો તેમાં થઈને ઉદરમાં જાય છે તો ઉદરની અંતસ્ત્વચામાં સોજો ઉત્પન્ન કરી પાચનક્રિયા બંધ કરે છે. નાકનાં દ્વાર તમાકુથી બંધ થવાથી આ બંધાં તુકશાનો થાય છે. હંમેશાં તમાકુ સુધનારાથી કશી વાસ પરખાતી નથી અને અવાજ ખોખરો થવાથી જરોખર બોલી પણ શકાતું નથી. બોધકો, ગાયકો, શિક્ષકો અને જાહેર બોલનારાઓએ હંમેશાં આ વ્યસનથી દૂર રહેવું જોઈએ, કેમકે એથી તેમનાં કામોમાં વિધ્ન આવે છે; તેમજ વળી જોયો સ્વચ્છ રહેવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તો તેથી દૂર રહેવું જ જોઈએ. કહેવત છે કે:—

ખાય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર,
સુધે તેનાં કપડાં, એ ત્રણે ખરાખર.

આ વાત ખરી છે. તમાકુ ચાવનારને મુખમાં થુંક વધવાથી ચારે મેર થુંક તો ધર બગડે, માટે ખૂણો શોધવા માંડે છે, ને તેના ધરના ખૂણા ગંદા થઈ જાય છે; પીએ છે તેના ધરમાં તમાકુની વાસ ગંધાતી રહે છે; અને સુધે છે તે કપડેથી વારંવાર નાક લૂછવા કરે છે તેથી તેનાં કપડાં મલીન હોય છે. આમ સર્વ રીતે તમાકુમાં દુર્ગુણો જ રહેલા છે.

તમાકુ માટે જે ખર્ચ થાય છે તે પણ કંઈ થોડો નથી હોતો. માત્ર ગ્રેટ-બ્રિટનમાંથીજ દર વર્ષે ૬૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા તમાકુ માટે બહાર દેશ આદ્યા જાય છે. આમાંની મોટી રકમતો જકાતમાં ચાલી જાય છે. તેથી થોડી તમાકુ પણ બહુ મોંઘી થઈ પડે છે, તોપણ વળી આ રકમ યુનાઇટેડસ્ટેટસથી બહુ ઓછી છે. ત્યાં તો દરવર્ષે તમાકુ માટે દશ કરોડ ઉપર રકમ ખર્ચાય છે, અને એથી દર માણસદીઠ સરાસરી ૧૦૦ રૂપિયાની તમાકુ જોઈએ છિયે. ન્યૂયોર્કના કોમર્શિયલ એડવર્ટાઈઝરનો અધિપતિ જણાવે છે કે એ શહેરમાં ૪૦૦૦૦૦૦ ડોલરની તમાકુ દરવર્ષે જોઈએ છિયે, તે સરાસરી દરરોજ દરમાણસને પા રૂપિયાની થાય છે. કેટલીક ગણત્રી કરીને તે કહે છે કે:—“ખેદકારક વાત છે કે ન્યૂયોર્કના લોકો ખોરાક કરતાં તમાકુ માટે વધારે ખર્ચ કરે છે.” આ પ્રમાણે ત્યાં તમાકુનો ઉપયોગ અત્યંત ઘણો વધી ગયો છે. ઇંગ્લંડમાં પણ દહારે દિવસે એ વ્યસન વધતું જાય છે. એક લેખક લખે છે કે હેવનાહની સીગારેટ (બી-ડીઓ) જે બહુ જ વખણાય છે, તે અત્યંત ગંદા સીદી ગુલામો બનાવે છે અને

તેઓ પાત્રાને ચોરવા માટે પોતાની ધુન્ક વાગરે છે. આ ગંદાઈ તેમજ સુધ-
નારાની ગંદાઈ જોઈને સારા માણસને તો સૂગ ચડ્યા વગર રહેજ નહિ.

આલ્કોહોલ—આ શબ્દ અરબી બાપાનો છે. તેનો અર્થ “ બળતો દીવો ”
થાય છે. ઉલ્લેખ આણીને બનાવેલા મધમાં આ એક નિશો લાવનારું તરવ
હોય છે, એ મળ્યાથી મૂળ મધમાં રસાયણી ફેરફાર થઈ જાય છે. ઉભરાથી
પદાર્થની સ્થિતિ બદલાય છે, આવી રીતે સ્થિતિ ફેર કરવાની રીતિઓ પણી
છે, પણ તેમાં ત્રણ મુખ્ય અત્ર કહેવા જવી છે. (૧) સાકરીનફર્મેશન; આમાં
ગુંદર અને સ્ટાર્ચ પાણીમાં મેળવીને તેમાંથી સાકર બનાવાય છે. (૨) બ્રાઈ
નસફર્મેશન; આમાં પ્રવાહી બનાવેલી સાકરમાંથી આલ્કોહોલ બને છે. અને
(૩) એસીડસફર્મેશન; આમાં આલ્કોહોલ અને બીજા પદાર્થોમાંથી સરકા
(vinegar) બને છે. કેટલાક બીજા પદાર્થ વાપરવાથી સાકરીનનો રસ વધે છે.
જ્યારે તેના ફણગા દુટે છે ત્યારે આ સાકરીન તરવમાં મધુર સ્વાદ આવે છે,
અને આનો ઉલ્લેખ આણવામાં આવે છે ત્યારે આલ્કોહોલનો મધ બને છે, તેને
યવ મધ (ale) દ્રાક્ષાસવ (porter), ઇત્યાદિ કહે છે. દ્રાક્ષનો રસ પણ સાક-
રીન છે, અને તે મધુર પણ સાદો મધ છે. તેને ઉભરે આપવામાં આવે ત્યારે
તે મધ કહેવાય છે, જેને સાદો મધ (wine) કહે છે. આ સાદો મધ કેવળ
સાકર અને પાણીમાંથી પણ બને છે, પણ તેમાં ગુંદરના ગુણો અને વનસ્પ-
તિની વાસના હોતી નથી તેથી મનપસંદ થતો નથી. બ્રિટિશમધ સાકર, ગૂંચ-
બેરી, ઇત્યાદિમાંથી બને છે.

પરંતુ આમાં મુખ્ય જોવાનું તો એ છે કે આ ઉલ્લેખોથી તેવી સ્થિતિ-
ઓમાં ફેરફાર થઈ જાય છે; જેમકે સાકરમાંથી સાકરનું રૂપ જતું રહીને તેને
બદલે આલ્કોહોલ બની જાય છે. જ્યારે અસલ વસ્તુને આલ્કોહોલ રૂપ રસા-
યણી રીતિથી બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે નુકશાન કરનાર કે નિશાનો ગુણ
દેખાતો નથી, પણ નિશો લાવનાર તરવ નવું છે. યવમધ, દ્રાક્ષાસવ અને દ્રા-
ક્ષારસમાં આલ્કોહોલ ઘટા હોતો નથી, પણ સમગ્ર પદાર્થની સમાન હોય છે.
આ પ્રવાહીઓમાં આલ્કોહોલનો ભાગ હોય છે તે ચેતન વધારે છે પરંતુ ખરે-
ખરી રીતે પોષણ કરતો નથી; ખરેખરે પોષક ભાગનો નહિ બગડી ગયેલ ગું-
દર અને સ્ટાર્ચ છે, કે જેનું સાકરીન બનેલું ન હોય. આ પોષણ એટલું બધું
કરે છે કે રોટલીના એકજ કોળીયામાં પણ આ મધનો મોટો ભાગ આવે છે.

ગ્રિટનમાં વપરાતા મઘોમાંના ઘણાખરામાં આલ્કોહોલ એટલો બધો હોય છે કે તેમાં પોપક ગુણ ઘણોજ વધારે હોય છે. બ્રહ્મટસક્રેમેન્ટેશનથી બનાવેલા મઘોમાંથી થોડાકે ઘણા ધટ્ટરૂપમાં આલ્કોહોલને પૃથક્ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સાદા મઘમાંથી આલ્કોહોલને કઠીને બ્રાંડી બનાવવામાં આવે છે, શેરીમાંથી રમ બનાવવામાં આવે છે, અને ક્ષુગા કુટેલ ધાન્યમાંથી જીન અને વિસ્કી બને છે. જૂળ વસ્તુને સાધારણ રીતે સિપરિટ કહે છે. શુદ્ધ આલ્કોહોલ રંગવગરના પ્રવાહી રૂપમાં હોય છે, તેની વાસ ઠીક હોય છે અને બંધક સ્વાદ હોય છે, તથા તે ટોઢપણુ બંતની ઠંડીથી ઠરી જતો નથી. હાલના મઘોમાં આલ્કોહોલનું જે પ્રમાણ હોય છે, તે નીચે બતાવ્યું છે:—

મઘ.	ટકા.
પોર્ટવાઈન.....	૨૧.૭૫
મદીરાવાઈન..	૨૦.૨૫
શેરી.....	૧૭.૫
ફ્રેંચવાઈન (કલારેટ)....	૧૩.૫
માલાગા....	૧૬.
મામરૂી....	૧૫.૭૫
માર્સાલા....	૧૫.૫
ચાપેન....	૧૧.૨૫
બ્રહ્મટસક્રેમેન્ટેજ.	૧૬.૨૫
હોક. ..	૧૩.૨૫
ફ્રેંચનાઈ.....	૧૧.૭૫
કેપમદીરા.....	૧૬.૭૫
લાઈમીક્રિસ્ટ.	૧૮.૨૫
સિટર.	૬.૨૫
પેરી.	૭.૨૫
એક્સ (બર્ટન). ...	૮.૭૫
એક્સ (એરિન્ગેશ)	૬.૫
પોર્ટ.....	૫.૨૫
રમ.....	૭.૫

હોલાંડ્ઝ (જીન)	...	...	...	૪૭.૭૫
વિદરડી (સ્કોચ)	....	....	...	૫૦.૨૫
ગ્રાંડી ...	...	....	....	૪૬.૨૫

આમાં ચંપેન અને એલમો આઈકોહોલના ધણા થોડા ટકા છે તો પણ કલારેટ કરતાં તેમાં નિશ્શો વધારે છે પરંતુ તેનું કારણ તેમાં કાર્બોનિક આસિડનો ભાગ વધારે છે તે છે. પોર્ટર વગેરેમાં કેટલાક પદાર્થો મેળવવાથી પણ તેમાં નિશ્શો વધે છે.

અપૂર્ણ.

વૈદિકદેવતા.

૧

આ સૃષ્ટિમાં અતિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તક વેદ છે. એ વેદ જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા કાપગોથી ગ્યાયા છે, એમ હાલ મનાય છે. પ્રોફેસર મેક્સ-મ્યૂલર તેને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦ વર્ષ ઉપર થયાનું કહે છે. વેદમાં કેટલાક દેવતાઓની સ્તુતિઓ આવે છે. એ દેવતાઓ શુ છે, તે આપણે અત્ર જોઈશું. પ્રત્યેક દેવતા વિષેની તમામ હદીકત એકઠી કરીને તેના અર્થ તપાસીશું. એ મુખ્ય દેવતાઓનો કમ અત્ર કક્કાવાર લઈશું.

અગસ્ત્ય.

પુરાણોમાં આ અગસ્ત્ય વિષે નીચે પ્રમાણે હદીકત છે:—

એકવાર ઉર્વશી નામની અપ્સરા ઉપર મિત્ર અને વરુણ નામના બે દેવો મોહિત થયા. તેમણે તેને પોત પોતાને ત્યાં રાત્રિએ બોલાવી ઉર્વશીએ વિચાર કર્યો કે બે જાણમાંથી કોને ત્યાં જવું અને કોને ત્યાં નહિ જવું? એકને ત્યાં જવાથી અને બીજાને ત્યાં નહિ જવાથી બીજાને દુઃખ લાગે. આમ વિચારી તેણે કોઈને ત્યાં નહિ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગત્રીએ જાને દેવોએ બહુ રાહ જોઈ પણ ઉર્વશી આવી નહિ. આથી તેમને જાનેને શુક્રપાત થતાં તેમણે એ શુક્રને ઘડાઓમાં રાખી મૂક્યાં. તેમાંથી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. મિત્રને ત્યાંના ઘડામાંથી વસિષ્ઠ ઉત્પન્ન થયા અને વરુણને ત્યાંના ઘડામાંથી અગસ્ત્યનો જન્મ થયો.

આવી રીતે અગસ્ત્યની ઉત્પત્તિની કથા છે. આ અગસ્ત્યનું ચરિત્ર લિન્ન લિન્ન પુરાણોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

અગસ્ત્યનો જન્મ ઘડામાંથી થયો હોવાથી તેને કુંભયોનિ, કુંભજન્મન, ઘટોદ્ભવ, ઇત્યાદિ કહેવાય છે. પિતૃ તરફથી તેનાં નામો મૈત્રાવરુણી, ઔર્વશ્ય અને માન્ય છે. એવું કહેવાય છે કે વિંધ્યાચલ પર્વતે એવું પણ ક્ષીધું કે સૂર્ય નિત્ય મેરૂ પર્વતની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે તે મારી આસપાસ ફેરે તેમ કરવું. આથી વિંધ્ય પર્વત વધવા લાગ્યો અને મેરૂથી પણ ઉંચો વધી સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ રોકવા લાગ્યો. આથી સૂર્યાદિ દેવતાઓએ એ પર્વતના ગુરુ અગસ્ત્યની પ્રાર્થના કરી. અગસ્ત્યે વિંધ્યાચલ પાસે જઈને કહ્યું કે—‘મારે દક્ષિણમાં જવું છે માટે નીચો થા અને હું પાછો ફરે ત્યાં સુધી નીચોજ રહેજે.’ આથી પર્વત નીચો થઈ ગયો અને અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં ગયા, તે પાછા ફર્યોજ નહિ.

અગસ્ત્યનાં નામો વળી પીતામ્બિ, સમુદ્રચુલુક, ઇત્યાદિ છે. આના સંબંધમાં એવી વાત છે કે કાશ્ય નામના દૈત્યો સમુદ્રમાં પેસી રહીને દેવતાઓને બહુ કષ્ટ આપતા હતા આથી ઇંદ્રાદિ દેવોએ અગસ્ત્યની સહાય માગી, તેથી અગસ્ત્ય સમુદ્ર આખો પી ગયા હતા. આ સમુદ્ર ખાલી થઈ જતાં દૈત્યો પકડાયા હતા.

અગસ્ત્યની સ્ત્રીનું નામ લોપામુદ્રા હતું, તેનું નામ કૌશીતકી તથા વરપ્રદા હતું. તેને બે પુત્રો દૃઢસ્ય તથા દૃઢસ્યુ થયા હતા. અગસ્ત્ય વિંધ્યની દક્ષિણમાં કુંજર પર્વત ઉપર આશ્રમ ખાંધી વસતા હતા અને તેઓ દક્ષિણના સર્વ ઋષિઓમાં મુખ્ય હતા. તેમણે દક્ષિણમાંના રાક્ષસોને સત્તામાં રાખ્યા હતા અને વાતાપિ નામનો રાક્ષસ ઘેટાના રૂપમાં રહી દેવતાઓને દુઃખ આપતો હતો તેને માર્યો હતો તથા તેના ભાઈને પણ માર્યો હતો. રામચંદ્રજી તેમના આશ્રમ પ્રતિ આવ્યા હતા તેમના તેમિત્ર બન્યા હતા અને તેમને તેણે કીમતી સલાહ આપી હતી. તેણે રામને વિષ્ણુનું બાણ આપ્યું હતું અને ચંદ્ર વર્ષના વનવાસમાંથી રામ સ્વરાજ્યમાં ગયા ત્યારે તે તેની સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા હતા. આ ઋષિએ પોતાની શક્તિના પ્રભાવથી નહુષ રાજાને સર્પ બનાવી દીધો હતો અને તેને પાછો મૂંઝરૂપમાં આણ્યો હતો. દક્ષિણ દેશની મૂળ દ્રાવિડી જાતિને તેમણે વિદ્યાવાન કરી હતી હા. કાદંબેશ્વરે અગસ્ત્યનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૭-૬ સૈકામાં મૂક્યો છે.

પુરાણોમાં વળી અગસ્ત્યને પુલસ્ત્ય તથા કર્દમની પુત્રી હવિર્હિવાના પુત્ર કહેલ છે, તેથી તેઓ રાક્ષસોના ભાઈ છે. અગસ્ત્યના પુત્ર ઇંદ્રબાહુ, મયોબુવ,

અને મહેદ્ર તથા ખીજ તેના કુટુંબનાંથી વેદના મતદાઓ થયા છે. નવ વિદ્યા જાણનાર અને ઉદાર ધૃતિના આ ઋષિ હતા. સમાયજ્ઞમાં કહ્યું છે કે —

નિર્જિતાસિ મયાધદે ગ્રન્થસ્તાદમર્ષિજા ।

અગસ્ત્યેન દુર્ગધર્ષા મુનિનાદાક્ષિણેત્રાદિક્ ॥

(હે કલ્યાણિ, શત્રુના હાયથી તહિ જનાયો એવો હું અગ્નિત અગત્ય મુનિથી તું દક્ષિણ દિશા જતાયડી છે)

વર્ગી ન્યુવચ (૬-૬૧) મા—

અગસ્યો દક્ષિણામાશા માશ્રિત્ય નભમિસ્થિતઃ ।

વર્ણસ્યાત્મજો યોગી વિંધ્યવાતાપિમર્દનઃ ॥

(દક્ષિણ દેશનો આશ્રય કરીને આકાશમાં રહેવા, વરૂણના પુત્ર યોગી અગત્ય, વિંધ્ય (તથા વાતાપિને મારનાર છે).

હવે અગત્ય શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો છે —

(૧) શિવ, (૨) અગત્યનો તારો (Cinopus), (૩) અગધિયો, (૪) સા-
દ્રપદવદિ સંપ્રેક્ષી.

અગત્યના તારાનું તેજ નદી આદિ ઉપર પડતાં તેનું જળ નિર્ભજ થઈ
જાય છે.

હવે આટલી હદીકત ઉપરથી આપણે તેના અર્થો તપાસીએ. ઉણાદિ સૂત્ર
(૬-૧૭૬૭ માં અગસ્તિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપી છે કે—“ વિંધ્યની ગતિ અ-
ટકાવનાર ” (વિંધ્યારવ્યં અંગ અસ્યતિ) ઉપરની તમામ હદીકતમાં આવેલાં
વિશેષ નામોની પણ હદીકત અગત્યનો અર્થ સમજવામાં જરૂરી છે એ નામો
નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ઉર્વશી, (૨) ગિત્ર, (૩) વરૂણ, (૪) વસિષ્ઠ, (૫) અગત્ય, કુલયોનિ,
કુંભજન્મન, ઘટાક્ષવ, મૈત્રાવરૂણી, ઔર્વશ્યેય, માન્ય, પીતામ્હિ, મમુદ્રયુલુક,
(૬) વિંધ્યાચવ, (૭) સૂર્ય, (૮) મેરૂ, (૯) કાલેય, (૧૦) ઇદ્ર, (૧૧) લોપા-
મુદ્રા, કૌશીતકી, વન્ધ્રદા (૧૨) દૃઢાત્ય, (૧૩) દૃઢન્યુ, (૧૪) કુંજર, (૧૫)
વાતાપિ, (૧૬) નમચ દ્રશ્ય, (૧૭) વિંધ્યુ, (૧૮) અયોધ્યા, (૧૯) નહુપ, (૨૦)
દ્રાવિડી, (૨૧) કાટવેય, (૨૨) પુલસ્ત્ય, (૨૩) કર્દમ, (૨૪) હવિર્ભુવા,
(૨૫) ડ્રમ્મ મયોબુવ, (૨૭) મહેદ્ર, ઇત્યા —

આમાંથી જરૂરનાં નામોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી—उर्वश्महतोऽपिअन्नुतेवशीकरोति (વિસ્તારમાં-મહાન્ પણ સમા-યછે), આ ઉપરથી 'વિસ્તાર' એવો અર્થ છે. વિસ્તારવાચક અવકાશ (space) છે. સંસ્કૃતમાં તેને દિક્ કે દિશા કહે છે. આ નામની સ્વર્ગના રાજા ઇંદ્રને સ્ત્રી અપ્સરા હતી. તે પુરૂરવા રાજાને પરણી હતી. એકવાર મિત્ર અને વરુણે મોહિત થઈ તેને પોત પોતાને સ્ત્રી તોડાવી, પણ ઉર્વશી એમાંથી ડાઘને સ્ત્રી ગ-ઈ નહિ, તેથી મિત્રે તેને મૃત્યુ લોકમાં પડવા શાપ આપેલો, તેથી તે પુરૂર-વાની સ્ત્રી થઈ હતી. પુરૂરવાથી તેને આયુસ્ નામનો પુત્ર થયો હતો. આ અપ્સ-રા નરતારાચણ ઋષિની જંધામાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઉર્વશી શબ્દના અર્થો 'ધમ્મ', 'કામના', પણ થાય છે. ડર્ જવું અને વજ્ ધમ્મજવું. પુરૂરવારાજા યુદ્ધ અને ઈલાનો પુત્ર હતો અને ચંદ્રવંશનો સ્થાપનાર હતો. યુદ્ધ શબ્દ બુધ્ જ-ણવું, ઉપરથી યુદ્ધિનો વાચક છે અને ઇલા શબ્દ વાણીનો વાચક છે. યુદ્ધ અ-થવા જ્ઞાન અને તેની સ્ત્રી ઇલા અથવા વાણીથી પુરૂરવા જન્મ્યો હતો. પુરૂ યુ-દ્ધિ, પુરૂ વિસ્તાર અને રવસ્ નાદ કે શબ્દ, તેની સ્ત્રી ઉર્વશી કે આકાશ અથવા દિશા. તેનો પુત્ર આયુસ્ (જીવન) આકાશ અને શબ્દથી વાયુ ઉત્પન્ન છે, માટે જીવનરૂપ પ્રાણવાયુ, તેજ આયુસ્ છે. બહુ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં વેદમાં જોને વાચ્ કહેલી છે તેજ એ ઉર્વશી છે, અને એ વાચ્નું પુરુષિંગ શબ્દ છે, તે પુરૂરવા છે. તે ઉર્વશીના ઉપર મિત્ર અને વરુણ મોહ પામ્યા હતા તે હવે જોઈએ.

મિત્ર—मित्रातिस्निहति, मित्र-ત્ર (મોહ પામવો, સ્નેહ થવો, મિત્ર અને ત્ર), આ ઉપરથી મિત્ર શબ્દ મોહ અથવા સ્નેહનો વાચક છે. એ શબ્દનો અર્થ 'દોસ્તદાર' થાય છે. દોસ્તદારી અથવા મિત્રતા, મોહ કે સ્નેહથી બંધાય છે, માટે મિત્ર એટલે દોસ્તદાર આખા જગત્ને જીવન ગતિરૂપ પ્રાણુતત્ત્વને આપી પોષણ કરનાર સૂર્ય છે. એ સૂર્યઆમ આખા જગત્ ઉપર સ્નેહ રાખી તેનું પોષણ કરેછે માટે તે આખા જગત્નો મિત્ર છે. માટે મિત્ર નામ સૂર્યનું છે. સૂર્યનાં ઘણાં નામોમાંનું આ એક છે. મિત્ર ધાતુ મોહ કે સ્નેહવાચક છે. મિત્ર જગત્ને પ્રાણ આપનાર હોવાથી પ્રાણમય આયુસ્ને આપનાર તેથી આયુસ્ના પિતારૂપ છે, અને તેથી આયુસ્ની માતા ઉર્વશી અથવા આકાશના પતિરૂપ છે, માટે મિત્રને ઉર્વશી ઉપર મોહ થવો સંભવિત છે.

વરુણ-૮-ઉત્તર, આ ઉપરથી અ શિષ્ટ આવરણવાચક છે. વાતાવરણ-૮-૩૫ દેવ વરુણ છે. આ દેવ જળના તથા પશ્ચિમના દેવ છે. ઉષ્ણ કાલમાં જે ઉષ્ણ વાયુ જળનું શોષણ કરી આકાશમાં એકઠું કરે છે, તે ઉષ્ણ વાયુનું આવરણ વરુણ દેવ છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે પ્રતીર્ચીવરુણઃગતિ (પશ્ચિમ દિશાને વરુણ પાળે છે). વર્ષાદનો વાયુ પશ્ચિમમાંથી વાય છે આ વાયુ પણ જગત-ને જળથી પોષે છે, માટે દિશાના પતિ વરુણ દેવ પણ ઉર્વશીના પતિ રૂપ છે, માટે મોહ પામે તેમાં નવાઈ નથી. તેના પુત્ર વસિષ્ઠ છે. આયુષ્ય જન્મ જીવન રૂપ પ્રાણ-વાયુ છે, તેમજ વસિષ્ઠ પણ જીવ રૂપ પ્રાણવાયુ છે તે. નીચે પ્રમાણે છે.

વસિષ્ઠ-૩૬ શરીર રૂપ ધર, સ્વા રહેતું. શરીર રૂપ ધરમાં જીવન રૂપ પ્રાણ-વાયુ રહે છે, તેજ વસિષ્ઠ છે.

અગસ્ત્ય-અગ્ર ધાતુ વક્રગતિ વાચક છે અને સ્ત્ય ધાતુ વિસ્તાર વાચક છે. આ ઉપરથી વક્રગતિનો વિસ્તાર, એમ અર્થ અગસ્ત્ય શબ્દનો થાય છે. વાતાવરણનો વિસ્તાર, તે વરુણનો પુત્ર અગસ્ત્ય છે. એ વિસ્તાર આકાશનો પણ ગુણ હોતાં ઉર્વશીનો પુત્ર છે. જળ શોષક વાતાવરણનો પુત્ર તેથી અગસ્ત્ય સમુદ્રપાન કરી ગયા હતા. કુંભગોત્રિ એટલે કુંભ અથવા ઘડો જેની થોનિરૂપ છે તે, કુંભજન્મનું એટલે ઘડામાંથી જન્મ પામેલ, ઘટાદૂલવ એટલે ઘડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ, એમ અર્થો છે. ઘડામાંનું વાતાવરણ મિત્ર અને વરુણનો પુત્ર તેથી મૈત્રાવરુણી, ઉર્વશી નો પુત્ર તેથી ઔર્વશેય અને માત્ર પામેલ દેવ તેથી માત્ર્ય કહેવાય છે. અગસ્ત્ય સમુદ્ર પી ગયા હતા તેથી પીતામ્બિ (પીત=પીધેલ અને અમ્બિ=સમુદ્ર) કહેવાય છે. ચુલ્-૩૬ ઉપરથી શબ્દ થયો છે, તેનો અર્થ કવલ કે ડો-ગળો થાય છે. સમુદ્રને એકજ ડોગળામાં પી ગયા તેથી સમુદ્રચુલુક કહેવાયા છે. ચુલ્ હૂબનું ઉપરથી છે.

વિંધ્યાચલ-ભરતખંડની મધ્યમાં પર્વત છે. તે ઉત્તર અને દક્ષિણ દે-શોને જુદા પાડે છે. સાત કુલપર્વતોમાં તે એક ગણાય છે. એ સાત કુલાચલો નીચે પ્રમાણે છે:-

મહેન્દ્રોમલયઃસહ્યઃશુક્તિમાન્કક્ષપર્વતઃ ।

વિંધ્યશ્ચપારિયાત્રશ્ચસૈનેકુલપર્વતઃ ॥

(૧) મહેન્દ્ર, (૨) મલય, (૩) સહ્ય, (૪) શુક્તિમાન્, (૫) કક્ષ,
(૬) વિંધ્ય, અને (૭) પારિયાત્ર.

મહેન્દ્ર પર્વત મેરુનું નામ છે. મેરુ પર્વત હિમાલયને કહેવામાં આવેછે, પરંતુ તે મસ્તક (brain) નો વાયક છે. મેરુની આસપાસ સૂર્ય ચંદ્ર ફરેછે, અને શરીરરૂપ પિંડમાં મસ્તક સૂર્યનું સ્થાન તથા અંતઃ કરણ (heart) ચંદ્રનું સ્થાન છે. મેરુ શબ્દના અર્થો પણ મસ્તકવાચક છે. આવી રીતે વિંધ્ય મન છે. વિંધ્ય શબ્દનો અર્થ 'વીંધવા યોગ્ય' થાયછે. મન વીંધવા યોગ્ય છે—વશ કરવા યોગ્ય—ભેદી નાખવા યોગ્ય છે. સ્થૂલ અર્થમાં અંતઃકરણનું વિંધ્ય પર્વત છે. શરીરમાં ઉત્તર દેશ મસ્તક છે અને દક્ષિણ દેશ ઉદર છે. તે બેની વચ્ચે અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણ પાંસે એક પટલ (diaphragm) છે. તેમાં વીંધે છે અને તે વીંધમાં થઇને અન્નનલિકા (oesophagus) નીચે ગઇ છે. જળ શોષનાર વરુણનો પુત્ર અગસ્ત્ય પાચનશક્તિનો દેવ પણ કહેવાય છે. અન્નાદિનું પાચન કરનાર અગ્નિરૂપ અગસ્ત્ય છે. શરીરમાં લીધેલા ખોરાકની જે શોષણ ક્રિયા (absorption) થાયછે, તે અગસ્ત્ય કરેછે. સમુદ્રપાન, વિંધ્ય-વૃદ્ધિનો અટકાવ અને દૈત્યોને પચાવી દીધા, ઇત્યાદિ વાત આથી સમજાયછે. વળી ઉદર રૂપ ઘડામાં તે જઠરાગ્નિ વસે છે.

સૂર્ય—સરતિ આકાશે સૂર્યઃ (આકાશમાં ફરે તે સૂર્ય), અથવા સુવતિ કર્મેણિ લોકં પ્રેરયતિ (કર્મો કરાવે છે તથા લોકને પ્રેરે છે).

મેરુ—ઉપર કહેલું છે તેમ મસ્તકવાચક છે.

કાલેય—આ શબ્દનો અર્થ યકૃતગ્રંથિ (liver) થાય છે. તે ઉદરમાં જમણી બાજુએ હોય છે. તે પિત્ત (bile) ની ગાંઠ છે. ઉદરના જલમાં એ ગાંઠનો ઉપ-દ્રવ થતાં શોષણ ક્રિયાથી એ રોગનું નિવારણ થયાની વાત સમુદ્રપાનનો અર્થ છે.

ઇન્દ્ર—મેઘરાજ. ઇન્દ્રીતિન્દ્રઃ (સત્તાવાન તે ઇન્દ્ર). સ્વર્ગના દેવતાઓનો રાજા સર્વ શક્તિમાન છે. ઓક લોકોનો ઇન્દ્ર જ્યુપિતર પ્લૂવિયસ નામનો છે. ઇન્દ્ર ધાતુ સત્તાવાચક છે, તે પરથી થએલ શબ્દ ઇન્દ્રિય છે. શરીરમાં ઇન્દ્રિયો દેવતારૂપ છે, તથા સત્તા ધરાવે છે. (ઇન્દ્રિયં=ઇન્દ્રલિંગમિન્દ્રદૃષ્ટ મિન્દ્રસૃષ્ટ મિન્દ્રજુષ્ટ મિન્દ્ર-દત્તમિતિવા). સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં મન રાજા છે, માટે ઇન્દ્રિયોરૂપી દેવતાઓનો રાજા મનરૂપી ઇન્દ્ર છે. પિત્ત પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થએલ કમલો આદિ દરદથી ઇન્દ્રિયો પીડા પામે છે, તેથી તેમણે અગસ્ત્ય-શોષક વાયુની સહાયતા માગેલી, એમ અર્થ છે.

લોપામુદ્રા—અગસ્ત્યની આ સ્ત્રી વિદર્ભ દેશના રાજની પુત્રી હતી. આને માટે એનું કહેવાય છે કે તેને અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતેજ બનાવીને વિદર્ભ રાજને ત્યાં મૂકી હતી. ત્યાં તે ઉછરીને મોટી થતાં અગસ્ત્યને પરણી હતી. આ સ્ત્રીએ અગસ્ત્ય જો પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવે તો તેની સાથે પરણવા ઇચ્છા જણાવી હતી. આથી અગસ્ત્યે ઈલ્વલ્લ નામના દૈત્ય પાસેથી પુષ્કળ ધન મેળવ્યું હતું. હુલ્લ હરી લેવું, ઉપરથી લોપા હરીલેનારી, અને મુદ્રા છાપ. જળને શોષી લેઇ આકાશમાં મેઘરૂપે છાપવા અથવા સ્થાપવાની અગસ્ત્યની જે ક્રિયાશક્તિ, તે તેની સ્ત્રી. લોપામુદ્રા, કૌશીતકિ અને વરપ્રદા (વરદાન આપનારી) પણ તેનાં નામો છે.

દૃઢાસ્ય—દૃઢ આસ્ય, એટલે મુખવાળો.

દૃઢસ્યુ—દૃઢતા વાચક છે. અગસ્ત્યની આ એ દૃઢ શક્તિઓ છે.

કુંજર—હાથી આ નામનો દક્ષિણમાં પર્વત છે. જઠરરૂપી પર્વત, અને તેમાં રહેલ અગ્નિ, તે અગસ્ત્ય.

વાતાપિ—વાયુ. ઉદરમાં થએલો વાયુ, તેને જઠરાગ્નિ પચાવે છે. અગસ્તિ નામની ઓપધી છે તે પણ દીપનગુણની છે, અને વાયુને હણે છે.

રામચંદ્રજી—પ્રસિદ્ધ છે. શરીરમાં આત્મા છે તે રામ છે.

વિષ્ણુ—પરમેશ્વરનું પાલકરૂપ. ત્રિષ્ વ્યાપનું, એ ઉપરથી વિષ્ણુનો અર્થ વ્યાપક થાય છે. એ વિષ્ણુની વ્યાપક શક્તિ અગસ્ત્ય અથવા અગ્નિને મળેલી છે.

અયોધ્યા—શરીરરૂપી નગરમાં આત્મા, રામ, રાજ્ય કરે છે, માટે શરીર તેજ અયોધ્યા છે. 'યુદ્ધ નહિ કરવા યોગ્ય,' એવો આ શબ્દનો અર્થ છે. યુદ્ધ નહિ કરવાથી આત્માનો શાંતિનો ગુણ બતાવ્યો છે, કે જે રામમાં હતો.

નહુષ—ઉપર કહેલા પુરૂષ રાજ અને ઉર્વશીના પુત્ર આયુક્તનો પુત્ર. તેનો પુત્ર થયાતિ હતો. તે ધણો ડાહ્યો અને બલવાન ચંદ્રવંશી રાજ હતો. ઇંદ્રે વૃત્રાસુર નામના બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો, તેના પાપને લીધે તે જલમાં સંતાઈ રહ્યો હતો; ત્યારે ઇંદ્રનું રાજ્ય તેને મળ્યું હતું. ઇંદ્રાસન ઉપર આવ્યા પછી તેને ઇંદ્રાણી ઉપર મોહ થયો, તેથી તેણે પાલખીમાં બેસી ઇંદ્રાણીપાસે જવા ધાર્યું. આને માટે તેણે પોતાને ત્યાં લઈ જવા સપ્તર્ષિને આજ્ઞા કરી. સપ્તર્ષિ તેને લેઈ ચાલ્યા. માર્ગમાં તેણે સપ્તર્ષિને આજ્ઞા કરી કે—સર્પ—સર્પ (જલદી ચાલો, જલદી ચાલો). આથી સપ્તર્ષિમાંના એક અગસ્ત્યે તેને સર્પ થવાનો શાપ આપ્યો.

આથી તે સર્પ બનીને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો હતો, તે યુધિષ્ઠિર રાજાએ તેને મુક્ત કર્યો હતો.

ઉપર આપણે આયુસૂત્રે પ્રાણવાયુ કહેલ છે, તેનો પુત્ર આ નહુપસ્થૂલ શરીર રૂપ છે. નહુસ્ શબ્દનો અર્થ પણ 'મનુષ્ય' થાય છે. મનુષ્ય ઢેહજ નહુપ રાજા છે. ઇંદ્રાસન પ્રાપ્તિ પર્યંત મુખનો અવધિ સત્કર્મથી મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમજ પાપ બુદ્ધિથી સર્પ જેવી નીચતાને પામે છે, આમ તાત્પર્ય ઉપરની વાતનો છે.

દ્રાવિડી—દક્ષિણ દેશમાં પાંચ પ્રકારના દ્રાવિડી શ્રાક્ષણો પાંચ દ્રવિડ કહેવાય છે:—(૧) દ્રાવિડ, (૨) કર્ણાટ, (૩) ગુર્જર, (૪) મહારાષ્ટ્ર અને (૫) તૈલંગ. ઉદર અને નીચેના પ્રદેશોનાં આ રૂપો છે. દુધાતુપરથી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (દ્રવત્યૂર્ધ્વ). આ ઉપરથી તે ધાતુનો અર્થ ઉંચે વધનાર વૃક્ષ થાય છે. અન્નનલિકા એક વૃક્ષ જેવી કંઠથી અપદાર સુધી છે. તેના પાંચ મુખ્ય ભાગો છે:—(૧) અન્નનલી (gullet), (૨) ઉદર (stomach), (૩) આંતરડાંનો માર્ગ (duodinum), (૪) આંતરડાં (intestines) અને (૫) અપદાર-માર્ગ (rectum). પાંચદ્રવિડ તે આજ છે, એમ કહેવાનો તાત્પર્ય નથી, પરંતુ એમ હોય તો અસંભવિત નથી, એટલુંજ કહેવાતું છે.

ડા. કાદંડવેલ—આ ગૃહસ્થે અગસ્ત્યનો સમય કહેલો છે. પરંતુ એ સમય ખરો નથી, કેમકે અગસ્ત્યને જઠરાશ્નિરૂપ શોષણક્રિયા માનતાં તે ઐતિહાસિક મનુષ્ય નથી, તેથી તેને સમય હોય નહિ.

પુલસ્ત્ય—પુલ્ અને સ્ત્યૈ, એ બંને ધાતુ વિરતાર વાચક છે. આ શ્રક્ષાના પુત્ર અને રક્ષણોના પિતા છે. શ્રક્ષા શબ્દ વિસ્તાર વાચક છે. ચિદાકાશ અંતઃકરણજ શ્રક્ષા છે, તેથી શ્રક્ષાનો શ્રક્ષાંડ વિસ્તાર, તે પુલસ્ત્ય છે. વિસ્તાર વાચક ઉપરના પોલાણને લેતાં તેમાં રહેલ જઠરાશ્નિરૂપ અગસ્ત્ય તેનો પુત્ર ગણાય.

કર્દ્દમ—કર્દ્ધ ધાતુનો અર્થ 'ઉદરનો શબ્દ' થાય છે, પાચન ક્રિયા થવાથી થતો શબ્દ—ઉદરા કાશનો શબ્દ.

હવિર્ભુવા—યજ્ઞ ભૂમિ. ઉદર યજ્ઞ ભૂમિ છે; તેમાં ખાધેલઅન્ન જઠરાશ્નિથી પચે છે.

ઇંદ્રબાહુ, મયોભુવ અને મહેંદ્ર—ઉદરરૂપ યજ્ઞભૂમિ—હવિર્ભુવામાં અગસ્ત્ય રૂપ જઠરાશ્નિ સળગતાં નીસરતા ધૂમ રૂપ પ્રાણપ્રવાહ, તેજ અગસ્ત્યના આ પુત્રો છે.

આ પ્રમાણે એક અગસ્ત્યના અર્થો છે. આ અર્થોને આધ્યાત્મિક અર્થ કહેવાય છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે:— (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિદૈવિક અને (૩) આધિભૌતિક. કેવલ સ્થૂણ અર્થ આધિભૌતિક છે, કે જે હા. કાલકલેસે કરેલો છે. આધિદૈવિક અર્થ પ્રમાણે અગસ્ત્યાદિ મનુષ્ય નહિ, પણ દેવ તરીકે ગણી શકાય અને ઉપર બતાવેલા અર્થો-આધ્યાત્મિક ગણાય છે. આધ્યાત્મિક અર્થો કરતાં શાસ્ત્રોમાં અવિરોધ થાય છે.

અપૂર્ણ

કેળવણી.

માણસ જાત જે કામને માટે નિર્માણ થયું છે, તે કામ કરવાને માટે તેને સુધારીને લાયક કરવાની અથવા તેમની શુદ્ધિ વધારવાની કળા-કળવણી-છે. પ્રત્યેક કળારૂપી ઇમારતની રચના દોઢપણ વિદ્યારૂપી પાયા ઉપર ચલાય છે, અને તે પ્રમાણે આ શુદ્ધિ કેળવવા રૂપી કળાના પાયા રૂપ જે વિદ્યા હોય, તેનું જ્ઞાન એ કલા ખીલાવવા પહેલાં સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ! માણસને માણસાઇમાં લાવનારી આ કળા બતાવતાં પહેલાં તેના પાયા રૂપ જનસ્વભાવવિદ્યા જાણવાની પૂરી જરૂર છે. આ જનસ્વભાવવિદ્યા હાલમાં ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) શારીરવિદ્યા (Physiology), (૨) માનસવિદ્યા (Psychology) અને (૩) નીતિ વિદ્યા (Ethics). આ ત્રણ વિદ્યાઓ ઉપર ખરી કેળવણીનો આધાર છે; પરંતુ અફસોસ છે કે પહેલી જટલી બીજી જે વિદ્યાઓ સંપૂર્ણ હાથ આવી શકીત નથી! અને આવેલી છે તેમાં મત ભેદ ધણો રહેલો છે! એતો ખરું છે કે શરીર, મન અને તે બેનો બહારના જગતના પદાર્થો સાથેનો સંબંધ, એ ત્રણ બાબત બતાવનારી આ ત્રણ વિદ્યાઓ એક મતથી ખરી રીતે શોધાય નહિ ત્યાં સુધી અનિશ્ચિત એ વિદ્યા રૂપી પાયા ઉપર ચલાયેલી કેળવણીની રચના ખરી કહી શકાય નહિજ! શારીર વિદ્યામાં શરીરના અવયવોની રચના તથા તેની રચનાની અમુક કામો કરવા માટેની યોગ્ય યોગ્યતાનો વિષય હોય છે, જેમકે ઉદરમાં પાચન ક્રિયા ચાલે છે, તેથી ઉદરની રચનાજ એ કામને માટે પરમ યોગ્ય છે, મત્યાદિ. એ વિદ્યા ખરી રીતે જાણ્યાથી અથવા શરીરના અવયવોનો ખરો

ઉપયોગ બહુયથી ખોટા ઉપયોગથી દૂર રહેવાય અને તેથી રોગાદિ ખામીએ તેમાં આવે નહિ! આ વિદ્યા વૈદ્યક શાસ્ત્રની હોવાથી હાક્ટર લોકોજ નજીકે પરંતુ તેનું સામાન્ય જ્ઞાન સર્વેને હોવાની આ ઉપરથી જરૂર સ્પષ્ટ થાયછે! હાલમાં વૈદ્ય વિદ્યાના સંબંધમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત આદિ તથા આધુનિક પાશ્ચાત્ય એમ બે મત ચાલેછે, અને તેમાંથી કોની વિદ્યા ખરીછે, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પણ થવું જોઈયે, કેમકે તે થાય ત્યારેજ શારીર વિદ્યા ખરી હાથ લાગીશકે. પરંતુ એ વળી વિસ્તરેલું પ્રશ્ન છે, અને તે અત્ર ચર્ચવાથી પ્રસંગાન્તર થઈ જતાં પ્રસ્તુત વિષયથી દૂરજતાં રહેવાયછે! આથી જરૂર છતાં પણ એ વાતને અલગ રાખત અત્ર માત્ર—ખરી શારીર વિદ્યાના સામાન્ય જ્ઞાનની સર્વેને જરૂરછે—એટલું કહી આગળ ચાલીશું! અને હાલ જે શારીર વિદ્યા લોકમાં પ્રમાણભૂત ગણાયછે તેના ફલ ઉપરથી તેની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવાનું વાંચનારે વિચાર લેવા માટે અલગ રાખીશું.

૨. આ શારીર વિદ્યા કેળવણીની શોધ અર્થે જટલી અગત્યની છે તેટલી—અરે! તેથી ઘણી વધારે અગત્યની વિદ્યા માનસ વિદ્યા છે. અફસોસ! આ વિદ્યાનો પ્રશ્ન વળી વિશેષ તકરારી છે! હાલમાં આ વિદ્યામાં કુશલ પાશ્ચાત્યોમાં સો નસર, મીલ, કોપ્ટે, બેન, બકલ, એમર્સન, ગેટી, ઇત્યાદિ પ્રમુખ પદ લોગવેછે આપણે સૂળ અત્ર બે પક્ષ લોધેલાછે. (૧) પૂર્વનો અને (૨) પશ્ચિમનો. પૂર્વ અંત પશ્ચિમનો દિશાઓ વચ્ચે જેમ પરસ્પર ઉલટોજ સંબંધ છે, તેમ એ બે ખંડો લોક સ્વભાવમાં પણ ઉલટોજ સંબંધ છે. આના સંબંધમાં પ્રાચીન ગ્રીક લોકો દોનો પ્રાચીન ભારતીઓ સાથે કરેલો પ્રોફેસર મેક્સ મ્યુલરનો મુકાબલો બહુ સરસ છે. તે એક સ્થળે લખેછે કે:—

“Greece and India are, indeed, the two opposite poles in the historical development of the Aryan man. To the Greek existence is full of life and reality; to the Hindu it is a dream, an illusion. The Greek is at home where he is born; all his energies belong to his country. He stands and falls with his party and is ready to sacrifice even his life to the glory and independence of Hellas. The Hindu enters this world as a stranger; all his thoughts are directed to another world; takes no part even

where he is driven to act, and when he sacrifices his life, it is but to be delivered from it" ૧

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ગ્રીક એટલે પશ્ચિમ અને હિંદુ એટલે પૂર્વના લોકોમાં કેવળ ઉલટાજ સ્વભાવ રહેલા હતા (છે). હવે આમાંથી—આ બેમાંથી એક પક્ષના વિચારો સિદ્ધ થયા વગર શાસ્ત્રોની ગ્યના સ્થિર બની શકે તેમ નથીજ! પરંતુ પુરાવા બતાવી આપી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી આપનાર વકીલની ખામીથી પૂર્વનો મત નિર્બળ અને દયાળુજનક સ્થિતિમાં છે, તેથી પશ્ચિમનો મત વિશેષ પ્રબળતા ભોગવે છે. આ બે મતોની પણ સત્યાસત્યતાની તપાસ તેના પરિણામ ઉપરથી વાંચનાર કરી શકશે ! અત્ર તે વિષયાંતર હોવાથી અપ્રસ્તુત છે ! માટે તેની અગત્ય બતાવવીજ બસ છે !

૩. નીતિવિદ્યાનો આધાર બહુશ ઉપરની માનસવિદ્યા ઉપજ છે. નીતિ શબ્દના ધણા અર્થો છે, પરંતુ તેનો મૂળ ખરો અર્થ—જીંદગીના નિયમો—છે. કેવી રીતના વર્તનથી જીવનગતિ સરવ થાય, એ વર્તનના નિયમોજ નીતિવિદ્યા છે. આ વર્તણુકના નિયમો ધડનાર માનસ વિદ્યા છે. આમ ત્રણે વિદ્યાઓ ઉપર કેળવણીનો આધાર છે.

૪. આ ત્રણે વિદ્યાઓ સંપૂર્ણતાએ પહોંચી ગઇ છે, એમ જે માનિયે, તે કેળવણી સંબંધી સઘળા પ્રશ્નોનાં જે મુખ્ય બિંદુઓનાં નિરાકરણ થઇ શકે છે. એક મનુષ્યની સ્વાભાવિક ગતિ અતે તેને માટે ખાસ અગત્યની જરૂરિયાતો શી છે ? અથવા તે બીજા શબ્દોમાં બોલિયે, તે કેળવણી આપનારનો હેતુ અને પરિણામ શું છે ? બીજા પ્રશ્ન એ છે કે—એ પરિણામ લાવવા માટે સર્વોત્તમ સાધનો શું છે ? આ બંને પ્રશ્નોના ખરા ઉત્તરનો આધાર ઉપરની ત્રણ વિદ્યાઓની ખરાઈ ઉપર રહેલો છે ! અને તેને માટે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન એક સ્થળે લખે છે, તેવુંજ છે ! એ લખાણ આ પ્રમાણે છે. ૨

૧ " ખરેખર, ગ્રીમ અને હિંદુસ્તાન, આર્યોની વૃદ્ધિના ઇતિહાસમાં, એ પ્રતિકૂળ છેડાઓ છે. ગ્રીકને જીંદગી સાચી અને પ્રવૃત્તિમય છે, હિંદુને તે સ્વપ્નવત્ અને માયારૂ છે. ગ્રીક જ્યાં જન્મ્યો હોય તેનેજ ધર માને છે; તેની સર્વ પ્રવૃત્તિ સ્વદેશમેય પરાયણ હોય છે, તે પોતાના જાતિબાહ્યોની સાથેજ રહે છે અને મરે છે, અને સ્વદેશીઓની સમજતા તથા કીર્તિને અર્થે જીંદગી પણ હોમવાને તત્પર રહે છે. હિંદુ આ સુદ્ધિમાં એક યુગ દર તગીકે પ્રવેશ કરે છે, તેના મર્ત વિચાર બીજી સુદ્ધિ તરફ લાગેલા હોય છે, પ્રવૃત્તિમાં પરતો નાખો તોપણ પડતો નથી, અને પ્રવૃત્તિથી છુટવા માટેજ તે જીંદગીને હોમે છે "

૨ Chamber's Encyclopaedia, Vol III, Education, p 770 (1862).

“But the sciences (abovementioned) are themselves in too imperfect and unsettled state to be the basis of any theoretical plan that would be generally accepted; for our knowledge of living beings, and still more of moral being, must, as is now well understood be the last to acquire the shape and certainty of science. It is needless, therefore, to look as yet for any complete theory or philosophy of education!”^૧

આટલા માટે કેળવણીની કળા જે કે પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે તોપણ હજી સુધી તે અપૂર્ણ સ્થિતિજ ભોગવે છે, અને અજમાયશ, અનુભવ અને દેખાતી ભૂલો ઉપરથી સુધારા, એમ કર્યા વિના બીજો ઉપાય હાલ સુધી પણ આપણા હાથમાં નથીજ !

૫ ચાલતા સૈકા પહેલાં કૃષિ વિદ્યાની જે સ્થિતિ હતી તેવી હાલ કેળવણીની સ્થિતિ છે. રસાયન વિદ્યા (Chemistry) અને ઉદ્દસિગ્ધારીર વિદ્યા (Vegetable Physiology) ની શોધથી કૃષિવિદ્યા કંઈક પૂર્ણતા તરફ આવેલ છે, અને તેનો પાયો વિદ્યા ઉપર લાઇબિગ (Liebig) અને બીજાઓએ રાખ્યો છે. જ. એસ. મીલના મત પ્રમાણે વર્તણુકના નિયમો ઉપરજ કેળવણીનું રચના થયું છે, અને એ વર્તણુકના નિયમોની વિદ્યાને તે નીતિવિદ્યા (Ethology) કહે છે પરંતુ આ વિદ્યાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી તે હજી સંપૂર્ણતાને પામી નથી; અને તેટલા માટે કેળવણી વિષયની તકરારે એક વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરેલું છે, તથા ભિન્ન ભિન્ન મતોથી તે વાદવિવાદમય રહેલ છે, તેથી સંપોત પોતાના મતની પ્રુટિ કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે !

અપૂર્ણ.

૧ “પરંતુ (ઉપર કહેલી) વિદ્યાઓ પોતે એટલી યધી અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં છે, કે સામાન્યરીતે સર્વ માન્ય કામપણ તાકિંક યુક્તિના મૂલ તરીકે તેઓને વાપરી શકાય તેમ નથી; કારણ કે જીવતાં પ્રાણીઓ વિષેનું આપણું જ્ઞાન અને વળી એથી પણ વધારે તો નીતિ સંબંધી જ્ઞાન એક ખાત્રી બરેલી વિદ્યા તરીકે ગણી શકાય તેવું થવું જોઈએ, એમ હાલ સર્વત્ર માનવામાં આવ્યું છે. આટલા માટે કેળવણી સંબંધી કંઈપણ સંપૂર્ણ તકે કે નિચાર ગાંધવો, એ વ્યર્થ છે !”

વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવનરામ ઔષધાલય.

અનંતવાડી, ભુલેશ્વર, મુંબઈ

ઔષધોનાં નામ તથા કીંમત.

મસ્તો.

અબ્રકભરમસહસ્રપુટી	૪૧-૦
અબ્રક ભરમ તો	૪-૦
કાંચ ભરમ ...	૪-૦
જસદ ભરમ ...	૪-૦
તામ્ર ભરમ ...	૪-૦
ગુપ્તલાદી લોહ ભરમ,	૦-૮
નાગ ભરમ ...	૪-૦
મવાલ ભરમ ...	૨-૦
પ્રવાલ પિષ્ટ ...	૨-૦
પિત્તલ ભરમ ...	૪-૦
બંગ ભરમ ...	૪-૦
મહુર ...	૧-૦
મૌકિતક ભરમ...	૨૫-૮
મૌકિતક પિષ્ટ...	૨૦-૦
રાખ ભરમ ...	૬-૦
રોખ માલિક ભરમ,	૨-૦
લોહ ભરમ ...	૪-૦
સુવર્ણ ભરમ ...	૫૧-૦
સુવર્ણ માલિક ભરમ,	૨-૦
શંખ ભરમ ...	૦-૪
હંસ મહુર ...	૨-૦

રસાયનો.

અગ્નિ કુમારરસતો. ૧	૩-૦
અગ્નિ રસ ...	૪-૦
અજીર્ણ કંઠક રસ	૧-૦
અતિસાર નાશન રસ,	૨-૦
અર્પ કુહાર રસ ...	૨-૦
આનંદ ભરવ રસ	૦-૮
ઈન્દ્રાબેદી રસ...	૦-૮
એકાંગ વીર રસ...	૮-૦
કર્પૂર રસ ...	૪-૦
કનેકે સિંદુર રસ..	૪-૦
કૃત્યાદ રસ ...	૨-૦
કામીની મદ બંજન	
રસ ...	૧૨-૦
કુસુદેશ્વર રસ ...	૫-૦
ગર્ભપાલ રસ ...	૨-૦
ગંધક રસાયન ...	૨-૦

ગૃહણી કપાટ રસ. ,,	૧-૦
ગુદમ કુહાર રસ.. ,,	૪-૦
ચક્રાકાશ રસ ... ,,	૩-૦
ત્રીશાક્ય સુંદર રસ,,	૨-૦
પ્રવાલ પંચામૃત રસ,,	૫-૦
પાશુપત રસ ... ,,	૨-૦
પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ ,,	૨૦-૦
પંચવટ રસ ... ,,	૨-૦
પંચામૃત પર્પટી... ,,	૩-૦
પંચામૃત રસ ... ,,	૪-૦
પ્રતાપ લકેશ્વર રસ,,	૪-૦
પ્રદારિ રસ	૩-૦
ખોલખદ રસ	૨-૦
રસ સિંદુર	૪-૦
રાજમૃગાંક રસ	૧૨-૦
રામચાણુ રસ	૧-૦
લક્ષ્મીનારાયણુ રસ	૮-૦
લક્ષ્મીવિલાસ રસ	૧૨-૦
લોકનાથ રસ	૪-૦
વસંતકુમ્ભાકર રસ	૮-૦
વાતરાક્ષસ રસ	૨-૦
સ્વચંદ્રભરવ રસ	૨-૦
સગીરપત્રગ રસ	૪-૦
સીતાકુંડ ...	૨-૦
સુવર્ણપર્પટી ...	૮-૦
સુતરોષ્ઠર રસ	૫-૦
સુવર્ણવસતમાલીની	૧૭-૮
શ્વાસકાલેશ્વર રસ	૩-૦
શ્વાસકુહાર રસ	૧-૦
હેમગર્ભ માત્રા ...	૧૦-૦

ગુગ્ગુલ.

કાંચનાર ગુગ્ગુલ તો ૧	૦-૪
કૈશોર ગુગ્ગુલ ...	૦-૪
ગાક્ષરાદિ ગુગ્ગુલ	૦-૮
ત્રયોદશાંગ ગુગ્ગુલ	૦-૪
ત્રિકલા ગુગ્ગુલ ...	૦-૪
મહાયોગરાજ ગુગ્ગુલ,	૨-૦
લઘુયોગરાજ ગુગ્ગુલ	૦-૮

વટી ગુટી.

અગસ્ત્યવટી ૧૦૦	૧-૮
આખુપુરીપાલ્લિવટી તો. ૧	૦-૮
આખુવિપલ્લિવટી	૦-૮
આરોગ્યદાયી ગુટી નં. ૫૦	૧-૦
આરોગ્યવટી ,, ૧૦૦	૧-૦
કુકુભવટી ... તો ૧	૨-૦
ખદિરાદિગુટી નં. ૧૦૦	૧-૦
ચક્રપ્રભાગુટી	૮ ૧-૦
ત્રિકલાદિગુટી તો ૧	૦-૪
પ્રદરનાશિનીવટી	૨-૦
ખાલારોગ્યવટી ૩૫૧	૦-૪
મુખપાક નાશિ-	
નીવટી ગો ૧૦૦	૧-૦
રસાંજનાદિવટી તો ૧	૦-૮
વાતરોગ નાશી	
નીવટી ગો. ૩	૧-૦
વિપુચિક્રાદરીવટી ગો ૮૦	૧-૦
શક્તિની ગોળા ગો. ૮	૧-૦
શંખવટી ગોળા ૧૫૦	૧-૦
શ્વાસધનીગુટી ગોળા ૪૦	૧-૦

સૂર્ણ.

અપરમારનાશન તોડા ૩.	
સૂર્ણ ૧	૦-૪
અમૃતયોગ સૂર્ણ ...	૦-૪
આમાતિસાર નાશનસૂર્ણ	૦-૪
કુમેરાક્ષાદિસૂર્ણ ...	૦-૨
ત્રિકલાસૂર્ણ ...	૦-૬
ચંદ્રનાદિસૂર્ણ ...	૦-૮
ચંદ્રોદય અમૃતપાન	૨-૦
જાતિદ્રુલાદિ સૂર્ણ	૦-૪
ત્રિકલા સૂર્ણ ...	૦-૪
તપેદિક સૂર્ણ ...	૦-૪
નારસિંહ સૂર્ણ ...	૦-૪
પાચનસૂર્ણ...	૦-૨
પ્રમેહનાશન સૂર્ણ	૦-૪
પંચસમ સૂર્ણ ...	૦-૨
ભારતરસવણ સૂર્ણ	૦-૪
લમહારીરસ ...	૦-૪

માસાનું માસિક ચુર્ણ
માસ ૧ થી ૬ સુધી,,
સુસલીઆદિ ચુર્ણ ,,
મજ્જાદિરજ ... ,,
રક્તાશી નાશન ચુર્ણ,,
લવંગાદિ ચુર્ણ ... ,,
વિજય ચુર્ણ ... ,,
સિતોપલાદી ચુર્ણ.. ,,
સુદર્શન ચુર્ણ ,,

સત્ત્વ.

ગુડવેલ સત્ત્વ ... ,,

મંજન.

દંત મંજન ક્યામ શીં ૦ ૧
દંતમંજન રક્તા ,,
દંતરોગ નાશન ચુર્ણ,,

નેત્રાંજન.

નયનશાણંજન શીં ૦ ૧ ૨-૦
નેત્રરોગોન્મૂલિનીવર્તિ ,, ૨-૦
સુકતાંજન ... ,, ૨-૦
સાવિરાંજન ક્યામ ,, ૦-૧૨
વિરાંજન શ્વેત ,, ૧-૦
શુકેહરિવર્તિ ... ,, ૨-૦

લેપ.

કુખ્તહારી લેપ
સોગરી નં ૧
,, ૨
કેશોત્પાદક લેપ ,,
ખરજવાનો લેપ ,,
તાલકાદી લેપ ,,
દશાંગ લેપ તો ૦ ૧
દ્રાક્ષ લેપ ... ,,
દોષલ લેપ તો ૦ ૧
પ્રક્રાંદિ લેપ ... ,,
પામાનારાન લેપ... ,,
વાતવિદ્યવંસન લેપ ,,
ચુરણાદી લેપ ... ,,
શંખાદિ લેપ ... ,,
ક્ષારાદી લેપ ... ,,

અર્ક.

દાદરનો અર્ક શીં ૦ ૧

તૈલ.

આરોગ્ય તૈલ શીં ૦ ૧
ચંદનાદી તૈલ શીં ૦ ૧
જાત્યાદી તૈલ ... ,,
નારાયણ તૈલ ... ,,
ખલા તૈલ ... ,,
મહાસુગંધ તૈલ... ,,
લાક્ષાદી તૈલ ... ,,
વિશગર્ભ તૈલ ... ,,
વાતાંકુશ તૈલ ... ,,
શુદ્ધ ગોરંડ તૈલ... ,,

મલમ.

આરોગ્ય મલમ ડબ્બી ૧
દાદરનો મલમ ... ,,
શિલસ મલમ ... ,,
શ્વેત મલમ ... ,,

ક્ષાર.

અર્ક ક્ષાર તો ૦ ૧
કામલનાશન ક્ષાર ,,
ગોમુત્ર ક્ષાર ... ,,
યવ ક્ષાર ... ,,
વજ્ર ક્ષાર... ,,
શંખદ્રાવ ક્ષાર શીં ૦ ૧

આસવ.

અરવિંદાસવ આં ૦ ૧૨
અહિકેનાસવ તો ૦ ૨ા
અશ્વગંધારિષ્ટ શીં ૦ ૧
અભયારિષ્ટ ... ,,
ભીરીસાવ ... ,,
એલાધરિષ્ટ ... ,,
કનકાસવ આં ૦ ૨
કર્પૂરાસવ આં ૦ ૨
કુમારિઆસવ શીં ૦ ૧
કનકાણુવ રસ શીં ૦ ૧
કુટ્જાસવ શીં ૦ ૧
કુખાંડાસવ ... ,,
ખર્જુરાસવ ... ,,
ખદિરાસવ ... ,,
ચંદનાસવ ... ,,
જીરકાધરિષ્ટ ,,
દ્રાક્ષાસવ ,,
દંત્યારિષ્ટ શીં ૦ ૧
દેવદાંડ્યારિષ્ટ ...

ધાત્રીઅરિષ્ટ

... ૨-૦
પીપ્પલાસવ ... ૧-૮
ખખ્ખુલ્યારિષ્ટ ... ૨-૦
ખલારિષ્ટ ... ૨-૦
મંડુરાધરિષ્ટ આં ૦ ૨ ૦-૮
રક્ત રોહીતાસવ શીં ૦ ૧ ૨-૦
રસોનમુરા આં ૦ ૧૨ ૧-૮
લોહાસવ શીં ૦ ૧ ૨-૦
લોધરાસવ આં ૦ ૧૨ ૧-૮
વિડંગારિષ્ટ શીં ૦ ૧ ૨-૦
શર્કરાસવ આં ૦ ૧૨ ૧-૮
શ્રીખંડાસવ શીં ૦ ૧ ૧-૮
શીરીસારિષ્ટ ,, ૨-૦

શરવત.

કાંચનાર શરખત શીં ૦ ૧ ૨-૦
ગુલાબ શરખત ,, ૧-૮
દાડીમ શરખત ,, ૧-૮
લીંબુકરાગ ,, ૧-૮
ખીલી શરખત ,, ૧-૮
હરિતકી શરખત ,, ૧-૮
અવલેહ. ૧-૮
દક્ષ્યાદિઅવલેહ તો ૦ ૧ ૧-૮
શ્વાસારવરસ ,, ૧-૮

મુરબ્બા.

logy)
આખલાંનો મુર શેં ૦ ૧ ૧-૮
કેરીનો મુરખખો ,, ૧-૮
કાળાંનો મુરખખો ,, ૧-૮
ખીજીનો મુરખખો ,, ૧-૮
સફરજનો મુરખખો ,, ૧-૮
હરિતકી મુરખખો ,, ૧-૮

મોદક.

ત્રિફલાદી મોદક તો ૦ ૧
લવંગાદિ મોદક ,, ૦-૪
વૃદ્ધદાંડ્યાદી મોદક ,, ૦-૪

સોગરી.

ખાલક સોગરી નં ૦ ૧ ૦-૨
મોચરશાદી સોગરી... ૦-૪

પાક.

સાલમ પાક શેર ૧ ૧-૮
શ્રીસૌભાગ્ય પાક શેર ૧ ૨-૦

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૫ અં.]

કાર્તિક, સંવત ૧૯૫૩.

[અંક ૧ લેા.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

અભેદજ્ઞાન.

(૫૬)

ભેદમાતિ તું છોડ મનતું ભેદ માતિતું છોડ.

ભેદ થકી ભય છે એમ જાણી છોડી દે એ છોડ.

મંત્ર અભેદ તળો સમજીને વિક્ષેપ સઘળા તોડ. મનતું ૦ ૧

ચિત્તતળા વિક્ષેપ થકી તો ભેદબુદ્ધિ વધી જાય.

માટે છોડી ભેદ અને તું સમયસુખમાં ગાઢાય. મનતું ૦ ૨

એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન કરીને જોતાં અભેદ જણાય. .

દ્વૈતતળું ભય જો ટળી જાશે તો તું સુખી અતિ થાય. મનતું ૦ ૩

મારું તારું ભેદ વિપેં તું મિથ્યા માને સુખ.

એથી તો સુખ નથી થવાનું વધશે એથી દુઃખ. મનતું ૦ ૪

આસક્તિ સંસાર વિપેની એથી સુખ નહિ થાય.

પરમ કારણ આ જગનું જે તે સમેજ્યે દુઃખજાય. મનતું ૦ ૫

વાસનાક્ષયપ્રકાર.

આપણે જન્મે કર્મો કરીએ છીએ તેની અસર આપણા મન ઉપર
ક પ્રકારમાં પડેછે, અને પછી એ અસર બીજી વાર તેવીજ જાતનાં
કરાવવાનું વળણ ધારણ કરેછે, એ અસરને જ વાસના કહેછે. સારાં

કર્મોની સારી વાસના બંધાય છે તથા નઠારાં કર્મોની નઠારી વાસના બંધાય છે; અને એજ રીતે સારી વાસનાથી નવાં સારાં કર્મોની શરૂ તથા નઠારી વાસનાથી નઠારાં કર્મો બનેછે. તેટલા માટે નઠારી વાસના નમાં ન બંધાય પણ સારી વાસના બંધાય તેમ કરવું જોઈએ; કારણકે મોં અમુક જાતનાં કર્મો આપનાર છે, અને નઠારા કર્મોથી દુઃખ રૂપ ફળ તથા સારાં કર્મોથી સુખરૂપ ફળો મળે છે. દુઃખની ઇચ્છા ડાઘને હોતી થીજ, પણ સુખની ઇચ્છા સર્વને હોયછે; તેથી સુખરૂપ ફળ મેળવવા ઇચ્છા રાખનારા સર્વેએ સારાં કર્મો કરવાની જરૂર તથા નઠ કર્મોથી દૂર રહેવાની પૂરી જરૂર છે. આને માટે શ્રીમદ્ધોગવાસિષ્ઠ પણ કહેલું છે કે:—

વંધોહિ વાસનાવંધોમોક્ષઃસ્યાદ્વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વં પરિત્યજ્ય મોક્ષાર્થિત્વમપિત્યજ ॥

“વાસનાનું બંધાવું તેજ બંધનરૂપ છે અને વાસનાનો તેજ મોક્ષ છે, માટે વાસનાનો પરિત્યાગ કરોને મોક્ષની ઇચ્છા રૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કર.”

મોક્ષની ઇચ્છા પણ વાસના છે, માટે તેને પણ ત્યાગ કરવા : શ્લોકમાં કહેલું છે. તે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારને માટે છે; કારણકે જે એટલે સંસારથી મુક્તિ થવાની ઇચ્છા રાખનારે તો સારો નરસી વ વાસનાનો ત્યાગ કરવો વ્યાજબી છે, અને તેટલા માટે સારાં નરસાં : કર્મોથી રહિત થવું જોઈએ. કેવળ કર્મ ક્ષય થવો મુશ્કેલ છે તેથી નિર્મતાનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે કર્મો કરવાં, પણ તેનાં સારાં ફળ ફળો મળે તેથી હર્ષ શોક માનવો નહીં. સુખ રૂપ ફળથી આનંદ ન માન તથા દુઃખરૂપ ફળથી શોક કે ખેદ માનવો નહીં, એટલે કર્મથી મુક્તજ થવું છે. તેને જ જીવન્મુક્તિ કહે છે. હવે એવીરીતે વાસનાઓ માત્રનો ક્ષય કર ની ઇચ્છા રાખનારાઓ માટે એ ક્ષય કેવી રીતે થઈ શકે, તેને શ્રીવસિષ્ઠ કહે છે.

માનસી વાસનાઃ પૂર્વલક્ત્વા વિપયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની ઘૃહાણામલ વાસનાઃ ॥

“માનસી વાસનાનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરીને મૈત્રી આદિભાવના નામની અમલ વાસનાનું ચૂકવું કરવું.”

કૃત કર્મોની અસરરૂપ વાસના માનસી વાસના છે, અને સાંસારિક કર્મ ફોનોની ઇચ્છાઓ રૂપ વિષય વાસના છે તે માનસી વાસનાને વધારનાર કર્મ ઇચ્છાઓ છે; માટે પ્રથમ તેનો ક્ષય કરવો, એટલે કે નવાં કર્મો જે કરવામાં આવે તે બંધન રૂપ ન થાય—નહારાં ન થાય તેમ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રથમ નહારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ નહારાં કર્મોનો ત્યાગ સારા કર્મો કરવાથી થાય છે. સત્કર્મોથી સારી વાસના બંધાતાં નહારા કર્મોની ઇચ્છા ઓછી થતી જાય છે, અને સારાં કર્મોની ઇચ્છા થતી જાય છે. આમ થવાથી દુર્વાસનાનો ત્યાગ થઈ ગયે માત્ર સારી વાસનાજ મનમાં શેષ વધે છે, તે પછી ટાળવી મુશ્કેલ પડતી નથી. જેમ શરીરમાં ગરમીનો વ્યાધિ લાગુ પડવાથી શીતોપચાર કરવાથી તે વ્યાધિ શાંત પડે છે, તેમ નહારી વાસનાનો ક્ષય કરવા માટે તેથી પ્રતિકૂલ એવી સારી વાસનાની જરૂર છે. પરંતુ જેમ ગરમીનો વ્યાધિ શીતોપચારથી શમી ગયા પછી પણ જો શીતોપચાર ચાલુ રાખવામાં આવે તો ઉલટો શરદીનો વ્યાધિ લાગુ પડવાનો સંભવ છે, તેવીજ રીતે નહારી વાસનાનો ક્ષય થતાં સુધી સત્કર્મોની અપેક્ષા છે, પરંતુ એ ક્ષય થઈ ગયા પછી તો સદ્વાસનાનો પણ ક્ષય કરવો જોઈએ. એટલા માટેજ ઉપરના શ્લોકમાં શ્રીવસિષ્ઠજીએ ઉત્તરાર્દ્ધમાં કહેલું છે કે મૈત્રી આદિ ભાવનાનું ચૂકવું કરવું. આ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ ઠેઠ ઠેઠ, તેને માટે ભગવાન્ પતંજલિએ યોગસૂત્રોમાં કહેલું છે કે:—

મૈત્રી કરુણા મુદતોપેક્ષાણાં સુખ દુઃખ પુણ્યાપુણ્ય વિષયાણાં ભાવના તત્ત્વિત્તપ્રસાદનમ્ ॥

“મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષાની (તથા) સુખ, દુઃખ, પુણ્ય, અપુણ્ય વિષયોની ભાવના—તે ચિત્ત પ્રસાદન છે.”

સર્વ પ્રતિ પ્રીતિ રાખવી તે મૈત્રી કહેવાય છે. સારું કરનાર તેમજ નહારું કરનાર, સારાં કર્મો કરનાર તેમજ નહારાં કર્મો કરનાર, એ સ-

ર્વનું શુભજ ઇચ્છવું, ક્રોધનું પણ અશુભ ઇચ્છવું નહિ તથા દ્વેષભા રાખવો નહિ, તેનેજ મૈત્રી કહેછે.

સર્વ પર દયા લાવે રાખવો તેને કરુણા કહેછે. મૈત્રી વડે જે સારા માઠા ક્રોધનું યુરું નહિ ઇચ્છવું, તેમ કરુણા વડે સર્વનું ભડું ઇચ્છવું જોઈયે. કરુણા એટલે દયાને માટે તુલસીદાસજીએ કવન કરે છે કે:—

દયા ધર્મકો મૂલ હય, નરક મૂલ અભિમાન,
તુલસી દયા ન છોડવી જખલગ ઘટ મૈં પ્રાન.

આમાં દયાને ધર્મનું મૂલ કહેલું છે, તથા અભિમાનને નરકનું મૂલ કહેલું છે. ધર્મરૂપ સત્કર્મનું મૂલ દયાજ છે, તો દયા વા કરુણાથી સદાસના ખની શકે છે. અભિમાનથી દયા ખની શકતી નથી, માટે દયા ગુણથી વિરુદ્ધના ગુણો અભિમાનાદિ નરકમૂલક હોવાથી તે ગુણોનો ત્વર ત્યાગ કરવો જોઈયે. નરક એટલે દુઃખ, અને દુઃખનું મૂલ પાપ જ અભિમાનાદિ છે.

મૈત્રી અને કરુણા એ બે ગુણો ગૃહણ કર્યા પછી ત્રીજો ગુણ દિતાનો ગૃહણ કરવો જોઈયે. મુદિતા એટલે આનંદી સ્વભાવ. સુખ થ કે દુઃખ થાય તો પણ કશાથી નહિ લેપાતાં સદા આનંદ ખુશીમાંજ રહે તેને મુદિતા કહેછે.

સારી કે નરસી ક્રોધપણ વાંત ઉપર લક્ષ નહિ આપવું તેને ઉપે કહેવાય છે. એક રીતે જોતાં આ સૃષ્ટિમાં ખનતા અનેક સારા માઠા નાવોથી મન ઉપર થતી અસર, કે જે લાગણી કહેવાય છે, તે નહિ ખવી, એટલે તેનો ત્યાગ કરી દેવો, તેજ ઉપેક્ષા છે.

ઘટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતી લાગણીને સુખ, તથા ઘટ વસ્તુ અપ્રાપ્તિથી થતી લાગણીને દુઃખ કહે છે. તેમજ સારાં ક્ષણ આપન સત્કર્મોને પુણ્ય કહે છે અને માઠાં ક્ષણ આપનારાં નઠારાં કર્મોને પ કહે છે, પરંતુ અત્ર પાપ નહિ કહેતાં અપુણ્ય શબ્દ વાપરેલો છે તે સત્કર્મોનો અભાવ—એટલો અર્થ સમજવાનો છે—પણ પાપના અર્થમાં શબ્દ નથીજ.

આ સર્વ ભાવનાઓથી ચિત્તને રંગીને તેને નઠારી ભાવનાઓથી મુક્ત કરવું, એમ કહેલું છે. રાગદ્વેષાદિ દુષ્ટ ભાવનાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઉપરની સારી વાસનાઓને અમલ એટલે મલીનતા રહિતવાસના કહેલી છે; માટે અમલવાસના કર્તવ્ય છે. નઠારી વાસનામાં રાગદ્વેષ કહેલ છે. ભગવાન્ પતંજલિ રાગદ્વેષની વ્યાખ્યા આપે છે કે:—

સુખાનુશયીરાગઃદુઃખાનુશયી દ્વેષઃ ॥

“સુખાનું શયી રાગ છે તથા દુઃખાનુશયી દ્વેષ છે.”

રાગ અને દ્વેષ બંને સરખા અર્થના ભાસે છે, પણ તેમાં ફેર છે. દ્વેષ જ્યારે દુઃખ થાય ત્યારેજ થાય છે અને રાગ સુખથી થાય છે. ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ આદિથી સુખ થાય છે, ને તેથી થતા આનંદના ઉલ્લાસમાંથી એક જાતની અભિમાન વૃત્તિ થાય છે તેજ રાગ છે, અને મનમાં ખેદ દાર્દ્ર્ય પેણુ કારણથી થવાથી તે દુઃખને આપનાર ઉપર જે તિરસ્કાર બુદ્ધિ થાય છે તે દ્વેષ છે; એટલા માટેજ સુખાનુશયી રાગ અને દુઃખાનુશયી દ્વેષ કહેલ છે.

પુણ્ય પાપના સંબંધમાં પણ કહેલું છે કે:—

પુણ્યસ્યફલમિચ્છંતિ પુણ્યંનેચ્છંતિ માનવાઃ ।

ન પાપફલ મિચ્છંતિ પાપં કુર્વંતિ યત્નતઃ ॥

“મનુષ્ય માત્ર પુણ્યનું ફલ ઇચ્છે છે પરંતુ પુણ્યને કાઈ ઇચ્છતું નથી; તેમજ પાપનું ફલ તેઓ ઇચ્છતા નથી તોપણ યત્ન વડે પાપ કરે છે.”

આ વાત ખરેખરી છે. સારાં કર્મો પુણ્યરૂપ છે, તે કાઢને કરવાં ગમતાં નથીજ, તોપણ સારાં ફલોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે, તેમજ પાપાચરણ કરવાં ગમે છે છતાં તેનાં માઠાં ફલો કાઢને ગમતાં નથીજ! આ કેવી વિચિત્રતા! જે વસ્તુ દુઃખી કરે છે તેની ઇચ્છા થાય છે અને જે વસ્તુ સુખ કરે છે તેની ઇચ્છા થતી નથી, અને તોપણ ફલો સારાં ગમે છે, નકારાં નથી ગમતાં! આમ કેમ બની શકે! માટે આવી ખોટી રીતિનો પરિત્યાગ કરી સવળે રસ્તેજ ચાલવા યત્નથી શ્રમ લેતાં શીખવું જોઈએ.

કેવળ કર્મત્યાગથી મોક્ષ છે, પણ કર્મોથી તો સુખ દુઃખરૂપ ફલોજ

મળેછે, અને સુખ દુઃખ રૂપ ફોના લોગ અર્થે જન્મે લેવા પડે છે. એ જન્મેને શ્રી વિશ્વરૂપાચાર્યે ત્રિવિધ કહેલા છે:—

શુભૈરાપ્નોતિ દેવત્વં નિષિદ્ધૈ નારકાં ગતિમ્ ।

ઉમામ્યાં પુણ્યપાપાભ્યાં માનુષ્યંલભતેઽવશઃ ॥

“ શુભ કર્મોથી દેવત્વ પ્રાપ્ત થાયછે, નિષિદ્ધ કર્મોથી નારકી ગતિ પ્રાપ્ત થાયછે, અને પુણ્ય પાપ બંને જાતનાં કર્મોથી માનુષ્ય પ્રાપ્ત થાયછે. ”

આમ દેવત્વ, નારકીત્વ અને મનુષ્યત્વ, એમ ત્રણ પ્રકારના જન્મે કહેછે. પરમ સુખમય સ્થિતિ તે દેવત્વ, પરમ દુઃખ રૂપ સ્થિતિ તે નરક અને સુખ દુઃખ રૂપ સામાન્ય સ્થિતિ તે મનુષ્યત્વ છે. આ ત્રિવિધ જન્મ કર્મોથી થાયછે. માટે દુઃખી લોકોએ પ્રથમ કેવળ પાપાચરણનો ત્યાગ કરી પછી સત્કર્મોને પણ જ્યારે તે છોડે ત્યારેજ તેનો મોક્ષ થાયછે. આમ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિથી સત્ત્વસંશુદ્ધિ થાયછે. અમયંસત્ત્વ સંશુદ્ધિ: “અભયજ્ઞ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે.” સારી માઠી લાગણીથી રહિત થવું, તેથી માલિન્ય દૂર થયે સત્ત્વ રૂપ પ્રાણની શુદ્ધિ થાયછે, એટલે લાગણી રહિતને કશો ભય રહેતોજ નથી, દ્વૈતાદ્વૈ મયંમવતિ “ દ્વૈતથીજભય થાયછે. ” સર્વત્ર અભેદ રૂપ જૈક્ય ભાવ થાયછે ત્યાં ભય ડાનું ડાને થાય? બે હોય તોજ ભય છે; માટે અભય તેજ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે. આવી રીતે દુષ્ટ વાસનાનો ક્ષય સદ્વાસના વધારીને કર્યા પછી સદ્વાસનાનો પણ ત્યાગ કર્તવ્ય છે, તેને માટે વળી શ્રીવસિષ્ઠજી કહેછે કે:—

તાઅપ્યં:પરિસ્રજ્ય તાભિર્વ્યવહરન્નાપિ ।

અંતઃશાંતતમ સ્નેહો ભવ ચિન્માત્ર વાસનઃ ॥

“ તેનો પણ અંત્યે ત્યાગ કરીને તેવડે વ્યવહરતો સતો અંતઃશાંતતમ સ્નેહ ચિન્માત્ર રહે છે. ”

આમાં પરમદશાનું વર્ણન છે. સારી નરસી ભાવના માત્રનો ત્યાગ કરતાં છેવટની પરમ સ્થિતિ બતાવેલી છે. અને કેવલ શાંત—પોતા સિવાય અન્ય નહીંજ એમ અભેદાનંદમાંજ રહે છે. એ પરમયોગ છે.

વેદોત્પત્તિ.

વેદના મુખ્ય બે ભાગ છે. (૧) સંહિતા, (૨) બ્રાહ્મણ. સંહિતામાં દેવતાની સ્તુતિના તથા આવાહનના મંત્રો આવે છે, અને બ્રાહ્મણના બે વિભાગ છે, (૧) પ્રાર્થના વિધિ, (૨) આરણ્યક. પ્રાર્થના વિધિમાં મંત્રોની ક્રિયા વિધિ તથા કેટલીક યજ્ઞ પ્રક્રિયાઓ ખતાવેલી છે, અને આરણ્યકમાં આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્ આવે છે. આરણ્યકમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ભાગ આવે છે અને ઉપનિષદ્માં જ્ઞાન ભાગ આવે છે. સંહિતા ભાગજ મૂળ વેદ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ ભાગ મૂળ સંહિતા ઉપરથીજ થયેલ છે. ઉપનિષદ્ ભાગ પણ સંહિતામાંથી તો ખરો પણ વધારે બુદ્ધિની ખિલાવટ પછીનો છે. આ વિષય ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કેટલાંક પુસ્તકો રચેલાં છે, જેવાં કે વિદ્વસનકૃત ઋગ્વેદ ભાષાન્તર, મ્યૂલર કૃત પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ, કોલબ્રૂકકૃત આર્યધર્મ વિષે નિબંધ, ઇત્યાદિ. તેઓના અભિપ્રાયો તરફ લક્ષ નહીં આપતાં આ ત્રયો સારા છે.

વેદ ક્યારે થયા, કેમ થયા, ઇત્યાદિ વિષે પ્રાચીન આર્યો શું લખી અને કહી ગયા છે, તે વિષે અત્ર કહેવાનું છે. વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ્, પુરાણ, ઇતિહાસ, દર્શન, ઇત્યાદિ ત્રયો ઉપરથી નીકળતો વેદકાળ અત્ર આપણે તપાસીશું. પાશ્ચાત્ય લેખકોને આ લખાણોમાં પરસ્પર વિરોધ માલમ પડેલો છે, પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તેમ નથીજ, એમ પણ આપણે અત્ર જોઈશું. કેટલીક જગ્યાએ વેદોત્પત્તિ પ્રજ્ઞપતિથી, અગ્નિથી, વાયુથી અને સૂર્યથી તથા કેટલીક જગ્યાએ બ્રહ્માદિથી કહેલી છે; આ પ્રમાણે તેમને વિરોધ જણાય છે, પણ વાસ્તવિક વિરોધ નથી એમ આપણે જોઈશું.

વેદમાં આવેલા પુરુષ સૂક્તમાં વેદોત્પત્તિ સંબંધી નીચે પ્રમાણે છે:—

તસ્માદ્વજાત્સર્વદુતઃઋચઃ સામાનિ જગિરે ॥

છન્દોસિ જગિરે તસ્મા દ્યજુસ્તસ્માદજાયત ॥

અર્થ— તે યજ્ઞમાંથી ઋક્ અને સામમંત્રો થયા, હંદો તેમાંથી થયા, તેમાંથી યજુસ્ થયો.

આ પ્રમાણે પુરુષ સૂક્તમાં યજ્ઞપુરુષમાંથી વેદો થયાનું કહેલું છે.

અથર્વ વેદ (૧૦-૭-૧૪) માં આ પ્રમાણે છે:—

યજ્ઞઋષયઃપ્રથમજાઃઋચઃસામયજુર્મહિ ॥

एकर्षिर्यास्मिन्नर्षितःस्कंभंतंब्रूहिकतमःस्विदेवसः ॥

અર્થ—જે સ્કંભમાં પૂર્વના ઋષિઓ, ઋક્, સામ, યજુસ્, પૃથ્વી અને એકર્ષિ રહેલા, તે (સ્કંભ) ને કહેા.

આ પ્રમાણે આમાં સ્કંભથી વેદોત્પત્તિ કહેલી છે.

વળી અથર્વ વેદ (૧૦-૭-૨૦) માં છે કે:—

यस्माद्ऋचो अपातक्षन्यजुर्यस्मादपाक्षन् ॥

सामानि यस्यलोमानि अथर्वागिरसोमुखम् ॥

स्कंभंतंब्रूहिकतमःस्विदेवसः ॥

અર્થ:—જે સ્કંભમાંથી તેમણે ઋગ્મંત્રો કાઢ્યા, જેમાંથી યજુષ્ કાઢ્યો, જેના સામમંત્રો કુશ છે, અને અથર્વ તથા અંગિરસ્ મંત્રો જેનું મુખ છે, તે (સ્કંભ) ને કહેા.

ઉપલા પ્રથમના આથર્વણ મંત્રમાં વેદોને સ્કંભમાંથી થયાનું કહેલું છે, અને આ મંત્રમાં વેદોને સ્કંભના અવયવો તરીકે કહેલા છે.

વળી અથર્વ વેદ (૮-૪-૩૮) માં આ પ્રમાણે છે:—

सवैऋग्भ्या अजायत तस्माद् ऋचो अजायंत ॥

અર્થ:—તે (ઈંદ્ર) ઋગ્મંત્રોમાંથી થયો અને ઋગ્મંત્રો તેમાંથી થયા.

આમાં તો વળી ઈંદ્રમાંથી ઋગ્વેદ અને ઋગ્વેદ ઈંદ્રમાંથી—આમ

એકમાંથી એક એમ ક્રવળ વિપરીત દેખાતું કહ્યું છે!

વળી અથર્વ વેદ (૧૯-૫૪-૩) માં કહેલું છે કે:—

कालाद्ऋचःसमभवन्यजुःकालाद् अजामत ॥

અર્થ: કાળથી ઋગ્મંત્રો થયા, કાળમાંથી યજુષ્ ઉત્પન્ન થયો.

વળી અથર્વ વેદ (૪-૩૫-૬) માં આ પ્રમાણે છે:—

યસ્માત્પ્રજાદમૃતસંવભૂય યોગાયજ્યાઃઅધિપતિર્વભૂય ॥

યાસ્મિન્વેદાઃનિહિતાઃવિશ્વરૂપાસ્તેનૌઢ્નેનાતિતરામિમૃત્યુમ્ ॥

અર્થ—જે ગંધેલા ઝોઢનુ (ગોખા) માંથી અમૃત પેદા થયું હતું, જે ગાયત્રીનો અધિપતિ થયો, અને જેમાં વિશ્વરૂપ વેદો રહેલા ને, ગોખા ખાઈને) હું મૃત્યુને તરી નહિ છું.

વળી (૭-૫૪-૧)—

ઋચંસામયજામહે યામ્યાંકર્માણિકુર્વને ॥

એતેમદમિરાજતો યદ્વદેવેપુયન્ઝતઃ ॥

અર્થ—અમે ઋક્ અને સામને યજ્ઞિયે છિયે, કે જે (ઋક્ અને સામ) વડે મનુષ્યો કર્મો કરેછે, કે જે (કર્મો) મંડળીને વિષે પ્રકાશે છે અને દેવતાઓને થન પેઠાંચાડે છે.

વળી (૭-૫૪-૨)—

ઋચંસામયદમાક્ષમ્ દવિરોજોયજુર્વન્ઝમ્ ॥

અપમાતસ્માન્માદિમીઢ્ઢેદઃપૃષ્ઠઃગચીષતે ॥

અર્થ—મે ઋક્ અને સામની પાસે હવિષ અને ઝોજ (બળ) તથા ઇન્દ્રિય પામે બળ માળ્યુ વેદની પાસે જે પ્રમાણે માનવામાં ન આવે (ઝોમ કરે) હે શચી પતે (ઈંદ્ર) !

આ પ્રમાણે અર્થ ન સમન્તથ તેવાં લખાણો વેદમાં છે, એમ પાશ્ચાત્યોને લાગે છે. આ બધા વિગેધોના પરિહાર કરતાં પહેલાં હજી મીઝાં વાક્યો પણ તપાસી લેઈ પછી છેવટે એકત્ર પરિહાર કર્યો વધારે ઠીક પડશે. અર્થર્થ વેદ તથા પુરૂષસુક્તમાંના ઉપગ્ના ઉતારા લેઈ હવે ગર્ભપથાદિ બ્રાહ્મણોનાં લાગમાંથી વેદોત્પત્તિ વિષયનાં વાક્યો ઉતારિયે,—

શતપથમાં (૧૨-૫-૮-૧) નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રજાપતિર્વેદં અગ્રે આસદિક્ષેવ ॥

સોઽકામયત સ્યામ્ પ્રજાયેય ઇતિ ॥

સોઽશ્રામ્ય ત્મતપોઽનપ્યત ॥

તસ્માચ્છાંતાત્તેપાનાત્રયોલોકાઃઅસૃજ્યંત પૃથિવ્યંતારિક્ષમૃયૌઃ ॥
સ ઇમાં સ્ત્રિં લોકાનભિતતાપ ॥

તેભ્યસ્તત્પેભ્યસ્ત્રીણિ જ્યોતીર્જ્યજાયતાગ્નિર્યોઽયંપવતે સૂર્યઃ॥
સદમાનિત્રીણિ જ્યોતીર્જ્યભિતતાપ ॥

તેભ્યસ્તત્પેભ્યસ્ત્રયો વેદાઃઅજાયંતાગ્નેર્ઋગ્વેદો વાયોર્યજુર્વેદઃ મૃગ-
ત્સામવેદઃ ॥

મદમાંસ્ત્રીં વેદાનભિતતાપ ॥

તેભ્યસ્તત્પેભ્ય સ્ત્રીણિ શુક્રાણ્યજાયંત મૃરિતિકૃગ્વેદાદ્રુવરિતિ યજુર્વેદા-
ત્સ્વરિતિસામવેદાત્ ॥

તદ્ઋગ્વેદેતૈવ હોત્રમકુર્વંત યજુર્વેદેનાધ્વર્યવં સામવેદેનુદગીતમ્ ॥
યદેવત્રચૈ વિદ્યાયૈ શુક્રં તેન બ્રહ્મત્વમુચ્ચક્રામ ॥

અર્થઃ— પૂર્વે એકજ પ્રજાપતિ આ (જગત્) હતો. તેણે ઈન્દ્રિયુ' કે
હું' થાઉં, પ્રજા કરું. તેણે શ્રમ કર્યો, તેણે તપ કર્યું. જ્યારે તેણે એ
રીતે શ્રમ કર્યો અને તપ કર્યું ત્યારે તેમાંથી પૃથ્વી, અતિરિક્ષ અને
ધૌસ્ (આકાશ) બન્યું. આ ત્રણે લોકોમાં તેણે ઉજાણતા ફેલાવી. આ
પ્રમાણે ઉજાણ થએલાએ (લોકો) માંથી ત્રણ જયોતિ—અગ્નિ કે જે સૂ-
ર્યને જાપ્ત કરે અને થયા. આ ત્રણે જયોતિમાં તેણે ઉજાણતા પ્રસારી. એ રીતે
ઉજાણ થયેલ તેમાંથી ત્રણ વળ ઉત્પન્ન થયા, —અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદ, વાયુ-
માંથી યજુર્વેદ, અને સૂર્યમાંથી સામવેદ. તેણે આ ત્રણ વેદોમાં ઉજાણતા
ફેલાવી. એ રીતે ઉજાણ થએલ તેમાંથી ત્રણ વળ ઉત્પન્ન થયા, —ઋગ્વેદ-
માંથી ભૂર, યજુર્વેદમાંથી ભુવર, અને સામવેદમાંથી સ્વર. તેથી ઋગ્વેદ
વડે તેમણે હોતાનું કાર્ય કર્યું, યજુર્વેદ વડે અધ્વર્યુનું કાર્ય કર્યું, સામવેદ
વડે હૃદગાતાનું કાર્ય કર્યું, અને એ ત્રણે વિદ્યાનાં શુક્ર દ્વારા પ્રજાનું કાર્ય કર્યું.

આમાં ઉત્પત્તિ માત્ર પ્રજાપતિથી બતાવી છે.

છાંદોગ્યોપનિષદઃ—

પ્રજાપતિર્લોકાન્યતપત્ ॥

તેષાંતપ્યમાનાનાં રસાન્માવૃહદગ્નિ પૃથિવ્યાઃવાયુમન્તરિક્ષાદાવિર્યોદિવઃ॥
સપ્તાસ્તિસોદેવતાઃઅભ્યર્તેત્ ॥

તાસાંતપ્યમાનાનાં રસાન્માવૃહદગ્નેઃ ક્ષ્વોવાયોયજુંપિસામઆદિભ્યાઃ ॥
તસ્યાસ્તપ્યમાતાયાઃ રસાન્માવૃહદ્ગ્નૈરતિક્ષ્મ્યો ભુવરિતિયજુર્ભ્યઃ સ્વરિતિ
મામભ્યઃ ॥

અર્થ—પ્રજાપતિએ લોકોને તપાવ્યા, અને એ રીતે તપેલા તેણે
તેમાંથી રસ ઉત્પન્ન કર્યો, એટલે કે પૃથ્વીમાંથી અગ્નિ, અંતરિક્ષમાંથી
વાયુ, અને ઘૌસ (આકાશ) માંથી સૂર્ય. આ ત્રણે દેવોને તેણે તપાવ્યા,
અને એ રીતે તપેલા તેઓમાંથી તેણે તેમના રસો (સત્ત્વ) ખેંચ્યા.
અગ્નિમાંથી ઋગ્મંત્રો, વાયુમાંથી યજુર્વેદ, અને સૂર્યમાંથી સામમંત્રો. પછી
તેણે આ ત્રણ વિધાને તપાવી, અને એ રીતે તપેલી તેઓમાંથી તેના
રસો (સત્ત્વ) ખેંચાયા, એટલે ઋગ્મંત્રોમાંથી ભૂર, યજુર્માંથી ભુવર,
અને સામમાંથી સ્વર.

મનુસ્મૃતિમાં પણ (૧, ૨૧-૨૩) માં વેદોત્પત્તિ વિષે ૭ લખેલું
છે, તે નીચે પ્રમાણે—

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિચ પૃથક્ પૃથક્ ।
વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ પૃથક્સંસ્થાશ્ચ નિર્મમે ॥
કર્માત્મનાંચ દેવાનાં સોઽમૃજત્પ્રાણિના પ્રભુઃ ।
સાધ્યાનાંચગણં સૂક્ષ્મં યજ્ઞં ચૈવ સનાતનમ્ ॥
અગ્નિવાયુરિન્દ્રિયસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
દુદોહયત્ત સિદ્ધયર્થે ઋગ્યજુઃસામલક્ષણમ્ ॥

અર્થ—આદિમાં વેદ શબ્દોમાંથી તેણે (બ્રહ્માએ) સર્વે નામો અને
કર્મો તથા સંસ્થાને પૃથક્ પૃથક્ કર્યા. એ પ્રભુએ વળી સાધ્યો ના સક્ષ્મ ગણ, દેવ-
તાઓનાં કર્મ અને સનાતન યજ્ઞ રચ્યાં. તેણે અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યમાંથી
ઋગ્, યજુર્ અને સામ એમ ત્રણ સનાતન વેદો યજ્ઞ ક્રિયા માટે રચ્યા.
(અપરં)

ઉત્પત્તિ.

આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ એક અનાદિ કારણમાંથી છે, અને એ કારણ અનિર્વચનીય છે. હરેક કાર્ય કારણ વિના અનતું નથી. (કારણાવાસ્કાર્યાસંભવઃ), એ ન્યાયાનુસાર ઘોઠ પણ વસ્તુને અનાદિ કહી કાય નહિ, તોપણ કારણોનાં કારણોની પરંપરા શોધતે શોધતે ક્યાં ઇટકવું તે સમજાતું નથી. આવી રીતે પરંપરામાં અનંત કાલ વહ્યાં વું તેને ન્યાયશાસ્ત્રેજ અનવસ્થા નામનો દોષ કહેલો છે. માટે એ પરંપરામાં જ્યાંથી અટકાયત આવે છે, અને આગળ નવું કારણ માપુંડી શકતું નથી ત્યાંથી એ છેવટના કારણને અનાદિ માનવું છે; કારણુ કે આદિ કહેવાથી તે કાર્યરૂપતું કંઈ કારણ નહિ ાવતો દોષ નહે, અને કારણ શોધવા જતાં મળી શકતું નથી, પરંપરાતું અનાદિત્વ માન્યા વિના ખીજે રસ્તો છેજ નહિ. તે માટે એ મૂલકારણ અનાદિજ છે. વળી તે કારણ કવું છે તે કહી શકાતું નથી, તેતું વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી, તેટલા તે અનિર્વચનીય જ છે.

આવું અનાદિ અનિર્વચનીય મૂલકારણ આર્ય શાસ્ત્રાનુસાર પ્રણવ એવું નામ ઝોંકાર રૂપ શબ્દતું છે. શબ્દ પ્રણ રૂપ છે. તે સત્ (existence) છે. આ સત્માં એ પ્રકારની શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી છે: (૧) ચિત્ (positive); (૨) અચિત્ (negative) શક્તિ કારણ ભાગની તથા અચિત્ શક્તિ કાર્યભાગની છે. આ શક્તિઓ ન્યારે વ્યક્ત થવા લાગે છે ત્યારે એ સત્તું રૂપ એક ક્રિયા રૂપ થાય છે, અને તેજ હંદગી કે હવનગતિ (life) ાય છે.

કારણ ભાગની ચિત્ શક્તિમાં પાંચ પ્રકારો રહેલા છે: (૧) પ્રણ, અપાન, (૩) સમાન, (૪) ઉદાન અને (૫) વ્યાન; અને કાર્ય ની અચિત્ શક્તિમાં (૧) આકાશ, (૨) વાયુ, (૩) તેજ, (૪) અને (૫) પૃથ્વી—એ પાંચ પ્રકારો રહેલા છે. કાર્ય-કારણની એ-

કતા રૂપ શ્વાસક્રિયા ચાલવા લાગેછે ત્યારે આ પાંચ પ્રકારની પણ વ્ય-
ક્તિ થાયછે. એકજ સત્ પોતેજ કાર્ય કરાણુ રૂપી હોવાથી તેની ચિદ્વચિત્
બંને શક્તિઓની પણ તેમના પાંચ પાંચ પ્રકારો સહિત એકતાજ છે. કા-
રણુ લાગના પંચ પ્રકારો પંચ શ્વાસ કહેવાય છે તથા કાર્ય લાગના પંચ
પ્રકારો પંચ તત્ત્વ કહેવાય છે. તેમનો પરસ્પર સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે.—

કારણુ લાગના	{ સૂક્ષ્મ }	સમાન. વ્યાન ઉદાન. પ્રાણ. અપાન.
ના શ્વાસો.	{ રૂપ }	
કાર્ય લાગનાં	{ સ્થૂલ }	આકાશ. વાયુ. તેજ. જલ. પૃથ્વી.
તત્ત્વો	{ રૂપ }	

આમાં એમ સમજાય છે કે સમાન તેજ આકાશ, વ્યાન તેજ
વાયુ, ઉદાન તેજ તેજ, પ્રાણ તેજ જલ અને અપાન તેજ પૃથ્વી. અ-
ર્થાત્ સમાનાદિ પંચશ્વાસોનાં સ્થૂલ રૂપ તેજ પંચ તત્ત્વો છે. આ બંને-
નો ધર્મ ધર્મી સંબંધ છે.

ઉત્પત્તિમાં પ્રથમ આકાશ તત્ત્વ છે. અને પછી બીજાં તત્ત્વો તે-
માંથી ક્રમસર થાયછે, પરંતુ આ તત્ત્વો પણ અતિ સૂક્ષ્મ રૂપ હોય-
છે. એ પંચ તત્ત્વોને મહાભૂત કહેછે.

આકાશ (ether) શબ્દ આકાશ ધાતુ પરથી ઉત્પન્ન છે. એ ધાતુનો
અર્થ "દૃશ્યમાન" થાયછે. અદૃશ્ય દૃશ્ય થયું તેજ આકાશ છે. અંગ્રેજીમાં
ઈથર (ether) શબ્દ આકાશ શબ્દને માટે છે, તે પણ એજ અર્થ
વાળા લાટિન ધાતુ રેયો (aetho) પરથી થયોછે. પંચપ્રાણ તેજ પંચ-
તત્ત્વ છે, એમ આપણે ઉપર જોયું છે; તો હવે એ બંનેના સંયો-
ગથી એ પંચ તત્ત્વોમાં પંચ પ્રાણ ગુણ રૂપે રહેછે. એ ઉપરથી એ પાંચ
તત્ત્વોના પાંચ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—

આકાશ.	વાયુ.	તેજ.	જલ.	પૃથ્વી.
શબ્દ.	સ્પર્શ.	રૂપ.	રસ.	ગંધ.

ઉપર ખતાવેલા ધાત્વર્થ પ્રમાણે આકાશ શબ્દ દિશા (space) નો
વાચક છે. એજ રીતે બીજાં તત્ત્વોના પણ ધાત્વર્થ અત્તપાસિયે—વાયુ
શબ્દ ધાતુપરથી વ્યુત્પન્ન છે, એ ધાતુનો અર્થ "વાયુ" થાય છે.

અને એ ઉપરથી ગતિવાચક શબ્દ - "વાયુ" છે. વાયુ શબ્દને માટે અંગ્રેજીમાં એયર (air) શબ્દ છે, તે પણ એજ ગતિના અર્થવાળા લાટિન શબ્દ ઈર્ (aer) પરથી થયો છે. તેજ શબ્દ સંસ્કૃત તેજ=અગ્નિ વર્ણ, પ્રકાશ કરવો, એ ધાતુ પરથી છે; અને તેનેજ માટે અંગ્રેજીમાં લાઈટ (light) શબ્દ છે ને તે લાટિન એજ પ્રકાશ વાચક ધાતુ લ્યુસિયો (luceo) ઉપરથી થયો છે. જલને માટે પ્રચલિતવોનાં નામોમાં પારિભાષિક નામ અર્પ શબ્દ છે. અંગ્રેજીમાં તેનો ધણે અર્થ બોધ થઈ શકે તેવો શબ્દ ફ્લ્યુઈડ (fluid) છે ને તે લાટિન ધાતુ ફ્લુઓ (fluo) પરથી વ્યુત્પન્ન છે ને તેનો અર્થ દ્રવવાચક છે. હવે પૃથ્વી શબ્દ પૃ-પાળવું, પોષવું, ભરવું, એ ધાતુપરથી સ્થૂણતા વાચક છે; તેને માટે અંગ્રેજીમાં અર્થ (earth) શબ્દ છે ને તે પણ એજ અર્થના એંગ્લો સાક્સન શબ્દ ઈઓર્થો (eorthe) પરથી થયો છે.

ત્યારે હવે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આકાશ (Space) પ્રથમ થયું, તે પછી તેનું સ્થૂણીકરણ થવા લાગ્યું; અર્થાત્ ધર્મ જે શબ્દ (Sound) તેના સંયોગથી અથવા તેની વ્યક્તિ થવાથી વાયુ રૂપ થયું. આકાશ (Space) અને શબ્દ (Sound) ની વ્યક્તિ રૂપ વાયુ (Touch), ની વ્યક્તિ વા સ્થૂણીકરણથી તેજ (Light) થયું. એ તેજ (Light) અને તેનો ગુણ રૂપ (Form) વ્યક્ત વા સ્થૂણ થતાં જલ વા અર્પ (Fluid) તત્વ થયું. એ અર્પ (Fluid) અને તેનો ગુણ રસ (Taste) વ્યક્ત થતાં અથવા સ્થૂણ થતાં પૃથ્વી (Earth) તત્વ થયું એ રીતે પાંચ પ્રકારનાં આકાશ થયાં:—

આકાશ. વાયુઆકાશ. તેજઆકાશ. અપાકાશ. પૃથિવ્યાકાશ.

એ રીતે પાંચ સૂક્ષ્મ તત્વો રૂપ આકાશમાંથી છેવટ પાંચ સ્થૂણ મહાભૂતો બને છે. તે એવી રીતે કે:—

પૃથ્વી (Earth) અને તેનો ગુણ ગંધ (Smell) વ્યક્ત થવાથી સ્થૂણાકાશ થાય છે; સ્થૂણાકાશ અને સ્થૂણવ્યક્ત શબ્દની વિશેષ વ્યક્તિથી સ્થૂણ વાયુ થાય છે. એ સ્થૂણ વાયુ અને સ્થૂણ સ્પર્શની વ્યક્તિમાંથી સ્થૂણ તેજ થાય છે; સ્થૂણ તેજ અને સ્થૂણ રૂપ (આકાશ) ની

વ્યક્તિથી સ્થૂલ અપૂ થાય છે. સ્થૂલ સ્થૂલ અપૂ થાય છે. રસની વ્યક્તિથી સ્થૂલ પૃથ્વી (visible matter)—પરમાણુ—બને છે. એ રીતે છેવટ આ અખિલ વિશ્વ બનેલું છે.

હાલના પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીઓ આ બધી તત્વ વ્યવસ્થામાં અતિશય ગૂચવાઇ ગય છે. તેઓ તેજકાશને આકાશનો ગુણ માને છે, પણ ખરેખર તેમ નથીજ. એ તો તેનું એક સ્થૂલ રૂપ છે. આકાશનો ગુણ તો શબ્દ છે. ગુણ સહિત પાંચે સૂક્ષ્મ તત્વો નીચે પ્રમાણે છે —

૧—શબ્દગુણી આકાશ (sonoriferous ether)

૨—સ્પર્શગુણી આકાશ (tangiferous ether).

૩—રૂપગુણી આકાશ (luminiferous ether).

૪—રસગુણી આકાશ (gustiferous ether).

૫—ગંધગુણી આકાશ (odouriferous ether).

આ પાંચે આકાશના એકીકરણ રૂપ સ્થૂલ આકાશ, તે આકાશ મહા-બ્રૂત છે, અને એજ રીતે પાંચ સ્થૂલ મહાબ્રૂતો બને છે. સૂક્ષ્મ તત્વના પ્રવાહ (vibration) થી સ્થૂલ તત્વ બને છે.

પંચીકરણનું કોષ્ટક.

આત્મા.

આકાશ. (આકાશ)	મન.	બુદ્ધિ.	ચિત્ત.	અહ કાર.
અગ્નિ	વ્યાન (વાયુ)	ઉદાન	પ્રાણ	અપાન.
શ્રોત્ર	લક્ષ	ચક્ષુ (તેજ)	ગ્રીક્ષા	ધ્રાણ.
શબ્દ.	સ્પર્શ	રૂપ.	રસ. (અપૂ)	ગંધ.
વાક.	પાત્તિ	પાદ	પાણ.	ઉપચ્ય. (પૃથ્વી)
				(અપૃથ્વી.)

પિંડોપનિષત્.

સંસારથી વિમુક્ત થવા માટે પરમહંસ સંન્યાસની જરૂર છે, પરંતુ તે જને પ્રાપ્ત નથી તેવાને માટે શી ગતિ ? આને માટે પ્રથમ ચૈરાગ્ય પ્રાપ્તિ અર્થે સંસાર દુઃખ રૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવા માટે આ ઉપનિષત્ છે. સંસારણ—એટલે ધીરેધીરે સરકી જનાર તે સંસાર. કાળ નિરંતર ચાલ્યોજ જાય છે, એજ સંસાર છે. આ સંસારમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ અસંખ્યવાર આવે છે અને જાય છે, તથા અસંખ્ય જન્મ મરણ રૂપ દુઃખો ભોગવ્યા કરે છે. આથી તે કંટાળે છે ત્યારે તેમાં પાછું નહિ આવવાનો ઉપાય શોધવાની પ્રવૃત્તિ તેને થવા લાગે છે. એ સંસારમાં પાછું નહિ આવવું તેજ વિમુક્તિ છે. વિમુક્તિ એટલે વિશેષ મુક્તિ. સામાન્ય મુક્તિ અને વિશેષ મુક્તિ—એમ મુક્તિ બે પ્રકારની છે. અમુક દુઃખથી મૂકાવું, અથવા અમુક સમય સુધીજ મૂકાવું, તેને સામાન્ય મુક્તિ કહે છે; પરંતુ નિરંતરને માટે સર્વ દુઃખથી મૂકાઈ જવું, તેને વિમુક્તિ કહે છે. આવી વિમુક્તિની સંસારથી તૃપ્ત મનુષ્યોને જરૂર હોય છે. આવી મુક્તિ પરમહંસ સંન્યાસ વિના મળી શકતી નથીજ. પરમહંસ એટલે લાગણી રહિત યોગદશા, જીવાત્માનું પરમ ઐક્ય, વસ્તુ માત્ર—દેહ, મન, બુદ્ધિ એ સર્વથી આત્મા ભિન્ન છે, તથા તેને મુખ દુઃખનો ખાધ નથીજ, એમ પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની દશા, તેજ પરમહંસ દશા છે. એજ સંન્યાસ છે. કર્મ પરત્વે મનુષ્યના ચાર આશ્રમ ખાધેલા છે. આશ્રમ એટલે નિવાસ. નિવાસની ચાર સ્થિતિ છે. (૧) બ્રહ્મચર્ય, (૨) ગૃહસ્થ, (૩) વાનપ્રસ્થ અને (૪) સંન્યસ્ત. જન્મ્યા પછી અમુક વય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસાદિ કરવો, તથા બદ્ધવીર્ય રહી નીતિ નિયમો આચરવા, એ સ્થિતિને બ્રહ્મચર્યાવસ્થા કહે છે. એ અવસ્થામાં નીતિથી ચાલવું તથા બદ્ધવીર્ય રહેવું, એ મુખ્ય છે. એથી શરીરાદિની સારી પુષ્ટિ પણ થાય છે, અને અંતઃકરણ વૃત્તિઓ પ્રારંભથીજ નીતિમાર્ગે વળે છે. એ પ્રમાણે થયા પછી વિવાહાદિ કરી ગૃહસ્થ થવાય છે. તેમાં સ્વપત્નીમાંજ—કામ વિકારથી નહિજ પરંતુ પુત્રોત્પત્તિના હેતુથીજ—આસકિત રાખી ગૃહસ્થાશ્રમ નીતિ અનુસાર ચલાવવો, પછી યુવાવસ્થાગયાપછી અને વૃદ્ધાવસ્થાનો આરંભ થવા લાગે ત્યારે મનની

વૃત્તિઓ સારી રીતે શિથિલ થવા લાગેજ છે, છતાં અવશિષ્ટ વૃત્તિ ને શિથિલ કરવા માટે આસક્તિત્યાગ માટે ચમ નિયમાદિ પાળી ગૃહસ્થ ધર્મનો ત્યાગ કરી વૃત્તિથી ઉલટા વર્તિ તેને દાખતાં શીખવી, તેને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કહે છે. એ વૃત્તિઓ છેક દબાઈ જઈ જરાપણ નજ ઉઠે તેવી થાય, અને ચમ નિયમ—એ બે યોગાંગો દૃઢ થઈ જાય, એટલે પછી સંસારનો છેક ત્યાગ કરી દેઈ સંન્યાસી થઈ યોગાભ્યાસ આરંભવો, અને આસન, પ્રાણાયામાદિ બાકીનાં યોગાંગોનો અભ્યાસ ક્રમસર કરવો. આ અવસ્થામાં સર્વ વૃત્તિઓનો જય થઈ ગયેલોજ હોય છે, એટલે અષ્ટાંગયોગ પ્રાપ્ત થઈ પરમહંસ સ્થિતિ સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હવે આવી રીતે ક્રમસર જને એ સ્થિતિ મળી ન શકી હોય, પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આશ્રમ ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તનાર મનુષ્યને જો મોક્ષેચ્છા થાય તો તેને માટે તેને પ્રથમ તો ચૈરાગ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી જરૂરની છે. વસ્તુ માત્ર દુઃખ રૂપ છે એમ થઈ તેમાં રાગ નજ રહે તેજ ચૈરાગ્ય છે. સંસારના સુખ દુઃખ બંનેમાં વિરાગ થવો જોઈએ. એવો ચૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવા માટે સંસાર તથા તેને લગતી વસ્તુ માત્ર દુઃખ રૂપ છે, સુખ રૂપ નથીજ, એમ સમજાવવા માટે આ ઉપનિષદ્ની રચના અર્થવેદમાં થયેલી છે. હવે તેનો આરંભ કરિયેં છિયેં —

ઓં । દેવતા ઋપયઃ સર્વે બ્રહ્માણ મિદમન્નુવન્ ।

મૃતસ્યદીયતે પિંડાઃ કથં ગૃહ્ણંસચેતસઃ ॥ ૧ ॥

મિત્રે પંચાત્મકે દેહે ગતે પંચસુ પંચથા ।

હંસસ્થત્વા ગતો દેહં કસ્મિન્સ્થાને વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—દેવતા, ઋષિઓ, સર્વેજે બ્રહ્માને આમ પૂછ્યું કે “મૃત પુરુષને પિંડ દેવાય છે, તે એ (મૃત પુરુષ) અચેતન (ચેતના રહિત) હોવાથી કેવી રીતે લેઈ શકે ? પંચભૂતાત્મક દેહના ભાગ પડ્યા પછી અને પાંચની પંચધાગતિ થયા પછી દેહનો ત્યાગ કરીને હંસ (આત્મા) કયા સ્થાનમાં વસતો હશે ?”

આ શ્લોકમાં ઋષિ અને દેવતાઓએ સૃષ્ટિ કર્તા બ્રહ્માજીને બે પ્રશ્ન પૂછેલા છે. મરી ગયેલા મનુષ્યની પાછળ શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં તેને પિંડ દાન દેવા માં આવેછે, તેના સંબંધમાં પૂછેલું છે કે પંચ ભૂતનો આ દેહ છે, તેમ

પંચ વાયુ આદિ પંચીકરણ સમયે સિન્ન સિન્ન થઈ જઈ વિખરઈ ગયા પછી મન, બુદ્ધિ સર્વ પૃથક્ પૃથક્ થઈ જાયછે, ત્યારે પછી પિંડ કાને પૂછાંચે ? અને ન પૂછાંચે તો આપવા શા સારૂ જોઈયે ? આ પ્રથમ પ્રશ્ન છે. બીજા પ્રશ્નમાં મનાદિસર્વ તત્ત્વોના વિખરાઈ ગયા પછી આત્મા અથવા હંસની સ્થિતિ કેવી રીતે ને ક્યાં હોયછે ? આ બીજો પ્રશ્ન છે. ટુંકામાં મરી ગયા પછી શું થાયછે ? આ એકજ પ્રશ્ન એ બંને પ્રશ્નોમાં શમાય છે. આપણે આ દેહ પાંચ તત્ત્વોનો બનેલ છે. (૧) આકાશ, (૨) વાયુ, (૩) અગ્નિ, (૪) જળ અને (૫) પૃથ્વી. આપાંચ મહાભૂતો કહેવાય છે. પદાર્થ માત્રનાં શરીર એ પંચમહાભૂતોનાંજ બનાવેલાં હોયછે. આ પંચભૂતો અકેકમાં પાછાં એજ પંચ તત્ત્વોનાં બનેલાં હોયછે; જેમકે આકાશમાં પાંચે મહાભૂતો સૂક્ષ્મ રૂપે રહેલાં હોયછે, વાયુ, અગ્નિ, આદિ પાંચેમાં પાંચ પાંચ હોઈ કુલ ૨૫ તત્ત્વો થાયછે. આ પંચીકરણ મૃત્યુ સમયે વિખરાઈ છૂટું પડે છે. તેથી આત્મા ક્યાં રહી શકે ? એમ પ્રશ્ન છે. એટલાજ માટે પાંચે પાંચમાં લયથવાનું કહ્યું છે. હંસ શબ્દ ગ્રાણવાચક છે. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર હવે બ્રહ્માજી આપેછે:—

ज्यहं वसति तोयेषु ज्यहं वसति चाग्निषु ।

ज्यहमाकाशगो भूत्वा दिनमेकं तु वायुगः ॥ ३ ॥

અર્થ:—ત્રણ દિવસ પાણીમાં રહેછે અને ત્રણ દિવસ અગ્નિમાં વસેછે; ત્રણ દિવસ આકાશમાં રહેનાર થઈને એક દિવસ વાયુમાં રહેનાર થાયછે.

દશ દિવસ સુધી પિંડદાન આપવામાં આવેછે. ભાવાર્થ એમછે કે પિંડનું તેનું (મરેલાનું) નવું શરીર બંધાય છે, એમ ઉત્તર હવે નીચેના શ્લોકમાં આવશે; તેથી દશ પિંડ અપાઈ રહ્યા પછી આખું શરીર બંધાઈ રહેછે. એટલે હંસ તેમાં રહેછે; પરંતુ દશ દિવસ સુધી ક્યાં રહેછે, એ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ શ્લોકમાં આપેલો છે; તો કહે છે કે ત્રણ દિવસ પાણીમાં, ત્રણ દિવસ અગ્નિમાં, ત્રણ દિવસ આકાશમાં અને એક દિવસ વાયુમાં રહેછે. પછી તો શરીરમાં પ્રવેશે છે. પાર્થિવ શરીરનો લય જળમાં, જળમાંથી અગ્નિમાં—એ-

મ મામસર તત્ત્વોમાં લય બતાવ્યો છે; અને પછી દશ દિવસના પિંડોમાંથી શરીર ઠમ બંધાતું આવેછે, તે હવે કહેછે, ઠ જ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે —

પ્રથમેનતુ પિંડેન કલાનાં તસ્યસંભવઃ ।

દ્વિતીયેનતુપિંડેન માંસત્વક શોણિતોભવઃ ॥ ૪ ॥

તૃતીયેનતુ પિંડેન મતિસ્તસ્યાભિજાયતે ।

ચતુર્થેન તુ પિંડેન અસ્થિમજ્જા પ્રજાયતે ॥ ૫ ॥

પંચમેન તુ પિંડેન હસ્તાંગુલ્યઃ શિરોમુખમ્ ।

પષ્ઠેન કૃત પિંડેન દૃત્કંઠં તાલુ જાયતે ॥ ૬ ॥

સપ્તમેનતુ પિંડેન દીર્ઘાયુઃ પ્રજાયતે ।

અષ્ટમેનતુ પિંડેન વાચં પુણ્યતિ વીર્યવાન્ ॥ ૭ ॥

નવમેનતુ પિંડેન સર્વેન્દ્રિય સમાહૃતિઃ ।

દશમેનતુ પિંડેન ભાવાનાં પ્લવનં તથા ॥ ૮ ॥

અર્થ — પ્રથમ પિંડવડે કલાઓ બને છે, બીજા પિંડવડે માંસ, ત્વચા અને શોણિત બને છે, ત્રીજા પિંડમાંથી તેની મતિ બને છે, ચોથા પિંડમાંથી અસ્થિ અને મજ્જા બને છે; પાંચમા પિંડમાંથી હાથની આંગળીઓ તથા શિરામુખ બને છે, છઠા પિંડનાં હૃદય, કંઠ અને તાલુ બને છે; સાતમા પિંડમાંથી દીર્ઘ આયુષ્ય થાય છે, આઠમા પિંડમાંથી વીર્યવાન્ વાયુ પોષાય છે; નવમા પિંડમાંથી સર્વ ઈન્દ્રિયોની સમાહૃતિ થાય છે; અને દશમા પિંડમાંથી ભાવોનું પ્લવન થાય છે.

પ્રથમ પિંડમાંથી કલાઓ બને છે, એમ કહેલું છે. કલાઓ સોળ કહેલી છે.—

કલાઃ પોઢશભૂતાનિ પ્રાણોઽક્ષં જન્મ કર્મચ ।

શ્રદ્ધા યજ્ઞાસ્તપોમંત્રા મનોમાત્રં શરીરકમ્ ॥

અર્થ —પંચભૂત (૪) સોળ કળા છે; અક્ષય (એવો) પ્રાણ (૪) જન્મ અને કર્મ છે; યજ્ઞો, તપ, (અને) મંત્રો (૪) શ્રદ્ધા છે (તથા) મન (૪) શરીરક (શરીર બતાવનાર) છે.

આમાં સોળકળા છે એટલુંજ કહેલું છે. ગરૂડ પુરાણમાં દેહનાં અવયવોની રચના નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

પ્રથમે ડહ્નિ ચઃ પિંડસ્તૈન મુર્દ્ધા પ્રજાયતે ।
 ગ્રીવાસ્કંધં દ્વિતીયેન તૃતીયે હૃદયં ભવેત્ ॥
 ચતુર્થેન ભવેત્પૃષ્ઠિઃ પંચમે નાભિરેવચ ।
 ષટ્સપ્તમે કાટિર્ગુલ્મમૂર્ધ્ન ચાપ્યષ્ટમે તથા ॥
 જાનુપાદૌતુ નવમેદશમે ડન્દિહુથા ભવેત્ ।
 દેહમૂતઃ ક્ષુધાડઽવિષ્ટો ગૃહ દ્વારેચ તિષ્ઠતિ ॥
 દશમેડહ્નિયઃ પિંડસ્તંદ્યાદામિષેણતુ ।
 ચતોદેહે સમુત્પન્ને પ્રેતોજીવઃ ક્ષુધાડન્વિતઃ ॥
 અતસ્ત્વામિષ વાત્સંતુ ક્ષુધાતસ્ય ન નશ્યતિ ।
 એકાદશં દ્વાદશંચ પ્રેતો મુંક્તે દિનદ્વયમ્ ॥

અર્થ:—પહેલા દિવસનો જે પિંડ તેમાંથી મૂર્દ્ધા બને છે, બીજામાંથી ગ્રીવા અને સ્કંધ (બને છે), ત્રીજામાંથી હૃદય થાય છે, ચતુર્થમાંથી પૃષ્ઠ બને છે, પાંચમામાંથી નાભિ બને છે, છઠા અને સાતમામાંથી કટિ અને ગુલ્મ, તથા આઠમામાંથી ઊર થાય છે, નવમામાંથી નંધ અને બે પાદ અને દશમામાંથી ક્ષુધા થાય છે. ક્ષુધાવિષ્ટ દેહમૂત ધરના ખાર આગળ ઉભે છે, તેને દશમા દિવસનો પિંડ નહવરાવીને આપવો; જેથી સમુત્પન્ન દેહને વિષે પ્રેતરૂપ જીવ ક્ષુધાવાળો થાય છે, તેથી પિંડ બીજાને આપવાથી તેની ક્ષુધા નાશ પામતી નથી, માટે એકાદશા અને દ્વાદશાના પિંડો બે દિવસ સુધી પ્રેત ખાય છે.

એ રીતે પિંડદાના અવશ્યકતા દર્શાવનારૂં આ લઘુ ઉપનિષત્ છે.

અગ્નિસૂક્ત.

ઋગ્વેદમાં અગ્નિનાં ધણાં સૂક્તો છે, તેમાંના પ્રથમ સૂક્ત અગ્નિમીલે આદિનું આ લાપાન્તર છે. એ સૂક્ત નવ મંત્રનું છે. ઋગ્વેદ હોતાર્ય હોઈ તેમાં દેવોના આવાહનના મંત્રો છે. અગ્નિ સર્વ દેવોનો આવાહક તથા સંબંધક છે, માટે ઋગ્વેદનો પ્રારંભજ એ દેવના આવાહન સૂક્તથી છે, અને તેથીજ મનુસ્મૃતિ (૧-૨૩) માં ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ અગ્નિથી કહેલી છે. હવે એ સૂક્તનો પ્રારંભ કરી તે ઉપર સ્વતંત્ર ટીકા આપવામાં આવે છે —

ૐ અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્ન ધાર્તમમ્ ॥ ૧. ॥

યજ્ઞતણા દેવ, અને ઋત્વિજ, હોતા, પુરોહિત તથા જે —

રત્ન તણા દાતા,ને અગ્નિ મહાદેવને સ્તવું પ્રીતે. ૧

આ પ્રારંભ મંત્રમાં અગ્નિસ્તવન રૂપ મંગલ કરેલું છે. આ સૂક્તના દેવતા અગ્નિ, ઋષિ વિશ્વામિત્રપુત્રો મધુચ્છંદો છે અને નવે મંત્રો ગાયત્રી છંદમાં છે. જે દેવતું સ્તવન કે આવાહન હોય તે તેના દેવતા કહેવાય છે અને જે ઋષિને એ મંત્રો સ્કુર્યા હોય વા દૃષ્ટ હોય તે તેના દૃષ્ટા કહેવાય છે. વિશ્વામિત્રના પુત્રો મધુચ્છંદો આ મંત્રોના દૃષ્ટા છે. ત્રિપદા ગાયત્રી છંદથી આ સૂક્ત અર્થિત છે.

આ મંત્રમાં અગ્નિ દેવને વિશેષણો લગાડી સ્તવેલ છે. તેમને યજ્ઞના દેવ કહેલા છે. શતપથબ્રાહ્મણમાંતો સર્વ દેવો અગ્નિનાં જ રૂપો કહેલાં છે. તેમાં કહેલું છે કે—અગ્નિને જ્યારે પ્રથમ પ્રકટ કરવામાં આવે અને માત્ર ધૂમજ નીસરવા માંડે ત્યારે તે અગ્નિ રુદ્ર કહેવાય છે, પછી જ્યારે તેમાંથી જવાલા નીસરવા માંડે ત્યારે તે વરુણ કહેવાય છે, અને પછી જ્યારે તે સંપૂર્ણ પ્રકટ થઈ ભડકા બળવા માંડે છે ત્યારે તે ઈંદ્ર કહેવાય છે. ત્યાર પછી જ્યારે તાપ ધીરે પડી જાણે બાળુએથી બળતો હોય તેમ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે તે મિત્ર કહેવાય છે, અને છેલ્લે

શવનિરીક્ષણ.

(મળેલું.)

(શિખરિણી)

૧

અરે ! કેવી મુદ્રા દ્વિસર્તી લયથી વ્યાપિત અતી,
અરે ! નાના એ તો કુર યમ પ્રભાવે નિત્ય ગતી;
નિહાળીને સર્વે નિજ હૃદયમાં પુણ્ય સ્મરતા,
વળી ત્હેના દોષો સહુ મળી મુખે ગુણ કથતા.

૨

અહા ! આ સંસારે લય ઉદય વ્યાપાર સહુમાં,
દોઠાં હુમ્મે રાનો જલ થળ તણાં નો પલકમાં;
દશી વીશી થાયે સુ-કુજન સહૂની નિમિષમાં,
અહે રાહુ વ્યોમે દિનકર અને અંદ્ર ઘડિમાં.

૩

વસંતે ફાલેલાં તર શિશિરમાં નષ્ટ બનતાં,
લીલાં ત્હેનાં પર્ણો સમિરથી ખરી ઢાહી પડતાં;
ગયાં ક્યાં પુષ્પો તે ? જગત ક્ષણભંગૂર દ્વિસતું ?
હસે છે ને જન્મે જન અવનિવિષે વિલસતું.

૪

મળ્યું પૃથ્વીમાં આ અનલ પ્રકટીને વપુ વિષે,
વહો સન્માર્ગે સૌ યમનો કુરતા સઘ શિર છે;
ઘડી આ જાણે સૌ તહમ જીવનની અંત તણી છે,
કરે કર્મે નિત્યે જનહિત તણાં નિત્ય ડરીને.

૫

અરે ! આ સંસારે ક્ષણિક સમયે નષ્ટ થઈશું,
ગુણો દુર્ગુણોથી નિજ કૃતિ અહીં રાખી જઈશું;
હશે એ સદ્ગુણો સહુ હૃદયથી કીર્તિ મળશે,
હશે દુર્ગુણો તો 'તુજ ગતિ થવી' એમ વદશે.

“આપ્ત.” (મુખ્ય.)

શાસ્ત્રભાવના.

પ્રત્યેક સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવામાં વિચાર અને અભિપ્રાયની સત્યતા તપાસવી, તેમજ આધારરૂપ પ્રમાણ શોધી કઢી તેને લાગુ પાડવાં—એ બે બાબત ઉપર તે સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો આધાર રહી શકે છે. આ માન્યતામાં કોઈ તરફથી એમ વાંધો આવે કે કલકમે સ્પષ્ટિરચનામાં તથા માનવપ્રકૃતિ-વિચારે—માં ભિન્નતા આવે છે, માટે એક કાલરચનાના વિચારો સાથે બીજી કાલરચનાના વિચારો મળતા આવી શકે નહિ; અને આમ થવાથી વિચાર અને અભિપ્રાયની સત્યતા સાથે આધારરૂપ પ્રમાણને લાગુ પાડવા જતાં તે બન્ને મળતાંજ આવે—એમ બની શકે નહિ. આમ કહી કોઈ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રોનો અનાદર કરે તેટલા માટે તર્ક, અનુભવ અને શાસ્ત્રની સત્યતાની તુલના અત્ર ઉપયુક્ત છે. મનુષ્યબુદ્ધિની રચના કર્માનુસારી છે—એમ હવે પછી આપણે તપાસીશું, તે અનુસાર પ્રત્યેક મનુષ્યના વિચારો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આમ કંઈ આ જમાનામાંજ છે એમ નથી, પરંતુ અનાદિકાળથી એ ભિન્નતા આદી આવે છે. કર્માનુસાર રચાયેલા પોતાના વિચારો સાથે શાસ્ત્રોના વિચારો મળતા નહિ આવવાથી શાસ્ત્રોમાં ગપજ છે, એમ માનનારા તેમજ તેમાં અત્યંત ગુપ્ત રહસ્ય રહેલ છે એમ માનનારા પણ અનાદિકાળથીજ જોવામાં આવે છે; અને સત્ય આમ દ્વિધારૂપે અનાદિકાળથીજ દેખાય છે, તેમાં એક સત્ય ને બીજું અસત્ય હોવું જોઈએ, તોપણ બન્ને ભાવના સત્યરૂપજ છે, કેમકે સત્ય વિના અસત્યનો અસંભવ, તેમજ અસત્યવિના સત્યનો અસંભવ છે.

ઈતિહાસમાં કાલ-ક્રમ બતાવવા સાડ્ સમયો (Periods) બાંધવામાં આવેલા છે. એકજ પદ્ધતિને લગતા વિચારો—તેના પ્રથમ સ્ફુરણથી આરંભીને રૂપાંતર પામતે પામતે અંત્યે પહોંચી નવાજ વિચારનો આરંભ કરાવે તેટલા કાળનો એક સમય હોય છે. એ સમય તેજ જમાનો કહેવાય છે, આવા અનેક જમાનાઓ ગયા છે અને તેનો ઇ-

તિહાસ હાલ આપણી પાસે મોજુદ છે; તેથી લિન્ન લિન્ન જમાનાના લિન્ન લિન્ન વિચારોની તુલના કરવાનું આપણાથી બની શકે તેવું છે, તો એ તુલના કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે પ્રત્યેક જમાનાનો પ્રારંભ વિધાની અદ્યતાવાળો અને અંત પરાકાષ્ટા વાળો જણાય છે. પ્રત્યેક જમાનાના પ્રારંભમાં સત્યશોધનની મારામારી અને અંત્યે અભેદજ્ઞાનરૂપ એકતા દેખાય આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક જમાનો ચક્રરૂપ જણાય છે, અને કહેવાય છે પણ “જમાનાનું ચક્ર ફરે છે.” જે વ્યાસે બ્રહ્મમીમાંસા જેવો અપૂર્વ બુદ્ધિકુશલતા બતાવનાર ગ્રંથ રચ્યો, તેજ વ્યાસે બાળક ન મારે તેવાં ગપાષ્ટકા પુરાણોમાં માર્યા છે—આમ માનવું મૂર્ખતાની પરાકાષ્ટારૂપ ગણી શકાય ! મનુષ્યમાત્ર જેમ જેમ વયમાં વૃદ્ધિ પામતું જાય, તેમ તેમ તેની બુદ્ધિ પણ પક્વ થતી જાય છે, એજ રીતે જમાનાના ચક્રમાં બ્રહ્માંડની બુદ્ધિનું પણ થાય છે. એટલે કે જમાનો જેમ જેમ આગળ વધતો જાય, તેમ તેમ સાર્વજનિક બુદ્ધિ પણ પક્વ થતી જાય છે, અને શાસ્ત્રોને માનનાર પ્રત્યેક જમાને હોવાથી તેમાં સત્યતા રહેલી છે, તે સત્યતા જમાનાના અંતમાં રહેલી છે, માટે જમાનાના અંતમાં રચાયેલા ગ્રંથો શાસ્ત્રરૂપ હોવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રોની રચના તપાસી, હવે આપણે તર્કવિધાનરૂપ મનુષ્યબુદ્ધિની રચના તપાસીએ. માનવબુદ્ધિની રચના ક્રમસર વૃદ્ધિ પામનારી તથા બાહ્યવસ્તુને અવલોકવાને એકજ પ્રકારની શક્તિવાળી છતાં લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપવાળી હોય છે; એટલે કે બાહ્યવસ્તુની અસર માનવ પ્રકૃતિ ઉપર સંબંધાનુસાર લિન્ન લિન્ન થાય છે—તે એવી રીતે કે એકજ વસ્તુ એકને જે સ્વરૂપે સમજાય, તેથી કેવળ લિન્નરૂપે પણ બીજાને સમજાય છે. આ ઉપરથી તર્કમૂલક બુદ્ધિમનસૂની રચના અપૂર્ણતાવાળી હોય છે. આનું કારણ એમ છે કે—‘બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી’ એ મત પ્રમાણે કર્માનુસાર તે વૃદ્ધિ કે ક્ષય પામે છે. શાસ્ત્રથી તર્ક લિન્ન પડે તો બુદ્ધિમય તર્કજન્ય જ્ઞાનને ગોણ માનવામાં આર્યોએ ડહાપણ વાપરેલું છે. દૃષ્ટાંતમાં એક નિર્મલ કાચનો બ્યાલો લગ્ન તેમાં શુદ્ધ જલ ભરવું; પછી તેમાં એક ઘડંભાર લીલો રંગ

નાખવો, પછી જે ઘઉંભાર પીળો, દોઢ ઘઉંભાર રાતો, ચાર ઘઉંભાર કાળો, અઢી ઘઉંભાર વાદળી, એમ જુદા જુદા રંગો જુદી જુદી માત્રાઓથી નાખવામાં આવે, તો પરિણામે એ બધા રંગથી મિશ્ર બનતા રંગ રૂપ તે જળ બની જશે. એજ રીતે બુદ્ધિમતસ્ જલરૂપ છે. તેમાં વૃત્તિરૂપ કર્મના રંગો લિન્ન લિન્ન માત્રાથી પડે છે, એથી તદ્રૂપ તે થાય છે. સત્કર્મથી જલ નિર્મળ થાય છે અને દુષ્ટકર્મથી મલીન રંગમય થાય છે. આવી રીતે નિર્મળ બુદ્ધિના તર્કને શાસ્ત્ર કહેવાય છે, તેથી રગિત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ પોતાના તર્કમાં એ નિર્મળ તર્કરૂપ શાસ્ત્રોનો આધાર લેવો ઉચિત છે.

હવે બુદ્ધિની નિર્મળતા અને મલીનતાનો આધાર કર્મ ઉપર છે, એમ ઉપર કહેલું છે તે તપસિયે ગ્રહોપગ્રહાદિ આકાશી તત્ત્વો આપણી પૃથ્વી ઉપર ભરતી ઝોટાદિ અનેક અસરો કરે છે, એવો સર્વ માન્ય નિયમ ખગોળવિદ્યાનો છે. આમ છે તો પછી એજ ગ્રહાદિ પૃથ્વીપરની વસ્તુઓ—મનુષ્યાદિ—ઉપર પણ અસર કરે છે, એમ માની શકાય તેવું છે. સૂક્ષ્મશરીર ઉપર સૂર્ય ચંદ્રાદિની ઉષ્ણ શીતાદિ અસર સ્પષ્ટ સમજાય છે—એવીજ રીતે સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર પણ તેની અસરો માનવી જોઈયે. આ વાત માનવામાં આવે તો પછી એ અસરોનો સંબંધ જન્મ-કાલની સાથે પણ હોવો જોઈયે. એટલે કે મનુષ્યના જન્મ સમયે—ખરો-ખર તેજ સમયે—ગ્રહાદિની જે પ્રકારની સ્થિતિ પૃથ્વીના તે ભાગ સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતી હોય તે સંબંધની અસર પ્રભાવેજ તે જન્મનારની બુદ્ધિની રચના બંધાય છે, અને તે પૂર્વજન્મના કર્મોનુસાર જેવી રચના થવાની હોય તેવી રચનાને અનુકૂળ સમયેજ જન્મ થાય છે. આમ માનવામાં પ્રશ્ન થશે કે એકજ કાળે એકજ સ્થળે જન્મેલાં જે બાળકોના સ્વભાવ સરખા હોતા નથી તેનું કમ ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં કર્મ ફલ માનવાં પડે છે, કર્મથીજ લિન્નતા થાય છે. કોઈ બાળક સમયના અનેક સૂક્ષ્મ અને આનુમાનિક કારણો ગોઠવી કાઢે, પરંતુ કર્મ વિના બીજો ખુલાસો સંતોષકારક જણાતોજ નથી, તેમ કર્મ ફલની વાત નહિ માનવાનું કશું કારણ નથી. વળી આવની માયના અમુક મા-

સની અમુક તિથિએ અમુક સમયે શીતોષ્ણતામાપક યંત્રમાં પાસે જતાં અંશે હોય છે, તેટલે અંશે આવતી સાલના એજ માસની એજ તિથિએ એજ સમયે હોતો નથી, તો શું પૃથ્વી અને સૂર્યાદિના અંતરમાં ફેર પડે છે.

કર્મ આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતાં હવે માત્ર પૂર્વ જન્મનો પ્રશ્ન બાકી રહે છે. પદાર્થનો નાશ નથી, એમ અર્વાચીન શાસ્ત્રાથી સિદ્ધ છે, માત્ર રૂપાંતર જ થાય છે. આ ઉપરથી તેમજ કર્મનો પ્રશ્ન સમજવાથી પૂર્વ જન્મને પ્રશ્ન ઉભો જ રહેતો નથી.

આ સર્વપરથી જણાય છે કે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ તર્ક ઉચિત નથી. માટે શાસ્ત્રાનુકૂલ તર્કથી પ્રત્યેક વાત સિદ્ધ થવી જોઈએ. ત્યારે શાસ્ત્રાર્થ તર્ક સાથે અનુકૂલ સમજાય તેમ થવું જોઈએ. અર્થાત્ શુદ્ધ તર્કથી રચિત શાસ્ત્રો ત્રિકાલાબાધ છે. હવે ત્યારે કેવા પાયા ઉપરથી વૃત્તિને દોરીને શુદ્ધ કરવી તે વિષે તપાસ શરૂ કરીએ.

આ વિસ્તરણ સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓના અસંખ્ય વર્ગો જોવામાં આવે છે. તે સર્વને સુખપ્રાપ્તિ તથા દુઃખનિવૃત્તિની ઇચ્છા પ્રબલ હોય છે. આ સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય પ્રાણી તર્કશક્તિના અધિક્ય વાળું છે. આથી કરીને ઇતર પ્રાણીઓથી મનુષ્ય વિશેષમાં એ કરી શકે છે કે તે વિશ્વ-નિયમને ઉલ્લંઘવા પ્રયત્નવાન્ થાય છે. સુખપ્રાપ્તિ તથા દુઃખનિવૃત્તિ માટે મનુષ્ય પોતાની આ તર્કશક્તિની અધિકતાનો ઉપયોગ કરે છે, અને ઉપર સિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે તર્કશક્તિનો પાપો ચલિત હોવાથી માર્ગમાંની અસંખ્ય વસ્તુઓમાં તે ભરાઈ રહેતી જાય છે. આથી ફલપ્રાપ્તિમાં વિલંબ થઈ નિરાશા પરિણામ પામે છે, તેથી દુઃખ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે સુખ મેળવવા જતાં અણધાર્યું દુઃખ વહેરી લે છે. સંતોષ વિના સુખપ્રાપ્તિ નહિ, તેમ સુખ વિના સંતોષ પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે.

વેદોત્પત્તિ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૨ થી)

ટીકાકાર કુલ્લકલ્લ આ ઉપર નીચે પ્રમાણે ટીકા લખે છે:—

સનાતનનિત્યમ્ ।

વેદાપૌરુષેયત્વપક્ષો મનોરભિમતઃ ।

પૂર્વકલ્પે યે વેદાસ્તે એવ પરમાત્મમૂર્તિર્ગ્રહણઃ સર્વજ્ઞસ્યસ્મૃત્યારૂઢાઃ ।

તાનેવ કલ્પાદાવાગ્નિવાયુ રવિભ્યઃ આચકર્ષ ।

શ્રૌતશ્રાવ્યમયોન શંકનીયઃ ।

તથા ચ શ્રુતિઃ ।

“ અગ્નેર્ઋગ્વેદો વાયોર્યજુર્વેદઃ આદિતાત્સામવેદઃ ” इति ॥

અર્થ—સનાતન એટલે નિત્ય. વેદોના અપૌરુષેયત્વનો પક્ષ મનુષ્યે માનેલો છે. જ વેદો પૂર્વ કલ્પમાં (હતા) તેજ પરમાત્મા મૂર્તિ સર્વજ્ઞ પ્રભાની સ્મૃતિમાં આરૂઢ હતા. તેજ વેદોને આ કલ્પના આરંભમાં તેણે અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યમાંથી કાઢેલા છે. શ્રુતિના આ અર્થમાં શંકા કરવી નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે—“ અગ્નિથી ઋગ્વેદ, વાયુથી યજુર્વેદ, અને આદિત્યથી સામવેદ ”—એ રીતે.

વળી મનુષ્યે ટીકાકાર મેધાતિથિ તો કહે છે કે—ઋગ્વેદ અગ્નિ-સક્તથી, યજુર્વેદ વાયુસક્તથી, અને સામવેદ સૂર્યસક્તથી આરંભાય છે.

વળી ઉપરના શતપથ બ્રાહ્મણ અને છાંદોગ્યોપનિષદનાં વાક્યો સાથે મળતાં આવતા મનુવાક્યો નીચે પ્રમાણે છે. (મનુ ૨-૭૬)—

अकारंचाप्युकारंच मकारंच प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्गर्भुवः स्वरितीतिच ॥

અર્થ—પ્રજાપતિ એ વળી ત્રણે વેદોમાંથી અકાર, ઉકાર અને મકાર, તેમજ ભૂર, ભુવર અને સ્વર દોહી કાઢ્યા છે.

(મનુ ૨-૭૭)—

ત્રિભ્યઃ એવતુવેદેભ્યઃ પાદંપાદમદૃદુહત્ ।

તદિતિ ઋચોસ્યાઃ સાવિત્ર્યાઃ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિઃ ॥

અર્થઃ—ત્રણે વેદોમાંના પ્રત્યેકમાંથી એજ શ્રેષ્ઠ પ્રજાપતિએ સાવિત્રીની ઋચા હોહી કાઢી, કે જેનો આરંભ તત્ પદ્ધતી થાય છે.

(વળી મનુ ૨-૮૧):—

ઔંકારપૂર્વિકાસ્તિસો મહાવ્યાદૃતયોઽવ્યયાઃ ।

ત્રિપદાચૈવ ગાયત્રી વિજ્ઞેયં બ્રહ્મણો મુખમ્ ॥

અર્થઃ—ત્રણ અવ્યય એવી મહા વ્યાદૃતિઓ, જે ઔંકારથી આરંભાય છે, તે અને ત્રિપદા ગાયત્રી, એ બ્રહ્માનું મુખ ગણાય છે.

નીચેના શતપથ બ્રહ્મણના વાક્યો (૪-૧-૧-૮) માં વેદોત્પત્તિ પ્રથમ પ્રજાપતિથી કહીને પછી જળમાંથી કહેલી છે. એ વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:

સોઽયં પુરુષઃ પ્રજાપતિ રકામયત “ ભૂયાન્ સ્યામ્ પ્રજાયેય ” ઇતિ ।

સોઽશ્રામ્યત્ સતપો ડતપ્યત્ ।

સશ્રાંતસ્તેપાનો બ્રહ્મણ્ય પ્રથમમસૃજતત્રયીમેવ વિદ્યામ્ ।

સ એવાસ્મૈ પ્રતિષ્ઠાઽભવત્ ।

તસ્માદાહુ “ બ્રહ્માસ્ય સર્વસ્ય પ્રતિષ્ઠા ” ઇતિ ।

તસ્માદનૂચ્ય પ્રતિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રતિષ્ઠા હેષા યદ્બ્રહ્મ ।

તસ્યાં પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રતિષ્ઠિતોઽતપ્યત્ ।

અર્થઃ—આ પુરુષ પ્રજાપતિએ ઈચ્છ્યું કે “થાઉં, હોઉં, પ્રજા કરું,” એ રીતે તેણે શ્રમ લીધો, તેણે તપ કર્યું. શ્રાંત એવા તેણે પેલ વેલી તો પવિત્ર જ્ઞાન રૂપ વિદ્યાત્રયી ઉત્પન્ન કરી. તેજ આને માટે પ્રતિષ્ઠિત થઈ. તેટલા માટે કહેવાય છે કે “આ સર્વની પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મણ છે.” એ રીતે તેથી વેદાધ્યયનથી પ્રતિષ્ઠા મળેછે; કારણકે વેદજ પ્રતિષ્ઠા છે. એ પ્રતિષ્ઠામાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને (તેણે—પ્રજાપતિએ તપ કર્યું.)

વળી (૪-૧-૧-૯ માં):—

સોડપોડસજતવાચઃ 'एव लोकात् ।

वागेवास्यसाऽसृज्यत ।

सा इदं सर्वं मामोद्यदिदम् किंच ।

यदाप्नोत्तस्मादापः ।

यद्वृणोत्તस्मा द्वाः ।

અર્થ —તેણે સ્વસૃષ્ટિ તરિક વાયુમાંથી જળ ઉત્પન્ન કર્યું. વાયુ તેનીજ સ્તબ્ધલી છે. આ જે કુંડ છે, તે સર્વમાં તે (વાયુ) વ્યાપ્ત છે. તે વ્યાપ્ત છે માટેજ જળ ને આપ ફેલાય છે. તેણે સર્વને આવૃત્ત કરેલ છે માટે જળને વાર ફેલાય છે.

૧ળી (૪-૧-૧-૧૦ માં) —

સોડકામયત “આમ્યોડ્મ્યોડધિ પ્રજાયેય” ઇતિ ।

મોડનયાત્રય્યા વિદ્યયા મદ્દાપઃપ્રાવિશત્ ।

તતઃઆંડં સમવર્તત ।

તદમ્ય મૃશત્ ।

“અસ્ત્વ” ઇતિ “અસ્તુભૂયો, સ્ત્વ” ઇત્યેવ તદ્વર્તીત્ ।

તતો બ્રહ્મ એવ પ્રથમમસૃજ્યત ત્રય્યેવ વિદ્યા ।

તસ્માદાહુ “બ્રહ્માસ્ય સર્વસ્ય પ્રથમજમ્” ઇતિ ।

અપિહિ તસ્માત્પરુપાદ્બ્રહ્મ એવ પૂર્વમસૃજ્યત તદસ્ય તન્મુલમેવાસૃજ્યત ।

તસ્માદનૂચાનમાહુ “રગિકલ્પઃ” ઇતિ ।

મુલં હોતદગ્રેયદ્ બ્રહ્મ ।

અર્થ —તેણે ઈચ્છ્યું “આ જળમાંથી હું પ્રજા કરું,” એ રીતે. આ ત્રણ વિદ્યા સહિત તેણે જળમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાંથી અંડ ઉત્પન્ન થયું. તેણે તેના સ્પર્શ કર્યો, અને કહ્યું, “થાઓ, થાઓ.” તેમાંથી ત્રી-વિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેટલા માટે ફેલાય છે કે “આ સર્વમાં પ્રથમ જન્મેલ વેદ છે.” ૧ળી પ્રજ્ઞાથી પેદાવેલી આ વિદ્યાજ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેટલા માટે તે તેનું મુખ સ્તબ્ધ. તેથી વેદ જાણનારને “અગ્નિ સમાન” ફેલાય છે. કારણ કે અગ્નિનું મુખ વિદ્યા છે.

નીચેના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૨-૩-૧૦-૧)માં વેદોત્પત્તિ હુંકામાં સોમની પછી કહેલી છે:—

પ્રજાપતિ:સોમમ્ રાજાનમસૃજત ।

તં ત્રયો વેદાઃ અણ્વસૃજ્યંત ।

અર્થ:—પ્રજાપતિએ સોમરાજને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેનાથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન થયા. વળી એજ બ્રાહ્મણમાં પાછું (૩-૩-૨-૧ માં) વેદોત્પત્તિ પ્રજાપતિથી કહેલી છે:—

પ્રજાપત્યોવેદ :। અર્થ—પ્રજાપતિથી વેદ.

શતપથ બ્રાહ્મણના નીચેના (૧૪-૫-૪-૧૦) વાક્યમાં વેદાદિની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના શ્વાસમાંથી થયાનું લખેલું છે:—

સયથાર્દ્રે ધામ્નેરમ્યાહિતાત્પૃથગ્ભૂમાઃ વિનિશ્વરન્તિ एवं वै अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यજુर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद्: श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि अस्यैव एतानि सर्वाणि निश्वसितानि॥

અર્થ:—જેમભીનાં લાકડાંના અગ્નિમાંથી જુદી જુદી જાતના ધૂમાડા નીકળે છે, તેમ આ પરમપુરુષના શ્વાસરૂપ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, આ-થર્વાંગિરસ, ઇતિહાસો, પુરાણો, વિદ્યા, ઉપનિષદ્, શ્લોકો, સૂત્રો, જાત જાતનાં વ્યાખ્યાનો અને અનુવ્યાખ્યાનો, આ સર્વ તેના શ્વાસરૂપ છે.

ઉપરનાં બધાં લખાણોમાં વેદને અપૌરુષેય કહેલ છે, અને આમાં (ઉપરના વાક્યમાં) વેદને બીજી બધી વિદ્યાઓની સાથે ગણાવીને પૌરુષેય સમજાય તેમ કહેલું છે.

બૃહદારણ્યકોપનિષદ્માં પ્રજાપતિએ વાયૂને ઉત્પન્ન કરીને તેના દ્વારા વેદાદિ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી, એમ કહેલું છે. એ વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—

सतयावाचा तेनात्मना इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच ऋचोयजू-
पिसामानि छन्दांसियज्ञान्प्रजाः पशून् ॥

અર્થ:—એ વાયૂ અને એ આત્મા વડે તેણે આ સર્વ—ઋક્, યજુષ્, સામ, છંદો, યજ્ઞો, પ્રજા અને પશુઓ ઉત્પન્ન કર્યાં.

અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૪-૪-૩-૧૨) માં કહેલું છે કે:—

ત્રયોવેદાઃ એતે એવ ।

વાગેવ ઋગ્વેદો મનોર્યજુર્વેદઃ પ્રાણઃ સામવેદઃ ।

અર્થ.—ત્રણે વેદો આ ત્રણ વસ્તુ છે. વાયુઋગ્વેદ છે, મનયજુર્વેદ, અને પ્રાણ સામવેદ છે. વળી શતપથ બ્રાહ્મણ (૭-૫-૨-૫૨)માં વેદોત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે વિચિત્ર રીતે આપી છે:—

સમુદ્રેત્વા સદને સાદયામિ ઇતિ ।

મનો વૈ સમુદ્રઃ ।

મનસો વૈ સમુદ્રાદ્વાચાઽધ્યા દેવાસ્ત્રયો વિદ્યાં નિરત્વનન્ન ।

તદેપશ્લોકોઽભ્યુક્તઃ “ યે સમુદ્રાન્નિરત્વનન્દેવાસ્તીક્ષ્ણાભિરન્નિષિઃ ।

સુદેવો અદ્યતદ્વિદ્યાદ્યત્ર નિર્વપણં દધુ ” રિતિ ।

મન સમુદ્રોવાક્ તીક્ષ્ણાન્નિસ્રયી વિદ્યાનિર્વપણમ્ ।

એતદેપ શ્લોકોઽભ્યુક્તઃ ।

મનસિતાં સાદયતિ ।

અર્થ:—હું તને સમુદ્રમાં તારી સ્થિતિ કરું છું. મન સમુદ્ર છે. માનસ સમુદ્રમાંથી વાચાણી પાવડાથી દેવતાઓએ વેદવિધાને ખોદી કાઢી. તેથી કહેવાય છે કે “ દેવોએ તીક્ષ્ણ પાવડા વડે સમુદ્રમાંથી જને ખોદી કાઢ્યા.” મન સમુદ્ર છે, વાયુ તીક્ષ્ણ પાવડા છે, (અને) ત્રણ વિદ્યા બહિ છે. તેથી આ પ્રમાણે બોલાય છે (કે) તે મનમાં સ્થિતિ કરે છે.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના એક વાક્ય (૩-૩૯-૧) માં વળી વેદાને પ્રજાપતિની ડાંઢીના કંશમાંથી થયાનું લખેલું છે:—

(પ્રજાપતે વૈ એતાનિશ્મશ્રૂણિય દ્વેદઃ ।).

એજ બ્રાહ્મણની બીજી પ્રતિમાં વાયુને વેદમાતા કહેલી છે. (૨-૮-૮-૫) —

વાગક્ષરં પ્રથમજા ઋતસ્ય વેદાનાં માતાઽમૃતસ્યનાભિઃ ।

સાંનો જુપાણા ઉપયજ્ઞમાગાદવંતી દેવી રવામે અસ્તુ ।

યાં ઋપયો ગંત્રકૃતો મનીષિણઃ અન્વેચ્છન્દેવાસ્તપસાશ્રમેણ ।

ઉત્પત્તિ.

(સાધણ પૃષ્ઠ ૧૫ થી.)

આનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—આકાશતત્ત્વના ચાર ભાગ પાડી તેમાંથી એક ભાગ, તથા પૃથ્વીના ચાર ભાગોમાંથી એક ભાગ, એમ બે એકત્ર થતાં અહંકાર બને છે.

૨—આકાશના ચાર ભાગમાંથી એક ભાગ, તથા અપૂના ચાર ભાગમાંથી એક ભાગ એમ બે મળીને ચિત્ત બને છે.

૩—આકાશનો એક ભાગ, તથા અગ્નિ વા તેજનો એક ભાગ મળીને બુદ્ધિ થાય છે.

૪—આકાશનો એક ભાગ, તથા વાયુનો એક ભાગ મળીને મન બને છે.

૫—આકાશના ચાર ભાગો ઉપર પ્રમાણે જતાં પાંચમો જે એક ભાગ રહ્યો તેનું અંતઃકરણ બનેલું છે.

આ પ્રમાણે આકાશમાંથી અંતઃકરણપંચક થયું. હવે વાયુતત્ત્વમાંથી પાંચ વાયુ બને છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—વાયુનો ૧ ભાગ + પૃથ્વીનો ૧ ભાગ = અપાનવાયુ.

૨— " " + અપ્ " = પ્રાણવાયુ.

૩— " " + તેજ " = ઉદાનવાયુ.

૪— " " + આકાશ " = સમાનવાયુ.

૫—વાયુનો પાંચમો ભાગ રહ્યો તેમાંથી વ્યાનવાયુ થયો છે.

તેજમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે બને છે:—

૧—તેજનો ૧ ભાગ + પૃથ્વીનો ૧ ભાગ = દ્રાણ.

૨— " " + અપ્ " = જિહ્વા.

૩— " " + વાયુ " = ત્વક્.

૪— " " + આકાશ " = શ્રોત્ર.

૫— „ નો પાંચમો ભાગ રહ્યો તેમાંથી રૂપ બને છે.
જલમાંથી તન્માત્રાઓ બને છે —

- ૧—જલ ૧ ભાગ + પૃથ્વીનો ૧ ભાગ = ગંધ.
- ૨— „ „ + તેજ „ = રૂપ.
- ૩— „ „ + વાયુ „ = સ્પર્શ.
- ૪— „ „ + આકાશ „ = શબ્દ.
- ૫— „ નો પાંચમો ભાગ રહ્યો તેમાંથી રસ બને છે.
પૃથ્વીમાંથી કર્મેન્દ્રિયો બને છે:—

- ૧—પૃથ્વી ૧ ભાગ + અપ્ ૧ ભાગ = ગુદા.
- ૨— „ „ + તેજ „ = પાદ.
- ૩— „ „ + વાયુ „ = હસ્ત.
- ૪— „ „ + આકાશ „ = વાક્.
- ૫— „ ના પાંચમા ભાગમાંથી ઉપસ્થ બને છે.
ઉપરની સમજૂતી ઉપરથી સમજાય છે કે —

૧—અંત કરણ, સમાનવાયુ, ત્રૈત્રેન્દ્રિય, શબ્દતન્માત્રા અને વાગેન્દ્રિય આ પાંચને આકાશકદંબ કહેવાય છે.

૨—મન, વ્યાન, ત્વક્, સ્પર્શ અને હસ્ત—એ પાંચને વાયુકદંબ કહે છે.

૩—બુદ્ધિ, ઉદાન, ચક્ષુ, રૂપ અને પાદ—એ પાંચને તેજ કદંબ કહે છે.

૪—ચિત્ત, પ્રાણ, જિહ્વા, રસ અને ગુદા—એ પાંચને જલકદંબ કહે છે.

૫—અહંકાર, અપાન, ઘ્રાણ, ગંધ અને ઉપસ્થ—એ પાંચને પૃથ્વીકદંબ કહે છે.

આ પંચીકરણનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અત્યંત જરૂરનું હોવાથી એક વિદ્વાને આપેલી તેની સમજ વધારે ઠીક લાગવાથી તે નીચે બતાવી છે —

પંચમહાભૂતોને માટે સગવડ ખાતર વર્ણોરૂપ પ્રતીકો લેઈએ —

૧—પૃથ્વીના બે ભાગ કરી તેના, ભાગને ૫ સંજ્ઞા તથા બાકીના અર્ધ ભાગના ચતુર્થાંશને ૫ સંજ્ઞા આપિયે.

૨—જલના અર્થ ભાગને જ સંજ્ઞા તથા ખાકીના અર્થ ભાગ
ચતુર્થાંશને જ.

૩—તેજ " " ત " " " " ત.

૪—વાયુ " " વ " " " " વ.

૫—આકાશ, " અ " " " " અ.

આ પ્રમાણે પંચીકરણતું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

સ.	અવ.	અત.	અજ.	અપ.
વઅ.	વ.	વત.	વજ.	વપ.
તઅ.	તવ.	ત.	તજ.	તપ.
જઅ.	જવ.	જત.	જ.	જપ.
પઅ.	પૂવ.	પત.	પજ.	પ.

અંતઃકરણ ચતુષ્કર્મ તદ્વાત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—મન—સંકલ્પ વિકલ્પ કરનારું મન.

૨—બુદ્ધિ—નિશ્ચય કરનારું મન.

૩—ચિત્ત—અસ્થિરતા વાળું અથવા વિક્ષિપ્ત મન.

૪—અહંકાર—શરીરાદિ અસત્ પદાર્થોમાં પોતાપણું.

શરીર માંના પંચવાયુઓનાં કર્મોદિ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—પ્રાણ—ફેફસામાં રહી શ્વાસ ક્રિયા ચલાવે છે. ઉર્ધ્વગતિ.

૨—અપાન—ગુદામાં રહી મલ વિસર્જન કરાવે છે. અધોગતિ.

૩—સમાન—નાભિમાં રહી અન્નપાચન કરી તેને શરીરમાં પ્રસારે છે
તથા પોષણ કરે છે. સંકોચ વિકાસ.

૪—ઉદાન—કંઠમાં રહી વાણી ઉચ્ચારવાની ક્રિયા કરાવે છે. નાદગતિ.

૫—વ્યાન—સર્વ શરીરમાં રહીને સ્વેદન તથા શેષોદ્દમ કરે છે. સર્વગતિ.

એક બીજાપણ આધુનિક પંડિતે ઉપરની પંચીકરણની સમજ વળી

જીરીતે આપેલી છે, તેમાં તેણે આકાશને માટે હ, વાયુને માટે ર, જલને માટે અ અને પૃથ્વીને માટે લ સંજ્ઞાઓ વાપરેલી છે. એ સમજ નીચે પ્રમાણે છે

$$(૧). હ = \frac{હ}{૨} + \frac{વ}{૮} + \frac{ર}{૮} + \frac{ય}{૮} + \frac{લ}{૮}$$

$$(૨). વ = \frac{વ}{૨} + \frac{હ}{૮} + \frac{ર}{૮} + \frac{ય}{૮} + \frac{લ}{૮}$$

$$(૩). ર = \frac{ર}{૨} + \frac{હ}{૮} + \frac{વ}{૮} + \frac{ય}{૮} + \frac{લ}{૮}$$

$$(૪). ય = \frac{ય}{૨} + \frac{હ}{૮} + \frac{વ}{૮} + \frac{ર}{૮} + \frac{લ}{૮}$$

$$(૫). લ = \frac{લ}{૨} + \frac{હ}{૮} + \frac{વ}{૮} + \frac{ર}{૮} + \frac{ય}{૮}$$

આના ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—

	શબ્દ.	સ્પર્શ.	રૂપ.	રસ.	ગંધ.
(૧).	હ—સામાન્ય.	...	...	...	....
(૨).	વ—ખડુ હેલંકા.	જરાશીત.	વાદળી.	અમ્લ.	અમ્લ.
(૩).	ર—હેલંકા.	ખડુઉષ્ણ.	રક્ત.	ઉષ્ણ.	ઉષ્ણ.
(૪).	ય—ભારી.	શીત.	શ્વેત.	ખંધક.	ખંધક.
(૫).	લ—ઉડો.	સહજઉષ્ણ.	પીત.	મધુર.	મધુર.

હવે રચના સમયે આ તત્ત્વોના મોજની આકૃતિઓ અમુક પ્રકારની થય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.—

૧— આકાશના મોજની ગતિ વર્તુલાકાર હોય છે. એ ગતીને ક્રમ કહેવાય છે. તે સર્વ દિશાઓમાં જાય છે, એટલા માટે આકાશ જ દિશા(Space) છે. પ્રથમ પહેલું આકાશ તરવ એટલે કે દિશા ધ. તેનું જરા સ્થૂલીકરણ તેજ સ્પર્શાકાશ કે આકાશ છે.

આત્મવચન.

(મળેલું.)

૧

આત્માના કલ્યાણાર્થે અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા ઈશ્વરની ભક્તિમાં સદા તત્પર રહેવું એ મનુષ્ય માત્રનો મુખ્ય ધર્મ છે.

૨

પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ તેના શુભ પરિણામ વિચાર્યા શિવાય ન કરવો; કારણ કે જે કાર્ય પ્રથમથી વિચાર પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેનું સારું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે એકદમ સાહસ કરી ટાઈપણ કાર્યનો આરંભ થાય છે તેનું કદીસારું પરિણામ આવતું નથી. અવિનયનું પગલું સદા કષ્ટકારી હોય છે.

૩

અંતઃકરણમાં સદ્ગુણોની ધારણા તથા દુર્ગુણોનો ત્યાગ સદા રાખવો. તેમાં લાલાલાલ તરફ લક્ષ રાખવું નહિ.

૪

આ નશ્વર સંસારમાં ટાઈપણ પદાર્થ અને પ્રાણીમાં રાગ તથા દ્રેષ ન રાખવો, કેમકે રાગ એ સર્વરીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખનું મુખ્ય કારણ છે.

૫

સદ્વિચારદ્વારા વાણી, વિદ્યા, ગુણ કિંવા હરકોઈ પદાર્થને સદુપયોગમાં અહણ કરવા, કેમકે આ સંસારમાં ટાઈ એવો પદાર્થ નથી કે જે સદુપયોગમાં અહણ કરી ન શકાય; અર્થાત્ આ સંસારના સર્વ પદાર્થોનો સદુપયોગ અહણ કરવો એ મનુષ્ય માત્રથી બનવું શક્ય છે.

૬

મનુષ્યના સંસર્ગથી ગુણ અને દોષ બંને આવવાનો સંભવ રહે છે, માટે મનુષ્યમાં રહેતાં છતાં દાઢનો ટાઈપણ દોષ પોતાની વૃત્તિમાં ન આવવા દેવો. હમેશા પોતાની ઈદ્રિયોને વશ રાખી વર્તવું.

૭

જે મનુષ્યો ધીર પ્રકૃતિના સહનશીલ હોય છે તેવા મનુષ્યોનું મન ઢાઢપણ સમયે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ માથે આવી પડતાં તે શાન્ત ભાવથી સહન કરી રહી સમય ને દોષ આપવામાં પોતાનું હિત સમજે છે. 'અસ્ત અને ઉદય' એવો મણિ-મંત્ર તેઓએ હૃદયમાં ઢાતરી રાખેલો હોય છે. 'સુખ અને દુઃખ' એને આ ક્ષણભંગુર જગતની ઘટમાળના મુખ્ય ચક્ર માને છે.

૮

પોતાની ધારેલી ઇચ્છા સફળ થતાં, પોતાનાં કરેલાં કૃત્યોનું લાભ-દાયક ફળ પ્રાપ્ત થતાં, ગમે તે પ્રકારના અલભ્ય સુખના ભોક્તા થતાં તે-મજ પોતાની સર્વ પ્રકારની માનસિક અને શારીરિક આપત્તિ નાશ પામે-લી જોયા છતાં પણ અવિવેકથી અંધ દુષ્ટ બુદ્ધિ વાળા દુર્ગનોનો જાતિ-સ્વભાવ કદીપણ બદલાતો નથી. તેઓ ઉપકારને બદલે અપકાર, પ્રશંસાને બદલે નિંદા કરે છે અને ગુણને બદલે અવગુણ ગાય છે.

૯

ભલે અતિ શ્રમથી અમુક પ્રકારના સંકટો ભોગવી જે આખા જીવનમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે તે અત્યારે નાશ પામે; ભલે બહાલામાં બહાલી ચિજ ચોરાઇ જાય; ભલે આ દેહને તહમારી ઇચ્છાનુસાર દુઃખ આપી દમે; તેમજ એવા અનેક પ્રકારની આપત્તિઓં માથે ઝુમ્યા કરે અને ભલે મનુષ્યનો બહાલામાં બહાલો અમુદ્ય પ્રાણ જાય પણ મનુષ્યની અપકીર્તિ સારી નથી.

૧૦

અંતઃકરણમાં સદા પોતાની ઉત્તતિ આહવાર ચતુર મનુષ્યોએ મનુષ્યમાત્રનું મન જાણ્યા શિવાય અને પોતાની ખરી ખાત્રી થયા વિના પોતાની અમુક પ્રકારની ઇચ્છાનુસાર કદી પણ વ્યવહાર કરવો નહિ. આવી રીતે કરવાથી ઢાઢ વેળા બહુ અનિષ્ટ પરિણામ આવવાનો સંભવ રહે છે.

૧૧

વિષયાસક્ત—કામી યુરુષોની અદેખાઈ સદા તેમની ટેવમાં વાસે

કરી રહેલી હોય છે, અને તેમની તે અદેખાધથી વિનય ખાર ગાઉદૂર વસે છે. વળી ધર્મ્યા પણ કામી જનમાં વસેલી હોય છે. ધર્મ્યા એ વિનયની સાથે શત્રુતા રાખે છે. વિવેકશૂન્ય માણસોની અંતે દુર્ગતિ થયા વિના રહેતી નથી.

૧૨

જ્યાંસુધી માણસમાં અહંકારરૂપી દુર્ગુણ છે ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાનરૂપી તિમિરમાં ભટક્યા કરી નિરંતર દુઃખ પામ્યા કરે છે એ દેવળ સત્ય વાર્તા છે; કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં અહંકાર એક પ્રતિબંધરૂપ છે અને જ્ઞાન વિનં સેંકડો જપતપ સ્નાનાદિ વ્રતથી પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી; માટે અહંકાર-રૂપી મહા શત્રુનો ત્યાગ કરી પ્રથમ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

૧૩

પોતાની બહાલામાં બહાલી પ્રાણરૂપ સ્ત્રી, પોતાનાં પ્રિય માતાપિતા અને પોતાના બહાલા બંધુઓના અકાળ વિનાશથી શોકરૂપી અગ્નિથી ઢાને સર્વ દુઃખમય ન લાગે? જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી આ જગત-માં અનિત્યતા નિત્ય છે, તો એ જગન્નિયંતા ઈશ્વરની અકાળ ગતિને જાણતાં છતાં શામાટે મોહ પામવો જોઈએ? સર્વ પદાર્થ ઢાઈપણ કાળે મિથ્યા છે. સર્વ પદાર્થો ઉત્તન થયાની સાથે કિંવા વૃદ્ધિની સાથે વિનાશના માર્ગમાં ક્રમણ કરે છે; ત્યારે જે અચળ છે તેને માટે શોક કરવો એ ધટારત છે પણ જે દેહની યાંત્રિક શક્તિનો સાંચો ક્યારે અટકી જશે અથવા તો અમુક સમય પર્યન્ત ચાલુ રહેશે તેની એકપણ પળની સારી કિંવા નરસી સ્થિતિની ખબર પડતી નથી તો એવી ક્ષણિક કાળ નિભ-નારી વસ્તુ માટે શાસાડ શોક ધરવો જોઈએ? માયા તેમજ સર્વ ચંચળ છે. માત્ર આ સંસારમાં ચાલી રહેલી અનેક પ્રકારની ઘટમાળથી ઉદ્વેગ ન પામતાં દૃઢ કર્તવ્ય પરાયણ રહેવું એજ ખરો મનુષ્યાવતારનો તાત્પર્ય છે.

૧૪

જે જેવું બીજ વાવેછે તેવું તેને ફળ મળે છે. સર્વ મનુષ્યને કુ-ષ્ટકર્મ તેમના આત્મા ને ખરાબ ફળ દેનાર અંતે નિવડે છે. શું મરૂ ભૂમિમાં વાવેલાં ગ્રાડમાંથી કોઈપણ દિવસ અમૃતસરખાં મિષ્ટ ફળ ઉત્તન

વવાની આશા રાખી શકાય ! તેમ યવિત્ર રસાળ ભૂમિમાં વાવેલાં બીજ-
માંથી ઢાઢ પણ કાળે વિપવૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ ઝેરી ફળ ઉત્પન્ન થવાની
કલ્પના કરી શકાય ! પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના સારાં કિંવા નરસાં કર્મથી સારું
કિંવા નરસું ફળ ભોગવે છે. ફળનો સર્વ આધાર પોતાના કર્મોપર રહેલો છે.

૧૫

ખરાબ દુરાચરણી મનુષ્યોની સંગતિ આરંભમાં મીઠી અને ઢામળ
લાગે છે, મધ્યમાં પોતાને નિચે પાડનારી અને અન્તમાં ઢવળ વિકારથી
ભયાનક ભાસે છે, માટે દુર્જનની સંગતિ સર્વપ્રકારે નિંદ છે. ત્હેની
સંગતિ રાખવી એ ખરેખર ભયંકર સાધના મુખમાં જાણી જોઈને હાથ
નાખવાનો રહેલો ઉપાય છે. દુર્જન ઢાઢ પણ કાળે ઝેરી દંશ દીધા વિના
રહેતો નથી. તેના હૃદયમાં સદા ઝેર ભરેલું હોય છે અને ઢવળ મુખે
જોલવામાં ત્હેની અપલતા છે.

૧૬

જેમ એક ગરીબ માણી પોતાના નાના બગીચામાં સાધારણ નાનાં
નાનાં બીજતું વાવેતર કરી ત્હેમને નિરંતર પાણી સીચી ઉછેરે છે ત્યારે
તેઓ નાનાં છતાં પણ સારાં ફળ આપે છે, પરંતુ તેમાં જો ગંદું પાણી
સીચે છે તો તે બગડી જાય છે અને મુદ્દલ ફળ આપતાં નથી; તેમ
મનુષ્યનાં સારાં કૃત્ય હોય અને તેમાં જો સારા વિચારો જાડ મળે છે
તો તે શુભ લાભદાયક ફળને આપે છે, પરંતુ ઢવળ ખરાબ વિચારના
સંયોગથી ફળનો વિચ્છેદ થાય છે.

૧૭

સમદર્શીપણું રાખો. આ સંસારમાં ઢાઢપણુ ઉચ્ચકે અધમ નથી.
ઈશ્વરે સૌને મનુષ્યયોનિમાં જન્મ આપ્યો છે એમ સમજી પોતાના જ-
તિભાઈઓ-મનુષ્યોજાણી માયાણુપણથી વર્તો. ઢાઢની પોતાના કરતાં દુ-
ર્બળ બુદ્ધિ જાણી મનમાં ગર્વ માનીને પોતાની જાતને ઉચ્ચ ન ગણતાં
ત્હેની હૃદયમાં જરા દયા ખાઓ અને જેમ પોતાથી ઢાઢપણુ પ્રાણી-
માત્રનું હિત થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનું અને એવી સદા ઇચ્છા રાખો.

૧૮

સંસારમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર બુદ્ધિના મનુષ્યો છે. બુદ્ધિને

અનુસરીને ગમે તે પ્રકારે વ્યવહાર ચલાવી સહુ પોતાના મનમાં ઓછો વધતો આનંદ માને છે. એકનો આનંદ ઘણી વેળા બીજા મનુષ્યના દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે અથવા તો એકનું દુઃખ બીજાના સુખનું કારણ થઈ પડે છે. આવી રીતે આ સંસારમાં મનુષ્યના સંસર્ગથી વારંવાર બનવાનો સંભવ છે; માટે તેજ સત્પુરુષને ધન્યવાદ થટે છે કે જે પોતાના અમુક પ્રકારના સદાચારથી પોતે સર્વ મનુષ્યોના આનંદનું કારણ થઈ પડે છે.

૧૯.

દુઃખ, એ હાથે ંહારી લેવાનો માર્ગ છે. ટટલીક વખતે મનની નિર્બળતાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થઈ ચિંતારૂપી અગ્નિમાં દહ્ય લળલળ બળ્યા કરે છે; પણ મનને વશ રાખી એકાગ્રવૃત્તિથી સ્થિરતા ધારણ કરવાથી લાલ થવાનો આશા રાખી શકાય છે. વૃથા સંતાપ કરવાથી પોતાને માથે પડતું કિંવા લવિષ્યમાં આવી પેડતું દુઃખ ઢાઢ કાળે ઓછું થતું નથી; માટે મનને હમેશાં આનંદમાં રાખવું અને મનને ઉદ્દેગ થાય તેવી બિનાને એક વિચિત્રતા રૂપ માની સદા સંતોષ રાખવો.

૨૦

ઘડ્યાખોર કે નિંદાખોરના બોલવા તરફ કશું પણ લક્ષ આપતા નહીં. ઢાઢપણ મનુષ્ય કાંઈ મોઢેથી બોલે છે તે સદા પોતાના હિતનું સમજી પોતે કર્તવ્ય પરાયણ રહેવું એજ ખરો સન્માર્ગ છે. ખરાબ મનુષ્યો ગમે તે પ્રકારે બોલી પોતાને કૃતાર્થ સમજે છે; પણ તેઓને સત્યની પરીક્ષાયતાં આગળ બોલવાને તેઓ કદી હિમ્મત કે સાહસિકપણું હાથ ધરશે નહીં. સત્યરૂપી પ્રકાશિત દીવા આગળ સર્વ અંધકારમય પદાર્થો પ્રકાશિત બની મન અને તનને સર્વપ્રકારે સુખદાયક થઈ પડે છે.

૨૧

આશા છે, પણ તે ઉત્સાહ અને હિમ્મતથી સંકલિત છે; ઇચ્છા છે, પણ તે શુદ્ધ માર્ગને અનુરૂપ છે; વૃત્તિ અને મન તેજ છે, પણ એકાગ્રતાના બંધનમાં છે; જ્ઞાન તેટલુંજ છે, પણ તે સદુપયોગના માર્ગને અનુસરતું છે. સર્વ શાન્ત છે. સંતોષમાર્ગે જવું આવશ્યક છે. સંતોષ એ

આનંદનું નિદાન છે. સંતોષી તેજ સુખી છે. તૃષ્ણા ઉપાધિરૂપ છે. સંતોષી મનુષ્યને સર્વ પ્રસંગ ફલપ્રદ છે.

૨૨

પ્રિય વિદ્યાર્થી બાંધવો ! હાલમાં તહમારી વય અભ્યાસ કરવાના માર્ગમાં છે. ભવિષ્યમાં અભ્યાસ શિવાય તહમને કાંઈ સુખકર નિવડનાર નથી, માટે તે તંત્રક પૂર્ણ લક્ષ આપો. તહમે જાણુતા નથી પણ અંમે નહીંએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓનું ચિત્ત સ્વચ્છ પ્રકાશિત આરસી જેવું હોય કે; તેમાં કાંઈપણ વસ્તુ કિંવા પદાર્થનું પ્રતિબંબ ત્વરાથી પડે છે; તેથી પ્રથમ તો તહેને જે જે વિષય પ્રેક્ષવામાં આવે તેમાં આનંદ અને સુખ માસે છે, પણ પોતાનો ચાલતો વિષય મૂકી બીજામાં પ્રવૃત્ત થવાનું બંને યારે મનપર બીજા વિષયની છાપ પડી પૂર્વનો વિષય ચાલતી ગતિમાંથી ખટકે છે. બાંધવો ! એકાગ્ર વૃત્તિથી જે હાલમાં તહમારો વિષય છે અથવા તે તહમારું કર્તવ્ય છે તેપરની ભક્તિમાં હમેશાં લીન રહો. બીજા વિષયોપર લક્ષ આપી ઇચ્છાનુસાર તહમને વર્તન કરવાને બહેલો મોડો પ્રસંગ માત્ર થશે, પણ ચાલતા વખતમાં એટલે આ તહમારી વયમાં મેળવાતા અધ્યયન થી ભવિષ્યમાં થતા લાભ પાછા કઢીપણ સંપાદન કરી શકશો નહીં.

૨૩

વ્યવહારમાં કુશળ રહી જેને આ સંસારના અનેક પ્રકારના ભોગ વેલાસો ભોગવવાની માત્ર ઇચ્છા છે તેણે સંસારમાંના મનુષ્યોના અનેક પ્રસંગોમાંથી ઉપજેલાં સારાં નરસાં ચિત્રો પોતાના હૃદયમાં ચિતારી પોતાનું કામ આગળ ચલાવવાની આવશ્યકતા છે. ચિત્ર ભલે રમ્ય હો કે બેડોળ હો ! બેડોળ અને રમ્યનો અનુભવ લેવો માત્ર આવશ્યક છે. પૂરેપૂરો અનુભવ મળ્યા પછી રમ્ય ચિત્ર તહેની મેળે શોધી શકાશે. સંસારરૂપી શાળામાં મનુષ્યને વ્યવહાર અને પોતાના આત્માના કલ્યાણાર્થરૂપ માર્ગમાં કુશળ બનાવનારા બે શિક્ષક છે; તે અનુભવ અને જ્ઞાન છે. અનુભવ અને જ્ઞાનરૂપી બંને શિક્ષકના હાથ નિચે જેને શિક્ષણ મળ્યું હશે તે વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બે માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે સાધી પોતાના આત્માનું હિત શેમાં છે તે સમજવા પામશે. જ્ઞાન અને અનુભવરૂપી શિક્ષકોમાં અનુભવ એ મહાન શિક્ષક છે. (અપૂર્ણ.)

પુસ્તકોની પહોંચ.

હરિદાસવિજય—આ નામનું એક નાનું ચોપનિયું તેના રચનાર જીનાગઢના શાસ્ત્રી યમુનાદત્ત વલ્લભજી તરફથી અમને ભેટ મળેલું છે તે સ્વીકારવામાં આવે છે. જીનાગઢના મરહુમ દીવાન નડિયાદના પ્રસિદ્ધ દેશાધી હરિદાસ વિહારીદાસના વિજય સંબંધી આ એક ખંડકાવ્ય છે. ખંડકાવ્ય, કાવ્યનો એક ભેદ છે. આ કાવ્ય છાસઠ કડીનું છે. તેમાં શાર્દૂલવિકીરિત, વસંતતિલકા, તોટક, માલિની, સ્વધરા, મંદાકાંતા, અને શિખરિણી છંદો તથા મરાઠી સાળી આવે છે. ગ્રંથકર્તાની કાવ્ય રચના શક્તિ કુશલતા વાળી અને ઉત્તમ પ્રકારની છે. તેમાં રસસંપૂર્ણ સરસરીતે કરી શકાઈ છે. પ્રારંભમાં એક શાર્દૂલ વિકીરિત વૃત્ત સંસ્કૃત ભાષામાં રચી મૂકેલો છે તે પરથી તેમને સંસ્કૃત કાવ્ય પણ ધણું સરસ રચતાં આવડે છે. આમાં હરિદાસ ભાઈનું જીવન ચરિત્ર તથા તેમનાં કરેલાં લોકપ્રિય અનેક કામો નું સરસ વર્ણન કરેલું છે. ગૂજરાતી ભાષામાં હાલમાં ઘણાં કાવ્યો રચાય છે, પરંતુ તેમાં આવાં પદ્ધતિ વાળાં બહુજ અલ્પ સંખ્યામાં જણાય છે. હરિદાસ ભાઈના ગુણો જીનાગઢમાંજ નહિ પણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમના આ કાવ્યમાં, કવિએ જે વખાણ કર્યો છે તેમાં કશી કાવ્યોત્તિશયોક્તિ છેજ નહિ. એ કાવ્ય જીનાગઢના હાલના લોકપ્રિય નાયબદીવાન રા. રા. પુરૂષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલાને અર્પણ કરેલું છે. આ કાવ્ય સંવત ૧૯૫૧ ની સાલમાં જીનાગઢમાં છપાયું છે, પરંતુ અમને હાલજ મળતાં તેનું ટુંકામાં અત્ર અવલોકન લેવું અમને વ્યાજબી લાગ્યું છે.

હિતચિંતકસૂચના. આ નામનું લઘુ પુસ્તક તેને બનાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર શા. ચાંપશી પરજત તરફથી અમને મળ્યું છે તે સ્વીકારીએ છીએ. તેમાં ગ્રંથકર્તા પોતાની જ્ઞાતિ, જે કચ્છી દશાઓશવાળ તરીકે ઓળખાય છે તેમાં ઠેટલાક સુધારા થવાની સૂચના કરે છે. તેમાં ઠેળવણી, આળસ, એક ઉપરબીજી મી કરવાવિષે, લજ વિષે, કન્યાવિક્રય, મરણ પાછળ શેવા

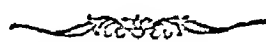
વિષે, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર લાપણુ આપેલાં છે. તથા તેમાં પ્રસંગને અનુસરતી જુદા જુદા કવિઓની કવિતાઓ પણ મૂકેલી છે. જાતિઓમાં સુધારા કરાવવા આવી રીતે પ્રયત્નો આદરવામાં આવે તેથી અંતે લાભ થવાનો સંભવ ખરો. પરંતુ સુધારકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે પોતાની જાતિને બોધ આપતાં પહેલાં સુધારો શું? તથા ખરા સુધારાનો પાયો શાઉપર આધાર રાખે છે, એ મહાન પ્રશ્નનો તેણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ છે. આ અર્થમાં આપેલા બોધો એકંદરે સારા છે, ને તેમનો પ્રયત્ન સફળ થાય તો સારું છે. આ પુસ્તક ગ્રંથકર્તાએ પોતાના સ્વર્ગવાસી ભાઈ દેવજી પરબત-ને અર્પણ કરી તેમાં તેમની છબી પણ આપી છે. મુખ્ય સાક્ષરસહાયક પ્રબુ પ્રબોધક મંડળીના છાપખાનામાં છપાયું છે ને સ્વજાતિમાં તે મફત વેંચાયું છે.

વિશ્વભેદી દીપ્તિશનરી જેવી ગુપ્ત મંડળીઓ પ્રાચીનકાળમાં હતી એવી કલ્પના ઉદ્ભાવી, નોંધક નામિકાના પ્રસંગો મુકી, કથાનકનું સમર્થન કરી તત્ત્વમાર્ગનું કાંઈક દર્શન કરાવવાની અપેક્ષા અન્યકર્તાની સમજાય છે. આ પ્રકારનો પ્રયાસ ઘણા લેખકોએ ઘણી ભાષાઓમાં કર્યો છે. ગુજરાતીમાં તેવા લેખ ગ્રાંખા ગ્રાંખા નજર પડે છે.

આ પ્રયાસ પ્રશસ્ય છે. જનસ્વભાવનું દર્શન કરાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી છતાં એકાદ સ્વભાવનું સાકું સ્કેટન થાય છે. વિશ્વભેદ જેવી ગુપ્ત મંડળીઓ વિષે આપણે બહુ સાંભળીએ છીએ. સત્યાસત્ય કેટલું છે એ નિશ્ચય થવો હઠિણ છે. તેને સ્પષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર સમય આવતાં, તેને ગૂઢ રાખવા પ્રત્યે વિશેષ ભાવિક થાય છે, આવા પ્રકારનાં દોષ અત્રેજી પુસ્તકનો કર્તાએ આધાર લીધો હોય એવો સંભવ છે.

સાક્ષરોને આનંદ આપે એવી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અન્ય લખાયો છે. એક મુસલમાનીને હાથે એવો ગ્રંથ લખાય એ વિશેષ પ્રશસ્ય. પિતાને પગલે ચાલનાર પુત્રને તેના વિગતી પ્રયત્ન માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

વેદધર્મસમાને મેટ.

નીચે જણાવેલા ગ્રહસ્થોએ વેદધર્મ સભાના ધર્માદિ કૃંડમાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે રકમો ભેટ આપી છે. તે ઉપકાર સાથે સ્વિકારવામાં આવી છે. એ રકમ અત્યંત કૃંડમાં રહી તેના વ્યાજનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

× × ×

૧૧) અગ્નીઆર રૂપિઆ શેઠજી નરેતમદાસ મનજી તરફથી તેમનાં માતૃથી ખાઠ્ઠા જમનાંખાઠ્ઠા સ. ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ વદ ૧૧ સોમવારને દીને સ્વાર્ગવાસી થયાં તે સંબંધે ધર્માદાના આપ્યા.

૨૫) પચીશ રૂપિઆ શેઠજી નારણજી અખજી તરફથી તેમના સ્ત્રી સૈલાગ્યવતી ખાઠ્ઠા મટાંખાઠ્ઠા સંવત ૧૯૫૩ ના ભાદ્રવા શુદ્ધ ૩ સોમને દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાં તેમની પાછળ ધર્મ કાર્યમાં.

૨૫) પચીશ રૂપિઆ શેઠજી વેલાખાઠ્ઠા દયાળ નરજી તરફથી મળ્યા. ખાખત તેમનાં સ્ત્રી સૈલાગ્યવતી ખાઠ્ઠા શામીખાઠ્ઠા—સ. ૧૯૫૪ ના કરતક શુદ્ધ ૬ને પુધવારે સ્વર્ગવાસી થયાં તેમના ધર્મ કાર્યમાં આપ્યા.

હકર નારણજી અખજીનાં પત્ની મટાંખાઠ્ઠાનો સ્વર્ગવાસ.

શેઠ નારણજી અખજીનાં પત્ની સૌ. મટાંખાઠ્ઠા સંવત ૧૯૫૩ ના ભાદ્રવા શુદ્ધ ૩ ને સોમવારે ત્રણ દિવસના હોલના ઘાતક જવરની માંદગી ભોગવી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં છે. તેઓ સ્વભાવે સુશીલ તથા મીલનસાર હતાં. તેમનું વય માત્ર ૩૦ જ વર્ષનું હતું તેમના મૃત્યુથી તેમના સંબંધીઓને અત્યંત દુઃખ થયું છે. તેમણે ઘણી યાત્રાઓ કરી હતી અને સંતતિ નહીં હોવા છતાં ઈશ્વર ભક્તિમાં પરાયણ હતાં. આવાં સુજ્ઞ પાર્થના મૃત્યુથી ખરેખર અમને પણ ખેદ થાય છે તે અત્ર પ્રકટકરિયે છીએ.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २६ अ.]

पौष, सप्त १८५४.

[अंक ३ ले.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

नीतिबोध^१.

(भाष्यकोश-दादेशे.)

नीति बोध आ तमे सदा मने धरो.
प्राण घात कोईनो कदी नहीं करो नीति. १
परधननुं हरण तमें तो नही करो,
सत्य वात सर्वपास नित्य उच्चरो. नीति. २
स्वशक्तिने अनुसरी प्रदान आपजो,
युवतिनी कथा विपेज मूकताधरो. नीति. ३
तृष्णानी गति तणो विभंग तो करो,
सद्गुरु समीप जतां विनय आदरो. नीति. ४
सर्व भूतने विपे दयाज राखजो,
सर्वशास्त्र मान विपे मार्ग आ खरो. नीति. ५

१ जुषो लट्ठरीकृत नीतिशतक —

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधन हरणे संयमः सत्यवाक्यम् ।
काले शस्त्रा प्रदानं युवतिजनकथाम्रकभावः परेपाम् ॥
तृष्णास्तोतो विभंगो गुरुषुच विनयः सर्वभूतानुकम्पा ।
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहत विधिः श्रेयसामेषपथः ॥

આરંભવિષે^૧.

(ભૈરવી-દીપવંદી.)

કાર્યતણા આરંભ વિષે તો દીર્ઘ વિચાર પ્રથમથી કરીલ્યો.
નીચ પુરુષો વિદ્ય ભયેથી પ્રારંભે નહિ કંડપણ કામો. કાર્ય. ૧
મધ્યમલોકો આરંભેછે કાર્ય ઘણાંપણ વિદ્ય નહેછે.
એવે સમય તે પણ છોડીદે કામ અપૂર્ણજ રાखીદેછે-કાર્ય. ૨
પુષ્કલ વિદ્યો સ્વમેલાં જેણે કાર્ય અનેક વઢીજ કરેલાં,
એવા ઉત્તમ લોકો કદીયેં ત્યાગ કરે નહિ પ્રારબ્ધોનો ! કાર્ય. ૩

ભાવિપ્રાવલ્ય.

(મળેહું)

શિખરિણી.

ગઈ આશા ચાલી મુજ હૃદયમાં જે ચમકતી,
ગઈ તૂટી દોરી જીવન ઉચ માર્ગે વિહરતી;
વિરામી વેરાને કદિ નહિ મળે આશ ઝરાણું,
રહું અશ્રુ ખેરી હૃદય નહિ માને સુખ આણું. ૧

નહીં આંખે દીઠું પરજન મુખે ના કદિ શુણ્યું,
હણાઈ ઇચ્છાઓ અનુભવ મળ્યો જે નહિ ગણ્યું;
વહી દેવા માર્ગે મુજ જીવન પાછું અટકશે,
નહીં જાણું કાંઈ ગમ નહિ પડે હા ! મન વિષે. ૨
શમ્યાં આશા તંતુ હૃદય સુખ માની વિચરતું,

૧ જુવો ભર્તૃહરીકૃતનીતિશતકઃ—

પ્રારમ્ભ્યતેન સ્વલુ વિદ્ય ભયેન નીચૈઃ પ્રારમ્ભ્ય વિદ્ય વિહિતા વિરમંતિ મધ્યાઃ ।
વિદ્યે પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારબ્ધ મુક્તમજનનાનપરિસ્રજંતિ ॥

- છડં કાળાધીને મન નવિન માર્ગે વિલસતું;
• છડં હું સંતોષી નથી ભમિત આ ચિત્ત અધુના,
હશે ભાવિ એવું અવર જનને દોષ નથી, ના.

૩

સદા રેવું પોતે સ્થિતિ સમયને તો અનુસરી,
તણાશે ભાવિમાં સદુ જન મતિશુન્ય જ પત્ની;
રહે તે આધારે નિજ જીવન ભાવિ મસળશે,
ખરે દુઃખો પામે જન અવનિ તેવા અતિશયે.

૪

“ આત્મ. ” (મુખ્ય.)

શાસ્ત્રભાવના.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૩૦ થી)

અનાધનંત વિશ્વનો પાર પામવાની મનુષ્યને ઈચ્છા થાય છે, ને તે પ્રાપ્ત કરવા જતાં તો ઉપર પ્રમાણે અસંતોષપ્રાપ્તિ જ થાય છે; આ સર્વ કારણોથીજ મનુષ્યમાત્ર દુઃખી જણાય છે. સંતોષ વિના સુખપ્રાપ્તિનો રસ્તોજ દુઃખકર છે, છતાં સુખપ્રાપ્તિ વિના સંતોષ રહી શકવો પણ વિષમ છે. આ વિરોધ હાલમાં મનુષ્યોમાં ટાળી ન શકાય તેવો થઈ પડેલો છે.

સામાન્યતઃ એમ તો મનાય છે કે સત્કર્મથી સુખ અને દુષ્કર્મથી દુઃખ થાય છે, પરંતુ સત્કર્મ અને દુષ્કર્મની વ્યાખ્યા બાંધવામાં મતભેદ હોઈ શકે છે. ચોરી કરવી તે દુષ્કર્મ છે તથા દયા રાખવી તે સત્કર્મ છે. એમ તો સર્વમાન્ય રીતે મનાય છે, પરંતુ ચોરી દાને કહેવી, તથા દયા દેવા પ્રકારની અને કેટલી હદવાળી રાખવી, એ ચોક્કસ કરવામાં મતભેદ થઈ શકે છે. ચોરીની વ્યાખ્યા કાયદામાં જે પ્રમાણે બાંધેલી છે, તે અસત્ય છે, એમ મ્હારું કહેવું નથી; પરંતુ તેનો અર્થ કરવામાં તેમજ અમુક કામમાં તેને લાગુ કરવાના સંબંધમાં મતભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. અર્થાત્ સામાન્યતઃ વ્યાખ્યાઓ સમજવામાં મતભેદ થવાનો જોડેલો સંબંધ

છે, તેટલો વ્યાખ્યા બંધાવામાં થતો નથીજ. જનસ્વભાવ આમાં મુખ્ય કારણ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં એ પણ સામાન્ય ગુણ હોય છે કે પોતાના કુટુંબના વડિલો જે જે માનતા હોય—તેમના પ્રત્યેક વિષય ઉપર જે જે અભિપ્રાયો હોય, તેના તરફ અલ્પ કે વિશેષ સ્નેહાકર્ષણ (Affinity) રહે છે સામાન્ય કહેણી ચાલે છે કે “બાપ તેવા બેટા”—તદનુસાર આ ગુણ સર્વમાં થોડો કે ઘણો હોયજ છે; અને તેથી એ ગુણરૂપી પોતાની ઇચ્છા અથવા માન્યતા—જે પ્રકારની હોય તેનેજ વ્યાજબી માનવા—મનાવવાને આગ્રહ પણ—એ ગુણની અલ્પતા કે વિશેષતાના પ્રમાણમાં—હોય છે. એ આગ્રહને લીધે તે પોતાની માન્યતાને ખરી ઠરાવવા પ્રયત્ન આચરે છે.—તે એવી રીતે કે કોઈ મનુષ્ય ગમે તેટલો ન્યાયી હશે, તોપણ—તથા પ્રતિભતની સત્યતા તેના ન્યાયી મગજને ગમે તેટલું સ્નેહાકર્ષણ કરે તોપણ ઉપર પ્રમાણેની મૂળ સ્વમાન્યતાને માટે તેના મનમાં સ્વલ્પ પણ જે માનદૃષ્ટિ હશે તે—પ્રતિભતના અધિકતર સત્ય તરફની ન્યાયની રૂએ થયેલી માનદૃષ્ટિથી—અધિકતર શક્તિમાન થાય છે:—એટલે કે પ્રતિભતની સત્યતા ગમે તેટલી વિશેષ અસર તેના ઉપર કરતી હશે, છતાં સ્વભતના પક્ષની કોઈપણ દલીલ તેની સામે છે કે નહિ, તે શોધવાની આકાંક્ષા તેનામાં અધિક જોરવાળી થાય છે. આવી રીતિ પણ જનસ્વભાવમાં સામાન્ય હોય છે.

હવે મતોમાં ભિન્નતા થવાનું મુખ્ય કારણ તો માનવપ્રકૃતિની રચનાજ છે, અને એ રચના કર્મોનુસારજ હોય છે—એ વાતતો ઉપર જણાવોઈ ગઈ છે, એટલે તેની અત્ર અગત્ય નથી,—અત્રતો એટલુંજ ખસ છે કે મતાંતર થવાનું કારણ માનવપ્રકૃતિની રચનાજ છે: છતાં જનસ્વભાવના સામાન્ય નિયમ એકસરખા હોવાથી એ મતાન્તરનો કદાહ વિશેષ અભિવૃદ્ધિને પામે છે, અને સર્વમાન્ય સત્યનો સામાન્ય નિશ્ચય બાંધી શકાતો નથી. આ સર્વ નિવારી શકાય તેમ નથી, તો પછી તે વિષેની તકરાર કરવી પણ વ્યર્થ છે; આમ ઘણા વિદ્વાનોનું કહેવું છે; પરંતુ એ તકરાર વિના ચાલતુંજ નથી.—એ તકરારજ જાણે જીવન સાધનજ જણાય છે; કારણ કે આ સૃષ્ટિમાં કંઈ એવો અદ્ભુત—મહા નિયમ અસ્તિત્વ ધારી રહેલો

છે, કે જોનો કોઈથી ત્યારે થઈ શકે તેમ નથીજ. એ નિયમની અતિ મજબૂત શૃંખલાથી આ અખિલ જગત્ બંધાયલું છે—વિશિષ્ટ છે. ‘નિયમ’ કંઈ સાકાર—સાવચવ—વસ્તુ નજ હોય; તેતો નિરાકાર—નિરવયવી નિયમના ખાશથી અખિલ વિશ્વ—અખિલ કૃત્રિમ—માનસિક—કલ્પિત વિશ્વ મજબૂત બંધાયલું છે ! આહા ! એ નિયમનો કેવો ચમત્કાર ! નિરવયવી નિયમે—કલ્પિત નિરવયવી—વિશ્વને બાંધ્યું છે ! એજ તેની સર્વ શક્તિમત્તા છે !

આવા મહા બલવાન—સર્વશક્તિમાન—નિયમ—બંધનથી બંધાયલું વિશ્વ હોવાથી, સ્વતંત્રતા ઈચ્છનારું મન તેથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળું હોય છે. તેથી એ મુક્તિમાટેજ મનુષ્ય માત્રના પ્રયત્નોછે—તેને માટેજ ચર્ચા—તકરાર—ને વાદો છે. હવે વિચારો કે જ્યાં સુધી એ બંધન હોય ત્યાંસુધી એ તકરાર શીરીતે બંધ થાય ? અને એ નિયમનો અચલ છે !

હવે આમછે, ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે એ નિયમ શું છે ? ક્યાંથી થયો ? શાણે ધડયો ? શામાટે ધડયો ?

એ નિયમ જટલે દરજ્જે નિવારી શકાય તેવો નથી, તેટલે દરજ્જે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ આપી શકાય તેવા નથી ! કારણ કે ચલિતબુદ્ધિ આનો ઉત્તર આપી શકે તેમ નથીજ, અને એમ જોતાંતો મનુષ્યનો પ્રયત્નમાત્ર બુદ્ધિવિલાસરૂપ—આનંદપ્રાપ્તિરૂપ—માત્ર છે. આ લેખ પણ એજ પ્રકારમાં મૂકી શકાય ત્યારે માત્ર આનંદાર્થ બુદ્ધિવિલાસ આગળ ચલાવિયે, બાકી નિગકરણુતો મહા યોગી વિના આપી શકાય તેમ નથીજ. તો જોકે એ નિર્ણયો પણ થયેલા તો છેજ. પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓ પણ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્ કહીનેજ વિરમ્યા—અર્થાત્ વસ્તુનું વસ્તુત્વ, સત્યનું સત્યત્વ, ઈત્યાદિ તત્ત્વરૂપ એવો—એ નિયમજ સંપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં પણ Man is imperfect એવી કહેવત સુપ્રચલિત છેજ.

હવે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એમ પણ સમજાય છે કે એ નિયમ વિના આલી-શકે ‘તેલું’ પણ નથીજ—મનુષ્યો નિયમ વિના રહી શકે તેમજ નથી, અને પિંડબ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર નિયમનીજ વ્યાપ્તિ છે. તેના વિનાની કંઈ પણ જગો નથીજ. આ પ્રમાણે નિયમ અપરિત્યાજ્ય છે, તો પ-

સંગીત વિદ્યા.

સંગીત વિદ્યા અતિ પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદ (૧૦-૧૬૪, ૪૫) માંનાદ (શબ્દ) વિષે લખેલું છે કે—“વાક્ (વાણી) ની ચાર અતિઓ છે. આમાં ની ત્રણ અવ્યક્ત છે અને ચોથી વ્યક્ત છે.” આ ચાર પ્રકારની વાણીના નામો પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈશ્વરી છે. આચારે વાચા ક્રમસર આત્મા, કારણશરીર, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂળશરીરની છે. તે પિંડ (microcosm) અને બ્રહ્માંડ (macrocosm) માં—બંનેમાં હોય છે. પરાએ આત્માની વાણી છે. વેદમાં વળી કહેલું છે કે “ચાર શીંગડાં, ત્રણ પાદ, સાત હસ્તો—એમ ત્રેવડો બંધાયેલો બળધ બરાડે છે અને પરમાત્મા નાશવંતમાં પ્રવેશ્યો.” આ વર્ણન શબ્દબ્રહ્મનુંજ છે. આવુંજ વર્ણન પ્રાચીન ગ્રીક લોકો પણ પોતાના લોગોસ (Logos) નામના દેવનું કરતા હતા. એ લોગોસ શબ્દનો અર્થ શબ્દ (Sound), જ છે.

હવે ચાર શીંગડાં કહેલાં છે તે ચાર વાક્, જે ઉપર કહેવાય તેજ છે; ત્રણ પાદ કહેલા છે, તે ત્રણ કાલ (ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્ય) છે; સાત હસ્ત કહેલા છે તે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર માંહેની સાત વિભક્તિઓ છે, કે જે શબ્દને લાગુ કરવામાં આવે છે. આ સિવાય વળી એ બળધને બે મસ્તક પણ મૂળમાં કહેલાં છે, તે વાણીના બે ભેદો, (૧) નિર્કલ્પ અને (૨) અનિત્ય, તે છે. આમાં ઈશ્વરનેજ બળધ રૂપે વર્ણવેલ છે, અને જગ્યા તેને ભજ છે તેમના પર તે સુખનો વર્ષાદ વર્ષાવે છે તેથી તેનું એ રૂપ આપેલું છે. તે બરાડે છે, એટલે નાદ કરે છે, એમ અર્થ છે.

બે મસ્તકોમાં નિત્ય અને અનિત્ય, એમ બે પ્રકારની વાક્ કહેલી છે, તેમાં અનિત્ય વાક્માં માત્ર વૈશ્વરીજ છે અને પહેલી ત્રણ નિત્ય છે તેને ગુહામાં મુકેલી છે, અને તેથીજ મનુષ્યો તેને જાણી શકતા નથી. ત્રેવડો બંધાયેલો કહેલો છે તેમાં એમ અર્થ છે કે છાતી, કંઠ અને મસ્તક એ ત્રણ વાયૂની ગતિનાં સ્થાનો છે. પ્રત્યેક શબ્દ પ્રથમ કુંડલિનીમાં ઉદ્ભવે છે, ત્યાંથી નીકળતી ત્રણ નાડીઓ છે, એ કુંડલિનીથી તે એ નાડીઓના

અંત સુધીની વાદ્ધની ગતિને પરા કહે છે; પછી નાદીઓની અંદર થઈ વાદ્ધ ગતિ કરે છે, તે તેનું પર્યંતિરૂપ છે; પછી એ નાદીઓને છેડેથી તે કંઠ સુધીની વાદ્ધ મળ્યમા છે; છેવટે કંઠથી મુખ સુધીની વાદ્ધા વૈષ્ણી કહેવાય છે. (બુવો ભર્તૃહરીકૃત વાદ્યપદ્ધતિ ઉપરની નાગેશભટ્ટની ભાવપ્રદીપોદ્યોત).

ગાંધર્વ વેદ નષ્ટ થયો છે, તોપણ આવી શુભ જ્ઞાનમય સંગીત વિદ્યા ઉપર દેહલાક લેખો છે તેમાં ઈશ્વર, પવન, કાલીનાથ, નારદ, ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. પહેલા બે ઈશ્વર અને પવનના અંથો ઉપર સંકુલ, ભટ્ટલોદ્ભવ, નાયક, અભિનવગુપ્તાચાર્ય, અને આનંદવર્દ્યાચાર્યની દીકરો છે. ગાંધર્વ વેદ સિવાય સંગીતના સ્વતંત્ર અંથો પણ માતંગ, દારલ, દત્તિલ, શ્વર, કીર્તિશ્વર, સરજદેવ અને શારંગદેવ આદિ છે; તેમજ સ્વરસ, રસ, શ્રુતિરંજનિ, નારદીય, રત્નાકર, સોમનાથીય, સ્વરમેલકલાનિ સિતરત્નાકર, અને રાગમંજુપાદિ છે.

સંગીતરત્નાકર નામના અંથમાં સંગીત શિક્ષકોનાં નામો સ્વરગાધ્યાયમાં આપેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

શિવ. ગૌરી. બ્રહ્મા. મહાદેવ. નંદિકેશ્વર. દત્તિલ. દારલ. યાજ્ઞવલ્ક્ય.

નારદ. હનુમાન. ગણેશ. પદ્મમુખ. બૃહસ્પતિ. અર્જુન. રાવણ. ઉપા.

સામવેદગાનમાં છે. એ ગાનના ચાર પ્રકારો છે. તે સર્વે સા, રિ, ગ, ધ, નિ,—એ પાંચ સુરમાંજ ગવાતા હતા. પાછળથી મ અને પ, એ બે વંધારવામાં આવેલા છે, અને હાલના સમયમાં સાત થયા છે. રામાયણમાં સાત પ્રકારનાં મૃદંગો કહેલાં છે. પાણિનિ મુનિએ ત્રણ પ્રકારનાં સંગીત કહેલ છે: (૧) આર્થિક, (૨) ગાયિક અને (૩) સામિક. આમાં આર્થિક રાગ એક સુર ઉપર, ગાયિક બેસુર ઉપર અને સામિક ચાર સુરો ઉપર રચાય છે. આ પ્રમાણે કુલ સાત સુરો પાણિનિના સમયથી તો જણાય છે. વળી તે કહેછે કે ઉદાત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના સ્વરોમાં ઉદાત્ત સ્વરમાં નિ અને ગ આવે છે, અનુદાત્તમાં રિ અને ધ આવેજ્જથીને સ્વરિતમાં સ, મ અને પ આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સાતમાં પાણિનિ કહે છે. સ્વરમાંથીજ તાલ થયેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મના ઉદય પહેલાં સંગીતને માર્ગી પદ્ધતિ કહેતા હતા. ત્યાર પછી જે એકાદ્યાર્થ. સંગીતના જે અંથો હાલ ઉપલબ્ધ છે, તેમાં અત્યંત

રાખતા નહીં; તેમજ એક પાઠ 'એવી તો હજારો પ્રાપ્ત થશે' એમ ઉડાઉ પણ અવિચારી ધારણા દૃઢ્યમાં રાખી તહેનો વૃથા વ્યય કરવાને આગ્રહ રાખતા નહીં. એક શ્રણ અને એક પગથી વિદ્યારૂપી અખૂટ ધન પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં સુખાનંદનો માર્ગ સાધી પોતાના પરમહિતનો પણ માર્ગ સાધી શકાય છે; તેમજ એક કણ કિંવા એક પાઈની વૃથા ઉદારતા ખતાવતાં અથવા તહેને કંઈ પણ ગણતરીમાં ન ગણતાં ઉલટી રીતે તહેના અચાવવાથી પણ ભવિષ્યમાં સુખ સંપાદન કરી શકાય છે. જાણતા હશે કે, 'કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય છે અને ટીપાં ટીપાં પાણીના સમુદાયથી આખરે એક મહાન સરોવર ભરાય છે,' પણ વિચાર કરો કે જો તેજ ટીપાનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો તેનાંતુ કાંઈ પણ બનવું અસંભવિત છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે સમયનો સારો ઉપયોગ કરીને પોતાની બાક વયમાં એવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ કે જે પોતાની યુવાવસ્થામાં દૃઢ સહાયક થઈ પડે, યુવાવસ્થામાં એવી રીતે વર્તન રાખવું જોઈએ કે જે પોતાની જરાવસ્થામાં સુખપ્રદ નિવડે અને જરાવસ્થામાં એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ કે જેથી પોતાના આત્માનો કલ્યાણ માર્ગ સાધી શકાય.

૨૬

મનુષ્ય માત્રને સુખ અને દુઃખ બંને પ્રસંગોમાં ધૈર્ય રાખવું આવશ્યક છે. દુઃખના સમયમાં એવી રીતે ધૈર્ય દાખવવું કે ભલે માથે અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ ઝુમ્યા કરે તો પણ હિમ્મત ન હારતાં દૃઢ મન રાખી રહેવું. મનમાં દુઃખને અન્તે સુખનો સૂર્ય ઉદય પામશે એમ ધારી વર્તવું. પ્રત્યેક પદાર્થ કિંવા વસ્તુનો અન્ત છે તેમ દુઃખનો પણ અન્ત આવ્યા વિના રહેતો નથી. સુખ સમયે પણ તે રીતિ અનુસાર ધૈર્ય રાખી રહેવું એટલે સમૃદ્ધિનાં કેવળ પ્રમાદ બની સારાસાર રૂપ વિવેકને વિસારી દેવો ન જોઈએ. જે મનુષ્યો જ્ઞાનબલની સાથે ધૈર્ય બલ રાખી વર્તે છે, તેઓ ખરેખર પ્રત્યેક હિતકર વિષયમાં વિજયી નિવડે છે. અને જે કલ્પનામાં આવી ન શકે એવું મહાન કાર્ય પૂર્ણ કરી બીજાઓના મનમાં તે જેવી રીતે કર્યું તે મહાન શક્તિ માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે અને એકએક આશ્ચર્યમાં નાખે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ તપાસતાં અવલોકવામાં આવશે કે તે મહાન શક્તિ ધૈર્ય છે. આ સંસારમાં જ્યાં અનેક પ્રકારના વ્યવહાર નિરંતર શરૂ છે ત્યાં ધૈર્ય અને ખંત વિના મનુષ્ય જીવન વૃથા થઈ પડે છે.

૨૭

તહમે રાચો છો; અનેક પ્રકારનાં આહાર વિહાર કરી સંતુષ્ટ પામી આનંદ પામો છો; સ્વેચ્છાનુસાર ગમે તે રીતે વ્યવહાર ઉપજવી પોતાને કૃત્ય કૃત્ય માનો છો. આવી રીતે જ્યારે એક બાજુ તહમે પોતપોતાના આનંદમાં લિન છો ત્યારે બીજી તરફથી કાળરૂપી ભોત અખંડ પ્રવાહથી ચાલી રહ્યો છે. તે દિન પર દિન તહમારા અસ્તિત્વના ભાગનો અમુક અંશ ઓછો કરતો જાય છે. તહમારો જીવન રૂપી ધોધ અટકી જશે પણ કાળ રૂપી ધોધ સદા પોતાના અખંડ પ્રવાહથી વદ્યા કરશે; તહમારો જીવન રૂપી ધોધ કાંઈ સમયે તે કાળરૂપી ધોધમાં મળી જશે. કાળરૂપી વિકાળસિંહ પોતાનું મુખ સદાને માટે વિકારી રહ્યો છે. દહે ક્યારે તહમને પોતાના મુખમાં લઈ તહમારો ભક્ષ કરી જશે તેની તહમને કાંઈપણ ખબર નથી, માટે જરા દીર્ઘ દષ્ટિ રાખી સદ્ગુણોને ગ્રહણ કરીને આત્માના કલ્યાણકારી માર્ગે પ્રવૃત્ત થાઓ અને તહમે નિઃસ્વરૂપને જોળખવાને પ્રયત્ન કરો, પ્રયાસ કરતાં નિઃકામ બનો.

૨૮.

તેજ સદ્ગુણી કિંવા સત્પુરૂષોને ધન્યવાદ ધટે છે કે જેઓ પોતાની મનાદિ ઇન્દ્રિયો વા કામક્રોધાદિ પદ્મ રિપુઓને વશ ન થતાં પોતાના જ્ઞાનબલનો સદુપયોગ કરેછે. તેઓ દેહનો નાશ થાય તદપિ નિચ માર્ગે પ્રવર્તતા નથી, તેમજ હૃદયમાં ખરાબ વૃત્તિ કિંવા વિચારને અવકાશ આપતા નથી. તેઓનું હૃદય સમુદ્ર રૂપ ગંભીર હોય છે; હર્ષ કે શોક તેઓને કાંઈપણ ઉપજતાં નથી. સર્વ વસ્તુઓમાં તહેમને આનંદ ભાસે છે, જે વસ્તુ કિંવા પદાર્થ અનિત્ય છે તેને નિત્યરૂપ માનતા પ્રાણીઓને બેધ જરાહસે છે. તે સત્પુરૂષો કાંઈપણ પદાર્થ કિંવા વસ્તુની બ્રહ્મ સ્થિતિ થતી બેધ, મનમાં તહેને માટે દયા ખાય છે અને ઉન્નત સ્થિતિ બેધ તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે તથા માનાપમાન ભણી કેવળ અલક્ષ દાખવે છે.

૨૯

આ સંસારમાં તહમે શું જુઓ છો? જ્યાં ત્યાં તહમારી દષ્ટિ સમીપ ઠેવાં ઠેવાં વિચિત્ર દર્શનો થાય છે. જ્યાં ત્યાં દુઃખના ગાન સંભળાય

છે; નાશ અને નાશનો વેશન માર્ગ નજરે પડે છે જન્મ પામવો તેની સાથે મરવું એવી વિલક્ષણતા રૂપ કાળની ગતિ સ્થંભિત દીસે છે. જગત્ અસાર પણ નાશવંત છે. જટલો મોહ તેટલું દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. કાઈપણ પદાર્થ ભણીનો પ્રેમ-મોહ અન્તે દુઃખરૂપે ભાસે છે કિંવા દુઃખરૂપે થઈ પડે છે. આ નશ્વર સંસારમાં પ્રેમ આરંભતામાં વા અમુક હદ સુધી અમૃતસમ સુખકર નિવડે છે પણ છેવટે વિષમયીની પ્રતીતિ મળે છે.

૩૦

જે મનુષ્ય નિરંતર ઉદ્યોગી અને નમ્ર છે તે પોતાની ઉત્તતિનો માર્ગ ગમે તેવા દુર્ઘટ પ્રસંગોમાંથી ખોળી કાઢે છે. એટલું તો સિદ્ધ છે કે, જે મનુષ્યો કેવળ આલસ્ય અને પ્રમાદના માર્ગે દોરવાઈ ગમે તેવી રીતે સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે તેઓ પોતાનાં સર્વ કાર્યોનું અનિષ્ક્રમ મેળવે છે, પણ જે મનુષ્યો આલસ્ય ત્યજી પ્રમાદ કિંવા હુંપદને વિસારી દઈ નમ્ર વા શાન્ત ભાવથી ઉદ્યોગને વળમી રહે છે તેઓના વિચાર અન્તે ક્ષણભૂત થયા વિના રહેતા નથી.

૩૧

મનુષ્ય માત્રને ઘણે અંશે એકાન્ત વાસમાં રહેવું યોગ્ય નથી તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તરૂણ પુરૂષો અને તરૂણ સ્ત્રીઓને એકાન્ત બહુ ખુરી છે. યુવાન પુરૂષ વિષય વાસનામાં પ્રવૃત્ત થઈ જ્ઞાન અને પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિનો પણ દુરપયોગ કરે છે. તરૂણસ્ત્રીઓ પાંચથી અંધ બની ઈચ્છાનુસાર ગમે તેવી રીતે વર્તન કરી સિન્ધુ કર્મ કરવામાં જરાપણ અંચા ખાતી નથી. એકાન્તમાં વિવેકશૂન્ય બની વિનયવિનયનું ભાન રહેતું નથી. વૃત્તિ જ્યાં અંચલ છે ત્યાં સર્વ પદાર્થ શત્રુની મરજ સારી ખરાબ માર્ગમાં મનોવૃત્તિ જ્યાં સુધી ફેલ નથી ત્યાં સુધી ભવિષ્યમાં પશ્ચાત્તાપ રૂપી નિવડનાર કૃત્યો ઈચ્છાનુરૂપ થઈ કરવાં પડે છે. મનને વશ રાખવાનું મુખ્ય સાધન સત્પુરૂષોની સંગતિ છે.

૩૨

વર્ષનીરૂતુઓ અનુક્રમે ફરી ફરી આવે છે. શિયાળાની પછી ઉનાળો અને પછી ચોમાસું; એવો હૃદયતનો સ્થાપિત નિયમ સર્વ કાઈનાં જોવામાં આવે છે. આવી

રીતે રૂતુ પછી રૂતુ આવી ઉભી રહે છે, નદી અને ઝહેળાંઓમાં પ્રખર તાપથી શોસાઈ ગયું પાણી ફરીથી પૂર રૂપમાં ખળખળ ધ્વનિ કરી વહેછે, પછીવિના ના થઈ ગયેલા ખખ-સૂકા વૃક્ષોને પણ ફરીથી નવાં પલ્લવો ફૂટી લીલાછમ પર્ણો આવી રહેછે; તેમજ પુષ્પ અને ફલ લચી રહે છે, અને અમાસે અસ્ત થઈ ગયેલા ચંદ્રની કળાપણ શુકલપક્ષમાં દિનપર દિન વૃદ્ધિ પામતી જાય છે પણ આપણે હજી વિચારમાં શંકાશીળ છીએ કે આ મનુષ્ય અવતાર વા જીવન ફરીથી સંપાદન કરી શકાય છે કે નહીં, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યનો પવિત્ર ધર્મ છે કે માન અને કલહ તેમજ રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વૃત્તિ રાખી ઈશ્વરની ભક્તિપરાયણ રહેવું. એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

૩૩

જે માણસ કંઈ પણ શ્રમ વા અભ્યાસ કર્યા વિના વિદ્યા કે ધન સંપાદન કરવાની મનમાં આશા રાખે છે તે કાઈ પણ વસ્તુનું ખર્ચ સ્વરૂપે સમજ્યા વિના તે વિષે વૃથા વિવેચન કરવા જેવું છે. જે માણસમાં પોતાની મેળે અક્ષર જાણ્યા વિના તે લેખવાંની શક્તિ આવી શકત તો કાઈ પણ અભ્યાસ વા શ્રમ કરત નહીં. વિદ્યા અને ધન પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય બે માર્ગ છે, તેમાં અભ્યાસ અને શ્રમ કિંવા ઉદ્યોગ મુખ્ય છે. જેમ પવન વિના વૃક્ષનું એક પણ પર્ણ હીલતું નથી તેમ આ અભ્યાસ અને ઉદ્યોગ વા શ્રમ વિના માણસ આપ મેળે વિદ્યા કે ધન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

૩૪

જે તહમો મૈત્રી કરવા માગતા હો તો સદા પોતાથી ઉચ્ચ બુદ્ધિમાન પુરુષોની સાથે મૈત્રી કરો. તે મૈત્રી તહમને લાભદાયક નિવડશે. ખરાબ-ગુણી મનુષ્યો સાથે મૈત્રીમાં જોડાવાથી અન્તે અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યા વિના રહેતું નથી. આ સંસારમાં ઢેટલાક મિત્રો એવા હોયછે કે બહારથી મારાપાચાર કરી જ્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થસંધાય ત્યાં સુધી સારો પ્રેમ-હાવ લાવ દર્શાવે છે. પણ જ્યારે સ્વાર્થ સંધાઈ રહ્યો ત્યારે પાછું સામું પણ જોતા નથી. આવા સ્વાર્થી મિત્રોથી ખરો મિત્ર તદ્દન જુદોજ હોયછે. જેમકે ધૂત અને તેલ એ બે પદાર્થો ચિકાસાના ગુણમાં સમાનછે તોપણ એટલું ખરું છે કે ધી તે ધી અને તેલ તે તેલ. તેવી રીતે ચારામિત્રોની મિત્રતાની ખસિ-ફોરી અને દુર્જન મનુષ્યની મૈત્રીમાં અન્તે કલહ-કંકાસ આવી ઉભો રહેછે.

"P." (અપૂર્ણ)

રામસિંહ.

પ્રકરણ ૧ લું

ગુપ્તગુહા.

ધણા દિવસોથી થયેલું ભારી તોફાન ધીમે ધીમે શાંત થયું હતું, જે ભારી વાવાઝોડાએ મોટાં મોટાં ઝાડોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં હતાં તથા નદીનાં પાણીઓમાં તોફાન મચાવી મૂક્યું હતું તે શાંત થવા લાગ્યું હતું, અને જે મોટી નદીકાશી નગરની સમીપ વહેતી હતી તેનો કાન ફાડી નાખનાર મોજનો નાદ શાંત થયો હતો. વાદળાંઓમાં જગતને પોષણ આપનાર અમૃત, જે મોટા જથ્થામાં ભરેલું તે ખાલી થઈ જતાં વાદળાં પણ અદૃશ્ય થયાં હતાં. ચંદ્ર તથા તારાઓ, જે અત્યાર સુધી ઝાંખા પડી ગયા હતા, તે પાછા પોતાના રૂપેરી પ્રકાશને ફેલાવવા લાગ્યા હતા. સુગંધી પુષ્પો ઉપર શીતલ પ્રભાતના પવનની લેહેરી પડી સુગંધને ફેલાવી દઈ પ્રાતઃકાળની મીઠી ઉંઘમાં પડેલાઓને સુખ આપતી હતી, અને સૂર્યનારાયણનું રાજ્ય જગત્ ઉપર પ્રસરવાની સર્વ તૈયારી થઈ રહી હતી.

પરંતુ કમલપુષ્પોનું હાસ્ય કરનાર સૂર્ય ભગવાનનો હજી ઉદય થયો નહોતો. જે મહાન નદીઓ કે જેમાંથી હજારો ફાંટાઓ નીકળી શેહરની ભૂમિને પ્રલદ્રુપ કરતા હતા, તે એકત્ર થઈ ખનતા તળાવના જળ ઉપર સૂર્યનાં પ્રકાશીત કિરણો પડતાં અત્યંત પ્રકાશ પામતા આરસાની સપાટી જેવું દીસતું હતું. કમલની સુંદર પાંખડીઓ ખીલવા લાગી હતી, ત્રણ ઢાઢ વાળી નમરીના નવ દરવાજા ખુલી ગયા હતા. ગુફા તરફ જતા શુદ્ધ માર્ગ ઉપર લોકોનાં પગલાં હજી પડવા લાગ્યાં હતાં, અને હજી આખી નગરીમાંથી શાંતિનું રાજ્ય જોઈએ તેવું ખસ્યું ન હતું.

આ સમયે ગુફા તરફ જતા માર્ગમાં એક મુસાફર જતો હતો. તે વૃદ્ધ તથા ઉંચો અને સુંદર દેખાવનો હતો. તેના સુંદર મુખ ઉપર લાંબીશ્વેત દાઢી તથા મૂંછ હતી અને માથા ઉપર બડા વાળની જટા વધેલી હતી.

તે ટટાર ચાલતો હતો અને વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિએ તેના ઉપર હજી કશી અસર કરેલી જણાતી નહોતી. તે દૃઢ સ્વભાવનો અને પોતાના મનને વશ રાખી શકનારો તથા ગભીર દેખાતો હતો, તેમજ જે તેને જોતા, તેમના ઉપર તેનો દમામી ગેહરો અસર કરતો હતો.

આ મુસાફર ક્ષત્રિય કુલનો, હતો, તેનું નામ રામસિંહ હતું. તે ઘણી લડાઈઓ લડ્યો હતો અને તેમાં, વિજયો, મેળવીને, તેણે પોતાનું નામ તથા સદગુણ મુલકમાં મશહુર કર્યાં હતાં. તેણે, પોતાના પૃથ્વી ઉપરના રાજ્યદબો આગ કરીને પોતાના ઉપરનાજ, રાજ્યની સત્તા લીધી હતી, અને સર્વ પ્રકારની ઇચ્છા, લોભ, ઇત્યાદિ આત્મશત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો; અને હવે તે કાશી નગરીમાંની ગુફામાં જઈ મોક્ષસાધન મેળવવા માટે તે ગુફાની યાત્રાએ જતો હતો. એ ગુફામાં કૃષ્ણસ્વામી નોમના ગુરુદેવ સત્તા હતા, તેમની સંમીપ રામસિંહ જઈ પહોંચ્યો.

રામસિંહ—ગુરુદેવ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરું છું. હું અસંત લાખી અને કંટાળા ભરેલી મુસાફરી કરીને આખરે અહીં આપની અગ્નિમાં પહોંચ્યો છું. હવે એકજ પગેલું આગળ ચાલતાં આપની મંદિરનો ઉંબરો ઉલ્લંઘીશ, તથા પ્રકાશનું દર્શન કરીશ. આમ કહી આપણા મુસાફરે ગુફામાં દૃષ્ટિ નાખી અને ઉંબરો ટપવાની અને અંદર જવાની તૈયારી કરી. પરંતુ અપ્રસાસે ! જોયો તે ગુફામાં નગર નાખે છે તેવીજ માહેથી આવતા તેજના અંબાડથી તેની આંખો અંજલ ગઈ, તેના અવયવો ધ્રુજવા લાગ્યા, અને આપણે શરીર ક્ષીણ પડી ગયું. તે ગતિગતિ અચેત બની લાંબું ઉભો રહ્યો અને તેનો દેખાવ એટલો બધો દલગીરી ભરેલો થઈ ગયો હતો કે તેને જોતાં કોઈને દયા ઉપજ્યા વગર રહે નહિ.

ધીરે ધીરે તે જાંપડો નિરાશાથી બે ડગલા પાછળ હઠ્યો અને અસંતે હુજી તથા નિગેશ બની જઈ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા—
રામકેલિ—અર્ચરી:

શું થશે મુજ ગતિ, હે કૃપાળુ હવે !
મુજ પ્રયત્નને સંકલન મધ્યેથી
મહા પતિશ્રેષ્ઠ કશી હુજ આપ્યો અહીં
આશ દર્શનતણી મેજ બાધી ! શું થશે.

આ ગુફામાં પ્રવેશી શકું જોઈ—

હું આપતું તેજ એ આશ મારી—

ગઈ વિક્સલ આજતો, ગાત્ર મારાં ગળી,
થાક વેઠી અફલ મેંજ ચાલી ! શું થ

આપ વિણુ દોઢ આ સ્થાનમાં તો નથી,
જે મને હાથ પકડી ઉગારે;

આ ગુફામાંહી મુજને પ્રવેશાવી ને,
તેજ આ દિવ્ય મુજને ખતાવે ! શું થશે. ૩

આપણા દીન ભક્ત આ મુસાફર રામસિંહની આ સ્તુતિ પૂરી થતાંજ ગુફામાંથી ઉત્તર મળ્યું કે—“ નહિ, કોઈ બીજું તને સહાય કરી શકશે નહિ, તેમ દોઢ પણ બીજો પ્રકાશ તને માર્ગ ખતાવી શકશે નહિજ. દરેક જણે પોતેજ અંદર પ્રવેશ કરવા શક્તિમાન થવું જોઈએ અને પોતેજ આ તેજને જોઈ શકવા ને યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. બીજના પગથી ચાલી શકાતું નથી, તથા બીજની આંખથી જોઈ શકાતું નથી. જે અંદર પ્રવેશ કરી શકે તેને માટે આ ગુફાનું દ્વારતો ખુલ્લુંજ છે, અને જે જોઈ શકે તેને માટે આ તેજ પણ છે. જે તું આ ગુફામાં પ્રવેશ કરી શકવાને અશક્ત હોય તેમજ આ તેજને જોઈ શકવાને અશક્ત હોય, તો તું પાછો જા, અને પછી જ્યારે તું તેમ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે શક્તિમાન થા, ત્યારે પાછો આવજ. હું કહું છું કે તું જા, અને જને માટે તું હજી તઈયાર નથી તેવું કામ કરતો હાલ અટક. હે બલા માણસ, તું એમ નહિ ધારક તારે જે કંઈ કરવાનું તે તું કરી ચુક્યો છે, કેમ કે તું દ્વાર સુધી તો આવ્યો છે. તેમ કરવામાં તો મોટા મોટા આંહી સુધી આવીને પણ પાછા છેક નીચે પડ્યા છે, કેમકે આ ઉચ્ચસ્થાનમાં રહેવામાં જે જોખમ રહેલું છે તે ઉઠાવવાને માટે તેઓ શક્તિમાન નહોતા. માટે આ બધું લક્ષમાં રાખીને તને જેમ વ્યાજબી લાગે તેમ કર.”

વૃદ્ધ રામસિંહ ગુફામાંથી આવેલા આ શબ્દો સાંભળીને ચમકી ગયો. તેનું નખણું મગજ વધારે નખણું બની ગયું, અને તે માત્ર એટલુંજ બોલી શક્યો કે—“ કૃપાળુ, ભયવન, મને કંઈ સહાય મળી શકશે !”

કરી ઉત્તર મળ્યો—“નહિ, અમારી પાસે કૃપાની વાત નથી. અમારો નિયમ કૃપા વગરનો ન્યાય આપવાનો છે. પ્રત્યેક માણસને તેના કર્મનો ખદલો મળે છે અને તેમાં ઓછું કે અધિક થઈ શકતું નથી.”

રામસિંહ ગળગળે અવાજે બોલ્યો—“હું જે સ્થિતિને માટે મને યોગ્ય માનતો હતો તેને માટે હું અયોગ્ય છું, અને બેશક મેં સાંસારિક સંબંધો અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી નાખ્યો છે, તેમજ માનવીજી ઉચ્ચ સ્થિતિ એ પહોંચી શકે છે તે નિસતાની સ્થિતિ મેળવવાને મેં ઇચ્છા કરી હતી.”

વળી અંદરથી અવાજ આવ્યો કે—“અરે ! ભલા માણસ તારામાં જે કિંમત છે તેથી વધારે તું પોતે માને છે. ‘હું લોભી નથી’ એમ કહેવું બહુ સહેલું છે, પરંતુ ખરેખર લોભને છૂતી લેવો એ બહુજ મુશ્કેલ છે. લોભને છૂત્યો છે એમ માત્ર પોતાની ખાત્રી ન થવી જોઈએ, પરંતુ શુભના મનમાં ખાત્રી થવી જોઈએ. તું ધારે છે કે તે સ્વાર્થ બુદ્ધિ પરહરી છે, પરંતુ ખરેખર તો ન્યાય છે કે તે તારી ઇચ્છાઓ અને અનુભવ વંધાર્યો છે, અને, નાની અને હુદ્દ સાંસારિક ઇચ્છાઓને છોડી એથી વધારે મોટી ઇચ્છા તે ખાંધી છે. માટે મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નો, તથા તેને માટે મેળવવાનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ વ્યાદિ સર્વ પણ સ્વાર્થમાંજ ગણાય છે. આપણા અતિભાગ્યોનું કશું ઇચ્છવું અને કરવું, તેમને સારે માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને એવાંજ ખીજાં સદાચરણો આચરવાં, એ સર્વ કંઈજ નહિ, પરંતુ માણસને માત્ર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાની લાયકાત મેળવવાને યોગ્ય કરે છે. ત્યારે હવે તું—કહે કે—તે એ બધું મેળવી લીધું છે માટે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કર; કારણ કે હજી પણ તારે માટે માર્ગ બુદ્ધિ છે, માટે નિરાશ બનવાથી કંઈજ ફલ નથી. તારી સંપૂર્ણ સ્થિતિ થશે તેની તનેજ ખાત્રી થઈ જશે.”

રામસિંહ જે દિશાથી અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ બે હાથ જોડી બોલ્યો—“ત્યારે મારી ઝાંઝા કરશેજી.” એમ કહી દંડવત પ્રણામ કરે છે.

પાછો અંદરથી અવાજ આવ્યો—“જે માર્ગસ આ શુદ્ધતા દ્વાર સુધી પહોંચી શકે તેને કાણ રક્ષી શકે ? અવિનાશિત્વના દ્વાર સુધી પહોંચ્યો છે તો હવે તારામાં કંઈ ઓછું બેળતો નથીજ, માટે જ ચર્ચન કર.”

(અપ્રજ્ઞ.)

પંડિતવર પંચનદી ગદ્યુલ્લાલજી.

પંડિતજીના શોજનક સ્વર્ગવાસથી સર્વ આર્ય જનને અત્યંત ખેડ થયો છે. વલ્લભ સંપ્રદાયમાં જન્મ લઇને તે સંપ્રદાયની અભિવૃદ્ધિ કરવાને તેમનો પ્રયાસ અત્યંત હતો. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જેતાં તેમનામાં ધાર્મિક પક્ષપાત બહુ ન હતો. વલ્લભ સંપ્રદાયના મહારાજોમાં માત્સર્યથી વિધાને નાશ થયો છે. તે પ્રસંગ એ સંપ્રદાયને પંડિતજીનો અલભ્ય ટેકો હતો. પરંતુ આવા વિદ્વજ્જનને પોતાના પક્ષમાં લઇ સ્વાભિવૃદ્ધિ કરવાનું તેમાંના ધણુ થોડાને સુજતું. તેમનું કવિત્વ ઉત્કૃષ્ટ હતું તથા સ્મરણ શક્તિ અદ્ભુત હતી. વ્યાકરણ ન્યાય વેદાન્ત વિગેરેમાં તેમનાથી અડતી પંક્તિના વિદ્વાનો મળી આવે, પરંતુ એમના જેવી સાર્વ દેશિકતા જેવામાં આવતી નથી. તેમના સ્વર્ગ વાસથી આર્ય ધર્મના પક્ષ માત્રને અત્યંત હાનિ છે એમ કહેવા વિના રહેવાત નથી, અમારી સલાને પંડિતજીનો પ્રસંગ વારંવાર પડતો તથા પંડિતજી સલાનો આશય સમજી તેની સાથે સ્નેહયા વર્તતા તથા સલાની ઉન્નતિન ઇચ્છા કરતા, આર્યધર્મના કાંઈ પણ પક્ષમાં એક વિદ્વજ્જન દીપે તો તે સર્વપક્ષાનુયાયીઓને બહુ આનંદ માનવાનું તથા અભિમાન રાખવાનું કારણ છે. તેમની વિદ્વત્તાપ્રતિ દષ્ટિ કરી ઉત્તર દેશસ્થ વિદ્વાનો તેમને વેદાન્તભટ્ટાચાર્યનું ઉપનામ આપ્યું હતું. વલ્લભ વેદાન્તનો પક્ષ રાખી પણ અન્ય વેદાન્તનો તેઓ અનાદર ન કરતા તથા શંકરાચાર્ય પ્રતિ તેમનું પૂજ્ય બુદ્ધિથી આ માન તેમને મળ્યું હતું !

આવા માનનીય વિદ્વજ્જનના સ્વર્ગ વાસથી દેશને થતા ખેડમાં અમે પણ ભાગ લઇએ છીએ. તથા ઈશ્વર પ્રતિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે ભારત દેશ તેવા વિદ્વાનો બહુ ઉત્પન્ન થાય.

ગદ્યુલ્લાલ શોકપ્રદર્શનમ્.

પંડિત શ્રી ગદ્યુલ્લાલજી ને માટે જામનગર નિવાસી શાસ્ત્રી દશભાઈ રવાશંકર પોતે રચેલ નીચેની સંસ્કૃત કવિતાઓ ગુંજાતી અ

સાથે પ્રસિદ્ધી માટે અમને મોઢલાવે છે તે અત્ર પ્રકટ કરીએ છીએ:—

॥ મંદાકાંતાવૃત્તમ્ ॥

અઘોદાસ વિલયમંગમદ્વિષ્ણુભીક્તવિનંદા ।

કંઠોજાર્તા સ્થિતિરિદ્ધ સતાં વૈષ્ણાવાનાં વિનાતં ॥

સત્કાવ્યાનાં શુભનિધિરહોઠંતં નષ્ટં સમગ્રો ।

વિષ્ણોર્લોકં ગતવતિબુદ્ધે ગદ્યુલાભિધાને ॥૧॥

અર્થ—પંડિત ગદ્યુલાસજીનું વિષ્ણુના લોકમાં જવું થવાથી આજ ઉદ્ધારતા, લય પામી, વિષ્ણુભક્તિવિનાશ પામી, આજ લોકમાં તેનાવગર સારા વિષ્ણુઓ ની સ્થિતિ દુઃખરૂપ થઈ અને હાય ! આશ્ચર્યને કરનારો, સધળો, સારાં કાવ્યોનો સારો ભંડાર નાશ પામ્યો ॥ ૧ ॥

॥ શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્તં ॥

શ્રીમદ્વલ્લભ મંપ્રદાય કમલોદ્યોત પ્રદોસ્તંગતઃ ।

મૂર્યોમાનવ વંશભૂષણમણિઃ સદ્વિષ્ણુભક્તાગ્રણીઃ ॥

અઘોદાસ્ય તમશ્ચયેન મુહુદાંચેતાંસિ ભૂમણ્ડલે ।

સંવ્યાપ્તાનિહતાશ્વહંતવિદુષાંચેતો રથાંગાદ્વયાઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—આજ શોભિત વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયરૂપ કમલને પ્રકાશ દેનારો, માનવવંશને શોભાવનાર, મણિરૂપ, સારા વિષ્ણુભક્તોનો અગ્રણી મૂર્યો અસ્તં પામ્યો એથી પૃથ્વીના ખંડની ઉપર સારા લોકોનાં અંતઃકરણો ઉદ્ધારણા રૂપ અંધારના સમૂહથી વ્યાપેલાં છે, ને હાય ! વિદ્વાનોનાં ચિત્ત રૂપ અક્રવાક પશિયો દુખિત છે ॥ ૨ ॥

॥ ગીતિઃ ॥

નાનાવધાનકર્તા, સાહિત્યાદે રહસ્ય વિદ્યોભૂત ।

ગોવર્દ્ધનેમતેઽર્જકો ભાવીતાદશોધુનાવાસ્તિ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ગોવર્દ્ધન (ગદ્યુલાસજી) વિષ્ણુને પામવાથી તેના જોવા દાણ હમણાં જુદા, જુદા અવધાનોને કરનાર, તથા સાહિત્ય વગેરે ને જાણનાર છે, તથા હવે પછી કાણ તેવો થશે ! (કાંઈ નહિ) ॥ ૩ ॥

બહુ દુર્લભ જેવા છે. આ શાસનો નિત્ય ઉદય વૃદ્ધિ પામતો બધે તેમજ આખાદ થઈ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આ વેદશાળાને ધનવાન પુરૂષો સારું લક્ષ આપી આશ્રય આપશે તો ખરેખર તે અત્યંત પુણ્યનું કાર્ય છેજ.

પરચુરણ.

એક નામાંકિત ડાક્ટર કહે છે કે ટાઇફાઇડ તાવનો દરદી માત્ર પાણી પીવાથી સાજો થાય છે, પણ એ પાણી પ્રયોગથી શુદ્ધ કરેલું તો ખરું, કેવલ તરૂંના આશ્રયથીજ ચાલનાર હાલના જમાનાની આ પણ એક ખુબી છે !

મહારાણીજીના ધરના નોકરોના પગાર ખર્ચના દર મહિને માત્ર એકવીશ લાખ રૂપિયાજ થાય છે ! મોટ મોટાતાણું સર્વ મોટું !

ધણા વિદ્વાનોનું માનવું છે કે પોંપીઆઈના અંડેરમાંથી હજી સુધીમાં ત્રીજા ભાગની પણ કીમતી ચીજો નીકળી રહી નથી. સૃષ્ટિને છ હજાર વર્ષથીજ ઉત્પન્ન માનનારે આ આ ઉપર વિચાર કરવો જોઈયે !

કહેવાય છે કે હમાસકસની હજારો વર્ષ ઉપર બનેલી તલવાર અને ખંજરમાં જે જતનું લોહું વપરાયલું છે તેવું તે પછી ડાઘ પણ બનાવી શક્યું નથી ! પ્રાચીન લોકોનાથી હાલના જમાનામાં વિશેષ અકલ છે, એમ માનનાર આ વાત માની શકશે ખરા !

બેસબ્રયમ દેશમાં એવો ધારો કહેવાય છે કે જે માણસને કંઈ પણ મત આપવાનો હક છે તે જો કંઈ મત ન આપે તો તેને સખત સજા કરવામાં આવે છે !

ટીબેટ જટલાં ખૂનો ડાઘ દેશમાં નથી થતાં, એમ કહેવાય છે !

આખી દુનિયામાં રાજ્ય સત્તાઓની મળીને કુલ ૧૩૪૦૦ જાતની જુદી જુદી ટપાલની ટીકીટો વપરાય છે.

वेदवर्गसमातिरिक्त्या विचक्षणाः पुस्तकाः

३-पुस्तक-०९-० ..... सप्तमः १९७० ई. की मितः प्रकाशनाभिधे.

मूल, सहित भागवतभाषांतर, पोथी, अक्षमोक्ष, अक्षरमां, १८८०-१८८१-१८८२

શ્રીમદ્ભાગવતભાષાંતર આપુ ગુજરાતીઅક્ષરમોતીજીઆવૃત્તિ, ૫-૪=૦ ૦-૧૨=૦

दशमस्कंध-भाषांतर जुना पुस्तकें भांथा जुद्धा पाडेवा २-८-० ०-०-०

श्रीमद्-भगवद्गीताभाषातर्थावृत्ति आशीर्वादी पुस्तक ०-१२-० ०-१-०

भीमदत्तभाष्यवृत्तिमुद्रणवर्गभाषांतर, आदिपुं. पुस्तकः। ... १८-९-७१९-५-०

॥ ईशादिदशोपनिषद् त्वेतावतरेसाथे, देशमीपुः भूष संस्कृत १-०-० ०-२-०

पंचोक्तिरामगुरुकृतं सटीकं आवृत्ति हि भी १-०-० ०-२-०

[illegible]

महर्षि चोपही विनयी. बाध थाय तेवी. आवृत्ति बी७ ०-१-० ०-०-६
असौवविना / असावेविना १९५८ ३५५६४२४६ ०-०-१ ०-०-६

अशाचिवेचार (सूतकनी'मिलुय') शुद्धशेती ०-०-६ ०-०-६
मोडसदर मातापोषधमधरनीयांणी मोड माशे अंदाजांधनी ०-०-० ०-०-०

माहसुद्ध आलयाध्यायननालायाटाका साथ सुधरप्राध्वानु. ०-६-० ०-१-०
एकादश्यां ३०३०३ ०-१-० ०-१-०

एकादशकृष्ण शुक्लरात्री साषातिर १७८=०५०५२=०
मणिगन्धमाला मरीक शुक्लरात्री अंदर पांधापीनी १७८=०५०५२=०

ચિકાંડિકામતીશિખામત્ર અને મગરુમતીમત્રિ ૦-૧-૬ ૦-૦-૬

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

*उद्यसिद्धान्तकौमुदीप्रयोगमणिभाषानामनीमस्कृतीभाषाया २-१२- २-३१०

*शंकरविजयसार संस्कृत 3-२-० ०-४-०

श्रीगणेशाय नमः

શીલ્પવિ. શાસ્ત્રી—શાંદયાલ: આહેસવરનાં.

[illegible]

*सावित्रीचारात्र छायाताटक अस्तित्व-०३५१ प्रणीत *आर्य समाज, दिल्ली, भारत

સાવત્રાચારત્ર નાટક ગુજરાતી ત્રણ આવૃત્તિ ૦-૪-૦-૦-૨-૦
*સેનાપતિશાહી જોડિયાકિર્તિધર્મકથા ૫૩ ૦૪૫ ૫૩-૦-૦-૦-૧

*सर्वसर्वकथम व्याविहारीक धर्मप्रापक निमेष ... ०-६-० ०-०-६
 अनमयाभ्युदय ३१/३१/११ नमोवनिप्रीत्युता ध्यायते ०-२-० ०-०-६

अनसूयाम्युदय गुणशतानामावृत्तः ॥ ७॥ ०-२-० ०-०-२

चंद्रप्रभाचरित्र (संस्कृत) ०-१२-० ०-२-०

विद्वत्संघे विवेकः स्यात् तथैव गणराज्ञी संस्थे ।

विपनिमित्र ०-८-० ०-१-०

रा. प्रा. पु. श. व. ला. स. हरीरामनीति

सौ सौ उरसितारा उरसितारा
स्त्रीधर्मबोधक गरबावळी, आवृत्ति १५११ ०-२-० ०-०-६

* अ. नीशानीवाणां पश्यते। नामदार गायत्र्याः सुरकारनां स्वरवली - आता. तद्वत्

आ. नाशानावाणा पुस्तका नामधर गायकवाड सरकारना स्वावल्या तदनु
 आणाआभा पुस्तकयंत्रे तथा अन्यो भाट भण्डार ध्यां छे.

† આ નીચાનીવાળાં પુસ્તક મુખ્ય ધલાકાના સરકારી કેળવણી, ખાતા નિર્વહી શાળા.

આમાં પુરતકાલયો તથા ઇનામો માટે મંજુર થયેલ છે.

સાક્ષર સહાયક-પ્રજ્ઞ પ્રબોધક મંડળી.

- (૧) ધણા સ્વદેશ હિતચિંતક વિદ્વાનોના અનુમતથી આ મંડળી ઉભી કરવામાં આવેલી છે.
 (૨) પ્રજ્ઞમાં સુબોધક અને હિતકારક વાચનની અભિરૂચિ વધવા પામે, વિદ્વાન લેખકો

(સાક્ષરો) ને ઉત્તમ અભ્યાસ સાધનમાં ધટતું ઉત્તેજન મળ્યાં કરે, મનુષ્યની જ્ઞાતિયોને ખોટા માર્ગે દોરનાર અનિષ્ટ વાચન પ્રકટ થતું અટકે, ઓછા જ્ઞાનવાળા લેખકો ઉપર ધટતું અકુશ રહે શકે, અને સારાં નકારાં વાચનની પરીક્ષણશક્તિ પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત કરી શકે, એવા પ્રકારનો યત્ન કરવો એ આ મંડળીનો હેતુ છે.

(૩) એ હેતુ પાર પાડવા માટે મંડળી તરફથી એક જીર્ણમાનું ઉદ્ધારવામાં આવેલું હોષ્ટને, મંડળીના પુસ્તકપરીક્ષક મંડળે જે લેખકનું જે પુસ્તક પસંદ કરેલું હશે, તે લેખકનું તે પુસ્તક પોતાના છાપખાનામાં પડત કિંમતે છાપી આપી તથા એજ નિયમે પોતાના તરફથી પણ પડત કિંમતે પુસ્તકો પ્રકટ કરશે, પ્રજ્ઞને સારૂ અને સસ્તું વાચન પૂર પાડવાના યત્નને મંડળી સહાયતા આપી શકશે. વળી મંડળી તરફથી "વિવેચક" પત્ર પ્રકટ થતું હોવાથી તે દ્વારા પ્રગટ થતાં પુસ્તકો પર અને પ્રજ્ઞની પ્રસ્તુત નીતિ રીતિ અને સ્થિતિ પર વિસ્તારથી વિવેચનો થવાને ભાષા અને પ્રજ્ઞની ધારણા યથા શક્ય છે.

(૪) હરકોઈ માણસને આ મંડળીના જીર્ણી સુધીના મુરખખી કે હરકોઈ વર્ગના જીર્ણી સુધીના સભાસદ થવાનો હક્ક છે, અને તેઓ સર્વને જીર્ણીમાં એકબીજાને લઈ જઈ આપવું પડે છે. મુરખખીઓએ ઓછામાં ઓછી સેતી અને વધારેમાં વધારે મરજીમાં આવે તેટલી પેહેલા વર્ગના સભાસદે પચાસની, બીજા વર્ગના સભાસદે પચીસની, અને ત્રીજા વર્ગના સભાસદે દસ રૂપીયાની રકમ આપવી પડે છે.

૫) મંડળીના મુરખખીઓ તથા હરકોઈ વર્ગના સભાસદોનો "વિવેચક" પત્ર જીર્ણી સુધી મેળવવાનો હક્ક છે, અને તે ઉપરાંત મુરખખીઓનો, મંડળી તરફથી પ્રકટ થતાં એ રૂપિયા સુધીની અને બીજા વર્ગના સભાસદોનો આઠઆના સુધીની કિંમતના પુસ્તકો ભેટ મેળવવાનો હક્ક છે.

આ સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયેલાં તથા મળતાં પુસ્તકો કિંમત સાથે નીચે પ્રમાણે છે.

નામ. કિંમત નોંધપાત્ર અર્થ.

પાંડવનું ઉત્તર ચરિત્ર	...	...	...	...	...	૩-૦-૦
ચતુર્વર્ગ સંગ્રહ-પુરુષાર્થ શતક	...	...	...	...	...	૦-૦-૦
દેશસેવા અર્થે દેશાભિમાન	...	...	...	...	...	૦-૦-૦
મૃગશર વૈરાગ્યતરંગિણી	...	...	...	...	...	૦-૦-૦

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૬ મું.]

માધ, સવત ૧૯૫૪.

[અંક ૪ થી.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

હાલનો જમાનો,

૧

(ગરબી),

સંસાર વિચિત્ર અતીવ વને !

નહીં મને ચેન તહીંજ પડે !

દેસાય નહીં કહીં એ સુખ રે ! સંસાર. ૧

જનો અતિ મસ્ત વનીજ ફરે !

યથેચ્છ સ્વરૂપ ધરી વિચરે !

વીજાને તો તુચ્છ ચિત્તેંજ ગણે ! „ ૨

ઘેરેઘેર પંડિત વહુજ મળે !

નહીં કહીં શિષ્ય શોધ્યોજ જડે !

વૃદ્ધોની એ લાજ કશી ન મળે ! „ ૩

જેને જેમ ફાવે તેવીજ રચે !

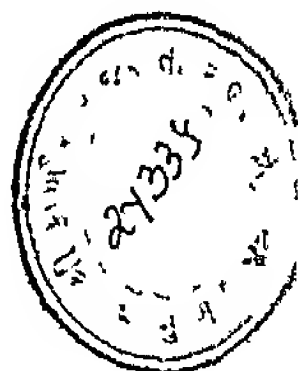
માપા તળો નિયમ કશો ન મળે !

આપે મત છૂટ થકીજ અરે ! „ ૪

પોતાનું તો જ્ઞાન સંપૂર્ણ ગણે !

કરે અર્થ શાસ્ત્ર તળા જે ગમે !

સુધારો સંસાર વિપે જ કરે ! „ ૫

પ્રાચીનોને મૂર્ખ ઘણાજ ગણે !
 પુરાણોને કોઈ વઢી જ સંદે !
 કર્મો ફલ છે તે કોઈ ન માને !   ૬
 લોકોને તો સુખ કરવાજ મથે !
 જેથી લોક દુઃખ અતીજ સ્વમે !
 કરે અતિ પાપ એવીજ રીતે !   ૭
 ગણી મૂર્ખ લોક વિષેજ હસે !
 રક્ષક વની ભક્ષણ એમ કરે !
 આહા ! સ્વેદ એ તો મને વહુ રે !   ૮

જીવનવ્યાપાર.

(મળેલું.)

શિખરિણી.

ભલે ક્યા માયા યજ્ઞસમયમાં નષ્ટ બનતાં,
 સગાં સ્નેહી બહાલાં સહૃદયથી આજે રવડતાં;
 નથી આશા તૃણા નથી સુખની મીઠાશ મનમાં,
 નથી નિરાનંદે નથી રત જરી હર્ષ મદમાં.   ૧

વિલોકી સૌ જાણ્યાં જગત જનના મહેં હૃદયને,
 સજવે સૌ રંગો નિજ મતિબળે મગ્ન થઇને;
 ભમેછે માયામાં અચળ તન ને દ્રવ્ય ગણતા,
 કરે કાર્યો એવાં જેથી બની મૃત્યુ વિસરતા.   ૨

અરે! ના, ના ભૂલો અકળ ગતિ આ ઈશ્વરોય છે
અહાહા! શી રીતે સહુ જગત વ્યાપાર લિન છે;
ભમોછો અંધારે નિતનિત ભમાઈ નિજ બળે,
પ્રસંગો છે એવા, નથી જ કદી ત્યાં દોષ નિકળે ૪

પહેલેથી આતો નિજ જીવન નિર્મ્યું સુખદ છે,
પડી માયા કદે પ્રિયકર ગણ્યું તે દુખદ છે;
વીંતે ને વીત્યું સૌ નિજ સ્વરૂપ કાળે મળી જશે,
હશે જો મુમુક્ષુ નિજ હૃદયમાં પ્રેમ મહશે. ૫

“આપ્ત.” (મુખ્ય.)

અગ્નિસૂક્ત.

(સાંચણ પૃષ્ઠ ૨૪ થી).

હવે પછી અગ્નિની સ્તુતિ તથા વખાણ કરેછે.

અગ્ને યં યજ્ઞમધ્વરં વિશ્વર્તઃ પરિભૂરસિં ।

સદેવેષુ ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

વિપ્રરહિતતું અગ્નિ યજ્ઞ સમીપે ફરી વળેછે તે—

દેવોને પ્હેંચે છે યજ્ઞજતેતો તુજ પ્રતાપજ છે । ૪

“વિપ્રરહિતતું” એટલું વિશેષણ “અગ્નિ”તું છે. અગ્નિ સર્વ દેવો-
ના દેવ, તેને વિપ્ર હોયજ નહિ; તેમજ તેની સહાયતાથી વિપ્રનો નાશ
જ સંભવે છે. અત્ર યજ્ઞમાને યજ્ઞ સમારંભ કરેલો છે, અને પ્રત્યેક શુભ
કર્મમાં તથા વિશેષે કરીને યજ્ઞ જેવા દીર્ઘ કાલ પ્રયંત પ્હેંચતા કર્મોમાં
લાંબા દિવસો લાગવાથી વિપ્રો આવવાનો સંભવ હોયછે, તેટલા માટે તેમાં
વિપ્ર ન નડે એમ પુરોહિત અગ્નિની સ્તુતિ સહિત યજ્ઞમાનને આશિર્વાદ
આપે છે.

યજ્ઞ અગ્નિથીજ છે—તે મયજછે, તેથી તેને અર્પેલ વસ્તુ દેવોને

પ્રહોંચે. આ સર્વ પ્રતાપ અગ્નિનેજ છે, માટે તેનીજ સ્તુતિ આ કાર્ય માં કરવી યોગ્યજ છે. હવે વળી અગ્નિને પધરાવવા પ્રાર્થના કરે.

અગ્નિર્હોતાં કવિક્રતુઃ સસશ્ચિત્ર શ્રવસ્તમઃ ।

દેવો દેવેભિ રાગમત્ ॥ ૫ ॥

કુશલ કપટરહિત, અને વિશેષમાં કીર્તિમાન, નેજવાળી હોમતાણા સંપાદક, અગ્નિ! પધારે સહિત દેવોથી! ૫

આ મંત્રમાં પણ કુશલાદિ વિશેષણો અગ્નિનાં કહેલાં છે. અગ્નિ જીવન આધાર રૂપ હોવાથી તેમજ જીવન જળવનાર કુશલતા રૂપ કહેલ છે. તે સર્વનો રક્ષક હોવાથી તેનામાં કપટ હોયજ નહિ, માટે તેને કપટરહિત કહેલ છે. સર્વ જીવન રૂપ અગ્નિથી વધારે કીર્તિમાન પણ કાણ હોઈ શકે! હોમ નામ યજ્ઞનું છે. તેના અગ્નિ દેવ છે, એમ્તો પૂર્વે કહેલુંજ છે. દેવતાઓને તે લાવનાર હોવાથી તેને દેવોને લાવવાની આ મંત્રમાં પ્રાર્થના છે.

જીવનગતિ ઉપજતા રૂપ અગ્નિથીજ છે, તેટલા માટે શરીર રૂપ—અન્નમયદોશરૂપ—અગ્નિકુંડમાં અન્નની આહૂતિ અર્પણ થાય છે. તેને અંદર નો જઠરાગ્નિ પચાવીને તેમાંથી જે સાર કાઢે છે, તેમાંથી શરીરનાં સર્વ તત્ત્વોનું પોષણ થાય છે. અગ્નિ જે પચાવી સાર કાઢે નહિ, તો ખીજાં તત્ત્વો પોષાય નહિજ, માટે ખીજાં તત્ત્વો રૂપ દેવતાઓને લાવી પુષ્ટ કરી આપનાર અગ્નિજ છે, અને અગ્નિનાજ પોષણથી એ સર્વનું પણ પોષણ થાય છે, માટે અગ્નિ મુખ્ય દેવ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ સમજાય છે કે શારીરિક દોષોથી જે રોગોત્પત્તિ આદિ છે, એ સર્વનું મુખ્ય કારણ જઠરાગ્નિનો વિકારજ છે. માટે જઠરાગ્નિ નિત્ય યોગ્ય હોમથી પુષ્ટજ રાખવો ઉચિત છે. આમ પણ અર્થ છે. પરંતુ અત્ર યાદ રાખવાનું છે કે અન્નાહૂતિ દેવલ સ્થૂલાન્નનીજ નહિ સમજવી. બેશક સ્થૂલાન્નથી સ્થૂલ શારીરિક તત્ત્વો પોષાય છે, પરંતુ માનસિક સૂક્ષ્મ શરીરાદિને પોષણાર્થ સદાચારાદિ સત્કર્મોચરણરૂપ આહૂતિઓ પણ અર્પવી જોઈયે. આમ ક્ષિતાર્થ છે. એમ માનસિક શરીરની પુષ્ટિથીજ સ્થૂલ શરીર પુષ્ટ બની શકે છે. મન કુષ્ટ હોય તેનું શરીર દૂષિત થયા વગર રહેતુંજ નથી, પણ જેનું મન નિર્મલ છે તેનું

શરીર નિર્મલ હોયછે. માટે યજ્ઞ ભાવનાનો આ ગુપ્તાર્થ દીર્ઘ મનન કરવા યોગ્યછે.

યદંગ દ્વાશુષે ત્વમર્મે મુદ્રં કરિષ્યસિ ।

તવેત્તત્સત્યમંગિરઃ ॥ ૬ ॥

હે પ્રિય અગ્નિ તું તો કલ્યાણજ ને કરીશ યાજકતું,
હે અંગિરા ખરેતે કલ્યાણજતો અને નકી તુજતું. ૬

આમાં અગ્નિને કહેલું છે કે--તું જે યજ્ઞમાનનું કલ્યાણ કરીશ તે તાર્જન છે. ઉપર પ્રમાણેનો આધ્યાત્મિક અર્થ ગ્રહણ કરતાં પણ અન્નાદિથી ખાનાર-
નું શરીર આપું પોષાય તે અગ્નિ પણ પોષાયછે. અત્ર યજ્ઞમાન શબ્દ વડે જમ-
નાર મનુષ્ય છે. તે અત્ર ખાય તેથી તેનું જ પોષણ માત્ર નથી થતું પણ તેની
પ્રુષ્ઠિથી તેના શરીરમાંનો અગ્નિ પણ પ્રુષ્ઠ થાય છે, માટે યજ્ઞમાનનું
કલ્યાણ અગ્નિકરે, અટલે-કે અગ્નિ પોતે અદ્વિત રહે તો તેનું તે કલ્યાણ છેજ.

આ મંત્રમાં અગ્નિ ને બીજા ચરણમાં “અંગિરા” નામ આપેલું
છે. અગ્નિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ અંગૂ ઉચ્ચ ગતિ-ઉપરથી ખતાવી છે,
તેજ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ છે. છતાં બીજો અર્થ એમ પણ થાય છે
કે અમ્ નાદ, અને ગિરા વાયૂ, એ ઉપરથી અંગિરા શબ્દ વાયૂની ગતિ-
રૂપ યોગને સૂચવે છે. વાયૂ એ અગ્નિજ છે. વાયૂ ને અગ્નિજ ચેતન
છે. તેની ઉચ્ચગતિ એજ યોગ છે. માટે યોગાગ્નિ ને અંગિરા નામ આ-
પેલું છે. અંગિરા સમાપ્તમાં ગણાય છે.

ઉપ'ત્વામે દિવેદિવે દોષાં વસ્તધિયાવ્યમ્ ।

નમો મરંત ઇમસિ ॥ ૭ ॥

રાત્રી વિષે પ્રકાશકે હે અગ્નિ અમે હમેશ ભક્તિ થદી—

નમન કરી તુજ પાસે આવીએ (તેતુજમનમાં ધરજે!) ૭

આમાં અગ્નિને રાત્રી વિષે પ્રકાશક કહેલ છે. આમાં યોગાગ્નિ
અથવા સયરૂપ અગ્નિનું સ્તવન છે. રાત્રી સય સૂચક છે, તેથી સંહા-
રક અગ્નિને કહે છે કે તારી પાસે અમે આવિયે તે તું સક્ષમાં રાખજે.
અગ્નિથી પ્રથમરણ થઈ સૃષ્ટિ તત્વો વિખરાય છે માટે તે સયાગ્નિ છે. યજ્ઞ

કરી ઉચ્ચગતિ મેળવનાર હવે લય સાધના કરવા લાગે છે, માટે લયાગ્નિને
હે છે કે હવે હું તારા માર્ગમાં આવું છું તેનું રક્ષણ કરજે, કે પાછો નીચે
। પડું. આમ ભાવાર્થ છે.

રાજન્તમધ્વરાણી ગોપામૃતસ્યદીર્ઘિવં ।

વર્દ્ધમાનં સ્વેદર્મે ॥ ૮ ॥

જે તું યજ્ઞ તણો તો રાજ છે, ધર્મ કૃત્યનોય વળી—

દેદીપ્યમાન રક્ષક, સ્વગૃહમાં તું થનાર મોટો છે । ૮

યજ્ઞનો રાજ અગ્નિને અન્ન કહેલ છે, તેનો પૂર્વે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું
કે; ધર્મકૃત્યનો પણ તેને અન્ન રક્ષક કહેલ છે. આર્યોનાં ધર્મ કૃત્યો સઘળાં
મગ્નિમય હોય છે. ધર્મકૃત્યોમાં અગ્નિ સાક્ષિ કહેવાય છે. આપણે જ ધર્મો કરીએ
તો તે સાક્ષી રહી તેને હમેશાં જાળવી રાખે છે અને પછી ફક્ત અપાવે છે. આમ
મોને જાળવી રાખે છે, માટે તેને રક્ષક કહેલ છે. એ રક્ષક પણ દેદીપ્યમાન છે,
।કાશમય છે, તેનાથી છાતું કંઈ કૃત્ય રહી જતું નથીજ. પોતાના ઘરમાં
તે વળી મોટો થનાર કહ્યો છે. તેનું ઘર આપું જગત્ છે. તેમાં તેનીજ
યાત્રિ હોવાથી તે તેમાં મોટો કહેવાય છે. આમ અર્થ સ્પષ્ટજ છે.

સનઃપિતેર્વ મૂનવેડઞે સ્વપાયનોર્મવ ।

સર્વં સ્વાનઃ સ્વસ્તયે ॥ ૯ ॥

તે માટે હે અગ્નિ, જેમ પિતા પુત્રને સુગમ થાએ,

તેમ અમોને થાતું કલ્યાણાર્થજ અમારી સાથ રહે । ૯

આ મંત્રમાં છેવટ સ્તુતિ કરેલી છે કે જેમ પિતા પોતાના પુત્રની
પ્રતિ સુગમ વર્તે છે, તેવીજ રીતે અમે લયમાર્ગે આવિએ તે સમયે તું
પણ અમારા કલ્યાણાર્થ અમારી પાસેને પાસે રહી રક્ષણ કરજે. દુર્બુદ્ધિ
માદિ યોગમાં નડતા અંતરાયોરૂપ શત્રુઓ અમને નીચે ન નાખીદે તેનો
માટે તું પાસેજ રહે આમ ભાવાર્થ સ્પષ્ટજ છે. આ પ્રમાણે અગ્નિની આ
૧૫ મંત્રોમાં સ્તુતિ છે.

આપ્તવચન.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૬૩ થી)

૩૫

આ સંસાર રૂપી ભર સમુદ્ર શાન્તિમાં પાર ઉતરવાનું મુખ્ય નાવ રૂપી સાધન પુરૂષાર્થ છે, પણ તેમાં નાવને યોગ્ય માર્ગે લઈ જઈ શાન્તિમાં રાખનાર કુશળ નાવિક રૂપી મનુષ્યની બુદ્ધિ છે. જેના હાથમાં નાવ છે પણ કુશળ નાવિક નથી તેને ખરેખર આ સંસારરૂપી ભર સમુદ્ર કે જેમાં ત્રિ-ચિત્ર બુદ્ધિ-પ્રકૃતિવાળા જીવો વસે છે, અનેક ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ કરી પોતે સુખ-મ્હાલી પ્રસંગોપાત બીજને દુઃખનાં લોકતા કરે છે અને જ્યાં ક-દ્વપનામાં આવી નાશકે એવા વારંવાર લથાનક ખનાવો ખન્યા કરે છે તે તરવા બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાનું નાવ ઠાઈપણુ લાલચરૂપી ખડક સાથે અથડાઈ ભાંગી જાય છે અને પોતાનું જીવન દુઃખ-મય થઈ જાય છે. આનું મુખ્ય કારણ બુદ્ધિરૂપી નાવિક પોતાના હાથમાં નથી; મનુષ્ય માંત્રનો મુખ્ય મિત્ર બુદ્ધિ છે. જ્યાં બુદ્ધિ નથી ત્યાં પુરૂષાર્થ શું કરે? જે પુરૂષાર્થ હિતકર મનાતો હોય તો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જણાશે કે તે બુદ્ધિ વિના અહિતકર થઈ પડે છે, માટે પ્રથમ વિદ્યાજ્ઞાન રૂપી શિક્ષણના ધુસથી બુદ્ધિ રૂપી સોનાને ઓપ ચડાવવાની આવશ્યકતા છે.

૩૬

જે સ્થળે માણસો અનેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ખરાબ માર્ગે કારણને પોતાનો નિર્લાહ ચલાવે છે, જ્યાં ઈર્ષ્યાખેર, નિંદાખેર તેમજ શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા માણસો વસે છે, જ્યાં સુદલક સુખને માટે ભોગવાતો આનંદ ઠાઈ પણ પ્રાણીના જીવનના નાશનું કારણ થઈ પડે છે, જ્યાં ક્રૂરતા, ભય, વિષયજનિત આનંદ, અનીતિ આદિ વ્યાપી રહ્યાં છે, જ્યાં નીતિનો લોપ, દયાને ઠેકાણે ક્રૂરતા, ઉદારતાને બદલે સ્વાર્થપરતા જેવામાં આવે છે તેવા સ્થળે વસનાર સદ્ગુણી મનુષ્યે સામ, દામ, ભેદ અને હંડથી કોઈ પ્રકારે પોતાનું હિત સાધ્યા વિના છૂટકો નથી. એક ગુલાખના મૃદુ છોડ ને દેશ કાળને અનુસરી એ ચારે ઉપાય રૂપ પાણીનું નિત્ય સિંચન કરવાથી તે દિનપર-

દિન વૃદ્ધિ પામતો જઈ સુગંધી પુષ્પને જન્મ આપે તે નિઃશંક છે. મનુષ્યે પોતાના હિતાર્થે દેશ કાળને અનુસરી વર્તન કર્યા વિના દુઃખ ઉપજે છે, માટે દેશ કાળને અનુસરી એવી રીતને વર્તન રાખવું જોઈએ કે જથી પોતાનું હિત સધાય અને નીતિ માર્ગ ભણી મુખ્યત્વે કરી ને દૃષ્ટિ રહે.

૩૭

આ સંસારમાં આપણે જે જે પદાર્થો જોઈએ છીએ તે સર્વ ઉપયોગી છે. કાંઈનો કાંઈ પણ એક બીજાની સાથે ઉપયોગ રહેલો છે. સર્વ પદાર્થો અરસ્પરસની જરૂરીયાત પૂરી પાડે છે. બહારથી જોતાં તદ્દન નિર્માલ્ય જેવી તૃણવત્ વસ્તુઓના પણ સંયોગ વિયોગથી આ સંસારરૂપી મહામંડળ નિયમિત રીતે ચાલે છે એમ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં માલુમ પડે છે. આ જગતને સર્વ પદાર્થ કિંવા વસ્તુઓ પ્રતિકૂળ છે તેમ સર્વ પદાર્થ કિંવા વસ્તુઓ આ જગતને અનુકૂળ છે. એક પદાર્થની બીજા પદાર્થ ભણી અનુકૂળતા અને બીજાની પ્રથમ પ્રત્યેની પ્રતિકૂળતા શિવાય કાંઈપણ બનવું અસંભવ્ય છે. અર્થાત આ જગતમાંના સર્વ પદાર્થો તેમાં જડ પદાર્થોમાં ગગનયુગ્મી પર્વત મહાનથી તે તૃણ પર્યન્ત અને સર્વ સજીવ પદાર્થોમાં મનુષ્યથી તે અલ્પ પ્રાણી-કીટ પર્યન્ત પરસ્પર ઉપયોગી છે, પણ ખેંદજનક વાર્તા છે કે સર્વ સજીવ પદાર્થો તેમાં માનવવર્ગ જોકે કુદરતના નિયમાનુસાર એક બીજાને ઉપયોગી થતો હશે, પણ પરસ્પર ઉપજતા કલહ-ક્લેશ દ્વેષાદિથી કાંઈ વેળા પરસ્પર બહુ ક્રૂરતાની પ્રતીતિ આપે છે. માટે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે અને પોતાના હિતાર્થે મનુષ્યમાત્રને પરસ્પર અનુકૂળ થવાની આવશ્યકતા છે. પ્રત્યક્ષ છે કે કુદરતમાં નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી બીજા માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાથી પોતાનું જીવન કષ્ટમય થઈ પડે છે.

૩૮

સ્થળ સમય અને બીજા પ્રસંગો ભૂતકાળમાં કરેલાં કૃત્યનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. સારાં કૃત્યને માટે મનમાં કલ્પના ઉઠતાં આપણને ખરેખર હર્ષ-આનંદ ઉપજે છે અને ખરાબ કૃત્યનું સ્મરણ થતાં શોક ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી. જે સત્ય છે વા અસત્ય છે તેની પ્રતીતિ આપણને આપણું હૃદય પ્રથમથી સૂચવી આપે છે. હૃદય પવિત્ર છે, પણ કામ, ક્રોધ મોહાદિ વિકારોથી તે મલિન બને છે. આપણે એવાં કૃત્યો કરવાં જોઈએ કે તેની

માત્ર કદ્યના ઉઠવાથી આપણને ધણીવેળા આનંદ ઉપજે તે સ્વાભાવિક છે, પણ ભવિષ્યમાં જનસમાજના સ્મરણમાં રહેવાનું જની શક. સિદ્ધ છે કે સારાં કૃત્યોથી સંપાદન કરેલો કીર્તિરૂપી સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી નિકળે તે કદી પણ અસ્ત પામતો નથી. જે માણસો માનસિક મોહાદિ વિકારોથી ઉશ્કેરાઈ ને ડાઘપણ કાર્યમાં અવિચારી પગલાં ભરે છે તેઓ આ સંસારમાં ડાઘપણ માણસની-સંસારની નિંદા બેઠારી લે છે. વળી જે માણસો કેવળ દુર્ગુણોથી ભરેલા હોય છે તેઓના અસ્તિત્વની નામનિશાની પણ રહેવા પામતી નથી.

૩૯

સૂક્ષ્મરીતે જોતાં જણાય છે કે, ડાણ જણે અમુક પ્રકારનાં બુદ્ધિ પૂર્વક અયોગ્ય માર્ગે દોરનારા ઉછાંછળા યૈચારોથી યુવાવસ્થામાં પોતાના જીવનનો અમુક ભાગ પસાર થાય છે. ઉદ્દૃષ્ટ મનોવૃત્તિનેલીધે આ અવસ્થામાં સારાસારનું કાંઈપણ ભાન રહેતું નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં આવી પડતાં સંકટો જે કાર્ય કરવાથી ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે તે કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. આવી રીતે વિપ એ મૃત્યુનું સખળ કારણ છે તેમછતાં તે વિપને વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત-આલતા કાળને અનુસરી આલવું તે ઘણું અંશે આ અવસ્થામાં સૂઝતું નથી, મન બહુ અસ્થિર રહે છે, અને અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસો ભોગવવાની વિચિત્ર ઇચ્છાઓ ઉર્પજવા પામે છે, પણ જે યુવકોના માતાપિતાએ તેમના પુત્રાદિના હૃદયમાં પ્રથમથી સદ્ગુણ બીજ વાવેલું હોય છે, તેઓની સ્થિતિ યુવાવસ્થામાં કેટલાક અંશે નવું-ઉછાંછળું સ્વરૂપ ધારણ કરતી નથી. આ અવસ્થામાં મનોનિગ્રહની પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને તેટલા માટે સત્સંગતિ અને સારાં પુસ્તકો-સદ્ગુણી, મહાન પુરુષોનાં જીવન ચરિતો વગેરે સારા પ્રસંગના સમાગમમાં આત્મવું એ ઐયસ્કર માર્ગ છે.

૪૦

અમુક કાર્ય તદ્દમાગ હાથમાં આવ્યું છે; તે તદ્દમારે પોતે કરવાનું છે આ સમયે આખા કાર્ય તરફ દૃષ્ટિ ન ફેરવતાં તદ્દમે તે ધીમે ધીમે શાન્તિમાં હિમ્મતથી કંવાને પ્રયત્ન કરશે તો તે હિતકારક છે. આખાં કાર્યભણી દૃષ્ટિ રાખ્યાથી નિરાશા, ભય વગેરે સંકુચિત ભાવો હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ

નાહિમ્મત થવાય છે; પણ જે મનુષ્યો પોતાના પુરૂષાર્થ—આત્મબળનું પ્રાધાન્ય ગણે છે તેઓ ધૈર્ય અને ખંતથી કાર્યના આખા સ્વરૂપ ભણી અલક્ષ રાખી તે પૂર્ણ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. વળી તેઓ તે પૂર્ણ કર્યા પછી જાંપી પોતે કરેલા કાર્યનું સ્વરૂપ શું હતું તે ભણી દૃષ્ટિ રાખી તપાસે છે. આવા માણસો વ્યવહારિક કાર્યોમાં વિન્ય પામે છે અને પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે, પણ એટલું તો સ્મરણમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે કાર્ય કરતાં પૂર્વે તેનાં પરિણામમાં લાભાલાભભણી લક્ષ રાખવું જોઈએ.

૪૧

જે માળાપો પોતાના છોકરાંઓપર યોગ્ય અંકુશ નહીં રાખતાં ત્હેમને સ્વચ્છંદ પણે વર્તવા દેછે તેઓ એક મ્હોટી ભૂલ કરે છે. છોકરાંઓને ત્હેમની બાળવયમાં સ્વેચ્છાનુસાર ચાલવા દેવાથી અન્તે તેઓ મોજ શોખમાં ગરકાવ થઈ વિષય લંપટ બને છે અને અન્તે બળહીન અને અપકીર્તિકર્ નિવડે છે, કારણ કે ખરાબ પ્રસંગોથી સદ્ગુણનો વિનાશ થાય છે. તેમનું જીવન દુઃખ-મય થઈ પડે છે. ધનિક માતાપિતાનાં છોકરાંઓ સ્વેચ્છાથી પોતાને મળેલી કિંવાં ભવિષ્યમાં મળતી સમૃદ્ધિનો વિનાશ કરી દરિદ્રાવસ્થાને પાત્ર બને છે, અને ગરીબ માતાપિતાનાં છોકરાંઓ વિના અંકુશે પોતાના જીવનની સાર્થકતા ગુમાવી બેસે છે અને દુઃખી થાય છે. માતાપિતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે, પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર બાલવયથી યોગ્ય અંકુશ રાખી ત્હેમનું મન સન્માર્ગ ભણી વળે તેમ કરવું. પોતાના સારા વિચારો તેમજ સારા દૃષ્ટાન્તોથી ત્હેમના હૃદયમાં હમેશાં સારી છાપ પાડવી. મીઠા વૃક્ષનું બીજ વાવ્યાથી તેમાંથી વૃક્ષ ઉછરતાં મિષ્ટ ફળ જ થાય છે, પણ કડવાં વૃક્ષનું બીજ વાવ્યાથી કદી મિષ્ટ ફળ નિપજવાની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે, માટે પ્રથમથી છોકરાંઓનાં હિતાહિત તરફ દૃષ્ટિ રાખી ત્હેમને સદ્ગુણ બોધક શિક્ષણ—પ્રસંગો આપવા તેજ મા-બાપોનું કર્તવ્ય માની શકાય. કેટલાક માળાપો પોતાનાં છોકરાં ભણી બાળવયથી બહુ ગાંભીર રહે છે અને માને છે કે તેથી છોકરાંઓને ઉન્નત બનવાનું કારણ મળશે નહીં પણ આ ગાંભીર્યનું આખરે ખરાબ પરિણામ આવે છે. માળાપ અન્તે છોકરાં વચ્ચેના કાંઈ પણ પ્રેમનો અનુભવ બેઉ વર્ગને ન મળે તે તો સંભવિત છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે છોકરાંઓના હૃદયમાં જે કાંઈ માળાપ ભણીને પૂજ્ય ભાવ નિર્માયેલો છે તેનું છેદન થાય છે. માળાપના

મનમાં છાકરાંઓ માટે સારી લાગણી હોય તો ભલે, પણ છાકરાંઓના હૃદયમાં માળાપ લણીના પ્રેમને અવકાશ મળતો નથી. ત્યારે 'માળાપ કાણુ? અને છાકરાંઓ કાણુ?' એટલે દરજ્જે હૃદયમાં છાપ પડી રહે એ કાંઈ અસંભાવ્ય નથી.

૪૨

મિથ્યાભિમાની લોકો દેશનું કલ્યાણ કરવાના ઉચ્ચ માર્ગપર પોતે છે એમ માની મ્હોટા મ્હોટા પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના હિતનો ભોગ આપે છે અને તેને માટે ઘાઘ વેળા વિપત્તિનું વાદળ માથે ંહોરી લે છે, પણ તે-ઓનું આ કર્તવ્ય પોતાના અપલક્ષણોથીજ નિંદ્ય થઈ પડે છે, ડારણ કે તેઓની પ્રેમળ ઇચ્છા પ્રથમથીજ ક્ષોભિત અસંખ્ય વૃક્ષો ઉભાં હોય છે ત્હેમ-નાપરથી બાણી જોઈને નીચાં વૃક્ષપર ચઢવાના અભ્યાસવિના ઉંચા વૃક્ષપર ચઢી મિષ્ટ ફલ લેવાના પ્રયત્ન જેવી હોય છે. આથી તેઓ મ્હોટી લાલસામાં કેવળ અન્ય માર્ગે દોરાર્ધ નિરાશ બને છે કિંવા પોતાની પ્રતિજ્ઞા વા ઇચ્છાનું સાકલ્ય કરી શકતા નથી. જે મનુષ્યો પોતે ઉન્નત માર્ગે જવા ઇચ્છે છે અને-કરેલાં સારાં કૃત્યોથી કીર્તિરૂપી દીવો હાથ ધરવાને યત્ન કરે છે તેઓ પ્રથમ પોતાની જાત કરતાં સગાંસ્નેહી લાણી પૂજ્ય ભાવ ગામી ત્હેમના હિતની ઇચ્છા રાખે છે; પછી દેશના હિતને પોતાના હૃદયમાં અવકાશ આપે છે અને છેવટે સ-મગ્રમાનવ વર્ગના હિત લાણી લક્ષ રાખી રહે છે. આવા પુરૂષો ખરેખર સદ-ગુણી અને દેશ-વિશ્વ હિતૈષિ છે. તે શિવાય 'અમે દેશનો કલ્યાણ માગ, સા-ધીએ છીએ વા લોક હિતાર્થ દેહાર્પણ કરીએ છાએ' એમ કેટલાક બોલે છે તેમ પાછો પ્રયત્ન કરે છે; પણ તેઓ આખરે ક્ષુલ્લક દેશહિત ચિંતક છે. જે અનુ-ક્રમે એકે એક પગથીયું ચઢી અટારીપર ચઢવા માગે છે તે ચઢી શકે છે, પણ ફૂદકો મારતાં વા ઉડવાની ગતિ કરે છે તે ખરેખર પડી, ખીજા રૂપમાં કહેતાં, અપકીર્તિ ંહોરી નિંદાને પાત્ર બને છે.

૪૩

મૃત્યુનો કાને ભય નથી! બાળવયથી તે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલ કે જેના ગીત્રો કેવળ ક્ષીણતા પામી કંપે છે તેના જીવો મૃત્યુથી ડરે છે અને પોતાના જીવને અધિક પ્રિય ગણે છે. કામળમાં કામળ કૃશ અંગવાળી સૌન્દર્યવાન સ્ત્રી તેમજ દીંગલાં દીંગલી વગેરે જડ પદાર્થની અનેક વેદાઓ કરી આનંદ પામતા અને મુખેથી ફૂર હૃદયને પણ આદર્યાદ પમાડે તેવું કાલું કાલું

ખોલતાં ખાળકો અને ખાળાઓ તેમજ છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલ ધરડી ખખ ડોશી પણ સર્વ મૃત્યુથી ભય પામે છે. સર્વ મનુષ્યાદિ ઇતર પ્રાણીઓ પોતાના જીવનનો પ્રવાહ આ સંસારમાં જેમ લાંબા સમય પર્યંત વહે તેમ પોતાના મનમાં સદા ઇચ્છા રાખે છે, આવી રીતે મૃત્યુ સર્વને અપ્રિય છે. પણ જે સિદ્ધ મહર્ષિ પુરૂષો હોય છે તેઓ મૃત્યુને વધારે પ્રિય માને છે. તેઓને કાંઈ પણ પદાર્થને જોઈ તેઓના હૃદયમાં હર્ષ કે ગ્દાનિ ઉપજતાં નથી. તેઓના જીવનનો આખો ભાગ સન્માર્ગભણી-પારલૌકિક હિત સાધવામાં રોકાયેલો હોય છે. નીતિજ્ઞાન રૂપી પ્રકાશિત દીપ મૃત્યુરૂપી અંધારાને છિન્ન ભિન્ન કરી પ્રકાશ કરે છે અને પરમ મોક્ષ પદ પામવાનો માર્ગ સાધે છે.

૪૪

શ્રી પુત્રકલત્રાદિથી સર્વ રીતે સમૃદ્ધિવાન કુટુંબ જુઓ અને ત્હેના મુખ્ય નાયક ભણી દષ્ટિ કરો. જાણવાનું માત્ર એટલું જ છે કે, ત્હેના વિચારો કેવા માર્ગ ભણી વહેતા હશે! હા! ત્હેના વિચારો પોતાની સ્થિતિને અનુરૂપ ઉપજે છે. ત્યારે તે પ્રમાણે જે મનુષ્યો કાંઈ પણ સમૃદ્ધિ વિના તદ્દન કંગાલ હોય છે તેવા મનાતા દુઃખી મનુષ્યોનાં મનમાં પોતાની સ્થિતિને અનુરૂપ વિચારો ઉપજી કેવળ જુદું સ્વરૂપ લે છે. એટલું તો ખરું છે કે તેવા એક રીતે કહેવાતા ગરીબ મનુષ્યોના હૃદયમાં કાંઈક પોતાના સંબંધમાં આવતા મનુષ્યના સંસારનાં મૂળ મહત્ત્વ વિષે વિચારો ઉપજી પોતાની પોતાના સંબંધે દયા ઉપજતી હશે, આવી રીતે સ્થિતિને અનુરૂપ વિચારો ઉપજે એ એક સામાન્ય નિયમ છે, કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે બાલ્યાવસ્થામાં ઉપજતો વિચાર વ્યાપાર યુવાવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામી જઈ ઉછાંછળા કાંઈક સાહસિકપણમાં પ્રવર્તે છે અને પછી વયમાં વૃદ્ધિ થતાં ધીમે ધીમે શાંત ગંભીર વિચારો ઉપજવા પામે છે. આપરથી માત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે, સ્થિતિને અનુરૂપ વિચારોના વહનમાં વહેતાં છતાં પોતાની વૃત્તિમાં કાંઈ પણ ખોટા ભાવને અવકાશ ન આપી ભવિષ્યની આશાના પ્રવાહમાં તણાતા જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. આશા એ બંધન-રૂપ છે, સર્વ દુઃખનું કારણ છે; પણ એક રીતે જોતાં શ્રદ્ધાથી સંકલિત આશા સુખદાયક નિવડે છે.

૪૫ -

શાન્ત—અલય જીંદગી બહુ ઉત્તમ છે. કાંઈ ખર્ચ નથી, અને તેથી ઉપજતા આનંદ વ્યાપારમાં જે મનુષ્યો ઠેવળ મિત્તાંહારી, અલંપટ તેમજ મનોનિગ્રહી હોય છે તેઓ ખરેખર સુખી હોય છે. હમેશાં તેઓનું મગજ સ્વચ્છ રહે છે અને તહેમના વિચારો ઉત્તમ હોય છે. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે, મનમાં કાંઈ પણ વિપાદ—કલહ કંકાસ ઉપજે તો તેનો મુખ્યત્વે ક્ષીને આધાર લેખ્ય વસ્તુઓ પર રહે છે. આથી કાંઈ પ્રસંગે સુખનો માર્ગ ઢંકાઈ જઈ જુઓનેરાનું પ્રદેશ દશ્ય થાય છે તેમજ અનેક પ્રકારનાં સુખો—વિલાસો પતંગિયાની પેઠે દીવામાં થોડા વખતમાં જ પલાઈ નાશ પામે છે. એટલું તો સિદ્ધ છે કે, ઉપાધિ રહિત, જીંદગી આનંદ દાયક છે. કાંઈ પણ પદાર્થ કિંવા વસ્તુ ભણીને મેમ દ્રષ્ટિ આરોપણ કરવી તેજ એક પ્રકારની ઉપાધિ છે. કાંઈ પણ પ્રાણી વા બીજા પદાર્થોને સ્વાભાવિક રીતે, અન્ય સ્થિતિમાં મૂકતાં જોઈ મનમાં જે કાંઈ પ્રેમ ઉપજે તેજ એક પ્રકારની ઉપાધિનું કારણ અશ નિવૃત્તિ માર્ગ આનંદમાં ભળે પાડે છે. સમદર્શી પણ, રાખણ એ ઉત્તમ છે, પણ કાંઈ હર્ષ, શોક, લેખાદિ પ્રસંગો જોઈ પોતાના મનમાં કોઈ ઉપજે, એ સમદર્શી પણની ભાવનાને દૂષિત કરે છે. કાંઈ પદાર્થ કિંવા પ્રાણીને અન્ય ઠેવળ જીવનના માર્ગ ભણી કમણ કરતાં જોઈ દયા ખાતાં કોઈ ન્યામવો, તેજ ખુરી સમાન ભાવના છે. જો આ કરતાં ઉલટો પ્રકાર બને તો તે એક પ્રકારની ઉપાધિ, જીવનમાં સમાન ભાવનામાં મનાતું સુખ કદાચક થઈ પડે છે.

૪૬

જીવનના માર્ગ

એવો ખરું છે કે, જો કુખનો અનુભવ કર્યો નથી તે સુખ ભોગવવાને માત્ર નથી. કુખ પછી સુખ પ્રાપ્ત થવાથી સુખની મહત્તા જણી લઈ તેની શી કિંમત છે અને પ્રમાદને મારગ ન દોરવાતાં ઠેવી રીતે વર્તન રાખવું આવશ્યક છે તેનું જ્ઞાન થાય છે, જે પ્રથમથી સુખમાં ઉછરેલો છે, તેને માથે જરા દુઃખ આવતાં તે પોતાના જીવનના અન્ત ભાગ પર આવી ઉભો રહે છે, જેને સર્વ પદાર્થો—વસ્તુઓ આદિ, શૂન્ય—સ્નેહ શૂન્ય લાગે છે. જાણતા હશે કે જે વ્યવહારમાં કુશલ છે તે બીજાના સ્નેહથી દૂર થયો છે, તેને તે સ્નેહ વિયોગ રૂપી દુઃખમાંથી અનુભવ મળેલો છે. કહેવત છે કે, “ઠાકર ખાતાં ખાતાં મોટા

થાય" તે પ્રમાણે દુઃખના પ્રસંગો આવતા વ્યવહારોપયોગી વર્તનની ખખર પડે છે, મનની નિર્બલતા નાશ પામે છે અને હિમ્મત, સાહસિકપણ અને નૈર્ઘ્યાદિ ગુણો આવે છે. કાંઈ કાળે દુઃખથી મુઝાતા નહીં. અનુભવ સિદ્ધ વાત છે કે, દુઃખજ કોઈ પ્રકારે પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ સૂચવે છે.

(અપૂર્ણ.)
P.

સંસાર સુધારો.

સંસારની ઘટમાળ કહેવાય છે. તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંતનો નિયમ અનાદિ રહેલો છે. ઉદય, વૃદ્ધિ ને ક્ષય એ ત્રિપુટીજ આદિ મધ્યને અંતની ત્રિપુટીરૂપ છે. વિશેષ લાંબું લાંબું ટાયલું કરી ઉપોદ્ધાત વધારવા અગત્ય નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું અત્ર ખસ છે કે ઉપર પ્રમાણે ની ત્રિપુટીરૂપ કાલચક્રમાં સંસારનું ભ્રમણ થયા કરે છે, તેમાં ચાલતો કાલક્રિયે સ્થળે છે, એજ નક્કી થવાની જરૂર છે. આજે યથાર્થ માલેમ પડી જાય, તો તેને અનુકૂલ સુધારાના નિયમો વિશેષ સુખકર નિવડી શકેજ પરંતુ એ સ્થલ હાથ ન લાગે, અગર ખોટું હાથ લાગે તો તે પરકર ચાલવા નિયમો સુખકર નિવડી શકે નહિજ. હાલ સંસારમાં સુખ લગભગ અદર્શન જેવું જણાય છે અને પ્રત્યેક માણસ જાત પોતે સુખી થાય તેને માટેજ પ્રયત્ન કરતો જણાય છે. જે વસ્તુ ન મળી હોય ત્યારે તેની શોધ થાય.

આ ઉપરથી ઘણા વિદ્વાનોના મતમાં એમ પણ આવેલું દીસે જાય સંસાર સુધારાના કોઈ પણ સુખકર નિયમો શોધાવા જોઈયે! અને તો તેની શોધ પાછળ લાગેલા પણ જણાય છે. પરંતુ ખેદની વાત એટલી છે એ સત્ય અને ખરા નિયમો હાથ લાગવામાં મુખ્ય અને અગત્ય સાધન જે કાલચક્રની કઈ સ્થિતિમાં હાલનો સમય છે, તે જાણવાને કાં મયત્ન કરતું નથીજ. પ્રયત્ન નથી કરતા, તેમાં કંઈ તે વાત સ્મરણ ન રચાતું કારણ તો નથીજ, પરંતુ એ વિષય જાણવા પ્રતિનો કંટાળેલ તિરસ્કાર તથા આગ્રહજ મુખ્ય કારણ છે. પ્રત્યેક લોક પોતાની

અનુકૂલ સત્યનું સ્વરૂપ હોય તો ઠીક, એમ પ્રખલ ઇચ્છા ધરાવે છે, પણ કુદરત હંમેશાં માનવીની ઇચ્છાનુરૂપ જ સ્વરૂપ ધારણ કરતીજ નથી. એક દષ્ટાંત અત્ર લઇએ —

કાંઈ એક માણસને ક નામના સક્ષ ઉપર અત્યંત સ્નેહ અને પ્રીતિ છે. એ ક અત્યંત કરૂપ છે તેને સારું રૂપ મળ્યું હોત તો બહુ સારું એમ તે માણસને ઉત્ર ઇચ્છા છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની દૃષ્ટિમાંતો તે કરૂપ નથીજ પણ રૂપ વાળુંજ છે. હવે કાંઈ પણ ક ને કરૂપ કહેશે ત્યારે તે માણસને જરાપણ ઠીક નહિ લાગે, પણ તેમ નથી એવી દલીલો લાગ્યા કરશે. આવુંજ સત્યના સંબંધમાં પણ છે. સત્યને પ્રત્યેક માણસ જોવું ઇચ્છે તેવુંજ હોવાનું માનવા આમહી રહે છે, પરંતુ તેથી સત્યનું રૂપ તો શી રીતે બદલાય ! પોતાને નગમે તે વાતને ગમે તેટલી દાખી નાખવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તોપણ સત્ય ઉપર આવવા વિના રહેવાનું નથીજ, અને વિરુદ્ધ પ્રયત્નવાનનાં પ્રયત્નોને ગમે તેટલે દરજ્જે વૃદ્ધિ પામેલાં છતાં છેક જમીનદોસ્ત ખજાડી નાખે છે ! ને પોતે ઉપર આવીજ રહે છે !

હાઈડ્રોજન ગ્યાસ અત્યંત હલકી છે. તેમાં ઉપર જવાનો ધર્મ હોય છે. એક અત્યંત મજબુત અને ગમે તેટલા દબાણથી પણ ન ફાટી જાય દેવા દડામાં એ ગ્યાસને ભરી હોય અને પછી તેના ઉપર ગમે તેટલું દબાણ ફૂંકવામાં આવે, અને ખરેખર અમુક સમય સુધી તે દબાઈ પણ રહેશે, તો એણે અંતે એ તમામ ભારી દબાણને પણ ફેંકી નાખી તે દડો એકદમ ઉપર ઉડી જશેજ. ગમે તેટલા ભારી દબાણને એક હલકામાં હલકી હવા ઉડાડી જવાને સમર્થ છે, તો એ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ શું થાય છે ? એજ કે

તે, સ્થૂલતા—આદિમાં જે બલ માનવામાં આવે છે તે બલ પોતેજ અશરીર પાત્ર છે. એ અશરીર વસ્તુ રૂપ બલથીજ સ્થૂલ વજનદાર વસ્તુની કીંમત શીજિમ ખારીક તેમ તેમાં બલ વધારે, જેમ સ્થૂલને ભારી, તેમ બલ ઓછું, સૂચક સ્પષ્ટ રીતે વિપરીત જણાતો કુદરતી નિયમ પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે ! હવે સ્થૂલ જડવાદીઓને એ વાત નહિ ગમે તો શું તેઓથી હાઈડ્રોજનગ્યાસને સર્વે પદ્ધતિની વજનદાર વસ્તુથી વધારે ભારી કે સ્થૂલ પણ કહી શકાશે ? જ્યવહારજ અને ત્યારે તો એમજ થયું કે હલકી ગ્યાસમાં ભારી વસ્તુને પણ રૂપી હુ ખનાખવાની શક્તિ છે !

આમ આ વાત પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છતાં તે કેમ મનાય? એક વાર સિદ્ધ કરેલા પોતાના વિચારો કેમ ફેરવાય? બેવકુફમાં કેમ ખપાય? હાર્યા કેમ કહે-વરાવાય? આ સર્વ કારણોથી તે કહેશે કે—ગમે તેમ છે તો પણ એ વાત અમારે માનવી નથીજ! અને તેમ છતાં મુખની શોધ તો કરવીજ છે, અને તે પણ શાથી? સ્થૂલ વજનદાર જડની સહાયતાથીજ!

કોઈ પણ અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ માટે આ લેખ નથીજ, તો પણ એતો કહેવુંજ જોઈએ કે ઉપર પ્રમાણેનો છેક ખોટો આગ્રહ રાખવા ઇચ્છનારાને કેવલ મૂર્ખ નહિ તો ખીનું શું કહેવાય!

પરંતુ હાલમાં તેવા મૂર્ખ લોકો ખહુ નથીજ. હાલમાં સત્યને ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને ગમે તેવે સ્થળે પણ ગમે તે સ્વરૂપમાં ગ્રહન કરવાની આગ્રહ રહિત ઇચ્છા વાળા પુરૂષો ઘણા છે, તો આશા છે કે હવે કંઈ સુખરૂપ સુપરિણામો મેળવી શકાશે!

હાલ દશેક વર્ષથી ભરતખંડમાં નેશનલ કોંગ્રેસ સ્થપાઈ અને તેવી કોંગ્રેસ ભરતખંડમાં ચાલી શકે કે કેમ અગર ચાલે તો તેથી પરિણામ કેવું આવે, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અત્ર અપ્રસ્તુત છે, તો પણ એ કોંગ્રેસ રચાઈ તેથી એટલું તો સુક્લ મન્યું કે ભારતી આધુનિક પડિતો ને એમ તો એથી જાણવામાં આવ્યું કે સંસાર સુધારા વિના રાજ્યકીય સુધારણાનો સંભવ ઓછો છે. આમ સમજતાં એક સોશિયલકન્ફરન્સ સ્થપાયું. આ કન્ફરન્સની જટલે દરજ્જે અગત્ય છે તેટલે, ખલકે તેથી પણ વધારે દરજ્જે અગત્ય સંસાર સુધારો કેવી પદ્ધતિથી થવો જોઈએ, તે જાણવાની છે, અને એ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાલચક્રમાં હાલના સમયની સ્થિતિ તપાસવાની છે! આહા! વળી પાછી નિરાશા! આણુગમતો માર્ગ જડવાદીને માટે આવી પડ્યો! પણ ફીકર નથી, હાલમાં જડવાદ સામે ચેતનવાદે પણ ટક્કર ઝીલી છે અને એ ટક્કરમાં જડવાદની વૃદ્ધાવસ્થાનાં સુચિહ્ન પણ માલમ પડતાં આવે છે, તો કંઈક ઠીક થશે.

એક ખાનુથી જડવાદીઓ પોતાની સ્થૂલ પદાર્થોની તલવારો, ખંડુકાં આદિ આયુધોથી રસ્તો કાપી આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યાજ નાચ છે, ત્યારે ખીજી ખાનુથી ચેતનવાદીઓ અશરીરી સૂક્ષ્મ શાંત ઉપાયોથી તેમાંના

જેઓ થાકે છે તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને એ રીતે થાકતા જાય છે તેમ તેમ જડવાદિઓ સ્થૂલ હથિયારનો ભારી બોજ ભોંયપર ફેંકી નાખી હલકા બની જઈ શાંત ચેતનને તોખે થતા જાય છે.

આવા વિચિત્ર સમયમાં આપણી સોશિયલ કન્ડ્રન્સ કેવા પાય ઉપર કામ ચલાવે છે? એ જોવું જોઈએ. આજ સાત આઠ વર્ષથી પ્રયાસ ચાલતાં છતાં કંઈ ધારેલું પરિણામ બહાર આવતું તો દેખાતું નથી જ! સત્ય તો હાઈડ્રોજનની પેઠે વગર સહાયે પણ ઉપર આવ્યા વિના રહે તેવું નથી, એમ તો આપણે ઉપર પ્રત્યક્ષ જોયું છે, ત્યારે તે સત્યને ઉપર લાવવાને આટલી બધી મોટા પાયા વાળી અને સાત આઠ વર્ષની આપવામાં આવતી સહાયતા છતાં તે ઉપર નથી આવી શકતું, એવું શું કારણ હશે? શું તેને ઉપર લાવવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં તેના ઉપર બીજો વધારે બોજ મૂકવામાં તો નહિ આવતા હોય! એમ નહોય તો તે ઉપર કેમ નથી આવતું? સત્ય અને ગંભીર વિચારથી તો એમ માલમ પડી શકે કે કંઈપણ કરવાં જોઈતાં પ્રયત્નોથી ઉલટી રીતિનાં પ્રયત્નો થતાં હોવાં જોઈએ, એટલે કે બોજ ખસેડવાને બદલે વધારવામાં જ આવતો હોવો જોઈએ.

આ ઉપરથી એમ ભાવ્યું નથી કે હાલનું સોશિયલ કન્ડ્રન્સ જે કામો કરે છે તે આમ ઉટલાં કરે છે! પણ કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે ગમે તેમ છે તોપણ સુપરિણામો જટલાં વહેલાં મળી શકવાં જોઈએ તેટલાં આજ લાંબી મુદતના પ્રયાસ છતાં નથી મળી શક્યાં, એ તો ખરી વાત હોવાથી તે કદા વગર ચાલે તેવું નથીજ. આનું કારણ એ કન્ડ્રન્સ શું આપે છે? છેલ્લા કન્ડ્રન્સ વખતે મી. સુબ્રહ્મણ્ય આયર જે વિદ્વાતા ભરેલું સવ્ય ભાષણ આપેલું છે તેમાં તેઓ આનું કારણ એમ જણાવે છે કે, હજી સિદ્ધાંત પર આવવા જવો સમય આવેલો નથી. આ વાત પરમ ખરી છે, પણ હાલનો સમય કેવો છે? આપણા વિદ્વાન મી. આચર કહે છે કે હજી તો વાદ વિવાદનો સમય ચાલે છે. અત્ર તેમની સવ્ય ભાષાનો જ, જરા ઉતારો કરવો અમને વિશેષ યુક્ત લાગે છે.

પ્રારંભમાંજ તેઓ કહે છે કે:—

“ People, who are not very zealous about social reform, are apt to think that at this anniversary as well as at our other meetings we are enacting only a useless show and that every form of activity on behalf of social reform except practical action is vain. * ” વળી તે વિદ્વાન વક્તા પોતે પણ એતો કબુલ કરેછે કે—“ Practical action is no doubt greatly wanted, but I do not think in this great question the stage of discussion is passed. † ”

આમાં જે લોકો આ કન્ફરન્સ કંઈ દેખીતો લાભ કરી શકેલ નથી એમ કહેનાર લોકોને સંસાર સુધારા પ્રતિ અનિચ્છા રાખનારા ગણ્યાછે, અને પછી પોતે પણ એજ મત કબુલતો કરેછે, તો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ કંઈન જવું થયું છે, પરંતુ આવો વિરોધતો કદાચ મીલના કહેવા પ્રમાણે ભાષાની લવ્યતા કરવા જતાં વિચારની અર્થશૂન્યતા થઈ ગઈ હોય ! ગમે તેમ, તોપણ આપણે કંઈ તેમના ભાષણ ઉપર કંઈપણ ટીકા કરવાનો હેતુ નથીજ, પરંતુ એજ હેતુ છે કે તેઓ જે પદ્ધતિ પર સંસાર સુધારો કરવા માગેછે તે પદ્ધતિ ખરાબર છે કે નહીં ! આપ્રશ્નનુંજ અમારે તો કામ છે. કંઈપણ લાભ હજી સુધી પ્રયાસ છતાં નથી થયો, તે પરથી તેઓએ લીધેલ માર્ગ ભૂલ રહિત તો કહી શકાય તેમ નથીજ.

(અપૂર્ણ.)

સંગીત વિદ્યા.

(સિંધુ પૃષ્ઠ ૫૯ થી).

પરંતુ ખરી રીતે કહિયે તો નાદોત્પત્તિ ઇડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા ઈત્યાદિ નાડીઓ માં ભરાતા વાયુથી થાય છે, અને તેથી નાદો પણ ખાવીશ જાતના થાય છે, ને તેને શ્રુતિ કહે છે. આ ખાવીશે શ્રુતિઓ સપ્તસુરોમાં શમાય છે. એ સપ્તસુરો તથા તેનાં ટૂંક નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

* “ જે લોકો સંસાર સુધારા માટે બહુ ઇચ્છા ધરાવતા નથી તેવા લોકો એવા વિચાર ઉપર વળે છે કે આ વાર્ષિકોત્સવમાં તેમજ આપણી બીજી બેઠકોમાં આપણે માત્ર એક નજીવો તમારો કરિયે છિયે, અને કંઈપણ વાત જ્યાંસુધી અમલમાં આવી શકે નહિ ત્યાંસુધી સંસાર સુધારાના પ્રત્યેક પ્રયત્નો નિષ્ફળજ છે ! ”

† “ અમલમાં મૂકાવાની એ શક ધણી જરૂર છે, પરંતુ આ મહાન પ્રશ્નમાં હજી વાદવિવાદનો સમય વ્યતીત થઈ ગયાવું હું માની શકતો નથી. ”

પડૂન.	ઋષભ.	ગાંધાર.	મધ્યમ.	પંચમ.	ધૈવત.	નિષાદ.
સા.	રી.	ગ.	મ.	પ.	ધ.	ની.
C.	D.	E.	F.	G.	A.	B.

આ ગાયન કંટક સાથે અંગ્રેજી કંટક પણ ઉપર ખતાવવામાં આવેલ છે. આ બધા નાદો મયૂર, ગાય, બકરો, કૌચપક્ષી, કોયલ, અશ્વ અને હાથીના જેવા ક્રમસર કહેલા છે. તેમજ ક્રમસર તેના રંગો તામ્ર, હાથીની ગરદન, સુવર્ણ, જસુદ, પચરંગી, પીળો અને ભૂરા છે. સા અને રી સુરોથી ઉદ્ગાર, બલ, આશ્ચર્ય, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ અને ની થી દયા, અને મ અને પ થી પ્રીતિ થાય છે.

એક સુર ગાવામાં અમુક સમય ઠરાવેલ હોય છે, સુરોને ઉપરન ચકાવવામાં આવે છે, અથવા નીચેન ઉતારવામાં આવે છે, અથવા આ ત્રણે મિશ્ર થાય છે. આ ઉપરથી આ ચારે પ્રકાર સ્થાયી, આરોહી, અવરોહી, અને સંચારી કહેવામાં આવે છે. આના પાછા પેટા ભાગો થઇ કુલ છપન થાય છે. સ્થાયીના સાત પ્રકાર, આરોહીના છ પ્રકાર, અવરોહીના છ પ્રકાર અને સંચારીના પચીસ પ્રકારો છે. આમાં બાર ઉપ પ્રકારો મળી કુલ અડસઠ ભેદો પણ થાય છે. આને અલંકાર કહે છે. આરોહણ તથા અવરોહણમાં સંપત સુરોનો કંટક લેવો. તેને મૂર્છનાઓ કહે છે. સંગીત રતનાકરમાં કુલ મૂર્છનાઓ ૩૯૨ કહેલી છે.

રાગો ઘણા છે, પરંતુ મુખ્ય છરાગો કહેવાય છે. તેઓ શ્રી, વસંત લૈરવ, પંચમ, મેઘ, અને નાટ છે. આ દરેક રાગને છ છ સ્ત્રીઓ અથવા રાગિણીઓ હોય છે અને તેથી કુલ રાગો ૪૨ પ્રકારના થાય છે.

હાલમાં આ રાગદારીની વિદ્યામાં ઘણો ગોટાળો થઇ ગયો જણાય છે. લ-રતખંડમાં મુસલમાની યાદશાહી સ્થપાયા પછી આ રાગદારીમાં મુસલમાની રાગોતું તત્ત્વ ઉમેરાયું છે અને ગજલ વગેરે તાલો પણ નવા ઉમેરાયા છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ હાલમાં તો વળી અંગ્રેજી રાગોનો નવા તત્ત્વનો ઉમેરો પણ થવા લાગ્યો છે.

ઘણી વાર આવી રીતે મિશ્ર રાગો થવાથી કર્ણપ્રિય વધારે બને છે, તો પણ આવો સંકર દોષ તે દોષ તો ખરોજ, કેમકે એથી આપણી પ્રાચીન વિધાનો ખરેખરો લોપ આપણેજ હાથે થતો જાય છે, એ પરમ ખેદની વાત છે! આવી રીતે લોપ કરનારામાં મૂળ અને મુખ્ય તો હાલના નાટકકારો છે, એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથીજ. જન-સ્વભાવનો નિયમજ છેકે નૂતનતાને પ્રિયકર ગણવી; તદ્દનુસાર વિદેશી રાગો આપણા ભારતવાસીઓને પ્રિયલાગે તેમાં નવાઈ નથીજ. એ પ્રિયતા તો ઠીક પરંતુ તે કેવલ પ્રિયતો નથીજ લાગતા, કેમકે જો તેમજ હોત તો તો એ રાગો એમના એમજ તેઓ ગ્રહણ કરત, પરંતુ આતો મૂળ શરીર તો સ્વદેશીજ રાખે છે અને પછી તેના ઉપર વસ્રાદિ નવીન પહેરાવે છે. આથી નહિ પૂર્વનું કે નહિ પશ્ચિમનું, આવું કરી નાખે છે.

નાટકકારોમાં આ દોષ મૂકનારા અથવા દાખલ કરનાર મૂળ સ્વ-ભાષા ભૂલી પરભાષાને બગાડી દૂષિત કરનારા પારસી લોકો છે. અને હ-મેશાં વ્યાપારદષ્ટિની સાથે લોકોપકારક કૃત્યો સંભવી શક્તાંજ નથી, તદ્દનુસાર નાટકકારોનો ઉદ્દેશ યદ્યપિ જન સુધારણાનો બહારથી હોવા છતાં અંદરથી મુખ્ય ઉદ્દેશ તો વ્યાપાર દષ્ટિનાજ હોય છે. આથી જન-સુધારાને બદલે લોકબિગાડણાજ થાય છે!

કવી કે નાટ્યાચાર્યનો ધંધો કેવલ સહેલો નથીજ. લોકોને શાળાઓમાં તો વિચારની કેલવણી આપવામાં આવે છે, પરંતુ નાટ્યાચાર્યો તો તેમને દષ્ટાંતથી જીવવા માગે છે, તો શાળાના પ્રોફેસરોથી પણ તેમના ઉપર જોખમ સાધારણ નથીજ; અને એમ છે તો તેમનામાં એ શાળાઓના પ્રોફેસરોથી અનુભવજ્ઞાન પણ કેટલું બધું વધારે હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ સહેલથી આવી શકે તેવું છે.

કદાચ લોકરુચિનો દોષ તેઓ કાઢે છે, પરંતુ તે કેવલ ખોટું છે. લોકરુચિને સવળે માર્ગે દારવી એજ જીવવણી આપનારનો ધર્મ છે, અને એ ધર્મ સમજવાની હાલના નાટ્યાચાર્યોમાં શક્તિ હશે કે કેમ, તે કેવલ સ્પષ્ટજ છે! આ વિષય ઉપર ઘણું લંબાણથી ઉતરવા જવું છે, તો પણ તે ઠાઈ અન્ય પ્રસંગે કરવામાં આવશે, હાલ આટલેથીજ આ વિષય સમાપ્ત કરેલો છે.

રામસિંહ.

(સાંધણ ૫૪ ૧૭ ૨૧).

પ્રકરણ ૨ જી.

રાગ—ઓખાહરણનો.

ભલી મૈત્રેયિ કહું સાચું; નહિ પ્રાણ ધર્યાધીન માનું;

તુજ જીવંતી શીપેર જશે, નહિ ત્યાગ કરીજ ત્યજ્યે!

મૃગકટિક.

રામસિંહવિચારમાં મગ્ન સ્થિતિમાં કાશી નગરના દરવાજા ભણી ચાલ્યો. એક બાબુથી પર્વતમાંથી પડતાં પાણીનાં ઝરણો અને બીજી બાબુથી હરી નગર જનારા માર્ગથી ઘેરાયલાં હીલાં ક્ષેત્રોમાંથી તે પસાર થતો હતો.

શાલિવાહન સક ૧૪૬૭ નો શ્રાવણમાસ ચાલતો હતો. માત્રકાલ શીતલ અને ખુશનુમા હતું. આસપાસની જમીન ઉપર સૂર્ય પોતાનાં પચ-રંગી અને સુવર્ણમય કિરણો ફેલાવ્યાં હતાં; અને રાત્રીમાં જે જડી બુ-મસ પ્રસરી રહી હતી, તે ધીમે ધીમે પીગળતી હતી, અને તેથી પર્વ-તોની સુંદરતાને ઢાંકી રહી હતી. પર્વતોનાં ઉચાં શિખરો હીલાં પત્ર-વાળાં વૃક્ષોથી ઘવાયલાં હતાં, અને તેમાંથી વાદળો રંગનું આકાશ દરથી સુશોભિત દેખાતું હતું, અને તેમાં પ્રાતઃકાળના સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણો પડવાથી ચક્રચકિત દેખાતું હતું. ટેકરીઓ ઉપર-થી પાણીનાં ઝપેરી નાળાંઓ સર્પાકારમાં ખળખળ મધુર કર્ણપ્રિયતાદ ક-રતાં નીચે ખાઈઓમાં પડતાં હતાં, અને ત્યાંથી ખાઈઓ ભરાઈ જઈને વેધી જતું પાણી પાસેની નદીમાં વહી જતું હતું. તેમાં સૂર્યનાં કિરણો પડી, નદીનું પાણી ચળકતું હતું. મોટાં મોટાં વૃક્ષોની મોટી મોટી ડાળીઓ તેના ઉપરનાં સુશોભિત રંગ ખેરંગી સુગંધી પુષ્પો સહિત આ-મ તેમ પવનથી હલતી હતી, તેથીજ જેમ આંખને આનંદ આપતી

હતી તેવીજ રીતે તેના ઉપરનાં નિવાસ કરી રહેલાં નિરપરાધી પક્ષીઓનાં સુસ્વર ગાયનોથી કાનને પણ પુષ્કળ આનંદ મળી શકતો હતો. આ પ્રમાણે સધળો દેખાવ એટલો બધો ખુશકારક હતો, કે તેનું વર્ણન કરવાને કોઈ પણ કલમ શક્તિમાન થઈ શકે તેવું નહોતું.

રામસિંહ બોલ્યો—“હવે હું થાકી ગયો છું, માટે આ મનોરંજક નદીના તટ ઉપર જરા આરામ લઉં અને વહન કરતા જળનાં નાળાં-ઓ ઉપરથી પસાર થતા પવનની શીતળતાથી જરા તાજે થાઉં.”

આમ બોલી તે એક શત્રંજી-પાથરી નદીતટ ઉપર બેઠો, અને નીચેની ખાઈઓ પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખવા લાગ્યો. તુરતજ તેણે નીચેની ખાઈ-ઓમાં કેટલાક ગોવાળીયાઓને રમતા અને આનંદ કરતા જોયા. કેટલાક જંગલી પુષ્પો તોડતા હતા, કેટલાક ગાતા હતા, કેટલાક દોડતા હતા ને રમતા હતા, એમ આનંદ કરી રહેલા જોવામાં આવ્યા; અને તેઓ વાતો કરતા હતા તે રામસિંહ સાંભળવા લાગ્યો. તેઓ નીચે પ્રમાણે વાતો કરતા હતા:—

એક કાળો ગોવાળિયો બોલ્યો—“આ બુવો, પેલો દુઃખી પ્રાણી રહ્યો તે!”

બીજો બોલ્યો—“શું તે રડતો તો નથી!”

પહેલો બોલ્યો—“હા! તે બાપડો દુઃખથી કંટાળેલો છે.”

બીજો—“શું તે નહાવાની તૈયારી કરે છે?”

પહેલો—“હા, નિત્યસ્નાન કરવા જાય છે! પણ મને બહુ ભય લાગે છે!”

બીજો—“પ્યારા ભાઈ, પૃથ્વી ઉપર આ માણસને એવું શું દુઃખ પડ્યું હશે કે તે અત્ર ભરવા માટે આવેલો હશે! શું તે ને સ્ત્રી પુત્રાદિ નહિ હશે કે તે ને અંહી આવવા દીધો છે? ખરે, બાપડાં! તે મરી ગયો, એમ તેઓ સાંભળશે ત્યારે તેઓ શું કરશે?”

તે કાળો માણસ બોલ્યો—“તેઓ શું કરશે તે હું કહું છું. તેઓ રડવાનો ઢોંગ કરતા જશે, અને થોડા વખત સુધી શોક કરશે, કેટ-

લાક દિવસો સુધી જમણવારો કરશે, અને તેમાં તેઓ એમ ઢાંગ કરશે કે મરનારના પ્રેતને મીઠાની આપિયે છિયે, પરંતુ ખરેખર તો તેઓ તેમના પોતાનાજ પ્રેતને વૃત્ત કરે છે અને વળી લુચ્ચા બ્રાહ્મણોને વૃત્ત કરે છે, આજે પછી મરનાર આ સ્થિતિમાં કોઈ દિવસ હતોજ નહિ, તેમ તેને ભૂલી જઈને રહે છે. આ કવી રીતિ!" આ પ્રમાણે હસી ને તે કાળો માણસ બોલ્યો.

"નીચ છોકરા, તારી બોધક જીભ બંધકર! મૃત્યુના સંબંધમાં તથા શોક કરનારાઓના સંબંધમાં આટલો હલકા વિચાર નહિ બતાવ," એમ તે શ્વેત ગોવાળિયો બોલ્યો, અને પછીની તેમના વચ્ચેની વધારે વાતચીત બ્રાહ્મણની ક્રિયાથી બંધ પડી, કેમકે તેઓ તેની ક્રિયા ખારોડીથી તપાસતા હતા.

"હે માતાજી ગંગાજી, હું તારી સમીપ આવ્યો છું અને પ્રાર્થના કરું છું કે તું મને બાધજન અને મને આ દુઃખથી મુક્તકર."

આમ કહીને તે દુઃખી બ્રાહ્મણ નદીમાં પડવાની તથ્યારીમાં હતો, એવામાં રામસિંહ, કે જે તે બ્રાહ્મણની ક્રિયાઓ જોતો જોઠો હતો, તે ગર્જન કરી બોલી ઉઠ્યો:—

"બસ, અરે ઉતાવળા! તું આમ બેશરમી ભરેલી રીતે મરીશ નહિ." આ પ્રમાણે ઓચિતો અવાજ સાંભળી ને તે દુઃખી બ્રાહ્મણ અટકી પડ્યો. તે કટલીક ધડી સુધી અસ્થિર ઉભો રહ્યો. અને આસપાસ જોવા લાગ્યો, પણ કાણ બોલ્યો તે તે જોઈ શક્યો નહિ. આથી તે બોલી ઉઠ્યો:—

"મને નબળાઈ કેમ આવે છે! આવા અદૃશ્ય શબ્દથી શામાટે મારે કરી જવું જોઈએ! મારે સંસારની શી પરવા છે! આ સંસાર, કે જે મને કેવળ શુષ્ક અને અપરાધીજ માલમ પડ્યો છે, તે સંસારમાંથી મારે શામાટે નારી છુટી જવું નહિ જોઈએ! અરે છટ! છટ! હું કેવો ખૂબી-કણ છું! મારે મરવું જોઈએ! બેશક!"

તે અદૃશ્ય અવાજ ફરી બોલ્યો:— "ગરીબાઈના કરતાં મૃત્યુને તું વધારે પસંદ કરે છે?"

“ સાક્ષર સહાયક-પ્રજ્ઞ પ્રબોધક મંડળી. ”

- ૧) ઘણા સ્વદેશ દિતચિંતક વિદ્વાનોના અનુમતથી આ મંડળી ઉભી કરવામાં આવેલી છે.
 (૨) પ્રજામાં સુબોધક અને હિતકારક વાચનની અભિરચિ વધવા પામે, વિદ્વાન લેખકો

(સાક્ષરો) ને ઉત્તમ અભ્યાસ સંબંધમાં ઘટતું ઉત્તેજન મળ્યાં કરે, મનુષ્યની જ-
 તિયોને ખોટા માર્ગ દોરનાર-અનિષ્ટ વાચન પ્રકટ થતું અટકે, ઓછા જ્ઞાનવાળા
 લેખકો ઉપર ઘટતું અકુશ રહી શકે, અને સારાં નકારાં વાચનની પરીક્ષણશક્તિ
 પ્રજા પ્રાપ્ત કરી શકે, એવા પ્રકારનો ચત્ત કરવો એ આ મંડળીનો હેતુ છે.

- (૩) એ હેતુ પારિપાકવા માટે મંડળી તરફથી એક છાપખાનું ઉઘાડવામાં આવેલું હોયને,
 મંડળીના પુસ્તકપરીક્ષક મંડળે જે લેખકનું જે પુસ્તક પસંદ કરેલું હશે, તે
 લેખકનું તે પુસ્તક પોતાના છાપખાનામાં પોતે કિંમતે છાપી આપી તથા એજ
 નિયમે પોતાના તરફથી પણ પડત કિંમતે પુસ્તકો પ્રકટ કરી, પ્રજાને સારું અને
 સસ્તું વાચન પૂરું પાડવાના ચત્તને મંડળી સહાયતા આપી શકશે. વળી મંડળી તરફથી
 “વિવેચક” પત્ર પ્રકટ થતું હોવાથી તે દ્વારા, પ્રગટ થતાં પુસ્તકો પર અને પ્રજા-
 ની પ્રસ્તુત નીતિ, રીતિ અને સ્થિતિ પર વિસ્તારથી વિવેચનો થવાને ભાષા અને
 પ્રજાની ધારણા યદ્ય શકશે.

- (૪) હરકોઈ માણસને આ મંડળીના છાપી સુધીના મુરખીઓ હરકોઈ વર્ગનાં છાપી
 સુધીના સભાસદ થવાનો હક્ક છે, અને તેઓ સર્વને છાપીમાં એકનવારે લેવ
 જમ આપવું પડે છે. — મુરખીઓએ ઓછામાં ઓછી સિતી અને લેખકોમાં વ-
 ધારે મરજીમાં આવે તેટલી, જેહકા વર્ગના સભાસદે પચાસની, ખીજ વર્ગના સ.
 ભાસદે પચીસની, અને ત્રીજી વર્ગના સભાસદે દસ રૂપિયાની રકમ આપવી પડે છે.

- (૫) મંડળીના મુરખીઓ તથા દરેક વર્ગના સભાસદોનો “વિવેચક” પત્ર છાપી સુધી મે-
 જવવાનો હક્ક છે, અને તે ઉપરાંત મુરખીઓનો, મંડળી તરફથી પ્રકટ થતાં એ
 રૂપિયા સુધીની અને ખીજ વર્ગના સભાસદોનો આઠઆના સુધીની કિંમતના પુ-
 સ્તકો ભેટ મેળવવાનો હક્ક છે.

આ સોસાઈટી તરફથી પ્રકટ થએલાં તથા મળતાં પુસ્તકો કિંમત સાથે નીચે પ્રમાણે છે.

નામ.

કિંમત ટપાલખર્ચ.

પાંડવનું ઉત્તર ચરિત્ર ...	...	...	...	...	૦-૩-૦	૦-૦-૬
ચતુર્વર્ણ સંગ્રહ-પુરુષાર્થ શતક ...	...	...	...	...	૦-૧-૦	૦-૦-૬
દેવસેવા અને દેશાભિમાન ...	...	...	...	...	૦-૩-૦	૦-૦-૬
મુઆર વૈરાગ્યતરંગિણી ...	...	...	...	...	૦-૧-૦	૦-૦-૬

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २६ अं.

शिशुन मंथत् १८५८.

अंक ५ भा.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

हालनो जमानो,

२

(राग—जरविण आ ससार).

- जगतमां न्याय नथीज लगार. जगतमां.
धनदोलत सुखधीज छकेला करे अन्याय अपार;
निर्दयमनना मोटा वनेला देछे गरीवने मार. जगत. १
अंधवनेला जरथी तेओ जोता नथीज लगार—
पोतानी तो प्रजातणुं सुस, एवा छे ते गमार. जगत. २
निजसुख मेळववाज जतांमां धाय वीजाने दुःख,
तेम छतां ते अथ वनेला करे छे पाप बहुज. जगत. ३
स्वार्थ नजरमां देखे नहीं ते तो परमार्थ लगार,
स्वार्थ साधवा माटे तेओ पाय करेज अपार. जगत. ४
स्वार्थ विनानो आ संसारे जनदिसे नहीं कोई,
तेमछतां तो डीळ न्यायनुं धरे मने सहकोई. जगत. ५
आवा पापी आ जगमां तो स्वच्छंदेज विचरता—
धोळा वगला जेवा वनीने फडफड करता फरता ! जगत. ६
काळतणो भय ते न गणीने पामे विनाश अकाल,
तोए तेओ मनधीडाद्या ईश्वरने नहि गणता. जगत. ७
स्थूल कारणो दुखनां माने कुदरतने नहिगांठे,
पोते अतीशय डाढा वनीने परसत्ता नहिमाने. जगत. ८

ઉત્પત્તિ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૩૯ થી).

૨. વાયુના મોજની ગતિ ગોળ હોય છે. એ ગતિને તિર્યક્ કહેવાય છે. તે તિર્કસ દિશામાં જાય છે. આનું સ્થૂલીકરણ વાય્વાકાશ છે.

૩. તેજના મોજની ગતિ ત્રિકોણાકાર હોઈ તે ત્રિકોણ કહેવાય છે. આ ઉણ્ણતાનું તત્ત્વ છે. ઉત્પત્તિ લયાદિનો કારણ રૂપ અગ્નિ દેવ પણ તેજ છે.

૪. જલતત્ત્વના મોજની ગતિ અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે. જેમ તેજ તત્ત્વની ગતિ ઉર્ધ્વ દે ઉપર જાય છે તેમ આની ગતિ અધો દે નીચે હોય છે. શીતલ ગુણવાળું આ તત્ત્વ છે, તેથી જેમ તેજ વા ઉણ્ણતામાં પ્રસારણ (expansion) નો ધર્મ છે તેમ આમાં સંકોચન (contraction) નો ધર્મ રહેલો છે.

૫. પૃથ્વી વા સ્થૂલ તત્ત્વના મોજની ગતિ ચોરસ હોય છે, અને તે મધ્ય બિંદુપ્રતિ શક્તિ ધરાવે છે. આથીજ ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના મધ્ય-બિંદુમાં રહેલું હોય છે.

હવે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો આ વિશ્વમાં ચાર સ્થિતિમાં વસે છે, અને ઉચ્ચ સ્થિતિનાં તત્ત્વોમાં નીચ સ્થિતિનાં તત્ત્વો કરતાં મોજની ગતિ વિશેષ ઝડપ-વાળી હોય છે. એ ચાર સ્થિતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પ્રાણ (Physical).

૨. મન (Mental).

૩. વિજ્ઞાન (Phychic).

૪. આનંદ (Spiritual).

આ તત્ત્વોના ગુણો વિષે હવે જરા બોલીશું:—

૧. દિશા. આ ગુણ આકાશ તત્ત્વનો છે. આના મોજની આકૃતિ કર્ણને મળતી હોય છે અને તેથી તે આપણા શરીરમાં એક જતની સૂક્ષ્મ-દર્શક યાંત્રિક શક્તિ છે. આથી તે એક યંત્રક્રિયા ચાલતી થાય છે.

૨. યંત્ર. (દરવાજો). આ ગુણ વાયુ તત્ત્વનો છે. વાયુનું સ્વરૂપ ગતિમાન છે ને એ ગતિ સર્વ દિશામાં હોય છે. ઈતર આકાશોની જુદી

જુદી જાતની ગતિઓમાં બ્યારે વાયુની ગતિ મળે છે, ત્યારે એક યંત્ર ક્રિયા બની રહે છે.

૩. પ્રસારણ. આ ગુણ તેજ તત્ત્વનો છે. તે તેની ગતિ પ્રમાણે ચાલે છે. ધારે કે ક નામનો એક ધાતુનો ટુકડો છે. તેને અગ્નિ પર તપાવવામાં આવે કે તુરત તેમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ આકાશી તત્ત્વો ગતિમાન થવા લાગે છે. આ દૃષ્ટાંત ચિત્ર વગર યથાર્થ સમજાવી શકાય તેવું નથી, તોપણ કહિયે કે ગોળ, તિર્યક, ચોરસ, અર્ધચંદ્રાકાર આદિ ગતિઓ પ્રત્યેક તત્ત્વોની થવા લાગે છે.

૪. સંકોચન. આ ગુણ જલ તત્ત્વનો છે, અને તે તેજથી કેવલ વિરુદ્ધ છે.

૫. આકર્ષણ. આ ગુણ પૃથ્વીનો છે. તે આકાશથી છેક વિરુદ્ધ ગુણ છે. આમ પ્રથમથી છેલ્લું છેક વિરુદ્ધ છે. સૂક્ષ્મથી સ્થૂલ છેક ઉલટું જ હોય છે. આકાશથી પૃથ્વી અને અગ્નિથી જલ છેક વિરુદ્ધ છે અને વાયુ સર્વ વ્યાપક છે. આકાશ યંત્ર ગતિ માટે સ્થલ વા અવકાશ આપે છે ત્યારે પૃથ્વી એ અવકાશ શેકી દે છે. આ પ્રમાણે કારણોથી કાર્યની વિરુદ્ધતા સ્પષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રલ જ કારણ છે તેને સત્ય કહિયે તો કાર્યરૂપ જગત્ પ્રત્યક્ષરીતે અસત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

૬. લીસાઇ. આ ગુણ જલતત્ત્વનો છે. જલના પરમાણુઓ સહેલાઈથી એક બીજાપરથી સરકી શકે છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વોના સામાન્ય સ્વભાવો સમજાય છે, અને તેમાંથી આ સર્વ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય તથા સૃષ્ટિની રચનાપણ થાય છે. આ સઘળાં તત્ત્વો, આપણે પ્રારંભમાં જોયું છે કે સ્વરનાં રૂપાંતરો છે. “સ્વરમાં વેદો અને શાસ્ત્રો છે, તથા સ્વરમાં સંગીત છે. સર્વ સૃષ્ટિ સ્વરમાં છે; સ્વરજ પોતે ચેતન છે.” આમ શ્રુતિપણ છે. સ્વર એટલે શું ? તેનો ખરોખર અર્થ તો ‘હ્રદયગીતની ગતિ’ એવો થાય છે. અવ્યાકૃત સત્ત્વું વ્યાકૃત વિશ્વ બનવું જ ગતિથી થાય છે, તે ગતિજ આ સ્વર છે. આ સ્વર તે શું છે? ક્યાંથી આવે છે ? ઉત્તર અવાચ્ય છે. મૂલ ચેતનજ આ સ્વર છે. સ્વર વા ચેતનની નિત્ય ગતિનેજ આત્મા કહે છે, કેમકે અત્ત ધાતુનો અર્થ ‘નિત્યગતિ’ થાય છે. વળી અહ્ ધાતુ સ્વર-વાસ વાચક છે અને અસ્ ધાતુ અસ્તિત્વ વાચક છે. એ ત્રણે ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ મળતો પણ આવે છે. આ ત્રણે ધાતુઓનો

સંબંધ અત્ર તપાસીશું. આપણે પ્રાણીઓ બહારથી શ્વાસ લેઈએ છીએ તેને શ્વાસ કહીએ છીએ અને અંદરથી બહાર મૂકીએ છીએ તેને પ્રશ્વાસ કહીએ છીએ. આમાં શ્વાસને માટે પ્રતીક સ છે, અને પ્રશ્વાસને હ કહેછે. આમ અસ્ અને અહનો સંબંધ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે શ્વાસ પ્રશ્વાસની જે ગતિ ચાલવા લાગેછે તેને હંસચસ, એટલે કે “હ અને સની ગતિ” કહેવાય છે. હંસ નામ ઈશ્વરનું છે અને હ અને સની ગતિ, તેજ ઈશ્વર-પ્રાણ-છે. આ પ્રાણ પ્રવાહની ગતિ, તેજ ઉત્પત્તિ અને લય છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે— “સૃષ્ટિ સર્ગનો પ્રારંભ સ્વરમાંથી થાય છે; સ્વરથીજ ઉત્પત્તિ અને લય છે; સ્વરજ ઇશ્વર પોતેછે, અથવા મહેશ્વર છે.” સ્વર અખંડ અને નિત્ય છે.

સ્વરની જે ભિન્નભિન્ન સ્થિતિઓ છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં દૃષ્ટ પ્રાણની આ જે સ્થિતિઓ સૂર્ય અને ચંદ્રની છે. અત્ર આપણે સાયન્સની રીતિથી આ વિષય ચર્ચવાનો હોવાથી સરલતા ખાતર સૂર્ય પ્રાણને ચિત્ (positive) અને ચંદ્ર પ્રાણને અચિત્ (negative) નામ આપીશું. આ પ્રાણ પ્રવાહના પ્રારંભથી અંત સુધીના સમયને બ્રહ્માનો દિવસ અને રાત્રી કહે છે. બ્રહ્માના ચિત્પ્રાણ કે સૂર્ય પ્રાણ ને બ્રહ્માનો દિવસ અને અચિત્ કે ચંદ્ર પ્રાણ ને બ્રહ્માની રાત્રી કહે છે. કઈપણ અંતરાય વગર આ દિવસ રાત્રી ચાલ્યા કરેછે. આ સમયના પેટા વિભાગોમાં સૃષ્ટિની અવાંતર સ્થિતિ ચાલ્યા કરે છે, તેટલા માટે અત્ર એ કાલમાન આપવું ઉચિત છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કાલનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાગ તટિથી ગણાય છે.

૨૬ ટુ તૃટિ = ૧ નિમેષ = ૪૮ સેકન્ડ.

૧૮ નિમેષ = ૧ કાષ્ઠા = ૩ ટુ સેકન્ડ = ૮ પક્ષ.

૩૦ કાષ્ઠા = ૧ કલા = ૧ ટુ મિનીટ = ૪ પક્ષ.

૩૦ કલા = ૧ મુહૂર્ત = ૪૮ „ = ૨ ઘડી.

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર = ૨૪ કલાક = ૬૦ ઘડી.

૩૦ અહોરાત્ર + કંઈક કલાકો = ૧ પિતૃજ અહો રાત્ર = ૧ માસ + કંઈક કલાકો.

૧૨ માસ = ૧ દૈવ અહોરાત્ર = ૧ વર્ષ = ૩૬૫ દિવસ, ૧૫, ૧૧ ૩૦, ૩૧.”

૩૬૫ દૈવાહોરાત્ર = ૧ દૈવવર્ષ.

૪૮૦૦ દૈવવર્ષ = ૧ સત્ય યુગ.

૩૬૦૦	„	= ૧ ત્રેતા યુગ.
૨૪૦૦	„	= ૧ દ્વાપરયુગ.
૧૨૦૦	„	= ૧ કલિયુગ.
૧૨૦૦૦	„	= ૧ ચતુર્યુગિ (૪ યુગો).
૧૨૦૦૦	ચતુર્યુગિ	= ૧ દૈવયુગ.
૨૦૦૦	દૈવયુગ	= ૧ અભાહોરાત્ર.
૩૬૫	અભાહોરાત્ર	= ૧ આભવર્ષ.
૭૧	દૈવયુગ	= ૧ મન્વંતર.
૧૨૦૦૦	આભવર્ષ	= ૧ આભચતુર્યુગિ.
૨૦૦	આભયુગ	= ૧ પરઆભાહોરાત્ર. ઈત્યાદિ.

આ પ્રમાણે કાલગતિ નિત્ય આલ્યાજ કરે છે. આ ઉપરથી દિવસ રાત્રિના પાંચ પ્રકાર થાય છે. (૧) પરબ્રહ્મ, (૨) આભ, (૩) દૈવ, (૪) પિતૃજ અને (૫) માનુષ. ૬ ઠો પ્રકાર મન્વંતર દિવસ અને રાત્રિનો છે, જેને પ્રલય કહે છે.

અપૂર્ણ.

શાસ્ત્રભાવના.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૫૫ થી).

આવી માન્યતા ઉપરના પ્રથમ વર્ગના લોકોને—નવીન નિયમો સ્થાપવાની ઇચ્છાવાળાઓને એક બંધનરૂપ થઈ પડે છે— તેઓ તો કહે છે, કે દેશ-કાશાનુસાર નિયમો નવાજ થવા જોઈએ. ભૂરચનાદિમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે, તો નિયમો પણ બદલાવા જોઈએ, અને જે તેમ ન થાય તો તે નિયમો મનુષ્યોને એક બેડી—બંધનરૂપ થઈ પડે. આમ થાય, ત્યારે સ્વાભાવિકરીતે એ બંધનથી તે છૂટવા પ્રયત્ન કરે, અને એવા પ્રયત્નો આરંભાય, ત્યારે પછી બંધારણોનો સમૂળ નાશ પણ થઈ જવા સંભવ રહે !

જ્યારે મનુષ્ય બેદિસ થાય, ત્યારે પછી વ્યાજબી ગેરવ્યાજબી તરફ તેનું વલણ રહેજ નહિ, અને તેમ થાય ત્યારે પ્રતિપક્ષનાં કાર્યોના સમૂળગા દ્વંસ તરફ તેની પ્રવૃત્તિ વળેજ, ને તેથી સૂઝા ભેગા લીલાની પેઠે ચોગ્યાગ્ય—વ્યાજબી ગેરવ્યાજબી—સર્વ બંધનો—નિયમો પણ તૂટી જઈને તેનો નાશ થઈ જાય,—ને એથી તો સ્વચ્છંદતા માત્ર પરિણમે !

આપણે જોઈએ છીએ કે હાલમાં ઘણા યુવાનો પોતાના વડિલોને માનતા નથી, અને ઉદ્ધતાઈથી વર્તતાં શીખે છે; આમાં ઢગવણી, એ મુખ્ય કારણ છે—વિશેષે ધરતી ઢગવણી—તોપણ મુખ્ય અને વિશેષ વાસ્તવિક કારણ તો તેમની સ્વતંત્ર ઈચ્છાઓ વિરૂદ્ધનાં બંધનો—જેથી તે વડિલો તેમને બાંધી રાખે છે, તેજ છે. જમાનો બદલાય છે, મનુષ્યોના વિચારો બદલાય છે; એ વિચાર કરનારાનાં મનો પૂર્વના પ્રાચીન વિચારોરૂપી કારણોનાં કાર્યો છે; તેમનો પશ્ચિમના નવા વિચારો સાથે સંબંધ થવાથીજ પરિણામે વિરોધ—વિરોધજ—પ્રાપ્ત થઈ અસંતોષનેજ ઉત્પન્ન કરે છે! સર્વ સત્ય અને સર્વ અસત્ય જેવું થઈ રહ્યું છે; હું કહું તેજ સત્ય; બીજા કહે તે અસત્યજ—આવી માન્યતા સર્વત્ર પ્રચલિત છે. કેવળ નિરક્ષર—જડ મનુષ્ય—મનુરી કરનાર પણ—એક મહાન વિદ્વાનના વિચારમાં ભૂલ કાઢવાને જરાપણ શંકિત થતો નથી! આવો જમાનો શાથી આવ્યો? હજી શાથી અટકે?

આવો કઠોર જમાનો—જમાનો પોતે બદલાયા છતાં જુના રિવાજોરૂપી બંધનો હજી જમનાં તેમ રહ્યાં છે તેથીજ. આમાં ત્યારે બેજ બાબત ઉપર સુધારાનો આધાર રહેલો જણાય છે.

૧ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રાનુસાર નિયમાદિનેજ હાલ પણ જમનાં તેમ પ્રવર્તમાન રાખે જવાંજ વ્યાજબી લાગે, તો પછી—હાલની પૂર્વના પ્રાચીન વિચારથી રચાયેલી ચિત્તવૃત્તિને પશ્ચિમના વિચારો (નવા) થી રંગિત કરવી નહિ જોઈયે;—એટલે કે હાલમાં નાનપણથીજ બાળકોને જે પાશ્ચાત્ય વિચારોની ઢગવણી આપવામાં આવે છે, તે બંધ કરવી જોઈયે; અને શાસ્ત્રાધ્યયનાદિની પ્રાચીન આર્ય ઢગવણીજ આપવી જોઈયે; કારણ કે તેમ થવાથી તેમના મનમાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનું નવીન તત્ત્વ પ્રવેશી નહિ શકે, તેથી નવા નવા પ્રશ્નજ ઉઠતા બંધ થઈ જૂના લોઢાનીપેઠે શ્રદ્ધામાત્રથીજ સંતોષી રહી શકશે.

૨. અગર તેમ નહિ, પણ પાશ્ચાત્ય ઢગવણીતો આપવીજ, તો પણ તેમનામાં જે નવા વિચારો ઉત્પન્ન થશે, તેથી કરીને તેઓ સ્વતંત્ર થઈ જૂદા નિયમોને બદલી નવા સ્થાપે, તેમાં તેમને ડાઘ પણ પ્રકારની અટકાયત કરવી નહિ જોઈયે.

આમાં જોવાનું એ છે કે જે માત્ર પાશ્ચાત્ય ઢગવણીનોજ ત્યાગ કરવામાં આવે, તો મનુષ્યોમાં જે હાલ હંચા પ્રકારની શોધકબુદ્ધિ અને નવી નવી વિદ્યાઓ શોધાઈ છે, તે નહિં થાત; તેમજ જે તેનો ત્યાગ કર-

વામાં ન આવે, તો વિરોધાવસ્થા—સંકાશીલતા—અસંતોષ—ઇત્યાદિનું નિવા-
રણ થઇ શકવાનું નહિ. ત્યારે શું કરવું જોઇયે? આપણે જોયું છે કે બંને
રીતિઓની ઢલવણીને એકત્ર કરવાથી તો અથકામણીરૂપ પરિણામ સ્પષ્ટ
જણાયું છે, તેમજ એથી કરીને નહિ આમાં, કે નહિ આમાં, એવી ત્રિશં-
કુની ગતિને પ્રાપ્ત થવાય છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અતિ કઠિન છે, ને તે
કરવા માટે આપણે પ્રયાસ માત્ર કરીશું; પરંતુ હાલ એટલું તો જણાય છે
કે વિશ્વ નિયમને અનુકૂલ એવી પ્રાચીન આર્યનીતિનીજ ઢલવણી વિશેષ
વાસ્તવિક છે, અને પાશ્ચાત્ય ઢળવણીનો રંગ તેને આધ્યા વિના પણ ચાલે
તેવું નથી, તો પણ પ્રથમથીજ એ ઢળવણી આપવાને બદલે માછળથી
અપાતી હોય, તો વિશેષ યોગ્ય થઇ શકે.

તોપણ આમાં અનેક પ્રશ્નો રહે છે, અને તેજ વિષય આપણે હવે
પછી ચરચીશું.

મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, એ વાત અત્ર પ્રુતઃ સ્મૃતિમાં લાવું છું. જન
સ્વભાવ સામાન્યતાઃ એવો પણ હોય છે, કે અમુક મનુષ્ય જે કંઈ કહેછે,
તે કહેવામાં તેનો હેતુ શો છે, તે નહિ તપાસતાં તેની શબ્દ રચનાપરથીજ
તેના ઉપર ટીકા કરવા માંડે; પરંતુ આવા ગહન વિષયોમાં મનુષ્યની અપૂ-
ર્ણતાનેક્ષીધે કંઈ કથન નહિ સમજાય તેવું લાગે, ત્યારે તેના શબ્દોપર
નહિં જોતાં—વિચાર—હેતુજ તપાસવો જોઇયે. હેતુ શુદ્ધ બુદ્ધિનો હોય, તો
પછી શબ્દરચના કે કથન તરફ જોવું નિષ્પ્રયોજન છે. આમ માત્ર માનવું છે.

જે દેશમાં જે સમયે જે લોકોનું રાજ્ય હોય, તે લોકોના મતવિચાર
ભાષા—ઈત્યાદિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હોય છે. આપણા દેશમાં હાલ પાશ્ચાત્ય-
લોકોનું રાજ્ય હોઇ તેમનુંજ પ્રાબલ્ય સર્વ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. જે લોકોનું
રાજ્ય હોય, તે લોકો પોતાની સત્તા, નિરંતર—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના જન-
સ્વભાવાનુસાર સ્વમતની વૃદ્ધિની પ્રબલ ઇચ્છાને પાર પાડવામાં—તન મનના
આગ્રહથી પ્રયત્નપૂર્વક, વાપરે—એ પણ સ્વાભાવિક છે. હવે જે પ્રજાવર્ગ
સર્વ રાજ્યકર્તાનીજ ઠામના હોય, તો તો કરો વાંધા આવવા સંભવ થોડો,
પરંતુ જે તેમ ન હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે રાજા પ્રજા વચ્ચે બેદિલીજ
ઉત્પન્ન થવી જોઈયે.

આપણા આર્યવર્તમાં પાશ્ચાત્યોનું રાજ્ય છે; તેઓ ખ્રીસ્તધર્મ પ્રવર્તક
હોવાથી—તથા ભારતીઓ વિવિધ ધર્મપાલક હોવાથી—સામાન્યરીતેજ રાજ્ય

અને પ્રજા વચ્ચે બેઠીલી થવાનો સંભવ માની શકાય તેમ છે; તોપણ પાશ્ચાત્યો પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યવડે કરીને પ્રજાની હરેક પ્રકારે પ્રીતિ મેળવવાના કાર્યમાં અતિ ચંચળ છે,—તેથી તથા આર્યોમાં વિવિધ મતોનાં તડાંઝોની અસંખ્યતાને લઈને આર્યો એ રાજ્યની સામે કંઈ કરી શકતા નથી; તેમજ વળી ગતકાળથીજ આર્યો કૂર યવનોથી જીતાયલા હોવાથી અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય સંકષ્ટો ખમી રહેલા હોવાથી તેમને દુઃખ ખમીર થઈ રહેલું છે; તેમજ પ્રાચીનકાળથી નિવૃત્તિમાન ધર્મના પાયા ઉપર રચાયેલી રહેણી કરણીઓથી શાંત મનના—દયાળુ હોવાથી પણ તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી. દુઃખ ખમી ખમીને દૃઢ થયેલા તેઓને દુઃખ ગમે છે—ખંધન ગમે છે—એમ કહીશું, તોપણ કશું ખોટું નથી !

આવી દયાનેપાત્ર સ્થિતિ જોઈને પાશ્ચાત્યોએ આર્યોને ઠગવણી આપવાનું કામ શરૂ કર્યું; પરંતુ એ ઠગવણી પણ—સ્વમત સ્થાપિત પશ્ચિમની નીતિ રીતિના પાયા ઉપર—અપાવા માંડી; તેથી પ્રાચીન આર્ય વિચારોથી દૃઢ થયેલાં મનોમાંના નમૃતા, શાંતિ, દયા, ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક ગુણોની અંદર પાશ્ચાત્ય વિચારો માંની સ્વતંત્રતા, ટેક, વીરતા, ઈત્યાદિ—ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિરુદ્ધ ગુણોનું સંમેલન થવાથી અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટની પેઠે સંશય, નાસ્તિકતા, ઇત્યાદિની વૃદ્ધિ થવા લાગી; અને એકજ મનુષ્ય એક બાબતમાં પાશ્ચાત્ય વિચાર પસંદ કરશે, તો વળી તેજ મનુષ્ય બીજી બાબતમાં આર્ય વિચાર પસંદ કરશે !

આહા ! પ્રત્યેક સુધારાવાળો આપણો જાતિભાઈ વિલાયત જવાના મતમાં મળતો આવ્યા વિના નહિજ રહે, પરંતુ વળી તેજ પાછો એમ ગર્વ પણ રાખશેજ કે—‘અમારા’ ભરતખંડના પ્રાચીન આર્યો અત્યંત વિદ્વાન્ હતા, અને તેમની વિદ્યાથીજ આજ પાશ્ચાત્યો પ્રખટતાને પામ્યા છે. આવી રીતે તેઓ પ્રાચીન આર્યવિદ્યાઓનો ગર્વ રાખે છે, પરંતુ આવો વિરોધ નિવારવા ખાતર તેઓ પ્રાચીન આર્યોના વિચારોનો અર્થ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારોની સાથેના અવિરોધમાં કરે છે !

આવા વિચારના કંઈ સર્વ સુધારેલાઓ હોતા નથી, પરંતુ કેટલાક એવા હોય છે, અને વળી કેટલાક તો—જેઓ અત્યંત સુધરી ગયાનું ખતાવે છે, તેઓ તો પૂર્વની તમામ રીતભાતોને છોડ મૂર્ખ ગણીને કેવળ પાશ્ચાત્ય સુધારાનેજ સુધારો માને છે ! પરંતુ આવા કેવલ સુધરેલા થોડા હોય છે.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોથી ભરપૂર તાર્કિક સુધારો આજકાલ વૃદ્ધિ પામતો ચાલ્યો છે.

ત્યારે હવે આટલા ઉપરથી આપણને એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વર્તમાન સમયે આર્યાવર્તમાં ત્રણ પ્રકારના વિચારોવાળા મનુષ્યો મળી આવે છે; અને તેમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોય તેતો જૂદો ! એ ત્રણે વર્ગોનું પૃથક્કરણ આપણે અત્ર કરીશું:—

૧ શાસ્ત્રોમાં જે કંઈ કહેલું હોય તેના ઉપર કશી શંકાજ કરવી નહિ, પરંતુ જે કંઈ શંકા કરે તેને નાસ્તિક ગણી તિરસ્કારવો. આવી શ્રદ્ધા જડયુક્ત દેવસ પ્રાચીન ભાવનાને માનનારા લોકો—તેને આપણે વૃદ્ધ પ્રાચીન સંજ્ઞા આપીશું.

૨ શાસ્ત્રોમાં જે કંઈ કહેલું છે, તે—વર્તમાન પાશ્ચાત્ય વિચારોથી જુદું કે વિરોધી કંઈ નથી, એવી રીતે જડ કલ્પિત ભાવનાને માનનારા લોકો—તેમને આપણે વૃદ્ધનવીન સંજ્ઞા આપીશું.

૩ શાસ્ત્રોમાં બધાં ગપજ હાંદલાં છે. પ્રાચીન આર્યોમાં હાલના જેવી તાર્કિકવિધા—સાયન્સ—તો હતીજ નહિ—આવી દેવસ નવીન તાર્કિક ભાવનાને માનનારા લોકો—અને તેમને આપણે કેવલ નવીન કહીશું.

પ્રથમ વર્ગના લોકોમાં આપણા વૃદ્ધો—વડિલો—જીઓ, અંગ્રેજી કેલવણી નહિ લીધેલી હોવાથી તે દેવગણીનેજ ધિકારે છે, તેઓ સારી કે નરસી—લાભકારક કે હાનીકારક—ગમે તેવી હોય, તો પણ પ્રાચીન રીતિ રિવાજોને કદી છોડવાજ નહિ—તેમજ નવીન રીતિ રિવાજો ગમે તેટલા સારા કે લાભકારક હોય, તો પણ તે નહિજ ગ્રહણ કરવી,—આવો દૃઢનિશ્ચય રાખે છે. આ—તેમની ભાવના દેવસ નિર્દોષ નથીજ—એમ આપણે એશક કહી શકીએ.

આ વૃદ્ધ પ્રાચીન ભાવનાથી છેક ઉલટી—ત્રીજી ભાવના દેવસ નવીનો—ની છે. તેઓ એમજ માને છે કે દેશકાલાનુસાર નિયમો રીતિ રિવાજોમાં ફેરફાર થવોજ જોઈએ—જનાં જે આપણે તેમાં ફેરફાર નહિ કરીશું—તો દુઃખ માત્ર પામીશું—પામિયે છિયે. આ તેમની ભાવના ઉચ્ચ પ્રકારની હોવા છતાં તેમાં અનિષ્ઠ એટલુંજ છે કે—દેશકાલાનુસાર જે ફેરફાર કરવાનો, તે કેવા પ્રકારનો કરવો જોઈએ, તે સિદ્ધ કરવામાં—તેમના મનનું વણણ પાશ્ચાત્ય—દેવસ તાર્કિક રીતિ તરફ અવલંબાય છે; અને તેટલા માટે આપણે એ ભાવનાને પણ નિર્દોષ નહિજ માનીશું; કારણ કે કૃત્રિમ ફેરફાર કરવા ઇચ્છતી આ દેવસ નવીન ભાવનાના કરતાં તો,—પ્રાચીન આર્યોની રચેલી સર્વોત્કૃષ્ટ દેવસ નિર્દોષ—ભાવનાને—જલે શ્રદ્ધા જડતાથી કે અણસમજથી—પણ માની બેસનારી વૃદ્ધ પ્રાચીન ભાવનાને,—વિશેષ સારી કહી શકીશું ! અપૂર્ણ.

રામસિંહ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૯૫ થી).

ખીણમાંના બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો—“ હા ! મરીજવું, એ ક્ષણનું જ દુઃખ છે; પરંતુ ગરીબીતો લાંબા સમયનું દુઃખ છે; અને મારા કામની આડે ખીજને શામાટે આવવું પડે છે ? ” જે દિશામાંથી આવજ આવતો હતો તે દિશા તરફ નજર નાખીને તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો—“ તમે કાણ છો ? દેવ છો કે માણસ છો ? મને વધારે રોકશો નહિજ. મારે મરવું જ છે.” આટલું બોલી તે બ્રાહ્મણે તુરતજ નદીમાં પડતું મૂક્યું, અને પાણીમાં ગળકાં ખાવા માંડ્યાં. તુરતજ રામસિંહ પણ કૂદીને તે ખીણમાં ગયો અને પાણીમાં ઠેકઠો મારી પડ્યો તથા તે ડૂબતા બ્રાહ્મણને તેના કેશ પકડી કિનારે ધસડી લઈ આવ્યો.

આ જોઈને ખીણમાંના ગોવાળિયાઓમાંનો કાળો ગોવાળિયો બોલ્યો—“આ મરનાર દુઃખી માણસ નદીમાં પડ્યો તેનો પોતે જાણે દાંદો કેમ નહોય, એવો આ તેને બચાવનારો તે કાણ હશે ? આપણને, તે ડૂબતો હતો અને ગળકાં ખાતો હતો, તે જોવાની ગંમત પડતી હતી, તેવામાં એ ગંમત અટકાવનાર આ વૃદ્ધ ડોકરો તે કાણ આવી ચડ્યો ! આ બ્રાહ્મણ ડૂબી મૂવો હોત તો આપણને કેટલી બધી ગંમત પડત ! તેના દીકરાઓ રડતા આવત અને પોતા મૂકત કે—‘ઓ બાપલિયારે, ઓ કાકારે,’ એમ રડી ગંમત આપત. વળી તેનાં ખીજાં સગાં સંબંધીઓ પણ ભૂંડાં મુખ કરી આવત તથા તેના માગનારાઓ તેને શાપો આપત, એ બધું જોવાની આપણને કેવી મઝા પડત ? આ મૂર્ખ ડોકરાએ કેવો ખેલ બગાડી નાખ્યોને ! ”

તે શ્વેત ગોવાળિયો બોલ્યો—“મૂર્ખ, બસ કર. જો, તે બ્રાહ્મણનો જીવ પાછો આવતો જાય છે. જો, તે પોતાના બચાવનાર સામે કેવો જોતો ઉભો છે ! ”

તે બ્રાહ્મણ રામસિંહના સામે એકી નજરે જોતો ઉભો હતો. રામસિંહના લવ્ય દેખાવથી તે બ્રાહ્મણ અંજલિ ગયો અને તેના પ્રતાપથી ઝાંખો બની જઈ ઉભો હતો. તે પોતાની બીકણ પ્રકૃતિથી અત્યંત શરમાયો અને અંતે રામસિંહને પગે પડી તે હાથ જોડી બોલી ઉઠ્યો “હે સાહેબ, મારા કૃત્યની ક્ષમા કરો અને મને સુખી કરો.”

રામસિંહ બોલ્યો—“ઉઠ, હવે આવું ઘોર પાપ કરતો નહિ.”

તે બ્રાહ્મણ કરગરીને બોલ્યો—“ઠાઠ મરી જાય તે શું પાપ છે? વિષ્ણુના સાક્ષાત્ અવતાર રૂપ શ્રી રામચંદ્રજીની સન્મુખજ શખરી એ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો? તેમજ શરભંગાદિ મુનિઓએ પણ શું તેમ કરેલું નથી? તેમણે પાપ કરેલાં છે?”

રામસિંહ—“હા. તે પાપ નથીજ. શખરીએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો તે સમયે તેણે શ્રી રામચંદ્રજી સમીપ દૃષ્ટિ સ્થિર કરો હતી, અને સ્વર્ગમાંથી તેને માટે વિમાન લેવા માટે આવ્યું હતું અને તેમાં બેસીને તે વિષ્ણુ લોકમાં ગઈ હતી. આમ શું તને થવાનું હતું? તું તેની ખરેખરી કરવા જાય છે? તારૂં અને તેનું મૃત્યુ એકજ પ્રકારનું શી રીતે ગણે છે?”

બ્રાહ્મણ—“નહિ નહિ મહારાજ, એ વાત તો ખરી છે. તેમના જટલી શક્તિ તો મારામાં કેમ ગણી શકાય? પરંતુ મહારાજ મને એક શંકા થાય છે, કે જો મરવામાં પાપ છે, તો જીવવું એ તો સ્વાર્થ હોવાથી પાપ કેમ ન ગણી શકાય?”

રામસિંહ—“એક રીતે એ શંકા ખરી છે. જીવવું તે માત્ર સ્વાર્થ માટેજ હોય, તો તો એ વાત ખરીજ છે; અને વળી દુનિયાંધારીમાં રહી પાપાચરણો કરીને જીવવું, એ તો વળી મહાપાપ છે; પરંતુ ઉપકારક શક્તિના ધણા લોકો આ સૃષ્ટિમાં હોય છે કે જ્યાં જીવે છે તે ખીજાઓને કંઈક લાભ કરતા રહે છે. આવા લોકોનું જીવવું, તે પાપ નથીજ. પરોપકારક પુણ્ય કરવા માટે જીવવાની વેદે આજ્ઞા કરેલી છે, પરંતુ ખીજાને દુઃખ કરતાં જીવવું તેમાં જટલું પાપ છે તેટલુંજ દુઃખથી કંટાળીને મરવામાં પણ પાપ છે, અને તારૂં મૃત્યુ એવા પ્રકારનુંજ છે.”

“નહિજ, ખરૂં છે. આપજ કહો છો તે ખરેખરૂં છે. દોષત તો આવે છે, વધે છે અને પાછી ઘટતી પણ જાય છે. એમ પ્રારબ્ધાનુસાર વધઘટ થયાં કરે છે. અને એ રીતે જોતાં તો સુખ દુઃખ ક્રમસર આવ્યા ગયા કરે છે માટે તેમાં કંઈ હર્ષ શોક કરવો કાઠપણ પ્રકારે વ્યાજબી દેખાતો નથી. પરંતુ ગરીબાઈ અથવા નિર્ધનપણ એક એવી સ્થિતિ છે કે એથી સંસાર વ્યવહારમાં અત્યંત પાછળ પડી જવાય છે અને તેથી સગાં સંબંધીઓમાં ખુબ અળખામણ થઈ પડાય છે, અને એથી ખરેખરી રીતે જીંદગી ખુબજ અકારી અને દુઃખમય થઈ જાય છે. નિર્ધન માણસનાં છેક નજીકનાં સગાંઓ પણ તેની સાથેના સંબંધ જળવવાને ઇચ્છતાં નથી પણ તેને સર્વ ઠાઠ ધિકારે છે.

તેનો એવો શો વાંક હોય છે કે સર્વ તેના તરફ આ પ્રમાણે વર્તે છે ? બીજો કંઈ નહિજ પણ તેનાં કમનશીબજ તેનો વાંક છે. તે બાપડો કાં ગરીબ થયો ? ગરીબ માણસ બુદ્ધિમાન હોય તોપણ મૂર્ખ ગણાય છે, તે સદ્ગુણી હોય તો પણ તે દુર્ગુણીમાં ગણાય છે, તે કદી ખાનદાન કુટુંબનો હોય તો પણ તે વાત કોઈ માનતા નથી, અને એ રીતે સર્વ પ્રકારે તે ધિકારપાત્રજ થઈ રહે છે. ગરીબ સ્થિતિ આવી હોય છે, અને સાહેબજી, મને પોતાને આનો યથાર્થ અનુભવ છે, અને એકવાર ઘણી સારી સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી હું આવી દુઃખદ સ્થિતિ ભોગવું છું તથા ફરી પાછી પૂર્વની સ્થિતિ મેળવવા પ્રયત્નમાં કેવળ નિષ્ફળ થવાય ત્યારે પછી હું આત્મઘાત કરવાને તત્પર થાઉં તો તેમાં મારો વાંક ગણાય, સાહેબ ?” અત્યંત નમ્રતાથી તે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો.

રામસિંહ ભાર દેધને બોલ્યો—“ ઠીક છે, ત્યારે મૃત્યુથી દુઃખને ટાળી નાખ. તેમ તારાથી દુઃખ ટાળી શકાશે ? મૃત્યુથી ખરેખર દુઃખ ટળશે, એમ તું માને છે ? તું એમ ધારે છે કે મરવાથી દુઃખ પાછું નહિ આવશે, પરંતુ દીન જન, મને તારી આ અજ્ઞાનતા પ્રતિદયા ઉપજે છે. તું મરી જશે તે કંઈ હંમેશ ને માટે નહિજ મરશે, પણ એવાં તો તારાં અનેક મૃત્યુ થયાં છે ને થશે, તેની તને ખબર છે ? જન્મ જન્મ પછી મરણ આવે છે, તેવીજ રીતે મરણ પછી પાછો જન્મ થાય છે અને એવીજ રીતે જન્મમરણની અનેક ઘટમાળો ફર્યા કરેછે; તથા જન્મથી મરણસુધીના વચમાંના જીવન કાળમાં કરાતાં કર્મોનાં ફોલો પાછાં સુખ દુઃખરૂપ ભોગવ્યાવિના કોઈપણ પ્રકારે છૂટકાજ નથી. એકજ મૃત્યુ એવું છે કે જે થયાથી પુનર્જન્મ થતોજ નથી અને જન્મમરણની સર્વ ઘટમાળ બંધ પડી જાય છે. વાસ્તવિક જોતાં તે મૃત્યુ નથી, પણ એક અખંડ અને અચળ નિત્ય સુખ છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનોજ પ્રયત્ન કરજ ! ”

જરા થોભીને વળી રામસિંહ બોલ્યો—“ દુનિયાંદારીમાં લુબ્ધ મનુષ્યોમાંનો તું વળી અતિ લુબ્ધ જણાય છે. સંસારમાંનાં સગાં સંબંધીઓ-એ તને દુર્બલતાને લીધે તજી લીધો છે ત્યારે તું તેમની માયા મમતાને વધારે ઇચ્છતો જણાય છે. તે માણસો તારા ધનનોજ સંબંધ રાખવા ઇચ્છેછે અને જમજમ તારી સંપત્તિ વધતી કે ઘટતી જાય તેમ તેમ તેમનો તારા પ્રતિનો સંબંધ પણ વધતો કે ઘટતો જાય છે, તે બધાને તું તારા સગાં સંબંધી માનેછે ? અને તેમનામાંથી તારી મમતા ઓછી થતી નથી ? એવા લોકોનો સં-

બંધ શું તું રાખવો વ્યાજખી માને છે ? શું તને આ આખી સૃષ્ટિમાં ખરેખરે સંબંધી કાંઈપણ માલમ પડે છે ? કદાચ તેવો મિત્ર તને મળશે, તોપણ તને એમ ખાતરી છે કે જ્યારે આ દુનિયાં છોડીને તું જતો રહીશ ત્યારે તે તારી સાથે આવશે ? નહિજ. તું આ સૃષ્ટિમાં એકલોજ આવેલો છે અને જવાનો પણ એકલો છે. ત્યારે હવે જ અહીં તેમજ અન્યલોકમાં પણ તારી સાથેજ રહે તેવા કાંઈ મિત્ર કે સંબંધીને શોધ, ખાકીના બધાને તો તારે શત્રુ ગણવા જોઈએ.”

તે ગરીબ બ્રાહ્મણ લય સહિત બોલ્યો—“હું એ બધું જાણું છું. વનમાં નિવાસ કરી આ સંસારિક દુઃખકર વસ્તુઓના સંબંધથી જમ અને તેમ દૂર વસવાની મારી લાંબા કાળથી ઇચ્છા છે, અને પછી દુનિયાંનાં મનુષ્યોના સંબંધથી જે આત્મહિત ખની શકતું નથી તે ત્યાં એકાંતમાં રહી મેળવવું.”

રામસિંહ—“વાર, લલામાણસ, પણ તું વનવાસી થવામાં ક્ષત્રી સંકલ્પે નથી તેને માટે હું દલગીર તો નથીજ; કારણ કે તું યાદ રાખજ કે મનને વશ કરવામાં એવાં બાહ્ય સાધનની જરૂર છે એમ છેક નથીજ. તે તો ગમે ત્યાંપણ ખની શકે છે. મનોનિગ્રહજ સર્વ વાતે કર્તવ્ય છે અને તે ગમે તે સ્થિતિ કે સ્થળમાં રહી ખની શકે છે. સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગજ કર્તવ્ય છે. તેમ છેક થઇ ગયું તો પછી સર્વ પાપોનો નાશજ થઇ ગયો સમજવો અને પછી કંઈપણ લયજ રહી શકતું નથી. જે કાંઈ આ પ્રમાણે ન કરી શકે તો પછી વનવાસથી શું ફલ છે ? શું વનમાં વળી કંઈ ઇચ્છા વધારનાર કે લલચાવનાર વસ્તુ નથી હોતી ? શું જંગલમાં વસેલાઓ પાપમાં ડૂબેલા અને સંસારની ભરમાં રહીને પણ શું તરી ગયેલાઓના દાખલાઓ નથી ? શ્રી મહાભારતમાંજ કહેલું છે કે ‘જનું મન વશ છે તેને વનવાસની શી જરૂર છે ? ને જને મન વશ નથી તેને વનવાસ શું લાભ કરી શકે તેમ છે ? જ્યાં જ્યાં મનને વશ રાખનાર વસે છે ત્યાં વનજ છે અને તેજ પર્ણકુટી છે.”

વળી રામસિંહે આગળ જણાવ્યું કે—“જે માણસ વનવાસ કરે છે, તે ઉપરથી ‘વન’ એટલે ‘જંગલ’ સમજવાતું નથી. આપણા શાસ્ત્રાનુસાર અર અને ય્ય નામનાં બે સરોવરો સ્વર્ગમાં કહેલાં છે. પવિત્ર થવા માટે મનુષ્યોએ ત્યાં જવું જોઈએ અને ત્યાં અશ્વત્થ (પીપળા)નાં વૃક્ષો ઉપરથી

અમૃત પડ્યા કરે છે તેમની નીચે વસવું જોઈએ; માટે હે ભલા માણસ, તુ હાલ તારે ઘેર જ, અને એ અરણ્યમાં જવાને માટે તૈયારી કર, અને વળી વધારે અગત્યનું તો એ છે કે એ અરણ્ય તે શું અને સરોવરો તે શું છે તે યથાર્થ સમજી લેવા પ્રયત્ન કર.”

તે ગરીબ બ્રાહ્મણ અને રામસિંહ વચ્ચે આ વાત ચાલતી હતી તે પેલા ગોવાળિયાઓ છાના રહી સાંભળતા હતા. તેમાંથી શ્વેત ગોવાળિયો તેના મિત્રને કહેવા લાગ્યો:—

“આ મહાપુરુષનાં કહાપણ ભરેલાં વચન તેં સાંભળ્યાં?”

તે કાળો માણસ બોલ્યો—“હા. તેનાં બેવકુફીભરેલાં વચનો સાંભળ્યાં. આ મૂર્ખ વૃદ્ધ જરઠ બોલે છે કે મૃત્યુ એટલે જીંદગી, મિત્ર એટલે શત્રુ અને વન એટલે ઘર! આવી મૂર્ખાઈવાળી વાતો મેં મારી આખી જીંદગીમાં પણ સાંભળી નહોતી. એવી વાત તો આ બુઢિયાના જવાજ કરી શકે! પણ મને વળી બહુ હસવું તો એ આવે છે કે આ મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પણ એવી એવી વાતોથી ગળી જઈને જમ એક બળધિયો ધાંસ ખાતો હોય તેમ ડોકું ધૂણાવી રહ્યો છે ને વળી એ બધું સાવ સાચું માની રહ્યો છે! આહા! ઈશ્વર કરે ને આ બંને ગાંડિયાઓ મરી જતાં સુધી નદીમાં તણાઈ જાય અને તો તેમની પાત્રી થાય કે મૃત્યુ તે મૃત્યુ, કાળું તે કાળું ને ઘોણું તે ઘોણું!”

તે શ્વેત ગોવાળિયો બોલ્યો—“બસ. તે બ્રાહ્મણ શું કહે છે તે તો સાંભળ.”

અત્ર જણાવવું જોઈએ કે આ બે ગોવાળિયાઓ આ હકીકત જાણવાને હતા છે તેમાં એકને કાળો કહેલો છે તેના વિચાર સારાનથી પણ દુષ્ટ જણાય છે અને તે મૂર્ખ તથા ટુંકી બુદ્ધિનો જણાય છે; અને બીજો શ્વેત ગોવાળિયો કહેલો છે તેના વિચારો શુદ્ધ તથા સારા વર્ણવેલા દેખાય છે આમાં કંઈ ભેદ છે, અને તે હવે પછી આગળ ઉપર ખુલો થઈ રહેશે. અત્ર આટલી સૂચના પ્રસ્તુત ધારી કરી છે.

સંસાર સુધારો.

(સંધિ ૫૪ ૬૦ થી).

હાલના જમાનામાંના સુધારકો ઘણાં દુઃખો કે જને આપણે દુઃખ ન હોતા માનતા તેને દુઃખ છે એવું જાન આપીને દુઃખાતુલ્ય વધારતા જાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે વિધવા વિવાહનોજ દાખલો લેઈએ, તો આજે પણ એવી ઘણી વિધવાઓ હશે, અરે છે, કે જે કેવળ પવિત્ર જીંદગી ગાળતી સતી પોતાને લેરા પણ દુઃખી માનતી નથી. તેમને દુઃખદ સ્થિતિનું કેવળ જાન આપવાથી શું ફળ, તે કંઈ સમજાતું નથી! આ તો એક દૃષ્ટાંત છે, પણ આવા અનેક દાખલાઓ મોજુદ છે અને એકંદરે આપણા પૂર્વજો મુસલમાની જુલમી રાજ્યના સમયમાં અત્યંત દુઃખી હતા, તે આપણે ઇતીહાસમાં વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને આજે તેમની દુઃખદ સ્થિતિની દયા ઉપજી કમકમાટી ઉપજે છે, પરંતુ તે સમયે તેમને તેટલું દુઃખ નહિજ જણાયું હોય!

પરંતુ આવા વિચારને મી. આયર ટૂંકી બુદ્ધિના માને છે. તેઓ કહે છે કે:—

“We are happy enough without your reforms—at all events as happy as social institutions can make a people happy. Such changes as are necessary, time will effect without the fussy mischievous tinkering of reformers. This view is too narrow-minded and altogether wrong.”

(જેટલે દરજે સાંસારિક સુધારણાનાં ખાતાંઓ જનને સુખ આપી શકે તેટલે દરજે તમારા સુધારા વગર પણ અમે સુખીજ છીએ. જે જે સુધારા જરૂરના છે તે તે તો કાળ એની મેળેજ કરી આપશે, પણ તેમાં કહેવાતા સુધારકોના જલ્પનને પ્રયત્નોની કંઈજ જરૂર નથી. આ વિચાર ઘણો ટૂંક બુદ્ધિનો અને છેક ખોટો છે.)

હવે આમાં જોવાનું એ છે કે જને સુખદુઃખનો અનુભવ છે તે તો એમ કહેકે તમારા સુધારા કરતાં અમે હાલની સ્થિતિમાં સુખીછીએ, છતાંપણ એમજ કહેવામાં આવે કે ના ના તમે સુખી નથી પણ દુઃખીજ છો—આ કેવો દુરાચક્ર અને ખોટું છે! એ અનુભવીઓનો વિચાર ટૂંકો અને ખોટો છે એમ કહેવું બ્યાજખી છે કે ઠાકનું દુઃખ પરાણે તેને ગળે વળગાડવાની

આત્મ તુષ્ટિને મિથ્યા આગ્રહ પતાવવો તે ટૂંક બુદ્ધિ અને ખોટું છે? અને વિચાર સમજી પુરૂષો તો સહેલથી કરી શકશેજ. પરંતુ કેવી અંધ શ્રદ્ધા આપણા વિદ્વાન વક્તા ઉપરના વિચારને ટૂંક બુદ્ધિનો અને ખોટો કહી તેને કશી દલીલો તો આપતા નથી, પરંતુ તેમને કેવલ મૂર્ખમાં ગણી કાઢી હર્સ નાખ્યા જવું બોલેછે કે—“આપણે સુધારણા તો તેમના આવા બોલવા તરફ ધ્યાનજ આપીશું નહિ, તેમ તેમના ઉપર ગુસ્સો પણ કરીશું નહિ, અને પ્રયત્નમાં મંડયાજ રહીશું.” ટાઢપણ કથનનો રદિયો ન મળી શકે ત્યારે આત્મતુષ્ટિ અર્થ સામાને હસી નાખવાની રીતિ હાલના પાશ્ચાત્ય સુધારામાં વધારે જણાય છે.

મી. આયર વળી કહે છે કે આપણા પૂર્વજે નિવૃત્તિ, ધર્મ તેજ સંસાર સુધારો કહેતા, કેમકે તેમનો હેતુ છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો, પરંતુ હાલના દેશકાલ પ્રમાણે એ ધર્મ આપણને અનુકૂલ નથી. હાલતો અત્યંત પ્રવૃત્તિ ધર્મજ ઇષ્ટ ગણવા જવો સમય છે, નહિ તો આપણે બહુ બધી પ્રજામાં પાછળ પડી જઈશું. આવા ભાવનું મેંજો બોલ્યા છે; પરંતુ તે વાસ્તવિક છતાં અયોગ્ય વિચાર છે, એટલુંજ નહિ પણ મહા અનર્થ. વિચાર છે એમ પ્રાચીન વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ કદે છે. જે નિર્વાણનો માર્ગ ન મેળવવો હોય તો આગંધા વિચાર વ્યાજબી છે, પરંતુ નિર્વાણ ઠીક છે કે પ્રવૃત્તિ ઠીક છે? એ પ્રશ્નનાજ સમાધાન ઉપર બધો આધાર રહે છે. તેજો પોતે સંસારમાં સારી સ્થિતિ ભોગવતા હોવાથી નિર્વાણ સુખની ખુબી સમજેલા જણાતા નથીજ. લાંબો સમય જીવવાથી શું ફલ છે તથા પુનર્જીવન છે કે કેમ તે તેમના જાણવામાં નથી; તેમજ ખરું સુખ શું અને ખોટું તથા અદ્ય સુખ શું તે પણ તેજો યથાર્થ સમજ્યા નથી તેથીજ આમ વિચાર પતાવે છે. આ વિષય ઉપર બહુ બહુ બોલવા જવું છે પણ તે માંથી જીવ જગત્નો કઠિન પ્રશ્ન ઉખળી પડે એ ભયથી આ વિષય આટલે થીજ સમાપ્ત કરવો વ્યાજબી માનવો પડે છે; અને છેવટે કહેવાનું કે પાશ્ચાત્ય કૃત્રિમ સુધારાથી કશું સુફલ આપણ આજોને તો મળવાનું નથીજ એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છેજ. કદાચ— અને ખરેખર પણ—હાલના તાર્કિક લોકોને અસિદ્ધાંત ભલે બેવકુફીભરેલો લાગે, પણ પરિણામ તેમનાં કૃત્યોનાં સારાં નર્થ અને પ્રાચીન નિવૃત્તિ ધર્મનાં સારાં પરિણામો હતાં એ તો અનુભવ સિદ્ધજ છે.

ગાયત્રી.

ગાયત્રી વિષયે ઋગ્વેદ (૧-૧૬૪, ૨૫) માં કહેલું છે કે “તેજો કહે છે કે ગાયત્રને ત્રણ જ્ઞાના (સમિધ) છે તેથી તે મહિમા અને શક્તિમાં શ્રેષ્ઠ છે.” (ગાયત્રસ્ય સમિધ સ્તુત્ત્રર્ઘ્ન હુસ્તનો મુન્હા પ્રરિ રિચે મહિત્વા).

શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી અને ગાયત્રો સંબંધી લેખ નીચે ઉતારીશું:—

પંદર ગાયત્રીનાં ૩૬૦ પદો છે અને વર્ષના દિવસ ૩૬૦ છે, તેથી એ ઉપરથી તે દિવસો અને તે ઉપરથી વર્ષ મેળવે છે.”*

“શ્વાસ લેછે તેનું કારણ ગાયત્રી શ્વાસ છે, અને ગાયત્રો મંત્રના સંપૂર્ણ જપથી તેપૂર્ણ શ્વાસ મેળવે છે, તેટલા માટે તેણે શ્વાસ રહિત મંત્ર જપવો.”†

“જ્યારે ગાયત્રી સોમ પ્રતિગમન કરે છે, ત્યારે પદરહિત ધન્વીને તેણી કાલ પ્રતિલક્ષ્ય રાખીને લેઈ જાય છે, તે ગાયત્રી અથવા સોમ રાજના એક પર્ણ તરીકે કામે લાગે છે; અને નીચે પતનથી તે પર્ણ વૃક્ષ (પલાશ) થઈ જાય છે તેથી તેને ‘પર્ણ કહેવામાં આવે છે.” ‡

“તેમને અર્થે ગાયત્રી સોમ પ્રતિ ગઈ. તેણી તેને લેઈ જતી હતી, તેવામાં તેણીની પાસેથી તેને ગંધર્વ વિશ્વાવસુ ચોરી ગયો. દેવતાઓ આ વાત જાણતા હતા કે— ‘સોમ ખરેખર સ્વર લોકથી ખસેલો છે, પણ તે આપણને મળતો નથી, કારણ કે ગંધર્વે તેને ચોર્યો છે. ” §

“તેઓ કહેછે કે— ‘ગંધર્વો સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય છે, ચાલો આપણે તેમની પાસે વાકને મોકલિયે, અને તે પાછી આવશે તે સોમને લેતી આવશે.’ તેમણે તેની પાસે વાકને મોકલી. અને તે સોમ સહિત તેમની પાસે પાછી ફરી.” ||

“ગંધર્વો તેની પાછળ આવ્યા અને બોલ્યા, ‘સોમ તમારો, અને વાક અમારી’ દેવો બોલ્યા— ‘અસ્તુ, પરંતુ જો તે જરા પણ અત્ર આવશે, તો તમારાથી તેને બલથી લેઈ જવાશે નહિ. અમે તેને પરણીશું.’ તેઓ પછી તેને પરણ્યા.” /

“પ્રારંભમાં છંદો ચાર પદના હતા. પછી જગતી સોમ લેવા ગયો, તે ત્રણ પદો ત્યાં મૂકીને પાછો ફર્યો. પછી ત્રિષ્ટુભ સોમ લેવા ગયો, તે એક પદ મૂકીને પાછો આવ્યો. પછી સોમ લેવા ગાયત્રી ગઈ તે પદો

સહિત સોમને લેઈને આવી. આથી તે અષ્ટપદવાળી થઈ છે; તેટલા માટે તેઓ કહે છે કે ‘ગાયત્રી અષ્ટપદી (octosyllabic) છે.’*

“સોમયજ્ઞનું પ્રાતર્ભોજન તેમણે તેની સહિત કર્યું, તેથી પ્રાતર્ભોજન ગાયત્રી સંબંધી છે. તેની સાથે તેમણે મધ્યાહ્નભોજન કર્યું. પછી તેને (ગાયત્રીને) ત્રિષ્ટુભે કહ્યું, ‘તારી પાસે હું ત્રિપદ સહિત આવીશ; મને આમંત્ર, અને મને ખલિથી વર્જ્ય ન કર.’ તે બોલી ‘અસ્તુ,’ અને તેણે તેને આમંત્ર્યો. આ પ્રમાણે ત્રિષ્ટુભ એકાદશપદી થયો, અને તેથીજ તેઓ કહે છે કે ‘મધ્યાહ્ન સોમ ભોજન ત્રિષ્ટુભ સંબંધી છે.’†

“તેની (ગાયત્રી) સાથે તેમણે સાંજનું ભોજન કર્યું. પછી તેને જગતીએ કહ્યું, ‘તારી પાસે હું એક પદ સહિત આવીશ; મને આમંત્ર, અને યજ્ઞથી વર્જ્ય નહિ.’ તે બોલી, ‘તથાસ્તુ,’ અને તેને આમંત્ર્યો. આમ જગતી દ્વાદશપદી થયો; અને તેટલા માટે તેઓ કહે છે કે, ‘સાંજનું સોમ ભોજન જગતી સંબંધી છે.’‡

“ક્રમકે ગાયત્રી, રથેન (પક્ષી)ને રૂપે સ્વર્ગમાંથી સોમ લાવી છે, તેથી તે સોમવાહકરથેન છે; આ વીર કાર્યકર્યું તેથી હવે તેને (ગાયત્રીને) તે બીજા ભાગ અર્પે છે.”§

“આખાદી એટલે ગાય, અને જગતિ (ગતિમાન, જીવન) એટલે ગાય; તેથી જગતીને તેનો ભાગ અર્પે છે.”||

“તે યજ્ઞ ખલિ નવખંડમય છે; ક્રમકે પ્રાહુણાનું ખલિ યજ્ઞનું મસ્તક છે, અને ગાયત્રી નવપદી છે; તે બોલેછે તે અષ્ટ, અને નવમુ પવિત્રપદ; x તથા ગાયત્રી યજ્ઞનો અગ્રભાગ છે, અને તેથી તે નવખંડમય ખલિ છે.”**

“અથ અગ્નિ ગાયત્રી છે. તે ગાયત્રી માટે આ (અગ્નિ) ને પરિભાષે છે અને ગાયત્રી રથેન રૂપે સ્વર્ગમાંથી સોમ લાવી છે, માટે તે સોમવાહક રથેન (કહેવાઈ) છે; આ વીરકાર્યનેલીધે તે ગાયત્રીને તે બીજા ભાગ આપે છે.”††

“તેણે (ગાયત્રીએ) સોમ મેળવ્યો, તે ખદિર વતે મેળવ્યો, તેથી ખદિર નામ પડ્યું છે; અને તેણે તેને (સોમને) તેના વતે મેળવ્યો. માટે યજ્ઞશલાકા અને અસિ (તલ્લવાર સ્પય) ખદિર કાષ્ટતાં હોય છે.”‡‡

“આવાહન મંત્ર, નિઃશંક, પાર (સ્વર્ગ) છે અને દાનમંત્ર આ (પૃથ્વી) છે. ગાયત્રીમંત્ર પણ આ (પૃથ્વી) છે, અને ત્રિષ્ટુભ પાર (સ્વર્ગ)

* ૪-૩-૨-૭. † ૪-૩-૨-૮. ‡ ૪-૩-૨-૯. § ૩-૪-૧-૧૨. || ૩-૪-૧-૧૩. / નવમું પદ પ્રણવ અથવા ઓંકારને ગણેલું છે. x પ્રણવ. ** ૩-૪-૧-૧૫. †† ૩-૯-૪-૧૦. ‡‡ ૩-૬-૨-૧૨.

છે. તેટલા માટે તે પાર (સ્વર્ગ) જપતાં, આવાહન મંત્ર (અનુવાક્યા પાર છે તેથી, ગાયત્રી મંત્ર) જપેછે. જ ગાયત્રી મંત્ર આ (પૃથ્વી) જપેછે.” *

“ વળી, આ (ગ્રહ) ગાયત્રીનો વાછડો છે, ગાયત્રી યજ્ઞ છે,—આર-મન્ત્રો અને પાર જપોછે; તેમણી ૨૪ થાય, અને ૨૪ પદો ગાયત્રીનાં છે.” †

આટલા ઉતારા ઉપરથી સમન્વય છે કે છ દોમાં ગાયત્રી શ્રેષ્ઠ છે. તે સોમ લાવનાર છે. આમાં ગંભીર અર્થ રહેલ છે. યોગીને પરિચિત છે કે મ-માધિમાં પ્રાણાયામ કરી ઓંકાર પૂર્વક ગાયત્રી જપ-ધ્યાનથી સોમ વહન આજ્ઞા ચક્રેથી સુષુમ્ણામાં થાય છે. અત્ર ગાયત્રી તેનું વહન કરાવનારી હોવાથી ગાયત્રીને સોમવાહક શ્યેન કહી છે તે વાસ્તવિક છે. એ ગાયત્રી તેજ કુંડલિનિ શક્તિ છે. કુંડલિનિ ચાલન, તેજ ગાયત્રી દ્વારા સોમ વહન છે. અત્ર તેને શ્યેન પક્ષીનું રૂપ આપેલું છે, તે ગતિવાચક ઉડતા પક્ષીનું રૂપ છે. આત્રીજ રીતે ત્રિષ્ટુભાદિના અર્થો પણ છે. ગાયત્રી પૃથ્વી, ત્રિષ્ટુભ અંતરિક્ષ અને જગતી સ્વર્લોક છે એમ સ્પષ્ટ સમન્વયું છે.

શતપથ બ્રાહ્મણ (૩-૧-૪-૨) માં અનુષ્ટુભ છંદને વાયુ કહેલ છે; તથા (૩-૧-૪-૨૧) માં અનુષ્ટુભને અને યજ્ઞને પણ વાયુરૂપ કહી અનુષ્ટુભને યજ્ઞરૂપ પણ કહેલ છે.

એજ બ્રાહ્મણમાં (૧-૬-૪-૨) માં ઈંદ્રને શોધવા માટે દેવોમાંથી અગ્નિ, ઋષિઓમાંથી હિરણ્યસ્તૂપ અને છ દોમાંથી બૃહતી ગયાનું લખેલું છે, તથા (૩-૫-૧-૬) માં કહેલું છે કે બૃહતીથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

(૪-૨-૫-૨૧) માં કહેલું છે કે પક્ષિછદ પંચપાદી છે, તે સહિત ગાયત્રી મંત્ર પ્રાતર્હોમમાં આવે છે.

(૪-૨-૫-૨૦) માં ઉણિહાદિ છ દો સહિત સાંજનો હોમ જગ-તીથી થાય છે.

(૩-૯-૨-૧૭) માં લખ્યું છે કે જ્યારે આ છ દો વાયુમાંથી રચાયા ત્યારે એક સપ્તપાદી શકવરી છેલ્લો રચાયો હતો.

આ પ્રમાણે છ દોનાપણ આધ્યાત્મ અર્થો છે. લોક ત્રણ, આર, સાત, ચઉદ, એમ ગણાય છે, તેમજ આ છ દોનું પણ ગણિત છે. મુખ્ય ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ અને જગતી છે, તેમજ લોકમાં પણ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ, એ ત્રણ છે.

ઋગ્વેદમાં ગાયત્રીની સંખ્યા ૨૪૫૧ ની, તે સર્વથી વધારે છે, તથા અતિધૃતિની ૧ જ છે, તે સર્વથી ઓછી છે.

અપૂર્ણ.

વરુણ.

વરુણ, અગ્નિ, અને ઈંદ્ર, એ ત્રણ દેવોનાં વર્ણન વેદોમાં બહુ આવે છે. એટલાં બીજાં દેવોનાં વર્ણનોનો વિસ્તાર તેમાં જણાતો નથી. અગ્નિ, વાયુ-ને જલ, એ ત્રણ તત્ત્વો પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં રસાયન શાસ્ત્રાનુસાર મુખ્ય સાધન ગણાય છે. એજ એ ત્રણ દેવોનાં રૂપ છે. અગ્નિ સ્પષ્ટજ છે. સર્વત્ર ઉજ્જ્વલતાનું તત્ત્વ જે પ્રસારણાદિ વૃદ્ધિ કરનારું છે તેજ અગ્નિદેવ છે. જલ તત્ત્વ યોષક તત્ત્વ છે તેજ ઇંદ્ર (મેઘરાજ) છે, અને વાયુ વહન કરી પદાર્થમાં પ્રતિસારક બળ (repulsion,) લાવી રજકણોને છૂટા પાડી નાશ વા લયનું કામ કરે છે. આ રીતે ક્રમસર અગ્નિ, ઈંદ્ર અને વાયુદેવોનેઉત્પાદક બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ અને સંહારકારક રુદ્ર નામ પુરાણોમાં આપેલાં છે. એજ આદ્ય ત્રિપુટીરૂપ દેવોછે, માટે મુખ્યજ છે. આમાં વાયુ તેજ વરુણરૂપ છે. વાતાવરણ તેજ વરુણ છે. આ વાત આગળ ઉપર વધારે ચર્ચાશું. હાલતો એક વરુણ દેવ સંબંધી શતપથ બ્રાહ્મણમાં જે જે વર્ણન આવેલું છે તે અત્રે એકત્ર કરીશું. તે વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

વરુણ પાશ.

દર્શપૌર્ણમાસમાં વેદિરચનામાં અગ્નિઘ્ર યજમાનની સ્ત્રીને બરુણુવતે પહેરેલાં વસ્ત્ર ઉપર બાંધે છે, આના સંબંધમાં એમ સમજ છે કે સ્ત્રીએ પહેરેલાં વસ્ત્ર વનસ્પતિ રૂપ છે, અને તેની આસપાસ બાંધલ તૃણુરજ્જુ વરુણની પાશ છે. એ પાશ સ્ત્રીને રક્ષે એટલામાટે તેના શરીર અને પાશની વચ્ચે વનસ્પતિરૂપ વસ્ત્ર આવે છે. દેવોની સ્ત્રી પૃથ્વી કટિબંધવાળી છે, તેમ આ યજમાનની સ્ત્રીને પણ કટિબંધવાળી કરવામાં આવે છે: આ રજ્જુ બીંટાળે છે તેને ગાંઠ વાળવામાં આવતી નથી; કારણ કે તેમ કરે તો એ સ્ત્રી ઉપર વરુણનો હક ચોંટી છે. આમ વરુણ રૂપ આવરણથી પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રીને રક્ષવામાં આવે છે. (બ્રુવો શતપથબ્રા. ૧-૩-૧-૧૪, ૧૫, ૧૬.)

વરુણપ્રધાસબલિ.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં વરુણપ્રધાસબલિ વિષય (૨-૫-૨) માં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“પ્રજાપતિ એ જીવતાં પ્રાણીઓ વૈશ્વદેવ વતે ઉત્પન્ન કર્યાં. તેનાથી ઉ-

ત્યજ આ પ્રાણીઓએ વરુણધાન્ય (ધસ્) આધું; કેમકે વરુણધાન્ય (યવ) મૂળથી વરુણના છે. વરુણના આ યવ ઉપરથી વરુણપ્રધાસ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે. ૧ ”

“ વરુણે તેમને પકડયાં; વરુણથી પકડાયલાં તેઓ સઘળાં કૃત્રી ગયાં (જલોદરયુક્ત થયાં); અને તેઓ શ્વાસ લેતાં અને મૂકતાં થયાં. શ્વાસોચ્છવાસે તેમને તન્મ્યાં નહિ, પરંતુ ખીજ સઘળા દેવોએ તેમને તજી દીધાં. (અત્ર દેવતા એટલે ઈંદ્રિયો. રોગથી ઈંદ્રિયો નષ્ટ થઈ, માત્ર શ્વાસજ રહ્યો); અને આ બે (શ્વાસ અને ઉચ્છવાસ) ને લોધેજ તેઓ મરી ગયાં નહિ. ૨ ”

“ પ્રજાપતિ એ તેમને તે બલિવતે સાજાં કર્યાં; જન્મેલાં અને નહિ જન્મેલાં બંને પ્રાણીઓને તેણે વરુણની પાશથી મુક્ત કર્યાં; અને તેની સૃષ્ટિ નિરોગી ને ખામિ રહિત થવા લાગી. ૩ ”

“ હવે જ્યારે આ (યજમાન) આ યજ્ઞો (વૈશ્વદેવ) પછી ચતુર્થ માસમાં કરે છે, ત્યારે તે એમ કરે છે, કારણ કે એથી વરુણ તેનાં બાળકોને પકડે નહિ, અથવા દેવોએ તેમ કર્યું હતું (યજ કર્યો હતો માટે તે કરે છે); અને એ રીતે જન્મેલાં અને હવે પછી જન્મે તે બધાં બાળકોને વરુણ-પાશનું બંધન ન થાય, અને તે બાળકો રોગરહિત અને ખોડ વગરના થાય. તે ચતુર્થ માસમાં એ યજ્ઞ એટલા માટે કરે છે. ૪ ”

“ આ યજ્ઞમાં બે વેદિ અને બે અગ્નિ હોય છે. બે વેદિ અને બે અગ્નિ હોવાનું કારણ એમ છે કે તેથી બંને પક્ષ તરફથી વરુણપાશનું રક્ષણ થાય. એક ઉપરથી અને બીજી નીચેથી રક્ષણ કરે છે. બે વેદિ અને બે અગ્નિનું કારણ એ છે. ૫ ”

“ ઉત્તરમાં ઉત્તર વેદિ કરે છે, દક્ષિણમાં નહિ. બેશક વરુણ રાજ છે, અને મરુતો પ્રજા છે. આથી તે પ્રજાથી રાજને ઉત્તર પ્રતિ રાખે છે, અને અત્ર પ્રજા ક્ષત્રિય, કે જેને તેની ઉપર રાખેલ છે તેની સેવા કરે છે. ઉત્તર વેદિ દક્ષિણે નહિ એને ઉત્તરમાં રાખે છે તેનું આ કારણ છે. ૬ ”

આ આખા અધ્યાયમાં આ વિષય ચર્ચેલો છે. એ સર્વ ઉતારવાની જરૂર નથી; પરંતુ (૨-૫-૨-૨૦) માં એક વાત છે તે જાણવા જોવી છે. તેમાં એમ છે કે યજમાનની ઓએ જ જ કુર્મ કર્યાં હોય તે આ યજ સમયે કહી દેવાં જોઈએ. તેમાં પોતાના યારોનાં નામો પણ આપે છે. આમ કરવાથી તે પાપમુક્ત થાય છે અને વરુણપાશ તેને બંધાતી નથી.

વરુણ અગ્નિ.

જ્યારે અગ્નિ જરાક વધારે પ્રકાશે ત્યારે તે વરુણ કહેવાય છે. (શત-પથ બ્રાહ્મણ ૨-૩-૨-૧૦). અગ્નિ સળગાવ્યા પછી વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં બુદ્ધા બુદ્ધા દેવોનાં નામો છે. તેમાં વરુણને સહજ પ્રકાશતો અગ્નિ કહેવો છે.

વરુણ ચંદ્ર છે.

વળી શત. (૨-૪-૪-૧૮) માં કહેલું છે કે—“મિત્ર અને વરુણ બે અર્ધ ચંદ્રો છે. વૃદ્ધ ચંદ્ર તે વરુણ અને ક્ષીણ ચંદ્ર તે મિત્ર. શુદ્ધ દ્વિતીયા એ આ જાનેનો મેક્ષાપ થાય છે, માટે તે દિવસે તેમને બલિ અર્પણ કરવો જોઈયે.” વળી (૧૯ માં.)

“એજ રાત્રીમાં મિત્ર વરુણમાં બીજ રોપે છે, અને જ્યારે તે (ચંદ્ર) ક્ષય પામે છે, ત્યારે એ બીજગાથી ફેલ થાય છે.”

વરુણથી જલના રોગ થાય છે.

જલ સંબંધી રોગો—જલોદર (dropsy) આદિ—વરુણના કોપથી થાય છે, અને તે વરુણપ્રધાસબલિથી મટે છે, એમ ઉપર આવી ગયું છે. આમ રોગો થવામાં પણ દેવોના કોપ અથવા તત્ત્વોના કોપ—કારણરૂપ છે, અને તે તે દેવકોપની અથવા તત્ત્વકોપની શાંતિના ઉપચારે પણ યજ્ઞરૂપે છે. જલોદરવાળી પ્રજા યવબલિથી સાજી થઈ હતી, એમ ઉપર આવી ગયું છે. આ ઉપરથી યવમાં એ ગુણ છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, તોપણ તેમ હોય તો નવાઈ જેવું લાગતું નથી; કેમકે યવના સંબંધમાં ભાવમિશ્ર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

યવઃ કષાયો મધુરઃ શીતલો લેહનો મૃદુઃ ।

વ્રણેષુ તિલવસથ્યો રુક્ષો મેધાગ્નિવર્દનઃ ॥

કટુ પાકોડન મિષ્ટ્યંદી સ્વર્યો વલકરોગુરુઃ ।

વહુવાત મલો વર્ણ સ્થૈર્યકારીચ પિચ્છિલઃ ॥

કંઠત્વગામયશ્લેષ્મ પિત્તમેદ પ્રણાશનઃ ।

પીનસ શ્વાસકાસોરુસ્તંભ લોહિત તૃટ્ પ્રણુત્ ॥ *

(યવ, કપાય મધુર. શીતલ, લેખન, મૃદુ, વ્રણોમાં તિલવત પચ્ચ, રક્ત, બુદ્ધિ અને અગ્નિવર્દ્ધક, પાકમાં તીખો, કંદ નદિ કરનાર, સ્વર્ચ, ખસકર, ગુરુ, વાયુ તથા મલકર, વર્ણ સ્વૈર્યકર. અને ચીકણો છે. કંઠ અને ત્વચાના રોગ, કંદ, પિત્ત, મેદનો નાશ કરનાર છે. પીનસ, શ્વાસ, કાસ, ઉરસ્તંબ રક્તદોષ, અને તૃપાને મટાકનાર છે.)

આમાં અગ્નિને વધારનાર ઇત્યાદિ દ્રવ્યો જલનિકારપર ઉપ-યોગી લાગે છે, કેમકે અગ્નિ વૃદ્ધિથી જલ શોષણ થવા સંભવ છે. સ્વર્ચ અને કંદ્ર છે, તેપણ ઠીક છે, કેમકે કંદ્રાદિ જલમય દોષ છે તેથી જલ શોષ-ણથી કંદ હરત્વ ખતી શકે છે. ગમે તેમ દોષ, પણ આ બાબત ઉપયોગી બણી વૈદ્યવિદ્યા પ્રતીણોએ ત્રિચારપર લેવા અર્થ અન્ન લીધી છે.

(વરુણ ક્ષત્ર છે.)

વરુણને રાજ કહેલો હોવાથી તે ક્ષત્ર છે. (શત-૨-૫-૨-૬). એમ ઉપર પણ આવી ગયું છે (શત ૨-૫-૨-૩૪).

(વરુણનું ભક્ષ્ય મેંદું છે.)

શતપથ ગ્રા. (૨-૫-૨-૧૬) માં વરુણનું ભક્ષ્ય મેંદું કહેલું છે. એ પશુ યવ ખાય છે, માટે યવ બલિ વરુણને અપાય છે. આ બલિ અર્પે-વાથી વરુણ પાશનું બંધન થતું નથી.

(વરુણ લજ્જાસાક્ષી છે.)

શ્રી પુરુષનાં લક્ષ થાય છે તેનો સાક્ષી વરુણ દેવ છે. (શતપથ. ૨-૫-૨-૨૦).

(અગ્નિ, વરુણ અને ઈંદ્ર, દેવોના નાયક છે.)

શત. (૨-૬-૪-૧, ૨.૩, ૪) માં અગ્નિ, વરુણ, અને ઈંદ્રને દેવતા-ઓના નાયક કહેલા છે, તેથી તેઓ મુખ્ય દેવો છે.

(વરુણ આદિત્ય.)

દેવતાઓ વચ્ચે મહત્ત્વનો વાંધો પડ્યો. અગ્નિ અને વસુ વચ્ચે, સોમ અને રુદ્ર વચ્ચે, વરુણ અને આદિત્ય વચ્ચે, અને ઈંદ્ર તથા મરુત વચ્ચે. આથી તેઓ લડવા લાગ્યા તેથી રાક્ષસો બલવાન થયા. ત્યારે તેમને સમાધાન કરી ઈંદ્રને મહત્ત્વ આપ્યું. (શત. ૩-૪-૨-૧, ૨). આથી વૈશ્વદેવમાં અગ્નિ રાજ, વરુણપ્રયાસમાં વરુણ રાજ, શાકમેધમાં ઈંદ્ર રાજ ગણાવા લાગ્યા.

આ વિષયના પ્રારંભમાં અગ્નિ, ઈંદ્ર અને વરુણનેજ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કહેલા છે, એ વાતને આ શાસ્ત્ર વાંચ્યથી પુષ્ટિ મળી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વસુ, સોમ અને આદિત્ય, એ ત્રણ દેવો પણ એજ ત્રિપુટીરૂપ જણાય છે. વસુને અગ્નિ સાથે સરખાવેલ છે, તેથી પ્રજ્ઞા સાથે મળી શકે છે સોમને રુદ્ર સાથે સરખાવેલ છે, અને વરુણનો સાથે આદિત્યને સરખાવેલ છે આદિત્ય વિષ્ણુને સ્થળે અત્ર આવતાં વરુણ વિષ્ણુને સ્થાને આવી જાય છે પરંતુ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુને રુદ્ર, એ ત્રિપુટીમય એકજ પ્રજ્ઞાનાં ત્રણરૂપો કલ્પાય છે. ત્રણદેવો બુદ્ધાબુદ્ધા નથીજ, તેથી કાર્યપરત્વે અરસ્પરસ વિરોધ જણાત તેવી રીતે એક બીજાં નામોથી તે વ્યવહારાય છે, માટે લેદ્યુદ્ધિથી નહિ જોતાં આમાં શંકાને અવકાશ મળી શકે તેવું નથીજ.

(યવની ઉત્પત્તિ.)

વરુણના યવ કેમ કહેવાયા, તેને માટે શત. (૪-૨-૧-૧૧) મ એક વાત એવી છે કે એકવાર વરુણે સોમને જમણી આંખમાં માર્યું, તેથી તે સૂજી ગઈ. તેમાંથી અથ્થ ઉત્પન્ન થયો. સૂજીલી આંખમાંથી થયો માં ‘અથ્થ’ કહેવાયો. એ આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ નીચે પડ્યું તેમાંથી યવ થયા આથી યવ વરુણના કહેવાય છે. આથી આંખનો સોજો ઉતારવામાં યવ વપરાય છે.

(વરુણે સૂર્યને માર્ગ કરી આપ્યો છે).

ઋગ્વેદ (૧-૨૪-૮) માં છે કે સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ વરુણે કરી આપેલો છે.

પ્રો. મોનિયર વિલિયમ્સ વરુણનો અર્થ “આગ્રહાદત” (Investing sky) કરે છે, તે વાસ્તવિક છે. તે ઉત્પત્તિક્રમમાં તૃતીય મૂકે છે. (૧) ઇશ્વર (૨) ઘૌસ, (૩) વરુણ. ઘૌસ સૂક્ષ્માકાશ છે, અને વરુણ સ્થૂલાકાશ છે-વાતાવરણ.

(વરુણનું વાહન મત્સ્ય.)

વરુણનું વાહન મત્સ્ય છે. વરુણ શબ્દ વાતાવરણ વાયક હોવા છતાં ‘જલયુક્ત વાતાવરણ’ છે. તે જલનો દેવ કહેવાય છે. તે જલમાં વસે છે માટે જલમાંનો વાયુ છે, તેથી તેનું વાહન જલમાં વસતું સામાન્ય પ્રાણુ મત્સ્ય છે. આ ઉપરથી વરુણનો અર્થ વાતાવરણ સિદ્ધ થાય છે.

(વારુણોપપુરાણ.)

વરુણ સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે વારુણપુરાણ નામે ઉપપુરાણ છે, તેમાંથી મળી શકે છે.

અપૂર્ણ

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૬ મું.]

ચૈત્ર. સંવત ૧૯૫૪.

[અંક ૬ ફો.]

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

ગણપતિ સ્તુતિ.*

ગમક છંદ.

ગૌરી તળા પુત્ર ગજદંતને શીર્ષ—	૧
નામી સ્મરું નિત્ય આયુષ્ય કામાર્થ.	૨
વક્રતુંડજ વઢી એકદંતો અને	૩
કૃષ્ણ પિંગાક્ષ ગજવક્ર લંબોદરે.	૪
વિઘ્નરાજા વિકૃટ ધૂમ્રવર્ણો વઢી	૫
ભાલચંદ્રજ વિનાયક ગજાનન તથા,	૬
ગણપતિં નામ એ ચાર નર જે જપે,	૭
ત્રણ સમે સંધિમાં વિઘ્ન તેને નહિં.	૮
મર્ય સિદ્ધિ મળે, પુત્ર વિદ્યા મળે,	૯
ધન અને મોક્ષગતિ ડાઘ સર્વે મળે.	૧૦
ગણપતિં સ્તોત્ર આ માસ પદ્ જે જપે. ૧૧	
ફલ મળે—પ્રાપ્ત સિદ્ધિજ વર્ષે વને.	૧૨

શિવસ્તુતિ.†

વામ છંદ.

નાગ તળા ઇન્દ્ર તળો હારતો ધર્યોજ કંઠ,
લોચન ત્રિ, ભસ્મ અંગ રાગતો ધર્યો મહેશ. ૧

* નારદપુરાણાંતર્ગત મંકટનાશન ગણપતિ સ્તોત્રનું બાયાંતર છે

† શકુનચાર્ય દ્વારા શિવપંચાશરસ્તોત્રનું બાયાંતર છે.

મંદાકિની જલવહે ઘસેલ ચંદનેથી તો—
 ચર્ચિત નંદીશ્વર, વઢી આદિનાથ, મહા ઇશ. ૨
 પુષ્પતો મંદાર તળાથી બહુ સુપૂજિત જે;
 ગૌરીમુખ કમલ તળા ઘંદ વિષે સૂર્ય સમા, ૩
 દક્ષ તળા યજ્ઞનો વિનાશકાર શિવ ણ્યા,
 નીલકંઠ, વૃષભધ્વજ, પૂજિતજ સુનીર્દ્ર દેવ. ૪
 ગૌતમજ વસિષ્ઠ અને કુંભજાદિથી વિશેષ,
 અર્ક ચંદ્ર વૈશ્વાનર રૂપ નયન છેજ, અને ૫
 યક્ષરૂપ, જટાધારી, વઢી પિનાક હસ્ત અને—
 દિવ્ય, સનાતનજ નમઃશિવાયને નમુ સ્વરે. ૬

શાસ્ત્રભાવના.

(સાંઘણ પૃષ્ઠ ૧૦૫ થી.)

પરંતુ ઉપર ખતાવેલી બીજી ભાવના—વૃદ્ધ નવીનોની ભાવના પ્રાચીન ભાવનાના અર્થો પોતાના વિચારોને અનુકૂળ કરવાની ભાવનાને તો આપણે—તે ભાવના ઉચ્ચ હોવા છતાં તેમાં સ્વવિચારની અનુકૂલતા લાવવારૂપી મહાન્ દોષને લીધે—મૂર્ખભાવના કહી શકિયે, તો તેમાં કંઈ અવાસ્તવિક હોય એમ જણાતું નથી.

ત્યારે હવે આ ત્રણે મનોમાંથી એકે છેક નિર્દોષ નથી, તો પણ પ્રથમ વૃદ્ધ પ્રાચીન, પછી કેવલ નવીન, અને છેલ્લે વૃદ્ધ નવીન, એ પ્રમાણે ક્રમસર નિર્દોષ માનીશું તો વાસ્તવિક છે.

એટલું તો બેશક ખરૂંજ છે કે જુનામાં કાંઈજ ફેરફાર ન કરવો એમ માનવાથી તો નવીન શોધો, ઇત્યાદિ કંઈજ ખનશે નહિ; અને આજે રેલ્વે, તાર, ઇત્યાદિ આપણે જે બુદ્ધિદેવીના મહા પ્રતાપથી સંપાદન કરેલ છે, તેવું કંઈ પણ થાયજ નહિ; તેમજ ‘શાસ્ત્રોમાં કશી શંકાજ ન કરવી,’ આમ કહેવું કે માનવું—તે પણ—‘શાસ્ત્રોમાં શંકાનો અવકાશજ નથી’—એમ કહેવા કે માનવાના કરતાં વિશેષ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે.

તેમજ શાસ્ત્રોના અર્થ નહિ સમજતાં તેઓ ગપોડાં છે—મૂર્ખ બ્રાહ્મણોની આજીવિકા માટેનાં—લોકોને ઠગનારાં પોતાં છે, એમ કહેવું, અને બ્રહ્મસૂત્રો જવા મહા જ્ઞાનમય ગ્રંથની સંકલના કરનાર—વ્યાસનેતો મહા વિદ્વાન્ નિર્વિવાદરીતે ઠરાવીને પછી તેજ વખતે પુરાણોના પોતાનાં ગપ હાંકનાર વ્યાસને મૂર્ખ બ્રાહ્મણ કહેવો, એના જેવી મૂર્ખાઇજ કય? એ તો મૂર્ખાઇની પરાકાષ્ટા—અવધિ—થયો કહેવાય?

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ પ્રાચીનો, તેમજ કેવળ નવીનો—એ જે પરસ્પર છેક વિરુદ્ધ વિચારના મનુષ્યોના મતો સ્પષ્ટ રીતે દૂષિત જણાવાથીજ વૃદ્ધ નવીનોનું ત્રીજું મત ઉદ્ભવ પામેલ છે—એટલે કે શાસ્ત્રોને માનવાં તો ખરાં પણ તેના અર્થો યોગ્યોઅયોગ્યતાની તુલના કરીને વિશેષ વાસ્તવિક લાગે તેવા કરવા, પરંતુ યોગ્યોઅયોગ્યતાની તુલના કરવામાં તથા વિશેષ વાસ્તવિકતા તપાસવામાં—ચલિત મનનું પ્રાબલ્ય થવાથી રવેગ્ગિચક—કૃત્રિમ—અર્થ—પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ તેજ લેવામાં આવે—તેથી એ મતમાંતો કદિપત અર્થોનો વધારો થઇ ખીચડો—સંકર—શ્રષ્ટતા—માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે,—અને એ રીતે એ ત્રીજું મત પણ કેવળ દૂષિત થઈ પડેલ છે.

એ રીતે ત્રણે મતો દૂષિતજ હોવાથી—ગરબડાટ—ગોટા થઈ પડેલો છે; તેટલા માટે કોઈ પણ નિર્દોષ—માર્ગ કેવલ નિર્દોષ માર્ગ પણ હોવો જોઈએ;—પછી ભલે મતભેદને લઈને તે હાથ ન લાગી શકે, અથવા હાથ લાગેલો છે, એમ જાણી શકાય નહિ—પરંતુ તે હોવો તો જોઈએજ. એ ચતુર્થમાર્ગને આપણે ‘સત્ય-માર્ગ’ કહીશું, અને એ માર્ગે વર્તનારાઓને જોકે તેવા હોઇ શકે, પણ ફલાણે તેવો છે, એમ કહી શકાય તેવું નથી—આપણે તેને શુદ્ધ કે કેવલ માત્રીન અથવા સત્ત્વંસપ્રજ્ઞાથી કશી શકીશું.

આવી શુદ્ધ પ્રાચીન ભાવનાજ સત્ય છે, અને તેજ વિશ્વનિયમાનુસાર હોઈ—એ તે ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો—સર્વ પ્રકારે સુખકર નીવડેજ, અને એથીજ આપણે પ્રાચીન આર્યો જેવા થઈ શકીયે; પરંતુ તેઓ શાસ્ત્રાદિકનાજ સત્ય અર્થો—રહસ્યો—ખતાવે, તે એવા હોય છે કે સ્થૂલદષ્ટિથી જોતાં તેમાં દોષો માલમ પડે,—અને તેથી આવા સત્ય માર્ગે ચાલનારાઓને વૃદ્ધપ્રાચીનો નારિતકની અને વૃદ્ધ નવીનો પણ નારિતકની ઉપમા આપે છે; અને કેવલ નવીનો તેમને મૂર્ખ ઠરાવે છે. આમ હોવાથી એ મત સત્ય હોવા છતાં ચાલી શકતું નથી.

પુરાણાદિ ગ્રંથો એવા છે કે તેમાં રૂપકથી સત્યને યથાસ્થિત બતાવ્યું છે. સત્યનાંજ સર્વ રૂપો—નામો—છે, છતાં તે નિરવયવ છે, તેથીજ તે સ્થૂલદૃષ્ટિથી જોઇ શકાય તેવું નથીજ—માટેજ તેમાં દોષ જણાય; અને તેથી કરીને ઉપરના ત્રણે પ્રકારના મનુષ્યો તેને સ્થૂલદૃષ્ટિથીજ અવલોકે છે, માટેજ ભૂલ કરે છે; પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતાં તો તે નિર્બાધિતજ છે, એમ જણાયા વિના રહેજ નહિ એ સત્યાર્થ બતાવવા સારૂ પુરાણાદિના રહસ્યાર્થો બતાવી તેમનાં પૃથઃકરણ કરવાનું અત્ર બની શકે તેમ નથીજ, તો પણ એ વિષે રા. રા. મણિલાલ નજીભાઈના સિદ્ધાંતસારમાંની પુરાણ ભાવનાનું પ્રકરણ વાંચી જોવા હું ભદ્રામણ કરવા રજા માગું છું;—અને અલેતો તે વિષે સહજ તત્વો બતાવવાનું બની શકશે.

આ સૂષ્ટિની રચનાજ એવી છે, કે સર્વત્ર ભેદજ જણાય છે. એક નિરવયવ નિર્ગુણ—અનાદ્ય—અનિર્વચનીય—અવર્ણ્ય—અવ્યાકૃત—સત્ય તત્ત્વજ છે, તે સિવાય કંઈ છેજ નહિ. આ સત્યજ અનેક નામરૂપે ભાસે છે તેજ સાવયવ સગુણ—આદ્ય—વર્ણનીય, વ્યાકૃત, અસત્યરૂપે ભાસે છે?—અર્થાત્ એ સત્ય ગમે તેવું છે, નિરવયવાદિ છે, છતાં તે સાવયવાદિ દેખાય છે, માટે વિરોધ આવશે. નિરવયવને સાવયવ કેમજ કહેવાય? તેટલા માટેજ તેને અત્ર ‘છે’ એમ નહિ—પણ ‘ભાસે છે’ એમ કહેલું છે—અર્થાત્ નિરવયવીનું સાવયવીત્વ—તે ‘ભાસે છે’ એમ કહેવાથીજ—માનવાથીજ—અને ખરેખર તેમજ છે—અવિરોધ આવી શકે છે. હા અને ના, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ, સત્ય અને અસત્ય, અવ્યાકૃતત્વ, અને વ્યાકૃતત્વ ઇત્યાદિ.—અરસ્પરસ છેક વિરૂદ્ધ ધર્મો—ગુણોનો, આ મતમાં—અવિરોધ થાય છે.

‘દૃષ્ટિ’ શબ્દનાજ મૂળ એ અર્થો થાય છે—એક સ્થૂલાર્થ—બીજો સૂક્ષ્માર્થ. સ્થૂલાર્થમાં આપણી જોવાની ઈન્દ્રિય—ચક્ષુ; અને સૂક્ષ્માર્થમાં વાગ્યાર્થ લેવાય છે. દશ—જેવું, એ ધાતુ ઉપરથી દૃષ્ટિશબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે તે સંસ્કૃત ભાષાનો છે. ‘જેવું’ એ ધાતુનો મૂળ વાગ્યાર્થ ‘જાણવું’—‘જ્ઞાન પામવું’—એવો છે, તેજ સૂક્ષ્માર્થ છે. સ્થૂલાર્થ પ્રમાણે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની ક્રિયા થાય છે.

સૂક્ષ્માર્થ કે વાગ્યાર્થ—જાણવું. જ્ઞાન પામવું.

સ્થૂલાર્થ કે લક્ષ્યાર્થ—આંખ વડે કરીને કોઈ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવું.

અત્ર આપણે એ નિયમ યાદ રાખવાનો છે કે જ્યાં જ્યાં મુખ્યાર્થ કે વા
અર્થનું અહણુ બંધ બેસતુ નજ આવે—વિરોધાભાસ થાય—ત્યાં ત્યાં લક્ષ્યા-
ર્થનું અહણુ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અત્ર ‘દૃષ્ટિ’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અહણુ થઈ
શકે છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ. જો થાય તો લક્ષ્યાર્થની જરૂર નથી, ને જો ન
અહણુ થઈ શકે તોજ લક્ષ્યાર્થ લેવો ઉચિત છે. અત્ર વાચ્યાર્થ અહણુ થઈ શકે
છે, કારણ કે અત્ર આપણે સિદ્ધ કરી આવેલા છિયે કે એક પરમ અવ્યાકૃત
ચેતન—મહા નિયમ—નિરવયવી નિયમ—ને જોવાનો—અવલોકવાનો—જાણવાનો
છે; અને એ પણ ઉપર આપણે સિદ્ધ કરેલું છે કે એ નિયમ વિનાની કોઈ વ-
સ્તુ છેજ નહિ, આ સર્વ, જે કંઈ કંઈ શબ્દથી વ્યવહારાય છે, તે પણ તેનોજ
ભાસ છે—પ્રતિબિંબ જે ખરેખર તો કંઈ નથીજ, ત્યાં પછી જોનાર કહો, જો-
વાની વસ્તુ કહો, કે જોવાની ક્રિયા કહો, તે સર્વ માત્ર વસ્તુતઃ એકજ મહા-
નિયમ છે. જોનાર પણ તેજ મહા નિયમ છે, જોવાનો પણ તેજ મહા નિયમ છે,
અને જોવાની ક્રિયા તે પણ તેજ મહા નિયમ છે. એ પ્રમાણે જોનાર, જોવાનું
ને જોયું એ ત્રણે એકજ છે, માટે અત્ર પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સંભવ નથી, પણ પરોક્ષ
દર્શનનો સંભવ છે, તેટલા માટેજ અત્ર વાચ્યાર્થનું અહણુ માત્ર થઈ શકે છે. એટ-
લુંજ નથી, પણ લક્ષ્યાર્થનો અવકાશજ નથી. વાચ્યાર્થનીજ આવશ્યકતા છે. તેથી
અત્ર વાચ્યાર્થ લેતાં ‘દૃષ્ટિ’ એટલે ‘જ્ઞાન’ એવો અર્થ થાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞાન, ને
જ્ઞેય—દૃષ્ટા, દર્શન, ને દૃશ્ય, એ ત્રણે ત્રિપુટીનું એક્ય—અવિરોધ—અભેદ—સ્પષ્ટ છે.

આમ છે, માટેજ દૃષ્ટિ—જ્ઞાન પોતેજ અનાદિત્વ પાત્રી શકશે; તે સિવાય
બીજી કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વજ અશક્ય થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે ‘દૃષ્ટિ’ એટલે
‘જ્ઞાન’ અર્થ લેતાં સર્વ પ્રકારે અવિરોધજ સિદ્ધ થાય છે—અભેદ—સિદ્ધ થાય છે,
અને તેથી શંકા કે અસંતોષનો અવકાશજ રહેતો નથી,

આ પ્રમાણે અસંતોષનો નિરવકાશ થવાથી અખંડ સુખનોજ ભાવ માત્ર
અવશેષમાં માલમ પડે છે, તેજ અખંડ સુખ છે; માટે અભેદને યથાર્થ સમજીને
પછી અવિરોધી તે સર્વ સવાલોનાં નિરાકરણો કરવાથી તે સત્ય સિદ્ધાંતોજ ખં-
ધાતા આવે છે. એવી રીતે નિયમોને નક્કી કરવાથી ખરેખરા વિશ્વનિયમો હાય
લાગે, અને તોજ સર્વ વિરોધ ટળી જઈને સુખકર નિયમો ધડાય, અને તેથીજ
સર્વના દુઃખનો અંત આવી ખરી સુખપ્રાપ્તિ થઈ શકે ! બાકી તે વિના તો વિરોધ-
ને રસ્તે જવાથી તો સુખ પ્રાપ્તિ કદી થવાની નહિજ.

એ રીતે સર્વોત્તમ સત્યમાર્ગ—કેવલ પ્રચીનોનો છે, તે વિશ્વનિયમાનુસાર હોય સુખકર છે, અને તેથી એ માર્ગે જવાની પૂરેપૂરી જરૂર સિદ્ધ સમજાય છે, ને તેથી તે માર્ગે જવામાં નહતાં વિધ્નો દૂર થવાં જોઈએ.

શૂળ પ્રાચીન ભાવનાનુસાર—સત્ય વિશ્વનિયમાનુસાર—અત્યલ ધોરણપર સં-સાર સુધારો સ્થાપનામાં આવેથી સુખકર થાય, એમ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયત્રી.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૧૫ થી) .

હવે આપણે શતપથ બ્રાહ્મણમાંના ઉપરના ઉતારા ઉપર સહજ અવલોકન ચલાવીશું, કેમકે તેમ નહિ કરવાથી એ ઉતારાનાં શૂળ વાઙ્મ્યોનો અર્થ યથાર્થ ન સમજાય તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતાનુસાર વેદમાં બાળક છોકરાં જેવાં લખાણો છે, એવી બ્રાંતિ અમારા આર્ય બંધુઓને પણ થાય !

પ્રારંભ મંત્ર (૧-૩-૫-૬) માં ગાયત્રીને કાલમાન સાથે સરખાવીને ૧૫ ગાયત્રીનાં ૩૬૦ પદ તથા ૧ વર્ષના ૩૬૦ દિવસ કહેલા છે. આ ઉપરથી અંકેક પદ તે અંકેક દિવસની બરોબર તથા ૧૫ ગાયત્રી જપના કાલ ને ૧ વર્ષ બરો-બર કહેલો છે. તેમજ પાછો (૧-૩-૫-૧૫ માં) આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ-ના કાલને એક ગાયત્રી મંત્રના જપ જેટલો કહેલો છે. એક ગાયત્રી જપાય તે-ટલો કાલ એક શ્વાસોશ્વાસમાં ચાલવો જોઈએ. તે પ્રમાણે ન બની શકે, એટલે કે એક જપથી એટલો શ્વાસ ચાલે, અગર પરાણે શ્વાસ ખેંચવો પડે તેટલી શરી-રમાં ખામી કે રોગ ગણાય છે; પરંતુ તેમજ થાય તો તે તનદુરસ્તીનું ચિહ્ન છે. શ્વાસ બહારથી નાકમાં લેવો તેને પૂરક કહે છે. લઘુ રહ્યા પછી જરા રોકવો તે-ને કુંભક અને પાછો શૂંકવો તેને રેચક કહે છે. આ પૂરક, કુંભક અને રેચ-કમાં ગાયત્રીનાં ત્રણ પાદો જપાવાં જોઈએ.

હવે સારે એમ સિદ્ધ થયું કે એક ગાયત્રી મંત્ર તે એક શ્વાસોશ્વાસ, તે-મજ એક રાત્રિદિવસ કે તિથિની બરોબર છે, અને એથી ૧૫ ગાયત્રી કે પંદર તિથિની બરોબર ૩૬૦ રાત્રિદિવસ કે ૧ વર્ષ કહેલું છે. આ વર્ષ અને દિવસ, તે આપણે ગણિતે જિયે તે નહિ, પણ આપણા પિંડનાં કે શરીરનાં છે. આપણે

શ્વામ વેદ્યએ તે કાવ ને દિવમ અથવા દુરુદ્ધાન દિવમ, દુરુદ્ધાન નંધ્યા સમય અને દેવકકાય ગણિ છે. આવા ૧૫ શ્વામોશ્વાન ચાક્રી ગ્રહે, અથવા ૧૫ ગાયત્રી જાપાર્થ ગ્રહે, અથવા ૧૫ તિથિ પૃથ્વી થાય, તેટલા કાવને ૧ વર્ષ કહેવ છે. આમાં શકા થાય છે, કે તે કાવનો પક્ષ યોગે જોડે અને તેથી ૧ પક્ષનેજ ૧ વર્ષ કહેવા જણાય છે ત્યારે આપણા શરીરમાં ૧૫ ગ્વાસોરવામ પૂરા થવા તે ૧૫૬૨ તિથિઓ થાય છે, અને તેમાં ૨૪ અક્ષરનો એક મત્ર, એ પ્રમાણે ગણતા ૩૦૦ અક્ષર કે પદનો ૮૫ એક પક્ષમાં થાય છે પરંતુ ૧ તિથિમાં ૨૪ અક્ષરનો ૧ મત્ર ૮૫ ગણતાં ગાયત્રીના પ્રત્યેક વર્ણો અડ્ડેક હો રા કે કલાક ૩૫ થાય છે

આ ગીતે માનુષી અથવા પિ ઉગત દિવમ નત્રિ આદિનુ કાવમાન ગણાય છે. અને એ કાવમાનને આ બ્રહ્માંડ ગત આપણા વ્યવહારમાં વપગતા કાવમાન માથે મેળવી સંખ્યાવતા મળતુ આવી જાય છે. અર્થાત ગાયત્રી, ગ્વાસો-ગ્વામ ૩૫ તથા એક તિથિ૩૫ છે, અને એ ઉપરથી વર્ષાદિ ગણત્રી ગાયત્રીથી જ થાય છે આ ઉપરથી એક મમજ મગી છે કે મનુષ્યની તનદુર્ગતી અથવા જીવન ગતિનો મૂળ પાયો ગાયત્રી છે અને તેની માત્રાઓ કાળ ઉપરજ સર્વ જીવનગતિનો આધાર ગ્રહેલો છે, માટેજ તેનો જાપ આરોગ્યતા ખાતર પણ અત્યંત આવશ્યક છે, પણ તે પ્રમાણે શ્વામોશ્વામને પણ નિયમિત કરવા જોઈએ. અને ગાયત્રી શ્વામોશ્વાસને નિયમમાં લાવવાનો કાંટો છે.

હવે (૧-૭-૧-૧) માં એમ છે કે ગાયત્રીનુ ગમન સોમ (ચંદ્ર) તરફ થાય છે, અને એ ગમનમાં તે પદ ગહિત ધન્યનીને માથે લેઈ જાય છે, અને એ પ્રમાણે કરવામાં તેને કાવ તરફ વક્ષ્ય નાખતુ પડે છે વળી તેજ મત્રમાં ગાયત્રીનેજ "અથવા" શબ્દ વાપરીને સોમ ગત્ત કહેવ છે, અને ધન્યનીને તેના પર્ણ તરીકે કહેવ છે અને એ પર્ણ 'પાદરુ' નીને પડે છે ત્યારે તેમાંથી પવાગ (ખાખગ) નુ વૃક્ષ બની જાય છે

આમાં ધન્યની શબ્દ પ્રાણ વાયુ છે પ્રાણનો રોધ કરી ગાયત્રી જાપ કરનાનુ ઉપર કહેલુ છે, તે પ્રમાણે ગત કરીને પ્રાણ વાયુને નીચેથી ઉપર ચલાવેલો તેને યોગ ક્રિયા કહે છે તે ગાયત્રી જાપ મહિત થાય છે ગાયત્રી જાપ ઓંકાર પૂર્વક જાપવી જોઈએ. એ ઓંકાર વા પ્રણવ, તેજ પ્રાણ છે, ને તેજ વન્યી છે તેની નદિન ગાયત્રી ઉપર ગમન કરે છે, એટલે કે ઓંકાર નદિન ગાયત્રી ન

જવીને પ્રાણને ઉપર ચઢાવવો. ૫૨૪કમાં પ્રાણ પ્રવાહને ચઢાવીને છેલ્લા આજ્ઞા ચક્રમાં સોમ મંડલ છે ત્યાં લઈ જવાનું કહેલું છે.

સોમ પાનને આનંદ રૂપ કહેલ છે, તેથીજ જીવાય છે. સાધારણમાં જે અમૃત કહેવાય છે તેને જીવનનું રૂપ આપેલું છે. જીવંતીનો ઝરો. આ ઉપરથી જીવનરૂપ અમૃત તેજ સોમપાન છે, ને તે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા યોગથી ગાયત્રીને પ્રાણવોચ્ચાર સહિત સોમ પ્રતિ લઈ જવાથીજ જીવનનો આનંદ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થરી શકાય છે. સોમ રૂપ જીવન પ્રતિ ગાયત્રી સહિત ધન્વીનું ગમન, તેનો આમ અર્થ થાય છે. પ્રાણ રૂપ ધન્વીના નીચે પતનથી તે પલાશ વૃક્ષ બને છે. પલ્ ધાતુ ગમન વાચક છે અને અજ્ઞ ધાતુનો અર્થ 'મેળવવું', 'ભોગવવું', થાય છે. ઉપર જઈને જીવનને મેળવવું અથવા ભોગવવું, એવો પલાશનો અર્થ છે. કંઠમાંથી છાતીના ભાગમાં આ પલાશ વૃક્ષ છે, તેને હાલના સાયન્સમાં ફેફસાં કહે છે, તેમાં પ્રાણ તત્ત્વ રહે છે. હાલના વૈદ્યક મત પ્રમાણે પણ ફેફસાંનું કર્મ રક્તને ઉષ્ણતા આપવાનું છે. ઉષ્ણતાજી જીવનગતિ રૂપ છે—પ્રાણ—છે. એ પ્રાણ રૂપ વૃક્ષ અધો મુખ્ય છે. એ સર્વ વાત વૈદ્ય વિદ્યાથી પણ સિદ્ધજ છે.

હવે જોવાનું એ છે કે એ વૃક્ષને પલાશ નામ આપેલું છે તે ધાતુના અર્થ પ્રમાણે તો યોગ્ય છે, પરંતુ તેને ખાખરા સાથે શો સંબંધ છે? ખાખરાનું સંસ્કૃત નામ પલાશ છે, અને વૃક્ષ વાચક જીવનને વૃક્ષનું રૂપ આપતાં એ નામ મળતું આવી જાય છે. પર્ણ ધાતુનો અર્થ 'લીલું કરવું' થાય છે. (વસંતઃ પર્ણયત્તિચંપક્રં) આ ઉપરથી જીવનની પુષ્ટિ રૂપ લીલું કરવાનો અર્થ પર્ણ શબ્દ સૂચવે છે; માટેજ પલાશ વૃક્ષ જીવનનું ઝાડ છે, ને તે ગાયત્રી કે સોમથી તાજું થઈ પ્રાણ પોષણ કરે છે.

(૨-૨-૪-૨) માં કહેલું છે કે દેવતાઓને માટે ગાયત્રી સોમને લેઈને ઉપરથી નીચે આવતી હતી, તેવામાં માર્ગમાંથી વિશ્વાવસુ નામનો ગાંધર્વ ગાયત્રી પાસેથી સોમને હરી લઈ ગયો.

વિશ્વસ્યવસુઃવિશ્વાવસુઃ । વિશ્વ નામ આખી સૃષ્ટિનું છે, અને વસુ નામ સંપત્તિનું છે. વિશ્વની સંપત્તિ રૂપ, તે વિશ્વાવસુ છે. ગાંધર્વ શબ્દના અર્થો 'ગાયન કરનાર' 'વાણીની શુદ્ધ કરનાર', અને 'અશ્વ' થાય છે. આ ઉપરથી તે શબ્દ વેગવાન મનનો ઘોડો કે તર્કનો વાચક થઈ શકે છે. મનન વા તર્કથી

કરાતા ધ્યાન રૂપ યોગમાં સોમ લાવવાની ક્રિયા થાય છે, તેમાં વિક્ષિપ્ત તર્ક વચમાં આવીને સોમને લઇ ગયો. અર્થાત્ ભ્રમ ઉત્પન્ન થતાં યોગનો ભંગ થયો, એટલે પ્રાણ પ્રવાહમાં વિક્રિયા થાય છે, કેમકે સોમપાન ન થવાથી શારીરિક તત્ત્વો રૂપ દેવો પ્રુષ્ઠ થઈ શક્યા નહિ. આથી એ દેવોમાંથી નિશ્વયાત્મક ધુન્ધિ આદિ દેવોએ જાણ્યું કે વિશ્વાવસુ ગંધર્વ સોમને હરી ગયો છે. જે ધન્વી અથવા પ્રાણ ગાયત્રીની સાથે ગયો હતો તેજ એ સોમને લેઈ ગયો, એ ધન્વીજ વિશ્વાવસુ છે. શરીર રૂપી વિશ્વમાં વ્યાપ્ત પ્રાણ વાયુ છે, અથવા શરીર રૂપી વિશ્વના પાલક વિશ્વ દેવ છે. વિશ્વદેવ (અગ્નિરૂપ પ્રાણદેવ) ૧૦ કહેવાય છે:—

વસુ:સત્ય:ઋતુર્દક્ષ:કાલ:કામો ધૃતિ:કુરુઃ

પુરુરવા માદ્રવાશ્ચ વિશ્વેદેવા:મર્કીર્તિતા: ॥

અર્થ:—વસુ, સત્ય, ઋતુ, દક્ષ, કાલ, કામ, ધૃતિ, કુરુ, પુરુરવા, અને માદ્રવ,—વિશ્વેદેવો કહેવાય છે.

ગાયત્રી પાસેથી ધન્વી સોમહરી ગયો એટલે દેવતાઓએ વાયુને તેની પાસેથી તે લઈ આવવા મોકલી છે, કેમકે ગંધર્વો સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય છે. આમ (૩-૨-૪-૩ માં) કહેલું છે. વાયુપૂર્ણ તર્કવાચક છે. અને પ્રાણરૂપી મનનો ઘોડો કામને વશ થાય તેવો છે, તેથી વાયુરૂપ તર્ક તેને વશ કરીને તેની પાસેથી સોમ લઈ આવી છે. પોતાને કુસલાવીને આ વાયુ સોમને લઈ ગઈ તેથી વિશ્વાવસુ દેવો પાસે આવ્યો છે અને છેવટ દેવો તથા તેની વચ્ચે એમ ઠરાવ થયો છે કે સોમ દેવતાઓ લે અને વાયુને ગંધર્વો રાખે. આમ (૩-૨-૪-૪ માં) છે. આ પ્રમાણે વાયુતર્કને વરી અને અમૃતરૂપ પોષક સોમથી દેવતાઓ—શારીરિક બીજાં તત્ત્વો—યોગેણ પામવા લાગ્યાં.

આટલે સુધી આ પ્રસંગ છે. હવેથી બીજો પ્રસંગ ચાલ્યો છે. ગાયત્રી એક છંદ છે. મૂળવેદમાં છંદો સાત કહેલા છે, આ સર્વમાંથી સોમવાહકતો ગાયત્રી છે ભગવદ્ગિતા (૧૦-૩૫) માં શ્રી કૃષ્ણ પરમહંસાએ અર્જુનને કહેલું છે કે ગાયત્રી છંદનામઢ્ઠ (છંદોમાં ગાયત્રી હું). ઋગ્વેદ (૩-૬૨-૧૦) માં ગાયત્રી મંત્ર આપ્યો આવે છે. ગાયત્રીમાં આપું સૂક્ત હોય તે ગાયત્ર કહેવાય છે. આ વિષય અતિ ગહન અને ઉપયોગી છે. તેમાં ધણું ગૂઢ અને ગુપ્ત અર્થ રહેલ છે. હવે પછી બીજા છંદો તેમજ આ ગાયત્રીના સંબંધમાં વિશેષ બોલીશું.

અપૂર્ણ.

વરુણ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી).

વરુણ સંબંધી ઉપર પ્રમાણે હકીકત વેદમાંથી લીધા પછી તેના સંબંધી બીજા પરચુરણ વિચારો આપી એ વિષય બંધ કરીશું. ઉણાદિસૂત્ર ૩-૫૩ માં વરુણની વ્યાખ્યા **વૃજનન્** આપી છે. **વૃ** ધાતુ આવરણ વાચક, પ્રતિબંધ વાચક, સત્તાવાચક, વારણવાચક અને પીડાવાચક છે. બીજો ધાતુ **જન્** છે, ને તેનો અર્થ 'ખાઈ જવું' થાય છે. વેદમાં જે ત્રણ દેવો અગ્નિ, વાયુ અને ઈંદ્ર છે, અગ્નિમાં ઉજાણતા હોવાથી. પ્રસારણ ધર્મને લીધે પ્રસારણ વાચક ઉત્પત્તિ કરનાર પ્રજ્ઞા છે, વાયુમાં વ્યાપક ધર્મ હોવાથી પાલક વિષ્ણુ છે. પ્રાણરૂપ વાયુજ સર્વનું જીવન તથા પોષણ છે, એટલે તેજ વિષ્ણુ છે, અને ઈંદ્ર વા મેધ સૃષ્ટિને લય કરનાર છે. ઉપર આપણે જોયું કે આ ત્રિપુટી અરરપરસ ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો પરત્વે ગુચ્છવાઈ જાય છે. તે પ્રમાણે ઈંદ્ર સૃષ્ટિને પોષે છે, અને બલવાન્ વાયુ સંહારક પણ જાણાય છે. આ જોતાં ઈંદ્ર વિષ્ણુ અને વાયુ રૂદ્રરૂપ જાણાય છે. વાયુમાં પોષક શક્તિ અને સંહારક શક્તિ માનતાં સંહારક રૂદ્રરૂપ વાયુ તેજ વરુણ દેવ સમજાય છે. આવરણ વાચક વરુણ વ્યાપક વિષ્ણુરૂપ અને પ્રતિબંધ, સત્તા, વારણ અને પીડાવાચક વરુણ સંહારક રૂદ્રનું રૂપ જાણાય છે.

કાલિદાસ મહાકવિ કૃત કુમાર સંભવ (૨-૨૧) માં વાલ્મીકિ ઋષિને પ્રચેતા કહેલ છે, અને શ્રી ભાગવત (૬-૧૮, ૪) માં તેને વરુણના પુત્ર કહેલ છે. શ્રી ભાગવતનો એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

ચર્ષણી વરુણસ્યાસી ઘસ્યાં જાતો ભૃગુપુત્રઃ ।

વાલ્મીકિશ્ચ મહાયોગી વલ્મીકાદભવત્પુરા ॥

અર્થ:—વરુણની (સ્ત્રી) ચર્ષણી હતી, જેમાં વળી ભૃગુ ઉત્પન્ન થયા, અને મહાયોગી વાલ્મીકિ પહેલાં વલ્મીક (રાફડા) માંથી થયા હતા. આ પ્રમાણે રામાયણના કર્તા મહાયોગી વાલ્મીકિના પિતા વરુણ દિતિ અને કશ્યપના નવમા પુત્ર પણ ભાગવતમાં કહેલા છે.

શાંખાયન સૂત્ર (૧૬-૧) માં અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે યજ્ઞ કરનાર રાજાના ગુણોનું ગાન કરવા માટે અધ્વર્યુ વીણા વગાડનારાને બોલાવે છે, તે સમયે દશ

દિવસ સુધી અર્ધચંદ્ર ઝેઝેડી વાર્તા કરે છે. પ્રથમ દિવસે મનુવૈવસ્વત, બીજા દિવસે યમવૈવસ્વત, ત્રીજા દિવસે વરુણદિત્ય, ચોથા દિવસે સોમ વૈષ્ણવ, પાંચમે દિવસે અર્ધુદાકાદ્રવેય, છઠા દિવસે કુબેર વૈશ્રવણ, સાતમે દિવસે અસિતધાન્વન, આઠમે દિવસે મત્સ્યસાંમદ, નવમે દિવસે તાર્ક્યવૈપાસ્યત, અને દશમે દિવસે ધર્મેન્દ્રની વાર્તા કહે છે. આમાં ત્રીજા દિવસે વરુણદિત્યની વાત કહે છે. આ સર્વ વાતોને અત્ર સંબંધ નથી તોપણ તે મનોરંજક હોવાથી અત્ર કહીશું. પ્રથમ દિવસે મનુવૈવસ્વતની વાત કહે છે. તેમાં મનુની પ્રજામાં મનુષ્યને કહેલ છે, અને તેમને માટે વિદ્યામાં ઋગ્વેદ કહેલ છે. અને સૂક્ત પઠે છે.

યમવૈવસ્વતની પ્રજાઓ પિતૃઓને કહેલ છે તથા તેમની વિદ્યા યજુર્વેદને કહેલી છે. અને આશ્વમેધિકાનુવાક પઠે છે વરુણદિત્યની પ્રજા ગાંધર્વો છે અને તેમની વિદ્યા અથર્વવેદને કહેલ છે, અને લિપજ વિદ્યા પઠે છે. સોમવૈષ્ણવની પ્રજા અપ્સરાઓ છે ને તેમની વિદ્યા આંગિરસ વેદ છે, તથા ધોરવિદ્યા કહે છે.

અત્ર લિપજવિદ્યા અને ધોરવિદ્યાના સંબંધમાં બાધ્યકાર લખે છે કે લિપજ વિદ્યામાં આયુર્વેદ આવે છે, અને ધોરવિદ્યા અથર્વવેદનું એક પર્વ છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે કે અથર્વણોમકં પર્વયદ્વેપજં નિશાંતં (અથર્વણમાં એક પર્વ છે કે જેમાં વૈદ્યવિદ્યા આવે છે, તથા—ધોરમાથર્વણોગ્રંથ (આથર્વણ અંથ ધોર છે) અર્થાત્ એ બંને અથર્વવેદનાજ ભાગો છે.

અર્ધુદાકાદ્રવેયની પ્રજા સર્પો ને તેમની વિદ્યા સર્પવિદ્યા કહે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં સર્પવિદ્યાને માટે કહેલું છે કે ગારુડાંકંકનીયાંવા। સર્પવિદ્યાયા ઇકંપર્વ॥ (ગારુડીની વિદ્યા સર્પવિદ્યા એક પર્વ છે). અથર્વવેદનું પર્વ છે. કુબેર વૈશ્રવણની પ્રજા રક્ષસો છે અને તેમની વિદ્યા રક્ષોવિદ્યા છે. કુહૂકુરૂપા રક્ષોવિદ્યા (અંધકાર અને કુરૂપની રક્ષો વિદ્યા છે), શીતપથમાં કહેલું છે કે દેવજન વિદ્યાયા ઇકં પર્વ (દેવજન વિદ્યાનું એક પર્વ છે). આશ્વલાયન આને પિશાય વિદ્યા કહે છે. અસિત ધાન્વનની પ્રજા અસુરો છે અને તેમની વિદ્યા અસુર વિદ્યા છે. ઈન્દ્રજાલોદિ આ વિદ્યામાં આવે છે. મત્સ્ય સાંમદની પ્રજા જલચરો છે ને તેમની વિદ્યા ઇતિહાસ વેદ છે. (ઇતિહાસ વેદસ્ય પૃથગ્ભાવેન ઢર્ઢનાત્). તાર્ક્યવૈપાસ્યત, કે જેને આશ્વલાયન વૈપશ્ચિત કહે છે, તેની પ્રજા પશ્ચીઓ છે અને તેમની વિદ્યા પુરાણ વેદ છે. ધર્મેન્દ્રની પ્રજા દેવતાઓ છે અને તેમની વિદ્યા માત્ર વેદ છે, અને ને ગાય છે.

વરુણ દેવને ઓક લોકો ઔરાનોસ Auranos કહે છે. આકાશમાંનું વાતાવરણ કે જેને માતરિશ્વા કે પુરાણોમાં ચિત્રગુપ્ત કહે છે અને જે આપણાં કૃત કર્મોની નોંધ રાખે છે, તે વરુણ છે, કેમકે વરુણને આપણા કર્મો ઉપર નજર રાખનાર દેવ તરીકે વેદોમાં વર્ણવેલ છે. (ઋગ્વેદ ૨-૨૮-૮). આથી તે કર્મ-દેવ છે. આના સંબંધમાં શુનઃશેક્રનું આખ્યાન (ઋગ્વેદ, ૧-૨૫) બહુ રમુજી છે તે અત્રે ઉતારી શું.

૧ તોપણ હે દેવ, વરુણ, અમે માણસો છિયે માટે હમેશાં તારા નિયમો તોડિયે છિયે.

૨ મૃત્યુથી, વિક્લાળધાથી, ધિઃકારયુક્ત ગુસ્સાથી, અમારું રક્ષણ કરતો નહિ.

૩ હે વરુણ, તને શાંત કરવા માટે અમે-થાકિલા ઘોડાને સારથી બાંધે તેમ તારા મનને ગાનથી બાંધિયે છિયે.

૪ માત્ર સંપત્તિનીજ લાલસા રાખનારા તેઓ-જેમ પક્ષીઓ માળામાં નારસી જાય, તેમ-મારાથી જીવ લઇ નારસી જાય છે.

૫ વીર પુરુષોના વિજયરૂપ પુરુષને અમે અહીં ક્યારે લાવીશું, સર્વત્ર દૃષ્ટિ-વાળા વરુણને શાંત કરીને ક્યારે અમે લાવીશું ?

૬ તેઓ સામાન્ય રીતે આને પ્રસન્ન થઇ લે છે, મિત્ર અને વરુણ; ભાવ સહિત આપનારને તેઓ નિષ્કુળ કરતા નથી.

૭ જે આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓનું સ્થાન જાણે છે અને જલ ઉપર વહાણને જાણે છે, તે-તે છે.

૮ જે પ્રત્યેકનાં બલિ સહિત બાર માસોને જાણે છે અને પાછળથી થયેલા મામને જાણે છે, તે નિયમોનો બાંધનાર છે.

(તેરમો માસ છે તેને માટે સાયણાચાર્ય લખે છે કે અસ્તિત્વયોદશોમાસ इतिश्रुते:)

૯ જે વાયુ, વિસ્તાર, પ્રકાશ અને બલનો માર્ગ જાણે છે; અને જે ઉપર રહે છે તેને જાણે છે.

(ઋગ્વેદ ૭-૮૭-૨ માં વાયુને વરુણનો શ્વાસ કહેલ છે, અને એ જોતાં પણ વરુણ વિશ્વવાયક વાતાવરણ રૂપજ જણાય છે).

૧૦ કર્મોના નિયામક તે વરુણ પોતાના લોકમાં બેસે છે; તે પ્રુદ્ધિમાન હોય સત્તાં ચલોવતા બેસે છે.

૧૧ ત્યાંથી સર્વ આશ્ચર્ય કારક વસ્તુઓને જોતા તે જ થાય છે તે તથા હવે પછી થશે તે પણ જુવે છે.

૧૨ તે કાલનો વિદ્વાન્ પુત્ર આપણી આખી જીંદગીમાં આપણા માર્ગો સરત્ર કરી આપો! તે આપણું આયુષ્ય વધારી આપો !

૧૩ સુવર્ણાલંકાર પહેરીને વરૂણે તેને પોતાના પ્રકાશીત જ્વલા ઉપર મુક્યો; અને તેની આસપાસ ચોટી કરે છે.

૧૪ જે દેવને નીચો, મનુષ્યને રીબાવનારાઓ, અને કાવતરાં કરનારાઓ પણ ચીડવતા નથી.

૧૫ તે દેવ મનુષ્યોને યશ આપે છે, અને અર્ધપશ નહિ, તે વળી આપણાં નીચાં શરીરોને પણ તે આપે છે.

૧૬ જેમ ગાય ક્ષેત્ર તરફ વળે છે તેમ તેને માટે મારા દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા વિચારો ઉચે ગમન કરે છે.

૧૭ અમને ફરીથી સાથેજ ઘોડવા દો, કેમકે મારું મધ આણાયું છે; તને જે ગમે છે તે તું ખાય છે. મિત્રને આહ.

૧૮ જે દેવને સધળા જુવે છે તેને હવે હું જોઉં છું; મેં પૃથ્વી ઉપર રથ જોયો; તેણે મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી છે.

૧૯ હે વરૂણ, મારૂં આ આવાહન સાંભળ, હવે પ્રસન્ન થા, સહાયની ઇચ્છાથી હું તને આવાહન કરૂં છું.

૨૦ હે બુદ્ધિમાન્ દેવ, તું સર્વનો દેવ છે, પૃથ્વી અને આકાશનો, તારા માર્ગમાં તું સાંભળ.

૨૧ હું જીવી શકું તેટલા માટે ઉપરના દોરડા (બંધન) થી મને મુક્ત કર, મધ્યમાંથી છોડી ચૂક, અને નીચેનાથી પણ છૂટા કર.

આ પ્રમાણે વરૂણનું એક સૂક્ત અગ તમુના દાખત્ર-આપેલું છે. હવે શુન:શેકનું આખ્યાન આપી આ વિષય બંધ કરીશું એ આખ્યાન ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને શાંખ્યાન સૂત્રોમાં છે. આ આખ્યાનમાં દયા ઉપજે તેવી કૂરતા સ્થૂત દૃષ્ટિથી જોતાં જણાય છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં બહુ ગંભીર અને ગહન અર્થ સમાયતો દીસે છે. એ આખ્યાન મનોરંજક છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

રામસિંહ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી).

તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો—“સાહેબજી, આપના શબ્દે શબ્દને હું માન આપી ખરેખરા માનું છું, પરંતુ મારી એક શંકાનું નિવારણ હજી આપે કરેલું નથી ! અને તે એક આપે મને દુનિયામાં જીવીને બીજાનું શુભ કરવાનો બોધ કર્યો, પરંતુ મારું અને મારા કુટુંબનું જ શુભ કરવા જેટલું પણ મારા પાસે સાધન નથી તેવો હું બીજાઓનાં શુભ કરવાનાં સાધનોવાળો શી રીતે બની શકું ? હું ખરેખર કંઈ છું અને આપ મને ખરૂં જ માનશો કે ત્રણ દિવસથી તો એક ડોળીઓ અત્ર પણ મને મળેલું નથી ! આમ છે ત્યાં કુટુંબનું ભલું તે શું કરૂં ! અને આવી રીતે તો હું જીવી કેમ શકીશ ! ? ” આમ બોલી આંખમાં આંસુ લાવીને તે મહા કવિ શૂદ્રકની નીચેની કડી બોલ્યો:—

(મરાઠી સાખી.)

“ કૃપા તથા અકૃપાય જની નિષ્કલ છે આ જગમાં—
એવા દુર્બલજનનું જીવન ઉપયોગી શું જનમાં !

જીવીને તેને કામ કશું છે ભવમાં ! ૧

પાંખ વિનાનું પક્ષી, તેમજ પત્ર વિનાનું દુમ છે,
શુષ્ક બનેલું તળાવ, ને વળી ઉજ્જડ ગૃહ, એ સર્વે—

દાંત વિનાનો તો સર્પ નકામો પણ છે ! ૨

આ સર્વની પ્રસન્નતાથી, તેમજ ડોપ થકી એ—

જનસમાજને લાભ કરે છે ? ગેર લાભ પણ શો છે ?

તેઓ ન કામનાં આ જગમાંતો દીસે ! ” ૩

“શું આ બધું ખરૂં નથી, સાહેબજી” આમ કહીને તે બ્રાહ્મણ રામસિંહ તરફ નજર કરીને ઉભો રહ્યો.

પેલો કાળો ગોવાળિયો પોતાના મિત્રને કહેવા લાગ્યો—“ખરોખર છે ! બ્યાબી છે ! જે માણસ પાસે ધન નથી તે માણસ જીવતો પણ નથી ને મરેલો પણ નથી ! તેતો જીવતું મુડદું જ છે ! કારણ કે તે પોતાને તેમજ બીજાઓને

પણ કવળ નકામેજ છે ! પણ વળી આ બુદ્ધિયો ડાહ્યો આનો શું જવાબ આપે છે તેતો સાંભળિયે ! ”

રામસિંહે ગંભીરતાથી કહ્યું—“ વારૂ, મારા તરૂણ મિત્ર, તું સંસારની જાળમાં એટલો બધો બંધાયેલો છે કે તું હજી મારા બોધને યથાર્થ સમજી શક્યો નથી ! તું બરાબર સમજી રાખજે કે કોઈપણ સાંસારિક સુખનું સાધન ક્ષણિકજ છે ! અને કોઈપણ ડાહ્યો પુરૂષ એવા સાધનને પોતાને માટે કે પારકાને માટે પણ ઈચ્છતો નથીજ ! માટે તારે પોતાને માટે તેમજ બીજાઓને માટે જ આત્મસુખ છે, તેના સાધનરૂપ ધનની પ્રાપ્તિ માટે ભલે થઈને પ્રયત્ન કર; અને તેમ કરવામાં પણ ઉદર પોષણાર્થ કંઈ સ્થૂણ સાધન મળવાની પણ જરૂર છે, પણ તે તો તેમ કરવાથી એની મેળેજ મળી રહેશે. એ સાધનો તારા પોતાનાજ હૃદયમાં બંધ કરેલાં છે. પરોપકારરૂપી નીતિની કુંચીથી તાજી ખોલી બહાર કાઢીશ, તો તને તે સરળતાથી આપોઆપ મળી રહેશે ! ”

તે કાળો ગોવાળિયો આ સાંભળી ખોલી ઉઠ્યો “ હડટ ! આ બુદ્ધિયાનું વળી મિથ્યા પાંડિત્ય આટલું ! આ બ્રાહ્મણ જેવોજ તે પણ નિર્ધન તથા વળી ધનની કર્મીમત નહિ સમજનારો જણાય છે ! પોતે બિચારા આ બ્રાહ્મણને ધનની મદદ કરી શકે તેમ નથી છતાં નાહાક વખત ગુમાવી તેને બિચારાને તે દુઃખી કરે છે ! અરે બુદ્ધિયા જરકા ! તારે ખારણે કોઈ લિશ્તુક આવે ત્યારે તું તેને કહેજે કે— આકાશ સામુ મુખ ઉઘાડું રાખી હવાથી પેટભર, વાહરેતારો બોધ ! આ બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણને ભ્રમાવી કર્તવ્યથી પણ ચુકાવેજ છે તો ! પણ અરે ! તે હજી કંઈ બોલતો જણાય છે. સાંભળો તો ખરા ! હજી કેવુંકે પાંડિત્ય ઝળકાવે છે ! ”

રામસિંહ બાર દબને બોલ્યો—“ પરંતુ હું જાણું છું કે અહીં નીચેજ એક માણસ રહે છે, તે ગમે તેટલો પવિત્ર હોય અને ગમે તેટલું પોતાનાઓનું પાલન કરતો હોય, તોપણ તે પણ પાલન કરનારા છે ! અને મારા તરૂણ મિત્ર, તું યાદ રાખજે કે થોડા સમયમાંજ તું તેમના ઉપર હુકમ કરનારો થઈશ અને એ સમય હવે દૂર નથી ! કેમકે તારા પાપકર્મનાં ફલનો અંત આવી રહ્યો છે. તારૂં ભવિષ્ય હવે સુધરવાનું છે, અને હવે તારૂં નશીબ સુધરવાનું છે. માટે હિંમત રાખી ઘેર જા, અને તારા વખતનો ઉત્તમ ઉપયોગ કર. શુદ્ધ કર્મમાં રહે અને જનમંડળનું જમ બને તેટલું ભરું કર, અને ગમે તેટલાં દુઃખસુખ આવે

તેને નહિ ગણકારી મનને વંશ રાખીને રહે. અને આ યાદ રાખકે—જીવ અને જીત.”

આ ભાષણથી તે બ્રાહ્મણને સંપૂર્ણ સંતોષ થઈ ગયો. તેણે ઉંચા હાથ જોડી આભાર માન્યો. પ્રથમ અદૃશ્ય ઈશ્વરનો અને પછી આદૃશ્ય મહાત્માનો આભાર માન્યો; અને આમ કરતાં તેણે પ્રેમભક્તિમાં લીન બની આંખ મીચી હતી તે ઉઘાડીને જોયું તો આદૃશ્ય મહાત્માને પણ તેણે દીઠો નહિ. આ ચમત્કારથી તે બ્રાહ્મણનાં મનમાં તેને માટે જેવડું માન થયું, અને પેલો કાળો ગોવાગિયો પણ અત્યાર સુધી તેને ગાંઠો ગણતો હતો, તે પણ આશ્ચર્ય ગામી રહ્યો હતો ! તુરતજ તે બ્રાહ્મણ ત્યાંથી હરીનગર ભણી આવ્યો. માર્ગમાં તે આવ્યો જતો હતો તેવામાં નદીના કિનારા પાસેનાં આંખાવાડયામાં આવેલા ભવાનિના મંદિર તરફથી ભયંકર શોરબકાર આવતો સંભળાયો. તેના કાનમાં એમ એક અવાજ આવ્યો કે “એક સ્ત્રીની લાશ કિનારાપર હમણાંજ મળી આવી છે.” બીજો બોલ્યો—“તે જીવતી છે કે મરેલી ?” “કેવી કુવાન !” “કેવી રૂપાળી !” “કેવી શણગારેલી !” આવા આવા અનેક શબ્દો તે બ્રાહ્મણના કાનમાં તે દેવળ તરફથી આવવા લાગ્યા, અને બને તો તે સ્ત્રીનો જીવ બચાવવા અને બીજું જિજ્ઞાસી તુર્ત કરવાને માટે તે તુરતજ તે તરફ દોડી ગયો.

પ્રકરણ ૩ જી

પુરુષ

(શિખરિણી.)

અરે ! આ ક્યાંથી તો શ્રવણ પથમાં શબ્દ પડતો !

મહાત્મા શું કે આ મુજ પર દયાથી ઉતરતો !

અદૃશ્યે હું ને તે મુજ હૃદયને બોધ કરતો !

નમી માનું તારાં અચલ સુખકારી સુવચનો !

વિક્રમેર્વશી :

ગયા પ્રકરણમાં કહેલો દુર્બલ બ્રાહ્મણ વિઠલ નામનો હતો. તે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતો. પરંતુ તેના આપદાદાઓથી તે પશ્ચિમમાં વસતો હતો આ સમયે તે ૩૫ વર્ષનો હતો અને હરીનગરમાં તે પોતાની સ્ત્રી વિજયા અને તેની આઠ વર્ષની છોકરી યમુનાની સાથે રહેતો હતો. યમુના પરણેલી હતી, પરંતુ સાસરે મોકલવા જેવડી નહોતી તેથી તે માતાપિતા ભેળી રહેતી હતી.

વિઠલને વારસામાં પુષ્કળ ધન મળ્યાથી તે ધનવાન હતો, અને પોતે પણ

વ્યાપારમાંથી યુક્તળ આખર મેળવી હતી, અને પ્રમાણિક અને સારો વંધાદારી તે ગણાતો હતો. પવિત્રતા, નમ્રતા, અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી આલયલણથી તેણે સર્વનો વિશ્વાસ અને મિત્રતા મેળવી હતી, તથા સાંસારિક વ્યાવહારિક, વ્યાપારી અને સર્વ બાબતોમાં તેની સલાહ લેવામાં આવતી હતી અને પંચાતોમાં નિમાતો હતો. ગરીબોને દાન આપવામાં તથા મુસાફરોને સગવડતા કરી આપવામાં તેની નામના બહુ વધી ગઈ હતી અને આખા હરીનગરમાં તથા આસપાસના પ્રદેશમાં તેની કીર્તિ પ્રસરી હતી. હુંકામાં તે સર્વ વાતે ઘણું ઉત્તમ મનુષ્ય હતો.

પરંતુ આ સૃષ્ટિમાં કંઈ વસ્તુ નિત્ય નથીજ; અને તે પ્રમાણે વિઠ્ઠલનું નશીબ પણ હવે ફરી ગયું હતું. ધીરે ધીરે કરતાં તેના પ્રારબ્ધમાં ફેરફાર થતો ગયો. ૧૫૪૫ માં રાજ્યની અકૃપાનો ભોગ થઈ પડવાનું સાધારણ થઈ પડ્યું હતું. તેવો ભોગ તે થઈ પડ્યો હતો, એ સમય દેશમાં બહુ ખારીક થઈ પડ્યો હતો. મુસલમાની રાજ્યના હુમલા સાધારણ થઈ પડ્યા હતા તેથી બહુ લોકોને દુઃખો વેઠવાં પડતાં હતાં તેઓ હીંદુઓનાં દેવળો લૂટતા, શેહેરો ખાળી નાખતા હતા; અને લોકોને બહુ દુઃખો આપતા હતા. ખીજું દુઃખ પોર્ટુગીઝ લોકો તરફથી થતું હતું. તેમણે થાણા, મુંબઈ અને ગુજરાત ઉપર બુલમાત કરવા માંડી હતી; તથા ગોવા, બાંકોટના નગરો નાશ કરી નાખ્યાં હતાં.

જ્ઞાન.

આ જગતમાં દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ આધ્યાત્મિક એટલે તાવ, ક્ષય આદિ શરીરપર અસર કરનારાં દુઃખો; ૨ આધિભૌતિક એટલે મનુષ્યો, પ્રાણી, પશુઓ ઇત્યાદિથી જે દુઃખો થાય છે, તે; અને ૩ આધિદૈવિક એટલે કુદરતથી જે દુઃખ થાય છે, તે. જેમકે તડકો, ધર પડી જાય ને વાગે, પવન, ઇત્યાદિ.

આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડાયલો એક શિષ્ય પોતાના ગુરૂ પાસે ગયો અને નમન કરીને બોલ્યો, કે હાંસારના દુઃખોથી હવે હું કંટાળ્યો છું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે આત્મજ્ઞાનીઓ દુઃખથી મુક્ત કરી શકે છે, તેટલા માટે આપ મને આત્મજ્ઞાન આપીને દુઃખથી મુક્ત કરો.

ગુરૂ-શિષ્ય, તું સંસારી નથી, પરંતુ ત્રણ શરીર, ત્રણ અવસ્થા, અને પાંચ કોષોનો દૃષ્ટા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપી છે.

આ જગોએ આપણે જાણવું જોઈએ કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ, એ ત્રણ શરીરો છે, જગત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા છે, અને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનંદમય, એ પાંચ કોષો છે. અન્યથી જે શરીર વૃદ્ધિ પામે છે, તે અન્નમય કોષ છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદ્ધાન અને સમાન, એ પાંચ વાયુઓ, અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એનો પ્રાણમય કોષ છે; પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને મન, એનો મનોમય કોષ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ એ વિજ્ઞાનમય કોષ છે; અને આત્મજ્ઞાનની અજ્ઞાનતા, આનંદ પ્યાર ઇત્યાદિ તે આનંદમય કોષ છે.

આ સર્વથી ભિન્ન અને તેના દૃષ્ટા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપી છે, એવું સાંભળવાથી શિષ્યે પુછ્યું કે એ સધળું હું કેમ હોઉં ?

ગુરૂ-તારામાં સંસાર નથી, શરીરમાં સંસાર છે. શરીરનેજ ત્રણ અવસ્થા છે. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના આત્મબોધ નામના ગ્રંથમાં કહેછે, કે શરીર સ્થૂળ સૂક્ષ્મ, ને કારણ, એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. સ્થૂળ શરીર પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશનું છે, અને તે આગામી, સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મોની ઉત્પત્તિ રૂપ છે; અને સુષ્પ અને દુઃષ્પ તથા આનંદ અને શોકનું સ્થાન પણ તેજ છે.

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં આમાં કલાં છે ૧ આગામીકર્મ એટલે જ્ઞાન થયા પછી દેહનાં જે સારાં માઠાં કર્મો તે; સંચિતકર્મો તે પૂર્વ કર્મો છે, એટલે કે જ્ઞાન થયા પહેલાં કરેલાં હોય છે. તે જો કે જ્ઞાન થયા પછી પણ લોગવવાં પડે છે. અને પ્રારબ્ધકર્મ એટલે આ જીવંતમાં જે સુષ્પ દુઃષ્પ આપે છે, તે આ શરીર એટલે ઉત્પત્તિરૂપ કર્મ તે.

હવે સ્થૂળ શરીરની પ્રવૃત્તિનો જે કાલ તેને જગત્ અવસ્થા કહે છે.

સૂક્ષ્મ શરીર પાંચ વાયુ, સંકલ્પક મન, નિશ્ચાયક બુદ્ધિ, અને દશ વિપયોનું બનેલું છે અને તે સુષ્પ દુઃષ્પ લોગવવાનું મુખ્ય સ્થાન છે, મતલબ કે સુષ્પ દુઃષ્પ આ સૂક્ષ્મ શરીરમાં છે, આત્મામાં નથી.

પ્રાણવાયુ હૃદયમાં રહે છે, તે શ્વાસોશ્વાસ ચલાવે છે. અપાનવાયુ પેદુસ્થાનમાં ગળીને ચૂનાદિને કાઢે છે; વ્યાનવાયુ સર્વ શરીરમાં રહીને તે પરસેવો કરે છે; ઉદાનવાયુ કંઠસ્થાનમાં રહીને તે શબ્દગુણ આપે છે; સમાનવાયુ નાભિમાં રહીને પાચન કરે છે.

સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રવૃત્તિના કાળને સ્વપ્ન અવસ્થા કહે છે.

આ બંન્ને શરીરો અથવા દેહો ને પુરૂં પાટનાર મુખ્ય કારણ દેહ છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહોને અવર્ણનીય અને નિત્ય એવી માયા અથવા અવિદ્યાની ઉપાધિ લાગેલી છે. પરંતુ આપણે આપણી મેળે ખાત્રી કરવી જોઈએ કે કે ત્રણે શરીરોની ઉપાધિ છેક જુદી છે, અને અહં શબ્દ કરીને માત્ર જીવનેજ સમજવો જોઈએ અને એ કારણ દેહની પ્રવૃત્તિના કાળને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહે છે. એ રીતે ત્રણે શરીરો અને તેની ત્રણે અવસ્થાઓનો તું સાક્ષી છે; માટે તું તે સર્વથી વિત્ત છે.

શિષ્ય—જો આ સ્થૂળ શરીરને હું મારું પોતાનું ગણું છું, એટલેકે તેજ હું છું, ત્યારે પછી હું તેનો સાક્ષી શી રીતે થઈ શકું ?

ગુરુ—જો પ્રશ્નને માટે હવે “ મારું કપડું ” આ વાક્યનું દૃષ્ટાંત લઈએ. આ વાક્યમાં આપણે મારાથી કપડાને જુદું માનિયે છિયે, માટે તે બંન્ને જુદાં જુદાં છે એવીજ રીતે સ્થૂળ શરીર તારું છે, માટે તું અને સ્થૂળ શરીર એ બંન્ને જુદાં છે, અને તેટલા માટે તેનો તું સાક્ષી છે. શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે ‘ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી નિરંતર વસે છે, તેજ તું છે.’ આ ખરું છે. ઉપર અને નીચે આ સિવાય કંઈજ નથી.

આના સંબંધમાં શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્યોમાંના એક શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી પોતાના પંચદશ પ્રકરણ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે “જગત્, સ્વપ્ન, ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે, એમ જ જ જણાય છે, નેજ આત્મા છે. એ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, અને તે ચિદાત્મા છે.”

આજ બાબત માટે સર્વોત્ક્રમ્ય યોગિ મિત્રેસિત કર્ણમાં કહે છે, કે “જગત્ અવસ્થામાં સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાઓ પ્રકાશતી નથી; સ્વપ્નાવસ્થામાં બાદીની બે હોતી નથી; અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બાદીની બે નથી દેખાતી; માટે આ ત્રણે અવસ્થાઓને પ્રકાશ કરનાર ચિત્ (શક્તિ) છે, અને તે તુરીય

છે. તેથી તે હમેશાં પ્રકાશિત છે.” આ તુરીય નામની જે ચોથી શક્તિ છે તેજ તું છે.

વળી આજ બાબત શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના પંચરત્ન પ્રકરણ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવે છે કે “જગદાવસ્થામાં લાગતી શારીરિક લાગણીયોના વિષયોનો જે સાક્ષી શિવ છે, તેજ હું છું, સ્વપ્નાવસ્થામાં દુનિયાની સાથે સંબંધ ધરાવતાં માનસિક કર્મોનો સાક્ષી શિવ, તે હું છું; સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્યારે છેક અંધારું કે લય જેવું હોય છે, તેનો સાક્ષી શિવ, તે હું છું; અને દરેક પાપ અને દરેક સુખનો સાક્ષી તુરીય અવસ્થાવાળો જે શિવ તે હું છું.” વળી એજ ગ્રંથમાં તે કહે છે કે “હું દેહ નથી, ઈન્દ્રિય કે મન નથી, અહંકાર તે પણ હું નથી, તેમ પાંચ પ્રાણ પણ હું નથી; ને બુદ્ધિ પણ હું નથી; હું સ્ત્રી, છોકરાં, જમીન, દોલત, ઈત્યાદિથી ભિન્ન છું; હું આ સર્વેનો સાક્ષી અને નિત્ય પ્રત્યગાત્મા અને શિવ છું. તેટલા માટે જે જ્ઞાનથી તમે એમ સમજો, કે ત્રણ અવસ્થા થઈ અને ટળી, અથવા દેખાઈ અને ન દેખાઈ, તે જ્ઞાન તેજ સાક્ષી છે, અને તે સાક્ષી તેજ તું છે. એ ત્રણ અવસ્થા તે તું નહીં. તુંતો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છે.

આ બાબત વિષે શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના અદ્વૈતમકરંદ નામે ગ્રંથમાં કહે છે, કે સચ્ચિદાનંદ અને અદ્વૈત એવું જે બ્રહ્મ, તે હું થયો, આવું જ્ઞાન થવું, તેજ પરમ આત્મજ્ઞાન છે.” તું ત્રણે અવસ્થાને જાણે છે, માટે તું ચિત્સ્વરૂપ છે. તું સુષુપ્તિ અવસ્થા અને સંમાધિમાં રહી શકે છે, માટે તું આનંદસ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે તું સત્, ચિત્, અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે, કે જે અકર્તા છે.

શિષ્ય-હું જ્યારે કરું છું અને ભોગવું છું, ત્યારે અકર્તા બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે?

ગુરુ-શ્રી શંકરાચાર્ય આત્મબોધમાં કહે છે, કે આત્મા કર્તા નથી.

“રાગ (love), ઇચ્છા (desire), સુખ (happiness) અને દુઃખ (misery), આ વર્ગે ગુણો સુષુપ્તિમાં નહીં; પણ જગત્ અને સ્વપ્નાવસ્થામાંજ માત્ર બુદ્ધિમાં રહેલા છે, તેથી એ સર્વે ગુણોથી આત્મા ભિન્ન છે.”

તેટલા માટે આ સર્વે ગુણો બુદ્ધિના છે, પણ આત્માના નથી. એ સર્વે ગુણોથી તું પોતે જે આત્મા છે, તે જુદો છે. ત્યારે તું કર્તા કેમ કહેવાય, માટે તું અકર્તા, સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મ પોતેજ છે.

શિષ્ય-હું સંપૂર્ણ અને સર્વ વ્યાપક કેમ છું ?

ગુરૂ—શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના દગદશ્ય વિવેક નામના ગ્રંથમાં કહે છે, કે આત્મા સર્વ વ્યાપક છે. અસ્તિત્વ, પ્રકાશ, મોહ, રૂપ અને નામ. આ પાંચ સર્વ વસ્તુઓના સામાન્ય ગુણો છે. પહેલા ત્રણ ગુણો બ્રહ્મના છે, અને છેલા બે ગુણો દુનિયાના છે. અસ્તિત્વ—સત્; પ્રકાશ—ચિત્; મોહ—આનંદ; આ પ્રમાણે આ ત્રણ ગુણો સત્ચિદાનંદ એવા આત્માના છે. આત્માનું નામ નથી, રૂપ નથી, પરંતુ દુનિયાને એ બે છે. તું પોતે સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે; અને સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સર્વ વ્યાપક છે, તેટલા માટે તું સર્વ વ્યાપક છે.

શિષ્ય—જ્યારે હું સર્વવ્યાપક છું, ત્યારે “હું” શબ્દ શામાટે વાપરવો જોઈએ ?

ગુરૂ—શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના આત્મભોધમાં કહે છે, કે આકાર વગરનું આકાશ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે સ્વચ્છ પારદર્શક પદાર્થોમાં માત્ર પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમજ વર્ણી આત્મા, કે જે આકાર વગરનો અને સર્વવ્યાપ્ત છે, તે માત્ર સ્વચ્છ મનમાંજ પ્રતિબિંબિત છે. અને તે આત્માને ખ્યાર, મોહ ઇત્યાદિની અસર થતી નથી.

જેનું મન ચોખ્ખું અને નિર્મળ હોય છે, તે સર્વત્ર હું સિવાય કંઈ દેખતો નથી; પરંતુ મલિન મન વાળો એ રીતે માની શકતો નથીજ. તેટલા માટે જે ગેશક એમ કહે છે, કે “હું દૃષ્ટા છું, હું બ્રહ્મ છું.” તેજ માત્ર સુખી અને સંશયરહિત છે. પરંતુ હજી શંકા એ રહે છે કે હું કર્તા અને ભોક્તા છું તે અકર્તા, અભોક્તા અને દૃષ્ટા તથા બ્રહ્મ કેમ ? આ શંકા જેને ન હોય તેજ ખરેખર સુખી છે. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના ઉપદેશ સહસ્રમાં કહે છે કે “હું તેજ આ દેહ એમ જે કોઈ માને છે, તે શા આધારથી ? પરંતુ જે દેહ તેજ આત્મા એમ માને છે, તે ઇચ્છા વિના મોક્ષપદ પામે છે.”

શ્રી શેષ ભગવાન કહે છે, કે “જમ કોઈ ઝાડે ચઢી કે ઉતરી શકવાનું ન બણતો હોય ને પછી તે પડી જાય છે, તેમ, જે કોઈ સત્યને જાણીને આત્માને જાળખે છે, તે ઇચ્છા છતાં પણ નિર્દોષ ઠરે છે.”

શિષ્ય—મુક્તિ એટલે શું ?

ગુરૂ—શ્રી વસિષ્ઠ શ્રી રામને આ પ્રમાણે કહે છે ‘હું દુષ્ણો છું, દિવ્યગીર છું, હું અજ્ઞાન છું, હું દેહ છું, ઇત્યાદિ.’ આ રીતે જે કોઈ માને છે, તે બંધન-

વાળો છે; અને જે કોઈ એમ માને કે 'હું દિવગીર નથી, હું દેહ નથી, હું બુદ્ધિ નથી, મારું મૃત્યુ નથી, તે બંધનમુક્ત છે.' આનેજ મુક્તિ કહે છે.

વળી ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે, કે આત્મા ત્રણ દેહોથી પણ ભિન્ન છે. "જેમ લાકડાને અગ્નિ તેને બાળે છે, તે અગ્નિ અને લાકડું બન્ને જુદાં છે, તેવીજ રીતે ત્રણ દેહોને પ્રકાશિત કરનાર આત્મા તે દેહને બાળે છે, અને તે તેથી જૂદો છે. (આત્મજ્ઞાન થાય છે, તે ત્રણ દેહોનું મૃત્યુ છે.)"

આવીજ રીતે સૂતસંહિતામાં મુક્તિના પ્રકરણમાં મહાદેવે વિષ્ણુને કહેલું છે, કે:-

"જે મહાદેવને જાણે છે, તે અવસ્થાત્રયથી ભિન્ન છે, અને જે એ ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે, તેજ જ્ઞાન વર્ણ અને આશ્રમને યોગ્ય છે. " (વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમ ચતુર્વર્ણ, તથા આશ્રમો પણ ચાર છે. ૧ બ્રહ્મચર્ય-કુમારવસ્થા, ૨ ગૃહસ્થાશ્રમ-સંસારી સ્થિતિ, ૩ વનપ્રસ્થ-વનમાં જઈને ધાર્મિક જીવન ગાળતી તે, અને ૪ લૈક્ય-ભિક્ષુક સ્થિતિ.

અવસ્થાત્રયને માટે શ્રી કૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં કહે છે, કે "વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે, એમ જાણીને જે કોઈ કારણ અને કાર્ય, એ બંનેની ભિન્નતાને જાણે છે, તે પોતે મુશીબતમાં પોતાને નાખતો નથી, " આ પ્રમાણે સત્ય જ્ઞાતી કરીને પછી, જે કોઈ બેશક પોતાને દુષ્ટ, અસ, એ રીતે માને છે, તેજ સુખી છે. અને એજ રીતે વેદમાં પણ કહે છે, કે:-

"જેણે સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી સંપૂર્ણતા મેળવી છે, એવા યોગીને, કર્મનાં ફળ ભોગવવાને હોતાં નથી; જે કદી કંઈ હોય છે. તો તે સમજાતી છે, એમ ન સમજવું. "

વસિષ્ઠ સંદેશમાં વસિષ્ઠ કહે છે, કે "જેમ એક ખજાતી સમુદ્રનાર થવા માટે વાહાણની શોધ કરે છે, તેમજ સંસાર સાગરને તરવાને માટે કોઈ પ્રસિદ્ધ ઋષિઓને શોધવા જોઈએ. "

આ પ્રમાણે સર્વથી ભિન્ન આત્મા છે તથા સર્વ આત્મામાંજ ભાસે છે, એ જે જ્ઞાન થવું, તેજ પરમજ્ઞાન છે.

સાહિત્ય સંગ્રહ.

ગીતિ.

- ૧ દુર્લભ નરત્વ લોકે, વિદ્યા તેથી પણજ સુદુર્લભ છે;
તેથી કવિત્વ દુર્લભ, શક્તિ તેથી પણજ સુદુર્લભ છે. ૧
- ૨ ગુણવાણું નિર્દોષજ કાવ્ય અલંકારથી સુસોભાયે;
રસવાણું સુકવિ કરે, કીર્તિ તથા પ્રીતિ તેથી તે પામે ૨
- ૩ અસંપત્તિ તણી પાત્તિ સમયે રાખી શકે મહાજનતો—
ઉત્પલ જેવું કોમલ પોતાનું મન વિચિત્રતા એતો ! ૩
- તેમજ આપત્તિ તણા સમયે મોટા જનો રવમનનેતો—
શૈલ શિલા સમ કર્કશ રાખીશ કે એ અતિજ વિચિત્રજતો ! ૪

માલકોશ—દાદરો.

- ૪ પ્રીતતો છુપી રહી શકે નહીં કદીએ,
તેજપણુ જનોતણુ કદી છુપે નહીં. પ્રીત. ૫
- રાજળીજ કોઇનું કદી નહીં છુપેરે,
શૂરવીરતાવળી છુપાવી એ ન છુપે. પ્રીત. ૬
- ચીજ ચાર આ કદી છુપાવવા કો ધારે,
તે નહીં છુપે કદી વિચારશીજ પાસે. પ્રીત. ૭

માલ—ગજલ.

- પસંસાર લાગ કર્યો છતાં પણ આય શું વળી !
લિક્ષાસનપણુ નીરસ કરોને એકજ વાર ઘટે !
- ભૂમિ ઉપર શયન કરીને પરિજન દેહુ ખને ! છતાંપણુ. ૮
- જર્ણુ અતિશય વસ્ત્રજ ધરવાં દેહુ વિષેજ ખરે!
કંથાપણુ શતખંડી ધરવી, એમ બધુંજ કરે ! " ૯
- વેશ આમ બધો ધરી સંન્યાસનોજ અને—
તેમ છતાં વિષયો ન તજયા ! ખેદ અતિજ મને ! " ૧૦

મરાઠી સાળી.

પ્રેમ તણો માર્ગ અતિ ગદુન છે, દુઃખ કરે ભારી તે !

પ્રેમ સમીપે જ્ઞાન બને છે શૂન્ય અને રસહીનજ,

માટે ન ઘટે તે જગત્ વિષેની પ્રીતિ.

૧૧

ત્યાગ કરી સંસાર તણો ને પછી આમ આચરવું—

આ ન ઘટે મનનેજ છતાં પણ તે વશતો નહિ રહેતું !

શું કરવું તેનું ! આત્મ તણું હિત યુક્ત !

૧૨

અપૂર્ણ.

પરચુરણ.

એક સરસ શાહમૃગના શરીર ઉપરથી ૮૦૦૦ રૂપિયાના પીછાં નીકળે છે
ચીન દેશમાં બેહબર વર્ષ ઉપરના શિક્કાઓ મળી શકે છે.

એવી ગણતરી ઝાહેર થઇ છે કે આખી દુનિયામાંની સોનાની ખાણોમાંથી
ફક્ત ૨૫ ટન જેટલું સોનું દરવર્ષે નીકળે છે.

ટ્રાંસ્વાલમાં રવિવારની રજા પળાવાથી પોણોલાખની ખોટ ગણાય છે.

બલુચમાં બેરોડીને બહુમાં બહુ સાત માઇલ સુધી જઇ શકાય છે.

દુનિયાની વસતી દર બસોસાઠ વર્ષે બમણી થાય છે એમ કહેવાય છે.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું ભેજું વજનમાં સાડી બાવન ઔંસ થયું હતું.

લંડનની ટંકશાળની ચીમનીમાંના કાજળમાંથી ૧૮૮૫ ના વર્ષમાં સી

તેર પાઉંડની કીમતનું સોનું નીકળ્યું હતું, અને થોડુંક થયાં બાર્લિનની ટંકશા
ળની ચીમનીમાંથી બસો પાઉંડની કીમતનું સોનું નીકળ્યું હતું.

વાદળોંઓ આકાશમાં શિયાળાના એક કલાકમાં ૧૦૦૦ માઇલ જાય છે.

પેડીંગ્ટનના રેલવેસ્ટેશને વિધવા અને નાવારસ બાળકો માટેના ફંડમ

નાણાં ભરાવવાનું કામ એક દૂત્રો કરે છે. ગયાં સાડાપાંચ વર્ષમાં સવાત્રણસે
પાઉંડ તે દૂતરાએ ભરાવ્યા છે.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૬ મું.]

વૈશાખ, સંવત ૧૯૫૪.

[અંક ૭ મો.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

શુકસ્તુતિ.*

માર્ગે માર્ગે જાયછે સાધુ સંઘ,
સંઘે સંઘે થાયછે કૃષ્ણ ગાન;
ગાને ગાને તો તદાકાર ઘટિ,
ઘટિમાં એ સચ્ચિદાનંદ ભાન. ૧

સ્થાને સ્થાને દીપ્તી રત્નવેદી,
વેદીમાં સિદ્ધગંધર્વ હંદ;
હંદે હંદે કિન્નરોનાં સુગીત,
ગીતે ગીતે ગાય તે રામચંદ્ર. ૨

અર્ચિત્યરૂપી ભગવાન્નિરંજન,
વિશ્વંભર જ્ઞાનપ્રીતિદાતા;
ક્ષણે ન શોધ્યો મનમાંહિ જેણે,
ઘટ્યા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૩

ચતુર્ભુજે ચક્રધરે ગદાયુધે,
પીતાંબરે કૌસ્તુભ હારધારિને;
ધ્યાને ન ધાર્યા કદિ બોધ કાલે,
ઘટ્યા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૪

* શુકરના સંવાદ નામના લઘુ સરકૃત કાવ્યમાંથી શુક વાક્યોનુજ આ સમશ્લોક બાધાતર છે.

નારાયણે પંકજલોચને પ્રભુ,
કેયૂરવાન્કુંડલમંડિતાનને;
મક્તિ સ્તુતિથી ન મજ્યાય જેણે,
વૃથા ગયું જીવિત તેણું ક્ષણે. ૬

શ્રીવત્સ ચિહ્નાંકિત હૃત્પદેશ,
તાક્ષ્યધ્વજે શારંધરે પરાત્મા;
નસેવિયા જન્મધરીજ જેણે,
વૃથા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૬

વિશ્વંભર જ્ઞાનમયે પરેશ,
અનંત વિશ્વેશ ગુણ પ્રકાશી;
આરાધિયો યોગ વિષે ન ધાર્યો,
વૃથા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૭

બ્રહ્માદિ દેવો વૈલી વિશ્વદેવો,
મોક્ષ પ્રદાતીત ગુણ પ્રશાંત;
ધર્યો ન યોગે મનમાંજ જેણે,
વૃથા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૮

આનંદરૂપી નિજ વૌધરૂપી,
દિવ્ય સ્વરૂપી ઘડુ નામ રૂપી;
તર્પેય યોગે કાઢિયા ન જેણે,
વૃથા ગયું જીવિત તે તણું ક્ષણે. ૯

માર્કેડેય પુરાણ સાર.

અધ્યાય ૧ લો.

વ્યાસના શિષ્ય ઠેમિનીએ માર્કેડેય મુનિને વ્યાસકૃત મહાભારતની કથા પુછી ત્યારે માર્કેડેયે તેને કહ્યું, કે એ કથા તને ચાર પક્ષીઓ નામે પિંગાક્ષ, ત્રિણેધ, સુપૃથ, અને સુમુખ કહેશે, તેઓ દ્રોણના પુત્રો છે. તેમની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે.

નારદ મુની ઇંદ્ર સભામાં ગયા, ત્યાં અપ્સરાઓને ઇંદ્રે ગાવાનું કહ્યું, ત્યારે નારદે કહ્યું, કે જે અતિ ગુણવાન હોય, ને ગાય, ત્યારે સર્વે માહિમાહિ લડવા લાગી ત્યારે નારદે કહ્યું, કે દુર્વાસા મુનિને તપથી છળે તે અતિ ગુણવાન છે; ત્યારે માત્ર એક વપુ નામે હતી તેણે હીંમત ધરી, ને તે ગઈ; પણ મુનિ અજ્યા નહી, પણ તેને શાપ આપ્યો કે તું પક્ષી થા.

અધ્યાય ૨ જો.

કશ્યપને પોતાનાં અરિષ્ટનેમી સ્વરૂપથી ગરૂડ પુત્ર થયો; તેનો સંપાતી થયો, તેનો સુપાર્શ્વ, તેનો કુંતી, તેનો પ્રલોહુપ, ને તેના કંક તથા કંદર બે થયા.

કંક કૈલાસ પર્વત તરફ ફરવા ગયો, ત્યાં તેને મદનિકા નામે મેનકા અપ્સરાની પુત્રી સાથે બેઠેલા તેના પતિ વિદ્યુદ્રુત નામે કુબેરના ભત્ર્ય રાક્ષસે મારી નાંખ્યો, તેના વેર માટે કંદરે તે રાક્ષસને માર્યો તેથી મદનિકા તે કંદરને પક્ષી રૂપ ધરી ને પરણી તેથી તેને તાર્ક્ષી નામની પુત્રી થઈ, તે પેલી વપુ હતી. એ તાર્ક્ષી મંદ-દપાલ નામે પક્ષીના ચોથા પુત્ર દ્રોણ સાથે પરણી, તે ગર્ભણી હતી, ને મહાભા-રતનું યુદ્ધ જોવા ગઈ, ત્યાં તેને વાગવાથી ગર્ભસ્થાન ચીરાયુ, ને તે મૃત્યુ પામી, તેને ૧૬ વરસ સુધીજ શાપ હોયો તેથી તે પાછી વપુ થઈ, પણ ઈંડાં ચાર યુદ્ધક્ષેત્રમાં માંસ પિડાપર પડ્યાં, તેનાપર હાથીની કોટમાંથી ધંટ તુટી પડ્યો તેથી રક્ષણ સહિત ઢંકાઈ રહ્યાં. પછી યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી શમિક ઋષિ આવ્યા તેણે તેને કાઢ્યાં, ને પોતાને આશ્રમે લઈ જઈ જતને રાખ્યો, તે પેલા ચાર વિ-દ્વાન પક્ષીઓ થયા છે.

અધ્યાય ૩ જો

પછી તે ચારે પક્ષીઓ મોટા થયા, ત્યારે ઋષિને કંઈ ઇપણ આજ્ઞા કરવા કહ્યું, ત્યારે શ્રૃંગી ઋષિના પિતા શમિક મુનિએ તેમને તેઓડાણ છેતે પુછ્યું; ત્યારે પક્ષીઓએ કહ્યું, કે પૂર્વે એક વિપુલસ્વાન નામે શ્રેષ્ઠ મુનિને સુકૃપ ને તુલ્યરૂનામે બે પુત્રો હતા; તેમાંથી સુકૃમના અમે ચાર પુત્રો હતા. એકવાર સુકૃપ પાસે ઇંદ્રે પ્રપંચથી પક્ષી રૂપ ધારી, ઉચેથી ભોંય ઉપર પડ્યો ને કહ્યું, કે પક્ષીઓની પાંખોના અપાટથી ઉડેલા વાયુથી વૃદ્ધ પક્ષી હેઠો પડી ગયાં છું, તે બહુ ભૂખથી અશક્ત છું; તેથી તમારી પાસે અન્નની ઈચ્છાથી આવ્યો છું. ત્યારે તેણે પુરૂષનું માંસ માગ્યું, તેથી સુકૃપ પિતાએ અમને સ્વમાંસ આપવા કહ્યું, તેની અમે નાં પાડી

તેથી પિતાએ પક્ષીઓ થવાનો શાપ આપ્યો; ને પેલા પક્ષીને કહ્યું કે હવે તું મ
ખા. ત્યારે તેણે કહ્યું, કે દ્વિજ વિનાનું માંસ હું ખાતો નથી; માટે સમાધિ ચઢા
ત્યારે તેણે તેમ કર્યું, ત્યારે તેને ઇંદ્રે પ્રસિદ્ધ થઇને કહ્યું કે તારી દ્રઢતા જો
હું આળ્યો હતો, માટે હવે મને તું ક્ષમા કર; જે કંઈપણ માગ્ય. પછી ઇંદ્રે તે
વર આપ્યો કે તું નિશ્ચલ તપસ્વી થઇશ. એમ કહી તે ગયા, પછી અમે પિતા-
ક્ષમા માગી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે પક્ષી તો થશેજ, પણ જ્ઞાનવાન થશે તેથી ઉત્ત
સિદ્ધિ પામશે. એ વાત કહ્યા પછી શમિક મુનિએ તેમને વિંધ્યાચળમાં રહે
આજ્ઞાકરી, ત્યારે તે ત્યાંજ રહ્યા છે. તેમની પાસે ભારત સાંભળવા જવાનું મા
ડયે જૈમિનિને કહ્યું.

અધ્યાય ૪ થો.

પછી જૈમિનિએ ત્યાં જઇને તે પક્ષીઓને ભારતમાંની પોતાનીજ શંકાર
નીચે પ્રમાણે પુછી તેનો ઉત્તર માગ્યો એ શંકાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ભગવાન નિર્ગુણ છતાં મનુષ્યનો અવતાર કેમ લેવો પડ્યો ?

૨ દ્રૌપદી એક ને પાંડવો પાંચ છતાં તે સતી કેમ કહેવાઇ ?

૩ બળદેવજીને બ્રહ્મહત્યા લાગવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ કરવું પડ્યું ?

૪ દ્રૌપદીના પુત્રો માથે પાંડવો જેવા રક્ષક છતાં તેમનો વધ કેમ થયો ?

પછી પક્ષીઓ બોલ્યા કે ઈશ્વરની ચાર મુખ્ય મૂર્તિઓ છે.

૧ પહેલી. અવર્ણનીય, અદશ્ય, તેજવેદિત, તથા શુક્લવર્ણી છે, ને તે
ર્ગુણ એવા વાસુદેવ છે.

૨ બીજી. પૃથ્વીધર; તિર્યક્ષર, નારાયણની તામસી મૂર્તિ, તે શેષ છે. તે
નામ સંકર્ષણ પણ છે.

૩ ત્રીજી. પ્રજાપાલક, સત્વગુણી, ધર્મસ્થાપક છે.

૪ ચોથી. જળમાં શેષપર પોઢેલી છે, તે રજેગુણી, તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે
તેનું નામ અનિરૂદ્ધ છે. એ રીતે ચતુર્મૂર્તિ છે.

ત્રીજી મૂર્તિ પ્રજાનું પાલન કરવા તથા અમુરોનો સંહાર કરવા અવતા
રે છે, તે સાત્ત્વિકી મૂર્તિને પ્રધુમ્ન પણ કહે છે. એ રીતે પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે

અધ્યાય ૫ મો.

ત્વષ્ટા પ્રજાપતિના પુત્ર ત્રિશિરાએ ઉંધે મસ્તકે તપ કરવા માંડ્યું, તે
ઇંદ્રાસન દેશે, એવા બયથી ઇંદ્રે તેને મારી નાખ્યો, તેથી ક્રોધથી ત્વષ્ટાએ

તાના વાંળ અગ્નિમાં હોમ્યા, તેમાંથી કાળાવર્ણનો વૃત્ર નામે રાક્ષસ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો. તેના ભયથી ઇંદ્રે તેની સાથે કરાર કરીને મૈત્ર કરવા સમર્પિ-
ઓને મોકલ્યા. તેથી મૈત્રી થઈ, પણ પછી તેને ઇંદ્રે માર્યો, તેથી કરાર તેણે
તોડ્યો, માટે તેને પાછી હત્યા શરૂ થઈ. વળી ઇંદ્રે ગૌતમ રૂપ ધરીને તેની સ્ત્રી
અહલ્યાને છળી, તેથી તેનું રૂપ જતું રહ્યું ને તે અશ્વિનિકુમારોને મળ્યું, તેથી તે
કુરૂપ થયો. આથી કરીને કરૂપ તથા બળહીન ઇંદ્રનો નાશ કરવા દિતિના પુત્રો
રાક્ષસોએ વિચાર કર્યો, ત્યારે ઇંદ્રની પક્ષથી વિષ્ણુએ ચક્રથી તેમનો નાશ કર્યો.
તેથી એ રાક્ષસો પરાક્રમી રાજાઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. પછી એ લોકોએ પૃ-
થ્વીપર પાપો કરવા માંડ્યાં, ત્યારે તેના ભારથી પૃથ્વી ડૂબવા લાગી, તેથી દે-
વતાઓએ પોતાનાં તેજોમાંથી એકઠાં કર્યા. ઇંદ્રનું જે ધમમાં ગયું હતું તેમાંથી
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર થયા. ઇંદ્રનું જે બળ વાયુમાં ગયું હતું, તેમાંથી વાયુએ ભીમ
ઉત્પન્ન કર્યો. ઇંદ્રના અર્ધ વીર્યથી અર્જુન થયો. એ અર્જુનને ધનંજય પાર્થ પણ
કહે છે. ઇંદ્રનું જે બળ અશ્વિનિકુમારોમાં ગયું હતું, તેમાંથી માદ્રીને પેટ સુર-
પવાન સહદેવ નકુલનું જોડું ઉત્પન્ન થયું. એ રીતે ઇંદ્રે પૃથ્વીપર પાંચ અવતાર
લીધા. પુત્રોમાની પુત્રી ઇંદ્રાણી તે દ્રુપદ રાજાને પેટ દ્રૌપદી રૂપ અવતરી. હવે
પાંચ પાંડવો તે એક ઇંદ્ર હતો માટે તેનું ઐક્ય કરવાથી દ્રૌપદી પાંચને નહીં,
પણ અકનેજ પરણી હતી. એ રીતે બીજા પ્રશ્નનું સમાધાન થયું.

અધ્યાય ૬ હો.

કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ સમયે બળરામને વિચાર થયો કે શ્રી કૃષ્ણ તો અર્જુન-
નીનીજ પક્ષે છે, માટે હું જે તેની પક્ષમાં જઈ તો મારો શિષ્ય તથા જમાઈ
દુર્યોધન થાય છે; અને કૌરવ પક્ષમાં જઈ તો પણ શ્રી કૃષ્ણ સામો થવાય; માટે
એ વિચારથી તેણે દ્વારકા યાત્રા જવા ધારી ત્યાં ગયા. ત્યાં તે આનંદથીજ
મદીરાપાન કરીને ફરવા નીકળ્યા. વનસ્પતી વીગેરેની શોભા જોતા જોતા તે વ-
નમાં ચાલે છે એવામાં એક સુંદર લતાગૃહમાં ગયા ત્યાં ઘણા ઋષિઓ હતા તે
સૂતપુરાણીની કથા સાંભળતા હતા; તેવામાં બળદેવને જોઇને તેમણે તેને માન
આપ્યું, પણ સૂતે તેનેમસ્ત જોવાથી ઉઠીને માન આપ્યું નહીં, તેથી તેણે તેને માર્યો
તેથી સર્વે ઋષિઓ નારી ગયા. પછી બળરામને પશ્ચાત્તાપ થયો, તેથી મધપા-
નનો તિરસ્કાર કરીને ગંધી સરસ્વતી તીરે જઈને બાર વર્ષ સુધી પોતે કરેલી

બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા લાગ્યા. બીજી યાત્રાઓ કરતાં એજ તેને શ્રે લાગ્યું એ રીતે ત્રીજો પ્રશ્ન સમજાવ્યો.

અધ્યાય ૭ સો.

વિશ્વામિત્ર ઋષિએ તપોબળ વડે કરીને અતિશય વિદ્યા સંપાદન કરી તેથી વિદ્યાઓ તેનાથી છુટવા સારૂ રડવા લાગી. હવે એક સમયે હરિશ્ચંદ્ર રાજ મૃગયા ગયો હતો, તેણે વનમાં એ વિદ્યારૂપી સ્ત્રીઓને રડતાં સાંભળ્યાં, તેણે તેના રક્ષણ માટે વળ્યો. વળી રૂદ્ર પુત્ર વિઘ્નરાજ ગણપતી પણ તે સાંભળી આવ્યા હતા, તેણે તો વિશ્વામિત્રને જોઈને તેની સાથે કલહન કરતાં તે માં હરિશ્ચંદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી રાજાએ કહ્યું કે કોણ આ મારા રાજ્યમાં સ્ત્રી દુઃખ દે છે? આ સાંભળીને વિશ્વામિત્રને ક્રોધ ચડ્યો, ક્રોધ ચડવાથી વિદ્યાઓ તેના સી ગઈ; પણ ઋષિને જોઈ હરિશ્ચંદ્ર ડરવા લાગ્યો, તેણે માફ માગી કહ્યું, રાજાનો ધર્મ મેં તો બળાવ્યો છે. રાજાનો ધર્મ ન્યાય કરવાનો તથા દાનદાન દેવાનો છે. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે કોને દાન આપવું જોઈએ? ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ઉત્તમ બ્રાહ્મણને. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે હું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છું માટે મને આપ ત્યારે રાજાએ જાણ્યું કે માંડમાંડ બચ્યા; માટે ગમે તે દાન માગવાને ઋષિ કહ્યું, ને કહ્યું કે સુવર્ણ, ધન, પુત્ર, રાજ્ય, ને આ શરીર પણ માગશે, તે આપીશ. ઋષિએ કહ્યું કે અસ્તુ, તેનો હું પ્રતિગ્રહ કરું છું; પણ પ્રથમ તો મને રાજસૂયયજ્ઞની દક્ષિણા આપો. રાજાએ કહ્યું કે તે પણ હું આપીશ. ત્યારે ઋષિએ માગ્યું કે આખી પૃથ્વી તું મને આપ. અને તારું રાજ્ય અને સર્વસ્વ મને આપ દે. સ્ત્રી, પુત્રને તારા શરીર વિના બંધું મને આપ. ત્યારે રાજાએ “આપ્યું” એ કહ્યું. ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યું, કે જે આપ્યું હોય તો મારી પૃથ્વીપર તારે રહેવા નહીં. આ સાંભળી રાજા પોતે તથા પોતાની સ્ત્રી શૈલ્યા તથા પુત્રને વડક પહેરાવી ચાલતો થયો. કેમકે તેણે જાણ્યું કે મારું રક્ષણ કરનાર ગુરૂ વસિષ્ઠ તે વિશ્વામિત્રના ભયથી જળમાં છુપ્યા છે. પછી ચાલે છે ત્યારે વળી વિશ્વામિત્ર આડા ફરી તેને રોકીને કહ્યું કે રાજસૂયની દક્ષિણા આપ્યા વિના ન જા. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે હવે તો મારી પાસે અમારા ત્રણ દેહોજ છે માટે ૧ માસ પછી હું આપીશ; એમ કહ્યાથી જવા દીધો ત્યારે રાજા તથા તેની સ્ત્રી તારા પુત્રને તેની પાસે આવતાં હતાં તેવામાં વસતીની કલાપીટથી રાજા જરા થોડ્યો. ત્યારે વિશ્વામિત્રે આવીને રાણીના વાંસામાં પ્રહાર કર્યા; તે પણ સહન કરી રાજા રાણી

ને ધસડીને ચાલવા લાગ્યો. ત્યારે આ દુ.ખ જોઇ આકાશમાંથી પાંચ વિશ્વેદેવો કૃપાળુ થઇને જોડ્યા કે અ વિશ્વામિત્ર દેવો પાપી છે, ત્યારે વિશ્વામિત્રે તેમને મનુષ્ય થવાનો શાપ આપ્યો તેથી તેમણે માફી માગી ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે તમે બ્રહ્મ જાની યશો ને તેથી અંતે પાછા દેવો થશો, તેથી એ પાંચ દેવો પાંચ પાંડવોના દ્રૌપદીના પુત્રો થયા. તેમને પાછું દેવ પદ પ્રાપ્ત થવા સાફ જ તેમનો નાશ થયો હતો. એ રીતે ચોથો પ્રશ્ન પણ પુરો કર્યો. એમ કહી પક્ષીઓએ જૈમિનિને કહ્યું કે હવે તમારે બીજી કંઈ શંકાઓ છે? તો જોલો.

અપૂર્ણ.

ભરતખંડ.

આપણે જે દેશમાં વસીયે છીયે તે ભરતખંડ કહેવાય છે. પૂર્વે થઇ ગએલા ભરત નામના રાજાના નામ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે. ભરતનો ખંડ તે ભરતખંડ. આખી પૃથ્વીમાં એ દેશ સમશીતોષ્ણ કટિખંધમાં આવેલો હોવાથી તેનું સ્થલ અત્યુત્તમ છે અને તેથીજ અતિ પ્રાચીન કાલથી વિદેશી રાજાઓની દૃષ્ટિ એ દેશ ઉપર બહુ રહ્યા કરતી આવી છે. આ દેશની ભૂમિ ઘણી સરસ અને ફલદ્રુપ છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારની ઔષધીઓ અને પ્રાણીઓ વસે છે.

આ દેશની ઉત્તરે હિમાલય નામે નિત્ય જેનાં શિખરો ઉપર બરફ રહે છે, તેવો આખી પૃથ્વીમાં મોટામાં મોટો અને ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે, તેની દક્ષિણે સમુદ્ર છે, તે હાલ હિંદી મહાસાગર કહેવાય છે. આપણે તેને ભારત સમુદ્ર કહીશું. આ દેશની પૂર્વે ભારત સમુદ્રનો જે ભાગ બંગાલાનો ઉપસાગર કહેવાય છે તે તથા બ્રહ્મદેશ છે. બંગાલા દેશને સંસ્કૃતમાં વંગદેશ કહે છે તેથી આપણે એ સામુદ્રિક ઉપસાગરનું નામ વંગ સમુદ્ર કહીશું. પશ્ચિમે પણ ભારત સમુદ્રનો ભાગ છે તેને હાલ આરબી સમુદ્ર કહે છે, ને આપણે તેને એરબ સમુદ્ર કહીશું, તેમજ પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનનો દેશ છે.

આખા ભરતખંડનું ક્ષેત્રફલ હાલ એકંદરે સવા દશ લક્ષ ચોરસ માઈલ એટલે આશ્રયે પાંચ લક્ષ ચોરસ માઈલ ગણાય છે. યુરોપનો તે ત્રીજો ભાગ થાય

છે. સમુદ્ર તટનો વિસ્તાર લંબાઈ એકંદર ચાર હજાર માઇલની છે. આખા દેશમાં પર્વતો પણ ઘણા છે. મુખ્ય પર્વતોમાં હિમાલય છે, ને તે ઉત્તરે આવેલ છે. આનો મુખ્ય ભાગ શિવાલીક કહેવાય છે તેની ઉંચામાં ઉંચી ઉંચાઈ ત્રણ હજાર ફીટની ગણાય છે. તેની દક્ષિણે જંગલનો ભાગ છે, ને તેની નીચે ભરતખંડ આવેલો છે. જંગલોમાં ઘણા જંગલી પશુઓ વસે છે. આખા દેશને ત્રણ ખાનુએ સમુદ્ર અને ઉત્તરે એક ખાનુ ત્રીશ હજારની ઉંચાઈવાળો હિમાલય આવવાથી એ દેશ અત્યંત સુરક્ષિત છે. હિમાલયની એકંદર ઉંચાઈ ૨૮ હજાર ફીટની છે. તેનાં બીજાં શિખરો ૨૪ હજાર અને ૨૦ હજાર ફીટ ઉંચાં છે.

ભરતખંડમાં મોટામાં મોટી નદીઓ સિંધુ અને ગંગા છે. ગંગાજી પવિત્ર નદી છે. આ વિના બીજી બ્રહ્મપુત્રા, મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, તાપી, નર્મદા ઇત્યાદિ છે. ચિલ્કા, કોલૈર અને પુલિકટ સરોવરો છે.

હીરા, માણિક્ય, ઇત્યાદિ રત્નો પણ આ દેશમાં થાય છે. ખુંદેલખંડ, ગોલ્ડકાંડા આદિ સ્થળોમાં હીરાની ઘણી ખાણો છે. માઈસોર અને મલખાર કાંઠા ઉપર સોનું રૂપું પણ પુષ્કળ પાકે છે. દક્ષિણ દેશના પૂર્વ તટનું નામ કોરોમાંડેલ અને પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલખાર છે. કર્ણાટક અને મલખારમાં લોહું થાય છે. કલમ્, ત્રાંચુ ને શીયું પણ થાય છે. આરસના ઉત્તમ પથ્થરો તથા બીજી જાતના કીમતી પથ્થરોની ખાણો પણ ઘણી છે. ગોલ્ડકાંડાની હીરાની ખાણો હાલ લગભગ ખાલી થઈ ગઈ છે, તોપણ પ્રસિદ્ધ કોલેનૂર નામનો હીરો, કે જે હાલ રાણીના તાજમાં છે, તે અહીંથી નીકળેલો હતો. ઉત્તર દેશમાં કલકત્તાથી ૧૦૮ માઇલ વાયવ્ય દિશા તરફ રાણીગંજ પાસે કોલસાની ઘણી ખાણો છે.

ભરતખંડની સામાન્ય રીતે હવા ગરમ છે, તોપણ વર્ષમાં સૂડી અને લીલી, એમ બે જાતની ઋતુઓ છે. સરકાર અને કર્ણાટકના દેશોમાં વધુમાં વધુ ગરમી માલમ પડે છે. પર્વતોના શિખરો ઉપર અને ઉચ્ચ પ્રદેશની હવા સમ શીતોળી છે. પશ્ચિમમાં ઘણું કરીને મલખાર કાંઠા ઉપર વર્ષાદ વધારે પડે છે. ઋતુઓના પવનો મહાસાગરમાં બદલાય છે. જે ઉપર દેશની હવાનો ઘણો આધાર છે. આ પવનો ઇશાન અને નૈઋત્ય કોણો તરફના છે. ઘાટ પર્વત પાસે મલખાર કિનારા ઉપર નૈઋત્યનો પવન મધ્ય એપ્રિલથી અગષ્ટ કે સપ્ટેમ્બર સુધી ચાલે છે અને પુષ્કળ વર્ષાદ પડે છે. કોરોમાંડેલ તટ ઉપર નૈઋત્યનો પવન વાય છે, પરંતુ

હુકો થાય છે, અને અકટાબરમાં શરૂ થતો ઇશાન કોણનો વાયુ વર્ષાદને લાવનારો છે. નૈરુત્યનો વર્ષાદ બહુ પડે છે. તે આફ્રિકાથી તે મલાયા સુધી ફેલાયલો હોય છે. તે વર્ષામાં ચાર માસ સુધી રહે છે, દક્ષિણમાં જુન માસથી વર્ષાદ થાય છે પણ ઉત્તરમાં જરા મોડો થાય છે. મહાસાગર તરફથી વાદળાંનો જથ્થો જમીન ઉપર આવતો જઈ વર્ષાદની ઋતુ શરૂ થાય છે. એ વાદળાંઓ જમીન ઉપર આવતાં જાય છે તેમ તેમ ઘાટાં થતાં જાય છે. ભયંકર ગડગડાટ સાથે તે શરૂ થાય છે, અને ઘણું કરીને રાત્રીમાં વર્ષાદ પડે છે. સમશીતોષ્ણ દેશોના લોકોને ખ્યાલ પણ ન આવે તેવા તોફાન સાથે વર્ષાદ પડે છે. પ્રારભમાં તોફાની પવન થઈને ખાણી પડવા માંડે છે. ઢાઢઢાઢવાર વીજળીઓ ઉપરાઉપર થાય છે અને પાસેની ચીજો જ દેખાડે છે પણ ઢાઢવાર દૂરની ચીજો પણ દેખાય તેવો પ્રકાશ દિવસના જેવો કરે છે. વીજળી થાય છે ત્યારે ભારે ગડગડાટ કરતી ગર્જના આકાશમાં દૂસ્થી થતી સભળાય છે. કેટલાક દિવસો સુધી આ પ્રમાણે રહીને પછી તોફાન શાંત થાય છે અને ભારી વર્ષાદ અખંડ ધારે પડ્યા કરે છે. આમ કેટલાક દિવસ સુધી ચાલે છે ને પછી ધીમે પડે છે.

ઓક્ટાબરથી શિયાળો ચાર માસ સુધી રહે છે. બહુ સખત નથી, પણ ઉત્તરમાં હિમાલય સમીપ જરા સખત ટાઢ પડે છે

ભરતખંડમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ પણ પુષ્કળ જન જાતનાં થાય છે. હિમાલયમાં પુષ્કળ ઔષધીઓ થાય છે, અને સિંહાદિ પશુઓ પણ થાય છે. હિમાલયમાં ઉષ્ણ દેશની વનસ્પતિ ૩ થી ૪ હજાર ફીટ સુધી ને પછી સમશીતોષ્ણ તથા છેવટે શીત ઔષધીઓ માલમ પડે છે. ૧૯ હજાર ફીટ ઉપર ઢાઢપણ વનસ્પતિ માલમ પતતીજ નથી, પણ દેવળ બરફ જાણાય છે.

ભરતખંડના વિભાગો આ પ્રમાણે છે.

(૧) અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય. (૨) રક્ષિત રાજ્ય. (૩) સ્વતંત્ર ગાજ્ય.

રાજ્યકીય વિભાગોમાં બંગાલા, મદ્રાસ, મુબમ અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

તેમની વરતી તથા ક્ષેત્રફલ નીચે પ્રમાણે છે.

વસુતી.

૧-બંગાલ (લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર)	૨૩૦૮૩૨	૬૬૮૫૭૦૦૦
૨-વાયબ્ય પ્રાંતો. (,)	૮૦૯૫૧	૩૦૭૬૯૦૦૦
૩-પંજાબ (,)	૧૦૧૭૫૨	૧૭૬૧૧૦૦૦
૪-મદ્રાસ. (ગવર્નર)	૧૪૧૭૪૬	૩૧૩૧૧૦૦૦
૫-મુંબાઈ (,)	૧૨૭૫૩૨	૧૪૦૪૨૦૦૦
૬-અયોધ્યા (ચીફ કમીશનર)	૨૩૯૭૩	૧૧૨૨૦૦૦૦
૭-મધ્ય પ્રાંતો. (,)	૮૪૧૬૨	૯૦૩૬૦૦૦
૮-અંગ્રેજી પ્રહલેમ. (,)	૯૩૬૬૪	૨૫૬૨૦૦૦
૯-કૂર્ગ		
૧૦-હૈદરાબાદનો કેંદ્રક ભાગ	} ગવર્નર જનરલ	૭૪૫૪૦૦૦
૧૧-માધસૌર		
	કુલ.	૯૩૦૬૦૮
		૧૦૭૮૬૨૦૦૦

૨-૨ક્ષિત રાજ્યો.

૧-અંગાણામાં.	૧૧૭૧૫૧	૪૧૫૨૯૨૩
૨-વાયવ્ય પ્રાંતોમાં	૮૪૫૮	૨૨૯૪૪૦૦
૩-પંજાબમાં.	૧૦૩૪૪૨	૭૧૫૪૫૩૮
૪-મધ્ય પ્રાંતોમાં	૧૮૫૬૧૦	૧૪૬૨૨૫૮૭
૫-મદ્રાસમાં	૧૧૬૧૨૫	૧૨૮૮૦૨૨૮
૬-મુંબાઈમાં	૬૬૦-૪	૬૮૦૪૫૪૩
કુલ.	૫૬૬૭૯૦	૪૭૯૦૯૧૯૯
અંગ્રેજી રાજ્યમાં.	૧૫૨૭૩૯૮	૨૩૮૮૦૧૧૯૯
ફ્રેન્ચને પોર્ટુગીઝ-	૧૨૫૪	૫૧૭૧૪૯

કુલ ગ્રેડનં ૧૫૨૮૬૫૨ ૨૩૯૩૧૮૩૪૮

ઉપરના આંકડા આખા ભરતખંડના છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અંગ્રેજી રાજ્યના કુલ ચોરસ માઇલ ૯૩૦૬૦૮ છે તેમાં કુલ વસતી ૧૦૭૮૯૨૦૦૦ છે, એટલે દર ચોરસ માઇલે ૧૧૬ માણસ થાય છે. રક્ષિત રાજ્યોના કુલ ૫૮૬૭૬૦ ચોરસ માઇલમાં કુલ વસતી ૪૭૯૦૯૧૮૬ માણસોની છે, એટલે

એક ચોરસ માઈલે ૮૦ માણસ થાય છે, અને પરરાજ્યાદિના કુલ ચોરસ માઈલ ૧૨૫૪ માં કુલ વસતી ૫૧૭૧૪૬ છે, એટલે તેમાં દર ચોરસ માઈલે ૪૧૨ માણસની વસતી છે, છેવટે આખા ભરતખંડનું ક્ષેત્રફલ એકંદર ૧૫૨૮૬૫૨ ચોરસ માઈલ છે અને તેમાં કુલ વસતી ૨૩૬૩૧૮૩૪૮ થાય છે. માણસોની છે, તેથી દર ચોરસ માઈલે આખા ખંડમાં વસતી ૧૫૭ થાય છે. આ પ્રમાણે કુલ વસતીનું પ્રમાણ છે, ત્યારે વળી દર માણસ વાર કટલી જમીન રોકાયેલી છે તે પણ તપાસિ યે:—

અપૂર્ણ.

સાહિત્ય સંગ્રહ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી)

શ્લોક.

૧ શ્લોકની શ્લોકતા ત્યારે જ્યારે મળે સુપંડિત,
લકાર લોપ પામે છે જ્યારે મળે અપંડિત. ૧૨

ભૈરવ—ચોતાળ

૨દુઃખ હું ખમું અતિશયેજ તોપણેજ જીવું,
તો હવેજ કેટલું હજી સહન કરું ! દુઃખ. ૧૩

તાત તો સમુદ્ર તણા અંકમાં પડ્યો છતાં એ—
ઉગર્યો ન પામિયો સમાપ્તિ પ્રાણની એ ! " ૧૪

કેટલું હજીય દુઃખ વેઠવું હશે તે તોજ—
મુજને ન પડે ખખર ઈશ દ્યો ઉગારી ! " ૧૫

રહાય કરી ઈશ્વર સુખ આપજો હવે મનેજ—
દુઃખથી અતિશય કંટાળિયો ખહુજ છું ! " ૧૬

. ગીતિ.

૨આહા ! વિચિત્ર દૈવજ ! દૈવ તણો તો કદી ન પારજરે !
દુઃખ અતિશય પામું, મરણ સમય પણ નજર સમિપ લાગે !

એક સમય રાત્રીનો પુત્ર બનીને શયન પાલે બને !
 બીજે વૃક્ષ તળે હું ઘૂઠ તથા હંટક ઉપરજ સુવું ! ૧૮
 કિશ્કર સહિસા એવો ગહન વર્ણી છે અકળઅકલ્ય તેવો !
 પાર ન આવે આતો સમુદ્ર સંસારનોજ છે એવો ! ૧૯

વસંતતિલકા.

૧ જે બ્રહ્મવાદિથી ઉપાસિત વંધ પાઠો,
 વિદ્યા, તપ, વ્રત, પવિત્ર, વરિષ્ઠ આશ્યો;
 સદ્ગુણ આચાર વિશુદ્ધજ હર્ષ વાગો,
 તેતા વિનીતજ હલો ચરિતેજ વીરે !* ૨૦

શ્લોક.

૨ અતિઘાતે બસિ બદ્ધ, અતિમાતે સુયોધન;
 દશાનન અતિ હામે, અતિ સર્વેત્ર વર્જિત. ૨૧
 ૩ સ્ત્રી વિનાશે રૂપેથી, બ્રાહ્મણે રાજ સેવને;
 ગાયો દૂર ચરાગ્યેથી, હિરણ્ય કોલ કાલચે. ૨૨
 ૪ ભર્તા દેવ, ગુરુભર્તા ધર્મ તીર્થ અને વ્રતો;
 તેથી બીજું ત્યાગીને પતિ એક જગે સતી. ૨૩
 ૫ કોલીના યાચકો શત્રુ, ચોરોનો ચંદ્રમા રિપુ;
 જાર સ્ત્રીનો પતિ શત્રુ, સૂર્યોના બોધકો રિપુ. ૨૪
 ૬ જમાઈ, જઠરે, જાયા, જાતપેઠો, જસાશય;
 પૂર્યાં તેઓ ન પૂરાય, જકારો પાંચ હુલેસો. ૨૫
 ૭ જનની, જન્મભૂમિ, ને જન્મહવીને જનાઈન;
 પાંચસો જનકે જણો જકારો પાંચ હુલેસો. ૨૬
 ૮ દુષ્ટકોનાં બસો રાત્ર, સ્ત્રીઓનું બસ રોહન;
 સૂર્યનું બસ સૌનિત્ય, ચોરોનું પાપ છે બસ. ૨૭

૧ તપક સમુદ્ર. ૨ અતિ-સર્વેત્ર વર્જ્ય. ૩ વિનાશ હેતુ. ૪ જ્ઞાતિ. દેવ પતિન
 ૫ શત્રુ કોનો કોણ. ૬ હુલેસગણ. ૭ હુલેસગણ. ૮ બસ.

ગીતિ

૧ મિત્ર પરીક્ષા દુઃખે, શરૂપરીક્ષા રણાંગણે થાગ્ય;
વિનયે વંશ પરીક્ષા, નિર્ધનતામાં જળાય સુકુપત્ની.

૨૮

મુવાકયો.

- ૧-દ્વેષ, એ નળળા અને કંગાળ મનની એક મોજ છે.
- ૨-મૃત્યુ ચોકસ છે, પરંતુ કાલ અચોક્કસ છે.
- ૩-કીર્તિમાન માણસનું મૃત્યુ થતુંજ નથી.
- ૪-મિત્રનામાં શંકા ને અવકાશ આપવો નહિ.
- ૫-સુખના દિવસો લાંબા ટકના નથી.
- ૬-તમારા પ્રતિ સર્વની પ્રીતિનું આકર્ષણ કરજો.
- ૭-ક્રોધ, એક જાતની ગાંડાઈ છે.
- ૮-ઉપકાર કરનારને ભૂલતા નહિ.
- ૯-મેલા હાથની મેલાઈ સ્વચ્છ મોઝાં ઢાંકું છે.
- ૧૦-આજ્ઞા પાલક સ્ત્રી પતિપર સત્તા ચલાવી શકે છે.
- ૧૧-મને ભત્રીજો કહેજો, પણ મને ઠગતા નહિ.
- ૧૨-સારી રીતે જીંદગી ગાળવાથી શરીરની અવ્યવસ્થા થતી નથી.
- ૧૩-ખુશામતિયો એક ભયંકર શત્રુ બાણવો.
- ૧૪-મરકરી મિત્રતાનું ઉચ્ચ વિષ છે.
- ૧૫-ગરીબની ઝાળખાણથી હલકાઈ નહિ માનો, અને શ્રીમંતની મિત્રાઈ ઈચ્છવી નહિ.
- ૧૫-સહનશીલ મિત્ર બેવડો શત્રુ છે.
- ૧૭-દુર્ભાગ્યને તાણે ન થતાં તેને ઉદ્ધંધી નાખો.
- ૧૮-આપત્તિ નિત્ય રહેતી નથી.
- ૧૯-પ્રેમનું ઔષધ નથી.
- ૨૦-પ્રત્યેક દિવસને તમારા અંતનોજ માનવો.
- ૨૧-કોઈપણ હુમેશાં ડાહ્યો નથી.

૨૨-લાલ વગરની ખુશામત કરનારનું ગજવું ભરાતું નથી.

૨૩-જે ખરાબનો ખયાલ કરે છે તે સારાં ને ખાંડે છે.

૨૪-ખડીકણ પોતાને સાવધાન માને છે અને બખીલ પોતાને કરકસરી માને છે.

૨૫-અભિપ્રાયમાં પક્ષપાત એક વિષય છે.

૨૬-અત્યંત ઇચ્છાથી લાંબો પ્રજ્વાલાપ થાય છે.

૨૭-તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ન કરી શકાતો બની શકે તેટલું કરો.

૨૮-પ્રમાણિકતા મેળવો. દયા શોધો કરકસર શિખો. નીમકહલાલી ને ઇચ્છો.

૨૯-જેટલું સાંભળો તેટલું ખર્ચ માનતા નહિ. જેટલું માનો તેટલુંજ કહો.

૩૦-માણસ નશીબથી મોટો બને પણ નશીબથીજ સારો ન બને.

૩૧-ખુબસુરતી અને પતિવ્રતાપણું વચ્ચે જીવ લેણું કઝયો છે.

૩૨-સાંભળવાને તત્પર રહો, યુક્તિથી સાવચેત રહો, અને શિખામણ દેવામાં ધીરા રહો.

પૂરાણી ભૂગોલ.

—૬૬૬—

આર્યોનાં પ્રાચીન પુરાણોમાં ભૂગોલ વિદ્યા પણ વર્ણવેલી હોય છે. અઢાર હાપુરાણોમાં મુખ્ય અને પવિત્ર ગણાતું શ્રેષ્ઠ શ્રી ભાગવત નામનું છે, તેમાં અંચલ-પ્રદેશના ૧૬ માં અધ્યાયથી ૨૮ માં અધ્યાય સુધી, એટલે પંચમ સ્કન્ધના અંતર્ગત ભૂગોલ વર્ણન આવે છે તે અત્ર તપાસીશું અને પછી તે ઉપર ધ્યાનશક્તિ અવલોકન ચલાવીશું. મુખ્ય નવ દ્વીપો આ પ્રમાણે છે:—

૧ જંબુ. ૨ પ્લક્ષ. ૩ શાલ્મલી. ૪ કુશ. ૫ કૌંચ. ૬ શાક. ૭ પુષ્કર.

આ પ્રત્યેક દ્વીપોમાં નવ નવ ખંડો છે. જંબુદ્વીપમાં ૯ ખંડો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઇલાવૃત્ત (૨) ભદ્રાશ્વ (૩) હરિતી (૪) કુતુમાલ (૫) રમ્યક (૬) હિરમય (૭) ઉત્તરકુરુ (૮) કિંપુરુષ (૯) સ્ત્રીઓનું પાપ છે

ઉપરના નવ ખંડો સિવાય જંબુદ્વીપના બાકીનાં દ્વીપો કહેવાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સ્વર્ણપ્રસ્થ (૨) ચંદ્રશુક્લ (૩) આવર્તન (૪) રમણુક (૫) મંદર (૬) હરિણ (૭) પાંચ જન્ય (૮) સિંહલ.

જંબુદ્વીપના ઉપર પ્રમાણે વિભાગો બતાવ્યા છે તેમ બીજા દ્વીપોના બતાવેલા નથી, પરંતુ એ સર્વનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલ છે.

૧-જંબુ દ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ યોજન છે, અને તેમાંના નવ ખંડોમાંના પ્રત્યેક નવ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળા છે, અને એ રીતે કુલ ૮૧૦૦૦ યોજન વિસ્તાર છે, બાકીના ૧૯ હજાર યોજન તેના સમુદ્ર તથા પર્વતોમાં રા કાએલા હોવાથી કુલ લાખ યોજન પૂરા થઈ રહે છે.

(૧)-પ્રથમ ખંડ ઇલાવૃત્ત છે. તેની બરોબર મધ્યમાં મેરૂ નામનો પર્વત છે, તે આખો સુવર્ણનો છે. તે એક લાખ યોજન ઢંચો છે, તથા મથાળેથી ૩૨ હજાર યોજન પહોળો છે, તથા મૂળમાંથી ૧૬ યોજનમાં છે, એટલે કે નીચેથી સાંકડો અને ઉપરથી પહોળો છે. એક લાખ યોજન પૃથ્વીની સપાટીથી મેરૂ ઢંચો છે અને બીજો એક લાખ યોજન તે જમીનની અંદર પેઠેલો છે. ઇલાવૃત્ત ખંડની મધ્યમાં મેરૂ છે તેમ તેની ઉત્તર દિશાએ અનુક્રમે નીલ, શ્વેત, અને શૃંગવાન પર્વતો છે, તે ત્રણેથી રમ્યક, હિરણ્યમય અને કુરૂ ખંડોથી ઇલાવૃત્ત ખંડને જુદો પાડે છે. એ ત્રણે પર્વ તો પૂર્વ પશ્ચિમમાં લાંબા છે. પ્રત્યેક બંને હજાર યોજન પહોળા છે.

ઇલાવૃત્તની દક્ષિણે નિપથ, હેમકૂટ, તથા હિમાલય પર્વતો છે. તે ક્રમસર હરિવર્ષ, કિંપુરૂપ અને ભરતખંડને જુદો પાડે છે. તેઓ પણ પૂર્વ પશ્ચિમમાં લાંબા બંને હજાર યોજન તથા ઊંચા દશ દશ હજાર યોજન છે.

ઇલાવૃત્તની પૂર્વ દિશા તરફ ગંધમાદન, અને પશ્ચિમે માલ્યવાન નામે પર્વતો છે. તે નીલ તથા નિપથ સુધી લાંબા બંને હજાર યોજન છે, અને ભદ્રાશ અને કેતુમાલ ખંડોના સીમાડારૂપ છે.

ઇલાવૃત્તમાં મધ્યમાં મેરૂ પર્વતની ચારે બાજુએ ટેકારૂપ, મંદર, મેરૂમંદર, સુપાર્શ્વ, અને કુમુદ પર્વતો છે. તેઓ દશ દશ હજાર યોજન પહોળા તથા ઊંચા છે.

એ ચારે પર્વતો ઉપર ક્રમસર આંબો, જંબુ, કદંબ અને વડનાં ઝાડો છે,

તે તે દરેક અંકેક હજાર યોજન ઉંચાં છે અને સો સો યોજન જડાઈમાં છે.

એ ચારે પર્વતો ઉપર ક્રમસર દુધ, મધ, શેરડી અને જળનાં સરોવર છે. મગ્ધ ક્રમસર નંદન, ચૈત્રરથ, વૈશ્વાનિક અને સર્વતોલદ્ર, એ ચાર દેવતાનાં વનો છે.

અગિયારસો યોજન ઉંચા દિવ્ય આંખા ઉપરની મંદરાચલ ઉપર અમૃત વૃક્ષી મીઠી તથા પર્વતના શિખર જેવી જડી કેરીઓના પડવાથી છુંદાઈ જઇને માંથી નીકળતી અણ્ણોદા નામની નદી વહે છે. તે પૂર્વ તરફ ઈલાવૃત્તમાં ચાલે જાંબુમાંથી રસ નીકળી જાંબુનામની નદી મેરુમંદર પર્વતપરથી દક્ષિણ તરફ ઈલાવૃત્ત સુધી વહે છે તેનો રસ ખંને તીરે ઉપરની માટીમાં મળી તેમાંથી વર્ણ પેદા થાય છે તે જાંબૂનદ કહેવાય છે. સુપાર્શ્વ નામના પર્વ ઉપર એક ઢું કંદબ વૃક્ષ છે તેમાંથી પાંચ મધની ધારાઓ વહે છે, તે પણ ઈલાવૃત્ત ક્રમ વહન કરે છે. કુમુદ પર્વત ઉપર શતવદ્શ નામનો વડ છે, તેમાંથી દૂધ, ઘી, મધ, ઘી, ગોળ, અન્ન, વસ્ત્ર, શય્યા, આસન અને આભરણના ધરો પડે છે. તે ઉત્તર તરફ પડી ઈલાવૃત્તમાં જાય છે. કુરંગ, કુરર, કુસુંભ, વૈકંઠ, ત્રિશુલ, શિશિર, પતાંગ, રુક્ય, નિષધ, શિનીવાસ, કપિલ, શંખ, વૈદૂર્ય, જરૂચિ, સ, ઋષભ, નાગ, કાલંજર, તથા નારદ, આ વીસ પર્વતો મેરુની આસપાસ વિલા છે.

મેરુની પૂર્વે જહર અને દેવકૂટ નામના બે પર્વતો છે. તેઓ ઉત્તર તરફ હાર હજાર યોજન લાંબા છે અને બે હજાર યોજન પહોળા તથા ઉંચા છે. જ રીતે મેરુની પશ્ચિમે પવન અને પારિયાત્ર, દક્ષિણે કૈલાસ અને કરવીર પર્વતો છે. આ બધા પૂર્વ લાણી ગએલા છે. મેરુની ઉત્તરે ત્રિશૂંગ તથા મકર મે પર્વતો છે.

મેરુની ઉપર મધ્યભાગમાં દશહજાર યોજન વિસ્તારવાળી પ્રલાની સમચો- નગરી છે, અને તે સુવર્ણની છે. આની આસપાસ આઠ લોકપાલોની આઠ નગરીઓ છે. એ દરેક નગરીઓનો વિસ્તાર અઢીહજાર યોજનનો છે.

અપૂર્ણ.

પદાર્થજ્ઞાન.

—૦૦૦૦૦૦—

પદાર્થજ્ઞાનનો વિષય આરંભ્યા પૂર્વે તેનો શબ્દાર્થ સમજવો જોઈયે. પદાર્થ અને જ્ઞાન એ બે શબ્દોના સંયોગથી પદાર્થજ્ઞાન શબ્દ થાય છે. હવે પદાર્થ શબ્દ પદ અને અર્થ એ બે શબ્દોના સંયોગથી થાય છે. સંસ્કૃત પદ્મ ધાતુનો અર્થ 'પડવું' થાય છે, એ પરથી પતનવાચક પદ શબ્દ છે. સંસ્કૃત અર્થ ધાતુનો અર્થ 'પૂછવું' થાય છે, એપરથી પ્રશ્નવાચક અર્થ શબ્દ છે. વસ્તુ માત્ર પદાર્થ કહેવાય છે, એપરથી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન સર્વ વસ્તુ પદાર્થ છે—પડેલી છે—ઉત્પન્ન છે. ઉત્પન્ન તે પદાર્થ એમ અર્થ થયો. હવે જ્ઞાન શબ્દ જ્ઞા='જાણવું' ધાતુપરથી વ્યુત્પન્ન છે; એપરથી પદાર્થ વિષે જાણવું—પદાર્થ વિષે જાણવનાર વિદ્યા—તે પદાર્થજ્ઞાન.

પદાર્થ ની આ વ્યાખ્યા હાલના કેટલાક વિદ્વાનોને અનુચિત લાગશે, પણ શબ્દાર્થ પ્રમાણે—વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જોતાં એજ અર્થ સત્ય છે, એમાં કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથીજ; કણાદના વૈશેષિક દર્શનમાં પદાર્થ ના સાત ભેદ બતાવ્યા છે. (૧) દ્રવ્ય, (૨) ગુણ, (૩) કર્મ, (૪) સામાન્ય, (૫) વિશેષ, (૬) સમવાય, અને (૭) અભાવ આમાંના પ્રથમ પદાર્થ દ્રવ્યનેજ તેઓ પદાર્થ માને છે, બાકીનાને પદાર્થ કહેતા નથી, કારણ કે જડ અને પરમાણુ રૂપજ પદાર્થ (matter) છે, અને બાકીના પદાર્થોને તેઓ ચેતન (force) કહે છે. ચેતન વળી જીવુજ છે, પરંતુ પદાર્થ શબ્દની વ્યાખ્યાનુસાર એકલો દ્રવ્યજ નહિ પણ ઉપરના સાતે આવી જાય છે, એ વાત સિદ્ધ છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલે પણ પદાર્થ માં માત્ર જડનોજ સમાવેશ કરેલો નથી. તેણે સાત નહિ પણ કુલ દશ પદાર્થો માનેલા છે. (૧) ઝસિયા (દ્રવ્ય), (૨) પુસોન (સંખ્યા), (૩) પુરૂઓન (ગુણ), (૪) પુરોસતિ (સંબંધ), (૫) પુરૂષન (કર્મ), (૬) પાઝચેઇન (સત્ત્વ), (૭) પોઝ (દિશા), (૮) પુતે (કાળ), (૯) કેઇસ્થઇ (સ્થિતિ) અને (૧૦) ફચેઇન (સત્તા). આ પદાર્થો ખામીવાળા છે. ઉપર સાત પદાર્થમાંના દ્રવ્યના ભેદો આમાં આવી જાય છે. દિશા, કાલ, એ દ્રવ્યના ભેદમાં છે. વળી તે ખામીવાળા છે એમ પ્રસિદ્ધ પદાર્થવાદી (જડવાદી?) જ. એસ્. મીલ પોતાના તર્ક શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહે છે; તે તો ચારજ પદાર્થ માને છે. (૧) ઇન્દ્રિય, (૨) મન, (૩) દેહ, (૪) કાલ. આ પ્રમાણે મીલના કથનથી પણ

મન આદિ પદાર્થમાં છે, એટલે માત્ર જડજ પદાર્થ એ માન્યતા કેવળ નિર્મૂલ્ય થઈ જાય છે. જે જે ઉત્પન્ન-દૃશ્યમાન છે, તે તે પદાર્થ-એ વ્યાખ્યા આપણે અત્ર સિદ્ધ માનીશું.

જડવાદીના મતાનુસાર તો એક દ્રવ્ય પણ પદાર્થ નથી, પણ તેનો અમુક ભાગજ માને છે. કણાદ દ્રવ્યના નવ ભેદો આપેછે, (૧) પૃથિવી, (૨) આપ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાલ, (૭) દિક્ક, (૮) આત્મા, (૯) મન. દી-કાકારે દશમું તમસ્ ગણાવેલું છે. ગુણાદિ પદાર્થોના પણ ભેદો કણાદે આપેલાછે, પરંતુ અત્ર પદાર્થ શબ્દની વ્યાખ્યામાં આટલું બસ છે. સારે પદાર્થ જડ ચેત-નમય સર્વ ઉત્પન્ન વસ્તુઓ છે. 'ઉત્પન્ન થવું' તેજ 'પડવું' છે. આ પદાર્થ વિષે જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન પદાર્થજ્ઞાન છે, માટે તેમાં આખી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિ-તિ ને લય આવી જાય છે.

પરંતુ અત્ર આપણે દ્રવ્ય પદાર્થના અમુક ભાગોનુંજ વર્ણન કરવાનું છે. કણાદે આપેલા દ્રવ્યના નવ ભેદોમાંના પ્રથમ પાંચના સમૂહનેજ જડવાદીઓ પદાર્થ કહે છે. ખરેખરાં જડ એ પાંચજ છે. (પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, ને આ-કાશ). આને પંચમહાભૂત કહેવાય છે. આપણે પણ અત્ર એટલાનેજ પદાર્થ માની તેનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરીશું. આ પાંચે મહાભૂતો છેદેથી એકમાંથી બીજું, એમ બને છે; એટલે કે, આકાશ (ether)માંથી વાયુ; (air), તેમાંથી તેજ, (caloric) વા અગ્નિ (fire), તેમાંથી આપ (water), અને તેમાંથી પૃથિવી (earth). અત્યંત જડવાદી પદાર્થ શાસ્ત્રાઓ તો વળી તેજ અને આકાશને પણ પદાર્થ માનતા નથી, પણ બાદીનાં ત્રણનેજ માને છે; અને પદાર્થની એ ત્રણ સ્થિતિને તેઓ સ્થૂલ(પૃથ્વી), પ્રવાહી,(આપ), અને વાયવી(વાયુ); કહેછે. અકે-કમાંથી અકેકેક તત્વ શી રીતે બને છે; એ વિષય રસાયનશાસ્ત્રનો છે, એટલે તે ત્રણ જાણવાનો નથી. પદાર્થ શું? એ જ્ઞાનજ અત્ર પ્રસ્તુત છે. સારે જ્ઞાન શું ને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે પણ થોડુંક અત્ર કહેવું જોઈએ.

આપણા શરીરમાં પાંચ 'ઈન્દ્રિય' છે, इन्द्र धातु સત્તાવાચક છે, એ પરથી ઈન્દ્રિય શબ્દ સત્તારૂપ છે. બાહ્યસૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ઈન્દ્રિયોદ્વારા આપણને થાય છે, માટે તે સંત્તારૂપ છે. એ પાંચ ઈન્દ્રિયો આ પ્રમાણે છે:—(૧) શ્રવણ (power of hearing). આ શક્તિ કર્ણ (કાન)માં રહેલી છે, તેથી શબ્દાદિ શ્રવણ આકાશ

તત્વનો ધર્મ છે. (૨) સ્પર્શન (power of touch). આ શક્તિ ત્વક્, આમડી)-માં રહેલી છે, તેથી શીતોષ્ણાદિ સ્પર્શજ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શ ગુણ વાયુ તત્વનો છે. (૩) દર્શન (power of seeing). આ શક્તિ ચક્ષુ (આંખ) માં રહેલી છે. તેથી રૂપાદિ દર્શન જ્ઞાન થાય છે; રૂપાદિ દર્શન ધર્મ તેજ કે અગ્નિ તત્વનો છે. (૪) રસન (power of taste) આ શક્તિ જિહ્વા (જીભ)માં રહેલી છે. તેથી ખાદુ, ખાં, ઈત્યાદિ રસજ્ઞાન થાય છે. ખટ્વરસજ્ઞાન ધર્મ જલનો છે. (૫) ઘ્રાણ (power of smelling). આ શક્તિ નાસિકા (નાક)માં રહેલી છે, ને તેથી ગંધ પરખાય છે. ગંધ ધર્મ પૃથિવી તત્વનો છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી આપણને સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન (perception) થાય છે.

શ્રવણ જ્ઞાન થાય ત્યારે આપણે કહિયે છિયે કે “હું સાંભળું છું.”

સ્પર્શન	”	”	”	”	“મને (ટાઢ વગેરે) લાગે છે.
દર્શન	”	”	”	”	“હું જોઉં છું.”
રસન	”	”	”	”	“હું ચાખું છું.”
ઘ્રાણ	”	”	”	”	“હું સુંબું છું.”

અમુક જાતના શબ્દને આપણે સાંભળીને કહિયે કે ‘જાલર વાગે છે,’ અમુક જાતના સ્પર્શથી કહિયે છિયે કે ‘ટાઢ વાય છે,’ અમુક જોવાથી કહિયે છિયે કે ‘ગાય ઉભી છે,’ અમુક જાતના સ્વાદથી કહિયે છિયે કે ‘ગાંધું લાગે છે,’ ‘અમુક જાતની વાસપરથી કહિયે છિયે કે ‘ગુલાબનું ફુલ પડેલું છે.’ આપણે આમાં જે કંઈ કહિયે છિયે તે બધું જ્ઞાન છે, અને જે વિષે કહિયે છિયે, તે પદાર્થ છે. જ્ઞાન વિના પદાર્થ સમજાય નહિ, તેમ પદાર્થ વિના જ્ઞાન સંભવે નહિ. ‘કારણ વિના કાર્ય બને નહિ’—આ નિયમ સમજવો ઘણો અગત્યનો છે. હવે આપણે કાર્યમાં ‘ગુલાબની વાસ’ લઈએ તો તેનું કારણ શું? તે તપાસિયે. તપાસ કરવાથી માલમ પડે કે આસપાસ ગુલાબનાં પુષ્પ પડેલાં છે, તેથી વાસ થાય છે. આમાં વાસનું કારણ તપાસનાં દર્શન જ્ઞાન થાય છે, ને વાસ તથા દર્શન—એ બે જ્ઞાન થવાથી ગુલાબમાં ગંધ ગુણ છે, એમ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન થાય છે. કારણની પરંપરા આટલેથીજ અટકતી નથી. ગુલાબમાં અમુક જાતની વાસ આવે છે, તેનું કારણ શું? આનો ઉત્તર ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી, એ કારણનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ, માટે આટલુંજ બસ છે કે ‘ગુલાબમાં અમુક પ્રકારની

વાસ છે. ' આ જ્ઞાન છે. ત્યારે ગુલાવ-દ્રવ્ય છે, અને વાસ-ગુણ છે. દ્રવ્ય અં
ગુણ મળીને સુગંધી-ગુલાવ એમ જ્ઞાન છે. ગુલાવ અથવા દ્રવ્ય તે કારણ છે.
અને વાસ અરવા જ્ઞાન તે કાર્ય કે અસર (perception or cause) છે. આ પ્રમા-
ણે કારણ અને અસર એ બે પારિભાષિક શબ્દો સમજાયા છે. હવે આપણે એ
શબ્દો ઉપરજ વિચાર ચલાવિશું. કારણ ની અસર તેજ પદાર્થજ્ઞાન છે.

અમુક પ્રકારની તીખી વાસ આવવાથી આપણે તેનું કારણ શોધિયે તો
અગ્નિપર મરચું પડેલું જણાય છે, ત્યારે એ વાસરૂપી અસરનું કારણ મરચું
પદાર્થ થયો. હવે વળી એ મરચાંને અગ્નિપર બળવાનું કારણ શું ? એ શંકા થા-
ય છે, અગ્નિપર ચૂકવાનું કારણ શું ? ગલકૃતથી ભૂલથી કોઠના હાથમાંથી અ-
ગ્નિપર પડીગયું હતું એમ માલમ પડ્યું. ગલકૃત થવાનું કારણ શું ? રરતામાં
વરઘોડો નીકળ્યો તે ખારીમાંથી જોવા ઉઠતાં હાથમાંથી પડી ગયું તે અગ્નિમાં
પડ્યું. વરઘોડો નીકળવાનું કારણ શું ? પરણવા સારૂ. પરણવાનું કારણ શું ?
સૃષ્ટિ ચલાવવા સારૂ. સૃષ્ટિ ચલાવવાનું કારણ શું ? આનો ઉત્તર અગમ્ય ઠાટી-
માં જવાનો, તે પરથી-એવો ઈશ્વરી નિયમ છે-એમ કહી જગતનું કારણ ઈશ્વ-
રને છેવટે ઠરાવવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ-કોઈ બીજે પદાર્થ કે જ તેનું
કારણ છે, તેની અસર છે-કાર્ય છે, એ રીતે એક પદાર્થ તેની પૂર્વના પદાર્થનું
કાર્ય અને પછીના પદાર્થનું કારણ છે; એમ કાર્ય કારણની સાંકળ ચાલતાં કાર્ય
તેજ કારણ અને કારણ તેજ કાર્ય એમ એકતા થઈ જાય છે.

અપૂર્ણ.

વરુણ.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૩૩ થી.)

“ ઈશ્વાકુ કુલમાં થએલા વેધસનો પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર એક અપુત્ર રાજા હતો.
તેને સો સ્ત્રીઓ હતી છતાં એકેને સંતતિ થઈ નહોતી. તેના ધરમાં પર્વત
અને નારદ વસતા હતા. તેણે નારદને પુછ્યું:—‘ હે નારદ, પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે લો-
ક માત્ર ઇચ્છે છે તેમાં તેમને શો લાભ છે, તે મને કહો. એક શ્લોકમાં તેણે આ
પ્રમાણે પૂછતાં નારદે દશ શ્લોકમાં ઉત્તર આપ્યો.”

“ જો પિતા જીવતા પુત્રનું સુખ જીવે છે, તો તેનું કરજ તે આપે છે અને મોક્ષ મેળવે છે, પિતા પુત્રથી જ સુખો મેળવે છે, તે પૃથ્વી, અગ્નિ અને જળથી મળતાં સુખો કરતાં ઘણું વિશેષ છે. વળી પિતા પુત્રથી મહા અધિકાર (અજ્ઞાન) ને ઉદ્ધીધી જાય છે; કેમકે પોતામાંથી પોતેજ જન્મ્યો હોય છે. તે (પુત્ર) એક અગ્નથી બરેલી નૌકા રૂપ છે. માંસ શું છે? ત્વચા શું છે? કેશફં છે? ઉષ્ણતા શું છે? તમે બ્રાહ્મણો પુત્ર મેળવવા પ્રયત્ન કરો; બેશક તે સૃષ્ટિ રૂપ છે. મનુષ્યને અગ્ન જીવન છે, વસ્ત્ર રક્ષણ છે, સુવર્ણ તેની સુંદરતા છે, અને પ્રજા તેનું બલ છે. તેની પત્ની મિત્ર છે; તેની પુત્રી દયા છે; પરંતુ પુત્ર તો પરલોકમાં તેનું તેજ છે. પતિ તરીકે તે પોતાની પત્નીને આશ્રિંગન લે છે, કે જ (પત્ની) તેની (પુત્રીની) માતા થાય છે. તેના દેહમાં બની રહીને તે (પુત્ર) દશમે માસે જન્મ પામે છે. વહુ જયા છે. કેમકે માણસ તેમાંથી જન્મે છે. (જાયતે). તે માતા (આમૃતિ) છે, કેમકે તે લાવે છે (આમૃતિ); તેનામાં બીજ ગુપ્ત રહેલું હોય છે. દેવતાઓ તથા વૃદ્ધોએ તેનામાં મહાન્ તેજ આણ્યું. દેવતાઓએ માણસને કહ્યું—‘તેનામાં તું પાછો જન્મીશ.’ જેને પુત્ર નથી તેનામાં જીવ નથી, આમ બ્રાહ્મણો પણ જાણે છે. જેને પુત્રો છે અને જેને દુઃખ નથી હોતું, તેમનો માર્ગ ઘણો વખણાય છે તથા સુખી હોય છે. પશુઓ અને પક્ષીઓ તે જાણે છે, અને તેમને બચ્ચાંઓ સર્વત્ર હોય છે.

“આ પ્રમાણે કહીને તેણે તેને કહ્યું કે—“હે રાજા, વરુણ પાસે જાઓ અને કહો કે—‘મને એક પુત્ર થાઓ અને હું આપનું તે વડે યજ્ઞન કરીશ.’”

“રાજા ઉપર ચડ્યો અને તે વરુણ રાજા પાસે ગયો અને બોલ્યો,—‘મને એક પુત્ર થાઓ અને હું આપનું તે વડે યજ્ઞન કરીશ.’ વરુણે કહ્યું—‘ઠીક’ તેને એક પુત્ર જન્મ્યો તેનું નામ રોહિત પાડ્યું. પછી વરુણ હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું—‘તને એક પુત્ર થયો છે, તેના વડે તું માંડે યજ્ઞન કર.’ હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું—‘જ્યારે બ્રાહ્મણ દશ વાસર (દિવસ)નું થાય, ત્યારે તે યજ્ઞન કરવા યોગ્ય થાય છે. તેને દશ વાસરથી મોટો થવા દો, અને હું તે વડે આપનું યજ્ઞન કરીશ.’ વરુણ ઉપર ચડી ગયા. તે પુત્ર દશ વાસરથી મોટો થયો, ત્યારે વરુણે કહ્યું—‘તે હવે દશ વાસરથી વધારે મોટો થયો છે, તેના વડે તું માંડે યજ્ઞન કર.’ હરિશ્ચંદ્ર બોલ્યો—‘જ્યારે બ્રાહ્મણને દાંતો આવે, ત્યારે તે યજ્ઞન કરવા યોગ્ય થાય. તેને હવે દાંતો

આવવા દો, અને હું તેના વડે આપનું યજન કરીશ.' વરુણ ચડી ગયા. તેને દાંતો આવ્યા, અને વરુણે કહ્યું—'તેને દાંતો આવ્યા છે, તેના વડે મને તું યજન કર.' હરિશ્ચંદ્ર બોલ્યો—'જ્યારે પ્રાણીના દાંતો પડી જાય ત્યારે તે યજન કરવાને યોગ્ય થાય છે; માટે તેના દાંતો પડી જવા દો અને હું તેના વડે આપનું યજન કરીશ.' વરુણ ચડી ગયા. તેના દાંતો પડી ગયા, અને વરુણે કહ્યું—'તેના દાંતો પડી ગયા છે, અને તેના વડે માંડું તું યજન કર.' હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર આપ્યું, 'જ્યારે પ્રાણીને દાંતો ફરી પાછા ઉગે, ત્યારે તે યજન કરવાને યોગ્ય થાય છે. તેના દાંતો પાછા આવવા દો, અને હું તેના વડે આપનું યજન કરીશ.' વરુણ ચડી ગયા. તેને દાંતો પાછા આવ્યા, અને વરુણે કહ્યું—'તેને પાછા દાંતો આવ્યા છે, તેના વડે તું માંડું યજન કર.' હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું—'જ્યારે ક્ષત્રિય પોતાના લશ્કરી પોશાકમાં આવે, ત્યારે તે યજન કરવા યોગ્ય થાય છે. તેને યોદ્ધા થવા દો, અને હું આપને તેના વડે યજન કરીશ.' વરુણ ચડી ગયા. તે યોદ્ધા થયો, અને વરુણે કહ્યું—'તે યોદ્ધા થયો છે, તેના વડે માંડું યજન તું કર.' હરિશ્ચંદ્ર ચડ્યો. તેણે પોતાના પુત્રને બોલાવીને કહ્યું કે—'પુત્ર, તેણે તને મને આપ્યો છે; મૃત્યુ ! હું તારાવડે તેનું યજન કરું છું.'—પુત્ર બોલ્યો—'નહિ. તેણે પોતાનું ધનુસ લીધું અને વનમાં ચાલ્યોગયો, અને ત્યાં એક વર્ષ સુધી રહ્યો. "

" તુરતજ વરુણે હરિશ્ચંદ્રને બકડયો અને તેનું ઉદર વધવા લાગ્યું. આ વાત પુત્ર રોહિતે સાંભળી અને તેથી તે વનમાંથી ગામમાં ગયો. ઇંદ્રે માણસનું રૂપ ધારણ કરી તેની પાસે આવીને તેને કહ્યું—'જે માણસ મુસાફરી કરતો નથી તેને સુખ મળતું નથી, એમ હે રોહિત, અમે સાંભળેલું છે. ભલો માણસ જે બેસી રહે, તો તે દુષ્ટ માણસ છે. જે મુસાફરી કરે છે તેનો મિત્ર ઈંદ્ર થાય છે. (માટે) મુસાફરી કરો.' (આ સાંભળી) રોહિતે વિચાર્યું. આ બ્રાહ્મણે મને મુસાફરી કરવા કહ્યું છે. આથી તેણે બીજું વર્ષ પણ વનમાં ગાળ્યું. વળી પાછો તે વનમાંથી ગામ તરફ જવા નીકળ્યો, ત્યારે ઇંદ્રે માણસનું રૂપ લઈ તેની પાસે આવીને કહ્યું કે 'મુસાફરના પગો પુષ્પવાળી શાખાઓ જેવા છે. તે પોતાની મેળે ઉગીને ફક્ત એકઠાં કરે છે. તેનાં સર્વ પોપો, માર્ગમાં મુસાફરીથી વેઠેલાં કષ્ટને લીધે ક્ષય પામી જાય છે; માટે મુસાફરી કરો.' રોહિતે ધાર્યું કે બ્રાહ્મણે મને મુસાફરી કરવાનું કહ્યું છે, અને એ રીતે તેણે

વનમાં ત્રીન્નું વર્ષ પણ મુસાફરી કરી. પાછો તે વનમાંથી નગર તરફ જવા ની-
કળ્યો ત્યારે વળી માણસનું રૂપ ધરી ઇંદ્ર તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો:—‘જ
માણસ બેસી રહે છે તેનું નસીબ પણ બેસી જાય છે; તે જ્યારે ઉભો થાય છે
ત્યારે તે ઉભું થાય છે; જ્યારે તે સૂવે છે ત્યારે તે સૂઈ જાય છે, જ્યારે તે ચાલે
છે ત્યારે તે ચાલવા માંડે છે. મુસાફરી કરો.’ રોહિતે વિચાર્યું—‘આ બ્રાહ્મણે
મુસાફરી કરવાનું કહ્યું.’ એ રીતે તેણે ચોથું વર્ષ પણ વનમાં મુસાફરી કરી.
પાછો તે નગર તરફ જવા લાગ્યો, ત્યારે વળી માણસનું રૂપ ધારણ કરીને ઇંદ્ર
તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો ‘જ માણસ ઉઘે છે તે કલિયુગ જવો છે; જ
માણસ જાગે છે તે દ્વાપર યુગ જવો છે; માણસ ઉભો થાય છે તે ત્રેતાયુગ જ-
વો છે; અને જ માણસ મુસાફરી કરે છે તે કૃતયુગ જવો છે. મુસાફરી ક-
રો.’ રોહિતે જોયું કે આ બ્રાહ્મણે મને મુસાફરી કરવા કહ્યું છે અને તેથી તે
પાંચમું વર્ષ પણ વનમાં રહ્યા કર્યો. પાછો તે નગર તરફ જવા લાગ્યો તેવો મા-
ણસ રૂપ લઈ ઇંદ્ર તેને મળ્યો અને બોલ્યો કે ‘મુસાફરને મધ મળે છે, મુ-
સાફરને મધુર અંજીરો મળે છે; નિત્ય મુસાફરીજ કરતાં થકો જ થાકતો નથી
એવા સૂર્યના શુભ તરફ જુવો. મુસાફરી કરો.’ રોહિતે જોયું કે આ બ્રાહ્મણે
મને મુસાફરી કરવાનું કહ્યું છે, અને આ પ્રણાણે છઠું વર્ષ પણ મુસાફ-
રી કરી. ”

“તેને જંગલમાં સૂયવસના પુત્ર અજીર્ત ઋષિને ભૂખે મરતા જોયા.
તેને ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) શુનઃપુચ્છ, (૨) શુનઃશેષ અને, અને (૩) શુનોલાંગૂલ.
રોહિતે તેને કહ્યું—‘ઋષિ, હું તમને સો ગાય આપું છું અને તેના બદલામાં
હું તમારા આ ત્રણ પુત્રોમાંથી એકને માગી લઉં છું.’ પિતાએ મોટા પુત્રને
હૈયામાં ધાલ્યો, અને કહ્યું—‘આનેતો નહિ.’ માતાએ સહુથી નાનાને હૈયામાં
લઈને કહ્યું, ‘આને (પણ) નહિ.’ પછી તે માબાપે વચલા શુનઃશેષને બદલે
આપવાની હા કહી. રોહિતે તેને સો ગાયો આપી તથા તે પુત્રને તેડીને તે વન-
માંથી ગામમાં આવ્યો. તે પિતા પાસે ગયો અને બોલ્યો,—‘મૃત્યુ! હું મારે
બદલે આને આપું છું.’ પિતા વરુણ પાસે ગયો અને બોલ્યો,—‘હું આ મમુખ્ય-
વડે આપતું યજન કરીશ.’ વરુણે કહ્યું—‘ઠીક’ કેમકે ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ પ્રધારે
ઠીક છે.’ અને તેણે તેને રાજસૂય યજ્ઞ કરવા કહ્યું. જે દિવસે સોમ દેવોને અ-
પાય તે દિવસે બલિ તરીકે તેને હરિઅંદ્રે લીધો.

વિશ્વામિત્ર હોતા (ઋગ્વેદી ઋત્વિજ) હતા, જમ્દશિ તેના અન્વયુ (યજુર્વેદી ઋત્વિજ) હતા, વસિષ્ઠ બ્રહ્મા (અથર્વવેદી કે આતુર્વેદી ઋત્વિજ), અયસ્ય ઉર્જતા (સામવેદી ઋત્વિજ) હતા. શુનઃશેઠ જ્યારે તથ્યાર થયો ત્યારે તેણે તેને બાંધનાર કોઢને દીઠો નહિ. ત્યારે સૂયવસનો પુત્ર અઘર્ત બોલ્યો—“મને બીજી સો ગાયો આપો તો હું તેને બાંધીશ.” તેમણે તેને બીજી સો ગાયો આપી અને તેણે તેને બાંધ્યો. જ્યારે તે બાંધાયો અને તથ્યાર થયો ત્યારે આપ્રી સૂક્તો બોલાવા લાગ્યાં, અને તેને અશ્વિદુંડ પાસે લાવવામાં આવ્યો, પણ તેને કોઈ મારનાર નહોતો. પાછો સૂયવસનો પુત્ર અઘર્ત બોલ્યો—“મને બીજી સો ગાયો આપો તો હું તેને મારી આપીશ.” તેને બીજી સો ગાયો આપવામાં આપી અને તે તલવાર લઈ પાસે આવ્યો, ત્યારે શુનઃશેઠ વિચારવા લાગ્યો કે—“હું જાણે માણસજ ન હોઉં, તેવી રીતે તેઓ મને ખરેખર મારી નાખશે. મૃત્યુ ! હું દેવતાઓની સ્તુતિ તો કરું!” તે દેવતાઓમાં પ્રથમ પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)નું સૂક્ત બોલ્યો. પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું—“અશ્વિ દેવતાઓની વધારે સમીપ છે માટે તેની પાસે જ.” તે સૂક્ત સહિત તેની પાસે ગયો અને અશ્વિએ તેને કહ્યું—“સવિતા (સર્વના ઉત્પાદક છે તેથી તેની) પાસે જ.” તે સૂક્ત સહિત સવિતા પાસે ગયો અને સવિતા બોલ્યા—“વરુણ રાજાને માટે બાંધાયો છે માટે તેની પાસે જ.” તે સૂક્ત સહિત વરુણ રાજા પાસે ગયો અને વરુણે તેને કહ્યું—“અશ્વિ દેવોનું મુખ છે અને તે દયાળુ દેવ છે, માટે તેની સ્તુતિ કરતો અમે તને સૂક્ત કરીશું.” આ પ્રમાણે તેણે અશ્વિની સ્તુતિ કરી, બળવાનમાં બળબોલ્યા—“વિશ્વેદેવાની સ્તુતિ કર તો અમે તને છોડીશું.” સ્તુતિ કર તો અમે તને છોડીશું.” આથમાન “દેવતાઓમાં ઇંદ્ર મોટામાં મોટા પ્રસન્ન થઈને તેને એક સુવર્ણની ગાડી અર્પણે તો અમે તને છોડીશું.” મુસાફરી કરવાની સ્તુતિ કરી અને તેઓ બોલ્યા—“હા પાની સ્તુતિ કર તો છોડીશું.” કહ્યું તેણે ત્રણ મંત્રથી ઉપાની સ્તુતિ કરી. તે દરેક મંત્રે તેના બાંધ છૂટવા લાગ્યા, અમે હરિશ્ચંદ્રનું ઉદર નાનું થવા લાગ્યું. છેલ્લે મંત્રે તે એક છૂટો થઈ ગયો અને હરિશ્ચંદ્ર સાબળે થયો.

आर्यधर्मप्रकाश.

[पुस्तक २६ भु.]

वै० सं० १८५४.

[अंक ८ भा.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

शुकस्तुति.

(सां० पृष्ठ १४६ धी.)

तपोमयी, ज्ञानमयी, विजन्मा,
विद्यामयी, योगमयी, परात्मा;
चित्ते न धार्यो तपने विपे तो,
वृथा गयं जीवित ते तणुं क्षणे. १०

पत्नी तणां सर्व सुखो विनाशवान्,
दुःख प्रदं कामिनी भोग सेवित;
एवञ्ज जाणी न ठर्योज योगे,
वृथा गयं जीवित ते तणुं क्षणे. ११

माया करंडी, नरकोनी हंडी,
तपो विखंडी, सुकृतोनी भंडी;
विगाढनारी कदी सेवी जेणे,
वृथा गयं जीवित ते तणुं क्षणे. १२

समाधि हानी, जन मोह कारी,
धर्म कुमंत्रि, कपटोनी तंत्री;
सत्कर्म हानी, नाहि जाणी जेणे,
वृथा गयं जीवित ते तणुं क्षणे. १३

ત્યારે તેણે ઈશ્વર સ્તુતિ કરીને પાછો ચાંડાળ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો.

હવે રાહિતાશ્વને સર્પ કરડવાથી મૃત્યુ પામ્યો, તેને લઈ તેની મા આવી. અંતે રાજા અને રાણીએ અરસપરસને ઝાળખ્યાં. તેથી દુઃખની વાતો કરી, ત્યારે તેમણે અંતે એ પુત્ર ભેળાંજ બળી મરવા નિશ્ચય કર્યો; ત્યારે બ્રહ્માદિદેવો ત્યાં (પ્રત્યક્ષ) આવ્યા અને બોલ્યા કે બસ, બસ કરો. વિશ્વામિત્ર ઋષિ કે જે પૂર્વે ત્રણ વિશ્વવડે કરીને પણ મિત્ર થયા નહોતા, તે હવે તારા મિત્ર થવા આવ્યાછે, અને કહ્યું કે તું સ્વર્ગે ચાલ. ત્યારે રાજા બોલ્યો કે હું ચાંડાળનો દાસ છું, તેથી તેની રજા જોઈએ, ત્યારે ધર્મ રાજા બોલ્યા કે હુંજ ચાંડાળ થયો હતો, માટે હું તને છુટો કરું છું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે રાણી બ્રાહ્મણની દાસી છે, તેની રજા જોઈએ, ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ હુંજ થયો હતો, માટે રજા આપું છું, પછી રાજાએ કહ્યું કે મારી સર્વ પ્રજાને સાથે લાવું, ત્યારે ધર્મરાજા બોલ્યા કે તેમનાં કર્મો સરખાં નથી, તે કેમ થાય ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે મારાં શુભ કાર્યના કૃણ હું તેમને આપું છું, ત્યારે તે સ્વીકાર્યું, અને પછી રાહિતાશ્વને રાજ્ય સોંપીને રાણી તથા પ્રજા સહિત સ્વર્ગે ગયો, એરીતે કહીને પછી શું થયું, તે પક્ષીઓ કહેછે.

અધ્યાય ૯ મો.

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના ૧૦૦ પુત્રોને માર્યા હતા, તો પણ વસિષ્ઠને ક્રોધ થયો નહોતો, પરંતુ આ વાતની જ્યારે વસિષ્ઠને જાણમાં બબર પડી, ત્યારે તે વેર લેવા આવ્યા, ને વિશ્વામિત્રને શાપ આપ્યો કે તું બગ થા, ત્યારે તેણે સામે વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો કે તું આડી નામે જળચર પક્ષી થા. પછી તે બંને પક્ષીઓ યજ્ઞ ને આકાશમાં ઉડી લડવા લાગ્યા. તેથી પૃથ્વી પર ભારે તુકશાન થવા લાગ્યાં, તેથી બ્રહ્માએ તેમને સમજાવીને મિત્રતા કરાવી.

અધ્યાય ૧૦ મો.

આ પછી તે પક્ષીઓને જૈગિનિએ નીચેના નવા પ્રશ્નો કર્યા:-

૧ પ્રાણો શીરીતે ઉત્પન્ન થાયછે, વૃદ્ધિપામેછે, તથા ઉદરમાં કેમ રહી શકેછે?

૨ ઉદરમાંથી નીકળ્યા પછી શીરીતે વધેછે, તેમજ શીરીતે મરે છે?

૩ અનેમુઆ પછી સારા કર્મોનાં કૃણ શીરીતે ભોગવે છે?

૪ તથા ભારે ભારે પદાર્થો પચેછે, ત્યારે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ કેમ પચતો નથી?

પક્ષીઓએ કહ્યું, કે પ્રથમ-એક સૂગુકુળના બ્રાહ્મણે પોતાના જડ જેવા સુ-

મતિ નામે પુત્રને વેદાધ્યયન કરવા સાર ગુરૂને ત્યાં જવા કહ્યું; ત્યાં કહ્યું
ભણીને પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈને પુત્ર થાય, સારે વાનપ્રસ્થને છેલ્લે, સન્યાસી
થઈ. ત્યારે પુત્રે કહ્યું, કે મેં હજારો જન્મ મગલ ભોગવ્યાં, તે સર્વે મને ટાંસ-
ભરે છે, માટે મારે તો વિદ્યા આદિ કશાનું કામ નથી, માટે આલ્સો જાણ.
મારે સૃષ્ટિનું કશું કામ નથી. આ સાંભળીને પિતાએ તેને આ જ્ઞાન થવાનું
કારણ પુછ્યું, ત્યારે પુત્ર કહે છે, કે સાંભળો; એમ કહીને તે બોલ્યો કે:—

હું પૂર્વે બ્રાહ્મણ હતો અને આત્મવિદ્યાનો શોખી હતો, તેથી અતે યોગી
થયો, પણ યોગમાં ચુક આવવાથીજ માત્ર આ દેહ ધરવો પડ્યો છે, માટે હવે
પાછો દેહ ધરવો ન પડે, તે માટે હું એકાંત જઈ મોક્ષ મેળવીશ, માટે મને
છુટા કરો: અને તે પહેલાં કંઈ સંશય હોય, તો પુછી દ્યો, ત્યારે પિતાએ
પુછ્યું કે પ્રાણીની પુનઃ પુનઃ સંસૃતિ કેમ થાય છે, તે કહો. સારે પુત્રે કહ્યું, કે
નહારાં કામ કરનારાને નરકવાસ ભોગવવો પડે છે, ને પછી નીચી નીચી યોનિ-
માં જન્મવું પડે છે, અને વળી જો વયમાં સારાં કૃત્ય થાય, તો સ્વર્ગે જાય છે,
તથા ઉત્તમ યોનિ પામે છે. કર્મ ધસાય, ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે. એ રીતે મરણ
વિષે છે. ત્યારે ગર્ભ વિષે આ પ્રમાણે છે —

અધ્યાય ૧૧ મા.

શ્રીનું આર્તવને પુરૂષનું વીર્ય બે એકત્ર થવાથી જો રોગાદિ બાધ ન હોય,
તો પરપોટા બંધાય છે, તેમાંથી પેશીને તેમાંથી દેહ બંધાય છે. એ રીતે ગર્ભ
ઉત્પન્ન થાય છે.

અધ્યાય ૧૨ મા.

નરકો કયાં કયાં તે પિતાના પૂજવાથી સુમતિ કહે છે —

૧ શૈરવ=તેમાં અગ્નિની ભૂમિ ૨૦૦૦ યોજનની છે.

૨ મહાશૈરવ=અગ્નિપર તામ્ર ભૂમિ તપેલી ૧૨૦૦૦ યોજન છે.

૩ તમ=અતિશીત છે તથા અધારૂ છે. ૧૨૦૦૦ યોજનમાં છે.

૪ નિકુંતન=ચઢો છે તેમાં પ્રાણી કપૂાય છે.

૫ અપ્રતિષ્ઠ=રેંટોમાં પ્રાણીને બાંધી દ્રેવવાથી ઉચે નીચે ભમે છે.

૬ અસિપત્રવન=૧૦૦૦ યોજનમાં અગ્નિભૂમિ વચમાં વન છે; તેનાં પા-
નાં તરવાર જેવાં વાગે છે.

૭ તમકુંભ=ચોપાસ અગ્નિ અને વચમાં તેલ તથા લોઢાની રેતી ઉકળે છે. તેમાં નાખે છે.

અધ્યાય ૧૩ મા.

સુમતિએ પોતે પણ નરક ભોગવેલ, તેથી તેણે પિતાને કહ્યું કે હું નરકમાં હતો, એવામાં ઠાઠ સારો માણસ આવ્યો, તેથી અમને સુખ થવા લાગ્યું. પછી તે માણસે પાસેના યમદૂતને પુછ્યું, વિદેહ જનકરાજના કુળનો વિપશ્ચિત્ત રાજા હું છું. મેં ઘણાં પુણ્યો કર્યાં છે, છતાં મને નરકમાં કેમ નાખ્યો છો?

અધ્યાય ૧૪ મા.

યમકિંકરે જવાબ દીધો, કે તમે માત્ર તમારી સ્ત્રી વિદલેરાજની પુત્રી પીવરીનો ઋતુ સમય એકવાર મિથ્યા કર્યો હતો, તેથી તમારે આંહી સુધી આવવું પડ્યું છે. હવે તમે પુણ્ય કર્મો ભોગવી લ્યો. ત્યારે તે રાજાએ પાછું પુછ્યું, કે આ સર્વ નારકી જીવોએ શું શું પાપો કર્યાં હશે વાર? સારે કિંકર કહે છે કે:--

૧ જે પુરૂષે પરસ્ત્રીપર જટલીવાર દૃષ્ટિઓ કરી હોય, તેટલીવાર તેની આંખો વળચંચુઓ કાઢે છે, ને ઠોલે છે.

૨ જેઓ શાસ્ત્રાદિના ઉલટા અર્થો કરે છે, તેમની જીભો ખૂંટવામાં આવે છે.

૩ જે જાણુ વચે ભેદ પડાવનાર ચક્રમાં કપાઈ જાય છે.

૪ સારા માણસને તુકશાન કરનારાઓ કઢામાં પડે છે.

૫ વચન તોડનારને પક્ષીઓ સામસામે ખેંચે છે.

૬ કુવેણુ કહી કાળજી બાળનારને પક્ષીઓ ફાડી ખાય છે.

૭ ચાડિયા તથા મોટરોને ન માનનારાઓ ઉંધે માથે વિષ્ટાદિમાં કુખડી ખાય છે.

એ વગેરે અનેક પાપ કર્મો કરવાથી એવાંજ નરકો ભોગવવાં પડે છે. હવે તે ભોગવી રહ્યા પછી પાછાં શેષ કર્મો રહે છે, તે ભોગવવા પાછી અનેક યોનિઓમાં જન્મ લેવા પડે છે. તે કહું છું.

અધ્યાય ૧૫ મા.

૧ પતિત મનુષ્ય પાસેથી દ્રવ્ય લેને નરકમાંથી છુટેલો પ્રાણી ગર્દભ યોનિ પામે છે.

૨ ગુરૂની અવજ્ઞાઆદિ કરવાથી તે માણસ કૂતરો થાય છે.

૩ માતા પિતાની અવજ્ઞા કરનાર ગધેડો થાય છે.

૪ ભાઈની સ્ત્રીનું અપમાન કરનાર હોલો થાય છે.

૫ જનું ખાય તેને ખોદનાર વાનર થાય છે.

૬ પારકી શ્રેષ્ઠતા ન દેખી શકે તે રાક્ષસ થાય છે.

૭ વિશ્વાસઘાતી માછલું થાય છે.

૮ અનાજ ચોરનાર દોળ થાય છે.

૯. પરસ્પરી પર કુદૃષ્ટિવાળો જુડાદિ થોનિ ભોગવે છે.

એ ઇત્યાદિ અનેક થોનિ ભોગવે છે, એમ કહીને પછી તે તેને ત્યાંથી લે જવા લાગ્યો, ત્યારે ના કહી જવો તેને રોકાવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. એવામાં ઈંદ્રરાજ તેને સ્વર્ગમાં તેડવા આવ્યા, પણ તેણે આવવા ના કહી, અંતે તેણે પોતાનાં પુણ્યોમાંથી નારકી જીવોને ભાગ આપ્યો તેથી તેઓ છુટ્યા ને થો-ગ્ય થોનિઓમાં ગયા; તેમાં સુખતિ કહેછે કે હું પણ છુટ્યો હતો. હવે શું શું પુછો છો, તે કહું.

અધ્યાય ૧૬ માં.

પિતા કહે છે, ત્યારે સંસારથી હું શી રીતે છુટું ? પુત્ર કહે છે, કે પ્રથમ વાનપ્રસ્થ થઇને ગંધી આત્મા પરમાત્માનું ઐક્ય કરી યોગ ધારણ કરો. ત્યારે પિતાએ પુછ્યું, કે યોગ કેમ ધરાય ને તે શું છે ? ત્યારે પુત્ર કહે છે, કે યોગ વિષે દત્તાત્રેયે અલર્ક નામના પુરૂષને કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે હું તમને કહું છું તે સાંભળો. પ્રતિષ્ઠા નગરમાં ઢાઢ એક કૌશિક કુળનો બ્રાહ્મણ કુષ્ટ રોગી હતો. તે ધણે દુઃસ્વભાવનો હતો, છતાં તથા કરૂપ હતો, છતાં તેની સ્ત્રી તેને દેવસખ ગણતી હતી. એકવાર તેણે તે સ્ત્રીને કહ્યું કે એક વેશ્યા છે, તેને ત્યાં તું મને લેઈ જા. પછી તે સ્ત્રી તેને તેડીને ચાલી. રસ્તામાં મેઘલી રાત અંધારી હોવાથી કશું દેખાતું નહોતું, તેથી માંડવ્ય ઋષિ કે જ ચોર નહિ છતાં તેને શુળીપર પડેવ્યા હતા, તે વચમાં આવવાથી તે પુરૂષનો પગ તેને વાગ્યો, તેથી તેણે શાપ આપ્યો કે આ કુષ્ટ રોગી માણસ સૂર્યોદય થતાંજ મૃત્યુ પામશે. આથી તે સ્ત્રીએ સંકલ્પ કર્યો, કે સૂર્ય ઉગશેજ નહિ. આથી સદાય રાત્રીજ રહી, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મોનો નાશ થવાથી દેવો ગભરાઇને અત્રિ ઋષિની પત્ની અનસૂયાની પ્રાર્થના કરવા

ગયા, પછી તે અનસૂયા તે બ્રાહ્મણી પાસે ગઈ, ને કહ્યું, કે પ્રથમ હું સૂર્યોદય કરીશ ને તેથી તારો પતિ મરશે, પણ પછી તેને હું યુવાવસ્થામાં જીવતો કરીશ. તે પેલી સ્ત્રીએ કયુદ્યું, તેથી અનસૂયાએ દિવસ કર્યો. પછી તેણે પાંતિવ્રતના બળથી તેને જીવતો ને યુવાન તથા નિરોગી ને સુસ્પવાન કર્યો. પછી દેવોએ અનસૂયાને માગવા કહ્યું, તેથી તેણે ત્રિદેવ મારા પુત્ર થાય તથા હું ને મારા પતિ, તેને યોગ પ્રાપ્ત થાય પછી દેવોએ અસ્તુ કહી ચાલતા થયા.

અધ્યાય ૧૭ મો.

પછી અનસૂયાપર અત્રિંકપિએ એક દિવસે નજર કરી, તેથી તેને ત્રણ પુત્ર થયા:—૧ ચંદ્રમા. ૨. દત્તાત્રેય. ૩ દુર્વાસા. આમાંથી દત્તાત્રેય વિષ્ણુનો અવતાર છે. એમ છે કે હૈહય દેશના રાજાએ અત્રિમુનિના આશ્રમમાં કંઈ અપરાધ કર્યાથી અનસૂયાના ગર્ભને ક્રોધ ચડ્યો તેથી તે સાત દિવસમાં જ બહાર આવ્યો, ને તે રૂદ્રાવતાર દુર્વાસા છે. એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ને શિવ, એ ત્રિ મૂર્તિએ અવતાર લીધો. ચંદ્ર પોતે સર્વ જીવનું પોષણ કરતા રવર્ગમાં રહે છે તે દૃષ્ટ બ્રહ્મા જાણવા. દત્તાત્રેય દૈત્યોનો નાશ કરે છે તે વિષ્ણુ, ને દુર્વાસા કાપથી સર્વનો નાશ કરે છે તે શંકર જાણવા. દત્તાત્રેય યોગી થયા. તે બીજા બે ભાઈઓના અસંગ માટે ધવાકાળ સુધી સરોવરમાં ડુબી રહ્યા હતા. એ દત્તાત્રેય મહા યોગી હતા.

અપૂર્ણ.

જૈનલોકો.

પ્રાચીન કાલમાં જૈન લોકોને ધર્મોપદેશ કરનાર તથા સુમાર્ગે ચઢાવનાર કોઈ ગુરુ નહિ હોવાથી વૃષભનાથ તીર્થંકરે પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો હતો, અને તેમણે શુભ માર્ગો બતાવી વ્યવહારાદિક નિયમો બાંધી આપ્યા. તેણે પોતે જ જૈન લોકોના ગુરુની પદવી સ્વીકારી લીધી હતી, એ સમયે જૈનધર્મમાં પાંચ મુખ્ય સંપ્રદાયો હતા:—(૧) સાંખ્ય, (૨) સૌગન્દ, (૩) ચાર્વાક, (૪) યોગ અને (૫) મીમાંસા.

વ્યવહાર, કર્મકાંડ અને ધર્મ સંબંધી નિયમો વિષે આ ગુરુએ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. આ ગુરુના પુત્રનું નામ ચક્રવર્તિ હતું. તેણે આખી પૃથ્વી ઉપર વિવિધ મેળાવીને એકચક્ર રાજ્ય ધણાં વર્ષો સુધી કર્યું.

આ ગુરૂએ પોતાની હથાતીમાં પોતાના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તિને રાજ્યગાદી સોંપી દીધી હતી, તેથી પોતાના મૃત્યુ સમયે તેણે પોતાના સ્થાપેલા મતની પુષ્ટી અને રક્ષણ માટે પોતાના અજિત નામના શિષ્યને સ્થાપ્યો, અને પછી પોતે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

આ પછી નીચેના ચોવીસ તીર્થંકરો, ભૂદે ભૂદે સમયે આ સ્થિતિમાં થઇ ગયા છે:—

(૧) વૃપભનાથ.	(૨) અજિત.	(૩) સંભવ.
(૪) અભિનંદન.	(૫) સુમતિ.	(૬) પદ્મપ્રભ.
(૭) સુપાર્શ્વ.	(૮) ચંદ્રપ્રભ.	(૯) પુષ્પદંત.
(૧૦) શીતલ.	(૧૧) શ્રેયાંસ.	(૧૨) વાસુપૂજ્ય.
(૧૩) વિમલ.	(૧૪) અનંત.	(૧૫) ધર્મ.
(૧૬) શાંતિ.	(૧૭) કુંથુ.	(૧૮) અર.
(૧૯) મલ્લિ.	(૨૦) મુનિસુવ્રત.	(૨૧) નમિ.
(૨૨) નેમિ.	(૨૩) પાર્શ્વ.	(૨૪) વર્ધ્ધમાન.

આ ચોવીસે ગુરૂઓ જૈન ધર્મના થયા છે અને તે એકજ આદિ ગુરૂના ચોવીસ અવતારો હતા. શ્રી ભાગવતમાં વિષ્ણુના પણ ચોવીસ અવતારો કહેલા છે. આ ચોવીસે તીર્થંકરો કલિયુગના આરંભમાં થયા હતા.

કલિયુગના આરંભ સુધીમાં પૃથ્વી ઉપર બાર ચક્રવર્તિ નરોએ રાજ્ય કરેલ કહેવાય છે, તેઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ભરત.	(૨) સગર.	(૩) મધવન.	(૪) સનત્કુમાર.
(૫) શાંતિ.	(૬) કુંથુ.	(૭) અર.	(૮) સુભૂમ.
(૯) પદ્મ.	(૧૦) હરિયેણ.	(૧૧) જયસેન.	(૧૨) પ્રસદ્દત.

આ વિશ્વપતિઓ “જિન” કહેવાયા છે. આ સિવાય વળી બીજા નવ અર્ધ ચક્રવર્તિઓએ પણ રાજ્ય કરેલ છે:—

(૧) અશ્વગ્રીવ.	(૨) તારક.	(૩) મેરુક.	(૪) નિશુંભ.
(૫) કૈટભ.	(૬) બલિ.	(૭) પ્રહરણ.	(૮) રાવણ.
(૯) જરાસંધ.			

આ બધા “વાસુદેવ કુલ” ને નામે ઓળખાય છે. ઉપરના બાર ચક્રવર્તિ

મિનિટ કરવો, બ્રાહ્મણોએ દશ દિવસ કરવો, ક્ષત્રિયોએ પાંચ દિવસ, વૈશ્યોએ બે દિવસ અને શૂદ્રોએ પંદર દિવસ શોક કરવો. તેમનાથી ઉતરતી કામના લોકો ચાંદલો છે."

જૈનલોકોમાં બ્રાહ્મણોના ચાર આશ્રમો છે:-(૧) બ્રહ્મચારી (અન્યાસી) (૨) ગૃહસ્થ (સંસારી), (૩) વાનપ્રસ્થ (વનવાસી) અને (૪) મિશ્રુક (મન્યાસી).

તેઓને ગર્ભાધાન, સીમંત, જાતકરણ, નામકરણ, અન્નપ્રાશન, આગ્નિ શોભ સંસ્કારો પણ થાય છે. ગર્ભ છ માસનો થયા પછી સીમંત સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. પ્રસવ સમયે જાત કરણ અને છ માસનું બાલક થાય ત્યારે તેને અન્નપ્રાશન કરાવવામાં આવે છે.

તેમને પાંચથી નવ વર્ષ સુધીમાં ઉપવિત અપાય છે. અગ્ન્યામ પૂર્ણ થઈ પરણવા સમય થાય ત્યાંસુધી તે જનોઈને હમરે વાંટ છે અને તેમાં લગ્નોટ્ટી બાંધે છે અને હાથમાં નાની લાકડી ગળે છે. આ પ્રમાણે તેઓ પચ્ચનાં સુધી હરે છે. પચ્ચે છે કે તુસ્તજ તેમની અવસ્થા બીજી આરંભાય છે. તે ગૃહસ્થ કહેવાય છે. પછી તે યવેગ્ધ પોશાક પહેરી ગરે છે તથા પોતાના અને પોતાના કુટુંબના લગ્નપોષણ અર્થે મજૂરી, નોકરી, વ્યાપાર કે ગમે તે ધંધો આદરે છે. તે પોતાના ગુરૂની સલાહ પ્રમાણે પ્રત્યેક કામમાં વર્તે છે. ગૃહસ્થનાં છ પ્રકારનાં કર્મો છે:-

(૧) દેવપૂજન કરવું

(૨) વૃદ્ધોને શાન આપવું.

(૩) શાસ્ત્રાધ્યયન તથા પઠન કરવું

(૪) ધ્યાનપુર મઃ એકામ્રતાથી હૃદ દેવતી બક્તિ તપ કરવી

(૫) ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો

(૬) નિર્ધનોને દાન આપવું.

ગનિઓ પણ ચાર પ્રકારના છે

૧ અનુમત-મંબંધીઓનો લાગ, સંપૂર્ણ દેશવપન, ઉપવિત ત્યાગ, હાથમાં મોરપીછનો ખુરો તથા હમંડલુ ગખવાં. અને બદામી રંગનાં વસ પાગલુ કર્મનાં દેવળમાં નિવાસ ગખવો

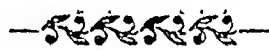
(૨) મંહાપ્રિત-વસ્ત્ર ત્યાગ કરી ક્ષતિલ ચીથરાથી માત્ર અંગ ઢાંકવું, હાથમાં માત્ર પંખો અને કમંડલુજ રાખવાં. કેશવપનં અસાથી નહિ કરાવતાં પોતાના શિષ્યો પાસે મૂળમાંથી છૂંટાવી કઢાવવા. આ ક્રિયા કરાવવાને દિવસે અપવાસ કરવો, નિત્ય પણ દિવસમાં એકજ વારે જમવું, અને તે પણ હાથેળીમાં સમાય તેટલા ચોખાજ જમવા.

(૩) નિર્વાણ-ચીથરાં પણ ત્યાગ કરી દઇ કેવલ નક્ત રહેવું, હાથેળીમાં બીજે કાંઈ જોડવા મૂકે તેટલા ચોખાજ માત્ર બે દિવસે ખાવા, હાથમાં મોરપીછ અને કમંડલુ રાખવાં, શિષ્યો પાસે વાળ છૂંટાવી કઢાવવા, સૂર્યાસ્ત પછી ચાલવું નહિજ.

આ ત્રીજી સ્થિતિનાને જૈનો ઈશ્વર તરીકે માને છે.

અપૂર્ણ.

બ્રાહ્મ ધર્મ.

“The Hindu religion appears to me to have been originally a reform of existing systems, when the arts and sciences had arrived at as degree of perfection;.....” G. D. Paterson.

ઉપરના વાક્યમાં એક પાશ્ચાત્ય પંડિતે કહેલું છે કે હિંદુ ધર્મ દેશની બ્રહ્મતા દૂર કરવા માટે જે સમયે સાયન્સ સંપૂર્ણ દશાએ પહોંચેલું હતું, તે સમયે ઉદ્ભવ પામેલો છે. આ વાક્ય પ્રત્યેક ભારતીઓને ગર્વ કરવા યોગ્ય છે. હાલના પશ્ચિમના મહા પંડિતો કહે છે કે સાયન્સ હજી સંપૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યારે આ પાશ્ચાત્ય મહાપંડિત તો કહે છે કે તે હિંદુધર્મના પ્રથમ ઉદયકાલ સમયેજ પૂર્ણ હતું! આ કેવી વિચિત્રતા! પરંતુ આ તેનું કથન કેવળ સત્યજ છે. સાયન્સ હાલ અપૂર્ણ પરંતુ તે સમયે સંપૂર્ણજ હતું.

ઉપરના પોતાના કથનના પ્રમાણમાં તે ગાયત્રીને વખાણે છે. આહા! આ વિદ્વાન વળી એટલે સુંધી લખીજાય છે કે—“..... the gross ideas of the multitude, who required a visible object of their devotion .....” (... લોક સમૂહની સ્થૂલ દૃષ્ટિ-પ્રોતાની ભક્તિનો વિષય દૃશ્ય ઇચ્છે છે...)

આવી નવૂન દૃષ્ટિના પગ્નિભનાજ અનાદિ અક પ્રબના તપુ નવરૂપો ક-
ટપાયાં છે આ ત્રણે રૂપો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ છે -

બ્રહ્મા	વિષ્ણુ	શિવ
ઉત્પત્તિ	સ્થિતિ	લય.
વસ્તુ	સ્થવ	કાય.
રક્તા	ગ્યામ	ચેત.

બ્રહ્માનાં પ્રથમ પાંચ મન્તક હતા, તે પચ તત્ત્વો છે. શિવને પણ કર્તા માનતાં પચ મન્તક કહેવાય છે આવી રીતે એકજ મૂલ દેવનાં એ લણ રૂપ જૂનાં કટપાયાં અને એમ અસખ્યતામાં ભેદ વૃદ્ધિ પામી જતાં અનેક પચ અને સ પ્રદાયો વધી ગયા છે, અને વૈષ્ણવ મત વાળાઓ “કપડુ શિવહાંચુ,” એ વાક્યમાં “શિવ” એવું પદ આવે છે, તે ઉચ્ચારતાં પાપ લાગી જાય માટે “કપડુ ખીલાંચુ,” એમ બોલે છે, એવીજ રીતે શૈવો પણ કહે છે આ જય ડા ઘણા લાંબા કાળથી ચાલ્યો આવે છે.

ઈન્ડિયન લોકોના પ્રાચીન લખોને પણ હાલના પડિતો વહેમી અને ક-
લ્પિત કથાવાળા માને છે, પરંતુ પ્લુટાર્ક જ્યો વિદ્વાન તો કહે છે કે એ લેખો-
માંથી ઘણું ઘણું શીખનાનું છે. બ્રાહ્મધર્મ અને ઈન્ડિયન ધર્મની ક્રિયાઓ અ-
ત્યંત મળતી છે અને તેનો મુકાબલો બહુ સરસ રીતે થઈ શકે છે. શિવ અને
વિષ્ણુના સ પ્રદાયો છે તેવા બ્રહ્માનો કોઈ મત ચાલ્યો નથી આને માટે સ્કંદ
પુરાણમાં કાશી ખડમાં ખાસ રીતે વાર્તાના રૂપમાં વર્ણવેલ છે તેમાં એ ત્રણે
દેવોને મહત્તાના મ બધમાં વાધો ઉઠતાં છેવટે વિષ્ણુએ તો શિવનું મહત્ત્વ સ્વી-
કાર્યું છે, પરંતુ બ્રહ્માએ હઠીવાઈથી તેમ નહિ સ્વીકારતાં શિવજીએ તેનું મન્તક
છેદી નાખ્યું, તેથી તેની પૂજા થતી નથી એ માથું અશ્વિનિકુમારેએ પાછું
સાંધ્યું હતું.

આ કથા લાગમા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુથી શિવનું મહત્ત્વ ખતાવ્યું છે. હવે
વાહનો વિષે કંઈ બોલીશું

(દેવતાઓનાં વાહનો.)

દેવતાઓના સ્વરૂપની કલ્પના થડતાં તેમનાં વાહનોની ભાવના ઉદ્ભવવા લાગી. ઉપર જણાવેલ ત્રિશૂર્તિનાં વાહનો શુદ્ધતા, સત્યતા અને ન્યાય છે. બ્રહ્માનું વાહન હંસ છે. હંસો શ્વેત શુદ્ધ પ્રાણી હોય છે અને તેઓ જલમાં તરી શકે છે. અર્થાત્ નિષ્કપટી શુદ્ધ મન તેજ હંસ છે. બ્રહ્માજી અંતઃકરણનું રૂપ છે તેથી મનની શુદ્ધતા, એ તેનું વાહન કલ્પાયું, ને તેને હંસ વા પ્રાણ હંસવ્યું. શ્વાસોશ્વાસ રૂપ પ્રાણજ હંસ છે અને તેજ અંતઃકરણ રૂપ વિચાર—બ્રહ્મા—નું વાહન છે.

ગરુડ અને અરુણ—બંને ભાઈઓ છે. ગરુડ બલ તથા ઝડપવાળી ગતિવાળો છે અને અરુણ સૂર્યનો સારથી હોઇને અપૂર્ણ મનાયો છે. અરુણ નામ પ્રાતઃકાલના ઝઝકલાનું છે, કે જે સૂર્યની પહેલાં દર્શન આપે છે. ગરુડ પૂર્ણ તેજ રૂપ છે, આંજી નાખનાર મધ્યાહ્નના તેજ રૂપ છે, અને સત્ય રૂપ છે, તે વિષ્ણુનું વાહન છે.

ન્યાય ને પવિત્ર બળધનું રૂપ આપેલું છે. તે શિવનું વાહન છે. તે બળધનું શરીર પરમેશ્વર છે અને તેના પ્રત્યેક સંધિઓ સત્ય રૂપ છે, તેનાં ત્રણ શૃંગો ત્રણ વેદો રૂપ છે, અને જ્યાં અધર્મ થાય છે ત્યાં તેની પુચ્છનો અંત છે.

(આસિરિસ, હોરસ, ટાઇફોન; તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ).

ઇજિપ્તનો દેવ આસિરિસ છે તે ભરતખંડનો ઈશ્વર છે. આમ અર્થ લેતાં એ બંને દેશોના ધર્મની તુલના બહુ સારી રીતે થઇ શકે તેમ છે.

બ્રહ્મા કર્તા—ઈશ્વર છે, છતાં પાલનાર વિષ્ણુ અને સંહારનાર શિવના સંપ્રદાયો ધણા છે. ઇજિપ્તમાં પણ આવુંજ થયું જણાય છે. તેના દેવોમાં આસિરિસ બ્રહ્મા છે, હોરસ વિષ્ણુ છે અને ટાઇફોન શિવ છે; તેમજ આસિસ પ્રકૃતિનું નામ છે. ટાઇફોનનું નામ બળોત્ત પણ છે, અને શિવજીનું નામ ભુવન છે તે પણ મળતાં આવે છે. હુરિ અથવા વિષ્ણુનું એકરૂપ સૂર્ય છે. આસિરિસ અને હોરસ એ બંને નામો પણ સૂર્યનાંજ છે. આસિરિસના ચરિત્રની સાથે રામચંદ્રજીનું ચરિત્ર મળતું આવે છે અને રામ, વિષ્ણુનો અવતાર હતા. હોરસ ચાર માસ સુધી સુઈ રહે છે, તેમજ વિષ્ણુ પણ ચાર માસ સુધી સુઈ રહે છે. શિવનું વા-

દુર્ગા અને કાલીને હિંદુઓ ભોગ આપે છે તે પણ બાહ્યસના ભોગ સાથે મળે છે. ભોગનો શિરચ્છેદ કરતો વેળા શંખ અથવા બર્હિસનમ વાગે છે.

(વિષ્ણુની કર્તા શક્તિ).

વિષ્ણુ સમુદ્ર મધ્યે પોઢેલા હતા તેમની નાભિમાંથી એક કમલ નીકળ્યું તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા; તેણે વિષ્ણુની સહાયતાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે, એમ વૈષ્ણવો માને છે. પૂજામાં બ્રાહ્મણો એક તામ્ર પાત્ર વાપરે છે તેને અર્ધ કહે છે. તેનો આકાર વિશ્વમાંતાનો દર્શક હોય છે, અને તેની મધ્યમાં કમલ જવું હોય છે તેજ વિષ્ણુની નાભિ મનાય છે, અને તેમાંથી આ આપું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. આ કમલ રૂપ નાભિને શૈવો શિવજીનું લિંગ કહે છે, અને તેથી શિવજી અર્ધનાથ કહેવાય છે. દશમે અવતારે વિષ્ણુને સંહારક માનેલા છે, અને તેથી તેજ શિવ છે.

વિષ્ણુને ચાર હાથ વાળા માનેલા છે, અને પ્રત્યેક હાથમાં તેને આયુધો હોય છે. એક હાથમાં કમલ છે તે ઉપરથી તેની કર્તૃત્વ શક્તિ જણાય છે; બીજા હાથમાં શંખ છે તે પોષક શક્તિ જણાવે છે; અને ત્રીજા હાથમાં ગદા છે, તે સંહારક શક્તિ બતાવે છે. ચોથું ચક્ર છે, તે તેમની સર્વ શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે, અને એ ઉપરથીજ સર્વ શ્રેષ્ઠ રાજા પણ ચક્રવાર્તિ કહેવાય છે.

અપૂર્ણ

સૂર્ય ચંદ્રનો જ્વર સાથે સંબંધ.

હાલ ભરતખંડમાં દૈવકોપથી ધાતકજ્વરનો ઉપદ્રવ એ વર્ષથી ચાલે છે, અને તેણે ઘણો ભોગ લીધો છે તથા લે છે અને હજી કેટલો ભોગ લેશે, તે સમજી શકાતું નથી. આવા પ્રસંગમાં દેશી વૈદ્યો તો પોતાનાં હથિયાર છોડીનેજ બેઠા છે અને મોટા મોટા કહેવાતા રાજ્ય વૈદ્યો પણ તેમાં કંઈ કરી શકતા નથી, અને પાશ્ચાત્ય વૈદ્યો—ડાક્ટરો પણ તેમાં કંઈ સમજી કે કરી શકતા નથી. એલોપથી, હોમિયોપથી, હાઈડ્રોપથી, કોમોપથી, ઇલાદિ અનેક મતો (theories) પાશ્ચાત્યોમાં છે, પરંતુ પ્રમાણભૂત ગણાતાના ડાક્ટરોની વિશેષ સંખ્યા એલોપથીસ્ટોની છે. તેઓ પોતે સત્યશોધક હોવાનું કહે છે અને મત મતાંતરને

ધિકારે છે છતાં હોમીઓપથી આદિ ખીજ મતવાદી હાકટરો એલોપથીના મતને ધિકારતા નથી તોપણ એલોપથીસ્ટો તો ખીજ મતોને અત્યંત ધિકારે છે. તેઓ વિશેષે ઉષ્ણ પ્રકૃતિના હોઈ એક પોતે કરેલા મિદ્ધાંતમાં મગ્ન રહેનારા છે અને શોધકનું નામ ધારણ કરતા છતાં નવી શોધને તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતોથી પ્રતિકૂલ હોવાનું ઇચ્છતાજ નથી. દૃષ્ટાંતમાં ધણા દાખલાઓ તેમની વિરૂદ્ધ ના મળી શકે છે, તેમાંના એક જે આપીશું.

(૧) દાલેરા આદિ પ્રસંગે ઉલટી બંધ કરવા માટે તેઓ એપીકાક નામની દવા વાપરે છે અને તે ૧-૨ ગ્રેન માંડ આપે છે, તેથી ઉલટી બંધ થાય છે; ત્યારે વળી દમ વગેરે દરદોમાં ઉલટી લાવવા માટે એનીએજ દવા ૨૦-૩૦ ગ્રેન જેટલી તેઓ આપે છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી માત્રામાં એક દવામાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ ગુણો રધાની વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવા છતાં પદાર્થમાં ગુણોની ન્યૂનાધિકતા તેઓ ચેતન ઉપર આધાર રાખનારી (Dynamic) નહિ માનતાં પરમાણુ ઉપર આધાર રાખનારી (Quantitative) માને છે, અને એ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેજ નહિ માનવાનાં આગ્રહ તેઓ ધરાવે છે!

(૨) જ્વર આદિ દરદોમાં કિવનાઈન, એકોનાઇટ, ઈત્યાદિ પરમ ઉષ્ણ-વીર્ય ઔષધીઓજ તેઓ હમેશાં વાપરે છે, ત્યારે વળી માથા અને ઉદરાદિ ભાગો ઉપર ખરફ મૂકાવે છે! અગ્નિની જ્વાલા લાગી હોય તેમાં ધૂળ નાખી ઓસવવાથી તે સહેલાઈથી ઓલાય, પણ પાણીની છાલકો નાખવાથી જ્વાલા વૃદ્ધિ પામે છે. તેવીજ રીતે આ પણ છે. અત્યંત ગરમી ઉપર શરદ વસ્તુના મૂકવાની ગરમી શરદીના વિરોધી સ્વભાવની એકતા થઈ જવાથી યુદ્ધ થાય અને તેમાં ક્ષેત્રરૂપ શરીરનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ આચરણ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તે નહિ માની સ્વહઠનેજ વળગી રહે છે.

આ જે દૃષ્ટાંતો પૂરતાં છે છતાં ખીજાં પણ અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો છે, અને ઇસોપ્સિદ્ધેન્ટની એક વાત અત્ર કહી તે વાત દૃષ્ટ કરવી અમને વ્યાજબી લાગે છે.

“એકવાર એક મુસાફર ચાલતો ચાલતો વર્ષાદમાં ભીંજવાથી ટાઢથી આકુલ બની કોઇ બાવાની મદુલી જોઇ તેમાં આશ્રય મેળવવા પેઠો. બાવાએ

ધૂણી પાસે બેસાડ્યો ત્યારે ધૂણીમાં દેવતા હતો તેમાં તાપ કરવા આરુ તે મુસાફર તે ધૂણીને ફુંકવા લાગ્યો. આથી ફુંકવાનું કારણ તે બાવાએ તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે તાપ કરવાનું છે એમ જવાબ દીધો. પછી તાપ થયો. ત્યારે ફુંકતો બંધ પડ્યો. પછી ઢેઢલીકવારે તે મુસાફરની ટાઢ ઉડી ગઈ અને તાપથી શરીરે ગરમી થવા લાગી ત્યારે વળી પાછો તે ફુંક મારવા લાગ્યો. આથી તાપ હોવા છતાં ફુંક મારવાનું શું કારણ છે? તે પેલા બાવાએ જણાવવા માગ્યું. ત્યારે તે મુસાફરે જવાબ આપ્યો કે ફુંક મારવાથી તાપ ઓલાઈ જાય માટે તેમ કરું છું. ત્યારે તે બાવાને કોય ચડ્યો કે ફુંક મારવાથી તાપ થાય એમ કહીને વળી હોલવાઈ પણ એથી જાય એમ કહે છે તે કેમ સંભવી શકે? આમ કહી તેને સાંથી બુઠો ગણી કાઢી મૂક્યો.”

આમાં જોવાનું એ છે કે પેલા મુસાફરની કૃતિ કદી ખોટી નહોતી. ફુંકથીજ તાપ થાય અને હોલાય પણ એ બંને થાય છે. એ વાત પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં ઉતરી શકે તેવી નથી. ત્યારે પ્રત્યક્ષ વાત નહિ માનવી ને જ્ઞાનમાં ઉતરેતોજ માનવી, આનું નામ પરમ દુરાગ્રહ કહેવાય! આ દુરાગ્રહનું પરિણામ શું? ક્વારંટાઇન! જન ખીડા! પણ ગમે તેમ થાઓ તોપણ અમારો કંકેકોજ ખરો છે, એમ માની બેસનારા સમજવાના નથીજ! જ્વરોદિ રોગોને સૂર્ય ચંદ્રોદિ સાથે સંબંધ છે એ વાત તેમને જ્ઞાનમાં ન ઉતરી શકે ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ હોય તોપણ તેઓ તે કેમ માની શકે!

પરંતુ ગમે તેમ! અમારા આ લેખ પ્રતિ તેઓ લક્ષ પણ નહિ આપે! તોપણ ભલે! અમે તો અત્ર કંઈક વિચારો બતાવીને ત્રિરમી રહીશું, પછી માનો કે નહિ! પણ એટલું યાદ રાખવું કે અત્ર જે મત બતાવીશું તે અમારો ખાસ મતી, પણ એક પાશ્ચાત્ય મહા ડાક્ટરનોજ છે!

(જ્વર વર્ગમાં ગણાતા રોગો વિષે).

ધણા રોગોનો સમાવેશ જ્વરના વર્ગમાં થઈ શકે છે, તેમાંના કેટલાક રોગો નીચે પ્રમાણે (નીચેનાં નામોમાંથી ધણાનાં નામો ગુજરાતી નવાં પાડવાના રતાં અથવા નામોજ એમનાં એમ રાખેલાં છે).

(૧) પ્લેગ, (૨) કંઠનો સોજો, (૩) સ્વેબ્ઝ, (૪) મરડો, (૫) છાતીની અંતર્વ્યાનો સોજો (pleurisy) (૬) પેરિન્યુમોનીસ, (૭) આંકડી, (૮) કાસો.

મોર્ચમ, (૬)ત્રિવચકત, (૧૦) ગીનવા, (૧૧) અષ્ટમહા, (૧૨) ઓરી, (૧૩) ગડગુ બહા, (૧૪) અનિવાત, (૧૫) તજલો, (૧૬) દતપીડા, (૧૭) આંખનાં કુવાં, (૧૮)ગાઠોનાં દરે, (૧૯) અતિમાર, (૨૦) ક્ષય, ગત્યાદિ અનેક દરે જ્ઞાનના વર્ગન છે ધણી જાતના માયાના દરે, ગાંઠાપાપુ, શ્યામ, કૃત્યાદિ પાપ તેમાંજ ગણાય છે હુકામાં જે દરેની સાથે જ્ઞાન હોય છે, ને તે બધાં દરે એક વર્ગનાં છે.

આને આર્ય વૈધક પણ પ્રુષ્ઠી આપે છે જ્ઞાનગતિસાગદિ રોગોને જ્ઞાનમાંજ મળેલા છે આમ છે ત્યારે એકલા એકજ રોગનુ કારણ રોધી ઉપચાર કરવાના કરતાં આખા વર્ગનુ કારણ રોધી તેને સુધાગનાર ઉપચાર વિશેષ લાભકારક નીવડી શકે, તેમાં કંઈ ન શય મળના જેવુ જણાતુ નથીજ.

(જ્ઞાનનો હુમલો.)

અમુક પ્રકારની પ્રકૃતિ વાળાં મનુષ્યો ઉપર મૃત્યુ અદ્વૈતની અમુક જાતની અમર થવાથી અમુકજ્ઞાન રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ અમુક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો ઉપર તેની અસર થઈ શકતી નથી, તેમજ અમુક પ્રકારની નળગાર્ડ અને દરેમા તે મહેવાઈથી ઉત્પન્ન થાય છે આને અશ્રેણમાં “પેરોકરસી ઝમ્બવ ડિમ્પોઝિશન” કહે છે આ પેરોકરિમઝમની ઉચ્ચતામાં કેટલાક રોગોમાં ધણી ભીષતાઓ જણાય છે, અને તુરંત તુરંતમાં પ્રકૃતિ બદલાતી જણાય છે.

જ્ઞાનના ઈતિહાસ ઉપરથી જણાયુ છે કે મધણી જાતના જ્ઞાનમાં આ પ્રકૃતિની વૃદ્ધિ ધીમે ધીમે થાય છે અને તે પ્રકૃતિ જીર્ણતા ધારણ કરે છે, અને તેથી વારંવાર તેના ઉપર જ્ઞાનના હુમલા થયા કરવાનુ વલણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રકૃતિ થઈ જાય, તેને અશ્રેણમાં “ક્રિટિકલ ડિમ્પોઝિશન” કહે છે, અને તે જુદી જુદી ઉમરે અને જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા રોગોમાં તેની પરીક્ષા જુદી જુદી મીને થાય છે. આના રોગીઓની પ્રકૃતિ અને જ્ઞાનની ખાશિયત ઉપરથી તેનો ક્રિટિકલ ડિમ્પોઝિશન ક્યાંથી થએલ છે, તે સમજી શકાય છે સામાન્ય ટાકકમ જાતના જ્ઞાનમાં જે ક્રિટિકલ ડિમ્પોઝિશન બધાય છે તે ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. આ જાતનો જ્ઞાન બહાણી વસ્તીનામાં નગરોમાં વિશેષે ફાટે છે. તેમજ બધીખાના, વહાણો અને દવાખાનાઓમાં ફાટે છે. આ જ્ઞાનમાં ઉચ્ચો આગ દિવસથી વધારે મોડો ટકતો નથી અને છેલ્લે નિ-

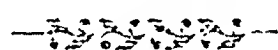

વારણસી એકવીશ દિવસ પહેલાં થતું નથી. જરી અને આંતરિયા જવરામાંની આ પ્રકૃતિ માટેના નિયમો હજી છેક શોધાયા નથી, તો પણ એ જવરા પિત્ત પ્રકાપથીતો થાય છે; અને તેટલા માટે યદૃત તથાપિ તાશયની ખામીથીજ જવર પ્રકૃતિ બંધાય છે.

સૂર્ય અને ચંદ્રની જે ગતિથી ભરતી થાય છે તે ગતિની સ્થિતિથી પેરા-કિસમનું દર્શન થાય છે; એટલે કે જવર પણ એક જાતની ભરતી છે. સૂર્યનું ધરીપર ફરવું તથા વાર્ષિક ગતિ ઉપરથી પણ પ્રકૃતિ ઉપર અસર થાય છે. આ પૂર્ણ ભરતી થાય છે, એટલે કે જવર નિયમિત રીતે બાર બાર ફલાંકે આવે છે. આથી આવા રોગ્યા જવરને આપણે “પૂર્ણ જવર” કહીશું.

અપૂર્ણ.

પદાર્થજ્ઞાન.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૬૪ થી.)

ઈશ્વરી તથા માનુષી પદાર્થો.

પંચમહાભૂતિક જડ પદાર્થમાં પાછા બે ભાગો છે. (૧) ઈશ્વરી, (૨) માનુષી. જે પદાર્થનું કારણ માત્રમ પડતું નથી—એટલે કે ઈશ્વરકૃત છે, તે ઈશ્વરી, જેમકે કાષ્ઠ, પાષાણ, ધાતુ ઇત્યાદિ; જે પદાર્થનું કારણ માત્રમ પડે છે—એટલે કે મનુષ્યકૃત છે તે માનુષી, જેમકે પુરશી, ટેબલ, સિડકો, ઇત્યાદિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે માનુષી પદાર્થો પણ ઈશ્વરી પદાર્થોમાંથીજ બને છે, તે સિવાય બનતાજ નથી. કોઈ પણ પદાર્થ બનાવવાને આપણી પાસે કંઈ ઈશ્વરી પદાર્થ જોઈએજ. ઈશ્વરી પદાર્થ કાષ્ઠ—તે મેળવીને તેનાં પાટીયાં પાટી ચાર પાટીયાં સા-અસામાં તે એક તળામાં સૂકી તેને લોઢાના આપડાથી જડી લઈએ, તો પેટી થાય છે. અરે એમ પણ સમજાય છે કે સૂજ ઈશ્વરીપદાર્થના આકાશમાં અમુક પ્ર-કારનાં ફેરફાર કરવાથી માનુષી પદાર્થ બને છે. આપણને પહેરવાનાં કપડાં, રહેવાને ઘર, ઇત્યાદિ મનુષ્યો બનાવી શકે છે; પરંતુ રૂ, પથ્થર, કાષ્ઠ, ઇત્યાદિ પદાર્થો મનુષ્ય બનાવી શકે તેમ નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે સનાત, લુહાર, કુંબાર. સોની, ઇત્યાદિ

હારીગરોએ કાષ્ટ, લોહું, માટી સુવર્ણ, ઇત્યાદિ ઇશ્વરી પદાર્થોના ગુણો સમજવાનું જરૂરનું છે. તેઓ જે એ પદાર્થોના ગુણ ન જાણે તે નવીન પદાર્થ બનાવી શકે નહિ. લાકડાના ગુણ જાણ્યા વિના પેટી બની શકે નહિજ; તેટલા માટે પદાર્થજ્ઞાન હારીગરોને તો અતિ અવશ્યનું છે.

આપણા દેશના હારીગરોને પદાર્થજ્ઞાન શબ્દ અવલંબાંજ પેઠેલો નથી હોતો, છતાં માન પરંપરાથી ચાલતા આવેલા અનુગમથી કામ કરી શકે છે; પણ જે તેઓ શીખીને પદ્ધતિસર કામ કરવું જાણે તો વિભાવતી જોવાંજ માલ તેઓ પણ બનાવી શકે ખરા.

આ સૃષ્ટિમાં કંઈ બન્યું છે, બને છે, અને બનશે, તે સર્વ કુદરતના અખંડ નિયમોથી થાય છે. એ નિયમોથી ઉલટું કંઈ થતું નથીજ. સૂર્ય પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમમાંજ અસ્ત પામે છે. ચંદ્ર પણ કેટલાક ફેરફાર સાથે એજ રીતે વર્તે છે. અગ્નિમાં નિરંતર દાહનો ગુણ રહેલો છે. એ રીતે ઈશ્વરે જે નિયમો વિધે થોડું જોવું જોઈએ.

“વર્ષાકાળમાં વૃષ્ટિ થાયજ”-આ એક ઈશ્વરી નિયમ છે, પછી ઠાઈ ચોમાસામાં બીજકુલ વૃષ્ટિ ન થાય, કે ચોમાસા સિવાયની ઋતુમાં કદાચ વૃષ્ટિ થાય, એ અપવાદ છે, તો પણ ચોમાસામાં વૃષ્ટિ થાય-એ નિયમજ છે. “સીમ્તું નરમ અને ભારી છે”-“ચક્રમક હલકું અને કઠિન છે”-એ સર્વ નિયમો છે.

કેટલીકવાર આ નિયમોને જ્ઞાનનું કારણ ઠરાવવામાં આવે છે, પણ તે ભૂલ છે. સીસામાં ભાર છે, પણ નિયમ તો-જનેલીધે એ ગુણ તેમાં મૂકયો છે તે છે. મનુષ્યો જેમ કાયદા બાંધે તેવા આ નિયમો-તે કુદરતના કાયદાઓ છે. કાયદો કંઈ કાર્યનું કારણ થતો નથી. જેમ મનુષ્યકૃત કાયદાને તાબે રહેવું છે તેમ આ ઈશ્વરી કાયદાને પણ તાબે રહેવુંજ પડે છે.

કોઈ એક સજ્જ ચોરી કે ખુન કરે ત્યારે એ ચોરી કે ખુનના વાંકનું કારણ કાયદો હરી શકતો નથીજ, તેવીજ રીતે ઈશ્વરી નિયમો પણ પોતેજ કારણ હોતા નથી. તે તો છેવટના કારણમાંજ આવી શકે છે. ચોરી આદિનાં કારણો તો ધન લોભાદિ હોય છે, ફેર એટલેજ કે માનુષી કાયદાઓ અમુક દેશમાંજ આવે છે. તેમજ તે માનવા ન માનવા તે પણ મનુષ્યનીજ મરજી ઉપર છે; પરંતુ ઈશ્વરી નિયમો તો પાળ્યા વિના ચાલતુંજ નથી, ને તે પણ આખી સૃષ્ટિને,

૪૮ પદાર્થોને પણ પાળવા પડે છે. એ નિયમો એવા અખંડ છે તો પછી જેમ માનુષી નિયમો જાણ્યા વિના અગવહતા ખમવી પડે છે- તેવીજ રીતે દેશી નિયમો નહિ જાણવાથી વિશેષ ખમવું પડે છે. એ ઉપર એકાદ દૃષ્ટાંત ખસ થશે.

પૃથ્વી પ્રત્યેક પદાર્થને પોતા તરફ ખેંચે છે, તેથી તેમજ વાતાવરણાદિ દે-
શ્વરોથી શીત હટિખંધમાં અને ઉષ્ણ હટિખંધમાં પૃથ્વી પદાર્થોને પોતા તરફ
ઓછા વંધતા જોરથી ખેંચેછે; અને તેથી કરીને એકજ વસ્તુ એક હટિખંધમાં
થી ખરીદી મંગાવી હોય તે બીજા હટિખંધમાં તોલમાં વંધતા ઓછી થાય છે;
એ પરથી ચાંપના કાંટાઓ તોળવાના કામમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ખજારમાં અને
આપણે ઘેર-એ ખન્ને સ્થળે જો પૃથ્વીના ખેંચાણમાં તદ્દાવત હોય તો ધીવગેરે
જે ખજારમાં નજરે જોઈને ખરાખર તોળાવ્યું હોય તે પણ ઘેર પાકું તોળી જો-
વાથી વધુ થડુ વજનમાં થાય છે. તો પણ આ પ્રમાણે દેશ ઘણેજ અંતરે ઘણો-
જ થોડો પડે છે. હવે આમાં જોવાનું તો એ છે કે હવા, પૃથ્વી વગેરેના નિયમો
નહિ જાણ્યાથી એ રીતની અગવહ ખમવી પડે છે, અને તેટલા માટે એ દેશી
નિયમો જાણવાની પુરી અગત્ય છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

વળી માનુષી નિયમો તોડવાથી વખતે ખચી જવાય છે; પરંતુ દેશી નિ-
યમો તોડવાથી તો ભારી તુકશાન એકદમ થઈ જાય છે. મનુષ્ય એક બીજાના
મનની વાતો નહિ જાણ્યાથી સાક્ષી પુરાવા લે છે. પરંતુ દેશીઓ તો ઠરાવજ
નહિ પણ ઠરાવનો અમલજ જાણવામાં આવે છે. વૃષ્ટિમાં શું શું ગુણ છે, તે ન
જાણિયે તો અન્ન શ્રી રીતે મેળવી શકાય? પણ વૃષ્ટિથી બીજ વાવી પકવાય છે-
હસાદિ વૃષ્ટિના ધર્મ જાણવાથીજ અન્નાદિ ઉત્પન્ન કરી શકાય, તે તોજ ખાવાનું
મેળવી શકાય.

સારે હવે દેશી નિયમો કંઈ સાધારણ રીતે ગ્રીખવાના નથી, પણ તેનું સં-
પૂર્ણ જ્ઞાન થવા માટે સશાસ્ત્ર સર્વે જાણવું જોઈયે. વિદ્યા વિના સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ
શકે નહિ, અને અવલોકન તથા પ્રયોગોના સાધનથી વિદ્યા સંપાદન થાય છે.
અવલોકન પણ બે પ્રકારનાં છે:—(૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષ. ડાઠ ડાઠવાર
થંડીથી પાણી ઠરી જાય છે. સામાન્યાવલોકનથી તો ‘થંડીથી પાણી ઠરી ગયું’
એટલું જણાય છે; પરંતુ ઢેલી રીતે, શા માટે થંડીથી પાણી ઠરી ગયું, એ વિશે-
ષાવલોકન વિના જાણી શકાય નહિ, ઢેટલીકદારદો સામાન્યાવલોકનથી જે જ્ઞાન

થાય, તેથી ઉપદુ ન જ્ઞાન વિશેષાવયોકનથી થાય છે તેમજ સામાન્યાવયોકનથી એનું જ્ઞાન થાય છે 'કાષ્ટ પાણીમાં તરી શકે છે,' પરંતુ વિશેષાવયોકનથી અમ સમજાય છે કે 'કાષ્ટ પાણી ઉપર પોતાનું વજન ઓછું કરે છે' હથેરી નિયમો સમજના માટે વિશેષાવયોકનની જરૂર છે. સામાન્યાવયોકનથી જણાય છે કે 'આગ્ન કઠિન છે,' પરંતુ વિશેષાવયોકનથી સમજાય છે કે 'આગ્ન એટલે બ થો કઠિન છે કે અકબ દાતથી ઢાળી જાય છે' એટલે કે 'તે ખડક છે'—એ રીતે સમજાય છે કે સામાન્યાવયોકનથી વિશેષાવયોકનમાં ઉપદુ જ જ્ઞાન થાય છે.

હવે આપણે કુદરતી નિયમો સમજવા માટે પદાર્થોના ગુણોનો અભ્યાસ કરીએ કણાદ ગુણ પદાર્થના અન્ય શેદો કરે છે (૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) મર્યાદા, (૬) પરિમાણ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) મયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) વૃદ્ધિ, (૧૩) સુખ, (૧૪) દુઃખ, (૧૫) ઇચ્છા, (૧૬) દ્વેષ અને (૧૭) પ્રયત્ન. ટીકાકાર શકરમિશ્ર ખીજ માત્ર શેદ વધારે છે, (૧૮) મુક્ત્ય, (૧૯) દ્રવ્ય (૨૦) સ્નેહ, (૨૧) સંસ્કાર, (૨૨) ગુણ, (૨૩) અવગુણ, અને (૨૪) શબ્દ. આમાંથી (૨૧) સંસ્કારના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે. (૧) પ્રવૃત્તિકારણરૂપ મેગ (motion or activity) (૨) સ્થિતિસ્થાપકતા, અને (૩) સ્મરણવૃદ્ધિ આ ચોવીશે ગુણમાં ૧૬ પાદાર્થિક અને ૮ આત્મિક છે વૃદ્ધિ, મુક્ત, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ગુણ અને અવગુણ, એ આઠ આત્મિક છે, ને બાકીના સોળ પાદાર્થિક છે આપણને અત્ર આત્મિક (spiritual) ગુણોનું કામ નથી, પાદાર્થિક (material) નું કામ છે તેમાં પણ જડ પદાર્થોનું ભૌતિક પદાર્થો (physical) નું કામ છે.

પદાર્થ માત્ર જડચેતનમય છે, તેના મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવેલા છે (૧) પ્રાણિજ, (૨) હદ્ભિજ, અને (૩) સ્થાનિજ ખનિજ પદાર્થ કેવળ જડજ છે, હવે આપણે તેનું વર્ણન કરવાનું છે.

ખનિજપદાર્થ

ઈશ્વરી પદાર્થમાં સામાન્યમાં સામાન્ય તથા આત્યંત ઉપયોગી પદાર્થ પાળી છે. હેક આધારણ મનુષ્યને પણ એટલું તો જ્ઞાન હોય છે કે "પાણી" તો ખીલુજ એછયે પાણી પીવાય છે તે વિના વિધેનું અપૂર્ણ જ્ઞાન તો થોડાને જ હશે! પાણી જેવી અગત્યની વસ્તુ ખીજ એક નથી માટે તેનું વર્ણન પ્રથમ કરીશું.

પાણીમાં ઘણા ગુણો છે. એક તો તે પારદર્શક છે—એટલે કે તેમાંથી આરપાર દેખી શકાય છે. વળી તે શીતલ છે, તૃષ્ણા મટાડે છે, સાકર વગેરે પદાર્થોને તે પીગળાવે છે, ઇત્યાદિ પાણીમાં અનેક ગુણો રહેલા છે, તે એકપછી એક શીખવા બેઠયે.

૧ પાણી જગો રોકે છે—આપણે જોઈએ છિયે કે પ્યાલો અરધો અરધ પાણીથી ભરવામાં આવેલો હોય, તો જટલા ભાગમાં પાણી ભરેલું હોય તેટલો ભાગ પાણીથી રોકાયેલો રહે છે, હવે એ પ્યાલામાં બીજો એક નાનો પ્યાલો ચૂકવામાં આવે તો એ નાનો પ્યાલો પાણીને ધકેલીને મોટા પ્યાલાના તળિયામાં જઈને બેસશે, ત્યારે આસપાસથી ધકાયેલું પાણી એ નાના પ્યાલાની આસપાસ જરા ઉંચે ચડીને વધારાની જગા પૂરી લેશે; જટલી જગા એ નાનો પ્યાલો રોકશે, તેટલીજ જગા પાણી પૂરી લેશે. એ રીતે એકતો પાણીમાં જગો રોકવાનો ગુણ છે, ત્યારે છેમાં બીજો અટકાયત કરવાનો ગુણ પણ જણાય છે, કેમકે નાનો પ્યાલો પાણીની સપાટી સુધી એટલી રહેલાઈથી તળિયે પહોંચી શકતો નથી, પણ પાણીને ખસેડવું પડે છે, તેમાં અદ્ય પણ બળ વાપરવું પડે છે. વળી એ નાનો પ્યાલો જો બહુ હલકો હોય તો થોડો ટૂંપી તરે ખરો. પાણીથી છેક હલકો હોય તો બીલકુલ નહિ ટૂંપતાં ઉપર તરે ખરો. અર્થાત્ પાણી જગો રોકે છે તેમ અટકાયત પણ કરે છે; એમ જો ગુણ થયા.

૨ પાણી ખારી છે—ખાલી પ્યાલાને તોળી તેનું વજન કાઢ્યા પછી એજ પ્યાલો પાણીથી ભરીને તોળતાં વજન વધે છે; એ વધારોનો ભાર પાણીનો છે.

૩ પાણી પ્રવાહી છે—પ્યાલામાંથી પાણીને હેઠે ઢાળિયે તો તેનો રેલો આવે છે, તેથી પાણી પ્રવાહી છે. જો કે પાણી જગો રોકે છે તથા અટકાયત કરે છે તો પણ તેનો આકાર અચળ નથી. જે ઠામમાં પાણી ભરેલું હોય તે ઠામના આકારનું તે બને છે. જો ઠામ ગોળ હોય તો પાણી સપાટીથી તળીયા સુધી ગોળાકારનું થશે.

અપૂર્ણ.

આયુર્વેદ વિદ્યાલય.

વૈદકશાસ્ત્રનું દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની શાળા.

નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવા સારૂ તા. ૧ લી બુનથી નવું વર્ષ શરૂ થશે.

નવા દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓએ તા. ૨૦ મી મેની અંદર અરજી મોકલવી.

મુંબઈ, ગીરગામ,

આયુર્વેદ વિદ્યાલય.

તા. ૧૩-૫-૬૮

પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય.

એલ. એમ. એન્ડ. એસ.

વ્યવસ્થાપક.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २६ भुं.]

आपाठ. मंत्र १५५८.

[अंक ६ भा.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

प्रभु स्तुति.

(पद.)

दीनता दयाळ ईश तु महाय थाने !	दीने
वीनति करु प्रभु हुं दीनता धरीने !	दीन. १
कृपातणा सिंधु तुं कृपानुं विंदु देने !	
सूदगे कडी नहींज गटली कृपाथी !	दीन. २
में कर्या दशेग पाप हुं न जाणतो ते !	
पाप कष्ट कापनार तुं वन्योज शाने !	दीन. ३
मंदमति पाप करे तुं सजा करे छे !	
तुं पती सुधार नहीं, ए विचित्र दीने !	दीन. ४

(रामग्री.)

विश्वपालक विष्णु देवने नमुं हुं कर जोडी !	
कर जोडी करु वीनति मति आपो सुधारी !	विश्व. ५
पाप मतिनो विनाश तो करी आपज नाखी,	
पुण्य मति तणी स्थापना मुज चित्ते द्यो स्थापी !	विश्व. ६
दया तणा सिंधु आप छो, अवतार धरो छो,	
भक्त तणा आधीन थे तेनां कष्ट कापो छो !	विश्व. ७
ए लालचधी लोभाइने हुं तो भक्त बनूं छुं.	
माटे कष्टज कापीने आपजो सुख, सखलुं.	विश्व. ८

માર્કંડેય પુરાણસાર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી.)

અધ્યાય ૧૮ મો.

એકવાર કૃતવીર્ય રાજા મુવો, ત્યારે તેના પુત્ર અર્જુનને ગાદીએ બેસાડવા મંત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો, પણ તેણે તો યોગ ધારણ કરવા ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે ગર્ગે નામના મુનિએ તેને દત્તાત્રેયની આરાધના કરવા કહ્યું અને કહ્યું કે પુર્વે દેવ તથા દૈત્યોનો સંગ્રામ થયો. દૈત્યોનો રાજા જંભ નામે હતો અને દેવોનો રાજા શચીનો સ્વામી ઈંદ્ર હતો. તેમાં દેવો હાર્યા, તેથી બૃહસ્પતિ પાસે ગયા; ત્યારે બૃહસ્પતિએ પણ દત્તાત્રેયની આરાધના કરવા કહ્યું હતું; અને તેથી અંતે દેવોએ દત્તાત્રેયની કૃપાથી દૈત્યોનો નાશ કર્યો હતો. એ દત્તાત્રેયનું સામર્થ્ય યોગજ છે. માટે તેની પાસે જ. દત્તાત્રેય પાસે લક્ષ્મી સ્ત્રી હતી, તેમને જોઈને દૈત્યો મોહિત થયા તેથી તેમણે તેનું હરણ કર્યું. તેથીજ તેમનો નાશ થવાનો એમ દત્તાત્રેયે દેવોને કહ્યું હતું ત્યારે દેવોએ લક્ષ્મીને પુછ્યું, ત્યારે કહ્યું કે લક્ષ્મીવાળા જ જ સુખ પામે છે તથા પાપ કરે છે તે સર્વ કહ્યું, પછી દેવોએ દૈત્યોનો નાશ કર્યો ને લક્ષ્મી પાછી દત્તાત્રેય પાસે ગઈ ને દેવો પણ સુખથી રહ્યા, માટે ગર્ગે કહ્યું કે તું ત્યાં જ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

પછી દત્તાત્રેયની પ્રસન્નતાથી અર્જુન ચક્રવર્તી રાજા હજાર હાથનો થયો તે સહસ્રાર્જુન કહેવાયો, ને તે મહા તપેશ્વરી રાજા હૈહય દેશનો થયો. અંગીરા મુનિએ કહ્યું હતું કે બીજા રાજા ગમે તે ધર્મ કરે, પણ આ કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની બરાબરી કરી શકશે નહિ. હવે ઇશ્વર અવતારો લેઈને જીવનું પાલન કરે છે, તે તથા અલર્કનો જન્મ એ વિગેરે કહું છું.

અધ્યાય ૨૦ મો.

એક શત્રુજીત રાજા હતો તેને ઋતુધ્વજ નામે પુત્ર હતો. એક વખતે અશ્વતર નામે નાગ રાજાના બે પુત્રો મૃતલોકમાં આવ્યા. તેમણે બ્રાહ્મણના પુત્રોનાં રૂપ લેઈને પેલો રાજપુત્ર રમતો હતો ત્યાં ગયા. તેમને બહુજ પ્રાપ્તિ બંધાઈ, કે દિવસે તો તે નાગપુત્રો ત્યાંજ રહેવા લાગ્યા. એક દિવસે અશ્વતરે પુત્રોને પુછ્યું કે તમે

જ ને મૃતવૌકમાન ગ્રહેછો, તે તમારે કોની નામે પ્રીતિ છે, ત્યારે તેમણે બમી વાત નલ્ય કહી. પછી નાગ ગન્તએ પુછ્યુ કે તમે તેનુ કહ અભીષ્ટ કર્યુ ? ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે તેનું અભીષ્ટ છે, તે અમાગમી ધાય તેમ નધી, ત્યારે ગન્તએ કહ્યુ કે ઉનાનપાદ ગન્તનો પુત્ર ધ્રુવનુ અભીષ્ટ પણ પાગ પડ્યુ હતું, ત્યારે તેનુ કેમ ન પડે માટે કહો કે તે શુ છે? ત્યારે નાગપુત્રો કહે છે કે શત્રુજીત ગન્ત પામે કોઇ ગાયવઋષિ એક અશ્વ લે આળ્યા. એ રૂપિ બોલ્યા કે મને કોઇ એક ગક્ષમ બહુ ગજડે છે તેથી શોકમાં હતો તેવામાં આકાશમાંથી આ અશ્વ મળ્યો, ને આકાશવાણી થઇ કે આ અશ્વ મર્વત્ર નર્મ ગોક છે. કુ=પૃથ્વી વલ્લય= ભ્રમણ કરવુ એવુ કુવલય તેનું નામ છે એ અશ્વપર બેસીને ગત્રુજીતનો પુત્ર તે રક્ષમને મારશે માટે તે અશ્વ હુ લાવ્યો છુ પછી ગન્તએ પોતાના પુત્ર ઋતુર્વન્ (અમાગ મિત્ર)ને તેપર બેસાડી ઋષિની માથે તે રક્ષમને મારવાને મોકલ્યો.

અધ્યાય ૨૧ મો.

પછી ઋષિ સધ્યા કરતા હતા, તેવામાં ગક્ષમ વગહરૂપ વૈર્દ આળ્યો તેને પેલા ગન્તપુત્રે બાણ માર્યો, તે બાણ સહિત વગહ નાઠો તેની પાછળ ગન્તપુત્ર પણ અશ્વ સહિત નાઠો. વગહ અરણ્યમાં જઇને એક ગુફા માનકેતે પાતાળમાં ગયો. ગન્તપુત્ર પણ ત્યાં ગયો, પણ વગહ તો ક્યાંય દેખાયો નહીં. પણ નાગપુત્ર એક સુદૃઢ નગરીમાં ગયો. ત્યાં કોઇ પુરૂષ જોનામાં ન આળ્યો પણ એક સ્ત્રી જોઇ, પણ તેણે તેને કશો ઉત્તર ન આપતાં એક મેદેવમાં પેઠી. ગન્તપુત્ર પણ થોડો બાવી અદગ ગયો. તો એક ૧૬ વર્ષની નવયોવના પદગપગ બેઠી હતી ને તેની પાસે પેલી સ્ત્રી હતી. પેલી ૧૬ વર્ષની સદગીએ ગન્તપુત્રને જોઇને હર્ષિત તથા કામામસ્ત થઇ સુર્જિત થઇ, પછી બેઠી થઇ ત્યારે ગન્તપુત્રે તેને કાણુ પુછ્યુ, ત્યારે તે સ્ત્રીની માનથી પેલી પાસેની સ્ત્રીએ કહ્યુ કે તે મોહનસ્ત થઇ છે અને કહ્યુ કે દેવવૌકતા વિશ્વાવશુ નામે ગર્વના ગન્તની અપુત્રી છે, ને તેનુ નામ મદાવના છે. એક મરે વગ્ગેતુ રક્ષમનો પુત્ર પાતાળકેતુ જે પાતાળના મધ્યભાગમાં ગ્રહે છે, તે તેને હરી ગયો. ને આંહી લાગી સુદ્રી છે. તે ત્રયોદશીને રોજ વસ્ર કનાર છે તેથી તે મરવા તૈયાગ થઇ ત્યારે કામધેનુએ કહ્યુ કે તુ મરીશ નહીં. એ ગક્ષમને વર્ધિનાર મનુષ્ય તને પગળશે ને તેથી અટકી છે હુ તેની કુંડળા નામે દાગી છુ હુ વિધ્યા

ચળની પુત્રી ને પુષ્કરમાલી ગંધર્વની સ્ત્રી છું. મારા પતિને શું ભ નામે રાક્ષસે માર્યો સ્વારથી તીર્થે તીર્થે યાત્રા કરતી ફરું છું; પણ મારી સખિના પ્રેમથી હું હાલ આંહી રહું છું. હવે પેલા દૈત્યને કાઢીને વીંધ્યો-તે મારા જાણવામાં આવતાં હું તેના ખજાર દેવા આંહી આવી, ત્યાં તમે પણ આવ્યા, હવે તે તો તમને જોઈને મોહિત થઈ છે, ને કામધેનુના વચન પ્રમાણે વીંધનારની સ્ત્રી થઈ ચુકી છે, હવે તમે કાણ છો તે કહો. ત્યારે તેણે સર્વ વાત કહી, તેથી તે બોલી કે ત્યારે તો તમેજ છો. જન્મ કાંતિ ચંદ્રને જોઈને, તેજ સુર્યને, વૈભવ પુણ્યશાળીને, ધૃતિધીરને, ક્ષમા ઉત્તમ પુરૂષને પામીને સ્થિર થાય છે, તેમ મારી સખિ તમને જોઈને મોહિત છે, તેથી કામધેનુનું વચન પણ સત્યજ ઠર્યું છે. પછી તે સ્ત્રીએ ગંધર્વના કુળગુરુ તુંખૂરનું ચિંત્વન કર્યું, એટલે તે ત્યાં આવ્યા. પછી તેમને તેણે પરણાવ્યાં ને પછો ગયા. ત્યારપછી પેલી દારી તેમને પતિપત્નીના ધર્મો સમજાવીને તપ કરવા ચાલી ગઈ, અને તે ઋતુધ્વજ તથા મદાલસા ખાંને અશ્વપર બેસી પૃથ્વીપર પાછાં આવ્યાં. હવે આ વાતની દતુના પુત્રોને ખજાર પડી, તેથી લે જાય છે, લે જાય છે, કહ્યું, કે તરતજ પાતાળકેતુ રાક્ષસોનું સૈન્ય લેઈને લડવા આવ્યો. પછી તે ઋતુધ્વજ ત્વષ્ટાના આયુધે કરીને સર્વે દૈત્યો સહિત પાતાળકેતુનો નાશ કર્યો, અને પોતાના પિતા પાસે આવ્યો, પછી પિતાએ તેને બહુ વખાણ્યો ને એ રીતે મદાલસા સાથે પરણીને સુખ-ભોગવવા લાગ્યો.

અધ્યાય ૨૨ માં.

પછી રાજાએ ઋતુધ્વજને કહ્યું કે રોજ તારે પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરવું ને દાનવોને મારીને મુનિઓને સુખ કરી આપવું. આ પ્રમાણે તે કરવા લાગ્યો, ત્યારે એક દિવસે ઋતુધ્વજ યમુના કિનારે ગયો. ત્યાં પેલા પોતાલકેતુનો ભાઈ તાલકેતુ મુનિનો વેશ ધરી બેઠો હતો, તેણે તેને કહ્યું કે મારે યજ્ઞ કરવો છે, માટે તું મારા આશ્રમની ચોકી કર અને હું આ નદીમાં જઈ વણનું આરાધન કરી દેઉં; ને યજ્ઞ કરવામાં પૈસા જોઈએ, માટે આ તારા કંઠનું ધરણુ લાવ. પછી તેણે તેમ કર્યું ને તાલકેતુ નદીમાં ગયો ને ત્યાંથી અદ્રશ્ય નીકળીને શત્રુચ્ચત પાસે જઈને પેલું ધરણું આપીને કહ્યું કે તારા પુત્રને રાક્ષસોએ માર્યો છે, પછી એ વાત સાંભળતાંજ મદાલસા તો મૃત્યુજ પામી; પછી બ્રાહ્મણના કાર્યમાં પોતાનો પુત્ર મર્યો, એમ જાણીને રાજા રાણીએ શોક મુક્યો. પછી પેલો તા-

લોકેતુ પાછો યમુનામાંથી નીકળીને તે ગજપુત્રને રજ આપી, નેથી તે થોડે ચ-
ડીને પાછો ઘેર આવ્યો.

અધ્યાય ૨૩ મા.

તેણે મદાલસાના મૃત્યુની વાત સાંભળવાથી નિશ્ચય કર્યો કે મારે બીજી
સ્ત્રીનો ભોગ લેવો નથીજ. આમ આચર્યો બેઠો છે. પેલા નાગપુત્રેએ કહ્યું, કે
મદાલસાનું અભીષ્ઠ તેને છે, તે શી રીતે અપાય ? આ સાંભળી અશ્વતરે પ્રયત્ન
કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતે હિમાલય પર્વતના ઢાળ ઉપર પ્લક્ષાવતરણ નામે તીર્થ
છે, ત્યાં જઈને પરમ તપ આરંભ્યું. તેણે સરસ્વતીનું આરાધન આ પ્રમાણે
કરવા માંડ્યું. “હે દેવિ, અકાર, ઉકાર ને મૂકાર, એ ત્રિમાત્રા; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને
રૂદ્ર એ ત્રિદેવ; સાંખ્ય, યોગ; ને તર્ક, એ ત્રિવિદ્યા; ગાર્હસ્પત્ય, લૌકિક અને
આહુવનીય, એ ત્રિઅગ્નિઓ; સૂર્ય, ચંદ્ર ને અસિ, એ ત્રણ તેજ; ધર્મ, અર્થ અને
કામ, ત્રિ વર્ગ; સત્ત્વ, રજ ને તમ, એ ત્રિગુણ; વાત, પિત્ત ને કફ, એ ત્રિ-
દોષ ; ઋક્, યજુર્ ને સામ, ત્રિવેદ; બ્રાહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્યને વાનપ્રસ્થ, એ ત્રિ-
આશ્રમ; ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન, એ ત્રિકાળ; જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ, એ
ત્રણ અવસ્થા; પિતા, પિતામહ, અને પ્રપિતામહ, એ ત્રિપિતૃ; દિવસ, રાત્રી ને
સંધ્યા, એ ત્રિસમય; એ સર્વ તારૂં સ્વરૂપ છે. ૭ પ્રકારની સોમસંસ્થા, ૭ પ્રકાર-
ની હવિષ્ પૂરે હુતદ્રવ્ય સંસ્થા, અને ૭ પ્રકારની પાકસંસ્થા, એ સંસ્થાઓ ઝોં-
કારના ઉચ્ચાર વડે થઈ શકે છે તે તારૂં સ્વરૂપ છે. તું એક, અનેક ને એકાનેક
છે.” આથી વિષ્ણુની જીવહારૂં સરસ્વતી પ્રસન્ન થઈને આ પ્રમાણે બોલ્યાં:—“હે
કંબલના ભાઈ નાગરાજ, તારાપર હું પ્રસન્ન છું, માટે માગ.” અશ્વતરે માગ્યું
કે “કંબલની સહાયતા આપો ને પછી અમે બંને ગાનવિદ્યામાં દુશળ થઈએ.” ત્યારે
સરસ્વતીએ કહ્યું કે “પશ્ચત્તિ ૭ સ્વરો, અવયવ ભેદ વિનાનો મુખ્ય જ ૧ આમ,
તથા ૭ રાગ મળીને તે પ્રખંધાદિ ૭ ગીતક; ભેદ રહિત મૂળ ભૂત એવી ૭
મુર્છનાઓ, આગણપચાસ તાલ, એક ગ્રામમાંથી ભેદે કરીને થયેલા ૩ ગ્રામ, એ
સર્વે તને અને તારા ભાઈ કંબલને મળશે.” વળી ૮ પ્રકારનું પદ, ૩ પ્રકારનો
તાલ, ૩ પ્રકારનો લય, ૩ પ્રકારનો યતિ, અને ૪ પ્રકારનું તોલ, એ પણ આપું
છું.” પછી દેવી અદ્રષ્ટ થયાં, અને ગાનવીદ્યામાં દુશળ થયેલા અશ્વતર ને કંબલ
બંને કૈલાસ શિખરપર ગયા. ને મહાદેવની ગાનથી સ્તુતિ કરી. પછી મહાદેવે
વર માગવા કહ્યું: ત્યારે તેમણે મદાલસા જેવા રૂપમાં ને વયાદિમાં મરીછે, તેવીજ

પાછી મારી પુત્રી થાય, એમ જાણ્યું. પછી શિવે કહ્યું કે તું પિતૃશ્રાદ્ધ કરીને પછી પણ પિંડમાંનો મધ્યમાંનો ખાજે, ને પછી મધ્ય કણમાંથી શ્વાસ નીકળશે, તેમાંથી મદાલસા પૂર્વ જીવીજ ઉત્પન્ન થશે; પછી એ રીતે તેણે મદાલસાને ઉત્પન્ન કરી ધરમાં છાની રાખી મુકી. આ વાતની તેનાં પુત્રોને પણ ખબર પડી નહીં. પછી તેણે પોતાના પુત્રો સાથે ઋતુધ્વજને પોતાને ઘેર બોલાવી મંગાવ્યો ને જમાડ્યો.

અધ્યાય ૨૪ મો.

પછી તેને કંઈ માગવા કહ્યું, ત્યારે નાગપુત્રોએ મદાલસાની વાત કહી, ત્યારે તેને આણીને તેને આપી. તે તેણે ખુશીથી લીધી.

અધ્યાય ૨૫ મો.

પછી ઋતુધ્વજ મદાલસાને ઘેર લાવ્યો ને પૂર્વની પેઠે સુખ ભોગવવા માંડ્યું. દેટલેક કાળે શત્રુજીત રાજા મૃત્યુ પામ્યા અને ઋતુધ્વજ ગાદીએ બેઠો. તેને મદાલસાથી એક પુત્ર થયો તેનું નામ વિક્રાંત પાડ્યું. પછી તે મદાલસાએ તે પુત્રને આત્મજ્ઞાન કહ્યું.

અધ્યાય ૨૬ મો.

પછી બીજો પુત્ર થયો તેનું નામ રાજાએ સુખાકુ પાડ્યું, તેને પણ રાણીએ આત્મજ્ઞાન આપ્યું. ત્રીજો પુત્ર થયો તેનું નામ રાજાએ શત્રુમર્દન પાડ્યું, તેને પણ આત્મજ્ઞાની રાણીએ કર્યો. છેલ્લો પુત્ર થયો તેનું નામ રાણીએ અલર્ક પાડ્યું, ત્યારે રાજાએ હસીને પુછ્યું, કે અર્થ વગરનું નામ તે શું? ત્યારે રાણીએ દેહ આત્માના લિપ્તપણાથી આત્માનું નામજ નથી, અને નામ માત્ર કલ્પિત છે, માટે અર્થ રહિતજ છે, એમ સમજાવ્યું, તે રાજાએ કબુલ કર્યું. પછી તે અલર્કને પણ આત્મજ્ઞાન મદાલસા આપવા લાગી, ત્યારે રાજાએ કહ્યું, કે માંડું તું નખોદ કેમ વાળે છે? એક તો રાજપુત્રને પ્રવૃત્તિ માર્ગપર રહેવા દે. પછી તેને પ્રવૃત્તિનો બોધ કર્યો.

અધ્યાય ૨૭ મો.

અલર્કના પુછવાથી મદાલસાએ તેને રાજા નીતિ શિખવી. તેનો સાર:— સ્ત્રી, પાસા, શિકાર, મધપાન, કઠોર વાણી, કઠોર શિક્ષા, દ્રવ્યહાની, આ સાત ચસન તજવાં. રાજ્યની ગુણ વાત ન જવા દેતાં, દેશનું શત્રુથી રક્ષણ કરવું. રાજા, અમાત્ય, મુહુર, ભંડાર, દેશ, ડોટ, સૈન્ય, અને પ્રજા, એ રાજ્યનાં આઠ અંગો છે.

છુપા જનસૌથી અમાત્યાદિને જાણી લેવા, કાઠંપગ, વિધાયન કરવો, કા / પ્રનમે શત્રુનો પણ વિજ્ઞાન કરવો. ન્યાન=મિલક, તેમાં વૃદ્ધિ ને ધટાડો, તે નેતા રહેવું.

સધી, વિચર, આનન (લાગ આવે ત્યાં સુધી જાના એસી રહેવું), યાન (મુસાફરી), દ્વૈન (લશકરના વિભાગ કરવા), આશ્રય, આ છ ગુણ છે તેને જોળખવા.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, માન, અને હર્ષ, એ છને જીતવા. ક્રમકે કામથી પાંદુ રાજાનું મૃત્યુ થયું છે, ક્રોધથી અનુહાદે સ્વપુત્ર હણ્યો, એવ રાજા લોભથી મુવો, મદથી વેન રાજાને બ્રાહ્મણોએ માર્યો. અનાયુવાનો પુત્ર બલિ રાજા માનથી દુખ પામ્યો, અને હર્ષથી પુરંજય નાશ પામ્યો હતો. આ છ વિકાર જીતવાથી મરૂતે સર્વ જગત વશ કર્યું હતું.

ગન્તવ્ય કાગડો, કાયવ, ભમરો, મૃગ, મર્પ, મયૂર, હસ, કંકડો, ને બકરાનાં લક્ષણો શિખવાં જોઈએ, એટલે કે (કમર) સાવચેતી, મધુરવાદી, સર્વ વસ્તુનો સાર લેઈ લેવો, સમુદાયથી વિષુટાં પડવું નહીં, દુકાટો રાખવો, લશ્કરનો સ કાય નિકાસ ગણવો, ગુણોને દોષ તપાસવા અને જન્ય રહેવું, અને હીમત રાખવી, દત્તાત્રિ બોધ કર્યો.

અધ્યાય ૨૮ માં.

એ રીતે રાજ્ય ધર્મ સાંભળ્યા પછી અલર્ક વર્ણાશ્રમ ધર્મ પુછ્યો, ત્યાગે માતાએ તે કહ્યો. બ્રાહ્મણના ૩ ધર્મો મુખ્ય છે — ૧ દાન, અધ્યયન, અને યજ્ઞ. આપત્તિ મિત્રાય ૪ યો ધર્મ તેણે આચરવોજ નહી. વળી તેની જીવિકા પણ ૩ પ્રકારની છે. શુદ્ધ યજ્ઞમાનનેજ યજ્ઞ કરાવવો, શુદ્ધ શિષ્યનેજ ભણાવવો, અને શુદ્ધ દાતા પાસેથીજ દાન લેવું.

ક્ષત્રિયના ૩ ધર્મો એજ છે, અને તેની જીવિકા પૃથ્વીનું રક્ષણ તથા હથિયાર બાંધવાં, એ જ છે. વૈશ્યને પણ ધર્મ તો એ ત્રણે, પણ જીવિકા વ્યાપાર, પશુ પાળવાં, ને ખેતીની છે.

શૂદ્રના ૩ ધર્મો આ પ્રમાણે છે — દાન, વેદોક્તમત્ર રહિત અધ્યયન, અને બ્રાહ્મણોની સેવા તથા તેમની જીવિકા કરીગરી, વેચવું સાટવું, ને બ્રાહ્મણની સેવા છે. એ રીતે વર્ણ ધર્મ છે. હવે આશ્રમ ધર્મ કહેછે:—બ્રહ્મચર્ય રાખી વેદાધ્યયન કરવું, પૃત્વન કરવું, ને ગૃહની આજ્ઞા પાળવી તથા એવા કરવી પછી ગૃહસ્થાશ્રમ

કરવો હોય, તો તેમ નીકર બારોબાર બ્રહ્મચર્યજ ધારે છે, તેને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમીએ સમાન જાતિની નીરોગી કન્યા સાથે પરણવું, ધન મેળવવું ને દાનાદિ કરવું. હવે વાનપ્રસ્થના ધર્મ આ પ્રમાણે છે.

પુત્ર સંતતિ થયા પછી કે નમતી અવસ્થા થયા પછી વાનપ્રસ્થ થવું. વનમાં જવું, તપ કરવું ને યોગ ધારણ કરવો. હવે ચોથો સંન્યસ્ત છે તેના ધર્મ આ પ્રમાણે છે. આત્મજ્ઞાન મેળવી છે પ્રમાણે વર્તવું.

અપૂર્ણ.

વેદોત્પત્તિ.

(સાંધણું પૃષ્ઠ ૩૫ થી).

અર્થ:—વાયુ અવિનાશી વસ્તુ છે, અને કર્મોમાં પ્રથમ જન્મેલી વેદોની માતા, અને અવિનાશિત્વનું મધ્યબિંદુ છે. આપણને આનંદ આપતી તે યજ્ઞમાં આવી. તે રક્ષક દેવી મારું આવાહન સાંભળવાને તત્પર હોજે,—જેને વિદ્વાન્ ઋષિઓ, સૂક્તોના રચનારાઓ, દેવતાઓ શ્રમવડે તથા તપવડે ઇચ્છે છે, તે છે.

હવે આટલા ઉપરથી ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

૧—પુરૂષ સૂક્ત—યજ્ઞમાંથી સર્વ વેદાદિ થયાં છે.

૨—અથર્વ વેદ ((૧૦-૭-૧૪) રક્લમાંથી વેદાદિ સર્વ થયાં છે.

૩— „ (૧૦-૭-૨૦) રક્લમાંથી સર્વ વેદાદિ થયાં છે.

૪— „ (૮-૪-૩૮) ઇંદ્રમાંથી ઋગ્વેદ અને ઋગ્વેદમાંથી ઈંદ્ર થયો છે.

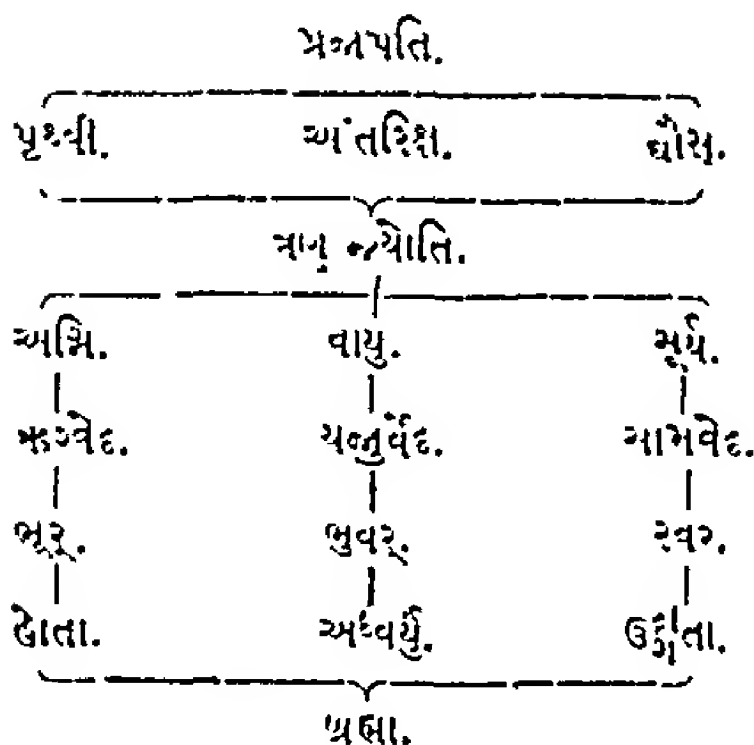
૫— „ (૧૯-૫૪-૩) કાળમાંથી ઋક્ અને યજુસૂ થયા.

૬— „ (૪-૩૫-૬) રાધિલા ચોખામાંથી અમૃત તથા ગાયત્રી અને વેદો સર્વ થયા છે.

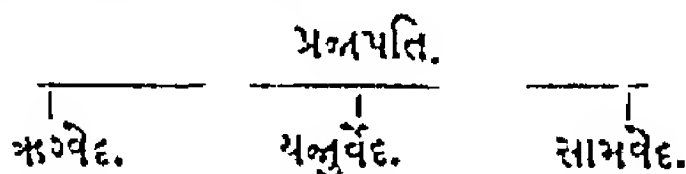
૭— „ (૭-૫૪-૧) ઋક્ અને સોમજ શ્રેષ્ઠ છે.

૮— „ (૭-૫૪-૨) ઋક્ પાસેથી હવિષ, સામપાસેથી ગ્વાજ, અને યજુસૂ પાસેથી બળ મળી શકે છે, અને તે અપાવનાર ઇંદ્ર છે.

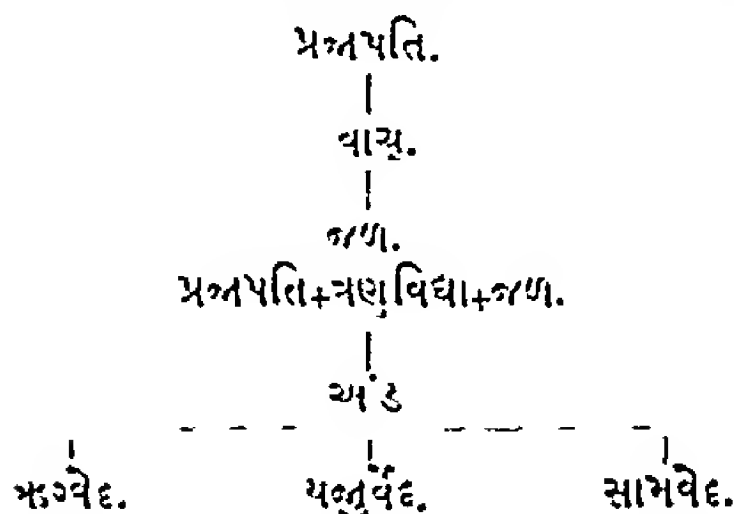
૯— „ શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૧-૫-૮-૧) :—

૧૦-શતપથ. (૪-૧-૧-૮)

૧૧-શતપથ (૪-૧-૧-૯ તથા ૧૦) કમ નીચે પ્રમાણે —

૧૨-શતપથ (૧૪-૫-૪-૧૦) ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના શાસમાંથી કહેલી છે.

૧૩- .. (   ) આમાં બ્રહ્માના શાસમાંથી વેદ ને અ-
પાર્ણવેય છે ને તેમજ બીજાં શાસ માત્ર ને પાર્ણવેય છે ને
તમામ ઉત્પન્ન થયાનું કહેલું છે.

૧૪-શતપથ (૧૪-૪-૩-૧૨) નીચે પ્રમાણે છે:—

વાયુ=ઋગ્વેદ.   મન=યજુર્વેદ.   પ્રાણુ=સામવેદ.

૧૫-શતપથ (૭-૫-૨-૫૨):—

મન=સમુદ્ર+વાયુ (પાવડો).

ઋગ્વેદ.

યજુર્વેદ.

સામવેદ.

૧૬-તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૨-૩-૧૦-૧):—

પ્રજપતિ.

સોમ.

ત્રણવેદ.

૧૭-તૈત્તિરીય (૩-૩૬-૧):—વેદો પ્રજપતિની હાઠીમાંથી થયાનું છે.

૧૮-   ,,   (૨-૮-૮-૫):—

વાયુ.

વેદો.

બ્રાહ્મણ ભાગ પછી હવે ઉપનિષદોના લેખો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૯-છાંદોગ્ય:—

પ્રજપતિ.

પૃથ્વી.

અંતરિક્ષ.

સ્વર્ગ.

અગ્નિ.

વાયુ.

સૂર્ય.

ઋગ્વેદ.

યજુર્વેદ.

સામવેદ.

ભૂર્.

ભુવર્.

સ્વર્.

૨૦-બૃહદારણ્યક:—વાયુ અને આત્મામાંથી સર્વ ઉત્પત્તિ છે.

હવે સ્મૃતિનાં દશાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

૨૧-મનુ (૧-૨૧-૨૩):—બ્રહ્માંથી વેદો થયા. અપૌષ્પેય માટે દીકાકારે
નુહં નુહં લખે છે. કુલ્લુક લખે છે કે પૂર્વ કલ્પના વેદો બ્રહ્માન

સ્મૃતિમાં હતા તે કાઢ્યા, અને મેધાતિથિ લખે છે કે અગ્નિ, વાયુ
આદિનાં સૂક્તોશ્રી ઋગ્યજુષાદિ વેદો આરંભાય છે, માટે તે તેના
કર્તા નથી.

૨૨-મનુ (૨-૭૬). ત્રણ વેદોમાંથી પ્રજપતિયે ઑંકાર કાઢ્યો, તથા
ત્રણ લોક કર્યા.

૨૩-મનુ (૨-૭૭). સાવિત્રી વેદોમાંથી બ્રહ્માએ કાઢી.

૨૪-,, (૨-૮૧). ત્રણ લોક તથા ગાયત્રી બ્રહ્માનું મુખ છે.

મુદા જુલો ન જવાય તેટલા માટે વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ્ અને સ્મૃતિ વા-
ક્યોની દલીલો ઉપર એકત્ર કરી રાખી, હવે તે પર વિવેચન આપતાં પહેલાં
પુરાણોની દલીલો પણ અત્ર ઉતારી લેઈ, દલીલો પૂર્ણ થયે વિવેચન આપીશું.

પ્રકરણ ૨ જી

વિષ્ણુ અને સાયવત પુરાણોમાં વેદાત્પત્તિ વળી ચતુર્મુખ બ્રહ્માના ચાર
મુખોમાંથી કહેલી છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં ૧-૫-૪૮ માં.—

ગાયત્રંચક્રચથૈવ નિવૃત્તસામરંધંતરમ્ ।
અગ્નિષ્ઠોમંચયજ્ઞાનાં નિર્મમેયમાદ્મુત્તાત્ ॥
યજૂંપિતૃષ્ઠમંછંદઃ સ્તોમંપંચદશંતથા ।
બૃહત્સામતથોક્ત્યંચ દક્ષિણાદસ્રજદ્મુત્તાત્ ॥
સામાનિજગતીછંદઃ સ્તોમંસપ્તદશંતથા ।
વૈરૂપમતિરાત્રંચ પશ્ચિમાદસ્રજદ્મુત્તાત્ ॥
૯કવિંશમધર્વાણ માત્સોર્યામાનેમેવચ ।
અનુષ્ઠંમવૈરાજ મુત્તરાદસ્રજદ્મુત્તાત્ ॥

અર્થ.—પોતાના પૂર્વ મુખમાંથી બ્રહ્માએ ગાયત્રી, ઋગ્વેદ, નિવૃત્ત, રંધંતર-
આમ, તથા યજ્ઞોમાં અગ્નિષ્ઠામ રચ્યો. પોતાના દક્ષિણ મુખમાંથી યજુર્વેદ, ત્રિ-
ષ્ટુલછંદ, પંચદશસ્તોમ, બૃહત્સામ અને ઉક્ત્ય રચ્યાં પોતાના પશ્ચિમ મુખ-
માંથી તેણે એકવિંશ, અર્ચવન અને આપ્તોર્યામન, અનુષ્ટુપ્ અને વિરાજ
અદિન રચ્યાં.

ભાગવત પુરાણ ૩-૧૨-૩૪ અને ૩૭ —

કદાચિદ્વ્યાયતઃ સ્ષ્ટુર્વેદાઃ આસંશ્વતુર્મુસ્વાત્ ।
 કથંસદ્યામ્યહંલોકા ન્સમવેતાન્યથાપુરા ॥
 ઋગ્યજુઃસામાથર્વાચ્યા ન્વેદાન્પૂર્વાદિભિર્મુસૈઃ ।
 શસ્ત્રમીજ્યાંસ્તુતિસ્તોમં પ્રાયશ્ચિત્તંવ્યધાત્ક્રમાત્ ॥

અર્થ:—અતુર્મુખ સદ્ગુણ વિચારતા હતા કે 'પૂર્વની પેઠે સમય સદિ હું કેવી રીતે સજ્જન ? એવામાં તેના (ચારમુખો)માંથી વેદો ઉત્પન્ન થયા. પોતાના પૂર્વાદિ મુખોમાંથીતેણે ઋક્, યજુષ્, સામ અને અથર્વ—સ્તુતિ, યજ્ઞ, સૂક્ત અને પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત કર્યા.

વળી ૪૫ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે તેના કેશમાંથી ઉષ્ણિઃછંદ, તેની ત્વચામાંથી ગાયત્રી, તેના માંસમાંથી ત્રિષ્ટુભ્, તેના અસ્થિબંધનોમાંથી અનુ-
 ઋક્, અને તેનાં અસ્થિમાંથી જગતી ઉત્પન્ન છે, (તસ્યોષ્ણિગાસીલ્હોમેભ્યો-
 ઃ ત્રીચિત્ત્વચોવિમોઃ । ત્રિષ્ટુભ્યાંસાત્સ્તુતોઽનુષ્ટુપજગત્યસ્તનઃ પ્રજાપતેઃ ॥).

માર્કંડેયપુરાણ ૧૦૨-૧ થી ૭ સુધીમાં કહે છે કે:—

તસ્માદંડાદ્વિભિન્નાત્તુ બ્રહ્મણોઽવ્યક્તજન્મનઃ ।
 ઋચોવભૂવઃ પ્રથમં પ્રથમાદ્વદનાદ્મુને ॥
 જપાપુષ્પનિભાઃ સદ્યસ્તેજોરૂપાન્તસંહતાઃ ।
 પૃથક્પૃથગ્વિભિન્નાશ્ચ રજોરૂપવહાસ્તતઃ ॥
 યજૂંષિદક્ષિણાદ્વક્ત્રાદનિરુદ્ધાનિકાંચનમ્ ।
 યાદ્યગ્વર્ણંતથાવર્ણાન્યસંહતિધરાણિચ ॥
 પશ્ચિમંયદ્વિમોવક્ત્રંબ્રહ્મણઃપરમેષ્ઠિનઃ ।
 આદિર્ભૂતાનિસામાનિ તતશ્છંદાંસિતાન્યથા ॥
 આથર્વણમશેષંચ મૃગાંજનચયપ્રથમમ્ ।
 ઘોરાઘોરસ્વરૂપં તદાભિચારિકશાંતિકમ્ ॥
 ઉત્તરાત્પ્રકટીભૂતંવદનાત્તસ્યવેદસઃ ।
 સુલ્લસત્ત્વતમઃપ્રાયં સૌમ્યાંસૌમ્યસ્વરૂપવત્ ॥
 ઋચોરજોગુણાઃ સત્ત્વંયજુષાંચગુણોમુને ।
 તમોગુણાનિસામાનિતમઃસત્ત્વમથર્વસુ ॥

અર્થ:—તે વિભિન્ન અંડમાંથી અવ્યક્તજન્મના બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તેનું પૂર્વમુખમાંથી પહેલવહેલે! એકાંએક જપાપુષ્પ સમ પ્રકાશીત દેખાતો અંદરથી

અભિન્ન પણ બહારથી ભિન્ન દેખાતો—રજોગુણી—ઋગ્વેદ—ઉત્પન્ન થયો. તેના દક્ષિણ મુખમાંથી ભિન્ન અને સુવર્ણ વર્ણવાળો અનિરુદ્ધ એવો યજુર્વેદ થયો. શ્રેષ્ઠ એવા ઋષાના પશ્ચિમ મુખમાંથી સામવેદ અને ઇંદો ઉત્પન્ન થયા. ઋષાના ઉત્તર મુખમાંથી કાળી મધમાખ અને આંગણના રંગનો, ઘોર અને અઘોરરૂપ, તેના અભિચાર શાંતિક; સુખ, સત્વને તમઃપ્રાય સૌમ્યાસૌમ્યરૂપી સંપૂર્ણ આયર્વન વ્યક્ત થયો. ઋગ્વેદ રજોગુણ યુક્ત છે, યજુર્વેદ સત્વગુણી છે, સામવેદ તમોગુણી છે, અને અયર્વવેદ સર્વ અને તમોગુણી છે.

અપૂર્ણ.

અવિચારથી ઉતરતા જતા આર્યપણા વિષે.^૧

(પાછલા પુસ્તક ૨૧ ના પાના ૧૩૩ થી સાંધણ.)

હાય હાયરે, હિંદુપણું જાય હાદયું,	
નારી પોલકાં પેરી ધર ધાલ્યું રે.	હાય હાયરે.
શુન્ય કપાળ માને મજાનું,	
લક્ષ લેંકાવે આંદલો તજવાનું,	
હૈયે આણે ન હરી મજવાનું રે.	હાય હાયરે. ૧
પગે પગરખાં પેરે છે ખાસાં,	
ઉપર મોઝાં લગાવે મજનાં,	
બને વેશ બેશ જાણે તમાસારે.	હાય હાયરે. ૨
પેટી પેરે છે પેટપર તાણી,	
શીર સાડી ને ચસમે લોભાણી,	
હીંદવાણી બની પારસાણી રે.	હાય હાયરે. ૩

૧ આ મથાળા નીચે હાલના જતા હિંદુપણા માટેના કુટવાના દાળના મરસીયા છ-પાએલા છે તે પુરૂષ વર્ગને લાગ્ય પડતી ટીકાનો ખેદ છે. પણ કહેવાતા સુધારાથી શ્રી વર્ગમાં ફરફાર થતો જાય છે તેમજ હિંદુઓની સ્થિતિ ઉતરતી જાય છે તે માટેની વધારાની ખેદાગક ટીકાના આ મરસીયા દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તે દરેક વિચારવંત માણસો કયુત્ત કર્યા વિના રહે એવ નથી. હવે તેનો વધારોગ ઉપયોગ થવાનું વાંચન રા તથા માંગળનારાઓના હાથમાં છે.

- જાય નાટક જેવા બહુ નારી,
હુસે વસ્ત્ર ખસે એમ ભારી,
મરદો મધ્ય લજ્જાને વિસારી રે. હાય હાયરે. ૪
- લેખન વાંચનનો વધિયો લવારો,
તેને માની બેઠા છે સુધારો,
નથી જેતાં નીતિમાં બગાડો રે. હાય હાયરે. ૫
- ગમે ગાડી વાડીની સેલાણી,
ગણે સાર્થક જે મોજ માણી,
પતિ સેવાની કરજ બુલાણી રે. હાય હાયરે. ૬
- કંથ સેવ્ય ને સેવક નારી,
શાખ શાસ્ત્રો તણી છે સારી,
અમલ ઉલટ દેખાય અપારી રે. હાય હાયરે. ૭
- રીતિ અનાદિ ધર્મ કર્મ વાળી,
વણુ સમજે ગણુ ને વે'માળી,
માને પરાધ રીતિ રૂપાળી રે. હાય હાયરે. ૮
- કુળ મરજદ સર્વે છોડે,
સાસુ સસરા તજે તરછોડે,
કંથ કામની ઉપરાણે દોડે રે. હાય હાયરે. ૯
- ધંધા રાજગારની થઈ માઠી,
ખર્ચ વધ્યાં ને આવક નાઠી,
જેઈ પરાયા લોક લાંઠીરે. હાય હાયરે. ૧૦
- નાબુકાઈ વધી નરનારી,
માનો તન મન નબળાઈ ભારી,
દરદ દુકાળથી વધતી ખુવારી રે. હાય હાયરે. ૧૧
- દેશ નિર્વન ને વધિયા ભીખારી,
પેટ ભરવાની આપદા અપારી;
પુણ્ય પૂર્વજુ બેઠા પરવારી રે. હાય હાયરે. ૧૨

પ્રભુ દીન દયાળુ છે દેવા,
 દીજે બાળ સંભાળ તતખેવા,
 દીજે બુદ્ધિ બને તુજ સેવારે. હાય હાયરે. ૧૩
 હિંદુ સ્વરૂપ શું તે પીછાને,
 ખેંચી ખીસેંટ વેણ ધરે કાને,
 માગ્યું મુખેથી કેશવરામે રે. હાય હાયરે. ૧૪

ગુલામગીરી.

ઢાઢપણ પ્રકારની, પરંતુ ગુલામગીરીનો રિવાજ સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં અતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવતો જણાય છે. યુરોપના ધર્મગુરુઓમાં તે રીવાજ હતો તેમજ ચાહુદી લોકોમાં પણ તે ચાલતો હતો. વળી તે પ્રાચીન ઇજિપ્તના લોકો, ક્રીનિશિયનો, ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં પણ હતો. આપણે ઢાઢપણ પ્રાચીન પ્રજાનો ઇતિહાસ વાંચવામાં ગુંથાઇયે છીએ ત્યારે આપણે ભૂલી જઇએ છીએ કે આપણે જે વાંચીએ ને જાણીએ છીએ, તે માત્ર સ્વતંત્ર લોકો વિષે હોય છે, પરંતુ એકજ છાપરા નીચે આ સ્વતંત્ર માણસોની સાથેજ વળી બંધાયેલા પરતંત્ર લોકો અથવા ગુલામો પણ વસે છે, કે જ્યાં ગ્રાહરમાં આવી શક્તા નથી અને તેમના અભાગિયા નશિબને લીધે માત્ર મજૂરી કરવાનેજ સજા હોય છે અને તેમની એવી સ્થિતિમાં ઢાઢ દિવસ ફેરફાર થવાનો હોતોજ નથી, એવા લોકોની હયાતીનો આપણને ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

મનુષ્ય જાતિને આમ નિરંતરને માટે આકરનીજ સ્થિતિમાં જોરાવરીથી રાખી મૂકવામાં શું પ્રજાને કે મનુષ્યને જરાપણ દયા નથી આવતી ? ઇતિહાસનો આવી ઢાઢપણ બિના પ્રસિદ્ધ કરતો નથી. જંગલી લોકોની સ્વાર્થ બુદ્ધિમાંથી

૧ આ યુરોપીઅન વિદુષી બાઇ હિંદુઓની ઉત્તમ રીતિને ધણીજ પમદ કરીને હિંદુધર્મની મહત્તા માટે જે બાપણો આપે છે, તે બીના પ્રસિદ્ધ છે તેનું કહેવું ધ્યાનપર લઇ સર્વ બાઇ બાઇઓ અમલ કરે તો તેનો ઉદ્દેશ જડવાદાત્મક યુરોપી રીતિને ધિક્કારી નિવૃત્તિ માર્ગ કે જે હિંદુઓનો ઋષિ મુનિઓએ પસંદ કરેલો છે તેનાપર શીદા થવાનો છે તે દરેક હિંદુને વ્યવહાર અને પરમાર્થ સુધારનાર હિતકર છે. આપણે પાછા પડતા જઇએ છીએ તેવા વળતમાં તે રીતિ પરદેશી બાઇએ રિનેકથી સમજી ગૂઢણ કરી તેને માટે તેને થોડો ધન્યવાદ નથી

આ રીવાજ ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેમાં તેઓ કશું પાપ કે ગેર વ્યાજબી માનતા નથી. કરજદારોને પકડવામાં આવતા અને પોતાના લેણા પૈસા તેમની જાતને ગુલામ તરીકે વેચીને વસુલ કરતા હતા. જુગારીઓ જુગારમાં સર્વ મિલકત હારી જતા ત્યારે છેવટે પોતાની જાતની હોડ કરી રમતા અને તેમાં પણ હારી જવાથી તેઓ પોતાની મેળેજ ગુલામ બની રહેતા હતા. કંઈપણ વાંકની સજામાં માણસની સ્વતંત્રતા છીનાવી લેવામાં આવતી હતી અને તેમને ગુલામ તરીકે વેચી નાખવામાં કે રાખી લેવામાં આવતા હતા. દુકાળના સમયમાં માખાપોને પોતાનાંજ છોકરાં બોજ રૂપ થઈ પડવાથી બજારમાં વેચવાં પડતાં હતાં અને તેના પૈસામાંથી તેઓ પોતાનું પોષણ કરતાં હતાં. વળી મહા ભયંકર લડાઈઓ થતી તેપણ માણસનો મરોજ હતો, અને પ્રાચીન સર્વ પ્રજાઓમાં તે એક દુર્ગદ્રુપ બીજ હતું. એક ગ્રીક ગ્રંથમાં કહેછે કે “પ્રાચીનકાલમાં એવો ધારો ચાલતો હતો કે જે જીતાય તેણે ગુલામગીરી કરવી.” તોપણ વળી આમાં એક અપવાદ હતો, અને તે એકે ધર્મયુદ્ધમાં પકડાયલાને ગુલામગીરીમાં રાખતા નહોતા, પરંતુ તેમને કાપી નાખવામાં આવતા હતા. એક બીજી પ્રજાઓ વચ્ચેના નિયમિત યુદ્ધ સિવાય વળી પ્રજામાં માંહો માંહે પણ કેટલીકવાર બખેડા ચાલતા હતા, અને બિચારા શાંત લોકોને પકડીને ગુલામ કરતા હતા. આ પ્રમાણે બલવાન સ્પાર્ટન લોકો હેલોટ જાતિના લોકોને ગુલામ રાખતા હતા અને તે ઉપરથી રોમન લોકોમાં “હેલોટ” શબ્દજ ગુલામવાચક થઈ ગયો હતો. કેટલીકવાર સ્પાર્ટાના આ હેલોટ જાતિના અભાગિયા ગુલામો પોતાના જુલમી શેઠો સામે હુલડ પણ કરતા હતા; પરંતુ આ હુલડોને નિર્દય અને ધાતકી કતલ ચલાવી શાંત પાડવામાં આવતાં હતાં.

આ સર્વ ઉપરથી આપણને પુરતો પુરાવો મળી શકે છે કે ગુલામગીરી કંઈ પણ વિદ્વા કે નીતિના પાયા ઉપર ચાલતી નહોતી, પરંતુ કરતા અને બલવાનતાનુંજ પરિણામ હતું. ગુલામગીરીનો રીવાજ ગેરવ્યાજબી છે, એમ માણસ જાતે માનવા માંડ્યું, તેની પૂર્વે લાંબા કાળથી બેશક તે રીવાજ ચાલતો હતો, અને હજી હાલ પણ કેટલીક પ્રજાઓ એવી છે કે જે તે રીવાજની કંઈ ખાસી સમજ શકતી નથી. હજી પણ આ બાબત ચર્ચાતી છે, અને કેટલોક મત ભેદ તેમાં દેખાય છે, તોપણ આપણે કહેવું જોઈએ કે સુધરેલી પ્રજાની સુધરેલી વિચ્છાનુસાર પ્રત્યેક માણસ જાતિ પોતાની જાતનો માલિક છે, તોપણ તે પોતાના

જાતને કે બીજાની જાતને વેચી શકવાનો ભંગ કરવાને કાઢને પણ કશો હક નથીજ. તેટલા માટે ગુલામગીરી દાઢ પ્રકારે કાયદેસર નથીજ. તે માત્ર જાળવી રાખવાની પાળવામાં આવે છે. ગુલામ, એક મિલકત ગણાય છે, અને તેને કાયદાનો આશ્રય હોતો નથી; તેટલા માટે ગુલામગીરી, નીતિના નિયમોથી બહાર છે. પ્રત્યેક માણસને પોતાની કંઈ કિંમત હોય છે અને જવાબદારી હોય છે, તેથી તે પોતે સુધરવાને માટે બંધાયેલો હોય છે, તથા પોતાના જાત પ્રમાણે કામ કરવાને પણ તે બંધાયેલો હોય છે. આ એક માણસની સ્વતંત્રતાનો ભંગ કરવો, તે જાગૃતિયતાએ જ હેતુથી પ્રાણીને સજ્જો છે તે હેતુનો ભંગ છે, આથી કરીને રાજ્ય બંધારણો કોઈ પણ માણસને તેની સ્વતંત્રતા છોડી દેવા દેતાં નથી. ખરેખર તો સુધરેલી પ્રજાનાં રાજ્ય બંધારણોનો મહાન હેતુ એજ છે કે માણસને પોતાનું જીવન સંપૂર્ણપણે સુખથી ભોગવાવું. સર્વ ધર્મોનો હેતુ સૃષ્ટિમાં શ્રાવણ અને પરસ્પર પ્રેમ વધારવાનો હોય છે, અને “જેવું કરિયે તેવું પામિયે,” એ કહેવતને ખરી કરી આપવાનો હોય છે. આ હેતુ, એક માણસ બીજાની મિલકત અને તો નાશ પામે છે, પરસ્પર ને લાભકારક થવું તથા મનુષ્ય દેહની કિંમત, આ બે હેતુઓ પ્રાચીન લોકોના સમજવામાં નહોતા, પરંતુ હાલ તો તે નીતિ અને ધર્મના પાયારૂપ ગણાય છે.

આ હેતુ માટે બે દરકાર અને અજ્ઞાન રહેનારા લોકોએજ ગુલામગીરીનો સુધરેલો (?) રીવાજ ચલાવેલો છે, અને એ બેશક માણસાદ્યથી ઉલટો રીવાજ છે. પ્રાચીન રોમમાં ગુલામો ધણા વધારે હતા, અને તેમાંના ધણાખરા તો પરદેશીઓ હતા, કેટલાક દેશીઓ પણ હતા અને કેટલાક તેમના શેઠા કરતાં ઓછા જ્ઞાનવાળા હતા. કેટલાક પોતાના ધણીનાં ખેતરો ખેડતા, કેટલાક પોતાના ધણીને શિખવતા હતા, તેમ કેટલાકને વળી પોતાના ધણી તરફથી સુખ પણ મળતું હતું. આ પ્રમાણે રોમના પ્રત્યેક શ્રીમંતને ઘેર ગુલામો રાખવામાં આવતા હતા, અને તેમાં પૂર્વના કાળા વાળવાળા, ઉત્તરના સોનેરી વાળવાળા, ઇટલીની દક્ષિણના રસોયાઓ, ગ્રીસ અને ઇજિપ્તના વિદ્વાનો અને ગવૈયાઓ, સાધયિયાના દુધ અને નીચ લોકો, આફ્રિકાના જંગલી લોકો અને ખ્રિસ્તના હક્ક લોકો હતા. હો! અઢારમા સૈકાની પહેલાં જ્યારે ખ્રિસ્ત રોમનું એક દૂરનું સંસ્થાન હતું, ત્યારે ત્યાંના લોકોને તેમનાં ઘરો છોડાવી દેવામાં આવતાં અને ઇથિયોપિયાના કાળા લોકોની સાથે તેમને રાખીને તેમની પાસેથી રોમન લોકો કામગીરી લેતા હતા.

આવી જરા ઠીક ગુલામગીરીમાંથી અરવાચીન કાળની હળશી લોડાની ગુલામગીરી ઉદ્ધવ પ.મી છે.

આફ્રિકામાં ઉત્તરમાં આવેલા મોટા રણથી તે દક્ષિણમાં આવેલી જોનો છેડો માલમ પડેલો નથી એવી કાફરલેંડ સુધી પહોંચેલો પ્રદેશ નાઇઝિરિયા આ હળશી લોડાથી વસેલો છે; તે હળશીઓને આપણે સીદી કહીએ છીએ. એ નાઇઝિરિયા દેશની પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર તથા પુર્વે આબીસીનિયા છે. આ પ્રદેશમાં તમામ સીદી લોડાજ વસે છે. પ્રાચીન લોડા ભૂમધ્યસમુદ્ર અને રક્તસમુદ્રના કિનારાના આફ્રિકા માંહેલા ભાગને સિબીઆ અને ઇથિયોપિયા કહેતા હતા, એટલે કે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાના પ્રદેશને ઇથિયોપિયા, અને રક્તસમુદ્રના કિનારાના પ્રદેશને સિબીઆ કહેતા હતા. ગુલામગીરી મૂળ ઇથિયોપિયાના લોડાને માથે પડેલી હતી. આપણે ઉપર કહેલું છે તેમ પ્રથમ તો તેમને માથે કંઈક બોલે પડેલો હતો. ખ્રિસ્ત અને સાર્થથિયન લોડા આ ઇથિયોપિયનોની સાથે ગુલામગીરી કરતા હતા, પરંતુ પાછળથી એ સર્વ લોડાએ ઠરાવ કર્યો કે ગોરાઓને ગુલામ નહિ બનાવતાં માત્ર કાળા લોડાને માથેજ એ ફરજ રહેવા દેવી. આ પ્રમાણે એકજ જાતિના લોડા ઉપર ગુલામી કરવાની ફરજ આવી પડી હતી; પછી કાંતો રંગના કારણથી કે કાંતો તેઓ ગુલામીને લાયક ના હતા તેથી, ગમે તેમ, પણ તેઓને માથે એ ફરજ પડી હતી, અને હાલ તો માત્ર એ લોડામાંજ આ બંધો રહેલો છે.

આફ્રિકાના સીદી લોડાની પ્રજાઓ, કે જે છેવટે યુરોપીઅન લોડાનો સામાન્ય શિકાર થઇ પડ્યો હતો, તેમાં એ લોડાનો પણ ગુલામ પૂરા પાડવાને લીધે દોષ હતો, ધણાજ પ્રાચીનકાળમાં તો ગ્રીક અને રોમન ધણીઓની પેઠે ઇથિયોપિયનોમાં પણ દરેક જણને ગુલામ હોવોજ જોઈએ, એવો રીવાજ ચાલતો હતો. એ ગુલામો વિકાળતો હતાજ, પરંતુ તેઓ માણસ જેવા પણ ન હોતા. આ ગુલામો વારસામાં પણ અપાતા હતા. ધણીઓ ગમે તે પ્રકારે ગુલામો મેળવતાજ હતા, પછી કાંતો ગુલામો વેચાતા હતા, અને તે ન મળે તો પાસેના દેશ ઉપર હુમલો કરીને મેળવતા હતા, અને છેલ્લો સ્વજાતિમાંથી જળરીનથી મેળવી લેતા હતા. સીદીઓના દેશમાંતો સ્વજાતિનાજ ગુલામો મળતા હતા, અને કેટલાક પદેરશથી જીતી આણેલા કેદીઓ પણ હતા.

કરુણાશંકર શોકોદ્ગાર.

(ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્તમ્).

શ્રીવિઠ્ઠલાત્માપ્યહિયેન જન્મ
સંપાદિતં પ્રેમ વિભાજિરાગ્નઃ ॥
હાર્દાસ્પદં હન્તવિલીન મેતં
ત્રૈલાસમાપ્તે કરુણાશિવાશ્રયે. ૧

(ઉપજાતિવૃત્તમ્).

અદ્યાતપત્ર દિજશંકરેણ
નવીનપૂર્યેન વિભૂષિતાસીત્ ॥
હાસાપુરી સંપતિનષ્ઠભૂષા
કૈલામવાસે કરુણાશિવાશ્રયે. ૨
અકારિમૈષઙ્ગવિધાનશાલા
માલારુજાં યેનલયંપ્રણેતુષ્ ॥
દાદાદસા શૂન્ય તમેવજાતા
કૈલાસમાપ્તે કરુણાશિવાશ્રયે. ૩

(વસંતતિલકા વૃત્ત.)

વૈશાખ માસ વદિ પાંચમ ભોનવારે,
શ્રી જંડુ ભટ્ટ શિવલોક ગયાજ ન્યાયે;
તે ઓગણીશ શત્ત ચોપત્ત વર્ષ ભારે,
દુઃખે કરી સુજનનાં મનને વિદારે. ૧

(વૈતાલિય વૃત્ત)

કરુણા કર વૈધ કયાં ગયા?
ચુરૂતા પામિ ખરેજ કયાં ઠર્યા ?
નવપત્તન શૂન્ય તે વિના
દુઃખ દાયિ કયમ આ ખની ખિના ? ૨
ચરકાદિ સમાન જે હતા,
સુખને દીનથી જેહ આપતા;

- શિવલોક વિષેજ તે ગયા,
નિજના લોકની વીસરી દયા. ૩
- બુદ્ધ વિકલથી સુજન્મિને,
નૃપનો પ્રેમ સુપૂર્ણ પામિને;
શુભ કામ કરેલ જન્મણે,
હમણાં ભૂગતિ છોડી તેમણે. ૪
- લય પામિ અરે દયાલુતા,
કરુણાશંકર વૈદના જતાં;
જન રોગિ નિરાશ્રયો હવે,
નિજના કયાં જઈ રોગ વર્ણવે. ૫
- વર નાગર વિપ્ર જાતિને,
અતિ શોભા વિજમાવિ કીર્તિને;
કરુણા તજીને ગયા અરે,
કરુણાશંકર વૈદ આખરે. ૬
- નિજ મિત્ર વિભાજી ભૂપતિ,
કરતાં શંકર લોકમાં ગતિ;
નહિ વાસ ઘટે હવે અહિં,
સુજનો એમ વિચારને લહિ. ૭
- દાણુભંગુર દેહને તજી,
શિવને અંતરમાં સદા ભજી;
શિવ એક અખંડ પામવા,
શિવને તેહ ગયા નિહાળવા. ૮

વેદધર્મ સમાને મેટ.

—*○*—

શેઠ આણંદજી દયાળજીએ પોતાનાં માતૃ શ્રી લક્ષ્મીબાઇનો સ્વર્ગ પાત્ત
વેતાં તેમના પુણ્યાર્થે રૂ. ૨૫ અંકે પચીસ વેદધર્મસભાના અનામત ફંડમાં
આપ્યા છે તેનો સદુપયોગ થશે.

અંકજેશ્વરના રહેવાસી શેઠ મોતીચંદ ઝવેરચંદ તરફથી રૂ. ૧૧૦ અંક એક રૂપિયો અગિયાર આના વેદધર્મ સભાના ધર્મીક કાર્યમાં આપ્યા છે તેનો સદુપયોગ થશે.

પુસ્તકોની પહોંચ.

આતસની આરાધના.^૧

આ નાનું પણ ઉપયોગી અને વિદ્વન્તા ભરેલી ખખરોવાળું ચોપાનિયું વાંચી હુમને બહુજ આનંદ થયો છે. જરથોસ્ત્ર ધર્મમાં અગ્નિ અને જલની આરાધના મુખ્ય છે. અગ્નિની આરાધના કરતાં વાસ્તવિક રીતે અગ્નિ એટલે શું? અગ્નિની આરાધના કરવાનું પ્રયોજન શું? કેવા વિચારથી પારસીઓ અગ્નિની આરાધના કરે છે? એ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ આનાના ભાષણમાં કરવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વીના પટ ઉપર આલતા સર્વ ધર્મોમાં કાંઈક કાંઈક સામાન્યતા છે એવી ખરી સામાન્યતા જે હાલ પ્રસરી છે, તેને આ ચોપાનિયું પ્રુષ્ટિકારક છે. આમાં વિષયોની શૈલીપર જે ચર્ચા થઈ છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્તાએ સ્વધર્મ પુરતકોનું પરિપૂર્ણ અવલોકન કરી પરધર્મને જાણી તેની સામ્યતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષય વાંચતાં વૈદિક વિષયો તરફ આપણું ધ્યાન સહજ દોડે છે.

ધર્મ વિષયને સુદૃઢ દેતાં ભાષા શાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન આમાંથી સહજ મળે છે. ત્રિપુટીને બદલે ત્રીપુટી શરીરને સ્થાને તન્વસ એ આદિ શબ્દો ઉપરથી પ્રાચીન ભાષાઓની સામ્યતા ઉઘાડી પડી રહે છે.

લેખકનો પોતાનો લેખ બહુજ ગંભીર છે અને તે પારસીને હાથે આવેલો લેખ થયેલો જોઈ હુમને અત્યંત આનંદ થાય છે. તોપણ કોઈ કોઈ સ્થાનેકે પારસી ભાષા આવી જતાં મંદહાસ્ય થયા વિના રહેતું નથી. જેમકે “હહાપણના સરદાર જરથોસ્ત સ્પીતમાને કેટલીક દુરંદેશી વાપડેલી હોવી જોઈએ, તથા તેને હીંદુધર્મ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ સ્વરૂપ દેહેવામાં આવ્યો છે,” વળી “વનસ્પતી જેવા આશિર્વાદ આપણને મળે નહિ.”

છોટાલાલ સહસ્ત્રી.^૨

આ ગ્રંથ હુમારા અભિપ્રાય માટે હુમારા મંત્રી પાસે ધણા દિવસ થયાં આવેલો છે. લેખનું વળણ ઈશ્વર ભક્તિ, નીતિનો ઉપદેશ અને દ્રષ્ટાંતથી તેના

૧ કર્તા મિ. નમરવાનજી કૃતમજી ખીલીમોરીયાં.

૨ કર્તા રા. ગ. છોટાલાલ મેવકશમ કચ્છ દેશાધિપતિ શ્રી મહારાજના મેદેટરી.

દહીકરણ તરફ છે. કર્તાના વિચાર ઈશ્વર સંબંધમાં સાયુજ્ય ભક્તિ તથા સેવ્ય સેવક ભાવ તરફ વિશેષ દોડે છે. નીતિના ઉપદેશમાં અંતઃકરણમાં ચોટી જાય તેવાં ઉદાહરણો કાવ્યમાં અતિ સરલતાથી આપ્યાં આવે છે. એક બે ઉદાહરણ લઈને અહિં ટાંકવાથી હમને સંતોષ થાય તેમ નથી કારણ કે સરળતા મુલ્યના એક પછી એક ધણાંજ ઉદાહરણો આપ્યાં આવે છે. નીતિમાં સ્વદેશ મમતા, પ્રપંચ, શોક, નિંદા, વિપત્તિ વિગેરે અનેક વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. છેવટે કવિઓની સ્વાભાવિક રીતિ પ્રમાણે કાવ્યને કવિ વિષે વિચારો દર્શાવી અંતની સમાપ્તિ કરી છે. આખો અંથ આનંદ આપતાં છેવટનો કાવ્યને કવિનો વિષય તો બહુજ આનંદ આપે છે. સર્વ સાક્ષરોને આ અંથ વાંચવાની હમે ભલામણ કરિયે છીએ.

થોડા સમયમાં થયેલાં સેદકારક મરણ.

ગુર્જર તંત્રી શેઠ માણુકજી બરજોરજી મિનાચહેરના.

આ ગ્રહસ્થ વિષે ગુજરાતી વાંચનારાઓમાં કોઈ પણ અજાણ્યો ન હોય. મુંબઈ ઈલાકામાં જુનામાં જુનું વર્તમાનપત્ર મુંબઈ સમાચાર આજની સેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પહોંચ્યું તે ઉપર લખેલા ગ્રહસ્થની વિદ્વત્તા, ધૈર્ય અને અપક્ષપાત લેખને લીધે છે. તેઓ કીર્તિનો વિશેષ લોભ ન રાખતાં સ્વદેશની સરલતાથી તથા શાંતપણે સેવા બજાવવામાં પોતાનો આખો સમય ગુજારતા. એમને લેખ ગંભીર, ઉપદેશક, સરલ, નિષ્પક્ષપાત, ચોખ્ખું અને સાચું કેહેનારો તથા નીકર હતો. એમના જીવી શૈલીનો વર્તમાનપત્રોનો લેખ બીજા કોઈ પણ ગુજરાતી પત્રોમાં આવતો નથી. સાંસારિક, રાજ્યકીય, પરદેશની રાજ્ય સ્થિતિનો આ લોકન કરનાર તથા તે ઉપરથી વાસ્તવિક અનુમાન બાંધનાર આ લેખકે ગુજરાતી પ્રજામાં પોતાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ દર્શાવી છે.

એમના મરણથી ગુર્જર પ્રજાને બહુ મોટી ખોટ પડી છે અને તે સહજમાં પુરી શકાય તેવી નથી. હમે આપણી પ્રજાના આ શોકમાં પુરેપૂરો ભાગ લઈએ છીએ અને ઈચ્છિયે છિયે કે એમને પગલે આલી આપણી પ્રજામાં સારા લેખકો થાય.

ગુર્જર કવિરાજ દલપતગમ ડાહ્યાસાથ.

આ નરની ખ્યાતિ ગુજરાત દેશમાં તેમજ મુંબઈમાં અપ્રતિમ છે. વાસ્તવિક રીતે કવિઓ દીર્ઘિ સંપાદન કરી શકે છે પરંતુ લોકપ્રિય થવા ને માટે કેવળકાવ્ય શક્તિ કરતાં વિશેષ ગુણની આવશ્યકતા છે. આ કવિ પોતાના સરલ, આનંદ દાયક, ઉપદેશક અને રસિક કાવ્યથી ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર જાણિતા થઈ ગયા છે. નિશાળમાં બાળકો તેનાં કાવ્યો બોલે છે, ઘરમાં સ્ત્રીઓ તેની ગરબીઓ ગાય છે. સદ્ગુણવાન પુરૂષો તેમના ગંભીર કાવ્યનું અધ્યયન કરે છે. અને કહેવત જેવાં થઈ ગયેલાં તેમના કાવ્યની લીટીઓ વૃદ્ધ પુરૂષો પણ ઉપદેશ દેતાં બોલી સંભળાયે છે. ગુજરાતી કવિરાજોમાં શબ્દાલંકારો એમનોજ, માધૂર્ય પણ એમનાથી ચઢતું અન્ય સ્થાનકે ન મળે.

આ કવિરાજની ઉત્કૃષ્ટતા તથા ખ્યાતિ કાવ્યને લીધેજ નહિ પરંતુ તેમના સદ્ગુણ જે તેમના પ્રત્યેક કાવ્યમાં છવાઈ રહ્યા છે, તેમનું સ્વદેશાભિમાન તથા તેમના ગુર્જરભાષા માટેનું અભિમાન, જેનો વિજયસ્તંભ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી રૂપે દીપે છે તેમાં પણ છે. કવિયે પોતાની યુવાવસ્થામાં અત્યંત મેહેનત કરી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવાં અમૂલ્ય મંડળને સ્થાપી, પોષી દૃઢ કરતાં આ દેશ તથા પરદેશમાં પણ દીર્ઘિના લોભ વિનાજ વિખ્યાતિ મેળવી છે. સુધારાના ગાંડા પવનમાં ઉછાંછળા પતંગીયાની પેઠે તણાઈ ન જતાં પોતાના ઉપદેશાત્મક વજનદાર વચનોથી બીજાઓને પણ તણાતા અટકાવ્યા છે. સુધારાના મધ્ય સ્થલે ઉભા રહીને પણ અસારને ત્યાગ કરી સાર વસ્તુ શોધી કહાડી લોકને દેખાડી અહુણ કરાવી છે. આટલા ગુણવાળો કવી થવાને યોગ્ય હવે કયો પુરૂષ નિકળે છે તે જોવાનું છે.

વૈધરાજ કર્ણાશંકર વિકૃલજી (ઉર્ફે) જંડભટજી.

આ પુરૂષનું અચાનક કૈલાસવાસી થવું સાંભળી હમને અત્યંત ખેદ થાય છે. વૈધરાજ જંડભટજી, જે નામથી તેઓ કાઠિયાવાડ, ગુજરાત તથા મુંબઈમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ મૂળ જામનગરના રહેવાસી હતા તેમનું જન્મ જામનગર અગાઉ બહુ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા વૈધરાજ વિકૃલભટજીને ત્યાં સંવત્ ૧૮૮૪-૮૫ ની લગભગમાં થયું હતું. વિકૃલ ભટજીને પાંચ પુત્રો તથા ચાર પુત્રિયોનું કુટુંબ હતું જેના આ વૈધરાજ તેમના સૌથી મોટા બાળક હતા. વૈધરાજની બાલ્યાવસ્થા અધ્યયનના કરતાં રમત ગમત ધાર્મિક ક્રિયાઓ વિગેરેમાં વિશેષ ગઈ હતી; કાંઈક પ્રોત્સાહન થતાં તેમણે પોતાના વડીલ પાસે વૈધક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા માંડ્યું અને તે એવું કિત્તમ પ્રકારનું કે તેને લીધે તેઓ

પોતાના યુદ્ધ ભાઈઓમાં માનનીય ગણાતા. વૈવરાજ બાળપણથીજ કૈલાસવાસી જ્ઞમશ્રી વિસાળના મિત્ર તથા અમીર વર્ગમાં હોવાથી પોતાની વિદ્યાનો પ્રસાર તથા ઉપયોગ લોકમાં વિશેષ થાય એવી અનુકૂળતા તેમણે મેળવી હતી. પોતાની યુવાવસ્થામાંજ જ્ઞમશ્રી વિસાળની સહાયતાથી પોતાના પાંચે ભાઈઓને સાથે રાખી જમનગરમાં તેમણે રસશાળા સ્થાપી હતી. જેનું કામ આજપણ તેમના ચિરંજીવને હાથે ચાલે છે. તેમના બીજા ભાઈઓ પણ વૈદ્ય વિદ્યાની કુશળતામાં તેમની પાસે ઉભા રહી શોભી નિકળે તેવા હોવાથી કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યોમાં તથા મુંબાઈમાં શાળાઓ ચલાવે છે. વૈવરાજના અચાનક મરણથી દેગી વૈદ્યને બહુ ધક્કો લાગ્યો છે, જે પુરાતાં ઘણો વખત નિકળી જશે.

વઘગજ જંડુભટજીની કીર્તિ તેમની વૈદ્ય વિદ્યા કરતાં પણ તેમની ઉદારતાને લીધે વિશેષ હતી. એમની ઉદારતા નિઃસીમ ગણાતી. પોતાને માથે ઋણ કરીને પણ અન્ય દુઃખીનું દુઃખ ટાળવું એ એમનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવ હતો, ગમે તેવા અપરાધીને પણ ક્ષમા કરી તેને સંતોષવો એમાં તેઓ મોટાઈ માનતા ત્યારે નિરપરાધી ગરીબજન એમને હાથે સારી સ્થિતિમાં પહોંચે તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આ વૈવરાજના ઐદાર્ય માટે હમે મેંટલું લખિયે તેટલું થોડું છે. સ્વધર્મ તેમ સ્વધર્મમાં તેમની અપ્રતિમ ભક્તિ, હીનજન ઉપર નિઃસીમ દયા તથા વિદ્યામાં અનુપમ કુશળતા, એ સાંભળી હમને હર્ષાશ્રુ આંખ્યા સિવાય રહેતાં નથી. દૈવીગતી અનિવાર્ય હોવાથી નિરૂપાયથી ખેદ કરવો, એટલુંજ આપણાથી બની શકે છે !

હમર આણંદજી દયાળજીની માતૃશ્રીનો સ્વર્ગ વાસ.

હમર આણંદજી દયાળજીનાં માતૃશ્રી લક્ષ્મીબાઈ સ્વર્ગ વાસી થતાં અમને અત્યંત ખેદ થાય છે. બાઈ લક્ષ્મીબાઈનું વય ૬૬-૬૭ વર્ષનું હતું. તેઓ પોતાના પતિની સાથે આળીસેક વર્ષથી મુંબઈમાં આવી વસ્યાં હતાં. તેઓ ધર્મમાં બહુ આસ્તિક હોવાથી ત્રણ વખત પોતાના પરિવાર સાથે યાત્રાઓ કરી હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પોતાનું નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મ કાર્ય ન ચૂકતાં પોતાનાં બાળકોને પણ તેવા સુમાર્ગે દોરતાં. પુત્રને ઉપદેશ દેવામાં તથા તે ઉપદેશનો અમલ કરાવવામાં એમની શક્તિ વખાણવા જેવી હતી. તેજ શક્તિને લીધે તેમનાં બાળકો પોતાને આજ સારી સ્થિતિએ પહોંચેલાં માને છે. મૃત્યુ દોષને મુકતું નથી માટે સદ્વિચારમાં મન લગાડી એમનાં ગુણોનું રમરણ કરી તેનું અનુકરણ કરવાની ભલામણ તેમના કુટુંબને કરિયે છિયે.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૬ મું.]

શ્રાવણ, સંવત. ૧૯૫૪.

[અંક ૧૦ મે.]

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

નિર્વાણ પંચક.^૧

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પ્રાણી માત્ર તળાજ ઈશ અતિશે રાखો દયા સર્વદા,
ન્યાયાધીશ વનોજ છો પ્રભુ તમે મૃત્યુ સમે સર્વના;
સેવા આપ તળીજ નિત્ય કરવા ઇચ્છા અમે રાખિયે,
ઇચ્છા તેમજ રાખિયે તમ તળી નિસે મળે સ્થાય તે.

૧

જેના ઉપર આપની અતિશયે હોય કૃપા નિત્ય તો,
તેના માર્ગે વિપે ચલાય અમને, જે માર્ગ છે સસનો;
જેઓ માર્ગ અસસને વિચરતા તેવાજ પાપી જનો,
જેના ઉપર તું કૃપા ન કરતો, તે માર્ગ ના આપતો!

૨

શુદ્ધે ને સુખનુંજ મૂલ પળ છો, વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છો,
ચિદ્રૂપી ગુરુ આત્મરૂપ પળ છો, સાક્ષી પ્રભુ ઇષ્ટ છો;
બ્રહ્માંડે સમ પિંડમાં પળજ જે વ્યાપી રહ્યા એક છો,
એવા અદ્વય ઈશ સર્વમયને નિસે પ્રણામો હજો!

૩

આત્મા જે અવિનાશી છો, અચળ છો, કર્તા અકર્તાય છો,
વ્યાપી સર્વ વિપે રહ્યા પર છતાં સર્વેથી તો આપ છો;
બુદ્ધિ તત્ત્વ તળાજ આપ વનતા સાક્ષીય નેતા વહી,
એવા આપ અનાદિ ઈશ તગને કોઈ શકે ના કહી!

૪

૧. અપ્નેગનના પ્રથમ "અયક્રાતિહત" ના ભાષાતર ૩૫ પ્રથમ જે કડીઓ છે.

અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય ત્રિપુટી છો, સત્ છો ચિદાનંદ છો,
નામો રૂપ વિષે દિસો વિવિંધ છો, સત્યે અસત્યેજ છો;
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ રૂપ ધરતા ઉત્પત્તિ આદિ કરો,
एवा विश्व तणाज पालक અને સંહારકારી પ્રભો ! ૬

સૂત્રકાલ.

(સાંઘણ ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૨૬થી).

૧—શિક્ષા.

શિક્ષાની વ્યાખ્યા.

સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદ લાખ્યમાં શિક્ષાને વર્ણનાચાર તથા સ્વરોચારની વિદ્યા કહે છે. તૈત્તિરીયારણ્યકમાં પણ શિક્ષા વિષયે લખેલું છે. એ આરણ્યકમાં વર્ણ, સ્વર, માત્રા, ખલ, સામ અને સંતાન ઇત્યાદિ વિષયો છે.

શિક્ષા વ્યુત્પત્તિ.

શિક્ષ-શીખવું-એ ધાતુપરથી શિક્ષા શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે. વેદપઠનમાં-શબ્દો આરો તથા સ્વરો કેમ ઉચ્ચરવા, તે બતાવનાર આ વિદ્યા છે.

આરણ્યકમાં શિક્ષાનો વિષય કેમ ચર્ચેલો છે ?

તૈત્તિરીયારણ્યકમાં શિક્ષાધ્યાય નામે આખો અધ્યાય આપેલો છે, શિક્ષા વિષય આખો આમ આરણ્યકમાં શામાટે વર્ણવ્યો હશે ? આને માટે સાયણાચાર્ય લખે છે કે—

“સેયંતૈત્તિરીયોપનિષત્રિવિધા । સાંહિતીયાજ્ઞિકીવારુણીચેતિ । તત્રપ્રથમેપપાઠકેસંહિતાધ્યાનસ્યોક્તત્વાજ્ઞપોપનિષત્સાંહિતી । દ્વિતીયતૃતીયયોઃપ્રપાઠકયોર્યાવ્રહ્મવિદ્યાવિહિતાતસ્યાં ।.....તાસાંતિસ્ઠણાંમધ્યેવારુણીમુખ્યા ।”

(આ તૈત્તિરીયોપનિષત્ ત્રિવિધા છે. સાંહિતી, યાજ્ઞિકી અને વારુણી. પ્રથમ પ્રપાઠકમાં સંહિતાધ્યાનની ઉક્તિથી ઋષોપનિષત્ સાંહિતી છે, બીજા અને ત્રીજા પ્રપાઠકોને વિષયે વિહિત જે બ્રહ્મવિદ્યા, તેનું (કથન છે). એ ત્રણેમાં વારુણી મુખ્યા છે.).

પ્રારંભમાં તુરતજ શિક્ષાધ્યાય આરંભ્યો છે, તેનું કારણ સાયણાચાર્ય એમ આપે છે કે બ્રહ્મવિદ્યાર્થીઓને વેદોચ્ચાર અથમથી જાણવા વિશેષ જરૂરના છે.

પ્રાતિશાખ્યો.

વેદાંગમાં શિક્ષા અંથોનો સમાવેશ થાયછે, તોપણ એજ વિષયના જૂદા પ્રાતિશાખ્ય નામના અંથો શ્રુત્યંતર પણ છે. તેમાં સાંઝે બુદ્ધિ કૌશલ્ય જણાય છે. વેદના વિભાગો પડી અનેક શાખાઓ થઈ ગઈ, તેથી પ્રત્યેક શાખાનુસાર અનેક પ્રાતિશાખ્યો રચાયેલ છે.

પ્રાતિશાખ્ય વ્યાખ્યા.

મધુ સૂદન સરસ્વતિ કહેછે કે—“વેદના બે ભાગ છે. એક યજ્ઞ ભાગ અને દ્વીતીય બ્રહ્મભાગ (કર્મ અને જ્ઞાન). કર્મકાંડ ત્રિવિધ હોવાથી વેદ પણ ત્રિવિધ છે. ઋક્, યજુષ્ અને સામન. ઋગ્વેદમાં હોતુકાર્ય, યજુર્વેદમાં અધ્વર્યુકાર્ય, અને સામવેદમાં ઉર્જાતુકાર્ય આવે છે. ચતુર્થ અર્થવે વેદ બ્રહ્મ ભાગ વિષયક છે તેથી તેમાં કર્મ ભાગ આવતો નથી.

શિક્ષાના પ્રકાર.

શિક્ષાના સંબંધમાં કુમારિલલટ વિરચિત તંત્ર વાર્તિકની ટીકા કરનાર સોમેશ્વર વટે છે કે:—

“સાધારણીવિશેષવિષયાચદ્વિવિધાશિક્ષા । તન્નસાધારણ્યાવેદાંગત્વેનધર્મમા-
માણ્યેડપિકાત્યાયનાદિમ્મનીતાયાવિશેષવિષયાયાઃપ્રતિવાક્યંપ્રતિપદંચોચ્ચારણાંનિય-
ચ્છંસાધર્મપ્રમાણાભાવાશંકાનિરાકરણાર્થપૃથગુપાદાનેડપિશિક્ષાત્વેનૈક્યામાતિરેકા-
પત્તિઃ ॥ ”

અર્થ—“શિક્ષા બે પ્રકારની છે. સાધારણી અને વિશેષ વિષયા. એતો સત્ય છે કે પ્રમાણુ સાધારણી શિક્ષાનું લેવાય છે, કમકે તે વેદાંગાંતર્ગત છે; પરંતુ સંપૂર્ણ શંકા નિરાસાર્ય તો કાત્યાયનાદિ પ્રણીત વિશેષ વિષયા શિક્ષાજ છે. તેમાં પ્રત્યેક વાક્ય અને પ્રત્યેક શબ્દના ઉચ્ચાર વિષયે વિવેચન છે. એતો સત્ય છે કે તે ઈતરથી ભિન્ન નથી, કમકે તે પણ શિક્ષાજ છે, તોપણ તેઓ ભિન્ન ગણેલી છે.”

પ્રાતિશાખ્ય, શાખા, ચરણ અને પરિપદ.

પ્રત્યેક શાખાને પારપદ્ પણ કહેછે. પાણિનિસૂત્ર (૪-૩-૧૨૩) માં પારપદ્ શબ્દને બદલે પારિપદ્ છે, એટલે કે પરિપદ્ શબ્દવાચક છે. તેમાં ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર

શિક્ષા ભાગ હોય તે પાર્ષદજ્ઞ પ્રાતિશાખ્ય કહેવાય છે. પરિષદ્ શબ્દનો અર્થ અમર 'સભા' કરેછે. ચરણ, શારદા અને પ્રાતિશાખ્યએ શબ્દો પણ સમૂહવાચક ગણેલા છે. એકવીશ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની એક પરિષદ કહેવાય છે. (एकाविंशति संख्याकैर्मामांसान्यायपारगैः । वेदांगकुशलश्चैवपरिषत्प्रकल्पयेत् ॥).

પરિષદ્ વ્યાખ્યા.

પરાશર કહે છે કે—“ એક ગામ મધ્યે બ્રાહ્મણોમાંથી ત્રણ કે ચાર શક્તિ-માન પુરૂષો—જેઓ વેદ જાણે છે, અને યજ્ઞવલ્કિ રાખે છે, તે પરિષદ્ કહેવાય છે. અથવા જેઓ યજ્ઞવલ્કિ નહિ રાખતા હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગોના અભ્યાસ વાળા હોય, અને સ્મૃતિજ્ઞાન ધરાવતા હોય તેવા ત્રણ કે પાંચ બ્રાહ્મણો પણ પરિષદ્ કહેવાય છે. વૃદ્ધ ઋષિઓ—જેઓ મહાત્મજ્ઞાન ધરાવે છે, દ્વિજ છે, યજ્ઞ કરે છે, અને વૈદિક કર્મોથી શુદ્ધ છે, એવો એક પણ પરિષદ્ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પરિષદ્ મેં કહ્યા; પરંતુ તેમ પણ નહિ તો ત્રણ સ્વતંત્ર મનુષ્યોની પણ પરિષદ્ થાય છે. ”^૧

પરાશરનાં આ વાક્યો ઉપરના સ્વભાષ્યમાં માધવ બૃહસ્પતિસ્મૃતિમાંથી અનુકૂલ વાક્ય મૂકે છે, કે:—“ વ્યવહાર જ્ઞાતા સાત, પાંચ કે ત્રણ બ્રાહ્મણો—જેઓ વેદ, વેદાંગ અને સ્મૃતિ જાણતા હોય તે યજ્ઞ પરિષત્ સમ છે.”

ચરણ અને પરિષત્ વચ્ચે ફેર.

આ પ્રમાણે ચરણ અને પરિષત્ વચ્ચે ફેર એટલોજ જણાય છે કે ચરણ-માં ગુરૂ શિષ્યનો અભ્યાસી સમૂહ આવે છે અને પરિષત્માં તત્પશ્ચાત્ બ્રાહ્મણો-

^૧ चत्वाशेवात्रयोवापिवेदवंतोऽग्निहोत्रिणः ।

ब्राह्मणानांसमर्थोयेपरिषत्साविधीयते ॥

अनाहिताज्ञयोयेऽन्येवेदवेदांगपारगाः ।

पंचत्रयोवाधर्मज्ञाःपरिषत्साप्रकीर्तिताः ॥

मुनीनामात्मविद्यानांद्विजानांयज्ञयाजिनां ।

वेदव्रतेषुस्नातानामेकोऽपिपरिषद्भवेत् ॥

पंचपूर्वमयाप्रोक्तास्तेषांवासंभवेत्रयः ।

स्ववृत्तिपरिपृष्ठामેપરિષત્સાપ્રકીર્તિતા. ॥

લોકવેદાંગધર્મજ્ઞાઃસપ્તપંચત્રયોવાપિયત્રોપવિષ્ટાત્રિમાઃસ્યુઃસાયજ્ઞસાદૃશીમમા ॥

નું મંડળ આવે છે. ત્યારે પ્રાતિશાખ્યોનો સમાવેશ પાર્ષદ ગ્રંથોમાં થઈ શકે છે.

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો.

શૌનક શાકલ પ્રાતિશાખ્ય, ત્રિભાષ્યરત્ન, કાત્યાયની પ્રાતિશાખ્ય, શૌનકીય આતુરાધ્યાયિકા, ઇત્યાદિ મુખ્ય પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો છે. શાકલ પ્રાતિશાખ્ય ઋગ્વેદની છે. તેની પ્રતિ રેગ્નિયેરે (M. A. Regnier) એશિયાટિક જર્નલ (Journal Asiatique) માં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. ત્રિભાષ્યરત્ન યજુર્વેદની છે. કાત્યાયની શુકલયજુર્વેદીય છે, તેની પ્રતિ પ્રો. વેબરે (Prof. Weber) સ્વગ્રંથ (Molische studien) માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. શૌનકીય આતુરાધ્યાયિકા અથર્વવેદની છે.

મુખ્ય પ્રમાણો.

શાકલ પ્રાતિશાખ્ય, તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય, કાત્યાયનીય પ્રાતિશાખ્ય, આતુરાધ્યાયિકા, નિરૂક્ત અને પાણિનિમાં આપેલ મુખ્ય પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧૫-શાકલ પ્રમાણો:-

૧-આન્યતરેય.	૨-ગાર્ગ્ય.	૩-પંચાલ.
૪-પ્રાચ્ય.	૫-ખાત્રવ્ય.	૬-માંડુકેય.
૭-યારક.	૮-વેદમિત્ર.	૯-વ્યાસિ.
૧૦-શાકટાયન.	૧૧-શાકલ.	૧૨-શાકલ.
૧૩-શાકલ્ય.	૧૪-શાકલ્યપિતૃ.	૧૫-શૌનક.

૨૪-તૈત્તિરીય:-

૧-આશિવેશ્ય.	૨-આશિવેશ્યાયન.	૩-આત્રય.
૪-આહ્વરક.	૫-હુખ્ય.	૬-ઉત્તમોત્તરીય.
૭-કાંડમાયન.	૮-કૌંડિન્ય.	૯-કૌહલીપુત્ર.
૧૦-ગૌતમ.	૧૧-તૈત્તિરીયક.	૧૨-પૌષ્કરસાદિ.
૧૩-પ્રસાસિ.	૧૪-પ્રસાક્ષામય.	૧૫-ભારદ્વાજ.
૧૬-માશકીય.	૧૭-મીમાંસક.	૧૮-વાટ્સીકાર.
૧૯-વાત્સપ્ર.	૨૦-વાત્સમીકિ.	૨૧-શાંખાયન.
૨૨-શૈત્યાયન.	૨૩-સાંકૃત્ય.	૨૪-હારીત.

જુલો ગોમિયશાખ્ય-આચાર્યસપરિપત્તંભોજયેત્સમ્રસચારિણશ્ચ.....

૬-કાત્યાયનીય:—

૧-ઐપશિલિ.

૨-કાણ્વ.

૩-કાશ્યપ.

૪-ગાર્ગ્ય.

૫-જાતુકણ્ડ્ય.

૬-દ્વલ્લભ્ય.

૭-શાકટાયન.

૮-શાકલ્ય.

૯-શૌનક.

૪-આતુરાધ્યાયિકા:—

૧-આન્યતરેય.

૨-વાત્સ્ય.

૩-શાકટાયન.

૪-શૌનક.

૧૬-નિરૂક્ત:—

૧-આશ્રાયણ.

૨-ઐદુંબરાયણ.

૩-ઐપમન્ય.

૪-ઐર્ણવાલ.

૫-કાઠક્ય.

૬-કૌત્સ.

૭-કૌલકિ.

૮-ગાર્ગ્ય.

૯-ગાલવ.

૧૦-ચર્મશિર.

૧૧-તૈત્તીકિ.

૧૨-વાર્ધ્યાયણિ.

૧૩-શતખલાક્ષમૌઙ્ગલ્ય.

૧૪-શાકટાયન.

૧૫-શાકપૂર્ણિ.

૧૬-સ્થૌલધીવિ.

૧૨-પાણિનીય:—

૧-આપિશલિ.

૨-ઉદ્વિચ્ય.

૩-કાશ્યપ.

૪-ગાર્ગ્ય.

૫-ગાલવ.

૬-ચાક્રવર્મણ.

૭-પૌલકરસાદિ.

૮-પ્રાચ્ય.

૯-ભારદ્વાજ.

૧૦-શાકટાયન.

૧૧-શાકલ્ય.

૧૨-સ્કેટાયન.

આ ૮૦ માંથી ૧૬ એકનાં એક બહુવાર આવે છે. તેથી ખરેખર સંખ્યા ૬૪ ની છે.

અપૂર્ણ.

વેદોત્પત્તિ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૦૫ થી.)

ઋચોયજૂંષિસામાનિ નિર્મમેયજ્ઞસિદ્ધયે ।

સાધ્યાસ્તૈરયજન્દેવાનિત્યેવમનુશ્રુમ ॥

અર્થ:—યજ્ઞકાર્ય અર્થે તેણે ઋક્, યજુષ્ અને સામવેદ રચ્યા; તેવડે સાધ્યો દેવતાઓને યજ્ઞતા હતા, એમ આપણે સાંભળ્યું છે.

વળી હરિવંશ ૧૧, ૫૧૬માં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

તતોઽસૃજદ્વૈત્રિપદાંગાયત્રીવેદુમાતરમ્ ।

અકારોઽયૈવચતુરોવેદાન્ગાયત્રીસંભવાન્ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિ રચ્યા પછી બ્રહ્માએ વેદ માતા ત્રિપદા ગાયત્રી રચી, અને વળી ગાયત્રીમાંથી ચાર વેદો કર્યા.

વળી હરિવંશ ૧૧, ૬૬૫ માં નીચે પ્રમાણે છે:—

સમાહિતમનાઋક્ષામોક્ષપ્રાપ્તેનદેતુના ।

ચંદ્રમંડલસંસ્થાનાઙ્ગ્યોતિસ્તેજોમહત્તદા ॥

પ્રવિશ્યદ્દયંક્ષિપંગાયત્ર્યાઃનમમાંતરે ।

ગર્ભસ્યસંભવોયશ્રંચતુર્ધાપુરુષાત્મકઃ ॥

બ્રહ્મતેજોમયોવ્યક્તઃશાશ્વતોઽયધ્રુવોઽવ્યયઃ ।

નર્ચેન્દ્રિયગુણૈર્યુક્તોયુક્તસોજોગુણેનચ ॥

ચંદ્રાંશુવિમલપ્રસ્યોભ્રાજિષ્ણુર્વર્ણસંસ્થિતઃ ॥

નેત્રાભ્યાંજનયદેવઃઋગ્વેદંયજુપાસહ ।

સામવેદંચજિહ્વાગ્રાદયર્વાણંચમૂર્દ્ધતઃ ॥

જાતમાત્રાસ્તુતેવેદાઃક્ષેત્રંવિદંતિતત્ત્વતઃ ।

તેનવેદસ્ત્રમાપન્નાયસ્માદ્વિદંતિતત્પદમ્ ॥

તેસૃજંતિતદાવેદાઃબ્રહ્મપૂર્વસનાતનમ્ ॥

પુરુષંદિવ્યરૂપામંસ્વૈઃસ્વૈર્માર્વિર્મનોભવૈઃ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિનાં ભોક્ષાર્થે બ્રહ્મા, ચંદ્ર પ્રદેશમાંથી તેજ રૂપનું ચંદ્રણ કરી ને સમાધિમાં પ્રવેશ્યા, અને ગાયત્રીની બે આંખો વચ્ચે પ્રવેશીને તેના હૃદયને ભેદી નાખ્યું. તે (ગાયત્રી) માંથી ત્યારે પુરુષના રૂપમાં એક ચતુષ્પાદી પ્રાણી—બ્રહ્માના જેવાજ તેજવાળું, જેની વ્યાખ્યા નથી તેવું, નિત્ય, અવિનાશી, શારીરિક જ્ઞાન કે ધર્મથી રહિત, પ્રકાશ રૂપ નામથીજ ઓળખાતું, ચંદ્રના કિરણ જેવું તેજસ્વી, પ્રકાશીત અને વર્ણરૂપ શરીરવાળું ઉત્પન્ન થયું. દેવે (બ્રહ્માએ) તેની આંખમાં યજુષ્ સહિત ઋગ્વેદ ઉત્પન્ન કર્યો, તેની છંદાના ટેરવામાંથી

સામવેદ કર્યો, અને તેના ચરતંકમાંથી અથર્વવેદ કર્યો. આ વેદો જેવા બન્યા તેવાંજ તેમનાં ક્ષેત્ર થયાં. (એ ક્ષેત્ર તરીકે તેથી તેઓએ તત્ત્વો મેળવ્યાં. પછી આ વેદો પૂર્વ બ્રહ્મ સનાતનનું દિવ્ય પુરુષરૂપ તેના મનમાંથી ઉદ્ભવતા ભાવો સહિત સૃજે છે.

આમાં અર્થ ઘણો ગૂઢ રહેલો છે, પરંતુ અત્ર એટલુંજ જોવાનું છે કે બ્રહ્મા એ ગાયત્રીમાંથી વેદો ઉત્પન્ન કર્યાનું આમાં કહેલું છે, તે પૂર્વ કથનોથી વિરુદ્ધ ભાસે છે.

વળી હરિવંશ ૧૨૪૨૫ માં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે, તેપરથી જણાય છે કે બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચવા ધારી ત્યારે તેના મુખમાંથી હિરણ્યગર્ભ-પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયો, અને તેણે પોતામાંથી બે ભાગ કરવા ઇચ્છ્યું. એ વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:-

इतिचित्तयतस्तस्यओमित्वेवोत्थितःस्वरः ।

सभूमावंतरीक्षेचनाकेचकृतवान्स्वरम् ॥

तंचैवाभ्यसतस्तस्यमनःसारमयंपुनः ।

हृदयादेवदेवस्यवषट्कारःसमुत्थितः ॥

भूम्यंतरीक्षनाकानांभूयःस्वरात्मकाःपराः।

महास्मृतिमयाःपुण्याःमहान्याहृतयोऽभवन् ॥

छंदसांमन्त्रश્રદેવીचतुर्विंशक्षराऽभवत् ॥

तत्पदंसंस्मરીद्व્યંસાવિરીમકરોત્તમુઃ ॥

ऋक्सामायर्वयजुपाथ्यतુરોभगवान्प्रभुः ।

चकारनिखिलान्वेदान्प्रह्वयुक्तेनकर्मणा ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે તે ચિંતવન કરતા હતા તેવામાં તેના મોંથી ઑ એવો સ્વર ઉત્પન્ન થયો; અને પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશ દ્વારાપૂર્ણ નાદ થયો. દેવોના દેવ વારંવાર તેનો ઉચ્ચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ તેના અંતઃકરણથી મનનું સત્ત્વ વષટ્કાર ઉત્પન્ન થયું. પછી તેની મહાસ્મૃતિમાં રહેલી પુણ્યરૂપ મહા વ્યાહતિઓ—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ. પછી ચોવીશ અક્ષરવાળી, ઉત્તમ છંદરૂપ દેવી (ગાયત્રી) ઉત્પન્ન થઈ. દિવ્ય એવા તત્પદ જેનું આદિ છે એવી (ગાયત્રી) નું ધ્યાન કરીને પ્રભુએ સાવિત્રીને ઉત્પન્ન કરી. પછી તેણે મંથના વેદો—ઋગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ સૃજ્યા અને કર્મો સહિત ઉત્પન્ન કર્યા.

મહાભારતમાં વળી સરસ્વતી અને વેદોને અચ્યુત-વિષ્ણુના મનમાંથી થયાનું કહેતું છે. (ભીષ્મ પર્વ, શ્લોક ૩૦૧૯-સરસ્વતીચવેદાંશ્ચમનસઃ સસ્રજેઽચ્યુતઃ ।) વળી શાંતિપર્વમાં ૧૨૯૨૦ માં શ્લોકમાં સરસ્વતી વિષે કહેલું છે, કે:—

વેદાનાં માતરં પદ્યમત્સ્યાં દેવોંસરસ્વતીમ્ ।

અર્થ:—મારામાં વસતી વેદોની માતા સરસ્વતી દેવી ને જો.

મનુમાં વળી વેદોને સત્વગુણની દ્વિતીય વ્યક્તિ કહેલી છે, અને બ્રહ્મા ને પ્રથમ વ્યક્તિ કહેલ છે. કુલ્લુલદે અત્ર વેદ શબ્દનો અર્થ “ઇતિહાસોમાં પ્રસિદ્ધ દેવતાઓના પ્રમુખ” કહેલ છે. (વેદાભિમાનિન્યશ્ચદેવતાઃ વિગ્રહવત્પઃ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધાઃ).

હવે આટલાં વાક્યોમાં કહેલી બાબતોનું એકીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

૧-વિષ્ણુપુરાણ (૧-૫-૪૮)-બ્રહ્માના મુખોથી વેદોત્પત્તિ.

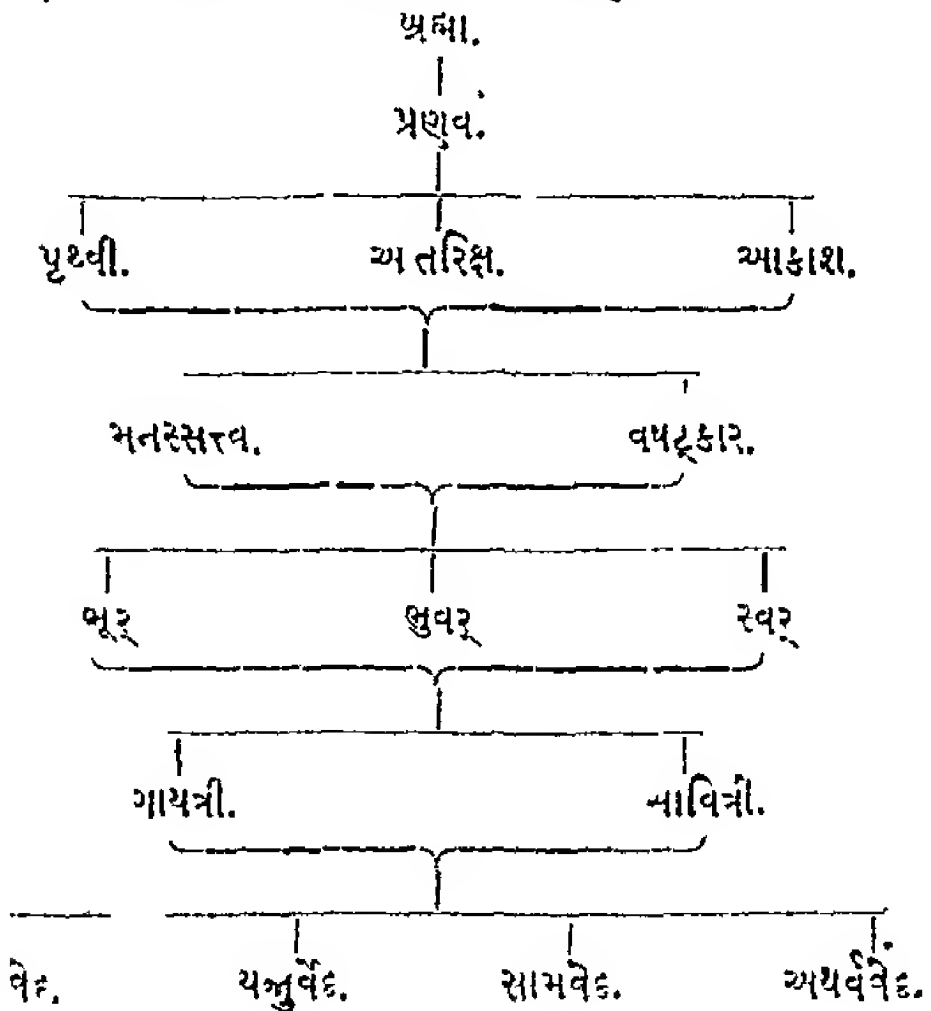
૨-ભાગવતપુરાણ (૩-૧૨-૩૪ અને ૩૭)-ઉપર પ્રમાણેજ.

૩-માર્કંડેયપુરાણ (૧૦૨-૧ થી ૭)-ઉપર પ્રમાણેજ.

૪-હરિવંશ (૧-૪૭)-બ્રહ્માએ વેદો રચ્યા છે, તે ગાયત્રીમાંથી કર્યા છે.

૫- „ (૧૧૬૬૫)-બ્રહ્માએ મનુષ્યાદિ પ્રાણીમાંથી વેદો કર્યા છે.

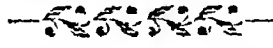
૬- „ (૧૨૪૨૫) ઉત્પત્તિક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

૭-મહાભારત (ભીષ્મપર્વ, ૩૦૧૯)-સરસ્વતી અને વેદો વિષ્ણુથી થયાછે.
૮-,, (શાંતિપર્વ, ૧૨૬૨૦)-વેદોની માતા સરસ્વતી છે.

અપૂર્ણ.

માર્કંડેયપુરાણસાર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૪૦ થી).

અધ્યાય ૨૯ મો.

જગત ધેનુરૂપ છે. ઋગ્વેદ તેની પીઠ છે, યજુર્વેદ મધ્ય ભાગ છે, સામવેદ શીર, મુખ ને નીચલો હોઠ છે, ઇષ્ટપૂર્તાદિક કર્મ તેનાં શીંગડાં છે, સૂક્તો તેનાં રૂપાં છે, શાંતિ તેનું ગોમય છે, પુષ્ટિ ગોમૂત્ર છે, ચતુર્વર્ણ તેના પગો છે. સ્વાહા, સ્વધા ને વષટ્કાર તથા હંતકાર એ ચાર તેનાં સ્તનો છે. સ્વાહાકાર સ્તનનુપાન દેવતાઓ કરેછે, સ્વધાકારનુ પિતૃઓ કરેછે, અને મુનીઓ વષટ્કારનુ, અને મનુષ્યો હંતકારનુપાન કરેછે. એ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમી ગાય છે. વળી ગૃહસ્થે પ્રથમ તો ઋષિઓનાં તર્પણો કરવાં, પછી ગંધ, પુષ્પાદિથી પૂજન કરવું, પછી વિશ્વદેવ કરવો. ધરના મધ્ય ભાગમાં અશ્વા તથા વિશ્વદેવોનો બળિ અર્પણ કરવો. ધન્વંતરીને ઉત્તરે, ઇંદ્રને પુર્વે, અને યમને પશ્ચિમે અર્પવો. વળી પશ્ચિમમાં વરુણને, ઉત્તરમાં સામને, દ્વાર આગળ ધાતાવિધાતાને, ધર બહાર અર્યમાને, ને બહાર રાત્રીયર ભૂતોને માટે બલિ આકાશમાં ફેંકવો. પિતૃઓને બલિ દક્ષિણ મુખે બેસી દેવો. પછી અતિથી સહિત જમવું.

અધ્યાય ૩૦ મો.

હવે ગૃહસ્થનાં નિત્ય, નૈમિત્તિક, ને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કહેછે:—

ચંચમહાયજ્ઞ તે નિત્ય કર્મ છે. પુત્ર જન્મ્યાદિક ક્રિયાઓ તે નૈમિત્તિક કર્મ છે. અને પૂર્વ શ્રાદ્ધાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો બળવો. નૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ પુત્રજન્મે ત્યારે, તે પરણે ત્યારે કરવું. વળી તે મૃત્યુ ટાળે કરવું. પછી મુવા પછી એક વર્ષે સપિંડી શ્રાદ્ધ કરવું. સ્ત્રીઓનું એકા દિવસ શ્રાદ્ધ થાયછે, તે પ્રતિવર્ષે કરવું. પુત્ર નહોય, તો સપિંડને તે નહોય તો સહોદકે કરવું. તે પણ ન હોય તો માતાના સપિંડને સહોદકે (કમસર) કરવું.

અધ્યાય ૩૨ મો.

સપિ ડી શ્રાદ્ધથી પ્રપિતામહની ગતિ તેની પછીના ત્રણ પિતૃઓની ગતિને પામેછે. સપિ ડી કરવાથી ત્રેત પિતૃ થાયછે, અને ત્રણ પિતૃમાં તેનો વધારો થવાથી છેલ્લો નાન્દિમુખ થાયછે. પિતા, પિતામહ, ને પ્રપિતામહ, એ ત્રણ પિતૃઓ પિંડના સંબંધવાળા છે. તે પછી વૃદ્ધ પ્રપિતામહેથી ત્રણ પુરુષો લેપના સંબંધવાળા છે; અને તે પછીના પૂર્વજોને અનુલેપનો સંબંધ છે. પ્રત્યેક અમાંસ અને આઠમો એ શ્રાદ્ધ કરવું. વળી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળે ત્યારે, સૂર્ય કે ચંદ્રના ગૃહણ ટાળે, દક્ષિણ કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય થાય ત્યારે, મેષને તુલા રાશીના સૂર્ય થાય ત્યારે, (એટલે વિષુવવૃત્તપર સૂર્ય આવે ત્યારે), શ્રાદ્ધ કરવા યોગ્ય દ્રવ્ય મળે ત્યારે, અનેક સ્વપ્ન થાય ત્યારે શ્રાદ્ધ કરવાં. વળી પોતાના જન્મકાળેના નક્ષત્ર ટાળે, અને ગ્રહ પીડા ટાળે, માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે શ્રાદ્ધ કરાવવું. પિતૃકાર્ય મધ્યાહ્નોત્તર કાળે ઠીક છે. આહુતિમાં પેલી અગ્નિ, બીજી સોમ, ત્રીજી યમ, એ ત્રણ આહુતિ દેને પછી બ્રાહ્મણોને જમાડવા, તે જમે લાં સુધી રાક્ષસોને હણનારા મંત્રો જપવા.

અધ્યાય ૩૨ મો.

પિતૃઓને હવિષ્યાન્ન જમાડવાથી ૧ માસની તૃપ્તિ થાય છે, પિતામહોને મત્સ્યમાંસથી બે માસની, પિતૃને હરિણનું માંસ ૩ માસની તૃપ્તિ કરે છે. એ રીતે પદાર્થો કેવા શ્રાદ્ધમાં વાપરવા તે કહ્યું. હવે કામ્ય શ્રાદ્ધોની તિથિઓ કહેછે.

અધ્યાય ૩૩ મો.

પ્રતિપદાએ શ્રાદ્ધ કરવાથી ધન મળે છે. બીજે કરવાથી કુટુંબ વૃદ્ધિ. ત્રીજે કરવાથી અર્થ સિદ્ધિ. ચોથે કરવાથી શત્રુ નાશ. પાંચમે કરવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ, છઠે કરવાથી પુણ્યપણ્ણુ પ્રાપ્તિ થાય છે. સાતમે કરવાથી મનુષ્યોપર આધિપત્ય મળે છે. ૮ કરવાથી ૭ વૃદ્ધિ, ૯ થી સ્ત્રી પ્રાપ્તિ. ૧૦ થી મનોરથ; ૧૧ થી વેદ પ્રાપ્તિ, ૧૨ થી જય લાભ, ૧૩ થી દીર્ઘાયુષાદિ મળે છે. જેના પૂર્વજે શસ્ત્રથી હણાયા હોય, તેમણે ૧૪ શ્રાદ્ધ કરવાં. ૧૫ શ્રાદ્ધ કરવાથી અભીષિસત મળે છે.

કૃતિકા નક્ષત્રના યોગમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે. રોહિણીના યોગમાં કરવાથી પુત્ર થાય છે. મૃગશિરમાં કરનાર બળવાનને તેજસ્વી થાય છે. આર્દ્રામાં કરનાર શૌર્ય પામે છે. પુનર્વસુમાં કરવાથી શ્રેષ્ઠાદિ પ્રાપ્તિ પુણ્યમાં કરવાથી પુ-

હિ થાય છે. આશ્લેષામાં કરવાથી ઉત્તમ પુત્ર. મધ્યામાં કરવાથી સ્વજનમાં શ્રેષ્ઠતા. પૂર્વાશ્લેષનીથી સૌભાગ્ય સિદ્ધિ, ઉત્તરાશ્લેષનીથી દાનશીલ થવાય છે. હસ્તમાં કરવાથી સર્વત્ર શ્રેષ્ઠતા. ચિત્રાથી રૂપ વધે છે. સ્વાતિમાં શ્રાદ્ધ કરનારને વેપારમાં લાભ થાય છે. વિશાખાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ. અનુરાધાથી ચક્રવર્તીરાજ મળે છે. જ્યેષ્ઠાથી અધિકાર. પૂર્વાષાઢાથી યશ. ઉત્તરાષાઢાથી શોકરહિત થવાય છે. અવળથી ઉત્તમ લોક પ્રાપ્તિ. ધનિષ્ઠાથી ધન પ્રાપ્તિ. અભિજિતથી વેદવિત્ થવાય છે. શતભીષાથી વૈદવિદ્યા મળે છે. પૂર્વાભાદ્રપદથી પ્રાણીઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તરાભાદ્રપદથી ગાયો મળે છે. રેવતીથી સુવર્ણ મળે છે. અને અશ્વિનીથી ઘોડા મળે છે. અને ભરણીથી આયુષ્ય મળે છે. એ રીતે કામ્ય શ્રાદ્ધ કરવાં.

અધ્યાય ૩૪ મો.

પછી મદાલસાએ અલક્ષ્મીને સદાચારો વર્ણવીને વિસ્તારથી કહ્યા છે.

અધ્યાય ૩૫ મો.

લાગ કરવા લાયક વસ્તુઓનું વિવેચન કહી સંભળાવ્યું.

અધ્યાય ૩૬ મો.

પછી અલક્ષ્મીને પરણાવી રાજ્ય સોંપી મદાલસા અને ઋત્વિજ વૃદ્ધ થવાથી વનમાં ગયાં. જતી વેળા મદાલસાએ પુત્રને એક વીંટી આપી કહ્યું, કે સંકટ સમયે તે ખોદીને તેમાંની પત્રિકા વાંચજે.

અધ્યાય ૩૭ મો.

પછી તેને દુનિયાદારીમાં ગરક થયેલો જાણીને તેનો મોટા ભાગ સુખાહુ તેને થોગી કરવાનું ધારીને કાશીરાજ પાસે તેના પર ચડાઈ કરાવી, અને અતે તેને હરાવ્યો, ત્યારે તેણે પેલી વીંટીમાંની ચીઠી વાંચી, તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું. તેથી તે દત્તાત્રેય પાસે ગયો, તેણે તેને જ્ઞાન બતાવ્યું, તેનું મનન કરવાથી તેને આત્માને સુખ દુઃખ નથી, તે નિર્વિકારી છે, એવું સિદ્ધ જણાયું, તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

અધ્યાય ૩૮ મો.

પછી અલક્ષ્મી દત્તાત્રેયને કહ્યું, કે હું દેહ આત્માના સંબંધ સમજ્યો છું, પણ હવે દેહથી કેમ મુક્ત થાઉં, તે મને કૃપા કરીને સમજાવો.

અધ્યાય ૩૬ મા.

સ્તાવેચે પછી યોગવિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું. પ્રાણાયામથી દોષ દૂર થાય છે. ધારણાથી પાપદૂર, પ્રત્યાહારથી વિષયનું અને ધ્યાનથી અનીચર ગુણનું દૂર થાય છે. પ્રાણવાયુનો જ રોધ કરવાનો છે. પ્રાણને અપાન વાયુનો નિરોધ તે પ્રાણાયામ છે. પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારનો છે, લઘુ, મધ્ય ને ઉત્તરીય. ૧૨ માત્રા કાળનો લઘુ, ૨૪ નો મધ્ય, અને ૭૨ નો ઉત્તરીય છે. આંખનું એક મટકું ને ૧ માત્રાકાળ છે. હવે યોગીની ૪ અવસ્થા આ પ્રમાણે છે. ધ્વસ્તિ, પ્રાપ્તિ, સંવિ- ત, અને પ્રસાદ. કામ્ય કર્મો સારાં કે માઠાંનો નાશ અને ચિત્તરાગાદિ નષ્ટ થાય, તે ધ્વસ્તિ. આ લોક પરલોકના લોભ મોહાત્મક ઇચ્છાનો નાશ તેને પ્રાપ્તિ કહે છે, ગ્રહાદિ જ્ઞાનથી કરીને ત્રિકાળદર્શી થાય છે, ત્યાં તેને સવિત અવસ્થા કહે છે, અને પંચીકરણને યોગી વશ કરે છે ત્યારે પ્રસાદ કહેવાય છે. યોગાસનો આ પ્ર- માણે - પદ્માસન, અર્ધાસન, સ્વસ્તિકાસન. એ પ્રમાણે બેસીને યોગ ધારણ કરવો. ૧૨ પ્રાણાયામને ધારણા કહે છે. બાહ્ય વિષયોમાંથી આત્માને બેચી યોગ ધરવો તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. ધારણા પેલી નાભીમાં, પછી હૃદયમાં, પછી છાતીમાં, પછી ઠંઠમાં, પછી મુખમાં, નાસિકામાં, પછી નેત્રમાં, ભ્રમરની મધ્યમાં, ને માથા- માં, ને છેલ્લે ઉચે પરમ ધારણા કરવી. એ રીતે દશ ધારણાથી અક્ષર તુલ્યતા થાય છે. ચિત્ત ઠેકાણે ન હોય, ભુખ્ત હોય, નખજાઈ હોય, ત્યારે યોગ ધારણ કરવો નહીં લયવાળી જગોએ કે બૌદ્ધમતના દેવળમાં પણ યોગ કરવો નહીં.

અધ્યાય ૪૦ મા.

દુનિયાદારીના ભોગોની ઇચ્છા પ્રથમ યોગ પ્રારંભ થાય છે, તેને બ્રહ્મમાં તટલીન થઈને નસાડવા. પછી પ્રાતિભ-સર્વ વિદ્યાઓમાં મન જાય, શ્રાવણ- સાંભળવાની ઇચ્છા. દૈવ-યોગથી અષ્ટ સિદ્ધિને યોગી જ્યારે દેખે ત્યારે મન મળે, ભ્રમ-દોષાદિથી બ્રહ્મ થઈને ભમે તે અને આવર્ત-ભ્રમરની પેઠે ચિત્તભ્રમે તે આ દોષોને મનોમય ચેત કામળો પેહેરીને પરબ્રહ્મમાં લીન થવાથી જીતાય છે. યોગથી અગ્નિમા-મૃદ્ધમત્વ, લયિમા-શિથિલ અને મહિમા-પૂજ્યત્વ થાય છે.

અધ્યાય ૪૧ મા.

યોગીએ જન્મવા ટાળે પ્રથમ આચરન લેઈ, એક ચિત્તથઈ મૌન ધરીને, પ્ર- થમ આકૃતિ પ્રાણને (પ્રાણાય અવાહા), બીજી અપાનને, ત્રીજી સમાનને, ચોથી

ઉદાત્તને, પાંચમી વ્યાનને આપવી તે પ્રાણાયામે કરીને ખાંવી તથા આત્માથીજ જગત વીટાયલું છે.

અધ્યાય ૪૨ મો.

યોગીએ માત્ર ઑ શબ્દનો મંત્ર જપ કરવો. ઑમ્-અ, ઉ, મ્, આ ત્રણ વર્ણો તેનું સ્વરૂપ છે. તે સત્વ, રજ, તે તમ રૂપ છે. ઑ તે ત્રિવર્ણ, ત્રિવેદ, ત્રિલોક, ત્રિઅગ્નિ, ત્રિદેવ; અકાર પૃથ્વી લોક, ઉકાર જીવલોક, મ્કાર સ્વર્ગ લોક છે. વળી તે વ્યક્ત, અવ્યક્ત, અને ચિત્ શક્તિ છે. ત્રિમાત્રામાં હરવ, દીર્ઘ તે પ્લુત છે. ઑ તેજ પ્રહ્મ.

અધ્યાય ૪૩ મો.

આકાશગંગા, ધ્રુવનો તારો, શુક્ર તારો, ચંદ્ર પ્રતિબિંબ, ને અંધતી, એ અરિષ્ટ કહેવાય છે, એ જ ન જોઈ શકે, તે ૧ વર્ષથી વધુ ન જીવી શકે. સૂર્ય ને કિરણ વિનાતો ને અગ્નિને કિરણવાળો દેખે તે ૧૧ માસથી વધુ જીવે નહીં. એ સર્વ અરિષ્ટાને સમજીને મૃત્યુ કાળે યોગ ધારણ કરવો. પછી અલર્કને પૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી ગયો તે કાશીરાજને કહ્યું કે તમે સુખેથી રાજ્ય કરો, મને તો પ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે.

અધ્યાય ૪૪ મો.

પછી સુખાહુ ચાલતો થયો, કાશીરાજ પણ જતો રહ્યો, ને અલર્કે પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી ચાલતો થયો. આ સર્વે કથા કહીને જડ પણ યોગી થઈ વનમાં ગયો ને તેનો પિતા પણ જ્ઞાન થવાથી વાનપ્રસ્થાદિક્રમે કરીને યોગી થયો.

અપૂર્ણ

સ્ત્રી કેલવળી.

(મળેલું).

(સાંધણ ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૪૦ થી).

મને લાગે છે કે સદ્ગુણી સ્ત્રીઓની જીભમાં ઈશ્વરે અચીત અમૃત મૂકેલું છે. એ અમૃત વધારવા આપણે યત્ન કરવો જોઈએ છે. નહીં કે તેનું વિપ્રગવનું જોઈએ.

શ્રીઓનું સૌભાગ્ય શૃંગારથી સુધરેલું થતું નથી પણ તેનું માથું સૌંદર્ય તો સતિપણુ, એના પોતાના પતિ તરફની દ્રઢ પ્રીતિ તથા પતિવ્રતપણામાં છે.

કેશનનો ગર્વ આંધળો છે. કેશનની ક્રીશીઆરીમાં ફસેલીએ યાદ રાખવું જોઈએ કે પતિને પ્રસન્ન કરવાનું અમુલ્ય સાધન મુલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકાર નથી પણ સાચી પ્રીતિ અને સદ્ગુણ સાથે સ્નેહ છે, સસારી સુખનો સ્તંભ સત્યવતી અને સદ્ગુણી બધરી છે. આવાતશ્રીઓએ ખસુસ યાદ રાખવાની છે.

આ દુનીયાં કાંઈ પુરુષોને માનેજ નહીં પણ શ્રીઓને વારતેપણુ છે. બેબની અદર જાતિ હોતી નથી એ ખરૂં છે તોપણુ અમુક લાગણી અમુક ખાસીયત વધતા જોઈ હોયછે, મનુષ્ય એ પોતાનાં ભાગ્ય મદીગ્નાં શીલ્પકાર છે. મધ માખ ઘણું ડખેછે, પણ ખરાબ જીભ તેથી પણ વધારે ડખે છે. પ્રજાએ જેના સહવાસમાં જીવળી ગુજારવાની છે તે ખરાબ જીભવાળી ન થાય એ સંભાળ લેયો. એક લાયક માણસ શિક્ષકની ગરજ સારેછે. ગંગા (ગુર્જર એક વાર્તા), પ્રમદો, લલિતા, વસન્તલિલકા ઈસાદિ અને કુમુદસુદરી તો સસાર સુધારા માટે કલ્પિત ચિત્ર છે. એવી યુવતી થવાને હજી વખત છે પણ તેમાં વર્ણવેલી ગુમાન આદિ સાસુઓ તો તે સાચાં વર્ણન કરતાં પણ વધારે સખત આપણે નજરે જોઈએ છીએ, માટે સંસાર સુખ વધવાને બદલે દુઃખ વધે એવી ઠગવણી ન થઈ પડે એ ધ્યાનમાં રાખો. માણસને ઘડો લેવાને ખાલી સભાષણ પુરતાં નથી. શ્રીઓને કક્ત સારા પુસ્તકે વાંચવા દીધાથી તેણી બહારી થઈ શકશે નહીં પણ ખાલીકાના કુમળા મગજમાં જે વીચાર ઠસાવશે તેજ વધારે સારી અસર કરી શકશે. શ્રીઓમાં વાંક આતુર્યનો જખમે ગુણ છે. તેની જીભ લાંબી અમૃતમય છે, તોપણુ બોલીદરાજી, આપણુસી અને છીટાં શોધવાની આદત એ તેઓનો જાતિ સ્વભાવ છે. એ દેવને આધીન થઈ નકામી ટકટકથી તે પછીને કંટાળો ઉપજવનારી ન થઈ પડે એ સંભાળ લેયો. બહેની ખાયસતાથી પણ જોળી પહેર્યા વિનાની ખુલે માથે આછે વસ્ત્રે જે દરકારપણુ જાહેર રસ્તાપરની ખારીમાં લેહેકા નખરાં કરતી ઉભી રહેવામાં હરકત ન સમજે. એવી ખોટી છુટ આપનારી ઠગવણીકેલીન આર્ય અખળાને નહીં જોઈએ. એનો આંટરોડના રસ્તાપરની ખારીમાં ઉભેલી વેથ્યા અને એક ગૃહસ્થની સ્ત્રીને જોળખવામાં અજાણ્યો સૂક્ષ્મ ખૂલ ખાય એવો દેખાવ ન થાય તેની સંભાળ લેયો. પુરુષની ફજ છે કે તેણે પ્રમદાને માંન આપવું જોઈએ. યુવતીને જેટલું જ્યાદા માન આપશે તેટલું જ્યાદા સુખ ભો-

ગવશેા કે જણે આપણને નવ મહિના પેટમાં રાખ્યા, પેાતે કદ વેઢી આપણને મુખ આપ્યું, સુગાળ નહીં થતાં મળમૂત્ર ધોયાં, થતી પ્રજના સુખનો જેના ઉપર આધાર છે. જગતને દોરનાર જનરત્ન જેના ઉદરમાં પાડેછે. મિથ સ્વાદિથ ભોજન તૈયાર કરી જે જમાડે છે, જે આહુર્નિશ આપણું હિત ઇચ્છે છે એમજ નહીં પણ આપણા દુઃખમાં જે અંતઃકરણથી લાગ લે છે, અને દેવતાઓ પણ જેની ઇચ્છા કરેછે એવું અવર્ણનીય સંસાર સુખ આપેછે તેને માન નહીં આપવું એમ કહેવા વાળો ખરો સુધરેલો ડાણછે? એવી કૃતઘ્નતા અરે અધમતા આદમ જતમાં શા માટે જોઇએ? “ધોડે જર ખાજરી ધોડે તાર પાધરી” એવી કહેવત ઠેકાણે ઠેકાણે વર્તમાનકાળમાં અમલમાં આવતી જોવી એનું કારણ કેલવણીની ખુટ નહીં તો ખીજું શું? હીંદુ પુરુષોએ પ્રમદાના હક છુંદી નાખ્યા છે એમ કહેવાવાળા ઠાઠ અતિશયોક્તિ કરતા નથી. નજીવા વાંકસર હાલતે ચાલતે લલી સ્ત્રીપરમરત હસ્તનું જરા કાંવત અજમાવી લેવાની હેવાનીયત કરવી એ રીત સ્ત્રીને સંભાળવા જેઓ પસંદ કરે તે લલે પણ હુંતો તેને વિઃકારીશ. પરમ સાધ્વી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના જીવનના પવિત્ર દૃષ્ટાંતથી જગતનો જે ઉપકાર કરેછે તેવો ઉપકાર અર્થ એશ્વર્ય કે ખીજા કોઈ રીતથી પણ થતો નથી. સાધ્વીઓના મરણ પછી પણ તેઓના દ્વારા જગત ઉપકૃત થાય છે. નીતિના નિયમો જેટલા વધારે મનુષ્યુત ઠેસો જોઇશું તેટલો વધારે લાભ થશે. એક સુધરેલી ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રી ફ્રાન્સમાં જઈ પિંસા વાસ્તે દગાથી જુદા જુદા તેણે વીશ ધણી કરે એવી કેળવણી આર્ય અખળાઓ ન શીખે એ સંભાળવાનું છે. અમેરિકન સ્ત્રીઓ જેમ મારો ધણી રાતે મોડો આવે છે, મેલાં લુગડાં પેહેરે છે, તંબાકુ પીએછે, તેથી માઈ દિલ કચવાય છે, એમ બહાનો કરી છુટા છેડા કરાવવા એકલા વકીલને ઘેર દોડેછે તેવું છુટાપણુ શીખનારી કેલવણી પવિત્ર આર્ય યુવતીને નહીં જોઇએ, રમતાં રમતાં નાના મરતનાં લઘુડાએ કાચની બંગડીના કટકા ધંટીમાં નાખ્યા હોય અને ફેલીસનો સરેકસ જોવા જવાની ઉતાવળમાં ધંટી સાફ કર્યા વિના દળવા બેસી જાય એવી પ્રકૃતિવાળી ન થાય એ સંભાળાવવાનું છે. ભતૂંહરીનો નાટક જોવા જવાની ઉતાવળથી રસોઇ કરતાં હાંડલું અંદરથી ધોયા વિના શાક ખાફવા મુકતાં કુવડ-લાથી અંદર રહેલો વીંછો બદાઇ જાય એવી રમુજની શોડીન ન બને એવી બાળણી તેઓને આપો. પ્યારનું સંગીનપણું અને સંપૂર્ણતા આદમ જતની કવનાશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. જુવાનીમાં પ્યાર આપણા સુખની આવી છે.

ખાદુતી ખરીદેલી ખુબસુરતીની શી જરૂર છે. ખુબસુરતી ગુલાબ જેવી છે. ધણીની મરજી સાચવવી એજ ખઠરીનું મોટામો મોટું સુખ છે. સ્થિતિને બંધ બેસતું થઇ જવાનો ગુણ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ રહેલો હોય છે. પુરૂષનું સુખ ધણે લાગે તેની સ્ત્રી ઉપર આધાર રાખે છે. સારી સ્ત્રી એજ પુરૂષનું ડહાપણ, સામર્થ્ય અને ધૈર્ય છે. દયા એ નવ કાટીનો હાર છે, કામળતા એ નવરંગી રત્ન છે. ખાસી ખ્યાલોથી દૂર રહો. પારકાને નાલેસીના ઝેરથી રીખાયોમાં. નિખાલસ મન વિના મજે ભોગવાતી નથી. કેશનનો દેવ આંધળો છે. બધાં દુઃખો બેવકુફીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કામમાં મંડયા રહેવું એનુંજ નામ સુખકાટ કરતાં ઘાસ સારો.

આપણામાં શુભપણે રહેલી અલૌકિક આત્મિક શક્તિને વિસ્તારવી, એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ સમજવો. ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી એ છે કે જે પોતાના સ્વામીના દિલમાંથી દીલગીરી દૂર કરવાને પોતાના કચવાએલા મનનો ભાવ છુપાવી હસમુખે ચહેરો રાખે છે અને ધણીનો રાજીવો એજ પોતાનું આ જમાનાનું સુખ સમજે છે. સ્ત્રી ને પ્રસન્ન રાખજો. સત્સત્રી અપ્રસન્ન થઇ દુભાય ત્યાંથી લક્ષ્મી પાછી ફરવા માંડે છે. બ્રધતાની ભયંકરતા કદપવા આટલું નાનું સરખું પણ આપ્યા મ્હોનું-શરિરનું લૂપણ નાક તે કપાય નહીં તેની સંભાળ રાખો. ડહાપણ, વિદ્યા ધુળમાં ન જાય તે સંભાળવાનું છે. તારા પિતાના કુળને કલંક લાગે, તારી માની કુખ વગોવાય નહિ, એવાં કાર્ય કરજો. તારા તેજસ્વી નિર્ભજ કાચ જેવા અંતઃકરણ ઉપર જોવું તનેજ ન ગમે એવું ન થાય એ સંભાળજો. સ્ત્રી આગળ પુરૂષ નિર્ભજ છે પણ તે નિર્ભજતાનો નહારો ઉપયોગ ન કરાવે એવી યતાં શીખેવો. માના સંસ્કાર છોકરામાં ઉતરે છે. એક ભલી ખઠરી દુઃખમાં ટેકો અને સુખમાં વધારો છે. એક કજીયાખોર કલાંટ અને બદચાલની ખઠરી પોતાના ધણીને દુઃખમાં ડહામ, સુખમાં દુશ્મન, અને જીંદગીમાં એક અડચણ છે. પતિને પ્રસન્ન કરવાનું અમુલ્ય સાધન મુલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકાર નથી પણ સાચી પ્રીત અને સદ્ગુણ સાથે સ્નેહાળપણું છે. સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય શૃંગારથી સુંદર દેખાતી નથી પણ તેનું સાચું સૌંદર્ય તો સતીપણું અને પોતાના પતિ તરફની દૃઢ પ્રીતિ તથા પતિવ્રતપણામાં છે. હમેશાં સદ્ગુણી સ્ત્રી એક કહેવાય કે જે પોતાની પાસે છે તેમાંજ સંતોષ મેળવી શકે. માણસની દોસત તેની આવક કરતાં વધે એ સ્ત્રીપર વધારે આધાર રાખે છે. જે લાલચો-હવસો આપણને વાગવાર લલચાવે છે તેની સામે બહુજ સંભોળ રહો.

પ્રેમના કરતાં વધારે સુખ આપનારી આ દુનિયામાં બીજી શું ચીજ છે? બુદ્ધિહીન માણસ માનસિક આનંદ ભોગવી શકતો નથી. સઘળો ખગાડ અનુ-ત્પાદક વ્યય છે. પતિ એ નારીનું ભૂષણ છે. પતિ વગર સ્ત્રીનું જીવન વૃથા છે. શોકમાં રહ્યાથી આપણી ફરજ બજાવવામાં આપણે પછાત રહીએ છીએ. યાદ રાખો કે શોભા અને શણગારની ટાપટીપ નીચ નજરના કરપી-નોની આંખમાં જલદી ખુંચનાર બનાવે છે. જેટલી છુટાપણાની જરૂર છે તે કરતાં સલામતી સંભાળવાની વધારે જરૂર છે. હવેની પ્યારમાં પડી છુપા લગ્ન કરવા માખાપથી દૂર ભાગી જવું પડે એવી ફેલવણી આર્ય બાલિકાઓને નહીં જોઈએ. રાહવાટ કરવા માટે કોર્ટમાંથી ધણીએ હુકમનામું મેળવવું જોઈએ, એવી હાલત આપણી ન થઈ પડે એ સંભાળવાનો શરૂઆતની ખીલતી ફેલ-વણીનો આ વખત છે. સ્ત્રીનું ભાગ્ય એકાએક જલદી ફરી જાય છે. ગરીબ માખા-પની પુત્રી તાલેવરને પરણી વગર મેહેનતે ટુંક મુદતમાં તવંગર થઈ જાય છે, એ વખત બહુ સંભાળવાનો છે. કેટલીક છાલકી સ્ત્રીઓ એવે વખતે અપકીર્તિનું પાત્ર થઈ પડે છે. મનની મહોટાઈ કઠિનતામાંથી પણ ઠામળ હોવા છતાં સં-સારના ધા રહેવામાં છે.

જે ટાઇ કીનો લેવાનો ખ્યાલ ધરે છે તે પોતાના ધા તાજ રાખે છે. હાલની સ્ત્રી ફળવણી પોતાના ધરખારના સાથીઓને બાળનારી છે. જોર જીલ્લમે ખુશી મેળવવા નાંખેલી ઝડપે પછવાડેથી દીલગીરીરૂપ થઈ પડે. જેમની કને બીજાઓને દેવા કાંઈ નથી તેઓ પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રેમ લાગણીથી સામાના મનને સંપૂર્ણ આરામ આપી શકે છે. મૂર્ખાઈ, નિર્દયતા અને પાપીપણારૂપી મનના ગુપ્ત વિકારો આગળ દુઃખ, ગરીબાઈ, નાઉમેદી અને બીમારીરૂપી બાહારના દેખાતાં દુઃખો કાંઈ ગણતરીમાં નથી. કરકસર વગર શાહુકાર ટાઇ નથી થઈ શકતું; તેમજ કરકસરવાળાં ગ-રીબ થોડાંજ હોય છે. તમે તમારા સ્વભાવપર ધણીપણું ભોગવજો, તેને તમારાપર ધણીપણું ભોગવવા દેતા નહીં. આળસ એ દુઃખની માતા છે. જે કીનો લેવાનો ખ્યાલ ધરે છે તે પોતાના ધા તાજ રાખે છે.

સુવાક્યો.

—❦❦❦❦❦—

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૫૮ થી.)

- ૩૩-દંભીસાદાઘ, એ સુધરેલું કપટ છે.
- ૩૪-ડાહો પોતાના વિચાર ખદલે છે, મૂર્ખ નહિજ.
- ૩૫-ખુબસુરતી અને મૂર્ખાઇને ગાઢ મૈત્રી છે.
- ૩૬-મીઠ અને સ્ત્રી હમેશાં માગનારાંજ હોય છે.
- ૩૭-ખરાબ શિખવા કરતાં અભણ રહેવું સારૂ છે.
- ૩૮-માણસ સલાહ આપવામાં જે ઉદારતા વાપરે છે તેટલી ખીજું કંઈ પણ આપવામાં વાપરતો નથી.
- ૩૯-એક ખાજીનો વિવેક લાંબો ટકતો નથી.
- ૪૦-ગયેલી આખરૂ કદાચ પાછી મળે છે.
- ૪૧-તનદુરરતી અને આનંદી સ્વભાવ ખુબસુરતી લાવે છે.
- ૪૨-દારિદ્ર્યને શરમ હોતી નથી.
- ૪૩-વિશ્વાસઘાત નહીં કરવી. છિદ્ર ખુલ્લાં ન કરો.
- ૪૪-લાંબું જીવવા કરતાં સારી રીતે રહેવું વધારે સારું છે.
- ૪૫-સ્ત્રી પ્રતિની કૂરતા, એ રાક્ષસનો ગુન્હો છે.
- ૪૬-સર્વની પ્રીતિ મેળવી આપનાર મોહિની સભ્યતા છે.
- ૪૭-બહુ ધન તેને બહુ સંભાળ. બહુ અન્ન ત્યાં બહુ રોગો.
- ૪૮-જે તમને ગણે નહિ તેને તમે ગણો નહિ.
- ૪૯-હલકાં દુઃખો કહેવાય છે, પણ મોટાં દુઃખો મુંગાં હોય છે.
- ૫૦-મૃત્યુ ભયનો અંત છે અને સુખનો આગંભ છે.
- ૫૧-ડાહી ડાહી વાતો કરનારા ધણા હોય છે પણ તેઓ મૂર્ખની પેઠે વર્તે છે.
- ૫૨-પ્રીતિ અને ખાંસી છુપી રહે નહિ.
- ૫૩-બહાદુરી હમેશાં વિજયી નથી હોતી.
- ૫૪-ન્યાય, જનમંડળનો કરાર છે.
- ૫૫-ખરાબ આરંભનાં દુષ્ટ પરિણામો નીપજે છે.
- ૫૬-ધનની પ્રીતિ-સર્વ પાપોનું મૂળ છે.

૫૭-વૈભવોનું હિત દરદો છે.

૫૮-મૃત્યુ બહેરું છે ને તે ના સાંભળતું નથી.

૫૯-કરવું જોઈએ તે કરો, જે કરી શકો-તે કરો.

૬૦-ગળડી પડવાથી પડી જવાનો ભય મટે છે.

૬૧-મનનું ઔષધ આનંદી સ્તભાવ છે.

૬૨-ખુબસુરતી કરતાં વિનયમાં વધારે મોહિની છે.

૬૩-સુખ કરતાં કીર્તિ વધારે શ્રમસાધ્ય છે.

૬૪-કરેલો ઉપકાર ધ્યાનમાં રાખવો.

૬૫-ડાકટર કરતાં ખોરાક વધારે આરામ કરે છે.

ગુલામગીરી.

સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૧૦ થી

આમાંથી જેમ વધારે દૂરથી આણેલા ગુલામો હોય તેમ તે વધારે ઉપયોગી ગણાતા હતા, કેમકે તેમને લાગી જવાનો ભય થોડો રહેતો હતો. આથી કરીને પાસેના કરતાં દૂરના ગુલામો અસ્પરસ વેચીને લેવા દેવાનો રીવાજ વિશેષ ચાલતો હતો. જેવી રીતે સુધરેલાં નગરોમાં શેઠો કરતાં ચાકરોની સંખ્યા વધારે હોય છે, તેવીજ રીતે આ સીદી લોહાના મુલકમાં ધણીઓ કરતાં ગુલામોની સંખ્યા ધણી વધારે હોય છે. પાર્ક પોતાની હળશી દેશની મુસાફરીમાં કહે છે કે ધણાં ગામોમાં ધણી કરતાં ગુલામોની ત્રણગણી સંખ્યા હતી, અને તે પ્રાચીન કાળનાથી જોઈું પ્રમાણનહોતું. હવે હાલની સીદીઓની ગુલામગીરી તે દેશમાં જ હોય છે. તેમાં પરદેશીઓ હોતા નથી. જે સીદી લોહા, હાલ તેઓ જટલા કુરોષીઅનોથી જાણીતા છે તેટલાજ પહેલેથી હોત, તો હાલ તેમનામાં ગુલામીનો રીવાજ પડ્યો ન હોત. અસ્પરસ જે ગુલામો વેચવા લેવાનો રીવાજ છે તે ઉપરથી મોટા રણની દક્ષિણે વસતા સીદીઓ પરદેશીને પણ ગુલામો વેચાતા આપી શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં ગારામાંટીસ લોહા ગુલામોને કિળીઅન લોહાને અને કિળીઅન લોહા ગારામાંટીસ લોહાને વેચાતા આપતા હતા. આવીજ રીતે રણની ઉત્તર બાજુએ પણ કાર્યેજનિયન અને ઈજિપ્શ્યન ગુલામો મોટી

સંખ્યામાં મળી આવતા હતા. તેમની કિંમત તેમના સ્વભાવની તર્મીશ, અને સહનશીલતાની શક્તિ ઉપર વધતી હતી, અને શેમન લોકો ખીજ ગુલામો કરતાં સીદી ગુલામોને વધારે પસંદ કરતા હતા. જેમ આ સીદી લોકો પ્રાચીન કાળથી ગુલામીજ કરતા આવ્યા છે તેમ હાલ પણ છેજ, અને જાણે કે તેઓ માનવ જાતિની ગુલામી કરવાનેજ અવતર્યા હોય, એવું છે. તેઓ સહેલાઈથી મળી શકે છે.

આફ્રિકામાં ગુલામગીરી.

સીદી લોકોને ગુલામ તરીકે વાપરવાની રીતિ આરબ લોકોમાં હતી, તેથી એ રીતિ યુરોપીઅનોના જાણવામાં આવી હતી. ખરેખર તેમના પાસેથીજ યુરોપીઅનો એ રીતિ શિખ્યા હતા. સીદી ગુલામોને ચોરી લાવવાનું કામ પહેલ-વહેલું પોર્ટુગીઝ લોકો શિખ્યા હતા. આફ્રિકા ખંડની પ્રથમ માહિતી તેમનેજ થઈ હતી. પંદરમા સૈકા સુધીતો આફ્રિકાની કશી માહિતી નહોતી, પણ માત્ર ભૂમધ્યસમુદ્ર તથા રક્ત સમુદ્રના કિનારાના દેશો મોરોક્કોથી આખીસીનીયા સુધીજ માલમ હતા. આરબ લોકો રણમાં પ્રવેશ કરતા હતા તેથી ઈથિયોપિયા વિષે તેઓ જાણીતા હતા, પરંતુ તેમનું જ્ઞાન તેમનામાંજ રહેલું હતું; પરંતુ રણની દક્ષિણનો તો તમામ ભાગ યુરોપીઅન લોકોને ઢેવળ અજાણ્યો હતો. પ્રાચીન બે સમુદ્ર માર્ગોની વાત ક્ષીનિશ્ચય અને કાર્યજનિયનોની કહેવાય છે, તેમાં એક રક્ત સમુદ્રની નીચેથી પૂર્વ તરફ થઈને ટપ ઓફ ગુડ હોપનો, અને બીજો જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધૂની દ્વારા પશ્ચિમેથી ટપ ઓફ ગુડ હોપનો. ૧૪૧૨ માં પ્રીન્સહેનરીની સૂચનાથી પોર્ટુગીઝ લોકોમાં પશ્ચિમ કિનારેથી દક્ષિણની શોધ કરવાનાં પ્રયત્નો આરંભાયાં હતાં. દરેક સફરે બહાદુર ખલાસીઓએ દક્ષિણની નવી શોધ કરી હતી અને કેનેરીના ટાપુઓ, ગીનીના કિનારાપરની ટપવર્ડ, અને બિયાફ્રાની બાઇટ શોધી કાઢી; અને પછી પણ વિષુવ વૃત્તની દક્ષિણે વધતાજ ગયા અને એમને એમ ત્રણ જમાના પસાર થઈ ગયા પછી ૧૪૮૭ માં વાસ્કો-ડા-ગામાએ છેક ટપ ઓફ ગુડહોપ સુધી પહોંચી ને ત્યાંથી મોઝાંબિકની ખાડી મારફતે ઉત્તર તરફ માર્ગ લઈને છેક ભરતખંડ સુધી શોધ કરી હતી. ત્રીજા કે ચોથી ડાશીસ વેળાએ તેઓ સીદી લોકો-સાથે મળી ગયા હતા. ૧૪૭૦-ના વર્ષ પહેલાં ગીનીનો આખો કિનારો જાણવામાં આવી ગયો હતો. ૧૪૮૪-ના અરસામાં એટાનિયો ગોઝાલિસ નામનો નાવિક આ કિનારા ઉપર પહેલવહેલો

ગયો હતો, ત્યાંથી તે એક બે સીદીના છોકરાઓને ગુલામ તરીકે વેચાતા લા-
 વ્યો હતો અને તેમને તેણે સ્પેનની દક્ષિણે કોઈ ચૂર કુટુંબમાં વેચાતા આપી
 દીધા હતા. આ તેના કામથી તે સમયે કેટલીક ચર્ચા ચાલી રહી હતી; પ-
 રંતુ તે દિવસેથી યુરોપીઅન કપ્તાનો જ્યારે જ્યારે ગોલ્ડકોસ્ટ અથવા ગીનીના
 કિનારા ઉપર જતા હતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ સીદીના છોકરાઓ તથા છોકરીઓને
 ગુલામ તરીકે લેઈ આવવા લાગ્યા હતા. ચાલતાં તથા ખંદર ઉપર નાંગરેલાં વ-
 હાણીમાં આ સીદી ગુલામો બહુ કામ આવવા લાગ્યા તેથી એ ધંધો એક સા-
 ધારણુ વ્યવહાર જેવો થઈ ગયો હતો, અને સીદીઓને એક, બે કે ત્રણનેજ માત્ર
 જે નવાઈના ગણી લાવવામાં આવતા હતા, તે એક સુવર્ણ, હાથીદાંત, ઇત્યાદિની
 પેઠે વ્યાપારની વસ્તુ તરીકે ગણાવા લાગ્યા. હવેથી વહાણો નવીન શોધ અર્થે
 નહિ, પણ આ નવી વ્યાપારની વસ્તુ લાવવા માટેજ સફરો કરવા લાગ્યાં હતાં.
 સારાં સુશોભિત કપડાં અને એવી એવી ચીજોથી મોહીને આ સફરીઓને
 સીદીઓ થોડે ભાવે હાથીદાંત, સોનું અને ગુલામો પુરાં પાડી આપતા હતા. આ
 પ્રમાણે યુરોપમાં ગુલામનો ધંધો પેઠો હતો, અને પોર્ટુગીઝો પાસેથી આ નવો
 જંગલી ધંધો પહેલવેલા સ્પાનિયર્ડો શિખ્યા હતા.

પહેલાં તો ગેઝેલીસ એક બે છોકરાજ લાવ્યો હતો તે પછી સીતેર વર્ષે
 તો આ ધંધો યુરોપમાં એટલો બધો વધી ગયો હતો કે દરવર્ષે હજારો સીદી ગુ-
 લામોને લાવવામાં આવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે યુરોપ જેવા સુધરેલા દેશમાં પણ આવો નીચ ધંધો પેઠો હતો.

આફ્રિકા અને અમેરિકાનો ગુલામી ધંધો.

અમેરિકા ૧૪૯૩ માં શોધાયું હતું. સ્પાનિયર્ડ લોકોએ પ્રથમ આ નવી
 સૃષ્ટિનો જે ભાગ વસાવ્યો હતો, તે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચેના સા-
 મુદ્રિક ઉપસાગરમાંના ટાપુઓ હતા, એ ટાપુઓને તેમણે દક્ષિણ અમેરિકા
 ધાર્યા હતા. આ ટાપુઓ વેસ્ટઈન્ડીયાના હતા. સ્પાનિયર્ડ લોકોએ ત્યાંના મૂળ
 દેશી લોકોને પ્રથમ તો ચોતાની મજૂરીએ લગાડ્યા હતા અને તેમની પાસે
 ભારી બોજ ઉપડાવતા હતા તથા સોનાની ખાણો ખોદાવતા હતા. આ દેશીઓ
 ઈંડીયન કહેવાતા, અને તેમને આ યુરોપીઅનોએ ગુલામ તરીકે ગણવા માંડ્યાં
 હતા, અને જમીનનું વેચાણ જ્યારે તેઓ કરતા હતા, ત્યારે તેની સાથે આ ગુ-
 લામોને પણ વેચાતા આપી દેવાનો રીવાજ ચાલ્યો હતો. ખર્નેલ ડિયાઝ જ્યારે

કયુબાના ગવરનર વેલાર્કવીઝની મુલાકાતે ગયો ત્યારે તેણે કાઈપણ ઇંડિયનને ગુલામ તરીકે પસંદ કરી માગી લેવા કહ્યું હતું. કેટલીક અનુભૂત હકીકતો ઉપરથી જણાયું છે કે દુનિયામાં અમેરિકનો જેટલી મજૂરી કરનારી બીજા કોઈ પણ પ્રજા નથીજ. તેમને જ્યારે કામે લગાડવામાં આવે ત્યારે તેઓ જરા પણ દેહની સંભાળ રાખ્યા વગર અંગતૂટ શ્રમથી તે કામ કરી આપે છે. મજૂરી, જુલમ અને શિતલાનો રોગ, આ ત્રણ કારણો એ તેમની વસતીમાંથી હાજરોનો ભોગ લીધેલો છે. જ્યારે ૧૫૧૫ માં સેન્ટ ડોમિંગો ખાતે આદ્યુર્કર્ક ગવરનર થઈને ગયો, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે ૧૫૦૮ માં દેશીઓની સંખ્યા ૬૦૦૦૦ની હતી, તે એ સમયે ૧૪૦૦૦ થી વધારે નહોતી. આ દેશી લોકોની સ્પાનિયર્ડ લોકોએ એટલી બધી દુર્દશા કરી નાખી હતી કે તેમની સ્થિતિથી હુમિનિકન આચાર્યોને તેમની બહુ દયા આવી હતી અને તેથી તેમણે એ લોકોની જાત ઉપર સ્પાનિયર્ડ લોકોનો કરો હક તેમને ગુલામ તરીકે રાખવાનો નહોતો એવી સખત દલિલો ચલાવી હતી. આ તકરારનો વિવાદ ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યો કર્યો અને બાર્થોલોમ્યુ-ડી-લાસ કાસસ નામનો આચાર્ય ઇંડિયનોનો મહાન્ વકીલ થઈ પડ્યો હતો, આ લક્ષા માણસના અત્યંત શ્રમે સ્પાનિશ રાજ્યની અસર કઈક તેમના ઉપર કરાવી.

પરંતુ કમલાગ્યે એક જાતની ગુલામગીરી બંધ થતાં બીજા દુર્ભાગી લોકોની જાત ગુલામગીરીમાં આવી પડી. ઇંડિયનોને ગુલામગીરીથી મુક્ત કરતાં એ ધધામાં સીદી લોકોનો ભોગ લેવામાં આવ્યો, અને તેમના ઉપર સ્પાનિયર્ડોનો કાળો હેર વર્તીવા લાગ્યો. મજૂરી કરનારા મજૂરો વગર તો ચાલે નહિ અને ઇંડિયનો પાસેથી મજૂરી નહિ લેવી તો પછી એ કામને લાયક સીદી લોકો વિશેષ યોગ્ય હતા ૧૫૦૩ ના અરસામાં કેટલાક સીદીઓને આટલાંટિક મહાસાગરમાં થઈને અમેરિકા ખાતે લેઈ જવામાં આવ્યા હતા; અને આ સીદીઓમાંનો અડ્ડેક જણ ચાર ઇંડિયનો જેટલું કામ તો શું પણ તેમનાથી વધારે કામ તેમનાથી થોડા વખતમાં કરી શકેછે, એવું માલમ પડી આવ્યું. આ ઉપરથી સીદી લોકો ઉપર ગુલામગીરી આવી પડી અને જમ બને તેમ વધારે વધારે સંખ્યામાં તેમની ખપત વધતી ગઈ. એક વૃદ્ધ ઇતિહાસકાર હેરેરા કહેછે કે—“૧૫૧૦ ના વર્ષમાં સ્પેનના રાજાએ પચાસ ગુલામો હિસ્પાનિયોલા ખાતે સોનાની ખાણો માટે મોકલવાનો હુકમ કર્યો હતો, કેમકે ત્યાં આગળ કામ ક-

રવાને દેશીઓ અશક્ત જણાયા હતા. ” પરંતુ આતો હજી પ્રારંભ હતો, કારણકે કાર્ટીનલ ઝીમોનીસના ઘણા શ્રમ છતાં પણ પાછળથી તો વહાણોના વહાણો ભરીને વેસ્ટઇન્ડીઝ ખાતે ગુલામો મોકલવામાં આવવા લાગ્યા હતા. પાંચમા ચાર્લ્સ પોતાના એક મિત્રને ૪૦૦૦ ગુલામો નવિ દુનિયા ખાતે લઈ જવાને રજા આપી હતી, અને તેણે તે પ્રમાણે તે સ્થાં લેઈ જઈને ૨૫૦૦૦ ડયુકેટમાં વેચી નાખ્યા હતા. આનો તો પછી વ્યાપાર ચાલ્યો હતો. પ્રથમ તો આ સીદી ગુલામો મોંઘા હતા, પરંતુ પછીથી તો એ ધંધો એવો વધી ગયો કે દરેક સ્પેનિયર્ડના ઘરમાં એક ગુલામતો હોયજ ! આમ થઈ પડ્યું હતું, અને દરવર્ષે પુષ્કળ સીદીઓને અમેરિકામાં મોકલવામાં આવવા લાગ્યા હતા.

આ સ્પેનના ઇતિહાસકારમાંથી નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે સીદી લોહાની બહોળી સંખ્યા ગુલામગીરી કરતી હતી, તેમ તેમનાં ધણીની સામા પણ થતા હતા.

“ સાંતા માર્ટા અને વેનીઝયુલાના રાજ્યોમાં કાળા સીદીઓ એટલા બધા સંખ્યામાં વધી ગયા હતા કે તેમના ઉપર પૂરતો જપતો નહિ હોવાથી તથા તેમના હાથમાં હથિયારો આવી જવાથી તેમણે આ ગુલામગીરીમાંથી છુટી જવા વિચાર કર્યો, અને તેઓ એટલા મજબૂત બાંધાતા હોય છે કે તેમનામાંના થોડા જણ પણ સામટાં માણસોને પૂરા પડી શકે તેવા હતા. આમ સ્વતંત્ર બનીને પછી ઇન્ડિયનોની સાથે રહેવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. કેટલાક જખરા મનના હતા તેમને પણ ઉશ્કેરાયા તેટલાને ઉશ્કેરીને બધા મળીને ૨૫૦ જણ એકઠા થયા અને છૂટા થઈ જઈને તેમણે ન્યૂ સેગોવિયાનો પ્રાંત વસાવ્યો અને તેમનામાંના બહાદુર એક જણને રાજા ઠરાવ્યો, અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ધીરે ધીરે સ્પેનિયર્ડ લોહાનો નાશ કરી નાખીને દેશના ધણી થઈ પડવું અને દરેક જણે સ્પેનિશ સ્ત્રી પરણી લેવી. આ વાતની ખબર થતાં તરતજ આ કાળા લોહાને જર કરી તાળે કરવા માટે, તેમજ જેઓ હજી તેમાં મળ્યા નહોતા તેઓ મળે નહિ તેમ કરવાનાં પ્રયત્નો શરૂ કરી દેવામાં આવ્યાં; અને સ્પેનિયર્ડો તેમને જર કરી શકત, પરંતુ એટલામાં ટુકુયોના લોહાએ સેગોવિયાના સીદીઓને સહાય મોકલી તેથી તેમણે સ્પેનિયર્ડોને હરાવી કાઢ્યા અને તેમના-

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૬ સુ.

ભા.૬૫૬, સંવત. ૧૯૫૪.

[અંક ૧૨ ભા.

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

કૃષ્ણવાક્યામૃત.●

૧

દેહો ધરે વાલ, યુવા, જરા, ને—
ધરે શરીરો પળ જૂઝવાં તે;
તોએ નથી મોહ થતો જરાપૂ,
તે જાણવો ધીર સ્વરો યાતિ એ.

૧

જના તથા શીતલે સ્પર્શથી થતો,
પામેજ છે ઇન્દ્રિય સુખ દુઃખો;
આવે અને જાય થયા કરેછે,
માટે સહો એ સુખ દુઃખ જે છે.

૨

માને સમાન સુખ દુઃખજ ધીર લોકો,
તેને ન વાધ કરશે કંઈ દુઃખ શોકો;
પામેજ મુક્તિ સુખથી સદેલાઈથી તે,
માટે સમાન સુખ દુઃખ ગણો સુરીતે.

૩

અસત્યનો ભાવ કદી નથી જ,
અભાવતો સત્ય તણો નથી જ;
આ તત્ત્વ વાક્ય સમજે સુખ થાય છેય,
માટે અસત્ય તજીને ગ્રહ સત્યનેય.

૪

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દ્વિતીયાધ્યાયના ત્રીજી શ્લોક તથા અઠારથી એકવીસમા શ્લોક પર્યંતનું આપાંતર છે.

જેના થકી વ્યાપ્ત વનેલ વિશ્વ,
તેનો ન માનો કાદિયે વિનાશ;
તેનો વિનાશ કરવા નહિ કો સમર્થ,
એ સત્ય વાત ગણીને તજવો અનર્થ.

જાણેજ હથનાર અને હણેલો,
જાણે ન તે સત્ય કદાપિ માનો;
તેતો હણાતો હણતો નથીજ,
માનેજ છે એમ ગણો खरो તે.

પામે ન જન્મ કાદિએ ન મરે વઢી તે,
નિત્યે રહે છે વઢી એક રુપે;
પ્રાચીન છે તેમ હણાય નહિં તે,
એવો સદા છે ગણજો તમે તે.

જે નિત્ય, નાશ રહિતે જ, અજન્મ જાણે,
જાણેજ જે પુરુષને અવિકારી પોતે;
એવો હણાવેય હણેજ કોને ?
પોતા થંકી અન્ય ગણે ન કોને !

સૂત્રકાલ.

—○❀○—

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૫૨ થી.)

શિશા ગ્રંથો.

આ સિવાય શિક્ષા ગ્રંથો વિષયે પ્રો. કીલહોર્ને લેખ લખેલો છે, તેમાં શિ.
ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે:—

અભોધાનંદિની.

૧—અભોધાનંદિની—આ શિક્ષા યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાની છે.
શિક્ષાની એક પ્રતિ પ્રો. કીલહોર્ન પાસે હતી તેમાં સંતાવન શ્લોકો હતા. ૩
ક્રત્તાની એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાં એક બીજી પ્રતિ છે, તેના ૨

સત્તર શ્લોકોન છે. રા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર કૃત હસ્ત લિખિત પુસ્તક નામાવલી-
માં આનું નામ છે, તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૦ લિખી છે. આમાં વર્ણોચ્ચારો વિવેચ્યા છે.

આપિશલિ.

૨-આપિશલિ-આ શિક્ષા ગદ્યબદ્ધ છે ને તેમાં વર્ણોનાં સ્થાન તથા પ્રય-
ત્નોની સમજ આપેલી છે. અંતમાં ત્રણ શ્લોકો છે, તેમાં ગદ્યભાગ સારાંશ સ-
માવ્યો છે. પ્રો. કીલહોર્ન પાસેની પ્રતિમાં માત્ર ૪૪ લીટીન છે, અને પ્રત્યેક
લીટીમાં ૪૨ અક્ષરો છે. આ શિક્ષા વિષયે હેમચંદ્રે લિખેલું છે.

આરણ્યા.

૩-આરણ્યા-તૈત્તિરીયારણ્યકમાંના વેદ વાક્યોના ઉચ્ચાર વિષયે આમાં
સુખ્યત્વે વર્ણવેલ છે. આની પ્રતિનાં કુલ ૬૦ પૃષ્ઠ પ્રાપ્ત છે, અને પ્રત્યેક પૃષ્ઠ-
માં ૬ લીટીઓ છે, અને પ્રત્યેક લીટીમાં ૩૫ અક્ષરો છે.

કેશવી.

૪-કેશવી-આ પણ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાની છે. આમાં પણ વ-
ર્ણોચ્ચાર બતાવ્યા છે. જેમકે પ્નો ઉચ્ચાર સ્, ર્ નો રે, લ્ નો લે ઇત્યાદિ.

ચારાયણીય.

૫-ચારાયણીય-આમાં ૧૦ અધ્યાયો તથા ૩૩૫ આશ્રયે શ્લોકો છે. તેમાં
વર્ણસંયોગ, શબ્દસંયોગ, વેદાભ્યાસ તથા વેદપાઠ, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરિતાદિ, વિ-
રામ, માત્રા, વિવૃત્તિ, ઇત્યાદિ આવે છે.

નારદીય.

૬-નારદીય-આ શિક્ષા સામવેદની છે. તેનાં બે પ્રપાઠકો છે. પ્રત્યેક પ્ર-
પાઠકમાં આઠ આઠ પ્રકરણો છે. આશ્રયે ૨૪૦ શ્લોકો છે.

પાણિનીય.

૭-પાણિનીય-આ ગ્રંથ પ્રો. વેળરે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ભારદ્વાજ.

૮-ભારદ્વાજ-તૈત્તિરીય વેદની આ શિક્ષા છે. આ શિક્ષા બીજી બધીથી
કંઈ વિલક્ષણ છે. તેમાં ઉચ્ચારાદિ વિષય તથા પણ બીજોજ વિષય છે. કેઈ જ-
ગોએ વૃજન વાંચવું તથા કેઈ જગોએ વૃજિન વાંચવું, ક્યાં સુદૃત અને ક્યાં સુદૃતિ
વાંચવું, એ એ પ્રમાણે વિધિ તેમાં વર્ણવેલ છે. આની પ્રતિ ૧૩૩ શ્લોકોવાળી હતી.

માંડુકી.

૯-માંડુકી:—આની પ્રતિ ગ્રા હાગ અને વેળરે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. તે અર્થ વેદની છે. તેમાં ૧૬ પ્રકરણો છે, તથા ૧૮૪ શ્લોકો છે.

માધ્યંદિની.

૧૦-માધ્યંદિની:—આમાં ૨૫ શ્લોકો છે, અને કેશવી શિક્ષાનાજ નિયમો છે. ઈતર નિયમોમાં વિસર્ગ અને સ્વરચિન્હ સંબંધી આપેલા છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય વા કાત્યાયની.

૧૧-યાજ્ઞવલ્ક્ય વા કાત્યાયની:—આ શિક્ષા માંડુકીને વિશેષ મળતી છે.

લોમશી.

૧૨-લોમશી:—આ શિક્ષા સામવેદની છે. તે ગર્ગાચાર્ય કૃત છે. તેમાં ૮ ખંડો છે, તથા સર્વ મળી ૮૦ શ્લોકો છે. તેમાં માત્રા, દ્વિત્વવ્યંજનો, રંગ, સ્વરભક્તિ, ઇત્યાદિ આવે છે.

વાસિષ્ઠા.

૧૩-વાસિષ્ઠા:—આમાં દ્વિત્વવ્યંજન અને સ્વરભક્તિ છે.

વ્યાસ.

૧૪-વ્યાસ:—આ શિક્ષા તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યને અનુસરતી છે. આ શિક્ષા ઘણી લાંબી અને ઉત્તમ છે. તેમાં સંજ્ઞા, પદ-સંધિ, સ્વરધર્મ, સ્વરન્યાસ, કાલનિર્ણય, ઇત્યાદિ પ્રકરણો આવે છે.

શિક્ષા સમુચ્ચય.

૧૫-શિક્ષા સમુચ્ચય:—આમાં ૩૦ શ્લોકો તથા ૨૪ પ્રકરણ છે, તે પ્રકરણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧-સ્વરભક્તિ.

૨-અનુસ્વાર.

૩-કાઠંકં.

૪-યમ.

૫-સ્વરોચ્ચારણ.

૬-દ્વિરોષ્ઠ્ય.

૭-અનુનાસિકં.

૮-દ્વિરક્તિ.

૯-કમ.

૧૦-વર્ણોત્પત્તિ.

૧૧-પ્રયત્ન.

૧૨-માત્રાકાલ.

૧૩-અપૂર્વ.

૧૪-ગટા.

૧૫-ઉચ્ચારણ.

૧૬-નકાર.

૧૭-એકશ્રુતિ.

૧૮-સ્વરવિપય.

૧૯-રંગ.

૨૦-અંગ.

૨૧-નકારાંત.

૨૨-વર્ણાન્યત્વ.

૨૩-દ્વિરુક્તિ.

૨૪-કંપ.

સર્વ સંમત શિક્ષા.

૧૬-સર્વ સંમત શિક્ષા:-આના ૧૩૪ શ્લોકો છે. તેમાં દ્વિવચ્યંજન, સ્વ-રમકિત, વિવૃત્તિ, વેદપાઠક દોષો, માત્રા, રંગ, પદ, ભાર અને સ્વરિતો તથા કંપાદિ છે.

સિદ્ધાન્ત.

૧૭-સિદ્ધાન્ત:-આપણુ તૈત્તિરીય વેદની છે. તેના કર્તા શ્રીનિવાસ દીક્ષિત છે. શિક્ષાની પ્રતિઓ ત્રો. કીલકોર્ન પાસે હતી, પરંતુ તે વિનાની બીજી શિક્ષાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

૧-આત્રેય.

૨-અંદ્રવજ્ર.

૩-કાલનિર્ણય.

૪-કૌહલ.

૫-પારાશર.

૬-ઘૌઘાયન.

૭-લક્ષ્મીકાન્ત.

૮-વાલ્મીકિ.

૯-શંભુ.

૧૦-શિક્ષાચંદ્રિકા.

૧૧-હારીત.

૧૨-કૌશિકી.

૧૩-ગૌતમી.

આમ કુલ ૩૦ શિક્ષાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

૨-છંદમ્.

વિષય-અર્થો.

આ દ્વિતીય વેદાંગ છે. ઋગ્વેદના ટેટલાક મંત્રોમાં, અને બ્રાહ્મણોમાં આ વિષય બહુ ચર્ચિતો છે. આરણ્યક અને ઉપનિષદ્માં પણ ચર્ચિતો છે. તોપણ આ વિષયનો ખાસ સૂત્રગ્રંથ પણ છે. શાકલ પ્રાતિશાખ્યના અંતમાં છંદ શાસ્ત્ર સંબંધી શ્લોકો છે. છંદસ્મૃતિ પિંગલનાગે રચિત છે તે વેદાંગ ગણાય છે. પંડિત દાક્ષશ્રુક પોતાના નિબંધ (૨-૬૩) માં પિંગલનાગ અને વ્યાકરણ મહા ભા-

બ્યકાર પતંજલિને એકજ કહે છે. પાણિનીય વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપર વાર્ત્તિકકાર કાલ્યાયને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચેલું છે. તેમના પછી ભાષ્યકાર પતંજલિ થયા છે; એટલે પ્રાકૃત સમયમાં તેજ પિંગલનાગ હોઈ શકે. વળી પતંજલિ શેષાવતાર કહેવાય છે અને પિંગલનાગ પણ શેષાવતારજ છે. પિંગલ જે આમ અતિ પ્રાચીન નથી તો યાસ્ક અને સૈતવ એ બે પણ આ શાસ્ત્રના કર્તા કહેવાય છે.

છંદશાસ્ત્ર વ્યાખ્યા.

છંદ શાસ્ત્રમાં કાવ્ય રચન પદ્ધતિ બતાવેલો હોય છે. છંદો ગ્રંથોમાં બીજા પણ પાછળથી થયા છે. વૃત્તરચના વિષયે એ શાસ્ત્ર છે.

પિંગલસૂત્ર ગ્રંથ.

આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે, તેમાં સૂત્રો આપેલાં છે. આ ગ્રંથની એક પ્રતિબંગલ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી બાઇબ્લીઓથિકા ઈંડિકા નામની માલામાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ગ્રંથનાં સૂત્રોની ગૂંથણી ધણીજ સરસ અને ગૂઢ અર્થવાળી છે. પ્રારંભનાં કટલાંક સૂત્રોમાંથી અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું દર્શન સહજ સમજાય છે, તોપણ આ સર્વપરથી એ ગ્રંથ અતિ પ્રાચીન તો સિદ્ધ સમજાય છે. આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનાં આ વિષયનાં આખાંને આખાં પ્રકરણો આવે છે. શાકલ પ્રાતિશાખ્યમાં પણ આ વિષયે લખેલું છે. તેના કર્તા શૌનકની પછી કાલ્યાયન થએલ છે કેમકે તે શૌનકનો શિષ્ય હતો એમ શાકલ પ્રાતિશાખ્યની પ્રસ્તાવનાપરથી જણાય છે. સામવેદમાં આવેલા છંદો વિષેનો એક નિદાનસૂત્ર નામનો ગ્રંથ છે, તેમાં દશ પ્રપાઠકો છે. તેમાં છંદો વિષે લખેલું છે. છેવટે તેમાં છંદોનું લીખટ પણ આપેલું છે. પિંગલ સૂત્રમાં છંદો વિષે સંપૂર્ણ લેખ છે. તેમાં ૭૬ પદ્ધતિ અતિધૃતિ છંદ કહેલો છે. ૬૮ નો અત્યષ્ટિ છે.

૩-વ્યાકરણ.

વ્યાકરણકારપાણિનિ.

આ તૃતીય વેદાંગ છે. આમાં પાણિનિનું વ્યાકરણ મુખ્ય ગણાય છે. આ શાસ્ત્રપણ આર્યોની અગાધ બુદ્ધિ દર્શાવનારું છે. પાણિનિ પૂર્વ વ્યાકરણો રચાયેલાં તોપણ વેદાંગમાં પાણિનિનું મુખ્ય ગણાય છે. પાણિનિને પ્રાતિશાખ્યોનો અભ્યાસ સા રો હતો એમ જણાય છે.

ઉણાદિ સૂત્ર તથા સ્વરવિદ્યા.

પાણિનિની પૂર્વે મુખ્ય વ્યાકરણ ગ્રંથો બે હતા એમ જણાય છે. ઉણાદિ-સૂત્રો અને સ્વરવિદ્યા શાંતનાચાર્યના ઉણાદિસૂત્રોમાં પ્રસયો વિષે વિવેચન આવે છે. તેમાં ધાતુઓને અમુક પ્રસયો લાગવાથી નામ થાય છે, તે વિષય છે. સ્વર એ પ્રારંભ પ્રસય હોવાથી તે ઉણાદિ કહેવાય છે.

દ્વિઋત્રો.

શાંતનની સ્વરવિદ્યાને દ્વિઋ સૂત્ર કહે છે. વ્યાકરણમાં ભાષાના નિયમો આવે છે.

અપૂર્ણ.

વેદોત્પત્તિ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી.)

પ્રકરણ ૩ જી.

આટલે મુઘી વેદોની ઉત્પત્તિ સંબંધી વાક્યો આવ્યાં છે, પણ હવે વેદો અનાદિ છે, અને તેમાંથીજ સર્વ ઉત્પત્તિ તો છે. એવાં વાક્યોનો સંગ્રહ કરીશું.

શતપથ, ૧૦-૪-૨-૨૧:—

અથ સર્વાણિ ભૂતાનિ પર્યેક્ષત્ ।

સત્રય્યામેવ વિદ્યાનાં સર્વાણિ ભૂતાન્ય પશ્યત્ ।

અઘ્નિસર્વેષાં હંદસાં આત્મા સર્વેષાં સ્તોમાનાં સર્વેષાં પ્રાણાનાં સર્વેષાં દેવાનામ્ ।

एतद्वैअस्ति ।

एतद्ब्रह्ममृतम् ।

यह्यमृतं ब्रह्मस्ति ।

एतदुतद्यद्मर्त्यम् ।

અર્થ:—પછી તેણે સર્વ પ્રાણીઓ તરફ બોલ્યું. તેણે સર્વ પ્રાણીઓને આ વેદત્રયમાં બોલ્યાં. કારણ કે તેમાં સર્વ છંદો, સર્વ સ્તોત્રો, સર્વ પ્રાણો અને સર્વ દેવોનો આત્મા છે. આ ખરેખર છે. તે અમૃત છે. કારણ કે જે અમૃત છે તે છે. જે મર્ત્ય છે તે આ.

વળી ૨૨ માં:—

सपेक्षत प्रजापतिः “त्रय्यांवाव विद्यायां सर्वाणि भूतानि ।

हंतत्रयीमेव विद्यामात्मा नमभि संस्करवै” इति ॥

અર્થ:-પ્રજાપતિયે જોયું-“સર્વ પ્રાણી માત્ર વેદત્રયમાં સમાયતાં છે. વેદ-ત્રયના આકારમાં હું પોતે થાઉં.”

વળી ૨૩ માં:—

સઋચોવ્યૌહત્ ।

દ્વાદશ વૃહતી સહસ્રાણ્યેતાવત્યોહઋચોયાઃ પ્રજાપતિઃ સ્પષ્ટાસ્તાસ્ત્રિંશત્તમે વ્યૂત્ પંક્તિશ્વતિષ્ઠત ।

તાઃયત્રિંશત્તમે વ્યૂદેડતિષ્ઠંત તસ્માત્રિંશન્ના સસ્યરાત્રયઃ ।

અથયત્પાંક્તિષુ તસ્માત્પાંક્તઃ પ્રજાપતિઃ ।

તાઃઅષ્ટાશતસ્ શતાનિ પંક્તિયોડમ્બન્ ।

અર્થ:-તેણે ઋગ્મંત્રો રચ્યા. બાર હજાર વૃહતીઓ અને તેટલાજ ઋગ્મંત્રો, જે પ્રજાપતિયે સ્મર્યા હતા, તે ત્રીશમાં વર્ગમાં હારખંધ છે. તેઓ ત્રીશમ વર્ગમાં છે તેથી મહિનાની ત્રીશ રાત્રીઓ છે. તેઓ હારખંધ છે, માટે પ્રજાપતિ પાંક્ત કહેવાય છે. તેમની અઢારસો પંક્તિ છે.

નીચેના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના વાક્ય (૩-૧૨-૯-૧) ઉપરથી ત્રણ વેદો માંથી આકાર (form), ગતિ (motion) અને ઉષ્ણતા (heat) થયાતું સમજાય છે

ઋગ્મ્યો જાતાં સર્વશો મૂર્તિમાહુઃસર્વાગતિર્યાજુષીર્હેવશશ્વત્ ।

સર્વે તેજઃ સામરૂપ્યં હશશ્વત્ ।

અર્થ:-કહેવાય છે કે ઋક્માંથી સર્વ મૂર્તિ થાય છે; અને ગતિ નિરંતર યજુસ્ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને સર્વ તેજ સામરૂપ છે.

મતુ ૧-૨૧ માં સર્વ વેદોનાં નામો, કર્મો આદિ પૃથક્ પૃથક્ છે એ ઉપર આવી ગયું છે, તેને મળતું વિષ્ણુપુરાણ ૧-૫-૫૮ માં પણ છે, કે:—

નામરૂપંચ ભૂતાનાં કૃત્તાનાંચ પ્રવર્તનમ્ ।

વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ દેવાદીનાં ચક્રારસઃ ॥

ઋષીણાંનામધેયાનિયથાવેદશ્રુતાનિૈવ ।

યથાનિયોગયોગ્યાનિસર્વેષામપિસોડકરોત્ ॥

અર્થ:-પ્રારંભમાં તેણે વેદ શબ્દોમાંથી દેવોનાં અને બીજા પ્રાણીઓનાં નામો અને કર્મો સ્મર્યા. તેણે વળી વેદમાં બતાવેલાં સર્વ ઋષિઓનાં નામો તથા તેમનાં કર્મો પણ બતાવ્યાં છે.

મહાભારત, શાંતિપર્વ, ૮૫૩૩ માં પણ એજ વિચાર છે:—

ઋષયસ્તપસાવેદાન્યૈપંતદિવાનિશમ્ ।

અનાદિનિથનાવિદ્યાવાયુત્સૃષ્ટાસ્વયંભુવા ॥

આદૌવેદમયીદિવ્યાયતઃસર્વાઃપ્રવૃત્તયઃ ।

ઋષીણાંનામધેયાનિયથવેદેષુસૃષ્ટયઃ ॥

નાનારૂપંચભૂતાનાંકર્માણાંચપ્રવર્તયન્ । (પ્રવર્તનમ્ ?)

વેદશબ્દેભ્યૈવાદૌનિર્મિતેસઈશ્વરઃ ॥

અર્થ:—તપ વડે ઋષિઓ રાત્રિ દિવસ વેદ શીખ્યા. પ્રારંભમાં અનાદિ અનંત વિદ્યા, પવિત્ર વાયુ-વેદોમાંથી સૃજાઈ, તે સ્વયંભૂથી સૃજાઈ; તેમાંથી સર્વ પ્રવૃત્તિ સૃજાઈ. પ્રભુએ પ્રારંભમાં ઋષિઓનાં નામો, વેદમાં રહેલી સૃષ્ટિઓ, પ્રાણીનાં જીવં જીવં સ્વરૂપો અને કર્મોની પ્રવૃત્તિઓ વેદમાંથી સૃજ્યાં.

ઋક્સંહિતા અને તૈત્તિરીય સંહિતા ઉપર પોતાના સાધ્યોના મંગલાચરણમાં સાયન માધવ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

यस्यानेकश्वसितंवेदाःयोवदेभ्योऽखिलंजगत् ।

निर्भमेतंहवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

અર્થ:—પવિત્ર જ્ઞાનના સ્થાનરૂપ, જના શ્વાસ રૂપ વેદો છે, અને જણે વેદોમાંથી આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે મહેશ્વરને હું વંદુ છું.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૩-૧૦-૧૧-૩ માં વેદોનું અનંતત્વ બતાવેલું છે કે:—

भरद्वाजोह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास ।

तंहजीर्णिमस्थ विंशयानं इंद्रं उपव्रज्य उवाच ।

“भरद्वाजयत्ते चतुर्थं मायुर्दद्यां किं एतेन कुर्याः ” इति ।

“ ब्रह्मचर्यमेव ए नेन चरेयम् ” इतिह उवाच ।

અર્થ:—ભરદ્વાજ બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં ત્રણ આયુષ્ સુધી રહ્યા, (આનો અર્થ ૩૧. મુર એમ કરે છે કે:— “ This does not appear to mean three lives in three different births, but a life of thrice the usual length, or already twice renewed. અર્થ:—આનો અર્થ ત્રણ અવતાર સુધી, એમ જણાતો નથી પણ જીંદગીની નિયમિત લંબાઈના ત્રણ ભાગ સુધી, અથવા વાસ્તવિક એ સુધી, જ્યારે તેઓ વૃદ્ધ અને અશક્ત થયા ત્યારે તેમની પાસે ઇંદ્ર

આવ્યો, અને બોલ્યો “ ભરદ્વાજ, જો હું તને ચોથું આયુષ્ આપું તો તે કેવી રીતે ગાળે ? ” તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “ હું બ્રહ્મચર્ય પાળીશ. ”

વળી ૪ માં:—

તંદત્રીનિગિરિરૂપાનવિજ્ઞાતાનિવદર્શયાંચકાર ।

તેષાંહૈકૈકસ્માદ્યુષ્ટિમાદદે ।

સહજવાચ “ ભારદ્વાજ ” इत्यामज्यं ।

“વેદાઃ વૈણ્ણે । અનંતાઃ વૈવેદાઃ એતદ્વૈણ્ણેભિરાયુર્ભિરવોચંથઃ” इति ।

અર્થ:—તેણે (ઇંદ્રે) ત્રણ પર્વત જેવી વસ્તુ બાણે અબાણી હોય તેવી તેને બતાવી. તે દરેકમાંથી તેણે એક મુઠી લીધી, અને તેને કહ્યું “ ભરદ્વાજ ”, “ આ વેદો છે. વેદો અનંત છે. આ ત્રણ આયુષ્ પર્યંત તું જે શીખ્યો તે આ છે. હવે એક બીજી વાત છે કે જે તું શીખ્યો નથી, આવ અને તે શીખ. આ સાર્વભૌમ વિદ્યા છે. ”

વળી ૫:—

तस्मैहएतमग्निसावित्रंउवाच ।

तंसविदित्वामृतोभूत्वास्वर्गलोकमियायआदित्यस्यसायुज्यंयः एवंवेद । एषा-
उएवत्रयीविद्या ।

અર્થ:—તેણે તેને આ અગ્નિ સાવિત્ર કહ્યું. તે બાણીને તે (ભરદ્વાજ) અમૃ-
ત થયો, અને સ્વર્ગ લોકમાં જઈ આદિત્યમાં સાયુજ્ય પામ્યો. આ ત્રયીવિદ્યા છે.

વળી ૬:—

यावंतंहवैद्ययाविद्ययालोकंजयतितावंतंलोकंजयतिः एवंवेद ।

અર્થ:—જે આ બાણે છે તે ત્રણ વિદ્યાની પેઠે લોકને જય કરે છે. તૈત્તિરીય
સંહિતા (૭-૩-૧-૪) માં વળી આ બાબત જરા જુદી રીતે મુકાઈ છે.

अथ ब्रह्मा (ब्रह्मवादिनो ?) वदन्तिपरिमिताः वैक्रचः परिमितानि सामानि
परिमितानियजूंषि अथ तस्यएवांतोनास्तियद्ब्रह्म ।

અર્થ:—પવિત્ર વિદ્યા બતાવનાર કહે છે કે—“ ઋગ્મંત્રો પરિમિત છે, સામ
મંત્રો પરિમિત છે, યજુષ્મંત્રો (યજુ) પરિમિત છે; પરંતુ પવિત્રવિદ્યાનો
અંત નથી.

અપૂર્ણ.

માર્કેડેયપુરાણસાર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૩૦ થી).

અધ્યાય ૪૫ માં.

પછી જમિનિયે નીચે પ્રમાણે પાછા પ્રશ્ના પક્ષીઓને કર્યા:—

૧ આ સ્થાવર જંગમ દેમ શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં ને તેનો દેમ લય થશે?

૨ દેવ, ઋષિ, મન્વંતરાદિ દેમ થયા તેનાં ચરીત્રો કહો ?

૩ જટલી સૃષ્ટિ ને પ્રલય થયાં તે કહો ?

૪ ભૃગોળ ખગોળાદિ ક્રમો વગેરે સર્વ કહો ?

પછી પક્ષીઓએ કહ્યું કે પૂર્વે ભૃગુપુત્ર માર્કેડેય ઋષિએ એક બ્રાહ્મણના પુત્ર કૌષ્ઠકિને કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે કહું છું. ધણા ઋષિઓએ વેદના વિભાગો અને અનેક પુરાણો કર્યા. પછી તેના માનસ પુત્ર સત્તર્પિયે વેદ ગ્રહણ કર્યા ને ખીજ માનસ પ્રતોયે પુરાણો ગ્રહણ કર્યા. ભૃગુએ અવનને, તેણે બ્રાહ્મણોને, ને તેમણે દક્ષને તથા તેણે માર્કેડેયને કહ્યું. માર્કેડેય કૌષ્ઠકિને કહે છે.

પ્રથમ બ્રહ્મામાંથી પ્રધાન નામે મહત્ તત્ત્વ થયું તેને અન્યક્તે ઘેર્યું; તેથી તેમાં સત્ત્વ, રજ, તમાદિ ગુણો થયા, એવા મહત્ત્વમાંથી અહંકાર થયો, તે ત્રિગુણી થયો ને તેને પેલા મહત્ત્વે ઘેર્યો. હવે ઘેરાયલા અહંકારમાંથી તામસ અહંકાર વિકાર પામ્યો. તેથી શબ્દાત્મક સૂક્ષ્મરૂપ થયું. તેથી આકાશ શબ્દ ગુણી થયું. એ આકાશને તામસ અહંકારથી વીટાયું, તેથી સ્પર્શ થયો, ને તેમાંથી વાયુ સ્પર્શ ગુણી થયો. વાયુથી રૂપ, તેથી તેજ રૂપ ગુણી થયું. હવે તે તેજને વાયુએ વિધ્યું તેથી રસ થયો, તેમાંથી રસગુણી જલ થયું. હવે રસતન્માત્રાને રૂપે ઘેરી, તેથી વિકાર પામીને ગંધ થઈ, તેથી ગંધવતી પૃથ્વી થઈ. એ રીતે તો તામસ અહંકારના વિકારમાંથી પાંચ મહાભૂતો થયાં. તે પહેલો સર્ગ થયો છે પછી રાજસ અહંકારના વિકારથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ વિષયો, તેમના દેવતા સહિત થયાં. અને સાત્ત્વિક અહંકારથી સત્ત્વગુણી અંતઃકરણો થયાં. તે પછી એ સર્વ તત્ત્વોનું ઐક્ય કરીને એક અંડ ઉભું કર્યું. એ અંડમાં પ્રથમ પુરૂષ એવા બ્રહ્મા થયા. તેણે આ સર્વ જગત્ રચ્યું. એ રીતે પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ એટલે પ્રાકૃત સર્ગ બ્રહ્મેજ પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન કર્યો.

અધ્યાય ૪૩ મો.

૧૫ નિમેષ-૧ કાષ્ઠા. ૩૦ કાષ્ઠા-૧ કળા. ૩૦ કળા-૧ મુહૂર્ત. ૩૦ મુહૂર્ત-નો ૧ માનવી રાત્રી દિવસ. ૩૦ દિવસરાત્રીનો ૧ માસ. ૬ માસ-૧ અયન. ૨ અયન-૧ વર્ષ. ૧ વર્ષ-૧ દિવ્ય (દેવનો) રાત્રી દિવસ. ઉત્તરાયણ દિવસને દક્ષિણાયન રાત્રી છે. ૧૨૦૦૦ દિવ્યવર્ષો-૧ ચતુર્યુગની ચોકડી, તેમાં પણ ૪૦૦૦ દિવ્યવર્ષ-કૃતયુગ. ૩૦૦૦-ત્રેતા, ૨૦૦૦-દ્વાપર, ૧૦૦૦-કલિયુગ છે. તે ઉપર સંધ્યા ને સંધ્યાંશ મળી ૧ ચોકડીનાં ૧૨૦૦૦ વર્ષ થાય છે. ૧૦૦૦ ચોકડીનો ૧ બ્રહ્માનો દિવસ, બ્રહ્માના એક દિવસમાં ૧૪ મનુ થાય છે. $\frac{૧૦૦૦}{૧૪}$ યુગ એક મનુ ભોગવે છે. એકેક મનુ સાથે દેવ, સતર્ષિ, ઈંદ્ર, મનુ, તેના પુત્રો, ને રાજાઓ થાય છે, તેમનો લય પણ સાથેજ થાય છે. એક મનુ $\frac{૧૦૦૦}{૧૪}$ -૭૧૬ ચોકડી ભોગવે છે તેને મન્વંતર કહે છે. આવાં બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ થાય, ત્યારે પર કહેવાય છે. એવો, આ કથા જ્યારે માર્કંડેયે કૌષ્ઠકિને કહી, ત્યારે અરઘો પર થયો હતો.

અધ્યાય ૪૭ મો.

હવે માર્કંડેય ઋષિ પાશ્વ કદપાંતે નવી સૃષ્ટિ થઇ, તે કહે છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી તેને વરાહરૂપ લેઇ જળમાં ડૂબેલી હતી, તેને વિષ્ણુ ઉંચે લાવ્યા, ત્યારે તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર, અને અંધ નામે પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા આવી, તે વડે કરીને બ્રહ્માએ પર્વતાદિ જડ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. તે પછી તિર્યક્ સૃષ્ટિ કરી, તે પછી ઉપર્ધ્વસ્ત્રોત નામે સર્ગ કર્યો. તેમાં દેવો બન્યા. તે પછી અર્વાક્સ્ત્રોત મનુષ્યો કર્યાં. તે પછી ભૂતાદિક બનાવ્યાં, એ રીતે છ સર્ગ રચ્યા. પહેલો સર્ગ મહત્ત્વનો તે બ્રહ્માનો છે, બીજો સર્ગ તન્માત્રાઓનો તે ભૂત સર્ગ છે, ત્રીજો વૈકારિક તે ઇન્દ્રિયોને છે. ચોથો મુખ્ય સર્ગ છે તેમાં પર્વતો છે, તિર્યક્સ્ત્રોત પાંચમો, ને છઠો ઉર્ધ્વસ્ત્રોત સર્ગ છે, ને ૭ મો અર્વાક્સ્ત્રોત છે. ૮ મો અનુગ્રહ-સર્ગ ને સાત્વિકને તામસ છે. પહેલા ત્રણ પ્રાકૃત, સર્ગો છે, બીજા પાંચ વૈકૃત છે, ને ૯ મો કૌમાર સર્ગ છે.

અધ્યાય ૪૮ મો.

બ્રહ્માની જાંઘમાંથી અસુર થયા. તે તમો ભાગવાળા દેહથી કર્યો, પછી એ દેહ છોડીને સત્વગુણી દેહથી મુખથી દેવો કર્યો, ને પછી પિતૃઓને, પછી મનુષ્ય સજ્યા. મનુષ્યો રજો ગુણી દેહથી રચ્યા. પ્રભાત, સંધ્યાકાળને દિવસ, એ સત્ત્વમય અને રાત્રી તમો મય છે. એ આખું બ્રહ્માનું શરીર છે; તેથી તેને

ત્રિયામા પણ કહે છે. દિવસે દેવો રાત્રીએ અસુરો, પ્રભાતે મનુષ્યો, સાંજરે પિતૃઓ બગવાન થાય છે. પછી રાત્રે બ્રહ્માયે દાઢીવાળા જીવો બનાવ્યા, તેમાંથી જ્યાં “રક્ષણ કરિયે છિયે” બોલ્યા, તે રક્ષસ, અને “ભક્ષણ કરિયે છિયે” એમ બોલ્યા તે યક્ષ થયા. તેમને જોઇને બ્રહ્માના વાળ ખરી પડ્યા, તેથી સર્પ થયા. બ્રહ્માએ વળી પેલા મુખથી ગાયત્રી છંદ, ઋગ્વેદ, ત્રિવૃત્સામ, રથંતર ને અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યા. દક્ષિણ મુખથી ત્રિષ્ટુપછંદ, યજુર્વેદ, પંચદશસ્તોમ, બૃહત્સામ, અને ઉકથ કર્યા. પશ્ચિમ મુખથી જગતી છંદ, સામવેદ, સપ્તદશસ્તોમ, અને અતિસત્ત કર્યા. એ રીતે અઢેક કલ્પની અઢેક સૃષ્ટિ થાય છે.

અધ્યાય ૪૯ મા.

બ્રહ્માયે મુખથી ૧૦૦૦ સ્ત્રી પુરુષનાં જોડાં સત્ત્વગુણી કર્યા તે બ્રાહ્મણ, પછી છાત્રીમાંથી ૧૦૦૦ જોડાં કર્યા, તે રજોગુણી ક્ષત્રિય થયા. પછી જંધામાંથી રજસ્તમય ૧૦૦૦ જોડાં વૈષ્યનાં કર્યા, પછી પગમાંથી તમોગુણી શૂદ્રો કર્યા, ચારે પાસે ઢાટ હોય તેને ફરતી ખાઇ હોય તથા જુરજો હોય, તેને પુર કહે છે, પુરથી અરધું તે ખેટક તેનું અરધું તે ખર્વટ અને તેથી અરધું, તે દ્રોણીમુખ કહેવાય છે. ખર્વટને ખાઇ ઢાટ હોય નહીં. જ્યાં રાજધાની હોય તેને શાખા નગર કહે છે. શૂદ્ર અને ખેડુતો ધણા રહે તેને ગ્રામ કહે છે. જેવાડુ ને ખેતરવાન વગરનું જ હોય, તેને દ્રમી કહે છે તેમાં સૈન્ય રહેતું હોય છે. ભરવાડના વાસને ઘોષ કહે છે. ડાંગર, જવ, ધઉ, અણું જતની ડાંગર, બે પ્રકારનાં તલ, કાંગ, ઉદાર, ઢાદરા, વટાણા, અડદ, મગ, મસૂર, નિખાવ, કળથી, તુવર, અણા, એ રીતે ૧૭ જતની ગ્રામ્ય ઔપધી થઇ ઉપરમાંથી ડાંગરથી કાંગ સુધી તથા કળથી, તેમજ સામો, નમાર, યત્તિલ, યવેધુ, કુરુવિંદ, મર્કટક, ને વાંસીયા ચોખા, એ ૧૪ જતની યજ્ઞિય ઔપધી થઈ, ક્રિયાવાન બ્રાહ્મણોનું પ્રજપતિ, ક્ષત્રિયોનું ઇંદ્ર, વૈષ્યોનું દેવો, શૂદ્રોનું ગંધર્વ, બ્રહ્મચારીનું ૮૮ હજાર ઋષિ, વાનપ્રસ્થને સપ્તર્ષિઓ, શુદ્ધસ્થને પ્રજપતિ, સન્યાસિને બ્રહ્મ, અને યોગીઓને અક્ષય સ્થાનો મળે છે.

અધ્યાય ૫૦ મા.

પછી બ્રહ્માયે પોતાના પુત્રો કર્યા, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, અંગિરા, મરીચિ, દક્ષ, અત્રિ, ને વસિષ્ઠ કર્યા ને પછી સ્વાયંભુવ નામે મનુ કર્યા (પોતે થયા). ને શતરૂપા નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યા. તેને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ બે પુત્ર, ને ઋદ્ધિ

(આકૃતિ) ને પ્રચુતિ નામે બે કન્યા થઈ. પ્રચુતિને દક્ષ સાથે તથા ઋદ્ધિને ઋષિ સાથે પરણાવી, ઋધિને ઋદ્ધિથી યજ્ઞ નામે પુત્ર તથા દક્ષિણા પુત્રી થઈ, તે બંને પરણ્યાં. દક્ષિણાને યજ્ઞથી ૧૨ પુત્ર થયા. તે યામ દેવ કહેવાતા હતા. પ્રચુતિને દક્ષથી ૨૪ કન્યા થઈ. શ્રદ્ધા, લક્ષ્મી, ધૃતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, મેધા, ક્રિયા, પુદ્ગિ, લજ્જા, વપુ, શાંતિ, સિદ્ધિ, ને કીર્તિ. આતેર ધર્મ દેવને પરણી. અને ખ્યાતિ, સતી, સંભૂતિ, સ્મૃતિ, પ્રીતિ, ક્ષમા, સંતતિ, અનસ્યા, ઉર્જા, સ્વાદા, ને સ્વધા, એ ૧૧ ને ક્રમસર ભૃગુ, શિવ, મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, વસિષ્ઠ, અત્રિ, અગ્નિ, ને પિતૃઓ પરણ્યા. હવે શ્રદ્ધાને કામ, લક્ષ્મીને દર્પ, ધૃતિને નિયમ, તુષ્ટિને સંતોષ, પૃષ્ટિને લોભ, મેધાને શ્રુત, ક્રિયાને દંડ, નય, ને વિનય, એ ત્રણ; પુદ્ગિને બોધ, લજ્જાને વિનય, વપુને વ્યવસાય, શાંતિને ક્ષેમ, સિદ્ધિને સુખ, ને કીર્તિને યજ્ઞ નામે પુત્રો થયા, હવે પાછો કામને દર્પ નામે પુત્ર થયો. અધર્મની સ્ત્રી હિંસાને અનૃત નામે પુત્ર ને નિર્ઋતિ નામે કન્યા થઈ. એ કન્યાને નરક અને ભય બે પુત્ર, તેને બેને માયાને વેદના બે જોડ પુત્રી થઈ. માયાને મૃત્યુ નામે પુત્ર થયો, વેદનાને રૌરવના પેટનો દુઃખ નામે પુત્ર થયો. મૃત્યુને વ્યાધિ, જરા, શોક, તુષ્ણા, અને દોષ થયાં. મૃત્યુની સ્ત્રી બે, એક નિર્ઋતિ ને બીજી અલક્ષ્મી છે. મૃત્યુના સર્વ પુત્ર પુત્રીઓ મનુષ્યના મન તથા ૧૦ ઇંદ્રીયોમાં રહે છે. અલક્ષ્મીનો પુત્ર દુઃસહ છે. ને તે સર્વ પાપીથી તૃપ્તો પામે છે.

અધ્યાય ૫૧ માં.

કલિની સ્ત્રીને નિર્માણિ નામે પુત્રી થઈ, તે દુઃસહની સ્ત્રી થઈ, તેને ૮ પુત્ર ને ૮ પુત્રી થઈ. પુત્રો દંતાકૃષ્ણિ, ઉક્તિ, પરિવર્ત, અંગમુદ્, શકુનિ, ગંડપ્રાંતરતિ, ગર્ભહા, ને સસ્યહા. પુત્રીઓ; નિર્યાગિકા, વિરોધિની, સ્વયંદાકરી, આમળી, ઋતુહારિકા, સ્મૃતિહરા, બીજહરા, ને વિદ્યેશ્વરી. એ ૧૬નાં પુત્રાદિ નીચે પ્રમાણે છે. દંતાકૃષ્ણિને બે કન્યા, વિગ્રહપા, કલહ; વિગ્રહપાના પુત્રો તિરસ્કાર, અસહ, ને દુષ્ટ વચન છે. ઉક્તિને તાડવૃક્ષમાં રહેનારો કલ્પિગિવ્હ નામે પુત્ર થયો. પરિવર્ત-

ને વિરુપને વિકૃત નામે પુત્રો બે થયા. અંગધુક્તે પિયુત પુત્ર થયો તે મન્નતમાં રહે છે. શકુનિને બાળ, કાગડો, હોલો, ગીધ, ધુડ નામે પુત્રો છે. તે દેવોના નોકર થયા. મૃત્યુનો બાળ, કાળનો કાગડો, યમે હોલાને, વ્યાધિયે ગીધને, અને નિર્ઝતિયે ધુડને લીધો. ગંડપ્રાંતરતિનાં છ બાળકો સ્ત્રીના આર્તવમાં રહે છે. ગર્ભહાને નિધ પુત્ર ને મેહની કન્યા થઇ. એ પુત્ર ગર્ભમાં પેસી બાઈ બચ છે ને કન્યા પેશાળ કરાવે છે. એ પેશાળથી સર્પ, દેડકાં, કાચબા, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે. સસ્યહાને ક્ષુદ્રક પુત્ર થયો, તે અનાબદિનો નાશ કરે છે. નિયોજિકાના બેડલાને પ્રણોદિકા નામે ચાર પુત્રી થઇ. વિરોધિનીને નોદક, આદક, ને તમ - પ્રચ્છાદક નામે પુત્રો ૩ થયા. સ્વયંહારિકાને ચોરીથી ૩ પુત્રો થયા. સર્વહારી, અર્ધહારી, વીર્યહારી. બ્રામણીનો પુત્ર કાકજંધ છે. ઋતુહારિણીને ૩ પુત્રી છે. કુમહરી, વ્યજનહરી, બતહરી. સ્મૃતિહરનો પુત્ર પ્રચંડ છે. વિદ્વેષણીને બે પુત્રો છે. એ રીતે દુઃસહ (યક્ષ્મ) ની સંતતિ છે.

અપૂર્ણ.

કરુણાશંકરશોકોદ્ગાર.

સંવદેદશશંકમ્બુ(૧૯૫૪)પરિમેતેવર્ષેઽચ્છદામાધવે
માસેકૃષ્ણદલેતિયૌચપણિનોભૌમાન્વિતાયાંબુથાઃ ॥
શ્રીમાદ્વિશ્વહિતૈપિવર્યમણયઃ શ્રી શંદુમદ્વાઙ્મહ્યાઃ
સ્વીયાગમ્યસુપુણ્યતઃ પરશિવેસાયુજ્યમુક્તિંગતાઃ ॥ ૧ ॥

મુનિવસુવસુવસુધા(૧૮૮૭)મિત વર્ષીયેમાધવેદવેદલેશ્ચુલે
પંચમ્યારંભિવારે ધૃતજનુષો બામનગરેયે ॥ ૨ ॥

યેશ્રીવિઠ્ઠલમદ્વતાતતનયાઃ શ્રીસૂર્યમાતુઃ સુતાઃ
પૂર્ણાનંદગુરુમ્યઆસસુમહાવિયાઃ શિવૈકાશ્રયા ॥
યેશ્રીશંકરસસ્વરૂપગુરુમિયોગજ્ઞવર્યાઃ કૃતા
યાતાસ્તેવતમાંપ્રતંગિવપુરં શ્રી શંદુમદ્વાઙ્મહ્યાઃ ॥ ૩ ॥

मातर्विश्वहितेच्छुतेऽसिनिहतामातर्जगद्धन्धुते
 त्वंचाप्यनिराश्रयासिकरुणाकाप्यद्रुतास्नंगता ॥
 नष्टतच्चमहाशयत्वममलंसार्धश्रुभैः सद्गुणै
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ४ ॥

धैर्यौदार्यदयादयोहिसहजास्तेतेतदीयागुणा
 मन्येतद्विरहासहाइवगता अस्तंसहैवाद्यतैः ॥
 लग्नः कल्पतरुः सकोऽपिसुहृदामानंदसंदोहदो
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ५ ॥

दीनानाथजनेषुकोऽद्यतुपरः कारुण्यरत्नाकरः
 साहाय्यमनसाधनैश्वरचनैः कर्ताजगद्धात्वयः ॥
 सर्वेभ्योऽपिहितानिवक्ष्यतिनुकश्चाराजकेरेमुदा
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ६ ॥

सायुर्वेदमहाब्धिपारगततासायोगशास्त्रज्ञता
 साकापीहरसायनप्रवणताहाहाहतासांप्रतम् ॥
 धैर्यतद्गलितंदयाचदलितासासाहतोदारता
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ७ ॥

सौत्राप्रियएषदेवादितिजान् कर्तुमिथः सौहृद
 श्लिष्टान् स्वर्णगरंगतः किमथवानीरोगलेशंजगत् ॥
 कर्तुं पृष्ठमुपेतं द्रुभिपजौमन्यन्तइत्थं बुधाः
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ८ ॥

किंवा मृत्युभयसमस्तजनतादुःखप्रदं दुःसहं
 सद्योनाशयितुंगतः प्रणयतो मृत्युं जये शांतिकं ॥
 रोगार्तेषु दयामृतार्थहृदयो मन्यन्तइत्थं परे
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ९ ॥

दीनांश्चात्यधनान् जनानतिधनान् कर्तुं धने शंगतः
 किंवा प्रार्थयितुं दयार्द्रहृदयो मन्यन्तइत्थं परं ॥
 ये ये हंत तदीयसद्गुणगणाभिज्ञामनुष्योत्तमाः
 श्छंदूभट्टइलातलाद्गतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ १० ॥

आयुर्वेदरहस्यविदिनकरोदाहाधुनास्तंगतो
भारद्वाजकुलामलांबुधिशशीग्रस्तोमहाराट्टणा ॥
शेषच्छत्रकुलैकरत्नममलंदैवेननीतंकचिव
अंहुभट्टइलातलाद्वतवति श्री शंकरैकात्मताम् ॥ ११ ॥

गतंतत्सौजन्यंलयमुपगतः सौहृदरसः
प्रणष्टंगांभीर्यमलयमुपयाताविनयिता ॥
तर्दादर्यलोकोत्तरमगलदस्मिंस्तुभुवने
गतेअंहुभट्टेशिवशिवेशिवेनैक्यमधुना ॥ १२ ॥

साशंभुभाक्तिरतुलामलयप्रयाता
सामावृभाक्तिरपिसापितृपादभक्तिः ॥
साचापिसद्गुरुपरांघिसरोजभक्तिः
श्रीअंहुभट्ट उपयातिशिवस्वरूपम् ॥ १३ ॥

परमातपवारणंगतंपतितः सौहृदकल्पपादपः ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १४ ॥

करुणाकरुणास्पदंगताधृतिरय्यस्तधृतिर्हिंसांप्रतम् ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १५ ॥

गुरवोममसांप्रतंगताः पितृपादाअपिचांघसंस्थिताः ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १६ ॥

वचनानिहितानितानितान्यनुबेलंकथयिष्यतीहकः ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १७ ॥

सुहृदःसुजनाननुक्षणंनिजसद्गन्धुधियेक्ष्यतीहकः ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १८ ॥

सधनानधनांश्वरोगिणः कइहालोकोयितात्मपुत्रवत् ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ १९ ॥

जगतांहितमेवचितयेत्कइहान्योनुनिमेषमन्वहम् ॥
त्वयियातिदयामहाशयेकरुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ २० ॥

द्विपतामपिकोदितं धियावचनैश्चाचरणैः कारिष्यति ॥
 त्वयियातिदयामहाशये करुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ २१ ॥
 कामिहाश्रयितापरनरंसहजाकाऽपि च सात्युदारता ॥
 त्वयियातिदयामहाशये करुणाशंकरशंकरात्मताम् ॥ २२ ॥

किं वर्णयामि भवदीयगुणाननंतान्
 प्रज्ञातयैव समपंगुतरारसज्ञा ॥
 तद्वर्णने तद्वदं प्रणतार्थयेऽहम्
 श्रीशंकरं प्रणतशंकरमिन्दुमौलिम् ॥ २३ ॥

तैस्तैर्गुणैरनुपमैः परमेशभक्त्या
 पित्रोश्च सद्गुरुवरस्य च शुद्धभक्त्या ॥
 लोकप्रियोपकृतिभिश्च कृताभिरस्तु
 श्रीमन्महेश्वरपदे भवतां निवासः ॥ २४ ॥

त्वत्सोदरात्परमसौहृदिनस्त्वदीयान्
 पुत्रांश्च सोदरसुतान्सकलकुटुंबम् ॥
 ज्ञातिं च वः सुकृततुष्टमासहायः
 कुर्यात्सदाभ्युदयिनीपरितश्च वायात् ॥ २५ ॥

करुणाशंकरकरुणायात्रस्यच्छात्रपरमाणोः ॥
 श्रीकेशवगुरुकेशवपदयोः प्रतिशंकरमर्थनास्त्येपा ॥ २६ ॥

भग्नः परोपकृतिवीरुदुपाश्रयद्रु
 र्यशोमहाम्बुधिजलेभिषगण्यभावः ॥
 स्वर्गगतोऽमरवपूरचनाप्रपञ्चः
 सम्प्रस्थितैर्ननु दिवं सहजं दुर्भट्टैः ॥ २७ ॥

वार्त्तागताऽस्तमधुनारससंस्कृतीना
 मायुर्विवर्द्धनकथापितथाव्यतीता ॥
 याते महेश्वरपुरीं प्रति वैद्यरत्ने
 प्रद्वेऽस्त्युदारवसुधाऽमरजंडुमट्टे ॥ २८ ॥

साकापि सर्वजनताऽऽधिनिवारयित्री
 कत्री नितान्तमुपकारपरम्परायाः ॥

धर्त्रीचर्चैर्यनिवहस्यगताऽस्तमद्य
व्यक्तिर्विभावसुसमाभरतोर्वरायाः ॥ २९ ॥

पुत्रोमदीयइयमस्तिवधूर्मदीया
सर्वकुटुम्बमिदमस्तिमदीयमेव ॥
एवंवदन्तइहसन्तिसहस्रशोऽपि
देशोमदीयइतिवाच्यहहागतोऽसौ ॥ ३० ॥

हासाहतासुजमताचदयालुतायाः
सीमाऽपिलुप्तपदवींक्वचनप्रयाता ॥
प्रस्थानमध्यतिदिवंप्रतिजंडुभट्टे
सत्तवाविनश्वरमिमंखलुमर्त्यलोकम् ॥ ३१ ॥

जायेतनैववितथंयदिक्लृष्णवाक्यं
गीतासु'यंय'मितियत्स्वमुखादुदीर्णम् ॥
तत्तादृगद्भुतगुणाढ्यइलासुरस्य
गेहेशुचौसलभतांपुनदेवजन्म ॥ ३२ ॥

तत्राऽपिकृत्स्नमनुजौघमुदारभावा
नुमाणितोपकृतित्रिभिर्नुतात्सर्वयः ॥
आयुष्यवृद्धिदमुपापभरंप्रयुज्य
लोकेष्वरोगमतुलंतनुतादथाऽयुः ॥ ३३ ॥

नक्षेममृत्युभयतःसकलप्रजायाः
संरक्षणद्यनमिदंकथमञ्जसैव ॥
सिध्येदितिबमनसाधृताचिन्तआसौ
मृत्युंजयस्यसविवेसविवेयभावम् ॥ ३४ ॥

सदासम्पद्दीनानपिचबहुदानान्प्रवयसो
दुरातङ्गग्रस्ताननवरतमस्तायुपदव ॥
स्वयंनीत्वागेहंसकलपुरणैस्तानुपचर—
भिदानींकोवास्याद्गतवतिदिवंजंडुभिपजी ॥ ३५ ॥

शास्त्री हाथीभाई वी. हरिशंकर.

સ્ત્રીકેલવળી.

—૦૦*૦૦—

(મળેલું.)

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૩૪ થી.)

સાંસારિક સુખનો સ્તંભ સત્યવતી અને સંદૃશુણી બઠરી છે. જેઓ તમારી સાથે કામ પાડે તેઓના જીગરે ભલાઈ, પ્યાર અને દયાની કલમથી જો તમારું નામ લખશે તો હમેશા સુધી હયાત રહેશે. કાયા કાનના મનુષ્યો સદા દેખતી આંખે આંધળા અને સાંભળતા કાને બેહેરા હોય છે. ખુશમીજન એ તંનદુર-સ્તીનો સાથી છે, કુંજરેલપાણું એ દુઃખની નીશાની છે, પાપી માણસનું અંતઃકરણ તેનો ફડફડતો દુશ્મન છે, કેટલાંક રણ પ્રીતિ અને યત્નથી ફેંકવાનાં હોય છે. વાનરનકલથી સાવચેત રહો. મેહેનત વિના ફતેહ નથી, ફતેહ વિના આખર નથી, ગયો વખત ફરી મળતો નથી. મનનો ધર્મજ છે કે કાંઈપણ વિષયમાં ગુંથાવું. અંતરના ગુણે કરીને માણસ જટલો સ્તુતિપોત્ર થાય છે તેટલું બાહ્ય ગુણથી થઈ શકતો નથી. બીયારાં નિર્દોષ બંધાં પોતાનાં માખાંપનાં ગુરેસાનો ભોગ થઈ પડે છે.

જે બીજને વશ કરવા ઈચ્છે તેણે પ્રથમ પોતાને વશ રાખતાં શીખવું જોઈએ. પરમાર્થ બુદ્ધિ એ મુખ્ય યોગ્યતા છે. ખુશમીજન ખરી બાદશાહી છે. પુરાં કરતુક કરનાર પાપી માણસથી ખુશ મીજન રહેવાઈ શકાતું નથી. જીલમ, અસદાચરણને ઢાઢ છુંપાવી શકતું નથી. આ સંસારમાં જો કહીંપણ સુખ હોય તો તે પ્રેમમાં જ છે. વિવેક એ ઈશ્વરવાણી છે. હિત કરનાર અને મનોહર વાક્ય મળવું સુશ્કલ છે. આપણે જો બીજની ચાહના રાખીએ તો જ બીજ આપણને ચાહે છે. બુદ્ધિહીન મનુષ્ય માનસિક આનંદ ભોગવી શકતો નથી. સઘળો બગાડ અનુત્પાદક વ્યય છે. પતિ એ નારીનું ભૂપણ છે. પતિ વગર સ્ત્રીનું જીવન વૃથા છે. વડીલોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં કોઈનું પણ હિત નથી. દુઃખમાં કંટાળો ખાવો એ ઈશ્વરની નિંદા કરવા જેવું છે. હૃદય સૌંદર્યની સાથે શરીરના સૌંદર્યની તુલના થઈ શકે નહીં. પતિજ મોક્ષ, પતિજ દેવતા, પતિસેવાજ સ્વર્ગ, એમ સ-મજનારીજ ખરી પ્રશંસનીય છે. જગત્માં યત્નનું ફળ છે, પાપી હમેશાં જવ-લંત આગમાં બળશે. અબળા લાંબોકાળ સ્નેહ અને દયાની પ્રતિમા છે, તે પ્રીતિની પુતળી છે. પાપનું ગુરૂત્વ સમજો. સ્ત્રીઓ પુરૂષના સુખાભિલાષ પૂર્ણ કરવા માટે

જ આ ફનીયામાં ઉત્પન્ન થઈ નથી પરંતુ તેઓ પણ જીવનમાં મહાન કામ કરી શકે છે. કોઈની કામની લાગણી સ્ત્રીને ઝટ થાય છે. કેટલી માતા પોતાના કર્તવ્ય તરફ લક્ષ આપે છે. શું એમ બનતું હશે કે ધન હોવાથી સર્વ દુઃખ નાશ પામે છે ? આ જગતમાં માણસની સર્વ ઇચ્છા સંપૂર્ણ થાય છે. અસારવાસના પાણીના પરપોટા અને સમુદ્રના શીણ જેવી છે, તે ધણા શોક અને ઉપદ્રવનું મૂળ છે, મનોવિકાર તીરોહિત થાય છે સારેજ મનુષ્ય સુખનું મ્હોં જોઈ શકે છે. સંસાર વૈભવના કર્તા ચિરસ્થાયી સુચરિત્ર ધન શું વધારે મુદ્યવાન નથી ? સ્ત્રી તથા પુ-રુષના હક સરખા છે, વિનય વિજય કરે છે, સ્ત્રીઓની ઉપર પ્રજના શારીરિક અને મૌનસિક બલનો આધાર છે. કેલવણીનો મુખ્ય આધાર મા ઉપર રહે છે. કેટલો કંદુર્ય આપણી પોતાની બેદરકારીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કુલીન આર્ય અબળાઓ ઉપરના સુવર્ણાદિના મન માનતા અલંકાર પેહે-રીને મહાલવામાંજ લગભગ સાર્થકતા માની લે છે, પણ તેઓ નથી જાણતી કે “આલુ શોધનો સેંકડો, શીખવે છે કે દરેક પદાર્થમાં અને વિશેષે ધાતુમાં વિશેષ વીજળી રહેલી છે. શરીરને ધાતુ જાગેતો, જે માલુમ, રીતે વગર, અટક્યે વીજળીનો પ્રવાહ પ્રજ્વાળ કરે છે, મિશ્ર ધાતુની નાનકડી પ્રતળી અને નાનુકડી અંશુડી વીજળીના જોરે જે માલુમ, રીતે અનેક કાયદા કરવા શક્તિવાન થાય છે સારે દોઢસો તોલાના રૂપાનાં, કલ્પાં અને દોઢ રત્ન સોનાના અલંકાર (જણે મસ્ત દોરને વશ રાખવા ડોકમાં ઓઢેલા કડું બાંધે છે તેમ) અબળાને આરોગ્ય કેમ રહેવા દેય ? નાનુકડી થોડો વળત પકડવાથી ધાતુની વીજળી કે લેખણ મસ્ત મરદને મજબૂત અસર કરે છે, સારે નાનુક પ્રતળીની કામિની એટલી મોટા વજનની ધાતુના વીજળીક પ્રવાહનો હમેશનો મજબૂત આંચકો કેમ ખમી શકે ? મારા વિષે સ્નાન કરીને મને પવિત્ર કરે એ ગંગાજી ઇચ્છે છે. પતિવૃતા સ્ત્રી પગના નળા અને ડોટ્ટી કાળી પાતળી પડી જાય છે તેનું કારણ ધાતુની વીજળી કે અસર વિના ખીજુ શું હોય ? ખંડ જે એટલેથી જ છુટકો થતો હોત તો હું સૌ-ભાગ્યના પણ જીની ફેશનના બેડોળ અલંકાર ઉતારવાનું કેહેત નહીં પણ એવો શું આધાર છે કે હમેશનો વીજળીક પ્રવાહ પ્રાણનો નાશ કરવાને શક્તિવાન નથી ? ખંત અને મેહેનતનો ઉપયોગ વારંવાર આપે, માર્ગે કરવામાં આવે છે. જરૂર ફરજ અથવા આગ ત્રગ્ વિના પારકા સ્થળે અથડાવો ના. મનનો ધર્મજ છે કે કેમ

વાસી થવાથી વૈધવિદ્યા પડી લાંગવાની સાથે ધૈર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય અને પસં-
પકાર આદિ ઉત્તમ ગુણોનો એક મહાન્ આશ્રયરૂપ સ્તંભ ત્રુટી પડવા સરખું
થયું છે. દરેક માણસ વધારે લાંબી મુદત સુધી કેમ જીવી શકે ? આ વિચારેજ
તેમના જીવનનો મોટો ભાગ રોક્યો હતો. તેઓ ઉદારચરિત હતા અને
ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ એ વાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખી
દુનિયાને પોતાના કુટુંબરૂપ ગણીનેજ તેમનું શ્રેય ઈચ્છતા અને તન, મન તથા
ધન ખરચીને તેમજ કરજનો મોટો ભોજો ઉપાડીને પણ પોતાથી અને તેટલું
તેમનું શ્રેય કરતા.

આ મહાત્મા પુરૂષ જે યૂરોપ ભૂમિમાં હોત તો આજે સી. ગ્લેડસ્ટન કરતાં
પણ તે ત્યાં વિશેષ માન મેળવી જાત એમ દરેક વિચારવાન માણસના ધ્યાનમાં
આવ્યા વગર રહે તેવું નથી. આપણા દેશમાં એવા કોઈ મહાત્મા માટે યૂરોપ-
વાસીઓ જેવી લાગણી બતાવવાનું તત્વજ નથી અને તે દેશહિતેચ્છુઓને એક
કલાંક સરખું દેખાય છે. આ કલાંકને જેમ અને તેમ જલદી પોતાપરથી દૂર
કરવું એ દરેક સમજી દેશીની કરજ છે.

મહાત્મા ઝંડુલટજીને માટે જામનગરની અંદર તા. ૧૯-૬-૯૮ ને રાજ
તેમની પાછળ તેમના મરણને માટે દિલસોજી બતાવવાને પ્રજાની જાહેર સભા
મળી હતી તેમાં એમની યાદગીરી રાખવાના હેતુથી એક સ્મારક ફંડ ઉભું કર-
વામાં આવ્યું છે અને તેની વ્યવસ્થા કરવા તથા તેને મોટા વિસ્તારમાં ફેલા-
વવા માટે વ્યવસ્થાપક કમીટી નિમવામાં આવી છે.

આ કમીટી આ ફંડને મોટા પાયાપર લાવવાની ઇચ્છાથી આપના તરફથી
આશા રાખે છે કે આપ ત્યાં ખાતે પ્રજાની જાહેર સભા બોલાવી તેમાં શ્રી ઝંડુલટજી
સ્મારક ફંડને ખુલ્લું ચૂકી આપનાથી ખનતો શ્રમ કરવા મેહેરબાની કરશે.

આ ફંડ સંબંધી આપને ત્યાં શું તજવીજ થઈ તે આપને હરકત ન હોય
તો આ ફંડના સેક્રેટરી તરફ મેહેરબાની કરી ખબર આપવા કૃપા કરશે.

તા. ૨૬-૬-૯૮.

ઠેકાણું—માનવધર્મ ઑફીસ, જામનગર.

કુમાર શ્રી જોરાવરસીંગજી ફતેસીંગજી.

ઝાલા દાદલા મુલુજી સહી દા. પોતે.

મણીલાલ અજીતરાય.

વેણીશંકર હરીશંકર.

નાથોરી મોતીચંદ રતનસી.

દયાશંકર ભગવાનજીની સહી દા. પોતે

શાહ જેસંગ સુંદરજી,

સેક્રેટરી, શ્રી ઝંડુલટ સ્મારક ફંડ વ્યવસ્થાપક કમીટી.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २६ भुं.] प्रथम तथा द्वितीय आश्विन संवत्. १८५४. [अंक १२ भा.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

भवाटवी.

(भण्डुः)

पुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमः सत्वाविभक्त कर्मदृक् ।
सएष सार्योऽर्थपरः परिभ्रमन्
भवाटवी याति न शर्म विन्दति ॥

श्रीमद्भागवत १५।१.३।१॥

पृथ्वी छंद.

अनन्त भवधी भमी भर्मी हवे हुं थाकी गयो,
दयाळ ! शरणे ग्रहो नयन-धारि स्वामी ! लडुवो;
कुटिल अति छुं खरे तदापि आपनो दास हुं,
अनन्य शरणुं ग्रहुं हरि ! हरि ! हवे आपनुं. ?

भवाटवी तणी दशा स्मरी स्मरी ध्रुजाये हजी,
चपु थरर थर्धरे स्मरी नयन जाये भीजी;
कराळ भवकानने रखडतां कादि हा ! म्हने,
मल्ले * पद्मशत्रुओ लुटी अधीन कीयो म्हने. २

शियाळ ग्रसी केशरि विकट वासमां लै पळे,
अरे ! कुटिल शत्रुओ ग्रही गया म्हने ते विधे.

अनाथ जीव पांसुलो नयन आंसुंढां ढालतो !
दिशाय अह ना सुझे ! विकल लोचने न्याळतो ! ३

कठोर भवाविपिने युवति-वृक्ष खीली रद्यां,
तिमिर प्रसरे वधे दिश न मृझती त्यां अहा !
प्रगाढ वनवल्लीमां उडती त्यां अति † माझिका,
भयानक स्वरो करी दशन पीड आपे महा ! ४

क्वचित् क्वचित् वनमां रसुतितणां पिचाशो मळे,
कराळ मुख दाखवी अह ! म्हने ससूळो गळे;
ललित मधुरि पुरी नयन देखुं § गांधर्वनी !
रीडुं अधिक अंतरे तरत लुप्त थाये वधी ! ५

कदि स्त्री पवनावलि डमरी धूलि केरी करे,
घणी तडुक झाटकी कडकडाट करती पडे;
व्यथित थड् आ वपु भवरुपी तमिस्त्रे पडी,
वळीं, चरचरी, रवो दुखतणा उचे आरडे. ६

कदि भववने थतो विकट आश दावानळ,
वळी वळी महं अरे ! दहनथी वतुं विकळे.
थती शुं शिर वेदना भ्रमण मस्तके व्यापतुं !
हताश थड्ने पडुं दुख न जाय स्वामी ? सधुं. ७

कदिक तमथी भरी भिषण रात्रिमां चालतां;
फणा फुंफवी दशता शठजनो रुपि व्याळ त्यां;
नसेनस चहडी जतुं विषम विष कोने कहुं !
अनाथ थड् आरडुं दुखद झाल कयां जै वृं. ८

कदि सरित द्रव्यनी निरखीने पिपासु थतो,
सराय पद कंठके तदपि वेगथी त्यां जतो,

† युवति इय वृक्षानां युववातां उत्पन्न यती व्याधिभ्यामु अभेदइपक्ष.

§ गांधर्वपुरी=आशात्रे उपवनवेशां गित्या स्वप्न नगरे.

विचित्र विधिनी गति, प्रवळ ठेस थे अंग्रियां,
पड्यो, दडवड्यो, जुवो रुधिर कोमळे नीकळ्यां !! ९

निराश थडुने वळ्यो; विषयनां तळायो दीटां,
विचि रमणी देखीने नजर अंध थेने पड्यो !
अगाध मम मोहशो ! लहारिअे म्हने डूवळ्यो
जळो रुधिर चूसती, तदपि ब्हार ना नीसर्यो. १०

कदिक कारी वानरो विषय-लंपटोने गुहें,
पीधी विषय-वारुणी करम राख्युं ना कै उणुं !
अनेक मळी मर्कटो रसथी रास खेल्या अति;
परस्पर विलोकीने, दशन कडों डाची भरी. ११

क्वचिद् महद्वराज्यना गिरि गराड होदे जतां
अपार घुड घूववे, श्रवणे- शूल पेदा थतां,
सह्यां सळगतेहियेण उल्लूक घूववाटो वुरां,
व्यथा भरित जीवनी, तदपि सुखकारि गण्यां. १२

प्रचंड गिरिमां कदो घुघुघुघू अवाजो करि
कुण्ट्यु-हरि गर्जतो, दीरघ-पाळ उंची करि,
शुधिवुधि वधि भूली अवश हुं पड्यो मूर्छमां !
हरि!हरि! दया करी, गरीव हस्त झालो हवां!! १३

अतः कथंचित्सविमुक्त आपदः
पुनश्चसार्थं प्रविशत्यविंदम ।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो
भ्रमज्जनोद्यापि न वेद कश्चन ॥

लग्गवन डालिदास पाडड.

भडेताळ राणाडडारणा;
डाडियावाड.

સૂત્રકાલ.

(સાંવણ પૃષ્ઠ ૨૪૭ થી)

પાણિનિ વ્યાકરણ.

પાણિનિ ગ્રંથને અષ્ટાધ્યાયી કહેછે. તેમાં આઠ અધ્યાયો છે. આ ગ્રંથની પૂર્વે વ્યાકરણના બેજ ગ્રંથો મુખ્ય હતા. ઉણાદિસૂત્ર અને સાંતનાચાર્યના શિદ્ધસૂત્રો. ઉણાદિ સૂત્રોમાં પ્રત્યયો વિષે અને સાંતનાચાર્યમાં પદભારાદિ વર્ણન છે પ્રત્યેક ધાતુને અમુક પ્રત્યય લાગીને નામો બનેછે તે ઉણાદિ સૂત્રોમાં બતાવેલું છે. સળ્ એવો પ્રથમ પ્રત્યય હોવાથી તે ઉણાદિ કહેવાય છે. અષ્ટાધ્યાયીના આઠ અધ્યાયમાં આખું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ આવી જાયછે. એમ્. રીનૌડ કહેછે કે પાણિનિ ચવનલીપી વિષે લખેછે તે ઉપરથી આયોનિયન અને ગ્રીક લોકોના સમય પછી થએલ છે. પ્રોફેસર વેબર પાણિનિ ને યુદ્ધ પછી ૫૦૦ વર્ષે થયાનું અથવા ગ્રીનાઈ યાત્રાલુ હ્યુઅનત્સંગના કહેવા પ્રમાણે યુદ્ધ પછી ૪૦૦ વર્ષે થએલા કનિષ્ક પછી ૧૦૦ વર્ષે થયાનું કહેછે, તોપણ હ્યુઅનત્સંગે ઠરાવેલો કનિષ્કનો સમય પ્રોફેસર વેબર માનતો નથી. તે એ સમય ઇ. સ. ૪૦ માં મૂકે છે, અને તે પછી ૧૦૦ વર્ષે પાણિનિ થયાનું માનેછે, એટલે ઇ. સ. ૧૪૦ માં પાણિનિને તે મૂકેછે; તોપણ આ બાબત નક્કી થઈ શકી નથી.

૪-નિરૂક્ત.

નિરૂક્તકાર.

આ ચતુર્થવેદાંગ છે. આના આચાર્ય યાસ્કમુનિછે. આમાં વેદમાંના શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ સહિત અર્થોનો કોશછે. યાસ્કે પોતે ઠેકઠાક નિરૂક્તકારોનાં નામો આપેલાં છે. વિષ્ણુપુરાણમાં શાકપૂર્ણિ નામ આવે છે. કોલખૂક આ શાકપૂર્ણિનેજ યાસ્ક કહે છે. શાકપૂર્ણિને શાકપૂર્ણિ પણ કહે છે, પરંતુ યાસ્ક પોતે તેનું નામ આપે છે, માટે તે જુદા આચાર્ય હોવા જોઈયે. બૃહદેવતામાં એક વાક્ય છે કે:-ચુનાસિર મિદ્રં યાસ્કસ્તુમેને સૂર્યં દ્રૌતુ મન્યતે શાકપૂર્ણિરિતિ પરાજ્ઞરઃ । સાયણાચાર્ય પણ એક બીજા નિરૂક્તકારનું નામ સ્થૂલઘીવિના પુત્રનું આપે છે. તેને યાસ્ક સ્થૂલઘીવિ કહે છે. બ્રાહ્મણાદિમાં પણ નિરૂક્ત ભાગ સારે આવે છે. ઐતરેયારણ્યકનો પ્રારબ્ધ ભાગતો ચોખ્ખી રીતે ઋગ્વેદના પ્રારબ્ધ ભાગની ટીકા રૂપજ છે. નિરૂક્તને નિર્વાહુ કહેછે.

નિરૂક્તશબ્દાર્થ.

સાચણાર્થ કહેછે કે—તેમાં (નિરૂક્તમાં) આપેલા શબ્દો અર્થ મૂચકજ નથી પણ અડકેક શબ્દનાં એટલાં એટલાં નામો છે, એમ બતાવેલું છે. આમ માનતાં અર્થના નિરૂક્તની વ્યાખ્યામાં તેના શબ્દાર્થતું ચકણ થતું નથી, એમ મેક્સમ્યુલર માને છે તે કહેછે, કે નિર્વચ્=સમજાવવું—એ ધાતુપરથી નિરૂક્ત શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે. એથી તો નિરૂક્તમાં વૈદિક શબ્દોના અર્થો સમજવા બેઠાયે. પરંતુ સાચણાર્થતું કહેવું એમ નથી કે નિરૂક્તમાં વેદાર્થ નથી. તેઓતો એમજ કહે છે કે તેમાં અડકેક વસ્તુનાં અનેક નામો બતાવેલાં છે. આ પણ અર્થોજ કહેવાય.

નિરૂક્તવ્યાખ્યા.

શબ્દ કલ્પદ્રુમમાં રાધાકાન્ત એક વ્યાખ્યા આપે છે, અને તે કાશિકા-વૃત્તિમાંની કારિકા છે (પાણિનિ, ૬-૩-૧૦૯). તેમાં એવું છે કે—“નિરૂક્તમાં પાંચ બાબતો આવે છે. વર્ણાગમ (addition), વર્ણવિપર્યય (transposition), વર્ણવિકાર (change), વર્ણનાશ (dropping) અને ધાતુનો તદર્થાતિશયે યોગ (use of one particular meaning of a root), *આના દૃષ્ટાંતમાં લખ્યું છે કે: “હંસ શબ્દ વર્ણાગમથી થયો છે અને સિંહ શબ્દ વર્ણ વિપર્યયથી થયો છે. મૂઢોત્મા શબ્દ વર્ણવિકારથી થયો છે, અને પૃષોઢર વર્ણ નાશથી થયો છે.”

નિરૂક્ત ત્રય વિભાગ.

નિરૂક્તના ત્રણ ભાગો છે. પ્રથમ ભાગમાં નિધંદુ, દ્વિતીય ભાગમાં નૈગમ અને તૃતીય ભાગમાં દૈવત છે. નિધંદુ ગૌઃ શબ્દથી આરંભી અપારે સુધી ૧ થી ૩ અધ્યાયોમાં છે, નૈગમ જહાથી આરંભી હલગ્નિચીશમ્ સુધી ૪ થા અધ્યાયમાં છે, અને દૈવત અગ્નિથી આરંભી દેવપત્ની સુધી ૫ મા અધ્યાયમાં છે.

* વર્ણાગમો વર્જ વિર્યયથ

દ્વાંચાપરૌ વર્ણવિકારનાશૌ ।

† મવેદ્વર્ણાગમાદ્દંસઃ સિહૌવર્ણવિપર્યયાત્ ।

મૂઢોત્માવર્ણવિકૃતેર્વર્ણનાશાત્પૃષોઢરં ॥

ધાતોસ્તદર્થાતિશયે ન યોગ—

સ્તદુચ્યતે પંચનિધં નિરૂક્તમ્ ॥

દેવતા વિભાગ.

અસિથી દેવી ઊર્જાહુતી સુધી પૃથ્વીના દેવો છે, વાયુથી ભગ સુધી વાયુના દેવો છે, અને સૂર્યથી દેવપત્ની સુધી આકાશના દેવો છે. અત્ર “પૃથ્વી,” “વાયુ” અને “આકાશ” શબ્દો વડે મહાભૂત નહિ પણ “ભૂમિ લોક,” “અંતરિક્ષ લોક” અથવા “પિતૃલોક” અને “સ્વરલોક” કે “દેવલોક” સમજવાતા છે.

નિઘંટુનો વિષય.

નિઘંટુમાં એકાદી શબ્દોનો સંગ્રહ (synonyms) આપેલ છે. અમરસિંહ, વૈજયંતિ અને હલાયુધાદિના આ જાતિના કોશ અંથો પ્રસિદ્ધ છે.

નિઘંટુ વિભાગ.

નિઘંટુમાં ત્રણ અધ્યાયો છે. પ્રથમાધ્યાયમાં આ લોક તથા પરલોક સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનાં નામોનો કોશ છે; મતુષ્ય અને માનવ જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનાં નામોનો કોશ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે; અને તૃતીયાધ્યાયમાં ઉપરના સર્વ શબ્દોના ગુણોનાં નામોનો કોશ છે.

નૈગમ વિષય.

નૈગમમાં કેટલાંક વેદ વાક્યો સમજાવેલાં છે.

દૈવત વિષય.

તૃતીયભાગ દૈવતનો છે. તેમાં દેવતાઓ વિષયક લખાણ છે.

પ્રાચીન ભાષાશાસ્ત્ર.

પ્રોફેસર મેક્સમ્યૂલર કહેછે કે:—કોઇપણ ભાષા ઉપરથી નહિ, પણ પોતાનું સ્વતંત્ર ભાષાશાસ્ત્ર ધરાવનારી બે જ પ્રાચીન પ્રજા છે. (૧) આર્ય અને (૨) યુનાની (Greeks) વળી તે લિખેછે કે:—

ગ્રીક અને આર્યભાષા.

The Greeks and Hindus started from opposite points. The Greeks began with philosophy and endeavoured to transfer their philosophical terminology to the facts of language. The Hindus began with collecting the parts of language, and their generalisations never went beyond the external forms of speech. That the Hindus excel in accuracy, the Greeks in grasp”

ભાવાર્થ:—“ગ્રીક અને હિંદુ લોકો છેક વિરૂદ્ધ (સામસામા) ચાલે છે. ગ્રીક લોકો તત્ત્વજ્ઞાનથી આરંભ કરેછે, અને તેઓ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની પરિબાધાને ભાષા જ્ઞાનમાં દોરી જાયછે. હિંદુઓ ભાષા જ્ઞાનથી જ શરૂ કરેછે, અને તેમના સામાન્યવાદ ભાષાના બાહ્ય સ્વરૂપથી પાર જતા નથી. આ પ્રમાણે હિંદુઓ યથાર્થતામાં અતિક્રમે છે અને ગ્રીકો સંત્રહ કરેછે.”

અપૂર્ણ.

માર્કંડેયપુરાણસાર.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૫૫ થી)

અધ્યાય પર મે.

એ રીતે બ્રહ્માનો તામસ્ સર્ગ થયો. હવે રૂદ્રનો સર્ગ ઠહેવાય છે. બ્રહ્માને નીલલોહિત નામે પુત્ર થયો. તેનું નામ રૂદ્ર છે. એ રૂદ્ર ૭ વાર રડયો, માટે બ્રહ્માએ તેનાં ૭ નામો બીજાં પાડયાં. ભવ, શર્વ, ઈશાન, પશુપતિ, ભીમ, ઉગ્ર, ને મહાદેવ. એ ૮ નાં સ્થાનો ક્રમસર આ પ્રમાણે છે. સૂર્ય, જળ, પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, દિશિત બ્રાહ્મણ, ને ચંદ્રમા. તેની ૮ પત્નીઓ ક્રમસર આ પ્રમાણે છે. સુવર્યક્ષા, ઉમા, વિકેશા, સ્વધા, સ્વાહા, દિશા, દિક્ષા, ને રોહિણી. તેના ક્રમસર ૮ પુત્રો આ પ્રમાણે છે. શનૈશ્વર; શુક્ર, લોહિતાંગ, મનોબલ, રકંદ, સર્ગ, સંતાન, ને બુધ. રૂદ્રની સ્ત્રી સતી નામે હતી. એ સતી દક્ષપર ડાપથી દેહ ત્યાગ કરીને હિમાચળની સ્ત્રી મેતાની પુત્રી થઈ. તેનો ભાઈ મૈનાક સમુદ્રનો મિત્ર હતો. તે સતી શિવને પાછી પરણી. ભૃગુથી ખ્યાતિ ને ધાતા ને વિધાતા, તે દેવો તથા નારાયણની પત્ની લક્ષ્મી પુત્રો થઈ. મેરૂની પુત્રી આયતી અને નિયતિ બે ધાતા, વિધાતાને પરણી તે બંનેને પુત્રો થયા. ૧ ને પ્રાણ નામે ને બીજાને મૃકંડ નામે થયો. મૃકંડને મનસ્વિનીથી હું (માર્કંડેય) પુત્ર થયો છું. મારે ધૂમ્રવતી નામે સ્ત્રી છે; તેથી મને વેદશિરા નામે પુત્ર થયો. પ્રાણનો પુત્ર દ્યુતિમાન, તેનો અજરા, ને તેને અનેક થયા. મરીચિની સ્ત્રી સંભૂતિને પૌર્ણભાસ નામે પુત્ર થયો. તેને વિરજ, ને પર્વત બે પુત્રો થયા. અંગિરાની સ્ત્રી સ્મૃતિને સિનીવાલી, કુહુ, રાકા, ને અતુર્મતી નામે કન્યા થઈ. અત્રિની સ્ત્રી અનમૂયાને કલ્મષ વિનાના સોમ, કુર્વાસા, દત્તાત્રેય નામે ત્રણ પુત્રો થયા. પુલસ્ત્યને પ્રીતિથી એક બીજો દત્ત નામે

પુત્ર થયો. એ દત્ત સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં પૂર્વ જન્મે અગસ્ત્ય કહેવાતો હતો. પુલહ પ્રજાપતિની સ્ત્રી ક્ષમાને કર્દમ, અર્વવીર, સહિષ્ણુ, ત્રણ પુત્રો થયા કતુની ભાર્યા સત્રતિને ઉર્ધ્વરેતા એવા ૬૦ હજાર પુત્રો થયા. તે વાલખિલ્ય ઋષિયો હતા. વસિષ્ઠની સ્ત્રી ઊર્જને રજ, ગાત્ર, ઉર્ધ્વબાહુ, સખલ, અનધ, સુતપા, ને શુક્લ, એ સાત પુત્રો થયા. એ ૭ સપ્તર્ષિઓ કહેવાય છે. બ્રહ્માના મોટા પુત્ર અશ્વિને સ્વાહાથી ૩ પુત્રો થયા. પાવક, પવમાન, જળભક્ષકશુચિ. એ ત્રણની સંતતિમાં બીજા ૪૫ અશ્વિ કહેવાય છે. એ ૪૫ ને ત્રણ પુત્રો તથા ૧ અશ્વિ પોતે મળીને ૪૬ અશ્વિ છે. પિતૃઓ અને સ્વધાથી મેના અને વૈધારિણી નામે કન્યાઓ થઈ. એ રીતે દક્ષ કન્યાના સંતાનોનો વિસ્તાર કહેવાય છે.

અધ્યાય ૫૩ મો.

૧ મન્વંતર-૩૦૬૭૨૦૦૦૦ માનુષી વર્ષનો છે. સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, યૌત્તમ, તામસ, રૈવત, અને આક્ષુષ, એ છ મનુ થઈ ગયા. પછી આ કથા માર્કંડેય ક્રોષ્ટકિને કહેતાહતા તે વખતે સાતમો વૈવસ્વતમનુ ચાલતો હતો ને તે પછી પાંચ સાવર્ણિક, રૈચ્ય, ભૌત્ય, એ મનુઓ થવાના હતા. સ્વાયંભુવમનુને દશપુત્રો હતા, તેથી પૃથ્વી વ્યાપ્ત હતી. એજ મનુમાં ત્રેતાયુગના આરંભમાં સ્વાયંભુવ મનુના પૌત્ર પ્રિયવ્રતના પુત્રોથી વિશ્વ વ્યાપ્ત થયું હતું. પ્રિયવ્રતની સ્ત્રી પ્રજાવતીને ૧ કન્યા થઈ તે પ્રજાપતિ કર્દમ ઋષિને પરણી પ્રિયવ્રતને ૧૦ પુત્રો ને એ કન્યા હતી. ૧૦ નાં નામો આગ્નિધ્ર, મેધાતિથિ, વપુષ્માન, જ્યોતિષ્માન, ધૃતિમાન, ભંચ, ને સવન, તથા મેધા, અગ્નિ, ને બાહુમિત્ર, આ છેલા ત્રણ યોગી થયા હતા ને પેલા ૭ પુત્રો દ્વીપોના રાજા થયા. આગ્નિધ્ર જંબુદ્વીપનો રાજા, મેધાતિથિ પ્લક્ષદ્વીપનો, વપુષ્માન શાલ્મલિદ્વીપનો, જ્યોતિષ્માન કુશ દ્વીપનો ધૃતિમાન કૌંચ દ્વીપનો, ભંચ શાક દ્વીપનો, ને સવન પુષ્કર દ્વીપનો રાજા થયો હતો. સવનને મરાવીન ને ધાતકી એ પુત્રો થયા. ભંચને ૭ પુત્રો હતા, જલદ, કુમાર, સુકુમાર, મનીવક, કુશોત્તર, મેધાવિ ને મહાદ્રુમ. સર્વના નામોપરથી તે તે ખંડોનાં નામો પડ્યાં છે. ધૃતિમાનને પણ ૭ પુત્ર થયા. કુશલ, મનુગ, ઉષ્ણ, પ્રાકાર, અર્થકારક, સુનિ, ને હુંડુલિ છે. એજ નામના ૭ ખંડો કૌંચ દ્વીપના થયા. જ્યોતિષ્માનના ૯ પુત્રો-ઉદ્રિદ, વૈહાવ, સુરથ, લંબન, ધૃતિમત, પ્રાકર, અને કાપિલ. વપુષ્માનનાં ૭ પુત્રો થયા. શ્વેત, હરિત, જમ્બૂત, રોહીત, વૈધુત, માનસ, અને કૃતુમાન. એ સાત ખંડોના પતિયો થયા છે.

અધ્યાય ૫૪ મા.

હવે ભૂગોળ વર્ણન કહેવાય છે: આખી પૃથ્વી ૫૦ ટાટીની છે. સાતે દ્વી-
પોને ક્રમસર કહેલા છે, તે અદિકથી બમણા મોટા છે. ને તે સાતેને દ્રવતા ક્રમ-
સર સાત સમુદ્રો છે. ૧ લંબણ, ૨ શેરડીનોરસ, ૩ સુરા, ૪ ધૃત, ૫ દહી, ૬ દુધ,
ને ૭ જળ. જાંબુદ્રીપ ૧ લક્ષ યોજનમાં છે. તેમાં હિમવાન, હેમકુટ, જપમ,
મેરૂ, નીલ, શ્વેત, ને શૃંગી, એ સાત પર્વતો છે. મધ્યમાં ઇલાવૃતખંડ અર્ધ અંદ્રા-
કાર છે. તેની પૂર્વે ભદ્રાશ્વ ને પશ્ચિમે કેતુમાલ છે. ઇલાવૃતના મધ્યમાં મેરૂ પ-
ર્વત ૮૪૦૦૦ યોજન ઉંચો છે. એ પર્વત પૃથ્વીમાં ૧૬ હજાર યોજન નીચે
ગયેલો છે. તે પોહાળો પણ ૧૬ હજાર યોજન છે તે ડાડીયાની આકૃતિવાળો
હોવાથી મથાળેથી તે ૩૨ હજાર યોજન પોહાળો છે. તે પૂર્વેથી શ્વેત, એમ દુગે
ચારે દિશામાંથી શ્વેત, પીત, કૃષ્ણ, ને રક્ત છે. તેના આધાર પર્વતો નીચે
પ્રમાણે છે: મંદર, ગંધમાદન, વિપુલ, સુપાર્શ્વ; મંદરમાં કદંબ, ગંધમાદનમાં
જાંબુ, વિપુલમાં પિપળ, તે સુપાર્શ્વમાં વડવૃક્ષ છે. વળી પૂર્વે જકર ને દેવકુટ
પર્વતો તથા પશ્ચિમે નિપથ ને પારિયાત્ર, દક્ષિણમાં હિમવાન ને કેલાસ પર્વતો
છે. ઉત્તરે શૃંગવાન ને જરૂધિ પર્વતો છે. ભદ્રાશ્વખંડમાં હયગ્રીવ વિષ્ણુ, ભરત-
ખંડમાં કૂર્મ, કેતુમાલમાં વરાહ, ને ઉત્તર કુર્મમાં મત્સ્યરૂપે વિષ્ણુ રહેલા છે.

અધ્યાય ૫૫ મા.

મંદરાદિચાર પર્વતોનાં ક્રમસર ચારવનો:—પૂર્વે ચૈત્રરથ, દક્ષિણે નંદન, પ-
શ્ચિમે વૈભ્રાજ, ઉત્તરે સાવિત્ર વન છે. પૂર્વમાં અરુણોદ, દક્ષિણે માનસ, મેરૂની
પશ્ચિમે શીતોદ, ને ઉત્તરમાં મહાભદ્ર સરોવરો છે. શીતાંત, અઠમુજ કુલીર, સુક-
કવાન, મણિશૈલ, વૃષનાન, મહાનીલ, ભવાયલ, સખિંદુ, મંદર, વેણુ, તામસ,
નિપથ, ને દેવશૈલ, એ મંદરાચળની પૂર્વે છે. ત્રિકુટ, શિખરાદ્રિ, કલિંગ, પ-
તંગ, રૂચક, સાનુમાત્, તામ્રક, વિશાખવાન, શ્વેતોદર, સમૂલ, વસુધાર, રત્ન-
વાન એકશૃંગ, મહાશૈલ, રાજશૈલ, પિપાઠક, પંચશૈલ, કેલાસ, ને હિમવાન,
એ મેરૂની દક્ષિણે છે. સુરક્ષ, શિશિરાક્ષ, વૈદૂર્ય, કપિલ, પિંજર, મહાભદ્ર, સુ-
રસ, કપિલ, મધુ, અંજન, કુકકુટ, કૃષ્ણ, પાંડુર, સહસ્રશિખર, પારિયાત્ર, ને
શૃંગવાન એ પશ્ચિમે છે. ને મેરૂની ઉત્તરે શંખકુટ, વૃષભ, હંસનાભ, કપિલેન્દ્ર,
નીલ, સ્વર્ણશૃંગી, પ્રુષ્પક, મેઘ, વિરજલ, વરાહાદ્રિ, મયૂર, ને જરૂધિ છે. ભર-
તખંડ કૂર્મ ભૂમિ છે. બીજામાં પાપ પ્રાણ્યનાં દુળ છેજ નહીં.

અધ્યાય ૫૬ મો.

આકાશમાંથી નારાયણના ચરણમાંથી ગંગા પડવામાંડી તેનો અંકપ્રવાહ પૂર્વમાં સીતા નામે આદ્યો, તે એરૂપર પડીને, ચૈત્રરથ વનમાં થઇને અરુણોદ સરોવરમાં મળી તેમાંથી પણ નીકળી કુદ્રાથખંડમાં થઇને સસુદ્રમાં ગયો છે. બીજી અલકનંદા તે દક્ષિણે ગંધમાદનપર પડીને, નંદન વનમાં થઇને, માનસ સરોવરમાં થઇને હિમવાન પર્વતમાં પેઠી, ને ત્યાં તેને શંભુએ જટામાં વીટી લીધી; પછી ભગીરથ રાજની સ્તુતિથી શંભુએ છોડી, ને દક્ષિણ સસુદ્રમાં મળી. ત્રીજી સુચક્ષુગંગા વિપુલ પર્વતપર પડીને શીતોદ સરોવરમાં જઇને, પશ્ચિમે કૃતુમાલ દેશમાં થઇને, ક્ષાર સસુદ્રમાં ગઈ. ઉત્તરે મહા નદી ગંગા સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપર પડીને ભદ્રાસા નામ ધારણ કરીને સવિતા વનમાં જઇને, મહાભદ્ર સરોવરમાં થૈને, શંખકૂટ પર્વતપર જૈને, વૃષભાદિ પર્વતોપર પડીને, ઉત્તરકુરુ દેશમાં થૈને, મહાસાગરમાં પડી. કિંપુરુષાદિ આઠ ખંડોમાં જમીનમાંથી જલ નીકળે છે. ને ભરતખંડમાંજ સેથ તો આવે છે.

અધ્યાય ૫૭ મો.

ભરતખંડના નવ દ્વીપોછે. તે સર્વે સસુદ્રથી વીટાયલા છે. ઇંદ્ર, કશેરુપાન્, તામ્રપાર્ણ, ગલસ્તિમાન્, નાગ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ, અને ૯ મો આ (ભરતખંડ). ભરતખંડની પૂર્વમાં લીલ, પશ્ચિમે યવન, આલણાદિ અતુલર્ણ મધ્યમાં. મહેંદ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન્, ઋક્ષ, વિંધ્ય, ને પારિયાત્ર એજ કુલ પર્વતો છે. એ સિવાય ડોલાહલ, વૈભ્રાજ, દર્દુરાચળ, વાતરવન, વૈદ્યુત, મૈનાક, રવરસ, તંગપ્રસ્થ, નાગગિરિ, રોચન, પાંડુરાચળ, પુષ્પ, દુર્જયંત, રૈવત, અર્ધુદ, ઋષ્ય-મૂક, ગોમંત, કૂટશૈલ, કૂતરમર, શ્રી પર્વત, મંદાર ઇત્યાદિ છે. સુખ્ય નદીઓ-ગંગા, સરસ્વતી, સિંધુ, ચંદ્રભાગા, યમુના શતદ્રુ, વિતરતા, ઈરાવતી, હંદ્રા, ગોમતી, ધૂતપાપા, બાહુદા, દૃશદ્રતી, વિપાશા, દેવિકાં, અશુ, નિશ્વીરા, ગંડકી, ને કૌશિકી છે. તે સર્વે હિમાલયના ચૂળમાંથી નીકળી છે. વેદસ્મૃતિ, વેદવતી, વૃત્રહ્ની, સિંધુ વેણુવા, સાનંદની, સદાનીરા, મહી, પાશ, ચર્મણુવતી, નૃપી, વિદિશા, વેત્રવતી, ક્ષિપ્રા, ને અર્વણી, તે પારિયાત્રમાંથી નીકળી છે. શોણ મહા-નદી, નર્મદા, સુરથા, અદ્રિજ, મંદાકિની, દશાર્ણા, ચિત્રદ્રુટા, ચિત્રોત્પલા, તમસા, કર્મોદા, પિશાચિકા, ખિપ્પલી, શ્રોણિ, વિપાશા, વંજુસા, મેરુજ, શક્તિમતી, શકુલી, ત્રિદિવા, કમુ, સ્કંધપાદ પ્રસૂતા, વેગવાહિની, ક્ષિપ્રા, પથેખળી, નિવિંધ્યા, તાપી, નિપાવાવતી, વેણુવા, વૈનરણી, સિનીવાલી, કુમુદતી, કર્મોદા,

મકાંગારી, દુર્ગા, ને અતરિવા, એ મર્દ વિધ્યાચળમાંથી નીકળી છે. ગોદા-
વરી, ભીમગથી, કૃષ્ણા, વેણુયા, તુગમદ્રા, સુપ્રયોગા, વાળ્યા, ને કાવેરી, એ
સહ્યાદ્રિ પતમાંથી નીકળી છે. કૃતમાતા, તામપાર્ણી, પુષ્પની, ને ઉત્પલાવતી
મવયાચળમાંથી નીકળી છે પિતૃકૃત્યા, સોમકૃત્યા, ઋષિકૃત્યા, ઇશુકા, ત્રિદિવા,
લાંગુલિની, ને વંશકરા, મહેદ્રાચળમાંથી નીકળે છે ઋષિકૃત્યા, કુમારી, મંદગા,
મદ્વાહિની, કૃપા, ને પવાશિની, શક્તિમત્માંથી નીકળે છે. મત્સ્યદેશ, કૂટ,
કૃત્ય, કૃતલ, કાશી, દાશલ, અથર્વ, અર્કવિગ, મલક, ને વૃક્તે મધ્ય દેશે છે.
ખાટલીક, વાટધાના, આણીગ, કાલતોય, અપગંત, શૂદ્ર, પદ્મવ, ચર્મખડિક,
ગાંનાર, યવન, મિથુ, સાંવીગ, મદ્ર, શતદ્રુ, કવિગ, પાદ, હાગ્ધૃષિક, ગાહર,
ખલુભદ્ર કેકેય, દશ માયિક, એ ક્ષત્રિયોથી વમેવા છે. વેશ્ય શૂદ્રના દેસો આ છે.
કાંગોજ, દગ્દ, પર્વાર, હર્ષ વર્ધન, ચીત, તુપાન, ખલુવ, ખાધતોનર, આન્નેય, બ-
રદાજ, પુષ્કલ, કગેરક, લપક, શલકાર, મુવિક, જગુડ, ઔપન, અનિમદ્ર છે.
કિંગત લોકોના દેસો તામસ, હસમાર્ગ, કાશ્મીર, તુગન, શુવિક, કુકક, ભીણ, ને
દર્વ આ દેસો ઉત્તરમાં છે. પૂર્વના દેસો આ પ્રમાણે છે અધ્રારક, મુદકર, અતગિગિ,
ખલિર્ગિગિ, પ્રવગ, રગેય, માનદ, માનનર્સિક, પ્રજોતર, પ્રવિજ્ય, લાર્ગવ, જ્ઞેયમ-
દવક, પ્રાજ્યોતિષ, મદ્ર, વિદેહ, તામ્ર વિપ્તક, મદવ, મગન, ગોમત. દક્ષિણ-
ના દેસો પુદ્ગ, દેવલ, ગોલાંગુલ, શૈલૂપ, પૃષિક, કુસુમ, નાગ વામક, માહારાષ્ટ્ર, ને
માહિપક, કવિગ, આણીગ, વૈરિક્ય, આઠક્ય, શખર, પુનિદ, વિધ્ય માવેય,
વૈદર્ભ, દડક, પૌરિક, માયિક, અરમક, ભોગવર્ધન, નેનિક, કૃતલ, અધ્ર, ઉદ્રિદ,
અને વનદારક પશ્ચિમના—સૂચરિક, કાવિબળ, દુર્ગ, અનીકટ, પુવિદ, સુમીન,
રૂપપ, સ્વાપદ, કુરુમિન, કહાશર દેસો, તાસિક્ય, નર્મદાની ઉત્તરના મેર્વદેસો,
લીરકગ્ધ, માહેય, સાગસ્વત, કાશ્મીર, સુગઢ, અવત્ય, ને આર્જુદ, વિધ્યા-
ચળના પૃથ્થપરના દેસો સરજ, કર્ણ, કર્ણેલ, ઉત્કલ, ઉત્તમણ, દશર્ણ, ભોજ્ય,
કિષ્કિધક, નોશવ, દાશવ, લેપુર, વૈદિશ, તુચુર, તુમુવ, પદુ, નૈપન, અત્રજ,
તુષ્ટિકાર, વીરહોન, અવતિ, ખોજ પર્વતોના દેસો નીહાર, હસમાર્ગ, કુરુ, શુ-
ર્ગણ, ખસ, કુંત, માલગણ, ભી, દર્વ, કૃતક, ત્રિગર્ત, માલવ, કિંગત, ને તામમ,
એવી કર્મજમિ ભારતખડ છે.

આસવચન.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૮૩થી)

(મળેલું).

૪૭

આ સંસારમાં નાનામાં નાની વસ્તુ પણ બહુ ઉપયોગી છે. એક દિવસે અમીએ પોતાના પુત્રને કહ્યું, “તે વૃક્ષનું ફળ લાવ અને તેને ભાગી બે તેમાં તને શું મળૂં મ પડે છે?” પુત્રે કયું, “કેટલાંક નાનાં બીજ.” “તેમાંનું એક ભાગ અને કહે કે, તેમાંથી શું દેખાય છે.” “પ્રિય પિતા, કાંઈ નહિ.” અમીએ કહ્યું, “મારા પ્રિય પુત્ર, તને કાંઈ દેખાતું નથી, ત્યાંજ એક મહાન વૃક્ષ વસે છે.” આ વસ્તુ નાની છે, મારે તેની ઉપયોગિતા ઓછી છે એ કહેવું કેવળ અયોગ્ય છે.

૪૮

એક મનુષ્ય સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં દેવો બેઠેલા છે તેમની સાથે તે પોતાને એકલો જુએ છે. દેવો તેને આશિર્વાદ આપે છે અને પોતાના આસન સન્મુખ તેને ઇશારતથી બોલાવે છે; પણ તેવામાં તેની અને દેવોને વચ્ચે એક મ્હોટું વાદળું અચાનક ફરી વળે છે. હવે પોતે કાંઈ મ્હોટી સમાજમાં છે; એવો એવો તે મનુષ્યને ભાસ થાય છે ગાંડી સમાજ તેને અહીંથી તહીં હાંકી કાઢે છે આથી તે ક્ષણવારમાં જુલાવામાં પડી ગમે તે માર્ગે દોરાઈ જાય છે. તે હવે પોતાની વિષે કેવી રીતે વિચાર કરી શકે? તે મ્હોટું વાદળું તૂટી જાય છે, અને દેવો તો હજી આગળની માફક પોતાના આસનપર બેઠેલા જોવામાં આવે છે. તે તેમની સાથે આ સમયે પણ એકલો છે. તેજ મહા પુરૂષ કહેવાય છે કે, જે સમાજના મધ્ય ભાગમાં રહી સંપૂર્ણ આનંદ અને સુખ શાન્તિમાં રહી શકે છે. માયારૂપી આવરણ આવવાથી કાંઈપણ માર્ગે સુઝતો નથી, અને પૂર્વે જે કાંઈ જણાય છે તે બધું જ્ઞાન લુપ્ત થઈ જાય છે; પણ માયાનું તેજ આવરણ તૂટતાં પાછું બધું દિવ્યરૂપે જણાય છે. પરમાત્મા અને આપણને માત્ર આટલોજ અંતર છે.

૪૯

આ દુનિયામાં માણસ એકલો જન્મે છે, મરે છે, પોતાનાં સત્કર્મોનું ફળ ભોગવે છે અને એકલો પોતાના પાપની શિક્ષા ભેગવે છે. જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે તેનું શરીર પૃથ્વીપર પડી ગયેલા વૃક્ષની માફક રહે છે. આટલું છતાં પણ તેની ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિ તેના આત્મા સાથે જાય છે, અને પછી આત્માને

ઉચ્ચ યોનિમાં જન્મ પમાડે છે. આથી ધીમેધીમે અધિકાર પામી મોક્ષ પામવાનું બને છે. કૃત્ત્વસંસર્ગમાત્ર સજ્જ હૃદયેશાં કર્મ કર્યો કરવાં; આમ કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ થશે.

૫૦

સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પાણીમાં પડવાથી તેવા અનેક સૂર્ય માલૂમ પડે છે. અજ્ઞાની તેમનેજ સૂર્ય કહ્યે છે. તે પ્રમાણે ઈશ્વર જો કે એક છે, તોપણ આ જગત્માં ઢેટલાક તેને અનેક માની પૂજે છે. જો કે તેમનો આ માર્ગ સીધો નથી, તો પણ આગળ જતાં એકજ માર્ગે તેઓ વળે છે. જેમ સૂર્યાસ્ત થતાં અનેક દેખાતા સૂર્યનો તેમાંજ લય થાય છે, તેમ ઈશ્વરનાં અનેક સ્વરૂપો પણ આખરે એક ઈશ્વરમાં આવી ઉભાં રહે છે. ઈશ્વરની અમુક માર્ગે પૂજા કરવી એ કાંઈ નિયમ નથી, તમે જે માર્ગે તેનું આરાધન કરશો તે, તે સાંભળ્યાવિના રહેશે નહિ. જ્ઞાને કરી એકજ સૂર્યની ખાત્રી થાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી એકજ સાચા ઈશ્વરને ભજવતો માર્ગ જણાય છે.

૫૧

કહે છે કે, સૂર્યના મધ્યભાગમાં પ્રકાશ છે. પ્રકાશના મધ્યભાગમાં સત્ય છે અને સત્યના મધ્યભાગમાં એક અક્ષય પ્રાણી છે. મહાન ઈશ્વર એક જોળ આકૃતિરૂપ છે. તેનો કેદ્ર સર્વ સ્થળે એક સરખા પ્રમાણમાં છે. તેનો પરીધ અહીં તહીં છે. પણ એક રીતે જોતાં ઈશ્વરને પ્રેમરૂપ કહીએ તો આવે તેવું છે. પ્રેમ માયાળુ છે. તે કોઈની ઇર્ષ્યા કરતો નથી. તે પોતાનું કાંઈ શોધતો નથી, તેમ એકદમ ક્રોધે ભરાતો નથી. તે અનિષ્ટની વાંછા રાખતો નથી. સત્ય દેખી હર્ષ પામે છે. તે સર્વ ચિજ રાખે છે, માને છે, આશા રાખે છે અને વળી સહન કરે છે. પ્રેમ કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતો નથી. જો કે આશા, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ત્રણેનો એકજ પ્રદેશ છે, તોપણ તેમાં પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે. એજ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે. આ પ્રેમથી મોક્ષ પર્યંત માર્ગ સાધી શકાય છે. એક સમાન ભાવ આ પ્રેમનું મુખ્ય લક્ષણ કહી શકાય.

૫૨

વર્ષાર્તુમાં સંધ્યાનો સમય થયો ન હોય, તે પહેલાં કવચિત્ સ્વચ્છ આકાશમાં મેઘનાં ટોળેટોળાં ચડી આવી સૂર્યને ઘેરી લે છે. આ વખતે જો આપણે દિવાનખાનામાં બેઠા હોઈએ, તો દેવળ અંધાર જણાય છે. આથી દીવો પ્રકટવાની

જરૂર પડેછે. જેમ સંધ્યા પછી રાત્રીનો વખત નજીક આવતો જાયછે, તેમ બહારના અંધકારવાળા પ્રદેશમાંથી દિવાનખાનામાં માખી જેવાં અસંખ્ય નાનાં જંતુઓ ઉડી આવતાં જણાય છે, અને પાછા થોડીવાર સુધી આસપાસ ફરી અંધકારમાં ઉડી જાય છે. આપણે તેને જોઈએ છીએ, પણ તેઓ ક્યાંથી આવ્યાં અથવા તો બહારના અંધકારમાં ક્યાં જાય છે, તે બરાબર આપણે કહી શકતા નથી. આ પ્રમાણે માનવજીવન છે. તે થોડીવાર સુધી પ્રકાશમાં દેખાય છે, પણ આ જીવન પૂર્વે શું બન્યું અથવા તો પછી શું બનવાનું છે તે આપણે જાણતા નથી. અંધકારવાળા પ્રદેશમાંથી આવ્યા છીએ અને અંધકારવાળા પ્રદેશમાં જવાનું છે. માત્ર એટલુંજ જાણવાનું કે, જેનામાં સારાસાર વિચાર કરવાની વિવેક બુદ્ધિ તેમજ પ્રેમ અને જ્ઞાન હશે તે વધારે વખત પ્રકાશમાં રહી આનંદ પામશે અને ખીજા થોડીવાર માત્ર ઝગઝગી અંધકારમાં લુપ્ત થશે.

૫૩

અમુક માર્ગ સારો નથી ત્યાં જવાથી પોતાને હાનિ થવા સંભવે છે, એમ જાણતાં છતાં તે અનુભવના સ્થાનપર પ્રીતિ રાખી તેમાં નિયુક્ત થવું એજ ભૂર્ણત્વ છે. ઝાડના થડના પોલમાં અગ્નિ હોય, તો તે ઝાડ ક્યાંથી લીધું છમ દેખાય? મનમાં અમુક પ્રકારની ક્રોધપણ આસક્તિ રહેવી એજ દુઃખનું કારણ છે. તે કામ જ્યારે તમે નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, ત્યારે શા માટે તે કામની રોજી જાણવા ઉત્સુક રહેવું જોઈએ તેજ ઉત્સુકતા છેવટે કામ કરવાને પ્રેરે છે. ક્રોધપણ વસ્તુપરથી લાવ ઉઠી ગયા પછી તેનો સંસગ રાખવો, એજ તે વસ્તુપર આહ રાખવા સમાન છે.

૫૪

જેમ ડોળી ખૂંટલું પાણી પોતાની મેળે સ્વચ્છ તેમજ સ્થિર થાય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યનું મન અમુક વખત દરમ્યાન શાન્ત પડે છે. તમે તમારા મનને શાંત રાખી શકો, તેના કરતાં તમે તેને લાંબા વખત સુધી સ્વચ્છ રાખી શકશો નહિ, જો તે સ્વચ્છ હોય તો તમે તેને સ્વચ્છ રાખશો, અને જો તે શાન્ત હોય, તો તેમાં એક પણ પત્થરો ફેંકી તેની શાન્તિનો ભંગ કરતા નહિ.

૫૫

આપણું જીવન એક ગર્વિષ્ઠ નૃપતિ અથવા તો પ્રપંચી રાજ્યકારી તરીકેની લાલસા તૃપ્ત કરવાને, અતિશય ધન મેળવવાને, ગુમાની સૂર્યના ગર્વને સંતોષ આપવાને અને આપણા ન્યાયી અથવા તો અન્યાયી લાલસા સર્વ રિપુઓને કચડી

નાખનાને બહુજ દુકુ છે આંજ પછી સહવાર અને સહવાર પછી સાંજ એ પ્રમાણે આયુષ્ય દુકુ વતાં બાધ્યાવસ્થાથી છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે છે ગમે તે દોષ, પણ પરમાત્માએ આપણને પ્રમાણિકપણુ, ધૈર્ય, વિવેકાદિ મદ્યુષ્ણો મેળવવાને પરો વખત આપ્યો છે. જે આવા અમુદ્ય વખતનો ગેર ઉપયોગ કરે છે, તેજ એજાની છે.

૫૬

જિવવના કટકાને ખાણીમાં નાખ્યાથી તે તેમાં નળી નય છે અને માત્ર લવણ અનુભવાય છે તેવી રીતે આ સર્વ પ્રાણી મૂળ વસ્તુમાંથી બુદ્ધાજ રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમાં અમાય છે (મારૂં અને તારૂં) એજ મમતા મહાન બંધન છે આ બંધનથી સાર અસાર, ઇષ્ટ અનિષ્ટ અને સુખ દુઃખરૂપે ભાસે છે.

૫૭

નિય માણસનું નમન સદા દુ બદાયક છે. બિવાડીના નમવાથી ઉદગ્ના પ્રાણનો સહાર, મર્ષના નમવાથી કરડવાનો ઝેરી હશ અને મૃત્યુ અને શ્વાનના નમવાથી બિવાડીનો નાશ થયા વિના રહેતો નથી. એજ પ્રમાણે નિય માણસનો જગપણુ મર્સર્ગ લાયક છે. નાનો પણ અશ્વિનો તણુઓ આખા વનને દર્શ કરી અનેક પ્રાણીઓની હત્યા કરે છે નિય માણસ સાચે જન બોલવું, એ પણ હાનિકારક છે

૫૮

જ્યારે આપણે જગવસ્થા વિષે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે ચાર કાળોથી દુ ખી ધાગવામાં આવે છે પ્રથમ તે કાર્ય કરવાની શક્તિ મદ પાડે છે બીજું તે શરીરને વનારે ક્ષીણ કરે છે, ત્રીજું તે સર્વ પ્રકારના મનોવિકાર હરી લે છે, અને ચોથું તે શરીરને મૃત્યુથી વવાડે દૂર રાખતી નથી વિચાર કરો કે, ચાર કાળોમાંના દરેક કેવાં મ્હોટાં અને દુ બદાયક છે. આ જીવનીની કેટલીક જાતજમાથી સુકત રહેવા માટે દરેકને અવકાશ અને શાન્તિ મેળવવાનો હક છે આવી લાગણી માં કાંઈપણ અનિષ્ટ સમાયેલું નથી બીજું કારણ તનદુસ્તીની ખામી બતાવે છે. ત્રીજા કાળમાં કહી શકાય કે, જગવ.થા, બધી અવસ્થામાં જે કાંઈ મેળવેલું છે તેની વારમ છે, એટલે સર્વ મનોવિકાર તેમાં શમી જાય છે ચોથા કાળમાં કાપણુ જડતુ નથી, પણ જીવ્યેલું વસ્તુ ક્યાં સુધી ટકે તે મેવ ખાગખાગને જાણી ગયા વિના ગ્હે નહિ માટે આ અવસ્થામાં પાશ્વૈકિક હિત માંડના માટે મૃત્યુ રી તત્પર બની ઈશ્વર ભક્તિ યગ્યા કરે, એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

મૃત્યુ એક એવા પ્રકારની મીઠી નિદ્રા છે કે, જેમાં મનના સ્વાસ્થ્યનો ખંજ થઈ શ્વાનરૂપી સૃષ્ટિ રચાઈ હર્ષ શોકના પ્રસંગો આવતા નથી. મૃત્યુરૂપી નિદ્રા કેવળ શાન્ત સમાધીરૂપ છે. કોઈપણ માણસને એવી એક રાત્રી ચૂંટવા દો કે, જેમાં સ્વપ્ન આવી અનેક રંગો તેની દૃષ્ટિ સમીપ લગવાયા ન હોય, અને પછી તેની જીંદગી દરમિયાન કોઈપણ ખીજ દિવસો તેમજ રાત્રી, કરતાં વધારે સુખદાયક નિવડ્યાં હોય તેનો પ્રશ્ન પૂછો. આ પરથી જણાશે કે, કોઈપણ માણસ—ગમે તો મહાનૃપતિ જડશે નહીં, કે જેણે સ્વપ્ન વિના શાન્ત મીઠી નિદ્રામાં બધા દિવસ અથવા રાત્રી વ્યતિત કર્યાં હોય. મૃત્યુ આની માફક છે. મૃત્યુ અનાયાસે પોતા ભણી આકર્ષે છે, અનંતકાળની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માત્ર એકજ રાત્રી છે. અસ્ત થવાનો વખત એક પળેજ આવશે આપણને તેના આકર્ષણનો માર્ગ લીધા વિના છૂટકો થશે નહીં આપણે મરીશું અને ખીજાં જીવતા રહેશે એમાં કયું સારું છે, એ માત્ર પરમાત્મા જાણે છે. કહે છે કે, સદ્ગુણીનો આત્મા પરમાત્માના હાથમાં છે, અને તેને કોઈ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં એમ આવે છે કે, તે મૃત્યુ પામતાં દેખાય છે. અને તેનું ગમેન માત્ર દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે અને આપણથી જુદાજ પ્રકારની જંજળમાં પડવા વાસ્તે છે. આ સર્વ ખોટું છે. સર્વ સ્થળે સદ્ગુણનો જય છે. સદ્ગુણીનો આત્મા અખંડ શાન્તિમાં ઉપશમ પામશે.

વર્ષાઋતુની પેઠે શરદૃતુમાં પણ સ્વચ્છ આકાશમાં એકાએક અનેક વાદળાંઓ ચઢી આવી ગર્જના કરે છે, પણ વર્ષાદનાં આવી રીતે સર્વ ચિન્હો છતાં પાણીનું એક પણ ટીપું પૃથ્વીપર ઝરતું નથી. ઉલટી રીતે વર્ષાઋતુમાં ગર્જના કર્યાવિના વાદળાં બહુ વર્ષે છે, અને પૃથ્વીને જલમય કરી મૂકે છે આ પ્રમાણે જે નીચ માણસો હોય છે, તેઓ મોઢેથી બડાઈની વાતો હાંકી તત્ક્ષણ પોતાનું મહત્વ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાંનું કંઈ કરતા નથી. ઉલટી રીતે જે સજ્જન છે, તે કંઈપણ આત્મ પ્રશંસા કર્યાવિના કાર્ય કહી ખીજની દૃષ્ટિમાં પોતાના મહત્વને અવકાશ આપે છે. જ્યાં ખોટી રીતે બોલવાના આતુર્ય પર બુદ્ધિનો વ્યય થતો હોય, ત્યાં તેના તરફથી કાર્યની આશા રાખવી કેવળ વ્યર્થ છે.

૬૧

આપણે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી પણ તેમને વશ થવું નહીં. ઇન્દ્રિયોના બળથી મનુષ્યની શુદ્ધિ શ્રદ્ધ થતી જાય છે અને વિવેક પણ નાશ પામે છે. ઇન્દ્રિયોને વશ રાખ્યાથી મનુષ્ય ઈર્ષ્યા અને ક્રોધ થી બળતો નથી. જેમ પોતાના માર્ગમાં વાવાઝોડું તથા વાદળાંઓની અનેક અડચણો નડતાં છતાં મુર્ય હમેશની માફક પોતાની ગતિ લે છે, તેમ જે મનુષ્ય વિવેકી અને ઇન્દ્રિય નિમ્મલ છે તેને પછી કોઈ રિપુ હેગન કરતો નથી. તે નિત્ય અનેક આપત્તિ વેઠે છે, તથાપિ સદ્માર્ગેજ વળે છે.

૬૨

જેમ ગધેડો ખરાબ પદાર્થ સાથે મેળવીને નિર્મળ પાણીનું પાન કરે છે, તે પ્રમાણે મૂર્ખ માણસો આ સંસારમાં સારરૂપ દેખાતી વસ્તુઓનો પરિત્યાગ કરી અસાર ગ્રહણ કરે છે. મધમાખીની પેઠે દરેક પદાર્થમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો એ સર્જનનું કર્તવ્ય છે. પુષ્પનો ભેદ નહીં રાખતાં તેમાંથી મધ ચૂસી એકઠું કરવું એ મધમાખીનો દૃઢ સંકેત જોવામાં આવે છે. હંસ જેમ દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાંથી માત્ર દૂધ પીએ છે, તેમ પ્રત્યેક વસ્તુમાં ગુણદોષ સમાયેલા છે એમ માની ગુણ ગ્રહણ કરવા ઝૂળ કામને ધિક્કારશો, પણ તેના કર્તાને ધિક્કારતા નહીં. કર્તાના જીવનમાંથી આપણને કાંઈપણ નવું શીખવાનું મન્યા વિના રહેશે નહીં.

૬૩

આપણે ચોતરફ વાતા પવનના નાદરૂપ છીએ. જે નાદ આશ્રય માટે પ્રાર્થના કરતો હોય એમ લાગે છે, પણ આશ્રય તેને કદી મળતો નથી. પવનરૂપ આપણું ક્ષણભંગુર જીવન સમજો, જે જીવનમાં આર્જવ-આકંઠ ધાત-પ્રેસાધાત, દુઃખ અને સુખ આગ્યા કરે છે. ખરેખર મનુષ્યનું જીવન અનિ વ્યાધિ ઉપાધિથી ભરેલું છે. આથી નિર્ગુણ મોક્ષપદ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા વિના પ્રાપ્ત થાય એવી આશા ગળતી દેવળ વ્યર્થ કહી શકાય.

અપૂર્ણ.

પુસ્તકોની પહોંચ.

ભગવદ્ગીતા—(An Introduction to an Exposition of the Philosophy of the Bhagavad Gita). જુનાગઢના લીપર અસાધ્યમના મેડિકલ ઓફિસર ડાક્ટર જગનલાલ ગુલાબદાસ કાજીએ અંગ્રેજીમાં ભગવદ્ગીતા ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી છે, તેના ઉપોદ્ધાતની એક પ્રતિ અમને મળી છે. ભગવદ્ગીતાનો અંથ આજકાલ આખી દુનિયામાં લગભગ સર્વ માન્ય જોવા થઈ પડ્યો છે, અને તેનાં લગભગ દુનિયાની સઘળી ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. તેમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને દીધેલ બોધમાં અતિ ઉત્તમ જ્ઞાન સમાયલું છે. આ વિષય ઉપર આજકાલ થીઓસોફિકલ સોસાયટીએ ઘણું નવું અજવાળું પાડેલું છે. ગીતાનું અંગ્રેજી ભાષાંતર એક ડેવીસનું કરેલું હતું, પણ ચાર પછી તેનાં ઘણાં ભાષાંતરો તથા વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ સર્વમાં ઉત્તમ પ્રકારનું અધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતાવનારી ભગવદ્ગીતાની ટીકા પહેલવહેલી હિંદુસ્તાની સમર્થ મહાશયે આપેલ છે. આ ટીકા અતિ વિસ્તારવાળી તથા વખણાયેલી છે. આ સર્વ અંગ્રેજીમાં મદ્રાસના પ્રસિદ્ધ પંડિત વર ટી. સુખારાવે ચાર ભાષાંતરો આપેલાં છે. આ ભાષણો એ ગીતા ઉપર ઘણું જ પાડેલું છે. અને ઘણા વિદ્વાનોને નવા અર્થથી ચમકાવી દીધા છે, તેમાં પિ એકતા સ્પષ્ટરીતે બતાવનાર આધ્યાત્મિક જ્ઞાન બતાવ્યું છે. તે પછી જરા ઘણાં ભાષણો કુંબકાનમના શાસ્ત્રી નીલકંઠે અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે અનેક ભિરતના પ્રસિદ્ધ પ્લીડર રામપ્રસાદે પણ એક આટીકલ ઘણો ઉચ્ચ ગણેલો છે. આ વિષય ઉપર લખેલો છે.

આ સર્વ ભગવદ્ગીતા ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો હોય તેમાં માત્ર આધ્યાત્મ જ્ઞાન માર્ગે ટૂંકટૂંકમાં બતાવેલ છે; પરંતુ ડાક્ટર કાજીએ તો પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વ્યાખ્યાનો આપેલ છે. આર્ય શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્ગીતા ત્રણ મુખ્ય પ્રસ્થાનોમાં ગણાય છે, બીજાં બે પ્રસ્થાનોમાં બ્રહ્મસૂત્ર તથા ઉપનિષદો છે.

આ ઉપોદ્ધાતમાં છ મુખ્ય દર્શનોનો જ્ઞાનક્રમ પ્રથમ બતાવેલો છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત. વસ્તુરૂપ કાર્યનાં કારણની પરંપરા શોધતે શોધતે ન્યાયે શોળ પદાર્થોને મૂળ કારણ ગણી ત્યાંથી અટકેલ છે. ગોતમે

આ જ્ઞાન શોળ પદાર્થોના વિભાગો કરી સૃષ્ટિ રચના બતાવી છે, ત્યાર પછી કણાદે એ શોળમાંથી સાત પદાર્થે અટકાવ્યું, એટલે વાસ્તવિક રીતે એક પગથિયું આગળ ગયેલ છે. આ જે દર્શનોને હાલની જડપરમાણુ વિદ્યામાં ગણી શકાય હાલનું સાયન્સ પણ એથી આગળ જતું નથી. કપિલદેવે સાંખ્યદર્શન રચ્યું તેમાં ચેતન જ્ઞાન આગળ વધારી ચેતનરૂપ પુરુષ અને જડરૂપ પ્રકૃતિ, એમ બેજ પદાર્થને આદિ કારણરૂપ માન્યા. તે હાલના સાયન્સ પ્રમાણે Force અને Matter છે. તે પછી યોગ છે, કપિલનું સાંખ્ય અને પતંજલિનો યોગ એકજ વિદ્યા છે, પરંતુ ફેર એટલો છે કે સાંખ્ય તાર્કિક વિદ્યા છે અને યોગ અનુભવ ગમ્ય વિદ્યા છે. અંગ્રેજીમાં જને થીઅરી (Theory) અને પ્રાક્ટિસ (Practice) કહેછે તે આ બંને વિદ્યાઓ કમસર છે. પછી જૈમિનિએ કર્મથી ધર્મ જ્ઞાનરૂપ મીમાંસાદર્શન રચ્યું. અને પ્રમાણે એક ઈશ્વરનુંજ પ્રતિપાદન કર્યું. આમ એક ઈશ્વરે વાત આવી. પણ હજી અસાર લીધે એ ઈશ્વર સગુણ રહેછે. આથી છેવટે વ્યાસે વેદાંત દર્શન રચી નિર્ગુણ સર્જનનું કર્તૃત્વ સિદ્ધિ કરેલું છે.

એ મધમાખીનું જરા વિવેચન આપીને પછી એ સર્વના સરવાળાં રૂપ ગીતાને મિશ્રણમાંથી આં ગીતામાં અધિકાર પરત્વે ત્રણ માર્ગ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના એમ મૂળ ત્રણ વર્ણન હવે કરેલું છે, અને તેમનો અભેદ ઠીક કરેલો છે. કારણ ત્રણ માર્ગનાં પરિણામ બતાવેલાં છે કે કર્મ માર્ગનું પરિણામ અત્યંત વિના રહેજેપણું છે, જ્ઞાન માર્ગનું પરિણામ આત્મા પરમાત્માની એકતા-અનુભવ છે, અને ભક્તિમાર્ગનું પરિણામ કૈવલ્ય અનન્યત્વ છે. આ સર્વ વિસ્તાર આપેલ છે.

કરતો આ પછી ડા. કાજી પરબ્રહ્મમાં થતી ઉત્પત્તિનો ક્રમ બતાવેછે, અને તેમાં ભાક્ષક્રમ માટે બતાવેલ બરફનો દાખલો તથા વીજળીનો દાખલો બહુ સરસ છે. વીજળીની પોઝીટીવ નેગેટીવ શક્તિઓજ ચેતન અને જડ છે. તે એક વીજળીમાં જમ બે શક્તિઓ એકી વખતે રહે છે, તેવી રીતે એક બ્રહ્મમાં એ બે શક્તિ છે. આવી રીતે બ્રહ્મ તે સત્, પોઝીટીવ ચિત્ અને નેગેટીવ આનંદ અથવા અચિત્ છે. અને સતના પ્રતિબિંબરૂપ ચિત્ને અચિત્ હોતાં તે બને અસત્ કહેવાય છે. આવી રીતે સત્ એક છે તે ચિત્ અચિત્રૂપ બની જે

થાય છે અને તેમાં પોતે વ્યાપકરૂપે રહી બ્રહ્મ ગણાતાં ત્રણ થાય છે. આ ત્રણની ત્રિપુટી (Trinity) છે.

આ એકમાં ત્રણ ગુણપણે ગણી તેને અવ્યક્ત (Potencial manifestation) કહેલું છે. એજ શબ્દ બ્રહ્મ છે. આમાંથી વ્યક્ત બને છે. આને માટે હા. કાજીએ ઘણી સારી નવી પરિભાષા (nomenclature) વાપરેલ છે તે નીચે વૃક્ષાકારમાં બતાવી શું:—

૧	Inconceivable (પરબ્રહ્મ).	Beyond Latency. (તુરિય).
આકાશ. ૨	Commencement of Latency of Activity. (અવ્યક્ત-મહત્-પુરુષ-શબ્દબ્રહ્મ-યોગયુક્તિ).	Latency. (સુષુપ્તિ)
વાયુ. ૩	Plane of Latency of Activity. (વ્યક્ત-યુક્તિ-બ્રહ્મા-સાંખ્યયુક્તિ).	Actual Activity. (સ્વપ્ન).
અગ્નિ. ૪	Commencement of the Plane of Impression. (મનુ-અહંકાર-મન).	Impression (બયત)
જળ. ૫	Plane of Impression. (મન-ઇન્દ્રિયો).	સ્તિતારથી તથા
પૃથ્વી. ૬	Plane of Personality. (તન્માત્રા).	
૭	Activity. (પ્રાણ)	

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પંચીકરણ કહીને પછી તેમાંથી સ્થૂણ પંચીકરણ બતાવ્યું છે. આ પ્રત્યેક તરવમાં આગળ આગળ, એમ કરતાં સ્થૂણ શરીર બનવાને દશ માસ લાગે છે. એ વાત સિદ્ધ કરીને હાલના વૈદ્યકશાસ્ત્ર સાથે બહુ સારી રીતે મેળવી આપી છે. આ અંથ આખો છપાશે તો તે દશોબ્ધ ઉપ-યોગી થઈ પડશે.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ જો. અથવા રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર—કેટલાંએક વર્ષો સુધી સાહિત્યના વાંચકોને ઉત્ક્રાંતિ ગાળી, આ અંથના કર્તા પોતાની નવલ કથાનો ત્રીજો ભાગ બહાર પાડે છે, જે સ્વરૂપમાં પેહેલા ભાગનું અમે વિવેચન કર્યું છે તે સ્વરૂપમાં બીજા ભાગોનું વિવેચન કરવાનો સમય આજે છે. અમને જણાતો નથી. અંથકર્તા પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે તેમણે ચોથા ભાગમાં આ અંથની પૂર્ણાકૃતિ કરવા ધારી છે. આ રીતે જોતાં અંથની સમાપ્તિ સુધી ખોટી રહી, પછીથીજ આખા અંથનું વિવેચન કરવું અમુલ્ય લેખક અને વાંચક ઉભયને અનુકુળ વાગે. સામાન્ય રીતે જોતાં આ ભાગમાં કાંઈ નવીનજ રંગ ખીલવવાનો પ્રયાસ થયો છે. પ્રથમ ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વિદ્વાનનું કુટુંબથી ઉદ્ભવ થવું તથા તેમાંથી ઉદ્ભવતાં તરંગોનું દર્શન કરતાં ન ધારેલા અનનુભૂત સંસારમાં પડતાં અનુભવાર્થીને મળતો અનુભવ, તથા તેમાં પણ લાગતી ક્ષુદ્રતા, તથા તે ક્ષુદ્રતાને ઉત્તેજિત કરતી સાંસારિક વિચિત્રતાઓ એ સંસારમાંથી પણ ધકેલી દેતાં, નવો સંસાર કેવો થશે તેના તરંગોમાં લીન થએલા આપણે એકથી બીજા તરફ ધક્કા ખાતા રહીએ છીએ.

દ્વિતીય ભાગમાં ગજદીય પ્રપચને બહુ ન મથતાં એક સંદેગુણી અને વિદ્વાન ગૃહસ્થ તથા ગૃહિણીના ગ્રહસંસારનું ચિત્ર પાડતાં ધારેલા નાયક તથા નાયિકાને સુદરતા આપવા પટઉપર ચડીકા દુખળા વિગેરે જવી અ-આ ગાગતી આર્ય સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર પાડી, તેમાં પણ સુંદરતા જવી સૌમ્ય અ-કર્મ રક્ષિત્રીઓનું આલેખન કર્યું છે.

સરસ્વતીચંદ્રને તો જંગલમાં ગળાવી ગળાવી દુખી કરી જોગિંગોને ચોંપી દીધો છે. કુસુદ સુંદરીને નદીમાં વેહેતી મુદ્રી છે. એ રીતે ઉપનાયક અને ઉપનાયિકામાં મસ્ત થઈ ગયેલા કર્તા, નાયક અને નાયિકાના એક દિવસના વૃત્તાંતને લખી તેમને પાછા ન મળી શકે એવા, તેમની દુનિયાના જે સાગ-સામા છેડા ઉપર રજાળતા મુકે છે.

તૃતીય ભાગમાં, જોનો સંબંધ સંલગ્નિત ન હાગે એવા પ્રકારની છે પર્ય-પણાને મેળવી નાખી અંત કરેણું ઉપર તેમના મિશ્રણથી ઉદ્ભવતા જ્ઞાનનો ભાર મુકાય છે.

સુંદરગિરિના શિખર ઉપર વિજયુતાસ ખાવાનો મઠમાં અધમ અને મ-

અન્ય અધિકારીઓની વચ્ચેમાં ઉત્કૃષ્ટ અધિકારને પહેંચેલ સરસ્વતીચંદ્રને મેળવી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પોતાના વિચાર દર્શાવવાનો પ્રસંગ કર્તાએ આપ્યો છે. કેવલાદ્વૈતથી બહુદૈત્યતા વિદ્વાનો તથા દ્વૈતમાંજ પરાર્થતા માનનારા સામાન્ય જનતા મનોના વિરોધ મટાડવા, વિશિષ્ટાદ્વૈતની રીતે નહિ, પણ કાંઈક એથી આડે માર્ગે તેજ માર્ગનું દર્શન અંતઃકર્તા કરાવે છે.

રાજ્યતંત્રમાં પ્રાચીન એટલે સો દોઢસો વર્ષ પરની ગુજરાત અને કાઠીયાવાડની વ્યવસ્થા આ પ્રકારની હતી એમ શિખવી, તેમાં સારાસારતા દેટલી હતી તથા તેમાંથી અમુક માર્ગનું અહણ કરતાં આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર દેશીરાજ્ય કેવા પ્રસંગમાં આવી પડ્યાં હતાં, તે દર્શાવી, અર્વાચીન સ્થિતિ, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા મહારાજને મુખેથી ભવિષ્ય રીતે કહેવરાવી જાણે ત્રિકાલિક દર્શન કરાવ્યું છે.

ઐતિહાસિક સત્યતા તેમાં દેટલી હશે તે વિચારવાનું આ સ્થાન નથી દેવપનાનું પ્રમાણ, સાધારણ બળ વાપરી રહ્યું છે. ગમે તેમ હોય તોપણ નવલ કથાના સ્વરૂપને બાજુએ મુકી દેતાં આંતરીય વિચાર આધ્યયન કરવા જોવો છે. ચર્ચાએલા સર્વ પ્રસંગ જે રૂપે ચર્ચાએલા છે તે રૂપમાં નવલ કથાને યોગ્ય નહિ લાગે.

કર્તા આવાં એક બીજાથી દૂર રહેતાં રસિકને શુષ્ક લાગતા, તત્ત્વદર્શન તથા રાજદર્શન જેવાં જે શાસ્ત્રાનું અધ્યયન કરાવતાં પણ રસિકતા વિહીન થઈ જતા નથી.

પ્રથમ ભાગ જેવી કાવ્યની ઉત્તમતા કદાચ આ ભાગનું પ્રથમાવર્તન કરતાં નહિ જણાય, તથાપિ ધ્યાન દઈ વાંચતાં મહારાજ તથા મેનારાણીના પ્રસંગો, તેમજ મણિરાજ તથા કમળા કુમારીના પ્રસંગો સદ્દેશ વાચકને જરૂર આકર્ષિત એવા છે.

મણિરાજનું સ્વપ્ન તથા મેનારાણીની શિવ સ્તુતિનો પ્રસંગ બહુ આનંદ આપે છે. જરાશંકરનું દેખવણીનું નહિ તથાપિ અનુભવનું જ્ઞાન; ઉદ્ધત, પ્રચંડ રજપૂત પાસે સૌમ્યતાથી તેનો ઉપયોગ અને તે જ્ઞાન રૂપરશ્મિથીજ મહારાજ જેવા બહુ તેજ મસ્ત અશ્વને નિયમમાં ચલાવવાના પ્રસંગો વાંચતાં બહુ આનંદ આવે છે, હાલ તરતનો અંત આટલું કહિયું.

કાઠીયાવાડ કેળવણી કન્ફરન્સનો રિપોર્ટ:-વિચક્ષણ રાજ્યકરી લાઈ રિપનના સમયથી કેળવણીના સંબંધમાં ચર્ચાનો પ્રારંભ થયો છે. એ ચર્ચાનું મહત્વવાળું પરિણામ હજી આવેલું નથી પરંતુ એ ચર્ચા નવા નવા રૂપમાં થતી રહી છે એ પણ થોડા આનંદની વાત નથી. ઉપર લખેલું કાનફરન્સ પાંચેક વર્ષથી પોતાનું કાર્ય આગળ વધાર્યું જાય છે. જાણે રા. ગોપાલજી સુરભાઈએ આપેલી કેળવણીના ખીજનાં હવે અંકુર ફુટવા માંડ્યા છે. અને તેને જલ સિંચન કરી પ્રયુક્ત કરવાનું કાર્ય મી. તરખડે હાથ ધર્યું છે મી. તરખડે કાઠીયાવાડનું કેળવણી ખાતું પોતાના હાથમાં લેતાં ચાલુ ધોરણોમાં શીશી ખામી છે તથા તે કેવી રીતે સુધારી શકાય તેની તજવીજ કરવા માંડી છે. આ તજવીજના પરિણામમાં કેટલીક નાની સંભાળો થઈ એક વિશેષ ફેલાવાવાળી અને સાર્વજનિક સભા સન ૧૮૯૩ ના નવેમ્બર માસમાં વેરાવળ મુકામે મળી. આમાં કાઠીયાવાડ પ્રાંતના રજવાડાઓ તરફના કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ કેટલાક અનુભવીઓ મહેતાજીઓ સરકારી કેળવણી ખાતાના અમલદારો તથા ખીજ પણ વિદ્વાન સંભાવિત જુહરો પધાર્યા. આમનો સર્વનો આદર સત્કાર શ્રી સોરઠ સરકાર તરફથી તેમના દીવાન સાહેબે કર્યો. સમાજે કેટલાક દિવસ સુધી મળી પ્રાંતની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં ધોરણો વિષે વિચાર કરી તેમાં ફેરફાર સૂચવ્યા છે. કેવળ આડમ્બરે યુક્ત ભાષણો ન કરતાં ખરેખરી મહેનત લઈ આ સમાજે ચાલતી રૂઢિમાં ખાત્રી કાઢી તે વિષે ચર્ચા કરી તે કેવી રીતે સુધરે એ દર્શાવ્યું છે. સમાજે કરેલી સૂચનાઓ અમલમાં આવી કે નહિ તે હજી અમે જાણતા નથી પરંતુ જીવી છે તેવી પણ અમને ખુબજ ઉપયોગી લાગે છે. હજી પણ ખીજ સમાજે યોજાઈ એ વિષય ઉપર ચર્ચાઓ થતી રહેવાની જરૂર નવાં યોજાણેલાં અથવા ખરૂં કહીએ તો જુનાં ઉપરથી સુધરાણેલાં ધોરણો ઉપર હાલ ખુબ વિવેચન ન કરતાં તે અમલમાં લાવી તેથી થતા લાભાલાભ વિદ્વાનોને નજરે કરવાની અમે આ સમાજના યોજાણે સૂચવીએ છીએ.

* એમર્સનના નિષ્પંધો:-કેવળ સ્વાશ્રયથી વિદ્યોપાર્જન કરી સુવિચારી તત્ત્વથી દૃઢ નિશ્ચય કરી વસ્તુદર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કરનાર આ વિદ્વાન અમેરિકન લેખક ઇંગ્લિશ ભાષાના જ્ઞાતાઓને પ્રસિદ્ધ છે. એના સિદ્ધાન્તો ગૂઢ તથા ઉપ-

દેશક છે. એણે સખેલા નિબ ધોમાંના ઘણાકનું ભાષાન્તર આ લેખકે કર્યું છે. શ્રુત કર્તા ઉપર વિવેચન કરવાનું આસ્થાત્ત નથી. આટલુંજ કહેવું પૂર્ણ થશે કે શ્રુત અંથવાંચવા જેવો છે. એથી સાંસારિકતેમજ પારમાર્થિક વિષયોનું સારું જ્ઞાનમળે છે.

ભાષાન્તર સંબંધે સખતાં આનંદથી કહી શકાય છે કે:—આ નનામા લેખકે પોતાની શૈલી દિવસાનુદિવસ સુધારી છે. તેમજ આવા કઠિણ અન્યનું ભાષાન્તર કરતાં રાખવી જેતી સંભાળ રાખી અન્યરમ્ય બતાવ્યો છે. આવા અન્યકાર સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. શ્રી ભાવનગરના યુવાન મહારાજને આ અન્ય અર્પણ કર્યો છે, એમનો આવા વિષયની ચર્ચામાં ઉત્સાહ જોઈ અમને અતિ સંતોષ થાય છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ—આ પુરતક વાંચતાં કર્તાની વિદ્વત્તા ઘણીજ પ્રાઠ દેખાય છે. એમાં મુક્તિ મેળવવાના માર્ગ, આત્માનુસંધાન તથા કર્મ-માર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની અંતાવસ્થાગાં એકતા, એ વિષયો ઘણીજ ખારીકીથી સારા પ્રતિપાદન કરેલા છે. ભગવદ્ ભક્તોના હૃદયમાં જ્ઞાનોદ્ધર કેની રીતે ખુલે છે તેમજ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગવડે શું શું ગતિ થાય છે તે સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવામાં આવેલું છે. આત્માનું સર્વ વ્યાપ્તપણું તથા આનંદનો શોધક આત્મા અને આખરે આનંદરૂપ આત્માજ છે એ અંથકર્તાએ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યું છે. આ અંથમાં જગ્યા જગ્યાએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકો સારાં વિવેચન કરી ટાંકી બતાવેલા છે. એકંદર મુક્તિ તરફ આ લેખનું વળણ છે જેથી મુમુક્ષુઓને આ અંથ વાંચવાની હુમારી ભલામણ છે.

વેદ ધર્મ સભાને મેટ.

શેઠ કાલીદાસ જીઠાભાઈ જસ્ટીસ ઑફ ધી પીસ થયા તે પ્રસંગે વેદ ધર્મ સભાના ધર્માઉકંડમાં (૨૨૫) બક્ષીસ આપ્યા તેનો સદુપયોગ થશે.

※

※ ※

શેઠ ગીરધરભાઈ જીઠાભાઈએ તેના પુત્રના જન્મ મહોત્સવને દિવસે વેદ ધર્મ સભાના ધર્માઉકંડમાં (૨૧૫) બક્ષીસ આપ્યા છે તેનો સદુપયોગ થશે.

ॐ तत्सत् ।

आर्यधर्मप्रकाश.

ARYA-DHARMA-PRAKASHA.

पुस्तक २७ मुं. संवत् १९५५.

श्लोक.

आरंभोन्याययुक्तोयः । सहिधर्म इतिस्मृतः
अनाचारस्त्वधर्मेति । एतच्छिष्टानुशासनम् ॥

छपावी प्रगट करनार.

वेदधर्मसभानी कार्यभारमंडली

तरफयी

[रा. रा. विश्वनाथ वि. प्रभुराम की. ए;]

डे० लुक्सेश्वर अनंतवाडी.

मुं'अध

इस्ट प्रीटिंग प्रेस.

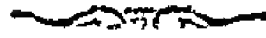
संवत् १९५५. सन १९५६ छसवी.

वर्ष १ नो दोढ रुपियो.

उत्तम औपधनी पेठे परिणामे गुण करनार.

नीति धर्म तथा व्यवहारसंबंधी बोध आपनार.

વર્ષાનુક્રમાંણિકા.

વિષય

૧.

પૃ.

અદ્વૈતામૃત	૫૩, ૧૧૨, ૧૨૧, ૧૬૪, ૨૪૨, ૨૬૬
અપરોક્ષ જ્ઞાને ચક્રનું પરોક્ષ જ્ઞાનીનું પ્રમાણ (કવિતા)	૪૫
આત્મજ્ઞને અતિ જ્ઞાન સદિત ગિઆમખ.	૨૬૫
અભિનવ વર્ષ સુધારવા વિશે પ્રબુ પ્રાગેના (કવિતા)	૧
આમ વચન.	૩૩
આયુર્વેદ વિદ્યાલય	૨૦, ૨૧૪
આયુર્વેદ વિદ્યાલયની મદદને રવીકાર	૨૧૪, ૨૪૦, ૨૬૩
આને બંધુઓ ૧ જનન થાઓ.	૧૩૮, ૧૫૫, ૧૭૮, ૨૦૧, ૨૭૮
એક બોધ સેવા મોખ આચરણ	૧૬૧
એક ૭૬ પુરુષનો ધર્મમાં ઉત્સાહ	૧૪૬, ૧૭૦, ૧૮૦, ૨૧૮
એક શિકારી	૮૫, ૯૮, ૧૩૦
ઓમ્ શ્રી સદાશિવ સ્તુતિ (કવિતા)	૧૭
આપિને બોધ (કવિતા)	૧૬૩
(શ્રી) કાશીમાં નવી કોલેજ... ..	૯૩
ગિરિ મદાત્મ્ય (કવિતા)	૩
શ્રી જીવનરામ મદીધરનું આકાશ મૃત્યુ (ગિત્ય રૂઢન, કવિતા)	૨૧૨
અધ્યવસોજન	૭૧, ૯૬, ૧૧૬, ૧૬૮
ચંડ કૌશિક નાટક... ..	૧૭, ૩૭, ૬૧, ૨૨૬
જીવરૂપ ક્રોડિત પ્રત્યે ઉક્તિ (કવિતા)... ..	૧૪૫
દુરંચાલ્ય માયા (કવિતા)	૪૯
ગૂતન વર્ષ	૨
પતિને સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ અથવા પુરોગે મતીકૃત વિશે બે બોધ... ..	૧૩૩
પરચુરણ	૨૨, ૪૦
પુસ્તકોની પડોચ... ..	૪૦
પ્રમાણ વિચાર	૬, ૪૧, ૬૫, ૮૯, ૧૮૬
મિત્ર મંગલ	૪૦, ૮૧
બક્તિ મદાત્મ્ય	૧૧૪
બેળા મનને ઉપદેશ (કવિતા)	૭૩
મનને ઉપદેશ (કવિતા)	૯૦
મદામારી તથા મિત્ર મિત્ર પ્રાર્થનાં તેનાં આર્થ પરિણામ	૯૪
માતા પિતા વિશે પુત્ર બક્તિ	૧૨, ૩૧
મામાના મેનમાં નિદારણ પામેલા મનને સચેત કરવા વિશે (કવિતા)	૨૫

માહાત્મા ગાંધીજી ૪, ૨૬, ૫૦, ૭૬, ૧૦૬, ૧૨૪, ૧૫૧, ૧૭૪, ૨૦૮, ૨૪૬, ૨૭૮				
મેઘ વૃષ્ટિ માટે ઇશ્વર પ્રાર્થના (કવિતા)	...	...	...	૨૪૧
રાવળહાદુર અને રાવસાહેબ	...	...	...	૭૨
વસંતના સમીરથી મોહિત થએલ પ્રત્યે ઉક્તિ (કવિતા)...	...	...	...	૧૨૧
વર્ષા વર્ણન (કવિતા)	...	...	...	૨૧૭
વર્ષાનુક્રમણિકા	...	...	...	૨૮૫
વેદધર્મસભાને ભેટ	...	...	૭૨, ૧૨૦, ૨૪૦, ૨૬૪	
વેદધર્મસભાનો સંવત ૧૯૫૪ના વર્ષનો રીપોર્ટ	...	...	૨૩૫, ૨૫૩	
વેદધર્મસભાનું સંવત ૧૯૫૪ની સાલનું સરવાળું	...	...	...	૨૬૩
વેદ ધર્મ સભાની બેઠક	...	...	...	૨૮૨
વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ યજ્ઞ પારિતોષિક	...	...	...	૨૧૫
વૈદ્યક દુચકા સંગ્રહ	...	...	...	૨૬૪
શ્રી સદ્ ગુરુસ્તવત (કવિતા)	...	...	...	૧૧૭, ૧૨૯
સમય મહત્વ અને મનુષ્ય કર્તવ્ય	...	...	...	૧૮૯, ૨૩૨
સંસાર સુખનો અભાવ (કવિતા)	...	...	...	૧૬૯
સંસારથી ઉદારીન રહેતા એક પુરુષની ઉક્તિ...	...	...	...	૨૫૩
સામાન્ય નીતિ	...	...	...	૧૪૨, ૧૬૪
સારાં અને નરસાં એક બાને ખપવા વિષે અટક (કવિતા)	...	...	...	૬૬
સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યે પ્રેમ અને સ્ત્રીઓનું સામાન્ય ૧૫૯, ૧૮૨, ૨૦૫, ૨૨૦, ૨૪૬, ૨૬૮				
સ્વર્ગવાસ અખંડ સૌ. ગોમાખાઈ	...	...	...	૭૧
„ અખંડ સૌ. રત્નખાઈ	...	...	...	૧૬૮
„ સમર્થ વિદ્વાન હવનરામ શાસ્ત્રીજી	...	...	...	૧૨૯
„ સૌ. લીલાંખાઈ	...	...	...	૨૧૬
„ મૃત્યુ. (શેઠ દામોદરદાસ તાપીદાસ)	...	...	...	૨૧૬
„ „ શેઠ ગોરવનદાસ ખીમજી	...	...	...	૨૩૯
„ બેદશરક અકાળ મૃત્યુ (સૌ. કંકુબેહેન તથા કાળીદાસ મુળશંકર)				૨૩૯
„ પાંચિમાલ્ય સંસ્કૃત સાક્ષર પીટરસન	...	...	...	૨૬૪
„ શેઠ ગોવિંદજી ઠાકરશી મુળજી	...	...	...	૨૮૪
હંસોદિત-અભાવ (કવિતા)	...	...	...	૨૪૬

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ भुं.]

आर्ति, संवत् १८५५.

[अंक १ ले.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

अभिनव वर्ष सुधारवाविशे प्रभु प्रार्थना.

आशा गोदी—ताल दीपचदी.

अभिनव वर्ष सुधारो कृपाधन०

टे०

जीवित जालवी आर्तजनोनां, हर्ष अतिव वधारो. कृपा १

पीडित भारत जनने निरखी, अन्तर कंईक विचारो. कृपा २

महामारीना दुष्ट प्रभावे नष्ट यया छे हजारो. कृपा ३

आवी हवे हृद आ संकटनी करुणा करिने लगारो. कृपा ४

आपि सदापथ अन्तर्यामी, व्याधि अशेष निवारो. कृपा ५

संप सदैव वधारि जगतमां नित्य तजावो कुधारो. कृपा ६

शुद्ध परम पथ ग्रहण करावो ए मत एक अमारो. कृपा ७

दामोदर हरि दीनदयालु आश्रय एक तमारो. कृपा ८

નૂતન વર્ષ.

આર્યધર્મોત્પત્તિ દર્શક આ માસિકપત્રને છવીશ વર્ષ પૂરાં થયાં છે. આજ સુધી વિનય, વિવેક, નીતિ, ધર્મનાં અન્ય તત્વો સદ્વર્તણુક, ન્યાય, વિગેરે અનેક જ્ઞાનપ્રદ વિષયોની ચર્ચા કરી આ પત્રે આર્ય જનોના મનને આહ્વાદિત કરેલ છે. વાચક વર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન જનોની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિ હોય છે. આ પત્રમાં આવતા સર્વ વિષયો સાર્વજનિક અભિનંદનને પ્રાપ્ત થાય એમ માનવું એ મિથ્યા આત્મ ગૌરવ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે નિરર્થક આડંબરને માટે ઢાલાહલ ન કરતાં પોતાનું લક્ષ, લોક સુધારણા તથા ધર્મજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ પ્રત્યે રાખી, આ પત્ર પોતાનું કાર્ય શાન્તપણે કર્યે જાય છે.

વેદોત્પત્તિ આદિ શોધક વિચાર, અગ્નિસૂત્રાદિ પ્રાચીન ધર્મ ભાવના, તથા બીજાં તેવાજ પ્રાચીન ધર્મ વિચારદર્શક, તથા અન્ય સ્કુટ વિષયોની ચર્ચા; ગયા વર્ષમાં થઈ છે. આ વર્ષથી નવાજ શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યાવહારિક ધર્મપરાયણ વિષયોની ચર્ચા કરવા ધાર્યું છે. ઈશ્વર કૃપાથી અમારી ઈચ્છા પાર પડે.

વેદધર્મ સભાની પાઠશાલા સુંખમમાં ચાલતી મહામાર્ગને લીધે શિષ્ય બાહુલ્યના અભાવે મંદ ચાલે છે. તેને સતેજ કરવાના વિચારમાં કાર્યભાર મંડલી છે.

આ સભાએ નવા નવા આર્યધર્મને અનુસરતા પ્રાચીનધર્મના તેમજ અન્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથો બાહાર પાડવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે. તે સંબંધે યોગ-વાસિષ્ઠ જેવા અલભ્ય તથા એક વેદાન્ત ગ્રંથનું ભાષાન્તર પૂર્ણ થયું છે. એક ઉત્તમ વૈદિક ગ્રંથ છપાય છે, તે થોડા દિવસમાં બહાર પડશે. એ શિવાય બીજાં પણ ઉત્તમ જણાતા ગ્રંથો બાહાર પાડવાનો વિચાર ચાલે છે. આ સર્વ કાર્ય ક્ષણભૂત થવામાં સભાના સભાસદોની સંપૂર્ણ સહાયતાની આવશ્યકતા છે; અને તે યથાયોગ્ય મલે છે એ જોઈ અમને પૂર્ણ સંતોષ થાય છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સભાનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય. આમ થતાં તેનો લાભ સભાસદોનેજ નહિ પણ આખા ભરતખંડને છે.

ગિરિમહાત્મ્ય.

(હરિગીત.)

- ગિરિરાજ દૃઢતાથી પડ્યો, નિજ શૃંગચોમ વિશે રમે,
પરિપૂર્ણ તોપિત ધાતુરત્ને, ભૂપ શુણ્વંતો ગમે,
છે દૂર સર્વ વિકાર સાધુ મસ્ત થઇ ધરણી ઢળ્યો,
પર્યંકમાં ધરો સૃષ્ટિ વનની, ગધરસ વરસાવતો. ૧
- શુભ શુણ્ધી મોહિત થઈ વાસો ક્યો વન દેવોએ,
હરોયાળી પણ ખીલી રહી, વનવૃક્ષછાયા વેણોએ
ઉરવાસ વસતી શાંતિનાં, ઝરણાં સરિતાને ભરે
જળ જળ સર્પાકાર જના, દૃઢ્યમાં મત્સ્યોરમે. ૨
- છે શોભતાં સર સરસ વૃક્ષો, પાળપર ઝુકી રહ્યાં,
ખુલખુલ ઢાયલકીર મયૂરો, મધુર ગાન કરી રહ્યાં.
રંગે રસીલા મત્ત મયૂરો નારો સું નૃત્યો કરે,
ખડુ ચિત્રથી ભરપૂર પીછાં, છત્ર રૂપે શિરધરે. ૩
- હુકી રહ્યાં છે મસ્ત કપિદળ, લટકતાં લાંગૂલ શાં !
દોન હરિણ પણ શોભી રહ્યાં, વનઉપવને નિજવૃંદમાં
ને ધેતુ ટાળાં વત્સ વિરહે, તૃણ ચરતાંભાંભરે,
વનદેવોને મસ્તાન કરવા, ઢાયલો ટહુકા કરે. ૪
- વનચર, અને વનના વિહારી, સંતવાસ વસે તહાં,
વનરાજ્ય-રિક્ષિ તમામનો ઉપભોગ કરતા મોદતા.
મળી શિષ્ય પ્રાતઃકાળમાં કૃળફૂલ સમિધો લાવવા,
કર ગ્રહી દંડ સહર્ષ જાણે જળ વનમાં માલવા. ૫
- સંધ્યા સમય ગુરૂ શિષ્ય સાથે જળ છે નદો તટ ભણી,
કરો નેતિ ધોતિ ખસ્તો આદિ શુદ્ધિ સર્વ શરીરની.
ત્યાં સંત શાંતિભવન સોહં કુંભકાદિ કરી રહ્યા,
થઇ ગઈ ઉપાધિ વિલીન બ્રહ્માનંદનાં ઝરણાં વધ્યાં. ૬

પ્રસરિત વ્યક્તિ સમસ્ત વિશે પ્રેમ રસ જ વિશ્વમાં,
 તે પૂર્ણ અંશે અહીં કર્યો વન જળ હવાના પૂંજમાં.
 એ નમ્રવાણી સુખદ પ્રાણી પુનિત સૃષ્ટિ નિહાળતાં,
 જડમૂળમાંથી જાય ઈર્ષ્યા ક્રોધ કુટિલ કઠોરતા. ૭
 શીખો સહુ જગ હે ! ગિરિ, નિઃસ્વાર્થ તારી પ્રકૃતિ,
 તું ગાંધી જન મંડળ તણોને, વિષ્ણુ-વૈધક વિભૂતિ.
 ખુદ ! શિવનું કૈલાસ તારું શિષ તુજને ધન્ય છે !
 ઝળકી રહ્યા શુભ ગુણ તારા ધામમાં તું અનન્ય છે. ૮
 છે સ્થિર આસન અડગવૃત્તિથી કરેલું યોગીં તે,
 નથી ભેદો શક્તા ગ્રીષ્મ વર્ષા, ધીર તારા વૈર્યને.
 કંઈ કંઈ ઉપાધિ લાગીં તુજને, લક્ષ રજ તેમાં નથી,
 લાગી સમાધિ સખત શીતમાં, શીખશે શું માનવી ! ૯
 એ સર્વ તારીં સુવાસ પ્રગટી, પુષ્પનાં સૌંદર્યમાં,
 ખહેકી રહ્યા બહુ ગંધ ત્યાં ગુલબર છોડ ગુલાબના
 પૂરખહાર ચંદન, અગર, આહા ! દેશરાદિ વૃક્ષશાં !
 ઝુંખીરદ્યાં, નાચી રહ્યાં તરૂં પુષ્પ વરસે હર્ષમાં ૧૦

વિષ્ણુરામ. સકરશી પંડ્યાજી

મહાત્મા ચાણક્ય.

પ્રકરણ પહેલું.

વૈરત્તું બીજ.

પૂર્વે ભરતખંડમાં મગધદેશનું રાજ્ય મુખ્ય ગણાતું હતું. ત્યાં જરા-
 સંધ તથા પૌરવ વંશના પ્રબળ પરાક્રમી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓનો
 પ્રતાપ એટલો તો પ્રબળ હતો કે, દેશ દેશાંતરના રાજાઓ તેના દરબારમાં હા-
 જરી આપીને તે રાજાના ચરણમાં પોતાના મુકુટો નમાવતા હતા. પરંતુ દોષ

અમર રહ્યું નથી. રાવણ જીવાનો પણ વૈભવ કાળે કરીને નાશ થયો છે, તો બીજાની શી વાત ? પુરુવંશજ રાજાઓ પણ તેજ કાળના બળથી ધીરે ધીરે નબળા પડવા માંડ્યા, નંદ વંશના રાજાઓએ તેઓનો પરાજય કરીને પટ-
 ૧. ણાનુ રાજ્યાસન પોતાના હસ્તગત કર્યું, અને ધીરે ધીરે આખા ભરતખંડમાં નંદ રાજાઓનું રાજ્ય સર્વોપરી સત્તાધારી થઇ પડ્યું.

ઇતિહાસ, એક કાળાંતરમાં બનેલા વૃત્તાંતો જેવા-જાણવાનું દર્પણ છે. નાનામાંથી મોટા ઢમ થવાય છે, તે નીતિનો ઉપદેશ કરે છે, અને રાજની-
 તિયુક્તિ જાણવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે. ઇતિહાસવેત્તાઓ કહેછેક:-નંદ વંશના રાજાઓએ મગધદેશ ઉપર ૧૩૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. અને તેના વં-
 શજ રાજાઓમાં મહાનંદ નામે એક મહાપરાક્રમી રાજા થયો હતો. જ્યારે પ્રખ્યાત વિજયી આલેકઝાંડર હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, ત્યારે આ મહાનંદ રાજા વીશ હજાર ઘોડાઓ, એક લાખ પાયદળ, અને સેંકડો હાથી-
 ઓ સાથે લઇને આલેકઝાંડરની સાથે લડવા માટે રણમાં ઉતર્યો હતો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાનંદના સમયમાં તેના જેવો બીજો કોઇપણ રાજા મહાબલવાન હશે નહીં. તેની રાજ્યસીમા ઘણીજ મોટી હતી. અને તેની પેદાશ વર્ષ દહાડે એક કોડ સુવર્ણની હતી, તેના દરબારમાં મોટા નીતિવેત્તા મંત્રિઓ બીરાજતા હતા. જેમાં શકટાર, વકનાસ, રાક્ષસ (પ્રાહ્મણમંત્રી) વિ-
 ગેરે મંત્રિઓ સુખ્ય હતા. તે ઉપરાંત રાજકાર્ય પ્રસંગે દેશદેશના માંડલિક રાજાઓ પણ દરબારમાં હાજરી આપતા હતા. તેઓમાં પહાડી રાજા પર્વતેશ્વર ઘણોજ મોટો સત્તાધારી અને બીજાઓ કરતાં બળમાં અને પરાક્રમમાં ચઢી-
 આવ્યો હતો. તેને નંદના દરબારમાં વિશેષ માન મળતું હતું, કારણ કે સર-
 હદના રક્ષણનો આધાર તેના ઉપરજ હતો.

રાજા મહાનંદનું જન્મનામ સુધન્વા હતું તોપણ તે પરાક્રમ વગેરે ગુણોને લીધે જગતમાં મહાનંદને નામે પ્રખ્યાત થયો હતો. તેને બે રાણીઓ હતી. એકનું નામ સુનંદા અને બીજાનું નામ મુરા. સુનંદા કરતાં મુરા ૩૫ ગુણમાં ચઢીઆતી હતી; તેથી રાજા સુનંદા કરતાં મુરાને વિશેષ ચહાતો હતો. તોપણ તે બંને શૂદ્રી હોવાથી પટરાણીના પદને અધિકૃત દરવાને બા-
 બરાબરી થઇ શકી ન હતી. આમ છતાં આદરમાન સર્વ કંઈ પટરાણીના જ-
 ટણ જ ભોગવતી હતી. પહેલીને નવ પુત્રો હતા; અને બીજાને એકજ પુત્ર હતો.

પહેલી રાણીના પુત્રોનાં ઉત્પન્નવા, તીક્ષ્ણધન્વા, વિકટધન્વા, ઉત્કટધન્વા, પ્ર
કટધન્વા, સંકટધન્વા, વિષમધન્વા, શિખરધન્વા, અને પ્રખરધન્વા આવાં
નામ હતાં પરંતુ તેઓ નવે નંદના નામથી લોકોમાં જાણખાતા હતા. ખીજાના
પુત્રનું નામ ચંદ્રગુપ્ત હતું. પરંતુ તે વૃષલને નામે પ્રખ્યાત હતો; માત્ર કોઈક
જ તેને ચંદ્રગુપ્તને નામે ઘોલાવતું હતું. રાજ્યે આ દશે પુત્રોને નીતિશાસ્ત્રનું
અધ્યયન કરાવ્યું હતું. તેઓમાં પહેલા નવ કરતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાનો ઉત્તમ
બુદ્ધિ પરીચય દર્શાવી આપ્યો હતો. તે ક્ષેત્ર બુદ્ધિમાંજ ચઢીયાતો હતો તેમ
ન હતું પણ ચેહરે મોહોરે પણ ઘણોજ દેખાવડો હતો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે
પ્રસંગે વાતચિત કરતાં કહેતા હતા કે આ ચંદ્ર આગળ જતાં મહાનંદના નામને
દીપાવશે. તે જમ જમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે વિવેકદ્વિક ગુણોથી નંદો
કરતાં અધિક યશ સંપાદન કરવા લાગ્યો. અને રાજકીય કામકાજ પ્રસંગે પો-
તાની અધિક નિપૂણતા દર્શાવીને રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યો.
કટલાએક રાજકીય પ્રસંગોમાં મહાનંદ તેના ઉપર ઘણોજ પ્રસન્ન થયો હતો,
અને તેથી તેણે તેને ખાનગીમાં ખર્ચ માટે જે ગામ આપ્યાં હતાં તથા સેના-
પતિની પદવી ઉપર તેની યોજના કરી હતી. ચંદ્રગુપ્ત સ્વભાવે ધીરો અને
મિલનસાર હતો તેથી આરે તરફથી તેની પ્રશંસા થતી હતી. આવેલો સમય ફ-
રીને આવતો નથી, કરેલી સલાહ ખૂરાઈ પાછળના ભાગમાં જગતરૂપી પટ ઉપર
કાતરાઈ રહે છે, ત્યારે સલાહ શા માટે લેવી નહિ, જ્યો જતે દહાડે લોકો
કીર્તિગાન કરે. શાસ્ત્રમાં કીર્તિને માટે કહ્યું છે:—“ મનુષ્યની કીર્તિ જ્યાં સૂધી
જગતમાં રહે છે ત્યાં સૂધી તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં રહે છે.” આ સૂત્રજ ચંદ્રગુપ્તે
પણ ધ્યાનમાં રાખ્યું હતું. તેમણે ધીરે ધીરે પોતાના સ્નેહીઓમાં સારો વધારો
કર્યો હતો. તેઓમાં નીચેના રાજકીય પુરૂષો પણ હતા:—ભદ્રભક્ત, પુરૂષદત્ત,
હિંગુરાત, બળગુપ્ત, રાજસેન, ભાગુરાયણ, રોહિતાક્ષ અને વિજયવર્મા. આ
સર્વ તેમના પરમ મિત્ર હતા, અને સમય આવતાં પ્રાણ સુધ્ધાંત આપવાને તૈ-
યાર થતા હતા. ચંદ્રગુપ્ત પણ જતે વિવેકી તથા ધીર હતો. કદાચ કોઈ કંઈ
કહે તોપણ તેનું માહું ન લગાડતાં સામાના મનનું સમાધાન કરતો હતો.
તેથી તેની આરે તરફ વાહવા થતી હતી. આ વખાણ નવ નંદો સહન કરી
શકતા નહિ, તેથી તેઓ ચંદ્રગુપ્તનું અનિષ્ટ કરવાના ઉપાય કર્યા કરતા હતા.
પરંતુ મહાનંદનો જખરો ઘાક હતો તેથી તેઓના મનોરથો માત્ર હૃદયમાંજ

ઉત્પન્ન થઇને અંદરજ પાછા સમાઇ જતા હતા. અને બહારથી રાજકુટુંબમાં જાણે સર્વ પરસ્પર સ્નેહલાવણી વર્તતાં હોય તેવું દેખાતું હતું.

રાજા મહાનંદ જેમ વિદ્યા-વિનોદી હતો, તેમજ મૃગયા ખેલવામાં, અને પટ્ટા બાજી વિગેરે શરીરને હિતકારિણી રમતોમાં પણ કુશળ હતો. મૃગયા બહુધા વસંતમાંજ ખેલવામાં આવે છે અને તેમાં પ્રથમ દિવસે શિકાર મળવાના ઉપર આખા વર્ષના શુભ પરિણામનો આધાર રહે છે. આરંભમાંજ જો ઉત્તમ શિકાર મળ્યો તો આખું વર્ષ વિજયી નીવડે છે. આવો પ્રાચીન કાળનો સંપ્રદાય છે. હમણાં વસંત ઋતુના દિવસો આરંભાયા હતા. આંખા, અશોક મહોરાર્થ ગયાં. ઝાડનાં નવકુંપણીઆવડે આખું વન હસી ઉઠ્યું. આમરાઈઓમાં છુપાઇ રહેલી કાંચલો ટૌકા કરી રહી હતી, તેના કલરવો વિધુરનાં કાળજીને વિધી નાખતા હતા. પુષ્પના રસનું પાન કરીને મદમત્ત થયેલા ભમરાઓના ગણ ગણાટથી ક્ષેત્રોની સીમાઓ ગણગણી ઉઠી હતી. દક્ષિણનો મધમધનો પવન મંદમંદ વાતો હતો અને ચારે તરફ વસંતોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. મહારાજ નંદે પણ વસંતોત્સવનો બહાર જોઈને મૃગયા જવાનો વિચાર કર્યો, અને તેને અનુસરતો સર્વ સરજામ તૈયાર કરાવ્યો. વસંત પંચમીનો દિવસ મૃગયા માટે પ્રથમથીજ મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો તે દિવસ આવ્યો કે રાજા અને તેનો પ્રિયમંત્રી શકટાર ઘોડાપર ચઢીને ષટલાએક વનના જાણીતા માણસો અને શિકારી કુતરાઓ લઇને વન તરફ નિકળી પડ્યા. ચાલતાં ચાલતાં એક ઘાડા જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં ત્યાં ઉભેલા એક મૃગ ઉપર રાજાની દૃષ્ટિ પડી, એટલે આંગળીના ઇશારાથી મંત્રીએ રાજાને તુરતજ તે મૃગ દેખાડ્યું, કે આગળ રાજા અને પાછળ મંત્રી એમ બન્નેએ તે મૃગની પૂઠે પોતાના ઘોડાઓ હંકારી મૂક્યા. પેલું મૃગ આગળ દોડતું હતું તેની પૂઠે રાજા અને મંત્રી ધસારાખંધ જતા હતા. પેલું મૃગ નાસતું નાસતું એક કરમદાના જાળામાં પેસી ગયું અને ત્યાંથી આરપાર નિકળી બીજા વનમાં દોઇ ગહન વૃક્ષસમૂહમાં છુપાઇ ગયું. રાજા અને મંત્રી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા અને તેની બહુજ શોધ કરી પણ તેનો પતોજ લાગ્યો નહિ, એટલામાં મધ્યાહ્ન થયો. સૂર્ય નારાયણ ખરાખર માથા ઉપર આવ્યો. સૂર્યનો તાપ બહુજ સખત પડવા લાગ્યો. તાપને લીધે એક પણ પક્ષી ઉંચે ઉડતું નજરે પડતું ન હોતું. તૃયાથી રાજાનું

તાળવું સૂકાઈ ગયું. ભૂખ પણ કડકડીને લાગી. અને રસ્તાના અમથી શરીર શિથિલ થઈ ગયું. પરંતુ મંત્રી જાતે મહાદૃઢ પુરુષ હતો. તેણે ટાઢ, તકડા બહુજ વેઠ્યા હતા તેથી તે શાંતજ દેખાતો હતો, તે રાજાને ગભરાતો નોંધને બોલ્યો કે:—મહારાજ ! હમણાં આપણે ઢાઢ જળાશય પાસે જઈ પહોંચ્યું. આપ આકળા ન થાઓ. આમ વાતો કરતા કરતા આગળ જાય છે. એટલામાં દૂરથી એક ઉંચો પહાડ અને તેના વિશાલ મેદાનમાં આવળનાં નાનાં નાનાં ઝાડો તથા કેસુડાથી ઉભરાઈ ગયેલી ખાખરાઓની ઝાડી નજરે પડી. મંત્રીએ ઘોડા ઉપર ઉભા થઈને જોયું તો ઘણે દૂર એક ઝાડ અને તેમાં ઉડતાં પક્ષીઓને દીઠાં એટલે તે બન્ને તે દિશા તરફ ચાલ્યા. આગળ જતાં એક વડનું પુરાંતની વૃક્ષ અને તેની નીચે મીઠા પાણીથી ભરેલી એક વાવ નજરે પડી. અહિં બન્ને જણ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યા; ઘોડાઓને વડવાઈ સાથે બાંધ્યા, રાજા, ઘોડાનું જીન પાથરીને તે ઉપર લોટવા લાગ્યો અને મંત્રી લોટા લઈને વાવમાં પાણી ભરવા ઉતર્યો. એક પછી એક પગથીઆં ઉતરતો છેક છેવટના પગથીઆ પાસે પહોંચ્યો. કે બાબુ ઉપર આવેલી એક શિલા તેની નજરે પડી. આ શિલામાં એક સંસ્કૃત લેખ લખેલો હતો:—

“લક્ષ્મી મહા ઉન્નત એવા મંત્રીને તથા રાજાને પોતાના મસ્તક ઉપર રાખીને ઉભી રહે છે. પરંતુ ગમે તેવી તો પણ તે જાતે સ્ત્રી છે. પોતાના જાતિ સ્વભાવ પ્રમાણે ભાર ઉપાડવાને સમર્થ થતી નથી. કાંતો રાજા પ્રખળ હોય છે. અથવા તો મંત્રી પ્રખળ હોય છે. માટે જે બુદ્ધિબળમાં અને ધનમાં પોતાના સમાન, મર્મ જાણનાર અને રાજ્યહરણની ઇચ્છાવાળા ઉઘમી અનુચરને મારતો નથી અથવા સ્વાધીન કરતો નથી, તે પોતાનોજ નાશ કરેછે.”

મંત્રી શિલા ઉપર લખેલો એ લેખ વાંચીને વારંવાર મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હાલમાં તો મેં રાજાને મૃગયાદિક વ્યસનમાં ઉતારી દીધો છે. અને સર્વ રાજ્ય તો હુંજ એકલે હાથે ડોળું છું. વગ્યે ઢાઈ ઢાઈ વખતે ખીજા મંત્રીઓ ખટપટ કરવામાટે યુક્તિઓ કરે છે. પરંતુ હું રાજાને કાણુભર પણ છૂટો મૂકતો નથી કે જથી તેઓની ખટપટને વખત મળે, તોપણ રાજા મારો મિત્ર છે આવો વિચાર કરવો એ ઠીક નથી. કારણ નીતિમાં કશું છે કે, “રાજા મિત્ર કેવ દૃષ્ટં શ્રુતં વા”: રાજા મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. [અપૂર્ણ.]

પ્રમાણ વિચાર.

(લેખક શાસ્ત્રીજી જીવનરામ મહીધર)

પ્રકરણ ૧

‘ સર્વ વ્યવહારના હેતુરૂપ જ્ઞાનને બુદ્ધિ કહે છે. સ્મૃતિ તથા અનુભવ એમ બુદ્ધિના બે ભેદ છે. ’ માત્ર સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનને સ્મૃતિ કહે

(વિષયરણુકાર શા. વિ. પ્ર.)

૧ બુદ્ધિનું લક્ષણ બાંધવાનો પ્રયત્ન આ વાક્યથી થયો છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી એ લક્ષણ અચોગ્ય નથી લાગતું. પરંતુ સુક્ષ્મ દૃષ્ટિયા એમાં યોગ્યતા ન ભાસે. ‘ આ, હું બાણું છું ’ આ પણ હું બાણું છું, તે પણ હું બાણું છું, ’ એ રીતે જ્ઞાન વ્યાપાર જેમાં સામાન્ય છે, એવી બાંધવાનું નામ જ્ઞાનત્વ. એ જ્ઞાનત્વ એજ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એજ બુદ્ધિ, એમ સમજાશે. (તર્કકૌમદી તથા તર્કકૌમદી.)

૨ જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિના બે ભેદ છે. એકનું નામ સ્મૃતિ તથા અન્યનું નામ અનુભવ. તર્કકૌમદી ના કર્તા સ્મૃતિ નું લક્ષણ બાંધતાં કહેછે કે; જે જ્ઞાન, સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ સ્મૃતિ. આ ગ્રંથકાર તર્ક સમૂહ ને આધારે, કહે છે કે, સંસ્કાર માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને સ્મૃતિ કહેછે. માત્ર શબ્દ શ્રુતવાનું પ્રયોજન મત્યલિજ્ઞાન વારણ કરવા માટે છે. ‘ આ, તે, દેવદત્ત છે ’ આ વાક્યનો અર્થ મમજ્ઞતા સ્મૃતિ તથા મત્યલિજ્ઞાનો ભેદ યથાર્થ મમજ્ઞો. એ વાક્યમાં આ શબ્દથી મત્યક્ષ જણાતા પુરૂષનું જ્ઞાન કરાવાય છે. તે શબ્દથી પુરૂષકાળમાં જોએલા પુરૂષનું જ્ઞાન સમજાવાય છે. તથા દેવદત્ત નામ તથા છે ક્રિયાથી, મત્યક્ષ દખાતા તથા પૂર્વે અનુભવેલા પુરૂષની એકતા સમજાવાય છે. આવી રીતે થતી એકતાથી થતાં જ્ઞાનને નૈયાયિકો મત્યલિજ્ઞા એવું એક નુદ્ધન નામ આપે છે. આ મત્યલિજ્ઞા વિષે નૈયાયિકોમાંજ બે મત છે. એક કહેછે કે એ, સ્મૃતિથી અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાન છે. બીજા કહેછે કે મત્યલિજ્ઞા એ સ્મૃતિજ છે; સ્મૃતિથી તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. પ્રકરણ ગ્રંથોમાં તર્કસંગ્રહ પ્રથમ મતને સ્વીકારે છે. તર્કકૌમદીના કર્તા યોગાક્ષીભાસ્કર બીજા મતને સ્વીકારે છે. તર્કસંગ્રહકારનું મત આ પ્રમાણે છે: પુરૂષ કોઈ પદાર્થને— ઉદાહરણ કે દેવદત્તને—જુલે છે ત્યારે તેને અનુભવ થાય છે. એક ક્ષણ પછી

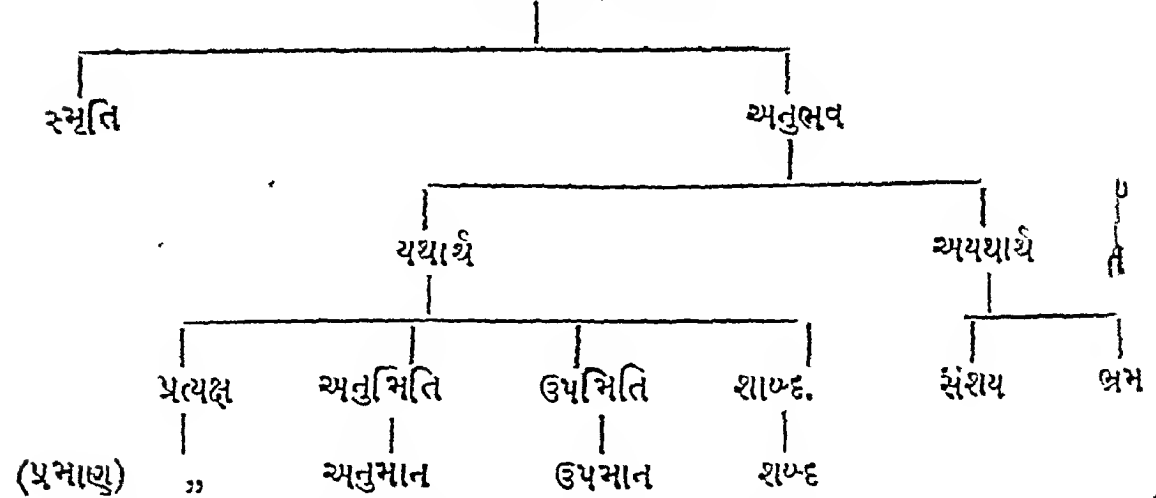
છે. ૩ તેથી જુદાં જ્ઞાનને અનુભવ કહે છે. ૪ યથાર્થ તથા અયથાર્થ એમ અનુભવના બે ભેદ છે. જમાં જે દ્રવ્ય, ધર્મ, ગુણ વા કીયા હોય તેને લઈને તે પદાર્થનું જ્ઞાન 'યથાર્થ' કહેવાય છે. તેથી ઉલટાને અયથાર્થ કહેવાય છે. જમ આ ઘડો. અહિં ઘડાના ગુણ તથા આકૃતિ વિગેરેને લઈને ઘડાને જાણવો, એ ઘડાનું યથાર્થ જ્ઞાન છે. છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન 'અયથાર્થ' છે, કારણ કે, અહિં એ છીપ, રૂપું દ્રવ્ય—છે નહિ. યથાર્થ જ્ઞાન પ્રમા કહેવાય છે. અયથાર્થ જ્ઞાન અપ્રમા

અનુભવ નાશ થતાં, તેનો સંસ્કાર અંતઃકરણમાં રહેછે. પુનઃ જ્યારે તેજ પદાર્થનું દર્શન થાય છે, ત્યારે એ સંસ્કારથી એ પદાર્થનું પુનઃજ્ઞાન થાય છે; પણ તે કેવળ સંસ્કારથી નહિ પણ સંસ્કાર અને સ્મૃતિ બેયથી થાય છે, એમ એમનું માનવું છે. લૌગાક્ષીભાસ્કર કહેછે કે એ પ્રત્યભિજ્ઞા સ્મૃતિથીજ થાય છે; એમાં સંસ્કારનું પ્રયોજન નથી.

૩ સ્મૃતિથી.

૪ જ્ઞાનના વિભાગનું વૃક્ષ.

બુદ્ધિ (જ્ઞાન).

ગ્રન્થકારે' યથાર્થ જ્ઞાનના ચાર વિભાગ નૈયાયિક મતને અનસરીને કર્યા છે. વૈશેષિક મતથી તો યથાર્થ જ્ઞાનનાં પ્રમાણ બે જ છે. પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન મીમાંસકોના મતથી તો બે નહિ, ચાર નહિ, પણ છ પ્રમાણ છે. તેમાંનાં ચાર તો આ વૃક્ષમાં દર્શાવ્યાં એ જ છે. બીજા બેનાં નામ અર્થાપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ છે. આગળ જતાં સમજાશે કે આ છમાંના ત્રણ પ્રમાણ, ઉપમાન, શબ્દ તથા અર્થાપત્તિ, એઓનો સમાસ અનુમાનમાં જ થઈ જાય છે. અનુપલબ્ધિનો સમાસ પ્રત્યક્ષમાં થઈ જાય છે. યથાર્થ જ્ઞાનના વિશેષ ભાગો તથા તેનાં પ્રમાણ આગળ લિખ્ત લિખ્ત પ્રકરણોમાં સ્કુટ થશે.

કહેવાય છે. (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમિતિ (૩) ઉપમિતિ તથા (૪) શબ્દ
એમ ચતુર્થજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે. (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમાન
(૩) ઉપમાન તથા (૪) શબ્દ એમ તે ચાર પ્રકારના જ્ઞાનનાં કારણ પણ ચાર
પ્રકારનાં છે.

૫ યથાર્થ જ્ઞાનનું લક્ષણ કર્તાએ સ્વવિચારથી બાંધેલું છે. તર્કસંગ્રહકાર
કહે છે કે ‘જે પદાર્થ જે વિશેષણવાળો છે, તે પદાર્થનો, તે વિશેષણયુક્તતાનો
અનુભવ, એ યથાર્થ જ્ઞાન.’ ઘડાનું ઉદાહરણ લેતાં તેનાં વિશેષણ, અર્થાત્ તેનાં
ગુણ, ક્રીયા વગેરે, જેવાં કે રાતો રંગ, વર્તુલ આકાર, પાણી ભરવાની ક્રીયા
વગેરેથી તેની સંયુક્તતા, તે સંયુક્તતાવાળા પદાર્થ-ઘટનો અનુભવ, તે ઘટનો
યથાર્થ અનુભવ છે. આજ પ્રકાર મુક્તાવલીકારે વર્ણવેલો છે. લૌગાક્ષીભાસ્ક-
રનું તર્કકૌમુદીમાં આપેલું લક્ષણ ઉપર જણાવેલા લક્ષણથી અલ્પ કિલકિત તથા
વ્યવહાર પક્ષને યોગ્ય છે. તે કહે છે કે ‘સ્મૃતિ, અનુભવ જેમાં સાધારણ છે એવું,
અને જેનામાં (કોઈ પ્રકારનાં) ફલવાળી ભવૃતિ ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા છે,
એવું નામ યથાર્થ જ્ઞાન.’

૬ અયથાર્થ જ્ઞાનનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ આ કર્તા બાંધતા નથી. જેવું યથાર્થ
જ્ઞાનનું તેવુંજ અયથાર્થ જ્ઞાનનું લક્ષણ તર્કસંગ્રહકાર આપે છે. તે કહે છે કે ‘જે
સ્થાને જેનો અભાવ છે, તે સ્થાને તે વસ્તુ સંબંધી જ્ઞાન થવું, એ અયથાર્થ
જ્ઞાન.’ છીપ દૂરથી ચળકતી દેખાય છે. આ સમયે દૂરથી ‘આ રૂપ છે’ એવું
જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ રૂપ ત્યાં છેજ નહિ-ત્યાં તેનો અભાવ છે; તેમ છતાં તે
પદાર્થમાં તેવું જ્ઞાન થાય છે, તે અયથાર્થ જ્ઞાન છે. જે સ્થાને (છીપમાં) જેનો
(રૂપનો) અભાવ છે, તે સ્થાને (છીપમાં) તે વસ્તુ (રૂપ) સંબંધી જ્ઞાન
થાય તે અયથાર્થ જ્ઞાન છે. અન્ય ગ્રંથકારો અયથાર્થ જ્ઞાનના સંશય તથા ભ્રમ
એવા બે વિભાગ કરે છે.

૭ યથાર્થ જ્ઞાનના ચાર ભેદ કર્યા છે. તેનું વૃક્ષ આગળ આપણે જોઈ
આવ્યા. એ વૃક્ષમાં પ્રમાણના બે ભેદ, અર્થાપતિ તથા અનુપલાબ્ધિ, નથી.
તે મીમાંસકોના મતથી યથાર્થ જ્ઞાનનાં બે વિશેષ સાધન છે. આ રીતે યથાર્થ
જ્ઞાનના પ્રમાણ ૭ થવા બંધ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપતિ
તથા અનુપલાબ્ધિ.

પ્રકરણ ૨

‘પ્રત્યક્ષ એટલે, ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન. તે આ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક એમ બે પ્રકારનું છે

માતા પિતા પ્રત્યે પુત્ર ભક્તિ.

જન્મ સર્વ જગતના સ્વષ્ટા પરમેશ્વર પરાક્ષ રહિને આપણું રક્ષણ કરે છે. તેમ, આપણા જન્મથી આરંભીને આપણું પ્રત્યક્ષ રીતે રક્ષણ કરનાર તો ખરે-ખર માતાપિતાજ છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—માતા રક્ષતિ કૌમારે પિતા રક્ષતિ યૌવને આપણી ખાદ્યાવસ્થા હોય ત્યાં સુધી આપણી માતા આપણું રક્ષણ કરે છે. અને યુવાવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે. મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે—

उत्पादन मपत्यस्य जातस्य परिपालनम्

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनं॥૧

અર્થ. સંતાનોત્પત્તિ કરવી, અને ઉત્પન્ન કરેલા બાલક સંતાનનું રક્ષણ કરવું, તેમજ ગ્રહકાર્યમાં હમેશાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીઓના ધર્મ છે—આમ બાલકનું પોષણ કરવા રૂપ પોતાના ધર્મને અનુસરીને આપણે જ્યારે તેના ઉદરમાં હોઈએ ત્યારથી આરંભીને આપણી ખાદ્યાવસ્થા પુરી

પ્રકરણ ૨.

પ્રત્યક્ષ.

‘પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે સમજવાય છે. પ્રથમ, પદાર્થનો ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ થાય છે. ઇન્દ્રિય મનની સાથે સંબંધમાં છે; અને મન આત્મા સાથે સંબંધમાં રહે છે. આ રીતે સંબંધથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથીજ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ‘ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, વેદાન્તપરિભાષાના ના કર્તા નૈયાયિકો ઉપર આદેશ કરતાં શંકા કરે છે કે ‘નૈયાયિકોના મતમાં મન, એ પણ એક ઇન્દ્રિય છે. વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો સંબંધ મન રૂપ ઇન્દ્રિય સાથે થતાં જ્ઞાન થાય, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થશે. અને એમ થાય તો અનુમાન પ્રમાણના આવશ્યકતા રહેતી નથી.’

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે. સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક

થાય ત્યાં સુધી, પોતે જાતથી અનેક સંકટો વેડીને અનેક રીતે આપણી માતા આપણું રક્ષણ કરેછે. બાલક ઉદરમાં હોય ત્યારે તેને દુઃખ ન થાય તે કારણ સારૂ પોતે ખાટા, તીખા, વિગેરે પદાર્થોનો ત્યાગ કરેછે, તથા, અતિ-શ્રમને પણ તજે છે. તેમજ “ઉદરમાં રહેલા બાલકનું પોષણ દેવી રીતે થાય !” એવી કડલામય વૃત્તિથી તેજ ચિન્તવન કર્યા કરેછે. તથા જેવટ ગર્ભમાં રહેલા બાળકના શરીરનું પોષણ કરતાં પોતે અનેક અને વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરેછે. જન્મકાલ સમયે પણ માતાને તો બાળક માટે અનેક દુઃખજ સહન કરવાં પડે છે. તેમ છતાં તે આપણને સુખી રાખવાનેજ ઇચ્છે છે, જન્મ્યા પછી પરવશ પડેલા બાળકના શરીરને તે અનેક રીતે પાલે છે, અને “હું ખાટું ખોઈ ખાઈશ તો સ્તનપાન કરનારૂં મારું બાળક માંદું પડશે” એવો હર મનમાં રાખી બાળકને માટે તમામ સ્વદિષ્ટ રસોનો પણ ત્યાગ કરેછે, આહા !! શું વાત્સલ્ય ?

પિતા પ્રત્યે નજર કરતાં તેઓ બાલક માટે ખરી લાગણી ધરાવી જમ જોઈએ તેમ દ્રવ્ય ખરચી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા, તથા સુધારવા યત્ન કરેછે. તથા બાલક તેનો અપરાધ કરે તો તે ક્ષમા કરી અમૃત દૃષ્ટી રાખી, બાલકની કુટેવ સુધારવાને માટે તેને શીખામણ દેતાં તેનું મન પ્રસન્ન રાખી. તેના અભ્યુદય માટે પોતે ખરી મહેનતથી મેલવેલું ધન ખરચવામાં પણ આના-જની ન કરે.

આવી રીતે અપ્રતીમ પ્રેમ રાખી નિઃસ્વાર્થપણે કડલાલુ આપણાં મા-બાપો, ઇશ્વરની પેઠે પ્રત્યક્ષ રીતે આપણું રક્ષણ કરી આપણું કલ્યાણ કરેછે. ત્યારે જમ ઇશ્વર પરોક્ષ રક્ષણ કરે છે, તેમ માતા પિતા પ્રત્યક્ષ રક્ષણ કરે છે. તો ઇશ્વરને જમ આપણે પુજ્ય ગણી તેની તન, મન, અને ધનથી સેવા કરીએ છીએ; તેમ માતા પિતાની સેવા કેમ ન કરાય ? જોકે ખરી રીતે જોશું તો પ્રત્યક્ષ રક્ષક કરતાં પરોક્ષ રક્ષક ગૌણ ગણાય છે. તો તે રીતિમુજબતો ઇશ્વર કરતાં માતા પિતાનો “પ્રત્યક્ષ રક્ષણ કરનાર હોવાથી” ઉપકાર અધિક ગણવો જોઈએ. પણ અધિક ન ગણતાં માત્ર ઇશ્વર સ્વરૂપ માનીને તે માતા પિતાની ઇશ્વર સમાન સેવા થતી હોય તોપણ અધિક સારું છે.

હવે ઇશ્વર પાસે સદ્વર્તણુકથી રહેવાને જમ આપણે ઉતકંઠા રાખીએ છીએ તેમ આપણા માતા પિતા પણ ઇશ્વર રૂપ છે તો તેની પાસે દેવી રીતે આપણે વર્તવું જોઈએ એ આપણે જાણવાનું છે.

જોકે આપણે ગમે તેવી રીતે માળાપને અનુસરિએ તોપણ તેણે કરેલા ઉપકારનો લેશ માત્ર પણ બદલો આપણે વાળી શકીએ તેમ નથી.

यं माता पितरौ क्लेशं सहेते संभवे वृणाम्
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्ष शतैरपि ॥

મનુ. અ. ૨. શ્લોક ૨૨૭

ખાલકના જન્મ સમયે તથા જન્મ પછી માળાપ જે દુઃખ સહન કરેછે તેનો બદલો સો વર્ષ સુધીમાં પણ વાળી શકાતો નથી આમ છે તથાપિ મનુષ્યે “આપણે તેમના ખરા ઋણી છીએ” એમ માનીને જમ તેમને સંતોષ થાય તેવું વર્તન કરવું જોઈએ.

तयोर्नित्यं प्रियंकूर्या दाचार्य स्यच सर्वदा
ते ष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥

મનુ. અ. ૨

તે માળાપ તથા ગુરુનું સદા પ્રિય કરવું તેમનાં સંતોષમાં સર્વ તપની સામાપ્તિ થઈ જાયછે (અર્થાત્ તેમ કરવાથી સર્વ પ્રકારના તપ કરવાનું પુણ્ય મળેછે) ઔશનસ સ્મૃતિ અધ્યા. ૧ માં કહ્યું છે કે.

गुरून्दृष्ट्वा समुत्तिष्ठे दमिवाद्य कृताञ्जलिः
न तै रूपवसेत्सार्द्धं विवादेनार्थ कारणात्

વડિલ (માતા પિતા) ને જોઈને ઉભું થવું. અને જે હાથ જોડી વંદન કરવું, તથા ઢાઢ દિવસ તેઓની સાથે વાદ કરવામાં તથા ખીજ કાર્યમાં તેમની સામા ન બોલવું.

मातरं पितरं चैव साक्षात्प्रसक्त देवतां
मत्वाग्रही निशेवेत सदा सर्वं प्रयत्नतः

માળાપ એ પ્રત્યક્ષ દેવછે એમ માનીને ચહુસ્થ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના યત્નથી સદા તેમની સેવા કરવી.

એવી રીતે મન, વચન, અને શરીરથી માતા પિતાની સેવા કરતાં કદાપિ અસહ્ય દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે તો તેની પણ દરકાર ન કરવી. આવા સદ્ગુણના દ્રશ્યન્તમાં શ્રીરામચન્દ્રજી તથા અનન્ય પિતૃ ભક્ત શ્રવણની કથાઓ આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આવા દ્રશ્યન્તોથી અને તેના જેવા વિરલ અન્ય પિતૃભક્ત ઘટલાદ્યોએ તો માતા પિતાની સેવા કરતાં તેને નિમિત્તેજ

પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો છે, અને અમર કીર્તિરૂપ ઉત્તમ ફલને પામ્યા છે. તે પોતાના શરીરને માતા પિતાની સેવા કરતાં અસહ્ય દુઃખ સહન કરવું પડે તો તે સહન કરીને પણ યથાચોગ્ય તેની સેવા કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય નિઃસંશય. ઉત્તમ ફલને પામે છે. આવા પુરૂષોને ઈશ્વર પણ આધિન થઈને રહે છે. આ ઉપર આર્વાચિન એક દ્રષ્ટાન્ત છે.

પંઢરપુરમાં વિકલ્પ કરીને એક પુરૂષ હતો તે તેના માતા પિતાને એકજ હાવાથી તેઓએ લાડ લડાવેલો હતો. જોને લીધે વિવેક વિવેકનું તેનામાં કશું જાન આવ્યું ન હતું. નમ્રતાએ શું કહેવાય ? તે સમજતોજ ન હતો પોતાના અંગમાં રહેલી સુખતા વાપરીને માતા પિતાને અનેક દુઃખ આપતો હતો. કલેશ કરી હમેશાં તેના માખાપને કાયર કરી દેતો. સરખે સરખા છોકરાઓ સાથે લડાઈ કરી પોતે મારીને અથવા કોઈ વખત મારખાઈને ઘેર હમેશાં આવતો. આમ અનેક રીતે માતા પિતાને તે પજવતો.

એમ કરતાં ૧૮, વર્ષની તેની જ્યારે ઉમ્મર થઈ ત્યારે તે ગામમાં 'કેટલાક' ઈર્હસ્થો મલી એક સંઘ કરી; દ્વારકાં જવા નીકળ્યા. આ સંઘમાં વિકલ્પના કેટલાક ભાઈબંધો પણ પોતપોતાના માખાપ સાથે દ્વારકાં જતા હતા જ્યાં તેણે વિકલ્પને પણ આવવાનો આગ્રહ કર્યો. તે ઉપરથી વિકલ્પને દોસ્તારો સાથે ગમ્મતની ખાતર દ્વારકાં જવાની ઇચ્છા થઈ. તે ઘરમાં માતા પિતા સાથે ટંટો કરી સંઘ સાથે જવાને રજા લેવાની કાશેપ કરી. તેનાં માતા પિતા તેના કલેશથી તેમ તેની સુખતાથી છેક નિરાશ થઈ ગયાં હતાં. જ્યાં "તે જશે તો આપણને કાંઈક-શાન્તિ થશે માટે ભલે જતો" એમ વિચાર કરી જવાની હા પાડી. જ્યાં ઉચ્છૃંખલ વિકલ્પ સંઘ સાથે દ્વારકાં જવા નીકળ્યો.

જે સ્થલની યાત્રા કરવા સાડ જવું હોય, તે સ્થલનું મહાત્મ્ય સાંભળવું જોઈએ એ શાસ્ત્રના વાક્યને અનુસરી તે સંઘમાં જે મોટો ગ્રહસ્થ હતો તેણે જ્યાં જ્યાં સુકામ કરે ત્યાં, ત્યાં, રાત્રે કોઈ ઉત્તમ બ્રાહ્મણપાસે શ્રીદ્વારકાં મહાત્મ્ય વંચાવવા માંડ્યું. આ વખતે વિકલ્પ પણ પોતાના દોસ્તારો સાથે કથા સાંભળવા બેસતો. એક દિવસ તે મહાત્મ્યમાં એવી વાત આવી કે જે પુત્રનાં માખાપ જીવતાં હોય, તેને તિર્થ સ્થલે જવાની જરૂર નથી, કારણકે તેવા પુત્રને માખાપની સેવા કરવી એજ સાચું તિર્થ છે. કદાપિ બહુજ તિર્થ

કરવાની ઇચ્છા થાય તો માતાપિતાને સાથે લઈ તેની સેવા કરતાં તિર્થ કરે પણ માખાપની સેવા ન કરતાં જ તેમને દુઃખ આપેછે તે મનુષ્ય હજારો વા તિર્થ કરે તો પણ તેને કાંઈ ફલ મલતું નથી. માટે માખાપ જનાં વિધમા છે તેને તો તેની સેવા કરવી એજ સાચું તિર્થ છે.

આ વચનોથી વિકલ્પનું હૃદય વિંધાઈ ગયું. હૃદયમાં રહેલી દુષ્ટતા નાશ પામવા લાગી સદ્વર્તણુકનો પ્રાદુર્ભાવ થવા લાગ્યો. વિનય વિવેકદિન અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. માતા પિતાને આપેલાં દુઃખો યાદ આવવાથી આંખમાં આંસુ આવવા લાગ્યાં. ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે— અરે !! મેં માતાપિતા ઉપર જીલ્મ કરવામાં કાંઈ સીમા નથી રાખી. આજ સુધી મારી આંખ ઉધડી નહિ. સેવા કરવી તો એક બાજુ ઉપર રહિ પણ ઉલટું અસહ્ય દુઃખ મેં મારા માતા પિતાને આપ્યું. અરે? મારા જોવો દુષ્ટ કાણ હશે? આવાં માતા પિતાને દુઃખ દેવા રૂપ હલકાં કૃત્યોથી અરે ! હું ક્યારે છુટીશ ? આમ કહી અનેક રીતે ખેદ કરવા લાગ્યો. “અને હવે દ્વારકાં ન જતાં પાછાં ઘેર જઈને વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવા કરવી” એમ મનમાં નિશ્ચય કરી તમામ સંધની રજા લઈ પાછો ઘેર આવ્યો.

સંતાન થકી ગમે તેવું દુઃખ મલતું હોય તોપણ તેના વિયોગથી માતા પિતાનું મન ઉદાસજ રહે એ સાધારણ નીયમ છે. તે પ્રમાણે વિકલ્પ જોકે ખહુ પજવતો હતો તોપણ તેના જવાથી તેના વિશેની અનેક ચિન્તાઓ તેનાં માખાપ કરવા લાગ્યાં. આમ ચિન્તા કરેછે ત્યાં વિકલ્પ આવી પોગ્યો. તેને જોઈ માતા પિતા રાજી થયાં. અને કહ્યું કે હે પુત્ર તારા વિના જરા અમને ગમતું ન હતું અમારું મન ઉદાસ રહેતું હતું. તું ભલે આવ્યો. આમ મધુર વચનો બોલી પુત્રની આસનાવાસના કર્યા પછી તેઓએ પુછ્યું કે ! શું છેક દ્વારકાં સુધી તારાથી ન જવાયું ?

અત્યંત દુઃખ આપવા છતાં માતા પિતાનો આવો અપ્રતીમ પ્રેમ જોઈ તથા તેનાં મધુર વચનો સાંભલી પોતે આપેલા સંકટો યાદ આવતાં વિકલ્પનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. માતા પિતાના ચરણમાં દંડ સમાન પડી કરેલા અપરાધને માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે— આહા !! આટલું મારાથી દુઃખ વેઠ્યા છતાં શું તેની પ્રિતિ ! મારા વિષે તેની કેવી લાગણી છે? ધન્ય છે આતા પિતા, તેનો સ્નેહ આ જગતમાં ક્યાંય પણ નથી. એમ મનમાં વિચારી “ માતા પિતાજ ઈશ્વર છે ” એમ માની ખરા અતઃકરણથી તેઓની સેવા કરવા લાગ્યો. (અપૂર્ણ.)

ચંડ-કૌશિક નાટક.

(મળેલું.)

(સાધન સંવત ૧૯૫૩ ના અંક ૨ પાને ૪૨ થી)

રાજા-(થોડીવાર અગોણ રહી) પ્રિયે ! આમ ઠમ કરે છે ? હે સુમુષ્મિ ! તઃસમયે કમલગર્ભની લાલચુ ભ્રમરીના સમાન તારાં કર્ણાન્ત નેત્રો મારા ક્ષી થી ઠમ વારે છે ?

હે તન્વંગિ ! વળી જો-

તારો અનાદર છતાં ભૂષણો પ્રતિ તે,
શેભે તું તોય અતિ તે ભૂષણો વિનાની
જ દુઃખ દીક્ષ ધરીયું, હૃદયે છુપાવી
દિસે અનાદરથી તે મુગ્ધને તથાપિ.

૧૮^૧

જૈન્યા-(અદેખાઇથી જોતી.) નિદ્રાથી લથડતા અગોવાળા અને ઉગરાને લીધે રાતા ધોલોડાં જોવી મંદ આંખોવાળા, આર્યપુત્ર ! આપ બહુ રા દેખાઓછો હો. (એમ કહી દોષ કરે છે.)

રાજા-(થોડીવાર મુગ્ધા ઉભા રહી પછી વિવેકથી) પ્રિયે ! પ્રસન્ન થા ! સન્ન થા ! !

ક્યમ દિસતી લલાટે વાંકી આ બ્રૂણતા હે
મદન-જય-પતાકા શ્રાન્તિમાં કાન્ત યેને
મૃદુ પવનથી કંપી ખીલતાં જંધુ-પુષ્પ
ત્યમ અધર તહારો ચણિડ ! શ્કે અકાણડ,

૧૯^૨

૧ કમલગર્ભ=કમલના મધ્યમાં રહેલાં મધુની આકાંક્ષા રાખનારી ભ્રમરીના નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી. તારો ધં=અલંકારનો અનાદર કરેલો છે તેથી તારી કાન્તિ ક્ષીણ થવાને બદલે વધારે ગોલી રહીછે, તોપણ તારા હૃદયમાં જ અ રહેલું છે તે તું જણાવતી નથી, છતાં આ તારા અનાદરથી પ્રત્યક્ષ થાયછે.

૨ આ ધ્યાને કોપથી ઉપજતા લાવ દેખાડયા છે. બ્રૂણતા=બર્ષા. મદન-જય પાકા=કામદેવનો જય દર્શવનારી ધન. મૃદુ. કોમળ. ચણિડ=કોપાયમાન સ્ત્રી. અકાણડ=અકારણ.

ક્રિયા વિષે રહેલ શેષ પાણી પુણ્યશાલોથી
કરો કલ્યાણ આપી હર્ષ સર્વ આપદા ટળી.

૨૩^૨

(એમ કહી અભિષેક કરે છે.)

રાજા-(સ્પર્શ થયો હોય એમ) અરે !

ક્ષત્રીય ખીજતું, અહા ! પ્રસવાંકુર કારણ

એ પ્રસાદે સૂર્યવંશી ઉંચી ધરે છ ધારણ

૨૪^૩

તાપસ-રાણી શૈખ્યે ! ભગવાન્ કુલપતિની આજ્ઞા છે કે તમારે પણ
ગૃહદેવતા તથા બ્રાહ્મણોની સવિશેષ પૂજનો સમારંભ આદરવો.

શૈખ્યા-(હાથ જોડી) જીવી ભગવાનની આજ્ઞા.

તાપસ-રાજન્ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું પણ જાત જાતના યજ્ઞ
યાગાદિમાં મક્ષ ભગવાન્ કુલપતિ પાસે જઈ છું.

(જાય છે.)

અપૂર્ણ.

આયુર્વેદ વિદ્યાલય.

આ વિદ્યાલયે પોતાનું કાર્ય શાન્તપણે પરંતુ મજબૂત થતા જતા ધોરણે
કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. ગયા જુન માસમાં એ વિદ્યાલય ચલાવનારા તથા તેને
મદદ કરનારા સદ્ગૃહસ્થોની સભા આનરેબલ મી૦ જસ્ટીસ મહાદેવ ગોવિંદ
રાનડેના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તે પ્રસંગે બહાર પડેલા વૃતાન્ત ઉપર-
થી ત્યાં મલેલા ગૃહસ્થોની ખાતરી થઈ હતી કે આ કામ ઉપર ધનવાન
જનો લક્ષ આપે તો એ પાર પાડવામાં ખીજ અડચણ આવે તેમ નથી.
આવા વિચારો પ્રમુખ સાહેબ, દીવાન બહાદુર મણિભાઈ યશભાઈ, આનરેબલ
ડાક્ટર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર, ડાક્ટર મોરેશ્વર ગોપાલ દેશમુખ, વિગેરે શિષ્ટ
જનોએ દર્શાવ્યા હતા. તથા તેમ કરતાં વૈધરાજ પ્રભુરામ જીવણરામ જમણે આ
શાલાને ઉમ્મત્ત કરી છે, તેમને બહુ માન આપતાં તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો હતો.

૨ પાપ શાન્તિ મંત્ર=જે મંત્રથી પાપની શાન્તિ થાય તે મંત્ર; વિવૃદ્ધિ-
અર્થ=વૃદ્ધિને માટે; શેષ=બાકી; ટળી=ટાળી, રૂના કરી.

૩ ક્ષત્રીય૦=આ શાન્ત્યુદ્ધના પ્રભાવે-જેથી ક્ષત્રીના તેજનું વધવું થાય
છે-સૂર્યવંશી રાજાએ પોતાનું મસ્તક ઉંચું રાખવા શક્તિમાન થાય છે.

આ સમયે આ શાલાની વ્યવસ્થા સુદૃઢ, કરવા મજકુર પ્રમુખ સાહેબના પ્રમુખ પણા નીચે એક વ્યવસ્થાપક મંડળ, તથા ડાક્ટર મોરેશ્વર ગોપાલ દેશમુખના પ્રમુખપણાનીચે શિક્ષણ નિયામક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ મંડળમાં ઉપર જણાવેલા ગૃહસ્થો સાથે બીજાપણ શ્રીમાન્ તથા વિદ્વાન ગૃહસ્થોને લેવામાં આવ્યા હતા. બીજા મંડળમાં દેશીવૈદ્યક પ્રતિ અભિરૂચિ રાખનારા તથા ડાક્ટરો તથા ચાર વૈદ્યોને નિમવામાં આવ્યા છે. શેઠ દ્વારકા-દાસ ધર્મસિંહ, જેઓ આ કાર્યમાં ખંતથી મેહેનત લે છે તેમને, તથા રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભૂરામ બી. એ; ને મંત્રીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા. એક સ્થાયી ફંડ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. તથા તેવા ફંડને સાચવવા માટે આન-રેખલ શેઠજી પ્રિજભુખણદાસ આત્મારામ તથા શેઠજી વિઠ્ઠલદાસ દામોદરને ટ્રસ્ટીઓ ઠરાવવામાં આવ્યા હતા.

શાળા ચાલુ રહેતાં ગયા માસમાં દ્વિવાર્ષિક પરીક્ષા લેવામાં આવી હતી. પરીક્ષકો આનરેખલ ડાક્ટર ભાલચંદ્ર, ડાક્ટર મો. ગો. દેશમુખ એમ. ડી; વૈદરાજ પ્રશુરામ જીવનરામ, ડાક્ટર અ. સા. સામ્યારે એલ. એમ. એન્ડ એસ; ડાક્ટર પો. પ્ર. વૈદ્ય, એલ. એમ. એન્ડ એસ; ડાક્ટર પિરૂરકર એલ. એમ. એન્ડ એસ; વૈદરાજ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે, તથા વૈદરાજ મુળશંકર પુરૂષોત્તમ એટલા હતા. વિદ્યાર્થીઓ સત્તરમાંથી પંદર પરીક્ષામાં હાજર થયા હતા. તથા તેમાં ૧૩ પરીક્ષામાં પાસ થયા છે. આ તેરમાં પ્રથમ આવનાર આનંદલાલને ડાક્ટર ભાલચંદ્રે ૩. ૫) ની સ્કાલરશીપ આપી છે. સવાઇ બહાદુર મહારાવ શ્રી ખેંગારજી બહાદુર તરફથી સ્કાલરશીપ લઇ આવેલ કચ્છી વિદ્યાર્થી બહુ સારે નંબર પાસ થયેલ છે એમ જાણી મહારાવ સાહેબ આનંદ પામશે.

જાણીને આનંદ પામવાનું છે કે જાણીતા ઉદાર પારસી ધનવાન ગૃહસ્થ સર દીનશાજી માણેકજી પીટીટ, પોતે આગળ રૂપિયા દશ હજારની રકમ આ શાળા માટે આપવા વચન આપ્યું હતું; તે રકમ વધારી તેમણે રૂપિયા સાડાબારહજારની કરી છે. આ શિવાય બીજા આશરે વીસ હજાર રૂપિયાનાં ચોક્કસ વચનો મળ્યાં છે; અને ૨૦ થી ૨૫ હજારનાં વચનો તુરત અપાવાની વધી છે.

શ્રીમાન્ અને વિધાવિલાસી શેઠ દેવકરણુ નાનજીએ આ શાળાને યોગ્ય વહીવટ જોઈ એવા કામમાં સંયુક્તતાથી કાઠ થાય એ સારું, એમ વિચારી પોતાની સંસ્કૃત આયુર્વેદ શાળા આ શાળા સાથે જોડી નાખવા ઠરાવ કર્યો છે; અને તેનો અમલ કરવાના પ્રથમ પગલામાં પોતાની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આ શાળામાં મોકલી દીધા છે. તે સાથે રૂ. ૧૨ ત્રી જે તથા રૂ. ૬ની એક એ રીતે ત્રણ સ્કાલરશીપ હાલ તુરત ચાલુ રાખી છે. આ ઉત્તેજન માટે સર્વજન તેમનો ઉપકાર માનશે.

પરચુરણ.

શીઘ્રકવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર-જમને અમારા સર્વ વાચકો સારી રીતે જાણખે છે તેમને ત્યાં પૌત્રનો જન્મ થતાં, એ આનંદોત્સવમાં તેમણે અમારી સભાને રૂ. ૫, (પાંચ) ભેટ મોકલ્યા છે. શાસ્ત્રીજીની જે પ્રસાદી અમારા વાચકોને આ પત્રદ્વારા મલતી રહી છે; તેથી સભા તેમના મોટાઝણમાં છે. અને તેમાં વધારો કરનારી આ ભેટની આવશ્યકતા ન હતી. તથાપિ શાસ્ત્રીજીની અમારી સભા પ્રતિ અનન્ય ભક્તિ જોઈને તેઓ જે પ્રસાદી આપે તે ગ્રહણ કરવી, એમાંજ અમે લાલ સમજશું. તેમનો ઉપકાર કેટલોક માનીએ? એટલુંજ કહીશું એ રકમનો સદુપયોગ થશે.

રાવખહાદુર ગોપાળજી સુરભાઈ દેશાઈ રાજકોટથી લખે છે કે-

હિંદુ ધર્મોપદેશક ડાક્ટર નારાયણ ત્રિખનુના કામ સંબંધીનો રીપોર્ટ અમારે જાહેરમાં મુકવો. આખો રીપોર્ટ જગ્યાના સંકાયને લીધે ન છપાતાં ટુંકમાં કેહેવાનું કે મજકુર ડાક્ટરે સાહેબ સામાન્ય અને સર્વ માન્ય નીતિનો ઉપદેશ, કાઠિયાવાડમાં જુદા જુદા શેહેરોમાં ફરિને કરે છે. તેમનો ઉદ્દેશ જોઈ કાઠિયાવાડના કેટલાએક રાજાઓ તથા ગ્રહસ્થો તેમને સારી મદદ છે. આજકોની ઉપર તેમના ઉપદેશની અસર સારી થતી રહે, એમ હમે એછે છીએ.

***

મુંખઈના પ્રસિધ્ધ વૈધરાજ જટારાંકર વીકલજીએ પોતાના વડીલ ધુ સ્વર્ગવાસી વૈધરાજ ઝંડુભટજી તથા પોતાના સ્વર્ગવાસી પુત્ર ચંડુલાલના રૂપાર્થે રૂ. ૧૫) વેદ ધર્મ સભાના અનામત ફંડમાં આપ્યા છે.

વૈધરાજ ઝંડુભટ્ટની ખાખતમાં હમે અમારું મત આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. તેમનાં કુટુંબમાં વૈદ્ય વિદ્યાનો પ્રચાર સાંપ્રદાયિક અને દૃઢ છે. વૈધરાજ જટાશંકરજી ધણેજ સારા વિદ્વાન અને અનુભવી વૈદ્ય છે. (તેમના પુત્ર ભાઈ ચંદુલાલનું વય ૧૮ થી ૨૦ વર્ષનું હતું) તેઓ તેમનામાં વૃદ્ધ પુરુષના જેવું ગાંભીર્ય તથા વિદ્યા ઉપર સારી પ્રતિભતી. તેમના અકાળ મૃત્યુથી વૈધરાજ જટાશંકરને જ ખોટ ગઈ છે તે નિઃસીમ છે. તેમના કુટુંબીઓ તથા સંબંધીઓમાં પણ ભાઈ ચંદુલાલના મરણથી અપ્રતીમ ખેદ ફેલાયો છે. નિરૂપાય વસ્તુમાં મનુષ્ય પ્રયત્ન નિરર્થક છે. અમે વૈધરાજને તથા તેમનાં કુટુંબી તથા સંબંધીઓને શું દિલાસો દેવો તે સમજી શકતા નથી. પરમેશ્વર તેમને ધૈર્ય સમ્પાદાને પાત્ર અંતઃકરણ આપે.

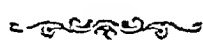
***

ખેહેન કાંતિલક્ષ્મીનું શોચનીય અકાલ સ્વર્ગ ગમન.

સંસ્થાન ભાવનગરના માજી મુખ્ય દિવાન આજમ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા સી. એસ. આઈના ખીજા પુત્ર ૨૦ ૨૦ પ્રભાશંકરજીના નાહાનાં પુત્રી બેન કાંતિલક્ષ્મીનું નાહાની વયમાં ગયા ભાદ્રપદ માસની ફુલેણ પક્ષની પંચમીએ સહજ બે ચાર દિવસના જવરથી અકાલ મૃત્યુ થવાથી ઘણો ખેદ થાય છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૩ ના આશ્વિન વદ ત્રીજને દિવસે થયો હતો અગિયાર વર્ષની નાહાની વયમાં તેમણે પોતાની ચતુરાઈથી સારા ભરતકામ વિગેરે સાથે ગુજરાતી છ ચોપડીઓનો ભાવનગર માજી રાજ કન્યાશાળામાં વખાણવા યોગ્ય અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સાથે ઘેર ખાતગી એલ્યાસ કરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામાદિક સંસ્કૃત સ્તોત્ર પાઠોનું પઠન પ્રતિદિન કર્યું કરતાં હતાં. તેમનામાં ઇશ્વરકૃપાથી આટલી નાહાની વયમાં પણ ગંભીર સદ્ગુણોએ સ્થાન કર્યું હતું. એમનું વિનય વિવેકપૂર્વક શુદ્ધ પ્રિયવક્તૃત્વ સર્વેનાં મનને આદહાદકારક હતું.

રા. રા. પ્રભાશંકર તથા તેમનાં ધર્મપત્ની મહાલક્ષ્મીજી પોતાને પુત્રો પ્રાપ્ત થયા છતાં પરજોડ નિવાસી થવાથી, મોટાં પુત્રી અખંડ સૌભાગ્યવતી ખહેન શ્રી દુર્લભ લક્ષ્મી તથા આ નાહાનાં કાંતિલક્ષ્મીજી એ બંને પુત્ર રત્ન તુલ્ય સમજી સંતુષ્ટ રહેતાં હતાં. આવતા વર્ષમાં તે કાંતિલક્ષ્મીનો વિવાહ મહોત્સવ ઉત્સાહ પૂર્વક કરવાનાં હતાં. આમના ઉપર મોટી મોટી સારી

મહાત્મા ચાળક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર)

પ્રકરણ ૧ છું.

વૈરનું ખીજ.

(સાંધણ ગયા અંકને પાને ૮ થી.)

પણ ભવિષ્યમાં કેમ વર્તશે તેને માટે કાંઈ કહી શકાયજ નહીં. હવે કર્તવ્યમાં માત્ર એટલુંજ છે કે રાજાનો ક્રોધપણ રીતે નાશ કરવો. પછી કુમારો તો બાલ્યવયના છે; એટલે રાજ્યચક્ર તો આપણેજ હાથે ચાલશે, અને હું સ્વતંત્ર સુખ ભોગવીશ. પરંતુ તેવો યોગ કેમ બને ! હશે, વખત ઉપર સૌ કંઈ પોતાની મેળેજ થઈ રહેશે. આમ મનમાં બડબડયા પછી તે વિચારમાં પડ્યો કે રાજા કદાચ આ શિક્ષાલેખ વાંચશે અને તેના મનમાં ભ્રમ થશે તો તેનો ક્રોધ ઉપાય નથી. માટે પૂર પહેલાંજ પાળ બાંધવી, એ ઠીક છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પગથીઆ ઉપર પાણીમાં જમેલો કાદવ પેલી શીલા ઉપર લીંપી દીધો, અને લોટામાં જળ ભરીને મંત્રી રાજા પાસે આવ્યો. રાજા તૃષાતુર હતો તેથી તેણે હાથ લંબાવીને તુરતજ લોટો લઈ જળ પાત કર્યું અને જરા થંડો થયો. થોડીવાર પછી પાછી તૃષા લાગી એટલે તે જાતે જળપાત કરવા માટે વાવ તરફ જવા લાગ્યો. તે જોઈ મંત્રીએ વિવેક દર્શાવીને કહ્યું. રાજાજી ! તમે શા માટે તસ્દી દ્યો છો. મનેજ જવાબોને પરંતુ મંત્રીને વારંવાર શ્રમ આપવો એ રાજાને ઠીક ન લાગ્યું. તેમ તેને હાથ પગ પણ ધોવા હતા; માટે જાતેજ વાવમાં ઉતર્યો. અને છેક છેલ્લે પગથીએ પાણી પાસે બેસી બે હાથ ભેળા કરીને જવો પાણી પીવા જાય છે, તેવીજ પેહેલી કાદવ ચોપડેલી શિલા તેની દૃષ્ટિએ પડી. તાજે કાદવ જોઈને તેને વિશેષ વહેમ પડ્યો; અને વહેમે તેને બમણી ચિંતામાં નાખ્યો. તેણે પાણીવડે પેહેલી શિલાને ઘોઘ નાંખી તો બે શ્લોક નજરે પડ્યા. તે વાંચતાં આ સંધણ મંત્રીનુંજ કર્તવ્ય છે, આમ તેને લાગ્યું. એટલે તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે તે મારી સાથે કપ-

ટથી વર્તેના હશે, પરંતુ ગમે તેવો પણ તે મારો અનુચર છે. ઠાઠપણ રીતે હું તેને ખાળી શકીશ; અને તેનું વૈર પણ લઈ શકીશ.

આ પ્રમાણે રાજા બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, તે સૌ મંત્રીએ પાછળ રહીને સાંભળ્યું, અને જાણ્યું કે હવે આપણો દિવસ પડતો આવ્યો, શેહેરમાં ગયા પછી કદાચ મોટી ઉથલપાથલ પણ થાય, માટે તેનો અહીંજ ઘાટ ઘડવો, એ ઉત્તમ પદ છે. દૂરીને આવો એકાંત પ્રસંગ મળવો કઠિન છે. ગઈ તક પાછી આવતીજ નથી. એમ વિચાર કરીને એક મોટી શિક્ષા રાજાના અંગઉપર નાંખીને રાજાને ત્યાંજ ઠાર કર્યો.

શિક્ષાના પ્રહારસાથે રાજાનો અંત આવ્યો અને મંત્રી વડનાં ગ્રાહ નીચે આવી તુરત પોતાના ઘોડાઉપર જીન નાખીને સ્વાર થયો. સાથે રાજાના ઘોડાની સરકને પણ હાથમાં પકડી પુષ્પપુર ભણી વળ્યો. પુષ્પપુરની પડોસમાં આવ્યા પછી રાજાના ઘોડાને રખડતો મૂકીને પોતે આગળ વધ્યો. આગળ જતાં જતાં રાજાનાં માણસો, જેઓ મૃગયા વખતે સાથેજ રાજાની શોધ કરવા નીકળ્યાં હતાં, તેઓ મંત્રીને મળ્યાં; અને રાજાના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં એટલે મંત્રીએ કૃત્રિમ શોક દર્શાવીને કહ્યું કે, હું તો રાજાનેજ અત્યારસુધી શોધતો હતો. શું તે હજી પાછા ફર્યા નથી? ત્યારે તમારી ડેટલી દીર્ઘમુક્તતા કે હજી સુધી ઠંડે પેટે ઉભા ઉભા રાજાજીની વાટ જોયા કરો છો? જાઓ ઝડપે શોધ કરો. હું પણ તેમનીજ શોધ માટે ફરતો હતો અને હવે પછી પણ તેમની શોધને માટે જઈ છું.

આ વાર્તા હજી તો અહીંજ થાય છે, એટલામાં તો કુસુમપુરમાં અને ત્યાંથી રાણીવાસમાં પણ તે વાત પહોંચી ગઈ. મંત્રી પણ પરભારે રાણીના મહાક્ષયમાંજ ગયો અને જોયું તો નગરમાં અને રાણીવાસમાં ચોમેર ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો, જ્યાં ત્યાં તેજ વાત થતી હતી અને સર્વ શોકાતુર દેખાતાં હતાં. મંત્રીએ સર્વેને ધારણા આપીને કહ્યું કે, તમે ગભરાઓ માં, હું હમણાં તેનો પત્તો મેળવું છું. કદાચ તે દૂરના વનમાં નીકળી ગયા હશે, તેથી તેને આવતાં જરા વાર લાગશે. એમ સર્વેને આશ્વાસના આપી ખંતીલા સ્વારોને વરધી આપી કે તમે આપણા નગરની આસપાસનાં વનોમાં જઈને શોધ કરો અને તે વિશે જલ્દી મને સમાચાર આપો. મંત્રીની આજ્ઞા માથે ચડાવીને સ્વારો જુદે જુદે ઠેકાણે શોધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓનો શ્રમ ફેડકટન હતો. કેમકે મંત્રી વગર ખીનું દોષ ખરી હકીકત જાણતું ન હતું. તેઓ પાંચ પાંચ

દશ દશ ગાઉ સુધી રખડ્યા, પરંતુ પત્તો ક્યાંથી મળે ! છેવટ સીમમાંથી રાજાનો ઘોડો હાથ લાગ્યો. તે લઇને રખડતા રઝળતા છેક મોડી રાતે મંત્રીની આગળ આવીને પોતાની નિષ્ફળતા નિવેદન કરી.

મંત્રી ખટપટની મહામૂર્તિ હતો. શોધ ખોળ કરતા મંત્રી મનુષ્યોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઇને કૃત્રિમ શોક કરી ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો ; અને આખમાં આંસુ લાવીને બોલ્યો કે,—આ શો ગજબ ? આ શી આફત ? શું મારા લાગ્યમાં આવું દુઃખ સરજ્યું હશે ? જીવીને શું કરવું ? ખરેખર મહાનંદ જેવા ઉદાર દીલના મહારાજા શિર ઉપરથી ઉઠી ગયા પછી રાજ્ય વૈભવો અતીવ દુઃખકર છે. હવે તો વાનપ્રસ્થ થઈ કોઈ તીર્થમાં વાસ કરવોજ ઉચિત છે. આવા આવા અનેક ઉદ્ગારો કથવામાં આપ્યો દિવસ કહાડી નાંખ્યો. ન કર્યું સ્નાન કે ન કર્યું ખાનપાન. બીજી તરફ રાણીવાસમાં પણ કાળો કળેળાટ વર્તાઈ રહ્યો. નગરજનો પણ છાતીફાટ રડવા માંડ્યાં; આમ આંખું કુસુમપુર શોકમય થઈ રહ્યું. ધીરે ધીરે શોક ઓછો થયો અને સૌ કોઈ શાંત થયું, પરંતુ મંત્રીનો શોક ઓછો થયો નહીં. તેને બહુજ કલ્પાંત કરતો જોઈ બીજા મંત્રીઓ બોલ્યા—અરે મંત્રીજી ! તમને તે આ શું થયું છે ? તમે તો સમજી અને વૃદ્ધ છો. તમારે તો આ વેળા રાજકુમારોને ધોરજ આપવી જોઈએ, તેને બદલે જ્યારે તમે પોતેજ આ રીતે હિમ્મત હારીને રડશો, ત્યારે બિચારા આ બાળકુમારો દાને આધારે ? શાંત પડો અને રાણીજાને તથા કુમારોને ધારણા આપો. હવે કુમારો તેજ મહારાજા માનો. શાસ્ત્રમાં કહે છે કે, “પુત્ર પિતાનું બીજું શરીર છે.” માટે હવે તો મુખ્ય રાજકુમારનેજ મહારાજા ગણી, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજકાજ કરો. આ પ્રમાણે કહીને કેટલાક હજીરોઆઓ અને વૃદ્ધ જનોએ મંત્રીના ખોળામાં મુખ્ય રાજકુમારને બેસાડ્યો.

શકટાર જ હમણાં સૂધી કૃત્રિમશોક કરતો હતો. તે લોઢાના બહુ બહુ ઉપદેશથી શાંત પડ્યો અને આંસુ લુછીને પૂર્વની પેઠે સ્વતંત્રતાથી સર્વ રાજકાજ કરવા લાગ્યો. હવે રાજ્યમાં તેને કોઈ ખૂંચે તેવું રહ્યું ન હોતું, માટે કાલે તેમ કરતો હતો. નવ નંદો પણ નાની વયના હતા, માટે હરકોઈ કાર્યમાં તેનીફૂંસલાહ લઈ પગલું ભરતા હતા. અને પટણાનું રાજ્ય મંત્રીનેજ હાથે ચાલવા લાગ્યું. નંદતો માત્ર નામના રાજા ગણાતા હતા. નંદરાજ જમ જમ વયમાં વધતો ગયો, તેમ તેમ મંત્રીની અનિચ્છા છતાં પણ રાજકીય બાબતમાં

વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો, પરદેશી રાજાઓની અને રાજ્યના સલાહકારોની પણ વખતે વખતે ભેટ લેવા લાગ્યો. એક વખતે નંદરાજા કટલાક મંત્રીઓની સાથે રાજસભામાં બેઠો હતો. અને રાજસભામાં કટલાક મંત્રીઓ, સામંતો તથા સરદાર લોકો પણ હાજર હતા. માત્ર એક મંત્રી શકટારજા કોઈ કામ પ્રસંગને લીધે સભામાં નહોતો આવ્યો. તેમ તેને કંઈ સભામાં હાજરી આપવીજ જોઈએ, એમ પણ નહોતું, કારણ કે તે સ્વતંત્ર હતો. તોપણ તે નીતિવેત્તા હતો, તે વારંવાર નીચેનાં નીતિ વચનને યાદ કર્યા કરતો હતો:—“આરાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ” “રાજાને બહુ સેવ્યો હોય તો પણ તેનાથી કરતાં રહેવું.” એક ક્ષણ પણ તેને વિલો મૂકવો નહિ. આવા વિચારથી તે પ્રત્યેક ક્ષણે રાજાની પાસેજ રહેતો હતો. પરંતુ દેવની ગતિ વિલક્ષણ છે, કાલે શું થાશે તે કોઈ જાણતું નથી. રાજસભામાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રસંગો ઉપર વાત ચાલતાં વચ્ચે મહાનંદની પણ વાત નીકળી. તે પ્રસંગે નંદરાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે, મહાનંદ રાજા વનમાં મરણ પામ્યા, એમાં ખરી હકીકત શી છે? તે હજી મારા જાણવામાં આવી નથી. મંત્રીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, મહારાજા? ખરી વાત તો અમે પણ જાણતા નથી, પરંતુ શકટાર મંત્રીની સાથે આપના પિતા વસંતપંચમીને દહાડે શિકાર ખેલવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફર્યાજ નથી. બહુ બહુ શોધ કરતાં છેક મહારાજાનો ઘોડો મળી આવ્યો હતો. રાજા મંત્રીઓનું કહેવું સાંભળી કંઈક રહસ્ય જાણી ગયો હોય તેમ મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે આમાં તો કંઈક મંત્રીનુંજ કારસ્તાન જણાય છે. પરંતુ તેને કાણ ખૂંધે? હુંજ પ્રથમ તો તેની આગળ બોલવાને અસમર્થ છું, ત્યાં બોલે કાણ હિંમત ધરે? આમ કટલાક વિચારો કરતાં કરતાં સાંઝ પડવા આવી, એટલે નંદરાજાએ સભા વિસર્જન કરીને રાણીવાસમાં જઈ તે વિશે માતાને પુછપરછ કરી, તો ત્યાંપણ તે પ્રમાણેજ સાંભળ્યું. આ પરથી તેના મનમાં વિશેષ શંકા થતી ચાલી. શંકામાં ને શંકામાંજ ભોજન કર્યું અને શયન મંદિરમાં જઈને નિદ્રાદેવીનું સેવન કરવા લાગ્યો.

બીજા દિવસે પ્રભાતમાં ઉઠીને રાજાએ કટલાક છૂપા દૂતોને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, મારા પિતા કટલાક વર્ષો થયા મરણ પામ્યા છે. એ વાત તો જાહેર છે, પરંતુ કટલાક દિવસો થયા મારા મનમાં તેના મૃત્યુ વિશે કંઈ શંકા

થયેલી છે. મને લાગે છે કે તેના મરણમાં કોઈપણ રાજકીય પુરુષનો જખરો હાથ હોવો જોઈએ, નહિતર તે એકાએક ગુમ થાય નહિ. તમે ગુપ્ત રીતે છૂપી તપાસ ચલાવો, અને તેનો પત્તો મેળવી આવો. હું તમોને વચન આપું છું કે જે કોઈ આ બાબતનો ખરો પત્તો મેળવી આપશે, તેને હું સાડાં ધનામ આપીશ. પરંતુ તમારે આ કાર્ય છેવટ સુધી છુપુંજ રાખવું; જ્યોત્ષ્ણ ધારેલું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડે “ ઠીક મહારાજ ” એમ કહીને દૂતો રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે જુદા જુદા વેશમાં શોધ બોળ માટે નીકળી પડ્યા. અને નગર, ગામ, પરાં, નદી, છુપી જગ્યાઓ, તળાવ, વાવ, દૂધા, અખાડા, તથા મંદિરો એ સર્વ સ્થળો શોધી વળ્યા, પરંતુ ક્યાંય રાજાનો પત્તો મળ્યો નહિ.

પત્તો શાનો મળે ? શોધ બોળ જ્યાં થવી જોઈએ તેથી જુદીજ જગ્યાએ થતો હતો, તેથી આખરે દૂતો નિષ્ફળ થયા. હવે માત્ર એકજ દૂત, કે જે હજી શોધ ચલાવતો હતો, તેને જંગલમાં શોધ કરતાં કરતાં એક યોગીરાજનાં દર્શન થયાં તે યોગીરાજને પ્રણામ કરીને તેની પાસે ગેઠો; કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી બોલ્યો કે, મહારાજ ! મારે આપને કાંઈ પ્રશ્ન કરવો છે ! યોગીરાજ ઉત્તર આપ્યો કે, ઠીક છે. પૂછ ? શું પૂછવું છે ? દૂતે પ્રશ્ન કર્યો કે અમારાં મહારાજ મહાનંદ મૃગયા કરવા માટે મંત્રી સાથે વનમાં ગયા હતા, ત્યાંથી પાછાજ કર્યા નથી, તો શું તેને કોઈએ મારી નાખ્યા હશે ? અને માર્યા હશે તો કાણે ? અને ક્યાં ? આ પ્રશ્ન છે. કૃપા કરીને કહ્યો તો આ દાસ આપનો જીવતાં સુધી ગુલામ થઈને રહેશે. યોગી બોલ્યો ઠીક છે. હું તેનો વિચાર કરીને કાલે જવાબ આપીશ. તું કાલ રાજાને લઇને અહીં આવજો દૂત યોગીરાજનું કહેવું સાંભળી તેને પ્રણામ કરી ત્યાંથી હરખાતો હરખાતો નંદરાજાની પાસે આવ્યો, અને તેને સર્વ વાર્તા નિવેદન કરી. બીજો દિવસે રાજા અને દૂત બન્ને ગુપ્ત રીતે પ્રભાતમાં યોગીરાજ પાસે ગયા. અને પ્રણામ કરી યોગીરાજની આગળ ગેઠા. યોગીરાજ એક વ્યાઘ્રાંગર ઉપર બેસીને સમાધિ યોગવડે પ્રત્યક્તત્વનું ચિંતન કરતા હતા, તેથી કંઈપણ બોલ્યા નહિ. સમાધિ ઉતરી કે તરત સામી દૃષ્ટિ કરેછે તો રાજાને અને પેલા દૂતને દીઠા એટલે બોલ્યા કે ઠીક આવ્યા. જુઓ, રાજા લોદ્ધા પરવશ હોયછે ; કારણકે તેઓ સ્વાધીનમાં હોતા નથી, પણ પરતંત્ર વર્તે છે.

માતાપિતા પ્રત્યે પુત્રભક્તિ.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૬ થી)

ચાર દિવસ પહેલાં જે વિકુલ હતો તેમાં અને આજમાં જે ફેરફાર થયો તે એક તેનાં માતાપિતા આશ્ચર્ય પામ્યાં.

દ્વારકાં તરફ જનારાં સંઘનાં મનુષ્યો વિકુલને માટે અનેક ચર્ચા કરવા લાગ્યાં. કાંઈ કહેકે તેને તો જ્ઞાન થયું. માટે આગળ કરતો તેવીજ માતા-પિતાની સેવા કરવા ગયો. વળી કાંઈ કહેકે એવા દુષ્ટને શું દ્વારકાંનાથજીનાં દર્શન થવા સંભવ હોય ? ત્યારે વળી બીજાં કાંઈ મરકરીયાં કહેવા લાગ્યું કે—એતો હવે જ્ઞાની થઈ ગયો. માટે તેના “માતા પિતાની સેવા રૂપ” જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થઈ દ્વારકાંનાથજી પોતે એની પાસેજ પધારશે.

આ વચનો શ્રીદ્વારકાંનાથજીને સત્યરૂપ લાગ્યાં. જે માતાપિતાની ખરા પ્રેમ પુરસ્સર ભક્તિ કરતો હોય તે ઇશ્વરની ભક્તિ કર્યા બરાબર છે. તો પોતાના ભક્તને જેમ કાંઈ મેળું મારે તે પોતાને જેમ સત્ય કરી આપવું જોઈએ, તેમ પોતા રૂપ માતા પિતાની સેવા કરનારને જે મેળું કાંઈએ માર્યું હોય તે પોતે સત્યરૂપ કરી આપવું જોઈએ. આમ દ્વારકાંનાથજીના મનમાં નિશ્ચય થયો. તેથી સંઘના લોકોએ મારેલ મેળું સત્ય કરવા સાડ પોતે સાક્ષાત્ ત્યાં પંઢરપુર પધાર્યા.

આ વખત વિકુલનાર બંધ કરી પોતાના માતાપિતાની સેવા કરતો હતો. દ્વારકાંનાથજીએ પધારી બાર ઉઘડાવી વિકુલને દર્શન દેવા સાડ બારની સાંકળ ખખડાવી. ત્યારે પૂજન કરતાં વિકુલે પૂછ્યું કે કાણ છે ? શ્રીમજીએ જવાબ આપ્યો કે—હું દ્વારકાધીશ છું અને તુંને દર્શન દેવા માટે આવ્યો છું. ત્યારે તે સાંભળી વિકુલે પોતાની પાસે માટીની ઇંટ પડેલી હતી તે બારીમાંથી ફેંકીને કહ્યું કે—આપ ભલે પધાર્યા. હું મારા માતાપિતાની સેવામાં છું ત્યાંસુધી આપને આ ઇંટનું આસન આપું છું. તે ઉપર આપ ઉભા રહો. સેવા થઈ રહેશે એટલે આપની પાસે આવી આપની સેવા કરીશ. આ વચનો સાંભળી “માતા પિતાનો ભક્ત તે મારેજ ભક્ત છે એમ માની” તેને આધીન થઈ દ્વારકાંનાથજી તો તે ઇંટ ઉપર ઉભા.

સેવા પુરી થઈ રહ્યા પછી વિકુલ બહાર આવી જુવે છે તો, સાક્ષાત્ રણછોડજી ઇંટ ઉપર બિરાજમાન રહેલા દીઠા. આ વખતે વિકુલ તુર્ત તેના ચરણમાં પડ્યો. ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે મેં માતાપિતાની સેવા કરી તો

રણછોડજી પોતે મુને દર્શન આપવા સાઝ પધાર્યા. માટે માતા પિતાની સેવાજ ઉત્તમ છે. એ વાત જે દ્વારકાંમહાત્મ્યમાં મેં સાંભળી તે ખરીજ આમ તેણે મનમાં પ્રત્યક્ષ પૂરાવેથી નિશ્ચય કર્યો.

પછી બેહાથ બેડી પ્રાર્થના કરી વિકૃલ શ્રીદ્વારકાંધીશને કહેવા લાગ્યો કે હે કૃપાનાથ ! મારા માતાપિતાની સેવા કરતાં આપની તરફ મેં અવિવેક પ્રગટ કર્યો છે તો તે ક્ષમા કરજો.

રણછોડજી બોલ્યા કે વિકૃલ ! તેં તારા માતાપિતાની શુદ્ધ અન્તઃકરણથી ભક્તિ કરી તેથી હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. અને તને મારા ધામ સુધી આવતાં તારા માતાપિતાની સેવામાં વિદ્વ પડે તે ન થવા દેવા હું પોતે તને દર્શન આપવા આવ્યો છું. હવે તારી શી ઇચ્છા છે ? તે કહે.

આ વચનો સાંભળી વિકૃલ બોલ્યો કે— આપ મારી સમીપજ રહો એ મારી ઇચ્છા છે.

શ્રીરણછોડજી તથાસ્તુ કહીને વિકૃલને ભેટી પડ્યા. અને તેજ ઇંટ ઉપર તેવેજ સ્વરૂપે તેજ સ્થળે બિરાજમાન રહ્યા.

તાત્પર્ય એકે માતાપિતાની સેવા જે કરતું હોય તેને ઈશ્વર પણ આધિન થઇને રહે છે. માટે ઇશ્વર રૂપ માતાપિતાની સેવા કરવી તથા તેની આજ્ઞામાં રહેવું. એજ ખરો ધર્મ છે એમ જાણવું.

ભિષ્મ પિતામહે પિતાની આજ્ઞા એ ધર્મ વાક્ય છે, એમ સમજી તેમના પિતા શાન્તનુ રાજાના વચનને માન આપી આજન્મ પર્યન્ત પ્રમ્હચર્ય વ્રત પાલ્યું હતું. માટે આપણે પણ તેજ ધર્મ અંગિકાર કરી તેવીજ રીતે વર્તવું જોઈએ. જે તેમ ન આચરતાં માતાપિતાથી વિરુદ્ધ થઈ રહિએ તો કદી પણ આપણું સાઝ થતું નથી. પણ ઉલટું નુકશાન થાય છે. અંગરાજનો પુત્ર વેનરાજ હતો તેણે, તેના બાપથી વિરુદ્ધ વરતી વિરુદ્ધાચરણ કર્યા ને તેના પિતાની આજ્ઞામાં ન રહ્યો તો તેના ખૂરા હાલ થયા. ગ્રાહણના આપથી તેનું અકાલ મૃત્યુ થયું.

તો માતા પિતાથી વિરુદ્ધ ન વર્તતાં તેની ઉપર સ્નેહ રાખી, એક નિષ્ઠાથી, તેજ મુરખ્ખી, વડીલ, ઇશ્વર, તથા તિર્થ સ્વરૂપ છે, તેના અમે ખરા અનુણી છીએ તેણે પાળી, પોશીને મોટા કરેલ છે. માટે તેનો અનહદ ઉપકાર છે. જો બદલો તો વળાય એમ નથી. તોપણ યથા શક્તિ સેવા ચાકરી કરી. તેઓએ કરેલ આભાર રૂપ રણુથી કાંઇક પણ મુક્ત થવાયતો સાઝ એમ માની તેઓની શુદ્ધ ભાવથી સેવા કરવી.

આત્મવચન.

ચોજક—મહુદાસ લાધાભાઈ મોદી, કુંડલા.
(સાંધણ ગયા વર્ષના ચંદ્ર ૧૨ ને પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી)

૬૪

અમુક કાર્ય એક પ્રજામાં પાપરૂપ ગણાય છે, તેજ ઘણીવાર ખીજી પ્રજામાં પુણ્યરૂપ ગણાય છે. પણ વસ્તુતઃ નીતિના સામાન્ય નિયમો સર્વત્ર સમાન છે. ખરી રીતે જોતાં જ કાર્યો કરવાથી જનસમાજને હાનિ થતી હોય, જ કરવાને આપણી* શુદ્ધવૃત્તિ ના પાડતી હોય, અને જ કાર્યો સુજન વર્ગમાં નિંદાતાં હોય તે કરવાં એ પાપરૂપ છે. અને તેથી ઉલટી રીતે જ કાર્યો કરવાથી જનસમાજનું હિત થતું હોય, જ કરવાને આપણી શુદ્ધવૃત્તિ હા પાડતી હોય, અને જની સુજન વર્ગમાં પ્રશંસા થતી હોય તે કરવાં, એ પુણ્યરૂપ છે. આ પ્રમાણે અમુક કાર્ય કરતાં પૂર્વે ત્રણ બાબતોનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૬૫

નીતિના બે પ્રકાર છે. સામાન્યનીતિ, અને વિશેષનીતિ, સામાન્ય-નીતિના નિયમો સર્વ દેશની પ્રજામાં એકસરખા પાળવામાં આવે છે. તેમાં સત્ય બોલવું, એ નીતિ છે, અને અસત્ય બોલવું એ અનીતિ છે, ચોરી કરવી એ પાપ છે. વિશેષ નીતિના નિયમો સર્વત્ર સમા પળાતા નથી. તેના દૃષ્ટાંત તરીકે માંસાહાર કરવો, એ કેટલીક પ્રજામાં પુણ્યરૂપ ગણાય છે. અને ખીજી કેટલીક પ્રજામાં પાપરૂપ ગણાય છે. સામાન્યનીતિના નિયમો સદા સ્થાયી છે. વિશેષ નીતિના નિયમોની ગણના દેશકાલ પરત્વે છે. અને તેમાં કુદરતી રીતે ફેરફાર થાય છે. તે ફેરફારને અનુકૂળ વર્તવામાં હરેક માણસનું હિત છે. સ્વયંવરની રીતિ એક કાળે ચાલતી હતી, પણ આ કાળમાં તદ્દન બંધ પડી છે. વિશેષ નીતિનું બંધારણ આખી જનસમાજની લાગણીપર છે. સામાન્ય જાતિના નિયમ પ્રમાણે જનસમાજની લાગણી વિરૂધ્ધ વર્તવું એ ચોરી કરવા જેવું અર્થાત્ દોષરૂપ છે. તેથી યોગ્યતાને હાનિ થવા ઉપરાંત જનસમાજને થોડી ઘણી હાનિ પહોંચે છે. એમ માનવું કે, વિશેષ નીતિમાં કુદરત ફેરફાર કરશે. તેને માટે એક જણનો પ્રયત્ન અયોગ્ય છે, કેન્ય રેવોલ્યુશનનો

દૃષ્ટાંત યથાયોગ્ય છે. આવા ફેરફાર થયાવિના જનસમાજમાં નિંદિત ગણાતું કાર્ય કરવું એ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે અને જગ્યાએ વિચાર શૂન્ય બની સાહસ વહેર્યું છે તેમને પશ્ચાત્તાપ કરતા આપણે આ કાળમાં બેઠાએ છીએ. સામાન્ય નીતિના નિયમે સારીરીતે પાળવાથી કિંવા પળાવવાથી વિશેષ જાતિમાં સારો ફેરફાર થયા વિના રહેશે નહિ. સંપ અને સ્નેહની લાગણી તેને માટે આવશ્યક છે.

૬૬

એક માણસને પાણી પીવાની તૃષ્ણા લાગી છે અને તે પાણી પીશે, તેથી કાંઈ સર્વ માણસો પાણીપીવા ઢોડશે નહિ પણ જને તૃષ્ણા લાગી હશે તે પીશે. તે પ્રમાણે એક માણસ પોતાની જ્ઞાતિમાં નિંદાતા રીવાજને અનુસરવાથી બીજા તે પ્રમાણે અનુસરશે એમ આશા રાખવી અયોગ્ય છે. એક કાલે આખી રીતિમાં સંશયવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ ઢોઢ રીવાજ અયોગ્ય લાગવા માંડશે, ત્યારે તેમાં કુદરત પોતાની મેળે ફેરફાર કરશે, અર્થાત્ કાલબલથી સર્વની લાગણી એકતા પામી ફેરફાર થશે. જે જે સુધારદોષ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી બ્રહ્મ થઈ લાંબી આશા રાખીને સાહસના ખાડામાં ઉતર્યા છે, તેમની આશા ફળીભૂત થવાનો સમય સ્વપ્નમાં પણ જણાતો નથી. એક સમયે સતી થવાનો ચાલ ઘણો સારો ગણાતો, પણ પાછળથી નિર્દોષ બાળાઓ ભોગ થવા માંડી અને છેવટે તે ચાલ અનર્થને પાત્ર દોષરૂપ ગણાઈ જડમૂળથી નાશ પામ્યો. આપરથી કળાંતરે વિશેષ નીતિમાં કુદરતી રીતે ફેરફાર થયાવિના રહેશે નહિ, એજ અમારું કહેવું છે. બધો પ્રયત્ન જ્ઞાતી અથવા તો જનસમાજના ચાલતા નિયમોને અનુસરી કરવો અયોગ્ય નથી.

૬૭

દરેક વૃત્તિમાં રહેલી મલિનતા દૂર કરવાથી સર્વ વૃત્તિઓ એકાગ્રતા ધારણ કરી શકે છે. દરેક વૃત્તિમાં રહેતી મલિનતા, સારાં પુસ્તકોનું વાચન, સત્સમાગમ, અને મહાન સદ્ગુણી પુરુષોનાં જીવન ચરિત્રોનાં મનનથી દૂર થાય છે. જ્યાંસુધી વૃત્તિમાં મલિનતા હશે, ત્યાંસુધી સર્વ વૃત્તિઓ કદી એકાગ્રતા ધારણ કરવાની નથી. ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા, મદ, અહંકારાદી જે મલિનતા છે તેનો ધીમે ધીમે વિનાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો. આથી ઉલટીરીતે ક્રોધ દિવસ વૃત્તિઓ એકાગ્ર થશે નહિ.

૬૮

મનુષ્યની પરીક્ષા ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, દરેક મનુષ્ય આપણા સમાગમમાં આવે કે તેને પ્રથમથી દુર્ગુણી ધારવો, અને પછી જો તે સદ્ગુણી માલૂમ પડે, તો તેને એક સદ્ગુણી તરીકે સ્વિકારવો. કેટલાક એમ માને છે કે, આપણા સમાગમમાં આવતાંજ દરેક મનુષ્યને પ્રથમ સદ્ગુણી ધારવો, અને પછી જો તે દુર્ગુણી જણાય તો તેનાથી આપણે દૂર રહેવું. ત્રીજો વર્ગ એમ કહે છે કે, પ્રથમ સમાગમમાં આવતાંજ દરેક મનુષ્યને સદ્ગુણી કિંવા દુર્ગુણી ધારવો નહિ, અને પછી જ જણાય તે ખરું. દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જણાશે કે, ત્રીજા વર્ગનો માન્યતા ઘણું અંશે ઉત્તમ છે. પ્રથમ વર્ગના માનવા પ્રમાણે સદ્ગુણી મનુષ્યને દુર્ગુણી માની લઈ તેને એક પ્રકારનો અન્યાય આપીએ છીએ. અને બીજા વર્ગના ધારવા પ્રમાણે દુર્ગુણી મનુષ્યને પણ સદ્ગુણી ધારી કવચિત્ કસાર્થ પડવાજવું થાય છે. આથી અમુક મનુષ્યની પરીક્ષા સારી પેઠે સમાગમમાં આવ્યાપછી કરવી ઉચિત છે.

૬૯

મનુષ્યની પરીક્ષા ચાર પ્રકારે સમાગમમાં આવ્યા પછી કરવી. નેત્રથી, ચહેરાથી, વાણીથી, અને વર્તનથી. કદાચ પ્રથમ ત્રણથી આપણાથી ખરી રીતે પરીક્ષા કરી ન શકાય, પરંતુ વર્તનથી ખરાખર થઈ શકશે. દરેક મનુષ્ય સારો અથવા તો ખરાબ તેના વર્તનપરથી સ્પષ્ટરીતે જણાઈ આવે છે. સદ્વર્તનથી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, પણ કેવળ બુદ્ધિબલથી શ્રેષ્ઠ કહી ન શકાય. અમુક પુરૂષ પોતાના બુદ્ધિબળથી એક વિદ્વાનતરીકે ગણાતો હોય તો ભલે, પણ તેનું સાદું વર્તન ન હોય તો તેને એક વિદ્વાનતરીકે ગણવો અયોગ્ય છે. આચારમાં તેમજ બુદ્ધિબલમાં જ શ્રેષ્ઠ છે તેનીજ વિદ્વાન તરીકે ગણના કરી શકાય. હાલના કેટલાક હંચી ઢળવણી પામેલા યુવાનોમાં બુદ્ધિબલ હોવા છતાં નીતિબલ જોવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ ઢળવણીની પદ્ધતિનો દોષ છે. દરેક મનુષ્યની પરીક્ષા ગુણ પરત્વે છે, પણ કેવળ બુદ્ધિ પરત્વે નથી.

૭૦

એક નાના સરોવરમાં પથ્થર ફેંકવાથી તે જ સ્થળે પડ્યો હોય તેટલા ભાગના પાણીમાં ચળભળાટ થઈ અટકતો નથી, પણ મોટાં મોટાં ડુંડાલાં વહી કાંઠાસુધી આપ્પા સરોવરના પાણીમાં થોડો ઘણો ખળભળાટ થાય છે. તે પ્રમાણે એક દુર્જન પોતાના ગુણથી પોતાને તો ઠીક, પણ આપ્પા જગતને

થોડું ઘણું નુકશાન કરે છે. દુર્જન સર્વ પ્રકારે વખોડવા યોગ્ય છે. એક જડ-વત્ દેખાતો પથ્થર એક સ્થાને પડી રહ્યા છતાં દોઢપણ ઉપયોગમાં આવી શકશે, પરંતુ દુર્જન જ્યાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે ત્યાં તો ઠીક, પણ તેના સમાગમમાં આવનાર સર્વ માણસોને દોઢ પ્રકારનું નુકશાન કર્યાવિના રહેશે નહિ.

૭૧

જમ ખારવાળી જમીનમાં હજારો મણ ખાજરી વાવવાથી પાશેર ખાજરી પણ પાછી નિપજતી નથી, તેમ દુર્ગુણી પુરૂષોને અનેકવાર કહ્યા છતાં પણ તેમને કાંઈ અસર થતી નથી. તેઓ મન, વચન અને કર્મથી સર્વનું અનિષ્ટ ઇચ્છે છે. દરેક વસ્તુ કિંવા પદાર્થનો તેઓ દુરુપયોગ કરે છે. માટે તેમના સમાગમથી દૂર રહેવું લાભદાયક છે.

૭૨

પરમાત્મા સર્વસ્થળે વ્યાપી રહેલો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં તે છે. જમ ગાય કે ભેંસના શરીરમાં રહેલું ધી તેમના અવયવોનું પોષણ કરતું નથી, પણ તેમના દૂધમાંથી ક્રિયાએ કરી જતો તેજ પદાર્થ—ધી પાછો તેમને ઔષધરૂપે કામ લાગે છે, તેમ સર્વ સ્થળે અને પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં ધીની પેઠે પરમાત્મા વસી રહેલ છે. તે ઉપાસના કે સ્મરણ કર્યાવિના પ્રાણીઓનું હિત કરતો નથી, માટે નિત્ય પોતાની વૃત્તિઓ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીન કરી આનંદ અનુભવે. અને આ સંસારરૂપી મોહ સાગરથી ઈષ્ટ સ્મરણો કરી પોતાના આત્માને તારવે, એ પ્રાણીમાત્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

૭૩

વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય અને પુરૂષાર્થ ગૌણ છે. પારમાર્થિક કાર્યોમાં પુરૂષાર્થ મુખ્ય અને પ્રારબ્ધ ગૌણ છે. વ્યાવહારિક કાર્યો કરતા ક્વચિત્ આકસ્મિક અડચણો નડવાથી તેમનો ધારવા પ્રમાણે પરિણામ આવતો નથી. આથી વ્યાવહારિક કાર્યો કરવામાં મનુષ્યની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે, પણ ફળ ભોગવવામાં પરતંત્ર છે, એમ કહેવું યથાર્થ છે. જે વસ્તુ અલભ્ય અથવા તો અકલિત છે તે ભોગવવામાં જે આપણે વિજયી ન થઈએ તો પ્રારબ્ધનો દોષ કાઢી શાન્તિ લેવી અયોગ્ય કહેવાશે નહિ. ખરી રીતે જેતાં પુરૂષાર્થ સર્વ વિષયોમાં પ્રધાનતા ધરાવે છે.

ચંડ-કૌશિક નાટક.

(ભાષાંતર કર્તા—લાલશંકર હરપ્રસાદ.)

(સાંધણ ગયા અંકને પાને ૨૦ થી)

જૈન્યા—(વિલક્ષણતાથી જાણુએ.) અલિ આરૂભતિ ! ભગવાન કુલ પતિએ આર્ય પુત્રને રાત્રી જગરણ કરવા ઉપદેશ કરેલો હો ! આ દુષ્ટ દુદયે આર્યપુત્રને નકામાં મહેણાં માર્યાં તેથી ખિન્ન થાઉં છું. જે થયું તે ખરું. (હાથ જોડી પ્રકાશ) આર્યપુત્ર ! કૃપા કરો. '

રાજા—(અનુરાગ સહિત)

અર્પિ પ્રિયા ! તુજ સુકણ્ઠ વિષેજ હાર
પત્રાવલી રચી, કપોલ પરિગ્રહું હું
મિથ્યાપરાધ-દુભવ્યું મન માંડુંકૃતોય
તેં જે કર્યો અનુનય મૃમભઉપરીતે. ૨૫^૨

જૈન્યા—(શરમાઇ જાય છે.)

રાજા—(તેમજ બતાવતો.) પ્રિયે !

તુજ સપુલક સ્વેદગાલો નકંપ મુકે જરી
અરપી સ્ત્રક જે તારાકંઠેસ્તનાથ તરંગથી
મુજ કર અડચે, આરંભ્યાતે વૃથા ઉભયે વિધી
મુજ શ્રમ થયો રોમાંચેથી વૃથા પણ તે વળી. ૨૬^૩

જૈન્યા—આર્યપુત્ર ! ભગવાન કુલપતિએ કરેલી આજ્ઞા પાલવા સાડ હું જાઉં છું.

રાજા—ભલે એમ કરો.

(બંને જાય છે.)

૧ જોટો આરોપ મુકવાથી રાણી ખિન્ન થાય છે. અને તેથીજ પોતાના દુદયને દુઃખ કહ્યું છે. કેમકે વિચાર કર્યો વગરજ રાજા ઉપર જોટો આરોપ મુક્યો અને તેપણુ રાજાએ તેનું કારણ આપવા છતાં સીંચાવું દુદય કેવું હીલું હોય છે તેનું આ દ્રશ્યંત છે.

૨ રાજાને કોંકટ મહેણાં માર્યાં છતાં રાણીએ તેનું ખરું કારણ જણાવતાં કૃપાની માંગણી કરી તે આપવામાં રાજાની ઉદારતા જણાવી છે.

૩ રાણીનો ઉદ્દેગ તથા શ્રમ વર્ણવ્યો છે. સપુલક રૂવાં ઉભાં થવાં તે, સ્વેદ=પરસેવો; સ્ત્રક=માલા સ્તનાથ વિગઃ=છાતી ઘડકવાથી સ્તનનો અગ્ર ભાગ હલવાથી.

રાજા—વયસ્ય ! હવે આપણે દેવીરીતે વિનોદ કરીશું ?

વિદૂષક—હે સખા ! તું દેવીના સંબંધની વાર્તા કરી વિનોદ કર. હું વળી જન્મવાની વાતોમાં આનંદ માણીશ.

વનેચર—(પ્રવેશ કરીને) રાજનો જય થાઓ ! જય થાઓ !!!

વિક્રાળ દાંતે, ખોદી પૃથ્વી, તેમાંથી જ સુગંધી નિકળે
તેને લીધે, નિશ્વાસ નાંખ્યે, પવન તેમ આ,
ઉરાડતો ગંધ અર્ધુ આબ્યું, ઘોણું કસેરું ? છળે કરીને,
પોતે યશસ્વી બનતો હોયે તેમ પુરી આ.

સર્વે દિશા, જાણે વર્ષે મારમારતી પ્રથમજ વર્ષા !

ઘણા ગર્વથી, ગંભીર અને આ ઘર્ધર શખ્દો વનમાં વસતા,

સિંહ સમુહના, સૂણી કોધે, ઉંચા કાનો, રાખીએ તો,

રોષાણિથી, શિખા પ્રસારી, જીવ્હા કાઢી, અને હાંકતો,

દાવાનળ સમ, હમેશ દિપતો, વિજળી પેઠે, શોભેભાલજ,

જાણે ચળકતો, તરવાર પેઠે, વિમળેન્દ્રનીલ કાજળ તમાલ.

સમ શોભતો, આંખો પીળી, આમ તેમ તે ફેરવતો ને, ૨

જડો તેમજ, કાળો જાણે, ઢગ મેસનો, દાવાનળ સમ

જન્મવદ્યમાન, દાંતો મધ્યે ચૂર્ણ થવાના ભયે ત્રાસીત,

વળી ગયેલાં કમલ દંડ સમશોભિત દાંતો પંક્તિથી છે

વિક્રાળ સુખને; લાંબા કાળનું વેરજ લેવા, બની ધુધરો,

ચંદ્ર (નો) કાળીઓ, કરતો જાણે, પ્રલય સમયનો તિમિરસમુહ.

સમજે શોભે, કીડામાટે મહા વરાહે જન્મજ લીધો,

તેમ આ કાઠ શીકાર ક્ષેત્રે વરાહયુથનો પતી વિરાજ,

પતી વિરાજ.^૧

એનું પ્રમાણ ભર્યા પોતેજ થશે. હું પણ ત્યાંજ-જાણી છું.^૨

રાજા—(સહર્ષ) હાશ ! આ વિનોદસ્થાન મળ્યું.

વિદૂષક—વયસ્ય ! અરણ્યમાં આમતેમ ભટકતાં કાંટા ભાંગતાં, ઉંચા નીચા ટેકરા ઓળંગતાં, ભૂખ તરશ મારતાં, મૃગયા કરવી એ એક દોષ છે.

૧ કસેરું=એક જાતનું ઘાસ; આ સ્થાને વરાહનું વર્ણન કરેલું છે.

૨ એ વરાહને આપ પોતેજ જઈને જોશો તો માફ કરેલું સત્ય માનશો.

અને તેમાંજ જ્યારે તને વિનોદ મળે છે તો એ શિવાય બીજું કયું દુઃખનું સ્થાન થઈ પડશે ?

રાજા-સખા ! મૃગયા એજ રાજાઓને ઉપકારીણી છે.

ઉદાસિને ખુશી કરે, સ્થીર ન ચળેલું
તે ચિત્તને, શરીરને હલકું કરે છે,
ઉત્સાહ બુદ્ધિ અરપે રણ-કર્મ યોગ્ય
દોષે વૃથા તું મૃગયા નહિ નિંધ તોય
ચાલો ત્યારે આપણે ત્યાંજ જઈએ.

(સર્વે જાય છે)

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

અઠ્ઠક ૨ જો.

નેપથ્ય—અરે ! વરાહને શોધનારાઓ !

શાર્દૂલવિકીરિત.

ડોલી કાઢવ ને છુંદીય કમળો, ગુંદ્રાંકુરો આવતો,
ક્ષેત્રો નાગરમોયનાં ચગદોને, સેતુ જલે ભાંગતો,
સૈન્યો પાછળ લાગતાં વન ધોટે, પેસી જતો દેખતાં,
આ ચાલ્યો ! નજરે પડી સરકતો દુર્ગમ્ય બીજ વને. ૧^૧

માટે વનોને ચારે બાજુથી ઘેરીલ્યો.

સમ્બરા.

નંખાવો જળ પ્રાંતે કુશલ વનમહિં જ, પારધીઓની પાસે
છાડાવો સાંકળેથી, ફૂર બહુ દિસતાં, ગવ્હરે કુતરાંઓ,
અસ્વારો પ્રેરી ઘેરો સકળ સ્થળ મહીં, ખહાર વારાહ કાઢો,
પાડાસ્વારો તથા ત્યાં, યમ રૂપ સરખા, મોકલો હાંગ લેઈ. ૨^૨

૧ ગુંદ્રાંકુરો=નાગરમોયના મોપાની ઉપરનો ભાગ. સેતુ=પાળ. ધોટે=ઘાડ.

૨ દુર્ગમ્ય=મહિં પેસી નહિ શકાય એવું

૨ પ્રાંતે=છેડે. ગવ્હરે=ગુફાઓમાં. પાડાસ્વારો=પાડાપર બેસી સ્વારી કરવાવાળા. હાંગ=મોઠી લાકડીઓ

(વિકાળ ઉન્નવળ વેષધારી, ભયભીત જણાતો વિઘ્નરાજ પ્રવેશ કરે છે.)^૧

તિવ્ર તપે બ્રાહ્મણ બની અન્ય સૃષ્ટિ ઉપજાવી જાણે પોતે બીજા પ્રજાપતિજ હોય એમ ત્રીશંકુને યજ્ઞની સિદ્ધિએ પોહોંચાડી, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિપ્રલય એ ત્રણે ગુણવાળી વિદ્યાની સિદ્ધિને માટે બહુજ કઠીણ કામ એણે આરંભ્યું છે.

પરંતુ

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

બ્રહ્મા એકજ વિશ્વ આ સરજતા, વિષ્ણુ ન કે શંકર,
વિષ્ણુ એકજ પોષતા જગત આ, બ્રહ્મા ન કે તે હર,
સંહારે હર એકલા જગતને, બ્રહ્મા ન કે તે હરિ,
ત્રણેશક્તિ કયમેજ પ્રાપ્ત કરશે, જે અન્યને ના મળી. ૫^૨

(વિચાર કરી) અથવા પરમ નૈષ્ઠિક એવાને વિશે શંકા સંભવે? પણ મુની થઈ ઠાપને વશ બની જઈ કામ ક્રોધાદિ કલ્યાણને નાશ કરનારી વૃત્તિને આધિન થઈ આ ઘોર કર્મ આરંભ્યું છે તો મને સુઝ નથી પડતું કે એનું પરિણામ શું આવશે ?

નેપથ્યમાં-ધાડ અરણ્યમાં છુપાઈ જવાની શક્તિથી ગર્વને પ્રાપ્ત થયેલા, ઉભો રહે ! દુષ્ટા ! ઉભો !!

વસંતતિલકા.

શંભૂ સમાધિ મહિં, વિઘ્ન કયુંજ જણે,
દક્ષે કર્યા યજ્ઞનમાં, શિવ દલિ વિશે,
ત્રણે જગદ્ધિત પ્રયત્નની સિદ્ધિ માંહીં,
વિઘ્ને થતો ખુશી બહુ, છું હું વિઘ્નરાટ. ૩^૩

૧ ઉન્નવળ=ઉન્નજો. વિઘ્નરાજ=વિઘ્નનો રાજા.

૨ પોષતા=પાળતા. હર=શંકર. સંહારે=નાશ કરે. હરિ=વિષ્ણુ. અન્યને=બીજાને.

૩ સમાધિ એ પ્રકારની છે. એક સવિકલ્પ, અને બીજી નિર્વિકલ્પ સમાધિ. એકે ચિત્ત થઈ ઈશ્વર સાથે પોતાના આત્માને તન્મય બનાવી દેવો તે સમાધિ. દક્ષ=પાર્વતીનોપિતા, યજ્ઞન=યજ્ઞ કેલી=ક્રીડા જગદ્ધિત=જગતનું હિત. ભાવાર્થ—શંભૂની યોગ સાધનામાં, દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં, શિવપાર્વતીની ક્રીડામાં જોણે અંતરાય કર્યો એવો હું વિઘ્નરાજ ત્રણે જગતના કલ્યાણને માટેના પ્રયાસમાં અંતરાય નાંખી બહુ આનંદ પામું છું.

પ્રમાણ વિચાર.

(લેખક શાસ્ત્રીજી જીવનરામ મહીધર)

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૨ થી.)

નિર્વિકલ્પક એટલે વિશેષણ વિશેષ્યના સંબંધહીન જ્ઞાન. જેમ ‘આ કાંઈક છે,’ તથા ઘટ-ઘટત્વના સંબંધહીન જ્ઞાન. આ જ્ઞાન અપ્રામાણિક છે એમ ન સમજવું; કારણકે એ જ્ઞાન ન હોય તો ‘આ ઘટ છે’ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ન હોય; કારણકે વિશિષ્ટ જ્ઞાનના હેતુરૂપ વિશેષણનું જ્ઞાન પ્રથમ હોવું જોઈએ. જેમ ‘દંડવાન્ પુરૂષ છે’ એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના હેતુરૂપ, દંડરૂપ, વિશેષણનું જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે, પછી ‘દંડવાન્ પુરૂષ’ એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. તેમજ ઘટ-ત્વના સંબંધહીન નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન થયા પછી જ ‘આ ઘટ છે’ એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે; કારણકે ઘટત્વરૂપ વિશેષણના જ્ઞાન વિના ‘આ ઘટ છે’ એવું વિશિષ્ટ થાય નહિં.

(વિવરણકાર રા. વિ. મ;)

૧ વિશેષણ વિશેષ્ય સંબંધહીન જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય તે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. આ જ્ઞાનના સંબંધમાં એ વાદ છે; અને ઉભય વાદ વિચારણીય છે. પ્રથમ વાદ એવો છે કે, આ પ્રકારનું જ્ઞાન છેજ નહિં; કારણ કે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનનો સંભવ નથી. પદાર્થનું જ્ઞાન, પદાર્થના વિશેષણનું જ્ઞાન થયા-વિના, થવા સંભવ નથી. પ્રથમ વિશેષણ અમળય, પછી તે વિશેષણયુક્ત પદાર્થ, તે અમુક પદાર્થરૂપે સમજાય. આ ઉપરથી જણાય છે કે કોઈપણ અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન થતાં તેના વિશેષણોનું જ્ઞાન તથા તે વિશેષણોના તે પદાર્થ સાથે સંબંધનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. જો આવો પ્રકાર ન હોય તો જ્ઞાન થાયજ નહિં; એટલામાટે નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષ નામનું જ્ઞાન છેજ નહિ. આ વાદનું એમ સમાધાન કરાય છે કે, આવા જ્ઞાનને ગ્રહણ કર્યાવિના છૂટકો નથી. જો એ પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોય તો નિદ્રામાં સુતેલો પુરૂષ જગતાં તેને અમુક પદાર્થ ઘટનું જ્ઞાન થાય છે, તે મમયે, તે સ્થાને ઘટ તથા તેના વિશેષણોનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ નથી. વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ પણ તેને લાગુ પડતું નથી. છતાં પણ

આ પ્રત્યક્ષના લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે ભેદ છે લૌકિક પ્રત્યક્ષના નિચે પ્રમાણે છ ભેદ છે. (૧) વ્રાણજ (૨) રાસન (૩) ચાક્ષુષ (૪) સ્પર્શન (૫) શ્રાવણ તથા (૬) માનસ.

તેવું જ્ઞાન થાય છે. માટે તેવા જ્ઞાનનો અભાવ માની શકાય તેમ નથી. ખીન્ને વાદ ઉપર કહ્યો તેમ એવો છે કે, એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન નથી, ઇન્દ્રિય તથા પદાર્થના સંબંધથી થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. આવું લક્ષણ બાંધીને પણ લૌગાક્ષી ભાસ્કર તર્ક કૌમુદીમાં કહે છે કે—એ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને અતીન્દ્રિય ઉભય હોવું એ સંભવે જ નહિ. આ ઉપરથી જ વિશ્વનાથ પંચાનન સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલીમાં કહેછે કે એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી. આમ સમજતાં વાસ્તવિક શંકા થાયછે કે એ જ્ઞાન શા પ્રકારનું છે? વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે અનુભવ નથી; પરંતુ સ્મૃતિ છે. અનુભવ થએલો તેનો સંસ્કાર સ્ફુરતાં એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન થઈ શકે.

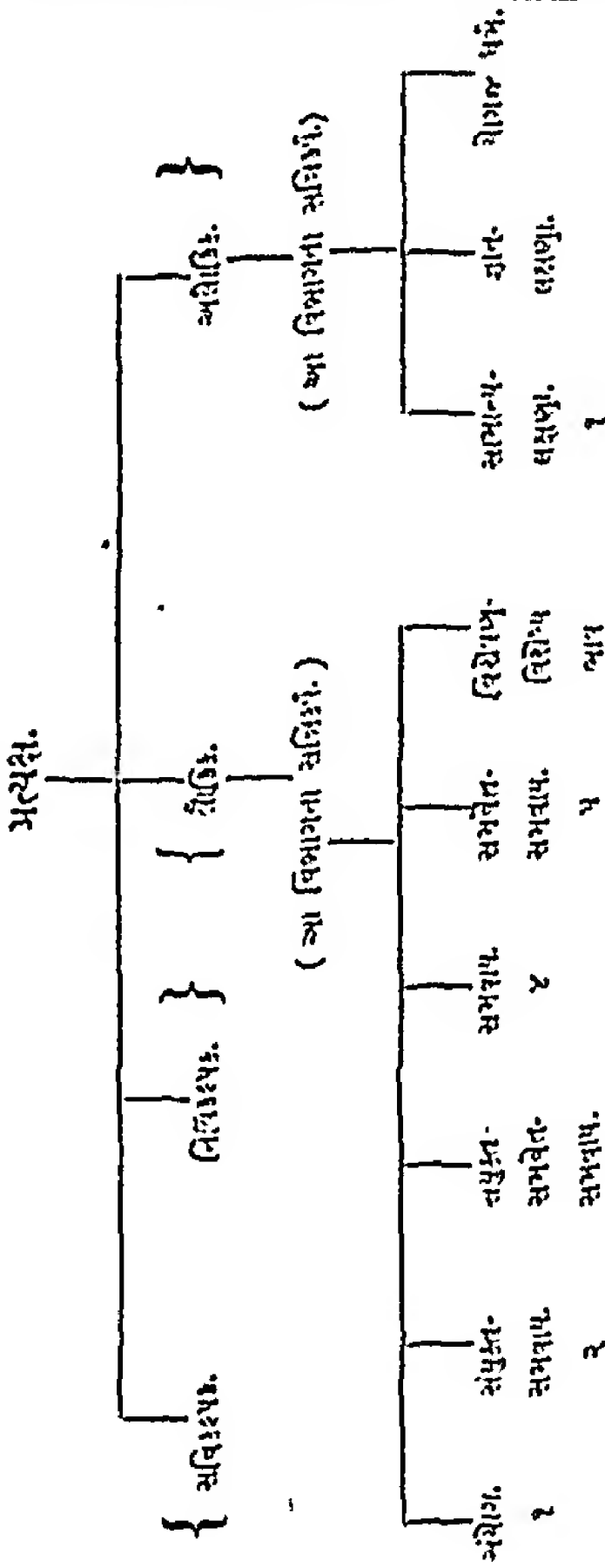
આ વિચાર વ્યવહારિક જ્ઞાન માટે છે. પારમાર્થિક નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તો વેદાન્ત શાસ્ત્રે ગ્રહણ કરેલું એજ બરાબર છે. વેદાન્ત સારના કર્તા કહે છે કે “જ્ઞાતા, અને જ્ઞાન તથા તે આદિ અન્ય સર્વનો લય થતાં અદિતીય વસ્તુમાં એકાકાર વૃત્તિથી અતિશય એકય થતું એતુંનામ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન.”

પાશ્ચિમાત્ય પર્યેષકોનો એવો પણ મત છે કે—અમુક જ્ઞાન મતુષ્યને સહજ જ છે. જેમકે સામાન્ય રીતે લોક માત્રને એવી પ્રેરણા જ થાય છે કે સત્ય વદવું, આ જ્ઞાન પ્રેરણા જન્ય અને ખરું કહીએ તો સહજ સમજાય છે. એમ પણ કંઈ ન કહી શકાય? કે એવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં પણ પ્રેરણા અથવા સહજત્વ કાંઈજ નથી? એપણુ અનુભૂત જ્ઞાનની સ્મૃતિ જ છે. અને તે સ્મૃતિને અંગે વ્યવહાર થાયછે.

૨ લૌકિક પ્રત્યક્ષના છ ભેદ છે. આ ભેદના જે નામે આપ્યાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે પ્રત્યક્ષ એ કેવળ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે. ઘણુ આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠું મન, જેને પણ ઘણા દર્શનકારો ઇન્દ્રિયમાંજ ગણે છે; તેજ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં સાધન છે. આ જ્ઞાન મેળવવામાં જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તેનાં સ્વરૂપ સમજવાને એ જ્ઞાનના સન્નિકર્ષણના પ્રકાર સમજવાની જરૂર છે. એ પ્રકાર સમજવતાં પહેલાં તેના વિભાગનું વૃક્ષ બતાવવું અત્યુક્ત પડશે.

લૌકિક પ્રત્યક્ષના હેતુરૂપ સંનિર્કર્ષ નિચે લખ્યા પ્રમાણે છ પ્રકારના છે.

૩. પ્રત્યક્ષના અને તેના સંનિર્કર્ષના વિભાગ સંબંધવાનું પ્રક્ષ.

(૧) સંયોગ (૨) સંયુક્ત સમવાય (૩) સંયુક્ત સમવેતસમવાય (૪) સમવાય (૫) સમવેતસમવાય (૬) વિશેષણવિશેષ્યમાવ.

સંયોગ સંનિકર્ષથી દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ 'આ ઘટ છે.' અહિં ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી ઘટનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય તથા ઘટ એ બે દ્રવ્ય છે. તેથી તે બેનો 'સંયોગ સંનિકર્ષ' છે.

દ્રવ્યમાં રહેલ ગુણ, કર્મ, જાતિનું જ્ઞાન સંયુક્ત 'સમવાયથી' થાય છે. જેમ નીલોષ્ઠઃ (નિલોધંડો). અહિં ઘટમાં રહેલ નીલગુણનું જ્ઞાન સંયુક્ત સમવાયથી થાય છે; કારણકે ઘટ જ્ઞાન સંયોગ સંનિકર્ષથી થયું છે; તેથી ઘટ સંયુક્ત છે તેમાં નીલ રૂપનો સમવાય સંબંધ છે. કેમકે અવયવ-અવયવી, ગુણ-ગુણી, ક્રિયા-ક્રિયાવાન, જાતિ-વ્યક્તિ, વિશેષ-નિત્ય દ્રવ્ય, એમનો પરસ્પર સમવાય સંબંધ છે. સમવાય સંબંધ એટલે નિત્ય સંબંધ. ઘટ દ્રવ્ય છે, તેમાં નીલ ગુણ છે તેથી સમવાય સંબંધ થયો.

ગુણ કર્મમાં રહેનાર જાતિનું જ્ઞાન સંયુક્ત સમવેત સમવાયથી થાય છે. નીલોષ્ઠઃ આ વાક્યમાં નીલગુણમાં નીલત્વ (નીલપણું)નું જ્ઞાન સંયુક્તસમવેતસમવાયથી થાય છે; કારણકે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી ઘટ સંયુક્ત.

૪ અહિં એટલું સમજવાનું છે. કે ઈન્દ્રિય અને પદાર્થના સંબંધમાં વ્યવધાનકે કોઈપણ પદાર્થ નથી. ચક્ષુ અને ઘટ એ બે વસ્તુઓને સંબંધમાં લાવવાને તૃતીય પદાર્થની આવશ્યકતા રહેતીજ નથી.

૫ સંયુક્ત સમવાય સમજતાં, સમવાય સમજવાનો જરૂર છે. જે પદાર્થ અન્ય પદાર્થના લાવમાંજ રહી શકે, તે પદાર્થનો ઉપર જાણાવેલા અન્ય પદાર્થ સાથે સમવાય સંબંધ છે; ઉદાહરણ કે-રાતો ઘોડો. આમાં રાતાપણાને ઘોડાના લાવ સાથે એવો સંબંધ છે કે તેના અસ્તિત્વમાંજ તેમાં રહેલા રાતાપણાનું અસ્તિત્વ રહી શકે. સંયુક્ત સમવાય સંનિકર્ષથી એક પદાર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા અન્ય પદાર્થ, જેવાકે ગુણ, ક્રિયા, આદિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય. ઉપરનુંજ ઉદાહરણ લેતાં રાતો ઘોડો એવો ચક્ષુની સાથે સંબંધમાં આવતાં સંયોગસંનિકર્ષથી જાણાય છે. પરંતુ તે ઘોડામાં રહેલું રાતાપણું સંયોગથી સમજતું નથી.

(અપૂર્ણ.)

અપરોક્ષજ્ઞાને ચઢતું પરોક્ષજ્ઞાનીનું— પ્રભાત.

ઉઠ તું અધિકા સહાય કર બહુચરા. (એ રાગ.)

જગ તું માનવી વાત સુણ તું નવી,

નથી નથી જગત આ બ્રહ્મ જાણો.

લેદ બ્રમથી થયો, અંધ બનીને રહ્યો,

લેદ ભાંગી અલેદે જ માણો.

જગ તું ૧

જગત રણ ક્ષેત્ર આ નેત્ર છે ત્યાંસુધી,

દ્વૈત છે ત્યાં સુધી દુઃખ જાણો.

સુખ અલેદમાં દુઃખ છે લેદમાં,

વેદ ઉપવેદનાં છે પ્રમાણો.

જગ તું ૨

હુંને મારું નથી, તુંને તારું નથી,

માત ને તાત વળી બ્રાત કાનાં.

પુત્ર સુમિત્ર કલત્રને કામિની,

એ બધાં આજ પંપાજ માનો.

જગ તું ૩

રાજને પાટ શેઠાઇનો ઠાઠ કંઈ,

સ્વપ્ન સરોખો સખાઓ વિચારો.

દેહ આ દોહિલો થઈ જશે કાયલો,

જાણી પ્રાણી અલેદે પધારો.

જગ તું ૪

વેદ વેદાંગ પૂરાણ મત પંથ કંઈ,

મંત્ર ને જંત્ર વળી તંત્ર ખોટા.

યોગને લોગ શિવ સંત સાધુ ગુર,

ઈંદ્ર બ્રહ્માદિ સહુ લેદ મોટા.

જગ તું ૫

એ બધા લેદ અલેદમાં જઈ મળે,

જો ટળે નામ રૂપ મોહમાયા.

વાસના ત્યાગે અજ્ઞાન અંધિ બળે,

જ્ઞાનના ધ્યાનથી જાય માયા.

જગ તું ૬

જ્યાં એકને બે નહીં. હું અને તું નહીં,
 ત્યાંજ સત્ ચિત્ આનંદ વ્યાપે.
 ઝૂં ઝૂં કારની ઝલક ઝલકયા કરે,
 પ્રેમ પ્રગટયા કરે પ્રભ આપે. જગ તું ૭
 હરિલાલ દાને અરે દાણદાને કહે ?
 પ્રહત્ પ્રહાંડ પ્રભેજ ભાસે.
 સોહં શિવોહં પ્રભોહં જ મુક્ત જ હું,
 અજરહં શંકરોહં જ શ્વાસે. જગ તું ૮

લી૦ હરિલાલ ઉમીયાશંકર મદ.

હંસોક્તિ—અભાવ.

મૈરવી—(ગજલ)

ન થા ગમગીન હે હંસા ! સદા મસ્તાન રહેલાની,
 અસત્નો વારિધી તેમાં, નથી દરકાર રહેવાની—૧
 ગણું માઈન એ મમતા, પછી અફસોસ શા ! શાનાં ?
 મને શાં ! સ્થાન દા દાનું ? રણાનુબંધ સર્વેમાં—૨
 બળવ્યો ધર્મ નેકીથી, હઠાવ્યાં કાક બગલાને
 નિહાળી હંસ કંપે સૌ, છૂપાં રહીં ખાય કચકાંચે—૩
 થયાં છે આજ તે ખુશી, દગાખોરો અને લુચ્યા
 વધે અંધેર જુદમીનું, જતાં ઇનસાફને રાજ—૪
 અપી ! કાસાર સૂનુંતું, થઈછું અસ્ત ! રહજ તું
 અને સંભાળ ! બગલાચે, નથી કાસાર ધૂનોછે—૫

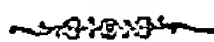
સૌરહે

વિવેકીને ગુણવાન, રાજહંસ પદ માહરૂં
 રે ! રે ! બગલાનીચ ! નિજ પોષકહણનાર તું

૧ કીચકવાળાં, અને ગંધાતા પાણીના મોઠા ખાડો

પુસ્તકોની પોહોચ.

ઝંડુ વિરહ—એ નામનું પુસ્તક તેના બનાવનાર કુંડલાના રહીશ આણંદજી લવજી તરફથી અમોતે મળ્યું છે. આમાં જમનગરના પ્રખ્યાત વૈદરાજ ઝંડુ વિકુલજીના સ્વર્ગ ગમનથી મનુષ્યોના મનમાં થયેલા ખેદનું વર્ણન કરેલું છે. તેમજ પોતાના તરફથી પણ ખેદ દર્શાવી છેવટ “કાર્ય માત્ર ભાવીને આધિન છે” એમ જણાવી સર્વેને દિલાસો આપી ઉપસંહાર કરેલ છે. રચનારની ભક્તિ માટે તેને ધન્યવાદ ધટે છે. પરંતુ ઝંડુ બદ્ધજીના સ્મારકમાં આ કાવ્ય બહુ અદ્ય છે. તેનો ગુણાનુવાદ પરિપૂર્ણ નથી. કાવ્યપણુ કર્તાની શક્તિને અનુસાર છે.

પુનર્લગ્ન સશાસ્ત્ર છે?—એ પુસ્તકની અંદર પ્રથમ વેદ તથા શાસ્ત્રોના દૃષ્ટાન્તો આપી બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. અને ત્યારપછી બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન થયા પછી સ્ત્રીનો પતિ સાથે સંબંધ થયા પહેલાં પતિનું મરણ થયું હોય તો તે સ્ત્રી વિધવાન ગણાય જ્યાં તેવી સ્ત્રીનાં પુનર્લગ્ન કરવામાં કશો દોષ નથી. એમ શાસ્ત્રોના વાક્યોથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અન્યમાં થયેલી ચર્ચાથી વિશેષ કાંઈ નથી.

ધર્મરહસ્ય ચન્દ્રિકા—એ પુસ્તકમાં ધર્મનાં દશ લક્ષણોનું વર્ણન કરી છેવટ વૈરાગ્ય સંપાદન કરવાનો ઉપદેશ ગદ્યરૂપે આપેલ છે.

ધર્મસાર નિરૂપણ—એમાં ધર્મ તથા વૈરાગ્યના વિષયની કવિતાઓ છે.

પરચુરણ.

શ્રી નર્મદા સમાજ—નર્મદા નદીના કિનારાપર આવેલ બરકાલ તથા સીનોહ ગામથી નર્મદા સમાજના વ્યવસ્થાપક લખી જણાવે છે કે—

સં. ૧૯૫૫ ના કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે અત્રે કેટલાક ઉત્સાહી ગૃહસ્થોની પ્રેરણાથી “શ્રી નર્મદા સમાજ” નામના મંડળની સ્થાપના કરી છે તેમજ તેના તાબાનું “બુદ્ધિવર્ધક” પુસ્તકાલય પણ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. અમે એ બે કાર્યના ઉત્પાદકોને ઉત્સાહ આપતાં તેમના કાર્યની ઉન્નતિ ઇચ્છીએ છીએ.

સાક્ષરમણિ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી-ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી દેવી અવકૃપાથી થોડા સમયમાં ઉત્તમ વિદ્વાનો અને શિષ્ટ જનોનો લોપ થતો દેખી અત્યંત ખેદ થાય છે. પંડિતવર ગદ્ગદાલજી, કવિવર દલપતરામ, આર્યવર ઝવેરીલાલ, રાવખહાદુર રણછોડલાલ, તથા સાક્ષર મણિલાલ, વગેરેનું આલ્યા જવું બહુ દુઃખદ છે.

રા. મણિલાલ વિશે ઘણું બોલાયું છે અને અમારો પ્રસંગ સહુથી છેલ્લો આવ્યો એટલે અમે જ બોલશું તે પુનરુક્તિ જવું થશે, તથાપિ કહ્યાવિના ચાલતું નથી કે આ ગૃહસ્થે પોતાની વિદ્વત્તાને દાનથી અત્યંત દીપાવી હતી. તથા આર્ય પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું તત્ત્વ વિચારણીય છે; એ સ્વદેશો તેમજ વિદેશી જનોને ખુબ સમજાવ્યું હતું. પ્રાચીન વિચારોમાંજ લીન થઇને, અર્વાચીનનો અનાદર ન કરતાં તેમાંની સામ્યતા કરવામાં તથા વિરુદ્ધાંશ દર્શાવવામાં તેમની શક્તિ સતેજ હતી. પ્રાચીનને માટે તેમનો પક્ષપાત તો ખરોજ, તથાપિ અર્વાચીન વિચારોને કેવલ અગ્રાહ્ય ન ગણતા. તેમના વિચાર બહુ અંશે ગ્રાહ્ય હતા. તેમના સ્વ-ગૃહવાસથી વિદ્વાન્ મંડળમાં એક અગ્રસ્થાન ખાલી પડ્યું છે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ भुं.]

पौष, संवत् १३५५

[अंक ३ जे.

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

दुस्त्याज्य माया.

राग-काफी (बीराना पदनो)

मायानुं भूत, भारीरे वळगेळुं ए वळ्छे नहि;
उतार मूको हजारोरे तो ए तनधी छुटे नहि.—मायानुं० टे०
गाम वने ने राते दहाडे, न जुए नरके नारी,
पांच पचानी वच्चे वळगे सर्वे गया एयी हारी;
मंतर धूप धूमाडेरे कोईनुं ना चाल्युं तहो—मायानुं० १
कोई कहे नाए गंगा जाशे उधरशे खां एह,
कोई कहे चंडोना पाठे नासे वळीने तेह.
जागरियानीना चालीरे जुक्ति हजारोमां कंई—मायानुं० २
कोई भूवो कहे पळमां कारुं कोई कहे करुंहुं खास,
घणी घणीने डोक दुःखावी तोय न हठयुं ते तलमात्र;
इल्मी हजारो थाक्यारे तावीतो वांधी डोक भरी—मायानुं० ३
सौने सौनी मजुरी मळे ने थाए खालीरांक,
नित्य नवी रंजाड करी ए भूते वाळ्यो आडो आंक,
लाखोमां कोई इल्मीरे साचो मळी आवे मणि—मायानुं० ४

મહાત્મા ચાળક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણભવન હરિદ્વર)

પ્રકરણ ૧ લું.

વૈરનું ખીજ.

(સાંધણ ગયા અંકને પાને ૩૦ થી)

મહાનંદને મારવામાં મુખ્ય મંત્રીનોજ હાથ છે, અને તેને એક વાવમધ્યે મારવામાં આવ્યો છે, માટે મારી સાથે ઢાઢ દૂત આવે તો હું તેને સર્વ ખતાવું. હજી સુધી રાજના મનમાં મંત્રીને માટે જરાપણ દુષ્ટ વિચાર નહતો માત્ર શંકાજ હતી. તેથી તેણે શાંતમને કહ્યું કે ઠીક મહારાજ ! દૂતને સાથે લઈ જાઓ ! એટલે તે તપસ્વી દૂતને સાથે લઈને પેલી વાવ તરફ જવા નીકળ્યો; અને રાજ પાછો પુષ્પપુરમાં આવ્યો. ખીજ દીવસે યોગીરાજ તથા દૂતે મહાનંદનાં આભૂષણો તથા વાવમાં રહેલો શિલાલેખ રાજની આગળ હાજર કર્યો. તે જોઈને રાજ તો આભોજ થઈ ગયો. અને મનમાં વિભાસણ કરવા લાગ્યો કે અહો દૈવ ! મંત્રીનું કેવું ધાતકી વર્તન ! બહારથી તો બહુજ સ્નેહાળ દેખાયછે, પરંતુ હૃદય તો કપટથીજ ભરેલું છે. કેટલું કપટ ! કેટલો દગો ! શો વિશ્વાસઘાત ! શિવ ! શિવ ! આતે કેમ સહન યાય ! આવા આવેશમાં શું કરવું, તે કંઈ પણ સુઝ પડ્યું નહીં; તેથી તરત વૃદ્ધ અને વિશ્વાસુ મંત્રીજીને બોલાવી તેને સુદામાલ ખતાવ્યો અને હવે શું કરવું ? તે વિશે કેટલીક વાતચીત કરી. આખરે મંત્રીજીએ એવી સલાહ આપી કે, આપે શક્યતરને આ વાર્તા બિલકુલ જણાવવી નહિ; પરંતુ પ્રથમ તો તેને રાજ-સભામાં બોલાવવો અને પછી સીપાઈજી મારફતે કેદ કરાવીને મોટામાં મોટી એવી શિક્ષા કરવી કે જ્યાં ખીજ રાજકીય પુરૂષો તેવું ધાતકી કર્મ કરતા અટકે. આટલી સલાહ આપીને સલાહકારો એક પછી એક એમ છૂપી રીતે પોતા-પોતાને ઘેર રવાને થયા અને તપસ્વી પોતાને કામે વળગ્યો.

રાજપુરૂષો લુણ તો રાજનું ખાતા હતા પરંતુ મંત્રી રાજકાજમાં કર્ત્તા હતા હોવાથી તેનેજ ભજતા હતા અને તેનાથી કરી કરીને ડગલાં ભરતા હતા.

રાજતોનામનોજ હતો અને મંત્રી રાજ્યની સર્વ સત્તા બોગવતો હતો. સીપાઇઓને રાજ્યે હુકમ કર્યો કે જાઓ, આપણા મંત્રીને ઝટ બોલાવી લેવા. તે સાંભળીને રાજપુરધો મંત્રીને બોલાવવા માટે તો ગયા, પરંતુ “ઝટ” એવા રાખે એકદમ તેના મનમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન કર્યો. છતાંપણ શું કરે ? હિમત ચાલે કે ન ચાલે, પરંતુ રાજનો હુકમ તો પાળવોજ જોઈએ. સેવકો તુરત દોડતા મંત્રીને ઘેર ગયા અને કહ્યું કે રાજજી આપને હમણાંજ બોલાવે છે. તે સાંભળીને મંત્રી-વિચારમાં પડ્યો કે, હજી તો હું થોડીજવાર થયાં દરબારમાંથી આવું છું, તેટલામાં વળી સીપાઇઓ તેડવા આવ્યા. શું હશે ? એમ મનસાથે વાતકરીને પાષણી લુગડાં પહેરી, ઘોડેસ્વાર થઈને રાજદરબારમાં ગયો. અને રાજને સલામ કરીને પોતાના આસન ઉપર બેઠો. રાજ હમેશાં જોવો તેને આનંદી જોવામાં આવતો, તેવો આજ્ઞાલાગ્યો નહિ ; પરંતુ કાંઈક ક્રોધાવેશમાં જણાયો, તેથી મંત્રી હસીને બોલ્યો; મહારાજ ! આજ આપ ઉદાસી કેમ જણાવો છો ? રાજ્યે કહ્યું સહેજ પ્રસંગમાં આજ પિતાજી મને સાંભરી આવ્યા છે, તેથી મનમાં જરા ખેદ થાય છે. મંત્રીજી ! તે તમારી સાથે મૃગયા કરવા માટે આવ્યા હતા, ત્યાંથી પેછી ક્યાં ગયા ? તમે તો તે બાણતા હશે. મંત્રી શકટાર બેઠો ખબરદાર મનુષ્ય હતો. તેણે અનેક રાજ્યોને હથેળીમાં રમાડ્યા હતા. તે મુખ ઠાવકું કરી ને બોલ્યો. હા મારી સાથેજ હતા, પરંતુ આગળ જતાં છૂટા પડી ગયા હતા. બ્યારે શોધ કરતાં છતાં પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે હું પાછો નગર ભણી વળ્યો, ત્યાંસુધી પણ પાછા વળ્યા જણાયા નહિ. રાજ્યે પૂછ્યું; ત્યારે તો દાઇએ તેનો નાશ કર્યો હોવો જોઈએ. મંત્રીએ કહ્યું; હાજતો. મને પણ એમજ જણાય છે.

આ વખતે કચેરીમાં માત્ર ખાતગી મંડલજ હતું; તે ઉપરાંત અથમથી સૂચના કરેલા કેટલાક હથીયારબંધ સીપાઇઓ હતા; જ્યાં મંત્રી અને રાજ વચ્ચે થતી વાતચિત્ત સાંભળતા હતા.

મંત્રીનાં વચન સાંભળીને રાજ્યે કહ્યું કે વાત તો ખરી છે, પરંતુ દાઇપણ રાજકીય પુરૂષનો તેમાં હાથ હોવા એમ લાગે છે. મંત્રી બોલ્યો; મહારાજ એ તમારો વ્યર્થ વહેમ છે. મારા ધારવા પ્રમાણે તો દાઇ સિંક, વ્યાધ કે, દાઇ ચિકારી-જનવરજ હોવું જોઈએ. રાજ્યે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈને કહ્યું; નહિ, નહિ. તમારું બોલવું તદ્દન બુઝું છે.

એમ કહીને મહાનંદે શિકાર વખતે જે આભૂષણો પહેર્યા હતાં તે ગાદી-તળેથી કાઢીને મંત્રીના મુખ આગળ મૂક્યાં, મંત્રી મનમાં સમજી ગયો કે ભેદ ખુલ્લો થઈ ગયો છે. પણ “ઝખ-મારે તેનાથી કરવું શું ?” એમ વિચારીને બોલ્યો કે, આ આભૂષણો રાજાનાં છે. પરંતુ કાણે તેમને ઠાર કર્યા એ કાંઈ મુદ્દા માત્ર ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. માત્ર તે અમુક જગ્યાએ મરણ પામ્યા, એટલુંજ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તો હવે તેની તપાસ.....એટલું બોલવા જાય છે, એટલામાં રાજાએ સીપાઈઓને સૂચના કરી કે તુરત તેણે મંત્રીને કેદ કર્યો; અને ખોજી તરફથી તેના ઘર ઉપર હુલ્લાં કરીને તેની સ્ત્રીને તથા છોકરાંને કેદ કર્યા.

આ વખતે મંત્રી બુદ્ધિસાથી બોલ્યો કે, મેં તમને ઉછેરીને મોટાં કર્યા તે આ દિવસ માટે ? પરંતુ રાજાએ તે કંઈ સાંભળ્યું નહિ, તુરત કચેરીમાંથી ઉભો થયો. અને જતાં જતાં કહેતો ગયો કે, આ દુષ્ટ શંકટારને અને તેના કુટુંબને એક ભોંયરામાં પૂરીને દરરોજ અર્ધ શેર ચણા અને પેટપૂરતું પાણીજ માત્ર આપજો અને તેના ઉપર પકકા બંદોબસ્ત રાખજો કે જથી તે નાશી જવા પામે નહિ. આટલું કહીને રાજા મહેલ તરફના વિશ્રામ મંદિરમાં ચાલ્યો ગયો અને ખાનગી મંડળ પણ ધીરે ધીરે આડું અવળું વેરાઈ ગયું.

કોટવાળ રાજાના હુકમ પ્રમાણે મંત્રીને અને તેનાં બાયડી છોકરાંને તુરંગમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેઓને એક ભોંયરામાં પૂરીને તેઓની આસપાસ પકકા બંદોબસ્ત રાખ્યો. દરરોજ રાજાની આજ્ઞાપ્રમાણે તેઓને ચણાપાણી પહોંચાડવામાં આવતું હતું.

શંકટાર મંત્રીને છ પુત્ર હતા. તે સુધ્ધાંત આઠ જીવને અર્ધ શેર ચણામાં તે શું થાય ? તેટલાથી કાંઈ ઉદર પોષણ થાય તેમ નહોતું. મંત્રીએ છ પુત્રો ભણી જોઈને કહ્યું બેટાઓ ! રાજાએ તો આપણો નિર્વંશ કાઢવા માટે આ પ્રયત્ન આદર્યો છે. અર્ધ શેર ચણા ઉપર આપણે જીવીએ, એ વાત અશક્યજ છે. માટે એવો કાંઈ ઉપાય બતાવો કે આપણો વંશ રહે અને નંદરાજનો નાશ થાય. પેલા પાંચ પુત્રોએ ઉત્તર આપ્યો કે, અમારો શ્વાસ હવે થોડી ઘડોજ ટકશે; તેટલામાં એવો તે શો ઉપાય બતાવીએ ? તમે જે કર્યો કર્યો છે, તેનું ફળ હાલતો અમે ભોગવીએ છીએ. માટે હવે જે કાંઈ વિચાર કરવો તે નિષ્ફળ છે. તે સાંભળીને છઠ્ઠો વિકટાર નામનો પુત્ર બોલી ઉઠ્યો; શું આટલામાંજ હથિયાર છોડી દેવા.

મુત્સદ્દીઓએ તો ધીરજ રાખવી નોંધએ. મુત્સદ્દીઓ અને રાજ્યમંત્રીઓ તો આવા આવા પ્રસંગોને માટેજ સરજાયલા છે. ઉપાયથી શું સિદ્ધ થતું નથી. પિતાજીએ તો તેનાજ પુત્રને ગાદીપતિ કર્યો છે. છતાં પણ અપરાધ ગણે તે એક પિતાજીજ અપરાધી છે; પરંતુ આપણું નિરપરાધીને કાળના મુખેમાં નાખ્યા છે, એ કામ ધણુંજ અણધરું કયું છે. પુત્ર વિકટારનાં આવોં વિચાર સાંભળીને મંત્રી. મનમાં સંતુષ્ટ થયો: / તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે આ પુત્ર માફ પણ રાખે તો રાખે, માટે ચણા અને પાણીથી તેનુંજ પોષણ કરવું વાજબી છે. કારણકે તે એક જીવતો રહેશે તો મારી ઈચ્છા ફળીભૂત થશે, ને મારી સદ્ગતિ થાશે એમ વિચારી તેણે પ્રાંચ પુત્રને કહ્યું કે, આ પ્રમાણે આપણે એક ખીજનો નાશ કરી છેવટે સર્વનો સંહાર કરીશું. અને આપણું નામ કે નિશાન કંઈ પણ રહેશે નહિ, માટે આપણે વિકટારનેજ ચણા પાણીનો આહાર આપવો યોગ્ય છે. કુળમાં એક તર એવો જીવો નોંધએ કે જે આખા કુળનો ઉદ્ધાર કરે, હું બૂદ્ધ છું, જટલું જીવ્યો તેટલું હવે જીવીશ નહિ. તેમ તમારામાં પણ તેવી ઉત્સાહ શક્તિ નથી. માટે વિકટાર જે ચણાપાણીથી જીવતો રહેશે તો આપણેજ જીવતા છીએ. મંત્રીનું કહેવું સાંભળીને સૈએ તે પ્રમાણેજ માન્ય કર્યું; અને પરમાત્માનું સ્મરણ કરતા કરતા તેઓ એક પછી એક આંક્રાની દુનિઆ છોડી ગયા. માત્ર એક વિકટારજ જીવતો રહ્યો. તે રાત દિવસ અંધારી શુદ્ધમાં અનેક મનોરથો વચ્ચે દિવસ કહાડવા લાગ્યો.

અદ્વૈતામૃત.

પ્રથમસ્કન્ધ

જની પ્રસન્નતાથી ઘણાંક મનુષ્યો મુક્તિ માર્ગને પામી ગયાં છે એવા એક વિવેકાશ્રમ નામના યતિહતા પોતાનું મન જ્યાં પ્રસન્ન થાય તેમજ પોતાને રહેવાને યોગ્ય મણાય એવો કયો આશ્રમ હશે? એ વિષય ઉપર વિચાર કરતાં તેમને તેવો આશ્રમ મળવો કઠિણ લાગ્યો. જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને પ્રકારના (૮૩૯૯૯૯૯) આશી લાખ નવાણુ હજાર નવસો ને નવાણુ આશ્રમો તેમણે જોયા. પરંતુ તેમનો એકપણ પોતાને યોગ્ય ન લાગતાં તેમણે સેમાં સ્થિતિ ન કરી. આવી રીતે ઉત્તમ આશ્રમને માટે પર્વતો, જંગલો, ખેતી નાળાં,

સમુદ્ર, અને વાવડવા વિગેરે જોતાં તે સન્યાસીએ પાંચજન્ય^૧ નામનો એક મઠ જોયો. આ મઠને બે ઢાંલણ છે. તથા તેમાં અનેક પ્રકારની વિપયો ભોગવવાની અનુકુલતા તથા રમણીયતા છે. તેને નવતો^૨ દરવાજા છે. પોતાને ઉચિત^૩ દર્મો પ્રાપ્ત થવાથી શાન્તિ મેલવવાને યોગ્ય, તેમજ શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનથી ઇશ્વરનો આશ્રય મેલવવામાટે યોગ્ય સ્થાન રૂપ આ મઠ છે. આ મઠમાં પૃથ્વી આદિ સર્વ લોકના ઉપભોગ મેલવાય છે. તથા તે શુદ્ધ જ્ઞાન સંપાદન કરવાના સાધન રૂપ છે. અનેક જન્મ ધારણ કરી અનેક સત્કર્મો કર્યા છતાં પણ દુર્લભ્ય એવો એ મઠ છે. જગતમાં કદ્યાણ રૂપ થઈ રહેલા, તેમ જોને વિશે ચિત્ત રાખતાં વિદ્વાન પુરૂષો પ્રસન્ન રહે છે એવા શ્રી રામચન્દ્રના સ્વરૂપનું પૂજન કરવાને આ મઠનું સ્થાન ઉત્તમ પ્રકારનું ભાસ્થું. દુકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે. સત્પુરૂષો અને સન્યાસીને રહેવાને યોગ્ય સ્વર્ગ, પૃથ્વી, કે પાતાલમાં પણ આના જોવો એકથ મઠ ન દેખાયો. દિશાઓ માત્રમાં ફરી ફરીને શ્રમિત થયેલા તે ભિક્ષુક વિવેકશ્રમ નામના સન્યાસીએ પોતાને રહેવાને યોગ્ય આ મઠ જોઈને તેમાં સ્થિતિ કરી.

આવી રીતે વિવેકશ્રમ નામના સન્યાસીએ પોતાને યોગ્ય મઠ શોધી તેમાં નિવાસ કરતાંજ ઠામદેવતા વિલાસસ્થાનજથી એક સુંદર સ્ત્રી ત્યાં આવી. આ તપાવેલા સૂત્રજ્ઞનાજવી શન્તિવાળી સ્ત્રીએ પોતાને અંગે સુગંધી માળાઓ પેહેરી હતી, તથા આખે શરીરે ચંદનનો લેપ કર્યો હતો. તેણે મધનું પાન કર્યું હતું અને તેથી તેનાં નેત્રકમળો ધૂમતાં હતાં. આમ છતાં તેણે પોતાના સુકંઠથી પંચમ સ્વરથી ગાયન કરવા માંડ્યું હતું. પારિજાતના દિવ્ય પુષ્પોની વેણીથી ગુંથેલા પોતાના ચોટલાથી, ઠામને ઉદીપન કરનારા સાધનથી, વધતા જતા વિલાસોએ કરીને, પાશમાં પકવાની ખીકથી દૂર રહેતા પુરૂષોને તથા પરમ પદને પામવાની ઈછા રાખનારા પુરૂષોને પણ તે લલના મોહ પમાડતી હતી. વિવેકશ્રમ સન્યાસી તે સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીને જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. તેમનું મુખાવિદ અતિ મ્હાન થઈ ગયું અને તેમને ચિન્તા થવા માંડી કે અહો !! મહા પરિશ્રમ વેઠીને ઘણે-

૧ મનુષ્ય દહરૂપ, ૨ નાસિકાનાં બે છિદ્રો, બે કાનનાં, બે આંખનાં, મુખ, ગુદા ને ઉપસ્થ, એ નવ છિદ્ર રૂપ નવદાર જાણવાં, ૩ જોવોને ઉચિતકર્મ—આચાર, જ્ઞાન, તથા સન્નિધા સંપાદન કરવી વિગેરે.

કાળે આસ્થાન મેં શોધી કાઢ્યું તો 'આંહિંપણુ આ મહા વિષ્ણુ ક્યાંથી આવ્યું? વૈરાગ્યજ જમાં પ્રધાનપણે રહેછે.' એવો સન્યાસી મને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય છે. પરંતુ એ વૈરાગ્ય અત્યંત ભીડ હોવાથી આ દુષ્ટાન્યાં આવીને રહી ત્યાં તે કેમ રહી શકશે? વૈરાગ્યરૂપ વડીલ સન્યાસી ન હોયતો શમારણ્ય,^૧ અને દ્વામારણ્ય^૨ વિગેરે સન્યાસીઓ અહિં રહે એ સંભવજ નથી. એવી રીતે આ આશ્રમમાં શમારણ્યાદિ સન્યાસીઓ નહિ આવે ત્યારે મુમુક્ષા નામની સ્ત્રી તાપસી પણ નહિ આવે. આથી તો ખોટું થયું આ મુક્તિનો પણ ઉગ્રછેદ થયો. અને અમે સર્વે નિરાશ્રય થયા. ખરેખર આ આશ્રમ અમારેજ રહેવાને માટે છે. છતાં આ મુર્ખ પિશાચીના જની આંહિં કાણુ આવી હશે?

લિશ્ચુકે સ્ત્રીની લાકડાની પુતળીને ખીજ પણ અંગથી તો શું! પરંતુ પગથી પણ સ્પર્શ ન કરવો એ પ્રમાણે પૂર્વ શાસ્ત્રકારો કહી ગયાછે. ત્યારે સાક્ષાત્ સજીવન સ્ત્રી સાથે વાસ તો કેમજ કરાય? ધીશુદ્ધ હોય તો પણ તેનું પાત્ર અગ્નિ પાસે રાખ્યું હોય તો તેમાંનું ધી ઝોગળે છે. તેમ ગમે તેવો શુદ્ધ સન્યાસી હોય તો પણ તે સ્ત્રીઓની આગલ રહેવાથી યોગ શ્રદ્ધ થાય છે. જણે આહારે નિયમમાં રાખેલ છે તેવા તે વૃદ્ધ હોય કે વિરક્ત હોય અથવા રોગી હોય, તો પણ તેવા સન્યાસીએ સજીવ સ્ત્રી તો શું પરંતુ સ્ત્રીની મૂર્તિ પણ જ્યાં હોય ત્યાં પણ નજરું. વિંધ્યાચળ પરની વિશવદક્ષીને અથડાઈને આવેલો વાયુ જમ કાઈ પ્રાણિને નડે છે. તેમ સ્ત્રીના સ્પર્શવાળો પવન પણ સન્યાસીને નડે છે. સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરવું અથવા તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનું તો એક બાબુ રહ્યું પરંતુ તેનું સ્મરણ પણ સર્પકસવાની સ્મૃતિ જમ મૃત્યુને દર્શાવે છે તેમ નાશનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવે છે. પ્રાણિઓના સર્વ અનર્થનું મુખ્ય મૂલ્ય સ્ત્રી છે. એ વિદ્વાન પુરૂષોની ઉક્તી છે. જ્યારે, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર અને ચન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓનાં પણ અનર્થનું મૂળ તે થઈ પડેલ છે ત્યારે બિચારા મનુષ્યોની શી ગતિ! રાજ્યને નરક સમાન ગણે, સુવર્ણને લોહ સમાન માને, તથા સ્ત્રીને રાજ્ય સમાન જુવે, એવો ઉત્તમ સન્યાસી મળવો ઘણો દુર્લભ છે. આ દેવેચ્છાથી મળેલા મહામાં મોરો વાસ નિષ્કલ કરાવના સાડ કદાપિ આ સ્ત્રી પ્રવૃત્ત થઈ હોય તો પણ તે અત્યંત દોષ યુક્ત હોવાથી તેની સાથે મારે ભા-

પણ કરવું યોગ્ય નથી. પણ તે આંહી કાયમજ રહેવાની છે, કે જવાની છે; અથવા તો તેની આંહી શું કરવાની ઇચ્છા હશે; એ કેમ જણાય? આંહી કાંઈ અન્ય પુરૂષ પણ નથી કે જે દ્વારા તેને હું પૂછાવું.

કોઈ પુરૂષ ઉપર આધાર શા માટે રાખવો? પ્રાણિઓના અન્તરમાં વસનારા ઇશ્વરપર એક નિષ્ઠા રાખનારાને એ ક્ષુદ્ર સ્ત્રી શું કરનાર હતી? કંઈ નહિ માટે તેનાથી ન કરતાં અમારેજ તેને આંહી આવવાનું કારણ વિગેરે પૂછવું મનુષ્યની જ્યાં સુધી એક સ્વરૂપને વિશે નિષ્ઠા રહેતી નથી, ત્યાં સુધી સ્ત્રી વિગેરે સર્વ વિષયો પોતાની સરસાઈ કરી શકે છે. ખાલ્યાવસ્થામાં માતાની સાથે જે પ્રેમ બંધાયેલો હોય તે પ્રેમ યુવાવસ્થાપ્રાપ્ત્યતાં તથા પોતાની સ્ત્રી સાથે નવીન પ્રીતિ બંધાતાં જન્મ નાશ પામે છે તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપને વિશે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી વિષયની આસક્તિ નાશ પામે છે. જન્મ દોરીને જાણનારો સર્પના જવી દોરી હોય છતાં તેનો પરીક્ષક હોવાથી સર્પ જાણી ભય નથી પામતો તેમ આત્મસ્વરૂપને જાણનારા પુરૂષો મિથ્યા સ્ત્રીના સ્વરૂપથી કરતા નથી. જ્યાં સુધી ચિત્તરૂપી ઉદ્યાયલ ઉપર પ્રકાશમાન બ્રહ્મસ્વરૂપ ભાતુનો ઉદય થતો નથી ત્યાં સુધીજ, પુરૂષ, સ્ત્રી, અને નપુંસક, રૂપી આકારનો ફેલાવો રહે છે. વાદની સહાયતા હોય તો જન્મ ખડરાવું કાંઈ કાંઈ નહિ તેમ વૈરાગ્યરૂપ સચીવની જે સહાયતા હોય તો સ્ત્રી આદિનું શું ગળું?

સદ્ગુરૂપાસે સંપૂર્ણ વેદાભ્યાસ કરનારા તે સન્યાસીએ એમ નિશ્ચય કરીને દાસીની પેઠે આગળ નમ્ર થઈને ઉભેલી તે સ્ત્રીને “અવિવેકી પુરૂષોને આલ્સ આ સ્ત્રી છે” એમ માનીને પૂછ્યું કે હે સ્ત્રી! તું કોની સ્ત્રી છે? કોણ છે? ક્યાંથી આવી છે? તારે શું ઇચ્છા છે? આ આશ્રમમાં તારે રહેવું યોગ્ય નથી. બાહ્યેન્દ્રિયો જણે વિનાશ્રમે વશ કરેલ છે એવા સુખદુઃખને સહન કરનારા સન્યાસીઓ જે મઠનો આશ્રય કરી સમાધિ વડે બ્રહ્મ સ્વરૂપનું દર્શન કરતા હોય, જે મઠમાં રહિ મુમુક્ષુ સન્યાસીઓ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, અને બુદ્ધિથી બુદ્ધા એવા બ્રહ્મસ્વરૂપને જોઈ શકતા હોય, તેમજ વિવેકી પુરૂષો જે મઠમાં રહિને વેદનાં વચનો ગ્રહણ કરી યજ્ઞ, દાન, તથા તપ એકતું કરીને તેમ અનશન વૃત્ત ગ્રહણ કરી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવા ઇચ્છે છે. આલોક અને પરલોકના ફળની ઇચ્છા વિનાના પંડિતો જે મઠમાં રહિ નિઃસંગ એવા પરમાત્માના જ્ઞાન સંબંધી નિર્ણય કરે છે એવો ઉત્તમ પુરૂષને રહેવાનેજ લાયક જે આ પાંચજન્ય નામનો મઠ છે તેમાં રહેવાને યોગ્ય તું સ્થૂળશરીરમાં રહેવાને યોગ્ય હોવાથી નથી.

વિલ્વમંગલ.

અમુક મનુષ્યનું જીવન લવિષ્ય સમયે આપણે નિવડશે એ કંઈનું આપણા જ્ઞાને તો અગમ્ય છે. ત્રિકાલજ્ઞ મહાત્માઓ કે જેઓ માનવનાં પૂર્વકાળનાં પ્રારબ્ધો જાણે છે તેઓ તેથી બંધાયેલી તેની વાસના, લાગણીઓ અને લવિષ્યનો જીવન પરિવર્ત જાણી શકે એ શક્ય છે પણ આપણા જ્ઞાને તો અગમ્યજ છે. ખરે ! એક મનુષ્ય કે જે અમુક પ્રકારના કર્તવ્યમાં અને તેનાજ વિચારમાં રાત્રિદિન લોહુપ-ગાઠ ઘેરાયેલો-ઢોય, છતાં તેજ મનુષ્ય તેમાં અમુક પ્રસંગ-સહકારી કે વિરોધી પ્રસંગ-આવતાં અગર તો જરા સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ મળતાં કેવળ જુદોજ મનુષ્ય થઈ જાય; ચિરકાળની ગાઠ વાસનાઓને છેદી, ભેદી, ફેડીનાંખી ન ધારેલા ન કળેલા નૂતન પંથમાંજ ઉતરી જાય એ જીવન વિપર્યય આપણને ચમત્કૃતિજ ઉપજાવે છે. ઉપર સૂચવત તો કરવામાં આવ્યું છે કે આમ જીવન વિપર્યય થવાનાં પણ ફારણો છે. ભૂતકાળના સંસ્કારો કે જે વિરોધી સંસ્કારોથી દબાઈ રહ્યા હોય તે યથાકાળે પરિપક્વ થયે-આવો જીવન વિપર્યય નિપજાવે છે. પણ આપણે માનવજાતિના ભૂતકાળના બધા સંસ્કારો જાણતા નથી અને તેથી સંસ્કારોની જાત્રતતા થતાં ચમત્કૃતિ પામીએ છીએ. આવાં જીવનવૃત્તોમાંનાં ઘણાં વૃત્તો આપણને ઘણાં બોધદાયી છે. પરમકારણિક મહાત્મા બુદ્ધનું જીવનવૃત્ત આપણે અદ્ભુત અને બોધક છે. વલીપલિતાવસ્થા પર્યંત નાસાનું ગમગનું, શક્તિનો ટૂંકાસ થતાં લાકડીને અઠંગી ચાલવાનું, હૃવપુનર્જરિત થવાનું, અને એવું એવું અનેક દુઃખ અનુભવ્યા છતાં, વળી હિક્કા, કાસ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ અને ભગંદરાદિ અનેક વ્યાધિઓની પીડા સ્વશરીરે ભોગવ્યા છતાં તથા પોતાના લાકડવાયાં કુમળાં બાળખગ્ગાને મિત્રોને, અને સહોદરોને રડતી આંખે સ્વહસ્તે ભડભડતી ચિતામાં અગ્નિદાહ કર્યાછતાં જે વીતરાગીતા આવતી નથી તેવીતરાગીતાને માત્ર રોગી, વૃદ્ધ અને શબને નિહાળતામાંજ પામી યુવાવસ્થાનો રાજકુમાર સર્વાર્થસિદ્ધ થાય અને તેમાં સર્વ રાજ્યવિભવોનો અને ભોગવિલાસની અનુકૂળ સર્વ સામગ્રીનો ત્યાગ કરે એ ભેદનું કારણ ભૂતકાળના પ્રબલ સંસ્કાર શિવાય ખીજું કંઈ લાગતું નથી. આવા મહાત્માઓના જીવનવૃત્તો માનવના હૃદયને પુનિત છે અને શ્રીસદ્-

ગુરુના અમૃતમય વચનો જવાં બોધદાતા છે. વળી ચમત્કૃતિવાળાં હોવાથી સર્વાંશે કાવ્યનો વિષય થનારાં છે. આજે જે આ લઘુ પ્રસ્તાવ કરીએ છીએ તે આવા એક ભક્ત બિલ્વમંગલના ચમત્કૃતિભર્યા જીવનપરત્યે છે. કવિશ્રી 'કલાપી' પોતાના અમૃતસ્રવતા કાવ્યમાં અને સુંદર ભાવોદ્ભાસમાં કવિમણિ-ભક્તમણિ રામાયણકાર તુલસીદાસજીનું જેવું જીવન ગાય છે તેવુંજ જીવનવૃત્ત શ્રીનાભાજીકૃત ભક્તમાળના ટીકાકાર પ્રિયાદાસજી બિલ્વમંગલનું જાળખે છે અને તેજ અહીં નીચે ઉતારીએ છીએ. બિલ્વમંગલ દોણ હતા અને તેમન જીવનનો વિષય શાથી થયો; એ દર્શાવતાં પરિમિત શબ્દોમાં કવિ લખે છે કે-

કવિત્ત.

કૃષ્ણા નદી તીરે એક દ્વિજ મતિધીર રહે
વહ ગયો અધીર સંગ ચિંતામનિ પાઈકે ।
તજિ લોકલાજ, હીયે વાહીકો સુરાજ મયો
નિસિદિન કાજવહે, રહે વર જાઈકે ॥
પિતાકો સરાધનકું રઘો મનસાધિ દિને
શેષમેં આવેશ ચલ્યો અતિ અફુલાઈકે ।
નદી ચઢી રહી ભારી ચૈપે ન અવરી નાવ
ભાવ મયોં હિયો જિયો જાતનાથ જાઈકે ॥૧॥

બિલ્વમંગલજી ! તમને પ્રિયાદાસજી 'મતિધીર' કહે છે. પણ તમે ચિંતામણીના સંગથી તેનું તમારા હૈયામાં રાજ થવાથી—લોકલાજ તજી અધીર થયા લાગો છો. પણ તમારી અધીરતા પણ પ્રમદ છે. પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાં દિવસે પણ તમારી વિષયવાસનાનું શ્રાદ્ધ કરવા તમે અંધ બનો છો ! નદીમાં એટલું પાણી ચડ્યું છે કે નાવ પણ ચાલી શકવામાં હુમવાનો ભય રહે છે છતાં તમારા હૈયામાં પણ ભાવ ભરાયો—પૂર જોશમાં ચડ્યો—લાગે છે અને તમારો ભાવ તમારો ધીરજને વલોવી નાંખતો જણાય છે નદીમાં પૂરનું પ્રમદ શું કરશે ?

કરત વિચાર વાર ધારમેં ન રહે પ્રાન
પાતેં મલિ ધારિ મિત્ર સનમુખ પાઈએ
પરેં કુદી નીર કહુ મુખિ ન સરીરકી હૈ
વહિએકપીર કવદરસન પાઈએ ॥

પૈ યતન પાર તન હારિ ગયો વૃદિવેંકો
મૃતક નિહારિ માની નાવ મન ભાઈયે ।
લગેઈ કિનારે જાય, ચલે પગ ધાયવાય
આય પદલાગે નિસિ આધિ સો વિહાઈયે ॥ ૨ ॥

તમારી આસક્તિ ગાઢ લાગેછે. પ્રાણુને પ્રિયાના દર્શન વિના ધીરજ મળતી નથી. એટલે તમે મિત્ર સન્મુખ જવા ભડું માનોછો. તમારા શરીરને શુદ્ધિ નથી, 'ક્યારે ચિંતામણીનું દર્શન થાય ?' એનીજ તમને પીડા છે. ઠીક ત્યારે અંપળાવો. તમને તો ખૂડવાની દહેશત નથી. તમારા ભૂત-સંસ્કારોની ઈચ્છા પણ તમને નદામાંથી અને મહાન ભવસાગરમાંથી તારવાની જણાય છે. પડતાં તમને મૃતક (રાજ) હાથ લાગ્યું છે. લઈને તમે તો પાર ઉતરીગયા ! એકદમ ચાલી અરધીરાત્રિએ પ્રિયતમાને ઘેર પહોંચ્યા. પણ તમારી દૃઢ્યવિહારિણી ક્યાં ? તેને તમારી દરકાર જણાતી નથી. તે તો મેડી ઉપર ચડીને સૂતેલ છે. પણ નશીબ જોગે મેડીની ખારીનું ખારણું છે ત્યાં કાંઈક લટકે છે પણ તેને લૂગડું જણી તમે આવોછો. આવો ત્યારે શું થાય છે તે જુઓ.

અજગર ઘૂમિ ઝૂમી ભૂમિકો પરસ કીયો
લિયો રસહારો ચઢયો છાતપર જાયકે ।
ઉપર કિવાર લગે પર્યો કૂદી આંગનમેં
મિયોં ચોં ગરત રાગી જાગી સોરપાયકે ॥
દીપક કરાઈ જૂપેં દેલિ વિલ્વમંગલ હૈ
વઢોઈ અમગલ તું કીયો કહા આયકે ।
જલ અન્હવાય સૂકે પટ પહિરાય હાય
કૈસેં કરી આય ? જલપાર દ્વાર ધાયકે ? ॥ ૩ ॥

બિલ્વમંગલ ! 'કામાન્ધો નૈવ પશ્યતિ' એ કહેવત તમારા પ્રતિ સોજેઆના ખરી ઠરી. તમે તો લૂગડું ધાર્યું પણ એતો અજગર ઝુલતો હતો, તેને સ્પર્શી તેનો આધાર લઈ તમે ભીંત ઉપર ચઢ્યા. ચઢ્યા તો ખરા પણ ઉપર કમાડ લગાવેલાં છે. તમે કૂદી-આગાશીમાં-પડ્યા. પણ તમે પડ્યા કે તેનો શોર સાંભળી તમારી રાગિણી-તમારી મોદમૂર્તિ-જાગી ગઈ. દીવો કરાવી જોતાં તમને જોડું શું કહેછે ? કહેછે કે " બિલ્વમંગલ તું આવી આ

શું અમંગલ કર્યું ?” બિસ્વમંગલ ! ત્હમરી શુદ્ધિ દેશણે નથી પણ ત્હમરી ચિંતામણિની શુદ્ધિ દેશણે લાગે છે. લોકાચાર પ્રમાણે તમારી આગતાસ્વાગતા કરી પૂછેછે કે “હાય ! આવા જલની પાર અને મકાનમાં કેવી રીતે દોડી આવ્યા ?” બિસ્વમંગલ ! તમે શું આ તીચેનો જવાબ દીધો ?

નૌકા પઠાઈ દ્વાર રહ્યું લટકાઈ દોશિ
મેરે મનમાં મેંતો તવે લઈ જાનિકે ।
ચલો દેસેં અહો યહ કહા થૌં પ્રલાપકરૈ
દેલ્યો વિષયર મહા સીજિ અપમાનિકે ॥
જેસો મન મેરે હાડ ચામસૌ લગાયો તેસો
સ્યામ સૌ લગાવે તોપે જાનિયે સંમાનિકે ।
મેં તો મયે મોર મજોં જુગલ કિશોર અવ
તેરિ તુંહિ જાને ચાહોં કરો મનમાનિકે ॥ ૪ ॥

“ત્હં નદીમાં ઉતરવા તોડ મોકલી હતી, વળી આરણે દોરી લટકાવી હતી, તે દેખીને મેંતો જાણ્યું કે આ અંધી તજવીજ ત્હેંજ રાખી હશે. એમ જાણી હું તો મનમાં પણ પ્રસન્ન થયો હતો.” ચિંતામણિને આ જુદું લાગ્યું. તે બોલી. અહો આ શું કહેછે ? આ નિથ્યા પ્રલાપ શું કરેછે ? ચાલો જોઈએ.” જોતાં તો કાળના કાળ જેવો મહાવ્યાસ દીધો. સ્ત્રી ખીની, ખીજી અને કંઈક તિરસ્કાર ભરી વાણીથી વધી. “રે મોહાન્ય ! જેવું મન જેવો અતુરાગ—મારા હાડ અને ચામડાં ઉપર લગાડેલ છે તેવો હૃદયાતુરાગ શ્યામ-પ્રભુ-ઉપર લગાડો તો તમને શાણા સમજું” બિસ્વમંગલ ! વચન કઠોર છે પણ હિત કરેછે. હિત કર વચનનો કઠોરજ હોય એવો શાસ્ત્રકરનો ન્યાયછે. (હિત મનોહારિ ચ કુર્લમં વચઃ) હવે તમે શું વિચારો છો ? અહો તમારો તો ચહેરોજ બદલાઈ ગયો વદન લાલ થયું સર્વાં ઉંચાં નીચાં ચડે છે. હોડ તરવરે છે પણ સુખે વચન વધાતું નથી. હવે વંટોળીયો શમ્ભોઃ તમારા ચહેરા ઉપર પાછી શાન્તિ પથરાવા લાગી. અને તે શાન્તિમાં તમારા વદનમાંથી પ્રતિજ્ઞા થઈ. “હું તો પ્રભાત થતાં જુગલ કિશોરને સજીવ હવે ત્હારી તું જાણે ત્હારે મનમાને તે કર” અહો ! બિસ્વમંગલ ! તમારી પ્રતિજ્ઞા મહાન છે, પાર પડશે કે કેમ ? તે અમને તો સમજાતું નથી. પણ ખરે તમારી ટેક જોઈએ છીએ ત્યારે અમને એમ લાગ્યાવિના રહેતું નથી કે અમારા કરતાં તમારો નિશ્ચય વિશેષ દૃઢ છે. (અપૂર્ણ)

ચંડ-કૌશિક નાટક.

(ભાષાંતર કર્તા—લાલશંકર હરમસાદ.)

(સંધ્યુ ગયા અંકને પાને ૪૦ થી)

શાર્દૂલવિકીરિત.

પ્રભા વિષ્ણુ મહેશ મેળવો શક્યા, વિદ્યા ન ઠાઈ તણે,
તે આ ઉત્ત તપે. સુસાધ્ય કરવા મુની મથે તે થકી,
કીડાએ ધરીને વરાહ રૂપથી ઉદ્ધારું હું એહને,
તણે લોક બચાવો આ રૂપધરી વારાહનું, વિષ્ણુએ. ૪'

(પાછળ જોઇને લયભીત જવો.)

અહો ! જગત્-કલ્યાણના રસ્તામાં કાંટા વેરનારો અને ખીજના પુરુષા-
માં વિદ્વંસ થઇ આનંદ માનનારો એવો જ હું તેનું પોતાના જીવપર કેટલું
પાહસ ! કારણ, યમની દાઢમાં સપડાયા છતાં જન્મ તેમ કરી બાણે ચૂકવીને
પહારાજ હરિશ્ચંદ્રને આ અરણ્યમાં લાવ્યો છું તો હવે એ વિશ્વામિત્રના
માત્રમમાં જાય એમ કરું, કેમકે ક્ષત્રીય છતાં, તિવ્ર તપે પ્રાણે બની અન્ય
રૂપે ઉપજવી જણે પોતે ખીજ પ્રજાપતિજ હોય એમ ત્રીશંકુને યજ્ઞની
સંદ્ધિએ પોહોંચાડો, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ, અને પ્રસય, એ તણે ગુણવાળી વિદ્યાની
સંદ્ધિને માટે બહુજ કઠીણ કામ એણે આરંભ્યું છે.

પરંતુ

શાર્દૂલવિકીરિત.

પ્રભા એકજ વિશ્વ આ સરજતા, વિષ્ણુ ન કે શંકર,
વિષ્ણુ એકજ પોષતા જગત આ, પ્રભા ન કે તે હર,
સંહારે હર, એકલા જગતને, પ્રભા ન કે તે હરિ,
તણેશક્તિ કયમેજ પ્રાપ્ત કરશે, જે અન્યને ના મળી. ૫'

૧ પ્રભા ઇત્યાદી-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય, એ તણે શક્તિ પ્રભા
વિષ્ણુ અને શંકર જેવા સમર્થ દેવોને સાથે પ્રાપ્ત નથી થઈ તે આ વિશ્વામિત્ર
મુની એકલાજ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે તે શક્તિને, જેમ વિષ્ણુએ વરાહનું રૂપ,
લઈ પૃથ્વિને બચાવી હતી તેમ હું પણ આ મુનીથી બચાવું, એટલે એ મેળવ-
વામાં અંતરાય નાંખું.

૨ પોષતા=પાળતા. હર=શંકર. સંહારે=નાશ કરે. હરિ=વિષ્ણુ. અન્યને=ખીજને.

(વિચાર કરી) અથવા પરમ નૈષ્ઠિક એવાને વિશે સંશય સંભવે? પણ મુની થઈ દોષને વશ બની જઈ કામ ક્રોધાદિ કલ્યાણને નાશ કરનારો વૃત્તિને આધિન થઈ આ ઘોર કર્મ આરંભ્યું છે તો મને સૂઝ નથી પડતું કે એનું પરિણામ શું આવશે ?

નેપથ્યમાં—ઘાડ અરણ્યમાં છુપાઈ જવાની શક્તિથી ગર્વને પ્રાપ્ત થયલા, ઉભો રહે ! દુષ્ટ ! ઉભો !!

વસંતતિલકા.

દૂરે કુતૂહલ થઈ નજરે પડીને.

માયાપઠે ઘસડોંઆ મુજને અહીંઆં,
સંતાઈ ક્યાં જઈશ તું ? નજરે પડે તો

છુંદીશ દુષ્ટ કરીના નલીની વનોને ૬^૧

વિવ્રરાટ—(સાંભળી-હર્ષથી) અરે ! શું પાસે આવના લાગ્યા ? તો તો હું હવે અહિંથી નીકળી જઈ પૂર્વ માયામય મહાઈં રૂપ બતાવું.

(એવું કહી જલદીથી આમ તેમ કરી નીકળી જાય છે.)

(વરાહ પાછળ લાગેલો રથમાં બેઠેલો રાજા સારથી સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—(પૂર્વ પ્રમાણે બોલી, આગળ જોઈ, સહર્ષ.) આર્ય ! આર્ય !!
તે બહુ દૂર ગયેલો હોયો ન જોઈએ. કારણ જુઓ.

શિખરિણિ

મૃણાલિના ગ્રાસો, નીકળી પડી ઢંકાઈ પૃથિવી,
સરોને તીરેરે ક્ષુભિત—જળ—ધારા વહી દિસે.

ભૂમી, થાક્યે, ફીણે કરી નવિન તૃણાંકુરવતી,

વહે ધાડો, શ્વાસે, પવન મળીં મુસ્તા સુરભિથી. ૭^૨

(બરાબર જોઈ સહર્ષ) આર્ય ! આર્ય ! આ રહ્યો તે. જુઓ ! જુઓ !!

૧ દૂરે ઇત્યાદી=જેવી રીતે પ્રેમ જલદીથી ઘસડી જાય છે તેમ તું મહાને અહિં સુધી ઘસડી લાવ્યો છે, પણ હવે તું ક્યાં સંતાઈ જઈશ? જો હવે મારી નજરે પડે તો તું કરીથી કમળના વનોને છુંદવા નહિં પામે. મતલબકે ત્હને તરતજ હું મારી નાંખીશ.

૨ મૃણાલિ=કમળ. ગ્રાસ=કોળીઆ. સરો=સરોવર તળાવ. ક્ષુભિત જલ ધારા=વરાહના માંહી જવાથી હોવાઈ ગયેલાં પાણીની ધારા. ભુમી ઇં=થાકી જવાથી મોઢામાંથી ફીણ નીકળી પડવાથી ધારા તાન્તજ હજ્યું હોય એમ દેખાય છે. વહેઈ=નાગર મોથના કુંપળાં ખાંચેલાં હોવાથી તેના મોઢામાંથી હાંફવાને લીધે, જે શ્વાસ નીકળે છે તેને લીધે પવન ઘાડો અને મુગંધિમય વાય છે.

શાર્દૂલવિકીડિત.

આનંદે સુર્યાળ અંકુર મુખે વેગે મુકે કંદના
લેઈ અંચળ પદ્મ-નાળ' મુખમાં દોડેછ જ્યાં ત્યાં તથા
જાણે શુભ થએલ નાલિ કમળે તે મામ પોતે થઈ
દાડે પૃથિવી ખેંચત્રા અવતર્યો વારાહ પાછો અહિં. ૮^૧
(આનંદથી) મને જોઈ મારી પાસે આવે છે. હેં ! એ શું !

। (એમ કહી કામઠી ઉપર તીર ચઢાવે છે)

સૂત-આશ્ચર્યથી જોઈ) આયુષ્મન્ જુઓ ! જુઓ !!

શાર્દૂલ વિકીડિત.

ગર્વે આવી સમીપ, જાય નજરે દેખા દઈ તે ક્ષણે.
ત્રાસે આગળ ખેંચી પાય, પૂઠના લંબાવતો તે તથા
દોડયે શ્વાસ ચડે, પડેછ મુખથી જોઈ મૃણાલાં કુરો.
લજ્જાથી વૃશ તે થયો જણવીને દંટાર્પણે પ્રાર્થતો. ૯^૨

રાજા-(ખાણ છોડ્યું હોય એમ દરતો, આગળ વધી આજુબાજુ જોઈ
આશ્ચર્યથી) અરે ! ખાણ ચુકવ્યું. તેના અંતર્ધ્યાન થયા પછી મેં ખાણ છોડ્યું ?
શિખરિણી.

ક્ષણે સંતાયે તે ક્ષણ પછી પડે દ્રષ્ટિ સમિપે
જણાએ દૂરેને ઘડીક પછી પાસેય ભમતો
અગાડી ખાજુમાં પૂઠપર તથા ચાર તરફે
ફરે એ, આકાશે જ્યમ વિજળિ જલદી નકળું હું ૧૦ ૩

૧ ભાવાર્થ=વિજળીએ વરાહનું રૂપ લઈ પૃથ્વીના ઉદાર કીધો હતો તેવી રીતનો આ વરાહ જણાય છે. કેમકે એની પાછલ લાગ્યા છતાં એને તો આનંદ છે. અને નિહર થઈ ગમે ત્યાં દોડે છે.

૨ ભાવાર્થ-જાણે એને અહંકાર આવ્યો હોય એમ એ મારી પાસે આવીને દૂર નહાસી જાય છે. પણ હવે થાકી ગયો અને ગર્વે ઉતરી ગયો હોય એમ જોકે પોતાના આગળ પગ આગળ ખેંચી અને પાછલા પગે પૃથ્વીને ઘસેલતો હોય એમ નહાસે છે. છતાં પોતાના મોઢામાંથી કાળીઆ કાઢી નાખી જુસ્સા કરવા પ્રાર્થના કરતો હોય એમ, દેખાય છે.

૩ વિજળીની માફક એ આ પૃથ્વી ઉપર ઘણાજ ઝડપથી જાય છે. એટલે જ આ શ્લોકમાં અર્થ છે-

(ખરાબર જોઈ, દૂર દેખાયો તેથી આનંદે)

આ અરણ્ય છોડીને એ મેદાન ઉપર આવ્યો.

સૂત ! સૂત !! ઘોડાની લગામ ઢીલી મુકીદો હવે એ ક્યાં જશે ?

સૂત-તેમ કરીને, રથનો વેગ જોઈ આયુષ્મન્ ! જુઓ ! જુઓ

શિખરિણી.

જાત્યો જાણે વેગે, ઘૂળથી ભરિણો વાયુ પુઠનો

ધસી લક્ષ્યાસક્તી ઝડપથી ગ્રહે જમ મનતો

અને આ નિષ્કંપ દ્વજ-પટ ચુમી વાદળ રહ્યો

ધડીમાં પહોંચે જ્યાં રથ શરતણો પાતળ થતો. ૧૧^૧

રાજા—(આશ્ચર્યતાથી) વળી ! જો !

સગ્ધરા.

આકાશે વાયુ વાતો, હઠવી રથતણા અથ્થ આગે વધે છે.

તે જાણે જાંઘ દોડી જવનિધિ સમિપે સર્વ પૂઠે મુકીને

નહાસે તિમિર ગાઠું રવી ઉદય થયે તેમ નહાસે અહીં એ

મહારાથી કજ્જલાભા કપિલતનુ દુરે, દુષ્ટ વારાહ કેવો ૧૨^૧

(આગલ જોઈ ખેદ સહિત) અરે કેમ ! આ ઘાડા જંગલમાંથી પણ

એ નહાસી છુટયો પણ એના પગલાંએ ક્યાંઈ દેખતાં નથી ! ભલે ! કંઈ ફીકર

નહિ. આ વળી ખીજું રમણીય અરણ્ય આવ્યું ત્યાં એની શોધ ખોલતો કંઈ

(એમ કરી આનંદથી) અરે ! આતો તપોવનની જગ્યા જણાય છે. કારણ

શાર્દૂલ વિકીડિત.

કેથે દર્ભ સમૂળ છે ઉખડિયા, કેથેય કાપેલ છે

કેથે વેલી કુલે ખેંચી નમિ પડી, ખેંચેલ કેથે દિસે.

ડાળી, આગલી, વૃક્ષ છાલ ઉતરી છે વલ્કલો માટે આ

તેના ધા અહિં દિસતા, રસ ગળે છે જ્યાં સમિધ્ તોડીયા. ૧૩^૧

૧ ભાવાર્થ=પોતાના વેગ આગળ પાછળના પવનનો વેગ પણ ઢાંકી નાંખે છે. અને જેવિ રીતે મન જ્યાં ચોટ્યું હોય ત્યાં ઝડપથી પોહોંચી જાય છે તેમ જ્યાં મારું ખાણુ પડ્યું કે ત્યાં જઈ પોહોંચે છે. મતલબ રથનો વેગ ધણો છે.

૨ ભાવાર્થ—જેવિ રીતે મૂર્ચથી અંધકાર નહાસે છે તેવિજ રીતે એ વરાહ જે અંધકાર જેવાજ છે તે મારાથી નહાસે છે.

૩ તપોવન ભૂમીનું વર્ણન છે.

પ્રમાણ વિચાર.

(લેખક શાસ્ત્રીજી હવનરામ મહીધર)

(સાધણ ગયા અકતે પાને ૪૪ થી)

દ્રવ્યમાં રહેલ ગુણ, કર્મ, જાતિનું જ્ઞાન 'સંયુક્તસમવાયથી' થાય. જેમ નીલોવટ (નીલોધડો), અહિ ઘટમાં રહેલ નીલગુણનું જ્ઞાન સંયુક્ત સમવાયથી થાય છે; કારણ કે ઘટ જ્ઞાન સંયોગસન્નિકર્ષથી થયું છે, તેથી ઘટ સંયુક્ત છે તેમાં નીલ રૂપનો સમવાય સંબંધ છે. કેમકે અવયવ-અવયવી ગુણ-ગુણી, ક્રિયા-ક્રિયાવાન, જાતિ-વ્યક્તિ, વિશેષ-નિત્ય, દ્રવ્ય, એમનો પરસ્પર સમવાય સંબંધ છે. સમવાય સંબંધ એટલે નિત્ય સંબંધ ઘટ દ્રવ્ય છે, તેમાં નીલ ગુણ છે તેથી સમવાય સંબંધ થયો.

વિ ઠા વિ પ્ર

૧ સંયુક્તસમવાયસમજતાં, સમવાય સમજવાની જરૂર છે જે પદાર્થ અન્ય પદાર્થના ભાવમાંજ રહી શકે, તે પદાર્થનો ઉપર જણાવેલા અન્ય પદાર્થ સાથે સમવાય સંબંધ છે, ઉદાહરણ કે-રાતો ઘોડો આમાં રાતાપણાનો ઘોડાના ભાવ સાથે એવો સંબંધ છે કે તેના અસ્તિત્વમાંજ તેમાં રહેલા રાતાપણાનું અસ્તિત્વ રહી શકે સંયુક્ત સમવાય સન્નિકર્ષથી એક પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેલા અન્ય પદાર્થ, જેવાકે ગુણ, ક્રિયા, આદિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ઉપરનુંજ ઉદાહરણ લેતાં રાતો ઘોડો પોતે ચક્ષુની સાથે સંબંધમાં આવતાં સંયોગસન્નિકર્ષથી જણાય છે પરંતુ તે ઘોડામાં રહેલું રાતાપણું સંયોગથી સમજાતું નથી જો ઘોડો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો તેમાં વસેલું રાતાપણું ચક્ષુને પ્રત્યક્ષ નજ થાય કારણકે એ ગુણ છે જે ગુણી પદાર્થના સંબંધવિના સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞાનનો વિષય નથી. આમ છતાં ઘોડાને લઈને તેનું જ્ઞાન થાય છે. કારણકે તે રાતાપણું ઘોડામાં સમવેત છે. ચક્ષુનો ઘોડા સાથે સંયોગ અને ઘોડાનો રાતાપણા સાથે સમવાય આ બે સંબંધથી ચક્ષુને ઘોડાના રાતાપણાનું જ્ઞાન થાય છે સંયોગ અને સમવાય તે બંનેનો તેમાં ઉપયોગ છે માટે એ સન્નિકર્ષને સંયુક્ત સમવાય સન્નિકર્ષ કહે છે.

ગુણ કર્મમાં રહેનાર જાતિનું જ્ઞાન 'સંયુક્તસમવેતસમવાયથી' થાય છે. નીલોષ્ઠ આ વાક્યમાં નીલગુણમાં નીલત્વ (નીલપણું)નું જ્ઞાન સંયુક્તસમવેતસમવાયથી થાય છે; કારણ કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી સંયુક્ત ધટ થયો તેમાં નીલરૂપ સમવેત છે. નીલરૂપમાં નીલત્વ જાતિ હોવાથી તેને ગુણરૂપનો વ્યક્તિમાં સમવાય થયો. સમવાય સંબંધથી રહેતો હોય તેને સમવેત કહે છે.

સમવાય સંનિકર્ષથી શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે કર્ણના છિદ્રમાં રહેનાર આકાશજ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે અને શબ્દ આકાશનો ગુણ છે તેથી ગુણગુણીનો સમવાય સંનિકર્ષ થયો.

૧ સંયુક્તસમવેતસમવાય એ ત્રીજો સન્નિકર્ષ છે. ઉપરના બે સંનિકર્ષનો પ્રકાર સમજ્યા પછી વિચાર કરતાં જણાશે કે પદાર્થનો એક ત્રીજો સંબંધ એવો છે કે જે સંબંધવાળા પદાર્થો ઉપરના બે સંનિકર્ષથી જ્ઞાનના વિષય થતા નથી. એક પદાર્થમાં રહેલ જાતિ, ગાયમાં રહેલું રાતાપણું સમજવાનો પ્રકાર, આ તૃતીય સન્નિકર્ષ છે. પ્રથમ સંબંધ સમજવાથી સંનિકર્ષનો પ્રકાર બરાબર સમજશે. **રાતી ગાય** આ પદાર્થમાં રાતાપણાનું જ્ઞાન થવું છે. રાતાપણું રાતા ગુણમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. રાતો ગુણ ગાયમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. ગાય અને ચમુનો સંબંધ સંયોગ સંબંધ છે. આતુ વ્યાખ્યાન એમ થાય કે ચક્ષુ સંયુક્ત ગાય-ગાય સમવેત રાતોગુણ-અને રાતાગુણ સમવેત રાતાપણાનું જ્ઞાન થયું અર્થાત્ રાતાપણાનું જ્ઞાન **સંયુક્તસમવેતસમવાયથી** થયું. **સુકતાવલીકાર** કહે છે કે આ ત્રણ સન્નિકર્ષથી જ્ઞાન કેવળ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયથી જ થાય છે એમ નથી પરંતુ અન્ય ઇન્દ્રિયો એટલે ત્વચા, નાસિકા તથા શ્રવણથી પણ થાય છે. માત્ર તે ઇન્દ્રિયોના ગ્રાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન થવાનું હોવું જોઈએ.

૨ ચતુર્થ સંનિકર્ષસમવાયસંનિકર્ષ છે. કેટલાક વિષયો એવા છે કે તેનું જ્ઞાન ચક્ષુ આદિ સંયોગને ચોગ્ય ઇન્દ્રિયના સંબંધથી થતું નથી. જેમકે શ્રવણેન્દ્રિયથી થતું શબ્દનું જ્ઞાન અહિં શબ્દ એવો પદાર્થ નથી કે શ્રવણેન્દ્રિયના સંયોગમાં આવે. આ સંબંધ સમજવાનો પ્રકાર એવો છે કે શબ્દ એ ગુણ આકાશનો છે; અને તે આકાશમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. શ્રવણેન્દ્રિય એ કાનરૂપી ગોલકમાં રહેતો આકાશજ છે. અર્થાત્ એ જ્ઞાન એ આકાશદ્વારાજ, થાય છે. ત્યાં સન્નિકર્ષ સમવાયરૂપજ છે. કારણકે સમવાયવિના અન્ય સંબંધ તેમાં આવતો નથી.

શબ્દત્વનું જ્ઞાન 'સમવેતસમવાય સનિકર્ષથી થાય છે. કારણ કે શ્રોત્રથી સમવેત શબ્દમાં શબ્દત્વનો સમવાય છે. કેમકે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જાતિ વ્યક્તિનો પણ સમવાય છે, તેમજ આત્મામાં સુખનું જ્ઞાન સમવાયથી થાય છે. કારણ કે આત્મા ગુણી છે અને સુખ આત્માનો ગુણ છે.

અપૂર્ણ.

ૐ શ્રી સદાશિવ સ્તુતિ.

(હરિગીત.)

છો દિવ્ય મનહર તેજરાશિ, અતુલખલ મંડલધરા,
પ્રજ્ઞતાતણા શુભ સ્થાન રવિ શશિ, રમ્ય તારાગણ હરા,
તું મૂળ વરૂણ, અરૂણ, અગ્નિ, મરૂત, શક્તિ,^૧ સમષ્ટિનું,
ધારી રહ્યો છું કેંદ્ર થઈને, અધર નભમાં આ બધું. ૧

જયકૃષ્ણ કમલ સહસ્ર અર્પા, ભક્તિ ભાવ થકી કરે,
એ ભીમવૃત પરિપૂર્ણ કરવા, કમલવત્ લોચન ધરે,
શ્રીરામ લંક સમીપ અર્ચન, આપનાં ભાવે કર્યા,
શ્રીકૃષ્ણને મળ્યું ચક્ર રામે શીશદશ ખંડન કર્યા. ૨

૧ આગળ આપણે સમજી આવ્યા છીએ કે, એક પદાર્થનું તથા તેના જાતિનું જ્ઞાન, જુદા જુદા મનિકર્ષથી થાય છે. તેજ પ્રકાર આ પાંચમા સનિકર્ષમાં લેવાનો છે. શબ્દનું જ્ઞાન સમવાય સનિકર્ષથી થાય છે. ત્યારે જાણવાનું છે. કે શબ્દત્વનું જ્ઞાન શાથી થાય? શબ્દત્વનું જ્ઞાન શબ્દદ્વારા થવાનું છે. શબ્દત્વ શબ્દમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે; અને શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિયમાં ઉપર કહ્યું તેમ સમવાય સંબંધથી રહે છે. આમ હોવાથી શબ્દત્વનું જ્ઞાન સમવેત સમવાયથી થાય છે. શ્રવણેન્દ્રિય સમવેત શબ્દ-શબ્દ સમવેત-શબ્દત્વનું જ્ઞાન સમવેત-સમવાયથી થાય છે.

૨ માયા

અંશાવતારી સર્વ જ જ વિરલવિભૂતિ તાહરી,

છે જગતને એ નમ્ય વાર હજાર પ્રભુમું પ્રેમથી,

નવ સંભવે અવતાર પ્રભુનો, માત્ર આલધુ વિશ્વમાં,

તું વ્યાપ્ત પારાવાર વિશ્વે, ઈતર શિવ ગણુંજ ના. ૩

છો ધામ પરમપુરાણ જેમાં અંડ સર્વ સમાય છે,

પ્રતિ અંડ બહુવિધિખંડ, ખંડે પ્રથક દેશ વિશાળ છે,

ગતિ નિત્ય નિયમિત તેજ, જેનાં, સુત્રધાર સમાન તું !

એ સર્વ અલખ અનંત શંભો ! દિવ્ય ભાન કરાવ તું. ૪

જય દીનખંધુ, કંઈણસિંધુ, સર્વભૂત અધિપતિ,

કંઈ સ્તવન કોણ પ્રકાર, શારદ મધુરગાન મચાવતી,

મમ હૃદયનો આદહાદ શંભો ! કમલપદ રજ વિભૂતિ,

જ્યે જ્યે જટૌજૂટ સાંમૈહર ધરકૌલકૂટ કૃપાનિધિ. ૫

આ મંદમતિ અતિ આર્ત બાલક ભટકવું વેરાનમાં,

પળવુંજ નીતિ પંથ જડવું ચિત્ત શિવ શિવ ધ્યાનમાં,

કરવોજ કસી, તન યલ ભગીરથ સૃષ્ટિના વ્યાપારમાં,

તું તોડ જ પટ્ટિભિર ઝાંખું, રાન બગીચા૩પમાં. ૬

વિ० ૬૧૦

૧ અવતાર=પ્રસવ સંપૂર્ણશક્તિ, સંપૂર્ણતેજ, સંપૂર્ણજ્ઞાનતું એક સાથે એક આમડાની જઠરમાં ગોંધાવું. જઠર પ્રવેશ કરવો એ કેવળ અસંભવિત છે.

૨ અસંખ્ય કિરણોનાં યૂથવાળા

૩ ગૌરીસહ

૪ વીરાગ૩પી

કાલકૂટ સર્વ ધારણ કરવાવાળા

૫ પટ્ટિભિર=અજ્ઞાન અંધકાર.

સારા અને નરસા એક ભાવે સ્વપવાવિશે. અષ્ટક +

શાફેલ વિકીડિત.

બુદ્ધિમદ વિચાર શુન્ય અતિશે જ્યાં દુર્જનો છે સદા
સારાસાર વિચાર હીન જન જ્યાં જ્ઞાની કરે સર્વદા
સદ્બોધી સુવિચાર જ્ઞાન તજીને ઉન્માર્ગને જ્યાં જાયે
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે ૧.

શું સાઈં નરસું કદીપણ નથી તે જ્ઞાન જને જરા
જીવ અખંડ થકેરે પ્રતિદિને જવા દિસે વાંદરા
તેવા દુર્જન લોક સર્વ મળિને જ જ સ્થળો માંતપે
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૨

વિદ્યાવાન છતાં નિરન્તર વહે વાણી સદા વાદમાં
ચાલે ખૂબ છઠ્ઠલ ચૈ છટકમાં અત્યન્ત ઉન્માદમાં
તેવા દુર્જન લોક સર્વ મળિને જ જ સ્થળોમાં તપે.
સારાને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૩

જ્યાં સર્વે કુટિલો મલિ પ્રતિદિને નિંદા કરે પારકી
શું ઉપાય થકી ખને અવરનું ખૂંધે ધરે એ વકી
ખૂંડ અન્ય તણું કશું કરિ પછી જ્યાં કામને આટપે
સારાને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૪

જ હોયે ધનવાન તોય પણ તે જાણે ન અન્યોતણાં.
દુઃખોને કદિ નોકરો રવડશે કાર્યો કરીને ધણાં

એવા શેઠ તણીકને રહિતપે જ્યાં સજ્જનો આ તપેં
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૫

છોડીને નિજ પ્રીત રીત ધરિ છે જણે સુધારાતણી
છોડી છેક વિવેક માત્ર તનને પોશે રીતેથી ધણી
તેવા છે વસનાર જ્યાં પ્રતિદિને લજ્જા તણ પાદપેં
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૬

નીતિન્યાયતણી ગતિ પણ કશી જણે ન જ ભૂપતિ
તેવા ભૂપ સમીપ દુર્જનવસી ચોરી કરે છે છતી
તેનીતો દરકાર કંઈ નવ થતાં સન્માર્ગને જ્યાં ટપેં.
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૭

વાણી પૂર્ણ કઠોર નિત્યવદિને વાંધે વિરોધે કરી
સારો કલેશ જમાવિને નયનમાં હાલાહલાદિ ભરી
જ્યાં તેઓ મળિને તતક્ષણ પછી અન્યોન્ય નિથ્યા શપે
સારા ને નરસા બધાય જગમાં ત્યાં એક ભાવે ખપે. ૮

વાંધો વેધ વિરોધ સર્વ તણને સદ્યાયને આચરી
રાખી સંપ વિવેક પૂર્ણમનથી આરાધતાં શ્રી હરિ
સત્યકાર્યો કરિને અહુર્નિશજનો સચ્છાપમાં જ્યાં છપે
સારા ને નરસા ખરે જગતમાં ત્યાં ભિન્ન ભાવે ખપે. ૯

અન્યાવલોકન.

વાર્તિક-આ નામનો લઘુ લેખ તથા તે સાથે લેખન વાંચન સંબંધી પોતાના વિચાર દર્શાવનાર એક નાનું પુસ્તક સાક્ષર શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામનું રચેલું વાંચી આનંદ થાય છે કે અન્યાવલોકનની પદ્ધતિ પ્રત્યે હવે શિષ્ટ વિદ્વાનોનું પણ ધ્યાન વળવા માંડ્યું છે. આ સંબંધે ગુર્જર ભાષામાં બહુ લેખ નથી. અમારા પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થએલ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ ના અવલોકનને ઉદ્દેશી સ્વર્ગવાસી મણિલાલે અવલોકન સંબંધે એક ઉપોદ્ઘાત લખેલો. ત્યાર પછી આ એકજ લેખ એ સંબંધે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. દ્રવળ પ્રાચીન ભારતીય લેખકોને આધારે આ લેખ ચોજાયો છે. પરંતુ ઉભય લેખ વાંચતાં સમજાય છે કે રા. મનઃસુખરામનો લઘુ લેખ મણિલાલના લેખ કરતાં પ્રયોજન પરત્વે વિશેષ સુયોજીત તથા સ્પષ્ટ નિયમો દર્શાવનારો છે. પાશ્ચિમાત્ય પ્રમાણોમાં સુકવિ પોપનાં અવલોકન સંબંધી કાવ્યમાંથી ઉતારો કર્યો છે. પરંતુ તે વિષયમાં તેના કરતાં બીજા લેખકો ત્યાં વિશેષ પ્રમાણ ભૂત છે તેમ અંગ્રેજ કરતાં શર્મેન વિદ્વાનોના એ સંબંધે થએલ લેખ વિશેષ પ્રૌઢ છે. પોપના જોલો લેખ રા. મનઃસુખરામનો નથી. પોપનો અવલોકનકારો ઉપરનો પોતાનો રોષ પ્રદર્શિત કરી તેમનું હાસ્ય કરે છે. રા. મણિલાલ કાંઈક તેવું કરવા જતાં ગંભીર થઈ પોતાના કલ્પિત નિયમો ચોજે છે. રા. મનઃસુખરામ તેમ ન કરતાં પ્રાચીન લેખોનો આદર કરી બહુ માન્ય એક બે નિયમો દર્શાવે છે. આ લેખ અમોને ઉત્તમ પ્રકારનો લાગે છે. એમના 'લેખન-વાંચન' સંબંધે યથાવકારો લખશું.

અર્ચંડ સૌભાગ્યવતી વેન ગોમાવાઈ,

શેઠજી દામોદર ઠાકરશીનાં પુત્રી, અને શેઠ લીલાધર વલ્લભદાસનાં પત્ની, બેન ગોમાખાઈ ગયા માસમાં સ્વર્ગવાસી થયાં તે જાણી અમોને અત્યંત ખેદ થયો છે. શેઠજી દામોદરનું કુટુંબ ધર્મપરાયણ છે. તેમના પત્ની ખાઈ નાચી-ખાઈની ધર્મપરાયણતા મુંબઈ, ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં જાણીતી છે. નામના મેળવવાની આતુરતા વિનાજ તેમનાં ધર્મકાર્ય બહુ થાય છે. તેમનાં પુત્રી, બેન ગોમાખાઈ પણ ખાલ વયથીજ અતિ ધર્મશીલ હતાં. તેમને ક્ષયનો વ્યાધી

યતાં તેમની પોતાની ઇચ્છાથીજ તેઓ પવિત્રવામ દ્વારિકામાં જઈ રહ્યાં હતાં. અને ત્યાંજ શ્રી ગોમતિતીરે તેમણે દેહ છોડ્યો. તેમના માતૃશ્રીના કહેવા પ્રમાણે મૃત્યુ સમય સુધી તેમનું સુખ હસતું હતું. તથા રામનામનો જપ કરતાં હતાં આ સમયે પણ સર્વને શીખામણ રૂપે કહેતાં ગયાં કે દોષના મરણ પછી દોષએ રડવું ફટવું નહિં તેમ મને દોષ વસ્તુમાં આસક્તિ નથી. જગતમાં ભોગવવાનું સુખ મેં ભોગવ્યું છે. શરીર વધારે રહેતાં પણ તેજ સુખનું પુનરાવર્તન થાય તેથી જગત્ છોડતાં મને ખેદ નથી. આ તેમના બાલવયમાં વૃદ્ધથી પણ ન રહે તેવી શાન્તિથી કહેતવાતા શબ્દો બહુજ શીખામણરૂપ છે. એવાં ધૈર્યવાન સ્ત્રીપુરૂષો વિરલ હોય છે. તેમના જવાથી તેમના કુટુંબીઓને થએલા ખેદમાં અમે પૂર્ણ ભાગ લઈએ છીએ.

* * *

રાવબહાદૂર તથા રાવસાહેબ.

શેઠજી વસનજી ખીમજી ને રાં બહાદુરના તથા શેઠ પુરૂષોત્તમ ઉદ્ધવજીને રાવસાહેબનું માન્યપદ અંગ્રેજ સરકારે આપ્યું છે. સુંબઘમાં ચાલતી મહામારીના સંબંધમાં તેમણે કરેલી સુંબઘની પ્રજાની સેવાનો દલો રીતિસર પણ સરકારે વાળેલો જેઈ અમને આનંદ થાય છે. શેઠજી વસનજી ખીમજી અમારી સભાના જુના સભાસદ છે. તથા ઠેકાણક વર્ષ પૂર્વી આ સભાના મંત્રી પદને પણ શોભાવતા હતા. એઓ સદા ઉદાર હિના તથા ગરીબ ઉપર નજર રાખનાર છે તેમજ ધાર્મિક છે. શેઠજી પુરૂષોત્તમ પણ ઘણા વર્ષ સુધી અમારી સભાના સભાસદ હતાં. અને આ ભાની બાલવયમાં સભાને બહુ મદદ કરી હતી. ઉપરના બેય ગૃહસ્થોને અમારી સભા તેમની ઉત્પત્તિ માટે અભિનંદે છે. અને ઇશ્વર પાસે માગે છે કે તેઓ એવાંજ સત્કૃત્યો કરી વિશેષ માનને પાત્ર થાય.

વેદ ધર્મ સભાને મેટ.

~~~~~

રા. રા. શેઠજી પુરૂષોત્તમ ઉદ્ધવજીએ તેઓને નામદાર સરકાર તરફથી રાવસાહેબનો ઇલકાબ મળ્યો તેની ખુશાલીમાં આ વેદ ધર્મ સભાના અનામત ડ્રંડમાં રૂ. ૧૦૬૧ મોકલાવ્યા છે તે અત્યન્તઆભાર સાથે સ્વિકારવામાં આવે છે. તે રકમનો સદુપયોગ થશે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ अं.]

भाषा, अथवा १८५५

[अंक ४ पै. १.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

भोळां मनने उपदेश.

धन्याश्रीनीगजल

(मन तुं गमारथामां ए राग)

भोळां तुं भूल खा मां,	आ जाळमां फसाई जा मां; दे०	
मिष्टता तेगां वतावी,	मोह अंतरे उपजावी;	
नाखे छे तुजने ए ता मां,	भोळां तुं भूल खा मां	१
कामक्रोध तणे कुसंगे,	खेली खाली वाजी रंगे;	
हाय आम वृथा टगा मां,	भोळां तुं भूल खा मां;	२
ठाठ आ मोहक देखि,	अन्तरे ते माचो लेखी;	
भाठनी मांही भरा मां,	भोळां तुं भूल खा मां;	३
देखीने आ समस्त माया,	ते माहिं करतुं न धाया;	
जाणिने तेमां मरामां,	भोळां तुं भूल खा मां	४
दुःखने तुं सुख मानी,	सखने मिथ्या ममाणी	
मिथ्या सुखमहि धरामां,	भोळां तुं भूल खा मां	५
मित्रपुत्र कुटुंब सर्वे,	ते तणातुं पूर्ण गर्वे	
रे हरामी तुं हरामां,	भोळां तुं भूल खा मां	६
केटलुं तुजने कहेवु	आ वधुं मृगावारि जेवुं	
ते माहिं मोहीत थामां	भोळां तुं भूल खा मां	७
पंथ साचो वतावुंवालां	करुणुं तुने कालावाला	
भोळपें तुं भमाई जामां	भोळां तुं भूल खा मां	८

મહાત્મા ચાણક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણલવન હરિહર.)

પ્રકરણ રજું.

મનોરથસિદ્ધિ.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૫૩ થી)

રાજા નંદ સ્વતંત્ર થયો. રાક્ષસ મંત્રીનું માન વધ્યું, પ્રકૃતિ મંડલ રાજાને લજવા લાગ્યું અને જૂના મંત્રીના અંતરંગ મનુષ્યોનું માન ધીરે ધીરે ઘટવા માંડ્યું. નંદરાજાએ રાજ્યસત્તા હાથમાં લેતી વેળાએ ઈર્ષ્યાનો પ્રથમ ઉપયોગ ચંદ્રગુપ્ત ઉપર કર્યો. તેને સેનાપતિના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્યો ; તેમ તેવા ખીજા પણ કેટલાક અધિકારીઓને અધિકાર ઉપરથી ખસેડ્યા. આ વેળા ચંદ્રગુપ્ત તથા ખીજા અધિકારીઓએ તુરંત માર્ગ આપી દીધો અને મુંગે મોઢે સર્વ સહન કર્યું. કારણકે આ સમયનેઓની પડતીનો હતો, વાસ્તે મૌન-માંજ તેઓએ શ્રેય માન્યું. “ મનુષ્ય બલવાન નથી પણ સમય બલવાન છે.”

એક દિવસ મહારાજા નંદ રાજમહેલના આગણામાં બેસીને મુખ ધોતો હતો, એટલામાં તેના મુખમાંથી એક વડનું ખીજ નીકળ્યું. તેને જોઈ રાજા મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યો અને હસતો હસતો અંદર આવ્યો. તે વેળા વિચક્ષણા નામની દાસી જે સામી આવતી હતી, તેપણ રાજાને હસતો જોઈને જરા હસી એટલે રાજાએ પૂછ્યું કે, અડી વિચક્ષણા ! તું કેમ હસી ? વિચક્ષણા જોડી મહારાજા ! આપના હસવા ઉપરથી મને પણ હસવું આવ્યું. રાજાએ કહ્યું જો તું મારા હસવાનું કારણ મને કહીશ તો હું તને મ્હોડે માગ્યું ઇનામ આપીશ; પરંતુ તેનો ઉત્તર આપીશ નહીં તો હું તને આઘરમાંથી દૂર કરીશ. તે સાંભળી દાસી ગભરાણી અને નિરૂપાય થઈને જોડી, મહારાજા ! આપ અતુ-ગ્રહ કરીને મને એક માસની સુદત આપો. એટલામાં હું આપને તેનું કારણ શોધી આપીશ. રાજા ‘ હોક છે ’ એમ કહીને પોતાને કામે વળગ્યો અને દાસીએ આગ તેમ કોઈ કોઈ બુદ્ધિમાન ગણાતા લોકોમાં બહુ પુછપરછ કરી, પરંતુ કોઈના તરફથી કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. જમ જમ દિવસો વીતતા ગયા. તેમ તેમ તેના મનમાં વિશેષ એક થતા ગયો. પ્રશ્નનો નિર્ણય

થેવો અશક્ય છે, એવું લાગવાથી અન્ન ઉપર અરુચિ અને નિદ્રા ઉપર અભાવ આવી ગયો. પરંતુ દૈવ યજ્ઞવાન્ છે. અધટિત ઘટના કરવી, એ તેનું કાર્ય છે. દૈવયોગે ઠાઠક કામદાન પ્રસંગે દાસીને બંદીખાનામાં જવું પડ્યું. ત્યાં જતાંજ મંત્રી શકટાર સાંભરી આવ્યો; કેમકે ત્યાં તેણે કેટલાક દિવસ નોકરી કરી હતી. દાસીના અંતઃકરણમાં સ્વાભિમંજિત સ્ફુરી આવી અને તેવિના બીજે કોઈ તેનો ખુલાસો પણ કરશે નહિ, એવું લાગવાથી ધીરે ધીરે તે શકટારવાળાં ભોંયરા પાસે ગઈ અને નીચી નમીને પૂછવા લાગી કેમ શકટાર બાઈ ! છે તો ખુશીમાં કે ? ” પરંતુ શકટારતો ક્યારનોએ યમપુરીમાં પહોંચી ગયો હતો. માત્ર તેનો એકજ પુત્ર વિકટાર જીવતો રહ્યો હતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે સૌ વિનાશ થયાં છે. માત્ર હુંજ એક જીવું છું ; અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે, હે ઇશ્વર ! આ કષ્ટમાંથી હવે તો છોડ ! આમ બોલતો બોલતો દાસીને જોઈને કહેવા લાગ્યો કે, બાઈ ! તું આજે અંડી ક્યાંથી ! દાસી બોલી—મારું દૈવ મને અહીં ખેંચી લાવ્યું છે. વિકટાર બોલ્યો : બેન ! તું જો ઠાઠપણ ઉપાયથી મને આમાંથી છૂટા કરીશ તો હું તારા ઉપકારનો બદલો સંપૂર્ણરીતે વાળીશ. વિચક્ષણાએ ઉત્તર આપ્યો : ઠીક છે ; બનતો શ્રમ લઈશ ; પરંતુ હું પણ જો પાર ઉતરીજ તો. વિકટારે કહ્યું : બેન ! વળી તારાઉપર શી આશ્રિત આવી છે ? કહેનો ખરી. વિચક્ષણાએ કહ્યું રાજાએ અસ્થિર મનના હોય છે તેતો તમે જાણો છો આટલું કહીને પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી અને વિશેષમાં એમ પણ કહ્યુંકે, રાજાએ તેનો ખુલાસો એક મહીના દિવસમાં આપવા માટે તને કહ્યું છે, તેમાં હવે તો માત્ર ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા છે. વિકટાર.— બોલ્યો : ઠીક છે, ખુલાસો કરવો કાંઈ કઠિણ નથી ; પરંતુ તે વેળા રાજા ક્યાં બેઠા હતા, તે જાણવું જોઈએ. એટલે દાસીએ સર્વ વાત—મંત્રિપુત્રને કહી અને સામે વડનું ઝાડ હતું તેપણ કહ્યું. મંત્રિપુત્ર તે સાંભળી બોલ્યો : વિચક્ષણા ! રાજા રાજા-મહેસના આંગણમાં બેસી મુખ ધોતો હતો, ને વેળા કોગળા કરતાં તેના મુખ-માંથી વડનું બીજ નીકળ્યું એ બીજને તથા સામેના વડના ઝાડને જોઈને રાજાને આશ્ચર્ય થયું કે આ બીજ કેવડું છે ને વડ કેવડો મોટો છે ! ખરે ઇશ્વરની લીલા ગદન છે ! ! રાઈ જેવડા બીમાં આપો વડ સમાઈ રહ્યો છે એ કંઈ જ ને વાત છે. આવા વિચારમાં ને વિચારમાં અતઃપુરમાં આવતો હતો, એ-વામાં તે વિચારો દૂર થયા અને મન વિષયાંતરમાં લીન થયું. આ ઉપરથી રાજાને

નિમતો નહતો છેવટ એક દિવસ રાત્રે વિકટારે કહ્યું કે, મંત્રીજી ! હું આપની પાસે કાંઈ મોટા અધિકારની આશા રાખું છું, મંત્રીજી કહ્યું : ઠીક છે. હું પણ તેવીજ કાંઈ જગ્યાની શોધમાં તારે માટે છું આમ કહેતાં કહેતાં મંત્રી શય્યામંદિરમાં ગયો અને વિકટાર પોતાને ઘેર ગયો. મંત્રીજી શય્યામાં સુતાં સુતાં અનેક વિચારો કર્યાંકે, મેં તેને અધિકાર આપવા માટે વારંવાર કહ્યું છે, પરંતુ તેને વધારવા પહેલાં વિચાર પણ કરવો જોઈએ. ગમે તેવો પણ તે શત્રુ પક્ષનો મનુષ્ય છે તેને ખદલાતાં વાર લાગશે નહિ. તેને વધારવો તે સર્પને ઉછેરવા સમાન છે. વધ્યા પછી તે કદાચ માંડૂંજ નિકુંદન કાઢવા ઉભોથાય તો મારી શી દશા ? માટે તેને એવો અધિકાર આપવો કે જ્યાં તે આગળ વધી શકે નહિ તેમ ખૂંડ કરવાને ધારે તોપણ તેમાં પાર ઉતરે નહીં. એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે નિદ્રાવશ થયો. અને આખા દિવસના શ્રમથી એક નિદ્રામાંજ પ્રભાત થયું. પ્રભાત થયું કે ઉઠ્યો અને નાહીધોઈ ઘોડેસ્વાર થઈને દરબારમાં ગયો; અને ત્યાં રાજા પાસે રાજ્યસંબંધી વાતચિત કરીને ઘેર આવવા રજા માગી. આ વખતે નંદરાજજી કહ્યું કે આપણે ત્યાં ચતુર્દશી શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ લોજન કરાવવામાં આવેછે, માટે સર્વ સામગ્રી તથા સારા બ્રાહ્મણની તજવીજ આગળથી કરાવી મૂકશો કે જ્યાં પછી પંચાત પડે નહિ—“ખડુ સાડું” એવો ઉત્તર આપીને મંત્રી પોતાને ઘેર રવાના થયો. રસ્તે આવતાં આવતાં વિચાર્યું કે આ અધિકાર વિકટારને લાયક છે; તેને એ કામ સોંપવામાં કાંઈ હરકત જરૂં નથી. એવા વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર પહોંચ્યો કે વિકટાર જ આગળથીજ મંત્રીની વાટ જોઈને બેઠો હતો તે, મંત્રીને પ્રણામ કરીને ઉભો રહ્યો. મંત્રીજી કહ્યું ઠીક થયું. હું તારે માટેજ વિચાર કરતો આવું છું, એવામાં ઇશ્વરેજ તુંને અંહી મેળવ્યો. તે મારી ઘણા દિવસ સેવા ચાકરી કરી છે. તો તેના ખદલામાં મેં તને કાંઈ અધિકાર આપવા કહ્યું હતું, માટે આજ હું તને એક અધિકાર ઉપર નિમું છું. તારે શ્રાદ્ધાદિક ધર્મકાર્યના પ્રસંગે સારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરી શ્રાદ્ધશાળામાં હાજર કરવા. કેમ હવે તો પ્રસન્ન કે ? વિકટાર આવો એક નિર્માલ્ય અધિકાર મળવાથી મનમાં તો ખડુજ ચીડાયો, પરંતુ શું કરે ? તેણે પ્રસન્નતાનો ડોળ કરીને કહ્યું : હા, પ્રસન્ન થયો. તમે મારી સેવાનો ખદલો ઠીક આપ્યો ! એમ કહી પ્રણામ કરી ઉઠવા જાય છે, એવામાં મંત્રી બોલ્યો : વિકટાર આજથી દશમે દિવસ રાજ્યને ત્યાં શ્રાદ્ધ છે, માટે કાંઈ સારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધ શાળામાં હાજર રાખવો. મહારાજ મધ્યાહ્નવેળા ત્યાં પધારશે. વિકટાર બોલ્યો જવો આપનો હુકમ, આમ કહી પ્રણામ કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો.

વિલ્વમંગલ.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૬૦ થી)

તમને તહમારી પ્રિયતમાના એક સાદા વચન ઉપરથી વિરાગ વૃત્તિ ઉપજી છે.
અને અમારા જેવા પામરોને તે।

હરતિ વણુપઃ કાન્તિ પુંસઃ કરોતિ વલક્ષિતિ
જનયતિ ભૃશં આન્તિ નારી સુલાય નિપેવિતા ।
વિરતિવિરસા ભુક્તા યસ્માત્તતો ન વિવેકિભિઃ
વિપચવિરસૈઃ સેવ્યા માયા-સમાશ્રિતવિગ્રહા ॥

હરિણી છંદ (ભાષાંતર.)

સુખ સમજીને સેવી શ્યામા અરે બલહારિણી;
કદરૂપ કરે કાયા; માયાશરીર શું ધારિણી;
સુરત શમતાં ભૂંડી; કૂડી; ભ્રમે ભટકાવતી
તરત તજજો તેને તેથી વિરાગી મહામતિ !

(મર્ત્તહરિનુંવિજ્ઞાનશતક)

અથવાઃ—કમલવદના પીનોત્તુંગં ઘટાકૃતિ વિભ્રતી
સ્તનયુગમિયં તન્વી ગ્યામા વિશાલદ્વગંચલા ।
વિશદ્દશના મધ્યક્ષામા વૃથેતિ જનાઃશ્રમં
વિદર્ધતિ મુધારાગાદુષ્કૈરનીદશવર્ણને ॥

(ભાષાંતર)

કનકધટ શાં ઉંચાં પીનસ્તની, કંલિદંતની,
કૃશકટિલચી, તન્વી, શ્યામા, પ્રિયા, મૃગલોચની;
કમળવદની એવાં ઉંચાં મદે વદી વર્ણનો
જીવતર પ્રથા ગાળી, મિથ્યા શ્રમિત બને જનો.

(મર્ત્તહરિનુંવિજ્ઞાનશતક)

આવાં આવાં અનેક વાક્યો પણ કોઈ અસર કરતાં નથી, અમારા સં-
સ્કાર જાગૃત થતા નથી અને એની એ ઘરેડમાં વળી મોહાન્ધ થઈ ભટકીએ
છીએ. ત્યારે તમે એક સાદાજ વચને વિરાગવૃત્તિ ગ્રહી શક્યા છો એ અમારા

અને આપના પૂર્વકાળના સંસ્કારોની લિપ્તતા શિવાય કાંઈ કારણ નથી. હશે તોપણ હવે આપનું જીવનવૃત્ત વિલોકી અનેતો અનેતો સાર ગ્રહીએ.

સુલિ ગઈ આસેં અમિલાસેં રૂપ માધુરીકોં
 ચાસેં રસરંગ ઔ ઉમંગ અંગ ન્યારિયેં ।
 બીનલે વજાઈ ગાઈ વિપિન નિકુંજ ક્રીડા
 ભયો સુખપુંજ જોપેં કોટિ વિષય વારિયેં ॥
 વીતિ ગઈરાતિ પ્રાતચલે આપ આપકોજૂ
 હિયે વહિ જાય દ્રગનીર ભરી ઢારિયેં ।
 સોમગિરિ નામ અભિરામ ગુરુ કિયો આનિ
 સકે કો વચ્ચાનિ લાલ ભુવન નિહારિયેં ॥ ૬ ॥

હૃદયનું ચક્ષુ ઉધડ્યું પ્રભુના રૂપના માધુર્યના રસરંગમાં અંગે ઉમંગ વધ્યો. અને પ્રભુના કીર્તન માટે—રાધારમણના વિપિન વિહાર માટે—તમે વીણા લઈ વગાડવા લાગ્યા, અને સુખ પુંજમાં મગ્ન થયા, કે જે પાસે કરોડો વિષયસુખો તુચ્છ છે. પ્રભુકીર્તનમાં રાત્રિ વ્યતીત કરી અને પ્રાતઃકાળમાં—પ્રભુભજનમાં છલકાતાભાવવાળા હૃદયથી તમે ચાલ્યા અને તમે નશુરા હતા તે શુશ્રુવાળા થયા. હવે તમે શું કરોછો તે જોઈએ.

રહે સો વરસ રસસાગર મગન ભયે
 નયે નયે ચોજ કેલે શ્લોક પડિ જીજિયેં ।
 ચલે દંદાવન મન કહે કવ દેસોં જાઈ
 આઈ મગમાંજ એક ઠોર મતિ મીજિયેં ॥
 પરયો વડો સોર નેનકોરકે ન ચાહે કાહૂ
 તહાં સર તિયા ન્હાતિ દેસિ આંસે રીઝિયે ।
 રો વાકે પાછે કાછે કાંછેકી ન સુધિ કહૂ ॥
 ગઈ દૂર આછેં રહે દ્વાર તન છીજિયેં ॥ ૬ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જોઈને અર્જુને પ્રશ્ન પૂછતાં કહ્યું છે કે:—

चंचलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवदहं
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्

“હે કૃષ્ણ ! મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે, તે મહા બળવાન અને પ્રમાથી છે. આવા મનનો નિગ્રહ કરવો—આવા મનને અધીન કરવું—તે વાયુને અધીન કરવા જેવું કઠિન કાર્ય છે” આમ કહ્યું સત્ય સમજાય છે. તત્ત્વ વિચારી વા-

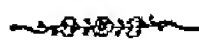
રંવાર દૃઢ સિધ્ધાંત કર્યા છતાં, વારંવાર પૂજ્યો પાસેથી અને સત્શાસ્ત્રોમાંથી જ્ઞાન લઈ દૃઢ નિશ્ચય કર્યા છતાં મન ફરી જાય છે. વળી હાતું તેવુંજ નહોતર થઈ જાય છે. એ સર્વને અનુભવે જણાયું હશે. અનેક મહાત્માઓને મનની ચંચળતાને લીધે માહાત્મ્ય ખોવાના પ્રસંગ આવેલા છે તો અધ્યાસક બિચારાનું શું ગણું ? આપણા બિલ્વમંગલની દશા પણ તેવી થઈ. ગુરૂ પાસે રહ્યા—રસસાગરમાં મગ્ન થયા, નવાં નવાં શાસ્ત્રોને તર્કવિતર્કો કર્યા પણ વૃંદાવન નિહાળવાની વૃત્તિ થઈ—વૃંદાવન તરફ પણ આલ્યા પણ એક સ્થાન એવું આવ્યું કે અનેક યુવતિયોનો ત્યાં સમુદાય હતો. તેને નિહાળતો નહિ એવો નિશ્ચય કરી નેનકારકે—નયન ક-મળે—કોઈ સામું જોતા પણ નહિ—પણ ભાવિ પ્રખલ છે. પાસેના સુંદર, કમળ ખીલેલા સરોવરમાં એક સુંદર ત્રિયા નહાતી દીઠી તેનું કવિ કલ્પે છે તેમ ક-મળ જવું વદન દીઠું, સુંદર નાસિકા દીઠી, અધરંની લાલાશ દીઠી. આછા ઝીણા ભીંજયેલા વસ્ત્રમાંથી સુવર્ણરંગી શરોર દીઠું. ત્યાં તો બિલ્વમંગલના અધર કંપવા લાગ્યા, શરીરમાં પણ કંપારી થઈ, અને અનંગનું સામ્રાજ્ય થતું હોય એમ લાગ્યું. વળી ફરી દૃષ્ટિપાત થતાં કનક કળશ સરખા સ્તનો અને વિ-શાળ ઉદરની સુંદર ત્રિવલ્લી દીઠી, દૃષ્ટિ નીચે ઉતરતાં કંપતી જંધા દીઠી. હવે ખાજી હાથથી ગઈ. બિલ્વમંગલને ઉન્માદ થયો શરીરનું ભાન ન રહ્યું અને તે ત્રિયાની પાછલ પાછલ બિલ્વમંગળનું શરીર આલ્યું. બિલ્વમંગલ આ શું કરે છે ? ચિંતામણીએ આપેલો બોધ અને તેની પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ક્યાં ઉડી ગઈ ? થુકેલું ગળવાની આ તમારી વૃત્તિ કેવી ? ભગવાં ઉપર ધુળ નાંખવાની તમારી આ વૃત્તિ શરમ નથી ઉપજાવતી ? સ્ત્રી માંસમયી છે એ સત્ય જ્ઞાન કેમ ભૂલી ગયા ? ઠીક આગળ ચાલો.

આયો વાકો પતિદ્વાર દેશે ભાગવત ઢાંઢે
વઢો ભાગવત પૂઠી વધૂસોં જનાઈયે ।
કહિ જૂ પધારો પાવ ધારો ગૃહ પાવનકો
પાવનકિ પત્થારોં જલ દારોં સીસ ભાઈયે
ચલે ભોગમાંજ મન આરતિ મિટાયવેંકો ॥
ગાયવેંકો જોઈ રીતિ સોઈ કૈ વતાઈયે ।
નારિસોં કહ્યો હો તું સિગાર કરિ સેવા કીજે
લીજે યું સુહાગ યામે વેગિ પ્રમુ પાઈયે ॥૭૧॥

તે સ્ત્રીનો પતિ ઘેર આવ્યો તો દારમાં આ ભકતને—ખિલ્લમંગને—ઉભો દીઠો. આ ભાગવતને તેની વિગત પૂછી પોતાની સ્ત્રીને હકીકત જણાવી કે “આંગણામાં કાઢ સાધુ ઉભેલા છે તું જઈ તેને વિજ્ઞાપના કર કે હે સાધુ ! તમે ઘરમાં પધારો. અને આપનાં ચરણારવિન્દે ગૃહ પાવન કરો. વળી જો સાધુને ખાનપાનની રૂચિ હોય તો તે ભોજન કરાવી તેની ભૂખ મટાડ.” આમ સ્ત્રીને આજ્ઞા આપી આ અતિથિ સત્કારી ગૃહસ્થે સાધુને ઘરમાં પધારાવ્યા, સારા આસન ઉપર પધરાવ્યા, અને ચરણોદ્ધ લઈ શીરે ચડાવ્યું. ખિલ્લમંગલ તમારી ભૂખ જુદી જુદી પ્રકારની છે, એ ભૂખ ભોજન કરાવાથી હોલાવાની નથી પણ ઉલટી વધવાની છે. ખિલ્લમંગલ ! ખિલ્લમંગલ ! સાવધાન રહેજો. અતિથિસત્કારી ગૃહસ્થે તમને સાધુ ગણ્યા છે અને તેથીજ તહેણે પોતાની પ્રમદાને કહ્યું છે કે હે “મનોરમે ! તું સર્વે શૃંગારો ધરી આ સાધુજનની સેવા કરી તેમની પાસેથી સુહાગ—સૌભાગ્ય—ચાચી લેજ કે જ્યાં આપણને વેગે ઈશ્વરના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય ” ખિલ્લમંગલ ! હજી તમારા મનમાં શું તુર્ક વિતર્ક ચાલે છે ? તમે આંખો મીંચી શું ચિંતવન કરો છો ? તમારા વદન ઉપર શેમાંય દ્રમ છે ? તમારા હાથમાં આ કંપવાયુ ક્યાંથી થયો ? તમારી આંખમાંથી આ આંસુની ધારા કેમ વહે છે ? તમારા મુખ ઉપર ઘડોમાં વૈવર્ય જણાય છે તો ઘડીમાં જણે શરમ વ્યાપતો હોય એમ અમને લાગે છે. શું તમને એવો તો વિચાર નથી આવતો કે અરે ! હું આ સાધુ થઈ, સંસારનો પરિજ્યાગી થઈ, જગતનો ગુરૂ થવા ઇચ્છી હવે આ શું કરું છું ? આ ગૃહસ્થી મારો ઉપાસક છે. હું તેનો ઉપાસ્યછું. તે મારો શિષ્ય છે હું તેનો ગુરુછું. એ મારો પુત્ર છે હું એનો પિતાતુલ્ય છું. ત્યારે આ લલના મારી ધર્મપુત્રી છે. ખિલ્લમંગલ ! તમારી મનોવૃત્તિ અત્યારે કયા માર્ગમાં વહે છે તે સમજતું નથી. તમારા હૃદયમાં અત્યારે વિષયવાસના ધુર્ણાયમાન થએલી છે કે પશ્ચાત્તાપની યંત્રણા તમારાં નયનમાંથી આંસુ સરાવે છે તે સમજતું નથી. હશે જ હશે તે હમણા સમજશે. જુઓ સાવધાન થાઓ- આ ઝાંઝરનો નાદ સાંભળો, જુઓ પગમાં પેહેરેલાં અણવટો ભૂમિ સાથે અથડાઈ જ ઠણકાર આવે છે તે અવાજ શ્રવણમાં દ્યો, જુઓ આ સુંદરી આવી.

[અપૂર્ણ.]

એક શિકારી.

નીચાણવાળા કાંધ પ્રદેશમાં એક શિકારી રહેતો હતો. પક્ષીઓનો શિકાર કરવા તે સવાર સાંજ જંગલમાં આથડતો હતો; એક વખત તે એક વિશાળ સરોવરના કિનારાપર આવી ચડ્યો. પક્ષીઓની રાહ જોતો તે કિનારા પાસેના ઘાસમાં ઉભો હતો તેવામાં તેનાપર થઈને એક મહોટો પડછાયો પસાર થયો અને તેણે પાણીમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોયું. આકાશ તરફ નજર ફેરવી પણ ત્યાં કાંઈ હતું નહીં. પાણીમાં તે પ્રતિબિંબ ફરી જોવાની તેને ઉત્તેજા થઈ આવી અને તેટલામાટે તકાવને કાંઠે તે આખો દિવસ ઉભો રહ્યો. રાત પડી પણ તે પાછું આવ્યું ન હતું. ખાલી કાંધની સાથે નિરાશ થયેલો અને ચિરકા-એલો તે પાછો ફર્યો. તેના સોળતીઓ તેની ખબર પૂછવા આવ્યા; પણ તેણે તેમને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં અને એકાંતમાં જઈને ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. તેનો મિત્ર તેની પાસે આવ્યો અને તેને તેણે કહ્યું:—

મહારી આખી જીંદગીમાં કદી ન જોયેલું એવું પક્ષી મેં આજ દીઠું. પોતાની રૂપેરી પાંખો પહેાળી કરી તે વિશાળ શ્વેત પક્ષી નિરંતર અવકાશમાં તરતું જતું હતું. તેને જોવાથી મહારા અંતરમાં દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો હોય ને તેવું થાય છે. મેં જોયું તે તો એક આભાસ-પાણી ઉપર તરતું પ્રતિબિંબ હતું. પણ હવે તો આ જીવિતની બધી ઈચ્છાઓ તેને પકડવામાં જ સમાઈ રહી છે.

તેનો મિત્ર હસવા માંડ્યો.

તેણે કહ્યું: એ તો પાણીપરનો પડછાયો હશે અથવા તારા મગજનો ખાલી ખયાલ હશે. સવારે ઉઠીને તેને તું ભૂલી જઈશ.

તે પછીની સવાર ને તે પછીની સવાર ને તે પછીની સવાર આલી ગઈ અને તે શિકારી એકલો ફર્યા કર્યો. જંગલમાં અને ઝાડીમાં, સરોવરને કિનારે અને ઘાસમાં બધે તે ફરી વલ્યો પણ તેને તે ક્યાંય મળ્યું નહીં. તેણે જંગલી પક્ષીનો શિકાર છોડી દીધો. તેમાં તેને કેમ રસ પડે? તેના સોળતીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. “તેને થયું છે શું?”

એક બોલ્યો: “એ તો જરા ભેળું ઠેકાણું નથી.”

ખીજે બોલ્યો : “ ના ના, આતો એથી પણ વધારે ખરાબ છે. આતો બાઈને આપણે કાઢ્યે ન જોયલું જોવું છે ને પછી બકાઈ મારવી છે. ”

બધા બોલી ઉઠ્યા : “ ચાલો-ચાલો આપણે એને તજી જતા રહીએ. ”

તે પછી આપણો શિકારી એકલો થઈ રહ્યો.

એક દિવસ અંધારું થવાના સમયે તરૂં છાયામાં ફરતો ફરતો દુઃખિત હૃદયે અશ્રુપાત કરતો હતો તેવામાં સાધારણ કદના માણસ કરતાં વધારે ઉંચો અને વધારે ભવ્ય એક વૃક્ષ પુરૂષ તેણે પોતાની સામે ઉભેલો જોયો.

તેણે પૂછ્યું : “ તમે કાણ છો ? ”

તે વૃક્ષ પુરૂષ બોલ્યો : હું કહાપણ છું; પણ કટલાએક મને જ્ઞાન પણ કહે છે. મહારી આખી જીંદગી આ ખીણોમાંજ મેં ગાળી છે. પણ જ્યાંસુધી ધણું દુઃખ ન ખમે ત્યાંસુધી કાઢ મને મળી શકતો નથી. મને જોનારની આંખો આંસુથી ધોવાયલી હોવી જોઈએ; દરેક માણસે જટલું ખમ્યું હોય તેના પ્રમાણમાંજ હું તેની સાથે બોલું છું. ”

શિકારી આર્તસ્વરે બોલ્યો : તમે અહીં આટલો બધો વખત રહ્યા છો તો મને કહો કે અનંત અવકાશમાં તરતું તે વિશાલ પક્ષી મેં જોયું છે તેનું નામ શું? જને હું પૂછું છું તેઓ મને કહે છે કે એ તો મહારા મગ-જનો ખાલી ખયાલ છે; મહારા મનની માત્ર કલ્પના છે.

તે વૃક્ષ જરા હસ્યો.

“ તેનું નામ સત્ય છે. તેને જ એક વખત જોય છે તે ફરીથી શાંત બેસતો નથી. તેના જીવિતની બધી આશા એમાંજ સમાઈ રહે છે. ”

અને તે શિકારી બોલ્યો.

“ મને કહો તે ક્યાં મળશે ? ”

પણ તેને જવાબ મળ્યો.

“ તે હજી પૂરેપૂરું ખમ્યું નથી. ” અને તે વૃક્ષ અદૃશ્ય થયો.

પછી તે શિકારીએ પોતાની છાતીમાંથી કલ્પનાનું કાકડું કાઢ્યું અને તેમાંથી ઇચ્છાઓનો દોરો વણી કાઢ્યો, અને તેની બહાર આખો રાત મહેનત કરી વણી કાઢી.

સવારમાં તે સોનેરી બહાર તેણે પાથરી અને તેમાં અંધશ્રદ્ધાના કટલા-એક દાણા નાખ્યા-એ દાણા એને ધરંપરાથી ચાલી આવેલા વારસામાં મળેલા

હતા અને તેને તે પોતાના છાતી પાસેના ગજવામાં રાખતો. ઘોળા પરપોટા જેવા તે દેખાતા હતા અને ચગદાયાતો તેમાંથી પીળા રંગના ગોટા નોકસતા હતા.

પછી શું થાય છે તે જોતો તે બેઠો. પ્રથમ એક સફેદ દુધના જવું ઉજળું પક્ષી બલમાં સપડાયું. તેની આંખો સુંદર હતી અને તે “અવતાર, અવતાર” એમ ગાતું હતું. તે પછી આવ્યું તે કાણું હતું અને તેને મારકણી, કાળી આંખો હતી કે જ તમારો સાસું જુવે ત્યારે તમારા અંતરમાં પેસી જતી હોય એવી દેખાતી હતી. એ પણ ગાતું હતું—“પુનર્જન્મ.”

અને તે શિકારીએ તે બંનેને પોતાના હાથમાં લીધાં અને બોલ્યો: ખચીત, એ સત્યનાં કુટુંબી હોવાં જોઈએ.

તે પછી લીલા અને સોનેરી રંગવાળું પક્ષી આવ્યું અને એ રસ્તે વેચતા ફેરીઆના જેવા ઘાંટા પાડી બોલતું “પાપ પુન્ય.”

તે બોલ્યો: “આ એટલું બધું સુંદર નથી; તોપણ સાઈ છે” અને એમ કહી એને પણ લીધું.

અને તે પછી રંગબેરંગી, સુંદર ગીત ગાતાં ગાતાં બીજાઓપણ આવ્યાં અને છેવટે દાણા ખૂટી રહ્યા. પછી તે શિકારીએ બધાં પક્ષીઓને એકઠાં કર્યાં અને નવો પંથ નામે મજબૂત લોઢાનું એક પાંજરું બનાવ્યું અને બધાં પંખીઓને તેમાં મૂક્યાં.

લોઢા નાચતા કુદતા ખુશી થવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા: “કેવો અમત્કારિક શિકારી, શું સુંદર પંખીઓ! કેવું મધુર સંગીત!”

પંખીઓ ક્યાંથી આવ્યાં અથવા તો કેમ પકડાયાં તે સંબંધે કાંઈ કાંઈ પૂછતું નહીં; ફક્ત તેઓ ખુશી થતા અને પોતાની ખુશાલી અતાવતા હતા.

તે શિકારી પણ ખુશી થયો. તે બોલ્યો: ખચીત આમાંજ સત્ય હોવું જોઈએ. થોડા વખતમાં એનાં પીછાં બદલાશે અને ત્યારે હું તેનું દુધ જવું સફેદ રૂપ જોઈશ.

પણ દીવસો વહી ગયા અને લોઢા નાચતા રહ્યા; પણ તે શિકારીનું મન વળી ઉચક થયું. પેહેલાની માફક તે એકલો બેસીને રડતો; તે ઉઘ્ર જિજ્ઞાસા ફરીને તેના હૃદયમાં જાગી હતી. આવી રીતે રડતો તે બેઠો હતો તેવામાં એક દીવસ તેને કહાપણ મળ્યો પોતે જ કર્યું હતું તે તેને કહ્યું.

અને એ સાંભળી લીલગીરી સાથે તેણે મુખ મલકાવ્યું. તે બોલ્યો:

“આવી રીતે ઘણા માણસોએ સત્યને પકડવા જાળ પાથરી છે; પણ હજી કોઈ પણ તેને પકડવા સમર્થ નથી થયો. અંધશ્રદ્ધાના દાણાથી સત્ય લલચાતું નથી. ઇચ્છાઓની જાળમાં તેના પગ કદી ખંધાતા નથી; આ ખીણની હવામાં તે પેસતુંજ નથી; જ પંખીને તે પકડ્યાં છે તે અસત્યનાં ખચ્યાં છે. તેઓ સુંદર છે, પણ અસત્યજ છે; સત્ય એમને ઝાલખતુંજ નથી.

આર્તસ્વરે તે શિકારી બોલી ઉઠ્યો:

અને ત્યારે શું મ્હારે આ નિરંતર અગ્નિથી ખાયાજ કરવું?

તે વૃદ્ધ પુરૂષ બોલ્યો:—

“સાંભળ; તેં ઘણું ખમ્યું છે અને પુષ્કળ આંસુ પાડ્યાં છે, એટલે હું જટલું જાણું છું તેટલું તને કહીશ.

સત્ય ખોળવા જ નીકળે છે તેણે આ વહેમની ખીણ મૂકી દેવી જોઈએ, અને અહીંયાંની કોઈ પણ વસ્તુનો એક તાંતણો સરખો પણ એની સાથે ન જોઈએ. ‘સંપૂર્ણ ઉપેક્ષાની ભૂમીમાં એકલું એણે ફરવું જોઈએ; અને ત્યાં રહેવું પડે છે; બધી લાલચ તજવી પડે છે; જ્યારે અજવાળું થાય છે ત્યારે ઉઠીને તેણે શુષ્ક તેજના પ્રદેશ તરફ ચાલવા માંડવું ત્યારે પછી કંઈ સત્તા ના પર્વતો તેની નજરે પડશે. અને એ પર્વત ચડીને જવાય ત્યારે તેની પેલીપાર સત્યનો મુલક આવે છે.

અને ત્યારે તો પછી એ સત્ય પકડાશે કે? તે શિકારીએ પૂછ્યું.

કહાપણે પોતાનું ડોકું ધુણાવ્યું.

“તે તેને પકડીતો નહી શકે પણ કદાચ જોઈ પણ નહીં. શકે હજી વખત આવ્યો નથી.”

તે શિકારી બોલી ઉઠ્યો:

“ત્યારે કંઈ આશા નથી?”

“હા, આટલું છે. કેટલાક માણસો એ પર્વતપર ચડ્યા છે; ટેકરીપર ટેકરી તેમણે વટાવી છે. અને એમ બને છે કે ઉંચા પ્રદેશમાં ફરતાં સત્યની પાંખમાંથી ખરી પડેલું રૂપેરી સ્વચ્છ પીછું કેટલાએકના હાથમાં આવ્યું છે. અને એવોપણ વખત આવશે” તે વૃદ્ધ પુરૂષ આકાશ તરફ આંગળી ઉંચી કરીને ભવિષ્યમાં જાણે જોતો હોય તેમ ઉત્સાહિત થઈ બોલ્યો: “કે જ્યારે આવાં ઘણાં રૂપેરી પીછાં એકઠાં થશે અને તેમાંથી દોરીવણી તેની કોઈએક જાળ ખનાવશે ત્યારે એ જાળમાં સત્ય સપડાશે સત્યથીજ સત્યને પકડવું શક્ય છે.”

અપૂર્ણ.

પ્રમાણ વિચાર.

(લેખક શાસ્ત્રીજી જીવનરામ મહીધર.)

(ગયાં અંકના ૬૭ પાનાથી ચાલું)

અભાવ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં 'વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સન્નિકર્ષનો ઉપયોગ થાય છે. આ સ્થાનકમાં ઘટનો અભાવ છે એ જ્ઞાનમાં અશ્રુ ઇન્દ્રિય સાથે ઘટાભાવનો સંયોગ થાય છે.

(વિ. કા. રા. વિ પ્ર)

૧ કંટલાએક નૈયાયિકો આ સન્નિકર્ષના બે વિભાગ કરે છે. એક વિભાગથી ઇન્દ્રિયનાં સંયોગમાં આવેલા અભાવનું જ્ઞાન થાય છે જેનું ઉદાહરણ ઉપર મૂળ ગ્રંથમાં આપ્યું છે. બીજા વિભાગથી ઇન્દ્રિયની સાથે સમવાય સંબંધથી રહેલ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે-શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સમવાય સંબંધથી રહી શબ્દના એ સમવાયના અભાવનું જ્ઞાન આ બીજા પ્રકારના વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવથી થાય છે.

આ વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ સન્નિકર્ષમાં ઘણું વાદ છે.

(૧) પ્રથમવાદ એવો છે કે આ સન્નિકર્ષનું ગ્રહણ કરવાથી વેદાન્ત દર્શને પ્રતિપાદન કરેલ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અનુપલબ્ધિ પ્રમાણથી અભાવનું પ્રત્યક્ષ વેદાન્તિયો માનતા નથી તેમના મતથી એ પ્રત્યક્ષ છેજ નહિં પરંતુ શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું એ જ્ઞાન છે.

(૨) બીજો વાદ એવો છે કે આ વિશેષણ-વિશેષ્ય-ભાવ સન્નિકર્ષની આવશ્યકતાજ નથી અભાવ પદાર્થ સ્વતઃ પદાર્થજ નથી. તેને હુંમેશ કોઈપણ ભાવ-પદાર્થની અપેક્ષા રહે છે તેથી તે અભાવનું જ્ઞાન કેહેવું તેજ સંભવતું નથી.

(૩) ત્રીજો વિચાર એવો છે કે આ સન્નિકર્ષ અન્ય સન્નિકર્ષોથી જુદા પડી છઠ્ઠા સન્નિકર્ષ તરિકે રહી શકે તેવો નથી ન્યાયબોધનીકારના કહેવા પ્રમાણે આ સન્નિકર્ષ આગળ કહેલા પાંચ સન્નિકર્ષના સંબંધથી પ્રયોગમાં આવે છે. જેમકે-દ્રવ્યના અભાવનું જ્ઞાન એકલા વિશેષણ-વિશેષ્યભાવથી નથી થતું પરંતુ દ્રવ્યનાં ભાવનું જ્ઞાન કરાવનાર સંયોગ સન્નિકર્ષ માથે વિશેષણ-વિશેષ્ય ભાવથી થાય છે. તેમજ દ્રવ્યની સાથે સમવાય સંબંધથી રહેલ તેના ગુણના અભાવનું જ્ઞાન મંથુકત સમવાય સન્નિકર્ષની સાથે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સન્નિકર્ષ-

અલૌકિક^૧ સંન્નિકર્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) સામાન્ય લક્ષણા (૨) જ્ઞાનલક્ષણા તથા (૩) યોગજધર્મ. વ્યાપ્તિના પ્રસંગમાં ધૂમત્વેકરિ સર્વ ધુમનું જ્ઞાન તથા ઘટત્વે કરી સર્વ ઘટનું જ્ઞાન 'સામાન્ય લક્ષણાથી થાય છે. 'સુગંધી ચંદન' અહિં અશુદ્ધિન્દ્રિયથી ચંદનનું જ્ઞાન થયા પછી સુગંધનું જ્ઞાન 'જ્ઞાનલક્ષણાથી થાય છે. કારણકે સુગંધ અશુદ્ધિન્દ્રિયનો વિષય થઈ શકે નહિં કેમકે એ દ્રાણનો વિષય છે. તેમજ કાવ્યમાં રહેલ રસ, ધ્વનિ આદિનું જ્ઞાન

ધંધી થાય છે. એજ રીતે બીજા ત્રણ સંન્નિકર્ષ સાથે પણ આ સંન્નિકર્ષનો સંબંધ છે. આ રીતે લૌકિક સંન્નિકર્ષોની સમજણ છે.

૧ પ્રથમવાદ એ છે કે ઉપર જણાવેલા અલૌકિક સંન્નિકર્ષથી થયેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કેહેવાય કે કેમ ? ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સંન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કેહેવાય છે. આ સંન્નિકર્ષ ઇન્દ્રિયનો સહકારી છે એમ કેટલાએક વિદ્વાનોનું મત છે. બીજાએ કેહે છે કે એ સંન્નિકર્ષ મનનાજ સહકારી છે. મનને ઇન્દ્રિયમાં ગણવાથી આ સંન્નિકર્ષોથી થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કેહેવાઈ શકાશે.

૨ એક પદાર્થનું જ્ઞાન થતાં તેજ પ્રકારનાં બીજા પદાર્થોનું જ્ઞાન સામાન્ય લક્ષણાથી થાય છે. ઘટનું જ્ઞાન થતાં ઘટમાં રહેલા સર્વ ગુણો વિગેરેનું જ્ઞાન થયા પછી ઘટત્વ શું છે એ મનમાં સ્ફુટ થાય છે. ઘટત્વનો નિશ્ચય થયા પછી કોઈ પણ ઘટત્વવાન પદાર્થ ઇન્દ્રિયના સંબંધમાં આવતાં આ ઘટજ છે એમ સમજાય છે. ઉપર જણાવેલાં ઘટત્વના જ્ઞાનપછી સર્વ ઘટનું જ્ઞાન થાય છે માટે એ સંન્નિકર્ષનું નામ સામાન્ય લક્ષણા પડ્યું છે.

આ સંન્નિકર્ષની Observation સાથે સામ્યતા છે પ્રોફેસર ફાઉલરે જે રીતે આ પ્રકાર સમજાવ્યો છે તેજ રીતે સામાન્ય લક્ષણામાં પણ કાર્ય થાય છે. ગ્રંથ કર્તાએ વ્યાપ્તિના પ્રસંગમાં 'ધૂમત્વે કરી ધૂમનું જ્ઞાન,' એ રીતે લખી પ્રોફેસર ફાઉલરનો પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. ફાઉલર પણ આબ્ઝરવેશનથી વ્યાપ્તિ નિષ્કરે છે. (Fowler's Inductive Logic Chp., I)

૩ જ્ઞાન લક્ષણા સંન્નિકર્ષથી અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન થતાં સ્વભાવિક રીતે તેમાં સમવાય અથવા સંયોગ સંબંધથી રહેલા અન્ય પદાર્થનું સહજ જ્ઞાન થાય છે. કાવ્ય વાંચતાં તેમાં રહેલા માધુર્યાદિક ગુણ અથવા કાઈ સુગંધી પદાર્થ દૂરથી જોતાં સ્વભાવિક રીતે તે પદાર્થમાં રહેલા સુગંધનું જ્ઞાન દ્રાણેન્દ્રિયનાં સંબંધ વિનાજ થાય એ જ્ઞાન લક્ષણા સંન્નિકર્ષથી થાય છે. વિચાર કરતાં વાંચનારને સમજાશે કે જ્ઞાન લક્ષણાસંન્નિકર્ષના ઘણાં ઉદાહરણમાં સામાન્ય લક્ષણાસંન્નિકર્ષનો ઉપયોગ થાય છે. દૂરથી ચંદન દૃષ્ટિએ પડતાં તેમાં સુગંધનું જ્ઞાન

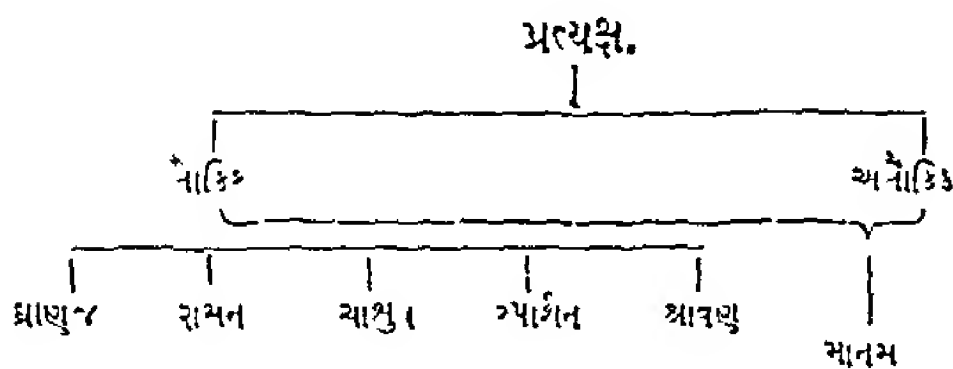
પણ જ્ઞાન વસ્તુગ્રાથી થાય છે. 'યોગજ ધર્મ સન્નિકર્ષથી યોગિયોને સર્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે. યોગિયે, યુક્ત અને યુજન એમ બે પ્રકારના હોવાથી યોગજ ધર્મ સન્નિકર્ષ બે પ્રકારનો છે યુક્ત યોગીને સર્વદા જ્ઞાન થાય છે અને યુજન યોગીને ધ્યાન કર્યા પછી જ્ઞાન થાય છે.

અશ્તુ, ત્વચા અને મન એ ઇન્દ્રિયો દ્રવ્યને જણાવે છે. દ્રાણ, ગ્લસના અને શ્રેષ્ઠ એ ઇન્દ્રિયો ગુણને જણાવે છે. મહત્ત્વ તથા પ્રગટ રૂપ-વાણ દ્રવ્ય અશ્તુ ઇન્દ્રિયથી જાણાય છે તેમજ મહત્ત્વ તથા પ્રગટરૂપ તથા સ્પર્શનાણુ દ્રવ્ય ત્વચાથી જાણાય છે. તેથીજ પગ્માણુ, વાયુ, પિત્તાદિ અશ્તુ તથા ત્વચાથી જાણાતા નથી પગ્માણુમાં મહત્ત્વ નથી, વાયુમાં રૂપ નથી, પ્રભા (કાંતિ) નું ત્વચાથી જ્ઞાન થતું નથી. કાગળ કે તેમા ઉદ્ભૂત સ્પર્શ

થવું એ 'જ્યાં જ્યાં ચદન હોય ત્યાં ત્યાં સુગંધ હોવો જોઈએ' એ વ્યાપ્તિ સામાન્ય લક્ષણથી મનમા ઉતરેલી હોવાથીજ જ્ઞાન લક્ષણાનુ કાર્ય થાય છે

૧ યોગજ ધર્મ સન્નિકર્ષથી યોગિયોને સર્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે. યોગ શાસ્ત્રને પ્રતિપાત્ન કરનારા વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે યોગિયો પોતે કરેલા તપથી મેળવેલી અલૌકિક શક્તિના જોરે સામાન્ય લોકથી ન મેળવી શકાય તેવું જ્ઞાન મેળવી શકે છે યોગીયોના બે વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે એક વિભાગ પરિપૂર્ણ સ્થિતિને પામેલા એટલે યુક્તયોગીઓના છે આ યોગીઓને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન કોઈપણ રસ્તે કોઈપણ વખતે થઈ શકે છે બીજો વિભાગ યુજન યોગી ઓના છે જેઓ પૂર્ણ દશાને પામ્યા નથી આવા પુરૂષો વ્યાન કર્યા પછી અમુક વિષયનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે

૨ આ વિચાર સમજતા આગળ પાને ૪૩ મ કહેલા લૌકિક પ્રત્યક્ષના છ ભેદ વ્યાનમા લેના આ સ્થાને પ્રત્યક્ષના નિત્ર વિભાગો દર્શાવનારૂ પ્રશ્ન આપવું ઠીક પડે

નથી. પ્રત્યક્ષ યોગ્ય દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહેલ દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્ય કર્મ, સંખ્યા, પરિમાણ, પ્રયત્ન, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, વેગ તથા તેમનો સમવાય અને તેમનો અભાવ, ચક્ષુ અને ત્વચાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને યોગ્ય છે. જીવાત્મા દ્રવ્ય મનના પ્રત્યક્ષને યોગ્ય છે. જીવાત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ આત્મત્વાદિ સામાન્ય, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન તે પ્રત્યેકનો સમવાય તથા અભાવ મનના પ્રત્યક્ષને યોગ્ય છે. કારણકે જે ઇન્દ્રિયથી જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિયથી તેના સામાન્ય સમવાય અને અભાવનું જ્ઞાન પણ થાય છે. પ્રત્યક્ષપૂર્ણ.

લૌકિક જ્ઞાન ઉપરના વૃક્ષમાં જણાય છે તે પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી થાય છે. તેમજ કેવળ મનથી પણ એ જ્ઞાન થાય છે. અલૌકિક જ્ઞાનમાં સહાયભૂત ઇન્દ્રિયતો કેવળ મનજ છે. નૈયાયિકોના મતથી જ્ઞેય પદાર્થો સાત છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ. દ્રવ્ય નવ છે. ગુણ ચોવીસ છે, કર્મ પાંચ છે. વિશેષ અસંખ્ય છે, સામાન્યના બે પ્રકાર છે. સમવાય એક અને અભાવ બે પ્રકારનો છે. આ પદાર્થોમાં ચક્ષુ, ત્વચા અને મનથી દ્રવ્ય જણાય છે. ધ્રાણથી દ્રવ્ય જણાય નહિ, એ ઇન્દ્રિય કેવળ ગન્ધનુંજ ગ્રહણ કરી શકે છે. અને ગન્ધ એક ગુણ છે. જીહ્વાથી પણ દ્રવ્ય જણાતું નથી, એ ઇન્દ્રિય કેવળ રસનુંજ ગ્રહણ કરી શકે છે. અને રસ પણ એક ગુણ છે. કર્ણેન્દ્રિયથી દ્રવ્યનું જ્ઞાન થતું નથી તે ઇન્દ્રિયથી શબ્દનુંજ જ્ઞાન થાય છે, અને તે પણ એક ગુણ છે.

ઉપર કહ્યુંકે ત્વચા તથા ચક્ષુથી દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. પણ તે જ્ઞાન જે પદાર્થમાં ઉદભૂત (પ્રકટ) રૂપ તથા સ્પર્શ હોય તોજ થાય છે. પરમાણુનું રૂપ પ્રકટ નથી માટે તે ચક્ષુથી જણાતાં નથી તેજ એ પણ દ્રવ્ય છે. એનું જ્ઞાન ચક્ષુથી થાય. પરંતુ ત્વચાથી થતું નથી; કારણ કે તેમાં પ્રકટ સ્પર્શ નથી.

જે જે ઇન્દ્રિયોથી જે જે દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેજ ઇન્દ્રિયોથી તે તે દ્રવ્યોમાં રહેલ, સામાન્ય, કર્મ, સમવાય તથા અભાવનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

આત્મા (જીવાત્મા) દ્રવ્ય મનથીજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ દ્રવ્ય બીજાં ઇન્દ્રિયોના સત્ત્વિકર્ષમાં આવી શકે નહિ. તેનું જ્ઞાન મનથી થતાં, તેમાં રહેલ સામાન્ય, તથા બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા વિગેરે તદ્ગત ગુણ, સમવાય તથા અભાવનું પ્રત્યક્ષ પણ મનથીજ થાય છે.

પ્રત્યક્ષપૂર્ણ.

શ્રી કાશીમાં નવી કૉલેજ.

થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં અતિ ઉત્સાહથી કાર્ય કરનાર બાઇ એની ખીસન્ટના પ્રયાસથી કાશી નગર હિન્દુએને માટે નવી કૉલેજ સ્થાપવામાં આવી છે. કાશીના મહારાજએ તે સંસ્થાપનાને મોટી નાણાંનો મદદ આપી તેનામાં જીવન આણ્યું છે. પ્રાચીન વેદધર્મની ઉત્પત્તિને અર્થે જ કંઈ યોજનાઓ થાય તેમાં અમે આનંદ પામીએ છીએ. અર્વાચીન કાલધર્મ સંશોધન માટે પ્રાચીનના જોગ ઉત્સાહી થયો છે. ૩૦ થી ૪૦ વર્ષ ઉપરની તથા હાલની સ્થિતિમાં બહુ ભેદ પડ્યો છે. પાખંડનો ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન થયા પછી તેનો ઉચ્છેદ, તેની સામા થવાથી નથી થવાનો એ વિચાર સ્ફુરવા માંડ્યો. અને હવે સત્ત્વ શોધવું અને પ્રસરાવવું એ વાત પ્રધાનપદને પામી. આમ થવાથી પાખંડનો પોતાની મેળે નાશ થશે, આવા વિચારથી સુંબઈમાં અમારી સમા ઉભી થઈ. તેમણે પ્રયાસ ચાલુજ રાખ્યો છે. “આર્ય સમાજ” નામ અહણુ અગારા મતથી કાંઈક જુદા પડી સ્વામીજી દયાનંદે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેમનાથી પણ કાંઈક જુદા પડી અમેરિકામાં કર્નલ ઑલકોટનો યત્ન શરૂ થયો. આ સર્વને લક્ષ્ય એકજ હોવાથી અન્તે આર્ય ધર્મને લાલજ થતો જાય છે. ૩૦ વર્ષ ઉપરની ધર્મની સ્થિતિનો ભેદ એ આ પ્રયત્નનું ફલ છે.

જેમ જુદા જુદા મંડળોએ પાઠશાળાઓ સ્થાપી છે તેમજ બાળકોને ધર્મને માર્ગ ચડાવવા એના ખીસન્ટે પણ આ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઠેવળ સંસ્કૃત ભાષાનું અથવા ઠેવળ ધર્મનુંજ શિક્ષણ આપવા માટે સ્થપાએલી શાળા કરતાં આ શાળા વધારે ઉપયોગી થશે એમ અમને લાગે છે. વ્યવહાર સાધતાં જે પરમાર્થ થતો હોયતોજ પરમાર્થપર પ્રીતિ લોકની બંધાય છે; કારણ કે લોક યાત્રામાં વ્યવહાર સારો થયા વિના સુખ નથી દેખાતું. આર્ય વર્તના લોકો પરમાર્થ પાછળજ મંડ્યા રહેવાથી તેમનો વ્યવહાર બગડવા જવો થાય છે. તથા ધણીવાર નિષ્ફલ નિવડે છે. પાશ્ચિમાત્ય પદ્ધતિમાં આજ મોટો ભેદ છે. તેઓ વ્યવહારને પ્રથમ સાચવી પરમાર્થમાં લીન થવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં તેઓ વિશેષ દીપે છે. આ ધોરણને અનુસરી આ કૉલેજમાં પણ વ્યવહારને

સાધીને પરમાર્થ યોજવાની તજવીજ કરી છે. તેથી અમને આશા રહેશે ને સંસ્થા સારી રીતે ચાલશે. એક વાતની મૂલ્યતા કરવાને અમે ચુકચું નહિ. બહુ વખત એમ બને છે કે આગળ જતાં પ્રધાન આશયને હુસી જઈ લોક ગૌણ આશયને પ્રધાનપદ આપી દે છે. એટલે આજ આર્ય ધર્મના શિક્ષણનો પ્રધાન વિચાર ધ્યાનમાં રાખી સ્થપાએલી આ કોલેજ આગળ જતાં એ વિચારને ગૌણપદ આપી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ ઉપરજ મુખ્ય ધ્યાન આપે એવો સમય ન આવવો જોઈએ. આટલા વિચાર જણાવી અમે એ કોલેજની ઉત્તતિ ઇચ્છીએ છીએ.

મહાભારત તથા મિત્રમિત્ર પ્રકારના તેના ભાટાં પરિણામો.

ત્રણ ત્રણ વર્ષથી મુંબઈ નગરની અવદશા થવા માંડી છે તે જોઈ વર્તમાન દુઃખપણ પીગળે. ત્રણ વર્ષપર આ દુટ રોગ શરૂ થતાં રાત્ર તથા પ્રત્ન ગભરાઈ ગયાં અને કાંઈપણ વૈદક ઉપાય ન મળતાં લોકના વર્તન ઉપર એવા પ્રકારનો અંકુશ મુકવા માંડ્યો કે જ્યાં દેશેદેશમાં બુદ્ધિમતી ફરીઆદ થવા માંડી તથા તેથી થતા પાતનાં અનિષ્ટ પરીણામો દેખાયાં. મુખેઅજાણી રાખવા માંડેલા આ અંકુશનું ધારેલું પરિણામ ન જોતાં રાત્રવિકારીઓએ તેને પણ પડતું મુકી હાલનો કેટલીક ઉપયોગી મૂલ્યનાઓ કરી લોકોને સચેત રાખવાનુંજ યોગ્ય ધાર્યું છે અને જાણે પોતે પણ સમજવા માંડ્યાછે કે હાથરીકાપ આગળ મનુષ્ય પ્રયત્ન મિથ્યા છે.

વૈદક ઉપાય તો કાંઈ જોવો જોઈએ તેવો હાથ આવ્યોજ નથી. કાંઈ કાંઈ વૈદો તથા હાક્તરો બુદ્ધ રોગીને સાદું કરતાં પણ એમજ કહેછે કે તેમનો રોગી, રોગની આરંભાવધામાંજ હતો તેથીજ દૈવઅજાણી સારો થયો. પ્રેક્ટીસર કસ્ટીંગ નામના ઇન્ટરના વૈદો રોગીની રસીનો તેણે પોતે પ્રયોગ કરી જોયો. પરંતુ તે પણ જોવો ધારીએ તેવો મુખરિણુમ લાવી શક્યા નહિ. વિદ્વાન,

ડાક્ટર હાકીન, પ્રતિપત્તના ગમે તેવા વાદ છતાં પોતાનું કાર્ય કર્યો જાય છે. એમને તો નિશ્ચય આવ્યો છે કે તેમની રસી જે મનુષ્ય ગંગામાં પ્રવેશ કરતાં તે ગંગાને આ ગેગ થતો નથી. પરંતુ તેમના પ્રયોગોની એવી સુદૃઢતા નથી થઈ કે વોટામાં તે વિષયે વિશ્વાસ થાય.

વૈદ્યક ઉપાયો મુકી વિચાર કરીએ તો, લોકના આવાસની સ્થિતિ ઉપર પણ ગેગની ઉત્પત્તિનો આગર રહે છે. દુર્ગંધી, મત્રીનના તથા ભીનાશનાળા પદાર્થોમાં એ ગેગનાં ચિન્હ વિશેષ જણાય છે બહુ ભાગે જણાય છે કે જે ઘરમાં અગ્નિ મદા પ્રજ્વલિત રહે છે ત્યાં એ ગેગ બહુ ફાવતો નથી. આ ઉપરથી એક ગ્રહસ્થે કાલમા મદા બળતા રાખનાનો પણ પ્રયોગ અજમાવવા માંડ્યો છે દુર્ગંધીનો નાશ કરવા સુગંધમય ધૂપનો ઉપયોગ અત્યંત થાય છે. ભીનાશ ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીનો પણ વલ ગયો છે મુમમાં પાણીનો સુકાણ કરવા કંગેડો કપેઆ ખગચી ભીનાશ આશી એ નળે આ વિચાર પમાણે, કંગેડો કપેઆ ખગચી આ દુષ્ટ ગેગને આમનાય કર્યા જેનું ફેલાકાને ભાસવા માંડ્યું છે એક ઈન્જીનીયર હીમામ મગી મનાવે છે કે પ્રતિનીવમ મુમમાં જેટલું પાણી આવે છે તેના પ્રમાણમા ગટર માર્ગે બહાર જતું નથી. આ પાણી ગટર માર્ગે ન જતાં જમીનમાં પચવું જોઈએ, જેથી ભીનાશ થઈ આ ગેગને પુછી રળે છે. આ વિચાર પણ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. આ સર્વ વિચારને અંગે ગત્યાનિકાગેજોને એમો વિચાર સુઝ્યો કે આ નગરની બાધણીજ અયોગ્ય છે, માટે લગભગ સો વર્ષના કમથી તૈચાર થયેલું મુખન બહુ ત્વરાથી સુધારવું આમ થતાં તેની યોજના કરનામાં વિવેક થયેલા લોકમા વિશેષ ચિન્તા પેઠી છે. નગરના ફેટવાક માર્ગોઉપર આવેલાં સંકેટો વગેનો નાશ કર્યાવિના એ સુધારણા થાય તેનું નથી. સ્વભાવિક છે કે જે વગેનો નાશ કરવાનો છે તેમાંનો મોટો ભાગ પૈસાથી ગરીબ મનુષ્યોનો હોય; અને તેવાં મનુષ્યો આ વાત સાબળી દુ ખી યાય એમાં શુ પુછવું.

આ રીતે મુખન નગર હાવતો ચોપાસથી દુ ખના વમળમા પડ્યું છે. ચિન્તા ઉપર ચિન્તા તરી નવો નિયતી આવે છે. ધર્મો રોજગાર મદ, અને આગેજ્યતા સમયમાં એ ઉભય સાથે થતાં થતું દુ ખ અમલ છે. સર્વ જન સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની પાર્થિવતા કરે છે કે આ દુ ખનો ત્વગથી અત આવે.

અન્યાવલોકન.

વેદાન્ત દર્શન. ઉપરપ્રોફેસર મેક્ષમુદ્ધરનાં ભાષણો. આ ગ્રન્થ પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડમાં બહાર પડતાં. અમારા વાચકામાં આવતાંજ અમને ભાસ્યું હતું કે એતું ભાષાન્તર ગુર્જર ભાષામાં થાય તો વેદાન્ત પરત્વે લખાએલા સ્વભાષાના ગ્રન્થોમાં એ ગ્રન્થ શોભારૂપ થાય. અમારી એ ઇચ્છા આજે પૂર્ણ થતાં અમને આનંદ થાયછે. વેદાન્ત દર્શનમાં ગૂઢ રહસ્યનું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન-જેવું સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા ભાષ્યાદિ ગ્રન્થોમાંથી થાય તેવું કદાચ આથી ન થાય પરંતુ સરલ ભાષામાં, એ દર્શનનો આશય શું છે, સત્ અને અસત્ પદાર્થનું વિવેચન શી રીતે સમજવાયછે, બ્રહ્મ અને જગત્ની વ્યાવહારિકી ભિન્નતા તથા પારમાર્થિકી એકતા કયે પ્રકારે સમજવાયછે, એ વિચારો સ્ફુટ ભાષામાં અને હુંકમાં દર્શાવ્યા છે. ભાષણ ત્રીજું, આ દેશના આ ઉત્કૃષ્ટ દર્શન તથા પાર્થિવ દર્શનોનાં સિદ્ધાન્તોમાં એકતા તથા ભિન્નતા દર્શાવે છે. આ પ્રકરણ બહુજ ઉપયોગી છે ઇંગ્લીશ ગ્રન્થ એવી સરલ અને આનંદ પ્રદ ભાષામાં લખાયો છે કે દોઢ પણ વિદ્યાવિદ્યાસીજનને એ ગ્રન્થ છોડવો ગમેજ નહિં.

ભાષાન્તર પરત્વે વિશેષ યોગ્યતાની આવશ્યકતા તથી રા. શુક્લની ભાષા પણ સરલ અને મધુર છે. જે કે પ્રસાદિક તો ન કહેવાય. વાંચતાં એમ સમાજાય કે આ ભાષાન્તર છે. તથાપિ તેમનો લેખ સારો છે. આ વિષયમાં ઘણા લેખો લખાયા છે. પરંતુ ઘણા લેખકોમાં ગુજરાતી ભાષા પરત્વે જે અનાદર જોવામાં આવે છે તે આમાં નથી. એ તેમના અધ્યયનનું ફળ છે. તેમનો લેખન વીચાર આ વિષયમાં ચાલુ રહેશે તો જરૂર તેઓ આગળ જતાં ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થો લખશે એમ અમારી ખાતરી થાય છે. આમ કહી આ ગ્રન્થ સારો તથી થયો એમ અમારું કહેવું તથી. હાલ જણાતાં લેખોમાં ને બહુ સારો છે. પરંતુ રા. શુક્લ જેવા વિદ્વાન ગ્રાન્થુએટને હાથે લખાતા ગ્રન્થમાં આપણે જે શબ્દયોજનાનું ગાંભીર્ય તથા વસ્તુ સ્ફોટનની આશા રાખીએ ને સાંગોપાંગ ફક્તીભૂત થતાં તથી. આ ગ્રન્થ સર્વ વાંચકોએ વાંચવા જેવો છે. સદા પાસે રાખવા જેવો છે. અમે ગુર્જર, વાંચક વૃન્દને બહાનયુ કરીએ છીએ કે વિશેષ નહિ તો એક વખત તો આ ગ્રન્થ વાંચી જવો.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ भु.]

ईश्वर, सप्त १८५५

[अंक ५ भो.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

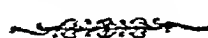
मनने उपदेश.

(होरी)

(फागुनके दीन चार ए राग)

मन तुं शाने मुंझाय जोतुं ज्ञाने विचारी
इशने धारी—मन तुं शाने मुंझाय जो० १
दुस्तर माया कार्मी काया जगमां ए वखणाय
मिथ्यावादे सख थईने ज्यां सां एज जणाय
जेथी एने विदारी इशने धारी—मन तुं० २
जन्म आदि सौ एनां कारण दुःख प्रदा केहेवाय
सुविनाशी सुँख प्राप्त थशे पण अविनाशी सुख जाय
जेथी एने विदारी इशने धारी—मन तुं० ३
संपत्ति संतान सुँखमां ज्यां सां ए वीट्ळाव
अंतसमे कांई नावे साथे सां तुं एक जणाय
जेथी एने विदारी इशने धारी—मन तुं ४
इष्ट स्मरण करवामां तुजने ए ठगनारी कहेवाय
मोटा मोटा साधु संतपण एथी खत्ता खाय
जेथी एने विदारी इशने धारी—मन तुं ५
शास्त्रपुराणनो सार ग्रन्थाविण एनो न थाशे उपाय
ज्ञानदृष्टिनो सहाय लईने मायानो करतुं अपाय
सुण तु विनेति मारी इशने धारी—मन तुं ६

एक शिकारी.

તે શિકારી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું. “હું જઈ છું.” ડહાપણે તેને રોક્યો. “આટલું યાદ રાખજે કે આ ખીણમાંથી જ કોઈ જાય છે તે ફરી કદી પાછું આવતું નથી. સીમાડાપર પછી ભલે તે સાત દીવસને સાત રાત લોહીનાં આંસુ પાડે પણ એક વખત જણે બાહાર પગ મૂક્યો તે પાછો ફરી કદી આવવાનો નહીં. જે અહીંથી જાય છે તે તેના અંતરની પ્રેરણાથી જ જાય છે. કામ એ જ તેનો બંધો છે.”

તેણે કહ્યું: “હું જઈ છું. પણ મને કહો એ પર્વતોપર મ્હારે કયો રસ્તો લેવો.”

તે બોલ્યો: “હું યુગોનાં એકઠાં કરેલાં જ્ઞાતનું દ્રજંદ છું. જે રસ્તે ઘણા માણસો ગયા છે તેજ રસ્તે હું જઈ શકું છું. આ પર્વતોપર બહુ થોડા લોકો ગયા છે. ત્યાં દરેક માણસ પોતાનો રસ્તો પોતે જ કરે છે. જે જાય છે તે પોતાને જોખમે જ જાય છે. મ્હારો અવાજ ફરી કદી સાંભળતો નથી. હું એની પાછળ જઈ શકું પણ એની આગળ તો કદી નહીં.”

આમ કહી ડહાપણ અદૃશ્ય થયો.

શિકારી ઘેર આવ્યો. પોતાના પાંજરા પાસે ગયો; પોતાના હાથે પાંજરાના સળીયા ભાંગો નાંખ્યા; ભાંગતાં ભાંગતા સળીયા તેના હાથને લાગ્યા અને હાથમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. કેટલીક વખત તોડવા કરતાં ખતાવવામાં ઓછી મહેનત પડે છે.

તેણે એક પછી એક પંખીઓને ઉડાડી મૂક્યાં; પણ જ્યારે તેના કાળી આંખવાળા પંખીનો વારો આવ્યો ત્યારે તેને પોતાના હાથમાં લીધું અને એની આંખમાં જોયું; ને પક્ષી પોતાનું ગીત ગાયા કરતું હતું: “અનંત જીવન, પુનર્જન્મ.”

અને તે બોલ્યો: “આને તો હું નહીં જવા દઉં; તેમાં બહુ ભાર નથી અને કોઈ ખોરાક જોતો નથી એને હું મ્હારી છાતીમાં સંતાડી રાખીશ મ્હારી પાસે જ રાખીશ.”

એમ કહી એને પોતાની છાતીમાં મુક્યું અને તેના પર પોતાનું અંગ-રખુ ઢાંક્યું.

પણ ધીમે ધીમે તે વધારે ને વધારે ભારે થતું ગયું; અને આખરે તેની છાતીપર સીસાંના જટલું ભારે લાગવા માંડ્યું. તેનાથી એક ડગલું પણ આગલ ભરાયું નહીં. એને સાથે રાખીને એ ખીણો તે વટાવો શક્યો નહીં. તેણે તેને ખહાર કાઢ્યું અને તેની સામે જોયું.

“અરે મહારા દુઃખના વહાલા, તને પણ મહારે મુકવું પડશે ?”

તેણે દિલગીરી સાથે તેના હાથ પહોળા કર્યા. તે બોલ્યો: “જા, કદાચ સત્યના ગાયનમાં એકાદ લહક ત્હારા જની પણ હશે. પણ હું કદી તે સાંભળવાનો નથી.”

તેણે તેને પોતાના હાથમાંથી જતું કર્યું અને હમેશ ને માટે તે તેની પાસેથી ઉડી ગયું.

પછી કલ્પનાના ઠાકડામાંથી ઇચ્છાઓનો દોરો ખહાર કાઢ્યો અને તેને જમીનપર ફેંકી દીધો; અને ઠાકડું પાછું પોતાની છાતીમાં મૂક્યું, કારણ કે તે દોરો એ ખીણોમાંજ ખનેલો હતો. પણ ઠાકડું તે કાંઈ અનુભવ્યું દેશમાંથી આવ્યું હતું. હવે તે જવા નીકળ્યો પણ લોકો પાછળ ધૂમો પાડતા ને ગાળો દેતા આવ્યા.

“મૂર્ખ, બેવકુફ, ગાંડા ! ત્હારા પાંજરાને ભાંગવાની અને તેમાંના પંખી-ઓને ઉડાડી મૂકવાની તે હિમ્મત કેમ કરી ?

તે શિકારીએ ઉત્તર આપ્યો પણ તેના બોલવાને તેઓએ ગણકાર્યું નહીં.

“સત્ય ! એ વળી કાણ થાય છે. એ કાંઈ ખાવાની ઓજ છે કે પીવાની છે ? તેને વળી કાણે જોઈ છે ? ત્હારા પંખીઓજ સાચા હતાં. બધા તેનું ગાયન સાંભળતા હતા. અરે મૂર્ખ ! તું નાસ્તિક છે; અમને પણ અભડાવોશ !”

ઠેટલાક બોલી ઉઠ્યા: “એને પથરે પથરે મારો કે પાંશરો થાય.”

ખીજે બોલ્યો “એ મૂર્ખ છે. જવા દો; એનાં કામ એ ભોગવશે.”

એમ કહી તેઓ ચાલ્યા ગયા પણ બાકીનાએ એને પથરા માર્યા ને એના તરફ ધૂળનાં ઠેકાં ફેંક્યાં. આખરે જ્યારે એને ઘણું વાગ્યું અને બોહી નીકળ્યું ત્યારે તે શિકારી જંગલ તરફ નહાસી ગયો. અને એ વખતે સંજ પડી હતી.

તે આમ તેમ ભટક્યા કર્યો અને અંધાઈ વધારે ને વધારે ઘાટું થતું ગયું. તે વખતે નિરંતર રાત્રીના પ્રદેશના સીમાડાપર પહોંચ્યો હતો. તે અંદર દાખલ થયો અને ત્યાં ઢાઢ પણુ જતનો પ્રકાશ તેણે જોયો નહીં. ઢાઢ ડાળીને તે આધાર માટે પકડતો તો તે ઠટ કરતી ભાંગી જતી. પગલે પગલે તેનો પગ ઉંડો ને ઉંડો ખૂચતો હતો અને ઝીણી ધૂળના ગોટા નીકળતા હતા; અંધાઈ ખૂબ જામ્યું હતું. તે એક શિલાપર બેઠો અને પોતાના હાથમાં મોઢું સંતાડીને તે સંપુર્ણ ઉપેક્ષાની ભૂમીમાં પ્રકાશની વાટ જોતો બેઠો.

અને તેના હૃદયમાં પણ રાત્રી હતી. તે વખતે તેની જમણી તથા ડાબી બાજુપરના ભેજમાંથી ઠંડી ધુમ્મસ નીકળીને તે તેને વીટાળી લેવા લાગી. અંધારામાં ઝીણો વરસાદ આવતો હતો અને તેના કપડામાં તથા વાળમાં પાણીનાં મોટાં ટીપાં જમા થતાં હતાં. તેના હૃદયના ધબકારા ધીમા થતા ગયા; અને તેના અંગમાં જડતા વ્યાપી ગયું. તેટલામાં ઉંચું જોતાં તેણે બે ભૂતાવળ જેવા પ્રકાશનાં ખિંદુઓને નાચતાં આવતાં જોયાં; તેણે તેમની તરફ જોયું; તેઓ વધારે ને વધારે પાસે આવ્યાં. તેઓમાં તેજ તેમજ ઉજાતા પણ હતી અને અગ્નિના તારાની માફક તેઓ નાચતાં હતાં. આખરે તેની સામે આવીને તે ઉભાં રહ્યાં. એકની પ્રકાશ ફેલાવતી જ્યોતિમાંથી સુંદર, હસતું અને સોનેરી વાળવાળી સ્ત્રીનું મુખ દેખાતું હતું. ખીજની મધ્યમાંથી દારૂથી ભરેલા પ્યાલા પરના પરપાટોના જેવું હાસ્ય જણાતું હતું. તેઓ તેની આગળ નાચતાં હતાં. શિકારીએ પૂછ્યું: “તમે કોણ છો? આ અંધારામાં અને મહારી એકાંત દશામાં તમને કેમ મહારો દયા આવેછે?”

તેઓ બોલી: “અમે વિષય વાસના નામની બે જોડલી બહેનો છઈએ, અમારા પાપનું નામ મનુષ્ય સ્વભાવ; અમારી માનું નામ લોભપતા. અમે મનુષ્ય જતીના જોડલીજ ઉમ્મરની છઈએ; પણ અમને મરણ આવતુંજ નથી.”

એક બોલી: “મહારી છાતી સાથે ત્હારી છાતી એક કરી દે; આવ જો ત્હારી છાતી ઠરી ગયું છે એ પાછી ધબકવા લાગશે; આવ, આમ આવ.”

ખીજ બોલી: “મહારી પાસેથી હું તને જોઈએ એટલી ગરમી આપીશ, ત્હાં મગજ બહેર મારી ગયું છે. ત્હારાં અંગ જડ થઈ ગયાં છે. પણ એ બધાં પાછાં ચેતન પામશે.”

તેઓ બોલી, “ચાલ ચાલ, અમારી પાછળ આવ; ત્હારા કરતાં ઘણાં સારાં માણસો આ અંધારામાં દુઃખી થતાં હતાં તો તેઓએ અમારી પાસેથી સુખ મેળવ્યું છે; અને અમને છોડી તેઓ કદી પાછા ગયા નથી. સત્તા માત્ર અમારામાં જ છે; ખીજું બધું માયા છે, તેમાં ભૂવાવો ના ખાતો. સત્ય એ એક કલ્પના માત્ર છે; વહેમનો ખીણો એ પણ ખોટી છે. દુનિયાં એ ધુળની બનેલી છે; પણ અમે—તું ખાત્રી કરી ને—અમે જીવીએ છીએ. અમારે માટે કોઈ પણ શક લેવો વાજગી નથી. ત્હારા હાથ લગાડી ને. અમારામાં ગરમી જટલી છે તે ને ને ચાલ અમારો સાથે.”

તેના માથાની છેક અડોઅડ તેઓ ફરવા લાગી; અને તેના માથા-માંથી પાણીનાં ટીપાં ઝોગળીને ટપકવા લાગ્યાં. તે ચળકતો પ્રકાશ તેની આંખમાં ગયો ને ને અંતર્ગત ગયો; તેનું ઠરી ગયેલું લોહી પાછું ફરવા લાગ્યું. અને તેણે કહ્યું:—

“હા; આ ભયંકર અંધકારમાં મ્હારે શું કરવા મ્હોત હાથેજ માગી લેવું? તેઓ કેવાં ગરમ છે? મ્હારું ઠરી ગયેલું લોહી ઠવું પીગવે છે.” તેમને પકડવા તેણે પોતાના હાથ લાંબા કર્યા.

તે વખતે એક પળમાં તેનું મન જેના પર દૃઢ લાગી ગયું હતું તેનો છપી તેના આગળ ખડી થઈ અને તેના હાથ હેઠા પડ્યા.

તેઓ બોલી ઉઠી. “આવ, અમારી પાસે” પણ તેણે પોતાનું માથું પોતાના હાથમાં સંતાડ્યું. “તમે મને આંજી નાંખો છો; તમે મ્હારા દિલમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરો છો. પણ મ્હારો જેના પર પ્રેમ છે તે તમે આપી નહીં શકો. હું અહીંઆ જ રાહ જોઈશ. રાહ જોતો મરીશ. તમે તમારે જાવ.”

તેણે કાન આડો પોતાની હથેલી મુકી અને વધારે કાંઈ સાંભળવાની આનાકાની કરી; થોડીવાર પછી તેણે પોતાનું માથું ઉંચું કરી જોયું તો તેઓ દૂરથી ચમકતા તારા જેવી દેખાતી હતી ને થોડીવારમાં તદ્દન દેખાતી બંધ થઈ.

વહેમની ખીણ મુકી જેઓ જાય છે તેઓને આ અંધારા પ્રદેશમાં થઈને જવું પડે છે પણ ફેટલાએક તેમાંથી જલદી પસાર થાય છે, ફેટલાકને થોડા માસ લાગે છે. ફેટલાકને વર્ષો લાગે છે ને ફેટલાકનો તો અંત પણ ત્યાં જ આવે છે.

આખરે દૃષ્ટિ મર્યાદા પર તે શિકારીએ પ્રકાશ જોયો અને તેણે ઉઠીને તે તરફ ચાલવા માંડ્યું; આખરે તે પ્રકાશ પાસે તે પહોંચ્યો અને ખુદ્શા સૂર્યનાં તેને દર્શન થયાં; તે વખતે તેની આગલ શુષ્ક જ્યોતિ—ના પર્વતો ખડા થયા. સૂર્યનો પ્રકાશ તેમના પર પડતો હતો અને તેમનાં શિખરો વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. તળેટીમાં ઘણા માર્ગો દેખાતા હતા; તે શિકારીનું મુખ આનંદથી પ્રકુલિત થઈ ગયું. તેણે એક સીધો માર્ગ પકડ્યો ને તેના પર ચડવા માંડ્યું. ખડકોમાંથી અને ટેકરામાંથી તેના આનંદિત ગીતના પડધા આવવા લાગ્યા. બધાઓએ તેને ફેાકટનો ખિવરાવી માર્યો હતો. ખડ્ડે જેતાં પર્વત કાંઈ ઉંચો ન હોતો; તેમ રસ્તો પણ એટલો બધો કઠણ ન હતો. થોડા દહાડા, થોડાં અઠવાડીયાં, બહુનો થોડા માસમાં તો તે ખચીત ટોચોપર પહોંચવાનો જ; કાંઈ એકજ પીછું મેળવવાનો ન હતો. એ-તો બીજાં માણસોએ એકઠાં કરેલાં બધાં પીછાં લઇને તેની બધ વણી તેમાં સત્ય ને પકડવાનો હતો—પોતાના હાથમાં ઝાલી રાખવાનો હતો.

તે ખુશીથી હસવા લાગ્યો અને મોટેથી ગાવા માંડ્યો. ક્તેહ પાસે આવી જણાઈ. પણ થોડીવાર પછી રસ્તો જરા વધારે કઠણ લાગવા માંડ્યો. ચડવામાંજ તેને દમ લાગ્યો અને ગીત બંધ પડ્યું.

અ પૂર્ણ.

વિલ્વમંગલ.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૮૪ થી)

તમારી અભિલાષા સંપૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અરે પણ તમે નીચું ઢૂમ જોઈ ગયા ?

ચલી યોં સિંગાર કરી થારમેં પ્રસાદ લૈકે
 ઉચિ ચિત્ર સારિ જ્યહાં બૈઠે અનુરાગી હૈ
 ઝનક મનક જાઈ જોરિ કર ઠાઠી રહી
 ગહિ મતિ દેખી, દેખી નૂન વૃત્તિ ભાગી હૈ
 કહિ જુગ સૂઈ લ્યાવો લાઈ દર્ડે લેઈ હાથ
 ફોરી ઢારી આંખે અહો વઢી ઇ અભાગી હૈ
 ગઈ પતિ પાસ સ્વાસ ભરત ન વોલિ આવે
 વોલિ દુઃખ પાય, આઇ, પાપખરે રાગી હૈ ॥૧॥

એકાંતનો પ્રસંગ છે. ખિલ્લમંગલ ! અનુરાગવાળા તમે નાયક છો. સુંદર યુવતિ સોળે શૃંગારો કરી થાળમાં પ્રસાદ લઈ આપને સુવર્ણ જેવા હસ્તે-મ-ગફલી જેવી અંગુલિયોએ-ગ્રાસ ભરાવવા આવેલી છે તે નાયિકા છે. સુંદર પ્રસાદ, સુંદર પકવાન અને સુંદર શણગારાદિ ઉદીપનો છે. હવે તો જુઓ. આ સુવર્ણ મૂર્તિ કરજેડી આપની સામી ઉભી છે. હવે તો રસરાજ શૃંગારનાં સર્વ અંગો સંપૂર્ણ થયાં છે. અને શુદ્ધ શૃંગાર જનમશે શું ? અરે પણ આ શું ? કવિને શૃંગારરસ વર્ણવવાનો પ્રસંગ નહિ આપો ? શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે (અર્નાચિત્ય પ્રવૃત્તત્વે આમાસો રસમાવયોઃ) આ સ્થલે નાયક ગુરૂ અને નાયિકા શિષ્યા-ધર્મપુત્રી-હોવાથી તથા નાયિકાનો ભક્તિભાવ અને નાયકનો વિષયભાવ હોવાથી રસાભાસ અને ભાવાભાસ થશે, રસમાં કલુપિતતા થશે, માટે મ્હારે શૃંગારરસની જરૂર નથી. ભલે, જેવી આપની ઇચ્છા. મ્હારે પણ આપની ઇચ્છા એજ ઇચ્છા છે. ખિલ્લમંગલજી ! જે તમે વિષયવાસનામાં ડૂબ્યા હોતો તમારું જીવન જે આજે આ કલમથી લખાય છે તે ન લખાત. તરૂણીને દેખી તમે શુદ્ધ મતિચ્છેડ કરી, તરૂણી દેખી તમારી નૂનવૃત્તિ-મ-લિનવૃત્તિ-વિષયવાસનાની વૃત્તિ લાગી ગઈ. શુદ્ધ ભાવનું હૃદયપર સામ્રાજ્ય થયું. અરે પણ તમે જુગ સોયો-મે સોયો-શા માટે મંગાવી ? જુઓ આ તરૂણી છમકાર કરતા ચરણે જઈ લઈ આવી અને તમારા હાથમાં મૂકી. અરે દૈવ ! હા પ્રભુ ! આ શો ગજબ ! ખિલ્લમંગલ ! ખિલ્લમંગલ ! અરે ! અરે આ શું કરો છો ? તમે આંખમાં ખોસવા ઇચ્છો છો ? હા. ! આંખકને સોયો વાળા બંને હાથ લઈ ગયા ! અને શું બંને આંખોમાં એક સાથે ખોસી ધાડી ? અરેરે ! સાધુ જનની આંખો કૂટી ગઈ. લોહીની ધારાઓ વહી અને સુંદર મેડી રક્તસ્નાવથી રંગઈ ! અરે સુંદરી ? તે સોયો શા માટે આણી આપી ? તને શું એવો વિચાર થયો કે સાહેબ લોકની માફક ખિલ્લમંગલ સોય કાંટે જમતા હશે. માટે જમતી પહેલાં ખિલ્લમંગલે સોયો માગી હશે ? ના ના. ગરીબ ધાર્મિક સુંદરી તને તો કાંઈ વાતની ખજાર નથી. ખિલ્લમંગલના હૃદયનો ભાવ ખિલ્લમંગલજી જાણે છે. આંખે જે ભૂલ કરી હતી તેનો યથા-યોગ્ય બદલો ખિલ્લમંગલે આંખોને આપ્યો છે. હવે ખિલ્લમંગલજીને સત્ય સમજાયું છે કે—

પતતો હપિ સર્વસ્ય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસન્ન મનઃ

ગીતા. અ. ૨. ૬૦.

ઇન્દ્રિયગ્રામને વશ રાખવાનું ઈચ્છતા અને તે માટે યત્ન કરતા પુરુષની પણ ઇન્દ્રિયો ક્વચિત્ એવી નિરંકુશ બની જાય છે કે તે મનને મોટા ખાડામાં નાંખી દે છે કે એટલા માટે ઇન્દ્રિયને છૂટ્ટ આપવીજ અનર્થકારી છે. અને એટલા માટે હવે બિલ્વમંગલજીએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે:—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ
વક્ત્રો હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા.

અ. ૨. ૬૧.

તે સર્વે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી દેવળ ઇશ્વર પરાયણ થાવું. ખરે એજ મત શાસ્ત્રમાન્ય છે.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति

દ્વાર્થ દિવસપણ વાસના તૃપ્તિ, વિપયના ઉપભોગથી થતી નથી. વાસના તૃપ્તિતો ઇન્દ્રિયગ્રામને વશ કરવાથી અને મનને સ્વાધીનતામાં લેવાથીજ થાય છે. પણ બિલ્વમંગલજી ! તમારા આવા તાત્વિક વિચારો બિચારી મુઘ્ધા સુંદરી દેખ સમજી શકે ! એતો તમે સોચો ઘોચી એ જોયું કે પડતી ખડતી અને શ્વાસે ધમણ ધમતી તેના પતિ પાસે ગઈ. બિચારી સ્ત્રી દુઃખદ ખખર બોલી પણ ન શકી. પરાણે પરાણે દેટલીક વારે બોલી. ગૃહસ્થ ગભરાયો અને ઘેરઘોડી આવી રાગીને પગે પડી રડતો રડતો બોલ્યો.

कियो अपराध हम साधु कों दुखायो अहो
बडे तुम साधु हम नाम साधु. धरयो हे ।
रहो अजु सेवा करो करि तुम सेवा ऐसी
जैसी नहि काहूमाझ मेरो मन हरयो हे ॥
चले सुखपाई दगभूतसैं छुटाई दिये
हियेहिकी आंखिनसों अवै काम परयो हे ।
बैठे वनमध्यजाई भुंछे जानि आप आई
भोजन कराइ चलो छायादिन ढरयो हे ॥८॥

‘અરે હું કેવો દુર્ભાગી કે સાધુને જમવા આમંત્રી આપ્યો ફેાડી દુઃખી કર્યો.’ તેનો ઉત્તર બિલ્વમંગલજીએ યોગ્ય શબ્દોમાંજ આપ્યો કે “ભાઈ ! હુંતો નામનો સાધુ છું ખરા સાધુજ તમેજો. તમે મહારી એવી સેવા કરીછે કે દાઈએ પણ મારી સેવા આવી રીતે કરી માઈ મન હર્યું ‘—પ્રસન્ન કર્યું—નહો

તું-હજી ત્હમે એ પ્રમાણે સર્વ સાધુ પુરુષોની સેવા કર્યા કરજો. આજે હું ત્હમારે ઘેરથી સુખ પામીને જાઉં છું. મને દુઃખી ભૂત વળગ્યું હતું-આંખો રૂપી પિશાચ વળગ્યાં હતાં તે તમે છોડાવી દીધાં છે ! હવે મ્હારે દૃઢચક્ષુનું કામ પડ્યું છે.” એમ વધી વનમાં જઈ બેઠા. ભક્તિમાં તત્ક્ષીન થયા. હરિભક્તને ભૂખ્યા બાણી સાક્ષાત્ શ્રીહરિએ આવી ભોજન કરાવી વૃંદાવનમાં લઈ આપ્યા.

ચલેલે ગહાઈ કર છાયા ઘનતરુતર
 ચાહત છુટાયો હાથ છોડે કૈસે નીકો હે ।
 જ્યોં જ્યોં વલકરેં ત્યોં સોં તજત ન એ ઉઅરે
 લિયોઈ છુટાઈ ગાહો ગાઢો રૂપ હીકો હે ॥
 એસેહી કરત વૃંદાવન ઘન આઈ લિયો
 પિયો વાહે રસ સવ જગ લાગે પીકો હે ।
 મરે ઉતકંઠા મારી આયે શ્રી વિહારીલાલ
 મુરલી વજાઈ કેસુ કિયો પાયો જીકો હે ॥૯॥
 છુલિ ગણ નૈન જૂ કમલ રવિ ઉદૈ મણ
 દેલિ રૂપરાસિ વાઢિ કોટિ ગુનિ પ્યાસ હે
 મુરલી મધુર સુર રાખ્યો મદમરી માનો
 દરી આઈ કાનનમેં આનનમેં ભાસ હે ॥
 માનીકે પ્રતાપ ચિંતામનિ મનમાંજ મરે
 ચિંતામનિ જેતી આદિ બોલે રસ રાસ હે ।
 કરુનામૃત ગ્રંથ હ્રદે ગ્રંથિકોં વિહારિ દારે
 વાંધે રસગ્રંથ પંથ જુગલ પ્રકાશ હે ॥ ૧૦ ॥

કરગ્રહી વૃંદાવનમાં લઈ ગયા. ખિલ્લમંગલ સમન્વિત આ દીનધ્યાન નો કર છે તેથી છોડ્યો નહિ. અને અંતરમાં પ્રભુના ચતુરર્શુજ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી સંસાર ઉપર કેવળ વિતરંગીતા ધરી, ઇશ્વર ભજનમાં તત્ક્ષીન થતાં શ્રી વિહારીલાલે દર્શન દીધાં. સૂર્યનો ઉદય થતાં કમલ પ્રકુલ થાય તેમ ભક્ત-ભણિ ખિલ્લમંગલનાં નયનો ખુલી ગયાં, અને શ્રી પ્રભુના રૂપનો રાશી જોતાં દર્શનની અનંતગણી તૃષ્ણા વધી. પ્રભુએ પોતાનો મુરલીનો મધુર સુર-અનહદનાદ-સંભળાવ્યો. આ બધો પ્રતાપ ચિંતામણિનો આપણા કવિમણિએ માન્યો.

કવિમણિનું દ્વિયચક્ષુ ઉધડતાં ફનામૃતરૂપ ગ્રંથ કે જે દ્વિયની ગ્રંથીનું છેદન કરે એવો બનાવ્યો. મહાત્મા બિલ્વમંગલજી ત્હમારા જીવનવૃત્તમાંથી અમને ધણું સમજવાનું મળે છે તમે છેલ્લે પ્રભુપરાયણ થયા. અને તેથી સગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહેછે તેમ:-

મન્મના ભવ મદ્મક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ
માપેર્વેષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે॥૬૫॥
સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ
અહં ત્વા સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ ॥૬૬॥
ગીતા અ. ૧૮.

જે શ્રીહરિમાં મનવાળો હોય જે તેમનીજ ભક્તિ, તેમનું યજન તે તેમનેજ નમસ્કાર કરે તે તેમનેજ પામે એ સર્વકાળ સત્ય છે. સર્વ ધર્મના વાદવિવાદો ત્યજી જે કેવળ પ્રભુપરાયણ બને તેમનુંજ અનન્ય શરણ ગ્રહે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય એમાં શું સંદેહ ? મહા પુરૂષોનાં જીવનવૃત્તોમાંથી આટલું સત્ય ગ્રહણ થાયતો પછી બાકી સમજવાનું થોડુંજ રહેછે.
ઇતિ શં. સંપૂર્ણ.

જ. કા. પાઠક.

મહાત્મા ચાણક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.)

પ્રકરણ રજી.

મનોરથસિદ્ધિ.

(સાંધણ ગયા અંકને પાને ૫૬ થી)

વિકટાર ધરમાં એકલો બેઠો બેઠો નિત્ય વિચાર કર્યા કરતો કે, રાજન દે છેવટ મારાઉપર બેઠે કિંચિત્ દયા કરી છે, પરંતુ આવા અવ્યવસ્થિત મનના યથેચ્છાચારી રાજની સેવા કરવી તે સર્પવાળા ધરમાં રહેવા જેવું અત્યંત ભયંકર કામ છે, એમાં જરાપણ સંદેહ નથી. તેમાં વળી એક લંપટ રાક્ષસમંત્રીને અધીનમાં રહી જીવવું, એતો મને અત્યંત અપમાન કરનારું છે. હું દેદ્યાનામાં હતો, ત્યારે મેં નંદકુળનો વિનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી

છે. પરંતુ જ્યારથી હું કેદસુક્ત થયો છું, ત્યારથી મેં તેને માટે એક પણ ઉપાય કે પ્રયત્ન તો કર્યોજ નથી. આમ મંદ બેસી રહેવું એ ઠીક નહીં. ખનતાં સુધી પ્રયત્નપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી. એમ વિચાર કરીને તે પ્રતિદિવસ પોતાનું કાર્ય સિધ્ધ કરવા માટે અનેક ઉપાયો શોધનામાં દિવસ કહાડવા લાગ્યો.

વિકટાર પ્રિય પરિજનના વિયોગથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો તેથી ઠાઠ ઠાઠ વાર જ્યારે તેને પોતાનો પૂર્વ વૈભવ સાંભરતો, ત્યારે તે નિર્જન ધરમાં એકલો બેઠો બેઠો રડતો; અને જ્યારે બહુજ ખિન્ન થતો, ત્યારે મનને ખુશી રાખવા માટે થોડે ગહડી એકલો શહેર બહાર ફરવા જતો હતો. એક દિવસ નિત્યનિયમ પ્રમાણે નગર બહાર ફરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે એક શ્યામ વર્ણના અને કાળા દાંતવાળા બેડોળ બ્રાહ્મણને જમીનમાંથી દર્ભ ઉખેડતો અને તેના મૂળમાં મધનાં ટીપાં રેડતો જોયો. બેતાં વેતજ આશ્ચર્ય પામી તે તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું કે, મહારાજ! તમે એકલા આવા નિષ્કર્મ કર્મમાં શા માટે વખત ગુમાવો છો? બ્રાહ્મણે તુરત વિકટારની સામે જોઈને ઉત્તર આપ્યો કે મહારાજ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આ જગ્યામાં જટલો દર્ભ ઉખેડો છે, તેટલો જડમાંથી ઉખેડી નાંખવો. ફરી વિકટારે પૂછ્યું. મહારાજ! આપનું નામ શું છે? અને આ પ્રમાણે કરવાનું પ્રયોજન શું? ચાણક્યે કહ્યું કે, મારું નામ વિષ્ણુગુપ્ત છે, પરંતુ ચણક કુળમાં જન્મેલો હોવાથી મને સર્વ ચાણક્યને નામે જાળબે છે. હું વિતસ્તા નદીના તીર ઉપર આવેલી તક્ષશિલા નગરીમાં રહું છું. વેદ-વેદાંગ સર્વ શાસ્ત્ર સંપન્ન થઈને જે હુમણાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં આબોધ્યું, તેથી દેશ દેશાંતરના રજવાડાઓમાં જઈ વિદ્યાવિનોદથી ધનાર્જન કરવા નિકળ્યો છું. આજે અંહી આવતાં દર્ભની શક્ષાક્ષ મારા પગમાં વાગી, તેથી મેં તેનો સમૂળો નાશ કરવા માટે વિચાર કર્યો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “રોગ અને શત્રુ નહાનાં હોય ત્યારથી તેનો નાશ કરવો યોગ્ય છે વિકટાર ચાણક્યનું આવું રાજનીતિનાળું લાપણું સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેનામાં કંઈક જોજસ્વીપણું જોઈને તેને કહ્યું કે મહારાજ! આપ પટણા નગરમાં પધારો હું આપનો નંદમહારાજ પાસેથી સત્કાર કરાવીશ. ‘તથાસ્તુ’ આમ કહીને ચાણક્ય તેની સાથે પટણા તરફ વળ્યા. જે જે ઠાઠ પણ શહેરમાં વિદ્યાવિનોદથી ધનાર્જન કરવાનો ઉદ્દેશ હતો. ચાણક્ય વિકટારની

સહાયતાથી પટણામાં ગયા ને ત્યાં વિદ્યાર્થી મંડળને લણાવવા માંડ્યો. શેહેરમાં તેની વિધાનો સુવાસ ચો તરફ ફરીવડ્યો.

વિકટાર આટલા દિવસ સુધી ઢેવી રીતે ઇષ્ટવિચાર સિધ્ધ કર્યો, તે વિષે વિચાર કરતો હતો પરંતુ જ્યારથી ચાણાક્યનો તેને સંબંધ થયો, ત્યારથી તેના મનમાં કંઈક ધારણા આવી હતી. વિકટારે વિચાર્યું કે, કાલે ચતુર્દશી શ્રાદ્ધ છે, તે માટે બ્રાહ્મણ લાવવાનું મંત્રીએ મને કહ્યું છે, તો મારે ચાણક્યનેજ રાજા પાસે ભેટાડવો. ચાણક્ય જરા કદરૂપો છે, તેથી રાજા તેને જોઈને ક્રોધ કરશે અને ધીહોભેલા અગ્નિની પેઠે ચાણક્યનો ક્રોધ પ્રગટી ઉઠશે; તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે. એમ વિચાર કરીને ચાણક્યને ઉતારે ગયો અને કહ્યું કે, “મહારાજ ! કાલે ચતુર્દશીના શ્રાદ્ધમાં તમને ભોજન કરવા માટે નિમંત્રણ કરું છું, માટે કાલે દસ વાગે રાજાની શ્રાદ્ધશાળામાં તમે હાજર થજો.” આમ કહી મંત્રીને ઘેર ગયો.

વળતે દિવસ દસ વાગ્યા કે ચાણક્ય સ્નાનસંધ્યા પોહોચી લઘને શ્રાદ્ધશાળામાં આવ્યો અને એક ઉચ્ચ આસનપર ચઢીને બેઠો. થોડીવાર થઈ, એટલામાં મંત્રી રાક્ષસ એક ખીજ બ્રાહ્મણને લઈ આવ્યો અને જુવે છે તો એક શ્યામરંગનો કદરૂપો બ્રાહ્મણ આસન ઉપર બેઠેલો છે. તેને જોતાંજ મંત્રી આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછ્યું કે, મહારાજ ! આપને અહીં કાણ લાવ્યું છે? ચાણક્યે કહ્યું, “વિકટારે મને આજ નિમંત્રણ આપ્યું હતું, તેથી હું અહીં આવ્યો છું.” રાક્ષસ મંત્રી તે સાંભળી મનમાં ગુસ્સે થાતો થાતો રાજાની પાસે ગયો અને કહ્યું કે, મહારાજ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વિકટારને ક્રોધ સુપાત્ર બ્રાહ્મણને બોલાવવા માટે મેં કહ્યું હતું, પરંતુ તે ક્રોધ અનાડી બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરી લાવ્યો છે. માટે મારી સાથે આ સુપાત્ર બ્રાહ્મણ છે, તે જો આપને યોગ્ય લાગે તો તેનું પૂજન કરીને ભોજનથી સત્કાર કરો. જો બ્રાહ્મણ આસન ઉપર ચઢીને બેઠો છે, તે બ્રાહ્મણ વરણીને યોગ્ય નથી. કાળા દાંતવાળા અને રાતા નેત્રવાળા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં જમાડવાનો શાસ્ત્રકારો નિષેધ કરે છે. માટે આપને જો પ્રમાણે ગમે તે પ્રમાણે કરો. નંદરાજ એક તો સ્વભાવે ક્રોધી, અળચિત્તવાળો અને વિકટાર તરફ ચિરદ્વેષી હતો, તેથી એકદમ ક્રોધાંધ થઈ ગયો; અને તુરતજ શ્રાદ્ધ સભામાં આવી ચાણક્યને જોઈને બોલ્યો કે, અરે ! આ ભામટા ! આસન ઉપર કેમ ચઢી બેઠો છે ? લંગોટિયા ! નીચે ઉતર. તેને આમ

કહીને તેની શીખાને હાથથી પકડીને આસન ઉપરથી નીચે નાંખી દીધો.

સર સમા વચ્ચે અતિ અપમાન કોણ સહન કરી શકે? આણંદજી અત્યંત ક્રોધી સ્વભાવનો હતો અને ઝોઝામાં પુરૂં રાજાએ તેનું અપમાન કર્યું તેથી તેની આંખો ક્રોધથી ખંભણી લાલચોળ થઈ ગઈ; તેનું આણું શરીર કંપવા લાગ્યું, શીખા મસ્તકનો આસપાસ ક્રોધરૂપી અગ્નિના ધુમાડાની પેઠે ફરફરવા લાગી. અને આણંદજીએ ઉભા થઈ પૃથ્વી ઉપર પગ પછાડી કહ્યું કે, અરે! દુરાત્મા નંદ? તું જે માઈં નિરપરાધીનું અપમાન કર્યું છે, તેનું તને ઉચિત કૃણ અવશ્ય મળશે. ઝો સભાસદો? માઈં નામ આણંદજી છે. રાજાએ તમારા દેખતાં મારા દેશને વૃથા ખેંચીને મને અપમાન આપ્યું છે, માટે તમે આ શીખાને નંદવંશની કાળ ભૂજંગી રૂપ સમજાવો. હું જ્યાં સૂધી નંદવંશનું નિકંદન કાઢીશ નહિ, ત્યાં સૂધી મારી શીખાને છૂટીજ રાખીશ. આ સાંભળી રાજા તેને મારવા માટે ધસ્યો, પરંતુ વૃદ્ધ વૃદ્ધ જનોએ “શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધાણું અપમાન કરવું એ અયોગ્ય,” એમ કહી રાજાને અટકાવ્યો અને ખીજા દેટલાક, રાજાના આવા ક્રુત્સિત વ્યવહારથી ખિન્ન થઈ નીચું જોઈને બોલ્યા વગર બેસી રહ્યા.

આણંદજી શ્રાદ્ધ સાળામાંથી બહાર નીકળીને ત્યાંથી પરભારે વિકટારને ઘેર ગયો. વિકટાર પણ આણંદજીની વાટ જોતોજ બેઠો હતો. તેણે આણંદજીને દૂરથી ભૂર્તિમાન ક્રોધના જેવો આવતો જોઈ, પોતાનો મનોરથ સંપૂર્ણ થયો છે, એમ માનો મનમાં અતિ પ્રસન્ન થયો. આણંદજી તુરંતજ આવીને સંક્રોધ વચ્ચે સંબોધન કરતાં કહ્યું કે, અરે ઝો વિકટાર! આજ એ દુરાત્મા નંદે સભા વચ્ચે માઈં મહા અપમાન કર્યું છે. અને મેં પણ તેનું નિકંદન કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે સાંભળીને વિકટારે પ્રથમ તો તેને ઉપયુક્ત વચ્ચો કહીને સારી પેઠે ઉત્સાહપૂર્ણ કર્યો. પછી પોતાનો કારાગૃહમાં જે પ્રમાણે વાસ થયો હતો, તે સર્વનું તેની આગળ વર્ણન કર્યું; અને છેવટે કહ્યું કે, મહારાજ! આપનેજ અપમાન થયું છે, તેનું કારણ હુંજ છું. માટે આપ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે જે કાંઈ કહેશો તે સર્વ કરવા માટે હું તૈયાર છું. આણંદજી વિકટારનાં વાક્યથી ખમણો ઉત્સાહિત થયો અને બોલ્યો કે, વિકટાર! આજજ રાત્રે રાજદાસી વિચક્ષણા સાથે તું મને મેળવજ. તં તેની પ્રાણરક્ષા કરી છે, માટે તે પણ ક્ષાઈ બાબત તારી ઈચ્છાનુસાર પાર પાડી આપશે. હુંતો હંમે-

શાં આવી બાબતમાં ઉદાસીન રહું છું; પરંતુ તું અહીં ઘણાકાળ થયાં રહેછે, માટે રાજમેહેસની સર્વ હકીકત જાણતો હઇશ. એટલે રાજના પરિવારનું વર્તન કેવું છે? અરસપરસ સંપ છે કે કેમ? કાણ કાણ કેવી કેવી અવસ્થા ભોગવે છે? એનું વિસ્તારથી વર્ણન કર.

વિકટાર બોલ્યો; મહાશય ! રાજનો સ્વભાવતો આપે પ્રત્યક્ષ જોયો. તેનાજ જવા તેના ખીજ સાત ભાઈઓ છે. તે શિવાય એક તેનો આરમાન ભાઈ અંદ્રગુપ્ત છે, જે શૂદ્ર સ્ત્રી સુરાના પેટનો છે; તથાપિ તે ધીરપ્રકૃતિવાળો, સદાચારી અને શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે. અંદ્રગુપ્ત કરતાં નંદો ગુણમાં ઉતરતા છે. પ્રજાજનમાં અંદ્રગુપ્ત બહુ પ્રેમપાત્ર છે, તેથી તેના આરમાન ભાઈઓ તેનો દ્વેષ કરીને “ દાસીપુત્ર ” ના નામથી તેને બોલાવે છે. મહાનંદની હયાતીમાં અંદ્રગુપ્તનું સારું માન હતું, પરંતુ તેના મરણ થયા બાદ હમણાં તેને સેનાપતિના અધિકારપરથી દૂર કર્યો છે. નંદરાજનો સર્વાર્થસિદ્ધિ નામે એક ભાઈ છે પરંતુ તે અતિ ક્રોધાળુ સ્વભાવનો અને રાજ્ય કરવાને અસમર્થ છે. રાજ્યતંત્રમાં યથાર્થ ઉપયોગી અને મહાકુશળ પુરૂષ એક રાક્ષસમંત્રીજ છે, જે જાતે બ્રાહ્મણ છે પરંતુ તેનાં કંઈ રાક્ષસનાં જવાં હોવાથી મેં તેનું નામ રાક્ષસ પાડ્યું છે. માટે હવે જે ઉપાયો યોજવા જવા હોય, તે સર્વ રાજ્યભક્ત રાક્ષસના બાણવામાં આવે નહિ, તે પ્રમાણે સાવધાન થઈને યોજવા જોઈએ. રાજનું ગુપ્ત વૃત્તાંત જાણીને આણક્ય બહુ ખુશી થયો અને વિકટારને કહ્યું કે, આજ રાત્રે કોઈ પણ ઉપાયથી અંહીયાં અંદ્રગુપ્ત સાથે મારો મેળાપ થવો જોઈએ કારણ કે તેને મદ્યાથી સર્વ ઇચ્છા સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થશે.

તે પછી સંધ્યાકાળ થતાં વિકટારે કોઈ યુક્તિ કરી વિચક્ષણાને પોતાની પાસે બોલાવી આણક્ય સાથે મેળવી, પોતાનો અભિપ્રાય તેને કહી બતાવ્યો. વિચક્ષણાએ પ્રાણ માટે સહાય કરવાનું સ્વીકાર્યું; અને પછી ત્યાંથી ગઈ. પછી વિકટારે અંદ્રગુપ્તને બોલાવીને પોતાનું વૃત્તાંત આઘોષાંત નિવેદન કર્યું. અંદ્રગુપ્ત ભાઈઓ તરફનાં દુષ્ટ વચન સાંભળીને વિરકત થઈ કોઈ કોઈ વેળા વનવાસી થવાની ઈચ્છા કરતો હતો, તેણે જાણ્યું કે, આ વખતે આણક્ય એક અતિ ઉપયોગી પુરૂષ છે, તેને સહાય આપવાથી પરિણામે યથેષ્ટ મંગળ થશે. આવો વિચાર કરી આણક્યના ચરણમાં પડી બોલ્યો, કે, મહારાજ ! હું તો આપનો દાસ છું, આપ જે પ્રમાણે કહેશો તે પ્રમાણે

વર્તવાને તૈયારછું, એમ કહીને તેની સાથે જવાને તૈયાર થયો.

ત્યાર પછી આણંદ્ય અંદ્રગુપ્ત અને શિષ્યોને સાથે લઈ તપોવન તરફ પરભારે રવાના થયો. આ વેળા અંદ્રગુપ્તના ભદ્રભદ્ર તથા પુરુષદત્ત વિગેરે આઠ મિત્રો પણ તેનીજ પાછળ તપોવન તરફ નીકળી પડ્યા. તપોવનમાં ઈંદુશર્મા નામનો એક પોતાનો સહાધ્યાથી રહેતો હતો તેને મળીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું વૃતાંત આણંદ્યે નિવેદન કર્યું અને કહ્યું કે મિત્ર ! મારું કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી તારે ગોરજીના રૂપમાં મંત્રી રાક્ષસની પાસે રહીને તેની ગુપ્ત વાતો મને પહોંચાડવી. ઈંદુશર્મા આણંદ્યનો પરમ મિત્ર હતો, તેથી તેણે તે પ્રમાણે કરવાને વચન આપ્યું અને તેઓને પોતાની પર્ણકુટીમાં રાખીને પોતે ગોરજીનો વેશધારણ કરી પોતાનું જીવસિદ્ધિ નામ રાખીને કુસુમપુરમાં ગયો, અને ત્યાં જતરમંતરના પ્રયોગોથી લોકોને મોહિત કરીને છેક રાજદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો અને રક્તે રક્તે કુશળતાથી રાક્ષસમંત્રીનો એક વિશ્વાસપાત્ર અંતરંગ બની ગયો. આણંદ્ય આટલેથીજ અટક્યો નહિ, પણ તેણે સિદ્ધાર્થક નામના બીજા એક ગુપ્ત દૂતને પણ બીજા કાંઈ તેવો અનુદૂળ પ્રસંગ જોઈને કાયસ્થ શકટદાસ, કે જે રાક્ષસમંત્રીનો પરમ મિત્ર હતો, તેની પાછળ મૂક્યો. આ દૂત પણ બહુ કાળેજ હતો, તેણે પણ પ્રસંગે પ્રસંગે રાજલેખક શકટદાસને સ્નેહ પાશમાં બાંધી લઈને તેની સાથે ગાઢ મિત્રતા કરી લીધી.

આણંદ્યે વિચાર કર્યો કે, આ પ્રમાણે ગુપ્ત ખાતમીદારોનેજ વળગાડી દેવાથી કાર્યસિદ્ધ થશે નહિ; માટે હવે કાંઈ મહાલકાયક રાજાનો આશ્રય મેળવવો જોઈએ, કે જ્યાં રાજાનાં છિદ્રો મેળવી, સમય ઉપર તેનો પરાજય કરી શકાય. રાજા પર્વતેશ્વર હમણાં મોટો પરાક્રમી છે. વળી તે જાતે મ્લેચ્છ છે, માટે લોભ દેખાડવાથી તુરત સહાય કરવાને પણ ચૂકશે નહિ. માટે તેને અર્ધ રાજ્ય આપવાનો લોભ બતાવવો. આમ વિચાર કરી, પર્વતેશ્વરનો એકાંતમાં મેળાપ કર્યો અને તેને ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે લોભ બતાવી, પોતાના પક્ષમાં લીધો અને તેને લશ્કર લઈ સંક્રાંતિક ભૂમિપર મળવા માટે કહ્યું. પછી આણંદ્ય તથા અંદ્રગુપ્ત, યવન, કિરાત, કાંગોજ, પારસીક, બાલ્હિક વગેરે દેશના સીમાડા પર વસતા લકાયક લેઠિની એક ગંજવર સેના એકઠી કરીને ઠરાવેલી જગ્યા ઉપર આવ્યા કે પર્વતેશ્વર પણ મોટી સેના સાથે તેઓને

સુખ અનુભવતાં આ વિષયોનું સુખ તને અત્યંત તુચ્છ લાગશે. આટલું કહેતાં તું ન સમજે તો ખરેખર તુંને મૂઢજ સમજવી. સુખ રૂપ, પ્રકાશ રૂપ, અને ચૈતન્ય રૂપ આત્મા તારા હાથમાં રમે છે; અને તને વિષયોથી મળતાં અલ્પ સુખની ઇચ્છાજ કેમ થાય છે. તારાં વિષયોનાં સુખપણુ આત્મ સુખને લીધેજ તને ભાસે છે; ત્યારે તું તો એ વિષય સુખને વળગી રહી મુળ સુખ આત્મ સુખને તજવા તૈયાર થઈ છો. જે કાળીમાંથી એ વિષયો રૂપ પાંદડા અને ગુઢપ થાય છે તે કાળી ઉપર બેસી તેનેજ કપાવા માંડી છો; માટે તારી જીવી બીજી દ્રાણ મૂર્ખ હોય. એમ કરવાથી તું તારો, તથા એ વિષયોનો પણ નાશજ કરીશ. ગધેડા આગળ ગોળ સુક્યો હોય તો તે ન ખાય અને પાસેનું ઘાસ ખાવા માંડે તેમ તે પણુ ગધેડાના જીવું આચરણુ કરવા માંડ્યું છે. ઉંટને કાંટાવાળાં પાંદડા ખાવાની ટેવ પડી હોય છે; તેથી તેની આગળ આમ્રવૃક્ષનાં પાંદડાં સુક્યા હોય તો તેનો પણુ તે ત્યાગ કરે છે. તું પણુ તેવીજ રીતે આત્મ સુખનો ત્યાગ કરી વિષય સુખમાં લોભાણી છો. શરમ છે તને આમ કુતરીની પેઠે વિષયોની પછવાડે ભટક્યા શું કરેછ! જે શુભ પરિણામની ઇચ્છા હોય તો આત્મ સુખને વળગી ઘર માંડીને બેશ. દુર્જન હોય તે સારા મનુષ્યોના ગુણોને છોડી દઈ તેના અવગુણો ગોતવામાંજ તત્પર રહે છે. તેમ તે પણુ કરવા માંડ્યું છે, કારણ કે તુ આત્મ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી વિષયોનેજ ખાઝવા માંડીછો હવે તને ઝાઝું તે કટલુંક કહું. હે ચિત્તવૃત્ત—ભાવડી, તને પગે લાગી કહું છું કે કૃપા કરી આત્મ સુખનેજ વળગી રહી સ્થિર થા. ભુંડિ, વિચાર તો કર કે વિષયસુખ હમેશ નહિ રહે. મળે કે ન મળે તો પણુ એ તો દુઃખ દેનારાંજ છે. તને શું ખખર નથી કે ગંધના સુખમાં લીન થએલો ભ્રમર માર્યો ગયો. શબ્દના સુખમાં તણાએલો સારંગ પારધીના બાણનો ભોગ થઈ પડ્યો. સ્ત્રીસ્પર્શના સુખના લોભમાં હાથી પકડાઈ ગયો. તેજમાં લેવાઈ ગએલ પતંગીઓ બળી સુઓ, તથા સ્વાદના લોભમાં માછલી મારી ગઈ.

વિષયોમાં વળી સુખ તે હોય? જે શબ્દમાંજ સુખ હોય તો કાકિલના શબ્દમાં આનંદ લેતો પુરૂષ ગધેડાના શબ્દમાં કેમ આનંદ નથી માનતો? સ્પર્શથીજ જે સુખ મળતું હોય તો સ્ત્રીના શરીરનો સ્પર્શ ન કરતાં અગ્નિનો સ્પર્શ કાં નથી કરતા. વિષયલંપટો જે રૂપમાંજ સુખ માનતા હોય તો કનકનું રૂપ જુગે છે તેમ કાગડાનું પણુ રૂપ જોવાની કાં ઈચ્છા નથી કરતા, રસ

વિષયમાંથીજ જો આનંદ આવતો હોય તો આંખાના ફળોના ખાતાં ઇન્દ્રવારણાનાં ફળ ખાઓને ! મંદ મંદ વાયુ સાથે આવતો ધુપનો ગંધજ સુખરૂપ થાય છે અને પ્રેતના ધુન્નતા ગંધથી આનંદ કાં નથી આવતો, પણ વાત એમ છે કે જે વિષય સુખકર છે તેજ પાછો દુઃખકર પણ છે. દુધપાકથી આનંદ થાય છે. પણ જો તેનો ખદુ આનંદ લેતાં અર્જુન થાય તો તેમાંથી મૃત્યુજ થાય, એટલા માટે હે ચિત્તવૃત્તે આ દુઃખરૂપ સંસારના ઔષધરૂપ આત્મ સ્વરૂપનો આશ્રય કરી અનંત તથા ઉત્તમો ઉત્તમ આત્મસુખમાં લીન થઈ સ્થિર થઈને રહે.

પ્રથમ કવલ સમાપ્ત.

પ્રમાણ વિચાર.

પ્રકરણ ૩ જી.

અનુમાન

૧ અનુમિતિનું કરણ અનુમાન.

વિ. રા. વિ. પ્ર.

૧ અનુમિતિનું કરણ અનુમાન આ લક્ષણ સમજવાને પ્રથમ કરણ શબ્દનો અર્થ સમજવાની આવશ્યકતા. એ શબ્દ સમજાવતાં કરણ ખાંડમાં (Consation) ઉતરવાની જરૂર છે.

કારણનું લક્ષણ નૈય્યાયિકા આ પ્રકારે બાંધે છે. દાદ્ય પણ વ્યવધાન વિના કાર્યની પૂર્વે જે વર્તમાન છે તે કારણ; (કાર્ય નિયત પૂર્વ વૃત્તિ કારણમ્ ત. સં; અથવા અનન્યથા, સિદ્ધ નિયત પૂર્વવૃત્તિ કારણમ્ ત. કૌ. આ અન્યકારોના લક્ષણમાં આવેલા શબ્દોનાં પ્રયોજન સમજાવવાનું આ સ્થાન નથી. એક અનન્યથા સિદ્ધ શબ્દ સમજાવતા એક નવીન અન્ય થવા જાય. પુસ્તકમાં આપણે ઉપર આપેલું લક્ષણ જ મુલમ છે. કારણ કાર્યની પૂર્વે હોવું જોઈએ. પરંતુ એ વિચારમાં સહજ શંકા થાય છે કે એક પદાર્થ નહિ પણ અનેક પદાર્થ એક કાર્યની પૂર્વે રહેનારા હોય છે. આ સર્વમાંથી કારણ કયો પદાર્થ એ શોધવું જોઈએ. ઉદાહરણ લઈએ. એક મનુષ્ય કપડું વણવા બેઠો છે. આ કપડાં રૂપ કાર્યનું કારણ કયો પદાર્થ છે. ઉપર કહેલાં લક્ષણ પ્રમાણે કપડાં રૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં કેટલા પદાર્થનું અસ્તિત્વ હતું, એ જોતાં જણાય છે કે કપાસના તંતુઓ, મનુષ્ય, (વણનાર) સાળ, તે તંતુઓને સાળ પાસે લાવનાર વાહન, તથા તે ભરવાની ટોપકી, વિગેરે અનેક પદાર્થોનો ઉપયોગ થયો છે.

આ સર્વને સાધારણ રીતે કપડાંના કારણ કહી શકાય પરંતુ એ સર્વ, શાસ્ત્રીય રીતિએ કારણ નથી. છેલ્લો પદાર્થ ટોપલી વિશે વિચાર કરતાં સમજાશે કે કદાપિ તે પદાર્થ ન હોત તોપણ કપડું વણુઈ શકાત. કુંભાર એક માટીનો ઘડો તૈયાર કરવામાં માટી, ચક્ર, લાકડી વિગેરે ધણા પદાર્થોનો ઉપયોગ લે છે. તેમ જંગલમાંથી પાછી લાવવા પોતાના લંબકર્ણ અશ્વપ્રતિનિધિનો પણ ઉપયોગ કરેછે. આપણે વિચાર કરીએ કે એ પશુ ઘડાનું કારણ કહેવાય કે કેમ? એ પશુ કારણ નહિ થઈ શકે, કારણ કે એ પશુ, ઘડા રૂપ કાર્યની પૂર્વે છે. પરંતુ વ્યવધાન રહિત નથી. એ પશુ ન હોત તોપણ કાર્ય થાત. કુંભાર પોતાને માથે ઉપાડી માટી લાવત અથવા પોઠી આ ઉપર લાવત. આવી રીતે વ્યહિત થતા પદાર્થ કારણપણાને પામે નહિ પરંતુ એવા પૂર્વે રહેલા પદાર્થો કે જેના અસ્તિત્વ વિના કાર્ય થાયજ નહિ, જેમકે માટી, જેના વિના ઘડો ઉત્પન્નજ ન થાય, અથવા કપાસના તંતુ જેના વગર કપડું ઉત્પન્ન નજ થઈ શકે; એ પદાર્થો કારણ કહેવાય છે.

આ કારણોના નૈયાયિકા ત્રણ વિભાગ કરે છે અને તેનાં નામ સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત કારણ એવાં ત્રણ નામ આપ્યાં છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના સંન્નિ-કર્ષ સમજાવતાં સમવાય શબ્દનો અર્થ આપણે સમજ્યા છીએ. એ રીતે જ પદાર્થને સાથે રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમવાયી કારણ કહે છે. માટી, જેને સાથે રાખીનેજ ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઘડાનું સમવાયી કારણ છે. તન્તુને સાથે રાખીનેજ પટ કાર્ય થઈ શકે છે; માટે તન્તુ એ પટનું સમવાયી કારણ છે?

સમવાયી કારણની સાથે સંબંધ રાખીને જ, કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તે અસમવાયી કારણ કહેવાય છે (સમવાયી કારણ પ્રત્યાસન્ન કારણમસમવાયી કારણમ્. ત. કૌ). અસમવાયી કારણ જાણે, સમવાયી કારણ તથા કાર્યને જોડી રાખનાર શૃંખલા છે. કપડાંરૂપ કાર્યમાં તન્તુઓનો એક બીજા સાથે સંયોગ એ કપડાંનું અસમવાયી કારણ છે. તન્તુઓનો સંયોગ, તન્તુરૂપ સમવાયી કારણ સાથે સંબંધમાં રહી કાર્ય કપડાંને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપરના લક્ષણને વધારે ગ્રીણી નક્ષરથી જોતાં એમ પણ સમજાશે કે તન્તુઓમાં રહેલું રૂપ એ પટનું અસમવાયી કારણ છે. તન્તુઓનું રૂપ, તન્તુઓમાં રહેલું છે. તન્તુઓ કપડાંનું સમવાયી કારણ છે. તથા કપડું કપડાંના રૂપનું સમવાયી કારણ છે. અ

રીતે પરંપરા સંબંધથી તન્તુરૂપ કપડાના રૂપનું કારણ કપડું તેના કારણ તન્તુની સાથે સંબંધમાં રહેવાથી કપડાના રૂપનું અસમવાયી કારણ છે.

ત્રીજા પ્રકારના કારણનું નામ નિમિત્ત કારણ છે. સમવાયી તથા અસમવાયી કારણ ન હોય પરંતુ કારણ હોય (એટલે કારણનાં લક્ષણ જોમાં આવતા હોય) એ કાર્યનું નિમિત્ત કારણ છે. કપડું વણવામાં, સાળ એ કારણ છે. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો પ્રમાણે સાળ એ સમવાયી કારણ નથી તેમ અસમવાયી કારણ પણ નથી. તેમ છતાં તે કપડારૂપ કાર્યને પૂર્વે વ્યવધાન વિનાજ રહે છે. તેથી તે કારણ છે. એનાથી કપડારૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા થાય છે એ રીતે સાળ એ કપડાનું નિમિત્ત કારણ છે. તેમજ ઘડાને ઉત્પન્ન કરવામાં કુંભારનું ચક્ર તથા તેની લાકડી એ નિમિત્ત કારણ છે.

નૈયાયિકાના આ વિભાગથી સત્કાર્યવાદી મીમાંસકા બુદ્ધ પડે છે તેમના મતથી કારણ બેજ પ્રકારનાં છે, તેમના નામ ઉપાધાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ. તેમનાં તથા નૈયાયિકાના નિમિત્ત કારણના લક્ષણમાં કાંઈ ભેદ નથી. તેમનું ઉપાધાન કારણ તે નૈયાયિકાના સમવાયી કારણને મળતું આવે છે. જોઈ તેઓ એકતો નથીજ. અસમવાયી કારણ જતું તેઓ દાઢ પ્રતિપાદન કરતા નથી તેમના ત્રિચારથી કારણ અને કાર્યનો સંબંધ, તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.

શ્રી સદ્ગુરુસ્તવન.

મન્દ્રાક્રાન્તાદ્યત્ત.

કાળીકાળી શમશમ રવે કાળરાત્રિ વહેરે,
કાણુંકાણું તમ પ્રસરતું સર્વ ઠામે અરેરે,
અંઝાવાયુ ભીંપણુ રવથી વ્યોમમાં સૂચવે છે,
તોડી ફેડી જલદપટલો સર્વને દૂઝવે છે. ૧
ધૂનું આંહી ભવ-ઉદધિમાં કૂપતો હું અરેરે,
સર્વેસ્થાને કુઃખ-જળભર્યું ક્યાં જવું હા! હવેરે,
દૃષ્ટિ મ્હારી ॥ધનતિમિરથી હાય! ઘેરાય હાવાં.
ઉન્હાં અશ્રુ ઝરી ઝરી હરે ગાલ ભીંજાય હાવાં. ૨

ધૂધધૂધ ગરજ ગરજ ઉદધિ ઉછળે છે,
 ત્હેના નાદે હૃદય મુજનું હાય ! ફાટી પડે છે,
 મહારા જવાં અરર ડુબતાં પામરો હ્યાં ધણાંએ,
 ખાતાં જતાં ગલકગલકાં ને રડે ધ્રૂસકરે.
 હા ! જામને* જલભ્રમરો જ નારીરૂપી અરે તે,
 અધિધમાંહી ચક્રચકરે ફેરવે છે ગ્રહીને;
 હા ! જામને ધસડો ધસડી જાયછે મૃત્યુ-ગ્રાહો,
 ખાળો ત્હેનાં ટળવળો રડે, શીર ફટે પ્રભુ હો !
 તૂળણ, ઇર્ષ્યા મદ, સ્મર અને વાસનાના તરંગો,
 સામાસામા કડકડ થઇ આથડે છે અહોહો !
 પ્રત્યાધાતે મુજશ્રવણમાં શૂલ પેદા થતુંરે,
 હૈડું મહારૂં ફડકફડકી કંપતું, ફાટતુંરે. ૫
 ખારો ખારો ભવ-ઉદધિ આ હુંપદ-ક્ષારથી રે,
 ત્હેને સ્પર્શે મુજ શરિરમાં વેદના વ્યાપતી રે;
 હૈડામાં હા ! ક્ષત પડી ગયાં ત્યાં અડે ક્ષાર-વારિ,
 ખન્ધુ મહારા ! પોંડવિષમ આ હા ! હવેના સહાતી. ૬
 સાલે આડાં ભ્રમણ મગજ, કંપતું મસ્તકે રે,
 બહીલાં બહીલાં મુજ નયનડાં ઉણુ અશ્રુ ઝરે રે;
 હૈડે ગાહું તમ પ્રસરતું, ધ્રુજતાં જીવ જાય,
 નિર્ભાગી હું કહી ઠસ ? અરે ! ચેતના ચાલી જાય.
 અશ્રુ પાડી, અશરણખની, જ્યાં રડું આર્તનાદે,
 ત્યાં દીહું મહેં મનહરરડું નાવડું કા ક્ષિતિજ;
 ધીસુંધીસું ગમન કરતું, નાવશાન્તિ ભરેલું,
 શાન્તિ ફેરાં કણ જડી શકે નાવડું તે ઘડેલું ! ૮
 છોને ગાજ ઉદધિ પણ આ નાવ લેશે ન ડોલે,
 છો ને ધુમે જલભ્રમરોએ એ ચઢે ના હીંડોળે;
 જ્યોતિ જલું સરસરસરે નાવડું અધિધમાંહી,

તહેને ન્યાળો હૃદયવિકસ્યું હર્ષની રેલછેલી.
 ત્યાં તો વ્યોમે દિરણકળિયો વેરતો સૂર્ય ઉગે,
 રાત્રીપીળી નવલનવલી દિવ્ય આભા પ્રસારે;
 વાયો વાયુ અનુકૂલ મૃદુ મુજ પ્રારબ્ધ યોગે,
 ખેંચાયો હું વિકસિતચિતે ચારુ નૌકા સમીપે.
 નૌકામાંહી અગણિત દીઠાં શાન્તમૂર્તિ ઉતાડ,
 કૂખંતાને નિરખી ગગળાં તે થતાંતાં દયાળુ;
 નૌકા ન્યાળું રતિભર તિહાં દિવ્ય નાવિક્કરી,
 તેજઃપુંજેમય ચળકતી લવ્યમૂર્તિ દીઠી શી ?
 મૂર્તિ આહા ! * પ્રણવરસની સૌમ્ય આનન્દમૂર્તિ,
 મૂર્તિ આહા ! સતચિતધનાનંદ સાક્ષાત મૂર્તિ;
 મૂર્તિ આ શું ! કલિમલદલી ધન્ડુમૈલિની મૂર્તિ ?
 મૂર્તિ આ શું ! “ બહુચતી ” પરપ્રલની જ્યોતિમૂર્તિ ?
 મૂર્તિ જોતાં મમજીવનના કલેશ સર્વે શમ્યારે
 મૂર્તિ જોતાં મમહૃદયના દુર્વિચારે શમ્યારે;
 મૂર્તિ જોતાં મન તમતણાં અબ્રથી મુક્ત થાતું,
 મૂર્તિ જોતાં શુચિપણું ઉરે જોરમાં ઉલરાતું
 મૂર્તિ જોઈ ઉરછલકતે, અશ્રુ આંખે ભરીને
 મૂર્તિ જોઈ દીન વદનથી આર્તનાદો કરીને:
 બોલ્યો વાણો ગદગદ થતાં:—“ નાથ ! ઓ નાથ મહારા ! ”
 “ રાખો શણે દિનજનગણી; ચર્ણુ સેવું તહમારા.”

[અપૂર્ણ.

અન્યાવલોકન.

*કૃષ્ણલાલનું વિશ્વ-આ અન્યકારની ઓળખાણુ જે અમને આ અન્ય-
 થીજ થઈ હોતે તો અમે એટલુંજ કહીને બેસી રહતે કે આ અન્ય એક ત્રીજ

*મણવરસ—ૐકારનો આસ્વાદ અથવા અહ્માનન્દ.

સ તદક્ષત વહુસ્યાં પ્રજાયેય એ ભગવતી શ્રુતિના ઉપરથી.

*કર્તા રા. રા. જયારાકર વાંધજી વ્યાસ.

વર્ગની નવલ કથા છે. જે સ્ત્રીઓએ વાંચવાની કૃપા કરવી નહિ તથા પુરૂષે વાંચી તેમાંનો નિષેધ ઉપદેશ સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

પરંતુ આ કર્તાને જેઓ ઓળખે છે; તેઓ આ ગ્રન્થ વાંચી નિરાશ થાય છે. આ લેખક એક ઉત્તમ પ્રકારના સંગીતજ્ઞ તથા સ્વતઃ લાયક છે. જેના મધુર સ્વરના ઘૂંઘાયાનોથી તેના ઘણા સ્નેહીઓ આનંદ લે છે. વળી તેઓ ઘણા સારા નર્મવક્તા છે. તેની સાથે વાતચિત કરતાં આનંદ આવ્યા વગર રહેજ નહિ. આવા લેખક પાસેથી આ ગ્રન્થના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારના ગ્રન્થનીજ આશા રાખીએ. વસંતના સ્વભાવને જે તેઓ ધારત તો ઉત્તમ પ્રકારનો આ-નંદગ્રહ બનાવી શકત. રત્નીને તેની સાથે પીઠમાં રાખી તથા ગોવિંદલાલ સામે રાખી વસંતનું ચિત્ર એવું સુરસ પાડી શકાત કે આ પુસ્તક ઘણીવાર વાંચતાં પણ લોહા તેને મુક્ત નહિ. અમને લાગે છે કે ગ્રન્થકાર, લેખકના માર્ગ પર ઉતરતાં એ માર્ગ કેવો કઠિણ છે તે હજી સમજ્યા નહિ હોય. બંગાળી ઉપરથી ગુજર ભાષા સાહિત્યને વંચારનાર નારાયણ હેમચંદ્રના ગ્રન્થ પ્રશસ્ય એટલા માટે છે કે તે બંગાળી સંસારનેજ પ્રાધાન્ય આપે છે. આ ગ્રન્થમ તો બંગાળી અને ગુર્જરનો ખીચડો થયો છે. કેવળ સ્થાન તથા પાત્રના નામ બદલવાથી ચિત્ર ગુર્જર થઈ શક્યું નથી. અમે એમ સમજીએ છીએ કે ગ્રન્થ-કર્તાની શક્તિ આ કરતાં વિશેષ સાઈ ચિત્ર ઓળખી શકે તેવી છે. પરંતુ શુષ્ક અને ઊના પ્રદેશમાં રહેતાં, મનુષ્ય કૃત તથા ઇશ્વરની કૃપાવાળા સાહિત્યનો પ્રદેશ કેવો રમ્ય થયો છે તે જોવાની તસ્દી લીધી નહિ હોય. અને તેથી આવુંચિત્ર પણ પ્રીતિપાત્ર થશે એમ તેમને ભાસ્યું હશે. અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે તેમણે હવે ખીન્તું રમ્ય સાહિત્ય—ચિત્ર પાડવું. જેમાં તેમની સ્વભાવિક નમોદિત તથા સંગીત પ્રિયતા ઝળકી રહે.

વેદ ધર્મ સમાને મેટ.

વડોદરાવાળા રા. રા. જયહરરાય કમલરાય મારફત સુરતના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ રા. રા. ધનસુખરામ અંબરીષરામના પુત્ર મિત્ર સુખરામનો વર્ગવાસ થવાથી તેનાં પુણ્યાર્થે આ સભાના ધર્મોર્ગે ફંડમાં રૂ. ૫) લેટ આ-યા છે તેનો સદુપયોગ થશે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ अं.]

चैत्र सप्तम १९५५

[अंक ६ ठो.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

+

वसंतना समीरथी मोहित थयेल प्रत्ये उक्ति

राग वसंत

ताल-दीपचंदी.

(ललित लवंगलता परिशीलन ए राग)

मोहित केम वन्यो अभिमानी सरस वसंत समीरे-टेक
आश धरे छे निराश थतां पण जेमहिं नित्य अकाले
तेमहिं केम उदासी थतो नथी वनतां सदैव वेहाले-मो १
नवल वसंत समान सुयावन तनजन मुखकर जाणी
सार्थक तेह तणुं कंडू करतु. क्षणभंगुर ते प्रमाणी-मो २
मधुर सुधारस सम शुभ भासे वसंत समीर आवारे
परिणती पण जो विचारिश प्रीते तो दुःखमय भासशे भारी-मो ३
सुखमय एक समीर वतावु. ग्रहण तु ते कर भावें
जन्म मरण आदिक भय सघला जेह समीर वणसावे-मो ४
परमानंद स्वरूप समीरने भज भज शुभए प्रमाणी
आनंद पूर्ण अन्तरमां धरशे दामोदर दीन जाणी-मो ५

अद्वैतामृत.

१-२-३

(साधणु गया अकने पाने ७५ था)

प्रथम कथलमां कही आल्या ते प्रमाणे चित्तवृत्तिचे संन्यस्तावस्थाने
चोखेला पोताना लाछ विवेकाश्रमतां वयने आदर सहित सांलल्या पछी,

તેના અંતઃકરણમાં ‘એ આત્મા’ કાણે હશે’ એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ. આમ થતાં કંઈક વિનયથી વિવેકાશ્રમની પાસે જઈ તે ચિત્તવૃત્તિ આ પ્રમાણે પુછવા લાગી.

“લાઈ વિવેકાશ્રમ! આ આત્મા, જેને માટે તમે સર્વકાળે, આનંદ રૂપે, એમ કાલાહલ કરી રહ્યાછો; તે કાણ છે. તમારી શ્રુતિઓ પણ જાણે હુકમજ કરીરહી છે કે, આ આત્મા, જનાથી સર્વ પાપનો ક્ષય થાય છે, તેને વિદ્વાનો એ શોધી કાઢવો; તથા તેને જાણવો. મહામુનિ યાજ્ઞવલ્કયે પણ પોતાનાં પ્રિયપત્ની મૈત્રેયીને કહ્યું હતું કે ‘આત્માને જોવો, તેનું શ્રવણ કરવું, તથા વિદ્વાનોએ તેનું મનન કરવું તથા તેનું નિદિધ્યાસન કરવું.’ તેમજ શ્રુતિ કહે છે કે, તેના મનન તથા જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, તમે પણ મને કહી રહ્યા છો કે, વિષયોને છોડી દે અને આત્માને જાણ; માટે હે વિવેકાશ્રમ ! તમે મને એ ચૈતન્ય—આનંદ—રૂપ આત્મા દેખાડો, એટલે હું વિષયોને છોડી દઉં.

“મને તો દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેના સમુદાય વિના બીજો કોઈ આત્મા તેનાથી જુદો જણાતોજ નથી. મને આનંદ પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ એ વિષયોથી બીજા પદાર્થોમાં જણાતો નથી. માટે મારી આપને પ્રાર્થના છે કે આ જગત્માં જે કંઈ કાર્યપદાર્થો તથા કારણપદાર્થો છે; તેમાંથી જુદો કરી મને તમારો આત્મા દેખાડો. (હાથમાં મુંજ ધાસની સળી લઈને કહે છે કે) જુઓ આ મુંજ ધાસમાં કાંટાઓ કાઢી નાખી હું તેની વચમાંની સળી જુદી પાડુંછું. તેમજ આ જગત્ના પદાર્થોથી જુદો પાડી તમારો આત્મા મને દેખાડો.”

આ રીતે બોલતી ચિત્તવૃત્તિને સાંભળીને વિવેકાશ્રમ થોડીક વાર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે “આ અભાગિની સ્ત્રીને શાસ્ત્ર જ્ઞાન જરાપણ નથી, તેમ કેવળ અવળો વિચાર કરનારી છે, વેદશાસ્ત્ર ઉપર તેને શ્રદ્ધા પણ નથી, આટલું છતાં વળી પોતાના મનમાં પોતાને મોટી પંડિતા માને છે. એને મારે કયે માર્ગે ઉપદેશ કરવો ! વજ્રમણિમાં વિંધ પાડી શકાય, અગ્નિનું કદાચિત્ પાન પણ કરી શકાય, અરે કદિ મહાસમુદ્રને મનુષ્ય તરીકેજ, પરંતુ મૂર્ખને કોઈ મનુષ્ય બોધ ન જ દઈ શકે. અવળી મતિવાળા મૂર્ખને બોધ દેવાનું ૨ અભિમાન કરે છે, તેવા પુરૂષને પોતાને મૂર્ખ જ નહિ પણ મૂર્ખ શિરોમણિ કમળવો; તથા તેવા પુરૂષને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. અવળી મતિવાળો

પુરૂષ સીધી વાત કહેતાં પણ તે અવળીજ સમજ. રોગથી જની જીભજ કડ-
વાશ મારી ગઈ છે. તેને ગોળ ખવરાવતાં તે મીઠો ક્યાંથી લાગે. આમ હોવાથી
મારે આની સાથે તર્ક કરવામાં લાલ નથી; પરંતુ કાંઈક દૃષ્ટાન્તદ્વારા એનામાં
જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરું એમ કર્યાવિના મારી અહિંઆં સ્થિતિ થવી કઠિણ છે.”

આ રીતે વિચાર કરીને વિવેકાશ્રમે અજ્ઞાનના અંધકારમાં વિટાઈ રહેલી
તે ચિત્તવૃત્તિને આ પ્રમાણે કહ્યું:—

“અહો ચિત્તવૃત્તિ! મને લાગે છે કે અજ્ઞાનરૂપી ગીચ જંગલોને છોડી
તું હવે જ્ઞાનના રાજમાર્ગ ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરેછ. આમ હોવાથી હું તને
આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ, કાંઈ પણ રીતે, દેખાડવા યત્ન કરીશ. પ્રથમ તો તું જઈને
એક માટીનો ઘડો લઈ આવ. તથા તેના પેટાળમાં પાંચ છિદ્ર કર. તેમજ એક
ઢાડીઆમાં દીવો કરી તેની ઉપર એ માટલું ઉઘું વાળી આ અંધારી જગામાં
મુક. પછી, તેનાં પાંચ છિદ્રો છે તેમાંના એકની પાસે વીણા, બીજાની પાસે
કમળપુષ્પ, ત્રીજાની પાસે સુવર્ણ, ચોથાની પાસે કાંઈક રસવાન પીવાનો
પદાર્થ તથા પાંચમાની પાસે કસ્તુરી, એ રીતે મુક.”

ચિત્તવૃત્તિ એ. એ પ્રમાણે કર્યા પછી સ્વામી વિવેકાશ્રમ તેને પુછે છે કે:—

“હે સ્ત્રિ! આ અંધકારમાં તને કયા પદાર્થો દેખાય છે.

ચિત્તવૃત્તિ—વીણા, પુરૂષ, સુવર્ણ, પાના, તથા કસ્તુરી એ પદાર્થો માત્ર
મને દેખાય છે.”

વિવેકાશ્રમ—એ પદાર્થો તને દેખાય છે તે કયા પદાર્થના બલથી દેખાય
છે. પોતાનાજ બલથી, છિદ્રના બલથી, એ માટલાના બલથી કે કાંઈ બીજા
પદાર્થના બલથી? એ મને કહે.

ચિત્તવૃત્તિ—અહો યોગિરાજ! આ રમ્ય પદાર્થો પોતાના બલથી તો
નહિંજ, તેમ છિદ્રના અથવા માટલાના બલથી પણ નથી દેખાતાં. એ તો
માટલાની અંદરના ભાગમાં તેજ કરતા દીવાના બલથી દેખાય છે. વિવેકાશ્ર-
મ (આનંદ પામતાં તથા કાંઈક હસતાં) અહો ચિત્તવૃત્તિ! તું કહે છે કે અંદ-
રના દીપકથી દેખાય છે; તો મને કહે કે એ દીપકનો કયો ભાગ પ્રકાશ કરે
છે. શું ઢાડીઆથી પ્રકાશ થાય છે, કે એમાં જે વાટ છે તેથી પ્રકાશ થાય છે:
અથવા તેથી પણ બીજો કાંઈ પદાર્થ છે જેથી એ પ્રકાશ થાય છે? ચિત્તવૃત્તિ!
તું યથાયોગ્ય વિચાર કરી તુંને જે સત્ય ભાસતું હોય તે કહે.

ચિત્તવૃત્તિ—એ ઢાડીયાથી તો નહિજ, તેમ (સ્નેહ) તેલવાળી વાટથી પણ નહિ. પરંતુ ચંપક પુષ્પની કળી જોવો પદાર્થ, જે ઢાડીઆં, વાટ અને તેલને લીધે સ્ફૂરે છે, તેનાથી એ પ્રકાશ થાય છે. હે યોગિરાજ ! તેજ શબ્દ હું અહિ એ ચંપકકૃતિ પદાર્થનેજ સમજી શકું છું.

આ વાક્યનું શ્રવણ થતાં વિવેકશ્રમને અત્યંત સંતોષ થયો, તેના શે-
માંચ ઉભાં થયાં, નેત્રો વિંચાઈ જઈ પરમાનંદનો આંતર અનુભવ થવા માંડ્યો
તથા નયનોમાંથી હર્ષાશ્રુ નિસરતાં, જે પાસથી વહેતી નદીઓવાળા ગિરિરાજ
હોયતી તેવા એ યોગિરાજ દીસવા લાગ્યા.

[અપૂર્ણ.]

મહાત્મા ચાળક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.)

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૧૨ થી)

પરંતુ મંત્રી રાક્ષસ ઘણોજ દૃઢ મનનો હતો. તે આટલું થતાં પણ
ગભરાયો નહિ, તેમ આણક્યની ધારણા પ્રમાણે નગરના દરવાજા પણ ખુલ્લા
મૂક્યા નહિ. તેણે તો સામો વધારે બંદોબસ્ત રખાવ્યો; અને નંદના વંશનો
એક સર્વાર્થસિદ્ધિ નામનો પુરુષ હતો, તેને રાજ્યનો પટ્ટાભિષેક કરીને પાછી
નગરમાં અને સૈન્યમાં શાંતિ ફેલાવી અને સર્વાર્થસિદ્ધિ રાજ્યાસનપર આવ્યો,
પરંતુ તે ખાયલા મનનો હતો. નગરની બહાર હજી પણ શત્રુનું સૈન્ય વેશે ઘાલી-
નેજ પડયું હતું, તેથી નગરજનો ધંધાધાપા વિનાનાં થઈ જઈને અકળાવા લાગ્યાં.
આ દુઃખ જોઈને સર્વાર્થસિદ્ધિના મનમાં દયા આવી કે આ સર્વ પ્રજા મારે
માટે કેટલું દુઃખ સહન કરે છે ? મારાથી રાજ્યનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી,
તેમ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને સંસારમાં રહેવું, એ પણ મરણ કરતાં બૂઝું ગણાય,
માટે હવે તો આવી ઉપાધિ સહેવા કરતાં તપોવન સેવવું એ ઉત્તમ છે. આવો
વિચાર કરીને વૈરાગ્ય ધારણ કરી સુરંગદ્વારા નાસીને તપોવનમાં ભરાયો.

હવે રાક્ષસમંત્રી નિરૂપાય થઈ પડ્યો. તેના બંને હાથ ભોંયે પડ્યા.
પ્રજામાં અને સેનામાં અધોરતા અને ગભરાટ વધી પડ્યો અને નગરજનોએ
શહેરના દરવાજા ઉઘાડા મૂકી દીધા, કે તરત શત્રુઓએ શહેર સ્વાધીન કર્યું.
આણક્યે નગરમાં પડો વગડાવી અંદ્રગુપ્તની સર્વત્ર આણ ફેરવી દીધી.

ચંદ્રગુપ્તની વિનયધોષણમાં દ્રાઘ કોઈ નંદવંશના બહુજ અનુરાગી લોદ્ધાએ
 લંગાણ પાડ્યું અને શેહરમાં ચોતરફ મોટો ખસલળાટ થઈ રહ્યો. આ વખતે
 પેલો રાક્ષસમંત્રી નગરમાંજ હતો. તેને અને ચાણક્યને પકડી ખાત્રી થઈ કે
 હજુ નંદવંશના અનુરાગી જન આ નગરમાં છે, માટે આપણે જો દ્રાઘ પણ
 રીતે પર્વતેશ્વરને હાથ કરશું તો પાછું રાજ્ય સર્વાર્થસિદ્ધિને મળી શકશે. એમ
 વિચાર કરીને ગુપ્ત રીતે પર્વતેશ્વરને આખા રાજ્યની લાલચ આપીને કહ્યું કે
 જો ચંદ્રગુપ્ત દ્રાઘ રીતે મરે તો પછી આ રાજ્ય તુંને અપાવું. મ્હેન્ટજી નવ
 નવાં રાજ્ય મેળવવા માટે બહુજ આતુર હતો. તેણે ગુપ્તરીતે સમય ઉપર
 સહાય કરવા માટે વચન આપ્યું. તે સાંભળીને રાક્ષસમંત્રી મનમાં પ્રસન્ન થયો
 અને પછી ચંદ્રગુપ્તનો નાશ કરવા માટે તથા શત્રુપક્ષમાં ફાટ પડાવવા
 માટે કટલાક છુપા દૂતો રાખી તેઓને જોઈતાં નાણાં આપીને તેઓની સંભાળ
 લેવા માટે કાયસ્થ શિકટદાસને પણ નગરમાં રાખ્યો. અને પોતાનાં ખેરાં
 છાકરાંને ચંદનદાસ ઝવેરીને ત્યાં મૂકીને સર્વાર્થસિદ્ધિની શોધ ખોળ માટે અને
 તેને ગાદીએ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે પુષ્પપુરથી રવાના થયો.

ચાણક્યે પ્રપંચથી પટણાનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યા પછી ચંદ્રગુપ્તને
 એકાંતમાં કહ્યું કે મેં શ્રાદ્ધશાસ્ત્રામાંથી નીકળતી વેળા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, “ન
 નંદોનો નાશ કરીશ.” એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, પરંતુ હજુ રાજ્યનો અર્ધભાગી
 પર્વતેશ્વર વચ્ચે સાક્ષર છે, તેને ખસેડવાની ઘણી જરૂર છે, માટે તારે મારા
 કહેવા પ્રમાણેજ કરવું અને મારા કહેવા જોટલુંજ બોલવું. ચંદ્રગુપ્ત પણ આ
 પ્રમાણે વર્તતો હતો અને બહુજ સાવધ રહેતો હતો. રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તનો નાશ
 કરવા માટે અનેક ઉપાયો ઉત્તરોત્તર યોજી રાખ્યા હતા:—

દાશર્વર્મા નામનો એક સુતાર જે મોટો દરખારી મિસ્તરી હતો અને
 રાક્ષસનો પરમ સ્નેહી હતો, તેને કહ્યું કે તારે દરખારગઢનો દરવાજો શણગા-
 રવાના મિપથી એક ગુપ્તયંત્ર એવું બનાવવું કે, જોયો ચંદ્રગુપ્ત રાજગઢમાં પેસે
 કે કલ ફેરવીને તેના ઉપર કમાન છુટી મૂકી દેવી. વરવરક નામના એક
 હિમ્મતવાન અને સાહસીક યોદ્ધાને કહી રાખ્યું કે તારે સોનાની છડીમાં
 ગુપ્ત તલવાર રાખવી અને લાગ જોઈ ચંદ્રગુપ્તને હાર કરવો. અભયદત્ત
 નામના રાજ્યવૈધને કહ્યું કે તારે ચંદ્રગુપ્તને કામોદીપક ઉત્તમોત્તમ ઔષધી
 આપીને યુક્તિથી તેનો ઘાટ થડી નાંખવો. શયનમંદિર, વિશ્રામશાળા વગેરે

સ્થાનોનો ઉપરીપ્રમોદક નામનો એક ખાનગી હજીરીઓ હતો, તેને પણ પૈસા આપીને પોતાનાપક્ષમાં લીધો અને કહ્યું કે, તારે પણ સમય આવે ત્યારે ચંદ્રગુપ્તનું કાસળ કાઢવાને ચૂકવું નહિ.

રાજ્ય મહેલમાં રાજાને સૂવાના ઓરડા નીચેના ભોંયરામાં પચાસેક પરિચિત મનુષ્યોને અન્નપાણી સાથે ગુપ્ત રાખીને કહેલું હતું કે રાજા બે ચાર દિવસસૂધી સુખથી નિદ્રા કરે, તે પછી તમારે આ શિલા ઉચકીને ઉપર આવવું અને તેનો નાશ કરવો. તે રસ્તેથી ભોંયરામાં પેસી ભોંયરાનું દ્વાર ખંધ કરીને ભોંયરાંથી મુરંગને રસ્તે થઇ અમુક માણસના ઘરમાં આવવું, અને ત્યાંથી રવાના થઇ જવું. સર્વ સ્થાન ખિલતસક વિગેરેને દેખાડ્યાં હતાં. જે અંતરંગના મનુષ્યોજ જાણતા હતા. તેમાં પ્રથમ ઉપાયરૂપ વિષકન્યા હતી; જે દુવળ વિષમય ખાંધી ઘડીની, લાવણ્યતાના રસપ્રવાહમાં ઝલહલતી સુંદર અને સુકુમારાંગી હતી. લલલલા લોહો તેની વિષમય દૃષ્ટિથી પતંગની પેઠે ખળી જતા હતા. આ કન્યાનો જે કોઈ સમાગમ કરતો, તે તુરતજ નાશ પામતો હતો. રાક્ષસે જીવસિદ્ધિની સહાયતાથી આ વિષકન્યાને શોધીને આગળથી તૈયાર રાખી હતી અને તેની યોજના કરવાના સર્વ પ્રયંચ તેઓને ખતાવી રાખ્યા હતા તે પ્રમાણે કેટલાક નગરજનોએ ચાણક્યની પાસે જઇને કહ્યું કે મહારાજ ! જે થવાનું હતું તે થયું, હવે ક્ષમા કરો. આમ કહીને પર્વતેશ્વરને તથા ચંદ્રગુપ્તને કેટલીક ચીજો ભેટ કરી, જેમાં મુખ્ય ભેટ તરીકે વિષકન્યાને મોકલી. આનું કારણ ચંદ્રગુપ્તનો નાશ કરવા શિવાય કાંઈ ન હોતું, અને તે સર્વ પ્રયંચ રાક્ષસમંત્રીનોજ હતો. પરંતુ તે પ્રયંચ ચાણક્યથી અજાણ્યો ન હતો. ચાણક્યને તો તેવિષે તેના મિત્ર જીવસિદ્ધિએ આગળથીજ ખબર આપી હતી. ચાણક્યે સર્વ નગરજનો તરફથી મળેલી ભેટો સ્વીકારીને કહ્યું કે, એક અમૂલ્ય ભેટ રૂપવતી કન્યાની છે, તેનો વિભાગ થઈ શકશે નહિ; માટે અમારા ઠરાવ પ્રમાણે દરેક ભેટ અર્ધો અર્ધ વહેંચવી જોઇએ પરંતુ કન્યારૂપી ભેટતો અમે ખુશી થઇને પર્વતેશ્વરનેજ અર્પણ કરીએ છીએ કેમકે તે અમારું સર્વસ્વ સાધન છે. આ સાંભળી પર્વતેશ્વર કુસાઈને ઢોલ થયો અને તરત તેણે માનસહિત કન્યાને ગ્રહણ કરી. પરંતુ તેના સમાગમનું સુખ લેવા જતાં ઝેરી નાગણના ડંસથી મરણ પામે, તેમ તે મરણ પામ્યો.

પર્વતેશ્વરનાં મરણથી તેની સેનામાં મોટો ગભરાટ થઇ રહ્યો. તેની

તે પાછળ પુત્ર મલયકેતુ તથા ભાઈ વિરોચકને મૂકી ગયો હતો. આણંદે પર્વતેશ્વરના મરણ માટે તે બંને કરતાં અધિક શોક દેખાડ્યો. આના એક મહાન નરના મરણથી આણંદનો હૃદય ન જાણનારી પુરની પ્રજા ઉસટી ગભરાટમાં પડી અને આણંદ આગળ કન્યા લાવનારા જીવસિદ્ધિનું નામ ઉઘાડું પાડી દીધું. આણંદે તેને નિર્દોશ ઠેરાવી મુક્ત કર્યો. જીવસિદ્ધિને મારવો, એવી આણંદની ખીલકુલ ઈચ્છાજ નહોતી, તેથી નેણે કહ્યું કે “એ સાધુનો તેમાં કંઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ આ સર્વ ખટપટનો કરનાર તો પેલો રાક્ષસજ છે; જેણે પર્વતેશ્વરનું લુણ ખાધને છેવટે તેનોજ નાશ કર્યો. ખરું કહો તો તેણે અમારોજ નાશ કર્યો છે. તેણે આ કાર્ય દ્વારા અમને નિરાધાર કરી નાખ્યા; કેમકે તે જાણતો હતો કે હું કન્યા ભેટ કરોશ, એટલે તેનો વિભાગ થઈ શકશે નહિ; તેથી મુખ્ય સહાયકને તે ભેટ મળશે.

આણંદે કહેલી તથા ગામમાં ફેલાવેલી આ વાત સર્વને ખરી લાગી; કારણકે જીવસિદ્ધિ જાહેરમાં રાક્ષસનો પરમ મિત્ર હતો. આ પ્રમાણે એકને ઠેકાણે પાડ્યા પછી આણંદે વિચાર કર્યો કે હજી મલયકેતુ ને વિરોચક બે રહ્યા છે. તેમાં મલયકેતુ જરા ખસવાનું અને બુદ્ધિવાનું છે, માટે તેને નસાડી મૂકશું તો પછી વિરોચકનો ઘાટ થકતાં વાર લાગશે નહિ. અને જો બંનેને ઠારજ કરશું તો પ્રજામાં અવિશ્વાસી થઈ પડશે. આમ વિચાર કરીને પ્રથમ તેના પરમ મિત્ર કરી મૂકેલા ભાગુરાયણદ્વારા મલયકેતુને ખરી હકીકત જાહેર કરાવી. ભાગુરાયણે આણંદની પ્રવચનો સાર મલયકેતુને એકાંતમાં કહી આપ્યો કે, હુદ્ આણંદેજ તારા પિતાના પ્રાણ લીધાં છે, તે તું જાણે છે, છતાં પણ તેનો વિશ્વાસ રાખે છે, એ બહુ તુકશાનકારક છે. વાસ્તે આપણે બંને અહીંથી નેપાળ નાસી જઈએ. જો તે જરાપણ આપણા મનનો સંશય જાણશે તો આપણને પણ અહીંજ રાખશે. આ ઉપરથી મલયકેતુ ગભરાટમાં પડ્યો અને ભાગુરાયણને પૂછ્યું કે હવે મારે અહીંથી કેવી રીતે નાસવું ? એટલે ભાગુરાયણે તેને ગુપ્ત રીતે નાશી જવાનો ઉપાય શોધી આપ્યો અને કહ્યું કે તમારે કંઈ પણ ફિકર કરવી નહિ. હું હવે તમારી પાસે આવું છું. મારું ખૂરં ચાપ માટે હું થોડા દિવસ પછી ઉત્તમ સહાયકો લઈને તમારી પાસે હાજર થઈશ.

એ પ્રમાણે કહીને તેને નસાડી મુક્યો. બીજા દિવસે પ્રજાતમાં ઉડીને આણંદે વિરોચકને બોલાવી કહ્યું બેયું કે મૂર્ખ મલયકેતુ તમારા ઉપર અને

ચંદ્રગુપ્ત ઉપર વૈર રાખીને રાક્ષસ સાથે મલી ગયો છે. અને અંહીથી નાશી ગયો છે. ખેર અમે તો તમોને કબૂલાત પ્રમાણે અર્ધરાજ્ય આપશું, કેમકે તમે અને પર્વતેશ્વર કંઈ જુદા નથી. આ પ્રમાણે કહીને તેને ધીરજ આપી, પરંતુ અંદરખાને આણક્યના મનમાં એમ હતું કે હાલ કેટલાક દિવસો થયા રાજ્યમાં ગુપ્ત દૂતો વૈરને લીધે ચંદ્રગુપ્તનો વધ કરવાના મિષથી રૂચિત્તો રહે છે. માટે તેવા પ્રસંગે આ પુતળું ગોઠવવાને કામ લાગશે. : વિચારથી તેને દૂર કરવો ધાર્યો નહિ.

ત્યાર પછી આણક્યે આખા નગરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે, આજ મધ્ય : ચંદ્રગુપ્ત તથા વિરોચક રાજ્ય મહેલમાં પ્રવેશ કરશે; વાસ્તે રાજવાડામાં સ સુવર્ણ તોરણો બંધાવી દેવાં; અને આસપાસ ગ્રાહપાન રોપી દેવાં. સુતારો બોલ કે, મહારાજ! આર્ય ચંદ્રગુપ્ત રાજભુવનમાં પધારશે એવું સાંભળી ને અમા મુખ્ય શિલ્પશાસ્ત્રી દારૂવર્માએ પ્રથમ દોઢીનો દરવાજો તૈયાર કરી રાખ્યો છે, મ આમાં કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ. અસ્તુ આગળ જોઈશું. આમ મનમાં કહી શુભલગ્નનો સમય થયો એટલે તેણે ચંદ્રગુપ્તને અને વિરોચકને એક આસ ઉપર બેસારી, નામનોજ અભિષેક કરી, બન્નેને પૃથ્વીના અર્ધ અર્ધ રાજ્ય ભાગીદાર જાહેર કર્યા. પછી વિરોચકને ચંદ્રગુપ્તનો પોશાક પહેરાવી ચંદ્રગુપ્ત ચઢવાની ચંદ્રલેખા નામની હાથિણી ઉપર બેસાર્યો અને કહ્યું કે હવે તો તમેજ અમારે પર્વતેશ્વર છો; અને ચંદ્રગુપ્તના વડીલ બંધુ છો; માટે તમે આગળ રહેજો અને ચંદ્રગુપ્ત તમારી પાછળ રહેશે. આમ કહીને સમય થયો એટલે અનુયાયી સહિત રાજસ્વારી રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરવા માટે ચાલી. આ વેળા વિરોચક જે હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેનો આવત બર્બરક મંત્રી રાક્ષસનો ગુપ્ત દૂત હતો. તેણે આ હાથિણી ઉપર ચંદ્રગુપ્તજ બેઠો છે, એમ જાણીને મ્યાનમાંથી શસ્ત્ર ખેંચ્યું કે તુરત હાથિણી ભડકીને જોશમાંજ રાજમહેલના દરવાજા તરફ દોડી. હાથિણી ચંદ્રલેખાને દોડતી જોઈને આગળથીજ અમાત્ય રાક્ષસની પ્રેરણા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનો ઘાટ ધકવા માટે શિલ્પશાસ્ત્રી દરવાજા ઉપર ચઢીને બેઠો હતો તેણે હાથિણીની ગતિની ગણતરી પ્રમાણે કમાનને કળ ફેરવી નીચે નાખી કે બિચારો બર્બરક જે બીજાના પ્રાણ લેવા માટે તણસી રહ્યો હતો, તે પોતેજ યમદ્વારમાં પહોંચી ગયો.

[અપૂર્ણ.]

શ્રી ગુરુસ્તવન.

મંદાકાન્તા.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૧૬ થી)

બોલ્યો ત્યાં તો—† નવ જલદ શો ચારુશ્રી ચર્ણુપદ
 આપ્યો આહા ! નીલ કમળશે મુજ સૌભાગ્ય સદા
 જની પ્રાપ્તિ અગણિત તપે, પૂર્વ પ્રણયે બને તે,
 આપ્યો આહા ! દીનજન મહને પૂજ્ય કૈવર્તક રે ! ૧૫
 † જને માટે મુનિતપ તપે, યોગીંઓ યોગ સાધે;
 જને માટે યતિનિયત રહે તોય સ્વમે ન લાધે.
 જ પામીને બલિપણુ થયો ભૂપ પાતાલકેરો,
 ‡ તે હું પામ્યો ! મુજસમ અહો ભાગીં છે ઠા હવે તો ? ! ૧૬
 ભેટ્યો હું તો રસભરઉરે નાયનાં પૂજ્યપાદે,
 ભેઠાં મહારાં દુરિતસઘળાં નાયનાં પૂજ્યવાદે,
 આનન્દેન્યુ ચરણકમલે સ્પર્શતાં શાન્તિ વ્યાપી,
 આનન્દેન્યુ ચરણકમલે વર્ષતીંતી સુધાશી ? ! ૧૭
 બાંહે ઝાલી કરુણ—દુદ્ધથી ઢવટે નાવ લીધો,
 બાંહે ઝાલી ભવઉદ્ધવિના શોકની પાર કીધો.
 વંદું માટે ચરણકમલો નાવી ! આ નાય ! મહારા,
 રોતાં રોતાં નયનજલની અંજલી અંબું બહાસા !! ૧૮

ઇતિશમ્.

જ. કા. પાઠક.

† નવજલદ—નવીનમેધ. † ‘જે’ અને ‘તે’ વિશેષણો શ્રી સદ્ગુરુના ચરણ કમલ માટે સમજવાં

સૂચના:— આ પદ્યબંધની યોજના શાન્તભૂતિશ્રી માણિકમવર્માની સક્ષિપ્ત વસ્તુ કદપના ઉપરથી થઇ છે અને તે માટે આ યોજક તેમનો આભારી છે.

एक शिकारी.

(સાંધણુ ગયાં અંકતે પાને ૧૦૨ થી ચાલું)

તેની ડાબી તથા જમણી ખાજુપર સીધા જંગા જંગા ખડકો ઉભા થયા; અને નીચે જાંડી ખીણો ભયંકર રૂપ બતાવતી હતી. કોઈ કોઈ જગાપર મનુષ્યોનાં હાડકાં રસ્તામાં પડેલાં માલુમ પડતાં હતાં. આગળ જતાં રસ્તો પણ ગ્રાંખો થતો લાગ્યો; અને આગળ તો બિલકુલ અંધ થઈ ગયો; ફક્ત ક્યાંક ક્યાંક એકાદ પગલું નજરે પડતું હતું; થોડી વાર પછી તો એ પણ અંધ થઈ ગયું. તેણે ગીત પડતું મૂક્યું; અને એક રસ્તો પકડ્યો. આગળ ચાલતાં નજરે દેખી શકાય તેટલે જંગે સુધી આવેલો એક લીસો સીધો ટેકરો જોયો. તે બોલ્યો; “ હું આમાં એક સીડી બતાવીશ અને એક વખત ત્યાં પહોંચ્યા કે પછી આવી પુર્યાજ સમજવું. ” આવી રીતે હિમ્મતના શબ્દો બોલતો અને કામ કરે જતો. પોતાના કલ્પનાના કોકડાથી તે પથરો બોલી કાઢતો; પણ તેમાના અર્ધા અંધગેસ્તા ન થાય અને ફેટલીક વાર નીચલું કામ તક-લાદી થવાથી એકાદ માસની બધી મહેનત પાણીમાં જતી. પણ તે શિકારી ડગ્યો નહીં. તે પોતાના મનને એમજ કહેતો: “ હું ઉપર પહોંચ્યો એટલે પછી મહાર્જી કામ પુરું થશે. ”

આખરે તે ટોચ પર પહોંચ્યો; અને તેણે પોતાની આસપાસ જોયું. દૂર દૂર નીચે તેણે વહેમની ખીણો ઘાટા ધુમ્મસમાં ઢંકાયેલી દીઠી; અને ઉપર પર્વતની ટોચ પર ટોચ આવી રહી હતી; પહેલાં તે નીચા લાગ્યા હતા; પણ હવે તો તેઓ ઘણા જંગા જણાવા લાગ્યા. તળેટી પરથી તે ટોચ સુધી પથરની મોટી સીધી દિવાલ હોય તેમ ખડકાની હાર એકપર એક લાગેલી હતી. અને ટોચ પર નિરંતર પ્રકાશ પડતો હતો. તે નીચો વળ્યો અને પાછો ઉભો થયો ત્યારે તેનો ચહેરો ઉજળો પુણી જેવો હતો. તે હવે તદ્દન શાંત હતો. અને તદ્દન ધીમેથી ચાલતો હતો. તે જંગા પ્રદેશોમાં હવા બહુ આછી હોય છે અને નીચલા પ્રદેશના લોકોને ત્યાં આવતાં દમ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આસે આસે તેને છાતીમાં દુઃખ થઈ આવતું અને તેની આંગળીના ટેરવાંમાંથી લોહીનાં ટીપાં નીકળતાં હતાં.

ખડકોની ખીજ દિવાલ પાસે આવીને તેણે પોતાનું કામ ગરૂ કર્યું. એ દિવાલ ઘણી જાંચી હતી પણ એ કાંઈ બોલ્યો નહીં. તેના હથીયારના અવાજ રાત દિવસ પથર ઉપર ધા કગ્તા સલજાતા હતા. વર્ષો વહી ગયાં પણ એ પોતાના કામથી પાછો હઠ્યો નહીં, પણ હજી એ દિવાલ જાંચે આકાશને અડકતી દેખાતી હતી. ટેટલીક વખત તે ઇશ્વર પાસે માગતો કે એની નજર ઠારવા એ પથરોમાં કાંઈ લીલોતરી ઉગી નીકળે, પણ એની ઈચ્છા કદીજ પૂરી પડીજ નહીં.

એમને એમ વર્ષો વહી ગયાં તેણે પગલા કાપી કાઢ્યાં હતાં એની ગણતરી પગથીજ વખતનું અનુમાન કરતો હતો, તેણે જોયું તો ૬૦ વર્ષ એ ચોડાંજ પગલા તૈયાર કરી શકતો. તેનું ગીત તદ્દન બંધ થયું, હું આમ કરીશ કે તેમ કરીશ એમ તે કદી બોલતો નહીં, કંઈત કામ કર્યે જતો. સંધ્યા સમયે આ થયેલા સૂર્યના ઝાંખા તેજમાં ખડકોની અદરના કાણુંઓમાથી ઘણી વખત વિચિત્ર જગતી પ્રાણીઓ પોતાનાં મોઢાં બાહાર કાઢતાં હતાં અને તેના તરફ તાકી રહેતાં હતાં.

“અરે એકના મનુષ્ય! તે ખહુ કર્યું છે. હવે તો જરા વિચારો લે ’ તેઓ કહેતાં

“મહાગે મોક્ષ કાળમાજ ગહેવો છે. એક મિનીટ પણ જો હું કામ કરવું બંધ કરૂં તો તમે મને ખાઈ જાઓ” તે જવાબ દેતો.

કરી અવાજ આવતો, તારા પગ નીચેની ખીણ તરફ નજર કર. ત્યાં છુ પડ્યું છે તે જો-કંઈ ધોળાં હાડકાં. ત્હારા જીવોજ શુગ્વીઃ અને જોરાવઃ માણસ આ ખડકપર ચડતો ચડતો આવ્યો હતો. તેણે ઉપર જોયું, અને તેને લાગ્યું કે હવે મેહેનત કરવામાં રૂળ નથી. સત્ય તેને કદી મળવાનું નથી. તે કદી તેને જોવાનો સુધ્ધાં નથી. એટલે તે ત્યાંજ બેસી ગયો કારણ તે ઘણોજ થાકી ગયો હતો તેને જાંઘ આવી ગઈ અને તે તેની છેલ્લીજ જાંઘ હતી. જાંઘ શાંતિ આવે છે જાંઘમાં આપણને એકલાપણુ લાગતું નથી તેમ હાથ કે હૃદયમાં કાંઈ વ્યથા પણ જણાતી નથી. ’

તે શિક્ષકી કંઈત હસ્યો.

મહાગ વાદાંમાં વહાલાને મેં તજ્યાં છે, નિગતર ગતિના પ્રદેશમાં મેં ઠેંપા ખાધાં છે; દરેક જાતની લાવચને મેં તુરછકાગી કાઢી છે, માગસ જા-

સ્ત્રિયો દેવ્યો ગૃહસ્થિયઃ—સ્ત્રિયોદેવી ધરની લક્ષ્મી રૂપ છે. ધર તે ધર નથી. પણ ગૃહિણી—ધરની સ્ત્રી એજ ધર છે. સ્ત્રી વિના ધર અરણ્ય જેવું ઉડ્ડા લાગે છે. જે કુળમાં સ્ત્રીયો દુઃખી થાય છે. તે કુળનો ઝટ નાશ થાય છે તેની સમૃદ્ધિ હણાય છે, અને કલ્યાણનો પણ નાશ થાય છે. પુરૂષના સવળા સુખનો આધાર સ્ત્રી પરજ છે. સમૃદ્ધિ, સુખ, વંશ અને કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવા વાળો આવી જે પોતાની સ્ત્રી તેને અન્ન વસ્ત્રાભૂષણ વિગેરેથી ઢાઢ પ્રકારે ન્યૂત્ન નહીં રાખતાં સંતોષી સત્કાર કરવો સંરક્ષણ કરવું, સ્નેહ રાખવો, હિત કરવું, કદી પણ અનાદર કે તિરસ્કાર કરવો નહીં, વિશ્વાસ રાખવો તેને ગુલામડી નહીં ગણતાં ગ્રહનો કારભારી, લક્ષ્મી અને સંસાર સાગર તરવાનો સાથી ગણવી. એ પાસેથી જોર બુદ્ધિમયી ઢાઢ કાર્ય નહીં કરાવતાં, શક્તિ પ્રમાણે કાર્ય સોંપવું. સ્ત્રી અર્ધાંગના રૂપ છે. માટે જોતે રીતે આપણું શરીર શોભાવવાની અને સુખી રાખવાની કાળજી રાખીએ, તેવીજ રીતે તેને પણ શોભાવવી અને સુખી રાખવી. જેમ અરધું શરીર સાફ નહોય, તો સવળો વ્યવહાર અટકી પડે તેમ સ્ત્રી જો અયોગ્ય અને દુઃખી હશે, તો પુરૂષ કદી સુખી થવાનો નહીં. માટે તેને તન, મન, અને કર્મથી પોતાના પ્રાણસમાન ગણવી, કેમકે પુરૂષને આ સંસારમાં ખરો સાથી—મીત્ર સ્ત્રી છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

નાસ્તિ માર્યા સમો વન્ધુ નસ્તિ માર્યા સમાગતિઃ ॥

નાસ્તિ માર્યા સમો લોકે સહાયો ધર્મ સંગ્રહે ॥

પુરૂષને ભાર્યા સમાન ખીજો મીત્ર નથી, ભાર્યા સમાન ખીજી ગતિ નથી આ લોકમાં ભાર્યાના સમાન ખીજું ઢાઢ ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં સહાયકારી નથી કેમકે—

ટાળે દુઃખ પાળે ધર સવળું, સંભાળે કુલ નાર,

પુણ્ય સહાય પ્રજા ઉપજાવે, પોષણ કરે અપાર.

દુઃખ ટાળવું એ મિત્રનો પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મ સ્ત્રી દુઃખને વખતે ખરાખર ખત્તવે છે. જ્યારે પતિને આ સંસારમાં અનેક પ્રકારની આપત્તિયો આવે પડે છે, તે પ્રસંગે શું કરવું એ સૂઝતું નથી, ત્યારે સ્ત્રીમાં ધૈર્ય, ડાહપણ, હીંમત વગેરે અનેક ગુણો ગુપ્ત રહેલા છે તે એકાએક એ પ્રસંગે પ્રકાશી નીકળી, પતિને ધીરજ. હીંમત અને દીક્ષાસો આપે છે, અને શું કરવું એ રસ્તો

પતિનો સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ અથવા પુરૂષોને પત્નિવૃત્ત એ વિશે બે બોલ. ૧૩૫

ખતાવે છે. એટલુંજ નહીં પણ તે સુખ દુઃખમાં પતિને આનંદ આપનારી છે આવી જ પોતાની આનંદ આપનારી અર્ધાંગના તેને પતિએ સુખ આપી આનંદી રાખવી એ તેમનો પરમધર્મ છે.

કેટલાક અજ્ઞાન અવિચારી પુરૂષો સ્ત્રીને દુઃખ દેછે અને પોતે સુખ ભોગવી આડેભાગે ચાલેછે. આવા પાપી પુરૂષોના પાપ તરફ વિચાર કરતાં તેમને પતિપણું કદી પણ ઘટતું નથી. આવા પાપી પુરૂષો પોતાના પાપને લીધે સ્ત્રી વિનાના થાય છે. અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવે છે, અને અકલ્યાણને પામે છે કહ્યું છેકે:—યન્નનાયસ્તુપૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥ સ્ત્રીયો જ ધરમાં માન પામે છે, તે ધરમાં દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય છે—

સ્ત્રીના આસુથી જ જમોન ભીની થાય છે તે ધરમાં કલ્યાણ નથી સ્ત્રીના પ્રસન્ન સુખથી શીભે છે અને ધરનો અંધકાર દુર કરે છે. માટે સ્ત્રીને સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન રાખવી એકલ્લીન પુરૂષનું કામ છે. કુલીન પુરૂષોએ પોતાની ધર્મ પત્નીપરજ ખરી પ્રીતિ રાખવી, તેનેજ પોતાનું જીવિત કે સર્વસ્વ ગણવી જોઈએ. તે ગમે તો આંધળી હોય કે કદરૂપી હોય! ગમે તો લુલ્લી હોય કે પાંગળી હોય ! તે ગમે તો બેહેરી હોય કે મુંગી હોય પણ જનો હાથ દેવ અગ્નિ અને લોઠાની સાક્ષિએ પ્રતિજ્ઞા લઈ ગ્રહણ કર્યો છે તેને જીવીત પર્યંત પાળવી એ પરમ ધર્મ છે. લગ્ન વખતે પ્રતિજ્ઞા કરીછે કે:—ધર્મેષ્વર્યેષુકામેષુ સહચરેયં સહચરેયં સહચરેયં. ॥ ધર્મમાં અર્થમાં, અને સુખમાં હું મારી ધર્મ પત્નીને સાથે રાખીશ, સાથે રાખીશ, સાથે રાખીશ.” આ પ્રમાણે ત્રણ વખત બોલી વચન આપે છે. આવું જ વચન તોડે છે. તે ખરેખર ઈશ્વરનો ગુન્હેગાર થાય છે. જે જ્ઞાતા અને કુલીન પુરૂષો છે, તે પોતાના માણ જતાં સુધી પણ પોતાનું વચન ભંગ કરતા નથી. કે એક ધર્મ પત્ની શિવાય ખીજ સ્ત્રી પર ભાવ લાવતા નથી. વળી જમ સ્ત્રીને પોતાના પતિ શિવાય ખીજ પુરૂષનું મૂખ જોવું પણ કહ્યું નથી, તેમ પુરૂષે પોતાની ધર્મ પત્ની શિવાય ખીજ સ્ત્રીનું મૂખ પણ કુદૃષ્ટિએ જોવું ન જોઈએ. જમ સ્ત્રીએ પોતાના પતિનેજ રૂપ, ગુણ, અને શીલથી ઉત્તમ ગણવો જોઈએ તેમ પુરૂષે પણ પોતાનીજ એક ધર્મ પત્નીનેજ રૂપ, ગુણ, અને શીલથી ઉત્તમ ગણવી જોઈએ.

સ્ત્રીયોએ જમ પતિવૃત્ત પાળવું જોઈએ તેમ પુરૂષે પણ એક પત્નિવૃત્ત પાળવું જોઈએ એવો શાસ્ત્રમાં લેખછે, જવો પતિનો સ્ત્રીપર હક છે તેવોજ સ્ત્રીનો

પતિપર હક છે. જો સ્ત્રીએ પતિ સાથે વર્તવાના કઠણ ધર્મ છે તે વાળ પતિને સ્ત્રીએ સાથે વર્તવાના કઠણ ધર્મ છે. એવા પોતાના કઠણ ધર્મ ત્યાગી પોતાની પ્રિયાને વગર કારણે તજનાર પુરૂષને વીપરીત ક્ષણ મળે છે.

સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે કલેશ થવાથી ક્યાંઈપણ સાડું થયું જાણ્યું નથી કેમકે સ્ત્રી એ સંસારનું નૂર છે. એ નૂર કલેશને લીધે ધરમાંથી જંતુ રહે છે. સંમૃદ્ધિ નાશ પામે છે. અને સધળે દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ દીસે છે માટે કલેશનું ક્ષણ વિપરીત છે.

જ્યાં સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચે કલેશ થાય છે ત્યાં સર્વે પ્રકારના સુખનો નાશ થાય છે. ! સ્ત્રીનું લાલન પાલન કરવાથી તે ધરની લક્ષ્મીરૂપ થાય છે. એથી લક્ષ્મી વધે છે તેને દુઃખ દેવાથી કે મારવાથી તે ધરમાં ચંડીકાનું રૂપ ધારણ કરી ધરની સર્વે રીઢીનો નાશ કરે છે તે વીશે ભેદ વ્યાસજીનું વચન છે કે:-
લાલિતાસૈવલક્ષ્મી સ્યાત્ તાલિતાસૈવચંડિકા ॥ પોતાની ધર્મ પત્નીનું પાલન કરવાથી તે ધરની લક્ષ્મીરૂપ થાય છે. અને તેને મારવાથી તે ચંડિકા રૂપ થાય છે. તેવુંજ વચન ભરત ખંડના ભૂષણ રૂપ ભીષ્મપિતાએ યુધિષ્ઠર પ્રત્યે કહ્યું છે માટે આ માહાત્માના વચનો યાદ રાખી સુજ પુરૂષે પોતાની ધર્મ પત્નીને કાંઈ પ્રકારે દુઃખ દેવું નહી. જાણે અજાણે અપરાધ થઈ ગયો હોય ! તો તેને અજાણા જાણી ક્ષમા કરવી અને ફરી તેવી રીતે ન કરે તેવી સમજાવતી આપવી. જેવું પ્રીતિથી કામ સાડું થાય છે તેવું ભયથી સાડું થતું નથી. માટે ખનતાં સુધી ભય કરતાં પ્રીતિનો વધારો કરવો. કહેવત છે કે:-
“ભય વિના પ્રીતિ નહિ.” તે ખરું એકલો ભય ખતાવવાથી ભય ભયંકર નુકશાન કરતા થઈ પડે છે. અને તે સાથે માયાગ્રુપણે વર્તવાથી. જે પ્રીતિ થાય છે તે પ્રાણાંત સુધી ટકી રહે છે.

એ પ્રીતિથી જેવું જોડું સુખી થાય છે તેવું પરાણે કરેલી પ્રીતિથી થતું નથી.

માટે સુજ પુરૂષોએ પોતાની ધર્મ પત્ની સાથે જખરી પ્રીતિ જોડવી અને તે પ્રત્યે પોતાનો ખરો ધર્મ ખજવવો.

જુવો જગતના પિતા શીવજીએ જ્યારે સતિ પાર્વતીએ પોતાનો દેહ ત્યાગ કર્યો. ત્યારે તેણે એકજ સ્થળે દેહલાક વર્ષ પર્યંત અધોર તપ કર્યું હતું. જુવો તે દેવો નિર્મળ પ્રેમ.

૧ પતિનો સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ અથવા પુરૂષોને પત્નીવૃત્ત એ વિશે જે બોલ. ૧૩૭.

તેમજ એકજ પત્નીવૃત્તમાં પંકાઈ ગયેલા આ ભારતભૂમીપર શ્રી રામચંદ્ર, રાજા નળ, અને હરિશ્ચંદ્ર આદી ઘણા મહાન પુરૂષો યદ્ય ગયા છે એ કોનાથી અજાણ્યું છે ?

પુરૂષે એક પત્નીવૃત્ત પાળવું એ તેમને અમૃતને આપનાર અને ઉત્તતિ કરનાર છે, માટે કુલોન પુરૂષે પોતાની ધર્મપત્નીપરજ નિર્મળપ્રીતિ રાખીને ત્રિવાહ વખતે કરેલી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા પાળવી. તેની નિંદા કરવી નહીં; કે નિંદા થાય તેમ. કરવું નહીં. ઘરમાં દાસ દાસી કે છોકરાં દેખતાં અપમાન કરવું નહિં, તિરસ્કાર કરવો નહિં, ક્રોધ કરવો કે ભય બતાવવો નહિં, એમ કરવાથી તો પોતાની ધણીઆણીના પદ્મથી ખાતલ કરવા જેવું થાય છે. માટે કંઈ કેહવું હોય તો એકાંતવાસમાં જઈ શાંતપણે સમજાવવી. વિનય અને વિવેકના સહ્ય વચને બોલાવવી, ગાળો દઈ કઠોર વચનો કહેવાં નહિ, એ કદી અજ્ઞાત હોયતો સજ્ઞાત કરવા કાળજી રાખવી. વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, સદા આનંદ અને સંતોષથી રહે તેમ કરવું.

ઉત્તમ ગતિની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ પોતાની ધર્મપત્નીપરજ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ રાખવો અને તેને સુખી કરવી તથા વંશવૃદ્ધિનું મૂળ બાણી તેવી પતિવ્રતાનું સંરક્ષણ કરવું એજ ઉત્તમ ધર્મ છે.

સ્ત્રીને જંગલી અને દુઃખી રાખવાથી ઘરની શાંતિનો નાશ થાય છે. પુરૂષોની બંધનકારક ઢોરડી તૂટી જાય છે, અને કુટુંબમાની શાંતિનો નાશ થાય છે. અનાજમાં જમ મીઠું ન નાખવાથી તે સ્વાદ વગરનું જેવું ફિક્કું લાગે છે તેમ ગ્રહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી, એ મીઠા પ્રમાણે છે. તે ન હોય તો ગ્રહસ્થાશ્રમમાં સ્વાદ રહેતો નથી માટે ખરેખર કહીએ તો તેના વડેજ સંસારનાં સઘળાં સુખો પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેને સર્વ પ્રકારથી પ્રસન્ન રાખવી તેનો ત્યાગ કરવો નહીં,

હાલના દેટલાક અવિચારી પુરૂષો પોતાની સ્ત્રીથી જરા બોલવું થયું, કે તેનું વેર વાળવાને રજા આપે છે, અને બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ માંધે છે આ ઘણુંજ શરમ ભરેલું છે. આ કામનો એક પશુના જેવું કહેવાય છે. પશુઓ અનેક સાથે વ્યવહાર બાંધી છોડી શકે છે. આ કોઈ મનુષ્ય જાતિના પુરૂષને થોડું નથી.

માટે તમારા દીલમાં વિચારી અને અજ્ઞાનરૂપી અંકુરને છોડી ઘો પરાઇ સ્ત્રીઓમાં ભગિની અગર માતૃ સમાન ભાવ રાખો ને ખરા અંતઃકરણથી એક પત્નીવૃત્ત પાળો જથી આ મનુષ્ય દેહને પૂર્ણ રીતે અમૂલ્ય સુખમાં ગાળશેજ.

લા. ડ. જ. યાસિક.

આર્ય બંધુઓ ! જાગૃત થાઓ.

(દુર્લભજી વિ. ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી.)

પવિત્ર પ્રિય વાંચનારાઓ ! સંસાર સુધારણાના સંબંધમાં ખાલસગ્નતા વિષયપર ઘણીવાર બોલાયું છે અને લખાયું છે. કેટલાક વિદ્વાન લેખકોની કલમથી આ વિષયને ઘણીજ સારી રીતે ચીતરવામાં આવ્યો છે, છતાં પથ્થર પર પાણીની અસર માફક જુના રીવાજોને માન આપતા, કેટલાક હિંદુઓનાં પથ્થર જેવાં દૃઢ હજી પીગણેલ નહીં હોવાથી, તત્ સંબંધે મારો ક્ષુદ્ર વિશેષ પ્રયત્ન અયોગ્ય નહીં ગણાય. આ આર્યાવર્તના કેટલાક ભાગમાં અને વિશેષે કરી ગુજરાતમાં આ રીવાજ એટલે સુધી પ્રસરવા પામ્યો છે કે જે હજી પણ તે સામે યોગ્ય પગલાં ભરવામાં હીલ થશે, તો ગુજરાતીઓને વિશેષ ભોગવવું પડશે. આ સર્વ અક્યણો કેટલેક દરજ્જે દૂર થાય એવા હેતુથી તત્સંબંધી મારા વાંચનામાં આવેલા પુસ્તકોને આધારે નીચેનું લખવા રજા લઉં છું તે ધ્યાન પૂર્વક વાંચી વિચારવાની વાચકને ખાસ સપ્રેમ વિજ્ઞાપિ છે.

સ્વદેશભીમાની આર્ય બંધુઓ ! જાગૃત થાઓ જાગૃત થાઓ તમારી શક્તિ કોણે શોષી લીધી છે ? તમારા આયુષ્યની લાંબી દોરી વચ્ચેમાંથી કાપી કોણે ઢુંકી કરી નાંખી છે ? ઉત્સાહના આભૂષણથી શોભતા આર્ય બંધુઓ ! પૂર્વેનું તમારું ઉત્સાહનું આ ભૂષણ ચોરી તદ્દન ઉત્સાહહીન તમોને કોણે ખનાવી મેલ્યાં છે ? તમારી સદ્બુદ્ધિ કે જથી પ્રાચીન સમયમાં હજારો બલકે કરોડો સત્કાર્યો થયેલાં ને બુદ્ધિને હાલ ખાવરી કોણે ખનાવી દીધી છે ? તમારી પાસે અખૂટ પૈસો છતાં હાલ કેમ છેક નિર્ધન થઇ બેઠા છો ? વિચારો, વિચારો ફરણુ વિના કાર્ય સંભવિત નથી ” તેમજ તમારી શક્તિહિનતાનું પણ કાંઇ કારણ હોવુંજ જોઇએ. તો કારણની તપાસ કરી, તે દુષ્ટ રીવાજનોજ

મૂળથી નાશ કરી, સ્વદેશ સેવા બળવી, જન્મનું સાર્યક કરવા, આર્ય બંધુઓના પવિત્ર આશીર્વાદોનું પાન કરવાની ઉમદો તક શા માટે ગુમાવવી જોઈએ ?

અરે દૂક બુદ્ધિના માળાપો ! જે કાર્યમાં માત્ર તમારી સંમતિ શિવાય તમારો બીજો કશો હક નથી તેના માલીક થઈ પચાવી પડવાનો તમોને શું હક છે ? તમારા કુમળા બાળકોના સુખદુઃખની વાતનો વિચાર કર્યો વગર, ફક્ત તમારા પોતાનાજ સ્વાર્થી સુખપર લક્ષ આપી, આ સંસારી તાગ વિનાના ક્ષવામાં, તમારા કુમળાં બાળકોને લાકડે માકડું વળગાડી, સંસાર વ્યાધિરૂપી જખ્ખર પથ્થર સાથે લટકાવી, નાંખી દેતાં તમારા હૃદયના ચૂરેચૂરા કેમ નથી થઈ જતા ? પોતાનાં નાની વયનાં કુમળાં બચ્ચાંને પરણાવી સંસારનો દહાવો લેવા ઈચ્છતાં, અધમ માળાપો ! તમારા દામળ ફરજંદનો ભવ બાળવાની ઈચ્છા કરતાં તમારા ધાતકી હૃદયને ખંજરવતી ભેદી કાં નથી નાંખતાં ? તદ્દન નાદાન, અણસમજી અને કાચી વયના બાળકો, જ્યો ભાગ્યેજ માતૃપિતા શિવાય બીજાના સહવાસમાં રહ્યાં હોય, લગ્ન કરવાનો શો ઉદ્દેશ છે તે જ્યો ભાગ્યેજ જાણતાં હોય, દમ્પતિ રહસ્યનું જોને જરાપણ ભાન ન હોય, અને પતિ અને પત્ની એ બે શબ્દો વચ્ચે શો સંબંધ તે તેજો ભાગ્યેજ જાણતા હોય તેવા કુમળા બાળકોને ઢી ગલા ઢીંગલીની માફક વરવહુ થયેલાં જોવા તલપતી તમારા આંખની કીકીઓને લોઢાના ગરમ કરેલા સળીઆવતી ફેડી કાં નથી નાંખતાં ? અને નિર્દોષ બાળકોને પરણાવી જગતમાં સાસુ સસરા કહેવરાવવાની જાણસાવાળી તમારી કર્ણેન્દ્રિયનો અંદરનો પડદો ફેડી શક્તિ હીન કાં નથી બનાવતાં ? ઘરમાં જલ્દી વહુ આવી કામ કરી આપે અને હું સાંગામાચીપર બેઠી બેઠી ઇ.મ. કરવાને હુદમ. ફરજંદું ઈચ્છતી. ધાતકો હૃદયની સાસુઓ ? તમારા જન્મભારમાં ધૂળ પડો હજી તેની ઉમ્મર શું ? જે ચીજની આપણને બહુજ જરૂર હોય છે અને જે ચીજ આપણને દરરોજના ઉપયોગ માટે અગત્યની છે તે ચીજ ખરીદ કરવાનો આપણે દેટલી કાળજી રાખીએ છીએ ? ચાર પાંચ દુકાનો ફરી વધારે પૈસા બેસે તેની દરકાર ન રાખતાં સારી ચીજ લેવા તરફ આપણું હમેશાં વલણ છે એવું તમો સમજીએ છતાં પરાયા કુટુંબની જે પુત્રી સાથે આપણા પુત્રને આખી જીંદગાની કાઢવાની હોય તે પુત્રી કન્યાનો યોગ્ય તપાસ કર્યો વિના છેક કાચી વયમાંજ સંસારના તાગવિનાના ક્ષવામાં અથાગ મહેનત લઈ ઉછેરેલા બચ્ચાંને ધક્કા દેવો તે કટલે દરજ્જે અ.

યોગ્ય ગણાય ? માખાપોએ આ બાબતમાં પ્રુખ્ત વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે આ બાબતમાં ઉતાવળથી અલગું રહેવું વધારે લાભ કર્તા છે. કારણ આ કાંઈ એવી ચીજ નથી કે જે પાછળથી નહીં પસંદ પડે તો ઉપયોગમાં નહીં લઈએ. આ કાંઈ એવું રમકડું નથી કે જેના અભાવ વખતે અભરાઈપર મુકી શકાય. પોતાના સંતાનનું શુભ ઈચ્છતા માખાપોએ આ બાબતમાં ખૂબ વિચાર કરી, પોતાના સંતાનોને સંસાર સાગરપર મુસાફરી કરવા યોગ્ય પત્ની રૂપ નાવ મેળવી આપવું કે જ્યાં મુસાફરીમાં કશીપણ નકતર વિના સહેલથી રસ્તો કપાય—ઉતાવળ કરવાથી ઝોછી પરિક્ષા થઈ શકે છે ને તેથી ગાળડાવાલા નાવ સ્વીકારવાં પડે છે જેનું દુઃખદ પરિણામ એજ થાય છે કે અરધી મુસાફરીએ, અંદર મુસાફર સુદ્ધાનાવ તળીએ બેસી જાય છે. જે ભાગ્ય દેવીની મહેર હોય તો આ આફતમાંથી કદાચ બચે તો તેમાંથી બચી બીજી આફતમાં આથડવું પડે છે. અને “કર્મે કલ્મેડુંને જગમાં વગોણું” એ વાક્યના અનુભવ કરવાનો વખત આવે છે. કન્યાઓને કશી વ્યાધી નહીં હોવાથી ઉકરડાની માફક શરીરમાં વધતાં વાર લાગતી નથી. તેથી ઉજડું બાળકો અર્વાચીન કેળવણીના અવ્યવસ્થિત બોજથી એવાં દુખાઈ ગયેલા હોય છે કે જેમ જેમ ઉમરમાં તેઓ વધતા જાય છે તેમ તેમ શરીરમાં ક્ષીણ થતા જાય છે જેનું પરિણામ ઉપલા વાક્યનો અનુભવ કરાવે છે. બ્રાહ્મણ, વાણીઆ જેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતીઓમાં ચોરીના ચાર આંટા ફરી ચૂક્યા એટલે પછી બાળકોઓને માત્ર પતિ ઉપરજ સર્વ સુખનો આધાર રાખવો પડે છે. જગત્કર્તાના આપેલા આ ફેસલાપર તેઓ અપીલ કરી શકતી નથી અને કદાચ કોઈ હિમ્મતનું હથીઆર ગ્રહી અપીલ કરવાની કોશિષ કરેતો તેની અપીલ સાંભળનારજ કોઈ મળતું નથી.

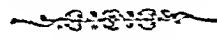
સર્વોત્તમતાના શિખર પર ફરકતી વિજય પતાકાથી શોભીતો આ આર્યાવર્ત દેશ જે આ અખિલ વિશ્વપર આવેલા વિવિધ પ્રદેશોમાં સર્વથી અધિક પ્રસંશનીય ગણાતો અને જેની મહત્તાની આપણી સન્મુખ હજારો સાબીતીઓ છે. જે દેશ એક વખત પૃથ્વીનું પારસમણી ગણાતો અને જે આ દુનિયાનું નાક હતું જેના પ્રદેશની રૂઝ, દૂધ ભૂમીપર સ્વેચ્છાએ ઉગી નીકળતી વનસ્પતીઓ અને કરોગોપર રામબાણ ઔષધી તરીકે વપરાતી તે દેશની યુવાવસ્થાનું પુનઃ ભાન થતાં હે વાંચનાર ? તારા મનની કેવી સ્થિતિ થાય છે ?

તેનો વિચાર કર ક્યાં ગઇ પૂર્વની સિદ્ધિ ? ક્યાં ગઇ પૂર્વની જહોજલાલી ? ક્યાં ગયા પૂર્વેના રણધીરો ? ક્યાં ગયું તમારું સૌ વર્ષનું આયુષ્ય ? ક્યાં ગયા તમારા પૂર્વેના સદ્ગુણો સર્વ ગયું. “ નીતિ ગઈ, રીતિ ગઈ, પ્રીતિ ગઈ, શાન્તી ગઈ, લક્ષ્મી, કળા, કીર્તિ કુલીનતા, કાન્તી પણ આલી ગઈ. હવે રહ્યું શું ? કચરો. અનીતિ વધી, વ્યભીચાર વધ્યો, જૂઠું વધ્યું, આયુષ્ય ઘટ્યું. દોલત ઘટી, ખરો પ્રેમ પ્રાચીન પ્રેમીઓની સાથે ગયો. સર્વ થયું પણ સાધી થયું ? કારણ તપાસો ખૂબ વિચાર કરતાં છેક મૂળ સુધી જતાં તેનું કારણ “ ખાળ લગ્ન ” શિવાય બીજું કશું નહીં મળે.

ખાળ લગ્ન ! અરે ખાળ લગ્ન ! તાહરા હરામી દોરથી ઢેટલા તરણ બાલક અને ખાળકીઓના અવતાર ધૂળધાણી થઇ ગયા છે ? અરે ખાળ લગ્ન ! ઉછરતી અણખીલી કળીઓને કાપી નાંખી ઢેટલી ખાળાઓના શ્રાપ તેં વોરી લીધા છે ? અને નવાઈ જવું એ છે કે હજી તારૂં યૌવન ચાલુ છે. અરે ખાળ લગ્ન ! ઢેટલા ખાળકાના સુખના ઉદય થતા સૂર્યને તેં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંકટો રૂપ વાદળીઓથી ઢાંકી દીધો છે ?

સ્વાર્થમાં અંધ થઈ ગયેલા માખાપો ? તમારા ફરજંદોનો ભવિષ્યનો પ્રથમ વિચાર કરી પછીજ આ કાર્ય કરો ! તમારો સ્વાર્થ સરે તેમાં સંતોષ ન માનો ? ખાળ વિવાહના અનાચારનો ઉદય ન ઇચ્છો ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! ધિક્કાર, ધિક્કાર, હજરવાર ધિક્કાર હોજો આ ખૂરા રિવાજને અને ધિક્કાર હોજો તે રિવાજ પ્રચલીત કરનારને અહા ! આટલી વસ્તીવાળા હીંદુસ્તાનમાંથી એવા માઘના પુત્ર કોઇ નથી કે જે આર્ય અખળાઓનું રક્ષણ કરવા અનીતિ વર્ધક ખાળ લગ્નનો જડમૂળથી નાશ કરી, આર્યોની સંસાર સ્થિતિ સુધારી, તેઓના આશીર્વાદ ગૃહણ કરી સ્વદેશ સેવા ખજાવવા યોગ્ય પગલાં ભરવાં કરી ભીતિ વગર આગળ પડે, આર્ય બંધુઓ ! આપણામાં ન્યાયજ્ઞ ક્યાં છે ધર્મ ક્યાં છે ? નીતિ ક્યાં છે ? દયા ક્યાં છે ? કદાચ કમનશીબે ઝોરી ; માતા વીગેરે ઉપદ્રવથી પતીમરી જાયતો કદરૂપી ખતાવી દુઃખના દરિયામાં તેને હડ-સેલી મેલવી એ આપણા આર્યોની દયા ?

સામાન્ય નીતિ.

અનુગતું સતાં વર્ત્મ કૃત્સ્નં યદિ નશક્યતે
 સ્વલ્પમપ્યનુ ગન્તવ્યં માર્ગસ્થો નાવસીદતિ ॥ ૧ ॥
 પ્રત્યહં પ્રસવેક્ષેત નરશ્ચરિત માત્મનઃ
 કિંનુમે પશુભિસ્તુલ્યં કિંનુ સત્પુરુષૈ રિતિ ॥ ૨ ॥
 સદ્ગિરેવ સહાસીત સદ્ગિઃ કુર્વાત સંગતિઃ
 સદ્ગિર્વિવાદં મૈત્રીંચ નાસદ્ગિઃ કિંચિદાચરેત્ ॥ ૩ ॥
 ન દ્વિષન્તિ ન યાચન્તે પરનિન્દાં ન કુર્વતે
 અના દૂતા નચાયાન્તિ તેનાબ્માનોઽપિદેવતાઃ ॥ ૪ ॥
 પઠતો નાસ્તિ મૂર્ખત્વં જપતો નાસ્તિ પાતકં
 મૌનિનઃ કલહો નાસ્તિ નભયંચાસ્તિ જાગ્રતઃ ॥ ૫ ॥
 સુમન્વિતે સુવિક્રાન્તે સુકૃતૌ સુવિચારિતે
 પ્રારંભે કૃત બુદ્ધીનાં સિદ્ધિ રવ્યભિચારિણીઃ ॥ ૬ ॥
 નાલસાઃ પ્રાપ્નુવન્ત્યર્થાન્ ન શઠા નચ માયિનઃ
 નચ લોક રવાઙ્ગીતા નચ શશ્વ ત્પ્રતીક્ષિણઃ ॥ ૭ ॥

મુશ્કેલ એવા સત્પુરુષના માર્ગ તરફ જો જવાને શક્તિવાન થવાય તો
 જરા પણ તે રસ્તો લેવો કારણ સારા રસ્તાપર ઉભેલો મનુષ્ય પણ દુઃખ નથી
 પામતો ૧ શું મારું “ચરિત્ર” પશુના સરખું છે ? કે સત્પુરુષના સંમાન છે ?
 એ પ્રમાણે પોતાના ચરિત્રનો મનુષ્યએ હમેશાં તપાસ કરવો ૨ સત્પુરુષની સાથે
 વસવું તે સત્પુરુષનીજ સંગતી કરવી સત્પુરુષ સાથેજ વાદ અને મૈત્રી કરવી પણ
 દુઠ મનુષ્ય સાથે કંઈ પણ કામ ન પાડવું ૩ કોઈનો દ્વેષ નથી કરતા તેમ
 યાચના નથી કરતા પારકી નિંદા પણ નથી કરતા તેમજ વગર બોલાવે કોઈને
 ઘેર જતા નથી તેથી “એટલા સદ્ગુણો ને લીધે” પથ્થર પણ દેવતા કહેવાય
 છે ૪ અભ્યાસ કરનારમાં મૂર્ખપણું હોતું નથી, માણતોજ્ય વગેરે ધર્મરતી
 ભક્તિ કરનારને પાપ હોતું નથી, મુંગા મનુષ્યની પાસે કલ્પેશ હોતો નથી, અને
 જગતા મનુષ્યને ભય હોતો નથી. ૫ સારી રીતે વિચારી, સારી રીતે તપાસીને સારી
 કૃતીથી, સારા અતુલવથી, સારી બુદ્ધિવાળાની કરેલા પ્રારંભની સિદ્ધિ તુર્તજ સારી
 મળે છે. ૬ આળસુ માણસ દૃવ્ય મેળવી નથીશકતો તેમ શબ્દ “સુચ્ચો”
 માણસ; ને સુચ્ચાઈ કરનારો પણ દૃવ્ય નથી મેળવી શકતો લોકના રિવાજથી
 ખીતેલો તેમજ હમેશાં વહેમી માણસ પણ દૃવ્ય મેળવી શકતો નથી. ૭.

ચિન્તનીયાહિ વિપદાં આદાવૈવ પ્રતિ ક્રિયાઃ
 નકૂપ સ્વનનં યુક્તં પ્રદીપ્તે વન્હિના ગ્રહે ॥ ૮ ॥
 વરં દારિદ્ર્ય મન્યાય પ્રભાવાદ્વિભવાદિહ
 કૃશતાભિમતા દેહે પીનતા નતુ શોફતઃ ॥ ૯ ॥
 સ્ત્રી વિનશ્યતિરૂપેણ બ્રાહ્મણો રાજસેવયા
 ગાવો દૂર પ્રચારેણ હિરણ્યં લોભ લિપ્સયા ॥ ૧૦ ॥
 અતિ દાનાત્ વલી વદ્ધો હ્યતિ માનાત્સુયોધનઃ
 વિનષ્ટો રાવણો લૌલ્યાદતિ સવત્ર વર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥
 યુક્તિ યુક્તં પ્રગ્રહીયાત્ વાલાદપિ વિચક્ષણઃ
 રવેરવિપર્યં વસ્તુ કિંન દીપઃ પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૨ ॥
 વૃથાવૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તસ્ય ભોજનમ્
 વૃથાદાનં સમર્થસ્ય વૃથાદીપો દિવાપિચ ॥ ૧૩ ॥
 અજાયુદ્ધમૃષિશ્રાદ્ધં પ્રમાતે મેઘઢંવરં
 દંપત્યોઃ કલહ શ્ચૈવ પરીણામે ન કિંચન ॥ ૧૪ ॥

આગળથીજ વિપત્તિના ઉપાયનો વિચાર કરવો જોઈએ; કારણ અગ્નિથી ઘર સળગ્યા પછી કૂવો ખોદવો શું કામનો ? ૮ આ જગતમાં અન્યાયથી દ્રવ્ય મેળવ્યા કરતા દારિદ્ર્ય અવસ્થા ભોગવવી મારી, જેમકે શરીરમાં સોજ ચડ્યાથી ખૂબ જાડા કહેવાઈએ તે કરતા દુબળા કહેવાઈએ એ ઘણું સારું ૯ સ્ત્રી બહુ રૂપથી નાશ પામે છે, બ્રાહ્મણ રાજસેવાથી નાશ પામેછે, ગાઈએ બહુ દૂર જવાથી નાશ પામે છે, અને મોતું બહુ લોભ કર્યાથી નાશ પામે છે ૧૦ અત્યંત દાન કર્યાથી જો કે તે સારું હતું તો પણ અતિશય કર્યાથી બળીરાજ બંધાઈ ગયો અતિ માનનો ઇચ્છાથી દુર્યોધનનો નાશ થયો તેમજ રાવણ બહુ અહંકારથી નાશ પામ્યો માટે અર્ધ સ્થળે અતિશયપણું છોડવું અર્થાત્ કોઈ કાર્ય હૃદયથી બહાર ન કરવું ૧૧ ડાહ્યા માણસે ચોગ્ય વસ્તુ બાજક પાસેથી પણ ગ્રહણ કરવી જેમકે રવિની દષ્ટિમાં ન આવે એવી વસ્તુ પર દીવો શું નથી પ્રકાશ કરતો ? અર્થાત્ કરેછે ૧૨ સમુદ્રમાં થયેલી વૃષ્ટિ, વૃથા બાણવી તેમ તૃપ્તથેલાની આગળ મૂકેલું ભોજન વૃથા છે દ્રવ્યવાનને દાન આપવું એ વૃથા જેવું છે તેમ દીવસે દીવો કરેવો તે પણ વૃથા મમજવો ૧૩ બકરાનું ચુક રૂપીનું શ્વાહ તેમ સવારમાં મેઘનો આડંબર અને અપુરૂષનો ક્વેશ એટલી વસ્તુનું પરિણામ કાંઈ હોતું નથી ૧૪

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગ્રહે દુશ્ચરિતાનિચ
 વશ્ચનં ચાપમાનંચ મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૫ ॥
 અવૃત્તિકં સજેદેશં વૃત્તિં સોપદ્રવાં સજેત્
 ત્યજેન્માયાવિનંમિત્રં ધનં પ્રાણહરં સજેત્ ॥ ૧૬ ॥
 સૌહૃદેન પરિસક્તં નિઃસ્નેહં સ્વલવચ્ચજેત્
 સોદરં ભ્રાતરમપિ કિમુતાન્યં પ્રથક્ જનમ્ ॥ ૧૭ ॥
 સજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કલંત્યજેત્
 ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે હ્યાત્માર્થે પૃથિર્વોં ત્યજેત્ ॥ ૧૮ ॥
 ધનિકઃ શ્રોત્રિયો રાજા નારી વૈદ્યસ્તુ પંચમઃ
 પશ્ચયત્ર નવિદ્યન્તે નતત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૧૯ ॥
 નકશ્ચિદપિ જાનાતિ કિંકસ્યશ્વો ભવિષ્યતિ
 અતઃ શ્વઃ કરણીયાતિ કર્યાદયૈવ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૦ ॥
 પરદારા નગન્તવ્યાઃ સર્વ વર્ણેષુ કઠિંચિત્
 નહીદ્વષમનાયુષ્યં ત્રિષુલોકેષુ વિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

ધનનો નાશ, મનનો સંતાપ, પોતાના ઘરના નધારા આચરણો, પોતાનું
 ડગાવું, તેમજ પોતાનું થયેલું અપમાન, એટલાવાનાનો કાલ્યા માણસે બાહાર
 પ્રકાશ ન કરવો, ૧૫ જેમાં કાંઈ ધંધો ન હોય, એવા દેશને છોડી દેવો તેમજ
 જેમાં ધણું સંકટ હોય તેવા ધંધાને છોડી દૂર દેવો અને કપટલાવથી વર્તનાર
 મિત્રને છોડી દેવો તથા માણસો નાશ કરે એવું ધન હોય તો તેને પણ છોડી
 દેવું ૧૬ સૌહૃદ તેમ સ્નેહ વિનાનો એવો પોતાનો, સગો ભાઈ હોય તો પણ તેને
 ખજ જેવો ગણી છોડી દેવો. ત્યારે બીજા માણસને મુકી દેવો એમાં શું ? ૧૭
 પોતાનું કુળ એક માણસથી બગડતું હોય તો તે માણસને તત્ત્વ દેવો અને
 ગામ ખરાબ હોય તો તે ગામમાં પોતાનું ભેડે કુટુંબ હોય છતાં તેડું ખરાબ
 ગામ છોડી દેવું તેમ જો દેશ ખરાબ હોય તો ગામને છોડી દેવું ને
 પોતાના આત્માને પ્રસન્ન રાખવા સારૂ પૃથ્વિનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૮ ધનવાળો
 માણસ, બાતમીદાર, રાજા, નદી અને પાંચમો વૈદ્ય એ પાંચવાનાં જ્યાં નથી હોતાં
 યાં એક દિવસ પણ ન રહેવું ૧૯ કોઈ પણ માણસ એમ નથી બાણતું કે
 આ માણસનું કાલ શું થશે એ માટે કાલ જે કરવાનું કામ હોય તે બુદ્ધિવાન
 રૂપે આજેજ કરવું ૨૦ સર્વ વર્ણમાં કોઈ દિવસ પારકી સ્ત્રીનું સેવન ન કરવું કારણ
 એના જેવું આયુષ્ય આણું થવાનું સાધન ત્રણ લોકમાં બીજું કોઈ નથી. ૨૧

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૭ મું]

વૈશાખ સવત ૧૯૫૫

[અંક ૭ મે]

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

જીવરૂપ કોકિલ પ્રત્યે ઉક્તિ, -

રાગ સારંગ.

- હે પ્રિય કોકિલ ! કલરવ મધુર કરી હરિરસ તું પીને
 એ છે સુખરૂપ ભજ ભજ અન્ય ઉપાધી સર્વ તજીને દેં ૧
- નરદેહ તરુવરમાં પેસી મહતી 'શાલા' ઉપર વેસી
 કરયાદ શ્રી નટવર નવવેશી-હે પ્રિય ૨
- એ તરુવરને સારૂ મારી ફલરૂપ મદાપણ તે જાણી
 ચૈત્ત્વ મધુરી કરવાળી-હે પ્રિય ૩
- સુખદુઃખ રૂપી ફલ છે તેમાં ત્રિગુણી છે મૂલ સદા જેનાં
 એ વૃક્ષ અમુલ્ય તું છોડીશ માં હે પ્રિય ૪
- ઉત્તમ સુખરૂપી જે ફલ છે મધુરાં તે ફલને તું ગ્રહજે
 દુઃખરૂપી ફલ ને સદા તજજે-હે પ્રિય ૫
- રસચૌરથી એ ભરપૂરજ છે એ ઉત્તમ રસને પણ ગ્રહજે
 પછી કરિમીઝે સ્વ મન હરજે-હે પ્રિય ૬
- છેપદ્દે દુર્ગુણ એ તરુવરમાં તે અંગે તારે નવધરવા
 સાચુ કહુલુ આ ભવ તરવા-હે પ્રિય ૭
- દેશી તરુસૈમ્પત્તવા વાલુ અટૃર્શાલાથી ઢીસે સારૂ
 નવંછિદ્રો તે મહિ નિહાલું-હે પ્રિય ૮

૧, અત કશણ ૨, સત્વગુણ, રજેગુણને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણ રૂપમય સમજવાં
 ૩, ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષરૂપી ચારરસ. ૪, રાગ, દ્વેષ, ક્રુધા, પિપાસા, લોભ, ને મોહ
 રૂપીપદ્દ દુર્ગુણ. ૫, સમ્પદાતુરૂપ સમ્પત્તવા ૬, પંચમહાભૂત, મન બુદ્ધિ, અને અહંકાર રૂપઅષ્ટ
 સામ્યા, ૭, જે આખના, જે નાકના, જે કાનના, એક મુખતુ અને જે શુદ્ધ તથા ઉપસ્થનાં મળ્યા
 તપ છિદ્રો

દેશપત્રો થી પૂરણ તે છે આમ્રોથી સ્વાદ અધિકદે છે	
માટે પરિપૂરણ થૈ રહેજે—હે પ્રિય૦	૧
જે છે પક્ષી એક તુજ પાસે તેનેજ ગળી તું સુખરાણી	
મજજે તેને રીતે સ્વાસી—હે પ્રિય૦	૧૦
એ પક્ષીને ઈશ્વર ગણવા તે રૂપ અસંહિત તું વનવા	
દામોદર કહે મજ ભવ તરવા—હે પ્રિય૦	૧૧

एक वृद्ध पुरुषनो धर्ममा उत्साह.

દીવસ ૧ લો.

પ્રભાત વાયુ વાવા લાગ્યો. પૂર્વદિશા અરુણોદય થવાને લીધે રતાશવાળી લાગવા મંડી. રાજ વિનાતિ રાજ કચેરીમાં રાજ આવતાં રાજ્યાધિકારી-ઓનાં મુખ જમ મ્હાન બનેછે તેમ ચન્દ્રમા, મ્હાન તેજવાલો (ક્ષીણ) થવા લાગ્યો તારામંડલ પણ અંખું પડવા લાગ્યું.

પ્રથક્ પ્રથક્ થૈ ગયેલા આકાશ માંહેલા તારા મોતીની સમાન ઝીણા ભાસવા લાગ્યા. ચન્દ્રમા અસ્તાચળ ઉપર અવલંબી રહ્યો રવિ ઉદયાચલના મસ્તક ઉપર આવવાને પુર્ણ ઉલ્લાસથી તૈયાર થૈ રહેલો હતો. ચન્દ્રવિકાસી કમળો તેના વિરહથી ખીડાઇ જવા લાગ્યાં માળામાં પક્ષિઓનો ઢોલા-હલ થૈ રહેલો હતો સદ્ગુરના સમાગમથી મનુષ્યના અન્તઃકરણમાં રહેલ અંધાર (અજ્ઞાન) જમ દૂર થાયછે તેમ સૂર્યની પ્રતિભા માત્રથીજ અંધારૂં દૂર થવા લાગ્યું. મયૂરો પોતાની “ક્રકા”વાણીથી મનુષ્યોના મન હરણ કરતા હતા. આવખતે એક સાધારણ ધરની ઝાશરીમાં કાથાની રસીથી ભરેલા ખાટલા ઉપર એક સાધારણ ગાદલું પાથરી સૂતેલો એક વૃદ્ધ પુરુષ પ્રભાત થયું જાણી આંખો ચોળતો ચોળતો; પ્રાતઃકાળે ઇશ્વરનું સ્તવન કરવાના શ્લોકો બોલતો બોલતો; માથેથી ઝોઢેલું ખસેડી બેઠો થયો, અતે તરત જુના જમા-નાની રીત પ્રમાણે પોતાના જમણા હાથની હથેળી જેમ ધરના આંગણમાં રહેલ તુલસી માતાનાં દર્શન કરી નીચે પ્રમાણે પ્રભાતીયાં ગાવા લાગ્યો.

ભૈરવ ત્રિતાલ.

ભૂર ભયો અખ જોગા મનવા, હરિદા નામ સંભારો; ૮૦
 સુતાં સુતાં રેન વિહાની, અખતૂમ નિઃનિવારો;
 મંગલકારી અમૃતવેલી, સ્થિર ચિત્તકાજ સુધારો; ભૂં ૧
 ખિન ભર જોતું યાદ કરેગો, સુખ નિપજ ગો સારો;
 વેલાખીતે હે પસ્તાવો, ક્યુંકર કાજ સુધારો; ભૂં ૨.
 ધર વ્યાપારે દિવસ ખિતાવ્યો, રાત્રી નિંદ ગમાયો;
 ઈન પહેલાં નિધિ ચારિત્ર આદર, જ્ઞાનાનંદ રમાયો; ભૂં ૩.

ઉપરનું ભજન સાંભળી આસપાસનાં લોકો જાગી ઉઠ્યાં તે લોકોમાં દોઝ સારા મનુષ્યો હતાં તે, તે ડોસાનું કિર્તન સાંભલી જાગીને એક કાન દઈને સાંભળવા બેઠાં અને અન્તઃકરણમાં પૂર્ણાનંદ માનવા લાગ્યાં. તથા મોઢેથી કહેવા પણ લાગ્યાં કે વાહ ! બુઢા કાકા વાહ ! ધન્ય છે, સવારમાં ઉઠીને મજાનાં ટેવાં અસરકારક પદો ગાય છે ?

ઉપરની કવિતા સાંભળી ટેટલાંક આસ્તિક મનુષ્યો તે બુઢા પાસે આવી બેઠાં અને કહેવા લાગ્યાં કાકા ! તમારૂં ભજન સાંભલી અમારૂં મન બહુ રાજ થાય છે માટે ખીનું ભજન જોલો આ સાંભલી બુઢા કાકા નિચે પ્રમાણે ખીનું ભજન જોલ્યા.

રામત્રી.

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ-ધટ સાથે ઘડિયાં.
 ટાલ્યાં તે કોઈનાં નવટળે, રઘુનાથનાં જડીયાં. મું ૧
 નલ રાજ સરખો નર નહિ, દમયતી રાણી.
 અરધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. મું ૨
 પાંચ પાંડવ સરખા બાંધવ, જેને દ્રૌપદી રાણી.
 બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. મું ૩
 સીતાજી સરખી સતી નહીં, જેને રામચંદ્ર સ્વામી.
 રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહાદુઃખ પામી. મું ૪
 હરિશ્ચંદ્ર રાજ સત્યવાદીયો, તારા મતિ જેની રાણી.
 તેને વિપત પડી ઘણી, ભર્યા નિચ ઘેર પાણી. મું ૫

આ ભજન પૂર્ણ ગાઇ રહ્યા પછી ડોસાએ એક ઉંડો નિશ્વાસ નાખ્યો. કેમ જાણે પોતે પૂર્ણ દુઃખમાં દૂબેલ હોવા છતાં જ્ઞાનદ્વારા તે દુઃખને દૂર ખસેડવાને કોશેષ કરતો હોય ! એવું તેની મુખ મુંદ્રા ઉપરથી જણાવા લાગ્યું. ગંભીર ચહેરો ખતી ગયો. પુનઃ નિશ્વાસની સાથે—હરિહરિ !! આવા શબ્દો ડોસાના મુખમાંથી નિકળ્યા.

પુનઃ નિશાસો નાખતાં ડોસાને જોઈ—પાસે બેઠેલા મનુષ્યો—માંહીથી પ્રીતમલાલ નામનો એક મનુષ્ય બોલ્યો કાંકા ! “સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ” આવાં કીર્તનો બોલી અમને બોધ આપોજો છતાં તમે પોતે અન્તઃકરણમાં ખિન્ન કેમ રહો છો ? જાણ્યા છતાં અન્વાગમાં ગોથાં કેમ મારો છો ? સમજી યઈને મુઝાવા લાગ્યા છો ?

ખુદો કહેવા લાગ્યો પ્રીતમલાલભાઈ ! અનેક રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરી મનને નિવારું છું ; પરન્તુ આ દુનિયાના અનેક મુર્ખતા ભરેલા મનુષ્યો તથા હાલના સુધારામાં લીન થયેલાં બાલકોની ઉચ્છ્રંખલતા તરફ દૃષ્ટી જ્યાં કરે છું ત્યાં મારું મન સ્થિર ન રહેતાં ઉછાલા માર્યાકરેછે, ઘણું અન્તઃકરણમાં સમજું છું કે ગમે તેમ હું કરીશ તોપણ મારું કશું વલવાનું નથી, કુધારાને અંગીકાર કરનારા બાલકો કદીપણ સ્વધર્મનું અભિમાન રાખી. સ્વધર્મ પરાયણ થવાના નથી તોપણ મારું મન એ વિષે વૈરાગ્ય પામી ગ્લાની પામતું અટકતું નથી શુંસ્વધર્મનો તો કેવળ નાશજ થશે ? આમને આમ આપણા લોકોમાં પરસ્પર કુસંપ શું વધતોજ જશે ? સ્વધર્મ પરાયણ રહી આર્ય ભૂમીને ઉદ્દોગાદિથી ઉત્તેજન કોઈ નહિ આપે શું ? આમ છેક તેને નિસ્તેજ બનાવી દેશે શું ? હરિહરિ !! સ્વધર્મભિમાની તથા સ્વદેશભિમાનો મનુષ્યોનો નાશજ થવા માંડ્યો ? આટલું કહેતાં ડોસાની આંખમાંથી અશ્રુ ધારાઓ વહેવા લાગી; ધીરે ધીરે આંસુઓ લુછી નાખીને પછી ડોસાના શબ્દોથી જના અન્તઃકરણમાં પૂર્ણ અસર થયેલ છે એવા પ્રીતમલાલ તરફ દૃષ્ટી રાખી કહેવાલાગ્યા. ભાઈ પ્રીતમલાલ ! આ સઘળા વિચારોદ્વારા જ્યારે અન્તઃકરણ બહુ ગભરાય ત્યારે “સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ” વિગેરે ભજનોદ્વારા બોધ ગ્રહણ કરી મારા મનને જરા તરા વાળું છું પરંતુ ભાઈ ! કહેવાનું એક જ મનુષ્ય સ્વધર્મ રહિત હોય તે મનુષ્યને હું મનુષ્યમાં નથી ગણતો.

આહારનિદ્રાં ભય મૈથુનંચ સામાન્યમેતદ્ પશુભિર્નરાણાં.

ધર્મોદ્દિષ્કોઽધિકૈવનાન્યઃ ધર્મેણહીનાઃપશુભિસ્સામાનાઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય, અને સ્ત્રીસંગાદિક સાંસારિક ક્રિયાઓમાં પશુ-આદી પ્રાણિઓ અને મનુષ્યોની સરખીજ લાવના હોય છે. ત્યારે તે પ્રાણિઓ કરતાં મનુષ્યોમાં અધિક શું છે કે “ધર્મ” જ્યારે તે ધર્મ મનુષ્ય ગ્રહણ કરતો નથી ત્યારે મનુષ્યમાં અને પશુવર્ગમાં કાંઈ ભિન્ન ભાવ ન રહેવાથી તેપણ પશુમાંજ ગણાય છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે

તતઃસ્વધર્મ કીર્તિંચ હિત્વાપાપ મવાપ્સ્યસિ

જો તું પોતાનો ધર્મ તથા કીર્તિની દરકાર નહિ ગણીશ તો મહા પાપ લાગી જતીશ.—પરંતુ હાલના ઉચ્છ્રંખલ જીવાનો યા શાસ્ત્રની કયાં દરકાર રાખે છે ?

વેદ શાસ્ત્રની વાત ન માને ભલે હોય કહ્યું લગવાને.

જય મરડાતા અભિમાનેરે હાય હાયરે હિન્દુપણું જય હાલ્યું
(કેશવકૃતિ)

સત્ય સ્વધર્માભિમાની કોણ રહ્યું છે ? ઇશ્વરની કોણ દરકાર કરે છે ? પાપથી કોણ કરે છે ? આચારમાં કોને આસ્થા છે ? સત્ય વિચાર કરનાર કોણ છે ? પારમાર્થિક વૃત્તિ કોની છે ?

પીક પાલવામાં માત્ર પૂરા શબ્દ જોલવામાં એક શૂરા

સ્નેહ સંબંધમાંહી અધુરા હાય હાયરે હિન્દુપણું જય હાલ્યું.
(કેશવકૃતિ)

માત્ર શરીર સાફ રાખવામાં ભપકાદાર કપડાં પહેરવામાં, ડાહી ડાહી વાતો કરવામાં, લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરવામાં મથનાઓ શરવીર છે; પરંતુ સ્નેહ કે સંબંધ શું કહેવાય તેની કોણ દરકાર રાખે છે. ! સન્માર્ગે એક અરધી આપવી હોય તો તેને માટે આનાકાની કરે પરંતુ સોડા, ખરક, આદિ ધર્મ શ્રદ્ધ કરનારા પદાર્થો ગ્રહણ કરવા હશે તો તેમાં પૈસા ખર્ચતાં જરાપણ મન નહિ અંચકાય, આધુનિક દુષ્ટ પદ્ધતિનો મારે કેટલોક હેવાલ કહેવો ? આટલું કહેતાં સ્વધર્માભિમાની કોસાને વળી આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં.

પ્રીતમલાલ—કાકા ગલરાઓછો શાને મોટે ? કોઈની ફિકર આપણે શાની કરવી ? આપણે આપણું સંભાળવું. બીજાઓ ગમે તેમ કરે.

બુઢા કાકા—ભાઈ મારા મનમાં આ માફ અને આ પરાયું એવો ભાવ આવતોજ નથી. જે એમ હોય તો આંખમાં આંસુ શાના આવે;

અર્થનિજ:પરોવેતિ ગણના લઘુચેતસાં

ઉદારચરિતાનાં તું વસુધૈવ કુટુંબકં

આવો ભાવ કાયમ મારા ચિત્તમાંથી ન ખસતાં હું ગભરાઉં છું, ઇશ્વર પુત્ર: સર્વને સ્વધર્મનિષ્ઠ બનાવી માફ મન ક્યારે શાન્ત કરશે ? તે સૂઝતું નથી.

પ્રીતમલાલ—કાકા ! આમ અન્ત:કરણમાં એકલા એકલા ગભરાયા કરો. તેથી તમારો વિચાર પાર પડશે એમ હું ધારતો નથી; પરન્તુ જટલા આપણી આસપાસના લોહો છે તેને એકઠા કરી તમે હમેશાં બોધ આપવા લાગો જ્યથી તેટલા લોહોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય; એટલે તે બીજાને કહે અને તે વળી ત્રીજાને કહે, એમ કરતાં કરતાં સુધારો થાય; અને લોહોનું મન તમારા વિચારને મળતું આવે.

બુઢા કાકા—ભાઈ પ્રીતમલાલ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે એ વચનો મને ખરાં લાગ્યાં પરન્તુ હું બુઢો છું દરેકને ઘેર જઈ તેડી લાવવાને અશક્ત છું માટે તે કામ તમારે કરવાનું છે.

પ્રીતમલાલ.—બહુ સાફ કાકા અત્યારે તો હવે આઠ વાગી ગયા છે ભોજનનો સમય નિત્ય કર્મમાંથી પરવારીશ ત્યાં થશે; માટે જમી આવી, સધ-જાને એકઠા કરું એટલે આપશાસ્ત્રાનુસાર સંખ્યોધ આપો.

બુઢા કાકા—ભાઈ મારો મુખ્ય આશય બાલકોને બોધ આપવાનો છે; અને તેઓ જમ્યા પછી અભ્યાસ કરવાને માટે સ્કૂલમાં જાય, જ્યથી તેઓને સાંભળવાનું ન બને; તેમ બાળ નોકરીવાળા લોહો નોકરીએ જાય; જ્યથી તેઓ પણ ન સાંભળી શકે માટે એવો વખત રાખવો કે જ્યથી કોઈને અડચડ ન આવે બાળકોને અભ્યાસમાં ખામી પણ ન આવે અભ્યાસમાં ખલેલ પોચાડવાનો મારો આશય નથી પરન્તુ અભ્યાસ જરી રાખતાં સ્વધર્મપરાયણ સર્વને કરવાનો મારો આશય છે.

પ્રીતમલાલ—ત્યારે આપ કહો તે સમય રાખીએ.

બુઢા કાકા—સવારના માત્ર ૭) થી ૮) એક કલાકનો સમય રાખવો જ્યથી કોઈને કશી અડચણ ન આવે—જે વધારે સમય રાખીએ તો પાછાં બાળકોને પાઠ કરવાનો વખત ન મળે તેમ આપણને પણ નિત્યકર્મ કરવાનો વખત ન મળે.

મહાત્મા ચાળકચ

(શાસ્ત્રી પ્રાણવન હરિદર.)

(સાધણ ગયા અંકને પાને ૧૧૨ થી)

આ વેળા દાશવર્માએ વિચાર કર્યો કે હવે મને નો ડોઘ પણ રીતે જીવતો મૂક, એ આશા નથી. માટે આલ હુંજ પોને ચંદ્રગુપ્તનો અંત આણીને મરતાં મરતાં એટલો થય લઈ જાઉં. એવો વિચાર કરીને તેણે કમાનની કળના પ્રહારથી ચંદ્રગુપ્તની બ્રાંતિથી હાથિણી ઉપરજ વિશેષકને પૂરે કર્યો. અને વિશેષકના સીપાઈઓએ પત્યરોના મારથી દાશવર્માને પૂરે કર્યો. ચંદ્રગુપ્ત ઉપર આવી થાત કંઈ એકજ નહોતી, પરંતુ રાજવૈદ્ય અભયદત્તને પણ તેણે ગુપ્ત રીતે ફેડયો હતો. તેણે ચંદ્રગુપ્તના પીવાના ઔષધમાં ઝેર ભેળવ્યું હતું. આણંદજી તે જાણવાથી વૈદનેજ તે ઔષધ પાછને યમપુરીમાં રવાના કર્યો.

કેટલાક દિવસો પછી રાજમહેલનો હજુરી મોટા ઠાઠમાઠમાં રહેતો તેના જોવામાં આવ્યો. આ ઉપરથી તેને શક આવ્યો કે આ ટૂંક પગારદાર આટલો ઠાઠમાઠથી રહે છે તેનું કારણ શું હશે ' ત્યાર પછી તેને પોતાની પાસે બોલાવીને આણંદજી ખૂમ ધમકાવીને પુછતાં તે ગભરાઈને આહુઅવજું કંઈ કંઈ બોલી ગયો. તે ઉપરથી આણંદજી તેને રીણાવી રીખાવીને મારી નખાવ્યો. તે પછી આણંદજી ચંદ્રગુપ્તના શય્યામંદિરની જાને તપાસ કરીતો એક ઠેકાણે ભીંતમાંથી કેટલીક કીડીઓને દાણા લઈ નીકળતી દીડી. તે ઉપરથી તે આખા શય્યા મંદિરને બાળી ભસ્મ કરી નખાવ્યું. તેથી અંદર, રાક્ષસમંત્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનો નાશ કરવા છુપાયલા બિભત્સક વગેરે મારાઓ ઘુવાડામાં ઝુંગજાઈને આંધણાભીંત થઈ બળી ગયા.

રાક્ષસ દૂર રહીને આવી અનેક કપટયુક્તિઓ કર્યા કરતો હતો. તે જ કાંઈ કરતો, તે સ્વામી ભક્તિથીજ કરતો હતો. આણંદજી તેની અચલ સ્વામી ભક્તિ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને મન સાથે કહેવા લાગ્યો કે શત્રુપક્ષમાંનો જ્યાં સુધી કોઈ પણ રાજ્યનો વારસ હશે, ત્યાં સુધી તે લડશે. ખરેખર આવો ભક્તિશાળી મંત્રી હોય તો દેવું સાદું ! પરંતુ તે કાંઈ ધનનો ભૂખ્યો

નથી; માત્ર તે તો વટ ઉપર વર્તનારો છે. જ્યાંસુધી સર્વોચ્ચસિદ્ધિ હવે છે ત્યાંસુધી તે સુખે એસશે નહિ, તેમ એસવા દેશે પણ નહિ. માટે હવે સર્વોચ્ચ સિદ્ધિનો ઘાટ થડી નાખું. એમ વિચારી બિચારા નિરપરાધી સર્વોચ્ચસિદ્ધિ તે તપોવનમાં જ મારી નાખ્યો અને તે સમાચાર પોતાના ગુપ્તહત હવસિદ્ધિ તથા સિદ્ધિચક્રદ્વારા શકટદ્વાસે ગુપ્ત રીતે રાક્ષસમંત્રીને લખી ગાળ્યા. રાક્ષસમંત્રી આટલો વખત સુધી જતા માટે શ્રમ કરતો હતો અને જતા માટે અત્યંત આશાઓ ખાંધી હતી, તે તરતો શત્રુના હાથે માર્યો ગયો; જ્યાં તેનો ક્રોધાગ્નિ એકદમ ભભકી ઊઠ્યો. તેના શરીરમાં રહેલું શીણીત તથી ઉઠ્યું; અને હવે તે સરણ પામેલા નવ નંદોનું વૈર વાળવા માટે અને મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્તનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે કાશ્મીર, કુલ્લુત, મલયસૂત્રિ, સિંધુ દેશ પાન- સીક-હરાનીના રાજ્યમાંના પ્રતાપી રાજાઓને ધનનો લોભ દર્શાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને ગંગા તથા યજુનાના સંગમ વચ્ચેના પ્રદેશમાં મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું. એટલામાં પર્વતેશ્વરનો પુત્ર મલયકેતુ, જે પિતા પર્વતેશ્વરતા મરણ પછી લયનો માર્ગો નાશીને પોતાના પહાડી લુલ્લકમાં બસ્યો હતો, તેને રાક્ષસ મંત્રી મળ્યો અને પટણાના રાજ્યનો લોભ પ્રતાપ્યો. આ લોભ કાંઈ લોભજ નહોતો. મંત્રીએ પોતાનું દીકરું પુલ્કું કરીને મલયકેતુને કહ્યું કે, મારામાં જ્યાંસુધી પ્રાણ રહેશે, ત્યાંસુધી પટણાનું રાજ્ય હું તુંને અપાંવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. પર્વતપુત્ર બલુતો હતો કે તે મારા પિતાનો નિવ્ર છે. વળી ચાણાક્ય ઉપર તેનું મન ખિન્નતા સાથે ક્રોધાવિષ્ટ રહેતું હતું. તેથી તે તુરત મંત્રીની ખટખટમાં અગ્રેસર તરીકે દાખલ થયો.

આ સર્વ સમાચાર હતદ્વારા ચાણાક્યને કાને આપ્યા. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, આ વખતે ખગની જરૂર નથી, પણ કળની વેળા છે. ખગ કરવા જતાં ખન્ને પક્ષનાં હુજારો મનુષ્ય મરે અને મંત્રી રાક્ષસ ક્રોધનો માર્ગો લડવા જતાં રણમાં સપડાઈ બંધ તો પછી આપણી તેમ-ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રીતો છેવટે રાક્ષસને જ કરવો. આ તેમ નિષ્ફળ ઉતરે. કાઈ પણ ઉપાયથી મંત્રીને તોડે કરવો. પરંતુ આ વેળા ક્યો ઉપાય ચક્રણ કરવો ? એ સૂઝ પડતું નહતું. એકદમ દાંડ નીતિનો ઉપાય લેતાં તો પરિણામ મારું જ આવે તે ખાતરી હતી તેમ કામથી પણ તે કંઈ ચાલે તેવો નહોતો. આ ભેદનો જ સમય હોતો.

પરંતુ તે પ્રયોગમાં કયા પુરૂષોદ્ધારા કામ લેવું ? એ સૂઝ પડતુ નહોતુ. મામલો ઘણોજ ભયંકર થઈ પડ્યો હતો ઢાણ પોતાના, અને ઢાણ ત્રિશૂલ પક્ષના છે, તે જાણવું કઠિન હતું. આવા ભયંકર મામલામાં પ્રતિકૂળ છતાં ઉપરથી સ્વપક્ષનો ડોળ કરનારા ઘણા લોકો લાભ માટે ઉભય પક્ષ સેવતા હતા. તેઓને આવા પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવાથી ધારણા ધૂળધાણો થઈ પડે માટે બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી આણાક્યે ભદ્રલદ્, પુરૂષદત્ત, ડિંગરાત, બળગુપ્ત, રાજસેન લોહિતાક્ષ, વિજયવર્મા, ભાગુરાયણ વગેરે મુલટોને આ ગુપ્ત કામ કરવા માટે ચુંટી કહાડ્યા. જેઓએ નંદ સાથે થયેલા મહા વિગ્રહમાં ચંદ્રગુપ્તને બહુજ સહાય કરી હતી. એટલુજ નહિ પરંતુ તેઓ ચંદ્રગુપ્તની સાથેજ નિસ્પૃહ-તાથી નગર બહાર પણ નીકળ્યા હતા તેઓને આણાક્યે એકાંતમાં બોલાવીને સર્વ ખટપટથી વાઢક કર્યા અને કહ્યું કે; હું તમારા ઉપર ખોટા આરોપ મૂકીને તમને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરીશ, એટલે તમારે ખોટું બહાનું ફાટીને ઉપરથી અમારા દ્વેષી થઈ શત્રુ મલયકેતુની સાથે મળી જવું અને અમારા ઉપર કૃત્રિમ દ્વેષ દર્શાવ્યા કરવો. પેલા ભદ્રલદ્ વગેરે તેમ કરવાને તૈયાર થયા.

ત્યાર પછી ભદ્રલદ્ અને પુરૂષદત્તનો અધિકાર હાથીની સેના ઉપર અને ઘોડેસ્વારો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો હતો, જેમાં તેઓ ખરાખર ધ્યાન રાખતા નથી, એવો આરોપ મૂકીને આણાક્યે તેઓને તેમના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્યા. એટલે તેઓએ પ્રથમ સંકેત પ્રમાણે મલયકેતુનો આશ્રય લીધો. મલયકેતુએ પણ તેઓને પ્રથમના જવાજ હાથી અને ઘોડેસ્વારોના સેનાપતિની પદવી આપી પોતાને ત્યાં રાખ્યા. આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી ડિંગરાત અને બળગુપ્ત પણ પોતાને મળતા પગાર ઉપર અસંતોષ દર્શાવીને ત્યાંથી જઈ પહાડી રાજાનો આશરો લીધો. એટલે રાજસેન પણ મનમાં અનેક તર્ક વિતર્કો કરતો હોય તેમ ડોળ કરીને ત્યાંથી મલયકેતુને જઈ મળ્યો. પછી તેની પાછળ લોહિતાક્ષ, વિજયવર્મા, અને ભાગુરાયણ પણ સંકેતાનુસાર નાશીને મલયકેતુના રાજ્યમાં આવ્યા; જેમાં મલયકેતુએ 'સર્વને સારા અધિકાર ઉપર માનપૂર્વક નેમીને બહુજ સંતોષ્યા.

પ્રકરણ ત્રીજું.

મહોરમળી.

એક દિવસે ચતુર શિરોમણી ચાણાક્ય નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરી ભોજન આરોગી લઇને પોતાના ઘરમાં બેઠો હતો, એટલામાં કાંઈ એક દૂત કપટ વેશ ધારણ કરી હાથમાં ચમપટ લઇને ચાણાક્યના ખારણાપર આવ્યો અને ઘરમાં દાખલ થવા લાગ્યો, તેને ચાણાક્યના શિષ્ય શાર્ફૂરવે એક સામાન્ય ભિક્ષુક ધારીને અંદર દાખલ થતાં અટકાવ્યો. એટલે આગંતુક દૂતે પૂછ્યું. ઓ બ્રાહ્મણ! આ કોનું ઘર છે? શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો, મારા ગુરૂ ચાણાક્યનું, એટલે પેલા આગંતુકે હસીને કહ્યું, ઠીક! અરે ભાઈ! એ તો મારો ધર્મબંધુ છે. હું તેને મળીને તેને ધર્મસંબંધિ કંઈક ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા રાખું છું. તે સાંભળીને શાર્ફૂરવ ક્રોધિત થયો અને તેનો તિરસ્કાર કરીને બોલ્યો, ઓ મુર્ખ! તુંને ધર્મની શી ખબર! તું વળી અમારો આચાર્ય થવાની ઇચ્છા રાખે છે? તેણે ઉત્તર આપ્યો, ઓ બ્રાહ્મણ! ક્રોધ કરવો એ તારા જવાને અવરોધ છે સધળી બાબતમાં કાંઈ નિપુણતા ધરાવતું નથી. કાંઈ બાબત તારો ગુરૂ સારી રીતે જાણતો હશે તો કાંઈ બાબતમાં મારા જવા પણ કુશળતા ધરાવતા હશે. શિષ્યે કહ્યું ઓ મુર્ખ! તું અમારા આચાર્યની સર્વજ્ઞતાનો નાશ કરવા તૈયાર થયો છે? આગંતુકે ઉત્તર વાળ્યો, ભલે તારા આચાર્ય સર્વજ્ઞ રહ્યા, પરંતુ ચંદ્ર કંઈ વ્યક્તિ ને સામાન્ય છે? તે તારા ગુરૂને જાણવું આવશ્યક છે. શિષ્ય બોલ્યો, ઓ મુર્ખ! એ જાણવાથી મારા ઉપાધ્યાયને શું ફાયદો થવાનો છે? આગંતુકે ઉત્તર આપ્યો કે તે વાત તારા ઉપાધ્યાયજ્ઞ જાણે છે. તું સરળ બુદ્ધિનો મનુષ્ય છે. તું માત્ર આટલા સુધીજ જાણી શકે છે કે ચંદ્ર કમળને હમેશાં અમાન્ય છે. પરંતુ કમળ પોતે મનોહર હોઇને પરમ મનોહર એવા પૂર્ણચંદ્ર પ્રત્યે શામાટે વિદ્રષ રહે છે? તે કંઈ પણ તું જાણી શકતો નથી. એવામાં ચાણાક્ય ઘરની અંદર બેઠો હતો તે આ વાત સાંભળીને મનમાં સમજી ગયો કે કાંઈપણ પુરૂષ ચંદ્રગુપ્તને ઉદ્દેશીને વાત કરે છે તેમાં જરાપણ સંદેહ નથી.

આર્ય બંધુઓ ! જાગૃત થાઓ.

(દુર્લભજી વિ. ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી.)

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૧૯ થી)

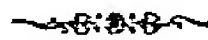
કાગડાઓની આંચના પ્રહારથી રીખાતી ચીંચી કરતી એક ચંકલીને છોડાવવા, જૈન બંધુઓ અને બ્રાહ્મણો, ગમે તેવું ઉપયોગી કામ દ્વારે મુકી, તરતજ તૈયાર થાય છે, અને આ અનાચારના અખાડાના ભોગ થઈ પડતાં બાળકો અનિર્વાર્ય દુઃખથી પીડિત થઈ જર્જરીત થઈ કમોતે મોતને સ્વાધીન થાય તેવું કંઈ નહીં !! આ કંઈ ભતની દયા ? એક પુરુષના પેટમાં એક જીવડો પેસી ગયો હોય તો જીવડાને જીવતો કાઢવા તે પુરુષનું પેટ ચીરવું, એ ભતની આ દયા કહેવાય. આવી વિચીત્ર દયાથી, ઉછરતી બાળાઓના સુખસાધનો પડાવી લઈ દુઃખનાં દ્વારો ખુલ્લાં કરી આપવાં અને તેની પાસે પરાણે વૈધવ્ય પળાવવું એ આપણા આર્યોનો ધર્મ ? કેવો વિચીત્ર ધર્મ ? બાળ લક્ષ્મણ એ ન્યાય, નીતિ અને ધર્મથી વિરુદ્ધ છે કારણ કાચીવયનાં બાળકો લક્ષ્મણની વાતમાં કશું સમજી શકતાં નથી. આવું આપણે સમજીએ છીએ છતાં આપણા બાપના ઉંડા કુવામાંઉતરી જુડી મરીએ છીએ એ દેટલી નામોશી ? આવું સમજીએ છો છતાં તમારાં બાળકોનાં દુઃખનો વિચાર તમાગ અંતઃકરણમાં કેમ ઉત્પન્ન નથી થતો ? અરે કૃતધ્વી માબાપો ! આટલું આટલું તમે જાણો છો ને સમજો છો છતાં તમારાં બાળકોની નાનપણથીજ સગાઈ શોવાસ્તે કરો છો ? નાનપણમાંથી સગાઈ કરવાથી નાનપણમાંજ લક્ષ કરવાની ફરજ પડે છે કારણ કન્યાઓને વધતાં વાર લાગતી નથી, અને તેથી સર્વ અનાચારો ઉત્પન્ન થાય છે. કૃતધ્વી માબાપો ! જે ચીજ તમેને પ્રિય છે તે ચીજ તમારા બાળકોને પ્રિય છે કે નહીં ? તેનો જરાપણુ વિચાર કર્યા વગર ઉતાવળાં થઈ બાળકોની જીંદગાની ખારી કેમ કરી નાંખો છો ? યાદ રાખજે કે આવી બાળાઓના દીલના બળાપાઓનું ઉત્પાપ તમે જ્યાં હશે ત્યાંથી તમેને શોધી તમારી ઉતાવળનો સ્વાદ તમેને અખાડશે શિવાય જનમંડળ તરફથી અપકીર્તિને પાત્ર થશે એ જુદુંજ.

દંપતી રહસ્ય—વિચારો, વિચારો : દીકરીઓની સ્વારથ માતાઓ વિચારો ! દોલથી, જુલથી કે બીજા સ્વાર્થથી અંધ થઈ ઉતાવળાં ન થતાં બાળકીઓનાં

ણતાં હોય તે પેહલાં તો ક્યારનું એ હુંક યુદ્ધિની માતાઓએ લાકડે માકું વલગાડી દીધેલું હોય છે. આમ થવાથી જ્યાં છોકરી દશેક વર્ષ ઉમ્મરની થાય ત્યાં તો માતાઓ પતિઓને પજવવા માંડશે કે ગગીખાના વિવાહ હવે જલ્દી કરી નાંખીએ તો ઠીક, કારણ કાલની કેને ખબર છે પગલાં નીચે મોત છે. ક્યું તે કામ અવસર છે તો લાહવો લઈ લઈએ, ઢાને ખબર છે કાલ શું થાશે. માટે હૈયાતીમાંજ પરણાવી દઈએ તો સાઈ-વિગેરે વચન પ્રહારથી પોતાના પતિને પજવી પોતાનું કામ સાધી લે છે અરે હુંક યુદ્ધિની માતાઓ ? તમોને ક્યાંથી ખબર હોય કે અર્વાચીન આર્યોની શારીરિક અને માનસીક શક્તિતથા યુદ્ધિનો લોપ થવાનાં જજે કારણો આગળ ધરવામાં આવે છે તેમાં બાળલગ્ન પ્રમુખસ્થાને છે. અતીવીર્ય અસંખ્ય વિપત્તિઓ જો બાલ લગ્નની સહચરીઓ છે તેની તે માતાઓને ક્યાંથી ખબર હોય ? હજી દીકરી ખિચારી પૂરતું રાંધતાં પણ શીખી નથી હોતી અને માતાથી કદી છુટી થવાનો પણ પ્રસંગ નથી પડ્યો તેવી નિદોષ બાળાઓને માતાપીતાનો સહવાસ છોડી નવાજ કુટુંબમાં નિરૂપાયે જવું પડે છે, ત્યારે તે બાળાઓ કેવી દુઃખી થતી હશે ? આવી ઉછરતી બાળાઓ પતિ એ શું ? અને પતિ પતિના શા શા ધર્મ છે ? તે ક્યાંથી સમજે ? આવી રીતે કાચી વયનાં દમ્પતિ શું સુખ ભોગવી શકે ? તેવા દમ્પતિમાંથી પ્રજા માખાપના શારીરિક તથા માનસીક ગુણો વારસામાંજ મેળવે છે આવા દમ્પતિ અનિયમિતપણે કાચી-વયમાંજ વિષયાસક્ત થઈ પોતાના જીવનરૂપ વીર્યને ઓછું કરી અનેક રોગોને આમંત્રણ કરી બોલાવે છે. તેઓ અજાણ અજ્ઞાનને ક્યાંથી ખબર હોય કે વીર્ય એ શરિરનું તત્ત્વ છે, મગજનું મહત્ત્વ એથીજ છે.

બાળ લગ્ન બાળ=નાનપણ+લગ્ન=એકાવું+ન એટલે બાળકને નાનપણમાં પરણાવવાં તે. દુનિઆમાં જન્મ લેતાં મનુષ્ય જાતની સૌથી પ્રથમની અવસ્થાને બાળઅવસ્થા કહેછે. કાચી અથવા નાની ઉમરનાં બાળક-અથવા-છોકરાં કહેવામાં આવેછે. ૩૬ ભાષામાં તેનો અર્થ અજ્ઞાન એવો પણ થઈ શકેછે બાળપણ એ એક એવી અવસ્થા છે કે જે વખતે તે સંસાર વ્યવહારાદિકનાં કર્તવ્યો સંબંધી ચિંતાથી હમેશાં વિરક્ત હોય છે તો તેનામાં પુરતી સમજ શક્તિ હોય તે માનવુંજ શી રીતે ? આવી કાચી વયના એક અજ્ઞાન બાળકને એક છોકરી પરણાવી સંસાર વ્યવહારને કર્તવ્યોના વિરુદ્ધ નિષિદ્ધ કર્મને 'બાળલગ્ન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યે પ્રેમ અને સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય.

આ સૃષ્ટિમાં સ્ત્રી પુરુષ એ બંનેમાંથી ધર મંડાય છે અને ચાલે છે; પરંતુ બંનેની સ્થિતિ, શરીરની રચના, સ્વાભાવિક મતનું બળ, શક્તિ અને નીતિ વગેરે ઉપર વિચાર કરતાં, પુરુષ, બુદ્ધિ વગેરેમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેના પર ધરની મોટાઈનો તથા સ્ત્રીના ભરણ પોષણ અને રક્ષણનો સવળો આધાર રહેલો છે. તે ભરણ પોષણ કરે છે, તેથી ભર્તા, પાળણ કરવા પરથી પતિ, કામના પૂરી કરવા પરથી કાન્ત, પ્રીતિ આપવાથી પ્રિય, શરીરનો ધણી હોવાથી સ્વામી, પ્રાણને આધાર આપતો હોવાથી પ્રાણનાથ અને અૈશ્વર્ય આપતો હોવાથી ઇશક કહેવાય છે. આવી જે ઇશ-પતિ આ સંસારમાં અત્ર વસ્યા ભૂષણ વગેરે પદાર્થો પૂરાંપાડીને રક્ષણ કરવાની બુદ્ધિથી અભિમાન રાખે છે, અને જેને માતા પીતાએ દેવ, અગ્નિ, અને હજારો મનુષ્યોની સમક્ષ અર્પણ કરેલી છે, તે પુરુષને પ્રિય પતિ બાળી સેવો એ સ્ત્રીઓનો પરમ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સ્ત્રીને ખરા ધર્મનું સ્વરૂપ પતિ હોવાથી તેના પર નિર્મળ પ્રીતિ રાખવી, તેની મરજી સાચવવી, અને તેની આજ્ઞા પાળવી એજ સેવા છે. એવી રીતે જે સ્ત્રી સર્વ ઇન્દ્રિયો વશ રાખી તન, મન, અને કર્મથી સેવા કર્યા શિવાય બીજી કંઈ ઇચ્છા રાખતી નથી, તેજ પતિવ્રતા, —સાધ્વી—સતી કહેવાય છે. આ સૃષ્ટિના ઉત્પન્ન, પાલણ, રક્ષણ, અને તારણ કર્તા પ્રભુને આપણે માન આપી પૂજાએ છીએ, સેવા, ભક્તિ, અને આરાધના કરીએ છીએ. તેમ આ ગૃહ સંસારમાં સ્ત્રીને ભરણ પોષણ અને રક્ષણ વગેરેનો કર્તાપતિ હોવાથી તે પ્રભુથી બીજા દરજ્જે પૂજ્ય, માન્ય, સેવ્ય, ભક્તિ, અને આરાધના કરવા યોગ્ય છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—**उपचर्यः स्त्रियासाध्व्यासततंदेववत्पतिः**—“સાધ્વી સ્ત્રીએ પતિની દેવની પેઠે પરિચર્યા કરવી” આવાં શાસ્ત્રોક્ત વચન પ્રમાણે સ્ત્રીને પતિ એજ આ સંસારમાં સાચો સાથી છે. તેની સેવા તેને કામ દુધા છે; એજ તેને ચિંતામણી રૂપ છે, એજ તેનું પ્રિય અને હિત કર્તા છે. એજ તેને કલ્યાણનો આપનાર છે, આવો જે પોતાનો પતિ તેની સેવાજ સ્ત્રીને ઉત્તમ ફળ આપનાર છે સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા લીધા વગર વ્રત, દાન તીર્થ વગેરે શુભકર્મો કરવાં કહ્યાં નથી. સાધ્વી—સ્ત્રીને પતિ જે શુભ કર્મો કે ધર્મ કરેછે, તેના ફળમાંથી તેને સેવાના પ્રભાવથીજ અર્ધભાગ મળે છે જેમકે ;—

પતિવ્રતાપતિપ્રાણાસાનારી ધર્મભાગિની ।

શુશ્રૂષાંપચિર્યૌચકરોત્સવિમનાઃ સદા ॥ ૧ ॥

“જે સ્ત્રી પતિવ્રતા અને પતિ પરાયણ થઈને સર્વદા ખુશીથી સ્વામીની સેવા તથા ચાકરી કરેછે, તેજ ધર્મભાગિની થાય છે ” અનસૂયા માતાએ કહ્યું છે;—“જે સ્ત્રી સ્વામી સેવાથીજ માત્ર ઈચ્છિત લોકને પામેછે જેનું ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં છે, તે સ્ત્રીસ્વામીના પૂણ્યનું અર્ધ ફળ ભોગવેછે” એ રીતે સ્ત્રીને સ્વામી સેવાથીજ ઉત્તમ ફળછે. તેને પતિ એજ ગુપ્ત ધન છે તેના વડેજ તેનું સૌભાગ્યપણું અખંડ રહે છે, તેના વડેજ તેને પુત્ર-સ્તનની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને તેનાવડેજ તેને આ લોકમાં સુખ અને પર-લોકમાં પરમ સદ્ગતિ મળે છે. તેને આ સંસારમાં પતિ એજ ગુરૂના જેવો સન્માર્ગ બતાવનાર, પિતાના જેવો હિતકરનાર, માતાના જેવી મમતા રાખનાર, વિશ્વાસ લાયક, પૂજ્ય, જીવનહાર ; અને પ્રાણ સરખો પ્રિયછે. એવા અમૂલ્ય લાલ આપનારે જે પતિ તેની સ્ત્રીએ નીરંતર પ્રીતિથી સેવા કરવી. મર્યાદા રાખી માન આપવું અને પૂજ્ય ગણવો તેનું અપમાન કે તિરસ્કાર ક્યારે પણ કરવો નહિ, તેના તરફથી તિરસ્કાર થાય, વિયોગ થાય, અપમાન થાય, અને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવી પડે, તોપણ તેપરથી પ્રીતિ ઓછી કરવી નહિ તે બહારથી ઘેર આવે ત્યારે ઉભા થઈ આસન અને જળઆદિ આપી સત્કાર કરવો કપડાં ઉતારી સોંપે તે લઈ યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવાં. અને માગે ત્યારે હાજર કરવાં નિયમસર ભાવંતી રસવાંતી રસોઈ કરી જમાડવી. નંકામી વાતોની કુંથણી કરી કંટાળો નહિ આપતાં, પ્રિય લાલકારી વાતો કરી મનરંજન થાય એમ કરવું કોઈ વખતે રીસ કરેતો ધીરજ ધરી વચનામૃતે શાંતિ કરવી. વાદવિવાદ કરવો નહિ. તેની ભૂલ માલમ પડે તો કોવંથી નહિ કહેતાં, ધીરજ રાખી શાંતપણે યુક્તિથી સમજાવી કહેવું. નિરર્થક ગુસ્સો કરી મનમાં આવે તેમ બોલવું નહિ. ક્યારે પણ વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, વિશ્વાસઘાતથી સ્ત્રીને દુર્ગતિ થાય છે. તેનું મન દુઃખાય એવું કંઈ કરવું નહિ. તે સાથે ઉંચે સ્વરે બોલવું નહિ હાસ્ય વિનોદથી આનંદ આપવો. વિપત્તિમાં ધીરજ આપી દુખમાં ભાગિયેણ થવું પોતાની ભૂલ થઈ હોયતો નહિ છુપાવતાં પાસે જઈ કબૂલ કરી. દામા માગવી.

ડ્યારે પણ જુદું બોલી છેતરવો નહિ. તેની આજ્ઞાને આધિન થવું. ઈશ્વર ભક્તિ, વ્યવહારિક કાર્યો વગેરેમાં સહાયતા આપવી. તેને સર્વ પ્રકારે સંતોષ આપવો, અને નિર્ભય અંતઃકરણ રાખી વિશ્વાસને પાત્ર થવું. જે શ્રી પોતાનો ધર્મ સમજી પતિને કહેશેકે,—પ્યારા! તમે જે કહેશો, તે હું ભાવથી કરીશ. ઇશ્વરે એવું સરજ્યુ છે કે, માથાપથી મોટા થવું પણ જન્મારે તો તમારી સાથેજ ગાળવો છે, માટે ખરા સંબંધમાં તમેજ છો આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડે. તોપણ હું તમારી છું. જ્યાંસુધી હું તમારી માનિતી થઈ નથી, ત્યાંસુધી મારા વસાવંકાર, મારૂં કાઢપણ, મારી ચતુરાઈ, મારા ગુણ, અને મારી ખૂબસુરતીએ સર્વ નકામું છે. આવું સમજનારી સુધડ, પ્રેમી અને પતિને પ્રસન્ન કરનારી જે શ્રી હશે, તે તેના પ્રિયપતિને કેમ પ્રિય નહિ થાય? થાયજ. પતિપ્રાણા શ્રીએ પતિની રજવગર કંઈપણ કાર્ય કરવું નહિ, તેમ તેની રજ વગર કોઈ જગોએ જવું આવવું નહિ. સુજ્ઞ શ્રીએ પોતાનાં લક્ષ્ય થયા અગાઉ પતિની જેટલી તજવીજ અને ચોકસાઈ કરવી ઘટે એટલી કરવી, પણ લક્ષ્ય થયા પછી તો તે રોગિણ, કામી, ક્રોધી, લોભી, અહંકારી, પિશાચસરખો, વૃદ્ધ, મૂળો, બહેરો, આંધળો, લૂંટો, કદરૂપો, અચતુર, ખીકણ, મૂર્ખ, નિર્દય અને કપટી વગેરે દુર્ગુણ અને ખામીવાળો હોય, તોપણ એ પર ભાવ રાખી તેની સેવા કરવી, એ શ્રીઓનો સનાતન ધર્મ છે અને એજ તેને ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તે માટે એક કવિએ કહ્યું છે, કે—

મનહર છંદ.

પતિ પ્રેમ કરવાથી પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય,
પતિને રીઝવવાથી પ્રભુ પોતે રીઝે છે.
અનાદર કરે કદિ નિજનાથ તણો નારી,
તો તો પ્રભુ તેનાપર ખરેખર ખીજે છે.
જે નારી સ્વસ્વામી સંગે સંપીને સંતોષી આવે,
તેને આ સંસાર તણાં સુખ સારાં મળેછે,
પતિ પદરતિ અતિ રાખવાથી સુંદરજી,
મળેછે વિલાસ ખાસ ક્લેશ કષ્ટો ઢળેછે.

આ ગૃહ સંસારમાં પુરૂષ એ ગૃહનો રાજા છે, અને સ્ત્રી એ ગૃહનોકાર લારીછે. માટે કારભારી એ રાજાને આધિન રહી તેની સેવા કરવી અને તેના હિતમાં કાળજી રાખવી એ તેનો ધર્મ છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે;—

एतद्वापरमंनार्याः कार्यलोकेसनातनम् ।

प्राणानपि परिसज्य यद्गर्तुर्हितमाचरेत् ॥

‘આ લોકમાં સ્ત્રીઓનો નિરંતરનો ધર્મ એ છે કે પ્રાણ તજવો પડે તો તે તજીને પણ સ્વામીના હિતમાં તત્પર રહેવું’ આવાં વચનામૃત પ્રમાણેજ સતી તારામતીએ—પોતાના—ધર્મસ્વરૂપ પતિ હરિશ્ચંદ્ર સાથે શરીરની છાયા પ્રમાણે રહી, તેના હિત માટેજ પરધેરં વેચાણી, વિયોગ થયો, ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં, આવી અવસ્થામાં દિલાસા રૂપ એકના એક પુત્રનું મરણ થયું, તેને ખાળવા માણસનું ભાડું દેવા જટલું પણ પાસે કંઈ મળે નહિ. એવી દુઃખીદાશા આવી પડી, પણ તેણે પતિ પરથી જરાએ પ્રેમ જાણ્યો કયો નહિ; કે પોતાનું શીયળ ભંગ કર્યું નહિં છવટ પતિને હાથેજ મરવાનો સમય આવ્યો, તોપણ નહિ ગભરાતાં પૂર્ણ પ્રેમ ખંતાવી બોલીકે,—“પ્રાણપતિ ! તમારા હાથથી મારા ગળામાં નાખેલી તરવાર પણ મને મોતીની માળા જેવી લાગશે. માટે ચિંતાતુર ન થતાં તરત ધા કરો” અહો કેવો પ્રેમ ! મહાભારતમાં કહ્યું છે કે,—“પતિ એ સ્ત્રીનો જીવ છે” એ મહાવાક્યને જયદેવ કવિની સતી સ્ત્રીએ પોતાનો પ્રિયપ્રાણ ત્યાગીને સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે. એ કોનું અન્નણ્યું છે ? તેમજ સતી સીતાજીને પતિનો વિયોગ થયો, તેના તરફથી તિરસ્કાર થયો; ઘણા દુઃખો આવી પડ્યાં, છતાં તેણે પતિ પ્રેમમાં ન્યૂનતા કરી નથી ગર્ભવંતી અવસ્થામાં તિરસ્કાર કર્યો, વનમાં મૂકી દીધી; તોપણ પૂર્ણ પ્રેમ ખતાવી કહાવી મોકલ્યું કે,—હે સ્વામીનાથ ! હું આપની દાસી છું. બીજા લોકોના રક્ષણ સાથે આ વનમાં પણ માંડ રક્ષણ કરનાર તમેજ છો. તમેજ માંડ સર્વસ્વ છો. “હું તમારી સુકીર્તિ સાંભળી ઘણી ખુશી થઈશ.” આ શું તેની જોછી મહત્તા ! અને થોડો પ્રેમ ! ધન્ય છે. આવી પતિપ્રાણ સ્ત્રી કે જણે સ્વામી ભક્તિમાંજ જીંદગી ગુજરી સુકીર્તિ મેળવી. એજ રીતે ઘણી સાધ્વી સ્ત્રીઓએ પતિપ્રાણ રક્ષણાર્થે પોતાના પ્રાણ આપેલા છે, પતિ પ્રાણ રક્ષણાર્થે લડાઈમાં લડેલ છે. પ્રાણ જતાં સુધી પતિપર અખંડ પ્રેમ રાખી શીયળ સાચવ્યું છે, પતિનું વચન ખાળવા અનેક દુઃખો સહન કર્યાં છે, એ વગેરે સાવિત્રી ચરિત્રોઆદી વાંચવાથી જણાશે. ખરેખર જ સ્ત્રીમાં એકીનદારી અને પતિપર નિર્મળ પ્યાર રાખનારી નહિ હોય, તેને સ્ત્રી નામ આપવું અણધરું છે. જેને પોતે પતિ કરી માન્યો હોય તેને

અંતઃકરણથી ચાલવો તેનેજ પોતાનો ધણી અને પોતાનો સમજવો. હૃદયગીતા અંતઃસુધી તે સાથે નિમકહરામીથી ચાલવું જ શ્રી પોતાના પતિ સાથે નિમકહરામી કરીને તેનું વચન તોડે છે, તેણે પરમેશ્વર સાથે નિમકહરામી કરીને તેનું વચન તોડ્યું સમજવું. પતિ ગમે તેવો કે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય, પરંતુ જને પોતે રાજા ખુશીથી અને અકલ્પ હુશિઆરીથી ઘણા મનુષ્યો સમક્ષ ડાલ (વચન) આપ્યું છે, અને માખાપે જના હાથમાં પોતાનો હાથ સોંપ્યો છે તેને સદાકાળ પાળવો એમાં જ શ્રી ભક્તી રીતે એકીનદારીથી ચાલવાની દોશેશ કરેછે, તેને પરમેશ્વર કૃપા કરી નિરંતર સુખ આપે છે. એથીજ સૌભાગ્ય વધે છે એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

શાદ્દલ વિક્રીડિત છંદ.

તે નારી નિજ નાથ સાથ રહ્યાંને આનંદ લેવા ચહે;
તે નારી પતિની રૂડી રતિવડે, સૌભાગ્યવંતી રહે;
સાચોસ્નેહ સ્વનાથનો સમજવો, ખીજે જુઠો જણજો;
સેવા નોંખપતિ તણી ભક્તી કરી, આનંદમાં ખાણજો ૧

શ્રીએ સ્વામીની સેવા કરવી એ હંધ અર્વાચીન કાળનો ધર્મ નથી, પરંતુ પ્રાચીન કાળથીજ ચાલ્યું આવે છે. તે એક આર્ય શાસ્ત્રકે આર્ય-મહાત્માઓજ કહેછે એમ નથી, પણ પૃથ્વીનાં, ધર્મશાસ્ત્રો અને સર્વ ધર્મના મહાત્માઓએ જણાવેલું છે. જુઓ ખ્રિસ્તીધર્મ શાસ્ત્રના ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે ઈશુની માતા મરિયમે કહેલું છે કે:—“શ્રીઓ ! તમે જમ પ્રજુને આધિન થાઓછો, તેમજ તમારા પતિને આધિન રહો ; કેમકે પતિ એ સ્ત્રીનું શીરછે” વળી તેમજ જ્યોસ્તી-પારસી લોકોના ધર્મગ્રંથ જંદ અવસ્તામાં જણાવેલું છે કે:—“અશે ચોરત જે ધણી નેકનાદાર-ખુબ શીખેલી તે પોતાના મરદને પોતાનો સરદાર તથા બાદશાહ ગણેછે.”

અપૂર્ણ.

ક. જ. યાદિક.

ભક્તિમાહાત્મ્ય.

૫૬-ઝીઝોટી.

“ નાથ કેસે ગજકો બંધ છુડાયો ”-ઈ. રાહ

ભક્તિતણી શક્તિ તે શું હું વખાણું, એવી વાણી જરા નહિ બાણું;
ભક્તિતણી. (ટક)

ભક્તિના ભજન શ્રી રામ કૃષ્ણને, ભેટયા ભક્ત પરમાણું;
શ્રદ્ધાનો આધાર એમાં સમાયો, સત્ય મહત્વ મનાણું. ભક્તિતણી ૦
પ્રહ્લાદ પ્રેવજી, સુદામા, વિદુરજી મીરા ને નરસિંહનું નાણું;
સાચવે જે ચિત્ત ચીવટ રાખી, માનવ તેને પ્રમાણું ભક્તિતણી ૦ ૨
યજ્ઞથી પુણ્યથી જપથી કે કપથી, જે ફળ શ્રેષ્ઠ ગણાણું;
તે ફળ માત્ર મળે કરે ભક્તિ, પણ મનનું ન ઠેકાણું. ભક્તિતણી ૦ ૩
નવધા ભક્તિ નવ રત્ન સમાન છે, મુક્તિનાં દ્વાર નવાણું;
ભક્તિની જુક્તિ છે અદ્ભુત ભાઈ, મહાતમ મોડું ભણાણું ભક્તિ ૦ ૪
કાન ભજો ભગવાનને ભાવથી, આવશે આવું ન ટાંણું;
ભક્તિરહિત તન અંત્યજ સરખું, પાપવિષે પરાવાણું ભક્તિતણી ૦ ૫
ક. ધ.

સામાન્ય નીતિ.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૪૪ થી.)

સ્ત્રીવાલ સ્વામિમિત્રઘ્નો ગોઘ્નો વિશ્વાસ ઘાતકઃ
સુરાપો વ્રહ્મહાચોરો યાન્ત્યેતે સર્વ નારકાન્ ॥ ૨૨ ॥
ઘટં મિન્ધ્યાત્પટં છિન્ધ્યાત્ કુર્યાદ્રાસમ રોહણં
યેનકેન પ્રકારેણ પ્રસિદ્ધઃ પુરુષો ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રી બાળક, સ્વામી, પોતાનો શેઠ, મિત્ર, અને ગાયને મારનારો, તેમજ
વેત્તાસઘાતી માણસ મધપાન કરનારો, પ્રહ્લહત્યા કરનારો, અને ચોર એટલા
મનુષ્યો નરકમાં જાય છે ૨૨

ઘડાને ફોડવો, લુગડુ ફોડવું નવું ફોડવું, અથવા ગધેડા ઉપર ચડવું એમ
કરકોઈ હલકા પાણુ પ્રકારથી માણસ પ્રસિદ્ધ થાય ૨૩

નદીદશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે
 દયા મૈત્રીચ ભૂતેષુ દાનંચ મધુરાચ વાક્ ॥ ૨૪ ॥
 વિવાદો ધનસંબંધઃ યાચનં સ્ત્રીષુ સંગતિઃ ॥
 આદાનં અગ્રતઃ સ્થાનં મૈત્રિ ભંગસ્ય હેતવઃ ॥ ૨૫ ॥
 ઉત્તમાઆત્મના રૂયાતાઃ પિતુઃરૂયાતાશ્ચ મધ્યમાઃ ॥
 અધમા માતુલાત્રૂયાતાઃ શ્વશુરાશ્ચ ધમાધમાઃ ॥ ૨૬ ॥
 સામાર્યા યામિયં વ્રૂતે સપુત્રો યત્રનિર્હતિઃ
 તન્મિત્રં યત્રવિશ્વાસઃ સદેશો યત્રજીવ્યતે ॥ ૨૭ ॥
 વ્રજત્યધઃ પ્રયાત્યુચ્યૈર્નરઃ સ્વૈરેવ ચેષ્ટિતૈઃ ॥
 અધઃકૂપસ્ય સ્વનકઃ કુર્ધ્વં પ્રાસાદકારકઃ ॥ ૨૮ ॥
 નકુર્યાત્પરદારેચ્છાં વિશ્વાસંસ્ત્રીષુ વર્જયેત્
 હતોદશાસ્યઃ સતીતાર્થી હતઃ પત્ન્યાવિદૂરથઃ ॥ ૨૯ ॥
 વક્રૈઃક્રૂરતરૈઃ લુબ્ધૈર્ન કુર્યાત્પ્રીતિ સંગતિમ્ ॥
 વસિષ્ઠસ્યાહરદ્ધેનું વિશ્વામિત્રો નિમન્વિતઃ ॥ ૩૦ ॥

હર કોઈ માણુ ઉપર દયા રાખવી, સર્વ મનુષ્ય સાથે મિત્રતા બાંધવી, મર્વ માણીને દાન આપવું અને મીઠી વાણી રાખવી એના જેવું ત્રણ લોકમાં મર્વ મનુષ્યને વશ કરવાનું (વશીકરણનું) સાધન બીજું કોઈ નથી. ૨૪.

વાદ કરવો, પૈસાનો સંબંધ રાખવો, માઝ્યા કરવું સ્ત્રી સાથે લાપણુ હર વખત કરવું, કાંઈ આપ્યું હોય “અથવા ઉપકાર કર્યો હોય તેનો દખાડો કરવો અથવા કહી દખાડવું એટલાં મિત્રતા ભંગ થવાનાં લક્ષણુ બાણુવાં ૨૫

પોતાનાજ પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ થવું એ ઘણું ઉત્તમ છે તેમ બાપના પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ થવું એ મધ્યમ છે. પોતાના મામા થકી પ્રસિદ્ધ થવું એ અધમ છે અને સસરાથી પ્રસિદ્ધ થવું એ તો અધમમાં પણ અધમ છે ૨૬

જે સદાય પ્રિય બોલે તેજ ખરી સ્ત્રી કહેવાય અને જેને નેઈસંતોશ થાય તેજ ખરો પુત્ર, જેમાં આપણા પૂર્ણ વિશ્વાસ પેસે તેજ મિત્ર કહેવાય અને જેમાં આપણું ગુજરાન ચાલે ને જેથી આપણે બચીએ તેજ દેશ ઉત્તમ ગણાય ૨૭

માણુસ પોતાના સારા નરસા કર્મથી હલકી કે ઉંચી સ્થિતિને પામે છે જેમકે કુવાને બોદનારો નિચે ઉતરે છે ને મેડીને ચણનારો ઉચે જાય છે ૨૮

પારકી સ્ત્રીની ઈચ્છા “કહી પણ” ન કરવી તેમ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ “પણ” ન કરવો જેમકે પારકી સ્ત્રી સીતાની ઈચ્છાવાળો રાવણુ હણાયો “તેમ” સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરનારો વિદૂરથરાજ પોતાની સ્ત્રીથી હણાયો ૨૯

૧૬ ફૂર લોભીયા, માણુસ સાથે મીતિ કેસંગતી ન કરવી, જેમકે માન માથે નિમત્રણ આપી બોલાવેલ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠૃષિની ઉલટી ગાય હરીને લઈ ગયા ૩૦

તિવ્રેતપસિ લીનાનાં ઇન્દ્રિયાણાં નવિશ્વસેત્
 વિશ્વામિત્રોઽપિ સોત્કંઠં કંઠે જગ્રાહ મેનકાં ॥ ૩૧ ॥
 મક્તં રક્તં સહા સક્તં નિર્દોષં નપરિચજેત્ ॥
 રામસ્યક્ત્વા સતી સીતાં શોકશલ્યા કુલોભવત્ ॥ ૩૨ ॥
 વર્જયે દિન્દ્રિયજયી નિર્જને જનનીમપિ
 પુત્રીકૃતોઽપિ પ્રત્યુન્નઃ કામિતઃ શમ્બરસ્ત્રિયાં ॥ ૩૩ ॥
 અપ્યુન્નત પદારુઢઃ પૂજ્યાન્નૈવાપ માનયેત્ ॥
 નહુષઃ શક્રતાં પ્રાપ્ય ચ્યુતોઽગસ્ત્વા વમાનનાત્ ॥ ૩૪ ॥
 હિતોપદેશં શ્રુણુયાત્કુર્યાત્તૈવ યથોદિતં
 વિદુરોક્તમકૃત્વાભૂતકૌરવઃ શોકશલ્યમાક્રુ ॥ ૩૫ ॥
 શ્રુતિસ્મૃત્યુક્તમાચારં નત્યજેત્સાધૂસેવિતસ્ ॥
 દૈત્યાનાં શ્રીવિયોગોઽમૃત્ સત્વધર્મક્રિયામુચાં ॥ ૩૬ ॥

ઉચ્ચ તપમાં લીન થયેલી “પાણુ” ઇન્દ્રિયોનો વિશ્વાસ ન કરવો, જેમકે મહાતપસ્વી વિશ્વામિત્ર ડપિ પાણુ અતિ ઉત્કંઠાથી મેનકા અપ્સરાને ગળે કામાતુરથે વળગી રહ્યા ૩૧

પોતાનો ખરો સેવક હોય, પોતામાંજ લીન હોય પોતામાંજ આસક્ત હોય, તેનો અંતે નિર્દોષ મનુષ્યનો ત્યાગ ન કરવો “જેમ કે” રામ પોતામાંજ આસક્ત એવી સતી સીતાનો ત્યાગ કરી મહાશોકમાં ગ્રસ્ત થયાં ૩૨

ઇન્દ્રિયોએ જેને જીતેલ છે એવા કામાસક્ત પુરૂષે એકાન્તમાં પોતાની મા પાસે પાણુ ન રેવું “જેમ કે” શંખરાસુરની દાસી રતીએ પુત્ર સમાન રાખી ઉછેર્યો તોપણ “કામાસક્ત” પ્રત્યુન્ન તે સ્ત્રી સાથે એકાન્તમાં રહેવાથી કામવશ થયો “ને સ્ત્રી ભાવ તેને વિષે રાખવા લાગ્યો” ૩૩

ઉચ્ચ પદવીને પામ્યા છતાં “સર્વનો” સત્કાર કરવો “પાણુ” કોઈનું અપમાન ન કરવું “જેમ કે” નહુશરાજ ઇન્દ્રની પદવી મેળવી અગસ્ત્યડપિનું અપમાન કર્યાથી પદપ્રષ્ઠ થયો ૩૪

હિતનાં વચન કોઈ પાણુ કહે તો તે સાંભળવાં અને જે હિતવચન કહ્યાં હોય તે મુજબ કરવું “જેમકે” વિદૂરે કહેલા હિતવચન મુજબ ન કરવાથી કૌરવો મહાશોક ગ્રસ્ત થયા ૩૫

મત્પુરૂષે સેવેલો, અને વેદ તથા સ્મૃતિ (માનવધર્મશાસ્ત્ર આદિમાં) કહેલ આચારને ન છોડવો “કારણ જેમ કે” સત્ય ધર્મ અને ક્રિયા વિનાના દૈત્યો જેમ લક્ષ્મી વિનાના થયા “તેમ ધર્મનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વેને એ જાતનું દુઃખ થાય છે ૩૬

નદીનાંચ નસીનાંચ શૃંગિણાં શસ્ત્રપાણિનાં
 વિશ્વાસો નૈવકર્તવ્યો સ્ત્રીપુ રાજકુલેષુચ ॥ ૩૭ ॥
 વ્યાકુલોઽપિ વિપત્પાતૈ સ્મરેદ્વિષ્ણું સદાહદિ ॥
 શર તલ્પગતો ભીષ્મ મસ્માર ગરુડધ્વજમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ચિન્તા જરા મનુષ્યાણાં અનધ્વા વાજિનાં જરા
 અસંભોગો જરા સ્ત્રીણાં વસ્ત્રાણાં આતપોજરા ॥ ૩૯ ॥
 પ્રિયવામ્યપ્રદાનેન ॥ સર્વે તુપ્યન્તિજન્તવઃ ॥
 તસ્માન્તેદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥ ૪૦ ॥
 પશ્ચભિ સહ ગંતવ્યં સ્થાતચ્ચ પશ્ચભિ.સહ
 પશ્ચભિ સહ વક્તવ્ય નદુ સ્વ પશ્ચભિઃસહ ॥ ૪૧ ॥
 યાન્તિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્યઙ્ચોઽપિ સહાયતાં
 અપન્થાનંતુ ગચ્છન્તં, સોદરોઽપિ વિસુચ્ચંતિ ॥ ૪૨ ॥
 લક્ષ્મીર્વિસતિ જિવ્હાગ્રે જિવ્હાગ્રેમિત્રવાન્ધવાઃ
 જિવ્હાગ્રે વન્ધનંપ્રાપ્ત જિવ્હાગ્રે મરણ ધ્રુવ ॥ ૪૩ ॥

એક નદીનો, નખવાળા ખાણિ (મિંહઆદી)નો, શીંગડાવાળા ખાણિ (મોટા બળધ આદિ)નો, સ્ત્રીઓનો, અને રાજ કુળનો “ જોડલાનો ” વિશ્વાસ કદી ન કરવો, ૩૭

બહુ વ્યાકુળ થિત હોવા છતાં વિપત્તિને વખતે હૃદયમાં હમેશા વિબલ્યનું અમરણ કરવું, “ જોમ કે ” બાણશય્યામાં સુતેલા પણ, ભિન્નમિતામહે મરણ સમયે ” વિબલ્યને યાદ કર્યા હતા ૩૮

માણસને ચિંતા એ વૃદ્ધાવસ્થાનું રૂપ છે એકજગાપર બાંધી રાખવો એ ઘોઝાનું વૃદ્ધાવસ્થાનું રૂપ છે તેમ સ્ત્રીઓને પુરૂષનો સંગ ન થવાથી વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વચ્ચે તકડો બહુ આપવો એ વૃદ્ધાવસ્થાનું રૂપ છે ૩૯

“ સાડું મીઠું ” પ્રિય વાક્ય બોલવાથી સર્વ મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે તે માટે તેવીજ રીતે બોલવું વચનમાં શુ દરિદ્રતા રાખવી ? “ અર્થાત્ બોલવામાં દરિદ્રતા ન રાખવી ૪૦

પાંચ સારા મનુષ્ય સાથે જવું બેમવું પાંચ મનુષ્ય માથે જ બોલવું “ કારણ ” તેવા સજ્જન પત્ર સાથે “ સંગ કરવાથી ” દુઃખ નથી થતું ૪૧

ન્યાયથી વર્તનારા “ મનુષ્યને ” પરુપક્ષિ “ આદી ખાણિઓ ” પણ સહાય કરે છે અને અન્યાય કરનારા અવળે રસ્તે ચાલનારા “ મનુષ્યને ” મગો ભાઈ પણ તણ દે છે ૪૨

હલમાંજ લક્ષ્મી રહે છે હલમાંજ શત્રુતા, તથા મિત્રતા સમાયેલી છે તેમજ હલમાંજ મનુષ્ય બંધાયેલ જાય છે હલથીજ મનુષ્યનું નિશ્ચે મરણ નિપજે છે ૪૩

યસ્મિન્દેશે નસંમાનો નપ્રીતિર્નચ વાન્ધવાઃ

નચવિદ્યાંગમઃકશ્ચિન્નતત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૪૪ ॥

વહેદમિત્રં સ્કંધેન યાવત્કાલવિપર્યયઃ

અધેવા આગતે કાલે મિત્ર્યા ત્વદમિવાશ્મનિ ॥ ૪૫ ॥

જે દેશમાં સન્માન ન હોય પ્રીતિ ન હોય, કુટુંબ ન હોય, અને કોઈપણ
જાતની વિદ્યા ન હોય તે દેશમાં એક દિવસ પણ ન રહેવું ૪૪

ન્યાસુધી વખત ખરાબ હોય ત્યાંસુધી શત્રુને “પણુ” કંધે ઉપાડી ચાલવું
“અર્થાત્ શત્રુની પણુ પૂર્ણે ખરદાશ કરવી” પણી આપણા જ્યારે વખત
સારો આવે ત્યારે પથ્થરમાં જેમ પછાડી ઘડો, ફોડી નાખીએ તેમ તે
શત્રુનો નાશ કરવો ૪૫

૬૧૦ ૬૧૦

અપૂર્ણ.

અશ્વઠં સૌભાગ્યવતી રત્નવાહનો સ્વર્ગવાસ.

શીઘ્ર કવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ મહેશ્વરના નામથી અમારો વાચક વર્ગ
અજાણ્યો નથી. આ વિદ્વાન્ શાસ્ત્રીજીનાં ધર્મપત્ની તે પંડિતજી જયકૃષ્ણ
જીવનરામનાં પુત્રી સૌં રત્નબાઈનો ગયા માસમાં સ્વર્ગવાસ થયો જાણી અમને
અત્યંત ખેદ થાય છે. પુસ્તકોનું શિક્ષણ તેમને બહુ ન હોવા છતાં તેઓ શાસ્ત્રી-
જીના કુળમાં રત્ન રૂપ હતાં સ્વભાવે શાન્ત સુશીલ સહનશીલ હોવાથી પોતાના
કુળમાં પણુ અન્ને દિલાસો દેવામાં તત્પર રહેતાં ચાર વર્ષપર શાસ્ત્રીજીના
નાના પુત્રનું મરણ થતાં તેમને કારી ઘા લાગ્યો હતો તથા ત્યારથી તેમની
શરીર સ્થિતિ અત્યંત બગડી હતી આમ છતાં ખેદને બહુ બહાર ન જણાવા
દેતાં પોતાનાં બીજા બાળકોને ઢાકીને શાન્ત ચિત્તથી ઇશ્વરનું સ્મરણ કરત
તેઓ દિન નિર્ગમન કરતાં હતાં તેમના મરણથી શાસ્ત્રીજીને અકાળે આવેલી
વધાવસ્થા વધારે સાલશે એ જાણી સર્વને ખેદ થાય છે. ખેદ કરવો મિથ્યા છે
એ શાસ્ત્રીજીને સમજાવવાની જરૂર નથી અમે અમના ખેદમાં અંતઃકરણ
પુર્વક ભાગ લઈએ છીએ.

ગ્રન્થાવલોકન.

સંતોષ શતક? આ ગ્રંથમાં હિન્દુસ્તાની ભાષામાં સૌ દોહરા સંતોષપર
લખેલા છે. વિષય પ્રશસ્ય છે અને કવિતા પણ ઠીક ગુજરાતીમાં લખાએલી છે
ઠીક અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. પુસ્તકને આરંભે રા. ઇશ્વરલાલ અમૃતલાલ દ્વેનું
ચરિત્ર આપેલું છે તેના સ્મરણથી આ ગ્રંથ છપાયું એ ચરિત્ર પણ મનન કરવાં
જેવું છે.

દીપોત્સવી? દીવાળી સંબંધી વ્યાવહારિક નાનો નિબંધ લખી છેવટમાં
કેટલાક ઉપદેશાત્મક પદ આપેલાં છે તે વાંચવા જેવા છે.

૧ રચનાર પ્રભુચારી શ્રીનંદસિંહ શર્મા પ્રસિદ્ધ કૃતા કહાનજી ધર્મસિંહ.

૨ લખનાર કરાનજી ધર્મસિંહ.

આર્યધર્મપ્રકાશ.

પુસ્તક ૨૭ મું.]

જે ૪ સપ્ત ૧૯૫૫

[અંક ૮ મો.]

॥ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

સંસાર સુખનો અભાવ.

વૈતાલીય.

ક્ષણભંગુર સર્વ દેહનો, મરવું એક સ્વભાવ છે સ્વરો; જનમ્યા જનને જવું અરે, સુખસંસાર માંહે નથી સ્વરે. પ્રિયપુત્ર કલત્ર મિત્રનો, ક્ષણમાં યોગવિયોગતો વને; સહવાં વહુદુઃખ અન્તરેં, સુખ સંસાર માંહે નથી સ્વરે. નવસંઘ રચેલ મેઢીયો, કરશે પૂર્ણ વિયોગીં વેરીયો; હરિશર્ણ શું વંધુ! વિસરે, સુખ સંસાર માંહે નથી સ્વરે. નિજવશ્તુથી જે નિહાળિયે, બુદ્ધબુદ્ધ જેમ દિસે છે વારિયે; સમતે ચઠ સર્વ ધારરે, સુખસંસાર વિશે નથી સ્વરે. ધનધામ ધરાર મેલીને, મરવું સિદ્ધ સ્વરે કરેલ છે; નથિ તેવિણ અન્યથા અરે, સુખસંસાર વિશે નથી સ્વરે. વહુ તેમ ઉપાધિ આધિઓ, વળગે નિસ અતીવિ વ્યાધિઓ; તનને તપવે છે તાપરે, સુખ સંસાર વિશે નથી સ્વરે. દુઃખિયાંજન આમ કૈક છે, ધનપુત્રો વિણતો અનેક છે; પરિણામ અસાર આમરે, સુખ સંસાર વિશે નથી સ્વરે. મઠવી પઠ જાય તે નથી, ઠરવું આ, મરવા નિમિત્તથી; ન વૃથા પઠ તે ગુમાવરે, સુખસંસાર વિશે નથી સ્વરે. પઠ તે માંહેં ઇશને ભજો, સઘળી અન્ય ઉપાધિઓ તજો; ભજતાં તરશો ભવાન્ધરે, સુખસંસાર વિશે નથી સ્વરે. સુખ એજ સ્વરું નિહાઠવું, મન નાદામોદરમાં લગાડવું; વસવું ત્યમ તેજ આશ્રયે, સુખ સંસાર વિશે નથી સ્વરે.

एक वृद्ध पुरुषनो धर्ममा उत्साह.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૫૦ થી.)

પ્રીતમલાલ—બહુ સાઈ કાકા ! ત્યારે આજે તો રજા લઉં છું કાલે સવારે સર્વે ખાળવર્ગને પણ સાથે લઇને આવીશ.

બુઢાકાકા—વાર આવજો હો ભાઈ !

આમ કહી પ્રીતમલાલ, તથા તેની સાથે ખીજા બે ચાર લોકો આવેલાં હતાં તે સ્વધર્મનિષ્ઠ બુઢા કાકાની પ્રસંશા કરતાં કરતાં પોત પોતાને ઘેર ગયાં; અને બુઢાકાકા દંત ધાવનાદિ કરી સ્નાન કરી નિત્ય કર્મ કરવા લાગ્યા.

દીવસ ૨ નો

પ્રભાતમાં પક્ષિઓનો ઢાલાહલ થવા માંડ્યો. જરા જરા અજવાળું થવા માંડ્યું. ચન્દ્ર અને તારાઓએ ઝાંખા થવા માંડ્યું. ગોદોહનના તથા ઘંટી-ઓના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. ત્યારે આપણા બુઢા કાકાની આંખ ઉઘડી. હમેશની માફક જમણો હાથ જોઈ, તુલશીનાં દર્શન કરી, પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકો બોલી, પ્રભાતીઆં બોલવા લાગ્યા.

ખિસાસની ગજલ.

જીવ ! જો વિચારી, જીવન વીતિ નય તારૂં.

વળશે નહિં ક્યેં નિત્ય મારૂં તારૂં. જીવ !—ટેક.

કામ ક્રોધને કુસંગે, ખેલીખાલી ખાજરંગે ;

ખંધાયાવિના ઉમંગે, કર કંઈક સારૂં. જીવ ! ૧

ધર્મ તું ગ્રહ નિત્ય તારો, તે વિના નહિં આવે આરો ;

જન્મ તેથી સફલ થનારો, મોક્ષનું એ ખારૂં. જીવ ! ૨

હું હવે તુજને કહેવું, આ ખંધું મૃગવારિ જેવું ;

નામ એક હરિનું લેવું, શ્રેષ્ઠ એ હું ધારૂં. જીવ ! ૩

ભોળપે ભૂલીશ માં તું, સત્ય એજ કહું તુને હું ;

આભવાખિંધથી તર્યાનું, છે હરિપદ સારૂં. જીવ ! ૪

ઉપહું સંજન બોલી રહ્યા પછી બુઢાકાકા પ્રીતમલાલની રાહ જોઈને બેઠા.

પ્રીતમલાલ પણ, બુઢા કાકાના ભજનનો રાગ સાંભલી નિદ્રા તણ
જાગત થયા; અને તર્ત મોઢું ઘોઢ સાફ કરી, સાધારણ કપડાં પહેરી,
આસપાસનાં લોકોને બોલાવવાં ગયા. સર્વેને એકઠા કરી પ્રીતમલાલ બુઢા
કાકા પાસે આવ્યા.

બુઢા કાકા—આવો પ્રીતમલાલ ! આજ તમે શ્રમ લેઈ આ બધા ભાઈઓને
સાથે લૈ જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આવ્યા તે જોઈ મને બહુ હર્ષ પ્રગટ થાય છે.
તમારા જેવા સત્પુરૂષની સહાયતાથી હું માનું છુંકે મારું કર્તવ્ય હું સિદ્ધ
કરી શકીશ. મને જે હર્ષનો ઉભરો આવ્યો છે તે હું વાણીથી પૂર્ણદર્શીવી શકતો
નથી. ઈશ્વર તમારા જેવા ધર્માભિમાની પુરૂષોને અજરામર રાખો.

પ્રીતમલાલ—કાકા ! હું આટલા બધા માનને યોગ્ય નથી; તેમ હજી મેં
આપનું કોઈ પણ કામ કર્યું નથી; તથાપી આપ મને આશિર્વાદ આપો છો
તે હું માથે ચડાવું છું.

બુઢા કાકા—વાર હવે આજે આપણે પ્રથમ શું પ્રકરણ ચલાવશું ? તમારો
જે વિચાર હોય તે કહો.

પ્રીતમલાલ—કાકા ! મારે તો પ્રથમ ધર્મ, તથા તેનું સ્વરૂપ જાણવાની
ઈચ્છા છે. બાકી સર્વ ભાઈઓની જવી મરજી.

સર્વેએ પણ તેજ ઇચ્છા દર્શાવી જથી બુઢાકાકા તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.

બુઢા કાકા—ભાઈઓ ! આજે આપ સર્વેની સમ્મતિથી ધર્મ તથા તેના
લક્ષણોનું હું વિવેચન કરુંછું. તે આપ કૃપા કરી લક્ષમાં લેજો. પ્રથમ આપણે
ધર્મ એટલે શું ? તે જાણવાની જરૂર છે તો જણાવવાનું કે

વિદ્વદ્भिस्सेवितःसद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः

हृदये नाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत

રાગ દ્વેષરહિત વિદ્વાન, તથા સત્પુરૂષો એ સદા જે ધર્મને સેવેલ છે, તથા
જે ધર્મને અન્તઃકરણની વૃત્તિએ માન્ય કરેલ છે તે ધર્મને મનુષ્યે જાણવો.
મનુષ્ય અધર્માચરણથી હલકી પંક્તીમાં ગણાયછે જુઓ પૂર્વે જૈ ગયેલા
જેણે રાજર્ષિ તથા બ્રાહ્મર્ષિ વિશે મોટી તકરાર કરેલી તે વસિષ્ઠ અને વિશ્વા-
મિત્રની શુ જાતં હતી ?

ધર્મના સેવનમાં હંચ નીચ જ્ઞાતિને સંબંધ નથી. ધર્મ સંશોધનમાં ધર્મ
માનીને તેનું સેવન કરનાર પુરૂષ રાગદ્વેષ રહિત છે કે નથી ? તેજ જોવું જોઈએ.

તેવો પ્રકાર હોય તો એ ધર્મ આપણને સારો લાગે છે કે કેમ? એ ખીજું સંશોધન છે. નારદમુની પ્રથમ દાસી પુત્ર હતા છતાં પોતાના ઉત્તમ તપોબળથી તથા ધર્મ ઉપર ખરી નિષ્ઠાથી, ઉત્તમ પંક્તિને પ્રાપ્ત થયા. આ ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યને ઉત્તમ પંક્તિમાં લાવનાર માત્ર સદ્ધર્મજ છે. ભાઈઓ! હવે આપ એટલું તો સમજી ગયા કે ઉત્તમ પદવી આપનાર માત્ર ધર્મ છે. માટે ધર્મ ગ્રહણ કરવો અને તેને અનુસરવું, એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર તેજ છે. સત્યથા પ્રવાસ કરાવનાર તેજ છે. અન્તઃકરણને પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન કરનાર, સંતાપ દૂર કરનાર, અન્તઃકરણ નિર્મલ કરનાર, મનોવૃત્તિ પવિત્ર રાખનાર, મનને ખીલવનાર, ચિદાનંદરૂપનો પ્રકાશ કરનાર, બુદ્ધિની જડતા દૂર કરનાર, દ્યૌર્દ્ર અન્તઃકરણ કરનાર, ક્રોધથી દૂર રાખનાર, પ્રતાપ વધારનાર, કીર્તિ વધારનાર, સર્વપ્રાણી ઉપર સમભાવ રાખનાર, વાણીમાં મીઠાશ સુકનાર, પાપથી દૂર રાખનાર, વિષય વાસનાથી નિવૃત્ત કરનાર, ધીરજ, તથા સહનશીલતા રાખાવનાર, કાપટ્ય ભાવથી દૂર ખસેડનાર, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, તથા વિદ્યાકળાથી કુશળ કરનાર, માત્ર એક ધર્મજ છે. ધર્મ શિવાય જન હિતકર્તા અન્ય કશું સાધન નથી. ભાઈઓ! સાવધ થાઓ. તમારો આંખ ઉઘાડો ખરું તત્ત્વ સમજો. મનુષ્ય હમેશાં ધનવૃદ્ધિ કરવામાં, માન સંપાદન કરવામાં, કીર્તિ મેળવવામાં, તથા તેવાજ અન્ય લાભમાં, પોતાની ઉન્નતિની આકાંક્ષા રાખે છે. ડાઘ પણ અધોગતિની આકાંક્ષા નથી રાખતા, તેવીજ રીતે જાતિમાં પણ સર્વ મનુષ્યો અમે જાંચી પંક્તિના છીએ, એમ દર્શાવવા તજવીજ કરે છે. હવે સૂચવવાનું કે માન સંપાદન, ધનવૃદ્ધિ, કીર્તિ મેળવવી, તથા જાતીથી ઉચ્ચ પદવીમાં ગણાવું એ સ્વતંત્ર નથી થતું; પરંતુ ઉત્તમ ધર્માચરણોથી બને છે. ઉત્તમ વર્તણુકથી બને છે. આચરણો હલકાં હોય તેવા મનુષ્યની ઉચ્ચ મનુષ્ય તરીકેની ગણતરી થતી નથી.

કર્મણો ત્તમનીચત્ત્વં કાલતસ્તુભવેદુજૈઃ

સમય પરત્વે મનુષ્ય પોતાના ગુણો તથા કર્મો વડે ઉચ્ચ નીચપણને પામે છે. હવે આપણે એટલું તો સમજ્યા કે સારા ગુણો કે કર્મોરૂપ ધર્મને આપણે સ્વિકારશુંતો ઉચ્ચપંક્તિમાં આવશું. માટે તેમ શા માટે ન કરવું? હાથે કરીને ઉત્તમ સ્થળ મૂકી વિદ્યાવાળી જગાઉપર રખાડવું ઠાને ગમે? કુંદન

મૂકી કચીર પહેરવું ઠાને ગમે ? હીરો મૂકી કાચનો કટકા ઠાને પ્રીય લાગે ? અમૃત ભોજન મૂકી ભાખરી ખાવી ઠાને ગમે ? સત્ય મુકી વીકરાળ ઝાડીમાં ચાલવું ઠાને શ્રેય લાગે ? ઉચ્ચ પદવી આપનાર પોતાનો ધર્મ તથા દધ કુધર્મ સ્વિકારતાં ઠાનું મન નિષ્કુર હોય કે તેની ઉપર અભિરૂચી ધરાવે ? ભાઈઓ ! હાલ જે તમે તમારો ધર્મ નથી સ્વિકારતા, અને તેથી વિમુખ રહો છો તેમાં તમારો દોષ નહિ હોય ; પરંતુ આપ ધર્મના તત્વથી કે તેના સ્વરૂપથી અજાણ્યા હશે, માત્ર મારે કહેવાનું કે હવે આપ જાગૃત થાઓ, અને તત્વને સમજો. તમારાં બાળકોને અન્ય અભ્યાસ સાથે આ પણ અભ્યાસ કરાવો, અને સ્વધર્મ ચૂસ્ત બનાવો, જ્યાં આપણા દેશનો ઉદય થાય, આપણો ઉદય થાય, અને પરીણામે ઉત્તમ સુખને મેળવીએ.

પ્રીતમલાલ—કાકા ! અમૃત સમાન તૃપ્ત કરનારી તમારી મધુર વાણી સાંભળી સર્વ મનુષ્યો અત્યારે પૂર્ણ સંતોષ પામ્યાં છે; અને તમારા કહેવા ઉપરથી સર્વેને ધર્મ ઉપર સારી અસર થઈ છે; પરંતુ શું કર્તવ્ય કરવાથી ધર્મ ગ્રહણ કર્યો કહેવાય ? તે હજી કોઈ સમજ્યુ નથી, માટે ધર્મોનાં લક્ષણો દર્શાવી તેને અનુસરવાની પદ્ધતિ આપ કૃપા કરી અમને શોખવો એ સહુની માગણી છે.

બુદ્ધાકાકા—અનેક શાસ્ત્રોમાં ધર્મોનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં દર્શાવ્યાં છે, જેમકે યાજ્ઞ વલ્ક્ય સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે

અહિંસાસસ મસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિવ્રઢઃ

દાનંદયા દમ.ક્ષાન્તિ સર્વેષાં ધર્મ સાધનં

અહિંસા, સત્ય બોલવું, ચોરી નકરવી, પવિત્ર મન તથા શરીર રાખવું ઇન્દ્રિયો નીયમમાં રાખવી, સત્પુરુષોને દાન આપવું, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી, મનને નીયમમાં રાખવું, ક્ષમા (સહનશીલતા) રાખવી, એ સર્વેને સ્વિકારવાનાં સાધારણ ધર્મનાં લક્ષણો છે.

ઉપલા શ્લોકમાં પ્રથમ ઉપદેશ હિંસા ન કરવી એવો છે.

હિંસા એટલે પ્રાણીનો ધાત કરવો—તેનો જીવ લેવો. આવી ઘણા મનુષ્યો પોતાના ઉદર પોષણને માટે કે માંસ ખાવાનો સ્વાદ લેવાને પ્રાણીની હિંસા કરે છે. શું સ્વાદ લેવાને કે ઉદર પોષણ કરવાને તે વિના અન્ય સાધનો યોગ્ય છે ? કે નાહકનો બિયારાં ગરીબ પામર પ્રાણીનો જીવ લેવો.

મહાત્મા ચાણક્ય.

(શાસ્ત્રી પ્રાણલવન હરિહર.)

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૫૪ થી.)

શિષ્યે આગંતુક તરફ વળીને કહ્યું. ઓ મુખી ! તુંજ અસંખ્ય વાત કરે છે. તારી વાતમાં ઢંગધડો હોય તેવું હું જાણુતો નથી. આગંતુક બોલ્યો, તને શું કહું ? જે ક્ષાધ યોગ્ય ઓતા મળી આવે તો મારી વાત ઢંગધડાવાળી કટલે ભાગે છે તે જાણી શકાય. તે સાંભળીને ચાણક્ય અંદરથી બહાર આવ્યો, અને બોલ્યો, અરે આતો મારો ધર્મખંધુ આવ્યો. ઠીક થયું અંદર આવ અંદર, આગંતુક ઘરમાં ગયો ; અને ચાણક્યને પ્રણામ કરીને આસન ઉપર બેઠો. આવ્યકિતને ચાણક્યે પ્રકૃતિ મંડળનાં ચિત્ત જાણવા માટે નગરમાં મોકલ્યો હતો ; અને તે નિપુણક નામનો ચાણક્યનો દૂત હતો. પોતાની શોધ સંબંધિ કંથા કહેવા માટે કહ્યું. એટલે દૂત પોતાનું વૃત્તાંત કહેતાં બોલ્યો મહારાજ ! આપની સુની-તિના પ્રતાપથી અપરાગનું (ક્ષોધનું) કારણ દૂર થયું છે. પ્રજામાં ક્ષાધપણુ રાજ અંદ્રગુપ્તની પ્રત્યે વિરક્ત (બેદીલ) નથી. માત્ર ત્રણ જણ રાજદ્રોહી છે. તેઓ હજીપણુ નગરમાંજ વાસ કરેછે, અને પોતાની ખટપટ ચાલુ કરી રહ્યા છે. તે સાંભળીને ચાણક્યે તે ત્રણેનાં નામો જાણવા માગ્યાં. તે દૂતે ઉત્તર આપ્યો મહારાજ ! એકતો પેલો જીવસિદ્ધિ ક્ષપણુક, રાજદ્રોહ કરી રહ્યા છે, રાક્ષસે વિષકન્યા દ્વારા પર્વતેશ્વરનો વધ કર્યોછે તેમાં જીવસિદ્ધિનો મુખ્ય હાથ હતો. ચાણક્ય મહા નીતિવેત્તા હતો. તેનું બુદ્ધિકૌશલ્ય અગાધ હતું. તેનો એક દૂત તેના ખીજ દૂતને જોળખી શક્તો ન હતો. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે ક્ષપણુક જીવસિદ્ધિને પણ ચાણક્યેજ શત્રુ પક્ષમાં યોજાવો હતો. ને તે-તેનો પરમ ખંધુ હતો. ચાણક્ય નિપુણકનાં ઉપર પ્રમાણે વચન સાંભળીને મનમાં પોતાની રાજનીતિના વિજય માટે મગર થવા માંડ્યો. નિપુણકે કરીને કહ્યું મહારાજ ! આપણો ખીજો દ્રોહી શક્ટદાસ છે જ રાક્ષસનો પરમ મિત્ર થાય છે. તે વાત ચાણક્યે મન ઉપર લીધી અને વિચાર કર્યો કે એ પુરૂષ કાયસ્થ છે. સામાન્ય પુરૂષ છે. અસ્તુ પણ ક્ષુદ્ર દુરંભનની તરફ પણ બેદરકાર રહેવું એ બ્યાજખી નથી. એટલાં માટેજ મેં પણ તેની પાસે સિદ્ધાર્થકને કપટ વેશથી યોજી દીધો છે. ચાણક્યે ઉપર

પ્રમાણે મનમાં વિચાર કર્યા પછી ફરીને પૂછ્યું, ઠીક ત્રીજી આપણો વૈરી કોણ છે? મહારાજ! ત્રીજો શત્રુ પુષ્પ પુરવાસી ચંદનદાસ નામનો ઝવેરી છે. તે સર્વ કરતાં યુષ્મદ્રોહ કર્તા છે. તે ઝવેરી રાક્ષસનો ઘણાજ વિશ્વાસપાત્ર છે. અમાત્યનાં સ્ત્રી, પુત્ર, દાસ, દાસી વગેરે સર્વ પરિવાર તેજ શેઠને ઘેર છુપી રીતે રહેલાં છે. મેં આપની ખાત્રી માટે આ એક મહોર (વિટી) આપણી છે, જુઓ ને કશે ખાત્રી. આમ કહીને નિપુણે ક મહોર કાઢીને આણક્યને આપી. આણક્ય મહોરમાં રાક્ષસના નામાક્ષરો જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયો; અને મનમાં કહેતા લાગ્યો કે હવે મારો મનોરથ પૂર્ણ થવાને વિશેષ વિલંબ લાગશે નહિ; અને રાક્ષસ પણ હવે થોડા વખતમાંજ હાથ થશે.

તે પછી આણક્યે નિપુણકને પૂછ્યું કે “આ મહોર કેવી રીતે તારા હાથમાં આવી?” હું ઉત્તર આપ્યો, મહારાજ! આપે મારી પ્રકૃતિ મંડળના મનની પરિક્ષા કરવા માટે યોજના કર્યા પછી મેં મારો વેશ પલટાવી નાંખ્યો અને આ યમપટ હાથમાં લઈને ભિક્ષા માગતો, માગતો, નગરમાં ફરવા લાગ્યો. ભિક્ષુકના વેશમાં ફરતાં ફરતાં એક દિવસે ચંદનદાસ ઝવેરીને ઘેર જઈ ચઢ્યો, ને ત્યાં સર્વને યમપટ દેખાડીને ગાવાનો આરંભ કર્યો. માટે ગાયન સાંભળીને એક સુકુમાર બાળક અંતપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તે જોઈને અંદર રહેલાં સ્ત્રી મંડળે, બાળક બહાર ગયો. બાળક બહાર ગયો. આવો કોલાહલ કરી મૂક્યો. અને એક પરમ સુંદરી સ્ત્રીએ ગભરાટમાં પડી જઈને, હાથ બહાર કાઢીને પેલા છોકરાને બળ પૂર્વક અંદર ખેંચી લીધો. આ વખતે તે સ્ત્રીના હાથમાંથી આ મહોર સરીને નીચે પડી ગઈ; અને મારા પગ આગળ આવીને પડી. તે મહોર જોઈને મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, કે આ મહોર ખરેખર પુરૂષને પહેરવાની હોવી જોઈએ, નહિ તો તે આમ એકા-એક આંગળીમાંથી સરી પડે નહિ. તે પછી મહોરને જોવા લાગ્યો. તો તેમાં રાક્ષસનું નામ મારી નજરે પડ્યું, મેં બહુજ સંભાળથી તે મહોરને છુપાવી લીધી; અને હમણા તે આપની પાસે હાજર છે. આણક્યે આ પૂર્વે ન અનુભવેલા આશ્ચર્યની ઘટનાનું વિવેચન કરતાં મન સાથે કહ્યું કે, દૈવ ચંદ્રગુપ્તને અત્યંત અનુકુલ જણાય છે. તે પછી નિપુણે ત્યાંથી વિદાય થયો. ‘આણક્ય’ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે રાક્ષસની મહોરનો દૈવયોગે હાથ લાગી છે, હવે એક પત્ર લખીને તેના ઉપર આ મહોર મારી હોય

તો આ પત્ર - રાક્ષસે મોકલ્યો છે, આમજ અવશ્યે પ્રતિત થાય, પરંતુ તે પત્રમાં એવી વાત લખવી જોઈએ કે રાક્ષસ એક વખત નિર્જળ થઈને મારે આધીન થઈ જાય.

પત્ર લખવા માટે કેટલો એક વખત વિચાર કર્યો પછી ચાણક્યે પત્રમાં લખવાની બાબતનો નિશ્ચય કર્યો, એટલામાં એક દૂતે અંદર દાખલ થઈને ચાણક્યને પ્રણામ કરીને કહ્યું, મહાશય ! રાજા ચંદ્રગુપ્ત પર્વતેશ્વરના પરલોક ગમન માટે તેના પેહરવાનાં આભૂષણો બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેમાં આપનો શું અનુમત છે તે કહો. ચાણક્યે ઉત્તર આપ્યો, હું રાજાના તેવા ઉચ્ચ વિચારથી સંતુષ્ટ થયો છું. પર્વત રાજાનાં આભૂષણો ધણાંજ કિમ્મતી છે માટે તેતો કોઈ મહા સુપાત્રને આપવાં જોઈએ, માટે હું રાજાની પાસે ત્રણ બ્રાહ્મણોને મોકલું છું, તેઓને તમારે તેઓનું દાન આપવું. આમ કહીને દૂતને રજા આપીને ચાણક્યે શાર્કુંરવને હાક મારીને બોલાવ્યો, અને કહ્યું કે તું હમણાંજ જઈને વિશ્વાવસુ વિગેરે ત્રણ ભાઈને કહે કે તમે ચંદ્રગુપ્તની પાસેથી દાન લઈને આર્ય ચાણક્યને મળવા માટે આવો. શાર્કુંરવે પોતાના ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી.

ચાણક્યે પત્ર કેવી રચનાથી લખવો તેને માટે સર્વ વ્યવસ્થા મનમાં નિશ્ચય કરી રાખી હતી. પણ કંઈક અંશ અપૂર્ણ હતો તે પણ હમણા આકસ્મિક ઘટના ઉપરથી સૂઝી ગયો. તેથી ચાણક્ય મનમાં પ્રસન્ન થયો. પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે આ પત્ર મારે મારા હાથથી લખવો એતો અઠીક કહેવાય. માટે રાક્ષસનાજ કોઈ અંગના માણસની પાસે લખાવવો એ ઠીક છે. આવો વિચાર કરીને તેણે શિષ્ય શાર્કુંરવને બોલાવ્યો, ને તેને લેખનો વિષય સમજાવીને સિદ્ધાર્થજીની પાસે મોકલ્યો. અને તેને કહ્યું કે સિદ્ધાર્થક પોતાના મિત્ર શક્ટદાસની પાસે એક પત્ર લખાવે પરંતુ તેમાં મારું નામ આવવું જોઈએ નહિ. પત્ર લખાવ્યા પછી તે મારી પાસે આવે.

સિદ્ધાર્થકે ચાણક્યની આજ્ઞા પ્રમાણે શક્ટદાસદ્વારા પત્ર લખાવ્યો અને પોતે તુરત આચાર્યની પાસે હાજર થયો; અને પ્રણામ કરીને બોલ્યો મહાશય ! શક્ટદાસ મારા ઉપર અત્યંત વિશ્વાસુ છે. મેં કહ્યું કે તુરત તેણે લેખનો વિચાર કર્યો વિનાજ પત્ર લખી આપ્યો છે.

હાથમાંથી પત્ર લીધો; અને તેના ઉપર પેલા રાક્ષસના નામની મહોર મારી; અને પછી આણક્યે સિદ્ધાર્થકને કહ્યું, ભાઈ! હું ઘાઈ અંતરંગ પુરૂષે કરવા યોગ્ય કામ ઉપર તારી યોજના કરવા ધારું છું. સિદ્ધાર્થકે ઉત્તર આપ્યો મહારાજ ! હું કોઈપણ કામ કરવાને સમર્થ છું; અને આપ મારી યોજના કરીને પોતાને કૃતાર્થ તથા અનુગૃહીત જાણશો. આણક્યે કહ્યું, ભાઈ! હમણાંજ શકટદાસને વધ્ય ભૂમિ ઉપર લઈ જવામાં આવશે, ત્યાં આગળ તું જ; અને તારા બળ તથા વીર્ય વડે જાહેર રીતે હત્યારાઓના હાથમાંથી શકટદાસને છોડાવીને રાક્ષસનો પાસે લઈ જા, રાક્ષસ પોતાના બંધુના પ્રાણની રક્ષા કરવાથી તને અવશ્ય ધનામ આપશે. તે આપે તે તારે લેવું અને ઢેલો એક વખત તારે તેની સેવા પણ કરવી. જ્યારે શત્રુઓ કુસુમપુરની પડોશમાં આવવા લાગે ત્યારે તારે પાછું આ પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું. (આમ કહીને આણક્યે તેના કાનમાં શું શું કરવું તેની સૂચના કરી દીધી.)

તે પછી આણક્યે શાર્ફૂરવને બોલાવીને કહ્યું, બેટા ! તું કાલપાશક અને દંડપાશકને જઈને કહે કે જીવસિદ્ધિ એ રાક્ષસના કહેવાથી વિપકન્યા દ્વારા પર્વતેશ્વરના પ્રાણ લીધા છે, માટે તમે રાજા ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાનુસાર આખા નગરમાં તેના દોષો ઉઘાડા પાડીને, તેને નગરમાંથી બહાર કાઢો મૂકો, અને કાયસ્થ શકટદાસ રાક્ષસનો પરમ મિત્ર છે, તે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં રહીને ચંદ્રગુપ્તનું જ ભૂકું કરવાનીજ ખટપટ કર્યા કરેછે, માટે તેને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે શુભી ઉપર ચઢાવીને મારી નાખો. શાર્ફૂરવ ગુરૂની આજ્ઞા બંજવવા માટે તેજ વખતે ત્યાંથી બહાર પડ્યો. તેજ વખતે આણક્યે સિદ્ધાર્થકના હાથમાં મહોર છાપવાળો કાગળ આપ્યો. અને આશિર્વાદ સાથે કહ્યું કે, તું તારા કામમાં સંપૂર્ણ રીતે વિજ્યી થઈશ. સિદ્ધાર્થક પણ તેના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો.

એટલામાં શાર્ફૂરવ પણ ગુરૂની આજ્ઞા બંજવીને પાછો આવ્યો; એટલે આણક્યે તેને શેઠ ચંદનદાસને બોલાવવા માટે મોકલ્યો.

આર્ય વંધુઓ ! જાગૃત થાઓ.

(દુર્લભજી વિ. ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી.)

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૫૮ થી.)

ખાળ લગ્નના વિષય ઉપર વધારે વિવેચન કરવા પહેલાં “ લગ્ન ” એ શું વસ્તુ છે. તેનો શું હેતુ છે, અને તે કરવાની આવશ્યકતા છે કે નહીં ? તે વિષય ઉપર ઉતરવાની અત્યારે વિશેષ જરૂર છે; અને તે વિશે શાસ્ત્રો અને વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય શું છે તે જોઈએ.

સંસાર ધર્મમાં એક ખીજની સહાયતા માટે સાથે. જોડાવું, તેનું નામ “ લગ્ન ” છે. પરમેશ્વરે માણસ જાતને જે જે સુખો આપેલાં છે તે સુખોમાં શ્રેષ્ઠ, મોટામાં મોટું, અને પ્રથમસુખ સંગતિ છે; અને તે સંગતિ તે લગ્ન છે. ‘લગ્ન’ એ એક એવી ગાંઠ છે કે જે પુરૂષ અને સ્ત્રીને તેઓની જીવંતગાની પર્યંત સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં સાથે રહેવાને બાંધી રાખે છે.

યુવાવસ્થા પ્રકટ ન થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે. કમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલીતો બલવાન થાય છે કે તે દાઢથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી. જથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠિણ થઈ પડે છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે—વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઘ જે વાયુ, પાણી, અને પાદ્મંડા ખાનાર ઋષિયો હતા, તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર સુખકમળ જોતાંજ મોહ પામ્યા. તો જે મનુષ્ય ધી, દૂધ, વા સાથે સુગંધી ભાત ખાયછે, તેમની ઇન્દ્રિયોનેવશ્ય રહેતો સમુદ્રમાં વિધ્યાચળ પર્વત પણ તરે” અર્થાત્ યોગ્ય ઉમ્મરે ઇન્દ્રિયો વશ રહેતીજ નથી; જથી યુવાવસ્થા પ્રગટ થયે લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા છેજ. આવી રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયોવશ્ય રાખી શકાતિ નથી તેમ સ્ત્રીઓથી પણ રાખી શકાતી નથી આણુકીય નીતિમાં કહે છે કે—

આહારો દ્વિગુણઃ સ્ત્રીણાં લજ્જાચાપિ ચતુર્ગુણા ॥

સાહસં પદ્મગુણં ચૈવ કામસ્વાષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥

ઘણુંકરિ સ્ત્રીઓને પુરૂષ કરતાં આહાર બમણો, લજ્જા ચારગણી, સાહસ છગણું તથા કામ આઠગણો હોય છે એમ કહ્યું છે.—

આવી રીતે કામનો વેગ સર્વ પ્રાણીઓમાં યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. આવે સમયે લોહ તથા ચુંબકની પેઠે નરનારીઓ કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણ શક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાય છે. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ આકર્ષણ શક્તિથીજ થયેલી જણાય છે; અને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી કાયમ રહી છે, નર, તથા નારીઓનો સંયોગ, ગર્ભાશયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભને પોતાને માટે યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું વિગેરે સર્વ આકર્ષણથીજ થતું જણાય છે. સંયોગથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણ શક્તિને લીધેજ છે. માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામ રૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠિન અને સૃષ્ટિના નિયમથી વિરુદ્ધ લાગે છે. માટે જો યુવાવસ્થામાં સ્ત્રી પુરૂષો પરણે નહીં તો તેઓ આડે રસ્તે દોરાર્થ જઈ ખુવાર થાય છે. કદાચ બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાલવામાં આવે તો ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધી રહેવાનો સંભવ રહે છે, માટે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીજ ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરની આજ્ઞાને સર્વ દાઢ્યો માન આપવુંજ જોઈએ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે— ગર્ભધારણ કરવા સારૂ સ્ત્રીઓને, અને ગર્ભાધાન કરવા સારૂ પુરૂષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મ કાર્ય પણ પતિયે પત્નિ સહિત કરવાં કહેલ છે—વળી શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં પણ કહ્યું છે કે— જ્યાં સુધી પુરૂષ, સ્ત્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અર્થો કહેવાય છે. કારણ એકલા પુરૂષથીજ પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે—આથી વાંચનાર ગૃહસ્થોને ખાત્રી થઈજ હશે કે સ્ત્રીઓજ ધરની શોભા છે. કારણ સ્ત્રી વિનાનું ઘર શૂન્ય જેવું લાગે છે. હજી વિશેષ ખાત્રીને માટે શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વ અને આદિપર્વમાં આ વિષેની આપેલી આજ્ઞાઓ જાણવાની આપણને આવશ્યકતા છેજ નથી વાંચનારને વિશેષ ખાત્રી થશે કે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયે પરણવુંજ જોઈએ. ધરને ધર નથી કહેતા પણ સ્ત્રીજ ધર કહેવાય છે કેમકે સ્ત્રી વિનાનું ઘર અરણ્ય સરખું લાગે છે. ઝાડ નીચે, પણ જો દમ્પતિ હોય તો તેપણ તેમનું ઘર છે, પરંતુ સ્ત્રી વિનાનો મેહેલપણ વન જેવોજ એમ નિશ્ચય કરેલ છે. સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ, તથા કામ સમય પુરૂષને સહાય કરનારી છે. પરદેશ જવા સમય તેને વિદ્યામ કરવા

લાયક પણ તેજ છે. તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને પામેલા દુઃખી પુરુષને નિરંતર સ્ત્રી સમાન બીજું કંઈપણ ઔષધ નથી. પુરુષને લોકમાં સ્ત્રીસમાન કોઈ સગું, ગતિ, તથા ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં સહાય. કરનાર નથી. આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરુષનું અર્ધું અંગ, તથા ઉત્તમમાં ઉત્તમ શાખા છે. કારણ સહાયતા વગરના પુરુષને લોક વ્યવહારમાં સહાય કરનારી તેજ છે. પુરુષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ માનેલી છે. જે સ્ત્રી સહિત હોય તે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. માટે સ્ત્રી પરમગતિ છે.

ઉપલું મહાભારત માંહેનું લખાણ વાંચનારને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયે લગ્નની આવશ્યકતાની પુરતી સાબીતી આપવા માટે બસ છે. સૃષ્ટિમાં નર અને માદાનો સંયોગ થવો એ વાત સૃષ્ટિ રચનાનો સાથેજ સર્જિત થયેલી છે. આ સંયોગ ક્રિયામાં કુદરતનો સુખ્ય હેતુ “વંશવૃદ્ધિનો” હોવો જોઈએ, એમ અનુમાન થાય છે. નિર્દોષ અને વિકાર વિનાના પશુઓ અને વનસ્પતિઓના સ્વભાવ સિદ્ધ, સંયોગધર્મ ઉપરથી આ વાતનો આપણને પુરાવો મળી શકે છે. સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવી એ જેમ ઇશ્વરનો નીયમ અને સંકેત છે, તેમ પ્રેમ અને આત્મભાવ (બંધુતા)ની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ કુદરતનો હેતુ છે. આ પ્રેમ અને આત્મભાવનું દ્વાર સ્ત્રી, ને પુરુષનું જોડુંજ છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક સુખ વૃદ્ધિને માટે અને ધર્મના અનુષ્ઠાનને અર્થે સ્ત્રીપુરુષના લગ્નની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે જે અર્થે ઉત્તમ ભાવવાળાં અને યોગ્ય ઉમ્મરનાં જોડાં બંધાવાનો જરૂર છે. લગ્નનો ફક્ત ‘વંશ વૃદ્ધિ’ નોજ હેતુ નથી; પરંતુ સુખ વૃદ્ધિ અને ‘ધર્મવૃદ્ધિ’નો હેતુ પણ તેમાં સમાયલો છે. કેટલાક મહાન પુરુષોએ, લગ્ન કરવાની વિરૂદ્ધ એવી દલીલો લાવી મુકેલી છે કે જે તેઓ લગ્નના સંબંધમાં જોડાયતો જે જે બાબતોમાં તેઓને પૂર્ણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તેમાં તેઓ પૂરતું લક્ષ આપી શકતા નથી. કારણ સ્ત્રીપુત્રાદિકના ભરણ પોષણને માટે તેઓને કમાવાની જરૂર પડે છે. ને તેથી એકાંતવાસ કે નિરાંત તેઓને મળી શકતી નથી. પરંતુ આવા વિચારવાળા પુરુષો વિચાર નથી કરતા કે જે તમામ જગત આવાજ વિચારથી લગ્ન કરવાનું સુળતવી રાખે તો વંશ વૃદ્ધિ, સુખવૃદ્ધિ, અને ધર્મવૃદ્ધિની આશા ક્યાંથીજ રાખવી? અલખત સોએ એક આવા હોય તો સાડ; પરંતુ સર્વ મનુષ્યોએ મહાન પુરુષો થવું એ તદ્દન અસંભવિત છે. લગ્ન કરી પરણ્યાથી

સ્વમાન સારી રીતે જાળવી રાકાય છે. કારણ પરણેલ માણસ પોતે એક નાના કુટુંબ (રાજ્યનો) રાજા છે એમ તેના મનમાં રહેવાથી હમેશ તેનું મન પ્રકૃષ્ટિત રહે છે. એક માણસની સલાહથી જે કાર્ય કરવામાં આવે તેના કરતાં તેજ કાર્ય કરવામાં જે બે માણસની સલાહ હોય તો તેથી તે કાર્ય સપૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે. તેમ પરણેલ માણસ કાંઈ પણ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા ગમે, અને તે બાબત પોતાની પત્નિ તરફથી જે તેને અનુમોદન મળે તો તે કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે. પણ એક વાંઠા માણસને કાંઈપણ કાર્ય કરવું હોય તો તેમાં આવતી મુશ્કેલીઓથી તે બહુજ ગભરાઈ જાય છે. પરણેલ માણસનું નામ તેના પુત્ર પુત્રાદિકથી હમેશને માટે કાયમ રહેછે; પરંતુ એક વાંઠા માણસ સડી સડીને મરી જાય છે. ત્યારે દુનિયામાં તે નજ હોતો, તેમ થઈ પડેછે. તેનું નામ નિશાન પણ બાકી રહેતું નથી. સ્ત્રીઓ કાર્યેષુ મંત્રી છે. મત્રી અગર એક મિત્રની માફક તે સ્ત્રી પતિને ઉપયોગી થઈ પડેછે. આ દુનિયામાં સારી સ્ત્રી અને પુત્ર પૌત્રોના સુખની સરખામણીમાં બીજી એકેય સુખ નથી કારણ ગરિબાવસ્થા અને દુઃખને સમયે તેઓ દુઃખમાં ભાગ લેવા પણ તૈયારજ હોય છે. સ્ત્રીઓના પ્રારમાં પુરૂષોના જે જે છુપા દીલાસાઓ છે તેના જેવી કીમતી મહાસાગરની લક્ષ્મીપણ નથી. મીડલેટન કવિ કહે છે કે જ્યારે હું ધરની નજદીક આવું છું ત્યારે સુખની હવાની મને સુગંધ આવે છે લગ્ન-વિવાહથી કેવા સ્વાદિષ્ટ શ્વાસ મળે છે ? જ્યારે પુરૂષ કોઈ વ્યાધીથી પીડિત હોય છે ત્યારે પોતાની પત્નિ અને છોકરાના દીલાસા તથા સારવારથી તેનું કેટલુંક દુઃખ ઓછું થાય છે.

લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા બતાવી કઈ ઉમ્મરે હવે લગ્ન કરવા જોઈએ તે જણાવવાની ખાસ જરૂર છે.

માણસની બાલ્યાવસ્થા વીશ વર્ષ પર્યંત હોય છે. તો બાલ્યાવસ્થામાં એટલે વીશ વર્ષ પહેલાં લગ્ન કરવાની શાસ્ત્રની પણ સખ્ત મનાઈ છે. આપણું શાસ્ત્ર એક જગ્યાએ કન્યાને કહે છે કે-હે કન્યા ! તારી અવસ્થાથી બમણાથી ઓછો નહીં, તેમ વધારે નહીં, એવી ઉમ્મરવાળા ઉત્તમ વરને પરણ. અગર તારી ઉમ્મરથી ત્રણ ગણી અવસ્થાવાળા મધ્યમ વરને પરણ. પરંતુ તેથી ઓછી વત્તી અવસ્થાવાળા અધમવરનો તો ત્યાગજ કર. ઉપલી શીખામણો સમજવા પરણનાર જોડું પુખ્ત ઉમરનુંજ હોવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યે પ્રેમ અને સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય.

સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૬૩ થી.

તેમજ જર્મન વિદ્વાન મિ. ટેલરે કહ્યું છે કે;— સ્ત્રીએ પોતાના પતિને તાળે રહેવું, આશાએશ અને મોજ આપવી, તેની ચાકરી કરવી, રાજી રાખવા, માન આપવું, અને તેના મનને રીઝવવાના ઉપાયો કરવા. જે સ્ત્રીના વક્ષાદારીના જુસ્સાએ ધર કર્યું હશે, તો તેને પતિ પોતાની મેળે માન આપશે. સમજી સ્ત્રી હશે, તે તો પોતાના પતિને સદ્લાહ અને મદદ આપવાનું પોતાની મેળેજ બળવશે સ્ત્રીએ તો પુરૂષના સુખમાંજ પોતાનું સુખ વિચારવું જોઈએ” આહા! થોડાં અમૂલ્ય વચનો! જે સ્ત્રીમાં પોતાના પતિ પ્રત્યે વર્તવાની આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તથા પતિ પ્રત્યે “પ્રાણનાથ ધીરજ પકડો અને મને ધર્મની રીતિથી ધર્મપત્ની સમજીને ગ્રહણ કરો, હું તમારા જીવનની સંગિની થઈશ” આવી રીતે જે સ્ત્રીમાં બોલવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેણે દુઃખો ભોગવવાને માટેજ જન્મ લીધો છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જે સુજ્ઞ સ્ત્રી છે, તેણે તો પોતાના પતિને દેવતુલ્ય પરમપૂજ્ય માની, તેની ઉપરજ નિરંતર પ્રેમ રાખવો, તેનીજ સેવામાં તત્પર રહેવું; અને તેનાંજ વચનોને તાળે થવું, એજ તેમને પરમ કલ્યાણ કર્તા છે. કારણકે સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીનું વચન માનવું, એ તેમનો મોટો ધર્મ છે. સ્ત્રીને પોતાનો ધર્મ પાળવાથી સ્વર્ગનિવાસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ શું મહાત્માઓનાં વચનો થોડાં લાલકારક છે? અહો! સ્ત્રીને જની સેવનાથીજ સ્વર્ગનિવાસ જવા શ્રેષ્ઠ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવા ફળદાયક ધ્યાના પતિપર પ્રેમ રાખવાથી કદ સ્ત્રી મૂર્ખ હશે કે વિમુખ રહેશે? સુજ્ઞ સ્ત્રીએ નિર્મળ અંતઃકરણથી પતિને ચાહવો, તેના કાર્યોમાં શક્તિ માફક સહાયતા આપવી. તેના તરફથી અન્નવસ્ત્રાભુષણ, વગેરે મળતા પદાર્થો ભોગવી; તેમાંજ સંતોષી રહેવું. પતિ શિવાય બીજે પુરૂષ ગમે તો પૃથ્વીપતિ હોય, રૂપાણો, બુદ્ધિવંત, યુવાન અને જખરો હોય; તથા ગમે તો તેના તરફથી પૃથ્વીનો બધો વૈભવ મળતો હોય, તેપણુ તેને વિષ્ટા સમાન તુચ્છ ગણવો. તે સામી-દૃષ્ટી પણ કરવી નહિ, કેમકે પરપુરૂષને બળવાથી સ્ત્રીને નરકાધીન થવું પડે છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,—

પાળીગ્રાહસ્ય સાધ્વીસ્ત્રી । જીવતો વા મૃતસ્ય વા

॥ પતિલોકમખીપ્સંતી । નાચરેત્કિંચિદપ્રિયં ॥

“સાધ્વી શ્રીએ પાણી ગ્રહણ કરનાર જે પોતાનો પતિ, તેનું જીવે ત્યાં સુધી અને મરણ પછી પણ પતિના લોકને પામવાને ઇચ્છીત શ્રીએ કિંચિત પણ અપ્રિય કરવું નહિ.” પતિવ્રતા શ્રીએ પોતાના ગ્રાણાંત સુધી પણ પોતાનું એક પતિવ્રતા પણું છોડવું ન જોઈએ. આ સંસારના દેખાતા સર્વ પદાર્થો નાશવત છે. તેથી તેઓ સધળા તુચ્છ છે. ફક્ત એક ધર્મજ અચળ સુખ આપનાર છે. તેથી એ મહાન છે. એ મહાન ધર્મજ પાળવો એજ પતિવ્રતા શ્રીનું કામ છે. કેમકે મરણ વખતે જગતના દેખાતા સર્વ મોહક વૈભવો અહીંજ પડ્યા રહે છે. ફક્ત ધર્મ, અધર્મ, જે હોય છે, તેજ સાથે આવે છે. તેમાં અધર્મ નરકમાં નાંખી દુઃખ આપે છે; અને ધર્મ છે તેજ સ્વર્ગનું અવિચળ સુખ આપે છે. માટે સુદા શ્રીએ અધર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મનેજ વધારવો જોઈએ. શ્રીને પતિ એજ ઇશ્વરથી ખીજે દરજ્જે પૂજ્ય છે. તો તેની તન, મનથી નિરંતર પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવી. હિતમ વશ્ચાઅસંકાર સજી મોહીત કરવાની આકાંક્ષા રાખવી પતિકે લોકોનું ચિત્ત જેવું સદ્ગુણોથીજ આકર્ષાય છે, તેવું સદ્ગુણ વગર ઠાઠમાઠ કરી સુશોભિત થવાથી આકર્ષાતું નથી. ગુણ વિનાનો ખાલી સભકા નિંદાને પાત્ર કરી કલંક ચડાવે છે. માટે જેમ અને તેમ સદ્ગુણોપર સ્નેહ રાખી તેના વડે પતિને મોહીત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો શ્રીએ પોતાના જીવનહાર અને દેવતુલ્ય પૂજ્ય પતિ સાથે દગો નહિ કરતાં નિષ્કપટપણે વર્તવું. જો દગો કરશે તો પછી એના જેવું આ સંસારમાં ખીજું કોણ છે? એજ પરમ મિત્ર છે, અને એજ સુખ દુઃખમાં, તથા ભવસાગર પાર જવામાં ખરો સાથી છે. માટે તેના પરજ શ્રદ્ધા રાખવી, તેના પરજ પ્રીતિ રાખવી, અને તેનેજ અંતઃકરણથી આહવો, એ તેમનો પવિત્ર ધર્મ છે.

હાલની દેટલીક શ્રીઓ પોતાનો પતિ પ્રત્યે શું ધર્મ છે, એ નહિ જાણવાથી પતિને ગમે તેમ બોલે છે, ધમકાવે છે, મર્યાદા મૂકી ગાળો દે છે, સામી થાય છે, અપમાન કરે છે, બહારથી મેહનત કરી ઘેર આવે, ત્યારે મનરંજન કરી વિશ્રાંતિ આપવાને બદલે સાસુ, સસરા, વગેરે ઘર કુટુંબની ઠ પાડા પાડો-સીની કુંથણી કરી કંટાળો આપે છે. વખતસર ભોજન તૈયાર કરી જમાડવાને

બદલે પોતે પગ પર પગ ચડાવી બેસી રહી, ઘણી પાસે ધરનું કામકાજ કરાવે છે. પતિનું ગળું ન છતાં ખીજનાં સારાં સારાં ઘરેણાં લૂગડાં દેખી, તેવાં પોતાને કરાવવા કલેશ કરી, કરજના ખાડામાં ઉતારે છે. પતિને કોઈ કાર્યમાં સહાય-રૂપ થતી નથી. સઘળો ઘર વ્યવહાર, તેનાં એકલા પરજ નાખી મૂકે છે. તેના દુઃખનો વખત પણ જાણતી નથી; પતિને નામનોજ ગણી સ્વચ્છંદપણે વરતે છે. પતિવ્રત પાળતી નથી. જ્યારે આવી સ્ત્રીને પતિ તરફથી લોભની તૃપ્તિ થતી નથી, ત્યારે આ કુભારજ, પાપિણી સ્ત્રી લોભની તૃપ્તિ કરવાની આશાએ અનેક કુકર્મો કરે છે. પણ જ્યારે ઈચ્છેલું સુખ મળવાને બદલે આખર જાય છે, લોકોમાં નિંદાને પાત્ર થાય છે, અને ફટ ફટ થાય છે, ત્યારે પસ્તાવો કરી આખો ભવ દુઃખમાં કાઢે છે, વળી જે સ્ત્રી “ઉપરકી તો અચ્છી બની ભીતરકી તો રામ જાણે,” એ પ્રમાણે ઉપરથી પતિવ્રતાનો ડોળ બતાવી, અને મનમાં કપટ રાખી, ગુપ્તપણે બદકામ કરે છે. પણ તે મિથ્યા ડોળ કદી છાનો રહેતો નથી. કપટ ખુલ્લું થયે, પતિનો ભરોસો ઉઠી જઈ અપ્રિય થાય છે, અને પતિને ફસાવવા જતાં પોતે ફસી પડી, અનેક દુઃખો ભોગવે છે. આવી સ્ત્રીઓ સ્ત્રીના ધર્મને ન છાજતાં કુકર્મો કરી, પાપનો પોટલો ખાંધે છે. આવી સ્ત્રીઓને સ્ત્રી નહિ પણ રાક્ષસી કહેવી જોઈએ. આવી અધર્મી સ્ત્રીઓને ધિક્કાર છે, અને ધિક્કાર છે તેના માતા પિતાને કે તેણે આવી કુપાત્ર પુત્રીને પેદા કરી. આના કરતાં તો પશુ, પક્ષી, અને વન વૃક્ષના અવતારો પણ સારા ગણાય કે તેને ઈશ્વરે જે જે સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રમાણે સદાકાળ ચાલ્યા કરી, પોતાનો અવતાર લેખે કાઢે છે. તેના કરતાં એ આવી સ્ત્રીનો અવતારતો હલકોજ સમજવો. જે સ્ત્રી ઇશ્વર રચિત ધર્મ—નીયમ પ્રમાણે નહિ ચાલતાં નકામી પૃથ્વીપર બોજા જવી થઈ પડે છે, તેનો અવતાર વૃથા છે. ઇશ્વરના નિયમ વિરુદ્ધ આચાર વિચાર, અને નીતિ રાખી આચરનારી સ્ત્રીએ વિચારવું જોઈએ કે પાપ કર્મનું સુખ થોડા વખતનું છે. એ કુકર્મોથી તો ઇશ્વર અકૃપાવાન થઈ પાપનું ફળ તરફરૂપી મહાદુઃખ આપે છે. માટે આ સંબંધિ સુખ વિચાર કરવો જોઈએ. સુજ્ઞ સ્ત્રીએ તો પતિ તરફથી જે મળે તેમાંજ સંતોષ રાખવો એમાંજ તેમની આખર, એમાંજ તેની શોભા, અને એમાંજ તેને સુખ છે. જે સ્ત્રી ઇશ્વરનો ડર રાખી પતિની ઈચ્છા અનુસાર મન, વચન, અને કાયા, વશ રાખી

પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે, તેને ધન્ય છે ; અને ધન્ય તેમના માત-
પિતાને કે તેણે આતું પુત્રીરૂપી રત્ન પેદા કર્યું. કુલીન સ્ત્રી હોય છે, તે કદી
પણ પોતાની મરજી માફક સ્વતંત્રપણે વર્તતી નથી, કે શ્રીઓના ધર્મવિરુદ્ધ
આચરણ કરતી નથી. શ્રીએ પતિથી સ્વતંત્રપણે વર્તવાનું કાંઈપણ શાસ્ત્રકારે
જણાવેલું નથી. “સ્ત્રી બાળ હોય; અથવા વૃદ્ધ હોય, તો પણ તેણે ધરમાં કાંઈ
પણ કાર્ય સ્વતંત્રતાથી કરવાં નહિ” જમ કે. -

જનની જનક વંશ રહે બાળ, તરણી પતિ આધાર;

વૃદ્ધપણમાં પુત્રો પાળે, સ્વતંત્ર નહી કુળનાર

સ્ત્રી બાળક હોય, ત્યારે માબાપની આજ્ઞામાં રહી, તેમની શીખામણ
પ્રમાણે વર્તે. તારણમાં પતિનેજ પોતાનો આધાર માની વર્તે, વૃદ્ધાવસ્થામાં
પુત્રો તેનું પાલણ પોપણ કરે ; અને તે પુત્રો વગેરેના કહેવા મુજબ કરે. પણ
કુલીન સ્ત્રીએ કદી પણ સ્વતંત્ર રહેવું નહી. જે સ્ત્રી સ્વતંત્રપણે વર્તે, તે
કુલીન સ્ત્રી કહેવાયજ કેમ? નહિજ. જે સ્ત્રી કુલીન હોય છે, તે કદી પણ પતિ-
થી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતી નથી. તે તો દાન, ધર્મ, તીર્થ, અને દેવપૂજા
વિગેરે જે કરે છે, તે સર્વમાં પરમેશ્વર પાસે એમજ માગે છે કે; “મારૂં સૌભા-
ગ્ય અખંડ રહે” શ્રીને સૌભાગ્યપણું એ એવું તો પૂજ્ય છે કે, જેમાં તેનું
રક્ષણ સમાયેલું છે. માટે સ્ત્રીએ પતિનેજ આધિન રહેવું. તેમ પતિ વંધા
રોજગારમાં બિત્સાહ રહિત થાય, તો તેનું મન શાંત કરી, ધીરજ આપવી.
વિપત્તિ વખતે પતિ જવી સ્થિતિમાં હોય તેવીજ સ્થિતિમાં પોતે રહી સંતોષ
રાખવો, તેની સાથે બદખંડવું નહી. જેમ પુરૂષે પોતાના પિતાના નામથી
પ્રસિદ્ધ થઈ ઓળખાવું એ વ્યાજબી છે, પરંતુ લોકોમાં નિંદા થાય, તેવું કૃત્ય
કરી પ્રસિદ્ધ થવું નહિ. કાંઈ મનુષ્ય પતિપત્નીમાં પ્રેમ જોઈ તે તોડાવવાને
કહેશે કે તારો પતિ તો ગેરરસ્તે ચાલે છે, તારાપર પૂરો પ્રેમ રાખતો નથી,
તે હો બોલ સ્ત્રી પર સ્નેહ રાખે, વિગેરે બોલી મન લમાવવાનું કરે, પણ
કાયા કાન રાખી તે સાંભળવું નહિ, તેના કહેવાની તુલના કરવી, કે તે આતું
શામાટે કહે છે? વગેરે વિચાર કરી કહેવું કે મારો પતિ કદી પણ એમ કરેજ
નહિ. જે કદી કાંઈનું કહેવું સાંભળી મન શંકાવાળું કરશે, તો સ્નેહ તુટશે.
સ્નેહ તુટ્યે ગૃહસ્થાશ્રમ બગડી સંસાર દુઃખરૂપ થશે. માટે કાંઈના કહેવા
બેપર બેરાંસો રાખવો નહિ.

અપૂર્ણ

વ્યાપ્તિ થઈ. વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—“જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં વન્હિ.” પર્વતો ધૂમવાન્વન્હિમત્વાત્ એ અનુભિતિમાં વ્યાપ્તિ સંભવે નહિ; કારણ કે ‘જ્યાં જ્યાં વન્હિ ત્યાં ત્યાં ધૂમ’ એ વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર છે. વ્યભિચાર એટલે સાધ્યાભાવ વાળામાં હેતુનું હોવાપણું. જુઓ અહિં સાધ્ય ધૂમ છે, તેનો અભાવ, એટલે ધૂમનો અભાવ થયો. ધૂમાભાવ વાળો તપેલો લોહપિંડ છે, તેમાં વન્હિનું હોવાપણું છે; વાસ્તે વ્યભિચાર આવ્યો; માટે વન્હિમાન્ધૂમાત્ એ અનુભિતિમાં. ધૂમાત્ એ સદ્હેતુ છે. ધૂમવાન્વન્હિમત્વાત્ એ અનુભિતિમાં વન્હિમત્વાત્ અસત્ હેતુ છે.

છે ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ, એવો સાચેજ રહેવાનો નિયમ, તેનું નામ વ્યાપ્તિ’ (તર્ક સંગ્રહ). આ વર્ણનમાં ‘સાચે રહેવાનો નિયમ’ એટલો ભાગ જ લક્ષણ છે.

ઉપર જણાવેલા તર્કકૌમુદીના લક્ષણને લઈ તેનું વિવરણ કરીએ. ‘અવ્યભિચારપણે હેતુ અને સાધ્યનું એક અધિકરણમાં રહેવું તે વ્યાપ્તિ’ અધિકરણ એટલે જે પદાર્થ સંબંધી કાંઈપણ સિદ્ધ કરવું છે તે પદાર્થ. આ પર્વતમાં અગ્નિ છે, એવું સિદ્ધ કરવાનું હોય, તો ‘અગ્નિ છે’ એવું પર્વતના સંબંધમાં સિદ્ધ કરવાનું છે; માટે પર્વત એ અધિકરણ છે. એ અધિકરણમાં હેતુ તથા સાધ્ય સાચે રહે તેને સાહચર્ય કહે છે. એવું સાહચર્ય અવ્યભિચારપણે હોય, ત્યારે વ્યાપ્તિ થાય છે. ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે’ એ વ્યાપ્તિનું સામાન્ય ઉદાહરણ છે.

‘અવ્યભિચારપણું’ એ શબ્દનો આશય સમજવો આવશ્યક છે. સાહચર્ય હોય પણ જો તે વ્યભિચારવાળું હોય તો વ્યાપ્તિ થાય નહિ. અવ્યભિચાર શબ્દથી એમ સમજવું કે, સાહચર્ય એવું છે કે તેમાં કોઈ સમયે અથવા કોઈ દશમાં અહચાણુ જણાતી નથી. એવો કોઈપણ દશ અથવા સમય ન હોય કે જ્યાં ધૂમ હોય અને અગ્નિ ન હોય. આ વ્યાપ્તિ વાક્યને ઉલટાવી લેતાં થતું વાક્ય, વ્યાપ્તિવાક્ય નહિ થાય. જેમ ‘જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય; આ વ્યાપ્તિ અસત્’ છે. આ વ્યાપ્તિને વ્યાપ્તિનું લક્ષણ લાગુ પાડી જોતાં સમજશે કે, ઘણે સ્થાને અગ્નિ અને ધૂમ સાચે રહેતા જણાય છે, પરંતુ એવો દૃઢ નિયમ નથી થઈ શકતો કે, જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ હોવોજ જોઈએ. એક તપાવેલા લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ છે, પરંતુ ત્યાં ધૂમ નથી. એ રીતે તપાવેલા લોખંડના ગોળારૂપ અધિકરણમાં અગ્નિ અને ધૂમનું સાહચર્ય નથી; માટે ‘જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એ વ્યાપ્તિ ખોટો પડે છે.

સમય મહત્વ અને મનુષ્ય કર્તવ્ય.

આયુઃક્ષણલવમાત્રં નલભ્યતે હેમકોટિભિઃ કાપિ ॥

તાત્પર્ય—આપણી અજ્ઞાનતાથી આપણે કાંઈપણ સત્કર્મ કર્યાવિના જે વખત ફેાકટ ગયો હોય, તે વખતને માટે આપણને જ્ઞાન થતાં, તેમજ તે ગયેલા વૃથા વખતને માટે પશ્ચાત્તાપ થતાં, પાછો મેલવવા સાડા ગમે તેટલો યત્ન કરશું, ફેરોડો સુવર્ણમય દ્રવ્ય ખરચશું, તો પણ તે ગયેલા વખતનો ક્ષણમાત્ર ભાગ પણ આપણને મલનાર નથી. બુદ્ધિ ત્યારે ગમે તેટલો યત્ન કર્યા છતાં તેમ ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખરચ્યા છતાં જે ચીજ ન મળે તે ચીજ કેવી સમજવી? તેને કેવી રીતે સાધવવી જોઈએ? તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ? એ કાંઈ કહેવાની જરૂર રહી નથી.

તત્ત્વેદ્વચ્છતિ સર્વં મૃપાનર્થ કાધિકા હાનિઃ ॥ ૧ ॥

એવો અમુલ્ય એટલે કે હીરા, માણેક, ઢાહીનુર, આદીતું પણ ફેરોડો રૂપેયા એવું મુલ્ય થાય છે; અને તેટલું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ તે મળે છે, પણ ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખર્ચતાં ન મળવાથી તે મોટી ચીજેથી પણ અધિક જે સમય તે જ્યારે સાવ વૃથા નિર્ચયક આપણે શુભાવિષ્યે તેથી જે આપણને હાની થાય છે, એથી અધિક ખીજી કંઈ હાનિ?

સમય મિથ્યા વ્યતીત કરવાની જે હાની છે તે બહુ મોટી છે. છતાં અજ્ઞાનપણથી તે સુક્ષ્મ તર દેખાય છે; જ્યો મનુષ્યો, એ હાનીની પગ્વાર રાખતાં નથી; પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન સંપાદન થાય, ખરા તત્ત્વના આજખવાની શક્તીનો જ્યારે આવીર્ભાવ થવા લાગે, ત્યારે મીથ્યા સમય વ્યતીત કરવો એ મોટી હાની છે, એ વાત સત્ય લાસે. અને શુભાવેલ મિથ્યા સમયનો પશ્ચાત્તાપ થાય; અને પુનઃ મિથ્યા સમય ન શુભાવવાની ઠોસેય કરે—સ્વાભાવિક જગતની એવી રીત છે કે, અમુક વસ્તુ ગમે તેવી મુલ્યવાન હોય, છતાં તે વસ્તુ જની પાસે હોય તે, તેની કિંમત ન જાણતો હોય તો, તેનો ગેરઉપયોગ કરે છે, દાખલા તરીકે દારૂએક ભીલ હતો. તે કાયમ જંગલમાં રહેતો હતો. અને જીવહિંસા કરી પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચલાવતો હતો. એક વખત જંગલમાં ભટકતાં તેને ઢાહિનૂર હોરો જડયો. તેનો અક્ષકાટ જોઈને તે પોતાને 'ધેર લાવ્યો; અને ઘરમાં મૂકયો, ઘરનાં માણસો સૌ તે જોઈ રાજી થયાં,

અને તેની સ્ત્રી કહેવા લાગી કે આ પથરો લાવ્યા તેથી આપણને એક મોટા લાભ થયો. તે એ કે રાત્રે દીવો ઘરમાં કરવો નથી પડતો. કારણ તેના પ્રકાશથી અજવાલું ઘરમાં રહે છે જથી એટલું તેલનું ખર્ચ ઓછું થયું.

ખિચારાં લિલ્લ લોહા ક્યાંથી તેની કીમત જાણે? માત્ર એટલેથીજ સંતોષ માની બેઠાં. લાખો રૂપૈયાની કિંમતની વસ્તુ આપણા ઘરમાં આવી એમ ન સમજ્યાં. જથી તે હીરો તેણે ગુમાવ્યો. કાંઈ તેલ વેચનાર વાણીઓ હશે તેણે એ હીરો તેના ઘરમાં બેઠા પેલા લિલ્લને કહ્યું કે, આ પથરો તારે કાંઈ કામનો નથી. માટે મને આપ તેને બદલે હું તને ત્રણ મણ તેલ આપું છું. એ સાંભલી પેલો લિલ્લ તો રાજ થયો; અને હા પાડી. જથી ત્રણ મણ તેલ આપી, વાણીઓ તે હીરાને ઉપાડી ગયો. ગામડામાં વસનારો તોપણ વાણીયો, જથી તરત સમજી ગયો કે આ વસ્તુ મુલ્યવાન છે. મનમાં કલ્પના કરી કે હું જ તેલ વેચવાની મજૂરીનો ધંધો કરું છું, તે મજૂરીના દુષ્ટ ધંધાથી છોડવનાર માત્ર આજ વસ્તુ છે, આ હીરો વટાવતાં જ પૈસા આવશે તેમાંથી સારી હવેલીઓ ખંધાવીશ. બે ત્રણ મુનીમો રાખીશ. મારી સ્ત્રીને અનેક જાતનાં વસ્ત્રો અને અલંકારો લઈ આપીશ. તથા બાકી વંધશે તે વ્યાજ મુકીશ. વિગેરે અનેક તરંગો ખાંધતો, ખાંધતો, તે વાણીઓ પોતાને ઘેર; આવ્યો, અને પોતાની સ્ત્રીને હીરાની હકીકત કહી, ઉતાવળે ભોજન કરી ઘરમાં પાંચ પચીશ રૂપૈયા હશે તે ખર્ચી સારી પાઘડી અંગરખો, ઘોતીયાં, લઈને તે પહેરી મોટા શહેરમાં ગયો; અને એક લાખ રૂપૈયે તે હીરો વેચ્યો; અને જ જ પોતે કલ્પનાઓ કરી હતી, ને જ પોતાના મનમાં ઈચ્છાઓ હતી, તે સર્વે પૂરી કરી. મતલબકં પેલો લિલ્લ તેની કિંમત સમજી નોતો શક્યો, જથી માત્ર ત્રણ મણ તેલ લઈને તેનો ગેરઉપયોગ કર્યો; અને આ વાણીયો સમજતો હતો, તેથી નંદારાં કપડાં પહેરીને જશું તો મારું વજન ઓછું પડવાથી ઝવેરી ખરાખર કિંમત નહિ આપે. એવી કલ્પના કરી સારાં વસ્ત્રો પહેરી, સારા ઝવેરીને ત્યાં જઈ સંપૂર્ણ કિંમત પેદા કરી તે હીરાનો સદુપયોગ કર્યો. તેમજ સમય એ શું કહેવાય? એમ જ સમજી છે તે તેનો સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ જ નથી સમજતો તે વૃથા ગળ્યાં મારી અથવા તો અનેક ખટપટો લગાડી કાંઈની ખોદણી કરવી, કલેશ કરવો, વિગેરે નકામી ખાખતમાં ઉત્તમ સમય ગુમાવે છે.

જ કાંઈ કામ કરવું હોય તે માત્ર મનુષ્યથીજ બને છે, એ વાત તો સિદ્ધ છે. કારણ મનુષ્ય શિવાયના અન્ય પ્રાણીઓમાં સ્વતઃ કાર્ય કરવાની શક્તિ,

તથા સારાનરસાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એ તો આપણે સર્વે જાણીએ છીએ. હવે આપણા દેહસંબંધી વિચાર કરીએ કે આપણો દેહ અમુક કાળપર્યંત ચોક્કસ રહેવાનો છે એ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. આજ આપણે સનોષથી વાતો કરતા હોઈએ; અને કાલે મોટી મરફી જવી વ્યાધી લાગુ પડે તો તેજ વખતે પ્રાણ ચાલ્યા જાય; અને ઇશ્વરને ખાસ ખચાવવોજ હોય તો વખતે સો વર્ષની ઉમ્મર પણ આપણી થાય છે. હવે આપણો આ દેહ પડ્યા પછી પુનઃ મનુષ્ય જાતીમાંજ આપણે જન્મવાના છીએ એ પણ કાંઈ ચોક્કસ નથી. દા. કા.

અપૂર્ણ.

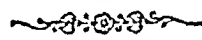
एक बोध लेवा योग्य आचरण

“**‘‘ହେତାଈ ଋଷେଞ୍ଚାରାମ ମେମଈ’’**

સુંઘવાસી ગુર્જર વર્ગમાં આ મહેતાજી સારીપેઠે જાણીતા છે. તેઓ આજથી ૩૦ વર્ષ પર સુંઘમાં આવી વસ્યા તે સમયે તેમનું વય નાનું હતું, છતાં પોતાના ગોરપદના ધંધા સાથે તેમણે ગુજરાતી કેળવણી લીધી અને પોતે સમજ્યા કે હું મહેતાજીના કામને યોગ્ય થયો. તેમણે કાઠ ચાલુ શાળામાં નોકરી ન લેતાં. જે વર્ગ કેળવણીમાં બહુજ પછાત છે તેના, કુંભાર, લુવાર વિગેરે કામમાં કેળવણીના પ્રસાર કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. કુંભારવાડો, જ્યાં સરકાર, પોતાના સમર્થ કેળવણીખાતા મારફત, શાળા સ્થાપવાને નણ નણ પ્રયત્ન કરવા છતાં, નિષ્ફલ થયા, ત્યાં આ મહેતાજીએ ગમે તેવી મુશીબતો વેઠીને સ્કુલ સ્થાપી અને તે આજ દિનસુધી એટલે ત્રીશ વર્ષ સુધી ચલાવી. આ મહેતાજી, નિશાળ ચલાવતાં, પોતાની ખીજ વૃત્તિથી ધન ઉપાર્જન કરી, એ ધન શાળામાં આપી, તેમાં આવતી ખોટ પુરતા, એવું અમે કેટલાક વર્ષથી જોતા આવ્યા છીએ. એમ કરીને પણ સ્કુલને એવા સારા ધોરણ પર ચલાવી કે સરકારી એ. ઇન્સપેક્ટરેએ કબુલ કર્યું છે કે એ સ્કુલની વ્યવસ્થા તથા તેનું શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારનું છે આવાં મત આપતાં એ અધિકારીઓએ એ શાળાને સરકાર તરફથી તથા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી યોગ્ય મદદ અપાવી. મહેતાજીને આવતી ખોટ પુરાવી દેવાના પ્રયત્ન ઘણી વખત કર્યાં છે. મહેતાજીના શિષ્યવેલા વિદ્યાર્થીઓ આજ જુદા જુદા ધંધામાં પડી ગયાં છે, છતાં તે સર્વની તેમના પ્રતિ ભક્તિ સારી છે. મહેતાજી ધર્મચુસ્ત માણસ છે. તેમ

દેશાભિમાની તથા સંસાર સુધારણા વિશે વ્યાખ્યાનો તથા તકરારો કરવામાં તેઓ ખડુ પંકાયેલા છે. આપુ જીવન આવી સદ્વૃત્તિમાં ગાળી જે કાંઈક જીજ્ઞાસુ તેમણે મેળવેલી, તે પણ પોતાની પાંછળ તેવાજ સત્કર્મમાં વાપરવા તેઓ સુકી જાય છે. મહેતાજી આજ એક માસથી અતિસારના વ્યાધિથી ખડુ નબળી હાલતમાં છે. ધર્મ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા હોવાથી, પોતાની છેલ્લી અવસ્થા જાણી, તેઓ મંત્ર-જાગરણ વિગેરે સત્કર્મમાં પોતાની શક્તિપ્રમાણે વ્યય કરે છે. અમારી સભાના પણ તેઓ આશરે પચીસ વર્ષથી સભાસદ છે. તેમાં તેઓ તન અને મનથી તથા પોતાની ગુંજસ પ્રમાણે ધનથી પણ મદદ આપતા આવ્યા છે. હાલ તેમણે રૂ. ૧૦) સભાના અનામત ફંડમાં મોકલી આપ્યા છે. આવા એક નિષ્ઠાપુરુષનું આચરણ અનુકરણીય છે.

સમર્થ વિદ્વાન્ જીવનરામ શાસ્ત્રીજીનું સ્વેદકારક મૃત્યુ

કાઠિયાવાડ-રાજકોટના નિવાસી શાસ્ત્રીજી જીવનરામ મહીધરના સ્વર્ગવાસના ખખર સાંભળી, સર્વ વિદ્વજ્જનને અત્યંત ખેદ થાય છે. આ શાસ્ત્રીજી ઉત્તમ વૈયાકરણ, પ્રવીણ નૈયાયિક, સમર્થ વેદાન્તાભ્યાસી તથા. તેવાજ અલંકારાદિકમાં પ્રવીણ હતા. આગળ થઇ ગએલા જામનગરવાસી પ્રચંડ વિદ્વાન્ દેશવજી શાસ્ત્રીજીના ગત થયા પછી, કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતમાં આ શાસ્ત્રીજી પ્રથમ સ્થાનકે ગણાતા. ૨૨ વર્ષની વયેથીજ તેમની વિદ્વત્તા જોઇ, સરકારે તેમને રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિખવવાં નિમેલ; ત્યારપછી સંસ્કૃતશાળા, રાજકુમાર કોલેજ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પણ તેમને તેજ કામપર નિમવામાં આવ્યા હતા. સમર્થ વિદ્વાન્ ગણાવા છતાં, યુગભગ પચાવન વર્ષની વયેપણ તેમને એમજ ભાસ થતો કે અધ્યયન વધારવું, કારણ શિખવાનું ધણું છે અને શિખાયું છે થોડું. તેમની અગાધ શક્તિ સાથે તેમની નમ્રતા જોઈ, પ્રોફેસર યુક્તર, તથા પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન જેવા વિદેશી વિદ્વાનો પણ તેમના સ્નેહી થઇને રહ્યા હતા. તેમના નામથી કાઠિયાવાડ ઉત્તેજિત રહેતું; કારણ તેમનું શિક્ષણ ઉજવણ હતું. કાઠિયાવાડમાં દોઢ પણ ત્રેજુએટ એવો નહિ હોય કે જ શાસ્ત્રીજીના શિષ્યત્વને પામ્યો નહિ હોય. એમના સ્વર્ગવાસથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડને ખડુ મોટી ખોટ છે તે જણી પૂરાય તેવા સંભવ થોડો જણાય છે.

आर्यधर्मप्रकाश.

पुस्तक २७ भु.]

आषाढ, सवत १९५५

[अंक ६ भा.]

॥ यतो धर्मस्ततो जयः ॥

कलापिने बोध.

सोरठ महार.

कलापि ! करी रव स्मर भगवान.

उत्तम तरुवर शोधी ते पर, वेसी कर ए गान ;—कलापि ! टे०

आ आडंबर अंबर घन सम, मिथ्या नित्य प्रमाण ; कलापि !

मत्त वर्नीश नहि तेधी तेमां, नहि तो खोईश जान; कलापि !

आ वर्षा ऋतु छे सुखदायक, लायक वन मम प्राण ; कलापि !

करी रव मोटो घनराजा पण, चेतावे छे तान,—कलापि !

चमकावे छे त्यम चपला आ, करवा हरिगुण गान ; कलापि !

मळवो आ अवसर अति दुर्लभ, नव भूलिश तुं भान; कलापि !

केका छे तुज वाणी केशव, कांक्षी समजी धर मान ; कलापि !

सफल सखा करजे ए वाणी, तजी सघळुं अभिमान ; कलापि !

जे तरुवर पर तुं वेढी छो, ते सघळुं तुं निहाळ; कलापि !

तेमां गुप्त वस्तुं छे पक्षी, कर तेनुं मन्मान ; कलापि !

लांवी ढोक करी ए निहाळी, धरजे तेनुं ध्यान ; कलापि !

दामोदर परब्रह्म प्रभुमां, करजे तुं अभिराम ; कलापि !

१ ड+डेशव, ३+आंक्षी=ड३

અદ્વૈતામૃત.

(સાંધણુ ગયા અંક ૬ ને પાને ૧૨૪ થી.)

ચિત્તવૃત્તિને સમજવેલા દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધાન્તનો વિચાર સ્કુરતાં, યોગિ-
રાજ, પરમાત્મસ્વરૂપમાં આત્મસ્વરૂપનું જ જ્ઞાન થતાં, અખિલ વિશ્વને આત્મ-
સ્વરૂપે જ જોઈ રહ્યા. આંતર્વિચાર થતાં બાહ્ય વિષયોમાં તેમનાં નેત્રો અંધ
જવાં થઈ ગયાં. તેમની ચક્ષુર વલનાદિક ક્રિયાઓ તથા વાણી બંધ થઈ ગયાં.
શરીર જડવત્ દિસવા લાગ્યું. યોગિરાજ, આત્મજ્ઞાન થતાં, સમાધિસ્થ થયા.

અદ્વૈતજ્ઞાનવાળી બિચારી ચિત્તવૃત્તિ, વિવેકાશ્રમ યોગિરાજની પાસે
ઉભેલી, એમની આ સ્થિતિ થતી જોઈ બહુ વિસ્મય પામી. વિસ્મય પામતાં
પણ આટલા વિચારથી કાંઈક સંસ્કારવાળી થયેલી તેથી યોગિરાજ બતાવેલા
દૃષ્ટાન્ત ઉપર જ મનન કરવા લાગી. હવે તેને સમજવામાં આવ્યું કે આ યતિરાજ
મને આત્મતત્વનો જોધ કરવા માટે જ આ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ માટીનો ઘડો
લઈ મને એની ઉપમાથી મારા શરીરની સ્થિતિ સમજાવી લાગે છે, મારા
શરીરમાં જ જ મન્દિરો છે તેને આ ઘડાનાં છિદ્રોને સ્થાને મારે સમજાવી.
ઘડોમાં જ ઢાડીઉ મુઠલું છે તેને આ શરીરમાં રહેલ હૃદય મારે સમજાવતું
છે. એ ઢાડીઉમાં તેલથી ભીંજાયેલ વાટ છે તેને મારે માંડું સ્નેહાર્દ્ર હૃદય
સમજવું તથા તેમાં જ ગતે દીવો છે તેને સ્થાને આ શરીરમાં જીવન હોવો જોઈએ.
આ વીણા, પુષ્પ, સુવણ્ણમાં વિષયો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ સમજવા
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ જોઈએ. આવી રીતે યોગિરાજે ચૈતન્ય આત્મસ્વરૂપ દર્શાવ્યું એમ સમજાય છે.
આ રીતે એ આત્મસ્વરૂપ, દેહ તથા મન્દિરયથી ભિન્ન છે તથા સ્વપ્રકાશ એટલે
પોતાની મેળે જ પ્રકાશીત. અર્થાત બીજા કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા વિના જ પ્રકાશરૂપ છે તથા
પોતાથી અન્ય કોઈની રીતે સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશક છે. વસ્તુતઃ એમ સિદ્ધ થવા
પડે છે કે હૃદયરૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બરૂપે રહેલ જીવાત્મા, પરમાત્મસ્વરૂપને
જોઈ તેમાં આત્મા હોય છે. આ પદાર્થોની ઉપાધિથી રહિત દિસે છે.
આટલે સુધી શિષ્યત્વને વિચાર પોચતાં પણ સંશયના હિંદોલા ઉપર ખુલતી
વૃત્તિને શંકા થાય છે. એકે ઉપર કર્યો તે વિચાર કદાચ સત્ય હોય તો પણ એ
મ સ્વરૂપ સ્વપ્રકાશ કેમ થઈ શકે? એના સ્વરૂપમાં કાંઈ પ્રમાણ

જણાતું નથી. આવો વિચાર થતાં એ સંબંધી કાંઈક પ્રશ્ન યોગિરાજને પુછવાની તેની ઇચ્છા થઈ. 'યોગિરાજતો પરમાનંદમાં લીન થતાં સમાધિસ્થ થયા હતા. તેમને જાગૃત કર્યાવિના કાર્ય સિદ્ધિ નહતી, તેથી તે બિચારી ચિત્તવૃત્તિએ એમના શરીરને પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરી, તેમને જાગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રત્યક્ષત્વમાં ચિત્ત જતું લીન થએલું છે એવા સન્યાસીવરને સ્પર્શ થતાં તેમણે વૈયં અને ગાંભીર્યથી પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડી જોતાં, તેમને એક સ્ત્રીએ, પોતાના સન્યાસી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થએલા શરીરને સ્પર્શ કરીને કરેલી અમર્યાદાનું ભાન થયું; તથા તેમણે એ સ્ત્રીને કહ્યું કે હે સ્ત્રી ! મારા જવા પરમહંસના શરીરને દોષ પણ સામાન્ય મનુષ્યે સ્પર્શ ન જ કરવો જોઈએ; તેમાં પણ કામ, ક્રોધ, લોભ આદિથી મલીન અંતઃકરણવાળી સ્ત્રીઓએ તો અમને સ્પર્શ કરવો એ અતિ અયોગ્ય કાર્ય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે જ્ઞાનના જતું બીજું કાંઈ પવિત્ર નથી. આટલા માટે જ્ઞાનરૂપ ગંગાથી પવિત્ર થએલા યતિઓના દેહને પરપુરૂષના સ્પર્શરૂપ મલિનતાનો સંબંધ અતિ અયોગ્ય છે. શુદ્ધિ પણ એ પ્રકારની છે. બાહ્ય શુદ્ધિ તથા આન્તર્શુદ્ધિ. માટી, જલ વિગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરવું તે બાહ્યશુદ્ધિ છે. પરંતુ સુવિચારથી મનને શુદ્ધ કરવું એ આન્તર્શુદ્ધિ છે. આ રીતે સ્મૃતિએ દર્શાવેલી એ પ્રકારની શુદ્ધિ જણે પ્રાપ્ત કરી હોય તેજ મનુષ્ય અમારાં ચરણને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર પામે છે. વાસ્તવિક રીતે કહું તો સન્યાસીઓ જ્ઞાનના યોગથી પરમ પદને પામેલા હોવાથી, મલીન અંતઃકરણવાળાં, એ પદની પાસે પણ જવા યોગ્ય નથી. આન્તર્શુદ્ધિ થાય તોજ મનુષ્ય એ પદને પોહોંચે.

ચિત્તવૃત્તિ-અરે ભાઈ વિવેકાશ્રમ ! હવે તો તમે બહુ આડંબર કરવા માંડ્યો. તમારે વળી સ્પર્શસ્પર્શમાં વિધિ નિષેધ કેવા ?

વિવેકાશ્રમ-મૂઢમતિવાળી ચિત્તવૃત્તિ ! તું હજી શાસ્ત્રરહસ્યને સમજતી નથી તેથીજ આમ બોલેછે. મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અથવા જીવન્મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થએલાને પણ સન્યસ્ત અવસ્થામાં પોતાના અંગથી બીજાના અંગને સ્પર્શ ન કરવો એવો પદ્ધતિ નિષેધ છે. સન્યાસીઓએ પણ આ નિષેધ અંગીકાર કરવો આવશ્યક છે. બાદરાયણ મુનિએ જ એક સ્થાને કહ્યું છે કે નિઃસંગ રહેનારા અને મોક્ષમાંજ વૃત્તિ લગાડી રાખનાર યતિઓ પાસે સંગદોષથી પોતાના ગુણને દોષ રૂપ કરી લે છે. યોગ સિદ્ધિથી પરમ પદને પામેલો પણ સંગ દોષથી અધમ ગતિમાં પડે છે તો સામાન્ય સિદ્ધિવાળાની તો શું જ વાત કરવી.

વળી કહ્યું છે કે, શ્રદ્ધાવાન્ પણ ડાહ્યો પુરૂષ હોય, તો તે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-તથા નિષેધ બંનેનો અધિકારી છે. પરંતુ મૂઠ પુરૂષતો, શ્રદ્ધાવાન્ હોય કે ન હોય તો પણ નિષેધનો તો અધિકારી છે જ.

‘અરે ચિત્તવૃત્તિ ! કુતરાં બિલાંડાંનો સ્પર્શ કરનારી, તથા વિષય સુખની લાલચમાં અહિંથી તહિ ભટકનારી, તું સ્ત્રી થઈને મારા અંગને કેમ સ્પર્શ કરેછે? અહો આ તો આંગળી આપતાં પોચો કરડવાની વાત કહેવાય છે તેવું થયું. જે સાંભળ, વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, સંન્યાસીએ ઘાઈનો સ્પર્શ કરવો નહિ, તેમ ઢાઘ મનુષ્યે સંન્યાસીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. ખાલ્ય શુદ્ધિથી તથા આંતર્યુદ્ધિથી નિર્મલ થએલા હોય તેણે તો નિસંગપણે સ્વચ્છ સ્ફલટિક મણિની પેઠે રહેવું જોઈએ.’

ચિત્તવૃત્તિ—‘પણ આલો !! વિવેકાશ્રમ ચતિરાજ ! તમે તો હવે બહુજ ડાહી ડાહી વાતો કરવા માંડી. તમને તો સ્પર્શ થાય નહિ. ત્યારે મારે સ્પર્શ કરવા જેવા પણ ઢાઘ હશે કે નહિ ?’

વિવેકાશ્રમ—‘અહો મૂર્ખિ ! તને સ્પર્શ કરવા જેવા મનુષ્ય-પશુઓની ક્યાં ખોટ છે ! જે પુરૂષો ઢાઘ દિવસ પોતાનાં શરીરને સ્વચ્છ રાખતા નથી, પોતાનાં વસ્ત્રો ધોતા નથી, પોતાનું સ્થાનક પણ જે સ્વચ્છ રાખતા નથી, તેવા ખાલ્ય મલીન તથા ધન ઉપાર્જન કરવામાં ઉદમવાળા, મઠો તથા સ્થાનકોમાં અધિકારી થઈ પડેલા, ગાડી ધોડે બેસી ફરનારા તથા દેહનું અભિમાન ધરીને રહેનારા, સ્ત્રીઓની સાથે વાગ્વિલાસમાં તત્પર એવા અને તેથી મલીન અંતઃકરણવાળા, એટલા જ નહિ પણ વળી વૃથા વાતો કરી આત્મતત્ત્વની કથા ન કરનારા, ઠૂઠા મરકરી કરવામાં ચતુર તેથી વેદનો પણ ઉપહાસ કરનારા, વેદ તથા શાસ્ત્રનાં તત્ત્વને શોધતાં તેમાંથી મારણુ ઉગ્યા-ટન વિગેરે પ્રયોગોમાં તત્પર થએલા તથા લોકને વહોલા થવામાંજ પોતે ડાહ્યા એવા, તેમજ પ્રમાદી, ખાલ્યવૃત્તિવાળા, લુગ્યા, કજીગ્યા કરનારા, એવા એવા અનેક જાતના દુષ્ટ યતિઓ ક્યાં થોડા છે. તે સર્વ તારા સ્પર્શનું સુખ ભોગવેછે.’

‘અરે એતો એક પાસ રહ્યું, પણ શાસ્ત્રનો નિષેધ છે કે, શાણા પુરૂષે સુતેલા મનુષ્યને જગાડવો નહિ; ત્યારે હુંતો સુતેલોજ નહિ પણ પ્રત્યગાત્માના ચિંતનમાં લીન થતાં સમાધિ દશાને પોચેલ, તેને જગાડતાં તને જરાપણ શરમ ન આવી ?’

‘પણ હવે એ વાત જવા દો. ચિત્તવૃત્તિ ! એમાં તારો અપરાધ હું નથી ગણતો. એતો હું સંન્યાસી થઈને તારી સાથે વાત કરું છું એજ મેં મોટો દોષ

કયો છે, અને એ દોષની પરમેશ્વરે આ મને શિક્ષા કરી. હવે, તું મને કહે કે મેં તને જે દૃષ્ટાન્ત કહ્યું તેનું તું મનન કર્યું કે નહિ ? મારું મન પરમપદમાં લીન હતું તેથી ત્હારી વાત મ્હારા સમજવામાં આવી નથી.

વિવેકાશ્રમના આ પ્રમાણે વાક્યો સાંભળી, ચિત્તવૃત્તિને કાંઈ મારું ન લાગ્યું, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ મલિનતામાંથી નિસર્ગવા માંડેલું હોવાથી, તેને એમજ ભાસવા માંડ્યું કે તેણે પોતેજ અપરાધ કરેલો. દુષ્ટ સ્વભાવનો પણ તે પ્રાણી મનુષ્ય હોયતો તે સત્પુરુષના સંગથી શુદ્ધતાને પામે છે. જો તેમ ન થાય તો તેને ધાસનો ભારો સમજવો. પોતે એમ પણ સમજી કે સન્યાસીજીને ખરેખર ખેદ થયો તથા ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ શુદ્ધતાથી વિચાર કરતાં સમજી કે પરમ-પદમાંથી તેમનું મન ચંચલ કરાવતાં તેણે પરમાત્માનોજ ક્રોધાગ્નિ પ્રગટાવ્યો છે, તે કાંઈ આ જગતના જડ પદાર્થ, જલ આદિથી શાન્ત નહિ થાય. એને શાન્ત કરવાને તો એ પરમાત્મા સંબધી પોતાના અજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આમ વિચાર કરી પોતાના અપરાધથી મુખ્ય ઉતરી ગયું છે તેથી મસ્તક નીચે નમાવી, વિનય તથા યુક્તિવાલું નીચે પ્રમાણે વચન બોલી.

અપૂર્ણ.

एक वृद्ध पुरुषनो धर्ममां उत्साह.

(સાંધણુ ગયા અંકને પાને ૧૭૩ થી)

મરવાનું દુઃખ સૌને સમાન છે,—

मर्त्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते

शक्यस्तेनानुमानेन परोऽपि परिरक्षितुम्॥

મનુષ્યને પોતાને મરવા સંબધી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપરથી અનુ-માન થઈ શકે છે કે પોતાથી અન્યને પણ તેવુંજ દુઃખ થવું જોઈએ. એક મનુષ્યને પોતાના પ્રાણ જેવા પ્રિય લાગે છે તેવાજ બીજાને પણ લાગવા જોઈએ. આમ હોવાથી પ્રાણિઓનો ધાત ન કરતાં, તેમનું રક્ષણ કરવું. તેમજ ભાઈઓ ! બીજું પણ મારે કહેવાનું છે, તે એ કે કવળ પ્રાણિઓને જનથી મારી નાખવું તેજ પાપ એમ નહિ પણ જટલું હિંસા કરવાથી પાપ છે તેટલુંજ અન્ય પુરુષનું હિત બગાડવામાં પણ પાપ છે. મનુષ્ય પ્રાણી અન્ય પ્રાણી કરતાં